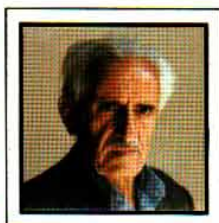

Ancient History of Iranian Turks

VOL.1: From Earliest Times To Alexander, Dr. M. T. Zehtabi (Kirtshchi)

مکس پریمس آل یاسق

پروفیسور دوقتور محمدتقی زهتابی
۱۳۷۷ - یئنجی ایلین دی آیین بیرینده
دونیا یا گۆز یومدو ...
اؤ داھی اینسانین نیگیللی اؤلومو
بوتون ایران تورکلرینی کدره بورودو.

ایران تورکلرینین اسکی تاریخی

بیرینجی جلد: ان قدیم دؤوردن اسکندرہ قدر

پروفیسور دوقتور محمدتقی زهتابی (کیریشچی)

ايران توركلرينين اسكى تارىخى

بىرىنچى جىلد: ان قديم دؤوردن اسكندره قىلدى

پروفېسور دوقتور محمدئىلى زىھتابى (كىرەشچى)

ایران تورکلرینین اسکی تاریخی

بیرینجی جلد: ان قدیم دؤوردن اسکندرہ قدر

پروفیسور دوکتور محمدتقی زهتابی (کیریشچی)

تبریز-۱۳۷۸

• بو کیتابین ایکینجی چاپینا یار دیم گؤسترلردن تشکر اولونور. •

ایران تورکلرینین اسیکی تاریخی

پروفیسور دکتر محمدنقی زهتابی، کیریشچی

ویرواستار

ناهد شریزاده

طرح جلد و صفحه آرای

مقصود ابراهیمزاده - محمد پور موسوی

حروفنگار

لریبا ولی - حسن روحی

□ □ □

چاپ اول • تابستان ۷۷

چاپ دوم • بهار ۷۸

ناشر • نشر اختر

لیترگرالی • ترسیم

چاپ • جمالی

صحافی • پایروس

تمسکاد • ۳۰۰۰ نسخه

امور فنی و نظارت نشر

کارگاه سینز، تبریز: صندوق پستی ۳۴۵۶ - ۵۱۳۳۵ ☎ ۵۳۱۵۳۶ - ۴۱

تمامی حقوق این اثر متعلق به مؤلف است.

ISBN: 964-6756-04-2 شابک: ۹۶۴-۶۷۵۶-۰۴-۲

ایچینده کیلر

۱. کیتاب باره ده بیر نچه سۆز ۱
۴. موننشیکیو تورکلر حاققیندا ۴
۵. ویل دورانت ۵
۵. تاریخ علمی ۵
۱۴. جنوبی آذربایجاندا تاریخ علمینه بیر باخیش ۱۴
۲۱. گبریش ۲۱
۲۶. تاریخ قاناقلاری ۲۶
۳۱. دیل، ائل، شخص و یئر آدلاری ۳۱
- الف - میلی دیل ۳۱
- ب - ائل و شخص آدلاری ۳۲
- ج - یئر و جغرافی آدلاری ۳۳
- قدیم آذربایجان تاریخینه لازیم گیریش
- منطقه میزده ایلك انسانلار، جمعیتلر، میللر، دؤنلر و مدنیتلر ۳۴
- ۱۰ - سومئرلر ۳۸
۳۹. سومئرلرین اصلی و منشایی ۳۹
۴۱. سومئرلرین دینی تصوورو ۴۱
۴۲. سومئرلر بشریتین ایلك بوكسک مدنیت یارادانلاری ۴۲
۴۴. سومئرلر بشریتین ایلك قانون قویانلاری ۴۴
۴۶. سومئرلرین خطی ۴۶
۴۷. سومئرلر بشر حیاتى و مدنیتینه نلر گتیرمیشلر؟ ۴۷
- ۲۰ - اککلدر و سامیلر ۴۸
۴۹. یئنه ده سومئر دؤولتی ۴۹
۴۹. سومئرلرین ایقتیراضی ۴۹
۵۰. بابیلین پارلاماسی ۵۰
۵۱. ایکینجی سولاله ۵۱
۵۱. اوچونجو سولاله - کاسسیلر ۵۱
۵۱. دۆردونجو سولاله ۵۱
۵۱. بئشینجی سولاله ۵۱
- ۳۰ - ایلاملار ۵۲
۵۶. آشور بانیپال دؤورو ۵۶
۵۷. ایلام حکومتین سونو ۵۷
۵۹. ایلام شاهلیق سولاله لری ۵۹
- ۱ - آوان شاهلیقی سولاله سی ۶۱
- ۲ - آواتین ایکینجی شاهلار سولاله سی ۶۱
۶۴. ایلامین "سیماش" شاهلاری ۶۴
۶۶. سوککال ماخ شاهلار سولاله سی ۶۶
۶۷. حمورابینین شاهلیقی ۶۷
۶۹. سوککال ماخ سولاله سی شاهلاری ۶۹
۶۹. اورتا دؤور ایلام شاهلاری سولاله سی ۶۹
۷۰. ایلامین یئنی دؤور شاهلار سولاله سی شاهلاری ۷۰
۷۳. یئنی دؤور ایلام شاهلاری ۷۳
۷۴. مدنیت و هنر ۷۴
۷۵. ایلام خلقی یاشادی ۷۵
- ۴۰ - "هیت" لر ۸۰
۸۳. هیت توپلومونون اجتماعی قورولوشو ۸۳
۸۵. سیاسی قورولوش ۸۵
۸۶. هیت حکومتی ذیره ده ۸۶
۸۷. هیت مدنیتی ۸۷
- ۵۰ - کاسسیلر ۸۹
۹۱. کاسسیلرین دیلی ۹۱
۹۲. کاسسیلرین مدنیتی ۹۲
۹۳. کاسسیلر یاشادی ۹۳
- ۶۰ - هورریلر [میتاننیلر] ۹۴
۹۶. هورریلرین دیلی ۹۶
۹۷. هورریلرین مدنیت و هنری ۹۷
- ۷۰ - اورارتولار ۹۹
۱۰۲. اورارتولارین شاهلاری ۱۰۲
۱۰۴. اورارتو حکومتین آرادان گئتمه سی ۱۰۴
۱۰۵. مدنیت، شهر تیکمک و ثروت ۱۰۵
۱۰۷. اورارتولارین دینی آنلایشلاری ۱۰۷
۱۰۸. اورارتولارین دیلی ۱۰۸
۱۰۸. اورارتولارین خطی ۱۰۸
۱۰۸. اورارتولار و آذربایجان ۱۰۸
۱۱۱. آراتات ۱۱۱
۱۱۱. سرده ری ۱۱۱
- ۸۰ - آسوری ایمپراتورلوغو ۱۱۸
۱۱۹. آسوری تاریخی اوچ دؤوره به بؤلونور، قدیم دؤور ۱۱۹
۱۱۹. اورتا دؤور ۱۱۹
۱۲۰. سون دؤور ۱۲۰
۱۲۱. بشریت واحد دیلی لیگه دوغرو گئدیرمی؟ ۱۲۱
۱۲۶. آسیانی خلقلرین دیلی [Asianik] ۱۲۶
- ۱ - لکسک و اساس لغت خزینه سی ۱۳۱

- ۲- سومر دېلېن غزىنەسېلە چاغداش تورک و آذرى ۱۳۴
- سومر - تورک - آذرى سۆزلىرىنىن مۇقايسە جەدۋىلى ۱۳۶
- II صرف [مورفولوژى] و اشتقاق باخىمىنىدان ۱۳۸
- ۱- ايسملىرىن حالاناماسى ۱۳۸
- ۲- فعلى صيغە [ايسم - فاعيل] "آن - ان" ۱۳۹
- ۳- فعلىرىن نصرىفى ۱۳۹
- ۴- فعلى ايسم دوزلەن "م" ۱۴۰
- ۵- اوندان اېگىرىمىيە قدر مۇركب سايلار ۱۴۰
- ۶- سىرا سايلارىن علامتى ۱۴۰
- ۷- سايلارىن قورۇلۇشى ۱۴۱
- III بىر نحوى عنصرىن مۇقايسەسى ۱۴۲
- يىتكون ۱۴۴
- آذربايجان تورپاقلارىندا ايلک اينسان ايزلىرى ۱۴۶
- ان اسكى داش دۇورو ۱۴۸
- يىنى داش دۇورو ۱۵۰
- ايلک اجتماعى قورۇلۇش ۱۵۱
- مىسكىن كىشى ۱۵۱
- مفرغ - تونج دۇورو ۱۵۲
- دەمىر آلتىر ۱۵۳
- ۱- قوبۇستان يازىلارى ۱۵۴
- ۲- ھەمدان اطرافىندا تاپىلان اثرلر ۱۵۶
- ماقبل تارىخ دۇورۇندە آذربايجان اراضىسىندە حيات و مەدنىت قالغىنى اولان مەركىزلر ۱۶۱
- حىصارتە ۱۶۲
- گىيان تە ۱۶۲
- سىلک تە ۱۶۳
- گۆزى تە ۱۶۳
- يانىق تە ۱۶۶
- شاملى آذربايجانىن تارىخى تەلرى شامو تە ۱۶۷
- كور - آراس ۱۶۸
- بىرىنچى كول تە ۱۶۸
- ايكىنچى كول تە ۱۶۹
- ھەند - آوروپايى خلقلرىن منطقەمىزە گلەمسىندەن (۱) ۱۷۰
- غەربى آذربايجاندا ايلک حكومت و مەدنىت ۱۷۰
- غەربى آذربايجانىن طىبەتى و طىبەتى ئىروتى ۱۷۱
- ارەتتەن يىر آلتى - معدن و داش ئىروتى ۱۷۷
- ھورۇرلر - غەربى آذربايجانىن بو اسكى مەدنىتى يارادانلار ۱۸۱
- اينسو كوش سىرانانىن حكمرانلىقى ۱۸۲
- ھورۇرلر - صنعتكار، ھەرمەند و يوكسك مەدنىتى خان ۱۹۲
- آراتتا - اورارتو - آراتات ۱۹۶
- ھەند - آوروپايى خلقلرىن منطقەمىزە گلەمسىندەن (۲) ۲۱۱
- آذربايجان تورپاقلارىندا ايلک اينسانلار و خلقلر ۲۱۱
- قوتى - لوللوپلر تارىخ صحنەسىندە ۲۲۰
- لوللوپلر ۲۲۲
- لوللوپلر دىنى ۲۲۶
- قوتىلر ۲۲۹
- قوتىلر اكلدەدە حاكىمىتى ۲۳۰
- بو دۇورە لوللوپى - قوتىلر دىلى و مەدنىتى ۲۴۵
- قوتى - لوللوپلر م.ق. ايكىنچى مېن ايللىكە ۲۵۲
- قوتى ملەكەسى "ناوار" خانىمىن حاكىمىتى ۲۵۲
- كىچىك امپىرلىكلرىن بىرلەشمەسى ماننا حكومتى ۲۷۳
- (م.ق. ۱۰-۹-۸-نەچى يوز ايللىكەردە) ۲۷۳
- آسورلر دىن داواملى ھجوملارى ۲۷۹
- ايكىنچى توكولىنىن ئىنورناتىن ئاثيرىيە يوروش ۲۸۰
- ايكىنچى آشورناسىراپالىن ئاثيرىيە ھجومو ۲۸۱
- نورادادىن مۇقامىتى ۲۸۱
- نىك ديارا و دىزەدە دۇيوش ۲۸۴
- ناماردا عصيان ۲۸۵
- اورارتولار دىن ايلک ھجوملارى و ماننا شامى شارسى ۲۸۸
- پىرىشائى دۇيوش ۲۸۹
- البرزون جنوب باماجلارىندا دۇيوش مەركىزى ماددا دۇيوش ۲۹۰
- شەمىراپىس ماننا - ماد تورپاقلارىندا دۇيوش ھجومو ۲۹۳
- اورارتولار دىن ماننايا دۇيوش ھجوملارى ۲۹۴
- ايرازونون آسورىلرە اتحادى ۲۹۸
- ايرازونون كەلمەسىنە دايىر ۳۰۰
- ماننا حكومتىن قورۇلۇش، اقتصادى و سياسى ۳۰۲
- ماد بىرلىگى و دۇولتىن يارانما شرايطى ۳۱۲
- آسورلر دىن ايكىنچى دۇور ھجوملارى ۳۱۳
- تىقلىت پىلەسرىن II ھجومو ۳۱۷
- II سارقونون ھجوملارى و ماننا حكومتى ۳۲۱
- بىرىنچى روسانىن مداخلەسى ۳۲۳
- ايرازونون آسورلردىن ياردىم اىستەمەسى ۳۲۴
- شاھلار دىن عصيانى ۳۲۴
- اوللوسونون سارقتى و سارقونون ھجومو ۳۲۶
- سورگونلر و اعداملار ۳۲۶
- سارقونون ايكى اوزلو سياسىتى ۳۲۶

- ۳۲۷ ۰ خار - خار عصیانی
 ۳۲۷ ۰ یشنی هجوم، عصیان شهنشاهی و یهودی سورگونلار
 ۳۲۸ ۰ ایکینچی سارقونون هجومو
 ۳۲۹ ۰ یشنی هجوم و دیوکون سورگون اولماسی
 ۳۲۹ ۰ ائللی پی و خار - خار عصیانی
 ۳۳۲ ۰ ایکینچی سارقونون یوروشو
 ۳۳۴ ۰ سارقون - اوللوسونو دانیشیقلاری
 ۳۳۶ ۰ ایکینچی سارقونلا بیرینچی روسانین گوروشو
 ۳۳۸ ۰ تارماکیس ویران ائدیلیر
 ۳۴۰ ۰ ایکی خطله حرکت
 ۳۴۷ ۰ ایکینچی سارقونون، مرکزی مادا هجومو کارالادا قیام
 ۳۴۸ ۰ ائللی پی ده اختلاف
 ۳۴۹ ۰ ایکینچی سارقونون ماننا - ماد علیه هجومو
 ۳۵۰ ۰ ایکینچی سارقونون ماد - ماننا اراضیه سون هجومو
 ۳۵۰ ۰ II یاریسیندا آسوری حکومتمنین ماننا - ماددا سیاستی
 ۳۵۷ ۰ ایلام - بابل - ائللی پی اتحادی
 ۳۵۸ ۰ م.ق. ۸-۱۰-نجی عصرلرده ماننا - ماد مدنیتی
 ۳۶۰ ۰ اجتماعی و دولت قورولوشو
 ۳۶۲ ۰ ماننالیلارین دلی، ادبیاتی، خطی، موسیقی و هنری
 ۳۶۴ ۰ ادبیات
 ۳۷۱ ۰ میشو داغی
 ۳۷۱ ۰ تاریخی شخصیت و افسانه قیلقمیش
 ۳۷۲ ۰ تاریخ و "قیلقمیش" افسانهسی
 ۳۷۳ ۰ خزر دینیزی
 ۳۷۴ ۰ باشقا بیر فاکت
 ۳۷۶ ۰ م.ق. ۸-۱۰-نجی یوز ایللکlerde ماننالاردا دینی تصور
 ۳۷۷ ۰ م.ق. ۸-۱۰-نجی یوز ایللکlerde کند نصرقانی، صنعت و هنر
 ۳۷۹ ۰ ماننا تاریخی و مدنیتی نین منبعلری
 ۳۷۹ ۰ زنوه خزینهسی
 ۳۸۵ ۰ حسنلی تپهسی
 ۳۹۱ ۰ معجید تپه
 ۳۹۳ ۰ نه اوچون ماننا خلقی و مدنیتی یاردهده سوسورلار؟
 ۴۰۴ ۰ دئو کیمدیر؟
 ۴۱۱ ۰ مارلیک تپه
 ۴۱۳ ۰ ۱- قیزیل قابالار
 ۴۱۷ ۰ شاهین شکیللی کاسا
 ۴۱۸ ۰ حیات افسانهسی پیالهسی
 ۴۲۰ ۰ ابلاهلر ناخیشلی کاسا
- ۲۰ • گوموش قابالار
 ۴۳۴ ۰ مارلیک تپه مدنیتی و اونون اؤزلیکلری
 ۴۴۶ ۰ ماننا - ماد خلقلری استقلال و بیرلیگه دوغرو
 ۴۵۴ ۰ بیر علمی خطا، ماد خلقی و ماد ایمپراتورلوغو
 ۴۶۰ ۰ ایشغوزلار (ایسکیتلر) - ساکالار بیرینجی نظریه
 ۴۷۱ ۰ ایکینجی نظریه ایشغوزلار (ایسکیتلر و یا ساکالار) کیمدیر؟
 ۴۸۰ ۰ ایشغوزلار و شمالی آذربایجان
 ۴۸۲ ۰ آذربایجانین اسکی دلی
 ۴۸۷ ۰ مادلارین کؤکو
 ۴۸۸ ۰ ماد سؤز یئر و خلق آدی کیمی
 ۴۹۲ ۰ نیه اشکناز = اشکوز = اشکوزا؟
 ۴۹۵ ۰ ماد اصطلاحی و ماد ائللی
 ۴۹۶ ۰ آریایستلر و ماد ائللی
 ۵۰۹ ۰ میللی حسلر و میللی توقوشمالار
 ۵۲۳ ۰ خصوصی آدلارین کؤکو
 ۵۲۳ ۰ ماد
 ۵۲۸ ۰ ماد ائللرینین آدلاری
 ۵۲۸ ۰ بوس - بوسای
 ۵۲۹ ۰ پارتاکشن
 ۵۲۹ ۰ آریزانت = آریسانت
 ۵۳۰ ۰ بودی
 ۵۳۰ ۰ موغ
 ۵۳۰ ۰ ستروخات
 ۵۳۱ ۰ ماد اصطلاحینین یارانماسی
 ۵۳۳ ۰ انسان و باشچی آدلاری
 ۵۳۴ ۰ ساک - ساکا
 ۵۳۵ ۰ هارپاک
 ۵۳۵ ۰ قئومات - قاوماتا [Gaumata]
 ۵۳۶ ۰ کییاکسار و آستیاک
 ۵۳۷ ۰ آخسیری
 ۵۳۸ ۰ ماد حکومتمنین یارانماسی مرکزی ماد ائللرینین قیامی،
 ۵۴۶ ۰ م.ق. ۱۰-یئددینجی یوز ایللیگین اوللرینده ماننادا وضعیت
 ۵۴۷ ۰ ایشغوزلارین یئرلشدیگی یئرلر
 ۵۴۸ ۰ مستقل ماد حکومتمنین یارانماسی
 ۵۵۱ ۰ م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامندان سونرا منطقهده دوروم
 ۵۵۳ ۰ ماننادا دوروم
 ۵۵۵ ۰ خیشتیریتی نین ایشلری و اولومو

- ایشغوز دؤولتی [ایشغوزلارین اصلی] ۵۶۵
- آسوریلره قارشى ایشغوز - ماننا - ماد اتحادى ۵۶۷
- ایشغوز دؤولتینین سونو ۵۷۶
- کییاکسار ۵۸۵
- ماد حکومتی منطقه‌نین اساس قوه‌سی ۵۸۶
- مادلارین آسوری ایمپراتورلوغونا قارشى دؤیوشلری ۵۸۸
- نینوا - بابیلین وضعیتی ۵۸۹
- ماد - بابیل اتفافی ۵۹۱
- منطقه خلقلرینه آزادلیق کیرن ماد اوردولاری حرکت کلیلر ۵۹۴
- نینوانین سقوطو و آسوری ایمپراتورلوغونون سونو ۵۹۶
- آمستیاک ۶۱۲
- "هارباگه - هارباگ" کیم ایدی؟ ۶۱۹
- "کوروش" کیم ایدی؟ ۶۲۰
- کوروشون سونو ۶۳۲
- مرکزی ماد و ماننا هخامنیشلر دؤورو ۶۴۲
- بردییه (قنومانا) نین قیامی ۶۴۳
- قنومات - بردیا - ضحاک ۶۵۷
- "فرورتیش" Fravartish "ین قیامی ۶۶۵
- فرورتیش (فرهاد) آذربایجان داستانلاریندا ۶۷۱
- "جیتران تخمه" نین قیامی ۶۷۶
- نه اوچون بر قیاملار مغلوب اولدو؟ ۶۷۸
- ماد ایمپراتورلوغونون اجتماعی - میلی ترکیبی و ماد حکومتین سیاسی دؤولت قورولوشو و وسعتی ۶۸۲
- ماد ایمپراتورلوغونون گئنیش لیگی ۶۸۸
- بؤیوک ماد دؤولتینین مدنیتی
- ۱ - عمومی مدنیت ۶۹۳
- ۲ - دیل و یازی ۷۰۱
- مرکزی ماد خلقلرینین دیلی باره‌ده ۷۱۰
- "تورک" سؤزونون کؤکو، معناسی و تاریخی ۷۱۷
- تورک خلقی و دیلی اصطلاحی نجه و نه زامان باراندی؟ ۷۱۸
- بون تورکلر ۷۱۹
- "هایلان توروقلار" (خایلان توروقلار) ۷۲۰
- تورکوتلر ۷۲۰
- ۳ - خط - الیفا و یازی ۷۲۰
- ۴ - ماد ادبیاتی ۷۲۹
- ۵ - ماد دؤولتینین میلی سیاستی ۷۳۲
- ۶ - دین ۷۳۶
- زردوشت و زردوشتیزمین وطنی ۷۳۹
- زردوشتون دوغولدوغو یئر ۷۴۱
- زردوشتون اورتا آسیادا دوغولماسی ○ فیکری ۷۴۲
- موغلار ۷۴۳
- زردوشت و اوئستا ۷۴۹
- قاتلار ۷۵۳
- اوئستادا قهرمانلار ۷۵۵
- زردوشت هارادا و نه زامان دوغولموشدور؟ ۷۶۰
- قاتلارین ایلکین دیلی ۷۶۵
- نوروز بایرامی و اونونلا علاقه‌دار مراسملر ۷۷۰
- "آتیل - باتیل" مراسمی ۷۷۶
- - جیدیر ۷۷۶
- - آخیر چرشنبه و یئددی لهوین ۷۷۷
- - گؤی و زیهرک ۷۷۷
- - بایرام گونونون رسملری ۷۷۸
- "بوز قوردا" مناسبت ۷۸۰
- اوزرنیکه اینام ۷۸۱
- ۷ - علم و هنر ۷۸۲
- سو ساعتی ۷۸۷
- طب و بیطارلیق علمی ۷۹۰
- ۸ - صنعت ۸۰۱
- ۹ - ماننا - ماد توپلوموندا اجتماعی قورولوش ۸۰۳
- ۱۰ - انکباتان ۸۰۷
- واحد صنعت و هنر آتمسفری ۸۱۴
- دینی آنلایشلار ۸۱۵
- دیل - خط ۸۱۶
- صنایع ۸۱۷
- هنر و اینجه صنعت ۸۲۵
- معمارلیق ۸۲۷
- هیکل تراشلیق ۸۲۹
- موسیقی ۸۳۶
- قوشا حیوان شکیللری ۸۴۰
- تاریخی ماثریالالاردان ۸۶۱
- اوچونجو سلمنسیرین داش قازمالاریندان ۸۶۱
- ایکینجی سارقونون لؤوحه‌سیندن ماننایا عاید قسمت ۸۶۱
- آشور بانپالین، ماننایله علاقه‌دار یازسی ۸۶۲
- بیرینجی آرقیشتینین ایللیگیندن ۸۶۵
- منبعلر ۸۶۷
- اعلام ۸۷۲

❏ كىتاب بارەدە بىر نەچچە سۆز

حرمتلىق اوخوجولار! يىنىزدە اولان "ايران توركلرينين اسكى تارىخى" (ايسلاما قدر) كىتابى، اساس اعتبارى ايله وطنىمىز ايرانىن مىلاددان ۴۵۰۰ ايل قاباقدان اسكندرين هجومونا قدركى دۇورونون تارىخىنى احاطە ائدیر. اىندىيە قدر وطنىمىزىن بو دۇورو تارىخىنىن بىر چوخ مسئله لریندن، بوتون دونيا تارىخ چيلرينين عكسىنە اولارق، بعضى متعصب تارىخ چيلر يا اصلاً دانىشمامىش، يادا حقيقتلرى تام عكسىنە گۇسترمىش و وطنىمىزىن تارىخىنى هخامنىشلرله باشلانان گۇسترمىشلر.

حالبوكى، بوگون تارىخ علمى قطعى اولارق گۇستەرىركى، هند - آوروپا دىللى پارسلارىن اون قىبىله سى ايلك دفعە مىلاددان ۹۰۰ ايل اوّل شرق طرفیندن ايران فلاتینا گلمىش و ايلام

شاهزاده لرینین حاکمیتی آلتیندا اولموش چاغداش فارس و کرمان ایالتلرینده، ایلام حکومتینین اجازه سیله، یورد سالیب، یاشامیشلار. اونلاردان تقریباً ۳۵۰۰ ایل اولدن تورکلر ایران اراضیلرینده مدنیتلر و حکومتلر یاراتمیشلار.

بو کیتابدا ایران تورکلرینین اسکی تاریخی ایکی دؤورده آراشدیریلیر:

۱ - هند - آروپا دیللی ائللرین میلاددان ۹۰۰ ایل اول ایرانا گلمه سینه قدرکی تقریباً ۳۵۰۰ ایلیک تاریخی.

۲ - میلاددان ۹۰۰ ایل اولدن اسکندرین هجومونا قدرکی دؤورده وطنیمیزین التصاقی دیللی خلقلرینین تاریخی، حیاتی و مدنیتی.

۱ - پارس قبیله لرینین گلمه سینه قدر بو گونکو عراق و ایرانین بوتون غربی، مرکزی و خزرین جنوبو، شمالی و جنوبی آذربایجاندا، تاریخین گؤسترديگینه اساساً، بشریتین ایلک مترقی و پارلاق مدنیتی یارانمیشدیر. بو مدنیتی یارادانلار عراقدا سومرلر، ایرانین غربی، مرکزی، بوتون آذربایجان و خزرین جنوبوندا آراتالار، ایلاملار، کاسسیلر، هورریلر، قوتیلر، لولوبیلر، گیلزنانلار، امردلر، کاسپیلر، ماننلار، اورارتولار اولموشلار. اسکی تاریخ متخصصلری قدیم تاریخلر و علمی قازیتیلاردان الده ائدیلیمیش فاکت و سندلره اساساً گؤستریرلرکی، بوتون بو خلقلر و ائللر التصاقی دیللی اولموش، اؤزلریده اورتا آسیادان، اساساً خزرین شمالی، دریند و "داریال" کئچیدی ایل، آذربایجان، زاقروس داغلاری، چاغداش ترکیه نین شرقی اراضیلریندن کئچیب، بعضی ائل و اوبالاری بو یئرلرده قالیب یئرلی التصاقی دیللی اهلاییه قاریشمیش و اساس کوتله لری عراق، خوزستان و لرستان یئرلرینده یورد سالیب، بشریتین ایلک مدنیتی نی یاراتمیشلار. بو التصاقی دیللی ائللرین بو یئرلرده قوردوقلاری مدنیتلر، تقریباً مین ایل سونرا چاغداش عربستانین غرب و جنوبغرب یئرلرینده یاشامیش سامی ائللرینی ده جلب ائتمیشدیر. سامیلر تاریخ بویو عراق اراضیلریندن شرق طرفلرینه ایره لیله یه بیلمه میشلر.

دئمک بو گونکو عراق، ایرانین غربی، مرکزی، زاقروس داغلاری و بوتون آذربایجان میلاددان ۴۵۰۰ ایل اولدن دیللی مختلف لهجه لرده التصاقی اولموش (بو گونکو تورک دیلینین باباسی) قبیله لر، ائللر و خلقلرین وطنی اولموش و تقریباً مین ایل سونرا سامیلرده بو مدنیت قوشولوب، بیرگه یاخین شرق مدنیتینی یاراتمیشلار. یعنی میلاددان ۹۰۰ ایل اول، پارسلارین گلمه سینه قدر، یاخین شرقده التصاقی دیللی و سامی ائللری یاشامیش، یارانمیش مدنیت اونلارین محصولو اولموش و هند - آروپایی خلقلردن بو یئرلرده اولمامیشلار.

کیتابدا پارسلارین گلمه سینه قدرکی دؤورده یاخین شرقده یاشاییب مدنیت قورموش التصاقی دیللی و سامی دیللی خلقلردن ییغجام معلومات وئریلیر و التصاقی دیللرین قیرامتری بو گونکو تورک دیلرینه مقایسه ائدیلیر. اما چاغداش ایرانین غربی، مرکزی و آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیش اینسانلاردان، مدنیت قورموش آراتتا = ارته لر، لولوبیلر، قوتیلر، کاسسیلر، هورریلر،

ماننلاردان خصوصی فصیللرده بحث اولونور، مدنیتلری آراشدیریلیر و خصوصیه سامی خلقلریندن اولموش آسوریلرین جنوبی آذربایجان دؤولتی و خلقلری علیهنه تقریباً ۷۰۰ ایل مدّتیله اولموش هجوملاری و خلقیمیزین مقاومتیندن، آسوری منعلری اساسیندا، گئیش دانیشیلیر. ۲- میلاددان ۹۰۰ ایل اوّل "پاسارقاد" قبیله سینین رهبرلیگی آلتیندا اولموش اون پارس قبیله سی شرقدن ایران فلاتینا گلیمیشدیر. اونلاردان اوتوراق حیات کئچیرن اوچو، او جمله دن "پاسارقاد" قبیله سی فارس ایالتی و او بیر یثددی قبیله کرماندا یئرلشمیشدیر. بو اون هند - آوروپا دیللی ائل، فردوسی نین شاهنامه ده گؤسترده گی کیمی، ایران فلاتینا گلدیگده، تام ابتدای حیات کئچیرمیش و ساکین اولدوقلاری ایران یئرلرینده یوکسک مدّیته مالک اولموش یئرلی التصاقی دیللی خلقلرین: ایلاملار، کاسسیلر، ائلی پی لرین نئچه عصر رهبرلیگی آلتیندا یاشایارق، اونلاردان مدّیت، قاباقجیل حیات و یاشاییش، ایفبا، یازی و سایره اویرنمیشلر. پارسلارین ایرانا گلمه سیندن تا میلاددان قاباق ۵۵۰ ایله قدر، یعنی هخامنیشلرین ایش باشینا گلمه سینه قدر، ماننا حکومتی دوام ائدیپ، آسوریلرین مقابلینده مقاومت گؤستمیشدیر. میلاددان قاباق ۶۷۳ - نجو ایله ده ماد قیامی ایله ماد ایمپراتورلوغو یارانمیش و ماننا حکومتی اونا قووشموشدور.

کیتابین بو بؤلومونده اوغوزلارین - ساکالارین آذربایجانا ایلک دفعه گلمه سی، حکومت قورماسی و ماد شاه ی بؤیوک کییاکسارین آسوری میلیتاریزمینه سون قویاراق یاخین شرق خلقلرینی آسوری ظلموندن خلاص ائدیپ، اونلارین ترقّی و اینکیشاف یوللارینی هامارلاماسی لازیمینه آچیقلائیپ شرح ائدیلمیش.

کیتابین سونراکی بؤلومو ماد شاه ی آستییاک زامانیندا، ماد اوردولاری باشچیس ی هاراپاکین خیانتی نتیجه سینده ماد ایمپراتورلوغونون سقوطو و هخامنیش سولاله سینین ایش باشینا گلمه سی و کوروشون تومروس خانیملا دؤیوشوب اولمه سی آچیقلائیپ.

کیتابین سونراکی نؤوبتی فصلی ماد قهرمانلارینین هخامنیشلرین میللی ظلمونه قارش ی قانلی قیاملارینا حصر اولموشدور و داها سونرا اسکندرین ایرانا هجومو و اونون علّت و سبب لری آچیقلانمیشدیر.

کیتابین سون بؤلومونده ماننا - ماد مدّیتی، دیلی، فولکلورو، ادبیّاتی، زردوشت دینی، ایستا کیتابی، نوروز بایرامی، اونون کؤکلری و مراسیملری، هابثله میلاددان دؤرد مین ایل اولدن اسکندر زامانینا قدر، حتّی هخامنیشلر دؤورونده بئله، بو گونکو ایرانین تقریباً هر یئرینده و مختلف دیللی میللتلری داخلینده ایلام دیلینین عمومی، رسمی دؤولت دیلی اولماسی، کوتله لر داخلینده ایشلنمه سی و ایلام مدّیتینین واحد هنر و مدّیت آتموسفئرینین مرکزینده دایانماسی ایضاح اولونور.

بورادا ایران تورکلرینین اسکی تاریخینین بیرینجی قسمتی باشا چاتیر و ایکینجی بؤلومو اسکندرین ایسلاما قدر" کی دؤور سونرا آیریجا باسیلاجاقدیر. □ □ □

□ موننتسکیو تورکلر حاققیندا

موننتسکیو بیر سیرابؤیوک فرانسا عالیم و متفکرلری، او جمله دن ولتئر [م. ۱۶۹۴ - ۱۷۷۸]، ژان ژاک روسو [م. ۱۷۱۲ - ۱۸۸۷] کیمی، بؤیوک فرانسا انقلابینین نظری اساسلارینی قویانلاردان بیریدیر. موننتسکیو [م. ۱۶۸۹ - ۱۷۵۵] فرانسائین "بور دو - Bordeaux" شهرینده دوغولموش و بیرنئچه دهرین اجتماعی مضمونلو اثر، او جمله دن "ایرانلینین مکتوبلاری - Lettres Persanes" نئی ۱۷۲۱ - نجی ایله، "قانونلارین روحو - L'esprit des lois" نو ۱۷۴۸ - نجی ایله قلمه آلااق، دونیا شهرتی قازانمیش و فرانسا آکادئمیا سینین عضولوگونه سئچلمیشدیر. موننتسکیو اؤز اثرلری و خصوصیه "قانونلارین روحو" آدلی دهرین اجتماعی مضمونلو اثری ایله میلادی ۱۷۸۹ - نجو ایل بؤیوک فرانسا انقلابینین اساسلارینی قویان بؤیوک متفکرلردن بیرى ساییلیر.

موننتسکیو "ایرانلینین مکتوبلاری" اثرینده، اثرین بیر قهرمانی اولان "ناآرقوم" ون دیلیندن "اؤزبک" ه یازدیغی مکتوبدا تورک میللتلری و خلقلری باره ده بله یازمیشدیر:

"عزیز دوستوم اؤزبک! دونیانین هئچ بیرخلقی فاتح لیک شهرتی و عظمتی ایله تاتارلارلا یاریشا بیلمز. بو خلق کایناتین اصیل حکمرانیدیر. بوتون باشقا خلقلر سانکی اونلارا قوللوق ائتمک اوچون یارانمیشلار. بو خلق عینی زاماندا هم ایمپراتورلوقلار یارادیر، همده اونلاری داغیدیر. تاریخین بوتون دؤورلرینده دونیانی اؤز قدرتلری ایله سارسیتمیش، همیشه خلقلرین غنیمی اولموشلار. تاتارلار ایکی دفعه چینی فتح ائتمیش و هله ده اطاعتده ساخلا ییرلار. اونلار بؤیوک مغوللارین سونسوز تورپاقلاریندا ایندی ده حکمرانلیق ائدیرلر.

ایرانین حکمدارلاری اونلاردیر. کوروش و کیستاپسین تختینده اوتوران اونلاردیر. اونلار مسکروانی دیزه چؤکدورولر.

اونلار تورک آدلانیب آوروپادا، آسیادا و آفریقادا نهنگ فاتحلیکلر ائدیپ دونیانین اوچ قیطعه سینده آغالیق ائدیرلر.

اگر هله قدیم زامانلار نظر سالساق، گؤره ریک کی، روم ایمپراتورلوغونو دارماداغین ائندلرده اونلارین نسیللری دیر. چنگیز خانین فتوحاتی ایله مقایسه ده اسکندری غلبه لری نه دیر کی ...

بو ظفرلی خلقلین یالنیز تاریخ چیلری چاتیشماییب کی، اونلارین عقله سیغماز غلبه لرینین شهرتینی یایسینلار. نه قدر اولمز عمللر ابدیلیک دفن اولونوب!!

تاتارلار تاریخلرینی بیلمه دیگیمیز نه قدر دؤولتلرین اساسینی قویولار. بو دؤیوشچو خلق اؤز گونده لیک شهرتی ایله مشغول اولوب، ابدی مغلوب ائدیلمزلیگینه اینانیب، کئچمیش غلبه لرینین ابدی لشدیریلمه سی قایغیسینا قطعاً قالمامیشدیر.»^۱

□ □ □

ویل دورانت

"یازیلی تاریخ الده اولان زامانلار ایندییه قدر آزی آلتی مین ایل کئچیر. بو مدّتین یاریسیندا، بیزه معلوم اولدوغو قدر، یاخین شرق بشری ایشلر و مسئلهلرین مرکزی اولموشدور. مبهم "یاخین شرق" اصطلاحیندان منظوروموز آسیانین بوتون جنوب - غرب حیصّه‌لری دیر کی، روسیه و قارا دیزین جنوبوندا، هندستان و افغانستان گون باتانیندا یئرله شیر. چوخلو گوژ یومالارلا بو آدا مصری ده داخل بیلیریک؛ اونا گؤره کی، بو اولکه چوخ اوزاق زامانلاردان شرقله باغلی اولموش و بیرلیکده شرقین مرکب و دولاشیق مدنیتی یاراتمیشلار. سرحدلرینی دقیق معین لشدیرمک ممکن اولمایان و اورادا مختلف اینسانلار و مدنیتلر اولموش بو اراضیده اکیچی لیک، تجارت، حیوانلاری اهلی لشدیرمک و آرابا قاییرماق، پول چالماق و سند یازماق، پشه لر و صنعتلر، قانون و ترجیلیک و حکمرانلیق، ریاضیات و طب، ایشلمه دن استفاده ائتمک و کاناللاری آرتیماق، هندسه، نجوم، تقویم، ساعات و منطقه البروج، ایفبا، یازماق، کاغذ، مرکب، کیتاب، کیتابخانا، مدرسه، ادبیات، موسیقی، داش یونماق و معمارلیق، شیرلی ساخسی، زینت و سایطی، تک آلاهیللیق، زینت و جواهرات، نرد و شطرنج، گلیردن وئرگی، لله دن استفاده، چاخیر ایچمک و چوخلو باشقا شئیلر، ایلک دفعه اولاراق یارانیب اینکیشاف ائتمیشدیر و بیزیم آوروپا و آمریکا مدنیتیمیز، عصرلر اوزونو، "کثرت" آداسی، یونان و روم یولوايله همین یاخین شرق مدنیتیندن آلینمیشدیر. آریالارین اؤزلری مدنیت یارادیب قوران اولمامیشلار؛ بلکه اونو بایلدن و مصردن بیرووز آلمیشلار، یونانلیلاردا مدنیت سارایی یارادان سایلمیرلار، اونا گؤره کی، اونلارین باشقالاریندان آلبقلاری، اؤزلریندن یادگار قویدوقلاریندان قات - قات آرتیق دیر. حقیقته یونان بیر وارث دیر کی، حربی غنیمتلر و تجارتله شرقدن اورایا گلیمیش اوچ مین ایللیک علم و هنر ذخیره لرینی، ناحق اولاراق یییه لنمیشدیر. یاخین شرقه عاید تاریخی مطلبلری اوخوماق و اونا خدمت ائتدیکده، حقیقته آوروپا و آمریکا مدنیتی نین اصیل یارادانلارینا بورجوموز ادا ائتمیش اولوروق.^۱

آذربایجان دیاری دا همین یاخین شرق تورپاقلارینین شمال حیصّه سینین مرکزینده، اؤزوده شمال - جنوب و شرق - غرب یوللارینین گؤرؤشدوگو یئر و طبیعتجه ملایم و ثروتلی بیر اولکه دیر.

تاریخ علمی

وطنیمیز ایراندا تاریخ علمی، بوتون دنیا اولکه لری و خلقلرینین تاریخ علمینین عکسینه، اولدوقجا آغیر، فاجعه لی و چوخ حاللاردا حقیقتدن اوزاق بیر یول کئچمیشدیر. ایران

* ۱ - ویل دورانت. تاریخ تمدن. مشرق زمین گاهواره تمدن. تهران ۱۳۶۵. ص ۱۴۱.

تاریخ چیلیگینه بو آجینا جاقلی وضعیت هخامنیشلرله و خصوصیه ساسانی سولاله سینین بانیسی اردشیر بابکانلا باشلانمیشدیر.

اردشیر بابکان ایراندا حاکمیتی اؤز نسلی و فارس خلقینین اختیاریندا ساخلاماق و تورک خلقلریندن اولموش حاکمیت سولاله لرینی همیشه لیک تاریخدن سیلیب اونوتدورماق خویلاسیله اؤزونه قدرکی بوتون تاریخی اثرلری آرادان آپاریب، باش موغ "تسر"ین واسطه سیله فارس خلقینین میلی افسانه لرینی ایرانین او زامانا قدرکی حقیقی تاریخینین یثینه قویدو. اردشیردن سونرا بوتون ساسانی شاهلاری و زردوشت موغلاری اردشیر و "تسر"ین گؤستردیکلری یولو دوام ائتدیره رک، قدیم ایران تاریخینی، حتی ساسانیلرین یارانما تاریخینی بئله خرافاتی و معناسیز ناغیلار شکلینه سالدیلار. بو ایشلر بوتون واقع بین ایسلام تاریخ چیلرینی ده آلدادی و اونلارین قدیم ایران تاریخینین واقعیتنی گؤرمکلرینه مانع اولدو. بوتون بو ایشلردن هدف زحمتکش اینسانلار و محروم ایران میللتلرینی همیشه لیک زنجیره ساخلاماق اولموشدور.

بوگونکو ایران اراضیسی مختلف میللتلرین وطنی اولدوغو کیمی، ان قدیم ایران دا مختلف میللتلرین یوردو و وطنی اولموشدور. بونا گؤره ده قدیم ایران تاریخینین آرادان آپاریلیب، تحریف اولونماسی همین بوگونکو ایران میللتلرینین کئچمیشی و تاریخینین اؤرتولو، قارانیلیق و مبهم قالماسی دئمکدیر. اردشیرین بو ایشی نه تکجه بوگونکو ایران میللتلرینین قدیم تاریخینی محو ائدیپ آرادان آپارمیش، بلکه اونلارین حقیقی تاریخی، واقعی کؤک و منشاءلرینین سندلرینی محو ائده رک، اونلارین هامیسینین کؤکونو آریا نژادینا، فارسلا باغلامیشدیر. ساده سؤزله دئسک، اردشیرین یاراتدیغی اویدورما تاریخه گؤره گویا ایراندا، ان قدیم دؤورلردن، تورک ائللری و اونلارین حاکمیتلری اولمامیش و یالنیز فارس میللتی، خلقی اولموش و حاکمیت ائتمیشدیر. بیر صورتده کی، شمال - جنوب و شرق - غرب یوللاری اوزه رینده یئرله شن ایران تاریخ بویو همیشه مختلف ائللر و خلقلرین اورادان کئچمه سینه، بیر حیصه سینین اورادا یورد سالیب قالماسینا، او جمله دن شرقدن اولموش یوزلرجه تورک آخینلاری، شمالدان اولموش آریا ائللرینین آخینلاری و نهایت جنوب غریدن اولموش سامی ائللرینین باسقینلاری و آخینلارینا معروض قالمیشدیر. اولدوقجا طبیعی بیر حال دیر کی، بو آخینلار و باسقینلارین قالیقلاری مختلف خلقلر و میللتلر شکلینده بو تورپاقدان کؤک سالیب قالمالی، بو یئرلرین اساس میللتلرینه چئوریلمله لی و چئشیدلی مدنیتلر یاراتمالی ایدیلر. واقعی تاریخین گؤسترديگینه اساساً، تاریخ بویو بئله اولموش و اونون نتیجه سی اولاراق، بوگونکو ایران هاما ن اوچ قوروق خلقلردن: تورک، آریایی و سامی خلقلردن عبارت اولان میللتلردن تشکیل تاپماقدادیر.

ایران و ایران خلقلرینین ان قدیم تاریخینی ساسانی شاهلاری و زردوشت موغلاری آرادان آپاردیلارسا، او تاریخ روم و یونان تاریخ چیلری اثرلرینده ثبت اولونوب قالدی. آوروپا خلقلری، اورتا عصرلردن باشلا یاراق، روم و سایره ایمپراتورلوقلارین زنجیرلرینی قیریب، میلی استقلالده

اښديکجه، اؤز کښچمیش تاریخلرینی اوزه چیخاردیرلار. خصوصیه ۱۸ - نجی عصرین سون روبعوندن ۱۹ - نجو عصرین سون روبعونه قدر دوام ائتمیش گرگین میلی آزادلیق مبارزهلری و دؤیوشلری نتیجه سینده، تقریباً بوتون آوروپا میللتلری، کښچمیش ایمپراتورلوقلارین نقشهلرینی پوزاراق، میلی تاریخ و دیل خصوصیتلری اساسیندا، میلی دؤولتلرینی یاراتدیلار. بو مبارزه لر گښدیشینده و غلبه سیندن سونرا آوروپا میللتلرینین هر بیر، قدیم روم و یونان تاریخلریندن اؤز کښچمیشلرینی اؤیرندیلر و بو اؤیرنمه جریانیندا ایران و یاخین شرقینده قدیم تاریخینه راست گلرک، اونو قیده آلیب ایشیقلااندیردیلار و بو باره ده جیلدرله خصوصی اثرلر یاراتدیلار.

ایران و یاخین شرق منطقه سی اؤلکه لری و خلقلرینین بو کښچمیش تاریخی نین اؤز خلقلرینین الینه چاتماسی دا اردشیر بابکان زامانی کیمی خصوصی بیر ماجرا یله راستلاشدی، آنجاق بو دفعه اونون شکلی دییشدی. بو تازا اویونون جریانی بئله اولموشدور:

ایسلامدان اؤل اولدوغو کیمی، ایسلامدان سونرا دا ایراندا حکمرانلیق ائتمیش سولاله لرین اکثری تورکلردن اولموشدور. واقعی ایسلام نظریه سی اولان قرآن مجیدین میلی و نژادی اوستونلوگه یول وئرمه مه سی، بوتون میللتلری برابر حقوقلو بیلمه سی، حاکم دایره لرین تورک اولماسیله ال - اله وئره رک، اردشیر زامانیندان یارانمیش میلی اوستونلوک و شووونیزم فیکیرلری و ضد سامی و ضد تورک نظریه سی و دویغولارینین اونودولماسینا سبب اولدو. بو دؤورلرده میلی مدنیتلرین چیچکلنمه مه سی و بیر نؤوع اؤللر اولدوغو کیمی قالماسینین اساس سببی، ساسانیلر دؤورو اولدوغو کیمی، شووونیست حاکم دایره لر و دؤولت دئییل، میللتلرین میلی شعورونون گئری قالماسی، اینکیشاف ائتمه مه سی، میلی شعورون هله اویانما وقتی نین چاتمماسی نتیجه سینده ایدی، هله بوایشه لازیم اولان اجتماعی شرایط ایران خلقلری داخلینده یارانما میشدی. تورک تاریخ چیلری ده، مونتسکیونون دئدیگی کیمی، اؤز خلقلرینین تاریخی قیده آلمامیشدیلار.

آوروپا تاریخ چیلرینین یاخین شرق خلقلری تاریخی باره ده یازدیقلارینین بو منطقه خلقلرینه چاتماسی میلادی ایگیرمینجی عصرین اؤللرینه تصادف ائدیر. ائله همین زامانلاردا ایران و یاخین شرق خلقلرینین میلی شعورو اویانیر، یوکسه لیر و میلی آزادلیق مبارزه لری، انقلابلاری و دؤیوشلری باشلانیر. ترکیه ده تنظیمات، ایراندا مشروطه انقلابی بونلارین نمونه سیدیر.

میلادی ۱۹ - نجو عصرین اؤللری، حتّی اونداندا قاباق، آوروپا ایمپریالیستلری اولان اینگیلیس، فیرانسا، تزار روسلاری و... ایران و یاخین شرق منطقه سینده جدّی نفوذ ائتمیش، بو دیارین اقتصادی و سیاسی دامارلارینی اؤز اللرینه کښچیرتمیش و بو یئرلرین میلی ثروتلرینی، ایلک نؤوبه ده نفتینی، تالایب آپاریردیلار.

بو سببه گؤره ده ایگیرمینجی عصرین اؤللرینده ایران و یاخین شرق خلقلرینین میلی حقوق اوچون آیاغا قالخمالاری آوروپا ایمپریالیستلرینین سونسوز مفتّه گلیرلرینی جدّی خطرّه سالیردی. بو ایش ایمپریالیستلری جدّی صورته دوشونمه گه وادار ائتدی. او زاماندا چوخ اؤللر آوروپا

شرق شوناسلاری قدیم و تازا ایران تاریخی و خلقلرینین کئچمیشی و بوتون خصوصیتلرینی دقتله اویرنمیشدیلر. آوروپا ایمپئریالیستلری بو معلوماتلاردان اؤز خئیرلرینه استفاده ائتدیلر.

آوروپا ایمپئریالیستلری اؤز میللی تاریخلریندن میللی حقوقا مالک اولماق نتیجه سینده طبعی میللی استعدادلارین چیچکلنمه سینین ثمره لری و نتیجه لرینی چوخ یاخشی بیلیردیلر. اونلار اؤز حیاتلاریندا گؤروردولر کی، میللی محرومیت زنجیرلرینی قیرماق سایه سینده آوروپا خلقلرینین آزاد اولان استعدادلاری نه معجزه لر ائتمیش و نتیجه سون یوز، یوز اللی ایل عرضینده بشریتین ۶۰۰۰ ایلده الده ائدیگی علمی نایلیتلردن قات - قات چوخ موفقیتلر و افتخارلار قازانمیشدیر.

اؤز حیاتلاریندا گؤرؤدولر کی بو حقیقت لرین یاخین شرق خلقلرینده ده، انقلابلار سایه سینده، عمل اولاجاغینی یقین ائدن ایمپئریالیستلر بو ایشین اساس باشلانقیج نقطه سی اولان میللی حقوق مسئله سینین اؤلر اولدو و غوکی می ساخلاماق قرارینا گلدیلر. اونلار بو فیکیرلرینی حیاتا تطبیق ائتمک اوچون اردشیر بابکان زامانی یارانمیش میللی اوستونلوک، لایق، استعدادلی و آغا میللت نظریه سیندن استفاده ائتدیلر، اونو نؤکرلری اولان ایران حاکمه هیأتی، قازاق رضاخانلارین اساس سیاسی نظری مسئله سی قرار وئردیلر و آریا نژادی، رضاشاه کبیر، شاهنشاه آریامهر، کوروش کبیر، داریوش بزرگ، ایراندا اولدن آریایی نژادلار اولموشلار، تورکلر سون عصرلده ایرانا سوخولموشلار،... کیمی شووونیستی فیکیرلری گئئیش صورتده یایماغا باشلادیلار و بو تبلیغاتلارین آلتیندا ایرانین غیر - فارس میللتلرینین هامی سینین، اولدو قجاکچی ک مذهبی آزیققلاردان باشقا، هر جور میللی حقوقلاردان، حتی آنا دیل لرینی اویرنمکدن بئله محروم ائتدیلر، اونلار اوشاقلیقدا فارسجا اویرنمک مجبور ائتمکده اولدولار؛ بو میللتلرین مدنی - ادبی اثرلری مختلف شکیللرده آرادان آپاریلدی، یاندریلیب محو اولدو، مدنی تاریخی آبیده لری، بنالاری... اؤلچولموش نقشه و پیلان اساسیندا آرادان آپاریلدی ...

ائله بو و قتلر همین پهلوی رژیمین تربیت ائدیگی تاریخ چیلر، آوروپا عالیم لرینین قدیم ایران و ایران خلقلرینین تاریخی باره ده یازدیقلاری اثرلری ایرانلیلارا تقدیم ائدرکن، نتیجه اعتبارله بابکان اردشیرین ایشینی خاطرلاردان بیر ایش گؤردولر.

بو اوزدن ایراق تاریخ چیلر، بیر سیرا قدیم اؤز سلفلری کیمی، تاریخی حقیقتلری اربابلاری و آغلارینین ایسته گی، خیری، شووونیستی نظریه نین طلبی اساسیندا غیر - حقیقی، ترسینه و غرض آلود شکیلده، ایران میللتلرینین زیانینا یازماغا باشلادیلار. اونلار عموم ایرانلیلار و خصوصیه بو میللتلرین تاریخ بویو یاراتدیقلاری قهرمانلاری، پارلاق سیمالاری، ایگیت شخصیتلری، خلق حرکتلرینین عاغیللی رهبرلرینی پیسله ییب، لکه له مه گه، اونلارا تهمت وورماغا باشلادیلار. ایران و بوتون ایران میللتلرینین ان قدیم دؤورلریندن باشلاریراق چاغداش تاریخلرینه قدر، بئله میللی قهرمانلار، بؤیوک اینسانلار چوخ دور، لاکین متأسفانه همین غرض آلود تاریخ چیلرین دامغالارله دامغالاناراق، خلقلین نظریندن دوشموش، اونودولموش و یا اونودولماقدادیرلار.

ایمپریالیستلرین گؤستریدگی یول ایله گئدن و اونلارین خدمتچیسى، اویونجاغى اولان پهلوی هیأت حاکمه سینین خیرینه قلم چالان بو تاریخچیلر، أوروبا عالیملری طرفیندن ایشیقلا ندیر یلمیش قدیم ایران و ایران خلقلری تاریخینین بوتون مثبت جهتلرینی فارس خلقینین آدینا یازیر، او دؤورلرده ایراندا مختلف میللتلرین اولدوغونو اینکار ائدیر، اونلارین تاریخینی پرده له ییر و بونولادا اونلارین میلی شعورونون اویانماسینا لازیم اولان ان اؤنملی بیر عاملین یارانماغینا مانع اولورلار. بو تاریخچیلر، هله آریالارین منطقه میزه گلمه سیندن اؤل چاغداش غربی آذربایجاندا "آراتتا" مدنیتی، بوگونکو خوزستاندا یارانمیش "ایلام"، لرستاندا یارانمیش "کاسسی"، همدان اطرافیندا یارانمیش قوتی و لوللوی مدنیتینی، آذربایجاندا میدانا گلیمیش "ماننا" حکومتلرینین کؤکو و هانسی خلقلر طرفیندن یارانماسینی پرده له ییر و آد آپارمادان، اؤرتولو اونلاریدا آریالارین بابالاری کیمی قلمه وئیرلر. بو تاریخچیلر مادلاری تامامیله آریا نژاد گؤستریر و حتی اکثر أوروبا تاریخچیلرینین فیکرینه ضد اولراق، آچیق یازیرلار کی، اشکانیلر "پهله" (پهلوی)، یعنی آریا نژادیدیلر.

سون ۶۰ - ۷۰ ایل مَدّینده قدیم ایران تاریخی باره ده یازیلیمیش اونلارچا تاریخ کیتابلارینین هامیسینین مضمونو تقریباً عینی و بیرى - بیرینه اوخشاردیر.

محض بونا گؤره ده هله قدیم ایرانین و خصوصیله چاغداش ایران میللتلرینین قدیم تاریخلری یا اصلاً یازیلما میش و یا غلط و تحریف اولونموش و حقیقی تاریخدن اوزاقدیر. پهلوی رژیمى و دونیا ایمپریالیزمینین خیرینه اولان بوالنیش تاریخچیلیک ایراندا اصیل تاریخ علمینین اینکیشافینا اساس سد و مانع اولموش و اولماقدادیر.

یالنیش و غرضله دولو اولان بو تاریخچیلیک نه تکجه ایراندا اصیل تاریخچیلیگه مانع اولموش، نه تکجه مختلف ایران میللتلرینین تاریخینی پرده له میس دیر، حتی بو تاریخچیلیک و پهلوی دؤورو ایران حاکمه هیأتینین غلط و غرض آلود تاریخی تبلیغات و معلوماتلاری بعضی أوروبا تاریخچیلرینین بیر سیرا مسئله لرده یالنیش و غیر - واقعی دوشونمه لرینه و یازمالارینا سبب اولموشدور. اؤرنک اولراق کئچمیش شوروی عالیملرینین چاغداش ایران میللتلری، اونلارین سایى باره ده کی سهو نظرلرینی گؤستر مکله کفایتله نیریک.

سون زامانلارین تحقیقاتی گؤستریر کی، ایران جمعیتینین یاریدان چوخونو آذری تورکلری تشکیل ائدیر. تورک دلیله مخالف اولان محمدرضا شعار شمسى ۱۳۲۶ - نجى ایله ده یازدیغى "بحثی درباره زبان آذری" آذلى اثرینین ۳۹ - نجو صحیفه سینده یازمیشدیر: «بوگون ایرانین تقریباً ۲۲ میلیون جمعیتینین حتمی اولراق یاریدان چوخونو تورک دلیلى ایرانلیلار تشکیل ائدیرلر».

همین معلومات گؤستریر کی، ایرانین جمعیتی ۵۰ میلیون اولسا، اونون یالنیز ۱۳ - ۱۲ میلیونو فارس خلقی تشکیل ائدیر. رسمی دؤولتی معلوماتا گؤره ارمنی، آسوری و یهودی لر، مذهبی اقلیت آدلاناراق، سایجا اولدوقجا آزلیق تشکیل ائدن اقلیتلر دیرلر و کوردلر، عربلر، بلوچلار، گیلکلر و تورکمنلر، بو اولدوقجا کیچیک میلی اقلیتلرله مقایسه ائدیلمز درجه ده چوخدورلار و

نسبتاً بویوک میلی اقلیتلر دیرلر.

لاکین ایرانین بو حقیقی میلی ترکیبینه باخمییاراق، یئددی مشهور کئچمیش سووئت تاریخچسی طرفیندن قلمه آکینمیش "تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز" (ایران تاریخی قدیم زامانندان بوگونه قدر) اثرینین مؤلفلر طرفیندن یازیلیمیش مقدمه سینده اوخووروق:

"ایران اهالیسی، یعنی ایران وطنداشلاری عمومیتله ۱۹۷۶ - نجی ایلین سونوندا ۳۳/۶ میلیون حدودوندا اولموشدور. بو جمعیتین یاریدان آزی فارس، یا فارس دیلی دیرلر. فارس دیلی بوتون ایران وطنداشلارینین رسمی و دؤولتی دیلی کیمی تعیین ائدیلمیشدیر. ایران اهالیسینین یاریدان چوخو فارس اولمایان باشقا دیللرده دانیشیرلار. بونلارین بعضیسینین دیلی کردلر، لرلار، بختیارلر، بلوچلار، مازندرانلیلار، گیلانلیلار معمولی فارس دیلیندن فرقلیدیر. بونلار میلی اقلیتلر، قوملار و عشیره لره باغلیدیرلار. بعضیلرین ايسه دیللری فارس کؤکوندن دئیل و باشقا میللتلرین دیلینده دانیشیرلار. تورکی، حتی ارمنی، عیبری و آسوری دیللری او دیللر سیراسیندا دیرکی، ایرانلی اقلیتلر او دیللرده دانیشیرلار. میلی اقلیتلردن ایران آذربایجانلی خلقی تورکجه دانیشیرلار. تورک دیلی ان بویوک اقلیتی تشکیل ائدیرلر و سایجا، فارس لاردان سونرا، ایکینجی یئرده دیرلر."^۱

دئمک کئچمیش شوروی عالیملرینین نظرینجه ۱۹۷۶ - نجی ایل ۱۷ میلیون حدودوندا اولموش ایران آذریلری اون - اون بشش مین نفرلیک یهودی، آسوری و ۹۶ مین نفرلیک ایران ارمنیلرله عینی اقلیت سیراسیندا یئرله شیر، اؤزلری ده فارس لاردان آز و سایجا ایکینجی میللت ساییلیرلار. شبهه سیز بو یالینیش جهتلر کئچمیش سووئت عالیملرینین پهلویلر حاکمیتی دؤورو وئریلمیش یالینیش و عداوتلی معلوماتلاراینا نامالاریندان میدانا گلیمیشدیر.

همین مقدمه ده بئله بیر جمله اوخووروق: «... دونیادا بیرینجی یارانمیش حکومت، یعنی هخامنیش دؤولتینه حصر ائدیلمیشدیر». بوجمله نی بیز یا چاپ و یا چئویره نین خطاسی حساب ائدیریک، اونا گؤره کی، کیتابین متنی بونون عکسینه دیر، همده دونیادا، او جمله دن یاخین شرقده هخامنیشلردن هله دؤورد مین، اوچ مین بشش یوز و اوچ مین ایل قاباقدان گوجلو حکومتلر و مدنیتلر یارانمیشدیر. بو مدنیتلر سومثر، ایلام، کاسسی، هیت، اورارتو، ماننا و ماد اولموشدور.

یئری گلیمیشکن بونودا قید ائتمک لازیم دیرکی، کئچمیش شوروی تاریخچیلری، اوکتوبر انقلابیندان بری اورادا حکم سورموش مارکسیزمین تأثیرینده قدیم و تازا ایران تاریخی بارده بعضی یالینیش فیکیرلرده ایره لی سورموشلر. بوفیکیرلردن بیری آدینی چکدیگیمیز کیتابین ایگیرمینجی صحیفه سینده ایره لی سورولموش بو نظریه دیرکی، گویا هخامنیشلردن باشلا یاراق ساسانیلرین اؤللیرینه قدر ایراندا قولدارلیق اجتماعی سیستمی حکم سورموشدور. بو بارده کیتابین

※

۱ - تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز (ایران تاریخی قدیم زامانندان بوگونه قدر). آلتی سووئت مؤلفی. چئویرن: کیه خسرو کشاورزی. پویش نشریاتی. تهران ۱۳۵۹. ص ۱۹.

لازمی یشرینده بحث اثندیگیمیزی نظره آلاراق، بورادا بو بارهده یونونلا کفایت له نیریکی کی، ایراندا هئچ بیر دؤورده، قدیم رومدا اولدوغو کیمی، قولدارلیق سیستمی اوچون اقتصادی - جغرافیایی شرایط اولمامیشدیر.

همین کیتابین ایگیرمینجی صحیفه سینده گؤسته ریلیر کی، مشروطه انقلابی ۱۹۰۵ - نجی ایل انقلابی تأثیرینده و اونون آردینجا آیاق توتوب باش وئرمیشدیر. قید ائتمک لازیمدیر کی، ۱۹۰۵ - نجی ایل روسیا انقلابی مشروطه انقلابینا جوزبی تأثیر ائتمیشدیرسه ده، اونون اساس عامیلی اولمامیشدیر. مشروطه انقلابینین اساس عامیلی، علّتی، کؤکو ایران و خصوصیه آذربایجان خلقینین اینکیشاف و ترقّی ائتمه سی و میللی شعورونون یوکسلمه سی نتیجه سینده، تاریخن، توپلومون لا بود و لازم محصولو کیمی بیر حرکت اولموشدور. ۱۹۰۵ - نجی ایل روسیا انقلابی سرعتله بوغولدوسادا، مشروطه انقلابی اوزون زمان دوام ائتدی و موفقه اولدو. مشروطه حرکتینه تأثیر گؤسته رن انقلاب ۱۹۰۵ - نجی ایل روسیا بورژوا انقلابیندان قات - قات آرتیق، مشروطه انقلابیندان قاباق، ۱۹ - نجو عصرین ایکینجی یاریسیندا باش وئرمیش عثمانلی ایمپراتورلوغونداکی "تنظیمات" انقلابی حرکتی اولموشدور. بودا اولدوقجا طبعی و عادی بیر حالدير، چونکی یاخین شرقین بیر حیصّه سی اولموش عثمانلی ایمپراتورلوغوندا اجتماعی وضعیّت و انتباه یاخین شرقین اویری اؤلکه لری و میللتلریله، روسیا، روس خلقی و اونون ۱۹۰۵ - نجی ایل انقلابیندان داها چوخ مصر، ایران و خصوصیه عینی دیللی آذربایجانلا علاقه دار اولموشدور، تاریخی فاکتارلاردا بونو آچیق و آیدین گؤسته ریر. بو فاکتارلار بونلاردیر:

۱ - مشروطه انقلابینین اهمّیّتی فیکیر و ایدئولوژی مرکز لریندن بیرى مصر، بیرى ده ایستانبول اولموشدور، روسیا یوخ. دوغرو دور کی، اؤز اثرلریله مشروطه انقلابی فیکرینین یئتیشمه سینده بؤیوک تأثیر ائتمیش میرزا فتحعلی آخوندزاده و عبدالرحیم طالیبوف قفقازدا یاشایاراق روس مدنّیتیندن داها چوخ قیدالانمیشلار، لاکین همین شخصلر و مشروطه نین باشقا ایدئولوژی قهرمانلاری ایستانبول و مصرایله ده سیخ علاقه ده اولموشلار. ابراهیم بگین سیاحتنامه سی، مشروطه دؤورو ایستانبولدا تشکیل تاپمیش "انجمن سعادت" ادلی انجمن و اورادا ایرانلیلار طرفیندن یایلمیش "اختر" ادلی قزئت مشروطه انقلابینین فیکیر جهتنن ایستانبولدان داها چوخ، روسیادان آرتیق قیدالاندیغینی گؤسته رن عامیللردیر، همده اونا گؤره کی، بوکیمی حادثه لرین هئچ بیرینه بنزر حال روسیه و اونون هئچ بیر شهرینده اولمامیشدیر.

۲ - مشروطه انقلابینا عملی یاردیم اوچون بیر سیرا قهرمانلار قفقازدان - آذربایجان و گرجستاندان گلیمیشلر سه عثمانلی تورکلریندن ده گلنلر آز اولمامیشدیر.

۳ - مشروطه نین مغلوبیّت و گئری چکیلمه لری دؤورونده ایستانبول مشروطه فعاللارینین سیغیناجاغی شهر، فعالیتلرینه دوام ائدیكلری یئر اولموشدور، لاکین مسکو و پترقودا بو حاللار گؤرونمه میشدیر.

۴ - مشروطه انقلابی ایللری دؤورو اساساً باکیدا یارانمیش مترقی مطبوعات ایستانبول ایله روسیادان آز ایلگیلی اولمامیشلار. "موللا نصرالدین" ژورنالینین هدفی اساساً شرق اولموشدور، آذربایجان اولموشدور و باکی شهری بولشویکلر طرفیندن توتولدوقدا، اونون مدیری میرزه جلیل تبریزه گلیمیشدیر.

دئمک کئچمیش سووئت تاریخچیلری بیر طرفدن ایرانین شووونیست تاریخچیلرینین تأثیری، دیگر طرفدن ایسه سوسیالیزم، کومونیزم و روس شووونیزمی تأثیری آلتیندا ایران میللتلری و نتیجهده اونلارین تاریخی بارهده سهو ائتمیشلر. لاکین بو ایکی عامیلدن علاوه کئچمیش سووئت تاریخینده روس شووونیزمی فیکیرلری ده سووئت تاریخچیلرینین یالینیش دوشونمه لرینه تأثیر گؤستریمیشدیر. بو مسئله اوزهرینده بیر آز دایانماق لازیمدیر. تاریخدن معلومدور کی، روس خلقی تاریخ صحنه سینه چیخمادان اول و تاریخ صحنه سینه قدم قویدوقدان سونرا اوزون عصرلر شرقدن و جنوبدان تورکلره قونشو اولاراق اونلارلا مدنی، اقتصادی، سیاسی و... جهتنن علاقه ده اولموشدور، حتّی روسلار تورک دؤولتی اولموش "قیزیل اوردو" حکومتینه تابع اولموش و روس "بایارلاری" بوتورکلرین وئردیکلری "یارلیق" لاری داشماغا افتخار ائتمیشلر. اوزون عصرلر دوام ائتمیش بو علاقه لرده شبهه سیز مدنیتجه گئری اولموش روسلار مختلف جهتلردن تورک ائللریندن استفاده ائتمیشلر، لاکین بونا باخمییاراق هله اوکتوبر انقلابیندان قاباق روس تاریخچیلرینین چوخو، تورکلره علاقه دار قدیم روس تاریخینی تحقیق ائتدیکده شووونیزمه قاپیلاراق حقیقتلری، چوخ حاللاردا عکسینه گؤستمیشلر. روس تاریخچیلرینین تورکلره و تورک تاریخینه اولان بو غیر - علمی مناسبتی و اونلاری وحشی، کؤچری، بیابانگرد و سایره گؤستمه سی، ایستر - ایسته مز اونلارین تاریخلرینین دوزگون اؤیره نیلمه سینه، حتّی اؤیره نیلمه ییب اونودولماسینا سبب اولوردو. بو منفی مناسبت، طبیعی اولاراق، روسیا تورکلری و ایرانین یاریدان چوخ اهاالیسینی تشکیل ائدن تورکلرین، او جمله دن آذری تورکلرینین ده تاریخینی اؤیرنمه گه مانع اولور و اونون قاباغینی آلیردی. نئجه کی ایندی ایران تاریخچیلرینین شووونیستی فیکیرلری و قدیم ایران و تورک تاریخینی تحریف ائتمه لرینین اوستو تدریجله آچیلیر و حقیقتلر آشکار اولماغا باشلاپیر، ائله جهده سون ۲۵ - ۲۰ ایل سوره سینده کومونیزم دیکتاتورلوغو و ایستالینیزم ضعیفله دیکجه، نفوذونو الدن وئردیکجه، مختلف کئچمیش سووئت تاریخچیلری بو ساحه ده گؤرکملی جسارتلی آدیملار آتیر و شووونیزم اسیری اولموش اسکی سووئت تاریخچیلرینی افشا و تنقید ائدیرلر. بو عالیمردن بیر گؤرکملی قازاخ عالیمی "اولجاس سلیمان" دیر. اولجاس کئچمیش سووئت دؤورو یازیب یاراتمیش شووونیست و میللتچی تاریخچیلری افشا و تنقید ائده رک یازمیشدیر:

«آسیانین گنج آیدینلارینین خارا کتر طرفلریندن بیر یسی کلاسیک تاریخی تامامیله اینکار ائتمه لریدیر. شرقده، غریبه ده تاریخه اولان شبهه، "پول والثری - Paul Valery" نین دئدیگی کیمی، سون یوز ایله ده تاریخ علمینین اؤزونو بوسبوتون رذیل ائتمه سینه باغلیدیر. او، اوزون مدّتی

سیاستین کۆله‌سی، شووونیزم و میللیت‌چی لیگین قایناغی اولموشدور. حتّی تاریخ وورغونو اولان "مارک بلوش - Marc Bloch" تاریخ‌چیلردن سۆز آچارکن اعتراف ائتمه‌گه مجبور اولموشدور: «اودا دوغرو دور کی، یازیمیزنین آرخاسینا کئچه‌رکن اۆز بئینینی چاغداشلیق میکروبلاریندان قوروماغی باجارمایان شخصده بو میکروبلار حتّی "ایلیدا" یا خود "رامایانا" یا یازیمیش شرحده اۆزونو گۆستهره بیلر».

«تاریخ چاغداش دنیا گۆروشونون فورمالاشماسینا فعال شکیلده قاتیلیر. ایمپئریالیزمین و مستملکه‌چیلیگین اوشاقلیغینی ائله‌ین عالیم‌لر اۆز گئیش یاییلان اثرلرله خلقلره عیرقی و میللی فیکیرلر مجموعه‌سی آشیلایر».^۱

کئچمیش سووتلر بیرلیگینده تاریخ ساحه‌سینده حاکم اولموش بئله شووونیستی، همده کومونیستی آتموسفئر نتیجه‌سینده اورادا یاشایان تورک خلقلرینین هئچ بیرینین تاریخی، ائله‌جده آذربایجانین اسکی و ان قدیم تاریخی اؤیره‌نیلمه‌دی و حتّی بو باره‌ده سۆز آچانلار سیبیرده جان وئردیلر.

بونودا قید ائتمک گره‌کیر کی، تاریخی فاکت‌لار کور - کورانه و گۆزو باغلی یاناشماقدا تاریخن تحریف اولونماسینا سبب اول بیلر.

بو دئدیکلریمیزدن بئله بیر عمومی نتیجه‌ده ائدیلیر کی، تاریخ بویو ائله بیر میللت اولما‌میش، یوخدور و اولادا بیلمز کی، اونون تاریخی باشقا و خصوصیه قونشو خلقلرین تاریخنندن آیری و تجرید اولونموش اولسون. تمیز، پاک و خالص میللی بیر دیری دیل اول بیلمه‌دیگی کیمی، هئچ بیر خلقلین تاریخی‌ده آیری، قونشولاریندان کنار و منزوی اول بیلمز، باشقا سۆزله دئسک، هر بیر میللتین، خلقلین و ائللین تاریخی بوتون خلقلر و میللتلر، آزی قونشو میللتلرله بیرگه و اورتاق تاریخ‌دیر. «تاریخی یالانچی وطن‌پرورلیکله آراشدیرماق یالنیز و یالنیز جاهل‌لیگی اثبات ائده بیلر. مدنیتین طبیعی علاقه‌لرینی پوزماق، اونا حیات وئرن کایناتدان محروم ائتمکله بیز اونو چورومه‌گه، اۆلومه محکوم ائتمیش اولوروق. نتیجه‌ده نفرتلی کئچمیشین اسارتی دوام ائدیر، اورک‌لری بولاندیریر، شعورلاری زهرله‌بیر. تاریخ‌چیلر اۆز کئچمیش آتالارینین جاهل‌لیگی، صمیمیتی و عاجز‌لیگی فاکت‌لارینی اونلار باغیشلاماق، تسلیم ائتمک ایسته‌مه‌بیلر. قارداشا یوخاریدان آشاغی باخماق ایسته‌گی، هوسی حدودسوزدور. حقیقی مناسبت بونا امکان وئرمزه، مطلقاً تاریخه ال آتار، اونون یاردیمی ایله بو مناسبتی ده‌ییشدیرمه‌گه چالیشارلار».^۲

دئمک تاریخ علمی هر جور شووونیزم، تعصّب و کور - کورانه‌لیکدن کنار اولاراق، واقع‌بین، حقیقتی گۆروب عکس ائتدیرن، بوتون میللتلر و خلقلره برابر گۆزله باخان اولمالیدیر. تاریخچی

* ۱ - اولجاس سلیمان. "آزی‌یا". ایستانبول ۱۹۹۲. ص ۱۷۸.

۲ - اولجاس سلیمان. بئته اورادا ص ۱۸۱.

بیلمه‌لیدیر کی، هئچ بیرمیللتین تاریخی منزوی و تجرید اولونموش دئیل و اولادا بیلمز. عالیم بیلمه‌لیدیر کی، «تاریخ اینسانلیغین گئیش و چوخ جهتلی تجربه‌سی و عصرلر داخلینده‌کی اینسانلارین گؤروشودور. حیات اوچون‌ده، بیلک اوچون‌ده بو گؤروشون قارداشلیق گؤروشو اولماسی سون درجه فایدالی اولاردی.»^۱

سعادتلی و خوشبخت گله‌جک دوزگون اؤیره‌نیلیمیش کئچمیش و بوگونون اوزه‌رینده قورولور، اونلاری اؤیرنمهدن سعادتلی گله‌جک قورولماز، «گله‌جگی دوشونمهدن ایسه، او هئچ بیر زامان گلمز.»^۲

جنوبی آذربایجاندا تاریخ علمینه بیر باخیش

هله یازیلی تاریخ دؤوروندن اول، بوگونکو آذربایجاندا و عمومیتله یاخین شرقین مختلف خلقلری یاشایان منطقه‌لرینده اینسانلار و خلقلر یاشاییب مدنیتلر قورموشلار. بوگونکو ایرانین ترکیب حیصه‌لری اولان آذربایجان و فارس‌نشین منطقه‌لرینین تاریخ بو یو گاه هره‌سینین اؤزونه خاص مستقل تاریخی اولموش، گاه‌ایسه هر ایکسی واحد بیر حکومتین ترکیب حیصه‌لری اولموشلار. ماد دؤورو بو حکومتین مرکزی و رهبرلیگی ماد خلقلرینین الینده، هخامنیشلر دؤورو فارس خلقلرینین، اشکانیلر دؤورو، اصللری اورتا آسیادان گلمیش تورک اصللی پارتلار الینده، اسکندر و عرب استیلاسی زامانی باشقا خلقلرین، ایرانلی اولمایان بیگانه‌لرین الینده اولموشدور. بو دؤورلرده آذریلر و فارس‌لار گاه واحد، گاه‌ایسه مستقل تاریخ یاراتمیشلار.

ایسلاما قدرکی آذری و فارس تاریخی ایسلام تاریخ‌چیلرینه تقریباً اؤرتولو اولموشدور. دیگر طرفدن بو دؤورلرده میللی حیس‌لرین چیچکلنمه‌سی نتیجه‌سینده، منطقه‌میزین مختلف خلقلری اصل قدیم تاریخ‌لرینی بیلیمک، اونو آراییب آختارماق و ایشیق‌لاندرماغا لازیمی علاقه و هوس گؤسترتمیشلر.

۱۸ - نجی عصرین سونلاریندان ۱۹ - نجو عصرین سونلارینا قدر آوروپادا دوام ائتمیش تقریباً یوز ایللیک میللی آزادلیق مبارزه‌لری نتیجه‌سینده آوروپا خلقلرینده میللی حیس‌لر اوپاندی و اونلاردا اؤز میللی تاریخ‌لرینه علاقه و هوس آرتدی. آوروپا خلقلری اؤز قدیم تاریخ‌لرینی قدیم یونان، روم، آسوری و سایر قایناق‌لاریندان اؤیرندیکده، قدیم شرق، او جمله‌دن تورک، آذربایجان، فارس، عرب، ... تاریخ‌لریله علاقه‌دار چوخلو تاریخی حقیقتلر و واقعیتلر تصادف ائدیپ قیده آلدیلار. بئله‌لیکله‌ده قدیم شرق، یاخین شرق، او جمله‌دن قدیم آذربایجان و ایران تاریخینی، اولدوغو کیمی، اؤیرنمه‌گه زمینه یاراندی. لاکین تأسفلر اولسون کی، قاجار استبدادی بو ایشین ایراندا قباغینی

۱ - اولجاس سلیمان. یئنه اورادا ص ۱۸۲.

۲ - اولجاس سلیمان. یئنه اورادا ص ۱۸۲.

آلیب، اونون ایران خلقلری داخلینده یایلماسینا مانع اولدو.

مشروطه انقلابینین تاریخی وظیفه‌سی ۱۹ - نجو عصرده آوروپا میللی آزادلیق حرکتلری، ائله‌جه‌ده ۱۹ - نجو عصرین آتمیشینجی ایللرینده‌کی ژاپن میللی حرکتینین نتیجه‌لرینی ایراندا حیاتا کئچیرتمک ایدی. آوروپا انقلابلاری کیمی، مشروطه انقلابی دا ایران میللتلرینه میللی حق و آزادلیق وئرمکله اونلارین طبیعی استعدادلارینا چیچکلنمک امکانی یاراتماقلا، اونلاری ترقی جاده‌سینه سالیب مترقی چاغداش بشریت کاروانینا دوغرو یؤنلتمه‌لی ایدی. مشروطه انقلابی تبریز و آذربایجانین قهرمانلیغی، ستارخان و باقرخانین ایگیت‌لیک و رشادتی، مرکز غیبی نین مودروکلوقو و علی میسیونون عاقیلانه رهبرلیگی سایه‌سینده غلبه چالیدی، لاکین نتیجه و ثمر وئرمک ایسته‌دیگی زامان حرکتدن قالدی، دیاندی و اینتلیجئنٹ سئویس طرفیندن بوغولدو.

۱۹ - نجو عصر آوروپا و ژاپن میللی آزادلیق حرکتلرینین نتیجه‌سینی عملده، اؤز حیاتلاریندا گؤرموش، میللی حقوقا مالک اولماق نتیجه‌سینده اؤز میللتلرینین ایلدیریم سرعتیه آیلیب ایره‌لیله‌مه‌سینی، پارلاماسینی، ترقی جاده‌سینه دوشوب هر جور خارجی استثمار و آغالایغا سون قویماسینی، علمده گؤیلره یوکسلمه‌سینی اؤز گؤزلریله مشاهده ائدن، اؤز میللی و شخصی حیاتلاریندا عملی صورتده لمس ائدیب گؤرن آوروپالیلار، ایلک نؤبه‌ده اینگیلیستان سرمایا صاحبیلری، ایمپریالیستلر تهرانین اتابک پارکیندا، مشروطه‌نین سلاحلی قوه‌سی اولموش "مجاهدلی" خلع سلاح ائتمکله، مشروطه انقلابینی ایشده و عملی شکیلده بوغدولار و سؤزده، اوزدن ایراق، مشروطه حکومتی قوردولار و رضاخان کیمی ساوادیسیز، قاراسوران قازاق و اینگیلیس نؤکری اولان بیر قولدورو ایش باشینا گتیره‌رک، مشروطه شعار ایل، مشروطه انقلابینین ثمره‌لریندن، تام عکس جهته، اینگیلیس و آوروپا ایمپریالیستلرینین خیری جهته، استفاده ائتمه‌گه باشلادیلار. داهای دوغروسو، مشروطه انقلابینین ایران میللتلرینه میللی حقوق وئرمه‌لی اولماسی هدفینین تامامیله عکسینه و ضدینه اولاراق، فارس شووونیزمی سیاستینی ایران حکومتلری و رضاخانین اساس سیاسی آناخطی ائتدیلر، بیر صورتده‌کی، او زامانا قدر ایران حکومتلرینین داخلی سیاستینده فارس شووونیزمی دؤولتین رسمی سیاستی اولمازدی. پهلوی سولاله‌سی ایش باشینا گلندن فارس شووونیزمی علم و حیاتین بوتون ساحه‌لرینده رسماً ایشه دوشوب، تطبیق اولدو و حاکم مؤوقع توتدو. بو زاماندا فارس‌لاردان باشقا ایران میللتلرینین هامیسی نین دیل و ادبیاتی دؤولت طرفیندن قاداغان اولدو، سیخیشدیریلیب فشار آلتینا قویولدو، محدودلاشدی، چیچکلنمه‌سی دیاندیریلدی. حالبوکی، او زامانا قدر میللی دیل و ادبیاتلار دؤولتلر طرفیندن حمایه اولونماسایدی، اونلارین ضدینه سیاست یورودولمزدی.

مختلف علم ساحه‌لرینده اولدوغو کیمی، تاریخ ساحه‌سینده‌ده فارس شووونیزمی طرفداری اولان عالیم‌لر میدانا گلدی. بو ایران عالیم‌لری آوروپا عالیم‌لرینین قدیم شرق تاریخی باره‌ده‌کی فیکیرلری و یازیلارینی فارس شووونیزمی نقطه نظریندن آراشدیریب یازماغا و کیتابلار تألیف

اثنمه گه باشلادیلار. بو تاریخ کیتابلارینین بیرینجی و ان اهمیتلی سی حسن پیرنیا (مشیرالدوله) بین اوچ جیلدلیک "ایران باستان" اثریدیر. بو اثرده، أوروبا تاریخچیلرینین عکسینه و فارس شووونیزمینین ایسته گینه اساساً، هئج بیر سند و دلیل اولمادان، بئله بیر ادعا ایرهلی سورولموشدور کی، بو گونکو ایرانین هر یثری و او یثرلرین خلقلری قدیم دؤورلرده آریایی نژاد اولموشلار، او جمله دن بو گونکو آذریلر، قشقاییلر، همدانیلار، تورکمئلر یاشایان اراضیین ساکینلری تورک دیللی دئییل، هند - أوروبا دیللی اولموشلار. بو دیللسیز ادعا گؤره بو گونکو تورک دیللی آذربایجان اهاالیسی، گویا، قدیم زامان و اصلینده آریایی نژاد، کؤک اعتباریله فارس و عمومیتله هند - أوروبا دیللی اولموشلار و سونرالار تورکلر، شرقدن آخارق، بو یثرلرده یورد سالمیش و بو یثرلرین فارس اهاالیسینی تورکلشدیرمیشلر.

بو قورو - بوش ادعا یا اساساً، فارس شووونست تاریخچیلرین فیکرینجه گرک آذربایجان، کردستان، بلوچیستان، تورکمنیستان و قشقاییلرین میللی دیللی آرادان گتسین و اونلارین یثرینی فارس دیلی توتسون. بیر صورتده کی، بو تاریخچیلرین بو سندسیز ادعالاری دوز فرض ائدیلسه ده، بو میللتلرین بوگونکو دیلرینین آرادان گتتمه گه محکوم اولماسینا دلیل اولایلمز.

حسن پیرنیادان سونرا بیر سیرا تاریخچیلر قدیم ایران، ائله جه ده آذربایجانین قدیم تاریخی باره ده اثرلر یازمیش و یازیرلار. بوتون بو اثرلرده، بیر قایدا اولارق، دلیل سیز و مدرکسیز مادلار و پارتلار (اشکانیلر) آری نژاد گؤسته ریلیر و قدیم آذربایجان اهاالیسینین فارس و یا اونا یاخین دیللی اولدوقلاری ادعا اولونور.

سروان کاویانپور "تاریخ عمومی آذربایجان" اثرینده، سیداسماعیل وکیلی "آذربایجان پیش از تاریخ و پس از آن" اثرینده، پروفوسور مهرین "تاریخ ارمنستان" اثرینده، آرتور کریستن سن "ایران در زمان ساسانیان" اثرینده، دوقتور پرویز نائل خانلری "تاریخ زبان فارسی" و باشقا اثرلرینده، فرانسانی عالییم قیرشمن "ایران از آغاز تا اسلام" اثرینده، دوقتور محمد جواد مشکور "پارتیها یا پهلویان قدیم" اثرینده مادلار و پارتلارین آری نژاد اولماسینی قطعی و دلیل احتیاجی اولمایان بیر حقیقت کیمی گؤسته ریلر. حالبوکی، واقعیت بونون تامامیله عکسینه اولموشدور. چونکی تاریخین گؤستریدیگینه گؤره، التصاقی دیللی و اورتا آسیادان گلمه ائللر، خلقلر و طایفالار اوچ مین ایل آریالاردان قاباق منطقه میز، او جمله دن آذربایجاندا اساس خلقلر، یاشایانلار اولموش و آریالارین گلمه سینه قدر اؤزلری مختلف دؤولتلر قوروب حاکمیت ائتمیشلر. بو التصاقی دیللی خلقلر، (آریلر) ایران فلاتینا گلدیکدن سونرادا، مختلف دؤورلرده اورتا آسیادان گلن تازا تورک آخینلاری ایله گوجلنمیش و تاریخ بویو همیشه آریلرله بیرلیکده ایرانین معین یثرلرینده اولموش و آریلرله، او جمله دن فارسلا، کوردلر، بلوچلار، گیلکلر و... ایله بیرلیکده قارداش کیمی یاشامیشلار. سید اسماعیل وکیلی "آذربایجان پیش از تاریخ و پس از آن" اثرینین ۵۲ - نجی صحیفه سینده "انتشار آریانها در نجد ایران" بؤلومونده "اویستا" کیتابیندان ۱۶ اؤلکه نین آدینی گؤسته ریر کی،

آریانلار ایرانا گلنده او یئرلرده یورد سالیب قالمیشلار. بو یئرلر بو گونکو خراسان، فارس، مرو، افغانستان و هندوستانین شمالی قسمتلیدیрки، آذربایجاندا چوخ اوزاق منطقهلردن عبارتدیرلر و آذربایجانا و یا اورایا یاخین بیر یئرین بئله آدی اونلارین داخلینده یوخدور.

لاکین بو واقعیتہ باخمایاراق، سید اسماعیل وکیلی اثرینین ۴۷ - نجی صحیفه سینده بئله یازیر: «آریالارین ان اؤنملی قوملاری مادلار (میدیلار)، پارسلار و پارتلاردان عبارت ایدیلر. بو اوچ قوم تاریخی دؤورلرده بؤیوک دؤولتلر قورموشلار»^۱. وکیلی و باشقا چاغداش ایران تاریخچیلرینین اساسلاندیقلاری اساس منبعلردن بیرى ر. قیرشمنین اثریدیر. فرانسالی تاریخچی ر. قیرشمن، فارسجا یا ترجمه اولونموش اثرینده، بو تاریخچیلرین تامامیله عکسینه اولان فیکیر یوروتموشدور. دوغرو دورکی، ر. قیرشمن اثرینین ایکینجی فصلینده «رود ایرانین» باشلیغی آلتیندا آریالارین م. ق. بیرینجی مین ایلیگیگین اوللرینده ایران فلاتینا آخماسی جریانینی قسماً مبالغه لی، تله سیک و اونون اوسلوبونا اویمایان شکیلده بئله یازیر:

«گلن دؤرد قیرن مذبته اونلار (آریالار م.) یئرلی و اصلی قومو آزادان آپاریب، اؤزلرینه اؤزل مدنیتی برقرار ائتدیلر»^۲. لاکین بلافاصله سونراکی صحیفه ده ر. قیرشمن یازیر: «هله لیک غیر - ممکن دورکی، بوگئیشلنمه و یایلمانی (آریالارین ایراندا یایلماسی م.) تاریخینی یازیا گتیرمک، اونا گؤره کی، قاینقلار و منبعلر اولدوقجا آز و داغینقدیر»^۳.

«ر. قیرشمن» ین بو سؤزلری بوتون ایران، او جمله دن آذربایجاندا عایدیر. گؤروندوگو کیمی ر. قیرشمن دن استفاده ائتمیش چاغداش ایران تاریخچیلری اونون بورایا قدرکی فیکیرلرینی اساس گؤتوروب اونا اساسلانمیش و سونراکی فیکیرلرینی، صرفه لرینه اولمادیغی اوچون، آتمیشلار.

«ر. قیرشمن» اؤز اثرینین سونراکی، «ماد بیرلیگینین یارانماسی» بؤلومونون اولینده منطقه میزه تازا گلمیش آریانلارین آذربایجانداکی یئرلرینی هم اورمو گؤلونون غربی، (پارسوا، پارسوالارین یئرلی بورا اولمامیشدیر. سونرا گؤره جه ییک)، همده، اونون فیکرینجه آریایی مادلارین یئرینی اورمو گؤلونون جنوب شرقیسی و همدانا یاخین منطقه لر قید ائدیر و بئله لیکله یا ۱۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل آریالارین ایرانا گلمه سیندن اول آذربایجان و همدان اراضی سینده موجود اولموش و حاکمیت قورموش قوتتی، لولوبی و ماننالیلار اصلاً اولمامیش و یا آریالارین گلدیگیندن سونرا ایلک دؤرد عصر بویوندا آریانلارین داخلینده ارییب آرادان گئتمیشلر. لاکین «ر. قیرشمن» اثرینین سونراکی صحیفه سینده «مانتا» لارین وارلیغی و منطقه ده اهمیتلی قوه یه مالک اولمالاری و آریالارین مقابلینده مقاومت گؤسته رب، اونلاری اؤز یئرلریندن قوماسینی قید ائدیر. ر. قیرشمن اورمو گؤلونون

* ۱ - وکیلی. جلد ۱. ص ۴۷.

۲ - ر. قیرشمن. ص ۶۹.

۳ - ر. قیرشمن. ص ۷۰.

اطرافى منطقه سیندن دانیشاراق یازیر: «بو ناحیه داخلینده، اورمو گؤلونون جنوبوندا "ماننا" اولکەسى وارايدى کى، تازا کردستانین بؤیوک حیصه سینه شامل ایدی و اورا بیر اولکە ایدی کى، ساکینلری آسیانی (اورتا آسیادان گلیمیش و دیللری التصاقی اولموش او زامانکی منطقه میزین خلقلرینه وئریلمیش آد. سونرا گۆره جه ییک) ایدیلر و آریالارین یایلماسینین قاباغینی آلماق اوچون کفایت قدر گوجلوايدیلر.^۱ دئمک آریالار، اویستادادا اولدوغو کیمی، همدان و آذربایجانین اطراف یئرلرینی توتموش قوتی، لوللوی و ماننا تورپاقلاریندا گۆز تیکهرک، شاید اورایا هجوم ائتمیشلر، لاکین بو خلقلرین گوجلومقاومتی مقابلینده همدان و آذربایجان تورپاقلارینی ترک ائدیپ جنوبا دوغرو گئتمیشلر. ر. قیرشمن بو باره ده یازیر: «بئله نظره گلیر کى، پارسلارین ایرانین شمال غربینده قالماسی اوزون سورمه میشدیر. اونلارین اورادان کۆچمه سی یا آسوریلرین عملیاتینین نتیجه سی و یا اوراتولارین و یادا باشقا قبیللرین فشاری نتیجه سینده عمله گلمیشدیر.»^۲ ر. قیرشمنین فیکیرینین قیساسی اوندان عبارتدیر کى، آریالار آذربایجانا یا گلمه میش و یا گلدیکلری تقدیرده، گوجلوماننالیلار، قوتی - لوللوی لرین مقاومتی نتیجه سینده اورانی ترک ائدیپ جنوبا گئتمک مجبوریتینده اولموشلار.

یثری گلیمیشکن ر. قیرشمنین "شکیل ۲۱" ده کی نقشه سی باره ده نئجه سۆز دئمک لازیمدیر. قیرشمن اۆز نقشه سینده "قوتیلرین" یئرینی بوگونکو کردستان و اربيله یاخین، و لوللوییلرین یئرلرینی ایسه کردستانین جنوبو و لرستانین شمالی گۆسترمیشدیر. بئله لیکله ده ماننا حکومتینین اساسلاندیغی خلقلر و اونلارین یاشادیقلاری یئرلر قارانیقدا قالمیش و نئجه دئیرلر ماننا حکومتی هاوادان آسیلی قالمیشدیر. بو یئرلر نقشه ده بوشدور. ماننا حکومتی خلقسیز یاراننا بیلیمزدی و آریالارین مقابلینده دابانیب اونلاری قووماقدان عاجز اولاردی. قیرشمنین سهوی اوراسیندا اولموشدور کى، قوتی و لوللوییلرین مرکزینی اورمو گؤلونون جنوبو و جنوب غربینی گۆسترمیشدیر. حقیقته ایسه، یئرینده گۆره جه گیمیز کیمی، قوتی - لوللوییلرین اصیل یئرلری اورمو گؤلونون جنوبو، جنوب شرقی، همدان طرفلری و اورمو گؤلونون آزجا جنوب غربی، یعنی بو گونکو کردستانین بیرقسمتی اولموشدور.

هر بیر شووونستی و قاتی ناسیونالیستی فیکیر بیر میللتین اوستون توتولاراق شیشیریلمه سی و باشقا بیر میللت و یا میللتلرین اونودولوب ازیلمه سی و میللی حقوقلاردان محروم ائدیلمه سی دئمکدیر. یوخاریدا گۆستردیگیمیز شووونست تاریخچیلر ده ده وضعیت بئله دیر. اونلار فارس میللتینی اساس گۆتوروب شیشیردیر و قالان بوگونکو ایران میللتلرینی، فارسلا رین خیرینه اولاراق، هر جور میللی حقوقدان، حتى وارلیقدان و تاریخدن محروم ائدیرلر. بو تاریخچیلر تاریخ

*

۱- ر. قیرشمن. ص ۸۹

۲- ر. قیرشمن. ص ۸۹

بو یو فارس‌لاری، عموماً آریالاری گورور، اونلاری اوستون توتوب اؤیره‌نیر و قالان میللتلری و بیرینجی نؤبه‌ده تورک میللتینی گؤرمور و گؤرمکده ایسته‌میرلر. حالبوکی، میلاددان ۱۰۰۰ ایل اؤلدن اورتا آسیا و منطقه‌میز یاخین شرقده، او جمله‌دن ایراندا اوچ دسته میللتلر: تورکلر، سامیلر و آریالار اولموش، هر بیرسی خصوصی تاریخه مالک اولاراق مدنیت قورموش و بوتون تاریخی حادثه‌لرده فعال اشتراک ائتمیشلر. بو اوچ میللتدن بیرینی گؤرمه‌دن، اونو گؤرمه‌مزیلگه و وراراق، منطقه‌میزین تاریخی حادثه‌لرینی آراشدیرماق اولماز. بو میللتلرین بیرینی گؤرمه‌دن منطقه‌میز و اونون میللت‌لرینین تاریخی تحقیق ائتمک بیر طرفلی، سهو و شووونیزمین طلب ائدیگی نتیجه‌دن باشقا هئچ نه وئرمز. منطقه‌میزین تاریخی بو اوچ دسته میللت ال - اله وئره‌رک یاراتمیشلار، اونو اؤیرنمکده بو اوچ دسته میللتی مطلق اولدقلاری کیمی، تاریخی حادثه‌لرده اشتراک ائتدیکلری و فعالیت گؤستردیکلری قدر، ایستر مثبت، ایسترسه منفی شکیلده اؤیرنمک و عکس ائتدیرمک ضروریدیر. بونسوز منطقه‌میزین و اونون میللتلرینین واقعی و دوزگون تاریخی میدانا چیخارتماق ممکن دئییلدیر. معین سیاسته لازیم اولان تاریخ اویدورماق دئییل، تاریخی حادثه‌لری، اولدوغو کیمی اؤیرنمک و آچیب گؤستمک لازیمدیر. لاکین تأسفله اولسون کی، یوخاریدا آدلارینی چکدیگیمیز تاریخ‌چیلر و اونلار کیمیلر اؤز یازیلاریندا بیر طرفلی حرکت ائتمیش، تورکلری گؤرمه‌میش، بوتون تاریخی حادثه‌لری آریالارین آدیله باغلامیشلار. بونلارین یازیلاریندا سانکی تورک ادلی بیر میللت و یا میللتلر اورتا آسیادا و منطقه‌میزده هئچ بیر زامان اولمامیشدیر. بو تاریخ‌چیلر بوگونکو تورکلرین باشقا آدلا آدلانمیش اولو بابالارینی دا آریایی نژاد قلمه وئیرلر. بو تاریخ‌چیلر، پیرنیا کیمی، قدیم دؤورلرده تورکلرین وجودنا اعتراف ائتمک مجبوریتینده اولدوقدا، اونلاری جئیحون - سیحون چایلاری و آرال گؤلونون شرقینده، اولدوقجا اوزاق یئرلرده گؤسته‌ریر و بوندان غریبه، بوگونکو اورتا آسیادا، خزرین شرقی، شمالی، غربی و اورالین شرقی و قارادنیزین شمالیندا، ایران و آذربایجاندا اونلارین اولمالارینی قطعی شکیلده رد ائدیپ دانیرلار. بوتون قدیم یونان و روم تاریخ‌چیلرینی یازدیغینا گؤره ساکالار (ایشغوزلار) تورکلرین اولو بابالاری اولموش و اورتا آسیا و جئیحون - سیحون چایلاریندا توتوموش اورال داغلارینا قدر و خزرین شرقی، شمالی و غربینده یاشامیشلار. لاکین بوتون بونلار باخمییاراق سید اسماعیل وکیلی اؤز اثرینده بئله یازمیشدیر:

ساکالار دؤیوشکن خلق ایدیلر و چوخ حاللاردا گرجستان، آران و آذربایجان تورپاقلارینا هجوم ائتدردیلر ... ساکالارین دیلیندن قالمیش کلمه‌لر "ساکا" و "آسی" دیلرینی تانیماق اوچون اؤرنکدیر کی، هر ایکی دسته ایران دیلی ساییلیرلار.^۱

اولاً ساکالاردان قالان بوتون ائل و شخص آدلاری تورک سؤزلریدیر و بیز بو بارده‌ده یئرینده

گشیش دانیشاجاییق. ایکینجیسی
 "ساکالار"لا (تورکلرین اولوبالالاری)
 "آسی"لری (بوگونکو آستینلرین اولو
 بابالالاری) بیر یثره بیغماق چوخ
 قیریه دیر، چونکی اکثر تاریخی و
 دیلچی عالیملرین فیکرینه گؤره
 بیرنجیلر تورک، ایکینجیلرایسه
 آریایی نژاد اولموشلار.

[ش - ۱] ایلام خطینین ایلک دؤورو،
 هیروقلیف دؤورو نمونه سی

آقای وکیلین سؤزونون قیساسی
 اوندان عبارتدیر کی، "ساکا"لار آریا

نژادیندان اولموش و دیللری ایرانی، یعنی هند - آوروپایی دیللردن اولموشدور. بو فیکیر تورکلری
 کئچمیش تاریخ صحیفه سیندن سیلمکدن باشقا بیرشئی دئییلدیر. بیز یئرینده ساکالار باره ده اطرافلی
 شکیلده دانیشاجاییق. طبیعیدیر کی، بئله دونیا گؤروشو و شووونیستی باخیشلا یازیلیمیش آذربایجان
 تاریخلری نئجه اولاجاقدیر.

بو وضعیتی مشاهده ائدن آذربایجان آیدینلاری سوسوب باخا بیلمز دیلر. ایلک دفعه اولاراق،
 شمسی ۱۳۲۴ - نجو ایله ده آذربایجان خلقینین ائلل سئور ایگیت اوغلو فریدون ابراهیمی، ایراندان
 آذربایجانین قدیم تاریخی باره ده یرلی اثر یازدی. بو اثرین یازیلما سیندان اللی ایله یاخین کئچیر.
 بو مژده تاریخ علمی اینکیشاف ائتمیش، منطقه میزده عمله گلیمیش علمی قازیتتی ایشلری چوخلو
 تاریخی حقیقتلردن ابهام پرده سینئی گؤتوروب، منطقه میزین تاریخینده بؤیوک کشفیاتا ناییل
 اولموشدور. خصوصیله قدیم آذربایجان تاریخی باره ده چوخلو قارائلیق جهتلر ایشیقلا نئمیش، مبهم
 و قارائلیق دؤورلر قسماً آیدینلاشمیشدیر. بوتون بو دئدیکلریمیزی نظره آلاراق قدیم آذربایجان
 تاریخیینی یئنیدن یازماق، مرحوم فریدون ابراهیمین یازدیقلارینی گشیشلندیرمک،
 تکمیل لشدیرمک، قارائلیق یئرلرینی آچیب ایشیقلا نندیرماق و عینی زاماندا بیر سیرا گؤستردیگیمیز
 تاریخی اثرلره و اونلارین مؤلفلرینه جواب وئرمک لازیمدیر. گؤرون دوگو کیمی بو ضرورت
 گله جکده یئنه ده تکرار اولاجاقدیر، چونکی تاریخ علمی بیر یثرده دایانیب قالمامیشدیر. قدیم
 آذربایجان تاریخیینی معین فاصله لرده تکرار یازیب چاپ ائتمک ضروریلگی اوگونه قدر اؤز
 قدرتینده قالا جاقدر کی، آذربایجان تورپاقلاریندا گشیش، ده رین و هر طرفلی علمی قازیتتی
 ایشلری آپاریل سین و آذربایجان تاریخیینی اولدوغو کیمی، باش وئردیگی کیمی، هر جور تعصبدن
 اوزاق ایشیقلا نندیریب عکس ائت سین. سووتت بیرلیگی داغیلیب، شمالی آذربایجان مستقل
 اولدوقدان سونرا، اورادا اولان علمی دایره لر و مرکز لر و بؤیوک تاریخ متخصصلری آذربایجانین
 اصیل تاریخیینی ایشیقلا نندیرماق یولوندا بؤیوک آدیملار ائتمیش و آتماقدادیر. □ □ □

گیریش

یوردوموز آذربایجان دنیانین ان گۆزل، ثروتلی و زنگین قدیم اۆلکه‌لریندن بیریدیر. بو خصوصیتلر ان قدیم دؤورلردن بورادا مدنیتین یارانماسینا امکان وئرمیشدیر. خلیمیزین ایگیت و عالیم اوغلو فریدون ابراهیمی "آذربایجانین قدیم تاریخیندن" آدلی اثرینده بو باره‌ده بئله یازیر: «آذربایجان اراضی سینین طبیعتجه گۆزل و عینی زاماندا حیات اوچون موافق اولماسی، بورادا یاشایشین چوخ قدیمدن باشلانماسینا سبب اولموش و بیزیم اجدادیمیزین دقتینی جلب ائتمیشدیر. آذربایجان طبیعی و جغرافی موقعینه گۆره یشکوره‌سینین ان گۆزل و زنگین حیصه‌لریندن بیرینی تشکیل ائدیر، اراضیسینین مختلف‌لیگی اقلیم شرایطینین مختلف اولماسینا سبب اولموشدور.

بورادا اکین‌چیلیک و باغدارلیق اوچون گئیش دوزلر اولدوغو کیمی، حیواندارلیق اوچون‌ده گۆزل چمنلر، گۆزل زه‌میلر، مرکبات و سایره مئیوه‌لر اوچون سوپتروپیک (رطوبتلی، یاغیشلی، معتدل هاوالی دنیز قیراغی) اقلیم شرایطی واردیر. آذربایجان چوخ قدیم زامانلاردان بۇ‌یوک، پارلاق بیر مدنیت اوجاغی کیمی تانیلمیشدیر. آغ ساجلی قوجامان داغلاری، یاشیل مئشهلری، سرین بولاقلاری، سارماشیق کیمی اۆلکه‌نین هر طرفینی دولاشان چایلاری زنگین بیر طبیعت یاراتمیشدیر.

داغلاریندا ده‌میر، مس، آلومینیوم، گوموش، قیزیل بسله‌یب ساخلایان آذربایجان یانار داغلار و "قارا قیزیل" آدلانان نفت وطنیدیر. بورادا مختلف نؤوعلو حیوانلار، چوخ نادیر تاپیلان قوشلار مؤوجوددور، مئشهلرینده و چۆللرینده گۆزل قوشلاری، دنیز و چایلاریندا مختلف جینسلی بالیقلاری، چمنلرینده شفا وئرن گۆزل چیچکلری اینسانی واله ائدیر. بونا گۆره‌ده آذربایجانلی مصر کیمی قدیم و طبیعتجه گۆزل اۆلکه‌لرله مقایسه ائتدیکده، شبهه یوخدورکی، هئچ سهوا ائتمیریک. اودلار اۆلکه‌سی آدلانان بو گۆزل آذربایجان تورپاقلاریندا بابالاریمیز چوخ قدیم زامانلاردان بری یاشاماقدادیرلار. بو عزیز تورپاق حاققیندا اونودولماز تاریخی خاطره‌لر وار.

آذربایجان اراضی سینین عینی زاماندا جنوب اۆلکه‌لرله شمال اۆلکه‌لری آراسیندا آپاریلان اقتصادی، سیاسی مناسبتلر مرکزی اولماق اعتباریله، چوخ اهمیتی اولموشدور. بو موقعیت اۆلکه‌نین مختلف و گۆزل طبیعی شرایطیله، آذربایجان خلیقینین تاریخی داهادا زنگینلشدیرمیش و مدنیت یارادان خلقلر آراسیندا بیزیم میللتیمیز اوچون چوخ عالی بیر مقام ایجاد ائتمیشدیر.^۱ طبیعتجه زنگین و اقلیم جهتدن دنیانین معتدل منطقه‌سینده یشله‌شيب مناسب آب و هاوا یا مالک اولان آذربایجان تورپاقلاری طبیعی شکیلده بوتون قونشولاریندان فرق‌لنمیش و اۆزونه خاص، هئچ یشره باغلی اولمایان مستقل بیر اۆلکه اولموشدور. آذربایجان قفقاز و زاقیروس

داغلاری واسطه سیله شمال دان و غربدن، داغلیق اولدوغو جهندن ایران فلاتیندان آیریلیر و شرقدن خزرله محدودلاشیر.

آذربایجان خلقی قدیم تاریخی دؤورلردن بو زامانا قدر گورجی، ارمنی، گیلک، تات، تالیش، لزگی، کورد و فارس خلقلرله قونشو اولموش، اونلارلا برابر تاریخی مرحله لری آرخادا بوراخمیش، اونلارلا بیرلیکده آغیر زامانلار و شاد دؤورانلار کئچیرمیشدیر. آذربایجان خلقی تاریخی بویو بعضی قونشولاریندان یاراماز ایشلر، حرکتلر و تحقیرآمیز عمللر مشاهده ائدیپ سوسموشدورسادا، اونلارین اوزون مدّتی حاکمیتی آلتیندا یاشامیشدیرسادا، اؤز میلّیتی ایتیرمه میش، دیلینی الدن وئرمه میش، او میلّت لره اوپوشوب، اونلارین داخلینده اریمه میشدیر. سونرا گۆره جه گیمیز کیمی، تاریخ بویو و حتی تاریخدن قاباقکی دؤورلردن همیشه اورتا آسیادان گلن ائللر، خلقلر و قبیله لر مختلف سمترلردن گلیب، آذربایجاندا یورد سالیب قالمیشلار. آذربایجانین آب و هاواسی و اقتصادی وضعیتینین خصوصیتلری نتیجه سینده بو مختلف خلقلردن زحمتکش بیر خلق میدانا گلیمیشدیر کی، همیشه چالیشما و چارپیشمادا اولموشدور. رقیبشمن آذربایجان خلقینین بو خصوصیتینی قیسا حالدا بئله تصویر ائتمیشدیر: «نؤادلارین قاریشماسی، سرت، لاکین عینی حالدا ساغلام آب و هاوا، بو منطقه نین حاصلخیز تورپاغیله گوجلو و زحمتکش بیر سوی بشجرمیشدیر کی، او قدیم ایرانین بو ایالتینین گئنیش لئمه سینه و اونون خوشبخت اولماسینا بؤیوک یاردیم ائتمیشدیر.»^۱

منطقه میزین یازیلی تاریخی اولاندان آذربایجان هئچ بیر اؤلکه و میلّتین حیصّه سی و پارچاسی اولمامیش و هر جهندن اؤزونه مخصوص اؤلکه و میلّت اولموشدور. هجوم لار، خیانتلر، باسقین و تالانلار، اوردو کئشلیکلر ... نتیجه سینده آذربایجان معین دؤورلر اؤزگه دؤولتلر و میلّت لره تابع اولموشدور، لاکین منلیگینی ایتیرمه میش و اؤزلوگونو قوروموشدور. تاریخ بویو روملار، عربلر، روسلار، و ... آذربایجان اودماق و بیرمیلّت کیمی اونو یوخ ائتمک ایسته میشلر، لاکین زامان کئچمیش و اونلارین اؤزلری روسوی اولموش و آذربایجانا کؤچموشلری و یا کؤچورموشلری بو میلّت داخلینده ارییب، آسیمیه اولاراق آرادان گئتمیشدیر. آذربایجانلی ایلک گوندن التصافی دیللی و تورک سویوندان اولموشدور. تاریخ بویو مختلف دؤورلرده فشار، تضییق، عربلشدیرمه، فارسلاشدیرما، سورگون و یورودولموش تحقیرآمیز سیاستلره رغماً، او، نه اینکی آذربایجان تورپاقلاریندا اؤز میلّی واریغینی محکم قوروپوب ساخلامیش، حتی ایرانین چوخلو یئرلرینده کؤک سالیب و بوگون بو اؤلکه ده اکثریت یاراتمیشدیر. اصیل تورکلردن اولان مختلف ائللر زامان - زامان گلیب آذربایجان و ایرانین مختلف یئرلرینده یئرلشمیش، قدیمدن بورادا اولموش تورک سویلارله قاینایب قارشمیش، بیرله شیب چوخالمیش و بوگون ایران جمعیتینین یاریدان چوخونو

تشکیل ائتمکده دیر. بوگون ایران تورکلرینین اساس قسمتی آذربایجان و اراضی جهتن اورایا یاپیشیق زنجان، قزوین، همدان، اسدآباد، سونقور، ساوه، اراک، زرن، قیدار، شهرکرد ... ایالت و ولایتلرینده یاشاماقدادیرلار.

بوندان علاوه، آذری تورکلری ایرانین هر طرفینده داغینیق شکیلده یاشاماقدادیرلار. مثلاً خراسان ایالتینین چوخ یئرلری، او جمله دن مشهد شهری، دره گز، بجنورد، اسفراین، شیروان، سر ولایت، نیشابور و سایره یئرلرینده ایکی میلیون دان آرتیق آذری تورکو یاشاماقدادیر. تهران اهالیسینین شک سیز یاریدان چوخو، کرج بؤلوگو، جنوب و شرقده یئرله شن کندلرینین بیر مقداری تورکدورلر. اصفهان شهرینین جنوبوندا سمیروم و فریدن بؤلوگوندن باشلا یاراق تا خلیج فارس ساحیللرینه قدر قشقای ائلی یایلاق و قیشلاق حالیندا یاشاماقدادیر. قشقای ائلینین بیر قسمی قمشه، سمیروم، شیراز، ... کیمی شهرلده اوتوراق حالدا یاشاماقدادیرلار. چوخو تخته قاپی اولموش خمسه ائلینین اکثری تورکدور. کرمان شهرینین غربی داراب، ۷۵ کیلومتر جنوبوندا یئرله شن "سیرجانان" منطقه سینده تخته قاپی اولموش خمسه ائلری یاشاییر. خمین شهرینین غرب طرفینده یئرله شن کندلرین اساس حیصه سینی آذری تورکلری تشکیل ائدیرلر. آذری تورکلری گیلاندا رشت و انزلی شهرلرینده، مازندرانین شهرلرینده، تورکمن صحرا و گرگان شهرلرینده یاشاماقدادیرلار. خوزستان ایلاملارین وطنی و مدنیت قوردوقلاری دیار اولموشدور. ایلاملارین قالیقلاری بو گونه قدر خوزستاندا یاشاییرلار. ایلاملارین باش کندی اولموش "شوش" شهرینین خرابالاريله عراق سرحدلری آراسیندا یئرله شن بیر سیرا کندلرده یاشایان و آذربجه نین بیر لهجه سینده دانیشانلار ایلاملار نسلیندن قالمادیرلار و اؤزلرینی اشکانی آدلاندیریرلار.

سرلشگر رزم آرانین باش وزیر اولدوغو زامانلار یازیلیمیش "فرهنگ جغرافیایی ایران" (ایرانین جغرافی سؤزلوگو) کیتابیندا ایرانین بوتون آبادلیقلارینین دیلیده قید اولونموشدور. بو کیتابدان گؤرونورکی، ایران جمعیتینین یاریسیندان آزینی تشکیل ائدن آذری تورکلری ایرانین اکثر یئرلرینده مختلف ایران میللتلريله بیرلیکده حیات سورمکده دیرلر. داها سونرالار، یعنی ۴۰، ۵۰ - نجی ایللرین تقریبی آمارینا گؤره بوگون ایران جمعیتین یاریسیندان مطلق چوخونو آذری تورکلری تشکیل ائدیرلر.

بوگونکو ایراندا عمومیتله تورکلر و خصوصیه آذری تورکلرینین واقعیته داها یاخین سایلاری و یاشادیقلاری منطقه لر و یئرلری نظرده جانلاندیرماق و اونلارین باره سینده معین دقیق معلومات الده ائتمک اوچون شمسی ۱۳۲۶ - نجی ایلین آبان آیندا یازیلیمیش تبریزی محمدرضا شعارین "آذربایجانین دیلی باره ده بیر بحث" (بحثی درباره زبان آذربایجان) کیتابیندان معین بؤلومو عینی ایله نقل ائدک. تبریزی تورک اولان محمدرضا شعارین تورکلر و تورک دلیله مخالف اولدوغو اوچون، اونون بو یازیلاری، شبهه سیز، ایران تورکلرینین سای و یئرلری باره ده حقیقته اویغون ایلمک معلوماتلاردان بیریدیر. بونا گؤرده اونلارین بورادا عینی ایله نقل اولونماسینی مقصده اویغون

بیلدیک. محمدرضا شعارین اشاره ائتدیگیمیز کیتابینین "فارس ادبیاتیندا تورک سۆزلری" بۆلومو بئله باشلانیر:

«گئیش اورکله، بیلمه مزلیگه وورمادان و عنادگؤستمه دن قبول ائتمک لازیمدیرکی، ایسلامدان بوگونه قدر اولموش بوتون شاهلیق سولاله لرینین: طاهرلر، صفارلر، سامانلر، غزنولر، غوریلر، قاراختلر، دئله میلر، (آل بویه و آل زیار، خوارزمشاهیلر، چنگیزلر، هولاکوییلر، تیموریلر، فارس اتابکلری، آذربایجان اتابکلری، قاراقویونلولار، آغ قویونلولار و کرمان اتابکلری یاددان چیخمیشدیرم)، صفویلر، افشاریلر، زندیه لر، قاجارلار و پهلویلرین هامیسیندا، یالنیز اوچ، دؤرد سولاله سیندن باشقا، هامیسی تورک دیللی اولموشلار. بو سولاله لر فارس مدنیتینین ترقیسی، شعر و ادبیات بازارینین رونق لئمه سی، یازیچیلار و عالیملرین تشویقی، اسکی و بو عصرده معمول اولان علملرین جانلاندیرماسی اوچون هر جور سعی گؤستمه لرینه باخمییاراق، دیللرین تورک اولدوغونا گؤره، ایستر - ایستمه مز چوخلو مقداردا تورک کلمه لری فارس ادبیاتینا گیرمیشدیر. بونداندا علاوه، دیل باخمیپندان بعضی ایران ایالتلری لهجه سینین ده ییشمه سی و حتی اراده ائتمه دن خلق کوتله لرینین دیلینین ده ییشمه سینه سبب اولموش و یا اونو تصدیق ائتمیشلر.

بوگون ایرانین ۲۲ میلیون تقریبی جمعیتین یاریسیندان چوخونو، قطعی صورتده، تورک دیللی ایرانلیلار تشکیل ائدیرلر.

ایسلامدان سونرا ایلک یوز ایلیلکلردن، ییزیم بوتون اجتماعی و مدنی ساحه لریمیزده تورک عنصر و نون تأثیری او قدر دیرکی، بوگون اۆلکه نین بوتون یئرلرینده، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، دقته لایق عده نین تورکجه دانیشماسیندان علاوه، فارس دیللی اهالینین دانیشیق لاری، رسمی و مذهبی یازیلاریندا اساساً مغولجا، جاغاتایجا، عثمانلیجا و سایره تورک کلمه لر گؤرونوب ائشیدیلیر و حتی اورایا قدرکی، تهران و شیراز لهجه لرینده ائله تورک کلمه لری ائشیدیریک کی، آذربایجاندا او کلمه لری تانیمایرلار.

بونا گؤرده تورک دیلینین ایرانلیلارین دیلینه تأثیری، یوخاریدا دئدیگیمیز کیمی، آذربایجانا مخصوص دئییل، بلکه اۆلکه نین تقریباً بوتون و یا اکثر بوجاقلارینا نفوذ ائتمیش و حتی اسکی اؤنملی کیتابلاردا، خصوصیه یثددینجی عصردن بری ایرانلی عالیملر طرفیندن یازیلیمیش "دره نادر"، "تاریخ معجم"، "عالم آرای عباسی"، "وصاف" آدیله تانینمیش "تزجیه الامصار و تزجیه الاعصار" کیتابی، "روضه الصفاف"، "ناسخ التواریخ"، و یوزه یاخین باشقا علمی، ادبی و تاریخی کیتابلاردا ائله خالص و چتین تورکی کلمه لر واردیرکی، بوگون باخانلاردا تعجب و عبرت یارادیر.»^۱

داها سونرا مؤلف فارس متنلرینده ایشلنمیش بو اسکی و تمیز تورک کلمه لریندن بیر سیرا

※

نمونہ لہ وٹرمیش و عینی زاماندا یوخاریدا گؤستر دیگیمیز سؤزلرینه آشاغیداکی اتک یازینی علاوه ائتمیشدیر:

«ایرانین تقریباً ان آباد و ان چوخ جمعیتلی ایالتلری اولان شرقی و غربی آذربایجاندا علاوه، ائله جده «دشت گورگاندا» یئرلهشن «گوموش تپه»، «گنبد قابوس»، «امچلی»، «حاجیلر»، «رامیان» شهرستانلاری و بؤلوکلریندن باشقا، چوخ جمعیتلی بشش «خمسه»، «زنجان»، «ابهر»، «خرم دره»، «تاروم» شهرلرینین بوتون اهاالیسیندن علاوه، آشاغیدا آدلاری گؤسته ریلن یئرلرینده اهاالیسین عادی دانیشیغی، تأسفله، تورکجه دیر:

«اراکین» بیر قسمتی و اورایا تابع اولان «سرابند» و «بزچلو» کیمی بؤلوکلر؛ «خمین» شهرینه تابع اولان «کمره» نین بعضی کندلری؛ گیلان و مازندرانین «بہشهر»، «چالوس»، «شاهی»، «بندر پهلوی» و «آستارا» کیمی شهرلرین چوخو؛ مشهد شهرینین بیر قسمتی؛ خراسانین «بجنورد»، «دره گز» و سایره شهرستانلاری و اونلارا تابع اولان یئرلر؛ همدانین بیر قسمتی و اونون اوچ قصبه دن باشقا: «مرادبک، مریانه، پیازکارلار حیصاری» بوتون اطراف؛ اصفهانین حومه سی؛ یزدین اطراف؛ فارسین قشقاییلر یاشایان شهرلری و بؤلوکلری؛ تهرانا تابع اولان «شهریار»، «غار»، «کرج» و «لواسانات» کیمی یئرلرین چوخو؛ همدانلا قزوین آراسینداکی بوتون کندستانلار و بؤلوکلر؛ قزوین اطرافیندا اولان بوتون بؤلوکلر؛ قوم حومه سی؛ قوما قدر اولان «ساوه»، «زرند»، «کھک»، «ولایتلری»، «کلخوران»، «فراهان»^۱.

واقعته یاخین بو تقریبی معلومات تورکلرین ایراندکی سایبی و یاشادیقلاری یئرلر، شهرلر، منطقه، بؤلوک و کندلری تقریباً نظردہ جانلاندیریر. الده اولان بو کیمی حقیقتلره اساساً قطعی دئمک اولار کی، فارسلا و آذری تورکلری او قدر بیر - بیرینه قاریشیب بیرلشمیشدیرلر کی، اونلاری اراضی جهتدن بیر - بیریندن آیرماق ممکن دئییلدیر.

ان قدیم دؤورلردن ایراند فارس و آذری تورکلریندن علاوه کوردلر، بلوچلار، عربلر، تورکمنلر، گیلکلر، لرلاردا یاشامیش و یاشاییرلار. ایران ایلک گوندن چوخ میللتلی بیر اؤلکه اولموش و بوگونده چوخ میللتلی بیر اؤلکه دیر. لاکین تاریخ بویو مؤوجود اولموش و بوگونده اینکار ائدیلمز بیر واقعیت اولان بو چوخ میللتلی لیک پهلویلر دؤورو، اینگیلیستان امپریالیزمینین رهبرلیگی و دیکته سی ایلہ اینکار ائدیلمه گه باشلادی و بیر عده تئوریسینلر فارسلاردان باشقا قالان ایران میللتلری و اونلارین دیلینی بیگانه، گلمه، کئچیحی، موقت و آرادان گئتمه لی قلمه وٹرمه گه باشلادیلار. سید احمد کسروی - تبریزین «حکماوار» قصبه سینده بیر تورک روحانی اوغلو اولان کسروی یه گؤره، مغوللارین هجومونا قدر آذربایجانلیلارین دیلی فارس کؤکلر «آذری» دیلی ایدی و اوندان سونرا تورکلشمیشدیر و بونا گؤره ده آرادان گئتمه لیدیر.

داها سونرا اونون شاگیردلری داهادا ایره‌لی گئدرک، یازدی‌لار کی، ۱۷ - نجی عصره قدر آذربایجانین اکثر اهالیسی فارس‌ایدی و اوندان سونرا تورک دلیلی یاییلمیشدیر. بو نظریه‌له اساساً ایران هیأت حاکمه‌سی فارس اولمایان میللت‌لری آنا دیل‌لرینده یازیب اوخوماقدان محروم ائتمیش، اونلارین زنگین میلی مدنیّتی و ادبیاتینی ازیب محو ائتمیش و اونلاری زورلا فارس دیلینده اوخویوب یازماغا، حتّی فارسجا دانیشماغا مجبور ائتمیشدیر. پهلوی‌لر زامانی آذربایجانین ابتدایی مکتبلرینده کیچیک یاشلی آذری اوشاقلاری آنادیل‌لرینده - آذریجه دانیشدیقدان نقدی جریمه اولونوردولار.

بو سیاست، یعنی یالنیز فارسجا اوخویوب یازماق ایسلامی حکومت دؤورونده ایره‌لی سورولوب، اساسی قانونون ۱۵ - نجی ماده‌سینده حل اولدو. بوماده قرآن - مجیدین آچیق و آیدین آیه‌لرین ایسلام میللت‌لرینین دلیلی و میلی حقوق‌لارینی تأیید و اونون ایسلامی حکومتلر طرفیندن قورونماسینی تّوصیه ائدیر. ایندی گۆرک آذربایجان تاریخی بو خلقین میلی وارلیغی، دلیلی و وطنی باره‌ده نه گۆسته‌ریر.

□ □ □

تاریخ قایناق‌لاری

هر بیر تاریخی حادثه‌نی اوْیرنمک اوچون آشاغیداکی قایناق‌لاردان استفاده اولونار:

- ۱ - حادثه‌نین چاغداشی اولموش اینسانلارین یازدیقلاری و کتیبه‌لری.
- ۲ - یثر آلتی و یثر اوستوندن تاپیلان تاریخی اثرلر و سندلر.
- ۳ - تاریخی حادثه‌لرین چاغداشی اولمایان عالیم و یا تاریخ‌چیلرین آپاردیقلاری تدقیقاتلار و یازیب یاراتدیقلاری اثرلر. دیل، اثل، شخص و یثر آدلاری.
- ۱ - یوردوموز آذربایجانین ایسلاما قدرکی تقریباً دؤرد مین ایللیک تاریخی یازماق اوچون، یوخاریدا اشاره ائدیگیمیز منبع‌لرین ان اوْرنملی سی یثر آلتی و یثر اوستوندن تصادف و یا علمی قازیتتی‌لار واسطه‌سیله تاپیلیمیش او قدیم اثرلر، یازیلار، کتیبه‌لر و تاریخی اثرلر اولابیلر کی، بلاواسطه آذربایجان تورپاقلاریندان تاپیلیمیش اولسون. بو قایناق‌لاردان مقصد معین تاریخی حادثه و یا حادثه‌لرین باش وئردیگی زامان یازیلیمیش او تاریخی کیتاب، ادبی، بدیعی اثرلر و یا کتیبه‌لرین اولماسیدیر کی، او حادثه‌لر و یا او دؤورون دلیلی باره‌ده مستقیم شکیده معلومات وئرسین و یا او حادثه‌لر زامانی تیکیلیمیش او بنالار، یارانمیش او هنری اثرلر، معیشت واسطه‌لری اولموش او قاب - قاجاق و مختلف شیلردیر کی، حادثه دؤورو اینسانلارینین مدنیّتی، یاشایش طرزی، هنری، بیلک و علم سوییه‌سی، دنیا گۆروشو، ایشی، ایش و سایطی و سایره‌سی باره‌ده فاکتیک معلوماتلار وئرسین.

بو نّوع قایناق‌لار هر بیر تاریخی حادثه، ائله‌جه‌ده قدیم آذربایجان تاریخی اوْیرنمک اوچون بیرنجی قطعی، سؤزسوز اساس سنددیر و باشقا قایناق‌لارین هّیچ بیرسی اونو رد ائتمه‌گه قادر

دئییلدیر. لاکین بؤیوک تأسفله دئمه‌لی ییک کی، ایسلامدان اولکی قدیم تاریخمیزی اویرنمک اوچون اساس اولان بو قایناق‌دان هله‌لیک چوخ آز الده واردیر، چونکی یا او دؤورده یازیلیمیش تاریخی و بدیعی اثرلر اولمامیش و یا الده یوخدور، یادا او دؤورلرین امیرلری، حاکم دایره‌لری و شاهلاری طرفیندن قازیلیمیش کتیبه و یازیلار الده ائدیلمه‌میشدیر. تأسفله قید اولونمالیدیر کی، قدیم آذربایجان تاریخی ایشیق‌لاندیرماغا بؤیوک کؤمک ائده بیلن نه قدیم بنالار قالیر، نه هنری اثرلر، نه معیشت آلتلری اولان قاب - قاجاق، تولید وسیله‌سی و باشقا بوکیمی شئیلر مؤوجوددور، چونکی بونلارین اساس منبعی یئر آلتیدیر کی، اونون‌دا الده ائدیلمه‌سی دهرین علمی قازینتیلار واسطه‌سیله ممکن دور و تأسفله بو گونه قدر عمومیتله جنوبی آذربایجان و خصوصیه ماننا - ماد دؤولتی اراضیسینده رسمی و یا غیر - رسمی اساسلی دهرین علمی قازینتی ایشلری و آرختولوژی تدقیقات آپاریلمامیشدیر. نه ماننا حکومتینین یئرلری اولموش اورمو گؤلونون شمالی، جنوب و قسماً غربی تورپاقلاری آراشدیریلیمیش، نه هشتری، مییانا و زنجان - قزوین تورپاقلاریندا قولانیمیش اثرلر و اونلارین یئرلری بللنمیش، نه ماد دؤولتینین مرکزی اولموش همدانداکی بؤیوک دؤولتی قصرلر، سارایلار، بنالار... اوزه چیخمیش، نه همدان شهرینین یئددی مختلف رنگده، بیرى - بیریندن اوجا اولموش یئددی قالا دیوارینین یئرلری بللنمیش، نه‌ده اورادا اولموش زردوشتیزمین ایلک آتشکده‌سی، طنطنه‌لی و زنگین معبدلریندن بیرى - "آناهیتا" آتشکده‌سینین یئری معلوم اولموشدور. گؤستریدیگیمیز بو تورپاقلارین و عمومیتله بوتون آذربایجانین هر بیر پارچاسی قدیم زنگین تاریخمیزین بیر اثرینی اؤز قوینوندا ساخلاماقدادیر. مشهور فیرانسا تاریخچیسی ر. قیرشمن یازی کی، «بو گونه قدر ایرانین باشا - باش یئرلری باستانشوناسلیق تحقیقاتی باخمیندان بکر و ال دیلمه‌میش قالمیشدیر»^۱

اسکندرین شرقه دوغرو هجومایله علاقه‌دار یارانان آتروپاتئن حکومتینین، سلوکیلر، اشکانیلر و ساسانیلر دؤورو باش کندی اولموش "فراداسب = پرسپه" و یا "شیز = گنزاک" (بوگونکو تخت سلیمان) شهرى قدیم آذربایجان تاریخنین تقریباً ایکى مین بئش یوز ایللیک تاریخی اؤز قوینوندا ساخلاماقدادیر. ان قدیم دؤورانلاردان بو شهرده اولموش زردوشت دینین بؤیوک اساس، زنگین و قیریبه شئیلرله بزمنیش "آذرگشنسب" معبدیندن تقریباً بیر آد قالمیشدیر. بیر صورتده کی، بو و بو کیمی قدیم تاریخمیزله سیخ باغلی یئرلریمیز علمی دایره‌لرین نظارتی و رهبرلیگی آلتیندا علمی شکیلده قازیلمالی، اورالاردا دهرین آرختولوژی ایشلری آپاریلمالی و تاریخمیز آیدینلاشمالیدیر. "تخت سلیمان"دا تقریباً اوتوز ایل اول آوروپالیلار طرفیندن آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری ناقص قالمیش و الده ائدیلمن نتیجه‌لری ده بیزه بللی دئییلدیر.

۲ - قدیم آذربایجان تاریخی اویرنمک اوچون ایکینجی اؤنملی قایناق او دؤورلرده آذربایجانلا

قونشو اولوب اونونلا سیاسی، اقتصادی، حربی و سایره علاقله مالک اولموش دؤولتلرین تورپاقلاریندا آپاریلیمیش علمی قازیتنی ایشلری نتیجه سینده الده اندیلیمیش کتیبه لر، یازیلی سند و مدرکلر، دؤولت آرشیوی، شاهلار طرفیندن، اونلارین گؤردوکلری اؤز ایشلری باره ده یازدیردیقلاری داش و یا ساخسی لؤوحه لر و یا کیتابلاردیر.

بو سند و مدرکلرده بیر سیرا حاللاردا مبالغه لر و کیچیلتمه لر اولسادا، اونلار سندی یازدییران شخص و یا شاهین، دؤولتین خیرینه اولسادا، اونلاردان ماننا و ماد حکومتلریله ایلگیلی چوخلو تاریخی حقیقترلری اؤیرنمک اولور. بو مدرکلردن مثلاً محاربه لرین تاریخی، یشری، آذربایجان باشچیلاری و رهبرلرینین آدلاری، بعضی قالالار و شهرلرین آدی، موقعیتی و سایره سین، او دؤورکی آذربایجان اوردولارینین وضعیتی، قورولوشو، ساحلاری، قهرمانلیقلاری، محاربه لرین نتیجه لری و سایره سین اؤیرنمک اولور.

بو تاریخی سند و مدرکلر آذربایجانین قونشولاری اولموش حکومتلر و دؤولتلرین تاریخینه حصر اولدوغو اوچون، آذربایجان حاقینداکی معلوماتلار یشری گلیمیشکن، او دؤولتلرله رابطه ده و ایلگیلی اولدوقدا یازیا و قیده آکینمیشدیر، بونا گؤره ده بو سندلردن او زمانکی آذربایجانین داخلی وضعیتی، اجتماعی قورولوشو، ائتنیک خصوصیت لری، دؤولت ترکیبی، خلقین مدنیتی، اقتصادی، علمی، هنری، صنعتی و سایره سی باره ده، بعضی حاللار استثنا اولماقلا، اهمیتلی و اساسلی معلومات الده ائتمک اولمور.

بو جهتدن قدیم سومثر، اککد، بابیل، ایلام، مصر، آسور، اورارتو، هخامنیش، ساسانی ... حکومتلرینین یشرلرینده، هابثله سوریه، فلسطین و سایره یشرلرده عمله گلیمیش قازیتنی ایشلری و آرختولوژی تحقیقاتلار و او دؤولتلردن قالان تاریخی اثرلر دقته لایق دیر. بو گونه قدر قدیم آذربایجان تاریخی یازانلارین اساس قایناقلاریندان بیرى همین کتیبه لر، سند و مدرکلر و کیتابلار اولموشدور. بیزه بونلاردان، اساس منبع کیمی، فایدا لانمیشیق. بو مدرکلرین اصلینین آنا دیلیمیزه کامل شکیلده ترجمه اولونماسی و اونلارین اؤز تاریخ چیلریمیزین اختیاریندا قویولماسی میلی وظیفه لردن بیریدیر.

۳ - قدیم تاریخیمیزی اؤیرنمک اوچون اوچونجو منبع قدیم یونان، روم، آسوری، ارمنی و سایره تاریخ چیلرینین اؤز لریندن اولکی حادثه لر باره ده آپاردیقلاری تحقیقات و یازدیقلاری اثرلر دیر. مثلاً هئودوتون ماد شاهلاری، هخامنیش شاهلاری و ... باره ده وئردیگی معلوماتلار. بو اثرلر ایستر هئودوت، ایسترسه باشقا اونون کیمی قدیم تاریخ چیلرین اثرلری بعضاً افسانه لرله قاریشمیش اولسادا، بعضیلرینده غرض، شیشیرتمک و یا اکسیلتمک اولسادا، یشنه ده اهمیتلی و اساسلی منبع لردن بیریدیر. لاکین قید اولونمالیدیر کی، بو مؤلفلرین هامی سینین یازدیقلاری عینی درجه ده دوزگون و قابل اعتماد دئییلدیر. بو جهتدن قدیم آذربایجان تاریخی اثرلریندن چوخ آزی بیزه گلیب چاتمیشدیر. ماد دؤورو، هخامنیشلر و اشکانیلر دؤورلری اثرلری ساسانی شاهلاری

طرفیندن بیلە - بیلە و یا اھمال کارلیق سایه سینده آرادان گئتمیشدیر.
 بو قدیم تاریخچیلرین اثرلرینی تام شکیلده اسیللریندن آنا دیلیمیزه چئویریپ،
 تاریخچیلریمیزین اختیاریندا قویماق واجب میلی وظیفه لردن دیر.
 میلاددان قاباق I و II عصرلردن ایسلام قدرکی یوز ایللیکلر باره ده، شمال و قسماً جنوبی
 آذربایجان تاریخی حاقدا آذربایجان مؤلفلریندن "موسا کالانکایتوکللو" و سایره نین، هابئله ارمنی و
 گورجو منبع لری دفته لایق دیر. بوتون اثرلرین بوگونکو آذری دیلینه چئوریلیپ، چاپ اولماسی
 تأخیره سالینماز وظیفه لریمیزدندیر.

۴ - میلی تاریخیمیزی اؤیرنمک اوچون تازا و ان اؤنملی قایناقلاردان بیریده آوروپا، کئچمیش
 شوروی، آمریکا و سایره نین تاریخچی عالیم لرینین علمی اثرلر و قازینتی لار نتیجه سینده الده
 ائدیلمیش سندلره اساساً یازیب، یاراتدیقلاری تاریخی اثرلریدیر. میلادی اون دوققوزونجو عصردن
 باشلا یاراق فرانس، آلمان، اینگیلیس، روس و آمریکا علمی هیأتلری یاخین شرقین مختلف
 یئرلرینده، قدیم مدنیت مرکز لرینده علمی قازینتی ایشلرینه باشلاییب زنگین تاریخی معلومات الده
 ائده رک، قدیم شرق خلقلری، او جمله دن آذربایجان خلقی تاریخیندن چوخلو قارائلیق جهتلری
 ایشیقلا ندیر دیلار، بو خلقلرین تاریخلرینین اساس و دوزگون ایسکیلتینی قورما غا زمینه یاراتدیلار.
 دوغرو دورکی، بو معلوماتلار دادا هله دومانلی، مبهم و قارائلیق جهتلر و مسئله لر آزدییلدیر، لاکین
 بو گونه قدر الده ائدیلمیش معلوماتلار اساسیندا آیدینلاشان جهتلرده هئچ بیر شک و شبهه یثری
 یوخدور و شبهه سیز قارائلیق و مبهم جهتلرده گله جکده خلقلین اؤز عالیم لری واسطه سیله
 آپاریلا جاق علمی قازینتی و آرختولورژی تحقیقات ایشلریله تامامیله آیدینلاشا جاق و تاپیلان اثرلر
 اؤز میلی موزه لریمیزده ساخلانیلا جاق دیر.

تأسفله قید ائتمک لازیم دیر کی، قدیم تاریخیمیز ساحه سینده، شمالی آذربایجانین بیر نئچه
 تاریخچی عالیمینی چیخماق شرطیله، رحیم ریسنیا کیمی متخصص تاریخچی عالیمیمیز چوخ
 آزدیر. گنج تاریخچیلریمیزی بو ساحه یه یؤنلتمک ضروری و لازیم دیر. بونولا برابر یوخاریدا
 گؤستر دیگیمیز فیرانسیز، آلمان، دانمارک، کئچمیش سووئتلر بیرلیگی، آمریکا، اینگیلیس و عمومیتله
 آوروپا تاریخچیلرینین قدیم شرق تاریخی باره ده یازیب یاراتدیقلاری اثرلری اسیللریندن آنا
 دیلیمیزه چئویریپ گنج نسلیمیزین اختیاریندا قویماق تأخیره سالینماز میلی وظیفه لردن دیر. آوروپا
 تاریخچیلری یاخین شرقده قازینتی ایشلری نتیجه سینده الده ائدی کک لری تاریخی مدرک و سندلری
 اؤز میلی موزه لرینده ساخلا ییرلار. بو اثرلری دقیق اؤیرنمک و شکیللرینی چاپ ائدیپ تاریخی
 اثرلر کیمی یایماق لازیم دیر.

۵ - ایسلام دؤورو تاریخچیلرینین یازدیقلاری تاریخی اثرلرده قدیم آذربایجان تاریخینی
 اؤیرنمک ایشیده معین درجه ده فایدالیدیر.

بو اثرلرین اساس منبعی اولان ساسانی سولاله سی تاریخی و ساسانی دؤورو اثرلرینین ایسلام

دوورو عربجه یه ترجمه سی اولموشدور. نظره آلاق کی، ساسانی شاهلاری اشکانیلرله دشمن و مخالف ایدیلر و نتیجه ده قدیم تاریخی اثرلری آرادان آپاریب، اونو ایسته دیکلری کیمی تحریف اولونموش، یالنیش و افسانه وی شکیلده یازمیشلار، بو اثرلرین مضمونو حقیقتدن، اساس اعتبارله، اوزاقدیر. بونا گؤرده بو اثرلردن یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز ۱ - ۲ - ۳ - ۴ نؤمره لی قایناق لارلا ایلگیلی و اونلارلا اویغون و موافق گلدیکده استفاده اولونمالیدیر. قید ائتمک لازیمدیر کی، اسلام دوورو تاریخی لرنین بعضیسی ساسانی دوورو قایناق لارله کفایتلنمیه رک، قدیم یونان، هند، آسوری و سایره قایناق لاردان دا یارارلانمیشلار. شبهه سیز کی، بو کیمی تاریخ چیلرین اثرلری بیرینجیلردن فرقله نیر و داها چوخ حقیقته یاخین دیر و بونا گؤرده فایدالی و استفاده اولونمالیدیر. قدیم آذربایجان تاریخی قایناق لارله ایلگیلی بو مسئله نی بیر داها قید ائدک کی، اصیل تاریخی منبع لرمیز هله ده وطنیمیزین تورپاقلاری آلتیندا قالماقدادیر. آرا - سیرا بو اثرلرین بعضیسی تصادوفی قازینتیلار نتیجه سینده الله ائدیلدیکده، مرموز اللر واسطه سیله آوروپا و آمریکا موزه لرینه آپاریلیر و شاید باشقالارینین تاریخی اثرلری کیمی گؤسته ریلیر. نظره آلاق کی، بو اثرلرین هر بیر قدیم تاریخیمیزین معین قارانیق یئرلرینی ایشیق لاندیرا بیلر، اونلارین بنالی کئشیگینه دیانماق هر بیر وطن پرور آذربایجانلینین بورجودور.

۶ - آذربایجان و عمومیتله ایران تورکلری عموم تورک دونیاسینین بیر حیصه سی، اونون شرقی بؤلومونو غربی حیصه سینه باغلایان بیر اؤلکه دیر. بو گون تقریباً بو تون تورک دونیاسی و میللتلری مرکزلرینده و تورکولوژی اوجاقلاریندا عموم تورک تاریخی باره ده هم دهرین علمی قازینتی ایشلری آپاریلیر، همده اونلاردان الله ائدیلیمیش سندلر اساسیندا دفته لایق دهرین تاریخی علمی اثرلر قلمه آلینیر. بو تدقیقاتی اثرلر شبهه سیز بو و یا دیگر درجه ده آذربایجانین قدیم تاریخیه ایلگیلی دیر و معین درجه ده اونون قارانیق یئرلرینه ایشیق ساچیر، اونا گؤره کی، بو آختاریشلار و اثرلرین هر بیر معین بیر تورک خلقی و میللتینین تاریخینه عاید دیر و شبهه سیز عموم تورک دونیاسینین دوورلرینده معین درجه ده ایشیق لاندیرما سینا و هئج اولمازسا، کانکرت مسئله لرینین آیدینلاشما سینا کؤمک ائدیر. بونا گؤره ده مختلف تورک میللتلری عالیم لرین تحقیقاتی اثرلری، آرختولوژی ایشلری، میللی تاریخیمیزی اویرنمک اوچون ان اهمیتلی قایناق لاردان بیر کیمی، جدی ایزلنمه لی، اثرلری، الله اولونان معلوماتلاری، بو تون تورکولوژی منبع لرینین اثرلرله بیرلیکده، آنا دیلیمیزه چئوریلمه لیدیر.

تاریخی قایناق لاریمیزلا ایلگیلی بونو آرتیرماق گره کیر کی، ایستر آوروپا و آمریکا، ایسترسه یئرلی عالیم لر طرفیندن یاخین شرقین مختلف یئرلرینده آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری آوروپا و آمریکا عالیم لری طرفیندن اولدوقجا دهرین، اطرافلی، واقع بینانه و بیطرفانه علمی شکیلده آچیق لاندیرما و بو باره ده قیمتلی اثرلر یارانمیشدیر، لاکین کئچمیش رژیم دوورونده شووونیزم و آریایزم واسطه سیله بو اثرلرین ترجمه سینین قاباغی آلینمیش و حتی یئرلی عالیم لر طرفیندن

آپاریلیمیش علمی قازیتتی ایشلرینین نتیجه‌لری اولجه آوروپادا و آوروپا دیلرینده باسیلمیشدیر. (مثلاً مارلیک تپه قازیتتیلاری) بو اثرلرده آذربایجان تاریخی باره‌ده دهرین و قیمتلی معلوماتلار واردیر. سون زامانلار بو اثرلر، بعضاً آریایی لشدیریلهرک، فارسجا یا چئوریلیب، آراشدیریلیب چاپ اولور. بیز غربی آذربایجانین م.ق. ۳ و ۴ - نجو مین ایللیگه عاید "اره‌تته" مدنیتی‌نی بو ترجمه و آراشدیرمالاردان الده ائتدیک. بیزجه بو اثرلرین اورژینالدان آنادیلیمیزه چئوریلمه‌سی لازیم و ضروریدیر.

□ □ □

□ دیل، ائل، شخص و یئر آدلاری

آذربایجان خلقینین میلی تاریخی اؤیرنمکده ان اهمیتلی، لازیم، بکر، دهرین، مباحثه‌سیز و قطعی منبع و سندلردن بیر ده میلی دیل، ائل، شخص و یئر آدلاری دیر.

□ **الف - میلی دیل:** هر بیر ابتدایی اینسانلار توپلومو فورمالاشماغا باشلادیغی زامانلاردان اولدوقجا ساده و ابتدایی شکیلده اولسادا، معین بیر انسیت واسطه‌سی اولان دیله مالک اولموشدور. بو دیل ابتدایی اینسانلار توپلومونون اقتصادی، جغرافیایی، مدنی و سیاسی وضعیتی ايله علاقه‌دار تدریجله یارانمیش و زامان کئچیب، اقتصادی، سیاسی و مدنی دوروم اینکیشاف ائتدیکجه، اینکیشاف ائدیب تکمیل لشمیش، ده‌ییشمیش، ابتدایی اینسان توپلومو مین ایللر سوره‌سینده یاواش - یاواش ائل، قبیله، طایفا، ائل بیرلشمه‌سی، خلق و نهایت بللی بیر میللت شکلینه دوشدوکجه، دیل ده کامل و پیشکین حالا دوشموش، کلمه‌لری قسماً عوض اولموش و قایدالاری فورمالاشمیشدیر.

دئمک تاریخ بویو میللتین، انیش - یوققوشلار جریانیندا، زامان - زامان فورمالاشدیغی پروسسده دیل ده همیشه اونونلا برابر، اونون انسیت واسطه‌سی کیمی، اوندان آیریلماز بیر واقعیت کیمی، اولموش، اونون اقتصادی، سیاسی، مدنی و شعورونون اینکیشافیه چیگین - چیگینه اینکیشاف ائتمیش، ساده‌دن مرگبه دوغرو، توپلومون بوتون احتیاجلارینی اؤده‌مه‌یه دوغرو گئتمیشدیر. بوتون بو تاریخی جریانلاردا دیلین ده سس قورولوشو قسماً ده‌ییشمیش، لئکسیک واحدلری قسماً آرخائیک له‌شیب سیرادان چیخمیش و بؤیوک حیصه‌سی، سس ترکیبی باخیمیندان، قسماً عوض اولموش و قیراماتیک قایدالاری کامل له‌شیب، بولورلاشمیشدیر.

بوتون بو حقیقتلر او دئمکدیر کی، بیر میللتین دیلینی اونون تاریخیندن آیرلماق اولماز. میللتین تاریخی اونون دیلیله ایلگیلندیرمه‌دن اؤیرنمک لازیمی حقیقی نتیجه‌لری وئرمز. بیر تورپاق، اؤلکه و دیارین تاریخی، باشیندان گلیب کئچهنی دیلسیز اؤیرنمک اولار، لاکین بیر خلقین، بیر میللتین دقیق تاریخی، اونون میلی دیلی ايله علاقه‌لندیرمه‌دن اؤیرنمک اولماز، بله بیر تشبث، ایستر - ایسته‌مز، اؤلکه و تورپاغین تاریخی اؤیرنمک اولار.

تاریخی حادثه‌لری اونلاری یاراتمیش اسکی طایفا و ائللرین دیلیله ایلگیلی آراشدیردیقد،

قطعی شکیلده دئییه بیلریک کی، فلان دؤورلرده، فلان تورپاقلاردا یاشاییب یاراتمیش خلق، ائل و طایفا هانسی میللتدن اولموشدور، فلان مدنی اثر و یا مدنیت هانسی میللته عایدیر.

تاریخیمیزی میللی دیل ایله علاقه سیز آراشدیرماق سبب اولموشدور کی، بعضی متعصب تاریخچیلر ان قدیم دؤورلرده بوگونکو ایران اراضیسینده باش وئرمیش حادثه لرین یارادانلارینی "آریا نژاد" گوستره ریب، اونلاری "ایرانه وئجه" یه "ایران وئجه" یه باغلا سینلار و ساکالاری، مادلاری و حتی کاسسیلری و شاید قوتتی و لوللوییلری ایران - آوروپا دیللی قلمه وئرسینلر، حالبوکی، بوخلقلردن قالان لؤوحه لر و اثرلردن کیچیک دیل نشانه لرینی آیدینلاشدیردقد، تاریخی حقیقلری تحریف ائدنلرین قاباغی آلینار و اصیل تاریخی واقعیتلر اوزه چیخار.

دیل، تاریخی حقیقلری دوزگون و تحریف سیز آچیب گوسترمه بین ان دوزگون و رئال وسیله و گوزگولریندن بیریدیر. دیل و اوندان قالان لئکسیک و قیراماتیک واقعیتلر نه تکجه تاریخی حادثه نین هانسی میللت و اثنتیک کؤکه عاید اولدوغونو قطعی شکیلده گوستره ریر، بلکه تاریخی حادثه نی یارادان ائل و خلقلین اینکیشاف سوییه سی، مدنیتی، اقتصادی قورولوشو، دؤولت، حکومت، اوردو قورولوشو و سایره سیننی قسماً گوستره ریلر. دیل ماتریال لاری عینی کؤکلو میللت لرین یاراتدیغی آبیده و مدنیتلری ده بیر - بیریندن آیرماق اوچون ان دقیق وسیله لردن بیریدیر.

دئمک هر بیر میللتین تاریخینین اونون دیلی ایله ایلگیلی شکیلده اویره نیلمه سینین لازیم اولدوغو کیمی، میللی تاریخیمیزی ده میللی دیلیمیز - آذری تورکجه سیله باغلی شکیلده، اونون تاریخی اینکیشافی و ده ییشمه سیله علاقه دار اولاراق اویرنمک ضروریدیر. بو ایشده کتیه لر، لؤوحه لر، عمومیتله یازیلاری اوخوماق، شخص و یئر آدلارینی دقیق شکیلده آچیب، معنالارینی گوسترمک اولدوقجا اهمیتی و دقته لایق دیر. دیلین تاریخینی اویرنمک خلقلین تاریخینی اویرنمکله سیخ باغلی دیر. تعصب اولمازسا، تاریخی، دیل ایله علاقه دار، ان دوزگون و واقعی شکیلده، اولدوغو کیمی، اویرنمک اولار.

□ ب - ائل و شخص آدلاری: اولدوقجا طبیعی و عادی بیر حال دیر کی، بیر ائللین آدی، او ائللین باشچیلاری، رهبرلری، دینی رهبرلری، دؤولت و حکومت بؤیوک لرینین آدلاری، عمومیتله، هامان ائللین، قبیله و طایفانین دانیشدیغی دیلدن آلینار. بو حال بعضاً پوزولسادا، اساساً اؤز حالیندا قالار. مثلاً ایسلامی قبول ائندیکدن سونرا تورک و فارس ائللری و خلقلرینده شخص آدلاری داها چوخ عرب کلمه لریندن اولموشدورسادا، ساده فارس و تورک کولتله لرلی داخلینده اصیل فارس و تورک آدلاری آز اولمامیش و بو خلقلرده میللی حیسلر گوجلندیکجه، اصیل تورک و فارس کلمه لرلی اساس یئر توتموش و توتماقدادیر.

قدیم تورک ائللرینده ائل و شخص آدلاری اساساً اونلارین اؤز التصاقی - تورکی دیللریندن تۆرهمه کلمه لر اولموشدور. بونا گۆرده قدیم ائل، طایفا و شخص آدلارینی آچیب، معنالارینی

گؤستردیکده، او ائللرین کۆک و ائتنیک خصوصیتلری ده میدانا چیخار. مثلاً "ایشغوز = ایچ اوغوز"، "ساکا = ساق = زیرک - اوخ" کلمه لرینین اصل معناسی بللندیکده، او ائللرین هانسی کۆکه عاید اولدوغو درحال آنلاشیلیر. ایشغوز شاهى "مادیا" ایله "لیدی" ده دؤیوشموش "کیمثرلر" ین باشچیسی اولموشدور، اونون آدی "توختامیش" اولموشدور. بو آد کیمثرلرین اساساً تورک کۆکلو اولدوغونو آیدین گؤستریر.^۱

دئمک، قدیم تاریخلردن زمانه میزه گلیب چاتمیش شخص، ائل و طایفا آدلارینین معنالارینی آچماق، او ائللرین دیل لرینی مشخص لشدیرمک، نتیجه اعتباری ایله ایسه، اونلارین ائتنیک کۆک و میللیت لرینی معین لشدیرمکده بؤیوک رول اویناییر. محض بوسبیدن قدیم ائل و شخص آدلاری تاریخی حقیقتلری دوزگون آچماق و تاریخی تحریف ائتمه یین قاباغینی آلماق اوچون اؤنملی منبعلردن و وسیله لردن بیرى سایلیر.

بونودا قید ائتمک لازیمدیر کی، تاریخی ائل و شخص آدلاری چوخ نادیر حاللاردا معین سیاسى هدف لر اوچوندان قسماً تحریف اولسادا، اساساً ثابت و ده ییشمز قالار.

□ ج - یئر و جغرافی آدلاری: ائل، طایفا و خلقلر یاشادیقلاری محیط، یئر، اۆلکه و منطقه نین داغ، دره، چای، گۆل، مئشه و سایره سینى، ائله جه ده قوروب یاراتدیقلاری کند، قالا، شهرلرینی اؤز دیل لرینین کلمه لريله آدلاندیرمیش و آدلاندیریرلار.

دئمک، شفاهى شکیلده آغیزدان - آغیزا زمانه میزه گلیب چاتمیش، ائله جه ده تاریخی اثرلردن معلوم اولان اسکی یئر و جغرافی آدلاری او دؤورلرین دیلیندن یادگار قالمیش ان محکم سند و مدرکلردیر.

ماراقلی بوراسیدیر کی، اردشیر بابکان دؤوروندن باشلایاراق، ساسانی شاهلاری اسکی تاریخی مدرکلری محو ائتمکله، او زمانین دیلی باره ده کی بیلک لری ده آرادان آپاردیلار، لاکین یئر، کند و عمومیتله جغرافی آدلاریندا او دیلین قورونوب ساخلانیلماسینی فیکیر ائده بیلمه دیکلریندن، بو آدلاری ده ییشمه یه اقدام ائتمه دیلر. آنجاق سون زامانلار پهلویلر دؤوروندن شووونیزم بو یئر، کند، چای و عمومیتله جغرافی آدلاریندا، ان اسکی دیلین عنصرلرینین ساخلانیلماسینی گؤردوکده، اونلاری سرعت و عینادلا ده ییشمه یه، فارسلاشدیرماغا، ایلکین و اصلی شکیل لریندن، شفاهى خلق دیلینده تلفّظ اولونوب دئییلدیگی شکیل لریندن چیخارتماغا چالیشیرلار.

شمالی و جنوبی آذربایجان، همدان، قزوین، زنجان، سونفور، اسد آباد، اراک، زرنند طرفلرینین دئمک اولار بوتون کند، داغ، چای، دره و سایره قدیم جغرافی آدلاری میلاددان ۲، ۳، ۴ مین ایل قاباقکی دیلیمیزین قالیقلا ری دیر. اونلاری خلقلین دئدیگی کیمی دقّته قیده آلیب ساخلاما ق، اونلارین اوزه رینده ایشله ییب، آچیقلاما ق ان اؤنملی و واجب میللی وظیفه لریمیزدن بیریدیر.

قدیم آذربایجان تاریخینه لازیم گیریش

منطقه میزده ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر، دؤولتلر و مدنیتلر آذربایجان تورپاقلاری، ایستر شمالی، ایستره جنوبی، یاخین و اورتا شرق منطقه سینین آیریلماز بیر حیصه سیدیر، بونا گؤره ده آذربایجان تاریخی، لاپ ایلک گوندن، ماقبل تاریخ و تاریخی دؤورلردن، همیشه یاخین شرق منطقه سی و اونون خلقلری تاریخی ایله باغلی اولموش و بوگونده باغلیدیر. بو اولدوقجا طبیعی و قانونا اویغون دور.

آیری جور تصوّر ائتمکده غلطدیر. اونا گؤره کی، قدیم دؤورلر، بوگونکو ایلگی و رابطه وسیله سینین اولماماسی اوجوندان، اساساً قونشو و بیری - بیرینه یاخین اولان، عین منطقه ده

منطقه‌میزده ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر، دؤولتلر و مدنیتلر □ ۳۵

یئرله‌شن خلقلر بیر - بیرله مختلف سیاسی، اقتصادی و مدنی علاقه‌ده اولموش، بونا‌گۆرده بیر - بیرینه تأثیر‌گۆستریمیش، بیر یازیلی تاریخ صحنه‌سینه قدم قویدوقدا باشقالارینین دا تاریخ صحنه‌سینه چیخماسینا سبب اولموشدور. عینی منطقه خلقلری و تاریخلری بیر - بیرینه باغلی اولموشدور.

بو عینی حقیقتی نظره‌آلاراق، آذربایجانین و آذری خلقلرین ماقبل تاریخ و ان قدیم و قدیم تاریخی دوزگون و دقیق اؤیرنمک ایشینی منطقه‌میزین ماقبل تاریخ و ان قدیم تاریخی قیسا بیر صورتده اؤیرنمکله باشلاماق ضروریدیر. بو وسیله‌ایله‌دیرکی، بو گونه قدر اساساً قارائلیق و ابهام پرده‌سی آلتیندا قالمیش ان قدیم آذری تاریخی، بو تورپاقلاردا یاشامیش ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر، دؤولتلر و مدنیتلری، امکان دایره‌سینده و تاریخین بو گونه قدرکی ناییتلری اساسیندا ایشیق‌لاندیرماق ممکن‌دور.

آذربایجانین قدیم تاریخی، منطقه‌میزین قدیم تاریخی کیمی ایکی اساس حیصه‌دن عبارت اولایلر:

۱ - ماقبل تاریخ دؤور.

۲ - ان قدیم و قدیم تاریخی دؤور.

بیز بو اثرده آذربایجان تاریخین ماقبل تاریخ دؤوروندن آز دانیساجاییق، چونکی بو ایش شمالی آذربایجان میقیاسیندا، شمالی آذربایجان تاریخ‌چیلری طرفیندن، معین درجه‌ده ایشیق‌لاندیریلیمیش و شبهه‌سینده، یعنی قازیتیلار اساسیندا، ایشیق‌لاندیریلماق‌دیر.

ایران آذربایجانیندا ایسه دئمک اولار بو ساحه‌ده هئچ بیر ایش گؤرولمه‌میشدیر، چونکی بورادا هئچ بیر علمی قازیتی ایشی آپاریلما‌میش و بو فیکیرده اولاندا اولما‌میشدیر. بونسوزدا تاریخیمیزین بو دؤورو باره‌ده گئنیس دانیشماق و فیکیر یوروتماق اولماز. لاکین تصادوفاً تاپیلیمیش نادر سندلر باره‌ده قیسا دانیساجاییق.

بئله‌لیکله بو اثرده بیزیم هدفیمیز آذربایجان و آذری میللتینین ان قدیم و قدیم تاریخی دؤورونو، امکان دایره‌سینده، ایشیق‌لاندیرماق‌دان عبارت‌دیر. بو ایش اوچون بیز منطقه‌میز و اونون یازیلی تاریخ مالک اولموش و بوگون تاریخ علمینه بللی اولان قدیم خلقلرین تاریخی قیسا شکیلده نظردن کئچیره‌جک، منطقه‌میزده اولموش ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر و مدنیتلردن دانیساجاق و بوخلقلر و مدنیتلرله علاقه‌دار اولموش ان قدیم و قدیم آذربایجان تاریخی آیدینلاشدیرماغا چالیشاجاییق.

ایلک دفعه اولاراق منطقه‌میزده و یا اونون معین یئرلرینده کیملر یاشامیشلار؟ بو سورغودان هدف دینی کیتابلاردا گۆسته‌ریلن آدم - حوا، هابئله نوح توفانی زامانلاری منطقه‌میزده کیملرین یاشاماسی دئییلدیر. بو سورغودان هدف معرفه‌الارضی دؤورلرده، علم دیلیله دئسک، ایلک اینسانلار میدانلار گلن زامانلار منطقه‌میزده هانسی و نئجه اینسانلارین یاشاماسی دا دئییلدیر.

بوسورغودان مقصد اوندان عبارتدیر کی، منطقه میزین تاریخینده ایزی و اثری قالمیش ایلک اینسانلار کیملر اولموشلار؟ هارادان گلمیشلر؟ نتیجه مدنیت قورموشلار؟ نه دیلده دانشمیشلار؟ منطقه میز و اونون اطرافى خلقلرینه نه تأثیر ائتمیشلر؟ آذربایجانلا نه ایلگیلری و رابطه لری اولموش و اورایا نتیجه تأثیر ائتمیشلر؟

یاخین و اورتا شرقین ان قدیم تاریخینی آراشدیران آوروپالی تاریخچی عالیمترین بعضیلرینین فیکرینجه آریالار منطقه میزه گلمه دن نتیجه مین ایل اول فارس کؤرفزینین شمالی و شمال غربینده کی ساحیللرده قارا دریلی اینسانلار یاشامیشلار، آریالار بو قارا دری لیلری تدریجله آرادان آپاریب، اونلارین یئرینی توتموشلار.

سون عصرلرین علمی قازینتی ایشلری و تله قیقاتلار بو نظریه نین اساس سیز اولدوغونو گؤستمیشدیر، چونکی ده رین آراشدیرمالار ثابت ائتمیشدیر کی، آریالار میلاددان ۹۰۰ ایل قاباقدان باشلا یاراق یاخین شرق منطقه سینه گلمیشلر و میلاددان ۴ و ۳/۵ مین ایل قاباق بوگونکو عراق، خوزستان و فارس کؤرفزینین شمال و شمالغرب ساحیللرینده سومر و ایلام خلقلری یاشامیش و یوکسک مدنیت قورموشلار.

آریالار منطقه میزه، او جمله دن ایرانین بیر سیرا یئرلری، او جمله دن فارس ایالتی و فارس کؤرفزی ساحیللرینه گلدیکه او منطقه لرده سامی خلقلری، ایلاملار و سومرلر یاشامیشلار. نه سومر - ایلام، نه ده فارس لارین تاریخینده قید اولونمامیشدیر کی، اونلار بو منطقه یه گلدیکه بورادا قارا دری لیلر یاشامیشلار.

بو دؤورلرده سامی خلقلرینین منطقه میزده اولماسینا شبهه یوحدور. بعضی چاغداش آمریکا تاریخچیلرینین فیکرینجه سامیلرین اولو بابالاری، قفقاز یولوايله منطقه میزه گلمیشلر.^۱ بو فیکرده دلیل سیز و هله لیک بیر نظریه دیر. لاکین بوراسیندا شبهه یوحدور کی، ان قدیم دؤورلرده، میلاددان ۵ - ۴ مین ایل اول سامی خلقلرینین اولو بابالاری بوگونکو یمن، حضرموت، فلسطین، غزه ده، عمومیتله آralیق دنیزینین جنوب غرب و هند اوقیانوسونون عربستان ساحیللرینده یاشامیش و قسماً عربستان چؤللرینین جنوب، غرب و قسماً شمال کنارلاریندا، کؤچری عشیره لر حالیندا، حیات کئچیرتمیشلر. عربستانین سوسوز و ایستی چؤللری بین النهرینین نعمتلی یئرلرینی سامی خلقلرینین یاشادیقلاری یئرلردن آیردیغی اوچون بو دؤورلرده سامی خلقلری، چوخ احتمال کی، بوگونکو عراق و خوزستان یئرلرینه یول تاپایلمه میش، یمن و فلسطین طرفلرینده محدود قالمیشلار. لاکین سونرالار بین النهرین و خوزستاندا سومرلر و ایلاملار واسطه سیله قورولان یوکسک مدنیت و ثروتلی شهرلر سامی خلقلرینین دقتینی اورایا جلب ائتمیش و اونلار عربستان چؤللرینی آرخادا بوراخاراق بین النهرینه گلیب اورادا یئرلشمیش و تدریجله سومرلرین یئرینی توتاراق او یئرلرین

»

اساس ساکینلری اولموشلار.

بئله‌لیکله یازیلی تاریخین گؤسترديگینه اساساً، منطقه‌میزه ایلك دفعه قدم قويموش، اورادا ایلك دفعه یاشاییب جمعیت، میللت، دؤولت و مدنیت یاراتمیش اینسانلار کیملر اولموشلار؟ آیا بو اینسانلار آریایی اولموشلار؟

نادیر تاریخ متخصصلرینین فیکرینجه آریالار میلاددان ۱۴۰۰ ایل اولدن باشلا یاراق یاخین و اورتا شرقه، او جمله‌دن ایران فلاتینا آخماغا باشلامیش و میلاددان ۶۰۰ ایل اوله قدر، یعنی سگگیز یوز ایل بو آخین دوام ائتمیشدیر. ^۱بوفیکیر پیرنیایا مخصوص‌دور و آوروپا عالیم‌لری اونو تصدیق ائتمیرلر.

قدیم تاریخ متخصصلرینین دئمک اولار بعضیلرینین فیکرینه گؤره آریالار بیرینجی دفعه میلاددان ۲۰۰۰ ایل اول منطقه‌میز و او جمله‌دن ایران فلاتینا گلمیشلر، لاکین یئرلی اهالی داخلینده ارییب آرادان گتمیشلر. آریالار ایکینجی دفعه میلاددان ۹۰۰ ایل قاباق، اولدوقجا گوجلر آخینلار شکلینده، منطقه‌میزه، ائله‌جه‌ده ایران فلاتینا آخماغا باشلامیش و بودفعه یئرلی اهالییه غلبه چالیب، ایران و منطقه‌نین بعضی حیاتا مناسب یئرلرینی توتوموشلار.

دئمک میلاددان دوققوز عصر اول منطقه‌میزده، ائله‌جه‌ده بوگونکو ایران و آذربایجاندا آری نژادیندان و یا هند - آوروپا دیللی اینسانلاردان و خلقلردن دانیشماق معنا‌سیزدیر، چونکی آریالار میلاددان ۹۰۰ ایل قاباقدان باشلا یاراق منطقه‌میز، او جمله‌دن ایران فلاتینا گلمه‌گه باشلامیشلار. بئله ایسه آریالارین گلمه‌سیندن قاباق منطقه‌میزده ایلك اول هانسی اینسانلار یاشامیش، جمعیتلر، خلقلر، میللتلر و دؤولتلر یاراداراق مدنیت قورموشلار؟ یازیلی تاریخدن معلوم‌دور کی، منطقه‌میزه ایلك دفعه قدم باسیب مدنیت، حکومت و دؤولت یارادان خلقلر سومرلر، ایلاملار، اککلر، کاسسیلر، هورریلر، مصر فرعونلاری، یهودیلر، فینیقیلر، هیتلر، قوتیلر، لولوبیلر و ماننلار اولموشلار و آنجاق بوندان سونرا و اونلارین تأثیرینده بیر سیرا خلقلر و اونلارین مدنیت‌لری میدانا گلمیشدیر.

سون زامانلار تاریخ و دیل عالیم‌لری ده‌رین آراشدیرمالار نتیجه‌سینده بو عمومی نتیجه‌یه گلمیشلر کی، یوخاریدا آدلارینی چک‌دیگیمیز م.ق. II - III - IV مین ایلیکلرده یاخین شرق و مصرده یاشامیش خلقلر ائتنیک، دیل و کؤک باخیمیندان ایکی قوروه‌دان عبارت اولموشلار:

- ۱ - التصاقی دیللی‌لر: سومرلر، ایلاملار، هیتلر، کاسسیلر، قوتیلر، لولوبیلر، اورارتولار، ماننلار
- ۲ - سامی دیللی‌لر: مصر فرعونلاری، یهودیلر، فینیقیلر، آسوریلر، اککلر، کلدانیلر....

ایندی بو خلقلردن قدیم آذربایجان تاریخیه ایلگیلی اولموشلارینین قیسا تاریخی، قوردوقلاری مدنیت و آذربایجانلا علاقه‌لرینی گؤسته‌رک.

□ □ □

۱- سومئرلر

سومئرلر بوگونکو عراقین (بین‌النهرین: دجله و فرات چایلاری آراسینداکی یئرلر) جنوبو و خلیج فارسین شمالغرب یئرلرینده او جمله‌دن بابیلده یورد سالاراق یاشاییب یوکسک کیفیتی مدنیّت یاراتمیشلار. سومئر خلقینین نه زامان بو تورپاقلارا گلمه‌سی دقیق صورتده معلوم دئییلدیر، لاکین قدیم تاریخ متخصصلری گؤسته‌ریلر کی، سومئرلر میلاددان ۴۵۰۰ ایل قاباق گؤسته‌ریلن یئرلرده بشریتین ایلک پارلاق مدنیّتینی یاراتمیش، "اور - UR"، "اوروک - URUK"، "اثرئخ"، "نیپ‌پور - NIPPUR"، "کیش - KISCH"، "له‌کش"، "لرسا"... کیمی بؤیوک مدنیّت مرکزلری اولموش شهرلر تیکمیشلر. دئمک سومئرلرین آزی ۵۰۰ ایل اوندان اۆل، یعنی میلاددان ۵۰۰۰ ایل اولدن عراق تورپاقلاریندا اولماسی لازیمدیر. یعنی تخمیناً دئمک اولار کی، سومئرلر ۴۵۰۰ - ۵۰۰۰ ایل میلاددان قاباق بین‌النهرینه گلمیشلر.

سومئرلر هامان عراق تورپاقلاریندان میدانا گلمیش و یا باشقا یئرلردن اورایا کۆچموشلر؟ بوگون دئمک اولار بوتون قدیم تاریخ اوزمانلاری بو فیکرده‌دیرلر کی، سومئرلر تورکلرین اصل انا یوردو اولان اورتا آسیادان عراقا گلمیشلر. سومئرلرین اورتا آسیادان عراقا گلرکن حرکت خطلری و یوللاری بارده یئنه‌ده قدیم تاریخ عالیم‌لری گؤسته‌ریلر کی، اونلار خزرین شمالیندان، دربند و یا داریال کئچیدی یولوايله، آذربایجان‌دان کئچهرک، عراقا گئدیب اورادا حکومت و مدنیّت قورموشلار. مشهور حقوق متخصصی "علی پاشا صالح" اؤزونون "حقوق تاریخی" ادلی اثرینده سومئرلرین اصلی، کئچدیکلری یول و یاراتدیقلاری قانونلار بارده بئله یازمیشدیر:

«آلتی مین ایله یاخین بوندان اۆل، حاصلخیز تورپاقلار آختاران سومئر ادلی بیر قوم قفقاز و ایرانین شمالغرب یولیه (بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجان. م.) بین‌النهرینین (بوگونکو عراق) جنوب قسمت‌لرینه گلیب عراقین جنوب یئرلرینی اؤزلرینه وطن ائتدیلر. اونلار اۆللر سومئر و سونرالار "بابیل" ادیه معروف اولدولار. سومئرلر میخی خطیله، پالچیق لؤوحه‌لرین اوزه‌رینده، مینلرجه قانون و اؤز سرگذشتلرینی "سومئر" دیلینده یازدی‌لار. بو لؤوحه‌لر دونیانین بؤیوک موزه‌لرینده ساخلانیلماق‌دادیر. لؤوحه‌لر، اوستوانلار و باشقا سندلرین یوزده دوخسانی اداری، اقتصادی، حقوقی ایشلره، محکمه‌لرین حکملرینه، نیکاح، معامله و وصییتلرین قباله‌لرینه، قبضلره، آلاهلارین، یئرلرین و شخصلرین آدلارینا مربوط‌دور.»^۱

تکجه تاریخ‌چیلر دئییل، حتّی بعضی دیلچی عالیم‌لرده سومئرلرین اورتا آسیادان گلمه‌سینی تصدیق ائدی‌لر. مثلاً سومئرلرین منشایی و ان قدیم یازی و مدنیّته مالک اولماسی بارده دوق‌تور پرویز ناتل خانلری بئله یازمیشدیر:

«سومئر دیلی بشرین ان قدیم یازیلیمیش دیلیدیر. سومئر آدلانان قوم، ان قدیم زامانلاردان دجله و فرات چایلارینین چاتارقاسیندا (مصعب)، یعنی قدیم بابیل ایله فارس کؤرفزی آراسیندا یئرلشمیشدی. بو خلق، سوی جهتیندن، قونشو میللتلرین هئچ بیرینه اوخشامازدی. غربی آسیانین بوتون مدنیتلریندن اسکی راق اولان بونلارین تمدن و مدنیتی، شاید هامان مسکنلرینده یارانمیش و چیچکلنمیشدیر. لاکین بعضی قوینه لردن ده گومان ائتمک اولور کی، اونلار ایلک اول شرقدن و یا شمال شرقدن او یئرله گلمیشلر.»^۱

سومئرلرین اورتا آسیادان گلمه لری باره ده علی پاشا صالح اثرینین باشقا یئرینده بئله یازیر:

«مرکزی آسیانین اصیل ساکینلری تورک اولموشلار. بشریتین بو بشیگیگندن یارانیب مهاجرت ائتمیش و ایلکین مدنیتلر و خصوصیه "سومئر لر" و "هیت لر"ین مدنیتینی یاراتمیش طایفالار تورک نژادیندان اولموشلار و بشرین دانیشدیغی بیرینجی دیل تورک دیلی اولموش و بوگونکو دیل لرین بیر چوخ کلمه لرینین کؤکو تورکودور

اسکی تاریخ متخصصلرینین بو ادعا یا گتیردیکلری دلیل بوگونکو آنا دولو ساکینلرینین بدن شکلیدیر کی، دؤرد مین ایل مدّتینده دگیشمه میشدیر. اون دؤرد عصر مقدونیه، روم و بیزانس ایمپراتورلوقلاری یونان مدنیتی و عادت - عنعنه لرینی آنادولو خلقی داخلینده یایدیلار، لاکین میلادی اون بیرینجی عصرین سونلاریندا، تورک دیللی طایفالار اورالین شرقی و آلتای ناحیه لریندن هجوم ائدیب (منظور اوغوزلارین آخینیدیر. م.) کیچیک آسیانین ساکینلرینی بیرداها تورک، تاتار، سلجوق و عثمانلی یولو و رسملریله گئتمه گه مجبور ائتدیلر.

تورک دیلی گؤسته ریر کی، تورکلر قدیم چینین غرب سرحدلریندن مازندران (خزر) دنیزینه قدرکی یئرلرده، اورال - آلتای و یا توران دیلیله دانیشمیش قوملارلا قوهوم و یاخین اولموشلار.»^۲

□ □ □

سومئرلرین اصلی و منشأیی

یوخاریدا اشاره ائدیگیمیز کیمی، سومئرلر، هابئله، سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، ایلاملار میلاددان تقریباً دؤرد مین ایل اول، بیر - بیرین آردینجا، قفقاز یولیه، آذربایجاندا کئچهرک، بوگونکو عراق و خوزستان تورپاقلارینا گلیب یئرلشمیش و او دؤوره قدر میثلی - برابری گؤرونمه میش بشریتین بیرینجی پارلاق مدنیتینی قورموشلار. سومئرلر و ایلاملارین اورتا آسیادان، تورکلرین آنا یوردو و مرکزیندن گلمه لرینه داییر تاریخ عالیملرینین اینده تاریخی سند و مدرک واردیرمی؟

*

۱ - تاریخ زبان فارسی، خانلری، ص ۱۷۹.

۲ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۵۸۱، ۵۸۰.

علمی قازینتیلار و تحقیقاتلار اساسلارینان ان قدیم دؤور تاریخچیلرین هامیسی گؤسته ریر کی، تقریباً دؤرد مین ایل میلاددان قاباق سومثرلر و اونلاردان سونرا ایلاملار اورتا آسیا و اورالین غربیندن، خزرین شمالی و قفقاز کئچیدلری و آذربایجان دان کئچهرک، بیرینجیلر بوگونکو عراق تورپاقلاریندا و ایکینجیلر - ایلاملار - خوزستان تورپاقلاریندا، لرستان و زاقروس داغلاری و قسماً بوداغلارین ایکی طرفینده یئرلشمیشلر. تاریخچیلرین گؤستر دیگینه اساساً سومثر و ایلاملاردان قالان اثرلرین تایی و عینی مدنیتین یادگاری اولان چوخلو شئیلر هم عراق و خوزستان دان، همده اورتا آسیانین غربی، عشق آباد منطقه سیندن و خراسانین شمالی و اورتا آسیا ایله قوشنو منطقه لریندن تاپیلمیشدیر. علمی قازینتیلارین بو محصوللارینا اساساً عالیملر قطعی شکیلده گؤسته ریرلر کی، سومثرلر و ایلاملار اورتا آسیادان بین النهرین و خوزستانا گئتمیشلر. حسن پیرنیا سومثرلر و ایلاملارین اصلی و هارادان گلمه سیندن دانیشدیقد، مختلف فیکیرلره اشاره ائتدیکدن سونرا یازمیشدیر: «... لاکین ایندی داها چوخ بو فیکیرده دیرلر کی، بنی سام آدمالاری (سامیلر. م.) بوریا (بین النهرینه. م.) گلمه دن اول، سومثرلر فارس کؤرفه زی ساحیللرینی اشغال ائدیلمیشلر (بو دؤور سومثر تاریخی متخصصی "کینگ" ین فیکیری. م.). اککدرلر و سومثرلرین هارادان گلدیکلری مسئله سینه گلدیکده ایسه دئمک لازیمدیر کی، چون عشق آبادین یاخینلیغی (کورنگ تپه. م.)، استرآباد (کورگان آنو. م.) و دره گزده ساخسی شئیلر، داش قاپلار، مس سلاحلار و سایره ائله شئیلر تاپیلمیشدیر کی، اونلارین قاییرما شیوه سی ایلامیدیر و قیزیلدان اولان بیر گولدانین اوستونده سومثری قیافه لری قازیلمیشدیر، بعضیلری گومان ائدیرلر کی، ایلام مدنیتی ایله خزر دیزی آرخاصی مدنیتی (منظور اورتا آسیا. م.) آراسیندا علاقه اولموشدور و شاید سومثرلرده شمالدان خلیج فارسین باشینا (بورونونا) و بابل بوزقیرینا (جلگه سینه) گلیمیش اولسونلار. هر حالدا آمریکالیلارین، سومثر شهرلریندن بیر اولموش "تیپ پور" داکی قازینتیلاردان و بو میللتین چوخلو شاهلار سولاله سی سیاهی سینین کشفیندن، اوللر معلوم اولموشلاردان علاوه، یقین اولموشدور کی، میلاددان اوچمین ایل قاباق سومثرلرین گئیش و زنگین کئچمیشلری اولموش، بابیلده اونلارین مدنیت مرکزی ایدی.»^۱ عینی سؤزلری علی پاشا صالحده "حقوق تاریخی" اثرینده نقل ائتمیشدیر.^۲

سومثرلرین اورتا آسیادان اولمالاری فیکری بوگون اکثر آوروپا عالیملری طرفیندن تصدیق ائدیلمیشدیر. هامیلتون - Hamilton دانشکده سینین "حقوق تاریخی" مؤلفلری آچیق قید ائدیرلر کی، بابیلین ان قدیم ساکینلری اولموش سومثرلر غیر - سامی و مغول قومو قوللارینین بیریندن اولموشلار.^۳

۱ - پیرنیا، ج ۱، ص ۱۱۴ - ۱۱۳.

۲ - باخ: حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۹۰.

۳ - باخ: حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۹۶.

قدیم بنی اسرائیل کیتابلارینین روایتینه گؤره بابیل بشریتین ان قدیم یوردو و یاشادییی یئر اولموشدور.

□ سومئرلرین دینی تصوُرو

قدیم تاریخ متخصصلری گؤسته ریرلر کی، سومئرلر بت پرست اولموشلار. دوغروندان او دؤورون بوتون خلقلری کیمی سومئر، ایلام، هورری، کاسسی، اورارتو.... لاردا بت پرست ایدیلر، او دؤور هله تک آلالهلی لیق دینلری میدانا گلمه میشدی. بونونلا بیرلیکده قید ائتمک لازیمدیر کی، سومئرلرین بت پرستلیگی اککد و آسوری بت پرستلیگیندن فرقلمیشدیر. بوندان علاوه سومئرلر، ایلاملار و باشقا آسیانی خلقلرین بت پرستلیگی بیر طرفدن قدیم تورکلرین "شامانیزم"ینی خاطرلادیر، اویری طرفدن ایسه بو بت پرستلیک، سونرالار آذربایجاندا یارانان، زردوشتیزمین روشئیملرینی تداعی ائدیر. سانکی بونلار عینی کؤکدن سو ایچمیش و بیرى - بیرینه یاخین خلقلر طرفیندن یارانمیشدیر. بیز بورادا یالنیز سون مسئلهنى قسماً شرح ائده جه ییک.

سومئرلرده شهرلرین هر بیر یسینین اؤزونه خاص تانریسی، آلالهی (ربة النوعو) وارایدی. م.ق. بیرنجی مین ایللیگین اؤللرینده، واحد ماد حکومتی قورولمادان اؤل، ماننا حکومتی دؤورونده، بوگونکو آذربایجان تورپاقلارینین کیچیک شاهلیقلاریندا دینی جهتدن وضعیت تقریباً بئله ایدی. (قدیم آذربایجان تاریخینده بویارده دانیشاجاییق). آیری - آیری سومئر شهرلرینین مستقل ربة النوعونان علاوه بیرده بوتون سومئرلرین اوچ واحد آلالهی وارایدی:

۱- آنو - گویون مسئولو، آغاسی

۲- بئل - یئر آلالهی

۳- آآ - دهرین دره بییه سی

بو آلاله لار پاک و نجیب روحلارین آلاله لاری ایدیلرسه، سومئرلرده یامان و خبیث روحلار، عفریت، دئو و جینلرده اینانار و اونلارین شریندن آماندا قالماق اوچون قوربانلیق ائدیب نذیر - نیاز وئره دیلر. باشقا سؤزله دئسک، سومئرلرده زردوشت دینینده اولدوغو کیمی، ایکی خئییر و شر قوه یه، روحا اینانیر و خئییرین غلبه سی و شرین زیانیندان آماندا قالماق اوچون قوربانلیق ائدرمیشلر.

سومئر آلاله لارینین بعضیسی نین آروادی اولار و بیرسیرا ربة النوعلارین آتاسی اولاردی. سومئرلرین نظرینده آلاله لارین اینسان کیمی غضب، شهوت، داش اورک لیلیک، سئوگی، نفرت و سایره صیفتلری اولاردی. زردوشت دینینده اولدوغو کیمی سومئرلرین دین خادیملری ده خلق داخلینده بؤیوک نفوذا مالک اولاردیلار. سومئرلرین نظرینده آلاله لار، شاهلار کیمی، طنطنه، بزک و رفاه حالدا حیات سورردیلر، بونا گؤره ده سومئرلر اؤز عبادت یئرلرینی، معبدلرینی خزانه لر، قیمتلی شئیلر، تاخیل آنبازلاری و مختلف یییینتی و زینت وسایطی ایله دولدوراردیلار. زردوشت دینی

آتشکده لرینده ده بو خصوصیت اولموشدور.

سومئرلر شهر بؤیوگونو "پاتسی" آدلانديرار و ایناناردیلار کی، اونلار شهرین ایشلرینی آلاهلارین مئیلینجه اداره ائدیرلر. ماد ایمپراتورلوغوندان اول، بوگونکو آذربایجانین کیچیک شاهلاری هم دینی، همده سیاسی باشچی و رهبر اولدوقلاری کیمی، سومئرلرین ده "پاتسیلری" اوز شهرلرینین هم شاهلی، هم دینی رهبری، هم اوردو مسئولو، همده بوتون ایشلرینی اداره ائدن ایدیلر. گؤرونوگو کیمی، سومئرلرین دینی تصوئرلرینین چوخوایله زردوشتیزمین روشئملری آراسیندا داها دوغروسو ماننا دؤورو آذربایجان تورپاقلارینداکی، کیچیک شاهلیق و امیرلیکلرین دینی تصوئرلی و اولکه اداره سی مسئله لر آراسیندا معین اوخشارلیق و یاخینلیق اولموشدور، بئله کی، ساده لیکله اونلارین عینی اوجاقدان نشأت ائندیگینی ادعا ائتمک اولار. □ □ □

□ سومئرلر بشریتین ایلک یوکسک مدنیت یارادانلاری

ایگیرمینجی عصره قدر تاریخ چیلرین عمومی نظری بوندان عبارت اولموشدورکی، منطقه میز و حتی بشریتین ایلک مدنیتی قدیم مصر و یوناندا میدانا گلمیشدیر. لاکین ایگیرمینجی عصرین اوللریندن بری آپاریلیمیش قازینتی ایشلری و علمی آختاریشلار بو ادعالارین عکسینی ثابت ائتمیشدیر. آرتیق بوگون تاریخ علمی دلیل و مدرکلره، قطعی شکیلده، گؤستریرکی، نه تکجه مصرده ایلک مدنیت میدانا گلمه میشدیر، بلکه همین بو مصر مدنیتی سومئر مدنیتیندن یارانمیش و اونون توره مه سیدیر.

مشهور قدیم تاریخ متخصصی پروفئسور "وولی - Woolley" کی، پنسیلوونیا دانشگاهی و بریتانیا موزه سی طرفیندن "اور" شهری قازینتیلاری هیأتی نین صدری گونده ریلیمیشدی، قازینتی ایشلریندن سونرا یازدیغی کیتابدا سومئرلر حاققیندا قطعی شکیلده ثابت ائتمیشدیرکی، «سومئر خلقی بین النهرین ده ایکی مین ایل مصرلیلردن اول شهرتین ذیره سینه چاتمیش و مصر مدنیتینین داها قدیم اولماسی فرضیه سینین سیندیریب رد ائتمیشدیر. سومئرلر میلاددان ۳۵۰۰ ایل قاباق مدنیتین ان یوکسک مرحله لرینی کئچمیش و مصر، آسوری، کیچیک آسیا، کثرت و یونانا یول گؤستریمیشلر.»^۱

نه تکجه مصر و یونان مدنیتی، حتی سون ایلره قدر تاریخده ایلک قانون وئریجی کیمی تانیان حمورابینین قانونلاری، آشاغیدا گؤره جه گیمیز کیمی، سومئر قانونلارینین سچیلیمیشی، خلاصه سی و قیسادیلیمیشیندن باشقا بیر شئی دئییلدیر. دئمک مصر، یونان و اورتا شرقله ایلگیلی اولان بوتون قدیم مدنیتلر قدیم سومئر - ایلام مدنیتلریندن میدانا گلمیش و اونلارین توره مه سیدیر. بئله ایسه طبیعی بیر سورغو دوغولا بیلر. سومئر - ایلام - بابیل مدنیتی نئجه و هانسی یوليله مصره یول

تاپمیشدیر؟

میلاددان تقریباً دۆرد مین ایل اولدن یارانماغا باشلایان سومثر مدنیتی و اونلارین یاراتدیقلاری مدنیت مرکزلی اولان بؤیوک شهرلر تدریججه سامی خلقلرینی عربستان چؤلرلرینین جنوبو، غربی و قسماً شمالیندان اؤزونه جلب ائتدی و تدریججه سومثرلرین یئرلی و شهرلرینده اساس خلقلردن بیرینه چئوریلدیلر، حتی سامیلردن اولان اککدرلر نئچه عصر حاکمیتی اله آلدیلار. دئمک تدریججه سومثرلرله سامیلر آراسیندا مبارزه و دیدیشمه لر باشلانیر و نتیجه ده حاکم اولان سومثرلر سامیلره ظلم ائتمه گه باشلاییلار. بو ظلم ایلاملار طرفیندن ده سامیلره ائدیلمه دی. بو ظلم ایلاملارین سومثرلر و اککدرلر غلبه چالیدیقلاری دؤور اؤزونون ان شدتلی شکلینه چاتدی. تاریخ چیلرین گؤسترديگینه اساساً، سومثرلر و ایلاملارین آغیر ظلمونه معروض قالان سامیلر بؤیوک دستله لر شکلینده شمالغرب، فلسطین طرفلرینه و عربستان صحرالارینین غربینه مهاجرت ائده رک، اؤزلرینی ظلمون پنجه سیندن خلاص ائتدیلر. بوسامیلر سومثر مدنیتینی ده اؤزلرله بیرلیکده گئتدیکلری یئرله آپاردیلار.

بایلدن شمالغربه دوغرو کؤچموش سامیلر، سونرالار، بوگونکو موصل شهرینین یانیندا یئرلشمیش نینوا شهرینی پایتخت ائده رک منطقه میزده ان غدار حربی - نظامی آسوری حکومتی و ایمپراتورلوغونو یاراتدیلار، آسوریلرین یئرلشدیگی منطقه نین جنوبو، آralیق دینزی ساحیللرینده یئرلشنلر سونرالار فینیقیه مدنیتی نی میدانا گتیردیلر، فینیقیلردن جنوبدا، فلسطین تورپاقلارینین معین یئرلرینده یئرلشمیش بایلدن گلن مهاجر سامیلر ایسه اسراییل خلقی و یهودی مدنیتینی یاراتدیلار. سومثر - ایلاملارین ظلموندن مهاجرت ائتمیش سامیلرین بیر عده سی ایسه، سینا چؤلونو آرخادا قویوب، حاصللی و نعمتلی نیل ساحیللرینده، یورد سالاراق، سونرالار فرعونلار سولاله لر و مشهور مصر مدنیتینی یاراتدیلار.

مصر مدنیتینین یارانماسیندا سومثر مدنیتینین اساس اولدوغو حالدا یونان، کیچیک آسیا، کثرت و سایره یاخین شرق و اورایا قونشو اولموش قدیم مدنیتلرین سومثر - ایلاملاردان الهام آلیب تأثیرلنمه سینده هئچ بیر شبهه یئر قالماز. نه تکجه مصر، حتی بعضی تاریخ چیلرین فیکرنجه یونان و روم مدنیتلری ده سومثر مدنیتیندن توره مه دیر. بو باره ده قدیم تاریخ اوزمانی "لؤپووانت"ین فیکرلری ماراقلیدیر. او یازیر:

«سامی نژادیندان اولان آیری کؤچری بیر قوم میلاددان قاباق، تقریباً ۱۸۰۰ - ۱۷۰۰ - نجی ایللرده بابیلی ترک ائدیپ فلسطین و مصر یوللارینی ایزله دیلر. عبری مدنیتی، یهود تاریخی و او خلقلین قانونلاری تورات واسطه سیله ضبط ائدیلمیشدیر. او تورپاقلارین باشقا طایفالاری کیمی، عبریلرده بت پرست و چؤلرده یاشایان کؤچری ایدیلر. اونلارین رئیس اولموش ابراهیم خلیل، ایکی عصر حمورابیدن قاباق کلده ده یاشاییردی.

هامان زامانلاردا "ائتروسک - Etrusques" و "سیکول - Sicules" آدلی باشقا قوملار غربه دوغرو کؤچدولر. مرکزی ایتالیانین ایلکین ساکینلری "ائتروسک"لار اولموشلارکی، شهرلر تیکمیش و "اژه"

دنیزی ساحیللری ساکینلرینین (کیچیک آسیا و یونان آراسیندا)، غرب حوزه سی مدنیتی نین اساسینی قویموشلار. "سیکول" لار ایتالیا یاریم آداسینین جنوبو، هابثله سیسیل آداسیندا ساکین اولدولار. عبیرلر کیمی سامی نژادیندان اولوب او زامانلار دنیزچی خلق اولان فینیقیلر مستقل شهرلرده یئرلشدیلر و ساحیل بویو تجارتله مشغول اولوب بیر سیرا کشفلره مؤفق اولدولار. او جمله دن ائله بیر ایفیا یاراتدیلار کی، یونانیلار اوندان استفاده ائتدیلر. باشقا بیر قوم "کثرت" آداسیندا میدانا گلدی کی، میلاددان قاباق ۳۰۰۰ - دن ۱۴۰۰ - ونجو ایله قدر پارلاق تاریخ و داها اسکی تجارتله مالک اولموشلار.^۱ □ □ □

□ سومئرلر بشریتین ایلک قانون قویانلاری

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، بوگون قدیم دؤور تاریخ چیلرینین تقریباً هامیسی بوفیکیرده دیرلر کی، بوگونه قدرکی معلوماتا اساساً، سومئرلر بشریتین ایلک قانون قویانلاری اولموش و حمورابینین قانونلاری اونلاردان چوخ سونرا و اونلارین اساسیندا یارانمیشدیر. علی پاشا صالحین بو باره ده کی فیکیرلری دفته لایق دیر. او یازیر:

«حمورابینین قانونلار مجموعه سی، سومرین ویران اولماسیندان سونرا قدیم سومئر قانونلاری و عادت - عنعنه لری اوزوندن یازیلیمیشدیر. او قانونلارین اکثر مضمونو او قانونلار مجموعه سیندن اقتباس ائدیلمیشدیر کی، "اور" شاهی "دونگی - Dungi" یازمیش ایدی. "نيسابا - Nisaba" و "هانی - Hani" مجموعه لریندن باشقا "ایسن" سولاله سی شاهلاری دا قانون مجموعه سی یاراتمیشلار.^۲

علی پاشا صالح آروپا تحقیقاتچی و تاریخ چیلرینین دیلیندن بئله یازمیشدیر: «سومرلیلر بابیلین ایلک ساکینلری اولموشلار کی، ان قدیم دؤورلردن شهر حیاتینا عادت ائتمیش و اؤز اؤلکه لرینین قانونلارینا بویون اگمیشلر. بو اذعانین دلیل و سند، او یئرلرین اولدوقجا قدیم دؤورلرینه مربوط اولان او سندلر و مدرکلر دیر کی، قؤل ساتماق و ملک معامله لرینه عاید دیر.^۳

سومرلردن اله گلیمیش قانونلار آیدین گوستریر کی، نه تکجه او خلقلین ان قدیم تاریخی دؤورلرینده، بلکه بوتون دؤورلرینده، باشچیلاری طرفیندن، زامانا مناسب قانونلار مجموعه لری ترتیب ائدیلمیشدیر. مثلاً "لاقاش" شهرین شاهی "اوروکاجینا - Urukajina" (میلاددان تقریباً ۲۶۰۰ ایل قاباق) نین کتیبه لری، او شاهین قدیم عادتلی قورو ماغا چالیشماسیندان، طاماحکار روحانلر و دؤولت مأمورلارینین یوخسوللارا ظلمو، تجاوزو و اونلاردان روشوهت آلماسینین قاباغینی آلماغا چالیشماسیندان حکایت ائدیر.^۴

※

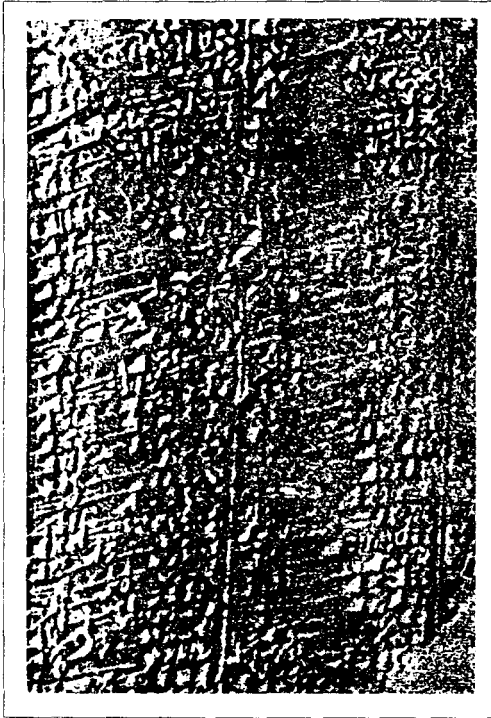
۱ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۸۴ - ۸۳.

۲ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۹۲ - ۹۱.

۳ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۹۲.

۴ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۹۲.

میلاددان ۲۴۰۰ ایل اوله عاید اولان بیر سند گؤستریر کی، یشنه ده "لاقاش" شهرینده بیر نفرین ثروتی و مالیینی ضبط ائتمه گه حکم صادر ائتمک ایسته یین بیر محکمه تعطیل ائدیلیمیشدیر.^۱
 "اور" شهری شاهلاری اوچونجو سولاله سینین عدلییه تحقیقاتی سندلری (م.ق. تقریباً ۲۲۰۰ - نجوایل) معامله، وارثلیک، هبه و طلاقا عاید اختلافلارا مربوط دور .

[ش - ۲] سومثر قانونلاری مجموعه لریندن
 بشریتین ان قدیم قانونلاریندان بیر نمونه

داها سونرالار یارانمیش "آناایتی شو - Anaïtishu" آدلانان قانونلار مجموعه سی عایيله، اوگئی اوشاقلانا - آتانیین مناسبتی، بوشانما و قول باره سینده اولان یئددی سومثر قانونونا شامیلدیر. میلاددان ۲۰۰۰ ایل اوله عاید اولان اوچ لؤوحه یه، سومثر دیلینده ۲۵ قانون ماده سی یازیلیمیشدیر کی، اونلاردان آلتی ماده سی خانواده علاقه لری باره ده دیر، اوچ ماده سی حمورابی قانونلاری مجموعه سیله تقریباً برابر دیر و دؤرد ماده سینده کؤله لیکدن دانیشیلیر. قالان ماده لرینده ایسه اوگئی اوشاق باره ده، بویلو قادینلاری اینجیتمه یین جزاسی باره ده، اوکوزلرین اوتلاغا ضرری و باغلارین قورونماسی باره ده، قونشونون وظیفه لری و تهمت باره ده بحث اولور.^۲ آوروپا تاریخ چیلرینین تحقیقاتینا اساساً سومثرلرین بو سندلری، چوخ حاللاردا، عمومیتله، حمورابیین

قانونلاری مجموعه سیله عینی و یا اوخشاردیر، بو ایسه اونو گؤستریر کی، حمورابی قانونلاری حمورابیین اؤز فیکرینین محصولو اولمامیش و حقیقتده سومثر قانونلارینین سئچیلیمیشدیر. یوخاریداکی نمونه لر حمورابییه قدرکی سومثر قانونلاریندان آنجاق نمونه دیر. بونلاردان علاوه حمورابی اؤز قانونلارینی ترتیب ائدیگده اؤزوندن اول یارانمیش "اککد" قانونلارینداندا استفاده ائتمیشدیر. بو اککد قانونلاریندان "اثنوننا - Eshnunna" قانونلار مجموعه سینین گؤستریمک اولار

* ۱ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۹۳.

۲ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۹۳.

کی، حمورابیدن ایکی عصر قاباق اککدله ایلام آراسینداکی بیر منطقه نین پایتختی اوچون ترتیب ائدیلپ، م.ق. ۱۹۳۰ - نجو ایل حدودلاریندا اعتبارا مالک اولوب، ۵۹ بؤلومدن عبارت ایمیش. بو قانونلار چوخ جهتلردن حمورابی قانونلارینا اوخشاییر و حمورابینین قانونلار مجموعه سینین دوردده اوچ حیصه سی همین "اٹشنونا" قانونلار مجموعه ندان آیینمیشدیر.

حمورابیدن اول یارانمیش قانونلاردان سومئر - اککد شاهی "اورناممو - Ur - Nammu" نون قانونلار مجموعه سینیه ده گؤستمک اولارکی تقریباً م.ق. ۲۰۵۰ - نجی ایله شاه اولموشدور. گؤردوگوموز کیمی، اساساً سومئر خلقی قانونلاری و قسماً اککد و سومئر - اککد قانونلارینین یارانماسیندان سونرا دیرکی، هامان بین النهرین ده، بابل شهرینده حمورابی اؤز قانونلارینی اؤزوندن اولکی قانونلارین اوزوندن و اونلاری بیر نؤوع قیسالداراق یاراتمیشدیر.

بئله لیکله، سومئرلر بشریتین ایلک قانون قویجو میللتی سایلا بیلرلر. مدیتین مختلف ساحه لرینده اولدوغو کیمی، سومئرلر حقوق ساحه سینده ده، بوتون منطقه خلقلری و قونشولارینا و حتی بوتون دونیا خلقلرینه تاثیر ائتمیشلر. بابل بوگونکو عراقین جنوبو، آralیق دنیزی ایله هندستانین، مصرله اورتا آسیانین، شمال ایله جنوبون آراسیندا یئرله شیر. بو جغرافیایی موقعیت سبب اولموشدورکی، بابل قدیمدن اهمیتی تجارت مرکزلریندن بیر اولسون. تجارت و آل - وئر علاقه لری سبب اولموشدورکی، بابل تاجرلری تجارت قانونلاری تنظیم ائتمیش و تجارت اوچون دونیانین مختلف یئرلرینه گتتدیکده بو تجارت قانونلاری و عمومیتله سومئر قانونلارینی اؤزلیله هر یئر سوغات آپارمیشلار. بونا گؤره ده تاریخچیلر سومئرلرین بشر مدیتینه گؤستردیکلری خدمته، خصوصیه حقوق ساحه سینده کی خدمت لرینه بؤیوک اهمیت و قیمت وئیرلر. □ □ □

□ سومئرلرین خطی

□ آروپا و آمریکا عالیم لری طرفیندن بابل، شوش، اؤر، نیپ پور و سایره سومئر - ایلام شهرلری یئرلرینده آپارلمیش علمی قازینتی ایشلری نتیجه سینده تاپلمیش و آروپا و آمریکا موزه لرینده ساخلانان ساییز ساخسی و داش لؤوخلر و یازیلی اثرلرین هامیسی میخی خطینده دیر. دوغودور بو مدیتلرین لاپ ایلکین مرحله لرینده، میخی خطیندن اول، هیروقلیفه بنزه باشقا بیر ایفبادا اولموشدور، لاکین اونون عؤمرو اوزون اولمامیشدیر. بؤیوک تاریخچی عالیم لری فیکرینجه میخی خطینی سومئرلر اختراع ائتمیشلر. نچه مین ایل، منطقه مزین اکثر خلقلری میخی ایفبادان استفاده ائتمیشلر، حتی داریوش اؤزونون داش قازما کتیه لرینی اوچ دیلده، او جمله دن ایلام و اککد دیل لرینده میخی ایفبا ایله یازدیرمیشدیر. بورادان میخی ایفبانین منطقه خلقلرینین نچه مین ایللیک مدیتینین ساخلانماسی و اینکیشافیندا اوینادیگی رولو تصوّر ائتمک چتین دئییلدیر. □ □ □

□ سومٹرلر بشر حیاتی و مدنیتینه نه لر گتیرمیشلر؟

یوخاریدا دئدیکلریمیزدن گۆرونور کی، سومٹرلر عموم بشر حیاتی و مدنیتینه بؤیوک خدمتله ائتمیش و چوخلو شئیلر اونا ارمغان گتیرمیشلر. بو خدمتلردن آشاغیداکیلاری گۆستریمک اولار:

۱ - جامعده قانون قویوب اونون اساسیندا جامعهنی اداره ائتمک.
۲ - شفاهی دانشیق دیلینی یازیب تثبیت ائتمک اوچون ایفبا یاراتماق کی، میخی ایفباایله تظاهر ائتمیشدیر.

۳ - سومٹرلرله باشلانان مختلف علملر و صنایع ساحهلری سونرالار مختلف میللتلر واسطه سیله نسیلدن - نسیله کؤچوب تکمیل له شرک بوگونکو درجه یه چاتمیشدیر. علمی قازیتتی ایشلری ده رین له شیب آراشدیرمالار و تحقیقاتلار آرتیب تکمیل لشدیکجه، آیدین اولور کی، مصرلیلر و یونانیلار قدیم طب و هیأت علملری، هابئله مختلف صنایعین ایلک اساسلاری و علمی نطفه لرینی سومٹرلردن اقتباس ائتمیشلر.^۱

۴ - گتجه - گوندوزو ۲۴ ساعاتا، هر ساعاتی ۶۰ دقیقه یه و هر دقیقه نی ۶۰ ثانیه یه بؤلیمک سومٹرلرین یادگاریدیر.

۵ - دایره نی ۳۶۰ درجه یه بؤلیمک سومٹرلر دؤوروندن قالان علمی بیر حقیقتدیر.
۶ - بیر سیرا فلزترین، او جمله دن آلومینیومون کشفی بشرین سون یوزاللی، یوز ایل ده کی کشفلریندن حساب اولماقدادیر. بوگون علم دونیاسی بو فیکرده دیر کی، یاخین کئچمیشده عالیملر "قالوانیزه بانیوسو" یولوايله معین ماده لرده آلومینیوم چیخارتمیشلار. بوگون بو فلز بشرین حیاتیندا ان چوخ ساغلام و خطر سیز یارارلانیدیغی مثاللاردان بیریدیر. بوگون علم عالمی بو فلزی الده ائتمه گی اؤزونون اؤنملی چاغداش نایلتلریندن بیرى حساب ائدیر، لاکین «یاشی ایکی مین ایللی کئچمیش اسکی چین مزار لاریندان بیریندن آرختولوق عالیملر آلومینیومدان قاییریلیمیش اشیالار تاپمیشلار. بیز دئییریک کی، بو ممکن دئییلدیر. هر کس پلیر کی، آنجاق قالوانیزلی بانیونون الده ائدیلمه سیندن سونرا آلومینیومو آلماق ممکن اولموشدور.»^۲ ایکی مین ایل اول چین ده آلومینیومون اولماسینی رد ائتمک ایسته ين علم عالمی حیرت داخلینده عاجسیز قبول ائدیر کی، چین دن اوچ مین ایل قاباق سومٹرلرده "قالوانیزه بانیوسو" و آلومینیوم اولموشدور. اولجاس سلیمان بو بارده یوخاریداکی، سؤزلرینین آردینجا یازیر: « و بئله بیر ساغلام قناعته گلدیکدن سونرا قالوانیزه بانیوسونو اسکی سومترده گۆره بیلیریک، یعنی قالوانیزه دن بش مین ایل اولکی دؤورده.»^۳ □ □ □

۱ - باخ: حقوق تاریخی. علی پاشا. ص ۹۱.

۲ - اولجاس سلیمان. آزی یا. استانبول ۱۹۹۲ - ص ۱۷۹.

۳ - یشنه اوردا.

۲- اککدر و سامیلر

آریانلارین منطقه میزه گلمه سیندن چوخ قاباق منطقه میزده مدنیّت و حکومت یاراتمیش خلقلردن بیریده "اککد" لردیر. یوخاریدا اشاره ائتدیک کی، عراق و خوزستان تورپاقلاریندا سومثرلر و ایلاملار طرفیندن قورولان یوکسک مدنیّت و تیکیلن بؤیوک شهرلر، عربستان صحرالارینین غربی، جنوبو و قسماً شمالیندا یاشایان سامیلرین دقتینی جلب ائدیب، اونلاری تدریجله بین النهرین دیارینا چکدی. زامان کئچدیکجه سامیلر فرات و دجله چایلاری آراسینداکی تورپاقلارین اساس ایکی خلقیندن بیر اولدولار. میلاددان تقریباً ۲۸۰۰ ایل اول سامیلر او درجه ده گوجلنمیشدیلر کی، سومثر شهرلرینین بعضیسی نین اکثریتی و حاکم لیگی (پاتنسی لیگی) اونلارین الینده ایدی. قید ائتدیگیمیز ایلده "مانیشتو" ادلی بیر نفر سامی "اککد" ده پاتنسی اولدوقدا اؤز مقامیندان استفاده ائده رک، حاکمیتی سومثرلرین الیندن چیخاریب سامی "کیش" سولاله سینین یاراتدی. بو سامی سولاله سینین شاهلاری ایلام خلقی و دؤولتی علییه، هابثله بوگونکو آذربایجان تورپاقلارینا دفعه لرله هجوم ائتدیلر (قدیم آذربایجان تاریخینده گؤره جه بیگ). سامی نژادیندان اولان همین بو "اککد" لر ۳۰۰ ایل حاکمیت ائتمیش و حاکمیتلری دؤورو اؤز میللتلری و دیلرینین اینکیشافینا بؤیوک خدمت لرائتمیش، سامی دیلینی رسمی لشدیرمیش و سومثر دیلینی اهمیتدن سالمیشلار. اککدرلرین اؤز مدنیّتلرینه گؤستردیکلری خدمت لری تاریخی کیتابلاردا عکس اولونموشدور.

علی پاشا صالح "حقوق تاریخی" اثرینده اککدرلرین بو دؤورکو حاکمیت لری باره ده یازمیشدیر: "عراق تورپاقلارینین شمالیندا، بوگونکو بغداد حدودلاریندا، سامی نژادیندان اولان "اککد" ادلی آیری بیر خلق ده یاشاییردی. تقریباً بئش مین ایل بوندان قاباق "اککد" لر سومثرلره غلبه چالیدی و اونلارین شاهی "سارقون" اؤز تورپاقلارینی کرمانشاه حدودلاریندان شاما و آرالیق دیزی ساحیللرینه قدر گئیشلدنیردی. "اککد" لرین حاکمیتی اوچ یوزایل دوام ائتدی، تا سومثرلر یئنه قدرتی اله آلیب "لافاش" شهرینی اؤزلرینه پایتخت ائتدیلر و اککدرلرین دیلی اولان سامی دیلی یئرینه "سومثر" دیلی رسمی اولدو.^۱

*
۱ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۸۹.

کیش سولاله‌سی شاهلاری ایلاملارلا دؤیوشوب اونلارین شاهینی اسیر ائده‌رک اککده آپاردیلار. ایلاملار اوزون مدّت اککدله باج و ثرمیشلر. "سارقون"نون امريله سومئر دیلینده اولان بوتون قانونلار و یازیلار سامی دیلینه چئوریلدی و "اثرئخ" شهری معبدینده ضبط اولوندو. سونرالار آسوری شاه‌ی "آسور بانیپال" بو ترجمه‌لردن نوسخه گؤتوردروب آسورا آپاردی و بئله‌لیکله ده اونلار ساخلانیلدی. دومورگانین کشف ائتدیگی داش قازما لؤوحه‌دن معلومدور کی، اککد شاهلاریندان "نارام - سین - Naram - sin" بوگونکو آذربایجاندا "لوللوی" خلقینین تورپاقلارینا هجوم ائتمیشدیر. داهای سونرالار اککد اولکە‌سینده سامیلرین ایکینجی سولاله‌سی ایش باشینا گل‌میش و "اثرئخ" شهرینی پایتخت ائتمیشدیر. بو سولاله شاهلاری دؤورو قدیم آذربایجانین ایلك خلقلریندن بیر اولموش "قوتی" لر اککدله قارشی هجوم ائدیپ بابیلی آلیر و اورادا حکومت ائدیرلر. (آذربایجان تاریخینده گؤره‌جه‌ییک). □ □ □

□ یئنه‌ده سومئر دؤولتی

"اککد" لر تقریباً اوچ یوز ایل (م.ق. ۲۵۰۰ - ۲۸۰۰) حاکمیت ائتدیلر و نهایت میلاددان قاباق ۲۵۰۰ - نجو ایلده، سومئرلر تازادان جانلانا‌راق بین‌النهرینده اککدلی کئنا‌رلاییب حاکمیتی‌له آلدیلار. کئچمیشلرین عکسینه اولاراق بو دفعه سومئر شاهلاری ایلاملار و "لوللویلر" له اوزون مدّت دؤیوشدولر. بو دؤیوشلرین نتیجه‌سینده ایسه نهایت ایلاملار م.ق. ۲۱۱۵ - نجی ایلده سومئرله قطعی غلبه چالدیلار. بوندان سونرا سومئرلر بیر داهای تاریخ صحنه‌سینه چیخا بیل‌مه‌ییب، سامی خلقلری داخلینده تدریج‌له اریدیلر و بیر سیرا ائللری اورتا آسیایا، سیبیره قایتدیلار. بو حکومتین ایلك پایتختی "لاقاش" و بؤیوک شاه‌ی "قودئا - Gudea" ایدی، لاکین م.ق. ۲۴۵۰ - نجی ایلده پایتخت "اور" شهرینه کؤچورولور و سامی دیلینین یئرینه سومئر دیلی تازادان رسمی‌له‌شیر. بودؤرون قدرتلی شاه‌ی "دونقی - Dunqi" ایدی کی، ایلاملار و لوللویلرین تورپاقلارینا هجوم ائدیپ فتوحات ائتمیشدیر. بیز آذربایجان تاریخینده بو هجوملار باره‌سینده دانیشاجاییق.

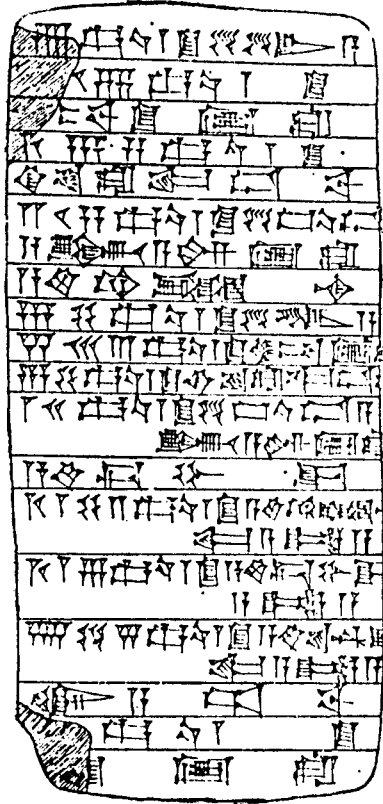
□ سومئرلرین اینقیراضی

حاکمیتلرین سون دؤورلری سومئرلر تابع خلقله ظلم ائتدیلر. بو ظلم اوردو یوروت‌مک‌له سبب اولدو. بو اوردو کئشلیکلر ایسه ایلاملارین هجوملارینا سبب اولدو و نهایت ایلاملار سومئرلرین بیر شاهینی اسیر ائدیپ شوشا آپاردیلار. م.ق. ۲۲۸۰ - نجی ایلده ایلام شاه‌ی "کودورنان خوندی" سومئرلرین "اور" شهرینی توتوب تالادی، سومئرلرین حاکمیتینه سون قویدو، "نه‌نه" آدلی ربه‌النوعلارینی غنیمت کیمی ایلاما آپاردی. سومئرلر آلتیمیش ایل ایلامین بیر حیصه‌سی اولدولار. م.ق. ۲۲۳۹ - نجو ایلده یئنه‌ده سومئر سولاله‌سی یارانیر، لاکین بودفعه ایلام شاه‌ی "ریم‌سین" م.ق. ۲۱۱۵ - نجی ایلده سومئرلری نهایی شکیلده آرادان آپاردی. ایلاملار بو اوستونلکلری دؤورو چوخ

ظلم ائتدیلر و اونون نتیجه سینده سامیلرین مختلف دسته لری شام طرفینه، غربه گئتدیلر و سونرالار آسوری، یهودی، فینیقی و مصر دؤولت لری و مدیئت لرنی یاراتدیلار. احتمال و ثریلیر کی، حضرت ابراهیم بابیلدن فلسطینه همین بودوور، ایلاملارین ظلموایله علاقه دار اولاراق گئتمیشدیر. م.ق. ۲۱۱۵ - نجی ایل مغلوبیتندن سونرا سومثر ائللرینین بعضیلری اورتا آسیا یا قایدیر، قالانلاری ایسه سامیلر داخلینده اریبیرلر. □ □ □

□ بابیلین پارلاماسی

ایلاملارین بابیلده حاکمیتی آتیش ایل سوردو و سونرا بابیلده سامی شاهلار سولاله سی یاراندی. بو سولالهنین آتینجی شاهی حمورابی ایدی کی، م.ق. ۲۰۸۰ - ۲۱۲۳ - نجی ایللرده سلطنت ائتمیش و مشهور قانونلار مجموعه سینی، قدیم سومثر قانونلاری اساسیندا یاراتمیش و داشدا قازدیرمیشدیر. بو داش تهرانین "موزه باستان" نیندا ساخلانیلماقدادیر. (بو سولاله لر، هابثله حمورابینین سلطنتی ایللری باره ده تاریخ چیلر آراسیندا اختلاف واردیر) '۱ حمورابی م.ق. ۲۰۹ - نجو ایله ده ایلام شاهینی "لارسا" شهریندن چیخارتدی. بابیلین بیرنجی سولاله سی باره ده گئیش معلومات یوخدور. بو سولاله زامانی "هیت" لر بابیله هجوم ائتدیلر و سولاله نی آرادان آپاردیلار. بابیلده دؤرد اجتماعی طبقه وارایدی. ۱ - روحانیلر. ۲ - دؤولت قوللوچولاری. ۳ - عسگرلر. ۴ - تاجرلر و کسه. حمورابینین قانونلاری، سومثر قانونلاریندان

[ش - ۳] سومثر میخی خطیندن نمونه
م.ق. ۱۱۱۱ مین ایلیک

استفاده اولوناراق یازیلیمیش و حیاتین بوتون ساحه لرینی احاطه ائدیردی. حمورابینین قادینلارا و ثردیگی حقوق چوخ مترقی ایدی، حتی اونلار بوگون بئله بعضی آوروپا قانونلاریندان مترقی ایدیلر. □ □ □

* ۱ - نظره گلن حمورابینین م.ق. ۱۷۵۰ - ۱۷۹۲ - نجی ایللرده، قوتنی ملکه سی "ناوار" خانیم زامانیندا شاه اولماسی داها دقیقدیر. بو واقعیتی آذربایجان تاریخینده گوره جه بیک.

ایکینجی سولاله

بو سولاله م.ق. ۱۷۱۰ - ۲۰۶۸ - نجو ایللرده حکم سورموشدور. بو سولاله "کاسسی لر طرفیندن آرادان آپاریلدی، نتیجه ده حاکمیت یئنه ده آسیانی خلقلرینین الینه دوشدو. □ □ □

اوچونجو سولاله - کاسسیلر

کاسسیلر بوگونکو لرستان داغلاریندا، ایلاملارین شمالیندا یاشایار و آسیانی خلقلردن ساییلاردیلار. کاسسیلرین بابیلده کی سولاله سی م.ق. ۱۱۸۵، ۱۷۱۰ - نجی ایللرده حاکمیت ائتمیشدیر. بو سولاله زامانی "آسوری" حکومتی گوجلنیر و ایکی دفعه میلاددان قاباق ۱۲۷۵ - نجی و میلاددان قاباق ۱۱۰۰ - نجو ایللرده بابیلی استیلا ائدیرلر، لاکین نهایت آسوریلر مغلوب اولورلار. کاسسیلر دؤورونده ایلام شاهی "شوتروک ناخونت" بابیلی توتوب بوتون قیمتلی شئیرلینی، او جمله دن "نارام سین" نین داش قازمالو وحه سینینی ایلاما آپاردی کی، شوش قازینتیلاریندا تاپیلیمیشدیر. بئله لیکله ده بابیلده کی کاسسیلر سولاله سی ده ایلاملار طرفیندن آرادان آپاریلدی. □ □ □

دؤردونجو سولاله

م.ق. ۱۱۸۴ - نجو ایلدن، بابیلین بیر محله سی آدیله آدلانان "پاش" لار سولاله سی یارانیر. بو سولاله نین مشهور شاهی بیرینجی "نبوکودناصیر" یا بخت النصر دیر کی، م.ق. ۱۰۵۳ - ونجو ایله قدر سلطنت ائتمیشدیر. □ □ □

بئشینجی سولاله

"بازی" آدیله مشهور اولموش بو سولاله م.ق. ۱۰۵۲ - نجی ایل حدودلاریندان م.ق. ۷۳۲ - نجی ایل حدودلارینا قدر سلطنت ائتمیشدیر. بو سولاله زامانیندا یئنه ده ایلاملار بابیل شهرینی توتدولار و بیر ایلام شاهینی بورادا تخته چیخارتدیلار. بو سولاله زامانی آذربایجان تورپاقلاریندا یاشایان "قوتی" لر شمالدان بابیله هجوم ائتدیلر. بو زامانلار سامیلردن اولان کلدانیلر ده منطقه ده ظاهر اولاراق سیاست میدانینا گیریر و بابیلی اله کئچیرتمه گه چالیشیرلار. ایلاملار، آسوریلر و کلدانیلر آراسیندا حاکمیت اوچون رقابت گئدیر. بوسبیلره گؤرده بو ایللر دؤیوشلر، قاریشیق لیقار و دیدیشمه لر باش وئرن ایللردیر. نهایت بو چکیشمه لر نتیجه سینده بابیل حکومتی م.ق. ۷۳۲ - نجی ایله آسوریلر طرفیندن بیخیلیر و بابیل آسوری ایمپئراتورلوغونون جزوو اولور. داها سونرالار آسوریلرین بابیلده کی حاکمیتی باشاچاتدیقا، اورادا "بابیل - کلدانی" سولاله سی ایش باشینا گلمیشدیر. □ □ □

۳- ایلاملار

آریالارین منطقه‌میزه گلمه‌سیندن نئچه مین ایل اول، سومثرلرله تقریباً موازی و عینی زاماندا منطقه‌میزده حکومت، دؤولت و پارلاق مدنیت قورموش؛ منطقه‌میزین اؤزلیله چاغداش و اؤزلیندن سونراکی خلقلری و مدنیتلرینه جدی تأثیر ائتمیش ایکینجی اؤنملی خلق "ایلاملار" اولموشلار. ایلاملار، سومثرلرکیمی، بشریتین ایلکین مدنیت یارادان خلقلریندن بیر کیمی تانینماقدادیرلار.

"ایلام"لار خوزستان جلگه‌سی، لرستان، زاقروس داغلاری و بو داغلارین ایکی طرفینده یاشاییب مدنیت و دؤولت قورموشلار.^۱ سومثرلرده اولدوغو کیمی، ایلاملارین دا نه زامان بویثرلره گلمه‌سی دقیق معلوم دئییلدیر، لاکین تاریخ‌چیلرین قطعی گؤسترديگینه اساساً، ایلاملارین میلاددان ۳۵۰۰ ایل اول الیفباسی و یازسی اولموشدور و یئنه ده همین تاریخلردن باشلایاراق، سومثرلر و اککدلرله داواملی شکیلده دؤیوشموشلر. سونرا گؤره‌جه گیمیز کیمی، ایلاملارین دیلی ده، سومثرلرکیمی، التصاقی اولموش و اؤزلی ده، اونلار کیمی، اورتا آسیادان گلmişلر. بو سببلره گؤره تقریبی اولاراق دئمک اولار کی، ایلاملار آز مدّت سونرا، سومثرلرین ایزيله، اونلارین کئچدیگی یوللارلا خوزستان، لرستان و زاقروس داغلارینا گلmişلر. علی پاشا صالحین "حقوق تاریخی" اثرینده بو باره ده اوخویوروق :

«هامان زاماندا (سومثرلر زامانی. م.) خوزستان و بختیاری داغلاری یاماجلاریندا آیری بیر قوم دؤولت یاراتدی کی، "ایلام" آدلانیردی و باش‌کندی "شوش" شهری ایدی و اهوازدا اونون مهم شهرلریندن ساییلیردی. ایلاملار ایله سومثرلر و اککدلر آراسیندا اوزون سورن محاربه‌لردن سونرا، نهایت واحد سومثر - اککد دؤولتی منقرض اولدو.»^۲

*

۱ - باخ: تاریخ زبان فارسی، خانلری، ص ۱۸۲.

۲ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۸۹.

ایلام خلقینه تاریخده "انزان" و یا "انشان" دا دئیشلر. ایلاملار حاکمیتی الدن وئردیکدن سونرا عصرلر بویو یاشاییب، سومترلرین عکسینه اولاراق، دیللرینی ساخلامیشلار. بودیل مادلا، همخامیشلر، سلوکیلر، اشکانیلر و ساسانیلر دؤوروده یاشامیش و حتی اسلامدان سونرا اؤز حیاتینا ادامه وئرمیش و ایسلام تاریخچیلری و دیل عالیملری طرفیندن "خوزی" آدلانمیشدیر.

عصرلر بویو دؤیوشلردن سونرا ایلام شاهلی "کودور نان خوندی - Kudur - Nan Khundi" م.ق. ۲۲۸۰ - نجی ایلده سومترلر غلبه چالیدی، سومترلرین شاهینی اسیر ائدیپ "اور" شهرینی غارت ائتدی. سومتر شاهلار سولاله سینی آرادان آپاردی و اونلارین "نه نه" آدلانان رب النوعونو غنیمت کیمی ایلاما گتیردی. م.ق. ۲۲۳۹ - ونجو ایلده سومترلر یئنه ده حاکمیتی اله آلاق شاهلار سولاله سینی یاراتدیلا، لاکین بو دفعه ده ایلام شاهلی "ریم سین - Rimsin" م.ق. ۲۱۱۵ - نجی ایلده تازا سومتر سولاله سینی آرادان آپاردی. بوندان سونرا سومترلر بیر داها تاریخ صحنه سینده آیاغا قالخا بیلمهدیلر و تدریجیه سامی خلقلری داخلینده ارییب آرادان گئتدیلر و حتی ایلاملارین عکسینه اولاراق دیللری ده آرادان گئتدی. سومترلرین بعضی ائللری اورتا آسیا قایتیدیلار.

سومترلر تاریخ صحنه سیندن چیخدیقدان سونرا ایلاملار اوزون زامان منطقه نین اساس سیاسی قوه لریندن بیر اولاراق قالمیشدیلا، لاکین نهایت اونلاردا سامی خلقلرله دؤیوشلرده حاکمیتی الدن وئرمیش و یئرلرینی بؤیوک بابیل حکومتی توتموشدورکی، سامیلرین رهبرلیگی آلتیندا ایدی. بوندان سونرا آریالارین ایران فلاتینا آخماسینا قدر، بین النهرین قسملرینده اساساً سامیلر حکم سورموش و غیر - سامی و التصاقی دیللی خلقلرین چوخو تابع حالدا یاشاماغا مجبور اولموشدور. بونا باخمایاراق ایلاملار بیر خلق کیمی آرادان گئتمه میش و دیللرینی ساخلایاراق یاشامیشلار. ایلاملارین موقدراتی کؤکلو شکیلده سومترلردن فرقلنمیشدیر چونکی اگر سومترلر حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا سامیلر داخلینده ارییب آرادان گئتمیشلر، ایلاملار آرادان گئتمه میش، دیللرینی ساخلایاراق یاشامیش و حتی بوگون بئله اونلارین قالیقلاری و ایزلری قالماقدادیر. بو سببه گؤره ده بو مسئله نی نسبتاً گئنیش شکیلده ایشیقلا ندیرماغی لازم بیلدیک، بو مقصدده چاتماق اوچون ایسه ایلاملارین قیسا تاریخینی "پرنیپا" نین اثریندن تکرار ائدیریک.

ایگیرمینجی عصرین اؤلرینه قدر ایلاملار حاقیندا معلومات توراتین وئردیگی قیسا معلوماتلا خلاصه اولاردی. لاکین بو عصرین اؤلرینده "دمورگان" طرفیندن شوشدا آپاریلان علمی قازیتیلار ایلاملار باره ده دقیق معلوماتلار وئردی کی، قیساسی بوندان عبارتدیر:

قدیم ایلام دئدیکده خوزستان، لرستان، پوشتکوه و بختیاری داغلارینی احاطه ائدیردی کی، غریدن دجله یه، شرقدن قسماً فارسا، شمالدان بابیل - همدان یولونا، جنوبدان بو شهره قدر خلیج فارس ساحیلرینه محدود اولاردی. ایلامین مشهور شهرلری شوش (پایتخت)، ماداکتو، خایدالو (احتمال بوگونکو خرم آباد یئرلرینده)، اهواز اولموشدور.

ایلاملار اؤزلرینی "انزان سوسونکا" آدلاندیرادیلار. ایلام سؤزو سامی کلمه سی گومان

اندیلمکده دیر. بونا گۆرده فارس و هخامنیش لؤوحه لرینده ایلاملار "انشان"، "انزان" یازیلیمیشلار. یثری گلمیشکن قید ائتمک لازیمدیر کی، هند - آوروپا خلقلری، او جمله دن فارسلا رین اولو بابالاری ایران فلاتینا گلمه دن قاباق بو گونکو فارس ایالتی ده ایلام حکومتینه تابع و اورانین بیر حیصّه سی ایدی. بو واقعیتی فارس ایالتینده اولان بیر نچه ایلام دلیلینده اولان لؤوحه نشان و ثریر. فارسلا رین اولو بابالاری بو گونکو فارس ایالتینه گلدیکدن سونرا، ایلاملارین فارس ایالتی و فارسلا ر داخلینده هله معین درجه ده نفوذ، کؤک و دایاناجاقلاری وارایدی. بونا گۆرده فارسلا ر هله حاکمیتی اله آلمادان، مادلارا غلبه چالما دان اول، فارس ایالتینده یثرلی حاکمیتلری زامانی هخامنیش سولاله سینین باشچیسى، هخامنیشین اوچونجو نسلى و III کوروش (بؤیوک) ون IV باباسى I کوروش زامانیندا اؤزونو ماد شاهى آدلانديرمیش "مارتیا" فارس ایالتینده یاشا ییردی. بوندان باشقا، ائله همین دؤورلرده ایلام مدنیتی نفوذ و فارس ایالتی و فارسلا ر داخلینده او قدر گوجلوایدی کی، هله یازیا مالک اولما دیقلاری دؤورده فارسلا ر اؤز رسمی و دؤولتی دفترخانالاریندا ایلام دلیلیندن استفاده ائدیردی لر. دئمک ایلاملار فارس ایالتینده اولدن یاشامیشلار، بونا گۆرده یقین کی، فارسلا ر میلاددان ۹۰۰ ایل قاباق بو ایالتله گلدیکلری زامان دان ایلام دلیلیندن دؤولت دیلی کیمی استفاده ائتمیش و اساساً ایلاملارا تابع اولموشلار. بونا گۆرده شبهه سیز اؤز میخی ایفبالارینی ایلام ایفباسی اساسیندا یاراتمیش و دؤولت قورولوشو و حیاتین مختلف ساحه لرینده ایلام مدنیتی و دؤولتیندن استفاده ائتمیشلر. بوتون بو واقعیتلری ا.م. دیاکونوف بئله گؤستریمیشدیر:

" فارس اراضیسینده بیر نچه ایلام کتیبه سی واردیر. حتّی I داریوش زامانیندا ایلاملارین فارسدا معین درجه ده دایاناجاقلاری وار ایدی و بو مسئله اورادان گورونور کی، اؤزونو ایلام شاهى آدلانديرمیش "مارتیا" فارسدا یاشامیشدیر.... ایستخر دفترخاناسیندا ایلام دلیلین وارلیغی پارس مأمورلارینین ساوادسیزلیغی سببی ایله ایضاح اولونور، نه اینکی تصوّر ائدک کی، ایلام دیلی یثرلی اهالینین دیلی ایدی".^۱

"دیولافووا" و "دمورگان" ین فیکرینجه ایلاملار شمالدان بو یثرلره گلمیش و دیللیرى التصاقی اولموشدور. ایلاملارین خطی سومثرلر کیمی میخی ایدی، لاکین اؤزلرینه خاص ایفبالاری وارایدی، یعنی حرفلری سومثرلره عینی دئییلدی. ایلاملارین رقملى ده بابیل و سومثر رقملى ریندن فرقلیدی. ایلاملاردا بت پرست ایدیلر و مختلف روحلار، شامانلار ا یسانار دیلار. ایلاملارین بؤیوک آلاهینین آدی "شوشیناک" ایدی. ایلاملار آلاهلارین هر بیرینی بیر هئیکل شکلینده تجسوم ائدردی لر. هر بیر شهرین بیر هئیکل شکلینده آلاهی اولاردی. ایلاملارین دینی مراسیملری بابیل و سومثرلرین دینی مراسیملرینه یاخین ایدی.

"دمورگان" شوش شهرینی دؤرد قسمته بؤلوموشدور. ۱ - شوش ارکی (اسکندر زامانینا قدر آباد

و مسكون ایدی). ۲ - هخامنیش شاهلارینین قصری. ۳ - تجارت محله‌سی. ۴ - کرخه چایی کناریندا محله.

”دمورگان“ ایلام تاریخی‌نین ایکی قسمته : ۱ - ماقبل تاریخ، ۲ - تاریخی دؤوره بۆلموشدور. بیرینجی دؤوره عاید ساخسی قبالاری دومورگان مصر مدنیتیه علاقه‌دار ییلمیشدیر، لاکین تاریخی عالیم ”کینگ - King“ ثابت ائتمیشدیر کی، «... بو ساخسی قبالارین مصر ساخسی قبالارینا اوخشارلیغی سطحیدیر. بوساخسی قبالارین قاییرما شیوه‌سی او قبالار و شیلرین قاییرما شیوه‌سینه بنزدیر کی، خزر دنیزینین ماوراسیندا (”گورگان آنو“دا)، استراباددا (”گورنگ تپه“ده) و دره‌گژده تاپیلمیشدیر. بورادان و باشقا جهتله اساساً گومان ائدیrlر کی، ایلام مدنیتی چوخ اوزاق یئرلرده یایلمیشدیر و خزر دنیزینین او تایی (ماوراسی) ایله ایلاملار و سومرلرین رابطه‌سی اولموشدور و شاید بو خلقلر شمال طرفلریندن گلیمیشلر»^۱

ایلاملارین تاریخی اوچ دؤوره بۆلنور:

۱ - سومر و اککد تاریخیله سیخ باغلی اولدوغو دؤور. ان قدیم دؤورلردن م.ق. ۲۲۲۵ - نجی ایله قدر.

۲ - بابیل تاریخیله سیخ باغلی اولدوغو دؤور. م.ق. ۲۲۶۵ - دن م.ق. ۷۴۵ - نجی ایله قدر.

۳ - تازا یارانمیش آسوری دؤولتی ایله سیخ باغلی اولدوغو دؤور. م.ق. ۷۴۵ - نجی ایلدن م.ق. ۶۴۵ - نجی ایله قدر.

۱ - بیرینجی دؤوره ایلام شاهلاری سومرلر و اککدلرله دؤیوشورلر. ایلاملار مدنیتجه سومرلردن آشاغی سویه‌ده دایانیرلار. بو دؤورده کی دؤیوشلرین سونوندا نهایت ایلاملار غلبه چالیب سومر و اککدلری آرادان آپاریلار. ایلاملار بو دؤورده تجارتله تانیش دئییلدیرلر.

ایلاملارین مختلف یئرلرینین طایفالاری و ائللری، او دؤورکو آذربایجاندا اولدوغو کیمی، مستقل سیاسی و اجتماعی حیاتا مالک ایدی، هره‌سینین اؤزونه خاص شاهي امیری و رهبری وازایدی. بو استقلال داغلیق منطقه‌لرین خلقلرینده داها چوخ ایدی، اولنار، دئمک اولار کی، تام مستقل شکیلده حیات سورردیلر. ایلاملار سومرلره و اککدلره ال تاپدیقددا اولدوقجا گوبوت و رحمسیز رفتار ائدردیلر.

۲ - ایکینجی دؤوره ایلاملار بابیل شاهلاری و حکومتیه دؤیوشورلر. ایلام شاهي ”شوتروک ناخونتا“ بابیلی فتح ائدیپ قیمتلی شیلرینی غارت ائدیپ شوشا آپاردی. بو دؤورون مشهور ایلام شاهي ”شیل خاکین شوشیناک - Šil xak insušinak“ اولموشدور کی، چورخلو بنالار تیکمیش و اولنارین تاریخی‌نین گؤستریمیشدیر. بو شاه ایلام دیلی و ادبیاتینین اینکیشافیندا چوخ ایش گؤرموشدور. ایلاملارلا بابیللرین دؤیوشلری، ایلاملارین حاکمیت لرینین سونونا قدر، یعنی آسوری

ایمپراتورلوغو طرفیندن آزادان آپاریلاتا قدر، دوام ائتمیشدیر.

۳- بودوورون اساس حادثه‌لری آسوریلرله دؤیوشلردیر. آسوری شاه‌ی "تیگلات پیلسر" زامانینا قدر آسوریلرله ایلاملار آراسیندا، داغلاردا یاشایان خلقلر: هورریر، لولوبیلر ... فاصله‌ایدیلر. تیگلات پیلسر بو خلقلرین بیر سیراسینی آسوریلره تابع ائدیکده، آسوریلر ایلاملارلا قونشو اولوب دؤیوشورلر.

آسوریلری قدرتلی گؤرن ایلام شاه‌ی بابیل ایله بیرله شیرکی، بیرلیکده آسوریلرین مقابلینده دایانا بیلسنلر. آسوری شاه‌ی "ایکینجی سارقون" بو بیرلشمه‌نی ائشیدیب ایلاملارلا قارشى هجوم ائدی و بونولادا آسوریلرله ایلاملار آراسینداکی بیرینجی دؤیوش باشلانیر. بو دؤیوشده ایلاملار ایگیتجه‌سینه دؤیوشور و آسوریلری مغلوب ائدیرلر. بو محاربه م.ق. ۷۰۵ - ۷۲۲ - نجی ایللرین بیرینده و "دؤوری لو" آدلی یترده باش وئرمیشدیر.

ایکینجی سارقون‌دان سونرا "سیناخریب" آسوری شاه‌ی اولدو. بو زامان ایلام ساراییندا نفاق دوشور و خلق تۆکولوب ایلام شاه‌ی "کاللودوش - Kalludush" و محاصره ائدیب اۆلدورور. آسوری شاه‌ی فرصتدن استفاده ائدیب جنوب طرفیندن - خلیج فارس ساحیللریندن ایلاما هجوم ائدیب اونلارین اوتوزدورد حربی قلاسینی توتوب خلقی اسیر ائدیر. ایلاملار "کودور ناخونتی - Kudur Nakhuntli" آدلی شخصی شاه ائدیرلر. لاکین بو شاه آسوریلر علیهینه هئج بیر اقدام ائتمیر. سرت قیش نتیجه‌سینده آسوریلر نینوایا قاییتماق مجبوریتینده قالیرلار. خلق م.ق. ۶۹۲ - نجی ایله "کودور ناخونتی"نی اۆلدوروب "اوم‌مان مینانو - Umman Minanu" آدلی شخصی شاه سئچیرلر. بو شاه ایلام اوردوسونو گوجلندیردی، بابیل ایله بیرلشدی و نتیجه‌ده بابیل حکومتی ایلاملارلا کۆمک ائتدی.

ایلاملارلا آسوریلر آراسیندا باش وئرن ایکینجی دؤیوش چوخ دهشتلیدی و نتیجه‌سیز قورتاردی، لاکین دؤیوشده ایلاملارین باشچیلاری اۆلدو.

بو زامان سیناخریب‌دن سونرا "آسور حیددین - Assurhiddin" آسوری شاه‌ی اولور. "اوم‌مان مینانو" دؤیوشده اۆلدوکدن سونرا، "ایکینجی خوم‌بان خالداش" ایلام شاه‌ی اولور. بو شخصی آسوریلری مشغول گۆردوکده، بابیل ایله بیرلیگی پوزاراق، م.ق. ۶۷۴ - نجو ایله اورایا هجوم ائدیب غنیمتله شوشا قایتدی. آز مدّت سونرا ایلام شاه‌ی اۆلور و قارداشی "اورتاکو" شاه اولوب آسوریلرله باریشدی. آسوریلر آجلیق ایلینده ایلاملارلا کۆمک ائدیلر. عوضینده ایلام حکومتی، کئچمیشده غنیمت گتیریلیمیش "سیب پار" شهرینین ربه‌النوعونو آسوریلره قایتاردی. بو زامان منطقه‌میزده آسوری ایمپراتورلوغونون یگانه رقیبی ایلاملار ایدیلر. □ □ □

□ آشور بانیپال دؤورو

م.ق. ۶۶۹ - نجو ایله "آسور بانیپال" آسوری شاه‌ی اولدو و مصریلری ازمه‌گه باشلادی. فرصتدن استفاده ائدن ایلاملار بابیله یروش ائدیلر. بو زامان ایلام شاه‌ی اورتاکو اۆلدو و قارداشی

”تئومان - Teumman“ شاه اولدو. بو شخص، سلطنت رقیبلرینی آزادان آپارماق مقصدیله، قارداشی اوغلانلارینی اۆلدورمک ایسته‌دی. شاهزادالاردان آلتیمیش نفری مجبوری حالدا آسوری حکومتینه سیغیندی‌لار. آسور بانیپال اونلاری قبول ائتدی. بو حادثه ایلاملار اوچون اولدوقچا شوم ایدی.

تئومان قاچانلاری گئری قایتارماق ایسته‌دی، لاکین آسوری شاه‌ی اونلاری قایتارماقدان امتناع ائتدی و بئله‌لیکله ایکی دؤولت آراسیندا محاربه باشلان‌دی. ایلام شاه‌ی محاربه‌یه حاضیر اولمادیغی اوچون، مذاکره پیشنهادی ایله وقت قازانماق ایسته‌دی، لاکین آسوریلر بو حیله‌نی باشا دوشوب ایلام ائلچیسینی اۆلدوره‌رک محاربه‌یه باشلادی‌لار. دؤیوش زامانی ”تئومان“ اۆلدورولدو و باشی نئینوایا گۆنده‌ریلدی. بو دؤیوش م.ق. ۶۵۹ - نجو ایلده ”توللیز - Tulliz“ آدلی یثرده باش وئرمیشدیر.

ایلاملارین بو مغلوبیتی قاچان شاهزادالاری سئویندیردی. آسوری شاه‌ی ”اورتاکو“نون بؤیوک اوغلو ”خوم‌بان ایقاش“ی ایلام شاهلیغینا نامزد ائدیپ، باج آلاق نئینوایا دؤندو. آسوریلرین منطقه‌میزده کی یگانه رقیبی مغلوب اولموشدو.

بو زامان بابیل‌ده شاه اولموش آسور بانیپالین قارداشی آسوری شاهینا یاغی اولدو. ایلام شاه‌ی بو حادثه‌ده بیطرف قالدی. لاکین بو زامان آسوری شاه‌ی ایلاملاردان طلب ائتدی کی، ”اثرئخ“ شهرینین، نئچه عصر قاباق غنیمت گئیریلیمیش ربه‌النوعو ”نه‌نه“نی گئری قایتارسینلار. خلق بو ربه‌النوعا عادت ائتدیگی اوچون، ایلام شاه‌ی بو ایشی ائده بیل‌مزدی. بو زامان بابیل حکومتی ایلام شاهینا کؤمک ائتدی و بو ایش اونلارین بیرلشمه‌سینه سبب اولدو.

آسوریلر ایلاملارین داخلی اختلافلارینی داواملی شکیلده یئلپیکله‌ییردی‌لر. بو تحریکلر نتیجه‌سینده ایلام شاهینین قارداشی ”تام ماریتو - Tammaritu“ ایلام شاهینی اۆلدوروب اؤزو شاه اولدو. آز سونرا ایسه ”ایندا بوغاش - Inda ö Boqasch“ آدلی بیر شخص اونو شاهلیقدان سالیب یئرینی توتدو. تام ماریتو (آسوری حکومتینه سیغیندی).

”ایندا بوغاش“ آسوریلرله علاقه‌نی دوزلتمک ایستیردی کی، اعیانلار طرفیندن اۆلدورولدو و ”خون بان کالداش“ شاه ائدیلدی. ایلام دؤولتی آسوری شاه‌ی الینده بیر او یونجاق اولموشدو. بو زامان آسوری شاه‌ی، اؤز سیاسی هدف‌لری اوچون، ”تام ماریتو“نو ایلام شاه‌ی ائتدی. ”تام ماریتو“ شاه اولماق هامان آسوری‌لر علیه‌نه توطئه دوزل‌تدی. توطئه حیاتاکئچمه‌دن افشا اولدو. آسوریلر ”تام ماریتو“نو تازادان توتوب دوستاق ائتدی‌لر و ایلامی غارت ائدیپ بؤیوک غنیمتلرله نئینوایا قایتدی‌لار. □ □ □

□ ایلام حکومتینین سونو

کئچن محاربه‌لردن ناراضی اولان، ایلام حکومتینی آزادان آپارماق اوچون همیشه توطئه‌لر دوزله‌دن آسوری شاه‌ی باهانا آختاریردی کی، ایلامین ایشینی بیتیرسین. بوناگۆرده دوباره ”تام ماریتو“نو ایلاماگۆندردی و ”نه‌نه“ ربه‌النوعونون هئیکلینی گئری قایتارماغی طلب ائتدی. بو تکلیفلرین

قبولو ایلام حکومتینین اؤلومو حکمونه ایدی. بونا گؤره ده ایلام شاهى دؤیوش قرارینا گلدی. ایلاملار مغلوب اولدولار. آسوریلر شوشو غارت ائتدیلر، غنیمترلره دولو اولان ایلام شاهلاری خزانالارینین بوتون ثروتی و جواهراتی نئینوایا داشیندی. آسوریلر خلقی قیریب قتل عام ائتدیلر. حتى ایلام شاهلارینین سوموکلرینی بئله چیخاردیب نئینوایا گؤندردیلر. م.ق. ۶۴۵ - نجو ایل.

ایلامین بو فاجعه سی باره ده "خرقیال" یازمیشدیر: «بو دؤور ایلام و اونون اطرافیندا بوتون جمعیتی، هامیسی اؤلدورولدو، قیلینجدان کئچیریلدی».^۱ آسوری شاهى، ۱۶۳۵ - ینجی ایلدن بری ایلاملارین اختیاریندا اولان "نه نه" ربه النوعونو اله گتیریب "اثرئخ" شهرینه گؤندردی. بوتون بو سونسوز غارتلردن سونرا آسوریلر، کؤهنه قایدالارینا گؤره، شوش و باشقا ایلام شهرلریندن چوخلو اسیرلر آپاردیلار.

ایلامین سون شاهى "خوم بان کالداش" کی، قاچماغا موقوف اولموشدو، بیر مدّت سونرا توتولدو. آسور بانیپال، همین بو ایلام شاهى "خوم بان کالداش" و قاباقکی ایلام شاهى

[ش - ۴] ایلام شاهى "اون تاسگال" ین آروادی ملکه "ناپیر آسو" نون ۱۸۰۰ کیلوگراملیق هئیکلی. م.ق. ۱۵ - نجی عصر. شوش.

"تام ماریتو" نویرلیکده اؤز آراباسینا باغلایاراق، اونلاری مجبور ائتدی کی، اونون سلطنت آراباسینی آسوری معبدی یانینا، ایشتارین یانینا، آسوری آلاله لارینین یانینا قدر چکسینلر. بودؤور میللتین هیأت حاکمه سی و افرادی آراسیندا یارانان نفاقین سونو و نتیجه سی. آسور بانیپالین، ایلاملارا چالیدیغی غلبه خاطرینه یازدیردیغی کتیبه ده اوخویوروق:

«شوشان، ماداکتو و باشقا شهرلرین تورپاغینی آسورا چکدیم. بیر آی بیر گون مدّتینده، ایلام اؤلکه سینین، تامام ائتی و بویونو، سوپوردوم. من بو اؤلکه نی مال - قارا و قویونون اؤتوب کئچمه سیندن و موسیقی نغمه لریندن محروم ائتدیم و بیرتیجی حیوانلار، ایلانلار، چؤل حیوانلارینا و مارالاراجازه وئردیم کی، اورانی توتسونلار».^۲

نتیجه: نهایت نفاق، داخلی اختلاف، دیدیشمه و محاربه لر نتیجه سینده ایلام خلقینین نئچه مین

* ۱ - پیرنیا، جلد ۱، ص ۱۳۹.

۲ - پیرنیا، ج ۱، ص ۱۴۰ - ۱۳۹.

ایلیک حاکمیتینه سون قویولدو. ایلاملار منطقه میزین کیفیتلی مدنیتلریندن بیرینی یاراتمیش و سومثرلره بیرلیکده بیر سیرا صنعتلرین اساسینی قویوشلار. ایلاملار بوتون حاکمیتلری بویو، تورکلره خاص ابتدایی دئموکراسینی ساخلامیشلار. سونرالار مادلار و اشکانیلرده گؤره جه گیمیز کیمی، ایلاملار دایا ایلالت و ولایتلر بیر نئوع مستقل اولموشلار، بونا گؤره ده بعضیلری اونا مولوک الطوائفی - دره بگلیک آدی و ئرمیشلر، حالبوکی، بو ابتدایی دئموکراسیله دره بگلیک آراسیندا هئچ بیر ایلگی یوخدور. بو خصوصیت قدیم تورکلرین طبیعی اخلاقلاریندان ساییلاردی. بو میلی و طبیعی آزاد احوال - روحیه نتیجه سینده ایلاملار نئچه مین ایل سومثرلر و سامیلرین مقابلینده دایانیب هردن اونلارا غلبه ده چالمیشلار.

ایلاملار حاکمیتی الدن و ئردیکدن سونرا، تام آدسیز شکیلده، تاریخ چیلرین نظریندن اوزاق یاشامیشلار. ایلام خلقی و مدنیتی لاپ اولدن قوتتی - لوللوبی، ائله جه ده ماننا - ماد مدنیتی و خلقلریله سیخ باغلی و ایلگیلی اولدوغوندان، بونلارین دیل جهتدن اولدوقجا یاخین و تقریباً مشترک اولدوقلاریندان، همیشه واحد مدنی - اقتصادی - سیاسی، هنری آتموسفئرده یاشادیقلاریندان، ایلام تاریخی، شاهلاری و اونلارین قیسا فعالیتلریله تانیش اولماغی لازیم و ضروری حساب ائتدیک.

□ ایلام شاهلیق سولاله لری

□ میلاددان ۹۰۰ ایل اول هند - آوروپایی دیلی پارسلار ایرانا گلیب یئرلشه نه قدر بو گونکو ایرانین تاریخی و مدنیتی اساساً ایلام، ماننا و ماد تاریخی ایله محدودلاشمیشدیر. بو تاریخ و مدنیت بو گونکو ایرانین غرب ایالت و ولایتلرینده فورمالاشیب دوام ائتمیشدیر. بو اراضیین شرق حدودلاری فرضی بیر خط اولموشدور کی، ری - همدان کئچهرک، شمالدان خزر و جنوبدان خلیج فارسا چاتمیشدیر. ایلاملارین نه زامانندان بو گونکو خوزستانا کلمه لری هله دقیق معلوم دئییلدیر، عالیملر اورتا آسیادان یاخین شرقه اولموش ایلام ائللرینین آخینی میلاددان ۵ - ۴ مین ایل قابق گؤستهریرلر.

ایلام مدنیتی نین ایلک مرحله لریندن و اونون شاهلار سولاله لریندن معلومات آزدیر، اونا گؤره کی، علمی قازیتیلار نتیجه سینده اله ائدیله رک "شیکاگو" دانشگاهیندا ساخلانیلان اون مین ایلام دیلینده اولان لؤوحه هله بو گونه قدر اوخونمیشدیر، بونا گؤره ده ایلام دیلی هله تام معنادا اؤیره نیلمه میشدیر، لاکین بو گونه قدر اؤیره نیلن مدرکلر، سؤزلر و فاکتارلار ایلام دیلینین التصاقی اولماسینی قطعی شکیلده معین ائتمیشدیر. ایلام دیلی بو گونکو ایرانین غرب ایالت و ولایتلرینده یاشاییب مدنیت یاراتمیش ایلاملار، کاسسیلر، قوتتیلر، لوللوبیلر، هورریلر، گیلزاندلار و اورارتولارین دیللی ایله عینی بیر کؤکه مالک اولموشدور و بیر سیرا قدیم تاریخ عالیملری بو فیکرده دیرلر کی، ایلام دیلی قوتتی - لوللوبیلر و اونلارین اوولادلاری ماننا - مادلار داخلینده رسمی دؤولت و

تجارت دیلی اولموشدور. حتی آکادئیمیک "مار" گؤسته ریر کی، ماد - ماننلارین دیلی هامان ایلام دیلی اولموشدور. شبهه سیز، بو دیل بیرلیگی "مار" ین دئدیگی کیمی اولسا، لهجه اختلافلار یله بیرلیکده اولموشدور. قدیم ایران مدنیتی اوزریندن ابهام پرده سی گؤتورولوب، ایلام مدنیتی نین هخامنیشلر مدنیتیندن چوخ قدیم، یوکسک و زنگین اولماسی آشکار اولدوقجا، آریاییزم نظریه سی ایلاملاردا آریایی دون بیچمه گه باشلامیشدیر. مثلا یوسف مجیدزاده "ایلامین تاریخ و مدنیتی" کیتابیندا یازیر: «ان منطیقی فرض اودوور کی، ایلاملارین پروتولورلارا عاید دیرلر کی، دیللری، مادلار دوورونه وارد اولماقلا، ایرانی دیله چئوریلدی»^۱.

ایلام مدنیتی نین اساس منبع لری شوش قازینتی ایشلریندن الدهه ائدیلمیش کتیبه لر، سند و مدرکلر دیر کی، گؤستر دیگیمیز کیمی، چوخو شیکاقو دارالفونونوندا ساخلانیلیر و هله اوخونما میشدیر. ایلاملار خوزستاندا، بوتون قدیم التصافی دیللی لر کیمی، آیری - آیری یئرلرده ائللر، قبیله لر، طایفالار و سویلار شکلینده یاشایار و هره سینین، ائل قایدالاری اساسیندا، اوزونه خاص باشچیسی، بؤیوک لری، امیر لری، شاهلاری و بو شاهلارین دا یئرلی سولاله لری اولاردی، آنجاق بیزیم بورادا ایلام شاهلار سولاله لریندن مقصدیمیز بو یئرلی سولاله لر دئییل، عموم ایلام میقیاسیندا یا، انمیش شاهلار سولاله لریدیر.

بو گونه قدر اوخونموش مدرکلره اساساً ایلاملارین سیاسی تاریخی، او جمله دن عموم ایلام شاهلار سولاله لری آشاغیدا کیلاردان عبارت دیر:

ایلام حکومتینین تشکیل تاپماسیندان اول ایلاملار، اورتا آسیادان گلیمیش مختلف ائل، طایفا، قبیله و سویلاردان عبارت ایدیلر کی، ائل قایدالاریله اداره اولار و بیر - بیرله علاقه لری ضعیف و یوخ حکمونده ایدی. بو قبیله و ائللرین بیر نتیجه سینین بیرلشمه سیله ایلام حکومتینین ایلک تمل داشلاری قویولور.

"ایلامین تاریخ و مدنیتی" کیتابیندا گؤسته ریلنلره اساساً، اککد شاهی "سارقون" [م.ق. ۲۲۷۹ - ۲۳۳۴] حاکمیتی ایللریندن بیر قدر قاباقلار قدر ایلام تاریخیندن دقیق معلومات هله لیک یوخدور. م.ق. ۲۷ - نجی عصر سومر شاهلاریندان "کیش" سولاله سینین یاریم افسانه وی شاهی "اثن مباراقیسی - En - mebaraqisi" ایلاما اوردو چکیر و چوخلو ثروت الدهه ائدیر. ایلام فلز، داش و آت مرکزی کیمی ثروت منبعی ایدی. بورانی الدهه ساخلاماق و اورادان خاطر جمع اولماق اوچون، سومرلر و اککدلر اورانی نظارت آلتیندا ساخلایاردیلار. همین منبعلره گؤره "اثن مبارا قیسی" نین یئرینده اوتوران "قیلقمیش" ده ایلاما و حتی اورادان شمالا نفوذ ائتمیشدیر. قارشیلیقلی اولاراق، ایلاملاردا بین النهرینین ثروتینه ال تاپماق اوچون جان آتمیشلار. دئمک ایلاملار م.ق. دوردونجو مین ایللیگین اورتالاری و سونلاریندا اؤزلرینه خاص حیات طرز، مدنیت، حتی دؤولت

□ ۱- آوان [Avan] شاهلیغی سولاله‌سی

ایلاملارین بین‌النهرینه هجوملاری م.ق. ۲۵۵۰ - ۲۶۰۰ - نجی ایللرده سومثرلرین "اور" شاهلیغی ایله ایلام شاهلاری آراسیندا دؤیوشلره سبب اولدو. "اور" شاهی اسیر اولوب، آوان شهرینه آپاریلیر. آوانین بو شاهی احتمال "کوریشاک" Kurišak ایدی کی، اوچ شاهدان عبارت ایلک ایلام شاهلاری سولاله‌سینی تشکیل ائتدی. آوان شهری احتمال شوشون جنوبشرقینده اولان بوگونکو "شوشتر" شهری ایمیش.^۱

ایلامین بو شاهلار سولاله‌سی ۵۰ ایل، یعنی م.ق. ۲۵۵۰ - نجی ایله قدر دوام ائتدی. بو ایل بین‌النهرنین "کیش" شهر - دؤولتی شاهلاریندان، آدی هله‌لیک معلوم اولمامیش بیر شاهی ایلاملارین "آوان" سولاله‌سینی آرادان آپاردی. مربوط لؤوحه‌ده بو بارده‌ده یازیلیمیشدیر: «آوانی ازدی».

□ ۲- آوانین ایکینجی شاهلار سولاله‌سی

بیرینجی آوان سولاله‌سی آرادان گئده‌ندن سونرا، بیر مدّت شلوقلوق و هرج و مرج حکم سورور و آردینجا آوانین ۱۲ شاهدان عبارت ایکینجی شاهلار سولاله‌سی میدانا گلیر. بو سولاله‌نی قوران "پئلی" - Deli ایدی، آنجاق اوندان آلتی نفر سونرا گلنلری معلوم دئییلدیر، لاکین اککد شاهی "سارقون" [م.ق. ۲۲۷۹ - ۲۳۳۴] تقریباً م.ق. ۲۲۸۸ - نجی ایله ایلاما اوردو چکنده، "پئلی" سولاله‌سینین سگگیزینجی شاهی "لوه ایشن" - Luh isšen آوان دا شاه اولموشدور. سارقونون وئردیگی معلوماتدان گؤرونور کی، ایلام حکومتی مختلف بؤلوکلر و ایالتلر، شبهه‌سیز اونلارین رهبرلری و باشچیلارینین وحدتی اساسیندا یارانمیش ایدی.

سارقونون کتیبه‌سیندن معلوم اولور کی، او، "واراهشا" - Varahša ایالتینی ده آلمیشدیر. بو ایالت ایلام ایله متحد ایدی و اؤزو مختلف حیصه‌لرین اتحادیندا یارانمیش ایدی.

سارقونون ایکینجی کتیبه‌سینده م.ق. ۲۲۷۹ - نجو ایله باش وئرمیش اوردو کتشلیکدن صحبت گئدیر. بو کتیبه‌ده "واراهشا" دان علاوه "شریهوم" - serihum منطقه‌سیندن ده آد آپاریلیر. سارقونون هر ایکی کتیبه‌سیندن آنلاشیلیر کی، مختلف منطقه‌لر بیرله‌شک، ایلام حکومتینی یاراتمیشلار و بو بیرلیک ۸۰۰ ایل سونرا برقوز اولموشدور.

سارقونون کتیبه‌لریندن گؤرونور کی، او، "شوش" و "آوان" شهرلرینی آلمیش و اورالاردان خیلی مقداردا غنیمتلر الده ائتمیشدیر. لؤوحه‌دن معلوم دور کی، "لوه ایشن" شاهین آتاسی "هیشئپ راتئپ" -

Hišepatep "اولموشدور. بو ایکی شاهین حاکمیتلری آراسیندا "کیکو - سیوه - تئمتی - Kikku - Sive - Temli" آدلی شخص ده حاکم اولموشدور کی، احتمال "هیشپ - راتپ" ین قارداشی اولموشدور. سارقونون لؤوچه سی "لوه ایشتن" نین اوغلو "هیشپ - راتپ" دن ده دانیشیر. دئمک، او دوققوزونجو شاه اولور. بئله لیکله آوانین ایکینجی سولاله سینین آدلاری معلوم اولان شاهلاری بونلاردیر:

۱- پئلی ۲ ... ۳ ... ۴ ... ۵ ... ۶ - بیرینجی هیشپ راتپ ۷ - کیکو - سیوه - تئمتی ۸ - لوه - ایشتن ۹ - ایکینجی هیشپ - راتپ.

اککد شاهی سارقون اولوب، اوغلو "ریموش - Rimuš" [۲۲۷۰ - ۲۲۷۸ م.ق.] شاه اولدوقدا، ایلام شاهی "هیشپ - راتپ" و "واراهشا" شاهی "آبال قاماش - Abal - qamaš" متحد اولاراق، استقلال لارینی دوباره اله گتیردیلر. آنجاق سونرا "ریموش" اونلاری مغلوب ائدی، شهرلری غارت ائتدی و غنیمتلرین بیر قسمینی آلاله لارین "ائنلیل - Enlil" عبادتگاهینا وئردی، او جمله دن ۱۵ کیلوقرام قیزیل، ۱۸۰۰ کیلوقرام مس، آلتی قادین و کیشی کؤله. بو محاربه ده ۱۷ مین نفر اولدو و ۴۰۰۰ نفر اسیر دوشدو.

محاربه نین اسیرلری داخلینده ایلام شاهی "هیشپ - راتپ" ین قارداشی "زینوبا - Zinuba" دا واریدی کی، "ریموش" اونو ایلامین نایب السلطنه سی - تعیینی شاهی ائتدی. بو زامانلار، احتمال، "هیشپ - راتپ" ین بؤیوک اوغلو اولموش "اٲیر - موپی - Epir - mupi" ایلامین نایب السلطنه سی اولور و اوندان سونرا اونون یئرینده، احتمال اونون جاون قارداشی "اٲشپوم - Ešpum" نایب السلطنه اولور. همین بو زامانلار "ریموش" ون قارداشی "مانیش توشو - Maništušu" [۲۲۵۵ - ۲۲۶۵ م.ق.] اککد شاهی اولور. مانیشتوشودان سونرا "نارام سین - Naram ö Sin" [۲۲۵۴ - ۲۲۱۸ م.ق.] اککد شاهی اولور. بو قدرتلی شاه زامانی ایلاملارین قیامی و یا ایلاملا اککد آراسیندا محاربه دن هله لیک معلومات الده یوخدور، لاکین نارام سین له تعیینی آوان شاهی آراسیندا باغلانان قرارداد الده دیر. بو ایکی طرفلی و آلتی سوتونلو لؤوچه ایلامدان الده اولان ان اؤنملی و قدیم لؤوچه دیر کی، سینمیش یئرلری ده واردیر.

باغلانان بو قرارداددا نارام سین احتمال آوان شاهی "هیته - Hita" ایله طرفدیر. بو لؤوچه ده بئله بیر مازاقلی جمله واردیر: «من هیته چالیشاجام، تا شیطانی اککد اؤلکه سیندن اوزاقتا ساخلا یام». ۱ دئمک ایلاملا اککدین بو مقاوله سی بؤیوک اهمیته مالک ایدی. نظره گلن بو زامانلار ایلاملار و کاسسیلردن شمالدا یاشایان قوتتی - لولوبیلر اککدره قارشی هجوم ائتمه گه باشلامیشدیلار. بونا گؤره ده بو تالانچی هجوملاردان اماندا قالماق اوچون "نارام سین" بو مقاوله نی ایلام شاهی "هیته" ایله باغلامیش و اونو قوتتیلره قارشی قویموشدور.

یوخاریدا "اککدler - سامیلر" بؤلومونده گؤردوک کی، "نارام سین" بوگونکو آذربایجاندا یاشامیش "لوللوی" خلقینین تورپاقلارینا هجوم اتمیشدیر. دئمک، اککدله ایلامین قراردادی شک‌سیز قوتتی - لولوییلرین هجومونا قارشى اولموشدور.

بو اؤنملی ایلام لؤوحه‌سی "این - شوشیناک - In šušinak" آلاهی عبادتگاهینین خرابالاریندان تاپیلیمیشدیر، دئمک، او، عبادتگاهدا ساخلانیلامیش.

"آوان" شاهى "هیته" زامانیندا "کوتیک - این - شوشیناک - Kutik - in - šušinak" (این شوشیناک خادیمی) ایلامین ان اؤنملی شخصیتلریندن ایدی و شوشون فرماندارى - حاکمی ایدی. اککد منبعلرینده "پوزور - این - شوشیناک" شکلینده اولان بو ایلام شاهى اککد - ایلام دیلرینده لؤوحه‌لر قازدیرمیشدیر، او میللی غرورا مالک ایدی و میللیتینی سئویردی. اککد حکومتی طرفیندن شوشون نایب‌السلطنه‌سی اولان بو شخص "نارام سین" دن سونرا اککد شاهى اولان "شار - کالی - شاررى - Šar - kali - šarri" [م.ق. ۲۱۹۳ - ۲۲۱۷] زامانیندا بؤیوک، شوش فرماندارى و ایلام اؤلکه‌سی نایب‌السلطنه‌سی اولراق، اطراف یئرله اوردو یوروتدو و نفوذو گئنیشلندی. دئمک، اککد حاکمیتی زاوالا دوغرو گئتمه‌گه باشلاییر.

کوتیک - این - شوشیناک بین‌النهرین و دیپاله چایینین شمالی حیصه‌لرینه اوردو چکدی. دیپاله چایی آخارقاسینین شمالی قسمتی قوتتی - لولوییلرین یوردو اولموشدور و کوتیک - این شوشیناک اؤز لؤوحه‌سینده قوتتیلرین آدینی چکیر. همین بو دؤیوشلر، همین بو دؤورلر قوتتی رهبرلری "ایمتا"، "ایتقه شوش"، "سارلاقاب" و "شولمه" ایله اولور و نهایت "اثلولومش" م.ق. ۲۱۷۹ - نجی ایلهده قطعی غلبه چالیر و قوتتیلر باییلده م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایله قدر حاکمیت ائدییرلر. [بو باردهده سونرا دانیشاجاییق].

کوتیک - این - شوشیناک بو کتیه‌سینین سونوندا غرورایله یازییرکی، "سیماش" شاهى اونون حضورونا گلدی و تابع اولماسینی بیلدیردی. سیماش خوزستانین شمالی حیصه‌سی ایدی کی، بو گونکو خرم‌آباد ایمیش. آشاغیدا سیماش سولاله‌سیندن دانیشیلاجاقدیر.

کوتیک - این - شوشیناکین ان قدر تلی زامانی احتمال م.ق. ۲۲۰۷ - نجی ایل اولموشدورکی، "هیته" نین یئرینده "آوان" شاهلیغی تختینه چیخمیشدیر. بو شاه داش قازما لؤوحه‌لرینین بیرینده بئله یازمیشدیر: «این - شوشیناکین اونا نسبت محبتلی نظری وار و دونیانین دؤرد بوجاغینی اونا وئرمیشدیر»^۱.

کوتیک - این - شوشیناک "شوش" شهرینین مقدس ارکینده بؤیوک و عظمتلی بنالار تیکدیردی و این شوشیناک آلاهینا ساییز هدیه‌لر وئردی.

"آوان" شاهلیغی کوتیک - این - شوشیناکدان سونرا، اککد ایمپراتورلوغو ایله بیرلیکده قوتتیلرین

هجومو نتیجه سینده داغیلیب آرادان گئتدی. ایکینجی آوان سولاله سی شاهلاریندان آدلاری معلوم اولانلاری بونلاردیر:

... ۱۰ - زینوب. ۱۱ - ائپیر - موپی. ۱۲ - ایشپوم. ۱۳ - هیته. ۱۴ - کوتیک (پوزور) - این شوشیناک.

بو ۱۴ شخصدن ایکسی نایب السلطنه اولموشدور. □ □ □

□ ایلامین "سیماش" شاهلاری

"سیماش" خوزستانین شمالیندا، لرستان داغلاریندا یئرله شیردی. بو یثردن یارانان شاهلار سولاله سی ۱۲ فردن عبارت اولموشدور. بو رقم ایلام شاهلاری سیاهی سینده دیر و شاید دقیق اولماسین.

بو شاهلار شوشدا یاشادیقلاری اوچون، اونلاردان الدهه آز مدرک واردیر.

قوتیلرین بابیلده ۹۱ ایلیک حاکمیتی ایلرینده ایلاملار بین النهرینین "لاقاش" شهرینه تابع اولموشلار.^۱ قوتیلر م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایلهده بابیل حاکمیتیندن قوولموشلار. دئمک، سیماش شاهلاری سولاله سی حاکمیتی نین ایلک یوزایلی قوتیلرین بابیلده کی حاکمیتی دؤورو اولموشدور، یعنی سیماشلار - ایلاملار بو دؤورده "لاقاش" طریق ایله بابیله، یعنی قوتی شاهلارینا تابع اولموشلار.

سیماش شاهلاری حاکمیتی نین ایکینجی یوز ایلیگینده ایلاملار پارالایرلار. بو زامان سومئرلرین "اور" شهرینین اوچونجو سولاله سی ایلاما حاکم ایدی. بو "اور" سولاله سینین م.ق. ۲۱۱۲ - نجی ایلهده "اور - نامو - U_r - Nammu" یاراتمیش ایدی.

بو زامان خوزستانین جنوب بوزقیری سومئرلرین الینده ایدیه، شمال و یوکسک قسمتلی مستقل و آزاد ایدی.

"اور" شهرینین اوچونجو سولاله سینین قدرتلی شاهی "شولقی - Šulqi" [م.ق. ۲۰۴۷ - ۲۰۹۴] ایدی. بو شاه چوخلو فتوحات ائتدی و ایکی قیزی "واراهشا" و "انشان" فرماندارلارینا وئره رک، سیاسی علاقه سینین ایلاملارلا محکم لندیردی. شولقی آزی دوققوز دفعه شوشون شمالی، زاقروس داغلارینین جنوبو، یعنی "لولوبیلرین" اراضیسینه اوردو چکدی.

شولقی م.ق. ۲۰۶۶ - نجی ایلهده شوشو آلدی و اوللر آسوریلرین حاکمی اولموش "زاریقوم" آدی شخصی بورایا حاکم ائتدی. بو شخص م.ق. ۲۰۴۳ - نجو ایلهده بو وظیفه یه منسوب اولدو و م.ق. ۲۰۳۴ - نجو ایله قدر بو وظیفه ده قالدی. دئمک "شولقی" کاهینلرله دیل تاپاراق ایلامدا صلحو برقرار ائتمیش ایدی. شولقی "شوش" دا این - شوشیناک آلاهی اوچون عبادتگاه تیکدیردی و اورایا

چوخلو هدیه لر وئردی. قازینتی ایشلری بو هدیه لری اوزه چیخارمیشدیر، چونکی سونراکی شاهلار بو هدیه لری عبادتگاهلارین بنالارینین بینووره لینه قویموشلار و اورادا قالمیشدیر.

شولقی ۴۸ ایل سلطنت ائتدی و سونرا "آمارسین - Amar - sin" شاه اولدو. [م.ق. ۲۰۳۸ - ۲۰۴۶] اوندان سونرا ایسه "شو - سین - Šu Sin" [م.ق. ۲۰۲۹ - ۲۰۳۷] حکمورانلیق ائتدی. "شوسین" زامانیندا "سیماش" ین بیرینجی شاهی "قیرناممه - Girmamme" ایش باشینا گلیر. "شو - سین" دن سونرا اوغلو "ایبی - سین - Ibbi - sin" اورون اوچونجو سولاله سی شاهی اولور. "ایبی - سین" نین شاهلیغینین اوچونجو ایلینده شوش اونون اطاعتیندن بویون قاپیردیر و م.ق. ۲۰۲۰ - نجی ایلده بین النهرینین جنوبونا هجوم ائتمه گه حاضیرلاشیر و نتیجه ده "شوش"، "آوان" و "آدامدون - Adamdun" شهرلرینی توتور. "ایبی - سین" بویوک اوردوایله ایلاما گلیب او شهرلری گئری آلیر، سیماش شاهی توتولوب، "اور" شهرینه گؤنده ریلدی. بو سیماش شاهینین آدی "ائپی - لوهان - Enpi luhhan" - ایدی.

بش ایل سونرا "ایبی - سین" یشنه ده ایلاما اوردو یوروتدو. بو اوردو کئشلیک اور شهر - دؤلتنین ایلاما سون اوردو یوروتمه سی ایدی. سیماش شاهی ایلام امیرلریله بیرله شیب "اور" ا هجوم ائتدی و اورانی توتوب ویران ائتدی، ایبی - سین اسیر اولدو و سومئر آلاهی "نانا" نین هئیکلی ایله ایلاما آپاریلدی و اورادا سورگونده اؤلدو. "اور" شاهلیغینی آرادان آپاران سیماش شاهی چوخ احتمال "هوتران - تئمتی - Hulran - temli" اولموشدور. غالب هوتران - تئمتی شوش شهرینه گلرک، اؤز هئیکلینی دؤزلدیب "این - شوشیناک" عبادتگاهینا تقدیم ائتدی. بو ایش م.ق. ۲۰۰۵ - نجی ایل حدودوندا ایدی.^۱

سیماشین حاکمیتی اوزون سورمه دی و اور شاهزاده لری دوباره شوشو توتدولار و "هوتران - تئمتی" نین اوغلو "هوپا - سیمتی - Hupa - simli" نایب السلطنه اولدو. اوندان سونرا "کینداتو - Kindattu" [م.ق. ۱۹۷۰ - ۱۹۹۰] سیماشین باشچیسی اولدو، اوندان سونرا ایسه "بیرینجی اینداتو - Indattu" سیماش شاهی اولاراق تخته چیخدی. اونون کامل آدی "اینداتو - این - شوشیناک" ایدی، او م.ق. ۱۹۷۰ - نجی ایلده شاه اولدو. بیرینجی اینداتونون رسمی عنوانی «سیماش و ایلام شاهی» ایدی و دؤرون رسمی اساسیندا اوغلو "تن روهوراتیر" شوش حاکمی ائتدی.

م.ق. ۱۹۴۵ - نجی ایلده "تن روهوراتیر - Tan Ruhuratir" آتاسینین یئرینده شاه اولدو و اونون اوغلو "ایکینجی اینداتو" م.ق. ۱۹۲۵ - نجی ایلده آتاسینین یئرینده شاه اولدو. بو شاه شوشدا چوخلو بنالار تیکدیردی و عبادتگاه اطرافینا حیصار چکدیردی.

سیماش سولاله سینین سون شاهی "اٹپارتی - Epartti" اولموشدور. ایلامین سیماش شاهلار سولاله سی احتمال م.ق. ۱۸۶۰ - نجی ایلده آرادان گتتمیشدیر.

*

سیماش سولاله سینین اؤنملی شاهلاری بونلاردیر:

- ۱ - قیرناممه. ۲ - ائنی، اوهان. ۳ - هوتران تئمتی. ۴ - هوپاسیمتی. ۵ - کینداتو. ۶ - بیرنجی اینداتو، این، شوشیناک. ۷ - تن (دن) روهوراتیر. ۸ - ایکینجی اینداتو. ۹ - ائپارتی. □ □ □

□ سوککال ماخ شاهلار سولاله سی [۱۵۵۰ - ۱۸۰۰ م.ق.]

ایلام شاهلاریندان بحث ائدرکن گؤستردیک کی، ایلام، یعنی بوگونکو خوزستان، لرستان و فارس ولایتینین غربی تورپاقلاریندا اورتا آسیادان گلمه التصاقی دیللی مختلف ائل، طایفا، سوی و قبیله لردن عبارت اولموشدور کی، هر بیر یسینین اؤزونه خاص، ائل - اوبا سیستمیندن قالان قایدا - قانونلار اساسیندا مستقل حکومت قورولوشو وازایدی. بونلار بیر - بیریندن آسیلی اولماز و ابتدایی دئموکراسی اساسیندا اؤز داخلی ایشلرینی اداره ائدردیله. بو آیری - آیری امیرلیکلر و شاهلیقلار، داخلی استقلاللارینی ساخلاماقلا، خصوصیه خارجی هجوملار قارشیسیندا، هابئله اقتصادی جهتنن متحد اولاراق، بیر چوخ حاللاردا متحد حرکت ائدردیله. بو بیرلیک ان قدیم دؤورلردن ایلام ائللری داخلینده اولموشدور. یوسف مجیدزاده بو مسئله ایله ایلگیلی یازمیشدیر: «ان قدیم دؤورلردن ایلام بیرلیگینین باشیندا یوکسک مقاملی بیر حاکم دایاناردی کی، بیر عده تابع اولان شاهزاده یه حکومت ائدردی»^۱.

بو ایتیحادیه نین صدرینین آدی مختلف دؤورلرده فرقلندری. م.ق. ایکینجی مین ایلیگین بیرنجی یاریسیندا اونون آدی سومئر دیلینده "سو ککال ماخ - Sukkal - max" (بؤیوک نماینده) و یا "بؤیوک پیغمبر" ایدی. بو بؤیوگون اولدوغو یئر "شوش" شهری ایدی. بو ایتیحادیه نین صدرینین معاونینی نایب السلطنه اولاردی کی، "سوگال ایلام و سیماش" (ایلام و سیماش نماینده سی) آدلاناردی، اؤزوده شوشدا دئییل، احتمال "سیماش" شهرینده (احتمال بوگونکو خرم آباد) یاشایاردی. عمومی قایدا اوزره ائتحدیه صدرینین اوغلودا شوش شهرینین حاکمی اولاردی و اوغول ایله آتا چوخ گؤزل ایشلری اداره ائدردیله. قدیم تورک ائللرینده اولدوغو کیمی، هم حاکم دایره لر، همده گئنیش خلق کوتله لری داخلینده عایيله وی ایلگی محکم اولاردی.

دئمک، ایلام حاکمیتی داخلینده وارثلیک آتا - قارداش - اوغول اساسیندا اولاردی. بو عمومی قایدا و حال ایدی و یالنیز اولوم حاللاری بونو پوزاردی.

م.ق. ۱۸۶۰ - نجی ایلهده سیماش سولاله سی آرادان گئندن سونرا، نسلی بللی اولمایان "ئپارتی - Eparli" آدلی شخص حاکمیتی اله آلیر و "سوگال ماخ" لار سولاله سینینی یارادیر. بو ایش م.ق. ۱۸۵۰ - نجی ایلدن آزا سونرا اولموشدور. بوتون کتیه لرده "ئپارتی" شاه آدلانیلر. او م.ق. ۱۸۳۰ - ونجو ایل

*
۱ - ایلاملارین تاریخ و مدنییتی، ص ۲۳.

حدودلاریندا اولموشدور.

اڭپارتی اؤز اوغلو "شیلهههه - Šilaha"نی شوش شاهزادهسی ائتدی و او آتاسیندان سونرا شاه اولدو. شیلههههنین باجیسی دا حکومتده اولدوقجا یوکسک مقام مالکایدی و تاریخ بویو ایزی قالمیشدیر، آنجاق آدی هله‌لیک بللی دئییلدیر.

شیلههههه م.ق. ۱۸۳۰ - نجو ایلهده تخته چیخیب باجیسی اوغلو "آتا- هوشو - Atta - hušu"نو شوش شاهزادهسی ائتدی. بو شاه شوشدا چوخلو عبادتگاهلار و بنالار تیکدیردی. آتا هوشو تئز اؤلدو، بوناگؤرده شیلههههه م.ق. ۱۸۰۰ - نجو ایلهده اؤلنده، جوان قارداشی "بیرینجی شیروکدوه - Širukduh" شاه اولدو و کیچیک قارداشی "شیموت وارتاش"ی نایب‌السلطنه ائتدی.

بیرینجی شیروکدوهون ایلامدا سلطنتی بابیلده حمورابینین سلطنتی ایله هم زامان دیر. □ □ □

حمورابینین شاهلیغی [۱۷۵۰ - ۱۷۹۲ م.ق.]

۱۹۵۷ - نجی ایلهده عراق کردستانیندان بیر لؤوحه تاپیلیمیشدیر کی، ۱۹۷۰ - نجی ایلهده همین شیروکدوه طرفیندن قازیلیمیشدیر. لؤوحهده یازیلیر کی، شیروکدوه قوتتیلره قارشى، یعنی همدانلا اورموگؤلؤ آراسینداکی اراضیهه هجوم ائتدی. بو هجوم و نتیجه‌لری بارهده یئرینده دانیشمیشیق. بو لؤوحه آیدین نشان وئریر کی، بو تاریخلرده ایلام مستقل ایدی.

شیروکدوه "رازاما" منطقه‌سینه اوردو یورودوب موفقیت‌سیز شوشا قاییداندان سونرا، احتمال م.ق. ۱۷۷۰ - نجی ایلهده اؤلدو و کیچیک قارداشی "شیموت - وارتاش - Šimut-varlash". شاه اولوب، "سیوئالار- هوپاک - sive - palar - huppak"ی نایب‌السلطنه ائتدی. شیموت وارتاش احتمال م.ق. ۱۷۶۸ - نجی ایلهده اؤلدو و "سیوئه - پالار - هوپاک" شاه اولدو.

م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایللیگین ایلک روبعونده منطقهده وضعیت گرگین‌له‌شیر و بابیل شاهى حمورابی‌نین مقابلینده ایلام دؤولتی "مارى - Mari" شهرینین شاهى "زیمریلیم - zimrilim" ایله متحد اولور، "اٹشنونا" حکومتی و اؤلکه‌سی‌ده، اؤللر اولدوغو کیمی، ایلامین متحدهی اولاراق قالیر. حمورابییه قارشى بو بیرلشمه‌ده، بوگونکو ایران کردستانیندا قوتتی اراضیسی ملکه‌سی "ناوار - Navar" "خانیم‌دا اون مین نفرلیک اوردو حاضرلادی. بوندان باشقا دیاله چاینین دجله‌یه قووشان اراضیسی، یعنی "مالقیوم - Malqium" منطقه‌سینین شاهى کی، احتمال قوتتی منطقه‌سی و یا اونا قونشوایدی، بیرلیگه قاتیلدی، ائله‌جه‌ده آسوری اراضی‌سینین "سوبار - Subar" خلقی ایلاملا متحد اولدو. شبهه‌سیز بو "سوبار" خلقی مشهور تورک ائلی "سابیر - سوبار - سووار - ساویر...."لردن اولموشلار.

"سیوئالار"دان سونرا قارداشی "بیرینجی کودوزولوش - Kuduzulus" م.ق. ۱۷۴۵ - نجی ایلهده ایلام شاهى اولدو. کودوزولوشدان سونرا یسه، "بیرینجی کوتیر- نهوته - Kutir - Nahhunte" (بؤیوک حاکم) شاه اولدو و اوغلو "تتمتی - آقون - Temli - Agun"نو شوش شاهزاده‌سی ائتدی.

بیرینجی کوتیر - نهونته،
حمورابیدن سونرا بابیله هجوم
ائتدی و "نه نه" آلاهینین
هئیکلینی شوشا گتیردی.
آسوری شاهى آشور بانیپال بو
هئیکلی اوروک شهرینه
قایتاردی.

بیرینجی کوتیر نهونته دن
سونرا قارداشی "لیلا ایرتاش -
[Lila - irtaş]" شاه اولدو. بو
شخص قارداشینین اوزون
مدتلی شاهلیغی دؤورو
ولیعهد اولدوغو اوچون
قوجاییدی و م.ق. ۱۶۹۸

[ش - ۵] ایلام، شوش داش قازمالاریندان، آلاهاردان بیرى.

-نجی ایلده اولدو و "تتمتى - آقون" شاه اولدو. بو شاه عمى اوغلو سو" تن - دن - اولى - Tan - dan - uli "نى نایب السلطنه و باجیسی اوغلو "کوک - ناشور" [Kuk - Nasur] و شوش شاهزادهسى ائتدی.
تتمتى - آقون احتمال م.ق. ۱۶۸۵ - نجی ایلده اولدو و تن دن - اولى " شاه اولدو و احتمال قارداشی
اوغلو اولان "تتمتى هلكى - Temti - halki" نى شوش شاهزادهسى ائتدی. بو شخص بیر مدت سونرا
نایب السلطنه اولدو.

م.ق. ۱۶۵۵ - نجی ایلده "تن دن - اولى" اولدو و "تتمتى هلكى" شاه اولدو، لاکین او بئش ایل
سونرا م.ق. ۱۶۵۰ - نجی ایلده اولدو و "ایکینجی کوک ناشور" شاه اولدو. بو شاه نایب السلطنه و
شوش شاهزادهسى تعیین ائتمه دی و اوزو هر ایشی اداره ائتدی. نهایت او "بیرینجی شیلههه" نى
نایب السلطنه ائتدی، شوش شاهزادهسى ایسه شاهین باجیسی اوغلو "ایکینجی شیروکده" اولدو.
م.ق. ۱۶۳۵ - نجی ایلده "کوک - ناشور" اولدو و بیرینجی "کوتیر شیلههه" شاه اولدو، اونون
قارداشی اوغلو "تتمتى - راپتاش - Temti - raptaş" ایسه شوش شاهزادهسى اولدو. کوتیر شیلههه
م.ق. ۱۶۲۵ - نجی ایلده اولدو و "تتمتى راپتاش" ایلام شاهى اولدو. بو تاریخدن م.ق. ۱۶۵۰ - نجی
ایله قدر "سوککال ماخ" سولالهسى شاهلارینین وضعیتی نسبتاً قارالیدیر و یالینز آدلاری واردیر
کى، لیستده وئرلمیشدیر.

سوکال ماخ سولاله سی شاهلاری، شاه اولدوقلاری ایل ایل

[جدول - ۱]

Eparli	م.ق. ۱۸۵۰	۱ ائپارتی
Šilhaha	م.ق. ۱۸۳۰	۲ شیلهاه
Širakduh	م.ق. ۱۸۰۰	۳ بیرینجی شیروکدوه
Šimut - vartaş	م.ق. ۱۷۷۲	۴ شیموت - وارتاش
Sive - palar - huppak	م.ق. ۱۷۷۰	۵ سیوئپالار - هوپاک
Kuduzulus	م.ق. ۱۷۴۵	۶ کودوزولوش
Kutir - nahunte	م.ق. ۱۷۳۰	۷ کوتیر - نهونت
Lila - ir - tas	م.ق. ۱۷۰۰	۸ لیلایرتاش
Temti - aguri	م.ق. ۱۶۹۸	۹ تنمتی آقون
Tə n - də n - uli	م.ق. ۱۶۸۵	۱۰ تن - دن اولی
Temti - halkı	م.ق. ۱۶۵۵	۱۱ تنمتی - هالکی
Kuk - naşur	م.ق. ۱۶۵۰	۱۲ کوک ناشور
Kutir - Šilh - h	م.ق. ۱۶۳۵	۱۳ کوتیر - شیلهاه
Temti - raptas	م.ق. ۱۶۲۵	۱۴ تنمتی راپتاش
Kuduzulus	م.ق. ۱۶۰۵	۱۵ کودوزولوش
Tata	م.ق. ۱۶۰۰	۱۶ تاتا
Atta - meerr - halkı	م.ق. ۱۵۸۰	۱۷ آتتا - مئرر - هالکی
Kuk - issen	م.ق. ۱۵۷۰	۱۸ پالار ایششن
Kuk - kirvas	م.ق. ۱۵۴۵	۱۹ کوک کیرواش
Kuk - nahunte	م.ق. ۱۵۲۰	۲۰ کوک - نهونت
		۲۱ ایکینجی کوک نهونت

اورتا دؤور ایلام شاهلاری سولاله سی [۱۱۰۰ - ۱۴۵۰ م.ق.]

بو دؤورده ایلام شاهلاری داها چوخ بابیل لیلر - اککدلرله، هابئله آسوریلرله دؤیوشموشلر، بونا گؤره ده اونلارین یالینیز شاهلارینین آدلارینی گؤستر مکله کفایت لنه جه ییک:

[جدول - ۲]

kidinu	م.ق. ۱۴۵۰	۱ کیدینو
tepti - ahar	م.ق. ۱۳۷۵	۲ تئپتی - آهار
hurpatila	م.ق. ۱۳۳۰	۳ هورپاتیل

ike - lgi - halki	م.ق. ۱۲۲۰	۴ ایکڭ - لقی - هالکی
pahir - lssan	م.ق. ۱۲۱۰	۵ پاهیر ایششان
Attar - kitah	م.ق. ۱۲۰۰	۶ آتتار کیتاه
humban - numena	م.ق. ۱۲۷۵	۷ هومبان - نومئنا
untas - gal	م.ق. ۱۲۵۰	۸ اونتاش قال
unpatar - gal	م.ق. ۱۲۵۰	۹ اونپاتار قال
kidin - hutran	م.ق. ۱۲۲۵	۱۰ کیدین - هوتران
Šutruk - nahhunte	م.ق. ۱۱۶۵	۱۱ شوتروک - ناهونتہ
kutir - nahhunte	م.ق. ۱۱۴۰ ده اولموش	۱۲ کوتیرناهونتہ
Šilhak - in - Šušinak	م.ق. —	۱۳ شیلهاک - این - شوشیناک
Hutlulutus - in - Šušinak	-	۱۴ هوتلوتوش این شوشیناک

۱۴ - نجو شاه بابیل شاهی "نبو - کدوری - اوصور" [م.ق. ۱۱۰۳ - ۱۱۲۴] زامانیندا ایدی. هوتلوتوش - این - شوشیناک باجاریقلی شاه ایدی و بابیل شاهی ایله دؤیوشموشدور. دؤیوشده ایلام شاهی مغلوب اولدو و سونرا اولدو. بابیل شاهی بؤیوک غنیمت لرله بابیله قاییتدی، حتی "مردوک" آلاهینین هئیکلینی شوشون اوزون اسارتیندن خلاص ائتدی. بو تاریخدن اعتباراً اوچ عصر ایلام حکومتیندن تاریخده هئچ بیر خبر یو خدور، معلوم اولان، مختلف ایلام ائلری نین اتحادی داغیلیمیش و هر بیر ائل اؤز مستقل یئرلی حکومتینه مالک اولموشدور. □ □ □

ایلامین یئنئ دؤور شاهلار سولاله سی شاهلاری [۵۰۰ - ۷۴۳ م.ق.]
 م.ق. ۱۱ - ۱۰ - ۹ - نجو یوز ایللیکلرده ایلاملاردان تاریخده آد گؤرونمور. آنجاق م.ق. ۸۱۴ - نجو ایله ایلام اوردوسو بابیل شاهی "ماردوک - بالا سسو - ایقبی" نین اوردولاری سیراسیندا آسوری شاهی بشینجی شامشی آدادایله [م.ق. ۸۱۱ - ۸۲۳] دؤیوشور و مغلوب اولورلار و خوزستانین شمالی حیصه سی اولان زاقروس داغلارینین جنوبی قسمتی آسوریلرین الینه دوشور. بوندان یوز ایل سونرادا ایلامین دورومو قارائلیقدیر.

آنجاق م.ق. سگگیزینجی عصرین اورتالاریندان بابیل و آسوری منبع لری گؤسته ریرلر کی، ایلام امیرلری و ایلام شاهلیقلارینی غصب ائدنلر آراسیندا دیدشمه لر وار، یعنی داخلی اختلافلار واحد حکومتین یارانماسینا مانع اولموشدور. شبهه سیز بابیل و آسوریلرده بو اختلافلاری یثلیپکله میشلر. م.ق. ۸ - نجی عصرین اورتالاریندان تا یئددینجی یوز ایللیگین اورتالارینا قدر ایلام منبع لری شوشدا بئش شاهدان، بین النهرین منبع لری ایسه ۱۵ شخصدن آد آپاریرلار کی، ایلام شاهلیغی ادعاسیندا دیرلار. بو ضعیفلیگه باخمایاراق، همین یوز ایل سوره سینده ایلام آسوریلرین ان عینادجیل

رقیب و دشمنلریندن بیریدى.

بابیل متلرینه اساساً م.ق. ۷۴۳ - نجو ایلدە "Humban - nikas" [م.ق. ۷۱۷ - ۷۴۳] ایلام شاهى اولور و اوزون مدت شاهلیق ائدیر. بابیل مدرکلری گؤستەریکی، بو شاه م.ق. ۷۲۰ - نجی ایلدە اؤز اوردولارینی بابیل حکومتی اذعاسیندا اولان "ماردوک - بالادان Marduk Baladan" - ین یاردیمینا گؤندەریر. بو اوردو ایکینجی سارقونلادؤیوشور و "هومبان - نیکاش" غلبە چالیر و آسوریلر اون ایله قدر ایلام و بابیله یاخینلاشماییرلار. "بیرینجی هومبان نیکاش" اولندن سونرا "شوتروک ناهوتە" Šulruk-nahhunte شاه اولور. [م.ق. ۶۹۹ - ۷۱۶] بو شاه اؤزونو "انشان و شوش شاهى" (ایلام اۆلکەسینی گئنیشلندیرن) آدلاندیریر.

ایکینجی سارقون م.ق. ۷۲۰ - نجی ایلدە مغلوب اولاندان اون ایل سونرا، م.ق. ۷۱۰ - نجو ایلدە ایلاما هجوم ائدیب، "شوتروک ناهوتە"نی مغلوب ائتدی و ایلام شاهى داغلارلا قاجدی، لاکین سارقون ایلاما دقت ائتمەدی و بابیلی توتوب، بابیل سلطنتی تختینە اوتوردو. م.ق. ۷۰۸ - نجی ایلدە "اثللی پی" شاهى اؤلندن سونرا، اونون ایکى اوغلو آراسینداکی اختلاف و بیرینین آسوریلره پناه آپارماسی اوچون، ایکینجی سارقونون اوردولاری مرکزی مادین بو جنوب قسملرینە دخالت ائدیب یوللاری اؤز اختیارلارینا آلدیلار و اونلار سیغیان اثللی پی شاهزادەسینی اثللی پی شاهى ائتدیلر.

بوتون بونلار باخمایارق، ایلام تامامیله سیرادان چیخمادی. م.ق. ۷۰۳ - نجو ایلدە بابیل شاهى "ماردوک - آپال - ایدینا Marduk - apal - iddina" تازادان بابیل شاهى اولماق ایستەدیکدە، "شوتروک ناهوتە"یه هدیه لر گؤندەره رک، اوندان یاردیم ایستەدی، اودا بابیله اوردو گؤندردی. آسوری شاهى "سناخریب" [م.ق. ۶۸۱ - ۷۰۴] سرعتله اوردو گؤندەریب ایلام - بابیل اوردولارینی مغلوب ائتدی و بابیلدە تازا شاهى اؤز حمایه سی آلتیندا تخته چیخارتدی. دئمک ایلام شاهى "شوتروک ناهوتە" م.ق. ۷۰۰ - نجو ایلدە شاهلیغینی ایتیردی.

بابیل ایلیکلرینە گؤره "شوتروک ناهوتە"نین قاراداشی "هاللو شو - این - شوشیناک" [م.ق. ۶۹۳ - ۶۸۸] اونو سلطنتدن سالیب، اؤزو شاه اولدو. بو زامان سناخریب بابیله اوردو گؤندردی. بو اوردولار بابیلین جنوبوندا مشغول اولارکن "هاللو شو - این - شوشیناک" بابیلین شمالینا هجوم ائدیب، "سیپپار - Sippar" شهرینی آلیر. بو زامان بابیل اهالیسی بابیلدە حاکم اولموش سناخریبین اوغلونو توتوب ایلاما گؤندردیلر. "هاللو شو - این - شوشیناک" اؤز متحدلریندن بیرینی بابیلین شاهى ائتدی [م.ق. ۹۴۶]. بیر ایل سونرا، م.ق. ۶۹۳ - نجو ایلدە "سناخریب" گؤزلە نیلمەدن ایلامین شمالینا هجوم ائدیب، هر یشی ویران ائتدی. "هاللو شو - این - شوشیناک" شاهلیقدان عزل اولوب، اۆلدورولدو و "کودور ناهوتە" Kudur - nahhunte شاه اولدو. تازا شاه، "شوش" نامن اولدوغو اوچون باش کندی "ماداکتو - Madaktu" و سونرا "هیدالو - Hidalu" شهرینە کۆچورتدو، آنجاق "شوش" ایلامین اساس مدنیت مرکزی اولاراق قالدی. م.ق. ۶۹۲ - نجی ایلدە سناخریب ایلامین

شمالینا هجوم ائتدی و ایلام شاه‌ی یا اؤلدو و یا اؤلدورولدو.

ایلامین سونراکی شاه‌ی "هومبان - نیمشنا - Humban-Nimena" [م.ق. ۶۹۸ - ۶۹۲] دیرکی، اونا دایر هئچ بیر ایلام کتیبه‌سی یوخدور. بو شاه اوردو توپلایارق، بابیلین یاردیمینا گؤندردی و م.ق. ۶۹۱ - نجی ایلده "خاللوله Xalluleh" آدلی یثرده (دجله‌نین ساحیلینده) باش وئرمیش محاربه‌ده ایلام سرکرده‌لری ایلام و بابیل اوردولارینی قوماندانلیق ائدیردیلر. دؤیوشده ایلاملار اوستون گلدی. م.ق. ۶۹۸ - نجو ایلده آسوریلر بابیلی محاصره ائتدیلر و شهر سقوط ائتدی. سناخریب قورخونج و دهشتلی شکیلده شهردن انتقام آلدی و بابیلی ویران ائتدی، لاکین بو وحشیلیک قیرخ ایل سونرا م.ق. ۶۴۶ - ونجو ایلده آشور بانیپالین شوش شهرینه توتدوغو دیوانلا مقایسه ائدیلمز. هومبان نیمشنا بابیلین سقوطوندان سونرا اؤلدو و بیرنجی هومبان هالتاش شاه اولدو [م.ق. ۶۸۱ - ۶۸۸]. بو شاهین بابیل ایله ایلمگیسی صمیمی ایدی. بو شاه خسته اولوب اؤلدوکده "ایکینجی هومبان هالتاش Humban - haltas" شاه اولدو. [م.ق. ۶۷۵ - ۶۸۰]. بو شاهین دا بابیل ایله علاقه‌سی یاخشی ایدی. آسوری حکومتی داخلینده اولان اختلاف و دیدیشمه‌لر بو زامان بونلاری راحت بوراخمیشدی. ائله بو زامان آسوری شاه‌ی "سناخریب" اؤلدورولوب "اسرحدون" شاه اولور. م.ق. ۶۷۵ - نجی ایلده "ایکینجی هومبان هالتاش" بابیله هجوم ائتدی و آز مدّت سونرا ساراییندا اؤلدو و اونون قارداشی "اورتاکی Urtaqi" شاه اولدو [م.ق. ۶۶۴ - ۶۷۴]. بو شاهدان هئچ بیر یازی و کتیبه الده یوخدور. بو شاهین آسوریلرله علاقه‌سی یاخشی ایدی، بئله‌کی، آسوری شاه‌ی آشور بانیپال [م.ق. ۶۲۷ - ۶۸۸] ایلامدا قحطلیک اولدوقدا، اونلار بوغدا گؤندردی، لاکین آز سونرا بو علاقه‌لر پوزولدو.

اورتاکی م.ق. ۶۶۵ - نجی ایلده گؤزله‌نیلمه‌دن بابیله هجوم ائتدی، آشور بانیپال اوردو گؤنده‌ریب، ایلامیلاری گئری قایتاردی. آز سونرا اورتاکی اؤلدو و "تئپتی - هومبان - این - شوشیناک Tepti - humban - in" اونون یئرینده شاه اولدو. بو شخص یئرلی شاه "شیلهاک - این - شوشیناک" ین اوغلو ایدی. بو شاه بوتون سلطنت اذعایلارینی اؤلدوردو و اورتاکی ین اوچ اوغلو آسوری حکومتینه پناه‌نده اولدولار و آشور بانیپال اونلار پناه وئردی. بو شاه اون ایل ساکت حاکمیت ائتدی و عبادتگاهلار تیکدیردی.

آسوریلر م.ق. ۶۵۳ - نجو ایلده ایلاما هجوم ائتدیلر، ایلام شاه‌ی اونلارلا دؤیوشدو و دؤیوشده اؤلدو. آشور بانیپال "اورتاکی" ین آسوریلره سیغینان اوغلانلارینی ایلامدا حاکم ائتدی. بو اوغلانلار سونرالار آسوریلره قارشى اولدولار و بیر سیرا چکیشمه‌لردن سونرا آشور بانیپال م.ق. ۶۴۶ - نجی ایلده شوشو آلیب، اورانی غارت، ویران و یئرله یکسان ائتدی. آشور بانیپالین وحشیجه‌سینه هجومو نتیجه‌سینده ایلام حکومتینین مرکزییتی پوزولدو، لاکین ایلام اراضیسی آسوری ایمپراتورلوغونا ضمیمه اولمادی. آسوریلرین بابیله ووردوقلاری بو آغیر ضربه "نبوپله‌سر" ین [م.ق. ۶۰۵ - ۶۲۵] ایش باشینا گلمه‌سی ایله جبران اولدو. بابیل شاه‌ی "نبوپله‌سر" ایلامی حمایت ائتدی، آلاه‌لارینی قایتاردی. بو زامانلار ایلامین تازا حکومتی شوش شهری اطرافیندا یاراندی.

يئنى دۇور ايلام شاھلارى [۵۰۰ - ۷۴۳ م.ق.]

[جدول - ۳]

۱	بیرینجی ھومبان نیکاش	م.ق. ۷۱۷ - ۷۴۳	Humban - nikas
۲	ایکینجی شوتروک - ناهوتته	م.ق. ۶۹۹ - ۷۱۶	Šuteuk - nahhunte
۳	ھاللو شو - این - شوشیناک	م.ق. ۶۹۳ - ۶۹۸	hallušu - in - Šušinak
۴	کودور ناهوتته	م.ق. ۶۹۲ - ۶۹۳	kudur - nahhunte
۵	ھومبان نئمنا	م.ق. ۶۹۸ - ۶۹۲	Humban - Nimena
۶	بیرینجی ھومبان ھالتاش	م.ق. ۶۸۱ - ۶۸۸	Humban - hollas
۷	ایکینجی ھومبان ھالتاش	م.ق. ۶۷۵ - ۶۸۰	Humban - hollas
۸	اورتاکى	م.ق. ۶۶۴ - ۶۷۴	Urtaki
۹	تئپتى - ھومبان - این - شوشیناک	م.ق. ۶۵۳ - ۶۶۴	tepti - humban - in - Šušinak
۱۰	تامماریتو	م.ق. ۶۴۹ - ۶۵۲	tammarritu
۱۱	ايندابىبى	م.ق. ۶۴۸ - ۶۴۹	Indabibi
۱۲	اوپونجو ھومبان - ھالتاش	م.ق. ۶۴۲ - ۶۴۸	Humban - hollas

بو دۇورده بابيل ايله ماد حكومتى رهبرى "كياكسار" آسوريلر عليهنه مشغولدورلار - ايلام خلقى و حكومتى فرصدن استفاده ائدهرك نسبتاً گئنيشله نير و محكمه نير. ماد حكومتيندن سونرا هخامنشير تدریجله ايلام اراضيسيني توتورلار، كوروش [م.ق. ۵۲۹ - ۵۵۰] اوزونو "انسان شاهى" يعنى ايلام شاهى دا آدلانديرير.

داریوش [م.ق. ۴۸۶ - ۵۲۲] سلطنتى نين ايلك ايلينده ايلام سلطنتى نى ادعا ائدنلردن ايکى نفرينى ازدى و اوچونجوسونو ازمک اوچون يئنه ده شاهليغينين ايلک ايلينده اوردو گؤندردى. بوندان سونرا ايلام، هخامنشيرين بير ساتراپليغى اولدو و "هوجا - Hujia" آدلاندى. هخامنيش شاهلارى ايلامدا سارايلاز تيكديرديلر و شوش شهرى پارس شاهلارينين بير ايستيراحت يئرى اولدو. بئله ليکله ايلاملارين دؤولت و حكومتى هخامنشير واسطه سيله آرادان آپاريلدى، لاکين ايلام خلقى و اونلارين ديلي ياشادى، ايشلندى و هخامنيش شاهلارى کتيبهرينده اوچ ديلدن بيرى اولدو. تخت جمشيددن تاپيلان ايکى آرشيودن، ايلام ديلينده نئچه مين لؤوحه تاپيلميشدير کى، داريوش، خشايارشا و بيرينجى اردشير دؤوروندن دير. بو سندلرين اوخونماسى و حتى هارادا اولماسيندان بو گونه قدر خبر يوخدور.^۱

ايلام حكومتينين آرادان گئتمه سيله او خلقي ن ديلي گئنيش خلق کوتله لرى داخيليندن ابدآ آرادان

*

گنتمه‌دی، قالب یاشادی و ایسلام دؤورو تاریخ‌چیلری طرفیندن "خوزی" دلی آدلاندی. بو دیل ایندی هم خوزستانین شوش اطراف و عراقین شوشا یاخین یئرلری، او جمله‌دن "مندلی" شهرینده، همده لرستانین سونقور شهری و اونون گنیش اطراف کندستانلاریندا و شاید باشقا یئرلرینده قالیر، خلقین عادی دلی و انسیّت واسطه‌سیدیر، اؤزوده چاغداش آذری تورکجه‌سینین بیر لهجه‌سیدیر. شبهه‌سیز ایلاملاردان قالان لؤوحه‌لرین اوخونماسیندان سونرا، ایلام دیلینین بوتون صرفی و نحوی خصوصیت‌لری گنیش شکیلده اؤیره نیله‌جکدیر. بیز سونرا التصاقی دیلر، او جمله‌دن ایلام دیلینین عمومی قیراماتیک خصوصیت‌لریندن، الده اولان ماتریاللار اساسیندا، دانیشاجاییق. بورادا یوخاریدا گؤستریدیگیمیز ایلام آدلاری اساسیندا یالنیز بیرجه صرفی خصوصیت‌ه اشاره ائتمکله کفایت‌له‌نیریک. ایلام شاهلاری سولاله‌لرینین گؤستریدیگیمیز آدلارینین بیر سیراسینین آخیریندا "تاش" و یا "آش" شکیلچسی واردیر کی، یئرینده گؤستریدیگیمیز کیمی، او زامانلار زاقروس داغلاری اطرافیندا یاشامیش بوتون التصاقی دیلی: هورری - گیلزان - اورارتو - قوتی - لولوبی - ماننا - ماد و حتی "هیت" خلقی داخلینده، اونلارین دیلینین صرفینده اولموش و بوگونده همین بو یئرلرین چوخوندا یاشایان خلقلرین دیلینده واردیر، او جمله‌دن آذری تورکجه‌سینده "داش" شکیلچسی شکلینده "بیرگه‌لیک" معناسی داشییان بیر شکیلچیدیر، نئجه کی، یولداش، قارداش، سیرداش، صنیفداش، مسلکداش، مهتاش، تیمورتاش و کلمه‌لرینده گؤروروک. بو شکیلچی تاریخ بویو بوتون تورک سیستمی دیللرده ایشلنمیشدیر و بیز یئرینده بونا اشاره ائتمیشیک.

□ □ □

مدنیّت و هنر

شبهه‌سیز ایلام مدنیّتی چاغداش ایرانین ان اسکی و دونیانین بیرینجی مدنیّت‌لریندن اولموش او مدنیّتین مرکزینده دایانمیشدیر کی، ان قدیم دؤورلرده بوتون آذربایجان، ایرانین غربی و مرکزی اراضیلرینده یارانمیشدیر. بو مدنیّت او دؤورلرده گؤستریدیگیمیز ولایت و ایالتلرده موجود اولموش واحد هنر و صنعت آتموسفئرینین مرکزینده دایانان مدنیّت‌لردن اولموشدورسادا، هامان دؤورلرده آذربایجانین غربی منطقه‌لرینده "اره‌ته" (آراتا) دایانمیش علم، تکنیک، مثالوژی، معمارلیق، هنر و اینجه صنعت‌دن جدی شکیلده تأثیرلنمیشدیر. "اره‌ته" مدنیّتی باره‌ده یئرینده گنیش دانیشیلاجاقدیر. ایلاملاردان قالان اثرلر گؤسته‌ریر کی، اونلارین هنری اولدوقجا یوکسک سوییه‌ده اولموشدور. آسیانی خلقلر، او جمله‌دن سومرلر، ایلاملار، کاسسیرلر، هورریرلر و ... یونانلیلار و روملاردان چوخ اؤلر، بشریّتین بیرینجی یوکسک کیفیتلی و معنالی مدنیّت، اینجه صنعت و هنرینی یاراتمیشلار. بو هنر سونرالار یونان، روم و منطقه‌میزین بوتون خلقلرینین مدنیّت و هنرینه جدی تأثیر گؤستریمیشدیر. نمونه اولاراق ایلاملارین ایکی هنر اثرینی نظردن کئچیرتمک اولار. ایلام ملکه‌سی "نایر آسور"ون "شوش" قارینتیلاریندان الده ائدیلمیش ناقص هئیکلی، هنر و هئیکل تراشلیق صنعتی جهندن، اوندان چوخ سونرالار یارانمیش روم و یونان صنعت اثرلریندن، زمان فریقینی نظره آلدیقادا، چوخ یوکسک و

پیشگین دیر. هئیکل ده قادین انداملارینین گؤزللیگی، نسبتی اولدوقجا ماهرانه یونولموشدور بوی و دولغونلوق جهتدن هئیکل ان اوزل تورک قادینلارینی خاطرلادیر. هئیکلین اوزون، چینلی، ناخیشلی، گوللو گئنیش اتکلری، کئچمیش عصرلر و حتی بعضاً ایندیکی قادین فیستانلارینی نظرده جانلاندیریر. بو پالتار و اونون ناخیشلاری ایلاملارین یوکسک مدنیتیندن حکایت ائدیر. بو اثر ایلام هئیکل تراشلیغیندان کیچیک بیر نمونه دیر. بو اثرلرین اؤزلریندن سونرا گلن یونان و روم هئیکل تراشلیق صنعتینه تأثیری گؤز اؤنونده دیر.

شوش قازینتیلاریندان اونلارچا گؤزل اثرلر الده ائدیلمیشدیر، هامیسی آوروپا موزه لرینده ساخلانیلماقدادیرلار. بو اثرلردن بیرى ایلام آلاله لاریندان بیرینی نشان وئرن داش قازمادیر. بو داش قازماداکى آلاله هئیکلى جانلیق نقطه - نظریندن دقته لایق دیر. داش قازماداکى ایلام یازیلاری و حیاتین مختلف ساحه لریندن وئریلمیش لؤوحه لرده گؤزلدیر. □ □ □

ایلام خلقی یاشادی

ایلاملار م.ق. ۵۴۵ - نجی ایلهده حاکمیتی الدن وئردیلر، تاریخ و سیاست صحنه سیندن چیخدیلار، لاکین بیر میللت اولاراق آرادان گئتمه دیلر.

ایلام حکومتمین آرادان گئتمه سیندن هله چوخ اوللر، بابیلین ایکینجی سولاله سی دؤورو [م.ق. ۱۷۱۰ - ۲۰۶۸] "هیت" ایمپراتورلوغونون آنادولودا یارانماسی، هابئله اوچونجو بابیل سولاله سی دؤورو [۱۱۸۵ - ۱۷۶۰] کاسسیلرین حاکمیت گلیب هر طرفدن ایلاملاری احاطه ائده رک سیخیشدیرماسی نتیجه سینده ایلاملارین یئرلری محدودلاشیردی. پارسلار بوگونکو فارس ولایتینده، خوزستان دوزنلیکلرینین شمالیندا (بختیاریلرین بوگونکو یئرلرینده) و لرستان داغلاریندا یئرله شه رک ایلاملاری سیخیشدیردیلار. هابئله آریالار زاقروس داغلارینین (بو گونکو آذربایجانلا ترکیه آراسینداکی داغلار) غربینده و آغری داغی اطرافیندا یئرله شیب اورارتولاری و داغلیق منطقه لرده یاشایان آسیایی خلقلری: ایلاملار، هورریلر، کاسسیلری ... سیخیشدیریب اونلاری شرقه طرف، بو گونکو آذربایجان تورپاقلارینا گئتمه گه مجبور ائدیله. بونلاردان علاوه بابیل ده حکومت ائدن سامیلرده جنوبغربدن ایلاملاری، گونو - گوندن آرتان فشارا معروض قویدولار. هر طرفدن آرتان بو فشارلار نتیجه سینده، زامان کئچدیکجه ایلاملارین تورپاقلاری محدودلاشیردی. آریردن ایلاملارا وارد اولان بو فشارلار بیر سیرا طبیعی نتیجه لره سبب اولدو:

۱ - ایلاملارین زاقروس داغلاریندا یاشایان حیصه سی، هابئله اورمو گؤلونون غربینده یاشایان آسیانی هورریلرین بیر قسمی، غربدن گلیمیش آریرلرین (ارمنیلر و کوردلرین بابالاری) فشاری نتیجه سینده، مجبوری حالدا، شرقه دوغرو، زاقروس داغلارینین شرقینه، آذربایجانین غربینه، اورمو گؤلونون غربی، شمالی و جنوبونا طرف گلیب یئرله شیر و تقریباً ۲۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل اوزاماندان اؤل، اؤزلریندن و یاسومثرلردن آریریلب بو گونکو آذربایجان تورپاقلاریندا یورد سالیب قالمیش و آرتیب

خلقلره چئوریلیمیش و دیللری اونلار یاخین اولموش "قوتی"، "لولوبی" خلقلریله بیر اراضیده یاشاماغا باشلاییر و اونلار کیمی و بوتون تورک اصللی ائللر کیمی، کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلر شکیلنده، بیر - بیرله قونشو، لاکین مستقل حالدا حیات سورورلر. بو کیچیک شاهلیقلار گله جک "ماننا" حکومتینی تشکیل ائده جک خلقلرین بیر نئچه سینی تشکیل ائدیرلر. آریالار ایران فلاتینا گلدیکلری همین بو زامانلاردا، طبیعی اولاراق بوگونکو آذربایجان - همدان - قزوین جنوبو، غربی و شرقینده یئرلشمیش "قوتی - لولوبی" و اونلار کیمی، آذربایجانین ایلکین آسیایی خلقلریله قونشو اولور و اونلاری فشار آلتینا قویورلار. لاکین، اوللر گؤردوگوموز کیمی، قوتی - لولوبی - ماننا خلقلرینین مقاومتی نتیجه سینده آریلر ماد تورپاقلارینی ترک ائدیب ایرانین باشقا یئرلرینه گئتمک مجبوریتینده قالیرلار.

۲ - یوخاریدا گؤردوک کی، زامان - زامان ایلاملار قارشی آرتان فشارلار نتیجه سینده نهایت م.ق. ۶۴۵ - نجی ایله اونلار تاریخ صحنه سیندن چیخاریلدیلار. لاکین ایلاملار مدنی جهتن او قدر یوکسک سوییه ده اییدیلر کی، سیاسی جهتن مغلوب اولوب تاریخ صحنه سیندن اوزاقلانمشدیلار، مدنی و دیل جهتن منطقه خلقلری اونلارا محتاج ایدیلر. بونا گؤرده ایلاملار سیاسی جهتن سامیلر و آریالارین مقابلینده مغلوب اولاندان سونرا، ایتگین و محدود حالدا یاشادیقلاری زامانلاردا، دیللی منطقه دؤولت لری و خلقلرینین استفاده ائتدیگی اؤنملی دیللردن بیر اولاراق قالدی. حتی بو وضعیت داریوش دؤورونه قدر دوام ائتدی. تاریخدن معلوم اولدوغو کیمی، کوروش اؤز کتیبه لرینی پارس، ایلام و اککد دیللرینده یازدیرمیش و اونلاردا اؤزونو "انسان شاه"، یعنی "انسانلارین (ایلاملارین) دا شاهی آدلاندیرمیشدیر.

دوقتور پرویز ناتل خانلری: "معلوم دئییلدیر کی، ایلام دیلی هانسی تاریخدن تامامیله ترک ائدیلب اونودولوموشدور"^۱ دییه، ایلام دیلینین اونودولما تاریخینین بللی اولماماسینی بیلدیریر. گؤروندوگو کیمی، دوقتور خانلری نین منظورو، شبهه سیز ایلام دیلینین رسمیتدن دوشمه سیدیر، یوخسا ایلام دیلی، ایلاملار تاریخ صحنه سیندن چیخاریلماقلا تام آرادان گئتمه میش و آز زاماندا آرادان گئده بیلمزدی. حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا نه ایلام خلقی، نه ده ایلام دیلی آرادان گئتمه میش و هر بیرینین اؤزونه خاص و بیر - بیریندن فرقله نن سرگذشتی اولموشدور.

الف) ادبی ایلام دیلی نئچه مین ایل مدتینده منطقه میزین بیر دیلی کیمی تکمیللشمیشدی، بونا گؤرده ایلام خلقی سیاست و حاکمیتدن اوزاقلانمشدیریلدیکدان و تاریخ صحنه سیندن کنارلانمیشدیریلدیکدان سونرا اونون دیلی تازا خلقلر و حکومتلر طرفیندن استفاده ائدیلمزدی. لاکین حاکمیتی تازا اله آلمیش خلقلر حاکمیتده محکم له شیب دیللی تکمیللشدیکجه، بیر طرفدن سیاسی و دؤولتی احتیاجلارینی اؤز دیللرینده اؤده ییر، او بیر طرفدن ایسه دؤولت حمایه سیندن

محروم اولان ایلام دیلینی باشا دوشمور و نتیجه‌ده اونو ترک ائدی‌رلر. ایلاملار سیاستدن قیراقلاندیق‌دان سونرا اونلارین دیلینین فارس‌لار طرفیندن استفاده اولونماسی واقعیتی "ا.م. دیاکونوف"‌دا تأیید ائده‌رک یازمیشدیر: "سونراکی تدقیقاتلار گؤستریر کی، ایلام دیلی پارس‌دا، فارس دیلیندن قاباق رایج اولموش‌دور و هخامنیشلر دؤورونده پارس‌دا دؤولتی - اداری دیل ایدی."^۱

ب) شبهه‌سیز عصرلردن بری رسمی، ادبی دؤولت دیلی اولموش ایلام دیلی، ساده ایلام خلقینین دانشیق دیلیندن فرقلنمیشدیر. ساده دانشیق خلق دیلیله ادبی یازی دیلی آراسیندا اولان بو فرق زامان کئچدیکجه بیر طرفدن طبیعی حال کیمی آرتیش، او بیری طرفدن ایسه ایلاملار حاکمیتی ایتیردیکدن و ایلام دیلی و یازسی اؤزگه میللتلر و دؤولت‌لرین یازی دیلی اولدوق‌دان سونرا، ایلام خلقیله علاقه‌سی کسیدیلگی اوچون، داها‌دا آرتیشدیر. ایلام خلقی تاریخ صحنه‌سیندن و سیاست میدانیندن سیلینه‌رک ایتگین و گمنام شکیلده، باشقا ازیلمیش خلقلر کیمی، یاشاماغا باشلامیشدیر. تاریخ صحنه‌سیندن سیلنپ ایتگین یاشاماق او دئمک دئییلدیر کی، بو میللت و اونون دیلی آرادان گئتمیشدیر. بو گون دونیانین بؤیوک اولکه‌لرینده نه قدر، آدی هئچ کیمه بللی اولمایان، میللتلر یاشاییر!!

حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا ایلام خلقی آدینی بئله‌الدن و ئرمیشدیر سه‌ده، یاشامیش و خصوصیله خوزستان طرفلری و ایلاملارین پایتختی اولموش شوش شهری و اونون اطرافیندا، اؤز دیلینی ده ساخلامیشدیر. حتی بو دیل ایسلام‌دان سونرا ایلک عصرلره قدر یاشامیش و ایسلام تاریخ‌چیلری و جغرافی عالیم‌لری او دیلی "خوزی" آدلاندیرمیشلار. معاصر عالیم‌لر، قدیم ایسلام عالیم‌لرینین گؤستر دیگی "خوزی" دیلینی هامان ایلام دیلی بیلیر و یازی‌لاریندا بئله ده قید ائدی‌رلر. نمونه اوچون دوكتور سید محمدعلی سجادی‌یه‌نی گؤستریمک اولار.^۲

ایسلام دؤورو عالیمی اصطخرینین "مسالك الممالك" اثرینده بو باره‌ده اوخویوروق: "خوزستان لیلارین فارسى و عربی دیلیندن باشقا آیری بیر دیللری ده واردیر کی، "خوزی" آدلانیر و او دیل نه عبری، نه سترانی (آسوری) و نه فارسیدیر.^۳ اصطخرینین بو سؤزلری هر شئیدن اؤل، بو بحثین اولینده دئدیگیمیز سؤزلری تکمیللشدیریر. قاباقلار دئمیشدیک کی، آریالار منطقه‌میزه گلمه‌دن اؤل منطقه‌ده بیر سامی دیللی خلقلر وارایدی، بیرده اونلارین عکسی اولان التصاقی دیللی خلقلر - آسیانی خلقلر (سومترلر، ایلاملار، کاسسیلر، قوتیلر، ...) بؤیوک عالیم اصطخری ایسلام‌دان نئچه عصر سونرا یازی‌ر کی، خوزستان لیلارین "خوزی" دیلی نه سامی نه ده آریایی ایدی، یعنی کئچمیشده بو یئرلرده یاشامیش ایلاملارین دیلی کیمی التصاقی و شبهه‌سیز اونلارین دیلینین قالیغی

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۶۲.

۲ - مجله دانستیها، شماره ۱۹۳، اول آبان ۱۳۶۶، ص ۲۲.

۳ - تاریخ زبان فارسی، خانلری، ص ۱۸۳.

اولموشدور. دیگر طرفدن اصطخرینین بو سۆزلری گۆسته ریر کی، ایلاملار و اونلارین دیللرینین قالیغی ایسلامدان نچه عصر سونردا وارا مییش. هر چند کی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز یثرده خوزیلرین ایسلامدان سونرا قالما سینی آقای دوقتور پرویز ناتل خانلری شبهه آلتینا آلمیشدیر، لاکین واقعیتده ایلام - خوزی دیلی، نه اینکی ایسلامدان سونرا، اونون ایلک عصرلرینده اؤز حیاتینا ادامه وئرمیش، حتی بوگون بئله بو دیلین قالیغی و او دیلده دانیشانلار هامان خوزستاندا و ایلاملارین پایتختی اولموش "شوش" شهری اطرافیندا یاشاماقدادیرلار کی، آشاغیدا اونا اشاره ائده جک بیک. ایسلام دؤورونون بیر سیرا عالیم لری اؤز اثرلرینده گۆستر میشلر کی، سامی و آری اولمایان "خوزی" دیلی ساسانیلر زامانیندا یا شامیش و او دؤورون ساییلان دیللریندن بیر اولموشدور. لاکین بوتون بؤیوک ایسلام عالیم لرینین دئدیکلرینین خلافینا اولاراق آقای دوقتور پرویز ناتل خانلری اثرینین یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز صحیفه سینده یازمیشدیر کی، "خوزینی... ایرانی لهجه سی بیلیمک لازیم دیر. "شبهه سین دوقتور خانلرینین "ایرانی لهجه" دن مقصدی آریایی لهجه و یا هند - آوروپایی لهجه دیر. دوقتور خانلری بو بؤیوک علمی فیکرینه هئچ بیر سند، دلیل و مدرک گۆستر میر، لاکین بیز بوگونکو خوزستانین میلی ترکیبینده دوقتور خانلرینین فیکرینین عکسینی و کئچمیش ایسلام عالیم لرینین فیکر لرینین دوغرولوغونو مشاهده ائدیریک.

بو مسئله نی ایشیقلا ندیرمادان اؤنجه قید ائتمک لازیم دیر کی، بوگون دونیانین ان اؤنملی تاریخ متخصصلرینین دئمک اولار هامیسی ایلاملارین التصاقی دیلی اولماسیندا شبهه ائتمیرلر و آرتیق بو مسئله تاریخ علمینده مباحثه سیز و حتمی دیر. بیزده یثرینده ایلاملارین دیلی باره ده "آسیانی خلقلرین دیلی" موضوعوندا اطرافلی شکیلده بحث ائتمیش و دیلچی لیک باخیمیندان علمی دلیللر گۆسته ره رک، تکجه ایلاملارین دیلی دئییل، سومر، کاسسی، قوتتی، ... خلقلرینده دیللرینین التصاقی اولماسینی ایضاح ائتمیشیک. بورادا یالنینز نمونه اولاراق کئچمیش سووت عالیمی "ام. دیاکونوفون" بو باره ده یازدیغینی عینی ایله نقل ائدیریک: «... ایلام دیلینده کلمه نی تشکیل ائدن حیصه لری دوزلتمه گین خصوصی اوصولو هامان الحاقی و یا "آگلوتیناتیو" اوصولودور. یعنی هر بیرینین خصوصی وظیفه ایفا ائدن آیری - آیری عنصرلری بیر - بیرینه یاپیشدیرماقدیر. بو اصل آلتای (تورک و مغول)، تونقوس، منچوری، فنلاند، او یغوری، ژاپونی و چوخلو باشقا دیللره مخصوصدور.^۱ بورادا دیاکونوفون او یغور دیلینی تورک دیللریندن آیرماسی قریبه دیر، چونکی بو دیلده تورک سیستمی دیللرین بیریدیر. بو قونودا آذری تاریخچی سی "ی. علی یثو" ینده سۆزلرینی بورایا علاوه ائدک. او یازیر: "اؤز تیپینه گۆره ایلام دیلی هئچ بیر فلئکتیویلیک تصریف اساسیندا ده ییشن(عنصر و اولمایان پارلاق - آیدین) افاده اولونان آگلوتیناتیو دیل دیر. آدلارین و فعللرین کؤکو (اوزه یی) ده بیشمیر. بو علامتینه گۆره ایلام دیلی، قفقاز دیلرینه دئییل، اورال - آلتای دیلرینه دها

یاخیندیر.^۱ خوزستانین تاریخی نظره آلدیقادا گؤروروک کی، اورادا ایسلاما قدرکی دؤورده ایلام خلقیندن سونرا تاریخ معین آریایی خلقین و ائللین خوزستانا گلیب، اورایا حاکم اولاراق یاشاماسیندان هنج بیر معلومات وئرمیر. حتی اگر ایلاملار، حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا، بعضی ائللرینین اورتا آسیا قایتماسینی فرض ائتسکده، آریالارین، فارس ایالتینه حاکم اولدوغو کیمی، خوزستانا حاکم اولماسینی تاریخ گؤستریر. بوتون بونلار باخمییاراق، معلوم دئییلدیر نه اوچون بؤیوک دیلچی عالیم دوکتور پرویز ناتل خانلری خوزی دیلینی مدرکسیز ایرانی لهجه گؤستریمیشدیر. قدیم دؤورلردن خوزستاندا عربلرده اولموشلار. ایسلامین غلبه سی و یایلماسی، بصره نین اونملی مدنی و حربی مرکز اولماسی خوزستاندا اولان عربلرین ساینی آرتیردی. ایگرمینجی عصرین اوللریندن خوزستاندا نفت یاتاقلارینین کشفی و چیخاریلماسی بوتون ایران میللتلرینین ایش قوه سینی اورایا جلب ائتدی. پهلویلر دؤورو خوزستانی فارسلاشدیرماق فارس حاکملرینین دقت مرکزینده دایانندی. لاکین بوتون بونلارلا برابر، دئمک اولار کی، خوزستانین کنديستان یئرلرینین وضعیتتی دگیشمه دی. نفت چیخارمانین قیزغین زامانی اولان محمد رضا شاه سلطنتینین اورتالاریندا، ایلاملارین پایتختی اولموش "شوش" شهرینین یئری ایله عراق سرحدلری آراسیندا بیر سیرا کندلر مؤوجودایدی کی، اهالیسی آذری دیلینه یاخین خصوصی بیر تورک دیلی لهجه لریندن بیرینده دانیشاردیلار. بو کندلر کیچیک بیر ماحال تشکیل ائلدردیلر. بو تورک دیللی کندلیرین قوجالاری و قاری آنالاری اؤزلرینی "اشکانی" آدانیدرادیلار. بو تورک دیللی کندلردن عراق تورپاقلاریندادا واردیر. ایستر ایران، ایسترسده عراق تورپاقلاریندا یئرلشن بو تورک کندلرینین هامیسی واحد بیر منطقه ده یئرلشیرلر و حقیقته ده بیر خلقین یادگاریدیلار. عراق تورپاقلاریندا کی بو کندلردن "بدره"، "قازانیه"، "خانقین"، "مندلی" ... کند و قصبه لرینی گؤستریمک اولار. مؤلف "خانقین" و "مندلی" اهالیسیندن اولانلارلا دوست اولموش و اونلارین دیللیله یاخیندان تانیش اولموشدور. اونلارین دیلی آذری تورکوسونه یاخین خصوصی بیر تورک لهجه سیدیر. معلوم دئییلدیر نئچه ایلیک ایران - عراق محاربه سی بو کندلری نه حالا سالمیشدیر. بیزیم فیکریمیزجه بونلار هامان "خوزی" لرین قالیقلا ریندان عبارتدیرلرکی، اؤزلرینین اصلی ایلاملار دؤورانیندان قالمیش و سونرالار مادلار، اشکانیلر، ساسانیلر دؤورلری یئنی - یئنی تورک آخینلاریله گوجلنمیش، شوش شهری رونق لندیکده یئنی تورک طایفالارینی اؤزونه جلب ائتمیش، ایسلامدان سونرا کی یئنی - یئنی تورک آخینلاریله آرتیب گوجلنمیش و بئله لیکده زامانیمیزا گلیب چاتمیشلار. بو قدیمدن قالان تورکلرین دیلی، نفت صنایعیه علاقه دار اولاراق خوزستانا گلن آذری تورکلریله مراوده نتیجه سینده، بو دیله نسبتاً یاخینلاشمیشدیر. گؤروندوگو کیمی، ایراندا تکجه آذربایجان دئییلدیر کی، اورادا، ایلك گونلردن التصاقی دیللی خلقلر یاشامیشلار، بلکه باشقا یئرلرینده ده بو وضعیت اولموشدور.

۴- "هیت" لر

یوخاریدا گۆردوک کی، م.ق. اون یئددینجی عصرین اورتالاریندا "هیت" ایمپراتورلوقو بؤیوک بابیل حکومتینی بیخیب تورپاقلارینی اله کئچیردی. بعضی تاریخچی و حقوق شوناس عالیملا، او جمله دن علی پاشا صالح "هیت" خلقینی آری نژاد گؤسته ریرلر.^۱ بیر صورتده کی، بؤیوک تاریخ چیلرین فیکرینجه، آریالار میلاددان ۹۰۰ ایل قاباق شرقدن ایران فلاتینا و منطقه میزه آخماغا باشامیشلار. بونا گؤره حتی پیرنیا "هیت" خلقینی آری نژاد قید ائتمیر. پیرنیا "هیت" خلقی بارده بئله یازیر: «۱۸۴۰ - نجی ایله قدر "هیت" لردن معلومات یوخیدی، لاکین ایندی معلوم اولموشدور کی، اونلار م.ق. ۱۷۰۰ - نجو ایللر حدودوندا کیچیک آسیادا (بوگونکو آنا دولو) قدرتلی دؤولت یاراتمیشلار و بو حکومت مین ایل دوام ائتمیش و نهایت م.ق. یئددینجی عصرده آسوریلرین طرفیندن منقرض اولموشدور»^۲.

پیرنیا "هیت" لرین اصلی و هارادان گلمه لری بارده هئچ نه یازمیر، لاکین قدیم تاریخ متخصصلری قطعی شکیلده گؤسته ریرلر کی، "هیت" خلقی ده، سومرلر و ایلاملار کیمی، اورتا آسیادان قفقاز و آذربایجان یولوا یله گلیب بوگونکو آنادولو تورپاقلارینین ایلک اینسانلاری، حکومت و مدنیت یارادانلاری اولموشلار.

بئله نظره گلیر کی، بوگونکو آنا دولو تورپاقلارینین ایلک اینسانلاری و جمعیتلری نؤقطة نظریندن، هامیسینین وضعیتی عینی شکیلده اولمامیشدیر. بو یئرلرین شرقی و غربی قسمتلی بو جهتدن فرقلی تاریخلره مالک اولموشلار:

۱ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۸۲.

۲ - پیرنیا، ج ۱، ص ۴۸ - ۴۹.

۱- آنادولو تورپاقلارینین شرق قىسمتلىرى: وان گۇلو اطرافلى، اونون شرقى حىصّهسى، زاقروس داغلارینین غرب ياماجلارى، آغرى داغینین غرب اتکلىرى و قارا دنیز ساحیللرینه قدركى يىرلىرى قديم تارىخ چیلر “وان” و يا “اورارتو” اۆلكهسى آدلانديرمیشلار. قديم آذربايجان تارىخیندن دانىشارکن اورارتولاردان دانیشاچايىق. ميلادى ۱۸۴۰ - نجى ایلدن بو يىرلرده علمى قازىنتى ایشلىرى آپاریلیب و چوخلو اثرلر الدۀ ائدیلیمیشدیر کى، بۆيۆك حىصّهسى ارمنیستاندا يىرلەشن “اوچ کلىسا” دا (آچميا دزين) ساخلانيلير. بو تارىخى اثرلر هلۀ کفايت قدر تحقيق اولونوب ايشيقلانديريلمەمیشدیر. وان - اورارتو حکومتينين اۆللىرى ميخى - آسورى اليقباسى و سونرالار اۆزلىرىنۀ خاص ميخى اليقبالارى اولموشدور.

وان - اورارتو خلقى، آريالارين منطقه مېزۀ گلەمە سیندن چوخ اۆللىرى بو تورپاقلاردا اولموش، حکومت و پارلاق مدنيت ياراتمیش، ایللر بويو آسوریلرلۀ دۇيوشموش و ماننا قوتتى - لولوبى تورپاقلارینا هجوملار ائتمیشلر. وان - اورارتو خلقى، بوتون تارىخ چیلرين تصديقنۀ گۆرۀ، آسيانى خلقلردن و ديللىرى التصاقى اولموشدور.^۱

تازا تحقيقاتلار گۆستەرىر کى، سومر و يا ايلام آخينلاريندان آيريلاراق يورد ساليب اورمو گۇلونون جنوبيغرىندۀ زاقروسون غربى و توروسون شرق اتکلىرىندۀ ياشامیش، احتمالاً ارتتەلر (آراتتا) اۆلادى اولموش هورريلر م.ق. ۲۴۰۰ - ونجو ایلدۀ دۆرد سمتۀ کۆچموش و اونلاردان بير عدهسى شمالغرب و بير عدهسى شمالا گئديب قالمیشلار. بيرينجیلر غربى آنادولودا “هیت” خلقى و دۇولتىنى، ايکينجیلر ايسۀ شرقى آنادولو و “وان” گۇلونون شمالى و اطرافيندا، زاقروس داغلارینین غربيندۀ اورارتو خلقى، دۇولتى و مدنيتىنى ياراتمیشلار.

سونرالار “هیت” خلقى آسوریلر، آسوریلرلۀ اورارتولار ايسۀ ماد حکومتى، “کياکسار” طرفيندن آرادان آپاريلاندان سونرا م.ق. ۵ - ۴ - نجى يوز ایللىکلردۀ آريالار غربدن “هیت” و “اورارتو” لارين اراضيلريندۀ ايرۀليلۀمیشلر.

۲ - آنادولو تورپاقلارینین غرب قىسمتلىرى، بۆگۆنکۆ وان - ارزرومدان توتموش آزالىق دنيزى و بوغازلاراقدركى يىرلرين ايلک اينسانلارى و جمعيّتلىرىنۀ گلدیکدۀ، تارىخ چیلرين فيکرىنچۀ، بونلار “هیت” لر اولموشلار. “هیت” خلقى اورتا آسيادان منطقه مېزۀ اولان اوچونجو ائللر آخينينين محصولدور. بعضى تارىخ چیلرۀ گۆرۀ بو آخينين م.ق. اوچونجو مين ایللىگين سونلاريندا، يعنى ۲۰۵۰ - نجى ايل حدودلاريندا باش وئرمیشدیر.

قديم تارىخ متخصصلىرى گۆستەرىرلر کى، هیت شاهی “مورشيلىش” م.ق. ۱۷۰۰ - نچو ایلدۀ بابل حکومتيلۀ دۇيوشوب، اونو مغلوب ائتمیش و تورپاقلارینى اۆز ايمپراتورلۇغونا قاتمیشدیر. بو حادثۀ گۆستەرىر کى، “هیت” خلقى م.ق. ۱۷۰۰ - ونجو ایلدن چوخ اۆللىرى آنا دولويا گليب

دؤولت یاراتمیشلار. هر حالدا اورتا آسیادان گلن بو یئنی ائل آخینی کؤک و دیل جهتدن اؤزلرینه یاخین اولان وان - اورارتو خلقلینین غربی حیصه لریله قووشوب آراقیق دنیینه قدرکی تورپاقلاردا ایره لی گئدیب یئرله شیر، حکومت و ایمپراتورلوق یارادیرلار. هیت ایمپراتورلوغو م.ق ۱۵ - نجی عصرده "شوبیلو یوماش" آدلی سلطانین حاکمیتی دؤورونده اؤزونون ان قدرتلی و کامل دؤورونه چاتمیشدیر. بو سلطانین رهبرلیگی آلتیندا "هیت" حکومتی سوریه ایله کیچیک آسیا آراسینداکی بوتون اراضینی توتوب "میتانی" ایمپراتورلوغونو (دجله و فرات چایلارینین شمالی حوزوه سینده) اؤزلرینه تابع ائتدیلر. سونراکی هیت سلطانلاری مصرین داخلی اختلافلاریندان استفاده ائده رک سوریه و فلسطینه گیردیلر. م.ق ۱۴ - نجی عصرین سونلاری و ۱۳ - نجو یوز ایلیگین اوّلرینده "هیت" حکومتی ایله مصرلیرلر آراسیندا شیدتلی دؤیوشلر باش وئردی و نهایت مصر فرعونو "II رامسس" ایله صلح مقوله سی امضالاندى. بو قرارداددا گؤره سوریه نین شمال تورپاقلاری هیت دؤولتینه وئریلدی. بو زمان "هیت" دؤولتی ان قدرتلی دؤورونو کئچیردیر، لاکین سونرالار ضعیفله ییر. م.ق. ۱۲۰۰ - نجو ایل حدودلاریندا "اژه" دیزی آدالارینین ساکینلری کیچیک آسیا، سوریه و فلسطینه هجوم ائده رک "هیت" ایمپراتورلوغونو آرادان آپاردیلار.

"هیت" مدنیّتیندن چوخلو اثرلر اله اندیلمیشدیر، لاکین، "هیت یازیلاری" و "هیت خطی" بوگونه قدر تام دقیق اوخونما میشدیر. م.ق ۱۸۹۰ - نجی ایله قدیم "هیت" تورپاقلاریندا علمی قازیتتی ایشلری آپارماق اوچون "رامزی - Ramsay" آدلی عالیمین رهبرلیگی آلتیندا اوکسفوردان بیر هیأت گؤنده ریلدی. بو هیأت چوخلو اثرلر و داش قازما لؤوحه لر اله ائتمیشدیر کی، بئرلین موزه سینده ساخلانیلماقدادیر. فرانسالی و آلمانلی تاریخ عالیم لری ده "هیت" حکومتی اراضی سینده تحقیقاتلار ائتمیشلر.

"هیت" ایمپراتورلوغو اراضی سینده آپاریلیمیش آرخئولوژی تحقیقاتلار اساساً اوّلر اونون باش کندی "پئتتریوم" شهری اولموشدورکی، بوگونکو "بوغازکؤی" اراضی سینده یئرلشمیشدیر، سونرالارایسه فرات ساحیللرینده یئرلشمیش بیر شهر اولموشدورکی، بوگونکو "قاراقامیش" اراضی سینده ایدى.

"هیت" خلقی و مدنیّتی باره ده آپاریلیمیش تحقیقاتلار هله کامل دئییلدیر. "بوغازکؤی" ده آپاریلیمیش علمی قازیتتی ایشلری نتیجه سینده "هیت" شاهلارینین بؤیوک آرشیوی یئر آلتیندان چیخاریلیمیش و معلوم اولموشدورکی، "هیت" خلقی اوّل هیروقلیفدن و سونرالار میخی خطدن استفاده ائتمیشدیر. چئک عالیمی "هروزی - Hrozný" هیت حرفلرینی معین ائتمیشدیر. "هیت" ایمپراتورلوغو اراضی سینده کی قازیتیلردان هیکل لر، برجسته و قبابریق تاریخی ناخیشلار و سایره قیمتلی تاریخی اثرلر اله اندیلمیشدیر کی، "هیت" مدنیّتین عظمیتیندن حکایت ائدیر.

"هیت" اهالیسینین اساس ایشی حیواندارلیق، اکین چیلیک، باغدارلیق و مؤو بئجرمک ایدى. "هیت" خلقی داخنینده شاهلار، مقام جهتدن "گونش آلاهیله" برابریدیلر. "هیت" ایمپراتورلوغوندا درباریلر

- کاهینلر، دۇيوشچولر، بورج و ئرنلر و تاجرلرین ده رولو بۇيوک ایدی. "هیت" ایمپراتورلوغو مصر و سایرہ منطقه اؤلکه لرله گئیش تجارت علاقہ سینہ مالک ایدی. □ □ □

هیت توپلومونون اجتماعی قورولوشو

هیت توپلومونون اساس حیصہ سینى اشتراکی جمعیتلرین عضولری تشکیل ائدی. اشتراکی جمعیتلرین تورپاقلاری واحد و بۇلونمزایدی، آنجاق بعضی حیصہ لر بۇيوک باشلارین عاییلہ لرینین الینده اولاردی. بو سون حیصہ لرین عاییلہ باشچیلاری جمعیتده عمومی مسئول و دؤولت قارشیسینداکی عهده چیلیکلره جواب وئرن و مسئول اولاردیلار. بو باشچیلار عینی زاماندا قاضی و حکم ائدن ایدیلر، اونلار عاییلہ عضولری آراسیندا باش وئرن اختلافلار، قانون سوزلوقلار و عضولرین تۇرتدیکلری جنایتلر بارهده قضاوت ائدی حکم وئردیلر. بو خصوصیتلر ائل، اوبا، قبیله و طایفا قورولوشو قایدا - قانونلاری، بیلدیگیمیز کیمی تورک ائللرینین قدیم عادت - عنعنہ لری اساسیندا یارانمیش و حقیقتده اونلارین داوامی ایدی. سونرا گۆره جه گیمیز کیمی، ماننا - ماددار داخلیندهده وضعیت بئله اولموشدور.

بو اشتراکی جمعیتلرده اولموش بۇيوک عاییلہ لر داخلینده تورپاق بیریندن باشقاسینا کۆچوروله بیلدی، لاکین اونون آلینیب - ساتیلماسی، دینی قایدالار گۆره، گناه ایدی و بو ایشی گۆرن کفاره وئریب، آلاله لار یولوندا قوریان وئرمه لی ایدی. تورپاق ساتیلاندا قیمتی چوخ اوجوز اولاردی، مثلاً ۰/۳۵ هکتار یئرین قیمتی بیر اۆکوزون قیمتینین اوندان بیر قدر اولاردی. ساده تورپاقلارین عکسینده اولاراق اوزوملوکلر قدیمدن آلینیب، ساتیلار و قیمتی ده یوخاری اولاردی و قیرخ دفعه عادی تورپاقدان یوکسک ایدی.

اشتراکی جمعیتلرین تورپاق صاحابی اولموش عضولری، جمعیت اوچون معین مقداردا مفتہ ایشله مه گه (بیگاری) مجبورایدیلرکی، اونا "لوززی - Luzzi" دئیدیلر. بو مجانی ایش قالا قاییرماق، عبادتگاه تیکمک، یوللاری تعمیر ائتمک، اوزوم درمک و سایرہ دن عبارت اولاردی. بو مجانی ایش او جمعیتلرده ابتدایی دئموکراسینین تام و کامل شکیلده حکم سورمه سینى گۆستهرن بیر عامیلدیر. آزاد اشتراکی جمعیتلرین بو کیمی تورپاق صاحابی اولان عضولری عسگرلیک خدمتینی یئرینه یئتیرمه گه مجبورایدیلر، عسگرلیکدن امتناع ائده نین تورپاگی مصادره اولار و یئرین تازا بییه سی قاباقکی صاحابین گۆرمه دیگی ایشلری یئرینه یئتیرمه لی ایدی. بو اشتراکی جمعیتلرده پشه و صنعت صاحابلاری دا معین مقدار جمعیتده مفتہ ایشله مه لی ایدیلر و بوتون بو مجانی ایشلرین نتیجه و محصولو اشتراکی جمعیتین عمومی ثروتی اولار و تامامیله اجتماعین مالی اولاردی. یعنی جمعیتده جدی، محکم و ده رین بیر ابتدایی دئموکراسی حاکم ایدی، اونو پوزماق اولمازدی. بو وضعیتی مختلف التصاقی دیللی ائلر، خلقلر و میللتلرین، او جمله دن قوتتی - لوللوی، ماننا - ماد، کاسسی، ایلام و سایرہ بوگونکو ایرانین غرب تورپاقلاریندا یاشامیش خلقلرده اوخوموش و یا اوخویاجاییق.

بونا باخمایاراق "هیت" توپلوموندا بۆیوکلر، دۆیوشچولر، روحانیلر، شاهین خصوصی امری اساسیندا بعضی شخصلر بو مفتە ایشدن آزاد اولاردیلار.

هیت توپلومونون باشیندا و رهبرلیگینده اعیان - اشرافلار، شاه عاییلەسی، روحانیلر - کاهینلر، اوردو قوماندانلاری دایاناردی. بو عاییلەلر هم تورپاق صاحابی اولار، هم محاربه غنیمتلریندن پای آپارار، همده ژایلین و فیلیپوفون فیکرینجه "قول - کۆلە صاحابی اولاردیلار. حتّی بو یازیچیلار یازیرلارکی: "هیت ایمپراتورلوغو قولدار بیر دؤولت ایدی، شاه، عبادتگاهلار و حتّی عادى شخصلر چوخلو مقداردا قولا مالک ایدیلر، بۆیوک اربابلارین بعضی مولکلهلرینده یوزدن چوخ قول وارایدی. قوللارین چوخو پئشه صاحابی و چوبان ایدیلر."

فیکریمیزجه ژایلین و آفیلیپوفون "هیت ایمپراتورلوغو قولدار بیر دؤولت ایدی" فیکری یالنیشدیر، اونا گۆره کی، یوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی، هیت توپلومونون اساس حیصّه سینی اشتراکی جمعیّتلرین آزاد عضولری تشکیل ائتمیش، اونلارین داخلینده اولدوقجا محکم ابتدایی دئموکراتیک اوصول حاکم اولموش و اونون قایدا قانونلاری و احکامی دقیق شکیلده اجرا اولونموشدور. دئمک بو توپلومو "قولدار توپلوم" آدلاندیرماق اولماز و بئله بیر حکم وئرمک یالنیشدیر. اهالیسینین اساس حیصّه سی آزاد، برابر حقوقا مالک اولان و ابتدایی دئموکراتیک اوصول اساسیندا یاشایان بیر توپلوم قولدارلیق اولایلمز. او جمعیّت و توپلوم قولدار جمعیّت آدلانارکی، قدیم رومدا اولدوغو کیمی، توپلومون اقتصادی محوری، اساس اعتباریله، قول و کۆلەلرین امه گی، ایشی و استثماریه تأمین اولسون، اورادا آزاد و اؤز امه گی ایله یاشایانلار یا اولماسین و یا چوخ آز اولسون و حاکم دایره لرین اساس ثروتی کۆلەلرین ایشیندن تأمین اولسون و قوللار هئچ جور حقوق و آزادلیغا مالک اولماسینلار و یالنیز امتعه کیمی آلینیپ، ساتیلینلار، ملک، ثروت، عاییلە و سایره بو کیمی شیلر صاحابی اولماسینلار. هیت توپلوموندا بو حاللارین هئچ بیرى اولمامیشدیر.

هیت دؤولتی قدرتلی اولموش، بیر سیرا یئرلری اوردو گوجوایله آلمیش و نتیجه ده، طبیعی اولاراق چوخلو حربی اسیرلری اولموش و باشچیلار، شاه، دربار آداملاری، اعیان - اشرافلار، اوردو باشچیلاری، روحانیلر و عبادتگاهلار بو اسیرلرین امه گیندن اؤز مولکلهلری و تورپاقلاریندا فایداالانمیش و حتّی اونلاری آغیر ایشلر گۆرمه گه مجبور ائتمیشلر، حتّی شاید بۆیوک باشلار بو اسیرلری بیرى - بیرینه باغیشلامیش و یا ساتمیشلار. بوتون بونلار اولموش اولسادا، توپلومون قولدار توپلوم اولماسی دئمک دئییلدیر، بو، ایشه محکوم اسیرلر خلاف ایش گؤروب جنایت ائتدیگه، اؤلومه و یا عضولرین کسبله سینه محکوم اولسایدیلاردا، آدم کیمی یاشایاردیلار. "قوللار مال - ثروت صاحابی اولایلر و جریمه اولدوقدا، همین ماللاریندان او جریمه نی وئره دیلر. بونلار آزاد افرادیه ائولنه بیلر و بعضی حاللاردا محکمه ده حاضر اولاییلر، بیر قول ایله بیر آزاد

قادرین آیریلماق ایسته‌دیکده آرواد و اری اؤز اوشاقلاری و ماللارینی اؤز آرالاریندا بۆلریدیلر.^۱ آیا یالنیز ایشله‌مه‌گه مجبور اولان بئله اینسانلار کۆله و آزیلقدا اولان بو شخصلرین یاشادیقلاری جمعیته قولدارلیق توپلومو دئمک دوغرو دورمو؟

دئمک ژ.ایلین و آ.فیلیپوف سول فیکیرلر و چوخ احتمال ایستالینیزمین تأثیری آلتیندا قالاراق، غیر - واقعی و غیر - علمی شکیلده، هیت دؤولتینی قولدار بیر دؤولت آدلاندیرمیشلار. هیت توپلوموندا حاکم دایره‌لر، اعیان - اشرافلار، آزاد اینسانلار و ایشله‌مه‌گه مجبور عده‌دن علاوه، باشقا بیر استثمار اولونان صنیف و اجتماعی لای‌دا وارایدی کی، اونلار "هیپار - Hippar" لار دئیریدیلر. چوخ احتمال بو آد هیت حکومتی طرفیندن فتح اولونموش ایالت، ولایت و اۆلکه‌لرین او اهاالیسینه وئرلمیش ایدی کی، اونلاری هیت شاهی و حاکم دایره‌لرینین خیرینه ایشله‌مک اوچون هیت حکومتی اراضیسینه گتیره‌ردیلر. "هیپارلار" ایجباری حالدا عسگرلیک ائدریدیلر. گۆرۈندوگو کیمی، هیپارلار اشتراکی آزاد جمعیته‌لره یاخین و اونلار اوخشارایدیلر.

آغیر ایللر و قحطلیک گۆنلرینده آزاد اولان هیت اینسانلارینین اۆزلری‌ده، یشمک و حیات تأمیناتی مقابلینده باشقاسینین حاکمیتی و آغالیغی آلتینا گیرر و یا اوشاقلارینی پوللولار ساتا بیلریدیلر. بو شرایط تدریج‌له جمعیته صنیفلی توپلوما دوغرو آپاراردی.

دئمک هیت توپلومو اساساً آزاد اینسانلاردان یارانمیش بیر جمعیته‌ایدی و عینی زاماندا اورادا استثمار اولونان صنیفلر و اجتماعی لایلاردا وارایدی.

□ □ □

سیاسی قورولوش

هیت ایمپراتورلوغونون باشیندا "گۆنش" آدلانان "بۆیوک شاه" دایاناردی. بو شاه او زامانلار قوتتی - لوللوبی و حتّی ماننا - ماد ائللری و قبیله‌لری داخلینده اولدوغو کیمی، شاه - کاهین اولموشدور، یعنی او دینی مراسیم و بایراملاری‌دا رهبرلیک ائدردی، عینی زاماندا بو شاه اوردونون باش قوماندانی، اجراییه قوه‌سینین صدری و باش قاضی‌ایدی. شاه اۆلدوکدن سونرا، آلاهلار سیراسینا کئچردی.

شاهین بو قدرتینه باخمایاراق، اکثر قدیم تورک ائللرینده اولدوغو کیمی، انون قدرتی "پانک - Pank" (جماعت - کوتله معناسیندا) هیأتی، مجلسی واسطه‌سیله محدودلاشاردی. "پانک"ین عضولرینین چوخو دۆیوشچولردن، شاهین اوغلانلاری و قارداشلاریندان عبارت اولاردی. زامان کئچدیکجه "پانک" اۆزونون دئموکراتیک خصوصیتی ایتیره‌رک، اشرافی بیر شورا یا چئوریلیر، لاکین یشنه‌ده "پانک" شاهین ایشلرینه نظارت ائدر، "پانک"ین قراری اولمادان شاه عایيله عضولریندن بیرینی اۆلدوره بیلمزدی، عینی زاماندا شاه "پانک"ین نظرینه یشنی دن باخابیلردی.

*

دئمک هیت حکومتینن سیاسی قورولوشو "پانک" واسطه سیله محدودلاشان شاهلیق سیستمی ایدی کی، زامان کئچدیکجه "پانک" اؤز اهمیتی ایتیرمیشدیر.

مصرین عکسینه اولاراق، آنادولونون طبیعی، اقتصادی، سووارما، زراعت و سایره شرایطی ائله ایدی کی، بورادا تام مرکزشمیش بیر حکومت یارانا بیلمیردی، بوناگۆرده هیت حکومتینن بعضی منطقهلری اقتصادی جهتدن مستقل ایدیلر. دئمک هیت دؤولتی مختلف ایالتلره بۆلور و هر بیرینین یئرلی حاکمی، حکمرانی اولاردی، بو حاکملر، معمولاً، شاهین عایيله سیندن سئچیلر و اولدوقلاری محیطده "شاه" آدلانلاردیلار.

هیت ایمپراتورلوغونون مرز لرینده هیت حکومتی واسطه سیله حمایت اولونان اۆلکه لر واریدی کی، اولنارین علاقهلری شاهيله باغلانمیش قراردادلارلا معین لشردی. بو قراردادلاردا اولنارین مرکزی حکومت وئره جکلری عسگرلر، محاربه غنیمت لریندن پایالاری، تجارت حق لری، باشقا اۆلکه لرله سیاسی علاقهلری گۆسته ریلردی. مرکزی شاه طرفیندن حمایت اولونان بو اطراف اراضی حاکملری، هیت حکومتینه تابع اولمایان قونشولارین زیانینا اولاراق، محاربه یه ال آتیب اؤز تورپاقلارینی گئنیشلندیره بیلر دیلر، یعنی سومرلرده اولدوغو کیمی، شهر - دؤولت ایدیلر.

بۆیوک شاهین قدرتی "آریننا - Arinna" و "نئریک - Nerik" کیمی مقدس شهرلری ده احاطه ائدردی کی، بیر نۆوع مختار ایدیلر.

کند منطقه لرینده اداری و محکمه مسئله لری اشتراکی جمعیتلرین آغ ساققاللار شوراسینین الینده اولاردی. □ □ □

هیت حکومتی زیرووده

م. ق ۱۵ - نجی عصرین سونلاریندان هیت حکومتی گوجلنه نیر و سلاح گوجوایله تورپاقلارینی گئنیشلندیریر. م. ق ۱۵ - نجی یوز ایلیکده آت بئجرن "هورریت - Hurrit" لر بین النهرینین شمالی بوگونکو سوریه اراضیسینین شمالیندا کیچیک دؤولتلر یارادیلار. بو کیچیک دؤولتلرین اراضیسینه "میتانی - Mitanni" دئییلیردی. میتانی اراضیسینده یاشایانلار "هورری" لرده دئییلیمیشدیر. هورریلر و یا میتانی لر او زامان یاخین شرقده اؤنملی قوه اولموش و اراضیلری اورمو گۆلونون جنوبغرینه قدر اوزانمیشدیر و بحث ائتدیگیمیز بو دؤورده قدرتلی دؤولتلری واریدی. بو دؤورده مصر حکومتی ده قدرتلی ایدی و فلسطین و فراتین شمالی اراضیسینه قدر توتوموشدو.

م. ق ۱۵ - نجی یوز ایلیگین سونلاریندان میتانی و مصر حکومتلری ضعیفله ییر و بو زامانلار آسوریلر استقلال الله ائدیلر. میتانی نین باش کندی "واشوقانی - Vasuganni" شهرینده عصیان اولور، شاه اولماق اوچون دیدیشمه گئدیر، مصرده عینی وضعیت قاباغا گلیر و مصر پارچالانیر. بو وضعیتدن استفاده ائدن باجاریقلی و سیاستمدار هیت شاهی "سوپپیلولیوما - Suppiliuma"، سلاح گوجوایله دئییل، سیاست و مذاکره ایله هیت حکومتین اعتبار و قدرتی یوکسلتدی و اونو یاخین

شرقی ان قدرتلی دۆولتی حالینا سالدی.

"سوپی لولیوما" فرات چایینی کئچیب میتانیلرین باش کندی "واشوقانی" شهرینی توتوب ویران ائتدی. میتانی اۆلکه سینی شورش بورودو و شاهی "ماتتی وازا - Maltivaza" کاسسیلرین یانینا قاچدی، لاکین استقبال اولمادیغی اوچون قاییدیب، "سوپی لولیوما" نین یانینا گلدی. هیت شاهی اۆز قیزی نین همین میتانی شاهی "ماتتی وازا" یا وئردی و او یشنه ده میتانی شاهی اولاراق قالدی، آنجاق بو دفعه هیت حکومتینه تابع اولدو، "ماتتی وازا" دا هیت شاهینین یوکسک لیگینی رسمی تانیدی. هیت شاهزاده لری بوگونکو سوریه نین شمالی، یعنی میتانی اراضیسی اولموش "خالپا - Xalpa" و "کارکمیش - Karkmis" اراضیسی نین اۆز حاکمیتلری آلتینا آلدیلار. داها سونرا هیت شاهی سوریه و فینیقیه حاکملرینی مصره قارشی تحریک ائتدی و اونلار فرعون قارشی دؤیوشدولر. مصر حکومتی سوریه و فینیقیه ده اولان مستملکه لرینی الدن وئردی و هیت حکومتی اوندان فایدالانندی و سوریه ایله فینیقیه نین کچیک دۆولتلری تدریجیه هیت ایمپراتورلوغو نفوذو آلتینا کئچدیلر.

"سوپی لولیوما" سیاسی یول ایله مصری ده اله کئچیرتمک ایسته ییردی، بو مقصد اوچون هیت شاهزاده لرینین بیرینی دیدیشمیش مصر فرعونلارینین بیرینین دول آروادیه ائولنمه گه تشویق ائتدی، تا مصری ده میتانی کیمی سیاستله اله کئچیرتسین، لاکین اوغورلو اولمادی. بئله لیکله هیت حکومتی یاخین شرقده ان قدرتلی حکومت اولدو و اۆزونون ان قدرتلی دؤورونو کئچیرتدی. هیت ایمپراتورلوغونون بو قدرتلی دؤورو اوزون سورمه دی. "سوپی لولیوما" نین اوغلو "ایکینجی مورسیل - Mursil" قارادنیز ساحیللرینده کی، "کاسک" لارلا مبارزه ائتدی و م.ق. ۱۴ - نجو عصرین سونلاریندا هیت حکومتیه مصر فرعونو "ایکینجی رامسس" آراسیندا دؤیوشلر باشلادی و مصر سوریه باره ده کی قدیم اذعالارینی تازالادی. مصرلیلر م.ق. ۱۳۱۲ - نجی ایله ده "کادش - Kades" محاربه سینده مغلوب اولدولار. بو، هیت حکومتین سون غلبه سی ایدی. ایکینجی مورسیلین اوغلو "اوچونجو هاتوسیل - Hattusil" زامانیندا هیت درباریندا دیدیشمه اولور و حکومت ضعیفله ییر. اوچونجو هاتوسیل دفاعی سیاست یورودور، او هم "کاسک" لار، هم مصرلیلر، همده تازا دیرچلن آسوریلرله سیاسی داورانیردی. بو دؤوردن هیت ایمپراتورلوغو جدی شکیده ضعیفله ییر. □ □ □

هیت مدنیتی

هیت حکومتینن ایفباسی اۆللر هیروقلیف، سونرالاریسه میخی ایدی. اونلار اۆز التصاقی دیللرینده یازاردیلار. هیت خلقینین چئشیدلی آلاهلاری واریدی، او جمله دن بوتون التصاقی دیلی خلقلرده اولدوغو کیمی، "بؤیوک آنا" آلاهی، توفان و قاسیرغا آلاهی "تئلپی نو - Telepinu" سونونجو آلاه طبیعتین یارادان قوه لرینین آلاهی ایدی. عمومیتله هیت خلقین دینی گؤروشلری طبیعت قوه لرینه تاینماق ایدی، یعنی بیر نوع شامانیزم ایدی. هیت خلقین دینی تصوّرلری سومرو اککد دینی تصوّرلری نفوذو آلتیندا اولدوغوندا بعضی بابل آلاهلارینی دا تاپیناردیلار، عوضینده

هیت خلقینین دینی تصوّرلری یونان دینی تصوّرلرینه تأثیر ائتدی. بایبل - اککد دینی تصوّرلری تأثیرینده توفان آلاهی "تثسوب" - Tesub و دا قبول ائتدیلرکی، بیر دؤیوشجو شکلینده ایدی. هیت خلقی بارهده بو دئدیکلریمیزدن آشاغیداکی نتیجه‌لری چیخارتماق اولار:

۱ - بایبل حکومتی کیمی قدرتلی بیر حکومت غلبه چالان "هیت" دؤولتینین اوزون ایللر اوندان اول یارانماسی و "هیت" خلقینین نچه یوز ایل اوندان قاباق، تقریباً م.ق اوچونجو مین ایللیگین || یاریسی و سونلاریندا غربی آنادولویا گلهمه‌سی و اورادا مدنیت و حکومت یاراتماغا باشلامالاری علم عالمینه تقریباً قطعی دیر.

۲ - سومثرلر و ایلاملاردان سونرا، بو گونه قدر تاریخه معلوم اولدوغو اوزره، "هیت" لر یاخین شرق منطقه‌سینین شمالغربی - مرمره و آرالیق دنیزینین شرقی، یعنی غربی آنادولونون ایلک ایسناسنلاری، دؤولت و مدنیت یاردانلاری اولموشلار. یونانیلار سونرالار آنادولو ساحیللرینده پیادا اولوب ایره‌لی له‌میشلر.

[ش - ۶] دؤیوشجو شکلینده اولان بؤیوک "هیت" آلاهی "تثسوب"، "هاتوسا" داروازالارینین بیریندن قاباری بیر ناخیش

۳ - یوخاریدا گؤستردیگیمیز کیمی، سومثرلر و ایلاملار تک، "هیت" لرده تورک دیللی اولموش و بوگونکو آنادولونون شاید ایلک ساکینلرینی تشکیل ائتمیشلر. دئمک آنادولونون بیرینجی ساکینلری یونانیلار و یا باشقا هند - آوروپایی دیللی خلقلر اولمامیش، بلکه تورکلرین اولو بابالاری اولموش و ایلک دؤولت و مدنیتی ده بورادا اونلاریارتمیشلار.

بو حکومت مین ایل دوام ائتدیکدن سونرا آسوری حکومتی طرفیندن آزادان آپاریلیمیشدیر. میلادی اون بیرینجی یوز ایللیکده اورتا آسیا تورکلرینین - اوغوزلارین آخینی ایتیردیکلری حاکمیتی اونلارا قایتارمیش و اونلاری تورک - تاتار یولیه گئتمه‌گه وادار ائتمیشدیر.

بو سببلره گؤرهده علی پاشانین نقل ائتدیگی تورک عالیم‌لرینین فیکریله راضیلاشماق اولار. او یازمیشدیر: "میلاددان ۱۸۰۰ ایل اول بین‌النهرین و آنادولودا "هیت" ایسمپراتورلوغو قورولدو. بوگونکو تورکلرین بؤیوک افتخارلاریندان بیرى اوندان عبارتدیرکی، او قوما منسوبدورلار. □□□"

۵- کاسسیلر

کاسسیلرین یاشادیغی منطقه بوگونکو لرستان ولایتی ایدی. بو یئرلر ایلاملارین یاشادیغی یئرلرده آخان چایلارین شمالی حیصه لری نین دره لری دیر. کاسسیلرین م.ق || امین ایلیکده یاشامیش شاهلارینین کتیبه لری "اککد" دیلینده اولان آسوری و بابیل متنلرینده قالمیش خصوصی آدلاری، دیللریندن الده ائدیلمیش بیر سیرا کلمه لر گؤستریر کی، بو خلق ایلاملارا یاخین اولموش و "ایلام دیلینه یاخین اولان بیر دیلده دانشارمیشلار"^۱ کاسسیلر قدیم ایرانین غرب اراضیسینده یاشامیش التصاقی دیللی خلقلرین بیر کیمی، اراضی جهندن ایلاملارلا قوتتی - لوللو بیلر - سونراکی مادلار آراسیندا فاصله و رابطه اولدوغو کیمی، دیل و مدنیت جهندن ده بو ایکی خلقی بیر - بیرینه باغلامیشدیر. بو مسئله یه اشاره ائدن بؤیوک ماد تاریخی اوزمانی ا.م دیاکونوف یازمیشدیر:

"قطعی اولاراق مادین دها جنوب منطقه لرله یاخین علاقه سی اولموشدور، خصوصیه اسکی زاماندا کی، گؤروندوگو کیمی، او اولکهنین اها لیسینین "کاسسی" لرو ایلاملارلا قومیت و دیل جهندن یاخینلیغی واریدی."^۲

"علاوه ائتمک لازیم دیر کی، کاسسیلر و او بیر دیلیق قبیله لرکی، هر حالدا م.ق || مین ایلیکده ماد و ایلام سرحدلرینده یاشاییردیلا، احتمال دیل جهندن ایلاملارا یاخین ایدیلر."^۳

یاشادیقلاری اراضینین ایلاملارلا قونشولوغو، دیللرینین یاخینلیغی و شاهلارینا عاید کتیبه لرین م.ق || امین ایلیکده عاید اولماسی گؤستریر کی، بو خلق م.ق || امین ایلیگین اوللری و اورتالاریندان بو اراضیده یاشامیشلارکی، مین ایل سونرا او مدنیتی قورا بیلیمیشلر. بو تاریخ ایلاملارین منطقه میزه گلمه سی تاریخینه یاخیندیر. بو تاریخی واقعیتلر گؤستریر کی، کاسسیلر ایلاملارین اورتا آسیادان اولموش آخینلاریندان آیریلب لرستاندا قالمیش ائللریندن میدانا گلمیشلر. کاسسیلرین ایلاملاردان آیریلب قالمالاری بیرده اونا گؤره دوزگون فیکیر نظره گلیر کی، کاسسیلرین اورتا آسیادان خصوصی بیر آخین اولاراق ایلاملاردان سونرا منطقه میزه گلمه سینی تاریخ گؤستریر.

داغلیق لرستان منطقه سینده یاشامیش کاسسیلر حیواندارلیقلا یاشامیشلار و سونرالار آریایی خلقلرین بو یئرله گلمه سی نتیجه سینده لرستانین جنوب شرقینده یاشامیش بیر سیرا کاسسی طایفالارینین دیللی التصاقی لیکدن آریایی دیلینه چئوریلیمیشدیر. بعضی تاریخ تدقیقاتچیلاری

۱- ماد تاریخی، ص ۱۲۰.

۲- ماد تاریخی، ص ۹۱.

۳- ماد تاریخی، ص ۱۰۰.

گوستریرلرکی، آتین اهلی لشدیرمه سی و حمل - نقل وسیله سی ائتمه سی کاسسیلره عایدیدیر. بونادا اشاره ائتمک ضروریدیرکی، قباقلار بیر سیرا عالیملر کاسسیلری هند - آوروپا خلقلریندن حساب ائدیردیلر، لاکین داها سونرالارین قازیتیلاری و تحقیقاتی بونون عکسینی گوستریشدیر، یعنی ثابت ائتمیشدیرکی، کاسسیلر ایلاملار یاخین و التصاقی دیللی اولموشلار.

تاریخ چیلرین فیکرینجه کاسسیلرین شاهلار سولاله سی "قانداش" آدلی باشچی طرفیندن یارانمیشدیر. بو شخص بابیل شاهلی "حمورابینین" اوغلو "سامسوئیلونی" زامانیندا کاسسیلرین شاهلی اولموشدور. سامسوئیلونی م.ق. ۱۷۵۰ - نجی ایله شاه اولموشدور، بو بابیل شاهینین سلطنتینین دو قوزونجو ایلینده، م.ق. ۱۷۴۱ - نجی ایله کاسسیلرله بابیللرلر آراسیندا محاربه اولموشدور. کاسسی شاهلاری سولاله سینین اؤنملی شاهلاری و سلطنت ایللری بونلاردیر:

- ۱ - قانداش. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق. ۱۷۴۱ - نجی ایلدن ۱۷۲۶ - نجی ایله قدر.
- ۲ - یویوک آقوم. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق. ۱۷۲۵ - نجی ایلدن ۱۷۰۴ - نجی ایله قدر.
- ۳ - اکاش تی لاش. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق. ۱۷۰۴ - نجی ایلدن ۱۶۸۳ - نجی ایله قدر.
- ۴ - اوشی. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق. ۱۶۸۲ - نجی ایلدن ۱۶۷۴ - نجی ایله قدر.
- ۵ - آبی راتاش - Abirattas. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق. ۱۷ - نجی عصرین اورتالاری.
- ۶ - اورشی قورماش - Ursigurumas. تقریبی شاهلیق ایللری م.ق. ۱۷ - نجی عصرین سونلاری.
- ۷ - آقوم. لقبی "کاک رئمئی - Kokreme" (قیلینج). اورشی قوروماشین اوغلوایدی. تقریبی شاهلیق

ایللری م.ق. ۱۵۹۵ - نجی ایل هیت دؤولتینین بابیله هجوم ائتدیگی و حامورابی سولاله سینین سقوط ائتدیگی ایل.

"آقوم" دان قالان کتیبه ده او اوزونو "آلاهین ایشیقلی خلقی"، کاسسیلر، اککدرلر، بابیل، پادان - Dadan، آمان و "عاغلیسز قوتتیلرین" شاهلی آدلاندیریر. آقوم "هیت" شاهینین بابیلدن آپاردیغی بابیل هئیکل لرینی بابیله قایتاردی.

شاید "هیت" حکومتی بابیلی توتوب، تالایب، حمورابی سولاله سینین ضعیفله دندن سونرا، کاسسیلرین شاهلی همین آقوم بابیلی توتوموش و اورادا کاسسیلر سولاله سینین (بابیلین III سولاله سینین) یاراتمیشدیر. کاسسیلرین بابیله کی بو سولاله سی م.ق. ۱۱۸۵ - نجی ایله [دیاکونوفون فیکرینجه ایسه تقریباً م.ق. ۱۱۷۱ - نجی ایله] آرادان گئتمیشدیر.

قید: پیرناین فیکرینجه کاسسیلر م.ق. ۱۷۶۰ - نجی ایله بابیلی توتوب حمورابی سولاله سینین آرادان آپارمیش و م.ق. ۱۱۸۵ - نجی ایله قدر [دیاکونوفا گؤره م.ق. ۱۱۷۱ - نجی ایل] اورادا III بابیل سولاله سی - کاسسیلر سولاله سینین تشکیل ائتمیشلر. لاکین ام دیاکونوف بو فیکر ده دیرکی، "هیت" دؤولتی م.ق. ۱۵۹۵ - نجی ایله بابیله غلبه چالیر و او حکومت ضعیفله ییر و بوندان سونرا II آقوم بابیلی توتور و بورادا III بابیل سولاله سینین - کاسسیلر سولاله سینین تشکیل ائدیر. دئمک

دیاکونوفون فیکرینجه بابیلین III سولاله‌سینین بابیلده حاکمیتی م.ق. ۱۱۷۱ - ۱۵۹۵ - نجی ایللر فاصله‌سینده، یعنی ۴۲۴ ایل دوام ائتمیشدیر، حالبوکی، پیرنیانین فیکرینجه بابیلده کاسسیلرین حاکمیتی ۵۷۵ ایل [۱۱۸۵ - ۱۷۶۰] دوام ائتمیشدیر. بو ایکی رقم آراسیندا (۴۲۴ و ۵۷۵) ۱۵۱ ایل فرق واردیر. بو ایکی فیکرین هانسینین دوزگون و حقیقته او یغون اولماسی باره‌ده بیز هله‌لیک قطعی فیکیر دئییه بیلیمه‌ریک.

کاسسیلر بابیلده حاکمیتلرینین اوللرینده اوژ و وطنلریله علاقه‌لرینی قیرمامیشدی‌لار، بونا‌گوره‌ده میلی واریقلارینی ساخلامیشدی‌لار، لاکین سونرالار بو علاقه ضعیفله‌ییب آرادان گئتدی و اوژلری‌ده گؤستریدیگیمیز تاریخده آرادان گئتدی‌لر. □ □ □

□ کاسسیلرین دیلی

دفعه‌لرله قید ائتمیشیک کی، کاسسیلرده "آسیانی" خلقلردن بیر و دیل‌لری التصاقی اولموشدور. بونا‌گوره‌ده کاسسیلرین دیلی بیر طرفدن جنوب قونشولاری - ایلاملار، دیگر طرفدن ایسه شمال قونشولاری - قوتتی - لوللوییلرین دیلی ایله یاخین‌ایدی، بوا‌یسه، دفعه‌لرله گؤستریدیگیمیز کیمی، اونلارین کؤک و ائتنیک خصوصیتلریله علاقه‌دار‌ایدی، یعنی کاسسیلر و قوتتی - لوللوییلر سومتر و یا ایلام ائللرینین اورتا آسیادان، آذربایجان و زاقروس داغلارینین ایکی طرفی ایله عراق و خوزستانا کؤچدوکلری زامانلار اونلاردان آیریلیب بو یئرلرده قالان و چوخ احتمال ایلاملاردان قالان ائل و اوبالاردان میدانا گل‌میش‌ایدیلر، بونا‌گوره‌ده دیل‌لری بیر - بیرینه یاخین‌ایدی. ا.م. دیاکونوف بو باره‌ده یازی‌ر:

"ایکی قومی قوروپ (کاسسی و قوتتی) دیل جهتدن معین قدر یاخین اولموشلار کاسسی دیلینه خاص اولان A^{a} (ش - آش) شکیلچیسینی قوتتی دیلینه مخصوص اولموش U^{a} - E^{a} (اوش - ئش) شکیلچیسيله مقایسه ائدین.^۱

کاسسیلرله ایلاملارین دا دیل‌لرینده لئکسیک و صرف جهتدن یاخین لیقلار نظره چارپیر. مثلاً کاسسی دیلینده $\text{a} = (\text{a})$ "ش" شکیلچیسو اوچونجو شخص تک علامتی‌ایمیش، ایلاملاردادا عینی شکیلده‌ایدی. مثلاً $\text{Hutta} + \text{a} =$ "ائتدی"، $\text{Tiri} + \text{a} =$ "دئدی"، $\text{Talla} + \text{a} =$ "یازدی"، $\text{Alpiu} + \text{a} =$ "توت چک".^۲

آیا کاسسی دیلینین چاغداشی تورک دیل‌لریله‌ده علاقه‌سی اولموشدورمو؟ کاسسی دیلی نقطه نظرده کاسسی شاهلارینین بیر چوخونون، ائله‌جه‌ده کاسسی آلا‌ه‌لارینین بعضی‌سینین آدی دقته لایق‌دیر. بو آدلار عمومیتله "آش" (داش - تاش - یاش - ماش) هئجاسیله بیتن

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۲۵.

۲ - باخ: ماد تاریخی، ص ۱۲۵ و ۴۷۱.

آدلاردیر. کاسسیلرین شاه آدلاریندان: قانداش - کاش تی لیاش - آبی راتاش - نازی ماراتاش - اورشی قوروماش. آلاهلارین آدلاریندان: اوبریاش - بوریاش - ماراتاش.

کاسسی دیلینده "آش" شکیلچیسيله بیتن بو چشیدلی آدلار بیر طرفدن "قوتتی" شاهلارینین بعضیسینین آدی، دیگر طرفدن ایسه مختلف قدیم و چاغداش تورک خلقلرینین بعضی آدلارینی خاطرلادیر. یشرینده گۆره جه ییک کی، قوتتیلرین بابیلده سلطنت ائتمیش شاهلارینین بیر نئچه سینین آدی "وش - آش - ئش" هئجالاريله بیتمیشدیر: اینقه شوش - یارلاقاش - ائلولومئش - اینی ماباگئش. مختلف قدیم و چاغداش تورک خلقلرینین آدلاریندان:

۱ - توختامیش خان (امیرتیمور زامانی "قیزیل اوردو" حکومتینین شاهی)

۲ - تیمورتاش - مهتاش (ایران تورکلرینین آدلاریندان)

۳ - دئنگ تاش (چاغداش قیبریس تورکلرینین رهبری)

معنا جهتینی نظره آلمادان خصوصی آدلاردا اولان بو اوخشارلیق قوتتی و کاسسی دیللرینه

تورک دیللرینین یاخین لیغینی گۆستره ن عامیللردن بیریدیر. □ □ □

□ کاسسیلرین مدنیتی

کاسسیلرین یاشامیش اولدوغو بوگونکو لرستان دان چوخلو مفرغدن قایریلمیش وسایط الده ائدیلمیشدیر کی، تأسفله ۱۹۲۰ - ۱۹۳۰ - نجی ایللرده اولموش وحشی جه سینه فازیتتی لاردا آزادان گئتمیش و یا آوروپایا آپاریلمیشدیر. بو اثر لر م.ق II مین ایللیگین اورتالارینا عاید دیر. کاسسی مدنیتیندن آت بهری، نوختا، اسلحه، زینت و ساییطی، دینی مراسیمه عاید اولان مختلف شئیر الده ائدیلمیشدیر. قدیم کاسسی مدنیتیندن الده ائدیلمیش آرابا و اونا لازیم اولان مختلف وسایط عمومیتله یاخین شرق و خصوصيله سومئر وساییطی ايله عینی نؤوع و شکیل دندیر، بو ایسه اونلارین واحد بیر مدنیه مالک اولدوغونو گۆستریر. لرستان دان الده ائدیلمیش مفرغ وسایطین بؤیوک حیصه سی مرکب زینت و ساییطی، سئحر - جادو و آلاهلارلا علاقه دار قریبه ناخیشلی وسایطدیر. بو وسایط داغ کئچجیسی، پلنگ، آسلان، اؤکوز، آت، قارتال باشی، آت قولاغی، بالیق قانادی و سایره نین شکیللرله ناخیشلانمیشدیر. بوتون بونلار ایسه کاسسی صنعتکارلارینین اؤز ایشلرینده مهارتی و بو حیوانلاری دقیق تانیماقلارینی گۆستریر.

کاسسیلرین ده مختلف آلاهلاری اولموشدور. او جمله دن "کاشو" آلاهیینی گۆستر مک اولار کی، کاسسیلرین بابالارینین آلاهی ایدی، هابئله "شمالی" آلاهی ذیره لر آلاهی ایدی، "شومو - Šumu" یشر آلتی اود آلاهی ایدی، "ساخ - Sax" گونش آلاهی، "هوتها = HUTHA" و "اوبریاش (بوریاش)" ایلدیریم و یاغیش آلاهی، "قیدار" - Gidar و "ماراتاش - MARATAŞ" محاربه آلاهلاری و ...

*

کاسسیلرله ایلاملار و او دؤورکو اونلارین قونشو خلقلری اولموش قوتتی - لوللوی - ماننلارین آراسیندا مدنیت بیرلیگی همدە "یانزی" کلمه سینده اؤزونو گۆسته ریر. بو کلمه کاسسیلرده شاهلیق لقبی کیمی ایشلنمیشدیر. عینی زاماندا همین کلمه کاسسیلرین قونشوسو و شمال شرقینده اولموش قوتتی - لوللویلر، گله جک ماد اراضیسی اولاجاق "نامار" و "بیت همیان" دا، هابثله ماننا اراضی سینده، اورمو گؤلونون جنوبوندا اولموش "آلابری - Allabri" منطقه سینده، همچین "وان" گؤلونون جنوبوندا یئرلشمیش "خوبوشکی" منطقه سینده "باشچی"، رهبر و شاه معناسیندا ایشلنمیشدیر. بودا کاسسیلرله قوتتی، لوللوی، ماننا و اورارتولارین دیل و مدنی یاخین لیغینا دلالت ائدن بیر دلیل و فاکتدیر.^۱

□ □ □

□ کاسسیلر یاشادی

کاسسیلر حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا، سیاست میدانی و تاریخ صحنه سیندن چیخدیلار، لاکین بیر خلق اولاراق، اؤز وطنلرینده یاشادیلار. ایلاملاردان بحث ائدرکن گۆستمیشیک کی، اونلارین حکومتی آسوریلر طرفیندن آرادان آپاریلاندان سونرا، بیر خلق کیمی محو اولمادیلار، یاشادیلار و ایلك ایسلام تاریخ چیلری اونلاری "خوزی" خلقی آدلاندیرمیشلار و بوگونده اونلارین نسیللری ایراندا شوش خارا بالارینین اطرافی و عراقدا "مندلی" یه قدر یاشاییرلار و ایراندا کیلار اؤزلرینی اشکانی آدلاندیریرلار. اونلارین دیللی تورکی و آذری دیلینین بیر لهجه سیدیر.

کاسسیلرده ده وضعیت تقریباً عینی شکیلده اولموشدور. لرستانین جنوب شرقیندن نفوذ ائدن هند - آوروپا دیللی لورلار غلبه چالمیش اولسالاردا، بو ولایتین شمال و شمال شرق حیصه سی، بوگونکو همدان و اسدآبادین غرب طرفینده یئرلشن "سونقور" شهری و اونون گئنیش اطرافی کندلری و شاید هله بیزه معلوم اولمایان آیری منطقه لری اهالیسی کاسسیلرین اؤلادی اولاراق، اؤز دیللرینی ساخلامیش و یاشاماقدادیرلار. بیر سیرا آریاچی ایران تاریخ چیلری ایلام و کاسسیلرین بوتون وارلیغینا قیرمیزی قلم چکه رک، اونلارا "پروتولور" اصطلاحی یارادیب، بوگون خوزستاندا یاشایان ایلاملارین اؤلادی و لرستاندا حیات سورن کاسسیلرین نسلی بؤیوک تورک کوتله سینین گۆرمه مزلیگه ووروب، هامی سینی فارس قلمه وئیریر. حالبوکی، اونلار ایلام و کاسسیلر دؤوروندن و اوندان سونرا تاریخ بویو همیشه تورکجه دانیشیمیش و بوگونده آذری تورکجه سینین بیر لهجه سینده ده دانیشیرلار. سونقوز، اورانین اطرافی و عمومیتله کاسسیلرین اؤلادی اولان بو تورکلر بوگون غرب و شمال غرب طرفیندن کوردلر، جنوب شرق طرفیندن لرلار و فارس لار طرفیندن فشارا معروض قالماقدادیرلار.

□ □ □

* ۱ - باخ: ماد تاریخی، ص ۱۲۵.

۶- ھوریلر [میتاننیلر]

بو گونه قدر تاریخه معلوم اولدوغو اوزره ھوریلر م.ق. ۴ و ۳ - نجو مین ایلیکلرده غربی آذربایجانین داغلیق منطقه لرینده، زاقروس داغلارینین شمالی قسمتلی و توروس داغلارینین اونلارا قووشدوغو یئرلرده یاشاییب مدنیت و حکومت قورموشلار. بیز یئرینده ھوریلرین آذربایجانلا ایلگیلی جھتلی و مسئله لریندن دانیشاجاغیق، بورادا بو خلقلین عمومی جھتلی و خصوصیه آذربایجانلا علاقه دار اولما یان جھت لریندن، قدیم یاخین شرق منطقه سی خلقلرینین بیر کیمی، بحث ائده جه ییک.

سون آختاریشلار گؤسته ریر کی، ھورری خلقی م.ق. دؤردونجو مین ایلیگین ایکینجی یاریسیندان، آذربایجانین معلوم اولان ان قدیم ساکینلری کیمی، جنوبی آذربایجانین غربی داغلیق قسمت لرینده، یعنی زاقروس داغلارینین شمالی قسمتی و توروس داغلارینین اونلارا قووشدوغو داغلیق منطقه لرده، داها دقیق دئسک، اورمو گؤلونون غربی، جنوب غربی، قوشچو گه دیگی، سالماس، بؤیوک زاب چایینین سرچشمه توتدوغو داغلیق منطقه، خوی و اورمو گؤلوايله وان گؤلو آراسیندا کی تورپاقلاردا یاشامیشلار. بو اراضیلر م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سونلاری و بیرینجی مین ایلیگین اوللرینده "ناییری" آدلانمیش و اورانین جنوب قسمت لرینده گیلزان خلقی یاشامیشدیر.

تاریخ گؤسته ریر کی، ھوریلرین بؤیوک حیصّه سی م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللرده، هله معلوم

اولمایان سبیلره گۆره، گۆستر دیگیمیز آذربایجانین غربی داغلیق قسملریندن شمال، شمالغرب، جنوبغرب و جنوب قسملرینه مهاجرت ائتمیش و مصره قدر یاییلمیشلار.

بیر سیرا عالیملرین فیکیرینجه اورارتو و هیت خلقلری هورریرلرین آنادولو اراضیسینه کۆچمه سیندن سونرا، اونلاردان یارانمیش خلقلر اولموشلار.

م.ق. اوچونجو مین ایلیگین سونلاری و ایکینجی مین ایلیگین اورتالاریندا هورریرلرین وطنی و اؤلکه سی بو گونکو اورمو گؤلونون جنوب و جنوب غرب قسمتی، یعنی دیاله چایی آخارقاسی اراضیسیندن سوریه قدر اوزانان ترکیه - عراق و سوریه - ترکیه سرحدلری ایدی.

هورریرلر آسیانی خلقلردن اولموش، دیللیری ایسه التقاقی و او زامانکی یاخین شرق منطقه سی خلقلرینن اکثرینن دیللیرینه یاخین و اونلارلا عینی کۆکدن ایدی. بونا گۆرده هورریرلرین دیلی اونلارین شرقینده یاشامیش قوتتی، لوللوی و داها سونرالار ماننا و مادلارین، اونلارین شمالیندا یاشامیش اورارتولارین دیلینه یاخین و بنزرایدی. بو سببه گۆرده م. دیاکونوف یازمیشدیر:

هورری دیلینن اورارتو دیلی ایله یاخین قوهوملوغو وارایدی.^۱

قدیم دؤرون یاخین شرق خلقلریندن دانیشارکن گۆستمیشیککی، هورریرلره احتمال سومر و ایلاملارین اورتا آسیادان گلیب، دربند، آذربایجان و زاقروس داغلارینن شرقی و غربیندن کئچرکن، اونلاردان آیریلیب، بو یئرلرده یورد سالیب قالمیش بعضی ائل، طایفا و اوبالاریندان میدانا گلمیشلر، یادا تاریخه هله لیک معلوم اولمایان اورتا آسیادان گلمیش بیر ائل، سوی بیرلشمه سی و آخینینن نتیجه سیدیر.

هورریرلر م.ق. اوچونجو مین ایلیکده گۆسته ریلن یئرلرده یاشامیش و بوتون قونشو خلقلری ایله سوي داش اولموشلار. بونا گۆرده ا.م. دیاکونوف یازمیشدیر:

هورری، لوللوی، قوتتی و گۆروندوگو کیمی باشقا قبیله لرین ده ایلاملارلا یاخین لیغی وارایدی.^۲ م.ق. اوچونجو مین ایلیگین اوچونجو روبعوندن - م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللردن - بیر یازیلی سند الده ائدیلمیشدیر کی، "اککد" ایفباسیندا و هورری دیلینده دیر. بو سند "اورکیش" و "ناوار" (نامار) منطقه سی، یا خود "دیاله" دره سی هورریرلرین وطنی نین شاه ی اولموش "تیشاری" آدلی شخصدن دیر. دئمک، هورریرلر م.ق. اوچونجو مین ایلیکده غربی آذربایجان اراضیسینده یاشامیش و حکومتلری اولموشدور. بو باره ده آذربایجان تاریخینده گئنیش شکیلده دانیشا جاییق.

هورریرلرین حکومتلری و دؤولتلی باره ده هله لیک گئنیش معلومات یوخدور، آنچاق اونلارین م.ق. ۱۴۵۰ - نجی ایله ده "ساساتار - Sassatar" آدلی حکمرانلیق ائتمیش شاهلارینن دا آدی بللیدیر.

□ □ □

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۹۹.

۲ - ماد تاریخی، ص ۹۹.

هورریرلرین دیلی

هورریرلرین التصاقی دیلی هم دوغو قونشولاری "قوتتی - لوللوبیلر"ین، همده شمال و شمالغرب قونشولاری "هیت"لر و اوراتولارین التصاقی دیلینه یاخین ایدی. هورری دیلینین بوگونه قدر بللی اولموش صرف قایدالاری تقریباً بوتون چاغداش تورک دیللری، او جمله دن آذری دیلی ایله عینی ایدی. بو صرف قایداسی چیخیشلیق حال شکیلچسی "دان" و یتریک حال شکیلچسی "دا"دان عبارتدیر کی، هم هورری، همده چاغداش آذری دیلینده عینی شکیلده اولموشدور، آنجاق آذری دیلینده زامان کئچدیکجه بو شکیلچیلر دیلین آهنگ قانونونا اویاراق، قالین و اینجه اولماق اعتباریله ایکی چشیدلی اولموشدو: "دا- ده"، "دان - دن". هورری دیلیندن آرتیق معلومات الله ائدیلدیکجه بو موقایسه لرده گئنیشله نه جکدیر.

تاریخی فاکتارلار گؤسته ریر کی، "میتاننی - Milanni" لر م.ق. ۱۵ - نجی یوز ایلیگین اوّلرینده یاخین شرق منطقه سینده هم آت بئجر مکده شهرتلمیش، همده سیاسی اوستونلوگه مالک اولاراق بین النهرینین شمالی، هابئله سوریه نین شمالی قسمتلرینده، یعنی بوگونکو عراق - ترکیه و ترکیه - سوریه سرحدلرینده مختلف کیچیک دؤولتلر تشکیل ائتمیشلر. بو ائللر اوّلر "هوریت - Hurrit" لر آدلانمیشلار و م.ق. ۱۵ - نجی یوز ایلیکده دجله نین شمالی اراضیسینین غربینده "خالپا - Xalpa" و "آلالاه - Alalah" دان توتوموش دجله نین شرقینده "نوزی - Nuzi" یه قدر توپلاناراق "میتاننی" آدلانمیشلار.^۱

بو زامان هله تام مستقل اولمامیش آسوریلرده میتاننی لرین منطقه ده اوستونلوگونو رسمی تانییر دیلار. بو زامان میتاننی شاهلاریندان بیرى امر ائتمیشدیر کی، آسوریلرین باش کندی اولموش "آشور" شهریندن قیزیل و گوموشدن قایریلمیش بیر قاپینی گتیر سینلر، تا او "هابور - Habur" چایی کناریندا یئرلشمیش اوّز باش کندی "واشوقاننی - Vasuqanni" شهرینده اوّز سارایینی اونونلا بزه سین.^۲

م.ق. ۱۵ - نجی یوز ایلیگین سونلاریندا میتاننی حکومتی ضعیفله بیر، باش کند "واشوقاننی" ده عصیانلار باش وئیر و شاهلیق اوستونده مبارزه و دؤیوش گئدیر.

بو زامان قدرتلی سیاستچی و باجاریقلی هیت شاهی "سوپپی لولیوما - Suppiluliuma" هیت ایمپراتورلوغونو قوه تلندیریر و بیر سیرا اوّلکهلری توتور، او جمله دن، فرات چایی کئچهرک میتاننی لرین باش کندی "واشوقاننی" شهرینی توتوب ویران ائدیر و میتاننی شاهی "ماتتی وازا - Mattivaza" اولجه کاسسیلرین داخلینه قاچیر، لاکین اورادا یاخشی قارشیلانمادیغیندان، قایدیب،

※

۱ - باخ: ژابلین و آفیلیپوف. ص ۲۰۹.

۲ - باخ: پنه اورایا.

هیت شاهینا تسلیم اولور. هیت شاهی "سویی لولیوما" اؤز قیزی "ماتی وازا" یا وئری و میتانی لری هیت حکومتی حمایه سی آلتینا آلیر، میتانی شاهی دا هیت شاهینین یوکسک لیک و بویوکلوگونو رسمی تانییر. بو تاریخدن میتانی حکومتی "هیت" حکومتینه تابع اولور.^۱

م.ق. ۱۴ - ۱۳ - ۱۲ - نجی یوز ایلیکلرده ایلاملارین داخلینده هورریلردن یاشامیش و حتی حاکمیت دستگاهیندا اولوب شاهلیق مقامینا قدر یوکسلمیشلر. مثلاً "هورپاتیل - Hurpatila" عایله سینین گؤستریم اولار کی، آد و سس قورولوشو باخمیندان "هورری" کلمه سینه یاخین و اوندان مشتقدیر.^۲ بیلدیگیمیز کیمی م.ق. ایکینجی مین ایلیگین اؤللی و اورتالاریندان اورمو گؤلونون غرب و جنوب غرب قسمتینده یاشامیش هورریلرین یئرینی "گیلزان" لار توتوموشلار، یوخاریدادا گؤردوک کی سوریه اراضیسینده حکومتلری اولموش "هورریلر" مغلوب اولاراق "هیت" حکومتینه تابع اولورلار. بونلاردان نتیجه چیخاردیب دئیمک اولار کی، او زامانلار و یا اوندان سونلار هورریلرین معین ائل و قبیله لری، هله لیک بیزه معلوم اولمایان سبب یا سببلره گؤره، جنوبا، ایلاملارین دیارینا کؤچوب، اورادا یاشامیش، آد و بعضی خصوصیتلرینی ده ساخلامیشلار. □ □ □

هورریلرین مدنیت و هنری

اسکی تاریخ متخصصلری گؤستریرلر کی، هورریلر یوکسک مدنیت مالک اولموش و اونوندا نتیجه سینده م.ق. ایکینجی مین ایلیگین اورتالاری و ایکینجی یاریسیندا او دؤورده اولدوقجا یوکسک و میثلسیز هنر و اینجه صنعت مالک اولموش و یاخین شرقین بوتون خلقلری، خصوصیه التصاقی دیللی و بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی ماد و خزرین جنوب و غرب ساحیللری خلقلرین هنرینه جدی شکیلده تأثیر گؤستریمیشدیر. بو تأثیر مختلف خلقلرین هنرینده نظره چارپان اوخشارلیق، اوسلوب و موضوع یاخین لیکلاری ایله ثبوت ائدیلیر. مثلاً پروفئسور "دایسون" یئرینده گؤره جه گیمیز، حسنلنون دنیا شهرتلی قیزیل جامینین یارانماسیندا، هورری مدنیتی نین تأثیرینی گؤستره رک یازمیشدیر:

"...بو پیاله نین هورری قوملارینین عقیده، فیکیر و عادت - عنعنه لری طرز ایله یاخیندان ایلگسی اولموشدور و بونا گؤره ده بو پیاله نین قایریلماسی زامانی اوچون داها اسکی تاریخی نظره آماق لازیمدیر. ایرانین شمال غرب منطقه لریندن بیر اولان حسنلو پیاله سینین قایریلدیغی بو منطقه ده (اورمو گؤلونون جنوب غربی. م.) هورری قوملاری هنرینین نفوذونو اینکار ائتمه گه خصوصی بیر دلیل یوخدور. بو قوملارین عقیده لری، فیکیرلری، ائله جه ده هنرینین نفوذ و اوزون مدت سوره سینده، یعنی م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سونلاریندان بیرینجی مین ایلیگین اؤللی رینه قدر، بو

۱ - باخ: یثنه اورایا، ص ۲۱۰.

۲ - باخ: ایلاملارین تاریخ و مدنیتی. ص ۱۹.

منطقه‌نین هنر و اینجه صنعت مکتبلرینده تأثیر ائتمیش و بونون شاهدلری و مدرکلری مؤوجوددور.^۱ هوررلرین بو یوکسک کیفیتلی هنر و اینجه صنعتی چوخلو اثرلر اؤزوندن یادگار قویموشدور. بو اثرلرین بیرى "کرکوک" قازیتیلاریندان الده ائدیلیمیش اوستوانه شکلینده اولان مؤهورلردیر کی، ناخیش باخیمیندان خصوصی سبک و مئتودا مالکدیر. هورری هنر و اینجه صنعتینین یوکسک سویه‌لی اولماسی اونون تکجه منطقه‌نین التصاقی دیللی خلقلری دئییل، بلکه بوتون یاخین شرق و قفقاز خلقلری هنری و اینجه صنعتینه تأثیر و نفوذ ائتمه‌سینه سبب اولموشدور. عزت‌الله نگهبان بو باره‌ده یازمیشدیر:

بین‌النهرینین شمالینداکی هورری توپلومو "خابور" دره‌سینده چوخلو اثرلر یاراداراق یادگار قویموشدور. بونلارین ان اهمیتلیسی اوستوانه شکلینده مؤهورلرین قایریلماسیدیر کی، ناخیش باخیمیندان خصوصی سبک و اولوب مالکدیر و اونلارین چوخلو نوعلاری "کرکوک" و "نوزی" قازیتیلاریندا تاپلمیشدیر.

نظره گلن هوررلرین بیر دسته‌سی اؤز اصلی وطنلرینده هنر و صنعت ساحه‌سینده دقته لایق ترقی و اینکیشافا نایل اولموش و اونو نسبتاً آرام اولان و سونرالار ماننلار، مادلار، اوراتولار و آسورلرین حاکمیت ائتدیکلری جنوبی قفقاز، شمالی بین‌النهرین، ایرانین شمالی و ترکیه‌نین شرقی منطقه‌لرینده یایدیلار. نؤوبتله بو منطقه‌ده آغالیق ائتمیش بو قوملارین هامیسی، هورری هنرینین کؤلگه سالدیغی بو تورپاقلاردا هورری هنرینین نفوذو آلتیندا اولموشلار.^۲

دئمک، هوررلرین هنر و اینجه صنعتی اینکیشاف ائتمیش، اینجه، ظریف و گؤزل اولدوغو اوچون اؤز دؤورو اولموش م.ق. ایکینجی مین ایلیگیین ایکینجی یاریسیندا، اوندان قاباق و اوندان سونرا م.ق. بیرینجی مین ایلیگیین ایلک یوز ایلیکلرینده یاخین شرق منطقه‌سی، او جمله‌دن بو گونکو ایرانین ایلک مدنیت مرکزی اولموش غربی، مرکزی و خزرین جنوب تورپاقلاریندا یاشامیش التصاقی دیللی خلقلرین مدنیتینه جدی تأثیر گؤستمیشدیر. بونوندا اهمیتلی سببلریندن بیرى اوندان عبارت اولموشدور کی، هوررلرین ائتنیک خصوصیتی و کؤکو بو گونکو ایرانین گؤستر دیگیمیز اراضیسینده او دؤورلرده یاشامیش خلقلرین کؤکو و ائتنیک خصوصیتلری ایله عینی اولدوغو کیمی، دیل، شفاهی ادبیات، عادت، عنعنه و تاریخلری ده بیرى - بیرینه یاخین اولموشدور. نهایت بونودا قید ائتمک لازیمدیر کی، هوررلر ایستر حاکمیت قورماق، ایسترسه‌ده هنر، علم و صنعتده بوتون یاخین شرق خلقلری، حتی مصره قدر گئدیب، اونلاری اؤز تأثیرلری آلتینا آلمیش اولسالاردا، اؤز دوغما یوردلاری و تورپاقلاریندان آیریلیب، اصیل توپلوملاریندان اوزاقلاشیب داغیلدیقلاری اوچون، نهایت اونلارین چوخو باشقا خلقلر و ائللرین داخیلینده ارییب، آرادان گئتمیشلر. □ □ □

*

۱ - مارلیکین فلز قبالاری. ص. ۵۰.

۲ - مارلیکین فلز قبالاری. ص. ۵۰.

۷- اورارتولار

آریالارین منطقه میزه گلمه سیندن اول یاخین و اورتا شرق منطقه سینده یارانمیش خلق و اونون یاراتدیغی مدنیت و قوردوغو قدرتلی دؤولتلردن بیریده اورارتو خلقی، اونون یاراتدیغی اورارتو مدنیتی و قوردوغو قوده رتلی اورارتو دؤولتی و حکومتی اولموشدور. اورارتولارین بیر خلق کیمی تاریخده فورمالاشیب دؤولت و مدنیت قورمالاری، ایندییه قدر گؤستریدیگیمیز قدیم منطقه خلقلری و دؤولتلیریندن، زامانجا سونرالار تصادف ائتمیشدیر، یعنی م.ق. II مین ایلیگین سونلاری و I مین ایلیگین اوللرینده اولموشدور.

اورارتو خلقی و دؤولتینین یاراندیغی اراضی بوگونکو ترکیه تورپاقلارینین شرق قسمتینین اهمیتلی حیصه سینى - گؤیجه گؤل - وان - ارزروم زاقروس داغلاری آرالارینداکی فرضی بیر خط داخلینده کی اراضینی احاطه ائدیردی. اورارتو حکومتی قارا دنیزله مربوط دئییلدی و جنوب سرحدینی وان گؤلوندن شرقه و غربه اوزانان بیر خط تشکیل ائدیردی. دئمک بو حکومتین اراضیسی آرات بوزقیری و آغری داغینین شرق یاماجلارینی دا ایچینه آلماقدا ایدی. حتّی اورارتو حکومتی، معین قدرتلی دؤولرلینده، بوگونکو ماکی ولایتی، نخجوان تورپاقلارینی و اورموگؤلونون غربینی ده احاطه ائتمیشدیر.

سونرا اشاره ائده جه گیمیز کیمی، اورارتو خلقی ده، بوتون آوروپا تاریخ چیلرینین گؤستریدیگی و تاریخی سندلره اساساً "آسیانی" خلقلرین بیرى و التصاقی دیللی اولموشلار. بو تاریخی واقعیتلره گؤره اورارتولارین دا اولو بابالارینین اورتا آسیادان گلمه سینى سؤیله مک دوغرو اولار. بونا گؤره ده دئمک اولارکی، اورارتولارین اولو بابالاری ایکی دؤوردن بیرینده اورتا آسیادان، قفقاز یوليله گلیمیش و زاقروس داغلارینین غرب تورپاقلاریندا یئرلشمیشلر:

۱ - یا سومثر، ایلام و هیت ائللری آخینلاری کیمی اورتا آسیادان یاخین شرقه دربند - داریال (داریوش) یوليله اولموش آخینلاردان قالان ائللر، اوبالار، دستهلردن میدانا گلیمیش، زامان - زامان آرتیب چوخالیمیش و تازا - تازا گلن آخینلاردان قالانلارلا تقویت اولاراق، مستقل خلق شکلینه دوشموشلر و چوخ احتمال ایلام و یا هیت سوی بیرلشمه لری آخینلاریندان قالانلاردان یارانمیشلار.

۲ - یادا هله تاریخه معلوم اولمایان، اورتا آسیادان قفقاز یوليله گلیمیش بیر آخینین محصولودور. هر حالدا اورارتولار، ماننالار یاخین بیر زاماندا تاریخ صحنه سینده گؤرونمه گه باشلامیشلار، بو زامان ایسه میلاددان قاباق ایکینجی مین ایلیگین ایکینجی یاریسینا تصادف ائدیر. م.ق. II مین ایلیکده اورموگؤلونون غربینده هورریلر اولموش، سونرا اونلاری "گیلزانلار" عوض ائتمیشلر، اورارتولار گیلزانلاری اؤزلینه تابع ائدیملر. تازا فیکیرلره گؤره اورارتولار هورریلرین بیر قولونون

م.ق. ۲۴۰۰ - نجی ایلده شمالا مهاجرتیندن یارانیب.

اورارتو حکومتی یاراندیغی گوندن اوزونون جنوب و جنوبغرب طرفیندن میلیتاریست آسوری حکومتیله قونشو اولموش و بنالی اونونلا دؤیوشموشدور. بوناگؤرهده هم آسوری، همدە اورارتو شاهلاریندان قالان داش قازما آیتلارینین دؤرد یوزه قدرینده اورارتولارین آدی "اورارتویی بی آنیلی - Biainili" یازیلیمیشدیر. (بو کلمهده "لی" شکیلیچیسى دقته لایقیدیر). مقدس کیتابلاردا بو اراضینین آدی "آارات" یازیلیمیشدیر. ارمنیلر بو آدی "آغری" داغینا وئرهک اؤزلرینی اورارتولارا باغلی و منسوب گؤستمه گه چالیشیردیلا. هئروودوتون اثرلرینده بو حکومتین آدی "آارودی - Alaredi" یازیلیمیشدیر.

م.ق. ۱۳ - نجو یوز ایللیکدن باشلا یارق آسوری منبعلرینده بوگونکو زاقروس داغلارینین غرب تورپاقلاریندا یاشایان "اورارت" قبیله لرینین بیرلشمه سی، هابئله هامان اراضیده "ناییری" ائللرینین متّحد اولماسیندان دانیشیلیمیشدیر. بو عصردن باشلا یارق، بو مختلف ائللرین بیرلشمه سیندن میدانا گلیمیش بیرلشمه لر داخلی عئتلر و خصوصیه خارجی، آسوری فشارلاری نتیجه سینده واحد بیر خلق شکلینده بیرلشیرلر. نهایت همین بیرلشمه لر یالنیز م.ق. ۹ - نجو عصرین ایلک یاریسندا مرکزلشمیش اورارتو دؤولتینین یارانماسیله نتیجه له نیر. بو دؤولتین باش کندی بو گونکو "وان" گؤلؤ اراضیسینده یئرلشمیش "توشیا" شهری اولموشدور.

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی اورارتو حکومتی آغری داغینین شرق اتکلی، یعنی بوگونکو ارمنیستانین "گؤکجه گولو" نه قدر (سئوان) احاطه ائتمیش و حتّی قدرتلی دؤورلرینده، اوزونون شرق قونشوسو اولموش "ماننا" حکومتینین بر سیرا یئرلرینی، او جمله دن بوگونکو سالماس، خوی، ماکی، قاراداغین غرب حیصّه سی، گونئی اراضیسی، قره ضیاءالدین، ائواغلو و سراپی اوردو گوجاویله، موّقتی اولارق توتموش و اونلاردان سالماس، گونئی، غربی قاراداغ، ماکی، قره ضیاءالدین و ائواغلو ماحاللارینی بیر عصره قدر اؤز اختیاریندا ساخلامیشدیر.

اورارتولاریندا واقعی تاریخی سون دؤورلره قدر اؤرتولو و قارانیق ایدی، لاکین سون اون ایللرده بوگونکو ایران آذربایجان تورپاقلاریندا آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری چوخلو تاریخی مسئله لری، او جمله دن اورارتو حکومتی تاریخی نی نسبتاً ایشیقلا ندیرمیشدیر.

بوگونکو قره ضیاءالدینه یاخین، مرند - ماکی یولونون اورتالاریندا یئرله شن "بسطام" منطقه سینده، ۱۹۱۰ - نجو ایلده تهرانداکی بیر آلمان سفیرلیگی ایشچیسی واسطه سیله، بیر داش کتیبه تاپیلیر. بو داش قازما آیت اورارتو شاهى "ایکینجی آرقیشتی" نین اوغلو "ایکینجی روسا" [شاهلیغی ۶۴۵ - ۶۸۵ م.ق.] نین دیرکی، اورادا || روسا "خالدی" عبادتگاهینی (خالدی اورارتولارین بؤیوک آلاهی ایدی) تیکدیرمک مناسبتیله اونو قازدیرمیشدیر.

بو تاپینتی آروپا عالیم لرینین دقّینی آذربایجانین بو منطقه سینده جلب ائدیر. بعضی عالیم لر و هیأتلر، او جمله دن ۱۹۶۹ - دان ۱۹۷۱ - نجی ایلده قدر آلمان علمی هیأتی همین بسطام منطقه سینده

قازیتلی ایشلری آپاریر و تاپیلان داش قازما آیتلاریله برابر دؤرد حربی قالانین قالیقلاری دا اوزه چیخیر.

تاپیلان بو داش قازما آیتلاریندان بیریده قاراداغدا "ورزیغانین" بشش کیلومتر شرقینده، "سقین دیل" کندینین ایکی کیلومتر لیگینده کی "زاغی" آدلی داغدا تاپیلیمیشدیر کی، "|| آرقیشتی" نین اوغلو "|| ساردوری" [سلطنتی م.ق. ۷۳۳ - ۷۵۰] یه عایدیر. بو کتیبه ده "پولو آدی" دیاری و "لیب لی اونی" شهریندن آد آپاریلیر کی، "|| ساردوری" اورالاری فتح ائتمیشدیر. بو کتیبه "سقین دیل" لؤوحه سی آدیله مشهوردور.

جنوبی آذربایجانین بو قسمتی، یعنی ماکی، قره ضیالددین و قاراداغدا اورارتو دؤورنه عاید اولان آبدیلر چوخدور و هله بؤیوک حیصه سی اوزه چیخاریلما میشدیر. آلمانلی علمی هیأتین تاپدیغی داش یازما آیتلاریندان بیریده "سارابین" رازلیق" بؤلگونده، سارابین ۱۲ کیلومتر شمالیندا یئرله شن "زاغان" داغیندا سال داشا قازیلیمیش لؤوحه دیر. ۱۹۷۱ -نجی ایلده تاپیلیمیش بو لؤوحه "بیرینجی روسا" نین اوغلو "|| آرقیشتی" واسطه سیله قازیلیمیشدیر. شاهلیغی م.ق. ۶۸۵ - ۷۱۳. || آرقیشتی بو لؤوحه نی هامان یئرلرده کی قالانین فتحی مناسبتیه قازدیریمیش و خارابا حالدا قالیمیش قالانی تعمیر ائدیپ، آدینی "آرقیشتی ایردو" (احتمال آرقیشتی اوردو قویموشدور).

اورارتولارین ساراب اطرافیندا "قاراداغ" دره سینده یئرله شن "نشتبان" کندینده ده بیر داش کتیبه سی تاپیلیپ اوخونموشدور کی، اورارتو شاهی "|| آرقیشتی" طرفیندن قازدیریلیمیشدیر. بو لؤوحه ده "مونا" چایی و "قیردو"، "قیتوهانی"، "توایشدو" ... اوّلکه لریندن آد آپاریلیمیشدیر. بو لؤوحه نین بیر قسمتی بئله دیر: خالددینین اراده سی و قوه سیله ... من اوّلکه لری فتح ائتدیم ... من "مونا" چایی کنارینا چاتدیم و اورادان قایتدیم. من "قیردو، قیتوهانی، توایشدو اوّلکه لرینی ... فتح ائدیپ اوزومه وئرگی وئرن ائتدیم"

بو یئر آدلارینین هامی سینین "دو- تو" ایله بیتمه سی دقته لایق دیر. متنده کی "اوّلکه لر" سؤزونه گلدیکده ایسه، شبهه سین مبالغه لیدیر. اورارتو شاهی کیچیک ماحاللاری اوّلکه قلمه وئرمکله اوزونو بؤیوتموشدور. بو خصوصیت اورارتو شاهلاریندان، آذربایجان تورپاقلاری ایله علاقه دار، قالان لؤوحه لرین اکثرینده نظره چارپیر. بوندان علاوه اورارتو شاهلارینین بو غلبه و فتحلری اوّتری و موّقتی حال داشیمیش و اوّز یازدیقلاری کیمی، فتح ایشینده لؤوحه یازدیرماقلا کفایتلنمیش و گئری قایتیمیشلار.

اورارتو شاهلاریندان تاپیلان اثرلرین بیر قسمتی ده بوگونکو میاندوآب طرفلریندن تاپیلیمیشدیر. بونلاردان بیر میاندوآبین ۱۹ کیلومتر غربینده یئرله شن "داش تپه" کندینده دیر کی، ماننا حکومتیندن

دانیشارکن اونا اشاره ائتمیشیک. بو کتیبه م.ق. دوققوزونجو عصرین سونلاریندا حکمرانلیق ائتمیش اورارتو شاهلی "مئثوا" یا عایدیدیر. "مئثوا"نین بو فتوحاتی دا موقتی و اؤته ری اولموشدور. "اوشنه وییه" ایله "رواندوز" آراسیندا یئرله شن داغ گرده سیندن تاپیلیمیش "کله شین" (کوردرجه "آبی" دئمکدیر) آدلی داش سوتونو اورارتو و آشوری دیللرینده یازیلیمیش ایکی دیللی کتیبه دیر. اثر اورمو موزه سینده دیر بو لؤوحه م.ق. ۸۱۰ - ۸۲۵ - نجی ایللرده حکمرانلیق ائتمیش "ایشپوینی - shpuini" آدلی اورارتو شاهینین امریله قازیلیمیشدیر.

عمومیته ایران آذربایجانینین غریبنده ، اورمو گؤلونون غربی و جنوبوندا، ائله جه ده بو گؤلون قسماً جنوبشرقیبنده بو گونه قدر اورارتو شاهلارینین سگگیز داش قازما آیتی تاپیلیمیش و اکثری اوخونموشدور. بو لؤوحه لرین چوخو اورارتو شاهلارینین موقتی غلبه لرینین محصولودور. اورارتولارا عاید خاراب اولموش لؤوحه لر و قالالارین قالیقلا ری اورمو شهر ی ایله "اوشنه وییه"نین آراسیندا کی یولدا دا تاپیلیمیشدیر. بورادا هم او دؤورله عاید آوادانلیق قالیقلا ری، همده چوخلو ساخسی قاب و ائو لوازمات ی تاپیلیمیشدیر. □ □ □

□ اورارتولارین شاهلاری

۱ - آر مه [Arme]: آر مه م.ق. ۸۸۰ - ۸۴۴ - نجی ایللرده شاه اولوب اورارتو دؤولتی و شاهلار سولاله سین ی اساسلاندیریمیشدیر. آر مه آسوری شاه ی ایکینجی آشور ناسیراپال [م.ق. ۸۵۹ - ۸۸۴] ایله چاغداش ایدی و اونونلا دؤیوشموشدور. آر مه "آر زاسکون" شهرینی اورارتولارین باش کندی ائتدی ایکینجی آشور ناسیراپالدان سونرا اوچونجو سلمنسر [م.ق. ۸۲۴ - ۸۵۹] شاه اولور و آر مهنی مغلوب ائدیر. اوچونجو سلمنسر "گیلزان" و سالماس منطقه سینه گلیر.

۲ - بیرینجی ساردوری [تقریباً م.ق. ۸۲۸ - ۸۴۴]: آر مهنین اوغلو دئییلدیر. اوچونجو سلمنسر م.ق. ۸۳۱ - نجی ایله ده اورارتویا قوشون چکی ر و موفق اولمور. بیرنجی ساردوری باش کندی "توشپا" یا کؤچوروب اطرافینا محکم قالا دیواری چکی ر.

م.ق. ۸۲۸ - نجی ایله ده آسوری سرکرده "تورتان" "موساسیر"ه و اورادان ماننایا هجوم ائدیر و ماننا شاه ی "اوآلکی - Ualki" داغلاردا گیزله نیر. "تورتان" "گیلزان" ی آلیر.

۳ - ایشپوینی و مئثوا: بیرینجی ساردورینین اوغلو "ایشپوینی [شاهلیغ ی م.ق. ۸۱۰ - ۸۲۵] اؤز اوغلو مئثوا - Menua" نی [م.ق. ۷۸۵ - ۸۱۰] شاهلیقدا اؤزونه شریک ائتدی. مئثوا م.ق. ۸۲۷ - نجی ایله ده ماننایا هجوم ائتدی و اورادا قالا تیکدیر یب داش لؤوحه قازدیردی. ایشپوینی و اوغلو مئثوا آسوری شاه ی آدادنثاری ایله [م.ق. ۷۸۲ - ۸۱۰] چاغداش ایدیلر. بو ایکی شاه اورارتولارین ان گوجلوشاهلاریندان اولموشلار. "کله شین" داش قازما لؤوحه سی ایشپوینی نین و "داش تپه" ده کی لؤوحه مئثوانیندیر.

۴ - بیرینجی آرقیشتی [م.ق. ۷۵۳ - ۷۸۵]: بیرینجی آرقیشتی مئثوانین اوغلو ایدی. بیرینجی

آرقیشتی چوخ فعال، دؤیوشکن و فاتح ایدی و ایشلرینی "وان" ایلیگینده داشدا قازدیرمیشدیر. بو اورارتو شاهي آسوری ملکه سی سثمیرامس ایله چاغداش ایدی. دؤردونجو سلمنسر [م.ق. ۷۷۲ - ۷۸۲] بو اورارتو شاهیه دؤیوشموشدور.

۵ - ایکینجی ساردوری [م.ق. ۷۳۳ - ۷۵۳]: ایکینجی ساردوری آرقیشتی نین اوغلو ایدی. بو اورارتو شاهي "اولخو"نون (سالماسین جنوبیغریبنده) "ساردوری خوردا" قالاسینی تیکدیریب دیر. او گؤردوگو ایشلری بوگون "سنتت پول" کیلیساسیندا اولان، بیر اوستوانه یه یازدیرمیشدیر. ایکینجی ساردوری ایله چاغداش اولان آسوری شاهي "تیقلت پیلهرسر" [م.ق. ۷۲۴ - ۷۴۱] اونونلا دؤیوشدو. سقین دیل داش قازماسی بو شاهین دیر.

۶ - بیرینجی روسا [م.ق. ۷۱۳ - ۷۳۵]: ایکینجی ساردوریدن سونرا شاه اولدو، اما نسبیلری بللی دئییلدیر. بو شاه "الاشکرت" ده اؤز آدینا شهر تیکدیریب، چؤللری سووراماق اوچون ال ایله قازیلما گؤل دوزلندی کی، "کشیش گؤل" آدلانیر. بیرینجی روسا قفقازدا "گؤیچه گؤل" (سئون) طرفلرینده فتحات ائتدی، آسوریلردن گؤردوگو مغلوبیتلری جبران ائتدی و قفقازین ۱۹ شاهینی اؤزونه تابع ائتدی. بو اورارتو شاهي زامانیندا ماننا شاهي "آزا" اؤلدورولوب "اولوسونو" ماننا شاهي اولور. بیرینجی روسا اولوسونونو اؤزونه طرف جلب ائدیر. همده "دیوک"، "مثناتی" و "باقداتو" ماننا شاهلارینی اؤز سیاستینه طرف جلب ائدیر.

بیرینجی روسا آسوریلر علییهنه بابیل و "هیت" لر ایله متحد اولور، لاکین "هیت" حکومتی مغلوب اولور و باش کندی "کرکمیش" م.ق. ۷۱۷ - نجی ایلده آسوریلر طرفیندن آلینیر. بو اورارتو شاهي آسوری شاهي ایکینجی سارقونلا چاغداشدیر. بیرینجی روسا || سارقون طرفیندن مغلوب اولوب شهرلری ویران ائدیلدیکدن سونرا، اؤزونو اؤلدورور.

۷ - ایکینجی آرقیشتی [م.ق. ۶۸۵ - ۷۱۳]: بیرینجی روسانین اوغلو و یثرینده او تورانیدیر. بو اورارتو شاهي اکینچیلگی تشویق ائدن، آبادلاشدیران و تیکن ایدی و "آرقیشتی قینی لی" شهرینی تیکدیردی. ایکینجی آرقیشتی اورارتو حکومتینین وضعیتی نی سرعتله یاخشی لاشدیردی.

ایکینجی سارقوندان سونرا "سناخریب" [م.ق. ۶۸۱ - ۷۰۵] شاه اولدو. سناخریب سارقونون ایشلرین دوام ائتدی، لاکین باجارمادی و م.ق. ۶۸۱ - نجی ایلده، سجده ده اولارکن، اوغلو "آدادنین لیل" نین ایله اؤلدورولدو، لاکین قارداشی اسرحدون اونو تعقیب ائتدی. "آدادنین لیل" آراتا قاچدی و اسرحدون شاه اولدو. سارابین "رازلیق" بؤلگونده اولان داش قازما لؤوحه، هابئله قاراداغا "نیشبان" کندینده کی داش قازما کتیبه ایکینجی آرقیشتی نیندیر.

۸ - ایکینجی روسا [م.ق. ۶۴۵ - ۶۸۵]: بو اورارتو شاهي دا کند تصرّفاتی و آبادلیغا فیکیر وئرمیش و "آچمیادزین" ده لؤوحه قازدیرمیشدیر. ایکینجی روسا آسوری شاهي اسرحدونلا چاغداش ایدی، کیملرلردن مزدلو عسگرلر توتاراق م.ق. ۶۷۸ - نجی ایلده آسوریلرله دؤیوشدو. کیملرلر "فریژی" لری آنادولودا مغلوب ائتدیلر. فریژیلر مرمره یولوا ایله اوروپادان گلن

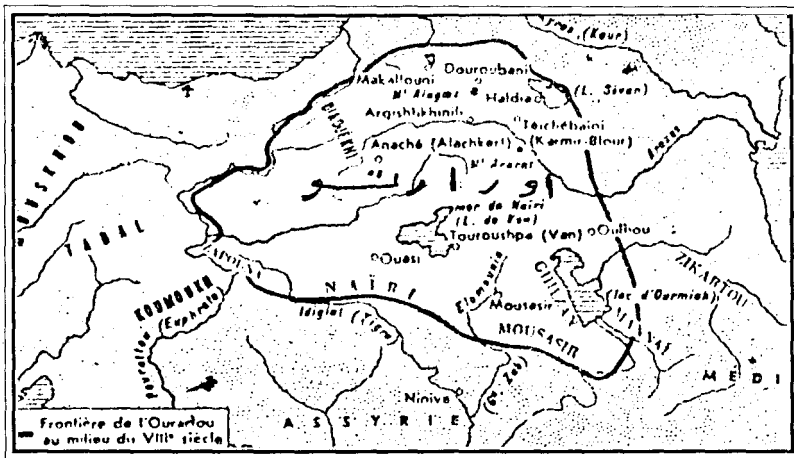
آریاییلردن ایدیلر. کیمثرلره مغلوب اولاندان سونرا فریژیلرین بیر قولو اولان ارمنیلر شرقه دوغرو گلیب اورارتو حکومتی ایلده دؤیوشه باشلاپیرلار. بو زامانلار ساکالار - ایشغوزلاردا شرق و شمال شرقدن اورارتولار علییهنه هجوم ائدیرلر.

بو زامانلار آسوری شاهي "آشور بانیپال" ایدی کی، ماننا شاهي "آخسئری" علییهنه هجوم ائتمیش ایدی [م.ق. ۶۷۸ - ۶۷۵ - نجی ایللر حدودوندا].

۹ - اوچونجو ساردوری [م.ق. ۶۱۰ - ۶۰۶]: ایکینجی روسادان سونرا شاه اولدو و قاباقکی سیاستی ایزله دی. م.ق. ۶۴۵ - ۶۴۶ - نجی ایلده تئینوایا نماینده گؤنده ریب، آسوریلرین ایلاملارا قطعی غلبه چالماسینی تبریک ائتدی.

۱۰ - اوچونجو روسا [م.ق. ۵۸۵ - ۶۱۰]: اوچونجو روسا "اثریمثنا - Erimena" نین اوغلو ایدی و سون اورارتو شاهي اولموشدور.

بو شاه "تورپاق قالا" دا "خالدی" آلاهاری اوچون عبادتگاه تیکدی. □ □ □

[ش - ۷] اورارتو حکومتینین ان قدرتلی دؤورو تقریبی تورپاقلاری (اشغال ائتدیگی اراضی ایله)

□ اورارتو حکومتینین آرادان گئتمه سی

اوچونجو روسادان سونرا اورارتولارین آدی تاریخده داها آپاریلماپیر. بعضی عالیملرین فیکرنجه اورارتو حکومتی م.ق. ۵۸۵ - نجی ایل ماد - لیدی باریشیغیندان قاباق، بعضیلرین فیکرنجه ایسه همین ایلده آرادان آپاریلیب و اراضیسی ماد حکومتینه ضمیمه اولموشدور. بو زامانلاردان غربدن گلن هند - آوروپایی خلقلردن اولان ارمنیلر اورارتولاری فشارا قویورلار. بو فشار نتیجه سینده اورارتو ائللرینین معین حیصه لری زاقروس داغلاریندا یئرله شیر، بیرحیصه سی

بوداغلاری آشراق اؤز سویداشارلی اولان ماننا - مادلار دیارینا گلیر، بعضیلری ایسه ارمنیلر داخلینده اریرلر، اورارتو ائللرینین بیر قسمتی هخامنیشلر زامانینا قدر اؤز یئرلرینده یاشاییردیلار. م.ج. مشکور بو بارهده یازیر:

“هجوم ائدن ارمنیلر یئرلی اورارتولاری آرادان آپاریب، اؤزلری اونلارین یئرینده اوتوردولار. او خالقین بیر قسمتی تسلیم اولمایارق داغلارا سیغیندیلار، حتی بعضی یونانلی تاریخچیلرین دئدیگینه گؤره، هخامنیشلر زامانینا قدر ارمنیستانین کیچیک بیر قسمتینده اؤز ضعیف حیاتلارینا دوام ائدیردیلر. م.ق. یئددینجی عصرده بئشینجی یوز ایلیگه قدر ارمنیلر اورارتولاری اؤزلرینده حل ائدهرک ارمنی لشدیردیلر.”^۱

□ □ □

□ مدنیت، شهر تیکمک و ثروت

سونرالار گؤرهجه ییک کی، آسوریلرله اورارتو شاهلاری م.ق. ۹ و ۸ - نجی یوز ایلیکلرده آردیجیل شکیلده بوگونکو جنوبی آذربایجان تورپاقلارینا - ماننا - ماد اراضیسینه تالانچی، داغیدیجی یوروشلر ائتمیشلر. آسوریلر میللتاریست، نظامی دؤولت، اؤزلریده سامی خلقلردن اولموش و بوتون یاخین شرق منطقه سین ۶ - ۷ یوز ایل سوره سینده تالایب چاپمیشلار، لاکین اورارتولار اوللا التصاقی دیللی، اؤزلریده هورریلرین اوولادی و ماننا خلقلری ایله عینی کؤکلو و بیر - بیرینه یاخین ایدیلر. بو سببلره گؤرهده اورارتولارین م.ق. بیرینجی مین ایلیگین ایلک عصرلرینده جنوبی آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینه آردیجیل هجوملاری اساساً و ظاهرده غارت. چال - چات و تالان جهتدن عینی ماهیت داشیییردیسادا، اولدوقجا سفاک، رحمسیز، قان تۆکن، ییخیب اودلایان اولموش آسوریلر عموماً تالایب، چاپیب، گئتمیشلر، لاکین اورارتولار او زامانکی

※

۱ - تاریخ مردم اورارتو، م.ج. مشکور، تهران ۱۳۳۲، ص ۳۴.

۲ - اورارتو مدنیتی ایله ایلیگلی قید ائدک کی، اطلاعات قزئتین ۱۳۷۴ - نجو ایل، یکشنبه تبر آیین ۲۵ - ی تاریخلی شماره سینین ایکینجی صحیفه سینده م.ق. بیرینجی مین ایلیگه عاید بیر ساخسی هئیکل محمود آبادان کشف اولدو عنوانلی خبردن معلوم اولورکی، بو هئیکل یا ترکیه نین شرقی و یا آذربایجانین غرب یئرلریندن، یعنی زاقروس داغلاری اتکلریندن تاپلمیش و قاجاقچیلار طرفیندن مازندراندا بابل شهرینه گئیرلمیشدیر. متخصصلرین فیکرینجه اثر م.ق. بیرینجی مین ایلیگین اوّللرینه عایددیر و شبهه سیز ماننا و یا اورارتولارین یادگارلارینداندیر. اثر ساخسیداندیر و بدن اوست یاریسی عسگر گئیمی کیمی ناخیشلانمیشدیر. قزئتین یازدیفینا گؤره هئیکلین قیمتی ۳ میلیون تومندیر، بو ایسه نشان و اثریرکی، اثر یوکسک کیفیتلی هنر و صنعت نمونه سیدیر و اولاد بیلرکی، گؤسته ریلن تاریخدن چوخ اوللره، اؤزوده ماننا و اورارتولارین اوّللری و یا هورری، گیلزان و حتی ارتنه مدنیتیندن قالان اثردیر.

قزئت یازیرکی، اثر قونشو اولکه لرده گئیرلمیشدیر، بو ممکن دور، لاکین زئوه، حسنلی و سایره دن الده ائدلمیش یوزلرجه اثرلره اساساً دئییه ریک کی، بو اثرده آذربایجانین غربی اراضیلرینده، زاقروس داغلارینین شرقی یئرلریندن، نقده دن باشلایب، ماکی یا قدرکی یئرلردن قاجاقچیلار طرفیندن قازینتی نتیجه سینده تاپلمیش و تاریخی اثرلرین قاجاقچیلاری واسطه سیله مازندراندا بابل شهرینه آپارلمیشدیر.

آذربایجانین اشغال ائدیکلری بعضی یئرلرینده، او جمله دن سالماس، گونئی، قاراداغین غربی، ماکی اطرافی و ... اراضیسینده بیر عصره قدر قالمیش و حکومت ائتمیش و بو یئرلرده جدی آبادلیق ایشلری، شهرلر تیکمک، کانالار قازماق، سدلر باغلاماق، چشمه لر احداث ائتمک، باغلار، اورمانلار یاراتماغا چوخ اهمیت و ثرمیش و جدی فایدالی ایشلر گؤرموشلر. بیز آسوری شاهی "|| سارقون" ون جنوبی آذربایجانا هجوموندان دانیشارکن بو مسئله لره اشاره ائده جه ییک. اورارتولارین بو آبادلیق ایشلری اورمو گؤلونون شمالینا، بو گونکو گونئی ماحالیندا (گویا او زامان گونئی "سانقی بوتو" آدلانمیشدیر) و مرند طرفلرینده و عمومیتله بو گونکو غربی آذربایجاندا اولموشدور. بو فایدالی و اکین چیلیگه لازیم ایشلری اورارتولار نسبتاً یوکسک مدنیت و مثال و سایطه ال تاپماقلا اله ائده بیلمیشلر، چونکی اورارتولارین اراضیسینده اله ائدیلن و سایط داخلینده حتی ده میر خیش، زراعت و سایلی و ائو - حیات و سیله لری چوخدور.

شبهه سیز بو و سایط صنایعین نسبتاً اینکیشافی نتیجه سینده اولموشدورکی، اودا تجارتین اینکیشافی، اودا یوللارین یارانماسینا سبب اولموشدور.

اکین چیلیک، صنعتین ترقیسی، تجارت، یوللارین چکیلیمه سی اورارتو مدنیتین داهادا اینکیشافینا و چوخلو بؤیوک مدنیت مرکزی اولان شهرلرین یارانماسینا سبب اولموشدور. بو ترقی و شهر تیکدیرمک ایشی، اورارتولارین الینده اولموش بو گونکو غربی آذربایجان اراضیسینده ده دقته لایق وضعینده اولموشدور.

اورارتولارین تیکدیردیگی ان بؤیوک شهرلردن بیر "مصه صیر" [موساسیر] شهری اولموشدورکی، بو گونکو اورمو شهرینین غربینده، چوخ احتمال بو گونکو عراق تورپاقلارینین شمالشرق بوجاغیندا یئرلشمیش و او دؤوروکو آذربایجانلا علاقه دار شهر اولموشدور. بو شهر اوراتولارین باش کندلریندن سونرا ایکینجی بؤیوک مدنیت و دینی مرکزلی ایدی و اونلارین "خالدی" آدلانمیش آلاهه لارینین عبادتگاهی بو شهرده ایدی. "موساسیر" شهرینده اولموش تاریخی عمارتلر و عبادتگاهلارین بناسی و قورولوشلاری سونرالار یونان بنالارینین اساس معمارلیق تملی اولموشدور. بئله کی بعضی تاریخچیلر "موساسیر" شهرینده قازیتیلار نتیجه سینده اله ائدیلن عبادتگاه و "اورزانا" ساراینین معمارلیغینی سونراکی یونان بنالاری و سارایلارینین معمارلیغینین اساس و تملی گؤسته ریرلر. ایراندا تخت جمشید و عمومیتله هخامنیش بنالاری دا جدی شکیده بو بنالاردان تأثیرلنمیشلر.

"موساسیر" شهرینین سارایلاری و عبادتگاهلاری سونسوز ثروت و وار - دؤولتین مرکزی اولراق، || سارقونون هجوملاری و اورانی توتوب ویران ائتمه سینده قدر [م.ق. ۷۱۴] آباد و داییر اولموشدور. آسوری شاهی || سارقون بو شهری توتوب تالان ائتمه سینده داییر وئردیگی معلوماتلاردان گؤرونورکی، بیر توندان آرتیق قیزیل، بشش توندان زیاده گوموش حکومت ساراییندان، هامان قدر گوموش و چوخلو مقدار قیزیل "خالدی" آلاهین عبادتگاهیندان، هابئله

شهرین تالاماسیندان بویوک مقدار خالص مس، جواهرات، قیزیل و گوموش شئیلر اله گتیر میشدیر. "موساسیر" شهرینین تالانی بارهده II سارقونون وئردیگی معلوماتلار بو سؤزلرله بیتیر:

"اورزانا" سارایی و "خالدی" آلاهیی، عبادتگاهینین وار - دؤولتی ایله "موساسیر" دن الدہ اثتدیگیم سایا گلمز ثروتین هامیسینی، سایجا چوخ اولان اوردو عسگرلریمه یوکلہ ییب، اونلاری مجبور اثتدیم کی، او ماللاری آسور تورپاغینا داشیسینلار.^۱

سارقونون داش یازیلاریندان معلوم اولور کی، او زامان اورارتو شاهی "I روسا" موساسیر شهرینین توتولوب تالانماسینی اثتیتدیکده اؤزونو اؤلدورموشدور.

بیلدیگیمیز کیمی آریالار همین بو عصرلرده منطقه میزه گلیمیش و جنوب و شرق طرفلرینده ماننا حکومتی و قوتتی - لوللوبیلری فشارا قویاراق مرکزی ماد و اوگونکو آذربایجانا ال تاپماغا چالیشمیشلار، لاکین بیر مدندن سونرا، اونلارین معین حیصه سی بوگونکو ایرانین فارس منطقه سینده یثرله شیب و سونرالار اورادا بویوک ایمپراتورلوق قورموش و تخت جمشید کیمی ساریالارین تیکیلیشینده اورارتو بنالارینین معمارلیغیندان استفاده اثتمیشلر. بو تأثیر عمومی مدنیتیت تأثیری دیر. دئمک آریالار اورارتو و او زامانکی آذربایجان مدنیتی و معمارلیغیندان جدی صورتده یارارلانمیش لار، حتی دئمک اولارکی، اونلارین ایلک معمارلیق آبیده لری قدیم آذربایجانین اسکی معمارلیغی اساسیندا یارانمیشدیر. بو واقعیته حتی چاغداش فارس تاریخچیلری ده اعتراف اثتمکده دیرلر. قید اولونمالیدیر کی، بعضی تاریخچیلرین بو ادعاسی کی، او زامانلار اورموگو لونون غربینده اولموش "پارسوا" منطقه سینین اهالیسی آریایی اولموش و سونرالار اورادان جنوبا، فارس ایالتینه گتمیشلر دوغرو فیکیر دئییلدیر، چونکی ا.م. دیاکونوفون دا حقلی اولاراق گوستریدیگی کیمی، "پارسوا" لارین یثر و آدام آدلاری اصلاً آریایی دئییلدیر.^۲ بوندان علاوه یثرینده ده گؤره جه گیمیز کیمی، "پارسوا" اورموگو لونون غربینده دئییل، اورادان چوخ جنوبدا، همدانین غربینده اولموشدور.

اوراتولار اؤزلریندن سونراکی اطرافلاریندا یارانمیش مدنیتلره تأثیر گوستریدیکلری کیمی، اؤزلری ده، هم آسیانی خلقلردن اولدوقلاری، همده قونشو و هم منطقه اولدوقلاری اوچون سومئر، ایلام، هیت و کاسسی مدنیتلریندن، حتی همیشه سیاسی - مدنی علاقه ده اولدوقلاری آسوری مدنیتیندن جدی صورتده تأثیر آلیب - وئرمه سی، خصوصیه قدیم دؤورلرده، منطقه میزه عادی بیر ایش اولموشدور و بو ایش ایندی ده دوام اثتمکده دیر.

اوراتولارین دینی آنلایشلاری
اوراتولار اورتا آسیادان گلن بوتون خلقلر کیمی مختلف آلاهه لارا اینانیرمیشلار. اونلارین ۸۷ - ه قدر آلاهه لارینین آدی معلوم اولموشدور. بو آلاهه لارین ان بویوگو "خالدی" ایدی کی، دؤولت و

* ۱ - باخ: رئیس نیا، ج ۱، ص ۱۸۴.

۲ - باخ: ماد تاریخی، ص ۱۹۴ و ۲۱۰.

محاربه آلاهی ایمیش. اورارتو شاهلارینین داش قازما آنتیتلاری "خالدی" آدیله باشلاناردی و شاهلار اوندان یاردیم و غلبه دیلمیشلر. اورارتو آلاهلالرینین عبادتگاهی وارایدی و "خالدی"نین عبادتگاهی "موساسیر" شهرینده ایدی. □ □ □

□ اورارتولارین دیلی

اورارتولارین دیلی، اوللر اشاره اتدیگیمیز کیمی، التصاقی اولموشدور، نجه کی، اورارتولارین اؤزلری آسیانی خلقلردن اولموشلار. تاریخچیلرین فیکرینجه اورارتولارین دیلی یاشادیقلاری اراضیده اولموش "هورری" خلقلرین دیلیله لئکسیک و قایدا جهندن یاخین ایمیش. بو ایکی خلق، عسالیملرین گؤستردیگینه اساساً م.ق. III مین ایللیکده عینی بیر دیلین ایکی لهجه سینده دانیشارمیشلار کی، شبهه سیز او زامانکی اورتا آسیا دیلینه، یادا سومئر، ایلام و هیت دیلینه یاخین ایمیش. سونرالار زامان کئچدیکجه بو ایکی لهجه ایکی مستقل دیله چئوریلیمیشدیر.

استقلاللارینی الدن و ثریب، آریالار و آسوریلرین فشارینا معروض قالان اورارتولارین معین حیصه سی حاکم خلق داخلینده تدریجله حل اولموشدورسادا، بیر قسمی زاقروس داغلارینی آشاراق، تدریجله شرقه، سوبداشلارینین یانینا، ماننالیلارین اؤلکه سینه گلیب اونلار قاریشمیشلار. بونا گؤره ده دوقتور محمد جواد مشکورون فیکرینجه شاید بوگونکو آذربایجان دیلینده، تحقیقات اولونسا، اورارتو دیلی قالیقارینا راست گلکم اولسون. لاکین بونودا یاددا ساخلاماق لازیمدیر کی، ماننا و اورارتو خلقلرینین دیللی کؤک اعتباریله بیر، یعنی التصاقی، اورتا آسیادان گلمه سینین نظره آلاق، قطعی شکیلده دئمک اولار کی، اورارتولارین بوگونکو آذری دیلینده قالیقارلی، اولموش و قالمیش اولسا، چوخ آز و نادیر اولموشدور، چونکی ادبی آذری دیلینین فورمالاشماسیندا، سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، بو تاریخدن سونرا اورتا آسیادان گلن ائللرین رولو اهمیتلی و اساسی اولموشدور. □ □ □

□ اورارتولارین خطی

اورارتولار اوللر معین هیروقلیفدن استفاده ائتمیشلر، لاکین سونرالار م.ق. ۹ - نجو یوزایللیکدن باشلایاراق، بناسی سومئرلرله قویولموش میخی خطیندن استفاده ائدیپ، اونو ساده لشدیریپ، اؤز دیلرینین فونتتیک، سس قورولوشونا اویغونلاشدیرمیش و خصوصی میخی ایفبا یارادیپ، بوتون آبیده لرینی او ایفبادا یاراتمیشلار. اورارتو دیلی و میخی ایفبادان اولان قدیم داش یازما لؤوحه م.ق. دوققوزونجو یوزایللیگین سونلارینا عاید دیر و اوندان قاباغا عاید کتیبه لر آسوری دیلینده دیر. □ □ □

□ اورارتولار و آذربایجان

یوخاریدا دئییلنلردن نتیجه چیخارداراق دئمک اولار کی، م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکده

اورارتو حکومتمینین یارانیدیگی زامانلاردان بو حکومت زاقروس داغلارینین شرقی اولان ماننا حکومتی تورپاقلارینا، بو گونکو جنوبی آذربایجان تورپاقلارینا باسقیلار ائدیپ بعضی یئرلرینی معین زامان اؤز حاکمیتی آلتیندا ساخلامیشدیر. بو تجاوزلری بئله خلاصه ائتمک اولار:

اورارتو حکومتی م.ق. دوققوزونجو عصرده میلیتاریست آسوری حکومتیله دؤیوشلرده یارانمیش و هر ایکی حکومتین آرادان گئتمه سینه قدر بو دؤیوشلر دوام ائتمیشدیر.

۱ - اورارتو حکومتی تقریباً م.ق. دوققوزونجو عصرین سونلاری و سگگیزینجی یوزایللیگین اوّلریندن اورموگؤلونون شمالی حیصّه سینی - بو گونکو گونئی ماحالینی توتمودور. بو گونکو گونئی او زامانکی "سانقی بوتو" ایالتی اوستونده ایدی. صوفیاندان سالماساقدراوزانان بو ماحال هم داغلیق، همده دوزنلیک بیر منطقه دیر. بو حاصل خیز منطقه ده بو گونه قدر هئچ بیر علمی تدقیقات ایشی آپاریلمامیشدیر. بعضی یئر آدلاریندان گومان ائتمک اولارکی، بو منطقه ده معین تاریخی، او جمله دن اورارتو دؤورو آبیده سی اولمالیدیر. مثال اوچون ماحالین شمالی، داغلیق قسمتینده، شبسترین چایی آخارقاسیندا اولان "سداوستو" و منطقه نین باشا - باشیندا اولان بیر نئچه "کول تپه سی" نی گؤستریمک اولار.

۲ - اورموگؤلونون جنوب غریبنده "کله شین" و شرقینده "داش تپه" ده تاپیلیمیش داش قازما آنتیلاری اورارتو شاه ی "مئنا" نین آتاسی "ایشپوینی" [شاهلیغی ۸۱۰ - ۸۲۵ م.ق.] یه عایدیر. دئتمک م.ق. دوققوزونجو یوزایللیگین سونلاریندا اورارتو شاه ی اورموگؤلونون جنوب غربی، جنوب و جنوب شرقیه اوردو چکمیش و بو زامانلاردان بو یئرلر اوغروندا آسوریلرله اورارتولار آراسیندا دؤیوش گئتمیشدیر.

داها سونرا "ایشپوینی" نین اوغلو "مئنا" [شاهلیغی ۷۸۶ - ۸۱۰ م.ق.] ماننالارین همین بو یئرلرینه اوردو چکمیش و میاندوآب یاخیتلاریندا یئرلشن "داش تپه" کندینده داش بیر لؤوحه قازدیرمیشدیرکی، بو گونده قالماقدادیر. بو لؤوحه گویا اورارتولارلا ماننالارین سرحدینده ایمیش.

۳ - [آرقیشتی] شاهلیغی ۷۶۰ - ۷۸۶ م.ق.] و [ساردوری] شاهلیغی ۷۳۰ - ۷۶۰ م.ق.] دؤورو اورارتو حکومتی گوجلوییدی، هم آسوریلرله دؤیوشموش، همده دفعه لرله ماننا تورپاقلارینا اوردو چکمیش و بورالاردا چوخلو حربی قالالار تیکدیرمیشدیر. یوخاریدا گؤستریدگیمیز قاراداغداکی "سقین دیل" لؤوحه سی [ساردوری طرفیندن قازدیریلیمیشدیر. [ساردوری زامانی آسوریلر غلبه چالیب، باش کند "توشپا" نی محاصره ائتدیلر، لاکین آلابیلمه دیلر، آنجاق بو حادثه اورارتو حکومتینی ضعیفلتدی.

۴ - [روسا] شاهلیغی ۷۱۳ - ۷۳۰ م.ق.] ویرانه لیکلری مرمت ائله دی. بو زامان ماننا حکومتینده شورش اولوب، شاه "آزا" اؤلدورولور و اوغلو "اوللوسونو" بیرینجی روسانین حمایه سیله شاه اولور. روسانین تدبیری ایله ماننا و بیرسیرا اوزامانکی آذربایجان شاهلاری، امیرلری آسوریلر علیه نه نظامی اتفاق باغلاییرلار. [سارقون بو اتفاق علیه نه اوردو چکیر و م.ق. ۷۱۴ - نجی ایلده اتفاق

باغلایانلاری مغلوب ائدیپ، مانئانی توتور و گونئی یوليله بوگونکو سالماسا و اورادان زاقروس داغلارینی آشیب "موساسیر" شهرینی توتوب ویران ائدهرک تالاییب. روسا اؤزونو اؤلدورور. اورارتو حکومتی جدی شکیلده ضعیفله ییر و بوندان سونرا داها آسوریلرله دؤیوشه گیره بیلیمیر. بو زامان شمالدان "کیمثر" ائللری اورارتویا هجوم ائدیپ بو دؤولتی تاماميله ضعیفله دیرلر.

۵ - بونا باخمایاراق اورارتو شاهي "II آرقیشتی" [شاهلیغی ۶۸۵ - ۷۱۳ م.ق.] نین یازدیردیغی ساراب یاخینلارینداکی "رازلیق" و "نشتبان" لؤوحه لری، هابئله ایکینجی روسای [شاهلیغی ۶۴۵ - ۶۸۵ م.ق.] ین امريله قره ضیالددینین یاخینلیغینداکی اورارتو لؤوحه سی گؤسته ریر کی، اورارتو حکومتی، کیمثرلر و آسوریلر طرفیندن تاماميله ضعیفله سه ده، هله ده آذربایجانین معین تورپاقلارینی الینده ساخلا ییر و اورالارا اوردو چکیردی.

۶ - اورارتو حکومتی "II آرقیشتی" دن سونرا یوز ایل داها دوام ائتدی و نهایت آسوری حکومتینین آرادان آپاریلدیغیندان سونرا م.ق. ۵۸۵ - نجی ایل و یا اوندان آزاجیق اؤل آرادان گئتدی. بو زامانلاردان باشلا یاراق بو یئرلره تازا گلیمیش بیر سیرا آریایی ائللر - کوردلر و ارمنیلرین اولو بابالاری - تدریجله قوه تله نیر و اساس قوه یه چئوریلمه گه باشلاییلار. اورارتولارین اؤنملی حیصه سی تدریجله کوردلر و ارمنیلر داخلینده حل اولور، لاکین معین قسمتلی تدریجله زاقروس داغلارینی آشاراق، مانئایا گئدیپ اونلارا قاریشیرلار. اورارتو حکومتینین اراضیسی اولموش بوتورپاقلار ارمنیستان آدلانماغا باشلاییب. ارمنیلر بیر نئچه عصر آرتماق و فورمالاشماقدا ایدیلر، تا ایسکی ایلک دفعه اولاراق م.ق. II یوز ایلیلکده ارمنی حکومتی یارادیرلار. کورد خلقینه گلدیکده ایسه م.ق. دؤردونجو یوزایلیکده تاریخده اونلارین آدینا راست گلیریک.

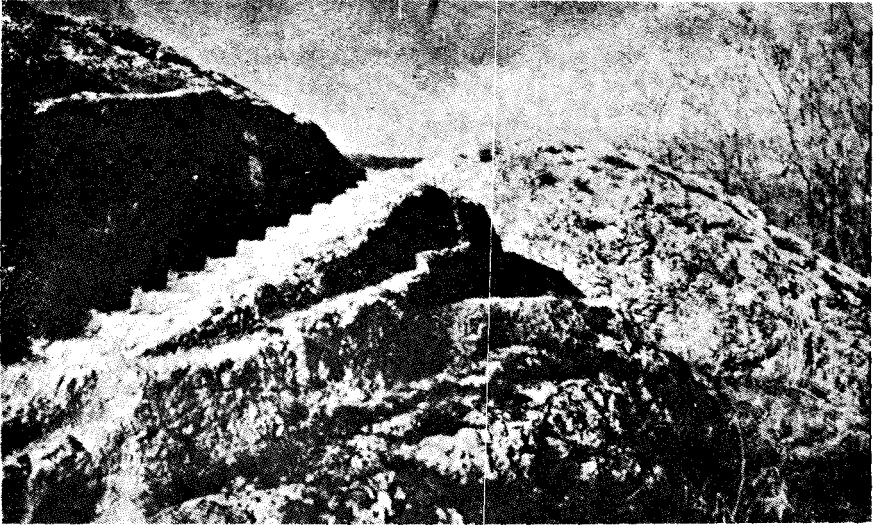
اورارتو حکومتی ارثی شاهلیق سولاله سی واسطه سیله اداره اولوردو، لاکین ولایت و ایالتلرین یئرلی شاهلاری و امیرلری، مرکزه اطاعت ائتمک شرطیله، اؤز حاکمیتلرینه ادامه وئره دیلر. بو یئرلی نسبی استقلال و مختارلیق قدیم اورتا آسیادان گلن خلقلردن قالمیش بیر اجتماعی اداره اوصولوایدی و بیز بو باره ده یئرینده دانشمیش و یئنه ده دانشاجاییق. اورارتولارین مانئایا آردیجیل هجوملاری زامانلاری مانئا اهالیسی ایله نئجه داورانمالارینا نمونه اولاراق "II آرقیشتی" نین کتیبه سیندن بیر قسمتی نقل ائدیریک:

آرقیشتی دئییر: ... مانئا اؤلکه سی گلدی (هجوم ائتدی) من دفع ائتدیم، قالانی من فتح ائتدیم، اؤلکه نی من ویران ائتدیم، شهرلری من اودلادیم. ۳۲۷۰ نفر آدمی من اؤلدوردوم، قالانیی اسیر آپاردیم. ۱۷۰ آت، ۶۲ دوه، ۲۴۱۱ اوزون بوینوزلو حیوان و ۶۱۴۰ کیچیک بوینوزلو حیوان غنیمت آپاردیم. آرقیشتی دئییر: "خالدی" آلاهین سایه سینده من بو شجاعتی بیر ایل مدتیپنده گؤستردیم.^۱

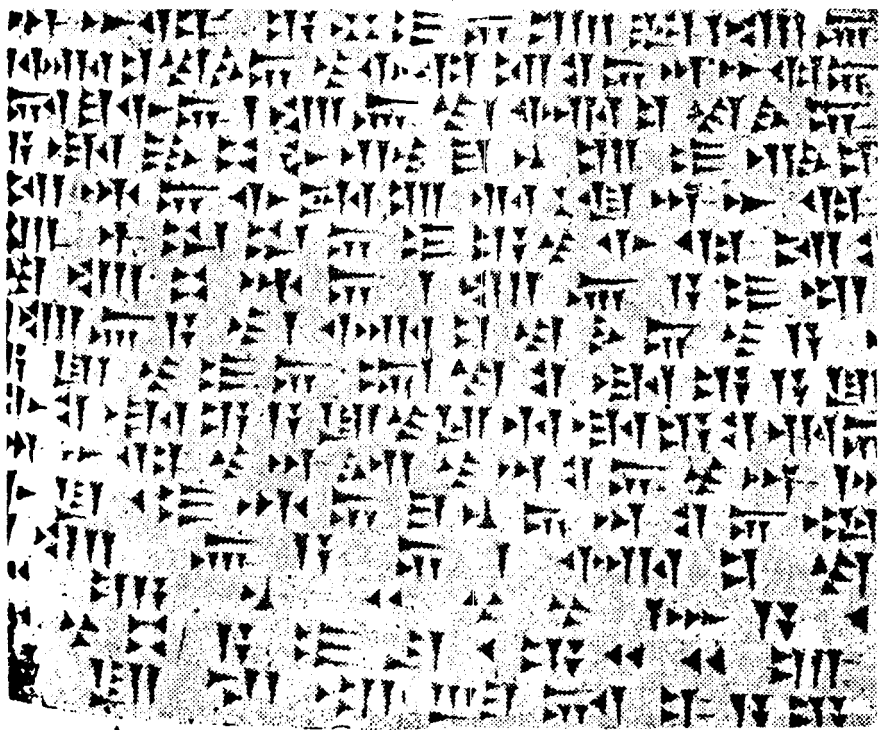
□ **آارات:** بوگون ارمنیستان جمهوریتی و ترکیه آراسیندا یئرلشن، قدیم زامانلاردان "ماسیس" و تورکلر طرفیندن "آغری داغی" آدلانمیش اوجا داغ نه اوچون ارمنیلر طرفیندن آارات آدلانیپ؟ آریا نژادیندان اولان ارمنیلر بوگون وطنلری اولان اراضیه گلمه دن اول او تورپاقلاردا تورانلی، التصاقی دیللی "اورارتو = اورارتی = اورارزو" خلقی یاشایاردی کی، یوخاریدا گؤردوگو موزکیمی، ارمنیلرین گلمه سیندن اول او یئرلرده قدرتلی دؤولت قورموشدولار. ارمنیلر اوللر بو حکومتی اؤزلرینین ایلک حکومتی حساب ائدر، اونون آدینی آغری داغینا وئره رک ابدیلشدیرمک و اورارتولاری اؤزلرینه باغلاماق ایسته میشلر. لاکین سونرالار اورارتولارین التصاقی دیللی اولدوقلاری علمی جهتدن تام یقین اولاندان سونرا، ارمنیلر اؤزلرینی اورارتولارا باغلاماقدان کئچدیلر، آنجاق آغری داغینی "آارات" آدلاندیرماغا دوام ائدیملر، حالبوکی، آغری (ماسیس) داغینین "آارات" آدلانماسینا هیچ بیر علمی اساس و مأخذ یوخدور. اعتمادالسلطنه اؤزونون "تطبیق لغات جغرافیائی" اثرینده، جغرافی عالیمی "کپیثرت"ین بو باره ده فیکرینی نقل ائده رک یازمیشدیر: "آارات: او، منطقه نین قدیم آدیدر کی، آراس چایی اورادان آخاردی، سونرالار ایران، روس و عثمانی دؤولتلری سرحدینده یئرلشن و تورکلر طرفیندن "آغری داغی" آدلانان "ماسیس داغی" بو آلا آدلاندی. بؤیوک جغرافی اوستادی "کپیثرت" دئییر کی، بو داغین بو آلا آدلانماسی تحقیقات و منبع اساسیندا اولمامیشدیر. هر حالدا تورانلی طایفا اولموش "اورارتی" یا "اورارزو" طایفاسینین بو منطقه ده حاکمیت ائتدیگی اوچون، بو داغا، بو طایفایا منسوب ائدیلمک، آارات دئمیشلر.^۱

□ **سرده ری:** اورارتو و آذربایجان "مسئله سیله ایلگیلی بیر واقعیته ده گؤستریمک لازیمدیر، اودا چاغداش آذربایجانین بعضی یئر و شهر آدلارینین هامان اورارتولار زامانی و اونلارین شاهلاری طرفیندن یارانماسینا قیسا اشاره ائتمکدن عبارتدیر.

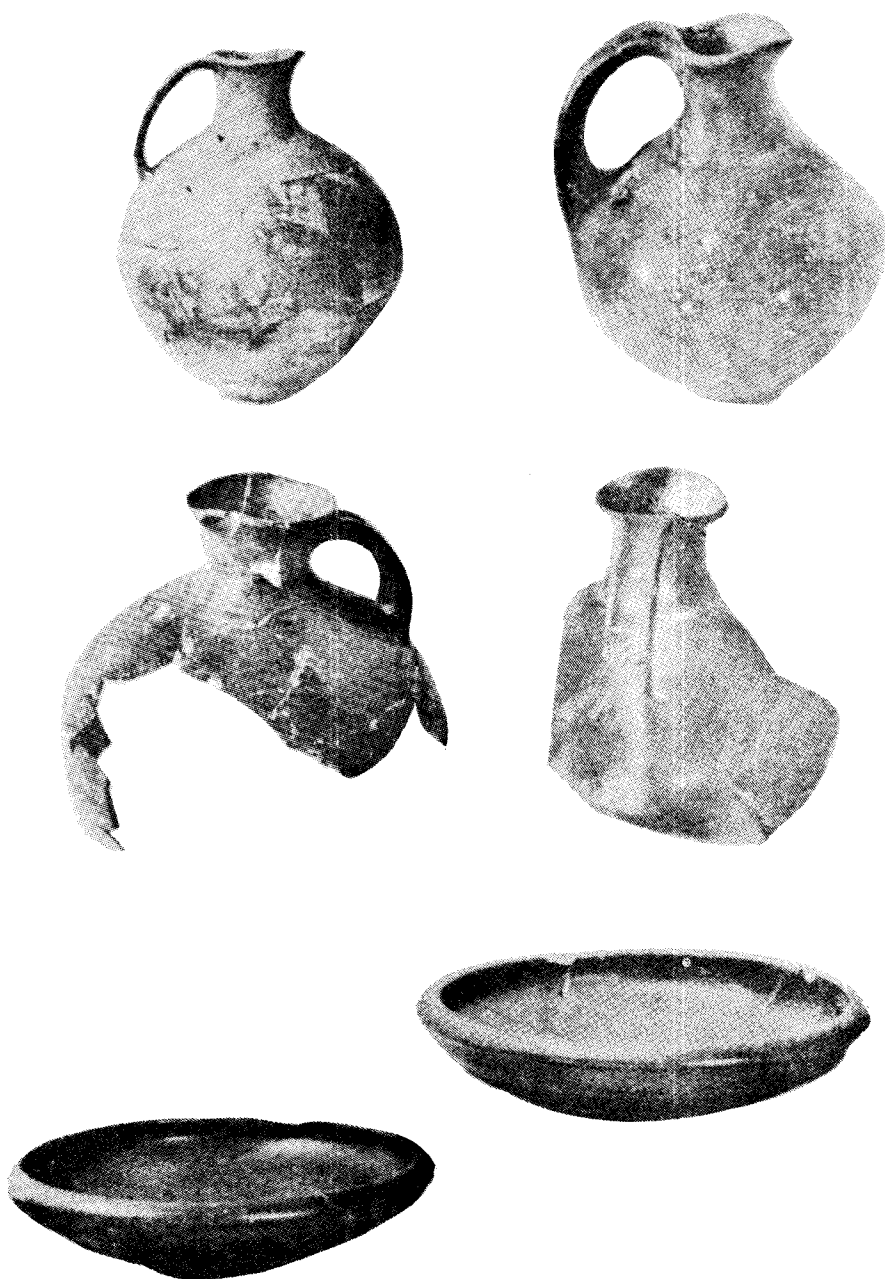
یوخاریدا گؤردوک کی، اورارتو شاهلارینین اوچو "ساردوری - Sardori" آدلانمیش و اونلارین هراوچو، خصوصیه ایکینجی ساردوری [شاهلیغی م.ق. ۷۳۰ - ۷۶۰ یا ۷۳۳ - ۷۵۳] ماننا تورپاقلارینا اوردو چکمیش و بورادا چوخلو حربی قالالار تیکدیرمیشدیر. بو حربی قالالارین بیر، شبهه سیز، بوگونکو سالماسین یاخین لیغیندا یئرلشمیش "اولخو" شهرینین مدافعه قالاسی "ساردوری خوردا - Sardurixurda" اولموشدور. بو اوچ اورارتو شاهی "ساردوری"نین بیر طرفیندن ماننا اراضیسینده تیکیلیمیش حربی قالالاردان بیر ده، فیکریمیزجه، "تامراکیس" (بوگونکو تبریز) کیمی اهمیتلی مرکزی جنوب طرفدن قوروماق اوچون، سهندین غرب اتکلرینده تیکیلیمیش یئنه ده حربی قالا اولموشدور کی، اونو تیکدیرن شاه "ساردوری"نین آدیله آدلانمیش و زامان کئچدیکجه بوگونکو "سرده ری" شکلینه دوشموشدور. فارس تاریخ چیلرینین بعضیسی ده بو حقیقه اعتراف ائتمیشدیر.

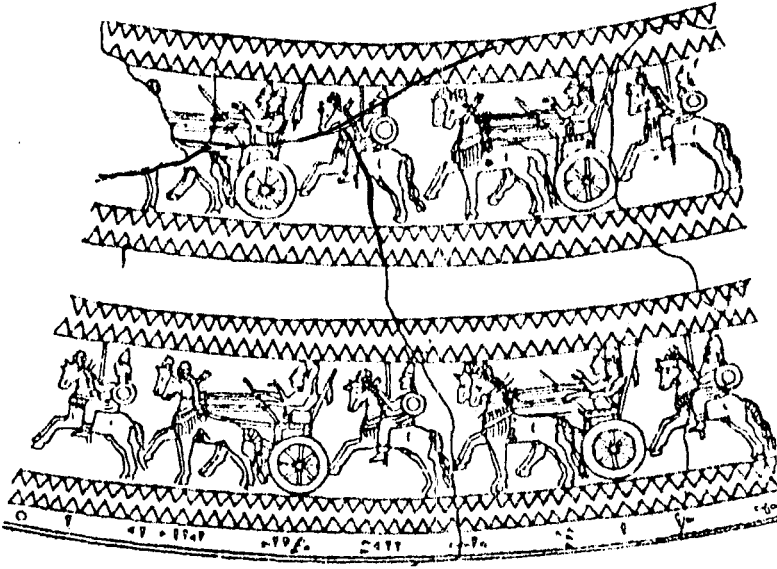
[ش - ۸] ماکی یاخینلیغیندا بیر اورارتو قالاسینین داش پیلله کانی

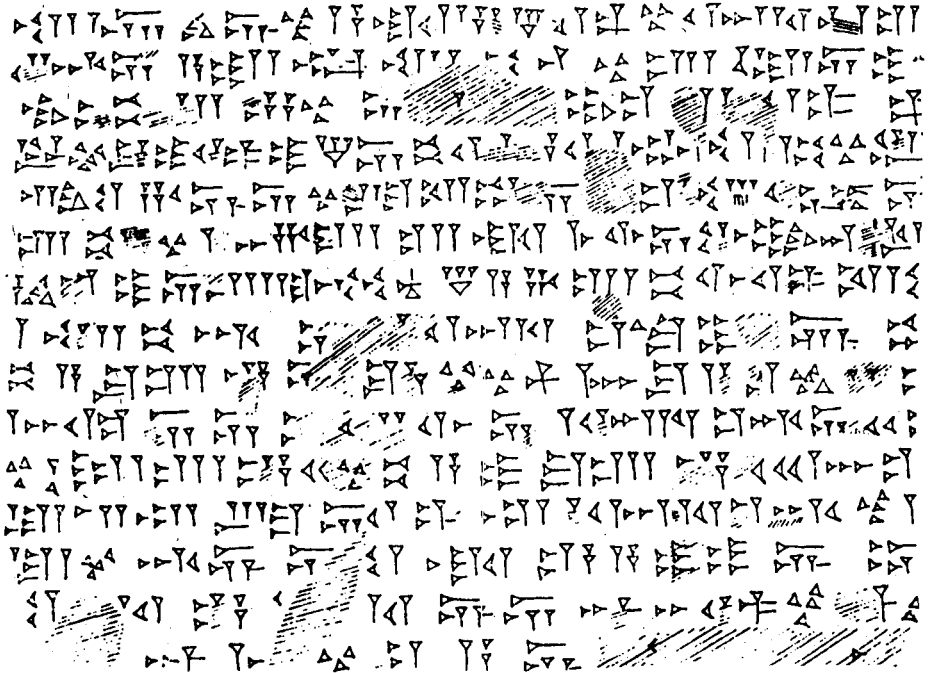
[ش - ۹] بسطامدا اورارتو لؤوحه سینین متنی

[ش - ۱۰] بسطامدان تاپیلیمیش ساخسی قابلار

[ش - ۱۱] بیرینجی ارقیشتی نین بۇرکوندە نقش اولموش اورارتو دۇیوشچولری م. ق. ۸ - نجی عصر

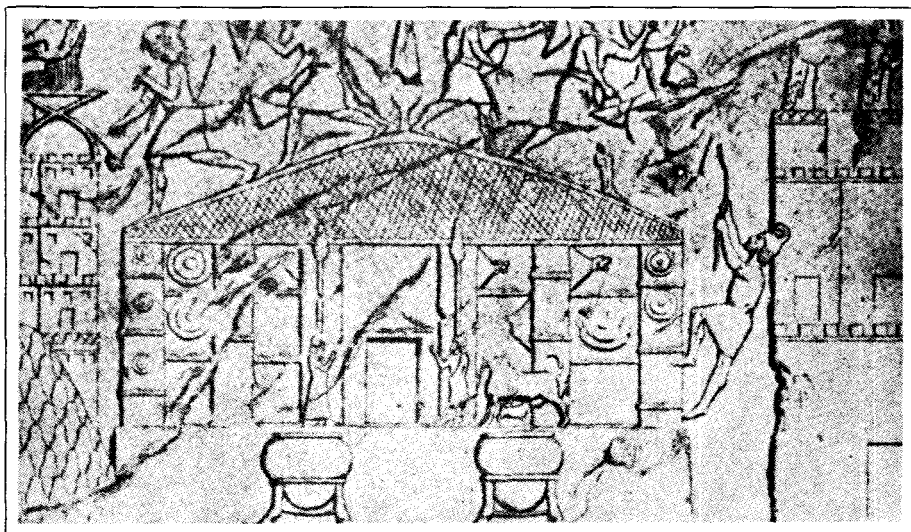
[ش - ۱۲] رازلیق لۇوحە سینین منی

[illegible][illegible]

ɔ̃ gaŋ [d]i ni uʃ-ɔ-a-bi ma-siŋ-ni [tʰ]e [ɔiʃ ʃɔ] ri-i-e
 ka rɪ-nu mi ʔka (ʔ) -dij-a-ŋ-ni LUGAL_{KUR} pu-lu-a-di-ʔe (ʔ) hi
 [bja bja] ni KUR_e-ba ni e¹ haŋ-di-ni ku-ru-ni-ni
 maŋ [d]i i-ka (ʔ) ni uʃ ʃu-ri i ku-ru-ni-ni uʃ-ta-bi
 ʔsaŋ du ri ni [la] ɔiʃ ti e hi-e
 ʔsaŋ du-ri si- a-i-e ha ŋ-bi XXI É. GALMEŠ
 ALV (ʔ) (XIV₂) BRU² [MEŠ] IUD^{ME} ʔs-gu-ʔi [tʰ]RU hi-ib-li-i-ŋ ni
 [tʰ]U LUGAL-a [tʰ]i- a-gu-nu-ʔu² (ʔ) ni gu-nu-ʔs ha ŋ-bi
 ʔsaŋ du ri ni LUGAL DAN [NU] LUGAL al-su-ŋ-i-e
 ʔsaŋ AL_{KUR} KUJ_{KUR} LUGAL_{KUR} bi ʔzi-na ŋ-e a-lu si^{RU} tu-uʃ-pa U^{RU}

[ش - ۱۶] زنوه دن تاپلمیش قیزل کمر بندین ناخیشلاریندان

[ش - ۱۷] موساسیر شهری و عبادتگاهی (بیر آسوری قاباری ناخیشیندان)

۸- آسوری ایمپراتورلۇغو

آسوری ایمپراتورلۇغو میلاددان قاباق II مین ایللیگین سونلاری و I مین ایللیگین ایلك عصرلرینده یاخین شرق منطقه سینین ان غدار حربی - نظامی دؤولتی اولموشدور. آسوری حاکمیتینین سون عصرلری آریالارین منطقه میزه گلمه سی ایلترینه تصادف ائتمیشدیر. بونا گۆرده اوندان بورادا، منطقه میزه ایلك اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر، دؤولتلر و مدنیتلر بؤلومونده دانیشماق آرتیق دیر، لاکین نظره آلاق کی، اونلارین بیر خلق کیمی فورمالاشماسی، حکومت قورماسی و حکومتلرینین ایلك عصرلری آریالارین منطقه میزه گلمه سیندن اول باش وئرمیشدیر. بونا گۆرده بو بؤلومون سونوندا، همین وضعیتده اولموش اورارتولار کیمی، آسوریلرین ده حاکمیتلرینین خلاصه سیله تانیش اولماق فایدالی اولار.

آسوریلر سامیلردن اولموش و سومئر - اککد حاکمیتی دؤورو بابیل شهری و اونون اطرافیندا یاشامیشلار. آسوریلر م.ق. III مین ایللیگین سونلاریندا ظلمون چوخلوغوندان بابیلی ترک ائده رک، شمالغربه گئدیپ، اورادا فرات - دجله چایلاری آخارقاسینین اورتالارینداکی داغلیق منطقه لرده، بوگونکو موصل شهری طرفلرینده یئرله شیب "آسوری" ادلی حکومت یاراتدیلار. آسوری آدی سامیلرین تاپیندیغی بیر آلاھین آدی ایدی.

آسوری حکومتینین باش کندی اوللر "آسور" شهری، سونرالار "کالاه" شهری و نهایت "نینهوا" - Nineveh شهری ایدی. بو سون شهرین خارابالاری بوگونکو موصلین شمالیندادیر.

آسوریلر اوللر بابیله تابع ایدی لر. اونلارین مستقل اولما تاریخی دقیق معلوم دئییلدیر. هر حالدا بو ایش م.ق. ۱۸ - ۱۷ - نجی عصرلر فاصله سینده اولموشدور. آسوریلر اوللر اکینجی بیر خلق ایدی، لاکین سونرالار غارت و تالانا عادت ائده رک، قدرتلی بیر حربی - نظامی دؤولت یاراتدی لار. اونلار کیچیک دؤولتلری مغلوب ائدیپ، تالار و اھالیسینی ایشلتمک اوچون نینهوا یا پارادیلار. بونا گۆرده

اونلار ئىن دۇولت قورولوشو و قانونلارى، بايىلدىن فرقلى اولاراق، غارت، زور و عدالتسىزلىگە اساسلانيدى. بايىلدە حاكمىت سىياسى و دىنى رەبىر اولان "پاتىشى" نىن اليندە اولاردى، لاكىن آسوريلردە حاكمىت آزاد و تالانچى اكىنچىلەرە اساسلاناردى. آسوريلرىن اوردوسو او دۇورون ان قدرتلى، رحمىسىز و قان تۇكن اوردوسوايدى. بو رحمىسىزلىك آسوريلرىن هم دىنى عقيدەلرى، همەدە آزلىقلارىن نتيجهسى ايدى. اونلار بو واسطە ايله دشمنلىرى و خلقلرى قورخوتماق اىستردىلر.

آسورى حكومتى تقريباً ۹۰۰ ايل دوام ائتدى. اونلار هر طرفدن تورىاقلارنى گئىشلىندىردىلر و اوزامانكى آنادولودا مىن ايللىك "هيت" ايمپراتورلورلورغونو آرادان آپاردىلار، فىنيقيە، فلسطين و مصرى اۆزلىرىنە تابع ائتدىلر، لوللوبي و قوتتى خلقلرىنى بير مەدت اۆزلىرىنە خراج وئرن حالدا ساخلادىلار و ايران كويرىنە قدر ايرەلى لەدىلر. آسوريلر فارسلىرى اۆزلىرىنە تابع حالدا ساخلادىلار، ايلاملارى ايسە ائله آرادان آپاردىلاركى، بير داها تارىخ صحنەسىندە آياغا قالخا بىلمەدىلر. نەهايت بو حربى مىليتارىست دۇولت ماددار و اونلار ئىن رەبىرى "كياكسار" طرفىندن آرادان آپارىلدى و بير داها آسورى مىللىتى آياغا دوروب دۇولت تشكىل ائدە بىلمەمىشدىر.

آسوريلرىن دىلى سامى و خطى مىخى ايدى. آسوريلر حادثەلرى ساخسىدا يازار بو ساخسى لۇوحەلرى كىتابخانالاردا ساخلادىلار. بو كىتابخانالار ئىن بعضىسى يئر آلتىندا قالمىش و اىندى چىخارىلاراق قديم تارىخى ايشىقلاندىرىر. پارىسىن "لور" موزەسىندە مىنلرجه بو لۇوحەلردن واردىر. آسورى شاهى "آسوربانپالين" خصوصى كىتابخاناسى اولموشدوركى، "كۆيۈنجوك" ادلى يئردە تاپىلمىشدىر. آسوريلر شەرلىرى و كىتەبلىرى اسيرلىرىن گوجايله ياراداردىلار، بوناگۇرەدە معمەرلىق و داش اوزەرىندە ايشلىمك آسوريلردە چوخ اىنكىشاف ائتمىشدى، داش قازمالارىندا اونلار طبع و حيوان ناخىشلارنى اولدوقجا طبعى چكەردىلر. □ □ □

آسورى تارىخى اوچ دۇورەيە بۇلونور

قديم دۇور [م.ق. ۱۵۰۰ - ۹۰۰]

بو دۇورون اۆنملى شاهى "تىكلات پىلەسر" دىر. بو دۇوردن باشلا ياراق عربستان چۆللىرىندىن ميدانا گلمىش "آرامى" خلقي بابىل و آسورى حكومتلىرىنى فشار آلتىنا قويوموشدو. آرامىلر م.ق. ۱۱۰۰ - نجى ايلدە سورىيە، دمشق، حلب شەرلىرىنى توتاراق دىنىز يولوايله تجارت ائدردىلر. آرامىلرىن خصوصى خطى وارايدىكى، سونرالار منطقەدە مىخى خطىنىن يئرىنى توتدو. آرامىلرىر مەدت آسورى حكومتىنە حاكم اولدولار.

□ اورتادۇور [م.ق. ۷۴۵ - ۹۰۰]

بو دۇورەدە آسورى دۇولتى اولدوقجا گوجلوايدى و آرامىلرە غلبە چالدى و چوخلو يئرلىرى توتدو. بو دۇورون اهمىتلى شاهى "آسور ناصىرپال" ايدىكى، اولدوقجا غدار، قان تۇكن و

رحیمسزایدی، اسیر اوشاقلاری، قوجالاری و اوغلان - قیزلاری اوددا یانديراردی. بو دؤورده بوگونکو شرقی ترکیهده "اورارتو" و یا "وان" حکومتی آسیانی بیر خلق طرفیندن یاراندی و اونلارلا آسوریلر آراسیندا اوزون سورن محاربه لر باشلاندى، بو دؤورون سونلاریندان مختلف خلقلر طرفیندن آسوریلر علیهینه عصیانلار باشلايير.

□ سون دؤور [م.ق. ۶۰۷ - ۷۴۵]

بو دؤورون بؤيوک شاهلاری بونلاردیر: ۱ - دوردونجو تیکلات پيله سر. بو شاه بابيله قوشون چکيب اورانی آلدی، اورارتو تورپاقلارینین بیر حیصه سینى آسوری یئرلرینه علاوه ائتدی. ۲ - II سارقون (شاهلیغی ۷۰۵ - ۷۲۲). بو شاه زامانینا قدر آسوری قوشونو آزاد اکینچیلردن یاراناردی، لاکین مالیاتدان معاف اولان روحانیلر بو ایشله مخالف ایدیلر. نهایت محاربه اسیرلرینی اکینچیلرین یئرینه قویدولار، روحانیلر یئنه ده ناراضی اولدولار. بو ایش شورشه سبب اولدو II سارقون دؤوروندن عسگرلرین چوخو آزاد اکینچیلر عوضینه مزدلو عسگرلر اولدو، بوايسه آسوری اوردوسونون جسارت و روحیه سینى پوزدو و اونو محو اولماغا دوغرو آپاردی، چونکی محاربه نین آغیر وقتلرینده عسگرلر قاچیردیلار. بو دؤورده ایلام - آسوری محاربه لری باشلايير و آسوریلرین غلبه سیله قورتاریر. II سارقون اورارتو، قوتتی، لوللوی و داهادا شرق تورپاقلارینا اوردو چکدی. (آذربایجان تاریخینده گؤره جه ییک)

بو دؤورده اورتا آسیا و شمالدان منطقه میزه گلن نوؤبتی ائللر آخینی - کیمترلر و اونلارین آردینجا "ایشغوزلار" و یا "ساکالارین" آخینی باشلايير. کیمترلر و ساکالارین گئیش هجومو یاخین شرق منطقه سینیه جدی تأثیر ائتدی. م.ق. ۶۱۲ - نجی ایلده آسوری حکومتی ماد شاهی "کیاکسار" ین واسطه سیله آرادان آپاریلدی. حدیندن آرتیق منطقه خلقلرینه ظلم ائتمیش سایجا آز اولان آسوری خلقی او تاریخدن بو گونه قدر بیر داها تاریخ صحنه سینیه چیخا بیللمه میشلر.

آریالارین هله منطقه میزه، ائله جه ده ایران فلاتینا گلدیکلری دؤوردن قاباق م.ق. ۱۰۰۰ - ۴۰۰۰ - نجی ایللرده منطقه میزه کی ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر، دؤولت و مدینتیلرین، آذربایجانلا علاقه دار اونلارین عمومی منظره سی، چوخ قیسا و ییغجام حالدا، بوندان عبارت ایدی.

قدیم آذربایجان تاریخینی یازماق اوچون بو مقدمه لازم و ضروری ایدی، چونکی پهلویلر دؤورو چوخلو یازیچیلار، تاریخچیلر، عالیملر پهلویلر حکومتینین غلط سیاستیله حرکت ائده رک، تورک دیلینی آذربایجانا گلمه، بیگانه و یاد گؤسته ریب، اونون آرادان گئتمه سینى لازم گؤستمیشلر و یا بو ایشین لزومونو جمعیتین تک دیللی لیگه دوغرو گئتمه سی کیمی اویدورما فیکیرله توجیه ائتمه گه چالیشمیشلار. (بو باره ده آشاغیدا دانیشاجاییق). بو فیکیرلر نه تکجه بوتون حاکم دایره لرین ایلیگی و قانینا ایشله میشدیر، بلکه روشنفیکرلرین اساس حیصه سی و حتی تأسفله آذربایجانلی تورک روشنفیکرلرینین فیکیرلرینی بئله زهرله میشدیر. پهلویلر دؤورونده عالی مقاملار چاتمیش،

مالک، میلیونر، اعیان، سئنا تور... اولموش بیر سیرا اوزدن ایراق تورک آیدینلاری تورک اولماقلارینی دانیر، اونو عار، لکه و ننگ حساب ائدیر دیلر و بئله دوشونمه ینلر ایره‌لی گئده بیلیمیر دیلر. بوسبیلره گؤره اصیل قدیم آذربایجان تاریخینه باشلامادان اوّل آیدین گؤستریمک لازم ایدی کی، تورکلر ایرانا گلمه یوخ، بو اراضینین، حتّی آریالاردان چوخ اوّل ساکینلری اولموشلار. مختلف تورک خلقلری آذربایجان و حتّی ایرانین بیر سیرا یئرلرینین لاپ ایلک ساکینلری، ییه‌لری، ایلک اینسانلاری، جمعیتلری، میللتلری، دؤولت، حکومت و مدنیت یارادانلاری، یاد ائللره قارشی ایلک دفعه سینه گریب دؤیوشنلری، بو یئرلری اؤزلرینه ایلک دفعه وطن ائدیپ، اونون کئشیکینه دایانانلاری اولموشلار.

تورکلر بوگونکو ایران تورپاقلارینین ایلک میللتلریندن بیر اولموش، لاپ اولدن، آریالار و فارس‌لاردان نئچه مین ایل اوّل آذربایجان و بیر سیرا باشقا بوگونکو ایران ولایتلرینده و یئرلرینده یاشامیش و ایندی ده یاشاییرلار. تورکلر ایرانین اصیل ساکینلریندن دیرلر و بو تورپاقلارا گلمه دئییلدیرلر. نه تکجه ایرانین مختلف ایالت، ولایت و یئرلری، حتّی منطقه‌میزین ده بیر سیرا اوّلکه‌لری، او جمله‌دن و بیرینجی نؤبه‌ده ترکیه‌نین اساس تورپاقلارینین ایلک اینسانلاری، جمعیتلر و میللتلری، ایلک دؤولت و مدنیت یارادانلاری تورکلر اولموشلار. لاپ ایلک دؤورانلاردان منطقه‌میزین اساس و اهمیتلی تاریخ و مدنیت یارادان خلقلر و میللتلریندن بیر تورک خلقلری و میللتلری اولموشلار. اولجه تورک و سامی خلقلری و اونلاردان سونرا هند - آوروپا خلقلری اونلارلا بیرلیکده منطقه‌میزده اولوب قارداشجاسینا یاشامیش، یاشاییر و یاشایاجاقلار. بو میللتلر تاریخ بویو همیشه مدنیت یاراداراق یاشامیشلار، هر هانسی میللت طرفیندن حیاتا کئچیریله بیلن شووونیستی سیاستلره رغماً، بو خلقلر یئنه ده بیرلیکده یاشایاجاق و منطقه‌میزین گله‌جک تاریخینی بیرلیکده یاراداجاقلار.

بشریت واحد دیللی لیگه دوغرو گنڊیرمی؟

بیر سیرا حاکم خلقلر و اونلارین حاکم شووونیست دایره‌لری طرفیندن اویدورولموش بیر اساس سیز و عوام‌فریبانه نظریه‌نی قیساجا اولسادا، آچیقلایب گؤستریمک لازیمدیر.

تکجه بیر میللتین سیاسی و اقتصادی حاکمیتی اولان چوخ میللتلی اوّلکه‌لرده، اؤز دیللرینی او بیر، محکوم میللتلره تحمیل ائدن حاکمه هیأت طرفیندن بئله بیر نظریه یاییلیر کی، گویا تاریخین عمومی اینکیشافی و گنڊیشی مختلف میللتلرین بیرلشمه‌سینه، وحدتینه و نتیجه‌ده مختلف دیلر واحد بیر دیل اولماغا دوغرو گنڊیر.

بو نظریه شووونیست و میللتچی حاکمه هیأتلرینین یوروتدوکلری شووونیستی سیاستی توجیه ائتمک، اونو حقلی گؤستریمک، اونا برائت قازاندیرماق، اونو لازیم ایش و سیاست قلمه وئرمک

اوچون اویدورولموش بیر قاتی ارتجاعی، جامعه‌نین ایره‌لیله‌مه‌سی و ترقی‌سینه دابان - دابانا ضد اولوب، اونو گئری ساخلایان بیر نظریه‌دیر. بو ایدئولوژی بوتون مستملکه حکومتلر و بیر میللتین اساس حاکم موقعیتی اولان چوخ میللتلی اولکه‌لرین اکثرینده، آز و یا چوخ شکیلده یایلمیش، دستکلنمیش و حاکم دایره‌لر طرفیندن حمایت اولونموشدور. حتی بو نظریه کئچمیش سوؤتئر اتفاقیندا استبداد و اؤزباشینالیغین ذیروده اولدوغو زامانلار ایستالین طرفیندن، دیلچی لیکله علاقه‌دار اولان اثرینده، بیر نظریه کیمی وئرلمیش و اساس اعتباریله دؤولت طرفیندن تأیید ائدیلمیشدی. ایستالین اؤزونون سون، نسبتاً آز حجملی "دیلچیلیک مسئله‌لری" آدلی اثرینده اوزامانلار سوؤتئر بیرلیگینده یایلمیش و یاشایان میللتلرین گله‌جکده واحد بیر میللت، بیردیल्ली میللت شکلینه دوشه‌جگینی ادعا ائدیری. ایستالین بو مسئله‌نی چوخ اوزاق بیر گله‌جگه عاید اولان بیر مسئله گؤسته‌رسه‌ده، دؤولت طرفیندن تأیید و تصدیق ائدیلمیشدی. بو نظریه‌یه گؤره گویا خلقلر اؤزلری کؤنوللو اولاراق بو ایشی ائده‌جکلر.

ايله هامان زامانلار سوؤت حکومتی و رهبرلرینین هر فیکری و حرکتیله قاتی دشمن اولان ایران هیئت حاکمه‌سی ایستالینین گؤستردیگیمیز فیکرینی، البته ایستالینین فیکری اساسیندا دئییل، اینتئلیجئنٹ سئرویسین دیکته‌سیله، وار قوه‌سیله حیایا تطبیق ائتمه‌گه چالیشیردی. عمومیته شرق، او جمله‌دن یاخین و اورتا شرق خلقلرینین گئری قالماسینین اساس، دقته لایق اهمیتی و حل ائدیجی نقطه‌لریندن بیرى همین میللی دیللرین یاساقلاماسی اولدوغوندان، بو زنگین منطقه‌لرین ثروتینی مفت و یا اوجوز و زحمتسیز تالاییب آپارماق ایسته‌ین، ایستر آوروپا، ایسترسه‌ده آمریکا ایمپئریالیست دؤولت‌لرینین هامیسی، بو منطقه دؤولت‌لرینین میللی شووونیستی سیاستلرینی دستکله‌ییر و یا ان آزی بو تام غیر - اینسانی حرکت مقابله‌نده سوسورلار. آیا دوغروندان تاریخن عمومی آخینی نتیجه‌سینده نهایت بوگونکو میللتلر و اونلارین دیل‌لری، اؤز ایستکلری‌ایله، بیر و یا بیر نئچه میللته و دیله چئوریله‌جکدیرمی؟ آیا بشرین بو گونه قدر معلوم اولان تاریخی بئله بیر حادثه‌نی، جوزبی شکیلده اولسادا، تأیید ائدیرمی؟

بشر تاریخی بویو هئچ بیر دؤورده و هئچ بیر دیاردا بئله بیر حادثه گورونمه‌میشدیر کی، بیر میللت، میللتلر و اونلارین دیل‌لرینین واحد بیر میللت و دیله بیرلشمه‌سی خاطرینه و نامینه اؤز دیلی و میللتیندن ال چکیب گؤز یوموش اولسون. تاریخ بئله بیر حادثه‌نی گؤستریمیر. میللتلر و میللی دیل‌لر بو یول‌ایله نه یارانمیش، نه‌ده آرادان گئتمیشدیر.

لاکین بشر تاریخی میللتلر و میللی دیل‌لرین یارانما و آرادان گئتمه‌سی جریانینی، بیر دئییل، اونلارچا شاهدله، اؤزونه خاص و تام باشقا بیر یول و شکیلده گؤستریمیشدیر. بو یول و اوصول بوتون بشر تاریخی بویو دوام ائتمیش و ائتمکده‌دیر.

بشر تاریخی گؤستریر کی، دونیانین مختلف یئرلرینده، ضروری شرایط نتیجه‌سینده میدانا گلمیش بشر توپولوملارینین هر بیرى اؤزونه خاص بیر دیله مالک اولموشلار. بو توپولوملارین بیر

سیراسی نطفه ده آرادان گنتمیشدیرسه ده، بعضیلری اوزون عصرلر کئچدیکجه آرتیب چوخالمیش، یاشاییشا مناسب جغرافیایی محیط آردینجا مختلف سمتلره یاییلیب گنتمیش، مین ایللر کئچنجه بیرى - بیرندن آیری دوشهرک، جغرافی شرایط تأثیرینده و علاقه سیزلیک نتیجه سینده ده گیشمیش، دیللی باشقا شکله دوشموش و نتیجه ده ائتنیک منشأ و دیللرین کؤکو عینی اولان مختلف دیللی میللتلره چئوریلیمیشلر. بو گونکو بشرین توپلومو بیر نچه بئله واحد منشأدان یارانمیش، میللت و دیللی عینی کؤکدن اولان اینسان توپلوملاریندان میدانا گلیمیشلر. بو یارانما پروسسی بو گونه قدر معلوم اولدوغونا اساساً، تقریباً ۶ - ۵ مین ایل میلادان قاباق باشلانمیشدیر.

چاغداش دیلچیلیک علمینین میللتلری، دیللرین منشأیی و کؤکونه گؤره، تقسیم بندلیگینده، مرکزی - غربی آسیا، آروپا، آفریقا و آمریکادا یاشایان میللتلری اوچ اساس دسته یه بؤلموشدور:

۱ - هند - آروپایی خلقلر و اونلارین دیللی.

۲ - سامی خلقلر و اونلارین دیللی.

۳ - التصاقی (اورال - آلتای) خلقلری و اونلارین دیللی.

دونیانین بیر سیرا یئرلرینده یاشایان میللتلر هند - آروپا دیللی حساب اولور و اونلارین دیللی واحد بیر کؤکدن میدانا گلیمیشدیر. علم گؤستریر کی، بو خلقلرین ایلک توپلومو بو گونکو ایسکاندینا و طرفلریندن، هاواسی سویوبوب یاشاییشا مناسب اولمادیغیندان، جنوبا آخیمیش، بیر قولو غربه - آروپا، دیگر قولوایسه بو گونکو اورتا آسیا یولیه ایران و هندستانا آخیمیشلار و آخاراق مختلف یئرلرده یئرلشمیش بو واحد توپلومدان زامان - زامان بو گونکو اونلارجا مختلف هند - آروپا دیللی خلقلر میدانا گلیمیشدیر. بو گون بو خلقلرین دیلی تامامیه بیرى - بیرندن فرقلسه ده، اونلارین کؤکلری عینی دیر. بو دسته داخلینده یئنه ده خصوصی قوللار واردیر. مثلاً "ایسلاو" قولونو گؤستریمک اولار کی، روس، اوکراین، بئلوروس، لهستان، چئک و اوسلوواکی، یوگوسلاویانین بیر نچه میللتی نین اؤزلری و دیللی او قولاییددیر. بو خلقلرین دیللی بیرى - بیرینه نسبتاً یاخیندیر. بئله کی بو دیللرین بیرینی ییلن او بیرى دیللدن آز باش تاپا بیلر. بو دستلر داخلینده "ایران" آدلانان قولودا گؤستریمک اولار کی، بو گونکو فارس، کورد، بلوچ، گیلک، پشتو، سیند، پنجاب، تاجیک میللتلری و دیللرینی احاطه ائتمکده دیر.

هند - آروپا خلقلرینین ایلک توپلومونون شاخه لنمه سی اولدوقچا قدیم، ماقبل تاریخ دؤوره عایددیرسه، "ایسلاو" و "ایران" کیمی دستلرین شاخه لنمه سی نسبتاً یاخین عصرلره عاید بیر حادثه دیر.

چاغداش دیلچیلیکده "سامی" دیللی و خلقلری آدلانان بؤیوک قولون ایلک توپلومو بو گونکو عربستان و یمن طرفلریندن یاراناراق، مختلف جهتلره یاییلمیش و زامان کئچدیکجه بو واحد توپلومدان، دیللرین کؤکلری عینی اولان، بو گونکو عرب، آسوری، کلدانی، یهودی و قدیم حبش خلقلری و میللتلری میدانا گلیمیشدیر.

چاغداش دیلچیلیک علمی یول ایله ثابت ائدیپ گؤستردیگی اوچونجو دسته دیلر و اونلارین میللتلری "اورال - آلتای" آدلانان "التصافی" دیللی خلقلر دیر. بونلار بوگونکو بوتون تورکلر، مغول، ماجار، فنلاند، باسک، ... خلقلری و دیلرینی احاطه ائدیر. علم گؤستریر کی، بو خلقلرین ایلك توپلومو بوگونکو اورتا آسیادا یارانمیش و زامان کئچیب آرتدیقجا، بو گونه قدر علم عالمینه معلوم اولدوغونا گؤره، ۶ - ۷ مین ایل بوندان اولدن باشلایارق، مناسب و نعمتلی تورپاق و آب و هاوا آردینجا دؤرد طرفه یاییلمیش، رابطه لری اوزولدوکجه، مستقل میللتلره چئوریلیمیش و اؤزلرینه گؤره مختلف دسته لره آیریلیمیش و نهایت بوگونکو تورک خلقلری، مغوللار، فنلاندیلار، ماجارلار، باسکلار، آمریکا قیزیل دریلری و ... ائللری و میللتلری شکلینه دوشموشلر.

دئمک دونیانین مختلف یئرلرینده میدانا گلیمیش ایلك اینسان توپولملاری زامان کئچدیکجه، مختلف عئلر و شرایطه آرتیب یاییلماق نتیجه سینده بوگونکو مختلف دونیا میللتلری، میللی دیلرله بیرلیکده میدانا گلیمیشلر.

آیا میللتلر و میللی دیلرین بو اوزون یارانما پروسئسینده هر هانسی علت و سببلره گؤره آرادان گئدن و یا بیردیگرینده ارییب محو اولان، دیلله برابر اولن میللتلرده اولموشدورمو؟

عمومی تاریخه ساده بیر باخیش آیدین گؤستریر کی، تاریخ بویو، مختلف عامیلر و سببلر اوجوندان، او جمله دن زور، فشار، قیرغین و دینی عامیلر نتیجه سینده بعضی میللتلر باشقا میللت داخلینده ارییب، دیلله برابر تامامیله آرادان گئتمیش، بعضی میللتلرایسه دینی تأثیر نتیجه سینده اؤز دیلرینی ده گیشرک، باشقا میللتلر و دیلر سیستمینه کئچمیشلر. فشار و زور نتیجه سینده حاکم اولموش میللت داخلینده ارییب دیلله بیرلیکده آرادان گئدن خلقلره اؤرنک "سومئر" لری گؤستریمک اولار کی، تدریجله اکثریت تشکیل ائدیپ حاکمیتی اله آلان سامی خلقلری داخلینده ارییب آرادان گئتمیش و دیللری اولو دیلر سیراسینا کئچمیشدیر. بعضی عالیملرین فیکرینجه سومئرلرین بعضی ائللری حاکمیتلرینی ایتیردیکدن سونرا، اورتا آسیا یا قایتمیشلار.

دینی عامیلر نتیجه سینده ده ییشن دیلر و میللتلری ایسه، اؤرنک اولاراق، "بولغار" لار و "خزرلری" گؤستریمک اولار کی، بیرنجیسی مسیحی دینی قبول ائدیپ ایسلاولار داخلینده بیر مدّت، دینداش اولاراق یاشادیقلا ریندن، "ایسلو" لاشمیش و اصیل تورک دیلرینی آتاراق ایسلو دیللی اولموشلار. تورک اولان خزرلرایسه، یهودی دینی قبول ائتدیکلریندن، بیر نئچه عصر داخلینده دیللی ده یهودی دیلینه چئوریلیمیشدیر.

گؤستردیگیمیز میللیت و دیلجه ده گیشن بو میللتلردن یئنه ده تاریخده اولموشدور. بوندان علاوه تاریخ بویو سایجا آز اولان، اصیل کوتله لریندن آیری دوشهرک، باشقا بؤیوک میللت داخلینده یاشایان و تدریجله ارییب، حاکم میللتلر داخلینده حل اولانلاردا آز اولمامیشدیر. لاکین بونلارین هئچ بیر، یوخاریدا گؤستردیگیمیز شووونیستی نظریه نین دئدیگی کیمی، کؤنوللو، واحد دیل و میللتین یارانماسی خاطرینه اولمامیشدیر، هئچ بیر میللت اؤز ایسته گيله میللیتی و دیلینن آرادان

گنٹمه سینه راضی اولاراق، اؤلومیللتلر و دیلرل سیراسینا کئچمه میشدیر.

میللتیت و دیل مسئله سیله علاقه دار بیر مسئله نین قیسا صورتده آچیقلاماسی لازیم دیر، اودا میللی دیلرلین بیر - بیرینه، قارشیلیقلی اولاراق، تأثیراتمه سی، سؤزلر و حتی بعضاً قایدالار آلیب وئرمه سیدیر.

ایللر و عصرلر بویو قونشو یاشایان، هابئله دینداش و مذهب داش اولان میللتلر بیرگه حیات و مذهب بیرلیگی نتیجه سینده عصرلر بویو بیر - بیریندن سؤزلر آلیب وئره و حتی اوزون عصرلر قونشولوق، بیرگه حیات، واحد اقتصاد نتیجه سینده بعضی دیل قایدالارینی بئله رد - و - بدل ائدرلر. بو غایت طبیعی دیر و دیری، جانلی اولان دیلین دیرلیک علامت لریندن بیر سیایلمیش و سیایلماقدادیر. مؤوجود بیر میللتین دیلی، او میللتین اراضی جهتدن قونشوسو اولان میللتلرین دیل لریندن سؤزلر آلیب، اونلار سؤزلر وئرمه سه، نه میللتلر یاشایا بیلر، نه ده اونلارین دیل لری. بو، میللتلر و دیل لرین وارلیق عنصرلریندن، دیرلیک علامت لریندن بیر حساب اولموش، اولماقدادیر و گله جکده ده اولماقدادیر. بونا گؤرده بیر میللتین دیلینده قونشو میللت و یا میللتلرین سؤزلریندن اولماسی اولدوقجا طبیعی و عادی بیر حال اولدوغوندان، اوندان هر جور سیاسی استفاده ائتمه گه جان آتماق غرض و شووونیزمدن باشقا بیر شئی دئییلدیر.

فارسلارلا آذریلرین قونشولوغو تاریخی میلاددان ۹ - ۸ عصر قاباقدان باشلانمیشدیر. بوندان علاوه انوشیروان زامانیندا مختلف فارس کوتله لری کؤچورولوب، بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجاندا یئرلشدیریلیمیشلر. بو کیچیک فارس کوتله لری بوگون اساس اعتباریله آذریلر داخلینده اریمیش و یا ارییب حل اولماق عرفه سینده دیر. هم فارسلا، همده بو کیچیک، فارسا یاخین دیللی توپولوملارلا قونشولوق و بیرگه حیات نتیجه سینده بیر سیرا اصیل فارس و یا آرادان گنٹمیش بو کؤچورولموش کیچیک فارس کوتله لرینین سؤزلری و شاید تعبیر و کیچیک قایدالاری طبیعی اولاراق آذری دیلینه کئچمیش و بوگون خلقین اؤز سؤزلری کیمی ایشلنیر. اناین، خه کو، ... کیمی سؤزلر بونلارداندیر.

بو اولدوقجا طبیعی و عادی حالدان، علمه ضدّ اولان اوصول و شووونیستی تعصّبه استفاده ائتمه گه چالیشان سید احمد کسروی تبریزی و اونون شاگردلری و داوامچیلاری، همین معدود فارس و تات کلمه لرینه اساساً، زورلا ثابت ائتمه گه جان آتیرلارکی، گویا بو سؤزلر قدیم آذربایجان خلقینین دیلی اولموش "آذری" نین قالیقلا ریندان عبارت دیر و تورکلر ۱۴ - نجو عصردن، مغول هجومایله، آذربایجاندا یئرلشندن سونرا، تدریجله یئرلی اهالی تورکلشمیش و بو سؤزلر قالمیشدیر. بو عالیملر انوشیروانین کؤچوروب یئرلشدیردیگی کیچیک فارس توپولوملارینی دا قدیم آذریلرین کیچیک قالیقلا ری گؤسته ریب، اونلارین دیل لرین قایدا و قانونلارینی اؤیره نیب شرح ائدیر و گویا قدیم آذربایجانلیلارین اصیل دیل لرینی کشف ائتمیش و اونو اؤیره نیرلر.

بو عالیملر فارس دیلینده ایشلنن یوزلرجه تورک - آذری سؤزو، تعبیری و بعضی قایدالارینی

گۆرمور و گۆرمکده ایسته میرلر. آیا بو سۆزلر و قایدالارا و حتّی آذربایجان دیلیندن آریسیب فارسجا یا ترجمه اولاراق ایشلنن اونلارچا آتا - بابا سۆزلری و افاده لره اساساً، "بوگونکو فارسلا ر یاشایان اراضیده قدیم تورکلر یاشامیشدیر" دئمک گولونج اولمازمی؟ چاغداش عرب دیلینده، خصوصیلّه دانشیق دیل لرینده، تورک سۆزلری آز دئییلدیر، چاغداش روس دیلینده تاواریش، کبیتکا و ... کیمی یوزلرجه اصلیل تورک کلمه لری ایشلنمکده دیر کی، عصرلر بویو بو خلقلرین قونشولوغونون نتیجه سی و محصولدور. آیا بو کلمه لره اساسلاناراق "عربلر و روسلارین یاشادیق لاری تورپاقلار قدیم تورکلرین اولموش و یا عربلر و روسلار قدیم زامانلار تورک اولموشلار" دئمک گولونج و حتّی احمقانه بیر سۆز دئییلدیرمی؟ □ □ □

□ آسیانی خلقلرین دیلی [Asianik]

منطقه میزده تاریخه معلوم اولان ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر، دؤولتلر و مدنیّتلر باره ده بوریا قدرکی یازدیقلاریمیزدا او خلقلردن دانشدیق کی، آذربایجانین قدیم تاریخی ایله علاقه دار اولموشلار. آریالارین منطقه میز، او جمله دن ایران فلاتینا گلمه سینه قدر منطقه میزده اولموش بو جمعیتلر، میللتلر، دؤولتلر و مدنیّتلردن علاوه هم بوگونکو آذربایجان و ایران اراضیسینده، همده منطقه میزین باشقا یئرلرینده باشقا - باشقا خلقلر اولموشلار. بیز آذربایجان و ایران اراضیسینده اولموش خلقلردن سونرا، آذربایجان تاریخیندن دانشارکن گئیش بحث ائده جه ییک، منطقه میزین باشقا یئرلرینده اولموش خلقلره گلدیکده ایسه، قدیم آذربایجان تاریخیله سیخ ایلگیلی اولمادیقلاریندان، اونلارین باره سینده سۆز آچماغی آرتیق بیلدیک. آنجاق گؤستر دیگیمیز خلقلرین سیماسیندا قدیم دؤورده یاخین شرق منطقه سینده یاشامیش بوتون خلقلری عمومی لشدیرمک اولار. یوخاریدا گؤستر دیگیمیز خلقلر و میللتلرین اصلی و دیلینی اساس گؤتورسک، آیدین گۆره ریک کی، اونلاری ایکی یّره بۆلمک اولار :

۱ - اککلر (سامیلر) : یهودیلر، آسوریلر، آرامیلر، کلدانیلر، فینقیلر، عربلر، ...

۲ - التصاقی دیللی خلقلر : سومترلر، ایلاملار، هیتلر، کاسسیلر، هوریلر، اورارتولار، سونرا گۆزه جه ییمیز قوتیلر، لولوبیلر، ماننلار ...

ان قدیم و قدیم تاریخ متخصصلری منطقه میزین یوخاریدا گؤستر دیگیمیز ایکینجی دسته خلقلرینه "آسیانی" آدی وئرمیشلر. بو اصطلاح او معنادیر کی، بو خلقلر نه سامی، نه ده آریایی (هند - آروپایی) دسته دن اولموش اؤزلرینه خاص خلقلر دسته سی اولموشلار. بو خلقلرین کؤکو اورتا آسیادان، تورکلرین یوردوندان اولموشدور. بونا گۆره ده اونلار تورکلرین اولو بابالاری و اونلارلا عینی کؤکدن اولموش ائللر، خلقلر و قوملاردان اولموشلار. بو حقیقتی فرانسیز تاریخچی ر. قیرشمین دیلیندن ائشیدک.

ر. قیرشمن یازیلی تاریخدن اول یاخین شرق منطقه سینده یاشامیش "مستطیل باشلی" ایکی دسته اینسانلاردان دانیشارکن، قیسا شکیلده، بئله گؤستریمیشدیر:

«... ذکر اولونموش واحدلرین (ایران فلاتینین قدیم واحدلری. م) ان قدیم ساکینلرینین اینسان سوموکلری بارده کی، اینسانین طبیعی تاریخی ایله علاقه دار اولان مطالعه لر اولنارین کامل فورمادا همجنس اولان بیر نژاددان اولماسینی گؤستمیر. معلوماتیمیزین اولدوغو قدر، حتّی دئییه بیلیمه ریک کی، بو یئرلرده گؤرونموش مستطیل باشلی اینسانین ایکی مختلف شکلی بیری - بیرینین آردینجا اولموشلار و یا عکسینه هر ایکی شاخه "بحرالرومی (آرالیق دیزی)" آدیله معروف اولموش واحد بیر دسته دندیر. سون دسته (مستطیل باشلیلار م.) تاریخدن اولکی دؤورده، غربی آسیانین باشا - باشیندا، مئدیترانه دن روس تورکوستانی و سیند دره سینه قدر سپه لتمیش ایدی. بو ایکی شکلی، عمومیتله "آسیانی" آدلاندیریلار و او منفی جنبه دن یارانان بیر اصطلاح دیر. یعنی بشرین ائله بیر نژادینی تانیتمیر کی، نه سامی دسته سیندنیر، نه ده هند - آوروپایی دسته سیندن. مسئله نی داها آرتیق آچیقلاماق ایسته یین بعضی عالیم لر بو نژادی "قفقازی یا خزری و یا یافئی" آدلاندیرمیشلار. بورادا قفقاز و خزر سؤزلری آیدیندیر. "یافت" کلمه سینه گلدیکده ایسه محمود کاشغری "دیوان لغات الترک" اثرینده، تورکلرین اصلیندن دانیشارکن یازمیشدیر:

«الترک فی الاصل عشرون قبيله یعززون کلهم الی ترک ابن یافث بن نوح النبی صلوات الله علیه...»^۱ (تورکلر اصلینده ایگیرمی قبيله اولموشلار کی، هامیسی نوح پیغمبرین (ص) اوغلو یافثین اوغلو تورکدن توره میشلر). آکادئیمیک ن. یا. مار دا بو فیکری تأیید ائدیر.^۲ بو نژاددا اوج دسته بللیدیر:

۱ - "اوراتولار" یا وانلیلار (شرقی ترکیه و ارمنیستانین قدیم ساکینلری. م)، "کاسسیلر" (بوگونکو لرستانین قدیم ساکینلری. م)، "هیت" لر (خیت لر)، "میت" لر.
۲ - "لیک" لر، "کاری" لر، "میس" لر، "آتروسک" لار، "آقریطیش" لر (کثرت آداسینین اصلی ساکینلری. م.)

۳ - "ایبر" لر (گورجولرین بابالاری. م)، "باسک" لار.
بئله نظره گلیر کی، بونلارین هامیسی التصاقی دیلده دانیشاردیلار (اشتقاقی یالیز سون قوشما - پسوند) ایله اولان دیللره التصاقی دئییلر (تورک دیلری کیمی).
بو مسئله بئله بیر فرضیه یه سبب اولموشدور کی، سومئرلرده همین بو نژاد دسته سیندن اولموشلار، لاکین چوخ قدیم زامانلاردا او دسته دن آیریلیمیشلار.^۳

*

۱ - دیوان لغات الترک، آنکارا، ۱۹۴۱، ص ۲۰.

۲ - باخ: اوراتو، پیوتروفسکی، ص ۱۸.

۳ - ر. قیرشمن، ص ۲۹ - ۳۰.

بو التصاقی دیلرین مدنیتین کؤکوندن دانیشان ر.قیرشمن بئله یازیر: «... بئله نظره گلیر کی، ذکر اولونموش مدنیت (آسیانی مدنیت. م.) جئیحون و سئیحونون قونشو منطقه لریندن، روس تورکوستانی بوزقیرلاریندان (جلگه و چؤلرلریندن)، یا شاید داها اوزاق ناحیه لرین، آسیانین اوره گیندن گلیمیش اولسون.^۱

ر.قیرشمنین ده سؤزلریندن گؤرونور کی، آرلرین منطقه میزه گلمه سیندن اول منطقه میزین مختلف یئرلرینده یاشاییب مدنیت یاراتمیش آسیانی خلقلرین هامیسینین اصلی، منشایی اورتا آسیا و دیلرلرینین اساسی و کؤکو التصاقی اولموشدور. بئله ایسه بو مختلف آسیانی خلقلر نه زامان منطقه میزه گلیمیشلر؟ بیر صورتده کی، یوخاریدا بحث ائتدیگیمیز دؤورده، تاریخین گؤستریدیگینه اساساً، اورتا آسیادان اوچ اساس خلق آخینی اولموش و هره سی بللی بیر خلقلین یارانماسینا تمل اولموشدور. پس او دؤورلرده منطقه میزه یاشامیش آسیانی "کاسسیلر"، "اورارتولار"، "هوریلر"، "قوتیلر"، "لولوبیلر"، "ایبرلر" هارادان گلیمیشلر؟

شاید سومثرلر، ایلاملار و هیتلری میدانا گتیره ن آخینلاردان علاوه، قدیم دؤورلرده، اورتا آسیادان گلیمیش باشقا خلق آخینلاری دا اولموشدور کی، هله لیک تاریخه معلوم دئییلدیر. لاکین بونسوزدا آدلارینی چکدیگیمیز خلقلرین گؤسته ریلن اوچ آخینیندان عمله گلمه سی تامامیه طبیعیدير، اونا گؤره کی، سومثرلر، ایلاملار و هیتلر شمالی قفقازدان، آذربایجان تورپاقلاریندان کئچمیش و شبهه سیز اونلارین معین ائللری و طایفالاری بوگونکو گرجستان، شمالی و جنوبی آذربایجان، ترکیه نین شرقی، آغری داغی یاماجلاری، زاقروس داغلاری، هابئله لرستان داغلاریندا یورد سالیب قالمیش، سونراکی آخینلاردا گوجلنمیش و زامان کئچدیگجه یوخاریدا آدلارینی چکدیگیمیز آسیانی خلقلری میدانا گتیرمیشلر.

بوندان علاوه، یوخاریدا دؤنه - دؤنه گؤستریدیگیمیز کیمی، ایلاملار خوزستاندان توتموش لرستان و زاقروس داغلارینین شرق و غرب یاماجلاریندا یئرلشمیشدیر. شبهه سیز مختلف ائلر و قبیله لر بوگئیش اراضینین مختلف یئرلرینده یورد سالیب قالمیشدیلار. بونونلا بیرلیکده تورک ائلرینده اؤزونه آرخالاییب مستقل یاشاماق بیر خصوصیت و طبیعت اولموشدور. عصرلر کئچدیگجه، رابطه لرین آزلغی و اولماماسی اوجوندان، واحد بیر ائللین مختلف یئرلرده یئرلشن حیصه لرینین هر بیرری خصوصی دیل، مدنیت، میللت و دؤولته مالک اولوب، نتیجه ده یوخاریدا آدلاری چکیلن آسیانی خلقلر و میللتلر میدانا گلیمیشدیر کی، هامیسینین اصلی و منشایی واحد و دیللی عینی کؤکدن اولدوغو حالدا، آیری - آیری و بیر - بیریندن فرقله نن خلقلر و میللتلر اولموش، آیری - آیری مدنیتلر یاراتمیش و حتی بعضیلری اوزون زامانلار بیر - بیرله دؤیوشموشلر.

حاضیرکی فصلین بوریا قدرکی بؤلوملریندن نتیجه چیخارداراق، قدیم دؤور تاریخی اوزمانلارینین فیکیرلرینه اساساً، قطعی شکیلده دئییه بیلرکی کی، آریالار ایران فلانتینا گلهمدن هله ۳۵۰۰ ایل اولدن یاخین و اورتا شرق منطقه سینده ایکی دسته خلق یاشاییب حاکمیت و مدنیت قورموشلار. بو ایکی دسته خلق آسیانی خلقلر و سامیلر اولموشلار. بو ایکی دسته خلق تامامیله مختلف کؤکلر دیللر و منشأله مالک اولموشلار. آسیانی خلقلر او جمله دن سومترلر، ایلاملار، هیتلر و ... اورتا آسیادان، تورکلرین آنا یوردوندان گلهم و التصاقی دیللی اولموش و اونلارین عکسینه سامیلر عربستان طرفلریندن میدانا گلهم، یثرلی و سامی دیللی اولموشلار. دوقتور پرویز ناتل خانلری ده "تاریخ زبان فارسی" آدلی اثرینین بیرینجی جیلدینین ۱۷۹ - نجو صحیفه سینده یازی کی، آریالارین ایرانا گلهم سیندن اول منطقه خلقلرینین دیللی سومثر، ایلام و سامی اولموشدور.

آریالارین هله منطقه میزده اولمادیقلاری یوخاریدا گؤستردیگیمیز دؤور، بوگونکو آذربایجاندا هانسی اینسلانلار، جمعیتلر، خلقلر و میللتلر یاشاییب مدنیت و دؤولت یاراتمیشلار؟ سونرا آذربایجان تاریخیندن دانیشارکن گؤره جه ییک کی، بحث اولونان دؤورلرده بوگونکو آذربایجان تورپاقلارینین اؤنملی حیصه لرینده قوتی و لوللوی آدلانمیش خلقلر یاشامیشلار. بو خلقلر میلاددان ۲۵۰۰ ایل اول سومثر، ایلام و بابیل حکومتلری دؤورو آذری تورپاقلاریندا یاشاییب حکومت قورموش، تاریخ بویو سومثر، ایلام و بابیل حکومتلریله دؤیوشوب اؤز وارلیقلارینی قوروپوب ساخلامیش و حتی بعضاً اونلاری مغلوب ائدیپ اونلارا حاکم ده اولموشلار. بئله اولدوقدا بوگونکو آذربایجانلیلارین اولو بابالاری اولموش قوتی و لوللوی خلقلرینین دیلی، ماننا حکومتینده ایشله نن دیل و یا دیلله هانسی سیستم دیللردن اولموشدور؟

لوللوی و قوتی خلقلری و سونرا یارانمیش "ماننا" حکومتی داخیلینده ایشلنمیش دیل و یا دیلله او دؤورکو منطقه میزین خلقلری کی می، یا تامامیله و یا کؤک اعتباریله، یوخاریدا گؤستردیگیمیز ایکی سیستم دیلدن بیرینده و یا هر ایکی سی ده اولمالی ایدی. باشقا جور تصور ائتمک ممکن دئییلدیر.

او زامانا قدر و حتی ایسلام و عربلرین غلبه سیندن سونرا بوگونه قدر سامی خلقلری غریبه، آفریقانین شمالیندا ایره لی گئدیپ او یثرلرده کؤک سالمیشلار سادا، شرق طرفینده بین النهرین دن ایره لی گئده بیلمه میشلر. حتی اوزامان و اوندان سونرا بابیللر، اککدر و آسوریلر شرق، او جمله دن آذربایجان تورپاقلارینا هجوم ائدیپ تالاییلار سادا، ایللر بویو اوردان خراج آلیب اسیر آپارمیشلار سادا، بو یثرلرده کؤک سالیب قالا بیلمه میشلر. گؤرونودوگو کی می، یثرلی اهلینین دایانیشی، آریالارا امکان و ثرمه دیگی کی می، سامیلر ده آذربایجان تولاپاقلاریندا کؤک سالماغا امکان و ثرمه میشدیر.

دئمک لوللوی و قوتی خلقلری مطلق التصاقی دیللی خلقلردن اولموشلار. نظره آلاراق کی، هیتلرین آخینی نسبتاً سونرا، سومترلر و ایلاملارین آخینلاریندان سونرا باش و ثرمیشدیر، دئمک

لوللوی و قوتتی خلقلری، شبهه‌سین، یا سومثری، یا ایلامی دیلینده، یادا هر بیرسی او دیلرین بیرینده و یا او دیلره یاخین و اونلارین قارشیغیندان عمله گلمیش بیر دیلده دانیشارمیشلار. بو شکیلردن بیرى لابوددور. بئله‌ایسه اونلار نه زامان آذربایجانا گلمیشلر؟

کئچن بحثلرده بو مسئله‌یه اشاره ائتدیک، بورادا بیر داها قید ائدک کی، آذربایجان دیاری شرقه غرب و شمال‌ایله جنوب یوللاری اوزه‌رینده یئرله‌شن بیر اؤلکه‌دیر. بوناگوره‌ده تاریخ بویو منطقه‌میزه اولان خلق آخینلاری، ایستر شرقدن غربه ایسترسه‌ده شمالدان جنوبا اولان ائل کؤچمه‌لری مطلق آذربایجان تورپاقلاریندان کئچمیشدیر. بحث ائتدیگیمیز بو دؤرلرده شرقدن اولان بو ائل آخینلارینین چوخو خزرین شمالی و قفقاز داغلارینین دریند و داریال کئچیدلری یولیه، آذربایجاندا کئچهرک جنوبا دوغرو اولموشدور. بو ائللر آذربایجاندا کئچرکن بویئرلین نعمتی اونلارین بعضی طایفا و قوللارینین دقتینی جلب ائتمیش و اونلار بو تورپاقلاردا یورد سالیب قالمیشلار.

دئمک، گؤرون‌دوگو کیمی، اولجه سومثر خلقی میلاددان تقریباً ۴۵۰۰ - ۵۰۰۰ ایل اوّل آسیانین قلیبندن، تورکلرین آنا یوردوندا، حاصل‌خیز و نعمتلی تورپاقلار ایزيله، گؤستریدیگیمیز یولیه، آذربایجاندا کئچهرک بین‌النهرین گؤزل و بوش دوزنلیکلرینده یئرلشمیشلر. اونلاردان سونرا و اونلارین ایزيله اورتا آسیادان گلن ایلاملار، یئنه‌ده هامان یولیه آذربایجان تورپاقلاریندان کئچیب خوزستان و انون شمالی داغلیق منطقه‌لرده یئرلشمیش و ایلک زامانلاردان سومثرلر علییه‌نه دؤیوشمه‌گه باشلامیشلار.

عینی کؤکلؤ خلقلرین آیری - آیری قبیله‌لریندن و تورکلرین آنا یوردونون مختلف یئرلریندن اولموش سومثرلر و ایلاملار آذربایجان تورپاقلاریندان کئچرکن، اونلارین معین ائللری و دسته‌لری آذربایجاندا یورد سالیب قالمیش، بیرى قوتتی و دیگرى لوللوی خلقلرینی یاراتمیشلار کی، اوروگؤلونون جنوبو، شرقی، شمالی و قسماً غربی تورپاقلاریندا و هابئله هشترو، میانا و زنجان - همدان آرالاریندا قونشو یاشامیش و مستقل امیرلیکلر و کیچیک شاهلیقلاری اولموشدور.

دئمک بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا اولموش ایلک اینسانلار، جمعیتلر و میللتلر، یعنی لوللویلر و قوتتیلر ... آسیانی خلقلردن و اونلارین یاراندیغی دؤولتلر و مدیتئلر آسیانی خلقلر مدیتیندن اولموشدور.

بوتون قدیم دؤور تاریخ‌چیلرینین گؤستریدیگینه اساساً، آسیانی خلقلرین، دئمک قوتتی و لوللویلرینده، دیلی التصاقی دیل اولموشدور. التصاقی و یا ملتصق دیلردن بیرى تورک دیلیدیر. ایندی گؤرک آسیانی خلقلرین التصاقی دیلی تورک دیلینه یاخین و اونونلا عین کؤکدن اولموشدورمو؟ بو ایش اوچون سومثر و قسماً ایلام دیلینین بعضی قایدا و کلمه‌لرینی بوگونکو تورک سیستملی دیللره مقایسه ائتمه‌گه چالیشاجاییق.

۱ - لئكسيك و اساس لغت خزينهسى

چاغداش دىلچىلىك علمى ھەر بىر جانلى، دىرى دىلدە اوچ قىسمت گۆستەرىر. باشقا سۆزلە دئىك چاغداش دىلچىلىك علمى گۆستەرىر كى، ھەر دىرى دىل اوچ تىركىب حىصە مالىك اولمالىدىر:

۱ - انسيت واسطەسى اولماق اعتبارىلە خەلق، دىلىندىن يارالاناركن، بىر عەدە كەلمەلر ايشلەدر. بو كەلمەلر مەجموعەنا دىلىن لغت تىركىبى دئىلر. دىلىن بو حىصەسى حىاتىن اينكىشافى، دەيشمەسى، اقصادى، سىياسى و مدنى جەھىتىن خالدىن - خالا دوشمەسىلە سرعتلە، ئىچە اون ايل سورەسىندە قىسماً دەيشىر.

۲ - دىلىن لغت تىركىبىن بۇيوك حىصەسى ياشايشىلا ايلگىلى دەيشىر، اما كىچىك بىر قىسمى، يعنى دىلىن اساس كەلمەلرى تقريباً ثابت قالار، اونلار مەيشمەسىنە عىصرلر، بىلكە مىن ايللر لازىمىدر. دىلىن بو آنا سۆزلرىنە دىلىن اساس لغت خزينەسى دئىلر.

۳ - حىات و زامانىن طلبىلە اساس لغت خزينەسى سۆزلرى اساسىندا تازا كەلمەلر يارانىر. بو كەلمەلر مەجموعەنا سىياسى، ائىلەجەدە دىلىن لغت تىركىبىن سۆزلرىن مەرام افادە ائىتمەك اوچون ايشلىنمەسى مەيىن تىرتىب، سىرا، شكىل، قايدالار، فونىتىك، صرفى و نحوى اوصوللار، قانونلار و قايدالار اساسىندا اولور، بونسوز دىل مەرام افادە ائىلە بىلمىز. دىلىن بو قايدا - قانونلار مەجموعەنا دىلىن قىراماتىك قورولوشو دئىلر. دىلىن قىراماتىك قورولوشو اساس لغت خزينەسىندە آز و چوخ گىچ دەيشىر. چاغداش دىلچى عالىملر دونيا خاقلرىن دىللىرىنى دىستەلرە بۇلدوكدە، ھەم دىلىن اساس لغت خزينەسى، ھەمدە اونون قىراماتىك قورولوشونا اساسلانير و بىر دىلىن ھانسى دىستە دىللرە عايد اولدوغونو بىلمەك اوچون دىلىن بو اىكى جەھىتىنى دىل قورولارلى مەقايىسە ائىدرلر.

بو گون دىلچى عالىملر دونيا دىللىرىن بۇيوك دىستەسىنى، اونلارداكى اشتقاق و قىراماتىك قورولوش باخىمىندان اوچ دىستە بۇلموشلر:

۱ - ھند - آروپا دىللىرى. ۲ - سامى دىللىرى. ۳ - التىقافى دىللىرى.

بىز آشاغىدا اليمىزدە اولان نسبتاً محدود ماتىرياللار اساسىندا سومثر دىلىن اولجە لئكسيك (سۆزلرىن مەناسى) و اساس لغت خزينەسىنى، اوندان سونرا ايسە قىراماتىك قورولوشونو بو اوچ دىستە دىللرە مەقايىسە ائىلەجە بىك. اساس كەلمەلر مەجموعەسىنى توتوشدورماسىندا بىز اساساً چاغداش تورك دىللىرىلە، كونكرىت شكىلدە آدرى دىلىلە توتوشدوراجاق و چاغداش تورك عالىملرىن تىحققاتلارنى دا آروپا عالىملرىن علمى نىجەلرەنە علاوہ ائىدر، سومثر دىلىلە تورك دىللىرىن عىنى كۆكلو اولدوغونو عىانى شكىلدە گۆستەره جە بىك. يىرى گلمىشكن بونودا قىد ائىك كى، ھەر بىر خاقلار تارىخى ايرەلى گىدىب دەيشىدىكجە، اونون دىلى دە ھەر جەھتدىن سىس قورولوشو، صرف، نحو و لئكسيك جەھتدىن زامان - زامان دەيشىر. بو، دىلىن قانوندور. بونا گۆرەدە بو گونكو علم دونياسىندا بىر خاقلار تارىخى ايلە اونون دىلىنى قارشىلىقلى ايلگى و علاقەدە ايرەنر و اونلارنى

بیری - بیریندن تجرید ائدیلیمیش و اوزاق شکیلده اؤیرنمه ییرلر. تاریخ و حیاتین واقعییتی بونو طلب ائدیر. بونودا قید ائدک کی، تورک سیستملی دیلر، التصاقیلیک خصوصیتلرینه گؤره، هم هند - آوروپا دسته سی، همده سامی دیلر دن گئچ ده ییشیر و خصوصیه اونون اساس لغت خزینه سی مین ایللر بویو چوخ آز ده ییشک لیگه اوغراییر. ساسانی دؤورو فارس دیلیله بوگونکو فارس دیلینی بیر طرفدن، دوققوز یوز ایل اولکی دده قورقود دیلیله بوگونکو آذری دیلینی دیگر طرفدن مقایسه ائتدیکده بو واقعییتی آیدین گؤرمک اولار. اولجه سومثر دیلیله چاغداش تورک سیستملی دیلرین لغوی، لئکسیک یاخینلیغی و باغلیلیغینی معین درجه ده گؤستریمک اوچون مشهور آلمان سومثرشوناسی "فریتز هومئل - Fr. Hommel" ین فیکیرلرینه اشاره ائدک.

هله فریتزدن قاباق آوروپالی عالیم "ژ. اوپئر" [۱۹۰۵ - ۱۸۲۵ م.] سومثر دیلیله اورال - آلتای دیلرینین یاخینلیغی فیکرینی ایره لی سورموشدور. اوندان سونرا آلمانلی عالیم "ف. هومئل" [۱۹۳۶ - ۱۸۵۴ م.] داهادا ایره لی گئدرک، سومثرلی آلتای خلقلرله عینی بیر خلق بیلیمشدر. ف. هومئل علمی تحقیقاتینین چیچکلنن دؤورونده، اللی یاشلاریندا سومثر دیلینین ۳۵۰ کلمه سینین تورک دیلینین قارشسی کلمه لرله، معنا و سس قورولوشو جه تدن، قارشیلادیریب آچیقلامیش و ثابت ائتمیشدیر کی، بو ایکی دیل، آرالاریندا اوزون زامان فاصله سینه باخمییاراق، عینی کؤکدن و بیری - بیرله باغلی و ایلگیلی اولموشلار. ف. هومئل اؤز آختاریشلاریندان علمی نتیجه چیخارداراق یازمیشدیر:

«تورک قوملارینین اسکی بابالاریندان بیر قول، میلاددان قاباق تقریباً ۵۰۰۰ - نجی ایللرده، اورتا آسیادا اولموش اؤز وطنلریندن حرکت ائده رک، یاخین آسیا یا گلیمیش و سومثرلی یاراتمیشلار. سومثر دیلیندن قالان اثرلر گؤسته ریر کی، او عصرلرده تورک دیلی نه جورایمیش»^۱

آلمان سومثرشوناسی "ف. هومئل" ین فیکری، خصوصیه دیلچیلیک علمی باخمیندان، اولدوقجا دهرین و دقته لایق دیر. چونکی سومثر دیلیله بوگونکو تورک دیللی آراسیندا کی زامان فاصله سی آلتی مین ایل حدودوندا اولسادا، بو ایکی دیلین اؤزلرینه خاص خصوصیتلری و قانونلاریندا بئله آختاریشلار آپاراراق، یوخاریدا کی نتیجه نی چیخارماغا تامامیه امکان و حق وئیر.

ف. هومئلین سومثر و تورک دیلرینین ۳۵۰ کلمه سینین آراشدیریب مقایسه ائتمه سی عمومی دیلچیلیک علمینین گؤستر دیگی واقعیترین یالینز بیر جه تیدیر. آشاغیدا گؤره جه بییک کی، ف. هومئلین تحقیقاتی نقصانلی، همده کافی دئییلدیر، لاکین چاغداش تورک دیلیله سومثر دیلی آراسیندا اولان ۵ - ۶ مین ایل فاصله نی نظره آلاراق: «ایکی دیلین یاخینلیغینی ثابت ائتمک اوچون بئله مثاللار اورتایا چکمک کافی نظره گلیمیر، چونکی مقایسه نین ایکی قوطبو آراسیندا مؤوجود اولان ۵ -

۶ مین ایلیک فاصله، اونلارین نتیجه وئرن اولماسینی شبهه قبول ائده بیلن ائدیر»^۱ - دئمک بیر علمی واقعیته نظره آلماماقدان ایره‌لی گلمیشدیر. اودا بوندان عبارتدیر کی، التصاقی دیلر، اؤز قورولوشلارینا گؤره، هند - آوروپا و سامی دیلرینه نسبت چوخ آز و گنج ده‌یشیر. بونا گؤره ده ۵ - ۶ مین ایل فاصله‌سینده هند - آوروپا و سامی دیلرینین بؤیوک حیصه‌سی ده‌یشیرسه، التصاقی دیلر اونلارا نسبت آز ده‌یشیر و بونا گؤره ده مقایسه‌سی دوغرو و علمیدیر. دئمک حرمتلی عالیم رحیم رئیس‌نیانین ف. هوملین مقایسه‌سینی غیر - کافی بیلیمه‌سی دوغرو، لاکین اونو شبهه آلتینا آلماسی یالنیشدیر، بو ایسه اونلارین عمومی دیلچیلیک، ائله‌جه‌ده تورک دیلرله آز تانیش اولماسیندان ایره‌لی گلمیشدیر.

تاریخ و دیلچیلیک علملرینین قارشیلیقلی علاقه‌سینی، ائله‌جه‌ده التصاقی دیلرین آز ده‌یشکن لیگینی نظره آلاق، نه تکجه سومردیلی، حتّی یاخین شرقین قدیم التصاقی دیللی خلقلرینین: سومر، ایلام، کاسسی، هیت، اورارتو و قوتتی، لوللویی، ماننا - لارین دیلرینی بو گونکو تورک دیلری، او جمله‌دن آذری دیلله، یوخاریدا گؤستردیگیمیز علمی جهت‌لردن، مقایسه ائتمک ممکن و لازیم‌دیر. آنجاق بو مقایسه گئنیش و علمی باخیمدان اولمالیدیر. گؤستردیگیمیز بو قدیم التصاقی دیلرله چاغداش تورک دیلرینین مقایسه‌سینی بیز اوچ شکیلده گؤستره‌گه چالیشاجایق:

۱ - قدیم یاخین شرقین التصاقی دیلرله چاغداش تورک دیلرینده اولان آیری - آیری لئکسیک واحدلرین عینی لیگی و یا یاخینلیغی، باشقا سؤزله دئسک، سؤزلرین لئکسیک و فونئیک یاخینلیغی جهت‌دن مقایسه‌سی.

۲ - سومر دینین اساس لغت خزینه‌سیله چاغداش آذری و تورک دیلرینین اساس لغت خزینه‌سیندن بیر سیرا لئکسیک واحدلری توتوشدورماق. بو مقایسه‌ده اساس اعتبارله "اولجاس سلیمان" و پرفسور دوقتور "عثمان ندیم تونانین" تدقیقاتلاری و اثرلریندن یارارلانمیشیق.

۳ - یاخین شرقین قدیم التصاقی دیلرله چاغداش تورک دیلری، او جمله‌دن آذری تورکجه‌سینین قراماتیک قورولوشونو، هم التصاقیلیک، همده اشتقاق باخیمیندن مقایسه ائتمک.

۱ - قدیم یاخین شرقین التصاقی دیلرله چاغداش تورک دیلرینده اولان آیری - آیری لئکسیک واحدلرین عینی لیگی و یاخینلیغی.

سای قدیم دیلرده	چاغداش تورک دیلرینده
۱ آنا - ایلام دیلینده. آما - سومرجه	آنا - عموم تورک
۲ اوش - ماننا و سومرجه‌ده	اوچ - عموم تورک
۳ قایا - ماننا دیلینده	قایا - عموم تورک

*

۴	بهیر - سومنرجه	بایر - عموم تورک
۵	قین - سومنرجه	قین - عموم تورک
۶	کۆک - ایلامجا و کاسسیجه	یاشیل، گۆی - آذری
۷	آتا - ایلامجا - آدا - سومنرجه	آتا - عموم تورک
۸	تیر + ی + ش - ایلامجا	دئمک - دئدی، آذری
۹	هوت + تا + ش - ایلامجا	ائتمک - ائتدی - آذری
۱۰	خان - ائنیپلو خان - ایلام شاهی - ایلامجا	خان - عموم تورک
۱۱	آغار - سومنرجه	آغیر - عموم تورک
۱۲	آششا - سومنرجه	آشاغی - آذری
۱۳	قاش - سومنرجه	قاچ - عموم تورک
۱۴	قیشیق - سومنرجه	اٹشیک - آذری
۱۵	زیبین - سومنرجه	چیبین، میلچک - آذری
۱۶	بابا - ماد	بابا - عموم تورک
۱۷	نا - مه؟ - سومنرجه	بونه؟ - آذری
۱۸	کئن - سومنرجه	بۆیوک - عموم تورک

آمریکانین اصل ساکینلری اولان قیزیل دری لیلرینده دیلی التصاقیدیر. اولار دادا بیر سیرا سۆزلر تورک دیللرله عینی و یا یاخین دیر. مثلاً قیزیل دری لیلردن "سیو" خلقی "آتا" یا "آته" (ate) و آتایا "اینه" ine دئییرلر. مئکزیک و مرکزی آمریکادا چوخلو "تپه" سۆزو اولان داغلیق منطقه لر واردیر و اولارین "آزتس - Aztes" ائلینده "تپه" سۆزو عینی ایله آذری دیلینده اولان معنادا ایشلنمکده دیر. اصل قیزیل دری لی آمریکالیلارین "مایا - Maya" دیلینده "آتماق = آتلاماق بوگونکو آذری دیلینده اولان معنادادیر.

یوخاریدا گۆسته ریلن سۆزلر کۆکو آذری جهده تام بللی اولان کلمه لر دیر.

۲ - سومنر دیلینین اساس لغت خزینه سیله چاغداش تورک و آذری

دیللرینین اساس لغت خزینه سینین مقایسه سی

یوخاریدا نقل ائتدیگیمیز پارچادا گۆردوک کی، آلمانلی عالیم "ف. هومل" سومنر و تورک دیلرینین ۳۵۰ کلمه سیننی بیر - بیرله مقایسه ائده رک بو نتیجه یه گلیمشدیر کی، بو ایکی دیل، اوزون زامان فاصله سینه باخمایاراق، عینی کۆکدن و بیر - بیرینه باغلی اولموشلار. حتّی ف. هومل گۆسته ریر کی، سومنر دیلینین نه جورلویو ۵ - ۴ مین ایل قاباق تورک دیلینین نه حالدا و شکیلده اولدوغونو گۆسته ریر.

بىز ف. ھومىلىن مۇقايسە جەدۋىلىگە ھەلە تانىش اولمامىشىق، لاکىن اولجاس سولتىمانىن او مۇقايسە بارەدە دىئېگىنە اساساً بېلىرىك كى، ف. ھومىلىن تەقريباً ۱۵ - ۱۰ اساس آنا سۆزۈ قارشىلاشدىر اراق بو دىللىرى مۇقايسە ائتمىشىدىر. اولجاسىن سۆزۈنە اساساً دىئەلى يېك كى، ف. ھومىلى بونونلا جىسارتلى بۇيوك علمى بىر آددىم آتسادا، ايلك تشىت اولماق اعتبارىلە قىمتلى و اولدوقچا دىرلى ايش گۆرموش اولسادا، بو اۆنملى ايش اوچون آز و غىر - كافىدىر. ايكى دىلىن ياخين، عىنى منشألى و كۆكلو اولماسىنى ئىبوت ائتمك اوچون داھا آرتىق كۆك كىلمەر و اونونلا برابر دىللىرىن قىراماتىك قورولوشلارى مۇقايسە ائدىلمەلىدىر. بوندان علاوه اولجاسىن دىئېگىنە اساساً ف. ھومىلى بو كىلمەلى اول بوتون تورك دىللىرىندىن، اۆزۈدە كۆكلەردە كى عىنىلىك و ياخينلىق دىئىل، كىلمەلىرىن ظاهرى اوخشارلىغىنى گۆتورموشدور. ف. ھومىلىن اوغورسوزلۇغونون سىبىلىرىنى نىظرە آلاراق، اولجاس دىللىرىن آنا و كۆك سۆزلىرىندىن گۆتورور، اۆزۈدە حىياتىن مۇختەلف ساحەلىرىندىن اولان لىكسىك واحدىلىرى آلىب مۇقايسە ائدىر. بو كىلمەلىر عومومىتەلە اينسان، حىيات قىسمتلىرى و تانىرىيا عايدىدىر. اولجاس سلىمان بو مۇقايسە ايلە سومىر دىلەلە تورك دىللىرىنن اقربالىغى، ياخينلىغى، عىنى كۆكلولۇگونو گۆستەرىر و ف. ھومىلى كىمى او خەلقلىرىن ژىئىتىك ياخينلىغىنا توخونمور. بونودا قىد ائدك كى، اولجاس سلىمان مۇقايسە ائدركن، ايكى دىلدە بىر سىرا سۆزلىرىن كۆك، يوواسى اولموش اصىل كىلمەلىرى آلىر، تارىخى و دىنى شرايط نىتىجەسىندە مۇختەلف دىللىردە يارانمىش عىنى كىلمەلىرى بوخ. مثلاً بوتون مىسلمان مىللەتلىرىندە اولان آلاھ، اىسلام، پىغىمىر و ساىرە بو كىمى كىلمەلىرى گۆتورمور. اولجاس حەقلى اولاراق گۆستەرىركى، تارىخى و دىنى شرايطدە دىلە داخلى اولموش تازا كىلمەلىر دىلدە خەصوصى بىر لاي و قات يارادىر و اسكى كىلمەلىرىن لايى و قاتىنى ايكىنچى لاي و قاتا آتير، لاکىن اولنارى مەھمۇد ائتمەبىر و ائدەدە بىلمىز. تورك دىللىرىندىن بو ايكى اسكى و تازا گىلمەلىر لايىنى "آلاھ" و "تانرى" كىلمەلىرىنن سىماسىندا گۆرمك اولار.

اولجاس سولتىمانىن گۆستردىگىنە اساساً مشهورروس توركولوقى. م. دىاكونوف داسومىر دىلەلە تورك دىللىرىنى مۇقايسە ائدەرك بىر جەدۋلدە بو ايكى دىلدن يۈز كىلمەنى مۇقايسە ائتمىشىدىر، اولجاس سلىمان ايسە ف. ھومىلى وى. م. دىاكونوفون عەكسىنە اولاراق، ترتىب ائتىدىگى جەدۋلدە يالنىز آلتىمىش (۶۰) اورتاق كىلمەنى مۇقايسە ائتمىشىدىر. بو رەقىمى سىچدىكدە اولجاس سلىمان سومىرلىرىن بشرىتە وئردىگى اولدوقچا اۆنملى علمى حەقىقتلىرى نىظرە جانالاندىرماق اىستەمىشىدىر. مەلۇم اولدوغو اوزە، سومىرلىرىن سون ساىى آلتىمىش (ساعات ۶۰ دىقە، دىقە ۶۰ ئانىە) ايدى، داىرەدە ۳۶۰ درجە يە بۆلۈندى. بوناگۆرەدە اولجاس سلىمان ۶۰ كىلمەنى مۇقايسە ائدىر. اولجاس سلىمان اۆز مۇقايسەسىندە عوموم تورك دىللىرىنى نىظرە تەتموشدور، بىز ايسە او سۆزلردن بوگون آذرى دىلىندە عىنى و يا مەئىن دەبىشىكلىكلە اولان سۆزلىرى، ھابىئەلە كۆك اعتبارىلە بوگون آذرىلەرە بلىلى اولان كىلمەلىرى گۆتوردوك.

اسومئر - تورک - آذری سۆزلرینین مقایسه جدولی

سای	سومئرجه	تورک - آذریجه
۱	آدا- آتا	آتا
۲	آما- آنا	آنا
۳	تو [Tu] دوغماق	توغماق - دوغماق
	تود [Tu+D] دوغدو	دوغ + دو. دوغولدو
	توم [Tu+M] توخوم وئرمه	دوغ + ما - دوغما - نسیل وئرمه
	دومو [Du+Mu] نسیل - اوشاق	دوغ + ما - نسیل - بالا - تۆرمه
۴	تیر - حیات	دیری - یاشام
	تیر - اوغ	تیر - اوغ - سلاح
۵	کیر - سیلیک - باکیره قیز	قیز
۶	سیلیک (سیل + یک) - تمیز	آری - تمیز (سیلمک فعلیندن)
۷	ار - عسگر	قهرمان - دؤیوشچوکیشی عسگر
	ارن [Er+En] عسگر	دؤیوشچو - ایشچی - فیکریمیزجه عسگرلر
۸	شوبا - چوپان	چوبان
۹	سیپا (د) - چوپان	چوبان
۱۰	اوروق [Uruq] قالا - شهر - جمعیت	ارک - شهر - قالا - جمعیت
	رو [Ru] قورماق - تیکمک	قورماق - تیکمک
۱۱	سیق - ضربه [Sig]	سوق - سوخ - وورماق
۱۲	قاق [Gaq] کنچیرمک	قالخماق
۱۳	تاق [Taq] تاخماق	تاخماق - بیرلشدیرمک
۱۴	سیر [Sir] توخونماق	سهریمک - توخونماق - سیریمک - تیکمک
۱۵	تیبیر - ده میر	ده میر
	تیبیرا [Tibir - a] ده میرچی - مسگر	ده میرچی
۱۶	اُند [Ed] گنتمک - چیخماق	اؤتمک - گنتمک
۱۷	قین [Gin] گنتمک	گلمک
	زاق - قین - یاخینلاشماق	زاکین = یاخین + گلمک.
۱۸	قو [Gu] سس	سس - کوی
	قولشه [Gül ö şe] سنوینجه - شن	کولوش - سنوینج - گولمک
۱۹	قوشتورا [Gustura] دینلهین	اُشیدین

دېنلەمەك وسىلەسى	قۇنشۇتۇك [Genstluk] قۇلۇق	
دېل	ئىمەك [Em + Ek] دېل	۲۰
ئە [E] يىمەك		
ئىمەك [Em + Ek] يىمە - يىمەك ئالتى		
ئىمۇ [Emu] ئىمەك		
ئىمۇك [Em + Uk] ئىمەك ئالتى		
مۇدروك - بېلىن	بېلىگا - ئاجداد	۲۱
مىن - بىن	مى [Mae = Me] مىن	۲۲
سەن	زى [Ze] سەن	۲۳
ئىشارە غۇزلىگى بۇ، ئۇ	ئەننى - ئەننى [Ane ö Ene] بۇ - ئۇ	۲۴
قۇيۇن + قۇرئۇق = قۇيۇرۇقلۇقۇيۇن	كۇنكەل [Kun ö Kal] قۇيۇرۇقلۇقۇچ	۲۵
سۇدا ئوزۇن قۇش	ئوزۇق [Uz ö Uq] سۇدا ئوزۇن قۇش	۲۶
قۇش	قەش [qas] قۇش	۲۷
آغاش - آغاش	قەش [Gis] آغاش	۲۸
ئىمەك - ئالچالماق - مۇھۇلماق	ئەگەر [Eger] ئاشاغى	۲۹
قۇرماق قەلەبىندىن - داغ	كۇر [Kur] داغ	۳۰
تۇرپاق - يىر	كەپ [Kip] ئۇمانئاجا - تىر	۳۱
دۇشمەك قەلەبىندە - نۇقتە	دەش [Des] نۇقتە	۳۲
ئۇچ - ئۇش	ئۇش [Üs] ئۇچ	۳۳
ئۇن	ئۇ [U] ئۇن	۳۴
كەن - حەقىقەت - حەقىقى	كەن [Ken] - كەنئىش	۳۵
ئۇزۇن	ئۇزۇك [Uzuk] ئۇزۇن - ئۇجا	۳۶
دۇشمەك	تۇش [Tus] دۇشمەك	۳۷
ئۇد - ئاتش	ئۇد [Ud] ئۇد	۳۸
ئۇدۇن - ئۇنانئاق	ئۇدۇن [Udum] ئۇنانئاق	۳۹
تەنرى	دېنقىر [Dingir] تەنرى - گۇرى	۴۰
ئە مەنە - ئە دېر؟	مەن [Man] بۇ ئە دېر؟	۴۱
دەپان	تەپان [Taban] دەپان - ئاساس	۴۲
دەمغا - ئىشارە - ئىلامەت	تەمغا [Tamga] دەمغا - ئىشارە	۴۳
لۇۋجە - تەبۇلۇ	تەبۇلا [Tabula] لۇۋجە - جەدۇل	۴۴

جدولده گؤستر دیگیمیز کلمه لردن آیدین گؤرونور کی، سومئر دیلیله عموم تورک دیللی، ائله جه ده آذری دیلینین اساس لغت خزینه لرینی بیر - بیرله مقایسه ائتمک اولار. بو سؤزلرین سس قورولوشو و معنا یاخینلیغی بیر سیستم تشکیل ائدیر. بودا تصادوفی دئییل، طبیعی و عادی دیر، چونکی هر ایکی دیلین منشایی بیردیر. مقایسه دن گؤرون بو سس و معنا یاخینلیغی همده گؤستریر کی، بو دیل لر عصر لر بویو سومئر دیلیله علاقه ده اولموش و نتیجه ده کلمه لر هم سس قورولوشو، همده معنا باخیمیندان بیر - بیرینه نسبتاً یاخین قالمیشدیر. سس قورولوشو، ائله جه ده معنا باخیمیندان سومئر دیلیله بوگونکو آذری دیلینین بو یاخین لیغینین اساس بیر سببی ده قوتی - لوللوی و ماننا لارین سومئرله قونشو اولموش التصاقی دیلی ایلام و کاسسی لرین بلاواسطه قونشولوغو، همده اولارین اورارتو خلقی ایله قونشولوغو، عصر لر بویو علاقه سی، سیاسی، اقتصادی و مدنی جه تدن ایلگیزی اولموشدور.

□ □ □

□ || صرف [مورفولوژی] و اشتقاق باخیمیندان

لئکسیک، آنا کلمه لرین کؤکو، اساسی و منبعی باخیمیندان سومئر دیلیله چاغداش تورک و آذری دیلینین ایلگیزی و یاخینلیغینی، بو گونه قدر الده اولان قایناقلار اساسیندا، گوردوک. لئکسیک و اساس لغت خزینه سی یاخینلیغی، وحدتی ایکی دیلین عینی کؤکل و یاخین اولماسی اوچون لازیم اولان بیر شرط اولسادا، کافی و یترلی دئییلدیر. بو ایش اوچون صرفی (مورفولوژیک) اساسلاردا ضروریدیر. بیز بورادا سومئر دیلین ده التصاقی اولدوغو ثبوت ائتمه گه و عینی زاماندا او دیل ایله چاغداش آذری دیلی آراسیندا مؤوجود اولان اورتاق صرفی (مورفولوژیک) قانونلاری گؤسترمه گه چالیشاجاییق. معلوم اولدوغو اوز التصاقی دیل لرین اساس اؤزللیگی اوندان عبارت دیر کی، بیر آنا کلمه دن یئنی سؤزلرین یارانماسی - اشتقاق و یا بیر کلمه نین ظاهری ده ییشمه لرینین هامیسی یالینز سون قوشمالار - شکیل چیلر واسطه سیله، آخیرا قوشما - التصاق یولیه اولار. سومئر دیلی ده اساساً بئله اولموشدور. نمونه لر:

□ ۱ - ایسم لرین حالانماسی بیلدیگیمیز کیمی چاغداش تورک دیللی، او جمله دن آذری دیلینده ایسمین آلتی حالی واردیر. بو حاللاردان اوچونون شکیل چیلری سومئر دیلینده معین لشمیشدیر. اوللاردان بیرینجیسی یؤلوک حال شکیلچسی "را" دیر کی، بوگون آذری دیلینده یالینز "آ-ه" شکیلینده ایشله نیر، یعنی "ر" عنصر و اختصار اولموشدور، حالبوکی، بیر سیرا چاغداش تورک دیل لرینده "ق" سسینه چئوریلیمیشدیر. ایکینجی حال یئرلیک حالین "دا - Da" شکیلچسی و اوچونجوسو چیخیشلیق حالین "دان" شکیلچسیدیر کی، سومئر دیلینده ده همین بو شکیللرده اولموشدور. م.ق. III و II مین ایلیکلرده اورمو گؤلونون غربینده یاشامیش التصاقی دیلی "هوری" خلقینین دیلینده ده همین یئرلیک و چیخیشلیق حال شکیلچیلرینین "دا - دان" شکیللرینده اولدوغو تاریخ و دیلچیلیک علمینده قطعی لشمیشدیر. هورریرله قونشو اولموش ماننا خلقینین دیلینده ده بئله

اولماسینی گومان ائتمک اولار.

□ ۲ - فعلی صیفت [ایسم - فاعیل] "آن - ان" اولدوقجا زنگین فعل قورولوشونا مالک اولان چاغداش تورک دیللی، او جمله دن آذری دیلی فعللریندن اولدوقجا الوان و چشیدلی یوللارلا مختلف کلمه لر: ایسم، صیفت و سایره دوزله ر. بو ایش اوچون بو دیلله ده اساساً "فعلین کؤکو + شکیلچی = ایسم، صیفت ... " فورمولوندان استفاده اولونور. بو گونه قدر الده اولان ماتریال لار و تحقیقاتلار گؤسته ریر کی، سومئر دیلینده ده عینی هدف اوچون هامان فورمولدان استفاده اولوناردی، آنجاق فعلین کؤکو یئرینه فعلین مصدریندن استفاده اولوناردی: مصدر + شکیلچی = ایسم، ... بو واقعیته آشاغیداکی حاللاردا گؤرمک اولور:

الف) چاغداش تورک دیللی، او جمله دن آذری دیلینده اولدوغو کیمی، سومئر دیلینده ده فعلی صیفت - ایسم فاعیل "آن - ان" شکیلچیسیندن استفاده ایلده دوزله ردی. مثال: ار - بیرنین دالینجا گئتمک. ارن - آردیندان گئدن.

ب) چاغداش آذری دیلینده "ک" حرفیله بیتن مختلف شکیلچیلرله ایسم، صیفت و مصدرلردن مختلف معنالی سؤزلر دوزله ر. سومئر دیلینده ده "ک" ایله بیتن شکیلچیلر تازا سؤز دوزلمیشدیر. اولجه آذری دیلینده "ک" حرفیله بیتن شکیلچیلرین بعضیسینی گؤسته رک:

I - لیق - لیک - لوق - لوک: آزلیق. پتکلیک. اودونلوق. سؤزلوک.

II - جیق - جیک - جوق - جوک: آناجیق. ائوجیک.

چاغداش آذری دیلینده فعللردن ایسم و صیفت دوزلدن و "ک" ایله قورتاران شکیلچیلر بونلاردر:

I - یق - یک - وق - وک: قاتیق. بیلک. اوچوق. هؤروک.

II - آجاق - اجک: اولاجاق، حادثه. گله جک، گون.

III - آق - اک: داراق. پیچاق. الک. بلک.

ایندی ده سومئر دیلیندن "ک" شکیلچیسى واسطه سیله دوزله ن دوزلتمه سؤزلردن نمونه لر گؤسته رک:

۱ اورو [U_{pu}] = تیکمک - اوروک [U_{pu}+K] = شهر. قالا. ارک.

۲ اوزو [Y_{uz}Ū] = اوزمک - اوزوک [Y_{uz}Ū+K] = سوقوشو.

۳ ائشتو [Estu] = ائشیتمک - ائشتوک [Gestu+K] = قولاق، ائشیتمک آلتی

۴ تورو [Turu] = یاشاماق. دوغماق - توروک [Turu+K] و تیریک [Tiri+K] دیری.

۵ یئ [Ye] = یشمک - ائمک [Eme+K] دیل = یشمک آلتی

۶ ائموک [Emu+K] = اممک آلتی.

۷ سیلیک [Sil+lk] = تمیز. آری. پاک.

□ ۳ - فعللرین تصریفی شبهه سیز سومئر دیلینده ده فعللر شخصله گؤره تصریف

اولاردی. ماتریال آز اولسادا، بو گونکو آذری دیلینده اولدوغو کیمی، سومئر دیلینده ده مطلق کئچمیشین اوچونجو شخص تکنین شخص سونلوغونون اساسی "د" حرفی ایدی. مثال:

تو $[Tu] =$ توتماق. دوتماق. دوغماق — تو $+ d = [tu+d]$ = دوغ + دو

□ ۴ - فعلی ایسم دوزلدن "م" چاغداش آذری دیلینده استثناءسیز اولاراق بوتون فعللردن ایسم دوزلدن "ما - مه" استثناسیز اولدوغونا گؤره قدیم دیر و سومثر دؤوروندن قالیر. بو شکیلچی، گؤرندوگوکیمی، سومثر دیلینده "م" شکیلنده اولموشدور. باشقا سؤزله دئسک سومثر دیلینده "م" حرفینین واسطه سیله فعللردن ایسم دوزلمیشدیر، آنجاق بو شکیلچی سومثر دیلینده فعللرین مصدرلرینه اکلنمیشدیر، حالبوکی، بوگون "ما - مه" شکیلچسی کؤکلره آرتیریلیر. مثاللار:

۱ - تو $[tu] =$ دوغماق — تو + م $[m] + [Tu] =$ توخوم وئرمه. نسیل وئرمه. تۆرمه.

۲ - تو - دو $[Du] =$ دوغماق — دو + مو $[Mu + Du] =$ اوشاق. نسیل.

□ ۵ - اوندان ایگیرمییه قدر مرکب سایلار بوگون بوتون تورک سیستملی دیللرده اوندان ایگیرمییه قدرکی سایلاردا اول اۇنلوق و اوندان سونرا تکلیک گلر. مثلاً: اون بیر، اون اوچ، اون دوققوز،... لاکین اکثر هند - اروپا و سامی دیللرینده اوندان ایگیرمییه قدرکی سایلاردا مسئله تامامیله بونون عکسینه دیر، یعنی اول تکلیک و اوندان سونرا اۇنلوق گلیر. بو مسئله دیللرین ایلکین یارناما دؤوروايله علاقه داردیر و بونا گؤره ده عینی سیستملی دیللرده واحد بیر شکیلده دیر. نمونه اولاراق هند - اروپا دیللریندن فارس، فرانسا و روس دیللرینی بو باخیمدان نظردن کئچیرک:

فارسجا: یک + ده = یازده. دو + ده = دوازده.

فرانسویجا: ان + دیز = اونز. دؤ + دیز = دوز.

هند - اروپایی دیللردن:

روسجا: اودین + نا + دئسیت = اودین نادسیت.

دیوه \times نا \times دئسیت = دیوه نادسیت.

سامی دیللریندن ایسه عرب دیلینی گؤستریمک اولارکی، اوندادا عینی همین وضعیّت حکم سورمکده دیر. سامی دیللرده، عربجه: احد + عشر = احدعشر اثنی + عشر = اثنی عشر ممکن دورکی، التصاقی اولمایان بعضی دیللرده اوندان ایگیرمییه قدر مرکب سایلاردا وضعیّت گؤستر دیگیمیز شکیلده اولماسین، لاکین اونلوقلارین اول گلمه سی حالی بوتون التصاقی دیللرین خصوصیتلریندن دیر.

سومثر دیلینه گلدیکده ایسه دوروم تامامیله التصاقی دیللری، او جمله دن چاغداش آذری دیلینده اولدوغو کیمی ایدی. مثلاً: سومثرجه "بیر"، "آش"، "ایکی" (ایمما)، "اوچ"، "اوش" و "اون" او - u شکیلینده، اون بیر سایی ایسه "او اش"، اون اوچ" سایی "او اوش" و "اون ایکی" سایی "او مین" شکیلینده ایدی. اگر سومثرلرین گؤستر دیگیمیز بو مرکب سایلاریندان "او اوش" سؤزونو گؤتوروب، اونون اورتاسینا بیر "ن" حرفی علاوه ائتسک، همین سایین ساده آذری خلقی دیلینده ایشلندیگی شکیلینی الله ائده جه ییک، چونکی شفاهی آذری دیلینده "اوچ" کلمه سی "اوش" شکیلینده دئییلر.

□ ۶ - سیرا سایلارینین علامتی سومثر دیلینده سیرا سایلارینین علامتی "کم -

کوم" ایدی. مثلاً "اوش کوم" - او چونجو معلومدور کی چاغداش ادبی دیلمیزده سیرا سایلارینین علامتی "ینجی" دیر، لاکین خلق دیلینده "یم ینجی" شکلینده ایشله نیر. شفاهی دیلمیزده ایشله ن بو سون شکیلچی ایکی حیصه دن "یم" و ینجی "دن عبارتدیر کی، اونلارین هر بیر آیریلیقدا مختلف تورک خلقلری و قبیله لری دیلینده سیرا سایی شکیلچییسی کیمی ایشلنمیش و ایشلنمکده دیر. "یم اوم" شکیلچییسی بوگون سیرا سایی علامتی کیمی قاشقاییلرین "دره شوری" اثلینده ایشلنمکده دیر. بوگون تورک دیللریندن اولان "تووا" دیلینده سیرا سایلاری علامتی "کی - کو" دور^۱

دئمک سومثر دیلینین سیرا سایلاری شکیلچیلری ده تورک دیللرینده کی سیرا سایلاری شکیلچیلریله یاخین و اونلارا اوخشار اولموشدور.

□ ۷ - سایلارین قورولوشو سومثر دیلینده سایلار اولوق، ایگرمی لیک و آلتیشلیق اساسیندا قورولموشدو. قاراچای - بالکار تورکجه سینده ده ایگرمی لیک سیستمی حاکم دیر.^۲ ایندی ده چوخ ایشله ن بیر کلمه نین مقدراتینی قدیم ایلام و تورک دیللرینده نظردن کئچیرک.

اؤنجه قید ائتمک گرکیر کی، سومثر، ایلام، هیت، قوتتی، لوللوی، کاسسی، ماننا... خلقرینین التصاقی تورک دیللی اولماسی فیکریندن بئله نتیجه چیخاریلماسین کی، او خلقلرین دیلی بوگونکو تورک دیلینین عینی و یا اونا لاپ یاخین ایدی. او زاماندا ۵ - ۶ مین ایل کئچیر. بو اوزون زاماندا، بوتون دونیا دیللرینده اولان عمومی قانونا گؤره، تورک دیلی ده کؤکلو و اساسلی شکیلده دهیشمیش و اوندان، عینی کؤکلو، مختلف میللی دیلر میدانا گلیمیشدیر کی، بو خلقلر یاکوت، اوغور، قازاق، قیرقیز، باشقیر، چوواش، اوزبک، تاتار، تورکمن، آذری، آنا دولو تورکوسو، قیریم تاتارلاری دیلی، قاراقالپاق، قاقاووز، قاراچای، بالکار، تووا، مغول، ماجار، فنلاند، باسک، ... دان عبارتدیر. بوگون فارس خلقی ۱۴۰۰ ایل بوندان اولکی فارس دیلینی باشا دوشه بیلمز.

بو دیل ده ییشک لیگینه داییر کیچیک تصوّر یاراتماق مقصدی ایله بیر مثال گؤسترک. معلومدور کی، قدیم تورک دیللرینده، او جمله دن آذری دیلینده "بار" گلمک معنا سیندا ایمیش. بو کلمه ایلامی - خوزی دیلینده "باب" شکلینده و گلمک معنا سیندا ایمیش. ۱۲۰۰ ایل بوندان اول قازاق دیلینده همین کلمه "فار" شکلینده دوشموش و هامان گلمک، گئتمک معناسی داشیمیشدیر، نئجه کی ابونصر فارابینین آدیندا گؤروروگ.^۳ همین کلمه بوگون تورکمن دیلینده "بار"، "گئت" معنا سیندا و آذری دیلینده "وار" شکلینده و "چاتماق" معنا سیندا ایشلنمیشدیر. نئجه کی، "اصلی - کرم" ناغیلیندا اوخو یوروق:

ارض - رومون گ - دیگینه واراندا،

□ □ □ اوندا گؤردوم درم - درم قار گلیر.

* ۱ - سیری در زبان ترکی، هئیت، ص ۳۷۴.

۲ - سیری در زبان ترکی، هئیت، ص ۳۶۰.

۳ - باخ: مجله دانستنیا. شماره ۱۹۳. اول آبان ۱۳۶۶. ص ۲۲

||| بیر نحوی عنصرئون مقایسه‌سی

یوخاریدا مختلف یئرلرده گؤستریدیک کی، "اوچ" سایسی هم بو گون آذری خلقی داخلینده، همیده "ماننا" خلقی داخلینده "اوش" شکلینده ایشلنمیش و ایشلنیر. ماننا ایله علاقه‌دار بو واقعیتی "اوسکو" شهرینین ان قدیم آدیندان "اوش قایا" گؤرمک اولور. بو کلمه م.ق. II مین ایللیگین سون عصرلری و I مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده ماننا حکومتینه قارشی هجوم ائتمیش آسوری شاهلارینین یازیلاری، قید و لؤوحه‌لریندن گؤرونمکده دیر کی، اورمو گؤلونون جنوبو، شرقی و شمالینی دفعه‌لرله دؤور وورموشلار. بو حربی سفرلرین بیرى م.ق. ۵ - ۷۱۴ - نجی ایلده "ایکینجی سارقون" طرفیندن اولموش و او یورو شده II سارقون اورمو گؤلونون شرقی و سهند داغلارینین غرب اتکلرینده یئرلشمیش "اوش قایا - Ušaya" قالاسینی توتموشدور. شاید بو قالا "ماننا" حکومتیله اورارتو حکومتی آراسیندا سرحدایمیش.

بو تاریخی^۱ معلوماتدا اوش = اوچ سؤزوندن علاوه "قایا" سؤزوده گؤستریر کی، بو گون آذری دیلینده "سال داش"، "بؤیوک داش" معناسیندا ایشلنن "قایا" کلمه‌سی میلاددان ۱۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل اؤنجه او زمان آذربایجان توپاقلاریندا یاشایانلارین دیلینده ایشلنمکده ایدی. او زامانکی آذریلر طرفیندن "اوسکو" یه وئریلمیش "اوش قایا" آدی اورانین شرقینده یئرلشمیش اوچ بیز ذیروهللی داغلا علاقه‌دار ایدی. هامان خصوصیت و همین آدا گۆره، سونرالار، ایسلام دؤورونده "پنج انگشت" دئمیشلر، شاید اورادا اوچ دئیل بئش ذیروه اولموشدور.

ماننا دیلینده اولموش "اوش قایا" سؤزلریندن ماننا دیلیله چاغداش آذری دیلی آراسیندا سس ترکیبی، لئکسیک و صرف قورولوشلاریندا یاخینلیق و وحدتین نمونه‌سینی گؤروروک. بیز بو فیکیرده بییک کی گله‌جک تاپیتیلار و آراشدیرمالار بو یاخینلیق و وحدتین هر طرفلی و تام اولماسینی گؤستره‌جکدیر.

ماننا دؤورو دیلیندن کیچیک بیر نمونه اولان بو "اوش قایا" سؤزلی ماننا دیلیله چاغداش آذری دیللرینین سس، لئکسیک و صرف جهتن و حدتلیرینی گؤسترمدن علاوه، همده بو ایکی دیل آراسیندا نحوی یاخینلیغی آیدین نشان وئریر، چونکی بو ایکی کلمه (بیرینجی سای، ایکینجی سای) بیرلیکده و هر ایکسی آدلیق حالدا چاغداش آذری دیلینین نحونده، عینی همین شکیلده بیرینجی نؤوع تعینی سؤز بیرلشمه‌سینین معین نؤوعو - سایلا ایسمدن یارانان نؤوعوندا دیر. مثلا: یئددی قارداش، بئش بارماق، قیرخ آیاق، آلتی بو جاق، اون بیر آیاق، اوچ بو جاق، ... دئمک چاغداش آذری دیلینین نحونده مۇوجود اولان بیرینجی نؤوع تعینی سؤز بیرلشمه‌سینین "سای + ایسم" نؤوعو ماننا دؤورو آذریلرین دیلینده اولموش و ایشلنمیشدیر.

بوندان داها ماراقلیسی اوندان عبارتدیر کی، عموم تورک دیللی، ائله‌جه‌ده آذری دیلینده همین نحوی علاقه، یعنی بیرینجی نؤوع تعیینی سؤز بیرلشمه‌سی و اونون ان اهمیتی نؤوعو اولان "صیفت + ایسم" ماننلاردان چوخ قباقلار سومرلرین دیلینده اولموش و ایشلنمیشدیر. مثلاً: "کئن - اوق - Ken - uq"، یعنی "گئنیش ائو"، "بؤیوک توپلوم" و یا "سیلیک - کیر - Silik - kir" یعنی "باکیره قیز"¹. دئمک بوگون عموم تورک، او جمله‌دن آذری دیلینده اولان بیر کیچیک نحوی عنصر عینی شکیلده هم سومر، همده ماننا دیلیرنده اولموشدور. بوایه او دئمکدیر کی، نحوی علاقه‌لرینده، صرف قایدالاری کیمی، دیلده اولدوقجا دهرین و قدیم کؤکلی و اردیر و آنا دیلیمیزده گؤره‌جه گیمیز گئنیش نحوی خصوصیتلرین کؤکو آزی م.ق. ۵ - ۶ مین ایلدن اؤنجه‌دن شکله دوشمه‌گه باشلامیشدیر. چاغداش آذری دیلله سومر دیلینین لغت ترکیبی، اساس لغت خزینه‌سی، اشتقاقی، صرفی (مورفولوژیسی) و قسماً نحوی باره‌ده گؤستریدیگیمیز بو مختلف موریدلر آیدین گؤستریر کی، سومر دیلله تورک دیللرینین گئنیش و دهرین مقایسه‌سی تورکولوژی علمینین تأخیره سالینماز وظیفه‌لریندن بیریدیر.

شاید گله‌جگین اطرافلی، دهرین مقایسه‌لری و آختاریشلاری گؤستریدیگیمیز بو مریدلرین بعضیسینین باشقا شکیلده اولدوغونو گؤستره‌رسین، لاکین بو صرفی توتوشدورمالار و یوخاریدا گؤستریدیگیمیز لئکسیک مقایسه‌لری بیرلیکده نظره آلیب بیر آریا قویدوقدا، سومر دیلله عموم تورک دیللرینین عینی کؤکل و منشألی اولدوغونو قطعی شکیلده سؤیله‌مک اولار. آنجاق بونودا بیر داها قید ائتمک لازیم گلیر کی، ۶ - ۵ مین ایللیک زامان فاصله‌سی او زامانکی سومر دیلینین قایدالاری ایله بوگونکو تورک دیللی، او جمله‌دن آذری تورکجه‌سی قایدالاری آراسیندا بؤیوک فرق، دهرین‌لشمه، دقیق‌لشمه، سراسلاشما، معنا زنگینلیگی میدانا گلیمیشدیر. داها دوغروسو او زامانین عادی بیر صرفی قایداسی، مثلاً "ک" شکیل چیسسی ایله سؤز دوزلتمک بوگون اونلارچا صرفی و سئمانتیک شکله دوشموشدور. یعنی «ک» شکیل چیسسی ایله سومر دیلیندن گؤستریدیگیمیز دوزلتمه سؤزلرده واحد مضمون یوخدور، اونلارین بعضیسی ایسم آلت، بعضیسی یئر آدی و سایره‌دیر و بوندان علاوه هامیسی دا ایسمدیر. حالبوکی، یوخاریدا اشاره ائتیدیگیمیز کیمی، بو گونکو آذری دیلینده "ک" حرفیله بیتن سؤز دوزولدجی شکیلچیلرین بعضیلری یالئیز ایسم، بعضیلری آنجاق صیفت، بعضیلری ایسه هر ایکی نؤوع نیطق حیصه‌سی یارادیر و هر بیر یئرده و حالدا اونلارین معین معنا خصوصیتی واردیر. "ک" شکیلچیسینین بو مختلف معنا خصوصیتلری و ایشلنمه یئرلری ۶ - ۵ مین ایل سوره‌سینده خلیقیمیزین دایانامدان دیلیمیز اوزهرینده ایشلمه‌سی، دیلین حیاتلا یاناشی ایره‌لی گئدیپ، اینکیشاف ائتمه‌سی، دهرین، دقیق، سراس و تکمیل‌لشمه‌سینین نتیجه‌سیدیر. بو حال دا اولدوقجا طبیعی و عادی بیر حالدیر.

□ □ □

يئكون

دئمک دنیا تورکولوقلارینین دایانمادان ایره‌لی گئدن تدقیقاتینین سون زامانلارداکی نایلیتلیری آچیق گؤسته‌ریر کی، نه تکجه سومئر دیلی التصاقی دیللردن و "یافتش" قوروھوندان اولموشدور، بلکه سومئر دیلی چاغداش تورک دیللرینین، او جمله‌دن آذری دیلینین ۶-۵ مین ایل اولکی شکلی و یاخود تورک دیللی سومئر دیللی قوروھونون اونلارچا تۆره‌مه‌لریندن دیر.

بورادا دیلچیلیک علمینین بیر اصلینه اشاره ائتمه‌گی لازیم بیلیریک. دیلچیلیک علمی ثابت ائتمیشدیر کی، هر بیر دیری دیلین معین سؤزو، قایداسی و سایرہ سینین جوزیی ده‌یشمه‌سی اوزون عصرلر وقت طلب ائدن مسئله‌دیر. بونا گؤره‌ده هر بیر دیلین معین حیصه‌سی، مثلاً فعل سیستمینین میدانا گلیب یارانماسی اولدوقجا اوزون زامان طلب ائدیر. تدریجی ده‌یشمه‌لرین توپلاناراق بیر سیستم شکلینه دوشمه‌سی هر بیر میللتین افرادینین اوزون عصرلر بویو فیکری ایشیدیر. بو واقعیت دیلچیلیک علمینین ان ساده بیر اصلیدیر. بو واقعیتی نظره آزاراق، عمومیتله تورک دیللیری و کانکرئت شکیلده آذری دیلینین فعل سیستمینین زنگین‌لیگی و اونون یارانما تاریخینه، قیسا و مقایسه‌لی شکیلده، اؤته‌ری نظر سالماق ایستیریک.

عرب دیلینین فعل سیستمی دنیا دیللیری داخلینده هم اولدوقجا زنگین، دقیق، چوخ جهتلی همده معنا باخیمیندان گئنیش و مرکبدیر. عرب دیلینین فعل بؤلومونون بو زنگین‌لیک، گئنیش‌لیک و چوخ جهتلی‌لیگی نه مدت عرضینده میدانا گلیمیشدیر؟ یازیلی عرب ادبیاتی ایسلامدان ۱۵۰ ایل اؤنجه‌دن یارانماغا باشلامیشدیر. شبهه‌سیز عرب دیلی او زامانا قدر عصرلر بویو عرب خلقی طرفیندن فورمالاشمیشدیر. بو فورمالاشما تاریخی، شبهه‌سیز، عرب خلقینین سامی خلقلریندن آیریلماسی دؤوروندن باشلانمیشدیر، بویسه تقریباً ۲۵۰۰ - ۳۰۰۰ ایل اوللره عاید دیر.

چاغداش ادبی فارس دیلینین فعل سیستمی عرب دیلینه نسبت ساده و فرانس دیلله تقریباً بیردیر. بو گنج دیلین یازیلی ادبیاتی ۱۲۰۰ ایلدن اؤنجه باشلانمیشدیر. بئله‌لیکله فارس دیلینده فعل سیستمینین یارانما تاریخی، بو ساده‌لیگی ایله، تقریباً ۲۰۰۰ ایل عرضینده ساده فارس خلقی طرفیندن میدانا گلیمیش اولمالیدیر. فرانس دیلینین فعل سیستمی ده تقریباً بئله‌دیر. فرانس خلقینین بابالاری "قول - Go" لار تقریباً ۲۰۰۰ ایل قاباق تاریخ صحنه‌سینده گؤرونمه‌گه باشلامیشلار، روم سرکرده‌سی "آنتونیوس" ون آذربایجانا گتیردیگی ۱۱۳ مین نفرلیک اوردونون اون مینی "قول" لاردان ایدیلر.

ایندی‌ده چاغداش آذری دیلینین فعل سیستمی نین تاریخینه باخاق. عمومیتله تورک دیللیری ائله‌جده‌ده چاغداش آذری دیلینین فعل سیستمی زنگین‌لیک، دقیق‌لیک، چوخ جهتلی‌لیک، ییغجاملیق، سراسر اسلیق و چوخ معنالی لیق جهندن، تانیدیغیمیز دیلر داخلینده تاسیس‌زدیر. آذری دیلینده اولان ایگیرمیدن چوخ کئچمیش زامان چشیددی و اونلارین چوخونون هم شهودی، هم‌ده غیر - شهودی نوعا مالک اولماسی کیمی زنگین‌لیک، تانیدیغیمیز هئچ بیر دیلده گؤرونمور.

عرب و روس ديللری يالئيز بير چئشيد، فارس و فرانساي ديللری ايسه دؤرد چئشيد كئچميش زامانا مالكدير و اونلاردا غير - شوهودی آنلامی يوخدور. آذری ديلينده كى بو مختلف كئچميش زامانلارين بير چوخونون بيرجه كلمه دن عبارت اولان هر فعلينى عرب، فارس، فرانساي، روس و سايره ديللره آنجاق اوزون بير مَرَكَب جمله شكلينده ترجمه ائتمك ممكن دور. بوندان علاوه آذرى ديلی و بير چوخ تورک ديللرينده فعل سيستمى نين ائله نؤوعو و اونون اؤزونه خاص شكلی (صيغه سی) واردیر کی، اونون عرب ديلی کیمی زنگين فعل قورولوشو اولان ديلده نه آنلامی، نه شكلی و نه صيغه سی واردیر. آذرى ديلينين "قايديش" نعو بئله بير فعلدير. بونلارلا برابر آذرى ديلينده هر بير فعل اونلارجا، حتّی بعضاً ۴۰ - ۵۰ معنادا ايشلنير.

يوخاريدا گؤستردیگيميز کیمی، ديلين هر بير سؤزونده، قايداسيندا، ائله جه ده فعلينده عمله گلن کيچيک ده ييشيک ليک و خصوصيله فعل سيستمى نين فورمالاشيب چاغداش شكله دوشمه سی اوزون عصرلر وقت طلب ائتميشدير، بونا گؤره ده ديليميزين اشاره ائتديگيميز گئنيش فعل سيستمى نين اولدوقجا اوزون بير دؤورده، نئچه عصر دئييل، نئچه مين ايل سوره سينده، اؤزوده همين آذربايجان تورپاقلاريندا، ساده آذرى خلقي طرفيندن زامان - زامان فورلاماشيب يارانماسيني ادعا ائتمك تاماميله طبيعي، علمي و مبالغه دن اوزاق اولاجاقدير.

بورادان تقريبي اولارق حدس وورماق اولارکی، آذرى ديلينين تاريخی، قايدالارينين فورمالاشماسی و بو ايشين باشلانماسی، فعللری، او جمله دن ساده فعللرينين يارانماغا باشلاماسينين تاريخی هانسی زامانلار، هانسی يوزايلىكلره، دؤورلر و مين ايلليكلره گنديب چاتير. ديلچی عاليم حسن ميرزه يئو چوخ حاقلی اولارق، آذرى فعللرينين تدقيقينه حصر ائتديگی ده يرلی "آذربايجان ديلينده فعللر" آدلی اثرينده بو باره ده يازميشدير: «آذربايجان خلقينين، اونون ديلينين، ادبياتينين، مدنيتي نين، اينجه صنعتي نين قديم ليگينه شبهه ايله ياناشانلار، خور باخانلار، اؤزايلىکيني، کؤگونو، قايناغيني، اولوسونو دانانلار قوی گؤزلرينی آچيب بو خلقي ديلينده کی فعللرين تاريخينه، اونون فورمالاشماسی تاريخينه ياخشى باخسينلار. اوندا گؤررلر کی، آذربايجان خلقينين و اونون ديلی نين تاريخی دئييلن و يازيلانلاردا قديملره گنديب چيخير»^۱.

حسن ميرزه يئفين سؤزلری و فيکرينی پروفئسور دوقتور "عثمان نديم تونا" نين دئديکلری تأييد ائدير. او يازير: «... سومئرلرله تورکلر آراسيندا ديل باخميندن تاريخی بير علاقه اولدوغو بو ۱۶۸ کلمه (کيتابيندا وئردیگی کلمه لر. م.) و لازيم اولان آچيقلاملارلا ثابت اولموشدور. بو گون ياشايان دونيا ديللری آراسيندا ان اسکی يازیلی مدرکلره مالک اولان ديل، تورک ديليدير. اونلار (مدرکلر. م.) ميخی خطی سومترجه تابلولارداکی آليئما کلمه لردير»^۲.

□ □ □

*

۱ - حسن ميرزه يئو، آذربايجان ديلينده فعل، معاريف نشر ياتی، باکی ۱۹۸۶، ص ۱۸۰ - ۱۷.
۲ - عثمان نديم تونا، سومتر و تورک ديللرينين تاريخی ايلگيسي ايله تورک ديلينين ياشی مسئله سی. آنکارا ۱۹۹۰، ص ۴۹.

آذربایجان تورپاقلاریندا ایلک اینسان ایزلری

آذربایجانین معتدل آب و هواسی، تورپاغینین حاصل خیزلیگی، چایلاری، دیز کناری یئرلری، بیر سیرا منطقه لرینده اورمانلیقلاری گؤسته ریر کی، بو دیار بشریتین ایلک اوجاقلاریندان بیر، بشرین، اینسانین یارانديغی منطقه و یئرلردن بیر اولموشدور. باشقا سؤزله دئسک بشر دونیانین مختلف یئرلرینده، معین دؤورده و شرایطده معین میمون نوعوندان میدانا گلمیشدیر. اینسانین بو یارانماسی دونیانین بیرجه یثری دئییل، طبیعت و اقلیمجه مناسب اولان چئشیدلی یئرلرینده، عینی زاماندا و یا آز زامان فاصله لرله اولموشدور. بو یئرلرین چوخو شبهه سیز حیاتا مناسب اولان معتدل منطقه لرده اولموشدور. بو یئرلرین بیرده آذربایجان اراضیسی، داها دقیق دئسک، خزر دیزینین اطراف، خزرله آرال گؤل، آمودریا و سیردریا (جئیحون - سئیحون) چایلاری آراسی و او چایلارین دوردد بیر طرفی اولموشدور. اقلیم باخیمیندان بو اراضی بیرلیکده واحد خصوصیتیه مالکدیر، اؤزوده حیاتا مناسب منطقه دیر.

جئیحون - سئیحون چایلاری منطقه سی بو اراضیین شرقی و خزر اطرافسی اونون غربینده یئرله شیر. بو منطقه، دئمک آذربایجاندا، بشرین ایلک دفعه یارانديغی منطقه لردن بیر اولموشدور. طبیعی دیر کی، بیر منطقه ده عینی زاماندا یارانان اینسان کوتله لری داخلینده میدانا گلن دیل بیر دیل

اولمالیدیر.

هله دورد آياغي اوستونده يثرين اينسانا بنزر ميمونلار داخلينده، شبهه سيز، بير سيرا سسلر توپلوم عضولرينه بللی اولموشدور، نجه کی، بوگون بوتون حیوانلاردا گوروروک. اینسانلیغا دوغرو اینکیشاف ائدن خصوصی ميمونلاردا بو خصوصیت و اونو یارادان، یعنی سس تئلری اولموشدور. بو نوع ميمونلارین قاباق آياقلارینی تدریجیه قالدیریپ ایکی دالی آياقلاری اوستونده یثیره لرلی نتیجه سینده اونلارین گوروش دایره لرلی گئیش لئمیش، دورد آياقلا یثیریکن، اوللر قاباق آياقلارلا گرک اولوب آخان قان آزاد اولور و گوروش نتیجه سینده ایشه دوشن بشینه متوجه اولور، اونو ایشله دیر و گوزو واسطه سیله آلینان تأثوراتی قاوراییر، درک ائدیر، بیرى - بیریندن فرقلندیریر. اولدن سس تئلرینه مالک اولموش، تازا ایکی آياغي اوستونده گئدن بو ایلک اینسانلار گوروب، درک ائتدیکلرینی افاده ائتمک، بیرى - بیرینه چاتدیرماق ایسته ییرلر. بو زامان طبیعت سسلری اینسانا ایلک یاردیمچی، ایلک اساس نمونه و اورنک اولور. (اوشاغین دیل اویرندگی کیمی) نتیجه ده اولدن اولان نجه سس، مخرجینه، سس تئلری واسطه سیله زامان - زامان تازا سس مخرجلری، تازا سسلر علاوه اولور. اولجه بیر سسلی، تدریجیه تک هئجالی کلمه لر، ایسملر، فعللر میدانا گلیر. دیلین ایلک تمل داشلاری قویولور. بو پروسئس نجه یوز مین ایل، بلکه ده میلیون ایل عرضینده یارانیر. بو ایلک کلمه لر تدریجیه ایشلنمک و فیکیر افاده ائتمک نتیجه سینده معین قایدالارلا ایشله نیر، دیلین قایدالاری یارانیر، دیل یارانیر.

بو دیل هر بیر ميموندان عمله گلمیش ایلک اینسانلار توپلوموندا بوتون جمعیت عضولرینه معلوم اولموشدور. خزر اطرافى و آزال گولو آراسیندا یارانمیش ایلک اینسانلار توپلومودا، او جمله دن بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا یارانمیش اینسان کوتله سینین عمومیتله واحد دیلی اولموشدور. بو منطقه نین مختلف یئرلرینده چئشیدلی توپلوملار یارانمیشدیر ساد، گل - گئت و حیات اوچون کوچلر اونلارین دیلرینی واحد و یا اساس اعتباریه واحد کؤکلؤ ائتمیشدیر. بوگون بو دیل دیلچیلیک علمینده التصاقی سیستملی دیلره داخل اولموش و اوزون عصرلر کئچدیکجه، خلقالین یایلماسی، بیرى - بیریندن ایریلیب ایری یاشاماسی نتیجه سینده اونلارچا دیله چئوریلیمیش و او جمله دن اوندان بوگونکو تورک دیللی میدانا گلمیشدیر. بو منطقه نین اینسان توپلومو، زامان کئچدیکجه، مختلف ائلر، اوبالار، طایفا، و قبیله لره بؤلونور. بو ائللر و قبیله لر زامان کئچدیکجه آرتماق، اقلیمین قسماً ده ییشمه سی، سولو و سوسوز ایللر و سایره یله علاقه دار یا بو منطقه نین دورد سمتینه یاییلیب گئدیر یادا همین منطقه نین شرقیندن غربینه و یا غربیندن شرقینه گئدیر دیلر بو کوچلر باره ده سونرالار گئیش بحث اولاجاقدیر.

دئدیک کی آذربایجان تورپاقلاریه خزر اطرافى و بالخاش گؤلونه قدر واحد بیر منطقه اولوب و اوردا یارانان خلقلر سونرا التصاقی و خصوصیه تورک دیللی اولموشلار. بو واقعیتی مختلف تاریخی منبعلر، او جمله دن چین تاریخیندن آلینان معلومات گؤستریر.

چین تاریخیندن بیلیریک کی، چین دیواری نین تیکیلیشی ۷-۶ عصر میلاددان قاباق باشلانمیش و اوزون مدت دوام ائتمیشدیر. بو سڭین چین حاکملری طرفیندن چکیلیمه سینین سببی تورک ائللرینین اورتا آسیادان، یعنی چینین شمالغرب طرفیندن اورایا آردیجیل و داواملی هجوملاری اولموشدور. تورک ائللرینین چینه قارشی بو هجوملاری، بودیوارین چکیلیمه سیندن هله چوخ اوللر، شبهه سیز نئجه مین ایل اولدن اولموشدورکی، چین حاکم دایره لرینی، اونلارین قاباغینی آلماق اوچون، بو سدی چکمه گه مجبور ائتمیشدیر. همین بو دؤورلرین بیرینده شمال غربدن چینه قارشی هجوم ائتدیکده، چین ایمپراتورو بیر چینلی ضابطی بؤیوک اوردو ایله اونلارین قاباغینی آلماغا گؤنده ریر. ضابط اؤز وظیفه سینى یئرینه یئتیریب، تورکلی قایتاری و قایداندا ایمپراتورا گزارش وئره رکن بئله یازمیشدیر: "... من اونلاری گئری قوودوم، لاکین دونیانین اوباشیندا، ان اوزاق غرب دیزینین (خزر نظرده توتولورم). آرخاسیندا اونلار یاشایرلار".^۱

بو فاکتین دقیق تاریخی هله لیک بیزه معلوم دئییلدیر، لاکین اونون چین دیوارینین چکیلیمه سیندن قاباق میلاددان مین، مین بش یوز ایل اول اولماسیندا شبهه یوخدور، بو ایسه نشان وئیریک، ان قدیم زامانلاردان بری، بو گونکو شمالی و جنوبی آذربایجان اراضیسی تورکلرین وطنی و تورک دونیاسی اراضی سینین بیر قسمتی - ان غربی حیصه لریندن اولموشدور. □ □ □

□ ان اسکی داش دؤورو

آذربایجان توپاقلاریندا هله سوروشکلینده یاشایان و دلی اولمایان ایلک اینسان توپولملاری شمالی و جنوبی آذربایجانین مختلف یئرلرینده اولموش و حیات سورموشلر. آرتیق ایکی آیاغی اوستونده گئدن و شعورجا حیواندان یوکسک اولان بو ایلک اینسانلار وحشی حیوانلار مقابلینده اؤزلرینی قوروماق، طبیعی حادثه لر مقابلینده دایناماق و یتمکلرینی تأمین ائتمک اوچون، طبیعی اولراق، دیوب، حیس ائدیپ گؤرموشلرکی، دسته جمعی شکیلده یاشامالیدیرلار. باشقا سؤزله دئسک یاشاماق و محو اولماماق اونلاری کوللککتیو حالدا یاشاماغا مجبور ائتمیشدیر. بو، حیات و طبیعتین ایلک اینسانلارا اؤیرتدیگی واقعیت و درس اولموشدور. بلی، ایلک اینسانلار وحشی حیوانلارا دیدیلیمه مک، آجیندان اولمه مک، قیش سویوغوندا دونوب محو اولماق، اؤزونو قوروماق اوچون دسته جمعی یاشاماق مجبوریتینده اولموشدور. بو مجبوریت او ایلک اینسانلار توپولمونو میدانا گتیرمیشدیرکی، معین شرایطده معین سسلر اونلارین هامی سینا بللی اولسادا، هله کامل دیللی یوخدور.

بو ایلک اینسان توپولملاری وحشی حیوانلار مقابلینده اؤزلرینی قوروماق اوچون داشدان

استفاده ائدیر، اولجه اوندان طبیعی حالدا یارارلانیر، سونرا ایسه اونو یونوب ایتیلدیر، همده گئجه بو حیوانلاردان اماندا قالماق و قیشدا سیغینماق اوچون طبیعی کؤهولره پناه آپاریر و اورالاردا اؤزونه یاشایش یثری دوزلدیر، همین سیغیناجاقلارین اطرافیندا بیتکیلردن یارارلانیر و اونلارین فایدالیلارینی سئچیپ اونلاری یئتیشدیریر.

ایلك اینسان توپلوملارینین بو دؤوروندن جنوبی آذربایجاندا، بو گونه قدر، نه آختاریش آپاریلیب، نه اثرلر الده ائدیلمیشدیر. لاکین شمالی آذربایجاندا معین آراشدیرمالار و ایلك اینسان کؤهوللری کشف اولموش و معین تحقیقاتلار عمله گلمیشدیر.

آذربایجانین شمالیندا عمله گلمیش بو آختاریشلار گؤستریر کی، ایلك اینسان توپلوملاری اسکی داش دؤورونده حیات سورموش و ایلك اوللر داییمی یثرلری اولمایارق دوزنلیکلر، نعمتلی چای کنارلاری و چاتارقالاریندا کیچیک دستلر شکلینده یاشامیشلار. بو دؤورده اینسانلار اکینچیلیکله تانیش دئییل و یالنیز بیتکیلرین کؤکلری و طبیعتده اولموش دنلی بیتکیلرین دنلری (ایران آذربایجانین جنوب اراضیسینده ایندی ده وحشی بوغدا کولونا راست گلکمک اولور)، حیوان و بالیق اووویله غیدالاندیردیلار. زامان کئچدیکجه قیش و هاوانین سویوقلوغو، طبیعی اولاراق، اینسانلاری سیغیناجاق تاپماغا مجبور ائدیر. اینسانلار سال داشلارین آلتی، دئشیکلری و کؤهولره پناه آپاریر و اوزون مدت بورالاردا یاشاییر و ایستر - ایسته مز اؤزلریندن معین ایزلر و اثرلر یادگار قویورلار. بوتون آذربایجاندا بو کیمی دالالانماق یثرلری، کؤهوللر و غارلار واردیر. شمالدا قفقاز داغلاری اتکلرینده بو کؤهولره راست گلیریک. بو کؤهوللردن داشدان بالتا، چکیش، پیچاق، اوجوبیز اوزون داش (تئیزه) و سایره الده ائدیلمیشدیر کی، ایلك داش دؤورو اینسانلارینین ایش و مدافعه آلتلری اولموشدور.

آرازین شمال ساحیللرینده "هادرورت" بؤلگونده "آزیخ" آدلانان بؤیوک بیر غار تاپیلیب، ایشله نرک تحقیق اولموشدور. بو کؤهولون یثر آلتی اون لاییندا مینلرجه ابتدایی داش آلتلر و بیزه معلوم اولمایان حیوانلارین سوموکلری، قاپان، آیی، مارال و باشقا - باشقا ائله حیوانلارین سوموکلری تاپیلیمیشدیر کی، بوگون اونلارین نسلی آذربایجاندا بوخدور. بو حیوانلارین سوموکلری فوسیللشمیشدیر. او دؤورون اینسانلاری بو حیوانلارین اتیندن غیدالاناردیلار. آذربایجانین چوخ یثرلرینده بو کیمی غارلار واردیر. ۱۹۶۸ - نجی ایله ده، قوروچای ماحالیندا، همین "آزیخ" کؤهولونده گنج بیر قادینین اوچ دیشله آلت چنسهیندن بیر حیصه سینین فوسیللشمیش سوموگو تاپیلدی کی، عالیملرین فیکرینجه ۲۰۰ تا ۲۵۰ مین ایل بوندان اول یاشامیشدیر. بو اینسان کوتله لرینین اللری اوزون، چنه لری قاباغا چیخمیش و بدنلری توکله اؤرتولو اولموشدور. بو ماغارادا ایلك گوپوت چاپاچاقلار، مختلف داشلاردان دوزلمیش قازماق، دئشمک اوچون ۵ - ۴ کیلوگرام آغیرلیغیندا آلتلر تاپیلیمیشدیر. اوجو بیز داشلار یونماق اوچون ایتی لشدیریلیمیش داش پارچالاری و سایره لر بو آلتلردندیر.

شمالی آذربایجانین "قازاخ" بؤلوگونده "دامجیلی"، "داش صلاحلی" و "تاغلار" ماغارالاریندا ایلک اینسانلار یاشامیشلار. بو ابتدایی اینسانلار ابتدایی ائولر، اوخ، یای، دوزلدر، نقلیه وسیله لری و امک آلتلریندن یارارلاناردی. ایلک آذرلر بوتون داش مرحله سینی کئچمیش و بو جهتدن بشرین داش دؤورو اینکیشافیندا اؤز خدمتلرینی گؤستریشلر. عینی زاماندا بو حال نشان و اثریری، آذرلرین اولو بابالاری نئچه مین ایل دوام ائتمیش بو مرحله لرین هامی سینی کئچمیشلر. داش دؤورو باشا چاتدیقدایا اینسان شعورلانی، حیواندان تامامیله آیریلیر. بو شعورلانا ۴۰ - ۳۰ مین ایل بوندان اؤله عاید اولموش حادثه دیر. آشاغیدا گؤره جه گیمیز "قوبوستان" و همدان یاخین لیقارلارینداکی داشلاردا اولان ناخیشلار بو دؤوره عایدیر. یثنی داش دؤوروونده مالداریلق، اکین چیلیک اینکیشاف ائدیر، پالتار یارانیر، امک آلتلری، گیل قاب یارانیر، بالتا اختراع اولور و اوندان آغاج و اودوندا استفاده اولونماغا باشلاییر.

شمالی آذربایجانین "آویداغ" آدلی بیر کؤهلولونده اود یاندریماق یثری - اوجاق واردیر. بو اونو گؤستریر کی، ایلک داش دؤوروونده آذربایجاندا یاشامیش ایلک اینسانلار اودو تاپمیش و اوندان مختلف هدفلر اوچون یارارلانمیشدیر. شبهه سیز بو اینسانلار اودو اؤلجه ایلدیریمدان اودلانان تیکان کوللاریندا، یئل ایله آغاجلارین سور تولمه سیندن یارانان آغاجلاردا، ایلدیرملا اودلانان طبیعی قازلاردا مشاهده ائدیب، اونون ایشیغی، حرارتی و پیشمیش پیشرمه سینی گؤرموش و اوزون آختاریشلار نتیجه سینده اونو تاپمیش و معین مرکزده قورویوب ساخلامیشدیر. آذربایجانین اکثر اراضی سینده نفت و قاز معدنلری واردیر. گؤستریدیگیمیز همین اسکی داش دؤوروونده، چوخ یئرلرده، او جمله دن باکی اطرافیندا طبیعی یثردن چیخان قازلار ایلدیریم و یا باشقا بیر طبیعی حادثه دن اود توتوب یانمیش و یانار حالدا قالمیشدیر. بو ایسه اینسانلار اوچون اودو تاپماق و اونو ساده قورویوب ساخلاماقدا بؤیوک یاردیمچی اولموشدور.

آذربایجانین اودلار دیاری آدلانماسی: آتورپات = اوت + پات (اودو قورویان) هئچده اساس سیز و یثرسیز دئییلدیر. سوراخانیدا بو گونه قدر قالان "آتشکده" ده بونا گؤزل شاهد دیر. آذربایجانین زردوشت دینینین یوردو اولماسی و بو دینده اودون مقدس اولماسی دا محض ایلک اینسانلارین اودو مقدس سایماسی و اونون دایمی یانماسیندان یارانان بیر حال اولموشدور. □ □ □

یثنی داش دؤورو

حیات گئدیشینده اینسانلار اؤز زحمتلریندن چوخ و تئز نتیجه آلماق اوچون تولید آلتلرینی تکمیل لشدیریر، داشی دئشیر، اونو ایتمی لشدیریر، هامارلاییر، اوجو بیز شکله سالیر. بو جریان نئچه مین ایل دوام ائتدی و نتیجه ده اسکی داش دؤورو اؤز یثرینی "یثنی داش دؤورو" نه وئردی. بو دؤوره یاخینلاشدیقدایا اینسانلارین نئچه سس و اشاره دن عبارت اولان دیللری مرکب له شیر، تکمیل له شیر و دیل میدانا گلیر و اینسان ایسته دیگینی راحت بیر - بیرینه چاتدیریر. اینسان قطعی و

تام شکیلده حیواندان آریلیر.

شمالی آذربایجانین گنجه، نخجوان و آستارا طرفلرینده آپاریلیمیش قازیتتی ایشلرینین نتیجه سینده چوخلو تولید وسایطی، داشدان قایریلمیش قابلار کشف اولموشدور. بو دؤورده ساخسی قاب قایریلیر و راحت سینان چاخماق داشیندان پیچاق کیمی ایتی وسیله لر دوزه لیر. شمالی آذربایجانین "خانلار" بؤلگونده چاخماق داشینین یثردن چیخاریلماسی علامتلی و ایزلری قالماقدادیر. □ □ □

ایلیک اجتماعی قورولوش

دسته جمعی حالدا یاشاماغا مجبور اولان و اینسان سورولری شکلینده یاشایان اینسانلار یوز مینلرجه ایل کئچیب بو حالدا حیات سورموش و تدریجیه بیر - بیرله قوهوم اولان و عینی بیر کؤکدن اولانلار بیر دسته، بیر قوروپ، بیر طایفا و بیر ائل شکلینه دوشهرک بیرگه تولید ائدیپ بیرگه ده یاشایردیلار. آذربایجانین مناسب اولان مختلف یثرلرینده بو ابتدایی اجماع حالیندا اولان توپولملار، ائل و طایفالار واریدی و اوّلر چوخ حاللاردا بیر - بیرله علاقه سیز یاشایردیلار و زامان کئچدیکیجه بیر - بیرینه یاخین ائلر بیرله شرک طایفالار یارانیر، آنجاق یئنه بیرگه ایش و یاشایش دوام ائدیر و هامی برابر حقوقلودور، لاکین اینسان طبیعت قوه لری مقابلینده عاجز و اونلارین اسیری دیر، اونلارین یالنینز یئمه گه و سویوقدان قورونماغا احتیاجی واردیر. اوخ و یابین کشفی شکاری آسانلاشدیردی، ایت، قویون، آت، و سایره وحشی حیوانلار اهلی لشدی، اونلارین اتی، سودو، دریسی، و یونوندان استفاده ائتمک اینسان حیاتیندا بؤیوک ده بییشیکلیک یاراتدی، پالتار، همدۀ ایستی پالتار یاراندى.

شمالی آذربایجانین مختلف یثرلریندن بو دؤور اینسانلارین یاشادیقلاری یثرلردن تاپیلیمیش شئیلر گؤستریر کی، قدیم دؤورلرده او یثرلرده یاشامیش اینسانلار اکینچی لیکله، اؤزوده دئم اکینچیلیگی ایله تانیش اولموش، یاشادیقلاری یثرلرین اطرافى و چای قیراقلاریندا اکین اکمیشلر. هرچور طبیعت قانونلاریندان خبرسیز اولان و اونلارین اسیری اولان ابتدایی اینسانلار ایلدیریم، گؤی گورولداسی، یترین تیتره مەسى و سایره بو کیمی طبیعی حادثه لری مافوق طبیعت قوه ایله باغلا ییر و بونولادا ابتدایی مذهب تصوّر و میدانا گلیر و نتیجه ده بو حادثه لردن قورخان اینسان خیالا ایدوردوغو مافوق طبیعت قوه یه ایلتیجا ائدیر، یالواریر، شفاعت ائدیر، نذیر دئییر، قوربان کسیر و ... □ □ □

میسین کشفی

یثنی داش دؤورون سونلاریندا فلز شئیلر میدانا گلیر. بو مثال شئیلر مس دندیر. او دؤورلرده شمالی آذربایجانین "گده بگ" و "داش کسن" و "قاراباغ" داغلاری اطرافیندا اولان زنگین مس

معدنلریندن استفاده اولوناردی. نخجوانین یاخین لیغینداکی اسکی خاوابالاردان چئشیدلی مس آلتلر، زینت و سایطی و قیرمیزی پالچیققدان قایر یلمیش قاب - قاجاق تاپیلیمیشدیر. مس یو موשאق اولدوغو اوچون تامامیله داشی عوض ائده بیلیمه دی، مس - داش دؤور یارانندی. بو دؤور آنا - قادین حاکمیتی دؤورودور (ماتریارخال). بو دؤورده بئل ایله زراعت اینکیشاف ائدیر و بو قادینلیغین کشفیدیر. بو دؤورده چاخماق داشیندان آلتلر کشف اولور، مس و چاخماق داشیندان اوخ اوجو قایریلیر، بڑک شئیلری میدانا چیخیر، ایلک توپلوم حالیندا یاشایان اینسانلار چیی کرییچ و مهره دن ائو تیکیرلر. پالچیق و سوموگدن ایلک قادین هئیکللری یارانیر، ساخسی قابلار اوستونده فیرچایله ناخیشلار سالیئر. آذربایجان اراضیسینده مس معدنی چوخ اولدوغوندان، مس اریدن کوره لر یارانیر و بو جهتدن آذربایجان بیرینجی اؤلکه لردن ساییلیر، داش و مس دن اوراق، بالتا، چکیچ، توپپوز، سوموگدن قاشوولار، مس دن اوخ و ئیزه اوجلاری، تیبه لر، سانجاق و مونجوقلار دوزه لیر.

آرخولوقلار داش - مس دؤوروندن شمالی آذربایجاندا چوخلو یاشاییش یئرلری کشف ائتمیشلرکی، چوخو تپه لر اوستونده، بعضیلری ایسه یاماجلاردادیر. بو دؤورلرده بنالار پالچیققدان دیر، ائولرده اوجاق واردیرکی، دیوار دیبیلرینده یئرله شیر، اوستلری ده چاتما تاغ کیمیدیر، ائولرین دامیندا توستو چیخماق اوچون باجا اولاردی.

آنا حاکمیتی دؤورو ایکی مین ایل حدودوندا سوروب آرادان گئدیر و کیشی حاکمیتی دؤورو گلیر (پاتریارخال). آنا - کیشی حاکمیتی دؤورو تونج دؤورونده تکمیل له شیر. □ □ □

□ مفرغ - تونج دؤورو

تونج دؤورو مس دؤورون عوض ائتدی. بو دؤور م.ق IV مین ایللیگین سونوندان م.ق بیرینجی مین ایللیگین سونلارینا قدر دوام ائتمیشدیر. بو دؤورده میسه قالای قاتاراق اریدیر و محکم فلز الده ائدیرلر، بویسه حیاتین بوتون ساحه لرینده تولید و یاشاییشا تأثیر ائدیر، اوندادونوش یارادیر. تونجدان سلاخلار قایریلیر، بڑک شئیلری دوزه لیر. آذربایجاندا تونج دؤورو ایکی مین ایلدن آرتیق دوام ائتمیش دیر، اؤزوده اوچ دؤوره بؤلونور:

بیرینجی دؤورده حیواندارلیق اینکیشاف ائدیر، اکینجی لیکدن آیریلیر، اکینجی و مالدار طایفالار یارانیر. بوزامانلار پاتریارخال دؤورو تاملاشیر، اهالی چوخالیر، چای کنارلاریندان علاوه داغ یاماجلاریندادا یاشاییرلار. بو دؤورده سوتونلار اوزه رینده دایانان ائولر تیکیلیر، صنعت و پئشه تکمیل له شیر، ساخسی قابلار گؤزل و محکم اولور. تونج دؤورونون بو ایلک دؤورونده اکین چیلیک ده جوت و شوخوم میدانا گلیر. م.ق ایکینجی مین ایللیکده بیرینجی تونج دؤورو یئرینی ایکینجی تونج دؤورونه وئیر.

ایکینجی تونج دؤورونده قبیله لر آراسیندا ضدیتلر آرتیر و خصوصی مالکییت مئیللری گوجلنیر، "بیزیمدیر" له یاناشی "منیمدی" فیکری یارانیر، بو دا ابتدایی اجماع دؤورونو داغیدیر. بو

دؤورده ده اکین چیلکله پشه و صنعتکارلیق آیریلیر. بیرینجی تونج دؤورونده یارانمیش ایکی تکرلی آرابا بو دؤورده تکمیل له شیر، اکین چیلکده سووارما اوصولو تطبیق اولور، اوزومچولوک اینکیشاف ائدیر.

اوجونجو تونج دؤورو م. ق. ایکینجی مین ایللیگین سونوندان باشلانیر. بو دؤورده اینسان بنا تیکمک اوجون داش، سوواق و قامیشدان استفاده ائدیر، مدافعه و عبادت اوجون سال داشدان قالالار و عبادتگاهلار تیکیر، تونج بالتا، قیلینج، خنجر، پیچاق دوزلدیر، ناخیشلی قاپلار قاییریر، اونلاری قوش، حیوان و سایره ناخیشلارلا بزه ییر.

تونج - مفرغ دؤورو مختلف آلباژلار دؤورودور. بو دؤورده چوخلو ایش آلتلری و یاشاییش وسایطی قایریلمیشدیر، لاکین آرختولوزی ایشلرینین آپاریلما ماسی اوجوندان جنوبی آذربایجاندا بو دؤورون اوچ مرحله سینه دایر هئچ نه علم عالمینه معلوم دئییلدیر و شبهه سیز یئر آلتیندا قالماقدادیر. لاکین شمالی آذربایجاندا قاراباغین "خوجالی" کندی، "مینگه چئویر"، "نخجوان"، "شامخور"، "داش کسن"، "گده بگ"، "خانلار" و سایره یئرلردن آرختولوقلار پولاد قیلینجلار و خنجرلر، بالتالار و تبریزلر، وولقان شوشه سیندن قایریلمیش داش اوراق دیشلری و چئشیدلی پالچیق قاپلار تاپمیشلار.

مفرغ دؤورونده شمالی آذربایجانین مختلف یئرلرینده اکین چیلک آلتلری کامل له شیر و اینکیشاف ائدیر، مؤو اکیلیر، حیواندارلیق گئئیش له نیر و بونلارلا علاقه دار مختلف ایش نؤوعلری میدانا گلیر.

□ □ □

دهمیر آلتلر □

میلاددان تقریباً مین ایل قاباق دهمیر مفرغین یئرینی توتور، تولید وسیله لری و سلاحلار دهمیردن اولور. شمالی آذربایجانین "اوزون تپه" و "موغان" یندا مفرغ و دهمیر قیلینجلار تاپیلیمیش، قازاق منطقه سی و میل دوزونده ده دهمیر دؤورو شیلری تاپیلیمیشدیر. اکین چیلک وسایطینین دهمیردن قایریلماسی زراعتین اینکیشافینا سبب اولور. محصولون و امک نتیجه سینین آرتماسی تدریجله تولید وسیله لرینین اجتماعی مالکیتدن چیخیب فردلرین الینه دوشمه سینه، هابئله تورپاغین شخصی لشمه سینه سبب اولور. بونون نتیجه سینده ابتدایی اجماع قورولوشو اؤز یئرینی صنفی بیر قورولوشا وئیر. توپلومدا مختلف صنیفلر میدانا گلیر.

یوخاریدا گؤستریدیک کی، اسکی داش دؤورونده اینسان توپلوملاری ثابت بیر یئر و یا منطقه ده یاشادیقلاردی زامانلار بیر سیرا ابتدایی اثرلر اؤزلیریندن یادگار قویموشلار. "تأسفله ایران آذربایجانیندا باستانشناسلیق قازینتیلاری اولمامیشدیر".^۱

[ش - ۱۹] اهرایالتی، ورزقان بؤلوگو، سونگون منطقه سیندن ماقبل تاریخ دؤورونه،

۱۴ - ۱۲مین ایل اؤله عاید، "قوبوستان" کیمی داش قازما ناخیشلاری.

اثرلر ۱۳۷۶ - نجی ایلین یازی - یابیندا حجة الاسلام اهرلی محمد حافظزاده

واسطه سیله کشف اولاراق علم عالمینه تانیتدیر یلمیشدیر.

دئمک شبهه سیز بو کیمی اثرلردن آذربایجانین ایستر شمالی، ایستر سه جنوبوندا مختلف تانینمایش یئرلرده و تورپاقلار آلتیندا آز دئییلدیر و گله جک بو خزینه لر اوزه چیخاردا جاقدیر. بونا باخمییاراق بو گونه قدر هم شمالی، همده جنوبی آذربایجاندا علمی یوللار و یا تصادفی حاللارلا بو کیمی ان قدیم اثرلرین بعضیسی اوزه چیخمیشدیر. بو اثرلر آشاغیداکی لاردان عبارتدیر:

۱- قوبوستان یازیلاری

قوبوستان یازیلاری باکینین ۵۰ کیلومتر جنوبوندا، سلیانا گئدن یولون کناریندا، خزر ساحیللرینه یاخین بیر یئرده دیر. دنیزه یاخین گئیش دوزنلیک اولان بو یئرین هر طرفی بؤیوک قایالارلا اؤرتولموشدور. قوبوستانین چوخ یئرینده یئرین اوستونده کی قایالاردا، بعضاً ایسه ایککی، اوچ متر یئرین آلتیندا کی قایالاردا ناخیشلار واردیر. بو ناخیشلارین بعضیلری نین حرفی، هیروقلیفه بنزه ییر. یئر آلتیندان چیخان بو ناخیشلی داشلار اولان یئرلردن بعضی شیلر، امک آلتلی، سلاحلار و حیوان سوموکلری ده تاپیلیمیشدیر.

[ش - ۱۸] قوبوستاندان شکیلر

قوبوستان داشلاریندا اولان ناخیشلاردان داغ کئچجیسی، قاییق شکلی و قاییقلارین بورونلاریندا اولان گونش رسمی، هابثله دسته جمعی رقص و یا "یاللی" داها آرتیق دقتی جلب ائدیر. بو قاییقلارین بعضیسینده کورک وورانلار و حتی کوره کلرینده شکیللری واردیر. بوتون بو قاییقلار، کورک و کورک وورانلار خلقین دنیزله علاقه سین، یعنی ان قدیم دؤورلردن آذربایجاندا دنیزچیلیگین، قاییق و گمی قاییرمانین اینکیشاف ائتمه سیننی آجیب گؤسته ریر.

قوبوستانی گزن تاریخچی عالم "تور هئیتدال" بو قاییق و یا گمیلرله سومثر گمی شکیللری آراسیندا علاقه گؤرور و قوبوستان گمیلرینی دونیانین ان قدیم گمیلری بیلیر. بو عالیمین گمیلر آراسینداکی بو اوخشارلیغا اشاره سی یئرسیز دئییلدیر. چونکی سومثرلرده میلاددان ۵۰۵ - ۵۰۵ مین ایل اول اورتا آسیادان قفقاز یولیه گلیب آذربایجاندا کئچرکن، اونلاردان معین ائل، اوبا و دسته لر آذربایجان تورپاقلارینی سئویب بورادا یورد سالیب قالمیشلار. نه معلوم قوبوستانین گمی شکلی قازانلاری هامان سومثر ائلریندن آیریلیب آذربایجاندا قالانلاریندا اولمامیشلار؟!

"تور هئیرال"ی مشایعت ائدن سووئت اتقاقی علملر آکادئمیاسی امکداشی "ه آنوخین" قوبوستان گمیلرینی سومر دؤورو قایققلاریلا چاغداش حساب ائدیر و یازیر: "... اولا بیلسین کی، بئش مین ایل اول عربستان دنیزین ساحیللرینده یارانان یوکسک مدنیتین قوبوستانلا علاقه‌سی اولوب".^۱

قوبوستان آبدیه‌سینین بیر گئیش میدانیندا یوزلرجه قایالار داخلینده بیر یاستی قایادا واردیر کی، اونا "داش قوال" دئیرلر. بو داشا بالاجا بیر داشلا ضربه ووردوقدا میدانین هر طرفینه سس یاییلیر. قریبه‌سی بودور کی، بو داشا خلق داخلینده قدیمدن "داش قوال" دئیشلر و شهبه‌سیز آذربایجاندا و شاید دونیادا ایلک موسیقی آلتی کیمی یاشاماقدادیر. یقین همین داش قوالا چالاراق خلق یاللی اوینامیش و همین یاللینی دا داشلاردا قازمیشلار. دئمک اولار کی، یاللی بورادان قونشو خلقله‌ده یاییلمیشدیر.

قوبوستان قایالاری داخلینده بیر ده واردیر کی، اونا لاتینجا یازیلیمشدیر کی:

"ایمپراتور دومی سیان دؤورونده

۱۲ - نجی روم لئژیونو بورادان

کئچمیشدیر". تاریخی جهندن قیمتی

اولان بو داش دؤولت طرفیندن اؤز

طبیعی یئرینده قورونماقدادیر.

قوبوستان ناخیشلاری و تاریخی

اثرلرینین یارانماسی تاریخی باره‌ده

عالملرین فیکرلری مختلفدیر، بیر

سیرا عالملر اونلارین میلاددان اون

مین ایل قاباق یارانماسی فیکرینده

□ □ □

دیرلر.^۲

[ش - ۲۰] انسان، حیوان و سایر ناخیشلاری قازیلیمش قوشا

۲ - همدان اطرافیندا تاپیلان اثرلر

اطلاعات غزئتینین ۱۳۶۸/۸/۱۸ تاریخی نؤمره‌سینده "آثار حجاری منقوش مربوط به هزاره سوم پیش از میلاد در همدان بدست آمد" باشلیقلی قیسا بیر معلومات وئرلمیشدیر.

گؤستردیگیمیز تاریخده "بوعلی سینا" دارالفونونون کند تصروفاتی فاکولته‌سی طلبه‌لری

*

۱ - صابیر روستم‌خانلی، عؤمورکتابی، باکی ۱۹۸۸. ص ۱۲۶

۲ - باخ: آذربایجان شوروی. مسکو. ۱۹۸۷ ص ۳۲.

همدانین اطرافیندا مختلف معدن داشلاری و ماده‌لری آختارارکن، داشلار اوزه‌رینده ناخیشلار راست گلمیشلر. بو کیمی اثرلر ایراندا ایلک دفعه الله ائدیلیر. کند تصروفاتی فاکولته‌سینین "تاریخ حوزه‌سی تحقیقاتی" قوروونا عاید اولان بو طلبه‌لر و تحقیقاتچیلارین فیکرینجه بو ناخیشلار میلاددان ایککی، اوچ مین ایل اوله عایدیر، اؤزوده "لولوبی - کاسسی" مدنیتی دؤورونه یاخین زامانا عایدیر.

نظره‌آلاراق کی، همدان شهری بو گونکو ایران اراضیسینده "شوش" دان سونرا ان قدیم شهردیر و "شوش" میلاددان تقریباً دؤردمین ایل اولدن یارانماغا باشلامیش و اوچ مین ایل اول ترقی‌ذیره‌سینه چاتمیشدیر، همدان شهری ده آزی میلاددان ۳/۵ - ۳ مین ایل اولدن یارانماغا باشلامیشدیر. بورادان بئله بیر نتیجه چیخیر کی، همدانین اطرافیندا تاپیلان بو داشداکی ناخیشلار همدانین یارانماغا باشلادیغی ایللردن قاباق و یا ان آزی هامان ایللره عایدیر، یعنی همدان اطرافینداکی بو ناخیشلار میلاددان ایککی و یا اوچ مین ایل اول دئیل ۴ - ۳/۵ مین ایل اوله عاید اولمالیدیر. بو فیکری بیر ده بو حقیقت تأیید ائدیر کی، بو ناخیشلار لولوبی و کاسسی مدنیتلری دؤورو و اساساً لولوبیلرین اؤزلرینین کیلردن دیر، لولوبیلر ایسه میلاددان ۴ - ۳ مین ایل اول بو گونکو آذربایجانین اورمو گؤل اطرافی، هشتری، زنجان، قزوین، شیبلی‌گه‌دیگی، میانا، همدان و اسدآباد اراضیلرینده یاشاییب، سونرالار مدنیت قورموشلار. قوتیلرله بیرلیکده لولوبیلر آذربایجان و همدان اراضیسینین ایلک مدنیت قوران ائللری اولموشلار.

همدان اطرافینداکی داش ناخیشلاریندا "داغ کئچجیسی" ناخیشی اؤنملی دیر. بو ناخیش یوخاریدا گوردوگو موزکیمی، "قوبوستان" ناخیشلاریندا مؤوجوددور. اطلاعات قزئتینده وئریلن بو معلوماتدا حقلی اولاراق گؤسته‌ریلیر کی، بو داغ کئچجیسی ناخیشی "زاقروس" داغلاریندا یاشامیش خلقلرین ناخیشلارینین تکراری، او ایسه "ایلام" مدنیتینه یاخیندیر. روزنامه یازیر: متخصصلرین نظرینی اؤزونه جلب ائدن "داغ کئچجیسی" ناخیشینین داشلارداکی تکراریدیر. بو اونو گؤسته‌ریر کی، "زاقروس" سیرا داغلاریندا ساکین اولموش قوملارین قدیم ایلام مدنیتی ایله خصوصی یاخینلیقلاری اولموشدور".^۱

قزئتین بو فیکری تامامیله دوغردور، چونکی اولاً لولوبیلر زاقروس داغلارینین شرقینده و اورمو گؤلوايله همدان آراسینداکی یئرلرده یاشامیش، اؤزلرینین ده معین قوللاری و شاید هامیسی میلاددان تقریباً ۳/۵ - ۴ مین ایل اول اورتا آسیادان، آذربایجان یولوايله بو گونکو خوزستانا گئتمیش "ایلام" ائللریندن آیریلیب آذربایجان دیاریندا قالمیشلار و بونا گؤرده همدان اطرافیندا تاپیلیمیش ناخیشلار، داغ کئچجیسی ناخیشی ایله "ایلام" مدنیتی آراسیندا اوخشارلیق وار و گرکده بئله اولسون. غزئت داها سونرا گؤسته‌ریر کی، بو ناخیشلاری هامان ائللر - لولوبیلر کؤچن حالدا همدان

اطرافینداکی داشلاردا قازمیشلار. غزئتین بو سؤزلریندن بلله چیخیر کی، گویا لوللوبیلر همدان اطرافینین مسکونلاری اولمامیش و هارادان هارایا ایسه کؤچرکن، یول اوستو بو ناخیشلاری قازمیشلار. غزئتین بو فیکری ایکی دلیلله گؤره سهودیر:

۱ - اونا گؤره کی، سونالار لوللوبیلردن گئیش دانیشارکن گؤسته ره جه ییک کی، اونلار قوتیلرله برابر آذربایجانین اراضیسی، ائله جه ده همدان اطرافی، هشتی و زنجان منطقه لرینین اساس ساکنلری اولموش، بورادا مدنیت قورموش و بابیل حکومتیله وروشموشلار.

۲ - اونا گؤره غزئتین بو فیکری سهودیر کی، کؤچری حالدا اولان بیر ائللین مناسب داش تاپیب اوندان ناخیش قازماق اوچون وقنی و امکانی اولماز. بو ایش یالنیز او زامان ممکن اولارکی، خلق و ائل آزی نسبتاً اوزون بیر مدّت منطقه ده یاشاسین و اورانین یشلری و شرایطینی اؤیره نیب بیلسین و تانیس اولسون.

همدان اطرافیندا تاپیلان ناخیشلارین اؤنملی جهتلریندن بیریده اونلاردا اولان گونش نقشیدیر کی، اولدوقجا اهمیتلیدیر. غزئنده اوخویوروق: "دیگر دفته لایق مسئله داغلارین و تپه لرین ذیروه سینده اولان داشلارداکی گونش شکیلیدیر و احتمال "شاماش" (شامان) لارا، یا گونشه تاپینان قوملارا مربوط دور".^۱

بو جمله لردن ایکی بؤیوک مسئله آیدین اولور:

۱ - همین گونش شکلی قوبوستان ناخیشلاریندا واردير.

۲ - "شاماش" دان مقصود شبهه سیز "شامان" دیر کی، طبیعت قوه لرینه ستایش ائدن قدیم دینی تصویری، اؤزوده قدیم تورک ائللرینین عمومی دینی گؤروشوایدی.

بونودا قید ائتمک لازیم گلیر کی، همدان محیطینده دیز اولمادیغی اوچون قاییق دا اولمامیش و نتیجه ده گونشین شکلی داغلارین و تپه لرین ذیروه سینده نقش اولموشدور. همدان اطرافیندا تاپیلیمیش داش ناخیشلاریندا و اونلارین باره ده دئدیکلریمیزدن بو نتیجه لر الله ائدیله بیلر:

۱ - همدان اطرافینداکی داش ناخیشلاری ایله باکی یاخینلیغینداکی "قوبوستان" داش ناخیشلاری آراسیندا یاخین لیق و تقریباً عینی لیک واردير و هر ایکسی واحد بیر قوروپ خلقالر هنری و ذوقونون محصولو و اثریدیر.

۲ - بو اثرلر عالیملرین بعضی سینین فیکرینجه میلاددان اون مین ایل اؤله، بعضیلرینین فیکرینجه ایسه میلاددان ۳ - ۴ مین ایل اؤله عایدیر. بیرجه بیرینجی فیکیر دوغرو نظره گلیر و بو اثرلر اورتا آسیادان اولان آخینلاردان اول یارانمیشدیر.

آذربایجاندا ایلك مدنیتلر، اینسانلار و اونلارین یادگاری باره ده بو دئدیکلریمیز یالنیز بو گونه قدر الله ائدیلم اثرلردیر. گله جک آختاریشلار، خصوصیه جنوبی آذربایجاندا آپاریلاجا قازیتی

ایشلری و تدقیقاتلار بو اثرلرین هم سایینی آرتیراجاق، همده تاپیلان اثرلر بارهده علمی تدقیقاتلار درینله شه جک و یازیلاری اوخوناجاقدیر.

همدان یاخین لیغیندا کی داش ناخیشلاری اساسیندا یوخاریدا دئدی کلریمیز عموماً تله ایران آذربایجان و مرکزی ماد اراضی سینین ماقبل تاریخ دؤوروندن عمومی معلوماتلار ایدی. بونودا قید ائتمک ضروریدیر کی، جنوبی آذربایجان و همدان اراضی سینده علمی قازینتی ایشلری و تدقیقاتین آپاریلما ماسینا باخمی یاراق، نادیر و چوخ آز آرختولوزی ایشلر و تصادفی تاپینتیلار اولموشدور. آزدا اولسا، بو ایشلر اساسیندا جنوبی آذربایجان و مرکزی مادی ماقبل تاریخ دؤورلری بارهده فیکیر سؤیله مک و قیسا معلومات وئرمک اولار.

ایلی بیزه هله لیک معلوم اولماسادا، شبهه سیز سون یاریم عصر داخلینده جنوبی آذربایجان و مرکزی ماد اراضی سینده یئرله شن "حیصار تپه"، "گیان تپه" و "گؤی تپه" ده معین آرختولوزی ایشلر آپاریلیمیش، تحقیقاتلار اولوب، فیکیرلر ایره لی سورولموشدور. ا.م. دیاکوف بو بارهده یازمیشدیر: "داش و مس دؤورو ماد توپلومو بارهده آشاغیدا کی قازینتی ایشلرینین نتیجه لریندن قضاوت ائتمک اولار: دامغانین یاخین لیغیندا "حیصار تپه" ده، نهاوندین یاخین لیغیندا "گیان تپه" ده، کاشانین یاخین لیغیندا "سیلک تپه" ده (شاید بو تپه نین آدی "سیلک" اولسون) و اورمو گؤلونون غرب ساحیللرینده اورمو شهرینه یاخین "گؤی تپه" ده. بوتون بو یئرلر مادی مادی سرحددی منطقه لرینده یئرله شیر. (ا.م. دیاکونوفون بو فیکری قسماً دقیق دئییلدیر، چونکی آدلاری چکیلمیش یئرلردن دامغان مرکزی مادی مادی سرحدلرینده یئرله شیر دیسه، او بیر اوج منطقه مرکزی ماد و ماننا اراضی سینده یئرله شیردی. م.) بیزی داها آرتیق ماراقلاندیران شمالی و مرکزی ماد قسملرینده بو گونه قدر منظم قازینتی ایشلری آپاریلما میشدیر.

یوخاریدا آدلاری چکیلن تپه لرده (باستان شناسلیق باخمیندان) "حیصار تپه"، "گیان"، و خصوصیه "گؤی تپه" ده کی ان اسکی لایلاری م.ق. دؤردونجو مین ایلیگین سونلاری و اوچونجو مین ایلیگین اوللری دؤورونه عاید بیلیمک اولار ... او دؤورده ماد اراضی سی "شیرلی ساخسی مدنیتی" آدانمیش اراضیه داخل ایدی کی، سوریه و فلسطین دن اورتا آسیا و چینه قدر اوزانمیشدی. اجتماعی ایشین ایلک اؤنملی بؤلگوسو علامتلی ایشی چوبانلیق اولان قبیله لرله شوغلو اکین چیلیک اولان قبیله لر آراسیندا یارانمیشدی. داغ یاماقلاریندا سوو اراق اوچون بولاقلاردان استفاده اولوردو. ایلک دفعه اولاراق دنلی بیتکیلر اهلی اولموشدور، احتمال آریا، بوغدا و وحشی بوغدا اکیلدی. بؤیوک بوینوزلو حیوانلار و قویونلارین او دؤورکو قبالار اوزه رینده کی بوللوجا ناخیشلاری حیواندار لیغین خصوصی اهمیتیندن حکایت ائدیر. اکینجیلیک منطقه لرینده دایمی ساکین اولماق یئرلری (کندلر) - هله محکملمنه سه ده، یارانندی. مس دن قایریلمیش بعضی شیلر و سونرالار مس آلتلر یارانندی. بو ترقیلرین مجموعو توخوجولوق و کوزه قاییرماق صنعتین چوخ ایره لی لمه سینه امکان یاراتدی. (بیر قدر سونرا) اجتماعی ایش بؤلگوسونون اکینجی دؤورونه، یعنی صنعت و

اکین چیلیگه بؤلونمه سینه کئچمه گه تدریجی شرایط یارانندی. قاب - قاجاغین (احتمال پارچالارین دا) مرکب هندسی بزرکلی بو دؤورون خصوصیتلریندن دیر کی، اونون جریانیندا کوزه قاییران و جولفالار هنرلرینی گؤستریمک و اینجه صنعت ایشلری یاراتماق اوچون زمینه و تمل یارانمیشدی.^۱ بورایا قدر ا.م. دیاکونوفون دئیکلریندن آذربایجان و مرکزی ماد اهاالیسینین ماقبل تاریخ دؤورونده اقتصادی و قسماً اجتماعی وضعیتین ترقی و اینکشاف سوییه سینی مشاهده ائتمک اولور. دیاکونوفون سونراکی یازیلاریندان گؤروروک کی، بو ترقی و اینکشافلار یالنیز بوگونکو آذربایجان و همدان - قوم - قزوین - زنجان - تخت سلیمان آرالاری منطقه لینه مخصوص اولموش و هر جهتدن هم شرق، همده غربین چوخ اوزاق منطقه لری مدنیتیندن چوخ فرقلنمیش و خصوصیه یاخین و قونشو خلقلر و مدنیتلرله، ائتیک جهتدن بیر اولان آسیانی دیللی خلقلرین مدنیتینه چوخ یاخین ایدی. ا.م. دیاکونوفون سؤزلرینین آردینا دقت ائدک:

"خاطر لاتماق لازیمدیر کی، تحقیقات اولونموش ویرانه لری هر بیرینین مدنیتی و کولتورو آرالاریندا بعضی اوخشارلیقلارلا رغماً، بیر - بیریندن فرقله نیر و هر بیرینین اؤزونه خاص خصوصیتلری واردیر. بودا اولارین تورپاقلارینین بیر - بیریندن اوزاقلیغی، آیریلیغی و اکین چیلکله مشغول اولان او عشیره لر و قبیله لری اقتصاد ایلگیلرینین اولماماسینی نظره آلدیقدا طبیعی گؤرونور.

بونونلا بیرلیکده "گیان" و "حیصار" تپه لرینین ساخسی قبالاری بیر طرفدن سوریه، آسوری و بین النهرین ویرانه لری ساخسی قبالاری و "سامیرا"، "تل خلف" و "عبید" دن کشف اولموش مدنیتلرله، دیگر طرفدن اورتا آسیا مدنیتی ایله و ایلام ساخسی قبالاری ایله اوخشار جهتله مالک دیر. بوتون بو مدنیتلر و کولتورلرین تاریخی م.ق. IV مین ایللیک و III مین ایللگین اوللریدیر. بونلارین هم جنوبی، همده شمالی قفقازلادا ایلگی و مناسبتلری اولموشدور. بو علاقه خصوصی ایله شمالی آذربایجان و داغیستان یاشاییشلاریندا نظری جلب ائدیر".^۲

دئمک داش و مس دؤورلرینده بوتون آذربایجان و مرکزی مادیین عمومی وضعیتی و اینکشاف سوییه سی باشقا منطقه خلقلری وضعیتی و اینکشافینا یاخین و تقریباً عینی اولموشدور. یثنی داش و یا ثولیت دؤورونده ساخسی قاب قاییرماق خورک پیشیرمه گی راحتلادیر. بئله قبالار تبریزین یاخین لیغیندا کی "یانیق تپه" و اورموگؤلونون جنوبغربینده یئرلشن "حسنلی" کندینین یاخین لیغیندا "فیروز تپه" ده کشف اولموشدور.

م.ق. III مین ایللیکدن آذربایجان و مرکزی ماد اهاالیسی، یعنی کاسپیلر، ماننلار، قوتیلر و لولوبیلرین دیلی، یئرینده گئیش گۆره جه گیمیز کیمی، التصاقی و بیر - بیرینه یاخین و بوتون

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۹۷ - ۹۶.

۲ - ماد تاریخی، ص ۹۷.

ماقبل تاریخ دؤورونده عینی وضعیتده قالمیشدیر. رحیم رئیس‌نیا بو بارهده دوغرو اولاراق یازمیشدیر:

”دئمک اولار کی، م.ق. III مین ایلیکدن م.ق. I مین ایلیگیگین اورتالارینا قدر بو اراضیده یاشامیش اینسانلارین قومی و دیل قورولوشوندا ائله بیر ده‌ییشیک‌لیک و تغییرات اولمامیش و حتی م.ق. I یئددینجی یوز ایلیگیگه قدر ایران آذربایجانی و ایران کردستانینین دیلی اساساً لوللوبی - قوتتی دیلی قالمیشدیر. بو طایفالار او غربی آسیا طایفالاریندان دیرلارکی، دئدیگیمیز کیمی، آسیانی آدلانمیشلار. آسیانیلر نژاد باخیمیندا نه سامی، نه ده هند - آروپا دسته‌سیندن دئییلدیرلر و بعضی عالیم‌لر هند - آروپالیلاردان قابق غربی آسیا اراضیسینده یاشایان بو نژادی قفقازی، خزری، یافتی، و یا کاسپی آدلاندیرمیشلار“^۱.

حرمتلی عالیمین بو ده‌یرلی فیکرینده بونادا تأکید ائتمک لازیم‌دیر کی، آذربایجان و مرکزی مادین دیلی م.ق. VII یوز ایلیکدن سونرا لوللوبی - قوتتی دیلی - التصاقی دیل اولموش و اوندان سونرا ”ایشغوز“لارین بو یئرلره گلمه‌سی بو دیلی محکم‌لندیرمیشدیر. حتی یوگون بئله بو یئرلرین اهالیسینین دیلی هامان دیلین چاغداش شکلی و داوامیدیر.

ایکینجی تأکیدده احتیاج دوپولان مسئله اوندان عبارت‌دیر کی، هند - آروپایی خلقلر منطقه‌میزه گلمه‌دن قابق و اوندان سونرا آذربایجاندا التصاقی دیللر یاشامیش و تاریخ بویو هئچ بیر زامان هند - آروپالیلار آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینده، آز مقداردا کؤچورولوب معین مدت آذربایجاندا یاشامیش اولسالاردا، بو یئرلرده یاشایان یئرلی اهالینین اکثریتینی هئچ وقت تشکیل ائتمه‌میشلر. □□□

ماقبل تاریخ دؤورونده آذربایجان

اراضیسینده حیات و مدنیت قالیغی اولان مرکز‌لر

آذربایجان اراضیسینده ایلک اینسانلار داغلارین قوینوندان و کؤهولردن دوزنلیک‌لره گلیب بورالاردا اکین چیلیک و حیواندارلیقلا مشغول اولاراق اوتوراق حیات تشکیل ائتدیکده، یادلارین هجومو مقابلینده اؤزلریندن دفاع ائتمک و سئل کیمی طبیعی حادثه‌لردن اماندا قالماق اوچون، داغلارا یاخین و دوزنلیک‌لره سپه‌لەنن تپه‌لرده یورد سالیب یاشامیشلار. بو وضعیت آذربایجان ائللری و چوخو اوتوراق حیات کئچیرن تورک ائللرینده اولموشدور و بوناگؤره‌ده تورک خلقلری داخلینده ”تیز“ و یا ”دیز“ سؤزو اولان کند آدلارینا چوخ تصادف اولونور. مثلاً گونئی ماحالیندان ”دیزه‌مرجان“، ”دیزه‌خللی“، ”سرکندیزه“، ... کندلرینی گؤستریمک اولار. ”دیزه“ سؤزونون معناسی ایسه ”یوکسک

یثر، "اوجایثر"، "تپه" دئمکدیر.^۱

بو تپه لر، مدافیه سی آسان اولماق اوچون، معمولاً قالا شکلینده، دیوارلی و محکم اولاردی. بوتون آذربایجان اراضیسینده بئله تپه لر اولموشدور، خصوصیه اورمو گؤلونون اطراف، هشتی، همدان - قوم - قزوین - زنجان طرفلری بو جهتنن چوخ زنگیندیر، لاکین تأسفلر اولسون کی، چوخلاری هله تانینمیش و اوزه چیخاریلما میشدیر.

بو گونه قدر جنوبی آذربایجاندا تانینمیش بو تپه لردن "حسنلی تپه سی"، "گؤی تپه" و "یانیق تپه" تی گؤستمک اولار. بونلاردان "حسنلی تپه سی" باره ده سونرا دانشاجاییق. بو تپه لر باره ده کی معلوماتی و اونلارا عاید شکیللری "آذربایجان ایران تاریخی گنیشینده" کیتابیندان آلمیشیق. ایندی بو و بو کیمی باشقا تاریخی تپه لری نظردن کنجیرک.

□ حیصارتپه

حیصارتپه، گییان تپه و سیلک تپه مرکزی ماد اراضیسینده، یعنی دامغان، نهاوند و کاشاندا یثرله شیر. بو تپه لره قازیتی ایشلری آپارلیب و تدقیقات اولونموشدور. دامغان اراضیسیندن اولان "حیصارتپه" اوچ لایدان عبارتدیر کی، ان آشاغی طبقه سی م.ق. IV مین ایلیگه عایددیر و اوندان قیرمیزی تورپاقدان ایله قایریلمیش ساخسی قابلار تاپیلیمیشدیر کی، اوستلرینده قارا رنگله هندسی ناخیشلارین چکیلمه سی اونلارین اساس خصوصیتی دیر. بو تپه نین یوخاری طبقه سیندن ناخیشلی ساخسی قابلار، شیلر، مس و مفرغ آلتلر، ائله جه ده قبیله ریسینین ائوی کشف اولموشدور کی، III مین ایلیگین ایکینجی یاریسینا عایددیر.

□ گییان تپه

نهاوند اراضیسینده اولان "گیان تپه" بش طبقه دن قورولموشدور. اونون ان آشاغی طبقه سی ۱۹ متر ده رین لیکده دیر. بو طبقه م.ق. V مین ایلیگین سونلاری و IV مین ایلیگین اوللرینه عایددیر. IV طبقه ایسه م.ق. III مین ایلیگه عایددیر. بو دوورون ساخسی قابلاری معین داش و مس آلتلرله قایریلمیش و هندسی ناخیشلاری واردیر، سونراکی لایلاردا ایسه ساخسی قابلاردا قوشلار و گونش ناخیشی واردیر، بوندان باشقا هم ده تونجدان قایریلمیش ایش آلتلری واردیر. ایلک طبقه م.ق. II مین ایلیگین آخیرلاری و I مین ایلیگین اوللرینه عایددیر. بو لایین بعضی دئیلری و آلتلری ده میردندیر.

□ سیلیک تپه

شاید بو تپه نین اصل ادى "سیلیک تپه سی" اولموشدور. کاشان اراضیسینده یئرلشن بو تپه ده بیر اساس بۆیوک تپه، بیرده اونا باغلی ایکی تپه ده آختاریشلار آپاریلمیشدیر. بورادا آلتی طبقه واردیر. بو تاریخی تپه ده آرختولوژی ایشلری آپاران مشهور فرانسالی تاریخچی ر. قیرشمن اولموشدورکی، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳ و ۱۳۱۶ - نجی ایللرده اونلاری آپارمیش و علمی جهتدن یوکسک اهمیته مالکدیر. قازینتی ایشلری مسئوللاری بو تپه نین طبقه لرینی بئله تقدیم ائتمیشلر: بو تپه م. ق. ۷ مین ایلیکدن | مین ایلیگه قدر مسکون اولموشدور. طبقه لرینین اؤزللیکلری، آشاغی لایدان باشلایارق، بئله ایدی:

۱ - ان آشاغی، بیرنجی طبقه یثنی داش دۇوروندن داش - مس دۇورونه کئچید مرحله سینه عایدیر. بو دۇرده الیه قیرمیزی پالچیقداق قایریلمیش ساخسی قابلارین هندسی ناخیشلاری وار، اؤزلری ده داش، مس و سوموک وسیله لرله قایریلمیشلار. بو لایدا چیی کرپیچدن اولان ائولر کشف اولموشدور.

۲ - آشاغیدان ایکینجی طبقه نین ساخسی قابلاری قیرمیزی، کول رنگلی، الوان و کوره ده پیشیمیشدیر. بو لایدان چوخلو داش، مس آلتلر و چیی کرپیچدن قایریلمیش ائولر اوزه چیخیمیشدیر. ۳ - بو طبقه دن اریدیلیمیش میسین قالیبه تۆکولمه سیله دوزه لن قابلار، شیرلی، همده حیوان و اینسان شکلی اولان ساخسی قابلار تاپیلیمیشدیر.

۴ - بو طبقه ایلاملارین حمله سیله باشلانیر. بو لایین مدنیتی اولکی طبقه لرین مدنیتیندن فرقله نیر. ساخسی قاییرماقدا فرق میدانا گلیمیش، قیزیل و مس دن زینت و سایطی دوزلمیش و اوستوانه شکلینده اولان مۇهورلر کشف اولموشدور.

۵ - دۇردونجو لایدان سونرا تپه م. ق. III مین ایلیکده ترک اولونموش و سونرا یثنی آداملار گلیمیشدیر بو طبقه نین مدنیتی بو تازا گلنلره عایدیر.

۶ - بو طبقه دن مفرغ و ده میردن قایریلمیش اسلحه و ایش آلتلری، مفرغ و گوموشدن قایریلمیش مختلف شکیلی بزک و سایطی الدهه ائدیلمیشدیر. ۵ و ۶ - نجی طبقه لرین هر بیرینده قبرستانلیق دا کشف اولموشدور. بو قبرستانلاردا کی مدنیت "حسنلی" و "گۆی تپه" مدنیتلرینه اوخشاردیر. بودا طبیعی دیر، چونکی هامیسی عینی بیر خلقین مدنیتی دیر.

□ گۆی تپه

گۆی تپه اورمو شهرینین آلتی کیلومتر جنوب شرقینده یئرلشنیر. بو تپه ده علمی قازینتی ایشلری آپاریلمادان، اورادان بعضی شئیلر تاپیلیمیشدی. اونلاردان بیرى بیر مفرغ صحیفه دیر کی، اوندا قیلقمیش داستانینین اساس قهرمانی نین شکلی واردیر. شکیلده قیلقمیش ایکی اؤکوزون آیاغیندان

توتوب قالدیرمیشدیر. بو لؤوچه ۱۹۳۴ - نجو ایلده بیر تجارتی حفرياتدا تاپيلمیش و م.ق. VIII یوز ایللیگه عایددیر. بو قازینتی ایشلرینده بیر اوستوانه شکلینده مؤهورده تاپيلمیشدیر کی، اؤزو بابیلده قایريلمیش و بابیل آلاهلاری نقشی اوستونده واردیر. اثر ۲۰۰۰ ایل میلاددان قاباغا عایددیر.^۱

گؤی تپهده ۱۹۴۸ - نجی ایلده اینگیلیس عالیم "بورتون براون" واسطه سیله علمی حفريات اولموشدور. بو عالیم اؤز تحقیقاتینین نتیجه لرینی ۱۹۵۱ - نجی ایلده لندنده "۱۹۴۸ - نجی ایلده آذربایجاندا حفريات" آدی آلتیندا باسدیرمیشدیر. عالیم گؤی تپهده یددی طبقه معین ائتمیشدیر:

۱ - بیرنجی آلت طبقه م.ق. IV مین ایللیگه عایددیر. بو لایدا مهره دیوارلی ائولر، قیرمیزی و کول رنگلی ناخیش سیز ساخسی پارچالاری، اوستونده توند قهوه یی رنگلی ساده هندسی خطلر اولان ساری ساخسی، داشدان قایریلان ایش آلتلری و مس دن قایریلان شیلر واردیر.

۲ - بو طبقه م.ق. III مین ایللیکدن م.ق. I مین ایللیگین اؤلینه قدردیر. بورادان ریشه سی (تملی) داشدان اولان پالچیق ائولر، اوزه رینده قارا رنگلی مَرکبله هندسی ناخیشلاری اولان قهوه یی و قیرمیزی ساخسی پارچالاری، کوره ده پشمیش ناخیشلی و ایکی رنگلی ساخسیلار و چوخلو مس آلتلر تاپيلمیشدیر. بو لای و بوندان آشاغی طبقه نین مدنیتی "سیلک تپه سی" نین II و III طبقه لری مدنیتینه اوخشاییر، لاکین ماننا مدنیتینین اساسی اولان بو مدنیت قسماً مرکزی ماد مدنیتیندن فرقله نیر و آنادولو و قفقاز مدنیتلری ايله باغلیدیر.

۳ - بو طبقه نین ساخسیلاری کول رنگلی، بعضاً قارا و پارلاق دیر. بو لایدان قاباری ناخیشلی ساخسی لاردا تاپيلمیشدیر و آنادولو ساخسیلارینا بنزه بیر.

۴ - بو طبقه دن ناخیش سیز قارا و پارلاق ساخسیلار تاپيلمیشدیر.

۵ - م.ق. II مین ایللیگه عاید اولان بو طبقه نین قبیرلرینده جمجه ملر و ناخیشلی و ناخیش سیز قیرمیزی ساخسیلار تاپيلمیشدیر.

۶ - بو طبقه م.ق. ۱۵۰۰ - ۱۲۰۰ - نجی ایللره عایددیر. بورادا ناخیش سیز، لاکین پارلاق قارا و کول رنگلی ساخسیلار تاپيلمیشدیر کی، آنادولونون "هیت" خلقی ساخسیلارینا اوخشاییر.

۷ - بو طبقه دن تاپیلان ساخسی قبالر پارلاق قیرمیزی و کول رنگلی دیر و اونلارین دسته لری حیوان شکلینده دیر. بو حیوان شکللری "حسنلی تپه سی" نین تاپیلان قبالرداکی دسته لر کیمیدیر، هابئله "گیان تپه سی" نین ایلک طبقه سیندن تاپیلان ساخسیلارا بنزه بیر.

گؤی تپه نین اوستونده یونولموش داشلاردا قوچ و پلنگ کیمی حیوانلارین شکلی واردیر و گومان اولونور کی، م.ق. II مین ایللیگین سونلاری و I مین ایللیگین اؤلرینه عایددیر. بو یونولموش داشلار آنادولونون "هیت" لردن سونراکی یونولموش داشلاریله مقایسه اولونا بیلر. بو یونولموش داشلارین ان گؤزل هندسی ناخیشلارا مالک اولانی، هر آلتی طرفی دقتله یونولموش قارا

مەرمەردەن مستطیل مەكەب شەكلەندە اولانی شەبەستەردە واردیر. شەبەستەردە اولان بۇ داشلارین بویو ایکی متر، دۇرد بوجاغینین ھەر طرفی ۴۰ - ۵۰ سانتیمەتەردیر. بونلارین بیر اوزون طرفی دقتلە یونولموش و یوخاری طرفیندە سەگگیز یترە بۇلونموش دایرەدە سەگگیز دقیق و گۇزل ھندسی شەکیل واردیر. بۇ داشلاردان شەبەستەردە ھەم یتر اوستو، ھەمدە یتر آلتیندا چوخدور. چەشمەلەرن قیراقلاری و مەسجەدلەرن قاپیلاری و مەختەلف یترلەرنە دیوارلاردا قالیرلار. بوندان علاوه شەبەستەردە بەضی چەشمەلری، او جەملەدن "دوستاخیان" چەشمەسینین دەرین قویولارینین کورەلیندە چوخلو مەقداردا واردیرکی، او چەشمەلری آریدان کەنەرلەر اولارلاردا گۇزل مەلومات و ئیریرلەر.

شەبەستەردە یونما مەرمەر داشلاریندا اولان بۇ دایرەوی ناخیشلارین بەضیسی یئددی یترە بۇلونور. بونلاردا یوخاریدان اورتا اولان قەسمتدە مەحراب علامتی نەظرە چاریر. دئەمک، او داشلارین بیر سیراسی ایسلام دۇورونە عایدیر، لاکین ھەر حالدا گۇستردیگیمیز اولدوقچاسکی بۇ مەحلی ھنر و اینجەصنەت عەنەسە ایسلام عەنەلەرنی دە ھوپوب، جوزبی شەکیلدە عوض اولاراق، تازا شەکلە دوشموشدور.

گۇی تپە و ھەسنلو قازینتیلاریندان کشف اولموش بالتا و سایرە مئثال وسایط و امک آلتلری آیدین گۇستەریرکی، م.ق. ایکینجی مین ایللەگین سونلاری و بیرینجی مین ایللەگین اوللاریندە بۇ مەنطقەلەردە، یەنی جنوبی آذربايجانین غربی، اورمو گۇلونون غربی، جنوبغربی، شەمالغربی و اورالاردان داھاگون باتان طرفلەردە، داھا دقیق دئەمک ایستەسک، م.ق. ایکینجی مین ایللەگە "ناییری " اراضیسی و گیلزان ائللەرنین مەنطقەلەرنە، یەنی م.ق. ۳ - ۴ - نەجی مین ایللەکلەردە سومئرلەر و بین النہرین شەھەر - دۇولتلی حاکیمیتلەرنین لۇوحەلەرنە "ارەتە" و "یا" آراتتا" آدلانمیش اراضیدە فلز ایشلری، مئثالورژی، بۇ ساحەدە صنەت و تەکنیک چوخ اینکیشاف ائتمیش ایدی، باشقا سۇزلە دئەسک، بۇ مەنطقەن م.ق. ۳ و ۴ - نەجی مین ایللەکلەرنە کی ساکینلەرنین یوکسک صنەت، تەکنیک و مئثالورژی ساحەسیندە مہارتلری و صنەت عەنەلەری ھلە م.ق. ایکینجی مین ایللەگین اوللاریندن بیرینجی مین ایللەگین اوللارینە قدر بۇ مەنطقەدە قالماقدا، استفادە اولونماقدا و دوام ائتمەکدە ایدی. باشقا سۇزلە دئەسک، م.ق. ایکینجی مین ایللەگین اوللاریندن بیرینجی مین ایللەگین ایلک عصرلەرنە قدر اورمو گۇلونون غربی مەنطقەلەری ھلە اۇز صنایع و مئثالورژی ساحەلەرنە کی تەخوص، مہارت و اوستالیقلارینی ساخلاماقدا ایدیلر.

ائلە بونا گۇرەدە تاریخ عالمی "چارلز بارنی" یازمیشدیر: "گۇی تپەدن کشف اولموش بالتالار و سایرە تونج آلتلەردن مەلوم اولورکی، مئثالورژی صنەتی و قالای عیاری ایلە مەسدن استفادە م.ق. ایکینجی مین ایللەگین ایلک ایللەلەردن اورمو بۇلوگوندە مەمول اولموشدور. سوریه، آسوری و زاقروس مەنطقەسینین مئثال اعمالاتلارینین گۇی تپە وسایطی ایلە یاخینلیق و اوخشارلیغی و اونلارین م.ق. ایکینجی مین ایللەگین اوللاریندە بوللوغو، شاید، ھورریلەرن او مەنطقەلەردە یایلماسی نەتیجەسیندە

اولموشدور، یعنی او خلقین مثالیستلری بیر منطقه دن باشقا منطقه یه مهاجرت ائدیلدی.^۱

□ یانیق تپه

"یانیق تپه" و یا "قره تپه" تبریزین ۳۱ کیلومتر جنوبغیرینده، "خوسروشا"نین آلتی کیلومتر شمالیندا، "تازاکند" و "قره تپه قیشلاغی" آدلی کندلرین یانیندادیر. تپه ۱۶/۵ متر یثردن اوجا و تقریباً ۸۰ مین متر مربع یثردیر. بورا اورمو گؤلونه یاخین قدیم تپه لردن بیریدیر. ۱۳۳۹ - نجو ایلده اینگیلیس عالیم "چارلز بورنی" بیر هیأتله اورادا بشش هفته مدتینده قازینتی ایشلری آپاردی و سونرا ۱۹۶۱ - نجی ایلده اؤز تحقیقاتینی اینگیلیستاندا چاپ ائتدی.^۲

"چارلز بورنی"یه گؤره م.ق. III مین ایلیکده بورادا چشمه لر و آرخلار واریادی، حیاتا مناسب ایدی و اهالیسی اکین چیلیک و حیوان دارلیقلا یاشاییدیلار. بورادا "ال ده بیرمانی"، "داش اوراق" و بیر ائوین آبناریندا سامان قالیغی کشف اولموشدور. قازینتی آپاریلان یثرین اطرافیندا اهلی حیوانلارین سوموکلری تاپیلیمیشدیر. بونلارین دایره وی ائولری اولموش، ساخسی اوزه رینده بزک و ناخیشلار الده ائدیلمیشدیر. گویا بونلار کوچری لیکدن تازا اوتوراق حیاتا کئچمیشلر.

بورانین قازینتی ایشلریندن ۲۳ گیده ائوین تملی و دیوارلاری اوزه چیخیمیشدیر. بو دیوارلا سوواقسیزدیر و ایکی ائودن باشقا هامیسینین آبناری، سگگیسی، تاقچاسی، اوجاغی، آخیری و ... واریادی، یعنی کند ائولری ایش و هر بیر یسینین قطرو آلتی متردن آرتیق دئییلدی.

بورادا ایکی ائو ایکی متحدالمرکز دایره ایله احاطه اولموش و داخلی دایره نین ایچی ایکی بیر - بیرینه عمود قطر - دیوارلا دؤرد یثره بؤلونموشدور و گورونور آذوقه و تاخیل اوچون ایش و دؤرد یثردن بیرینده ال ده بیرمانی تاپیلیمیشدیر، دئمک بورا آبنار ایش. دایره وی دیوارلارین ایکی قات اولماسی آذوقه یه نمین چاتماماسی اوچون ایدی. بو آبنارلارین قاپیسی داملاریندان ایدی و گیریپ - چیخماق اوچون نردیوان دان استفاده اولورموش. یانیق تپه دن هوهنگ، بالتا، داش تپیه، مس خنجر تپیه سی، پیشمه میش پالچیق دان ایکی مؤهور، دؤرد پالچیق چیراق، کوره لر، بادیه لر، بویوک و کیچیک آغزی گئن دسته لی و دسته سیز کوپلر و چوخلو ساخسیلار الده ائدیلمیشدیر. ساخسیلاری عمومیتله ال ایله قایریلمیش، معمولاً قارا رنگلی، پارلاق، مختلف شکیللی، چئشیدلی و فرقلی زینتلری واردی، قبالارین ائشیکگی هندسی ناخیشلارلا مالکدیر، قوش و بونوزلو حیوان شکیللری ده واردیر. بو ساخسی قبالار، رنگلر، قوش و حیوان ناخیشلاری شرقی آنادولو و قفقازلا باغلیدیر، همده ایرانین بیر سیرا یثرلرینین، شبهه سیز مرکزی ماد اراضیسینین اثرلرینه اوخشاردیر. بورادا بیر حربی قالادا تاپیلیمیشدیر کی، سال داشلا قایریلمیش و داشلار معین ماده ایله بیر - بیرینه

۱ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بشینجی سای، ۱۳۷۱، ص ۵۳.

۲ - گئیش معلومات اوچون باخ: رئیس نیا، ج ۱، ص ۱۴۵.

یاپیشمیشلار، بو قالا او بیرى ائولرى احاطه ائتمیشدیر. بورادان "چارلز بورنی" بو فیکره گلیرکی، تپه بیر کند یوخ، بلکه بیر شهرایمیش. حربی قالادا یانقین علامتلى گوستریر کی، شهر خطره معروض قالمیش و دشمن همیشه اونو هدهله میس و ال تاپدیقد، اورانی اودلامیشدیر و بونا گوره "یانیق تپه" آدلانمیشدیر.

بو کیمی تاریخی جهتدن اولدوقجا اؤنملی و آذری خلقالین قدیم تاریخی قوبوندا ساخلایان تپه‌لر آذربایجانین ایستر شمال، ایستره جنوبوندا چوخدور. بورادا بیز بونلاردان ایندییه قدر کشف اولموش یالنیز آز عده‌سی باره‌ده دانیشدیق و "حسنلو تپه‌سی" باره‌ده سونرا دانیشاجاییق. بو کیمی تپه‌لرین کشفی اوچون خلق فولکلورو و آذریلرین آغیز ادبیاتی و محللرده اولان ناغیل، افسانه و روایتلردن استفاده اولونمالیدیر. آذربایجانین مختلف بؤلوکلرینده، او جمله‌دن سالماس و گونئیین شبستر، تسی، صوفیان، سیس، تیل، چهره‌وان قسمتلرینده "کول تپه‌سی" کلمه‌لری، اورمو گؤلونون شرقینده "پروستر" کندیه اورمو گؤل آراسیندا اولموش حیوان هیکللری روایتلری، او طرفلرده اولان "گووور قیزی" یثری، شبسترده "چترگزی" (چتریک قیزی) افسانه‌سی و سایره بو استفاده اولونمالی فولکلوریک منبعلره اؤرنک و نمونه اولایلر. خلق آراسیندا گزن بو کیمی سؤز و روایتلر تاریخی تپه‌لرین موفقیته تاپیلماسی ایشینده بؤیوک رول اوینایا بیلر.

بیر داها قید ائدک کی، بو کیمی تاریخی تپه‌لر و عمومیتله تاریخی یئرلر آذربایجانین هر یئرینده واردیر، آنجاق اورمو گؤلونون اطرافی، همدان - قوم - قزوین - زنجان - ماراغا آراسیندا کی یئرلر داها زنگین و داها ماراقلیدیر. بو کیمی تاریخی تپه‌لر شمالی آذربایجاندا آذ دئییلدیر. ایندی ده شمالی آذربایجانین تاریخی تپه‌لرینین بعضیینه اشاره ائدیریک.

□ □ □

شمالی آذربایجانین تاریخی تپه‌لری

شامو تپه

شمالی آذربایجاندا کشف اولوب ایشلنمیش تپه‌لردن بیرى "شامو تپه" دیر. بو تپه‌نین مدنیّتى شمالی آذربایجان و گرجستانین "کور" چایی قوللاری آراسیندا یاییلمیشدی. بو مدنیّت م.ق. VI دان IV مین ایلیگه عایددیر. بو منطقه‌نین تپه‌لریندن بونلاری گوستریمک اولار:

تؤیره تپه، قارغالار تپه‌سی، آزاماس تپه‌سی، گۆی تپه، روس تپه و خصوصیه "شامو تپه" کی، بو مدنیّت اونون آدیله آدلانمیشدیر.

بو تون بو تپه‌لرده اولان مدنیّتین بیر نجه طبقه‌سی واردیر کی، قالین لایقلاری مختلفدیر، مثلا قارغالار تپه‌سینده اونون قالین لیغی ۱۰ متردن چوخدور. بو مدنیّتین خصوصیتلری بونلاردیر:

چیی کریپچدن قایریلمیش ائولری گیرده‌دیر، ایش آلتلری داشاندیر، مثلا ده‌ییرمان داشیندان، هوه‌نگ، اوراق، بالتا، کسکین و ایتمیش سوموک تپه‌لر، ایگنه، بایراق، مجسمه، بزک و سایطی،

ساخسی قابلاز. بو مدنیتین سامانلا قاریشمیش معمولی ساخسیلاری ایله قایریلمیش، کول رنگلی، ساده و ناخیش سیز و یا رنگی آز قیرمیزی هندسی ناخیشلارلادیر. بورادان مس شیلر تاپیلیمیش، آرپا و بوغدا قالیقلاری، اکمک آلتلری گۆسته ریر کی، "شامو تپه" مدنیتینده خلق کند تصرفتای، حیواندارلیق و بالیق اووایله یاشایاردیلار. بو مدنیت ان قدیم اوتوراق مدنیت حساب اولور. بو تپه دن الده ائدیلمیش اثرلر بو مدنیتین یاخین شرق و خصوصیه جنوبی آذربایجان تپه لرین مدنیتی ایله باغلی اولماسینی گۆسته ریر.

□ کور - آراس

کور - آراس مدنیتی بو ایکی چای اطرافیندا یارانان مدنیتدیر، دئمک هم قفقاز، هم شرقی آنادولو، همده جنوبی آذربایجانلا ایلیگلی بیر مدنیتدیر. بو مدنیتین پارلاق دؤورو م.ق. III مین ایلیک، یعنی داش، مس و تونج دؤوروندن قاباقدیر. بو مدنیتین خصوصیتلری بونلاردان عبارتدیر: گیرده ائولرین ریته سی (تملی) داشدان، دیوارلاری ایسه چیی کرپیچ و یا مهره دن اولموشدور، پالچیقدان قایریلمیش اوجاقلاری وارایدی، قبالاری قارا، کول رنگلی و قیرمیزی ساخسیدان اولموشدور، ایش آلتلری داش، اشیلاری، سلاحلاری، بزک و سایطی تونج، قیزیل و گوموشدن ایدی. الده ائدیلمیش اکین چیلیک آلتلری، تاخیل قالیقلاری، قویون و اوکوز سوموکلری و ساخسی نئهره نشان و اثریر کی، بو مدنیتده اکین چیلیک و حیواندارلیق گئنیش یاییلمیش و تقریباً بو تون آذربایجان مدنیتی ایله عینی ایدی. اکین چیلیک، حیواندارلیق، فلز تولید ائتمک، ایش آلتلری قاییرماق بو مدنیتده ایش قوۋه سینین اینکیشافی، خصوصی مالکیتین میدانا گلمه سی و نتیجه ده صنیفلی جمعیتین یارانماسینا سبب اولموشدور.

کور - آراس مدنیتی نین اوۋنملی تپه لریندن نخجوانین سکگیز کیلومترلیگینده اولان "بیرینجی کول تپه" و هامان شهرین ۱۲ کیلومترلیگینده یئرله شن "II کول تپه سی" نی گۆستریمک اولار.

□ بیرینجی کول تپه

م.ق. IV مین ایلیکدن میلادی بیرینجی مین ایلیگه قدر بو تپه ده اینسانلار یاشایردیلار. بو تپه نین ۲۲ متر قالین لیغیندا اولان دؤرد طبقه سینده ده میر دؤورونه قدرکی داش و ده میر عصرلری نشانلرینی ساخلاماقدادیر. بو دؤرد طبقه نین بیرینجی سیندن داش تمللی و مهره دیوارلی گیرده ائولر، داش، مس، ساخسی و سوموکلر اولان ایش و سایطی و شیلر الده ائدیلمیشدیر.

م.ق. III مین ایلیگه عاید اولان ایکینجی طبقه ده تونج آلتلرله واردیر.

م.ق. II مین ایلیگه عاید اوچونجو لایدا تونج آلتلر گئنیشلنمیشدیر. بو مرحله ده خصوصی مالکیتین ایلك مرحله سی نظره چارپیر. دؤردونجو طبقه ده میلادی بیرینجی مین ایلیگین اوّلرینه قدر اینسانلار یاشایردیلار. بو طبقه ده میر اولان ایش آلتلری و سلاحلار راست گلیریک.

□ ایکینجی کول تپه

بو کول تپه م.ق. III مین ایلیکدن میلادی بیرینجی مین ایلیگه قدر مسکون ایدی. بو تپه‌نین خصوصی مدنیته مالک اولان ایلک قاتی ۱۲ متر دهرین لیکده‌دیر و کور - آراس مدنیته‌ینه باغلی‌دیر. II طبقه‌سی م.ق. ۱۹ - ۲۰ - نجو یوز ایلیکلره - اورتا تونج دؤورونه عاید‌دیر. بو طبقه بیر شهر اولموش‌دور و اونون خصوصی قالاسی - مدافعه یثری، و عبادتگاهی و ارایمیش.

III طبقه سون تونج دؤوروايله چاغداشدیر. آذربایجاندا شهر حیاتی و ایلک شهرلرین میدانا گلمه‌سی بو عصره - تونج عصرینه عاید‌دیر.

IV قات ایلک ده‌میر دؤوروايله او یغوندور و جمعیتده صینیفلشمه علامتلی نظری جلب ائدیر. بو گؤسته‌ریلنلر شمالی و جنوبی آذربایجانین ماقبل تاریخ مدنیته‌ی، اینجه صنعتی، تاریخی، وحدتی و دهرین وارلیغیندان بیر نمونه‌دیر. بو تاریخ و مدنیته‌ین اصیل سیماسی او زامان لازیمینجه مدنیته دونیاسینا آشکار اولاجاقدیر کی، خلقیمیزین اؤز وطن‌پرور عالیم‌لری و متخصص‌لری اؤز میللی قدرتیمیز سایه‌سینده بوتون تاریخی تپه‌لر و یثرلری کشف ائده‌رک، اونلارین گیزلندیگی واقعیتلری علم عالمینه تقدیم ائده‌جکلر. بو گیزلین حقیقتلرین اوزه چیخماسی بیر سیرا آوروپا و روسیه عالیم‌لرینین، قوبوستان‌دان دانیشارکن گوردوگوموز کیمی، بو فیکرینی قطعی‌لشدیره‌جک‌دیر کی، قدیم آذربایجان مدنیته‌ی ايله ایلام - سومثر مدنیته‌لری آراسیندا علاقه و یاخین‌لیق اولموش و بو یاخین‌لیق ایلام مدنیته‌یله واحدلیگه قدرایدی. بوناگؤره بعضی عالیم‌لر بئله دوشونورلرکی، سومثر و قدیم بین‌النهرین مدنیته‌ی قدیم آذربایجان‌دان اورایا گئتمیش‌دیر. مثلاً "کریستی ویلسن" آذربایجان اراضیسینده آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری و اونلارین نتیجه‌لریندن بئله بیر سونوجا گلیمش‌دیر. "اگر علمی اصول اوزره آذربایجاندا قازینتی ایشلری آپاریلسا، آشاغیداکی مسئله‌لر کشف اولاجاقدیر:

۱ - ایرانین باشقا نقطه‌لریندن کشف اولموش مدنیته‌ین ایلک قاتلاریندان داها قدیم‌راق مدنیته دؤور‌لری.

۲ - ایلکین مدنیته‌ین احتمالی باشلانقیجی و مبدأیی کی، بو نقطه‌نین داغلیق منطقه‌لریندن عراقدا اولان سومثر و آشور بوزقیرینا (جلگه‌سینه) یایلمیش‌دیر.

۳ - قدیم زامانین فلز اوزهرینده ایشله‌مه‌سی و داش ایشلری ایشیق‌لانیب آیدین اولاجاق و ائله مدرکلر اله‌گله‌جک‌دیر کی، بو گونه قدر مجهول و قارائلیق قالیمیش صنعتین تدریجی تکاملو معین‌لشه‌جک‌دیر.

هند -

آوروپایی خلقلرین منطقه میزه گلمه سیندن اول (۱) غربی آذربایجاندا ایلک حکومت و مدنیت

تاریخ علمینین اینکیشافی گؤسته ریر کی، هند - آوروپایی دیللی خلقلرین منطقه میزه گلمه سیندن نچه مین ایل قاباق آذربایجان اراضیسینین غربی داغلیق قسمتلی یوکسک علم، تکنیک، مثالوژی، صنعت، معمارلیق و هنر مالک بیر خلق و مدنیتین ایلک اوجاغی و بشیگی اولموشدور. سونرا گؤره جه ییک کی، چاغداش شمالی و جنوبی آذربایجان و همدان تورپاقلاری قوتتی، لوللوی و اوتی ائللری و خلقلرینین وطنی و م.ق. اوچونجو مین ایللیکدن اونلارین حکومت قوردوغو و مدنیت یاراتدیغی دیار اولموشدور.

تاریخی آراشدیرمالارین یثنی موفقیتلری گؤسته ریر کی، آذربایجانین اورمو گؤلونون گون چیخانلی و همدان قسمتلرینده یاشاییب مدنیت قورموش قوتتی - لوللویلدن قاباق و اونلارلا عینی زاماندا اورمو گؤلونون غرب قسمتلی، یعنی بوگونکو نقده و اوندان جنوب قسمتلی، هابثله اورمو شهری، قورچین قالاسی، سومای، قوشچو گه دیگی، سالماس منطقه لری، خوی و اوندان شمالی قسمتلی، یعنی قدیم "اولخو"، "ناییری" اراضیسی و گیلزاتلارین وطنی، باشقا سوزله دسک چاغداش ایران آذربایجانین غربی قسمتلی و یا خود زاقروس داغلارینین شمالی قسمتلی و بو سیرا داغلارلا "توروس" سیراداغلارینین بیرلشدیگی داغلیق منطقه لر هم ائو تیکمک اوچون لازیم و گرک اولان آغاج، دیرک باخیمیندان اورمانلی، هم یئر آلتی معدن جهتدن، همده یاشاییشا لازیم اولان ملایم اقلیم، حیواندارلیق، اکین چیلیک و یشمک ماده لرینی الدن ائتمک شرایطینین ال وئریشلی اولماسی باخیمیندان اولدوقجا مناسب، زنگین و گؤزل منطقه اولموشدور. بونا گؤره ده هم بو تورپاقلاردا میدانا گلیمیش ایلک اینسانلار، هم سونرالار اورتا آسیادان، شمالدان، دربند یولوايله گلیمیش مختلف ائل و سوی بیرلشمه لری آخینلاریندان آیریلیب قالمیش، همده، شاید، هامان اورتا آسیادان گلیمیش و تاریخه معلوم اولمایان خصوصی ائل، طایفا و سوی بیرلشمه لری بو تورپاقلاردا اوزون عصرلر بویو یاشایاراق، یوکسک سوییه لی مدنیت، اینجه صنعت و خصوصیه فلزایله علاقه دار مثالوژی صنعتی ساحه سینده، ائله جهده معمارلیق، داش یونماق، شهر، سارای، عبادتگاه تیکمک و سایره ساحه لرده، بوتون یاخین شرق منطقه سینده، شهرت قازانمیش و بو ساحه لرده اونلارلا یول

گۆسترمیشلر.

ایران آذربایجانین غربی، زاقروس داغلارینین شمالی و توروس داغلارینین گون چيخان قسملتری، یعنی اورمو گۆلونون باتی، جنوبغرب و شمالغرب داغلیق منطقه لرینده یارانمیش بو مدنیت و اونون یارادانی ائل باره ده معلوماتی یالنیز سون زامانلار تاریخ علمیمیزین الدۀ اثندیگی تازا نایلتلردن بیلیریک. ایندی گۆرک بو مدنیت نئجه، نه سوییه ده، هانسی ائل و یا ائللر طرفیندن و هارالاردا میدانا گلیمیش، نه خصوصیتلره مالک اولموش و منطقه خلقلری مدنیتی و عمومیتله بشر مدنیتی نین اینکیشافیندا نه رولو اولموشدور.

□ □ □

□ غربی آذربایجانین طبیعتی و طبیعی ثروتی

بو گونکو اورمو شهری و اورمو گۆلونون غربی، جنوبغربی و شمالغرب قسملتری، یعنی زاقروس داغلارینین شمالی و بو داغلارین توروس داغلاریلا بیرلشدیگی داغلیق منطقه ان قدیم دؤورلردن و بوگون سیخ مئشلر، تیکینتی ایشلرینده تخته، دیرک، آغاج سوتون و سایره شکلینده گرک اولان ماتریاللاری الدۀ ائتمه گه منبع ساییلان اورمانلار و فایدالی سیخ مئشلر باخیمیندان اولدوقجا زنگین اولموشدور.

بو سببدن ده چوخ قدیم دؤورلردن بو ماتریاللار جهتدن یوخسول و اونلار برک احتیاجی اولموش دجله بویو و دجله و فرات آراسی اراضیلرینده کی حکومتلر، دؤولتلر، سازای و عبادتگاهلار تیکدیرمک ایسته یین شاهلار و دؤولت باشچیلاری بو غربی آذربایجان منطقه سینۀ بنالی توجه ائتمیش و اورانی اؤزلرینۀ تابع و ال آلتی ائتمه گه جان آتمیشلار.

ایکی چای آراسی شاهلارینین، او جمله دن سومر و سایره شاهلارینین کتیبۀ و منبعلرینده "اره تته" و یا "آراتتا" آدلانمیش غربی آذربایجانین بو اورمانلی منطقه سینۀ الدۀ ساخلاماغا جان آتمالارینا داییر تاریخی فاکتلارا مراجعت ائتمه دن اؤل، بونودا قید ائدک کی، همین "اره تته" منطقه سی یئر آلتی معدنلر، داشلار، مرمر، چشیدلی فلزلر باخیمیندان دا اولدوقجا زنگین و نادیر تایی تاپیلان منطقه اولموشدور.

سومر لؤ و حه لریندن بیر سیرا افسانه لر زمانه میزه گلیب چاتمیش و اوخونوب اؤیره نیلمیشدیر. بونلاردان بیری اوروک شهر - دؤولتینین شاهی "انمرکر" و "اره تته" حاکمی داستانیدیر. بو داستاندا اوخویوروق کی، گونش آلالهی "اوتو" نون اوغلو آدلانان اوروک شهرینین شاهی "انمرکر" و یا "انمرکار" گونش آلاله یین قیزی، گویا اؤز باجیسی "مقدّس اینانا - Innaana" (کلمه ایکی قسمتدن عبارتدیر: ۱ - "این - Inn" ۲ - "آنا - ana") - دان خواهش ائده رک دئییر:

"قوی آراتتا (اره تته) اهالیسی "اوروک" اوچون گوموش و قیزیل حاضر لاسینلار، لاجورد داشی گنیر سینلر، قوی مقدّس "اوروک" شهری اوچون و "انشان" اوچون، سنین یاشادیغین یئر اوچون

قیمتلی داشلار و خالص لاجورد گنیر سینلر، سنین مسکن ائتدیگین یثرده "مقدّس گیپر" قاییر سینلار بلکهده ارهته اهالیسی اونون داخلینی اوستالیقلا قاییر سینلار و من اوندادعا و عبادت ائدیم. قوی "ارهته" (آراتا) "اوروک" تسلیم اولسون. قوی "ارهته" اهالیسی داشلاری داغلاردان آشاغی گتیریب منیم بؤیوک عبادتگاهیم و عظمتلی مزاریمی بنا ائتسینلر.^۱ اوروکون گونش آلاهی "اوتو"نون اوغلو "انمرکر"ین ایستکلری بیر ائلچی واسطه سیله "ارهته" حاکمین چاندیریلیر.

اوروک شاهینین، گونش آلاهینین دیلیله، "ارهته" شاهیندان ایسته دیگی، ساده دیلیله دئسک، اوندان عبارتدیر کی، او، "اوروک" شاهینا تسلیم اولسون و "ارهته" ده اولان تیکیتی ماتریال لارینی، ائله جهده داش یونان، معمار و اوستا صنعتکارینی اونون اختیاریندا قویسون، تا اونلار اوروک شاهی اوچون سارای، عبادتگاه و سایره تیکسینلر. "ارهته" حاکمی اوروک شاهینین طلبلرینی رد ائدیر و چاپار واسطه سیله اونا بئله جواب گؤنده ریر:

"من هامان حکمرانام کی، تمیز اللره لایقم، بوتون گؤی قانونلارینین آلاهی، "مقدّس اینانا" منی گؤی قانونلاری اؤلکه سی "ارهته" یه گؤندرمیشدیر، تا داغلیق منطقه نین دروازالارینی محکم ائدم. نجه یانی "ارهته" اوروکا تسلیم اولسون؟! اونا دئنه: "ارهته" اوروکا تسلیم اولمایا جاقدیر."^۲ دئمک "ارهته" شاهی اوروکا تسلیم اولمور. باشقا بیر سومر لؤوحه سیندن معلوم اولور کی، "ارهته" شاهی اینسو کوش سیرانا اؤز خصوصی چاپارینی اوروک شاهی انمرکرین یانینا گؤنده ریب، اونو دؤیوشه چاغیریر و اوندان طلب ائدیر کی، گونش آلاهینین باجیسی "اینانا" نی "ارهته" یه گؤندرسین و "ارهته" حکومتینی رسمیتله تانیسین. اوروک شاهی ارهته شاهینین بو طلبلرینی رد ائده رک، بیلدیریر کی، اینانا "اورک" دا قالاجاق و گرک "ارهته" اوروکا تابع اولسون. "ارهته" شاهی اینسو کوش سیرانا وزیرلری و آغ ساققاللاری ایله مصلحتله شیر و تابع اولمور. سومر لؤوحه لرینده "ارهته" ایله ایلگیلی بیر لؤوحه ده واردیر، اودا "لوکال باند" و "هوروم" داغی افسانه سیدیر کی، خلاصه سی بوندان عبارتدیر:

«اوروک شاهی انمرکر "ارهته" نی تابع ائتمک و اوروک شهرینده "اینانا" عبادتگاهی و شاهلیق سارایینی تیکدیرمه گه لازیم اولان آغاج و داش ماتریال لارینی الده ائتمک اوچون، "لوکال باند" ایله یئددی نفر پهلوانی "ارهته" یه گؤنده ریر، یولدا "هوروم" داغیندا "لوکال باند" خسته لهر و یولداشلاری اونو اوردا بوراخیب، یانینا یشمک قویارق گئدیرلر، قایداندا، ساغالان لوکال باندادا اونلارا قوشو اوب قایدیر.»

*

۱ - میراث فرهنگی. اوچونجو ایل. سای ۵. بهار ۱۳۷۱. ص. ۴۶.

۲ - یئنه اورادا، ص ۴۷.

افسانه و دینی مسئله لرله قاریشیق اولسادا، سومثرلرین بو افسانه یه بنزر اسکی تاریخی حادثه لرینده اوروک و اونون کیمی بین النهرین شهر - دؤولت لرینین احتیاجلاری و بو احتیاجلاری تأمین ائتمک اوچون "اره تته" اراضی سینه صاحب اولماغا چالیشمالاری قطعی و ششبه سیز بیر تاریخی فاکتدیر، چونکی بو شهرلرین لازیمی ماتریال لاری یوخایدی و سارای و عبادتگاه تیکمک اوچون اونلاری الده ائتمه گه مجبورایدیلر. بئله ایسه، بس بو "اره تته" هارادایدی و هانسی طرفده یئرله شیردی؟

مختلف منبعلر و عالیم لرین آراشدیرمالاری گؤسته ریر کی، "اره تته" بو گونکو سالماسین غربی زاقروس داغلاری و اورانین غربی بؤیوک زاب چایینین سرچشمه توتدوغو اراضی، اورمو گؤل و اورمو شهرینین غربی اراضیسی "توروس" داغلاریلا زاقروس داغلارینین قووشدوغو یئرلر اولموشدورکی، سونرالار "تاییری" اراضیسی و "گیلزان" ائللری یاشایان یئرلر، یعنی وان - اورمو گؤل لری آراسیندا اولان اراضی ایدی.

"س. ن. کامثر" ین فیکرینجه انمرک رین "اره تته" نی تابع ائتمه گه چالیشماسی ایکینجی سارقونون م. ق. ۷۱۴ - نجوایله "تاییری" نی، هامان "اره تته" اراضی سینی توتما سیندان ۲۰۰۰ ایل قاباق اولموشدور. دئمک، م. ق. ۲۷۱۴ - نجوایلردن، یعنی م. ق. اوچونجو مین ایلیگی ن اؤلرینده ایکی دجله و فرات چایلاری آراسی شاهلاری، لازیمی تیکینتی ماتریال لاری و قیمتلی فلز الده ائتمک اوچون بو ماتریال لارین اوجاغی و منبعی اولموش "اره تته" اؤلکه سینه، بو گونکو اورمو گؤلونون غربی، شمال غربی و جنوب غربی و سالماسین غربی تورپاقلارینا صاحب اولماغا چالیشمیشلار.

فیکریمیزجه بین النهرین شاهلارینین اره تته نی الده ائتمه گه چالیشمالاری "کامثر" ین گؤستر دیگیندن تقریباً مین ایل داها اؤللر، یعنی م. ق. دؤرد مین ایل اؤللردن باشلانمیشدیر. سومثر حکومتی، اککد لر دؤولتی و ایکی چای آراسی باشقا شهر - دؤولت لرینین تیکینتی ماتریال لاری : آغاج، داش و فلزلره اولان احتیاجی سونرالاردا بو حکومتلرین باشچی لارینین اره تته یه ال تاپماق و اورادان ماتریال الده ائتمه گه جان آتمالارینا سبب اولموشدور.

مثلاً ایکی چای آراسی "لافاش" شهر - دؤولتی شاهی اولموش قودئا [م. ق. ۲۲۲۰] "گیرسو" عبادتگاهین تیکدیرمک اوچون بئله حرکت ائتمیشدیر: "او زامان قودئانین اوزو سیدر داغینین (سیدر آغاج آدیدر. م.) آراسینا ائله بیر یول آچدی کی، اوندان قاباق هئچ بیر اینسان بئله ائتمه میش ایدی. قریبه بالتالارلا سیدر آغاجلارینی ییخدی و سونرا آغاجلارین گؤده لرینی بیر - بیرینه باغلا ییب، چایا آتدی. باخدیقدا چایلاری سیدر داغلاری ایله دولو سیدر لر و قارا آغاج داغلاری ایله دولو قارا آغاجلا دولو گؤروردون کی، بؤیوک گؤده لی ایلان کیمی بوزقیرا دوغرو اوزوردو." ^۱

دئمک، ایکی چای آراسی "لاقاش" شهر - دؤولتی شاهی "قودئا" سیدر مئشه لیکلری اولان "اره تته" تورپاقلارینا، تیکیمتی مائتریالی اوچون هجوم ائتمیش و لازیمی اولان آغاجلاری کسدریب، تمیزله دیکدن سونرا، اونلاری "لاقاش" آبارماق اوچون، اوجوز داشت و سیله سی اولان دجله چاییندان استفاده ائتمیش و بواش اوچون آغاجلاری بیر - بیرینه باغلایارق، سویا بوراخمیش و "لاقاش" شهرینده اونلاری سودان توتومشودور.

بورادان بئله نتیجه چیخارتماق اولارکی، لوکال باندا و دوستلاری، سیدر آغاجی گتیرمک اوچون، اوروکدان - ایکی چای آراسیندان، دجله چایی کناريله، تانییقلاری و اولدن معلوم اولان یوللارلا شمالا دوغرو حرکت ائتمیش و دجله یه قوشان بویوک زاب چایی کنارلاری ايله شرقه طرف دؤنموش و بو چایین قوللارینی ایزله یوک، "اره تته" نین سیدر مئشه لری، یعنی بو گونکو سالماسین غریبنده یئرله شن سیخ سیدر آغاجی مئشه لرینه چاتمیش و سیدر آغاجلاریندان ایسته دیکلری قدر کسبب سویا بوراخاندان سونرا قایتمیشلار.

چاغداش تاریخچی عالیم و سیاحلاردان "دیکسون" همین سیدر مئشه لرینی گزیب گؤرموش و اونلاری بئله تصویر ائتمیشدیر:

«ایران و ترکیه سرحدلرینین سیرا داغلاریندا کمرینده اوخشیان یاشیل مئشه لر، دهرین دره لر و یقارلی ذیره لر آراسیندا گؤزل منظره یارادیر و تپه لرین یاماجلاری و سالداسلارین قارشیسیندا کی کندلر گؤیرچینلرین یووالارینا بنزه ییر.»^۱

قید ائتمک ماراقلیدیر کی، بو گونده سیبیره کسيلمیش اورمان آغاجلارینی صنایع مرکز لرینه داشیماق اوچون وولقا، "تاودا" و سایره منطقه چایلاریندان استفاده اولونور، حتی سیبیره قیش فصلی، چایلارین دوندوغو زامانلار، اورمان آغاجلارینی کسبب، آریدیپ، دیغیرلاداراق چای کنارلارینا آپاریپ، توپلایار و یاز گلنده، چایلارین بوزو آپیلیب آخان زامان اونلاری سویا بوراخار و ایسته دیکلری صنایع مرکزینده سودان توتارلار. سطرلرین مؤلفی حزب توده و آذربایجان دئموکرات فرقه سی رهبرلرینین گؤستهریشیله کومونیستلرین سیبیر زندانلاریندا اولان زمانلار بو ایشلرده چوخ ایشله میشدیر.

ایکی چای آراسی شاهلاریندان "نارام سین [م.ق. ۲۱۹۶ - ۲۲۶۰] بیر حربی یوروشوندن سؤز آچارکن یازمیشدیر:

"من ایلام تورپاقلارینی "پاراشخ"ا، "سوبارتو"یا - سیدر اورمانلارینا قدر فتح ائدیم."^۲
دؤرد مین ایل قاباتق بیر سومر قیزی او منطقه نی، او جمله دن "حکاری"نی اؤز آناسینا بئله تصویر ائتمیشیدیر:

* ۱ - بئنه اورادا.

۲ - بئنه اورادا.

"سیدر آغاچلاری ایله قورونان اۆلكه، گون اورتا چاغیندا پارلایان اولدوزدور. اورا او سولارین باشلانقیجی دیرکی، چۆلدۀ ان گۆزل کاناللاری و داغلیق یئرلردۀ ان گۆزل ماراللاری ایچیردیر".^۱

دجله چایی ایکی چای آراسی خلقلری و دۆولتلیرینین تجارت اوچوندۀ اؤنملی داشیت واسطه لریندن اولموشدور، حتّی بو خلقلر و حکومتلر کانال قازماقلا هم چای سویوندان اکیئلری سولاماق، همدۀ حمل و نقل و اوجوز داشیت اوچون داها آرتیق استفاده ائتمیشلر. قدیم تاریخ متخصصی "ساموئیل کریمثر" "لوکال باندا" داستانینی تجارت باخیمیندن آراشدیراراق یازمیشدیر: "انمرکر و اره تته لؤوحه سینین ۱۴۸ - ۱۴۹ - نجو سطرلرینده "میشمش" (کاهینلر صنفینین آدی ایدی. م.) غرورلا اؤز ایشلری و اّعالاریندن دانیشارکن "اریدو"دا [شهر آدی. م.] بیر کانالی قازماغینی خاطرلادیب دئییرکی: "اوروک اهاالیسی اؤز ثروتلرینی "اره تته" اسکله سینده لنگر سالمیش قایقلار واسطه سیله "اریدو" یا کئچیردیب آپاردیلار".^۲

بو او دئمکدیرکی، او زامانلار اره تته ایله اوروک شهری آراسیندا تجارت کاناللار و چایلار واسطه سیله اولار و یوک قایقلاریندن امتعه داشیماق اوچون استفاده اولاردی.

چایلار، اونلارین سولاری، کاناللاری و سایره سیندن اولان بو قدر استفاده نتیجه سینده، طبیعی اولاراق، مقدّس شئیلر کیمی، او دؤورون دینی دعاالاری و وردلری و سایره سینده عکس اولوب اؤزونه خاص یئر ائتمه لی ایدی.

داها سونرالار، سومثر و ایکی چای آراسی شهر - دؤولتلیریندن سونرا، باش کندلری دجله کناریندا یئرلشمیش آسوریلرده شهر، سارای، عبادتگاه، حربی قالالار و سایره تیکدیرمک اوچون "اره تته" نین تیکیتی ماتریاللاری و چئشیدلی فلزلیریندن گئنیش یارارلانمیشلار. آسوری تاریخیندن ایلک دفعه بیرینجی توکولتی نینورتا [م.ق. ۱۲۱۸ - ۱۲۵۵] "اره تته" دن آسوری شهرینه دیرکلر و سوتونلار آپاراراق سارای تیکدیرمیشدیر.

میلیتاریست و غارتگر آسوری ایمپراتورلوغو بیرینجی توکولتی نینورتا زامانیندن ایکینجی سارقون زامانینا قدر [م.ق. ۷۰۵ - ۷۲۲] بئش یوز ایلدن آرتیق وان، اورمو گؤل و اطراف، ماننا و ماد تورپاقلارینا باسقینلار، هجوملار ائتمیش، ساییسیر - حسابسیز چئشیدلی مادی غنیملر، بنا تیکمک اوچون چوخلو آغاچ، دیره ک، قیزیل، گوموش، مس، تونج قابلار، لاجورد و آپارمیشلار. اونلار اورمو گؤلونون غربینده یئرلشمیش "ناییری"، "سوبارتو" (شبهه سیز سائر، سوبار سؤزونون یارانمیشدیر) و سالماسین غربی داغلیق و ثروته دولو منطقه لرینی چالیب، چاپیب آپارمیشلار و بوندان علاوه بو یئرلرین هنر و اینجه صنعت اوجاقلاریندا، مکتبلرینده تربیت اولوب یئتیشمیش صنعتکارلار، هنرمندلر، معمارلار، داش و هیئکل یونان اوستالار، فلز متخصصلری و سایره نی اؤز

* ۱ - یئنه اورادا.

۲ - یئنه ده اورادا.

وطنلریندن زورلا آيیریب، قولو باغلی آسوری شهرلرینه آپارمیش و اونلارا ساریلار، بئازلار، عبادتگاهلار، حربی قالالار و سایره تیکدیرمیشلر. بو ایشلری بوتون آسوری شاهلاری، او جمله دن بشینجی شامشی آداد، ملکه سئیرامس، اوچونجو تیقلت پيله سر و نهایت ایکینجی سارقون تام و حشی لیکله گؤرموشلر.

ایکینجی سارقون م.ق. ۷۱۴ - نجو ایله ماننا اراضیسینه هجوم ائدیپ، چالیپ، چاپیب، اوشکایا (اوسکو)، تبریز (تامراکیس)، بوتون گوئی و مرند ماحاللارینی یاندیریب، یاخیب، ویران ائتدیکدن، بوگونکو سالماسین غرینده اورارتولارین تیکدیردیکلری بؤیوک مدنیت مرکزی اولموش "اولخو" شهری و "ساردوری خوردا" قالاسینی تورپاقلا بیر ائتدیکدن سونرا، بو ثروتلری یئرلردن، خصوصیه تامراکیس و اولخودان الده ائتدیگی ساییز - حسابسیز ثروت، چوخلو آت، مال - قارا و اسیرلر آپاردی. هامان ایل ایکینجی سارقون بیر داها وان گؤلویله اورمو گؤلو آراسینداکی اراضیه، قدیم "اره تته" یه و اورادا یئرلشمیش اورارتولارین مقدس شهری "موساسیر"ه هجوم ائده رک، اورانی تالاییپ، غارت ائتدی.

سارقون بو هجومویله ایلگیلی قید ائتمیشدیرکی، حربی یوروشو خطی اوزه رینده اولان سیدر - Hasuru اورمانلاری آغاجلارینی کسدیرمیشدیر. "سارقون" اورارتو اؤلکه سینه غلبه چالدیقدا سونرا، اورادا مالی نظارتچیلر قویموشدورکی، اونلاردان ایکسی نین هر بیرى ۵۰۰ بؤیوک آغاجی، دیره گی آسوریلره گؤندردیگیندن معلومات وئره رک، مکتوبلاریندا خصوصیه تأکید ائدیرکی، بؤیوک دیرکلری چای یولویله گؤندرمیشدیر.^۱

دئمک، بوگونکو ایران آذربایجانین غربی قسمتلیرى، یعنی زاقروس داغلاری ایله توروس داغلارینین بیرى - بیرینه قووشدوغو داغلیق منطقه لری، خصوصیه وان و اورمو گؤللری آراسینداکی اراضی قدیم دؤورلردن اورمانلیق و تیکینتی یه لازیم و گِرک اولان قیمتلی و گؤزل چینار، قارا آغاج و سایره آغاجلارلا اؤرتولو اولموش و بو سببدن ده بو اراضی دجله و فرات چایلاری آراسی اراضیسینده تشکیل تاپمیش دؤولتلر، حکومتلر و شهر دؤولتلری باشچیلارینین دقتینی اؤزونه جلب ائتمیش و اونلار بو اراضینی توتماق، اؤز لرینه تابع ائتمکله اورانین طبیعی ثروتینی تالاماغا چالیشمیشلار، اونا گؤره کی، فرات ایله دجله چایلاری آراسی منبیت اراضیه مالک، اکین چیلیک و باغدارلیغا مناسب و یارارلی اولسادا، اورادا تیکینتی دردینه دهین اورمان آغاجلاری و اورمانلار یوخ ایدی. بوندان علاوه هم "اره تته" منطقه سینین اورمانلارینداکی آغاجلار محکم، دایاناجاقلی، دوز و بول ایدی، هم بو منطقه بایبل و بایبلین شهر - دؤولتلری اراضیلرینه نسبتاً یاخین، همده تیکینتی، ساریلار و عبادتگاهلارین تیکیمه سینه گرک اولان چوخلو ماتریال لارین مقصده چاتدیرماسی اوچون دجله چاییندان استفاده ائتمکله زحمت و مخارج آز لازیم اولوردو. □ □ □

اره‌تته^۱ نین یئر آلتی - معدن و داش ثروتی

آذربایجانین او زمانلار مئشه‌ایله اؤرتولو اولموش بو زاقروس و توروس داغلارینین بیرلشدیگی منطقه و قسماً اونون غربی، یعنی وان و اورمو گؤللری آراسینداکی اراضینین همده یئر آلتی اولدوقجا چشیدلی فلزلر، قیمتلی داش، مرمر و سایره معدنلره اولدوقجا زنگین و دولوایدی. چوخلو متخصص و آوروپا عالیملری بو منطقه‌ده آپاردیقلاری تدقیقاتلاردان سونرا گؤستریشلرکی، بو داغلیق منطقه مختلف فلزلر جهتدن دونیانین ان ثروتلی منطقه‌لریندیر. آوروپا عالیملرینین "اره‌تته" منطقه‌سینین یئر آلتی ثروتینه دقتینی جلب ائدن عامیللردن بیرینجیسی هامان گؤستریدیگیمیز سؤمرافسانه‌لرینده اولان مئثال و فلزلره ایلگیلی مسئله‌لردیر. پروفئسور "ساموئیل کریمر" بو باره‌ده یازمیشدیر:

"لؤوچه‌لرین متلرینین گؤستریدیگی کیمی، "اره‌تته" نین اقتصادی ثروتی قیزیل، گوموش، مس، چشیدلی داشلار اولموشدور و اورا فلزایله چالیشانلار، صنعتکارلار، ماهر داش یونانلار، معمارلار و عبادتگاه تیکنلرین مرکزی کیمی تانینمیشدیر. بونا گؤره‌دیر کی، داشسیز و مئتالسیز اراضیده یاشایان و مهارتلی اوستالاری اولمایان اوروک حکمرانلاری همیشه "اره‌تته"یه حاکم اولماق آرزوسوندا ایدیلر."^۱

غربی آذربایجانین معدن و داش ثروتی سون زمانلار تامامیله بللی اولموش و دؤولت اونلاری اویرنمه‌گه باشلامیشدیر، حتی معلوم اولموشدورکی، اورمو منطقه‌سینده اولدوقجا قیمتلی "تیتان" معدنی واردیر.^۲

چشیدلی معدنلر و فلزلره زنگین اولموش بو "اره‌تته" منطقه‌سینده یاشامیش خلق، همین طبیعی ثروتله ایلگیلی و اونو چشیدلی یوللار واسطه‌لرله الده ائتمکده، چوخ قدیم دؤورولردن، م.ق. ۳ و ۴ - نجو مین ایللیکلردن بئله فلزلری طبیعتدن چیخارتماق، اونلارین اوزه‌رینده فیکیرله‌شیب، چالیشماق، اونلاردان چشیدلی حیات و سایطی، بزک و زینت شیملری دوزلتمک تکنیکاسیندا، بوتون منطقه خلقلرینین هامیسیندان، حتی سومرلر کیمی اولدوقجا ایره‌لیله‌میش و مدنیته اینکیشاف ائتمیش خلقلردن خیلی قاباق ایدیلر.

مئشه ماتریال لاریندان علاوه بیرده همین چشیدلی مئثال، داشلار و مترقی تکنیک واسطه‌سیله فلزلردن مختلف وسایط یاراتماق مسئله‌سی ایکی چای آراسی حکمرانلارینین دقتی نین "اره‌تته"یه جلب اولماسینا سبب اولموشدور. پروفئسور "لئو اوپنهایم" بو باره‌ده یازمیشدیر:

۱ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بشینجی سای، ۱۳۷۰، ص ۵۱.

۲ - باخ: "احرار" قرئی، سای ۶۲، تاریخ ۱۳۷۳/۳/۳، ص ۲.

"لوقال باندا" قهرمانلیق داستانینا توجه ائتمکله معلوم اولورکی، "اره‌ته" اراضیسی (ایرانین غربی) م.ق. اوچونجو مین ایللیکده، تئکنولوژی جهندن سومرلر داها ایره‌لی ایدی، بونا گؤره‌ده سومر شاهلاری نه تکجه "اره‌ته" نین معدنی ماده‌لری و تولید ائتدیکلرینی داشیییب اوروکا آپاریردی‌لار، بلکه اره‌ته‌نین اوستالاری، فلز اوزه‌رینده چالیشانلاری، داش یونانلاری و حتی اونلارین قالیبلاری و مودللرینی‌ده اوروکا آپاریردی‌لار.^۱

دئمک، بحث ائتدیگیمیز قدیم دؤورلرده بو گونکو ایران آذربایجانین غربی قسمتی اولان داغلیق منطقه‌لری، اوزامانلار سومر لؤوخلرینده "اره‌ته" آدلانمیش منطقه‌لر هم اورمان منابعی، هم الوان فلز معدنلری، همده تئکنولوژی جهندن یاخین شرق منطقه‌سینده بیرینجی یشر توتومش‌دور. بونا گؤره‌ده آقای فیروز منصوری یازمیشدیر:

"انمرکر زامانی (میلاددان ۲۴۰۰ ایل قاباق) تکجه ایران دئیل، بلکه قونشو اولکلرده اورموگؤلو منطقه‌سیندن باشقا، ائله بیر اراضی تاپیلمازکی، بو قدر طبیعی منبع‌لر و آلا‌ه وئرمیش نعمت‌لری اولموش اولسون و چئشیدلی آغاجلار و جور به جور داشلار باخیمیندان، خصوصیه لاجورد داشی، قیزیل، گوموش، مس، قورشون و سایره قیمتلی فلزلر جهندن ثروتلی اولدوغوندان، هجوم ائدنلرین طاماح و آج گؤزلولوگو اوخونا هدف اولسون."^۲

تاریخچی عالیم "م. وان لون" ایکینجی سارقونون م.ق. ۷۱۴ - نجو ایلده موساسیره هجومو و اورادان آپاردیغی غنیمت و باجلارلار دانیشارکن یازمیشدیر:

"ایکینجی سارقونون موساسیردن آشورا آپاردیغی شیلر و مس وسایط او دؤورون ان بؤیوک مس رقمینی نشان وئریر. پیپوتروفسکی نین یازدیغینا گؤره ۳۶۰۰ تالنت (هر تالنت ۲۶ کیلوگرام) و بئله درک اولونورکی، آدی چکیلن فلز بو منطقه‌ده بوللوجا اله گلر و خلق اوندان استفاده ائدردی."^۳ بوتون بو میسلر آذربایجان معدنلریندن استخراج اولوردو.^۴

بئله‌لیکله "اره‌ته" منطقه‌سی، داها دوغروسو جنوبی آذربایجانین غربی داغلیق منطقه‌لری چئشیدلی فلزلر یاتاغی باخیمیندان، هم حیات و تولید آلتلری دؤزلمک، همده بزک و زینت وسایطی تولید ائتمک اوچون لازیم و گره‌ک اولان اولدوقجا چئشیدلی فلزلر: قیزیل، گوموش، دمیر، مس، قالای، قورشون، لاجورد و سایره جهندن اوقدر زنگین اولموش و بو فلزلر بو اراضیده او قدر بول و چوخ اله ائدیلمیش و خلق داخلینده یاییلمیش و تانینمیش ایدی‌کی، هورری مثالست و فلزکارلاری بو فلزلردن الوان شیلر دوزلمکده او قدر اوستا، ماهر، عالیم و باجاریقلی ایدیلرکی، اونلارین شهره‌تی بوتون منطقه خلقلری و حکومتلری داخلینده یاییلمیش و اونلارین دقتینی اؤزونه

* ۱ - یشنه اورادا.

۲ - یشنه اورادا.

۳ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بنشینجی سای، ۱۳۷۱، ص ۵۳.

۴ - باخ: یشنه اورایا.

جلب ائتمیش ایدی و نتیجه‌ده میلیتاریست و غارتگر منطقه شاهلاری آذربایجانین بو ماتریاللاری و اوستالارینی زورلا، غارت، تالان و اسیر ائدی، آپارماقلا اولنلارایه لنمک ایسته میش و بو ایشی داییمی لشدیرمک اوچون او حکومتلر آذربایجان اراضیسینه آردیجیل شکیلده هجوملار ائتمیش و نتیجه‌ده هم بو اؤلکه‌نین سونسوز فلز و اورمان ماتریاللارینی تالاییب آپارمیش، همده هورریلر و عمومیتله بو یئرلرده یاشامیش خلقلرین گوجلو دؤولت یاراتماغینین قاباغینی آلمیشلار.

فلز معدنی و اورمان ماتریالیندان علاوه غربی آذربایجان سارای، عبادتگاه، قصر، حربی قالا، شهر و سایره تیکمک اوچون ان ضروری و لازیم اولان چئشیدلی داش، مرمر و الوان رنگلی داش ماتریالی باخیمیندان اولدو قجاق دؤولتلی، زنگین و ثروتمندی. بو منطقه‌نین وولقان نتیجه‌سینده یارانمیش داغلار، یاماجلار، سیلدریم قایالار و نئچه کیلومتر اوزونلوغوندا اولان سال داشلاری هم چئشیدلی مثاللار جهتن، همده تیکیتمی دردینه دهین مختلف رنگلی محکم داشلار، آغ، قارا، قیرمیزی، الوان مرمر و سرت داشلار باخیمیندان دولو و زنگین دیر.

دجله و فرات چایلاری آراسی تورپاقلاری بئله تیکیتمی ماتریال لاری باخیمیندان تامامیله بوش و کاسیب ایدیسه، بو یئرلرین شاهلاری، حاکم دایره‌لری و اعیان - اشرافلاری، جاه - جلال و طنطنه اسیری اولاراق، تیکدیرمک ایسته‌دیکلری سارایلار، عبادتگاهلار، قصرلر و عظمتلی بنالارین داش، اؤزوده زینتلی و الوان داش ماتریاللارینی یاخین و ال چاتار یئرلردن یالیز آذربایجانین غربینده، دجله چاینین اؤنملی قوللاریندان اولان بؤیوک زاب چاینین باشلانیدیغی، سرچشمه توتدوغو داغلیق، اورمانلیق منطقه‌لرده تاپیر و بورادان اؤز احتیاجلارینی تأمین ائدیردیلر.

تالانچی و غارتگر بین‌النهرین شاهلاری و حاکمه هیأتینین دقتینی محض بو ماتریاللارین بول اولدوغو "اره‌تته" - غربی آذربایجان اراضیسی جلب ائدیردی.

احتمال و ثرمک اولارکی، بو معدن، اورمان و داش ماتریاللارینی الده ائتمک اوچون ایکی چای آراسی حکومتلری طرفیندن غربی آذربایجانا اوزون عصرلر بویو اولموش هجوملار بو یئرلرین اصیل و ایلک ساکنلری اولموش هورریلرین بؤیوک حیصه‌سینین م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللرده بو اراضیدن کؤچمه‌سینه سبب اولموشدور. سونرا بو بارده‌ده دانیشاجاییق.

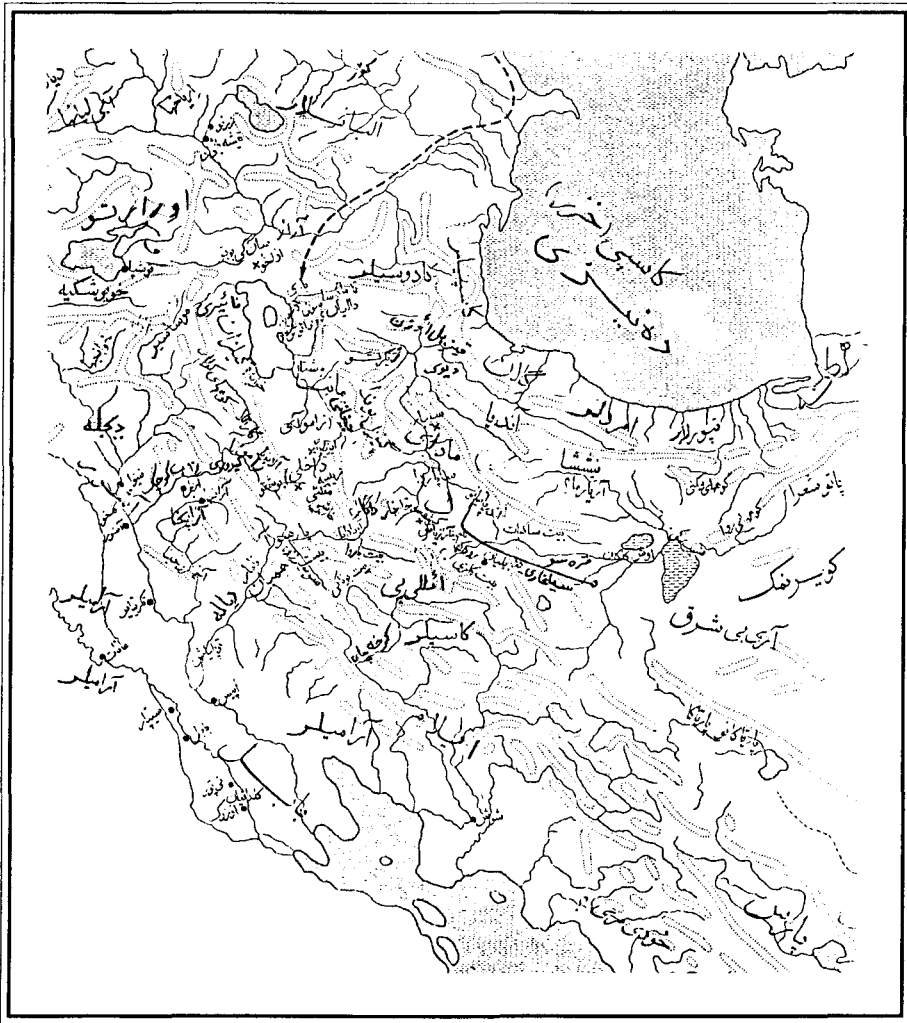
دجله و فرات چایلاری آراسی حکومتلرین تیکیتمی ایشلرین زینت و بزه‌گینه گرهک اولان اؤنملی داشلاردان بیریده لاجورد داشی اولموشدور. ایران دؤولتین زمین‌شیناسلیق اداره‌سی آذربایجانین مختلف داشلارینی تانیماق اوچون خصوصی خریطه چاپ ائتمیشدیر.

آقای فیروز منصوری غربی آذربایجانین داشلاری بارده‌ده یازمیشدیر:

"بین‌النهرین خلقین احتیاجی اولموش اؤنملی ماده‌لردن بیریده بنا تیکمک و زینت داشلاری، خصوصیه لاجورد داشی اولموشدور."^۱

آذربایجانین غربی داغلاری، اورمو گؤلونون غربی، سالماس و قوشچو گه دیگی منطقه سی چوخ اولردن مختلف داشلار باخیمیندان آوروپا و آمریکا عالیملری و سیاحلارینین نظر دقتینی اوزونه چکمیشدیر. آمریکالی تبلیغاتچی "ج. پترکینز" و اینگیلیس عالیم "و. آیتنس وئرت" اؤز سفرنامه لرینده سالماسین "سوما" منطقه سی و "قوشچو" گدیگینین داشلاری و گؤزل سال قایالاریندان یازمیشلار.

سالماسلا اورمو آراسینداکی قوشچو گه دیگی، سوما، "آغریوان" داغلیق منطقه سی یئرلرینی "و. لیفتوس" داها دهرین و اطرافلی گزیب، تحقیق ائتمیش و او منطقه نین چئشیدلی داشلاری باره ده

[ش - ۲۱] یاخین شرقین شرقی قسمتی م.ق. || مین ایلیگین سونلاری

و || مین ایلیگین ایلک یوزایلیک لرینده

اطرافلی، گئیش و طنطنه‌لی شکیلده قلم چالمیشدیر.

آقای فیروز منصوری "میراث فرهنگی مجله‌سینین ۱۳۷۰ - نجی ایل بشینجی سایینداکی مقاله‌سینده لیفتوسون بو منطقه‌ده گؤستردیگی مختلف داشلارلا اشاره ائده‌رک یازمیشدیر:

"لیفتوسون طنطنه‌لی یازیسی اونون سالماسین "آغریوان" داغلیق یئرلرینین میثلسیز چشیدلی داشلارینین تعجبلندیرجی دورومونو گؤرمه‌سیله ایلگیلی اولموشدور او "سومای" منطقه‌سیندن "قورچین" قالاسینا قدر اونلاری آراشدیرمیش و آشاغیداکی داشلار حاقیندا قلم چالمیشدیر: بازالت، منتظم بازالت سوتونلاری، لوسیت بولورلاری، میکاشیستلر، اولدوقجا بؤیوک سوماق و قیرانیت داشلاری، قینایس و سئربانتین، آندزیت، کوارتزیل قوم داشلار، کونقلومئرا، "هورنلند"ین بیر - بیرینه قاریشیق معدنلری، میکا، فئلدسپار و اونلارین تعجبلندیرجی ده‌یشیک‌لیکلر و ترکیبلری، کول رنگی سینیتلر، چشیدلی مرمرلر و تراوئرتلر، فئلدسپات، قیرمیزی ژاسپ، اوپال، بلور کوارتز، میکا قرانیت، قابرو و دولومیت داشلاری، نئچه رنگلی پروکسنلی قیرانولیتلر، خصوصیه اون

کیلومتردهن آرتیق گئیشلیکده اولان بازالت و دیوریت داشلاری و سایره وولقاندان یارانانلار".
دئمک، آذربایجان اورمان، چشیدلی مثاللار جهتدن زنگین اولدوغو کیمی، مختلف وولقان داشلاری ایلده زنگیندیر، نئچه کی باکی منطقه‌سی تیکیتمی ایشلرینده چوخ ایشله‌ن و اوجوز باشا گلن چؤکونتو (رسوبی) داشلار جهتدن اولدوقجا زنگیندیر.

□ □ □

هورریلر - غربی آذربایجانین بو اسکی مدنیتینی یارادانلار

یوخاریدا گؤردوک کی م.ق. ۳ و ۴ - نجو مین ایللیکلرده بو گونکو ایران آذربایجانین غربی داغلیق منطقه‌لری، زاقروس داغلارینین شمالی و توروس داغلارینین اونلارلا قووشان منطقه‌سی اولموش "اره‌ته" و یا "آراتتا" اراضیسی هم داش و اورمان ماتریالی، هم یئر آلتی معدن جهتدن زنگین اولموش، همده او تورپاقلاردا یاشایان خلق صنعتکار، اوستا، تئکنیک و تئکنولوژی‌ده منطقه‌ده بیرینجی یئر توتموش و اؤزلرینه خاص حکومت، دؤولت، اوردو و تشکیلاتلاری، قانون و اجتماعی اؤزللیکلری اولموشدور و اونلار ایکی جای آراسی دؤولتلر، حکومتلر و اونلارین باشچیلارینین قارشیسندا مقاومت گؤسته‌ره‌رک، اونلارلا تابع اولمامیشلار. عجب! بو خلق و یا خلقلر کیم و یا کیملر اولموشلار؟

کئچمیش بؤلوملرین خصوصی حیصه‌سینده "هورریلر" باره‌ده معین قدر دانشمیشیق و اورادان بیلیریک کی، اونلار م.ق. اوچ و ایکینجی مین ایللیکلرده بو گونکو اورمو گؤلونون غربی و جنوبغربی، وان و اورمو گؤللری آراسیندا، یعنی هامان "اره‌ته" و "ناییری" اراضیسینده و اورادان

غرب طرفلرده، بوگونکو ترکیه - عراق و ترکیه - سوریه سرحدلری حدودلاریندا یاشامیش، حکومت قورموش و یوکسک هنر و صنعت مالک اولموشلار.

دئمک، هورریلر م.ق. اوچونجو و شایدده دؤردونجو مین ایلیکدن بوگونکو جنوبی آذربایجانین غربی داغلیق منطقهلرینده، زاقروس داغلارینین شرقی و قسماً غربینده، توروس داغلارینین زاقروسا قووشدوغو یئرده یاشامیش و آذربایجانین بیرینجی خلقلریندن، مدنیت، حکومت و دؤولت یاردانلاریندان اولموشلار.

بو گونه قدر تاریخه معلوم اولان بو ایلیک حکومتدیرکی، ان قدیم زامانلاردا آذربایجان اراضیسینده یارانمیشدیر. بو حکومتین وارلیغی، اراضیسی، حکمرانلار و حاکم دایره لری باره ده هله لیک معلومات وئرن منبع اسکی سومر داستانلاری و افسانه لری دیر. بو داستانلار افسانه کیمی نظره گلسه و اسکی دینی تصورلره قاریشیق اولسالاردا، اونلاردا اولان "قودئا" کیمی تاریخی شخصیتلر، بین النهرینده تیکینتی ماتریالی اولان مئشه لر، داش، مرمرلر، لاجورد و مثال معدنلرینین اولماماسی و بوگونکو غربی آذربایجان و اورمو گؤل، سالماس و اورمو شهرینین غربی اولان زاقروس داغلارینین بو ماتریاللارلا زنگین اولماسی فاکتتلاری بیزه اساس وئیرکی، همین سومر افسانه و داستانلارینداکی حادثه لرین معین حیصه سین، دینی و افسانه وی جهتلردن آیراراق، تاریخی فاکتتلار کیمی قبول ائدیب، اونلاری دوغرو حقیقتلر کیمی گؤتورک. □ □ □

□ اینسو کوش سیرانانین حکمرانلیغی

بوخاریدا گؤسترديک کی، تاریخی فاکتتلار اساساً هورریلرین چوخو م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللرده بوگونکو غربی آذربایجان تورپاقلاریندان - آراتتا - اره تته دن دؤرد سمته، خصوصیه شمال، جنوب و غربه مهاجرت ائتمیشلر. بو کؤچمه نین، شبهه سیز، معین سیاسی، اقتصادی و سایره سبب و علتلری اولموشدور، یوخسا هورریلر هر جهتدن حیاتا مناسب، هر جهتدن زنگین اولان بو تورپاقلاری ترک ائتمزایدیلر.

بوخاریدا اشاره ائدیگیمیز کیمی، فیکریمیزجه بو مهاجرتین اوئللی و اساس سببلریندن بیرى بین النهرین شاهلارینین مختلف ماتریال و متخصص اوچون آرديجیل شکيله "آراتتا" یا هجوملاری اولموشدور. نظره آلدیقداکى، دجله و فرات چایلاری آراسیندا، مرکزی بابل حکومتیندن علاوه، سومرلر زامانی همده بیر نچه شهر - دؤولتلری: اور، اوروک، کیش، نیپور، لاقاش، لارسا، اریدو، ... اولموش و بونلارین هامیسی اؤز داخلی و خارجی سیاستلرینده، مرکزی بابل حکومتینین عمومی سیاستینه توخونماق و زیان وورماق شرطيله، تاماميله آزادایدیلر و خارجی اؤلکه لر و تورپاقلارا ایسته دیکلری زامان هجوم ائده بیلرديلر، قطعی شکيله دئییه بیلیریک کی، بین النهرین یین بو تاریخدن ۱۰۰۰ - ۱۲۰۰ ایل قاباقلاردان ماتریال الدهه ائتمک اوچون "اره تته" اراضیلرینه آرديجیل هجوملار

ائتميشلر و همين هجوملار هورريلرى تنگه گتيريب، اورالاردان كۇچمه گه مجبور ائتميشلر. بو هجوملارين نه زامانلاردان باشلانماسىنى دقيق تعين ائتمك هله ليك چتيدير و شهبه سيز، بين النهرين شاهلارى "اره تته" تيكينتى ماترياللارينا و ثروتلرينه آنا و بيردن دئييل، تدريجله آگاه اولموش و تدريجله ده او يئرله باسقينلار ائتميشلر.

يوخاريدا گۇستردىك كى، تاريخچى عالم "س.ن. كرامتر" ين فيكرينجه اوروك شاهى "انمركر" ين "اره تته" يه گۇندردىگى "لوكال باندا" ايله بيرليكه يئددى نفرليك هيأتى نين مسافرتى آسورى شاهى ايكينجى سارقونون بو منطقه لره م.ق. ۷۱۴ - نجو ايل هجوموندا ۲۰۰۰ ايل قاباق، يعنى $2000 + 714 = 2714$ ايل اول باش وئرميشدير. س.ن. كرامتر" ين سؤزلرينى بير داهى اوخوياق: ".... حقيقتده انمركرين اره تته يه گۇندردىگى هيأتين سفرىنى ايكينجى سارقونون بو منطقه يه اوردو يورتمه سى ايله مقايسه ائديب، برابر بيلمك لازيمدير كى، ۲۰۰۰ ايل انمركردن سونرا باش وئرميشدير.^۱

دئمك، كرامترين فيكرينجه بين النهرين شاهلارينين "اره تته" يه تقريباً ۳۰۰ ايل هجوم و گۇز تيكمه لريندن سونرا، هورريلر اورادان كۇچمه يه مجبور اولموشلار.

اوج يوز ايل، شهبه سيز آز مدت دئييلدير، لاكين فيكرىمىزجه بو مدتتەن هجوملارى بير خلقين آنا يوردوندا اساسلى كۇچمه سينه سبب اولاييلمز، بوندا علاوه "لوكال باندا" و يولداشلارى اولدن معلوم اولان بللى يول ايله معين هدفه گئتميشلر، يعنى بو ايش بو حادثه دن اوللر چوخ تكرر اولموش، "اره تته" نين ماتريال، حكومت، حاكمه هيئتى، اوردو و سايره سى، يئرى، يوللارى و باشقا - باشقا خصوصيتلرى اوزون نسيللر بويو اوروك و سايره بين النهرين شاهلارى و حاكمه هيأتينه معلوم و بللى اولموشدور. بوتون بونلارايسه او دئمكدير كى، دجله و فرات چايلارى آراسيندا اولموش حكومتلر و حاكمه هيأتلىرى چوخ قاباقلاردان تيكينتى ماتريالى، معمار و اوستالار محتاج اولدوقلاريندان، "اره تته" نى، يولونو، ماترياللارين نؤوعونو، اونلارى مفتة اله گتيرمك يولارنى آراييب، آختاريب تاپميشلار. دئمك، ايكي چاي آراسى شاهلارينين "اره تته" يه هجوم و باسقينلارينين م.ق. دۇردونجو مين ايلليگين ايكينجى ياريلاريندان باشلانماسىنى نظره آلساق، سهو ائتمه ريك.

گۇروندوگو كيمى، اوروك شاهى "انمركر" ساراي، عبادتگاه و سايره لر تيكيديرمكدن اۇترى اولجه اره تته شاهى "اينسوكوش سيرانا" دان اره تته نين مئشه و معدن ماترياللارى، هابئله اوستالار و معمارلاريندان طلب ائتميشدير، لاكين نتيجه آلماديغيندان اره تته نين اوروكا تسليم اولماسىنى ايسته ميشدير. انمركر اونا گۇره اؤز اقداملاريندان نتيجه آلا بيلمه ميشدير كى، اره تته نين حاكمه هيأتى، شاهى، شوراسى، اعيان - اشرافلارى، اوردو و اوردو باشچيلارى اوروك شاهينين زور دئمه لرىنى

اؤزلرینه تحقیر بیلیم، اونو جدی شکیلده، و گونش آلاهینین باجیسی مقدس "اینانا" طرفیندن اره‌تته‌نی مستقل و محکم ساخلاماغا تعین اولموش شاه گؤسته‌ره‌رک، آچیق شکیلده بیلدیرمیشدیر کی، "اره‌تته" اوروکا تسلیم اولمایاجاقدیر.

اره‌تته شاهى "اینسوکوش سیرانا" اوروک شاهى "انمرکر"ین سفارشلرینی چاپاردان اثشیتجک، اونا بئله جواب گؤندریمیشدیر:

"ای چاپارا! کوللپ حکمرانی شاهیوا دنگین: من هامان پاک الله لایق حکمرانام، بوتون گوی قانونلاری آلاهی و مقدس اینانا منی گوی قانونلاری اولکەسی اولان اره‌تته‌یه گؤندریمیشدیر، تا داغلیق منطقه‌سینین دروازلارینی محکم‌لندیرم. نجه یانی اره‌تته اوروکا تسلیم اولسون!! اونا دء: اره‌تته اوروکا تسلیم اولمایاجاقدیر".^۱

دئمک اوروک شاهى انمرکردن قاباق اره‌تته نین شاهى، حاکمه هیأتی، دؤولتی، شهبه‌سیر اوردوسو و ساحلی قوه‌لری اولموشدورکی، حکمران "اینسوکوش سیرانا" بئله تئز و قطعی شکیلده انمرکرین تکلیفلرینی رد ائتمیش و هده‌سیندن اصلاً چکینه‌میش و حتی تعجیله‌نەرک دئمیشدیر کی، نجه یانی اره‌تته اوروکا تسلیم اولسون!! اره‌تته شاهى اینسوکوش سیرانا اوروک شاهى انمرکره وئردیگی بو سرت و قطعی جوابدان داراضی اولمامیش و ائلی، خلقی، دؤولتی، حکومت شوراسی، اوردوسو و سرکرده‌لرینه آرخالاناراق، انمرکرین تکلیفینی اؤزو و خلقی اوچون تحقیر حساب ائدیپ، تام سیاسی حرکت ائده‌رک، خصوصی چاپارینی اوروکا گؤنده‌ریب، اونون واسطه‌سیله اؤزو و حکومتینین سیاسی طلبلرینی اوروک حکومتینه بیلدیریر. بو جدی سیاسی طلبلر بونلاردان عبارت‌ایدی:

- ۱ - اینسوکوش سیرانا انمرکری و اوروک حکومتینی دؤیوشه چاغیریر.
 - ۲ - انمرکر اوروک، انشان (ایلام) و اره‌تته آلاهی اولموش "مقدس اینانا"نی اره‌تته‌یه گؤندریر.
 - ۳ - اوروک حکومتی و شاهى انمرکر "اره‌تته"نین حاکمیتینی رسمیتله تانیسین.
- بو تکلیفلرین بیرینجیسی گؤسته‌ریر کی، اره‌تته‌نین، شهبه‌سیر، منتظم اوردوسو، ساحلی قوه‌لری و اوردو قوماندانلاری اولموشدورکی، "اینسوکوش سیرانا" اونلارا آرخالاناراق "اوروک"و دؤیوشه چاغیرمیشدیر.

بو طلبلرین ایکینجیسی ظاهرده دینی و ساده نظره‌گیر، لاکین او زامان اوچون اولدوقجا اؤنملی و اولکەنین استقلاللی و گله‌جه‌گی اوچون بؤیوک سیاسی اهمیت‌ه مالک اولان اساسلی بیر طلب‌ایدی. اوچونجو تکلیف‌ایسه نشان وئیر کی، اره‌تته‌نین حاکم دایره‌لری اؤز استقلاللاری باره‌ده چوخدان بری و دهرین دوشونموشدور. اگر او زامانا قدر اره‌تته حکمرانی قسماً اوروکدان آسیلی اولموشدورسادا، اونون شاهى، آغ ساققالار شوراسی و حاکم دایره‌لری بو آسیلی لیغی آرادان

آپارماق و اۆلكەلەرنى تام مستقل بىر اۆلكە ائتمەگە چالیشمىشلار. بو تەكلىفلەر: ايكى اۆلكە آراسىنداكى سىياسى ايلگىلەرنى اۆلدن اولماسى و بو زامان تامامىلە گرگىن لىشمەسىنى گۆستەرىدۇ. بو تەكلىفلەرنى انىمىر كىرەك عىصبى اولاراق، اۆزۈ طرفىندىن ارەتتە يە بىر حاكىم سىچىپ، چاپارلا "اينسو كوش سىرانا" يا بىللە سفارش گۆندەرىدۇ:

۱ - اينانا اوروكدا قالا جاقدير.

۲ - ارەتتە گرەك اوروكون مەقەبلىندە دىزە چۆكسۇن.

انىمىر كىرەك اولتىماتوملارنى آلماق هامان "اينسو كوش سىرانا" اۆزۈزىرەكلىرى، كاهىنلەر و اعيان - اشراقلارنى، داھا دوغروسو، بوتون قەدىم التىقاسى دىللى ائللەر و خەلقلەردە اولموش آغ ساققاللار شۇراسىنى چاغىرىپ، اونلارلا مەسلىھەت لەشەر. شۇرا غەزەلەرىنى بىر غەزەسى اوروكا تەسلىم اولماغى مەسلىھەت گۆرۈرلەر. اينسو كوش سىرانا اونلارنى تەكلىپىندىن بىرەك ناراحت و عەسەبەنى اولۇر. شۇرا مەجلىسىندە اولان كاهىنلەر شاھەيلى ھەم فەكر اولاراق، اونو اوروك شاھى مەقەبلىندە مەقامتە و اۆلكەنىن استەقلىلىنى قورۇماغا جۇرأتلەندىرىلەر. "مىشمىش" سىنىقى، يەنى كاهىنلەر تەبەقىسىندىن اولان و شايد اونلارنى شۇراداكى بۇيۇگو "اورگىرنونا" سۆز اىستەيىپ، "اينسو كوش سىرانا"نى دىستەكلەپەك دىيەر: "اوروك چاينىدان كىچە جەگەم، شەمالدان جەنۇبا و دىزە سەھىلىندىن سەرولى داغلىق مەنقەتە قەدر بوتون يىرلەر توتوب، غەنىمەتلەر قەيىداجاغام".^۱

ايكى اۆلكە آراسىندا بو گرگىن سىياسى و سەئەتتىن ھارايە چاتەيغىنى گۆستەرنە قەدىم سۇمىر كىتەبەسى و يەمەركى ھەلە الەمىزە يۇخدۇر. بۇندان سۇنرا اوروك شاھى انىمىر كىرەك يىددى نەفر، او جەملەدن "لوقال باندە"نى ارەتتە يە گۆندەرىدۇ و اونلار قەيىدىرلەر، لەكىن يەنەدە ايكى اۆلكە و دۆلەت آراسىنداكى سىياسى و سەئەتتىن نەجە ھەلە اولۇنماسى قارائلىق قالىر. گەلە جەكە كەشف اولۇنماق مەركلەر بو ابھامى آيدىنلا شۇرادا قەدىر. بورايە قەدر سۇمىر لۇوحەلەر اىساسىندا گۆستەردىكەلەرىمىزدەن قەتئىي ھەسەتلىكە آشاغىداكىلەر دىئە يەلەپەك:

۱ - م.ق. دۆردۈنچۈ مەن اىللىگىن سۇن يۇزايلىكلىرى و اوچۇنچۈ مەن اىللىگىن اىلەك يۇز اىللىكەلەرىندەن اەتباراً بۇگۈنكۈ غەربى آذربەيجاننى داغلىق قەستى، زاقروس داغلارنىن شەمالى قەستى و بو داغلارلا توروس داغلارنىن بىرى - بىرىنە قۇرۇشۇدۇغۇ سەيخ اورمانلى داغلىق مەنقەلەردە، يەنى اورمو گۆلۈنۈن غەربى، جەنۇبىي غەربى، شەمالىي غەربى، قۇشچۇگەدەگى، سەلماس و اونۇن اطرافى و شەمالىي غەربى و خۇي مەنقەلەر "ارەتتە" و يا "آراتتا" آدانمىش و اۆزۈنە خەس دۆلەت، ھەكۇمەت، ھەكەمە ھەيئەت، آغ ساققاللار شۇراسى، كاهىنلەر تەشكىلاتى و اوردوسو اردو باشچىلارلى اولمۇشۇدۇر.

۲ - م.ق. ۲۸ - نەجى عەسەرنى سۇنلارنىدا بو ھەكۇمەتنى باشچىسى و رەھبەرى "اينسو كوش سىرانا" آدلى شەخس اولموش و اۆلكەنى اۆزۈزىرەكلىرى، بۇيۇك كاهىنلەر، آغ ساققاللار و اعيان - اشراقلارنى

واسطه سیله، شورا و مصلحت لشمه اوصولوایله اداره ائتمیشدیر.

۳ - اره تته دؤولتینین اوردوسو، اوردو باشچیلاری اولموش و اونلار اولکهنی خارجی هجوملار، خصوصیه دجله و فرات چایلاری آراسینداکی دؤولت و شهر - دؤولتلرینین تجاوزکار و غارتگر سیاستلری قارشیسیندا قوروموشلار.

۴ - اره تته حکومتی باشچیلارینین مستقل داخلی و خارجی سیاستلری اولموش و چاپارلار واسطه سیله خارجی اولکهلرین باشچیلاری ایله سیاسی ایلگی یاراتمیشلار.

۵ - غربی آذربایجانین اره تته اراضیسی تیکیتمی اوچون لازیم و ضروری اولان مئشه ماتریال لاری، حیات و سایطی و بزرک شیلری، ساریلاری و عبادتگاهلاری سوسله مک اوچون لازیم اولان الوان رنگلی و محکم داش و مرمر باخیمیندان اولدوقجا زنگین ایدی و بو ماتریاللاردان یوخسول اولان ایکی چای آراسی حکومتلر بو ماتریاللاری الده ائتمک اوچون غربی آذربایجانا ال تاپماق و اورایا حاکم اولماغا چالیشمیشلار.

۶ - غربی آذربایجاندا یاشامیش و بو حکومتی یاراتمیش هورری خلقی علم، تشکیک، مثالوژی، او زامانکی فیزیک، شیمی، فیزیکو - شیمی علملری، معمارلیق، مهندس لیک، بزه مک، سوسله مک، حربی آریالار دوزلدیب، اونلاری جیهازلانديرماق، داش یونماق، حجارلیق و سایره بو کیمی صنعتلرده یاخین شرق منطقه سینده بیرینجی یئر توتوموش و بوناگوره ده ایکی چای آراسی دؤولتلری و حاکم دایره لرینین دقتینی جلب ائتمیش و اونلار بو ماتریاللاری زورلا اره تته دن آپارماغا چالیشمیشلار.

۷ - غربی آذربایجاندا م.ق. دوردونجو مین ایلیگین سونلاری و اوچونجو مین ایلیگین ایلک یوز ایلیکلرینده یارنامیش اره تته حکومتی اوزونون هنر، علم، تشکیک، مثالوژی، معمارلیق، صنعتکارلیق، حجارلیق، حربی آریا قاییرماق و سایره بو کیمی علمی - تشکیکی خصوصیتلرینی بوتون یاخین شرق خلقلری داخلینده، حتی نیل وادیسی - مصرده ده بئله یایمیش و اونلاری اوز تاثیر آلتینا آلاق اونلارا یول گؤستمیشدیر.

۸ - عمومیتله بوگونکو آذربایجان و مرکزی مادی اراضیلرینده حکومت و دؤولت قورماق مسئله سی تاریخه معلوم اولان بیرینجی دفعه م.ق. ۲۸ - نجی عصرده قوتتیلرین ملکه سی "ناوار" خانیم واسطه سیله اورمو گؤلونون جنوب منطقه لرینده، دیاله چایی اطرافیندا "نامار" منطقه سینده اولموشدور. بوندان علاوه قوتتیلر، یئرینده گؤسته ره جه گیمیز کیمی، م.ق. ۲۲ - نجی یوز ایلیکده بایبلده ۹۱ ایل حاکمیت ائتمیشلر.

ایندی گورک بوتون بو علم، مدنیت، تشکیک، هنر، حکومت، اوردو و سایره لر یاراتمیش غربی آذربایجانین ان قدیم ساکینلری اولموش هورری خلقی "اینسوکوش سیرانا" دان و اونون اوولادلاریندان سونرا نه اولموش و نه کیمی تاریخی حادثه لر باشلاریندان کئچیرتمیشلر. "هوررلر" بؤلومونده گؤستر دیگیمیز کیمی اونلار او زامانکی یاخین شرقین بیر سیرا خلقلری و

خصوصیله چاغداش شمالی و جنوبی آذربایجان، غربی و مرکزی ایرانین او زامانکی بوتون خلقلری کیمی، التصاقی دیللی اولموشلار. بو بارهده هامان فصیلده معین قدر مؤوجود فاکتتلاری گؤستمیشیک. بورادا هورریلرین دیلی و اثنتیک کؤکو بارهده تاریخی عالیم "ژ.ق. ماسکن"ین سؤزلرینی و ثریک. او یازمیشدیر:

"زمیرلیم" زامانیدان (م.ق. ۱۸۰۰ - نچو ایللر) ایکی چای آراسینین شمالغریبنده سوریه و حلب حکمرانلارینین بایبل حکومتیله دوست جاسینا ایلگیلری وارایدی. یالنیز فراتین گون چیاخیندا "هورریلر" آدلانان تازا مهاجرلر نفوذ ائدیپ یایلیدیلا. اونلار بو گون آذربایجان آدلانان داغلیق منطقه لردن اورایا گلیمیش ایدیلر، بو خلقلر نه سامی ایدیلر، نه ده هند - آوروپایی^۱.

دئمک میلاددان اوچ مین ایل اولدن غربی آذربایجانین داغلیق منطقه لرینده یاشامیش و یوکسک هنر و صنعت مالک اولموش "هورری" خلقی، بو منطقه لرین بوتون خلقلری: ایلاملار، کاسسیلر، قوتیلر، لولوبیلر، اوتیلر کیمی التصاقی دیللی اولموشلار. بو او دئمکدیر کی، هورریلر یا ازلدن تورک دونیاسینین خزرین غریبنده یئرله شن قسمتینده میدانا گلیمیش ایلک اینسانلاردان اولموشلار، یا، هورریلر بؤلومونده گؤستردیگیمیز کیمی، سومر یادا ایلام ائللرینین اورتا آسیادان دربند و آذربایجان یولوايله بین النهرین و خوزستان گتیمیش سوی بیرلشمه لری و ائللریندن آیریلاراق، آذربایجانین غربی و زاقروس داغلارینین ایکی یاماجی و اورمو گؤلوايله وان گؤلو آراسیندا یورد سالیب قالمیش ائللردن میدانا گلیمیش، یادا تاریخه معلوم اولمایان اورتا آسیادان آذربایجانا گلیمیش مستقل بیر ائل و طایفا بیرلشمه لری مهاجیرتینین محصولو اولموشلار.

دئمک، هورریلرین نه زامانندان آذربایجانین غربی داغلیق منطقه لرینه گلمه سی و یئرلشمه سینی دقیق تعین ائتمک ممکن اولماسادا، بوراسی آیدین و علم دونیاسینا معلوم دورکی، قوتی - لولوبیلرین آذربایجانین شمالی و جنوبونون شرقی و مرکزی ماد اراضیلرینده یورد سالاراق، یاشادیقلاری زامانلاردان و اونلارداندا قاباق هورریلر آذربایجانین غربی داغلیق منطقه لرینده، اورمو گؤلو بوگونکو سالماس، خوی، اورمو شهری، نقده طرفلری، زاقروس داغلارینین شمالی یاماجلاری و توروس داغلارینین دوغو قسمت لرینده یورد سالاراق یاشامیشلار.

ائله بونا گؤره دیرکی، "سئون لیوید - Selon Lioud" یازمیشدیر:

"توچ دؤرونون سونلاریندا (م.ق. دؤردونجو مین ایللیگین سونلاری.م.) هورری آدلانان خلق اورمو گؤلو منطقه سی و اورانین قونشولوغوندا میثدانا گلیب، بو منطقه ده حکومت یاراتدیلا.^۲ م.ق. دؤردونجو مین ایللیگین سون یوز ایللیکلریندن م.ق. اوچونجو مین ایللیگین اکینجی یاریسینا قدر، یعنی تقریباً مین ایل سوره سینده هورریلر اورمو گؤلونون غربی، ایران آذربایجانین

* ۱ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بشینجی سای، ۱۳۷۰، ص ۵۱.

۲ - یئنه اورادا.

غربی داغلیق منطقه‌لری و وان - اورمو گؤللری آراسینداکی تورپاقلاردا او دؤورده میثلی - برابری اولمایان هنر، صنعت، تکنولوژی و خصوصیه فلزلری طبیعتدن چیخاردیب، اوزه‌رینده ایشله‌یرک، مختلف وسایط دوزه‌لتمکده او قدر شهرت لنمیش و اینکیشاف ائتمیشلر کی، سومثر کیمی او دؤورون قاباقجیل حکومتی اونلارین هنر و صنعتینه محتاج ایدی. بو دؤورده همین تکنیک و صنایع ساحه‌سینده هورریلر بوتون منطقه خلقلری، حتی مصر هنری و صنعتینه جدی تأثیر ائتمیش ایدیلر. آقای فیروز منصوری هورریلرین فلزلردن استفاده‌سی، مهارت و اوستادلیغیندان بحث ائده‌رک یازمیشدیر:

"... او دؤورده (م.ق. اوچونجو مین ایللیگین ایکینجی یاریسی) هورریلردن باشقا ائله خلقلر و قوملار تانیمریق کی، بوتون بو ماده‌لر و منبعلردن یارارلانمیش، مثالوقلار، عبادتگاه تیکنلر، داش یونانلار و ماهر اوستالار تربیت ائدیب، او زامانلار شهرت لنمیش اولسونلار و نه تکجه اؤز مدنیت و تکنیکلری ایله بین‌النهرین باشا - باشینی فتح ائتسینلر، بلکه مرکزی آنادولونو، سوریه و مصری‌ده اؤز مدنیت، اقتصاد و عننه‌لری تأثیری آلتینا آلمیش اولسونلار.

دئمک میلاددان قاباق دؤردونجو مین ایللیگین سون عصرلری و اوچونجو مین ایللیگین ایلک یاریسیندا آذربایجان اراضیسینده یاشاییب حکومت، مدنیت قورموش هورریلر اؤز صنعتلری، تکنیک و مثالوژی ساحه‌سینده کی اینکیشافلاری، هنر و اینجه‌صنعت‌ده دؤورلرینه گؤره میثلسیز ترقی و ایره‌لی گئتمه‌لری ایله نه تکجه یاخین شرقی بوتون التصاقی دیللی خلقلری، او جمله‌دن دؤورون ان قاباقجیل مدنیتینه مالک اولموش سومثرلر و ایلاملاری، حتی یاخین شرقین بوتون سامی دیللی خلقلرینی، او جمله‌دن مصرلیلری‌ده اؤز تأثیری آلتینا آلمیش، مثالوژی و فلز ایشلری ساحه‌سینده، حتی هنر و اینجه‌صنعت‌ده اونلار یول گؤسترمیشلر. نظره آلاراق کی، سومثرلر تاریخ علمینین گؤستردیگینه اساساً، بشریتین بیرینجی یوکسک مدنیت قورانی اولموشلار، هورریلرین بو پارلاق موفقیتلری او زامانکی و چاغداش آذری خلقی اوچون بؤیوک افتخار دیر.

هورری خلقینین اؤز زامانلاریندا سون درجه ترقی و اینکیشافلاری و بوتون منطقه خلقلرینه یول گؤسترمه‌لری تکنیک، صنایع، مثالوژی، اینجه‌صنعت، معمارلیق، مهارت و اوستالیقلا محدودلاشمامیشدیر، بلکه اونلار ایلک دفعه اولاراق، آتی تربیه ائدیب، مینیک، یابی، یوک آتالاری بئجرمکله و شبهه‌سیز اونا یهر، نوختا و سایره لازیم اولان شیلری دوزلتمکله، ائله‌جه‌ده مثال سلاحلارلا و زامانا گؤره ان قاباقجیل، ساحلی، دؤیوشکن و نمونه‌وی اوردو یاراتمیش و بو جهتدن‌ده بوتون منطقه خلقلرینه اؤرنک اولاراق، اونلار یول گؤسترمیشلر. کوپته‌هاک دارالفونونون اوستادی "لسوه" هورریلرین آتلا ایلگیلی مسئله‌لریندن بئله تعریف ائتمیشدیر:

"اسکی دونیانین، شبهه‌سیز، بورجلو اولدوغو بیر مدنی حادثه و عنصر هورری آتالارینین وارلیغی اولموشدور کی، اوندان محاربه و صلح زامانیندا استفاده اولوردو. آت یاخین شرقده هورریلر واسطه‌سیله شهرت لنیب، هر یشره یاییلدی. هورریلر بو ابتکار واسطه‌سیله اسکی دونیانین تاریخی و

یاییلیرلار. بو حادثه اورادان تاریخ عالیملرینه قطعی بیر مسئله اولموشدور کی، اول بو تاریخدن سونرا هورریلرین آدلاری، ایشلری و هنرلرینه آنادولودا، سوریهده، ایلامدا، فلسطینده، حتی مصرده راست گلیریک. ایکینجیسی همین دؤورلردن هورریلرین وطنی اولموش اورمو گؤلونون غربی اراضیسینده "گیلزان" خلقی آدیلا راستلا شیریک، هورری آدیلا یوخ. هله لیک تاریخه معلوم دئییلدیر کی، بو گیلزانلار هامان هورریلرین معین ائل و طایفالاریندان اولموشلارکی، هورریلردن آیریلب، اؤز یئرلرینده قالمیش و کؤچمه میشلر، یا گیلزانلار باشقا ائللر اولموش و هورریلرین مهاجرتیندن سونرا اورایا گلیمیش و یا هورریلری فشارا قویاراق، اونلاری اورمو گؤلونون غربیندن - "اره تته" اراضیسیندن قووموش و اؤزلری اونلارین یئرلرینی توتموشلار. بو مختلف واریانتلارین هانکی سینین دوزگون و تاریخی واقعیته اوغون اولماسی هله لیک تاریخ علمینه معلوم دئییلدیر. آنجاق اورمو گؤلونون غربینده اولان حسنلی دن الدۀ ائدیلمیش ماتریاللار نشان وئیر کی، م.ق. ایکینجی مین ایلیگین بیرینجی یاریسیندا هورریلر اورادا اولموشلار و بونا گؤرده گؤستردیگیمیز چئشیدلی واریانتلاردان ایکینسین احتمالی چوخدور. اونلار بونلاردان عبارتدیر:

۱ - یام.ق. اوچونجو مین ایلیگین ایکینجی یاریسیندا هورریلرین هامیسی "اره تته" تورپاقلاریندان کؤچوب گئتمیش و معین مقداری اورادا قالمیش و گیلزان آدلانمیشلار.
۲ - یادا همین اسکی یئرلرینده قالمیش هورریلر "هورری" سوی بیرلشمه سینین "گیلزان" آدلانمیش ائللری و طایفالاریندان اولموشلار و هورری سوی بیرلشمه سی داخلینده اولدوقدا عمومیتله "هورری" آدلانمیشلار، لاکین هورریلرین چوخو کؤچوب گئتدیگدن سونرا، اونلار اصیل طایفا و ائل آدلاری ایله "گیلزان" آدلانمیشلار.

هورریلرین م.ق. ایکینجی مین ایلیگین بیرینجی یاریسیندا اورمو گؤل و هندۀ ورینده اولماسی و هورری آدلارینین دا، محلی دیل ایله یاناشی، خلق داخلینده ایشلنمه سی باره ده قدیم تاریخ متخصصی "موریتس وانلون - Morits Vanlon" بئله یازمیشدیر:

"حسنلی تپه سیندن الدۀ ائدیلمیش ساخسیلار گؤسته ریر کی، بو منطقه م.ق. ایکینجی مین ایلیگین بیرینجی یاریسیندا هورری مدنیتی قلمروونون بیر قسمتی اولموشدور. اورمو گؤل اراضیسینده، زاقروس منطقه سینده معمول اولان محلی دیل ایله یاناشی هورری آدلاری دا ایشله نیر".
بو منطقه بوگون "هورری" آدا کندلر واردیر.

ایندی گؤرک هورری ائللری م.ق. اوچونجو مین ایلیگین ایکینجی یاریسیندا بوگونکو ایران آذربایجانین غربی قسمتلریندن کؤچوب، هارالارا گئتمیشلر؟

م.ق. اوچونجو مین ایلیگین ایکینجی یاریسیندا باشلا یاراق یاخین شرق منطقه لرینین چئشیدلی یئرلرینده هورریلرین صنعت، تکنیک و هنر نمونه لری، ائله جه ده قایریلمیش اثرلردن الدۀ

اڭدېلمه سى اساسيندا، اسكى تارىخ عالېملرى دئيرلر كى، م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ايللرده غربى آذربايجانين داغلىق منطقه لرلر يىنن شمال، غرب، جنوب، و جنوبيغريه دوعرو گئنيش و بؤيوك بير مهاجرت اولموشدور. تاريخچى "بورتون بروون - Burton Brown" يازميشدير:

"گۆي تپه" (اورمو ياخينليغيندا.م.) قازيتتيلاريندان الده اڭدېلميش مادده لر و وسايطين مصرين اورتا دؤوراني وسايطى و شئيلرى ايله اوخشارليغي و ياخينليغي خلقلرين شمالدان جنوبا و دوعودان باتيا كؤچمه سى و اونلارين صنعت، هنر و مدنيتى نين ياييلماسى علامتلىرىنى آشكار ائدير و بو واقعتى بيان ائدير كى، ميلاددان ۲۴۰۰ ايل اول آذربايجانندان او طرفه گئنيش و بؤيوك كؤچمه اولموشدور^۱.

بو عاليمين سؤزلريندن آنلاشيلير كى، اونون فيكرينجه هورريلر م.ق. ۲۴۰۰ - نجى ايللرده اولدوقلارى يئرلر، يعنى غربى آذربايجانين داغلى منطقه لرلر يىنن هم شمالا و غربه، يعنى آنادولو تورپاقلارينا، هم جنوبا، يعنى كاسسى و ايلام اراضيلرينه، همده غرب و جنوب غربه، يعنى سوريه، فلسطين و مصره گئتميشلر.

كئچميشده هورريلره خاص بؤلومده گؤستميشيك كى، هورريلرين معين قسمتى ايلاملارين وطنى، بوگونكو خوزستان اراضيسينده ياشاميش و حتى بعضى عايله لرى او ديارين شاهلىق مقاميندا چاتميش و اؤز ميللى آدلارنى قسماً ساخلاميشلار.

تاريخچى عاليم "شارل بورمئى" Šarl Burmey يازميشدير: "هفتوان تپه" ده (تركيه ده.م.) قازيتتيلارين يئددىنجى مرحله سى گؤسته رير كى، ميلاددان ۲۳۰۰ ايل قاباق بو ديارين ساكىنلرى هورريلر اولموشلار^۲.

بىز يئنه ده هورريلره خاص بؤلومده نسبتاً گئنيش شكيلده گؤستميشيك كى، هورريلر م.ق. ايكىنجى مين ايلليگين بيرىنجى ياريسيندا توروس داغلارى ياماجلاريندا، يعنى بوگونكو تركيه - عراق و تركيه - سوريه سرحدلىر بويو ياشاميش، قدرتلى حكومت و تاريخده "ميتاننى" آدلانميش دؤولت ياراتميش و نهايت هيت ايمپراتورلوعو شاهى "سوپى لوليوما" اونلارين هاماان منطقه ده يئرلشميش "واشقاننى" آدى باش كندلرينى توموش و هورريلرين شاهى "ماتتى وازاننى" و هوررى حكومتىنى هيت ايمپراتورلوعونا تابع ائتميشدير.

تركيه نين مختلف يئرلىرى، يعنى هيت و اورارتو حكومتلىر اراضيلرينده، او جمله دن "هفتوان تپه" و "بوغاز كؤي" ده آپاريلميش قازيتتيلاردان الده اڭدېلميش اثرلره اساسلانا راق، عالېملر بو فيكىرده ديرلر كى، م.ق. ايكىنجى مين ايلليك سوره سينده عموميتله آنادولو تورپاقلاريندا هيت و اورارتو حكومتلىرىنى تشكيل ائديب قوموش ائل و خلق هاماان هورريلردن اولموشلار كى، م.ق.

۱ - ميراث فرهنگى، اوچونجو ايل، بشينجى ساي، ۱۳۷۱، ص ۵۱.

۲ - يئنه اورادا.

اوچونجو مین ایلیگین سون عصرلرینده آذربایجانین غربی داغلیق منطقه سیندن - اره ته (آرات) - اورمو گؤلونون غریبندن، زاقروس داغلارینین شمالی و اونون توروسلا قوووشان یئرلرین اراضیلریندن آنادولویا کؤچموشلر. تاریخ عالیملری "ت. روجر - T.Roger" و "س. ژ. اوکاللاقان - S.J.O'callaghan" ین بو باره ده یازدیقلاری دقته لایقدیر. اونلار یازمیشلار:

"هورریلرین باشلانقیجی، کؤکو، اونلارین ساکین اولدوقلاری منطقه - وان و اورمو گؤلرینین آراسی اولموشدور و اورادا هورریلر مدنیتی نین اساسینی قویموشلار. م.ق. ۱۷۰۰ - نجو ایلده هورریلر واسطه سیله وان گؤل و زاقروس داغلیق منطقه سیندن بؤیوک کؤچمه باش وئردی. اونلار کاسسیلری بابیله قوودولار و اؤزلری بین النهرین، آشور، مصر، سوریه و فلسطینده یاییلدیلار و سونرالار آنادولودا "هیت" و "میتانی" دؤولتلرینی یاراتدیلار. اوراتو دؤولتی بو خلقلین مدنیت و هنرینین سونونجو وارثی اولموشدور. مصرده هورریلرین "هیکسوس" لارلا توققوشماسی تامامیله مشاهده اولونور، خصوصیله آرابا و آتین وارلیغینین نشانه لری، حیصار و قالاتیکمک، مذهبی "جوعل" داشلاری قاییرماق و هورریلرین مصرده کی باشقا هنری ایشلری بو زامانا عاید دیر. □ □ □

هورریلر - صنعتکار، هنرمند و یوکسک مدنیتی خلق

دفعه لرله قید ائتمیشیک کی، چاغداش ایرانین غربی، مرکزی، آنادولو و دجله فوات چایلاری آراسیندا یاشامیش خلقلرین چوخو التصاقی دیللی و اکثری اورتا آسیادان گلمه اولموشلار. بونلاردان سومرلر و ایلاملار یوکسک مدنیت یاراتمیشلار سادا، تکنیک، مثالوژی، چشیدلی صنایع، هنر و اینجه صنعت ساحه سینده هورریلره چاتمامیش و اونلارا محتاج اولموش و اونلاردان اؤیرنمیشلر. شبهه سیز بو ایشین معین سیبلری اولموشدور، بو سیبلرین ان اؤنملی لریندن بیر یاییکی چای آراسی منطقه سینین اورمان و یئر آلتی مختلف فلزلری اولان معدنلردن یوخسول اولماسی اولموشدور. اگر بین النهرین دهه چشیدلی فلز معدنلری و مختلف داشلار اولسایدی، چوخ احتمال سومرلرده، هورریلر کیمی، مثالوژی ایشلرینده اینکیشاف ائدر و گئری قالمازدیلار.

بو طبیعی وئرگی هورریلرده اولدوغو اوچون، اونلار لاپ ایلک زامانلاردان چشیدلی فلزلره تانیس اولموش، معین یوللارلا اونلاری باشقا طبیعت ماده لریندن آییراق، خالص شکیلده الده ائتمیش و اونلاردان مختلف ایشلر و حیات احتیاجلاریندا استفاده ائده رک، مثالوژی علمینده بوتون منطقه خلقلریندن ایره لی گئدیپ، اونلار یول گؤستمیشلر. دئمک، آذربایجان دیارینین اولدوقجا الوان، زنگین و بول فلز معدنلری، طبیعی ثروتی هورریلرین تشکیک و مثالوژی ساحه سینده ایره لیه مەرلرین اؤنملی عامللریندن بیر یایی اولموشدور.

بو طبیعت وئرگیسی سبب اولموشدورکی، هورریلر چشیدلی فلزلر الده ائده رک، صنایعین

مختلف ساحه‌لرینده اینکیشاف ائتسینلر، بو ایشلرده مهارت و اوستالیق قازانسینلار، متخصص اولسونلار و بو تخصصو اؤزلریله گئتدیکلری یئرلر و اؤلکه‌لره هدیه آپارسینلار. چئشیدلی فلزلر، او جمله‌دن قیزیل، گوموش، لاجورد و سایره بو کیمی قیمتلی و بؤک دردینه چوخ یارایان فلزلرین آذربایجانین غربی - زاقروس داغلاریندا بول اولماسی اوچون، هورریلر اونلاری دالاپ ایلمک چاغلاردان الله ائده‌رک، اونلاردان زینت و سایطی دوزلمیش و بونولادا منطقه‌نین بوتون حاکمه هیأتلری، اعیان - اشرافلاری، واریلاری، کاهینلر و عبادتگاه باشچیلارینین نظر دقتینی اؤز طرفلرینه جلب ائتمیش و نتیجه‌ده بین‌النهرین و سایره یاخین شرق منطقه‌سی حاکم دایره‌لری و شاهلارینین بو اراضیلره اوردو یوروتمه‌لرینه سبب اولموشدور.

بوتون بو واقعیتلر تاریخی عالیم "ماکسوتل هیستوپ - Mouxwell Hystop" و آشاغیداکی سطرلری یازماغا وادار ائتمیشدیر:

" ۱۹۵۷ - نجی ایلهده "بوغاز کؤی" ده تاپیلیمیش لؤوحه‌لر آیدین گؤسته‌ریر کی، هورریلر بؤک آلتلری و بنالاری سوسله‌مکده و عبادتگاهلاری تکمیل لشدیرمکده ماهرایدیلر. اونلارین ساکین اولدوغو شهرلر قیزیل و گوموش ایله دولوایدی. تالانچیلار و فاتح شاهلار هورریلردن اونلارا چاتمیش قیمتلی و گؤرکملی غنیمتلری چوخ خاطرلامیشلار. هورریلرین "فینقال" عبادتگاهینا هدیه‌لری سیاهی سینده چوخلو مقداردا زینت و سایطی اولموشدور. هورریلر جواهردانالاری ایله بزه‌مکده، خصوصیه جواهردانالاری و مونجوق قاییرماق و عبادتگاهلاری سوسله‌مکده بیرینجی و اوستاایدیلر. هورری شاهزاده قیزلارینین جاهازلارینی قیزیل و زینت و سایطی تشکیل ائدردی. "نوزی" و سوریه‌نین شمالینداکی ساخسیلارین ناخیشلاری، بؤکلری و اونلارین سبکی قطعی شکیلده گؤسته‌ریر کی، اونلار هورریلرین مبتکرانه ایشلری، زرگریک و جواهرسازلیقلاری ایله علاقه‌ده اولموش و اونلاردان الهام آلمیشلار".^۱

پروفئسور "لسوه" ایسه اینانیر کی، "آسوریلرین معمارلیق، حجارلیق و هر جور هنر، ذوق و تکنولوژی ایشلری هورریلرین مدنیتی، علم و بیلگیگندن الهام آلمیش و اونا اساسلانمیشدیر".^۲ دئدیک کی، هورریلر دجله و فرات چایلاری آراسی اراضیلرینه ده گئتمیش و اورانین هنری، صنعتی، تیکییتی لر، عبادتگاهلار و سازایلارینین بزه‌نمه‌سی، سوسله‌نمه‌سی، اینکیشاف و ایره‌لیله‌مه‌سینده بؤیوک رول اوینامیشلار. هر جهتدن زنگین، نعمتلی، حیاتا مناسب، معتدل آب و هاولی، اورمانلی، معدنلی، سولو آذربایجان اؤلکه‌سینین دوغوب بشجردیگی، تربیت ائدیپ، هنر صاحابی، عالیم، بیلگین ائتدیگی هورریلر اؤز زامانلاریندا هر هارایاکی گئتمیشلرسه، اؤزلریله برابر آذربایجانین علم، هنر، تکنیک، صنعت، اوستالیق و مهارتینی، ترقی و اینکیشافینی دا او اؤلکه‌لره

※

۱ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بشینجی سای، ۱۳۷۱، ص ۵۲.

۲ - یننه اورادا.

سوغات آپارمیشلار، ایندی ایسه میلی مدنیت، تاریخ، کیملیک، اؤزلوک و میلی شخصیتلرینه یاد و بیگانه ائدیلمیش آذربایجانلیلار، سونسوز ثروتی اولان وطنلرینه، نعمت و مال - دؤولت معدنلری و ثروتلری اوستونده فلاکت گونونده آج - بالالاج یاشاییر و بو دیارین اولنارلار باغیشلادیغی یارادیجی قوه، گوج، امک، ایش قدرتی و زحمتلری ایله دونیانین بوتون اولکهلرینه سپهله نیب چؤره ک آختاریلار.

دجله و فرات چایلاری آراسی او زامانلار دونیانین و یاخین شرق منطقه سینین ان مترقی و قاباقدا گئدن یثری ایدی، بونا باخمایاراق، هورریلر اورایا گئندیکدن سونرا اورانین ایره له مہ سی و هر جهتدن ترقی سینده بؤیوک رول اوینامیشلار. "ا. او. جئمیس" ین بو جهتدن یازدیقلاری دقته لایق دیر. او یازیر:

"جنوبی بین النهرین ین ایلک ساکینلرینین ساخسی قابلاری گؤسته ریر کی، اولنار ایرانندان (منظور آذربایجان دیر. م.) او منطقه یه گئتمیش و فرات و دجله ساحیللرینه ساکین اولموش، چؤللرین محصولدار ائتمه سی، داش بنالارین تیکلمه سی، عبادتگاهلاری ترتیبه سالیب، بزه مہ سی و باشقا مدنی ایشلرده چوخلو چالیشمیش و تازا اساسلار قویموشلار".^۱

هورریلر هله مهاجرت ائتمه دن قاباق یاشادیقلاری هاما ن اره ته - اورمو گؤلونون غربی منطقه لرینه مثالوژی ساحه سینده چوخ ایره لی گئتمیش و حتی فلزلرین ترکیبی و مختلف عیارلارلا تازا آلیاژلار دوزلتمکده چوخ اینکیشاف ائتمیش ایدیلر.

"بارتون براوون" ون یازدیغینا گؤره "گؤی تپه نین" م. ق. اوچونجو مین ایلیگینین ان قدیم مس و ساییطی و مس سانجاقلارینین ترکیبینه "آرسنیک" ایشلنمیش و قالای عیاری ایله مس اعمالاتلارینین قایریلماسی م. ق. ایکینجی مین ایلیکدن باشلانمیش دیر".^۲

بو گون بیز بیلیریک کی، یوخاریدا گؤسته ریلن فلزین ترکیبینه "آرسنیک" ین ایشلنمه سی، تونجون مختلف نؤوعلرینی دوزلتمک اوچون قالای و میسین عیارلارینی بیلیمکدن اؤتری قسماً فیزیک، شیمی و فیزیکو - شیمی علملریله، ابتدایی شکیلده اولسادا، تانیشلیق ضروریدیر، بونسوز بو ایشلری گؤرمک اولماز. بونولا بیز اونو دئمک ایسته مه بیریک کی، او زامانلار آذربایجانلیلارین اولو بابالاری اولموش هورریلر چاغداش فیزیک، شیمی و فیزیکو - شیمی علملرینی بوگونکو سوییه ده بیلردیلر، یوخ، بو سؤزلردن منظور و موز بودورکی، اولنار، او زامان باشقا منطقه خلقلریندن چوخ قاباق و مترقی اولاراق، بو علملرین پراکتیک و ابتدایی عملی قایدا - قانونلاری ایله، حتی ابتدایی شکیلده علمی ایله تانیش ایدیلر و بو قایدا - قانونلاری زامان کئچدیکجه گنج نسیللرینه اؤیرتمیش، اینکیشاف ائدیرمیش و مختلف منطقه خلقلرینه اؤیرتمیش ایدیلر.

*

۱ - یننه اورادا، ۵۳.

۲ - یننه اورادا.

بوگونکو غربی آذربایجان، یعنی نقده، اورمو، قوشچو گه دیگی، سوما، سالماس، اورالارین شمالی، جنوبی، غربی و شرقی داغلیق منطقه لری مختلف یئر آلتی فلز معدنلری ایله زنگین اولدوغوندان و بو فلز لری بعضیلرینین باشقا ماده لرله آز قاریشیق اولماسی، الده ائدیلمه سینین آسانلیغی نتیجه سینده، بو یئرلرده یاشامیش هورریلر اونلارا تئز آل تاپمیش، استخراج قایدا - قانونلارینی تئز اؤیره نمیش و اونلاردان کوللی مقداردا الده ائده رک، مختلف حیات و یاشاییش و سایطی، قاب - قاجاق، هئیکللر و سایره دوزلتمیش و خلق داخلینده اونلاردان او قدر چوخ و بول اولموشدورکی، دجله فرات چایلاری آراسی شاهلاری و حکمرانلاری، او جمله دن اوروک، لاقاش و سایره بین النهرین شهر - دؤولت لری شاهلاری، ایلاملار و داهای سونرالار آسوری شاهلارینی بو اراضیه اوردو یوردوب، هجوم ائدیپ، بو مثال قاب - قاجاقلار، تونج، مس، قالای، قیزیل، گوموش، لاجورد و سایره حیاتا گرک فلز لری الده ائتمک، تالاییب، خراج و وئرگی کیمی آلیب، آپارماغا سوروکله میشدیر. بو چئشیدلی فلز لری هامیسی همین غربی آذربایجانین سونسوز مثال معدنلریندن استخراج اولراق، الده ائدیلمیش و او معدنلرین بعضیلرینین چیخارتما یئر لری ایندی ده حیس اولونماقدادیر.

و. لیتفوس ایران و عثمانلی سرحدلرینین خریطه سینى جیز ديقدا، بو منطقه ده اولان معدنلر باره ده یازمیشدیر:

"بو قسمتین باشا - باشیندا بوللوجا خیردا فلز - داشلار، خصوصیه ده میر و مس داشلاری واردیر. من خاطر جمعم کی، اگر بو کیچیک داشلار یاخشی استخراج اولسا، چوخلو منفعتی اولاجاقدیر"^۱.

بو منطقه نی گؤرن "ژاک دومورگان" دا یازمیشدیر:

"کله شین گدیگنین شمالیندا، قادرقای چشمه لری یاخین لیغیندا اسکی مس معدنلریندن استفاده اولونماق یئر ی گؤرونورکی، بوگون اؤز باشینا بوراخیلیب ترک اولموشدور"^۲.

"ماکسول هیسلوب" غربی آسیا بزک لری کیتابینین موقده سینده همین بو منطقه نین یئر آلتی فلز معدنلری باره ده یازمیشدیر:

"بؤیوک زاب چاینین باشلانديغی منطقه دن، هابئله اورمو گؤلونون، گوموشلو قورشوندان دولو کیچیک پارچا داشلار گؤرون، گریندن علمی آختاریش لازیم و فایدالی اولاجاقدیر. بو ایش آسوریلرین تاریخی مثالوژی و گوموش قاییرماق تکنیکی آراشدیرمادان قاباق، اساس و دقته لایق مسئله لردن بیریدیر"^۳.

*

۱ - پنه اورادا.

۲ - پنه اورادا.

۳ - پنه اورادا، ص ۷۸.

بئله دیر هورریلرین م.ق. ۴ - ۳ و ۲ - نجی مین ایلیکلرده آذربایجانین غربی داغلیق یئرلرینده یاشاماسی، دؤولت، حکومت و مدنیّت یاراتماسی، علم، تشکیک و متتالوژینین ایلک تمل داشلارینی قویاراق، بو علملری و هنرلری بوتون یاخین شرق خلقلری و اولکهلری داخلینده یایماسی. □ □ □

□ آراتتا - اورارتو - آراتات

□ آراتتا = ارته سوزو هارادان میدانا گلمیش و نه معنادا اولموشدور؟

یوخاریدا اوچ سومر کتیبه سیندن آیدین گورونورکی، آراتتا = ارته کلمه سی، یئر آدی اولاراق، او زامان، چاغداش جنوبی آذربایجانین غربی داغلیق منطقه سی، خوی، سالماس، اورمو و نقده شهرلری و اونلارین غربی اراضیسی، یعنی زاقروس داغلارینین ان شمالی حیصه سی و بو داغلارین "توروس"ون ان شرقی قسمتیه قووشدوغو داغلیق منطقه سینه وئریلمیش آدایدی. دئمک، بو کلمه م.ق. ۳ و ۴ - نجو مین ایلیکلرده سومر دیلینده، اوزوده داغلیق منطقه سینه وئریلمیش آداندا گوروندویو کیمی، داغ، هوندورلوک معناسیندا اولموشدور. بو کلمه نین ان قدیم التصاقی دیللدن اولموش سومر دیلینده داغ و هوندور یئر معناسیندا اولماسی، سومر کتیبه و متنلریندن علاوه، همده تورکلرین لاپ اولدن یوردو اولموش منطقه لرین داغ آدلاریندا گورونور. مثلاً "آلتای"، "آلاتاوو"، "آلاتاو"، "آلتاتوو"، "آلاتوتو"، "آلاتاآ"، "آلاداغ"... کلمه لری تورک اولکهلری و دیلرینده اولان داغ آدلاریدیر.^۱

بوتون بو آدلاردا "ر" سسی "ل" سسینه چئوریلیمیشدیر کی، عادی فونئیک بیر حادثه دیر و چاغداش تورک دیللری، او جمله دن آذری تورکجه سینین دانشیق دیلینده گئنیش یاییلمیش بیر سس ده بیشمه سیدیر. مثلاً: "گلرلر = گلرلر، آلارلار = آلالار ...

"دیوان لغات الترک" ده ده "ارت" داغ بئلی معناسیندا واردیر. نئجه کی "ارمکوکا اشک ارت بلور. (تنبه له ائشیک داغ بئلی اولور) مثیلینده گلمیشدیر.^۲

"ارت" (داغ بئلی) سوزونون دیوان لغات الترکده، هئچ بیر اشتقاقی اولمادان، اوزوده بیر مثلده (ساو) دا- آتالار سوزونده وئریلمه سی آیدین گؤسته ریر کی، او چوخ قدیم زامانلاردان، هله "ر" فونئمی "ل" فونئمینا چئوریلیمه میش زامانلاردان تورک مثیلینده قالمیش و اوندان توره مه کلمه لر اولمامیشدیر، آنجاق "ر" سسی "ل" سسینه چئوریلدیکدن سونرا، شبهه سیز، تورک دیلرینده اوندان توره مه کلمه لر اولموشدور. گؤستر دیگیمیز یوخاریداکی آدلاردا "آراتتا" کلمه سیندن علاوه "تاوو" = تواو = تاوا = تاآ = داغ حیصه لری ده واردیر. فیکریمیزجه ان اسکی التصاقی دیللی بعضی ائل و

※

۱ - باخ: ۱۳۷۱/۷/۱۵ تاریخلی "ارک" فرنئینه.

۲ - دیوان لغات الترک، ترجمه چی بشیم آتالای، جیلد ۱، آنکارا ۱۹۸۵، ص ۴۲.

طایفalar داخلینده "داغ"۱ "آراتتا"، بعضی دیگرلرینده ایسه "تاوو = توو = تاوا = تاآ" دئیشلر. حتی بیر سیرا تورک خلقلرینده "تو" داغ دئمکدیر.^۱

زامان کئچدیکجه "تااو = داغ" کلمه سی یاییلیب عمومی لشدیکجه، "آراتتا" کلمه سی ایسه محدودلاشیب سیرادان چیخدیقجا، "تاوو = تاوا ... حیصه سی ده داغ آدلارینین سونونا آرتیریلاراق، گؤستردیگیمیز شکللره دوشموشلر.

سومثرلردن سونرا م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالاری و سون یوز ایللیکلرینده آسوری کتیبه لرینده اولان "آراتابا" و "آراته" سؤزلری ده همین "آرتا = ارتته" دیر. اورارتو خلقي و دؤولتینین آدی دا، شبهه سیز، همین "آرتا = ارتته" کلمه سیندن میدانا گلمیشدیر، چونکی اورارتو دؤولتی "آراتتا" اراضیسی نی ده ایچینه آلمیش و اونلارین باش کندی "توشپا" و مقدس دینی مرکزلی "موساسیر" شهرلی همین "آراتتا" اراضیلرینده یئرلشمیشدیر. داها سونرالار "آغری" داغی ارمینلر طرفیندن همین آراتتا - ارتته - اورارتو سؤزو اساسیندا، معین سیاسی هدف اوچون "آارات" آدلانمیشدیر. (بو بارده سونرا یئرینده دانیشاجاییق).

دئمک، میلاددان ۳ - ۴ مین ایل اوللردن سومثر دیلینده ایشلنمیش "آراتتا = ارتته" کلمه سی داغ معنا سیندا و اصیل التصاقی دیللره ایشلنمیش، یعنی ان قدیم تورک کلمه سی اولموش و اورارتو و آارات کلمه لری ده سونرالار اوندان یارانان سؤزلر اولموشدور.

آلتااو = آراتتا کلمه لرله ایلگیلی قید ائتمک لازیمدیر کی، تورک دیللرینده "آل" ترکیب حیصه سی چوخ معنالار داشیمیش، او جمله دن یوکسک لیک، اوجالیق و قدرت بیلدیرمیشدیر. مثلاً "بو کلمه "آلتای" دیلینده "هوندور، اوجا، یوکسک، قدرتی" و تورکمن دیلینده "یوکسک و اوجا" معنا سیندادیر.^۲

بونا اساساً عالیم لرین فیکرینجه "آلتای" کلمه سی "اوجا داغ" دئمکدیر. آذربایجاندا "آل" سؤزوندن یوکسک لیک و مقدس لیک معنا سیندا استفاده اولموشدور. نجه کی، شمالی آذربایجانین "تووس" بؤلگونده "آل دهه" آدلی پیر واردیر. میفیک ایناملارلا ایلگیلی اولان "آل آروادی" کلمه سینده کی "آل" حیصه سی ده همین بو معنادیر. جنوبی آذربایجاندا قالین سسلیلر بیر چوخ حاللاردا اینجه ایشلندیگی اوچون، (قارداش = قردش، قارا = قره...) آل کلمه سی ده "ال" شکلینده ایشله نیر، نجه کی، "آل آروادی" کلمه سی جنوبون بیر سیرا لهجه لرینده "ال آروادی" شکلینده دئییلیر.

همین کلمه "ال" شکلینده بوگون بئله گوئنن بیر سیرا یئرلی، او جمله دن شبسترده همین یوکسک، اوجا، بؤیوک معنالاریندا، عادی ایسم کیمی، ایشله نیر. شبسترین چای محله سینده

*

۱ - باخ: میر علی سبیدوو، آذربایجان خلقینین سوی کؤکونو دوشورکن، باکی ۱۹۸۹، ص ۱۱۱.

۲ - باخ: میر علی سبیدوو، آذربایجان خلقینین سوی کؤکونو دوشورکن، ص ۷۸.

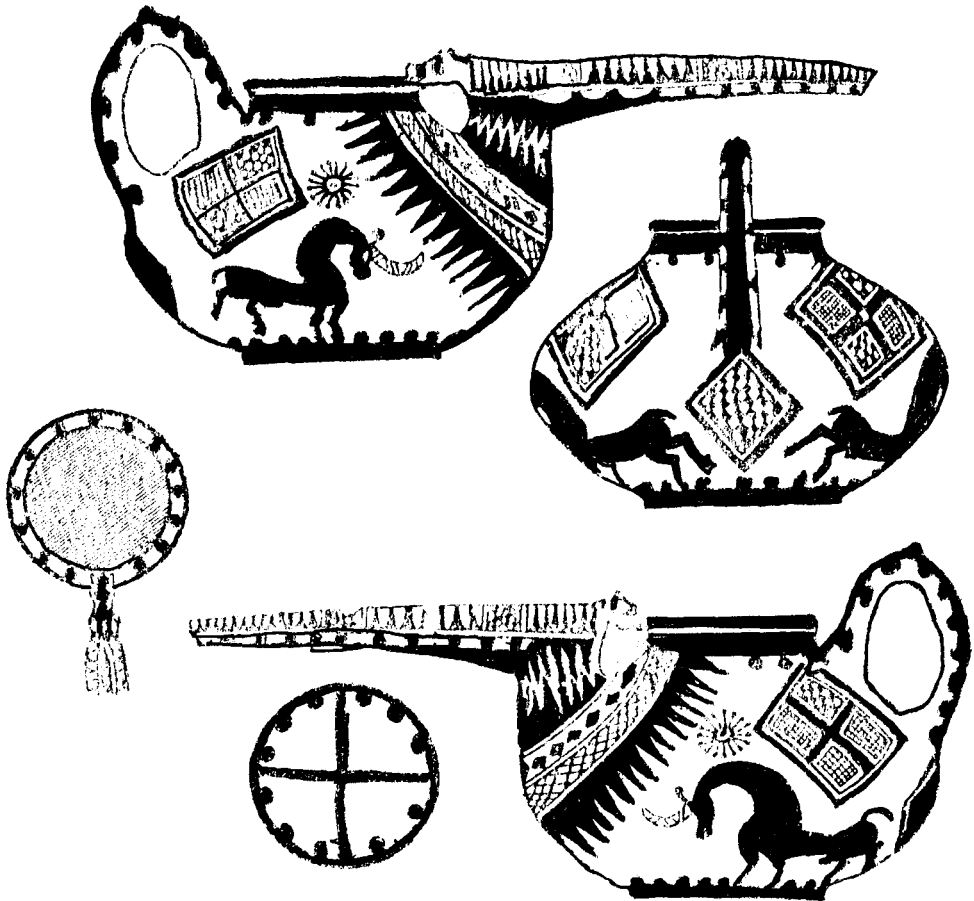
یئرلشمیش ائویمیزین بیر قونشوسو چاروادار "عبدالله" عمی ایدی کی، یاشیدلاریم اولان اوشاقلاری اؤز آتالارینا "ال دده" دئیردیلر. شبسترین "بیروو" محله سینده یاشایان شاطر محمدین آتاسینین آدی "ال بابا" اولموشدور و ایندی [۱۰ - ۳ - ۱۳۷۳] ده او بو آدی اؤز نوه سینه قویموشدور. سونرا گئنیش شکیلده گؤره جه ییک کی، بو اره تته مدنیتی، هنری و صنعتی م.ق. دوردونجو مین ایلیکدن بوتون یاخین شرق منطقه سی هنری و صنعتی مرکزینده اولموش و اونو رهبرلیک ائتمیشدیر. همین واحد هنر، صنعت و مدنیت آتموسفئری بحثینده گؤره جه ییک کی، م.ق. ۱ - ۲ - ۳ - ۴ - نجی مین ایلیکلرده چاغداش ایرانین بوتون غرب ایالت و ولایتلری (شمالی و جنوبی آذربایجاندا داخل اولماقلا)، ائله جه ده همدان، ساوا، خزرین جنوب و غرب ساحیللری بو مدنیت آتموسفئرینه داخل اولموشدور. دئمک، م.ق. دوردونجو مین ایلیکدن اره تته واحد هنر، صنعت و مدنیت آتموسفئرینین مرکزینده دایانمیشدیر. حادثه لر گؤسته ریر کی، هامان دؤورلردن اره تته ده اولموش هنر، صنعت، معمارلیق، بنا تیکمک ماتریاللاریندان استفاده اره تته ایله یاناشی، واحد هنر، صنعت و مدنیت آتموسفئرینین آیری یئرلرینده ده اولموشدور، او جمله دن، اره تته ده اولدوغو کیمی، "اهک" دن بنا تیکمک ایشینده استفاده چاغداش قزوین اراضیلرینده ده اولموشدور.

قزوین و کرج منطقه سینین "اسماعیل آباد" بؤلگونون "موشه لان" تپه سیندن کشف اولموش قبیرلر، اثرلر و بنالاردا "اهک" ایشلنمیشدیر. بو قبیرلرین تاریخی م.ق. دوردونجو مین ایلیگه چاتیر. دئمک هامان دؤورلرده آذربایجانین غربینده یارانمیش "اره تته" مدنیتینین بنا تیکمک اوچون کشف ائدیگی گج، اهک و سایره تیکینتی ماده لری واحد هنر، صنعت و مدنیت آتموسفئرینین حکم سوردوگو بوتون منطقه لره، او جمله دن مرکزی ماد اراضیلرینده ده یایلمیش ایدی. بونا اساساً آقای دوقتور پرویز ورجاوندین، دوغرو اولاراق یازدیگی کیمی، اهکدن تیکینتی ماده سی کیمی استفاده م.ق. ۱۵۰۰ - نجو ایله و مصرلیلره مربوط دئیل، بلکه م.ق. دوردونجو مین ایلیگه، اره تته و آذربایجانا عایدیر کی، شبهه سیز اره تته اثرلریندن ائکسوس مدنیتینی یارادارکن، اورایا آپاریلیمیشدیر. د.پ. ورجاوند بو باره ده یازیر:

"بیلیمک لازیمدیر کی، بو قازیتیلاردان قاباق اهگین کشفی و اوندان استفاده تاریخی شرقشوناسلار میلاددان ۱۵۰۰ ایل اوله و مصرلیلره عاید بیلیردیلر. لاکین اسماعیل آبادین "موشه لان" تپه سینین تاریخدن قاباغا عاید کریچلرینین اورتاسیندا اهک ماده سینین وارلیغی، اونون تاپیلماسی و او ماده دن استفاده نی م.ق. دوردونجو مین ایلیگه قدر ایره لی آپاریر."^۱

سونرا گؤره جه ییک کی، واحد هنر، صنعت و مدنیت آتموسفئری چاغداش ایرانین بوتون مرکزی و غربی تورپاقلارینی احاطه ائتمکدن علاوه، اورتا آسیادان باشلانان بیر تاریخی واقعیت اولموشدور.

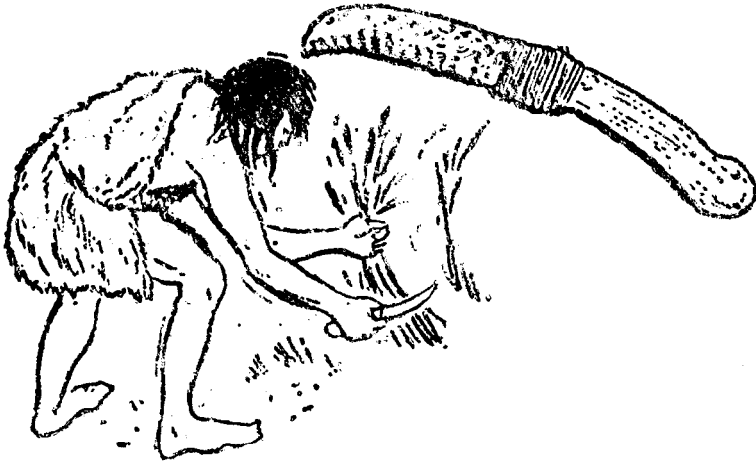
□ □ □

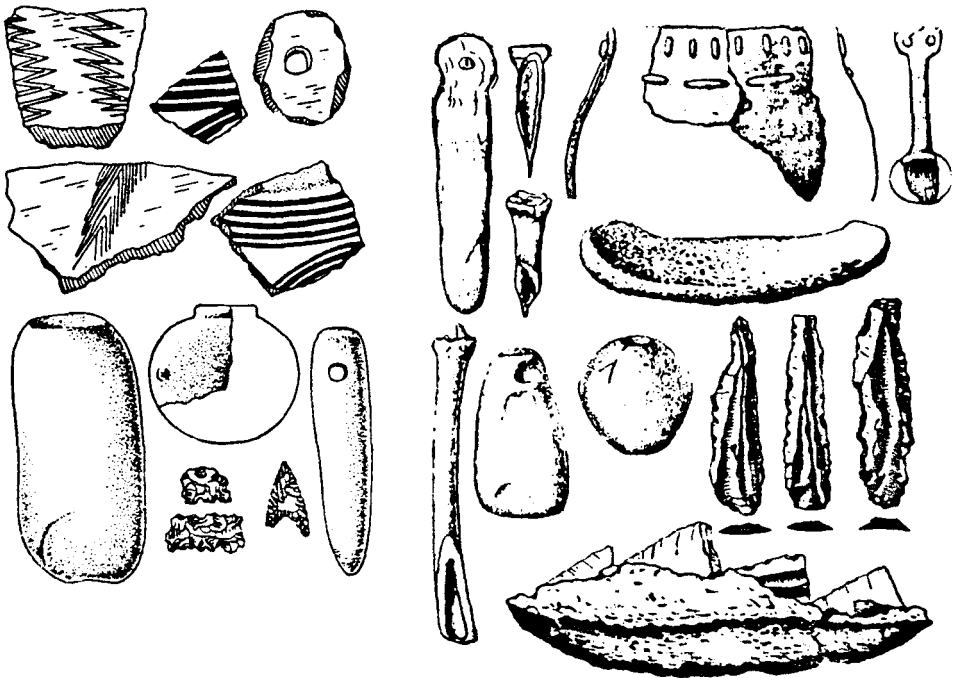
[ش - ۲۲] سیلکدن تاپیلمیش ناخیشلی ساخسی قابلار، ماننا دؤورو م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللری.

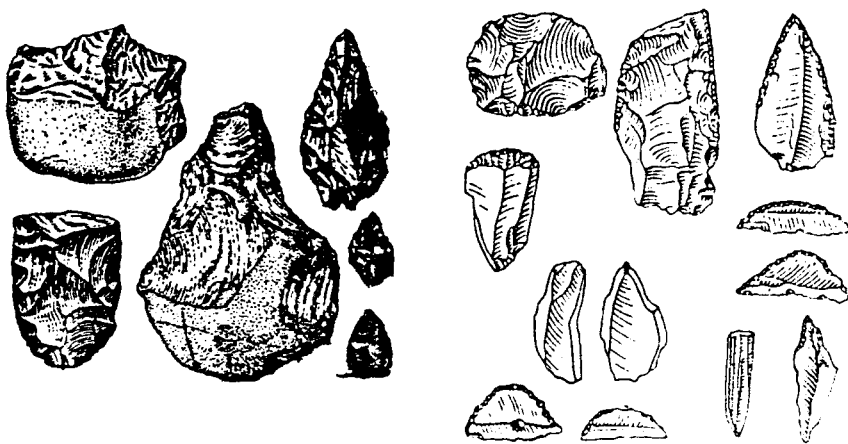
[ش - ۲۳] یری شوخوم ائتمک.

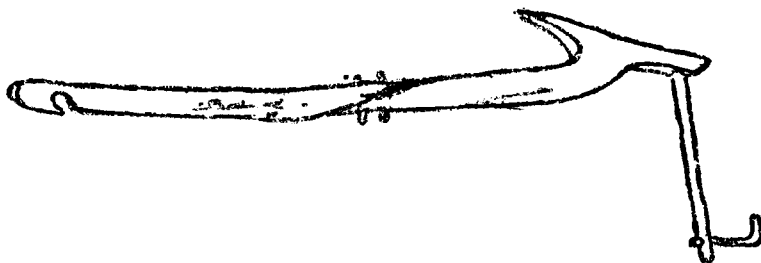
[ش - ۲۴] ابتدایی انسان بیچین بیچیر.

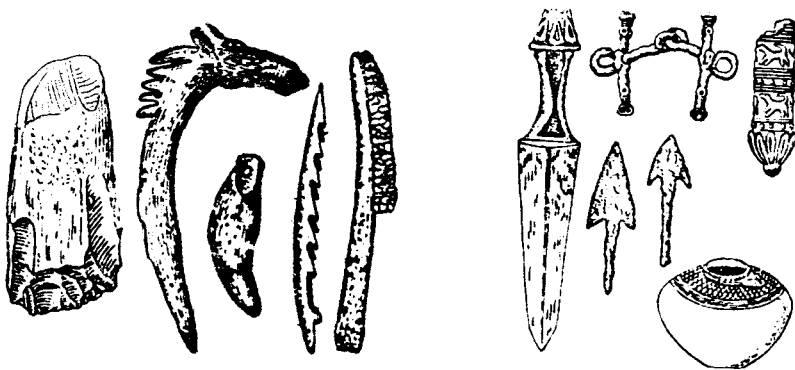
[ش - ۲۵] شمالی آذربایجان، فضولی بؤلگونده "شومو تپه" و "کول تپه" دن تاپیلیمیش سوموک، ساخسی و داش شیلر.

[ش - ۲۶] اسکی و اورتا داش دؤورلرینه عاید آلتلر.

[ش - ۲۷] ابتدایی خیش.

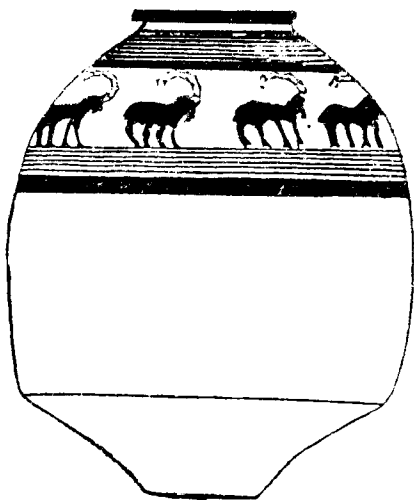

[ش - ۲۸] شمالی آذربایجاندا تاپلمیش داش، مفرغ و ده میر دؤورونه عاید سیلاحلار و تولید وسیله لری.

[ش - ۳۰] گیان تپه سیندن تاپیلیمیش ناخیشلی قاب

م.ق. ۱۱۰ مین ایل.

[ش - ۲۹] سیلک تپه سیندن تاپیلیمیش ناخیشلی قاب

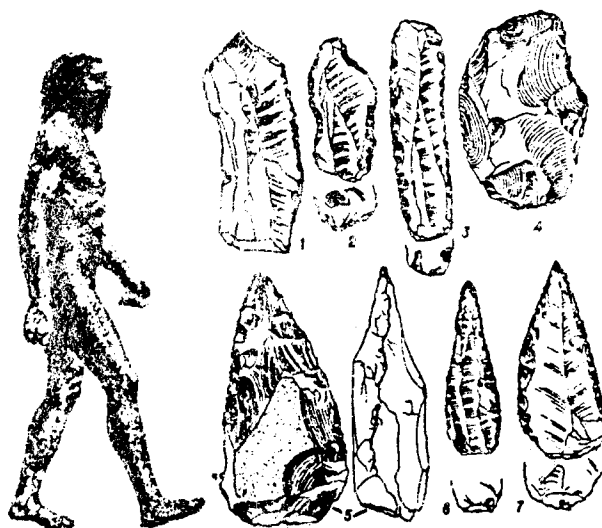
م.ق. ۱۱۱ مین ایلیک.

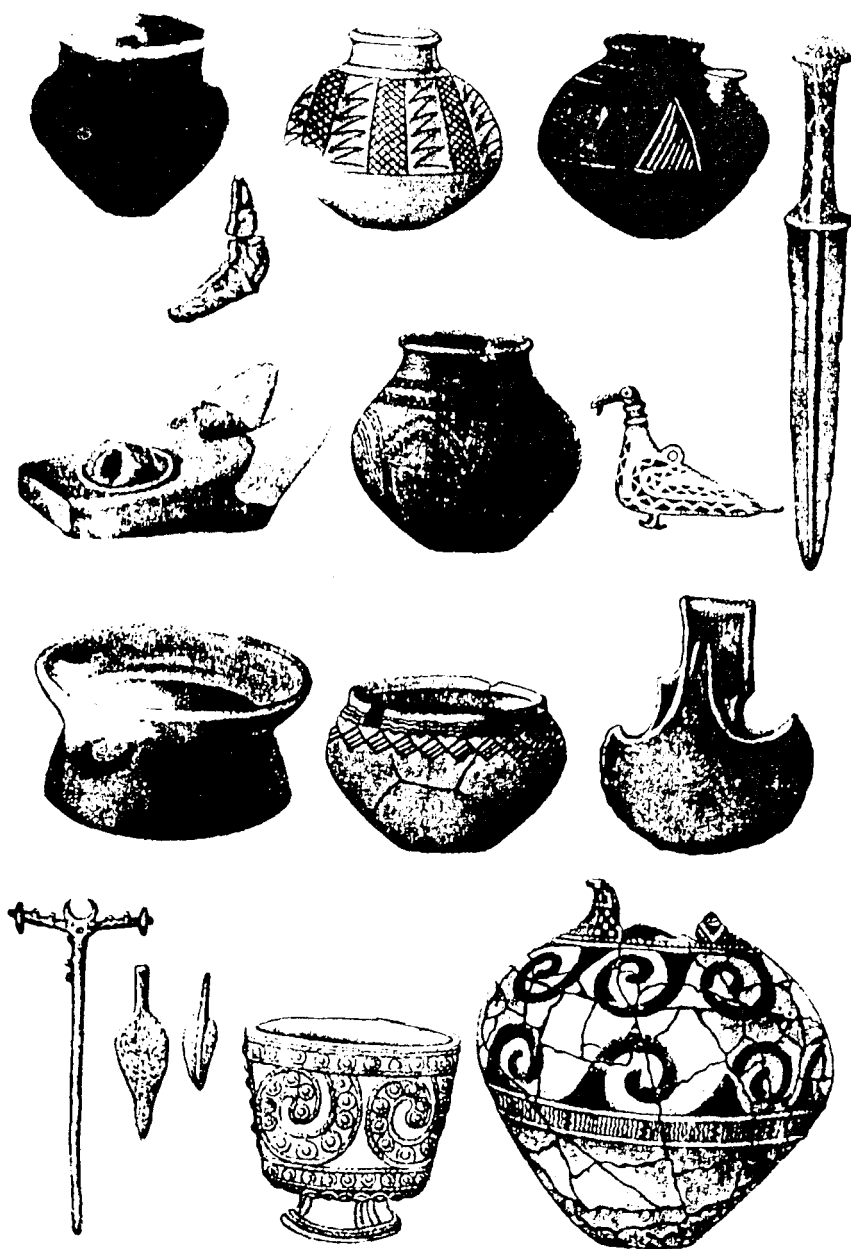
[ش - ۳۱] شمالی آذربایجان دان تاپیلیمیش یشنی داش و ده میر دؤرونون اوللرینه عاید شییلر.

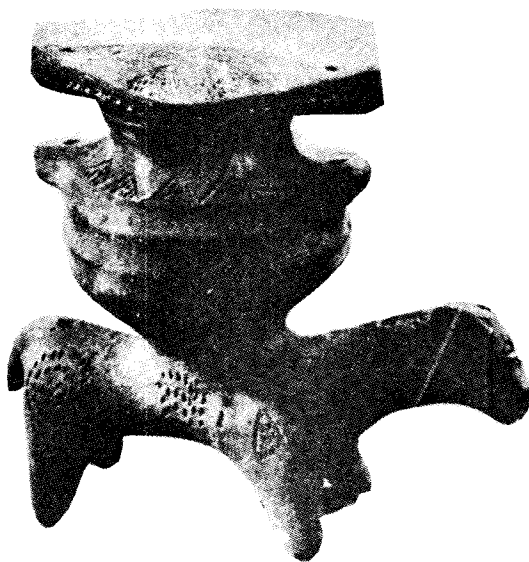

[ش - ۳۲] کور - آراس مدینتی، نخجوان، کول تپه دن تاپیلان شیئر.

[ش - ۳۳] "آزیخ" غاریندن تاپیلیمیش داش آلتلردن.

[ش - ۳۵] مینگه چئویردن م. ق II مین ایللیگه عاید قاب.

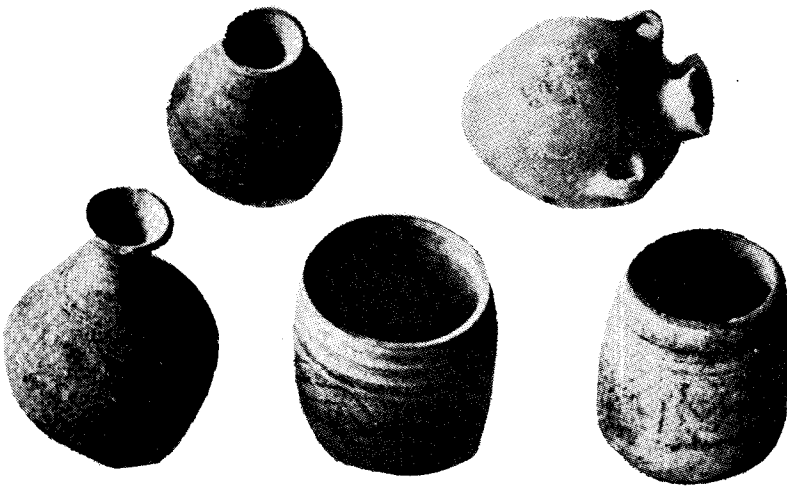
[ش - ۳۶] شمالی آذربایجان "خانلار" بؤلگوندن تاپیلیمیش مفرغ عصرینه عاید ناخیشلی قاب.

[ش - ۳۷] دنیا مقیاسیندا کشف اولموش مفرغ آلتلر و شیلردن نمونه لر.

[ش - ۳۸] "مىنگە چنۇيردن" تاپىلمىش مفرغ عصرىنە عايد ناخىشلى قاب.

[ش - ۳۹] ساخسى قابلار، م.ق ۷-۸ نجى عصرلر، اردبىل، باروق بۇلۇگو.

[ش - ۴۲] قانادلی ایلاهیة ایک پلنگی یتردن قالدیرمیش و ایکسینیده آیاقلاریله ازمکده دیر، لرستان.

[ش - ۴۳] تونج و ده میردورلرینه عاید ساخسی قابلا، م.ق II امین ایلیگین سونلاری، نخبوان مدینتی.

هند -

آروپایی خلقلرین

منطقه میزه گلمه سیندن اوّل (۲)

آذربایجان تورپاقلاریندا ایلک اینسانلار و خلقلر

بوخاریدا همدان و باکی یاخین لیقلا ریندا کشف اولموش داش ناخیشلاری باره ده دانیشدیق و اونلارین سومئر و ایلاملارلا علاقه لرینه اشاره لر ائتدیک.

تکرار اولسادا، بیر داها گؤسترمه لی بیک کی، میلاددان دؤرد مین ایل قباقدان (شاید داها قباقلاردان) باشلایارق، اورتا آسیادان دربند و داریال (داریول) کئچیدلریله یاخین شرقه ائل آخینلاری اولموش و بو آخینلار آذربایجان (شمالی و جنوبی)، زاقروس داغلارینین شرقی و غربی اتکلری و عمومیتله ایرانین غرب اراضیسیندن کئچرکن، اونلارین معین ائل، طایفا و قوللاریندان، اساس توپلوملاریندان آریلاراق، بوئرلرین مختلف منطقه لرینده یورد سالاراق قالمیشلار. سومئر، ایلام آخینلاری کیمی تاریخه معلوم اوئللی ائل آخینلاریندان علاوه، چوخ احتمال باشقا آخینلار و خصوصیه کیچیک ائل، قبیله و اوبالاردا همین یول ایله اورتا آسیادان گلیب، همین یاخین شرق منطقه لرینده یورد سالیب قالمیش، سویداشلاری یئرلی اهللیه قاریشاراق، خلقلر شکلینده مدنیت و حاکمیت قورموشلار. همین یاخین شرق منطقه سینین شمالدان مرکزینده یئرلشن آذربایجان (شمالی و جنوبی)، همدان - قوم - قزوین - زنجان - تخت سلیمان آرالاری یئرلریده بو مختلف التصاقی دیللی ائلر، سویلار و قبیله لرین یورد سالاراق قالدیغی یئرلر اولموشدور. بوگلن کؤچه ریلر ائتتیک جهتدن یاخین اولموش یئرلی اهللی ایله قاریشیب قوتتی، لوللوبی، هورری، ماننا، ماتیشن، کاسسی، اورارتو، ساسپیر، کاسپی، آلبان، مسکوت، ماساؤت، سالک، ایشغوز ... توپلوملاری و کوتله لرینی یاراتمیشلارکی، اونلارین بعضیسی زامان کئچیب آرتدیقجا، یاشادیقلاری اراضیده معین مدنیت و

حاکمیت قورموشلار. بلاواسطه آذربایجان اراضیسی و اورانین جنوب و جنوبشرقینده یئرلشن همدان تورپاقلاریندا م.ق. III مین ایللیکده فورمالاشان و تاریخده تانیمیش ایلک خلقلر "قوتی" و "لولوبی" لر اولموشلار. قوتی و لولوبی خلقلری شمالدان کاسپیلر، ساسپیرلر، شمالغربدن هوررلر و ماننلار، جنوب و جنوبغربده کاسپیلر و اونلارین واسطه سیله و بلاواسطه ایلاملارلا علاقه ده اولموش و اونلارین، هابثله سومثر و اککدرلین قوردوغو مدیته تانیش اولاراق اونلاردان تأثیرلنمیشلر. قوتی - لولوبیلر بوگون ایران تورکلرینین یاشادیغی بیتیشیک اراضیین ان جنوب قسمتینده، همدان - اسداباد، قوم - قزوین - زنجان - ماراغا - تخت سلیمان آراسینداکی اراضیده و آذربایجاندا یاشامیشلار. دئمک، گؤستردیگیمیز بو اراضی نین اهالیسینین بوگون تورک اولماسی اولدوقجا قدیم تاریخه مالکدیر، داها دوغروسو بو یئرلرین ساکینلری تاریخه معلوم ایلک چاغلاردان التصاقی دیللی - اسکی تورک، اولموش، همده قسماً آذربایجان و همدان اراضیسینده ایلک مدیته قورموشلار. بو مدیته هند - آوروپایی خلقلرین منطقه میزه گلمه سیندن تقریباً ۱۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل قاباق اولموشدور. ایرانین بوگونکو سیاسی دورومونو نظره آلاراق، مسئله ده دهرین و بیر قدر گئنیش مقیاسدا باخماق لازیم گلیر.

بوگون بیتیشیک اراضیده یاشایان ایران تورکلری آذربایجان و همدان - قوم - قزوین - زنجان - تخت سلیمان آراسینداکی اراضیدن باشقا خراسان، کرمان، فارس، خمین، ایالتلرینین مختلف بؤلوکلرینده ده یاشاماقدا دیرلار. بوندان علاوه اؤزلرینی "اشکانی" آدلاندیران و ایسلام تاریخچیلری طرفیندن "خوزی" آدلاندیریلیمیش^۱ تورکلر خوزستانین "شوش" خارابالاری حوالیسینده یاشایرلار. اگر بوگون ایرانین همدان و تهراندا داخل اولماقلا غرب ایالتلرینی گؤتورسک، گؤره جه بیک کی، بو اراضیده اولان بوگونکو مدیته ایرانین چاغداش مدیته نین اؤزه یی و اساس حیصه سینین تشکیل ائدیر. بو مدیته، یعنی معاصر ایرانین غرب ایالتلرینین مدیته تکهجه بوگون دئییل، ان قدیم دؤورلردن، هله هند - آوروپا دیللی لر ایران فلاتینا گلمه دن چوخ اؤللردن، تاریخاً معلوم اولان میلاددان ۴۰۰۰ ایل اؤلدن - شاید داها قدیمدن - اسکی ایران مدیته نین نه تکهجه اساس و اؤزه یی، بلکه اؤزونو تشکیل ائتمیشدیر. بو مدیته تکهجه ایرانین مدیته نین اساسینی دئییل، بلکه بوتون بشر مدیته نین ایلک تمل داشلارینی قویان مدیته لرین بیر اولموشدور.

معاصر ایرانین بو غرب اراضیسینین قدیم مدیته بشریتین ایلک مدیته بشیگی اولموش یاخین شرق منطقه سینین اؤنملی و شرقی قسمتی تشکیل ائتمیش، اؤزوده آشاغیدان یوخاریا ایلام، کاسسی، لولوبی، قوتی، هورری، ماننا و اورارتو مدیته لرینه شامل اولموشدور. بو مدیته لرین هامیسی بیر منبعدن نشأت ائتمیشدیر، اودا سومثر - ایلام، ایرانلا علاقه دار داها دقیق دئمک ایسته سک، ایلام مدیته اولموشدور. کاسسی، قوتی، لولوبی، ماننا و داها سونرالار ماد مدیته

همین ایلام مدنیتین معین حیصه‌لری اولموشدور. بوتون بو مدنیتلری قوران و بوگونکو ایرانان قدیم افتخار، شرف و باشی اوجالیقلار یاراتمیش خلقلرین هامیسینین دلی التصاقی، اورال - آلتای سیستملی دیل اولموشدور. دوقتور ض. صدر بیر مقاله‌سینده یازمیشدیر:

“اؤلکه میزین مدنیتی‌نین تحلیلینده” ایران مدنیتی، یعنی ایلام مدنیتی “دئمک لازیمدیر. ”پیتر آمیه‌نین “ایلام” کیتابیندا یازدیغینا اساساً، ایلام مدنیتی میلاددان یئددی مین ایل اؤلدن، اونون انقراضی، یعنی م.ق. ۶۴۰ - نجی ایله قدر دوام ائتمیش و ساخسی، رنگلی ساخسی، تونج و ده‌میر دؤورلریندن شهر - دؤولت‌لری و باشا - باش دؤولت [م.ق. ۲۲۰۰ - نجی ایله] یاراتماقلا حیات سورموشلر... بو بؤیوک مدنیتین گئدیشی و توخونوشو الده‌دیر. اونون اون مین اوخونمامیش لؤوحه‌سی شیکافو دارالفونونوندا مؤوجوددور ... اگر اونلارین هامیسی اوخونسا، ایلام دیلینین قرامثری کامل شکیلده اله گله جکدیر

تأسفلر اولسون کی، پهلونین افراطی ناسیونالیزم مدنیتی‌نین یایلماسیله، گئتدیکجه بو بؤیوک مدنیت اونودولدو. چونکی ایلاملار نه سامی‌ایدیلر، نه ده آریایی. ویل دورانت (مدنیت تاریخی) ستر پترسی سایکس، کلمان هوار، بطروشفسکی و هانری فیلدین آچیق یازدیقلارینا گؤره اونلارین (ایلاملار. م) دلی فنلاند، تورکی، مجاری و مغول ... دیللری کیمی اورال آلتای دیللری سیراسیندادیر. ایراندا شهر، کند، ائل و سویداشلیق، کند حیاتی و قانون وئریجی لیگین شکلی و سیستمی، قیسا دئسک، بیزیم عنعنوی مدنیتیمیزین کؤکو ایلاما قایدیر. ایلام دیلینین هخامنیش دؤورونون اوچ اساسی دیلیندن بیر اولماسی، هابئله هخامنشیلرین باش کندینین هامان ایلاملارین باش کندی “شوش” شهرینین اولماسینی نظره آلدیقا، قطعی اولور کی، ایلام دلی او دؤورده اداره و دیوان دلی‌ایدی و بو دیل ایسلام تاریخ‌چیلرینین روایتینه گؤره، هجری اوچونجو عصره قدر دیری‌ایدی. (ایندی‌ده بو دیل قسماً دیری‌دیر. م) بو سؤزلرین نتیجه‌سی بوندان عبارت‌دیر کی، بیزیم اؤلکه‌میزده مدنیت یاراتماق ایلاملارین ایله اولموشدور و اونلارین اوچ طایفاسیندان بیری “خوزی” لرایدیلر. خوزستانین آدی، خزر دنیزینین آدی کیمی، آرادان گئتمیش او قومون یادگاریدیر کی، مین ایلیکلرین قارانیلیقلاریندان اونلارین ایشیغی پرپر وورور و حقیقت آختارانلارین اورکلرینی اؤزونه ساری چکیر بو مدنیتله یاناشی قوتیلر، ماننلار، کاسسیتلر، (کاسسیلر م.) و لولوبیلرینده مدنیتی وارایدی ... و اونلارین هامیسی، تاریخ‌چیلرین گؤستردیگینه اساساً، آسیانی دیللی (اورتا آسیایا منسوب) ایدیلر و التصاقی دیل‌لر قورو هونا (اورال - آلتای) عایدیرلر.^۱

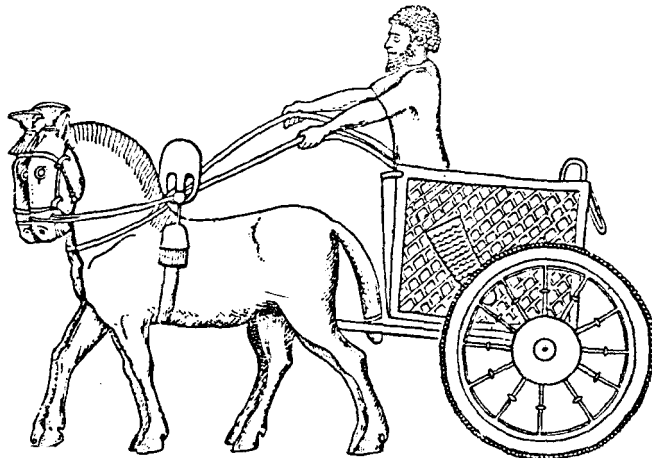
دوقتور ض. صدر بو سؤزلری حزب توده‌نین مرکزی رهبرلریندن و قاجار شاهزاده‌لریندن اولموش ایرج اسکندرنین “مین ایلیکلرین قارانیلیغیندا” کیتابی اساسیندا یازمیشدیر. ض. صدرین سؤزلریندن معلوم اولور کی، ایرج اسکندرنین کیتابینین اساس فیکری “ایران مدنیتی، یعنی ایلام

مدنییتی "اولموشدور. واقعییتی گۆرن، هر جور تعصبه بیگانه اولان، مستقل دوشونن و شهبهسيز فرانسوا و آوروپا منبعلریندن گئنیش استفاده ائتمیش ایرج اسکندرینین بو فیکری دفته لایق و دهرین دوشونمه گه شایاندیر.

بو مسئلهیین اطرافیندا دهرین دوشونوب، او دؤورون حادثه لرینی یاخشی گؤتور - قوی ائتدیکده، گؤروروک کی، پارسلا میلاددان ۹۰۰ ایل قاباق اوچ کندلی - اوتوراق و یئددی کؤچهری ائل شکلینده گلیب فارس ایالتینده یئرلشدیکلری گوندن ایلام دؤولتینه تابع اولموش و اونا باج وئرمیشلر، چونکی او یئرلر ایلاملارین ایدی. حتی پارسلا رین فارس ولایتینده اولدوغو ایملک دؤورلرده ایلام دؤولتینین اورادا یاریم مستقل امیری اولموش و او امیرلردن ایلام دیلینده لؤوحه لرده فارس ایالتینده بو گونه قدر دورماقدادیر. ایلاملار تابع اولدوقلاری زامانلار پارسلا رین امیرلری، کوروشون آتاسی کبوجیه و اونون آتا باباسی حیاتلاری و تاریخلرینده ایملک دفعه اولاراق یازیله تانیش اولموش، ایلام الیفباسینی اؤزلری اوچون الیفبا سئچمیش و اؤلجه ایلام دیلینده، سونرالار ایه اؤز دیللرینده، همین میخی الیفبا لؤوحه لر قازدیرمیشلار. بو دؤورلرده پارسلا رین اداری دیلی ایلام دیلی اولموشدور، اداری یازیلاردا ایلام دیلی و میخی الیفباسیندا ایدی. بونا گؤره ده بو دؤورده فارس ایالتینده اولموش ایلام امیرلری، ایلاملار کیمی پارسلا ریندا حاکم دایره لری، اداری آداملاری، همده شهبهسيز اقتصادی، سیاسی علاقه ضرورتی و ایلاملارین مدنیت جه یوکسک اولماسینین طلبی اساسیندا گئنیش ساده پارس کوتله لرینین بؤیوک حیصه سی ده آنا دیللرله یاناشی ایلامجادا اؤیره نیب بیلمیشلر. بو حیاتین طلبی ایدی. پارسلا ر ایلاملاردان علاوه

شمال طرفدن

کاسسیلر، قوتتیلر و
لولوبیلرله ده قونشو
ایدیله و شهبهسيز
اونلارلادا اقتصادی،
سیاسی علاقه ده
اولموش و ایلام دیلینه
یاخین اولموش
دیللرله معین درجه ده
تانیش اولموش و بو
دیللرین عینی کؤکلر و
اولدوقجا یاخین

[ش - ۴۵] ماد آراباسی «نيسا» آتالاری ایله استخر - پرسپولیس م. ق. ۷ یوزایللیک

اولدوقلارینی عملده و حیاتدا گؤرموشلر.

پارس ائللرینین بو حیاتی مادلارین اولینه قدر دوام ائتمیشدیر. ماد شاهلاری پارس ایالتینی فتح

انده رک پارسلاری اؤز لرینه تابع ائتدیلر، "شوش" عوضینه "اکباتانا" تابع اولاراق، مادلارا وئرگی و باج وئرمه گه باشلادیلار، لاکین اونلارین اداری دیل لری اؤللر اولدوغو کیمی قالدی، اونا گؤره کی، ایلام دیلی ایله ماد دؤولتی دیلی آراسیندا اؤنملی فرق یوخ ایدی و شاید عینی ایدی.

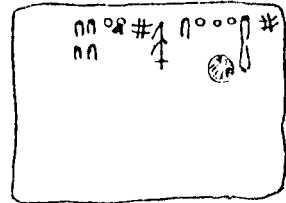
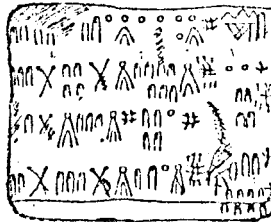
بو گونه قدر ماد شاهلاریندان ماد دیلینده یازیا مالک اولان بیر لؤوحه، کتیبه الده ائدیلمه میشدیر، شاید بو لؤوحه لر آرادان آپاریلیمیش و یا آرادان گئتمیشدیر. بیز ماد ایمپراتورلوغونون دیلیندن دانیشارکن گؤستره جه ییک کی، بیر ایمپراتورلوغون الیفباسیز و یازی سیزلیغی غیر - ممکن دور. شبهه سیز ماد شاهلارینین آزاد اولسا، لؤوحه و کتیبه لری اولموشدور، آنجاق دؤولت دیلی یا ایلام دیلی و یا اونا یاخین قوتتی - لوللوی دیلی اولموشدور. بودا معین درجه ده منطقی نظره گلیر، اونا گؤره کی، ماد حکومتی یاراناندا مرکزی ماد اراضیسینده یاشامیش قوتتی - لوللوی لری اؤولادی مختلف امیرلیکلر شکلینده یاشاییر و دیل لری عینی کؤکلو اولسادا، قسماً فرقله نیردی و بو دیل لر هله، خارجی هجوملار نتیجه سینده ادبی دیل کیمی فورمالاشمامیش و یازیلی شکله دوشمه میشدی، بونون قارشیسیندا ایسه بو محلی دیل لر یاخین، اونلارلا عینی کؤکلو اولان ادبی ایلام دیلی هم اوچ مین ایله یاخین یازی سابقه سینه مالک ایدی، همده همین مدّت، سیاسی جهتدن یاخین شرق منطقه سینین تانیتمیش و مشهور ادبی دیل لردن و خصوصیه کاسسی، قوتتی، لوللوی و ماننا اهالیسی، امیرلری و دؤولتلری اوچون تانیش و رسمی اداری دیل اولموشدور. هر حالدا ماد شاهلاریندان خصوصی ماد دیلینده لؤوحه و یا لؤوحه لر الده ائدیله قدر، ماد خلقی و حکومتینین اداری دیلینین ایلام دئییل، حتی هخامنیشلر دؤوروده، چوخ احتمال، اداری دیل اولموش و بونا گؤره ده داریوشون کتیبه سی همده ایلام دیلینده اولموشدور. حتی هخامنیشلردن سونرادا ایلام دیلی یاخین شرق منطقه سینده اؤز تاثیر و قدرتی نی حفظ ائتمیشدیر. بودا طبیعیدیر، چونکی هخامنیشلرین ۲۲۰ ایللیک حاکمیتی، ایلاملارین ۲۸۵۰ ایللیک حاکمیتی، نفوذو، دهرین تأثیری مقابلینده اولدوقجا آز و اهمیتسیزدیر. دوکتور ض. صدر یازیر: "پارسلارین شاهلیغی م.ق. ۵۵۰ - نجی ایلده باشلانیب و م.ق. ۳۳۰ - نجی ایلده مقدونیه لیلر واسطه سیله آرادان آپاریلیمیشدیر. بؤیوک هخامنیش ایمپراتورلوغونون عؤمرو ۲۲۰ ایل اولموشدور کی، سینددن مصره قدر یاییلمیشدی. بو ایمپراتورلوغون عؤمرو، ۲۸۵۰ ایل یاشامیش ایلام حکومتینین عؤمرو ایله مقایسه ده اولدوقجا اهمیتسیزدیر. ایلامین یثدی مین ایللیک مدنیّت هخامنیش مدنیّت ایله مقایسه ائدیله سی دئییلدیر، اونا گؤره کی، تخت - جمشید و شوشدا کی داریوشون اصیل سارایینی یارادان پارس قومونون اینکیشافی پروسئسی اولمامیش، بلکه داریوشون آچیق دئیگینه اساساً، او بو بدیعی اثری حاکمیتی آلتیندا اولان مدنیّت لری اوستادلاری واسطه سیله یاراتمیشدیر."^۱

بو دئییکلریمیزدن نتیجه چیخارداراق، بیر داهای قید ائتمه لی ییک کی، هند - اوروپا دیللی

خلقلرین، او جمله دن پارسلارین ایران فلاتینا گلمه سی و مدنیت قورماسیندان چوخ اوللر ایلاملار ایراندا اوج مین ایله یاخین حاکمیت ائتمیش و پارلاق مدنیت قورموشلار و اونلارین سوبداشلاری و قونشولاری اولموش قوتتی - لوللویی خلقلری ده مرکزی ماد و آذربایجان اراضیسینده یاشاییب، مدنیت یاراتمیشلار. ایلام دیلینین ماد حکومتی دؤوروده اداری و عمومیتله یازی دیلی اولماسی ماد ایمپراتورلوغوندان چوخ قاباقلار، م.ق. III مین ایلیکده مرکزی ماد اراضیسینده یاشامیش قوتتی - لوللویی خلقلری داخلینده اولموشدور. بو حقیقتی م.ق. III مین ایلیگیه عاید اولان بیر ساده اقتصادی تجارت سندیندن گؤروروک کی، "سیلک" تپه سیندن تاپیلیمیش، اؤزوده ایلام دیلینده دیر. بو، عادی حیات، یعنی تجارت سندی آیدین گؤستریر کی، م.ق. III مین ایلیکده قوتتی - لوللویی خلقی داخلینده، سونراکی ماد اراضیسینده ساده خلق اؤز عادی سندلرینی ایلام دیلینده یازاردیلار.

بحث اولونان بو دؤورده، م.ق. III مین ایلیکده پارسلار ایراندا یوخ ایدیلر، تابثله بیر فیکر ایره لی سورولسون کی، یرلی اهالی پارس ایدی و ایلام دیلی حاکم و زورلا تحمیل اولونان دیل ایمیش. بو دؤورده او زامانکی ایرانین غربی و مرکزی ماد اهلایسی التصاقی دیللی ایدیلر و ساده

قوتتی - لوللویی خلقلین
دیلی یا ایلام دیلینه
اولدوقجا یاخین و یا
اونون، جزئی لهجه
فرقیله، اؤزوایدی.

ایندی آذریلر و

چااغداش ایران
تورکلرینین اولو
بابالاریندان اولموش

[ش - ۴۶] سیلک تپه سیندن - مرکزی ماد
تاپیلیمیش بیر ایلامی اقتصادی سند (صورتحساب).
م.ق. III مین ایلیگین قانونلاری.

قوتتی و لوللویی خلقلرینین تاریخی و مدنیتی، یا خود آذربایجان تاریخینین معین اسکی دؤوروايله تانیش اولاق.

پارسلارین ایران فلاتینا و منطقه میزه گلمه سیندن تقریباً یکی مین ایل قاباقدان سومثر، اککد، ایلام، بابیل، ... تاریخلریندن بوگونکو همدان و آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیش یکی خلقلین آدیله تانیشیق: "قوتتی - Gulli" و "لوللویی - Lullubi".

بو ایکی خلق بوگونکو اورمو گؤلونون شمالی، شرقی، جنوبو و قسماً غریبنده - بوگونکو کردستانین بیر حیصه سی - هشتی، میانا، زنجان، همدان، قزوین، قوم آراسینداکی تورپاقلاردا قونشو یاشایاراق، سومثر، اککد، بابیل و کاسسی شاهلارینین هجوملارینا قارشى هم مقاومت ائدر، همده تاریخه قدم قویموش بو خلقلر واسطه سیله تاریخده تانیار، جبری حالدا بعضاً گثری چکیلیب یوردلاری آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا بیرلشه رک یاشایار، دشمنلری ضعیفله دیکده ایسه،

اونلار هاجوم ائدیپ یثنی - یثنی یئرلری توتار و حتی بابیله بئله حکومت ائدردیلر. فرانسالی تاریخچی ر. قیرشمینن بو بارهده یازدیقلاری دقته لایقدیر. او یازیر: "م. ق. III مین ایللیگین اوّلرینده (احتمال اونداندا قاباقلار.م) زنگین بین النهرین بوزقیری (جلگه سی) تاریخی دؤوره قدم قویدو و ایکی جای آراسیندا یئرله شن جلگه ساکینلری، اؤز اوّلکهلرینین تاریخی بارهده یازیب قویدوقلاری متنلر واسطه سیله، ایلک ایشیق ساچاقلاری، ایران تاریخینی داها ایکی مین ایل سونرا حدودوندا چولغایب اؤرتن قارانیلیغا ساچیلدی شوش جلگه سینین شمال ناحیه لری بارهده کی آز معلوماتیمیز، اکثر حاللاردا، یالنیز بابیل قایناقلا ریندان دیر. بوندان علاوه، او یئرلرکی، ذکر اولونموش قایناقلا ر اونلارین باره سینده بحث ائدیر، بیر او قدر ایرانین داخیلینده ایره لی گئتمیر، اونا گؤره کی، اونلار یالنیز او سرحدی ناحیه لردن دانشیورلارکی، اونلارین تپه لرینده معین میللتلر یاشاییردیلا ر و بین النهرین بوزقیریندا یاشایان سومر خلقی و سامی نژاد میللتلر، آردی کسيلمه دن اونلارلا رابطه و علاقه ده ایدیلر. بو قوملا ر جنوبدان شمالا بونلاردان عبارت ایدیلر: ایلاملا ر، کاسسیلر، لوللوییلر، قوتیلر. بو میللتلرین هامیسی بیر نژاد دسته سینه منسوب ایدیلر. اونلارین دیلی بیرى - بیرینه باغلی ایدی و بین النهرین جلگه سینین، آرتیق مدنی شاهلیقلار شکلینه دوشموش آردی کسيلمز فشاری اونلارین هامیسینى مجبور ائدیردی کی، بیر زاماندا، موقتی و اؤتری اولسادا، بیرلشسینلر. بدویلر و یاریم بدویلرله تخته قاپی اولموش اهالینین یؤیوک مبارزه سی دوام ائتدی. ایکی مین بئش یوز ایل سونرا یا قدر، یعنی ایرانلیلارین - پارسلار.م. - گلدیکی زامانا قدر دوروم بئله ایدی تازا بیر سولاله نین سلطنتی دؤورو، بابیل اوّلکه سی گوجلو اولان زامان بین النهرین جلگه سینین داغلی اهالییه قارشى فشاری گوجلنیردی. دیگر طرفدن بابیلین ضعیفله مه سی تپه لرده یاشایان قوملا ر اوچون کوتله وی بیر شئیپور کیمی ایدی، اونلاری آشاغیا چاغیریردی کی، آدینی چکدیگیمیز زنگین بوزقیری تالاسینلار و حتی هردن اورانی، نسبتاً اوزون بیر مدّته، اشغال ائتسینلر."¹

ر. قیرشمینن سؤزلریندن آیدین اولورکی، هند - آوروپا دیللی لرین هله منطقه میزه گلمه سیندن اوّل یاخین و اورتا شرقده یالنیز سامی دیللی و التصاقی دیللی (سومر، ایلام ...) آسیانی خلقلر یاشاییردی. هابئله ر. قیرشمینن دئدیکلریندن معلوم اولور کی، مقدمه دهده گؤستریدیگیمیز کیمی، سومر، ایلام، کاسسیلر، قوتیلر و لوللوییلر عینی نژاددان و شبهه سیز التصاقی دیللی خلقلردن ایدیلر. چونکی ر. قیرشمینن دئدیگی کیمی، بونلارین هامیسینین دیلی بیرى - بیرینه یاخین ایدی. التصاقی دیللی خلقلردن سومرلر، اکثر معاصر تاریخچیلرین گؤستریدیگینه اساساً، تقریباً دؤرد مین ایل و شاید داها چوخ میلاددان اوّل اورتا آسیادان، قافقاز یولیه، گله رک، آذربایجان اراضیسیندن کئچیب یوگونکو عراقین جنوبوندا یئرله شیب مدنیت قورموشلار. سومرلردن معلوم اولمایان بیر مدّت سونرا ایلاملا ر هامان اورتا آسیادان، گئنه ده قفقاز و آذربایجان یولیه، سومرلرین ایزیه، منطقه میزه گلیب

خوزستان دوزنلیگی و اونون شمال داغلاری و زاقروس داغلاریندا حاکمیت و شهرتلمیش مدنیت قورموشلار. سومثر و ایلاملار قفقازین دربند کئچیدی ایله منطقه میزه گلمیش و هر حالدا آذربایجاندا کئچمیشلر. اونلار آذربایجان تورپاقلاریندا کئچرکن هر بیریندن معین ائل و طایفالار بورادا یورد سالیب قالمیش، یئرلی اهاالی ایله قاریشیب بیرلشهرک، اوزون عصرلر سوره سینده قوتی و لوللوی خلقلرینی یاراتمیشلار. سونرالار بئله حادثه لر تاریخده دفعه لرله تکرار اولموشدور. تاریخ بویو، تقریباً همیشه، آذربایجان اورتا آسیادان گلن تورک دیلی ائللرین کئچیدی و یورد سالیب قالدیقلاری اؤلکه اولموشدور.

دئمک آذربایجان و همدان
اراضی سینده ایلك اینسانلار هم
یئرلی، همده اورتا آسیادان
گلمیش التصاقی دیلی خلقلر
اولموش و بو تورپاقلاردا ایلك
مدنیتلر و دؤولتلر اونلارین
واسطه سیله میدانا گلمیشدیر.

قوتی و لوللوی خلقلرینین
اورتا آسیادان گلمیش ایلام
آخنیندان قالماسی احتمالی داها
گوجلودور، اونا گؤره کی، سونرا
گؤره جه گیمیز کیمی، قوتی،
لوللوی و کاسسیلرین دیلی ایلام
دیینه چوخ یاخین اولموش و حتی
بوگون، قوتی - لوللویلرین نسلی
اولموش مادلارین دیلینی بیر سیرا
عالیملر ایلام دیلیله عینی

[ش - ۴۷] قودثانین قارا داشدان اولان مجسمه سی.

بیلیرلر و دلیلده، ضمناً، داریوشون لوحه لرینین اوچ دیلده، او جمله دن ایلام دیلینده اولماسینی گؤسته ریرلر و دئییرلرکی، اؤزونو پارس و مادشاهی گؤسته رن داریوش هامان ایلام دیلی اولموش ماد دیلیندهده لوحه لرینی یازدیرمیشدیر. زامان کئچیب، ایلام، کاسسی و اورارتو لوحه لری اوخونوب اؤیره نیلدیکجه، ایلاملارلا مادلارین دیلینین عئیینی لیگی، ان آزی چوخ یاخین لیغی فیکری گوجلنیر. بو باره ده میللی وحدت، قوم و سوی چوخلوغو. دوققورض. صدر اورتا آسیادان گلمیش سومثر و ایلاملارین دیلی، مقدمه ده گؤستر دیگیمیز کیمی، التصاقی و اورال - آلتای سیستملی دیل اولموشدور. ایگورمینجی عصرین اؤللرینده تاریخچی "ف. هومثل" سومثر و تورک

دیللرینی مقایسه ائتدیکده اونلارین هر ایکسینی بیر کؤکدن و آلتای دیللریندن گؤستریمیشدیر.^۱ عینی فیکری اولجاس سولیمانین "آزی یا" اثری، ائله جده عثمان ندیم تونانین "سومر و تورک دیللرینین تاریخی ایلگیسی ایله تورک دیلینین یاشی مسئله سی" کیتابیندا گؤروروک.

بؤیوک تورک عالیمی "ابراهیم قفس اوغلو" میلاددان مین بئش یوز ایل اوّلکی تورکلردن دانیشارکن یازمیشدیر: "داها اسکی تاریخلرده تورکلرین ایران یایلاسی اوزهریندن مئسوپو تانیایا (بوگونکو عراق) ائتمیش اولمالاری محتملدیر. بونلار ایلک "مدنی" قوم ساییلان "سومر" لردیرلرکی، دیللی سامی و هند - آوروپایی اولماییب، تورکجه نین داخل اولدوغو "بیتیشکن" قوروپا منسوب دور.^۲

سومرلر و ایلاملارین دیلی التصاقی و تورک سیستملی ایدی دئدیگده، بئله تصوّر اولونماسین کی، سومر دیلی بوگونگو تورک دیللی کیمی ایمیش. سومر و ایلاملار دؤرد و شاید بئش و آلتی مین ایل میلاددان اوّل او زامانکی تورک - آلتای توپلوموندان آیریلیب، مین ایللرجه سامی خلقلریله بیر یاشادیقلا ریندان، شبهه سیز دیللی اصیل او زامانکی تورک دیللریندن فرقلنمیشدی. دیگر طرفدن، عمومی دیلچیلیک قانونو اولاراق، بوتون دونیا دیللی کیمی، تورک دیلی ده بو نجه مین ایل سوره سینده کئی مقداردا ده گیشیمیش، اوّلر گؤرودوگوموز کیمی، مختلف میللی دیلر میدانا گلیمیش و او زامانکی تورک دیلی ایندی قالمیر. دئمک قوتی و لوللوی خلقلری مرکزی ماد و آذربایجانین تاریخی معلوم اولان ایلک خلقلری دیر. بو خلقلر شبهه سیز التصاقی دیللی اولموشلار، چونکی او زامان هله هند - آوروپایی خلقلر منطقه میز و ایرانا گلمه میشدیلر، سامیلر ایسه تاریخ بویو عراقدان شرقه طرف کئچه بیلمه میشلر. دئمک قوتی و لوللویلر التصاقی دیللی اولموش و طبیعی اولاراق، اونلارین اوّلا دی مرکزی ماد خلقی ده التصاقی دیللی اولموشلار.

بو بیر مسلّم تاریخی حقیقتدیر، لاکین بونا باخمی یاراق، بعضی آذربایجان تاریخچیلری بو حقیقتی گؤرومور و قوتی - لوللویلرین دیلی باره ده "..." دیل منسوییتی باره ده م.ق. II مین ایللیگین سونو و I مین ایللیگین اوّلرینه دایر قطعی فیکر سؤیله مک چتیندیر^۳ یا زاراق، اونلارین دیل و اصیللرینی ابهام پرده سی آلتینا آیر و بونولادا اونلارین اوّلا دی اولموش "ماد" لارین آریایی، "ایران دیللی" آدان دیر یلماسینا زمینه یارادیر، اوّلری ده مرکزی ماد لاری ایران دیللی قلمه وئیرلر، لاکین بیلمه ییرلرکی، بو یئرلرین اهالیسی باشندان - بنادان تورک اولدوغو کیمی، بوگونده تورکجه دانیشیرلار.

□ □ □

۱ - سیری در زبان، هئیت، ص ۲۱.

۲ - تورک دونیاسی ال کیتابی، ص ۶۹۴.

۳ - محمود اسماعیل، آذربایجان تاریخی ص ۱۲.

م.ق. ۱۱۱ مین ایللیکده

قوتتی - لوللوبیلر تاریخ صحنه سینده

آذربایجان و مرکزی ماد خلقینین اساسینی تشکیل ائتمیش "لولوبی" و "قوتتی" خلقلرینین دقیق حیاتی، مدنیتی و اجتماعی قورولوشو باره ده هله لیک معلومات محدود دور. بو قدیم خلقلر حاقیندا معلوماتیمیز اونلارین اؤز قونشو خلقلریله رابطه لریندن الده ائدیلیر، یعنی قدیم قونشو خلقلر لولوبی و قوتتیلرله ایلگیلرینی اؤز تاریخلرینده قیده آلدیقدا، بو ایکی خلقدن ده معین معلوماتلار وئرمیشلر.

م.دیاکونوف بو باره ده یازیر: "ایندیکی ایران آذربایجانینین او ناحیه لرینده کی، اورموگؤلونون شرقی و جنوبو تورپاقلاری و اوندان جنوبیاق قزوین - همدان خطینه قدرکی تورپاقلارا شامل ایدی، او قبیله لر یورد سالمیشدی کی، آسوری منبع لرینده اوست - اوسته "کوتلار" و "کوتلار و لولومیلر" آدلاندریلیمیشدیر. بو تورپاقلاردا مئهران دیلیندن ده آد آپاریلیمشدیر. عینی زاماندا "قیزیل بوندا" داغلارینین (قبیله و چال داغلاری) شمال ناحیه لریده ماننا اولکه سینین جزو وایدی.^۱

قدیم سومئر، اککد و هورری دیل لرینده زمانه میزه گلیب چاتان یازیلار گؤسته ریر کی، تقریباً ۲۵۰۰ - ۲۸۰۰ ایل میلاددان اول زاقروس داغلارینین شرق و غرب اتکلرینده "لولوبی" و "قوتتی" خلقلری یاشامیشلار. "لولو - Lullu" کلمه سی هورری دیلینده "داغلی" و اوراتو دیلینده "دشمن" دئمک ایدی، "بی" ایسه جمع علامتی ایمیش. بئله لیکله، اگر بو کلمه نین هورری دیلیله ایلگیسی اولموش اولسا، معناسی "داغلیلار" و اگر اوراتو دیلیله علاقه سی اولموش اولسا، "دشمنلر" معناسیندا ایمیش. بو ایکی خلق بوگونکو اورموگؤلونون شرقی، جنوبو و قسماً غریبنده و هشتی - میانا - همدان - قزوین - زنجان تورپاقلاریندا یاشاردیلار.

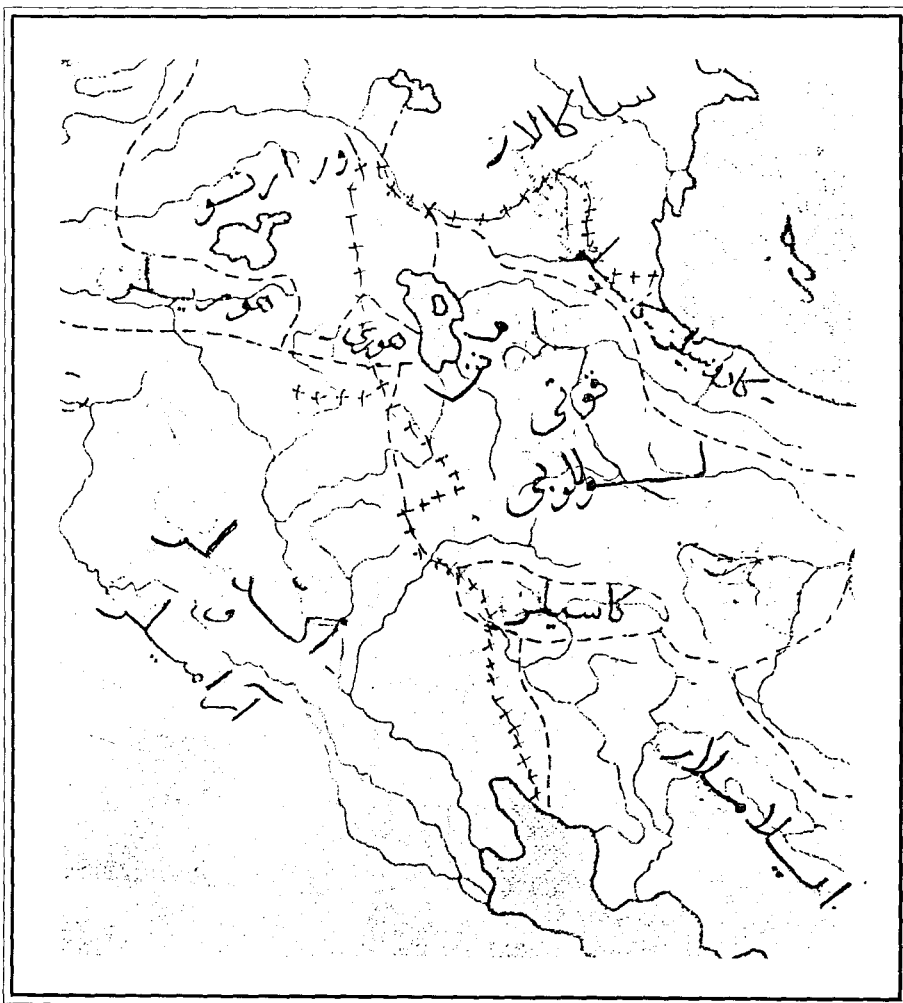
لوللوبیلر و قوتتیلر دیل و طایفا جهتدن قونشو خلقلریندن قسماً فرقلنمیشلر، لاکین اونلار ماننلار، کاسسیلر و خصوصیه ایلاملارلا چوخ یاخین ایدیلر. م.دیاکونوف یازیر: "لوللوبیلرین، قومی جهتدن ...، گوجلو احتمالاً گؤره، ایلاملارلا یاخین لیغی واریدی"^۲

سومئرلرین ایلك حاکمیتلری دؤورو اونلارین لولوبی و قوتتیلر قارشى هجوملارینی آز

۱ - ماد تاریخی ص ۲۱۰.

۲ - ماد تاریخی ص ۱۰۱.

گوروروک، لاکین سومثرلرین یئرینی توتان سامی اککدرلر بو ایکی خلقه قارشى آرديجیل هجوم ائتمه گه باشلايرلار. بئله نظره گلیركی، همیشه سامیلرله دؤیوشموش سومثرلرین اوللر لوللوبی - قوتتیلره قارشى هجوم ائتمه مه سینین سببی اونلارلا سويداش و یاخین اولمالاريله علاقه داردير. اکكد حكومتی بو دؤور منطقه نین ان گوجلو و قولدور حكومتی ایدی. بو حكومت قونشو خلقلر و میللتلره اینکیشاف و ترقی ائدیپ گوجلنمک امکائی وئرمز و معین فاصله لرده اونلارلا هجوم ائدیپ، تالار و خلقلرینی اؤزلرینه تابع اولماغا مجبور ائدریلر. اککدرلرین بو هجوملارینا معروض قالان خلقلردن لوللوبی و قوتتی خلقلری ایدی.

لولوبیلر

لولوبی خلقینین آدینا قدیم منبعلرده هله م.ق. III مین ایللیگین اوّلریندن راست گلیریک. مثلا میلاددان ۲۸۰۰ ایل اوّل سامی خلقلردن اولموش شهر حاکمی "مانیشتو" اؤز شهرینین "پاتئسی"سی (حاکمی) اولور و همین شهرده حاکمیتی تمامیه اله آلاق سامی "کیش" سولاله‌سینی یارادیر و سومئر دیلینین یئرینه، حاکم اولدوغو یئرده، اؤز سامی دیلینی رسمی دیل ائدیر. بو "کیش" سولاله‌سی ایلاملار و لولوبیلره قارشى دفعه‌لرله هجوم ائتمیشلر.

لولوبیلر "دیاله" چایی آخارقاسینین شمالشرق قسمتلریندن باشلا یارق اورموگؤلونه قدر و اورادان شرقه دوغرو قزوین و قوم حوالیسینه و همدانا قدرکی اراضیده یاشامیشلار. اککد منبعلرینده اونلارین آدی "لولوبوم"، یا "لولوپوم - Lullubum" و آسوری منبعلرینده "لولومیء - Lullme" یازیلیمیشدیر. یوخاریداگوستر دیگیمیز کیمی، اکثر قدیم تاریخ متخصصلری قید ائدیرلرکی، لولوبیلر اؤز دؤورلرینده کی خلقلردن ایلاملار، قوتتیلر، کاسسیلر و ماننلارلا کؤک و دیل جهتدن اولدوقجا یاخین ایدیلر. م.ق. ۲۳ - نجو یوز ایلیکده اککد شاهی سارقونون نوه‌سی "نارام سوئن - Naram Suen" قازدیدیغی مشهور لوحه‌سینده ایلك دفعه اولارق لولوبیلره غلبه‌سیندن دانشیر و یازیر کی، "داغلی لوللو بوملاری توپلادی".

لولوبیلره قارشى اولموش بو هجوم "نارام سوئن" دیاله و "کیچیک

[ش - ۴۹] آنوبانی نی لؤوحه‌سیندن بیرینجی اسیرین باشی. م.ق. III مین ایلیک.

زاب" چایلاری آخارقالاری وایلام تورپاقلاریندا "مارخاشی - Marxai" تورپاقلارینا اولموش هجومون سونوایدی. یعنی بو یوروش بیر مدّت اوندان قاباق باشلانمیش و شهبه سیز لولوبیلرله ده دؤیوشلر اولموشدور. لولوبیلرین دؤولت، حکومت و اوردولاریندان هله لیک معلومات اولماسادا، همین بو فاکت گؤسته ریر کی، او زامان اونلارین دؤولت، معین تشکیلات و اوردولاری اولموشدور، چونکی بونسوز نارام سوئن کیمله ووروشموشدور؟

نارام سوئن و اونون اوغلو "شارکالی شارری" دن سوئرا اککد حکومتی ضعیفله ییر. بو زامان بؤیوک ایلام حکومتی، "دونیانین دؤرد اؤلکه سینین سلطنتی نی" یاراتماق ایسته ن ایلام شاه یی "پوزور این شوشیناک - Puzur inšušinak" میلاددان ۲۲ عصر قاباق بابیل و مختلف اؤلکه لر، او جمله دن بو گونکو همدان و آذربایجانین جنوب حیصّه سی، یعنی قوتیلر، کاسسیلر، هورریلر و لولوبیلرین یاشادیغی اراضیه اوردو یوردوب، اؤلکه لرینی اشغال ائتدی.

"پوزور این شوشیناک" ین هجومو نتیجه سینده بابیل و اککد حکومتلری جدّی شکیلده ضعیفله دی. بو ضعیفله مەنی مشاهدّه ائدن لولوبی و قوتیلر جانلانا راق جنوب دره لرینه ائیر و او یئرلری توتاراق، اوّز تورپاقلارینا قاتیرلار. طبیعی دیر کی، نارام سوئن و پوزور این شوشیناکین هجوملاری و دؤیوشلری بیر مدّت دوام ائتمیشدیر و بو محاربه لرده لولوبی و قوتیلرین قوه لری و اوردولاری چارپیشاراق، اونلارا قارشى دؤیوشموشلر. دئمک قوتی - لولوبیلرین بو زامانلار معین تشکیلات، حکومت و اوردولاری اولموشدور، یوخسا او شاهلار هانسی قوه ایله دؤیوشموشلر؟ دوغروندان بو دؤوردن قالمیش بیر نّجه داش قازما لؤوحه سی بو واقعیّتی گؤسته ریر. باخترانین

[ش - ۵۰] لولوبی شاه ی آئوبانی نی دن
سرپل - ذاهابدا قاباری داش
قازما لؤوحه سی. م. ق. III امین ایلیک.

"سرپول ذهاب" منطقه سینین یاخین لیغیندا ایککی داش قازما لؤوحه واردیر کی، اونلارین بیرینی "آئوبانی نی - Anubanini" آدلی و او بیرینینی "تارلونی - Tar - Lunni" آدلی لولوبی سلطانلاری قازدیرمیشلار. بو داش لؤوحه لر اککد دیلینده دیر. اونلارین هر بیرینین اؤزونه خاص قیمتی و اهمیتی واردیر. آنجاق آئوبانی نی نین لؤوحه سی داها آرتیق اهمیّته مالک دیر. چونکی او عینی زاماندا هم لولوبیلرین گئیم و پالتاری و سلاحلاری حاقیندا، همده دینی تصوّرلری باره ده معین تصوّرلر یارادیر. آئوبانی نی نین لؤوحه ده کی

گئیممی اونا گۆره مازاقلی و اهمیتلیدیر کی، او گئیمیم، هئروودوتون یازدیغینا گۆره، م.ق. ۱-سین ایللیکده کی ماننا، غربی ماد و کاسسیلرین پالتارلاری کیمی ایدی. آنوبانینین اوزون و دۆرد گوشه ساققالی، قیسا پالتاری، گیرده و باشینا یاپیشمیش بۆرکۆ، کامانی و بالتاسی واردیر. او آیاغینی دشمنین دۆشونه قویموشدور. آنوبانینین مقابلینده لولوییلرین دینی تصورونه گۆره ایلاहे "نینی" (ایشتار) و یا "نه نه" اوزون، گئن و آیاقلارینا قدر دوشن پالتار گئیدییگی، آرخاصی و ساغ چيگنینده قدرت نشانه سی اولان اوخ و توپوزلار داشیدییی حالدا، ساغ الینده کی اختیار، قدرت و اجرا حلقه سینینی شاها طرف اوزالدير. ایلاहे سول الینده کی ایبه باغاتیمیش سگگیز نفر اسیرین مجازاتینی شاها امر ائدیر. اسیرلر تماميله لوت و اللری آرخالاریندان باغلانمیشدیر. اککد دیلینده اولان بو لؤوحه نین یثری، یعنی سرپول ذهاب یاخینیغی لولوبی

[ش - ۵۱] شیخ خاند (عراق) سال داشدا قازیلمیش لولوبی شاھی تارلونی نین قاباری شکیلی.
م.ق. ۱۱۱۱مین ایللیک.

حکومتین جنوب سرحدلری ایمیش.

بو لؤوحه و آشاغیدا گؤره جه گیمیز لؤوحه و هئیکللردن گؤرونور کی، لولوبی خلقی م.ق. III مین ایلیگیگین اورتالاریندا ابتدایی حیاتی آرخادا قویاراق تاریخ صحنه سینه قدم قویموشدور. طبیعی دیر کی، بو تاریخی مرحله ده اولان بیر خلق، گؤزل اجتماعی و سیاسی مضمونلو داش قازمالاری اولان بیر خلق، ابتدایی اینسانا خاص داش قازما ناخیشلاری ایله مشغول اولماز. بونا اساساً، اطلاعات روزنامه سینین پنجه شنبه ۱۳۶۸/۸/۱۸ تاریخلی ساییشندا "آثار حجاری منقوش مربوط به هزاره سوم پیش از میلاد در همدان به دست آمد" عنوانیندا وئریلن معلومات اولدوقجا معنالی، دهرین و قیمتلی اولدوغو حالدا، یارانما تاریخی جهتنده سهو تانیئتدیر یلمیشدیر. (بو باره ده اولده دانشمیشیق).

لولوبی شاهی آتوبانی نی نین لؤوحه سینده یاز یلمیشدیر: "لولوبی شاهی آتوبانی نی اؤز شکلی و ایشتارین (ننه) شکلینی "پادیر" داغینا قازدیردی".^۱

گؤروندوگو کیمی، "پادیر" داغی لولوبیلرین جنوب غرب سرحدلرینده ایمیش، یادا لولوبی سلطانی بو یئرده دشمنلره غلبه چالیدیغی اوچون بو لؤوحه نی قازدیر میشدیر.

اککد دیلبنده یاز یلمیش آتوبانی نین لؤوحه سینده ایلا ه ننه نین شاها اوزالتدیغی قدرت نشانه سی حلقه دقته لایقدیر. بو فیکرین و اونون سمبولونون لولوبیلرین اؤزلری طرفیندن یارانماسی و یا باشقا خلقلردن آیینماسی باره ده هله لیک معلوماتیمیز یوخدور، لاکین هخامنیش و ساسانی شاهلارین کتیبه لری و داش قازما ناخیشلاریندا بو سمبولدان گئیش شکیلده استفاده اولموشدور، بو ایسه پارس شاهلاری و مدنیتنی نین لولوبی مدنیتنین استفاده ائتمه سینین گؤستره ن بیر فاکتدیر. "تارلونی" لؤوحه سینده ایسه کامان، اوخ و اوخ قابی ایلک نؤوبه ده دقتی چکیر. بو اونو گؤستریر کی، تورک ائللری ایشغوزلار - ایسکیتلردن چوخ - چوخ قاباق، بیر سلاح کیمی، اوخ و کامانلا تانیش اولموش و دشمنلره قارشى اوندان استفاده ائتمیشلر.

هر ایکی لؤوحه ده بالتا، گئیم و پایاغین عینی شکلیده اولماسیندان، پالتارلارین، هئودوتون دئدیگی کیمی، ماننا، غربی ماد و کاسسیلرین گئیمی ایله عینی شکلیده اولدوغوندان علاوه، بیر اورتاق جهت ده هر ایکی باشچینین سول آیاقلارینی دشمنلرین دؤشونه قویماسیدیر کی، شبهه سیز خارجیلرین هجوملارینا قارشى لولوبیلرین مقاومت گؤستره رب سینه گرمه سی، دؤیوشمه سی، نتیجه اعتباریله معین تشکیلات، دؤولت و اوردویا مالک اولماریندان نشانه دیر.

تارلونی لؤوحه سینده دقتی جلب ائدن بیر مسئله ده اوندان عبارتدیر کی، دشمن دؤرد قات بیر دیوارین دیینده اوتوروب، تسلیم علامتی اولاراق، الینی قالدیر میشدیر. نظره گلن دؤرد قات دیوار دشمنین قالاسی و حربی مرکزین سمبولودور و تارلونی دشمن قالالارینی فتح ائدیپ، دشمنلری

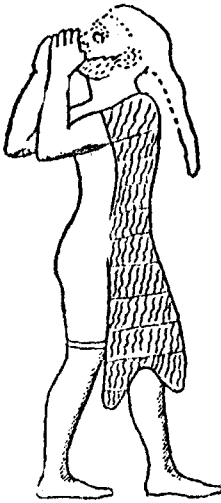
*

تسلیم اولماغا وادار ائتمکله قازانديغی غلبه نین شرفینه بو لؤوحه نی قازدیرمیشدیر. بو بیر داهای گؤسته ریرکی، لوللوییلر بو زامان دؤولت و اوردویا مالک اولموشلار. ا.م. دیاکونوف بو حقیقتی تأیید ائده رک یازمیشدیر:

"لوللوییلر م.ق. اوچونجو مین ایلیلیگین ایکینجی یاریسیندا دؤولته مالک اولموش و نتیجه ده سینیفلی توپلوملاری وارایدی.^۱

لوللوییلردن تصویر ائتدیگیمیز ایکی لؤوحه نین خصوصیتلریندن گؤرونورکی، م.ق. ۳ و ۱ - ینجی مین ایلیلیکلر فاصله سینده مادلارین اولو بابالارینین عادت و عنعنه لری تقریباً مادلاردا اولدوغو کیمی ایلمیش.

لوللوییلرین دینی

لوللوییلرین دینی تصوّرلری ده دقّته لایق دیر. بو تصوّرلر بیر طرفدن او دؤورانلاردا یاخین شرقده اولموش التصاقی دیللی خلقلرین دینی تصوّرو و ایناملارینا باغلی دیر، او بیر طرفدن ایسه آلاهالارینین بعضیلری اورتا آسیا داکا داغ و سایره جغرافی آدلارلا ایلیگیلیدیر.

بو واقعیتلری آنوبانی نین لؤوحه سینده اککد دیلینده اولان سؤزلردن گؤروروک. آنوبانی نی نین لؤوحه سینده کی یازیلارین تام متنی بئله دیر: "قدرتلی لوللوی شاهی آنوبانی نی اؤز شکلی وایشتارین (نه نه) شکلی نی "پادیر" (پادیر) داغیندا قازیردی. بو ناخیشلاری و لؤوحه نی آرادان آپاران آنو، آنوتوم، بئل، بثلیت، رامن، ایشتار، سین و شه مشین قارقیشی و لعنتینه توتولوب، یوخ اولسون".^۲ بو لوللوی آلاهالارینین بعضیلری باره ده قیسا معلومات دیر.

[ش - ۵۲] لوللوییلر.
نارام - سون لؤوحه سیندن
م.ق. III مین ایلیلیک.

آنوبانی نین، دشمک، لوللوی خلقلری، ائللری و قبیله لرینین اینانديغی و شاید تاپینديغی "آنو" او زامانلار بین النهرین خلقلرینین اعتقادینا گؤره "باش گؤی آلاهی" ایدی و میفولوژییه گؤره بوتون آلاهالار اوندان یاردیم آیرمیش. "آنو" یا تاپینماق م.ق. اوچونجو مین ایلیلیگین اوللریندن م.ق. یثددینجی عصره قدر دوام ائتمیشدیر.

"آنو" آدی آلتاین شمالیندا یئرلشن "آنوی - Anoy" سیرا داغلارینین آدیله تقریباً عینیدیر و

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۰۱.

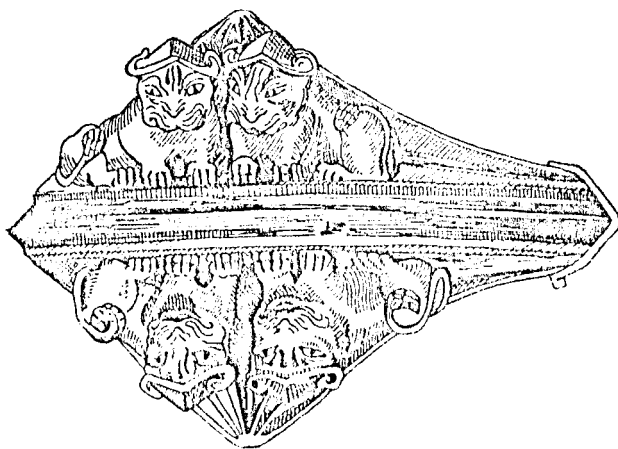
۲ - ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی، اکبر سرافراز، بهمن فیروزمند، تهران، ۱۳۷۳، ص ۱۵.

چوخ احتمال قدیم یاخین شرقین التصاقی دیللی خلقلری و یا اونلاردان بیری بو آدی، ایلک وطنلری بو داغلارین قوینوندا اولدوغو اوچون، اورادان آلاراق مقدس لشدیرمیشدیر. آنوتوم آلاهیینین آدینین دا همین "آنو" آدیله ایلگیلی اولماسی محتملدیر.

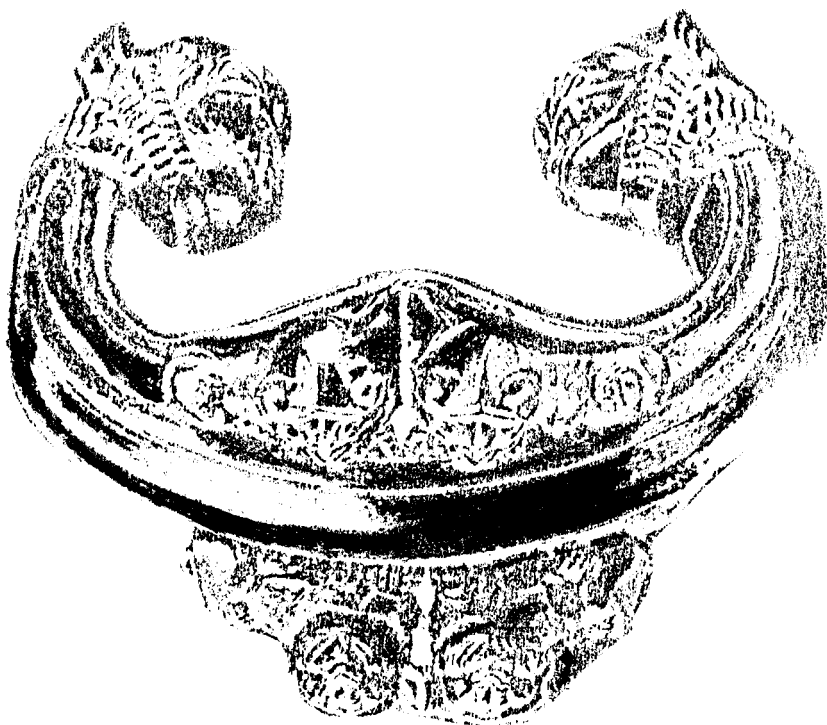
ایشتار و یا "ایناننا" سومثر، ایلام، ارتقه و بیر نئجه باشقا او زامانین التصاقی دیللی خلقلری داخلینده "باش آلاه" ساییلاردی. ایشتارا تاپینماق اولجه بین النهرین ده سومثر، اککد، آسوری و ده یارانمیش و م.ق. ایکینجی مین ایللیکده هورریلر، هیتلر، میتانیلر، و سایره خلقلر آراسیندا یاییلمیش ایدی. ایشتار بو خلقلر داخلینده محصولدارلیق، جسمی محبت، محاربه و جزا ایلاهیسی حساب اولاردی. گؤروندیو کیمی، بو باش آلاه لوللوی خلقلرینین داخلینده مقدس ساییلیب تاپینمیشدیر.

"بئل" و "شه مش" آلاه‌لاری دا او دؤورلرده یاخین شرق خلقلری طرفیندن مقدس ساییلاراق، تاپینمیشلار. بئله لیکله آیدین گؤرونور کی، لولوبیلرین منشأیی، دلی، فولکلور و سایره سی او زامانکی یاخین شرقین التصاقی دیللی خلقلری ایله عینی و یا چوخ یاخین اولدوغو کیمی، اونلارین دینی اینام و تصوّرلری ده عینی و یا اولدوقجا بیری - بیرینه یاخین اولموشدور.

[ش - ۵۴] قیزیل بیله زیک. ماننا - ماد. زنوه. م.ق. سکگیزینجی عصر.

[ش - ۵۵] زنوه. (ماننا - ماد) اثری قیزیل بیله زیک دن اساس گؤرونوش. نیویورک دامتروپولیتشن موزه سی.

قوتتیلر

میلاددان ۲۵۰۰ ایل قاباق لوللوییلرله عینی زاماندا، اونلارین شمالی و شرقینده قوتتی خلقی یاشامیشدیر. قوتتی خلقی قدرتلی حکومت یاراداراق، یاد ائلللی اشغالچیلار قارشی مقاومت گؤستریش و اونلار غلبهده چالمیشدیر.

م.ق. ایکینجی و اوچونجو مین ایللیکلرین متنلری و کتیبه‌لرینده "کوتی = قوتتی" سؤزو بیر خلقین آدینا دئییلردی کی، لوللوییلرین شرقی، شمالی و قسماً شمالغربینده، یعنی بوگونکو جنوبی آذربایجانین اؤنملی حیصه‌سی و ایران کردستانین شرقی قسمتینده یاشایردی. م.ق. I مین ایللیکدهده اورارتولار و ماننالیلار مادلاری "کوتی" آدلاندیریديلار.

م.ق. ۲۳ - نجو یوز ایللیکده اککد شاهی "نارام سوئن" بین‌النهرین، زاقروس و توروس داغلاری و سایره یئرلری فتح ائتدیگی زامان‌دان قوتتیلر تاریخ صحنه‌سینده گؤرونمه‌گه باشلایرلار.

داها سونرا اککد روایتلرینه گؤره، اوللر لوللوییلری مغلوب ائدن اککد شاهی "نارام سوئن" عؤمرونون سونلاریندا قوتتیلرله محاربه ائتمیش و دؤیوشده اولموشدور [م.ق. ۲۲۰۱ - ۲۲۰۲]. بو دؤیوشلر زامانی قوتتیلری رهبرلیک ائدن "ائتریدا وازیر - Enridavazir" اولموشدور. بو قوتتی شاهی "نارام سوئن" اولدورولدوکن سونرا "اککد" لر و "سومئر" لرین تورپاقلارینا هجوم ائتمیشدیر.

دانمارکلی سومئرشوناس "یاکوبسون" ون فیکرینجه ائتریدا وازیر بین‌النهرینه نفوذ ائدیپ، سومئرلرین مقدس شهری "نیپورو" توتوب و اورادا اککد کاتبیلرینه بیر کتیبه یازدیرمیشدیر. بو دؤورده قوتتیلر رنگلی ساخسی دؤورو - ماتریارخال دؤورو کئچیردیردیلر، اککدلر ایسه تونج دؤورونده ایدیلر. بونا گؤرهده، نسبتاً گئری اولان قوتتیلرین قدرتلی حکومته مالک اولان اککدلره غلبه چالماسی غیر - عادی دئییلدیر، چونکی اککدلرین اوردوسو سایجا چوخ ایدیه، دؤیوشکن لیک جهتدن، قوتتیلرین آز عده‌لی، آنجاق دؤیوشکن و پشه‌کار عسگر و آغیر سلاحلارلا سلاحلانا عسگرلری کیمی دئییلدیلر.

بونولا بیرلیکده بو غلبهده قوتتیلر سایجا چوخ اولمالی ایدیلر، بو ایسه بئله بیر فکر یورتمه‌گه امکان و ثریر کی، قوتتی باشچیلاری بو هجوم اوچون اؤنجه‌دن معین فکر بیرلیگینه مالک اولموش و نه ایسه اتحاد یاراتمیشلار. بوندان باشقا، گؤروندوگو کیمی، اککد دؤولتی و اولکه‌سی داخلیندهده قوتتیلره یاردیم اولموشدور، بودا حاکم دایره‌لرین ظلمو و خلقالین ناراضی لیغیندن ایره‌لی گلمیشدیر. بو عصرلرده "اککد" دؤولتی منطقه‌نین غارتچی و قولدور دؤولتی ایدی، قونشو خلقلره باسقین ائدیپ، اونلارین وار - یوخونو تالایار، الده ائتدیکلری موققیتلری آرادان آپارار و اونلاری زورلا اؤزلرینه تابع ائدردی. بونا گؤرهده قوتتیلرین رهبری ائتریدا وازیرین "نارام سوئن" اولدورولدوکن سونرا، اککد حکومتین مرکزی اولان بین‌النهرینه، دجله و فرات چاپلاری آراسینداکی اراضیه هجومو منطقه‌نین ضعیف خلقلرینی تالان و آردیجیل هجوملاردان خلاص ائدن بیر خلاصکار، آزادی بخش و نوع‌پرور حرکت ایدی.

قوتیلرله اککدler آراسیندا گئدن بو دؤیوشلر اوزون ایللر دوام ائدیر. "نارام سوئن"دن سونرا اونون اوغلو "شارکالی شارری - Sarkališarri" [شاهلیغی م.ق. ۲۲۰۱ - ۲۱۷۷] گئنه ده اککد حکومتینی محکملندیرمه گه موفق اولاراق، ۲۴ ایل شاهلیق ائتدی و داواملی شکیلده قوتیلرله دؤیوشدو. شارکالی شارری دؤیوشلرده قوتیلرین رهبری "سارلاقاب - Sarlaqab"ی اسیر ائتدی. شارکالی شارری دن سونرا اککد حکومتی ضعیفله ییر و شاهلاری تئز - تئز عوض اولور، حاکمیت اوستونده مبارزه و دیدیشمه گئدیر. قوتیلرین رهبری "اثلولومئش - Elulumēš" [شاهلیق ایللری م.ق. ۲۱۷۹ - ۲۱۷۳] وضعیتدن استفاده ائدیب اککدlerه قارشى دؤیوشور و غلبه چالیب، اککد حکومتینی اؤزونه تابع ائدیر. قوتیلرین او زمانکی قدرتلی اککد حکومتینی ییخیب اونلارا حاکمیت ائتمه سی ۹۱ ایل دوام ائتمیشدیر. □ □ □

□ قوتیلرین اککده حاکمیتی

قوتی رهبرلرینین بین النهرین ده ۹۱ ایللیک حاکمیتیندن سونرا، بایبلده اولدن حاکمیت ائتمیش سومئر و اککد شاهلاری، هابئله اککده شاه اولموش قوتی باشچیلارینین آدینا خصوصی یالنیز اککده ایش باشینا گلمیش قوتی رهبرلرینین حاکمیت ایللری آز اولموشدور، اؤزلری ده شاه آدلانمیشلار. بو اونو گؤسته ریر کی، ۹۱ ایل قدرتله بین النهرین ده حاکمیت ائتمیش و کامل امن - آمانلیق یاراتمیش قوتیلر ده حاکمیت، او زامانا گؤره، نسبی دئموکراتیک اساسدا، یعنی، سئچکی یولوايله اولموشدورکی، نتیجه ده هم باشچیلارین حاکمیت مدتی آز اولموش، همده اونلار اؤزلرینی شاه آدلاندیرمامیش و یالنیز رهبر اولموشلار. فهرسته کی شاه کلمه سی ایسه، عمومی قایدا اوزره کاتبیلر طرفیندن یازیلمیشدیر. هامان فهرسته قوتی باشچیلارینین ترتیبله آدلاری و حاکمیت مدتی بئله دیر:

«قوتی قبیله سینین شاهى یوخ ایدی».

- ۱ ایمتا [Imta] شاه اولدو. ۳ ایل
- ۲ اینقه شوش [Ingešauš] ۶ ایل
- ۳ سارلاقاب [Sarlaqab] ۶ ایل
- ۴ شولمه = یارلاقاش [Yarlaqaš] ۶ ایل
- ۵ اثلولومئش [Elulumēš] ۶ ایل
- ۶ اینی ماباقئش [Inimabaqeš] ۵ ایل
- ۷ اینقه شوش ۶ ایل
- ۸ یارلاقاب ۱۵ ایل
- ۹ ایباته ۳ ایل
- ۱۰ یارلاقاب ۳ ایل

- ۱۱ کوروم..... ۱ ایل
 ۱۲ ها(خا) بیلکین [Habilkin]..... ۳ ایل
 ۱۳ لائه رابوم..... ۲ ایل
 ۱۴ ایراروم..... ۲ ایل
 ۱۵ ایرانوم..... ۱۱ ایل
 ۱۶ خابلوم..... ۲ ایل
 ۱۷ پوزودور - سوئن..... ۷ ایل
 ۱۸ یارلاقاندا..... ۷ ایل
 ۱۹ سی اوم..... ۷ ایل
 ۲۰ تیریکان [Tirikan] قیرخ گون سلطنت ائتدی. [م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایلده
 اولدودورلودو] ۲۱ پادشاه (۹۱ ایل) و قیرخ گون سلطنت ائتدی.^۱ سون تاریخدن
 شاهلارین حاکمیت ایللرینی معین ائتمک اولار.

فهرستده کی آدلاردان گۆرونور کی، قدیم سومر - اککد شاهلار سولاله لرینین عکسینه اولاراق،
 بو باشچیلارین آراسیندا هیچ بیر عایله علاقه سی یوخدور و بعضی آدلار آز فاصله ایله تکرار
 اولموشدور. بو وضعیت بیر داها گۆسته ریر کی، قوتتیلرده رهبر لیک سئچکی اساسیندا اولموشدور. بو
 دئموکراتیک وضعیت و روح "قوتتی" حیاتینین آیری ساحه لرینده ده نظره چارپیر. مثلا فرانسا
 تاریخ چیسسی ر- قیرشمنین یازدیغینا گۆره، قوتتیلرده قادینلاردا اوردو باشچیسسی اولاردیلار.^۲ سونرا
 گۆره جه بیک کی، قوتتیلرین بوتون بو میلی - اجتماعی روحیه و خصوصیتلری اورتا آسیا ائللری و
 طایفالاری داخلینده تورکلر داخلینده ان قدیم زامانلاردان اولموش عادت و عنعنه دیر. بو واقعیت بیر
 داها قوتتی و لولوبیلرین کؤک اعتباریله اورتا آسیادان اولمالاری، تورک منطقه سی اهالیسیندن
 اولمالاری، سومر و یا ایلاملاردان قالمالارینا آیدین بیر ثبوتدور.

بعضی آوروپا عالیم لری قوتتی شاهلارینین بابیلده آز مدّت سلطنت ائتمه سینین اونلارین داخل
 و عایله وی وروشلاری نتیجه سینده بیلیرلر، لاکین ا.م. دیاکونوف، حاقلی اولاراق، بو فیکری رد
 ائدیپ یازیر کی، بئله اولسایدی، نتیجه اونلار ۹۱ ایل بابیله حاکمیت ائده بیلردی؟ نتیجه بو مدّته
 بابیلده امن - آمانلیق اولابیلردی؟ نتیجه سومر ولایتلری باشچیلاری اونلارا آغیر وئرگی و مالیاتلار
 وئره بیلردی؟ و نه سببه اونلاری ایشدن سالماق اوچون اوّلکهنین بوتون قوه لری سفربر لیگه آیلندی؟
 دیاکونوف بو عالیم لرین فیکرینه قارشى یازمیشدیر:

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۴۶۰ - ۴۵۹.

۲ - ر.قیرشمن، ص ۳۱.

"بله اولموش اولسا، اونلار نثجه او زامان اقتصادی جهتدن یوکسک ترقی و تکامل درجه سینه چاتمیش بیر اؤلکه یه، یعنی سومثر - اککد اؤلکه سینه ۹۱ ایل مَدّینه شاهلیق ائتدیلر، سونرادا او اؤلکه نین بوتون قوه لرینین سفریرلیگی و فشاری سایه سینده، بؤیوک چتین لیکله اونلاری قو ووب چیخاردیلار؟"^۱ م. دیاکونوف داها سونرا همین فیکرینه دوام ائده رک یازمیشدیر:

"بونلاردان علاوه، "و. ک. شلیکو" ثابت ائتمیشدیر کی، قوتیلرین حاکمیتی محکم اولموشدور. سومثر اؤلکه سینین فرمانده لری اونلارا آغیر وئرگی گؤنده رردیلر و عینی زاماندا اؤلکه نین باشا - باشیندا تام ساکیتلیک حکم سورموشدور. دئمک قوتی شاهلارینین شاهلیق مَدّتین قیسالیغی نین سببی داخلی و وروشمالار اولمامیشدیر. بو مسئله نی ده خاطراتمالیق کی، بو قیسا شاهلیقلار مَدّت باخیمیندان کامل انتظاما مالکدیر، یعنی ایکینجیدن یثددینجی شاها قدر هر بیر ایل شاهلیق ائتمیشدیر (اینی ماباقتش "دن باشقاک، وقتی باشا چاتمادان اؤلدو). سونرا یارلاقاب گلیر کی، ۱۵ ایل شاهلیق ائتدی و سونرا دوققوزونجودان اون ایکینجی شاها قدر هر بیر ایل اوچ ایلدن آرتیق شاهلیق ائتمه دیلر؛ ۱۳ - ونجودن ۱۶ - نجی شاها قدر هر بیر ایلکی ایلدن آز و ۱۷ - نجی دن ۱۹ - نجویا قدر هر بیر یثددی ایل شاهلیق ائتدیلر (اونلارین بعضیسی استئنا اولماقلاکی، معین اولونموش وقتدن آز شاهلیق ائتدیلر و شاید معین اولونموش وقتدن اؤل اولدولر و یا دؤیوشده اؤلدورولدولر)^۲ م. دیاکونوفون بو دَقّه لایق فیکرلری بیزیم یوخاریدا اشاره ائدیگیمیز فیکری تأیید ائدیر، یعنی بابیلده شاهلیق ائتمیش قوتی امیرلری، عموم التصاقی دیللی خلقلرده اولموش ابتدایی دئموکراسی و وضعیّت و احوال - روحیه اساسیندا، خلق و یا باشچیلار و بؤیوکلر طرفیندن معین مَدّت اوچون سئچیلیمیشلر. بو حقیقتی بیرده بو شاهلارین آدی جدولینین اؤلینده کی "قوتی قبیله سینین شاه یوخ ایدی" جمله سی ثابت ائدیر، چونکی قدیم التصاقی دیللی اورتا آسیا ائللرینین هئچ بیرینده "شاه" اولمازدی، اونلاردا باشچی، آغ ساققال اولاردی کی، ائل آغ ساققلاری، قبیله باشچیلاری، سوی بیرلشمه سی بؤیوکلری طرفیندن سئچیلردی.

"یارلاقاب" ین شاهلیغینین ۱۵ ایل اولماسی، نظریمزجه لیاقتلی اولماسی و یاخشی ایشله مه سی نتیجه سینده ایکینجی دفعه سئچیلمه سیله علاقه دار مسئله دیر. بو واقعیتی سونراکی شاهلارین سلطنت مَدّتین اوچ، یکی، بیر و یثددی ایل اولماسی دا نشان وئریر.

دئمک بابیلده حکمرانلیق ائتمیش قوتی شاهلاری قوتی خلقی و باشچیلاری طرفیندن سئچیلیمیش و سئچنلرین نظریله علاقه دار و یا شاهلارین لیاقتی و ایشله ایلگیلی آز و یا چوخ اولموشدور.

همین دئموکراتیک وضعیتی بیرینجی شاهین شاهلیق ایللری ده گؤسته ریر. م. دیاکونوفون

گؤسترديگی کیمی، بیرنجی شاه "ایمتا"نین اوچ ایل سلطنتی اونون شاهلیغا چاتمادان اوچ ایل اول
التي ایل اوچون ائل طرفیندن باشچی سئچیلمه سیله علاقه دار مسئله دیر.

بعضی تاریخچی عالیمیر "یارلاقاب" نین ۱۵ ایل سلطنت ائتمه سینی اونون زورا، دیکتاتورلوقا ال
آتماسیله علاقه دار بیلیر و عینی زاماندا گؤسته ریرلر کی، سونراکی شاهلارین سلطنت مدتینین اوچ و
ایکی ایله ائتمه سی، گئنیش خلق کوتله لری، قبیله، طایفا و سوی بیرلشمه لری فردلرینین اعتراضی و
عکس العملی نتیجه سینده اولموشدور. اگر بو احتمال دوغرو اولموش اولسا، یوخاریدا
گؤسترديگیمیز قوتتیلر داخلینده کی دئموکراسینین داها دهرین، گئنیش خلق داخلینده ده اولماسینی
گؤسته ریر بو ایسه قدیم التصاقی دیلی ائللر داخلینده ابتدایی دئموکراسینین گئنیش خلق کوتله لری
داخلینده ده اولماسینا آیدین دلیلدر.

همین ابتدایی دئموکراسی، جدوله گؤروندوگو کیمی، بعضی شاهلارین، آز مدت سونرا، بیر داها
سئچیلمه سینه سبب اولموشدور. شاهلارین شاهلیق ایلرینده اختلاف و نوسان خلق داخلینده
سئچگی مبارزه سیله علاقه داردا اولایلر.

آیا ۱۵ ایل دیکتاتورلوقا سلطنت ائتمیش "یارلاقاب" دان سونرا شاهلیق ایلرینین ایکی و بیر
ایله ائتمه سی، خلقین، قبیله و ائل قانونلارینین "یارلاقاب" طرفیندن پوزولماسینا قارشی بیر
عکس العملین نتیجه سی دئییلدی می تا، گله جکده بیر داها تکرار اولماسین و خلقین حق
آیقلانیب دئموکراسی - ابتدایی دئموکراسی پوزولماسین !!؟

عمومیتله قوتتیلر حقینده دئدیکلریمیزدن آیدین اولورکی، اولار شبهه سیز میلاددان ۳ - ۲ مین
ایل اولکی یاخین شرق منطقه سینده یاشامیش التصاقی دیلی خلقلردن بیر اولموش و دیل جهتن
ایلام، کاسسی و لوللوی خلقلرینین دیلینه یاخین اولموشدور. آنجاق قوتتیلرین دیلی سس
قورولوشو باخیمیندان مرکب ایمیش، بونا گؤره ده بعضی عالیمیر قوتتی دیلینی، سس مرکب لیگی
جهتن، قدیم هورری و آلبان (شمالی آذربایجان) دیلرینه اوخشار و یاخین حساب ائدیرلر. بئله
بیر فیکرین دوزگون اولماسی او جهتن ممکن دور کی، قدیمدن التصاقی دیلی ائللر لهجه و
دیلرینین سس قورولوشو جهتن هم اولدوقجا چئشیدلی اولموش، همده مختلف ائللری و
قبیله لری مختلف یئرده یورد سالیب یاشامیشلار.

ز.ای. یامپولسکی بو فیکرده دیرکی، قوتتیلر سونرالار "اوتی" "Uti"، "اوتی" "Uti"، "اودی" "Udi"، "اوتین"
Oten، و "اودین" Udin آدلانمیشلار. اگر بو فیکر دوغرو اولسا، - دوغرو لوقا احتمالی دا چوخ دور -
قوتتیلرله آلبانلارین یاخینلیغی قطعیدیر، اونا گؤره کی، آلبانلاردا "اوتی" ائلری ده اولموشدور. بودا
اونو نشان وئریر کی، شمالی و جنوبی آذربایجان لاپ ایلک دؤورانلاردان همیشه اولدوغو کیمی،
م.ق. ۳ - ۲ مین ایلیکلرده ده واحد ائللرین مسکنی اولموشدور و اورتا آسیادان گلنده قوتتیلرین بیر
قسمتی شمال و بیر قسمتی جنوبدا قالمیشدیر. بایله حاکمیت ائتمیش قوتتی شاهلارینین آدلاری و
اونلارین ترکیبی دفته لایقیدیر. معلوم دور کی، بو آدلارین ایلک ۱۲ - ۱۰ نو اصل قوتتی سؤزو،

سونراکیلار ایسه اککدلشمیش و یا اککد آدلایدیر. بیرینجی دسته آدلارین بیر نئچه سینین اولینده کی "ای" | سسی، خصوصیه بیر نئچه سینین "اوش = Ul"، "آش = Aş"، "ااش = Eş" سسلریله قورتارماسی ماراقلیدیر.

هر شئیدن قاباق بیرینجی آد اؤنملی دیر. "ایمتا" کلمه سی، بیرکیشی آدی اولماق اعتباریه، معین زامان، مکان و ائل فرقی نتیجه سینده فونتیک جهتن معین درجه ده فرقلسده، سونرالار هامان هونلارین مشهور شاهی "مته = مته" آدینین اؤزودور.

مته کلمه سی تاریخ بویو مختلف تورک خلقلری داخلینده کیشی آدی کیمی ایشلنمیشدیر، بوگون بئله بوکلمه مختلف تورک خلقلری داخلینده اوجغار کند و یئرلرده ایشله نیر، حتی، فیکریمیزجه، بوسؤز نئچه مین ایل میلاددان قاباق "ماد - مادی - مادای" شکللرینده ایشلنمیشدیر. بوگون بو کلمه آذری میللتی داخلینده شفاهی دانیشیق دیلینده چشیدلی شکللرده، بوتون آذربایجان ماحاللاریندا، کندلرینده، هم اینسان آدی، همده مختلف معنالاردا ایشلنمکده دیر. مثلاً آشاغیداکی یئرلرده "مته" آدلی شخصلر یاشایرلار:

۱ - بوستان آوا بؤلگونون یاخین لیغیندا اولان "قیپچاق" کندینده "هیداغا" قیزینین آدی "ماتی" ایدی کی، ۱۳۶۹ - نجو ایله قدر تبریزین "خیابانی" مدرسه سی یاخین لیغیندا یاشامیش و او ایله ده اؤلموشدور.

۲ - "اهر" شهر ایله "بخشایش" آراسیندا یئرله شن "کیروانا" کندینده اورتا یاشلی بیر کیشینین آدی "مه ته" دیر کی، ایندی ده اوکندده یاشایر.

۳ - اهر یولوندا "خوجا" ایله "ورزقان" آراسیندا یئرله شن "سرند" کندی یولونون اؤللرینده "سرند" ایله قونشو اولان "بشیر" آدلی کندده "مته" آدلی بیر کیشی یاشاماقدادیر.

۴ - "که لئیر" اطرافیندا نئچه قادینین آدی "ماتان" دیر.

۵ - اهر یولوندا "سارای" کندینده ایکی نفر کیشینین آدی "مه تی" ایدی کی، اونلارین بیرى ۱۳۷۲ - نجی ایلدن نئچه ایل قاباق اؤلموش و اوشاقلاری ایندی تبریزده یاشایرلار. ایکینجی "مه تی" آدلی کیشی اورتا یاشلی دیر کی، ائل گؤل جاده سینده ساکیندیر.

۶ - "بوستان آوا" ایله تبریز آراسیندا، بوستان آوا یاخین "مه ته" آدلانان بیر کند واردیر، هابئله تبریزین "پولیس راه" اداره سینین دال طرفینده "مه ته" آدلی دیگر بیر کند واردیر.^۱

بو معلوماتلاردان علاوه، بوگون و کئچمیشده گونئی ماحالی و اوراتین مرکزی شہسترده "ماتان" سؤزو "کوک" معناسیندا خلق داخلینده چوخ ایشله نیر. نئچه ایل قاباق اؤلموش "قدرت الله" آدلی شخصین آناسینین آدی "ماتان روبابه" ایدی. گونئی و شہسترده معمولاً "ماتان" کلمه سی قادین آدی

۱ - شمالی آذربایجاندا بئله دیر، مثلاً "امیر تیمورون وصیتلری" کیتابینی اؤزبکجه دن آذربجه به چؤبره نین آدی منی عثمان اوغلودور.

کیمی ایشله نیر.

تبریزده "ماتان" کلمه سی ایشلنمیش و ایشله نیر، بونا گۆرده شاعر حاجی رضا صراف بو سۆزو اۆز شعرلرینده "ماتان اوغلان" شکلینده بئله ایشلتمیشدیر:

شیرین سو منه زهردی سن سیز، ماتان اوغلان،

ایچدیرمه بو زهری منه، شکر ساتان اوغلان^۱

خلق دیلینده ایشله نن "مته"، "ماتان" سۆزلرینین معناسی بیر او قدر دقیق معلوم دئییلدیر، بودا گۆسته ریر کی، بوکلمه چوخ - چوخ قدیم زامانلاردان خلق داخلینده ایشلنمیشدیر، آنجاق زامان کئچدیکجه عرب و فارس آدلاری آذری خلقي داخلینده یاییلماقلا، بو کلمه بیر آد اولاراق قالمیشدیر سادا، معناسی اونودولموشدور، نئجه کی، بوتون و یا تقریباً بوتون قدیم یئر، کند و جغرافیایی آدلاریمیز قالمیشدیر سادا، معنالاری معلوم دئییلدیر و بو قدر بیلیریک کی، اونلار قوتتی - لوللوی و ماننا - ماد دؤوروندن قالان اولدوقجا قدیم سۆزلردیر.

یوخاریدا گۆستردیک کی، "ماتان" کلمه سی گونئی ماحالی و شبستر شهرینده "کوک" معناسیندا ایشله نیر، همده اوخشاما، نوازش و تحیب معناسیندادیر، یعنی بو سۆز شفاهی دانیشیق دیلیمیزده هم اسم، همده صفت کیمی قدیم زامانلاردان بری ایشلنمیش و ایشلنمکده دیر، بونا گۆره بو کلمه خلقه و خلق دیلینه باغلی بیر سیرا دیلریمیز طرفیندن، خصوصیه شعرده ایشلنمیشدیر. اونلاردان بیر تبری زلی شاعر حاجی رضا صراف دیر کی، بوسۆزو، یوخاریدا گۆستردیگیمیز کیمی، "ماتان اوغلان" شکلینده ایشلتمیشدیر. ایکنجی شاعر شبسترلی میرزه علی معجزدور کی، "عمه" عنوانلی شعرینده بو کلمه دن بئله استفاده ائتمیشدیر:

بونودا ده موللا یازسین کیشیه، بیتیر کاغذی

کی، حاجی باشین ساغ اولسون، ساتیلیب قیزین جاهازی،

اؤزو اوتانیر، و لاکین گئجه لر اوخور حیجازی

مامیلی ماتانیم عمه، باشیوا دولانیم عمه !!^۲

آذریلرین شفاهی دانیشیق دیلینده ایشله نن "ماتان" سۆزو، گۆروندوگو کیمی، ادیلر طرفیندن ادبیات و شعریمیزده ایشلندیگینه گۆره، آذربایجان دیلی سۆزلوگونه داخل اولموشدور. سۆزلوگو موزده "ماتان" کلمه سی "کوک، آغ، گۆچک" معنالاریندا، اؤزوده یالنیز دانیشیق دیلینده ایشله نن سۆز کیمی وئریلمیشدیر. مثلاً: "ماتان بالا، ماتان قیز".^۳

"مته"، "ماتان" سۆزلرینین چوخ اسکی زامانلاردان تورک دیلرینده اولماسی، حتی اونون تورک

*

۱ - دیوان صراف، ص ۴۸.

۲ - معجز، دیوان، تبریز، ۱۳۲۴، ص ۲۰۹.

۳ - آذربایجان دیلینین ایضاحی لغتی، باکی، ۱۹۸۳، جلد ۳، ص ۲۶۵.

دیللرینین باباسی التصاقی دیللرده اولماسی تاریخ بویو بو سؤزون چشیدلی معنالارا مالک اولماسیندان گؤرونور. بو حقیقت آشاغیداکی فیکرلری ایره‌لی سورمه‌گه امکان و ثیر: ۱- بو کلمه‌نین ان قدیم التصاقی دیللرده اولماسی، اونلارین "سومثر" دیلینده اولماسی احتمالینی گوجلندیریر. سومثر دیلینین او زامانکی سامی دیللرینه تأثیری و بیر سیرا سؤزلرینین سامی دیللرینه کئچمه‌سی واقعیتی نظره آلاق، چاغداش عرب دیلینده اولان "متین" - محکم - کلمه‌سینین^۱. سومثر دیلیندن کلمه‌سینی گومان ائتمک اولار. بو گومان اساساً دئییه بیلهریک کی، "مته" و "ایمتا" کلمه‌لری قدیم التصاقی دیللرده "محکم، انیلمز" معنالاریندا اولموشدور کی، کیشی آدی اوچون مناسبدیر.

۲- "دیوان لغات الترک"دن بیلیریک کی، قدیم تورک دیللرینده جنس آنلامی اولموش، علامتی ده "ایم" ایدی. سونرالار جنس آنلامی تورک دیللرینده آرادان گئتدیگی اوچون، بو علامتده اونودولموش و یالینز "خانیم" و "بگیم" سؤزلرینده قالیر.

"مته" سؤزونون کیشی آدی و هامان سؤزدن یارانمیش "ماتان" کلمه‌سینین اساساً بوگون خلق داخلینده قیز - قادین آدی کیمی ایشلمه‌سینی نظره آلاق، دئییه بیلهریک کی، چوخ قدیم زامانلاردا تورک و اونون باباسی التصاقی دیللرده "آن - ه - ن" شکیلچیسده "ایم" شکیلچیسده ایله یاناشی، قادین جینسی علامتی اولدوغو اوچون، کیشی آدی اولموش "مته" (محکم - ایلمز - دایانان) سؤزو قادینی بیلدیره‌رک، "مته + آن = ماتان" شکلینه دوشموشدور. ماتان سؤزو قیز و قادین آدی اولدوغو اوچون، زامان کئچدیکجه، خلق داخلینده "کوک، آخ، گویچک" معنالارینی داکسب ائتمیشدیر.

"آن - ه - ن" شکیلچی سینین قدیم تورک دیللرینده، "ایم" شکیلچی سی ایله بیرلیکده، اوندان قاباق و یا سونرالار، یادا مختلف ائللر داخلینده عینی زاماندا قادین جینسی علامتی و شکیلچیسده اولماسینی بیر فاکتین وارلیغی احتمال، حدس و گومانان واقعیت چئویریر.

بو فاکت اوندان عبارتدیر کی، بوگون آنادولو تورکجه‌سینین هم دانشیق، همده ادبی دیلینده "بای = بگ" سؤزونون قادین جینسی "بایان = بای + آن" اولور و بایانلار، بایلار شکلینده گئیش ایشله‌نیر.

دئمک "ماتان" کلمه‌سینده کی "آن" شکیلچیسده قادین علامتی دیر، همده بو سؤز ائله هامان "مته"، "ایمتا" کلمه‌سینین قادی‌نلار ایشلندیگی آد و لقبدن عبارتدیر کی، خلق داخلینده نوازش و تحبیب معناسیندا ایشله‌نیر. بوگون بو کلمه‌نین هم اؤزونون، همده شکیلچیسینین معناسی بیر کلمه‌ده قالیرسا، اصیل معناسی دقیق بللی دئییلدیر.

بوتون بو دئدیکلریمیزدن بو عمومی نتیجه‌نی چیخارتماق اولار کی، "مته = ایمتا" کلمه‌سی اینسان آدی اولماق اعتباریه میلادان نئچه مین ایل اولدن التصاقی و تورک دیلی خلقلر داخلینده تاریخ بویو ایشلندیگی کیمی، بوگونده مختلف تورک خلقلری و میللتلری، او جمله‌دن آذری

میللتین ساده خلقی داخلینده، اونون شفاهی دانیشیق دیلینده آد و لقب کیمی، هم کیشیلر، همده قادینلار اوچون ایشلنمکده دیر.

آذری میللتین ساده دانیشیق دیلینه دقت یتیردیکده، همین "مته" کلمه سیله ایلگیلی اولدوقجا دفته لایق بیر فونئتیکی خصوصیتی ده گووروروک. بو خصوصیت آشاغیداکیندان عبارت دیر.

گوورودوک کی، "ایمتا - مته" کلمه سی تاریخ بویو تورک خلقلری، او جمله دن آذری تورکلری داخلینده "مته، متی، ماتنی، ماتان، شکیللرینده، حتی چوخ قدیم تورک، یعنی التصاقی دیللی خلقلر داخلینده "ماد، مادا، مادای" چتشیدلرینده ایشلنمیشدیر.

آذری خلقلین ان ساده دانیشیق دیلینده بو کلمه "مته - ماتنی - ماتان" کیمی مختلف سس قورولوشانا مالک سؤزلر شکیلینده ان قدیم زمانلاردان بوتون منطقه لر، شهرلر و کندلرده، ان ساده خلق داخلینده، آد و لقب کیمی ایشلنمیش و اونلارین، آد و لقب اولماق اعتباریله، فونئتیکی و سس قورولوشو او اندازه ده بو خلقلین شعور و دیلین سس قورولوشو و سس ترکیبینه داخل اولموشدور کی، خلق عرب و فارس دیللریندن کلمه کیشی و قادین آد و لقبلرینی، یازی و ادبی دیلده دئییل، اؤزونون ان ساده دانیشیق دیلینده، سس قورولوشو جهتن ده ییشیب، دیلین آهنگ قانونونا اوغونلاشدیراراق، یالنیز همین کلمه لرین سس قورولوشونا مالک اولان کلمه لر حالینا سالیق و خلقلین هامیسی، هئج بیر چتین لیک چکمه دن، اونلاری عینی شکیلده باشا دوشور و ایشله دیر. عرب و فارس دیللریندن آلمیش بو آدلارین اؤزلری و خلقیمیزین دیلینده ده ییشلمیش شکیللریندن آشاغیداکی کلمه لری اؤرنک گوستریمک اولار:

فاطمه - فاتی، معصومه - مه سی، ابراهیم - ایبان، ملیحه - ملان، صدیقه - سیدان، فرنگیس - فیران، زهرا - زران = زهن، روقیه - روقی، خدیجه - خجان، زکیه - زکان = زه کی، هاجر - هجان، حبیبه - حبان، ...

بوتون بو دئدیکلریمیزدن نتیجه چیخارداراق، دئییلیریک کی، نئچه مین ایل بوندان قاباقدان اولو بابالاریمیز قوتتی - لوللوبی ائللری و بابالاریمیز ماننا - ماد خلقلری داخلینده کیشی و قادین آدی کیمی ایشلنمیش "مته - ماتان" سؤزو، چتشیدلی معنالاردا اولسادا، بوگون ده بوتون آذربایجان شهرلری، ایالت، ولایت، بؤلوک و کندلرینده گئنیش خلق داخلینده ان ساده دانیشیق دیلینده ایشلنمکده دیر.

قوتتیلرین بابیلده حاکمیت ائتمیش شاهلارینین آدلاریندان، "ایمتا" دان سونرا، خصوصیه "ش = S" سسی ایله بیتیمیش کلمه لر اولدوقجا ماراقلیدیر، اونا گووره کی، چاغداش تورک دیللی، او جمله دن آذری تورکجه سینده "یش" ایله بیتیمیش اسم (یاغیش، گولوش، آلیش، وئیش ...)، فعلی باغلامالار، فعلی صفتلر - اسم مفعوللار - (گلمیش، قاچمیش، آلمیش، وئرمیش ...) اولدوقجا گئنیش یاییلمیش بیر صرف خصوصیتی دیر. بو صفتلرین بعضیلری مختلف تورک سیستملی دیلرده جمله داخلینده ایسمه چئوریلیمیش و چئوریلیر. مثلاً شفاهی آذری دیلینده: لعنته گلمیش،

قارقینمیش، ... یا خود اورتا عصرلرده قازان تاتارلاریندا "توختامیش" خان" قیزیل اوردو حکومتینین باشچیسی اولموشدور کی، کوره کن امیر تیمورایله دؤیوشموشدور. قدیم تاتار و باشقا تورک خلقلرینده "میش" شکیلچسی ایله بیتیمیش کیشی و قادین آدلاری چوخ اولموش و ایندی ده واردیر. آیا بوگونکو و کئچمیش تورک دیللرینده "میش" ایله بیتیمیش بو آدلارلا بایبلده حکومت ائتمیش قوتتی شاهلاریندا اولان "ش" ایله بیتیمیش آدلار آراسیندا معین صرفی وحدت و ایلگی تصوّر ائتمک اولمازمی؟ قوتتی دیلیله تورک دیللرینین، خصوصیه قوتتی دیلیله آلبان دیلینین یاخیلیغی و عینی کؤکلو اولماسینی نظره آلدیقدا بو یاخیلیغی قبول ائتمک طبیعی گؤرونور. ا.م. دیاکونوفدا بو فیکری اؤزونه خاص شکیلده تأیید ائدهرک گؤستریر کی، بو سون شکیلچی بحث اولونان دؤورلرده زاقروس داغلاری خلقلری داخلینده چوخ یاییلمیش و جغرافی آدلاردا اولموشدور. دیاکونوفون سؤزلرینی اوخویاق:

"... سون شکیلچی (ش = S. م) م. ق. II مین ایللیک و I مین ایللیگین اؤللرینده زاقروس داغلیق اراضیسینده جغرافی آدلاردا، یعنی قوتتیلرین اصل تورپاقلاری و مسکنلرینده معمول ایدی.^۱

"ئش" - Es شکیلچسی نه تکجه زاقروس داغلارینین شرقی و غریبنده یاشامیش خلقلر، او جمله دن قوتتی و لولوییلر داخلینده یئر و جغرافی آدلاریندا اولموشدور، بلکه، بو شکیلچی اونلاردان چوخ قاباقلار سومثر خلقی داخلینده، سومثر دیلینده فعلی صفتلرده ایشلنمیشدیر. مثلاً سومثر سؤزو اولان "لوقالامش - lyqallamas" (قوللوقچو - خدمتکار) کلمه سینی گؤستره بیلیریک. بو کلمه باره ده ا.م. دیاکونوفدا اوخویوروق:

".... "لوقالامش" اصطلاحی سومثر دن مشتقدیر و قوللوقچو - خدمتکار معناسیندادیر.^۲

دئمک بو شکیلچی سومثرلردن باشلایاراق، یاخین شرق منطقه سینده یاشامیش بوتون التصاقی دیللی خلقلرین دیلینده، تقریباً عینی معنادا، فعلی صفت و فعلی اسم شکیلچسی اولموش و بو گونده بیر سیرا تورک دیللری، او جمله دن آذری تورکجه سینده همین وظیفه ده ایشلنمکده دیر. اونو گؤستریر کی، بو شکیلچی تورک سیستمی دیللرده اولدوقجا قدیم تاریخ و سابقه یه مالکدیر. بو شکیلچینین قدیم یاخین شرقین التصاقی دیللی خلقلری داخلینده ایشلنمه سینه دایر دیگر اؤنملی دلیل بوگونکو غربی ترکیه، یعنی مرمره دنیزیندن آنکارا حدودلارینا قدر بؤیوک ایمپراتورلوق قورموش التصاقی دیللی "هیت" خلقینین باش کندی "کارکمیش = کرکمیش" سؤزودور. بو سؤزون معناسی هله لیک بیزه معلوم اولماسادا، بو فاکت گؤستریر کی، بو شکیلچی نه تکجه م. ق. بیرینجی مین ایللیگین اؤللرینده زاقروس داغلاری اطراف خلقلری، یعنی ماد - ماننا - اورارتولار داخلینده، بلکه او زمانکی ترکیه ده، بوغاز منطقه لرینده یاشامیش "هیت" خلقی داخلینده، اؤزوده میلاددان ایکی

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۱۰۷.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۰۴.

مین ایل قاباقدا ایشله نردی. "کرکمیش" شهری م.ق. ۷۱۷ - نجی ایله آسوری شاهی ایکینجی سارقون طرفیندن آلینب ویران ائیدلدی، همده "هیت" حاکمیتینه سون قویولدو. م.ج. مشکور یازمیشدیر: ".... بیرنجی روسا آسیانین غربی قوملاری شاهلار یله او جمله دن "هیت" لرله آسوریلر علیه نه متحد اولدو، لاکین بو اتجاد "هیت" لرین مغلوبیتی و باش کندلری "کرکمیش" ین سارقونون یله سقوط ائتمه سی ایله [م.ق. ۷۱۷] آرادان گئندی^۱.

ا.م. دیاکونوف الینده اولان قطعی سندلره اساساً "اککد" لرله "قوتتی" لرین مناسبتی، دویوشلری، قوتتیلرین بایبلده حاکمیتی و عمومی علاقه لرینی قطعی شکیلده بله تصویر ائتمیشدیر: "قوتتیلرین رهبری اثریدا و وزیر اؤز خلقینی متشکل ائدیکدن سونرا، اککدلرین اوزون ایللر بویو دوام ائتمیش اوردو کشلیک و غارتلرینه جواب اولاراق، اؤز خلقینی بو تالاندان خلاص ائتمک هدفیله "اککد" لرله هجوم ائدیپ، اونلارین شاهی "نارام سوئن" له دویوشور. میلاددان قاباق ۲۲۰۱ - ۲۲۰۲ - نجی ایلهده باش وئرمیش دویوشده "نارام سوئن" اؤلدورولموش و "اثریدا و وزیر" بین النهرین تورپاقلارینین اساس مرکز لرینی الینه کئچیرمیشدیر. بوندان سونرا نارام سوئنین اوغلو "شارکالی شارری" ۲۴ ایل، یعنی میلاددان اول ۲۲۰۱ - ۲۱۷۷ - نجی ایللرده شاه اولموشدور. بو ۲۴ ایل مدّتینده "شارکالی شارری" ایله قوتتی رهبرلری "ایتما"، "اینقه شوش"، "سارلاقاب"، "یارلاقاش" و "اثلولومش" آراسیندا دویوش و مبارزه دوام ائتمیشدیر. بو دویوشلر زامانی "سارلاقاب" اسیر اولسادا، "اثلولومش" اؤز رهبرلیگینین اوچونجو ایلیندن [۲۱۷۷ - ۲۱۷۳ م.ق.] "اککد" لرله قارشى دویوشه باشلاپیر و اوندان سونرا ترتیبله "قوتتی" رهبرلری اولموش "اینی ماباقتش"، "اینقه شوش" - ایکینجی اینقه شوش و یا شاید ایکینجی دفعه خلق طرفیندن رهبرلیگه انتخاب اولموش هامان ایکینجی رهبر اینقه شوش - بو مبارزه یه دوام ائدیر و نتیجه ده "قوتتی" لر تام غلبه چالاراق، بوتون بین النهرینه حاکم اولور و ۹۱ ایلیک حاکمیتلرینه دوام ائدیرلر. "قوتتی" رهبرلرینین بو غلبه سینه بیر سببده "اککد" اهالیسینین ناراضیلیغی اولموشدور. چونکی سومئر - اککد و خصوصیله اککد سلطانلاری، اوزون ایللر بویو حاکمیت ائتدیکلری تورپاقلاردا یاشایان خلقلر و زحمتکشلره ظلم ائتمیش، اونلاری چاپیب تالامیش و دسته جمعی اعداملارا ال آتمیشلار. بونا گؤره ده اککد خلقلری و زحمتکشلری اککد - قوتتی محاربه لری دؤورو قوتتیلره ناجی و خلاصکار گؤز وایله باخاراق اونلاردان حمایت ائتمیش و اونلارا یاردیم گؤسترمیشلر. بو سببلره گؤره "قوتتی" لرین بو مبارزه سی هم اؤز خلقلری، همده "اککد" و منطقه نین باشقا خلقلری اوچون بیر نؤوع آزادلیق گئیرن و خلاصکار حرکت ایمیش.^۲

قوتتیلرین میلاددان قاباق اوچونجو مین ایلیگین سون یوز ایلیکلرینده ۹۱ ایل بایبلده حاکمیت ائتمیش ۲۰ شاهینین بیرینجیسی "ایمتا" نین آدینین تاریخ بویو و بو گونه قدر آذری ائللری داخلینده

*

۱ - احمد جواد مشکور، تاریخ مردم اورارتو، تهران ۱۳۳۲، ص ۲۷.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۰۸.

معین شکیللرده ایشلنمه سی موضوعونا بونودا آرتیرماغی گرکلی حساب ائدیریک کی، بو قوتتی آدلارینین بعضی باشقالاری دا معین فونئتیک ده ییشیک لیکلرله قدیم عصرلرده آذری ائللری و قبیله لری داخلینده، کیشی آدی کیمی، چوخ ایشلنمیش و بونا گؤره ده خلقیمیزین قهرمانلیق داستانلارینا داخل اولموشدور.

بو آدلاردان قوتتی شاهلارینین دوردونجوسو "شولمه = یارلاقاش - Varlaqaş" و بشینجیسی "ائلولومش - Ellulumeş" ی گوستره بیلهریک. قوتتی شاهلاری سیراسیندا بیر - بیرینین آردینجا گلن بو ایکی آد، یئرینده گؤسترديگیمیز کیمی، آیری - آیری شخصلر اولموشلار، لاکین اونلارین آتا و اوغول اولماسی دا ممکن دور.

میللی قهرمانلیق داستانیمیز "کیتاب دده قورقود"ون "قاضلیق قوجا اوغلی یگنک"ین بویونی بیان ائدر، خانیم هی "بؤلومونده" بایندر خان "یگنک"ه، اؤز آتاسینی ۱۶ ایللیک دوستاقخانادان قورتارماق اوچون، یاردیمچی ایگیتلر وئردیکده، بیرینی بئله معرف لیک ائدر:

"قوشا برجدن اوخی اگلنمه یین" یاغرینجی اوغلو "ایلالمیش" سنینه بئله وارسین"^۱

بو آدلارین بیرینجیسی "یاغرینجی"نین بیر سیرا سسلری "یارلاقاش" سؤزونون سسلریله عینی اولدوغو کیمی "غ" و "ش" فونئملرینه یاخین سسلردیر. ایکینجی "ایلالمیش" آدینا گلدیکده ایسه، او اکثر فونئملری باخیمیندان "ائلولومش" کلمه سینین فونئملری ایله عینی دیر و دئمک اولار کی، بونلارین هر ایکیسی عینی آد دیر کی، زامان کئچیب، ایشلنمک نتیجه سینده و زامان - زامان دیلیمیزده آهنگ قانونو شکله دوشوب، فورمالاشدیقجا، "ایلالمیش" شکلینه دوشموشدور. بو آدلار و خصوصیه "ائلولومش" آدینین دده قورقود داستانینا دوشمه سینین اساس سببی اوندان عبارت اولموشدور کی، بو شخص بابیلده حاکمیتی اله آلماق ایشینده چوخ چالیشمیش، ایگیت لیکلر گؤستمیش و نتیجه ده آدی خلق دیلینه و یارادیجیلیغینا و نتیجه ده خلق داستانینا دوشموشدور.

بوتون بو دئدیکلریمیزله برابر قوتتی لرین مدیتت سوییه سی و اقتصادی اینکیشافی اککد حکومتی و اونون حاکمیتی آلتیندا اولان خللقره گؤره گئری ایدی. بونا گؤره ده قوتتیلر الده ائدی کیری بو حاکمیتی و حاصلخیز بین النهرین تورپاقلارینی اوزون مدت الده ساخلا یا بیلمز دیلر. قوتتیلر یالنیز حکومتی اله آلماقلا کفایتلندیلر و خلقی، اوللر اولدوغو کیمی، ظالم سومثر - اککد عامیللری و بؤیوک باشلارینین یینده قویدولار. بوندان داها اؤنملی اوندان عبارت دیر کی، حاکمیتی اله آلمیش قوتتی رهبرلری "اککد" شاه ی اولماقلا مادی و معنوی جهتن سلطنت طنطنه سینده غرق اولدولار، تدریجله "اککد لشدیلر"، اوشاقلارینی اککد - سامی آدلاریله آندیردیلار و اونلاری حاکمیتته چاتدیران اصیل "قوتتی" خلقینی اونودوب، اونلارین اؤلکه لرینین آبادلاشماسی و مدیتلرینین دیرچلمه سینه لاقید اولدولار و حتی شاید اونلارلا محکوم خلقلر کیمی رفتار ائتمه گه باشلادیلار،

بین‌النهرین خلقلری و اؤز خلقلری اوچون‌ده، اککد شاهلاریندان داها آغیر وئرگی و مالیاتلار قویدولار. بوتون بو سببلره گۆره قوتتیلرین حاکمیتی یالینز سومئر - اککد بؤیوکلی دئییل، بوتون ساده اهالی اوچون آغیر مادی و روحی بیر یوک اولموشدور. ساده سۆزله دئسک، قوتتی رهبرلی "اککد" شاهلارینین یئرینی توتماقلا مسئله بیتیمیشدی و اولار نه‌اینگی خلقه خدمت ائتمه‌دی، بلکه وضعیتلرینی داهادا آغیرلاشدیردیلار. بئله‌لیکله‌ده قوتتی رهبرلی اؤز کۆکلرینی بالتالاییب آرادان گئتمه‌لرینه شرایط یاراتدیلار.

مدنیت جھتدن سومئر - اککدلردن گئری اولان قوتتیلر داخلینده بین‌النهرین شهرلری، کندلری و عمومیتله جمعیتی و اۆلکه‌سینی اداره ائتمک اوچون تجربه‌لی، باجاریقلی، دوشوب - چیخمیش و ایش بیلنلر آزایدی. بو سببدن‌ده قوتتی شاهلاری بابیلده حاکمیتی اله آلدیقان سونرا اۆلکه‌نی اداره ائتمک اوچون بؤیوک وئرگیلر، مالیات و روشولر مقابلینده شهرلر و یئرلرین اداره‌سینی اککدلردن اولان اۆلکی اداره باشچیلارینا تاپشیردیلار، اۆلکی کیمی محلی شاهلار، "شهر - دؤولت"لرین باشچیلاری، شاهلاری "دودو - Dudu" و "شودورول - Šu - Durul" لاری اؤز ایشلرینده قالدیلار. ایللر کئچدیکجه بو اداره بؤیوکلی، "شهر - دؤولتلر" شاهلاری یئرلر و شهرلده نفوذ و قدرتلرینی آرتیردیلار و مختلف یئرلده بیر نۆوع مختلف حاکم سولالهلر میدانا گلدی. مثلاً او زامان سومئر دیاریندا بیرینجی مقاما مالک اولان "لاقاش" شهرینده "اورباو" یا "اوربایی" - Urbau^۱ و یا "اور - بابا" حاکم = پاتئسی - Patesi^۲ اولاندا، شهرده چوخلو عبادتگاهلار تیکدی. بو شخص قوتتیلرین عامیلی، مأمورو اولماقلا برابر، سومئر اۆلکه‌سینین باشقا یئرلرینده نفوذ ائتدی. بو شخص اولدوقجا نفوذلو و وارلی بیر "پاتئسی" شهر بؤیوگو، (شهری قورویان، شهرین سیاسی و دینی رهبری) ایدی. اورباو "اۆلندن" سونرا اونون کوره‌کنی اولموش "قودئا - Gudea" "لاقاش" شهرینین حاکمی، پاتئسی‌سی اولدو و اوزون مدت بو ایشده قالدی و حتی اۆزونو لاقاشین ائنیسی‌سی، پاتئسی‌سی و اۆلکه‌نین "گۆزل طبیعتلی چوبانی" آدلاندریدی. بو شخص تکجه لاقاش شهری دئییل، "اور" شهرینده‌ده بؤیوک بنالار تیکدیردی، ایلامدان فهله‌لر، سوریهدن، فارس کۆرفزی ساحیللریندن و ارته‌دن تیکیتتی ماتریاللاری گئیتدیردی. دئمک قودئادا چوخ نفوذلو و ثروتملی حاکم ایدی. قودئادان سونرا "اورباو"نون او بیرری کوره‌کنی "نامماخانی - Nammaxani" لاقاش شهرینین حاکمی اولدو. قوتتی شاهلارینین تجربه‌سیزلیک و غلط سیاستلری نتیجه‌سینده سومئر - اککد اراضیسینده یوغونلایب مستقل حاکم و شاهلر چۆریلنلردن بیریده "اوروک" شهر - دؤولتینین شاهلی "اوتوخال - Utuxegal" ایدی‌کی، قوتتیلرین غدار دشمنی ایدی. او، سونرالار قازدیردیغی کتیبه‌لرده قوتتیلری "داغلیق منطقه‌نین چالان ایلانی و آلاهلارین حریمینه تجاوز ائدن" آدلاندریر. او یئنه‌ده یازیر کی، قوتتیلر سومئر سلطنتینی داغلیق منطقه‌یه داشیدیلار و سومئرین باشا - باشینی کینه و دشمنلیکله

*

۱. - بو سۆزون "اور + بای = شهر + به‌بی = شهر + بؤیوگو" اولماسی ممکن‌دور.

دولدوردولار، آروادی اردن و اوشاقلاری والدین دن اوغورلا ییب، دشمنلیک، تجاوز و ظلمو اولکده یایدیلار.^۱ بو سؤزلرین معناسی اودور کی، قوتتی شاهلاری غلط سیاستلریله جمعینده استثمار ائدیلرله استثمار اولونانلاری بیر - بیرینین جانینا سالدیلا. قوتتیلره قدر، او زامان و اوندان سونرادا اککد سولاله سینین حاکمیتی محاربه لر، قان تۆکمه لر، سومئر و اککد شهرلری علیهینه اوردو یوروتمکلرله دولودور. بو محاربه لر ضمناً محلی "شهر - دؤولتلر" علیهینه ایدی، لاکین سونرالار عمومی لشدی و نافرمان شهرلر علیهینه اولدو. بو ظلملر همین بو دؤورلرده بابیل و او بیرى شهرلردن سامیلری غریبه دوغو و کؤچوب گئتمه گه مجبور ائتدی.

بیر طرفدن گونو - گوندن حکومتین ضعیفله مەسی، ایکینجی طرفدن خلقلین دورومونون آغیرلاشماسی و اوچونجو طرفدن یئرلی امیرلرین نفوذونون آرتیب، قدرتلرینین چوخالماسی نتیجه سینده، حکومت قارشى حرکت، عصیان و کودتا باشلاندى. عصيانا قالمیش امیرلردن بیرى "اوروک" شهرینین امیری "اتوخقال - Uxqal" ایدی. م.ق. ۲۱۰۹ - نجی ایله اوتوخقال قوتتیلرین سون رهبری و یالنیز قیرخ گون باشچی اولموش "تیریکان" لا قارشىلاشدی. باش وئرمیش محاربه ده اوتوخقال راحت غلبه چالدى. تیریکان میدانان قاچیب "دوبروم" کندینده گیزلندی، لاکین خلق اوانو توتوب، اوتوخقالا تسلیم ائتدی و او اوانو اعدام ائتدی. بئله لیکله ده قوتتیلرین ظلموندن تنگه گلمیش خلق اونلارین علیهینه قالدی و حاکمیتلرینه سون قویدو.

"نتیجه ده قوتتیلر بو گونکو ایران آذربایجانى داغلارینا قوولوب، آغیر تلفات وئردیلر."^۲ قوتتیلر ۹۱۱یل بابیلده حاکمیت ائتدیلمه ده، اؤز خلقلرینین حیاتی و مدنیتی نی یوکسلمه گه فیکر وئرمه دیکلری اوچون، قوتتی - لوللو ییلرین گئیش خلق کوتله لرینین حیاتی یاخشىلاشمادی و مدنیتلری بیر او قدر یوکسلمه دی. نتیجه ده، قوتتی شاهلاری بابیلده حاکمیت گلمه دن اؤلر اولدوغو کیمی، یئنه ده، قوتتی شاهلاری بابیلده حکمران اول - اول قوتتی - لوللو بی خلقی سومئر - اککد "شهر دؤولت" باشچیلارینین یوروش و تالانلارینا معروض قالدیلار. م.ق. III مین ایلیگی سون یوز ایلینده باش وئرمیش بو یوروشلر و اونلارین نتیجه سینده اولموش غارت، تالان و اسیر توتمالار "اور" شهر - دؤولتین اوچونجو شاهلار سولاله سی دؤورونده اولموشدور. "اور" شهر - دؤولتین III شاهلار سولاله سی سلطانلارینین آدلاری و احتمالی حاکمیت ایللری آشاغیدا وئریلر. او تاریخلردن گؤروندوگو کیمی، هجوم ائدن "شهر - دؤولت" شاهلارینین بعضیسی نین حاکمیتی قوتتیلرین اککده حکم سوردوکلری زامانلار اولموشدور.

”اور“ شهر - دؤولتی اوچونجو شاهلار سولاله سینین سلطانلارینین آدی و حاکمیت ایللری:

- ۱ - اورنامو م.ق. ۲۱۲۱ دن ۲۱۰۴ - نجو ایله قدر
- ۲ - شولقی م.ق. ۲۱۰۳ دن ۲۰۵۶ - نجی ایله قدر
- ۳ - بورسوئن م.ق. ۲۰۵۵ دن ۲۰۴۷ - نجی ایله قدر
- ۴ - شوسوئن م.ق. ۲۰۴۶ دان ۲۰۳۸ - نجی ایله قدر
- ۵ - اییی سوئن م.ق. ۲۰۳۷ دن ۲۱۲۶ - نجی ایله قدر

بو شاهلارین بیر نچه سی مال و ثروت، هابثله ایشلمک اوچون اسیرلر الدہ ائتمک اوچون دفعه لرله، معین فاصله لرده بوگونکو عراقین شمالی بؤلوکلی و ایالتلرینه، هورریر، قوتتی - لولوبیلرین اؤلکه لرینه یوروشلر ائتمیشلر. قوتتی - لولوبیلر قارشی اولان بو هجوملارین بو گونه قدر معلوم اولانلاری آشاغیداکیلاردان عبارتدیر:

شولقی اوز شاهلیغینین ۲۶ - نجی ایلینده لولوبیلر قارشی هجوم ائدی، اونلاری غارت ائتمیشدیر. همین شاه سلطنتی نین ۴۵ - نجی و ۴۶ - نجی ایلرینده ایکی دفعه لولوبیلر اؤلکه سینہ هجوم ائتمیشدیر. یئنه شولقی شاهلیغینین ۲۵ و ۳۲ - نجی ایلرینده هورریر قارشی هجوم ائندی.

بو هجوملار زامانی شبهه سیز شولقی قوتتی اراضیسینه ده سوخولوب تالانلار ائتمیشدیر. ”اور“ شاهلارینین بو هجوملاردان هدفلی تالان، غارت و استعمار و آغیر ایشلرده ایشلمک اوچون اسیر، ایستر کیشی، ایسترسه قادین اولموشدور. خصوصیه قوتتی و لولوبیلردن توتولموش اسیرلر بین النهرین ده معروف ایدی. تاریخ عالیم لرینین تحقیقاتی گؤستریر کی، بو اسیرلرین، خصوصیه قادین اسیرلری، بویلو و اوشاقلی اسیر قادینلارین یاشاییش وضعیتی اولدوقجا آغیر و دؤزولمز اولموشدور. بو دؤورلرده سومثر و اککد شاهلاری قوتتی و لولوبیلرله اولدوقجا سیرت، غدار و غیر - اینسانی رفتار ائتمیشلر.

گؤستر دیگیمیز بو III ”اور“ شاهلار سولاله سی دؤورونده قوتتی، لولوبی، هورری خلقلری و شبهه سیز ماننا خلقی ده سومثر - اککد شاهلاری و ظالم حاکم دایره لری اوچون مفتہ ایشچی، کؤله مرکزی کیمی اولموشدو. آکادئیک ”ر.و. ایسترووه“ سومثر - اککد لر طرفیندن ظلمه معروض قالمیش بو اسیرلر و کؤله لر باره ده تحقیقات ائتمیشدیر.^۱

دئمک قوتتیلر بایلدہ حکمران اولان ایللر بئله، اونلارین حاکمیتی آلتیندا اولموش سومثر - اککد امیرلری و شهر - دؤولت لرین شاهلاری، مختلف شهرلرین پاتشیلری، قدرتلی و نفوذلاری ثروت الدہ ائدی کؤله توتماق اوچون آردیجیل شکیلده، ضمناً، قوتتی - لولوبیلرین یاشادیغی اراضی یه ده هجوملار ائتمیشلر.

اوتوخقال سومثر - اککد سلطنتی نی دیریلندی، لاکین گئیش خلق کوتله لری اوندان استفاده ائتمه دی. م.ق. ۲۱۰۸ - نجی ایله اوتوخقال بوغولدو و حاکمیت "اور" شهرینین حاکمی "اورنامو" نون الینه - اوچونجو اور سولاله سینی یارادانین الینه کئچدی. بو حکومت داها غدار، داها رحمسیز و دیکتاتورایدی.

بو دئدیکلریمیزدن بئله نتیجه الده ائدیلیر کی، قوتیلر ۹۱ ایلیک حاکمیتلری دؤورو سومثر - اککدلرین استثمارچی حاکم طبقه لرله قاینایب قاریشدیلا، راحت حاکمیت اوچون لازیم اولان مادی و سایط مقابلینده بوتون خلقی اولکی محلی ظالم حاکملرین، "دؤولت" شاهلارینین اختیاریندا قویدولار، اونلار ایسه هم قوتتی شاهلاری، همده اؤز حیاتلاری، نفوذ و قدرتلرینی، اوردو و دیکتاتورلوقلارینی تأمین ائتمک اوچون خلقلین قانینی سوروب ظلمو سون درجه یه چاتدیردیلا. بو قوتتی شاهلاری اؤز خلقلرینه آز ظلم ائتمه دیلا، اونلار بوتون مظلوم و زحمتکش بین النهرین اهالیسینین نفرت و غضبینی اؤز خلقلرینه قارش یؤنلتدیلا و نهایت آغیر ایتگیلرله اؤز وطنلرینه، همدان و آذربایجان داغلارینا گئری چکیلدیلا و شبهه سیز باشچیلار، وارلانمیشلار و تانیمیشلار اؤلدورولدولر. دئمک قوتتی خلقی بابیلده کی ۹۱ ایلیک حاکمیتیندن ائله بیر اؤنملی فایدا الده ائده بیلمه دی، او بو ایشله یالینیز اؤزونو تاریخین قارائلیقلاریندان چیخاردیب، تاریخ صحنه سینه گلدی. شاید گله جکده قوتتی - لوللیویلرین وطنی اولموش ماننا و مرکزی ماد تورپاقلاریندا اولاجاق علمی فائزیتیلار و کشف اولوناجاق اثرلر باره ده آپاریلاچاق تدقیقاتلار و علمی آراشدیرمالار نتیجه سینده قوتیلرین بابیلده کی ۹۱ ایلیک حاکمیتلریندن چوخلو داها دهرین، اطرافلی و گؤزل معلوماتلار الده ائدیله جکدیر. لاکین بو گون الده اولان معلوماتلاردان چیخیش ائده رک، آنجاق یوخاریداکی فیکری دئمک اولار. قوتیلر بابیلده کی ۹۱ ایلیک حاکمیتلری دؤورو بین النهرین زحمتکشلری و شهر - دؤولت لرینین نفرت و غضبینی ائله تحریک ائتمیش ایدیلرکی، اونلار اؤز وطنلرینه قایتیدقدان سونرا، بابیل حاکم دایره لری، اونلارین گله جکده تجاوز و هجوملارینین قاباغینی آلماق، اونلاری ازیب، هر جور تشکللرینی پوزوب، اونون یارانماسینا مانع اولماق اوچون، دفعه لرله و آردیجیل شکیلده اونلارین تورپاقلارینا هجوم ائتدیلا.

شبهه یوخدورکی، بین النهرین حاکم دایره لرینین بو هجوملاردان هدفلری قوتتی - لوللیویلری ازیب، تشکلدن ساخلاماقدان علاوه، همده دؤورون اکثر دؤولت لرینین سیاستی و عادتتی اولراق، اونلاری تالاییب چاپماق، غارت ائدیلا، دؤولت و وار - یوخلارینی آپارماق، اونلارا وئرگی و خراج باغلاماق و اونلاری اؤز لرینه تابع ائتمک ده اولموشدور.

قوتیلرین مغلوب اولراق م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایله اؤز وطنلرینه قایتیدیقینان سونرادان باشلا یاراق، بین النهرین حاکم دایره لری و شهر - دؤولت لری باشچیلاری هر نچه ایلدن بیر قوتتی - لوللیویلرین وطنینه تالانچی هجوملار ائتمیشلر. بو باشچیلاردان بیر "اور" شهر - دؤولتینین قدرتلی باشچیسی، اورون اوچونجو شاهلار سولاله سی شاه "شولقی - Sulqi" (شاهلیغی م.ق.

۲۰۵۶-۲۱۰۳) نین آزی دوققوز دفعه زاقروس داغلارینین جنوبو، یعنی لوللوی - قوتتیلرین وطنینه هجومو گؤستمک اولار. بو بارهده "ایلامین تاریخ و مدنیتی" اثرینده اوخووروق:

"... شولقی آزی دوققوز دفعه، زاقروس داغلاریندا یئرلشن "شوش" و "داها شمالی تورپاقلارینا، یعنی لوللویلرین اؤلکهسینه اوردو یوروتدو".^۱ چوخ احتمال باشقا بین النهرین شهر - دؤولتلی باشچیلاری دا بو زامانلار قوتتی - لوللویلرین تورپاقلارینا هجوملار ائتمیشلرکی، هله لیک بیزه معلوم دئییلدیر.

بحث ائتدیگیمیز همین بو دؤورلرده و اوندان سونراکی یوز ایللکیلرده، یعنی ایلاملارین "سوکل ماخ" شاهلار سولاله سی [م.ق. ۱۵۵۰ - ۱۸۰۰] دؤورونده ایلام شاهلاری دا آرا - سیرا قوتتی - لوللوی لرین اراضیسینه هجوملار ائتمیشلر. بو هجوملار بارهده سونرا دانیشاجاییق. □ □ □

□ بو دؤورده لوللوی - قوتتیلرین دیلی و مدنیتی

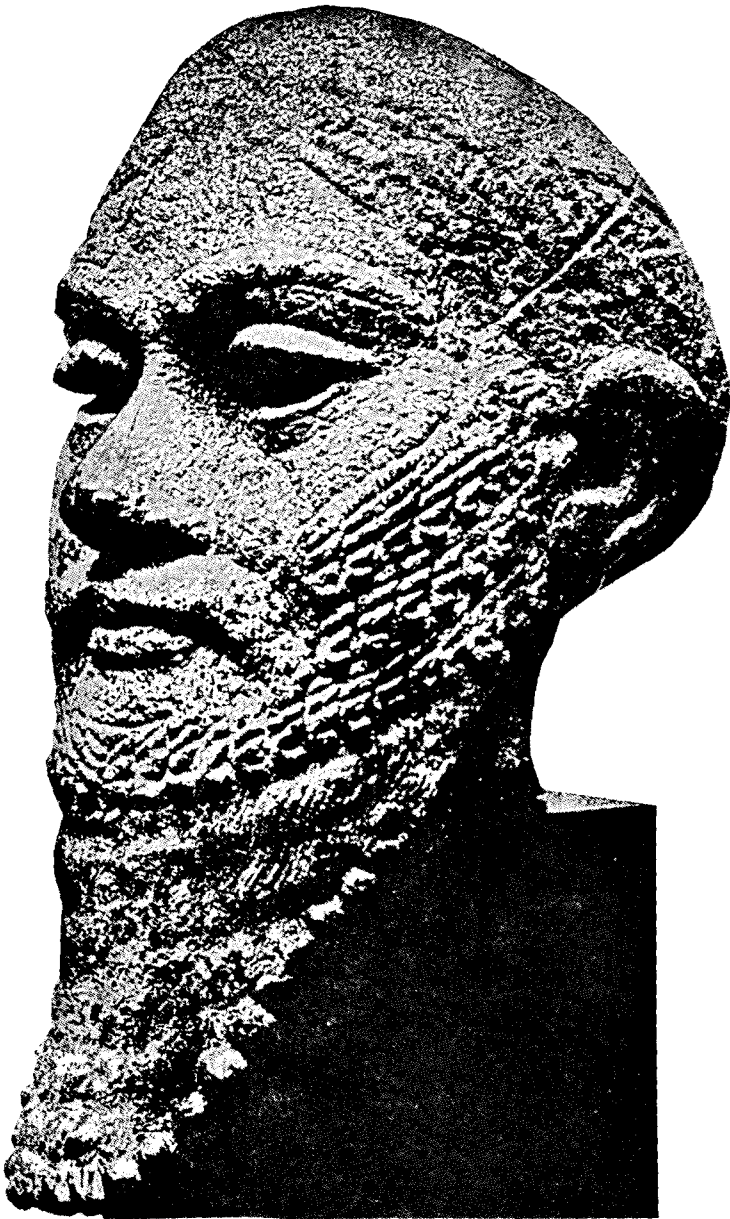
لوللوی و قوتتیلرین دیلیندن دانیشاراق، بیر داها قید ائتمک لازیمدیر کی، او دیل، ا.م. دیاکونوفون دفعه لرله گؤستردیگی کیمی، هند - آوروپایی دیللردن اولمامیش و سومئر و ایلام دیللرینه، داها دقیق دئسک، ایلام و کاسسی دیللرینه یاخین بیر التصاقی دیل اولموشدور، بو دیل قوتتی - لوللویلرین غریبنده یاشایان "هورری" لر و جنوبلاریندا یاشایان "کاسسی" لرین دیلی ایله عینی کؤکل و یاخین ایدی. ا.م. دیاکونوف کاسسیلرله قوتتیلرین دیلینی مقایسه ائده رک یازمیشدیر: "ایکی قومی قوروه (کاسسی و قوتتی) دیل جهتدن معین قدر یاخین اولموشلار".^۲ دئسک، التصاقی اولموش قوتتیلرین دیلی بیر طرفدن اونلارین غریبنده اولان "هورریلر" او بیر طرفدن ایسه جنوبلاریندا اولان "کاسسی" لرین دیلینه یاخین اولموشدور.

قوتتی - لوللویلرین، بو گونکو جنوبی آذربایجانین اؤنملی حیصه سی و زنجان - همدان اراضیسی اهالیسینین دیلی نه تکجه هورری و کاسسیلرین دیلینه یاخین ایدی، بلکه او هم او زامانکی شمالی آذربایجان اهالیسینین دیلی، همده یاخین شرقین او زامانکی بوتون التصاقی دیللی لرینین دیلیله یاخین ایدی. بو واقعیته چوخ احتیاطلا یازان تاریخچی ا.م. دیاکونوف بو جمله لرله افاده ائتمیشدیر:

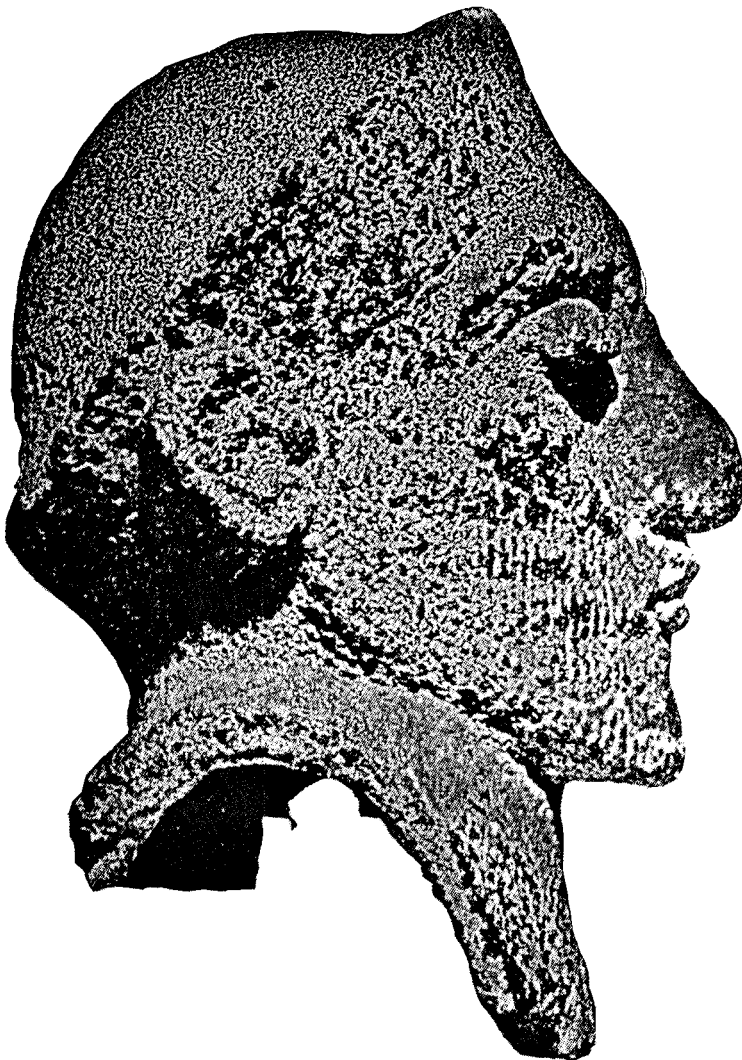
"آسوری و بابیل قایناقلاری بو اؤلکه ده (آذربایجان م.) رایج اولموش نئچه دیلی آدلا ذکر ائدیرلر. بو ترتیبه: قوتتی، لوللوی، مانی (قوتتی یا لوللوی دیللرینین شعبه لری) مئهران، کاسپی دیللری. بو دیللرین خصوصیتی و بیر - بیرله و یاخشی تانیمنیش باشقا دیللرله قوه مولوق درجه لری هله لیک بیر او قدر آیدین دئییلدیر. لاکین یئرینده دئییه جک بیر سیرا دلیل لرله دئسک

۱ - ایلامین تاریخی و مدنیتی، یوسف مجیدزاده، ص ۹.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۲۵.

[ش - ۵۶] بیر قوتنی شاهی باشینین ھنیکلی. مفرغدن.
ھمدانندان تاپلمیش. م.ق. III مین ایللیک ایلام صنعتکارلاریندان.

[ش - ۵۷] سلماسدان تاپلمیش مفرغدن باش هئیکلی. (تاریخی بللی دئییلدیر)

اولارکی، آدلارینی چکدیگیمیز دیلر عمومیتله و یا بعضاً بیر طرفدن اسکی مدنیت منطقه لرینین بیرینین دلیلی ایله، یعنی ایلام دیلیله و او بیر طرفدن "کاسپیلر و آلبانیلارین" و باشقا شمالی آذربایجان (اران) قوملاری و خزر دریاسینین (کاسپی دریاسی) جنوب غربینه قونشو اولان اراضی قوملارینین دیللی ایله قوهوملوقلاری اولموشدور.^۱

یثرینده اشاره ائتدیگیمیز کیمی قوتتیلرین دلیلی التصاقی اولماقلا برابر، اؤزونه خاص آغیر

سسلره مالک اولموش و بو خصوصیت بو دلیلی باشقا التصاقی دیللردن فرقلندیرمیش و بیر لهجه شکلینه سالمیشدیر. بو دلیل خصوصیتی سونراکی بعضی آلبان ائللرینین ده دیلینده، او جمله دن اوتی و گرگرلرین دیلینده اولموشدور.

قوتیلرین م.ق. III مین ایللیکده کی مدنیتینه گلدیکده ایسه دئمک لازیمدیر کی، اونو تمثیل ائدن، تاپیلیمیش بعضی هئیکل لر، داش اوزهرینده کی تصویرلر و بعضی قازینتیلاردان الده ائدیلمیش اثرلر اساساً آمریکا و آوروپا موزه لرینده ساخلانیلماقدادیر.

قوتیلرین بین النهرین ده حاکمیتی دؤورو مدنیتلری باره ده بو قدر دئمک لازیمدیر کی، اونلارین اثرلری سومر- اککد مدنیتی و هنری دیر. مثلاً "قودئا" نین حاکمیتی دؤورو یارانمیش "لاقاش" هئیکلی قوتتی هنری محصولو یوخ، سومر- اککد صنعتی محصولدور. قوتیلرین بو دؤوره عاید مین ایللیگین اولان هنر و مدنیتلری باره ده م.ق مفرغدن III سونلارینا عاید و همدان دان تصادفاً تاپیلیمیش، قایریلمیش، نظره گلن قوتتی شاهینین باشینین هئیکلیدیر کی، ا.م. دیاکونوفون فیکرینجه، اککد و یا ایلام اوستادلارینین هنرینین محصولو اولوب یا اونلارین سبکینه بلد بیر اوستانین الیندن چیخمیشدیر. نظریمیزجه بو اثر اترته اوستادلارینا منسوب دور. بو اثر آمریکانین "برثمرفالثری"- موزه سینه گؤرونوشجه بو گون Bremmer Gallery آپاریلمیشدیر. بو هئیکل یوکسک هنر نمونه سیدیر و ظاهری زاقروس داغلاریندا یاشایانلار، باشینا باغلادیغی پارچا ایسه ایلام باش اؤرتوکلرینه بنزه ییر. فرانسالی اینسان شوناس "ا.ت. آمی" بو هئیکلین تیپینی ایندیکی شوشانا حیه سینین اینسانلارینین تیپی ایله مقایسه ائدیپ، عینی بیلیر. بونا بنزر تیپ کاسسیلرده ده چوخ ایدی.

بو اثر و سلماسدان تاپیلیمیش مثال باش هئیکلی، ائله جه ده "آنوبانی نی" و "تارلونی" نین داش قازما لؤوحه لری اساسیندا دئمک اولار کی، قوتیلر قونشولاری و سویداشلاری اولموش التصاقی دیللی خلقلرین هنر و صنعتی ایله تانیشلیق و اونلارلا برابر، واحد هنر و صنعت آتموسفئرینده یاشادیقلاری اوچون اؤزلرینه خاص مستقل بیر هنر و اینجه صنعت یاراتمیشلار و بو هنر اونلارین حیاتی، اجتماعی اینکیشافی سوییه سی ایله ایلگیلی اولموشدور. بو هنر سونراکی ماننا- ماد هنرینین تمیلینی تشکیل ائتمیشدیر. بونولا برابر دئمک لازیمدیر کی، قوتی لرین مدنیتی هله ده اساساً آذربایجان و همدان تورپاقلاری آلتیندا قالماقدادیر و شبهه سیز گله جک علمی قازینتیلار و تحقیقاتلار بو باره ده داها گئنیش و دقیق معلوماتلار وئره جکدیر.

شکلینی گؤردوگونوز سلماسدان کشف اولموش اولدوقجا قدیم دؤورلره عاید تونجدان اولان کیشی باشی هئیکلی، ائله جه ده همدان دان تاپیلیمیش قوتتی شاهلاریندان بیرینین باشینین تونجدان اولان هئیکلی، هر ایکسی چوخ احتمال تۆکمه اوصولو ایله قایریلمیشدیر. ا.م. دیاکونوف قوتتی شاهین باشی هئیکلینی م.ق. اوچونجو مین ایللیگین سونلارینا عاید، اؤزوده اونو اککد و ایلام اوستالارینین ایشی گؤستریر و سلماسدان تاپیلان باش هئیکلی باره ده فیکر سؤیله مییر.

هر ایککی اثر تونجدان و اریدیلب قالیبا تۆکمه اوصولو ایله یارانمیش و چوخ احتمال اوزلرینین

ناخیشلاری سونرادان قازما یولوايله دقیق لشدیریلیمیشدیر. اثرلره ساده و دهرین بیر باخیش گؤستریر کی، اونلاردا کیشی سیماسینین بوتون عضولری: گؤز، قاش، قولاق، بورون، دوداق، چنه، ساققال، بویون، حتی بؤرکونون ناخیشلاری میثیلسیز بیر مهارت، صنعت و اوستالیقلا یارادیلیمیش، اؤزوده بو بدن عضولرینین هامیسی طبیعی، دیری، جانلی، صنعی لیک و دورغونلوقدان اوزاق یاردیلیمیشلار، یعنی یوکسک، تجربه‌لی و قدیم بیر هنر و صنعت محصولودورلار.

هر ایکی هئیکلده عینی اولان بو اؤزلیکلر و هر ایکی اثرین واحد هنر و صنعت آتموسفئیرینه عاید اولدوغونو نظره آلاق، تاریخ علمینین تازا نایلتلرینه اساساً اونلارین باره‌سینده تامایله تازا و واقعیتیه اویغون فیکرلر سؤیله مک لازیمدیر.

غربی آذربایجاندا "ارتته" (آراتتا) مدنیتی "فصلینده گوردوک کی، م.ق. ۴ و ۳ - نجمین ایلیلک‌لرده جنوبی آذربایجانین غربی - زاقروس داغلارینین شمالی و توروس داغلاريله قوروشدوغو سیخ اورمانلی و زنگین معدنلی داغلیق منطقه‌ده، باشقا سؤزله دئسک، بوگونکو نقده، اورمو، سلماس، قوشچو گه‌دیگی، خوی داغلیق اراضیسی، هابثله وان گؤلوايله اورمو گؤلر آراسینداکی تورپاقلاردا "هورری" خلقی یاشامیش و دؤرون ان قاباقجیل تکنیک، مثالوژی، علم، هنر، معمارلیق، یوکسک صنعت، اوستالیق و مهارتینه مالک اولموش و بو یوکسک علمی خصوصیتلرده بوتون منطقه خلقلری، حتی سومئرلرده تأثیر ائدیپ یول گؤستمیشلر. هورریلرین بؤیوک حیصه‌سی م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللرده غربی آذربایجاندا مهاجرت ائده‌رک، یاخین شرق منطقه‌سی اؤلکه‌لرینه، حتی مصره قدر گئتمیش و هنر و صنعتلرینی اؤزلری ايله او اؤلکه‌لره آپارمیشلار.

گؤروندوگو کیمی هورریلرین معین ائللری و طایفالاری اولکی یئرلرینده، یعنی چاغداش خوی، سلماس، قوشچو گه‌دیگی، اورمو، نقده، یعنی اورمو گؤلونون غربی، جنوبغربی، شمالغربی اراضیلرینده یاشامیش و بو تورپاقلاردا گؤی تپه، حسنلو تپه، زقوه، گیان تپه، حیصار تپه، سیلک تپه، یانیق تپه، شامو تپه و سایره هنر خزینه‌لرینین، ائله‌جه‌ده سلماسدان تاپیلیمیش، تاریخی معلوم اولمایان گؤستردیگیمیز تونج باش هئیکلی نین یارانماسینا سبب اولموش، داها دوغروسو بو یئرلرده اؤز هنر و صنعتلرینی یاشاتمیش، اؤز هنر، علم و تکنولوژیلرینی نسیلدن - نسیله کؤچوره‌رک اینکیشاف ائتدیرمیش، قوتتی - لؤلؤبوی خلقلرینین یاشادیگی اراضیلرده یامیش، یعنی سیلک تپه، حیصار تپه، مارلیک تپه، گیان تپه، کلاردشت، مجید تپه و سایره هنر مرکزینین یارانماسینا، بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی تورپاقلاریندا واحد هنر و صنعت مکتبی و آتموسفئیرینین یارانماسینا سبب اولموشلار.

غربی آذربایجانین یاراتدیگی اؤز دؤرونون ان یوکسک، مترقی و قاباقجیل تکنولوژی، هنر و صنعتی بوتون یاخین شرق اؤلکه‌لری و خلقلرینه، او جمله‌دن اککد و ایلام هنری، صنعتی، تکنولوژیسی، معمارلیقی، علمی، مثالوژیسی و سایره‌سینه تأثیر ائدیپ، یول گؤستمیشدیر.

دئمک اولاً همدانان تاپیلیمیش قوتی شاهینین باشی هئیکلی اککد و ایلام صنعتکارلارینین اثری یوخ، محلین، همدانین، بوگونکو اورموگؤلونون غربی قسمتلی اوستالارینین اثری اولاییلر، چونکی بونلارین اوستا و صنعتکارلاری سومثر، اککد و ایلام خلقلری و اوستالارینا بو جهتدن یول گؤستهرن، علم و تکنیک اؤیره دن اولموشلار.

ایکینجیسی، سلماسدان تاپیلیمیش تونج باش هئیکلی لاپ محلین - سلماس و اورانین غربی داغلیق منطقه لری اوستالارینین اثری، اؤزوده م.ق. ۳ و ۲ - نجی مین ایلیکلرین بیر یادگاریدیر و شبهه سیز اونون تایلاری و بو هنر و صنعتین یوزلرجه باشقا - باشقا اثرلری همین بو منطقه لری تورپاقلاری آلتیندا یاتاراق اؤز اوولادلاری اولان آذری خلقی طرفیندن ده رین علمی قازیتتی ایشلرینی گؤزله ییرلر.

آقای فیروز منصوری "ارته" مدنیتی، او جمله دن سلماسدان تاپیلیمیش کیشی باشی هئیکلی باره ده دانیشارکن یازمیشدیر:

"ماد تاریخنین ۱۱۲ - نجی صحیفه سینده باسیلمیش، سلماسدان کشف اولموش اولدوقجا اسکی و تونجدان قایریلمیش باش هئیکلینین شکلی، اورارتو قالاسی "هفتوان تپه" دن کشف اولموش بالتا، میزراق و ده میر اوخلار، هفتوان تپه نین دؤردونجو (م.ق. ۸۰۰ - ۱۲۰۰) اولو قبیبرلریندن الده ائدیلمیش چوخلو سیرغا، گولفه، سانجاق، اوزوک، خالخال، بوخوو، و چوخلو تونج زنجیرلر کیمی بؤک و سایطی ... چارلز بارنی واسطه سیله گئنیش شکلیده آچیقلا نیشدیر. او یازمیشدیر: "هفتوان تپه نین دؤردونجو قازیتیلاریندان الده ائدیلمیش آلتلر و وسیله لر گؤسته ریر کی، بو یئرده مس، تونج و باشقا فلزلری بوتادا اریدردیله ر."^۱

بیز هله لیک تاریخچی عالیم "چارلز بارنی" تین یازیلارینی الده ائدیپ اوخویا بیلمه میشیک، آنجاق بورادا اونون نئچه جمله دن عبارت اولان فیکری، یعنی «م.ق. ۸۰۰ - ۱۲۰۰ - نجی ایللرده هفتوان تپه ده مختلف فلزلری بوتادا اریدردیله ر» فیکری بیزی بو تاریخی واقعیتی درک ائتمه گه هیدایت ائدیر کی، م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سون یوز ایلیکلرینده "ارته" هنر، علم، تکنیک و مثالوژی مکتبینین بشجرتدیگی هفتوان تپه ده فلز خصوصی گیل قابلاردا اریدیله ر، دئمک، "ارته" ده اوندان احتمال بیر ایکی مین ایل قاباق اریدیله ر، و بو واقعیتی آیدینجاسینا گؤسته رن سلماسدان کشف اولموش تونجدان اولان کیشی باشینین هئیکلیدیر کی، مس ایله قالالین معین نسبتله قاریشیغیندان یارانان آلیاژین - تونجون اریدیله ر، قالیا تئوکولمه سی کیمی خصوصی تکنیک ایله قایریلمیش و سونرا قازما - حکاکلیق تکنیکی ایله بزه نیب، دقیق لشدیریلیب و سیما جهتدن نظره تو تولان شخص قیافه سینده سالی نیشدیر. ساده سؤزلره دئسک، فلزی اریدیپ، قالیا تئوکمک تکنیکی م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سون عصرلرینده اورارتونون هفتوان تپه مکتبینده

اولموشدورسا، اورارتونون هنر، تشکنیک و فلز اوزهرینده ایشله مک مکتبینین یارادانی، اونون آناسی سلماس، قوشچی، حسنلو، زئوه، گۆی تپه مکتبلری اولموشلارکی، اونلارین دا علم، هنر، تشکنیک، فلزکارلیق، معمارلیق، مثالوژی، صنعت و اوستالیق باباسی "ارتته" مکتبی، هنری، یعنی غربی آذربایجان اوجاغی، اورمو گۆلونون غربی و سلماس منطقه لری و هنر مکتبلری اولموشدور.

همین بو سلماس، قوشچو گه دیگی منطقه لریندن گۆستردیگیمیز تونج اینسان باشی هئیکلینین تصادفاً تاپیلدیغی کیمی، باشقا تونج حیوان هئیکلری ده تاپیلیمیشدیر کی، بو یئرلرین بئله تاریخی مثال اثرلرله زنگین اولدوغو و علمی قازینتی ایشلرینه جدی محتاج اولدوغونو آیدین گۆستهریر. همین سلماسین قوشچو گه دیگی منطقه سیندن تصادفی حالدا تاپیلیمیش تاریخی اثرلردن بیرى ده بو منطقه نین "انزال" کندیندن، اؤزوده تقریباً یوز ئنچه ایل بوندان قاباق الده ائدیلمیشدیر. اثرلرین الده ائدیلمه سی جریانی و اثرلرین سرگذشتی بئله اولموشدور:

۱۹۰۵ - نجی ایله ده، سلماسین ۱۵ کیلومتر جنوب شرقینده یئرله شن قوشچی گدیگینین "قارپاق" "ماحالینین" "انزال" کندینده فهله لر بنا تملی قازارکن، کیچیک بیر داش ائوه راست گلیرلر کی، اوندان داشدان اولان اوجا پایا اوزهرینده تونجداق قایریمیش ایکی اؤکوز هئیکلی قویلموش ایدی. اؤکوز هئیکللرینین آغیر اولدوغو اوچون، عوام فهله لر ائله گومان ائدییرلر کی، اونلارین داخلینده قیزیل واردیر، بونا گۆرده گورپونله اونلاری سیندیریرلار. کندین اربابی حادثه دن خبردار اولوب، اؤکوز مجسمه لرینین ساغلام قالیمیش باشلارینی فهله لرده آلیر. سونرا اونلارین بیرى تیفلیسده مجید سلطان آدلی شخصین کولکسیونوندا باش چیخاریر، دیگرى ایسه تبریزده ولیعهد اولان محمدعلی میرزایا هدیه وئرلیر.

بو گون اونلارین بیرینجیسی "لوور" موزه سینده، ایکینجیسی ایسه "هاروارد" دارالفونونونون "هانری فوق" موزه سینده ساخلانلیر. بونلاردان علاوه "انزال" کندینین اربابی اورادان بیر تونج ایلان، ئنچه گوموش دیبک و بیر ائتلی تونج کمر بند تاپیر کی، او کمر بندین اوستو قاباری اؤکوز، آسلان، قانادلی اوخ آتان و باشقا ناخیشلارلا بزیمیش ایدی. بو کمر بند ایندی نیویورکون "هانری متروپولیتئن" موزه سینده ساخلانلیر.^۱

هئچ شبهه سیز، بو کیمی اثرلر همین بو سلماس و قوشچی گه دیگی منطقه سینده چوخدور، بونا گۆرده بو یئرلرین علمی قازینتی ایشلرینه جدی احتیاجی واردیر.

بو دئدیکلریمیزدن بو نتیجه لری چیخاردا بیلهریک کی، یوخاریدا شکلینی وئردیگیمیز سلماسدان تاپیلیمیش کیشی باشی هئیکلی اولاً منطقه نین اؤز اوستالارینین محصولدور، ایکینجیسی بو اثر م.ق. ۳ - نجو مین ایللیگین "ارتته" مکتبی و اونون هنرمندلری و یا اونلارین شاگیردلرینین الیندن چیخمیشدیر.

□ □ □

قوتتی - لوللوبیلر م.ق. ایکینجی مین ایللیکده

بوگونه قدر خارجی منبعلردن الدهه ائدیلمیش سندلر و معلوماتلار گؤسته ریر کی، م.ق. ایکینجی مین ایللیکده یئنه ده بوگونکو آذربایجان و همدان اراضیسینده اساساً لوللوبی - قوتتی ائللری و خلقلری یاشامیشلار. آنجاق بو مین ایللیکده وضعیّت، کئچمیش مین ایللیگه گؤره، قسماً عوض اولموشدور، بو معنادا عوض اولموشودور کی، م.ق. اوچونجو مین ایللیگین سونلاریندا قوتتیلرین بابیلده ۹۱ ایللیک حاکمیتی آرادن آپاریلیب، قوتتی باشچیلارینین اؤز وطنلرینه قایتدیغیندان سونرا، بیر طرفدن بابیل و بین النهرین حاکم دایره لری آردیجیل شکیلده قوتتی - لوللوبیلرین اؤلکه سینه هجوم ائتمیش، اونلارین تشکّلونه مانع اولموش، اورانی تالامیش، دیگر طرفدن ایسه بابیلده حاکمیتی سینایاراق تجربه قازانمیش قوتتی - لوللوبی باشچیلاری هم اؤزلری مستقل و هئچ بیر دؤولته باغلی اولمایان دؤولت و حکومت یاراتماغا جان آتمیش، همده بابیل و بین النهرینین چئشیدلی شهر - دؤولتلرینین، یعنی سامی خلقلرینین التصاقی دیللی خلقلره قارشى دورمالارینی گؤرموش و اونون مقابیلنده، طبیعی اولاراق، اؤز سويداشلاريله ياخينلاشيپ، بيرلشمه گي لازيم بيلميشلر. بونوندا نتيجه سينده بو مین ایللیگین ایلک عصرلرینده، سامیلرین آردیجیل هجوملارینا رغماً، قوتتی - لوللوبیلر، کیچیک، لاکین مستقل، قدرتلی، نفوذلو محلی حکومتلر یاراتماغا مؤفق اولموشلار. بو محلی حکومتلر منطقه میزین التصاقی دیللی خلقلرینین بابیله قارشى بیرلیک و اتحادینا گیرمیش اولسالاردا، هله یئرلی، محدود حکومتلر ایدیلر و عموم اؤلکه نی احاطه ائدن حکومتدن اوزاق ایدیلر. م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اؤلّری و اورتالاریندا، ا.م. دیاکونوفون فیکرینجه، کاسسیلر قوتتی - لوللوبیلرین اؤلکه سینه هجوم ائتمیشلر، حتی کاسسیلر بابیل شاهى حمورابیدن سونرا [م.ق. ۱۷۵۰ - ۱۷۹۲] بابیلین اصیل حاکملری اولموشلار. اگر کاسسیلر قوتتی - لوللوبی اراضیسینه هجوم ائدیپ، اوزون زامان اونلاری اؤزلرینه باغلی حالدا ساخلا میشلارسا، قوتتی - لوللوبیلرین یئرلی دؤولتلرینین یارانماسی و محکملنمه سینه بؤیوک تأثیر گؤسترمیش و اونلاری التصاقی دیللی خلقلرین بابیله قارشى بیرلیگینه جلب ائتمیشلر. □ □ □

قوتتی ملکه سی "ناوار" خانیمین حاکمیتی

کئچن فصیلده گؤستریمیشیک کی، قوتتیلر م.ق. ۲۱۰۹ - نجی ایلده بابیل حاکمیتیندن چیخاریلدیقان و اؤز وطنلرینه قایتدیقدان سونرا، مختلف بابیل شهرلرینین حاکملری و شاهلاری آردیجیل شکیلده قوتتیلرین اؤلکه سینه هجوم ائتمیشلر کی، هم اونلارین تشکّلونون قاباغینی آلسینلار، تا اونلار گله جکده بیر داها بابیله هجوم ائتمک فیکرینه دوشمه سینلر، همده اونلارین وار - یوخونو تالاییب آپاراراق، اؤز حکومتلری، طنطنه و جاه و جلاللاری و اوردولارینا مادی زمینه یاراتسینلار.

بابیل حاکم دایره لرینین بو فیکرلری و غدارلیقلارینا رغماً، قوتتی و لوللوبی خلقلری اؤز

وطنلرینده، نه بو دؤور، نه ده اوللر و سونرالار استقلال، حاکمیت و اؤز آیاقلاری اوستونده دورماق فیکریندن ال چکمه میشلر.

سونرالار گؤره جه ییک کی، اوللر آسوری و سونرالار هم آسوری، همده اورارتو شاهلارینین آردیجیل هجوم و غارتلرینه رغماً، بیرى - بیرله متفق و متحد اولماسالاردا، اونلارجا ماننا - ماد شاهلیقلاری و امیرلیکلری بنالی مستقل اولماق، یاد آغالیغینا باش ایمه مک فیکرینده اولموش و بو هدفه چاتماق اوچون دایانمادان چالیشمیشلار. شبهه سیز بو فیکر و فعالیت، قوتتیلرین بابیلده حاکمیتیندن اوللر قسماً اولدوغو کیمی، او حادثه دن سونرادا قوتتی - لوللوبی خلقلری داخلینده اولموش و شبهه سیز گوجلنمیشدیر.

کئچن فصیلده گؤستریمیشیک کی، "اور" شهر - دؤولتی شاهی "شولقی" [م.ق. ۲۰۵۶ - ۲۱۰۳] اؤز شاهلیغی دؤورونده آزی دوققوز دفعه لوللوبیلرین اراضیسینه هجوم ائتمیشیدیر. اگر بو دؤورده قوتتی - لوللوبیلر داخلینده استقلال فیکری، بابیل و بین النهرینه تازا هجوم فیکری، شاهلاری داخلینده بیرى - بیرله بیرلشمک فیکری اولماسایدی، اگر قوتتی - لوللوبیلرین کچیجک شاهلیق و امیرلیکلری بابیله تابع اولسایدیلار، اونلارین آغالیغینا باش اگسه ایدیلر، ایلك هجومدا تعیین اولونموش وئرگی و خواجهی مرتب اؤده سه ایدیلر، شولقینین دوققوز دفعه آردیجیل هجومونا احتیاج اولاردی می؟ م.ق. اوچونجو مین ایللیگین سونلاری و ایکینجی مین ایللیگین ایلك عصرلرینده بین النهرین، ایلام و کاسسی شاهلاری طرفیندن قوتتی - لوللوبیلرین تورپاقلارینا اولموش هجوملاری ایکی قسمته بؤلوب آراشدیرماق لازیمدیر:

۱ - عمومیتله بابیل، بین النهرین و بو اولکهنین شهر - دؤولت لرینین شاهلاری طرفیندن اولان هجوملار. فیکریمیزجه بونلار عمومیتله منفی خارکتر داشیمیشدیر.

بو دؤورلرده بین النهرین اولکهنینده التصاقی دیللی سومرلر چوخدان بری سیاست صحنه سیندن چیخمیش، یا اورتا آسیا یا قایتیمیش، یادا سامی خلقلری داخلینده حل اولموش و یا حل اولونماقدا ایدیلار. یعنی بوتون بین النهرین شهرلرینده سامی خلقلری، یعنی آرامیلر، کلدانیلر و داها غربده یهودیلر، آسوریلر، فینیقیلر و ... حکم سورمکده ایدیلر.

بین النهرین سامی شاهلاری طرفیندن قوتتی - لوللوبیلرین اراضیسینه بو دؤورلرده اولموش هجوملارین، یوخاریدا گؤستریدیمیز کیمی، هدفی قوتتی - لوللوبیلری گئری قالمیش، غیر - متشکل، تابع، وئرگی و مالیاتی مرتب وئرن، باشی آشاغی، داغینیق، استقلال و حاکمیت باره ده دوشونمه یین حالدا ساخلاما ق اولموشدور. بونا گؤره ده اونلارین هر بیر هجومو زامانی قوتتی - لوللوبی شاهلاری و امیرلری بیر سیرا حاللاردا موقتى اولاراق، اؤزلرینی تابع گؤستمیش، خراج، مال - قارا، قیزیل، گوموش و سایره بو کیمی هدیهلر هجوم ائدن شاهلارا وئرمکله، اونلارین خطرلرینی سووموش و اونلار گئنددن سونرا، اؤز استقلال و حاکمیتلری اوغرونداکی ایشلرینه دوام ائتمیش، وئرگی و خراج وئرمکدن امتناع ائتمیش، غالب شاهلارین قویدوقلاری نماینده لرین

سۆزونه باخمامیش، امکان اولدوقدا اونلاری قوموشلار، بودا او شاهلارین تازا هجوملارینا سبب اولموشدور. یعنی بین‌النهرین شاهلارینین آردیجیل هجوملارینا رغماً، قوتی - لوللویی خلقلرینین امیرلری و شاه کاهینلری همیشه اولموش و داخلی استقلاللارینی ساخلامیشلار.

۲ - عمومیتله ایلام‌لار و کاسسیلر طرفیندن، یعنی التصاقی دیللی خلقلر طرفیندن قوتی - لوللویلر اولکەسینه بو دؤورلرده اولموش هجوملار. بو هجوملارین اوللری منفی، غارت و تالان خاراكتئرینه مالک اولسادا، سونرالاری قوتی - لوللویی خلقلرینی عموم التصاقی دیللی خلقلری بابیل و سونرالار آسوریلر علیهینه اتقاقا جلب ائتمک، اونلارلا مدنی، اقتصادی علاقه و وحدت یاراتماق باخیمیندان دقته لایق و خیرلی اولموشدور.

کئچن فصیللرده دؤنه - دؤنه اشاره ائتمیشیککی، ایلاملار و کاسسیلر التصاقی دیللی اولموش، همده اوزون عصرلر دوام ائتمیش یوکسک سوییه‌لی مدنیت‌ه مالک اولموشلار، حتی مختلف تاریخ اوزمانلارینین فیکرینجه، او جمله‌دن آکادئمیک ماراگۆره، قوتی - لوللویی و ماننا- ماد خلقلری و دؤولتلری و حکومتلرینین رسمی دؤولت، اداری و تجارت دیللی ایلام دیلی اولموش و حتی آکادئمیک مارین فیکرینجه ماد دیلی ائله هامان ایلام دیلی اولموشدور. اگر آکادئمیک مارین فیکرینی قسماً مبالغه‌لی فرض ائتسکده، هر حالدا ایلام، کاسسی، قوتی، لوللویی، ماد و ماننا خلقلرینین دیللرینین هامیسی التصاقی، بیر - بیرینه یاخین اولموش و اوزون عصرلر تقریباً واحد مدنی و اقتصادی آتموسفئره یاشامیش، بیر - بیرین علمی، سیاسی، اقتصادی و مدنی نایلیتلریندن یارارلانمیشلار.

بو ائتئیک و اقتصادی وحدت، دیل و مدنیت بیرلیگی سبب اولموشدورکی، ایلام و کاسسیلرین قوتی - لوللویی تورپاقلارینا هجوملاری بین‌النهرین شاهلارینین هجوملاریندان فرقلنسین. بو فرقلنمه بابیل شاهلاری قارشیسیندا ایلام، کاسسی، قوتی، لوللوییلرین، بو هجوملار نتیجه‌سینده بیرلشمه‌سی و متحد اولماسیله اؤزونو گؤسته‌ریر.

ایلاملارین قوتی - لوللوییلر علیهینه اولان هجوملارینین قوتی - لوللوییلری اؤزلری‌ایله بیرلشدیرمک، بابیله قارشى متحد ائتمک مقصدی داشیماسی باره‌ده الیمیزده تاریخی سند یوخدور، لاکین بو هجوملاردان سونرا، بابیل هجوملارینین عکسینه اولارق، قوتی - لوللوییلر داخلینده نسبتاً قدرتلی و بابیله قارشى ایلاملارلا متحد اولان قدرتلی و تدبیرلی شاهلارین ایش باشیندا اولماسینی گؤروروک. بو قوتی - لوللویی شاهلاری، چوخ احتمال ایلام هجوملاریندان قاباقدا اولموش و داخلی اختلافلار اوجوندان ایلاملاردان یاردیم ایسته‌میش و اونلارین قوتی - لوللویی اراضی‌سینه اوردو یورومه‌سی نتیجه‌سینده ایش باشیندا اولان معین شاهلارین مخالفلری آزادان گئتمیش و شاهلار اؤز موقعیتلرینی محکم‌لندیرمیشلر و یا تازا شاهلار ایش باشینا گلیمیشلر.

بو دئدیکلریمیزه ان گؤزل شاهد و دلیل قوتی شاهى ملکه "ناوار - Navar" ین سلطنتی و ایلاملارلا بابیله قارشى متحد اولارق اوردو یورومه‌سیدیر.

ملکه ناوارین نه زاماندان قوتتی شاه‌ی اولماسی و نه مدّت سلطنت ائتمه‌سی و هانسی اراضیده شاه اولماسی باره‌ده هله‌لیک دقیق معلوما‌تیمیز یو‌خدور، آنجاق بیلیریک کی، او م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایللیگین ایلک روبعونده قوتتی شاه‌ی اولموشدور. احتمال او "نامار" منطقه‌سینده حکم سوروموشدور.

بو زامان ایلامدا "سوکل ماخ - Sukkal - Max [۱۵۵۰ - ۱۸۰۰]" سولاله‌سینین شاه‌ی "شیروکدوح - Sirukduh" شاه اولموش، اؤزوده بابیل شاه‌ی حمورابی ایل [سلطنتی م.ق. ۱۷۵۰ - ۱۷۹۲] چاغداش و سلطنتینن ایکینجی یاریسیندا، یوسیف مجیدزاده‌نین یازدیغینا گؤره، حمورابییه تابع اولموشدور. "بیرینجی شیروکدوه" قوتتیلرین تورپاقلارینا هجوم ائتمیشدیر، آشاغیدا گؤره‌جه‌گیمیز کیمی، بو هجوم، چوخ احتمال بیرینجی شیروکدوهون حمورابییه تابع اولمادیغی ایللرده، یعنی حمورابیدن قاباقکی سلطنتی ایللرینده باش وئرمیشدیر.

بیرینجی شیروکدوهون قوتتیلر اراضی‌سینه هجومونو میلادی ۱۹۷۵ - نجی ایلده عراق کردستانیندن تاپیلیمیش و م.ق. ۱۷۹۰ - نجی ایل حدودلاریندا ایلام شاه‌ی بیرینجی شیروکدوه طرفیندن قازیلیمیش داش لؤوحه‌دن بیلیریک. لؤوحه‌ده چئشیدلی سیاسی مسئله‌لرله یاناشی، همده قید اولونورکی، "... ایلام شاه‌ی بیرینجی شیروکدوه "تابیتو - Tabitu" آدلی بیر شخصه بیر مکتوب یازیب، سوروشورکی، "نه اوچون "ایتابالخیم - Itabalkim" اؤلکه‌سی اونون یانینا نماینده گؤندرمه‌ییر؟" همین بو لؤوحه‌ده یازیلیرکی، ایلام اوردوسو هجومو حاضرایدی و شیروکدوه اؤلجه اؤز دقتینی قوتتیلرین اؤلکه‌سینه - بو گونکو همدانلا اورمو گؤل اراسینداکی اؤلکه - یؤنلتدی. لؤوحه‌ده بیرده یازیلیمیشدیرکی، شیروکدوه اؤز عسگرلرینین اون ایکی مین نفرینی "نابیلی - Nabili" آدلی شخصین کوماندانلیغی آلتینا وئردی. اکتیبه‌دن نقل ائتدیگیمیز بو جمله‌لرده اوچ مسئله قویولموشدورکی، هر اوچو "شیروکدوهو" و تام مستقل و قدرتلی بیر شاه گؤستریر:

۱ - نه اوچون "ایتابالخیم" اؤلکه‌سی شیروکدوهون یانینا نماینده گؤندرمه‌ییر؟
۲ - شیروکدوهون اوردولاری هارایا ایسه هجوم ائتمه‌گه حاضر اولدوقلاری حالدا، او قوتتیلرین اؤلکه‌سینه هجومو اوستون توتدو.

۳ - شیروکدوه ۱۲ مین عسگرینی "نابیلی"نین کوماندانلیغی آلتینا وئردی.
م.ق. ۱۷۹۰ - نجی ایلده قازیلیمیش بو لؤوحه‌ده اولان مطلبلر، شبهه‌سیز یا هامان م.ق. ۱۷۹۰ - نجی ایلده، یادا اوندان بیر نئچه ایل قاباق، یعنی م.ق. ۱۷۹۰ - ۱۷۹۳ - نجی ایللرده باش وئرمیشدیر. بو دؤورده ایلام تجاوزکاردیر، لاکین یوسیف مجیدزاده‌نین فیکرینجه حمورابی م.ق. ۱۷۹۲ - نجی ایلده بابیل شاه‌ی اولاندان سونرا "بیرینجی شیروکدوه" اونا تابع اولموشدور. لاکین مجیدزاده‌نین اؤزو گؤستریرکی، | شیروکدوهون عؤمرونون سون ایللرینده فراتین غربی اورتا

آخارقالاریندا یئرلشمیش "مارى" دن شوشا و شوشدان "مارى" یه نماینده گئتمیش، یعنی ایلام اۆنملی مستقل بیر اۆلكه ایدی. باشقا کتیبه لر گۆسته ریر کی، ایلاملار "اثنوننا - Ešnunna" شاهيله بیرله شیب "ایدامازار" شهرینی محاصره ائدی لر. "ایدامازار" شهری حمورابیدن یاردیم ایسته ییر و او اوردو گۆنده ریر. بیرینجی شیرکده محاصره دن ال چکیب شوشا قاییدیر و اۆلور. و اونون ولیعهدی "شیموت وارتاش - Šimut - varlaš" م.ق. ۱۷۷۰ - نجی ایلده شاه اولور، یعنی بیرینجی شیروکده حمورابی زامانیندا م.ق. ۱۷۷۰ - ۱۷۹۲ = ۲۲ ایل شاه اولموشدور.

بیرینجی شیروکده ون کیچیک امیرلر و شاهلاری حضورونا چاغیرماسی، باشقا یئرله هجومونو سونرایا قویوب، قوتیلر علیه نه یوروشو و اوردولاریندان ۱۲ مینینی بیر سرکرده یه تاپیشیرماسی فاکتکلاری گۆسته ریر کی، او قدرتلی، باجاریقلی، بۆیوک اوردویا مالک و چوخدان بری شاهلیق ائدن مستقل ایلام شاهى اولموشدور. دوغروداندا اگر شیروکده ون حمورابیدن قاباقکی سلطنت ایللرینی ده آرتیرساق، اونون شاهلیغی ۴۴ ایل اولاجاقدیر، یعنی او م.ق. ۱۷۷۰ - ۱۸۱۴ - نجی ایلرده ایلام شاهى اولموشدور و یالینیز فورمال جهتدن حمورابییه تابع اولموشدور. بودا قوتتی شاهى ملکه "تاوار" ن تاریخه معلوم اولان فعالیتتی دؤورو، یعنی م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایللیگین ایلک روبعونده [۱۷۷۵ - ۱۸۰۰] اولموشدور.^۱

بیز بو فیکرده ییک کی، بیرینجی شیروکده ون قوتتی اۆلكه سینه هجومونون سببی هله لیک معلوم اولماسادا، او، ملکه "تاوار" ن ایش باشینا گلمه سی و اگر اۆلدن شاه اولموشدور سادا، موقعیتی نین محکم لنمه سینه سبب اولموشدور، حتی فیکریمیزجه اونلار ایشداشلیقی مقاوله سی ده باغلامیشلار و آشاغیدا بونو آچیقلا یا جاییق. دئمک، بیرینجی شیروکده ون قوتیلر دیارینا هجومو اساس اعتباریله منفی خارا کتئر داشیمامیشدیر.

فیکریمیزجه م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اۆلیندن، یوخاریدا گۆستر دیگیمیز کیمی، کاسسیلرین قوتتی - لولوییلرین دیارینا هجومو م.ق. ۱۴ - نجو عصره قدر اورایا حاکم اولماسی دا، اگر حاکم اولموشدورسا، بیر سیرا جهتلردن منفی خارا کتئر داشیمامیشدیر، ا.م. دیا کونوف بو ایشی منفی گۆستره ده، نظریمیزجه اۆللر گوبود اولسادا، سونرالار فایدالی اولموش، قوتتی - لولوییلرین شاهلاری و امیرلرینین موقعیتلرینین محکم لنمه سینه یاردیم ائتمیشدیر، چونکی بونلارین هامیسی ائتنیک و کۆک جهتدن عینی و واحد مدنی، اقتصادی، سیاسی آتموسفیره مالک اولموشلار. ایستر کاسسیلر، ایستره ده بیرینجی شیروکده ون قوتتی - لولوییلرین اۆلكه سینه اوردو یورومه سینین مثبت جهتی نی هم التصاقی دیللی اولان قوتتی ملکه سی "تاوار" ن محکم لنمه سی، گئنیش نفوذا مالک اولماسی و بۆیوک اوردو یاراتماسیندا، همده التصاقی دیللی خلقلرین سامی، اککد، بابیل و حمورابییه قارشى یارانان اتحاد و بیرلشمه سینده گۆروروک.

قدرتلی بابل شاهى حمورابىنين شاه اولماسى ايله ياخين شرفده قدرت موازن تى بابيلين خيرينه ده ييشدى، حمورابى باشقا خلقلر، خصوصيله التصاقى دىللى خلقلره فشار گتيريب، زور دئمه گه باشلادى. حمورابىنين بو قدرتلى چاغلارى م.ق. ۱۸ - نجى يوز ايلليگين ايلك روبعونده ايدى. همين دؤورده ايلام شاهى شيروكده حمورابىنين بو زوراكيليگينا قارشى "مارى - Mari" شهرى حاكمى، "اثنونا - Ešnunna" اؤلكه سينين حكومتى، "مالقيوم - Malgium" بؤلگو (دياله چاينين دجله يه قووشان يئرلى) شاهى و آسورى اؤلكه سينده بوگونكو سوريه ده ياشايان "سوبار" خلقينين شاهى ايله متّحد اولدو. بونلاردان علاوه، بوگونكو ايران كردستاني اراضيسينده قوتتى خلقينين شاهى، ملكه سى بو اتّحادا قوشولاراق، اون مين نفرلىك اوردو حاضرلادى.

حمورابيه قارشى بيرلشميش بو شاهلاردان ايلاملار، قوتتيلر و سوبارلار (سوارلار - سابيرلر - ساويرلر) هئچ شهبه سيز التصاقى دىللى و اتّتيك جهتدن بيرايديلر.

دښمک بیرینجی شیروکدوه اوزو قوتیلر اولکەسینه هجوم ائندنده، هابئله اوندان اوّل و یا سونرا کاسسیلر قوتیلر دیارینا هجوم ائندنده اورادا اوّلدن شاه اولموش و یا اونلارین ایش باشینا گتیردیگی ملکه "ناوار"ی شاهلیقدا تحکیم ائتمیش، اوزلری ایله حمورابییه قارشی بیرلشدیرمیشلرکی، او ملکه اونلارا یاردیم ائدهرک اون مین نفرلیک اوردو دوزلمیشدیر.

ملکه "ناوار" ین حمورابییه قارشی اوردو حاضرلاماسینین دیگر بیر تاریخی دلیلی ده اولموشدور. اودا بوندان عبارتدیر کی، م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایلده قوتیلر اککدرلر، بابیللیر طرفیندن حاکمیتدن سالینب، چوخلاری اؤلدورولرک، اؤز وطنلرینه قایتیدیلار. بابیل حکومتینین قوتیلره بو دیوان توتماسی، هیچ شبهه سیز قوتتی خلقینین خاطریندن اونودولمامیش و ملکه "ناوار"ی حمورابییه قارشی اون مین نفر قوتتی دؤیوشچوسو حاضرلاماغا تحریک و تشویق ائتمیشدیر. ملکه "ناوار" ین حمورابییه قارشی اوردو حاضرلاماسی و چوخ احتمال گؤنדרمه سی نی ایلام تاریخی و مدنیتی اثرینده اوخوبوروق :

م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایللیگین ایلک روبعونده یاخین شرقین قدرت تعادلو بابیلین خیرینه ده بیشدی. منطقه تازا قدرتین یارانماسی نتیجه سینده، "مارى" (شهر.م.) حاکمی "زیمیری لیم" سیاسی جهتدن خطینی ده بیشدی و حمورابی ایله قارشیشماق اوچون ایلام ایله متحد اولدو، اسکی متحدی کیمی، "اثنونا - Ešnunna" (حکومت.م) دا ایلامین کناریندا قالدی. ایلامین باشقا تازا متحدلریندن بیرى ایران کردستانی داغلاریندا، قوتلی منطقه سینده اولان ملکه "ناوار" ایدی کی، قید اولوندوغونا گؤره اون مین نفردن عبارت اولان بیر اوردو دوزلندی، دیگرى "مالقیوم - Malgium" (دیالهنین دیلجه یه قووشدوغو قسمتین جنوبو) شاهى، ائله جه ده آشوردا یاشایان "سوبار" لارین شاهى.

دئمک، م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایللیگین اۆلرینده، ایلام و کاسسیلرین قوتتیلره قارشى هجوملارینا رغماً اونلارین حکومتلری دوام ائتمیش و اؤز سويداشلاری ایلاملار یاردیم ائتمک اوچون اون مین نفرلیک اوردو حاضر لاییب گؤندرمیشلر تاگله جکده دشمنین خطریندن ده. آماندا قالسینلار. بو حادثه عینی زاماندا قوتتی ملکهسی "ناوار" ین نفوذو، سیاسی قدرتی، اۆلکه یه تام حاکم اولماسی و حکومتین محکم لیگینی گؤستریر.

بوتون بونلار قوتتی - لولوبی خلقلرینین م.ق. ۱۸ - نجی عصرین اۆلرینده اۆزلرینه خاص حکومتلری، دؤولت قورولوشلاری، اوردولاری، شاه و امیرلری اولماسینی آیدین گؤستریر. اومودوموز وارکی، گله جک آراشیدرمالار بو حکومتلری، اونلارین ایشلری و ماهیتلرینی آجیب گؤسترسین.

قوتتی ملکهسی "ناوار" خانیمین آدی ایله علاقه دار قید ائتمک لازیم گلیر کی، بو کلمه "دیاله" چایی آخارقاسنین شمال قسمتینده یئرله شن "نامار" منطقه سینین آدینا بنزر و اوخشاردیر. ا.م. دیاکونوف اؤز تاریخی اثرینین تقریباً ۲۵ یئرینده بو سؤزو "نامار"، "ناوار" و "نامرو" شکللرینده، اؤزوده یالنینز دیاله چایی آخارقاسیندا یئرلشمیش مشهور منطقه آدی کیمی ایشلتمیشدیر. ا.م. دیاکونوف اؤز اثرینده م.ق. ۱۸۰۰ - نجو ایللرده قوتتی لرین ملکهسی اولموش "ناوار" خانیم و اونون حاکمیتی و ایشلری بارده هئچ نه یازمامیشدیر، شاید اونون زامانیندا هله ملکه "ناوار" حاقیندا معلومات علم عالمینه معلوم اولمامیش ایدی. لاکین آقای یوسف مجیدزاده بو کلمه نی یالنینز قوتتی ملکه سینین آدی کیمی ایشلتمیشدیر. یوسف مجیدزاده نین بحث ائتدیگی دؤور ا.م. دیاکونوفون بحث ائتدیگی دؤور دن تقریباً مین ایل قاباقدیر. یوسف مجیدزاده نین بحث ائتدیگی دؤور و گؤستریدیگی منبعلر میلاددان ایکی مین ایل قاباغا عایددیر، اۆزلری ده داها دقیق و مستند اولدوغو اوچون، دئمک اولارکی، بو کلمه ایلک اۆل قوتتی خلقلین مشهور ملکه سینین آدی اولموش و چوخ احتمال اونون حاکمیت ائتدیگی اراضی هامان دیاله چایی آخارقاسنین شمالی قسمتلری اولموشدور. ملکه "ناوار" دان سونرا اونون آدی هامان منطقه نین اوستونده قالمیش و اوزون عصرلر سوره سینده ملکه نین آدی و کیملیگی اونودولاراق، ماننلار دؤورونده کلمه منطقه و یئر آدینا چئوریلپ، قالمیشدیر. بو مسئله نین حقیقه اویغون اولدوغونو اورادان گؤروروک کی، اولدوقجا مختلف اسکی تاریخی منبعلری مطالعه ائتمیش. ا.م. دیاکونوف "نامار" و "ناوار" کلمه لرینین هر ایکیسینی عینی معنادا ایشله دیر.

دئمک، "ناوار" و "نامار" کلمه لری اصلینده عینی بیر سؤز اولموش و زامان کئچدیکجه، اینسان آدی اولماسی اونودولاراق، خلق داخلینده یالنینز یئر آدی کیمی، جزئی فونئتیکی ده ییشیکلیکه، یعنی "نامار" شکلینده قالمیشدیر.

نظره گلن م.ق. ۱۵۷۰ - نجی ایللر حدودلاریندا یاشاییب، شاهلیق ائتمیش ایلام "سوکل" ماخ "لاریندان" "اپارتی - Eparti" سولاله سینین شاهی "سیوئپالار - هوپاک Sivepalar - hupak"

(دوردونجو نسیل) و "پالار - ایشان - Palar - issan" (اونونجو نسیل) بوگونکو ایرانین داغلیق شرق منطقه‌سینه، شبه‌سیر مرکزی ماد اراضیسینه هجوم ائدیپ، چوخلو غنیمتله، وار - دؤولت الده ائده‌رک شوشا آپارمیشدیر.^۱

م.ق. ۱۱۴۰ - نجی ایله ایلان شاهلی اولموش قدرتلی "شیلک - این - شوشینک Silhak - in - Sušinak" قوتتیلرین غرب قسمتلی اولموش دیاله چایینین یوخاری قوللاریندا ۳۱ یئری توتدو.^۲ و شبه‌سیر تالایب چوخلو وار - دؤولت آپارمیشدیر.

بو مین ایلیگین اورتالارینا یاخین یوز ایلیکلرده کاسسی حکومتینین غریبنده، کئچمیشده گؤستر دیگمیز کیمی، بایلدن قاچمیش سامی خلقلردن بیر قولو واسطه‌سیله، اولده "کالا" و سونرالار بوگونکو موصل شهری یاخینلارینداکی "ئینوا" شهرینی مرکز ائدن قدرتلی میلیتاریست نظامی آسوری حکومتی یارانیر و تدریج‌له گوجلنیر. م.ق. ۱۴ - نجو عصرده آسوری شاهلی "آدادنئاری - Adadnerari" ایله کاسسی شاهلی "نازی ماراتاش - Nazimarattaš" آراسیندا "آراپخو" (بوگونکو کرکوک) منطقه‌سینده باش وئرمیش دؤیوشده کاسسی شاهلی مغلوب اولور و نتیجه‌ده آسوریلرله بابل حکومتی آراسیندا یئنی سرحدلر تعیین اولور. بو سرحدلره گؤره آسوریلر لولوییلرله قونشو اولورلار. لولوییلرله قونشولوق قوتتیلرله ده قونشولوق دئمک ایدی.

دیاکونوفون یازدیغینا گؤره تعیین اولان بو تازا سرحد دجله چایینین شرق ساحیللرینده "آرمان - Arman" داغیندان کئچهرک "اوقار - سالی" منطقه‌سی و لولوییلرله قدر اوزانیردی. - اوقار سالی کلمه‌سینین معناسی، دیاکونوفا گؤره "چؤل و مزرعه و یا خلق اراضیسی ایش - بو یئر "آدم" چایینین دجله چایینا قووشدوغو منطقه‌دیرکی، دیاله چایینین دجله‌یه قووشدوغو یئر یاخیندیر. بو تازا سرحدین یارانماسیله هم دیاله دره‌سی، همده لولوبی خلقی اراضیسی، آسوریلرین هجوم ائتمه‌سی باخیمیندان خطره معرض قالیردی، یعنی آسوری حکومتی ایسته‌دیگی وقت بیر باشا اورالارا قوشون چکه‌بیلردی.

یئری گلمیشکن بونودا قید ائدک کی، کاسسی شاهلی "نازی ماراتاش" آدینین سونوندا اولان "تاش" (آش) شکیلچسی ماننا، ایلان، اورارتو، قوتتی و لولوییلرله دیلیرینده اولموشدور. مثلا کاسسی دیلینده اولموش همین بو "آش - Aš - š" او زامان قوتتی دیلینده "اوش - Uš - Eš" شکلینده اولموشدور. بو باره‌ده یئری گلدیکده دانشمیش و گئنه‌ده دانشا جاییق.

بوندان سونرا، قونشولوق نتیجه‌سینده آسوری شاهلاری اوزون عصرلر، آردیجیل شکیلده قوتتی، لولوبی و ماننا خلقلری تورپاقلارینا هجوم ائدیپ، وار - یوخلارینی تالاییر و دؤولت و حکومتمین فورمالاشماسینا مانع اولور.

*

۱ - ایلامین تاریخ و مدنیتی، ص ۱۷.

۲ - ایلامین تاریخ و مدنیتی، ص ۲۵.

دئمک، م.ق. II مین ایللگین اۆللرینده ۳۰۰ یله قدر کاسسیلر و اوندان سونرا ۴۰۰ ایلدن آرتیق آسوریلر بو خلقلری ترقی و اینکیشافدان ساخلابیلر، هجوملار زامانی اللرینه کئچن ثروتله برابر اینسانلاری دا، قول کیمی ایشلتمک اوچون، اسیر ائدیپ آپاریپ و هر یئری اودلاییردی. یوخاریدا آدینی چکدیگیمیز آسوری شاهى بیرینجی آدادنئراى [م.ق. ۱۴ - نجو عصر] اۆز یازیلاریندا گۆسترمیشدیر کی، اونون آتاسی "آریکدنیلو" دا م.ق. ۱۴ - نجو عصرین اۆللرینده قوتتیلری مغلوب ائدیپ، اۆزونه تابع ائتمیشدیر. م.ق. ۱۳ - نجو عصرین اۆللرینده نوبتی آسوری شاهى "سالمانسار - Salmanasar" قوتتیلره چالیدیغی غلبه دن دانیشمیشدیر. سلمانساردان سونراکی آسوری شاهى "بیرینجی توکولتی نینورتا" م.ق. ۱۳ - نجو عصرین اورتالاریندا اۆزونو چوخلو خلقلرین، او جمله دن قوتتیلرین شاهى آدلاندیرمیشدیر. بیرینجی نینورتا [م.ق. ۱۲۱۸ - ۱۲۵۵] کتیبه سینده یازیر کی، شاهلیغینین ایلک ایلینده ضمنا "قوتتیلری تابع ائتدی و اونلار هر ایل وئرگیلرینی آسوری باش کندینده اونا وئردیلر.

آسوری شاهلارینین بو هجوملاری گۆستریر کی، م.ق. II مین ایللیگین اورتالاریندا هله ده قوتتی و لولوبی خلقلری تاریخ صحنه سینده اولموش، اۆزلری ده آسوریلرین شرقی، داها دوغروسو بوگونکو ایران آذربایجانین جنوب، جنوبغرب، اورموگؤلونون شرقی، زنجان - همدان - قزوین ناحیه لرینده یاشامیشلار. آسوری شاهلارینین بو هجوملاری یالنیز غارت، تالان، ثروت و اسیر الیه ائتمک مقصدیله، اۆزوده اۆتهری اولموشدور، غارتدن سونرا ایسه اونلار بو یئرلرده همیشه لیک قالماق فیکرینده اولمادان گئری قایتمیشلار.

بیرینجی نینورتا سونونجو آسوری شاهى دئییلدیر کی، کتیبه لرینده قوتتیلردن آد آپارمیشدیر. او کتیبه سینده اۆزونو "دونیانین شاهى، آسوری شاهى، دونیانین دؤرد اۆلکه سینین شاهى، "کار" شاهى، "دوتیاش" (بابیل و کاسسی) شاهى، سومئر و اککد شاهى، یوخاری و آشاغی دیزشاهى، "شوباریلر" (میتانیلر) شاهى، قوتتیلر شاهى و بوتون ناییری اۆلکه سی شاهى آدلاندیریر.^۱

بیرینجی نینورتا لؤوه سینده عینی زاماندا یازمیشدیر: "اونون الیه قوتتیلر و "اوکومانیلر"، "اولخونی"، "شاریند" و "مئهری" اۆلکه لری تابع اولدو". آسوری شاهلارینین بیر قایدا اولاراق، مبالغه ائتمه سی، فتحلرینی شیشیرمه سی و طرفی آچالتماسینی نظره آلدیقا، دئمک اولارکی، "اولخونی" - شاید نئچه عصر سونرا اورارتولار طرفیندن بوگونکو سلماس یاخینلیغیندا تیکیمیش "اولخو" شهرینین آدیله علاقه داردیر و بو دؤورلرده بو یئرلرده بو آدا مالک خلق یاشاییردی، "شاریند" و "مئهری" اۆلکه لری کیچیک منطقه لر و چوخ احتمال قوتتیلرین منطقه لریندن اولموشدور.^۲

قید ائتمه گی لازیم حساب ائدیریک کی، ا.م. دیاکونوفون، آسوری و باشقا منبعلره اساساً

* ۱ - دیاکونوف ص ۴۷۵.

۲ - هامان منبعه.

یازدیقلاریندان معلوم اولورکی، قوتتی - لولوبیلر، خصوصیه م.ق. III مین ایلیک و II مین ایلیگین سون عصرلرینه قدر، یعنی آسوری میلیتاریست حکومتینین یارانیب، اونلاری غرب طرفدن فشارا قویماسینا قدر، بوگونکو عراقین شمالی، وان گؤلونون جنوبو و جنوبشرقی، یعنی "یوخاری زاب" و "آشاغی زاب" چایلارینین اورتاسی و شرق قسمتلیرنده یاشامیشلار و سونرالار آسوریلرین فشاری نتیجه سینده او تورپاقلاردان شرقه دوغرو چکیلرک، مرکزی ماد اراضیسینه کفایتلنمه گه مجبور اولموشلار. حتی ا.م. دیاکونوفون گؤستردیگینه اساساً لولوبیلرین غربی سرحدی م.ق. بیرینجی مین ایلیگین اوللرینه قدر بو اراضیدن باشلانیردی. دیاکونوف یازیر:

"م.ق. اونونجو عصرده آسوری شاهى "آدانثراری" [شاهلیغی م.ق. ۹۱۱ - ۸۹۰] آشاغی زابین او - طرفینده شرقیندن م. - لولوبی اولکه سینین سرحدی "هابهی Habhi" دن (بو منطقه لر داغلیقدیر و او زامانلار بو یئرلرین آدی لولوبی دیلینده "خانجی" ایدی) ^۱ و "زاموادان"، "نامار" اولکه سینین گه دیکلرینه قدرکی یئرلری کئچدی و اوندان قابق دا یوخاری زابین سرچشمه سینه طرف گئدی، اورموگؤلونون غربی ساحیللرینه یاخین یئرده یئرلشمیش "مهری - Mehri" اولکه سینه چاتمیشدی. مهری اولکه سینین اورموگؤلونون جنوبیغرینده یئرلشمه سیندن نتیجه چیخارداراق دئییه بیلهریک کی، "اولخو بارده یوخاریدا دئیگیمیز فیکر. دوغرو دور. داها سونراکی آسوری شاهلاری زامانی،" II توکولتی نینورت [م.ق. ۸۵۵ - نجی ایلده هجوم ائدیپ] و "II آشورناسیرپال" [م.ق. ۸۸۳ - ۸۸۱ - ۸۸۰ - نجی ایللرده هجوملار ائدیپ] آسوریلرین بو اراضیه هجومو دوام ائتمیشدیر." ^۲

بورادان هم لولوبیلرین غربی سرحدی، همده آسوریلرین آردیجیل هجوملارینی گؤرمک اولور. میلاددان قابق II مین ایلیگین آخیرلاریندا "ایلام" حکومتی ده آسوریلرله دؤیوشور و قوتتیلرین تورپاقلارینا داخل اولور. لاکین ایلامین بو فتوحاتی اوزون سورمور و آسوریلر طرفیندن آرادان آپاریلیر.

م.ق. اون بیرینجی عصر میلیتاریست آسوری حکومتینین قدرتلی دؤورودور. بو دؤورده آسوری شاهى "تیقلت پیلهر" ایلام اولکه سینینی تصرف ائدیر.

منطقه نین ان اؤنملی و قدرتلی دؤولتلیریندن بیرى و اوزون تاریخ مدنیته مالک اولموش ایلام دؤولتینی مغلوب ائتمک آسوری شاهلاری و میلیتاریست آسوری حکومتینی داها دا جرأت لندیریر و آسوریلر داها آرتیق طنطنه و جاه - جللا قاپیلاراق، بؤیوک سارایلار، عبادتگاهلار، اوردوگاهلار و سایره تیکدیرمه گه فیکر و ثریرلر، بونون دا نتیجه سینده اونلار بو تیکینتی ایشلری اوچون مادی اساس، مختلف داش، آغاچ، زینت و سایطی، مختلف ماتریال، معمار، اوستا، صنعتکار، داش یونان متخصص، هنرمند و سایره یه احتیاج حس ائدیرلر. احتیاج، آسوری حاکم دایره لرینی بو تیکینتی

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۴۸۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۵۰.

ماتریاللارینین یثری، مرکزی و منبعینی، اولدن بیلسه ایدیلرده، داها دقیق اؤیره نمه گه سوق ائدیر. اونلار سومثر، بابیل تاریخی، هابثله اوروک، لاقاش و سایره بین النهرینین شهر - دؤولتلی تاریخی و شاهلارینین حیاتیندان اؤیره نیرلرکی، بو تیکیتمی ماتریاللاری و اوستالارینین مرکزی و اوجاغی "ارتته" (آراتتا)، یعنی بؤیوک زاب چایینین باشلانغیجی، زاقروس داغلارینین شمالی، توروس داغلاری ایله بیرلشدیگی داغلیق و اورمانلا اؤرتولو منطقه لر، باشقا سؤزله دئسک، بوگونکو سلماسین غربی داغلاری، قوشچو گه دیگی، سومای، قورچین، و اورالاردان بیر آز شمالدا او زامانکی "اولخو" شهری و "ساردوری خوردا" قالاسی منطقه لری، داغلاری، مئشه لیکلری و هورری خلقی و یا اونلارین اوولادی و نسپل لری دیر.

بو منطقه لر هم هر جور تیکیتمی ماتریالی، چئشیدلی فلزلر، اوردو سورساتی، یثیتمی شیلری، اینسان قوه سی، هر جور اوستا و متخصصلر جهتدن زنگین ایدی، همده نئینوا و آسوری اراضی سینین شرقینده، قونشولوغوندا آخان کیچیک زاب چایینین شمالیندا آخیب ائله هامان دجله یه تۆکولن بؤیوک زاب چایی ایله قونشویادی و بوندان علاوه، بؤیوک زاب چایی داغلارینین مختلف تیکیتمی ماتریاللارینی نئینوای داشیماق دجله چایی واسطه سیله، آسان، تئز و خرج سیزیادی. بونلاردان علاوه آسوری ایمپراتورلوقو زامان کئچدی کجه قۆتلنپ، شیشیر، تورپاقلارینی گئنیشلندیریب، اورمو گۆلو و نهایت خزر دنیزینه ال تاپماغا جان آتیردی.

بوتون بو مسئله لر سبب اولوردو کی، م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سون یوز ایلینده آسوری شاه ی اولموش بیرینجی تیقلت پيله سر [م.ق. ۱۱۱۴ - ۱۰۷۶] آسوریلرین "آدا" آلاهینا تیکدیرمک ایسته دیگی عبادتگاها گرک اولان چئشیدلی و الوان داشلاری اله ائتمک اوچون "نائیری" منطقه سی، یعنی اورمو گۆلونون دوز غربی قسمتلی، داها دوغروسو هامان "ارتته" (آراتتا) اراضی سینه، داها دقیق دئسک، شمالی زاقروس داغلاری ایله توروس داغلارینین بیرلشدیگی داغلیق، اورمانلار، چئشیدلی فلز یا تاققلاری و الوان و رنگ برنگ داش معدنلری جهتدن سون درجه زنگین و مهارتلی معمارلار، اوستالار، داش یونانلار تکنیک و مثالوژی ساحه سینده بوتون منطقه ده بیرینجی یئر توتوب شهرت لنمیش متخصصلره مالک اولان اراضیه یوروش ائدیپ، موقتی اولسادا، اورانی توتسون. بیرینجی تیقلت پيله سردن چوخ قاباق ایکی جای آراسی شهر - دؤولتلی شاهلاری اولموش انمرکر، قودئا، نارام سین ده تیکدیرمک ایسته دیکلری سارایلار و معبدلرین داش، آغاج، قیزیل، گوموش، لاجورد، مس، قورشون کیمی ماتریاللاری و مصارفینی اله ائتمک اوچون ائله همین بو منطقه یه اوردو یورودوب، لازیمی ماتریاللاری دجله چایی واسطه سیله بابیل، لاقاش و اوروک شهرلرینه آپارمیش ایدیلار.

بونا گۆرده بیرینجی تیقلت پيله سر شاهلیغینین ایلک ایلینده، م.ق. ۱۱۱۴ - نجو ایله ده آسوری اراضی سینین شمالی و شمال شرقیه اوردو یورودوب، چوخلو غنیمت لر و مال - دؤولت اله ائده رک قاییتدی و گۆردوگو ایشلرین خلاصه سینینی قازدیردیگی لؤو حه لرده ثبت ائتدیردی. بو لؤو حه لرین بیر

یثرینده اوخویورق:

"آشور آلاهیئین کۆمه‌گی ایله داغلیق نائیری تورپاقلارینی فتح ائتدیگیم زامانلار امر ائتدیم‌کی، اورادان اوبسیدین، بازالت، خالتو و هئماتیت داشلارینی آشورا گتیردیلر و "آداد" آلاهیئین عبادتگاهینی، سالونو و حرمخاناسینی بزه‌دیلر."^۱

دئمک، آسوری شاه‌ی بیرینجی تیقلت پیله‌سر م.ق. ۱۱۱۴ - نجو ایلده بوگونکو آذربایجانین غربی، اورموغولونون گون باتان طرفینده یثرلشمیش "نائیری"، هابئله، شبهه‌سیز، گیلزان منطقه‌سینه هجوم ائتمیش و اورادان عبادتگاه تیکمک اوچون چوخلو چئشیدلی داشلار و شبهه‌سیز، مختلف ماتریاللار: قیزیل، گوموش ... هابئله معمارلار، اوستالار، صنعتکارلار و ایش قوه‌سی اسیر ائدیب، آسوری شهرلرینه آپارمیش و اورالاردا اونلارین الی، هنری و قوه‌سی ایله عبادتگاه و سارای تیکدیرمیشدیر.

بو نتجه عصر مدّتینده آسوری شاهلاری، آردیجیل شکیلده، هر اوتوز - قیرخ ایلدن بیر قوتتی و لوللوی تورپاقلارینا، داها دوغروسو گله‌جکده ماننا و ماد حکومتلری تشکیل تاپاجاق تورپاقلارا هجوم ائدیب تالاییر و خلقی اسیر ائدیب آپاریر، شهر، کند و قالالاری اودا چکیردیلر. میلاددان اوّل || مین ایلیگین سونلاریندا، یعنی تقریباً میلاددان مین اللی، مین یوز ایل اوّل کۆچهری "آرامی" خلقلری آسوری حکومتینه قارشى جدّی هجوم کئچیب اونو ضعیفله‌دیلر. بونون نتیجه‌سینده آسوریلر بیر مدّت قوتتی و لوللویلرین تورپاقلارینا هجوم ائتمه‌گه امکان تاپا بیللمیرلر. بونوندا نتیجه‌سینده قوتتی و لوللوی اراضیسینده نسبی ساکیتلیک، اینکیشاف، بیرلشمه، گوجلنمه جریانی گئدیر و دؤولت قورماغا فرصت و امکان یارانیر.

بئله‌لیکله میلاددان ۱۰ - ۹ عصر اوّللر، بوگونکو آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا مستقل بیر حکومتین یارانماسینا نسبی شرایط میدانا گلیر. بو عصرلرده گله‌جک ماننا - ماد حکومتلرینین تورپاقلاریندا عینی کؤکلو مختلف ائللر یاشاییردی. مرکزی ماددا عینی وضعیتده‌ایدی. بونلاردان علاوه او زامان‌دان باشلایارق، بوگونکو جنوبی آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا ایلاملار، اورارتولار و هوریلردن‌ده یاشاماغا باشلاییرلار. بوتون بونلار باخمییاراق، قوتتی و لوللوی خلقلری گله‌جکده یاراناجاق مستقل ماننا و ماد حکومتلرینین اساس تمل داشینی تشکیل ائده‌جکدیر. عصرلر بویو دوام ائتمیش خارجی باسقینلار، هجوم و تالانلار بو ایکی خلقی و اونلار یاخین اونلار کچیک خلقلری بیر - بیرینه یاخینلاشدیرمیش و بیرلشدیرمیشدیر. بو جبری بیرلشمه‌نین محصولو "ماننا" حکومتی و داها سونرالار قدرتلی ماد حکومتی اولموشدور.

قوتتی و لوللوی خلقلرینین آدینا م.ق. | مین ایلیگین اوّللرینده‌ده راست گلیریک. مثلاً آسوری شاه‌ی "آدانئرای" [شاهلیغی م.ق. ۹۱۱ - ۸۹۰] اوّز کئیه‌لرینده گؤسته‌ریر کی، بیر سیرا قبيله‌لر، او

*

جمله دن قوتتی و لوللوییلری محو ائتمیشدیر. لاکین بوندان سونرالار، ماننا حکومیتینین یارانماسیله علاقه دار قوتتی و لوللوی خقلرینین آدلارینا نادر حاللاردا تصادف اولونور، آنجاق بو او دئمک دئییلدیر کی، بو خلقلر بوندان سونرالار آرادان گئتدیلر، یوخ، بو خلقلر بو اراضیده بوندان سونرالاردا یاشادی و یارانان دؤولتلر و حکومتلرین اساسینی تشکیل ائتدیلر. قوتتی و لوللوی خقلرینین غربی ائللری، شبهه سیز "ماننا" حکومیتینین یارانماسی و محکم لنمه سینده اشتراک ائتمیشلر. بو ایکی خلقلین قالان بویوک حیصه سی، اساس مرکزی و شرقی ائللری، دها دوغروسو همدان، قوم، کاشان، قزوین، زنجان، تخت سلیمان آرالارینداکی اراضیده، یعنی مرکزی ماددا یئرله شن ائللری و طایفالاری آسوریلرین هجوملاری نتیجه سینده اوزون عصرلر دؤولت و حاکمیت قورا بیللمه دیلرسه ده، آرادان گئتمه دیلر و مناسب فرصت گوزله یرک، نئچه عصر دؤزدولر و نهایت آسوری میللتاریزمی ضعیفله دیکده، یئرینده گۆره جه گیمیز کیمی، بیرله شیب عصیان ائده رک، ماد حکومیتینی یارادیب، آسوری ظلمونه سون قویدولار. ائله بونا گۆره دیر کی، بعضی تاریخچیلر ماد حکومتی و شاهلارینی قوتتیلرین اؤزو و اونلارین داوامی بیلیرلر. مثلاً ا.م. دیاکونوفدان بئله بیر جمله نی نقل ائتمکله کفایت له نک:

"... و او، "ماد" - یعنی قوتتیلرین شاهلاری لیستینده یالنیز او آدلاری نقل ائده بیلردی کی، سومئر سلطنتی لیستینین مختلف روایتلرینده ورایدی" ^۱

دئمک ا.م. دیاکونوف گۆره "ماد" لار ائله هامان "قوتتیلر" اولموشلار. دوغرونداندا باشقا جور فیکر ائتمک اولماز. قوتتی - لوللوییلر مادلارین بابالاری اولموش، اؤزلری ده التصاقی دیللی، ایلام و کاسسیلره یاخین خلقلر اولموشلار و بیز اونلارین دیلی باره ده یئرینده چوخ دانیشمیشیق. بوتون بونلارا باخمییارق، بعضی چاغداش تاریخچیلر، حتی بعضی آذربایجان تاریخچیلری، او جمله دن محمود اسماعیل قوتتی - لوللوییلرین دیلی، کۆکو و ائتنیک خصوصیتلری باره ده شک ائدیر، اونو مبهم گۆسته ریر و اونون دا نتیجه سینده، یئرینده اشاره ائدیگیمیز کیمی، مادلاری ایران دیللی قلمه وئریلر. بو باره ده یئرینده گئنیش دانیشاجاییق.

بورادا بیز یاخین شرق منطقه سی تاریخینین ائله بیر دؤورونه چاتیریق کی، او دؤورده التصاقی و سامی دیللی خلقلردن باشقا اوچونجو قوروو خلقلرده منطقه میزده حیات و سیاست صحنه سینه داخل اولورلار. بونلار هند - آوروپا دیللی خلقلر دیر. یئرینده اشاره ائتمیشیک کی، میلاددان ۹۰۰ ایل اؤلدن باشلا یارق هند - آوروپا دیللی خلقلر گوجلر آخینلار شکلینده شمالدان، خراسان یوليله ایران فلاتی و منطقه میزه آخماغا باشلاییرلار. تازا گلن بو خلقلر ایلام، لوللوی، قوتتی و او بیرری آسیانی خلقلره شرقدن و جنوبدان قونشو اولورلار. بو تاریخدن اعتباراً هند - آوروپایی خلقلر یاخین شرق منطقه سینین اؤنملی اجتماعی و حل ائدیجی قوه لریندن بیر اولور و یاشاییش یئرینه

صاحب اولماق اوچون طبیعی اولاراق التصافی دیللی خلقلرله قارشیلایشیر و اونلاری فشار آلتینا قویورلار. خصوصیه بوگونکو ایران اراضیسینده هند - آوروپایی خلقلر لولوبی، قوتتی خلقلرینی مرکزی ماد اراضیسینده و ماننلاری آذربایجاندا بیر مدّت فشار آلتینا قویورلار، غربدن ایسه سونرالار تازا غربدن گلمیش هند - آوروپایی ائللر اورارتولار، هورریلر و ماننلاری فشارا معروض قویورلار. لاکین هند - آوروپایی خلقلرین بو فشاری بوگونکو آذربایجان و همدان طرفلرینده هنج بیر تأثیر ائده بیلیمیر، چونکی هند - آوروپایی ائللر یئرلی خلقلر، یعنی لولوبی، قوتتی و ماننا متّحدلرینین مقاومتی و اوز وطنلریندن مدافعه ائدیب ساوونماسی نتیجه‌سینده بو اراضیلردن گوز یوماغا مجبور اولاراق، ایران اراضیسینین باشقا - باشقا یئرلرینه گئدیب یئرلشدیلر. بو تاریخی واقعیّت باره‌ده بیز یئرینده آروپا عالیملری او جمله‌دن ر. قیرشمنین فیکرینی گؤستریمیشیک، بورادا ایسه کئچمیش سووئت تایخچیلرینین بو باره‌ده کی فیکرلرینی گؤستریمک ایسته‌ییریک.

کئچمیش سووئتلر اتقافینین آلتی آدلیم تاریخچیسینین (قراتوسکی - داندامایو - کاشلئنگو - پئتروشفسکی - ایوانوف - بئلوی) اورتاق اثری اولان "ایران تاریخی قدیم زامانلاردان بو گونه قدر" کیتابیندا بو باره‌ده اوخووروق:

"لرستانین شمال سرحدلرینده "ایلام" دیلینه یاخین بیر دیلده دانیشان اینسانلار یاشاییردیلار. اسکی محلی و نژادی دسته‌لردن علاوه م.ق. ایکینجی مین ایلیگی سونلاریندا، ایرانین غربینده ایران دیللی آداملاردا یاییلدیلار، لاکین بونلار م.ق. بیرینجی مین ایلیگی باشلانقیجینا قدر گئیش ایران دیارینین یاشا - باشینی توتا بیلمه‌دیله و بو قوم (ایران دیللی لر. م.) ساکین اولماق اوچون یالنیز معین منطقه‌لری سئجدیلر، بونا گؤره‌ده غرب منطقه‌لرینین چوخوندا محلی اهالینین اکثریتی وارایدی.^۱

دئمک، م.ق. I مین ایلیگی اوللریندن منطقه‌میزه آخیب گلمیش هند - آوروپایی دیللی خلقلر بوگونکو آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینه نفوذ ائده بیلمه‌میشلر و او یئرلرین اوللردن اولموش التصافی دیللی خلقلری اوز حیاتلاری و وارلیقلارینا دوام ائتمیش و تازا گلن هند - آوروپایی دیللی له قونشو اولموشلار.

بونودا قید ائدک کی، م.ق. II مین ایلیگی سونلاری و I مین ایلیگی ایلک ایللرینده اورتا آسیادان آذربایجان اراضیسینه اولموش تازا ائل آخینیندان تاریخ معلومات و ثرمیر. شاید بو ایشین بیر سببی همین دؤرلرده هند - آروپا ائللرینین آخینی اولموش اولسون. بونا باخمییاراق، بیزجه همین بو ایللرده اورتا آسیادان اولموش کیچیک ائل، قبیله و اوبالارین قفقازا و آذربایجانا آخینی اولموشدور، چونکی آذربایجان لاپ اولدن تورک دونیاسینین آیریلماز بیر حیصّه‌سی، تورک ائللرینین گلیب - گئئدیگی یئرلردن اولموشدور.

*

کنچمیش سووئت اتفاقینین بیر سیرا تاریخچیلری، ائله جهده ایرانین آریائیسیت و متعصب تاریخچیلرینین چوخو هند - آروپایی دیللی ائللرین منطقه میزه و ایران یا یلا سینا گلمه سینی م.ق. بیرینجی مین ایلیکدن چوخ قاباقلارا آپاریلار. چاغداش ایران تاریخچیلرینین چوخو، اکثر آروپا عالیم لرینین تامامیله عکسینه اولاراق، بئله دوشونور و اونا دلیل و تاریخی سندده گؤستر میرلر. بو کیمی عالیم لردن نمونه اولاراق، اوستاد "بهروز" و اوستاد "دوقتور محمد مقدم" ی گؤستر مک اولارکی، ماننا - ماد خلقلری داخلینده، اورمو گؤلونون اطرافیندا م.ق. ۸ و ۷ - نجی یوز ایلیک لرده میدانا گلمیش زردوشتو آریایی خلقلر داخلینده م.ق. ۱۷۲۵ - نجی ایله یارانمیش تاریخی بیر فاکت کیمی گؤستره رک، غیر - مستقیم شکیلده، هند - آروپایی دیللی خلقلرین ایران یا یلا سیندا اولماسینی ۱۰، ۹ عصر دالی آپاریلار.

بوبره ده "هما تاج بازیار" ۱۳۵۳ - نجی ایله "ایرانین تاریخ و مدنیتی قورولتایی" - نین اوچونجو اجلا سیندا کی چیخیشیندا بئله دئمیشدیر:

"میلادان قاباق بئش مین ایله یاخین، او زامان هله "ایران" آدیله آدلانمایان "بؤیوک فلات" دا چوخلو کیچیک کندلر و ارایدی کی، صلح سئور و اکینچی خلقی اؤزونده یئرلشدیریردی..... اونلاردا ایت عایله نین حرمتلی عضو و ساییلیردی دوشونجه باخیمیندان، خصوصیله دینی فیکرلر جهتدن تامامیله اورتا آسیا خلقلرینه اوخشاییردی لار بئله لیکله اوستاد بهروز و اوستاد دوقتور "محمد مقدم" ین فیکرینجه "م.ق. ۱۷۲۵ - نجی ایله زردوشت ۴۲ یاشیندا "نیمروز" دا "گنگ دژ" رصد خاناسیندا گونشین "قوزو بورجون" چیخماسینی رصد ائدیب، گله جک تقویمین اساسینی محکم لده رک، کنچمیش حسابلاری دوزلدیب، میزان ائتدیکده، ایران دونیاسی و اونون مدنیتی قدیم ایدی. ایرانلیلار او زامان دونیانین باشا - باشینی آیاق آلتینا قویاراق، باشا دوشموشدولرکی، نیمروز شهرستانی (نصف النهار) اسکی دونیانین تامامیله اورتا سیندا، شمالی یاریم کوره ده یئرله شیر و اونو رصد خانایا اوچون حسابلارین باشلانقیجی سئچمیش ایدیلر ...".^۱

بو تاریخچیلر بو فیکرلریله میلاددان اؤنجه ایلک مین ایلیکدن قاباق بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی قسمت لری، او جمله دن بوگونکو آذربایجان، ایران کردستانی، همدان، اراک، قزوین، زنجان، کاشان، اسدآباد، سونقور، یعنی مرکزی ایران اراضی سینده آریایی نژاد خلقلر و ائللردن قاباق، اول قوتتی - لوللوی ائللری و خلقلری مدنیتلرینین نئچه مین ایل سوره سینده یارانیب دوام ائتمه سینی انکار ائدیر و اونا اصلاً اشاره ده ائتمیرلر، ایکینجیسی بو اراضیده هئچ وقت هند - آروپایی دیللی ائللر و خلقلر اولمامیش و یاشامامیشلار، بوندان علاوه اونلارین فیکرینجه بو اراضیده مدنیتی یالنیز و یالنیز ماد لار باشلایب یارادیر و اونلاری دا آریایی نژاد - هند - آروپایی دیللی گؤستریرلر. بئله لیکله ده هم قوتتی - لوللوی خلقلری و اونلارین نئچه مین ایلیک دؤولت، حکومت و مدنیتی

هئچ اولور و هامیدان اؤنملی بؤیوک قوتتی - لوللوی خقلرینین هارایا گئئدیگی، نئجه اولوب، یوخا چیخدیگی، همده مادلارین نئجه و هارادان میدانا گلمه‌سی مسئله‌لری معمایا چئوریلیر. همده بونلار غربی آذربایجانین م.ق. ۴ و ۳ - نجو مین ایللیکلرده کی "ارتته" مدنیتی هئچ ائدیپ، گؤرمورلر، سانکی هورریلر کؤکوندن اولمامیش و اونلارین باره‌سینده دوشونمکده لازیم دئییلدیر.

زامان، واقعیت، علمین، تاریخین، بیلگی ترقی و اینکیشافی، بشرین حقیقتی بیلمه‌گه داییم جان آتماسی بو متعصب تاریخچیلرین بئله غیر - علمی فیکرلرینی افشا ائدیر. ایستالینیزم ضعیفه ییب آرادان گئئدیکجه، آکادئمیک "مار"ین قدیم یاخین شرق تاریخی باره‌ده کی دوزگون فیکرلری چاغداش تاریخ علمینده اؤز یئرینی توتور و بعضی ایران تاریخچی عالیم‌لری ده تاریخی واقعیتلره اعتراف ائتمه‌گه باشلایرلار. اسکی ایرانین تاریخی واقعیتلرینی واقع بینانه گؤرن تاریخچیلردن "هما تاج بازیر"ی گؤستره بیلهریک کی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز چیخیشیندا، اوستاد بهروز و محمد مقدمین فیکرلرینی، آریالارین ایرانا گلمه‌سی باره‌ده کی غلط فیکرلره نمونه گؤستردیکدن سونرا، تاریخی واقعیتلری دوزگون گؤسترهرک یازمیشدیر: "بیر عده بو فیکرده دیرلرکی، میلادین ایکنجی مین ایللیگیندن قاباقکی (ایران یایلا سیندا م.) ساکین اولموش مدنیتلر آریایی دئییلدیرلر. آروپا بیلگینلرینین عقیده‌سی، هابئله بابیل و آسوری سندلری و مدرکلرینه اساساً ایران فلاتینین زاقروس قسمتینده م.ق. بیرنجی مین ایللیگین اؤللرینه قدر ایرانی اولمایان حکومتلر اولموش و م.ق. اونونجو یوز ایللیگین سونلاری، یا دوققوزونجو یوز ایللیگین اؤللریندن دیرکی، ایرانی قوملارین آدی هم بوگونکو ایران یایلا سینین غربی کنارلاری، همده مرکزی قسمت‌لرینده گؤرونور. بو زامانلار دیرکی، آسوری لؤوحه‌لرینده ایرانی قوملاردان آد آپاریلیر. بو زامانلار بوگونکو آذربایجان حدودلاریندا "ماننا"لار، بو قسمتین گون باتانیندا اورارتولار و اونون جنوبوندا آسوریلر یاشایرلار. ایرانین داخلینده، کوبیرین یاخینلارینا قدر، یعنی بوگونکو همدان و اصفهان حدودلارینا قدر اونلارین (ماننالار.م) الینده ایدی. بیز ایرانلیلار، کیچیک ایرانی شاهلیقلار و شهرلرله همین بو منطقه‌ده، یعنی ماد ایمپراتورلوغونون شرقینده تانیس اولوروق. او دؤوره قدر آسوری و بابیل یازیلارینین هئچ بیرینده ایرانی اولان بیر یئر و یا شخص آدیلا راستلاشماییرق. بو زامانلار شرقدن غربه گلیمیش آریایی طایفالارین توققوشماسی حس اولونور. داها سونرا اورموگؤلر حدودلاری و بوگونکو همدان حدودلاریندا ماد و پارس قوملاری باره‌ده اشاره‌لر واردیر.^۱

هما تاج بازیرین بو سؤزلرینین بعضی یئرلری مباحثه‌لی اولسادا، اساساً بو واقعیتی قطعی شکیلده تأیید ائدیرکی، بوگونکو ایرانین آذربایجان، غربی و مرکزی قسمت‌لرینده م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اؤللرینه قدر "آریایی" ائلری یاشامامیش و بو تورپاقلاردا او زامانا قدر بیر دانادا اولسا، هند - آروپایی دیللردن یارانان یئر و اینسان آدینا راست گلمیریک (بو باره‌ده ا.م. دیاکونوفون

سۆزلىرىنه اساساً دفعه لرله دانىشمىشيق) بو اودئمكىدىكى، بو يئرلر م.ق. دوققوزونجو يوز ايللىگه قدر غير - ايرانى، هند - آوروپايى دىللى اولمايان خلقلرين وطنى، اۆلكهسى، يوردو، ياشادىغى و مدنيت قوردوغو ديار اولموش، اورانين يئر و اينسان آدلارى دا اونلارين دىللىرىندىن تۆره مىش كلمه لر اولموشدور، بو خلقلر ايسه، تاريخين گۆستردىگينه اساساً، التىصاقى دىللى قوتتى و لوللوبي خلقلرى اولموشلار. هما تاج بازىارين بو دوزگون و قطعى فيكرلرله ياناشى، اونون بير سيرا فيكرلى ايله راضىلاشماق اولماز. بو فيكرلرين تاريخله ايلگىلى اولان اؤنملى لرى بونلاردىر:

۱- همتاج بازىارين "پارسلارين" م.ق. بيرىنجى مين ايللىگين اۆللىرىندىن اورمو گۆلو و بوگونكو همدان حدودلارىندا اولماسى فيكريندن مقصد "پارسوا"لار اولموش اولسا، بىز يئرلىندىن مشهور تاريخچىلرين مستند فيكرلىرى اساسيندا گۆستردىگىمىز كىمى:

الف) اول "پارسوا"لارين "پارسلار"لا كۆك، دىل و اثنىك جهتدن هئچ بير ايلگىسى اولمايمىش و اونلار هند - آوروپايى دىللى اولمايمىشلار.

ب) اونلار اورمو گۆلونون اطرافى، جنوبىرى دئيبىل، اورالاردان چوخ جنوبدا، همدانين غربى، "دياله" چابى آخارقاسىنين شمالى قىسمىلىرىندى، "نامار" (ناوار) منطقه سىنين شمالىرىقىندى ياشايمىشلار. ۲ - مادلار هامان قوتتى - لوللوبيلرين اؤولادلىرى اولموش و هند - آوروپايى دىللى لرله هئچ بير كۆك، اثنىك و دىل علاقه و ايلگىلىرى اولمايمىشدير.

هماتاج بازىارين "ماد" كلمه سىنى "پارس" سۆزوايله بيرلىكدى ايشلتمه سىندىن گۆرونوركى، اودا، اكتر ايران تاريخچىلىرى كىمى، مادلارى هند - آوروپايى دىللى، يعنى آريايى بىلىر، بير صورتدەكى، يئرلىندى گنىش گۆستردىگىمىز كىمى، مادلار قوتتى - لوللوبي خلقلرىنين اؤولادى اولموش، اونلارين مين ايللىكلر بويو قوردوغو مدنيت و حكومتى دوام ائتديرىپ، داها دا اينكىشاف ائتديرمىشلر. آكادئميك مار و بير سيرا باشقا قديم تاريخ متخصصلىرىنين گۆستردىگى كىمى، مادلارين دىلى ايلام دىلىنه ياخين، يعنى التىصاقى اولموش و حتى آكادئميك مارين يازدىغى كىمى، مادلارين دىلى ائله هامان ايلام دىلى اولموشدور.

آوروپانين اسكى تاريخ متخصصلىرى گۆستەرىرلر كى، هند - آوروپا دىللى ائللر م.ق. بيرىنجى مين ايللىگين ايلك عصرلىرىندى ايران يايلاسىنا گلدىكدى، مركزى ماد و ماننا اراضىسىنه نفوذ ائده بىلمه مىش و ايرانين باشقا يئرلىرىندى يئرلىشمىشلر، بونا گۆره ده مادلار هند - آوروپايى دىللى اولايىلمزدىلر. بئله ايسه مادلار قوتتى و لوللوبيلردىن باشقا كىمين اؤولادى اولايىلردىلر؟؟ اگر مادلار باشقا خلقلر و ائللرين نسيلىلرى ايدىلرسه، بس قوتتى - لوللوبيلر نه اولدولار؟ هارايى گئىدىلر؟ آخى بىز م.ق. ۹ و ۸ - نجى يوز ايللىكلردى آسورى لؤوحه لرىندى قوتتىلرين آدىنى دؤنه - دؤنه گۆروروك. مثلاً م.ق. ۷۷۴ - نجى ايلده آسورى سركدەسى "شامشيلو" قوتتىلرين ياشادىغى "نامار" شەرى و

ولایتینه هجوم ائدی، قاییداندان سونرا، اؤزونو "قوتتیلر" و "نامار" شهرینه غلبه چالان گؤسته ریر.^۱ بوندان تقریباً اللی ایل سونرا سگگیزینجی عصرین II یاریسیندا آسوری شاهى اوچونجو تیقلت پیله سر.م.ق. ۷۳۸ - نجی ایلده ماننا - ماد اراضیسینه ائتدیگی هجوموندا، اؤز یازدیغینا گؤره، قوتتیلردن بیر عدّه سینی اسیر ائتمیش و اونلاری سوریه نین شمالی، هابثله فینیقیه نین شمالی تورپاقلارینا سورگون ائدی، یئرلشدیرمیشدیر.^۲

بونلاردان داها ماراقلیسی اوندان عبارتدیر کی، اوچونجو تیقلت پیله سر سورگون ائتدیگی قوتتیلر و "بیت سانقی" اهالیسینین قبیله آدلاری و ماننا - ماد اراضیسینده یاشادیققلاری یئرلردن یثددی منطقه نین آدینی گؤسته ریر کی، بونلارین اوچ سؤزو "لی" شکل چیسى ایله قورتاریر. بو اوچ قبیله و یا یئر آدی بونلاردان عبارتدیر.

۱ - ایلیلی لی - Illili، ۲ - بیللی - Billi، ۳ - سانقیلی - Sangili، ۴.

یعنی قوتتی - لولوبیلرین یثددی قبیله آدی و یا قبیله آدلاریندان یارانمیش منطقه، یاشایش یئرلرینین آدلاریندان اوچونده منسوبیت علامتی "لی" اولموشدور کی، بوگونده چوخلو تورک میللتلری و خلقلربین دیلینده، او جمله دن آذری دیلینده هم یئر منسوبیتی علامتی، هم دؤزلمه اسم، همده دوزلمه صفت علامتیدیر. دئمک، م.ق. ۸ - نجی یوز ایللیگین ایکینجی یاریسیندا بوگونکو آذربایجان، همدان و مرکزی ایراندا یاشامیش ائللر و خلقلر هم قوتتی آدلانمیش، همده اونلارین دیللی التصاقی، شبهه سیز ایلام دیلینه یاخین و بوگونکو تورک دیللی، او جمله دن آذری دیلینین اولوباباسی اولموشدور.

تیقلت پیله سرین کتیبه لرینده مرکزی مادیین شرقی ایالتلری اولموش بوگونکو قومون غربی، قزوین - زنجانین جنوبو و همدانین شمالی تورپاقلارینین حاکم و امیرلرینی، اؤز لؤوحه سینین چئشیدلی یئرلرینده، عمویتله "بئل آلی" آدلاندیریر.^۵ بو کلمه نین ده "لی" شکل چیسى ایله بیتمه سی گؤسته ریر کی، مرکزی مادیین شرقی تورپاقلاری ائللری، یعنی قوتتی - لولوبیلرین یاشادیققلاری ماد اراضیسینین مرکزی و شرق قسمتلی ائللرینین دیلینده "لی" منسوبیت علامتی داها چوخ، آسوریلرین تأثیری آلتیندا اولموش غربی قسمتلردن داها چوخ ایشلنمیش و حتی عمومی و بوتون ائل، قبیله و طایفالاری، بؤلوک، ولایت و ایالتلرین دیلینده ایشلنمیشدیر. بو واقعیت بیر داها آیدین گؤسته ریر کی، قوتتیلرین دیلی التصاقی اولموش، اؤزوده بو ائللر م.ق. ۸ - نجی یوز ایللیگین

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۴۹۵.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۸۹.

۳ - شبهه سیز "سانقیلی لار" "بیت سانقی" اراضیسی اهالیسی ایدیلر. (سانقی + لی)، نجه کی، بوگون آذربایجاندا اینسانلاری بئرله ایلگیلی گؤستریمک ایسته دیکده دئیرلر. (تبریز + لی).

۴ - ماد تاریخی، ص ۱۸۹.

۵ - ماد تاریخی، ص ۱۹۲.

ایکینجی یاریسیندا، یعنی هند - آوروپایی ائللرین ایران یایلاسینا آخماغا باشلاماسیندان ۱۶۰ ایل سونرا مرکزی ماددا یاشامیش، آدلاری و دیلرینی ده ساخلامیشلار.

حتی تیقلت پيله سردن سونرا آسوری شاهي ایکینجی سارقون ماننا - ماد اراضیلرینه ائتدیگی م.ق. ۷۱۵ - نجی ایل هجومایله علاقه دار اؤز لؤو حه سینده مرکزی ماد یئرلری و امیرلیکلرینین ۲۲ شاهلیغی نی "مادی" و قالان یئرلرین اهاالیسینی "قوتوم" (قوتیلر) آدلاندير ميشدير. دئمک، مرکزی ماد اهاالیسینه حتی م.ق. ۸ - نجی یوز ایللیگین سونلاریندا "قوتی" ده دئیلمیشدیر.^۱

بوتون بونلارا باخمایارق، هله ده ایران تاریخچیلری داخلینده کؤهنه آریایی فیکرلریندن مدافعه ائدن تاریخچی عالیملر واردیر کی، هند - آوروپایی دیللی لرین ایران یایلاسینا گلمه سینی م.ق. ایکینجی مین ایللیگه، بلکه داهادا قاباقلارا آپاریلار. بو کیمی چاغداش ایران تاریخچیلریندن عزت الله نگهبانی گؤستره بیلر کی، مارلیک خزینه سی اثرلرینه حصر ائتدیگی "مارلیکین فلز قبالاری" اثرینده، ماد مدنیتینه عاید اولان "مارلیک" خزینه سی اثرینی چوخ گؤزل و ده یرلی شکیلده تحلیل و تقدیم ائتمکله یاناشی، اونلارین اورتا آسیا مدنیتی ایله محکم ایلگیلی اولماسینا دؤنه - دؤنه اشاره ائتمکله برابر، اونلاری آریایی خلقلره عاید اثرلر گؤستریر و مادلاری دا آریایی قلمه وئریر. بیز "مارلیکین فلز قبالاری" اثری باره ده یئری گلدیکده مختلف یئرلرده فیکرلریمیزی گؤستمیش و گؤستره جه ییک، بورادا یالنیز عزت الله نگهبانین "مارلیک" خزینه سی اثرلری، "مارد" و یا "امرد" لری، ائله جه ده مادلاری هند - آوروپایی دیللی گؤسترمه سی مسئله سینه اشاره ائده جه ییک. عزت الله نگهبانین تقدیم ائتدیگی تاریخی اثرلر ماد حکومتی نین بیر قسمتی اولموش بوگونکو رودبار منطقه سینده کی "مارلیک تپه" دن علمی قازینتی لار نتیجه سینده کشف اولموش اثرلر دیر. داهای چوخ قیزیلدان اولان بو اثرلر اولدوقجا قیمتلی، یوکسک کیفیتلی هنر نمونه سی، اؤزلری ده م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللرینه عاید دیر. اثرلرین بو تاریخی تامایله دوغرو و ماننا - ماد مدنیتی نین حسنلی، زئوه، سیلک، گیان، حیصارتپه و سایره خزینه لرینین اثرلریله تامایله سسله شیر و اونلارا او یغون و عینی مدنیتین عینی دؤورلرینه عاید دیر. عزت الله نگهبانین بو باره ده کی فیکرینی اوخویاق:

".... مارلیک تپه سی اسکی اؤنملی بیر قبرستانین یئری ایدی کی، احتمال بو منطقه ده مسکون اولموش ائله اسکی خلقلرین سرکرده لری، شاهلاری و گورکملی فردلرینه عاید ایشی کی، اونلارین خاطره سی زامان کئچدیکجه محو اولاراق، تاریخ صحیفه سینده اونلاردان اثر قالما میشدیر. قازینتی گئدیشینده تپه نین سطحینده داغینیق و انتظام سیز شکیلده ۵۳ قبر آشکار اولموش دور کی، اونلارین چوخوندا چوخلو مقداردا ده یرلی و قیمتلی اثرلر اؤلورایله باسدیر یلمیشدیر. بو قیمتلی اثرلرین وارلیغی بو خلقلرین سونسوز ثروتینی گؤستریر، اونلاردا کی هنر و صنعتین کیفیتنی ایسه،

ۋەتەنمىزىن بۇ مەنپەئەت سەندە اسكى دۇوراندا ئالە يوكسك ھىز و اينجە صنعت مەكتىپىن اولدوغونو نشان و ئىرىكى، اونون قەدىملىكى اوچ مەن ايلە، يەنى م.ق. ايكىنچى مەن ايللىگىن سونلارى و بىرىنچى مەن ايللىگىن اوللىرىنە چاتىر.^۱

بۇ قەبىرلەر و اونلاردان كەشف اولموش قەمتلى اثرلەر اورتا آسيدا "ايسىك گۇل" اطرافىندا تاپىلمىش و يىرىندە گۇستردىگىمىز مشهور كورقان كىمىدىر كى، اونون تارىخى م.ق. ۶ - ۵ - نەجى عصرلەرە عايدىر. بونا گۇرەدە عزت الله نەھبان اۆز اثرىندە نەچە يىردە مارلىك قەبىرلىرىندە كى شىلىرى و اونلار مەدەنىيىتى اورتا آسيا ايلە باغلى گۇسترمىشىدەر و او بو ايشىدە تەمەيلە حاقلیدیر. مارلىك مەدەنىيىتىن اورتا آسيا مەدەنىيىتى ايلە ياخىنلىغىنا دۇئە - دۇئە اشارە ائتمەسەنە باخمايلاق، عزت الله نەھبان بو مەدەنىيىتى يارادان خەلقلىرى، ھابىشلە البرزون شىمالىندا خەزىلە البرز آراسىندا، بۇگۈنكۈ مازندران اراضىسىندە ياشايب، مەدەنىيەت قورموش "مارد" و يا "امرد" لرى، ئالەجەدە مادلارى ھىند - آورۇپاى دىللى و آريايى نژاد گۇستەرەك يازىر: "ايكى استوانە - سىلىندىر شەكلىندە اولان مۇھوردە، اۆزۈدە مەحدود نەچە خەرفەند باشقا، تەقريباً ھىچ بىر خەت و يازىلى اثر و مەدرەك اۆزلىرىندەن يادگار قويمايان مارلىك قوملارى، نەظرە گلەن ھىند و ايران قوملارى قورۇھوندان اولموشلار و اونلاردان داھا قاباق م.ق. ايكىنچى مەن ايللىگىن ايكىنچى يارىسىندا بو مەنپەئەتە گىلب، البرز داغلار مەن شىمالى ياماجلارى و خەزەندىز مەن جەنۇبى ساحىللىرىندە يىرلەشمىش اسكى "مارد"، يا "امرد" قوملارىنى، اھتەمال اولاراق، مارلىك قوملار مەن اۆندە گەندىلرى مەرفەلىك ائدىرلەر. اونلار تەدرىجە بو مەنپەئەتە بىر ايرەلە مەمىش و چىچەكلەشمىش اۆلكە ياراتمىشلار. مەدرەك گۇستەرىر كى، بۇ قوملار مارلىك تەپەسىندەن اۆز سەركەدەلرى، شاھلارى و اونلار مەن عايلەلرىنەن قەرىستانلىغى كىمى استفادە ائتمىشلەر. بۇ قوملار آزى ايكى و يا اوچ عصر، بلكە داھا اوزون مەدەت، يەنى اھتەمال م.ق. ۱۴ - نەجو يوز ايللىكدەن اونونجو يوز ايللىگە قەدر بو مەنپەئەتە مەسكون اولاراق، بو تورپاقلاردا گون كەچىرمىشلەر."^۲

داھا سونرا عزت الله نەھبان ھەمەن مارلىك و مارد خەلقلىرىنەن ماد ھەكۈمەتى يارانارەن اونلارا قوشۇلۇپ، ماد ايمپەراتورلۇغونو ياراتمالار مەن گۇسترمىشىدەر: "مەمەن دور بو مارلىك قوملارى تەدرىجە و زامان كەچەدىكە، ماد دۇولت مەن ايلەك تەشەكل مەرحەلەلرىندە اونلار مەن بىر قەسمەننى تەشەكل ائتمىش و اۆز قارداشلار مەن، يەنى ھىند و ايرانى اولموش مادلارا قوشۇلاراق، باشقا ھىند و ايرانى قورۇھلارلا م.ق. بىرىنچى مەن ايللىگىن اوللىرىندە قەدرەتلى ماد ايمپەراتورلۇغونو ياراتمىشلار."^۳

۱ - مارلىكىن فلز قابلارى، ص ۱۵ - ۱۴.

۲ - مارلىكىن فلز قابلارى، ص ۱۷ - ۱۶.

۳ - ھامان مەن، ص ۱۷.

بئله لیکله بیر تاریخی اولاراق، عزت الله نگهبان ۱۳۶۸ - نجی ایلده باسیلمیش "مارلیکین فلز قابلاری" اثرینده نه تکجه م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالاریندان البرز داغلاری ایله خزر دیزی آراسیندا یاشاییب، حکومت و مدنیت یاراتمیش مارد خلقی، کلاردشت و مارلیک تپه مدنیتینی میدانا گتیرمیش خلقلری هند - ایرانلی، یعنی هند - اروپایی دیللی گؤستریر، بلکه آچیق شکیلده مادلاری دا آریایی بیلیر. بیز مادلار، مارلیک تپه اثرلری، ائله جهده عزت الله نگهبانین همین اثرینین چئشیدلی اؤزلیکلری بارهده دانیشمیش و سونادا یئرینده دانیشاجاییق.

آقای عزت الله نگهبان مارلیک تپه اثرلری و مدنیتی بارهده بو غریبه آریائیست فیکرلرینی اؤرت باسدير ائتمک اوچون اؤنملی بیر حقیقت و تاریخی واقعیته یالنیز اشاره ائتمیش و اوزدن کئچمیشدیر. اودا بوندان عبارتدیر کی، آقای عزت الله نگهبان مارلیک کورقانلاریندان تاپیلیمیش اثرلرده اولان یازیلاردان یالنیز بونو یازیر کی، "ایکی سیلیندیر شکیلده اولان مؤهورده، محدود نئچه حرفدن باشقا، تقریباً هئچ بیر خط و یازیلی اثر و مدرک اؤزلیندن یادگار قویمایان مارلیک قوملاری، نظره گلن، هند و ایران قوملاری قوروهندان اولموشلار". لاکین آقای عزت الله نگهبان بو مسئله نین اوستوندن کئچهرک، "نئچه حرفین" هانسی الیفبادا اولماسینی آچیب گؤستره ییر و مارلیک قوملارینی هند و ایران قوملاریندان گؤستریر، چونکی اگر بو حرفلرین هانسی الیفبادا اولماسینی گؤسترسه ایدی، او قوملارین ائتنیک کؤک بوللی اولار و داها اولاری هند و ایران قوملارینا باغلاماق ممکن اولمازدی.

بو مسئله ایله جدی ماراقلاناراق، اونو ایزله دیک و مختلف یئرلر و شخصلر، او جمله دن تبریزین "میراث فرهنگی" اداره سینین رئیس، کورد اولان آقای "وهازاده" یه مراجعه ائتدیک. او بیلدیردی کی، عزت الله نگهبانین مارلیک تپه اثرلینده گؤستردیگی نئچه حرف "میخی" الیفبادا دیر. بیز تاریخدن بیلیریک کی، هند - اروپا دیللی اون طایفا و ائل م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اوللرینده گلیب ایلاملارین حاکمیتی و مدنیتی آلتیندا چاغداش فارس و کرمان اراضیلرینده یاشاماغا باشلایاندان نئچه عصر سونرا اؤزلیندن یازیلی کتیبه، اؤزوده ایلام دیلینده یادگار قویماغا باشلامیشلار. چونکی اونلار بو زامانلار عمومیتله یازیب اوخوماق بیلمزديلر و بو ایشی ایلاملاردان اؤیره نیب، اوللر هامان ایلام دیلینده لؤوحه قازدیرمیشلار و یالنیز کوروشون آتاسی و باباسی اؤز دیلرینده - پارس دیلینده لؤوحه قازدیرماغا باشلامیشلار کی، اودا کوروشون حاکمیتی اله آلماسیندان [م.ق. ۵۵۰ - نجی ایلده] تقریباً بیر عصر اوللره عاید دیر.

بئله لیکله اگر مارلیک تپه اثرلری م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللرینه و هند و ایران قوملارینا عایدیرسه، گؤره سن اونلار میخی الیفبانی هارادان اؤیره نمیش، هاچان و هارادا منیمسه میشلر؟!

دئمک، مارلیک تپه اثرلینده کی یازنین میخی اولماسی اونلارین او قوملارا عاید اولماسینی نشان وئریر کی، التصاقی دیللی ایدیلر و ایلام دیلینده یازمیشلار و آکادئمیک مارین.

دئدیگی کیمی، رسمی دؤولتی دیللری، یازی دیللری ایلام دیلی ایدی و حتی آکادئمیک مارین فیکرینجه، ائله دیللری ده ایلام اولموشدور. بو دؤورلرده و حتی اوندان سونرالاردا هئچ بیر سامی خلقی بو یئرله نفوذ ائده بیللمه‌میشدیرکی، بو یازی اونلارین سامی دیلینده اولموش اولسون. بو دؤورلرده و اوندان چوخ قاباقلاردان بوتون بو اراضیلرده، یعنی بوگونکو ایرانین بوتون غرب و مرکزی یئرلرینده آنجاق التصاقی دیللی خلقلر یاشامیشلار.

بونودا قید ائدک کی، مارلیک تپه منطقه‌سی مادلارین بابالاریندان اولموش ائللرین وطنی اولموش و اونلارین م. ق. سکگیزینچی یوز ایلیکده کی بؤیوک امیرلریندن بیری "دیوک = دیاکو = دیاوگو" اولموشدورکی، تاریخین آتاسی هئودوتون یازدیغی کیمی، م. ق. ۷۱۵ - نجی ایلده ایکینجی سارقونون مقابلینده مقاومت ائتدیگی اوچون، اورارتولاری دستکله‌دیگینه گؤره، اونون طرفیندن سوریه‌یه سورگون اولوب و اوردا اؤلموشدور. ماد و یا اونلاردان قاباقکی قوتی امیرلریندن همین بو منطقه‌لرده، یعنی قیزیل اوزن آخارقاسی و خالخالین جنوبی یئرلرینده باشقا داش قازما لؤوحه‌سی ده سوراقلاشمیشیق کی، میخی الیفبادا اولموشدور. بو لؤوحه‌نین الده ائدیلمه‌سیله یوخاریداکی فیکریمیز تامامیله دقیق و قطعی اولاجاقدیر. بوندان علاوه، یئرینده گؤستردیگیمیز کیمی، قومون غرب طرفلریندن، یعنی مرکزی ماد تورپاقلاریندان تاپیلیمیش بیر تجارتی سند میخی الیفبادا و ایلام دیلینده اولموشدور.

مارلیک تپه‌دن تاپیلیمیش خطین میخی اولماسی "علی اکبر سرافراز و بهمن فیروزمندی"نین یازدیغی "ماد - هخامنیش - اشکانی - ساسانی - تاریخی دؤورونون هنری و اسکی تاریخی اویرنمک درسلی توپلومو" کیتابینین ۱۲۱ - نجی صحیفه‌سینده قید اولموش و میشیقان دارالفنونون اوستادی پروفئسور "کامرون"دا تأیید ائتمیشدیر.

□ □ □

کیچیک امیرلیکلرین بیرلشمه‌سی

ماننا حکومتی (م. ق. ۱۰ - ۹ - ۸ - نجی یوز ایلیکلرده)

یوخاریدا گؤردوک کی، میلاددان ۳ و ۲ مین ایل اوّل بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیش III و II خلقلر، اونلارین وضعیت، حکومتی و سایره‌سی باره‌ده اساساً او دؤورکو قونشو خلقلرین تاریخلریندن استفاده اولونموشدور. ماننا حکومتی قوتتی، لوللوی، هورری و عمومیتله

م.ق. مین ایلیکلرده آذربایجان - همدان اراضیسینده اولموش ائل و طایفالارین وارثلریندن بیریدیدی. نظره گلن ماننا کلمه سینین اؤزوده قید ائتدیگیمیز دؤورلرده هامان اراضیین معین منطقه سینده، اورمو گؤل و ساحیللری و هنده ورینده یاشامیش بیر ائلین آدی ایله باغلی اولموشدور. قدیم آسوری، یهودی منبعلرینده "موننا"، "ماننا" آدلارینا، حتّی "ارمیا - نبی" کیتابیندا "منی" اؤلکه سینین آدی آپاریلمیشدیر. قدیم تاریخ متخصصلرینین فیکرینجه بونلارین هامیسی هامان ماننا اؤلکه سی اولموشدور. بو تاریخی واقعیتلره گؤره دیرکی، تاریخی عالیملر ماننا خلقلینین ایلمک فورمالاشماغا باشلاما تاریخینی م.ق. III مین ایلیگین سونلاری و II مین ایلیگین اوللری بیلرلر. نظره گلن هله م.ق. ۱۹ - نجو عصردن باشلایاراق مختلف خلقلر توپلانیب، ماننا حکومتینین اساس تملینی قویورلار. ان.ق. یثف اؤزونون "آذربایجان تاریخی" آدلی اثرینده یازمیشدیر:

"میلاددان اؤنجه ۱۹ - نجو عصرین اوللرینده ماننا قبیلهلرینین بیرلشمه سی سبب اولورکی، بو طایفالار بؤیوک دؤولت یاراتسینلار".^۱ ان.ق. یثفین مختلف خلقلرین بیرلشمه گه باشلاماسینین م.ق. ۱۹ - نجو عصردن باشلانماسی فیکری مبالغه لی دئییلدیر و تاریخی واقعیتلره اساسلانیر، اونا گؤره کی، بو تاریخ، حتّی اوندان چوخ قاباقلاردان بئله بابیل، اککد، کاسسی و ایلاملارین قوتتی - لوللوی اراضیسینه آرا بیر هجومو بو خلقلری اجباری حالدا بیرلشمه گه مجبور ائتمیش و شهه سیز فشار نتیجه سینده کیچیک یثرلی بیرلشمه لر باش وئرمیشدیرکی، سونراکی ماننا و ماد بیرلشمه لرینه ایلمکین زمینه لر و اساسلار اولموشدور.

یثرینده گؤسترمیشیک و زردوشتیژمدن دانیشارکن ده گؤستره جه ییک کی، او زامان آذربایجان اراضیسینده کیچیک - کیچیک امیرلیکلر و شاهلیقلار واردی کی، اساساً مختلف زامانلاردا بو تورپاقلاردا گلیمیش ائلر و طایفالاردان یارانمیشدی و آرالاریندا ایلمگی و علاقه یوخ و یا چوخ ضعیف ایدی. م.ق. II مین ایلیگین ایکینجی یاریسیندان باشلایاراق آسوری میلیتاریزمینین آذربایجان اراضیسینه آردیجیل هجومو بو آیری - آیری ائلری بیرلشمه گه مجبور ائتدی. م.ق. بیرینجی مین ایلیگین ایلمک یوز ایلیکلریندن باشلایاراق، اوراتولاردا آذربایجان تورپاقلارینا هجوم ائدیر، اراضیلری توتور، خلقی فشارا قویور و وئرگی وئرمه گه مجبور ائدیردی. بوتون بو حادثه لر آذربایجانین کیچیک امیرلیکلری و شاهلیقلارینی دشمن قارشیسیندا بیرلشه رک مقاومت گؤسترمه گه مجبور ائدیردی.

قید ائتدیگیمیز بو بیرلشمه نین گئتدیکجه گوجلنمه سی و م.ق. ۱۰ - ۹ - نجو عصرلرده هامان لوللوی، قوتتی و باشقا کیچیک خلقلرین بیرلشه شب، سونرالار ماننا حکومتینی یاراتماسی جریانینی بو خلقلرین قونشو دؤولتلری، خصوصیه آسوری و اوراتو حکومتلریندن قالان اثرلردن مشخص و معین اولور. بیر داها قید ائدک کی، بو دؤورلرین اصیل تاریخی هله ده بوگونکو آذربایجان

*

تورپاقلاری آلتیندا قالماقدادیر. ماننا حکومتینین تاریخده نسبتاً تانینماماسینین اؤنملی سببلریندن بیرى اونلارین اراضیسینده آرخولوژی ایشلرین آپاریلما‌ماسی و تحقیقاتین اولما‌ماسیدیر.

بو گونه قدر تاریخی سندلره اساساً آذربایجان اراضیسینده ماننا دؤولتی ان قدیم حکومت و دؤولت اولموشدور، بونا گؤرده بعضی تاریخی عالیم‌لر بو دؤولتین اراضیسی و سرحدلرینی بللندیرمه‌گه چالیشمیشلار. ماننا دؤولتینین اراضیسی و تقریبی حدودلارینی گؤسترمه‌دن اؤل، تکراردا اولسا، قید ائده‌ک کی، ماننا، قوتتی و لوللوبی اراضیسینده هند - آروپایی خلقلردن اولما‌میشدیر، اونلار م.ق. بیرنجی مین ایللیگین اوللریندن منطقه‌یه و ایران فلاتینا گلمیشلرسه، یئرینده گؤره‌جه‌گیمیز کیمی، آذربایجان و مرکزی ماد تورپاقلارینا یول تاپایلمه‌میشلر.

ماننا حکومتینین اراضیسی و تقریبی حدودلارینی بیرسیرا عالیم‌لر، او جمله‌دن "سعید نفیسی"^۱ ا.م. دیاکونوف و باشقالاری گؤستمیشلر. بو معلوماتلاردان ا.م. دیاکونوفون یازدیقلاری داها دولغون و گئنیش اولدوغوندا بورادا اونو نقل ائتمکله کفایت لنیریک.

سونرا گؤره‌جه‌یک کی، اورارتو شاهی || ساردوری‌ایله آسوری شاهی "تیقلت پیلسر"ین دؤیوشلرینده اورارتولار مغلوب اولدوقدا، ماننا حکومتی قدرتله‌نیر و اراضیسی گئنیشله‌نیر. بو دؤورده مانناتین اراضیسی و سرحدلری تقریباً بو شکیلده اولموشدور: "||| تیقلت پیلسه‌سین اوردولاری واسطه‌سیله || ساردوری"نین آرادان آپاریلما‌سی بیردن "ماننا"نی بوگونکو آذربایجان اؤلکه‌سینین باشیندا یئرلشدیردی. او زامان ماننادا حکم سورن شاه شخصیت و استعداد گؤسته‌ریب، چالیشاراق، قارشیا چیخمیش وضعیتدن استفاده ائتدی. (بیلمیریک کی، بو زامان مانناتین شاهی م.ق. ۷۱۸ - نجی ایله اؤلموش هامان "ایرانزو"ایدی، یا یوخ) نتیجه‌ده م.ق. VIII عصرین اوچونجو و ایکینجی اون ایللیکلرینده "ماننا" اؤلکه‌سی و اونا تابع اولان منطقه‌لر، هر حالدا، اورمو گؤلونون بوتون جنوب تورپاقلاری، قیزیل اؤزن چایی دره‌لرینین اؤنملی قسمتی و اونون جنوب منطقه‌لری، هابئله اورمو گؤلونون شرق ساحیللرینه، آزی اورمو گؤلونه آخان سولارلا، آرازا آخان سولارین آیریلدیغی مرزلره قدرکی یئرلره و شاید آیری منطقه‌لره شامل ایدی. مانناتین شمالشرق و خصوصیه شمال و شمالغرب سرحدلری بیزه آیدین دئییلدیر.

باشقا سؤزله دئسک، "ماننا" اراضیسی و اونا تابع اولان منطقه‌لر تقریباً سونرالار ماد آتروپاتئن آدلانان و بوگونکو آذربایجانلا عینی‌دیر"^۲.

دئمک خارجی هجوم‌لار، واحد حکومتین گرک‌لیگینی طلب ائدیردی، دیگر طرفدن جمعیتده سینفیلرین یارانما‌سی، کیچیک - کیچیک امیرلیکلر و شاهلیقلاردا، گوجلومتمکز دؤولت طلب ائدیردی. شبهه‌سیز ماننالار، قوتتی و لوللوبیلر عصرلر بویو ائتنیک وحدت، دیل یاخینلیغی،

* ۱ - رئیس‌نیا، ج ۱، ص ۱۹۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۶۵.

اقتصادی و علمی جهتن قایاق و مترقی اولان اورارتولارلا، بایبل و ایلاملارلا عصرلر بویو، مستقیم و یا غیر - مستقیم شکیلده رابطه و علاقه‌ده اولموشدولار. خصوصیه قوتیلرین بایبلده ۹۱ ایل حاکمیتی قوتی، لوللوی و ماننا جمعیتی، شبهه‌سیز، مثبت تأثیر گؤستریمیشدیر. بوتون بو عامللر، واحد حکومت تشکیل ائتمه‌گه حاضرلاشان توپلوملاردان ماننالاری قاباغا سالدی. بونون ایسه سببی، یقین‌کی، هم اورارتولارا یاخین‌لیق، همده آسوری و اورارتولارین هجوملارینا داها چوخ معروض قالماق اولموشدور. بو واقعیته عالیم رحیم رئیس‌نیا بئله تصویر ائدیر:

"...بئله‌لیکله، یارانماسینا گرک اولان عینی و ذهنی زمینه‌نین نطفه‌سی طایفالارین بیرلشمه‌سی بطنینده میدانا گلیمیش دؤولت اورمو گؤلونون اطراف اراضی‌سینده دوزلدی و لوللوی - قوتی حکومتی تشکیلاتلارینین بیری اولان، ماننا اتحادیه‌سینین او بیری عضولرینه و باشقا اتحادیه‌لره اوستون‌گلرک، یارانان گئیش دؤولت تشکیلاتی ماننا آلداندى.^۱

قونشو خلقلرین تاریخیندن معلوم اولورکی، گله‌جک ماد تورپاقلاریندا قبیله‌لر آراسیندا عمله گلیمیش بو بیرلشمه و حکومت ایزلری بوگونکو اورمو گؤلونون جنوب و جنوب‌شرقینده، یعنی لوللوی و قوتی خلقلرینین یاشادیقلاری یئرلرین معین قسمتینده یئرلشمیش "زاموا - Zamua" ناحیه‌سینده اولموشدور. بو کیمی ایلک قبیله بیرلشمه‌لریندن اوزمانلار شبهه‌سیز چوخ اولموشدور. نمونه اولاراق، بوگونکو قافلاتی منطقه‌سی اولموش "زیکثرتو" داکیکچیک بیرلشمه‌نین میدانا گلیمه‌سی تاریخده قید اولونموشدور. آنجاق بو بیرلشمه‌لرین ان اؤنملی و اساس یئر توتانی "ماننا" حکومتینی یاراتمیشدیر. بو بیرلشمه م.ق. ۱۰ - ۹ - نجو یوز ایلیکلر و اوندان اؤلکی آسوری و اورارتو حکومتلرینین لوللوی - قوتی اراضی‌سینه اولان آردی کسيلمز باسقینلارینین محصولوایدی. "عینی زاماندا "ماننا" سونرالار، مدنیت و اقتصاد باخیمیندا، م.ق. آلتینجی عصرده ماد شاهلیغینین اؤزه‌بی‌نی یاراتمیشدیر.^۲

کئچمیش سووئت تاریخ‌چیلرینین یازدیغینا گؤره ماننا حکومتینین مرکزی، باش‌کندی بوگونکو جیغاتی چایی آخارقاسینین مرکز‌لرینده یئرلشمیشدیر.^۳ بحث اولونان بو عصرلرده ماننا حکومتی اراضی‌سی، قید ائتدیگیمیز کیمی، هم خارجی اشغالچیلار طرفیندن پارچالانمیش، همده داخلیده اتحادین اولماماسی و قدیم ائل عادت‌لری اوزره اونلارچا محلی، کیکچیک امیرلیکلر و شاهلیقلارا پارچالانمیشدی. بو واقعیته ا.م. دیاکونوف اولدوقجا ییغجام و دولغون شکیلده تصویر ائده‌رک یازمیشدیر:

"م.ق. ۷۲۰ - نجی ایل حدودلاریندا اؤلکه‌نین سیاسی دورومو بئله‌ایدی: اوزاق شمال طرفلری

* ۱ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۱۹۷.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۴۰.

۳ - ایران تاریخی اسکی زاماندا بو گونه قدر، ص ۴۹.

(اورمو گؤلونون شمالی) گزوندوگو کیمی اورارتونون تصرفونده ایدی (منظور بو گونکو گونئی، مرند، قارداغ، قره ضیاالدین منطقه‌لری. م.) و بو گونکو آذربایجانین تقریباً قالان اراضیسی، مستقیم و یا غیر - مستقیم اولارق، ماننا شاهی "ایرانزو"نون حاکمیتی آلتیندا ایدی. آنجاق او شاهلیغین سرحدلری داخلینده یاریم مستقل اولان امیرلیکلرده واریدی کی، مانناین وارلیغینا خطری ایدیلر. اونلارین هامیسی مانناین "حاکمی و یا نماینده‌سی" ساییلار و "شاکنو - Šaknu" آدلاناردیلار، لاکین اونلار عملی اولارق، ماننایا تابع اولان کیچیک شاهلار اولسالاردا، معین درجه‌ده مستقل ایدیلر. بونلار عبارت ایدیلر:

"اواش دیش - Uišdiš" شاهلیغی (تقریباً بو گونکو ماراغا منطقه‌سی)، "زیکثرتو" (تقریباً بو گونکو میانا - اردبیل منطقه‌سی)، "آندیا - Andia" (قیزیل اوزن - سفیدرود دره‌سینین یوخاری منطقه‌سی)، "دیوک"ون اولکه‌سی (چوخ احتمال قیزیل اوزن دره‌سینین شمالی حیصه‌سی). بونلار ماننایا تابع ایدیلر؛ آسوری مرزلینده اولان "آلابریا - Allaberia" و "کاراللا - Karalla" ایسه کیچیک زابین یوخاری قسمتی و او چابین یوخاری قوللاری اطرافیندا ایدیلر و معین درجه‌ده آسوری حکومتینه تابع ایدیلر. داها جنوبی و شرقی قسمتلرده، اولر اولدوغو کیمی، اولدوقجا کیچیک و مستقل شاهلیقلار واریدی کی، یا ماننایا، یا آسوری حکومتینه باغلی ایدیلر، یادا تامامیله مستقل ایدیلر و "مادای اولکه‌سی" و یا "ماد قبیله‌لری بیرلیگی" مفهومو اونلارین چوخونا شامل اولوردو. آنجاق بو بیرلیک او زمان ایدا اوزونو گؤستریمیدی. بو کیچیک شاهلیقلاردان یالیز "ئلللی پی - Ellipi" (بو گونکو کرمانشاه یاخینلیغیندا)، ایلام کیمی بؤیوک دؤولته قونشو اولدوغو اوچون، معین درجه‌ده اوزونو آسوریلرین تجاوزوندن آماندا بیلیردی و بونا گؤرده نسبتاً قدرتلی و اهمیتی ایدی^۱

بوتون بو مختلف کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلر ائتنیک جهتدن عینی و دیل جهتدن بیر - بیرینه چوخ یاخین و بعضاً عینی ایدیلر. مثلاً "زیکثرتو" اهالیسینین دیلی ایله ماننالارین دیلی عینی و یا لهجه مقیاسیندا فرقله نیردی، بونا گؤرده "زیکثرتو"لارین آسوریلرین یانینا گؤندردیکلری نماینده‌لر، ماننا دیلمانجلاری واسطه‌سیله آسوریلرله دانیشاردیلار.^۲

مانناین گوجلنمه‌سی بو کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلر اوچون خطری ایدی، چونکی شخصی مقام و منفعتلرینه ضدایدی. آنجاق بوکیچیک شاهلیقلارین استقلالی دا عموم اولکه و عموم خلقین، جامعه‌نین ترقیسینین زیانینا و ایره‌لی لمه‌سینین عکس جهتینده ایدی. یشرلی اعیان - اشرافلاردا، شخصی منفعتلرینه گؤره، حدودسوز حاکمیتلری و آغالیقلارینین محفوظ قالماسی اوچون، بو کیچیک شاهلیقلاری دستکله ییر، بیرلشمک و واحد دؤولتین یارانماسینا مخالفت ائدیردیلر. بو گئری

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۹۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۵۱۱.

قالمیش وضعیت واحد خلق و دؤولتین یارانماسینی دالی سالیر و خارجی دشمنلره اؤلکه یه هجوم ائدیپ چاپماق و آغالیق ائتمک اوچون زمینه یارادی. شبهه‌سیز ماننا شاهلاری نه قدر دیکتاتور و ظالم اولسایدیلردا، بو گئری قالمیش دورومدان قات - قات مترقی و یاخشئی ایدیلر.

بو دؤورده ماننا دؤولتی منطقه‌نین او بیرى آسوری، اورارتو و ایلام دؤولت‌لریندن ضعیف‌ایدی و اونون کیچیک شاهلیقلاری گاه بو، گاه او بیرى دؤولته مثیل ائدیردیلر. بونا گؤره قدرتلی دؤولت‌لرین سیاستی ماننا یا گؤره ده‌ییشیردی و نتیجه‌ده ماننا حکومتی سیاسی باخیمدان ده‌ییشکن حرکت‌لر ائدیردی، داها دوغروسو حریف دؤولت‌لرین ضدیت‌لریندن اؤز خیرینه استفاده ائدیردی، حتی بعضاً اونلارین بیریندن، حریفین مقابلینده، یاردیم ایسته‌ییب اوردو گؤندرمک خواهش ائدیردی. بو باره‌ده ایکینجی سارقوندان دانیشارکن سؤز آچاجاییق. بونون نتیجه‌سینده میلاددان سگگیز عصر اولدن باشلا یاراق ماننا دؤولتی دفعه‌لره آسوری و اورارتو حکومت‌لریله دؤیوشموش و اؤز وارلیغینی قوروموشدور.

آسوری و اورارتو منبع‌لری گؤستریرکی، ماننا حکومتی او دؤور منطقه‌نین اؤنملی دؤولت‌لریندن بیرى اولموش، اهمیتلی رول اوینامیش، گؤرکملی مدنیت و اقتصادا مالک اولموش و گله‌جک ماد حکومتینین اساسینی قویوموشدور.

زامان کئچدیکجه، ماننا حکومتی بؤیوب قدرتلندیکجه، اورمو گؤلونون اطرافى، آذربایجانین آیری یئرلرینین ائللری، امیرلیکلری و کیچیک شاهلیقلاری، کؤنوللو و یا زورلا ماننا بیرلیگینه داخل اولورلار. خارجی فشار و حیات اونلاری بو ایشه مجبور ائدیردی.

بیرلیگه داخل اولان بو کیچیک امیرلیکلرین اهالیسی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، یا یئرلی و یا مختلف دؤورلرین آخینلاریله اورتا آسیادان گلیب یورد سالیب بورادا قالان ائللردن اولدوقلاری اوچون، هامیسی و یا تقریباً هامیسی التصاقی دیللی اولموش و ائتنیک جهتدن بیرى - بیرینه یاخین ایدیلر. بونا گؤره‌ده الده اولان مدرکلر گؤستریرکی، میلاددان مین ایل اولدن میلاددان قاباق یثددینجی عصره قدر بو گونکو ایران آذربایجانى و کردستانین شرقی قسمتینده، ماننا حکومتینین یارانیدیغی یئرلرده اهالی لولوبی - قوتتی دیللرینده دانیشاردی‌لار. ا.م. دیاکونوف بو مسئله‌نی بئله گؤستمیشدیر:

"... بو گونکو ایران آذربایجانى و کردستانى منطقه‌لرینین دیلی م.ق. دوققوزونجو عصردن یثددینجی عصره قدر غیر - ایرانی اولموش و او یئرلرین ساکینلری قوتتی، لولوبی و اونلار بنزر دیللرده دانیشاردی‌لار".^۱ باشقا سؤزله دئسک، مختلف لهجه‌لرده دانیشسالاردا، دیللى التصاقی و بیرى - بیرینه یاخین‌ایدی.

دفعه‌لره گؤستردیگیمیز کیمی، بو ائل و قبیله‌لرین بیرلشمه‌سینین اساس سببی بو دؤوردن نئچه

عصر اولدن باشلانمیش و خصوصیلہ م.ق ۷۸۸ - ۸۳۴ - نجی ایللرده آسوری دؤولتینین بو ائللر علیھینہ آردیجیل و هر نئچه اون ایلدن بیر هجوم ائتمه لرینین بلاواسطه نتیجہ سی اولموشدور. بونا گؤرہ ده بو بیرلیک اوللر مدافعہ مقصدی ایلہ یارانیب، اؤزونو قوروماق خاصیتی داشیسادا، تدریجہ مختلف امیرلیکلرین بیرلہشیپ، بیرى - بیرلہ چارپازلاشماسی و واحد بیر دؤولتین یارانماسی ایلہ نتیجہ لنمیشدیر.

فیکریمیزجہ بوگون و سون زامانلار اورمو گؤلونون جنوبو، جنوبغربی و جنوبشرقی تورپاقلاریندان تاپیلان شئیلر، اورمو گؤلونون شرقینده یئرلہشن "پروستر" و "آخیرجان" کندلرینین غربینده ساری داشدان اولموش آسلان ھئیکلی بو دؤورلر و یا ماد دؤورونہ عایددیر کی، تأسفلر اولسون ھامیسی یوخ اولموش و چوخو آوروپا و آمریکا موزہ لرینده ساخلانیلماقدادیرلار. یئنہ ده فیکریمیزجہ ماماغانلا اورمو گؤلونون آراسیندا یئرلہشن "گوور قیزی" منطقہ سی، آذرشهر اطرافیندا اولان بعضی قدیم یئرلر، ھابئلہ اورمو گؤلونون شمالیندا اولان گونئی ماحالیندا کی "کول تپہ لر" ماننا و ماد دؤوروندن قالان چوخلو تاریخی اثرلر و معلوماتلاری اؤز قوینوندا ساخلاماقدادیر. ایران باستان موزہ سینده ساخلانان اورمو گؤلونون جنوب شرقینده یئرلہشن مھاباد یاخینلاریندا "حسنلی" آدلی یژدن تاپیلیمیش شئیلر بو واقعیتی ثبوت ائتمکده دیر. ھلہ دهرین و لازیمینجہ آراشدیریلمامیش "حسنلی" تپہ سیندن تاپیلیمیش تشریقاتی پیالہ لرین یازیلاریندان بللی اولور کی، بو ایچگی قابلاری "ایدا" اؤلکہ سینین حاکمی "باوری" تین دربارینا مخصوص ایدی. "ایدا" اؤلکہ سی "زاموا" مملکتینین بیر اؤلکہ سی، ولایتی ایدی. کیچیک بیر ماحالا، بیر عده کنده شامل اولموش بو کیمی کیچیک اؤلکہ لر دن م.ق. دوققوزونجو عصرده ھورری ناحیہ سینده (اورمو گؤلونون غربی - جنوبغربی) اوتوزا قدر واریمیش و هر بیرى شاهلیق ساییلارمیش.^۱

مختلف تاریخچیلرین گؤستردیگینہ اساساً "حسنلی" تپہ سی اولدوقجا دهرین قازینتی ایشلری، تحقیقات و آختاریشلار لایق اولان بیر منطقہ دیر و چوخلو تاریخی مدرکلر اورانین یثری آلتیندا گؤمدورولمکده دیر. ھمین "حسنلی" تپہ سی و اطراف کندلرینده اولدوقجا قاباقجیل کند تصرفاتی اولموش، اونلاردان اکینچیلیک وسیلہ لر، آریا، نئچه جور بوغدا، چاخیر قاییرماق اوچون بؤیوک ساخسی قابلار تاپیلیمیشدیر. ("حسنلی" تپہ سی بارہ ده یئرینده گئنیش دانیشاجاییق) زئو خزینہ سی ده بو دؤورہ عایدیر و سونرا او بارہ ده دانیشیلاجاقدیر.

□ □ □

□ آسوریلرین داواملی هجوملاری

□ میلاددان مین دؤرد یوز ایل اولدن، نئجہ کی گؤسترمیشیک، آسوری دؤولتی معین فاصلہ لرده لوللوی و قوتتی تورپاقلارینا هجوم ائدیپ تالاییب چاپار، اودلایب یانددیرار، مالی، ثروتی تالایار و

ایسانلاری اسیر ائدیپ قول کیمی آپاراردیلار. آسوریلرین بو هجوملاردان هدفی اساساً ثروت تالاماق، اسیر توتماق، همده معین یثرلی دؤولت تشکیلاتینین یارانماسینین قباغینی آلماقدان عبارت ایدی.

آسوریلرین بو هجوملاری چوخدان بری باشلانمیش ایدی. بو هجوملاردان معین درجهده آماندا قالماق اوچون، تشکیلاتسیز، دؤولت و اوردوسوز اولان خلق، معین داغلار و تپه لرین باشیندا اود یاندیرار و اونون ایشیغی ایله آسوریلرین هجوموندان بیر - بیرینه خبر وئرار و امکان قدر مال - قارا و داشینا بیلن وار - دؤولتینی گؤتوروب داغلارا چکیلر و یا اولدن حاضرلادیقلاری داغلار قوینونداکی کۆهوللر و ناغیملاردا گیزلنردیلر. آذربایجانین چوخ یثرلرینده هلهده هردن بیر تاپیلان «قاجا - قوش» قویولارینین یارانماسی شاید همین بو دؤورلردن باشلانمیشدیر. آسوریلرین هجومو زامانی خلق داغلار قوینوندا و یا بو کۆهوللرده موقتی اولراق گیزلنر و گؤزتچیلری واسطه سیله دشمنین چکیلمه سینی بیلدیکده قاییداردیلار. هله بیرلشمه میش خلق قالالار و حیصارلاردا دالدالانا بیلمزدی، چونکی اولاً بو حیصار و قالالاری تیکمک اوچون متحد ائل و گوجلر دؤولت و حکومت یوخ ایدی و ایکینجیسی اونلار عملی شکلیده آسوری اوردولارینین قالا بیخیجی آلتلرینی مشاهده ائتمیشدیلر. قدرتلی دؤولت مقابلینده گوجلر دؤولت دایانا بیلر.

میلاددان اول اونونجو عصرین سونلاریندا آسوریلرین هجوملاری خصوصیه آردیجیل شکیل آلیر. و زامان کئچدیکجه قوتتی لولوبیلر قارشى بو هجوملار داهادا گئیشله نیر و اولکهنین درینلیکلری و داغلیق منطقه لرینی ده احاطه ائدیر، همده آسوریلر چالیشیرلار کی، بو یثرلرین اهایسینی آردیجیل شکلده استعمار ائدیپ، اونلاردان مفتت فایدالانسیلار. بو مقصدلره چاتماق اوچون آسوری شاهلارینین م.ق. اونونجو عصرین سونلاریندا اساس هدفلی، آسوریلرین اصطلاحیله "لولومیلر"، یعنی لولوبیلرین اولکه سی اولان "زاموا - Zamua" نی توتماق ایدی کی، اورمو گؤلونون جنوبو و جنوبغربینی احاطه ائدیردی. بو هجوملاری آسوری منبعلی اساسیندا فهرست واری بئله گؤستریمک اولار:

ایکینجی توکولتی نینورتانین نائیرییه یوروشو

م.ق. ۸۹۰ - ۹۱۱ - نجی ایللرده سلطنت ائتمیش آسوری شاهى "آدانئراری - Adadnerari" ماننا حکومتینین جنوب حیصه لرینه اوردو چکیب اورمو گؤلونون غرب حیصه لرینه قدر تالادی و یاندیردی. میلاددان ۸۸۵ ایل اول آسوری شاهى "ایکینجی توکولتی نینورت" ماننا حکومتی علیهینه اوردو چکیب تالادی. ایکینجی توکولتی نینورت (نینورتا) ون ماننا تورپاقلارینا ائتدیگی بو هجوم اورمو گؤلونون جنوب قسمتلی دئییل، اونون غرب اراضیسی، یعنی وان - اورمو گؤلر آراسیندا یثرلشن نائیری و گیلزان تورپاقلارینا اولدو. ماننا تورپاقلارینین بو قسمتلی هم او زامان بو یثرلرین محصولو اولان تیکینتی ماتریالی آغاج، دیرک جهتدن، هم لازیم اولان فلز باخیمیندان، هم

تیکیتی به گرک اولان چشیدلی داش و مرمر نقطه - نظردن، هم آسوری اوردوسونون برک احتیاجی اولان مینیک و یابی آتی جهتدن، همده معمار، مٹکانیک و اوستا باخیمیندان آسوری دؤولتی و ایکینجی نینورتا اوچون ماراقلی ایدی. بو سبیلره گۆرده ایکینجی توکولتی نینورتانین ماننا اراضیسینه اولموش بو یوروشوایله ایلگیلی قازدیردیغی لؤوحه سینده اوخویوروق:

“من نائیری و گیلزان اۆلکه لریندن حد دیندن آرتیق آتلار و حربی آرابالاری باج آلدیم و اونلاری آسوری اوردولارینین حربی وسیله و سوراتی ائتدیم.^۱

دئمک، دوققوزونجو عصرین اوللرینده ماننا دؤولتی نین اوردولاری، او زامانا گۆره، مجهّز و حربی آرابالارادا مالک اولموش بیر اوردو ایدی. بئله کی، آسوریلر بو آرابالاری آلیب اونلارلا آسوری اوردولارینی قوّتلندیریردیلر.

شبهه سیز بو تشکیک و حربی آرابالار “ارته - آراتتا” دؤرونون یوکسک صنعت، تشکیک، علم و هنریندن اونلارین اؤلادلاری نائیری و گیلزان اهالیسینه قالان میلی ارثین نتیجه و محصولو ایدی.

□ □ □

□ ایکینجی آشورناسیراپالین نائیرییه هجومو

□ ایکینجی توکولتی نینورتادان سونرا آسوری شاهی اولموش “ایکینجی آشورناسیراپال - Ashurnasirapal” میلاددان قابق ۸۸۳ - ۸۸۱ - ۸۸۰ - نجی ایللرده اوچ دفعه ماننا تورپاقلارینا هجوم ائدیپ تالادی و الده ائتدیگی ثروتی توپلاییب، اهالینی اسیر ائده رک آپاردی و هر یرى اودلادی. آشورناسیراپال ایلک هجوموندا قوتتی - لوللوی لرین غرب منطقه لری و او یشرلرین قونشولوغوندا یشلشمیش “کیوروی - Kippuri”، سیمشی - Simesi”، سیمثرا - Simera”، “اولمانیا - Umanian”، “آداوش - Adauš”، “خارقا - xarqa”، “خارماسا - xarmasa” منطقه لرینه یاخینلاشدی. بو یشرلرین اهالیسی قورخودان آسوری شاهینا چوخلو آت، مال - قارا، شراب، چوخلو قاب - قاجاق هدیه گتیردیلر سده، شاه اونلارا آغیر و ثرگیلر باغلادی. اورمو گؤلونون غریبنده یاشایان “گیلزان” اهالیسی آسوری شاهینا چوخلو هدیه لر و سووقاتلار، او جمله دن آت سوروسو، قیزیل، گوموش، مس، قالای، چوخلو مقداردا تونج قاب - قاجاق هدیه گتیردیلر.

بو هدیه لر آیدین گۆسته ریرکی، ارته صنعتی، هنری، مثالوژی عنعنه لری و تشکیکی هله بو اراضیده دوام ائتمکده ایدی.

□ □ □

□ نورادادین مقاومتی

□ آشورناسیراپالین ایلک هجومو اولدوقچا ویران ائدیجی ایدی. بونا گۆره ده ۸۸۱ - نجی ایل هجوموندا لوللویلر و قوتیلر، “داقار” بؤلگونون باشچیسی یا “ناسیکو - Nasiku” سو اولموش

"نوراداد - Nur - adad" آدلی شخصین رهبرلیگی آلتیندا مقاومت گؤستریمک قرارینا گلدیلر. "نوراداد" بوتون زاموا اهالیسینی اطرافینا توپلاییب حیصار و جبهه یاراداراق، دؤیوشه حاضرلاشدیلار، آنجاق آسوری شاهى اونلارا فرصت وئرمه‌دی کی، حاضرلیقلارینی باشا چاتدیرسینلار. آشور ناسیراپال زاقروس داغلارینین گه‌دیکلرینی کئچهرک قوتتی - لوللوبی - ماننا اراضیسینه، یعنی زاموانین مرکزینه هجوم ائتدی. "نوراداد" آتا - بابا اصولوایله داغلارا سیغیندی. آشورناسیراپال "نسیر" داغینا قدر (بابیل و آشوری روایتلرینه گؤره نوحون گمییسی توفاندان سونرا بو داغا اوتورموشدور) "نورادادی" ایزله‌دی و یولو اوستونده اوچ کیچیک قوتتی - زاموا شاهلیغینی توتدو و داغلاردا خالق طرفیندن گیزله‌دیلیمیش چوخلو مال - قارانی تاپیب آپاردی. بو کیچیک شاهلیقلار بونلاردان عبارت‌ایدی:

۱ - "داقار" یا نورادادین شاهلیغی.

۲ - مرکزی "بوناسی - Bunasi" اولان "موساسینا - Musasina" شاهلیغی.

۳ - مرکزی "لاربوسا" اولموش "کیرتیارا - Kirtiana" شاهلیغی.

آشورناسیراپالین ایل‌لیکلرینده بو هجوم زامانی "زاموا"نین باشقا یئرلرینده آکینماسی گؤسته‌ریلیر. مثلاً "داقار - Daqar" شاهلیغیندا "اوز - Uze"، "بیروتو - Birutu"، "لاقالاقا - Laqa laqa" آدلی یاشاییش یئرلرینی توتموشلار. هابئله باشقا بؤلوکلرده "بارا - Bara" و "دورلولومه - Dur lulum" دن آد آپاریلیمیشدیر، آنجاق آسوریلر "دورلولومه"نی آلابیلمه‌میشلر، چونکی اورا محکم قالایدی و آسوریلر بیر او قدر محکم اولمایان "لاربوسا" منطقه‌سینین یئرلرینی توتموشلار. آغیر وضعیّت نتیجه‌سینده زاموا امیرلری مقاومتدن آل چکدیلر و آسوری شاهى اونلاری اؤزونه تابع ائنده‌رک خلعه آغیر وئریلر باغلادی. آسوری شاهى زاموا امیرلرینی شاهلیق ائتمکده آزاد قویدوسادا، اونلارین اراضیسینی تازا تشکیل ائتدیگی آسوری ولایتینه قاتدی. آشورناسیراپالین زاموا خلقیینه باغلادیغی وئریگی و خراج اولدوقجا آغیرایدی. بو وئریگی آت، گوموش، قیزیل، تورپاق وئریگی، جینسی (بوغدا، آرپا) شکلینده، هابئله ائو تیکمک وئریگی - kuduru - و سایره شکللرده‌ایدی.

وئریکلرین حد‌دیندن آرتیق آغیر اولماسی سبب اولدوکی بیر ایلدن سونرا ایکی جنوبی زاموا (ماننا) امیری "آمئکا - Ameka" و "آراشتوا - Araštua" وئریگی وئرمکدن بویون قاچیردیلار. بو حادثه آشورناسیراپالین زاموا علیه‌نه اوچونجو اوردو یوروتمه‌سینه سبب اولدو. زاموالیلارین حاضرلیغینا فرصت وئرمه‌مک اوچون، آسوری شاهى اوردو سونون پیادا حیصّه‌سینی گؤزله‌مه‌دن، آتلیلار و آرابالارلا هجوم ائتدی. بو دفعه آشورناسیراپال داهادا رحمسیز و غدار شکلده رفتار ائتدی و "امالی" و "آراشتوا" شاهلیقلاری، ائله‌جه‌ده مرکزی بو دفعه "بار" اولموش "کیرتیارا"، مرکزی "خودون - Xudun" اولان "سابینا" و مرکزی "بوناسی" اولان "موساسینا" شاهلیقلارینی توتوب غارت ائتدی، قیردی، بؤیوکلری اسیر آلدی، الله ائتدیگی اوشاقلاری یاندیردی، باشچیلاری اعدام ائتدی و یالنیز "داقار" شاهى باج و هدیه‌لر وئرمک اؤزو و خلقیینی نجات وئردی. آسوریلر زاموانین قالان یئرلرینده

حیاتدان اثر قویمادیلار.

آسوری اوردولاری داها سونرا "آمٹکا" امیرلیگی اراضیسینه یؤنلیدیلر. بو شاهلیغین رهبری "آمٹکا" و آداملاری داغلاردا گیزلندیلر. آسوریلر بو امیرلیگین "زامرو - Zamu"، "آمارو - Ammaru"، "پارسیندو - Parsindu"، "ایریتو - Irilu" و "سوریتو - Suritu" قالالاری و اهلیدن بوش قالمیش کندلردن چوخلو مختلف مال - دؤولت، او جمله دن زینت و سایطی، مفرغ قاپلار غارت ائتدیلر، "آمٹکا" نین اونلاردا دؤیوشچولرینی اسیر ائدیپ ایشکنجه ایله اؤلدوردولر. بو یئرلرین چوخو دیاله چایی دره لرینده، همدانین غربی و اسدآباد منطقه لرینده ایدی.

آسوری اوردولاری بونولادا کفایتلنمه دیلر و زاموانین مقاومت گؤسترمه سینه اصلاً قاریشمامیش "آتا" آدلی شخصین شاهلیغینا اوز قویدولار. بو شاهلیق همدانلا کرمانشاه آراسیندا او زامان "نیشپو" آدلانان داغلارین شمال یاماجلاریندا یئرله شیردی. "داقار" شاهلیغی بو داغلارین جنوبوندا یئرله شیردی. بو شاهلیق دا یئرله یکسان اولدو. بورادا آشورناسیراپال "سیپیرمن - Sipirmen" آدلانان بیر اؤلکه دن مفرغ هدیه لر آلدی کی، اورانین اهالیسی "قادیلارکیمی تته پته ائدیردیلر"، یعنی آشورناسیراپالا آنلاشیلماز دیلده دانیشیردیلار.

آسوری شاهی اله کئچیردیگی باشچیلاری اسیر ائدیپ آپاردی و اؤلکیندن داها غیر نقدی و جینسی وئرگیلر ساده خلقه و تابع اولان امیرلره تحمیل ائتدی، صنعتکارلاری تیکینتی ایشلرینده ایشلتمک و هنرلریندن استفاده ائتمک اوچون، مجبوری حالدا آسوری شهری "کالخو - Kalxu" یا گؤنردی.

آشورناسیراپال "زامرو" دان قاییدارکن، "آرکادی" قلا سیندا اوتوراق ائتدی. بورادا زامو شاهلاری هدیه لرله آسوری شاهینین حضورونا گلدیلر.

بو حادثه لر زامانی زاموانین ایلیک وئرگیلری چوخالیدی، او زامانا قدر وئردیکلری جینسی وئرگیلره الوان یون، مفرغ قاپلار، چاخیر، بؤیوک و کیچیک بونوزلو حیوانلاردا علاوه اولدو. آشورناسیراپال "آرکادی" قلا سیندا اولارکن، اورمو گولونون غربینده یئرله شن گیلزان شاهلیغینین شاهی، "وان" گولونون جنوبوندا یئرله شن "خوبوشکییه" و "کاسسی" (خارتیش) قلاسی شاهی دا هدیه لر گتیردیلر.

آشورناسیراپال بوتون بونلارادان ناراضی ایدی و زاموایلارین "مشی - Messi" داغلاریندا گیزلنمیشلرینی ده توماق ایسته ییدی. (بو داغلار مانناتین جنوبو، بوگونکو سنجک طرفلرینده ایدی.) آشورناسیراپال وقتیه کاسسیلرین اولموش "آتلیل - Attili" قلا سینا تعمیر ائدیپ، اورانی تازا قوردوغو ایالتین وئرگیلرینی توپلاماق مرکزینده، همده گله جکده شرقه دوغرو ائده جه گی یوروشلرین اوردولارینا لازیم اولاجاق یشم و آذوقه مرکزینده چئویردی.

آشورناسیراپال مانناین کیچیک شاهلارینی اؤز ایشلرینده قویاراق، اونلارین واسطه سیله وئرگیلری توپلایردی، آنجاق اؤز مأمورلارینی دا اونلارین اوزهرینده ناظر قویدو. آسوریلرین "زاموا" ایالتی اوزهرینده نظارتی، اوردولاری و اوردو مرکز لرینین یارانماسی نهایت "زاموا"نی آسوری ایمپراتورلوغونون بیر ایالتی شکلینه سالدی، بئله کی، م.ق. ۸۸۲ - نجی ایل حادثه لریندن سونرا آسوری منبع لرینده "زاموا" بئرینه "مازاموا" حاکمی اصطلاحی گؤزه چاریر.

بوتون بونلارلا برابر م.ق. ۸۸۰ - نجی ایل حادثه لریندن اوقدر کئچمه میشدی کی، "زاموا" اهالیسی - ماننالیلار اؤز استقلاللارینی الده ائتدیلر. بو استقلالدان تقریباً ۲۰ ایل کئچمیشدی کی، م.ق. ۸۵۸ - نجی ایله گئنه ده آسوری شاهی "III سلمنسر - Salmansar" زاموا اولکه سینه، مانناین جنوبوندا یئرلشمیش و مرکزی "آریدو - Aridu" اولموش "نینی" شاهلیغی سمتیندن هجوم ائتدی.

آشورناسیراپالین هجوملاری زامانی زامواین قبيله باشچیلاری، شاهلاری و خلقلین آسوریلره وئردیگی مختلف تولید اولموش هدیه لر گؤسته ریر کی، بو زامان ماناندا صینیفلر میدانا گلیمیش، توپلوم ابتدایی وضعیتدن ایره لی گئتمیش، اکین چیلیک شهر و صنعتی حیاتدان قسماً آیریلیمیش، کند تصرفاتی و صنایعه تخصص لشمه میدانا گلیمیش ایدی. بو صینیفلشمه ماناندا، شبهه سیز، م.ق. II مین ایلیگیگین اورتالاریندان باشلا یاراق، ایکینجی یاریسی سوره سینده یارانمیشدیر. بونولا برابر بونو دا قید ائتمک لازیم دیر کی، بو صینیفلی توپلوم هله اؤزونون ایلک ابتدایی مرحله سینی کئچیردیردی و بونا گؤره ده هله اورادا مرکز لشمیش دؤولت و قوه میدانا گلمه میشدی، کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلر واری ایدی کی، بیر - بیرله علاقه سی اولمادان، کیچیک منطقه ده حکم سوروردولر، بو سببدن ده آسوریلرین قارشیسیندا دایانیب مقاومت گؤستره که قادر دئییلدیلر.

آسوریلر "آشورناسیراپالین" حاکمیتینین سونونا قدر زاموالیلارین - ماننالارین یالنیز اورمو گؤلونون غربی و جنوبو تورپاقلارینا هجوم ائدیردیلر، لاکین بو گؤلون شرقی و شمال حیصه لر، هابئله اوندان شرقده اولان قسمت لری آماندا ایدی. آنجاق زاموانی توتوب اؤزلرینه پایگاه دوزلندیکن سونرا، آسوریلر شرقی ماد اراضیسی و خزر گؤلونه چاتماغا جان آتاراق، سرعتلی و شیدتلی هجوملارال آتدیلار. □ □ □

نیک دیارا و دنیزده دؤیوش

آشورناسیراپال زامانیندا زامواین اطراف اراضیسینده کی شاهلیقلارین بؤیوک حیصه سی آرادان آپاریلانندان سونرا، زامواین داخلی اراضیسینده اهمیتلی شاهلیق او دؤولت ایدی کی، اونون باشیندا "نیک دیارا - Nikdiara" = "مکتیارا - Mektara" ادلی شخص دایانیردی و اونوندا رقیبی چوخ ایدی. م.ق. ۸۵۹ - نجو ایله ده بو اراضیه هجوم ائتمیش III سلمنسرین [شاهلیغی م.ق. ۸۲۴ - ۸۵۹] اوردوسو م.ق. ۸۵۵ - نجی ایله "نیک دیارا"نین تورپاقلارینا یوروش ائتدی. "نیک دیارا" آسوریلرین الیندن، سؤیود آغاجیندان قایریلمیش قاییق لارلا، اورمو گؤلونه قاچدی. سلمنسر اونو

ايزلهدى. دنيژه آسوريلرله مانناليار آراسيندا دۇيوش اولدو، آنجا سلمنسر نتيجه آلايلمەدى و "نيك ديارا" اورمو گۇلونون شارقينه، "جيغاتى" چايى چاتارقاسينا گئتىدى. اورمو گۇلونون بو طرفلرينده - جنوبشرقينده، يعنى جيغاتى چايى و او طرفده آخان او بيرى چايلارين اطرافيندا دۇولتلىرىن تدرىجلە يارانيب محكملمنمه جريانى، مانعهلره راست گلەمدن، م.ق. دوققوزونجو يوز ايلليگين سون روبعونه قدر دوام ائتتى.

□ □ □

ناماردا عصيان

III سلمنسر م.ق. ۸۴۲ - نجى ايل لرستاندا آخان "دياله" چايينين اورتالاريندا يئرلەشن "نامار"دا آلولاتان عصيانى بوغوب، اورانين جنوبوندا يئرلەشن "بيت هميان" منطقه سينين رهبرى - "يانزى" - Yanzi سيني "نامار"ين شاهى ائتتى. "يانزى" م.ق. ۸۳۴ - نجو ايلده آسوريلرين اطاعتيندن بويون قاچيرتتى، سلمنسر "نامار" اراضيسينه هجوم ائدهرك، قالالارى ويران و خلقي گيزلتميش اولدو و وار - يوخونو غارت ائتتى. "يانزى" ماد تورپاقلارينا، شمالشرقه دوغرو قاچدى. بونو ماھانا ائدن سلمنسر شرقى ماد تورپاقلارينا هجوم باشلادى و ايلك نۆوبەده دياله چايينين يوخارى آخارقاسيندا، ماننانين جنوبوندا يئرلەشن "پارسوا" - Parsua "نين ۲۷ شاهندان وئركى ائلى.

بعضى منبعلرده اولدو و كيمي، "پارسوا" و يا "پارشوا" ولايتى اورمو گۇلونون جنوبشرقينده دئيىل، دياله چايى آخارقاسينين اورتالارى و جنوبى حصه لرينده، يعنى "نامار"ين شمالشرق اراضيسينده يئرلشميش، كنار و مرز معناسيندا اولموش و پارس = پئرس كلمه سيله هئچ بير علاقه سى اولمايميشدير. بونولا علاقه دار اونو قيد ائتكى، بعضى تاريخچيلر "پارسوا"نى اورمو گۇلونون جنوبشرقينده يئرلشديرمكدن علاوه، گۇستەريرلركى، همين "پارسوا"لار م.ق. ۹ - ۸ - نجى عصرلرده بورادان فارس ايالتينه مهاجرت ائتميشلر، يعنى ۶۰۰ كيلومتر داغليق يوللارى كئچميشلر. لकिन اولاً بونلارلا فارسلارين علاقه سى يوخدور، ايکينجيسى، اونلارين فارسا كؤچمه سينه داير هئچ بير تاريخى سند و دليل يوخدور. بوندان داها اؤنملى سى اوندان عبارتديركى، "پارسوا"لارين يئرلىرى و شخص آدلارى ابدان ايرانى، هند - آوروپا ديلىلى سؤزلريندن و بو كؤكدن دئيلىدير.

سلمنسر م.ق. ۸۳۴ - نجو ايلده "پارسوا" شاهلاريني تابع ائتديكدن سونرا، بيلافاصله پارسوانين شمال شرقينده و جيغاتى چايينين يوخارى آخارقاسيندا يئرلەشن "مئسى" - Messi اراضيسينه كئچدى و اورادان همدان ولايتينده "آرازياش" - Araziaş و "خارخار" - Xarxar بؤلوكلىرى، يعنى مادين مركزينه دوغرو حركت ائتتى. آسورى منبعلىرى بو يئرلىرى بيرينجى دفعه اولاراق، "آماداي" يازميشلار. دئمك، آسوريلر ايلك دفعه اولاراق، همدان و قيزيل اوزن چايينين يوخارى آخارقاسينا سوخولموشلار. تاريخلرده "مئسى" آدى "قيزيل بوندا" (قبيله داغى) ايله بيرليكه چكىلميشدير.

III سلمنسر اؤز سالنامه سينده گۇستەريركى، "آرازياش" و "خارخار" طرفلرينده دۇرد قالانى ائلى. بوقالالارين آدلارى هند - آوروپايى يوخ، "زاموا" و "پارسوا" سؤزلرينه اوخشاير. قالالارين

آدلاری بونلاردیر:

۱ - "کو آکیندا - kuakinda".

۲ - "تارزانابی - Tarzanabi".

۳ - "اسامول - Esamul".

۴ - "کی نابلیلا - Kinablila".

بو آدلار نه قدیم هند - آوروپا دیللی، نه ده سامی - آسوری دیلرینده اولمامیشدیر، دئمک، التصاقی دیللی خلقلر، قوتی، لوللوی و ماننالیلارین دیللی اساسیندا یارانمیش یئر آدلاریدیر. سلمنسیرین هجومونو بیلن خلق اولجه دن داغلار و کؤهولرده گیزلنمیشدی. آسوریلر توتابیلدیکلری آدمالاری اسیر ائتدیلر، بیر مدّت "خارخار" یئرلرینده چالیب چاپدیلا و حتّی سلمنسیرین شکلینی بیر داشدا قازدیردیلا. بوتون بونلار باخمییاراق، آسوریلر ماد تورپاقلاریندا قالماق و محکم لنمه گه فیکر وئرمه دن کئری قاییدیپ، "تامار" شاه ی "یانزی" نی ده اؤزلری ایله اسیر آپاردیلار.

سلمنسیرین ماننا - ماد اراضیسینه نؤبتی یوروشو م.ق. ۸۲۸ - نجی ایله اولدو. بو زامان سلمنسیر اؤزو قوجالمیشدی، بونا گؤره ده اوردوسونون قوماندانلیغینی آسوری سرکرده سی "تورتان - Turtan" (دایان - آشور) آدلی شخصه تاپشیردی.

تورتان اولجه "وان" گؤلونون جنوبوندا اولان "خوبوشکیه - Xubuškiye" یه گئتدی، اورادانسا جنوبشرقه، یعنی ماننا شاه ی "اولکی - Uvalki" نین اراضیسینه یؤنلدی. "اولکی" قاجیب داغدا گیزلندی، کندیلرده کندلرینی ترک ائده رک، داغلار و کؤهولرده گیزلندیلر. آسوریلر بوش کندلری توتوب، الده ائتدیکلری مال - قارانی آپاردیلار و "اولکی" نین اولدوغو مرکزی قالانی، یعنی "ایزیرتو" کندینی توتدولار. بو یئر بوگونکو قاراداش داغی اراضیسینده یئرله شیردی. داها سونرا آسوری سرکرده سی تورتان، امیری "شولوسونو - Šulusunu" اولان "هارونا - haruna" شاهلیغینا چاتدیقدا، او تابع اولاراق، بوینونا آلدی کی، هر ایل وئرگی عنوانله معین مقدار آرابا چکن یابی آت آسوریلره وئرسین. داها سونرا "شوردورا" امیری "آرتاسارو - Artasaru" آسوری شاهینا هدیه لر تقدیم ائتدی. آسوری اوردولاری اورادان "پارسوا" ولایتینه گئدیپ، بعضی شاهلیقلاردان وئرگی آلدیلار، بعضیلرینی ایسه غارت ائتدیلر.

تورتان م.ق. ۸۲۷ - نجی ایله گئنده اوردو ایله اؤلکی یوللاردان آز فرقلی خطرله گئتدی. بو دفعه اورمو گؤلونون غربینده یئرله شن "گیلزان" اراضیسینی توتدو.

اورمو گؤلونون غرب ساحیللرینده - بوگونکو اورمو حوالیسینده یئرلشمیش گیلزان اراضیسینده م.ق. دوققوزونجو عصرین اورتالاریندا "آساو" آدلی شخص و اوندان سونرا "اوپو" آدلی حاکم حکم سورموشلر. بو کیچیک شاهلار م.ق. ۸۸۵ و ۸۵۶ - نجی ایللرده آسوریلرین هجومونا معروض قالمیش و هردن آسوری شاهلاری "II توکولتی نینورتا" یا و "آشورناسیرپال" - آ باج

وثرمیشلر.

"دایان آشور" گیلزان و اورانین قونشو شاهلیقلاری و ائللریندن، هابئله قیزیل اوزن چایی آخارقاسی بویو یرلهشن "ماننا"، "هارونا"، "شاشقانا= آندیا" یا قدرکی قبیلهلردن مال - قارا، آت و وئرگیلر آلدی، اورادانسا داخلی "زاموا" و "پارسوا" دان کئچیب، یول اوستونده داغلیق منطقهده اولان "بوشتو" قالاسی و بیر نئچه باشقا ماننا و پارسوا قالاسینی توتاراق، "نامار" قالاسینا چاتدی و اورانی اودا چکیب اهالیسینی قیردی، اورادانسا آشورناسیراپالین دوزلتدیگی آسوری "زاموا" ایالتینه گئتدی. بیر داها قید ائدک کی، ایستر ماننا، ایستر ماد، ایسترسه گیلزان اراضیسی بحث ائتدیگیمیز م.ق. ۸۲۷ - ۸۳۴ - نجی ایللر اوردو کئشلیکلرینده چوخلو کیچیک - کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلره بؤلونوردو، حتّی بوندان چوخ قاباقلار نئچه مین ایل عرضینده و بوندان سونرا ماد ایمپراتورلوغونون یارانماسینا قدرده وضعیّت بئله اولموشدور، بو ایسه تاریخی حادثه‌لرین نتیجه‌سیدیر. یعنی بو اراضیده اولموش ایلك اینسان دسته‌لری، التصاقی دیللی خلقلرین ابتدایی دئموکراسی سینه او یغون اولاراق، باشچی و آغ ساققاللارین رهبرلیگی آلتیندا، کیچیک - کیچیک دسته‌لردن، بیر نئچه کند و یا کیچیک منطقهده مستقیل یاشامیشلار. داها سونرالار زامان - زامان اورتا آسیادان کؤچوب گلیمیش کیچیک - کیچیک ائلل - اوبالاردا کیچیک اراضیده مستقل شکیلده حیات سورموشلر. نتیجه‌ده ایسه، بحث ائتدیگیمیز بو دؤورده، حتّی ماد ایمپراتورلوغونون اوللرینده، زردوشتیزمین یارانندیغی دؤورلرده، او زامانکی آذربایجان و همدان اراضیسینده سایجا اولدوچقا چوخ اولان کیچیک شاهلیقلار و یا امیرلیکلر یاشامیشلار. بونا گؤره‌ده آسوری شاهلارینین و سونرا گؤره‌جه گیمیز کیمی، اورارتو شاهلارینین کتیبه‌لرینده کیچیک اراضیلرده اونلارجا شاهلیقلارین آدلاری و باش کندلرینه راست گلیریک. بو کیچیک شاهلیقلارین چوخونو غالب آسوری و اورارتو شاهلاری، اؤز آدلارینی شیشیرتمک اوچون، بؤیوده‌رک شاه آدلاندیرمیشلار و یا کیچیک امیرلر اؤزلرینی بؤیوتمک اوچون اؤزلرینه شاه آدی وثرمیشلر و اولادابیلر کی، بو، او زامان بو اراضیده رسم و عادت اولموشدور. تاریخی حادثه‌لر گؤسته‌ریر کی، آسوریلرین ماننا - ماد اراضیسینه هجوملاریندان اساس مقصد اوللر چالیب چاپماق، غارت ائتمک، مال - ثروت اله گتیرمک و اسیر توتماق اولموشدور، آما اونلار، نادیر حاللاردان باشقا، بو اراضی اهالیسیندن داییمی وئرگی آلماغادا مؤفق اولمامیشلار. اساس حاللاردا ایسه ماننا اهالیسی آسوریلره باش اگمه‌میش و یالنیز اونلارین اوردوسو یاخینلاشندا، اونلارا هدیه‌لر آپارمیش و یا اساساً قاپاقچادان داغلار و کؤهولرده گیزلنمیش و مال - قارالارینی دا اؤزلرینه گیزلتمیشلر و بوش کندلر و قالالاری آسوریلرین اختیاریندا قویموشلار. بو وضعیّت، یرینده گؤره‌جه گیمیز کیمی، بوتون اورمو گؤل اطرافی، آرازین جنوبو اراضیسی و زنجان - همدان آراسی اراضیده حکم سورموشدور.

اورارتو لارین ایلک هجوملاری و ماننا شاهلی شارسینا

میلاددان ۸۶۷ ایل اولدن باشلایاراق، آسوری حکومتی داخلینده چکیشمه و دیدیشمه لر باشلاییر و حکومت ضعیفله ییر. آسوری حکومتینین بو ضعیفلمه سیندن استفاده ائدن ماننالارین غرب قونشوسو، زاقروس داغلارینین غربینده دیرچهلن اورارتو حکومتی ماننالارین تورپاقلارینا هجوم ائتمه گه باشلاییر. بو، اورارتو لارین ماننایا قارشی ایلک هجومدیر. اورارتو شاهلی "ایشپوینی - Išpuini" [م.ق. ۸۱۰ - ۸۲۵] آسوریلرین داخلی دیدیشمه و اختلافلاریندان استفاده ائده رک "وان" ایله اورمو گؤل و آراسینداکی "موساسیر - Musasir" و اونون جنوب شرقینده - اورمو گؤلونون غربینده یئرلشن "گیلزان" منطقه لرینی اشغال ائدی، اؤز تورپاقلارینا قاندى و اوندان سونرا اونون اوغلو "مئنا" [م.ق. ۸۱۰ - ۷۷۸] دفعه لرله اورمو گؤلونون جنوب و جنوب شرقینه هجوملار ائتدی و حتی اورادا لؤ و حده قازدید. (بو باره ده سونرا دانیساجاییق) ایشپوینی نین ماننایا هجومو زامانی، یعنی م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اکینجی یاریسیندا "نیک دیارا" (مکتیارا) نین اوغلو "شارسینا - Šarsina" اورمو گؤل اطرافلی شاهلیقلارینین بؤیوگو اولموشدور. گؤرون دوگو کیمی، ماننا اراضیسیندن اولموش گیلزان منطقه سینین توتارکن، "ایشپوینی" ماننا شاهلی "شارسینا" یا غلبه چالمیشدیر، یوخسا ماننا اراضی سینین بیر حیصه سینین اؤز تورپاقلارینا قاتا بیلمزدی.

اورارتو حکومتینین بو هجومو اوزون سورمه دی، چونکی آسوری شاهلی "V شامشی آداد - adad Šamši" [م.ق. ۸۱۰ - ۸۲۴] اؤز داخلی اختلافلارینا سون قویاراق، میلاددان اؤل ۸۲۳ - نجو ایله ده، شرقه دوغرو، اورارتو حکومتینه قارشی هجوم ائدی ماننا تورپاقلارینا گیردی. بو هجوم زامانی آسوری شاهلی و اوردولاری قارشیسیندا ایلکی قوه و ایلکی شاه دایانیردی: بیرینجی ماننا شاهلی "شارسینا" و اوردوسو، اکینجیسی اورارتو شاهلی "ایشپوینی" و اورارتو اوردولاری. V شامشی آداد مخالفلری و رقیبلرینه غلبه چالیب، تازادان بوتون آسوری تورپاقلاریندا واحد قدرتلی آ.ری دؤولتی یاراداندان سونرا، قازدیدیی داش لؤ و حده گؤستمیشدیر کی، آسوری دؤولتینین شرق سرحدلری ماننا اراضیسینده "شوردیرا" (شاید شوردره) و "آریدو"، یعنی ماننا و پارسوانین غربینده اولان داغلاردیر.

موقعیتینی محکمکلندیرن V شامشی آداد م.ق. ۸۲۱ - نجی ایله ده شرقه دوغرو یوروشونو باشلادی و ایلک نؤویه ده اورارتو لارلا قارشیشماق ایسته ییردی. آسوریلرین بو هجوموندا آسوری اوردولارینی "موتاریس آشور - Muttaris - Aššur" آدلی آسوری سرکرده سی رهبرلیک ائدیردی. آسوری لؤ و حه سینه گؤره بو هجومدان هدف "سیک ریس" ایدی کی، احتمال ماننا شاهلی "شارسینا" و اونون آتاسی "نیک دیارا" نین شاهلیغینین آدی ایدی. V شامشی آدادین لؤ و حه سینده قید ائدیلمیر کی، "موتاریس آشور" گونشین چیخدیغی دیزیه چاتدی.

۱. م. دیاکونوفون فیکرینجه بو دیزدن مقصد خزر دیزی دیر. لاکین فیکریمیزجه بو جمله ده کی دیزدن مقصد اورمو گؤل دودور، اونا گؤره کی، اورمو گؤل آسوری ایمپراتورلوق و اونون اساس

مرکزی یثرلرینین دوز شرقینده یثرله شیر؛ همده هله او زامان آسوریلر خزر دنیزیندن بیر او قدر خبردار اوللا بیلمز دیلر و سونرالار اونونلا تانیش اولدولار.

اۆزلرینی اورمو گۆلو اطرافیندا و ماننا اراضیسینده محکم حس ائدن آسوریلر بیر ایل سونرا م.ق. ۱۸۲۰ - نجی ایلده ماننانین شرقینده یثرلشن ماد علیهنه هجو ما کئچدیلر. آسوری شاهى زاقروس داغلارینین اساس سیلسیله سی اولان "کول لار - Kullar" داغینی کئچدی. III سلمنسیرین یازدیغینا گۆره "کوللار" زاقروسون اساس سیلسه سیدیر.

ا.م. دیاکونوف و "ن.و. آروتونیان" ین فیکرینجه بو کلمه ده کی "لار" حیصه سی "داغ" معنا سیندادیر. حالبوکی، بو قسمت ایسمین جمع علامتیدیر و "کول" داغ معنا سیندادیر، چونکی سومثر دیلینده "کور = KUP" داغ دئمک ایدی^۱ و اورارتو و ماننا دیلرینده ده داغا "کور" و "کول" دئیلمه سی احتمالی واردیر. دئمک، بو کلمه نین حقیقی معناسی "داغلار" اولموشدور.

"کوللار" ی آشاندان سونرا V شامشی آداد ماننا اراضیسینده آشاغیدا آدلارینی چکدیگیمیز شاهلیقلار و خلقلردن هدیه لر قبول ائتدی: وان گۆلونون جنوبوندا یثرلشن "بوشکیه" شاهى و ماننانین "شارسینا" شاهى و قبیله لریندن، هابئله "سونبی - Sunbi" و "تئورلی - Teurli" قبیله لریندن (بو ایکی قبیله سونرالار ماننایا بیتیشدیلر) و نهایت "پارسوا" ساکینلریندن. V شامشی آداد بو هدیه لری قبول ائتدیکن سونرا، "مئسی" اراضیسیندن کئچهرک "جیغاتی" چایی آخارقاسینین شمال حیصه لرینه چاتدی و بورادا مئسیلرین چوخلو مال - قاراسینا ییه لندی. بو بویوک و کیچیک مال - قارا داخلینده ایکی کۆهنلی دوه لرده و ارایدی کی، ماننادا سابقه سیزایدی و معلوم اولان اورتا آسیادان تازا کۆچوب ماننایا گلمیش التصاقی دیللی ائل و اوبالار واسطه سیله بورایا گتیریلیمشیدیر.

V شامشی آداد "مئسی" و ماننا کندلرینی اودا چکدی و اهالیسینی قیلینجدان کئچیرتدی. داهای سونرا آسوریلر مئسی و جیغاتی چایلاری آخارقالارینین یوخاری حصه لریندن اورمو گۆلو منطقه سینی اصیل ماد اراضیسیندن آیران "قیزیل بوندا" (قبیله داغی) تورپاقلارینا یۆنلدیلر.

□ □ □

پیریشتاتی دۇيوشور

آسوری اوردولاری "قیزیل بوندا" نین ایلك قالاسینی توتدوقدان سونرا، بو اۆلکه نین ایکی باشچیسى، بیرینجیسى "ساسیاشو" قالاسیندان "تیتاماشکا" آدلی شخص و ایکینجیسى "کارسییوتو" قالاسیندان "کیارا" آدلی شخص آسوریلری یومشالتماق اوچون هدیه اولاراق، چوخلو آرابا آتی، یابی آت اونلارا تقدیم ائتدیلر. لاکین قیزیل بوندا اراضیسینین اوچونجو رهبری و آسوری لؤوحه لرینین قیزیل بوندالیلارین شاهى آدلان دیردیغی "پیریشتاتی" آسوریلره قارشى دایانماق و اونلارا دۇيوشمک قارارینا گلدی. "پیریشتاتی" قیزیل بوندا اهالیسینی اۆز قالاسی "اوراش - Uraš" دا

توپلادی، آنجاق بو قالا کۆهنه ایدی و آسوریلرین محاصره‌سی و یوروشو قارشیسیندا دایانا بیلمزدی، چونکی اونلارین منجیق و قالا دیواری بیخان دستگاهلاری وارایدی. "اوراش" قالاسی و اونون اطرافینداکی قالالاری آسوریلر آلدی و دؤیوشده ۶۰۰۰ عسگر اۆلدو و ۱۲۰۰ نفر، او جمله‌دن رهبر "پیریشاتی" نین اؤزو اسیر دوشدولر. قیزیل بوندانین "انقور - Enqur" آدلی باشقا بیر باشچیسی آسوری شاهینا تابع اولدو. ۷ شامشی آداد "انقور" ون "سیبار - Sibar" آدلی قالاسیندا بیر لؤوچه قازدیدری و یازیلارلا برابر اوند اؤز شکلینی ده قازدیدری. "سیبار" قالاسی قیزیل اؤزن چایی ساحیللرینده یئرلشمیش و بوگونکو زنجانا یاخین ایدی و گویا بو زمان تیکلمیشدیر.

فیکریمیزجه "سیبار" قالاسینین آدی "سابیر = ساویر" آدلی تورک ائلیندن قالما آددیر. اوغوز ائلی و آدینین میلاددان چوخ اوللر اولدوغو کیمی، "سابیر - ساویر" آدلی تورک ائلی ده میلاددان هله نئچه مین ایل اؤل اولموش و اونون معین ائلی، طایفاسی، نه زامانسا، اورتا آسیادان گله‌رک یوخاریدا گؤسته‌ریلن اراضیده یورد سالیب قالمیش و اؤز آدلارینی قالادا تثبیت ائتمیشلر. کئچمیشده گؤرموشوک کی، "سوبار" لار م.ق. ۱۹ - نجو عصرده سوریه‌ده اولموش و حاکمیت قورموشلار.

گؤسته‌ریلن حادثه‌لردن معلوم اولور کی، زنجان - همدان آراسی مرکزی ماد اراضیسینین باشچیلاریندا هله واحد فیکر و سیاست یوخ ایدی. هله اونلارین آراسیندا اختلاف، اؤز خیرینی توپلومون خیریندن اوستون توتماق، اوزاغی گؤرمه‌مک و محدود دوشونجه‌لی لیک حکم سورمکده ایدی. لاکین آسوری یوروشلرینین اصیل فلاکت، بدبختلیک، زیان و مادی اغیرلیقلارینی عملی شکیلده اؤز چیگنینده حس ائدن ساده خلق کوتله‌لری دشمنی دفع ائتمک اوچون بیرلشمه‌گین لزومونو چوخ یاخشی حس ائدیردیلر و گوردوگوموز کیمی، باشچیلارین رهبرلیگی آلتیندا متحد ایدیلر. □ □ □

البرزون جنوب یا ماجلاریندا دؤیوش

۷ شامشی آداد "سیبار" قالاسیندان مرکزی مادین لاپ شرق قسملرینده یئرلشن "بیت ساکبات" قالاسینا دوغرو ایره‌لیله‌دی. بورا‌دا ساده خلق اؤز رهبرلری اطرافیندا توپلاندى.

بو یئرلرین باشچیسی "هاناسیروکا - Hanasirceka" آدلی شخص ایدی. بو رهبرین مرکزی "ساق بیتو" قالاسی ایدی کی، احتمال ابهر چایی دره‌سینده، قزوینین جنوب و جنوبشرقی‌نده اولان "بیت ساکبات" قالاسی ایدی. "هاناسیروکا" البرز داغلاریندا گیزلنمک ایسته‌دیه‌ده، شامشی آداد اونو دؤیوشه مجبور ائتدی. آسوری لؤوچه‌لرینین یازدیغینا گؤره دؤیوشده مادلاردان ۲۳۰۰ نفر اۆلدو و ۱۲۰۰ یاشاییش یئری، او جمله‌دن "ساق بیتو" ویران ائدیلدی و ۱۴۰ نفر آتلی اسیر اولدو. □ □ □

مرکزی ماددا دؤیوش

بوتون بونلارلا برابر مادلارین مقاومتی آرادان گئتمه‌دی. بئله‌کی، همدانین یاخینلیغیندا اولموش "آرازیاش" منطقه‌سینین باشچیسی "مون سو آرتا - Monsurta" آسوریلر همدانلا قزوین آراسینداکی

داغلاردان قايداركن، اونلارلن يولونو كسيب، اونلارلا دۇيوشدو، آنجاق دۇيوشده ماددارا آغير ضربه دگدى، آسوريلرلن داش لۇوحه سينه اساساً ۱۰۷۰ نفر مادداردان اۇلدو و بير چوخلارى اسير اولدو و چوخلو مال - قارانى "هديه" عنوانيله آسوريلر آلديلار.

شاهليقلار آراسيندا اختلاف، فيكر بيرليگينين اولماماسى، شخصى منافع و بيرلشمه مك نتيجه سينده ماد باشچيلارى و خلقلرينه دگن بو ضربه و ضررلر اولدوقجا آغير و ازيجى ايدى.

اورمو گۇلوندن - مانندان توتوموش، دوز چؤلونه قدر اولان ۲۷ - ۲۸ ماد باشچيسى، نفاق نتيجه سينده، دشمن قارشيسيندا عاجز و چاره سيز اولارق، آسورى شاهينا چوخلو هديه لر وئرديلر. يوخاريدا گۇستردىگيميز آسورى داش لۇوحه سينده بو اميرلرين و اونلارلن يئرلرينين آدلارى وئريلميشدير. بوتون بو يئر آدلارى و اونلارلن باشچيلارلرينين آدى غير - ايرانى دير، التصاقى ديللرينه عايدير. بوتون بو اراضينين ساكىنلرى بحث اولونان دؤوره قدر قوتتى - لوللويلرلن وطنى اولموش و بوگونده او اراضيده ياشايانلار آذرى توركجه سينين بير لهجه سينده دانيشيلار.

شخص آدلارلنى يئر آدلارلندان سئچمك و سؤزلرين معنالارلنى معين ائتمك هله ليك غير - ممكن اولسادا، بير سيرا آدلارى بورادا نقل ائتمه گى فايدالى بيلديك:

- ۱ - سيراشمه بابارورى. ۲ - آماخار خارمشاندى. ۳ - زريشو پرساستى. ۴ - زريشو خوندورى. ۵ - سانا شوكيا باروتاكى. ۶ - آرداراي اوشتاشايى. ۷ - شوما كينوكى. ۸ - تاتاي گين گيبرى. ۹ - بيسى رايين آرامى. ۱۰ - پاروشتا كياروستى. ۱۱ - آشياشتا تاواك او ييلى. ۱۲ - آماماش كين قيش تيله نزاخى. ۱۳ - تارسى خو ماسيرا ئوشى. ۱۴ - مامانشى لوكسى. ۱۵ - نزارديمامى. ۱۶ - سيراشو سيمقورى. ۱۷ - گيشتا آبدانى. ۱۸ - آدادانو آساتى. ۱۹ - اورسى گين خوشتى. ۲۰ - باراگين نرينى. ۲۱ - آرواگين دوتا اوستى. ۲۲ - كيرناكوش كىبرى. ۲۳ - زابانو زوزازورى. ۲۴ - ايرتيساى گين گردى. ۲۵ - برزوتا تاوئورلاى. ۲۶ - شوشانانى (...). ۲۷ - سائى رباى. ۲۸ - آرتاسى رارو.^۱

بو كلمه لرده شخص آدلارلنى يئر آدلارلندان سئچمك چتتين اولسادا، ظنيميزجه بيرينجى حيصه لر شخص، سونراكى حيصه لر ايسه يئر آدلارلديز، اونا گؤره كى، اگر كتيبهرلدن دوزگون اوخومونموش اولسا:

- ۱ - ايكنينجى قسملرلن هاميسينين آخيريندا "ى" منسوبيت علامتى واردير كى، ۱۱ - نجى ده چاغداش توركجه ده كى، هابئله اورارتولارلن اصيل آدى اولموش "اورارتويى بى آيلى" كلمه سينده اولدوغو كيمي، "لى" شكلىنده دير. اگر داش لۇوحه دن و آسورى اليفباسيندان دوزگون اوخونوب سس باخيميدان دوزگون كؤچورولموش اولسا، دئمك او دؤوره همدان، قزوين، زنجان، ميانا ماحاللارلندا ياشاميش قوتتى - لوللويلرلن اؤولادى اولان ائللرلن چوخوندا يئر آدلارلندان دوزلميش دوزلتمه اسم - صفتلر "ى" شكيلچيسى، آزيندا ايسه "لى" شكيلچيسى واسطه سيله ايدى و

سونرالار تورک دیلرینده "لی" شکیلچسی غلبه چالمیشدیر.

۲- | و ۷ آدلاردا بیرینجی حیصّه "ما-مه" ایله بیتیر کی، ان قدیم دؤورلردن تورک دیلرینده فعللردن دوزلمه ایسملرین یایلمیش شکیلچلریندن بیریدیر.

۳- ۲ و ۱۵- نجی سؤزلرده بیرینجی حیصّه نین "آر" و ۱۲- نجی ده "آش" ایله بیتمه سی بیرینجی قسمت لرین اسم - آد اولماسینی گؤسته ریر.

بورادا بو مسئله نی قید ائتمه گی لازیم بیلیریک کی، بوتون بو ماننا، قوتی، لوللوی، مرکزی ماد و حتّی کاسسیلر، ایلاملار، هوررلر، گیلزاملار، اورارتولار، سومرلر و عمومیتله التصاقی دیللی خلقلرین اینسان و یئر آدلارینی بیز آوروپا عالیم لرینین او خلقلرین کتیبه لرینین اورژینالیندان اوخودوقلاری و یازدیقلاری اساسیندا و ثرمیشیک. التصاقی دیللی خلقلرین لؤوحه لری، "اورخون - یثنی سئی" آبیده لری کیمی، تورک عالیم لری طرفیندن اوخوندوقدان سونرا داها دقیق اولاجاقدیر و شاید اوندا یازدیغیمیز بو اینسان و یئر آدلارینین بعضی سینین تلفظونده ده ییشیکلیکلر میدانا گلسین. بو گونکو میانایله زنجان آراسیندا، قیزیل اؤزن ساحیللرینده یئرلشمیش "سیبار" قلا سیندا ۷ شامشی آداد طرفیندن قازدیریلیمیش داش لؤوحه ایله آسوریلرین مرکزی ماد تورپاقلارینا بیرینجی ویران ائدیجی یوروشلری باشا چاتیر و اونلار چوخلو غنیمت، مال و ثروته "نئینوا" یا قاییدیرلار و بو اراضیده همیشه قالماق و اورایا صاحب اولماق فیکرینده اولمورلار. بئله ایسه ۷ شامشی آدادین بو هجومدان هدفی یالنیز غارت و اسیر توتماق ایدی می؟

هم او زماناقدر، همده اوندان سونرا باش و ئرمیش حادثه لر نشان و ئیر کی، ۷ شامشی آدادین بو حربی یوروشدن آشاغیداکی اساس هدف لری و ارایدی:

۱- اورارتو حکومتینی یئرینده اوتوندورماق.

۲- قوتی - لوللوی و یا ماننا - ماد ائل لری، شاهلیقلاری و قبیله لرینین بیرلشمه سینین قاباغینی آلقاق.

۳- عصرلردن بری گلیرینه ال دیمه میش اهلینین ثروتی و مال - دؤولتینی غارت ائتمک.

۴- آسوری شهرلرینده تیکیلن سارایلار و بنالار اوچون اینسان قوه سی و صنعتکارلار اسیر ائدیب آپارماق.

۵- محیطله تائیش اولماق و غارتله الده ائدیلمیش ثروت واسطه سیله گله جک یوروشلره حربی و مادی زمینه یاراتماق.

۶- بابیل علیه نه حربی حاضرلیق گؤرمک، چونکی بابیل حکومتی "نامار" اراضی سینی اشغال ائتمیشدی.

شامشی آداد م.ق. ۸۱۹ - نجو ایله ده بابیل علیه نه هجوم ائتدی و محاربه لر اساساً "نامار" اراضی سینده جریان ائتدی. آسوریلر بیر مدّت بین النهرین ده مشغول اولدولار سادا، ماننا مادلاری اونو تماریلار.

سئمیرامسین ماننا - ماد تورپاقلارینا آر دیجیل هجومو

آسوری شاهى شامشى آداد م.ق. ۸۱۰ - نجو ایلده اؤلدو و اونون کيچیک اوغلو "III آداد نئاری" شاه اولدو. لاکین حقیقتده اونون آناسی، کئچمیش ملکه "سامورامات - Sammuramat" (سئمیرامیس) اصیل حاکمیتی الینه آلدی.

اوچونجو آداد نئاری م.ق. ۸۰۵ - نجی ایلده رسماً ایشه باشلادی. آنجاق آناسینین نفوذو یئنه ده یئرینده ایدی. اوچونجو آداد نئاری م.ق. ۸۰۹، ۸۰۷، ۸۰۶ - نجی ایللرده ماننا حکومتی علیهینه هجوملار ائتدی. هابئله بو شاه م.ق. ۸۰۰، ۷۹۹، ۷۹۷، ۷۹۳، ۷۹۲، ۷۸۸ - نجی ایللرده ماننا اؤلکه سینین اطرافیندا اولان و سونرالار "ماد" حکومتیله بیرلشن قوتی لولوبیلرین اراضی سینده اولان امیرلیکلره هجوملار ائتدی.

بو اوزون سورن قانلی و ویران ائدیجی هجوملاردان گؤرونورکی، آسوری شاهلاری اؤز سیاستلری و تاکتیکلرینی ده ییشمیش و بوتون مرکزی ماد تورپاقلارینی اله کئچیر تمک و اهالیسینی اؤز لرینه تابع ائتمک قرارینا گلمیشلر.

ایللر اوزونو دوام ائتمیش بو آر دیجیل دؤ یوشلردن یال نیز گؤ ستر دیگیمیز فهرست الده وار و گئیش معلومات هله لیک یوخدور، یال نیز III آداد نئارینین ناقص بیر لؤ وحه سیندن آ زاجیق معلومات الده ائدی لیر.

بوگون اورمو شهرینین غربینده داغلیق منطقه ده کی آسوری کندلرینین بو دؤ ورلردن قالما سی احتمالی واردیر، یعنی بو دؤ ورلرده بورالارا کؤ چور و لموشلر. بو حادثه لرین گئیش جریان ی و ماننا جمعیتینین سیاسی، اجتماعی، اقتصادی... وضعیتیندن هله لیک بوندان آرتیق الیمیزده معلومات یوخدور. آنجاق اوچونجو آداد نئارینین ناقص لؤ وحه سیندن گؤ رونورکی، م.ق. ۸۰۲ - نجی ایلده آسوری میلیتاریست حکومتی ماننا و مادلارین آشاغیدا آدلارینی چک دیگیمیز یئر لرینه حاکم اولموشلار: ۱ - بوگونکو کرمانشاها یاخین "اثللی پی - Ellipi" ولایتی. ۲ - بوگونکو همدانین شمالیندا یئرلشن "خارخار" و "آ زار یاش" اراضی سی. ۳ - مئسی و مادلار اؤلکه سی. ۴ - بوتون قیزیل بوندا و ماننا. ۵ - پارسوا (دیاله چایی آخارقاسینین اورتالاری) و آلابریا - Allabria (کیچیک زاب آخارقاسینین یوخاری، شمالی حیصه سی). ۶ - آبدادان - Abdadon (بوگونکو همدانین غربینده) و "آندیا" - Andia (بوگونکو قزوین و شمالی حیصه لری) دان خزر دریاسینا قدر.

اوچونجو آداد نئارینین لؤ وحه سینده باخمی یاراق م.ق. ۸۰۲ - نجی ایلده آسوریلر هله بو یئر لری توتما میشلار، آنجاق بو یئر لری توتماغی آرزو ائتمیشلر، باشقا سؤ زله دئشک بو اراضینی توتماق اونلارین حربی پیلانلاریندا ایدی. "سئمیرامیس" و اوچونجو آداد نئارینین م.ق. ۸۰۲ - نجی ایلدن سونرا کی ایللرده اوردو یور و تمه لرینین وضعیتیندن هله لیک معلومات یوخدور، بو قدر معلوم دور کی، اونلار بو تاریخدن سونرا آلتی دفعه، یوخاریدا گؤ ستر دیگیمیز تاریخلرده، ماد تورپاقلارینا اوردو یور و تموشلر و م.ق. ۸۳۴ - نجو ایلده مرکزی ماد علیه نه باشلادیقلاری هجوملار ۴۶ ایلدن سونرا

اوراتولارین ماننایا آرديجيل هجوملاری

م.ق. ایکنجی مین ایللیکده ایلاملار، کاسسیلر و اونلاردان سونرا آسوریلرین ماننا اراضیسینه قارشى هجوملارینین آردينجا م.ق. دوققوزونجو عصردن اوراتولارین دا ماننایا قارشى هجوملاری باشلاير و بئله لیکله ده تازا - تازا بیرلە شیب دؤولت یاراتماغا باشلايان ماننالار ایکی قدرتلی دؤولت طرفیندن تاپدالانیب ازیلمە گە باشلايرلار. اوراتولار کیملر ایدیلر؟

هند - آوروپایی خلقلرین منطقە میزه گلە سیندن اول یاخین شرق تورپاقلاریندا یارانمیش مدنیتلر، دؤولت و حکومتلردن دانیشارکن اوراتولار بارەده دانیشیب، گوسترمیشدیک کی، اونلاردا اورتا آسیادان گلە آسیانی و التصاقی خلقلردن ایدیلر. اوراتولارین بابالاری یا سومثر، یا ایلام، یادا، چوخ احتمال، "هیت" سوی بیرلشمە لرینین اورتا آسیادان، دربند طریقى ایلە، منطقە میزه گلدیگی زامان، اونلاردان آیریلاراق آغری داغی اطرافیندا، "وان" و "گۆبچه" (سئوان) گۆللی آراسیندا یورد سالیب قالمیش و م.ق. ایکنجی مین ایللیگین ایکنجی یاریسیندان اعتباراً، خلق و میللت شکلینده فورمالاشماغا باشلاياراق، م.ق. ایکنجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللریندن دؤولت تشکیل ائدیپ، منطقە نین اؤنملی قوه لری و دؤولت لریندن بیرینه چئوریلیمیشلر.

سون زامانلارین تدقیقاتچیلاری بئله بیر فیکرده ایره لی سورمه یه باشلامیشلار کی، اوراتولار هورریلرین معین قوللاری اولموشلار. هورریلر م.ق. ۴ و ۳ - نجو مین ایللیکده غربی آذربایجان و زاقروس داغلاری و توروس داغلاری بویونجا یاشامیشلار. یئرینده گۆسترمیشیک کی، هورریلر م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللردن معین سببلره گۆره، اؤز یوردلاریندان دۆرد طرفه کۆچورلر. اونلارین معین قوللاری آنادولویا گئدیر و سونرالار اورادا "هیت" و اوراتو "خلقلری و حکومتلرینی یارادیلرلار.

اوراتولارین قدرتلی دؤولت تشکیل ائتدیکلری م.ق. ایکنجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده یاخین شرق منطقە سینده آسوری، بابیل و ایلام دؤولت لری ان قدرتلی دؤولتلر ایدیلر. بو زامان منطقە میزین ان قدرتلی میلیتاریست دؤولتی آسوری حکومتی، ائله جه ده بابیل دؤولتی سامی خلقلری طرفیندن یارانمیش و او خلقلرین مدنیتینه خدمت ائدیردیلر. ایلام و هیت دؤولت لری ایسه التصاقی دیللی خلقلرین مدنیتینه خدمت گۆستە ریردیلر. سومثرکیمی التصاقی دیللی و آسیانی خلقلردن اولموش و بشریتین ایلک پارلاق مدنیتینی قورموش دؤولت بو زامان سامیلر طرفیندن آرادان آپاریلیمیش ایدی. التصاقی دیللی اوراتو خلقینین بو زامان مدنیت و دؤولت یاراداراق، سیاست صحنه سینە چیخماسی هم آسیانی خلقلرین منطقە ده قۇتلنمە سی، همده آسوری و بابیل دؤولت لری قارشیسیندا اظهار وجود ائتمک ایدی. ائله بونا گۆره ده بیرینجی نۆبە ده آسوریلر تازا یارانمیش بو اوراتو حکومتینی گۆره جک گۆزلری یوخ ایدی.

بیلدیگیمیز کیمی آسوری حکومتینین باش کندی دجله چایی آخارقاسینین اورتا منطقە سینده، بو

گونکو موصل شهرینین آزاجیق شمالیندا ایدی. آسوریلرین استیلا ائتدیکلری اراضی آرالیق دنیزیندن باشلا یاراق، بو گونکو ترکیه، سوریه و عراق سرحدلرینین قووشدوغو یثردن شرقه و غربه دوغرو آرالیق دیزی و بو گونکو ایران - ماننا اراضیسینه قدر اوزانیردی. آسوریلرین جنوبغرب تورپاقلاری بیابان اولدوغوندان، اونلار اوچون ماراقلی دئییلدی. اونلار اوچون اولاً آرالیق دیزی ساحیللری، ایکینجیسی بینالنهرین - بابیل، اوچونجوسو اوز اراضیلرینین شمالی، یعنی "وان" گؤلونون جنوبو و شمالی - اوراتو اراضیسی و نهایت دوردونجوسو شرقده اولان نعمتلی ماننا اراضیسی ماراقلی ایدی. آسوریلر م.ق. II مین ایللیگین اوچونجو روبعوندن اعتباراً منطقهنین قدرتلی میلیتاریست دؤولتی اولاراق، ایلاملار، هیتلر و کاسسیلرین ضعیفله مەسی و آزادان گئتمه سینده اهمیتلی رول اوینامیش و دفعه لرله بابیل حکومتنه هجوملار ائتمیشدی. اوراتولار زامانینا قدر آسوریلر یاخین شرقی عصرلر بویو چالیب چاپمیش و سونسوز ثروتلر الدهه ائتمیش و منطقه خلقلریندن محاربه لرده توتدوقلاری صنعتکارلار و هنر صاحبیلری و اسیرلرین گوجو ایله بؤیوک وطنظنه لی شهرلر، عبادتگاهلار، ساریلار و مجلل بنالار تیکدیرمیشدیلر. بونا گؤره ده اونلار اوراتولارین منطقه ده رقیب بیر قوه کیمی دیرچلمه سیننی گؤره بیلمز دیلر. بونا گؤره ده اوراتولارین سوریه و ماننا اراضیسینه هجوملاری آسوری حکومتینی جدی شکیلده دوشوندوروردو.

بوتون بونلاردان علاوه، سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، اوراتولار ماننا و مادلالارلا سیخ علاقه ده اولموش، دفعه لرله ماننا اراضیسینه هجوم ائتمیش و بیر سیرا آذربایجان ولایتلرینی، نسبتاً اوزون مدت، اشغال ائدیپ الدهه ساخلامیشدیلار. بو جهتلی نظره آلاراق، اوراتولارلا ماننالارین ایلگیلرینی نسبتاً گئنیش آچیقلاماق لازیمدیر.

یوخاریدا گؤستریدیک کی، آسوری ایمپراتورلوقو V شامشی آدادین سلطنتیندن قاباق، داخلی دیدیشمه لر نتیجه سینده ضعیفله میشدی. بو وضعیتمدن استفاده ائدن منطقه نین آسیانی خلقلریندن اولان و ماننالارین غربی - اورارت بوزقیریندا یاشایان اورارتو حکومتی، میلاددان قاباق دوققوزونجو یوز ایللیگین سونلاریندا، "مئنوا" (شاهلیغی م.ق. ۸۱۰ - ۷۷۸) زامانیندا ماننا تورپاقلارینا باسقین ائتدی. نظره گلن اوراتولار بو تاریخلرده گونئی، سلماس، خوی، ماککی، قره ضیاالدین تورپاقلارینی توتموشلار. اورارتو حکومتی تورپاقلاری آسوری ایمپراتورلوقونون شمالیندا ایدی و آسوریلر شرقه دوغرو یوروشلرینده اوراتولارلا توققوشوردولار. نئچه عصردن بری ماننا تورپاقلارینا باسقین ائدیپ چاپمیش و هر دفعه خیلی مقداردا ثروت و اینسان قوه سی الدهه ائتمیش آسوری میلیتاریزمی اورارتو حکومتینین گوجلنمه سی و ماننا اراضیسینه هجوم ائدیپ اورالاردا اولماسیله راضیلاشایلمزدی، چونکی گئنده اورانی تالاییب چاپماق، حتی اورایا صاحب اولماق آرزوسوندا ایدی. بونا گؤره ده III آداد نئاری و اونون آناسی اصیل حکمران "سئیرامیس" م.ق. ۸۰۷ و ۸۰۶ - نجی ایللرده ایکسی دفعه ماننا تورپاقلاریندا اورارتو شاه "مئنوا" ایله دؤیوشموشدور. بو دؤیوشلرده "مئنوا" اورمو گؤلونون غربی و جنوبو تورپاقلارینی توتوب تالامیش

و "جیغاتی" چایینین جنوبلاریندا، اونون نظرینجه ماننا مرزلیرینده، بوگونکو میاندا بین "تاش تپه" آدلی کند یاخین لیغیندا "میشتا" آدلی حربی قالا تیکدیرب، اورادا بیر داش لؤوحه قازدیرمیشدیرکی، بوگونده قالماقدادیر. مثنوا بوردادا اوردو قویدو و چوخلو مال - قارا آپاردی.

بو دؤیوشلردن علاوه، III آداد نثراری "مثنوا" ایله "وان" گؤلونون جنوبوندا اولان "خوبوشکیه" ده بشش دفعه م.ق. ۸۰۱، ۷۹۸، ۷۸۵، ۷۸۴ - نجو ایللرده و فرات چایی آخارقاسینین یوخاری ساحیللرینده م.ق. ۷۸۶ - نجی ایلهده ووروشموشدور.

III آداد نثراری دن سونرا آسوری شاهى اولموش IV سلمنسر اورارتو شاهيله م.ق. ۷۸۱، ۷۷۸ - نجی ایللر فاصله سینده دؤیوشموشدور.

شرق طرفیندن ماننا اراضیسی حسابینا تورپاقلارینی گئیشیلندیرمه گه جان آتماقدان علاوه، اورارتو شاهلاری م.ق. دوققوزونجو عصرین سونلاریندا فرات چایی آخارقاسینین لاپ یوخاریسیندا، اورموگؤلوا ایله "وان" گؤلو آراسیندا یئرله شن "موساسیر - mussasir" ی اشغال ائده رک، آسوریلرین باش کندی "تینوا" نی هدهلمه گه باشلادیلار و م.ق. سگگیزینجی عصرین اوللرینده فرات آخارقاسینین یوخاری قسمتلرینه گیردیلر.

بحث ائتدیگیمیز بو دؤورلرده ایستر آسوری، ایسترسه اورارتولار ماننا اراضیسینى اشغال ائدیپ وئرگی آلدیقدان سونرا، یئرلی امیرلرینی، اؤزلرینه تابع ائتمک شرطیله، اؤز یئرلرینده قویدولار، بونولادا ماننانین استقلالی ظاهری اولسادا، دوام ائتدی. ماننا حکومتینین بو شکلیده دوام ائتمه سی همده آسوریلرله اورارتولارین رقابتی و ووروشماسیله علاقه دارایدی، چونکی رقیبلرین هر بیرى مقابل طرفه قطعى غلبه چالانا قدر ماننا حاکمیتینی تمامیه آرادان آپارما ییر و مادی منبع کیمی الله ساخلا ییر دیلار. بونا گؤره ده "مثنوا" دان سونرا شاه اولموش بیرینجی آرقیشتی (شاهلیغی م.ق. ۷۷۸ - ۷۵۰) اوزنون مشهور "خورخور" - xoxxor آدلی سالنامه سینده ماننا اؤلکه سینى فتح ائتمک و حتى ماننانین تابع اولماسی باره ده هئچ نه یازمامیشدیر، لاکین بونا رغماً بیرینجی آرقیشتی ماننانین جنوبو و همدانین غرب اراضیسینده یئرلشمیش "آرسیتا - Arsitā" منطقه سی و "بوشتو - Buštu" و "پارتواتا - Partuata" شهرلری اراضی سینده م.ق. ۷۷۵ - ۷۷۴ - ۷۷۲ - نجی ایللرده آسوریلرله قارشیلشمیشدیر، حتى بابیل اراضیسی اولان "دیاله" آخارقاسیندا "نامار" شهرینه ده گئتمیشدیر. م.ق. ۷۷۴ - نجو ایلهده] بو حادثه لر هم اورارتو منبعی "خور - خور" ایلیگی، همده آسوری منبعلرینده قید اولموشدور. بیرینجی آرقیشتی نین ماننا اراضی سینده آسوریلرله بو دؤیوشلری و حتى بابیل اراضی سینه ال اوزلتماسی سبب اولدو کی، آسوریلر م.ق. ۷۷۴ - نجو ایلدن سونرا "نامار" شهرینه اوردو یوروتسونلر. بو اوردو کشلیکده آسوری اوردولارینین قوماندانی "شامشیلو" اؤزونو قوتتیلره و نامارا غلبه چالان گوستیریر، همده او اؤز لؤوحه سینده قید ائدییرکی، "آرقیشتی" ایله دؤیوشموشدور. بو دؤوردن قالان آبیده لرده هر ایکی رقیب: آسوریلر و اورارتولار، اؤزلرینی فاتح و غالب قلمه وئیرلر. مثلاً اورارتو شاهى آسوریلرله اولان بو محاربه ده اؤزونو غالب گؤستریر و یازیرکی،

آسوریلری اؤز اؤلکه سیندن قووب چیخارتمیشدیر و اوللاری دارباداغین ائتمیشدیر. سرکرده "شامشیلو" نون قوتیلره غلبه چالدیدیم دئمه سی اولاً گؤستریر کی، نه تکجه بو گونکو همدان، اونون اطراف و غرب حیصه لری، حتّی "دیاله" چایی آخارقاسینین اورتالاری نا قدر، قوتیلرین وطنی ایدی، ایکینجیسی بو سؤزلر گؤستریر کی، م.ق. ۹ و ۸ - نجی یوز ایلیکلرده ده هله "قوتی" آدی ایشلنمیشدیر.

اوراتولارین ماننا تورپاقلاریندا آسوریلرله دؤیوشمه سینه باخمییاراق، بیرینجی آرقیشتی اؤز ایلیگینده ماننانی اؤزونه تابع گؤستمه ییر و بئله تصوّر اولور کی، اوراتولار ماننادان یالنیز بیر پایگاه کیمی یارارلانمیشلار.

اوراتو شاه ی بیرینجی آرقیشتی ماننا اراضیسی، همدان اطراف، دیاله آخارقاسی و معلوم اولان چاغداش اورمو یاخینلاریندا هجوملار ائتمیش و او یئرله آغیر ضربه لر وورموشدور. "آذربایجان تاریخی" نده بو باره ده اوخویوروق:

"اوراتولار بو ولایتله م.ق. ۷۸۴ - ۷۷۴ - ۷۸۱ - نجو ایللرده سوخولموشلار. تخمیناً حسابلامالاراً گۆره اون ایل عرضینده اورمیه یانی ولایتلرده ۵۰ مین اینسان اؤلدورولموش و اسیر آئینمیشدیر، ۱۰۰ میندن آرتیق خیردا بوینوزلو مال - قارا، خیلی آت و دوه آپاریلیمیش، کَلّی مقداردا شهرلر و دیگر یاشایش منطقه لری داغیدیلیمیشدیر.^۱

بو تون یونلار باخمییاراق، آز سونرا ماننا تمامیه اوراتودان آیریلیر و اوراتو و آسوریلرله دؤیوشلرده، ماننا اؤلکه سی و دؤولتینین بیرلیگینی محکم لندیره رک، اورمو گؤلونون جنوبو و شرقینی اؤزونه بیرلشدیریر. تاریخی سندلر نشان وئریر کی، بیرینجی آرقیشتی نین شاهلیغینین ایلك ایللرینده ماننا اوراتودان تمامیه آیری و مستقل اولموش و حتّی همین بیرینجی آرقیشتی سلطنتی نین ۱۰ و ۱۱ - نجی ایللرینده ماننا حکومتی اوراتو حکومتی علیه نه هجوم ائتمه گه چالیشمیش و بو مبارزه یله علاقه دار اؤز اراضیسینی گئنیشلندیرمیش و دؤولتی محکم لندیرمیشدیر.

بونون دا نتیجه سینده بیرینجی آرقیشتی م.ق. ۷۷۳ - ۷۷۲ - ۷۷۱ - ۷۶۹ - ۷۶۸ - نجی ایللرده کی ماننایا قارش ی ویران ائدیجی یوروشلری، ائله جه ده بیرینجی آرقیشتینین یئرینی توتان "ایکینجی ساردوری" [شاهلیغی م.ق. ۷۵۰ - ۷۳۰] نین م.ق. ۷۵۰ - نجی ایللرین اوللرینده ایکی دفعه ماننایا اوردو چکمه سی ماننالیلاری مغلوب ائدیب اؤزونه تابع ائده بیلمه دی.

بیرینجی آرقیشتی م.ق. ۷۶۰ - نجی ایللرده اورمونون جنوب شرقینه گؤستریدیگیمیز هجوملاریندان علاوه، آرازین شمالی یئرلرینه ده هجوم ائتمیشدیر. بو باره ده آذربایجان تاریخینده قید اولموشدور:

"...بیرینجی آرقیشتی...جنوبی قفقازا (اِتیونی - Etiani) اؤلکه سینه) سوخولدو، ماننانین

محکم‌لندی‌رلمیش "شاه شهری" (منظور باش کنددیر) اولان "شمثریخادیر - Simerixadir" ی اله کتچیردی، اورادان خیلی کیشی و قادینی اسیر آپاردی.^۱

بونودا قید ائتمک لازیمدیر کی، بو فاصله ده هردن اورارتو شاهلارینین موقتی موقیتی ماننالیلاری پیشیریپ، تجربه لرینی آرتیریدی. اورارتولارین بو موقتی غلبه لرینه بیرینجی آرقیشتینین م.ق. ۷۷۵ - نجی ایلده "بوشتو" نو توتماسی نی، هابثله م.ق. ۷۷۱ - نجی ایلده اورمو گؤلونون گون چیخانیندا بیر سیرا یئرلری، او جمله دن "او ایش دیش"، "اوشکایا" (اوسکو)، "او آ اوش" (سهند داغی) و "کود آلاته" نی توتماسینی، هابثله م.ق. ۷۶۸ - نجی ایلده "شیمثری خادیر - Simerixadir" ی آلماسینی مثال گؤستریمک اولار کی، هامیسی اؤتهری و کتچجی اولموشدور. بو دؤورلرده ماننا رهبری، چوخ احتمال "ایرانزو" ایدی.

ماننا حکومتینین استقلال باخیمدان نوه سانی م.ق. سگگیزینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا، م.ق. ۷۵۰ - نجی ایلده بیر داها تکرار اولور. چونکی بو ایلده بیرینجی آرقیشتینین اوغلو "ایکینجی ساردوری" "نامار" شهرینه اوردو چکیر و ظاهراً ماننانی تابع ائدیر. بو ایللرده اورارتو حکومتی ضعیفله بیر و "او چونجو تیقلت پيله سر" ین شاه اولماسیله آسوری دؤولتی گوجلنیر و نتیجه ده ماننا حکومتی ده گوجلنیر، چونکی "تیقلت پيله سر" م.ق. ۷۴۴ - نجو ایلده اورارتولارا قارشی ماد اراضیسینه اوردو چکیر. ماننا رهبری، چوخ احتمال "ایرانزو"، آسوریلرله علاقه ساخلا بیر. ایکینجی ساردوری مجبور اولور کی، هامان ایل، اورارتویا دشمن اولوب، آسوریلرله علاقه ساخلایان ماننا حاکمی ایله ماننا اراضیسینده دؤیوشسون. بو دؤیوشده ایکینجی ساردورینین، اؤز یازدیغینا گؤره، اورمو گؤلونون شرقینده اولان "داربو" قالاسینی آکیر. لاکین بو حادثه اورارتولارین ماننا اراضیسینه سون سوخولمالاری ایدی.

ایکینجی ساردورینین ماننا تورپاقلارینا هجوملاری باره ده "آذربایجان تاریخی" نده اوخووروق: "ایکینجی ساردوری شمالی اورمیه ولایتلری و جنوبی آذربایجان تورپاقلارینین ایچه ریلرینه سوخولدو. او، "پولوادی - Puluadi" آدلی داغ اؤلکه سی اوزه رینده کی غلبه سی، ۲۱ قالانی، ۴۵ شهری و لیبلیونی - Libliuni شاه شهری نی آلماسی ایله اویونور. حکمدار اؤز سالنامه سینده ضبط ائتدیگی ولایتلرده "دشمن اؤلکه سیننی تابع ائتمک" اوچون قالالار تیکدیردیگینی نظره چاتدیریردی.^۲ البته ایکینجی ساردورینین بو سؤزلری شیشیرمه ایدی.

□ □ □

□ ایرانزونون آسوریلرله اتّحادی

بو دئدیکلریمیزدن معلوم اولور کی، ایکینجی ساردورینین هجومو زامانی ماننالار آسوریلرله

*

۱ - آذربایجان تاریخی، باکی، ۱۹۹۳، ص ۵۱.

۲ - آذربایجان تاریخی، باکی، ۱۹۹۳، ص ۵۹.

اتحاد باغلامیش و اوچونجو تیقلت پيله سرین م.ق ۷۴۴ - نجو ایلده ماد اراضیسینده اورارتولارا قارشى هجوموندا، هابئله آسوریلرین م.ق ۷۴۳ - نجو ایلده اورارتولارا ووردوقلاری سون ضربه زامانی اونلارا یاردیم ائتمیشدیر. بونا گۆرده م.ق ۷۴۳ - نجو ایلده اورارتولار تیقلت پيله سر طرفیندن مغلوب اولدوقدان سونرا، اونلارین ماننایا قارشى هجوملاری دایاندی، بو ایسه مانناین داهادا قوتلنمەسی، چیچکلنمەسی و منطقه‌ده گوجلۇ دۆولتئر سیراسینا کئچمه‌سینه سبب اولدو.

دئمک، م.ق سگگیزینجی عصرین اوللری و اورتالاریندا منطقه‌ده آسوریلرله اورارتولار آراسیندا باش وئرمیش حادثه‌لر ماننا و ماد خلقلری و دۆولتئرلری باخیمیندان اهمیتلی ایدی. بو ایللرده ماننا و ماد خلقلری هله میلیتاریست آسوری حکومتیله مبارزه‌یه آماده دئییلدیلر، هله آسوریلر بو خلقلری چالیب چاپیر و غارت ائدیر، هر آرادان بیر اونلارین غربی تورپاقلاریندان بیر پارچا قوباردیب اۆز اراضیلرینه ضمیمه ائدیر، بو اراضینی تامامیله توتوب، خزر دیزینه ال تایماق یوخوسو گۆروردولر. بو زامانلار اورارتولار آسوریلرین شرقه دوغرو هجوملارینا قسماً مانع چیلیک توره‌دیر، اونلارین آراسیندا دۆیوشلر اولور و نتیجه‌ده ماننا - ماد اراضیسینین غرب حیصه‌لری ماد - مانناین اساس اراضیسی و خلقی ایله آسوری میلیتاریزمی آراسیندا فاصله و حایل اولور، نتیجه‌ده ماننا - ماد اراضیسینین شرق قسمتلی و خلقلری تالان و غارتدن آماندا قالیر، اۆز طبیعی اینکشافینا دوام ائدیر و آسوریلر و اورارتولارین ظلمو، غارتی و تابعیتیندن نجات تاپیرلار.

آسوری و اورارتو دۆولتئرلرین ماننا - ماد اراضیسینه هجوملاری و اونلارین دۆیوشلری زامانی بیز ماننالیلارین میلی آزادلیق و استقلال طلب‌لیک مبارزه‌لری و اۆز آیاقلاری اوستونده دورماغا جان آتمالارینی مشاهده ائدیریک. مثلاً گۆروروک کی، بو حادثه‌لر جریان ائدن زامان اونلار اورمو گۆلونون جنوب و شرق تورپاقلارینی اۆز اراضیلرینه ضمیمه ائدیرلر.

ماننالیلارین میلی آزادلیق و استقلالیت مبارزه‌لرینی بیز همده اونلارین آسوری و اورارتولارا و اونلارین محاربه‌لرینه مناسبتده گۆروروک. ماننا رهبرلری اۆز خلقلرین آزادلیغی و استقلالی خیرینه اولاراق، گاه آسوریلرین داغیدیجی و تالانچی یوروشلری مقابلینده اورارتو حاکم دایره‌لریله، گاه ایسه اورارتولارین هجوملاری قارشیسیندا، موقتى اولاراق، آسوریلرله عمومی دیل تاپیب، متحد اولوردولار. لاکین رقیبلر بیرى - بیرینی ازیب ضعیفلتدیکده، اونلارین تابعیتیندن بویون قاچیریر، تعهدلرینین آلتینا وورور، معین قراردادلاری رعایت ائتمیر و اۆز میلی آزادلیق و استقلاللاری اوغروندا چالیشیردیلار. ماننا حکومتی رهبرلری سونرالاردا بو سیاستلرینی ایزله‌میشلر.

ماننا حکومتینین داهای سونراکی ایللرده وضعیتى، یعنی ۸ - نجو عصرین سونلارینداکی وضعیتى باره‌ده معلومات م.ق ۷۱۳ - نجو ایله عایدیر کی، م.ق ۷۴۳ - نجو ایلدن ۷۲۰ - نجو ایله قدر معین معلوماتلار وئیر.

III تیقلت پيله سر اورارتو شاهى ایکینجی ساردورینی مغلوب ائتدیکدن سونرا ماننا حکومتی بو گونکو ایران آذربایجانى، همدان، قزوین، زنجان، تخت سلیمان آراسی اراضیسی و خلقلرین

باشیندا دایاندی، بو اراضی و خلقلرین رسمی و قدرتلی دؤولتی و حکومتی اولدو. م.ق ۸ - نجی یوز ایللیگین اورتالاریندا ماننا حکومتین باشیندا دایاناراق، عاقلانه حرکتلر ائتمیش رهبر، چوخ احتمال م.ق ۷۱۷ - نجو ایلده اولموش "ایرانزو" اولموشدور.

ایرانزو همین عصرین ایلک یاریسیندا اورموگؤلونون جنوب و شرق تورپاقلارینی، قیزیل اوزن درهسی و اونون همدانا قدر جنوب اراضیسینی، هابئله اورانین شمالیندا سولاری آرازا آخان یئرله قدرکی تورپاقلاری واحد ماننا حکومتی اطرافیندا بیرلشدیردی. ماننانین شمال اراضیسی، یعنی بوگونکو گوئی، مرند و قارداغ ولایتلی بو زامانلار، بیر مدّت سونرایا قدر، اوراتو حکومتین اشغالیندا ایدی. دئمک، ماننا حکومتی اسکندریین یوروشوندن بری ماد آتروپاتش آدلانمیش اراضیین اساس حیصهسی، هابئله بوگونکو زنجان، همدان، قزوین آراسینداکی اراضینی اوز حاکمیتی آلتیندا بیرلشدیرمیشدیر. بو اراضی تئجه عصر سونرا ماد حکومتی یاراناندا، اونون اساس تورپاقلاری، اساس اراضیسی ایدی.

بونودا یاددا ساخلاماق لازیمدیر کی، اوچونجو تیقلت پیله سرین شاهلیغین سونلاری [م.ق ۷۲۷ - نجو ایلده اولموشدور] و ایکینجی سارقونون حاکمیتی نین اوللرینده ایرانزو ماننانین شاهی اولموشدور [م.ق ۷۱۷ - نجو ایلده اولموشدور]. او عاقلانه سیاسی حرکتلر، سیاست بیلیمک، رقیبلیری بیر - بیرینین جانینا سالماق نتیجه سینده ماننا حکومتینی ساخلایب محکم لندیرمیش و اراضیسینی گئیشلندیرمیشدیر. بو تورپاقلاردان قیزیل اوزن آخارقالاری دا اولموشدور کی، "دیوک" اورانین باشچیسو و شاهی اولموشدور. دیوک ماننا شاهی ایرانزوایلده متّحد ایدی. دئمک، سگگیزینجی عصرین سونلاریندا قیزیل اوزن و سفیدرود آخارقالاری اراضیسی، او جمله دن مارلیک تپه تورپاقلاری ماننا حکومتینه داخل ایدی، داها دوغروسو ماننا - ماد تورپاقلاری جزو و ایدی. بونا گؤره ده اورادان کشف اولموش اثرلر همین شاهلار و اونلار تابع امیرلیکلره و یا اونلارین آتا - بابالاری اولموش امیرلر و شاهلار، اونلارین عایله لرینه و تابعلری اولموش امیرلر، شاهلار و باشچیلار عاید اولموشدور.

□ □ □

ایرانزو کلمه سینده دایر

ایرانزو سؤزونون معناسی، کؤکو و ترکیب حیصه لری باره ده دئمک لازیمدیر کی، او "ار" و "یانزی" کلمه لریندن یارانان بیر مۆکب سؤزدور کی، ایشلنمک نتیجه سینده واحد بیر کلمه یه چئوریلیمیشدیر.

"یانزی" کلمه سی "کاسسی" خلقی داخلینده سلطنت و شاهلیق لقبی کیمی گئیش ایشلنمیشدیر. بو سؤز باشچی و یا "پادشاه - شاه" معناسیندا کاسسیلردن علاوه، هامان دؤورلرده کاسسیلرین قونشوسو "نامار"، "بیت همبان"، "آلابئریا" اراضیلری، یعنی اورموگؤلونون جنوب اراضیسی، هابئله

"وان" گۆلۈنۈن جنوبو اولموش "خوبوشکییه" یئرلرینین خلقلری داخلینده ده همین معنادا ایشلنمیشدیر. آدلارینی چکدیگیمیز بو اراضینین اساس قسمتی "قوتی و لوللوییلرین" یاشادیقلاری اراضیدن اولموشدور.^۱ دئمک، باشچی و یا شاه معناسیندا کاسسیلر داخلینده ایشلنمیش "یانزی" کلمه‌سی همین معنادا کاسسیلرین قونشوسو و سويداشی اولموش قوتی - لوللوی خلقلری داخلینده ده معمول اولوب ایشلنمیشدیر.

ان قدیم دؤورلردن التصاقی و تورک دیللی خلقلر داخلینده باشچیلار، بؤیوکلر، ایگیت و قهرمانلار و شاهلار احترام و حرمت علامتی اولاراق، اولارین آدلارینین اولینه "ار" (ایگیت - قهرمان) کلمه‌سینی علاوه ائددیلر. مثلاً همین بحث ائتدیگیمیز بو دؤورلرده یاشامیش تورک ائلرینین باشچسی "تونقا" یا "ارتونقا" و حتی ایکی قات حرمت علامتی اولاراق، "آلپ ارتونقا" دئییردیلرکی، سؤزده تورک کلمه‌سی و "ایگیت، قوچاق" معناسیندا ایدی. هابئله تورک باشچسی آدی اولموش "سلان" (شیر) آدینین اولینه "ار" سؤزونو آرتیراراق، "ارسلان" و "آلپ" کلمه‌سینی ده علاوه ائده رک مشهور "آلپ ارسلان" مرکب کلمه‌سی میدانا گلیمیشدیر. حتی بو گون دیلیمیزده ایشلنن "آسلان" - شیر - (اوغلان آدی) سؤزو "ار + سلان" سؤزلریندن یارانان بیر کلمه‌دیر کی، اولارلاردان "ر" = "R" سسی اختصار اولموش و "E = I" سسی "سلان" کلمه‌سینین قالین سایطی تأثیرینده قالین "A = I" یا چئوریلهرک، "آسلان" شکلینه دوشموشدور. همین وضعیتی "یانزی" کلمه‌سی باره ده اولموشدور، یعنی قوتی - لوللوی لر داخلینده شاه معناسیندا ایشلنمیش "یانزی" کلمه‌سینین اولینه احترام علامتی علاوه ائده رک "ار + یانزی" شکلینه دوشموشدور، بو کلمه لر ايسه عصرلر بویو خلق طرفیندن چوخ ایشلنمک نتیجه‌سینده "ی" و "ر" سسلرینین یئرلری دال - قاباق اولموش (بو حال تورک دیللرینده چوخ باش وئرمیش و وئرمکده دیر. مثلاً: تورپاق = تورپاق. کۆرپو = کۆپر و ...) و "ی" صامیتی "ی" سسلی سینه چئوریلهرک، (البته اگر آسوری منبعلریندن دوزگون اوخونموش اولسا و بو سس ده ییشیلمه‌سینده معین سیاسی مقصد و هدف اولمامیش اولسا)، "ایرانزی" = "ایرانزو" شکلینه دوشموشدور.

اورارتو حکومتیله بو گونکو آذربایجانین علاقه‌لری بونونلا بیتمیر. اولاً اورارتولار بو گونکو ماکو، قره‌ضیاالدین، ائواوغلو، خوی، سلماس و گونئی اراضیسینی بو زاماندان بیر مدت سونرالارا قدر اشغال ائتمیشلر و بیز یئرینده بو باره ده دانیشاجاییق، ایکینجیسی اورارتولار معین فاصله‌لرده آذربایجانین داها شرقی تورپاقلارینا، داها درینلیکلرینه، موقتی ده اولسا، هجوم ائتمیشلر. بو هجوملار باره ده یئرینده دانیشیلاجاق دیر.

□ □ □

[ش - ۵۸] ماننا - ماد اهاالیسینین آسوریلر طرفیندن زورلاکؤچورولمه‌سی،
نشینوا دیوار ناخیشلاریندان، م.ق. ۷ - نجی یوزایللیک.

ماننا حکومتینین قورولوشو، اقتصادی و سیاسی

تاریخی سندلر گؤسته‌ری‌ر‌کی، ماننا اهاالیسی هم مالداریق، همده اکین چیلیکله مشغول ایدی‌لر. قویون، کئچی، اینک، اؤکوز، ائشک، آت، دوه، ایککی کؤهنلی دوه و ... بئج‌رتمک ماننا توپلومونون اساس اقتصادی اهرملریندن ایدی. بوندان علاوه ماننالیلار باغدارلیقلادا مشغول اولموشلار. بئله‌کی، سونرا گؤره‌جه‌گیمیز کیمی، میلاددان ۷۱۴ ایل اول آسوری شاه‌ی ایکینجی سارقون ماننا تورپاقلاری طریقیله اورارتو حکومتی علیهینه یوروش ائدرکن، ماننالیلار اونون اوردولارینین اونو و شرابینی تأمین ائتمیشلر. بعضی تاریخ‌چیلر تورات کتابیندا آدی چکیلیمیش "میننیت - Minnit" بوغداسینی ماننا بوغداسی ییلیرلر و دوغروندان ماننانین بوغداسی معروف ایدی و ایندی‌ده آذربایجان بوغدا مرکزیدیر.

سون زامانلاردا "ساققیز" شهرینین ۲۴ کیلومتر شرقینده یئرله‌شن "زئوه" کندی اطرافیندا بیر خزینه کشف اولموشدورکی، م.ق ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرلره عاید‌دیر. بو تورپاقلار ماننا حکومتینین جزو وایدی. زئوه تپه‌لری احتمال حربی قالا اولموشدور. همین "زئوه" تپه‌لرینده‌کی قازیتیلاردان کشف اولموش شئیلر ماننا صنعتکارلارینین هنری، اوستادلیغی، و ده‌میر اوزه‌رینده مهارتله ایشله‌مه‌لریندن حکایت ائدیر.

ایستر آسوری، ایستره اورارتو منبع‌لری، جزئی فرق‌له، او دؤور بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا اولان حکومتی "ماننا - Manna" آدلاندیرمیشلار. بو منبع‌لر ماننالیلاردان علاوه آیری قبیله و خلقلرینده آدلارینی آپارمیشلارکی، ماننا حکومتینین ترکیبینه داخل ایمیشلر. بونولا برابر

هامان لوللوی، قوتی و ماننا خلقلری بو حکومتین اساس تمل داشینی قویوشلار. بو خلقلردن دانیشارکن اونلارد مؤوجود اولموش اجتماعی قورولوش و اونون دئموکراتیک خصوصیتلریندن دانیشمیشیق. بو دئموکراتیک اداره اوصولو، او خلقلردن ماننا حکومته ارث قالمیشدیر. بونا گؤره ده ماننا حکومته گئیش خلق کوتله لری جدی شکیده اجتماعی ایشلرده اشتراک ائتمیشدیر. حتی بعضی منبرلر قید ائدی لر کی، بحث اولونان بو دؤورده ماننا خلقی مستبد بیر رهبرلری علیهینه قیام ائتمیشلر، حالبوکی، بئله بیر حال او زامانکی قونشو دؤولتلرده گؤرونمه میشدیر. بو حال ابتدایی دئموکراتیک اوصول اداره نین نتیجه سیدیر.^۱ بو رهبر سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، ماننا شاهی "آزا - Aza" اولموشدور.

دئمک، اینسانلاردا آزادلیق، تضییق و فشارین اولماماسی ماننا دؤولتی قورولوشونون اساس و تمل خصوصیتلریندن اولموشدور.

دئمک، ماننا رهبرلری اؤلکه نی استبداد و خود رأیلیک اوصول اداره سی ایله دئیل، شخصی فیکر و ایستکلری اساسیندا دئیل، شورا اساسیندا اداره ائدی ریلر، رهبرلیک آغ ساققاللار شوراسی النده اولموش و بو شورا باشچینین قدرتینی محدودلاشدیر میشدیر. بو واقعیتی آسوری شاهی ایکینجی سارقون یازیلارینین بیرینده گؤروروک. سارقون یازمیشدیر:

"ماننا شاهی شخصاً، بؤیوکلری، شیخ لری، مصلحتچیلری، قوهوملاری، حاکملری و اؤلکه نی اداره ائدن باشچیلاری ایله بیرلیکده مرزده اونون پشوازینا گلمیشلر." داها سونرا ماننا شاهی اوللوسونو، سارقون حربی عملیاتا باشلامادان و حرکت ائتمه دن قاباق، تقاضا ائتمیشدیر کی، اونا (ماننا شاهینا) اولموش اهانت گؤره انتقام آلیسنین و ماننا شاهی بو باره ده اؤز تقاضاسینی "اؤز مصلحتچیلری و اؤلکه سینین بؤیوکلری" ایله مصلحتلشدیکدن سونرا ائتدی.^۲

آسوری شاهی ایکینجی سارقونون باشقا یازیلاریندا معلوم اولور کی، ماننا حکومتی "آغ ساققاللار شوراسی" واسطه سیله اداره اولموشدور.

یوخاریدا گؤسته ریلن "بؤیوکلر" ماننا آغ ساققاللار شوراسی عضولری، یئرلی باشچیلار و آغ ساققاللارین قاباقجیل لاری و سئچلمیشلری، یئرلی حاکملر، شاهین قوهوملاری و اطرافیندا اولانلاردان سئچلمیش ایدی.

کئچمیشده دفعه لر اشاره ائدی گیمیز کیمی، بو ابتدایی دئموکراتیک وضعیتی اورتا آسیادان گلمه و التصاقی دیللی ائللر، خلقلر، قبیله لر، سوی بیرلشمه لری و توپلوملارین هامی سیندا اساس ده یشمز اجتماعی حال و گئیش خلق طرفیندن جدی رعایت اولونوب حیات کئچن بیر خصوصیت اولموشدور. "هیت" ایمپراتورلوغو توپلوموندا بو وضعیتی حکم سورموشدور. هیت جمعیتین

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۶۶.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۶۶.

شورا مجلسی "پانکوس - Pankus" آدلانمیشدیر.^۱

ماننا حکومتینده اؤلکه قبیله لر اساسیندا مختلف ایالتلره بؤلونردی آشاغیدا آدلارینی چکدیگمیز ایالتلری نمونه گؤستریمک اولار:

۱ - "سوریکاش - Surikaš".

۲ - "منسی" (جیغاتی چایی آخارقاسینین یوخاری حیصه سی).

۳ - "اوایش دیش - Uisdiš" (اورمو گؤلونون شرقی قسمتی).

۴ - "آراسیانشی - Arsianši" و سایره.

بو ولایتلرین هر بیرینین باشیندا آسوری منبعلرینین دلیلله "شاکنو - Šaknu" حاکم دایانیم اورانی اداره ائدردی. بئله اجتماعی ادارى اوصول گؤستریر کی، ماننالیلارین داخلینده قولدارلیق سیستمی، قونشو دؤولتلرده اولدوغو کی، اولمامیشدیر، نجه کی عمومیتله قدیم ایراندا، اسکی روم و یوناندا اولدوغو کی، قولدارلیق اوصول اداره سی اینکیشاف ائدیپ یایلمامیشدیر.

دفعه لرله قید ائتدیگیمیز کی، یری گلیمشکن بیر داها اشاره ائدک کی، قدیم آذربایجان و حتی بوتون ایراندا، کئچمیش سووئت مارکسیست عالیملرین سؤیله دیکلرینین عکسینه اولاراق، قولدارلیق اجتماعی قورولوشو اوچون اقتصادی، جغرافیایی و مادی شرایط اولمامیشدیر. و اگر قونشو خلقلرین تأثیرینده بو توپلوملاردا معین قول و کؤله لر اولموش اولسادا، وارلی و حاکم دایره لرین ائولری و ملک لرینده خدمت اوچون معین و محدود مقداردا قوللار اولموش اولسادا، او، گئیشلینب عمومی اجتماعی سیستم شکللی آلامیش و قدیم مصر و رومدا اولدوغو شکلله چاتمامیشدیر. دئمک اولارکی، بوتون کئچمیش سووئت تاریخچی عالیملى ماننا - ماد دؤورو آذربایجان و ایراندا قولدارلیغین حاکم اولدوغونو بیر حتمی قایدا بیلیر و عنادلا اوندان مدافعه ائدیردیلر. نمونه اولاراق "ایران تاریخی اسکی زاماندا بو گونه قدر" اثرینین اولیندن هخامنیشلر دؤورو بؤلومونه باخماق کفایتدیر.

ماننالیلاردا موجود اولموش بو نسبی ابتدایی دئموکراسی بیر داها نشان وئیر کی، اونلارین اصللری اورتا آسیادان گلیمشیلر. سونرالار "ایشغوز" (ساکا) لاردان دانیشارکن بو خصوصیتدن گئیش صورتده بحث ائده جییک. البته آذربایجان لاپ اولدن تورک دنیاسینین بیر حیصه سی اولموشدور.

ماننا اراضیسیندن تصادفاً و یا قازینتی ایشلری نتیجه سینده کشف اولموش اثرلر ماننا مدینتینی یوکسک سوییه سینى گؤستریر. بیز یرینده بو باره ده گئیش دانیشاجاییق، بورادا یالنیز "زئوه" خزینه سینین بعضی اثرلری باره ده معلومات وئیریک.

"زئوه" خزینه سیندن تاپیلیمیش اثرلر ماننا مدینتینی ان گؤزل و پارلاق نمونه لریدیر. بونلاردا

ناخیشلی ساخسی قبالار، زامانینا گۆره اولدوقجا گۆزل ناخیشلی بوشقابلار، رنگلی و ناخیشلی قدحلر، مثال و قازیلیمیش قادین بویون باغیسی، قیزیل قولباق و حتی بعضی بوشقابلاردا هیروقلیف خطلر تاریخچیلرین نظرینی جلب ائتمکده دیر. بو یازیلار نشان و اثریر کی، ماننالیلار منطقه میزین او دؤورکو بوتون خلقلری، میللتلری و دؤولتلی کیمی خط و یازی مالک اولموشلار، حتی آسوری قاینالاریندان درک ائتمک اولور کی، "ماننا" دا خط و بو خطین حرفهیی خطاطلاری اولموشدور. بو خط بارده سونرا گئنیش دانیشاجاییق.

"زئوه" نین یاخین یقلاریندان کشف اولموش شیلر هم ماننالیلارین اؤزلرینه خاص هنرینی گؤسته ریر، همده نشان و اثریر کی، بو اؤلکه نین هنری آسوری و اورارتو هنری و اینجه صنعتی ایله علاقه و رابطه ده اولموشدور.

"زئوه" خزینه سیندن اله ائدیلمیش حیات و سایطی نین هر بیرینده خصوصی هنر و تاریخی حقیقت اؤزونو گؤسته ریر. بورادا بیر اوزان ناخیشی اولان قدح بارده بیر واقعی قید ائتمه گی لازیم حساب ائدیریک، اودا بوندان عبارت دیر کی، اولاً اوزانین چالیدیغی موسیقی آلتی بو گونکو تورک تار، عاشیق سازی، قازاخ تانبوراسی شکلینده دیر، ایکینجیسی، بو موسیقی آلتی یئنه ده عینی ایله بو گونکو تورک ائللی عاشیق لارینین سازلارینی چالیدیغی کیمی، دؤشلیینه باسیلاراق چالیناردی. بوتون بونلار آچیق شکیلده بیر طرفدن ماننا مدنیتی نین اورتا آسیا و اسکی تورک مدنیتی ایله باغلیلیغینی، ایکینجی طرفدن بو گونکو عاشیق سازلارینین تورک ائللی داخلینده اولدوقجا قدیم دؤورلردن، میلاددان نچه مین ایل اولدن اولدوغونو گؤسته ریر.

دئمک، بو گونکو تار و عاشیق سازی اصیل قدیم التصاقی دیللی و تورک دیللی خلقلرین میلی موسیقی آلتی اولموشدور. "زئوه" خزینه سی اثرلری بارده سونرا گئنیش دانیشاجاییق، بورادا بونودا علاوه ائدک کی، ماننا مدنیتی نین نمونه لری و نشانه لری اولان "زئوه" خزینه سینین شاه اثرلری گؤسته ریر کی، "ماننا" مدنیتی یاخین شرق منطقه سینده، ان یوکسک مدنیتلردن بیری اولموش، بو گونکو ایران اراضی سینده ان قدیم و اوچ مین ایله قدر دوام ائتمیش ایلام مدنیتی نین ائله اهمیتی قول و حیصه لریندن بیری اولموشدور کی، سونرالار یاراناجاق هخامنیشلر - پارسلارین مدنیتی و هنری اوچون یول گؤستریمیش، اونا اؤرنک و نمونه اولموشدور. بورادا "ویل دورانت" نین دئدی کیری بیر دها نظرده جانلانیر کی، دئمیشدیر:

بو واقعی "زئوه" دن تاپیلیمیش قیزیل بیر لؤوحه ده کی آلتی دفعه تکرار اولموش بیر صحنه نین: "آسلانلار بیر نفرین دؤیوشمه سی"، تخت جمشیددن اولان "شاهین افسانه وی حیوانلار دؤیوشمه سی" صحنه سی ایله مقایسه سینده آیدین گؤروروک. "زئوه" دن تاپیلان لؤوحه شبهه سیز م. ق. ۱۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل، شاید دها دا قاقارلار یارانمیشدیر، لاکین تخت - جمشید صحنه سی م. ق. ۵ - ۴ عصر اوللرین یادگاریدیر. دئمک، شبهه سیز تخت - جمشید صنعتکارلاری ماننا صنعتینی تقلید و اقتباس ائتمیشلر.

"آریسلر مدنیت یارادان
اولمامیش، اونو یاخین شرقین
سومر - ایلام مدنیتیندن اقتباس
اتمیشلر".^۱

"زنوه" دن تاپیلیمیش فیل دیشینده
قازیلیمیش لؤوحه و مقدس آغاج
اطرافیندا ایکی آسلانین
ناخیشی دااو لؤوحه لر و هنر
نمونه لریندن دیر کی، خصوصیه
سونراکی یاخین شرق مدنیتلرینه،
او جمله دن هخامنیش مدنیتینه
جدی تأثیر گوستر میشدیر.

ماننا مدنیتی نین تأثیری ایران و
یاخین شرقله محدودلاشما ییر.
یثددی مشهور کئچمیش سووئت
تاریخ چیلری ماننا مدنیتینین چوخ
اوزاق ائللره تأثیری باره ده
یازمیشلار:

"ماننا هنری ماد، پارس و حتی
"یسورازی" بسوزقیرلارینین
ایسکیتلری مدنیتی نه بئله گوجلر
تأثیر و نفوذ اتمیشلر".^۲

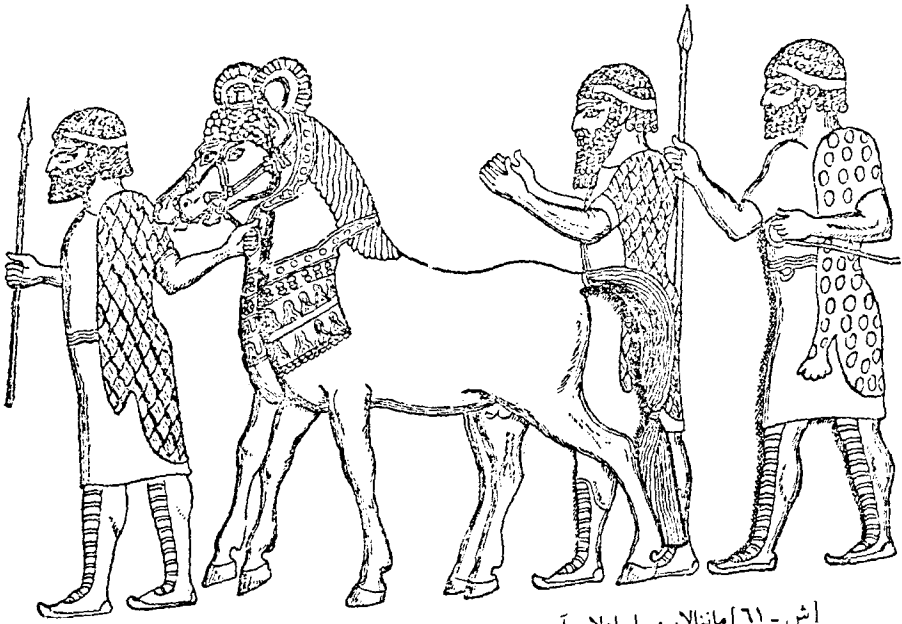
[ش - ۵۹] تخت جمشید، شاهین افسانوی حیوانلا دؤیوشو.

* ۱ - باخ: کتابین اولینه.

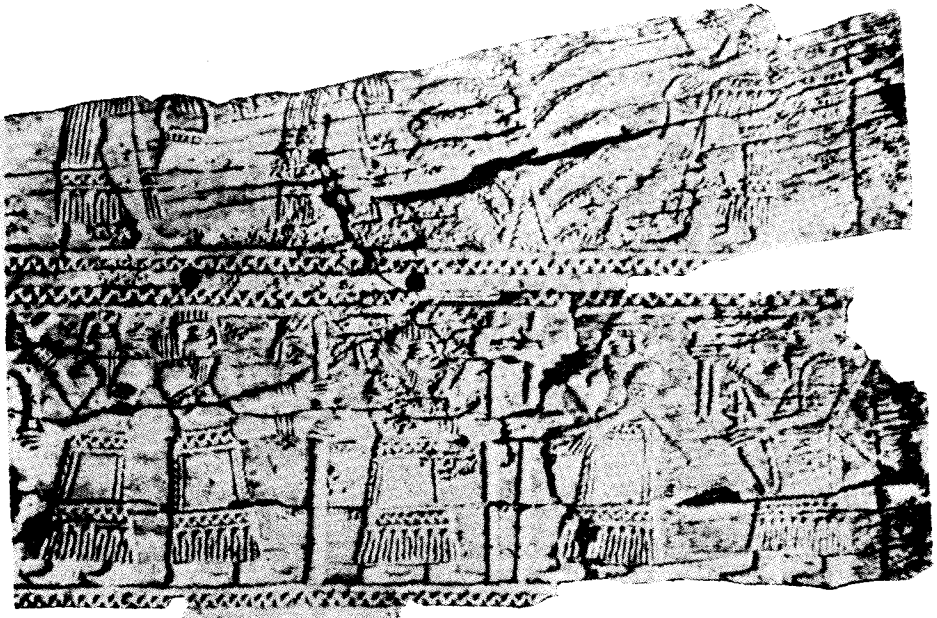
۲ - ایران تاریخی اسکی زاماندان بو گونه قدر، ص ۵۹.

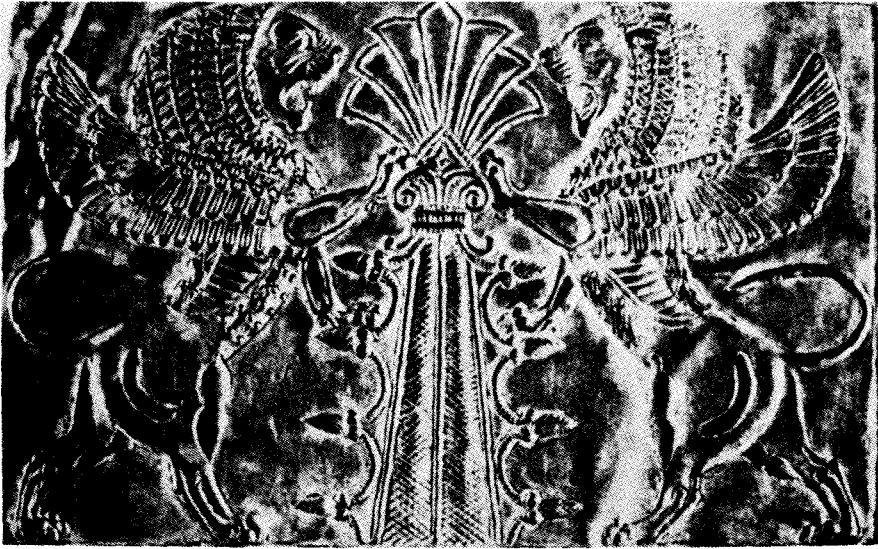
[ش - ۶۰] زئو، قىزل لۇوحە، بىر آسورى آسلانلا دۇيوشور.

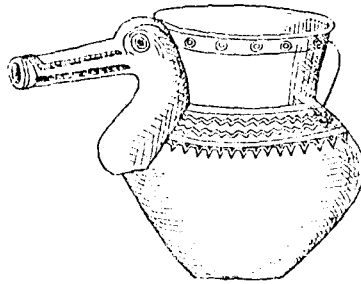
[ش - ۶۱] مانتالار و یامادلار، آسوری ناخیشلاریندان. (م.ق. ۸ - نجی عصرین سونو)

[ش - ۶۲] فیل دیشینده قازیلیمیش لؤوحه.

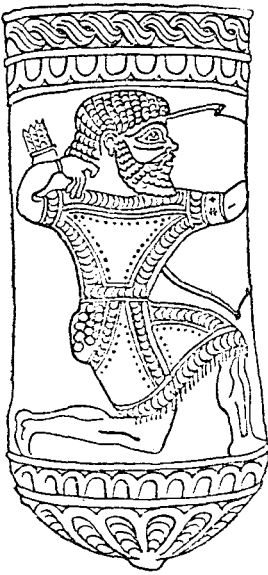

[ش - ۶۳] زنوه، قیزیل صحیفه، مقدس آغاجین ایکی طرفینده ایکی آسلان

[ش - ۶۴] گوزل ساخسی قاب، ماننا،
م.ق. ۱ - ینجی مین ایللیگین اوللری.

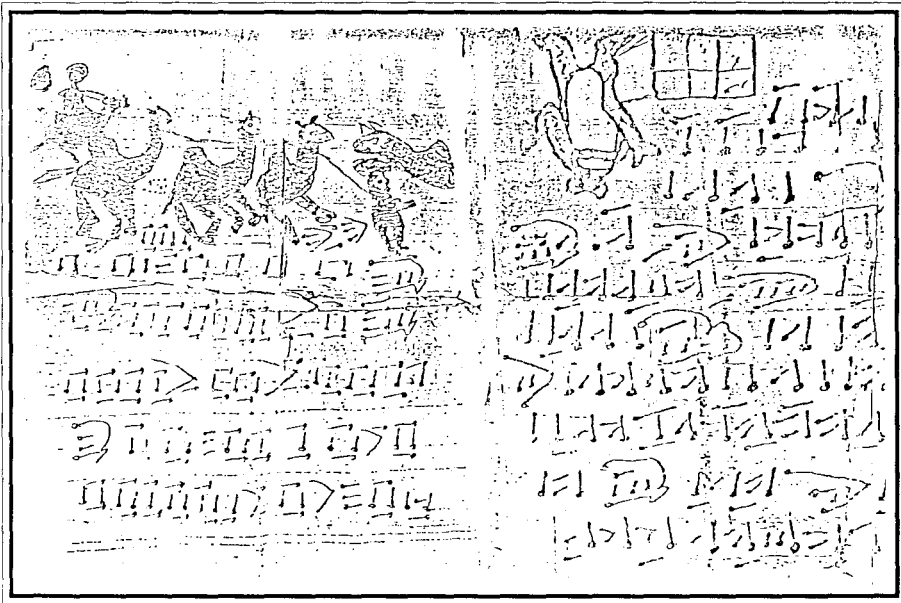
[ش - ۶۵] ماننا شاه‌ی آسوری گنیمینده،
مفرغ قابدا ناخیش، م.ق. ۸ - ینجی عصر

[ش - ۷۰] ماننا اوخ آتانی، مفرغ قابدا ناخیش،
م.ق. ۸ - پنجی عصر.

[ش - ۶۹] ماننا اوزانی بابل گنیمنده،
مفرغ قابدا ناخیش، م.ق. ۸ - پنجی عصر.

[ش - ۷۱] ۱۳۷۵ - نجی ایلده اهرله مشگین آراسینداکی اراضینین بیر متر یئر آلتیندان تاپلمیش مینلرجه داش قازما
لؤوحه لرین ایکسیندن شکیل. بورادان قیزیل شیلرده تاپلمیشدیر.
یازیلار چوخ احتمال اورخون الیفباسینین خصوصی خطیدیر.

ماد بیرلیگی و دؤولتینین یارانما شرایطی

گۆردوک کی، ماننا حکومتینین رهبرلرینین سیاستی ماننا حکومتینی گوجلندیردی، اونی آسوری و اورارتو هجوملاریندان ساخلادی. بونولا بیرلیکده ماننا حکومتی بوگونکو آذربایجان و مرکزی مادی بونون خلقلرینی احاطه ائتمیردی. ماننا حکومتینین بئله بیر بیرلیگی یاراتماغا قدرتی ده یوخ ایدی. بو ایش معین زامان و شرایط طلب ائدیردی. بئله بیر شرایط آسوریلرین ایکی هجوم آراسینداکی فاصله ایدی. بو فاصله میلاددان ۷۸۸ ایل اولدن (سئیرامیس و اوغلو آداد نئراینین هجومو زامانی) ۷۴۵ - نجی ایل میلاددان اوله (آسوریلرین تازا هجوملارینین باشلانیدیگی ایل) قدر اولان زامان ایدی. بو آرا ملیق فاصله سینده ماننا حکومتی اوزونون شرقی و جنوبونداکی قبیله لرله یاخینلاشیب، اونلاری جذب ائتمک امکانی الده ائتدی.

بو قیرخ نئجه ایل فاصله سینده، اورارتولارین زیانینا اولاراق، ماننا حکومتی گوجلندی، قبیله لر آراسیندا بیرلیک آنلاشمالاری قوتلندی، لاکین آسوریلرین ایکینجی هجوملاری بو بیرلیگی هده لمه گه باشلادی.

نئجه کی گؤستریمیشیک، آسوریلرین ماننلار علیه نه نؤبتی هجومو میلاددان ۸۳۴ ایل اوله باشلانمیش و ۷۸۸ - نجی ایل میلاددان قاباق باشا چاتمیش، یعنی ۴۶ ایل سورموشدور. آسوریلرین ایکینجی هجومو ایسه میلاددان اول ۵ - ۷۴۴ - نجی ایلدن ۶۷۸ - نجی ایل میلاددان اوله قدر، یعنی تقریباً ۶۷ ایل دوام ائتمیشدیر. آسوریلرین بو هجوملاری، گۆره جه گیمیز کیمی، داها شدتلی و داها ویران ائدیجی اولموشدور. بو دؤیوشلرده ماننالیلا میثیل سیز رشادت، جسارت و مردلیک گؤسترهرک، اوزلرینی آسوریلرین ظلمو و حاکمیتیندن نجات وئرمیش و بو ایشده منطقه نین باشقا ازیلمیش خلقلرینه اوزونک اولموشلار. ماننالیلارین بو رشادت و مردلیگینی اونلارین دشمنی اولان آسوریلر بئله اوز لؤوچه لرلی و اثرلرینده دؤنه - دؤنه قید ائتمیشلر. بونون بو حقیقتلری مشهور یونان تاریخچیسی "هئروودوت" دا قید ائتمیشدیر.

بو دؤورده، یعنی میلاددان ۷ - ۸ عصر اول، ماننا حکومتینین اساسینی تشکیل ائدن قوتتی، لولوبی و آسیانی ائللردن گلیمیش کیچیک خلقلردن علاوه، بوگونکو آذربایجانین اطراف یئرلرینده مختلف قبیله لرده یاشایردیلار کی، هر بیر یسینین اوز باشچیسی اولموشدور.

بوندان اوللر و بو عصرلر بو کیچیک خلقلر و اونلارین باشچیلاری بیرنؤوع مستقل یاشایار و خارجی هجوملار زامانی چوخ وقت هجوم ائده نه باش اگیب موقتی اولاراق، تابع اولار و وئرگیلر وئرمیشلر. اسکی دؤورانین مختلف تاریخچیلری آغیزلار و روایتلردن ائشیتدیکلری و یاکیتابلاردا اوخودوقلاری افسانه لر اساسیندا بو کیچیک امیرلرین بیرینی بؤیودوب اونی بونون مادلارین حاکمی و یاشاهی گؤستریمیشلر. بو تاریخچیلر قوتتی، لولوبی و ماننا دؤورو حادثه لریندن عصرلرجه سونرا یاشادیققلاری اوچون، حادثه لرلی، اینسان و یئر آدلاری و سایره نی چوخ حاللاردا بیر - بیرینه

قاریشیدیرمیش، افسانه‌لری تاریخی حادثه‌لر گؤستریمیش و حقیقتده تاریخی واقعیتلر باشقا جور اولموشدور.

میلاددان قاباق ۱۰ - ۹ - ۸ - ۷ - نجی عصرلرده ماننا و ماد تورپاقلاریندا گؤستریدیگیمیز کیچیک امیرلیکلر بیر نؤوع مستقل اولموشلار. بو کیچیک امیرلیکلر و خلقلر داخلینده ابتدایی حیات وضعیتی حکم سورموش و قولدارلیقدان اثر و نشانه اولمامیشدیر. بو کیچیک قبیله‌لر، خلقلر و ائللر خارجی هجوملار زامانی، طبیعی اولاراق، معمولاً اؤز داخلی اختلافلارینی بیر کنارا قویاراق، بیرى - بیرینه یاخینلاشار و واحد دشمن مقابلینده گوجلنرديلر. آسوری شاهلاری اؤز کتیبه‌لری و یازیلاریندا ماد دؤیوشچولرینی قوتلی، رشادتلی و قهرمان تصویر ائتمیشلر. تامایله داغینیق و بیرى - بیرینه دشمن اولان کیچیک خلقلرین دؤیوشچولری نئجه قوتلی، رشادتلی و ایگیت اولاییلردیلر؟ بو قوت و رشادت واحد دشمن مقابلینده کی واقعی، حقیقی و قلدن اولان بیرلیگین محصولوایدی. خارجی هجوملار بو کیچیک و بیرى - بیریندن آیری و حتى بیرى - بیرله دشمن خلقلری طبیعی اولاراق، بیرى - بیرینه یاخینلاشدیریر، بیرى - بیرینه باغلایب بیرلشدیریر و کیچیک اختلافلاری اونوتدوروردو. بوتون بو جریانلاردا بو کیچیک قبیله، ائل و یا امیرلیکلر داخلینده آغ ساققاللار شوراسی اؤز ایشینه دوام ائتمیش دیر. هئج شبهه‌سیز بو دؤورلرده، همیشه اولدوغو کیمی، بو کیچیک طایفا، ائل و امیرلیکلر آراسیندا آراسیرا محلی اختلافلار و حتى توققوشمالاردا باش وئیریدی. یشنه‌ده شبهه‌سیز بو قبیله‌لرده اولان نسبی دئموکراسی، سئچکی، آغ ساققاللار شوراسی و سایره عینی شکیلده و سوییه‌ده اولمامیش و هر بیر ائل و سویدا اؤزلرینه خاص شکیلده اولموشدور. بو نسبی آزادلیق هر بیر شکیلده اولموشدورسا، میلاددان ۸ - ۷ عصر اؤل ماننا قبیله‌لرینی قوتلندیرمیش، دؤیوشچولرینین قهرمان و فداکار اولماسینا سبب اولموش و آسوریلرین قولدارلیق سیستمینده اینله‌ین کؤله‌لر و حتى دؤیوشچولرینین دقتینی جلب ائتمیشدیر. ماننا دؤیوشچولری مزدلو، کؤله، ایمانسیز، زورلا، پول و قارین خاطرینه دؤیوشن دئییل، عمومیتله کؤنوللو، اؤز آزادلیقلاری، حیاتلاری، وطن و میللی وارلیقلاریندان دفاع ائدن دؤیوشچولر اولموشلار.

بوتون بونلارلا بیرلیکده قید اولونمالیدیر کی، آسوریلرین ایکی هجومو فاصله‌سینده، خارجی خطرین اولماماسی اوجوندان قبیله باشچیلاری آراسیندا اختلافلار آرتیر و بیرلشمه‌گه مانع اولوردو، کئچیمیش هجوملارین آجیسی داماقلاردان سیلینیردی. آسوریلرین ایکینجی هجومونون بیر سببی‌ده همین بو ائللر آراسیندا کی اختلافلار اولموشدور. □ □ □

□ **آسوریلرین ایکینجی دؤور هجوملاری** م.ق ۷۴۵ دن ۶۷۸ - نجی (۶۷ ایل) آسوری حکومتینین ماننا تورپاقلارینا ایکینجی دؤور هجومو میلاددان ۷۴۴ ایل اؤل قدرتلی و تدبیرلی آسوری شاهى "III تیقلت پله‌سر" طرفیندن "نامار" یشلرینه باشلاندى. اوللر اشاره

اڭئدیگیمیز کیمی، آسوریلر، ماننا اراضیسینه هجوم اڭئدیگده، یاخیب یاندىرار، قیریپ اۆلدورر، تالایار و اسیر ائدیپ آپارادیلار، لاکین تیقلت پیله سر بو سیاستی ده بیشدی، او مقاومت گۆسته رنلری قیلینجدان کچیرتدی، ساده خلقي ایسه یا اۆز یئرینده قویوب اونلارا آغیر وئریلر باغلایارق، استئمار ائتدی، یادا اونلاری، گله جکده قیام و مقاومتلرینین قاباغینی آلماق اوچون، فتح اڭئدیگی باشقا یئرله کۆچورتدو و فتح اڭئدیگی اوزاق یئرلرین اهاالیسینی بو یئرله سورگون ائتدی. همین کۆچورتمه مسئله سیله علاقه دار اولارق، قید ائتمک لازیمدیر کی، آسوریلر بو هجوملاری زامانی ماننا - ماد اهاالیسینین معین عده سینى کۆچوروب سوریه، فلسطین و سایره فتح اڭئدیکلری یئرله سورگون ائتمیش و او یئرلرین اهاالیسیندن ماننا - ماد تورپاقلاری، بوگونکو آذربایجان اراضیسینه کۆچورتموشلر. آسوری شاهلاری بو زامانلار فلسطین یهودیلریندن ده ماد - ماننا اراضیسینه کۆچورتموشلر. (سونرا گۆره جه ییک).

بوگون آذربایجان اراضیسینده، ایستر شمالی، ایسترسه جنوبی آذربایجان اراضیسینده اولان یهودیلر یا بو زامانلاردان قالان سامی اصیللی یهودیلردن، یادا یهودی اولموش خزرلردن قالمادیلار.

تیقلت پیله سردن قالان سیلینمش داش لؤوحه دن معلومدور کی، او "نامار"ی توتدو قدان سونرا، آسوری اوردولاری تام حاضریق و آماده لیکله "دیاله" چایینین یوخاری آخارقاسیندا یئرلشن "پارسوا" شهرى دئییه، شمالغریبه (همدانین غریلری)، یعنی جنوبی "زاموا" یا دوغرو حرکت ائتدیلر. بو اراضی قدیمدن قوتی - لوللیویلرین، التصاقی دیللی ائللرین وطنی اولموشدور. هله او دؤوردن چوخ قاباقلاردان بوتون قوتی - لوللیوی و داها سونرالار ماننا - ماد اراضیسینده اولدوغو کیمی، "پارسوا" یئرلری ده کیچیک - کیچیک دؤولتلر و امیرلیکلردن عبارت ایدی. بو امیرلیکلر بانیلرینین آدلاریله آدلاناردی. اونلاردان "بیت زاتتی"، "بیت کاپسی"، "بیت سانقی = بیت ککی"، "بیت تئزککی" نی گۆسترمک اولار.

یاد هجوملاری، او جمله دن آسوری یوروشلری دؤورو، بوتون ماننادا معمول اولدوغو کیمی، بو هجوم زامانی دا اهاالی داغلاردا و اولدن حاضرلادیقلاری کۆهولرده، وار - دؤولت و مال - قاراایلا بیرلیکده گیزلندیلر و بعضیلری دؤیوش و مقاومت اوچون قالالارا سیغیندیلار. آسوری اوردولاری اهاالیدن بوش قالان کندلری غارت ائتدیگدن سونرا، اودلاییب یاندىردیلار، اله دوشن شخصلری اسیر ائدیپ قولو باغلی آپاردیلار.

"پارسوا"نین شاهى "توناکو"^۱ آدلی بیر شخص ایدی. بو شاه "قیزیل بوندا" (قیبله داغی) دا یئرلشن حربی "کیت پاتیا" قالاسینی، قونشوسو "پیت آبدادان" شاهلیغیندن زورلا آلدی. آسوریلرین لؤوحه لرینده گۆسته ریلیر کی، اونلار آدلاری آشاغیدا گۆسته ریلن یاشاییش یئرلرینی توتموشلار. بو

*

۱ - بو و یئرینده گۆردوبوموز "دونکی" شخص آدلاری افراسیابین اصل آدی "تونفا" ایله عینی کۆکدندیر.

یثرلر شاید "توناکو"نون ایدی: "نیکور = نیککور"، "ساسیاشو"، "توتاشدی"، "کوشیاناش"، "خارشو"، "شاناشتیکو"، "کیش کی تارا"، "خارشای"، "آیوباک، ... تیقلت پیله سر بورادان چوخلو آت، قاطر، قویون، کئچی، اؤکوز، اینک، جامیش، ایکی کؤهه نلی دوه و ... غارت ائتدی و چوخلو صنعتکارلار و تیکینتی اوستالارینی اسیر کیمی آپاردی.

آسوریلر پارسوانین "بیت زاتتی" امیرلیگینین شاهمی "کاکى"، هابئله "بیت سانکی" امیرلیگینین شاهمی "مى تاکی" انی اسیر ائتدیلر، قالان شاهلار ایسه، اؤز آداملاری ایله داغلاردا و کؤهوللرده گیزلندیلر. آسوریلر مقاومت گؤسترنلری اشکنجه ایله اؤلدوردولر و یا نئیزیه اوتورتدولار. تیقلت پیله سرین توتدوغو بو ماننا - ماد تورپاقلارینین بیر حیصّه سی آسوری اراضیسینه یاپیشاراق، "پارسوا" حاکملیگی آدلاندى، مرکزی ایسه "نیکور - Nikur" اولدو.

تیقلت پیله سر کئچمیشلره نسبت تازا مئتودلاردان استفاده ائتدی. مثلاً "بیت زاتتی" دن توتدوغو اسیرلردن بیر عده سینین ال بارماقلارینی کسیدردی، تادؤوش قابیلیتینی ایتیرسینلر و سونرا اولنلاری آزاد بوراخدی کی، تازا دوزه لتدیگی "پارسوا" ولایتینده اولنلارین امگیندن استفاده اولونسون. تیقلت پیله سر چالیشدی کی، ماننا اراضیسینین آسوری تورپاقلارینا ضمیمه اولمایان قسمتلرینده استعمار و وئرگی منظم شکیلده اولسون. بونون اوچون "بیت کاپسی" امیرلیگینین شاهمی "باتتانو - Battanu" عهده سینه گؤتوردو کی، امیرلیگینین ایلیک خراجی، وئرگیسی و عوارضینی اؤده سین، عوه ضینده تیقلت پیله سر اونون "کارکار یخوندیر - Karkarixundir" قالاسینا توخونمادی.

داها سونرا تیقلت پیله سر بوگونکو همدانا یاخین "اثرئزباش" کندینی توتدو. بو کندین اهالیسی "کیشه سو - Kišessu" ولایتینین حاکمی "بى سی خادیر" ین علیهنه قیام ائتمیشدیلر. یاریم سیلینمیش تیقلت پیله سرین لؤوحه سیندن داها سونرا معلوم اولور تیقلت پیله سر سونرا "آراز یاش - Apazias" امیرلیگینین اراضیسینی آلماق ایسته دیکده، اونون باشچیسی "راماتئا - Ramatea" قاجمیشدیر. همین ناقص آسوری لؤوحه سیندن معلوم اولور کی، آسوریلر بو امیرین کندلریندن کئچمیش و چوخلو مال - قارا، آت و "باختردن" گتیریلیمیش چوخلو مقداردا لاجورد داشی الده ائدیپ آپارمیشلار. معلوم اولان "آراز یاش" امیرلیگی ماد قبیلهلری بیرلیگینه داخل اولمامیش، نئجه کی "آداد نئرای" دؤورونده ده او اتحادیه دن خارج اولموشدور.

تیقلت پیله سرین ناقص لؤوحه سینده معلوم اولور کی، اونون بو دهشتلی اوردو کئشلیگینین سون نقطه سی ماد قالاسی "زاگروتی" اولموشدور. آسوری اوردولاری بورادان قایداندا، "دیاله" چایی نین یوخاری قولو کناریندا و دره سینده یثرلشن "سومورزو" - Sumurzu" امیرلیگینین باشچیسی "تونى - Tuni" نى تابع ائدیپ اوردولارینی قیردی و اونون تورپاقلارینی، هابئله اورانین قونشوسو "بیت

همیان" و "بیت باروآ" اراضیسینی بیر آسوری ولایتینه ضمیمه ائتدی.

بو هجوم کئچمیش آسوری هجوملاریندان داها ویران ائدیجی ایدی. III تیقلت پیلهسر ماننا تورپاقلارینی غارت و ویران ائتدیکدن سونرا، اهالیسینه، امیرلرینه، "بیکنی" - دماوند - داغینا قدر بوتون ماد اۆلکهلرینه چئشیدلی وئرگیلر باغلاماقدان علاوه، ایلده اونلاری ۹ تون (۳۰۰ تالانت) لاجورد داشی و ۱۵ تن، (۵۰۰ تالانت) تونجدان قایریلمیش ششیر، آت و مال - قارا خراج و وئرگی وئرمه گه مجبور ائتدی. تیقلت پیلهسرین بو قانلی و تالانچی محاربه لردن آشاغیداکی هدفلی اولموشدور:

۱ - آسوریلرین شرق حدودلارینی امن و تابع ائدیپ بو حالدا ساخلاماق و داغلیلارین (قوتی و لوللوی و ماننالیلار) آسوری اراضیسینه هجومونون قاباغینی آلماق و اونلاری ازب تابع حالدا، بیرى - بیریندن آیری حالدا ساخلاماق. بو داغلیلارین بو تاریخدن ۱۴۰۰ ایل اۆلکی نماینده لری و بابالاری اولموش قوتیلرین بابیلده کی ۹۱ ایلیک حاکمیتلری دؤورو سامیلرله رفتار و داورانیشلارینی تیقلت پیلهسر و آسوری اوردولارینین بو وحشی لیکلرله مقایسه ائتدیکده، آسیانی خلقلرین، هله اوندان ۱۴۰۰ ایل اۆل نه قدر اینسانی و مدنی حرکت و رفتار ائتدیکلرینی گؤرمک اولور.

۲ - آسوری قوشونلارینی همیشه دؤیوش حالیندا ساخلاماق، توتدوقلاری یئرلرین اهالیسینی خراب ائتدیکلری باشقا یئرلره و باشقا ویران ائتدیکلری یئرلرین اهالیسینی بو یئرلره کؤچورتمک و بونولادا محکوم و تابع ائدیلمیش یئرلرده خلقلین قیام و عصیانلارینین قاباغینی آلماق. آسوری اوردوسونو غارت، چاپیب تالاماغا و ثروت توپلاماغا اؤیره دیب عادت وئردیرمک.

۳ - آسوریلرین اساس هدفلریندن بیرى ده ماد تورپاقلارینین بوتون مال - ثروتینی تالاماق، اونلارین تشکلولو پوزماق، اونون قاباغینی آلماق، اونلاردان آلینان آتلارلا آسوری قوشونلارینی تقویت ائتمک و خزر دیزنه یاخینلاشماق ایدی.

۴ - اورارتو حکومتینه قارشى هجومی زمینه حاضرلاماق.

۵ - تیقلت پیلهسرین بو هجوموندان دیگر هدفی و ان اؤنملی سی مادلارین زنگین اۆلکهسینی تالایاراق وارلانماق، یئنی دن قورولموش آسوری اوردوسونو چوخلو و قدرتلی ماد آتلاری ایله محکم لندیرمک، آسوری آتلیلارینی قاچاغان آتلار و اوردونون حربی آرابالارینی گوجلوی یابیلارلا مجهز و تقویت ائتمک.

۶ - تیقلت پیلهسرین بو اوردوکشلیکدن بیر مقصدی ده آسوری شهرلرینی تیکدیرمک اوچون و هنر صاحبیلاری و معمارلارین ایشیندن یارارلانماق اوچون پئشه صاحبیلاری و صنعتکارلاری ماد اۆلکه سیندن کؤچوردوب آپارماق و بونولا علاقه دار تازا یارانمیش ایکی آسوری ولایتیندن سورگون ائدیپ، کؤچورتمک ایدی.

تیقلت پیلهسرین م. ق ۷۳۷ - نجی ایلده باشلانان ایکینجی هجوموندان بیر ایل اۆل، م. ق ۷۳۸ -

نجی ایل ایللیگینده یازلمیشدیر کی، قوتیلرین بیر سیرا اسیرلری و "بیت سانگی بوتی = بیت سانقی"نین ساکینلری سوریه نین شمالی و فینیقیه نین شمالیندا یئرلشدیریلدیله. کتیبه ده بو سورگون اولونانلار منسوب اولدوقلاری قبیله و یئرلرینه اساساً بئله سادالانمیشلار:

۱ - "ایللی لی - Illili" لر.

۲ - "ناککابی - Nakkabi" لر.

۳ - "بودیا - Budiya" لار.

۴ - "دونی - Duni" لر.

۵ - "بیللی - Billi" لر.

۶ - "بانیتی - Baniti" لر.

۷ - "سانقیلی - Sangilli" لر.

بونلار یئر و یا قبیله آدلاری دیر. بونلاردان بیرنجی، بشینجی و یثددینجینین "لی" ایله بیتمه سی دقته لایقدیر. بورایا قدرکی بحث لریمیزین بیر نچه یئرینده اشاره ائتمیشیک کی، قوتی - لوللوی - ماننا خلقلرینده بعضی شخص و یئر منسوب کلمه لر "لی" شکیلچسی ایله بیتدی. بورا داکا اوج آدین "لی" ایله بیتمه سی ده گؤسته ریر کی، او زامانلار بو گونکو آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیش اولدوقجا چوخ ائل، اوبا، قبیله، طایفا، سوی، امیرلیک، شاهلیق و سایره سی خلقلری داخلینده دوزلتمه اسم و صفتلر سیراسیندا "لی" شکیلچسی ده فعال اولموش و بو گونله مقایسه ده دئییه بیلهریک کی، او زامان بو شکیلچی گئندیکجه فعال لاشماقدا ایدی.

تیقلت پيله سرین بو هجوملاری نتیجه سینده ماننا تورپاقلارینین آسوریلره یاخین ولایتلریندن بعضی یئرلر آسوری تورپاقلارینا ضمیمه اولدو و تازا آسوری "پارسوا" و "بیت همیان" یالترلی میدانا گلدی. بو ابالتر آسوری حکومتینین آرادان گئتمه سینه قدر بو وضعیته ده آسوریلره تابع قالدی. □ □ □

تیقلت پيله سرین II هجومو (م.ق ۷۴۸ دن ۷۳۸ - ه قدر)

III تیقلت پيله سر نچه ایلدن سونرا، یعنی میلاددان ۷۳۸ ایل اول گئنه ده ماننا تورپاقلارینا هجوم ائتدی و اوژ یازدیغینا گؤره، قوتیلری اسیر ائتدی. تیقلت پيله سر یئنه ده بیر ایل سونرا، میلاددان ۷۳۷ ایل اول ماننا تورپاقلارینا هجوم ائتدی و بو گونکو میانا، زنجان، قزوین قسملرینه سوخولدو و حتی میلاددان ۸۲۰ ایل اول آسوری شاهی "بشینجی شامشی آداد" طرفیندن بو گونکو زنجان یاخین لیقاریندا آلینمیش "سیبار" قلاسینی توتدو و قیزیل اوژن چایی اطرافی، میانا و زنجان آراسیندا یئرله شن "قیزیل بوندا" یئرلرینی، بو گونکو قزوین و همدان طرفلرینی دؤور ووروب غارت ائتدیکدن سونرا بو گونکو کرمانشاه طرفلریندن اوژ یوردونا قایتیدی.

بو یوروشده تیقلت پيله سرین دولاشدیغی تورپاقلار آسوری ایمپراتورلوغونا ضمیمه اولمادی،

لاکین ماد خلقلرینه اولدوقجا آغیر ضربه لر دگدی، دهشتلی جزالاندرمالار و سورگونلر اولدو. ایلک تیقلت پيله سرین بو یوروشونو نسیبتاً گئیش آچیقلاماق لازیمدیر.

تیقلت پيله سرین بو هجومونون باشقا سببلی بیر یانا دورسون، بیر عئتی ده بوایدی کی، شاهین ایلک هجوم زامانی تعیین ائتدیگی وئرگی، مالیات و خراجلاری ماننا - ماد امیرلری، شاهلاری و خلقلری وئرمدن بویون قاچیردیلا، بونا گؤره ده تیقلت پيله سر بو دفعه نه تکجه تازا یئرلر، حتّی ایلک هجوموندا آلدیغی بیر سیرا یئرلری تازادان آلاق چاپیب داغیتدی و او جمله دن "بیت کاپسی - Bit - Kapsi" و لایتینی تازادان فتح ائدی کی، م.ق ۷۴۴ - نجو ایل یوروشونده اورانی آلیب، تابع ائده رک وئرگی باغلامیشدی. آسوری اوردولاری م.ق ۷۴۴ - نجو ایل یوروشو زامانی آئینمیش "بیت سانگی" و "بیت تازاکی - Bit - Tazakki" نی کئچدی و مرکزی "ایشتار" آدلی یئر اولان بیر سیرا کندلری توتدو. بو کندلرده "با" آدلی شخص حکومت ائدیردی. بو کندلر بونلاردان عبارت ایدی:

"بیت ایشتار (مرکزایدی و آسوریلرین ایشتار ایلا هه سینین معبدی اوراد ایدی)، "کین گی کان گی"، "کین دی گیاسو"، "کین گیالکاسیش"، "کوبوشخاتیدیش"، "اوپوشو"، آخسیپونا، "گیرگیرا"، کیخ باخزاتی".

بوتون ماننا - ماد اراضیسینده اولدوغو کیمی، اود یاندری ماقلا خبردار اولان شرقی ماد کندلری اهالیسی و باشچیلاری داغلار و کؤهلرده گیزلندیلر. مثلاً "بیت کاپسی" نین حاکمی "اوپاش"، "تادیروتا - Tadiruta" نین باشچیسى "اوشورو - Ušuru" و "نیروتاکتا - Nirutakta" نین امیری "بوردادا - Burdada" قاچیب گیزلندیلر، آنجاق آسوریلر سون امیری اسیر ائدیله. داها سونرا آسوریلر قیزیل اؤزن دره سینى جنوب طرفیندن دؤور ووروب، آخارقاسینین یوخاری سیندن دؤور ووراق، بو گونکو زنجانین یاخینلیغیندا یئرلشمیش "سیبار = سیبور" قالاسینی توتدولار. داها سونرا تیقلت پيله سر زنجان - قزوین آراسیندا یئرلشن "بوشتو" قالاسینی آلدی.^۱

داها سونرا آسوری اوردولاری بو گونکو قزوینین دوزنلیگینده یئرلشمیش "نیششا" یا گلدی. بورادا "آریام" منطقه سی، "مات تارلو قالله - Mattarlugalle"، "ساکسوکنو" اولکه لریندن آد آپاریلیر. بو اراضی اصیل ماد تورپاقلاری، مرکزی ماد ایدی.

بئله لیکله تیقلت پيله سر بوتون ماد اراضیسینی کئچیب، بوگونکو تهرانین شرقی قوم طرفینده "دوز چؤلونه" چاتدی و اورادان، بوگونکو قومون دوز گؤلونه توکولن "قره سو" چایی دره سینده یئرلشمیش "اوشکا کان" منطقه سیندن قایتدی، داها دقیق دئسک، جنوبا طرف - همدانا یاخین یئرله قایتدیلا. آسوری اوردولاری بو قایدیشدا اولجه "بیت ساکبات = بیت ساق بیت" منطقه سیندن کئچرکن، اورانین اهالیسی بوگونکو همدان منطقه سینده اولموش "سیلخاری" (بابیللی لر قالاسی) قالاسیندا گیزلندیلر. آسوری اوردولاری هم بو قالانی، همده اونا یاخین "تیلشوری" قالاسینی

*

آلدیلار. تیقلت پيله سر بابلیلیرین "مردوک" آلاهینین پرستش گاهی اولان بو "تیلشوری" قالاسیندا قوربانلیق کسدی و اؤزو بارهده اورادا لؤوحه قازدیردی. داها سونرا آسوری اوردولاری غریبه دوغرو گئدیپ، دیاله چایی دره سیله وطنلرینه قایتدیلار. قاییدارکن یولدا "اثللی پی" شاهی تیقلت پيله سره هدیه لر گتیردی.

تیقلت پيله سرین هجوملاری ایله ایلگیلی بونودا قید ائتمک لازیمدیر کی، سونراکی آسوری شاهی ایکینجی سارقونون یازیلاریندا ماننا شاهی "ایرانزو" [م.ق ۷۱۷ - نجی ده اولموشدور] نون آسوری شاهیه گؤروشمه سیندن معلومات و ثریلیر، آنجاق دقیق معلوم دئییلدیر کی، بو گؤروش تیقلت پيله سر و یا سارقونلا اولموشدور. فیکریمیزجه بو گؤروش ایکینجی سارقونلا اولموشدور. اوچونجو تیقلت پيله سرین ۷۳۸ - نجو ایلهده باشلادیغی ماننا - ماد اراضیسینه هجومو بیر ایل سونرا، م.ق ۷۳۷ - نجو ایلهده باشچاتدی و بو شاه اون ایل سونرا، یعنی م.ق ۷۲۷ - نجو ایلهده اولدو. عؤمرونون سون اون ایلینده تیقلت پيله سر داها شرقه طرف، ماننا - ماد اراضیسینه هجوم ائتمه دی، لاکین بو اون ایل سوره سینده تیقلت پيله سرین امریه آسوری اوردولاری ماد تورپاقلارینا بیر داها یوروش ائتمیشلر. بو هجوم آسوری سرکرده سی "آشوردانی نانی" نین باشچیلیغی آلتیندا اولموشدور. بو یوروش بارهده آسوری منبعلری گئیش معلومات و ثرمه بیر، آنجاق بو قدر یازیرلار کی، بو سرکرده ۵۰۰۰ آت، چوخلو اوزون بوینوزلو حیوان و چوخلو آدام اسیر ائده رک آپارمیشدیر. دئمک، تیقلت پيله سر گله جک ماد حکومتینین جنوب و شرق تورپاقلارینی توتدو، لاکین ماننا حکومتینین تورپاقلارینی و حتی اورارتو طرفیندن یوز ایل اولدن اشغال ائدیلمیش ماننا تورپاقلارینا - بوگونکو گونئی، سلماس، مرند، خوی، اهرین غربی، ائواوغلی، قره ضیاالدین و ماکی - توخونمادی. دئمک، تیقلت پيله سر بوگونکو "جیغاتی" چایی حوزه سی، اورمو گولونون شرقی و شمالینی - اصلیل ماننا یشلرلرینین مرکز لرینی دؤور ووروب، حتی قیزیل اؤزن دره لرینه ائتمه دن، شرقه گئتمیشدیر. بو او دئمکدیر کی، یا بو زامانلار ماننا حکومتی گوجلو اولموش و آسوری شاهی ایکی اهمیتلی دشمنی اورارتو و دمشق ایله دؤیوشو هله لیک کافی بیلرک، گوجلو ماننا حکومتی ایله ده قارشلاشماق ایسته مه میشدیر، یادا تیقلت پيله سرله ماننالیلار آراسیندا معین آنلاشما و ارایمیش.^۱ بونا گؤرده ماننا حکومتی و اونونلا بیر و متحد اولان کیچیک امیرلیکلر تیقلت پيله سرین بو داغیدنجی هجوملاریندان کناردا قالمیش و گله جک ماد حکومتینی یاراتماق اوچون فرصت و امکان الده ائده بیلمیشلر.

تیقلت پيله سرین کتیه لرینده کی، یازیلاریندان گؤرون دوگو کیمی، ماد اولکه سینین غرب قسمت لری نین ولایت لری اونلارین حاکم دایره لری سولاله لرینین آدلارلا دئییل، آسوری کلمه سی "بیت" (اثر) سؤزو ایله یازیلیمیشدیر، شرقی ماد قسمت لرینده ایسه بو یوخدور. بو اونو گؤسته ریر کی،

* ۱ - بو حتمیدیر، باخ: اورارتو لارین ماننایا آردیجیل هجوملاری "بؤلومونه".

مرکزی مادین بو شرق قسمتلرینده، غرب حیصه لرینین عکسینه اولاراق، سولاله یوخایدی و حاکمیت اصلیل التصاقی دیللی ائلرده اولدوغو کیمی، ائل، عشیره و سوی سئچگیلری اساسیندا اولاردی و سولاله یارانمازدی.

تیقلت پيله سرین متلرینده مادین همین شرق حاکملری عمومی "بئل آلی" کلمه سيله گؤسته ریلیر، لاکین مادین غربینده بو مقام مختلف درجه لی گؤسته ریلیر. بودا اونو گؤسته ریرکی، او زامان غربی ماد - ماننا طرفلری شرقی ماددان ایره لی ایدی.

تیقلت پيله سرین هجومایله علاقه دار یازیلاریندان معلوم اولان جغرافی آدلار بوگونکو قزویندن غربه دوغرو غیر - ایرانی و اورادان شرقه طرفکی آدلار هم التصاقی، همده هند - آوروپایی دیر. شرق قسمتینده کی یئر آدلاریندا ایلامی سؤزلرده راست گلیریک، یعنی ایلامین بو طرفلرده نفوذو ده رین ایمیش. بو او دئمکدیر کی، هند - آوروپایی خلقلر ایران فلاتینا گلدیکدن تقریباً ایکی عصر سونرا، بوگونکو تهران و قوم اراضیسیندن شرقده یئرلشمیش، لاکین اورادان غربه طرف، مرکزی ماد اراضیسینه کئچه بيلمه میس و بو یئرلرده اوللر اولدوغو کیمی التصاقی دیللی لر - قوتی - لولوبیلر یاشامیشلار.

تیقلت پيله سر م.ق ۷۲۷ - نجی ایلده اولدو. سونرا گؤره جه بییک کی، ||| تیقلت پيله سردن سونرا آسوری شاهی اولموش || سارقون م.ق ۷۱۵ - نجی ایلده ماد اراضیسینین یئرلی شاهلاریندان ان اؤنملی سی و هئروودون دا گؤستردیگی "دیوک = دایا اوکو" نو اسیر ائده رک سوریه یه سورگون ائتدی. (بو باره ده سونرا گئنیش دانیشاجاییق).

شبهه سیز "دیوک" سورگون اولدوغوندان بیر مدّت قاباق اؤز ولایتینین شاهی اولموشدور. اگر "دیوک" ون شاهلیغی تیقلت پيله سرین حاکمیتی و ماد اراضیسینه هجوملاری دؤورونده و اوندان اوللر باشلانمیش اولسا، دئمک، تیقلت پيله سر اونون دا تورپاقلارینا گیرمه میشدیر، یعنی اونون حکم سوردوگو اراضی ماننا اراضیسینه داخل ایمیش. سونرا گؤره جه بییک کی، دیوکون نسلی ماد حکومتینین یارانماسی و داوامیندا بؤیوک رول اوینامیش، اونون اؤزه یی نی تشکیل ائتمیشدیر. بورادان گومان ائتمک اولار کی، بو اراضینین باشچیلیغی "دیوک" ون خانواده سینده چوخدان، حتّی ائل و قبیله باشچیلیغی دؤوروندن اولموشدور، اؤزونونده حاکمیتی اولاً ماننا حکومتینه تابع اولموش، ایکینجیسی، اونون اراضیسی "جیغاتی" چایی، "قیزیل بوندا" (قبیله داغی) و قیزیل اؤزن چایی خطینین شمالیندا اولموشدور. بو اراضی ده لاپ اولدن ماد حکومتینین یارانديغی اراضیه داخل اولموشدور، چونکی، سونرا گؤره جه بییمز کیمی، ماد حکومتی اوچ اهمیتی شاهلیق واسطه سيله گئنیش اراضیده، او جمله دن یوخاریدا گؤسته ریلن اراضیده یارانمیشدیر. بونا گؤره ده ا.م.دیاکونوفون همین اراضیه اشاره ائده رک "ماد دؤولتی بو اراضیده تشکیل اولمادی" ^۱ دئمه سيله

راضی لاشماق اولماز، لاکین دیاکونوفون بو فیکری دقته لایقدیر کی، "دیوک" تیقلت پيله سر زامانی حاکمیتده اولموشدور، لاکین قیزیل اوزن چاینین جنوب اراضیسی، همدانلا زنجان آراسی اراضینی تیقلت پيله سرین اولوموندن سونرا اوز اراضیسینه علاوه ائتمیشدیر. بونودا علاوه ائدک کی، تیقلت پيله سر م. ق ۷۴۴ - نجو ایل حربی سفریندن قایدارکن، چوخ احتمال همداندا اوتوراق ائتمیشدیر، بونا گوره ده "دیوک" ون حاکمیت ائتدیگی اراضی قیزیل اوزن چاینین جنوبو، زنجاندان همداناقدرکی اراضی و همدان اولایلمزدی، دیوک تیقلت پيله سرین هجومو و قاییدیش خطیندن کناردا اولموشدور. یعنی "دیوک" ون حاکمیت ائتدیگی تورپاقلار بوگونکو قیزیل اوزن چایی آخارقالارینین باشلانیدیغی یئرلردن شمالا طرف، بوگونکو "رودبار" و خزر دیزینه طرف اولان اراضی ایدی.

بو او دئمکدیر کی، بوگونکو "شاهرود"، "زنجان" و "قیزیل اوزن" (قارانقو) چایلاری و اونلارین بیرلشمه سیندن یارانان و "رودبار"، "روستم آباد"، "مارلیک تپه" و ... دن کئچیب، خزره تۆکولن "سفیدرود" چاینین اطراف و چوخ احتمال البرز داغلاريله خزر آراسینداکی امیرلیکلر، او جمله دن "کلاردشت" امیرلیگی، "امرد" خلقی و ... "دیوک" تابع ایمیشلر. بوتون بونلار او دئمکدیر کی، سون زامانلار علمی قازیتیلار نتیجه سینده مارلیک تپه ده کشف اولموش اولدوقجا قیمتلی و م. ق ۱۰ - ۹ - ۸ - ۷ - نجو یوز ایللیکلره عاید اثرلر، چوخ احتمال، "دیوک" و اونون شاهلیق دؤورو عایله سینه، اونون بابالاری و عایله لرینه تابع اولموش امیرلیکلر و شاهلیقلارین اثرلری، باشقا سؤزله دئسک، مرکزی ماد مدیئتینه عاید اولان اثرلردیر.

□ □ □

اسارقونون [م. ق ۷۲۲ - ۷۰۵] هجوملاری و ماننا حکومتی

ایرانزو حیاتینین سون ایللرینده

اوجونجو تیقلت پيله سرین هجوملاری ماننا حکومتینه توخونمادی، لاکین گله جکده ماد حکومتینین ترکیبینه داخل اولاجاق اطراف امیرلیکلری و آبادلیقلاری ویران ائندی. بو حادثه ماننا حکومتینه امکان وئردی کی، ایکینجی سارقونون هجوملارینا قدرکی فاصله ده اوز اطرافیندا اولان یاریم مستقل امیرلیکلر و شاهلیقلاری، تقریباً بوگونکو ایران آذربایجانین اهمیتلی اراضی سینده کی امیرلیکلری اوزوایله هم فیکر ائتسین. بونونلا برابر بو زامانلار اورمو گؤلونون شمالی و حتی مرنند، خوی، اهر - ارسباران، سلماس، ... تورپاقلاری یوز ایل اوندان قاباقدان^۱ اورارتو حکومتینین الینده و اشغالیندا ایدی و ماننا شاهلاری بو یئرلری آزاد ائتمک مقصدیله آسوری حکومتیله یاخینلیق ائدیردیله.

بو زامانلار ماننا حکومتینین باشچیسی، شاهی "ایرانزو - Iranzu" ایدی کی، م. ق ۷ - ۷۱۸ - نجو

ایله وفات اتمیشدیر. ایرانزو بیر سیرا امیرلیکلری اؤزونه تابع اتمیشیدی. اوراتونون اشغال ائدیگی ماننا اراضیسندن سارایی، بوگونکو ایران آذربایجانین قریباً قالان پثرلری، بلاسطه و یا باواسطه، او جمله دن "دیوک" آدلی امیر ایرانزویا تابع ایدیلر.

ایرانزو مانناتین شاهي ایدیمده، اطرافیندا و توریاقلاریندا کچمیش دوولردن قالان شاهلیقلار و امیرلیکلر چوخ ایدی کی، آدا ماننایا تابع اولسالاردا، عمل ده داخلی ایشلرینده آزاد و یاریم مستقل ایدیلر. بیز کهن بخلر ده پثری گلمیشکن بو موضوعدا دانشمیش و گوستریمیش کی، اؤلکه نین کیچیک امیرلیکلر یؤلر نیمه سی، هر بیر بئین خصوصی امیری، حاکمیتی، بیر نوع استقلال و حتی دینی اولماسی هم بو اؤلکه ده ایلاک اینسان دستلرینین یارانماسی، همده اورتا آسیادان زمان زمان دریند یولیه بو اراضی یه گلمیش کیچیک ائل، اویا، طایفا و قبیله لرله علاقه دار اولموشدور. بو وضعیت قدیمدن بورتون آذربایجاندا حکم سوردوگو کیمی، ماننا حکومتی یارانانا قدر، حتی اوندان سوزا ماد دوولتی یاراننا قدر دوام اتمیشدیر. حتی ماد ایمپراتورلورونون آرادان گشتمه سینین سیلریندن بیری همین کیچیک امیرلیکلر و اولارین اؤز سیاسی دینی حاکمیتلرینی قوروماق ایسته مکلری اولموشدور. بو بارده پثرینده بحث ائده جه پیک.

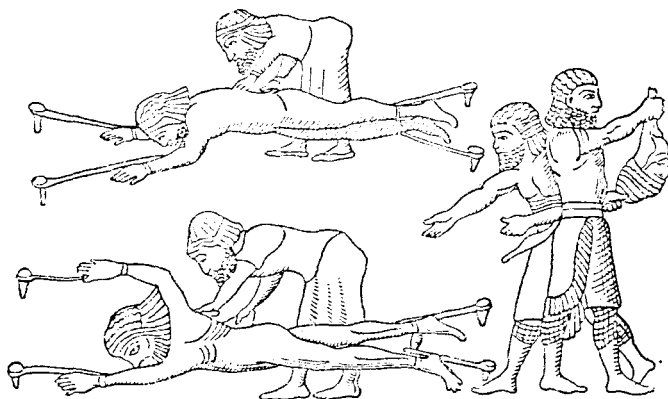
ایرانزو ماننا حاکمی اولارکن او زامانکی آذربایجان اراضیسینده اولموش شاهلیقلارین ان مهملری بولارایدی:

بوگونکو ماراغا منطقه سینده "اوش دیش - Añdān" شاهلیغی، بوگونکو میانا - اردیبل آراریندا "زیکرتو" امیرلیگی، قیزیل اؤزن آخارقاسی دره سینین شمالی قسمتینده "دیوک" شاهلیغی. احتمال، قیزیل اؤزن آخارقاسی دره سینین شمالی قسمتینده "دیوک" شاهلیغی.

بو شاهلیق و امیرلیکلر ماننا شاهلیغینا تابع ایدیلر. بولاردان باشقا مانناتین جنوب غربینده کیچیک زاب چایی ساحیللرینده، معین قدر آسورلره تابع اولان "آلابریا - Allabria" و "آراللا - Kanalla" شاهلیقلاری دا قسماً ماننایا تابع ایدیلر. بولاردان علاوه بوگونکو آذربایجان و زنجان - همدان اراضیسینین او بیری پثرلرینده سایجا چوخ و کیچیک شاهلیقلار، امیرلیکلر، ائل و طایفا باشچیلاری ایله ابتدایی شکیلده اداره اولونان شاهلیقلاردا ورایدی. بورتون بوامیرلیکلر و شاهلیقلار هم واحد ماننا حکومتینین یارناماسینا مانع چیلیک تۆرده یه، همده اونا خطر یارادی یالار. بو وضعیت آذربایجان اهالیسینین واحد بیر میللت کیمی فورمالاشماسینی گچیشدیریر و دوورون و محیطین تجاورکار دوولتلرینه زمینه یارادیردی. عموم خلق و اؤلکه نین منافعینی دئیل، یالئیز اؤز کیچیک و محدود منفعلرینی نظره آلان کیچیک شاهلار و امیرلر گاه بو، گاه ایسه او بیری تجاورکارا باش اگیب، اونو سیاستی ایله اویناییر و یالئیز فورمال حاکمیتینی، شخصی منافعینی ساخلایردی. گنیش خلق کوتلهلری حیاتدا و عمل ده دویوب حس ائدیوردیلر کی، بورتون بدبختلیکلرین چارسی و حدنده دیر، لاکین امیرلرین شخصی منافعنی بونا محالفا ایددی. بحث ائند یگیمیز همین بو ق.م. ۸ - نجی یوز ایلیگی سونلاریندا، یعنی ایکینجی سارقون زامانیندا ماننا حکومتی و اونون رهبری

“ایرانزو” داه‌ا چوخ آسوریلره تمایل گؤسته‌ریدی و شبه‌سیز، بونون علتی اورارتولارین بیر سیرا ماننا تورپاقلارینی اشغال ائتمه‌سی‌ایدی. آسوری حکومتی‌ده اورارتولارمقابیلنده ماننایا متحد و ایشداش‌لیق مناسبتی بسله‌مه‌یه بیلمدی.

□ □ □

[ش - ۷۲] آسوریلره قارش‌ی مقاومت گؤستریش رهبرلرین جزالاندیریلماس‌ی،

نئینوا دیوار ناخیشلاریندان م.ق. ۷ - نجی یوزایللیک.

بیرینجی روسانین مداخله‌سی

نظره‌کلن، م.ق ۷۱۹ - نجو ایله‌ده آسوریلر ایرانزونون خواهشی‌ایله مانناین داخلی ایشلرینده مداخله ائتمیشلر. جریان بئله اولموش‌دورکی، معلوم اولان، م.ق ۷۲۰ - ۷۱۹ - نجو ایللر فاصله‌سینده اورارتو شاهی “بیرینجی روسا” “زیکثرتو” (بوگونکو قیزیل اؤزن اطراف‌ی و قافلاتی) امیری “مئتتاتی” نین آتلی و پیدادا عسگولرینین یاردیمی‌ایله مانناین ایکی “شوان‌داخول - Suandaxul” و “دوردوککا - Duradukka” حربی قالالارینی مانندان آلیب بییه‌لندی. نظره‌کلن، ایرانزونون آسوریلره متحد اولماس‌ی علیه‌نه اولان مئتتاتی بیرینجی روسایله ال بیر اولاراق “شوان‌داخول” و “دوردوککا” قالالاریندا عصیان قالدیریب ایرانزونو سیخیشدیرماق ایسته‌میشلر و بونون نتیجه‌سینده بیرینجی روسا بو قالالاری مانندان آیریب، مئتتاتی‌یه وئرمیش، داه‌ا دوغروسو اورارتولارین اختیارینا آلمیش‌ایدی. بوندان علاوه “سوکا”، “بالا” و “آبی‌تیکنا - Abitikna” ادلی اوچ قالانین باشچیلاری (بو اوچ قالانین یئرلری دوزو بللی دئییلدیرکی، ماننا اراضیسینده‌ایمیش، یا اونا یاخین یئرده) بیرینجی روسایله قرارداد و پیمان باغلادیلار.

دئمک، اورارتو شاهی “بیرینجی روسا” ماننا - ماد امیرلیکلری و شاهلیقلارینین داغینیق، تک و یاریم مستقل اولماسیندان استفاده‌انده‌رک، اونلاری هم مانندان آیریب، همده اونلاری تدریج‌له اؤزونه یاخینلاشدیریب باغلایردی.

□ □ □

□ ایرانزونون آسوریلردن یاردیم ایسته مه سی

عومرونون سون ایللرینی کئچیریپ قوجالمیش ماننا شاهی "ایرانزو" بو وضعیتی گورور و اورارتو شاهینین نقشه لرینی یاخشی باشا دوشوردو. ایرانزونون حکومتی تکلیکده منطقه نین بویوک و قدرتلی دؤولتلریندن بیرى اولان اورارتو حکومتی ایله قارشى - قارشىیا دورایلمزدی، بونا گوره ده وطنی، استقلالی و خلقلرینین بیرلیگینی ساخلاماق ایسته یین ایرانزو، اورارتولارین منطقه ده ان بویوک رقیبی اولان آسوری حکومتی ایله سیاسی - دوستلوق علاقه سی یارادیر و اونلارین قوه سیله اورارتولاری دفع ائتمک ایسته ییر. بونا گوره ده م.ق ۷۱۹ - نجو ایلده ایرانزو آسوری حکومتیندن مانناتین داخلی ایشلرینده مداخله ائتمه گی خواهش ائدیر. بو خواهشه اساساً ایکینجی سارقون آدلارینی چکدیگیمیز قالالاری محاصره ائتمک اوچون اوردو حیصه لری ایرانزونون یاریمینا گؤندردی، قالالار اورارتودان گئری آلیندی و شرقین قدیم و همیشه کی قایداسی اوزره بو قالالارین آدمالاری و داشینان ماللارینی آسوری دؤولتی آپاردی و قالالار ایرانزویا تحویل وئریلدی. بو حادثه لر گله جکده باش وئره جک بیر سیرا حادثه لره سبب اولدو، آنجاق بو زامان ایرانزو قوجالمیش ایدی و بو حادثه لرین نتیجه لری اونون اوولادی زامانیندا باش وئردی. بو شهرلرین بیر مقدار اهالیسی آسوریلرین فتح ائتدیگی یشلره کؤچورولدو. □ □ □

□ شاهلارین عسیانی

ایرانزو م.ق ۷۱۶ - نجو ایلدن اؤنجه [احتمال م.ق ۷۱۷ - نجو ایلده] اوولدو و اوغلو "آزا - Aza" اونون یشرینی توتدو. "آزا" آسوری شاهی ایکینجی سارقونلا بیرلشدی، بونا گوره ده "دیوک" کیمی ماننا حکومتینه تابع و اورارتولارین طرفدارى اولان "زیکثرتو" منطقه سی امیری "مئتتاتتی - Mettatti"، "آندیا - Andia" امیری "تئلوسینا - Telusina" و بوگونکو ماراغا منطقه سی اولموش "اوش ایش دیش - Uisdis" امیری "باقداتو - Baqadatu"، یعنی مرکزی ماد اراضیسینین اؤنملی شاهلیقلاری و نفوذلو امیرلری آسوریلرله ایش داشلیق ائدیپ، اونلارین دئدیگی کیمی رفتار ائتدیگی، اونلارین طرفدارى اولدوغو و اونلارلا قرارداد باغلادیغی اوچون "آزا" علیه نه قالدی، اونو توتوب اوولدوردولر و اولوسونو "او آوش" داغینا - بوگونکو سهند - آندیلار. بو ایش آسوری حکومتی ایله مخالفت دئمک ایدی، بونا گوره ده آسوری شاهی ایکینجی سارقون بو ایشه مداخله ائتدی و اوردو چکیپ، "زاقروس" داغلارینی کئچه رک، "باقداتو" نو توتوب اوولدوردو و دریسینی سویوب، ماننالیلارین تماشاسینا قویدو و ایرانزونون ایکینجی اوغلو "اوللوسونو - Ullusunu" نو تخته چیخاردیب مانناتین شاهی ائتدی. □ □ □

اوللوسونونون سلطنتی و سارقونون م.ق ۷۱۶ - نجوایل هجومو

خدا آسوری امیرلرله احاطه اولان "اوللوسونو" آسوریلردن اوزاقلاشیب، اورارتو حکومتیله متحد اولاراق، آسوریلر علیهینه قالدی و آسوری ایمپراتورلوغو سرحدلرینده یئرلهشن ۲۲ قالانی اورارتو شاهی بیرینجی روسایا وئردی و عینی زاماندا کیچیک زاب چایی آخارقاسینین یوخاری حیصه سینده یئرلشمیش "آلابریا" اراضیسی امیری "ایتتی - Itti" و "کارالا - Karalla" دیارینین امیری "آششورله - Assurle" تی مجبور ائتدی کی، آسوریلرین علیهینه اقدام ائتسینلر. بو وضعیتی گورن ایکینجی سارقون م.ق ۷۱۶ - نجو ایلده ماننیا هجوم ائتدی و مانناین باش کندی "ایزیرتو" شهری و "زبیه - Zibie" ^۱ هابئله "آرمایت - Armat" قالالارینی آلدی. اوللوسونو اوزونو سارقونون لطفونه تسلیم ائتدی. گورونور کی، "اوللوسونو" گیزیلی شکیلده آسوریلرله ایلگیلی ایدی و او زاماناقدر یاخینلاری و اطرافیانین قورخوسوندان آسوریلره مخالف اولموشدور.

ماننا شاهی اوللوسونونون آسوری شاهی ایکینجی سارقونا تسلیم اولاراق عذر ایسته مەسی و اونون آیاغینا دوشمه سی، شهرت و جاه و جلال اسیری اولان آسوری شاهینین چوخ خوشونا گلیر. بونا گوره ده ایکینجی سارقون بیر داش قازما لؤوچه سی قازدیتدیریب، اوندا طنطنه لی سؤزلرله اوزونو بوکسلده رک، اوللوسونونون بو تواضع کارلیغی و باش اگمه سینین عکس ائتدیریر. بو لؤوچه دن آشاغیدکی قسمت لر دفته لایق دیر:

"ماننالی اوللوسونو ال چاتماز داغلار آراسیندا منیم گوردوگوم عمللری ائشیتدی، قوش کیمی اوچوب یانما گلدی و منیم آیاقلاریمی قوجاقلادی. اونون سایسیز - حسابسیز گوناھلاریندان گئچدیم، ائتدیگی جنایتلرینی اونو تدوم، اونا مرحمت گؤستردیم و شاه تختینه اگلشدیردیم. اورسادان ^۲ و مثتاتتیدن آلدیغیم ۲۲ قالانی و ایکی محکم لندیریلیمیش شهری اونا باغیشلادیم. مظلوم اولکه سینین برپا ائتدیم. من اوزومون شاه تصویریمی حاضرلادیم، اوزه رینده منیم حاکمیم "آشورون" غلبه لری حاقیندا یازدیم، اونو و گله جک گونلر نامینه اونون ^۳ باش کندی اولان "ایزیرتو" دا اوجالتدیم. ^۴

معلوم اولان بو گوروشده اوللوسونو ماننا تورپاقلارینی اورارتولاردان آزاد ائتمه یی ایکینجی سارقوندان ایسته میش، اودا بو خواهشی یئرینه یئتیره جهینه سؤز وئرمیشدیر. بو باره ده آسوری قایناقلاریندا معلومات واردیر.

□ □ □

*

۱ - سفز شهرینین ۲۴ ک.م جنوبوندا، سفز - سنندج یولوندان ۱۸ ک.م کناردا یئرله شن "زنه" تپه سی.

۲ - روسا. م.

۳ - اوللوسونو. م.

۴ - آذربایجان تاریخی، باکی ۱۹۳۳، ص ۵۳.

□ سورگونلر و اعداملار

اوللوسونونون آسوریلر علییه قالدیردیگی ایکی مانناامیریندن "ایتتی" عایله سی ایله آسوریلرین فتح ائتدیگی اوزاق اۆلکه لرین بیرینه سورگون اولدو، ایکینجی امیر "آشورله" یه گلدیکده ایسه، اونون دیری - دیری دریسی سویولدو و تورپاقلاری آسوری ایالتی اولموش "زاموا = لوللومه - Lullume" اراضیسینه قاتیلدی. یوندان علاوه آسوریلر مانناین ایکی سرحدی بۆلوگونو: "نیک سامما - Niksamma" و "شورقادیا - Šorgadia" آیریب، آسوریلرین "پارسوا" ایالتینه بیتیشدیردیلر. بو آسوری ایالتلری م.ق ۷۱۵ - نجو ایله یاراندی. داها سونرا ایکینجی سارقون مانناین جنوب طرفلرینه یؤنلدی و اولجه بوگونکو همدانین شمالیندا، یعنی قیزیل اۆزن چایی آخارقاسینین ان یوخاری قسمتلرینده یئرلشن و حاکمی "بئل شاروسور - Belšarusur" (بالتازار = بلشصر) آدلی شخص اولموش "کیشه سو" قالاسینی توتوب حاکمینی اسیر ائتدی و قالانین آدینی "کارنین اورتا - Karmnirta" یا چئویردی. ایکینجی سارقون بورادا بیر لؤوچه یازدیراراق، اۆز شکلینی اوندا قازدیردی و اورادا اوردو قویوب، منطقه نین رئیسینی اونا مسئول ائتدی. بئله لیکده بورادا تازا "کیشه سو" آسوری ایالتی یاراندی و "بیت ساکبات - Bit - Saqbat" بۆلوکلری و ایکینجی سارقونا باش اگیب تابع اولموش "خارخوپارا،" کیلامباتی - Kilambati" و "آرمانقو - Armanqu" قالالاری بو ایالتین جزوو اولدو.^۱ بو منطقه لر و قالالار قزوین ایله تهران آراسیندا و نسبتاً جنوبدا یئرلشیدیلر. دئمک، م.ق ۵ - ۷۱۹ - نجو ایللرده میلیتاریست آسوری ایمپراتورلوغو ماد تورپاقلارینین ان شرقی حیصه لری، یعنی بوگونکو تهران - ری اراضیسینه ده آلاراق، ماننا حکومیتیندن آیریب اۆز اراضیلرینه ضمیمه ائتمیشدیر. □ □ □

□ سارقونون ایکی اوزلو سیاستی

حادثه لر گؤسته ریر کی، ایکینجی سارقون، ماننالیلارین اورارتولار علییه آسوریلرله اتقاقینی، اۆته ری منافعی نقطه - نظریندن، ظاهرده قبول ائدیر، لاکین حقیقتده آسوریلرین هدفی تامامیله باشقا شئی ایدی. ایکینجی سارقون حقیقتده ایسته ییردی کی، ظاهرده ماننا ایله متفق اولاراق، اونو، اورارتولاری قوغماغا امیدوار ائدیب ساکت ساخلا سین، لاکین عملده اونون مختلف منطقه لرینی آیراراق، آسوری ایالتلرینه بیتیشدیرمکله، هم مادلارین بیرلیگینین قاباغینی آلسین، همده ماننانی ضعیف لئسین، تا اورارتونو ازدیکدن سونرا، ماننا حکومیتینی تامامیله ال آلتیسینا چئویریب، تدریجله اونو محو ائدیب اراضیسینی اۆز ایمپراتورلوغونا قوشسون.

ایکینجی سارقونون بو نقشه سینین دوغرولوغونو بیرده اونون بو ایشی تأیید ائدیر کی، تازا

یئنی هجوم، عصیانین خفه لنمه سی و یهودی سورگونلر □ ۲۲۷

یاراتدیغی آسوری ولایتلری ماننا - ماد اراضیسینین شمال حیصّه سینى - قیزیل بوندا (قیبله داغی) داغلارینین جنوبی قسمتینین همدان اطرافى، الوند داغى یاماجلارى ناحیه لريله علاقه سینى کسدى، اونلاری بیرى - بیریندن آیردی، پارچالادی، تا آغالیغی و حاکمیتی راحت اولسون. □ □ □

□ خار - خار عصیانى

□ بو آرادا "خار - خار" قالاسینین اهاالیسی اؤز حاکملری "کی بابا"نى قووب، "اثللی پی" شاهى "تالتی - Talle" (تالتا) دن ایسته دیلر کی، اونلاری تابع لیگینه قبول ائتسین. معلوم اولان "کی بابا" آسوریلر طرفیندن قویولموشدو و خلقه ظلم ائدیردی. اثللی پی شاهلیغی مرکزی مادیین جنوبوندا اولوب آسوری و سایره یادلارین هجوملاریندان کناردا قالدیغی اوچون بو منطقه امیرلیکلرینین هامیسیدان اؤنملی و گوجلویدی. □ □ □

□ یئنی هجوم، عصیانین خفه لنمه سی و یهودی سورگونلر

□ ایکینجی سارقون مرکزی مادیین جنوبونا دوغرو هجوملارینا دوام ائتدی، "خار - خار" قالاسینی آلاق، اهاالیسینی اسیر ائدیپ آپاردی و یئرینه، هله م.ق ۲۱ - ۷۳۲ - نجو ایللرده آسوریلرہ تابع اولموش یهودیلردن کؤچوردوب گتیتدیردی. ایکینجی سارقون "خار - خار" قالاسینه محکم لندیریب، تازا آسوری ایالتینین مرکزی ائتدی. یهودیلرین مرکزی ماد اراضیسینه کؤچورولمه سی، گوجلو احتمالا گؤره، م.ق ۷۱۵ - نجو ایلده اولموشدور. ایکینجی سارقون یاراتدیغی بو تازا ولایت "آرازیاش"،^۲ "بیت راماتتا - Bit - Ramatea"، آرازیاشا یاخین، "اوریکاتو"، "سیقریس"، "شاپاردا - Saparda" و "اوریاککو - Uriakku" بؤلوک و اراضیلرینه شامل ایدی. بو بؤلوکلرین هامیسی بو گونکو همدان ولایتینده یئرله شیر و الوندان آخان او کیچیک چایلارین آخارقاسی و دره لری ایدی کی، "قره سو" چایینا قووشورلار.

آسوریلرین مرکزی ماد اراضیسینده تصرفاتی ایکینجی سارقونون فتوحاتيله ان یوکسک نقطه سینه و مرزلری سون حدینه چاتدی و بوندان ایره لی گئتمه دی و بونودا اوزون مدت ساخلایا بیلمه دیلر. دئمک، تیقلت پيله سر و ایکینجی سارقون واسطه سیله ماد اراضیسیندن آلینیپ، آسوری ایالتینه چئوریلمیش اراضیلرین حدودلاری بئله اولور:

- ۱ - شمال سرحدی کیچیک زاب آخارقاسینین یوخاری اراضیسیندن قیزیل بوندا و زنجان دان کئچهرک تهران - قزوین آراسیندا کی نقطه یه قدر.
- ۲ - شرق سرحدی قوم - تهران آراسیندا کی نقطه دن همدانین شرقینه قدر اوزانان خط.

*

۱ - قیزیل اؤزن چایینین ان یوخاری، باشلانق قولو آخارقاسی - همدان - زنجان آراسی.

۲ - قیزیل اؤزن چایی آخارقاسینین ان یوخاری، علیا حیصّه سی.

۳ - جنوب سرحدلری الوند داغیندان کرمانشاه دره‌لری و دیاله چایی قوللارینا قدر اوزانان خط.
 ۴ - کیچیک زاب آخارقاقلاریندان کرمانشاه قدر اوزانان خط غرب سرحدلری اولموشدور.
 بو اراضی آسوریلر طرفیندن بئش ایالتیه بؤلونموشدو:

۱ - زاموا. ۲ - پارسوا. ۳ - بیت هامبان. ۴ - کیشه‌سو. ۵ - خار - خار.^۱

آسوریلرین بو بؤیوک ماد اراضیسینی پایگاه چئویرمکدن مقصدی داها سونرالار گئنیش حربی یوروشر و فتوحاتال آتماق ایدی، بودا ماننانین آرخاسیندا اولدوغو اوچون، اونو دوشوندوروردو. بوگونکو ایرانین بوتون مرکزی تورپاقلاری اولموش آسوریلرین بو بئش ایالتینن هامیسی اصل مرکزی ماد اراضیسی ایدی کی، داها قاباقلار قوتی و لوللوییلرین وطنی اولموشدو. بو گئنیش اراضینین جغرافی و اکثر شخص آدلاری، یشری گلدیکده اشاره ائتدیگیمیز کیمی، غیر - ایرانی و قدیم لوللوی - قوتی خلقلرینین دیلریندن قالان سؤزلردیر و بو آدلار هند - اروپایی خلقلرین ایرانا گلمه‌سیندن چوخ اوللر یارانمیشدیر. □ □ □

□ ایکینجی سارقونون م.ق ۷۱۳-۷۱۵-نجو ایللر هجومو

ایکینجی سارقونون تشکیل ائتدیگی "کیشه‌سو" و "خار - خار" ایالتلرینین یئرلری قیزیل اوزن چایی آخارقاسینین ان یوخاری - علیا حیصه‌لری ایدی. چوخ احتمال بو اراضی "دیوک" ون حاکمیت ائتدیگی اراضیدن قوپاریلاراق، آسوری ولایتلرینه علاوه اولدو. دئمک قیزیل اوزن چایی اراضیسینین میانادان شمالدا اولان قسمتلی "دیوک" ون تصرفونده قالمیشدی کی، ماننا حکومتینه تابع ایدی. بو زامان آسوریلره تابع اولان ماننا حکومتی، طبیعی اولاراق، "دیوک" و مدافعه ائده بیلمزدی، بو واقعیتی شاید "دیوک" ون اؤزوده درک ائتمیشدی، اورارتو شاهی بیرینجی روسادا ائلچی گؤندره‌رک، "دیوک" و باشا سالمیشدی. بو زامان بیرینجی روسا، آسوریلره متحد اولموش ماننا شاهی "اوللوسونو" نو تنبیه ائتمک اوچون اونا قارشى هجوم ائتدی. ایکینجی سارقونون ایلیلکلیر گؤسته‌ریر کی، اورارتو شاهی بیرینجی روسا م.ق ۷۱۶ - نجو ایله ده ماننانین ۲۲ قلاسینی توتموش و "دیوک" و تشویق ائتمیشدیر کی، ماننادان آیرلسین. "دیوک" اؤز اوغلونو، نماینده و گیروو کیمی، بیرینجی روسانین یانینا گؤندردی. اورارتو شاهینین توتدوغو بو ماننا قالالاری آسوری اراضیسی ایله ماننا تورپاقلارینین آراسیندا یئرله‌شیردی و ایکینجی سارقون م.ق ۷۱۵ - نجو ایله ده بولالاری گئری آلاراق، آسوری تورپاقلارینا قاتدی و بیر ایل سونرا بوللاری اوللوسونویا قایتاردی. (بو باره‌ده قاباقلار دانیشمیشیق). □ □ □

۱. خارخار آدی دا یقین اسکی بیر التصافی دیللی ائل آدیندان یارانمیشدیر. بو ائللین معین قوللاری م.ق ۱۱مین ایلیلکده مرکزی ماددا، هابئله ایندیکی شمالی آذربایجان و آرازین جنوبوندا یورد سالیب قالمیشلار کی، "گرگر" آدی او ائللین آدیندان یارانمیشدیر.

یئنی هجوم و دیوکون سورگون اولماسی

گۆرۈندۈگۈ کیمی بیرینجی روسایله دیوک آراسیندا اولموش علاقہ لردن خبردار اولان ایکینجی سارقون داها سونرا "دیوک"ون علیہینہ اوردو چکەرک، اونو عایله سیله برابر سوریه نین "هامات" ولایتینہ سورگون ائتدی. ایکینجی سارقون سوریه نین "هامات" (خامات) منطقه سینہ م. ق ۷۲۰- نجو ایلدہ هجوم ائتمیش و اھالیسینی م. ق ۷۱۶- نجو ایلدن سونرا اورادان کۆچورتمودو.

بعضی تاریخچیلرین فیکرینجہ همین سوریه یه تبعید اولونموش ماننا امیری "دیوک" هامان هئروودون اؤز "تاریخ" کیتابیندا گؤستردیگی "دیوکس" دور.^۱ هئروودون فیکری حقیقته اویغوندور. بعضی تاریخچیلرین فیکرینجہ همین "دیوک" سورگونده اولموش و اوغلو نه زامانسا وطنه قایتمیشدیر. گویا، سونرا گۆره جه گیمیز "خیشتیری" "دیوک"ون همین تبعیددن وطنی مادا قایتمیش اوغلودور. ایکینجی سارقون "دیوک" و اسیر و سورگون ائتدیکدن سونرا قیزیل اؤزن آخارقاسینین شمالشرقینده (زنجان - قزوین آراسیندا) یئرلشمیش "آندیا" اراضیسینه گوردی. آندیانین حاکمی "تئلوسینا" ایدی کی، آزی م. ق ۷۱۹- نجو ایلدن بیرینجی روسایله متّحدایدی. بو زامانلار "آندیا" حکومتی "وایش دیش" حاکمی "باقداتو" و "زیکترتو" امیری "متتاتتی" نین یارديميله ماننا شاهي علیہینہ مبارزه ائدیردیلر.^۲ ایکینجی سارقون بو منطقه دن ۴۲۰۰ اسیر و چوخلو مال - قارا آپاردی و ماننانین محلی مرکزی اولموش "ایزیرت" آدلی یئرده اؤز شکلینی داشدا قازدیردی، تا شرقی ماد اراضیسینده اوستونلوگونو ثبت ائتسین. بیلیریک کی، م. ق ۷۱۵- نجی ایلدہ آسوریلره تابع اولموش خار - خار ایالتینده^۳ آسوریلره قارشى بؤیوک عصیان اولدو. □ □ □

اٹللی پی و خار - خار عصیانی

عصیان ماد قبیله لری اتحادیه سی طرفیندن اولموش و "اٹللی پی" شاهلیغی طرفیندن کمک آلمیشدی. عصیان "بیت همبان" و "نامار" ولایتلرینه ده سرایت ائتمیشدی. اٹللی پی امیرلیگینین مرکزی ماد امیرلرینه یاردیم ائدیپ اونلاری حمایت ائتمه سی، فیکریمیزجه ایلام حکومتی ایله علاقہ دار اولموشدور. اٹللی پی امیرلیگی مادیان ان جنوب اراضیسینده یئرلشمیش و ایلاما قونشو ایدی. اٹللی پی گوجلو ایلام دؤولتینه آرخالاناراق، آسوریلرین فشاریندان اماندا ایدی. بو زامانلار آسوریلرین ماننا و مرکزی ماد اراضیسینه سوخولوب، اونلارین اراضیسینی آسوری ایمپراتورلوغونا

* ۱- رئیس نیا، جلد ۱، ص ۲۰۲.

۲- نچه صحیفه قاباغا.

۳- قیزیل اؤزن آخارقاسینین لاپ بوخاریلاریندا، همدان - زنجان آراسیندا.

قاتماسی ایکی جهتدن ایلام حکومتینی دوشوندوروردو:

۱ - مرکزی ماد و ماننا اهاالیسینین آسوریلره تابع اولوب مرکزی مادین آسوری ولایتلرینه چئوریلمه‌سی، آسوریلرین گوجلنمه‌سی، منطقه‌ده ان قدر تلی میلیتاریست حکومت چئوریلمه‌سی دئمک ایدی کی، بلاواسطه ایلام حکومتینین علیه‌ایدی، چونکی آسوریلرین گوجلنمه‌سی و ایلامین شمال اراضیسینه صاحب اولاراق، اؤز شرقیندن خاطر جمع اولماسی، ایلام حکومتینین گلجه‌گی اوچون اولدوقجا خطرلی ایدی. ماد اراضیسیندن خاطر جمع اولان آسوری حکومتی شبهه‌سیز جنوبا، ایلاما اوز قویاچاق ایدی.

۲ - مرکزی ماد و ماننا اراضیسینده یاشایان مختلف ائللر، طایفالار، امیرلیکلر و شاهلیقلار کؤک و دیل جهتدن ایلاما یاخین و تقریباً عینی ایدیلر، خصوصیه مرکزی ماد اهاالیسینین دیلی، مختلف شاهلیقلاردا مختلف لهجه‌لرده اولسادا، بؤیوک احتمالاً گؤره، هامان ایلام دیلی ایدی. بو ائتیک و دیل یاخینلیغی، طبیعی اولاراق، ایلام حکومتینی دوشوندوروردو. ائلللی پی امیرلیگی ده هر جهتدن، همده علاقه باخیمیندان ایلاما چوخ یاخین ایدی. بو سابقه‌لره اساساً ایلام حکومتی ائلللی پی امیرینی، چوخ احتمال، ماد - ماننا امیرلیکلرینه یاردیم ائتمه‌گه تشویق ائتمیش و شایدده گؤسته‌ریش وئرمیشدیر.

عصیان اولموش بو منطقه‌نین دورومونو آسوری مأمورو و نماینده‌سی اولموش "پارسوا" حاکمینین ایکینجی سارقونا خطاباً یازدیغی مکتوبدان باشا دوشمک اولور. حاکم یازیب خبر وئریب کی، ۲۰۰۰ دؤیوشچوسو وار، هامبان‌دادا بیر قدر اوردو وار. حاکم مانندان و "مازا اوما" دان کؤمک گؤزله‌بیر و وظیفه‌نی یئرینه یئتیرمکده تنبل‌لیگی رد ائدیب، دئییر کی، بیر عده اسیر توتولموشدور، پارسوانین کندی "نیکور - Nikur" دا یولوخوجو خسته‌لیک وار و حاکمله گلیمیش اللی نفردن ۱۵ نفری اؤلوموشدور. حاکم ایکینجی سارقونا یازیر کی، ماد اراضیسینین اهاالیسی دشمنلیک ائدی‌لر. ایکینجی سارقونون اؤزوده بو زامان "بیت سانقی بوتی"، "اورویاکا"، "سیقریس"، "شاپاردا" و "اوپاریا" بؤلوک و ایالتلریندن شورشچی ایالتلر سیراسیندا آد آپاریب.

مرکزی ماد تورپاقلارینین بؤیوک قسمتینده گله‌جک یوروشلری اوچون پایگاه دوزلتمیش ایکینجی سارقون و آسوری حاکم دایره‌لری مادلارین بئله سرعتله حرکت گلمه‌سینین قاباغینی آلقا اوچون او یئرلرده اولان آسوری اوردولاری - یوخاری و آشاغی رودک اراضیسینده^۲ یئرلشن "کیششلو - Kiseşlu"، "کینداو - Kindau"، "آنزازی - Anzari" و "بیت باقای - Bit - Baqay" قالالارینی اشغال ائدیب، آدلارینی ده‌ییشه‌رک، گؤستر دیگیمیز همین ترتیبه "کارنابو"، "کار - سین"، "کار - آداد" و "کار - ایشتار"ی ائتدیلر. بوندان علاوه آسوریلر "بیت همبان" ایالتینده‌ده "کی میرا -

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۱۴.

۲ - قیزیل اؤزن و قره‌سو چایلاری قوللارینین ان یوخاری آخارقاسی.

Kimirpa "قالاسینی توتاراق، ۲۵۳۰ نفری اسیر توتدولار. آسوری حکومتین یئر آدلارینی دهیشمه‌سی گۆسته‌ریر کی، اونلار مرکزی ماد و ماننا اراضیسینی همیشه‌لیک منیمسه‌مک فیکرینده‌ایمیشلر.

مرکزی ماد اهاالیسینین بو عصیانی شعورلو، هدفلی و استقلال‌الده ائتمک اوچون هم ماد امیرلری، همده گئنیش خلق کوتله‌لری طرفیندن حمایت اولوندوغو اوچون، آسوری اوردولاری اونو تامایله ازیب محو‌انده بیلمه‌دی. بوتون ماننا اراضیسینده اولدوغو کیمی، امیرلر وئرگی وئرمه‌گی قبول ائتدیکلری اوچون اؤز مقاملاری و ایشلرینده قالدیلار. بو دؤورده، گؤستردیگیمیز کیمی، اورارتولار، ماننلارین حسابینا اؤز تورپاقلارینی گئنیشلندیرمه‌گه جان آتیر، آسوریلره قارشى اتحادیه یارادیر و مؤوجود اتحادیه‌لری دستکله‌ییردیلر و بیرینجی روسا زیکئرتو امیری "مئتتاتتی" ایلّه متحدایدی.

بو حادثه‌لری اوزاقدان ایزله‌ین ایکینجی سارقون، طبیعی اولاراق، بونون خطرینی حس ائدیر و اونو پوزماغا ماهانا و عنوان دالینجا گزیردی. بو زامانلار اوللوسونو ایکینجی سارقوندان یاردیم ایسته‌دی. ماهانا دالینجا گزن ایکینجی سارقون "مئتتاتتی" و اورارتویا قارشى یوروشه حاضرلاشماغا باشلادی. دئمک آسوری میلیتاریزمین ماننا حکومتینی اؤز حالینا قویوب، مادلاری ازمک، تورپاقلارینی آسوری ولایتلرینه قایب، اهاالیسینی سورگون ائتمکله ماننالیلارلا مادلاری بیرى - بیریندن آیریب، ایکى حیصّه، ایکى پارچا و میللت کیمی گؤسترمه‌گه چالیشماسی، ماد خلقینین مقاومتی نتیجه‌سینده ثمره‌سیز قالدی، اونلارین هامیسی، هم مادلار، همده ماننالیلار آسوری حکومتینه تابع اولوب وئرگی وئرهرک، اؤز ایشلری و دؤولت قورمالارینا دوام ائتدیلر. ماننالیلار و مادلارین هامیسی واحد بیر خلقین: قوتتی - لوللوییلرین نسیللری ایدیلر.

بو واقعیتی ایکینجی سارقونون لؤوچه‌لرینده آیدین گؤرمک اولور، چونکی بو زامان یئرلی اهاالیدن بیر عده‌سینی آسوری اوردولارینا داخل ائتسه‌لرده، ماد بیرلیگینین ۲۲ - یه قدر شاهیلغی اؤز یئرینده و مقامیندا قالاراق، وئرگی وئردی و ایکینجی سارقون اؤزونون داش قازما لؤوچه‌سینده بو ۲۲ امیرلیگین اهاالیسینی "مادای" و مادین قالان یئرلرینین اهاالیسینی "قوتوم" (قوتیلر) آدلاندیردی. دئمک، ایکینجی سارقون زامانیندادا "قوتتی" آدی بو یئرلرین اهاالیسینه دئییلیردی. ایکینجی سارقونون سؤزلریله دئسک، ایستر "مادای" ایستر سه‌ده "قوتتیوم" لار، "بیگنی" (دماوند) داغینا قدر بوتون ماد اتحادیه‌سی اونا وئرگی وئریردی.

بو زامانلار ماننا - مادلارین هله تام متشکل اولمادیقلاری اوچون، آسوریلره وئرگی وئرپ، رسماً و ظاهراً تابع اولمالاریله یاناشى حاکمیت، دؤولت و دؤولت قورولوشلارینی ساخلایاراق، اؤز ایشلرینه دوام ائتمه‌لری گله‌جک استقلاللاری اوچون اولدوقجا اهمیتلی و حل ائدیجی اهمیته مالک اولان بیر ایش ایدی و بو ایش، نظریمیزجه، اساساً گئنیش خلق کوتله‌لرینین مقاومتی، شعورو و اؤزونو تانیماسی سایه‌سینده اولموشدور. ماد - ماننا اهاالیسینین بو مقاومتی، جسارت، شعور و

قورخمازلیغینی بیرده آیدین شکیلده اورادا گۆروروک کی، بوتون ماد اراضیسینده آسوریلره وئرگی ساحلی قوه و اوردو گوجوایله آلتیردی.

خلقین آسویلردن ناراضی لیغی، اونلاردان نفرت ائتمه سی، همیشه عصیان حالیندا اولماسی، اؤز کیملیگینی تانییب اونو قیمتلندیرمه سی و جسارتله اونون کئشیگینه دایانماسی نتیجه سینده، سونرا گۆره جه گیمیز کیمی، آز بیر زاماندا نه تکجه او اؤز مقدراتینی الینه آلاق، اؤز آیاغی اوستونده دایاندى، بلکه بوتون منطقه ده آزادلیق گتیرن ائل، میللت کیمی تانیندی و باشقا خلقلرین آزاد اولماسینا عملاً کؤمک ائتدی، بئله کی تاریخین آتاسی هئروودودا بو حقیقته اقرار ائدیپ، اونو قلمه آلماغا وادار ائتدی.

ماننا - ماد خلقلرینین اعتراضی، عصیان و آسویلردن نفرتی نتیجه سینده آسوری اوردولارینین یالنیز اؤز حربی قالالاری اطرافیندا، اورالارا کؤچوردوکلی سورگونلر داخلینده نفوذ و تأثیری وازایدی. بو یئرلرده سوریه، فلسطین و باشقا - باشقا فتح ائتدیکلی یئرلردن کؤچورولموشلرین یاشادیغی اوچون، آسویلرین یئرلی اهالی ایله علاقه سی یوخایدی و حتّی یئرلی اهالیدن احتیاط ائدر و یئرلی اهالی ده اونلارا یاد گؤزوایله باخاردی. لاکین بو، اساساً حربی قالالاردان کنار یئرلرده اهالی اؤز باشچیلاری و قبيله بؤیوکلیرین رهبرلیگی آلتیندا یاشایار و یالنیز لازیم گلدیکده، اونودا زورلا وئرگی وئردی.

یوخاریدا گؤستردیک کی، آسوری شاهلاری اصیل ماد اراضیسینی تودوقدان سونرا اورانین بیر قسمت یئرلرینده بش آسوری ایالتی یاراتدیلار (زاموا، پارسوا، بیت همبان، کیشه سو، خار - خار). بونلاردان "کیشه سو" و "خار - خار" ایالتلری آز سونرا، عصیانلا علاقه دار پارچالانیب ده ییشیلدی. بوندان علاوه "مادی" و "بیت کاری" (مهاجرلر ائوی) و "ساپاردا" منطقه لری یا "کیشه سو"، یادا "خار - خار" ایالتینه تابع ایدیلر. بونلار بیر - بیریندن فاصله لی و اوزاق اولدوغو اوچون، آیریلدیلار. "مادی" قیزیل اؤزن چایی آخارقاسی منطقه سینده و "بیت کاری" همدانین یاخین لیغیندا ایدی،^۱ و ساپاردا بو ایکسینین آراسیندا، "مادی" ن جنوبوندا یئرله شیردی.

بو یئرلر مادی مرکز قسملری و عصیانین گوجلر یئرلری ایدی و آسوری حکومتی بو یئرلرده نفوذسوز و ضعیف ایدی و حاکمیتینی ساحلا ساحلا یاردی. "بیت کاری" و "مادی" منطقه لرینده سوریه دن سورگون اولموش مهاجرلرده یاشایردی لار، بونا گؤروده بو یئرلرده آسوری اداره لری وازایدی. بو ایالتلر م. ق ۷۱۰ - نجو ایله پارچالاندی. □ □ □

□ ایکینجی سارقونون م. ق ۷۱۴ - نجوایل یوروشو

مرکزی مادی مرکز ایالتلرینده باش وئرمیش گؤستردیگیمیز عصیانین [م. ق ۷۱۵]

باتیریلدیغیندان بیر ایل سونرا، م.ق ۷۱۴ - نجو ایلده ایکینجی سارقون، اؤز نظرينجه، ماد خلقلری و اولکه سیندن خاطر جمع اولاندان سونرا، اورارتولارلا حساب چورومتک اوچون اوردو یوروتدو، تا چوخدان بری فعالیتلرینی ایزله دیگی "روسا" و "مئتتاتی" ایله قارشیللاشسین. آنجاق سارقون بو اوردو کتشلیگیگن مسیری ائله تنظیم ائتدی کی، عینی زاماندا باش اگمه یین ماننا شاهلارینین دا حسابینا یتیشسین. ایکینجی سارقونون بو یوروشونه عاید منبعلرین اساس حیصه سی زمانه میزه گلیب چاتمیشدیر، بونا گؤرده بو باره ده گئیش معلومات وئرمک ممکن دور.

معلوم اولان م.ق ۷۱۵ - نجو ایلده بیرینجی روسا "او ایش دیش" (بوگونکو ماراغا منطقه سی) اراضی سینی توتموشدو و اونون امیری باقداتو آسوریلره باج وئرمیدی، باخامیاریق کی، ایکینجی سارقون م.ق ۷۱۶ - نجو ایلده بورانین امیرینی تنبیه ائتمیشدی. بوندان باشقا اورایا یاخین "زیکثرتو"۱ و "آندیا"۲ امیرلیکلری آسوریلره باش اگمیردیلر. بونا گؤرده || سارقون م.ق ۷۱۴ - نجی ایلده، ظاهرده بو ایکی امیری تابع ائتمک اوچون اوردو چکدی. تئینوادان شرقه دوغرو حرکت ائدن ایکینجی سارقون ایلک اول "بیرینجی روسا" تین م.ق ۷۱۶ - نجو ایلده توندوغو ماننانین "سوری قاش" بؤلوگونه وارد اولدو.

سارقون بورادا اولارکن، گؤروندوگو کیمی، اولدن خبردار اولان "اوللوسونو"، مصلحت چیلریله بیرلیکده، آسوری شاهینا هدیه لر تقدیم ائتدی. داها سونرا ایکینجی سارقون، حربی مانور کیمی، کیچیک زاب چایی آخارقاسینین ان یوخاری قسمت لرینده یشله شن "آلاباری = آلابریا" شاهلیغیندان کئچدی و اورانین اؤز ال آلتیسی شاهی "بئلاپالیدن - Belpaliddin" اونا بیر مقدار آت و مال - قارا هدیه وئردی. ایکینجی سارقون اورادان آسوری ولایتی "پارسوا" یا گئدیپ، اورانین دا آسوریلره تابع اولموش کند بؤیوک لریندن هدیه لر آلدی. آسوری متنی بو بؤیوک لرین ۲۶ سینین آدینی چکیر و "اثللی پی" امیرنین آدی "تالتا" اونلارین اولینده دیر. بو کند بؤیوک لری و امیرلری ایکینجی سارقونا بیر مقدار آت، قاطر، بوینوزلو مال - قارا و ایکی کؤهنلی دوه وئردیلر.

ا.م دیاکونوف "ماد تاریخی" اثرینده بو امیرلر و کند بؤیوک لرینین آدلارینی وئرمیشدیر.۳ بو اینسان و یشر آدلاری نین هامیسی اصیل ماد اراضیسی و اورادا او زامان یاشامیش اینسانلارین آدلاریدیر. بو ۲۶ یشر و ۲۶ اینسان آدینین، بیر نچه سینی استثنا ائتمکله، بؤیوک حیصه سی، ا.م دیاکونوفون یازدیغینا گؤره، غیر - ایرانیدیر، یعنی قوتتی - لولوبیلرین قویدوقلاری یشر آدلاری و یاشاییشده ایشلتدیکلری و اؤز دیل لرینده قویدوقلاری اینسان آدلاری دیر. بو بؤیوک جدولین چوخ یشر توتاجاغینی نظره آلاراق، بیز بورادا اونو وئرمکدن گؤز یوماراق، یالنیز بونو قید ائتمه گی لازیم

*

۱ - بوگونکو بستان آباد و میانا آراسی، قارانفر چایی آخارقاسینین اوللری.

۲ - بوگونکو میانا ایله زنجان آراسی.

۳ - ماد تاریخی ص ۵۱۶ - ۵۱۵.

بیلدیک کی، بو جدوله اؤته ری بیر باخیشدا اونداکى اینسان آدلاریندا ایکی "ماشداکو" و چو سو "وگو" ایله بیتن آدلاری دقته لایق گؤردوک. شبهه سیز بو آدلارین هامیسی دقته لایق دیر و اومودوموز وارکی، گلن تاریخی لریمیز بونلارین هامیسینین کؤکو و معناسینی تاپیب گؤستره جکلر.

بو ۲۶ کند و ماحالین ایکینجی سارقونا هدییه وئرمه لری اونلارین وئرگی وئرمه مه لرینی گؤستریر، یعنی نه تکجه آسوری اراضیسی جزوو اولما میش یئرلر، حتّی "کیشه سو" و "خار - خار" کیمی آسوری ایالتلری اولموش یئرلرده وئرگی وئرمکدن امتناع ائتمیشلر. ایکینجی سارقون "پارسوا" دان شرقه، یعنی مرکزی مادا دوغرو دئییل، ماننا ایالتی اولموش "میسیسی" (بوگونکو داش تپه) یه دوغرو ایره لی له دی. □ □ □

□ سارقون - اوللوسونو دانیشیق لاری

یوخاریدا اشاره ائدیگیمیز کیمی، بئله معلوم اولورکی، "اوللوسونو" اورارتو حکومتینی ماننا تورپاقلاریندان چیخارتماق مقصدیله ایکینجی سارقونان استفاده ائتمک اوچون اونونلا بیرلشمیشدی. بونا گؤره ده ایکینجی سارقون، یوخاریدا گؤردوگو موز کیمی، میلاددان ۷۱۴ ایل اول اورارتو حکومتی علیه نه یوروش ائدنده "اوللوسونو" ماننا تورپاقلارینین "میسیسی" و لایتینده یئرلشمیش "زیردیاککا - Zirdiackka" قلا سیندا اونو گؤزله میش، آذوقه ایله دولو آنبارلار حاضر لاییب، چوخلو آتلار، مال - قارا و بؤیوک هدیله لر اونا تقدیم ائتمیش و اوردوسونون احتیاجلارینی تأمین ائتمیشدیر. ایکینجی سارقون بورادا "اوللوسونو" ایله مذاکره ائتمیش و گؤرون دوگو کیمی، اوللوسونو ایکینجی سارقونان ایسته میشدیر کی، اورارتو حکومتی علیه نه اوردو چکیب، او حکومتی اورمو گؤلونون قسماً شرقی، بوتون شمالی و "سانقی بوتو"^۱ و لایتلریندن چیخار دیب، او یئرلری ماننا حکومتینه قایتار سین. حادثه لر گؤستریر کی، ایکینجی سارقون اوللوسونونون خواهشینه مثبت جاواب وئرمیشدیر.

بورادا ایکینجی سارقون اوللوسونو و ماننالیلارین شرفینه قوناقلیق وئر میش و ماننا شاه ی اونون یانیندا، کئچمیشده آتاسی "ایرانزو" نون اشغال ائدیگی یئردن یوکسکده اوتورموشدور. بو حادثه گؤستریر کی، ماننا دؤولتی آسوری حکومتینین متحدی و متفقى حساب اولموشدور. بورادا ایکینجی سارقون "قیزیل بوندا" (قیبله داغی) ایالتینین ایکی قلا سینین حاکملریندن گئجیشدیر دیکلری هدیله لرینی قبول ائتدی. بو قلا لارین بیرى "آپپاتار - Appatar" منطقه سینین "زیزی - Zizi" قلاسی و دیگرى "کیت پات - Kitpat" منطقه سینین "زالا - Zala" قلاسی ایدی. بو قوناقلیق باره ده ایکینجی سارقونون لؤوحه سینده اوخو یوروق:

“شاه اولوسونونون قارشیسینا سالینمیش میز قویدوم. آتاسی، والیدینی اولموش ایرانزویا نسبت اونون تختینی اوجالتدیم. اونلاری آسوریلرله برابر شن سفره آرخاصیندا اگلشدیردیم. آشورون و اؤز اؤلکه لرینین آلاهلاری قارشیسیندا منیم حکمرانلیغیما اونلار خئیر دعا وئردیلر.”^۱

ایکینجی سارقونون اوللوسونویا بو حرمتی و اونون باره سینده بو طنطنه لی سؤزلری، اونو و آتاسینی یوکسک قیمتلندیرمه سی بیر سیرا حقیقتلری آیدینلاشدیریر. کئچن بؤلوملرده اوللوسونونون ایکینجی سارقونون آياغینا دوشمه سی جریانیندا قید ائتمیشدیک کی، اوللوسونو سارقوندان اورارتولاری ماننا اراضیسیندن چیخارتماغی ایسته میش و سارقون اونون ایسته یینه مثبت جواب وئرمیشدی. سارقونون بو لؤوحه ده کی سؤزلری او واقعیته تائید ائدیر.

ایکینجی سارقونون اوللوسونو باره ده دئدیگی بو سؤزلر غالب ایله مغلوب، آغایله نؤکر و تابع اولان شخص آراسیندا گئدن دانیشقلارا بنزه مه ییر. بو سؤزلر نسبتاً برابر حقوقلو اینسانلار، آنجاق بیر یوکسک مقاملی، دیگری ایسه نسبتاً آشاغی مقامدا اولان شخصلر آراسیندا گئدن دانیشیقلاری خاطرلادیر. بو ایسه اونو گؤسته ریرکی، اوللوسونو آتاسی ایرانزو کیمی، دهرین سیاستچی و وطنین خیرینه سیاستده رول اویناماغی باجاران شخص اولموش و وقتيله اونون اورارتو شاهینا یاخینلاشمیش ماننا امیرلرینه یاخینلاشیب، آسوریلره مخالف اولماسی سیاسی ایش و حرکت اولموشدور. بونا گؤره ده اولاً سارقون اونو باغیشلامیش و خواهشینیه مثبت جواب وئرمیشدیر، ایکینجیسی بو گؤروشه ده سارقون اونو بو قدر یوکسکلره قالدیرمیش، اونون قارشیسینا سفره سالینمیش میز قویموش، اونو آتاسیندان یوکسک مقامدا قویاراق تختینی اوجالتمیش و اونون یولداشلارینی آسوریلرله برابر توتموشدور.

سارقونون سؤزلریندن معلوم اولور کی، اوللوسونو اؤز خلقی، استقلاللی و مستقل دؤولتی هدفیله آسوریلرله متحد اولموش و اونلارین خیرینه چوخلو ایشلر گؤرموش و سارقونون دئدیکلرینی یئرینه یئتیرمیشدیر، بونا گؤره ده سارقونو بو سؤزلری دئمه گه وادار ائتمیشدیر. بوتون بونلار ایسه اوللوسونو، ماننا اعیان - اشرافلاری، وزیر و سیاسی ایشداشلاری، یعنی ماننا حاکمه هیأتی نین دهرین سیاسی شخصلر اولمالارینی گؤسته ریر. سارقونون بو سؤزلری گؤسته ریر کی، او ماننالارا مستقل دؤولت کیمی باخمیشدیر.

اوللوسونو بو گؤروشه گلدیکده بوتون اعیان اشرافلاری، آغ ساققالار شوراسی، مصلحتچی لری و بؤیوک باشلاری ایله بیرلیکده گلمیش ایدی، یعنی او، اؤز باشینا حرکت ائدن دیکتاتور دئییلدی و قدیم تورک ائللریندن ارث قالمیش ابتدایی دئموکراسینی تام رعایت ائدن شخص ایدی، خلقینین منافعی نی هر شئیدن اوستون توتان اینسان ایدی.

سارقون اورارتو ایله دؤیوشمک وعده سی وئرمه سینیه باخمایاراق، دشمنی خامسیتماق اوچون،

ماننانین جنوب شرق طرفلرینه - زیکرتویا دوغرو یۆنلدى و "زیکرتو" ایله "آندیا" آراسیندا، بوگونکو میانانین جنوب حیصّه لرینده یئرلشمیش "پانزیش" قالاسیندا بو اوردو کیشلیگین آدوقه مرکزی اوچون یئر دوزلتدی. ایکینجی سارقون بورادان حرکت ائدی، "ایشتاراتورا - Ištartura" چایینی شېهه سیز جیغاتی چایینین قوللاریندان کئچدی و زیکرتو امیرلریندن اولموش "مئتتاتی" نین "آوکانه - Aukane" منطقه سینه گirdی. "مئتتاتی" بوتون مانندا معمول اولدوغو کیمی، اولدوغو "پاردو" (میانانین یاخینلیغیندا) قالاسینی ترک ائدی، "اواشدیریکا - Uašdirikka" (بوگونکو بوزغوش داغی) داغیندا گیزلندی و بونولا برابر، تله سیک اۆز عسگرلرینی بیرینجی روسایا قوشماق اوچون یوللادی. بیرینجی روسا ایکینجی سارقونون خزره یاخین "زیکرتو" منطقه سینه گیرمه سیندن خبردار اولدوقدا، تله سیک اونون آردینجا ایره لیلهدی، تا اینکی اونو آرخادان غافل گیر ائدی داغیتسین. ایکینجی سارقون ایره لی گئدی، "مئتتاتی" نین "او آش دیرمکو" داغیندا قویدوغو گۆزتچیلری آرادان آپاریب، زیکرتونون ۱۳ قالاسینی تالایارق ویران ائتدی. بو قالالار بونلاردان عبارت ایدی: ایشتایی پا، ساکتاتوش، نازو، آوکانه، کابانی، قوروسوپا، راکسی، گیم داکریکا، باروناکا، اوبابارا، سی تهر، تاشتامی، تسامیا.^۱

بورادا ایکینجی سارقون بیردن حرکت سمتینی ده ییشیب، غریبه دوغرو، اورارتونون اشغال ائتدیگی "او ایش دیش" (بوگونکو ماراغا منطقه سی) - ماننانین اولان ایالته یۆنلدى. بو حادثه لر ۷۱۴ - نجو ایله باش وئیردی. ایکینجی سارقونون بو حرکت سمتینی ده ییشمه سی اولدن جیزیلیمیش نقشه اوزره ایدی، چونکی سارقون "او ایش دیش" ده اۆز مأمورو و جاسوسندان بیر معلومات آلدی و بو ایش اولدن قویولموش قرار اساسیندا اولایلدی. بو جاسوس ایکینجی سارقونا خبر وئردی کی، "بیرینجی روسا" نین اوردولاری یاخینلاشیر. گۆروندوگو کیمی بو جاسوس کیچیک شاهلاردان بیرى "آلبری - (بلاپالیدین) Belapallidin" ایدی. □ □ □

ایکینجی سارقونلا بیرینجی روسانین سهند یا ماجلاریندا گۆروشو
 دئمک، ایکینجی سارقونون حيله ایشله درک، بیرینجی روسانی آلداتماق اوچون اورارتونون اشغال ائتدیگی ماننا اراضیسینه طرف، شمالا دئیل، شرقه دوغرو گئتمه سی اونا گۆره ایدی کی، بیرینجی روسا ائله بیلسین کی، آسوری اوردولاری ۷۱۶ - نجی ایل هجومو کیمی، مرکزی ماد اراضیسینه گئدیر. دوغروندان بیرینجی روسا تصوّر ائده رک کی، آسوری اوردولاری شرقه، مرکزی مادا گئدیر، اولارین آردینجا حرکت ائتمیشدی کی، مناسب فرصته آسوریلره ضربه وورسون. ایکینجی سارقون حيله ایشله درک، شرقه طرف یولا دوشنده، جاسوس قویموشدو کی، بیرینجی

روسائین آسوریلرین آردینجا گللمه سینی اونا خبر وئرسین. بونا گؤره ده ایکینجی سارقون اؤز جاسوسو واسطه سیله بیرینجی روسائین آسوریلرین آردینجا گللمه سی و یاخینلاشما سینی بیلمک هامان، گئرییه، غربه طرف دؤنه رک اورارتو اوردولاری ایله "او آوش" داغینین (سهند) جنوب اتکلرینده قارشیلانیر. بیرینجی روسائین نقشه سی پوزولور و غافیلگیر اولور. دؤیوش باشلانیر و بیرینجی روسا برک مغلوب اولاراق، اؤزو آتا مینیپ، زورلا اؤزونه نجات وئریپ، چوخ احتمال اورمو گؤلونو شمالدان دؤور ووراراق، گونئی طرفیندن "موساسیرد" قاچیر و اوردولاری تمامیه داغیلیپ، آسوری اوردولارینین قاباغیندا، بیرینجی روسائین آردینجا قاچیرلار.

قاچان اورارتو اوردولاری یوللاری اوستونده حربی اورارتو قالالارینا چاتدیقدا، اونلارین دا عسگرلرینی ائله وحشته سالیردیلا رک، اونلاردا قالالاری بوراخیپ یا داغلاردا قاچیب گیزله نیر، یادا قاچانلاردا قوشولوب قاچیردیلا ر. بئله لیکله سهندین جنوب یاماجلاریندا اورارتولارلا آسوریلر آراسیندا باش وئرمیش دؤیوشده آسوریلر بؤیوک موفقییت قازاندیلار. ایکینجی سارقون کتیه لرینین بیرینده بیرینجی روسایا چالیدیغی بو غلبه باره ده یازمیشدیر:

"محاربه هئج کیمین آیاغی اونا چاتمامیش هوندور "او آش"^۱ داغیندا باش وئردی. من، او قارتالی کیمی، روسائین باشی اوستونه قوندوم و اونو مغلوب ائتدیم و داغین کئچیدلرینی اونون اوزونه باغلادیم، یالنیز روسا اؤزو اؤز آتینا مینه رک قاچابیلدی.^۲

بیرینجی روسایا چالیدیغی غلبه ایله ایکینجی سارقون اوللوسونویا وئردیگی سؤزو یئرینه یئتیرمیش ایدی. ایکینجی سارقون وئردیگی سؤزونو یئرینه یئتیرمه سینی قازدیردیغی لؤوحه لرین بیرینده بئله عکس ائتدیرمیشدیر:

"... قوشونو آغیر وضعیته سالدیم" زیکرتولو مئتاتتینین و اطراف حکمدارلارین آلاینی پرن - پرن سالدیم. کینلی دشمن اولان اورارتویا و اونون متفقلرینین قوشونونا ضربه ائتدیردیم. "او آوش" داغیندا اونلاری قاچماغا مجبور ائتدیم. آشورون، منیم حاکمیتیمین اورارتو اوزهرینده کی غلبه سینی ابدی اولاراق تأمین ائتدیم ... من "آندیا" نین و "زیکرتو" نون اینسانلارینی اولوم کؤپویونه بورودوم. غضبلی دشمن پنجه لرینی ماننالیلار اولکه سیندن اوزاقلادیردیم، اونلارین حکمداری اولان اوللوسونونون اوره یینه یاخشیلیق ائتدیم و اونون عذاب چکمیش آدمالاری اوچون ایشیغین پاریلتیسینی تأمین ائتدیم."^۳

ایکینجی سارقونون اوللوسونو و ماننا خلقی باره ده دئدیگی بو سؤزلر بیر داها گؤسته ریر کی، ایکینجی سارقون اوللوسونو و ماننا خلقی حکومتینه احترام گؤزوايله باخمیش و اونلاری اؤزلرینه

* ۱ - او آوش. م.

۲ - تاریخ مردم اورارتو، محمدجواد مشکور، ص ۲۹.

۳ - آذربایجان تاریخی، باکی، ۱۹۹۳، ص ۵۴.

حقیقتاً متحد و ال بیر، اؤزوده نسبتاً برابر حقوقلو متحد بيلمیش و اونلاری دوغرودان اورارتو تجاوزوندن قورتارماغا چالیشمیشدیر. اگر باشقا آسوری شاهلاریندا ماننا حکومتی و خلقینه غالب و تالانچی مناسبتلری اولموشدورسا، ایکینجی سارقوندا بو مناسبت نسبتاً عوض اولموشدور. بودا اوللوسونو و ماننا حاکمه هیأتی و آغ ساققاللار شوراسینین دوزگون حرکتی و سیاستمدارلیغینین ثمره و نتیجه سی اولموشدور.

ماننا حاکمه هیأتینده بو شعور و سیاست، خلقینده ایسه نسبتاً میلی شعور اولدوغو اوچون بو حادثه لردن سونرا ماننا حکومتی بیر سیرا کیچیک ماننا و ماد امیرلیکلرینی ده اؤزونه بیرلشدیریپ، منطقه نین ساییلان و اهمیتلی دؤولت و حکومتلریندن بیرینه و ماد حکومتینین بینؤوره سینه چئوریلدی. بئله لیکله یوز ایلدن بری اورارتو حکومتی طرفیندن اشغال اولموش گؤستر دیگیمیز ماننا تورپاقلارینین ماننا حکومتینه قایتاریلماسینا زمینه حاضرا نماغا باشلادی.

محاربه ده غالب گلن ایکینجی سارقون و آسوری اوردولاری سرعتله اورمو گؤلونون شرق طرفینده، سهند داغلاری ایله اورمو گؤلؤ آراسیندا شمالا دوغرو یؤنلدی. یثرلی اهاالی، قایدالاری اوزره، اوجا یثرلرده اود یانددیریپ علامت و ئرمکله، آسوری اوردولارینین گلمه سیندن خبردار اولاراق، داشینا بیلن شئیلری و مال - قارالاری ایله قاجیب، سهند داغلاری و کؤهولرده گیزلندیلر. ایکینجی سارقون اولجه "اوشکایا - Uskaya" قالاسینی توتدو. بوگونکو "اوسکو" اولموش بو قالا ماننا ایله اورارتو مرزلیرینده یثرلشمیش و ایکینجی ساردوری "سوی" ۱ منطقه سینی آلاندا تیکدیرمیشدی.

بعضی عالیملرین فیکرینجه "سوی" بوگونکو صوفیان ایمیش. ۲ سوی منطقه سی اورارتو شاهی طرفیندن اوردو اوچون آت تربیه ائتمه گه مخصوص اولموشدو. "اوش کایا" قالاسی دؤیوشسوز آلیندی، اونا گؤره ده "او آوش" محاربه سینین قاچانلارینی گؤرن عسگرلر و اهاالی قالانی ترک ائدیپ قاچدیلار. ایکینجی سارقونون امریله "اوش کایا" نین ۴ متر قالین لیغیندا اولان دیوارلارینی بیخیدیلار و بوتون ائولرینی و اطرافینداکی ۱۱۵ کندی اودا چکدیلر. □ □ □

□ تارماکیس ویران ائدیلیلر

اورارتولار قووولدوقدان سونرا، قرارداددا گؤره آسوریلر کندلری ماننا حکومتینه و ئرمه لی ایدیلر، لاکین آسوریلر اونون عکسینه کندلری تالاییب، خلقینی اسیر ائدیپ، هر یثری اودا چکدیکدن سونرا، ویرانا حالدا مائالیلارا و ئردیلر. داها سونرا آسوری اوردولاری شمالا دوغرو ایره لیلهرک

* ۱ - چوخ احتمال بوگونکو صوفیان.

۲ - رئیس نیا، جلد ۱، ص ۲۰۷.

"آنیاشتانا - Anyastania" قالاسینی، اورادا اورارتو اوردوسونون ذخیره آتلاری اولان طؤوله‌لری، اورمو گؤلونون شمالشرقینده و "آنیاشتانا" قالاسینین اطرافیندا اولان ۱۷ کندی ویران ائتدیله. داها سونرا آسوری اوردولاری اورادان آزاچیق شمالشرقده یئرلشمیش "دالیان" قبیله‌سینین تورپاقلارینا اوز قویدولار و بورادا اورارتو آتیلارینین ذخیره آتلارینین مرکزی اولان بؤیوک "تاروئی - تارماکیس - Tarui - Iarmakis" (بوگونکو تبریز) قالالارینی توتدولار. "تاروئی" سؤزو "تاروی - Tarui" شکلینده یازیلیمیشدیر.^۱ تاروئی و تارماکیس بیر - بیرینه یاخین ایکی قالا اولموشدور کی، هر بیریسینین اؤزونه مخصوص مدافعه اوچون داخلی و خارجی اوجا و قالین دیوارلاری و خندق‌لری اولموشدور. بو ایکی قالادا چوخلو تاخیل و یشم آبارلاری، اورارتو اوردولارینین ذخیره آتلاری اوچون طؤوله‌لر و آتلار واریدی.

بو ایکی قالانین ساده اهالیسی اولجه آسوریلرین وحشی هجومونا معروض قالدی، محلی و کیچیک مقاومتلر آزادان آپاریلدی، خلق داغلارلا سپه‌لندی و چوخلاری آسوریلرین الینه کئچدی. نهایت قالا آلاں دستگاهلار و منجیق‌لر گلیب، هر ایکی قالانین دیوارلارینی بیخیب، یئرله یکسان ائتدیله و عینی زاماندا آسوری اوردولارینین معین دسته‌لری بو ایکی قالادا اولان بوتون بوغدا و آریا آبارلارینی داشیبب آپاردیلار و تاخیل تارالارینی اودلاییب محو ائتدیله.

اورارتولارین تاروئی و تارماکیس قالالاریندا اولان بو قدر ذخیره، اوردو مرکز‌لری و حاضرلیقلاری گؤسته‌ریر کی، بو اراضی‌ده اورمو گؤلونون شمالی، بوگونکو گونئی کیمی یوز ایلدن بری اورارتولار طرفیندن اشغال اولموشدور.

آسوری اوردولاری تارماکیس قالاسینی توتوب ویران ائتدیکن سونرا، اورارتولارین "مئنا" زامانیندا - یوز ایلدن بری اشغال ائدیپ ساخلادیقلاری "سانقی‌بوتو"^۲ تورپاقلارینی اونلاردان آلقاق، همده اؤز یئرلرینه قایتماق اوچون اورمو گؤلونون شمالی ایله غربه دوغرو حرکت ائتدیله. بو یورووشده ایکینجی سارقون بو منطقه‌ده اورارتولارین اساس مرکزی اولموش "اولخو" شهرینی توتمالی ایدی. بو شهر ایسه بوگونکو سلماس شهرینین غربینده (بعضی عالیم‌لر اونون یئرینی سلماسین شمالغربی، بعضیلری ایسه جنوبغربی گؤسته‌ریرلر) یئرله‌شیردی. بونا گؤره‌ده بو شهر سرعتله توتماق اوچون آسوری اوردولاری گونئی ساحالیندا گئتسه‌ایدیلر، داها تئز هدفه چاتاردیلار. ام‌دیاکونوف بو فیکرده‌دیر کی، ایکینجی سارقون اوردولاری یالنیز بوگونکو صوفیان - مرند - خوی خطیله گئتمیش و خوی یئرلریندن جنوبا گئده‌رک، "اولخو" نو توتمدشدور. □ □ □

*

۱ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۰۵.

۲ - بوگونکو گونئی، خوی، سلماس و مرند.

ایکی خطله حرکت

حرمتملی عالیم رحیم رئیس نیا ایسه، "ادوین رایت" نین نظرینه اساساً، گؤسته ریر کی، ایکینجی سارقونون اوردولاری یالنیز گونئی خطیله، میشوو داغلار یله اورمو گولو آراسیندا کی آبادلیقلاردان کئچیب، اولخو شهرینه، سونرا بوگونکو خوی ماحالی اراضیسینه و اوراداندا اورارتولارین اصیل وطنینه گئتمیشدیر.^۱

دیاکونوف و رئیس نیانین فیکرینه رغماً بیز بو فیکرده بیک کی، "اولخو" شهرینی هم تئز، همده ایکی طرفدن محاصره ائدیپ توتماق اوچون، آسوری اوردولاری بوگونکو صوفیاندایکی حیصّه یه بؤلونه رک، هم مرنده، همده گونئی منطقه سیندن غربه دوغرو گئتمیشلر. آسوری اوردولارینین بوگونکو صوفیان یئرلرینده ایکی حیصّه یه بؤلونوب یورومه سی بیرده اونا گؤره لازیم ایدی کی، هم مرنده - خوی اراضیسی، همده بوگونکو گونئی منطقه سی یوز ایلدن بری اورارتولارین الینده ایدی و شبهه سیز اونلارین بو یئرلرده معین اداره، تشکیلات، اوردو، حاضرلیق و سایره لری وار ایدی کی، اونلاری آرادان آپارماق ضروری ایدی و ایکینجی سارقون بو یئرلری اورارتولارین الیندن آلیب ماننایا قایتارماغی اوللوسونویا سؤز وئرمیشدی.

دئمک آسوری اوردولاری بوگونکو صوفیاندان ایکی قسمته بؤلونه رک "سانقی بوتو" بوگونکو گونئی - سلماس و مرنده - خوی خطلریله غربه دوغرو ایره لیلهرک، "اولخو" نو توتوب اورارتو حکومتمینین اوردایکی دستگاهینی پوزدو، اورانی و بوگونکو خوی اطرافینی تالاییب چاپدی و قوتور یولیه زاقروس داغلارینی آشاراق اورارتو تورپاقلارینا گئتدی.

ایکینجی سارقونون حادثه لری قیده آلانی بو اوردو کئشلیکده یاخیندان شاهد اولموش و گوردوکلرینی قیده آلمیشدیر. حادثه لری قیده آلان یازی رکی، بو یئرله، یعنی تبریز، صوفیان، شېستر، تسی، سلماس اراضیسی اولدوقجا آباد، سولو، باشا - باش بند، سد، کانال، باغ، کهریز، آبادلیق و اورمانلیق ایدی. اورارتو حکومتمینده بو یئرلرین مرکزی "اولخو - Ulu" شهری ایدی کی، "سارداری خوردا - Sarduri - Xurda" حربی قالاسی واسطه سیله قورونوردو. بو قالا بوگونکو کؤهنه شهرین "کیشته - Kište" داغی اتگینده یئرلشمیشدیر. تاریخچی پیوتروفسکی گؤسته ریر کی، اورارتو حکومتی یوز ایللیک استیلاسی دؤورو، بوگونکو سلماسین ۱۵ ک.م شمال غربینده یئرلشمیش "اولهو" (اولخو) آدلی عظمتلی شهر تیکدیرمیشدیر.^۲

اورارتولار دؤورو بوگونکو گونئی منطقه سینین آبادلیق و یاشیللیغینی "ادوین رایت" دا یوکسک قیمتلندیرمیش و اورانی فرات دره سیله مقایسه ائتمیشدیر. رئیس نیا "ادوین رایت" نین یازدیقلارینی بئله تصویر ائله میشدیر:

* ۱ - رئیس نیا، جلد ۱، ص ۲۰۸ - ۲۰۲.

۲ - اورارتو، پیوتروفسکی، ص ۴۸ - ۴۷ - ۶۹ - ۶۸.

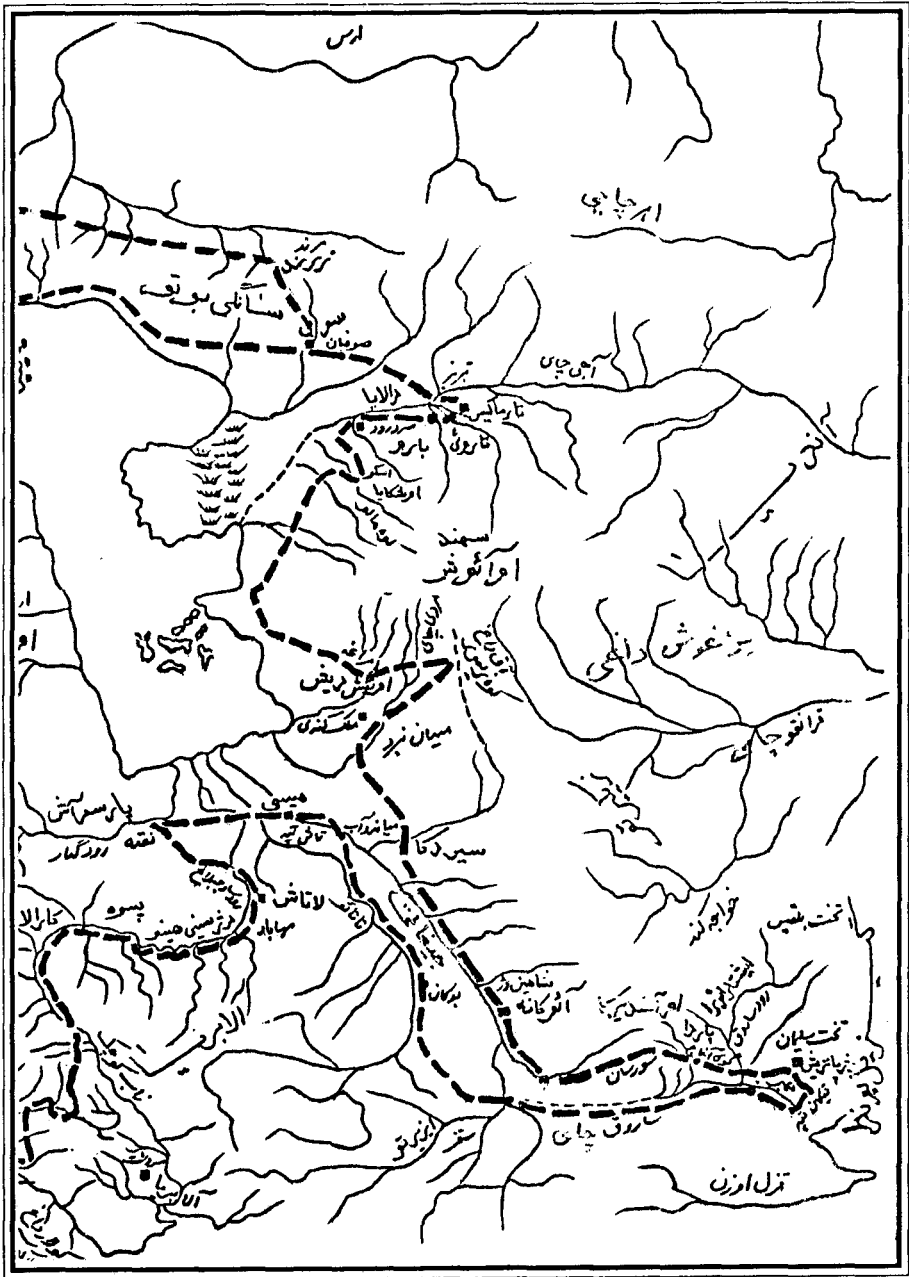
«ادوین رایتین نظرینجه سارقونون اوردوسو گونشی ماحالی یوليله، میشوو داغینین گون توتان اتکلریله سلماسا گنتمیشدیر. دئدیگیمیز کیمی، "سانقی بوتو" ایالتین بیر قسمتی اولموش سلماس چؤلوی بیر عصردن بری اورارتو دؤولتینین تصرفونده ایدی. بو چؤل ال وئیشلی طبیعتی و اورارتو شاهلارینین خصوصی توجه و سایه سینده آذربایجان و اورارتونون، شایدده یاخین شرقین ان آباد نقطه لریندن بیرى ایدی. بئله کی، اودوین رایت اورانی، بو باخیمدان، فوات دره سیله مقایسه ائدیله بیلن گؤسته ریر. اورارتولارین بو اراضیه یوز ایل حاکمیتی سوره سینده بورادا چوخلو کاناللار، گنیش سووارما شبکه لری، باغلار، اوزوملوکلر، گنیش و ساییز تاراللار یارانمیش ایدی. سارقونون اوردو کوشلیک راپورتوندا قید اولونموشدور کی، اورارتو شاهى روسا بورادا باایر یئرلری چیچکلنمیش اراضیه چئویردی، سوسوز یئرلر ائله کاناللار واسطه سیله سولانیردی کی، اونلاردان کیچیک آرخلار آیریلیردی. اوللر قورو و باایر اولموش اراضی حاصل خیز تاراللار و باغلار چئویرلیدی، گنیش اراضی ائله اوتلاقلار چئویرلیدی کی، اورانین دره لری بوتون اؤلکده شهرتلندی. راپورتدا عینی زاماندا "اولخو" شهرینین تیکیلیشیندن، اوزاق فاصله دن اورتولو آرخیله شهره ایچمه لی سو گتیریلمه سیندن، هابئله اورارتو شاهینین سو آرخی کناریندا تیکیلیمیش طنطنه لی ساراییندان دانیشیلیر»^۱.

ایکینجی سارقونون حادثه لری یازانی "اولخو" منطقه سیندن دانیشارکن، یازیر کی، اورارتولار بو اراضیده سوورماق و کند تصرفتینی دیرچلتمک اوچون آرخلار، کاناللار، کهریزلر یاراتماق اوچون چوخ چالیشمیش و بویوک ایشلر گؤرموش ایدیلر. بو متنده قید اولونور کی، بو منطقه نین سدرلر، کاناللار و آرخلارینی تیکمک اوچون تورپاق داشیماق ایشینده اورارتو شاهى "روسا" ایکی کؤهنلی دوه دن استفاده ائتمیشدیر کی، کئچمیشده اشاره ائدیگیمیز کیمی، نه زامانسا، اورتا آسیادان ماد - ماننا اراضیسینه گلیمیش ائللر و قبیله لر اؤزلریله گتیرمیشلر.

حادثه لری یازان گؤسته ریر کی، "اولخو" شهرینین اطرافى باشا - باش یاشیل باغلار، اوزوملوکلر و یاشیل اوتلاقلارلا اؤرتولموشدو. آسوریلر بوتون بونلاری غارت ائدیپ تالادیلار، ییخیب، تاپداییب، محو ائتدیلر، ویران ائدیپ یاندیردیلار. حادثه لری یازان گؤسته ریر کی، آسوری اوردولاری اطراف کندلری و "ساردوری خوردا" قالاسینی دا "اولخو" کیمی تالاییب ویران ائتدیلر، لاکین اورالارین اهالیسی قاچیب داغلاردا گیزلندیلر.

ایکینجی سارقونون حادثه لری قیده آلانی بو یئرلرین مالکیت وضعیتی و اجتماعی قورولوشوندا دا معلومات وئیریر. بو معلومات تکجه بو منطقه دئیل، بوتون ماننا - ماد توپلومونون او زامانکی اجتماعی وضعیتی اوچون اؤرنکدیر. حادثه لری یازان گؤسته ریر کی، "اولخو" شهرینده شاهین تورپاقلاری وارایدی، لاکین بوتون اطراف کندلرینده اولدوغو کیمی، اولخو شهریندهده

تورپاقلارین خیلی حیصه‌سی یشلی اهلینین، اونلارین عایله لرینین و یا کندلی جمعیتلرینین مالکیتی آلتیندا ایدی. دئمک، م.ق ۸ - نجی عصرین سونلاریندا، اورارتو، ماد و ماننا جمعیتلرینده

ابتدایی اجماع قالیقلاری (کند جمعیتلری) ایله یاناشی خصوصی ملکیت ده واریدی. لاکین جمعیت ده قولدارلیق یوخ ایدی. بونا گؤرده ماننا - ماد توپلوملاریندا کؤله لیکدن سؤز آچماق یثر سیزدیر.

حادثه لری یازانین قیدلرینه گؤره "اولخو" تون غریبنده واریلی، آباد منطقه لر واریدی و کندلرین چوخو حربی جهتن محکم ایدی، لاکین "روسا" تین اوردولاری، روحیه لرینی ایتیردیکلری اوچون بو کندلری قوروماغا چالیشمادیلار، بو سببدن ده آسوریلر ثروتلی قالالارا داخل اولاندا، اهاالی بوتون وار - دؤولتینی بوراخیب قاچمیشدی. آسوری منبعلرینده بو کندلردن آشاغیدا کیلارین آدی قیده آکینمیشدیر: خورنوگو، خارادانیا، قی زو آرزو، شاش زیسا، آرازو، یوخاری و آشاغی خوندورنای، او آداناووزا، شادیش سی نیا، سی تو آرزو، زیرما، سورزی، ائلیادینا، سورزیالیدیو، آرمونا، کی ناشتانا و آدلاری قالمايان اوچ باشقا کند.^۱

بو کندلرده ذخیره اولموش چوخلو مقداردا آذوقه آسوریلرین الینه کئچدی. داغلارا قاچمیش اهاالینین بیر حیصه سی اله کئچیب اوڭدورولدو.

آسوریلر، عمومی قایدالاری اوزره بوتون کندلری تالاییب اودلایاندان سونرا، زاقروس سیرا داغلارینین "آرسابیا" و "اثریتا" داغلارینین آراسیندا اولان بوگونکو "قوتور" کئچیدیندن کئچیب اصیل اورارتو تورپاقلارینا داخل اولدولار.

ایکینجی سارقونون متلریندن بیرینده یازیلیمیشدیر کی، بو زامان ایکینجی سارقون "روسا" تین م.ق. ۷۱۶ - نجو ایله ده اشغال ائتدیگی ۲۲ قالانی، ائله جهده هامان ایل ایکینجی سارقونون "روسا" و "مشتتاتی" دن آلدیغی ایکی قالانی (اوشکایا و آنیاشتانا) ماننا شاهی اوللوسونویا قایتاردی. بورادان قطعی دئمک اولار کی، ماننالیلار زاقروس داغلارینین شرق طرفینده اورارتولارین اشغال ائده رک، یوز ایل ساخلادیقلاری تورپاقلارین بیر حیصه سینی آلدیلار.

ایکینجی سارقونا وئرلن گوزاریشده مانندان مبهم آد آپاریلیر. احتمال وئرمک اولار کی، اوللوسونو ایسته میشدیر کی، زاقروس داغلاری غرب طرفدن ماننانین سرحدی تعیین اولسون. آنجاق بیلیمک لازیمدیر کی، اورارتولار بوندان سونرا گئشه ده زاقروس داغلارینی آشیب ماننا اراضیسینه، موقتی ده اولسا، گیرمیشلر.

اورارتو حکومتنین یوز ایل اشغال ائتدیگی ماننا اراضیسینین حاصل خیزلیگی ایله علاقه دار بونودا قید ائتمک لازیمدیر کی، بوگونکو آذربایجان اراضیسی عمومیتله ماد اراضیسینین مرکزی قسمت لرینه نسبت هم نسبتاً سولو، همده داها حاصل خیزدیر. بو، طبیعت و اقلیم ایله علاقه دار اولان بیر مسئله دیر.

آسوری شاهی ایکینجی سارقونون م.ق. ۷۱۴ - نجو ایل حربی سفری اولدوقجا اؤنملی و تاریخ باخیمیندان اهمیت مالکدیر، بونا گؤرده عالیم لرین دقتینی جلب ائتمیشدیر، بئله کی، آمریکالی عالیم

ادوین رایت، اۆز یازدیغینا گۆره، بو حربی سفرین خط حرکتینی دقیق مشخص ائتمک اوچون عراق و ایراندا یاشادیغی ۱۶ ایل مَدَتنده آذربایجانین بۆیوک حیصّه سینی پیادا و یا آتلاگزمیش، ۹ دفعه سهنده چیخمیش و ایکی دفعه بو داغین دؤوره سینی گزمیشدیر. بو حربی سفرین خط حرکتینی تعیین ائتمک اوچون باشقا عالیملرده زحمت چکیب نقشه جیزمیشلار. گۆروندوگو کیمی "ادوین رایت" و باشقا عالیملرین نظرینی تکمیل لشدیریپ، اونلارین جیزدیگی نقشه نی دقیق لشدیررک، تاریخچی عالیم رحیم رئیس نیا اۆز کیتابیندا بو حربی یوروشون خریطه سینی وئرمیشدیر. بیز بورادا بو خریطه نی وئیر، همده قید ائتمک ایسته ییریک کی، او عالیملرین فیکرلری اساساً دوغرو دور، آنجاق بیز اونا صوفیان، مرند، خوی خطینی ده علاوه ائتدیک. بو حربی سفرین گونئی اولماسی نی بعضی تاریخی فاکتورلارین بو گونه قدر قالیقلاری ثبوت ائدیر. بو تاریخی قالیق شبستر چایینین آخارقاسی اولان "چای دره" نین یوخاری قسمتلرینده، میشوون جنوب اتکلرینده خاراب اولموش بیر سدین آثاریدیر کی، خلق داخیلینده "سد(بند) اوستو" آدیله مشهور دور. بیزجه بو سداوردان آشاغیدا جنوب شرق و جنوب غرب طرفلرده یئرله شن یوزلرجه گۆزل تورپاقلی تپه لری، همده شبسترله اورمو گۆلو آراسینداکی هامار و دوز تاخیل اکمک یثری اولان و یثرلی اهالی دیلینده "یازی" آدلانان یثرلری سووارماق اوچون ایدی و ایکینجی سارقون منطقه ده کی بوتون سدا، کانال، چشمه و سایره اکیئلری سووارماق منبعلرینی ویران ائتدیگی کیمی، بو سدی ده خاراب ائتمیشدیر. شبستر چایینین آخارقاسی اولان دره تقریباً ۱۲۰ - ۱۰۰ متر درینلیگینده و ۱۲۰ - ۱۰۰ متر ائنینده اولان بیر بۆیوک دره دیر، آنجاق سدین خارابالاری اولان یثر تقریباً ۴۸ متر ائنینده دیر و هر ایکی طرفی بۆیوک سال قایالاردان عبارت اولان داغلاردیر. سدین اولدوغو یثرده چوخلو مقداردا قایا قالاقلاری تۆکولموش و چای سویو او داشلارین آلتیندان سوزوله رک آخیب گئدیر.

آسوری قایناقلاریندا ایکینجی سارقونون بو اوردو کشلیگی باره ده و خصوصیه اسکی "کیشپال" و بوگونکو "یونقالیق داغی" اتکلرینده یثرله شن "اولخو" شهرینین غارتی و ویران ائدیلمه سی باره ده چوخلو معلوماتلار، یازیلار و شکیللر قالمیشدیر.^۱

بو شکیللر خصوصیه "دورشارو کین" (دارشارو کین)، (سارقونون قصری) آدلانمیش سارایین داش قازما لؤوحه لرینده اولدوغو کیمی زمانه میزه گلیب چاتمیشدیر. بو لؤوحه لرین بعضیلری بلاواسطه "مانتا" شهرلری و قالالارینین آسوری اوردولاری طرفیندن آیینماسینا حصر اولموش دور. بوتون بونلار ایسه ماننا - ماد اهالیسینین سارقون اوردولاری مقابله نده مقاومتینی، هابئله بو محاربه لرین آسوری ایمپراتورلرغو اوچون اهمیتیندن حکایت ائدیر. ماننا - مادلارا قارشى ایکینجی سارقونون محاربه لری، خصوصیه ۷۱۶ - نجو ایله شیدتلی و رحیمسیز اولموش دور. بوندان علاوه ایکینجی سارقون ماننا - ماد اهالیسیندن چوخلو اسیرلرده آپارمیشدیر. یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز

لؤوحہ لرین بیری بو واقعیتہ حصر اولموشدور.

مردن، خوی و حتی قاراداغ ماحالینین غرب حیصہ لری و ماکی طرفلری یوز ایل اورارتو حکومتینین الینده اولموشدور. آسیانی اورارتو خلقینده مدنیت یوکسک اولدوغوندان "اولخو" شهرینده چوخلو تاریخی اثرلر یاراندیغی کیمی، اورائین اطرافی، حتی اورمو ایله ماکی آراسیندا یئرلشن بوتون منطقه لرده و داغلیق یئرلرینده بو دؤوردن قالان تاریخی آسیده لر، داش قازمالار، یازیلا، یاشاییش یئرلری و وسیله لری، قاب - قاجاق، بنا قالیقلاری و سایره مؤوجوددور. اونا گؤره کی اورارتو تار بو منطقه ده یوز ایل حاکمیتلری دؤورو "اولخو" کیمی بؤیوک شهر تیکمیش و شبهه سیز باشقا یاشاییش و حربی مرکز لر یاراتمیش و بونلاردان علاوه اورارتو شاهلاری منطقه ده اکین چیلیک، باغدارلیق، حیواندارلیق، کانال چکمک، چشمه و کهریزلر قازما، سولاما ایشینه، اورمان یاراتماغا، باغلار ایجاد ائتمه گه چوخ فیکر و ثرمیشلر.

شبهه سیز "اولخو" شهرینین بنالاری، ساریلاری و عمومیتله تیکینیتیلرینده کی معمارلیق، هنر، صنعت و عمومیتله مدنیت، "موساسیر" و "توشیا" شهرلرینده اولدوغو کیمی، سونراکی یونان، روم، ایران هخامنیشلری و عمومیتله هند - آوروپایی خلقلر اوچون ان اهمیتلی استفاده منبعی و الهام اوجاغی اولموشدور. بو یوکسک مدنیت اوجاغینین آسوریلر طرفیندن وحشی جه سیننه تالانیب، ویران ائدیلیب، اودا چکیلیمه سی نی تاریخچی عالیم پیوتروفسکی تأسفلو سؤزلرله بئله تصویر ائتمیشدیر:

"آسوریلر" توفان و سئل کیمی نفوذ ائده رک، یوللاری اوستونده اولان هر زادی تورپاقلا بیر ائدیلر. ایکینجی سارقونون اوردولارینین یاخین لاشماسیندان خبر توتان اهالی اؤز شهرلرینی بوراخیب داغلاردا گیزلندیلر. آسوریلر آلدیقلاری یئرلرده در حال هر یثری ویران ائتمه گه باشلا بیردیلار، شهرین داش دیوارلارینی "قازما و قیلینج گوجوایله ساخسی قاب کیمی" ویران ائدیب، تورپاقلا بیر ائدیردیلر، شاه سارایی دا همین سرنوشته دچار اولدو، بو فرق له کی، ویران ائندنه "اونون تاوانینین سیدر آجاجیندان اولان اوجا سوتونلارینی" آشورا آپاردیلار. "شهرین تاخیل ایله دولو آنبازلاری" و اونون چاخیر چکن یئرلری، غارت و تالان اوچون آسوری عسگرلرینه تاپشیریلدی، کانالین گیلیفی باغلاناراق، باتلاغا چئوریلدی. بوتون بواراضیده ده میر سوتونلارین سسی ائشیدیلیدی. باغلار ویران ائدیلیب، آجاجلار کسیده رک، اودا چکیلدی. اکین تارلاری ائله خاراب ائیلدی کی، اونلاردا بیر سونبولده قالما دی. چمن لیکلر آتارلارین دیرناغی و عسگرلرین تپیگی آلتیندا آیاقلاندی.^۱ اولخو مدنیتی "ارته" مدنیتینین داوامی ایدی.

"اولخو" تو تالاییب ویران ائدیکدن سونرا ایکینجی سارقون، مرددن گلن اوردولارلا بیرله شیب، بوگونکو خوی طرفینه اوز قویدو. "روسا" نین مغلوب اولوب، روحیه سینی الدن و ثرن اوردولاری،

✱

آسوری اوردولارینین بیر قدر قاباقلاریندا گئری چکیلەرک اصیل اورارتو یئرلرینه قاچدیلار. حربی قالالارین عسگرلری قالالارینی باشینا بوراخاراق، قاچیب گیزلندیلر. یئرلی اهالی قدیمکی قایدالارینا اساساً معین تپه‌لرده اود یاندىرراق، آسوریلرین گلمه‌سینی بیرى - بیرینه خبر وئیردیلر، بونا گؤره ده اونلارین بعضیلری اهل و عیالینی و ممکن اولدوغوقدر داشینا بیلن شئیلر و مال - قارانی گؤتوروب، داغلاردا و کؤهللرده گیزلندیلر، بعضیلری ایسه دشمن الینه دوشهرک اولدورولدو و یا اسیر اولدولار. بو وضعیتده "اولخو" و بوگونکو خویا قدرکی اراضیده خلقلین بوتون ثروتی تالان اولدو و توکنمز ثروت ایکینجی سارقونون اؤزو و عسگرلرینین الینه کئچدی.

بوگونکو خوی حوالیسینه چاتیب، هر یئرلى چالیب - چاپدیقدان سونرا، ایکینجی سارقون خویلا سلماس آراسینداکی قوتور دره‌سیله زاقروس داغلارینی آشدی، آشارکن آباد و یام - یاشیل "قوتور" دره‌سینده اولان بوتون ائولر، بنالار، سارایلار، کندلر و حتی دیوارلار بئله ویران ائدیلب، هر شئی تالاندى. وحشته دوشوب، آسوری اوردولارینین قاباغیله سراسیمه قاچان اورارتو عسگرلری و ساده خلق زاقروس داغلارینی آشاراق، دهشت خبرلرینی اصیل اورارتو شهرلری و اهالیسینه آپاریردیلار. ایکینجی سارقون بو سفرینده "توشپا"نی فتح ائده بیلمهدی و اؤز یوردونا قاییتدی، آنجاق نئچه آی سونرا قاییداراق، "موساسیر" شهرینی توتوب ویران ائتدی و بو خبری ائشیدن اورارتو شاهى "روسا" اؤزونو اولدوردو.

بو هجوملار نتیجه‌سینده اورارتو حکومتی زاقروس داغلارینین شرقینده، بوگونکو ایران آذربایجانى تورپاقلاریندا اشغال ائدیگی تورپاقلاری اساساً ترک ائدیپ، زاقروس داغلارینین غربینه، اؤز یوردلارینا چکیلمه‌لی اولدولار. بو وضعیتدن استفاده ائدن ماننا شاهى اوللوسونو زاقروس داغلارینی ماننا حکومتینین غرب سرحدی ائتدی. ایکینجی سارقون اؤز لؤوحه‌سینده ماننانی اؤزونه تابع گؤستمه‌گه چالیشسادا، بو دؤورده باش وئرمیش تاریخی حادثه‌لر عمومیتله ماننا حکومتینین خیرینه اولموشدور، چونکی آسوری ایمپراتورلوغونون باش کندی ماننادان اوزاق و اورارتو اونلارین آراسیندا فاصله‌ایدی. آسوریلرین ماننادان اوزاقلیغی و اورارتو حکومتینین زاقروس داغلارینین شرقینده یوز ایلدن بری الده ائدیگی حاکمیت و نفوذون آسوریلر طرفیندن سیندیریلیب آرادان آپاریلماسی ماننا حکومتینین گوجلنمه‌سینه سبب اولوردو. آسوری منبعلری گؤستهریرلرکی، م.ق ۷۱۴ - نجو ایله قدر ماننا شاهى "اوللوسونو" ایکى دفعه آسوری حکومتینه وئرگی، خراج و هدیه‌لر وئرمیشدیر، لاکین بیر ایل اوندان سونرا، یعنی م.ق ۷۱۳ - نجو ایله ماننا حکومتینین آسوریلره خراج و هدیه وئرمه‌سیندن هئچ بیر معلومات یوخدور. حتی آسوری منبعلری گؤستهریر کی، بو زامان ماننا حکومتی آسوری سرحدلرینه هجوملاردا ائتمیشدیر. بو حادثه‌لر ایکینجی سارقونون تازا هجومونا سبب اولدو.

ایکینجی سارقونون م.ق ۷۱۳ - نجو ایلده مرکزی مادا هجومو کارالادا قیام

|| سارقون م.ق ۷۱۳ - نجو ایلده بیر داها مرکزی ماد تورپاقلارینا هجوم ائتدی. ماد اهاالیسی بو هجومو م.ق ۷۱۴ - نجو ایلدن گۆزله ییودیله، اونا گۆره کی، بو ایلده کیچیک زاب چایی آخارقاسیندا یئرلشمیش "کارالا" منطقه سینین اهاالیسی قیام ائده رک، آسوری حکومتینین تعیین ائتدیگی شخصی قووب، "کارالا" دان چیخارتمیش دیلار. || سارقون هجومونون اولینده "کارالا" قیامینی یاتیریب، اورانین ایشلرینی ایستدیگی کیمی یولونا سالدیقدا سونرا، بوگونکو همدانین جنوبوندا یئرلشمیش "اثللی پی" ولایتینه چاتدیقا، اورانین شاهی "دالتو" و یا "تالتا = تالتو" نو اؤز مقامیندا ساخلادی، اونا گۆره کی، بو شاه آسوری حکومتی طرفدارای ایدی و بو سببدن ده گئیش خلق کوتله لری، حتی بؤیوکلر و اعیان - اشرافلاردا اوندان ناراضی ایدیله. "اثللی پی" ولایتی ماد اراضیسیندن ایدی. آسوری اوردولاری "اثللی پی" دن ماد اؤلکه سینین - مرکزی مادین داخلینه، مرکزی حیصه لرینه یؤنلیدیله. ایکینجی سارقونون بو اوردو کشتلیگینه دایر یازیلارین متنی عینی ایله بلله دیر:

"ماد" اؤلکه سینین "اثللی پی" سرحدینده اولان "سیقری سو" اؤلکه سی؛ "بایت آن - Bail - an" اؤلکه سی؛ "....." اؤلکه سی؛ "آپساخوتی - Apsaxuti" اؤلکه سی؛ "پارنو آتتی - Parnuatti" اؤلکه سی؛ "اوتیرنا - Utiṛna" اؤلکه سی؛ "دیریستانو - Diristanu" کندی؛ "....." اؤلکه سی؛ "اوریاککی - Uriakki" اؤلکه سی؛ "ریمانوتی - Rimanuti" اؤلکه سی؛ "اوپوری - Upuri" اؤلکه سی ایالتی؛ "اویادا اوئه - Uyadaue" اؤلکه سی؛ "بوسستیس - Bustis" اؤلکه سی؛ "آقازی - Aqazi" اؤلکه سی؛ "آمباند - Ambanda" اؤلکه سی؛ "دانانو - Dananu" اؤلکه سی؛ گون دوغانین "آریبی - Aribi" اؤلکه سی مرز لرینده اوزاق ایالت لرینه، هابله "آشور" آلاهینین زنجیرینی آتیب، اوغرو لار کیمی داغلار و چؤلله اوز قویموش "گوجلو مادلار" ایالتینه و اونلارین بوتون کند لرینه من یانار اودونلا اود ووروب، اونلارین بوتون اراضی لرینی ویران و اونودولموش قالاق لارا چتویردیم.^۱

کئچمیشده "سیقریس" = "سیقریسو" منطقه سی ایله تانیش اولموشوق، بو یئر ماد اراضی سینین مرکزی قسمت لرینده ایدی. و یقین کی، آسوریلر "سیقریس" ده اولدوقدا، اورایا یاخین بوگونکو همدانین شمالی، شمال شرقی و شمال غربی حیصه لرینده ده اولموشلار. دئمک، ایکینجی سارقون همدانین جنوبوندا اولموش "اثللی پی" دن یولا دوشه رک شمالا، ماد اراضی سینین اساس مرکزی قسمت لرینه گئتمیشدیر.

ماد اراضی سینین مرکزی، غربی و شرقی قسمت لرینده اولموش بو یئرلرین آدلارینین کؤک لری و معنالارینی هله لیک مشخص ائتمک چتیندیر، بو ایش اوچون قوتتی - لوللوبیلرین دیلی اؤیره نیلمه لیدیر. بونولا برابر ام. دیاکونوفون بو فیکری ده علمی جهتدن منطقی دیر کی، بو آدلارین

"اٹللی پی" نین شرق طرفلرینده یئرلشمیش بعضی یئرلرین آدلارینین هند - آوروپایی اولماسی ممکن دور، چونکی م.ق یئددینجی عصرده آرتیق ایکی یوز ایل ایدی کی، هند - آوروپا دیلی خلقلر خزرین شرق طرفیندن ایران اراضیسینه گلمیش و بعضی یئرلرده یئرلشمیش ایدیلر، بو ائللردن او زامان مرکزی ماد تورپاقلارینین شرق قسمتلرینده یئرلشمه سی احتمالی گوجلودور.

ایکینجی سارقونون بو هجومونا عاید لؤو حه سینده ۵۰دن آرتیق قدرتلی ماننا رهبرلرینین آدلاری چکیلیمیشدیر کی، چؤللرده و داغلاردا دولانماقدادیرلار. بو آدلارین جدولی ایله ا.م دیاکونوفون "ماد تاریخی" اثرینین ۵۱۹ - نجو صحیفه سینده تانیش اولماق اولار. آدلارین داخلینده، هجوم مادین شرقینه ده اولدوغو اوچون، هند - آوروپایی کؤکلو سؤزلرده واردیر.

بوتون بونلار اونو گؤسته ریر کی، بو دؤورده ماننالیلار قسماً گوجلنمیش اولسالاردا، هله واحد ماننا حکومتی شکله دوشمه میشدیر.

□ □ □

اٹللی پی ده اختلاف

بوخاریدا دئدیک کی، ایکینجی سارقون م.ق ۷۱۳ - نجو ایل هجومو زامانی، احتمال "اٹللی پی" طرفیندن شمالا - مرکزی ماد اراضیسینه گتمیشدیر.

اٹللی پی چاغداش همدانین - مرکزی مادین جنوب و لرستانین شمالشرقینده یئرله شیردی. اٹللی پی ولایتی و اورانین داخلی استقلاللا مالک اولان شاهلیغی ماد و مرکزی مادین ان جنوبی ولایتی ایدی. اٹللی پی ایلام حکومتینه یاخین و آسوریلردن نسبتاً اوزاق اولدوغو اوچون، هم ایلاما آرخالاناراق، آسوریلردن چوخ وقت آماندا اولار، همده مرکزی ماد و ماننا ایله ایلامین آراسیندا ایلگی و رابطه اولاردی. ماننا - ماد خلقلریله سويداش و تقریباً عینی دیلی اولان ایلام حکومتی آسوری و اورارتولار مقابلینده سیاسی، مدنی، اقتصادی و لازیم گلدیکده حربی جهتدن ماد - ماننالیلاری اٹللی پی شاهلیغی واسطه سیله دستکله ییب، اونلارا یاردم اندردی. ائله بونا گؤرده ایلاملارلا مخالف و دشمن اولان بابیل و آسوری حکومتلرینین اٹللی پی شاهلیغینا یاخشی مناسبتی اولمازدی. بو سببدن ده آسوری شاهی ایکینجی سارقون فرصت الده ائتدیکده اٹللی پی شاهلیغینی آسوری حکومتینه تابع ائتمه گه چالیشمیشدیر. بئله بیر فرصت م.ق ۷۰۸ - نجی ایلده، اٹللی پی حاکم دایره لرینین داخلی اختلافلاری نتیجه سینده، سارقونا قسمت اولدو. بو اختلاف بئله یارانیر کی، م.ق ۷۰۸ - نجی ایلده اٹللی پی شاهی اؤلور، اونون اوغلانلاری حاکمیتی اله آلماق اوچون بیر - بیرله چارپیشیرلار. بونلارین بیر ایلام طرفداری ایدی و ایلام شاهی "شوتروک نهوته - Šutruk - Nakhunte" (م.ق ۶۹۹ - ۷۱۶) اوندان حمایت اندیردی. ایلامین حمایت ائتدیگینه نه مخالف اولان او بیر قارداش وضعیتی بئله گؤردوکده، آسوری حکومتینه پناهنده اولور. بیرنجی اوغلان ایلامدان یاردم ایسته ییر و ایلام شاهی اونا کؤمک اندیر. آسوریلرین داها قدرتلی اولان قوه لری اونلارا پناه آپارمیش اوغلانی حکومت باشینا قویور. بئله لیکله ده آسوریلر اٹللی پی شاهلیغینی اؤز ال آلتیلارینا

چئویریرلر.

ایکینجی سارقون بونولادا کفایت لئمه دی. او منطقه نی تمامیلە الە آلیب، ساکت و تابع ساخلاماق اوچون، بابیلدن شرقە گئدن یوللاری دا اۆز اختیارینا آلدی و بئله لیکلە دە بوتون مرکزی مادی الە آلماق و خزر دیزی نه یول آچماق اوچون شرایط و زمینە نی محکم لندیردی. بئله لیکلە مرکزی ماد شاهلیقلارینین چوخ مستقل اولموش ائلللی پی ولایتی ده، داخلی نفاق و اختلافلار نتیجه سینده، آسوری ایمپراتورلوغونون بیر آلتینە چئوریلدی.^۱ □ □ □

ایکینجی سارقونون ماننا - ماد علیھینە م.ق ۷۰۶ - نجی ایل هجومو
ایکینجی سارقون زامانیندا آسوریلرین ماننا - ماد تورپاقلارینا نوبتی هجومو م.ق ۷۰۶ - نجی ایلده باش وئرمیشدیر.

بو زامان ائلللی پی ده دوروم، آشاغیدا گۆره جه گیمیز کیمی، بئله ایدیی کی، م.ق ۷۰۸ - نجی ایل حادثه سیندن و تالتانین آسوریلرە پناه آپارمیش اوغلو ایکینجی سارقون طرفیندن ائلللی پی حکومتینین باشینا قویولدوقدان سونرا، هم خلق، بعضی امیرلر، همده ایلام طرفداری اولان تالتانین او بیری اوغلو آسوریلر و اونلارین تعیین ائتدی کلری قوندارما شاهلا مخالفت ائدره ک، تالتانین اۆگئی قارداشی و ایلاملارین طرفداری اولان "نیبه" نین اطرافیندا توپلاناراق، آسوریلرین مقابلینده مقاومت گۆسترمه یه باشلادیلار. بونا گۆره ده آسوری حکومتی م.ق ۷۰۶ - نجی ایلده ائلللی پی خلقی، امیرلری، "نیبه" و ماد اۆلکه سی علیھینە هجوم تشکیل ائتدی.

آسوریلرین ماد اراضی سی و امیرلرینە قارشی اولموش بو یورو شده ایکینجی سارقونون اۆزو اشتراک ائتمه دی، بلکه مادی ن یتددی ایالتی رییس لرینین اوردولارینی "ائلللی پی" یه قارشی دۆیوشه گۆندردی. بو یتددی ماد شاهینین دۆردو ایکینجی سارقون طرفیندن ماد تورپاقلاریندا یارادیلمیش ایالتلرین امیرلری ایدیلر. اونلار "آرانچی"، "ساپاردا"، "بیتکاری" و "مادای" بۆلۆکلری شاهلاری، اوچو ایسه خار - خار ایالتیندن "کیشه سو"، "پارسوا" و "بیت همبان" بۆلۆکلری شاهلاری ایدیلر.

بو یتددی ماد شاهینین اوردولاری "ائلللی پی" یه هجوم ائتدیکده، "نیبه - Nibe" ۴۵۰۰ نفر ایلاملی اوخ آتانا "مارعوبیشتو" قالا سینا گیری ب مقاومت ائتدیلر. دۆیوشده "نیبه" مغلوب اولدو و بیر آسوری اوردو سو قالادا یترلشدی. ایکینجی سارقون اۆلموش کئچن ائلللی پی شاهینین اراضی سینین اولجه اۆز رییس لری آراسیندا بۆلۆشدورمک ایسته ییر، لاکین، باش وئرن حادثه لر نتیجه سینده، سونرا قوارا گلیر کی، بو تورپاقلارین هامی سینین "تالتا" نین بیر اوغلونا وئرسین و بئله ده ائدیر و بوتون ائلللی پی تورپاقلارینی تالتانین اوغلو "آشپابارا" یا تاپشیریر. (بو باره ده سونرا دانیشاجاییق). □ □ □

ایکینجی سارقونون ماد - ماننا اراضیسینه سون هجومو و دؤیوشده اؤلدورولمهسی

گوروندویو کیمی، یوخاریدا گؤسته ریگیمیز تدبیرلر، عمومیتله، ماد اؤلکه سینی ایکینجی سارقونون ایسته دیی کیمی ساکت، آرام و تابع ائده بیلمه دی و نتیجه ده او اوزو م. ق. ۷۰۵ - نجی ایلده آسوری اوردولاریله ماد اراضیسینه هجوم ائتدی. بو دفعه || سارقون ماد تورپاقلاریندا یئرلشمیش، محلی دقیق بللی اولمایان، لاکین ائلللی پی یه یاخین اولموش "کیلما" قالاسی (بو قالانین ساکیلرینی "کولوم" یازمیشلار) دؤیوشچولاریله دؤیوشده اؤلدورولموشدور. □ □ □

م. ق. ۸ - نجی عصرین || یاریسیندا آسوری حکومتین ماننا - ماددا سیاستی، ایشلری و خلقه مناسبتی

|| سارقون آسوری شاهلارینین ان قدرتلی، تدبیرلی و سیاستمدارلاریندان بیریددی. او ایلک یوروشلری، خصوصیه م. ق. ۷۱۴ - نجو ایل یوروشونده چوخ بؤیوک ایشلر گوردو: اورارتولاری مغلوب ائدیپ یئرینده اوتورتدو؛ مادلارین حساس یئرلرینی آیریپ، آسوری ایالتلری یارادارق، اونلاردا آسوری حاکملری، عامیللری، مأمورلاری و اوردولارینی یئرلشدیردی؛ مادلارین عصیانکار امیرلرینی مغلوب ائدیپ، آسوری ایمپراتورلوغونا تابع ائتدی... بوتون بو ایشلرله ایکینجی سارقون اوز نظرنجه ماد اؤلکه سینی ایسته دیگی حالا، آسوریلره تابع وضعیته گتیرمیش و اونلارین شاهی "اوللوسونو" نو اوزونه تابع شاه کیمی راضی سالاراق، مادلارین باشی اوستونده قویموش و ایشلری یولونا سالمیشدی.

لاکین ایکینجی سارقون یانیلیردی، چونکی ماد خلقلری و امیرلری شعورلو شکیلده استقلاللا دوغرو جان آتدیقلاری اوچون، سارقونون بو تدبیرلرینه تابع اولوب اوتورا بیلمز دیلر، دؤرون و محیطین سیاسی، اقتصادی و تاریخی شرایطی مادلاری منطقه ده بؤیوک دؤولت یاراتماغا و بیگانه لرین آغالیغیندان قورتارماغا سوق ائدیردی. بو حس لر و فیکرلر بوتون ماد امیرلری، بؤیوکلری، اعیان - اشرافلارینی دوشوندوردوگو کیمی، مادی ن نسبتاً گئنیش خلق کوتله لرینی ده دوشوندورور و بو یولدا چابالاییب جان آتماغا وادار ائدیردی.

بو اجتماعی زمینه اساسیندا ایکینجی سارقون م. ق. ۷۱۴ - نجو ایل هجومندان یوردونا قاییداندان سونرا، ماد دیاریندا باش وئرن حادثه لر سرعتله بؤیوک ضد آسوری حرکت چئوریلدی. بو حادثه لر ایکینجی سارقونون ماد دیارینا ایکی دفعه داها اوردو یورتمه سینین اساس سببی اولموشدور. بو سبب و یا سببلری آچیب گؤسترمدن اؤنجه بو حادثه لر زامانی مادلارلا ایلاملارین علاقه لرینی آچیقلاماق لازیمدیر.

|| سارقون م.ق. ۷۱۴ - نجو ایل یوروشوندن قاییداندا، مادین جنوب ولایتی، کاسسیلرله همدان آراسیندا یئرلشمیش "اثللی پی" ایالتینین شاهی "تالتا" ایدی. "تالتا" آسوریلره خدمت ائدن و اونلارا وفادار اولان شخص ایدی. گؤروندوگو کیمی "تالتا" م.ق. ۷۰۷ یا ۷۰۸ - نجی ایلده اولموش و اونون اوگنی قارداشی "نیبه - nibe"، "تالتا" نین اوغلانلارینا فرصت و ثرمدن و یا قدیمدن التصاقی دیللی خلقلر، او جمله دن قوتیلر داخلینده اولموش ابتدایی دئموکراتیک اوصول، یعنی سئچگی یولیه سئچیلرک، "اثللی پی" نین بیر نؤوع نفوذلو شخصی و باشچیسی اولموشدو.

"نیبه" اوگنی قارداشی "تالتا" نین عکسینه اولاراق، آسوریلره مخالف و ایلاملارلا یاخین علاقہ سی وازایدی. بو زامان ایلام شاهی "ایکینجی شوتروک ناخوته" ایدی. ماد اراضیسی و اونون ان جنوبی امیرلیگی "اثللی پی" ایلاملارلا قونشوایدی، چونکی کاسسیلر حکومتی م.ق. ۱۱۷۱ و یا ۱۱۸۵ - نجی ایلده آرادان گئندن سونرا، ائتنیک جهتدن بیر - بیرینه یاخین اولان "اثللی پی" و "ایلام" قونشو اولموشدور. بو زامانلار ایلاملاردا آسوریلرله منطقه ده قدرت جهتدن رقابت ائدیردیلر. اؤجه دن اولدوغو کیمی بو زاماندا ایلام دیلی و مدنییتی بوتون ماد - ماننا و کاسسی مدنییتین اؤزه یی، آپاریجیسی ایدی؛ بونا گؤره ده آسوریلرین ماد اراضی سینده نفوذ و حاکمیتی ایله مخالف ایدیلر. بوندان علاوه اراضی قونشولوغو، ائتنیک وحدت و دیل یاخینلیغی و شبه سیز تاریخی علاقہ لر "اثللی پی" لرله ایلاملاری بیر - بیرینه اولدوقجا یاخینلاشدیریردی.

گؤروندوگو کیمی، "نیبه" هله اوگنی قارداشی "تالتا" نین حاکمیتی دؤوروندن ایلام شاهی ایکینجی شوتروک ناخوته ایله علاقہ سی اولموشدور. ایلام دؤولتینه آرخالانان "نیبه" قارداشی "تالتا" اولندن سونرا، اونون یئرینده آسوریلرین توجه و حمایت ائندیکگی "آسپابارا - Aspabara" نین ضدینه قالدی، یعنی حقیقتده آسوریلرین علیه نه اولدو. شبه سیز اولدن بو ایشده "نیبه" نین خلق و بؤیوکلر طرفیندن دستکله ییب حمایت ائدنه ی اولموش و گؤره جه گیمیز کیمی، ایلاملاردان دا یاردیمینا گلمیشلر.

بو زامانلار "نیبه" اثللی پی حاکم دایره لری داخلینده یارانمیش اختلافلاردان استفاده ائدیر. بو اختلافلار بونلاردان عبارت ایمیش:

"تالتا" اولندن سونرا، اونون یئرینی توتماق اوچون دؤرد اوغلونون: "کی با بیشه، داسوکو، آسپابارا، سوردان نی بع" آراسیندا دیدیشمه باش وئیر.

بو اختلاف و دیدیشمه لری منطقه رئیس لری و مسئوللاری طرفیندن ایکینجی سارقونا یازیلیمیش مکتوبلاردان معین درجه ده باشا دوشمک اولور. الده اولان بو مکتوبلار منطقه ده سارقون طرفیندن قویولموش ایکی رئیس طرفیندن یازیلیمیشدیر. بو ایکی رئیسدن بیر "مردوک شاروسورا" اولموشدور. بو شخص ایکینجی سارقونا یازدیغی مکتوبوندا چوخلو معلوماتلار وئیر. بو مکتوبدا اوخویوروق:

۱ - منطقه نین خبرلری باره ده کی، شاه منه دئمیشدی: اورایا آدمالار گؤندر - منیم ائلچیم "کی

باییشه" و "داسوکو" یا دئدی:

۱ - پادشاه "اثللی پی" نی منه و "سانقی بوتو" نو "مردوک شاروسورا" یا وئرمیشدیر. آیا بو موضوع قطعیدیر؟ سیزین کندلرینیزی سیزدن آلمیشلار، اگر سن او کندلره گؤره ادعا ائتمک ایسته ییرسنسه، ا متحان ائدین و یا بوشلایین، عینی دیر. مگر من اورایا گلمه دیم؟

۲ - او عوام خلقلین مقابلینده بئله دئدی:

- ایندی "کی بابی شه" و "داسوکو" ۱۰۰ نفر آتلی توپلامیشلارکی، داییم او نلارین قوللوغوندا دیر.... و داها اونلار خدمت ائدن "آشپابارا" نین آتلیلارینی گؤسترمه بیرلر.

۳ - باشچیلار و اعیانلار مربوط خبرلر باره ده: من اونلارین مکتوبلارینی گتیرن ماد کیشیدن سورغو - سوآل ائدیپ سوروشدوم کی، "باشچیلار، اعیانلار هارادادیرلار؟" او دئدی:

- تشریت آیینین اوچونده داغلیق منطقه سینه مکتوب یازدیلار و اورایا گئتدیلر.^۱

بو مکتوبون بیرینجی حیصه سیندن گورونورکی، II سارقون، اونا تابع اولموش اثللی پی شاهی "تالتا" اولندن سونرا، اونون اراضیسینی اوزونون تعیین ائتدیگی منطقه رئیسلی آراسیندا بولمک ایسته میشدیر، لاکین اونون اوغلانلارینین اختلاف و دیدشمه سی سارقونو بو فیکردن منصرف ائتمیش و تالتانین اراضیسینی دورد اوغلوندان بیر اولموش "آشپابارا" یا وئرمیشدیر.

مکتوبدان گؤستردیگیمیز ایکینجی حیصه دن بللی اولورکی، "کی بابی شه" ایله "داسوکو" بیرلیکده آتلی توپلامیش و "آشپابارا" گیلین (آشپابارا و سوردان نی بع) آتلیلارینی اوز طرفلرینه چکیپ، اونلاری گیزلی ساхлаمیشلار.

مکتوبون اوچونجو حیصه سیندن گورونورکی، توپلومون باشچیلاری و اعیان - اشرافلاری داغا^۱ فیکریمیزجه شبهه سیز داغلاردا اولان "نیبه" یه مکتوب یازمیش و اونون راضیلیغینی جلب ائده رک اونون یانینا گئتمیشلر.

منطقه نین مکتوب یازمیش ایکینجی رئیسی "ایشتاردوری" اولموشدور. بو شخصین نسبتاً سونراکی حادثه لر دؤورو ایکینجی سارقونا یازدیغی مکتوبدا اوخویوروق:

"پادشاهیم و خادیمی اولدوغومون "سوردان نی بع" یه دایر یازدیغی باره ده: بیزیم عده میز آز دیر.^۲ بو قیسا جمله دن بئله معلوم اولورکی، "تالتا" نین اوغلو "سوردان نی بع" شورش و یا قیام ائتمیش، حاکمیتی اله آلماغا چالیشمیش و ایکینجی سارقون اوز نماینده سینه اونولا قارشیشماغی امر ائتمیش و رئیس عسگرینین آز اولدوغونو بیلدیرمیشدیر.

مکتوبلارین قیریق - قیریق معلوماتینی یئکونلاشیراق، دئییه بیلهریک کی، II سارقونا تابع و وفادار اولان "اثللی پی" امیری "تالتا" اولندن سونرا، ایکینجی سارقون اونون اراضیسینی اوزونون

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۲۱.

۲ - ماد تاریخی، ص ۵۲۲.

تعیین ائتدیگی رئیسلیرى آراسیندا بؤلوشدورمک فیکرینده اولموشدور. بو آرادا "تالتا"نین دؤرد اوغلو ایکى دسته اولاراق، حاکمیت اوچون چارپیشیر و بونلاردان "سوردان نی بع" شورش ائدیر. قارداشلار آراسیندا بو چارپیشمالار گئدرکن، آسوری حکومتی و دؤولتینین دقتینی جلب ائتمیش "آسپابارا" آدلی شخص، آسوریلرین خیرینه، ایشلرده مداخله و شاید رهبرلیک ائدیر. "تالتا"نین اوغلانلارینین دیدیشمەسی و "آسپابارا"نین مداخلەسینی "اثللی پی" خلقی - اؤز خلقینین زیانی و آسوریلرین خیرینه گؤرن و ایلام دؤولتی و شاهی "|| شوتروک ناخرنه "ایله ایلگیلی اولان "تالتا"نین اؤگئی قارداشی "نیبه" قارداشی اوغلانلاری و "آسپابارا"نین علیهنه قالخارق، توپلومون باشچیلاری، آغ ساققاللاری و اعیان اشرافلارینین حمایه سی ایله قوه توپلایاراق داغلارا گئدیر و ایلام شاهندان یاردیم دا آلیر.

بو خبرلر عامللری، تعیین ائتدیگی مسئوللار، رئیسلی و جاسوسلاری واسطه سیله ایکینجی سارقونا چاتیر و او آسوریلره تابع اولان، یوخاریدا گؤستردیگیمیز یئددی ایالتین رئیسینه "نیبه"یه قارشى دؤیوشمک امری وئیر. بو فاصله ده ایلاملاردان ۴۵۰۰ اوخ آتان دؤیوشجو "نیبه"یه کؤمک گلیر. آنجاق دؤیوشده "نیبه" مغلوب اولور.

بحث ائتدیگیمیز دؤورده مادلارلا ایلاملارین علاقه لری باره ده معین معلومات الده ائتدیک. ایندی ده || سارقون دؤورو آسوری حکومتینین داخلی وضعیتى و او حکومتین ماننا- ماد خلقی و باشچیلاری ایله ایلگی و علاقه لرینین معین جهتلینی آچیپ گؤستمک لازیمدیر. بو جهندن م.ق. ۷۰۵ - ۷۱۴ - نجو ایللر فاصله سینده ایکینجی سارقونون ماد اراضیسینده تعیین ائتدیگی مسئوللار، مأمورلار و رئیسلیرین ایکینجی سارقونا یازدیقلاری مکتوبلار اولدوقجا فایدالیدیر. بو مکتوبلاردان آیدین گؤرونورکی، آسوری شاهلاری هجوم ائتدیکلری زامان چالیب، چاپیب، غارت ائدیپ، خلقین ثروتی، مال - قاراسی نی و حتی اهالینی اسیر توتوب آپارماقلا کفایتلنمیردیلر، بلکه اولکە ده تعیین ائتدیکلری عامللر، مأمورلار، رئیسلیر، تابع شاهلار، حربی قالالاردا قویدوقلاری اوردولار و اوردو باشچیلاری واسطه سیله هم خلقه تحمیل ائتدیکلری جینسی و نقدی وئرگیلی و خراجلاری توپلایار، همده بو مأمورلار زور، ظلم و هر وسیله ایله اولموش اولسا، شاهین، ساراین، حاکم دایره لرین، دینی مرکزلرین، اوردو و اوردو باشچیلارینین، همده اؤزلری و عایله لرینین حیاتی، عیش و عشرت و سایطینی تأمین ائدیردیلر. آسوری شاهلارینین یئرلرده تعیین ائتدیکلری مأمورلار و مسئوللار شاهین گؤسته ریشلرینی یئرینه یئتیریر، شاهین گله جک یوروشلری اوچون زمینه و استحکامات یارادیر، خلقی اکمک و محصول یئتیرمه گه مجبور ائدیردیلر.

بو جهتلردن م.ق. ۷۱۵ - نجی ایله ده باش وئرمیش "خار - خار" قیامیندان آز سونرا ایکینجی سارقونا یازیلیمیش بیر مکتوبدان آشاغیداکی حیصه لر دقته لایقدیر.

"خادیمی اولدوغوم شاهیمین" سن گرک اعیانلارلا بیرلیکده مادلار اولکە سینه گئده سن" دئییه یازدیغینا اساساً، پادشاهین اعیانلاری اونلارلا صلح برقرار ائتدیلر و بیز ساغ - سلامت قایتدیق. من

بورادا، "کار - شاروکی" ده (خار- خار) محکم ائولر تیکیرم و اونلارین ویران و محو ائتدیکلری نه قدر خام کریجیلر وارسا، یثنی دن تیکیرم، هابئله تارالارلاری اکیریک و خدمت ائدیریک. قوی منیم خادیمی اولدوغوم شاهیمین قلبی راضی اولسون ...^۱

ماد اراضیسینه تعیین اولونموش یئرلی مأمورلار آسوری شاهلارینین هر جور بویروغو و پروگرامینی یئرینه یئتیریب، شاها اطلاع وئریر و اوندان دستور ایسته ییردیلر. یئننه ده ایکینجی سارقونا خطاباً یازیلیمیش بیر مکتوبدان آشاغیداکی سطرلر دقته لایقدیر:

"کندلرده هامی ساکت دیر و اؤز قوللوقلارینی یئرینه یئتیریرلر.) یئرین ساکینلری باره ده قوللوقچوسو اولدوغوم شاهیمین یازدیغینا اساساً، اونلاری "ایرتوکانو" یا گؤندریم؛ اگر بو آدمالاری او گؤندرسه، اوندا اونلاری، قوللوقچوسو اولدوغوم، شاهیمین حضورونا گؤندریم، - یا گرگ بو باره ده بنده سی اولدوغوم شاها بیر شئی یازیم؟ ایندیکی بوغدا محصولو باره ده خادیمی اولدوغوم شاه یازمیشدی: "بو نه وضعیّت دیر، نه اوچون بوغدا گؤندرمه دین؟" محصول آرادان گئئدی، ولایت دولودان چوخ صدمه گؤردو.... و شریفه آند اولسون، همیشه یاغیش یاغیر.^۲

آسوری شاهلاری بوتون بو دئدیکلریمیزله ده کفایت لنمز و ماد اراضیسینده یاراتدیقلاری جاسوسلوق شبکه سیله بوتون حادثه لر دن اولجه دن خبردار اولاردیلار. آسوری شاهلاری اؤزلرینین ماد اراضیسینده تعیین ائتدیکلری رئیس لر و مأمورلار ادا تام اینانماز و تشکیل ائتدیکلری جاسوسلوق شبکه لرینین جاسوسلارینی ولایتلره گؤندرر و مأمورلارینا یازیب تاپشیراردیلار کی، اونلاری خلقلین نظربندن گیزلی ساخالاسینلار و اونلاردان موغایات اولسونلار. بو جاسوسلار خلق داخلینده باش وئرن بوتون حادثه لری، مخفی شکیلده و بیزه معلوم اولمایان یوللارلا، بیر باشا شاها خبر وئردیلر. بو جهتدن یئننه ایکینجی سارقونا خطاباً یازیلیمیش بیر مکتوبدان آشاغیداکی سطرلر دقته لایقدیر: "قوللوقچوسو اولدوغوم شاه یازمیشدی کی، "شاروئه مورانی" نی^۳ قارشیللا. من سنی "لودو" نون اوغلونا (منظور شاروئه مورانیدیر. م.) تاپشیردیم. سن اونو "کار - شاروکی" نه چاتدیرانا قدر هئچ بیر جانلی اونو گؤرمه مه لیدیر. "گدیگه قدر اونو قارشیلادیم، "لودو" نون اوغلو منی مشایعت ائتدی؛ "کار - شاروکی" نه چاتدیرانا قدر، هئچ کیم اونو گؤرمه دی ...^۴

آسوری شاهلاری ماد اراضیسینده تعیین ائتدیکلری مأمورلار، رئیس لر و جاسوسلار واسطه سیله بو اولکده باش وئرن حادثه لر دن، آیری - آیری شخصلرین ایش، حرکت و فیکرلریندن اؤنجه دن خبردار اولوب، کیچیک مسئله لری مأمورلاری واسطه سیله آرادان قالدیرار و یالینز عموم اجتماعی چتین لیکلر، عصیان، قیام، دؤولت علیه نه عمومی حرکت و اقداملار اولدوقدا و ضرورت ایجاب

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۳۷.

۲ - ماد تاریخی، ص ۵۳۷.

۳ - گؤرونوگو کیمی ماد تورپاقلاریندان قاییدان آسوری جاسوسوایدی، ا.م. دیاکونوف.

۴ - ماد تاریخی، ص ۵۳۷.

ائىدىكىدە شاھلار ئۆزلىرىنى ئوردو يورودىر و يا ئوردو يا ھجوم فرمانى و ئوردىلر.
 "ئابدولوكىن" آدىلى بىر مأمورون ايكىنجى سارقونا يازدىغى مکتوبدان گۇرونوركى، آسوريلرىن تەيىن
 ائىدىكىلرى مأمورلار شاھىن گۇستردىرىگى شىخصلرى توتوب، ايشىدن سالىمىش و شاھىن
 گۇستردىگى باشقا بىر نفرى اونون يىرىنە قويۇموشلار. مکتوبدان بىر پارچا:
 "پادشاھىن اۆلكەسى آسودەدىر؛ اطرافدا اولان ماددار ساكىتدىرلر. قوللوقچوسو اولدوغوم شاھىن
 يازدىغى بارەدەكى، ("كاراكو اورياكى" نىن اوغلونو توتون، ايشىدن سالىن و "رامتى" نى اونون يىرىنە
 قويون)، بندەسى اولدوغوم شاھىن مەنە يازدىغى كىمى، مەن يازدىم "كاراكونون اوغلونو توتدولار و ...
 تەحويل وئردىلر و "رامتى" نى اونون يىرىنە گۇندردىم. "آشورتىم" (...) اونو گۇندردى، لاكىن
 "اورياكى" لر اونو تەحويل آلماغا موافقت ائتمەدىلر...^۱
 بو گۇستردىكلرىمىز آسورى مىلىتارىستلرىنىن ماد خەلقى ايلە نىجە داواراندىغىنى گۇستەرن كىچىك
 اۆرنىكلردىر.

دئىمك، ايكىنجى سارقون ماد ديارىنىن "ائىللى پى" اىالتىنىن ياخىنلىغىندا يىرلىشىمىش "كىلمان"
 قالاسىندا ماددارلا دۇيوشدە اۆلدو. بو ايش بىر طرفدن ماد بىرلىگىنىن بۇيوك امىرلىكلرىندىن بىرى
 اولان "ائىللى پى" نىن خىرىنە تمام اولدوسادا، ھلە قەئى غلبە و ماد بىرلىگىنىن اساس اۆزەيى حساب
 اولمور. اونا گۆرەكى، آتاسىنىن انتقامىنى آلماق، اونون ناقص قالمىش ماددارى تايە ائىمك سىياسىتىنى
 باشا چاتدىرماق، ھمدە "ائىللى پى" نىن ايشىنىدە مداخلە ائتمىش ايلاملار قورخوتماق اوچون،
 "سەنخىرەب"، اوچ ايل شاھ اولدوقدان سونرا، يەنى م.ق. ۷۰۲ - نجى ايلدە "ائىللى پى" نىن غلبەنى
 ئوردو چەكەدى، نەتىجەدە ايسە، طەبىئىي اولاراق، "ائىللى پى" دۆلىتى داھادان ضەيفلەدى.
 "سەنخىرەب" نىن بو محارەبەدن مەقسەدى "ائىللى پى" دۆلىتىنى ازمەكدن علاوه، بىردە ايلام شاھىلە
 مەبارزە ائىمك، اونا گۆز قىچىردىب قورخوتماق و ايلاملارنىن ماد تورپاقلارىندا نەفۇزونون قاباغىنى
 آلماق ايدى.

سەنخىرەبىن بو ئوردو كىشلىكەن ايلەك سىياسى و مادى جەھەتەن مەنفعەتلى ھەدى "ائىللى پى" نىن
 جەنۇبىشقى و جەنۇبۇندا، بو گونكو كرمانشاھ داغلارنىن شەمال و شەمالشەرقىندە ياشايان، كاسسىلرە
 چوخ ياخىن اولوب داغلاردا حىيات سورن كۆچەرى "ياسوبى قاللايان - Yasubigallayan" لارى
 ازمەك ايدى. (ى + ان قەدىم تورەك دىللەرىندە ايسملرىن جەمەتلىرىندىن بىرى ايدى).
 ياسوبى قاللايانلار مەنشا، كۆك و دىل جەھەتەن كاسسىلرە چوخ ياخىن ايدىلر، يەنى التىصاقى
 دىللى ايدىلر، بونا گۆرەدە ايلاملاردا ياخىن ايدىلر. بو خەسەسەتلىرىنە گۆرە بو خەلق بىر طرفەن
 ايلاملار و ايلام دۆلىتى، او بىرى طرفەن ايسە قوتتىلرىن نەسلى اولان "ائىللى پى" ھالىسى و
 باشچىلارى ايلە ياخىن و علاقەدار ايدىلر. دىل و كۆك جەھەتەن سامى و ظالم آسورى مىلىتارىزمى ايلە

مخالف و دشمن اولان "اثللی پی" باشچیلاری، اعیان - اشرافلاری، حتی حاکم دایره لری، او جمله دن آسوری حکومتینه قارشی قالمیش "تییه" و اونون اطرافیندا اولموش "اثللی پی" اعیان - اشرافلاری و باشچیلاری همین بو "یاسوبی قالالایان" اثللری واسطه سیله ایلاملارلا ایلگی و علاقه ساخلاییردیلار. محض بو سببه گؤره سنخرب اؤز یوروشونون ایلک هدفینی "یاسوبی قالالایان" لاری ازمک ائتدی. آسوری شاه ی و اوردولاری، عادتلری اوزره، ییخیب، داغیدیپ ویران ائده رک، بؤیوک مقدار آت، ائشک، قاطر، بوینوزلو مال - قارا و بیر مقدار اسیر توتدولار و اوردونون کئچدیگی یئرلری "آراپخا" ایالتینه ضمیمه ائتدیلر.^۱ بو کیتابدا تنظیم و چاپ اولونموش "م.ق. ۷-۹ - نجی عصرلرده ماد خریطه سینده "آراپخا" بو گونکو "اربيله" یاخین وئرلیمیشدیر. نظره گلن خریطه ده "آراپخا" نین ییری دوزگون اولمامیشدیر، چونکی "کاسسیلر" نین یوردوایله (بو گونکو کرمانشاه) آراپخا آراسیندا بؤیوک فاصله و چوخلو منطقه لر و چایلار واردیر.

بو منطقه ده اوچ قالا: "بیت کیلمازاخ"، "خاردیشی" و "بیت کوباتی" سنخرب طرفیندن آلینمیشدی. بو قالالارین بیرینده آسوریلرین بایبلدن گتیردیکلری اسیرلر یئرلشدیریلدیلر، او بیرسی ایکی قالادا ایسه داغلارلا قاجمیش کاسسیلری توتوب قایتاراراق یئرلشدیردیلر.

|| ساقونون اؤلدوگو ایلدن سنخربین هجو مانا قدرکی ایللر سوره سینده "اثللی پی" منطقه لری و اثللری داخلینده آسوریلره قارشی حرکت و استقلال -

اتحادا اولان میل لر طبیعی اولاراق، گوجلنمیشدی. بونوندا نتیجه سینده بو

مؤتده، اوللر آسوریلره ماییل اولوب اونلارلا خدمت ائدن، اونلارلا ایشداشلیق ائتمیش چوخلو "اثللی پی" مسئوللاری فیکرلرینی ده ییشیب، ایلاملارلا همکارلیغا باشلامیشدیلار. بو شخصلردن بیر "آسپابارا - Aspabara" ایدی کی، اوللر آسوریلرین عاملی، متحدی و "تییه" ایله مخالف ایدی.

کاسسیلری ازیب داغیداندان سونرا، سنخرب "اثللی پی" یه دوغرو یؤنلیدی. بو زمان "آسپابارا" سنخربه قارشی دایاندی. سنخرب "تییه" نین ۵۵۰۰ ایلام آتلیسی ایله سیغیندیگی "مرعوبیشتو" و "آکوددو - Akkuddu" قالالارینی اشغال ائده رک، اورادان چوخلو اسیرلر و بوللوجا آت، قاطر،

[ش - ۷۴] آسوری میخی خطیندن نمونه،

سنخرب ایلیگیندن، م.ق. یئددنجی عصر.

اولاق، دوه و بوینوزلو مال - قارا الده ائتدی. سنخرب "ائللای پی" نین شمالغریبنده یئرلشمیش "بیت باروا - Bit - Barroa" ایالتینی تجزیه ائدهرک، باشقا یئرلردن گیتیدیردیگی اسیرلری اورادا یئرلشدیردی و اورانی آسوری ایالتی "خار - خار" اراضیسینه بیتشدیردی. □ □ □

□ ایلام - بابیل - ائللای پی اتحادی

بیلیریک کی، "بیت بارروا" اراضیسینی تیقلت پله سر آسوری اراضیسینه بیتشدیرمیش ایدی. بورادان معلوم اولورکی، سونرالار بو اراضی آسوری اراضیسندن آیریلیمیش و "ائللای پی" دؤولتینه قوشولموشدو. چوخ احتمال بو ایش م.ق ۷۱۵ - نجی ایلده باش وئرمیشدیرکی، اوندان غربی مادین بیر نچه منطقه سی آسوریلر علییه نه قیام ائتمیش ایدی.

سنخربین گؤستردیگیمیز بو هجوموندا ائللای پی دؤولتی و خلقی بؤیوک صدمه گؤرودو، لاکین آسوری حکومتین بوتون تدبیرلری، فشارلاری و وحشیلیکلرینه باخمایاراق، ائللای پی خلقی و دؤولتی تسلیم اولمادی و آسوریلرین اساس قوه لری منطقه دن اوزاقلادیقان سونرا، یشنه ده آسوری حکومتیه مخالفته باشلادیلار، گئنه ده ائللای پی حاکم دایره لری و خلقی ایلاملارلا سیخ علاقه لرینی دوام ائدیپ، داها محکم لندیردیلر و م.ق. ۶۸۹ - نجو ایلده ایلام شاه ی "خومپانی مئنا - Xumpamma" یله بابیل شاه ی "موشزب مردوک - Mušeziḫ - Marduk" ون آسوریلر علییه نه تشکیل ائتدیکلری ائتیلایا قوشولدولار، همده مختلف "آرامی" و "کلدانی" قبیله لری، هابئله "پارسواش"، "پاشتری - Pašeri" اولکه لریده بو ائتیلایا قوشولدولار.

متفقلرین اوردوسو دجله کناریندا یئرلشن "خالوله - Xalule" آدلی یئرده آسوریلرله دؤیوشدو، لاکین نتیجه بللی اولمادی. بو زامان "خومپانی" خسته لندی و اونون نتیجه سینده متفقلر محاربه دن ال چکدیلر.

محاربه دن سونرا ایلام اولکه سینده داخلی مبارزه و حاکم دایره لرینده دیدیشمه باشلاندی. بو وضعیت متفقلرین مغلوب اولماسی دئمک ایدی. بو فرصتدن استفاده ائدن آسوریلر، بابیله هجوم

[ش - ۷۵] آسوری اوردولاری دشمن قالا سینی محاصره ائتمیش، نینوانین قبابری کاسوری ناخیشلاریندا

ائدیپ، ویران ائتدیله.

ماد - ایلام - کاسسی و بابل خلقلرینین آسوری میلیتاریزمی پنجه سیندن خلاص اولماق اوچون چالیشمالاری نتیجه سیز قالدی. □ □ □

□ م.ق. ۸-۹-۱۰ - نجی عصرلرده ماننا - ماد مدنیتی

□ م.ق. ۷۰۰ - نجوایلده هند - آوروپایی خلقلرین منطقه میز، او جمله ده ایران فلاتینا گلمه سیندن ۲۰۰۰ ایل کئچیردی. ایندی گۆرک م.ق. یئددینجی یوز ایللیگین اولینده بوگونکو آذربایجان (شمالی و جنوبی) همدان، قزوین، زنجان، اسدآباد منطقه لرینده میلی ترکیب، ائتنیک قورولموش و دیل وضعیتینی نئجه اولموشدور؟ بیز اونا گۆره بو اراضینی گۆتوروروک کی، بو اراضی بوگون او ایران تورکلرینین وطنیدیر کی، اونلارین تورپاقلاری بیر - بیرینه یاپیشقدیر.

کئچن بحثلردن بیلیریک کی، بوگونکو ایران آذربایجانین جنوب، جنوبغرب (اورمو گؤل اطراف) و جنوبشرقی، قزوین، زنجان، همدان، اسدآباد اراضیسینده او خلقلر و طایفالار یاشامیشلارکی، بابلیلر، ایلاملار، کاسسیلر، آسوریلر، اککدرلر، اورتولار... اونلاری "قوتیلر" و "لولوبیلر" آدلاندیرمیشلار. هابئله بوگونکو قافلاتنی داغینین شمالی و خزر دیزینین غربینده یاشامیش کادوسیلر، کاسپیلر، آلبانلار، اوتیلر، ... قوتیلرله یاخین ایدیلر. بو حقیقتلری ا.م. دیاکونوف بئله گۆسترمیشدیر:

"اورمو گؤلونون شرقی و جنوبی ساحیللری و اوندان داها جنوب - قزوین - همدان تورپاقلارینا شامل اولان بوگونکو ایران آذربایجان منطقه لرینده ائله مختلف قبیله لر ساکین ایدیلرکی، آسوری منبعلری اوست - اوسته اونلاری "قوتیلر" و "لولوبیلر" آدلاندیریردیله. بو تورپاقلاردا "مئهرانی" دیلی ده خاطرلاندیمیشدیر. عینی زاماندا "قیزیل بوندا" داغلارینین شمالی ماننا اولکەسی جزوایدی و جنوب قسمتلی، آز - چوخ آسوری تورپاقلاری ساییلیدی.

کاسپی (خزر) دیزی ساحیللرینه یاخین اراضی، قیزیل اوزن دره سینین جنوبونون یاریسی، هابئله اونون شمالی نقطه لرینده کیچیک شاهلیقلار وارایدی و اورادا او قبیله لر یاشاییردیله کی، اسکی دؤور مؤلفلری سونرالار اونلاری "گئلر"، "کادوسیلر" و "کاسپیلر" آدلاندیرمیشلار و گوجلر احتمال ایله بونلارین "قوتیلر" و "کاسپیلر"له یاخینلیقلاری وارایدی.^۱

بحث ائتدیگیمیز همین م.ق. بیرنجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده عمومیتله بوگونکو شمالی - جنوبی آذربایجان و همدان اطراف اهلایسی عینی کؤکلر اولموش و التصاقی دیللرده دانیشاردیله، بئله کی، چاغداش دیلچیلیک علمی همین بو وضعیتده اولان معاصر دیللری واحد بیر دیلین، قسماً اوزاق اولسادا، چئشیدلی لهجه لری حساب ائدیر. قدیم تاریخ متخصصلری نین اکثری

قدیم سومتر، ایلام، بابل، اککد، یهودی، کاسسی، اورارتو و سایر منابعه اساساً، بو دیللری مستقل دیللر گؤستریرلر، لاکین زامان کئچیب، او دیللر بارهده معلوماتلار گئیشیش لندیکجه، بو دیللر و اونلارین خلقلرینین تاریخی اؤیره نیلدیکجه، عالیملر بو دیللرین چوخونو بیری - بیرینه یاخین و عینی کؤکلو قید ائدیرلر. مثلاً بحث ائتدیگیمیز بو دؤورلرده بو گونکو شمالی، جنوبی آذربایجان و همدان اطرافى اراضیسینده یاشامیش قوتتی، لوللوی، ماننا، مئهرانی، کاسسی، کاسپی، آلبان و خلقلرینین دیللریندن دانیشاراق ا.م. دیاکونوف یازمیشدیر:

«.... دئمک اولارکی، آدلاری آپاریلان دیللر، عمومیتله و یا بعضاً بیر طرفدن اسکی مدنیت منطقه لرینین بیرینین دیلی، یعنی ایلام دیلیله، او بیری طرفدن ایسه "کاسپی و آلبانیلارین" و شمالی آذربایجانین (آران) باشقا قوملارینین دیلی و خزر دیزینین (کاسپی دیزین) جنوب غرب قونشوسو اراضیلری خلقلرینین دیلیله قونشولوغو اولموشدور.^۱

ا.م. دیاکونوفون سؤزلرینی ساده دیل ایله افاده ائتسک دئمهلر ییک کی، بو گونکو ایرانین بوتون غرب منطقه لرینده، او جمله دن شمالی و جنوبی آذربایجان و همدان - اسداباد - قزوین - زنجان اراضیسینده م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیلکلرده یاشامیش خلقلرین دیلی بیری - بیرینه یاخین، عینی کؤکلو اولموش و او دیللرین مرکزینده نئچه مین ایل اوندان قاباق همین منطقه نین رسمی و اینکیشاف اتمیش ادبی دیل اولموش ایلام دیلی دایانمیشدیر، نئجه کی، ایلام مدنیتی همین دؤورده همین بو منطقه خلقلری، خصوصیه بو گونکو ایران اراضیسینین غربینده یاشامیش خلقلر مدنیتی نین اؤزه یی اولاراق، مرکزینده دایانمیشدیر و هخامنیشلر زامانینا قدر تقریباً اوچ مین ایل دوام ائدیپ چیچکلنمیش بو مدنیت بو گونکو ایرانین قدیم، ان زنگین و افتخار دوغوران مدنیتی اولموش، همده بوتون بشر مدنیتینین تمل داشلارینی قویان مدنیتلردن بیری اولموشدور.

بحث ائتدیگیمیز بو دؤورلرده مرکزی ماد دیارینین شرق قونشولوغوندا ایران دیللی قبیله لرده اولموشلار. ا.م. دیاکونوف بو واقعیتی بئله افاده ائدیر:

«قیزیل اؤزن دره سینین یوخاری حیصه سیندن توتموش مشرقه دوغرو - کویر صحراسینا قدر بیر اؤلکه وارایدی کی، آسوریلر اونا، سؤزون ساده معناسیندا، ماد (مادای) اؤلکه سی دئییردیلر. بو یئرلرین بیر قسمتی آسوری حکومتینه تابع ایدی. قزوین - همدان خطینه قدر یاییلمیش شخص و یئر آدلاریندان قضاوت ائتسک، بو منطقه دهده قوتتی - لوللوی دیلی حاکم ایدی، لاکین بو خطین شرق قسمتینده، گؤسته ریلن دیل ایله بیرلیکده (خصوصیه یئر آدلاریندا)، تدریجله ایرانی عنصر اوستون اولور.^۲

بو گونکو همدانین جنوبوندا اولموش "اثللی پی" خلقی و دؤولتی داخلینده ایلام و کاسسی

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۶۱.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۱.

خلقی و دیلی اساس رول اوینامیشدیر. آراز چایی ایله اورمو گؤل و آراسیندا، هابثله بو گؤلون غریبنده، چوخ احتمال "هورری" و "اورارتو" مدنیتی و دیلینین تأثیری گوجل و اولموشدور. بو گونکو ایران آذربایجانین غربی، زاقروس داغلارینین غرب یاماجلاری و آرازین شمالیندا بحث اولونان بو دؤورده، اورارتودان علاوه گورجو دیللی ائلرده اولموشلار. بحث اثتدیگیمیز بو زامانلاراقدر آسوری شاهلاری سوریه، فلسطین و بابیلدن سامی کؤکلو ائلری ده بعضاً آذربایجان - ماد اراضیسینه کؤچورتموشلر. بوگون اورمو شهرینین غرب قسمتلرینده، داغلیق منطقه لرده یاشایان آسوریلر بونلارین قالیقلاریدیر.

دئمک، م.ق. یئددینجی یوز ایلیگه قدر بو گونکو آذربایجان، همدان، قزوین، زنجان، خزر ساحیللری منطقه لرینده اساساً قوتتی، لوللوی، هورری و اورارتو خلقلری - ائتیک جهتن عینی و دیل جهتن التصاقی خلقلر یاشامیشلار و بونولا برابر مرکزی مادی شرقینده ایران دیللی و ماد اراضیسین داخلینده چوخ آز عده سامی دیللی ائلرده یاشامیشلار. بو آرادا التصاقی دیللی لر مدنیت جهتن او بیرلردن اوستون اولموش و آپاریجی و رهبر رولو اوینامیشلار. التصاقی دیللی بو خلقلرین دیل و مدنیتلری مرکزینده ایلام دیلی و مدنیتی دایانمیشدیر. □ □ □

□ اجتماعی و دؤولت قورولوشو

قونشولوق و عینی کؤکلولوک اوجوندان ماننا - مادلارلا اورارتولارین مدنیتی اولدوقجا بیر - بیرینه یاخین ایدی زئوه، حسنلو و گؤی تپه دن کشف اولونموش ماننا - ماد تاریخی اثرلری ده بو واقعیتی آبدین گؤسته ریر، چونکی بو تاریخی اثرلر اورارتولارین اثرلریله تقریباً عینی دیر. دیگر طرفدن ماننا - قوتتی - لوللوی لرین کاسسیلر و ایلاملارلا یاخین لیغی و ائتیک وحدتی اوچون اونلارین مدنیتی شهبه سیز ماننا - ماد مدنیتینه تأثیر ائتمیشدیر. بوتون بو علاقه و یاخین لیکلار ماننلارین دؤولت قورولوشو، ائله جه اجتماعی و تولیدی علاقه لرینه تأثیر ائتمیشدیر. بو مختلف خلقلرده، او جمله دن ماننا جمعیتینده قولدارلیق اولمامیشدیر، اونا گؤره کی، اونون بو خلقلر داخلینده اجتماعی، اقتصادی زمینه سی، کؤک و تملی اولمامیشدیر.

میلاددان هله ایکی و اوچ مین ایل اولدن ماننلار داخلینده ائل باشچیس، ائل قورولوشو و ائل اداره سیستمی اولموشدورکی، تدریجله شاهلیغا چئوریلیمیش و کیچیک شاهلیقلار بیرلشدیکجه، شاهلیق سیستمی م.ق. یئددینجی عصر دن ارثی اولموشدور، لاکین بونولا برابر ماننا - مادلار داخلینده، قدیم ائل قایدای - قانونو اولموش آغ ساققالار شوراسی دا موجود اولموشدورکی، شاهلارین قدرتی محدودلاشدیرمیش؛ اونلارین دیکتاتورلوغونون قباغینی آلمیش و لازیم گلدیکده اونو ده ییشمیشلر. آغ ساققالار شوراسی اعیان - اشراف، باشچیلار، نفوذلو شخصلر، یئرلی رئیس لر، شاهلارین یاخینلاری، ایالت و ولایتلرین حاکملریندن سنچیلردی و بونا گؤره ده زامان کئچدیکجه داها چوخ یوخاری طبقه لرین خیرینه ایشله میش و تدریجله سونرا شاهلیق قدرتینده حل

اولوب ارادان گىتىمىشىدىر.

ماننا دۆولتى ئىچە ايالت و ولايتە بولونردى و بو بۇلگونون اساسى قديم دۆورلردن قالان ائل سوي بىرلشمەسى و طايىفا قورولوشوايدى، داها دوغروسو دۆولت بۇلگوسو طايىفالار اساسلانيدى. ايالت و ولايتلرلن حاكملرى قىبىلە باشچىلارى اولاردىلاركى، مركزە تابع اولماق و وئرگى و ئرمكلە ياناشى، بىر نۆوع خودمختار اولار و داخلى ايشلرىندە آزاد اولاردىلار. بعضى تارىخ چىلر بئلە بىر فىكر ايرەلى سورورلركى، نه سببە گۆرە ماننالا ماددار كىمى بۇيوك اىمپراطورلوقا چئوريلمەدى؟ بو سوآلا خصوصى جوابلار وئيرلر، لاكىن بىزجه بو سوآلىن جوابى چوخ سادەدير، اودا بوندان عبارتدركى، قوتتى - لوللويى - ماننا خلقلرى جغرافى، اقتصادى، توليد و سايره بعضى جھتلردن فرقلىنسايدىلرە، عىنى كۆكلو، دىللى واحد تورپاقلى خلقلرايدىلر و هامىسى بىگانەلرە قارشى مبارزه ائدير و آزاد اولماغا جان آتيردىلار. اونلارلن هر هانسى تئز يوكسلسەيدى، او بىرى سويداشلارلنى اؤز بايراغى، اؤز قانادى آلتى و اؤز تركىبىنە آلاچاقايدى. بو ايشدە ايلك دفعە ماددار مۇقق اولدوقلارى اوچون، ماننالارىدا اؤز تركىبلرىنە داخلى ائتدىلر، باشقا سۆزلە دئسك ماننالار داواسىز و اؤز اىستىكلرىلە ماددارلار قوشولدولار. بو اراضى و ائتنىك بىرلىك بو يئرلرلن اهالىسى داخلىندە او زامانلار اولدوغو كىمى، ايندىدە مۇجوددور.

ماددار ماننالارلن واحد ائتنىك كۆك، واحد اجتماعى و مىللى هدفە مالك اولمالارى و بنالى بو مقصدلر اوغروندا چاليشماسى و اقتىنىنى بو فاكت چوخ آيدىن گۆستەرىركى، م.ق. ۶۷۳ - نجو ايل ماد ائللرى قىيامىندا ايشغوز و كىمىرلردن قاباق و چوخ ماننا خلقى و دۆولتى و اونلارلن شاهى "آخسئرى" ماددارلارلا مئحد اولموش و اونلارلا چىگىن - چىگىنە آسوريلرە قارشى دۆيوشموشلر. ماننالارلن ماددارلارلا بو محكم اتحادىنى ا.م. دياكونوف اؤز اثرىندە دۆنە - دۆنە قىد ائتمىشىدىر. آشاغىداكى سطرلر بو جھتدن دقئە لايقدىر:

«هر اوچ باشچىنلن (خىشتىرىتى، مامى تيارشو، دوساننى.م.) عىنى زاماندا ايشە باشلادىغى و ايسكىت شاهى (احتمال ايشپاكاي) و ماننا شاهى ايله (احتمال آخسئرى) مئحد اولدوقلارى اوچون، قىيام ائندلر عىنى زاماندا بىر ئىچە جبهەدە دۆيوشە مشغول اولابىلدىلر. قىيام يانقىن سرعتىلە يايلىدى و او قدر كئىچمەدىكى، اوچ ايلالتىن حدودلارلن تىجوز ائتدى. گۆروروك كى، ايار (آورىل - مئە) آينىن اوللرىندە خىشتىرىتىنلن اوردولارى قونشو "كىشە سو" ايلالتىندە اولموش و او يئرلرلن، هامان "كىشە سو" آديلە آدلانان، اساس قالاسىنى محاصره ائتمىشلر. "كىمىرلر" (يعنى ايسكىتلر - اشكىدا) و "ماددارلار" (يعنى مامى تيارشونون آدمالارى) و ماننالىلار اونون مئحدلرى گۆستەرىلمىشلر. هامان وقت آسوريلر خطره معروض قالمىش باشقا قالالارلن سرنوشتى بارەدە هاتىفدن سوآل ائدىرلر. مثلاً يوخارىدا گۆستەرىلن اوردو واسطەسى ايله محاصره اولونموش "كارىتو" قالاسى و "دوساننى ساپاردى" واسطەسى ايله محاصره يە آلىنىمىش، آدى ساخلانىلمامىش بىر قالا.

عىنى زاماندا گومان ائدىلر كى، خىشتىرىتى (كاراكاشى كندى باشچىسى) و اونون قدرتلى

اوردوسو طرفیندن، هابثله کیمثرلر، ماننلار (مادلار) و سایره طرفیندن ده اونلارا یاردیم یشتیشیردی.^۱ همین دؤورده آسوری شاهى اسرحدونون، ماد قیاميله اینگیلی هاتیفدن سوآلاریندان دا آیدین گؤرونورکی، آسوری حکومتی ماننالیلار و ماننا شاهى آخسثرینین ماد امیرلرینه یاردیمی و اونلارلا متحد اولماسى نی بیلیرلر. مثلاً بو نثجه جمله یه فیکر وئرك: "...آیا خیشتیریتی اؤز قوشونلاری ايله، آیا کیمثرلرین قوشونلاری و یا مادلارین اوردولاری و یا ماننلارین قوشونلاری و یا دشمنلردن بیرى قارا گلمیشلر و نقشه جیزیلار؟"^۲

دئمک ماد قیامى ایللرینده و گئدیشینده ماننالیلار و اونلارین شاهى "آخسثرى" اؤز سویداشلاری مادلار و اونلارین باشچیلاری و آزاد، تام کؤنوللو ایگیّت ماد اوردولاری سیرالاریندا، اؤز ایستکلری ايله اشتراك ائتمیش و واحد استقلال هدفی اوغروندا اونلارلا چیگیّن - چیگیّنه آسوری میلیتاریستلرینه قارشى دؤیوشموشلر.

بوتون بونلار آیدین گؤسته ریرکی، م.ق ۶۷۳ - نجو ایل ماد قیامى گئدیشینده ایگیّت ماننا قهرمانلاری و باشچیلاری قیام ائدن ماد خلقی ايله بیرلیکده واحد مقصد و هدف اولان استقلال، آزادلیق و منطقه ده میلیتاریزمه سون قویماق اوغروندا چیگیّن - چیگیّنه دؤیوشوردولر. بونا گؤرده قیامین غلبه سیندن سونرا ماننا خلقی و دؤولتینین تازا یارانان ماد دؤولتینه - مادلارلا قوشولماسى و واحد دؤولت و اۆلکه تشکیل ائتمه سی تماميله طبیعى و عادى بیر حال ایدی. □ □ □

□ بو دؤورده ماننالیلارین دیلی، ادبیاتی، خطی، موسیقی سی و هنری
همین فصلین اولینده ماننلارین ائتنیک خصوصیتی، کؤکلری و التصاقی دیللی اولمالاری باره ده دانیشدیق. بورادا ماننلارین دیلینی، الده اولان اثرلر و فاکتلار اساسیندا ایشیقلا ندیرما غا چالیشاجاییق.

کئچمیش بؤلوملرده "زئوه" دن تاپیلیمیش بوشقاب اطرافیندا کی یازی اساسیندا ماننلاردا خطدن بحث ائتمیشیک. ماننلارین او دؤورکو رسمى و دؤولت خطیندن هله لیک الده مدرک یو خدورسادا، او الیفبانین اؤزلرینه خاص میخی الیفبا و احتمال هاما ن ایلام خطی اولماسیندا شبهه یو خدور، چونکی بو دؤورده یاخین شرقین بوتون التصاقی دیللی خلقلرین الیفباسى میخی^۳ اولموشدور. یوخاریدا گؤستر دیک کی، ماننلارین دیلی، التصاقی اولدوغو اوچون، هم هورری، همده قوتتی،

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۲۴۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۵۴۳.

۳ - آسوری شاهى ایکینجی سارقون م.ق. ۷۱۴ - ونجو ایلده ماننا یا هجومو ايله ایلگیلی یازیلاریندا بیلدیرمیشدیرکی، اونو قارشیلایان ماننا شاهى اولوسونو قازدیردیغی داش قازما آئینینی اونا، سارقونا وقف ائتمیشدیر. بو آئیت الده ائدیلمه میس دیر، لاکین اونون الیفباسینین میخی و دیلینین ماننا دیلی اولماسیندا شبهه ائتمک اولماز. (ماد، هخامنیش، اشکانی، ساسانی. علی اکبر سرافراز و بهمن فیروزمند، تهران ۱۳۷۳، ص ۱۲۰)

لوللوبي، كاسسى و ايلام دىلىلە عىنى كۆكۈن و اونلارا اولدوقجا ياخين اولموشدور. بوندان علاوه بىلىرىك كى، بو خلقلارين هامىسىنين دىلىنى، بوگونكو ايرانين غرب اراضىسىنده ياشامىش بوتون التصاقى دىللى خلقلارين دىللىرىن مەركىزىندە، ادبى و رسمى لىك جەتدەن، چوخ اينكىشاف ائدىب، مین ایللر بویو رسمی ادبی دیل اولموش ایلام دیلی ایدی.

آسیانی خلقلارین دىلىندەن دانىشاندا، ماننا دىلىندەدە اشارە ائتمىشىك، بورادا يالنىز آسیانی دىللىر و ماننا دىلىنن تورک دىلىلە عىنى كۆكلو اولماسينا، باشقا سۆزلە دئسك، ماننا دىلىنن چاغداش تورک - آذرى دىلىلە عىنى كۆكلو اولماسينا دایر نمونەلر گۆستەرىكى:

۱ - سومثر دىلىندە اولدوغو كىمى، ماننا دىلىندەدە "آتا" يا "آدا" دئيردىلر، حتى بوگون بئلە بعضى آذرى كندلرىندە "آتا" سۆزونون يئرینە "آدا" ایشلەنیر.

۲ - ماننا دىلىندە خان كلمەسى بوگونكو آذرى دىلىندە اولدوغو كىمى، "خان" معناسيندا ایشلنمىشىدیر. نمونە اولاراق "شوماخان" آدىنى گۆستەرە بىلەرىك. كئچمىشده گۆستردىگىمىز كىمى، بو كلمە ايلام خلقي داخليندەدە عىنى همین معنادا ایشلنمىشىدیر.

۳ - "تاش" شكىلچىسى ماننا دىلىندەدە، بوتون قديم و معاصر تورک دىللىرى او جملەدن آذرى دىلىندە اولدوغو كىمى، خصوصى ايسملردە ایشلنمىشىدیر. نمونەلر:

۱ - شيموت وارتاش ۲ - لى لا ايرتاش ۳ - اون تاش قال ۴ - باتاش.

۴ - تورک دىللىرىندە "آتيا" آدى خصوصى ۱۰ اينسان آدى كىمى مشهوردور. بو آد ماننالاردا اولموشدور. مثلاً "هورپ آتيا" آدى كىمى.

۵ - ماننا دىلىندەدە بوگونكو آذرى دىلىندە اولدوغو كىمى، "اوچ" سايسى "اوش" و "قايا" كلمەسى بۆيوك داش معناسيندا ایشلنمىشىدیر. "اوش قايا" (بوگونكو اوسكونون قديم آدى) آدیندا اولدوغو كىمى.

۶ - معناسى دقيق اولماسادا، "آت" كلمەسى بير سیرا قديم ماننا كلمەلرىندە نظره چارپیر. مثلاً: آت تاركيت تا - آت كال شو - آت كال سو.^۱

ماننالارین موسیقىسى بارەدە قاباقكى فصیللردە دانیشمیش و گۆسترمیشىك كى، عاشیق سازى و اونون چالما طرزى ماننالاردا عىنى ایلە توركلردە كى كىمى اولموشدور. بورادا بونودا علاوه ائتمەگى لازیم بىلىرىك كى، ماننالاردا سازلارینى چالاندا شېهەسىز اوخویار و معین شەردن یارارلانارمیشلار. بونسوز اولماز، شەرایلە موسیقى لاپ ایلک زامانلاردان بیرى - بیرینە باغلى اولموشلار. بحث ائتدیگیمیز همین ۸ - ۹ - ۱۰ - نجى یوز ایللیکلردە ماننا عاشیقی چالارکن، شېهەسىز سازینى سۆزلە هماهنگ ائدر و خلق شەرىندە - باياتیدان فايدالاناردی. اوناگۆرە بو تورک شفاهی خلق ادبیاتی شەرى نۆوعوندان استفاده ائدرمیشلرکی، او عصرلردە بو شەر نۆوعو تورک فولکلوروندا

موجود اولموش و خلق داخلینده گئیش یا ییلمیشدیر. بو واقعیته ده او تاریخی فاکت ثبوت ائدیر کی، همین بو یوز ایلیکلره یاخین یا شامیش "آلپ ارتونقا" (همان افراسیاب دیر- م.ق. ۷ - ۸ - نجی عصرلرده یا شامیشدیر) نین اولموایله علاقه دار خلق طرفیندن قوشولموش بایاتیلار - آغیلار زمانه میزه گلیب چاتمیشدیر.^۱ بونا اساساً دئییه بیلهریک کی، ماننا خلقی و عاشیقلا ری دا شفاهی خلق شعری و یا او زمانین بایاتیسیندان موسیقی ایله یاناشی استفاده ائتمیش، سازچالارکن اوندان یارارلانمیش و شبهه سیز اؤزلری ده شعر قوشموشلار. یاسدا شعر و موسیقیدن یارارلانان بیر توپلوم شبهه سیز توی و شنلیک مراسیمینده اونلاردان داها چوخ فایداالاناردی. دئمک بحث اولونان دؤورده ماننا توپلوموندا گئیش خلق کوتله لری موسیقیدن گئیش صورتده استفاده ائدردی آنجاق بو موسیقینین نؤوعلری، فورم و شکللری، اجرا طرزى و ساییه سی باره ده هله الیمیزده هئچ بیر فاکت و مدرک یوخدور، اومودوموز وارکی، گله جک آختاریشلار بو مبهم مسئله نی ده ایشیقلا ندیراجاقدیر. آنجاق بونو علاوه ائتمک لازیم گلیر کی، بو موسیقی هم تک، همده دسته جمعی شکیلده آلتلرله اجرا اولموشدور.

ادبیات □

بحث ائتدیگیمیز بو اوچ یوز ایل سوره سینده ماننا خلقی داخلینده ادبیاتا گلدیکده ایسه دئمه لی ییک کی، یوخاریدا گؤستردیگیمیز ساز شعریندن آغی و بایاتینین (او دؤورلر بایاتی آغی، لایلا و ساییه بایاتی نؤوعلارینین نه آدلا آدلاندیغینی بیلیمریک) آلپ ارتونقا زامانی یعنی م.ق. سگگیزینجی یوز ایلیگی سونلاری و یئددینجی یوز ایلیگی اولرینده اولماسی و نمونه لرینین زمانه میزه گلیب چاتماسی بیر سیرا واقعیتلر، تاریخی حقیقتلر و خصوصیه ماننالار داخلینده ادبیات مسئله سی اوزه ریندن ابهام پرده لرینی معین درجه ده آچیر. بو مسئله لر بونلاردیر:

۱ - منظوم اثرین - بایاتین م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایلیکلرده ماننا خلقلری داخلینده اولماسی او دئمکدیر کی، بو و بوکیمی منظوم اثرلر او دؤورلردن چوخ اوللردن، نه تکجه ماننالار بلکه اونلاردان چوخ - چوخ اوللر یعنی م.ق. ایکینجی و اوچونجو مین ایلیکلردن و حتی اوندان قاباقلاردان، ماننالارین بابالاری و اولو بابالاری قوتتی، لولوبی، ارتته، هوری، کاسسی، ایلام، گیلزان، مثنانی، خلقلری و ائللری فولکوروندا یارانماغا باشلامیشدیر و شبهه سیز بو عنعنه نه تکجه او زامانکی یاخین شرقین التصاقی دیلی ائللری، خلقلری و توپلوملاریندا اولموش، بلکه او، خزر دریاسی و آرال گؤلؤ آراسیندا و دؤرد طرفینده یا شامیش التصاقی دیلی خلقلرین شرقدن غریبه و عکسینه ائله جه ده شمالدان جنوبا و عکسینه اولموش آردی کسيلمز کؤچمه، آخین و گل - گئتلری ایله شرقدن غریبه و عکسینه گئتمیش، منتقل اولموش و نتیجه ده بو منظوم فورم مضمون، شکیل، قافیه، وزن و ساییه جهتند واحد و عموم التصاقی دیلی خلقلرین منظوم فولکلوریک بیر ژانری شکلینه

دوشموشدور.

هله ایلام، کاسسی و هورری خلقلرینین اثرلری کفایت قدر ترجمه ائدیلمه‌میش و قطعی شکلیده دئییه‌بیلیمه‌ریک کی، اونلارین داخلینده منظوم اثرلر نه قدر، نه شکلیده و فورمادایدی و شبهه‌سیز بو مسئله و علمی پروبلثم ایلاملارین شیکاقو دارالفونونو موزه‌سینده ساخلانیلان اون مین داش یازما لؤوحه‌سینین اوخونوب آچیقلاناماسی نتیجه‌سینده حل اولاجاقدیر. لاکین هله‌لیک سومثرلین مختلف لؤوحه‌لری، داستانلاری، قهرمانلیق داستانلاری و سایره‌سینین ترجمه اولوب یاییلماسی و الیمیزده اولان نمونه‌لریندن گؤروروک کی، او التصاقی دیللی و ماننا-مادلارین‌دا اولو بابالاری اولموش خلق داخلینده شعر و منظوم اثرلر اولموشدور. دوغرو دور کی، بو اثرلرین اورژینالی ايله هله‌لیک تانیس اولمادیغیمیزدان، اونلارین اساس شکلی، فورمو، قافیه‌سی، وزنی و سایره بدیعی خصوصیتلری بارده، آروپا عالیم‌لرینین بو بارده و ثردیکلری، معلوماتا باخما یارق،^۱ قطعی بیر سؤز دئییه‌بیلیمه‌ریک، لاکین اونلارین بیر سیرا خصوصیتلری بارده فیکر سؤیله‌مک اولار. بو خصوصیتلر بونلاردیر:

الف) یساخین شرقین التصاقی دیللی خلقلری و ائللری داخلینده، تاریخه معلوم اولان زامانلاردان، یعنی م.ق. ۵ و ۶ - نجی مین ایلیکلردن منظوم اثر، شعر، وزنلی اثر و یازی اولموشدور.

ب) شبهه‌سیز بو اثرلر زامان - زامان، عصرلر اؤتدوکجه بو خلقلر داخلینده یارانمیش و زامان کئچدیکجه‌ده فورم، شکیل، وزن و سایره جهتدن شکله دوشوب گؤزللشمیش و قافیه و بدیعی جهتلرده کسب ائتمیشدیر.

ج) بشر توپلوموندا بوتون خلقلرین تاریخه معلوم اولان دؤورلریندن بللیدیر کی، بوتون یازیلی ادبیاتلاردان قاباق خلقلر داخلینده، هر خلقین اؤزونه خاص آغیز - شفاهی ادبیاتی، فولکورو اولموش و بو آغیز ادبیاتی هم یازیلی ادبیاتلارین ایلك تمل داشلارینی قویموش، یازیلی ادبیاتلار اونلارین اساسیندا شکله دوشوب فورمالاشمیش، همده زامان کئچدیکجه اوندان قیدالانمیشدیر. بوندان علاوه بوتون خلقلرین آغیز ادبیاتی - فولکورو او خلقین یازیلی ادبیاتینین یارانماسیندان چوخ - چوخ قاباق، یوز ایللر و حتی مین ایللردن قاباق ساده، ساوادسیز و عوام خلق داخلینده تدریجله، حادثه‌لر و اولایلار باش و ثردیکجه، تاریخ ایره‌لی گئندیکجه یارانمیش، چشیدلی فورم و شکیللر، نظم و نثر شکیللری کسب ائتمیشدیر و محض همین شفاهی ادبی اثرلرین مضمونو، فورم و شکیللری سونرالار یازیلی ادبیات یارانماغا باشلادیقدا، اونون ایلك تمل داشلارینی تشکیل ائتمیشدیر.

*

۱ - بهشت و دوزخ در اساطیر بین‌النهرین، ن.ک. ساندز، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران ۱۳۷۳.

گیل گمیش، کهن‌ترین حماسه بشری، کتاب هفته، شماره ۱۶، اول بهمن ماه ۱۳۴۰.

۲- م.ق. ۷- ۸- نجی یوز ایللیکلرده آلپ ارتونقانین وفاتیه علاقه‌دار خلق طرفیندن قوشولموش، یوخاریدا اشاره ائدیگیمیز آغیلارین وزنی تامیله بوگونکو بوتون تورکلر، او جمله‌دن آذری تورکلری بایاتیلارینین وزنیدیر، یعنی هر مصراعی یتددی هجadan عبارت اولموش و داخلی بؤلگولری ۳×۴ و یا ۴×۳ دن عبارتدیر. بوگون بوتون آذریلر و تقریباً بوتون تورک دیلی میلیتلرین آغیز ادبیاتیندا گنیش شکلیده یاییلان بایاتینین، آنادولو تورکلرینین دیلیله دئسک، "شرقی" (مختلف تورک خلقلرینده چئشیدلی آدلارلا آدلانیر و مختلف مضمونلو نؤوعلاری بایاتی، آغی، لای لا، ...)نین هامیسینین وزنی عینی، یعنی آلپ ارتونقا یا یازیلیمیش آغیلارین وزنی کیمی هر مصراعی یتددی هجالی و داخلی بؤلگولری ۳×۴ و یا ۴×۳ دن عبارتدیر.

دئمک، بوگون خلقیمیز داخلینده گنیش یاییلان، حیات، یاشایش، تاریخ و حتی سیاسی حادثه‌لرله آددیم - آددیم آیاقلاشان و حیات حادثه‌لرینه درحال و ان کسکین، اینجه و دولغون شکلیده عکس‌العمل گؤسته‌رن بایاتیلاریمیزین وزنی، تاریخی فاکتورلار اساساً، آزی ۲۸۰۰ ایل بوندان اولدن خلقیمیز داخلینده اولموشدور، همده بوگونکو بایاتیلاریمیز، آلپ ارتونقا یا یازیلیمیش آغیلار کیمی، یالنیز دؤرد مصراعدان عبارت اولموشلار.

آلپ ارتونقانین وفاتینا حصر اولموش آغیلارین هامیسینین معین شکیل، فورم، حجم و وزنده اولماسی آیدین گؤسته‌ریر کی، بایاتی آلپ ارتونقا زامانیندا تامیله شکله دوشوب فورمالاشمیش‌ایدی، یعنی اوندان چوخ قاباقلار ماننا خلقی داخلینده یارانماغا باشلامیش و مین ایللر بویو خلق طرفیندن وزن، شکیل، حجم و سایره جهتدن تکمیل لشمیشدیر. بودا تامیله مباحثه‌سیز عادی و طبیعی بیر حیات حقیقتیدیر کی، هر بیر توپلومدا اینسانلارین دؤوقو، گؤزلیک حس‌لری، دویغولاری، زامان کئچدیکجه، ایشله‌ییب، گؤزلیک آردینجا گزرک آختاریر، سؤزلری فیکرلره مناسب شکیل، فورما و سیرادا دوزور و نتیجه‌ده اولجه سربست شعر، سونرا هجا وزینده و نهایت داها چوخ موسیقی ایله بیرلیکده اولان عروض وزینده شعرلر یارادیر.

دئمک، بوگونکو آذری خلقلینین آغیز ادبیاتیندا گنیش یاییلان بایاتی آزی دؤرد، بشش مین ایل اولدن تدریجله فورمالاشاراق، حال حاضرکی شکله دوشموشدور. بو تدریجی فورمالاشماغی آیدینجاسینا آلپ ارتونقانین خلق طرفیندن قوشولموش آغیلارین قافیه‌لنمه‌سیله چاغداش بایاتیلاریمیزین قافیه‌لنمه‌سینده مشاهده ائدیریک. مسئله بوندان عبارتدیر کی، اگر بوگونکو بایاتی و آغیلاریمیز "آ - آ - ب - آ" شکلینده، یعنی بیرنجی، ایکینجی و دؤردونجو مصراعلار هم قافیه و اوچونجو مصراعین قافیه‌سی آزاد دیرسا، آلپ ارتونقا زامانیندا کی بایاتیلار "آ - آ - آ - ب" شکلینده، یعنی بیر، ایکی و اوچونجو مصراعلار هم قافیه و دؤردونجو مصراعین قافیه‌سی آزاد‌ایدی. ساده سؤزله دئسک، آغیز ادبیاتیمیزدا بایاتینین قافیه‌لنمه‌سی سون اوچ مین ایل سوره‌سینده ده ییشمیش و حاضرکی حالا دوشموشدور.

۳ - فولکلور و موزدا بایاتینین نئچه مین ایل سوره‌سینده زامان - زامان شکله دوشمه‌سی او

دئمکدیر کی، شبهه سیز، بایاتی ایله یاناشی خلق طرفیندن آغیز ادبیاتیمیزین چشیدلی شعر نؤوعو، فورمو و ژانرلاری دا تدریجله و تاریخی حادثه لرله ایلگی لی یارانیب، دهیشیب و شکله دوشموشدور. مثلاً منظوم مثلر، آتالار سۆزلری، حکمتلی سۆزلر، مثلر، سایالار،...

بونولا بیز اونو دئمک ایسته میریک کی، فولکلور موزون حال حاضرکی منظوم نؤوعلارینین هامیسی اسکی دؤورانلاردان اولموش و یا فورمالاشماغا باشلامیشدیر، یوخ، بو اوزون فاصله ده شاید مختلف منظوم فولکلور نؤوعلاری دا یارانیب، سونرالار یا آرادان گتیش و یا شکلی دهیشهرک، بو گونکو منظوم فولکلور نؤوعلارینا چتوریلیمیشدیر. هر حالدا، شبهه سیز، ان قدیم دؤورانلاردان آغیز ادبیاتیمیزین منظوم بایاتی نؤوعو ایله یاناشی چشیدلی باشقا منظوم شکیللری ده اولموشدور کی، اونلارین باره سینده هله لیک یشنه ده "دیوان لغات الترک" اثرینده کی منظوم مثلر و آتالار سۆزلرینی گؤستریمک اولار. نمونه اولاراق "تسیز ترک بلماس، باشسیز بورک بلماس"^۱ مثلینی گؤستره بیلهریک.

بشله لیکه دئییه بیلهریک کی، بحث اولونان م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیلک لرده ماننلار داخلینده یاییلمیش منظوم فولکورون چشیدلی نؤوعلاری دا اولموشدور.

۴ - بحث اولونان دؤوراندا ماننلار داخلینده بایاتی و عمومیتله منظوم فولکلور نؤوعلارینین اولماسی، هامان زامانلار فولکوروموزدا نثر اولان اثرلرینده: ناغیلار، داستانلار، قهرمانلیق داستانلاری و سایه نین ده اولماسینی آیدین گؤستریر، چونکی:

الف) بوتون شفاهی ادبیاتلاردا نثر اثرلری، طبیعی اولاراق، داها اول، شعردن قاباق و یا هئچ اولمازسا، اونولا یاناشی میدانا گلیمیشدیر. دوغروان دا آغیز ادبیاتینین منظوم و یا نثر اثرلرینین اول یارانماسینی دئمک اولماز، اونلارین هر ایکسی یاناشی، عینی زامانلاردان فورمالاشماغا باشلایب، زامان کئچدیکجه نسیلدن نسیله تکمیللشمیشدیر. منطق باخیمیندا فولکلوریک نثر اثرین داها اولر یارانماسی عاغیلا باتار اولسادا، موسیقینین اوندان دا قدیم اولماسی و موسیقینین طلبی نتیجه سینده، منظوم و آهنگدار سوزون ده آزی و شبهه سیز عینی زاماندا نثرله بیرلیکده یارانماسی فیکرینی عاغیلا تلقین ائدیر.

دئمک، بحث ائتدیگیمیز ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیلک لرده ماننا آغیز ادبیاتیندا ناغیل، داستان و عمومیتله نثر اثرلرینین اولماسی و میدانا گلیمه مقدراتی اونون منظوم بؤلومونون مقدراتینا مالک اولموشدور. یعنی آلپ ارتونقا زامانی بایاتیلارینین فورمالاشماغا باشلاماسی، زامان - زامان تکمیللشمه سی جریانینین تاریخی نئچه مین ایل اوندان اوله، سومر، ایلام، کاسسی، ارته، هورری، قوتی و لولوبیلر دؤورونه گندیپ چاتدیغی کیمی، نثر اثرلرینین یارانیب شکله دوشمه سی ده هامان دؤورلردن و هامان خلقلرین فولکلورو ایله ایلگیلی اولموشدور.

مسئله‌نی بیر قدر اطرافلی و ده‌رین آراشدیرماق لازیمدیر.

مسئله‌نی ده‌رین و گئیش شکیلده آراشدیرماق اوچون بیلیمک لازیمدیرکی، بحث اولونان یوز ایللیکلرده ماننا آغیز ادبیاتیندا هانسی ناغیلار، داستانلار و قهرمانلیق داستانلاری اولموش و یا اولماسی احتمالی گوجلودور؟

ماننا آغیز ادبیاتینین بحث اولونان دؤورده کی منظوم اثرلریندن هله‌لیک الیمیزده و نمونه اولمادیغی کیمی، اونون نثر اثرلریندن ده الیمیزده نمونه و سند یوخدور، حتی اگر او دؤوره یاخین ماننا آغیز ادبیاتی شعریندن آلپارتونقانیین اولومونه حصر اولموش آغیلار بیر سند نمونه اولاراق الده‌دیرسه، بو فولکلورون نثریندن بو نمونه و اولمکلرده الیمیزده یوخدور، لاکین عوضینده باشقا مهم سند و مدرکلر الده واردیر.

بو مدرکلر هانسیلاردیر؟

گله‌جکده "واحد هنر و صنعت آتموسفئری" بؤلومونده گئیش شکیلده گؤره‌جه‌بیک کی، بحث اولونان م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایللیکلر و اوندان نئجه مین ایل قاباقلاردان بو گونکو ایرانین، شمالی و جنوبی آذربایجاندا ایچینده اولماق شرطیله، بوتون غربی ایالت و ولایتلری، همدان، اسدآباد، کاشان، قزوین، زنجان، سونقور، خزرین جنوب و غرب ساحیللری، حتی زاقروس داغلارینین غرب یاماجلاری و ترکیه و عراق کردستانی منطقه‌لرینده، م.ق. دؤرد و بشینجی مین ایللیکلردن اثتیک و کؤک جهتدن عینی، دیل و عنعنه جهتدن بیر - بیرینه یاخین اولموش ارته، ایلام، کاسسی، هورری، متنانی، سایبر، گیلزان، قوتتی، لوللوی، اورارتو، ماننا، ماد، اوتی، کاسپی و ... کیمی التصاقی دیللی خلقلر یاشامیشلار. بو خلقلرین اقتصادی، مدنی، هنر و صنعت باخیمیندان بیر - بیرله یاخین علاقه‌لری اولموشدور. بو ایلگی اونلاردان قالان اثرلرده آچیق و آیدین نظره چارپیر.

دئمک، آدلارینی چکدیگیمیز منطقه‌لرین خلقلری بحث ائتدیگیمیز یوز ایللیکلر و اوندان چوخ قاباقلاردان واحد صنعت و هنر آتموسفئرینده یاشامیش، اینجه صنعت، هنر، معمارلیق، زرگریلیک، فلز اوزهرینده ایشله‌مک و ... جهتدن بیر - بیرله علاقه‌دار، بیر - دیگرینه باغلی، یاخین اولاراق تأثیر ائتمیشلر. بو علاقه، واحد صنعت و هنر آتموسفئری، دیل یاخینلیغی و اثتیک وحدت، شبهه‌سیز، اونلارین آغیز ادبیاتینین دا کلی یا جزئی شکیلده بیر - بیرینه یاخینلیق و آزی تأثیر ائتمه‌سینه سبب اولمایا بیلمدی.

سومئر دؤورونده بابیل و بین‌النهرینین مختلف شهر دؤولترلرینین ارته‌ایله - بوگونگو غربی آذربایجانلا اقتصادی، سیاسی، دینی علاقه و یاخینلیقلاری بارده "غربی آذربایجاندا ایلک حکومت و مدنیت" بؤلومونده گئیش بحث ائتمیش و گؤستریشیک کی، اونلارین آراسیندا کی بو اقتصادی، صنعتی، هنری و مدنی ایلگی و علاقه ایستر سومئرلرین حاکمیتی، ایستر سه اککلرین حکمرانلیغی دؤورونده دوام ائتمیش و هئج وقت آردی کسپلمه‌میشدیر. حتی هامان بؤلومده گؤستریشیک کی،

آراتا و بین‌النهرین شاهلاری آراسینداکی سیاسی علاقه‌لر و ائلچی گؤندرمه‌لر جریانیندا ارته شاهی، کاهینلری و شوراسی اوروک شهرینین بؤیوک قادین آلاهی اولموش "اینانا - Inanna"نی اؤزله‌رینینکی بیلهرک، اونو طرفدن ایسته‌میشلر.

او دؤورلر بین‌النهرین، ایلام و کاسسی حاکم دایره‌لری نماینده‌لرینین ارته‌یه - چاغداش جنوبی آذربایجانین غریبه گلیب - گئتمه‌سی، اونلارین دینی، هنری، عنعنه، صنعت و سایره وحدتی اونلارین آراسیندا اولموش آغیز ادبیاتی - فولکلوروندا وحدتی، آز - چوخ یاخین اولماسی، موضوع و ژانر - نؤوع جهدن چوخ یاخین و تقریباً عینی اولماسینی شبهه‌سیز ائدیر. هم بو، همده کؤک بیرلیگی بئله بیر فیکری ایره‌لی سورمه‌گه امکان و ثیررکی، دئییک اونلارین عینی کؤکلر فولکلورلارینین اینکیشاف خطی‌ده چوخ یاخین اولموش و محیط و تاریخ شرایطله ایلگیلی تازا و یارانان فولکلور نمونه‌لری و نؤوعلاریندا بونلارین یاخینلیغی و وحدتی اولموش و یارانان اثرلر بوتون یاخین شرق منطقه‌سی و خصوصیه‌لر تصاقی دیللی خلقلرین یاشادیغی جغرافی شرایطین هامیسی ایله علاقه‌دار اولموش، بو جغرافی محیطین محصولو اولموشدور. "کوراوغلو" داستانی‌دا سونرالار، بیر - بیریندن اوزاق اولمالارینا باخمایاراق، بوتون تورک دیللی خلقلر داخلینده یایلمیش و بوگون اونلارین ان مهمّ میلی قهرمانلیق داستانلاریندان بیریدیر و بو خلقلرین هامیسی‌دا کوراوغلونون یئرلشدیگی منطقه "چنلی‌یئل" دیر.

قیلمیش داستانینداکی حادثه‌لرین باش وئردیگی یئرلر بو فیکریمیزی تامامیه تأیید ائدیر، چونکی بشریتین بو ان قدیم قهرمانلیق داستانیندا باش وئرن حادثه‌لر سومرلرین وطنی بین‌النهریندن توموش چاغداش آذربایجان اراضیسی و خزر دیزی‌نی احاطه ائدیر.

بیلیریک کی، "قیلمیش" و یا اصلینده اولدوغو کیمی "بیلقمیش" داستانی سومرلرین ایلیک حاکمیتلری دؤورو، اونلارین بین‌النهرینده (بابیلده) یاشاییب حکم سوردوکلری ایلیک دؤورانلار هامان خلق طرفیندن و هامان خلق داخلینده یارانمیشدیر. بو دؤورانلاردا سومرلر اورتا آسیادان تازا گلیمیش، خزری و یوللاری اوزه‌رینده کی چاغداش آذربایجان دیارینی تانیمیش و سارایلار، معبدلر و ائولر تیکمک اوچون لازیم اولان آغاج و داش ماتریاللارینین مرکزی و معدنی اولان و ائللرینین معین قوللارینین سئوره‌ک یورد سالیب قالدیغی او زامانکی آذربایجان و غربی آذربایجان - ارته = آراتا ایله یاخیندان ایلگی و علاقه‌ده ایدیلر.

بونلار آرتیق بوگون علم عالمینه معلوم اولان مسلم تاریخی واقعیتلردیر. ائله بونا گؤره‌ده بو یئرلرین هامیسی قیلمیش قهرمانلیق داستانیندا اؤز عکسینی تاپمیشدیر. داستانا مراجعه ائدک:

۱ - قیلمیش انکیدوا ایله تانیش و دوست اولاندان سونرا، بیرلیکده گوردوکلری ایشلردن بیر "خومبه‌به‌نی" اؤلدورمکدیر. اؤلکه‌لر و تورپاق آلاهی "ئن‌لیل" "خومبه‌به‌نی" "سیدر" اورمانلارینا (هامان ارته = آراتا و یا چاغداش غربی آذربایجانین غربی داغلیق منطقه‌سی) گؤزتچی قویموشدور کی، خلقی اورادان قاچیرتسین. او، مشه‌دن چؤلله‌ر گلیر و خلقی اؤلدورور، ظلم ائدیر.

قیلقمیش دوستو انکیدو ایله "خومبهبه"نى اۆلدورمک اوچون "سیدر" اورمانلارینا گئدیر و "خومبهبه"نى اۆلدورورلر. دئمک قیلقمیش اوللردن سیدر مئشه سی، ارته و شهبه سیز اورانین اطراف یئرلرله تانیش ایدی.

۲ - "اوروک" شهر دؤولتی شاهى قیلقمیش، ان یاخین دوستو و چوخ سئودىگى یولداشى "انکیدو" اۆلدوکدن سونرا، اۆز اولومو حاقددا دوشونور و اۆلمزلیک، جاویدانلیق فیکرینه دوشور، اونو الله ائتمک اوچون هر یانی گریب آختاریر و کاهینلرین مصلحتیله، جاویدانلیغا چاتیپ "دئله مان" - خزر دنیزینده یاشایان "اوتنا پیشتیم" آدلى شخصی تاپیب، اوندان بو ایشین سیررینی اؤیرنمک اوچون بین النهرینین جنوبوندا یئرله شن "اوروک" دان چاغداش آذربایجان یولوايله خزره گلیر. (همدان - قزوین یولوايله یوخ، چونکی خزره گئتمک اوچون یاخین اولماسینا باخمایاراق، سومرلر هله او یولوايله تانیش دئییلدیرلر و آذربایجان یولوايله گلدیکلری اوچون، اورانى تانیییردیلار.)

۳ - قهرمان، یولو اوستونده ارته نین شرقینده یئرله شن "میشو" (مشو = ماشو) داغیندان، یعنی بو گونکو جنوبی آذربایجانین قلبینده یئرله شن، گونئیله مرن دین آراسیندا اولان داغدان کئچیر. بو داغین آدی احمد شاملونون ترجمه سینده "مشو" و دوقتور حسن صفوینین ترجمه سینده "ماشو" یازیلیمیشدیر. قیلقمیش داستانیندا بو داغ ایکی ذیره ولی - قولله لی گؤسته ریلیر. دوغرودان دا داغین ایکی ذیره سی، قلّه سی واردیر. اولارین بیرى جنوبدان - شبستردن گؤرونور، ایکینجیسی ایسه اونون آرخاسیندا دیر و شبستردن گؤرونور، لاکین مرن دین گؤرونور.

۴ - نهایت قیلقمیش خزر دنیزینین کناریندا دئله مانا چاتیر و اورادان گمی ایله دنیزین ایچینده یاشایان و اۆلمزلیگه چاتمیش "اوتنا پیشتیم" ی تاپیر و دنیزین آراسیندا اۆز ایسته گینی اونا دئییر. ابدیته چاتمیش شخص قیلقمیشه دئییرکی، چون سن یاتیرسان و یاتماق سنین وارلیغیون جزو اولموشدور، بونا گؤرده سن داها جاویدانلیغا چاتابیلمزسن، یاخشییی بودور کی، اۆز وطنیه قایدیب، اورادا خلقین و وطنیه الیندن گلن خدمتی ائدیب، سونرا حیاتلا و داعلا شاسان. قیلقمیش بئله ده ائدیر.

۵ - قیلقمیش اوتنا پیشتیم دن آیریلاندا اوتنا پیشتیمین آروادی ارینه دئییرکی، قیلقمیش بو قدر زحمت چکیب گلمیشدیر، اونا بیر هدیه وئر. اوتنا پیشتیم قیلقمیشه دئییرکی، دنیزین معین یئرینده، سویون تکینده بیر تیکانلی بیتگی واردیر کی، اونو یئین قوجا جاوانلارشار. قیلقمیش گمی ایله قایداندا، او بیتگی اولان یئرده آیاغینا بیر داش باغلایب دنیزین ته کینه جومور و زحمتله او بیتگینی دریر و قایدیر. لاکین دنیز سفری باشا چاتاندا، قیلقمیش دریا کناریندا سودا یو یونوب تمیزله نرکن، بیر ایلان بیتگینین قوخوسونو دویوب گلیر و اونو تمامیه یئیر و قیلقمیشین الی نه جاویدانلیغا چاتیر، نه ده جاوانلار شیر.

دمک بو داستانین باش وئردیگی اساس یئرلر بین النهرینین جنوبوندا یئرله شن "اوروک" شهرى،

آذربایجان دیاری و خزر دیزی دیر. بو یئرلردن بین‌النهرین داستانین اؤزو و قهرمانین میدانا گلدیگی اساس و ایلکین یئر اولماسی اولدوقجا طبیعی و عادی بیر ایشدیر. بو یئر داستان یارادان خلقلین دوغما آنا یوردو اولموشدور. لاکین میشو داغی و خزر دیزینین داستاندا مهم و اساس یئر توماسی دقته لایق‌دیر و آچیق‌لانیلاسی مسئله‌دیر. □ □ □

□ میشو داغی

قیلقمیش جاویدانلیغی تاپماق اوچون خزر دیزینه دوغرو گئدرکن میشو داغیندان کئچیر. بو داغین ایکی ذیره‌سینین آراسیندان، گون چیخان یتردن، غول - عقربلرین اجازه‌سیله، اوزون و ده‌رین ظلمتدن کئچیر. نه اوچون داستاندا بو یول، اورمو گؤلونون شمالیندان اولان اوزون و چتین یول سئچیلیمشدیر؟ حالبوکی، بین‌النهرینین جنوبوندا یئرلشمیش اوروک شهریندن خزر دیزینه، اورمو گؤلونون شرق طرفیندن، یعنی چاغداش خانقین، اسدآباد، زنجان و رودبار خطی داها یاخین اولاردی.

بو ایشینده معین علت و سببیری اولموشدور. فیکریمزجه بو سببلرین مهملری بونلاردیر:

□ □ □

□ تاریخی شخصیت و افسانه قیلقمیش

تاریخ بویو بوتون خلقلر و میللتلر داخلینده یارانمیش داستانلارین هر بیرینین معین تاریخی حادثه و یا شخصیتله علاقه و ایلگیسی اولموشدور. قدیم داستانلاردان "آپ ارتونقا" داستانینین قدیم تورکلرین تاریخی شخصیتی - باشچیسى اولموش "آپ‌ارتونقا" (افراسیاب) ایله ایلگیلی اولاراق یانماسی و چاغداش کوراخلو داستانینین ۱۷ - نجی عصرده اولموش همین آددا خلق پهلوانی و قوچاغینین آدی و قهرمانلیغیندان سو ایچمه‌سی‌نی شاهد و نمونه گوستریمک اولار. اسکی سومرلرین قهرمانلیق داستانى اولموش "قیلقمیش" داستانى‌دا هامان دؤورلرده بین‌النهرینین جنوبی قسمت‌لرینده یئرلشمیش "اوروک" شهر دؤولتینین شاهى، باشچیسى تاریخی شخصیت "نین‌سون" ون اوغلو قیلقمیش‌له ایلگیلی و علاقه‌دار اولموشدور.

"اوروک" شهر دؤولتینین باشچیسى - شاهى اولموش قیلقمیش‌ده، شبه‌سبز، او دؤورون بوتون بین‌النهرین باشچیلاری و شاهلاری کیمی، اؤز شهرینده تیکدیریمک ایسته‌دیگی قصرلر، سارایلار، عبادتگاهلار و بنالار لازیم و ضروری اولان داش و آغاج ماتریاللارینی الده ائتمک اوچون، هابثله شهرى، دؤولتى، توپلومو، اوردوسو، اؤز ساراییندا و اعیان - اشرافلارینین ساریلاریندا کی معشوقه‌لری، زینتلی یاشاییشلری، سارایلارین زینتی، بزمه‌سی، طنطنه‌سی اوچون لازیم اولان چئشیدلی فلزلر، قاب - قاجاق، قیزیل، گوموش، معمار، زرگر، اوستا، بننا، فعله و ایشچی قوه‌سی الده ائتمکدن اؤتەری ارته = آراتا ایله ایلگیلی ایدی، آرا - سیرا اورایا هیأتلر، نماینده‌لر و حتی اوردولار گؤندرمیش، هجوملار تشکیل ائتمیش و چوخ احتمال اؤزوده بو اوردو یوروتمه‌لرده

اشتراک ائتمیشدیر. هر بیر حالدا قیلقمیش شاه ایستر تاریخدن، ایسترسه اؤز حیاتیندا ارتته = آراتتا، یعنی چاغداش غربی آذربایجانین داغلاری و جغرافی وضعیتینی ایله تانیش اولموشدور. بو یئرلرله تانیش اولدوغو اوچون ده قیلقمیش انکیدو ایله بیرلیکده "سیدر" مئشه سی گؤز تچییسی، قورخونج، اینسانلاری اؤلدورن "خومبه به" نی اؤلدورمه یه گئدیر و اؤلدورور. بونون دا نتیجه سینده، طبیعی اولاراق ارتته نین شرقینده یئرله شن و غربدن زاقروس داغلاری و شرقدن ساوالان و "بوزقوش" داغلاری ایله یاپیشیق اولان، اورمو گؤلونون شمالیندا یئرله شن میشو سیرا داغلاری و اورالاردان خزر دیزی نه گئدن یوللارلا تانیش اولموشدور. داها گئنیش دئمک ایسته سک، بوتون بین النهرین حاکم دایره لری کیمی، قیلقمیش ده ارتته - خزر و بونلارین آراسیندا کی اراضی ایله، یعنی بوگونکو جنوبی آذربایجانین اساس مرکزی قسمتی ایله تانیش اولموشدور.

بونو دا قید ائتمک ضرور دیر کی، میشو و آدلی داغین جنوبی آذربایجاندا اولماسیندان علاوه، شمالی آذربایجاندا، آراسین شمالیندا دا همین "میشو" آدیندا داغ واردیر. بو واقعیت قیلقمیش داستانین یارانما پروسسینده آذربایجان اراضیسی ایله باغلی اولماسینی گوجلندیریر، قطعی لشدیریر. □ □ □

□ تاریخ و "قیلقمیش" افسانه سی

بیلیریک کی، قیلقمیش داستانی سومر خلقینین بین النهرینده حاکمیتینین ایلک دؤورلرینده، یعنی هله سامی خلقلری گلمه دن و یا بین النهرینده هله اکثریت الدهه ائتمه دیکلری دؤورلر یارانمیش و یالنینز سونرالار، سامیلر اکثریت قازانیب حاکمیتی اله آلدیقلاری دؤور، یعنی "اککد" لر زامانیندا اککد دیلینه چئوریلیمیشدیر.

دئمک قیلقمیش داستانی یارانان زامانلار سومر خلقی اورتا آسیادان، خزرین شمالی و غربی ساحیللری ایله، یعنی اساساً آذربایجان اراضیسی و اورمو گؤلونون شرقی و غربی یوللاریلا، ائللریندن بو یئرلرده یورد سالیب قالا- قالا، بین النهرین دیارینا گلیب یئرلشمیش، همیشه آذربایجانلا علاقه ده اولموش و مشهور مدینتلی، فولکلورلاری، ادبیاتلاری، خط، یازی، لؤوحه لر و سایره لرینی یاراتمیشلار. بو سیرادا سومرلرین گئنیش خلق کوتله لری داخلینده آغیز ادبیاتیندا بیلقمیش = قیلقمیش داستانی یارانمیشدیر. بو داستان یارانارکن، شبهه سیز، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، اورتا آسیا و خزر دیزی خاطره لری، اصیل دوغما یوردلاری کیمی، هله گئنیش خلق کوتله لرینین خاطریندن سیلینیب اونودولمامیش و گلرکن یوللاردا گؤردوکلری و شاید آز مدّته اولسا، اوتوراق ائدبیکلری یئرلری ده (شاید شمالی و یا جنوبی آذربایجاندا میشو داغینین اتکلرینده و شاید هر ایکیسینده) یاددان چیخارتمامیش ایدیلر.

بوندان باشقا سونراکی حادثه لر و خصوصیه ارتته = آراتتا خلقی و حکومتینین وارلیغی و سومرلرله اونلارین آردی کسپلمز سیاسی، دینی، مدنی، اقتصادی ایلگی و علاقه سی گؤسته ریر کی،

سومثرلر آذربايجان تورپاقلارىندان كىچىركن، اونلار يىن معيّن ائىل، اوبى، طايىفا و دسته لرى خوشلايىب سئودىكلرى يئرلرده، خلقىمىز يىن دىلىندە يارانىب، بو گونه قدر ياشايان مىثل (گزدىك آران، تورانى، جنت گۆردوك بورانى) اساسىندا يورد سالىب قالمىشلار. بو يئرلرىن يىرىدە ارته = آراتتا يئرلىرى، يعنى چاغداش زاقروس داغلارى، اورمان، نعمت، مرمىر، زنگىن معدنلرله اؤرتولۇ اولان داغلار، ھابئىله مىشلىسىز نعمتلى، حاصلخىز تورپاقلار اولان بو داغلار يىن شرقى و غربى يئرلىرى اولموشدور.

□ □ □

خزر دىنىزى

نه اوچون و ھانسى سبب و يا سببلره گۆره قىلقمىش داستانىندا اؤلمزلىگه چاتمىش شىخس، اوتناپىشتىم خزر دىنىزندە يئرلەشىر؟ داستانى يارادان سومثر خلقى و اونون ياشادىغى يئرە بوگونكو فارس كۆرفىزى لاپ ياخىن ايدى و سومثرلر اونون ساحىللىرىندەدە ياشايدىلار، نه سببە گۆره سومثر خلقى جاويدانلىغا چاتمىش قهرمانى بو قونشو، ان ياخىن و اؤزونه مھم قىدا منبعلىرىنن اولموش دىنىزدە يئرلشدىرمەمىشدىر؟

بينالنھرىن يىن جنوبويلە قىرمىزى دىنىز آراسىندا سوسوز و قورو عربستان صحراسى يئرلەشىر، لاکىن بورانىن شىمالى قىسمى ايلە آزالىق دىنىزى آراسىندا ھم فاصلە آزايدى، ھمدە بو فاصلە يىن اراضىسى حاصلخىز، سولو و خئىير برىكتلى يئرلرايدى و سومثرلر شىبھەسىز بو دىنىزلە تانىش ايدىلر و سونرالار بابىلدن گئدن ائىل و طايىفالار ھمىن بو دىنىزلە "كثرت" آداسى و اوردان يونان و باشقا آروپا اؤلكەلرىنە گئدىب، سومثر مدىتتىنىدە اؤزلرىلە او يئرلره آپارمىشلار. نه سببە گۆره سومثر خلقى جاويدانلىغا چاتمىش قهرمانىنى بو ياخىن دىنىز دئىيل، نسبّتاً اوزاق خزر دىنىزندە يئرلشدىرمەمىشدىر؟ بو سؤالار بارەدە دهرىن دؤشونمىك، عىلت و سببلرىنى بىلمىك لازىمدىر.

فىكىرىمىزجە بونلار يىن سببى سومثرلرىن كۆكو، ائتنىك خصوصىتلرى، اصىل دوغولدوقلارى و ايلىك آنا يوردلارى يىن اورتا آسيا و خزر يىن اطرافى اولماسىلە علاقه داردىر.

بىر سىرا عالمىلر، او جملەدن اولجاس سولتىمانو - ون فىكىرىنجە سومثرلرىن بؤيوك عدەسى، بينالنھرىندە سامى خلقلرى طرفىندن فشارا معروض قالىب، حاكىمىتى ايتىردىكدن سونرا، بينالنھرىن شىمالىندا اولان اراضىلره كۆچوب و بىر عدەسى درىند يولويلە اورتا آسيايا قايتمىشلار. دئىمىك سومثرلرىن گئنىش خلق كوتلەلرى اصىل وطنلرى اورتا آسيانى و خزر دىنىزىنى ھىچ وقت اونوتمايىش و اورايا مقدس يئر و آنا تورپاق كىمى باخمىش و ھمىشە اورانى خاطرلامىشلار. شىبھەسىز اورتا آسيا و خزرلە علاقه لرىندە ھىچ وقت قىرمايىشلار.

بو سببە گۆرەدە بينالنھرىندە ياشادىقلارى دؤورلردە سومثرلرىن داخلىندە گئنىش خلق طرفىندن يارانان داستانلار، او جملەدن قىلقمىش داستانىندا خزر و اونون شرقىندە اولان اورتا آسيا و غربىندە اولان آذربايجانا مقدس مناسبت بىلە يەرك جاويدانلىق سمبولونو بو حيات قايناغىنىن دىنىزى، مركزى، ان ھمىتلى حيات، قىدا منبعى و علاقه واسطەسى اولموش خزر دىنىزىنىن ايچىندە

یثرلشدیر میشلر، حتی جوانلاشدیران افسانه‌وی تیکانلی بیتگینی ده بو دیزین سولاری آلتیندا، ته کینده یثرلشدیر میشلر.

خزرله علاقه‌دار قیلقمیش داستانین بو قسمتی بیر حقیقتین ده تأییدی اوچون اهمیتلی دلیل سایلا بیلر، اودا اکثر اسکی تاریخ عالیم‌لرینین گؤستر دیگی کیمی، سومثرلرین م.ق. ۴ و یا ۵ - نجی مین ایلیکده اورتا آسیادان بین‌النهرینه گل‌میش التصاقی دیللی خلقلردن اولماسیندان عبارت‌دیر، البته بو سفر دریند یولو ایله و آذربایجان‌دان اولموشدور.

سومثرلرده "اپسو - apsu" و یا "ابزو - abzu" ازلی یثر آلتی سولار، اقیانوس دئمک‌ایدی، عینی زاماندا بیر دئو - غول، همده "تیامت"ین اری ایدی. بوندان باشقا سومثرلرده مختلف آدلاردا سو آلاهلاری اولموشدور، سو اونلارین نظرینده حیات منبعی، بیر نوع مقدس شئی اولموشدور. بونا گؤره‌ده قیلقمیش داستانیندا اؤلمزلیگین، جاویدانلیغین خزر دیزینده یثرلشدیر یلمه‌سی همده او دئمک‌دیر کی، اونو یارادان سومثر خلقلینین نظرینده خزر مقدس، اؤلمز آنادیز، سو اولموش و اونلار بو دیزه تورک تورپاقلارینین قلبی، چیرپینان اوره‌یی، اؤلمز و ابدی مرکزی کیمی باخمیشلار، باشقا سؤزله دئسک، سومثرلر خزرین هر طرفینی تورک دونیاسی بیلیمیش، اورانی دؤرد طرفینده یاشایان تورکلرین حیات منبعی، یاشاییش قایناغی، الهام منبعی و سؤنمز اوجاغی حساب ائتمیشلر. بو او دئمک‌دیر کی، سومثرلرین اؤز اصیل و کؤک‌لری ده ائله هامان خزر دیزی اطرافیندا یاشامیش خلقلردن اولموشلار.

دئمک، قیلقمیش قهرمانلیق داستانینی یارادان ساده سومثر خلقی هم زاقروس داغلاری و اونون غربی و شرقی یثرلرینی، همده اورانین شرقینده یثرله‌شن می‌شوو داغلاری و خزر دیزینه قدرکی یوللارینی بیلیمیش و بونون اساسیندا اساس قهرمان اولان قیلقمیشی همین یوللارلا خزر دیزینه چاتدیر می‌شدیر. □ □ □

باشقا بیر فاکت

بحث ائدیگیمیز دؤورده قیلقمیش داستانین ماننا شفاهی ادبیاتیندا اولماسینی باشقا اهمیتلی بیر تاریخی فاکتدا تأیید ائدیر و دئمک اولار کی، قطعی لشدیریر. بو فاکت آشاغیدا کیندن عبارت‌دیر: "واحد صنعت و هنر آتموسفئری" بؤلومونده گؤستر می‌شیک کی، بو گونکو ایرانین بوتون غرب، مرکزی و خزرین جنوب و غربی ساحیللری منطقه‌لری نجه مین ایل سوره‌سینده واحد هنر و صنعت آتموسفئری مالک اولموشلار. حتی نه تکجه او زامانین التصاقی دیللی خلقلری، بلکه بوتون یاخین شرق منطقه‌سینده یاشامیش مختلف کؤکلو خلقلرده همین خصوصیت مالک اولموش و ادبیاتلاری بیری - بیرینه قارشیلیق تأثیر ائتمیشدیر. قیلقمیش داستانین باره‌ده تحقیقات ائدن عالیم "حمید حمید" یازدیغی مقاله‌سینده بو باره‌ده یازمیشدیر: "... یالنیز بؤیوک حقیقت اولان مسئله بوندان عبارت‌دیر کی، قیلقمیش منظومه‌سی بوتون شرق

اراضىلىرىنىڭ بىر فېكېرىنىڭ ئان گۈزۈل ۋە ئان اسكى مەھسۇلۇ سايىلىرى، ھايئەلە، ۋە ئوخشاش افسانەلەرنى ھامىيىنىڭ ئاساس قايىناغى ۋەلايىلەرنى، تورات ۋە باشقا دىنلەردە گەلمىشىدۇر.^۱

”ھامىد ھامىد“ تەمەيىلە ھەقلىدۇر. نەجە كى، سومەر خەلقىنىڭ ياراتىدىغى مەدەنىيەت، ھەنر ۋە سەنئەت ۋە زامانىڭ بۇتۇن ياخشى شەرق خەلقلىرىنى ئۆز تەئىرى كەتتەنە ئالاق، ئۇلار ئۇل گۈستەرمىش ۋە رەبىرى ئۇلمۇشۇدۇر، ئەلە ھەدە ئۇلارنىڭ ياراتىدىغى شەفەقى ادەبىيات ۋە زامانىڭ ۋە ئۇنداق سۇنراكى مەنطقە خەلقلىرى ادەبىياتلارنىڭ جەدى تەئىر ئاتىمىشىدۇر. قىلەمىش داستانى نە تەكجە ۋە زامان ۋە ئۇنداق سۇنرا ياراتمىش دىنلەر ۋە بۇتۇن سامى ۋە تەسەققى دىللى مەنطقە خەلقلىرى، ادەبىياتلارنى، فولكلورلارنى تەئىر ئاتىمىش، بىلەكە ۋە، مەنطقە خەلقلىرىنىڭ كەتتەنە دىللىرىنى چۆرۈلمىش ۋە ھامان دىللىرى يازىلى شەكلە سالىنىمىشىدۇر.

بۇ تەرجەمە ئاشىنىدە، شەبەسىز، قىلەمىش داستانى ئىلەك نۆۋبەدە ۋە ياخشى شەرق خەلقلىرىنىڭ دىللىرىنى چۆرۈلمىشىدۇر كى، ئۇلار ئاتىنىك ۋە كۆك جەتەن سومەرلەرلە عىنى ۋە دىل جەتەن ياخشى ئىدىلەر، عىنى ۋە زامان چاغداش ئىرانىڭ غەرب ۋە مەركىزى ئىالتەلەرىنىڭ ”ۋاھدە ھەنر ۋە سەنئەت آتەمسەقەرى“ نەدە ياشامىش ئىلام، كاسسى، قوتتى، لوللۇبى، ھوررى، ماننا، ئۇرارتۇ، گىلزان، ساۋىر، مەتەننى ۋە ... خەلقلىرى دىللىرىنى چۆرۈلمىشىدۇر ۋە شەبەسىز رەسمى چۆرۈلمەن قەباق شەفەقى شەكىلدە بۇ خەلقلىرى فولكلور ۋە آغىز ادەبىياتى كەچمىشىدۇر.

بۇ دەندىكەلەمىز ھەدس ۋە گۇمان دىئەلدىر، بىلەكە قازىتنى ئىشلەرى نەتىجەسىندە قىلەمىش داستانى بۇ خەلقلىرى بەغىلىرىنىڭ دىللىرىنىڭ ئالە ئادەلەمىشىدۇر. بۇ خەلقلىرى ”ھوررى“ لەردىر كى، ئۇلارنىڭ شەرقى قوللارى ئۇرەمۇ گۈلۇنۇن جەنۇبىرىنىڭ ياشامىش، عىنى ماننالارنىڭ بابالارىنىڭ ئۇلمۇشلار. ”ھامىد ھامىد“ نى گۈستەردىگەمىز مەقالەسىندە بۇ بارەدە ئۇخۇيۇرۇق:

”... ھەمۇرەبى زامانىڭ ئىلان بىلەن ۋە ھەت، سومەر ۋە ھوررى قۇۋملارى دىللىرىنىڭ نەسخەلىرى ئالە گەلمىش قىلەمىش مەنطقەسىدە ھەمۇرەبى زامانىڭدا تۇپلاناراق تەرتىبە سالىنىمىشىدۇر.“^۲

قىلەمىش داستانىنىڭ ھەت ۋە ھوررى دىللىرىنىڭ يازىلى ادەبىياتىدا ئۇلماسى بىزە ئاساس ۋە ئىرەر دىئەك كى، بۇ داستان ھوررىلەرنىڭ قۇشۇ ۋە سۇيداشى ئۇلمۇش قوتتى ۋە لوللۇبىلەرنىڭ ئۇۋلادى ماننالارنىڭ فولكلور ۋە ھەت يازىلى ادەبىياتىدا ئۇلمۇشۇدۇر، ئىچەك ھەت ۋە ھوررى خەلقلىرى اراضىلىرىنىڭ قازىتنى ئىشلەرنىڭ ئۇلماسى قىلەمىش داستانىنىڭ بۇ دىللىرى مەيدان چەخماسىنا سەبب ئۇلمۇشۇدۇر، قوتتى - لوللۇبى ۋە ماننا خەلقلىرى اراضىلىرىنىڭ قازىتنى ئىشلەرنىڭ ئۇلماسى ئۇچۇنداق، ھەلە بۇ داستان بۇ خەلقلىرى دىللىرىنىڭ ئۇچەخمىش ۋە ئۇلمەن مەلۇم ئۇلمامىشىدۇر. بىز بۇ فېكەرىدە بىك كى، قىلەمىش داستانى ئىلام ۋە ماد فولكلور ادەبىياتىدا ئۇلمۇشۇدۇر ۋە شەكەقۇ

*

دانشگاهندا ساخلاتیلان اون مین داش لؤوحنین اوخونماسی ایلامار، مادلار، همدە ماننلارین ادبیاتیندا قیلقمیش داستانین اولماسینی اوزه چیخارداجاق، اؤزونونده منظوم شکیلده اولماسینی گؤستره جکدیر.

بوتون بو دئدیکلریمیزدن نتیجه چیخارداراق، دئییه بیلیریک کی، قیلقمیش داستانی سومثر خلقی داخلینده یارانديغی زامانلاردان ارته و او زامانکی آذربایجاندا یاشامیش قوتی - لوللوی و سایره ائللرایلهده ایلگیلی و علاقه دار اولموش، اونلار معلوم اولموش، بو خلقلرین دیلینده، فولکلوروندا، آغیز ادبیاتیندا اولموشدور. یعنی ماننلارین م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیلکلیرینده اونلارین فولکلوروندا منظوم اثرلرین اولدوغو کیمی، نثر اثرلر، ناغیلار، داستانلار و قهرمانلیق داستانلاری دا، او جملهده منظوم قیلقمیش داستانی دا اولموشدور.

بحث ائتدیگیمیز بو یوز ایلیلکلرده ماننلارین شفاهی ادبیاتیندا داستان و ناغیلارین اولماسیله علاقه دار بونودا علاوه ائتمه یی لازیم بیلیریک کی، بو فولکلوردا او زامانلار اورتا آسیا ائللری، او جمله دن آلتایلیلارین داخلینده اولموش "مادی - قارا" داستانی اولموشدور.

بو فیکری بیز اونا گؤره ایره لی سوروروک کی، بو زامانلاردان باشلایاراق تدریجله "مادی - مادی" کلمه سی، یثر و خلق آدی کیمی، ماننلار و باشقا منطقه خلقلری داخلینده، او جملهده آسوریلرین لؤوحنه لرینده میدانا گلمه یه و ایشلنمه یه باشلامیشدیر و شبهه سیز، بو داستانلار آدش اولان تورک ائللری آذربایجان طرفلرینه گلیمیش و بو داستانی دا اؤز آغیز ادبیاتلاریندا بو دیارا گتیرمیشلر. البته بو داستانین او زامانلار قدر آذربایجانا گلیمیش باشقا تورک ائللری واسطه سیله قوتی - لوللویبیلرین داخلینده گلمه سی احتمالی دا ممکن دور.

بوتون بونلار او دئمکدیر کی، م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیلکلرده ماننا خلقی داخلینده، شبهه سیز، شفاهی ادبیات - آغیز ادبیاتینین هم منظوم، همدە نثر نمونه لرینین چشیدلی نؤوعلاری اولموشدور. حتی قیلقمیش داستانی کیمی حماسی بیر داستان منظوم شکیلده یاییلمیشدیر.

بحث اولونان همین بو یوز ایلیلکلرده ماننلار داخلینده یازیلی ادبیاتین اولماسی باره ده، هله لیک الیمیزده هئج بیر اثر و مدرک اولمادیغیندان، بیر سؤز دئییه بیلیمه ریک. اومودوموز واردير کی، ایلاملارین شیکا قو دارالفونونوندا ساخلاتیلان اون مین لؤوحنه سینین اوخونماسیله بو مبهم مسئله ده حل اولاجاق و منظوم قیلقمیش داستانین ایلام و ماننا دیلرینه چئوریلیب، یازیلی شکله دوشمه سی ده میدانا چیخاجاقدیر.

□ □ □

□ م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیلکلرده ماننلاردا دینی تصوّر

مختلف آسوری متنلرینده گؤسته ریلیمیشدیر کی، آسوری اوردولاری ماننلارین "آلاه لارینی" یعنی بوتلرینی آپارمیشلار. زئوه و حسنلیدن تاپیلیمیش قاب - قاجا قداکی ناخیشلاردا ماننلارین آلاه لاری و دینی تصوّرلری باره ده معین تصوّرلر یارادیر. دئمک، ماننلاردا قدیم منطقه میزین باشقا

خلقلری کیمی، بت پرست - شامانیست اولموشلار. ماننالارین بت پرستلیگی هورریلر، اورارتولار، قوتی و لوللوبیلرین بت پرستلیگینه یاخین اولموشدور.

هورریلرین عجایب شیطان - یاری آدام - یاری حیوان شکیللری، قانادلی قریبه حیوان رسملری، آسلان باشلی، شاهین و قارتال قانادلی شکیللری بارده کی تصورلر، شبهه سیز، قونشو ماننالاردا اولموشدور. بونلارین هامیسی ابتدایی دینی - خورافاتی تصورلردن حکایت ائدن شکیللردیر. بیر سیرا اسکی تاریخ عالیملری ماننالارین دینی تصورلرینی زردوشت دیننین ایلک روششمیلری و خیر - شر قوه لری فیکری ایله باغلی گؤسته ریرلر.

نظره آلاق کی، زردوشت دینی همین ماننا - آذربایجان اراضیسینده اوندان بیر - ایکی عصر سونرا میدانا گلمیشدیر، قطعی شکله دئمک اولار کی، بو دینین روششمیلری و ایلک نطفه لری همین بحث ائتدیگیمیز یوز ایلیکلرده، ماننا ائلری و شاهلیقلاری داخلینده، یارانماغا باشلامیدیر. بونودا علاوه ائدک کی، سونرا گؤستره جه ییمیز کیمی، ماننادا اولموش کیچیک شاهلیقلارین شاهلاری هم سیاسی، همده دینی رهبر اولموشلار. بو بارده زردوشتیزمدن دانیشارکن گئیش دانیشاجاییق.

البته بو مسئله ده مبالغه ائتمک و ماننالاردان الده ائدیلیمیش بعضی ناخیش و شکیللر اساسیندا اونلارین دینی تصورلری ایله زردوشت دینی آراسیندا تنلیک علامتی قویماق دوغرو دئییلدیر. بونودا علاوه ائتمه گی لازم گؤروروک کی، زردوشت دینی التصاقی دیللی و آسیانی خلقلردن اولموش ماننا - قوتی - لوللوبی ائلری داخلینده - آذربایجان اراضیسینده شکله دوشموشدور. هند - آروپایی خلقلر داخلینده یوخ، یالنیز سونرالار بو دین هند - آروپایی خلقلر داخلینده یایلمیشدیر.

□ □ □

□ م.ق. ۸-۹-۱۰ - نجو یوز ایلیکلرده کند تصرفاتی، صنعت و هنر

ماننا جغرافی و اراضی جهتن اولدوقجا حاصل خیز، نعمتلی و حتی منطقه اولکه لرینین چوخوندان قاباق ایدی. ا.م. دیاکونوف حقلی اولاراق گؤسته ریر کی، ماننا ماد ایمپراتورلر غونون اقتصادی و مدنی مرکزی ایدی و اقتصادی باخیمدان آیری منطقه لردن رونقلی ایدی و بوردا ان ثروتلی منطقه لر، تارالار، اورمانلار و سایره چوخ ایدی. نمونه اولاراق گؤستریمک اولار کی، ماننانین "سانقی بوتو" (بوگونکو گونئی) منطقه سی او زامان آبادلیق، یاشیللیق و حاصل خیزلیق باخیمیدان فرات دره سیله مقایسه ائدیلیمیشدیر.

ماننا اهاالیسی قونشو خلقلری کیمی، همده حیواندارلیقلا مشغول اولاردیلار. آسوری منبع لریندن معلوم اولدوغو اوزره ماننا اراضیسینده یاخشی و جنس آت بشجرددیلر و بیر سیرا حاللاردا آسوری اوردو سونون آت احتیاجینی تأمین ائدردیلر. ماننا تورپاقلارینا هجوم ائتمیش تقریباً بوتون آسوری شاهلاری بو اولکه دن غارت ائدیپ آپاردیقلاری بیرده اوردولاری اوچون مینیک و یابی آتلار

اولموشدور. تکجه آت دئییلدیر، بلکه آسوری شاهلاری هجوملاری زامانی مانندان اللرینه کئچن قاطر، ائششک، اینک، اؤکوز، قویون، کئچی، دوه و سایره دؤرد آیاقلاریلاریدا تالاییب آپارار و یا باج و وئرگی عنوانیله آلیب آپاراردیلار. آسوری شاهى آسور ناسیراپال م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکده اؤز یازیلاریندا ادعا ائتمیشدیر کی، ماننالیلار و قونشولاریندان چوخلو آت، قاطر، اینک، اؤکوز، قویون باج آلیمیشدیر. همچنین آسوری شاهى اوچونجو سلمنسلرین [م.ق. ۸۲۴ - ۸۵۹] کتیبه سینده بو جمله لره راست گلیریک: «... من ماننالی "اوداکى - Udaki" نین ساکین اولدوغو یثره یاخینلاشدیم. ماننالی "اوداکى" منیم سلاخیمین پارلیتیسیندان برک وحشته دوشهرک، اؤز جانینی نجات وئرمک اوچون، اؤز باش کندی "زیزنا" (ایزیرتو) شهرینی بوراخیب قاچدی، من اونو ایزله دیم. من اونون بویوک بویونزولو دؤرد آیاقلیلارینی، قویونلارینی و ساییسز وار - یوخونو تالاییب آپاردیم...»^۱.

ماننانین بعضی اراضیسینده، خصوصیه اورمو گؤلونون شمالی و آراسا قدرکی یئرلرده، اورارتولارین یاردیمی ایله یارانمیش گئنیش سووارما سیستمی، کانال، سد، چشمه و سایره نتیجه سینده ماننادا اکین چیلیک، تاخیل بئجرمک چوخ اینکیشاف ائتمیشدی و حتّی ماننا بوغدا سینین آدی تورات کیتابیندا چکیلیمیشدی و بیز یئرینده گؤستریمیشیک. ماننا شاهى "اوللوسونو" آسوری شاهى ایکینجی سارقونون اوردولارینی یتمک شئیلری، چاخیر، اون و سایره ایله تأمین ائتمیشدیر. دئمک، ماننا اراضیسینده مئیوه و اوزوم باغلاری و عمومیتله باغ بئجرمک، بوغدا، آرپا و سایره دنلی بیتگیلر یئترمک گئنیش یاییلمیشدی.

ماننا قیزیل، مس و گوموش معدنلری جهتدن زنگین ایدی. بو فلزلر هم باج کیمی هجوم ائدن شاهلارا وئرلر، همده ماننانین اؤزونده فلزایله علاقه دار صنعتلر و پششهلرین اینکیشافینا زمینه یاراداردی. آسوری منبعلری ماننادا مختلف صنایعین اینکیشافینا اشاره لر ائتمیشدیر. ماننا اراضیسیندن کشف اولموش مختلف تاریخی اثرلرده بو واقعیتی تأیید ائدیر. ماننادا قایریلمیش تونج، قیزیل و گوموشدن اولموش اولدوقجا یوکسک کیفیتلی زینت و سایطی نین قایریلما تاریخی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اوللرینه گئدیپ چاتیر.

ده میر ماننادا م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللریندن استفاده اولونماغا باشلامیشدیر. زئوه دن کشف اولموش مختلف ناخیشلی و مختلف اوصوللارلا قایریلمیش قیزیل لؤوحه لر ماننا خلقالارین زرگرلیک صنعتینین یوکسک سوییه ده اولدوغونو نشان وئریر.

ماننا اوستالاری ساخسی قاب قاییرماقد، معمارلیقد، قالا تیکمکده ماهرایدیلر. بو گونده همدان و آذربایجانین ساخسی قابی جنس، گؤزلیک، محکم لیک، ظرفلیک و هنر باخیمیندان بوتون ایراندا و حتّی یاخین شرق منطقه سینده مشهوردور. زئوه و حسنلی دن کشف اولموش قاب - قاجاق بو

صنعتین و هنرین نمونه‌لری دیر. حسنلی دن الده ائدیلمیش قاباری ناخیشلی قیزیل پیاله هنر، اینجه‌صنعت و مهارت جهتن قدیم تاریخ متخصصلری، چاغداش هنر و اینجه صنعت اوستادلاری و هنر صاحب‌لرینین حیرت و تعجبونه سبب اولموشدور.

بوتون بونلار ماننا - ماد خلقلرینین م.ق. ایکینجی مین ایللیک و بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده‌کی مدنیتی، هنری، اینجه‌صنعتی، اوستادلیق و مهارتینی نمایش ائتدیرن نمونه‌لردیر کی، اؤز الهام منبعلری اولموش سومثر، ایلام و اورارتو هنریندن گئری قالماز و اونلارین هنر نمونه‌لری کیمی، سونراکی یاخین شرق مدنیتلری، او جمله‌دن پارس مدنیتی اوچون اؤرنک، استفاده منبعی و نمونه اولموشدور.

□ □ □

ماننا تاریخی و مدنیتی نین منبعلری

کئچن فصللرده گؤستر دیگیمیز کیمی ماننا مدنیتی اؤیرنه‌گین اساس منبعلریندن بیر قديم دؤورکو حکومتلر و اونلارین رهبرلرینین قازدیدر ديقلاری کتیه‌لر و یازدیدر ديقلاری اثرلر اولموشدور. ماننا تاریخی اؤیرنه‌گین ایکینجی ان مهم منبعی ماننا اراضیسیندن کشف اولموش تاریخی اثرلردیر.

ماننا مدنیتی، تاریخی، هنری، حکومتی و سایره‌سیندن یاخشی و محکم مدرک اونون اراضیسیندن کشف اولوب اوز چیخاریلمیش و آراشدیریلیب علمی جهتن اؤیره‌نیلمیش اثرلردیر. بو اثرلر ماننا ارضیسی - بوگونکو آذربایجان اراضیسینین مختلف یئرلریندن تاپیلیمیش خزینه‌لردن الده ائدیلمیشدیر. بو تاریخی اثرلرین خزینه‌لری هم شمالی، همده جنوبی آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا چوخدور، اونلاردان بو گونه قدر مرکزی ماد و شمالی آذربایجان اراضیسینده کشف اولوب ایشلنمیش بیر نئچه خزینه باره‌ده قاباقلار دانیشمیشیق، بورادا جنوبی آذربایجان تورپاقلاریندن کشف اولوب قسماً ایشلنمیش زنگین "زئوه"، "حسنلی تپه‌سی" و "مجید تپه" خزینه‌لری باره‌ده قیسا دانیشاجاییق.

□ □ □

زئوه خزینه‌سی

شمسی ۱۳۲۵ - نجی ایلین اوللرینده بیر بالاجا چوبان واسطه‌سیله "ساققیز" شهرینین ۴۰ کیلومتر شرقینده، بیر تپه‌نین یاماجیندا یئرله‌شن "زئوه" کندینده بیر تاریخی اثرلر خزینه‌سی تاپیلدی. بو خزینه بیر حمام وانی بویدا و یا بیر قبری یشکه‌لیکده اولان قابین ایچینده یئرلشمیشدی. خزینه‌نین شیلری در حال خلق آراسیندا بؤلوشدورلور و بعضیلری اللرده سینیب آرادان گئدیر.

خزینه‌نین تاپیلماسیندن ایکی ایل سونرا اونون خبری دؤولت مسئوللارینین قولاغینا چاتدی. باستانشناسلیق اداره‌سی و اونون رئیس فرانسالی "آندره قودار"ین همتی ایله بو اثرلرین بیر قسمتی "ایران باستان" موزه‌سی طرفیندن آکیندی، لاکین شیلرین بیر قسمتی قاچاق خارجه‌یه آپاریلدی و

سونرالار آوروپا و آمریکا موزه لریندن باش چیخارتدی.

بو سببلره گۆردهده بو خزینهده نه لرین اولدوغو معلوم دئییلدیر و سونرا گئشنده نه لرین الده اندیله جه گئی نی بیلیمک اولماز.

زنوه خزینه سی تپه نین اوستونده اولموش بیر قالانین دوواریندا ایملیش. بو دیوار یوخاری طرفدن کرپیچ دوواریلار واسطه سیله قورونوردو. بو قالانین اوچ طبقه لی و بیر ی - بیرینین اوستونده اولان پیله کانی وارایدی. بو قالانین یئرینی ایکینجی سارقونون کتیه لرینده اولان "زیبیه" و یا "ایزیبیه" بیلیرلر. ایکینجی سارقون م.ق. ۷۱۷ - نجی ایله قازدیردیغی لؤوحه سینده یازیر کی، مانناین باش کندینی اودا چکنده "زیبیه" و "آرمائید" شهرلرینی ده توتمودشور. ایکینجی سارقون باشقا یتردهده بو شهرلی اودا چکمه سیندن دانشمیشدیر. بوتون بونلار آیدین گۆسته ریر کی، "زیبیه" کلمه سی مطلق ماننا سؤزودور چوخ احتمال سومثر، ایلام، کاسسی و اورارتو دیلرینده و یا آزی اونلارین بیر ی و یا بیر نچه سیندهده اولموشدور. سس قورولوشو جهتدن بو کلمه یه بنزر سومثر سؤزو "زیبین" کلمه سینین بیلیریک کی، معناسی "چیبین" (میلچک) ایدی. قید ائدک کی، بو گون گونئی ماحالی لهجه سینین شبستر آغزیندا میلچه گه "چیبین" دئییلیر و جنوبی آذربایجانین بیر سیرا باشقا لهجه لریندهده ایشله نیر.

"زنوه" خزینه سیندن الده اولان اثرلر. رئیس نیانین گۆستر دیگینه اساساً، بونلاردان عبارتدیر کی، اونلارین بعضی سینین شکیل لرینی ده گۆرورسونوز.

۱ - ایکی سیرا حیوانلار و افسانه وی وارلیقلارین شکیل لرله بزیمیش بؤیوک قیزیل سینه بند. بو شکیللرده باشی اینسان و بدنی حیوان اولان افسانه وی وارلیقلارین بعضی سی "تخت جمشید"ین سوتونلاری باشیندا اولموش حیوان مجسمه لری و "فروهر"ین شکیلینی تداعی ائدیر و شبهه سیز او بنانین مهندس لری، معمارلاری و صنعتکارلاری مانناین بو هنری و مدنیتیندن، قدیمی آذربایجان مدنیتی و هنریندن استفاده ائتمیشلر و یا بونلار ماننا اوستالارینین ایله یارانمیشدیر کی، هخامنیش شاهلاری اونلاری زورلا اؤز وطنلریندن اورایا آپارمیشلار. نظره گلن سینه بند حکاکلیق اوصولو ایله قایریلمیشدیر.

۲ - قاباری حیوان شکیل لرله بزه نمیش حلقه - حلقه بویون باغی.

۳ - خنجر قینی.

۴ - آسلانلار و دئولرین بؤیوک کلله لری.

۵ - مینا ایله بزیمیش آلین بزه گی.

۶ - اولدو قجا ماراقلی یهر و اونون وسایطی.

۷ - مختلف بؤک آلتلری، او جمله دن:

(الف) ایکی اوجو حیوان و آت باشلاری شکیل لرله بزیمیش قولباقلار.

(ب) بیزوو باشی شکیلینده گوموشدن قایریلمیش لوله.

ح) قیزیل صحیفه کی، اوندایکی سیرا عمودی (اوچ - اوچ) گویا آسوری عسگرلری آسلانلا دؤیوشور. نظره گلن بو اثر آرخادان دؤیوله‌رک قاباریلیب یازادیلیمیشدیر. "تخت جمشید"ین "شاهین افسانه‌وی حیوانلا دؤیوشو"^۱ داش قازما ناخیشی یوزه - یوز زئوه خزینه‌سینین بو اثری و عمومیتله ماننا هنری و صنعتیندن اقتباس ائدیلیمیشدیر. (شکیللری کئچمیش فصیلده وئریلمیشدیر).
(د) فیل دیشینده قازیلیمیش لؤوحه.

ه) قیزیل صحیفه‌ده مقدس آغاجین ایکی طرفینده ایکی آسلان شکلی. نظره گلن ناخیشلار آرخادان دؤیوله‌رک قاباریلیب یازانیمیشدیر.

و) قوچ باشی شکلینده شیرلی ساخسی‌دان قایریلمیش ایچگی قابی. عینی شکلیده قیزیل‌دان و داخلدن دؤیوله‌رک قاباریلیب قایریلمیش اولدوقجا گؤزل و دقته لایق قدح‌ده "رضا عباسی" موزه‌سینده تهراندایا ساخلانیلماقدایر. (شکیلی سونرا وئریله‌جکدیر). بو قیزیل قدح م.ق. ۶ - ۷ - نجی یوز ایلیلک‌لرده، یعنی همین ماننا دؤورلرینه عایدیر، اؤزده قافلاتنی (قیزیل بوندا) اراضی‌سیندن، یعنی ماننالارین مرکزی تورپاقلاریندن تاپیلیمیشدیر. (بو باره‌ده یئرینده یئنه‌ده دانیشیلاجاقدیر).

ز) ناخیشلی گوموش بوشقاب. (بو باره‌ده سونرا دانیشاجاییق).

ح) بویونباغی لار و سیرغالار.

ط) ۲۰ سانتیمتر اوچالیدا اولان فیل دیشیندن مجسمه.

ی) بڑکلی قابلار و مختلف یاشاییش وسایطی.

بیر سیرا قدیم تاریخ متخصصلری ماننا خزینه‌سینین شئی‌لری باره‌ده اولدوقجا الوان، دهرین، قیمتلی و حتی بعضاً ضدیتلی فیکرلر ایره‌لی سورموشلر. بیز بونلارین بعضیسی، او جمله‌دن فرانسالی عالیم ر. قیرشمین فیکرینی گؤستره‌جه‌ییک.

اولجه قید ائدک کی، "زئوه" خزینه‌سی تالان‌دان ایکی ایل سونرا علم عالمینه معلوم اولدوغو اوچون، اونون اصلی بیر امیر، باشچی قبری و یا بیر قوولانمیش خزینه اولماسی بللی اولمامیشدیر. دوغرو‌دور، خزینه‌نین تاپیلدیغی بو ماننا یئرلرینه، بحث ائتدیگیمیز عصرلرده، چوخلو ناغافل و گؤزله‌نیلمز هجوملار و قیمتلی شئی‌لرین گیزله‌دیلمه‌سینی لازیم ائدن دهشتلی ایللر، آیلار و گونلر چوخ اولموشدور. لاکین بونا باخمی‌اراق، تورک دونیاسینین هر یئرینده باشچیلارین احترام، طنطنه و چوخلو قیمتلی شئی‌لره باسدیریلماسی بیر دب و قایدا اولموشدور. بونا گؤره ر. قیرشمینین بو فیکری داها دوزگون نظره‌گلیر کی، "زئوه خزینه‌سی بیر یترده پنهان ائدیلیمیش بیر خزینه دئییلدیر، بلکه قدرتلی بیر ساکا شاهزاده‌سی قبری‌دیر کی، ساکالارین عادت و عنعنه‌لری اساسیندا

گوئمدورولموشدور.^۱

زئوه خزینه‌سی توپلانمیش حالدا اولدوغو اوچون، شبهه‌سیز مختلف زامانلار و حتّی مختلف یئرلر و مدیّتلرین محصولو اولموشدور. بونا گؤره‌ده قطعی شکیلده دئمک اولار کی، خزینه اشیا‌سینین هامیسی مانادا قایریلمیش شئی دئییل، بلکه "ریچارد فرای"ین یازدیغی کیمی، اونلار «مختلف هنر سبکلرینی نمایش ائتدیریر. اونلاردان قازیلیمیش فیل دیشی صحیفه‌لری آسوری سبکینده و بین‌النهرینین "نمرود" وندا تاپیلیمیش فیل دیشی صحیفه‌لری کیمیدیر؛ قیزیل بویونباغیلار، لؤوحه‌لر و بیر سینه زینتی ساکا، آسوری و محلی سبکده‌دیر، ساخسی قابلار، گوموش و مفرغ شئیلرده ائله بو سبکلری نمایش ائتدیریر».^۲

زئوه خزینه‌سینین اشیا‌سی بئله مختلف سبک، هنر و کؤکه مالک اولدوغو اوچون ر. قیرشمن اونلاری دؤرد یئره بؤلّموشدور:^۳

۱ - الهام منبعی و ایش اوسلوبو جهتدن آسوری اولان شئیلر.

۲ - ساکا (ایشغوز) اسلوبونا عاید شئیلر.

۳ - آسوری - ساکا الهامی ایله، آنجاق آسوری هنری ایله قایریلمیش شئیلر.

۴ - یئرلی - ماننا صنعت اوجاقلاریندا قایریلمیش شئیلر.

ر. قیرشمن بو شئیلرین هر بیرینین باره‌سینده گئنیش دانیشمیش و اونلاری آسوری - ساکا جواهرسازلیق هنرینین ان زنگین شئیلری حساب ائتمیشدیر.

اگر ر. قیرشمنین فیکری دوغرو اولسا، وندا زئوه خزینه‌سی ساکالارین ماننا اراضیسی، قدیم آذربایجان اراضیسنه گلمه‌سی دؤورو یارانمیشدیر، اونلارین بو یئرلرده اولدوقلاری دؤورده، یعنی م.ق. ۶ - ۷ - نجی عصرلرده میدانا گلمیشدیر. بئله اولدوقدا ایسه بو قبیرین "ایشپاکا"نین، یا اونون اوغلو "پارتاتوا"نین اوغلو "مادی"نین اولماسینی، و شئیلرینین اونلارین سفارشی ایله، مختلف خلقلرین، او جمله‌دن ماننا، اورارتو و سایره صنعتکارلارینین ایله قایریلماسینی گومان ائتمک اولار. بئله اولمادیقدا ساکالار (ایشغوز)لارین آذربایجان اراضیسنه چوخ اوللر، م.ق. ۸ - ۹ - نجو عصرلردن، بوتون ائل و سوی بیرلشمه‌سی حالیندا دئییل، معین ائل و اوبالارینین مختلف زامالاردا گلیب، آذربایجانین شمالی و جنوبوندا یاشامالاری لازیم گلیر. بئله اولدوقدا بو قبیر بیر ایشغوز ائلی و یا طایفاسی باشچی سینین قبیریدیر.

شبهه‌سیز بو شئیلرین بعضیلری مختلف یئرلردن ماننا یا گتیریلیمیشدیر، لاکین ساکا و یئرلی صنعتکارلارین هنرینه عاید شئیلرین سایه زئوه خزینه‌سینده او قدر چوخدور کی، اونلارین

۱ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۱۷.

۲ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۱۶.

۳ - ایران از آغاز تا اسلام، ۱۳۷۲، ص ۱۰۹.

هامیسینین اوزاقدان گتیریلمه‌سینی سؤیله‌مک منطقی اولماز. دئمک، او زامان محله‌ده - ماناندا ساکا سبکینده، اصیل اورتا آسیا ائل‌لری سبکینده ایشله‌ین صنعتکارلار، صنعت او‌جاقلاری و صنعتلره مخصوص ایش و تولید یئرلری‌ده اولموشدور. بو باخیم‌دان ر. قیرشمن یازمیشدیر:

”او کارگاهین قالب‌لری کی، زئوه‌نین ساکا شاه‌ی اؤز زینت و سایطینی اورایا سفارش وئر‌میش، مختلف یئرلردن او کارگاه‌ا گل‌میش صنعتکارلارین الیه قازیل‌میشدیر.

بو قبی‌رده آسوری شئیلرینین کناریندا اؤل‌و باسدیرما مراسیم‌یه علاقه‌دار اولان بیر سیرا شئیل‌رده وارا‌یدی کی، اورارتو سبک‌یه قایر‌یل‌میش‌ایدی، بیر سیرا شئیلرین ایش سبکی محلی و یئرلی‌ایدی. آن‌جاق ساکا اوسلوب‌وا‌یله قایر‌یل‌میش شئیلر او قدر چوخ‌دور کی، تقریباً خاطر جمع اولماق اولار کی، زئوه‌ده ساکا شاه‌زاده‌لرینین سلیقه‌سیله ایشله‌ین کارگاه‌لار وارا‌یدی کی، ایشغوز شاه‌زاده‌لرینین سفارش‌یه ایشله‌ییر‌میشلر.

زئوه‌ده بیر ساکا قیبرینین کشفی‌ده بیزی مختلف میللتلر و نژادلار فیکرینین محصولو اولان نئچه هنرله تانی‌ش ائدیر.^۱

بعضی باشقا تاریخچی عالیم‌لر ایسه ر. قیرشمنین عکسینه اولاران، زئوه خزینه‌سینین بوتون شئیلرینی مانانین اؤز صنعتکارلارینین محصولو بیلیر و حتّی ساکالارا منسوب شئیلری‌ده ماناندا قایر‌یل‌ما گوستری‌رلر. بو عالیم‌لردن ا.م. دیاکونوفو گؤستر‌مک اولار. او بو باره‌ده یازیر:

”تازالیق‌دا ساققیزین، یاخیلیغیندا ”زئوه“دن کشف اولموش خزینه ماننا اوستالارینین [م.ق. ۹ - نجو یوز ایللیک‌دن ۷ - نجی یوز ایللیگه قدر] یوکسک صنعتی و مهارتیندن، ده‌میر اوزه‌ری‌نده هنر‌نمالیغین‌دان حکایت ائدیر.“^۲

تاریخچی عالیم ”آندره قودار“دا ا.م. دیاکونوف کیمی دوشونه‌رک یازمیشدیر:

”ساققیز خزینه‌سینین اینجه‌صنعت محصوللارینین چوخونون منشأیی هامان ساققیز منطقه‌سیدیر... بو شئیلر اصیل آذربایجان و زاقروس داغلاری ساکینلری، خصوصیه ماننا اؤلکه‌سی ساکینلرینین هنر و اینجه‌صنعتی اثرلریدیر. بدوی ایسکیت (ساکایی) سبکی آدلانانین دا کوکو، منشأیی ماد و ماننادیر و ایسکیتلرین یاخین آسیادا ساکین اولدوقلاری زامان یاران‌میشدیر.“^۳ بیزجه ا.م. دیاکونوف و ا.قودار حاقلی‌دیرلار. زئوه خزینه‌سی اثرلری اساساً ”آراتتا“ صنعتی و هنری وارث‌لرینین نتیجه‌سی و محصول‌دور. دئمک، بوتون بونلارلا برابر زئوه خزینه‌سینین بعضی اثرلری‌نین یاران‌ما تاریخی، متخصص‌لرین فیکرینجه، ساکالارین گل‌مه‌سیندن قاباغا، م.ق. ۸ - نجی یوز ایللیگه و شاید داها قاباغا عاید‌دیر.

*

۱ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۱۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۶۶.

۳ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۱۹.

شبهه سیز بو هنر محصوللارینین یارانماسیندا اورارتو صنعتی، ائله جه ده ماننلارین سويداشی، قونشو و ان یاخین همدردلری اولموش قوتتی - لوللوبیلرین هنرینین ده بو اینجه صنعت اثرلرینی یارادانلارا و یارادیجیلیغینا تأثیری اولموشدور، بئله کی، ماننالیلارین بوندان سونرا گؤستره جه گیمیز هنر اثرلرینی بؤیوک ماد اینجه صنعتی و هنرینین باشلانقچی، ایلک مرحله سی حساب ائتمک اولار. دوغرودان دا ماننا صنعتی و هنری بیر طرفدن قوتتی - لوللوبی صنعتینین آردی و داوامی، دیگر طرفدن ایسه هم بؤیوک ماد، همده، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، هخامنیش دؤورو فارس اینجه صنعتینه یول آچان و یول گؤستهرن اولموشدور، یعنی ان قدیم ایلام و آذربایجان هنری و اینجه صنعتی ایرانین سونراکی بوتون مهم مدنیتلری، او جمله دن فارس اینجه صنعتی، بو میثلسیز هنر و اینجه صنعتدن استفاده ائدن، اونو اقتباس ائدنلر بو مدنیتی اورت باسدیر ائتمیش، شاید بیله - بیله و یا بیللمه دن آرادان آپارمیش و ثمره سینی اؤز آدلارینا یازمیشلار. آنجاق خوشبخت لیکله تاریخین عمومی آخینی نهایت حقیقتی اوزه چیخاردار، حقیقت هنج بیر زامان ابدی اولاراق گیزلی و ایتگین قالماز:

حقیقت ایلرجه گیزله دیلمه ده، ابدی اولاراق، اورتولو قالمازا
مین ایلرلر بویو معلوم آلر واسطه سیله گیزله دیلمیش قدیم آذربایجان هنری اوز چیخاند، واقعیتی گؤرن آوروپا عالیم لری، او جمله دن "آپهام پوپ" و آشاغیدا کی سؤزلری یازماغا مجبور ائدیر:

"م.ق. بیرنجی مین ایلیگین اوللرینده آذربایجان اینجه صنعتینین کامللشمه سینی او یوکسک ده برلی قیزیل، گوموش و حکاکلیق اولموش فیل دیشی سوموکلریندن باشا دوشمک اولار کی، ۱۹۴۷ - نجی ایله ده، تصادفی اولاراق، "زئوه" ده، یعنی اورمو گؤلونون جنوبیغرینده تاپیلدی. بو خزینده قیزیل و گوموشدن اولان بیر سیرا زینت و سایطی واردیر کی، یا اریدیلیب تۆکولموش، یا قازیلیب، چکیشله دۆبولموش و یا یالنیز قازیلیمیشدیر. اونلارین بعضیسی تامامیله آسوری شیوه سی ایله دیر، بعضی باشقالاریندا ایسه ساکا هنری خصوصیتلری گؤرونور، باخمییاراق کی، اونلارین بعضی حیصه لری و یئرلرینده هر ایکی سبک وار، بعضی ائله شئیلرده واردیر کی، اونلارین قایریلماسی تامامیله محلی حساب اولمالیدیر. بو کشفیاتلار اولدوقجا قیمتلیدیر... او کی داها چوخ اهمیتلی دیر، اونلارین بو منطقه ده یارانمیش ماد مدنیتیندن نمونه لر تقدیم ائتمه سیدیر و بو مدنیتین صلح و محاربه زمانلاری آسوریلر، ساکالار و اورارتولارلا چوخ رابطه سی اولموشدور. زئوه هنرینین چوخلو خصوصیتلری هخامنیش هنرینده ده قالمیشدیر و بو کؤچورولمه نین وسیله سی مادالارایدیلر.^۱ بئله لیکه "زئوه" و عمومیته ماننا هنری و اینجه صنعتی بو گونکو ایران اراضیسی و میللتلرینین، شوشدان - ایلامدان سونرا، ان قدیم، ان یوکسک و ایلکین هنر و اینجه صنعتی و اثرلری هنر و صنعت شاهکارلاریدیر.

□ □ □

حسنلی تپه‌سی

تاریخی "حسنلو" تپه‌سی اورمو گؤلونون ۱۲ کیلومتر جنوبغربینده و "نقده" شهرینین دوققوز کیلومتر شمالشرقینده یئرله شیر و قونشو کندینین آدیله علاقه‌دار "حسنلی" آدلانمیشدیر. بو تپه اتگینه آخان "گودار" چاییندان ۲۰ متر هوندوردور. تپه‌نین قطرو تقریباً ۲۵۰ دن ۲۸۰ متره قدردیر. بو تپه‌نین اطرافیندا، هوندورلوکلری ۱۵ متردن آرتیق اولمایان، بیر نئچه تاریخی تپه‌ده واردیر. بئله فیکر اولونورکی، مرکزی یوکسک تپه، آدی معلوم اولمامیش شهرین قالاسی ایدی و اطراف تپه‌لرده خلق یاشایاردی. مرکزی قالادا ارباب، یا رئیس، باشچی لار و دینی رهبرلر و سایر بؤیوکلر یاشایار و خارجی هجوملار زامانی او بیرری تپه‌لرین اهالیسی بو قالایا سیغیناریدیلار. تاریخ متخصصلری بو قالانی آذربایجانین ان قدیم و مهم قالالاریندان بیرری حساب ائدیرلر.

شمسی ۱۳۱۳ - نجو ایلدن خارچیلر و ایرانلیلاردان عبارت اولان بیر تجارتی و علمی هیئت بو تپه‌نی قازماغا باشلایب، بعضی ده‌یرلی اثرلرده تاپدیلار. لاکین ۱۳۳۴ - نجو ایلدن اورتاق ایرانلی و آمریکالی بیر هیئت "رابثرت دایسون"ون رهبرلیگی آلتیندا قازینتی ایشلری آپارمیش و اونون نتیجه‌سینده تپه‌نین عؤمرونو قدیمدن بری اون دؤوره‌یه بؤلوموشدور. "رابثرت دایسون"ون فیکرینجه اینسانلارین بورادا ساکین اولدوغو ایلک دؤور م.ق. آلتینچی مین ایللیک حدودلاریندا و دوردونجو دؤور م.ق. ۱۳۰۰ - دن ۸۰۰ - نجو ایله قدرایدی. بو دؤور ماننا دؤورودور.

علمی قازینتی ایشلری بو تپه‌ده چوخلو قالالار و بنالارین تمیلینی اوزه چیخارتمیشدیرکی، ماننا دؤورونه عاید اولانلاری دوردونجو دؤوره مربوطدور.

شهرین مدافیهه قالاسی دووارینین اوچ متر قالینلیغی، یئددی متر اوجالیغی، اؤزوده مربع شکلینده اولموش و هر طرفی ۱۰×۱۰ متر اولان ۷ بورجو وارایدی؛ بورجلارین فاصله‌سی ۳۰ متر و قالانین دروازاسی غرب طرفیندن ایدی. قالانین داخلینده ۳۰×۲۰ متر مربع گئنیش لیگینه باغچا و قالانی آنبارلار و تؤوله‌لر اولموشدورکی، بیرینده سو یا شراب ساخلاماق اوچون کوپلر اولموشدور. اوتاقلاردا بیر سیرا اینسان و آت سوموکلری تاپیلیمیشدیر، اونلارین داخلینده یان - یانا یاتمیش جاوان آرواد و کیشینین سوموکلری واردیر.

حیه‌تین جنوب طرفینده بیر سیرا بنالار یئرلشمیشدیرکی، عبادتگاه‌ایمیش، بورادا بیرری - بیرینه یولو اولان چوخلو اوتاقلار وارایدی. عبادت یئرینین هوندورلوگو ۷ مترایدی و آغاج سوتونلاری وارایمیش، اورانین اوزونلوغو ۲۴/۳۰ و اثنی ۱۸/۵ مترایدی. اطراف بنالارین هامیسی ایکی طبقه‌ایدی. عبادت یئرینده سککیلر، اود یاندیرماق اوچون یئرلر، قوربانلیغی بؤلکم و سایر دینی مراسیم اوچون خصوصی یئرلر اولموشدور. قالانین اسلحه‌یه خاص ائویندن اسلحه‌لر، قیلینجلار، ده‌میر نیزه اوجلاری و اوخ اوجلاری الله ائدیلیمیشدیر.

قالانین غرب طرفینده بؤیوکلو، کیچیکلی ۱۵ اوتاق وارایمیش و قیزیل قدح بو اوتاقلارین

بیریندن تاپیلیمیشدیر. حیه تین شمال طرفینده یثرلشن اوتاقلاردا عایله لر یاشارمیش. بو اوتاقلاردان الله ائدیلمیش چوخلو جعبه لردن زینت و سایطی، سومو کدن اولان سورمه و وسمه قابی و سایره تاپیلیمیشدیر. بو اوتاقلارین بیرینده یانیب بیر - بیرینه قاریشمیش ۱۱ کیشی، آرواد و اوشاق سوموکلری واردیر و اونلارین بیرینده بیر آنا الینی اوشاغینا اوزالداراق اونو قوجاقلاماق ایسته میشدیر. گورونور بورادا یانقین اولموشدور. بو اوتاقلارین بیرینده یاناشی یاتمیش بیر آرواد و کیشی ایسکیلتی واردیر کی، گورونور یانقین زامانی یاتیب میشلار.

"کاربون ۱۴"ون تجزیه سی اساسیندا عومرو اولچمک یولایله بو یانقینین ایلینی م.ق. ۸۱۵ و ۷۹۰ - نجی ایللر آراسیندا تعیین ائتمیشلر. بو ایللر اورارتو شاهلاری "ایشپوئینی" و "مئنوا"نین شاهلیق دؤورنه تصادف ائدیر. بونا گؤره ده یانقینین اورارتولار و یا آسوریلر طرفیندن یارانماسینی گومان ائدیرلر.

"حسنلی" تپه سینده آپارمیش اوزون مدّتی آرختولورؤ ایشلر نتیجه سینده چوخلو سوموک، داش، ساخسی، شوشه و فلزی قابلار و شئیلر تاپیلیمیشدیر کی، آذربایجان، ایران و آمریکا موزه لرینده ساخلانیلیر. بونلارین هامیسی م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصری و اوندان چوخ اوللرده آذربایجان اراضیسی خلقلین هنری، اینجه صنعتی، تاریخی، یاشایشی، مدنیتی و خصوصیه ماننانین مدنیتی، هنری و اینجه صنعتی نی نمایش ائتدیریر.

"حسنلی" قازینتیلاریندان الله ائدیلمیش ساخسی هئیکللر و بویون باغیلارینین بعضیسی ساده و دیگر قسمی شیرلیدیر. ساده لر قارایا ماییل و یا قیرمیزی پالچیقدان، اؤزوده چرخله قایریلمیش، همده بزرکلی قاباریدیر و یا قازیلیمیش ناخیشلاری واردیر. بونلار م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالارینا عایدیر. لاکین شیرلی شئیلر قیرمیزی و ساری پالچیقدان قایریلمیش، قیرمیزی و یا قارا رنگله، هندسی شکللر فورماسیندا رنگلنمیشدیر، اؤزلری ده سونراکی دؤورلره عایدیر.

حسنلی قازینتیلاریندان تونج، گوموش، قیزیل و ده میردن قایریلمیش شئیلرده تاپیلیمیشدیر. تونجدان اولان آسلان مجسمه لری کاسسیلرین تونجدان قایریلمیش آسلان مجسمه لرینه بنزه ییر، بودا اولدو قجا طبیعیدیر، چونکی، اوللر گؤستر دیگیمیز کیمی، ماننلارلا کاسسیلر هم دیل، هم ائتتیک، همده مدنیت جهتدن چوخ یاخین اولموش، همده همیشه سیاسی و مدنی علاقه ده اولموشلار.

حسنلی تپه سیندن تاپیلیمیش چوخلو شئیلر داخلینده ۱۳۳۷ - نجی ایل مرداد آییندا تاپیلیمیش گوموش پیاله داها چوخ دقتی جلب ائدیر. بو قدحین هوندورلویو ۱۷/۵، آغزینین قطر و ۱۰ و پایاسینین قطر و ۶/۸ سانتیمتر دیر. قدحین ائتتیک دووارلاری ایکی سیرا قیزیل ایله ایشلنمیش دؤیوش صحنه لریدیر کی، دؤیوشچولر پییادا و آرابایا مینمیش حالدا، اؤکوز، آت و آسلانا بنزر حیوانلاری قوور و گویا اونلارلا دؤیوشورلر. بو پیاله کاسسی و گرجستان پیاله لرینی خاطرلادیر. حسنلی قازینتیلاریندان چوخلو بزرک و سایطی، سالخیم شکلینده اولان سیرغالار، بیله زیک، بویون باغی، آلین بزه گی، تئل باسانلار، پییالازکلی، میل - میلی، بوغدایی سیرغالار، دویمه لر و...

همده بیردانا ائشسیز (میثلسیز) قدح کی، ۱۳۳۷ - نجی ایل مردادین ۲۳ - نده تاپلمیشدیر. بو قیمتی پیاله دوردونجو لایدان، یعنی ماننا دؤورونه عاید طبقه‌دن تاپلمیشدیر. قدحین اوچالغی ۷۱، آغزینین محیطی ۶۰ سانتیمتر و آغیرلیغی ۵۹۰ قیرامدیر، اؤزوده خالص قیزیلدان قایرلمیشدیر. ۱۹۵۸ - نجی ایله بیر اینگلیز درگیسی بو قدحی بئله قیمت‌لندیرمیشدیر: "قاپین عادی ده‌یهری ۲۰ مین لئره تعیین اولموشدور، لاکین اونون هنری و تاریخی اهمیتی بو رقم‌لردن چوخ آرتیق‌دیر."^۱

ایرانین باستانشناسلیق اداره‌سینین مدیرو سید محمدتقی مصطفوی بو قدح باره‌ده بئله یازمیشدیر: بو "نه تکجه ایرانین باستانشناسلیق تاریخینده سابقه‌سیز کشف و ایران تاریخی باخمیندان فوق‌العاده اهمیته مالک‌دیر، بلکه دونیانین علمی قازیتیلاری باخمیندان دا ان مهم علمی کشف‌لردن بیر و اسکی دونیانین نادیر تاریخی، هنری و مذهبی اثرلریندن بیر ساییلیر."^۲ آذربایجان تاریخینین دنیا شهرتلی میثلسیز شاه اثرلریندن بیر اولان بو قیزیل پیاله بوتون دنیا تاریخ‌چیلرینین حیرت و تعجبونه سبب اولموش و نتیجه‌ده اونون باره‌سینده چشیدلی ده‌یرلی سؤزلر یازمیشلار و بیز یوخاریدا اولنلاردان نمونه‌لر گؤستردیک، ایندی اونون تاپیلما‌سیندا بلاواسطه اشتراک ائتمیش آمریکالی عالیم "رابئرت دایسون"ون، اثرین تاپیلما‌سی جریانینی باره‌ده دئدیکلرینی نقل ائده‌ک. بو عالیم اثرین تاپیلما‌سی جریانینی "لایف - Life" درگیسینین مخبری و "پرادا" خانیمایا بئله سؤیله‌میشدیر:

"تپه‌دن اوچ آی تورپاق گؤتوره‌ندن سونرا، قالانین سارایینین مهم قسمتی اوزه چیخدی. بیر پنجنشنبه گونو آخشام گون باتارکن، قازان ایشچیلرین بیر، الینده اسلحه اولان بیر کیشینین سوموک‌لرینه تصادف ائدیپ، مؤوضونو هیأتین مسئولونا خبر وئیریر. "دایسون" ایکی نفر ایشداشی ایله گلیب، سوموک‌لرین اطرافیندا اولان پالچیق‌لاری تمیزله‌مه‌گه باشلا‌ییرلار و بیردن قیزیل بیر خط ظاهر اولور. قازانلار اولجه ائله گومان ائدی‌رلر کی، بیر بیله‌زیک تاپمیشلار. هیجانلا ایشلرینی دوام ائدی‌رلر، نازیک قیزیل تپه‌سی بؤیورور. ائنلی اولور و ناخیشلی یئری گؤرونور. قدح یاواشجا اوچ مین ایلدن بری اونودولوب، ساخلامیش الین سوموک‌لری آراسیندا چپخاریلیر و تورپاق آلتیندا چپخیب، اوچ مین ایلدن سونرا، باتماق عرفه‌سینده اولان گونشین سون شعلاری آلتیندا سیرلی شکیلده پاریلدا‌ییر و یویولاندان سونرا، بو بؤیوک کشفین شرفینه آرخولوق‌لار هیأتی طرفیندن ترتیب ائدیلمیش شتلیکده، بیلک و تجربه چیراغی ایشیغیندا، سیرا آچان قازمانین اوجوایله، "کئچمیش دونیانین افسانه‌وی جریانینی قارا اونودولما پنجه‌سیندن چپخاران" اینسانلارین الینده ال‌به‌ال گزیر و او مجلسه شتلیک، شور و ایشیق‌لیق باغیشلا‌ییر. قدح بیر مدّت، امانت اولاراق، اورمو میلی بانگیندا

۱ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۲۶.

۲ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۲۶.

ساخلا نیلاندان سونرا، "ایران باستان" موزه سینه کؤچورولور.^۱

بو قیزیل قدح یانقینا دچار اولموش بیر اوتاغین ییخیقلاری آلتیندا قالمیش اوچ عسگرین سوموکلرله بیرلیکده تاپیلیمیشدیر و معلوم اولورکی، عسگرلر، بو ائوه اود وورولوب یانان زامان، نه اوچون سه اورایا گیرمیش و بو قیزیل پیاله نی آلب چرخماق ایسترکن، تاوان چؤکوب و عسگرلر، قدح اللرینده، قولانیب قالمیشلار.

احتمال قالانی دفاع ائدن عسگرلردن اولموش بو شخصلر یانقین داخلینده دیری - دیری گؤمدورولورکن، آذربایجانین میثلسیز هنری و شرفلی تاریخی نی اؤزلرله بیرلیکده قورووب ساخلامیشلار، تا اوچ مین ایلدن سونرا بوتون دونیایا گوسترسینلرکی، آذربایجان میللتی بو گونکو ایران اراضیسینین، ایلاملاردان سونرا، ان قدیم خلقی، میثلسیز هنر، مدنیت و صنعت مالک اولموش میللتی دیر.

امریکا درگیسی "لایف" بو صحنه نی چوخ گؤزل تصویر ائتمیشدیر. ادیب و شاعرلریمیز اوچون گؤزل بیر قایناق اولایله جه گینی نظره آلاق، اونو بورادا نقل ائتمه گی لازیم بیلدیک. بو صحنه بئله دیر:

"میلاددان تقریباً ۸۰۰ ایل قاباق بیر قالانی (آذربایجان تورپاقلاریندا.م.) محاصره ائدیب اودلادیلار. قالانین اوچ نفر مدافعی، سییریلیمیش قیلینج و توپوزلا قالانین یوخاری طبقه سینده هر طرفه اوز قویاراق، اومودسوز حالدا چالیشیردیلرکی، وطنلرینین میراثی اولان قیزیل قدحی دشمنین تالانیندان قوروسونلار. ساری چؤکوب، ییخیلدی و بو اوچ مدافعه ائدن عسگر یانار چؤکونتولر آلتیندا قالدیلار و اؤز اولوملرله اؤز مأموریتلرینی کامل شکیلده یشینه یشتیردیلر، چونکی هم اؤزلری، همده قیزیل قدح نظردن پنهان اولدولار. قالا تدریجله ییخیلیب، ترک اولاراق بئل گتیرن تورپاق و قوم آلتیندا محو اولدو و کئچن یای، بو صحنه تورپاغین آلتیندان ظاهر اولاندا، یوخاریدا دئدیگیمیز دؤیوشچولر ایسکیلت شکلینه دوشوب، اوز سلاقلارینین یانیندا یاتمیش و اونلاردان بیر یی هله ده سئودگی قیمتلی قابی اؤز قولونون سوموگوايله توتوب ساخلامیشدی.^۲

بو قدحین مازاقلی ناخیشلاری باره ده ده چشیدلی فیکرلر سؤیلنمیشدیر، اونلارین بعضیسی تعصب محصولو و حقیقتدن کناردیر. بو عالیملره گؤره بو قیزیل جامداکی ناخیشلار قدیم فارس داستانلاریندان الهام آلاق یارانمیشدیر.

لاکین بو زامانلار پارسلار هله یوز ایل ایدی کی، منطقه میز و ایران فلاتینا گلیمیش و ماننا، قوتتی، لولوبی، هورری و اورارتو تورپاقلاریندان چوخ اوزاق ایدیلر و اونلارین داستانلارینین یشلی اهالی داخلینده یایلماسینا اوزون عصرلر وقت لازیم ایدی و داها مهمو بو کی، بو عصرلرده بو

✱

۱ - رئیس نیا، جلد ۱، ص ۲۲۸.

۲ - رئیس نیا، جلد ۱، ص ۲۲۵.

گونکو فارس ایالتینده یئرلشمیش پارسلارین چوخو کۆچهری حالدا یاشایار، ایلاملارا تابع اولاراق، مدنیتین ایلک عنصرلرینی اونلاردان اؤیره‌نیردیلر. دئمک، تعصب محصولو اولان بو فیکر واقعیت و تاریخه تامامیله ضدیر.

بو تاریخ‌چیلرین عکسینه اولاراق، بعضی عالیم‌لر، او جمله‌دن "آیدات پرادا" بو ناخیشلاری "کوماربی" آدلی بیر "هورری" داستانیله باغلی بیلیر. هورریلر یا "ماتیشلر" ماننلارین ان یاخین غربی قونشولاری، همده اثنتیک، دیل، یاشاییش جهتدن بیر - بیرینه اولدوقجا یاخین ایدیلر؛ شبهه‌سیز، شفاهی ادبیاتلاری دا بیر - بیرینه یاخین ایدی و بیر - بیرینه افسانه‌لری و قهرمانلیق داستانلاریندان خبردار ایدیلر و شاید ده عینی ایدیلر. بوندان علاوه ماننلارین صنعتکارلاری، شبهه‌سیز، هورریلرین داستانلارینی بیلیردیلر. بوتون بونلاردان علاوه ماننلارلا هورریلرین دینلری ده عینی ایدی.

سعید نفیسی بو قدح باره‌ده اولدوقجا گؤزل، معنالی و واقعیتیه اویغون فیکره مالک‌دیر. او یازمیشدیر: "حسنلی نین قیزیل کاساسنین فوق‌العاده اهمیتی اوندان عبارت‌دیر کی، بیر طرفدن ماننا خلقینین مدنیتینین جزئیاتینی گؤستریر، او بیر طرفدن اونون ماننا مدنیتی نین هخامنیش مدنیتینده اولان نفوذو، خصوصیله تخت‌جمشیدین داش یونملاریندا نفوذو تامامیله آیدین‌دیر. دیگر طرفدن ده حسنلی کاساسنین بعضی ناخیشلاری ۱۳۱۵ - نجی ایله "کلاردشت" ده الده ائدیلمیش قیزیل کاسانین ناخیشلارینا چوخ اوخشاردیر و آیدین‌دیر کی، ماننا مدنیتی شرق طرفیندن مازندران اراضیسینه قدر گتمیشدیر. "کلاردشت" قیزیل کاساسینی م.ق. ۱۲ تا ۸ - نجی عصرلره عاید بیلیمشیلر.^۱

س.م.ت. مصطفوی‌ده نفیسی نین فیکرینی بیر نؤوع تأیید ائده‌رک گؤستریر کی، "حسنلی قاینین تاریخی تقریباً اوچ عصر تخت‌جمشید اثرلریندن قاباقدیر، بونا گؤره‌ده دئمک لازیم‌دیر کی، هخامنیش دؤورونون ناخیشلاری و هنرلری غربی آذربایجانین هنری اثرلریندن ده یاخشی اقتباس و استفاده ائتمیشلر.^۲

زئوه و حسنلی خزینه‌لری باره‌ده کی بو معلوماتی بیز عالیم ر. رئیس‌نیانین اثریندن آلدیق، شبهه‌سیز بو باره‌ده داها گئنیش و دهرین آختاریش و تحقیقاتلارا احتیاج واردیر. گله‌جکده لازیمی شرایط الده ائدیپ، بو میلی وظیفه‌نی یئرینه یئتیرمک اومودونداایق، هله‌لیک بو باره‌ده داها گئنیش و آرتیق معلومات آماق ایسته‌ینلر "آذربایجان، ایران تاریخی گئدیشینده" اثرینین بیرجی جیلدینه مراجعت ائده بیلرلر.

زئوه خزینه‌سی اثرلرینده اولان هنر و صنعتی حسنلی تپه‌سیندن الده ائدیلمیش اثرلرله مقایسه

ائتمه گه هئج بیر احتیاج یوخدور، چونکی بونلارین هر ایکسی بیر خلق، بیر میللت، بیر دؤور و تقریباً عینی اوستالارین الینین محصولودور.

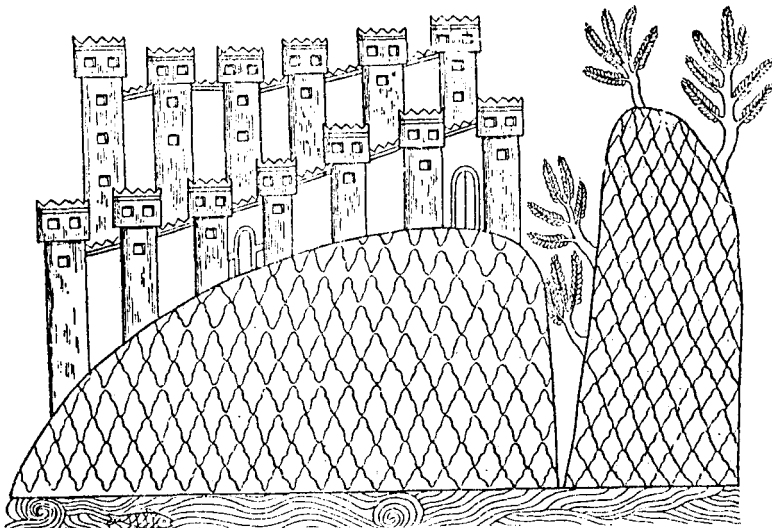
"حسنلی" دن تاپیلیمیش اثرلردن بیریده بیر قیبردیر کی، اورادا اینسان سوموکلریندن علاوه اوچ آتیندا سوموکلری واردیر. شبهه سیز بو آتار اوّلن شخصین ایدی؛ بو شخص اوّلنده، آتارینی اولدوروب قبیله قویموشلار، آنجاق یئر اولمادیغیندان آتارین چکدیگی آرابانی قبیله قویماق ممکن اولمامیشدیر.

نظره آئینمالیدیر کی، ساکارلاردا آتی اوّلایلّه گؤمدورمک عادت و معمول ایدی، بونا گؤره ده دئمک اولار کی، کشف اولونموش بو قبیله ساکارلارین ایمیش.

بو قبیرین ساکارا عاید اولماسینی همده آتارین گؤزل یهرلری، وسایطی و نوختالارینین بیرینین تونجدان قایریلمیش دهنه سی گؤستریر کی، یوزه - یوز اورتا آسیادان گلیمیش اسکی تورک ائللرینین ایشلری و عادتلریندن ایدی.

بو قبیرده اوّلولرین باشی اوستونده بیر لؤوحه ده واردیر کی، اوندا مارال باشینین شکلی واردیر. مارال باشی علامتی ده ساکا (ایشغوز) ائللرینه مخصوص ایمیش، دئمک بو قبیر شبهه سیز ساکارلاردان اولموشدور.

بو قبیرین ساکارلاردان اولماسی بو واقعیتی گؤستریر، ثابت ائدیر کی، ایشغوز (ساکا) ائللری م.ق. ۸ - نجی و حتّی ۹ - نجو عصردن قفقاز کئچیدینی کئچیب، آذربایجانا گلمه گه باشلامیشلار، آنجاق م.ق. یئددینجی عصرده سیاست میدانلی و تاریخ صحنه سینه گیردیکلری اوچون، بو زاماندان تاریخده تانیلمیش و آدلاری دا قالمیشدیر، بونا اساساً ساکارلارین بوتون آذربایجان اراضیسینده

دۆلّت و حاکمیت قورماقلاری نئچه یوز ایللیک اجتماعی زمینه مالک اولور، یعنی اونلار یئددنجی عصرده شمالی و جنوبی آذربایجاندا دۆلّت تشکیل ائدنده، نئچه یوز ایل ایدی کی، یئرلی اهالی ایلّه قاناییب قاریشمیش و واحد بیر خلقه چئوریلیمیش و عمومی واحد دیله مالک اولموشدولار. ساکالارا (ایشغوز) عاید گلن بؤلومده بو بارهده گئیش شکیلده دانیشاجاییق. □ □ □

مجید تپه

ایشغوزلارین (ساکالارین) م.ق. بیرنجی مین ایللیگین اولّری و ایلک یوز ایللیک لریندن، ۱۰ و ۹ - نجو عصرلریندن باشلایاراق، او زامانکی آذربایجان اراضیسینه گلمه لرینی گؤستره ن فاکت تکجه "حسنلی" ده تاپیلیمیش ایشغوز کورقانی - قبری دئییلدیر، بلکه بو قبرین تاینین آذربایجان اراضیسینین باشقا یئرلریندهده اولماسی گؤستریر کی، ایشغوزلار - ساکالار م.ق. اونونجو یوز ایللیکدن باشلایاراق، مختلف ائل و قبیله لر شکلینده آذربایجانا گلمیش و بو دیارین مختلف منطقه لرینده یاشامیشلار. بو ایشغوز کورقانلاریندن آذربایجان اراضی سنده بو گونه قدر کشف اولوب اوزه چیخاریلیمیشلاریندن بیریده "تخت سلیمان" ین لاپ یاخین لیغیندا کشف اولموش کورقاندیر. بو ایشغوز قبری "تخت سلیمان" ین بش کیلومتر لیگینده یئرلش "زندان" داغینین دؤرد کیلومتر گون چیخان طرفینده کی "مجید تپه" ده یئرله شیر. بورادا علمی قازیتتی ایشلری آپاریلاراق، ساکا (ایشغوز) قبرینین اولماسی و بیر نئجه ایکینجی درجه لی قبر واسطه سیله احاطه اولونماسی میدانا چیخمیشدیر، لاکین بو کورقاندان نه لرین کشف اولونماسی بارهده هله لیک بیر معلوماتا راست گلمه دیک. گونش ایلی ۱۳۳۷ - نجی ایلدن باشلایاراق ۲۰ ایل سوره سینده اورتاق ایرانلی و آلمانلی آرختولوقلاردان عبارت بیر هیأتین بورادا چالیشماسینا باخمایاراق، کورقان حاقیندا معلومات آزدیر و یا بیزه معلوم دئییلدیر.

بو کورقانبین کشفی و اونون باره سینده عمومی معلوماتی "راهنمای تخت سلیمان" اثریندن اویره نیریک. اورادا یازیلیمیشدیر:

"تخت سلیمان" ین بش کیلومتر لیگینده تک - تنها حالدا یئرله شن کله قند شکلینده، ایچی بوش و چؤکونتو لایلاردان عبارت اولان داغ اولدوقجا دقته لایق و گؤرمه لی بیر آبیده دیر. اونون دؤرد - دؤوره یاماجیندا م.ق. بیرنجی مین ایللیکدن معمارلیق قالیقلاری واردیر کی، داش، آهک و قوم پالچیغیندن قاییریلیمیشدیر.... بو داغ "سلیمان زندانی" آدیله شهرت لنمیشدیر.

"زندان" داغینین گون چیخان طرفیندن دؤرد کیلومتر آرالی "مجید تپه" آدیله بیر کیچیک تپه واردیر کی، م.ق. بیرنجی مین ایللیکدن بیر تومولوس (تومولوس یا کورقان "ساکا" قبرلرینین مجموعونا دئییلیر کی، بیر تپه شکلینده دیر و بیر نئجه فرعی قبر اصیل قبری حلقه کیمی آریا آلمیشدیر). و یا کورقاندیر کی، اورادا اسکی دؤورلری تانیماق اوچون علمی قازیتتی ایشلری

آپار یلمیشدیر.^۱

ایشغوزلارین م.ق. ایلک مین ایللیگین اوللرینده "تخت سلیمان" اراضیسینده یاشاماسی و کورقان یادگار قویماسی آیدین گوستریر کی، بو اراضی میلاددان نچه مین ایل قاباقدان قوتی - لولوبی خلقلرینین معین اثللری طرفیندن مسکون اولموش بیر منطقه و یاشاییش یرایمیش و میلاددان مین ایل قاباقدان ساکا (ایشغوز) اثللرینده اورتا آسیادان گله رک اورادا یورد سالیب، اوزون زامان یاشامیشلار.

زردوشت دینین تام فورمالاشماسی دؤوروندن بو دینین مرکزی و کعبه سی اولموش "آذرگنسب" آتشکده سینین بورادا - تخت سولیماندا یرلشمه سینی نظره آلاق، دئییه بیلیریک کی، بو یر، طبیعی یاشاییش شرایطینه مالک اولدوغو اوچون، هم لاپ قدیمدن یاشاییش منطقه سی اولموش، همده م.ق. ایکینجی مین ایللیک، حتی شاید اوندان قاباقلاردان یارانماغا باشلامیش زردوشت دینی نین ایلک نطفه لری و روشیملری نین مهم و اساس یارانما اوجاقلاریندن بیری اولموشدور، بونا گؤره ده م.ق. ۱۰ و ۹ - نجو یوز ایللیکلردن آذربایجانین مختلف منطقه لری، او جمله دن تخت سولیماندا یاشاماغا باشلامیش ایشغوزلار (ساکالار) ین زردوشت دینی نین روشیملری، اساسلاری و احکاملاری ایله تانیس اولماسی احتمالی گوجلودور.

مارلیک تپه نین ۳۶ نومره لی قبریندن ۱۷۰ - ه قدر فلز شیلرین کشفی و اونلارین تقریباً اللی پارچاسینین قیزیل اولماسینی نظره آلاق^۲ گومان ائتمک اولار کی، تخت سولیمانین بو قبری ده ایشغوز (ساکا) بؤیوکلری، شاه و یا شاهزاده لرینین بیرینین کورقانی اولموشدور.

نچه عصر مختلف آذربایجان منطقه لری، او جمله دن همین بو "تخت سلیمان" دا یاشامیش و شبهه سیز، زردوشتیزمین روشیملری و بعضی ابتدایی احکاملاری ایله قسماً تانیس اولموش ساکالار (ایشغوز)لارین معین قوللاری، ایشغوز شاه یی "مادی" تین کیا کسار طرفیندن اولدورولمه سیندن سونرا، دربند یولو ایله قارا دنیز ساحیللری و اورتا آسیا یا گئتدیکده، شبهه سیز، زردوشت دینین روشیملری و ابتدایی فیکرلرینی ده اؤزلریله بیرلیکده اورایا آپارمیشلار و شاید بو فیکرلر اورادا آز، چوخ یاییلمیشدیر. بو مسئله بعضیلرین زردوشت دینین اورتا آسیادا نشأت ائدیپ یارانماسی فیکرینی ایره لی سورمه سینه سبب اولموشدور. البته بو فیکر دوغرو دئییلدیر، زردوشتیزمین لاپ ایلک روشیملریندن باشلا یاراق یاراندیغی و تکمیللشدیگی دیار آذربایجان اولموش و سونرا اورادان مختلف یرلره، او جمله دن اورتا آسیا یا یاییلمیشدیر.

□ □ □

*

۱ - موسوی، سید محمود، راهنمای تخت سلیمان، ارومیه ۱۳۶۵، ص ۱۴.

۲ - مارلیک بن فلز قبالاری، ص ۱۹۱، ۱۹۲ و ۱۹۳.

□ نه اوچون ماننا خلقی و مدنیتی بارهده سوسورلار؟

”زئوه“، ”حسنلی“، ائله جهده ”مجید تپه“ دن کشف اولموش یوکسک مدنیت، هنر و صنعت محصولو اولموش تاریخی اثرلر گؤسته ریر کی، چاغداش آذربایجان تورپاقلاری م.ق. ایکینجی مین ایللیک و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده، یعنی ”ماننا“ لار دؤورونده اولدوقجا یوکسک سویه لی بیر مدنیتین بشیگی اولموشدور. بو مدنیت ایرانین بوگونکو تورپاقلاریندا ایلام - شوش دان سونرا، ان اسکی و عینی زاماندا یوکسک کیفیتلی مدنیت اولموش و یوخاریدا اشاره اولونان بعضی عالیملرین دئدیکلری کیمی، پارس مدنیتینین اساس الهام و اقتباس منبعلریندن بیرى اولموشدور.

بئله ایسه، گۆره سن نه سببه گۆره بیر سیرا فارس تاریخ چیلری وطنیمیز ایرانین ایکینجی ان قدیم و یوکسک مدنیتی اولموش ماننا مدنیتی و اونو یارادان ماننا خلقی بارهده تقریباً هئچ نه یازماییر و باشدا پیرنیا اولماقلا، او بارهده سوسور و سکوتلا کئچیرلر؟!

ماننا خلقی، حکومتی و مدنیتی ماد خلقی، حکومتی و مدنیتیندن اسکی راق اولموش، اونون بینؤوره و اساس تمل داشلارینی قویموشدور. بوندان علاوه بو مدنیتین یارانندیغی دیار زردوشتیزمین یارانندیغی اؤلکه و ایلک اصیل ”اوستا“ نین یارانندیغی دیاردیر. نه اوچون اوستایا بو قدر یش و ثرن، اونو ترجمه ائدن، گؤیلره قالدیران، اونو فارس اثری کیمی قلمه و ثرنلر اونو یارادان اصیل میللت، خلق، مدنیت و محیط بارهده سوسور، هئچ نه یازماییر و گؤسترمه ییرلر کی، اوستا ایلک اؤل یاراناندا ماننا خلقی داخلینده و او خلقین دیلینده یارانمیش، عصرلر بویو چوخلو حادثه لر باشیندان کئچیردندن سونرا، ساسانیلر دؤورو پارس دیلینه چئوریلیمیشدیر؟!

علمه ضدّ اولان بواش ایکى مسئله نتیجه سینده میدانا گلمیشدیر:

۱) آوروپا عالیملرینین بیر عده سی، مهمّ آریایزم نظریه سینه قاپیلاراق، مادلاری آریایی، هند - آوروپایی دیللی گؤستریمیش و بو فیکرده اولموشلار کی، یالنیز آریایی سويدان - نؤادان خلقلر و ائللر مدنیت یاراتماغا لایق و قادردیرلر و تورک خلقلرینده بو اردم و لیاقت یوخدور. بونا گۆره ده گویا ”آریایی“ لر تاریخی رسالته مالکدیر و تاریخ یاراتماغا بورجلو و وظیفه لیدیر، باشقا عیرقلردن اولان خلقلر و میللتلر یوخ.

بو عیرقچی، شوونیستی و علمه تماميله ضدّ اولان نظریه نی ا.م. دیاکونوف، واقعیتی گۆرن بیر تاریخچی عالیم کیمی، تنقید آتیشنه توتاراق یازمیشدیر:

”باشقا مهمّ مسئله بو کی، ماد تاریخینی آراشدیرانلارین تحقیقاتی بیر طرفلی ایدی، اونا گۆره کی، غرب عالیملىری یالنیز و یالنیز ”آریاییلر“ ن نفوذو باخیمیندن او اؤلکه نین (مادم.) تاریخینه علاقه گؤستریدیلر. بو عالیملر بو ذهنی سابقه نین تأثیری آلتیندا ایدیلر و اینانیریدیلر کی، شرق خلقلرینین - بعضی ”سئچیلیمشیلر“ استئنا اولاراق - مستقل تاریخ اینکیشاف ائتدیرمک لیاقتی

یوخدور عکسینه اولاراق هند - آوروپا دیلرینده دانیشانلار خصوصی تاریخی رسالت و رولا مالکدیرلر (گؤسترديگیمیز عالیملر بو نظری مهم و افسانه وی "آریایی عیرقی" (نژادی) نی یوکسولتمک و اؤیمک شکلینه سالدیلار).^۱

بیلدیگیمیز کیمی، هند - آوروپایی دیللی اون قبیله و طایفا م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اوللرینده ایران فلاتینا گلدیکده، مرکزی ماد و آذربایجان اراضیلرینه ابداً نفوذ ائده بیلیمیش و اورانین جنوب و شرق یئرلرینده یئرلشمیشلر. لاکین گؤسترديگیمیز آریاییم اسیری اولان عالیملر مرکزی مادیین جنوب و شرقینه یاخین یئرلرده یئرلشمیش آز عده هند - آوروپا دیللی ائل - اوبالاری شیشیره رک، مادلاری و اونلارین اساسینی یاراتمیش ماننلاری و مدنیتلرینی گؤرمه مزلیگه وورور و دئمه بیرلرکی، کؤچهری هند - آوروپا دیللی ائللر ایران فلاتینا گلنده ماننا و مرکزی ماد تورپاقلاریندا (چاغداش آذربایجان و همدان) یوکسک مدنیت، گوجلر دؤولت و نئچه مین ایللیک حکومتلر واریادی و مدنیتجه اولدوقجا آشاغی سوییه ده اولان یاریم وحشی آریایی ائللر اوزون عصرلر ایلاملار، قوتی - لولوبیلر، کاسسیلر و ماننلاردان مدنیت، یازی، خط و سایره اؤیره نمیشلر. ا.م. دیاکونوف بو واقعیته بئله تصویر ائتمیشدیر:

"آریایست" عالیملر مختلف وسیله لرله هند - آوروپا دیلینین اسکی ماد تورپاقلاریندا واریغنین علامت و نشانه لرینی بؤیوک قلمه و ثریب و بیلهرک، بو حقیقتین اهمیتی آزالدیرلرکی، چؤلده یاشایان و ائوی دالیندا اولان (کؤچهری. م.) هند - آوروپالیلارین وارد اولماسیندان قاباق، آدلاری گؤستریلن یئرلرده یوکسک مدنیت و کاملشمیش دؤولت (مثلاً: ماننا اؤلکه سی) واریادی و بو مسئله نین اؤزو اینکیشاف سوییه لری داها آشاغی اولان تازا یئتیشمیشلرین (گلمیشلرین. م.) تاریخی تکاملونده تاثیر ائتمیشدیر.^۲

م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکده اون هند - آوروپایی دیللی ائل و قبیله خزرین شرقی قسمتی و بلخ طرفلریندن ایران فلاتینا گلیب و یالنیز چاغداش فارس و کرمان ایالتلری، داها چوخ معاصر ایرانین شرق طرفلرینده یئرلشدیلر و اونلارین ان قاباقجیل اوتوراق حیات سورن اوچ قبیله سی چاغداش فارس ایالتینده ساکین اولاراق، ایلام دؤولتی و مدنیتی کؤلگه سینده یاشاماغا باشلایاراق، اونلاردان حیات، مدنیت، یازی، خط و سایره اؤیره نمه گه باشلادیلار. بو دئدیکلریمیز تاریخی واقعیتلردیر و هند - آوروپایی خلقلر م.ق. دوققوزونجو عصردن باشلایاراق، ایلاملاردان مدنیت کسب ائتدیگجه اؤزلری سونرالار تدریجیه یوکسک مدنیت یاراتمیش، ایران و یاخین شرق منطقه سی خلقلری، مدنیتلری و تاریخلرینه مهم تاثیر ائتمیشلر.

ماننا حکومتینین استقلال باخیمدان نوه سانی م.ق. سکگیزینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا، م.ق.

۱. ا.م. دیاکونوف، ماد تاریخی، ایکینجی چاپ، نهران، ص ۷۲.

۲. یئنه اورادا.

۷۵۰ - نجو ایلده بیر داها تکرار اولور. چونکی بو ایلده بیرینجی آرقیشترین اوغلو "ایکینجی ساردوری" "نامار" شهرینه اوردو چکیر و ظاهراً ماننانی تابع ائدیر. بو ایللرده اورارتو حکومتی ضعیفله ییر و "اوچونجو تیقلت پیله سر" ین شاه اولماسیله آسوری دؤولتی گوجلنیر و نتیجه ده ماننا حکومتی ده گوجلنیر، چونکی "تیقلت پیله سر" م. ق ۷۴۴ - نجو ایلده اورارتولارا قارشى ماد اراضیسینه اوردو چکیر. ماننا رهبری، چوخ احتمال "ایرانزو"، آسوریلرله علاقه ساخلا ییر. ایکینجی ساردوری مجبور اولور کی، هامان ایل، اورارتویا دشمن اولوب، آسوریلرله علاقه ساخلا یان ماننا حاکمی ایلده ماننا اراضیسینده دؤیوشسون. بو دؤیوشده ایکینجی ساردورینین، اؤز یازدیغینا گؤره، اورموگؤلونون شرقینده اولان "داربو" قالاسینی آلیر. لاکین بو حادثه اورارتولارین ماننا اراضیسینه سون سوخولمالاری ایدی.

ایکینجی ساردورینین ماننا تورپاقلارینا هجوملاری بارهده "آذربایجان تاریخی" نده اوخویوروق: "ایکینجی ساردوری شمالی اورمیه و لایترلی و جنوبی آذربایجان تورپاقلارینین ایچه ریلرینه سوخولدو. او، "پولوادی - Puluadi" آدلی داغ اولکەسی اوزهرینده کی غلبه سی، ۲۱ قالانی، ۴۵ شهری و لیبلیونی - Libliuni شاه شهری نی آلماسی ایلده اویونور. حکمدار اؤز سالنامه سینده ضبط ائتدیگی ولایتلرده "دشمن اولکەسینی تابع ائتمک" اوچون قالالار تیکدیردیگینی نظره چاتدیریدی.^۱ البته ایکینجی ساردورینین بو سؤزلری شیشیرمه ایدی.

لاکین چشکوسلو و اکیالی تاریخچی عالیم "پراشک - Prašek" کیمی آریایست آوروپا عالیم لری اولا گؤستردیگیمیز اون هند - آوروپا دلیلی ائللرین ایشلرینی شیشیردیب، هم بوتون ایران فلاتینا، همده بوتون زامانلارا شامل ائدیرلر، همده اونلارین گلهمسینه قدر ایران فلاتیندا اولموش خلقلر، یوکسک مدنیتلر، اونلارین یاراتدیقلاری تاریخ، هنر، صنعت و سایره نی اصلاً گؤرمرلر و نتیجه ده بئله چیخیر کی، اونلار گویا تاریخدن خارج خلقلر و مدنیتلر اولموشلار و ایران فلاتی تاریخینه گیرمه یه حقلری یوخدور. بو کیمی عالیم لری جدی تنقید آتشینه توتان ا.م. دیاکونوف همین مسئله ایلده علاقه دار اولاراق یازمیشدیر:

«... مسئله بوراسیندیر کی، غرب علمی یوخاریدا اشاره اولونان قبیله لرین (آریائی قبیله لر. م.) تاریخده کی اهمیتینه مطلقیت خصوصیتی و ثریر و تازا گلمیشلرین جذب ائتدیگی محلی مدنیتین اسکی لیگی و یوکسکلیگی بارهده سکوت ائده رک، اعلان ائدیر کی، قالان بوتون خلقلر تاریخدن خارج وارلیق اولماغا محکومدورلار. مسئله نی بئله مطرح ائتمک، حقیقتده گوجلورلین موسعمره میللتلرینین باشینا گتیردیکلری ظلم و ستمی تفریله ییب اؤیمک دئمکدیر.^۲

"پراشک" کیمی آریایست آوروپا عالیم لرینین (اکثر ایران تاریخچیلری ده)، بیله رک و یا

۱ - آذربایجان تاریخی. باکی ۱۹۹۳ ص ۵۹.

۲ - بئنه اورادا، ص ۷۲.

بیلمه‌دن، خطا و سهولری "ماد"لاری، گوزو یومولو، ازدم، سند و مدرکسیز، اوز دئدیکلری کیمی، "آریا" نؤايدندان، هند - آروپا دیللی بیلیمک، گؤستمک اولموشدور و نتیجه‌ده، نتیجه دئیرلر، شعر دئییب، قافیه‌ده معطل قالمیشلار، یعنی بیلمه‌میشلرکی، او زاماناقدرکی ماد تورپاقلاریندا اولموش قوتتی، لوللوی، ماننا، هورری، گیلزان، کاسسی، میتانی، سایبر (ساویر)، اورارتو و ... خلقلری و اونلارین مین ایللر بویو یاراتدیقلاری مدنیتی و ارث قویدوقلاری اثرلری نه اثتسینلر؟ اونلار احمد کسروی کیمی رفتار ائتمیشلر. تبریزی احمد کسروی، هر هانسی سببه گؤره، اولجه تاریخی واقعیته اصلاً نظره آلمادان، آذربایجانین مغوللاردان قاباق فارس دیللی اولماسی حکمونو وئرمیش و سونرا معناسیز، خیالی، اساسسیز و تعصب محصولو اولان بیر سیرا دلیللرله اونو ثابت ائتمه‌گه چالیشمیشدیر.

چشکوسلوواکیالی عالیم "پراشک"ده اولجه مادلارین آریانزاد و هند - آروپا دیللی اولماسی حکمونو، دلیل و مدرکسیز صادر ائتمیش و سونرا اونو قوندارما، خیالی، اوز بشینی و تعصبونون محصولو اولان یئرسیز، معناسیز، تاریخی واقعیته ضد اولان دلیل و مدرکلرله، حقیقته زورلا ثابت ائتمه‌گه جان آتمیشدیر.

تاریخ گؤستریرکی، هند - آروپا دیللی قبیله‌لر م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اوللرینده ایران فلاتینا گلدیکده، مرکزی ماد و آذربایجان تورپاقلارینا نفوذ ائتمه‌گه جان آتیب چالیشمیشلارسادا، ماننلارین دؤولتی، حکومتی، ساحلی قوه‌سی و یوکسک مدنیت، هنر و صنعتی بو ایشه مانع اولموشدور و نتیجه‌ده اونلار ایران فلاتینین آدلارینی چکدیگیمیز قسملریندن گوز اؤرتهرک، شرقینده و جنوبوندا، اؤزوده یقین ایلاملارین بیر نوع موافقتی اساسیندا، یورد سالیب قالمیش و ایلام مدنیتی کؤلگه‌سینده یاشایارق، مدنیت کسب ائتمه‌گه باشلامیشلار. هند - آروپا دیللی ائللرین فارس ایالتینه گلدیکده ایلام خلقي و دؤولتی نین موافقت و اجازه‌سینی اونا گؤره بیز لازیم حساب ائدیریک کی، اول پارسی ایالتی تورپاقلارینین اساس حیصه‌سی او زامانلار ایلام دؤولتینین ایدی و ایلام شاهزاده‌لریندن اورادا تقریباً مستقل حکم سوره‌ردی، ثانیاً اونا گؤره کی، تازا گلیمیشلر مدنیت جهندن آشاغی سوییه‌ده ایدیلر و ایلاملارا تابع اولماغا مجبور ایدیلر، چونکی ایلاملار نئچه مین ایللیک مدنیت و دؤولته مالک ایدیلر. اوچونجوسو هند - آروپا دیللی بو اون ائللر گؤستریلن یئرلرده یئرلشندن سونرا، بیر ایکی یوز ایل خط و ایلفانین نهدن عبارت اولدوغونو ایلاملاردان اؤیره‌نیر و آنجاق بوندان سونرا ایلام دیلینده و ایلام ایلفاسیندا داش قازما لؤوحه‌لر قازدیرماغا باشلاییرلار و یالنیز م.ق. یئددینچی یوز ایللیگین سونلاری و آلتینچی یوز ایللیگین اوللرینده اؤز دیللرینده لؤوحه‌لر قازدیرماغا باشلاییرلار.

بوتون بو تاریخی حقیقتلره رغماً، هند آروپا دیللی لرین مرکزی ماد تورپاقلارینا مسلط اولماسی حکمونو اولدن دلیلسیز و مدرکسیز صادر ائدن چشک عالیمی "پراشک" فیکرینی ثبوت ائتمک اوچون، آریایی تعصبونه قاپیلاراق، داها گوبود و داها سندسیز و مدرکسیز فاکت ایره‌لی

سورور و دهريڻ مدنيتته مالک اولموش قوتتي، لوللوبي و ماننالييلاري چيخارسيز، تاريخ و مدنيت ياراتماغا نالايق، آرياييلري ايسه بو ايشلره لايق، يارارلي، باجاريقلي و ذاتاً قدرتلي گؤستره رک يازير:

«اٲله كي ... آريالار ماد تورپاقلاريندا محکمئلنديلر، محلي ساکينلري گئري قوودولار و سياسي رهبرليک آرياييلرين محکم و جوان اليه دوشدو. يئرليلرين بير مستقبل تاريخي ياشايشا بير او قدر لياقتلري يوخ ايدى.^۱

بير صورتده كي تاريخ هند - آروپاليلارلا قوتتي، لوللوبي و ماننالار آراسيندا باش وئرميش هئچ بير توققوشما و دؤيوش گؤسترمه بير، حتى هند - آروپا ديللي ائل و طايفالار بئله بو کيمي دؤيوشلردن بيرجه جيگينه اشاره ائتمه ميشلر، اگر بئله بير دؤيوش اولموش اولسايدى، آرياييلر اونو بؤيودوب شيشيردديلر.

ا.م. دياکونوف چئک عالميني تنقيد ائديب حقلي يازميشدير:

«بو عقيدة حقيقتله اويغون دئييلدير، اونا گؤره كي، هند - آروپاليلاردان هله بير نشانا اولمايان زامانلار، يئرليلر تاريخي ياشايشه مالک ايديلر. پراشئک بو مسئلهنى آچيقلاماميش قويوركي، غير- آريايي اولمالارينغا رغماً، او قدر يوکسک و عظمتلي مدنيتلر يارادان يئرلي مادلارين جنوبي و شرقى قونشولاري ايله نه فرقلى وارايدى؟^۲

بيلدیگیمیزکیمی، قدیم مرکزی ماد (چاغداش همدان، اراک، ساوه، زرنده، ...) و آتروپاتئن (چاغداش بوتون آذربايجان) التصاقی ديللى اولدوغو کیمی، بوگونده همين بو اراضی اهالیسی اساساً تورکجه دانیشیر، یعنی التصاقی ديللى ديرلر. ا.م. دياکونوفون سؤزلريندن بئله معلوم اولوركي، پراشئک، احتمال، ايران حکومتينين وئردیگی معلوماتلار اساسيندا، آذربايجانليلارين تورک ديللى اولماسینی بيلمیش، لاکين همدان و عمومیتله چاغداش ايرانين مرکزی ايالتلرينی تام فارس ديللى تصور ائده رک، آتروپاتئن مرکزی ماد اراضيسيندن آييرميشدير، تا يوخاريدا گؤستردیگیمیز آرياييست فيکرينه صدمه دهيمه سين، یعنی هم مرکزی ماد اهالیسینی، "آريالار" ايران فلاتينا گلندن فارس اولماسینی، همده، شبيهه سيز، آتروپاتئنليرين (چاغداش آذربايجانليلارين) سونرا تورکلشمه سینی تأييد ائتمیش اولسون. ا.م. دياکونوفون سؤزلرينی اوخوياق:

"مارکوارت - Markwart" ين آردینجا پراشئک آتروپاتئن مادین جزوو بيلمیر و بو صیرف تصادفی دئييلدير، اونا گؤره كي، بئله اولمايدىقا، چاره سيز، اؤز نظريه سینی اساسسيز سايمالی ايدى.^۳ ا.م. دياکونوف گئنيش آچماميش اولسادا، فيکریمیزجه پراشئکين آتروپاتئن ماددان آييرماسی

۱ - پئنه اورادا، ص ۷۳.

۲ - پئنه اورادا.

۳ - پئنه اورادا.

ماننالیلارین غیر - ماد، غیر - آریایی بيلمه سیندن ایره‌لی گلمیشدیر.

هر حالدا پراشکین مرکزی ماد و مانناین (آذربایجان) هم اسکی، همده چاغداش تاریخی و اهالیسینین کؤکو باره‌ده کی فیکرلری غلطدیر. حتی ا.م. دیاکونوفوندا مرکزی مادین هم اسکی تاریخی و ائتنیک قورولوشو، همده بوگونکو میللی ترکیبی باره‌ده فیکرلری دقیق دئیل و قسماً یالنیشدیر، چونکی نه بحث ائتدیگیمیز م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیکلرده، نه‌ده ایندی مرکزی ماد، یعنی همدان، اراک، ساوه، زرنده، سونقور، کاشان و قومون غربی، قزوین، زنجان و بو یشلرین شمالی تورپاقلاریندا یاشایانلار هند - آروپایی دیلی، یعنی اویدوزما اصطلاحلا دئسک، "آریایی" اولمامیش و دئییلدیرلر.

نظره گلن ا.م. دیاکونوف یاشادیغی شوروی محیطینده ایستالین دیکتاتورلوغوندا احتیاط ائدرک، آکادئمیک "مار"ین وضعیتینه دوشمه‌مک اوچون، م.ق. بیرنجی مین ایلیگین ایلک یوز ایلیکلرینده مرکزی مادین یوخاریدا گؤستردیگیمیز تورپاقلاریندا باشامیش خلقلرین ائتنیک ترکیبی باره‌ده ضدیتلی فیکرلر سؤیله‌میشدیر. چونکی او بیر طرفدن اثرینین ۷۲ - نجی صحیفه‌سینده بئله یازمیشدیر:

"هند - ایرانی (آریایی) قولوندان قالمیش، میدانا گلمیش هند - آروپالیلار ماد تورپاقلاریندا اولدوقجا بؤیوک رول اوینادیلار و ماد - سوفلا (مادین آشاغی قسمتی. م.) ساکینلری ده کئچمیش دؤورلردن هند - آروپالی اولموش ایدیلر. هند - آروپالی قبیله‌لر اولکهنین مدنیتینه اؤز پایلارینی اؤده‌دیلر و هئچ بیر جهندن او تورپاقلاردا یورد سالیب یاشایان قبیله‌لر و قوملاردان گئری قالمادیلار و م.ق. بیرنجی مین ایلیگین اورتالاریندا ایران تورپاقلارینین چوخ گئیش یشلرینده هند - آروپالی (ایرانی) دیلر اوستونلوک کسب ائتدیلر و بو دیلرده دانیشان قوملار سونرالار ایرانین بؤیوک مدنیتینی یاراتدیلار. حتّی سونرالار هند آروپائی قبیله‌لرین دیلینین قوولدوغو منطقه‌لرده‌ده گؤسته‌ریلن قبیله‌لر تاریخده دقّه لایق اثر قویدولار. حاضرکی عصرده غرب علمی، اونلارین ماد تورپاقلاریندا نفوذ و شرقدن غربه تدریجی حرکتینه دوزگون متوجه اولدو.^۱

ا.م. دیاکونوفون بویازیلا ریئندا، پراشکی تنقید ائدرکن دئدیگی سؤزلره نسبت بعضی مبالغه‌لر واردیرکی، بونلاردان عبارتدیر:

الف) هند آروپایی ائللر مرکزی مادین آشاغی قسمتی (ماد سوفلا) دئیل، بلکه او اراضینین جنوبوندا، چاغداش فارس ایالتینده اولموش ایدیلر.

ب) هند - آروپایی قبیله‌لر یشلی اهلینین نئجه مین ایل سوره‌سینده یاراتدیغی مدنیت، هنر و صنعتی آد کچمه‌دن منیمسه‌یه‌رک اولکهنه مدنیتینه خدمت ائتدیلر.

ج) نه تکجه م.ق. بیرنجی مین ایلیگین اورتالاریندا ایران اراضیسی نین گئیش یشلرینده هند -

آوروپایی دیللی اوستونلوك و اكثریت كسب ائتمه دیرلر، بلكه او زمان، تاریخ بویو و ایندی ده هند - آروپا دیللی میللتلر ایران تورپاقلاریندا تورک دیللی لردن سونرا، ایکینجی یئرده اولموش و اولماقدادیرلار.

د) قدیم دؤورلردن بوگونه قدر هند - آروپا دیللی خلقلر نه اینکی ایرانین شرقیندن غربینه طرف، مرکزی ماد و آذربایجان تورپاقلارینا دوغرو ایره‌لی لهیه بیلیمه‌میشلر، عکسینه، التصاقی دیللی خلقلر و ائللر - تورکلر هم فارس، هم کرمان، همده خراسان ایالتلرینده خیلی ایره‌لی گئتمیشلر. لاکین بنون عکسینه اولاراق هند - آروپا دیللی اولان کوردلر و ارمنیلر چاغداش ایران اراضیسینین غرب طرفلریندن تورک تورپاقلاریندا ایره‌لیله‌میش و ایره‌لی له‌مکده دیرلر.

ا.م. دیاکونوف بحث اولونان دؤورده ایراندا اولموش هند - آروپا دیللی قبیله‌لر بارهده بو مبالغه‌لی سؤزلردن سونرا، کیتابین سونراکی واراغیندا "پراشتک"ی تنقید ائده‌رک یازمیشدیر:

"باخمایارق کی، "لئورمان - F.Lenormant" ماد ساکینلرینین ترکیبینه‌ده ایکی عنصر و موجود اولماسینی (التصاقی دیللی و هند - آروپایی دیللی. م.) خاطرلادیر. یئنه‌ده پراشتکین عقیده‌سینجه محلی عنصر ال تاپیلماز داغلار و دره‌لر قوولموش و یالنیز هند - آروپایی عنصر اهمیته مالک‌ایمیش. آسوری قایناقلاریندان نقل اولموش خصوصی ماد آدلاری مادی‌ن غربی، مرکزی و شمالی یئرلرینده محلی دیل عنصر وون تام اوستونلویونو گؤسته‌ریر، بو ایسه پراشتکین نظرله ضدیر. "پراشتک" بو آدلارین ایرانلی دیللردن مشتق اولماسینی، میدانا گلمه‌سینی ایضاح ائده بیلیمه‌دیگی اوچون، بو اشاره‌ایله کفایتله‌نیرکی، "بیت ظنتی"، "بیت تزه‌کی" و سایره‌کی آدلار یالنیز اونا گؤره هند - آروپایی دیرکی، اوست - اوسته هند - آروپایی آدلاردا "ظت" و "تز" کی می سس ترکیبلی مشاهده اولونور، لاکین او ایدا بو سسلرین معناسینی تحقیق ائتمیر. باشقا حاللاردا ایسه، او دیلسیز و آچیقلامادان فلان، یا بهمان آدی (مثلاً "میتاکی" آدینی) ایرانلی آدلاندیریر. او چالیشیرکی، هند - آروپایی مادلاری بوتون ماد تورپاقلاری، حتی او اؤلکه‌نین ان اوزاق غربی نقطه‌لرینده محکم‌لندیرسین. بو مقصد اوچون‌ده "کینگگی"، "کین" و "کیندی" و سایره‌ایله باشلانان و "زاقروس" داغلاری منطقه‌سینده معمول اولان بیر عده جغرافی آدلارا ال آتیر و "کین" عنصر وون "اوستا"نین "کنها - Kanha" سؤز وایله مربوط ائدیر، حالبوکی، اوخشارلیق چوخ اوزاقدیر و بو آدلارین گؤسته‌ریلن عنصردن سونرا گلن قسمتلیر تامایله‌ غیر - هند - آروپایی‌دیر.^۱

دئمک ا.م. دیاکونوف آریایست آروپا عالیملرینین تام عکسینه اولاراق، ماننلار باره‌ده سوسماغی پیسله‌بیر و مادلاری غیر - آریایی بیلیر، باخمایارق کی، مرکزی مادی‌ن جنوب و شرق قسمت‌لرینده هند - آروپایی دیللی‌ین اولدوغونو، غیر - واقعی شکیلده، تأیید ائدیر.

۲) ماننا خلقی، حکومتی و مدنیتی باره‌ده علم عالمین سکوت ائتمه‌سینه ایکینجی سبب

کئچمیش سووئت دونیاسیندا حاکم اولموش دیکتاتورلوق اولموشدور. یوخاریدا گۆردوک کی، ماننا مدنیتی بارهده آوروپا عالیملرینین اساساً آریاییستلری سوسموشلار. بو سوسماقدا اولارین تعصب و علم عالمینه ضد اولان شوونیستی هدفلی اولموشدور. بو هدفلی ایسه، قیسا دئسک، گۆستردیگیمیزکی، هند - آوروپایی دیللی خلقلری صنعی اولاراق دیرچلتیمک، تاریخه حاکم ائتمک و التصاقی دیللی خلقلری تاریخدن سیلمک اولموشدور. ماننلارا اولان بو غیر - علمی و دشمنانه مناسبت، انون هدفلی و او بارهده سوسماق اینتلیجنت سئرویسین دیکتهسی ایله، رضاخان زامانیندا، ایرانین تاریخ علمینهده تحمیل اولوب کؤلگه سالماغا باشلامیشدیر.

اوکتوبر انقلابیندان اول کومونیستی اثرلرده میللی مسئلهیه مناسبت سؤزده مثبت گؤستهریلیر و میللتلرین میللی حقوqlارینین رعایت اولوناجاغی اومودو وئریلیدی، بونا گؤرهده اوکتوبر انقلابینین غلبه سیندن سونرا، لئنین طرفیندن میللتلره وئریلن وعدهلرین تامامیله آلتینا وورولماسینا باخمایاراق، میللتلرین میللی حقوqlاری ایله مخالفت تام آچیق شکیلده دئییل، آلتدان - آلتدان، تدریجیه عمل اولدوغو اوچون، انون آچیق اجراسینا اوزون مدت طلب اولونوردو. بونا گؤرهده بو مذبده کئچمیش سووئتلر بیرلیگینده تاریخچی عالیملر داخلینده بعضی مثبت دوشونلر و ماننا - ماد دؤولتی، خلقی و مدنیتییه نسبتاً مثبت مناسبت بسله نیلر وارایدی. لاکین ایکینجی دونیا محاربه سی و اوندان سونرا، ایستالین عؤمرونون سونلاریندا یازدیغی "دیلقیلیک مسئله لری" اثرینده میللی دیلترین نهایت واحد بیر دیلده حل اولوناجاغی لزومو فیکرینی ایره لی سورمکله، میللی ظلم سووئت دؤولتینین آچیق سیاستینده اوزونو گؤسترمه یه باشلادی، سووئت میللتلری جمهوریلرینده روسجا مکتبلر سرعتله چوخالیدی، فئدراتیو روسیه جمهوریسینده روس اولمایان کیچیک میللتلرین روسلاشدیرما سیاستی داهادا کسکین لشدی، تام آچیق اولدو. مثلاً محاربه نین سونلاریندا، چؤره گین بئله تاپیلما دیغی زامانلار، داغستاندا روس مکتبلرینده اوشاقلارا یتمکده وئریلیر، هالبوکی غیر - روس مکتبلرده بو ایش یوخ ایدی. ایکینجی دونیا محاربه سیندن سونرا، مختلف معناسیز عنوان و ماهانالارلا بیر سیرا تورک میللتلری بوتونلوکله دوغما یوردلاریندان اورتا آسیایا سورگون اولدولار (مثال اوچون قیریم تاتارلاری و چچنلری گؤستره بیلرک). بو زامانلار ماننا - ماد تاریخییی واقعی شکیلده آراشدیران عالیملر "پان تورکیست" دامغاسیله سوسدورولدو؛ آریاییست تاریخ عالیملری میداندار اولدو و آریاییزم تاریخده حکم سورمه یه باشلادی. بونوندا نتیجه سینده آوروپا آریاییست تاریخچیلرین فیکرلری، اوجمله دن مادلارین تامامیله هند - آوروپا دیللی - آریایی میللت اولماسی فیکری گوجلندی و مادلارین تاریخی و مدنیتییین اساسینی قوموش التصاقی دیللی ماننلار اونودولدو، تاریخ صحیفه لریندن چیخاریلدیلار - ماننا تاریخینده سکوت حکم سورمه یه باشلادی. داهای سونرا بو فیکرلر اساسیندا یارانمیش تاریخی اثرلرین هم آوروپا دیللی، همده روس دیلیندن فارسجا یا چئوریلمه سی ایله مادلارین تامامیله آریایی گؤسته ریلمه سی و ماننلار بارهده

سوسماق ایران تاریخینده حاکم و مطلق بیر وضعیّت آلدی.

یوخاریدا دئییلنلردن ماننا حکومتی و مدنیتی بارهده بیر سیرا دونیا و ایران تاریخچیلرینین سوسماسینین علّت و سببلرینی بئله عمومی لشدیرمک اولار:

۱ - مادلاری هند - آوروپایی دیللی، "آریایی" گؤستمک اوچون اونلارین آتا - بابالاری و مدنیتلرینین تملینی تشکیل ائدن ماننالار بارهده سوسماق، اونلاری اسکی ایران تاریخیندن سیلمک لازیم ایدی. ماننالارلا برابر اونلارین آتا - بابالاری اولموش قوتی - لوللوپیلری ده تاریخ صحیفه لریندن سیلمک ضروری ایدی.

۲ - زردوشت دینی نین پارسلار، هند - آروپا دیللی ائللر و خلقلر طرفیندن یارانماسینی قطعی لشدیرمک و بو بارهده شبهه نین قباغینی آلماق و اونون ماننالار داخلینده، اورمو گؤل و ساوالان اطرافیندا یارانماسی فیکرینی آرادان آپارماق و دفن ائتمک اوچون، ماننا تاریخی و مدنیتی ایران تاریخیندن سیلینمه لی ایدی.

۳ - اوستا، زردوشتلرین دینی کیتابی، اساساً زردوشت طرفیندن ماننا دیلینده سؤیلنمیش و سونرا فارسجا یا چتوریلیمیشدیر. بو تاریخی واقعیّتی تحریف ائتمک، عکسینه گؤستمک، یعنی اوستانین ایلکین واریانتینین لاپ اولدن اسکی پارس دیلینده اولماسی فیکرینی شبهه سیز و قطعی شکله سالماق و گؤستمک اوچون، ماننا خلقی و مدنیتی تاریخن سيلمک لازیم ایدی.

۴ - بیز یئرینده دؤنه - دؤنه گؤستمیشیک کی، هخامنیش مدنیتی همده قوتی - لوللوپی، هورری، اورارتو و ماننا مدنیتلریندن اقتباس اولوناراق یارانمیشدیر. بو واقعیّتی دانماق و حقیقّتی عکسینه گؤستمک، اونلارین هنری و صنعتی - مدنی نایلّتلرینی پارسلارین کی گؤستمک، هند - آوروپایی خلقلری چیخارلی، لیاقتلی، باجاریقلی، تاریخ یاراتماغا لایق و التصافی دیللی خلقلری بونون عکسینه اولان خلقلر قلمه و ثرمک و گؤستمک اوچون ماننا مدنیتی بارهده سوسماق و اونو تاریخ صحیفه سینده سیلمک لازیم ایدی. بونسوز هخامنیش مدنیتی شیشیرمک، کوروش و داریوشلاری "کبیر" ائتمک اولمازدی.

۵ - قوتی - لوللوپیلرین اوولادی و وارثی اولان ماننالار همده ایلام، کاسسی، ارته، هورری و اورارتو مدنیتلری ایله ماد مدنیتی آراسیندا واسطه، بو سويداشت خلقلرین مدنیتی ایله ماد مدنیتی آراسیندا کئچید دؤورو اولموشلار. مادلاری آریایلشدیرمک و گؤستهریلن التصافی دیللی خلقلرله مادلارین علاقه سینی قیرماق اوچون ماننا تاریخی بارهده سوسماق، او خلقی و مدنیتی ایران تاریخیندن سیلمک ضروری ایدی.

۶ - هخامنیشلر ایش باشینا گلندن سونرا، آذربایجانین اونلار طرفیندن راحت پارسلشمیش گؤستهریلمه سی اوچون، بوتون آذربایجان او زامانا قدر هر جور حکومت، دؤولت، مدنیت، خلق، ائل و میللتدن بوش و خالی گؤستهریلمه لی ایدی.

۷ - بو غیر - علمی و علمه خیانتین بیر سببی ده اوندان عبارت اولموشدور کی، ماننا خلقی و

مدنیّتینی تاریخ صحنه سیندن سیلمکله اونون هنر، اینجه صنعت و مدنی ارثینی منیمسه مک و هخامنیش مدنیّتینه باغلاماغا زمینه حاضرلامیشلار، تا بو میثیلسیز تاریخی اثرلر مباحثه سیز پارس و هخامنیش هنری و مدنیّتی اثری اولسون.

۸ - دئو کیمدیر؟

ماننا مدنیّتی بارده آریایستلرین سوسماغینا بیر سببده ماننا خلقی و دؤولتینین او عصرلرده یوکسک و یاخین شرق منطقه سینین بیرینجی مدنیّتلریندن بیرینه مالک اولماسیدیر کی، او یوز ایلیکلرده ایران فلاتینا گلیمیش اون پارس ائلی تامامیله گئری قالمیش و ابتدایی حیات دؤورو کئچیر تمکده ایدیلر.

اینکیشاف سوییه سی باخیمیندان تامامیله بیر - بیرینه ضدّ اولان بو ایکی مدنیّتین هر ایکسین آچیپ گؤستر مک آریاییزمین خیرینه اولمازدی، اما ماننا مدنیّتی بارده سوسماق و هند - آوروپایی دیللی اون پارس طایفاسی و مدنیّتینی شیشیر مکله ماننالارین مدنی نایلیتلی و اثرلرینی منیمسه مک بیر نؤوع ممکن اولاردی. بئله ده اولموشدور. اما یوکسک و قاباقجیل بیر مدنیّتین گئری قالمیش و ابتدایی حیات کئچیرن ائللر و طایفالار طرفیندن تام و همیشه لیک منیمسه نیلمه سی ده بیر او قدر ساده ایش دئییلدیر. هله پالتارین، محاربه نین و سلاحین نه اولدوغونو بیلمه یین بیر ائل نئجه حسنلی قیزیل جامینی، ایلام و ماننالارین خط، یازی، کتیبه و مینلرجه مترقی حیات خصوصیتلرینی آز زاماندا منیمسه په بیلردی کی، اونلاری اوّز آدینا گؤستر سین.

گئری قالمیش ائل و قبیله لر زور، قتل و غارت، حيله و تزویر کیمی وسیله لردن استفاده ائده رک، قاباقجیل خلقین حاکمیّتینی الینه آلیب، اونلارین مدنی ارثینی اوّز آدینا یازا بیلردی، لاکین حقیقتی ابدی اولاراق حيله، زور و یالان پرده سی آلتیندا گیزلتمک ممکن اولمازدی.

اون پارس ائلینین م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیکده ایران فلاتینا گلیب، نئچه عصر سونرا، نئچه مین ایلدن بری بو یئرلرده یوکسک مدنیّت یارانمیش ماننا - مادلارا غلبه چالدیقا، اونلارین مدنیّتلرینی ده، آد چکمه دن، منیمسه میشلر، لاکین زامان بو ایشین اوستونو آچمیشدیر.

آخی، م.ق. دوققوزونجو عصرده گئری قالمیش و ابتدایی حیات سورن تازا منطقه یه گلیمیش پارس ائللی، نئجه او زامانلار و اوندان نئچه یوز ایل اوّل یارانمیش حسنلی جامینا منیم کیدیر دئییه بیلر؟ زورلا دئمیشرلر ده، زامان بو غیر - طبیعی ایشی افشا ائتمیشدیر.

بیز بو افشانی فردوسینین شاهنامه سیندن آچیق شکیلده باشا دوشوروک. اوّنجه قید ائدک کی، بیز بورادا شاهنامه نین پیشدادیلرله علاقه دار حیصّه سینین هر طرفلی و بوتون جهتلرینی دئییل، یالنیز اونون موضوعو موزلا ایلگیلی اولان جهتلرینی آچیقلاماغا چالیشاجیق. فردوسینین شاهنامه سینین اوللری پارس افسانه و میلی داستانلاریندان اولان پیشدادیلر سولاله سی شاهلارینین حیاتی و گؤردوکلری ایشلرینه عایدیر. بونلارین افسانه اولماسیندا شبهه یوخدور، لاکین بو افسانه وی سولاله پارسلارین ایران فلاتینا گلمه لرینین ایلک دؤورو و بورادا ایلک حاکمیّت قوردوقلاری زامانلار و

عصرلره عاید دیر. علتی ده بودروکی، بیز بیلیریک کی، پارسلار م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیکده ایران فلاتینا گلدیکدن تقریباً یکی عصر سونرا ایلاملاردان یازی و الیفا اؤیره نیب، اولجه ایلام دلیینده و ماد ایمپراتورلوغو دؤورونده اؤز دبلرینده لؤوچه قازدیرمیشلار. دئمک پارسلار بو زامانلار، یعنی ایران فلاتیندا یئرلشدیکدن تقریباً ۲/۵ عصر سونرا یازیب اوخوماقلا تانیش اولوب اؤیره نمیشلر. پارس افسانه لرینده همین پیشدادیلر سولاله سی زامانی پارس شاهلاری یازیب اوخوماغی اؤیره نیرلر. دئمک فارس خلقلینین پیشدادیلر سولاله سینین اساس فورمالاشدیغی دؤور م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی یوز ایلیکلر اولموشدور.

ایندی گؤرک شاهنامه ده پیشدادی سولاله سینین ایلک شاهلاری نئجه یاشامیش و نه ایشلر گؤرموشلر. ان قدیم دؤور تورک افسانه لرینده داغ حیات و یاشاییشین ایلک باشلانقیجی، قایناغی، دایاغی، آتاسی، بعضاً ایسه آناسی دیر. ایلک پیشدادی شاهی "کیومرث" ده داغدا اؤزونه یئر دوزلدیر و پلنگ دریسینه بورونور:

کیومرث شد بر جهان کدخدای، نخستین بکوه اندرون ساخت جای.
سربخت و تختش بر آمد بکوه، پلنگینه پوشید خود با گروه.

(کیومرث دونیا یا کدخودا اولدو و اولجه داغین ایچینده یئر دوزلندی و تاج و تختینی داغین اوستونده قویدو و اؤز دسته سی ایله پلنگ دریسی گئیدی).^۱

کیومرث داغدا اؤزونه و قورو هونا - خلقینه یئر دوزلدیر و هامیسی پلنگ دریسینه بورونورلر، اونا گؤره کی، "پروریشلری" یوخ ایدی، یعنی تقریباً یاریم وحشیت مرحله سینده ایدیلر و رسمی پالتار و یشمه یین نه اولدوغونو، شهبه سیز نئجه معمولی حالدا دؤزلمه سیننی گؤرمه میش و بیلمه میشدیلر:

ازو اندر آمد همی پرورش، که پوشیدنی نو بد و نو خورش.^۲

کیومرثین دونیادا هنج بیر دشمنی یوخ ایدی، مگر حیله گر و بد ذات اهریمن. بو بد ذات و حیله گر اهریمنین بیر دئو بالاسی و ارایدی کی، دنیا اوندان قارائلیق اولموشدو، بو دئوین اوردوسو و ارایدی، دئو بو اوردوسو ایله کیومرث شاهین تخت و تاجینی اله کئچیرمک ایسته ییر:

به گیتی نبودش کسی دشمنی مگر بد کنش ریمن آهرمن،
یکی بچه بودش چو گرگ سترگ دلاور شده با سپاه بزرگ.
سیه کرد و نزدیک او راه جست همی تخت و دیهیم کی شاه جست.^۳

(دونیا دا بد ذات و حیله گر اهریمندن باشقا بیر دشمنی یوخ ایدی. اونون بؤیوک قورد کیمی بیر اوشاغی و ارایدی کی، بؤیوک اوردو ایله قوچاق و ایگیت اولموشدور، اوردو دوزلدیب، اونون یانینا

*

۱ - شاهنامه جلد ۱، مسکو، ۱۹۶۰، ص ۲۸.

۲ - شاهنامه، جلد ۱، مسکو ۱۹۶۰، ص ۲۹.

۳ - شاهنامه، جلد ۱، مسکو ۱۹۶۰، ص ۲۹.

یول تاپدی (شاهین. م.) و کیومرث شاهین تخت و تاجینی آختاردی. (الده ائتمک ایسته دی. م.).
 بو وضعیتتی گۆرن کیومرث چاره آختاریر. بو خبر کیومرثین اوغلو "سیامک"ه چاتیر. سیامک
 دئوله قارشیشماغا حاضرلاشیر، اما قریبه و غیر - طبیعی وضعیت واردیر، چونکی وحشی دئوین
 دؤولت و حکومتی هر زادی: مرتب اوردوسو، سلاحی، حرب پالتاری، ... واردیرسا، کیومرث
 شاهین نه اوردوسو، نه سلاحی، نه ده دؤیوش پالتاری واردیر. بونا گۆره ده سیامک پلنگ دریسینه
 بورونور و چیپلاق حالدا دئوله دؤیوشه گئدیر:

بـیـوشـید تـن را بـچـرم پـلـنگ کـه جـوشـن نـبـود و نـه آـیـن جـنـگ،
 پـذـیرـه شـدش دـیـو را جـنـگ جـوی سـپـه را چـو رـوی اـنـدر آـمـد بـرـوی
 سـیـامـک بـیـامـد بـر هـنـه تـنا بـر آـویـخت بـا پـور آهـر مـنا.^۱

(بدنینی پلنگ درسی ایله اؤرتدو، چونکی نه دؤیوش اوچون ده میر کؤینگی (جوشن) وارایدی،
 نه ده دؤیوشون قایدا - قانونو بیلیردی. دؤیوشچو دئوی قبول ائتدی و ائله کی اوردویلا اوز - اوزه
 دایانندی، سیامک چیپلاق گلیب اهریمین اوغلو ایله دؤیوشدو.)

اولدوقجا قریبه و ضدیتلی دوروم. شاه و اونون اوغلونون نه اوردوسو، نه گئییمی، نه سلاحی،
 نه ده حربی پالتاری واردیر، لاکین وحشی دئو بونلارین هامیسینا مالکدیر. بو نتیجه شاه، او نتیجه
 دئودیر؟؟ مسئله تام عکسینه اولمالی ایدی. □ □ □

□ دئو کیمدیر؟

م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرلرده پارس ائللرینین یاشادیغی پارس و کرمان ولایتلرینده و
 اورالارین قونشولوغو، یعنی شمالی و غربینده پارسلارلا آز، چوخ علاقه ده اولموش خلقلر یالنیز
 ایلاملار، قوتتی - لوللویلر و مانالار اولموشلار. دئمک، کیومرثین مخالفی و اونون اوغلو سیامکین
 دؤیوشدویو دئو یالنیز نتیجه مین ایل اوندان قاباقدان او یئرلرده یاشاییب مدنیت یاراتمیش ایلام،
 قوتتی - لوللوی و ماننا خلقلری اولموشلارکی، یوکسک مدنیت، حکومت، اوردو، هنر و صنعت
 مالک ایدیلر.

دئمک، فارس افسانه سینده واقعیت عکسینه قویولموشدور و پارس ائللری دشمن حساب
 ائتدیکلری یوکسک مدنیتلی ایلام، قوتتی، لوللوی و ماننالاری دئو و اولدوقجا گئری قالمیش، اؤز
 ائللرینی مدنیتلی و حاکم تصویر ائتمیشلر، چونکی قدرت اللرینده اولموشدور.
 دؤیوشده سیامک اؤلور، لاکین سیامکین اوغلو هوشنگ وارایدی. کیومرث اوردو دوزلتمه یی
 دئولردن اؤیرنمیش ایدی، او، هوشنگی چاغیریب، هر زادی اونا دئییر و اؤیره دیر. هوشنگ اوردویله
 بیرلیکده دئوله دؤیوشور و اونو اؤلدورور.

چو بنهاد دل کینه و جنگ را،
همه گفتمیها بدو باز گفت
که من لشگری کرد خواهم همی
ترا بود باید همی پیش رو
پس پشت لشگر کیومرث شاه
نبیره به پیش اندرون با سپاه^۱
بخواند آن گرانمایه فرزند را
همه رازها بر گشاد از نهفت.
خروشی برآورد خواهم همی
که من رفتنی‌ام، تو سالار نو
بیر به پیش اندرون با سپاه^۱

(اثره کی انتقام و دژیوش قرارینا گلدی، ده‌یرلی اوغلونو چاغیریب، بوتون دئمه‌لیلری اونا دئییب، گیزلی سیرلری اونا آچدی و دئدی کی، من بیر اوردو دؤزلدیب، هارای قالدیرماق ایسته‌ییرم. سن گرک بو اوردونون قاباغیندا اولاسان، چونکی من گئتمه‌لی‌یم و سن تازا سالارسان ... کیومرث شاه اوردونون آرخاسیندا و نوه‌سی اوردونون قاباغیندا گئدیردی.)

پارس ائللرینین ایران فلاتینا گلدیکلری م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرلردن نئچه مین ایل اولدن یوکسک مدنیته‌لی سومرلر، ایلاملار، قوتیلر، لولوبیلر، کاسسیلر، ماننلار، ... شبهه‌سیز، اودو تانیمیش و اوندان یارارلانارمیشلار و حتّی همین اودلا علاقه‌دار م.ق. ایکینجی مین ایلیکدن ماننلار داخلینده زردوشتمین نطفه و روشئملری یارانماغا باشلامیشدیر.

بوتون بونلارا باخمایارق، هوشنگ ایکی چاخماق داشینین بیر - بیرینه ده‌یمه‌سیندن یارانان قیغیلجیمدان اودو کشف ائدیر و اونو "قیله" ائدیر. دئمک، پارس ائللری اودودا ایلاملار و قوتی - لولوبیلردن تانیمیشلار و بونا گؤره‌ده کیومرث زامانی اودلا "نو خورش"، تازا یشمک دوزلتمیشلر:

برآمد بسنگ گران سنگ خرد
فروغی دیدد آمد از هر دو سنگ
جهاندار پیش جهان آفرین
که او را فروغی چنین هدیه داد
بگفتا فروغیست این ایزدی
همان و همین سنگ بشکست گرد
دل سنگ گشت از فروغ آذرنگ ...
نیایش همی کرد و خواند آفرین
همین آتش آنگاه قبله نهاد.
پرستید باید اگر بخردی.^۲

(کیچیک بیر داش بؤیوک بیر داشا دیدی، هر ایکی داش سیندی و هر ایکی داشدان بیر ایشیق یاراندی کی، داشین اوره‌گی اونون ایشیغیندان اود رنگینده اولدو شاه دونیانی یارادانین قارشیسیندا تاپنیب، عبادت ائدیپ، آفرین دئدی کی، اونا بئله بیر ایشیغی هدیه وئردی. سونرا او همین بو اودو قیله ائتدی و دئدی کی، بو آلاه ایشیغیدیر و عقلین اولسا، اونا تاپینمالیسان.)
هوشنگ نه تکجه اودو تاپیب، اونو قیله ائدیر، بلکه پالتار و گئییم بیلمه‌ین خلقینه مختلف حیوانلارین دریلریندن گئییم، اورتونه‌جک دؤزلدیر:

ز پویندگان هر چه مویش نکوست
بکشت و بریشان بر آهیخت پوست

چو روباه و قاقم، چو سنجاب نرم
 برین گونه از چرم پویندگان
 چهارم سمور است کش موی گرم
 بپوشید بالای گویندگان.^۱

(توکو یاخشی اولان قاچانلاردان اؤلدوروب، دریلرینی سويدو، مثلاً تۆلکو و قاقم، یومشاق سنجاب و دؤردونجوسو ایستی توکلو سمورو بئله لیکله قاچانلارین دریسیندن دانیشانلارا گئییم دوزلیدیب گئییندیردی.)

دئمک پارس ائللری ایران فلاتینا گلدیکده هله اودو بیلیمیر، تیکیلیمیش عادی گئییمدن خبرسیزایدیلر و بونلارین قونشولاری اولموش ایلاملار، قوتتی و لوللوبیلردن اؤیرنمیشلر. چونکی او زامانلار مدنی حیياتا گرک اولان بوتون جهتلر، شئیلر اوندان نئچه مین ایل قاباقدان التصاقی دیللی سومئرلر، ایلاملار، ارته لیلر، هورریلر، کاسسیلر، میتاننیلر، گیلزاملار، قوتتیلر، لوللوبیلر، اورارتولار و ماننلار واسطه سیله کشف اولوب یارانمیش و بوتون یاخین شرق، حتی مصرده یاییلیمیش و کثرت آداسیله آوروپا یا گئتمیش ایدی. فردوسی بو شئیلرین کشفینی افسانه وی پیشدادی شاهلارینین آدینا یازسادا، معلوم دورکی، پارس ائللری بو منطقه یه گلنده، بوتون بو حیات و سایطی حاضرایدی و تازا گلنلر بونلارین حاضرینی یئرلیردن اؤیره نیب ییه لنمیشلر.

دئمک پارسلار، زامان کئچدیکجه، ایران فلاتیندا ایلاملار، قوتتی و لوللوبیلردن مدنیّت اؤیره نیردیلر. طهمورث گویا چوخ یاخشی ایشلر گؤروردو و دئولرین اوندان خوشو گلمه ییردی، بونا گؤره ده شاهین سؤزونه باخماییردیلار. طهمورث اونلارلا دؤیوشوب، اونلاری توتور و اؤلدورمک ایسته ییر. دئولر آمان ایسته ییب، دئییرلرکی، بیزی اؤلدورمه تا بیزدن بیلمه دیگین شئیلری اؤیره نه سن. شاه دئولره آمان وئیر و اونلارا طهمورث شاها یازماق و اوخوماق اؤیره دیب، قارائلیق قلبی و بئینینی بیلیک نوروایله ایشیق لاندیریرلار. فردوسی آچیق جاسینا یازیرکی، شاه یازماق بیلمه یین، ساوادیس و بیلیک سیزایدی، قلبینی ظلمت بوروموشدو و دئولر اونا ساواد اؤیره دیب قلبینی ایشیق لاندیریرلار:

یکایک بیار است با دیو جنگ	نبد جنگشانرا فراوان درنگ ...
کشیدندشان خسته و بسته خوار	بجان خواستند آن زمان زینهار
که ما را مکش تا یکی نو هنر	بیاموزی از ماکت آید بپر.
کی نامور دادشان زینهار	بدان تا نهانی کنند آشکار
چو آزاد گشتند از بسند او	بجستند ناچار پیوند او
نبشتن بخسرو بیاموختند	دلش را بدانش برافروختند. ^۲

(بیر به بیر دئولرله دؤیوشدو، دؤیوشلری اوزون سورمه دی، دئولری آلچالیدیب یورغون حالدا)

۱ - هامان قاناق، ص ۳۵.

۲ - هامان قاناق، ص ۳۸ - ۳۷.

بندە ووردولار، او زامان دئولر جانلارينا آمان ايسته ديلر و دئديلر كي، بيزي اؤلدورمه، تا بيزدن ائله بير شئي اؤيره نه سن كي، دردويه دهيه. آدليم شاه اونلارا بو شرطله آمان وئردى كي، گيزلى شئىي آشكار ائتسينلر. ائله كي دئولر آزاد اولدولار، چاره سيز شاها ياخينلاشديلار و اونا يازماق اؤيره ديب قلوبنى بيليلك ايله ايشيقلانديرديلار.

دوغروداندا قريبه دئولر و انايين شاه!! دئولر شاها يازيب اوخوماق اؤيره دير و اونون قارائليق قلبى و اورهيىنى ايشيقلانديريلار.

دئولر بو ساواديىز، آنجاق زور اولان شاها تكلجه بير ديلده دئييل، اوتوز ديلده يازيب اوخوماق اؤيره ديرلر. دئولر علامه، بيليكلى، تاريخى، محيطى، خلقلرى و ديللرينى بيلن، مدنى، اينكيشاف ائتميش، شاه و اونون خلقيندن اولدوقجا مترقى، قاباقجيل، گوزو آچيق و هنرلى ايديلرسه، يالنيى زورا آرخالانان شاه گئرى قالميش، ساواديىز، مدنيتدن اوزاق، غدار، مستبد و گوبود بير وارليق ايدى. دئولر نه تكلجه اؤز ديللرينده يازيب اوخوماغى بيلير، بلكه اوتوز خلقيىن ديلينى و اونلار يىن يازيب اوخوماغىنى بيليرديلر، دئولر بوتون قونشو خلقلرينه احترام قايل اولاراق، اونلار يىن ديللرينى اؤيرنميش و يازماغىنى دا باجاريرديلار، شاها گلديكده ايسه اؤز ديلينى يازماغى دا بيلمه ييردى:

نېشتن يكى نه كه نزيديك سى چه رومى، چه تازى و چه پارسى

چه سغدى، چه چينى و چه پهلوى ز هرگونه كان همى بشنوى.^۱

(بير دئييل، او توزا قدر ديلين يازماغىنى اؤيرتديلر: رومى، تازى - پارسى، سغدى، چينى و پهلوى ديللرينى ائشيتديگين شكليده اؤيرتديلر.)

طهمورثدن سونرا شاه اولان جمشيد دؤيوش سلاحي كشف ائدير!! جمشيد خلقه يون اه ييريب، پارچا توخوماغى، مختلف پشه لرى، اكين چيليك و سايره نى اؤيره دير، خلقه حمام تيكير، ائو تيكمه يى اؤيره دير و اؤزونه ساراي تيكديرير.

خلاصه جمشيد عادى ياشايش قايدا - قانونلار يىن قونشو و تابع اولدوغو ايلام و ماننالاردان اؤيره نيب گئرى قالميش خلقيىنه اؤيره دير.

مسئله نين فردوسى طرفيندن بو شكلده مطرح اولونماسى بونو گؤسته رير كي، بير ايكي يوز ايلدن برى ايران فلاتينا گليب ايلام، كاسسى، قوتتى، لوللوبى و ماننالارلا قونشو اولمارينا باخما ياراق، پارس ائللرى نين كوتله لرى ابتدائى حيات طرز يىندين ال چكمه يير و قونشولار يىندين مدنيتتى و عادى حياتلار يىندا استفاده ائتديكلرى وسايط و ياشايش اوصوللار يىندان استفاده ائتمه ييرديلر و شاه طهمورث و جمشيد اونلارى بو ايشلرى قونشولار يىندان تقليد ائتمه كه مجبور ائديرديلر.

باشقا سؤزله دئمک ایسته سک، فارس لارین افسانه لری آچیق شکلیده گؤستریر کی، م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی یوز ایللیکلرده ایران فلاتینا گلن اون پارس ائلی اولدوقجا گئری قالمیش، تام ابتدایی حیات دؤورونو کئچیرن ائللر اولموشلار سا، او زامانلار قدر و او زامانلار هامان ایران فلاتینین مرکزی، غربی قسمت لری، خزرین جنوبو، آرازین شمالی و جنوبو تورپاقلاریندا یاشایان خلقلر و ائللر، یعنی ایلاملار، قوتیلر، لوللوییلر و ماننلار اولدوقجا یوکسک مدنیته مالک اولموش و پارس ائللری مدنیته مختلف ساحه لری، خطی، یازسی، یازیب اوخوماغی، لؤوحه قازدیرماغی و سایره نی اونلاردان اؤیرنمیشلر.

گؤستر دیگیمیز بو تاریخی واقعیته بیز مختلف فصیللر و یئرلرده گؤستریمیشک، بورادا بو مسئله نی آیریجا بیر داها گؤستر مکدن مقصد ماننا خلقی و مدنیته بارده تاریخی علمینین سوسماسینین سببلریندن بیرینی گؤستر مک ایدی.

دئمک، متعصب آریاییست تاریخچیلرین ماننا خلقی، تاریخی و مدنیته بارده سوسماسی، اوزدن کئچمه سی، اونا اهمیت و ثرمه سی و اونو ایران تاریخیندن چیخارماسیندان هدف و مقصد لری همده:

۱ - او دؤورده پارس ائللرینین مدنیته جهتن تام گئری قالمیش اولدوغونو گیزلتمک، اوستونون آچیلماسینا مانع اولماق اولموشدور.

۲ - او دؤوردن نئچه مین ایل قاباق دان ماننا اراضیلرینده فورمالاشمیش پارلاق مدنیته و اونو یارادان ائللر و خلقلری گؤستر مه مک اولموشدور، تا هم پارس ائللرینین گئریلیگی بللنمه سین، همده پارس لارین او مدنیته منیمسه مه سی گیزلی قالسین و پارلاق ماننا مدنیته راحت پارس لار طرفیندن منیمسه نیلسین و اونلارین آدینا یازیلسین.

بو ایکی خصوصیتی فردوسینین یازدیغی پارس افسانه لری، عکس معنادا گؤتورولدوکده، آیدین شکلیده نشان وئریر، چونکی بو افسانه لرده مترقی و قاباقجیل ماننا - ماد مدنیته یارادانلار "دئو" و گئری قالمیش پارس ائللری و مدنیته حاکم قلمه وئریلیر و ائله گؤستره ریلیر کی، گویا ماننلاردان و مادلاردان منیمسه دیکلری مدنیته اؤزلری یاراتمیشلار. بونا باخمایاراق، فردوسی ده پارس لارین یازیب اوخوماغی و مختلف خلقلرین دیللرینین یازیب اوخوماغینی دئولردن - اصیل یئرلیردن اؤیره نه سین اچیق گؤستریمیشدیر.

گؤره سن دئو، یعنی مدنیته دن اوزاق و وحشی وارلیق یازیب اوخوماغی و اوندان دا اهمیتی اوتوز بیگانه دیلین یازیب اوخوماغینی نئجه بیلر و اونلار حکومت و آغالیق ائدن شاه و خلق بیلمز؟!

بو فارس افسانه لرینین خصوصیتی دیر، حقیقی گیزلتمک اوچون بیر وسیله دیر. بو واقعیته فردوسی اؤز شاهنامه اثرینده گؤستریمیشدیر.

گؤره سن بوگونکو ایران تورکلری بو قریبه تاریخی حادته لری و اونلار اولموش توهین و

تحقیق‌لری اوخویوب باشا دوشورمو، اونلارین باره‌سینده فیکرله‌شیب چاره آختاریرمی؟ بورادا و اثرین یثری گلدیکده بیر سیرا یثرلرینده اشاره‌لر ائتدیگیمیز کیمی، ماننلارایله مادلارین کؤکو، ائتتیک ریشه‌لری بیر، هر ایکیمی قوتی - لولوبیلرین اوولادی، دیللری بیر اولموش و مدنیت، هنر و صنعت باخیمیندان ماننلار مادلارین اوئنده گئنده‌نی و اساس ته‌مه‌لینی تشکیل ائتمیشلر. آنجاق آریاییست تاریخ‌چیلر ماننا تاریخی باره‌ده سکوت ائتمیشلرسه، گوستردیگیمیز کیمی، مادلاری هند - اروپایی دیللی و آریا نژاددان گؤسته‌ریرلر. بیز مادلارین دا‌التصاقی دیللی اولماسی باره‌ده، یثری گلدیکده، بیر سیرا یثرلرده دانشمیشیق و یتنه‌ده بو باره‌ده علیحده شکلیده گئیش دانشاجیق.

مرکزی ماد "الوند" داغینین اطرافی، البرز داغلارینین جنوبی یاماجلاری کیمی معتدل هاوالی، زنگین طبیعتلی، سولو، نعمتلی، اکین‌چیلیک و باغدارلیق جه‌تدن وارلی، حیواندارلیق - آت، قویون، اینک، دوه و سایره دؤرد آیاقلیلار بسله‌مه‌گه اولدوقجا مناسب و یارارلی بیر منطقه‌دیر. ائله‌بونا گؤره‌ده بو منطقه لاپ ابتدایی اینسانلار دؤوروندن بو‌گونکو ایران فلاتیندا ان اوئملی یاشاینش و مدنیت مرکزلیریندن بیر اولموشدور. همدانین یاخین لیغینداکی ابتدایی اینسانلارین داشلار اوزهرینده‌کی ناخیشلاریندان یثرینده بحث ائتمیشیک. اگر بو‌گونه قدر علمی قازینتیلار نتیجه‌سینده الده ائدیلمیش اثرلر، مثلاً فلزی اثرلر خوزستان منطقه‌سینده م.ق. ۸ - نجی مین ایل ایللیگه عایدیرسه،^۱ مرکزی ماد اراضیسینده بو تاریخ م.ق. ائتینجی مین ایللیگه عایدیر. همدان شهرینین اوژوده، شوشدان سونرا، ایراندا اسکی لیک جه‌تدن ایکینجی شهردیر.

طبیعی‌دیر کی، فلزایله تانیش اولان و چشیدلی ساحه‌لرده اوندان یارارلانان بیر توپلوم اوندان نئچه مین ایل قاباقدان داش و ساخسی‌دان یارارلانمیشدیر و مرکزی ماد اراضیسینده کشف اولموش داش ناخیشلاری و چشیدلی ساخسی قابلار، اونلارین شیرسیزی، شیرلیسی، ساده‌سی و الوان ناخیشلیسی چوخ‌دور و بیز کئچمیش فصیللرده ماننا - ماد مدنیتی‌نین عمومی خصوصیتلریندن دانیشارکن هم بو داش ناخیشلاری، همده آذربایجان و مرکزی مادی‌ن مختلف منطقه‌لریندن کشف اولموش چشیدلی ساخسی قابلار باره‌ده گئیش بحث ائتمیشیک و بورادا اونلارین تکرارینا حاجت یوخ‌دور.

مرکزی ماد اراضیسی، او جمله‌دن قزوین دوزنلیگیندن تاپیلیمیش مثال اشیا باره‌سینده آقای عزت‌الله نگهبان یازمیشدیر:

«فلز ده‌لن بورغی - مته‌لرین ایلکین و ابتدایی نمونه‌لرینین قورولوشو اولدوقجا کیچیک طبیعی بیر تیکه مس پارچاسی اولموشدور کی، مس داشیندان چکیشله دؤیمک یولوايله اله‌گلمیش و قوش هیئکلرینین آیاقلاری سوموکلرینین قورتاران یثرینده ایشلنمیشدیر. بو مس پارچاسی ایران

فلاتینین قزوین دوزنلیگینده "زاغا تپه" ده کی قازینتیلاردان الده ائدیلمیش، اؤزوده م.ق. آلتینجی مین ایلیگین سونلارینا عایدیر و او دؤورده او یئرلرده کی توپلومون صنعت شاهکاریندان سایلاق، او مدنیتین او دؤورلده صنایع ساحه سینده کی ایره لیه مه سینه آبدین دلیلدر ... هابئله قزوین دوزنلیگینده، زاغا تپه نین ایکی کیلومترلیگینده یئرله شن قبرستانلیق اولموش بیر تپه نین قازینتی ایشلری گئدیشینده ده فلزین استخراجینا دایر اثرلر و مدرکلر الده ائدیلمیشدیر؛ بونلار فلزی اریتمک اوچون خصوصی قاب (بوته) و چشیدلی قالیبلاردان عبارتدیر کی، م.ق. بشینجی مین ایلیگین ایکینجی یاریسینا عایدیر.^۱

قید ائدک کی، اسکی تاریخ علمینین تازا نایلیت لری گؤستریر کی، عمومیتله آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسی، او جمله دن غربی آذربایجان، زاقروس داغلاری، اورمو گؤلونون غربی، جنوب غربی، توروس داغلاری ایله زاقروس داغلارینین بیر ی - بیرینه قووشدوغو داغلیق منطقه لر اولدوقجا زنگین فلز معدنلرینه مالکدیر و بو معدنلر بو اراضیده یاشامیش اسکی آذربایجان ساکینلری اولموش "هوررلر"، ماننلارین بابالاری، مادلار، گیلزانیلار چوخ - چوخ قدیم لردن معلوم اولموش و اونلار بو فلزلردن استفاده نی قدیم یاخین شرق منطقه سینین هر یئرینه یایمیشلار. بو باره ده یئرینده آیریجا و گئنیش دانیشاجاییق. قید ائتمک لازیمدیر کی، واحد ائتنیک کؤک، دیل و تاریخه مالک اولموش ماد و ماننا خلقلری واحده مدنیت، هنر و اینجه صنعته مالک اولموشلار و بونلارین مدنیت و هنرلرینی بیر ی - بیریندن آیرماق دوزگون دئییلدر و بیز کئچمیشده ماننا - ماد مدنیتی و هنریندن بیرلیکده بحث ائتمیش و بورادادا آذربایجان و مرکزی مادین هنر نمونه لرینی گؤستره ریب و اؤنملی مدنیت خزینه لریندن بیر یئرده دانیشمیش و بو موضوع باره ده سونرالار واحد هنر و صنعت آتموسفئریندن دانیشارکن ده، اونلارین هنرلریندن ایلاملار، کاسسیلر، هوررلر، قوتی - لولوبیلرین هنر و مدنیتی ایله بیرلیکده بحث ائده جه بییک.

ایندی ده همین ماد - ماننا مدنیتی مرکز لریندن بیر ی اولموش خزر ساحیلی اوچاقلاریندان داها زنگین و یوکسک کیفیتلی اثرلره مالک اولموش بوگونکو "رودبار" منطقه سینده - "سفید رود" ساحیللرینده یئرلشمیش "مارلیک تپه" دن الده ائدیلمیش تاریخی اثرلر باره ده معلومات وئرمه گی لازیم حساب ائدیریک.

□ □ □

مارلیک تپه

بیلدیگیمیز کیمی "شاهرودچایی" ایله "قیزیل اوزن چایی" بیرلشهرک "سفید رود" چایینی یارادیر و بیرلشدیکلری یثردن "رودبار" اراضیسیندن شمالا دوغرو آخاراق، رستم آباد، لاهیجان

و عمومیت له گیلان توپراقلاریندان کئچیب خزر دنیزینه تۆکولور. سفید رودون رودبار منطقه سیندن آخدیغی اراضیین غرب طرفینده "رستم آباد" و اونون تقریباً مقابلینده، چابین شرق طرفینده، چابین تام ساحیلینده "مارلیک تپه" یئرلشی.

کئچمیش بؤلوملرده گؤستریمیشیک کی، بو منطقه، ائله جهده البرز داغلاری ایله خزر دنیزی آراسیندا یئرله شن اراضی، م.ق ۸ - ۹ - ۱۰ - نجو یوز ایلیلکیلرده ماد شاهلیقلارینین ان اهمیتلی و بؤیوک لریندن بیر اولموش، هئروودون "دیوک = دیوکس = دیاووکو" آدلان دیردیغی شاهلیغین اراضی سیندن و اوندان قابق اونون بابالاری و اونلارا تابع و باغلی اولموش شاهلیقلار و امیرلیکلردن اولموش دور و بونا گؤرده همین بو دؤورلرده بو توپراقلاردا یارانمیش مدنیت، هنر و اینجه صنعت نمونه لری بو شاهلیقلار، یعنی عمومیتله مرکزی ماد خلقی و حکومتی مدنیتینه عاید و داخلیدیر و مارلیک تپه دن کشف اولموش تاریخی اثرلرده بونلاردان دیر. ایندی ده مارلیک تپه نین تاریخی اثرلریله تانیش اولاق.

شمسی ۱۳۱۰ - ۱۳۱۵ - نجی ایللردن بو گونکو گیلانین رودبار منطقه سی، هابئله البرز داغلاری ایله خزر آراسیندا کی توپراقلاردا غیر - قانونی و قاچاق شکیلده چوخلو تاریخی یئرلری قازاراق، تاریخی اثرلری چیخاردیب، آلیب - ساتماق و اونلاری قاچاق شکیلده خارجه آپاراراق ساتماق چوخ معمول اولموش دور، بئله کی، خارجی موزه لرده بو یئرلردن تاپیلیمیش اثرلر "املش" آدیله شهرتلمیش ایدی. بو غیر - قانونی قازیتیلار و اثرلری خارجه قاچاق آپاریب ساتماق او قدر آغیزلارا دوشموش دو کی، نهایت ایران حکومتی همین رودبار منطقه سینده رسمی علمی قازیتتی ایشلری آپارماق قرارینا گله رک، ۱۳۴۰ - نجی ایلده عزت الله نگهبانین باشچیلیغی آلتیندا بیر علمی هیأتی بو منطقه یه گؤندردی. بو هیأت همین ایلدن ۱۳۴۱ - نجی ایله قدر ۱۴ آی مدتیته داواملی شکیلده رودبار منطقه سینده علمی قازیتتی ایشلری آپاراراق، تاریخی اثرلره زنگین اولان "مارلیک تپه" قبرستانلیغینی کشف ائدیب، اورادا ۵۳ قبریون چوخلو قیمتلی تاریخی اثرلر کشف ائتدیلر. م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایلیلک لریته عاید اولان بو قبریولر و اثرلر باره ده علمی معلومات، ندنسه، اولجه انگلستان و آلماندا چاپ اولور و همین اثر ۱۳۶۸ - نجی ایلده فارس دیلینه چئوریلیب، "مارلیکین فلز قبالاری" (ظروف فلزی مارلیک) آدی آلتیندا باسیلمیش دیر.

مارلیک تپه نین ۵۳ - نجو قبریون کشف اولموش تاریخی اثرلردن معلوم اولموش دور کی، بو قبرستانلیق م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سون عصرلری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایلیلک لریته همین بو منطقه ده حکمرانلیق ائتمیش شاهلار، امیرلر، سرکرده لر، بؤیوک باشلار و اونلارین عایله لرینین قبرستانلیغی اولموش دور.

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، بو منطقه قیزیل اؤزن - سفید رود آخارقالاری منطقه لریندن اولدوغو و او یئرلرین همین دؤورلرده ماننا - ماد شاهلاریندان اولموش "دیوک" ون و اونون

بابالارنىن ھىكمرانلىق ئائىدىگى توپراقلار اولدوغونو نظره آلاق، دئيه بىلەرىك كى، بو قىبىرلر اونلارنى شاھلارى، امىرلىرى، سركردەلىرى و اونلارنى عايلەلرىنە مەخسۇس اولموش و بونا گۆردە ئاثرلىرى عومۇمىيەتە ماننا - مادھىرى و مدنىيەتە، دىققەت، ماد مدنىيەتى و ھىرىنە عايدىدۇر.

مارلىك تەدەن تاپىلمىش تارىخى ئاثرلر عومۇمىيەتە او دۇورون دىنى رىسملرىنە عايد قابىلار، مەجسەملر، بىزك وسايىتى، سالاھلار، اسباب و وسايىت، آشپزخانا قاپ - قاباغى، اوشاق اويونچاقلارى، مەخلف وسايىتىن مدللرى و سايرە بو كىمى شىلردن عبارتدۇر كى، اساساً قىزىل و گوموشدن و قىسماً تونجىدان قايرىلمىشلار.

بو قىبىرلر ۳۶ نەمەلى سىندىن تاپىلان وسايىت و اونلارنى اوچدە بىرىنىن قىزىلدىن اولماسى باخىمىندىن، اونلار ھىسلىدە، ھابىلە اورتا آسىادا "ايسىك گۆل" كىنارلارنىدا كىشف اولموش ساكا (ايشغوز) كورقانلارنىا بىزەيىر. بونا گۆردە آقاي عزت الله نەھبان مارلىك و عومۇماً ياخىن شىرىن بو كىمى تارىخى ئاثرلىرىنى اورتا آسىا ئاثرلىكە مەياسە ائىمكەدە تامامىلە ھاقلەيدۇر.

مارلىك تەدەن تاپىلمىش تارىخى ئاثرلر آقاي عزت الله نەھبانىن بۆلۈپ گۆستردىگىنە اساساً اوچ قروھدان عبارتدۇر: ۱ - قىزىل قابىلار. ۲ - گوموش قابىلار. ۳ - تونج قابىلار. □ □ □

۱ - قىزىل قابىلار

مارلىكدن كىشف اولموش قىزىل قابىلار فىجان، اوزون لولەلى قورو، سو اىچىك اوچون بارداق و لىوان، كاسا، اىچىكى اىچىك اوچون پىالەلردن عبارتدۇر كى، چىشىدىلى اندازەلر و شىكىللردە قايرىلمىشلار. بو قىزىل قابىلار جوربە جور مئىاللار قايرىشدىرىلاراق، آلياژ اولان فلزلردن قايرىلمىشلار، بو ايسە فلز صىغىتىن، اورمو گۆلۈنون غرىندە اولدوغو كىمى، مارلىك صىغىتكارلارى داخىلىندە دەرىن و قىدىملىگىنى گۆستەرىر.

بو چىشىدىلى قابىلار اوزەرىندە، خىصوصىلە قىزىلى چوخ اولان آلياژلاردان قايرىلمىش نىسبەتاً يوشاق مادەلى قابىلار اوزەرىندە، خىصوصىلە اولدوقچا گۆزل و مەھارتلە قايرىلمىش ناخىشلار و ھىوان شىكىللرى واردۇر كى، جانلىلىق، طىبىيلىك و تەھرىك باخىمىندىن بۆيۈك مەھارت و اوستادلىقلا چىكىلمىشلار.

بو قىزىل قابىلارنى بىغى سىندە ناخىش و زىنت يوخدورسادا، اونلارداكى تىناسب و گۆزلىك دىقەتە لايىقەدۇر.

قىزىل قابىلارنى بىغىلرىنىن ناخىشلارى قازما نەقەلر واسطەسىلە ياراتمىشىدۇر. بو كىمى ناخىشلار ھاھردە نىسبەتاً گوبۇد اولسادا، خىصوصى گۆزلىك و اىنەلىگە مالىكدۇر. بو ئاثرلردە ناخىشلار قابىلارنى خارچى سىطھلىرىندە، اۆزلىرىدە قىسماً تەخىل مەخسۇلو اولان فانتاستىك ھىوانلار و آغاجلاردان عبارتدۇر كى، عىنى شىكىل قابىن چىئورە سىندە نەچە دىقەتە تەكرار اولموشدۇر.

اکثر قیزیل و گوموش قابلاردا اولدوغو کیمی، بو پیاله لرین ایچلرینین تکینده اولدوقجا گؤزل، دقیق و ریاضی اصولوایله چکیلیمیش دایره وی شکیللر واردیر.

قابلارین بعضی سینین خارجی سطحینده کی ناخیشلار، یعنی اوکوز و بالیق شکیللری، ائله جه ده قابلارین داخلی کفینده کی دایره وی ناخیشلارین هامیسی قازما و حکاکلیق اصولوایله قازیلیمیش خطلر واسطه سیله یارانمیشدیر. بو مئتودلا یارانمیش حیوان شکیللری و دایره وی بزکلر خصوصی گؤزلیک، ظرافت، جانلی لیق، تحرک و دقیقلیگه مالکدیر.

همین بالیق و استراحت حالیندا اولان اوکوز شکیلی اولان فنجانین ایچه ریدن تکینده کی دایره وی ناخیش دؤرد هم مرکز دایره دیر، هر ایکی دایره آراسی خصوصی ناخیشلار مالکدیر کی، دقیق ریاضی بؤلگولر محصولودور. بو واحد دایره ده ۸ هم مرکز دایره واردیر، هر ایکی قوشا دایره نین آراسی دقیق هندسی قایدالارلا معین و برابر قسمتله بؤلونه رک، اولاردا خصوصی و گؤزل ناخیشلار چکیلیمیشدیر. مرکزین ایکنجی قوشا دایره ایله اوچونجو قوشا دایره آراسی ۸ برابر حیصه یه بؤلونه رک، هر بؤلومده بیر کیچیک دایره چکیلیمیش و هر دایره ۱۶، یعنی $2 \times 8 = 16$ برابر قسمتله بولونموشدور. مرکزی قوشا دایره ایله ایکنجی قوشا دایره آراسی دا سگگیز اولدوقجا گؤزل و دقیق حیصه یه بؤلونموش و هر بیرینده بیر قوشا دایره لی ناخیش سالینمیشدیر. عمویتله بو دایره دقیقلیک و گؤزلیک باخیمیندان نادر و اولدوقجا دقته لایقدیر.

ایچگی ایچمک اوچون قایریلمیش قیزیل پیاله لرین خارجی سطحی اولدوقجا گؤزل و قریبه تخیل محصولو اولان قوشا حیوانلار و آغاجلارلا بزیمیش، داخلی کفینده کی مرکب دایره وی ناخیشلارین جیزیلماسی و ناخیشلارین یارانماسی یوکسک هنر و اینجه صنعتدن علاوه ریاضیات ایله ده رین تانیشلیق طلب ائدیر.

خیال محصولو اولان قانادلی، قوشا و دؤرد آیاقلی حیوانلار و فانتاستیک آغاجلار اولدوقجا اینجه و مهارتله قازیلدیغیندان علاوه بو گونکو ایرانین بوتون غرب و مرکزی اراضیسینین قدیم هنری اثرلرینده نظره چارپیر.

مارلیک تپه دن کشف اولموش ان گؤزل پیاله لرده بیر ده او اثر دیر کی، بزکلر و شکیللری قازماق و تاپدایاراق قابارتماق اوچون مناسب اولان تقریباً خالص قیزیلدن قایریلمیشدیر. بو پیاله نین خیالی حیوانلار و آغاجلاردان یارانمیش صحنه لر و ناخیشلاری مثیل سیزدیر؛ اوندا هر زادین نسبتی و تناسبو دقته لایقدیر و اونو یارادان «صنعتکار میثلسیز و ایسته نیلن شکیلده اوژ ایشنین عهده سیندن گلیمیش و اوژ باجاریغی و نبوغایله دونیانین ان گؤزل هنر شاهکارلاریندان بیرینی یاراتمیشدیر»^۱.

بو پیاله نین خارجی سطحینده اوز - اوزه رسم اولاراق، بیر خیالی آغاجا دیرماشمیش ایکی

خیالی، باشلاری و آیاقلاری اؤکوزه بنزر قانادلی حیوان، داخل طرفدن تاپدانا قاق قابار یلمیشدیر. بو منظره ایکی دفعه پیاله نین خارجی سطحینده تکرار اولموشدور. بو خیالی اؤکوزلرین باشلاری پیاله نین داخلیندن، چکیشله دؤیوله رک قابار یلیب، ائشیکه چیخار یلمیشدیر. بو خیالی و قابار یلار اق ائشیکه چیخار یلمیش دؤرد اؤکوزون باشی اینجه و دقیق قازما و حکاکلیق ایله بزنمیشدیر. خیالی اؤکوزلر و اونلارین خرما آغاجینا بنزر آغاجا دیرماشماسی، ال - آیاقلاری، قویروقلاری و مختلف حاللاردا وئریلمیش قاقاق آیاقلاری اولدوقجا طبیعی، جانلی و هر جور صنعی لیکن اوزاق، مهارتله ایشلنمیشدیر. بوتون بونلار اثرده اولان هنر، اوستالیق و اینجه صنعتین اولدوقجا یوکسک سوییه ده، اسکی و تجربه لر محصولو اولدوغونو نمایش ائتدیریر. خیالی اؤکوزلرین بونوزلاری، قولاقلاری، اوز - گؤزو، حتّی باخیشلاری بئله مهارتله وئریلیب و اولدوقجا طبیعی، جانلی و بیر - بیرینه مناسب و او یغون جیز یلمیشلار. قریه دیرکی، بو خیالی اؤکوزلرین قانادلاری بئله، بدنلرینین باشقا عضولری کیمی، گؤزل و طبیعی تصویر اولموشدور.

خیالی اؤکوزلرین بونوزلاری و قولاقلاری قاینق وئریله رک حیوانلارین بدنینه یاپیشدیر یلمیش و قاینق یئرلری بزرکلر واسطه سیله، اوستالیقلا اؤرتولموشدور. بو قاینق وئرک مارلیک و شبهه سیز ایلام، کاسسی و مانا اوستالارینین فلز صنعتینده مهارتی، اوستالیغی و خیلی ایره لی گئدیب، اینکیشاف ائتدیکلرینی گؤسته رن گؤزل بیر نمونه دیر.

پیاله نین لبه سی ائنلی نوار شکلینده گؤزل قازما اصولو ایله حصیری توخوما کیمی اولان ناخیشلارلا بزنمیش، داخلی قسمتین کفینده ایسه میثیلسیز مهارت و ریاضی علمی اصولو ایله بیر دایره نین داخلی برابر حصه لره بؤلونوب، ائله گؤزل و اینجه ناخیشلارلا بزنمیشدیرکی، بوگون بئله صنعتکارلاری حیران ائدیر. کلاردشت پیاله سینین آشاغیسیندا اولان بزرکلی نوارین ناخیشلاری نین هؤرولمه سی ده عینی ایله بو پیاله نین لبه سینده کی نوارین ناخیشلاری کیمیدیر.

یوخاریدا گؤردوگوموز خیال و فانتازیا محصولو اولان حیوانلارین ناخیشی "کاسسی" هنرینده داها چوخ تصادف اولوندوغو حالدا، واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولان بیلدیگیمیز منطقه نین، بیر سیرا جزئی فرقلرله اولسادا، هر یئرینده نظره چارپیر. یوخاریدا گؤستردیگیمیز خیالی اؤکوز ناخیشی همده قوشالیق باخیمیندان دقته لایق ایدیه، مارلیک تپه دن الدّه ائدیلمیش قیزیل قابلاردا ائله خیالی حیوانلار شکیللری ده واردیرکی، اونلاردا نه قوشالیق، نه ده عکس جهتلرده حرکت ائتمک خصوصیتی واردیر.

منظوروموز مارلیک تپه دن کشف اولموش او قیزیل پیاله دیرکی، ایکی سیرا خیالی و فانتاستیک قانادلی حیوان، بیر - بیرین آردینجا عینی سمته حرکت حالیندا دیرلار. اوچ موازی ساده خطله بیر - بیریندن آیریلان بو ایکی سیرا حیوانین یوخاریدا کیلارینین باشلاری و قانادلاری افسانه وی سیمرخ قوشونا و آشاغیدا کیلاری قانادلی اؤکوزه بنزه بیر. آشاغیدا کی حیوانلارین آراسیندا کیچیک فانتاستیک آغاج شکیللری و پیاله نین یوخاری لبه سی و آشاغیدا دؤرد - دؤوره سینده بیر - بیریندن

فرقلی ناخیشلار واردیر.

قیزیل پیاله‌نین بوتون بو حیوان ناخیشلاری، نظره گلن، داخیلدن دؤیوله‌رک، قاباری شکیلده اولموش و اوستلری چشیدلی کیچیک ناخیشلارلا بزنمیشدیر. خیالی حیوان سیرالارینین هر بیر عینی حیوانین پیاله‌نین دؤوره‌سینده اوچ دفعه تکراریندان یارانمیشدیر. بو حیوانین باشی و قانادلاری قوشو خاطرلادیرسا، بدن‌نین قالان قسمتی آسلائی آندیریر.

پیاله‌نین ایسجری کفینده اولدوقجا گؤزل، اوریشینال، چشیدلی ناخیشلار و یارپاقلار چکلمیشدیر کی، دقیق هندسی اصول ایله دایره‌نین برابر حیصله‌ره بولونمەسی نتیجه‌سینده میدانا گلیمیش و خارجه یارپاق، داها سونرا هیلالی ناخیشلار، داها داخیلی طرفده باشقا جور ناخیشلار و لاپ مرکزده آیری چشید ناخیشلار شکیلده جیزیلیمیشدیر.

مارلیک تپه خزینه‌سیندن کشف اولموش ان گؤزل، اوستالیقلا قایریلمیش، بزرکلی و قیمتلی اثرلردن بیریده بوینوزا بنزر ناخیشلی آت شکیللری اولان، ساری رنگه مایل قیزیل پیاله‌دیر. معلوم اولان بو پیاله‌نین قیزیلینا ائله بیر فلز قاتیلیمیشدیر کی، اونا محکم و مقاومتلی ائتمیشدیر، برناگۆره‌ده بئلینین نسبتاً نازیک لیگی و اوجالیغی جهتدن اولدوقجا متناسب و ایچگی اوچون ال وئریلیدیر. پیاله‌نین لبه‌سینده کی ناخیش یوخاریدا گؤستر دیگیمیز پیاله‌نین کی کیمیدیر، لاکین بو پیاله‌نین کفینه قالین و قاباری نوار شکیلده دؤور تا دؤور فلزین اؤزوندن اولان بیر چیخینتی «اردیر و بوندان علاوه پیاله‌نین کمرینده ایکی صحنه‌نی بیر - بیریندن آیران بیر ناخیشلی قوشا موازی خطده واردیر. کفده کی چیخینتی پیاله‌نین محکم لیگینه سبب اولموشدور. پیاله‌نین بئلی نسبتاً نازیک و بئلین اوستو و آشاغاسی ایکی برابر گیرده یشدیر کی، هر بیرینده اوچ ناخیشلی آتدان عبارت اولان قاباریلمیش شکیللر واردیر. آتلارین قولتوقلاری، دؤش و آیاقلارینین هر بیرینده بیر و بئللرینده اوچ بوینوزا بنزر اوجو توپپوز یاندان اولان بزرک واردیر. ایکی سیرا و هر سیرادا اوچ آت اولان بو ناخیشلاردا حیوانلار حرکت حالدا، اؤزلریده سون درجه جانلی و متناسب تصویر اولموشلار. آتلارین بدنلرینین هر یشری اویغون بزرکله بزنمیش و بو بزرکلر آرخادان چکیشله تاپداناراق قاباریلمیشدیر. آتلارین بویونلاری اوزون، نازیک، یای‌واری، بئللری نازیک، قولاق، بئل و یاللاری قشنگ، بوغازلاری آلتیندا گولفه، قویروقلاری باغلانمیش و اوزون، ال و آیاقلاری اینجه و یول گتتمه‌لری اولدوقجا قشنگ و یورغا حالیندادیر.

آتلارین سیرالاندیغی یشلرین اوست قسمتلرینده بوش قالان یشلر، مارلیک تپه اثرلرینه خاص اولان، معین حیصله‌ره بؤلونه‌رک، گؤزل بزرک اولموش کیچیک دایره‌لرله زینتلنمیشدیر. پیاله‌نین داخیلی کفی دایره داخیلده جیزیلیمیش، خطلری یای‌واری اولان و خصوصی شکیلده یان - یانا دوزولن اوچ بوجاقلارلا بزنمیشدیر. بو بزرک تامامیله تازا و اورژنال دیر.

مارلیک تپه‌دن الده ائدیلمیش دفته لایق آلتین اثرلردن بیریده اوجالیغی ۸/۶ سانتیمتر، آغزینین قطرو ۵ سانتیمتر، بئلی نسبتاً نازیک و اوستونده ایکی سیرادا، نظره گلن، اوچ استراحت حالیندا

اولان داغ کئچیسى اولان، بیر فنجاندير. فنجانين اوستونده کى ايکى عکس جهتن تصوير ائديلميش استراحت حاليندا بونوزلو داغ کئچيلرى، مارليک تپه نين او بيرى قيزيل اثرلرينده اولدوغو کيمى، نظره گلن داخيلدن چکيشله دؤيولره ک، قاباريلميشدير. داغ کئچيلرينين بدنلرينين معين يئرلى خصوصى ناخيشلارلا بزئميشدير. فنجانين خارجى سطحينين قالان يئرلى صافدير و آنجاق لبه لرينين آلتى و کفينه ياخين يئر اوچ موازى خطدن يارانميش بير جوت بورولموش خطدن ميدانا گلن بير نوارلا بزئميشدير. داغ کئچيلرى شکیللرينين جانلى ليق و گؤزليگى، اوستاليق و مهارتله تصويرى مارليک تپه نين او بيرى اثرلى کيمى دير.

مارليک خزينه سينين حيوان ناخيشلارينا مالک قيزيل اثرلريندن بيرى ده بير کاسادير کى، اونون ائشيك سطحينده يول گئتمک حاليندا اولان دؤرد قوچ تصوير اولموشدور. آرد - آردا گئدن بو قوچلارين ايکيسى ساغ و ايکيسى سول طرفه گنده رک، ائشيك طرفه باخيرلار. جايناغيندا بير باليق اولان قاباريلميش بير قارتال قانادلاريني ايکى قوچون قويروقلارى اوزه رينه آچميش، سانکى اونلارى حمايت ائدير. قوچلار اولدقجا طبعى و گؤزل، اؤزلى ده قابارى شکیلده و نظره گلن آرخادان تاپداناراق، قاباريلميش حالدا اولموشلار. قوچلارين بدنلى چئشيدلى ناخيشلارلا بزئميشدير. قوچلار ايکى طرفدن، باشقا اثرلرده ده تصوير اولموش، بير آغاچا دوغرو گئديرلر. کاسانين لبه سينين آلتيندا نسبتاً ائلى اوچ سیرالى هؤروک کيمى هؤرولموش بير نوار کاسانين دؤوره سينى بزه بير. کاسانين آلتيندا خصوصى دایره وى بير ناخيش دا واردير. □ □ □

شاهین شکیلی کاسا □

مارليک تپه نين دفته لايق شکیلى اثرلريندن بيرى ده قارتال و يا شاهين شکیلى اولان يومرو قيزيل کاسادير کى، قيرمى تهر و يوشاق قيزيلدان قايريلميش و ايچه ريدن کفينده گؤزل ناخيشلى، ۱۶ قسمته بؤلونموش و هر بؤلوم بير هندسى ناخيش شکلينه ساليئميش بير دایره واردير. بو کاسانين ائشيك قسمتینده آياق اوستونده دوران و دؤرد دفعه تکرار اولان بير قارتال و يا شاهين شکیلى دير کى، کاسانين دؤوره سينى بزه ميشدير، قالان يئرلر ايسه بوشدور.

دؤرد شاهينين بدنلى آراجيق قابارى دير و گؤروندوگو کيمى داخيلدن دؤيولمه واسطه سيله قاباريلميشدير، شاهينلرين باشلارى ايسه، داها چوخ چکيشله نرک، تام قابارى شکیل آليب، کاسانين خاربخى سطحيندن ائشیکه چيخميشدير.

بو کاسادادا گؤردوگوموز کيمى، قبالارداکى حيوان شکیللرينين آرخادان دؤيولوب قاباريلاراق، شکیل حاليندان چيخب، تام حيوان شکلينده وئريلمه سى تکجه مارليک تپه خزينه سى اثرلى دئييل، واحد هنر و صنعت آتمسفرينه مالک اولموش گؤسترديگيميز منطقه لردن الدهه ائديلميش تاريخى اثرلرين اکثرينده دقتى جلب ائدير، يعنى واحد هنر آتمسفرينين عمومى اؤزليکلريندن بيرى

اولموشدور.

نسبتاً آز قاباری اولان شاهینلرین بدنلری، قانادلاری، داها چوخ قاباریلیمیش و ایچلری بوش اولان باشلاری قازما اصولوایله گؤزل ناخیشلارلا بزنمیشدیر. شاهینلر جانلی، دیری، باخیشلاری بئله حیاتی و نفوذ ائدیجی دیر.

کاسانین لیه سینین آلتی دؤور تا دؤور بیر لئنت کیمی ناخیشلا اؤرتولموشدور کی، هؤروک واری اوچ خطدن هؤرولموشدور. بو خطلرین هر بیر اوج موازی خطدن یارانمیشدیر. ناخیش اولدوقجا مهارت و اوستالیقلا قازیلیمیشدیر.

آرخادان دؤیمه اصولوایله قابارتماق، قازما یولوایله ناخیشلاماق، عمویتله مثالی اریتمک، اوندان حیاتین مختلف ساحه لری، او جمله دن عادی حیات وسایطی، زینت و بزک شیلری دوزلتمک اوچون فلزایله علاقه دار چئشیدلی هنر و ایش اصول لاریندان استفاده ائتمک مارلیک تپه خزینه سی شیلریندن آیدین گؤرون دوگو کیمی، واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش بیلگی میز بوتون منطقه لره، او جمله دن بوگونکو شمالی آذربایجاندا م.ق. ایکینجی مین ایللیگین ایکینجی یاریسی و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده ده گئنیش یایلمیشدیر. ش.ح. صادقه زاده اؤزونون "قدیم آذربایجان بزک لری" ادلی اثرینده شمالی آذربایجانین همین دؤور مثال ایشلریله علاقه دار یازمیشدیر: "تونج اشیالارین تدقیقی گؤسته ریر کی، اؤیرندیگیمیز دؤورده قدیم اوستالار مثالی ارینتی لرین سجه وی خصوصیتلری ایله یاخشی تانیش اولموش و اونلاردان ان مختلف مقصدلر اوچون اشیالار حاضرلاماقدا استفاده ائتمیشلر. بزک شیلرینین حاضرلانماسیندا سورمه دن، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده ایسه دمیردن استفاده ائتمیشلر. اونلار تونج دان امک آلتلری، سلاح، بزک شیلری و قابالاری حاضرلامیشلار

مثالی اشیالارین حاضرلانماسی مثال ایشلتمه صنعتی نین بیر نجه - مثالی اریتمه، تۆکمه، دؤیمه، کسمه، سیخما، جلالاما و ضرب ائتمه کیمی آردیجیل مرحله لری ایله باغلی دیر.^۱ □ □ □

حیات افسانه سی پیاله سی

قیزیلدان قایریلمیش بو اوجا، آغزی گئن و تکی نسبتاً دار پیاله نین خارجی سطحینده دؤرد سیرا ناخیشلار قازیلاراق، تصویر اولونموشدور. بو سیرالار، نظره گلن، بیر داغ کئچیسینین حیاتی و اونونلا علاقه دار اولان حادثه لر و حیوانلارلا ایلگیلیدیر. بو دؤرد سیرا ناخیشلار، آشاغیدان باشلا یاراق، بونلاردان عبارت دیر:

۱ - پیاله نین لاپ آشاغیسیندا اوچ مرکب خطدن (هر بیر اوج موازی خطدن یارانیب)

* ۱ - ش.ح. صادقه زاده، قدیم آذربایجان بزک لری، باکی ۱۹۷۱، ص ۲.

ھۆرولموش و پىئالەنىن اطرافىنى آشاغى قىسمىدە بىزەمىش نواردان يوخارىدا بىرىنچى سىرا ناخىشلار گليركى، بىر داغ كىچىسى بالاسىنى دىلىلە اوخشاير و او آناسىنى امير. بو صحنە پىئالەنىن اطرافىندا دۇرد دىفە تىكرار اولموشدور. بو صحنە رمىزى اولاراق، بالاجا داغ كىچىسىنىن حياتىنىن باشلانقىچىدور. بو بىش عىنى تصوير خصوصى اينجە ناخىشلارلا قازما اصولوايلە بىزىمىشدور.

۲ - اوندان يوخارى سىرادا بۇيۇموش بالاجا داغ كىچىلىرى ايكى مختلف جەتلردن بىر آغاچا دىرماشاراق، اونون يارپاقلارىندان يىيىرلر. قىرىبە دىركى، بو كىچىلىرىن اوزون قويزوقلارى واردور، بودا اونلارنى داغ كىچىسى اولماسىنى شىبە آلتىنا آلور، لاکىن بو كىچىلىرىن بدنلرىنىن ناخىشلارى آشاغىداكى آناكىچىنىن ناخىشلارى كىمىدور، ھمدە بوينوزلارى ارکك كىچى و يا تەكە بوينوزلارىنا بنزەيىر. آغاچا دىرماشىب يىتىن قوشا كىچى صحنەسى پىئالەنىن اطرافىندا، آغاچلا بىرلىكە، اوچ دىفە تىكرار اولموش و كىچىلر و آغاچلارنى ھەرسى اۆزلىرىنە اويغون ناخىشلارلا بىزىمىشلر.

۳ - اوچونجو سىرادا، سىرايا دوزولەرك آرد - آردا گىئدن آلتى قابان - وحشى دوزول و اونلارنى اوستونىدە ھاۋادا اوچان قوش، يقىن قوزغونلار، اوچان حالدا، اوزاقدا اولدوقلارى اوچون كىچىك، تصوير اولونموشلار. قابانلار و قوشلارنى ھەر بىرى اۆزلىرىنە خاص قازىلمىش جىزگىلرە بىزىمىشلر. قابان شىكىلى مارلىك تپە اثرلرىنىن تونج قابلارىندا مشاھدە اولونور.^۱ قابان مارلىك تپە منطقەسىندە بو گون دە ياشايان حيوانلاردان بىرىدور.

۴ - دۇردونجو و سونونجو سىرادا اوچ جوت قوزغون تصوير اولونموشدوركى، ھەر جوت اوز - اوزە داياناراق، بىر لىشى يىتمك حالىندادىرلار. بو لىش، بوينوزوندان آيدىن اولدوغو كىمى، ۱۱ ياشىندا اولان داغ كىچىسىدوركى، يوخارىدا گۇستردىگىمىز قابانلار واسطەسىلە اۆلدورولموش و ايندى قوزغونلارنى خۇرەگى اولموشدور.

قوشا قوزغونلار صحنەسى پىئالەنىن اطرافىندا اوچ دىفە تىكرار اولموشدور. قوزغونلار و داغ كىچىسىنىن لىشى اۆزلىرىنە مخصوص ناخىشلارلا قازما اصولوايلە بىزىمىشدور. ھەر ايكى قارشى - قارشىيا دايانان قوزغونون آراسىندا بىر ستونا بنزر شىيىن قاباغىندا حيوانا بنزر بىر وارلىق واردوركى، احتمال داغ كىچىسى بالاسىدوركى، تازا دوزولموش و داغ كىچىسىنىن حياتىنىن تازادان باشلانماسىنى رمىزى شىكىلدە نشان وئرىر.

پىئالەنىن لىبەسى و آشاغىسىنى عىنى قورولوشدا اولان لىنت - نوار احاطە ائتمىشدور. اوچ موازى خطدن يارانمىش ھەر اوچ لىنت ان قديم دۇرولردن قىز و قادىنلارنى اوزون ھۆرولكلرىنى ھۆرولدوگو كىمى ھۆرولموشدور.

پىئالەنىن ايچىنىن كىيندە بىر دايرە واردوركى، حصير كىمى توخونموش ناخىشلارلا مالكدور.

□ □ □

□ ایلاهه لر ناخیشلی کاسا

مارلیک تپه نین بو قیزیل کاساسی صدمه گوروب و معین حیصه لر آرادان گئتمیشدیر. کاسا نازیک قیزیلدان قایریلمیش و اوستونده کی ناخیشلار قاباریدیر. کاسانین خارجی سطحینده ایکی خیالی، افسانه وی و فانتاستیک شکیل واردیر کی، اونلارین بیرینین باشی قادین و بدنن قالان حیصه لر حیوان شکلینده دیر، اوزونونده قانادی واردیر. ایکنجی شکیلین باشی و بدنن کیشی شکلینده دیر، آنجاق ایکی جوت بویوک قانادی واردیر. بو ایکی خیالی وارلیق بیر - بیرله گوروش حالیندادیرلار. آروادین قادینا، کیشی نین ایسه کیشیه مناسب بۆرکلری واردیر. بو ایکی خیالی وارلیق بیر - بیرله گوروش حالیندا تصویر اولموشدورسادا، قارشیا باخیرلار.

تصویر ائتدیگیمیز بو صحنه کاسانین اطرافیندا ایکی دفعه تکرار اولموشدور. شکیلرده کیشینین ایکی جوت قانادی، قادینین ایسه یالنیز بیر قانادی گورونور. هر ایکی شکیلین آراسیندا یثره قویولموش گول قابی و اونون ایچینده گوللر نظره چاریر.

کاسانین لبه سینده دورد تئل ایله (هر تئلی اوچ موازی خطدن یارانان) هورولموش بیر لشتت واردیر کی، قابین آغزینین اطرافینی احاطه ائدیر. قابین آلتینا یاخین خصوصی ناخیشلی بیر نوادا واردیر کی، قابین دؤوره سینه چکیلیمیشدیر. کاسانین داخلیندن تکینده شکیلده گوردوگونوز دایره وی بیر هندسی ناخیش واردیر کی، اونا بنزر ناخیشلاری او بیر مارلیک تپه اثرلرینین بعضی لرینده ده گورموشوک، ناخیش ریاضی اصولوایله جیزیلیمیش، دقیق و دفته لایق دیر. □ □ □

□ ۲- گوموش قابلار

مارلیک تپه دن کشف اولموش گوموش قابلارین چوخو صدمه گوروب خراب اولموشدور. اونلارین بیز سیراسی بو گونون قورولاری - چایدانلاری نین ایشینی گورموشدور. بونلارین بدنلری اساساً گیرده، اورتالاری قارینلی، لوله لری اولدوقجا اوزون و اوستو آچیق اولموش و آیریجا قایریلاراق قورولارا یاپیشدیریلیمیشلار. بو قورولارین، فیکریمیزجه، حتماً قولپلاری دا اولموش و اونون قالیغی قورولارین بیرینده گورونور، بو قولپ قورونون ایچینده کینی تۆکمک اوچون لازمایدی.

بو مارلیک تپه قورولارینین خارجی سطحلرینده هئچ بیر ناخیش گورونمور، لاکین اوردان بیر قورودا کشف اولموشدور کی، شکیلی تامامیله گؤستریدیگیمیز قورولار کیمی دیرسه، خارجی سطحی گؤزل ناخیشلارلا بزنیمیشدیر. بو قورونون لوله سی قیزیلداندیر و سونرادان قورویا یاپیشدیریلیمیشدیر. قورو پالانیب سادا، شکلینی ساخلامیش و تکی سینیمیشدیر.

قورونون خارجی سطحینده کی اینجه ناخیشلار نازیک بیر قیزیل ورقه اوزه رینده دیر کی، قازیلما اصولوایله یارانمیش و سونرا ورقه قورونون بدنینه، احتمال جوش ورمک و یا بیر ماده واسطه سیله

ياپيشديريلميشدير. قورونون اورتاسينين - مركزيينين قطرو بۇيوكدور، بونا گۇرهدە اوندا ايكي سيرا ناخيشلار واردير. بيرى اورتا دايره نين اوستو، ديگري ايسه آشاغي قسمتيندهدير.

يوخاريداكى ناخيش دۇرد دفعه تكرار اولان بير آسلانى گۇستهرير كي، آغزيندا اولاديغيني آپارير. آو بوينوزوندان داغ كئچيسينه بنزهير. دۇرد دفعه تكرار اولموش بو ناخيشين ايكي سي ساغ، ايكي سي ايسه سول طرفده قورونون لوله سي ايله قولپونون آراسيندادير. قورونون قولپو يوخدور، آنجاق، فيكرimizجه شهبه سيز اولموشدور و سونرا آرادان گئتميشدير. آسلان و اولانميش حيوانين بدنلري اۇزلرينه خاص ناخيشلارلا بزنميشدير.

قورونون كمريندن آشاغيدا اولان دايره وي قسمتده اوچ دفعه تكرار اولان بير افسانه وي شكيل و اونلارين آراسيندا ايكي اينسان شكيلى چكيلميشدير. قورونون لوله سينين آلتيندا ايكي اوز - اوزه دايانميش بوينو اوزون قوش شكيلى واردير.

اوچ دفعه تكرار اولموش افسانه وي ناخيش بيرى ساغ، ديگري سول و اوچونجوسو قورونون قولپ يثرينين آلتيندادير. بو خيالى، فانتاستيك ناخيشين ايكي آسلان باشينا بنزر باشى، ايكي قانادى، ايكي اينسان الى، ايكي قارتال جايماغى و قيچى، ايكي كيچيك امجه گى و گولفه يه بنزر قويروغو واردير. بو افسانه وي حيوان ايكي طرفينده هر الى ايله بير اينسان باشلى، قانادى اولان، ايت بدنلى و قويروقلو خيالى حيوانلارين بير اليندن توتاراق، اونلارى قالديريپ، دال آياقلارى اوستونده ساخلايميشدير.

اوچ دفعه تكرار اولموش بو افسانه وي صحنه لرين آراسيندا بوينا بير حيوان آليب، گئدن ايكي اينسان شكيلى واردير. بو ناخيشلارين هاميسي اۇزلرينه مخصوص ناخيشلارلا قازيلما اصولوايله بزنميشدير. قورونون آغيز لبه سينده ايكي سيرا موازى خطله بورولاراق يارانميش بير لنت و ايچهريدن كفينده دايره وي و حيصله ره بۇلونموش ناخيش واردير.

بو كيكي قورولار و بونلار كيكي حيات وسايطينين منطقه ميزده ياييلماسى باره ده واحد آتمسفر بحثينده دانيشاجاييق. بورادا گوموش بير پياله باره سينده قيسا معلومات و ثرمگى لازم بيليريك.

بو پياله نين اوزون، آغزى تكيندن گئن خارجى سطحى اينجه و معنالى ناخيشلارلا مالكدير. پياله نين بدنلى مسله گوموشون قاريشيغيندان اولان آلياژدان قايريلميشدير. پياله نين خارجى سطحينده اولدوقجا آيدين، گۇزل و ساده خطلرله حكاكليك اولموش، اوستاليق و مهارتله جانلى، حياتى و ديرى ناخيشلار سالىنميشدير. پياله نين دۇرد - دۇره سينده يالنيز بير شكيل قازيلميشدير، اودا بير ايگيت قهرمان شكيلدير كي، محكم داياناراق، ايكي ايله ساغ و سول طرفينده ايكي پلنگى بوغازلاريندان توتموش، سانكى سول طرفده پلنگلرين قورخوسوندان آغاچا ديرماشميش يازيق بير كئچيدن مدافعه ائدير. قهرمانين بوتون بدنلى ساغلام، قۇتلى، پالتارلارى مناسب، قيسا، دار و بدنينه ياپيشميشدير. ايگيدىن بۇركوده، پالتارلارى كيكي، ساده، عادى زحمتكش اينسانلارلا مخصوص اولان بۇركدور. پياله نين آغزينين لبه سينده، هابئله لاپ آشاغيدا كفين اوستونده، ناخيشين اوستو و

آلتیندا عینی شکیلده اولان لثنت قابین دؤرد - دؤره سینی ساراق، اونو بزه میشدیر. بو نوارلار ایکی خطین (هر خط اوچ موازی خطدن قورولموشدور) بورولماسی ایله یارانمیشدیر، اوچ خط اولمادیغی اوچون هؤروله بیلمزدی.

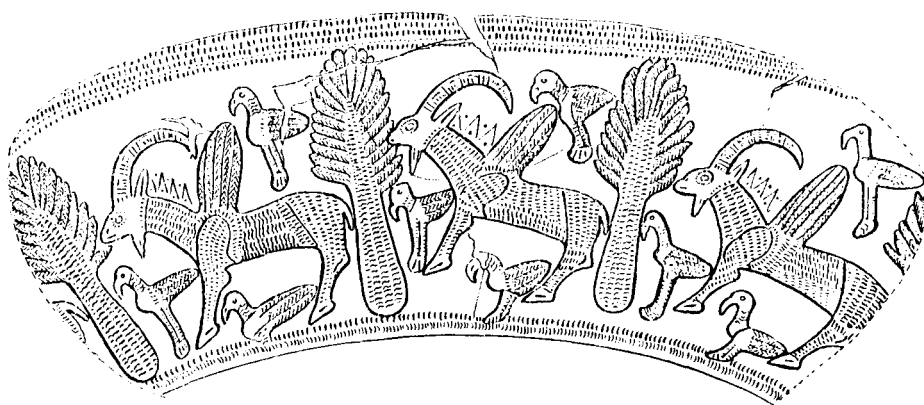
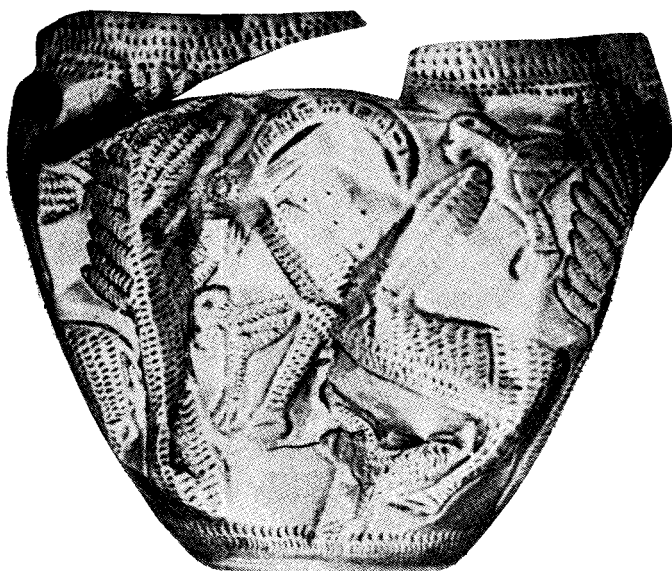
ایگیت قوچاق، پلنگلر و حتی کئچی اولدوقجا دیری، جانلی، حرکتلی، صنعی لیکدن اوزاق و طبیعی تصویر ائدیلمیشدیر، بو ایسه رسام - حکاکین صنعتی و مهارتینی گؤسته ریرکی، نسیلر و عصرلر بویو یارانا بیلن بیر هنر و صنعتدیر.

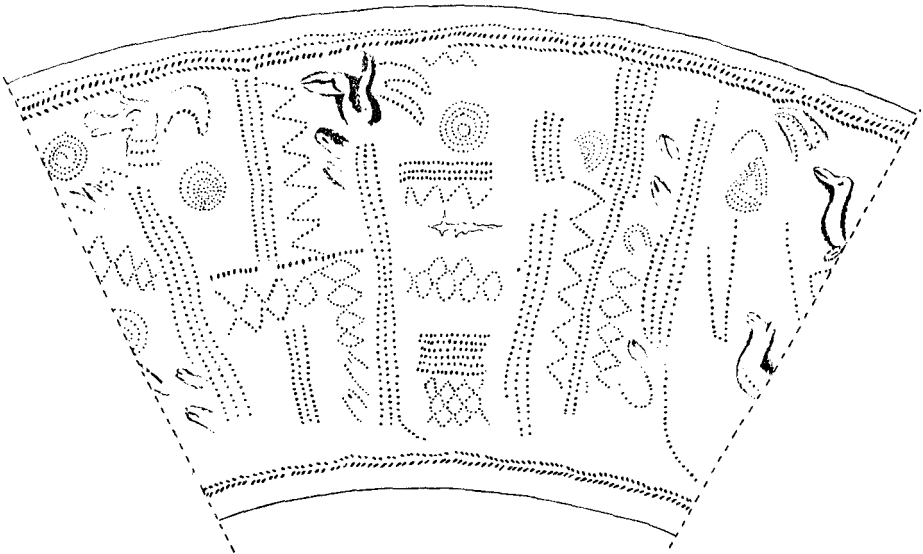
مارلیک تپه نین گوموش اثرلریندن بیریده بیر پیاله دیرکی، اونون خارجی سطحینده قاقاق حالدا اوچ مارال تصویر اولموشدور. مارالارین قاقیشی، بدن قورولوشلاری، شاخه لشمیش بوینوزلاری اولدوقجا طبیعی، حیاتی، دیری و اوستالیقلا قازیلیمیشدیر. پیاله داخیلدن کفینده ۱۹ یشره بؤلونه رک ناخیشلنمیش بیر چئوره شکیلده ناخیش واردیر. پیاله نین لبه سی و مارالارین آباق آلتلاری خصوصی ناخیشلی ایکی لثنت ایله بزنمیشدیر. مارلیک تپه نین صدمه گؤرموش اوچ تونج پیاله سینین خارجی سطحینده مارال ناخیشلاری واردیر. حیوانلار اولدوقجا اینجه، ظریف، بیر - بیرینین آردینجا تصویر اولموشلار. اونلارین بوتون بدن قورولوشلاری - دوروش و اوتوروشلاری، بوینوزلاری، گؤز، آغیز، بویون و آیاقلاری اولدوقجا گؤزل و قشنگدیر. پیاله لرین داخلی کفینده کی دایره وی شکیللری، ائله جه ده صحنه لرین اوستو و آلتینداکی، بزکلر دقته لایقیدیر. جئیران و مارال قدیم دؤورلردن آذربایجان داغلاری و اورمانلاریندا یاشادیقلاری کیمی، بو گونه ده هم آذربایجان، همده خزر ساحل لری منطقه لرینده یاشاماقدادیرلار.

□ □ □

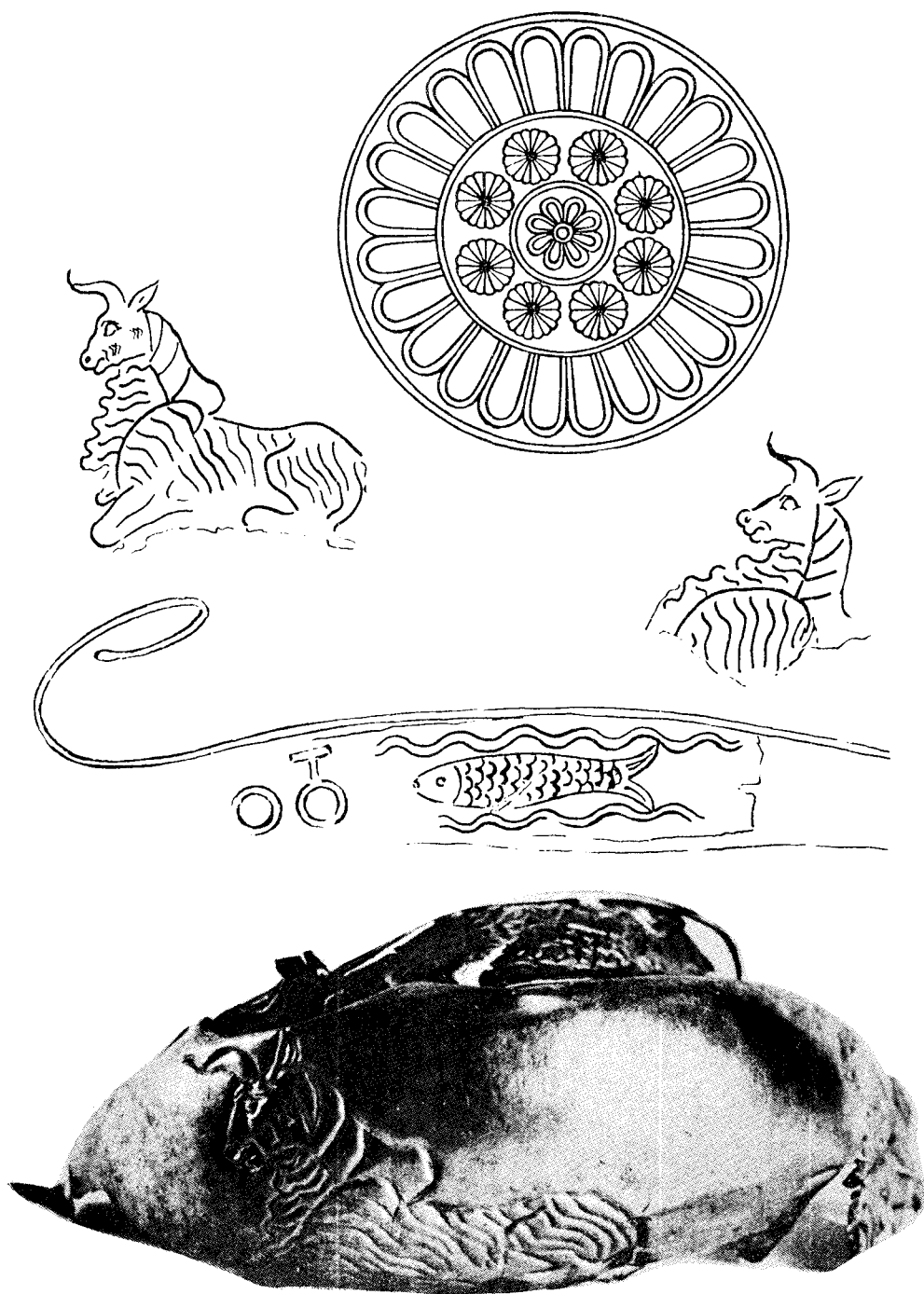

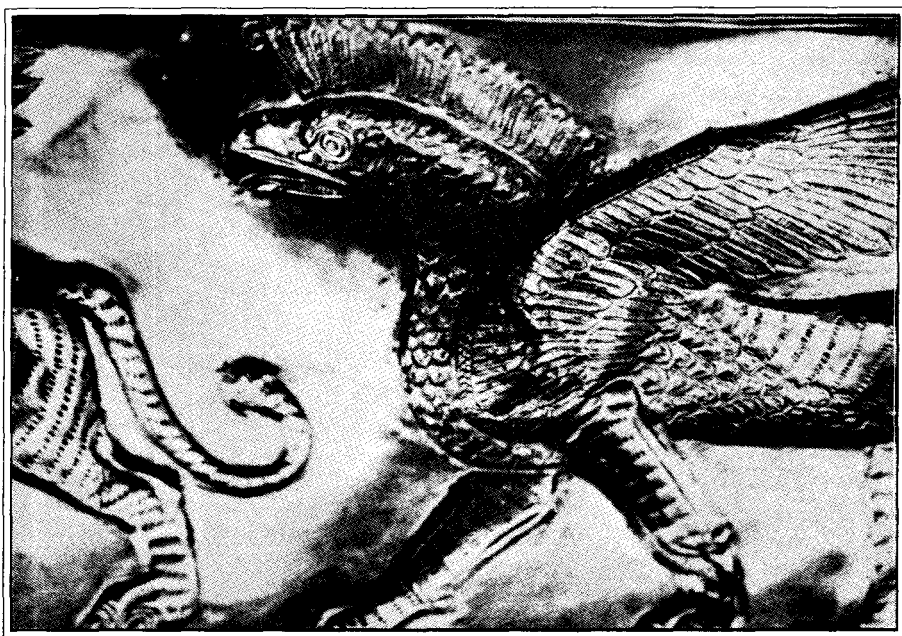
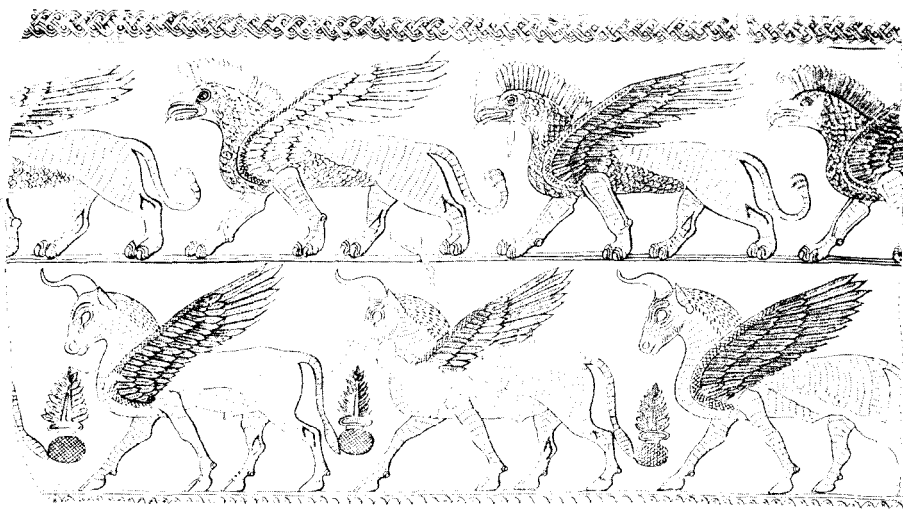
[ش - ۷۷] مارلیک تپه، قانادلی اؤکوز ناخیشی اولان قیزیل پیاله.

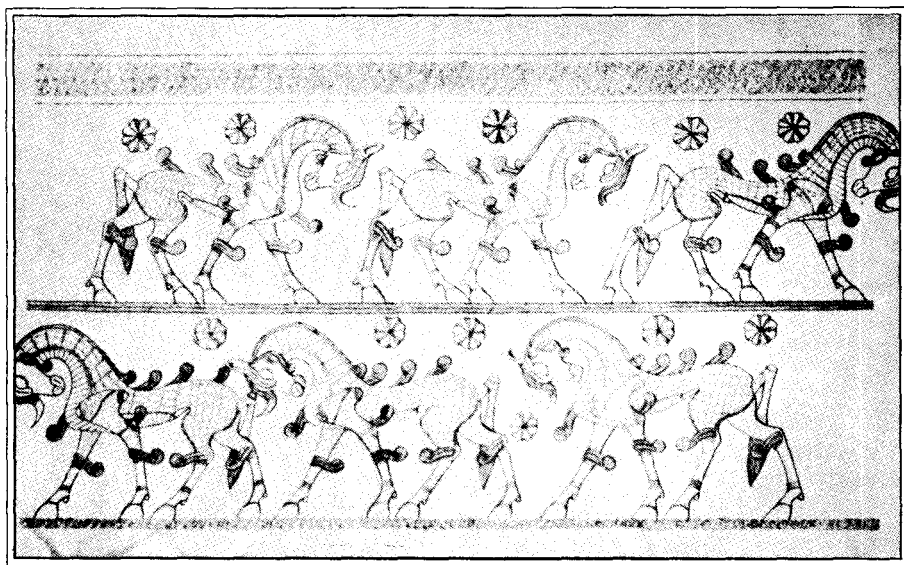
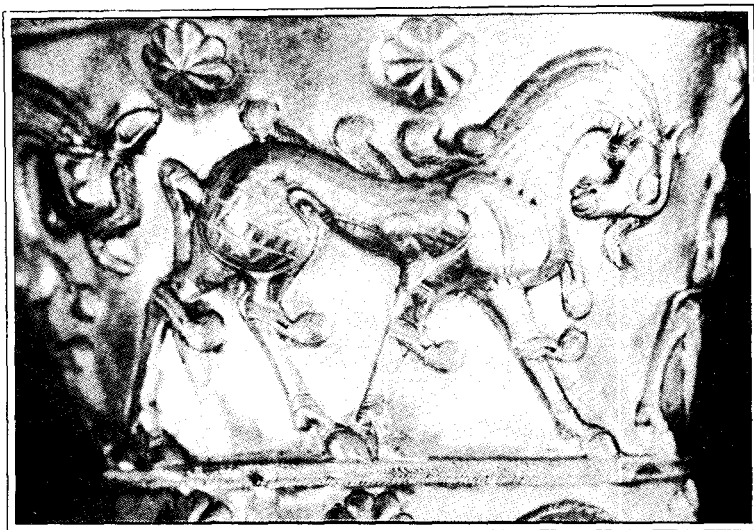

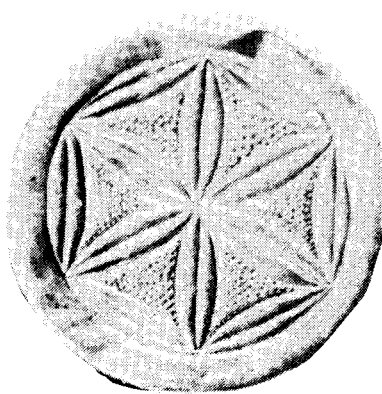
[ش - ۷۹] مارلیک تپه، ناخیشلاری نقطه لرله یارانمیش قیزیل پیاله.

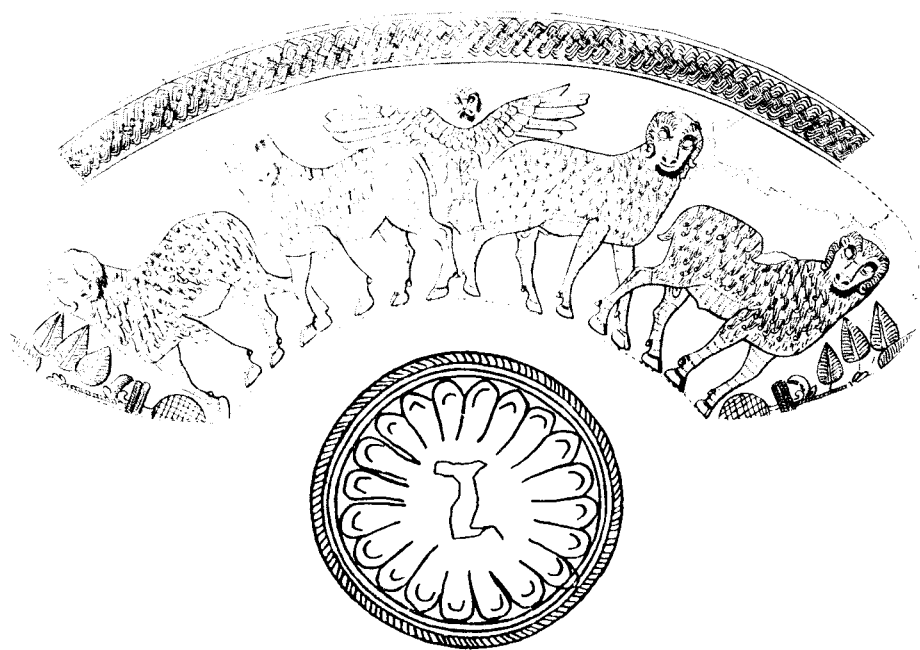
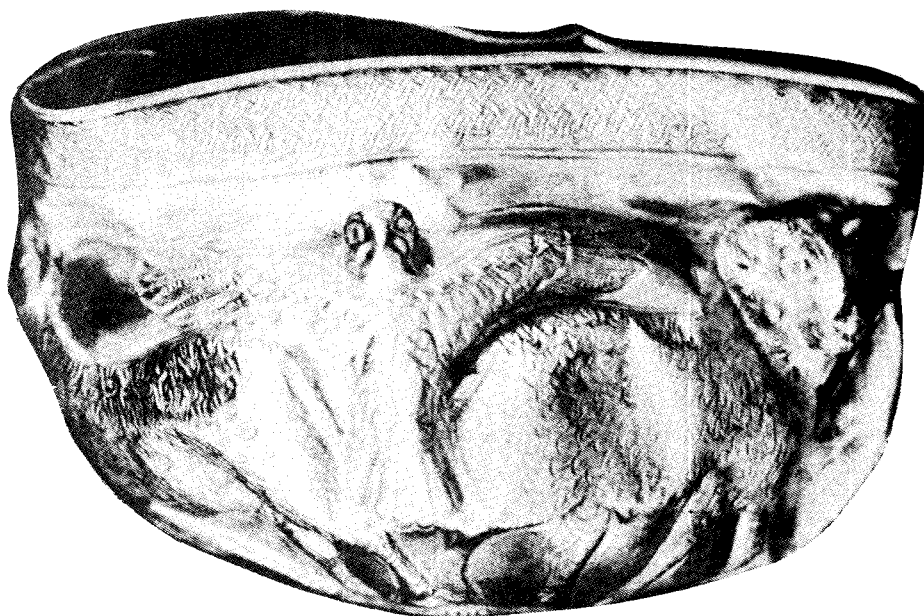
[ش - ۸۱] مارلیک تپه، سیمرغ و قانادلی اؤکوز ناخیشی اولان قیزیل لیوانین ناخیشلاری.

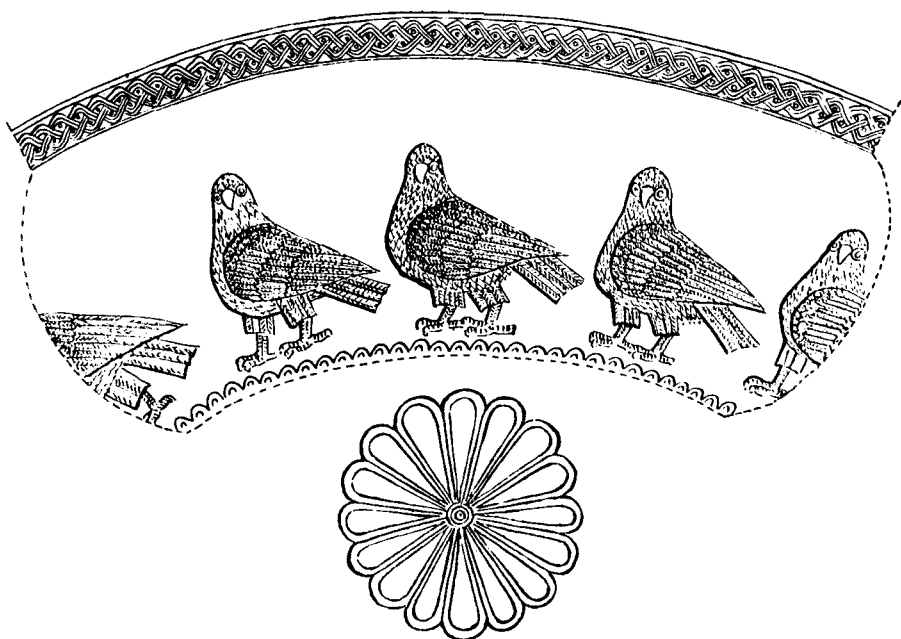

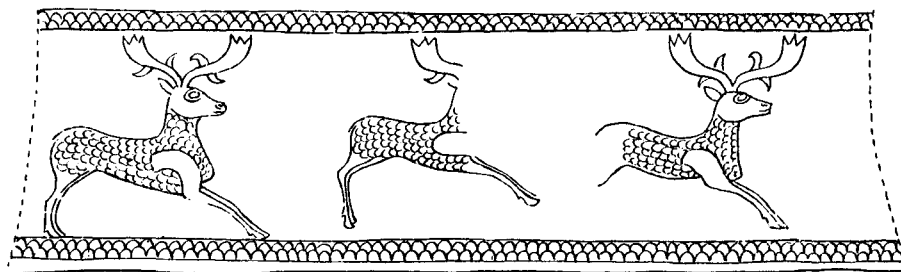
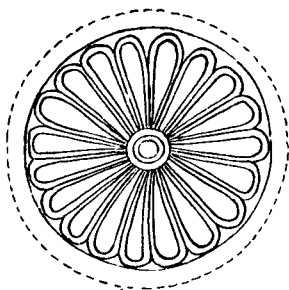
[ش - ۸۳] مارلیک تپه،

استراحت حالیندا اولان داغ کئچیمی ناخیشلی قیزیل پیاله و داخلی کفینده کی ناخیش.

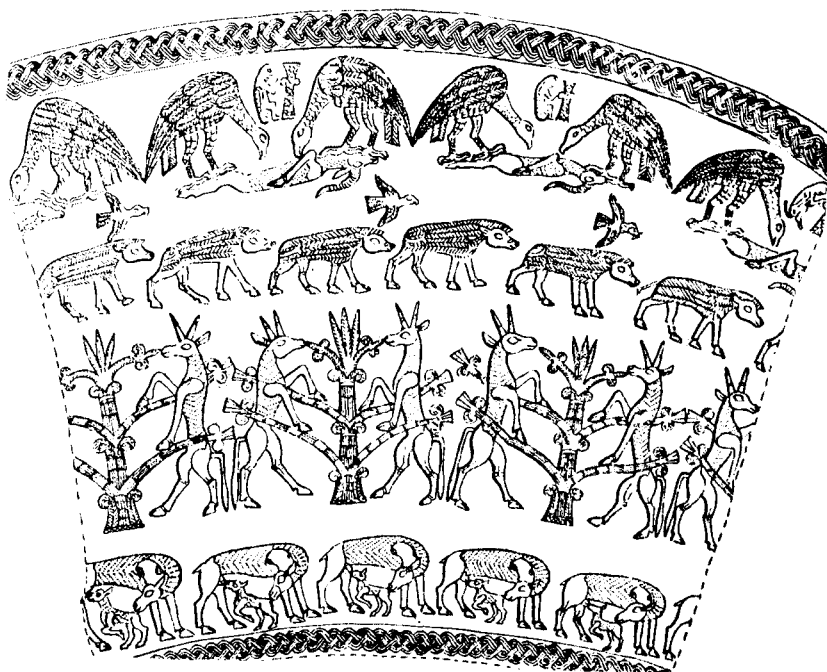
[ش - ۸۵] مارلیک تپه، شاهین شکلی اولان فنجان و کفینین دایره‌وی ناخیشی.

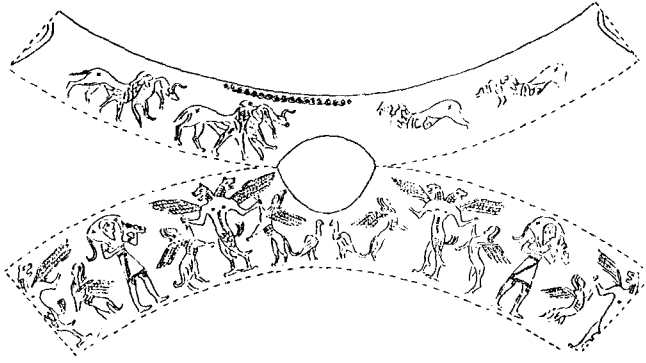
[ش - ۸۶] مارلیک تپه، مارال ناخیشی گوموش فنجانین ناخیشلاری.

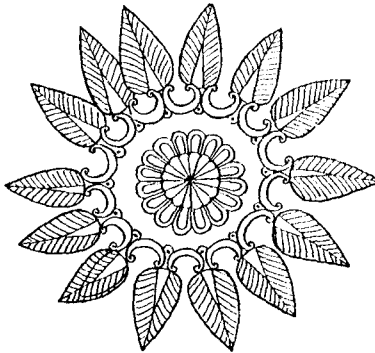
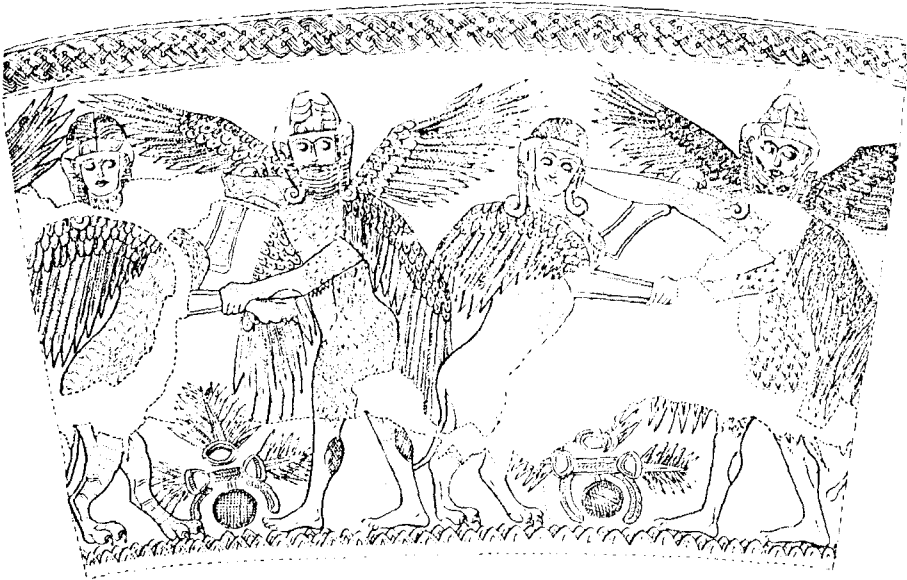
[ش - ۸۷] مارلیک تپه، بدنی گوموش و قولبو قیزل قورو.

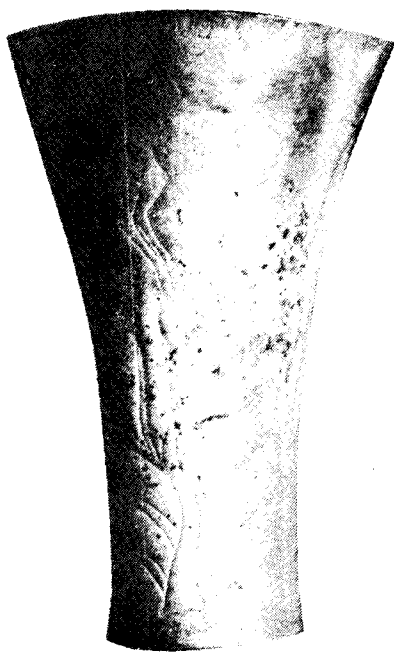
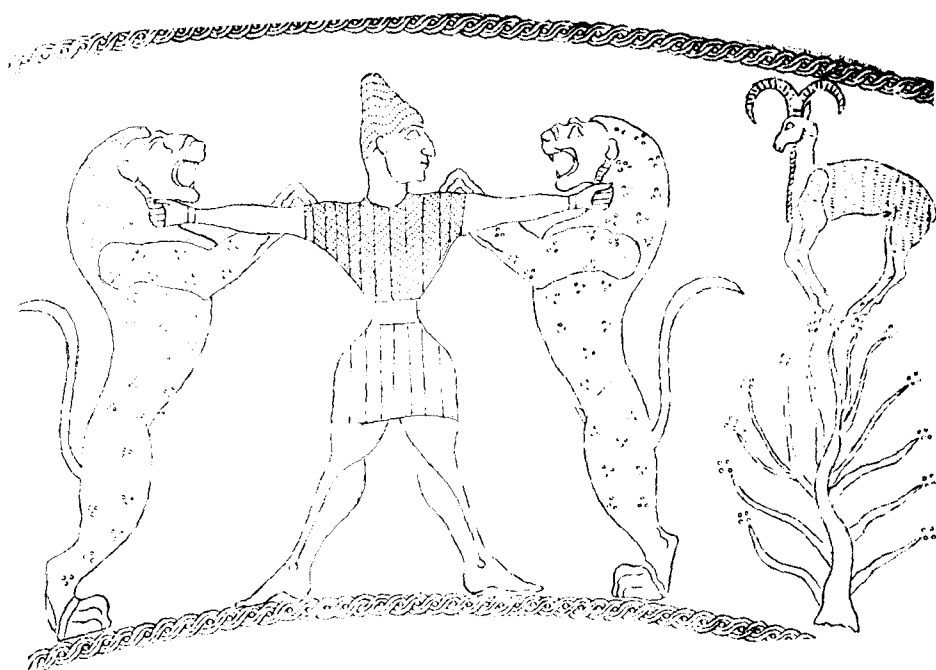
[ش - ۸۸] مارلیک تپه، حیات افسانه‌سی ناخیشلی پیاله‌نین ناخیشلاری

[ش - ۸۹] مارلیک تپه، بدنی گرموش و قولبو قیزیل قورونون ناخیشلاری.

[ش - ۹۰] مارلیک تپه، ایلاهه لر ناخیشی کاسا و اونداکي دایره وی بزک.

مارلیک تپه مدنیتی و اونون اؤزلیکلری

بوگونکو گیلانین رودبار منطقه سینده یئرله شن مارلیک تپه ده آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلریندن الله ائدیلمیش یوخاریدا گؤستردیگیمیز اثرلر آیدین گؤسته ریر کی، م.ق. ایکینجی مین ایلیک و بیرینجی مین ایلیگین ایلک یوز ایلیکلرینده خزرین جنوبو، جنوب شرقی و جنوب غربی ساحل لرینده یاشامیش اثرلرین یوکسک مدنیتی، دؤولت و حکومتی اولموشدور. م.ق. بیرینجی مین ایلیگه قدر هله هند - آوروپایی دیللی اثرلر نه تکجه ایران، بلکه یاخین شرق منطقه سینه گلمه میش ایدیلر و بوگونکو ایرانین غربی، مرکزی و خزر ساحل لری اراضیلرینده قوتتی - لوللوی و اونلارین التصاقی دیللی، ایلامارلا دیل و مدنیت جهتنن یاخین اولموش اولو بابالاری یاشامیشلار.

قوتتی - لوللویلرین خزر ساحل لرینده یاشامیش اثرلری "امرد" لر، "کاسپی" لر و سایره میلاددان نئجه مین ایل قاباقدان او تورپاقلاردا یاشامیش، مرکزی ماد تورپاقلاریندا یاشایان قوتتیلر و لوللویلرله عینی مدنیت مالک اولاراق، قوتتی - لوللویلرین بوتون یئرلرینده اولدوغو کیمی، اؤز لرینه خاص محلی حاکمیت، دؤولت، حتی اداره و اوردو، شاه، دربار، سرکرده لر و سایره یه مالک اولموشلار.

ماد دؤولتی یارانمادان قاباق مرکزی ماد اراضی سینده اونلار جا مستقل شاهلیق، امیرلیک یاشاییب حاکمیت ائتمیش و ماد حکومتی بو امیرلیکلرین اوچو، او جمله دن قیزیل اؤزن آخارقاسی، یعنی همده مارلیک تپه تورپاقلاری امیری، چوخ

[ش - ۹۲] آذربایجان قیز و قادینلارین بزرکلی. قدیم آذربایجان بزه کبری نندن.

احتمال "دیوک" ون اوغلو "خیشتیریتی" واسطه سیله یارانمیشدیر. دئمک هئروودوتون دا قید ائتدیگی "دیوک" همده قیزیل اؤزن و سفیدرود منطقه سی شاه ی اولموشدور و شبهه سیز اونون اولو بابالاری دا م.ق. ایکینجی مین ایلیکدن همین تورپاقلاردا حکمران اولموش و چوخ احتمال

خزرین جنوب ساحل لری امیرلیک لری ده اونلار تابع اولموشلار و یا هئروودون گؤستر دیگی کیمی، خزرین جنوب ساحل لری امیر لری "دیوک" واسطه سیله مرکزی ماننا و سونرا ماد حکومتینه باغلی و تابع اولموشلار.

بوتون بونلار او دئمک دیر کی، مارلیک تپه تورپاقلاریندا یاشامیش ائللر و خلقلر م.ق. ۷-۸-۹-۱۰- نجی عصرلرده التصاقی دیللی اولموش و قوتتی، لوللوبی، مرکزی ماد، ماننا، کاسسی، ایلام، هورریلر کیمی سویداشلاری ایله بیرلیکده یوکسک مدنیت و هنر مالک اولموشلار.

بو دؤورلرده بو گونکو ایرانین غربی و مرکزی منطقه لری، هابئله آراسین شمالی و خزر ساحل لرینده یاشامیش ائللر و خلقلرین هامیسی، حتی آقای عزت الله نگهبانین حقلی اولاراق، دفعه لرله قید ائتدیگی کیمی، اورتا آسیا خلقلری ده یوکسک و عینی مدنیت مالک اولموش، خلقلری و دؤولت لری وارلی و ثروتلی، همده یوکسک سوییه لی هنر و صنعت صاحابی اولموشلار.

بونا گؤره ده سون زامانلاردا بیر طرفدن ۱۹۷۰- نجی ایله اورتا آسیادا قزاقستان جمهوری سینین "ایسیک گؤل" منطقه سینده کشف اولموش کورقاندان ۴۸۰۰ پارچا قیزیل اشیاء اؤزلری ده یوکسک هنر و صنعت محصولو و نتیجه سی اولان اشیانین کشفی، دیگر طرفدن ۱۳۴۱- ۱۳۴۰- نجی ایللرده مارلیک تپه قازیتیلاریندا ۳۶ نمره لی قبیردن تقریباً ۱۶۹ پارچا یوکسک هنر و صنعت محصولو اولان اشیانین و اونلاردان تقریباً ۴۸ پارچاسی قیزیل اولان اشیانین تاپیلماسی هئجده تصادفی دئییلدیر. چونکی بونلارین هامیسی عینی دؤورلرده تقریباً واحد مدنیتین، اؤزوده نئجه مین ایلیک اسکی و یوکسک سوییه لی بیر مدنیتین یاراتدیغی اثرلردیر. نئجه کی "ایسیک گؤل" کورقانیندان اورخون ایفباسیندا، تورک دیلینده آچیق و آیدین یازی دا الده ائدیلمیشدیر. مارلیک تپه قبریندن ده، چوخ احتمال کورقانیندا (قبرین حسنلی و تخت سلیمان دا اولدوغو کیمی، ایشقوز- ساکا شاهزاده لریندن بیرینه عاید اولماسی احتمالی واردیر). یازی الده ائدیلمیشدیر، لاکین تأسوفله آقای عزت الله نگهبان محدود حرفلردن عبارت اولان (نگهبانین افاده سیله) بو یازنین ایفباسینی دا، ندنسه، گؤستر مه میش و شکیلینی ده وئرمه میشدیر. بو ایفبانین میخی اولماسی، فیکریمیزجه، تقریباً حتمی و ایلام دیلینده اولماسی احتمالی چوخدور. اونا گؤره بیز بو فیکرده بییک کی، بحث اولونان همین بو دؤورلرده، یعنی م.ق. ایکینجی مین ایلیگی سونلاری و بیرینجی مین ایلیگی ایلک یوز ایلیکلرینده واحد هنر و صنعت اتموسفئرینه مالک اولموش بو گونکو ایرانین غربی، مرکزی و خزر ساحل لرینده رسمی دؤولت و تجارت دیلی ایلام دیلی اولموشدور. بو باره ده کاشانین یاخینلیغیندا کی سیلک تپه سیندن ایلام دیلینده اولان تجارت سندى الده ائدیلمیش و حتی آکادمیک "مار" بوتون بو یئرلرین اهالی سینین دیلینی ایلام دیلی گؤستر میشدیر.

دئمک خزرین جنوب و جنوب غرب ساحل لری مدنیتی عموم ماد مدنیتی نین، او دؤورلرده واحد هنر و صنعت اتموسفئرینه مالک اولموش گؤستر دیگیمیز اراضینین هم سیاست، همده هنر باخیمیندان آیریلماز بیر حیصه سی اولموشدور.

بو سببلره گۆرده هنر باخیمیندان مارلیک تپه اثرلرینی عموم ماد و او زامانکی غربی و مرکزی ایران تورپاقلاریندا حاکم اولموش واحد هنر و صنعت مکتببندن و اثرلریندن آییرماق غیر - علمی و یالنیش بیر ایشدیر.

آقای عزت الله نگهبان "مارلیکین فلز قابلازی" آدلی اثرینین باشا - باشیندا آزی اون بیر یئرده دؤنه - دؤنه و تأکیدله گۆستریمشدیرکی، مارلیک تپه اثرلری تکنیک، هنر، صنعت، مثنود، اوسلوب، زینت و بزرک عنصرلری، خیال، ایش طرزی، مضمون، ناخیشلار، اینجه لیک، حیاتی لیک، دیری - جانلی لیک و اونلارجا بو کیمی هنر و اینجه صنعت مسئله لری باخیمیندان یاخین شرقین مختلف هنر اوجاقلاری اثرلرینه - حسنلی، زئوه، کاسسی، سیلک تپه، گیان تپه، ایلام، همدان، شمالی آذربایجان، اورارتو، هورری (میتاننی)، حصار تپه، کلاردشت و سایره هنر اوجاقلاری و مرکزلی اثرلرینه بنزر و اوخشار اولموش و بو مرکزلرین هنر اوستالاری مارلیک صنعتیندن اؤیرنمیش و قارشیلیقلی اولاراق، اونا تأثیر گۆستره رک اؤیرتمیشدیر. حتی بو بنزرلیک، اوخشارلیق و تأثیری آقای عزت الله نگهبان، دوغرو اولاراق، یاخین شرق مدنیت مرکزلی ايله اورتا آسیا مدنیت مرکزلی آراسیندا دؤنه - دؤنه قید ائدیر.

واحد اثنیک کؤک و تاریخ، دلیل یاخین لیغی، سیاست و حیات یاخین لیغی، هنر و صنعت باغلی لیغی، سیاسی حادثه لرده واحد مقدرات و سرنوشت و اونلارجا بو کیمی مهم حیاتی مسئله لرده م.ق. ایکینجی مین ایلیلگین ایکینجی یاریسی و بیرینجی مین ایلیلگین ایلک عصرلرینده گۆستر دیگیمیز واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش اراضی خلقلرینین هنرمند و اوستالاری نه اینکی بیر - بیرینین هنری و مهارتیندن استفاده ائتمیشلر، شبهه سیز، بونلارین بعضیلرین اثرلری باشقا منطقه لرده گئتمیشدیر و بو تاماميله طبعی دیر. لاکین بونولا بیرلیکده مختلف هنر و صنعت مرکزلرینین هر بیر اؤز مستقل یارادیجیلیغی و تازا - تازا، اورژینال و بکر اثرلر یاراتماقلا، اؤز هنر اوجاقلارینین استقلالینی ساخلامیشلار، بونا گۆرده مارلیک تپه هنر اوجاغینین اثرلری، شبهه سیز، اساس اعتباريله، او هنر اوجاغینین اؤز اثرلری حساب اولمالیدیر. شبهه سیز، بو دوروم و استقلال خزر ساحل لرینین مختلف اوجاقلاری، کلاردشت، امرد، کاسپی، مارلیک و ... مرکز لرینده ده، بیر - بیرله قارشیلیقلی ایلگی و علاقه ايله بیرلیکده، موجود اولموش، همده بو منطقه نین عمومی هنر و صنعتی بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی ایالت و ولایتلری هنری و صنعتی نین مهم و آیریلماز حیصه لریندن بیر ایلومش دور.

هم مارلیک تپه و خزر ساحل لرینین هنر اثرلری، همده ایلام، کاسسی، هورری، قوتی، لولوبی، ماننا و ماد هنر اثرلری صنعت، جانلیلیق، اورژنال لیک، اینجه لیک، مهارت و اوستادلیق باخیمیندان هامیسی یوکسکدیر و هر بیرسی اؤز اورژنال لیغینی حفظ ائتمکله برابر، او بیر مرکز لرین هنر اثرلريله یاریشمیش و اونلارلا بیرلیکده واحد بیر هنر و مدنیت یاراتمیشلار.

یوخاریدا اشاره ائدیپ، گئنیش ایضاح ائدیگیمیز کیمی، مارلیک تپه دن الده ائدیلمیش اونلارجا

قیزیل، گوموش و تونجدان قایریلمیش اثرلرین اکثرینده اولان هنر، صنعت، جانلیلیق، حیاتیلیک، مهارت، اوستالیق، اورژناللیق، حرکت و ناخیشلارینین بکر و تازالیغی اولدوقجا دقته لایق خصوصیتلردير، آنجاق مرکزی ماد مدنیتینه عاید اولان قافلاتیدان تاپیلیب، تهرانین "رضا عباسی" موزه سینده ساخلانیلان قویون باشی شکلینده اولان پیاله، ائله جده حسنلی نین مشهور قیزیل پیاله سی، لرستاندان کشف اولموش ایکی پلنگی قالدیران ایلا هه شکیلی، زئوه خزینه سیندن کشف اولموش ایکی آسلان ناخیشلی قیزیل لؤ وحه، هابئله آسلانلا دؤیوشن کیشی ناخیشلی قیزیل لؤ وحه اثرلرینده اولان هنر و صنعت، جانلیلیق، مهارت، اوستالیق، دقت و اورژناللیق جهتدن مارلیک تپه اثرلریندن گئری قالماز و بونلارین هامیسی عینی بیر هنر و صنعت مکتبینین چشیدلی اوجاقلارینین محصولو و نتیجه سیدیر.

مارلیک تپه دن کشف اولموش اکثر اثرلرده مشاهده اولونان اینجه ناخیشلار، بزرک عنصرلری، موازی، جیناغی، زیقزاق خطلر، قبالارین قیراغیندا اولان بورولموش و یا هؤرولموش خطلرله یارانمیش بزرکلر و سایره نین دئمک اولار هامیسینا واحد هنر و صنعت اتموسفئرنه مالک اولان منطقه لرین هنرینده تصادف ائدیریک و بیز یوخاریدا بونا اشاره ائتدیک. بو ناخیشلار و بزرک عنصرلرینین بو هنر اوجاقلارینین هامیسیندا اولماسی هئجده تصادفی و گؤیدن دوشمه دئییلدیر، بونلارین بعضیلری قونشو خلقلرین مدنیت اوجاقلارینین تأثیرینده یارانمیش اولسادا، چوخو و اساس حیصه سی صنعت و هنر اوجاقلارینین داخلینده یارانیدیغی خلقلین عنعنه، عادت، قایدا - قانون، رسم و مراسیملریندن آیینما و یارانمادیر.

بورادادا هنر مندلر، اوستالار، صنعتکارلار و اینجه صنعت خادملرینین خلقلین عادت - عنعنه سی و یاراتدیغی رسملردن استفاده سی یوليله یارانمیش، گؤستریدیگیمیز گؤزل رساملیق و هنر ناخیشلاریندان بیرینه اشاره ائتمکله کفایتله نیریک.

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز پیاله لرین کنارلاریندا اولان ناخیشلاردان بیرى او دقته لایق و هر یئرده یاییلمیش ناخیشدیرکی، هر بیرى اوچ موازی خطدن یارانمیش اوچ خطین هؤرولمه سیندن میدانا گلیمیشدیر. ساده سؤزله دئسک، بو ناخیش بوگون بوتون آذربایجانین، خصوصیه کندلرینده قیز و گلینلرین اؤز ساچلارینی دسته - دسته ائدیپ، هؤره رک، آرخالارینا آتدیقلاری هؤروکلر کیمی اولموشدور. نمونه اولاراق، صادقزاده نین "قدیم آذربایجان بزرکلی" اثرینده وئردیگی شکيله باخماق کفایتدیر.

دئمک بو ناخیش ساده خلقلین ان عادى و اسکی بیر عادت و رسمیندن آلیناراق یارانمیش بیر ناخیشدیر. بو عادت و رسم، نئچه مین ایل بوندان اؤل آذربایجان، مرکزی ماد و خزر ساحل لری خلقلرینده یارانیب، یارارلاندیغی کیمی، بوگونده ان ساده آذربایجان کندلری و حتى بعضاً شهرلرینده داوام ائتمکده دیر.

واحد هنر و صنعت آتموسفئرنه مالک اولموش گؤستریدیگیمیز چاغداش ایرانین ایالت، ولایت و

منطقه‌لریندن کشف اولموش تاریخی اثرلرده دقتی جلب ائدن مشترک عنصرلردن بیریده او آغاجدیرکی، چئشیدلی خیالی و فانتاستیک حیوانلار ایکی طرفدن اونا دیرماشماقدادیرلار. بر آغاجین قورولوشو، حیات افسانه‌سی پیاله‌سینده اولدوغو کیمی، یارپاقلاری، چئشیدلی آغاج ناخیشلاری و دایره شکلینده اولان بزرک ناخیشلارینین بیر سیراسیندا اولدوغو کیمی، خرما آغاجینی خاطرلادیر، آقای عزت‌الله نگهبان‌دا بونا اشاره ائتمکده حاقلیدیر، آنجاق آقای ع.نگهبان بو آغاجین منبعی و هنر سمبولو اولاراق، یارانما بولاغینا اشاره ائتمیر.

دفعه‌لرله قید ائدیلمیش کیمی، هر بیر محیطین هنر و اینجه‌صنعت خادملرینین یاراتدیغی صورت، صحنه، موضوع، منظره اونلارین یاشادیقلاری محیطین اینسانلاری، عادت - عنعنه‌لری، منظره‌لری، ایش، حادثه و اولایلاری، قایدا - قانونلاری، رسملری و سایره‌سیندن آلینار. بئله ایسه، عجباً، مارلیک‌تپه، حسنلی، زئوه، سیلک و سایره واحد هنر آتمسفرینه مالک اولموش خزینه‌لردن الله ائدیلمیش اثرلرده کی ایستیلیزه ائدیله‌رک، چکیلیمیش خرما آغاجینین فیکری هارادان گلیمیشدیر؟ آخیر بو یئرلرین شمالی قسمت‌لرینده، سویوق اولدوغو اوچون، خرما آغاجی بیتمز.

واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش بیلدیگیمیز منطقه‌لرین ان قدیم مدنیت و تاریخه مالک اولموش ایالتی ایلاملارین وطنی بوگونکو خوزستان ایالتی اولموشدور. واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش منطقه‌لرین هنر و صنعتی‌نین ایلک روشیم و باشلانقیجلاری ایلامین هنریله باشلانمیش و حتی ایلام دیلی، دفعه‌لرله گؤستریدیگیمیز کیمی، بو منطقه‌لرین چوخوندا دؤولت، حکومت و تجارتین رسمی دیلی اولموش، ساده خلق‌ده اؤز دیل‌لرینه یاخین اولدوغو اوچون، او دیلی باشا دوشموشلر و حتی آکادئمیک "مار"ین فیکرینجه ماننا - ماد اهاالیسی، دئمک قوتتی - لولوبی خلق‌لرینین دیلی ائله هامان ایلام دیلی اولموش و لهجه حجمینده اون‌دان فرقلنمیشدیر.

خوزستان، اورانین شرق و غرب قسمت‌لری، فارس کؤرفزینین شمالی و قونشو یئرلری خرما آغاجینین ان چوخ بیتیب، محصول و ثردیگی یئرلر و منطقه‌لردن‌دیر. همین اراضیده یارانمیش ایلام مدنیتی، هنری و اینجه‌صنعتی، طبیعی اولاراق، خرما آغاجیندان اؤز اثرلری و ناخیشلاریندا، ان فایدالی آغاج سمبولو کیمی استفاده ائتمیش و سونرالار بو آغاجین شکلی ایلام مدنیتی نفوذو دایره‌سینده اولموش کاسسیرلر، قوتتی - لولوبیلر، هورریلر و ماننا - ماد مدنیتی و هنرینه، اورادان‌دا بو هنر و صنعت مرکز‌لریله ایلگیلی اولموش هنر و صنعت مرکز‌لرینه، او جمله‌دن خزر ساحل‌لرینده مارلیک، کلاردشت، ایشقوز، اوتی، آلبان، حسنلی، زئوه و سایره هنر مرکز‌لرینه نفوذ ائده‌رک یاییلمیشدیر.

بو خیالی شکل‌لرده کی اینسان سیمالاری، هابئله تام اینسان سیمالاری، اونلارین پالتاری، باشلارینین توکو، ساققالارینین شکلی و سایره خصوصیت‌لری‌ده بحث ائدیگیمیز واحد هنر و صنعت آتمسفرلی منطقه‌لرین اهاالیسینین سیمالاری، گئیملری، باش توکلری، ساققالاری و سایره

خصوصیتلری ایله عینی دیر، اونا گۆره کی، اونلارین هامیسینین واحد ائتنیک کۆکو و بیرى - بیرینه اولدوقجا یاخین تاریخی و کتچمیشی اولموشدور.

بحثین سونوندا بیر مسئلهنى، تکرار اولسادا، خاطرلتماغی لازم بیلیریک.

مارلیک تپه اثرلرینین مختلف عالیملر و داها دقیق شکیلده "کاربون ۱۴" واسطه سیله تعیین اولونموش تاریخی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالاریدیر. بو باره ده آقای عزت الله نگهبان یازمیشدیر:

"مقایسه ائدیله بیلن بو شیلرین (مارلیک تپه شیلری. م.) چوخونون تاریخی م.ق. ۱۳ - نجو عصردن ۱۰ - نجو یوز ایللیک حدودلاریندا اولان دؤرلر تعیین اولموشدور بو تاریخ قویما نوعون و قایرلما اولسوبونون مقایسه سی اساسیندا، هابئله ۲۳ نمره لی قبیرین قالیقلاری اوزه رینده "کاربون ۱۴" یوخلاماسی ایله اولموش و تاریخی م.ق. ۵۵ - ۱۴۵۷ ایل (۵۵ - یین اوسته گل و چیخماسی ایله) تعیین اولونموشدور...^۱

دئمک علمین سون ناییتلری اساسیندا تقریباً دقیق شکیلده تعیین اولونموش تاریخ گؤسنه ریر کی، مارلیک تپه اثرلری م.ق. ۱۵ - نجی عصرین سونلاری و ۱۴ - نجو عصرین اوللرینه، یعنی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالارینا عایدیر.

بو تاریخی واقعیته گؤسته رن آقای عزت الله نگهبان، گؤستر دیگیمیز همین اثرلرینین مختلف یئرلرینده (دقیق دئسک ۱۱ یئرینده)، همده مارلیک تپه، یاخین شرق و اورتا آسیا مدنیتلری و هنری اثرلرینی بیرى - بیرینه یاخین و اوخشار گؤسته ریر و عینی زاماندا مارلیک قوملارینی، احتمال ایله اولسادا، "هند - ایرانى" قوملاردان گؤسته ره رک یازیر:

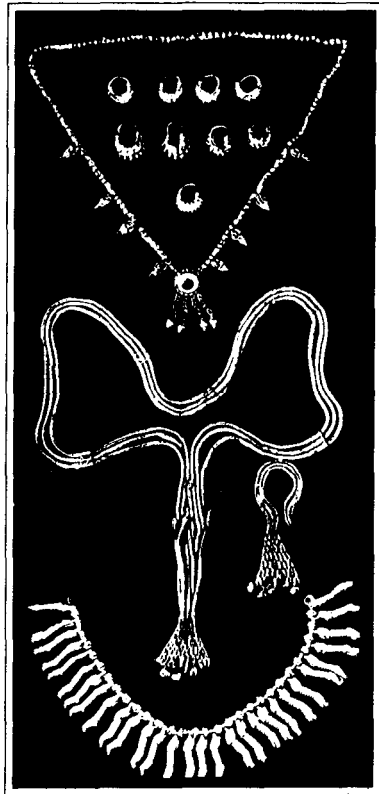
"ایکی سیلیندیر شکیلینده اولان مؤهورده آز و محدود حرفلردن باشقا اؤزلریندن هئج بیر خط و یازی اثرلری و مدرکلری قویمایان مارلیک قوملاری، نظره گلن، هند و ایرانى قوملار قروهندان اولموشلار و اونلاردان داها قاباق م.ق. ایکینجی مین ایللیگین یاریسیندا بو منطقه یه داخل اولموش و البرز داغلارینین شمال یاماجلاری و خزر دنیزینین جنوبی ساحل لرینده یئرلشمیش "مارد"لار، یا "امرد"لری اونلارین احتمالی اؤنده گئدنلری معرف لیک ائدی رلر. اونلار تدریج له بو منطقه ده بیر مترقی و اینکیشاف ائتمیش اؤلکه یاراتمیشلار و شاهدرلر گؤسته ریر کی، مارلیک تپه سیندن سردارلار، شاهلار و اونلارین عایله لرینین قبرستانلیغی کیمی استفاده ائتمیشلر. بو قوملار ایکى، یا اوچ عصر حدودوندا، بلکه داها اوزون مدّت، یعنی احتمال م.ق. ۱۴ - نجو عصردن ۱۰ - نجو عصره قدر بو منطقه ده ساکن اولموش و بو دیاردا گون کتچیرتمیشلر."^۲

لاکین بوتون آوروپا، کتچمیش سووئت اتّفاقی، آمریکا و سایره مشهور و تانیتمیش قدیم تاریخ

متخصصلری تقریباً بیر سسله قید ائدیملر کی، هند -
آوروپایی خلقلر و ائللر م.ق. اونونجو عصرین
سونلاریندان یاخین شرق منطقه‌سینه آخماغا
باشلامیشلار و او تاریخن قابق ایرانین هر یئرینده، او
جمله دن مرکزی ماد و خزرین جنوب ساحل لری
تورپاقلاریندان تاریخه معلوم اولان آدلاردا هند -
آوروپایی دیللریندن توره‌میش بیرجه کلمه ده یوخدور.
بئله‌لیکله معلوم دئییلدیر هانسی تاریخی سنده اساساً
آقای عزت‌الله نگهبان م.ق. ایکینجی مین ایللیگین
اورتالاریندا البرزایله خزر آراسیندا یاشامیش امردلر،
مارلیک، کلاردشت و سایره قوملاری هند - ایرانی
خلقلر و قوملار گؤسته‌ریر!!

یوخاریدادلیل لرله گؤستر دیگیمیز کیمی مارلیک تپه و
کلاردشت اثرلرینی یادگار قویان او دؤورکو خزرین
جنوب ساحل لری خلقلری، او جمله دن امردلر، مارلیک
قوملاری و قوتتی -لولو بیلردن، یعنی التصاقی دیللی
خلقلردن اولموش، اؤزلری ده مارلیک تپه شاهلاری و
امیرلری واسطه‌سیله اوللر ماننا دؤولتی و سونرالار ماد
ایمپراتورلوغونون ترکیبینه داخل اولموش و اونلارلا
بیرلیکده واحد تاریخ و مدنیت یاراتمیشلار.

□ □ □

[ش - ۹۳] زئوه دن کشف اولونموش
بویونباغلار و سیرغا.

[ش - ۹۴] یانا یاتمیش گنج قادین و کیشی، حسنلی.

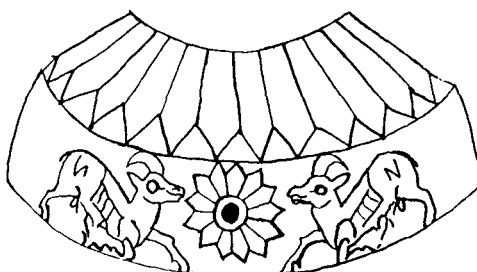
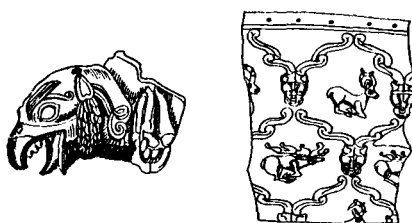

[ش - ۹۵] ۲۰ سانتیمتر اوچالیقدا

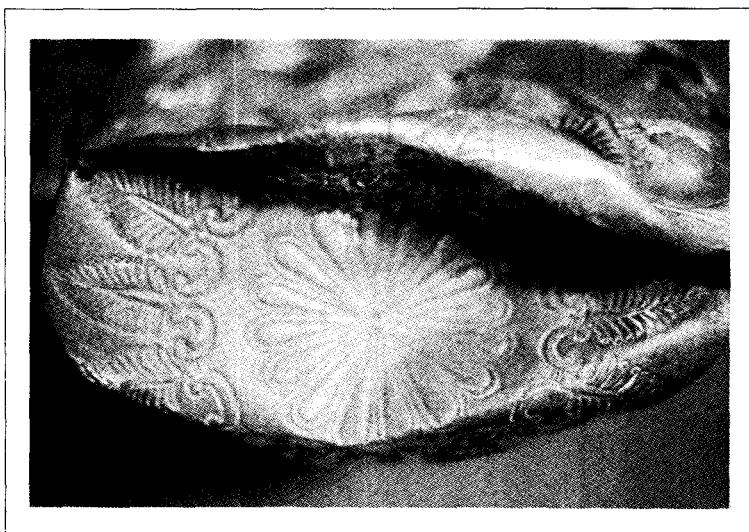
فیل دیشیندن مجسمه، زنوه.

آمریکادا "هنرسن سیناتی"

موزه سینده ساخلانیلیر.

[ش - ۹۶] زنوه دن تاپیلیمیش شئیردن شکیلر

[ش - ۹۷] مارلیک تپه، بیر قیزیل پیاله دن دایره وی ناخیش و یارباق ناخیشلاری.

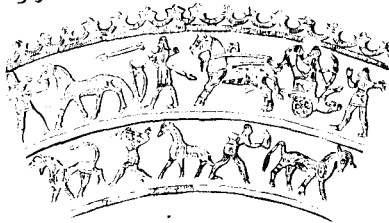

[ش - ۹۸] گوموشدن آرابا زینتی.

[ش - ۹۹] حسنلی دن تاپیلیمیش

زنوه، م.ق. ۸ - نجی عصر.

ساخسی بویونباغلار.

[ش - ۱۰۰] حسنلی گوموش پیاله سینین ناخیشلاری.

[ش - ۱۰۱] حسنلی قیزیل پیاله سینین ناخیشلاری.

[ش - ۱۰۳] حسنلی عبادتگاهینین
مرکزی حیطی و اطرافیندان منظره.

[ش - ۱۰۲] حسنلی تپه سیندن تاپلمیش قیزیل پیاله.

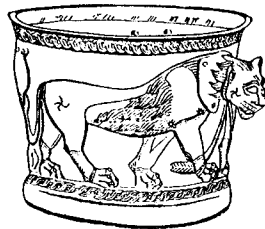
[ش - ۱۰۵] مارلیک تپه. ایکی سیرا
خیالی ناخیشلی قیزیل پیاله.

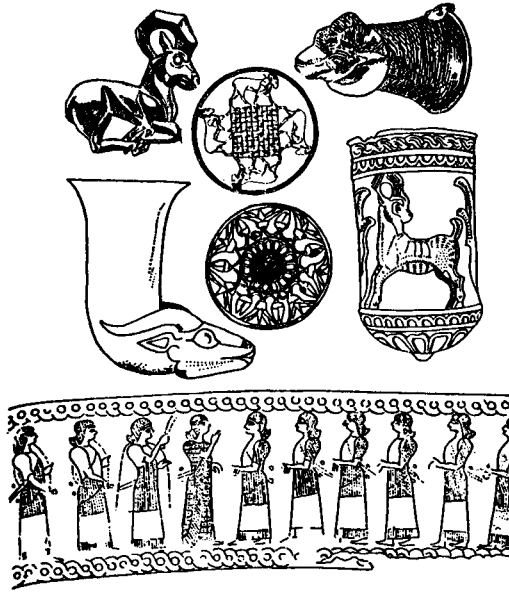
[ش - ۱۰۴] حسنلی دن تاپلمیش
ساخسی قابلاردان نمونه لر

[ش - ۱۰۷] حسنلی قالاسینین شرقی قسمتی،
داش ستونلار و حیط.

[ش - ۱۰۶] کلاردشت قیزیل پیاله سینین شکلی.

[ش - ۱۰۸] ماننا شیلریندن شکیلر.

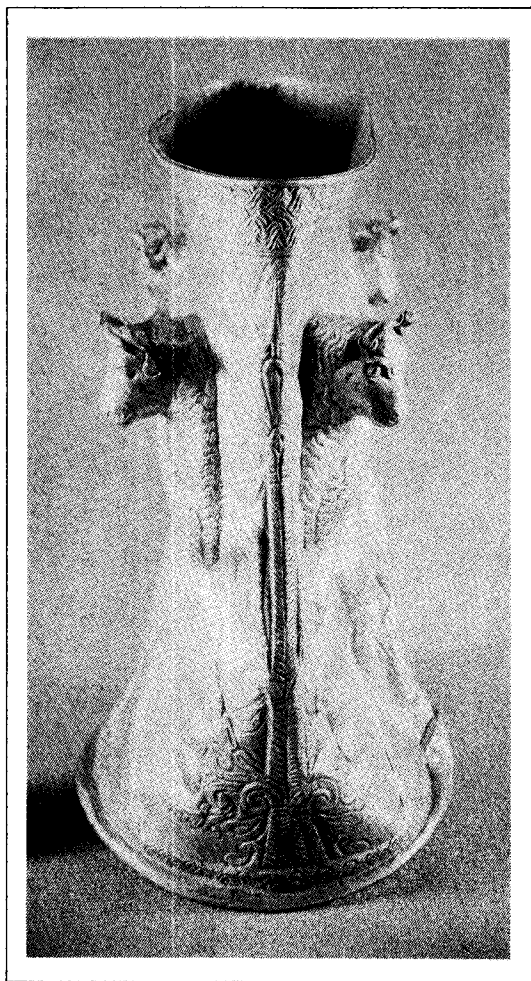
[ش - ۱۰۹] حسنلی تپه سینین بؤیوک ستونلو عبادتگاهندان قالیقلار.

[ش - ۱۱۰] ماننالیلار، مفرغ تشت زیتتی، زنوه، م.ق. سگیزینچی عصر.

[ش - ۱۱۱] مارلیک تپه، قاباری قارتال ناخیشلی قیزیل فنجان و ناخیشی.

[ش - ۱۱۲] مارلیک تپه، قانادلی اؤکوز ناخیشی اولان قیزیل پیاله.

ماننا - ماد خلقلری استقلال و بیرلیگه دوغرو

[م.ق. یئددینجی عصرین اوللرینده]

ایکینجی سارقون م.ق. ۷۰۵ - نجی ایلهه مادلارلا دؤیوشده اؤلدورولدوکن سونرا، اونون اوغلو "سنخریب" شاه اولدو و م.ق. ۷۰۲ - نجی ایلهه، آتاسینین انتقامینی آلماق و اونون مرکزی ماددا باشلا دیغی ایشلری باشا چاتدیرماق اوچون، مرکزی ماد اراضیسینه هجوم ائتدی. کئچن فصیلده گوردوک کی، بو زامانلار ماننا حکومتی گوجلنمیش، اورمو گؤلونون غریبندن باشقا ایتیردیگی اراضیلرینین چوخونو آلمیش و حتی آسوریلره قارشى هجوم دا ائتمیشدی. بو زامانلار ماننا حکومتی بوگونکو هشتری ماحالی و قیزیل اوزن چایی آخارقاسینین غربی منطقه لرینی ده اوزونه ضمیمه ائتمیشدی.^۱ بو زامانلار ماننا حکومتی شمال طرفدن "ایشغوز" شاهلیغی ایله هم سرحدایدی. (ایشغوز شاهلیغی باره ده سونرا دانیشا جاییق).

آسوری قاینالاریندا بو زامان ماننا شاهینین آدی "بئلخابو" ایدی. گوردوگو ایشلردن معلوم اولور کی، او قدرتلی و باجاریقلی شاه ایدی.

بو زامانلار، ماننانین عکسینه اولاراق، مرکزی مادی و وضعیتی یاخشی دئییلدی، اورانین، کئچمیشده گؤستردیگیمیز کیمی، ایالت و بؤلوکلرینین چوخو آسوری ولایتلری اولموش و "زاموا"، "پارسوا" و "آراپخا"، یعنی مرکزی مادی و غرب قسملرینده آسوری حاکملری و اوردولاری محکم ایدی و بو اراضیده سوریه، فلسطین و بابیلدن گتیریلن سورگونلر یاشاییردی. لاکین مرکزی مادی و قالان یئرلرینده یئرلی امیرلر محکم و نفوذلو ایدیلر و آسوریلر او یئرلردن سلاح گوجايله وئرگی توپلایاردیلار. مرکزی مادی و جنوبوندا "ائللی پی" شاهلیغی یئرلشیردی کی، یاریم مستقل ایدی، و هر جهتدن ایلاملا یاخین ایدی.

مرکزی مادی و شرقینده نسبتاً گئری اولان و اساساً آت بئجرمکله مشغول اولان "آریبی - Aribi" کؤچه ری ائللری یاشاییردی. ماننا منطقه سی اهلایسی هر جهتدن بو خلقلردن ایره لی و قاباق ایدی. سنخریبین مرکزی مادا م.ق. ۷۰۲ - نجی ایل هجوموندان اونون م.ق. ۶۸۰ - نجی ایل، اوغلو طرفیندن اؤلدورولمه سینه قدرکی ماد - ماننا ایله علاقه دار ایشلریندن الیه معلومات یوخدور. معلوم اولان بو ایللرده آسوری ایمپراتورلوغونون حاکم دایره لری و ساراییندا اختلاف و دیدیشمه لر اولدوغوندان، اونلار ماننا - ماد طرفینه هجوم ائتمه میش و بونوندا نتیجه سینده ماننادا اساسلی و دهرین ایره لیه مه لر، مادلاردا ایسه بیرلشمه گه و آسوریلره قارشى حرکتلره میدان و امکان اولموش و خیشتیریتی نین م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامیله نتیجه لنمیشدیر. سنخریب م.ق. ۶۸۰ - نجی ایل ژانویه آییندا اوغلانلارینین بیرینین ایله اؤلدورولندن سونرا آسوری حکومتی داخلینده داخل دییشمه و

※

ماننا - ماد خلقلری استقلال و بیرلیگه دوغرو □ ۴۴۷

محاربه باشلاير و سنخريبين ايکي اوغلو ياريم مستقل اولان "شوبری - Šubpi" داغليق منطقه سینه قاجيرلار (بو منطقه نظره گلن بوگونکو ترکیه نین جنوبو "ماردین - اورفا" یرلرینین شمالیندا اولان اراضی ایدی). همین ایل کاهینلر و تاجیرل طرفداري اولان سنخريبين اوچونجو اوغلو "اسرحدون - Asarhaddon" شاه اولدو [م.ق. ۶۶۹ - ۶۸۰].

اسرحدون سلطنتین بیرینجی ایلینده بابیلین مرکب سیاسی و نظامی ایشلریله مشغول اولدو و همین ایل "کیمثر" ائللری، "توشپا - Teuṣpa" نین رهبرلیگی آلتیندا آسوری ایمپراتورلوغو سرحدلرینه هجوم ائتدیلر. آسوریلر بو هجومو دفع ائتدیلر و سونرا کیمثرلردن بیر عده، مزدلو اولاراق، آسوری اوردولاریندا عسگر اولدولار. بو کیمثرلر، آشاغیدادا گؤسته ره جگیمیز کیمی، هامان ایسکیتلر - ایشغوزلار اولموشلار.^۱

م.ق. ۶۷۶ و یا ۶۷۵ - نجی ایلده اورارتو شاهی "ایکینجی روسا" کیمثرلره بیرلیکده کچیک آسیادا "فریحیه"یه اوردو یوروتدو. م.ق. ۶۷۲ - ۶۷۳ - نجی ایللرده "اسرحدون" ایکینجی روسا ایله دوستانه مناسبتده اولورسادا، بیر طرفدن کیمثرلره ایکینجی روسانین اتفافی، او بیر طرفدن ایسکیتلرین ماننا اراضیسینه آخیب اونلار یاخینلاشمالاری آسوری دؤولتینی دوشوندوروب نیگران ائتمه یه بیلمزدی.

اسرحدون اؤز سلطنتی دؤورو بیر سیرا اوردو کئشلیکلر ائتمیش و اونلاری اؤز لؤوه لرینده یازدیرمیشدیر. بو یازیلاردان معلوم اولورکی، "اسرحدون" م.ق. ۶۷۳ - ۶۷۴ - نجو ایللرده گله جک مرکزی مادا و ماننایا، او جمله دن بوگونکو قزوین اطرافنی، اوراداندا شرقه دوغرو، دوز صحراسی طرفلرینه و دماوند منطقه لرینه اوردو یوروتموش و بیر سیرا امیرلیکلری مغلوب و اوزونه تابع ائتمیشدیر. همین ایللرده اسرحدون ماننالیلار و قوتیلرله دؤیوشموش و بو دؤیوشده منطقه ده تازا تاپیلیمیش ایشغوز (ایسکیت)لار یرلی اهالییه کمک ائتمیشلر.

اسرحدونون مرکزی ماد و ماننایا قارشی هجوملاری، ایسکیتلرله علاقه دار اولدوغو اوچون، نظره گلن اولجه ماننایا قارشی اولموشدور، آنجاق بو ایکسی بیر - بیرله باغلی ایدی، اولاً اونلار گؤره کی، ماننا و مرکزی ماد خلقلری هر جهتدن، هم اراضی، همده مدنتیت، دیل و ائتیک خصوصیتلری باخیمیندان بیر - بیرینه یاخین و ایلگیلی اولموشلار، نئجه کی، بیر مدّت سونرا ایکسی واحد ماد ایمپراتورلوغونو یاراتدیلار.

اسرحدونون ماننا و مرکزی مادا هجوملارینی بیر - بیرینه باغلایان بیرده ایشغوزلار - ایسکیتلر اولموشلار کی، مختلف اسکی تاریخچیلر، او جمله دن هئودوتون یازدیغینا گؤره، م.ق. سگگیزینجی یوز ایللیگین اوللرینده شاهلاری "ایشپاکیا" ایدی. [م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلده اولدو] اوندان سونرا اونون اوغلو "پارتاتوا"، یا "پروتوتی - Prototi" همین عصرین اورتالاریندا و اوندان

سونرا اونون اوغلو "مادیا" اولموشدور.

اسرحدونون ماننا و مرکزی مادا هجومو ایسکیتلرله - ایشغوزلارلا قسماً باغلی اولسادا، بو ایشین مهم سببلریندن بیری بو اولکه لرین وئرگی و ثرمه مەسی و قویدوقلاری مأمورلارین بو اولکه لرین توپلاییب آسوریلرین مرکزینه گؤندر دیکلری وئرگیلرین چاتماماسی، یعنی یولدا خلق و یا یول کسنلر طرفیندن تالانماسی ایدی، نجه کی، اسرحدون مادا اولکه سینین بیر حاکمی "آشوریلوسور" دان اوردو و وئرگی گؤندر مک باره ده سوآل ائتدیکده، حاکم جوابیندا دئییر: "بیت - کاری" دن توپلانمیش قاطرلار مقصده چاتمادی".^۱

وئرگینین وئريلمه سیندن علاوه اسرحدونون ماننا - مادا هجومونون مهم سببلریندن بیری ده خلقلرین عصیان ائده رک، آسوری مأمورلاری و تعیین ائتدیکلری حاکملری قوماسی و بو قوولموش شرقی ماد حاکملریندن اوچ نفرینین اسرحدونا گؤندر دیکلری معلومات و خبرلر ایدی. بو حادثه م.ق. ۶۷۴ - نجو ایلده باش وئرمیشدیر و آشاغیدا او باره ده دانیشا جاییق.

بو سببلره گؤره اسرحدون ماننایا هجوم ائدیر. بو هجوم باره ده آسوری منبعلرینده قیسا صورته بئله یازیلیمیشدیر: "من ماننا و قوتتیلر اولکه سینین آرام اولمایان افرادینی داغیتدیم و اونلارین متفقی اولان ایسکیت "ایشپاکای" ین (ماننالیلاری.م.) نجات وئره بيلمه ین اوردولارینی سلاح گوجوایله مغلوب ائتدیم".^۲

تاریخی مشخص اولمایان بو یازنین قیسالیقیندا دا گؤرونور کی، آسوری اوردولاری بو دؤیوشده مؤفقت قازانا بيلمه میشلر، چونکی دؤیوشده مؤفق اولسایدیلار، آسوری شاهلارینین عادتی اوزره، اونو آب و تاب ایله یازاردیلار. بورادان و آشاغیدا گؤستره یله جک حادثه لرین معلوم اولور کی، بو محاربه ده ابتکار ماننالیلارین الینده اولموش و قسماً ده مؤفق اولوب غلبه چالاراق، اورمو گؤلونون غربینده معین یئرلری توتموش و ماننایا بیتیشدیر میشلر.

بو آسوری یازیسیندا اسرحدون داها سونرا "هاتیفدن" سوروشور: آیا ماننالیلار آسوری قالالاری "شاروایکبی - Šarruikbi" و "دوراللیل - Durellil" ی آماغا مؤفق اولاجاقلار، یا یوخ؟^۳

حقیقتده ماننالیلار بیر سیرا آسوری قالالاری، او جمله دن "شاروایکبی" قالاسینی آلمیشلار. اسرحدونون هاتیفدن ائتدیگی سوآلدان گؤرونور کی، هم ماننالیلار دؤیوشده اساساً غلبه چالمیش، همده محاربه ده و اوندان سونرا اوستون مؤوقع توتاراق، تازا هجوم ائده بیلر میشلر.

بو آسوری منبعینین اولینده ماننالیلارین متفقی گؤرونمور، لاکین غیبین خبر وئرن کاهین "بئلو شزیب - Belusezib" ین اسرحدونا خطاباً یازدیغی مکتوبدان گؤرونور کی، "کیمثر" لر ماننالیلارا

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۴۰.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۴۵.

۳ - ماد تاریخی، ص ۲۴۵.

قوشولوب، کمک ائتمیشلر و سونرا مکتوبدان معلوم اولورکی، بو کیمثر "لر ائله هامان ایشقوزلار - ایسکیتلر دیر. کاهینین مکتوبوندا دئییلیرکی، کیمثر لرله مذاکره اولموش و اونلار وعده و ثمریشلرکی، آسوری - ماننا مناسبتلرینه قاریشماسینلار. سونرا کاهین یازیرکی، اونلارین وعده سینه اعتماد ائتمک اولماز. کاهینین مکتوبوندا اسرحدونا مصلحت گؤرورکی، ماننا اراضی سینه گئدن گدیکن نئجه کئچمک و ماننلار و اونلارین متحدلری اولان کیمثر لر آراسیندا نئجه جاسوسلوق ایشلری آپارماق و اونلاردان معلومات الده ائتمک. کاهین مکتوبوندا همده "بئلخابو" آدلی ماننا شاهندان آد آپاریر. اگر همین "بئلخابو" دوغرو دان ماننا شاهی اولموش اولسا، او م.ق. ۶۵۹ - نجو ایلده اولموش و "آخسری" اوندان سونرا ماننا شاهی اولموشدور.

اسرحدونون هاتیفدن سوآلی و کاهینین اسرحدونا مکتوبو، چوخ احتمال، م.ق. ۶۷۴ و یا ۶۷۳ - نجو ایلده اولموش و یازیلیمیشدیر. هاتیفدن اولان سوآلدا اوخویوروق: "ماننلارین اولکە سیندن کئچیب، "حرران" و "آنیس" کندلرینه گله رک غارت ائده جکلر، یا یوخ؟ آیا بوللوجا غنیمت الده ائده جکلر و آسوری مرزلریندن چوخلو اسیرلر توتاجاقلارمی؟^۱ داها سونرا هاتیفدن سوآل اولور: "آیا "خوبوشکیه" یه بیر نفر خبر گتیرن (چاپار) گؤندرسین می؟ ماننالیلار خبر گتیره نه هجوم ائدرلر، یا یوخ؟"^۲

بو آسوری قایناغیندان ماننا ایله علاقه دار بیر سیرا اهمیتی معلوماتلار الده ائتمک اولور. بیرینجی معلومات اوندان عبارت دیرکی، آسوریلره اولان بو خطرده ماننالیلارلا ایسکیتلر بیرلیکده اولموشلار. ایکینجی اونملی معلومات گؤسته ریر کی، ماننالیلار، یاخین کئچمیش ایللره قدر هم اورارتولار، همده آسوریلرین اشغال ائتدیکلری ماننا اراضی سیندن بیر حیصه سینی توتموشلار.

کئچمیش بحثلردن بیلیریک کی، اورارتولار یوز ایله یاخین بوگونکو آذربایجانین غرب حیصه لری، اوجمله دن گوئی، سلماس و اورمو گؤلونون غرب تورپاقلارینی توتموش و آسوریلر بو اراضینین جنوب غرب حیصه لریندن اشغال ائتمیشدیلر. ایکینجی سارقونون اورارتولار قارشی هجومو اونلاری ماننا تورپاقلاریندان گئری چکیلمه گه مجبور ائتمیشدی، لاکین اورمو گؤلونون غرب اراضیسی، اورارتولارین دینی مرکزی یشلشمیش "موساسیر" شهری منطقه سی، بؤیوک زاب چاینین یوخاری آخارقاسی اراضی سینین ماننلارین النده اولماسی ایندییه قدر تانیش اولدوغوموز منبعلرده گؤسته ریلمه میشدیر.

یوخاریدا گؤستر دیگیمیز تاریخی فاکت نشان و ثریرکی، ماننالیلار بو زامان آسوری اراضیسی، یعنی "وان" گؤلونون جنوبوندا یشله شن "خوبوشکیه" نین جنوبی تورپاقلاریلره قونشو ایمیشلر کی، اسرحدون ایسکیتلرین اورادان هجوم ائتمه سی خطرینی حس ائتمیشدیر. ماننالیلارین بورادا آسوری

* ۱ - ماد تاریخی. ص ۲۴۵.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۴۶.

اراضیسی ایله قونشو اولماسی اوچون ماننالیلارین هم اورمو گؤلونون بوتون غرب اراضیسینی، هم ایکینجی سارقون طرفیندن ویران ائدیلمیش "موساسیر" شهری و اونون اطراف اراضیسینی، همده بویوک زاب چایی آخارقاسینین یوخاری حیصلرینی توتمالاری لازمایدی. اسرحدونون یوخاریدا گۆسته ریلن هاتیفدن سواکیندان آیدین گۆرونورکی، بو اراضی او زامان ماننالیلارین الینده ایمیش، بو اراضینین ماننا حکومتی طرفیندن توتولماسی یالنیز یوخاریدا گۆستریدیگیمیز اسرحدونلا ماننالیلارین محاربه سینده آسوریلرین مغلوبیتی و ماننالیلارین غلبه سی نتیجه سینده اولاییلردی و گۆرونودوگو کیمی اولموشدور.

اسرحدونون هاتیفدن سواکیندان آیدین گۆرونورکی، اولای کیملر ائله هامان ایسکیتلر ایشغوزلاردیرلارکی، ماننا اراضی سینده گلمیش و "وان" گؤلونون جنوبوندا اولان "خوبوشکیه" گدیگیندن کئچیب، آسوریلرین مرکزی اراضیسی و حتی "نشینوا" یا هجوم ائده بیلردیلر. هم اسرحدونون هاتیفدن سواکیندان، همده کاهین "بئلو شزیب"ین مکتوبوندا آیدین گۆرونورکی، ایسکیتلر - ایشغوزلار ماننا حکومتینین متحدی و یارديمجیسی دیرلار. کیملرله ایشغوزلارین بو بیرلشمه سی گۆسته ریرکی، یا آسوری منبعلرینده "کیملر" لر سهو اولاراق "کیملر" آدلانمیش و هامان ایسکیتلر (ایشغوزلار) اولموشلار، یادا "کیملر" لر قافقازدان کئچیب، آسیا یا گئندنه، اونلارین معین دسته لری اؤز کوتله لریندن آیریلیب، ایسکیتلر - ایشغوزلار قوشولاراق، ماننا اراضی سینده گلمیشلر. آنجاق بیرینجی احتمال گوجلودور.

بو واقعیتلر نشان و ثریرکی، م.ق. ۶۷۴ - نجو ایلده ماننالیلار نه تکجه آسوریلر و ثرگی و ثرمز، بلکه تام مستقل و منطقه نین قدرتلی بیر دؤولتی کیمی آسوری میلیتاریزمی ایله اوز - اوزه دایانمیش، اونو قورخویا سالمیش و دؤیوشده اونا غلبه چالاجاغی حتمی ایدی. ماننا حکومتینین بو زامان بو قدر گوجلنمه سینین اهمیتی سببلریندن بیر ماننالیلارلا عینی سويدان اولان اونلارلار بیر کؤک و یاخین دیله مالک اولموش ایشغوز - ایسکیت ائللرینین اونلارلا متحد اولوب چیگین - چیگینه آسوریلر قارشى دؤیوشمه سی اولموشدور. بونوندا نتیجه سینده آسوری اوردوسونون آت احتیاجی ماننادان تأمین اولماییر و آسوریلر ماد اؤلکه سینى داها پیس غارت ائدیرلر.

آرتیق بیلیریک کی، ایشغوز - ایسکیت ائللری دربنددن گلیب اولجه بوگونکو آذربایجان و او زامانکی ماننا اراضی سینده یئرلشمیش و شبهه سیز اوندان سونرا ماننانین جنوبو و جنوب شرقینده اولان ماد و مرکزی ماد اراضی سینده گئتمیش و آرازین ایکی ساحلی و ساوالانین شمال یاماجلاریندا یاشامیشلار.

بیلیریک کی، ماننا و ماد خلقلری قوتتی - لوللوییلرین نسلی ایدی، مقدراتلاری، بیگانلر مقابلینده مقاومتلری، گله جک آرزولاری، آزادلیق و استقلال اوغروندا مبارزه لری عینی ایدی و بو زامانا قدرکی حیاتلاریندا واحد حرکت ائتمیش و بیرى - بیرینی دستکله میش، ایلاملار و کاسسیلر طرفیندن عینی شکیلده حمایت اولونموشدولار. ماننا و مادلارین آسوریلر و اورارتولار مقابلینده بعضاً آیری

شکیلده مقاومت ائدیپ، اونلارلا سیاسی اویون اوینامالارینین سببی تجاوزکار اوردولارین بونلارین بیرینین اراضیسینه هجوم ائتمه‌لریله علاقه‌داریدی.

ماننالارین اورمو گؤلونون غربینده آسوریلره قارشى غلبه‌سی و آسوریلره وئرگی و آت وئرمه‌سی آسوری حکومتینی مرکزی ماد علییه‌یه جدی تصمیم توتماغا و اورایا هجوم ائتمه‌گه وادار ائتدی. گؤرونوگو کیمی آسوری حکومتینین بو فیکریندن خبردار اولان ماننا حکومتی ماد قارداشلارینا کمک ائتمک قرارینا گلیر.

تاریخی سابقه‌لر، ائتنیک وحدت، واحد سرنوشت و گرگین سیاسی وضعیّت ماننا دؤولتینی مجبور ائتدی کی، آسوری اوردولارینی مغلوب ائتدیکدن، اؤز اوردولارینی، ایسکیتلرین بیر حصیه‌سیله، آسوریلره قارشى، اورمو گؤلونون غربینده آماده حالا سالدیقدا سونرا و شاید اوندان قاباق، ایسکیتلرین بیر قسمتینین مادلارا یاردیم اوچون اورایا گئتمه‌سینی مصلحت گؤرسون، تا ایسکیتلر - ایشغوزلار مرکزی ماد اراضیسینده اولان آسوری اوردولارینی آزادان آپاریب، آسوریلری ماد اراضیسیندن قوماقدا مادلارا یاردیم ائتسینلر، هم اسرحدونون شرقی مادا اوردو گؤندرمه‌سینین قاباغینی آلسینلار، همده مادلارین عمومی قیاملارینا قوشولسونلار.

ماننا حکومتینین مرکزی مادا گؤندردیگی بو کمکچی ایشغوز - ایسکیت قوه‌لری ماننانین جنوبوندا، آسوریلره سرحد اولان و اونلار طرفیندن آسوری ایالتینه چئوریلیمیش یئرلرده آسوریلره دؤیوشور. بو دؤیوشلر آسوریلرین شرقی ماد ایالتلرینه هجومونا موقتى مانع اولوب اونو گئچیشدیردی. همده ایسکیتلرین مرکزی مادا گلمه‌سی آسوریلرین بو یئرلرده کی حاکمیتی تام لاخلاتدی، ماد خلقینی ایسه روحلاندیردی. ائله بونا گؤره‌ده ا.م. دیاکونوف بو باره‌ده یازمیشدیر:

“ماننا سرحدلرینده محاربه شرقی مادی توتماق اوچون بؤیوک آسوری اوردوسونون گؤندهریلمه‌سینه مانع اولدو، لاکین ایسکیتلرین مرکزی مادا هجومو، آسوریلرین حاکمیتی، کئچمیشده بورادا توتدوقلاری ایالتلرده لاخلاتدی.”^۱

ایشغوزلار - ایسکیتلر م.ق. ۶۷۴ - نجو ایله و یا اوندان آزاجیق قاباق مرکزی مادا گئتمیشلر، اونا گؤره‌کی، او ایلدن قاباق مادلارین وئرگی وئرمکدن امتناع ائتدیگی اوچون، اسرحدون وئرگیلری توپلاماق اوچون اورایا اوردو گؤندرمیشدی. ایسکیتلر م.ق. ۶۷۴ - نجو ایله مادا گئنددن سونرا، مادا گؤندردیگی بو اوردولارین مقدراتیندن نیگران اولان اسرحدون م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلین فئورییه آییندا “بیت‌کاری” و “ساپاردا” ماد ایالتلریندن وئرگی توپلاماغا گئتمیش اوردولارین سرنوشتی باره‌ده هاتیفدن سوال ائدیر.^۲

بورادان چوخ ساده بئله بیر نتیجه‌یه گلمک اورلورکی، شاید مادیین تام مرکزینده، بوگونکو

۱ - ماد تاریخی. ص ۲۴۶.

۲ - ماد تاریخی ص ۲۴۶.

همدان و اونون شمالیندا یئرلشمیش "بیت کاری" و "سایاردا" ایالتلرینین وئرگیسینی توپلاماق اوچون، اسرحدونون اورایا اوردو گؤندرمه سینی ائشیدن ماننا شاهى، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، ایسکیتلرین - ایشغوزلارین بیر عده سینین اورایا یاردیما گئتمه سینی مصلحت گؤرمشدو. هر حالدا ایشغوزلار هم وئرگی و ثرمه مکده، همده قیاما حاضرلاشماقدا مادلارین یاخین متفقلى اولموشلار و عینی زاماندا اونلار داها قاباقدان ماننالارین متحدرلى ایدیلر.

بورایا قدر اسرحدونون ماننایا قارشى هجومو و ایسکیتلرین بو دؤیوشده ماننالارا یاردیمینی گؤردوک، ایندی ده اسرحدونون مرکزی مادا قارشى یورووشونو نظردن کئچیرک.

اسرحدونون مرکزی مادا دایر هاتیفدن سؤاللاری دا م.ق. ۶۷۴ و ۶۷۳ - نجی ایللره عایدیر. یوخاریدا گؤردوگوموز کیمی، اسرحدون بیر طرفدن وئرگی توپلاماق اوچون، همده کی یقین گله جک هجومونا زمینه حاضرلاماق و اوردو تداروک ائدیپ آماده ساخلاماق اوچون، مرکزی مادا اوردو گؤندردی، دیگر طرفدن ایسه ماننالیلاری ازیب، مادلارا هجوم زامانی جبهه آرخاسیندا خاطر جمع اولماق و ماننالیلارین مادلارا یاردیمینین قاباغینی آلقاق خیالیه، اولجه ماننالار قارشى هجوم ائتدی، بو دؤیوشده موفق اولمایان آسوری شاهى مرکزی مادا هجوم ائتدی. گؤستردیگیمیز کیمی بو هجومون اهمیتلى سببلریندن بیر مادلارین وئرگی و ثرمه مه سی ایدی کی، آسوری حکومتی اوچون اوئملى و اولدوقجا خطرلى ایدی، اونا گؤره کی، مادیین غربینده یارانمیش بیر نئچه آسوری ایالتینی جدی خطره سالیردی. بونا گؤره ده اسرحدون بو باره ده هاتیفدن سؤال ائتمیشدیر.

قاباقلار گؤستردیگیمیز کیمی، آسوری حکومتینین ماد ایالتلرینده کی حاکملری، مأمورلاری و جاسوسلاری مرکزی ماددا دوروم باره ده، آردیجیل شکیلده مرکزه معلومات وئردیلر، بونا گؤره ده هجوم زامانی اسرحدون مادیین وضعیتیندن آگاه ایدی.

آسوری اوردولاری م.ق. ۶۷۴ - نجو ایلده مرکزی مادا هجوم ائتدی. آسوری اوردولاری مادلار اوئلکه سینین اوزاقلارینا - دوز صحراسی (دشت کویر) مرزلرینه، "بیکنی" (دماوند) داغی اتگینه و "پاتیشوار - Patisuvar" منطقه سینه یورودولر. بورادا "شی تیر پرنه - Silirparana" و "آپاردو" آدلى کندخلاری، آدمالاری و مأمورلاری ایله توتوب، مال - قارالارینی ییه لندیلر. بو اوردو کئشلیکده بو گونکو قزوینین یاخین لیقلا ریندا یئرلشمیش "آندارپاتی = آندارپاتیانو - Andarpatianu" قالاسی دا آلینمیشدی.

بو حمله جریانیندا شرقی ماد اراضی سینین اوچ باشچیسى (شاید آسوریلرین اؤزلرینین تعیین ائتدیکلری) آسوری سردارینین یانینا گله رک، اوندان کمک ایسته دیلر. بو اوچ نفر "پارتاککی" ۱ بؤلگونون حاکمی "اوپیس - Uppis"؛ "پارتوککی" بؤلگونون حاکمی "زاناسن - Zanasan" و

※

۱-بو آدلار، هابئله «پارت» کیمی کیشی آدلاری بوگون ده آذریلر داخلیلینده «بارت»، «باراتعلی» شکلینه دوشرک یاشاماقدان و ایشلنمکده دیر.

"اوزا كازابارنا - Urakagalarna" بۇلۇگونون حاكىمى "زاماتى" ايدىلر. شېھەسىز بو يئرلر كىچىك منطقه آدلارى دىركى، مركزى مادىن جنوبو و يا شمالى و شرقى طرفلرىندە يئرلشمىشىدىلر و يئرلرى دىقق معلوم دىيىلدىر.

آدلارى چكىلن بو اوچ حاكم اهالى طرفىندن، يقىن آسوريلر طرفدارى اولدوقلارى و اوز منطقهلرىندن قوولدوقلارى اوچون آسوريلردن ياردىم ايسته يىب، اونلارلا چوخلو هديهلر، لاجورد داشى و اصيل ماد آتلارى گۇندردىلر. آسوريلر سرحد منطقهلرى رئيسلرىنى اونلارلن گۇمەگىنه گۇندردىلر. اسرحدونون يازديغىنا گۇره شورش ائدن كىندلر تابع اولدو و اونلارلا وئركى تعيين اولدوكى، هامان اوچ نفر حاكم هر ايل اۇده سىنلر. آسوريلر بو وئركىلرلن عوضينه اوردولارلنا لازم اولان ماد آتلارى آلاردىلار.

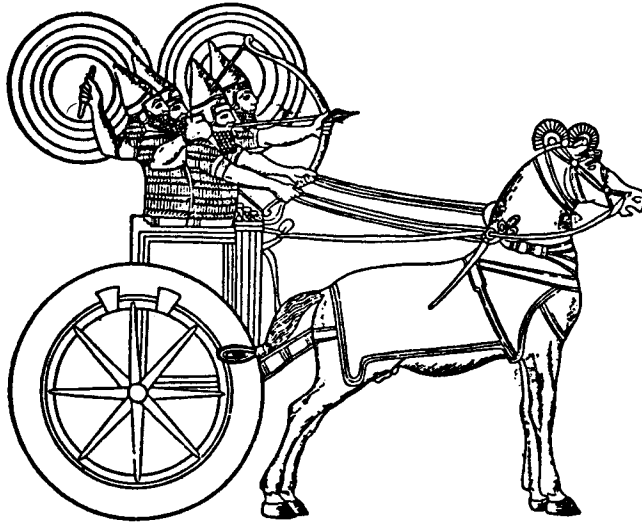
اسرحدونون بو يازىلارلنا باخمىياراق، مادلاردان وئركى و خراج آلماق غير - ممكىن ايدى، چونكى اونلار تابع اولمامىشىدىلار، حتى بو زامانلار اسرحدونون هاتيفدن ائتدىگى سواآلدان معلوم اولوركى، آسوريلر قورخوردولاركى، آرخادان، "ساپاردا" ولايتى طرفىندن اونلارلا هجوم اولسون. مركزى مادىن او بىرى ولايتلرىندە، اوجمله دن "بيت كارى" ده وئركى توپلاماق آسورى حكومتى اوچون بۇيوك خطرە معروض قالماق ايدى.

آسورى اوردولارلنن هجوم ائتدىگى م.ق. ۶۷۴ - نجو ايلين سونلارىندا مركزى ماددا دوروم داهادا دولاشيق و گرگىن اولدو، اونا گۇره كى، ايسكىتلرلن آسورى اوردولارلنا هجومو خلقين وئركى وئرمەك مقاومتينه و بو يولدا مبارزه سینه علاوه اولدو. ايسكىتلرلن بو هجوملارى "بيت كارى"، "ماداي" و "ساپاردا" منطقهلرىندە، اۇزوده احتمال م.ق. ۶۷۳ - نجو ايلين اوللرى فتورال و يا مارس آيىندا اولموشدور.

بئله ليكلە آسوريلرلن مركزى مادا هجومو نه اينكى هئچ بير نتيجه وئرمەدى، بلكە، ماننايا اولموش هجوم كىمى تاماميله عكس نتيجه وئردى. ماد باشچىلارى گئنىش خلق كوتلهلرلنن حمايه سى، آسوريلره قارشى مبارزه سى، همده ايسكىتلرلن - ايشغوزلارلن عملى ياردىمى ايله آسورى اوردولارلنا باج وئرمەدى و اونلارى ماد اراضيسىنى ترك ائتمەگە مجبور ائتدى. بئله ليكلە ده بوتون ماد ولايتلرى و خلقي عمومى آسوريلره قارشى قياما حاضراشماق اوچون يوكسك انقلابى بير روحيه و شرايط الله ائتدى. شېھەسىز بو مەدت عرضينده ايلام حكومتى اوزونون ماد - ماننايالارلا سياسى و مادى ياردىمىنا داوام ائتمىشىدىر و تاريخى فاكترلار نشان وئيركى، اونلار مادلارلا هر جور ياردىم ائتمەگە حاضر اولموشلار.

بوتون بو دئدىكلرىمىزدن نتيجه چىخارداراق، دئيه بيله ريك كى، آسورى شاهى اسرحدونون م.ق. ۶۷۴ - نجو ايل ماننا - ماد عليهنه ائتدىگى موفقيت سىز هجومدان سونرا دربند كئچىدى و كور قيراغى اراضيسىندن توشموش فارس كۇرفزىنه قدركى بو گونكو ايرانين بوتون غرب اراضيسىنين واحد ائتنىك خصوصيتلره مالك اولان خەلقلىرى قوتتى، لوللوبي، كاسسى و ايلاملارلن اۇولادى،

یعنی ایلاملار، مادلار و ماننلار، تازا اورتا آسیادان گلیمیش "ایشغوز" سویداشلاریلله برابر، واحد بیر جبهه یاراداراق، دهرین نفرت بسله دیکلری میلیتاریست، غدار، قان ایچن، ترقی و اینکیشاف دشمن، غارتگر و تالانچی آسوری ایمپراتورلوغونا قارشی قیام ائتمه گه حاضر اولدولار. □ □ □

[ش - ۱۱۳] آسوری حربی آراباسی

بیر علمی خطا. ماد خلقی و ماد ایمپراتورلوغو

کئچمیش فصیللرده قوتی و لوللوی خقلریندن، اونلارین کؤک و ائتنیک خصوصیتلریندن، کاسسیلر، ایلاملار، سومترلر، ماننلار و اورارتولارلا عینی کؤکدن و التصاقی دیللی اولمالاری بارهده دانیشمیشیق. بو ایکی خلق و بیر سیراکیچیک التصاقی دیللی ائللر، سویلار و طایفالارلا بیرلیکده بو گونکو همدان، قوم، قزوین، زنجان، خزر ساحل لری و ماراغا آراسینداکی اراضیده یاشامیش، مدنیت قورموش و م.ق. اوچونجو مین ایلیگین سونلاریندا قوتیلر م.ق. ۲۲۰۸ - نجی ایلدن باشلاپ یاراق بایبلده ۹۱ ایل حاکمیت ائتمیشلر. مرکزده قوتی - لوللویلر اولماقلا بو مختلف، لاکین واحد کؤکلر ائللار و خقلر اساساً آسوریلر و قسماً بایبلیلر و اکدلرین هجوملارینا قارشی عصرلر بویو دؤیوشوب و نهایت بو فشارلارین نتیجه سینده ماد خلقی شکلینده میدانا گلیب ماد حکومتی یاراتمیشلار. م.ق. سگگیزینجی یوز ایلیکده بو گونکو همدان، قزوین، زنجان و خزر ساحل لری اراضیسینده یارانان ماد حکومتینی قوتی - لوللویلرین نسلی، تقریباً ۲۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل اوندان قاباقدان او یئرلرده یاشامیش التصاقی دیللی ائللر و خقلر نسلی یاراتمیشدیر. مادلارین

قدیمدن عصرلر بویو یاشاییب حاکمیت قوردوقلاری بو اراضی عالیملر طرفیندن "مرکزی ماد" آدلانمیشدیر. دئمک، مرکزی ماد اراضیسی باشند - بنادان تورکلرین و آذیرلرین اولو بابالاری اولموش قوتتی - لوللوی - ماننلارین، التصاقی دیللی ائلرین یوردو، وطنی اولموشدور. طبیعی دیرکی، مرکزی ماد خلقلری حکومت قوردوقدان سونرا میللتلری، ائتتیک خصوصیتلری و دیللرینی ده ییشیب، "آریایی" نژاد اولمامیش و اولادا بیلمز دیلر.

لاکین بیر سیرا متعصب تاریخچیلر، خصوصیله بعضی کئچمیش سووت و اکثر ایران عالیملری مادلاری خالص آریایی نژاد و دیلرینی هند - آوروپایی گؤسته ریرلر. بو فیکیر بعضی علمی دایره لرده نسبتاً چوخ یایلیدیفندان بعضی آذربایجانلی تاریخچیلری ده اشتباه سالمیشدیر. مثلاً آذربایجان تاریخی اثرینین ۲۲ - نجی صحیفه سینده اوخو یورو: "تاریخ ادبیاتیندا میدیالیلار (مادلار) ی دا آذربایجانلیلارین اولو بابالاری کیمی قلمه وئرمک جهدلری اولموشدور، لاکین ایندی تامامیله آیدیندیرکی، ایران دیللی میدیالیلار بو تورپاقلاردا هله م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیکده، غصبکارلار کیمی، شرقدن گلیمش، اؤن آسیانی اله کئچیرمیش، بورادا اؤزلرینی محکم لندیرندن سونرا، دؤولتلرینی یاراتمیش، قونشو اراضیلری، او سیرادان میدیا شاهی کیاکسارین حاکمیتی دؤورونده (۵۸۴ - ۶۲۵ م.ق.) قدیم آذربایجان - ماننا تورپاقلارینی توتموشلار. ماننا میدیا دؤولتین بیر ایالتینه چئوریلیمیشدی.^۱

مادلار حقینده بئله دوشون عالیملر بیلمه لیدیرلرکی، بوگونکو همدان، قزوین، زنجان، سونقور، اسدآباد آراسینداکی اراضیده یاشامیشلار ۳۰۰۰ ایل بوندان اول التصاقی دیللی اولدوقلاری کیمی، میلاددان مین ایل اول، ۶۰۰ ایل اولده التصاقی دیللی اولموش، تاریخ بویودا اؤز دیلرینی ساخلامیش و بوگونده بوتون بو یئرلرین اهالیسی، یعنی قدیم مرکزی ماددا یاشایانلار آذری تورکجه سینین بیر ایکی لهجه سینده دانیشیرلار.

بو فیکرین یارانماسینین سببی نه اولموشدور؟

متعصب "آریاییست" تاریخچیلر آریالارلا علاقه دار اولموش هر بیر تاریخی حادثه، ائل و خلقی تامامیله آریایی قلمه وئرمیشلر. بیر ائل، طایفا و سوی بیرلشمه سینده تکجه بیر کلمه هند - آروپا دیللرین سؤزونه اوخشار سؤز تاپدیقد، او ائلی، طایفانی و سوی بیرلشمه سینی سؤزسوز و مباحثه سیز تامامیله "آریایی"، "ایرانی نژاد" و هند - آوروپایی دیللی گؤستریمیش و بو نظریه نی آیه - آسمانی کیمی ده قلمه وئرمیشلر. حالبوکی او حادثه و یا ائل، خلق و طایفا معین درجه ده، یوزده بیر، ایکی "آریالار"لا علاقه دار اولموشدور. بو حادثه نین پارلاق نمونه سی مادلارین تامامیله هند - آوروپایی دیللی گؤسته ریلمه سیدیر. بیر صورتده کی، "مرکزی ماد" اهالیسی، یوخاریدا گؤستر دیگیمیز کیمی، ان قدیم دؤورلردن التصاقی دیللی اولموشلار، لاکین قوتتی - لوللویلرین اولادی اولموش

* ۱ - محمود اسماعیل، آذربایجان تاریخی، ص ۲۲، عینی جمله لر همین کیتابین ۷۴ - نجو صحیفه سینده تکرارلانمیشدیر.

مرکزی ماد اهاالیسی ماد حکومتینی قوروب، منطقه خلقلرینی میلیتاریست، قان ایچن آسوری حکومتیندن خلاص ائدندن سونرا، اطراف یئرلرینی، او جمله دن مختلف دیللی خلقلرین اراضیسینی توتوب، "ماد ایمپراتورلوغونو" یاراتدیلا. توتولان بو اراضی و تابع ائدیلمن بو غیر - التصاقی دیللی خلقلرین بیریده بو گونکو فارس ایالتینده یاشاییب، او وقته قدر اساساً ایلاملارا تابع اولوب، باج و ثرن اولموش پارس خلقی ایدی.

دئمک، ماد حکومتینی یارادان خلق التصاقی دیللی، قوتتی - لوللوییلرین اوولادی و واحد ائتیک خصوصیتلره مالک اولموش بیر خلق اولدوغو حالدا، اونلارین یاراتدیغی ماد ایمپراتورلوغو مختلف میلی و ائتیک خصوصیتلره مالک اولموش خلقلردن: التصاقی دیللی لر، هند - اوروپایی دیللی لر و شاید قسماً سامی دیللی خلقلردن یارانمیشدی، آنجاک ایمپراتورلوغون مرکزینده و قلبینده هند - اوروپایی دیللی خلق و یا خلقلر و ائللر دئییل - التصاقی دیللی ائللر، خلقلر، و طایفالار، یعنی قوتتیلر، لوللوییلر، ماننلار، زیکرتولولار، قیزیل بوندالیلار، مئسی لر، مارلیکلی و سایره مرکزی ماد و آذربایجان ائللری و خلقلری دایانمیشدیلا.

دئمک، مرکزی ماد حکومتی ایران دیللی و غصبکار اولمامیش و اونون بؤیوک رهبری مدبّر، عاغیللی و جسارتلی رهبری و سرکرده سی کیا کسار ماننانی توتوب ماد ایمپراتورلوغونون بیر ولایتی ائتمه میشدیر، بلکه ماننالیلار مادلارلا بیرلشه رک ماد دؤولتینی یاراتمیشلار و اصولاً اونلارین هامیسی چوخدان بری بو ایش اوچون چالیشیردیلا. قید ائتمک لازمدیر کی، مادلاری ایران دیللی بیلن تاریخچیلرین سهلری قوتتی - لوللوی خلقلرینین دیلی و ائتیک خصوصیتلرینی بیلمه مه لریندن، اونلارین التصاقی دیللی اولماسیندا شبهه و تردید ائتمه لریندن یارانمیشدیر. بو واقعیتی آذربایجان تاریخچسی محمود اسماعیلین اثریندن گؤرمک اولور.^۱

بو علمی خطا بعضی واقعیتی گؤرن عالیملری احتیاطا وادار ائدیر. بونلار او زامانکی مرکزی ماد ائللرینی التصاقی و هند - اوروپایی دیللی خلقلردن عبارت اولموش گؤسته ریرلر. حالبوکی، ابدائله اولمامیشدیر. بو واقعیتی گؤرن آذری عالیملردن بیر "آلتای محمدوف" دور. آ. محمدوف "اوغوز سلطنتی" آدلی اثرینده بو مسئله باره ده یازیر:

"بیز آرتیق بیلیریک کی، فارسار سایجا آز اولسالاردا، عینی ائتیک کؤکه منسوب ایدیلر ... مادلار ایسه، اساساً، آلتی، بلکه ده داها چوخ مختلف کؤکلر، مختلف دیللی طایفالارین بیرلیگیندن یارانمیشدی ..."^۲

آلتای محمدوف نئچه سطر سونرا بو فیکرینی رد ائده رک یازیر: "اصلینده مشاهده لر گؤسته ریر کی، ماددا ان قدیم لردن تورک دیللی طایفا و یا خود طایفالار مسکونلاشمیشلار و بلکه ده، بو منطقه

*

۱ - محمود اسماعیل، آذربایجان تاریخی، ص ۲۵.

۲ - اوغوز سلطنتی، ص ۲۶۷.

ان قدیم تورکلرین اصیل وطنلریندن بیرى اولموشدور.^۱

دئمک، آلتای محمدوف «بلکه» سؤزونو ایشلتمکله بو فیکرینده هله قطعی اولماماسینی، شبهه ائتمه سینی گؤسته ریر. بیرجه بو شبهه ایکی مسئله نین محصولدور:

۱ - هند - آوروپایی ائللرین میلاددان ۹۰۰ ایل قاباق ایران فلاتینا گلمه سینه اینانماق.

۲ - ایلام، سومثر، کاسسی، قوتتی، لوللوی، هورری، گیلزان، اوراتو و ماننلارین التصاقی دیللی اوماسینا شبهه ائتمک.

بو آذری تاریخچیلری، ائله جه «اقرار علییف» و باشقا کئچمیش سووئت عالیملرینین اصیل مرکزی ماد اهلایسینین دیلینه اولان بو منفی مناسبت ایستالینین «آکادئمیک» «مار»ی تنقید ائتمه سی و اونون «دیلچیلیک مسئله لری» اثرینین نشریندن سونرا یارانان فیکردیر، چونکی او وقته قدر عالیملر «داریوش» کتیه لرینین ایلام دیلینده اولانلارینی تورک و آذری دیلیله مقایسه ائده رک، گونو - گوندن بویوک مؤقتئلر الله ائدیر و ماد دیلینی ده ایشیقلا ندیریر دیلار، لاکین بو حادثه دن سونرا بو دوزگون علمی آراشدیرمالارین جریانی دیانندی و او ایش بیر نؤوع «پان تورکیزم» کیمی قلمه وئریلدی و او تاریخدن ماد دیلی ایران دیل لریندن قلمه وئریلدی، حالبوکی، بوفیکره هئچ بیر علمی و تاریخی دلیل و ثبوت اولمامیشدیر.

کئچمیش سووئت اتقاقی و ایستالین دؤورونده باش وئرمیش بو دیکتاتورلوق محصولو اولان علمه ضد ایشدن چوخ قاباق فرانسالی عالیم «اوپئر - Oppert» ماد و ایلام دیل لرینین یاخینلیغی باره ده هرین علمی - تحقیقاتی ایشلر گؤرموش و نشر ائتدیرمیشدی. کئچمیش سووئت عالیملری ایستالینین اثریندن سونرا، اوپئر تله مخالفته قالدخاراق، ماد دیلینی «ایرانی» قلمه وئرمه گه باشلامیشلار. «اوپئر تین گوناھی دوزگون علمی واقعیته دئمک ایدی. آلتای محمدوفون دئدیگی کیمی، اوپئر تین گوناھی اودور کی، ماددا توران عنصر و گؤرور و بونون ایران عنصرلریندن قدیم اولدوغونو سؤیله ییر. «مار»ین دا بویوک «گوناھی» اودور کی، سونرالار «اوپئر» نظریه سینی دیرچلتمه گه جهد ائتمیش، داریوش کتیه سینین ایلام دیلینده اولانینی ماد دیلی اعلان ائتمیشدیر.^۲

دئمک، ماد حکومتینین ایلک مرحله سینده، بو حکومتین مرکزی مادلا محدود اولدوغو دؤورده، اورانین بوتون امیرلیکلری و یاشایانلارینین دیلی قوتتی - لوللویلرین دیلینین داوامی ایدی، اؤزوده التصاقی، همده کاسسی و ایلام دیل لرینه چوخ یاخین ایدی.

اگر کومونیزم دیکتاتورلوقو مانع اولماسایدی و گؤستر دیگیمیز علمی تدقیقاتلار و آختاریشلار داوام ائتسه ایدی، شبهه سیز ایندی چوخلو واقعیتلر ایشیقلا نمیشدی.

آلتای محمدوفون «اوغوز سلطنتی» اثرینده «مادلار ایشغوز دیلی اؤیره نیر» بؤلومونو اوخودوقدا،

* ۱ - ینته اورادا.

۲ - اوغوز سلطنتی، ص ۱۴۷.

آیدین گورونورکی، اونلار هند - اورپایی دیللی لرین ایران فلاتینا گلمه تاریخی و مرکزی ماد اهلایسینین بابالاری اولموش قوتی و لوللویی لرین التصاقی دیللی اولماسی باره ده درین فیکیرله شیب آختاریش آپارما میشلار.

بیز بو باره ده بیر نجه یثده فیکریمیزی بیلدیرمیشیک، اودا بوندان عبارتدیرکی، هند - اورپایی ائل لرین ایران اراضیسینه قدم باسما سیندان تقریباً ۲۰۰۰ ایل قاباق مرکزی ماد اراضیسینده (بوگونکو همدان، قزوین، زنجان، خزر ساحل لری - تخت سلیمان آراسیندا کی اراضی) التصاقی دیللی قوتی - لوللویی لر یاشاییردی لار کی، مختلف لهجه لر، لاکین واحد ائتتیک خصوصیتلره مالک ائل لر دن عبارت ایدیلر. تاریخی فاکتارلار گؤسته ریرکی، هند - اورپایی دیللی لر ایرانا گلنده مرکزی ماد و آذربایجانا گیره بیلمه دیلر، هم آوروپا، همده کئچمیش سووئت عالیملری بو واقعیته تأیید ائدیرلر. دئمک، مرکزی ماد اهلایسی قوتی - لوللویی خلقلرینین او لادای اولاراق، التصاقی دیللی قالیرلار. بونا گؤره ده تاریخی عالم آلتای محمدوفون "ماد اراضیسی چوخ دیللی طایفالاردان عبارت اولموشدور؛ بونلارین آراسیندا ایران دیللی لرده اولوب، تورک دیللی لرده" ۱ دئمه سی قریبه دیر.

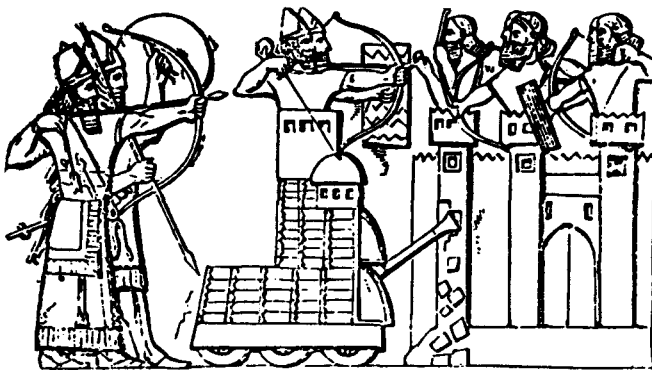
قوتی - لوللویی - ماننا دیل لرینین کاسسی و ایلام دیل لرینه یاخین اولماسی شکسیدیر، لاکین بؤیوک ماد ایمپراتورلو غونا تابع اولان، ائکباتانین جنوبو و فارس کورفرزی ساحل لرینده یئرلشمیش فارس ایالتی والیسی "کوجیه" گیلین اؤزلرینه خاص اداری دیل و یازیلارینین اولدوغو حالدا، (پارسلارین اوللر رسمی اداری دیل لری ایلام اولموشدور). ایمپراتورلو غون واحد اداری دیلی و یازیسینین اولماسینی تصوّر ائتمک اولماز.

بیز بو فیکیره بیک کی، ماد ایمپراتورلو غونون ایلام و کاسسی دیلینه یاخین، قوتی - لوللوی لرین لهجه لری اساسیندا فورمالاشمیش دیلی، ایفباسی و بو دیلده و ایفبادا کتیه، لؤحه و اثرلری اولموشدور کی، هخامنیشلر دؤورو شعورلو شکیده، بیله - بیله و یا اهمیت و ثرمه مک نتیجه سینده آرادان گئتمیشدیر، نجه کی، سونرالار گؤره جه گیمیز کیمی، اشکانیلرین بوتون اثرلری و تاریخی اردشیر بابکان و او بیرری ساسانی شاهلاری طرفیندن بیله - بیله محو ائدیلیمیشدیر. شایدده ماد حکومتینین بو دیلی مرکزی ماد خلقلری دیلینین ایلام دیلینه چوخ یاخین اولماسینا گؤره، ائله هامان ایلام دیلی، خطی و یازسی اولموشدور، نجه کی، آکادئمیک مارگوسترمیشدیر. مرکزی ماد اراضیسینده آپاریلا جاق آرختولوی ایشلر بو ابهامی آرادان آپاراجاقدیر.

یئرینده گوسترمیشیک کی، نظریمیزجه مرکزی ماد خلقی و اونلارین یاراتدیغی ماد حکومتی نین دیلی التصاقی، اورتا آسیادان گلمه و ایشغوزلارین دیلینه یاخین ایدی، آنجاق ایشغوزلار اورتا آسیادان، تورکلرین آنا یوردوندان، تازا گلدیکلری اوچون، دیل لری اصیل او زامانکی تمیز تورک دیلی ایدی و بونا گؤره ده ماد حاکم دایره لری اؤز اوشاقلارینی، بو تمیز تورک دیلینی اؤیرنمک

اوچون، ایشغوزلارا تاپشیراردیلار، نتیجه کی، اموی و عباسی خلیفه لری دؤورو اعیان اشرافلار، تمیز عرب دیلینی اؤیرنمک اوچون، اوشاقلارینی بیر مدّت معین عرب قبیله سی داخلینه گؤندردیلر، گنج عرب شاعرلری ده بو ایشی ائده ردیلر.

بیزجه ایشغوزلارین - ایسکیتلرین مرکزی مادا گلمه سی، هئچ شبهه سیز، مختلف ماد ائللری، امیرلیکلری خلقلرینین التصاقی اولان دیلرینه تأثیر ائتمیش، اونلارین واحد دیله چئوریلمه سینی سرعتلندیرمیش و دؤولتین یازی دیلینده مثبت تأثیر ائتمیشدیر. آلتای محمدوفون بیر فیکری باره ده نتیجه کلمه یازماغی لازم بیلدیک. تأسوفله قید ائتمه لی یم کی، نه شمالی آذربایجان، نه ده عموم دونیا تورکولوق عالیملری بو گونکو ایران آذری تورکلرینین سای، یئرلری، حیات و یاشاییشلری، میللی شعور سوییه لری و بیر سیرا باشقا خصوصیتلری باره ده یا هئچ معلوماتلاری یوخدور، وارسادا چوخ محدود و ایران حاکم دایره لرینین وئردیگی معلوماتلارلا محدودلاشیر. حرمتلی آلتای محمدوف "ماد طایفالارینین چوخو فارسلاشدیریلماغا باشلامیشدیر"، دئییه گؤسته ریرکی، ماد (شبهه سیز مرکزی ماد.م.) طایفالاری سونرالار، فارسلا حاکم اولدوقدان سونرا فارسلاشیرلار. بونون تام عکسینه اولاراق، شمالی آذربایجان و بوتون دونیا تورکولوق عالیملری و تاریخچیلری بیلمه لی دیرلر کی، فارسلا رین اوزون عصرلر ایراندا حاکم اولماسی و تورکلری فارسلاشدیرماغا چالیشمالارینا رغماً، نه تکجه بوگون ده ایران آذربایجانی و مرکزی ماد اراضیسی ساکینلری تامامیله تورک اولاراق قالیرلار، بلکه ایرانین بیر چوخ یئرلری ده آرتیق تورکلشمیشلر. (بو باره ده یئرینده دانیشاجاییق.) □ □ □

[ش - ۱۱۴] آسوریلرین حربی ماشین

ایشغوزلار (ایسکیتلر) - ساکالار

م.ق. ۷-۸ - نجی یوز ایلیکلر فاصله سینده، ائله جهده یئددینجی یوز ایلیگین اوللرینده یاخین شرق منطقه سینده یئنی بیر خلق، اجتماعی قوه سیاست میدانینا داخل اولموشدور. بو اجتماعی قوه "ایشغوزلار" (ایسکیتلر) و یا "ساکالار" ایدیلر. بونلار تورک ائللرینین میلاددان ۲۰۰۰ ایل قاباق باش وئرمیش "هیت" ائللرینین آخینیندان سونرا، یاخین شرق منطقه سینده اولموش نؤوبتی آخینیدیر. قافقاز داغلارینین شمالیندان، اورتا آسیادان، دربند یولیه یاخین شرقه گلیمیش ایشغوزلار (ایسکیتلر) و یا ساکالار اوزامانکی منطقه دؤولتلی و اونلارین سیاستینه و عمومیتله منطقه نین سیاسی دورومونا جدی شکیلده تأثیری اولموشدور.

هئردوتون یازدیغینا گؤره بو آخین تازا و مدنی شکیلده باش وئرمیشدیر. بئله کی، ساکالار مادلارا پناهانده اولموش و مادلارین بؤیوگو اونلارا احترام ائدیب، قبول ائتمیش و حتی اؤز اوشاقلارینی اونلارا تاپشیرمیشدیر کی، اونلارا هم اوخ آتماغی، همده ایشغوزلارین دیلینی اؤیرتسینلر.^۱ بو مسئله نی هئردوتدان توتموش چاغداش تاریخچیلره قدر هامی قید ائتمیشدیر. بو دؤورون بوتون حادثه لری کیمی، ایشغوزلارین (ایسکیتلرین) دا جریانی آسوری شاهلارینین لؤوحه لرینده نسبتاً گئنیش شکیلده عکس اولموشدور.

ایشغوزلارین کؤکو و منشایی باره ده تاریخچیلر داخیلینده ایکی اساس فیکیر واردیر. بیرینجی نظریه ایشغوزلاری، ساکالاری هند - آوروپا دیللی، "ایرانی نژاد" گؤستریر، ایکینجی نظریه ایسه اونلاری التصاقی دیللی و تورک اصیللی بیلیر.

□ □ □

بیرینجی نظریه

بو نظریه یه گؤره ایشغوزلار (ایسکیتلر) و یا ساکالار هند - آوروپایی دیللی، تنجه دئیرلر "آریایی

نژاد" اولموشلار. بو نظریه ۱۹ - نجو عصرین سونلاری و ایگیرمینجی یوز ایللیگین سون رویعونه قدر آوروپا و قسماً ایران و سونرالار کئچمیش سووت تاریخچیلری داخلینده حکم سورموش بیر نظریه دیر. بو نظریه اوللر رقیبسیز اولدوغوندان اؤز دایره سینی گئیشلندیرمیش و ادعا ائتمیشدیرکی، م.ق. ایکینجی و اوچونجو مین ایللیکده هند - آوروپا دیللی ائللر شمالدان جنوبا آخاراق، اورتا آسیانی توتموش و تورکلری اصیل وطنلری اولموش اورتا آسیادان اوزاق شرقه، جئیحون و سئیحون چایلاریندان چوخ اوزاق شرقه قوموشلار و سونرالار م.ق. بیرینجی مین ایللیگین یئددینجی عصرینده یاخین شرقه گلیمیش "ساکالار" (ایشغوزلار)، ایسکیتلر اونلاردان، یعنی هند - آوروپا دیللی اولموشلار. حتی بو تاریخچیلر او دؤورلر و اوندان قاباقلار التصاقی دیللی اولموش ائللرین تورکلرین اولو بابالاری اولماسینی بئله سوآل آلتینا آلیر، اوندان شهبه ائدیر و نتیجه اعتباریله تورکلرین هارادان میدانا گلمه سی بیر معمایا چئوریلیر. بو سببلره گؤرده ایشغوزلارین - ساکالارین اصلی و کؤکو مسئله سی اؤزه رینده دایانماق ضروریدیر.

نه اوچون ایشغوزلاری (ساکالاری) هند - آوروپا دیللی ائدیرلر؟

کئچن فصیللرده گؤرموشوک کی، هند - آوروپا دیللی ائللرین یاخین شرق منطقه سینه آخماسیندان چوخ اوللر، یازیلی تاریخه معلوم اولدوغو اوزره، "سومئر" لردن باشلایاراق، تورکلرین اصیل بولاغی اولموش اورتا آسیادان، خلق آر تیپ چوخالدیقجا، معین دؤورلرده غربه دوغرو آخمیش، قافقاز و آذربایجان یولیه یاخین شرقه گئتمیشلر. تورکلرین بو آخینی میلادی اون بیرینجی عصرده باش وئرمیش اوغوزلارین آخینینا قدر، حتی کیچیک کؤچلر شکلینده اوندان سونرادا اولموشدور. نچه مین ایل داوام ائتمیش بو آخینلارین معین دؤورونده هند - آوروپا دیللی اولان ائللرده شمالدان - ایسکاندیناو یا آوروپا طرفلریندن جنوبا و غربه دوغرو آخماغا باشلامیشلار. تاریخچیلرین گؤستریدیگینه اساساً هند - آوروپا دیللی خلقلرین بیرینجی آخینی ایککی مین ایل میلاددان قاباق باش وئرمیشدیر. بو آخین مؤفقیتسیز اولموش و گلن ائللر او وخته قدر یاخین شرقده یاشامیش خلقلر داخلینده حل اولموشلار. هند - آوروپا دیللی خلقلرین شرقه دوغرو اولان داها بؤیوک ایکینجی آخینی میلاددان ۹۰۰ ایل اؤل باش وئرمیشدیر. بو دفعه بو خلقلر یاخین شرقین بعضی اؤلکه لرینده یئرلی اهالییه غلبه چالاراق، حاکم اولموش و اونلاری یا آرادان آپارمیش، یادا اؤزلرینده حل ائتمیشلر. اورتا آسیا خلقلری، یعنی تورکلرین اولو بابالاری اولموش التصاقی دیللی ائللرین منطقه میزه، ایلاملاردان سونرا، معلوم اولان نؤوبتی آخینی "هیت" ائللرینین آخینی اولموشدور کی، بو گونکو ترکیه ده، آنادولودا یئرلشمیشلر. "هیت" ائللریندن سونرا اورتا آسیادان یاخین شرقه اولموش التصاقی دیللی ائللر آخینی "ایشغوزلار" - ساکالاردیر کی، "هیت" آخینندان تقریباً مین ایل سونرا، م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرده باش وئرمیشدیر.

"ساکالار" ی - ایشغوزلاری هند - آوروپا دیللی بیلن آوروپا عالیم لریندن بیر ر. قیرشمن دیر کی، فارس دیلینده اولان اثرینین ۹۷ - نجی صحیفه سینده هئچ بیر دلیل و سندده اساسلانمادان، اونلاری

"ایرانی قبیله" گؤستریمیشدیر.

ر. قیرشمن و بعضی باشقا آوروپا عالیملرینین "ساکالاری" هند - آوروپا دیللی گؤسترمه‌سی، سونراکی بعضی تاریخچیلر، او جمله‌دن بعضی متعصب ایران تاریخچیلرینه امکان وئرمیشدیر، تا بئله بیر نظریه ایره‌لی سورسونلر کی، گویا هند - آوروپایی خلقلر جنوبا آخارکن اولجه اورتا آسیادا یئرلشمیش و م.ق. ۷ - ۸ - نجی عصرلرده "ساکالار" (ایسکیتلر) شکلینده یاخین شرقه گلیمیشلر. بو تاریخچیلرین فیکرینجه، گویا داهای سونرا، شرقه قوولوموش تورکلر، هند - آوروپا دیلیلره فشار گتیره‌رک، اونلاری اورتا آسیادان غربه و جنوبا طرف آخماغا مجبور ائتمیشلر.

بئله فیکر ائدیب یازان تاریخچیلر گؤستمیرلر کی، هند - آوروپا دیلیلر گلنده، تورکلرین بابالارینین اصل بولاغی و یوردو اولموش، او وقته قدر بیر نئچه بؤیوک آخین دوغموش، جئحون، سئحون، اورخون و یشنی سو چایلاری اطرافیندا، آلتای داغلارینین شمال و شرقی یاماجلاریندا، اورال داغلارینین شرقی و جئحون چایی آراسیندا کی گئیش بوزقیرلاردا یاشامیش اینسانلار، بؤیوک کؤچه‌ری و تخته قاپی اولموش ائللر و خلقلر نجه بیردن جیم اولوب، ساده‌جه اولاراق، یوردلارینی هند - آوروپا دیلیلرین اختیاریندا قویدولار؟ آخیر اورال و آلتای داغلاری آراسیندا کی بوزقیرلار اولدن تورکلرین بابالارینین یوردو اولموشدور. نجه بیردن بو التصاقی دیللی ائللر آتا - بابا یوردلارینی یادلارین اختیارینا وئره‌رک، اورادان شرقه گئتمیشلر؟ و بواش هئچ بیر توقوشمادان اولموشدور، چونکی تاریخ بو توقوشمالاردان هئچ نه یازمیر.

ایران تاریخچیلری ایسکیتلری (ساکالاری) آریالاشدیراراق، سونرالار شمالی آذربایجاندا اولموش "آلانلاری"، "آلبانلاری" و بوتون اوزامانکی آذربایجانلی هند - آوروپایی دیللی ائدیرلر، اونا گؤره‌کی، ماد ایمپراتورلوغونون اوللرینده آذربایجان تورپاقلارینا گلیمیش "ساکا"لارین - ایشغوزلارین بؤیوک حصه‌سی، یشرنده گوستردیگیمیز کیمی، همدان و آذربایجانین مختلف یئرلرینده یورد سالیب قالمیشلار.

بو تاریخچیلردن سوروشماق لازمدیرکی، فرضاً "ساکالار" هند - آوروپایی دیللی اولسایدیلار، بونلارین منطقه‌میزه گلمه‌سیندن چوخ اوللر آذربایجاندا ماننا حکومتی قورموش لولوبی، قوتی و سایره التصاقی دیللی ائللر و خلقلر هارایا گئندی؟ بونلار بیردن - بیره یوخ اولدولارمی؟

حقیقتده، اوللر دئدیگیمیز کیمی، واقعیت تامامیله بونون عکسینه‌دیر. ساکالارین - ایشغوزلارین آخینی اورتا آسیادان آذربایجانا اولموش التصاقی دیلیلرین نؤوبتی آخینی اولموشدور، بونا گؤره‌ده بؤیوک توقوشمالار اولمادان قدیم آذربایجان اهالیسینه، اؤز سویداشلارینا قارشمیش و اونلارین التصاقی اولان دیللرینین اورتا آسیا خلقلرینین التصاقی دیلینه یاخینلاشماسینا کمک ائتمیشدیر.

بیز "ساکالار" و اوزامانکی آذربایجان و ماننا اهالیسینین دیلینه هئچ‌ده "تورک" دیلی دئییل، تورک دیلینین ان قدیم شکلی، التصاقی دیل دئییریک، اونا گؤره‌کی، "تورک" اصطلاحی اساساً میلاددان سونرا میدانا گلیمیشدیر و دیل بو اوزون مدّته کوللی، مقداردا ده‌ییشمیشدیر. بو واقعیت و

بیر سیرا باشقا دیلچیلیک و تاریخی واقعیتلره اعتناسیز اولان بو تاریخچیلر هر جهتلی سهو ائدهرک یازیلارکی، "تاریخ عرصه سینده تورک دیلینین تورانیلار داخلینده (گئیش معنادا تورانیلار) ایلک نشانه لری او زامان ظاهر اولدوکی، مقدونیه لی اسکندر (م.ق. ۱۷ - عصرده) ایرانداکی فتوحاتینین داوامیندا سئحون چایی اطرافینی توتوب، اوزاق اسکندریه شهری - بوگونکو خوجندی تیکمکه برابر ساکالار و یا ایسکیتلره دؤیوشدو.^۱

قید ائدیگیمیز کیمی اول "تورک دیلی" اصطلاحی میلاددان سونرا یارانمیشدیر. ایکینجیسی، چوخ قدیم دؤرلرده اورتا آسیادان نشأت ائتمیش بوتون خلقلرین (سومر، ایلام، کاسسی، قوتی، لولوبی، اورارتو، ماننا) دیلینه، عینی کؤکلؤ اولدوقلاری اوچون، التصاقی اصطلاحی وئریلمیشدیر. ساکالارین (ایشغوزلارین) دا دیلی، ایستر میلاددان ۷ - ۸ عصر قاباقکی آذربایجاندا اولموشلارینین، ایسترسه اسکندر قارشی دؤیوشموش ساکالارین دیلی التصاقی اولموشدور و هله اونا تورک دیلی دئمک علمی جهتن دوز اولماز.

"ساکا"لارین بعضیلری طرفیندن هند - آوروپایی دیللی گؤسته ریلمه سی نه قدیم، نه ده تازا تاریخچیلرین سؤزو و یا مدرکینه اساسلانماییر و یالنیز شخصی ظن و گومانا دایانیر. بئله ظن ایله ایشغوزلاری (ساکالار) هند - آوروپایی دیللی گؤسته رن لردن مشیرالدوله پیرنیانی گؤستریمک اولارکی، اؤزونون "ایران باستان" کیتابیندا بو باره ده یازمیشدیر: "گوجلؤ ظن بودورکی، سارماتلار و قدیم "سکائی" نین ساکینلری، یعنی سکایی اکینچیلری آریایی اولموشلار". پیرنیا آریالاری آوروپا آریاییلریندن آیریلاندان سونرا، اوچ شعبه یه بؤلور. هند شعبه سی، ایرانی شعبه و سکایی شعبه. سونرا مؤلف سکاییلر باره ده یازمیشدیر: "اورتا آسیا ساکالارینا دایر، سون ایللرده الدهه ائدیلمیش سندلره اساساً، بعضی تحقیقاتچیلار بو عقیده ده دیرلرکی، بونلار شمالی ایرانلیلاردان اولموشلار، اونا گؤره کی، اونلارین دیلی شمالی ایران دیلریندن دیر.^۲ آقای پیرنیا بو سؤزلردن نچه سطر سونرا یازمیشدیر: "سکایی شعبه سینده دایر معلومات چوخ آز دیر، چونکی اونلاردان ادبی اثر اله گلمه میشدیر".^۳

بوتون او دؤرؤکو اورتا آسیادان اولان خلقلر کیمی، "ایسکیتلرده - ساکالاردا طبیعت قوه لرینه ایناناردیلار، یعنی شامانیست ایدیلر. بو وضعیّت بوتون التصاقی دیللی خلقلرین ایلک حیات مرحله لرینه خاص اولان و اونلارین اهمیتی میلی کؤکونو گؤسته رن عامیلردن بیریدیر. عینی زاماندا کؤچه ری حالدا یاشامیش او خلقلرین هامیسی، او جمله دن ساکالار اؤز شامانیستی تصوّرلری و دینلری اوچون هئچ بیر معبد و عبادتگاه تیکمه میش و تیکه ده بیلمز دیلر، اونا گؤره کی، بوایش

* ۱ - نادر بیات، تورانیان، تهران ۱۳۲۷، ص ۶۶.

۲ - پیرنیا، ایران باستان، ج ۱، ص ۱۵۴.

۳ - یشنه اورادا.

اونلارین یاشایش طرزله مخالف ایدی. بونا باخمییاراق، آقای نادر بیات بو خلقلرین بو ساده و عمومی حیات خصوصیتلریندن استفاده ائده رک، قریبه بیر منطفله اونلارین آریایی اولماسینی ثابت ائتمه گه چالیشاراق، یازمیشدیر: "ساکالار طبیعت عنصرلرینه ستایش ائتسه لرده، او قدر دینه باغلی دئییلدیرلرکی، اونولا علاقه دار اؤزلرینه عبادتگاه قاییر سینلار."^۱

اورتا آسیادان قالخمیش بوتون قدیم خلقلرین ایلک حیات مرحله لری کؤچه ری شکیلده اولدوغوندان، ساکالار (ایشغوزلار) کیمی، هئج بیر ثابت عبادتگاه حاقیندا دوشونده بیلمز دیلر. قدیم التصاقی دیلی کؤچه ری خلقلرین حیات طرز ی و دینی آنلایشلارینی داه اگؤزل و منطقی شکیلده افاده ائتمیش آکادئمیک عبدالکریم علی زاده نین سؤزلرینی بورادا گوسترمک فایدالیدیر. او یازمیشدیر:

"آیدیندیر کی، عؤمور بویو کؤچ حالیندا اولان، بیر ائوده ساکن اولماقدان آرتیق آت بئیلنده اوتورانلارین حیاتی همیشه حرکتده، تلمسمه ده و مهاجرتده کئچر، اونلار اکین چیلیک عوضینه مالدارلیق و حیوانلارین تربیه سیله مشغول اولارلار. چادیر شکیلده اولان ائولرینی اؤزلرله دونیانین بو طرفیندن او طرفینه آپارارلار. آیدیندیرکی، اونلارین اؤزلرینه مخصوص اولان مدیتلری واردیرکی، کندیلرین مدیتی ايله مقایسه ائدیه بیلمز. اونلارین ایناملاری ساده و طبیعتله باغلیدیر. اونلار شهر عوضینه یوردلاردا حیات سورر، کیتابدان چوخ شفاهی شعرله مشغول اولارلار. اونلارین شاعرلری، اونلارین اؤزلرله برابر، اوخ قابی و یایلاری آرخالاریندا و قوپوزلاری یانلاریندا آتا مینیب ائللرینین اوزون - اوزادی سفرلری و اؤنملی اولایلارینی اوخوماقلا حافیظه لرده قازارلار. اونلار هر جور تکلدفدن اوزاق، چاره آختاران زامان حیهله عوضینه چوخ حالدا یومروقلارینی ایشله درلر و دشمنلیکده قیلنجی زهردن اوستون توتارلار. اونلار آز حیهل گر و چوخ گوبودورلار. یئر آلتیندان، کؤچه ریلرین مدنی ائولرینین، شهر ساکینلری مدنی ائولری قدر چوخ چیخما ماسینین سببی ده همین دنیا گؤروشو و یاشایش شرایطینده دیر، لاکین بو ایشین علّینی زنگین مدیتین اولماماسیندان بیلک اولماز."^۲

ساکالارین - ایشغوزلارین اصلی و سویلارینی "اعتماد - و - السلطنه" اؤزونون "تطبیق لغات جغرافیائی" اثرینده "ساکا" سؤزونو ایضاح ائدرکن آیدین گؤستریمیشدیر. بو اثرده اوخویوروق: "ساکا" یا "ساس" تورانلی طایفالارین بؤیوک شعبه لریندن بیر ی ایدی. اونلارین یاشادیغی یئر مغرب طرفیندن تورکستان، جنوب شرق طرفیندن "ایما اوس" داغلاری (چینی کاشغر و ختن اراضیسیندن آیران داغلار) ۳، شمال طرفدن تاتاریستاندیر. اونلار هامان "سقری" ائیلیدیرکی،

#

۱ - نادر بیات، تورانیان، تهران، ۱۳۶۷، ص ۶۲.

۲ - رئیس نیا، ج ۱، ص ۸۴۳.

۳ - اعتماد السلطنه، تطبیق لغات جغرافیائی، ص ۴۴.

سیستاندا یورد سالمیش و بو واسطه ایله ده سیستانی "سگستان" آدلاندیرمیش و عربلر اونو عربلشدیره رک، "سجستان" ائتمیشلر. "سئقزی" یا "ساس" سونرالار "ماساژئت" آدلانمیشدیر. فردوسی (علیه الرحمه) تورانیلارا منسوب ائدیگی "سئقستری" اونا گؤره دیرکی، اونلار "ساس" طایفاسینا باغلانیردیلار.

"کیان" (افسانه وی فارس شاهلار سولاله سی. هامان هخامنیشلر اولمالیدیر. م.) دؤوروندن قاباقلار "پارت" طایفاسی "پیشدادیلره" (فارس خلقلینن قدیم ایلک افسانه وی شاهلار سولاله سی. م.) قارشى قالخاند، "ساس" لاری کمک لرینه چاغیردیلار. سونرالار "پارت" لار اشکانی سلطنتینی یاراتدیقا، گئنده لازم گلدیکه "ساس" طایفاسیندان یاردیم ایستردیلر. بیر طرفدن قارا دنیز، او بیرى طرفدن "باب الابواب" آ (بوگونکو دربند) یاپیشان، هابئله خزرین گون چیخان طرفیندن باشلا یاراق، جئیحون ساحل لرینه قدر اوزانان دیوار "ساس" لارین تجاوز و تالانینن قاباغینی آلقاق اوچون ایدی؛ اونلار "قوت" = "قئت" یا "ماساقت" دئیردیلر. "قئت" و "ماساقت" هامان "یأجوج و مأجوج" دورکی، "تورات دا" "گوگ و ماگوگ" یازیلمه یشدیر.^۱

اعتمادالسلطنه نین بو سؤزلریندن اولای آیدین گؤرونورکی، "ساکا" لار اورتا آسیادان، اؤزلری ده تورانیلى اولموشلار. بوندان باشقا بو سؤزلردن گؤرونورکی، اورتا آسیادان اولموش بو "ساکا" ائل و یا ائل بیرلشمه سنین معین قولو و یا قوللاری خزرین شمالی و دربند یولیه شمالی و جنوبی آذربایجان و شرقی آنادولویا گلیمیشلر، اونلارین معین قوللاری مرو و بلخ طرفلریندن جنوبا آخاراق بوگونکو افغانستانین غربی و ایرانین شرقینده، بوگونکو سیستاندا اولموشلار سا، گئنده معین قوللاری و ائللری اصیل یوردلاری - اورتا آسیادا قالمیشلار.

بیر داها یثری گلیمیش کن قید ائدک کی، اورتا آسیادان قالخمیش مختلف باشقا ائل آخینلاری جوربه جور توران دیللی قبیله، طایفالار، ائللر و اوبالاردان عبارت اولموشلار کی، هر بیرینین خصوصی اؤز آدی اولماقلار برابر، عمومی آدلاری، سوی بیرلشمه سی، ائللر بیرلشمه سینین ده خصوصی آدی اولموشدور. مثلاً همین ایشغوزلار (ایسکیتلر) و یا "ساکا" لارین عمومی سوی آدی "ایشغوز" (ایچ غوز = ایچ اوغوز) اولماقلا برابر، اونو تشکیل ائتمیش ائللر و طایفالارین آدی "ساکا"، «ماساژئت» و سایره اولموشدور و ائل آدلارینین بعضیسی، معین علتله گؤره، دیللره دوشموش و تاریخچیلر طرفیندن ثبت اولاراق قالمیش و زمانه میزه گلیب چاتمیش و بوگون بعضی تاریخچیلری اشتباها سالمیش و بعضی متعصب و شوونیست تاریخچیلره تاریخی تحریف ائتمک اوچون امکان و ماهانا یاراتمیشدیر. بو باره ده یئنه ده دانیشاجیق.

اعتمادالسلطنه نین گؤستر دیگیمیز یازیلاریندان دا بو فیکریمیزین دقیقلیگی آیدین گؤرونورکی، ایشغوز (ساکا) سوی بیرلشمه سی ده مختلف آدلی ائللر، طایفالار و قبیله لردن عبارت اولموش و

تاریخ بویو مختلف تاریخچیلر طرفیندن مختلف قایناقلاردا جوربه جور آدلارلا آدلانمیشلار، نتیجه کی، اعتمادالسلطنه نین سؤزلرینه اساساً "ساکا"لار هامان "ساس"، "سئقسئری"، "ماساؤت"، "قوت"، "قئت"، "ماساقت"، "ایسکیت"، "ایسکیف" و سایره آدلارلا آدلانمیشلار.

ساکالارین هند - آوروپایی دیللی اولماسی فیکرینده اولان ایران تاریخچیلرینین اساسلاندیغی مهم منبعلردن بیرید "اورانسکی" تین یازدیغی "ایران فقه اللغه سینین مقدمه سی" کیتابیدیر کی، "کریم کشاورز" واسطه سیله روسجادران فارسجا یا ترجمه اولموش و ۱۳۵۸ - نجی ایلده تهراندا یایینلانمیشدیر.

اورانسکی نین اساس فیکرلرینی اثرینده وئرن "نادر بیات" اورتا آسیانی هند - آوروپالیلارین ان قدیم وطنی گوستره رک، یازیر:

"ایران دیللی اینسانلارین یئرلشدیگی، علمه معلوم اولان ان اسکی اؤلکه اورتا آسیا و اورانین قونشو منطقه لریدیر. اورتا آسیا گئیش بیر اؤلکه دیر کی، اونون بؤیوک حیصه سی ایککی بؤیوک آمودریا و سیردریا چایلارینین اطرافیندا قرار توتور.^۱ بیزجه نادر بیاتین دؤنه - دؤنه ایشلتدیگی "زبان ایرانی" افاده سی علمی جهتدن دوغرو دئییلیدیر، اونا گؤره کی، ایران جغرافی مفهومدور و باشندان - بنادان مختلف دیللی ائللر، خلقلر و میللتلرین وطنی اولموش و ایندی ده بئله دیر.

بو تاریخچیلرین، او جمله دن ده محمد جواد مشکورون فیکری، یو خاریدا گؤستره ریلدیگی کیمی، اوندان عبارت دیر کی، آریالار میلاددان اوچ مین ایل اول اورتا آسیادا اولموش و سونرا م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالاریندا معین سببلر اوچوندان بیر عده سی جنوبا - هندوستانا، بیر عده سی جنوب غربه - ایرانا گلمیش و بیر قولودا اورتا آسیادا قالاراق، توران آدلانمیش و "ساکا"لاردا اونلاردان اولموشلار. بو تاریخچیلرین فیکرینجه بو دؤورلرده یا اساساً تورکلرین بابالاری اولمامیش، اولموشدور سادا، آزو معدود عده اورتا آسیادان شرقه طرف چوخ اوزاق یئرلرده یاشامیشلار. بو غیر - علمی و سندسیز نظریه یه گؤره او زامانندان قاباق و سونرالار اورتا آسیادان اولموش التصاقی دیللی خلقلرین آخینلاری زمینه سیز، کؤکسوز اولور و نتیجه دئیهرلر هاوادران آسیلی قالیر.

ایران منبعلرینه گؤره "ساکالار = سکالار"، یونان منبعلرینه گؤره "ایسکیتلر"، عیبری، آسوری و بابیل منبعلرینه گؤره "ایشغوز"لار و هئردودوتون یازدیغینا گؤره "بیز بورکلور" "اورتورکوریبانت - Ortokoribant"لارین هند - آوروپا دیللی لیگی باره ده بو قدر اصرار ائدن "اورانسکی" و باشقا بو کیمی عالیملر بو فیکرلرینه هئچ بیر سند و مدرک ارایه ائده بیلیمیر و یازدیقلاری ضدیتلرله دولودور. مثلاً نادر بیات اورانسکیدن «ایسکیت دیلیندن اصل ائولر الله یوخدور» جمله سینین نقل ائتدیکدن دؤرد سطر سونرا بئله یازمیشدیر:

"اورتا آسیانین ایران دیللی قبیله‌لری مادلار و پارس‌لار کیمی ایسکیتلرده اؤزلرینی آریایی قبیله‌لردن بیلیمیش و اصلی ایران دیلیندن مشتق اولموش لهجه‌لرده دانیشیردی‌لر"^۱ ساکالار و یا ایسکیلر و ایشغوزلاری و اونلاردان نئچه یوز ایل سونرا اورتا آسیادان یاخین شرقه گلمیش "ماساؤت‌لر" و "ساورو‌مات‌لار"ی داهند - اوروپا دیللی قلمه وئرن عالیم‌لر قدیم شمالی آذربایجاندا و عمومیتله سونرالار جنوبی قافقازدا یاشامیش "آلان"لار و "مساقت"لرین هامیسینی "ساکا" (ایسکیت)، اونلاری‌دا "مساقت = ماساؤت = ساورو‌مات"لارین جزوو و هامیسینی "آریایی"، هند - اوروپایی دیللی "ایرانی زبان" گؤسته‌ریرلر.

سون ایللرده باش وئرمیش بیر آجی اجتماعی حادثه بو تاریخچیلرین بوتون ایسیردی‌کلرینی پامبیق ائدیر. او حادثه بوندان عبارت‌دیر کی، ایستالین دیکتاتورلوقو زامانی اونون قدرتیندن سواستفاده ائدن بشریا و او زامانکی گورجو باشچیلاری، چوخ قدیم زامانلاردان گرجستان تورپاقلاریندا یاشامیش "مه‌سکت" خلقینی اؤز آنا تورپاقلاریندان اؤزبکستانا سورگون ائتمیش‌دیلر. "قارباچوف" دؤورونده - ۱۳۶۸ - نجی ایلده اؤزبکلر "مه‌سکت"لری تحقیر ائده‌رک اؤزبکستاندان چیخارتدی‌لار و شمالی آذربایجان حکومتی ایگیرمی میندن عبارت اولان بو تورک دیللی "مه‌سکت"لری آذربایجانا قبول ائتمیش و اونلار آذیرله قاریشراق یاشاماغا باشلامیش‌لار. بو "مه‌سکت"لر، آدلاریندان گؤروندوگو کیمی، "ماساؤت‌لر"، "مساقت‌لر"، "ساورو‌مات‌لار"، "ساکالار"، "ایسکیت‌لر"، ایشغوزلار و "آلان‌لار" گرجستان تورپاقلاریندا قالیب یاشامیش کیچیک بیر عده‌سیدیر کی، عصرلر بویو دیللرله برابر آدلارینی‌دا ساخلامیش‌لار. بو سند آیدین گؤسته‌ریر کی، "ساکالار"، "ایسکیت‌لر"، "ساورو‌مات‌لار"، "ماساؤت‌لر" و "آلان‌لار"ین هامسی اورتا آسیادان گلمه خلقلر اولموش، دیللری‌ده هند - اوروپایی دئییل، التصاقی اولموش‌دور. یئرینده گؤستر‌دیگیمیز کیمی، التصاقی دیللی "بارتلاری"‌دا هند - اوروپا دیللی ائدن بو قریبه تاریخچیلرین فیکرینجه تورک دیللی ائللر یالنیز میلاددان سونراکی ایلک عصرلرده اوزاق شرقدن اورتا آسیا یا نفوذ ائتمیش و گئت‌دی‌کجه گو‌جلنمیش‌لر. بونا گؤرده بو تاریخچیلر گؤسته‌ریرلر کی، ایلک میلادی یوز ایلیک‌لرینده تورکلر شرقی تورکوستانا نفوذ ائدیب اورانی "تورک‌ستان چین" آدلان‌دیرمیش‌لار.

دوغرودان ایلک میلادی عصرلریندن اعتباراً اورتا آسیا "تورک‌ستان" آدلانیر، لاکین بو آدلانمین سببی، آریاچی تاریخچیلرین دئدیگی کیمی، تورکلرین اورتا آسیا یا گلمه‌سی نتیجه‌سینده دئییل، بلکه او یئرلرین اولدن و همیشه ساکینلری اولموش التصاقی دیللی خلقلرین اؤزلرینی "تورک" آدلان‌دیرماسی، داهایا دوغروسو "تورک" آدلانماغا باشلاماسیله علاقه‌دار اولموش و تورکلرین وطنی اولدوغو اوچون "تورک‌ستان" آدلانمیش‌دیر. تورک اصطلاحینین یارانماسی و معناسی باره‌ده

دانشاجاییق. دئمک، ساکالار، ماساقتلر و آلانلار التصاقی دیللی اولموشلار. بونا گؤره ده آذربایجان اهالیسینین، هله تورک کلمه سینین میدانا کلمه سیندن چوخ - چوخ اوللر التصاقی دیللی اولماسی، انوشیروانین خزر و باشقا تورک قبیله لرینی شمالی و جنوبی آذربایجاندا یئرلشدیرلمه سیندن چوخ اول مسلّم تاریخی بیر واقیعتدیر. البته انوشیروان زامانی آذربایجاندا یئرلشدیریلیمیش خزر و سایره تورک دیللی ائللر اصیل آذربایجان اهالیسینین اولدن التصاقی اولموش دیلینین تمیز اورتا آسیا تورک دیلینه یاخینلاشماسی و میللی آذری دیلینین فورمالاشماسی پروسسینه معین تأثیر ائتمیشدیر.

گرجستان مه سکتلری هئچ ده تصادفی حال دئییلدیر، عینی بو حادثه یه اوخشار حالی بیز یئرینده ایلاملار و اشکانیلردن دانشارکن گؤستریمیشیک کی، بوگون ده ایلام تورپاقلاریندا، "شوش" شهری خارابالارینا یاخین، عراق - ایران سرحدلرینین ایکی طرفینده یئرله شن بیر سیرا کندلرین اهالیسی آذری تورکجه سینین بیر لهجه سینده دانشیر و اؤزلرینی "اشکانی" آدلاندیریرلار.

گرجستان "مه سکتلری" ده "آلان" لار کیمی، عینی زاماندا و یا مختلف دؤورلرده اورتا آسیادان اولموش آخینلاردان "کور" چایی کنارلاریندا یورد سالیب قالمیشلاردان اولموشلار و شبهه سیز سونراکی تاریخی حادثه لرله علاقه دار اونلار "آلبان" = آران = آلان اهالیسیندن آیری دوشهرک گرجستان تورپاقلاریندا یاشامیشلار.

تکجه "ساکار" لار دئییل، بیر سیرا عالیملرین فیکرینجه، اونلاردان علاوه میلادان قاباق بیرینجی و ایکینجی مین ایلیلیکلرده اورتا آسیادان آذربایجانا گلمیش التصاقی دیللی خلقلرین بعضیسی، حتّی تورکده آدلانمیشلار. مثلاً "ز. یامپولسکی" گؤستریر کی، آسوری منبعلری م.ق. ۱۴ - نجو عصرده اورمو گؤلونون اطرافیندا یاشامیش طایفالاری "تورک" آدلاندیرمیشدیر. همین عالیم گؤستریر کی، میلادین ایلک عصرینین بیرینجی یاریسیندا یاشامیش تاریخ و جغرافی عالیمی "پومپونیوس - Pomponius" یازیر کی، تورکلر میلادی بیرینجی عصرین اوللرینده و حتّی اونداندا اوللر شیروان و میل دوزو و اتلاقلاریندا یاشامیشلار. هابئله اوراتو داش یازمالاریندا آذربایجاندا اولموش بیر ایالتدن سؤز گئدیر کی، اورادا، م.ق. بیرینجی مین ایلیلیگین اوللرینده، "تورخی" آدلی قوم یاشامیشدیر. همچنین یونان منبعلرینده م.ق. بشینجی عصردن آذربایجاندا "ایرکی لرین" یاشاماسیندان سؤز گئتمیشدیر. عالیملرین فیکرینجه "توروک"، "تورخی" و "ایرکی" لر هاما اورتا آسیادان مختلف دؤورلرده گلمیش التصاقی دیللی ائللرین آدلاری اولموشدور و سونرالار بو آدلار تورک اصطلاحینین یارانماسینا معین درجه ده تأثیر ائتمیشدیر.^۱

ارمنی تاریخچیسی "غوکاسیان" بو فیکیرده دیر کی، م.ق. بشینجی عصرده یاشامیش و تاریخن آتاسی آدلانمیش "هئروودوت" دان اول آذربایجاندا تورک دیللی اولموش "سایبر"، "آوار" و "باشقیر"

طایفالاری اولموشلار. غوکاسیان گؤستریر کی، غیر - سامی اولان "سوبارلار" هورریلرله قونشو اولموشلار. "هورریلر" م.ق. ایکینجی مین ایللیکده اورمو گؤلونون غربینده یاشایان خلق اولموشدور. دئمک، غوکاسیانین فیکرینجه میلاددان هله تقریباً ۱۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل اول قوتلی لولوبی لر زامانی آذربایجاندا "سابیر = سابار"لار اولموشلار. بو ائللین آدی "سومئر" کتیبه لرینده "سویبر - Subir" شکلینده اولموشدور و "سبیر" سؤزو همین تورک دیلی خلقین آدله ایلگیلیدیر. هئروودوت آراز ساحلینین داغلیق منطقه سینده، مادلارلا قونشو یاشامیش "ساسپئر - Sasper" قبیله لریندن آد آپارمیشدیر. غوکاسیانین فیکرینجه همین "ساسپئرلر" سونراکی تورک دیلی "سوبارلار" = سویبرلر = سابیرلر اولموشلار کی، هئروودوتون گؤستر دیگینه اساساً اتحادییه یاراتمیش و بو گونکو شمالی آذربایجانین شمالغربینده یئرلشمیش کور - آراز دوزنلیکلرینده یاشامیشلار. سونراکی عصرلرین ارمنی و بیزانس تاریخچیلری "سایور"لری قافقازین ان گوجلو تورک خلقی آدلاندیرمیشلار. سایورلرین هم شمال، همده جنوبی آذربایجاندا یئرلشمیش اولدوقلاری یئرلردن "بیله سوار" یئر آدینین اونلارین آدیندان یارانماسی شبهه سیزدیر.

[ش - ۱۱۵] ساکاردان یهر آلتی پارچاداکى ناخیش.

هئروودوت "ساسپئرلر"دن علاوه، اونلارین قونشوسو اولموش "آبارلار" و "باشی قیرخیقلار"دان آد آپاریر. تاریخچیلرین فیکرینجه "آبارلار" سونرالار "آوارلار" آدلانمیش، اؤزلری ده آلتای طرفلریندن گلیمیش تورک دیلی قبیله لرین اولموشلار.

باشی قیرخیقلارا "گلدیکده ایسه، تاریخچیلر اونلاری بو گونکو "باشقیر"لارین اولو بابالاری حساب ائدیرلر.^۱

آذربایجانین بؤیوک شاعری گنجعلی نظامی قدیم یونان دیلی بیلیمیش و "اسکندرنامه" آدلی اثرینی یازارکن یونان منبعلریندن یارارلانمیشدیر، یونا گؤرده اونون اسکندر باره ده یازمیش اولدوغو بدیعی اثر عینی زاماندا تاریخی سند کیمی ده قیمتلندیریلمه لیدیر. یونان منبعلرینی اوخویارکن هر یئرده اسکندرین تورکلرله قارشیلایشیب دؤیوشمه سینه تصادف ائتدیگی اوچون نظامی اؤز اثرینین بیر یئرینده بئله یازمیشدیر:

همه ترک بر ترک بینم زمین

زکوه خزر تا به دریای چین

(خزر داغیندان چین دنیزیه قدر بوتون یشلری تورکلرله دولو گۆرورم)

بورادان بئله نتیجه چیخارتماق اولار کی، اسکندر ایرانی آلدیقدا سونرا گتدیگی بوتون و یا اکثر یشلرده تورکلر یاشامیش و اونونلا قارشیلاراق دؤیوشموشلر. دئمک، بعضی تاریخچیلرین گؤستریدیگی کیمی اسکندر تکجه جئحون - سئحون چایلاری طرفلرینده دئییل، اوریا قدرکی ایران، اورتا آسیا و ... دهده تورکلرله اوز - اوزه دورموشدور، یعنی میلاددان دؤورد عصر اول اورتا آسیا، اوللرده اولدوغو کیمی، تورکلرین وطنی و ساکن اولدوقلاری اولکه اولموشدور، نه اینکی هند - آوروپا دیللی لرین وطنی.

آذربایجان تاریخچسی ر. رئیس‌نیا "آذربایجان ایران تاریخی گئدیشینده" آدلی اثرینده "ساکا"لارلا علاقه‌دار نسبتاً گئیش بحث اچمیشدیر. او اثرین بیرینجی جیلدینده ۲۴۱ - نجی صحیفه‌ده ۲۶۲ - نجی صحیفه‌یه قدر ساکالارین اصلی، مدنییتی، دیلی، گۆردوکلری ایشلری و سایره‌سی باره‌ده مختلف عالیم‌لرین فیکیرلری اساسیندا اطرافلی و دولغون بحث ائتمیشدیر. رئیس‌نیا کیمئرلرله ساکالاری "هم نژاد و هم دیل" بیلر^۱ و حتّی او ر. قیرشمین بو ایکی خلّقین یاخینلیغی باره‌ده کی سؤزلرینی گؤسته‌ره‌ک یازیر: "بو ایکی قوم تامامیله بیر - بیرینه مربوطایدیلر و اکثر بیر دیله دانیشیردیلا^۲". مؤلف ساکالارین یاخین شرق منطقه‌سینده ماننا، او زامانکی آذربایجان، آسوری و اورارتو حکومتلری ایله و عموماً یاخین شرق منطقه‌سینده گۆردوکلری ایشلردن، اونلارین باشچیلاریندان، قوردوقلاری دؤولت و اونون باش کندیندن، ماد شاهلاری ایله ایشداشلیق و دشمن لیکلریندن دانیشیر. عالیم ساکالارین ائتنیک کؤکلری باره‌ده مختلف عالیم‌لرین فیکیرلرینی گؤسته‌ریر و حتّی او آریاچی عالیم‌لرین فیکیرلرینه اشاره ائدیر کی، "تورانی"لاری دا (گویا تورکلر باشقادیر) آریایی نژاد و "ایران دیللی" بیلیرلر. "آذربایجان ایران تاریخی گئدیشینده" اثرین مؤلفی ا.م. دیاکونوفون ساکارین دیلی باره‌ده بو مبهم فیکرینی گؤسته‌ریر کی، "ساکالار، هند - آوروپا شاخه‌سینه عاید ایران دیل‌لریندن اولان ماد دیلینی آنلایردیلا^۳ و سونرا "رانسکی"، "سعید نفیسی" و سایره عالیم‌لرین ساکالارین ایران دیللی اولماسی فیکرینی گؤسته‌ریر و نتیجه اعتباریله ساکالارین دیلی، یعنی اونلارین ائتنیک خصوصیتلری، تورک و یا آریایی اولمالاری اؤرتولو قالیر. بو مباحثه‌لی مسئله تقریباً بوتون قدیم تاریخ متخصصلرینی دوشوندورموش و دوشوندورور. بونا گؤره ساکالارین اصلی و ائتنیک خصوصیتلری و دیلی باره‌ده، تاریخ و تورکولوژی علمینین سون نایلیت‌لری اساسیندا سون و قطعی نظریه‌ی گؤستریمک لازمدیر. بو نظریه‌ی گؤستریمدن اول بونودا بورادا قید ائدک کی، "ساکا"لاری هند - آوروپا دیللی گؤسته‌رن عالیم‌لرین اؤز فیکیرلرینه

۱ - ر. رئیس‌نیا، ج ۱، ص ۲۴۱.

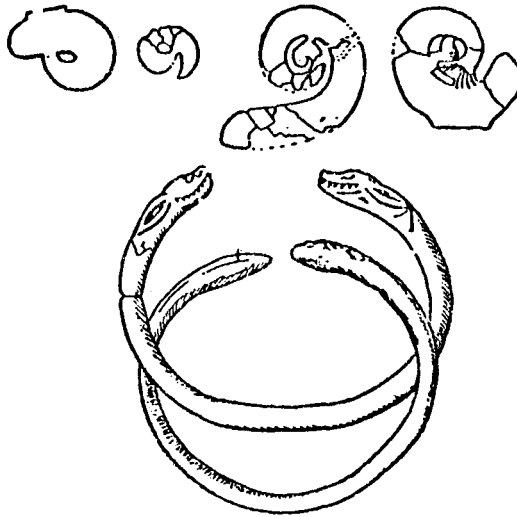
۲ - یننه اورادا، ص ۲۴۲.

۳ - یننه اورادا، ص ۲۵۵.

گؤستر دیکلری دلیل و فاکتلاردان ان مهمو ساکالارین ایلک باشچسی "ایشپاکا" تین آدیدر کی، اونلارین گؤستر دیگینه اساساً:

۱- گویا "آسپاکا" (آتلی) معناسیندا اولموش و فارس دیلینین "اسب" کلمه سی ایله عینی کؤکدن اولموش دور.

۲- گویا ایران قوملاری ایتی مقدس بیلیمیش و "سپاکا - Spaka" سؤزو هامان روسجا "ساباکا - Sobaka" کلمه سیدیر کی، "اوستا" دا "سپاآ" و فارسجادا "سگ" شکلینده اولموش دور.^۱ □ □ □

[ش - ۱۱۶] ایسکیتلرین زینت و سایطی، مینگه چئویر (شمالی آذربایجان) م.ق. ۶ و ۷- نجی عصر.

ایکینجی نظریه

ایشغوزلار (ایسکیتلر و یا ساکالار) کیمدیر؟

ایشغوزلارین - ایسکیتلر و یا ساکالارین باره سینده تاریخچیلر داخلینده اولان ایکینجی نظریه اونلارین التصافی دیللی، تورک اصیللی اولماسی فیکریدیر. بو نظریه نی آراشدیرماق اوچون هر شئیدن اؤنجه "ایسکیت" و یا "ایشغوز" کلمه سینین کؤکو و معناسینی آیدینلاشدیرماق گرکدیر.

تاریخی منبعلر، اوجمله دن آسوری لؤوحه لری و ایسکیت - ساکا آخینین چاغداشی آسوری شاهی "اسرحدون" ون "هاتفدن سوالی" ائله جه ده یهودی و سایره قایناقلاردان بللی اولور کی، ماد دؤولتینین اوللرینده آذربایجان تورپاقلارینا گلیمیش بو ائللرین آدی آسوری منبعلرینده "ایشغوزا"، بابیل دیلینده "ایشغوزا" و عبریجه "آشغوز" یازیلیمیشدیر. آسوری ایمپراتورلوغو منبعلرینده

"ایسکیتلر"ین ایلیک حاکمیتلری دؤورو اونلارین وطنی "ایشغوز" اؤلکه‌سی قید اولموشدور. بو کلمه یونان دیلینده "ش" سسینین اولمادیغیندان، ائله‌جه‌ده اونون سون سسی "ز" قدیم تلفظه "ذ" کیمی، یعنی "دز = تز" (ت) شکلینده ائشیدیلدیگیندن "ایسکیتا = ایسکیت" بعضاًده "ایشکید = ایشکیت" یازیلیمشدیر.

دئمک، "ایشغوز" و "ایسکیت" کلمه‌لری مختلف دیللرده، اونلارین سس قورولوشوایله علاقه‌دار، چئشیدلی شکللرده دئیلمیش عینی سؤزدور. روسلار و بیر سیرا آوروپا دیللرینده بو خلقه "ایسکینف" دئییب یازمیشلار. بو کلمه تاریخ بویو "شکیدا = شکودا - Škida" و حتّی "شکینز - Škinz" شکلینده و چوخ حاللار و یشلرده "ساک = ساکا = سکا" کیمی قید اولونوب یازیلیمشدیر. قدیم ائل، اوبا، قبیله‌لر و سوی بیرلشمه‌لرینین هامیسیندا او جمله‌دن اورتا آسیانین ائللری و ائل بیرلشمه‌لرینده مختلف آدلی قبیله‌لر اشتراک ائتمیشدیر. بونا گؤره‌ده، دفعه‌لره اشاره ائتدیگیمیز کیمی، عینی بیر ائللر توپلومو، سوی بیرلشمه‌سی تاریخ بویو مختلف شخصلر و تاریخچیلر طرفیندن مختلف آدلارلا آدلانمیشلار. مثلاً بیر سوی بیرلشمه‌سینین عمومی آدی "ایشگوز" اولدوغو حالدا، بو سوی بیرلشمه‌سینین مختلف ائللرینین هر بیرینده اؤزونه خاص آدی اولموشدور. (بوگون قشقای ائللین ترکیبینه یوزه قدر مختلف آدلی ائل، اوبا و قبیله‌لر واردیر) همین بو خصوصی آدا مالک ائللین هر بیر فردیله قارشیلان بیر شخص، بیر تاریخچی، اوندان ائللین آدینی خبر آلدیقا، معمولاً اؤزونون منسوب اولدوغو کیچیک ائل و قبیله‌نین آدینی دئییر، نه ایتکی سوی بیرلشمه‌سینین عمومی آدینی و اگر معین شخصلر تاریخچی و سوال ائده‌نین جوابیندا سوی بیرلشمه‌سینین آدینی دئسه‌ده، هر حالدا کیچیک ائل و قبیله‌لرین آدلارینی دئینلرده اولار. بوراداندا بیر سوی بیرلشمه‌سینین آدی مختلف تاریخچیلر طرفیندن و مختلف منبعلرده چئشیدلی شکللرده قید اولونور، حالبوکی، بونلارین هامیسی عینی بیر سوی بیرلشمه‌سینین، ائللر بیرلشمه‌سینین آدیدیر.

بو واقعی سببه گؤره م.ق. ۱۵۰۰ و سگگیزینجی یوز ایلیکلرده اورتا آسیادان یاخین شرقه، او جمله‌دن آذربایجانا گلمیش "ایشقوز، ایشغوز" آدلانمیش سوی بیرلشمه‌سینین آدی مختلف تاریخلرده جوربه‌جور آدلارلا یازیلیمشدیر. بو آدلاردان "ساکا - Saka"، "آوخت - Avxat"، "تراپی - Trapi"، "پارالات - Paralat"، "ساورامات - Savramat"، ماساژت = ماساقت و سایره‌نی گؤستریمک اولار، حتّی عیبری منبعلرینده "ایسکیتلر"، "کیمترلر"ین بیر قبیله‌سی گؤسته‌ریلمیشدیر.^۱

هئروdoton یازدیغینا گؤره اولاً ایسکیتلر اورتا آسیادان گلمیش و م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایلیکلرده هم شمالی - آلبان، همده جنوبی آذربایجاندا - ماد - ماننا اراضیسینده اولموشلار، بو زامانلار آلباندا - شمالی آذربایجاندا "ماساقت"لرده اولموشلار کی، شبهه‌سیز "ایشغوز" سوی بیرلشمه‌سینین بیر ائلی اولموش و او زامانلار آلباندا یشلشمیشلر و سونرالار بو ماساقتلرین بیر

قروھونون یثری بو گونکو گرجستانا دوشموش و یا بو ائللر اورایا کؤچموشلر کی، اونلارین سرنوشتی بارهده قاباقلار معلومات وئرمیشیک.

هئروودت ایسکیتلرین اورتا آسیادان آذربایجانا گلدیکلری یولو، یعنی "دربند" کئچیدینی گؤسته‌ره‌رک تأکیدله دئییر: "دربند کئچیدیندن قافقازا کؤچدولر" بیر حالداکی، قافقاز داغی اونلارین ساغ طرفینده ایدی.^۱

دئمک، هئروودتون گؤسترديگينه اساساً "ایسکیتلر" اورتا آسیادان، اؤزوده "دربند" یولوايله آذربایجانا گلمیشلر، یعنی اونلارین وطنی آیدیندیر، لاکین ا.م. دیاکونوف "باشقا قبيله‌لرین چوخلو آدلاری کیمی، "اشکیتا" (ایسکیت) قبيله‌سینین آدینین اشتقاقی دا آیدین دئییلدیر.^۲ - دئییه یازدیغی حالدا، هامان صحیفه‌ده آز سونرا بئله یازیر: "باری، نظریمیزجه "شکیدا" آدی ایران دیللی قبيله‌لرین بیرینین آدی ایدی."^۳

دئمک، ا.م. دیاکونوف ایشغوز - ایشقوزلاری، هئروودتون گؤسترديگينه اساساً، اورتا آسیادان دربند یوليله آذربایجانا گلمه گؤسته‌ریر، لاکین اونلاری ایران دیللی بیلیر. دیاکونوفون بو اشتباهینا سبب بعضی کئچمیش سووئت و ایران تاریخچیلرینین بو فیکری اولموشدور کی، گویا هند - آوروپا دیلیلر م.ق. ایکینجی مین ایلیکده اورتا آسیانی تاماميله توتوب، تورکلری اوزاق شرقه قوموشلار و بونا گؤره‌ده م.ق. ۷ - ۸ - نجی عصرلرده اورتا آسیادان آذربایجانا گلمیش "ایشغوزلار (ایشقوزلار) و یا ایسکیتلر" ایران دیللی ایدیلر. بیر سیرا کئچمیش سووئت و خصوصيله اکثر ایران تاریخچیلرینین سند و دلیل سیز ایره‌لی سوردوکلری بو قریبه فیکیره مثال اولاراق "مهیار علوی مقدم"ین (کیهان - اندیشه) درگیسینین بهمن و اسفند ۱۳۷۱ تاریخلی ۴۶ - نجی سایندا باسیلمیش "هویت زبانی و قومی در آسیای میانه" (اورتا آسیانین دیل و قوم باخیمدان ماهیتی) آدلی مقاله‌سیندن بو جمله‌لری گؤستریمک اولار: "م.ق. ۳۰۰۰ دن ۱۰۰۰ - ه قدر خزر - قارا دنیز اورتاق مدنیتی، قارا دنیزین شمالیندان جیحون (آمو دریا) ون شمالشرقینه قدرکی اراضینی اؤرتموشدو. سیتلر و یا ساکالار، سارمدلر و آلانلار کیمی هند - ایرانلی قوملار بو اورتاق مدنیتیه مالک ایدیلر.^۴ یثری گلمیشکن آریالارین اورتا آسیادا اولماسيله علاقه‌دار قید ائتمه‌گی لازم بیلیریک کی، م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سون یوز ایلیکلرینده شمالدان و یا غربدن اورتا آسیایا گلمیش "آریالار" تورک ائللرینی شیخون چاینین شرقینه قومامیش و قووادا بیلمزديلر، چونکی تورکلر شیخون - جیحون چایلايله اورال - کارپات - آلتای داغلاری آراسیندا، بتالی سورولری ايله شرقدن غربه و عکسینه حرکتده اولموشلار. بوندان داها مهم آریالار اورتا آسیایا گلنده اونلارلا یثرلی اهالی -

۱ - ماد تاریخی، ص ۲۲۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۲۷.

۳ - ماد تاریخی، ص ۲۲۷.

۴ - ماد تاریخی، ص ۱۶۵.

تورکلرین بابالاری آراسیندا توققوشما بارهده تاریخ هنج نه گؤسترمه ییر و تورکلرده آتا - بابا وطنلری و تورپاقلارینی سادهجه اولاراق یادلارین اختیاریندا قویوب اوزاق شرقه طرف گئتمزدیلر. بونا گؤرهده فیکریمیزجه هند - آوروپا دیللی ائللر، اورتا آسیا یا گلیمیش اولسالار، گلنده معین یئرلرده یورد سالیب حیات سورموش، تورکلرده اؤز حیاتلارینا ادامه و ثرمیشلر (هند - آوروپایی ائللر ایرانا گلندهده بئله اولموشدور) بونا گؤرهده بوندان سونرا اورتا آسیادان غریبه و آذربایجانا اولموش آخینلاردا هم تورک، همده بعضاً هند - آوروپایی دیلیلردن اولموشلار. احتمال "کیملر" لر و قسمأ ساکالار بئله مختلف دیللی سوی بیرلشمه لری اولموشلار، لاکین ساکالارین بؤیوک اکثریتینین التصاقی دیللی اولماسیندا هنج بیر شک یوخدور.

اگر ا.م. دیاکونوف هم تورک دیلی و تاریخیله تانیش اولسا، همده تاریخچیلرین فیکرینه تنقیدی یاناشسا ایدی، بو خطایا یول و ثرمزدی.

ایندی گؤره ک بو "ایشقوز - ایشغوز - ایسکیت" کلمه سینین کؤکو و معناسی نه دیر؟
آسوری منبعلری گؤستریرلر کی، اونلارلا دؤیوشن "ایسکیتلر" ین رهبری "ایشپاکا = ایسپاکا" ایدی. دئمک، آسوری منبعلری هم "ایشغوز"، همده "ایشپاکا" آدلارینی آیدین شکیلده گؤستریشلر.

آذربایجان خلقی و بوتون تورک دونیاسینین ان مهم داستانلاریندان و تاریخی منبعلریندن بیر اولان "دده قورقوت" داستانیندا "ایش غوز" (ایچ اوغوز) قومو، ائللرینین آدی آیدینجا گؤستره یلمیشدیر.

بؤیوک کلاسیک تورک دیلچیسی "محمود کاشغری" اؤزونون "دیوان لغات الترک" اثرینده اوغوز ائللرینین ۲۲ قولو و اونلارین آدلاری و دامقلارینی آیدینجا گؤستریمیشدیر.^۱

"دده قورقوت" داستانیندا اوغوزلارین قوللارینا اشاره ائتمکله برابر، گؤستره یلیر کی، بو ائل قدیم زامانلاردان ایکی بؤیوک قولا بؤلونردی: ۱ - ایش اوغوز (ایچ اوغوز) بو گوندده آذریلر دانیشیق دیلینده بیر سیرا "چ" سسلری "ش" سسینه چئویریلر. مثلاً: اوچ = اوش، قاچ = قاش و ۲ - تاش اوغوز (دیش اوغوز) = ائشیک اوغوز.

اولجاس سلیمانین گؤستره یگینه گؤره بو گوندده قازاخ دیلینده "باشقیر"لارین آدینا "ایسته گی" (ایچ نسیل) و سیبیر تورکلرینه "اوسته گی" دئییلیر.^۲

ان قدیم دؤورلردن "اوغوز"لارین آدینا "غوز"دا دئییلیمیشدیر، یعنی ایلمک "اؤ" [O] سسی آتیلیردی. قدیم عرب و فارس منبعلری و تاریخی اثرلرینده "اوغوز" سؤزو چوخ حاللاردا "غز" شکیلینده، یعنی عرب الیفباسینین یازی قایدالارینا اویغون شکیلده یازیلیمیشدیر. یوخاریدا

*

۱ - دیوان لغات الترک، عربجه، آنکارا ۱۹۴۱ - نجی ایل، ص ۴۱ - ۴۰.

۲ - اولجاس سلیمان، "آزی با"، ص ۲۵۵.

گۆرودوگوموز کیمی، آسوری منبعلری ده بو کلمه‌نی (ایشغوز سۆزونده اولدوغو کیمی) "غوز - قوز" شکلینده یازمیشلار. بو حال اولدوقجا طبیعی دیر و کلمه‌نین چوخ ایشلنمه‌سی نتیجه‌سینده "ایشغوز = ایشغوز" شکلینده دوشموشدور.

تورک دیلینین التصاقی لیگی اوچون، یشرینده گۆستریدیگیمیز کیمی، اونون سۆزلرینین سس قورولوشو چوخ گئج ده‌یشیر، بونا گۆره‌ده "اوغوز - غوز - غز" سۆزو معلوم اولان اوچ مین ایل سوره‌سینده چوخ آزدده‌یشمیشدیر. اوغوز ائللرینین آدی "اورخون - یشی سو" آبیده‌لرینده‌ده چکیلیمیشدیر. بو آد، یوخاریدا گۆرودوگوموز کیمی، م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایللیکلرده آسوری شاهی "اسرحددونون" لؤوحه‌لرینده‌ده همین شکلده گۆستریلیشیدیر. دئمک، "ایشغوز" ائل آدینین معناسی آیدیندیر. او ایکی خالص تورک کلمه‌سیندن - "ایچ" و "اوغوز" سۆزلریندن یارانمیش و هند - آوروپا دیللیری - ایرانی دیللار ایله اصلاً علاقه‌سی یوخدور و بو گۆنکو آذری دیلیله دئسک، "ایچ اوغوز" (داخلی اوغوز) دئمکدیر.

بحث اولونان بو دؤورده، یعنی م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایللیکلرده یاخین شرق منطقه‌سی سیاستینده جدی دخالت ائتمیش "ایشغوز"، ایسکیت ائللرینین آدی یگانه بیر دلیل دئییلدیر کی، اونلار، هئروودونون چوخ دوزگون گۆستریدیگی کیمی، اورتا آسیادان گلمه و تورک اولموشلار، بلکه یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز و اسرحددونون یازیلاریندا قید اولوندوغو کیمی، ایشغوزلارین م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلهده اولموش شاهلاری و یا باشچیلارینین آدی‌دا، یعنی "ایشپاکا - ایسپاکا" کلمه‌سی ده ایکی خالص تورک سۆزوندن میدانا گلیمیش بیر کلمه‌دیر:

اوغوز - کارلوق و قیپچاق دیللرینده "ایت"ه "کۆپک" دئییرلر، لاکین اوو ایتینه:

۱ - ایسپاک (ایزباک)، ایزه (قوخویا) باک. (ایزه باخان).

۲ - ایسباس (ایزباس)، ایزه (قوخویا) گنت. (ایزه گئدن).

دئمیشلر. بو ایکی کلمه زامان کئچدیکجه اوو ایتی معناسیندا ایشله‌نهرک بیرى - بیرینده ایدغام اولموش، ایلك سسلیسی دوشموش و روس دیلینده "ساباک" شکلینده و "اوستا"دا سون سس سیزده دوشهرک "سپاآ - Spaa" شکلینده دوشموشدور.^۱

ایکی تورک کلمه‌سیندن یارانان بو کلمه "باشقیرد"، "قاراجای" و "قارا قالپاق" تورک خلقلرینده "ایسپاک" شخص آدی کیمی ایشلنمکده‌دیر، ائله‌جه‌ده ایسکیتلرین گۆستریدیگیمیز باشچی سینین آدی "ایسپاک" اولموشدور.

محض بونا گۆره ام.دیاکونوف "ماد تاریخی" اثرینین ۵۳۲ - نجی صحیفه‌سینده یازیرکی، "روس کلمه‌سی "ساباکا - Sabaka" (کۆپک - ایت) کلمه‌سینه ایسلاو دیللرینده آیدین ایضاح تاپماق

اولمور. ^۱ بونون سببی اودورکی، "ساباکا" سۆزو اصل ایسلاو کلمه‌سی دئییلدیر و تورک دیل‌لریندن روس دیلینه کئچمیشدیر. ایسلاو دیل‌لرینده "کوتی - Kuti" کۆپک سۆزو مشهوردور.

دئمک، "ایسپاک" آدی‌دا ایکی خالص تورک کلمه‌سیندن یارانمیشدیر. هم اۆز آدی، همده باشچیسینین، شاهینین آدی تورکجه اولان بیر ائل، بیر سوی بیرلشمه‌سی تورکدن باشقا اولایلمی؟ بو ائل هند - آوروپا دیللی اولسایدی، نه اوچون اۆز آدی و شاهینین آدینی تورک سۆزو گۆتوروردو؟

دئمک، "ساکا"، "ایسکیت" ائل‌لرین اصل آدی اولموش "ایشغوز"، همده اونلارین شاهینین آدی "ایسپاکا" گۆستریرکی، ایسکیتلر و یا او زامان آذربایجانا گل‌میش و ماننا - مادلارلا بیرلیکده آسوری شاهلی "اسرحدون" لا ووروشموش "ایشغوز" ائل‌لری هم هنرودوتون گۆستریدیگی کیمی، اورتا آسیادان گل‌میش، همده تورک ائل‌لریندن اولموشلار. بونا گۆره‌ده ایسکیتلر سومتر، ایلام و هیت‌لردن سونرا، اورتا آسیادان منطقه‌میزه گل‌میش تورک ائل‌لرینین نۆوبتی آخینی اولموشدور و بیر سیرا کئچمیش شوروی عالیم‌لری و چوخلو فارس تاریخچیلرینین گۆستردیکلرینین عکسینه هند - ایرانلی قوملاردان اولمامیشلار.

ایشغوزلار - ساکالارلا علاقه‌دار، یتری گل‌میشکن بونودا قید ائدک کی، کیمترلرده ساکالارلا تقریباً عینی زاماندا آذربایجان و منطقه‌میزه گل‌میشلر و آریاچی عالیم‌لر اونلاری‌دا خالص آریان‌زاد گۆستریرلر، لاکین حقیقت بوندان عبارت‌دیر کی، کیمترلرده مختلف ائل‌لردن یارانمیش سوی بیرلشمه‌سی اولموش و ایچ‌لرینده هم هند - آوروپایی، همده التصاقی دیللی قبیله و ائل‌لر اولموشدور، نتیجه کی، مشهور ایشغوزشوناسلار "وامبری"، "قنزا"، "قوون"، "آ. ناد" و بیر سیرا باشقا عالیم‌لر قید ائدیرلر کی، "کیمترلر و ایشغوزلارین بیر قسمتی تورک دیللی اولموشلار".^۲

ساکالارین باشچیلاریندان بیریده اسکندر زامانی اورتا آسیادا یاشایان و اسکندرله دؤیوشموش ساکا - ایشغوز ائل‌لری شاهینین قارداشی "کارتاسیس - Kartasis" اولموشدور.

مشهور تاریخچی قوتشمید اسکندرین اورتا آسیادا ساکالارلا دؤیوشلریندن دانیشارکن، سئیحون چایینین شرقینده یاشامیش ساکالارین قوماندانی، یعنی عموم اورتا آسیا ساکالارینین باشچیسینین قارداشی "کارتاسیس" ین آدینی هامان "قارداش" کلمه‌سی گۆستریرکی، یونان دیلینده "ش" سسینین اولمادیغیندان، "ایشغوز" کلمه‌سینده اولدوغو کیمی، یونان تاریخچیلری طرفیندن "کارتاس" شکیلینده یازیل‌میشدیر.^۳

ایشغوزلارین شخص آدلاریندان بیر نتیجه‌سینی بؤیوک آذربایجان ادیبی "یوسف وزیر چمن

»

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۳۳.

۲ - محمود اسماعیل، آذربایجان تاریخی، ص ۱۷.

۳ - رئیس‌نیا، ج ۱، ص ۲۵۹.

زمینلی"، ۱۹۳۴ - نجو ایلده، یعنی ایستالین و کومونیزم دیکتاتورلوغونون ان آغیر و قورخونج ایللرینده "قیزلار بولاغی" آدلی اولدوقجا قیمتلی و دهرین تاریخی رومانیندا وئرمیشدیر. میلاددان قاباق آذربایجان تاریخی ده رین بیلن و او بارهده چوخلو اساس قایناقلاری اوخوموش ی.و. چمن زمینلی ایشغوزلارین شخص آدلارینی بو اثرلرده اوخوموشدور. چمن زمینلین رومانیندا وئرلمیش ایشغوز بؤیوکلرین آدلاری بونلاردیر:

۱ - بوقاتای. ۲ - قوزاتای. ۳ - اوکابای. ۴ - آلیقای.^۱

بو شخص آدلارینن هامیسی، ایشغوز کلمه سی کیمی، ایکی کؤک سؤزدن یارانمیش مرکب سؤزلدیر، اؤزلری ده قدیم و اورتا عصرلرده تورک خلقلری داخیلینده ان چوخ ایشلنمیش شخص آدلاریندان اولموشدور. بو آدلارداکی "بوکا (بوغا)", "تای", "بای", "آلپ" و "آقای (آقا)" سؤزلری بو گون تقریباً بوتون تورک خلقلرینه معلوم اولان کلمه لر دیر.^۲

بونلاردان علاوه ایشغوزلاردان بیر نئچه شخص آدی دا یونان منبعلی یولیه زمانه میزه گلیب چاتمیشدیر. بو شخص آدلاری بونلاردیر:

۱ - تارقی تای (شاید تانری تای).

۲ - لیتوسکای.

۳ - آرپوسکای.

۴ - کولاکای.^۳

تلفظ جهتدن یونانلاشیب فوتتیک جهتدن ده ییشدیقلری اوچون بو کلمه لرین معناسینی باشا دوشمک چتین اولسادا، اونلارین هامیسینین آخیری "تای", "بای", "یادا" "آقا" اولماسینا شبهه یوخدور، بونا گؤره ده بونلارین هر بیرینده، یوسف وزیر چمن زمینلی نین گؤستردیگی آدلار کیمی، ایکی تورک کلمه سیندن یارانمیش اولدوغوندا شبهه ائتمک اولماز.

م.ق. یثددینجی یوز ایلیکده آذربایجانا گلمیش ایشغوزلارین - ساکالارین اوچ رهبرین آدی بللیدیر. بیرینجیسی "ایسپاک" اولموشدورکی، اونون نه دئمک اولدوغونو گؤستر دیک. "ایسپاک" ین اوغلو "پارتاتوا" اولموشدورکی، متخصص تاریخچیلر اونون کؤکونو گؤستره بیلمه میشلر. فیکریمیزجه بو آدین ایلك حیصه سی (پارت = پارتا) شبهه سیز، سونرالار اشکانیلر سولاله سینین یاراداجاق "پارت = پارت" تورک ائللین آدیله باغلیدیر.

ایشغوزلارین اوچونجو، داها فعال رهبری "مادی - Modi" اولموشدور. بو کلمه، اینسان آدی کیمی، م.ق. اوچونجو یوز ایلیکده هونلارین رهبری "مه ته = مه تی = مئتی" آدی ایله اویغوندور،

* ۱ - اوغوز سلطنتی، ص ۳۴.

۲ - محمود اسماعیل، آذربایجان تاریخ، ص ۱۷.

۳ - اوغوز سلطنتی، ص ۳۴.

یعنی تورک ائللری داخلینده خصوصی آد اولموشدورکی، احتمال "سرت" معناسیندا اولموشدور.^۱ دئمک، ایشغوزلاردان معلوم اولان بوتون شخص آدلارینین کؤکو و معناسی تورکو اولموشدور. بئله لیکله "ساک، ساکا، ایسکیت" و سایره آدلارلا آدلانمیش م.ق. یئدینجی عصرده منطقه میزده تانینمیش مشهور خلقین کؤکو، ائتنیک منشایی آیدین اولور. بو ائل اورتا آسیادان گلمه التصاقی دیللی اسکی تورک ائللریندن اولموش و تاریخه بللی اولان اورتا آسیادان گلیمیش آخینلارین، "هیت" لردن تقریباً مین ایل سونرا اولموش، دؤردونجو بؤیوک و اساس آخینیدیر.

لاکین سون زامانلارلا قدر بیر سیرا آریاچی کئچمیش سووئت، آوروپا و خصوصیه ایران تاریخچیلری اساسی اولمایان "سپاک، سپاآ" سؤزلرینه اساساً ایشغوزلاری "آریایی" نژاد و هند و آوروپایی دیللی گؤستمیش و بو مسئلهده او قدر قطعیت گؤسته رب قلم چالمیشلارکی، بیر سیرا تورک و آذربایجان تاریخچیلری ده، نه ایسه، اونلاردان تبعیت ائده رک ساکالاری هند - آوروپا دیللی قلمه وئرمیشلر. نتیجه ده م.ق. ۸ - نجی عصردن باشلایارق، یاخین شرق منطقه سی خلقلری تاریخینه بیر نؤوع "آریایزم" کؤلگه سالمیش و غیر - آری خلقلر و ایلک نؤوبه ده تورکلرین تاریخی سوآل آلتینا گئتمیشدی.

ساکالاری آریانژاد گؤسترنلر او قدر عیناد گؤسته رب تعصبه قاپیلیرلارکی، او وقته قدرکی آذربایجاندا یاشامیش خلقلری یا اصلا گؤرمور، یادا ساکالارین داخلینده نه ایسه اریدیر، هئجه چیخاردیر و اوندان سونرا آذربایجانا گلیمیش ائللرین هامیسی و یا اکثرینی: آلانلار، آلبانلار و سایره نی ده هند - آوروپا دیللی گؤسته ره رک، آذربایجان میللتینین کؤکو و تاریخینی آرادان آپاریب، اونو آریالاشدیریرلار. بوتون بونلاردا بو گونکو پان ایرانستلرین الینده اساس اولارق، غیر - فارس اولانلاری، ایلک نؤوبه ده تورکلری کؤک سوز و فنا یا محکوم خلق گؤسته ره رک، اونلاری فارسلاشدیرماغا چالیشیر و بو خلقلرین میللی وارلیغی و حقوقلارینی اینکار ائدیر و اونون حیاتا کئچیریلمه سی مقابلینده جدی مقاومت گؤسته ریرلر.

بئله لیکله ساکالارین کؤکلرینین بلنمه سی منطقه خلقلری تاریخی و خصوصیه آذری تورکلری و عمومیتله ایران تورکلری تاریخینده اهمیتی دؤنوش نقطه سی یارادیر. دئمک، بو "ایشغوز" سؤزو چوخ اهمیت مالک اولان بیر کلمه دیر. بو اهمیتی آلتای محمدوف گؤزل تعبیر ائده رک یازمیشدیر: "بو ائله بیر معجزه لی سؤزدورکی، تکجه اونون واسطه سیله بیر خلقین بیر عصرینین حیاتینا ایشیق سالماق اولار."^۲

ساکالارین میللی منشایی باره ده یوخاریدا دئدی کلریمیزه بونودا علاوه ائتمک لازمدیرکی، اونلارین داخلینده هند - آوروپایی دیللی ائللر و قبیله لرین اولماسی احتمالی واردیر، اونا گؤره کی،

۱ - اوغوز سلطنتی، ص ۱۷۸.

۲ - اوغوز سلطنتی، ص ۱۸۱.

ساکالارین منطقه میزه گلدیگی عصر لر - میلاددان ۷ - ۸ - ۹ عصر اول هند - آوروپایی دیللی خلقلرینده یاخین شرق منطقه سینه گلمه سی نتیجه سینده، اونلارین بعضی ائل و قبیله لرینین، اورتا آسیادان اولموش التصاقی دیللی ائل و قبیله لرله قونشو یاشاماق نتیجه سینده، بیرله شیب بیر ائل، بیر سوی بیرلشمه سی اولراق واحد بیر آدلا آدلانماسی تامامیله ممکن ایدی. یعنی میلاددان مین ایل اولدن اورتا آسیانین التصاقی دیللی خلقلری داخلینده بعضی هند - آوروپا دیللی ائل و قبیله لرده اولوب، بیرگه یاشامیش و میلاددان قابق ۷ - ۸ - نجی یوز ایللیکلرده "ساکا" و یا "ایشغوز" آدی آلتیندا بیرله شیب غربه و نهایت آذربایجان و ایرانا گلمیشلر. مختلف منشألی ائل و قبیله لرین خصوصی تاریخی شرایطلرده بیرله شیب واحد بیر ائل و سوی بیرلشمه سی شکلینه دوشمه سی حاللاری سون زامانا قدر ایراندا داوام ائتمیشدیر. بیلدیگیمیز کیمی، ایرانین جنوبوندا یاشامیش ایکی ائل داها مشهور اولموشدور، بونلار قشقای لر و خمسه ائلریندن عبارت اولموشلار. بونلاردان خمسه ائلی بشش اساس قولدان میدانا گلمیشدی. بو قوللارین اوچو تورک، بیری عرب و بیری فارس دیللی اولموشدور. بو ائللین بؤیوک حیصه سی رضاشاه زامانیندا زورلار تخته قاپی اولدولار و بوگون تقریباً ائل حالیندان چیخمیشلار و داها آدلارینا راست گلمیریک.

آنجا ساکا ائللری داخلینده بعضی هند - آوروپایی دیللی دسته لرین اولماسی، اگر اولموشدورسا، اولاهنجده اونلارین چوخلوق تشکیل ائتمه سی معناسیندا دئیل، آزلیق کیمی باشا دوشولمه لیدیر. بونا گؤرده ساکالارین - ایشغوزلارین ماد حاکمیتی دؤورو آذربایجانین "ساوالان" اطرافی، اورمو گؤلونون جنوبو، همدانین اطرافی و سایره یئرلرینده یئرله شیب، او زاماناقدرکی التصاقی دیللی اولموش ساکنلرینی نه تکجه هند - آوروپا دیللی ائده بیلیمه میش، بلکه عکسینه اونلارین دیلینی داها آرتیق تمیزلهمیش و بو دیلی او زامانکی اورتا آسیاداکی التصاقی دیله یاخینلاشدیرمیش و بئله لیکلده واحد آذربایجان میللتین میللی ادبی دیلینین نئچه مین ایللیک یارانماسی پروسئسینده معین مرحله تشکیل ائتمیشدیر. هم التصاقی دیللی ایشغوز طایفالاری، هم اونلاردان چوخ اوللر آذربایجانا گلیب یورد سالمیش التصاقی دیللی طایفالار، همده اونلاردان سونرا زامان - زامان اورتا آسیادان آذربایجانا گلمیش و یورد سالیب قالمیش اولدوقجا چئشیللی التصاقی دیللی ائللر و طایفالار معاصر ادبی آذری دیلینین یارانماسیندا معین رول اوینایاراق تأثیر ائتمیشدیر. بونا گؤرده مشهور دیلچی عالیم دمیرچی زاده حاقلی اولراق یازمیشدیر:

"تورک دیللی عایله سینین غرب قوروپونا منسوب دیلرین، او جمله دن آذربایجان دیلینین اساس منبعلری اترامیزدان (میلاددان.م) اول و اترامیزین بیرینجی مین ایللیگی دؤورونده خزر دیزینین شرقینده، شمالیندا، غربینده، جنوبوندا، عمومیتله قافقازدا مسکن سالمیش ساک = ایسکیف، قاس = قاسپی = قاسیت = خزر، سایبر = سوار، هون = قون، تورک = توره ک، غوز = اوغوز،

قیپچاق = قیپچاق آدلاريله تانینان قبیله و طایفالارین دیللی اولموشدور.^۱

دمیرچی زاده همین فیکرینده تأکید ائده رک داها سونرا یازمیشدیر:

"آذربایجان تاریخی ساحه سینده سون زامانلار آپاریلیمیش تدقیقات نتیجه سینده آیدین اولموشدور کی، اثرامیزدان اول آذربایجان اراضی سینده میدیا (ماد م.) قبیله لری: بوس، پاراتاک، استروخات، آریزانت، بودی، ماغ و آذربایجانین شمالی حیصه سینده آلبان، یا خود آغوان راضی سینده ۲۶ مختلف دیللی قبیله لرله بیرلیکده قاس، قاسیت، خزر، ساک، ایسکیف آدلی قبیله لر یاشامیشلار. اثرامیزین اوللریندن ایسه بو اراضیده هون، سابر = سوار، اوغوز، قیپچاق آدلی قبیله لر مسکن سالیب یاشامیشلار کی، بونلارین هامیسی آرتیق علم عالمینده دقیق لشدیریلدیگی کیمی، تورک دیللی قبیله لر اولموشلار.^۲

بئله لیکله "ساکا" طایفالاری داخلینده هند - آوروپایی دیللی ائللر اولموش اولسادا، اونلار هم اقلیتده اولموش، همده آذربایجاندا التصاقی دیللی ائللر داخلینده اریمیش و او زامانکی آذربایجانلیلارین التصاقی دیللی لیگینه هنج بیر خلیل گتیره بیلیمه میشدیر. بونا گؤرده دیلچی عالیم حاجی یثف یازمیشدیر: "قدیم آذربایجانین تورک دیللی ساکینلری، بیر حیصه سی اؤزلریله دیل داش اولان "ساکا"لارین گلمه سیله گوجلندیلر و اونلارین بو دیاردا عمومی کوتله سینین حجمی و چکیسینه آرتیریلدی.^۳

□ □ □

ایشغوزلار و شمالی آذربایجان

ایشغوزلارین اسرحدون زامانی شمالدان گلمه سی و مختلف دؤرلرده آسوریلرین تورک ائللریله قارشیلانماسی، طبیعی اولاراق، بو میلیتاریست حکومتینی تورک ائللری، اونلارین مرکزی، گلدیکلری یول، یعنی شمالی آذربایجانلا ماراقلانديرمالی ایدی. دوغرو دور تاریخده، ائله جه ده آسوری تاریخینده، آسوری شاهلارینین آراسین شمالینا اوردو چکمه سینی گؤرموروک، لاکین علمی قازینتی ایشلرینده الله ائدیلن فاکتلا ر گؤستریر کی، جنوبی آذربایجان کیمی، شمالی آذربایجاندا آسوری حکومتینین نفوذ دایره سیندن تامامیله کناردا قالمامیش و واحد بیر اؤلکه تین و خلقتین بیر حیصه سی کیمی، معین درجه ده، جنوب کیمی، اونلاردان خسارتلر گؤرموشدور. بو فاکتلا ر اؤرنک اولاراق، شمالدا "خوجالی" کندیندن تاپیلیمیش سندی گؤستره رک، ان.قولى یف یازیر: "آرخئولوژی قازینتیلاردا "خوجالی" آدلی کنده بیر مونجوق تاپیلیمیشدیر کی، اونون اوستونده آسوری شاهلارینین بیرینین آدی قازیلیمیشدیر. بو ایسه او زامان آلبانلارین خارجی سیاستیندن نشانه دیر.^۴

*

۱ - ده میرچی زاده، آذربایجان ادبی دیلینین تاریخی، ۱ حیصه، باکی ۱۹۷۹، معارف نشریاتی، ص ۴۸.

۲ - ده میرچی زاده، یثنه اورادا، ص ۴۹.

۳ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۸۷۲.

۴ - ن. قولى یثف، آذربایجان تاریخی، فارسجا، تهران، ۱۳۵۹، ص ۲۳ - ۲۲.

٣- محمود اسماعيل، ص ١٧.

یازمیشدیر کی، "ایشغوزلاردان اولان "مازقیتلر" دئینده (ماساژئتلر) "تورکلر نظرده توتولور".^۱
تکجه ایشغوزلار باره سینده دئیل، "کیمثرلر" ینده بیر قسمینی تورک دیللی گؤسته ریرلر.^۲
مؤلفلرین بیر چوخو ایشغوزلارین هامیسینی تورک آدلاندیریر. مثلاً "سیمو کانتا" آدلی بیر
مؤلفین بیر یازیسیندا بئله اوخو یوروق:
"ایندی من قافقازدا و شمالدا یاشایان
ایشغوزلار باره سینده دانیشاجا غام... بو
تورکلر...".^۳

رق. لاتام آدلی بیر عالیم ایسه
یازیر: "کومان (روسلار پشچئتلره
دئیرلر) ایسکیفلری، ماساژئتلر،
ساکلار، پشچئتلر، خز لر، هونلار، اؤز
منشألری اعتباریله، تورک دورلر و بونو
ثبوت ائتمه گه احتیاج یو خدور".^۴

[ش - ۱۱۷] ساکلار، اوجویز بؤرکلور.

بؤیوک عالیم، میللر یازیر کی،
"بعضی مؤلفلرین "ساکلار"
ایستخرده کی (پرسپولیس) ناخیشلاردان م.ق. ۵ - نجی عصر.

آدلاندیردیقلاری چار (تزار) ایسکیفلری تورک دیللی اولموشلار.^۵
هئرو دوتون "تاریخ" اثرینی روسجا نشر ائدن عالیم ف.ق. میشچنکو ائرده ایشلنمیش "ایسکیفلر"
کلمه سیله علاقه دار یازمیشدیر: "هپوکراتین تصویر ائتدیگی ایسکیفلرین خارجی گؤرونوشو، بوتون
جیزگیلرایله، تورک تیپینه اویغون گلیر". همین عالیم هئرو دوتون همین تاریخ کیتابینی اینگیلیزجه نشر
ائدن "سئیس" ین قیسا بیر جمله سینی گؤستریمیشدیر. سئیسین جمله سی بئله دیر: "هئرو دوت
ایسکیفلری تورک - تاتار سویلاریدیر".^۶

□ □ □

آذربایجانین اسکی دیلی

آذربایجان اراضیسینین ان اسکی ساکینلری اولموش "قوتی" و "لولوبی" خلقلرینین دیلی،

* ۱ - محمود اسماعیل، ص ۱۷.

۲ - پشته اورادا.

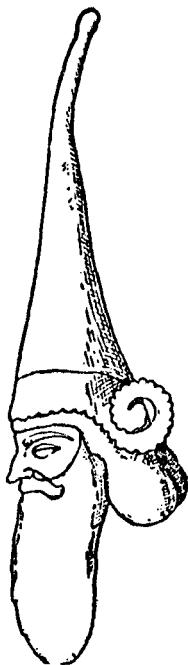
۳ - پشته اورادا.

۴ - پشته اورادا.

۵ - پشته اورادا.

۶ - پشته اورادا.

هابثله اونلاردان سونرا یارانمیش "ماننا" حکومتی دؤورو بو اراضیده یاشامیشلارین دیلی، کئچمیش بؤلوملرده گؤستریلدیگی کیمی، التصاقی دیللی اولموش، اؤزلری ده آذربایجان یولوايله اورتا آسیادان یاخین شرقه اولموش طایفا آخینلاریندان آیریلیب قالان و اصیل یثرلی التصاقی دیلیلردن یارانمیشلار. بو آخینلارین بیریده، گؤستریدیگیمیز کیمی، ایشغوزلار - ساکالارین آخینی اولموشدور.

یثرینده اشاره اولونموشدور کی، "ماننا" دؤوروندن قالان یازیلار، هله آز اولدوغو اوچون، اوخونمامیشدیر. م.ق. بیرینجی مین ایلیگین اوللری و ماد دؤورو بارهده وضعیت بئله دیر، حتی بو دؤورده، خصوصیه "ساکالارین" آذربایجانا گلیب یثرلشمه سی دؤوروندن ده هله لیک یازیلی بیر اثر الده ائدیلمه میشدیر. گله جک قازینتیلار و تحقیقاتلار، شبهه سیز بئله اثرلری الده ائدیپ اوخویاجاقدیر.

[ش - ۱۱۸] ساکالارین (ایسکیتلر - ماساژتلر - ساوروماتلار)

رهبری "سکونخا - Skunka" یستونداکی ناخیشدان.

آنحاق بئله اثرلرین هله لیک اولماماسی هئچ ده او دئمک دئییلدیر کی، او دؤورون دیلی بارهده عمومی تصوّر الده ائتمک اوچون هئچ بیر واسطه یوخدور، عکسینه هر بیر یثرده و هر بیر دؤورده یاشامیش خلق و طایفا هم ائل و طایفا آدلارینی، همده جغرافی مکانلار و ئردیکلری آدلاری اؤز دیلینده ساخلايیر. هر بیر دیلده مؤوجود اولان بو و بو کیمی ایزلر او دیلین قدیم دؤورلرینی، کؤکونو بیلمگه، آچیب گؤستمگه قسماً امکان یارادیر. مشهور آذری دیلچیسی دمیچچی زاده

بو وسیله یه اشاره ائده رک یازمیشدیر: "بئله منبعلر سیراسیندا طایفا و یثر آدلارینی خصوصی قید ائتمک لازمدیر. چونکی بئله آدلار بو و یا دیگر دیلده دانیشان خلقلین یاشادیغی یثر، علاقه دار اولدوغو طایفانی دا معین لشدیرمگه کمک ائدیر".^۱

مثلاً بو گون آذربایجان و حتی ایرانین تورک نیشین منطقه لرینده اولان "قیپچاق" آدلی کندلر، "قیدر"، "افشار"، "بورچالو"، "ده للو"، "ایستاجلو"، "اوسانلو"، "بیگ دیلی"، "خلج"، "کنگرلو" و اونلار جا بو کیمی طایفا و بعضاً یثر آدلاری آیدین گؤستریر کی، وقتیه بو ائللرین معین قوللاری بو تورپاقلارا گلیب، یورد سالاراق یاشامیشلار. مثلاً شمالی آذربایجانین "قاخ" و جنوبی آذربایجانین گونئی بؤلگونده، شاه یاریم آداسیندا "قیپچاق" آدلی کندلری، شبسترده "قیدر" آدلی چشمه نی، هابثله ایرانین مرکزینده "قیدار" شهرینی گؤستمک اولار.

آذربایجان خلقینین "ساکالار" دؤورکو دیلینی عموماً مئتلە معین لشدیرمک اوچون ایز و وسیله لرلدن بیریدە بوگون خلقین دیلینده ایشلنن یئر آدلاریدیر. یئر آدلاری بارەدە قید اولونمالیدیر کی، بوگون آذربایجانین استثناسیز هر بیر یئرینده یئر آدلارینین ان مهم و بؤیوک حیصه سینین معناسینی معین ائتمک غیر - ممکن اولماسادا، اولدوقجا چتین دیر. چونکی بو آدلارین اکثری میلاددان قباباکی دؤورلر، ماننا دؤوروندن و اونداندا قاباقلارا عاید دیر. شهبه سیز زامان کئچدیکجه بوتون بو کلمه لرین معنالاری دا آچیلماقادر. تازا تحقیقاتلار بو یئر آدلارینین بعضی سینین اوستوندن ابهام پرده سینین آچاراق تقریباً اوچ مین ایل بوندان اولکی آذربایجان دیلینین کؤک و اساسینی بیلیمگه جیغیرلار آچا بیلیمشدیر.

آذربایجانین بو کیمی یئر آدلاریندان بیرى میلاددان ۷۱۶ ایل اوّل ایشلنمیش "او ایش دیش" و سهند داغینین اصیل آدی "او آوش" کلمه لری دیر. بو ایکی کلمه ایله علاقه دار ماد تاریخینده اوخویوروق: "ایرانزو م.ق. ۷۱۶ - نجی ایلدن قبابا اؤلدو. هامان ایل اونون اوغلو "آزا" شاه اولموشدو. "دیوک" کیمی "ماننا" طرفیندن منصوب اولموش "زیکرتو" حکمرانی "مثنانی"؛ "تئلو سینا - Telusina" حکمرانی "آندیا - Andia" و "او ایش دیش - Uisdis" امیری "باقداتو - Bagdatu"، "آزانین" علیهینه قیام ائتدیلر. گؤروندوگو کیمی "آزا" نین تهمتی "سارقون" لاتحاد مقاوله سی باغلاماسی ایدی. "آزا" توتوب اؤلدورولدو و جنازه سینى "او آوش" (ایندیکی سهند) داغینا آتدیلار.^۱ متندن گؤروندوگو کیمی، اولاً سهند داغینین او زامانکی اصیل آدی "او آوش" و اونون قوینوندا یئرلشمیش "او ایش دیش" آدلانمیش منطقه، یئر اولموشدور. بو ایکی کلمه نین هر ایکسی اوچ حیصه دن عبارت دیر:

(۱) او × ایش × دیش. (۲) او × آ × اوش.

(۱) هر ایکی کلمه نین ایلک قسمتی "ؤ و یا و [u یا u] سؤزوندن عبارت دیر کی، چوخلو مشهور عالیملر، او جمله دن دوقتور پرویز ناتل خانلری و سومر شوناسلار اولجاس سلیمان و عثمان ندیم تونا و سایره نین گؤستردیگینه اساساً و قاباقلار گؤستردیگیمیز کیمی، سومر دیلینده "اون" سایى دئمک ایدی. بوگون بو کلمه تورک دیللرینده "اون" شکیلینده ایشله نیر.

(۲) بیرینجی کلمه نین ایکینجی و ایکینجی نین اوچونجو قسمتی "ایش - ایش - اوش" بوتون منبعلرین قید ائتدیگی و قاباقلار گؤستردیگیمیز کیمی، سومر دیلینده "اوچ" سایى دئمک ایدی کی، چاغداش ادبی آذری دیلینده "اوچ" و دانیشیق خلق دیلینده "اوش" شکیلینده دیر.

(۳) بیرینجی کلمه نین اوچونجو سؤزو "دیش"، حرمتلی عالیم رئیس نیانین دا گؤستردیگی کیمی^۲ "دندان" معناسیندا دیر کی، چاغداش ادبی و شفاهی آذری دیلینده عینی همین دیش شکیلینده،

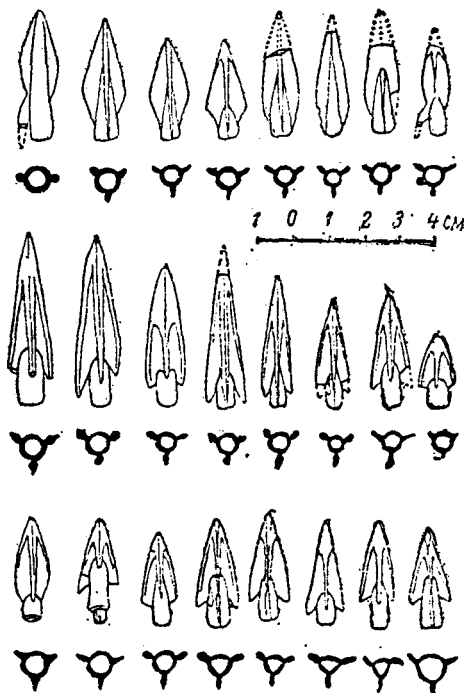
*

اؤزوده گئیش معنادا ایشلمکده دیر.

بئله لیکه بیرینجی کلمه "اون اوچ دیش" (سیزده دندانه) معناسیندا سهند داغینین قوینوندا اولموش بیر یثرین آدی ایمیش کی، آقای رئیس نیانین یازدیغینا اساساً حمدالله قزوینی اؤزونون یادداشتلاریندا اونو "پنج انگشت" یازیر و یثرلی تورکلرین دیلینده "بش بارماق" دئیرلر، بو ایسه، شبهه سیز، او یثرده اولان بیر سیرا داغ ذیره لر ایله علاقه دار یارانان بیر آد اولموشدور. همین بیرینجی سؤزده "او ایش" (اؤن اوچ) مقدار سایندا، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، اونلوقلا تک لیکلرین سیرالانماسی هم سومثر دلی، همده چاغداش تورک دیللری، او جمله دن آذری دلی کیمیدیر.

ایکینجی کلمه نین ایکینجی حیصه سی "آ" بؤلومو بیزه معلوم اولمادیغیندان، بو کلمه نین نه دئمک اولدوغو باره ده بیر سؤز دئییه بیلمه دیک، احتمال وئرمک اولار کی، ایکینجی کلمه ده، بیرینجی ده اولدوغو کیمی، داغین ذیره لرینین سای ایله علاقه دار یارانمیشدیر.

م.ق. ایلک مین ایللیکده، ساکالارین آخینی یوز ایللیگینده آذربایجانین یثر آدلاریندان بیری ده، یوخاریدا آچیقلا دیغیمیز کیمی، بوگونکو "اوسکو" شهرینین آدی اولموش "اوش قایا" سؤزودور کی،

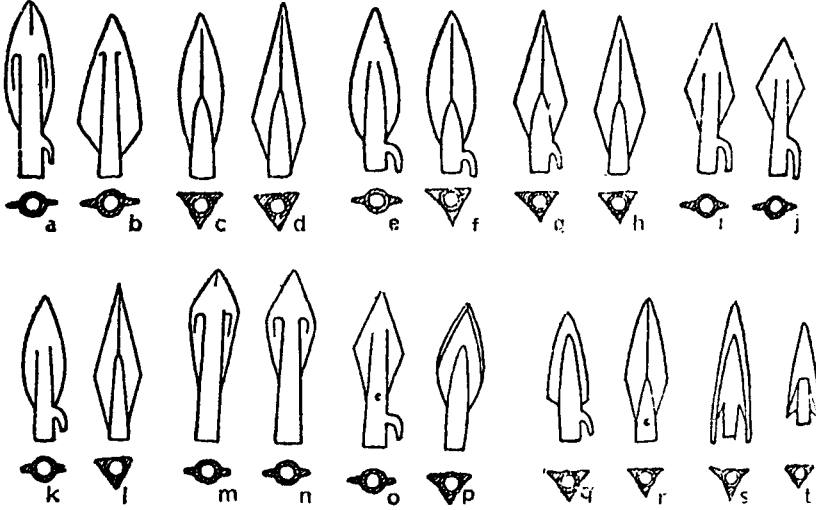

زامان کئچیب ایشلمه نتیجه سیده "اوسکو" شکلینه دوشموشدور. بو کلمه نین هر ایکی بؤلومو بوگون گئیش شکلده آذربایجان تورکلری داخلینده ایشلمکده ییر. بو کلمه نین صرفی و نحوی خصوصیتلری باره ده کئچمیشده گئیش دانیشمیشیق.

یوخاریدا گؤستردیگیمیز کلمه لر و اونلارین آچیقلامالاری، معنالارینین گؤسته ریلمه سی، آذربایجان خلقینین م.ق. بسیرینجی و ایکینجی مین ایللیکلرده کی دیلینین اساسی، ماهیتی، هانسی سیستم دیللردن اولماسی، هانسی قروه دیلره عاید اولدوغونو معین لشدیرمک اوچون کچیک ایز، باجا و واسطه لردن بیریدیر. شبهه سیز بئله کلمه لری ایستر بوگونکو آذربایجانین هر یثرینده اولان، معناسی

[ش - ۱۱۹] اسکیت - ماد اوخ اوچلاری.
مینگه چئویر (شمالی آذربایجان) م.ق. ۴ - ۵ - نجو عصرلر.

مبهم جغرافی آدلاری، ایسترسه تاریخلرده ثبت اولموش قدیم آذربایجانین یئر آدلاری حسابینا آرتیرماق اولار. بیز هله لیک بو کیچیک نمونه نی گؤسترملکه کفایتلنیر و اومودوموز وار کی، گنج عالیملریمیز تازا - تازا سؤزلرین معناسینی آجیب گؤسترملکه بو لازم ایشی تاماملایاجاقلار. □ □ □

[ش - ۱۲۰] ساکالارین (ایسکیتلر - ماساؤنتلر - ساوروماتلار)

بابیل، آسوری، اورارتو، آنادولو، ایران، فلسطین، گرجستان، ارمنیستان و آذربایجان
تورپاقلاریندان تاپیلیمیش اوخ اوجلاری.

[ش - ۱۲۱] بیر قاب ناخیشلاریندان. کیمنر آتیلاری طرحی، م.ق. VI عصر.

مادالارین کۆکۆ

قدیم ایران تارىخینده ان مهم مباحثه‌لى مسئله‌لردن بىرى ده ماد ايمپراتولوغو و مدنيتى ياراتميش خلقلر، ائل، طايف و قبيله‌لرين کۆکۆ، يعنى اونلارین هند - آوروپايى دىللى و يا التىصاقى دىللى اولماسى مسئله‌سىدير. ماد ائللرينين ياشادىغى اراضى او زامانلار ماد اراضىلىرى آدلانميش و ايندى ايران آدلانان تورپاقلارين مرکزینده - قلىبنده يئرلشميشدير. بونا گۆرده مادالارین ائتنىک کۆکونو مشخص ائدن دىلى او دؤورلر اوچون چوخ مهم دور، چونكى بو مسئله هم او زامان، همده ايندى ايران ديارينين مىللى ترکيبىنى معين لشديرمک اوچون اولدوقجا اهميتلى دير. بونا گۆرده ايلک نۆبه‌ده مادالارین کۆکونو گۆسترمه‌يى لازم بيلديک.

بىز ائرين مختلف يئرلرينده، موضوع ايله علاقه دار، بو مسئله باره‌ده مختلف عاليملرين فيکيرلرينى گۆسترميش و فاکتلاز اساسيندا نظريميزى بيلديرميشيک، آنچاق بورادا مادالارین مىللى کۆکۆ باره‌ده عليحده و نسبتاً گئنيش شكيلده دانيشماغى اونا گۆره لازم بيلديک کى، خصوصيله سون زامانلار فارس تارىخچى ليگينده، بير قايدا اولاراق، ماد ائللرى بوتونلوقو اولدن هند - ايرانى، يعنى هند - آوروپايى دىللى گۆسته‌ريلير و بو مسئله تام قطعى، مباحثه‌سىز و اولدن بو شكيلده اولموش قلمه و ثريلير و اصلاً اشاره‌ده اولونمور کى، ماد ائللرينين م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجى عصرلرده مرکزى ماد تورپاقلاريندا اولماسيندان قاباق بو يئرلرده هانسى خلقلر، ائللر، دؤولتلر و حکومتلر اولموش، نه کيمى مدنيتلر ياراتميش و نتيجه بو خلقلر، ائللر، دؤولتلر، حکومتلر و مدنيتلر بيردن - بيره آرادان گئديب و گويا هند - آوروپايى دىللى مادلار ميدانا گلמיشلر، نه اوچون مادلاردان قاباق نتيجه مين ايل سوره‌سينده بو اراضيده ياشاييب مدنيت ياراتميش خلقلر ايران تارىخينه داخل اولمالى و نه سببه گۆره بونلار ايران تارىخيندن سيلينمه‌ليديرلر؟

دوغرودور يوزاللى و يوز ايل بوندان قاباقكى عمومى تارىخ علمينده اسكى دؤور تارىخى، او جمله‌دن ايرانين قدیم تارىخيندن بيليك چوخ آزايدي و مادلاردان قاباقكى دؤورانلارين تارىخى اساساً بللى دئييلدي، نتيجه کى، ه.ق. ۱۳۲۹ - نجو ايلده ايستانبولدا باسيلميش "مدحت سعدالاهين" مجمل تارىخ عمومى درسلى "کيتابيندا آذربايجان و مرکزى مادين مادلاردان قاباقكى تارىخينه اصلاً اشاره‌ده اولونمور. لاکين او تارىخلردن برى ياخين شرق منطقه‌سى اۆلکه‌لرينده آپاريلميش گئنيش و دهرين علمى قازينتى ايشلرى نتيجه‌سينده الده ائديلميش اثرلر، ماترياللار و اونلارين اوزه‌رينده آپاريلميش دهرين مطالعه و آراشديرمالار مادلاردان قاباق مرکزى ماد اراضيلرينده ياراتميش دؤولتلر، مدنيتلر و خلقلردن اطرافلى و دهرين معلوماتلار ميدانا چيخارتميش و معلوم اولموشدور کى، ماد ايمپراتورلوقو و مدنيتىنى يارادان ائللر و خلقلر اساس اعتباريله، اونلاردان اۆل، نتيجه مين ايل سوره‌سينده مرکزى ماد تورپاقلارى، هابثله چاغداش آذربايجان و کردستاندا ياشاميش قوتى، لوللوبي، ارته، هوررى، اورارتو، کاسپى، امرد، اوتى، ماننا و سايره بير نتيجه

التصاقی دیللی خلقلر و ائللر اولموش و ماد خلقی اونلارین اوولادی، یاراتدیقلاری مدنیت بلافاصله اونلارین مدنیتینین آردی، داوامی و دیللری اونلارین دیلترینه پاخین، عینی کؤکلر و التصاقی بیر دیل اولموشدور.

بونا گؤرهده عصریمیزین اوللریندن قدیم ایران بارهده تحقیقات آپاران بیر عده واقعیتی گؤرن آوروپا تاریخچی عالیمیری، او جمله دن "اوپتر - Oppert" بو فیکیرده اولموشلارکی، مادلار التصاقی دیللی، تورانی و آلتای داغلاریندان گلمه اولموشلار. بو عالیمیرین مقابلینده بیر سیرا آوروپا عالیمیریده اولموشلارکی، آریایی تعصبه قاپیلاراق، مادلاری لاپ اولدن آریایی، هند - آوروپایی دیللی گؤستمیشلر. ایرانین متعصب تاریخچیلریده پیرنیا باشدا اولماقلا، آشاغیدا گؤرهجه ییمیز کیمی، معین سیاسی مقصد و هدفلر اوچوندان، ایکینجی قروه عالیمیرین دئیگیگی محکم توتموش، بوتون اثرلرینده مادلاری آریایی نژاد قلمه و ئرمیش و ئرمکده دیرلر. مثلاً پیرنیا "ایران باستان" کیتابینین بیرینجی جیلدینده "ماد و ماد دؤولتی" فصلینی "مادیها مردمانی بودند آریایی نژاد" (مادلار آریایی نژاد خلق اولموشلار) جمله سیله باشلامیشدیر. پیرنیادان سونرا اکثر ایران تاریخچیلری همین یولو داوام ائتمیش، حتی بعضی واقعیتی گؤرن عالیمیریمیزیده قسماً چاشدیرمیشلار. حتی اقرار علی یتف و محمود اسماعیل کیمی آذری تاریخچیلرینیده بو فیکره آلوده ائتمیشلر. البته بو آذری تاریخچیلرینه هم ایستالینیزم، هم آریاییست آوروپا، همده ایران تاریخچیلری منفی تاثیر گؤستمیشلر. محمود اسماعیلین مادلار بارهده فیکیرلرینی اوللر یئرینده قسماً گؤستمیشیک و اونون "آذربایجان تاریخی" کیتابینین ۲۲ - نجی صحیفه سیندهده اوخوماق اولار؛ اقرار علی یتفین فیکیرلرینی ایسه، دها گئیش، شدتلی و قریبه اولدوغو اوچون، آشاغیدا گؤرهجه ییک.

مادلارین ائتنیک کؤکلرینی آراشدیرماقدا بیز ایکی اساس خطایله حرکت ائدهجه ییک:

الف) تاریخی سندلر و فاکتلار خطی.

ب) خصوصی آدلارین کؤکونو آراشدیرماق خطی

الف) تاریخی سندلر و فاکتلار باخیمیندان ماد ائللرینین کؤکونو آراشدیردیقدا، ایلک نؤوبهده

"ماد" کلمه سی و اونون هارادان و نه زامان میدانا گلمه سینین ایشیقلا ندیرماغی لازم بیلدیک.

ماد سؤزو اولاً یئر، اؤلکه و خلق آدی و ایکینجیسی اینسان آدی، کیشی آدی اولماق

اعتباری ایله نظره آلیناراق ایشیقلا ندیریلمالیدیر. ایکینجی باخیمدان بو کلمه "ب" بؤلومونده گئیش

□ □ □

شکیلده آراشدیریلماقادی.

□ ماد سؤزو یئر و خلق آدی کیمی

یئر و خلق آدی اولماق اعتباری ایله "ماد" کلمه سی م.ق دوققوزونجو یوز ایللیگین اورتالاریندان

میدانا گلیمیش و ایلک نؤوبهده یئر آدی اولموش، اؤزوده چاغداش ایرانین تام مرکزی ایالت و

ولایتلری، داها دوغروسو همدان، الوند داغینین دؤرد بیر طرفی، کاشان و قومون غربی اراضیلری، ری، قزوین، زنجان، خزرین جنوب ساحل لری، میانا، هشتری، قیزیل اوزن آخارقاسی و اورانین شمالی و خلخالین جنوبو، ایران کردستانی یئرلرینه دئییلیمیشدیر. تقریباً بو یئرلره "مرکزی ماد" اصطلاحی ایشلنمیشدیر.

تاریخی اثرلرده "ماد" سۆزونه ایلک دفعه "مادی" شکیلینده آسوری شاهی "سلمنسر" ین م.ق. ۸۳۸ و ۸۴۴ - نجی ایللرده، قوتتی - لوللویی اۆلکهسینه هجوملاری ایله ایلگیلی، قازدیردیغی داش قازما لؤوحه لرده راست گلیریک. ماد آدینا آسوری شاهلاری لؤوحه لرینده سلمنسر دن قاباق اصلاً تصادف اولونمور. مثلاً م.ق. ۱۱۰۰ - نجو ایللرده آسوری شاهی "تیقلت پیله سر" ین، قوتتی - لوللویی اۆلکه لرینده هجوملاری ایله ایلگیلی، قازدیردیغی لؤوحه لرده "ماد اۆلکه سی" آدینا تصادف اولونمور. سلمنسر دن سونرا آسوری شاهلاری اولموش "شمسی آداد"، "آدادنئاری"، "سئمیرامیس"، "اوچونجو تیقلت پیله سر"، ایکینجی سارقون و داها سونراکی آسوری شاهلاری آردیجیل شکیلده "ماد" دیارینا هجوملار ائتمیش و بیر چوخو اؤز لؤوحه لرینده "ماد" کلمه سین، اۆلکه آدی کیمی، چکمیشلر. آنجاق بونونلا برابر قید ائتمک لازمدیر کی، آسوری شاهلارینین بعضیلرینین لؤوحه لرینده "ماد" آدی ایله برابر و یاناشی "قوتتی" (قوتتیوم) آدی دا آپاریلمیشدیر. مثلاً ایکینجی سارقونون لؤوحه سینده هر ایکی آد ایشلنمیشدیر. بورادان معلوم اولور کی، بو خلقلر قونشو اولموش و هامیسی مرکزی ماد و آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیشلار. بوندان علاوه بیز آسوری لؤوحه لریندن گؤروروک کی، مدالارین دیاری بوگونکو هشتری، اورموگؤلونون جنوب شرقی، قیزیل اوزن آخارقاسی، زنجان، رودبار، خلخالین جنوبو تورپاقلاری اولموشدورسا، قوتتی لرین دیاری اورالاردان شرقی و جنوب شرقی، یعنی همدان، اراک، الوندین اطرافی، ساوه، کاشان و قومون غربی یئرلری اولموشدور. هر حالدا بو یئرلر مرکزی ماد و آذربایجان تورپاقلاری اولموشدور. ایکینجی سارقون م.ق. ۷۱۵ - نجی ایلهده اسیر ائدیپ عایله سی ایله برابر سوریه نین "هامات" منطقه سینده سورگون ائتدیگی "دیاوکو" (دیوک) دا همین ماد دیاری شاهی اولموشدور کی، مانئالار ایله قونشو و اوراتولار لال بیرایدی.

آسوری شاهلاری لؤوحه لرینین یازیلاریندان بو عمومی نتیجه یه گلیریک کی، ماد آدی م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیگین اورتالاریندان میدانا گلیمیشدیر، او زامانلار کی، هند - آوروپایی ائللرین ایران فلاتینا گلیب فارس و کرمان تورپاقلاریندا یئرلشمه یه باشلامالاریندان یالنیز یاریم عصر قدر کئچیر.

ایندی گۆرک بو مدالار بو عصرلرده هارادان آذربایجان و مرکزی ماد یئرلرینه گلیمیشلر؟ دئدیگ کی، هند - آوروپایی ائللر م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیکده ایران فلاتینا گلیمه یه باشلامیشلار. دئمک، بیز بورادا م.ق. دوققوزونجو عصر دن بری اورتا آسیا و شمالدان آذربایجان و یاخین شرق اۆلکه لرینده اولموش ائل و قبیله بیرلشمه لری آخینلارینا فیکیر وئرمه لی و اونلارین

اثنینیک کؤکلرینی ایشیقاندیرماغا چالیشمالی ییق، چونکی ماد اصطلاحی همین دوققوزونجو عصردن یارانماغا باشلامیشدیر. اگر ده رین باخیلسا، گرک م.ق. ۱۱ - ۱۰ - نجو یوز ایلیکری ده نظردن قاجیرمایاق، اونا گؤره کی، اگر ماد ائللری بو عصرلرده منطقه یه گلمه یه باشلامیش اولسالار، آنجاق آدلاری دوققوزونجو عصردن یارانماغا باشلایار.

تاریخدین معلومدور کی، م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیکدن باشلایاراق، ساکا (ایشغوز) ائللری شمالدان قافقاز کئچیدلریندن جنوبا، آذربایجانا گلمه یه باشلامیشلار. حسنلی، زئوه، گؤی تپه و مجید تپه دن کشف اولموش اثرلر آیدین گؤسته ریر کی، بو ائللر م.ق. ۹ - ۱۰ - نجو عصرلردن یاواش - یاواش آذربایجانا، یاخین شرق منطقه سینه گلمه یه باشلامیش، اؤزلری ده اساساً "ایشغوز" (ایچ اوغوز) لار آدلانمیش و التصاقی دیللی اولموشلار^۱.

یئنه ده تاریخدن معلومدور کی، همین "ایشغوز" (ساکا) ائل بیرلشمه لری سگگیزینجی م.ق. عصرین سونلاری و یئددینجی یوز ایلیگین اوللرینده داها گئیش و بؤیوک کوتله حالیندا اولجه "کیمتر" لر قارا دنیز ساحل لرینده اولان "داریال" = داریول کئچیدیندن، اونلاردان آز سونرا "ایشغوز" لار (ساکالار) قافقاز داغلارینین شرقینده، خزر ساحل لرینده اولان "دربند" کئچیدی ایله آذربایجانا گلمیش، شمالی و جنوبی آذربایجانین مختلف یئرلرینده، مرکزی ماد اراضیلرینده، بو گونکو ایران کوردستانیندا، ائله جه ده بعضی ائللری آنادولودا یورد سالیب قالمیشلار.

بیز بو ائلرین آذربایجان و مرکزی ماد تورپاقلارینا گلیب یئرلشمه سی و نه ایشلر گؤرمه سی باره ده آیریجا فصیله گئیش دانیشمیشیق. بیر داها بونو قید ائدک کی، حسنلی، زئوه، گؤی تپه، مجید تپه دن الده ائدیلمیش اثرلر گؤسته ریر کی، "ایشغوز" لار م.ق. ۹ - نجو عصردن و شاید اونداندا بیر آز قاباقدان گلمه یه باشلامیش، اؤزلری ده آذربایجان و چاغداش ایرانین مرکزی قسملرینین مختلف یئرلرینده یاشامیشلار.

دئمک اولار اکثر تاریخچیلر، ایستر آوروپا، ایستره ده ایران تاریخچیلری، او جمله دن پیرنیا بو فیکیرده دیرلر کی، کیمترلرله ایشغوزلار، بیر - بیرلرله دشمن و مخالف اولسالاردا، عینی کؤکلو و دیللی اولموشلار، حتّی بعضاً بو ایکلی ائلی بیر - بیرینین یئرینه ایشلتمیشلر. پیرنیا کیمترلری ده آریایی گؤسته ره رک یازیر:

"کیمترلر آریایی خلقلردن اولدوقلاری اوچون، اونلارین غربی آسیایا گلمک لری هامان آریایی سئلین جزوودور کی، شمال طرفیندن کئچمیش عصرلردن آسیانین غربینه آخماغا باشلامیش و بو زامانا قدر داوام ائتمیش ایدی"^۲.

* ۱ - "ماننا تاریخی و مدیتینین منبعلری" بؤلومونه.

۲ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۷۲.

پىرىنيا كىمىترلرلە ايشغوز (ساكا)لارى قارىشىدىر، اونلار يىن ھىر ايكىسىنى عىنى بىلىر، ھالبۇكى، تارىخىدىن مەلۇمدۇر كى، كىمىترلر يىن مەئىن كىچىك ائىل و اوبالارى آذربايجان تورپاقلارىندا يىثرلەشەلر، (فېكرىمىز ھە گۈننى مەنقەسىندە سوفايانلا سىس آراسىندا، مىشوو ياماجلارى درەلر يىثرلەشەن "ايس كىمىتر" = ايس كىمىتر "كەندىن آدى "كىمىترلر" يىن مەئىن ائىل و اوبالار يىن يورد سالىب قالدىقلارى يىثر اولموش و "كىمىتر" = سۆزۈ ھامان ائىل يىن آدىندان قالمادىر) اونلار يىن اساس عەھسى آنادولوىا گەتتىمىش.

كىمىترلرلە ايشغوزلارى قارىشىدىر پىرىنيا يازىركى، وان شامى "آرقىشى" چوخلو زىمىنلرلە اۋز اولكەسىنى كىمىترلردن دىفاع ائىدى، سونرا بو خەلق يىن قىسمى كىچىك آسىيا (آنادولوىا) گەتتى و دىگر قىسمى جەنۇب دوغرۇ گەتتىب "مان" (ماننا)دا يىثرلەشەن و بورادا يىن دۆلەت تەشكىل ائىدى كى، تورات اونو "اشكەناز" آدلانىدىمىش، چۈنكى "اشكەناز" و "جەمەلر" (كىمىتر. م.) اوغلو بىلدىلر. آسورى لۇۋ ھەلر يىن ھەلر بو خەلق يىن آدىنى "اشكەناز" يازمىشلار.^۱

دەمەك پىرىنىيىن فېكرىنە م.ق. ۶۲۵- (۱) ۶۵۲- نەجى ايللردە ماننا تورپاقلارىندا، يەنى چاغداش شىمالى و جەنۇبى آذربايجاندا تەشكىل تاپمىش ايشغوز دۆلەتى كىمىترلرلە طرفىندىن قورولموش و "اشكەناز" و يا "اشكەناز = اشكەناز" آدلانىمىش. ھالبۇكى ۲۸ ايل داۋام ائىتمىش بو دۆلەت ايشغوز ائىللرى طرفىندىن يارانمىش،^۲ كىمىترلر طرفىندىن يۈخ.

ھەلە بو يىن طرفە دورسون، پىرىنيا ايران باستان ائىرىنىن بىرىنچى جىلدىنىن ھەمىن اشارة ائىدىگىمىز قىمىترلرلە دۆنە - دۆنە ھەمىن كىمىترلر و "اشكەناز = اشكەناز = اشكەناز"لارى "طويف آريايى" آدلانىدىر. آما اگر ھەمىنلى ھەسن پىرىنيا مەشھۇر و آدلىم يىن تارىخچى عالىم و سىياسەتدار كىمى (مىشالدىلە)، اۋز و طەندارلار يىن يارىسىندا چوخلو، يەنى اكترىتىنى تەشكىل ائىدىن آدى توركلر ھەمىنلى، اونلار تەھقىر گۆزۈلە دىئىل، بىر بىر ھەققو و طەنداشلار گۆزۈلە باخاراق، اونلار يىن دىلىنى، واقىقى تارىخچى ھەمىنلى اۋز و طەنداشلار گۆزۈلە، شەھەسىز "اشكەناز = اشكەناز = اشكەناز" سۆزلر يىن مەناسى و مەمۇنۇ بىلدى، چۈنكى و طەن پەرو بىر تارىخچى كىمى، او، شەھەسىز، ايسلام دۆرۈ تارىخىنىن اونلار جە ھەمىنلى و فارس دىللىرىندە يازىلمىش دولغۇن، واقىقىنەن قەلمە ائىلمىش و تەھقىد اۋزاق ائىللىرىنى، او جەملەن "جامە التارىخ" ائىرىنى اوخومامىش اولمازدى. بو ائىللىرىن ھەمىنلىدا "اۋغوز = غوز = غز" ائىللىرىن گەتتىش مەلۇمات و ئىللىمىش و گۆستەرىلمىش كى، اونلار مىلادى اون بىرىنچى ھەمىنلى، ھەمىنلى، ھەمىنلى كاشغرىنىن "دىۋان لغات الترك" ائىرىندە گۆستەرىلمىش كىمى، اورتا آسىيادا خەزىلە آزال گۆللىرى آراسىندا ياشامىش و بو ھەمىنلى خەمىنلى و افغانىستان يولوايلە ايران فلاتىنا گەتتىش و بۆيۈك قوللار "رى"

۱ - ايران باستان ج. ۱ ص ۱۷۲.

۲ - ايشغوز دۆلەتى فەللىنە باخ.

خطیله آذربایجانا گلیمیش و عمومیتله ایراندا سلجوقیلر حکومتی، هابثله آذربایجان، فارس، کرمان، آنادولو، شام، کردستان، عراق و... آتابیگلر سولاله لرینی قورموش و ایسلامدان سونرا مستقل ایران دوولتینین تمل داشلارینی یاراتمیشلار.

جامع التواریخین "اوغوزنامه" بؤلومونده گؤسته ریلیمش دیر کی، م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایللیکلرده قافقاز کئچیدلری ایله یاخین شرق منطقه سینه گلیب و منطقه نین اکثر یئرلرینه، حتی مصره قدر گتیمیش "اوغوز = غوز = غز" اثل بیرلشمه سی ایکی اساس قولاً آیریلیمیش ایدی:

(۱) ایچ اوغوز (اوغوز داخلی).

(۲) دیش اوغوز (اوغوز خارجی).

بحث اولونان عصرلرده همین "ایچ اوغوز" = "ایچ غوزلار" یاخین شرق منطقه سینه گلیمیش و آدلاری توراتدا، آسوری منبعلرینده و سایره ده "ایشغوز = اشکناز = اشکوز = اشکوزا" کیمی مختلف شکیللرده یازیلیمش دیر.

□ □ □

□ نییه اشکناز = اشکوز = اشکوزا؟

عینی کلمه نین بئله مختلف شکیللرده یازیلما سنین سببی بو سؤزون او زامانکی مختلف دیللرین سس قورولوشو ایله (فونئتیکی قورولوش) علاقه دار اولموشدور. بورادا "چ" سسینین "ش" سسینه چئوریلمه سی اولدوقجا دقته لایق بیر مسئله دیر. بو مسئله نی نظردن کئچیرک:

هر بیر دیل اؤزونه خاص سس (فونئتیکی) خصوصیتلره مالک اولار و تاریخ بویو بو اؤزللیکلری، بیر چوخ حاللاردا ساخلایار. عموم تورک دیللرینده، خصوصیه آذری تورکجه سینده ده بیر سیرا ائله سس خصوصیتلری اولموشدور کی، الله اولان تاریخی مدرکلره اساساً، سون اوچ مین ایل سوره سینده اولموش و بو گونده گئنیش خلق کوتله لرینین دانشیق - شفاهی دیلینده آذربایجانین هر یئرینده ایشلنمکده دیر.

بو فونئتیکی اؤزللیکلردن بیرى هامان "چ" سسینین، معین حاللار و یئرلرده "ش" سسینه چئوریلیب تلفظ ائدیلمه سیدیر. بو فونئتیکی حادثه، تاریخی فاکتارلار اساساً، م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایللیکلردن آذری دیلینده مؤوجود اولموشدور. مثلاً آسوری شاهى ایکینجی سارقون لؤوه لرینین بیرینده یازمیشدیر کی، او، اورمو گؤلونون جنوبوندا "تامراکیسه" (بوگونکو تبریز) دوغرو گلدیکده، "او آ اوش" (سهند) داغینین غرب یاماجلاریندا یئرلشمیش و دیواری دؤرد متر قالین لیغیندا اولموش "اوش کایا = اوش قایا" فالاسینی ویران ائتمیشدیر. بو هامان "اوچ قایا" سؤزلری اولموشدور کی، آسوری وقایع نگاری ساده ماننا خلقینین دانشیق دیلیندن ائشیتدیگی کیمی "اوش قایا" شکیلینده قیده آلمیشدیر. بو کلمه ایشلنمک نتیجه سینده بوگونکو "اوسکو" شکیلینه دوشموشدور. همده شاید او زامانکی سامی دیللرینده "چ" سسی اولمامیشدیر.

بوگون آذری دیلینده "چ" سسینه مالک اولان کلمه لرده بو سس "چ" شکیلینده یازیلار، لاکین کلمه لر ایشلندیکده، بو "چ" سسیندن سونرا گلن شکیلچی و یا کلمه سس سیز حرفله باشلانسا، یعنی "چ" بیر سسلی و بیر سس سیز - بیصدا آراسینا دوشسه، بیر چوخ حالاردا "ش" کیمی دئییلر؛ کندلی و شهرلیرین هامیسی دانیشاندا بلله تلفظ ائدر و هامی دا باشا دوشر. مثلاً: سایلاردا: اوچده بیر - او شده بیر؛ اوچ باجی - اوش باجی ... صیفتلرده: پوچ قوز - پوش قوز؛ پوچدور - پوشدور ... فعللرده: آچدی - قاپینی آشدی؛ اوچدو - قوش اوشدو؛ ایچدی - سو ایشدیم؛ کؤچدو - ائل کؤشدو؛ بیچدی - تاخیلی بیشدی؛...

الته بوتون بو "چ" سسلری ادبی دیلده و یازیلاندا "چ" یازیلار و یالنیز ساده خلق دیلینده، دانیشقددا "ش" دئییلر.

"ایچ اوغوز" ترکیبینده "اوغوز" سؤزو سسلی ایله باشلانیدیغی اوچون، "چ" سسی اؤز حالیندا قالمیشدیر، لاکین زامان کئچیب، کلمه ایشلندیکجه، "اوغوز" سؤزونون ایلک سسلیسی "او" دوشموش و سؤز "غوز" شکیلینه دوشموش، یعنی سس سیز "غ" حرفیله باشلانمیش و نتیجه ده "چ" سسی بیر سسلی و بیر سس سیز - بیصدا آراسینا دوشدو بو اوچون دانیشقی دیلینده "ش" سسینه چئوریلریک، "ایشغوز" کیمی دئییلیمیش و سامی دیللی یهودی، آسوری و اککد خلقلری دیلرینده "اشکناز = اشکوز = اشکوزا" شکیلرینده قیده آلینمیشدیر.

مرکب "ایشغوز = اشکوز = اشکوزا = ایچ اوغوز" سؤزونون نحو باخیمیندان ترکیبی ده دفته لایقیدیر.

چاغداش آذری نحوی باخیمیندان بو کلمه "بیرینجی نؤوع ترکیبی سؤز بیرلشمه سی" نین بیرینجی نؤوعو، یعنی صفت بیرلشمه سی حساب اولور؛ عرب و فارس دیللری قیرامثرلرینده صفت ترکیبی و یا صفت و موصوف ساییلیر.

اگر سامی و هند - آوروپایی دیللری، او جمله دن عرب و فارس دیلرینده صفت ترکیبینده اولجه اسم، تعیین اولونان و سونرا صفت، تعیین ائدن گلرسه، (مثلاً: الکتاب المفید، کیتاب مفید) التصاقی دیلرده بونون عکسینه اولاراق، اولجه تعیین ائدن صفت و اوندان سونرا اسم - تعیین اولونان گلر. (فایدالی کیتاب).

"ایشغوز = ایچ اوغوز" ترکیبینده ده مسئله التصاقی دیللرده، او جمله دن آذری دیلینده اولدوغو کیمیدیر. دئمک، بو نحوی خصوصیت ده یوخاریدا گؤستریدیگیمیز فونئتیکی حادثه کیمی، فاکتا اساساً، آزی اوچ مین ایلدن بری آذری دیلینده اولموش و بوگون ده مؤوجوددور. اوغوز + غوز کلمه سی ده آزی میلاددان مین ایل قاباقدان مشهور بیر تورک ائل بیرلشمه سینین آدی اولموشدور. کیمثرلره ایشغوزلارین عینی دیللی و یا بیر - بیرینه یاخین دیللی اولماسی، هابئله "ایشغوز" کلمه سی، اونون ترکیبلری، ترکیبی و یارانماسیندا فونئتیکی و صرفی و نحوی خصوصیتلری نظره آلدیقددا، آیا "ایشغوزلاری" آریایی نژاد ائللر دئمک گولونج اولمازمی؟ آیا هند - آوروپایی دیللی ائللر

و ائل بیرلشمه‌لری اؤز ائللرینه تورک آدی، اؤزوده تورک دیلی فونئتیکاسی، صرفی و نحوی اساسیندا یارانمیش بیر آدی قویاردیلارمی؟ آیا حسن پیرنیا و اونون کیمی "ایشغوز"لاری (ساکالار) آریایی نژاد آدلاندیران فارس تاریخچیلری و طنداشلارینین یاریدان چوخونو تشکیل ائدن آذری دیللی لره حرمت ائدیب، اونلارین دیللرینی، ایران تاریخچیسینه گرک اولان حداقل درجه‌ده، اؤیرنمیش اولسایدیلار، عالیمه یاراشمایان بئله بیر علمی سهوه، خطایا یول وئردیلرمی؟

ایشغوزلار (ساکالار) و کیمثرلر باره‌ده بو دئدیکلریمیزدن بو نتیجه الده ائدیلیر کی، م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیکرده شمالدان، قافقاز کئچیدلریله جنوبا، یاخین شرق منطقه‌سینه گلیمیش بیرلشمه‌لری هند - آوروپایی دیللی دئییل، التصاقی دیللی اولموشلار. بو ائللر او زامان شمالی و جنوبی آذربایجان و مرکزی ماد تورپاقلاریندا یورد سالمیش، اسکی سویداشلاری اولموش قوتی - لولوبیلرله قاینایب قاریشمیش، بعضی، ائللری سونرالار گلدیکلری یولدان قایدیب گئتمیشلرسه‌ده، بیر سیرا ائللری همین آذربایجان و مرکزی ماد تورپاقلاریندا قالمیش و ماد ائللری، حکومتی و مدنیتی یاراتماقدا اشتراک ائتمیشلر. بو دؤورده تاریخ ایشغوزلارین (ساکالار) آخینندان باشقا، یاخین شرق منطقه‌سینه شمالدان اولموش آیری بیر ائل بیرلشمه‌سی طایفالار و قبیله‌لرین آخیب گلمه‌سینی گؤستمه‌بیر.

دئمک، م.ق. ۶۷۳ - نجوایل قیامینی حاضرایان "خیشتیریتی" و "مامی تیارشو" و "دوساننی" ائل باشچیلاری و اونلارین رهبرلیک ائتدیکلری ائللر، پیرناین گؤستردیگی کیمی، آریایی یوخ^۱ التصاقی دیللی ائللر اولموشلار. بو قیامدا تازا گلیمیش ایشغوزلار (ساکالار) ین رهبری "سپاکا" یئرلی ائللرین گؤستردیگیمیز باشچیلارایله - اؤز سویداشلاری ایله متحد اولاراق، اونلارلا چیگین - چیگینه آسور میلپتاریزمینه قارشى دؤیوشموشلر، لاکین "سپاکا"دان سونرا اونون اوغلو "پارتاتوا" و اونون اوغلو "مادی"، سامی آسوری شاهلارینین حيله‌لرینه اویاراق، اونلارین قیزلاری ایله ائولنمیش و دؤیوشده "خیشتیریتی" اؤلدورولندن سونرا، ۲۸ ایل ماد حکومتینین فورمال اختیارینی اللرینه آلمیشلار. دئمک، او زامانلار شمالدان گلیمیش ایشغوز (ساکا) ائللری ماد حکومتینین یارانماسینا هم مثبت، همده منفی تأثیر گؤستمیشلر. بو او دئمکدیر کی، ماد حکومتینی قوران ائللر، یعنی قوتی - لولوبی ائللرینین اؤلادی اساس اعتباریله ماد حکومتینی قورموشلار، نه اینکی او زامانلار شمالدان گلیمیش ایشغوزلار، چونکی م.ق. دوققوزونجو عصردن ماد قیامینا قدر ایشغوز و کیمثرلردن باشقا هئچ بیر ائل بیرلشمه‌سی، طایفا و قبیله‌نین آذربایجان و مرکزی ایرانا گلمه‌سینی تاریخ نشان وئرمه‌میش و وئرمه‌بیر.

ماد اصطلاحی و ماد ائللری

بئله لیکله ماد اصطلاحی هارادان یاراتمیش و ماد ائللری کیملر اولموشلار؟

یوخاریدا گؤستردیک کی، تاریخده ایلك دفعه "ماد" اصطلاحی و کلمه سینه م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اورتالاریندا آسوری شاهی سلمنسرین قوتتی - لوللوییلره قارشى هجوموایله ایلگیلی قازدیردیغی لؤوحه ده راست گلیریک. دئمک، ماد ائللری ایشغوزلارین م.ق. یئددینجی عصرین اوللرینده کی آخینلاریندان ایکی عصر و شاید داها اوللر، یعنی م.ق. ۹ - ۱۰ - نجو عصرلرده شمالدان، قافقاز کئچیدلریندن آذربایجانا گلmişلر.

یوخاریدا گؤستردیک کی، زئوه، حسنلی، گؤی تپه، مجید تپه دن الده ائدیلمیش اثرلر نشان وئیر کی، اونلارین معین قسمتی ایشغوزلارین (ساکالار)، یعنی هاما ن زامانلار شمالدان گلیمیش ائللرین یادگاریدیر، خصوصیه کورقانلار (باشچی قیبرلری) گؤستریر کی، بو ائللرین داخلینده او طایفالار و ائللردنه اولموشلار کی، اورتا آسیانین آلتای داغلاری "ایسیک گؤل" اطرافى قزاقستان طرفلری و چین سرحدلریندن گلیمیشلر. گؤروندویو کیمی، بو ائللر داها چوخ ساوالان و اورمو گؤل اطرافلی، خلخال، قیزیل اؤزن آخارقاسی اراضیسی، چاغداش همدان، اراک، ساوه، زرنه، قزوین، زنجان و خزرین جنوب ساحل لرینده یورد سالیب قالمیشلار.

ایندی گؤرک تاریخین آتاسی هئروودوت بو ائللر حاقیندا نه یازیر.

هئروودوتون بیرینجی کیتابینین ۶۹ - نجو بندینده بو باره ده اوخویوروق:

"آسوریلر یوخاری آسیادا بشش یوز ایل حکومت ائتدیلر، اونلارین اطاعتیندن چیخان ایلك خلق مادلارایدیلر. بونلار آزادلیق اوچون دؤیوشدولر و گویا رشادتلر گؤستره رک، کؤله لیک زنجیریندن قورتولدولار. اوندان سونرا او بیرى خلقلر اونلارین یولوایله گئندیلر و تئزلیکله آسیا قطعه سینین بوتون خلقلری آزاد و مستقل اولدولار.^۱

هئروودوتون بو سؤزلرینده مادلارین هارادان و هانسی یول ایله مرکزی ماد تورپاقلارینا کلمه سینه اشاره ده اولونماییر، حتى آشاغیدا ماد ائللرینین آدلارینی گؤسترنده ده تاریخین آتاسی هئروودوت ماد ائللرینین هارادان و هانسی یول ایله اورایا کلمه لری باره ده هئچ نه یازمامیشدیر. بو یازیلاریندا هئروودوت مادلارین ائتنیک کؤکلرینه ادا اشاره ائتمه میشدیر.

هئروودوت بیرینجی کیتابینین اونونجو بندینده مادلارین طایفالارینی بئله معرف لیک ائدیر:

"مادلارین طایفالارینین عده سی آلتیدیر: "بوس"لار، "پارتاکئن"لر، ستروخات"لار، "آریسانت"لار، "بودی"لر، "موغ"لار.^۲

۱ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۷۵.

۲ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۷۵.

بو آلتی ماد قبیله سینین آدی باشقا یشرده آشاغیداکی شکیلده قیده آلینمیش، همده "ماد" بیر ائل کیمی بو آلتی طایفایا علاوه اولموشدور. حتی مادلار داخلینده "ساقارتی" آدلی بیر ائل، طایفا و یا قبیله ده اولموشدور کی، "چیتران تخمه" او ائلدن ایدی و داریوش زامانیندا، فرورتیشدن سونرا قیام ائدیپ، مادلارین ایتیردیگی حاکمیتی یشیدن ماد خلقینه قایتارماق ایسته ییدی. شاید هئروودوتون گؤستریدیگی آلتی ماد قبیله سینین هر بیر ائل بیرلشمه سی اولموش و "ماد" و "ساقارتی" لر کیچیک ائل و طایفالار کیمی، اونلارین ترکیبینه داخل اولموشلار. بو دوروم قدیم تورک ائللرینده عادی بیر حال اولموشدور:

"ماد" لار، "بوسای - Busae" لار، "پارتاکتن - Partaken" لر، "ستروخات - Sturoxat" لار، "آریزانت - Arizant" لار، "بودی - Budi" لر، "موغ" لار.^۱

ماد ائللرینین آدلاری باره ده هئروودوتون وئردیگی بو معلوماتدا اونلارین هارادان و هانسی یول ایله گلمله لی، اونلارین اتنیک کؤکو، نژادی ریشه سین، اونلارین آریایی و یا غیر - آریایی اولمالارینا دایر هئچ بیر اشاره یوخدور.

آوروپا عالیملریندن آلمانلی شرقشوناس "اوپئر - Oppert" و بعضی باشقالاری، کئچمیش سووئت عالیملریندن آکادمیک "مار" بو فیکیره اولموشلار کی، مادلار التصاقی دیللی و دیل جهندن ایلاملار یاخین اولموشلار.

آوروپا عالیملریندن "ریچارد فای" و بعضی باشقالاری، کئچمیش سووئت عالیملریندن ا.م. دیاکونوف و م.م. دیاکونوف اورتا وضعیّت توتاراق، بو فیکیره اولموشلار کی، مادلارین بعضی ائللی التصاقی و بعضیلری هند - آوروپا دیللی اولموشلار.

بو عالیملرین دوشونجه لرینین عکسینه "ر. قیرشمن" کیمی بعضی آوروپا عالیملری، ایستالینیزمدن سونرا بیر سیرا کئچمیش سووئت تاریخچی عالیملری، حتی شمالی آذربایجان تاریخچیلریندن بعضیلری (آشاغیدا گؤره جه ییک)، حسن پیرنیا (مشیرالدوله) باشدا اولماقلا، دئمک اولار، اکثر فارس تاریخچیلری: مشکور، محجوب، رواسانی، رقیه بهزادی، بیات، محمدعلی سجادیّه و ... هئچ بیر سند، دلیل و فاکت گؤستمه دن، مادلاری "آریایی نژاد" گؤستریرلر.

بو مختلف تاریخ عالیملرینین مادلار حاقینداکی فیکیرلرینی قیسا و ییغجام شکیلده گؤستمه یی فایدالی حساب ائدیریک.

□ □ □

□ آریاییستلر و ماد ائللی

حسن پیرنیا مادلاردان بحث ائدرکن دؤنه - دؤنه قید ائدیر کی، مادلار حاقیندا معلومات آزدیر.

مثلاً او یازیر:

«... مادلار و ماد دؤولتینه عاید معلوماتیمیز چوخ آزدير، حتّی دئمک اولار کی، قدیم دؤورون بؤیوک دؤولتلریندن ائله بیر دؤولت یوخدور کی، اونون باره‌سینده معلومات بو قدر آز اولسون... اعتراف ائتمک لازمدير کی، بونونلا بیرلیکده مادلارین تاریخی کفایت قدر آیدین دئییلدیر...»^۱.
لاکین پیرنیا همین بو جمله‌لردن بیر سطر قاباق "ایندی مادلارین آریایی اولماسی باره‌ده هئچ کیمین شبهه‌سی یوخدور و یقیندیر کی، مادلار ایرانی آریالارین بیر شعبه‌سی اولموشلار"^۲. - دئییه، مادلاری یوزه - یوز، شکسیز - شبهه‌سیز و مباحثه‌سیز، هئچ بیر سند، فاکت و دلیل گؤسترمه‌دن آریایی آدلاندیریر.

پیرنیا داها سونرا اثرینین هامان یئرینده اصلی آلمانلی اولان و فرانسادا یاشامیش ژ. اوپئر^۳ین [م. ۱۹۰۵ - ۱۸۲۵] مادلارین التصاقی دیللی اولماسی فیکرینی، اؤزونه خاص منطق‌ایله رد ائده‌رک یازیر:

«فرانسالی شرقشوناس "اوپئر" اونلاری (مادلار. م) تورانلی و آلتای بیلیردی، لاکین ایندی معلوم‌دور کی، او سهو ائتمیشدیر. اونون سهوی بو یولدان اولموشدور کی، او خیال ائدیردی کی، بیرینجی داریوشون بیستون کتیبه‌سینین ایکینجی نسخه‌سینین دیلی ماد دیلی ایدی. عالیم او نسخه‌نین بعضی کلمه‌لریندن مشاهده ائدیردی کی، ایکینجی نسخه‌سینین دیلی التصاقیدیر، بورادان او نتیجه‌یه گلیردی کی، مادلار تورانلی اولموشلار، لاکین سونرا معلوم و قطعی اولموشدور کی، بیستون کتیبه‌سینین ایکینجی نسخه‌سینین دیلی ایلام دیلی اولموشدور، ماد دیلی یوخ. بو کشفیات‌ایله‌ده "اوپئر"ین عقیده‌سینین اساسی آرادان گئندی»^۳.

پیرنیانین بو فیکرلری تعجب‌لودور. پیرنیادان قاباق و خصوصیه اوندان سونراکی سون زامانلارین علمی قازینتی ایشلری و آراشدیرمالاری گؤستریر کی، مادلارین بابالاری اولموش قوتتی - لوللوپیلرین، ائله‌جه‌ده مادلارین دیلی ایلام دیلینه چوخ یاخین و حتّی آکادئمیک مارین [م. ۱۹۳۴ - ۱۸۶۵] فیکرینجه ماد دیلی ائله هامان ایلام دیلی اولموشدور، فرقی اولموشدور سادا، لهجه سوییه‌سیندن ایره‌لی گئتمزدی. دئمک "اوپئر"ین بو فیکری کی، داریوشون کتیبه‌سینین ایکینجی نسخه‌سینین دیلی هامان ماد دیلی اولموشدور، تامامیه و یا اساساً دوغرو اولموشدور، چونکی هر ایکی دیل التصاقی دیل اولموشدور و پیرنیانین اونون فیکرینی رد ائتمه‌سی معین درجه‌ده فاکت و سندلری گؤرمه‌مزلیگه وورماق و تعصّب محصولو اولموشدور.
عالیم رئیس‌نیادا مادلاری آریایی دیللی بیلیر. او یازمیشدیر:

* ۱ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۶۸

۲ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۶۸.

۳ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۶۸

«مادلار ایلک آریایی دیللی لرایدیلر کی، ایران فلاتیندا دؤولت یاراتماغا موفق اولدولار، تا سونرا اؤز یئرلرینی پارسلارا تاپشیرسینلار...»^۱.

ایلاملارین شیکاگو دانشگاهی موزه سینده ساخلانیلان اون مین داش قازما لؤوحه سینین اوخونماسی بو واقعیتی داها آیدین آچیب گؤستره جکدیر.

بونونلا برابر بو حقیقتی بیر داها قید ائتمک لازم گلیر کی، فرضاً اگر ماد ائللری م.ق. اونونجو، دوققوزونجو و یا سگگیزینچی عصرلده گلیب چاغداش همدان، زرد، قزوین، زنجان، هشتی و قیزیل اؤزن آخارقاسیندا یئرلشمیشلرسه، بس اوندا او زامان و نتیجه مین ایل اوندان اؤل او یئرلده یاشاییب، مدنیت یاراتمیش، دؤولت قوروموش، اطراف خلقلر، او جمله دن بین النهرینه تأثیر ائتمیش قوتی و لوللوی ائللری و خلقلری بیردن - بیره نتیجه یوخ اولوب آرادان گئتمیشلر؟

پیرنیا و اکثر فارس تاریخچیلری اوچون بو مسئله اصلاً مطرح دئییلدیر و اونلار بو یئرلرین مادلاردان قاباقکی خلقلری، تاریخلری و یاراتدیقلاری مدنیتلری ابداً گؤرمک ایسته مه ییر، اونلاری ایران تورپاقلارینین تاریخینه داخل ائتمک ایسته مه ییر، اونلاری ایران تاریخینه گیرمه یه لایق ده بیلمیرلر. بونا گؤره ده بو تاریخچیلرین چوخو، او جمله دن حسن پیرنیا قوتی و لوللوی خلقلریندن اصلاً بحث آچماییرلار.

لاکین سون زامانلارین کشفیاتی و علمی آراشدیرمالاری بیر سیرا فارس عالیملرینی قوتی - لوللویلرین وارلیغی و حتی دیلرینین ایلام دیلینه یاخین اولماسینا اعتراف ائتمه یه مجبور ائتمیشدیر. بو عالیملرین فیکرینه دقت ائدک.

بو عالیملردن آلمانین اولدنبروک دانشگاه ندا اجتماعی اقتصاد کورسوسونون پروفئسور و دوقتور اولان شاپور رواسانینین بو باره ده کی فیکیرلری ماراقلیدیر.

اؤنجه قید ائتمک گرکیر کی، پروفئسور دوقتور شاپور رواسانی ده جدی فیکری ضدیتلر واردیر. او مادلار و پارسلارین ایرانا گلمه مسیرلری و اصیل یئرلرینین مشخص و معین اولماماسی، فرضی و احتمالی اولماسی فیکرینده دیر. بو باره ده او یازمیشدیر:

«هر حالدا آریایی قوملارین ایلک و اصیل اولدوقلاری یئر و مهاجرت زامانی و مسیرلری هله دوزگون مشخص اولمامیشدیر، دئییلیمیشلرین فرضی و احتمالی جنبه سی واردیر»^۲.

بونونلا بیرلیکده پروفئسور دوقتور رواسانی "دئیلیر کی، ایرانی قوملار (مادلار و پارسلار) م.ق. ۱۰۰۰ - نجی ایللرده آرال طرفیندن غربه دوغرو حرکت ائتدیلر. بو تاریخ قویماق آسوری منبعلرینه اساساً اولور." (یشه هامان منبع و هامان یئر). - دئییه، مادلاری لاپ کؤکدن آریایی بیلیر.

پروفئسور رواسانینین بو سؤزلری بئله بیر سوال دوغورور: هانسی آسوری منبعینده گؤستره ریلیر

۱ - رئیس نیا، ج ۱، ص ۲۶۵.

۲ - جامعه بزرگ شرق، شاپور رواسانی، ۱۳۷۰، تهران، ص ۳۰۲.

کی، م.ق. ۱۰۰۰ - نجی ایللرده آریایی ائللر آرال گؤلوندن غربه دوغرو حرکت ائتمیشلر؟ بوندان علاوه م.ق. ۱۱ - ۱۰ - ۹ - نجو یوز ایلیکلرده یارانمیش مختلف آسوری شاهلارینین کتیبه‌لریندن آیدین گؤرونورکی، اونلار هله خزر دنیزینی تانیمایرلار و آنجاق م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایلیکلرده آسوری شاهلاری خزری تانیمیش و اونا چاتماغا چالیشمیشلار. بئله ایسه آسوری شاهلاری م.ق. ۱۰۰۰ - نجی ایللرده اورتا آسیادا گئدن حادثه‌لردن خبردار اولابیلدیرمی؟ بوندان داها قریبه‌سی بوکی، پروفئسور روسانی اؤزو نئچه سطر قاباق یازمیشدیرکی، مادلار و پارسلارین اصل وطنلری، گلدیکلری زامان و کئچدیکلری یول مشخص دئییلدیر، فرضی و احتمالی دیر.

مادلار باره‌ده بو ضدیتلی فیکیرلرله برابر آقای پروفئسور روسانی یازیر:

«زاقروس داغلاری و اطراف منطقه‌لرینده ساکن اولموش بؤیوک قوملار سیراسیندا لوللوویلر و قوتیلر دیرلرکی، بؤیوک شرق توپلومونون غربی یئرلرینین اجتماعی و سیاسی تاریخینده دخالت، (خصوصیله ایلاملار و بین‌النهرینه) تأثیر و نفوذ ائتمیشلر. بیر سیرا تحقیقاتچیلارین فیکرینجه اونلار ایلاملارایله قوهوم‌ایدیلر»^۱. «... لوللوویلر و قوتیلر او یئرلرده ساکن‌ایدیلرکی، سونرالار ماد قوملارینین اراضیسی اولدو ... گوجلو احتمالا گؤره، لوللوویلرین ایلاملار یاخینلیغی وارایدی»^۲.

«... بابیلده سلطنت ائتمیش قوتی شاهلاری آدلارینین کؤکلری گؤسته‌ریرکی، قوتی قوملارینین کؤکو خزری (خزر دریاسی) ایدی. قوتیلر، کاشیتلر (کاسسیلر)، ایلاملار و لوللووی قوملاری ایله قوهوم‌ایدیلر»^۳.

«... ایشین ظاهری گؤسته‌ریرکی، قوتیلرین دیلی مستقبل و اؤز آياغی اوستونده دوران ایدی، دئدیگیمیز کیمی، شاید معین قدر بوتون زاقروس منطقه‌سینده (ایلاملار، کاسسیلر، لوللوویلر و شاید کاسپیلر) یاییلمیش ایلام قروهو دیللری ایله یاخینلیغی وارایدی»^۴.

رقیه بهزادی‌ده، مادلاری آریایی حساب ائتمه‌سینه باخمایارق، قوتی، لوللوویلری التصاقی دیللی و ایلاملار یاخین گؤسته‌ره‌رک یازیر:

«م.ق. اوچونجو مین ایلیکده، تورپاقلارینین بیر قسمتی او منطقه‌نین جزو وایدی کی، یازیلی قاینقلار اونا اشاره ائدیرلر. سومثر و هورری دیللرینده الده اولان بعضی اثرلرده یازیلیمشدیرکی، غربی زاقروس یاماجلاریندا - سونرالار غربی ماد تشکیل اولاجاق یئرلرده هورریلر، لوللوویلر، قوتیلر و سایره او قوملار یاشاییردیلا کی، ایلاملارلا قوهوملوقلاری وارایدی.

دئمک اولارکی، بو ماد قوملارینین میلی ترکیبی م.ق. اوچونجو مین ایلیکدن بیرنجی مین ایلیگین اولینه قدر ده بییشلمه‌دی و بو منطقه‌نین باشا - باشین اهایسی، اورمو گؤلوندن توش تا

۱ - یننه اوراد، ص ۱۳۸.

۲ - هامان قاینق، ص ۱۳۹.

۳ - هامان قاینق، ص ۱۴۵.

۴ - هامان قاینق، ص ۱۴۰.

"دیاله" چایینین یوخاری قسمتینه دک، قوتی و لوللوبی ایدیلر. لوللوبیلر غربی و قوتیلر شرقی یئرلرده ساکن ایدیلر. تصوّر اولونور کی، هامان منطقه ده اوچونجو قومی عنصرده ساکن ایدیلر کی، "مئهرانیلر" ایدیلر. جنوب غرب منطقه سینی "کاسسی" لراشغال ائتمیش ایدیلر، هابله غربی زاقروسون بعضی دره لرینده "هورریانی" قومونون عنصرلری یاشاییدیلر. بو قوملارین دیلی بارده آز - چوخ موثق مدرکلر الده واردیر کی، اونلارین دیللرینین یالنیز ایلاما مربوط اولدوغونو گؤستهیر^۱.

«مختلف قایناقلاردان معلوم اولور کی، لوللوبیلر م.ق. اوچونجو مین ایلیکده بیر حکومت مالک ایدیلر کی، "دیاله" چایینین شمالی قسمتینین داغلاریندان اورمو گؤلونه قدر اوزانیردی. آسوریلر زامانیندا لوللوبیلرین اؤلکەسی "زاموا" آدلانیردی ... لوللوبیلرین قومیت جهتدن ... گوجلر احتمالاً گؤره، ایلاملارایله یاخینلیغی وارایدی»^۲.

"بوگونکو آذربایجان و ایران کردستانی منطقه لرینین دیلی م.ق. دوققوزونجو یوز ایلدن یئددینجی یوز ایله قدر غیر - ایرانی ایدی و او یئرلرین ساکینلری لوللوبی و قوتی دیللرینده دانیشیردیلا»^۳.

قوتی - لوللوبیلرین ایلاملارایاخین و باغلی اولماسی فیکرینی آوروپا عالیملریندن ر. قیرشمنده تأیید ائدرک، بوگونکو لرستان و کردستان طرفلرینده، بحث اولونان دؤورده یاشامیش خلقلردن دانیشارکن، یازمیشدیر:

«بو قوملار جنوبدان شمالا عبارت ایدیلر: ایلاملار، کاسسیلر، لوللوبیلر، قوتیلر. بونلارین هامیسی بیر نژاد دسته سینه عاید دیرلر، اونلارین دیل لری ده بیر - بیرینه باغلی دیر»^۴.

دئمک، ش.رواسانی، ر.بهزادی و ر.قیرشمنده بیزیم یئرینده گوستردیگیمیز م.ق. اوچونجو، ایکینجی و بیرینجی مین ایلیکده چاغداش ایرانین غربی (بوتون آذربایجاندا داخل) و مرکزی ایالتلری، هابله خزرین جنوب ساحل لرینده یاشامیش خلقلرده میلی کؤک، ائتنیک اؤزلیک، دیل، هنر و صنعت جهتدن واحد بیر آتمسفرین حکم سوردویو فیکرینی تأیید ائدیرلر.

دئمک، بو عالیملر ماد دیارینین م.ق. دوققوزونجو عصرین اوللرینه قدرکی ساکینلرینی التصاقی دیلی بیلرلر. ایشغوزلاردا، یوخاریدا گؤسته ریلدیگی کیمی، التصاقی دیلی ایدیلر. بس ماد ائللری هارادان، نه جور و هانسی یول ایله هند - آوروپا دیلی، هند - ایرانی دیلی، "آریایی" نژاد اولدولار؟ آخی نه اسکی زامانلاردان بو یئرلرده هند آروپایی دیلی ائللر اولموش، نه دوققوزونجو م.ق. عصرده هند - آروپایی دیلی اون ائلدن بیر بو یئرلره گلیب یئرلشمیش، نه ده بو یئرلره گلیمیش ایشغوز (ساکا) - کیمثر ائللری داخلینده هند - آروپایی دیلی ائلل و طایفالار اولموشلار؛ بو

*

۱ - رقیه بهزادی، قومهای کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران، ۱۳۷۳، تهران، ص ۲۶۴ - ۲۶۳.

۲ - هامان قایناق، ص ۲۸۴ - ۲۸۳.

۳ - هامان قایناق، ص ۲۸۸.

۴ - قیرشمن، ایران باشلانقیدان ایسلاما قدر، ۱۳۷۲، تهران، ص ۳۸.

عصرلرده شمالدان بو یئرلره باشقا هئچ بیر ائل، قبیله و ائل بیرلشمه‌سی ده گلمه‌میشدیر. بو واقعیتلر و تاریخی حقیقتلر اونو گۆسته‌ریر کی، قوتتی و لوللوبی ائللرینین هر بیر بوتون قدیم تورک ائللری کیمی اولدن بۆیوک و بیر نئچه ائل طایفا و قبیله‌دن یارانمیش ائل بیرلشمه‌سی اولموش و بو ائل و طایفالارین هر بیرینین اؤزلرینه مخصوص آدی اولماقلا و اؤز داخیللرینه او آدی ساخلاما قلا یاناشی، ائل بیرلشمه‌سینین عمومی آدی اولموش قوتتی و لوللوبی آدلاری ایله تانیلمیشلار.

بویوک قوتتی و لوللوبی ائل بیرلشمه‌لرینه اولموش مختلف آدلی ائل، طایفا و قبیله‌لر سیراسیندا اولدن: "ماد" آدی داشیمیش ائل و اوبالار دا اولموشدور.

م.ق. ۷-۸-۹ - نجی عصرلرده اورتا آسیادان، اوجمله‌دن "آلتای" داغلاریندان گلیمیش ایشغوز - کیمترلر داخیلینده سونرا گۆره‌جه‌ییمیز کیمی، "ماد" آدلی ائل، اوبا و طایفالار اولموشدور. هر هانسی عَلت و سبیلر اوجوندان اوللردن اولموش و تازا گلیمیش "ماد" ائللرینین آدی گئنیشله‌نیپ، خلقلر داخیلینده دیلره دوشدوکجه، اسکی ائل بیرلشمه‌لرینین آدلاری اولموش قوتتی و لوللوبی آدلاری سیرادان چیخیب، تدریج‌له اونودولموشدور.

دئمک، هرودوتون گؤستردیگی آلتی ماد ائلی ائله چوخ قدیمدن قوتتی و لوللوبی ائل بیرلشمه‌لرینی یاراتمیش ائللرده اولموشلار کی، م.ق. ۷-۸-۹ - نجی عصرلردن باشلایارق، آلتایدان گلن تازا "ماد" آدلی ائللر و اسکیدن اولموش "ماد" آدلی ائل - اوبالارین آدی غلبه‌چالاراق، قوتتی و لوللوبی ائل بیرلشمه‌لری آدلارینین یئرینی توتور، همده آلتی اسکی ائللین اصیل قدیم کی آدی دئییلیب اوزه چیخیر. قدیم ائللرده بو آده‌ییشمه‌سی چوخ عادی و عمومی حال اولموشدور.

یوخاریدا گؤستردیک کی، بیر سیرا تاریخی عالیم‌لر، اوجمله‌دن پروفیسور ش. رواسانی‌نین گؤستردیگی کیمی، ماد‌لار و پارسلاین اصیل یئرلری، گلمه‌ مسیرلری مشخص دئییل، فرضی و احتمالی دیر. بونا باخمایارق، یوخاریدا گۆردوگوموز کیمی، بیر سیرا آوروپالی و خصوصیه‌ فارس عالیم‌لری ماد‌لار و پارسلاری قافقاز یولوايله شمالدان گلمه و قطعی شکیده و مدرک‌سیر آریایی نژاد گۆسته‌ریرلر.

همین بو عالیم‌لرین و خصوصیه‌ ایران عالیم‌لری اثرلرینین، همده کئچمیش سوؤت دؤورو ایستالتیزمین جدی تأثیری آلتیندا اولان شمالی آذربایجان تاریخیچیلری، یوخاریدا گؤستردیگیمیز ایران و آوروپا عالیم‌لرینین حل ائده‌ بیلمه‌دیگی "نئچه مین ایلیک مدنیت صاحابی التصاقی دیللی قوتتی و لوللوبیلر م.ق. ۷-۸-۹ - نجی عصرلرده گویا آریایی ماد ائللرینه چئوریلدیلر؟" موشگولونو شمالی آذربایجان تاریخیچیلرینین بیر قروهو خیالاً حل ائتمیشلر. بو عالیم‌لر ماد‌لاری و حتّی کاسسیلری شمالدان "روسیه" دن قافقاز یولویلا گلیمیش آریالاردان گۆسته‌ریر، همده "ساکالار"، "ایسکیتلر"، "کیمترلر" و "آشکوز"لاری آریایی تقدیم ائدی‌لر. تأسف‌لندیریجی بو حالی ۱۹۹۳ - نجو ایله‌د باکید چاپ اولموش "آذربایجان تاریخی (ان قدیم دؤورلردن ایگیرمینجی عصرین اوللرینه

قدر) "اثرینده اوخویوروق کی، دوققوز مشهور چاغداش آذربایجان تاریخی عالیمی، اوجمله دن ضیاء بنیادف طرفیندن یازیلیمیش و آذربایجان علملر آکادئمیاسینین مخبر عضو "اقرار علی یثف" طرفیندن رئاکته اولموشدور.

بو عالیملر، اکثر تاریخچیلر کیمی، چاغداش آذربایجان و مرکزی ایران ایالت و ولایتلرینین مادلاردان قباقدکی ساکینلرینی قوتتی، لوللوبی و هورریلر گؤسته ریرلر. بو عالیملر "م.ق. اوچونجو مین ایللیگین سونو و ایکینجی مین ایللیگین اوللرینده آذربایجان اهالیسینین ائتتو - دیل منسوبیتی مسئله سی مرگبدر. بو، یالنیز عمومی شکیلده ایضاح اولونا بیلر. - دئییه، قوتتی - لوللوبیلرین دیل و کؤکلرینه شبهه ایله یاناشسالاردا، اکثر ایران تاریخچیلری کیمی، اونلارین دیلینی ایلام و اورارتو دیللرینه یاخین گؤسته ریرلر.

لاکین بو شمالی آذربایجان تاریخچیلرینین اؤزلرینه خاص اولان و باشقا تاریخچیلرین اثرلرینده راست گلمه دیگیمیز فیکری مادلارین آریایی اولماسینا تامامیله باشقا بیر یول گؤستر مه لریدر. بو عالیملر گؤسته ریرلر کی، م.ق. ایکینجی مین ایللیگین ایلک یاریسیندا شمالدان، روسیه نین جنوبوندا قافقاز کئچیدلریندن بیر سیرا آریایی ائلر آذربایجانا گلیب و اورمو گؤلونون جنوبیغریبنده هورریلرله علاقه ده اولموشلار. بیلیریک کی، بعضی متعصب عالیملر اورمو گؤلونون چوخ جنوبوندا یاشامیش و پارسلارلا اصلا علاقه سی اولمامیش "پارسوا = پارشوا" لاری آریایی، هند - آوروپایی دیللی گؤستر میس و داهادا ایره لی گئده رک اونلاری خیالاً ۶۰۰ کیلومتر جنوبا، فارس ایالتینه کؤچورموشلر. بیز بویه ده گئیش دانشمیش و ا.م. دیاکونوفون بویه ده کی فیکرینی گؤستر میشیک. گؤروندو بو کیمی، آذربایجان تاریخچیلری، بعضی آروپا و اکثر ایران تاریخچیلرینین فیکری اولموش بو نظریه نی اساس گؤتورموش، "پارسوا" لاری آریایی بیلهرک، اونلاری خیالاً م.ق. ایکینجی مین ایللیگین ایلک یاریسیندا "روسیه" نین جنوبوندا گلمه گؤستر میشلر. (تامامیله تازا کشف). آذربایجان عالیملرینین بویه ده سؤزلرینی اوخویاق:

«بعضی تدقیقاتچیلار قدیم شرقده آری ائکسپانسییاسی (یایلماسی) مسئله سینی هورریلرله علاقه لندیریرلر. حاضردا اؤن آسیا ولایتلرینه هله م.ق. ایکینجی مین ایللیگین بیرینجی روبعونون سونوندا معین هند - ایران منشالی اهالی کوتله سینین گلمه سی مسئله سی هئج بیر شبهه دوغورمور»^۱. مدرک و دلیلی اولمایان بو فیکرین جمله لرینده "هند - ایران" اصطلاحی آیدین گؤسته ریر کی، آذربایجان تاریخچیلری ایران قایناق لاریندان استفاده ائتمیشلر. بو عالیملر دها سونرا یازیرلار:

«بیز آری طایفالارینین اؤن آسیا یا مداخله مسئله سینیه اونا گؤره توخوندوق کی، هورری - میتانیلرله علاقه لری تخمیناً م.ق. ایکینجی مین ایللیگین بیرینجی و ایکینجی ربعونده محض اورمیه یانی اراضیده سونرالار "ماتیشنا" آدانان و هورری - ماتیشلرین مسکون لاشدیغی ولایتده باش

وثرمیشدی.

آریلرین بیر قوروپونون یاخین شرق ولایتلرینه قافقاز واسطه سیله جنوبی روسیه چؤلرلریندن مداخله ائتدیگینی ادعا ائتمه یه اساسیمیز واردیر.

م.ق. ایکینجی مین ایللیگین بیرینجی روبعونده تاریخی صحنه یه "کاشو" (کاسیت) طایفا اتفاقی چیخدی. گومان ائتمک اولار کی، کاشو ائتنوسونون مسکونلاشدیغی اساس اراضی لرستان اولموشدور. بعضاً عالیملر بئله حساب ائدیرلر کی، کاشولارین وطنی داغلیق زاقروس اراضیلری دئییلدیر، چونکی اونلار بورایا، گویا میتانیلر طرفیندن سیخیشدیریلیمیشلار و کاسسیلرین وطنینی شرقی کیچیک آسیایله قونشو اولان ولایتلرده آختارماق لازمدیر.^۱

دئمک، آذربایجان تاریخچیلری مادلاری هند - آوروپایی دلیلی بیلن عالیملرین فیکرینی تأیید ائدیر و بو فیکیرلرینی اولاً "پارسوا" ائلنین اورمو گؤلونون جنوبوندا اولماسیله ثبوت ائتمه یه چالیشیر، ایکینجیسی ایسه بو ادعالارینی گویا هند - آروپا دلیلی اولموش و لرستاندا یاشامیش کاسسیلرین وارلیغی ایله اساسلاندیرماغا چالیشمیشلار. حالبوکی، اکثر تاریخ عالیملری اوجمله دن م.ا.م. دیاکونوف، ش. رواسانی و باشقالاری کاسسیلری التصاقی دلیلی و ایلاملار یاخین بیر خلق گؤسته ریرلر. مثلاً م.ا.م. دیاکونوف یازیر: ایندی داها چوخ بو گومانی احتمال وثرمک اولور کی، کاسسیلر داغلی و مال - قارا ساхлаماق شغلونا مالک قبیله اولموش و ایلام دلیینه یاخین اولان بیر دیلده دانیشمیشلار.^۲

کاسسیلرین دیلیندن اله اولان سندلر اونلارین التصاقی دلیلی، ایلاملار یاخین بیر دیلده دانیشدیقلارینی آیدین گؤسته ریر و تقریباً بوتون اسکی تاریخ عالیملری بو فیکری تأیید ائدیر و اونلارین دیللرینی گؤسته رن سند، کتیبه و سؤزلر چوخدور. کاسسیلرین اصیل یئرلری، مهاجرت زامانلاری و مهاجرت زامانی کئچدیکلری یوللار باره ده هئچ بیر قدیم تاریخچی عالیم بیر سؤز یازمامیشدیر و اکثر عالیملر اونلاری ایلاملارلا بیرلیکده اورتا آسیادان قافقاز کئچیدیله گلمه گؤسته ریرلر، نه اینکی "روسیه" تین جنوبوندا. شهبه سیز "آذربایجان تاریخی" مؤلفلری روسیه نین جنوبو دئدیگه مقصدلری چاغداش روسیه نین جنوبو اولموشدور، اونا گؤره کی، بحث اولونان م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اوللرینده نه روس اصطلاحی، نه ده شاید هله روس خلقی وارایدی و چاغداش روسیه نین جنوب قسمتلی او زامانلار تورک ائللرینین وتلاغی و دولانیدیقلاری یئرلر اولموش، سونرالار ایسه "دشت قیپچاق" آدلانمیشدیر.

کاسسیلر م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اوللرینه قدر تقریباً ایلاملارین جزوو اولموش و سونرالار م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده آسوری

* ۱ - هامان قایناق، ص ۳۶.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۲۱ - ۱۲۰.

میلیتاریزمی ماننا و ماد اراضیلرینه هجوم ائتدیکده، قدرتلی ایلام حکومتی ایله ماننا - ماد خلقلری، ائللری و حکومتلری آراسیندا واسطه اولموش، اؤز سویداشلاری کیمی، ماننا و مادلارا، ائللری پیلره هر جهتدن، حتی لازم گلدیکده دؤیوشچو جهتدن یاردیم ائتمیشلر.^۱

بئله لیکله معلوم دئییلدیر کی، آذربایجان تاریخچیلری هانسی سند و مدرکه اساساً کاسسیلری آریایی گؤسته ریرلر. آذربایجان تاریخچیلری داها سونرا کاسسیلره کاسپیلری علاقه لندیریر و هامیسنی هند - آروپایی کؤکلؤ گؤسته ریر و کاسپی دنیزینین آدینی دا اونونلا ایلگیلی بیلیرلر.

آذربایجان علملر آکادئمییاسینین مخبر عضو و اقرار علی یفین رئاکته سی و دوققوز نفر تاریخچسی طرفیندن یازیلیمیش "آذربایجان تاریخی" اثرینده یوخاریدا گؤسترديگیمیز اؤزلرینه مخصوص علمی اساسلارلا م.ق. ایکینجی مین ایلیکدن آریایی ائللرین روسیه نین جنوبوندا یاخین شرق منطقه سینه گلمه سینى اساسلاندیردقدان سونرا، او عالیملر او دؤورلر آذربایجان میللی ترکیبینین ده ییشمه سینى مطلق و قطعی بیر حقیقت کیمی گؤسته ره رک یازیرلار:

«آذربایجانین ائتنیک منظره سی ایران دیللری (آری) طایفالارین بورایا گلمه سیله علاقه دار اولاراق، ده ییشمه یه باشلادی»^۲. داها سونرا آذربایجان تاریخینده اوخووروق:

«... آرتیق م.ق. بیرینجی مین ایلیگین ایلك یوز ایلیکلرینده، م.ق. ایکینجی و بیرینجی مین ایلیگین قووشدوغوندا جنوبی روسیه چؤللریندن بورایا سوخولماغا باشلامیش ایران دیللی طایفالار منطقه نین (محلین) حیاتیندا اهمیتلی رول اویناماغا باشلا بیرلار»^۳.

بو تاریخچیلر بو اساسی اولمایان حکمو وئردیکدن سونرا، اونلار تامامیله اساسسیز، واقیتلری عکسینه چئویرن، بوش قایناق و مدرک گؤسته ریرلر:

«آرخئولوژی ماتریاللار م.ق. ایکینجی مین ایلیگین لاپ سونوندا خصوصیه بیرینجی مین ایلیگین اولینده آرازدان جنوبداکی ولایتلرده یثنی مدنی عنصرلرین میدانا گلدیگینی ثبوت ائدیر (گؤره سن هانسی عنصرلر؟ م.) بو عنصرلرین ایران دیللی طایفالار اولدوغونو آسوری منبعلرینده کی (اونوماتیک خصوصى آد. م) ماتریاللار تصدیق ائدیر»^۴. (هانسی آسوری منبعلرینده و هانسی آدلار؟)

گؤسترديگیمیز ایشغوز و کیمثر کیمی التصاقی دیللی ائللری آریایی لشدیرن و اوندان نئچه عصر اول روسیه نین جنوبوندا خیالی آریایی ائللری یاخین شرق منطقه سی و آذربایجانا کؤچوردندن سونرا، شمالی آذربایجان تاریخچیلری آذربایجان خلقینین معیشتی، تصرفات حیاتی، دفن مراسیمی، دینی تصوّرلری و باشقا میللی خصوصیتلرینی خیالاً گتیردیکلری آریایی ائللرین واسطه سیله

※

۱ - بوباره ده ماد قیامیه علاقه دار فصیللر و اوندان قاباقکی فصیله مراجیعہ ائتمک لازم دیر.

۲ - آذربایجان تاریخی، ص ۴۴.

۳ - یئننه اورادا.

۴ - یئننه اورادا.

آریایی لشدیریر و زردوشت دینی اونا لارین واسطه سیله یارانمیش گؤسته ره رک یازیرلار: «یثنی ساکینلرین گلیشی معیشتده، تصرفات حیاتیندا، دفن مراسیملرینده، دینی آیینلرده و سایره ده حس اولونوردو. محض ایران دیللی طایفالار جنوبی آذربایجان ولایتلرینه یثنی دینی تعلیملر گتیرمیشلر؛ اودا ستایش، مزدییزم، دوآکیزم و سایره عنصرلر سونرالار زردوشتیزمده و مقدس کیتاب "اوستا" دا اؤز عکسینی تاپمیشدی.

م.ق. بیرینجی مین ایلیگی ایلینده ایران یایلا سینین شمال غرب ولایتلرینده ایران نطقونون یایلماسی بو منطقه اهالی سینین مدنیتی نین باشلیجا علامت لرینین اساسلی ده ییشیکلی کله اوغراماسی ایله مشایعت ائدیلیردی»^۱.

دئمک آذربایجان علملر آکادئمیاسینین مخبر عضو و اقرار علی یفین فیکرینجه م.ق. بیرینجی مین ایلیگی اوللرینده روسیه نین جنوبوندا آذربایجانا گلمیش "ایران دیللی" ائللر، یعنی ایشغوزلار و کیمثرلر (چونکی، بو عصرلرده بو ائللردن باشقا شمالدان آذربایجانا آیری ائل و ائل بیرلشمه لرینین گلمه سی نی هئچ بیر تاریخچی و تاریخی سند گؤستره ییر)، او وقته قدر التصاقی دیللی اولموش آذربایجانلیلارین دیلی و بوتون میللی خصوصیتلرینه ده ییشیمیش، حتّی زردوشت دینی اونا لارا توحفه گتیرمیشلر. دئمک بو آریایی اولموش ائللر طرفیندن یارانمیش ماد حکومتی ده، طبیعی اولاراق، هند - آوروپایی دیللی اولمالی ایدی.

بوندا ن باشقا اقرار علی یف بو قریبه فیکرلری و سؤزلری ایله سید احمد کسروی و اونون پان ایرانست شاگردلری و اینتلیجنت سرویس طرفیندن نظری اساسلاری قویولموش و منفور پهلویلر واسطه سیله اجرا اولونماغا باشلامیش پان ایرانسم نظریه سی اوچون، یعنی آذربایجانین مغوللار اقدر پارس دیللی اولماسینا تاریخی تمل یاراتماق ایسته میشدیر. اقرار علی یف داها سونرا یازیر:

«یثرلی و گلمه ائتنیک عنصرلرین اوزون مدّتی بیرگه یاشاییشی یثرلی اهالینین ایران دیللی اهالی طرفیندن آسیمیلاسیون پروسسی ایله مشایعت اولونوردو. مختلف یثرلی اهالی کوتله لرینین تدریجده دیل باخیمیندا ن، سونرا ایسه مدنی جهتدن آسیمیلاسیاسی اونا لارین ائتنیک سیماسینی ایتیرمه سینه، نتیجه ده ایسه ائتنیک آسیمیلاسیونا گتیریب چیخارتمیشدیر»^۲.

اقرار علی یف بوتون آذربایجانی آریایی لشدیرمکله کفایتلنمه ییر، بلکه آریجا شکیلده جنوبی آذربایجانی آریایی لشدیریر و "پارسوا" لاری و "کاسسی" لری آریایی لشدیرمکله جنوبی آذربایجان و مرکزی مادین مختلف یثرلریندن کشف اولموش اثرلره ایران دیللی ائللر و خلقلرین محصولو مارکینی ووراراق یازیر:

«جنوبی آذربایجانین یثرلی اهالی سینین ایرانلاشماسی پروسسی مانناتین مادلایلار (میدیالیلار)

۱ - آذربایجان تاریخی، ص ۴۵ - ۴۴.

۲ - پنه اورادا، ص ۴۵.

طرفیندن اشغال اولونماسیندان سونرا کسکین شکیلده گوجلندی.

بیزیم جنوبی آذربایجانین و اونا قونشو اولان ولایتلرین م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونونا - بیرینجی مین ایللیگین اوللرینه عاید تاریخی دؤور حاقیندا، اساساً میخی یازیلی منبعلرین معلوماتلارینا اساسلانا بیلکلیریمیز، بورادا سون دؤورده کشف ائدیلیمیش آرختولوژی ماتریاللارلاردا خیلی زنگینلشدی. بو دؤورون اساس نمونه لری حسنلی، دینکه تپه، گوی تپه، املش، مارلیک، سولدوز، کالوراز، نخجوان اراضیسینین آبیده لریدیر»^۱.

بیر خلقین اکادئمیاسینین مخبر عضو و تاریخچیلری اؤز خلقلرینین تاریخینی بو اندازه ده تحریف و آلت - اوست ائتدیکده، او خلقین دشمنلری نه یازماز و نه اتمزلر؟ بو گونه قدر جنوبی آذربایجانین هاراسیندان و نه زامان هند - آروپایی بیر دیلده و میخی الیفبدا یازیلیمیش بیر لؤوحه تاپیلیمیشدیر؟ اقرار علی یغین اشاره ائتدیگی جنوبی آذربایجاندا بو گونه قدر کشف اولموش میخی الیفبدا اولان داش قازما لؤوحه لری فقط اورارتولارین کتیه لریدیر کی، التصاقی - تورک دیلینده دیرلر. اساساً م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالاریندا قافقازین شمالیندان آذربایجانا گلمیش هئچ بیر ائل و ائل بیرلشمه سی نی تاریخ گؤسترمه ییر، هارادا قالسین اونلارین "ایران دیللی" اولماسی. م.ق. دوققوزونجو عصردن باشلایاراق یاخین شرق، آذربایجان و همدان طرفینه گلمیش ایشغوز و کیمثرلر ایسه، گؤستردیگیمیز کیمی، التصاقی دیللی، تورک دیللی اولموشلار. دئمک، ماد ائللرینین هند - آروپایی دیللی اولماسی غیر - ممکن و اویدورما فیکیردیر؛ بونوندا نتیجه سینده بو ائللرین قوردوغو ماد حکومتی ده، شبهه سیز، میللی کؤک جهتنن قدیم تورک ائللرینین محصولودور.

اقرار علیف و دوققوز آذربایجانلی تاریخچی عالیم نه تکجه جنوبی روسیه دن یاخین شرق و آذربایجانا "ایران دیللی" ائللر گتیریمیش، نه تکجه "پارسوا"لار و "کاسسیلری" آریایی نژاد و هند - آروپایی دیللی بیلیر، نه تکجه م.ق. ایکینجی مین ایللیک و بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینه عاید جنوبی آذربایجان تورپاقلاریندا کشف اولموش، ارته، قوتتی، لوللوی، هورری، گیلزان، اورارتو و ماننا هنرینین دونیا شهرتلی اثرلرینی آریایی حساب ائدیر، بلکه آچیق و آشکار شکیلده م.ق. یثددینجی عصرین اوللرینده شمالی قافقازدان و اورتا آسیادان گلمیش کیمثرلر، ساکالار (ایسکیفلر) و یا ایشغوزلاری (ایچ اوغوزلاری) دا، مباحثه سیز و مدرکسیز هند - آروپایی دیللی "ایران دیللی" گؤسته ره رک یازمیشدیر:

«مادالیلار او دؤورده قدیم شرقین ان گوجلر گرچکلیگی حساب ائدیلن آسوری دؤولتی ایله آغیر و آمانسیز دؤیوشلرده اؤز مستقل لیگینی قورویوب ساخلایا بیلدیلر. بو پروسئسده جنوبی روسیه چؤللریندن قافقازا و اؤن آسیایا مداخله ائتمیش ایران دیللی کؤچهری طایفالار (کیمثرلر،

ایسکیفلر، ساکالار اہمیتلی رول اوینامیشلار»^۱

آذربایجان تاریخچیلرینین دها قریبه و تامامیلہ تازا کشفی زردوشت دینینین یارانماسی مسئله سیدیر. بیلیریک کی، تاریخ عالمیری زردوشتیزمین یاراندیغی یشری یا آذربایجاندا ماننا، قوتتی، لوللوی خقلری واسطہ سیلہ گؤستہریر، یادا اونون اورتا آسیادا، گویا آریالار واسطہ سیلہ میدانا گلہ سینی سؤیلہ بیرلر باخ: زردوشتیزم فصلینہ لاکین آذری تاریخچیلری بو دینین یارانماسینی "روسینین جنوبوندان" گلیمیش ائللر واسطہ سیلہ اساسلاندیغینی ادعا ائدیرلر. دئمک اونلارین فیکرینجہ زردوشتیزم روسیہ دن گلیمیش آریاییلرین فیکرینین محصولودور.

شمالی آذربایجانین اون تاریخچی عالمی طرفیندن قلمہ آکینمیش و یقین آکادئمییاسینین اطلاعی ایلہ ترتیب ائدیلمیش ۲۸۰ صحیفہ لیک "آذربایجان تاریخی" کیتابی ۱۹۹۳ - نجو ایلده یعنی ا.م. دیاکونوفون "ماد تاریخی" و م.م. دیاکونوفون "اسکی ایران تاریخی"، هابئلہ آلتای ممدوفون "اوغوز سلطنتی" و میرعلی سیدوفون "آذربایجان خالقینین سوی کؤکونو دوشونرکن" اثرلریندن سونرا باسیلیب یایینلانمیشدیر.

ایندی ده گؤرک بو اسکی سووئت و چاغداش آذربایجان تاریخچیلری مادلارین کؤکو باره ده نه یازمیشلار؟

اؤنجه قید ائتمک ضروریدیر کی، ماد ائللرینین آدی تاریخده چکیلن زامانلار، هابئلہ ماد ایمپراتورلوغو یارانان دؤورده هند - آوروپایی ائللر بیر و یا بیر نئچه عصرایدی کی، ایران فلاتینا گلیب چاغداش فارس و کرمان ایالتلرینده یئرلشمیش ایدیلر. بونا گؤرده بو زامانلار اونلارین بعضی کیچیک ائل و طایفالاری، عایله بیرلشمه لری، آیری - آیری عایله لرینین جنوب و شرق طرفلریندن مرکزی ماد تورپاقلارینا یاخین گلیب، حتی اورالاردا یاشاماسی احتمالی تامامیلہ علمی و ممکن بیر ایشدیر و بونولا مخالفت علمه و واقعیتہ ضددیر، لاکین بو مسئله ده مبالغه ائتمک و هند - آوروپایی دیللی ائللری مرکزی ماد و آذربایجانین هر یئرینده یئرلشیب یاشایان خلق کیمی گؤستمکده غیر - علمی و تعصب محصولو اولان بیر فیکیردیر.

فیکریمیزجہ ا.م. دیاکونوف کئچمیش سووئت عالمی آکادئمیک مار و فرانسالی عالیم اوپشردن سونرا، ماد ائللرینین کؤکو و دیلی باره ده واقعیتانه دوشونن بیر عالمیدیر. ا.م. دیاکونوف بیر طرفدن مادلاری قوتتی - لوللوییلرین اوولادی، وارثی. بیلیر، اونلاری دیل جهندن ایلام و هورریلره یاخین و سويداش تانییر، التصاقی دیللی ایشغوزلارین (ساکالار) دا مادلارا یاردیمینین، مثبت و منفی تأثیرینه اعتراف ائدیر، دیگر طرفدن مرکزی مادیین جنوب و شرقینده بعضی هند - آوروپایی دیللی لرین اولماسینی تأیید و اونلارین ماد و آذربایجانین هر یئرینہ یایلماسی فیکرینی رد ائدیر. ا.م. دیاکونوف ماننا، ماد خقلری، اونلارین اصلی و کؤکو، ائله جه ده بیر سیرا او دؤورکو ائل،

طایفا و منطقه خلقلرینین ائتتیک ریشه‌سی بارهده احتیاطلا، قسماً اؤرتولو یازسادا، بعضاً آریاییستلرین خئیرینه و ئردیگی حکملرده مبالغه ائتسهده، اساساً واقعیته گؤرن، تعصیدن اوزاق قضاوت ائدن، ایستالینیزمین آز تأثیرینه دوشن، اوندان آز احتیاط ائدن بیر عالیمدیر. ا.م. دیاکونوفون مادلارین ائتتیک کؤکو بارهده فیکرینی اؤز سؤزلری ایله اوخویاق:

«ماد خلقلینین، هئچ اولمازسا او زامان او یئرلرین غربی قسمتلرینده، قومی ترکیبی و یا اصلی و کؤکو کفایت قدر بیزه آیدیندیر. بعضی اصطلاحلار و قومی آدلارین ده ییشیکلیگه اوغراماسی ممکن اولموش اولسادا، آنجاق بیر میللتین و نژادین اهمیتی کوله‌لرینین بیر نقطه‌دن باشقا بیر نقطه‌یه کؤچوب گئتمه‌سینه دایر دلیل الده یوخدور. بونا گؤرهده دئمک اولارکی، او اؤلکه اهاالیسینین قومی ترکیبی، اوست - اوسته، اوچونجو مین ایللیگین باشلانقیجینا قدر ده ییشیلمه‌میشدیر. بو منطقه‌نین باشا - باشینین اهاالیسی اورمو گؤلوندن توتدو (وان گؤل طرفلرینده اولموش کیچیک و مستقل قومی قروهلار، یا قومی آدلارا شامل اولماقلا) دیالهنین یوخاری قسمتینه قدر قوتتی و لوللوی قوموندان اولموشلار و لوللویلر داها غربی یئرلر و قوتتیلر داها شرقی منطقه‌لرده ساکن ایدیلر. گومان ائدیلیرکی، تقریباً هاما منطقه‌ده ساکن اولموش اوچونجو قومی عنصر "مئهرانیلر" اولموشلار. جنوبغربی منطقه، یعنی "دیاله" و "کرخه"نین یوخاری قسمتلرینی "کاسسی" قومی عنصر و اشغال ائتمیش ایدی. احتمال سونرالار اسکی دؤور مؤلفلرینین "کاسپی" آدلاندیردیقلاری، دیز ساحلی حاشیه‌سی ساکنلری کاسسی و ایلام قروهونا منسوب اولموشلار.

نهایت ممکن دورکی، اورمو گؤلونون قونشولوغونداکی بعضی منطقه‌لرده (خصوصیله اونون غربی و شمالیندا) هابئله زاقروسون غربی دره‌لرینین بعضیسینده هورری قومونون عنصرلری یاشاییردی. بو قوملارین دیلی بارهده الیمیزده اولان آز، چوخ مدرکلر یالنیز ایلاملار و هورریلره مربوطدور»^۱.

ا.م. دیاکونوفون چوخ احتیاطلا یازیلیمیش بو سؤزلریندن گؤرونورکی، ماد خلقلین اصلی، کؤکو و میلی منسوبیتی قوتتی - لوللویلر، هورریلر، کاسسیلر و ایلاملار مربوطدور، باشقا سؤزله دئسک، اونلار، اساس اعتباریله التصاقی دیللی اولموشلار، نه اینکی هند - آوروپایی دیللی. ا.م. دیاکونوف "اسکی ایران تاریخی" اثرینده هئروودوتون گؤستریدیگی آلتی ماد قبیله‌سینین آدینی چکیب یئرلرینی تقریبی حالدا مشخص ائتدیکدن و آدلارینین هارادان مشتق اولدوغونو گؤستریدیکدن و مادلاری هند - آوروپایی نژاددان و ایرانی دیللی قید ائتدیکدن سونرا، چوخ قیسادا اولسا، بئله یازمیشدیر:

«م.ق. دوققوزونجو و سگگیزینجی عصرلرده مادلارین اکثر آدلاری هند - آوروپایی دئییلدیر»^۲.

**

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۳۳.

۲ - ا.م. دیاکونوف، اسکی ایران تاریخی، ۱۳۴۶، تهران، ص ۶۶.

میللی حسلر و میللی توققوشمالار

اگر مادلارین کؤکورهند - آوروپایی اولسایدی، ایشغوزلار گلدیکده اونلارلا یئرلیر آراسیندا یئر و سایره اوستونده معین توققوشمالار، مناقشه‌لر باش وئرمه‌لی‌ایدی، لاکین بئله حادثه‌لردن بیرجه‌سینه‌ده تاریخ وراقلاریندا راست گلیمیریک. عکسینه بیز گؤروروک کی، ایشغوزلارین ایللک رهبری "شپاکا = سپاکا = ایسپاکا" لاپ ایلک گلدیکلری چاغلاردان مادلارلا ال بیر اولوب، داواسیز و توققوشماسیز آذربایجان و مرکزی مادین مختلف یئرلرینده یئرله‌شیب یئرلی اهالی ایل، اسکی سويداشلاری کیمی، قارداشجاسینا یاشامیش، اونلارلا چيگين - چيگينه خارجی دشمنلری اولان آسوریلر علیهینه دؤیوشموشلر و یالینز سونراکی ایشغوز رهبرلرینن جوانلیق و تجربه‌سیزلیگیندن استفاده ائدن حيله‌گر آسوری شاهلاری اونلاری اؤز طرفلرینه چکه‌رک، مادلار و ماد حکومتینه قارشى قويموشلار.

بوندان علاوه بیز ایشغوزلارین کؤکلری باره‌ده یئرینده دانیشیب گؤستمیشیک کی، اونلار التصاقی دیللی اولموشلار. اگر مادلار و اونلارین حاکم دایره‌لری : شاهلاری، اعیان - اشرافلاری، اوردو باشچیلاری هند - آوروپایی دیللی اولسایدیلار، نه سببه گؤره اؤز دوغما اوشاقلارینی ایشغوز (ساکا) دیلی، او زامانین تمیز تورک دیلینی اؤیرنمک اوچون اونلارلا تاپشیریر، اونلارین یانینا گؤنده‌ریدیلر؟ آیا اؤز میللی وارلیقلارینا بیگانه و دشمن ایدیلر می؟ اؤزوده پارسلار!!

ایشغوزلار ایله ماد خلقی و حاکم دایره‌لری آراسیندا اولر توققوشمالارین باش وئرمه‌مەسی و عکسینه ایشداشلیق اولماسینی بعضیلری او جمله‌دن ا.م.دیاکونوف کیمی عالیم‌لر بئله قیمت‌لندیریرلر کی، او دؤورده میللی حسلر چوخ ضعیف و تقریباً یوخ حکم‌ونده‌ایدی. بو دوغرو دور کی، قدیم دؤورلرده گئیش خلق کوله‌لری داخلینده میللی حس یوخ‌ایدی، لاکین ان قدیم دؤورلردن خلقلرین حاکم دایره‌لری اعیان - اشرافلاری و آیدینلاری داخلینده میللی حس لر گوجل وولموش، اونلار خارجی باسقی‌نلار مقابلینده اؤز میللی وارلیقلاریندان مدافعه ائتمیش، اؤز خلقلرینده بو حس‌لری آیدیب، اونلاری اؤز آرخلارینجا آپارماغا چالیشمیش و بو یولدا قسماً مؤفقه اولموشلار. نمونه اولاراق مادلارین ساده کیشیلر و گنجلرینن آسوری میلیتاریزمینی ارادان آپارماق اوچون، کؤنوللو و آزاد شکیلده دؤیوشلرده شرکت ائتمه‌سی، هابئله یئنه‌ده مادلارین سونلاری و هخامنیشلرین اوللرینده باش وئرمیش حادثه‌لری گؤستمک اولار.

آستیپاک اؤز اوردو باشچیسی "هارپاکین" خیانتی نتیجه‌سینده کوروش طرفیندن مغلوب اولدوقدان سونرا هارپاکلا اوزله‌شیر. بو اوزلشمه‌ده آستیپاکین هارپاکا دئدیگی سؤزلری بیز هئودون دیلیندن آستیپاک بؤلومونده وئرمیشیک، بورادا یالینز اونون بو موضوع ایله ایلیگیلی بیر نئچه جمله‌سینی تکرار ائدیریک:

«هارپاک! سن چوخ آخماق و وجدانسیزسان. آخماقسان اونا گؤره کی ایشلری سن گؤرموشسن

آما باشقاسی اوچون و او قدر عرضنه یوخ ایدی کی، تاج و تختی اؤزون ییه له نه سن. وجدانسیز سان اونا گؤره کی، شخصی غرض و انتقام آماق خاطرینه راضی اولموشسان کی، اؤز میلله تیوی پارسلا را ال آلتی، قول و تابع ائده سن. اگر بیر باشقاسینین منیم یثریمه اولماسی لازم ایدیسه، ائدیگین بو ایشی باشقا ماد اهلیندن اولان شخص اوچون ائدیردین. ایندی مادلار هنج بیر تقصیرلری اولمادیقلاری حالدا، قول اولورلار، کئچمیشده مادلارین قولو اولان ایرانلیلار اونلارین اوزه رینده آغالیق ائده جکلر»^۱.

آستیاکین بو سؤزلریندن آیدین گؤرونور کی، او دهرین و جدی میلی حس له مالک اولموش و حاکمیتی ایللرینده اؤز ماد خلقینین میلی حقونو ساوینمیش، اونون مادلار الینده اولماسینا و پارسلا ر و یا باشقا بیر میللتین الینه کئچمه مه سینه چوخ اهمیت و ثرمیش و هارپا کین اؤز میللتینه خیانتینی وجدانسیزلیق ساییر. آستیاکین میلی حسی اولدوقجا شعورلو و دهرین دیر و مبارزه سی یالنیز حاکمیت و ریاست اوچون دئییلدیر. عینی زاماندا او باشقا میللتلره، دشمن گؤزوایله دئییل اینسان و دوست گؤزوایله باخیر.

کوروشوندا آستیاکا غلبه چالماسینا قدر کی و اوندان سونرا کی ایشلرینین هامیسی تکجه حاکمیت اوچون دئییل، بلکه پارس میللتینی حاکم، مادلار و باشقا میللتلری اونلار تابع و ال آلتی ائتمک، حاکمیتی پارسلا رین الینده ابدی لشدیرمک، اؤز میللتین ساده اینسانلارینی بئله باشقا میللتلردن اوستون تو تماق اولموشدور.

کوروش حاکمیتی باباسی آستیاکین الیندن آلدی و اونو سیاست مرکزیندن اوزاقلاشدیریب، بو گونکو گرگانا گؤندردیکدن سونرا، نه سببه گؤره او قوجانی صحرادا پیادا، تک تنها، یثمک سیز و سوسوز بوراخدیریب اؤلدوتدوردو؟ اگر مادلارلا پارسلا ر عینی میللت اولسایدیلار، و آستیاکدا میلی حس و میلی انتقام حسی اولماسایدی واریث سیز اولدوغو اوچون، اؤز نوه سینین شاه اولماسیله راضیلا شسایدی، اونون کوروش طرفیندن سورگون و او شکیلده اؤلدورولمه سینه نه احتیاج اولاردی؟! کوروش و پارس اعیان - اشرافلاری سیاستچی ایدیلر.

اگر اکثر فارس تاریخچیلرینین گؤستردیکی کیمی، مادلارلا پارسلا ر عینی کؤکلو میللت اولموش اولسایدیلار، یالینز حاکمیت بیر ائلدن باشقا بیر ائله، بیر عایله دن باشقا بیر عایله یه، بیر شاهدان باشقا بیر شاهین الینه کئچمیش اولسایدی، آستیاکی او شکیلده آرادان آپارماغا احتیاج اولاردی می؟

کوروشون حاکمیتی اله آلمادان قاباق شخصی دوشونجه لری، آتاسی کبوجیه و باشقا پارس اعیان - اشرافلارینین فیکیرلری تکجه حاکمیتی آستیاکدان آماق دئییل، بلکه اونونلا بیرلیکده پارسلا ری حاکم و مادلاری محکوم میلته چئویرمکده اولموشدور. کوروشون، آتاسی و بوتون پارس اعیان - اشرافلاری و آیدینلارینین فیکری اؤز میللتلری نی حاکم ائتمک، اونو باشقا میللتلرین

آغاسی ائدی، باشی اوستونده قویماق، باشقا میللتلرین افرادینی او جملهدن ماد کوتله لرینی پارسلارین آلتی، نۆرکهری، کۆله سی، ایش قۆه سی، گلیر منبعی و توپ اتی ائتمک اولموشدور. یعنی هخامنیش شاهلاری و پارس اعیان - اشرافلاری حدیددن آرتیق منفی ناسیونالیست، شووونیست، اۆز میللتلرینی باشقا میللتلردن اوستون، حاکمیتله لایق بیلیمیشلر، حالبوکی ماد شاهلاری بو شووونیستی فیکیرلره یاد اولموشلار. اگر آستیا کدا بئله فیکیرلر اولسایدی، اۆز قیزین پارس حاکمی کبوجیه یه وئردی می؟ کوروش اولده اۆز خلقلرینه خیانت ائده رک، پارسلارلا ایشداشلیق ائتمیش ماد اعیان - اشرافلارینی، سیاست ایشله ده رک، ایشه قویدو، تا حاکمیتینی محکم لندیرسین؛ بو ایشده مؤفق اولاندان سونرا، هم ماد اعیانلارینی تدریجله آشاغی دره جه لره اندیردی و حاکمیتی یالنیز یئددی پارس عایله سی الینده مرکزشدیردی، همده اۆز شاهلیق لقبیریندن ماد شاهی اولماسینی سیلیدردی. آیا بو، مادلارلا پارسلارین باشقا - باشقا میللتلر اولماسینی آیدین نشان وئرمه ییر می؟ آیا بو، ائتنیک توقوشمادان باشقا بیر شئی ایدی می؟ اگر مادلارلا پارسلارین هر ایکسی عینی کۆکلۆ و یا حتّی اگر بیر - بیرینه یاخین کۆکلۆ خلقلر و میللتلر ایدیلرسه، نه سببه گۆره کبوجیه مصرده اۆلرکن، اونولا اولان یالنیز پارس اعیان - اشرافلارینا جدّی و صییت ائدیپ تاپشیردی کی، حاکمیتی مادلارین الیندن آلیب پارسلار وئرمک وظیفه نیدیر، بورجونوزدور، گرک بو ایشی یئرینه یئتیره سینیز. آیا بو ایکی میللت آراسیندا گئدن کسکین ائتنیک توقوشما و مبارزه دن باشقا بیر شئیدیر می؟ آیا بو هم ماد، همده پارس حاکم دایره لرینده میللی حسلرین اولماسینی گۆستره ییر می؟

داریوشون و اونون بردیا علیه نه گۆرودوگو ایشلرده و قازیردیغی داش قازما آیتلاردا دا شووونیستی فیکیر و پارس میللتینی باشقا میللتلر، او جملهدن مادلاردان یوکسک توتماق و بیلیمک فیکیرلری آیدینجاسینا نظره چاریر. داریوش بردیانی اۆلدورندن سونرا، اوچ دبلده (قدیم پارس، ایلام و بابیلی) قازیردیغی بۆیوک لۆوحه نین اون دۆردونجو بندینده بئله یازیلیمشدر:

«... ییزیم دودمانیمیزدان چیخاریلیمیش سلطنتی برقرار ائتدیم، اونو یئشیدن بوندان اۆل اولان یئره قویدوم. سونرا بئله ائتدیم: موغ قئوماتین خاراب ائدیگی عبادتگاهلاری خلق اوچون قاییردیم؛ موغ قئوماتین طایفالاردان آلدیغی اوتلاقلار، مال - قارا و مسکنلری اونلارلا قایتاردیم، پارس، ماد و سایره اۆلکه لرین اهالیسینی اولکی وضعیته قایتاردیم. بئله لیکه قوپاریلیمیشلار اولکی دوروما قایتیدتی. اهورا مزدانین مرحمتی ایله بو ایشلری ائتدیم. او قدر زحمت چکدیم، تا اۆز طایقامی اۆل اولدوغو مقاما چاتدیردیم. دئمک، اهورامزدانین مرحمتی ایله من اۆز طایقامیزی او مقاما قویدوم کی، موغ قئوماتین تجاوزوندن قاباق اونا مالک ایدی.»^۱

داریوشون لۆوحه سینده کی طایفا سۆزو آچیق و آیدین میللت و خلق معناسیندا، ائتنیک معنادیر، یعنی او اۆز میللتینی، اۆز ائتنیک توپلومونو، هند - آوروپایی دیللی طایفا و قبیله لرینی

باشقا ائتنیک و کۆکه مالک اولان خلقلره و بیرینجی نۆبهده قئوماتین منسوب اولدوغو ماد میللی، خلقي، اونون مختلف طایفالاری، او جملهدن موغ طایفاسینا قارشی قویور و حاکمیتی مادلارین ییندن چیخاریب، پارس میللتینین الینه وئرمه یی گؤسته ریر، دؤیوش، مبارزه، مباحثه و توقوشماسینی نشان وئیر. یوخسا بو سؤزلرین، فارس تاریخچیلرین عینادلان گؤستر دیگی کیمی، حاکمیتین بیر پارس طایفاسیندان باشقا بیر پارس طایفاسینین الینه کئچمه سینه، یالنیز الین ده ییشمه سینه نه دخلی واردیر؟! بوتون بونلار او دؤورکو پارس حاکم دایره لری و اعیان - اشرافلاریندا، آیدینلاریندا دهرین و شدتلی میللی حس لرین اولماسینی گؤسته ریر.

داها سونرا داریوش اؤز لؤوحه سینین اون سگیزینجی بندینده بر دیا علیهنه مبارزه ده اونا یار دیم گؤسته ریب، اونولا ایشداشلیق ائتمیش آلتی شخصین آدین چکیر کی، هامیسی "پارس" و هریری بیر بؤوک پارس عایله سیندن ایدی. هخامنیش ایمپراتورلوغو چوخ میللتلی بیر حکومت ایدی، نه اوچون بو آلتی شخصین داخلینده بیر نفرده اولسا، باشقا بیر میللت و خلقین نماینده سی یوخ ایدی؟ آیا بو ایش پارس میللتینی، پارس ائتنیکینی باشقا میللتلر، خلقلر و ائتنیکلردن اوستون توتماق، او جمله دن ماد طایفالاری و خلقلریندن اوستون توتماق، شوو نیستی سیاست یوروتمک دئییلدی می؟ آیا بو ایش پارس خلقي و میللتینی هخامنیش ایمپراتورلوغو ترکیبینده اولموش بوتون باشقا میللتلردن اوستون توتماق، پارسلاری اونلارین باشی اوستونده، فوقوندا قویماق تشبئو دئییلدی می؟ داریوشدان سونرا بو شوو نیستی سیاست بوتون هخامنیش شاهلاری دؤورو، تام شدت و غدارلیقا حیانا کئچیر یلمه دی می؟ بو، هخامنیش شاهلاریندا و حاکم دایره لرینده قاتی میللی شوو نیستی حس لردن باشقا نه یین نتیجه سی اولا بیلردی؟

داریوشون بو سؤزلریندن گؤرونور کی، قئومات حاکم اولدوغو ایلاردا کوروش و کبوجیه نین مادلار و باشقا غیر - پارس خلقلر علیهنه گؤردوگو ایشلری آرادان آپاریب، پارس طایفالارینی، اعیان - اشرافلار عایله لرینی حاکمیتدن سالمیش، مادلاری اولکی دوروما قایتارمیش، بیر نؤوع میللی ظلم و اجتماعی عدالت سیزلیگی آرادان آپارمیش، میللی برابرلیک و اجتماعی عدالت برقرار ائتمیشدیر. بوتون بونلاردا قئوماتین، بیر ماد دین خادمی اولماق اعتباریله، میللی ظلمه مخالف و میللی عدالت طرفداری اولماسینی گؤسته ریر، چونکی ماد حکومتی زامانی میللی برابرلیک واریدی و پارسلار، کوروشون آتاسینین رهبرلیگی ایله اؤز داخل ایشلرینده آزادیدیلر و مثلاً اؤز آنا دیلرینده داش قازما لؤوحه لر قازدیر میش ایدیلر. بونودا قید ائدک کی، عینی زاماندا بر دیا حرکتینده دینی مضموندا اولموشدور کی، آشاغیدا گؤره جه ییک.

قئوماتین اعدامیله ماد خلقینین میللی حرکتی و ایتیردیگی حاکمیتی یئنیندن الده ائتمه یه چالیشماسی قورتارمادی. قئوماتدان سونرا هئچ بیر دینی آدی و مقامی اولمایان، یالنیز ماد اولان و ماد خلقینین ایتیردیگی استقلال و میللی حقوقو گئری قایتارماق ایسته یین "فرورتیش" و "چیتران تخمه" قیاملاری یاراندى، اؤز لری ده یالنیز ماد ائللری داخلینده و آچیق - آشکار حاکمیتی مادلارا

قایتارماق شعاری و فیکری ایله باشلاییب، داوام ائتدی.

فرورتیش اؤزونو "کییاکسار" دودمانیندان اولان "خیشتیریتمی"، یعنی ماد سولاله سینی اساسلاندیران شخص آدلاندیریردی. داریوش اؤز کتیبه سینین ایکینجی ستونونون بشینجی بندینده بئله یازمیشدیر:

«... فرورتیش آدلی بیر ماد یاغی اولدو و خلقه دئدی کی، من "هوخشه تر" (کییاکسار.م.) دودمانیندان "خیشتیریتمی" یم. بوتون مادلار مندن اوز چئویریب "فرورتیشه" طرف گئتدیلر. او شاه اولدو»^۱.

کییاکسار نسلیندن اولان خیشتیریتمی پارسلارین علیینه قیام ائتمک هامان، نه سببه بوتون مادلار هخامنیشلردن اوز چئویریب، اونو حمایت ائدیر و اونو شاه ائدیرلر؟ آیا بونون علّتی کوروش و اونون اوغلو کبوجیه دؤورو هخامنیشلر طرفیندن ماد خلقینه وارد اولموش میللی تحقیر، اقتصادی فشار، استثمار، ظلم، خلقین ایتیردیگی حاکمیتی یثنی دن اله گتیرمه یه چالیشماسیندان باشقا بیر شتیین نتیجه سی اولایلدی می؟! بو ایسه مادلارلا پارسلارین باشقا - باشقا میللتلر اولماسینی، اونلارین هر ایکیسینده میللی حسلرین اولماسینی و اونلارین آراسیندا ائتنیک مناقشه و توققوشمانی آچیق و آیدین گؤسترمه ییر می؟!

فرورتیش توتولاندان سونرا داریوش اونو وحشی جه سینه میثله ائدیپ، گؤزلرینی چیخارتدیردی، نچه گون قاپیسیندا بنده ساخلایب، مادلاری قورخوتدو و نهایت اونو ائکباتاندا نیزه یه اوتوتدوردو، یعنی ان وحشی آسوری شاهلارینین ایشینی گؤردو. دها سونرا داریوش فرورتیشه ایشداشلیق ائتمیش ماد آیدینلاری، اعیانلاری و ایگیتلرینی یشده ائکباتاندا، ماد خلقینین گؤزونون اؤنونده دارا آسدیریب، ائکباتانلیلاری و بوتون مادلاری قورخوتماق، گؤزلرینین قوردونو آلماق اوچون، اونلاری نچه گون او حالدا - دار آغاجیندا ساخلادی. نه اوچون داریوش فرورتیش و اونون دوستلاری انقلابچیلاری محض ائکباتاندا و گئیش خلق کوتله لرینین گؤزونون اؤنونده اعدام ائتدی؟! آیا بو ایش ماد خلقینی قورخوتماق، گؤزونون قوردونو آلماق، اونلارین یثنی قیاملارینین قاباغینی آلماق اوچون دئییلدی می؟! بو، ایکی مختلف کؤکلو میللت آراسیندا ائتنیک توققوشما و میللی مبارزه نی گؤسترمه ییر می؟! داریوش بو ایشی حتّی مادلارین نسبتاً گئیش خلق کوتله لری داخلینده میللی حسلرین وارلیغی و گوجلوی اولماسینی نشان وئرمه ییر می؟! م.ق. ۶۷۳ - نجو ایله ده قیامیندا، هابئله "کییاکسار" نینوانی آلماغا و آسوری میللتاریزمین آرادان آپارماغا گئکندنه، اونون اوردوسونون اساس حیصه سی تام آزاد و کؤنوللو ماد گنجلری و کیشیلریندن تشکیل تاپمیش ایدی و احتمال گنج قیزلاردا اوردو سیرالاریندا اشتراک ائدیردی، یعنی آمازون قیزلار و قادینلاردا اوردو صفلرینده وارایدی، نچه کی چالدیران دؤیوشونده آلتی مین آذری تورک قیزی اشتراک ائتمیش ایدی.

ماد خلقینین هخامنیشلر، پارسلا قارشی قیام و مقاومتی فرورتیش حرکتیلده باشا چاتمادی. فرورتیشدن سونرا یتنه ده اؤزونو "کیا کسار" نسلیندن آدلاندیران "ساقارتی" ایلیندن اولموش "چیتران تخمه" قیامی باشلانیر. داریوش "چیتران تخمه" نی ده مغلوب ائدیپ جزالاندیردی و اؤز کتیبه سینده تقریباً فرورتیش باره ده یازدیردیقلارینی تکرار ائتدی.

آیا بوتون بو حرکتلر، قان تۆکمهلر ماد خلقینین یاد میلته قارشی مقاومتینی، میللی استقلال الده ائتمه، ایتیردیگی حاکمیتی یتیندن اله گتیرمه یه چالیشماسینی آیدین شکیلده گؤستره ییر می؟ آیا بو، مادلارلا پارسلا رین تامامیله آیری - آیری میللتلر اولماسی، باشقا - باشقا کؤکلره مالک اولمالارینی و میللی حس له مالک اولمالارینی آچیق و آیدین نشان و ثرمه ییر می؟

هخامنیشلر زامانی بو میللی مبارزه تکجه ماد میللتی ایله پارسلا ر آراسیندا دئییل، هخامنیش ایمپراتورلوغو ترکیبینه داخل اولموش باشقا میللتلرله داریوش و او بیرری هخامنیش شاهلاری آراسیندا گئتمیشدیر. بو واقعیته داریوشون بر دیا قیامی زامانی و اوندان سونرا مختلف اۆلکه لره گؤندر دیگی اوردولار و اونلارین دؤیوشلری و غلبه لری باره ده کی کتیبه ده اولان یازیلاری آیدین گؤستریر.

داریوشون کتیبه سینده گؤستره ییلر کی، ارمنستان، پارت، مرو، روخج، (بوگونکو افغانستاندا) و ... ده شورشلر اولموش و داریوش اوردو گؤنده ره رک اونلاری بوغموشدرو. داریوش کتیبه سینده یازیر کی، دوققوز شاه ی مغلوب ائدیپ توتدورموشدور. بو شاهلارین چوخو، شبهه سیز، هخامنیش ایمپراتورلوغونا زورلا داخل ائدیلمیش میللتلرین رهبرلری ایدیلر و اؤز میللتلرینین آزادلیغی و پارسلا رین پنجه سیندن خلاص اولمالاری یولوندا ساحلی قیام ائتمیش ایدیلر، میللی حس له مالک اولان رهبرلر و حاکم دایره لرایدیلر.

بو تاریخی فاکتارلر آیدین گؤستره ییر کی، قدیم دؤورلرده، او جمله دن بحث اولونان مادلار و هخامنیشلر زامانی، گئنیش خلق کوتله لری داخلینده ده رین و هر طرفلی میللی حس لر اولماسادا، حاکم دایره لر داخلینده، خصوصیه ماد و پارس حاکم دایره لری و اعیان - اشرفلاری داخلینده گوجلور، حتی پارسلا ردا اولدوغو کیمی، افراطی و بیر نؤوع شووونیستی میللی حس لر اولموشدور. یونا گؤره ده ا.م. دیاکونوفون هاما ن دؤوردن بحث ائدرکن یازدیغی آشاغیدا کی فیکیرلرایله راضیلاشماق اولماز. او یازیر:

«... او دؤورده نه اینکی میللی، هئچ خلقی منسوبیت حاقیندا دایق تفکور هله یوخ ایدی؛ یالنیز اجماع و طایفا باره ده دایق تصوّر وارایدی. یونا گؤره ده ائتنیک مبارزه ده یوخ ایدی».^۱

ا.م. دیاکونوف احتیاط و یا هر هانسی علته گؤره اؤز اثرینین بیر سیرا یشلرینده ضد فیکیرلرده

یازمیشدیر. مثلاً یوخاریدا گؤستر دیگیمیز فیکرایله برابر ا.م. دیاکونوف فرورتیش قیامینین میللی جهتینی ده تأیید ائده رک یازمیشدیر:

«... شبهه یوخدور کی، عادی آزاد فردلرده عصیاندا فرورتیش ایله بیرگه ایدیلر. اوست - اوسته داریوش علیهنه اولان قیامین عمومی میللی جهتینه شک و تردید ائتمک اولماز»^۱

حاکم دایره لرده میللی حسلرین اولماسی تاریخ بویو بوتون خلقلر و دؤورلرده اولموشدور، آنجاق بو حس سرمایه دارلیقا علاقه دار علم، ساواد و بیلگی گئیش خلق کوتله لری داخلینده یاییلب ده رین لشمه سیله ساده خلق داخلینده یاییلب عمومی لشمیشدیر.

مادالارین پارس، یعنی هند - آوروپایی دیللی اولماسینی هئرو دوتون "بردیا"نین اولدورولمه سیله ایلگیلی دئدیگی بیر سؤز آیدین گؤستریر. قئوماتین داریوش طرفیندن اولدورولمه سیله علاقه دار هئرو دوت یازمیشدیر کی، اونون اولدورولمه سی پارسلاردان باشقا ایمپراتورلوغون بوتون خلقلرینی کدرلندیردی.

کوروشون اوغلو کبوجیه مصرده اولارکن، قئومات قیامینی ائشیتدیکدن سونرا، اورادا اولموشدور. او اولرکن یاخینلاری، خصوصیه یاخین آدمالاری اولموش پارس اعیان - اشرافلارینا بئله وصیت ائتمیشدیر، بو وصیتی بیز یئرینده گؤستمیشیک، بیر داها تکرار ائدک:

«شاه آلاله لرینین آیدندان من سیزین هامینیزدان، خصوصیه بورادا اشتراک ائدن هخامنشیلردن طلب ائدیرم، پارسلارین حاکمیتی مادالارین الینه کئچمه سینه امکان و ئر مه یین. سیز اونو گئری آلمایا بورجلو سونوز...»^۲

کبوجیه نین بو سؤزلری آچیق و آیدین شکیلده ایکی میللت آراسیندا حاکمیت اوغروندا گئدن مبارزه و دؤیوشدن حکایت ائدیر. بو ایکی میللت مادالار و پارسلار اولموشلار، اؤزوده بو مبارزه و توققوشما اولوم - دیریم ائتیک توققوشمادیر.

داریوش دؤورونده هخامنش ایمپراتورلوغونون دئمک اولار بوتون اولکه لری و خلقلری داخلینده میللی آزادلیق حرکتلرینین بو قدر گئیش و تئز - تئز باش و ئر مه سی زمینه سیز و علت سیز دئییلدی. میللتلرین رهبرلرینده میللی دیغولارین اویانماسی عمومیتله ماد حکومتی دؤورونده میللی جهتن آزادلیق و ئر مک و میللی قارداشلیق سیاستینین یورودولمه سی نتیجه سینده اولموشدور. بیز یئرینده گؤستمیشیک کی، میلیتاریست آسوری حکومتی عصرلر بویو منطقه خلقلرینی ازیب، تالایب، چاپمیش و اونلاری هر جور سیاسی و میللی حقوقلاردان محروم ائتمیش ایدی. هئرو دوتون گؤستر دیگی کیمی، اولجه مادالار بو اسارت زنجیرینی قیرمیش، آزاد اولموش، منطقه نین او بیرى خلقلرینه اؤرنک اولموش، اونلارا یول گؤستمیشلر؛ همده کییا کسار نئینوانی فتح ائدیب،

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۴۰۱.

۲ - اوغوز سلطنتی، ص ۲۶۷ و یا ایرانین تاریخ و مدنیتی نین قورولتایی، ص ۱۱۱.

آسوری میلیتاریزمینه سون قویماقلا، میللتلرین آزادلیق یولونو هامارلامیشدیر. بوندان سونرادا ماد حکومتی زامانی، او زامانا قدر ازیلیب، میللی حقوقلاردان محروم اولموش میللتلر، میللی حقوقلارینی الدہ ائدیپ، اؤز آیاقلاری اوستونده دورموش و میللی استقلالین مزہسی و دادینی آنمیش ایدیلر. ماد شاهلاری کییاکسار و آستییاکدا هم اؤز ایمپراتورلوقلاری داخلینده اولان میللتلره، همده اوندان خارجه یاشایان منطقه میللتلرینه دوست، قارداش و برابر حقوقلو مناسبت بسله ییب، خلقلر برابرلیگی و دوستلرغو سیاستی یوروتموش ایدیلر. بونا گؤرده مادلارین ۱۲۷ ایل حاکمیتی زامانی منطقه میللتلری میللی حقوقا مالک اولموش، پارسار کیمی اؤز میللی دیللی و میللی مدنیتلرینی اینکیشاف ائتدیرمیش، بو ایشه عادت ائتمیش و اؤز دیللرینده، ایلک دفعه اولاراق، داش قازما لؤوحه لر قازدیرمیشدیلار.

بو تاریخی واقعیتلره گؤره میللی آزادلیغا عادت ائتمیش منطقه میللتلری کوروش و کبوجیه زامانی میللی حقوقلارینین آیاقلائیپ ازیلدیگی، تاپدالانیب محو ائیلدیگی زامانلار میللی حقوقلارینی یئئیدن برپا ائتمک اوچون، صبر سیزلیکه، فرصت آختاریردیلار. بو فرصت بردیا قیامی زامانی هخامنیش حکومتنین ضعیفله دیگی زامانلار یاراندیقا، بوتون محکوم میللتلر و یا اونلارین اکثری هخامنیشلرین میللی ظلمونه قارشی قیام ائدیلر. بلی! تکجه مادلار دئییل، داریوش زامانی باش وئرمیش هخامنیش ایمپراتورلوغونون بوتون اولکلری، خلقلری و میللتلری داخلینده کی عصیانلار و قیاملارین اساس اعتباریله ائتنیک، میللی کؤکو، سببی و علّتی اولموشدور.

بو حقیقتلره اساساً داریوش زامانی هخامنیش ایمپراتورلوغونون تقریباً هر میللی ولایتینده باش وئرمیش هخامنیشلره قارشی قیام، عصیان و سلاحلی دؤیوشلرین اساس علّت و سببلریندن بیرى هخامنیش شاهلارینین میللی ظلمو و میللتلره تحقیر ائتمه سی اولموش و بو قیاملارلا میللتلر، او جمله دن مادلار، هخامنیشلرین آغالغی، میللی و اقتصادی ظلملریندن خلاص اولماق ایسته میشلر. چئک عالمی "پراشک" کیمی بیر سیرا عالیملر و اکثر فارس تاریخچیلری مادلاری هند - آوروپایی گؤسته ریر؛ بعضی بیر سیرا باشقا عالیملرده، او جمله دن ام. دیاکونوف مادلارین آلتی طایفاسیندان بعضیسینى آریایی، بعضیلرینی ایسه التصاقی دیللی بیلیرلر. "اوپر" کیمی اوچونجو قروه عالیملر ایسه، مادلاری اساساً التصاقی دیللی بیلیر و حتّی "مار" و بعضی باشقا بیلگینلر کیمی ماد دیلینی هامان ایلام دیلی گؤسته ریرلر. مادلارین ائتنیک کؤکو مسئله سینده اورتا وضعیّت توتان ام. دیاکونوف، اونلاری تام هند - آوروپایی دیللی گؤستمه سه ده، ایستالینیزمدن احتیاط ائتمک، آریاییزم تأثیری آلتینا دوشمک و یا هانسی سبب اوجوندان بو مسئله ده اوچونجو قروه آوروپا تاریخچیلرینه مخالفت ائده رک، "اوپر" ین اون دوققوزونجو عصرین سون روبعونده قلمه آئیمیش کیتابینی جدّی تنقید ائتمیشدیر. اوپر بو فیکیرده اولموشدور کی، هخامنیشلرین اوچ دیلده اولان داش قازما آیتینین ایکینجی نسخه سی، یعنی ایلام دیلینده اولان نسخه سی "ماد" دیلینه یاخین بیر دیلده دیر و ماد تاریخی بویو "تورانی" عنصرلر ایله "آریایی" عنصرلر آراسیندا مبارزه داوام ائتمیشدیر.

فیکریمیزجه "اوپثر" بورادا "آریایی" عنصر بارده قسماً مبالغه ائتمیشدیرسه ده، اصلی مقامی تورانی عنصرلره وئرمه سینده حاقلیدیر. لاکین ا.م. دیاکونوف "اوپثر"ین بو فیکرینی تنقید آتشیینه توتاراق یازمیشدیر:

«... بو کیتاب، اوندا بیر سیرا دقته لایق فیکیرلرین نظره چارپماسینا رغماً، برک کؤهنلمیش، مطبلر و استدلال باخیمیندان محکم تملی یوخدور. بوندان علاوه "اوپثر"ین اؤزوده ماد تاریخی ایله ایلگیلی مسئله لرده تردیدلی و متزلزیل اولموشدور»^۱.

ا.م. دیاکونوفون سؤزلریندن آیدین دئییلدیر کی، اوپثرین هانسی فیکیرلری دقته لایق و هانکیلاری برک کؤهنلمیشدیر. داهاسونرا ا.م. دیاکونوف گؤسته ریر کی، "دئلاتر - Delattre"، "اوپثر" ، "هنری" ، "جورج راوالینسون" ون فیکیرلرینی ده رد ائدیر و ماد تاریخی نی آراشدیرارکن، هند - آوروپایی اولمایان عنصرلری، یعنی التصاقی دیللی عنصرلری آلچالدیر. بوتون بونلارلا بللی اولمور کی ا.م. دیاکونوفون نظریجه "اوپثرین" مادلارین کؤکو بارده کی فیکیری نه اوچون برک کؤهنلمیش و نه سببه گؤره مطلبلری و استدلاللاری محکم تمل لی دئییلدیر و هارادا ماد تاریخی ایله علاقه دار مسئله لرده تردید نشان وئرمیشدیر. هر حالدا ا.م. دیاکونوفون اوپثر دن تنقیدی آچیق و واضح دئییلدیر. بیز چئشیدلی مناسبتلرله گؤستریمیشیک کی، اولاماد خلقی یاشایان و مرکزی ماد حکومتی تورپاقلاریندا، مادلاردان نچه مین ایل قاباقدان قوتی - لوللویی خلقلری بنالی یاشاییب، مدنیّت قوروموشلار. ماد حکومتینی یارادان ائللر و خلقلرده اساساً اونلارین اؤولادی و وارثلری اولموشلار. ایکینجیسی، هئروودوت مادلارین آلتی ائللین آدینی چکرکن، اونلارین میللی کؤکونه اشاره ائتمه میش و تاریخ هند - آوروپایی دیللی ائل، قبیله و ائل بیرلشمه لرینین مرکزی مادلار اراضیسی و اورادان شمالی اراضیلره و آذربایجان تورپاقلارینا نفوذو بارده هئچ بیر فاکت، سند و مدرک گؤسترمه میشدیر. (البته بیز پراشک کیمی لرین یازیلارینی نظره آلماییرق)، اوچونجوسو، ایشغوزلارا (ساکا) قدر، یعنی م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرلره قدر آذربایجان و مرکزی ماد اراضیلرینده قوتی - لوللویلردن باشقا آیری بیر خلقلین یاشاماسی و یا گلمه سیندن تاریخ هئچ نه گؤسترمه ییر و آسوریلر واسطه سیله بو یئرلره کؤچورولموش آز عده یهودی و باشقا سامی ائللریندن باشقا، ماد حکومتی یارانانا قدر بو یئرلرده التصاقی دیللی ائللر و ائل بیرلشمه لریندن باشقا آیری ائتنیکدن اولان هئچ بیر ائل، ائل بیرلشمه سی ساکن اولوب یاشامامیشدیر. (بو یئرلرین جنوب و شرق سرحدلرینده م.ق. دوققوزونجو عصر دن اعتباراً هند - آوروپایی دیللی عایله لرین یاشاماسی محتملدیر).

ایشغوزلارلا گلدیکده ایسه، اونلارین بیر عده سی قایدیب شمالا گئتمیشلرسه ده، شمالی و جنوبی آذربایجان و مرکزی ماد اراضیلرینده قالان ائل و اوبالاری التصاقی دیللی اولدوقلاری اوچون، یئرلی اهللیه قوتی - لوللویی اؤولادلارینا قاریشب، توققوشما اولمادان، یئرلی اهللین بیر

قسمتی اولموش و آذری میللتینین تشکولونده بلاواسطه اشتراک ائتمیشلر. ایشغوزلارین همدان و قیزیل اۆرن طرفلرینده قالان ائللری داخلینده ماد آدلی ائل اوبا، طایفا و یا ائللرین اولماسی احتمالی گوجلودور. دئمک مادلارین ائتنیک و میلی کۆکو بارهده ا.م. دیاکونوف کیمی اورتا وضعیّت توتوموش عالیملرین فیکریله ده راضیلاشماق اولماز. ماد حکومتی نی یاراتمیش مختلف ائل و سوی بیرلشمه لرینین هامیسی، ایستر قوتی - لوللو بیلرین اؤلادی، ایسترایسه اونلار قوشولموش ایشغوزلار (ساکا) ین هامیسی التصاقی دیللی اولموش، نئچه مین ایل اوندان قاباقدان اولدوغو کیمی، چاغداش ایرانین بوتون غربی و مرکزی ایالت و ولایتلرینده حکم سورموش واحد ائتنیک هنر مدنیت و صنعت آتمسفرینه داخل اولموش و دیل باخیمدان بیری - بیرینه چوخ یاخین و عصرلر بویو پیشیب تکمیل لشمیش ایلام دیلی اونلارین رسمی سیاسی دؤولت و تجارت دیلی اولموشدور.

اون دوققوزونجو یوز ایللیگین سونلاریندان اسکی تاریخ متخصصلری آراسیندا میدانانگلمیش مباحثه لی مسئله لردن بیری ده مادلارین میلی کؤکوايله علاقه دار بومسئله اولموشدور کی، ماد حکومتی دؤورو "توران" و "ایران" عنصرلری آراسیندا داواملی مبارزه اولموشدور. "اوپثر" بوفیکری ایره لی سورموش، ا.م. دیاکونوف دا اونو قبول ائتمیش و اقرار علیف داهادا ایره لی گئدرک ایشغوزلاری دا سؤز سوز ایران دیللی حساب ائتمیشدیر. البته "اوپثر" ین بوفیکری نی ایکی ائتنیک تورک و پارس معناسیندا گؤتورسک قسماً راضیلاشماق اولار. (بوبره ده آشاغیدا گئئیش دانیشاجاییق).

آذربایجان علملر آکادئمییاسینین مخبر عضو اولان اقرار علیف مادلار دؤورو بو ایکی عنصرون میدانانگلمه سیننی "بؤیوک نایلیت" حساب ائده رک یازمیشدیر:

«بو دؤورون بلاواسطه اولکی دؤورله علاقه دار اولان بؤیوک نایلیت لریندن بیری ده میدیادا ایکی ائتنیک عنصرن: قدیم "توران" و نسبتاً یئننی "آری" عنصرونون مؤوجود اولماسی فاکتینین معین لشدیریلمه سی اولموشدور»^۱.

ایندی گؤرک "بؤیوک نایلیت" ساییلان بو ایکی عنصر آراسیندا مبارزه نین بوتون ماد حاکمیتی ایللری داوام ائتمه سی فیکرینی ایره لی سورن عالیملر هانسی تاریخی فاکتارلا اساسلانمیشلار. ایرانلیلارلا (پارسلار) تورانلیلار (تورکلر) آراسیندا توققوشما خصوصیه هخامنیشلر و ساسانیلر دؤورونده اولموش و داوام ائتمیشدیر، لاکین بو ضدیتین ماد ائللری آراسینداکی ضدیتلره نه اوخشارلیغی اولموش، نه ده اونونلا ایلگیلی ایدی. بئله ایسه مثلاً "خیشتی ریتی" و "کییاکسارین"

ایشغوزلارلا توققوشوب، حتی دئیوشمه‌سی و آستیاکلا هارپاکین توققوشماسی و بو توققوشما نتیجه‌سینده ماد ایمپراتورلوغونون سقوط و سایره اختلافلاری نتیجه‌قیمتلندیرمک، اونلارین علت و سببلری نه‌ایدی؟ بو علتلرین اهمیتی و تاریخه معلوم اولانلاری بونلاردان عبارت اولموشدور: الف) تورک ائللری و ائل بیرلشمه‌لری، بوتون باشقا ائللر و خلقلر کیمی، قدیم دؤورلرده اوتلاق، حاکمیت، یش و سایره سیاسی - اقتصادی مسئله‌لر اوجوندان بیر - بیرله چوخ توققوشموشلار. ان قدیم دؤورلردن ائل بیرلشمه‌لرینین بعضی ائل، طایفا و قبیله‌لری اختلاف نتیجه‌سینده ائل بیرلشمه‌سیندن آیریلدیقا و یا اوتوراق حیاتا کئچدیکه بیر - بیرله توققوشموشلار. "جامع التواریخ"ین اکثر یشلری، او جمله‌دن "اغوز نامه" بؤلومونده اغوز ائل بیرلشمه‌سی ائللری و باشچیلاری آراسیندا گئتمیش قانلی توققوشمالاری هامی اوخویا بیلر. چاغداش تاریخچیلر ایشغوزلارلا (ساکالار) کیمرلری واحد ائتیک کؤکلر ائللر و بیر - بیرینه یاخین اولان قبیله‌لر گؤسترمله برابر قید ائدیلمیش، اونلار بیر - بیرله مخالف و دشمن‌ایدیلر. ایشغوزلار کیمرلری تعقیب ائده‌رک آذربایجانا و یاخین شرق منطقه‌سینه گلمیشلر.

دئمک اقتصادی - سیاسی عامیللر، بوتون خلقلرده اولدوغو کیمی، تورک ائللری و خلقلری داخلینده‌ده ان قدیم دؤورلردن اختلافلارا سبب اولموش، ایندی‌ده اولماقدادیر.

ب) کییاکسارین "مادی" اؤلدوروب، حاکمیتی تام‌اله آلماسی و ایشغوزلارین جنوبدان آرازین شمالینا کؤچمه‌سینین سببی یالنیز سیاسی مسئله‌ایدی و هئچ بیر میللی سببی یوخ‌ایدی. ج) "مادی" اؤلدورولندن سونرا ایشغوزلار آرازین شمالینا کؤچوب، بیر سیرا ائللری دربند یولوايله شمالا گئتدی و بعضی ائللری‌ده مرکزی ماددا قالیب ماد حکومتی و کییاکسارلا ایشداشلیق ائتدیله و ماد اعیانلارینین اوشاقلارینا تمیز تورک دیلی اؤیرتمک و اوخ آتماق اؤیرتمکله مشغول اولدولار. ائکباتان و مرکزی ماددا قالمیش ایشغوزلار بیر مدّت سونرا، کییاکسارین اونلارا تحقیر و توہین ائتدیگی اوچون، تربیه ائتدیکلری اوشاقلارین بیرینی گیزلی اؤلدوروب، اؤزلری "لیدی"‌یه گئتدیله. بورادا ایکی مسئله دقته لایقدیر:

۱ - ایشغوزلارین ائکباتان‌دان گیزلی کؤچوب لیدییه گئتمه‌سینین سببی یاکییاکسارین گوبدلوغو و یا ایشغوز باشچیلارینین هر هانسی جهتدن دوزگون حرکت ائتمه‌لری اولموش و بونون ائتیک توققوشمالیه هئچ بیر ایلگیسی و رابطه‌سی یوخ‌دور. بو توققوشمانی میللی و ائتیک اختلاف گؤستریمک سیاسی هدف اوچون مدرک و سند یاراتماقدیر.

۲ - ایشغوزلارین باشقا یشر دئیل، محض "لیدی"‌یه گئتمه‌سی گؤستریرکی، اولاییدی‌ده یاشایان ایشغوزلارلا اونلارین معین علاقه‌سی اولموش، ایکینجیسی لیدی‌ده یاشایان کیمرلرده رابطه‌لری اولموشدور، بو ایسه ایشغوزلارلا کیمرلرین عینی کؤکلر اولدوغونا بیر دلیل اولاییلر.

د) آستیاکلا هارپاکین توققوشماسینین دا اونلارین مختلف ائتیک قورولاردان اولماسینا دخلی

یوخدور، بو اختلاف سیاسی - اقتصادی - دینی کؤکه مالک اولان بیر اختلاف اولموشدور. بو مسئلهلر بارهده آستیاک ایله ایلگیلی بحثلریمیزده گئنیش دانیشمیش، بیر داها قیسا شکلیده قید ائدک کی، اولاً بو اختلافلار هر یثرده و هر دؤورده دؤولت رهبرلری، اوردو باشچیلاری آراسیندا باش وئره بیلن اختلاف و توققوشما اولموشدور.

اگر آستیاک ایله هارپاکین اختلاف و دشمنچیلیگی، آستیاکین کؤرپه کوروشو هارپاک واسطه سیله اؤلدورمک ایسته دیگی افسانه و یا حادثه ایله علاقه دار اولموشدورسا، بو، شخصی - سیاسی بیر حادثه دیر و میلی مبارزه یه ایداخلی یوخدور، حتی اگر هارپاک ایشغوزلاردان اولموش اولسا بئله، بو حادثه نین ائتنیک مسئله ایله علاقه سی اولاً بیلمز. آما، مربوط بحثده گئنیش گوستردیگیمیز کیمی، بو توققوشما و اختلافین اقتصادی - دینی کؤکو داها اهمیتی ایدی. مسئله بوندان عبارت دیر کی، بیلدیگیمیز کیمی هارپاک هم آستیاکلا قوهوم، هم اوردو باشچیس، همده ائل و منطقه بؤیوگو اولان ماد اعیانلاریندان ایدی. او دؤوره قدر و آستیاک زامانیندا ماد اعیان - اشرافلاری معمولاً هم ائل و منطقه بؤیوگو، همده او ائل و منطقه نین دینی رهبری اولاردی. ائل و منطقه نین هم سیاسی، همده دینی رهبری اولماق او دئمک ایدی کی، اونلارین گئنیش و حدودسوز مادی و اقتصادی امکاملاری و گیلرلری اولاردی. ائل و منطقه نین کاهین - باشچیلارینین رهبرلیک ائندیکی دین زردوشتیمیزین معین قولو، فورموایدی و قسماً بیر دیگرنین فرقله نیردی.

آستیاک اؤز کوره کی نی "سپیتامه" و بیر نچه بؤیوک موغ واسطه سیله واحد زردوشت دینی یاراداراق، کیچیک زردوشت دینلرینه سون قویماق ایسته میش ایدی، تا بو واحد زردوشت دینی ماد ایمپراتورلوغونون رسمی دؤولت دینی اولسون، چونکی او زامان، دؤورون طلبی اساسیندا، منطقه نین بوتون دؤولت لرینین رسمی دؤولتی دینلری وارایدی.

اؤز دینی رهبرلیکلری و نتیجه ده قسماً مقام و مادی گیلرلرینی خطرده گؤرن ماد اعیانلارینین چوخو، او جمله دن هارپاک آستیاک ایله مخالف و دشمن اولموش ایدی و شبهه سیز او بیر ماد اعیان - اشرافلاری طرفینده ده دستکله نیردی. دئمک آستیاکلا هارپاکین دشمن چیلیگی ائتنیک مسئله ایله اصلاً ایلگیلی دئییلدی، اونون اقتصادی، شخصی و دینی کؤکو وارایدی.

هم کوروشون اوشاقلیق دؤورو یوخاریدا اشاره ائدیگیمیز حادثه سی، همده دینی رهبرلیک مسئله سی هارپاک آستیاکا قارشو و دشمن ائتمیش ایدی. کوروشون ماد ساراینا - باباسینین یانینا گلیب - گئتمه سی، سارایین دوروموندان خبردار اولماسی، بعضاً حربلرده اشتراک ائتمه سیندن استفاده ائدن هارپاک، کوروش واسطه سیله محلی پارس حکومتی، رهبرلری و اعیان - اشرافلاری ایله علاقه یارادیر و اونلارین واسطه سیله آستیاکدان انتقام آلماغا چالیشیر. بو وضعیتی گؤرن پارس حاکم دایره لری، کوروش، اونون سیاسی و دینی رهبری اولان آتاسی کبوجیه و اعیان - اشرافلار هارپاکین بو فیکریندن حاکمیتی مادلاردان آلماق اوچون استفاده ائدیرلر. انتقام حیسی میلی شعور و اوزاق گؤره نلیگینی کور ائتمیش هارپاک پارس حاکم دایره لری و اعیان اشرافلارینین تحریک، تبلیغ و

تشویقی ایله اؤز میللی کؤکونو بالتالاییر، باشقا بیر خلقین آلتی اولاراق، اؤز میللی حکومتینی آرادان آپاریر، آزاد و حاکم خلقینی محکوم خلقه چئویریر.

دئمک هارپاکلا آستیپاکین توققوشماسی بو ایکیسینین آراسیندا ائتنیک مناقشه دئییل، شخصی - سیاسی - اقتصادی - دینی کؤکه مالک اولموشدور و ائتنیک مناقشه اولایلمزدی، چونکی هر ایکسی عینی ائتنیک کؤکه مالک شخصلر اولموشلار. لاکین کوروش، اونون آتاسی و پارس اعیان - اشرافلاری ایله ماد حکومتی و آستیپاک آراسینداکی مناقشه و دشمنچیلیک یوزه - یوز میللی و ائتنیک مناقشه و توققوشما اولموشدور. بورادا حاکمیتی اله آلماق، حاکم و آغا اولماق اوچون ایکی میللت، ایکی تام مختلف میللت اوز - اوزه دایانمیشدیر. بو میللی مناقشه و توققوشمادا ماد ایمپراتورلوغونون باشا - باشیندا دئییل، سونلاریندا - آستیپاک زامانیندا یارانمیشدیر. داها دوغروسو آستیپاک خثیرخاللیق و میللی برابریک و قارداشلیق فیکری اوجوندان، ماد خلقی ایله پارس خلقی آراسیندا دوستلوق، قارداشلیق علاقلرینی داها محکم لتمک اوچون بیر قیزی پارس حاکمی و دینی رهبری کبوجیه وئردیکدن و کوروش دوغولدوقدان سونرا، آستیپاکلا هارپاک آراسیندا اولان مخالف و چکیشمه دشمنلیگه چئوریلدی. بوندان اول آستیپاک بیر قیزی موغلارین بؤیوگو "سپتامیه" وئریب، اونو اؤز ولیعهدی تعیین ائتمه سی و زردوشت دینینی رسمی ماد حکومتی دینی ائتمک ایسته مه سیله هارپاک و اکثر ماد اعیان - اشرافلاری ایله آستیپاک آراسیندا توققوشما و مخالفت قطعی شکل آلدی، دشمنلیگه چئوریلدی. کوروشون دوغولماسی بو مخالفت و دشمنلیگی سون نقطه یه چاتدیردی. کبوجیه و پارس اعیان - اشرافلاری آستیپاکین حسن - نیتیندن سوء استفاده ائده رک، هارپاکین دایازلیغی و اوزاغی گؤره بیلمه مه سیندن اؤز میللی خثیرلرینه استفاده ائدیلر. بو دؤورده پارس حاکم دایره لری ایله ماد حاکم دایره لری آراسیندا گئدن مبارزه میللی توققوشما، مبارزه و دؤیوش ایدی و تاریخچی عالیم "اوپئر"ین ماد حکومتی دؤورو "توران" و "ایران" آراسیندا ائتنیک مبارزه اولموشدور فیکری بو حدوددا تامامیله دوغرو و دوزدور.

ه) "اویبار - Oibar" اساساً، یازدیقلاری داها چوخ غیر - واقعی گؤسته ریلن، قدیم یونان تاریخچسی "کتسیاس" طرفیندن یارادیلیمیش بیر شخصیت دیر. او، گویا اوللر بیر مادین یانیندا نؤکر - آتا باخان اولارکن، اربابی ماد طرفیندن ایشکنجه ائدیلدیگی اوچون، مادلارلا دشمن و کوروش اوللر همداندا، سارایدا اولارکن، اونولا تانیش اولموشدور. اویبار، کوروش حاکمیتی اله آلدیقدان سونرا، اونون طرفیندن سردار، اوردو باشچسی ائدیلیلر و مادین ساتراپی اولور. اویبار ماددا ساتراپ اولاندا "پشتساک" آدلی بیر خواجه نی قوروب، اؤیره دیب حاضرلا بیر. خاجه، آستیپاک، اؤز قیزی آمیتیدانی گورمک اوچون "هیرکانا" (گرگان) دان ائکباتانا آپارارکن، صحرادا، کویرده آج، سوسوز و پیادا بوراخیب آتارایله قاچیر و آستیپاک اوردآ آج و سوسوز اولور.

اویبارین نه قدر تاریخی و یا افسانه شخصیت اولماسینی بیر یانا قویاق، اونون هم کوروشلا دوستلوغو، همده آستیپاکلا دشمن اولماسی یالنیز شخصی غرض محصولدور، میللی کؤک و

مبارزه ايله اصلا علاقەسى يوخدور. تاريخچيلرين گؤستردیگی اويبارين اثنتیک کؤکو معلوم دئييلدير، لاکين احتمال بير مادایدی. اويبار گویا بير ماد اعيانيدان ايشکنجه و تحقير گوردوگو اوچون، توتاق ماد اعيانلاری ايله دشمن و مادلارلا مخالف و بونا گؤره ده کوروشلا ياخين، دوست و آستياک ايله دشمن ایدی. اولا اونون پارسلارلا دوستلوق و ماد اعيانلاری ايله دشمن لیگی نین اثنتیک مشاجره و توقوشما ايله هئچ بير علاقەسى اولما ميش، ايکینجیسی، کوروشون گؤسته ریشی و امری اولماسایدی، او آستياکین باشینا او اويونو گتيره بیلردی می؟

(و) قنومات حرکتینین اساس علت و سببینین اثنتیک مسئله اولماسینی آشاغیداکی فاکتارلار داها آیدین شکيله ثبوت ائدير:

۱ - هئروdotون بو سؤزلری کی، قنومات اؤلدورولنده پارسلاردان باشقا آسیادا بوتون خلقلر تأسفلندی.

۲ - بير سیرا اسکی دؤور تاريخچیلری آچیق گؤسته ریرلر کی، قنوماتین یئددی ایللیق حاکمیتی دؤورو آپاردیغی اصلاحات پارس اعیان - اشرافلارینین اقتصاد ساحەسى و اجتماعى مقاملاردا الده ائتدیکلری امتیازلارینین آرادان آپاريلماسینا یؤنلیمیش ایدی.^۱

۳ - پارس اعیان - اشرافلارینین جدی مقاومتینی گؤروب، وضعیتى آغیر حس ائتدیکده، قنوماتین ماد خلقینین داخیلینه گئتمەسى و مقاومتدن سونرا اورادا اؤلدورولمەسى.

داریوش کتیه سینین بیرینجی ستونونون اون اوچونجو بندینده بو مسئله باره ده بئله یازيلمیشدير: «...» "اهورامزد" دن یارديم ايسته ديم، "اهرمزد" منه یارديم ائتدی. "باغ یاديش" آیینین اونونجو گونو من آز بير عده خلق ايله بو موغ قنوماتانی و اونونلا یولداش اولموش دسته باشچیلارینی اؤلدوردوم. ماددا بير قالا واردير، آدی "سیکایا اوواتیش - Sikaja Uvatis" و "نيسا" بؤلگونده دير. اورادا من اونو اؤلدوردوم، شاهلیغی اوندان آلدیم و اهرمزدانین مرحمتی ايله شاه اولدوم. "اهرمزد" شاهلیغی منه باغیشلادی.^۲

۴ - قنومات قیامینی مصرده ائشیدن کبوجیه نین اطرافیندا اولان پارس اعیان - اشرافلارینا دئدیگی سؤزلر و ائتدیگی وضيیتلر.

۵ - قنومات عصیانى یاتیریلانلار سونرا ایلامدا "آشین" آدلى شخص و بابیلده "نئ دین توبئل" آدلى شخص هخامنیشلرین میللى ظلمونه قارشى و احتمال قنوماتین میللى مبارزه سینی حمایه ائده رک، آياغا قالخیب قیام ائدئلر.^۳

۶ - قنوماتدان سونرا قیام ائتمیش و آچیق جاسینا مادین استقلالینی گئری قایتارماق ایسته ين

*

۱ - آلتای ممدوف، اوغوز سلطنتی، باکی، ۱۹۹۲، ص ۲۷۷.

۲ - ایران باستان، ج ۱، ص ۵۳۳.

۳ - ماد تاریخی، ص ۴۰۰.

فرورتیشین ائکباتاندا، ماد خلقینین گۆزو اؤنوندە نئیزەيە اوتوتدورولماسی.

۷ - فرورتیشلە ایشداشلیق ائتمیش شخصلرین هامیسینین ائکباتاندا، ماد خلقینین گۆزونون اؤنوندە دارا آسیلماسی و نئچە گون دار آغاجیندا ساخلانيلماسی.

۸ - فرورتیش کیمی، ماد خلقینین حاکمیتی و استقلالینی یئنیدن برپا ائتمک و اونو پارس کۆله لیگیندن، خلاص ائتمک اوچون قیام ائتمیش، گۆروندویو کیمی، چاغداش "اربیل" اراضیلرینده یاشامیش مادلارین "ساقارتی" ائلیندن اولموش "چیتران تخمه" نین داریوش طرفیندن "اربیل" ده نئیزەيە اوتوتدورولماسی.

□ □ □

□ خصوصی آدلارین کۆکو

□ خلقلرین اساس منشایی و ائتنیک کۆکونو دقیق لشدیرمکده او خلقین دیلی ان اساس وسیله و عامیلدیر، لاکین قدیم دؤور خلقلرینین بیر سیراسینین دیلینین هله لیک تام بللی و مشخص اولمادیغی اوجوندان، اولارین میللی منشأینی تعین ائتمک اوچون دیلین بعضی عامیللریندن فایدالانیلار. بو عامیللردن دیلین اساس لغت خزینه سی، لغت ترکیبی، صرفی و نحوی قایدا قانونلارینین بعضی معلوم اولانلارینی مقایسه ائتمکدن عبارتدیر. بو عامیللردن بیر ده یئر و جغرافی آدلارین کۆکونو آچیب معناسینی معین لشدیرمک، بیر باشقاسی ایسه اینسان آدلارینین معنا و کۆکلرینی آراشدیریب مشخص لشدیرمکدن عبارتدیر.

بیز بورادا ماد ائللری، ماد حکومتی و دؤولتی نین میللی منشأینی معین لشدیرمک اوچون اولارین تاریخاً معلوم اولان ائل و شخص آدلارینین بیر سیراسینین منشأ و کۆکونو آچیب گۆسترمه يە چالیشاجاییق. بو سۆزلرین بیرینجیسی ائله "ماد" کلمه سینین اؤزونون کۆکو و معناسینی معین لشدیرمکدیر.

□ □ □

□ ماد

"ماد" سۆزو بوتون و یا بیر چوخ التصاقی دیللی خلقلر، او جمله دن آذیرلر داخلینده چوخ قدیم زامانلاردان ایشلەنن بیر کلمه اولموشدور، اؤزوده معین معنایا مالک اولماقلا برابر، شخص آدی کیمی ده ایشلەنمیشدیر.

بو کلمه نین کۆکو، معناسی و ایشلەنمه تاریخینی گۆسترمه دن اول، بو ایشه لازم اولان بیر فونئتیکی - بیر سس حادثه سینە اشاره ائتمک ضروریدیر.

ایشلەنمک نتیجه سینده، خصوصیه تاریخ بویو و اوزون عصرلر سورە سینده ایشلەنمکله علاقه دار، مخرجلری بیرى - بیرینه یاخین اولان معین سسلرین - فونئملرین بیرى دیگرینه چئوریلمه سی بوتون

دیللرده عادی بیر فونئتیکی حادثه اولموشدور.

آنا دیلیمیزده مخرجلری بیر - بیرینه یاخین اولان سسلردن - فونئتلردن بیر "د" و "ت" سسلریدیر. بو ایکی سسین بیر - بیرینه چئوریللمهسی هم تاریخ بویو دیلیمیزده مؤوجود اولموش، همده بوگون دیلیمیزین فونئتیکی بحئینده معین سس قانونو کیمی اؤزونه یشر آلماقدادیر. بو فونئتیکی حادثه ان قدیم دؤورلردن، دئمک اولار، بوتون تورک دیللرینده اولموشدور. بؤیوک تحقیقاتچی میرعلی سیدوف بو بارهده یازمیشدیر:

"تورک دیللرینده اسکیدن بو گونه کیمی "ت"، "د" سسلرینین عوضلنمهسی قانونو فونئتیکی حالدير. مثال اوچون: تامغا = دامغا، تار = دار، تات = داد، تیل = دیل، تونوز = دونوز، تورت = دورد.^۱

دیلیمیزده بیر هئجاجدان آرتیق اولان فعل کؤکلری "ت" سه سیله بیتدیکده و بو "ت" ایکی سسلی آراسیندا دوشدوکده "د" سه سیینه چئوریلیر. مثلا: آلدات - آلدادیر، اوخشات - اوخشادار، ... بیر هئجالی "گئت" و "ائت" فعللریندهده بو قانون صادقدير: گئدیر، ائدیر.

تاریخ بویو تورک دیللرینده بیر سیرا سؤزلرده بو ایکی سس بیر - بیرینه چئوریلیمیشدیر. مثلا، "دورماق" فعلینده "د" عنصر و تورکمن، اؤزبک دیللرینده "ت" شکلینده ایشله نیر: تور. بوگون آذری تورکجه سینده اولان بیر سیرا "د" سسلری آنا دولو تورکجه سینده "ت" دئییلیر. "محمد - محممت" کیمی و یا ان قدیم تورک دیللرینده کی "تیر" سؤزو بوگون دیلیمیزده "دئیر" شکلینده ایشلنمکده دیر.

بو لازملی مقدمه دن سونرا قید ائتمه لی ییک کی، بیز مادکلمه سینین معناسی، تاریخ بویو کیشی و قادین آدی کیمی، مختلف واریانتلاردا ایشلنمه سیننی "قوتیلرین اککده حاکیمیتی" بؤلومونده گئنیش شکلیده آچیپ گؤستریمیشیک. بورادا چوخ قیسا شکلیده گؤسترملکه کفایتله نیریک کی، بو کلمه م.ق. ۵ - ۴ نجو مین ایلیکده سومئر دیلینده "متین" و یا اونا یاخین معنادا ایشلندیکده، شبهه سیز، قوتی ائللری دیلینده ده ایشلنمیش، محکم، مقاومتلی، انیلمز معنالاریندا اولموش، اؤزده کیشی آدی کیمی ایشلنمیشدیر. مثلا، قوتیلرین بابیلده دوخسان بیر ایل لیک حاکیمیتی ایللرینده اونلارین ایگیرمی باشچیسی اورادا حوکرمان اولموشدور، بونلارین بیرینجیسی نین آدی "ایمتا" ایدی کی، "ایمدا = مئت = مئد = ماد" سؤزونون ان اسکی شکیللریندن اولموشدور. هابئله م.ق. ایکینجی یوز ایلیکده اورتا آسیادا حاکمیت ائتمیش "هون" ایمپراتورلوغونون مشهور رهبری "تومان خان" اوغلو "مه ته = مئی" اولموشدور.^۲

*

۱ - میرعلی سیدوف، آذربایجان خلقینین سوی کؤکونو دوشونرکن، باکی ۱۹۸۹، ص ۳۲۷.

۲ - بهاء الدین اوغل، بؤیوک هون ایمپریاسی، ج ۱، باکی ۱۹۹۲.

بو كلمه كيشى آدى اولاراق، "مه ته"، "ماتا" شكيللرينده و قادين آدى اولاراق "ماتان"، "ماتانا" شكيللرينده تاريخ بويو ساده آذرى خلقى داخلىنده ايشلنميش و بوگون ده ايشلنمكده دير. حتى بو كلمه ادبى آذرى دىلى و شعرينده ده ايشلنميشدير. تاريخ بويو بو كلمه خلق دىلىنده ايشلندىكجه هم چششيدلى شكيللره دوشموش، همده بير سيرا يئرلرده خلق اونون معناسىنى بيلمير و عنعنه اولاراق كيش آدى كيمى اونو ايشله دير. بونون اوزوده بو سوزون آذرى خلقى داخلىنده اولدوقجا ديرين كۆك و تاريخه مالك اولماسىنى گۆسته رير.

بعضى عاليملرين فيكرينجه همدانين قديم آدى "اڭباتان" "هال ماتان" ايدى و بو كلمه اوچ حيصه دن يارانميش ايدى: هال × مات × آن. ايلام دىلىنده "هال" وطن، يورد دئمك ايدى. "مات" هامان "ماد" كلمه سيدركى، اوندا "د" سه سى "ت" سه سىنه چئوريلميشدير. "آن" عنصر و ايسه قديم تورك دىللرينده اسملرين جمع علامتى اولموشدور.

دئمك، "اڭباتان" سوزونون معناسى "مادلارين وطنى" اولموشدور. بونودا قيد ائدككى "اڭباتان" كلمه سىنى باشقا جور معنا ائدنلرده وارديركى، بيز يئرینده اونو گۆستر ميشيك. گۆروندو بويو كيمى، "اڭباتان" كلمه سينده "ماد" سوزو "اڭل"، "طايغا"، "خلق" معناسيندادير. همين معنانى قديم ياخين شرق منطقه سى خلق و حكومتلريندن بيرى اولموش "مئتاننى = ميتاننى" سوزونده مشاهيده ائديرىك.

م.ق. اوچونجو و ايکينجى مين ايلليکده بوگونكو اورمو گۆلونون جنوبيغرب حيصه لرینده، زاقروس داغلاريندان باشلا ياراق، توروس داغلارينين شمال و جنوب ياماجلاريندا، چاغداش عراق تركيه - سوريه سرحدلىرى بويو آرايق دنيزينه قدر "هوررى" خلقى ياشا ياردى.^۱ ا.م. دياكونوفا گۆره "هورريلر" ائله هامان "سوباريلر" اولموشلار. "سوبار" = سابير = ساوير "اڭلرينين ان اسكى مهم تورك اڭلريندن اولماسى علم عالمينه معلومدور. بوندان باشقا "هورريلر" دن چوخو كئيه لر و يازيلار الده واردير و اونلارين دىلى معين و مشخصدير. اونلارين دىلى ايلام و اورارتو دىللرينه ياخين ايدى. ا.م. دياكونوفون آشاغيداكى سؤزلرى هورريلر باره ده گۆستردىگيميز بو جهتلىرى آيدين گۆسته رير:

"هوررى - Hurrohe" دىلىنده دانیشان قبيله لر م.ق. ايکينجى مين ايلليکده شمالى بين النهرينده و معين درجه ده سوريه ده ياييلميش ايديلر هورريلرين دىلى اوچونجو مين ايلليگين اوچونجو روبعونده "اوركيش" و "ناوار" شاهى اولموش "تيشارى" آدلى بير شخصدن اليميزه گل ميشدير. "اوركيش" ين يثرى بللى دئييلدير و مباحثيه ليدير، لاکين "ناوار"، شهبه سيز، سونرالار "نامار" و يا "نامرو" آدلانميشدير، يعنى "دياله" چايى دره سى م.ق. اوچونجو مين ايلليکده دجله نين شرقى و آسورى تورپاقلاريندا هورريلرين وارليغي ثابت اولموشدور. م.ق. ايکينجى مين ايلليکده ده اونلار

* ۱. ا.م. دياكونوف، ماد تاريخى، ص ۱۲۲ و جامعه بزرگ شرق، شاپور رواسانى، ص ۲۲۹ و ۲۱۷.

"کرکوک" منطقه سینده (اسکی "آراپخا - Арарха") یاشامیشلار. هورریلرین شرقی منطقه لره نشر^۱ ائتمه سی باره ده محکم مدرکلر الده یوخدور، باخمایاراق کی، بعضیلری چدس وورورلار کی، نقشه میزین ۳ و ۴ - نجو منطقه لری (اورمو گؤلونون جنوب شرقی و قسماً شرقی، یعنی سه ندین جنوب یئرلری. م.) نین خلقی م.ق. بیرینجی مین ایللیگه قدر هورریلرین اؤزلیکلرینه - خصوصیتلرینه مالک اولموشلار.^۱

۱. م. دیاکونوفون بو سؤزلریندن هورریلرین یثری گؤستردیگیمیز یثرلر، دیللری ایسه ایلام دیلینه یاخین، یعنی التصاقی - اسکی تورکجه اولموشدور.

اسکی دؤور تاریخچیلری "میتانی" و یا خود "ماتیانی" لری هورریلرین بیر حیصه سی بیلیمیشلر.^۲

پروفیسور شاپور رواسانی اؤزونه خاص بئله بیر فیکیر ایره لی سورور کی، "میتانی" حکومتینین حاکم دایره لری هند - آروپایی دیللی خلقلردن و ساده، گئیش خلقی هورریلر، یعنی التصاقی دیللی ایدیلر.^۳ بو فیکیر غیر - طبیعی و غیر - علمی دیر. بیز یوخاریدا گؤستر دیک کی، میتانیلر هورریلرین بیر حیصه سی اولموش و هورری ائل بیرلشمه سی، هر هانسی سببه گؤره، پارچالان دیکدا، معین ائللری "میتانی" آدلانمیشلار، یعنی اولدن "میتانی" ائلی آدی داشمیشلار، آنجاق بؤیوک ائل بیرلشمه سینده داخل اولدوقلاری اوچون، عمومیتله "هورری" و اؤز داخللرینده "میتانی" آدلانمیشلار. بو آددا "ت" سه سی "د" دن یارانمیشدیر، یعنی کلمه نین اصلی "مید + آن" یاخود "ماد + آن" (مادلار) ایمیش.

قوتتیلرله علاقه دار اولموش هورریلر و نتیجه ده "میتانیلر (ماد) دن گؤرونور کی، "ماد" آدلی سویلاردان معین ائل و قبیله لر اولدن قوتتیلرین داخلینده یاشامیشلار و سونرالار م.ق دوققوزونجو یوز ایللیکدن باشلایاراق. "ماد" آدلی تازا بعضی ائل و اوبالاردان ایشغوزلار (ساکالار) داخلینده، ترکیبینه ماننا و مرکزی ماد تورپاقلارینا گلدیکده، "ماد" آدی عمومی لشمیشدیر.

هم "د" سه سینین "ت" سه سینده چئوریلمه سی، همده "ماد" کلمه سینین اینسان، شاه آدی کیمی م.ق. دوققوزونجو عصرده قوتتیلر - مادلار داخلینده ایشلنمه سینده دایر باشقا بیر نمونه گؤسترک. بو نمونه "می تاکی" (ماتا کو) آدیدیر کی، جنوبی "زاموا" و دیاله چاینین شمالی قسمت لرینده، "پارسوا" اراضیلرینده یثرلشمیش "بیت سانقی" بؤلویونون شاه ی اولموشدور.

بیز یثرینده گؤستمیشیک کی، آسوری شاه ی "تیقلت پله سر" م.ق. ۷۴۴ - نجو ایلده بیر ایل اؤنجه دن حاضرا لشاراق، دیاله چایی اورتالاریندا یثرله شن "نامار" تورپاقلارینا هجوم ائتدی.

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۹۹.

۲ - ماد تاریخی، ص ۹۹.

۳ - ماد تاریخی، ص ۳۱۱ - ۳۱۲.

اولدوقجا وحشیجه سینه و ویران ائدیجی اولموش بو یوروشده بعضی کیچیک منطقه حاکملری و باشچیلاری آسوریلرین الینده اسیر اولدولار. بونلاردان بیرى "بیت ذاتتى" باشچىسى "کاکى" و دیگرى "بیت سانقى" "حاکمى" مى تاکی "ایدی".^۱

"مى تاکی" (ماتا کو) کلمه سی ایکی سۆزون ترکیبیدن میدانا گلمیشدير: مى تا - کی = کو. بو ایکی بۆلومدن "مى تا" = "ماتا" هامان "مید = ماد" اینسان - شاه آدیدر کی، اوندان "د" سه سی "ت" سه سینه چئوریلmişدير. "کی = کو بۆلومونه گلدیکده ایسه او، ایلام دیلینده "بۆیوک" و "باشچی" معناسیندا اولموش، اۆزوده هامان "پارسوا"، بیت سانقى، "بیت ذاتتى"، یعنی دیاله منطقه سینین قوتتى ائللری داخلینده ایشلنمیشدير، نئجه کی، یئرینده گۆسترديگیمیز کیمی، بعضی باشقا قوتتى ائللری داخلینده "یانزى" سۆزو همین معنادا ایشلنمیشدير.

بیلدیگیمیز کیمی، قیزیل اۆزون (اسکی آدی گویا "امرد" اولموشدور)^۲ آخارقاسی منطقه سینین ایکینجی سارقون طرفیندن سورگون اولموش شاهینین - باشچى سینین آدی "دیا اوکو = دیوک" اولموش و او یئرلر آسوری لؤوحه لرینده "مادای" آدلانمیشدير. "مى تاکی = ماتا کو" و "دیا اوکو" آدلاریندا اولان "کو" عنصر وونون عینی لیگیندن بئله نتیجه چیخارتماق اولور کی، بو یئرلرده یاشامیش ائل و قبیله لر عینی کۆکلؤ، بیرى - بیرینه یاخین و شاید "ماد" آدلانمیش ائل و قبیله لرден اولموشلار. یئرلى گلمیشکن، تکراردا اولسا، بیر داها قید ائدک کی، بوتون قدیم ائلر کیمی، م.ق. ۹ - ۱۰ - نجو یوز ایللیکلرده شمالدان آذربایجانا گلمیش ایشغوزلاردا ائل بیرلشمه سی اولموشلار. بو موضوع ایله ایلگیلى تاریخچى محمود اسماعیل یازمیشدير:

«ایشغوز سؤی دئییلن سؤی یوخدور. ایشغوزلار قدیم، مؤلفین یازدیغی کیمی، ۲۰ سؤیون بیرلشمه سیدیر. اونلارین هامیسی بیر یئرده ایشغوزلار آدلانمیشدير. بو ایگيرمی سؤیدان بیرى "ساک" - ماساگتئر" اولموشدور».^۳

بو ایگيرمی ائل، قبیله و سؤیدان بیرى و یا بیر نئچه سینین "ماد" آدلى اولماسی و یا بو ایگيرمی ائللین ترکیبینده "ماد" آدلى کیچیک ائل و اوبانین اولماسی احتمالی گوجلؤدور و بونلار او زامانکی آذربایجان و همدان طرفلرینده یئرلشدیکدن سونرا، یاواش - یاواش "ماد" آدی عمومیه شیب، "قوتتى" کلمه سینین یئرینی توتموشدور.

محمود اسماعیلین ایشغوز سؤی بیرلشمه سی باره ده یازدیغی سۆزلری بو گون "قاشقایی" ائل بیرلشمه سینده ده گۆروروک. قاشقایی ائل بیرلشمه سی ۹۸ بۆیوکلو، کیچیکلى ائل و قبیله دن عبارتدير و بو ۹۸ ائللین داخلینده "قاشقایی" آدلى ائل، طایفا و یا قبیله یوخدور.

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۸۵.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۱۲.

۳ - محمود اسماعیل، آذربایجان تاریخی، باکی ۱۹۹۳، ص ۱۳.

یوخاریدا گؤسترديگیمیز "میتانی" ائلی آدیندا اولان "ماد" سۆزونون دیاله آخارقاسی یئرلر باشچیسینین آدیندا اولماسی بو یئرلرده ماد ائللریندن یاشاماسی فیکیرینی قسماً تأیید ائدیر، میتانی ائللینین (هورریرلر) یاشادیغی منطقه و یئرلرایله دیاله آخارقاسی اراضیلرینین بیرى - بیرینه یاخین و قوشنو اولماسی دا بو فیکرین دوغرو اولماسی احتمالینى گوجلندیریر.

"کی - کو" سۆزویله ایلگیلی بونودا علاوه ائتمک ضروریدیر کی، بو سۆز کیشی و خصوصیلە باشچی و شاه آدلاریندا آرتیریلقد، گاه آدین آخیرینا (یوخاریدا گۆرودوگوموز کیمی)، گاهدا آدین اولینه گلردی. کی - آکسار = آخسار" آدیندا اولدوغو کیمی.

گۆروندوبو کیمی، افسانەوی فارس شاهلاری سولالەسی اولموش "کیان" شاهلاری کئیقوباد، کئیکاووس، کئیکوسرو آدلارینین اولینده اولان "کئی" حیصه سی همین ماد آدلاریندا کی "کی - کو" سۆزوندن آلینمیش و منیع گۆستەريلمەدن ایشلەنیب فارسلاشدیريلمیشدیر. حتّی فیکیریمیزجه همین افسانەوی شاهلار سولالەسی آدی اولموش "کیان" کلمەسی ایکی حیصه دن (کی - آن) میدانا گلەمیشدیر. کلمەده کی هم "کی" بؤیوک، باشچی، شاه و بعضاً یثره منسوبیت (لی) معناسی داشییان قسمت، همده ان قدیم تورک دیللرینده و یا التصاقی دیللی ائللرین بعضیلرینین دیللرینده، او جمله دن مادلارین دلیینده اسمین جمع علامتی اولموش "آن - ان" ماد دلییندن آلینمادیر، نجه کی، سونرالار رستم داستانى قهرمانلارینین آدلاری و حادثه لرینین بیر سیراسی اشکانیلر دؤورو شخصیتلری و حادثه لری اساسیندا یاراتمیشدیر. (بو باره ده سونرا گئنیش دانیشاجاغیق). □ □ □

□ ماد ائللرینین آدلاری

یوخاریدا گؤسترديگیمیز کیمی هئردوت آلتی ماد ائللینین آدینی چکمیش و اونلارین ائتنیک کؤکونه اشاره ائتمه میشدیر. عالیملرین بعضیسی بو آدلارین بعضیلرینی تورک کؤکلو، بعضیلرینی ایسه هند - آوروپایی کؤکلو کلمه گۆستەریرلر. بو فیکیرین عکسینه اولاراق، بو ائل آدلاری قدیم تورک آدلاری و سۆزلریندن یارانان کلمه لر دیر. بئله کی، بو آلتی ائل آدینین بعضیسینى، معین سس - فونئتک ئه ییشیک لیکله، قدیم تورک ائللرینین آدلاریندا گۆرور، بعضیلرینی ایسه اسکی عادى و ائل آدلارینا یارارلی اولان تورک کلمه لرینده مشاهده ائدیریک. بو جهتلری نظردن کئچیرک.

□ بوس - بوسای

سس قورولوشو باخیمیندان بو کلمه یه یاخین و آدلیغا یارارلی اولان قدیم تورک کلمه لری بونلاردیر:

۱) قدیم و چاغداش تورک دیللرینده "باس - Bas" اوستون گلمک، غالب گلمک سۆزونو بیلیریک کی، آذری، تورکمن، اۆزبک، اویغور، قیرغیز و سایره بیر سیرا تورک ائللری دیللرینده

ایشلنمیش و ایشلنمکده دیر.^۱

(۲) "به سو = باسو" سۆزونو بیلیریک کی، "ده میر توخماق" معناسیندا اولموشدور.^۲

(۳) "به سوت = باسوت" کلمه سی اویغور دیلینده "آرخا، یاردیم، آجیيان، یاردیمچی" دئمکدیر.^۳
گۆسته ریلن اسکی تورک سۆزلرینی نظره آلاراق، گومان ائتمک اولارکی، "بوس" کلمه سی بو سۆزلرین بیرى اساسیندا یارانمیشدیر، چونکی بو کلمه لر ائل آدی اولماغا یارارلیدیر.

پارتاکئن

۱. م. دیاکونوفون یازدیغینا اساساً "پارتاکئن" منطقه سی چاغداش قوم شهرینین یاخینلیغینداکی دوز گۆلونون غربینده، هامان گۆله تۆکولن "شورچای" ن اطرافلی اراضیسی ایدی، یعنی مرکزی ماد تورپاقلاریندان ایدی.^۴ بو دره نین غربی قسمت لرینین شمالی قسمتیندن "شاهرود" و جنوب قسمت لریندن "زنجان چای" نین ایلک قوللاری باشلانیر. دئمک "پارتاکئن" آدلی ماد ائلی مرکزی مادی ن شمال شرق تورپاقلاریندا یاشامیش و چوخ احتمال "دیوک" ون حاکمیتی آلتیندا اولموشدور. فیکریمیزجه بو ماد ائللینین آدی یکی سۆزدن یارانان کلمه دیر:

الف) "پارت = پارتا". بو کلمه چوخ احتمال قدیم تورک "پارت" ائللینین آدی ایله علاقه داردیر کی، سونرالار اشکانی سولاله سی نی پاراتمیشلار.

ب) "کئن". بو سۆز "کئن" شکلینده ان قدیم دؤورلردن تورک دونیاسینین دوغو قسمت لرینده "شهر"، "آوادانلیق" معناسیندا، نسبتاً غرب تورکلرینده "شهر" معناسیندا ایشلنمیشدیر. بو کلمه بوگون تورک دونیاسیندا، آذری تورکلری داخلینده ایشلندیگی کیمی، "کند" معناسیندا ایشلنمکده دیر کی، بعضی حاللاردا شهر معناسی وئیر. مثلاً؛ تاشکند، سیمزکند (سمرقند)....^۵
دئمک، نظره گلن بو کلمه نین معناسی "پارت شهری، پارت کندی، پارتلارین یاشادیغی یئر، پارت توپلانتیسی،..." دئمک ایمیش.

آریزانت = آریسانت

سس ترکیبیدن گۆرونورکی، کلمه یکی قسمتدن یارانمیشدیر: آر + ایزانت.

بیرینجی قسمت، شبهه سیز، "ار"، یعنی ایگیت و قوچاق کلمه سیدیر کی، ان قدیم دؤورلرده باشچیلار، محترم، بؤیوک و حرمتلی رهبرلرین آدلارینین اولینه آرتیرادیلار. "آلپ ارتونقا" و

۱ - دیوان لغات الترک، ج ۱ و ۲.

۲ - دیوان لغات الترک، ج ۳، ص ۷۲.

۳ - دیوان لغات الترک، ج ۱، ص ۳۵۴ و ۳۵۹.

۴ - ماد تاریخی، ص ۹۰.

۵ - دیوان لغات الترک، ج ۱، ص ۳۳۹.

"آلپ ارسلان" اسملرینده اولدوغو کیمی.

ایکینجی قسمة گلدیکده ایسه، سس قورولوشو جهتدن قدیم قوتتیلرله باشچی، رهبر، دئییلن "یانزی" کلمه سینی خاطرلادیر کی، سسلری دال - قاباق اولموشدور، نئجه کی، قوتتیلرله اولموش "اریانزی" سوزو سونرالار، بیله - بیله و یا بیلمه دن "ایرانزی = ایرانزو" شکیلینه دوشموشدور.

بودی

بو کلمه سس ترکیبی باخیمیندان خالق، اولوس و قوم معناسیندا اولموش اسکی تورک کلمه سی "بودون - Budun" سوزونو خاطرلادیر و چوخ احتمال اوندان یارانان کلمه دیر. اگر بو احتمال دوزگون اولموش اولسا، بو کلمه نین معناسی خالق، ائل، توپلوم و یا بونلارا یاخین بیر کلمه اولاجاقدیر.^۱

موغ

بو کلمه ان اسکی دؤورلردن تورک ائللی داخلینده شامان، روحانی، کاهین، فالچی، دین خادمی، غیبیدن خبر وئرن، سحر باز،... معنالاریندا اولموش و زامان کئچدیکجه، زردوشتیزمین بارنماسی ایله ایلگیلی، دین خادمی، روحانی، زردوشت دیننین روحانیسی معناسیندا ایشلنمیشدیر. نظره گلن بو کلمه لاپ اوللر او کیچیک ائل، اوبا و دسته یه دئییلیمیشدیر کی، اونون کیشیلری و قادینلارینین چوخو سحر بازلیق، غیبیدن خبر وئرمک، فالچیلیق، کاهینلیک و بو کیمی ابتدایی اینسانلار آراسیندا اولموش خرافاتی ایشلرله مشغول اولموشلار و زامان کئچدیکجه بو کلمه ائل و طایفا آدینا چئوریلیمیشدیر. بو کلمه باره ده آشاغیدا "قنومات" سوزونو آچیقلا یارکن یشنه ده دانیشاجاییق.

ستروخات

ستروخات ائل آدینا گلدیکده ایسه، فیکریمیزجه بو سوز ایکی قسمتدن یارانمیشدیر: سترو - خات.

بونلاردان ایکینجی بؤلوم "خات = قات = قوت" اسکی تورک دیللرینده چئشیدلی معنالار داشیمیشدیر:

۱) "قات" سرت و محکم اولماق دئمک ایدی.^۲ بو گون بو کلمه همین معنادا آذری دیلینده "قات" و "قاتلاشماق" شکیلرینده، صفت و فعل کیمی ایشلنمکده دیر.

* ۱ - دیوان لغات الترک. هر اوج جلد.

۲ - دیوان لغات الترک، ج ۲، ص ۲۹۵.

۲) "قوت" اوغور، دؤولت، بخت، طالع، سعادت معنالاریندا اولموشدور.^۱
 "قوتادغو بیلیک" اثرینین آیدناکی "قوتات" بؤلوموده همین بو سؤزدندیر.
 کلمه نین بیرینجی حیصه سی "سترو" باره ده هله لیک بیر سؤز دئییه بیلمه دیک.
 هئودوتون گؤستردیگی آلتی ماد ائلی و طایفاسینین اکثرینین ترکیب و معناسی نشان و ثریرکی،
 او ائللر، آدلارینین گؤستردیگی کیمی، ائتنیک جهتدن التصاقی دیللی - تورک اولموش، اؤزلری ده
 قوتتی - لولوبیلرین نسلی نین ایشغوزلارلا قاریشماسیندان یارانان ائل و طایفالار اولموشلار. □ □ □

□ ماد اصطلاحینین یارانماسی

بورادا ماد کلمه سینین م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیکدن باشلایارق، میدانا کلمه سی و یئر،
 حکومت و دؤولت آدی کیمی ایشلمه یه باشلاماسینین عامللر، علّت و سببلرینی گؤستریمک
 لازمدیر.

یوخاریدا گؤستردیک کی، "ماد" کلمه سی چوخ اوللردن کیشی آدی کیمی قوتتی ائللری و خلقی
 داخلینده ایشلمیشدیر، بس نه اوچون بو آد هامان زامانلاردان اؤلکه نین و قوتتی حکومتینین آدینا
 چئوریلمه میش و محض م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجو عصرلردن باشلایارق، بیر نچه عصر سوره سینده
 قوتتی سؤزونون یئرینی توتموشدور؟

شبهه سیز بورادا معین تاریخی عامل، سبب و علّتلر اولموشدور کی، ایندییه قدر اؤرتولو و
 قارائلیق قالمیشدیر. بو اؤرتولو و قارائلیق جهتلر نه دن عبارت اولاییلر؟
 فرانسالی تاریخچی عالیم ژ. اوپترین فیکرینجه مادلارین ائللری تورانلیدیrlار و آلتای دان
 گلمیش ایدیrl. ۲

بحث اولونان بو یوز ایلیکلر، یعنی م.ق. بیرینجی مین ایلیگین ایلیک عصرلرینده اورتا آسیادان
 یاخین شرقه اولموش ائل آخینی یالنیز ایشغوز (ساکا) ائل بیرلشمه سینین م.ق. دوققوزونجو یوز
 ایلیگیندن باشلایارق اولان آخینی تاریخاً معلوم دور کی، یئددینجی عصرین اوللرینده داها گئنیش،
 بؤیوک مقداردا، اؤزوده کیمثرلرین آردینجا یاخین شرقه گلمیشلر و ایشغوزلارین چوخو شمالی
 آذربایجان اراضیسی و جنوبی آذربایجانین اورمو گؤل و اطراف، ساوالان اطراف، آرازین جنوبو،
 خلخال، قیزیل اؤزن آخارقاسی، هشتری، زنجان و همدان اطراف یئرلرینده یئرلشمیشلر. بو
 عصرلرده بو تورک ائل آخینیندان باشقا، شمالدان آذربایجانا اولموش آیری بیر ائل آخینینی تاریخ
 گؤسترمه ییر.

* ۱ - دیوان لغات الترک، ج ۱ و ۲.

۲ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۶۸.

بئله نظره گلیر کی، بو ائل بیرلشمه سی آخینی نین م.ق. ۹ و ۸ - نجی عصرلرده تدریجله گلیمیش بؤلوملری ساوالانین جنوبو، قیزیل اؤزن آخارقاسی، اورمو گؤلونون اطرافیی و شرقی قسمتلی، الوند داغی اطرافیندا، یعنی مرکزی ماد تورپاقلاریندا داها چوخ یئرلشمیشلر. بو تورک ائل بیرلشمه سینین مختلف ائل، طایفا و قبیله لری، شبهه سیز، اورتا آسیانین مختلف یئرلری، او جمله دن "آلتای" داغلاری اطرافیندا یاشامیش تورک ائللریندن اولموشلار، بونا گؤره ده ژ. اوپئر ماد طایفالارینی آلتایدان گلمه گؤستمیشدیر. شاید بو ائللردن بیر ی و یا اولارین بیرینین و یا بیر نچه سینین بعضی ائل و قبیله لری "ماد" آدلانمیشدیر.

اورتا آسیانین آلتای داغلاریندان گلیب، سوزالار مرکزی ماد آدلاناچاق چاغداش ایرانین مرکزی یئرلرینده یئرلشن بو تورک ائللری بو یئرلرده اؤز سويداشلاری قوتتی ائللریله، هئچ بیر توقوشما و مناقشه اولمادان بیرگه یاشاییر و تدریجله قایناییب قاریشیرلار. آلتایدان گلن ائللرین سای ی شاید، بؤیوک و کیچیک اولماق اعتباریله، آلتایدان چوخ ایدی و یا بو آلتی ائلین هر بیرسی کیچیک ائل اوبالاردان تشکیل تاپمیش ایدی. هر حالدا یوخاریدا آدلارینی گؤستر دیگیمیز آلتی ائل بیر، ایکی عصر سوره سینده کیچیک ائل اوبالاری و حتّی یئرلی کیچیک قوتتی ائللرینی اؤزلریله بیرلشدیریب، نسبتاً بؤیوک ائل اولاراق، هر بیرینین رهبری، باشچیسی و اؤزلرینه خاص تشکیلات، دؤولت و ائل قورولوشلاری یارانیر. بو ائل رهبرلرینین بیر قیزیل اؤزن آخارقاسی یئرلرینین رهبری "دیوک" (دیاوکو) اولموشدور کی، هئرودتون گؤستر دیگی کیمی، ماننا حکومتی ایله بیر و اورارتو دؤولتی ایله متحد اولاراق، آسوریلره، قارش ی اولدوغو اوچون، م.ق. ۷۱۵ - نجو ایلهده آسوری شاه ی ایکینجی سارقون طرفیندن عایله سی ایله بیرلیکده سوریه نین "هامات" منطقه سینده سورگون اولوب، اورادادا اؤلموشدور. بو آلتی ماد ائلینین اوچونون باشچیسی خیشتیریتی، مامی تیارشو، دوساننی داهادا نفوذلو اولموش و م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلهده ماد قیامینی رهبرلیک ائتمیشلر.

ایشغوز ائل بیرلشمه سینین ترکیب حیصه سی اولموش، آلتای داغلاریندان گله رک، قیزیل اؤزن آخارقاسی و همدان یئرلرینده یئرلشن ائللر، هئچ شبهه سیز، آلتای داغلاری ائللرینین آغیز ادبیاتینی دا اؤزلری ایله بیرلیکده بو تورپاقلارا گتیر میشلر. آلتای داغلاریندا یاشامیش تورک ائللری داخیلینده چوخ قدیم زامانلاردان یایلمیش مشهور قهرمانلیق داستانلاریندان بیر ی "مادای قارا" آدلانمیشدیر. آلتای ائللرینین بو داستانین قدیملیگی و اهمیتی باره ده بؤیوک عالیم "میر علی سیدوف" اؤزونون "آذربایجان خلقلینین سوی کؤکونو دوشونرکن" آدلی اثرینده بئله یازمیشدیر:

"چوخ اسکیرله سسلشن، اؤزونده اسکی آلتای ایناملارینی، هر شئیده روحون اولماسی... گؤروشلرینی بول - بول قورویوب ساخلایان دنیا داستانلاری ایچر یسینده تانینمیش "مادای قارا" داستانیندا دا آپ - آیدین گؤرونور کی، آلتایلیلاردا، بیر چوخ تورک دیللی خلقلر کیمی، داغی اؤز عایله لرینین، سوبیلارینین کؤکو، باشلاقچی، یاردیمچیسی سایمیشلار. داستاندا داغین آتا، آرا - سیرا

ایسه آنا اولماسینا آچیقدان - آچینغا اشاره لر واردیر.^۱

یوخاریدا گؤستر دیکلریمیزدن، ماد اصطلاحی ایله ایلگیلی، آشاغیداکی نتیجه لری چیخاردا بیلریک:

۱ - م.ق. بیرینجی مین ایللیگه قدر نچه مین ایل سورہ سینده بو گونکو ایرانین مرکزی تورپاقلاریندا یاشامیش قوتی ائلری داخلینده "محکم"، "سارسیلماز" معناسیندا اولموش "ماد" = مه ته " کلمه سی هم کیشی، همده قادی ن آدی کیمی ایشلنمیش و خلق داخلینده گئیش یاییلمیش کلمه اولموشدور.

۲ - اورتا آسیا تورک ائلری داخلینده ده "ماد" کلمه سی اینسان آدی کیمی، تقریباً بوتون تورک ائلری داخلینده ایشلنمیشدیر.

۳ - م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی یوز ایللیکلرده آلتای داغلاریندان آذربایجانا گلیب، قیزیل اوژن آخارقاسی و الوند اطرافیندا یورد سالان ائلر داخلینده "مادای قارا" آدی مشهور اسکی قهرمانلیق داستانی اولموش، همده احتمال بو ائلر داخلینده "ماد" آدی ائل، طایفا و اوبالار اولموشدور.

۴ - آسوری میلیتاریستلرینین بو ائلره قارشی آردیجیل هجومو، خلقین اونون مقابلینده قهرمانجاسینا مقاومتی گئیشینده قهرمانلیق داستانی "مادای قارا" نین خلق داخلینده گئیش یاییلماسی و شبهه سیز، بعضی سؤز، جمله و حادثه لرین مقاومت و دؤیوش شعارینا چئوریلمه سی احتمالی چوخ گوجلودور.

زمان - زمان توپلانیب فورمالاشمیش گؤستر دیگیمیز بو عامیللر سبب اولموشدور کی، م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی یوز ایللیکلر سورہ سینده تدریجیه "ماد" کلمه سی گؤستر دیگیمیز منطقه ده گئیش یاییلیب، عمومی لشمیش و یاواش - یاواش "قوتی" کلمه سینین یئرینی توتاراق، هم منطقه، هم خلق، همده تازا یارانان دؤولت و حکومتین آدی اولموشدور. □ □ □

اینسان و باشچی آدلاری

بیز اوچ آیریجا فصیلده: ۱ - ایشغوزلار (ایسکیتلر - ساکالار)، ۲ - ایشغوزلار (ایسکیتلر و یا ساکالار) کیمدیر؟ ۳ - ایشغوز دؤولتی (ایشغوز - ایچ اوغوز) ائل بیرلشمه سینین آذربایجانا کلمه سی، اونلارین رهبرلری، آذربایجان و همدان طرفلرینده گؤردوکلری ایشلری، ماد حکومته مثبت و منفی تأثیرلری، اونلارین میلی کؤکو، ائللین آدی و رهبرلرینین آدلارینین کؤک و معنالارینی، آریاییستلرین بو ائللرین آریایی اولمالاری باره ده کی فیکرلری و سایره مؤوضوع ایله ایلگیلی مسئله لری گئیش شکیلده آچیب گؤستر میشیک و بورادا اونلارین تکرارینا حاجت یوخدور. بورادا یالنیز بونا اشاره

*

اٹمکله کفایتله نیریکی کی، ائللین آدی ایشغوز = اشکناز = اشکوز = اشکوزا کلمه سی، اونون رهبرلری اولموش "ایسپاکا"، "پارتاتوا" و "مادای" سۆزلرینین، هابئله ایشغوز ائل بیرلشمه سینده شخص و بۆیوک باشلارین آدلاری اولموش "بوقاتای"، "قوزاتای"، "اوکاتای"، "آپاتای" کیمی کلمه لرین کۆک و معنا لاری، حتّی اسکندر زمانیندا ایشغوز ائللرینین رهبری اولموش "کارتاسیس" سۆزونون کۆک و معناسینی گئیش شکیلده دیلچیلیک علمی و آدلیم تاریخچیلرین اثرلری و فیکیرلری اساسیندا آچیب گۆستریشیک.

علمی جهتدن اساسلاندیغیمیز او یازیلاردا چوخ آیدین صورتده ثابت ائتمیشیک کی، بو اسکی مشهور ائل بیرلشمه سینین آدی، رهبرلری، باشچیلاری و اونلارلا ایلگیلی شخص آدلارینین، استثناسیز اولاراق، هامیسی نین کۆکو آچیق و آیدین تورک کلمه لری اولموش و حتّی اونلارین بعضیلرینین اؤزو، ترکیب حیصه لری، کۆک و یا شکیلچیلریندن بعضیسی بو گون بئله مختلف تورک دیللرینده، او جمله دن آذری تورکجه سینده، گئیش خلق کوتله لری طرفیندن ایشلنمکده دیر.

بحث ائتدیگیمیز بو عصرلرده، یعنی م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی یوز ایللیکلرده هند - آوروپایی دیللی ائللرینده اورتا آسیا یولوايله ایران فلاتینا آخماسی واقعیتینی نظره آلاراق، شاید ایشغوز ائل بیرلشمه لری ترکیبینه هند - آوروپایی دیللی کیچیک ائل و اوبالاردا، اؤز توپولملاریندان آیریلاراق، قوشولموشلار. (بو احتمال چوخ ضعیفدیر). اما بو هئچده ایشغوز ائل بیرلشمه سینین، بعضی ایران تاریخچیلرینین ادعا ائتدیگی کیمی، هند - آوروپایی دیللی، یعنی "آریایی" اولماسی دئمک دئییلدیر، حتّی کیمثرلرده، شبهه سیز، ایشغوزلارلا یاخین، عینی کۆکلو، اورتا آسیادان گلمه و التصاقی دیللی اولموشلار.

ئل بیرلشمه سینین اؤز آدی، رهبرلری و بۆیوک باشلارینین آدی خالص تورک کلمه لری اولان بیر ائله هند - آوروپایی دیللی ائل دئمک گولونج اولمازمی؟ آبا هند - آوروپایی بیر ائل اؤز آدی، باشچیلاری و بۆیوکلرینین آدلارینی تورک و یا، اؤز آنا دیللریندن باشقا، آیری بیگانه بیر دیلدن سچرلرمی؟ بئله بیر ایش عقله و منطقه اویغون گلیرمی؟

دئمک، تورکلرین ان اسکی و آدلیم ائل بیرلشمه لریندن بیرى اولموش "اوغوز" ائللرینین بیر بؤلومو اولموش "ایشغوز" (ایچ اوغوز) ائل بیرلشمه سی التصاقی دیللی اولموش، تورک اولموش و اونلارین شمالی و جنوبی آذربایجاندا، همدان، ساوه، زرنده، و ... یشلرینده قالمیش ائل، اوبا و طایفالاری اؤزلریندن قباق بو یشلرده اولموش و سونرالار اورتا آسیادان گلیمیش اولدوقجا چوخ تورک ائلرله قایناییب قاریشاراق، زامان - زامان فورمالاشان آذری میللتینین یارانماسیندا اشتراک ائتمیشلر.

ساک - ساکا

تاریخده ایشغوز ائللی "ساکا" آدیله ده تانینمیشلار. یوخاریدا گۆردوک کی، ایشغوز ائل

بیرلشمه‌سی ایگیرمی ائل و سویدان عبارت اولموش و اونلارین بیرینین آدی "ساکا" اولموشدور. بو ایکی کلمه‌نین هر ایکسی اصل تورک کلمه‌لری اولموشدور. "ساک = ساق" کلمه‌سینین معناسی "ایشده آییق، زیرک"^۱، "ساکا" کلمه‌سینین معناسی ایسه "داغ یاماجی" معناسیندا اولموشدور.^۲ "ساک - ساکا" کلمه‌سینین معناسی بو ایکی آنلامین ایکسیندن بیری اولماسی شبهه‌سیزدیر، آنجاق اسکی تورک داستانلاری و ناغیلالاریندا گؤرۈندویو کیمی، قدیم تورک ائللری داغا یوکسک قیمت وئریپ، اونا مقدس شئی کیمی باخمیش، اونا میفیک خصوصیتلر قاییل اولاردیلار. بونو نظره آلاراق، ایکینجی معنای گؤتورمک داها مقصده اویغون نظره گلیر.

هارپاک

پارسلارلا ال بیر اولوب، آستیپاکین اوردو باشچیسى اولاراق، اونا، خلقینه و ماد حکومتینه خیانت ائدیپ آرخادان خنجر ووران و بو حکومتی دئوریلدن شخصین آدی "هارپاک" سؤزو نه اینکی هند - آوروپایی بیر کلمه دئییلدیر، بلکه تامامیله بیر اصل تورک کلمه‌سی، اؤزۈده شخص، کیشی آدی اولموشدور. "اسکی تورک سؤزلوگونده بو کلمه شخص آدی گؤسته‌ریلیر".^۳ "هارپاک" سؤزو ایکی تورک کلمه‌سیندن یارانان بیر مرکب تورک کلمه‌سیدیر. بو ایکی سؤز "ار" و "بگ" سؤزلریدیر کی، بو گونده بوتون تورک خلقلری، او جمله‌دن آذری تورکلری داخلینده اولدوقجا گئنیش شکیلده و هامان اسکی معناسیدا ایشله‌نیر. دئمک، "هارپاک" سؤزونون اصلی "اربگ" اولموشدور کی، زامان - زامان ایشلنمک نتیجه‌سینده "آرباک" - هارپاک - قارپاق شکیللرینه دوشموشدور. اسکی تورک ائللری و خلقلری داخلینده باشچی و بؤیوکلرین آدینین اولینه احترام و حرمت علامتی اولاراق، "ار" (ایگیت - قوچاق) کلمه‌سینی آرتیرماق معمول اولموشدور. "آلپ ار تونقا" و "آلپ ارسلان" آدلاری ان گؤزل و تاریخی نمونه‌لردیر، "آرباک - ار - بک" ده بونلاردان بیری اولموشدور.

قئومات - قاوماتا [Gaumata]

هخامنیشلر تاریخیندن بیلیریک کی، کبوجیه مصره اوردو یورومتک عرفه‌سینده، قاراداشی بردیانی کودتاسیندان خاطر جمع اولماق اوچون، گیزلی شکیلده اونو اؤلدۈتدورور. بو حادثه‌دن خبردار اولان بیر ماد موغ، کبوجیه مصرده اولارکن کودتا ائدیر و کبوجیه‌نی شاهلیقدان سالیق و اؤزو یئددی آی شاه اولور. بو موغون آدی "قئومات" و یا "قاوماتا" ایدی. بورادا ایکی آدان بیری، یعنی

۱ - دیوان لغات‌التورک، ج ۱، ص ۳۳۳.

۲ - دیوان لغات‌التورک، ج ۳، ص ۲۲۶.

۳ - اوغوز سلطنتی، آلتای مدوف، باکی ۱۹۹۲، ص ۲۶۹.

"بردیا" سۆزو هند - آوروپایی دیلدن - پارس دیلیندن اولان بیر کلمه دیر، چونکی بردیا هخامنیش عایله سینده اولموشدور. لاکین ماد موغون اصلی آدی "قثوماتا" سۆزو ایکی تورک کلمه سیندن یارانان بیر مرکب سۆزودور.

"دیوان لغات الترک" ون یازدیغینا^۱ و میرعلی سیدوفون آراشدیرمالارینا اساساً قدیم تورک ائللری، او جمله دن هونلاردا "کام = قام" کلمه سی شامان، روحانی، آرا حکیمی، سئحریاز، دین خادمی، کاهین، فالچی، طبیب، حکیم، عالیم، فیلسوف، معنالاریندا ایشلنمیشدیر.^۲ یعنی بیر نۆوع احتراملی و مقدس سۆز اولموشدور و بونا گۆرده هونلار داخلینده "ااش - کام = آتا - کام" شکللرینده یعنی "آتا - شامان"، "آرخاداش شامان" معناسیندا اولموشدور. "ااش" اسکی تورک دیلینده همده آرخاداش، یولداش معناسیندا اولموشدور.^۳

"آتا - کام = آتا - قام" کلمه سی خلق طرفیندن مقدس کلمه کیمی، همده کیشی آدی اولاراق قوللانمیش و گۆروندوگو کیمی، چوخ ایشلنمک نتیجه سینده "قام - آتا"، "کام - آتا" شکلینده دوشموشدور. بو کلمه هم کیشی آدی، همده دین خادمی آدی کیمی "قثوم - آتا" شکلینده ایشلنمیشدیر. گومان ائتمک اولار کی، "موغ" کلمه سی "کام = قام = قوم" کلمه سینین عکسینه تلفظودور. (ماک - ماق - موق - موغ).

کییاکسار و آستییاک

تاریخده ماد ایمپراتورلوغونون بو ایکی شخصیتی داها چوخ مشهوردور. بو آدلارین بیرینجیسی نین اولینده "کی"، ایکینجی سینین سونوندا کی "آک" عنصرلری، فیکیریمیزجه، هامان بویوک معناسیندا اولان سۆزلردیر کی، یوخاریدا گۆردوک. "کییاکسار" سۆزونون قالان قسمتی "آکسار" = "آخسار"، نظره گلن ایکی قسمتدن عبارت دیر: "آخ = اوخ + سار".

"اوخ" سۆزونون معناسی معلومدور، "سار" قسمتینه گلدیکده ایسه "سرت"^۴ و "قیزغین"^۵ معناسیندا اولموشدور. دئمک "آکسار" ین معناسی "سرت اوخ" اولمالیدیر. آستییاک کلمه سینین بیرینجی بۆلومو باره ده هله لیک بیر سۆز دئییه بیلمه ریک.

۱ - دیوان لغات الترک، ج ۱، ص ۲۸۳ و ج ۳ ص ۱۵۷ و ۴۴۳.

۲ - اوغوز سلطنتی، آلتای ممدوف، باکی ۱۹۹۲، ص ۲۷۳.

۳ - دیوان لغات الترک، ج ۱، ص ۴۷ و ۴۵۸.

۴ - دیوان لغات الترک، ج ۳، ص ۱۸۱.

۵ - دیوان لغات الترک، ج ۲.

آخسئری

□ ماد قیامی زامانی [م.ق. ۶۷۳] ماننا شاهی اولاراق قیامچیلارلا یاخیندان ایشداشلیق ائتمیش شخصیتدیر. بو کلمه ده "آکسار"، "آخسار" سؤزونون اؤزودور، یعنی او زامانین ماننا دیلینده "سرت اوخ" دئمک ایدی.

دئمک، ماد ایمپراتورلوغو و حکومتینین اساس شخصیتلریندن آدلاری معلوم اولانلارینین چوخونون آدی اسکی تورک کلمه سی اولموشدور. بو او دئمک دیر کی، ماد ایمپراتورلوغو خلقی و حاکم دایره لری التصاقی دیللی، میللی جهتنن اسکی تورک خلقلریندن اولموشلار و یاراتدیقلاری مدنیت ده اسکی تورک مدنیتینین بیر حیصه سی اولموشدور.

ماد ایمپراتورلوغو، او دؤورون حادثه لری، تاریخی شخصیتلری و باشچیلارینین آدلاری و سایه سی باره ده بو گئنیش بحثلریمیزدن بو عمومی نتیجه لری الده ائتمک اولار.

۱ - ماد ائللری، خلقی، شاهلاری، حکومتی بیر سیرا آوروپا، کئچمیش سووت، ایران و حتّی آذربایجان جمهوری سی تاریخچیلرینین ایره لی سوردوکلری فیکرین تامامیله عکسینه اولاراق، تورک اصیللی، التصاقی دیللی اولموشلار، نه اینکی "آریایی".

۲ - مادلار قوتتی - لولوبیلر و قسماً هورری خلقلرینین اؤولادی اولموش و سويداشلاری ایشغوز و کیمثرلرله قسماً قایتاییب قاریشاراق، ماد خلقینی میدانا گتیرمیشلر.

۳ - ایشغوزلار(ساکا) و کیمثرلرلر اورتا آسیادان، قافقاز یولویله آذربایجان و او زامانکی مرکزی ایران تورپاقلارینا گلمیش التصاقی دیللی - تورک ائللریندن، اؤزلری ده او زامانکی اوغوز ائللرینین بیر قولو، یعنی "ایچ اوغوزلار" اولموشلار.

چاغداش بیر فاکت و دلیل ده مادلارین آریایی نژاد اولماسی، هند - آوروپایی دیللی سایلما ماسینا مدرک حساب ائتمک اولار. اودا ۱۲۳ ایل داوام ائتمیش ماد ایمپراتورلوغونون پارسلارین حاکمیتینه داخل ائدیلمه مه سی فاکتیدیر.

بیلیرک کی، پهلویلر هخامنیش پارس شاهلیغینین ۲۵۰۰ ایلیک جشنلرینی توتدوقدا، مادلارین اوندان قاباقکی ۱۲۳ ایلیک حاکمیتینی اوندان خارجه قویموشلار، یعنی مادلاری هند - ایرانی، پارس حساب ائتمه میشلر، چونکی هخامنیشلر م.ق. ۵۵۰ - نجی ایلده، یعنی شاهنشاهلیق جشنلری زامانیندن ۲۵۰۰ ایل اؤل ایراندا حاکمیتی مادلاردان آلمیشلار.

شبهه سیز او زامانکی ایران - فارس حاکمه هیأتی نین بو ایشی حسابسیز و اؤلچولمه میش اولمامیشدیر، بلکه پهلوی حاکمه هیأتی بیر سیرا تاریخی حقیقتلری و واقعیتی گؤرن تاریخچیلرین فیکیرلری و مصلحتلرینی نظره آلاراق مادلاری پارس شاهنشاهلیغیندن خارجه قویموشلار. □ □ □

ماد حکومتینین یارانماسی

مرکزی ماد ائللرینین قیامی، خیشتییری قیامین باشیندا

کئچن فصلیده آچیقلا دیغیمیز حادثه لر و حاضرلیقلاردان سونرا، ماننالیلار و مرکزی ماد خلقی، ایشغوزلارین - ایسکیتلرین یاردیمی ایله، آسوری ایشغالچیلارینا قارشى دؤیوشوب، اونلارین اوردولارینی مغلوبیتیه اوغراتدیقلاری زامانلار، یعنی م.ق. ۶۷۳ - نجوایل ماد ولایتلرینین حاکملریندن بیرى اولان "خیشتییری" ایکی باشقا مرکزی مادی یئرلی حاکمی ایله بیرله شهرک، آسوری میلیتاریزمی علیهینه بؤیوک و عموم خلق قیامینا ال آتدیلار. بو، بؤیوک ماد امپراتورلوغونون یارانماسیندا ایلک آددیم حساب اولور.

مرکزی ماد خلقلرینین بو گئشیش قیاما حاضرلیغی، رهبرلرینین اؤنجه دن مخفی شکیلده گؤرؤشلری و قیامین تقریباً دقیق تاریخینی یئنه ده اسرحدونون هاتیقدن ائتدیگی سوآلاردان الده ائدیریک. گؤرونورکی، آسوری حکومتینین ماننا - ماد ایالتلری و اراضیسینده کی حاکملر، مأمورلار و

جاسوسلاری بو یئرلرده اثیتیدیکلری، گۆردوکلری و حس ائدیپ دویدوقلارینی سرعتله مرکزہ خبر وئیردیلر.

ماد قیامیلہ علاقہ داران قدیم ہاتیفدن سوال م.ق ۶۷۳ - نجو ایلین دۆردونجو آیی آوریل آیینین سونو، یعنی "ایار" آیینین اوچونده اولموشدور. بو سوالدان گۆروتورکی، مادلارین "دوساننی" و "مامی تیارشو" آدلی ایکی رہبری ده "خیشیریتی"نین متّحد و ال بیرلری کیمی آرتیق مبارزه صحنہ سینده دیرلر.

دئمک، "خیشیریتی"نین "دوساننی" و "مامی تیارشو" و شبہہ سیز باشقا کیچیک و بؤیوک ماد باشچیلاری ایله ایلک و تکرار گۆروشلری، مذاکرہ لر ائدیپ، قیام قرارینا گلّمہ لری بو تاریخدن قاباق. اؤزودہ گونلر داوام ائتمیش مذاکرہ لر نتیجہ سینده و همین ایلین اوللرینده باش وئرمیشدیر. البتہ ایلکین گۆروش لر و دانیشیق لار بو تاریخلردن چوخ اوللر و مختلف زامانلار و یئرلرده باش وئرمیشدیر.

ہاتیفدن اولموش همین سواآین سونراکی جملہ لرینده اوخویوروق: آیا "مامی تیارشو" اونون (خیشیریتی م.) سؤزونه قولاق آساجاق می ... آیا بو ایل اسرحدونلا دشمنلیک ائده جکدیر می؟^۱ بو جملہ لر بیر داھا گۆستہ ریرکی، خیشیریتی ایله "مامی تیارشو" و "دوساننی - Dussanni"نین گۆروش و مذاکرہ لری همین ایلین اوللری و اوزاق باشی همین ایلین مارس و یا آوریلین اوللرینده اولموشدور.

خیشیریتی ماداؤلکہ سینین "کار-کاشی - Kar-kassi" آدلی منطقہ سینین باشچیسى، بؤیوگوایدی. بعضی تاریخچیلرین فیکرینجہ "خیشیریتی" ہئردودوتون گۆستردیگی ماد امیری "دیوک"ون اوغلر (یا نوه سی) اولموش و اوشاق اولاندا، اؤز آتاسیله بیرلیکده، ایکینجی سارقون طرفیندن سوربہ یہ سورگون اولموش و ایللر بویو اورادا قالب یاشادیقدان سونرا، اؤز وطنیہ قایتمیشدیر. اگر بو روایت دوغرو اولسا، دئمک، خیشیریتی یا سورگون مڈتی باشا چاتاندان سونرا و یا سورگوندن قاچاراق وطنیہ دؤندوکدن سونرا (هر ایکی حالدا بو ایش چوخ احتمال ایکینجی سارقونون اولوموندن سونرا باش وئرمیشدیر.) آتاسی "دیوک"ون استقلال و خلقینین آزادلیغی اوغرونداکی فیکرلری و مبارزه سینى داوام ائدەرک، م.ق ۶۷۳ - نجو ایلین اوللرینده ایکى ماد ایالتینین تانیدیغی و مشهور یاشلی بؤیوکلری و باشچیلاریله گۆروشه رک، اونلاری آسوریلرہ قارشى قیاما چاغیریب حاضرلامیشدیر و شبہہ سیز اونلار اؤزلری ده آسوریلرین آردیجیل هجوم و تالانلاری، خراج و وئرگی آلمالاری نتیجہ سینده فیکری جہتدن بوایشه حاضر و آمادہ ایدیلر. بو ایکى ماد رہبرینین بیرى "مادای" ایالتینین (بوگونکو زنجان تورپاقلاری) کئچمیش بؤیوگو "مامی تیارشو"، او بیرىسی ایسه "ساپاردا" (مادای ایالتینین جنوب و جنوبشرقى اراضیسی) ایالتینین کئچمیش بؤیوگو "دوساننی" ایدی.

اولدن قویولموش قارار اساساً گۇستردیگیمیز هر اوچ ماد رهبری م.ق ۶۷۳ - نجو ایلین مارس آیینین سونلاری و آوریلین اوللرینده (فروردین آییندا) عینی زاماندا اؤز مرکز لریندن ایشه باشلادیلار، بیر حالداکی، هم ماننا شاهی "آخسیری - Axseri"، همده ایسکیتلرین باشچیسی "ایشپاکا" ایله اولجه دن قرارلاشیب بیرلشمیشدیلر. انقلابچیلار عینی زاماندا بیر نچه یئردن عصیان باشلایاراق، نچه جبهه ده دشمنه قارشى دؤیوشه باشلادیلار. انقلاب یانقین کیمی سرعتله گئیش لنه رک، اؤز مرکزی اولان گۇستردیگیمیز اوچ ایالتدن دؤرد طرفه یاییلماغا باشلادی. گئیش خلق کوتله لرینین هر جهت دن بو قیاما آماده اولدوغو اوچون، عصیان چوخ تئز هر طرفه یاییلدى. انقلابین باشلانماسیندان اؤل حادثه دن خبردار اولان آسوری حکومتی اوردولاریله عصیانچیلارا قارشى هجوما کئچدی. بو حادثه نى اسرحدونون خیشتیریتی ایله محاربه سینه عاید یازیلاریندان آیدین گۆرمک اولورو. او یازیر: «من "بارناکا - Barnaka" اۆلکه سینى، حيله گر دشمنى و "مخرانو - Mexranu" اهالیسینین آغزیندا "پیتانو" شهرى آدلانان "تیلشورى - Tilassuri" اۆلکه سینین اهالیسینى پایمال اثتدیم»^۱.

تیلارشورى، چوخ احتمال، خیشتیریتی نین قیام مرکزی اولموش "کار - کاشى" دیرکی، بیت کاری ایالتینین مرکزی ایدی و بوگون همدانین جنوب و جنوب شرق منطقه سینده یئرلشمیشدی. آسوری شاهلارینین اؤز حربى ایشلرینی مبالغه لی و شیشیریلیمیش شکیلده یازمالارینی نظره آلاراق، اسرحدونون بو قیسا و اوزونو اؤین سؤزلریندن دئییه بیلهریک کی، او دؤیوشده هئج بیر موفقیّت الده ائده بیلمه میش و قیامچیلار اوستون اولموشلار.

آوریلین اوللرینده قیاما باشلامیش خیشتیریتی نین اوردولاری او آیین سونلاری و مئه یین اوللرینده "بیت کاری" نین شمالغربی و "ساپاردا" نین جنوبغربینده یئرلشمیش مشهور "کیشه سو" قالاسینی محاصره اثتدیلر. بو محاصره نى اسرحدونون "یوزگونلوک سواآیندان" بیلیریک کی، "ایار" آیینین (آوریل - مئه) اوچونده اولموشدور. سواآ بئله دیر:

«آیا شهرلى آماق اوچون خیشتیریتی اوردولاریله، کیمثرلرین اوردولاری، یا مادلارین قوشونلاری، یا مانتالیلارین عسگرلری و یا دشمنلردن بیرى فیکرینده دیرلر و نقشه چکیرلمی کی، محاصره ائتمک یولوايله، زور، یا حربى عملیات و دؤیوش واسطه سیله، یا محاصره آلتلریله قالا حصارلارینی سیندیرماق، نقیب وورماق، تورپاق تۆکه رک، قالانى آماق یوليله، یا قحطلیک سالماق، آلاهیین و یا ایلاهنین آدینا آند ایچمکله، شیرین سؤز و صلح مقاوله سی و یا حيله ایله - بو وسیله لرین بیرى ایله "کیشاسو" (کیشه سو)^۲ شهرینی آلاجاقلار، کیشاسو شهرینه داخل اولاجاقلار؟

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۲۴۷، مخرانو غربی مادی ن بیر بؤلگونون اهالیسینه دئییلیردی.

۲ - احتمال بو کلمه چاغداش آدری دیلبنده کی "ایشگه سو" و یا "قوشاسو" بیرینجی نؤوع تعینی سؤز بیرلشمه لریندن بیرینین او زامانکی شکلی اولموشدور.

آیا کیشاسو شهرى اونلارین ایله تابع اولاراق، اونلارین تودوقلاری یئرلردن اولاجاقدیر؟^۱ بو جملهلردن "کیشه سو" شهرین خیشتیریتی و اونون متحدلری طرفیندن محاصره اولونماسی آیدین گۆرونمکدن علاوه، همده گۆرونورکی، بو دؤیوشده خیشتیریتی نین اوردولاری ایله چیگین - چیگینه باشقا ماد اوردولاری، همده ایشغوز - ایسکیت و ماننا اوردولاری دا دؤیوشورلر. شبهه سیز ماد اوردولاری سیراسیندا (دشمنلردن) کیشه سونون شمالیندا یئرلهشن ساپاردا ایالتی باشچیسی "دوساننى" نین، همده "ساپاردانین" شمالیندا یئرلشمیش "مادای" ایالتینین باشچیسی "مامی تیارشو" نون داوطلب انقلابچی عسگرلری اشتراک ائدیردی. شبهه سیز مادین باشقا کسچیک یئرلرینده داوطلب دؤیوشچولری وارایدی. بوتون بونلاردان علاوه اسرحدونون سوآلاریندان گۆرونورکی، متحد قیامچیلار و زامانا گۆره مجهز اوردویا مالک اولموش، قالا آلان منجیققر، قالا حصارلارینی سیندیریب ییخان آلتلر و سایره دؤرون حربی تشکیکاسیله سلاحتلنمیشدیلا. بو ایسه اونو گۆسته ریرکی، قیامچیلار چوخ اوللردن مخفی شکیلده مرکزی مادی اوزاق یئرلرینده قیاما حاضرلنمیش، حربی آلتلر دوزلتمیش، بو ایشلر اوچون مادی وسایط، یئر و سایره حاضرلاماق اوچون معین تشکیلات یاراتمیش، حاضرلیق آپارمیش و بو ایشده خلقلین مادی و معنوی حمایت سیندن یارارلانمیشلار.

متحد ماد - ماننا - ایشغوز اوردولاری، یئرلی معلوم اولمامیش "کاریتو" قالاسینی، "ساپاردا" ایالتی رهبری "دوساننى" نین اوردولاری، آدی زمانه میزه گلیب چاتمامیش، بیر قالانی محاصره ائدیملر. بو قالالارین محاصره سی ده هاتیفدن اولونان سوآلدان معلوم اولور. بو محاصره ائدنلره خیشتیریتی، ایشغوز و ماننالیلارین آردیجیل کمک لری گلیردی. بو کمک لر داخلینده ایلام حکومیتیندن گلن یاردمیلارین اولماسینین دا احتمالی گوجلودور.

ایار آیینین دؤردونده هاتیفدن اولان سوآلدان بللنه نیرکی، "مادای" ایالتینین شمالی و بوگونکو زنجان حوالیسینده اولموش "سیبار" قالاسی خیشتیریتی و اونون متحدلری اوردولاری طرفیندن محاصره اولونموشدور. ایار آیینین آلتی سیندا آسوری شاهی اسرحدون "اوشیسا" قالاسینین مقدراتی باره ده هاتیفدن سوآل ائدیر. بو قالانین دا یئرلی معلوم دئییلدیر.

گۆسته ریلن بو کیشه سو، سیبار و او بیرى قالالارین بیرلشمیش انقلابچی اوردولار طرفیندن محاصره اولونوب آکینماسی اولدوقجا اؤنملی حادثه دیر. اولانا گۆره کی، بو قالالار آسوریلرین پایگاهى، آرخالاندیغی، اوردولارینین یئرلشدیگی یئرلرایدی، اونلاری توتماق آسوریلرین کۆکونو ماد تورپاقلاریندان قازماق دئمک ایدی. ایکینجیسی بو قالالارین توتولماسی گئنیش خلق کوتله لرینه اساسلانا، اولچولوب بیچیلیمیش، اولدن نقشه سی جیزیلیمیش بیر انقلابی حرکتی گۆسته ریر. حربی قالالارین آکینماسی همده گۆسته ریردی کی، اینقلابچیلار حربی تاکتیک و ایستراتژی اساسیندا ایش

گۆرموشلر. مّتحّد اوردولارین باشچیلاری و عسگرلرینین تک - تکی شعورلو شکیلده، معّین مقصد و اجتماعی - میللی هدف اوچون بو ایشه قوشولموش، ساده، شعورسوز خلق و کندلی کوتله لریندن تامامیله فرقله نیردیلر، بو ایسه او دؤورده ماد - ماننا خلقلرینین اجتماعی - میللی شعورونون یوکسکلیگی، اجتماعی - میللی هدفه مالک اولماسی، آزاد و مستقل حیات سورمک، باشقالارینین بنده لیک زنجیرینی قیریب آتماق اوچون آیاغا قالدیغینی نشان وئیریر.

ماد رهبرلری و مّتحّد اوردولارینین بّثله نقشه اوزوندن ایشله ییب، مّوقفّیت قازانماسینین بیر علّتی ده اونلارین ایللر بویو آسوری میلیتاریزمی علیهینه دؤیوشده قازاندیقلاری اجتماعی، سیاسی، حربی و سایره ساحه لرده تجربه ایدی. بوندان باشقا، "خیشتیریتی"، احتمال اوزونون چؤلده حیات سورن مّتحّدلری، اونلارین خصوصی تاکتیکلری، یعنی آت چاپاراق، دؤیوشوب قاچارکن اوخ آتماقلارینا آرخالانمیشدیر.^۱

ا.م دیاکونوفون بو صحرادا یاشایان مّتحّدلردن مقصدی "ایشغوزلار - ایسکیتلردير" لرکی، اوخ آتماقدا، یای، اوخ و خصوصیه مخصوص اوخ اوجلاری (پشیکان) قاییرماقدا او زامانلار شهرت قازانمیشدیلار. ماد رهبرلری ایشغوزلارین اوخ آتماق تاکتیکیندن استفاده ائده رک، آسوری اوردولارینی، محاصره اولونموش قالالاردان اوزاقلاردا، اوزاقدان، تلفات وئرمه دن، آغیر اسلحه لی آسوری اوردولارینا یاخین دوشمه دن، مشغول ائدیر و نتیجه ده بیرلشمیش ماد اوردولاری بوتون گوجلرینی قالالاری محاصره ائتمه گه یؤنلدریلر.

دئمک، م.ق ۶۷۳ - نجو ایلین آوریل آیینین اورتالاریندا ماد دیارینین هر یئرینده خلق قیام ائتدی و هر یئری عصیان آلاوی بورودو. انقلابچیلارین تاکتیککی مدافعه دئییل، اولدن جیزیلیمیش و دوشونولموش پیلان اساسیندا هجوم تاکتیککی ایدی.

آسوری شاهینین هاتیفدن اولان بیر سوآلیندان گۆرونورکی، آسوری حکومتی عصیانچیلار علیهینه اوردو چکیب، "ساپاردا" گدیگیندن کنچه رک، "خار - خار" ایالتینده یئرلشمیش "کیلمان = کولمان" قالاسینی توتماق ایسته میشدیر، لاکین مّوقفّیت قازانا بیلمه میشدیر. مّثه - ژوئن آیلا ریندا انقلابچیلار تازا بیر قالانی هدلمه گه باشلامیشلار. ژوئن آیینین اورتالاریندا اسرحدونون هاتیفدن ائتدیگی سوآلدا "بیت هامبان" ایالتینین (دیپاله چایی آخارقاسینین اورتالاری، بوگونکو کرمانشاهدا) همده ایشغوز - ایسکیت آدی آپاریلیر. بو سوآلین اساس حیصه سی محو اولموشدور.

داها سونرا هاتیفدن اولان سوآلدان معلوم اولورکی، ماد - مّتحّد قوه لری بوگونکو همدانین جنوبلاری و ایلامین شمال سرحدلرینده "بیت باروا" منطقه سینده یئرلشمیش "خار - خاریان" قالاسینی هدله میشلر. ماد انقلابچیلارینین "بیت هامبان" و "بیت باروا" منطقه لرینده گۆرونمه سی نشان وئیریرکی، اونلار دیپاله چایی آخارقاسینین دره لرینه چاتمیشلار، یعنی "زاموا" و "پارسوا"

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۲۴۸، بو اسکی دؤیوش اصولونا چاغداش تورکمن دیلینده "قاچابوروش" دئییلر.

منطقه لریندن باشقا قالان یئرلر انقلابچیلارین الینده اولموشدور. دئمک، خیشتیریتی بین النهرینه گئدن گدیکلری هده لمه گه باشلامیشدیر.

بو زامانلار "زاموا" و "پارسوا" ایالتلری هله آسوریلرین الینده ایدیه ده، "پارسوا" دا وضعیّت بحرانی ایدی، اونا گؤره کی، "پارسوا" ایالتی رئیسینن آسوری شاهینا یازدیغی مکتوبدا قید اولونور کی، "زالیتی" قبیله سیندن نئچه نفر "پارسوا" ایالتینین مرکزی "نیکور" وئرگی عنوانیه بیر مقدار آت گتیردیکده، ماننا اوردولاری اولاری توتموشلار، اولناردان دؤرد نفری قاچاراق ایالتین رئیسینه خبر وئرمیشلر. بو حادثه گؤسته ریر کی، "پارسوا" و "زاموا" منطقه لرینده ده ماننلار فعالیت ائتمیش و قالالاردان کنار یئرلره حاکم اولموشلار.

ماد - ماننا رهبرلرینین بو زامان انقلابا ال آتمالارینین بیر سببی ده آسوریلرین مصرله محاربه ده اولماسی و فینیقییه اؤلکه سینین عصیان و چالخالما عرفه سینده اولماسی ایدی. شبهه سیز ماد - ماننا رهبرلری بو وضعیّتدن خبردار اولموش و بو زامانی قیام و انقلاب اوچون مناسب گؤروب سئچمیشلر. بوندان باشقا بو زامان آسوریلرین اؤز لرینین داخلینده عمومی اعتراض وارایدی، اونا گؤره کی، آسوریلرین کند تصرفاتی ساحه سینده ایشله یین چوخلو کؤله و اسیرلر آسوری اراضی سیندن قاچیب، آرات بوزقیرینا گئتمیشدیلر. بونا گؤره ده اسرحدون آسوری لرین اعتراضینا جواب اولاراق، ماد محاربه سی باشا چاتمادان، کؤله لری ایشه قایتارماق اوچون، آرات بوزقیرینا اوردو چکمیشدی. شبهه سیز بو کؤله لرین بیر عده سی ده، امن - آمانلیق اولدوغو اوچون، ماد اراضی سینده قاچمیش و مختلف یئرلرده یاشاییردیلار.

م.ق ۶۷۳ - نجو ایلین ایکینجی یاریسینین حادثه لریندن معلومات یو خدور، آنجاق بو مدّته آسوری حکومتینین دورومو یاخشیشمادی، چونکی او حکومت م.ق ۶۷۲ - نجی ایلین اوللرینده خیشتیریتی ایله مذاکره ائتمه گه چالیشیردی. آسوریلرین خیشتیریتی ایله مذاکره یه چالیشماسی اسرحدونون بو زامان ائلچی گؤندرمک باره ده هاتیفدن ائتدیگی سوآلیندان گؤرونور. بو ائلچیلر خیشتیریتی نین یانینا گؤنده ریلیمیش، اؤز لری ده م.ق ۶۷۲ - نجی ایلین مارس آیینین اوللرینده مرکزی مادا گئتمیشلر.

ماد قیامچیلار یله مذاکره یه چالیشان اسرحدون، عینی زاماندا، ایکی اوزلولو کله، متفق ماد اوردولاری آراسیندا نفاق سالماغا جان آتیردی، بودا حاکم و مسلط دؤولتلرین اولدن محکوم میللتلر و خلقلر باره ده ایشلتدیگی کهنه اصول و مشئوددور، "ایرلیق سال، آغالیق ائت" قدرتی اله کنچیرمیش میللتلر و خلقلرین همیشه کی ایشدیر. بو مقصده چاتماق اوچون اسرحدون خیشتیریتی نین یانینا ائلچی و نماینده گؤندرمکله برابر، اونون هاتیفدن ائتدیگی سوآل دان دا گؤروندوگو کیمی، "مادای" ایالتی رهبری "مامی تیارشو" نون یانینا، حتّی چوخ احتمال ایشغوزلارین - ایسکیتلرین ده یانینا، مذاکره اوچون، نماینده و خصوصی آدام گؤنده ریب، مذاکره یه باشلامیشدی. اسرحدونون هاتیفدن ائتدیگی سوآلارین چو خوندا "کیمثرل" دن آد آپاریلسادا، بیر نئچه یثرده

"ایسکیت - ایشغوزلارین" دا آدی چکیلیر. نظره گلن بو ایش تصادفی دئییلدیر. دفعه لرله قید ائتدیگیمیز کیمی، قدیمین بؤیوک ائللری، ائله جهده اورتا آسیادان گلن ائل آخینلاری مختلف ائل، اوبا، طایفا و قبیله لردن تشکیل تاپاردی، یعنی سوی بیرلشمه سی اولاردی کی، اجتماعی وضعیتین طبیعی و اجباری محصولوایدی. نظره گلن ایشغوز = ایسکیت سوی بیرلشمه سینده، عموم کیمترلردن آیریلاراق، ایسکیت سوی بیرلشمه سینه قوشولانی دا اولموشدور. اسرحدون و آسوری دؤولتی بو وضعیتدن آگاه ایدی و ایکی سوی بیرلشمه سینین آیریجا آدلارینی چکمیشدیر، تا اونلارلا مذاکره ائلدن، اونلارین هر بیرسیله آیریجا دانیشاراق، آرالاریندا نفاق سالسین و بیرلیکلرینی پوزسون.

اسرحدون مادلارلا مذاکره یه و اونلارین آراسیندا آیریلیق سالماغا جان آتدیغی بیر دؤورده ایسکیتلرین رهبری "ایشپاکا" م. ق ۶۷۳ - نجو ایلین سونلاریندا دؤیوشده اؤلدو. بو حادثه آسوری دؤولتی اوچون بؤیوک بیر نجات قاپسی آچدی. ایشپاکا اؤلندن سونرا، اونون اوغلو "پارتاتوا" ایسکیتلرین شاهی، باشچیسی اولدو. جوان و تجربه سیز "پارتاتوا" اسرحدون و آسوری اعیان - اشرافلارینین حیله سینه او یاراق، آسوریلرین تکلیفینی قبول ائدی، اونلارلا مذاکره گیردی و حتی اونلارلا دوست و متحد اولدو و بو ایش مقابلینده اسرحدون اؤز قیزینی اونا وئرمکله اونو اؤز کوره کنی ائتدی.

پارتاتواین اسرحدونون قیزیله ائولنمه سی مسئله سی، هاتیفدن اولان سوآلا اساساً، اولدن آسوری لرین حیله کار اعیان - اشرافلاری، روحانیلری و کاهینلری طرفیندن پیلانلاشدیریلیمیش بیر توطئه، بیر ایش ایدی، تا آسوری حاکم دایره لری ایشغوزلاری مادلاردان آیریب، اؤز طرفلرینه چکیب اؤز لرینه باغلا سینلار. بونا گؤره ده آسوری منبع لرینده "پارتاتوا" بیردن شیشیریلهرک، "ایشغوز اؤلکه سینین شاهی"، یعنی ایسکیتلرین او زامانکی "آذربایجان اراضی سینده اولان پادیشاهی" آدلاندیریلیمیشدیر، حالبوکی، اونون آتاسی "ایشپاکا" تی ساده جه اولاراق، "ایسکیت ایشپاکای" یازاردیلار. بو تاریخدن اعتباراً پارتاتوا، ایشغوزلارین شاهی اولاراق، آسوریلرین وفادار متفق اولدو و آسوری تاریخینده، اونلارین آغیر زامانلاریندا اونلارین خئیرینه بؤیوک رول اوینادی و آسوریلره خدمت و یاردیم ائتدی. حتی پارتاتواین اوغلو "مادئی" (مادی - مادیا) سونرالار داها بؤیوک رول اوینامیش و آسوریلرین خئیرینه، بوگونکو ترکیه اراضی سینده چوخلو محاربه لر ائتمیش و آسوریلری آغیر وضعیتدن نجات وئرمیشدیر.

پارتاتوا جوانلیق، تجربه سیزلیک، خودخواهلیق، دیکتاتورلوق و اولوسوایله حسابلاشما ماق نتیجه سینده، اجتماعی شرایط، عمومی منافع، مادلارین آزادلیق و استقلالینی نظره آلمادان یادلارین، میلیتاریستلرین منافعینه ساتیلاراق، اؤز شخصی ایستکلری اوچون ائلی، خلقی، گله جگی و تاریخینه خیانت ائده رک، مادلاردان آیریلیب، آسوریلره قوشولدو.

ماد باشچیلاری و خلقلرینین بو قیامی و آزادلیق حرکتی آسوریلرین عصرلردن بری داوام

اٹمیش ظلم، قیرغین و تالانلارینین منطقی و عادلانه عکس العملی ایدی. تاریخین آتاسی لقبی اتمیش بؤیوک قدیم یونان تاریخچیسی هئروودوت بو بارهده بئله یازمیشدیر:

«آسوریلرین اطاعتیندن باش قاچیردالار بیرینجی دفعه میدیالیلار اولموشلار. اونلار اؤز آزادلیق و استقلالی اوغروندا چتین محاربه لر ائدیپ، بؤیوک قهرمانلیقلار گؤسترمیشلر. ظلم بناسینی اوچورتماق و مردلیک ایله اؤز آزادلیقلارینی الله ائتمکله، میدیالیلار اؤز لیاقتلرینی بوتون دونیا یا گؤسته رب، سایر اسیر میللتلر اوچون بؤیوک بیر سرمشق اولموشلار. بو واقعه دن سونرا، بوتون خلقلر میدیالیلار کیمی ائتدی و آز بیر مدّته آسیادا یاشایان خلقلر تامامیله آزاد و مستقل اولدولار».

هئروودوتون بو سؤزلرینی نقل ائدن مرحوم فریدون ابراهیمی داها سونرا یازیر: «میدیالیلار یاخین شرقده مدنیّت ایشغالچی آسوری شاهلاری طرفیندن منهدم (محو) اولماقدان حفظ اتمیشلر. بوتون تاریخچیلر طرفیندن تصدیق اولونموش بو تاریخی خدمت، بؤیوک بابالاریمیزین پارلاق و اونودولماز افتخاراتیندان حساب اولنور، چونکی آسوریلر مسلط اولدوقلاری اؤلکه لری اداره ائتمگه قادر دئیلمیشلر، اونا گؤرده آلبان یئرلری ویران و مغلوب اولان میللتلری قول ائدیرمیشلر».

بوتون تاریخچیلر تصدیق ائدیرلر کی، آسوریلر اسیرلرین ساینا چوخ اهمّیت و ثریرمیشلر، چونکی اونلاردان قصر تیکمکده و یا خود سایر ساختمانی ایشلرده آرتیق استفاده ائدیرمیشلر»^۱.

□ □ □

□ م.ق یئددینجی یوز ایلیگین اوللرینده ماننادا وضعیت

یئرینده گؤسترمیشیک کی، ایکینجی سارقون م. ق. ۷۰۵ - نجی ایلده اؤلدوکدن سونرا آسوری حکومتی ضعیفله دی و ماننا حکومتی گؤجله نرک، اراضیسینی گئیشلندیردی، یعنی اورمو گؤلونون جنوب و شرقی اراضیسی، قیزیل اؤزن آخارقاسی منطقه سینی و عمومیتله آرازا آخان سولارین منطقه سینه قدرکی تورپاقلاری اؤز اختیارینا آلدی. جنوبی آذربایجانین غرب اراضیسی: گونئی، سلماس، خوی، غربی قاراداغ، قره ضیاالدین، ائو اوغلو و ماکی منطقه لرینین مقدراتی و وضعیتی بارهده هله لیک دقیق معلوماتیمیز یوخدور، آنجاق بو اراضیین جنوب قسمتلی، یعنی گونئی و سلماس شبهه سیز ماننا اراضیسینه بیتیمیشدی، لاکین شمالی قسمتلرینین م. ق. ۶۸۵ - ۷۱۳ نجی ایللر فاصله سینده نه وضعیتده اولماسی قارانیقدیر. بو اراضی اورارتو حکومتی ضعیفله ییب گئری چکیلدیگی اوچون، رسماً و قانوناً ماننا اراضیسی حساب اولموشدور، آنجاق بو زامانلار ماننا حکومتینین بو اراضیده نفوذو حاکمیتینین نه اندازهده و درجهده اولدوغو مبهمدیر.

دئمک، ماننا حکومتی اسکندربن یوروشوندن بری "ماد آتروپاتش" آدلانمیش اراضیین اساس حیصه سی، هابئله بوگونکو زنجان اراضیسینی اؤز حاکمیتی آلتیندا بیرلشدیرمیشدیر. بوتون بو اراضی بیر مدّت سونرا ماد حکومتینین اساس تورپاقلاریندان و ایلک یارانان ایللرینده اونون اساس

تورپاقلاری اولموشدور.

م.ق. ۱۰۰۰-۱۰۰۰ عسیرین اوللرینده بوگونکو ایران آذربایجانینین شمالی و شمالغربی اراضیسینین ایشغوزلار گلنه قدرکی وضعیتی نسبتاً مبهمدیر. بو ایهام خصوصیه اورارتو حکومتیه علاقه‌دار اوزونو گؤستهریر. ایکینجی سارقوندان سونرا، مغلوب اولان اورارتولار گئری چکیلدیلر. لاکین بونا باخمییاراق گؤروروک کی، اورارتو شاهی ایکینجی آرقیشتی [شاهلیغی ۶۸۵ - ۷۱۳ م.ق.] ساراب یاخین‌لیقلاریندا رازلیق و نیشتبان منطقه‌لرینده لؤوحه‌لر قازدیرمیش و اونداه اراضیه هجوموندان سؤز آچمیشدیر.^۱ بو باره‌ده اوللرده دانیشمیشیق.

بوگونکو ایران آذربایجانینین ماکی، قره ضیبالدین و ائو اوغلو اراضیسینین گؤستردیگیمیز مبهم وضعیتی ۱۰۰۰-۱۰۰۰ یوز ایللیگین لاپ اورتالارینا قدر، یعنی اورارتو شاهی ایکینجی روسا [شاهلیغی م.ق. ۶۴۵ - ۶۸۵] زامانینا قدر داوام ائتمیشدیر، چونکی ایکینجی روسانین قره ضیبالدینین "بسطام" منطقه‌سینده داشدا قازدیردیغی لؤوحه بوگونده دورماقدادیر کی، اورارتو شاهی ایکینجی روسا و عمومیتله اورارتو حکومتینین بو اراضیده اولماسی، نفوذ و حاکم اولماسیندان حکایت ائدیر.^۲

آنجا، بو لؤوحه‌لره باخمییاراق، بیز بو ایللرده ایران آذربایجانینین بو منطقه‌لرینین سیاسی دورومونو اونا گؤره مبهم گؤستردیک کی، اورارتو شاهلارینین بو هجوملاری اؤته‌ری، موقتی و کئچجیجی اولموش، لؤوحه قازدیرماقلا سونا چاتمیش و اورارتو اوردولاری آذربایجان تورپاقلارینی ترک ائتمیشلر. گوجلوه احتمالا گؤره، هله چوخ اوللردن گلیب همین بو منطقه‌لرده - آراسین جنوبوندا یئرلشمیش ایشغوزلار، یئرلی اهالی ایله بیرلیکده، منطقه‌نین رسمی دئییل، عملی حاکمی و اداره ائندن اولموشلار و اورارتولارین اؤته‌ری هجوملاری اونلارا تأثیر ائده بیلیمیشدیر. بو فیکریمیزی او فاکت تأیید ائدیر کی، سونرا گؤره‌جگیمیز کیمی، م.ق. ۶۵۳ - نجو ایلده ایشغوز حکومتی تشکیل تاپاندا، آذربایجانین گؤستردیگیمیز بو اراضیسی، یعنی آراز چایی ایله اورمو گؤلوه آراسینداکی اراضی‌ده، او حکومتین تورپاقلاریندان اولموشدور.

□ □ □

ایشغوزلارین یئرلشدیگی یئرلر

ایسکیت - ایشغوز خلقی دربند یولیه شمالدان، اورتا آسیادان آذربایجانا گلدیکدن سونرا بو گونکو شمالی و جنوبی آذربایجانین باشا - باشینین مختلف یئرلرینده، او زامانکی ماننا حکومتینین معین تورپاقلاریندا، خصوصیه ساوالان طرفلری و آراسین ایکی طرفینده یورد سالاراق یاشایردیلار. دئمک اولار کی، ایشغوزلار او زامان بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجان

۱ - ایران تاریخی قدیم زامانان بوگونه قدر، ص ۵۵، هابثله باخ: رئیس‌نیا، ج ۱، ص ۱۹۰.

۲ - رئیس‌نیا، ج ۱، ص ۱۹۰.

اراضیسینین اساس حیصه سینده یاشاییر و حاکم مؤوق توتوردولار. بو وضعیت سبب اولدو کی، پارتاتوا و عمومیتله ایشغوزلار، آسوریلرین تحریکی و حمایه سی ایله، سونرا گۆره جه گیمیز کیمی، خیشتیریتی نین اولوموندن سونرا، بوتون آذربایجاندا ایشغوز حکومتی و یا سلطنتی قوردولار. بو باره ده سونرا گئیش دانیشاجاییق.

بو عصرده ایشغوزلار - ایسکیتلر بو گونکو ترکیه، سوریه و فلسطین یئرلرینده یایلمیش و حتی مصره قدر گئدیپ چاتمیشدیلا. ایسکیتلرین چوخو کۆچه ری حیات سورموش و چوخلاری سونرالار یئرلی اهالی، خصوصیه آذریلر داخلینده اریمیشلر.

تاریخ ایسکیتلرین، هامیسی اولماسادا، اؤنملی قسمتینن تقریبی و نسبی یوردونو گؤستریمیشدیر. بو یئرلر بو گونکو شمالی آذربایجان و جنوبی آذربایجانین شمال قسمتلی و آراز دره سینین هر ایکی قسمتلی اولموشدور.

۱. م دیاکونوفون "مادتاریخی" اثرینده بو باره ده اوخوبوروق:

«ایسکیت شاهلیغینین سرحدلری بیزه معلوم دئییلدیر ... احتمال ... بو شاهلیق هامار و جلگه یئرلرده، یعنی گنجه ده اولان "کور" چاییندان "اورمو" نون شمالی تورپاقلاری و قره داغ و ساوالان یئرلرینه قدر اوزانان تورپاقلاردا، ظاهراً ایسکیت شاهلیغینین اساس اهالیسینی تشکیل ائتمیش "اوتسی" لر، "آلبان" لار، "کادوسی" لر و سایره خلقلرین یاشادیقلاری اراضیده یورد سالیب یاشامیشلار»^۱.

بو سؤزلردن گؤرونور کی، بو گونکو شمالی آذربایجان و داغیستانین اساس اهالیسی، دربند یولوندان او زامانلاردان اول او تورپاقلارا گلیمیش اورتا آسیالی ایشغوزلار - ایسکیتلردن میدانا گلیمیشلر. بونلار هامان ایسکیتلر - ماساژتلردیر کی، سونرا گۆره جه گیمیز کیمی، آراسین شمالیندا "کوروش" لا دؤیوشوب، اونو دؤیوش میدانیندا اولدورموشلر. بعضی تاریخچیلرین فیکرینه جه ایسکیتلر - ایشغوزلار، یوخاریدا گؤستردیگیمیز یئرلردن علاوه، همده بو گونکو اورمو گؤلونون جنوبو، یعنی هم بیر قسمت بوگونکو جنوبغرب آذربایجان، همده بیر حیصه شرقی کردستان تورپاقلاریندا یاشامیشلار. بو تاریخچیلرین فیکرینه گؤره بو یئرلر ایشغوزلارین اساس توپلاندیقلاری یئر اولموش و بو گونکو "ساققیز" شهری آدینی اونلاردان (ساکا) آلمیشدیر و احتمال بو شهر و یا اونون یئرینده اولموش بیر آوادانلیق ایسکیتلرین مرکزی اولموشدور. □ □ □

□ مستقل ماد حکومتینین یارانماسی

□ "پارتاتوا" نین قیاما و اتفاقا خیانتی حرکتی منفی تأثیر ائتدی و نتیجه ده آسوریلر بعضی یئرلری، قالالاری و ایالتلری، او جمله دن "کیشه سو"، "خار - خار" و "بیت هامبان" ی اؤز اللرینده ساخلادیلا.

بونا باخمایارق، قیام اۆزونون اساس اوجاغی اولان مرکزی ماد تورپاقلاریندا، بیت کاری، مادای و ساپاردا اراضیسینده غلبه چالدى و بو یئرلرده آسوریلرین حربی مرکزلى و نفوذلارینی ارادان آپاردی. بو سببلره گۆره تاریخچیلر قیامین باشلاندىغی ایل، یعنی م.ق ۶۷۳ - نجو ایلدن بو طرفه، ماد تاریخیندن بحث ائدرکن، اوچ مختلف متحد ایالتین آدلاری عوضینه "مستقل ماد شاهلیغی" یازماغا باشلامیشلار. چونکی او م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامینین محصولوایدی. حتی قدیم آسوری منبعلری، اۆزلرینه تابع گؤستره لرده، بو تاریخدن بئله "مادی" مستقل شاهلیق قید ائتمیشلر. مستقل مادیین اساسینی تشکیل ائدن اوچ ایالت، یعنی "بیت کاری"، (بوگونکو همدان اراضیسی)، "مادای" و "ساپاردا"نین باشچیلاری "خیشتیریتی"، "مامی تیارشو"، "دوساننی" آدلانمیشلار. ایندی گۆرک بو رهبرلرین اجتماعی و میلی و ائتنیک خصوصیتلری نهدن عبارت اولموشدور. بو اوچ رهبردن خیشتیریتی اساس رول اوینامیشدیر، چونکی آسوری شاهى "اسرحدون"ون هاتیفدن ائتدیگی سوآلاریندا یالنیز "خیشتیریتی" دن آد آپارمیشدیر. تاریخچیلر، او جمله دن هئردوتون گؤستردیگینه اساساً، "خیشتیریتی" م.ق سگیزینجی عصرده ماد تورپاقلارینین گۆرکملى امیرلریندن بیرى اولموش "دیوک"ون نسلیدن ایمیش. کئچمیشده گؤستردیگیمیز کیمی، "دیوک" و قتیله آسوری شاهلاری طرفیندن اسیر اولوب آسوری تورپاقلارینا، سوریه و فلسطینه سورگون ائدیلب، اورادا یاشامیشدیر. بونا گۆرده ده احتمال و ئرمک اولارکی، "خیشتیریتی" اوشاقلیقدا آسوری تورپاقلاریندا اولموش و گنجلیکده آسوری میلیتاریزمینین جنایتلرینی اۆز گۆزله گۆروب، اۆز بدننده لمس ائتمیشدیر.

شبهه سیز "خیشتیریتی"نین قیامدا بؤیوک موفقییتی، خلقین اوندان حمایه سی و آسوریلردن نیفرت ائتمه سینین نتیجه سی ایدی. دئمک، بو میلی آزادلیق قیامی ساده و آزاد خلقه، پئشه صاحب لاری و کندلی کوتله لرینه، آسوریلردن اوز دؤندریب، اونا مخالف و دشمن اولان گئنیش خلق کوتله لرینه اساسلانمیشدیر. حتی آسوریلرین قولدارلیق استثمارى زنجیریندن جان قورتاران اسیرلر بئله ماننا و مادلارا پناه آپارارمیشلار. خلقین خیشتیریتی دن ایستیقبالی سبب اولدو کی، قیامدان سونرا اللى ایل سوره سینده ماد حکومتی گوجلندی و بیر سیرا امیرلیکلری جذب ائدیپ، اۆزونه بیرلشدیردی، لاکین بونولا بیرلیکده دئمک لازمدیرکی، م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامیندان یارانان ماد حکومتی هله، تاریخده مشهور اولموش، بؤیوک ماد حکومتی دئییلدیر، بلکه او مرکزی مادیین اوچ ایالتی، ایشغوزلار و قسماً ماننالیلارین بیرلشمه سیندن یارانان بیر حکومت ایدی. بو قیامین بیر خصوصیتی ده اوندان عبارت دیرکی، همدان کلمه سی ده اونونلا یارانیب، دیللره دوشدو. بونا گۆرده بو کلمه نین میدانا گلمه سینین شرایطینی گؤستریمک لازمدیر، چونکی بو ایشین اۆزو قیامین یارانما جریانینی گؤستریمگه یاردیم ائدیر.

یوخاریدا گؤستردیک کی، خیشتیریتی اوچ قیامچی ماد رهبرینین بؤیوگو، نفوذلوسو، قدرتلیسی و حربی مشلولوایدی. خیشتیریتی "بیت کاری" ایالتینین باشچیسى ایدی کی، انون مرکزی "کار - کاشی" = "کار - کاسسی"، یعنی "کاسسیلرین یئری" ایدی. خیشتیریتی نین نفوذو و بؤیوکلوگو سبب

اولموشدورکی، هله م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامیندان چوخ قاباقلار مختلف ماد اباتلرینین رئیسلی، باشچی و رهبرلری بیر یشره توپلانیب، قیاما لازم اولان صحبت و دانیشیقلا آپارماق ایسته دیکده، چوخ وقت خیشتیریتی نین یانینا، ائوینه، "کار - کاسسی" یه گلردیلر. شهبه سیز بو ایش نسبتاً اوزون زامان داوام ائتمیش، اؤزوده گیزلی شکیلده اولموشدور. نسبتاً اوزون مدّت گیزلی حالدا داوام ائتمیش بو گؤروشلر جریانیندا "کار - کاسسی" نین آدینا "توپلانتی یشری"، یعنی "هنگ متنه" دئییلیب دیللره دوشموشدور. زامان کئچدیکجه همین بو "هنگ متنه" آدی "کار - کاسسی" شهره و یا قصبه سینین آدینین یشرینی توتموش و زامان کئچیب ایشلندیکجه، "اٹکباتان" و نهایت "همدان" شکلینه دوشموشدور. دئمک، همدان آدی میدانا گلمه دن هله چوخ اوللر بو یشر شهر، بیر قصبه و یا بیر قالا اولموشدور. بو ایکی سؤز قیاما قالمیش ماد ائللری، مرکزی ماد ائللرینین دیلیندن، قوتتی - لوللوی خلقلرینین اوولادلارینین دیلیندن یارانان بیر جوت سؤزدور و بونا گؤره ده قدیم تورک دیلی سؤزلریدیر، آنجاق بیز هله بو سؤزلرین (هنگ متنه) کؤکلری و معنالارینی بیلیمیریک. دئمک، م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامی او زامانکی یاخین شرق منطقه سینده تامامیله یثنی مترقی بیر حادثه ایدی و بو منطقه نین تاریخینده تام یثنی بیر وراق آچدی. بو قیام مرکزی ماد اهالیسینی، کئچمیشده بابیلده بئله حاکمیت ائتمیش، همیشه آزادلیق و استقلال جان آتمیش، غرب و جنوبغرب قوشونلاری طرفیندن سیخیشدیریلیب، تالانمیش قوتتی - لوللوییلرین نسلینی، ایللر بو یو آرزولادیغی هدف و ایسته گینه چاتدیردی. باشیندا خیشتیریتی دایانمیش بو قیامین ان اساس موفقیّت عاملیلری بونلارایدی :

۱ - مرکزی ماد اهالیسینین اکثریتینین نهضتدن حمایت ائتمه سی، اونون آرخاسیندا دایانماسی، آزادلیق و استقلال ایسته مه سی، آزاد فیکیرلشهرک جسارت و مهارتله دشمنه قارشى دؤیوشوب، اولومدن قورخاماسی.

۲ - تازا اورتا آسیادان گلیمیش، مادلارین سويداشی اولان ایشغوز - ایسکیت ائللرینین مادلاردان حمایت ائتمه سی و اونلارلا چگین - چيگنه آسوریلره قارشى ووروشماسی.

۳ - مادلارین بیر پارچاسی، سويداشی و آیریلماز حیصه سی اولموش ماننا خلقلری و حکومتینین مادلاردان حمایتی و اونلارلا بیرلیکده اشغالچیلار قارشى دؤیوشمه سی.

۴ - ایلاملارین سیاسی جهتدن و چوخ احتمال اقتصادی و دؤیوشچو جهتدن ماد قیامچیلارینی حمایت و اونلارلا یاردم ائتمه سی.

کئچمیش بؤلوملرده گؤسترديگميز کیمی ماننا - ماد اراضیسی چوخ قدیم زامانلاردان، معین تاریخی سببلره گؤره، کيچیک امیرلیکلردن عبارت اولموشدور. زامان کئچدیکجه بو کيچیک امیرلیکلر خارجی فشار و بیر سیرا باشقا عامللر نتیجه سینده بیرى - بیرینه یاخینلاشیب بیرلشیردیلر. م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامی مرکزی مادی اوج اهمیتلی امیرلیگینی بیرلشدیردی. بو ایلدن آسوریلرین م.ق ۶۲۵ - ۶۱۵ - نجی ایللرده کی هجوملارینا قدرکی تقریباً اللى ایل سوره سینده، تازا یارانان ماد

حکومتی اطرافیندا اولان کیچیک امیرلیکلر و شاهلیقلاری دا جذب ائده رک اؤز وایله بیرلشدیردی. بو بیرلشمه شبهه سیز کیچیک امیرلیکلرین بؤیوک باشلاری، اعیان - اشرافلاری، دینی رهبرلری و کاهنلرینین مخالفتی و مقاومتی ایله قارشیلان شیردی، بودا طبیعی ایدی، چونکی حاکم دایره لر اؤز آغالیقلارینی ساده جه الدن وئرمز لر. سونرالار گؤره جه ییک کی، بو سیاسی و دینی حاکملرین مرکزی حکومتله مخالفتی نهایت ماد ایمپراتورلوغو نو دیزه چؤکدوردو.

امیرلر، کیچیک شاهلار و اعیان - اشرافلارین متحد مرکزی حکومتله مخالفتی گؤسته ریر کی، هم یارانان ماد حکومتی، همده اونو یارادان قیام گئنیش آزاد خلق کوتله لرینه آرخالانمیش، کندلر و شهرلرین کیچیک تولید ائدنلری و یارادان زحمت کئشلرینه دایانمیشدیر.

مرکزی حکومتین یارانماسی، "هنگمتنه" نین باش کند اولماسی طبیعی اولاراق، دؤولت اداره لر، ساری، حاکم دایره لر و سایره نین یارانماسینا سبب اولدو. ابتدایی اصول دا قیدمدن اولموش امیرلیک، اعیان - اشرافلارین ارثی مقاملاری، هم دؤولتین، همده خلقین ایستگی ایله آرادان گئتدی و تازا دؤولت سیستمی یاراندی. آنجاق بو دؤولت ائل قایدا - قانونلاری و رسملرینه عادت ائتمیش خلقین لینده اولدوغو اوچون، مادلارین یوز نچه ایللیک حاکمیتی دؤورو ابدادیکتاتورلوغا، خلقین دشمنی و قانینی سورماق دستگاهینا چئوریلمه دی. بو وضعیت یالنیز هخامنیشلر دؤورو میدانا گلدی. م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامیندان سونرا میدانا گلمیش حکومت ده خیشتیریتی حاکمیتی اله آلدی، آنجاق "مامی تیارشو" و "دوساننی" نین نجه سیاست صحنه سیندن چیخماسی هله لیک مشخص اولمامیشدیر، همده بو قطعیدیر کی، ماننا - ماد اراضی سینده هله لیک کیچیک امیرلیکلر و شاهلیقلار دان قالماقدایدی.

بوندان علاوه، خیشتیریتی نین یاراتدیغی ماد دؤولتی هله تاریخده مشهور اولان ماد ایمپراتورلوغو دئییلدیر، ایستر وسعت، ایسترسه قدرت و نفوذ باخیمیندان بو ایمپراتورلو ق سونرا یاراندی. بو قدر دئمک کفایتدیر کی، م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامیله و اوندان سونرا مرکزی مادی ن اوچ ایالتی و امیرلیگی: بیت کاری، مادی و ساپاردا بیرلشدی و ماد - ماننا - ایشغوزلارین واحد حکومتی یاراندی.

□ □ □

□ م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامیندان سونرا منطقه ده دوروم

□ قیامین غلبه سیندن سونرا آسورلرین گئری چکیلمه سی و ایسکیتلرین خیانتی نتیجه سینده منطقه مزین سیاسی و جغرافی وضعیتینده معین ده ییشیکلیکلر اولدو.

ایسکیتلرین شاه ی "پارتاتوا" اسرحدونون قیزیله ائولنه رک، قیامچیلار دان آیریلیب آسوریلره، قوشولدو و آسوری حکومتی ایسکیتلرین حکومتینی "ایشغوز اؤلکه سی" دئییه رسمی شاهلیق و اونون رئیس ی پارتاتوانی "شاررو - Šarru" دئییه شاه تانیدی. ایسکیتلر - ایشغوزلار بو گونکو شمالی و

جنوبی آذربایجانین نسبتاً گنیش اراضیسینده یورد سالیب قالمیشدیلار کی، آسوری حکومتی اونلاری اؤزونه تابع بیر "شاهلیق" کیمی تانیمیشدی. ایسکیتلرین یورد سالاراق قالدیغی اراضیده قدیمدن آلبانلار، اوتیلر، کادوسیلر و سایره التصاقی دیللی ائللر و خلقلر اولموشلار و شبهه سیز ایسکیتلرین بو یئرلرده قالمیشلاری سونرالار یئرلی اهالییه قوشولموشلار.

اگر ا.م دیاکونوفون فیکریله راضیلاشساق، ایسکیتلر، گؤستر دیگیمیز بو یئرلر، یعنی شمالی آذربایجاندا کورچایی اطراف و گنجه دن توتموش، جنوبی آذربایجاندا "ساوالان اطراف، قارا داغ دان تا اورمو گؤلونه قدرکی اراضیده اولموشلار. هر حالدا ایسکیتلرین اؤلکه سی آسوریلرله هم مرز اولمامیشدیر و شاید آسوریلر معین هدف و مقصد اوچون ایسکیتلرین بو اراضیده یئرلشمه سینی مصلحت گؤرموشلر، یادا قیامدان اؤل، شمالدان گلدی کیری گوندن ائله همین یئرلرده یورد سالیب یاشامیشلار و سونرالار آسوری حکومتی اونلارین باشقا یئرله گنتمه سینی مصلحت گؤرمه میشدیر. ماننا حکومتینه گلدی کده ایسه قیامدان سونرا اونون وضعیتی خیلی محکم لندی و اورارتولار کیمی بؤیوک اؤلکه یه چئوریلدی. ایکینجی سارقوندان سونرا اورارتولارین گئری چکیلمه سیله ماننا حکومتی بیر سیرا قدیم یئرلریندن گئری آلمیشدی، قیامدان سونرادا، آسوریلرین ضعیفله مه سیله علاقه دار اورمو گؤلونون غربی حصه لرینی توتاراق، "خوبوشکیه" و بؤیوک زاب آخارقاسینین یوخاری قسمتلرینده اورارتوایله هم سرحد اولموشدور. داها سونرالار ماننالار جنوبا طرفده ایره لیله ییب، بو گونکو ایران - عراق - ترکیه مرزلرینین توقوشدوغو یئر و اورانین جنوب قسمتلرینه ده چاتمیشلار.

ماننا حکومتی شرقده "قیزیل بوندا" (قیبله داغی) و جنوب شرقده ماد حکومتی ایله هم سرحدایدی، غرب و جنوب غربدن ایسه آسوریلرین ماد اراضیسینده تشکیل ائدی کیری ایالتلرله قونشوایدیلر.

قیامدان سونرا "کیشه سو"، "خار - خار" و "بیت هامبان" ایالتلرینین آسوریلرین الینده قالدیغی اوچون، خیشتیریتی نین حاکمیت ائتدیگی اراضینی دقیق تعیین ائتمک چتیندیر. خیشتیریتی نین حاکمیت ائتدیگی اراضینین غرب سرحدلری میانا - همدان خطینین غرب طرفلرینده ایدی. قیامدان سونرا "مامی تیارشو" و "دوساننی" دن آد اولمادیغی اوچون، شبهه سیز اونلارین دا اراضیسی تازا یاراتان ماد اراضیسینه قوشولموشدور. دئمک، ماد بیرلیگی دؤولتینین، یعنی خیشتیریتی نین حاکمیت ائتدیگی اراضینین بو گونکو میانا - زنجان - قزوین - همدان آراسینداکی یئرلر اولماسی احتمالی گوجلودور. آنجاق همدانین جنوبوندا یئرلشمیش "ائلی پی" تین ده ماد بیرلیگینه داخل اولوب اولماماسینی دئمک چتیندیر. ماد بیرلیگینین شرق طرفدن سرحدلرینی ده دقیق معین لشدیرمک ممکن دئییلدیر.

اورارتولار گلدی کده ایسه، اونلار "آارات" بوزقیریندا اؤز حاکمیتلرینه داوام ائتمکده ایدیلر و ایکینجی سارقوندانلا دؤیوشده مغلوب اولدوقدان سونرا اورارتو حکومتی، گؤرون دوگو کیمی، زاقروس

داغلارینین شرقینده یوز ایل الدهه ساخلادیغی بوگونکو گونئی، سلماس، خوی، قره ضییاالدین، ماکو و ائو اوغلو اراضیسیندن گئری چکیلیمیش و ماننا حکومتی بو یئرلری، رسماً اولماسادا، اؤز اراضیسینه قاتمیشدیر. احتمال ائتمک اولار کی، بو زامانلار ماننا حکومتی آراس چایی کئچرک، محمود اسماعیلین گؤستریدیگی کیمی، نخجوان اراضیسینی ده توشوش و ماننا حکومتی تورپاقلارینا بیرلشدیرمیشدی.

□ □ □

ماناندا دوروم

ماد قیامی زامانی دؤیوشلرده اساساً مغلوب اولموش آسوری شاهلاری مادلار و ماننالیلاردان ال چکمه دیلر و او قدر کئچمه دی کی، گئنه ده اونلار قارشى هجوم ائتمه گه باشلادیلار. بو دفعه آسوریلرین هدفی ماننا حکومتی و خلقی ایدی. آسوری اوردولاری سرکرده "تابوشاروسور"ون باشچیلیغی آلتیندا م.ق ۵۹ - ۶۶۰ - نجو ایله زاقروس داغلاریندان آشراق ماننالیلار ایله اوزلشدیلر. ماننا امیری "آخسئری" اونلار قارشى جسارته مقاومت گؤستردی و گئجه استراحت زامانی هجوم ائدیپ آسوریلری گئری قایتارماغا مجبور ائتمک ایسته بیردی، لاکین موفق اولمادی و گئری چکیلیمه گه مجبور اولدو. آسوریلر مانناتین جنوب مرزلیله باش کند "ایزیرتا"نین آراسیندا یئرله شن سگیز قالاسینی توتدولار. آسوری متلرینده بو قالالارین آدی بئله ضبط اولموشدور:

۱ - آیو سیاش. ۲ - پاشا...سو. ۳ - بوشوتو (پارسوا مرزلینده کی بوشتو). ۴ - آشدیاش. ۵ - اوکی یامون. ۶ - اوپیش. ۷ - سی خوار. ۸ - نازی نیری.^۱

ماننا شاهى آخسئری مجبوری حالدا اؤز مرکزینی خطره معروض قالان "ایزیرتا - Iziṭa"دان "ایشاتو - Iṣṭatu" قالاسینا کؤچوردو. آسوریلر "ایزیرتا"نی و اونون یاخین لیغیندا کی "اوزبیا" (بوگونکو زئوه)نی و "اورمیا ته - Urmeqate"، "آرمایت - Armat" قالالارینی اون بئش گون محاصره ائتدیلسه ده، آلماغا موفق اولمادیقد، اطراف یئرلری ویران ائدیپ، مال - قاراسینی آپاریپ خلقی اسیر ائتدیله.

آسوریلر قاییدارکن، اسرحدون زامانیندا ماننالیلارین توتدوقلاری قالالاری آلدیلار. ماننالیلارین اسرحدون زامانیندا آلدیقلاری اراضی اولاکيچیک زابین یوخاری آخارقاسیندا یئرله شن "شوردیرا" بؤلگو، (شاید شور دره) ایکینجیسی "پارسوا" سرحدلرینده کی "خارسی" داغلاری ایدی کی، اونون یانیندا "کوموردی" آدلی ماننا قبیله سی یاشایردی. آسوریلر بو قالالاردان حربی سورات، ذخیره اسلحه لر و آت الدهه ائتدیله. گؤروندوگو کیمی، ماننالیلار بو قالالاردان گله جک یوروشلرینده استفاده ائده جک ایدیله.

#

مغلوبیت نتیجه سینده بو زامان ماننا حکومتی داخلینده اختلاف دوشدو. خلق کوتله لری شورش ائتدی و شورشچیلر "آخسئری"نی اؤلدوروب، اؤلوسونو کوچه یه آتدیلا و عایله سینی آرادان آپاردیلار. بو شورش مانناین عادی و آزاد اکین چیلری طرفیندن باش وئرمیشدی. بو زامان ماننادا شاهلیق سولاله سی حکم سوروردو و شبهه سیز رسماً عدالت سیزلیک واریدی و ساده کندلیله ظلم اولوردو. نظره گلن قونشولاری مرکزی ماد ایالتلرینده آزاد خلقین قیامی و نهضتیندن روحلانا ماننا کندلیلری "آخسئری"یه قارشى قالدخاراق اونو اؤلدورموشلر. معلوم اولان، آخسئری آسوریلرله باریشماق ایسته دیگی اوچون خلق اونون علیه نه قالدخمیش و اونو اؤلدورموشدور. بو باره ده سونرا دانیساجاییق.

"آخسئرینین" دیری قالمیش اوغلو "اواللی" اؤزونو شاه اعلان ائدیپ، اؤز ولیعهدی "اریسی"نی "نی آسوری شاهى" آشور باناپال"ین یانینا گؤندردی و اوندان اؤز خلقی علیه نه یاردیم ایسته دی. حتّی اواللی اؤز قیزی نی آسوری شاهى آشور باناپالین حرمراسینا، گؤندردی، تا اؤز تابع لیگینی بیلدیریب، اوندان کمک آلسین. آشور باناپالین "اواللی"یه کمک ائتمه سیندن معلومات یوخدور، لاکین اولایلرکی، آسوری شاهى آشور باناپال اؤز دامادی اولموش ایشغوز شاهى "مادیا" واسطه سیله "اواللی"یه کمک ائتمیشدیز.

آشور باناپالین تّووصیه سیله "مادیا"نین "اواللی"یه کمک ائتمه سی ایسکیتلرن ماننا - مادلار علیه نه اولان ایلک اقدامی ایدی. بو حادثه سبب اولدو کی، بیر مدّت سونرا ایسکیتلرله ماد شاهى آراسیندا توقوشمالار اولسون. بو توقوشمالاری آشاغیدا گؤره جه ییک. آشور باناپال ماننا حکومتینه وئرگی و خراج تعیین ائتدی. دقیق معلوم دئییلدیر کی، یوخاریدا گؤستر دیگیمیز یوروشده آشور باناپال ماد اراضی سینده گیرمیشدیر، یا یوخ. آسوری شاهى آشور باناپال ماننالیلارین قیامی و "اواللی"نین تخته چیخماسیله علاقه دار بئله یازمیشدیر:

«بو گونلرده (کند آلاله ی) ماد اهلی "بیریسخاردی - Birisxardi"، (هابئله) "ساخو" اؤلکه سیندن "قاقو"نون اوغلانلاری "ساراتی - Sarati" و "پاریخییا - Parixia" منیم اطاعتیمدن بویون قاجیرتدیلار. من ۷۵ محکم قالانی مطیع ائتدیم و آداملارینی اسیر توتدوم و اونلارین اؤزلرینی دیری توتوب نئینوایا آپاردیم^۱ معلوم اولور کی، "بیریسخاردی" هله آسوریلرین الینده اولموش "کیشه سو" و یا "خار - خار" ولایتینده اولان بیر منطقه نین بؤیوگوایمیش و آسوریلر اونون واسطه سیله خلقله علاقه ساخلایاردیلار. بو زامان "بیریسخاردی" آسوریلرین اطاعتیندن چیخاراق ماد بیرلیگینه قوشولماق ایسته میش، یعنی اصیل ماد باشچیلیغی وظیفه سینی یئرینه یئتیرمک ایسته میشدیر.

"ساخو" اؤلکه سینین یئری بللی دئییلدیر، لاکین شبهه سیز بورادا "بیریسخاردی"نین منطقه سی کی، هله آسوریلرین حاکمیتی آلتیندا اولان ایالتلرین بیر بؤلوگو، حیصه سی اولموش و بوراتین

امیرلری ده آسوریلرین تابعلیگینی آتیب، مادلارا قوشولماق ایسته میشلر. □ □ □

خیشتیریتی نین ایشلری و اؤلومو

م.ق. ۶۵۲-۶۵۳- نجی ایلهده آسوری حکومتی داخلینده اختلافلار شدتلندی. بونون علّتی اوندان عبارت ایدی کی، آسوری شاهی "آشور باناپال" بیر مدّت قاباق اؤز قارداشی "شاموشومو کین"ی آسوری حکومتینه تابع اولان بابیلین شاهی تعیین ائتمیشدی. بو زامان "شاموشومو کین" مرکزی حکومت علییهنه - اؤز قارداشی علییهنه - قیام ائتدی و بیر سیرا آسوری حاکم لرینی اؤز وایله ال بیر ائدیپ، آشور باناپالین علییهنه قالدیردی. بوندان قاباق مصر آسوری ایمپراتورلوغونون الیندن چیخمیشدی.

آشور باناپالین اؤز قارداشی "شاموشومو کین"ین قیامی بارهده یازدیردیغی متنی، مادلا علاقه دار اولدوغو اوچون، بورادا نقل ائدیریک. آسوری متنینده اوخو یوروق:

«بو شاموشومو کین، وفاسیز قارداش، منه ایچدیگی آندی رعایت ائتمه دی و اککد، کلدانی و آرامی خلقینی، "کابا" دان "باب" سالی متی"یه قدر دنیز کناری اها لیسینی، منیم کؤله لیم و قوللوقچولاریمی، ایلام شاهلیغینا تعیین ائدیگیم، آياقلاریمی اؤپن قاچاق "اومانیقاشا"یی، هابئله آسور آلاهلاری و "نین لیل"ین سؤز وایله اؤز الیمله منصوب ائدیگیم "قوتیوم - Gutium"، "آمورو - Amurru" و "مئلوخا - Meluxa" شاهلارینین هامیسینی منیم علییهمه قالدیریب تحریک ائتدی و اونلار اونونلا عهد باغلادیلار.^۱

آشور باناپالین بو سؤزلریندن مادلا علاقه دار اولان بیر ایلام شاهینین آسوریلر علییهنه عصیانا قوشولماسی، اوندان داها اهمیتلی "قوتیوم = قوتیلرین" شاموشومو کینله ال بیر اولاراق آشور باناپالین علییهنه قالخماسی ایدی.

کئچمیش بؤلوملردن بیلیریک کی، قوتتی - لوللو ییلر مادلارین بابالاری ایدیلر و تاریخ بویو قوتتیلردن قصد هاما ن مادلار اولموشلار. بو زامان اوچ ماد امیری، او جمله دن خیشتیریتی نین قیامیندان [م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامی] ۲ - ۲۱ ایل کئچیردی، یعنی "شاموشومو کین"ین شورشی زامانی و خیشتیریتی نین ماددا حاکمیتیندن ۲ - ۲۱ ایل کئچیردی. (۶۷۳ - ۶۵۲ = ۲۱) بو ۲۱ و یا ۲۲ ایل سوره سینده خیشتیریتی نین اؤز وطنینده نه ایشلر گؤرمه سی بارهده هله لیک معلومات آزدیر. بو بارهده ان یاخشی معلوماتی هئودوت وئرمیشدیر. او یازمیشدیر:

فواورت (خیشتیریتی) آسیانی تابع ائتمه گه مشغول اولدو و بیر قومو باشقا قومون آردینجا اؤزونه تابع ائتدی، تا اینکی آسوریلرین علییهنه اوردو چکدی، هاما ن آسوریلرکی، نئینو ادا مسکن ائدیر، قاباقلار هامییا حاکمیت ائدیردیلر و تک قالمیشدیلار، اونا گؤره کی، متفق لری اونلاردان

آیریلیمیشدیلار. آنجاق بونونلا بئله (هر جهتدن) وضعیتلری یاخشی ایدی. فراورت (خیشتیری) ۲۲ ایل شاهلیق ائتدیکدن سونرا، اونلارین علییهه اوردو کتشلیکده اؤلدورولدو و اوردولارینین دا چوخو اونونلا اؤلدولر.^۱

قوتیلرین شاموشوموکینین قیامینا قوشولماسی، قیامچیلارین بیرلیکده آسوریلره قارشى محاربه سی و خیشتیری نین بو محاربه ده اؤلمه سینین هم زمان اولماسی آیدین گؤسته ریرکی، آشور باناپالین یازیلارینداکی "قوتیوم" هامان قوتیلر، یعنی مادلار و خیشتیری تی اولموشدور. دئمک، خیشتیری تی اؤز وطنینده حاکمیتی اله آلماقلا کفایتلنمه میش، بلکه اونون مقصدی عصر لر بویو منطقه خلقلرینه قان اوتدوران، اونلاری گئری قویان آسوری میلیتاریزمین سون قویماق اولموش و بواش اوچون ۲۲ ایل حاضریق آپارمیش و هئچ شهبه سیز شاموشوموکی ن قیامی و قیامچیلارین بیرلشمه سی و آیاغا قالخماسیندا، ایلام شاه ی ایله بیرلیکده اهمیتی لی و اساسلی ایش گؤرموشدور. شاموشوموکی نین بو شورشی ایله علاقه دار بو محاربه باره ده آشور باناپال هئچ نه یازمامیشدیر، دئمک، او بو محاربه ده غلبه چالمامیشدیر. بئله ایسه خیشتیری تی هارادا و کیملرین طرفیندن اؤلدورولموشدور؟ بواش ایسکیتلرین - ایشغوزلارین ایلله اولموشدور. آسوری شاه ی ایسکیتلری مادلارا قارشى قویارق، اونلاری دؤیوشه مجبور ائتمیشدیر. بیر سیرا عالیم لرین فیکرینجه بو محاربه آراسین شمالیندا، بوگونکو آذربایجاندا باش وئرمیشدیر. بورادان نتیجه آلماق اولورکی، ایسکیتلر - ایشغوزلار شمالی آذربایجاندا چوخ ایدی لر و شاید اونلارین تازا - تازا ائل لری و طایفالاری دا بو فاصله ده شمالدان گل میش و گلیر دی لر. دئمک، خیشتیری تی اوردو سوا یله آرازی کئچیب، بوگونکو شمالی آذربایجاندا ایسکیتلرله دؤیوشموش و دؤیوشده اؤلموشدور.

بعضی تاریخچیلر ده بئله بیر منطق ی و حقیقه یاخین فیکر ده واردیر کی، م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامینین غلبه سیندن سونرا، تازا یارانان گنج ماد حکومتینین رهبری اولموش خیشتیری تی ۲۲ ایل مدّ تینده ماد حکومتینین اوچ اساس مرکزی ایالتی اطرافیندا اولان کچیک شاهلیقلار و امیرلیکلری ماد حکومتیله بیرلشدیرمکله، ماد اراضیسینده اولان "کیشه سو"، "خار - خار" و سایره آسوری ایالتلرینین باشچی لاری و رهبرلرینی اؤزونه طرف جلب ائدیب فیکیر داش ائده رک، آسوریلره قارشى یؤنلتمکله، ائله جه ده داخلی اطلاعات و گله جگه حاضریق گؤرمکله مشغول اولموشدور.

دئمک، بو ایللرده خیشتیری تی نی بوتون ماد اراضیسینین مقدراتی، او جمله دن آرا زین شمالی، یعنی شمالی آذربایجاندا ماراقلان دیر میشدیر. شمالی آذربایجان بیر ده اونا گؤره خیشتیری تی نی دوشوندورمه لی ایدی کی، اورادا آسوریلرین متّ حدی اولموش ایسکیتلرین شاه ی، اونون اوردو سو و ائل لری داها چوخ ایدی، بو ایسه هم مادی ن او گونو، هم ده گله جگی اوچون خطر لی ایدی. بیر ده بو ۲۲ ایل مدّ تینده خیشتیری تی نی، طبیعی اولارق، آسوری حکومتینین ماد تورپاقلاریندا قویدوغو ال

آلتیلاری، ایالت رئیسلی و متحدلری، او جمله دن ماننا شاهلی "اواللی" و شمالی آذربایجاندا اولان ایسکیت شاهلی دوشوندورمه لی ایدی. بو مسئله لر گومان و احتمال اولسادا، حقیقته او یغوندور. همین بو حدسه اساساً، نظره گلن، خیشتیریتی ایسکیتلرله اولشمک اوچون شمالی آذربایجانا واردو چکمیشدیر. شاید خیشتیریتی نین مانندان قاباق شمالی آذربایجانا، ایسکیتلره قارشلی گئتمه سینین عللی اونلارین شاهلی طرفیندن، آسوری شاهینین تحریکی ایله، مادلارا قارشلی بیر ایش و حرکت ائتمک ایسته مه سی و یا مادلارا قارشلی هجوم ائتمه گه حاضرلاشماسی اولموشدور.

هئرودتون گؤستردیگینه اساساً اولا خیشتیریتی ایله ایسکیتلرین دؤیوشو آرازین یوخاری طرفینده، شمالی آذربایجاندا باش وئرمیش، ایکینجیسی ایشغوزلار خیشتیریتی اولدو کدن سونرا، حکومتی اله آلماق ایشینه باشلامیشلار. قیسا نتیجه آلاراق دمک اولار کی، خیشتیریتی آسوری ایمپراتورلو غونون کهنه فتنه کار و حیله گر سیاستینین نتیجه سینده اولدورولموشدور. آسوری دؤولتی اولدن اؤز مخالفلرینی بیر - بیرینن جانینا سالماقلا اونلاری ضعیفله دیب ازر و اونلارا غلبه چالاردی. یوخاریدا گؤردوک کی، ایسکیت شاهلی آسوری شاهینین کوره کنی ایدی. (نظره گلن "مادیا"دا آشور بانا پالین کوره کنی ایدی) آشور بانا پال بو قوه مولوقدان سوءاستفاده ائده رک، ایسکیتلری خیشتیریتی یه قارشلی و مخالف ائتمیش و اونلاری مادلارا قارشلی محاربه یه گؤندرمیشدی. بو دؤیوشلرین شمالی آذربایجاندا باش وئرمیشینده خیشتیریتی اولدورولموشدور. بو زامانلار آسوری حکومتی ایسکیتلردن استفاده ائده رک، اونلاری گاه بو، گاه دا او خلقلین علیینه یؤنلدیردیر. خیشتیریتی نین اولدورلمه سی ایله بیر زاماندا ایشغوزلار ماد حکومتینی اؤز اللرینه آلیر و ۲۸ ایل اونو اؤز اللرینده ساخلا ییرلار. [م.ق ۶۵۳ دن ۶۲۵ - نجی ایله قدر] آنجاق ایسکیتلرین مقصد و هدفی ماد حکومتینی تامامیله آرادان آپارماق دئییلدی، چونکی اونلاردا نه او قدرت، نه او یوکسک اجتماعی فیکیر واریدی، همده هر حالدا مادلارا سویداش و یاخین ایدیلر. بو ایش یالنیز آسوری شاهلارینین حیله سی و مادلاری گئری قویماق، گوجلنمه لرینن قاباغینی آلماق، اونلاری تابع و خراج وئرن حالیندا ساخلاماق اولموشدور. بو سببلره گؤره ایسکیتلرین ماد و ماننلارا حاکم اولدوقلاری ایللرده بئله، مادلار و ماننلار اؤز حکومتلری و اینکیشافلارینا داوام ائتمیش و ایسکیتلرین ۲۸ ایلیک حاکمیتی نین سونوندا هر جهتدن اولکیندن ضعیف اولمامیشدیلار.

ایسکیتلر حقیقته دئییل، اسماً و سؤزده مادلاردان وئرگی و خراج آلیردیلار. گؤستردیگیمیز کیمی، ایسکیتلر مدنیت، تجربه و سایره جهتدن خیشتیریتی نین ایشینی داوام ائتدیریب، قدرتلی دؤولت و ایمپراتورلوق قورماغا قادر دئییلدیلر و اونلاردا بئله بیر فیکیرده اولما بیلمدی. اونلار نه اینکی آسوری زنجیرینی قیریپ آتاراق، ماننا - ماد و سایر منطقه خلقلرینی آزاد ائتمک فیکرینده دئییلدیلر، بلکه عکسینه آسوریلرین آلتینه چئوریله ریک، منطقه خلقلرینین میلی آزادلیق حرکتلرینی بوغماقدا اونلارا یاردیم ائدیردیلر. یعنی آسوریلر طرفیندن دوزلمیش و تأیید اولموش ایسکیت شاهلیغی اوللر قونشو خلقلر و دؤولتلری ازمک اوچون بیر وسیله اولدو، نتیجه کی، اوللر ایسکیتلر

اورارتولارا قارشى، داها سونرا، آسوریلرین خئیرینه اولاراق، اونلارین سوریه و فلسطینده توتدوقلاری یئرله هجوم ائتدیلر و حتّی ایسکیتلر، خلقلری آسوریلره تابع حالدا ساخلاماق اوچون، شبهه سیز آسوری شاهى و حکومتینین اشاره سى و گؤسته ریشیله، یهودى و حتّی مصر اراضیسینه قدر غارت ائتدیلر.

ایسکیتلرین اؤزلری قدرتلى بیر دؤولت یارادا بیلمه دیلر، لاکین، اؤزلریده بیلمه دن ائله بیر شرایط یاراتدیلار کی، اونون سایه سینده ماد دؤولتی کیمی ائله بیر حکومت یاراندی کی، شعورلو و آگاهانه شکیلده، اؤزدهه باجاریق، مهارت و اوستادلیقلا آسوری میلیتاریزمینی ارادان آپاراق، بوتون یاخین شرق منطقه سی خلقلرینه آزادلیق، ترقی، سعادت و ایره یله مک یوللارینی هامارلادی. بونودا قید ائتمک لازمدیر کی، چوخ احتمال ایشغوزلار مادلار اوزه رینده حاکم اولدوقلاری ایللرده، سویداشلیق اوچوندان مادلارا بیر اوقدر برک توتما میشلار، همده ایشغوزلارین حکومتی گئتدیگجه آسوریلرین تأثیری و نفوذوندان اوزاقلاشمیش و مستقل حرکت ائتمیشلر.

ایسکیتلر ظاهرده ۲۸ ایل ماددا حاکمیت ائتدیلر، لاکین حقیقتده ماد شاهى گنج کییاکسار بیر طرفدن حکومتی و اونون اساسلارینی و ساحلی قوه لرینی محکم لندیریر، سیاسی جهتدن تجربه قازانیر، گله جکده گؤرمک ایسته دیگی ایشلرینه زمینه و شرایط یارادیر و عینی زاماندا تازا اورتا آسیادان گلیمیش ایشغوز ائللرینین کؤچه ری اورتا آسیا خلقلرینه خاص اولان آت مینه گی، اوخ و کامان قاییرماغی، خطاسیز و مهارتله اوخ آتماغی، چاپاراق قیقاچی دشمنی اوخلا وورماسی و سایره بو کیمی هنرلریندن استفاده ائدیپ اؤیره نیر، عسگرلرینه و گنج نسله اؤیره دیر، همده اونلارین ابتدایی دئموکراتیک سیستملى، حاکمیتلى، روحیه لری و حرکتلرینی اؤیره نرک، اونلاردان یاراتدیغی دؤولت و حکومتی دیکتاتورلوق، اؤز باشینالیق و قولدورلوقدان اوزاقلاشدیرماقد، اونو خلقلر، ائللر و اؤلکه نین، مدنیت و اینکیشافین خئیرینه دئموکراتیک خط و یولا سالماقد استفاده ائدیردی. کییاکسار و ماد حکومتینین حاکم دایره لری، مسئوللار، بؤیوکلر و باشچیلاری نه تکجه ۲۸ ایل ایسکیت حاکمیتی دؤورو، حتّی اوندان سونرا، هم اونلارین دؤیوشکن لیگی، جسارت و اوخ آتماسی، صمیمیت و دئموکراتیک احوال - روحیه لریندن یارارلانیر، همده هنرودوتون یازدیغی کیمی، اوشاقلارینی هم تمیز او زامانکی اورتا آسیاداکى التصاقی (تورک) دیلی اؤیرنمک، همده اوخ آتماق هنرینی عملی منیمسه مک اوچون، بیر مدّت اونلارا تاپشیریردیلار.

سون زامانلاردا آذربایجانین مختلف یئرلریندن تاپیلیمیش اولدوقجا قشنگ و توتارلی ایسکیت، ماد اوخ اوچلاری همین بو زامانلاردان قالان یادگارلاردیر. او زامانا قدر شرقده معمول اولموش و خلقلر داخلینده یایلیمیش و او قدر محکم و تأثیرلی اولمایان، مختلف ماده لرده قایریلمیش یارپاق شکیلینده اولموش اوخ اوچلاری نین عکسینه اولاراق، ایسکیتلرین سوموکدن، گیرده و یا دؤرد بو جاق شکیلینده قایریلمیش اوخ اوچلاری دا محکم و داها تأثیرلی ایدی، بونا گؤرده تاریخچی عالیم ب.ب. پیوتروفسکی نین یازدیغی کیمی، او زامان بو اوخ اوچلاری سرعتله شرق خلقلری داخلینده

یایلیب ایشلنمه گه باشلادی.^۱

ماد رهبرلرینین اؤز اوشاقلارینی دیل اؤیرنمک اوچون بیر مدّت ایشغوزلارا تاپشیرماسی مسئلهسی ایله علاقه دار ا.م دیاکونوف بیر داها مرکزی ماد ائللری، ماد دؤولتی و ایسکیتلرین دیلینه توخوناراق، بو دفعه اونو سؤزسوز، قطعی و شبهه سیز شکیلده هند - آوروپایی، ایرانی گؤستریر. بونا گؤره ده کئچمیش بؤلوملریمیزده بو مسئلهیه توخونماغیمیزا باخمییاراق، بورادا بیر داها بو مسئلهنی ایشیقلاندیر ماغی لازم بیلدیک.

کئچن بحثلرده بیر یثرده گئنیش و بیر نئچه یثرده اؤته ری شکیلده هم ایشغوز - ایسکیت سؤزو، همده اونلارین باشچیسی - شاهی "ایشپاکا = ایسپاکا" کلمه سینه، هابئله اونلارین ایلک وطنی اولموش اورتا آسیایا اساساً گؤسترمیشیک کی، بو ائللر بیرلشمه سی التصاقی دیلی اولموشودور، نه اینکی هند - آوروپایی و ایران دیلی، بوندان باشقا علاوه اولاراق گؤسترمیشیک کی، قوتی - لولوبیلرین نسلی، اؤولادی اولموش مرکزی ماد اهاالیسی و اورتا آسیادان گلیمیش ایشغوزلار، عینی کؤکلو دیلده دانیشدیقلاری و کؤچه ری ایسکیتلرین دیلی صاف و تمیز اولدوغو اوچون ماد باشچیلاری اؤز اوشاقلارینی تمیز دیل اؤیرنمک اوچون اونلارا تاپشیراردیلار.

لاکین بوتون بونلار باخمییاراق، یننه ده، قاباقلار گؤستردیگیمیز کیمی، بیر سیرا آوروپا، اسکی شوروی و خصوصیه ایرانلی تاریخچیلر کیمی ا.م دیاکونوف دا، اؤز شخصی دهرین، علمی تاریخی مطالعه لری، آختاریشلاری، گؤزل علمی فیکیرلری و حتّی، گؤستردیگیمیز کیمی، دهرین علمی اینامینا رغماً، مرکزی ماد ائللری و ایسکیتلری ایران دیلی، اونلارین دیلرینی هند - آوروپایی اولدوغو اوچون، بیر - بیرینه یاخین بیلیر و گؤستریر کی، ماد دؤولتی و حتّی بوتون بو گونکو شمالی و جنوبی آذربایجان قبیله لری آراسیندا او زامان عمومی انسیت واسطه سی اولموش بیر دیلین یارانماسیندا ایسکیتلر بؤیوک رول اوینامیشلار. دیاکونوف بو باره ده یازیز:

«...ایسکیتلرین حاکمیتی قبیله لر آراسی بیر دیلین، کجه ماد شاهلیغینا خاص اولان اراضیده دئییل، بلکه او اؤلکه نین بوتون اراضیسینده یاییلان بیر دیلین فورمالاشماسینا کمک ائتدی. مادلارین ایران دیلی او قدر ایسکیتلرین ایرانی دیلینه یاخین ایدی کی، ایسکیت و ماد شاهلیقلارینین بیر - بیرینی باشا دوشمه سیننی ممکن ائدیردی. طبیعی اولاراق، ایران دیلی ماناندا و باشقا "کاسپی" منطقه لری قبیله لری آراسیندا اورتاق انسیت دیلی کیمی معمول اولدو و بوتون ماد قبیله لری، آراین شمالی منطقه لریندن توموش "پارت" ین سرحدلرینه قدر وحدت حس ائتدیلر، اونا گؤره کی، قبیله لر آراسی دیلین وارلیغی بو احساسی گوجلندیریدی»^۲.

ا.م دیاکونوفون بو سؤزلریندن بئله گؤرونور کی، گویا اولکی معلوم اولمایان قطعی و مطلق

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۵۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۶۶.

تاریخی معلوماتلار و دلیللره اساساً، مادلار و ایسکیتلر ایران دیللی اولموشلار و ایسکیتلرین ۲۸ ایللیک حاکمیتی نه تکجه ماد، بلکه ماننا، پارت، شمالی و جنوبی آذربایجان اهایسینی او زامان واحد ایران دیللی ائتدی. دئمک دیاکونوف، قاباقلار گؤستر دیگیمیز فیکیرلرینین عکسینه اولاراق، نه تکجه مادلارین و ایسکیتلرین ایران دیللی اولماسینا شبهه ائتمیر، بلکه او دئییر کی، کؤچه ری و یئرلی اهاییه نسبت مدنیته گئری اولموش ایسکیتلرین سایه سینده، یالنیز ۲۸ ایللیک نسبتاً فورمال، محاربه و غارتله داها چوخ مشغول اولموش بیر حاکمیت دؤورونده، تکجه ۲۸ ایل سوره سینده بوتون ماد، ماننا، پارت، شمالی و جنوبی آذربایجان خلقلری اؤز دوغما آنا دیللرینی آتاراق، واحد انسیت واسطه سی اولاجاق بیر یاد و بیگانه ایرانی دیلی منیمسه میش، واحد رسمی دیله مالک اولاراق بیرلشمیش، اؤز دوغما دیلرینی، قوتی - لوللوییلرین، شمالی آذربایجان ائللرینی دیلرینی کنار قویاراق، دیلرینه کؤک اعتباریله مخالف و ضد اولان تام یاد بیر ایرانی دیلی رسمی دؤولت دیلی ائتمیشلر. بو ادعائین نه درجه ده علمی، عاغیلا باتار، اینانیلاسی و دوزگون اولوب اولماسینی اوخوجولارین عهده سینیه بوراخیر و یالنیز قید ائدیریک کی، اولانه زامان و هانسی تاریخی حادثه لر و شرایطه قوتی - لوللوییلرین نسلی اولموش مادلار ایران دیللی اولدولار، هاجان و هانسی تاریخی فشارلار و شرایط نتیجه سینده شمالی آذربایجانین کاسپی خلقلرینین دیلی چؤنوب ایرانی اولدو؟، ایکینجیسی التصاقی دیللی ایشغوزلار نئجه، نه جور آز مدته هند - آوروپا دیللی اولدولار و نئجه گئری قالمیش و کؤچه ری اولان بیر ائل، مرکزی ماد و شمالی و جنوبی آذربایجانین مختلف لهجه لی او زامانکی خلقلری داخلینده ۲۸ ایل مدتینده واحد ادبی دیل یاراتدیلار؟! بونو علمی جهندن نئجه آدلاندیرماق اولار؟ بونلاردان علاوه بونودا قید ائدک کی، مختلف یئرلرده گؤستر دیگیمیز کیمی، بحث ائندیگیمیز بو زامانلاردان عصرلرجه قاباقلاردان، خصوصیه مرکزی ماد اراضیسی و مختلف لهجه لی التصاقی دیللی خلقلری داخلینده رسمی اداری، تجارت و دؤولت دیلی ایلام دیلی اولموشدور و ایشغوزلار گلنده، مادلارین عمومی انسیت واسطه لری اولموشدور و بئله دیله اصلا احتیاجلاری یوخ ایدی.

داها سونرا دیاکونوف گؤسته ریر کی، بو ۲۸ ایل سوره سینده یارانان بوتون قبیله لر، ائللر و مختلف منطقه لر آراسی بو رسمی دؤولتی دیل ایله یاناشی مختلف یئرلرده قبیله و یئرلی دیلرده عادی حیاتدا ایشله نیردی. بئله نظره گلمه سین کی، گویا ۲۸ ایل ایسکیتلرین حاکمیتی دؤورو بوتون شمالی، جنوبی آذربایجان و پارتلار داخلینده یارانان قبیله، ائل، خلقلر و میللتلر آراسی رسمی دؤولتی دیل ۲۸ ایل سوره سینده ایسکیت، ماننا، ماد، پارت، آلبان و سایره ائللر، قبیله لر، خلقلر، طایفالار و اوبالارین مختلف لهجه لرینین چارپازلاشماسیندان یارانان بیر دیل ایدی، (بو ایش اوچون عصرلرجه وقت لازم ایدی) یوخ، دیاکونوفون سؤزلریندن بئله معلوم اولور کی، برق سرعته یله یارانان بو ائللر آراسی، رسمی دؤولتی دیل ائله هامان ایسکیتلرین دیلی ایدی. ائله بونا گؤره ده اؤز اوشاقلارینی، ایسکیت دیلینی اؤیرنمک اوچون اونلارین یانینا گؤندرر دیلر:

«حتی ایسکیتلر حاکمیت ییخیلاندان سونرادا مادلار اؤز اؤولادلارینی، یالنیز اوخ آتماغی اؤیرنمک اوچون دئییل، بلکه ایسکیت دیلینی اؤیرنمک اوچون ده ایسکیتلرین یانینا گؤندریدیلر».^۱ ا.م. دیاکونوف منیطقی‌نین ضعیف اولماسینی حس ائتمیش کیمی، همین سؤزلرینین آردینجا علاوه ائدیر: «نه علتّه گؤره؟ او زامان کفایت قدر قدرتی اولان ماد شاهلیغی اوچون بیر عدّه مغلوب اولموش کؤچهری و چۆلدّه یاشایانین دیلینین نه اهمیتی اولایلدی».^۲

دوغرودان دا نئچه مین ایلیک یازی، مدنیت، دؤولت، حاکمیت و اصلته مالک اولان، ۹۱ ایل او دؤورانلارین ان قاباقجیل خلقی و اۆلکه‌سی اولموش بایبله حاکمیت ائتمیش بیر خلقلین اؤولادی، ایلام دیلی کیمی پیشمیش ادبی بیر دیل رسمی دیلی اولان خلقلر، مدنیتجه گئری قالمیش، کؤچهری و چۆللرده یاشایان بیر ائللین ابتدایی حالدا اولان و اینکیشاف ائتمemiş، توپلومون مختلف ساحه‌لرینین احتیاجینی برطرف ائده‌بیلمه‌ین دیلینه نه احتیاجی وارایدی؟

بیز یشینده بو ایشین منطقی سببی و علتینی گؤستریمیشیک و بورادا تکرارینا حاجت یوخدور. لاکین ا.م. دیاکونوف بو ایشه یوخاریداکیلاردان داها قریبه و منطقسیز بیر سبب گؤسترک یازیر: «بو مسئله‌نین ایضاحی آساندیر. یالنیز نظره آلماق لازمدیر کی، مادلارین بؤیوک حیصه‌سی گونده‌لیک یاشاییشدا اؤز آرالاریندا ایرانی دیلده دانیشمازدیلار (شبهه‌سیز قوتتی دیلینده دانیشاردیلار. م) و او دیل یارانمیش عمومی رسمی دیل (ضروری و رسمی‌ایدی) و دؤولت و قبیله‌لر آراسی انسیّت دیلی کیمی قبول اولموشدور».^۳

هر اوخویان بو سؤزلرین منطقدن اوزاق اولدوغون در حال باشا دوشر. نه اوچون مادلار و مانئالیلار کؤچهری ایسکیتلرین گلمه‌سیندن قاباق اؤز دیللرینی، کؤک اعتباریله آلبان، ماننا و سایره بو اراضیده یاشایان ائللرین اتصافی دیلی عینی اولان قوتتی - لولوبی‌لرین دیلینی، دوغما آنا دیللرینی رسمی، دؤولتی دیل ائتمه‌دیلر؟ نه اوچون اوللر بو فیکره دوشمه‌دیلر؟ آخی مادلار و مانئالیلاردا میلی - اجتماعی شعور چوخ یوکسک ایدی و چوخدان بری آسوریلره قارشى مبارزه ائده‌رک، اونلارین حاکمیتیندن خلاص اولوب، آزاد و مستقل یاشاماق ایسته‌میشلر و بونوندا نتیجه‌سینده میلی - اجتماعی حسلری چوخ اینکیشاف ائتمیش ایدی و رسمی، اداری بیر دیلین لوزومونو یاخشی بیلیمش‌ایدیلر. نه سببه گؤره او زامان قدر بئله بیر دیلی یاراتماق فیکرینده اولمامیشدیلار؟ نه اوچون مادلار بو ایشی ایسکیتلری، داها سونرا آسوریلری آرادان آپارانلار سونرا ائتمه‌دیلر؟ اونا گؤره ائتمه‌دیلر کی، بوندان چوخ اولردن اونلارین رسمی اداری دیللری وارایدی، اودا ایلام دیلی ایدی.

۱ - ماد تاریخی، ص ۲۶۶.

۲ - بئنه اورادا.

۳ - ماد تاریخی، ص ۲۶۷.

بیلدیگیمیز کیمی، ماد، ماننا و آلبان اهاالیسینین دیلی التصاقی اولموش و شبهه سیز هر بیرینین اؤزونه خاص سسلری و چتین لیکلری اولسادا، بیر - بیرینی باشا دوشه بیلرديلر. بو گونکو آنادولو، آذری، تورکمن و ... تورکلری کیمی. گۆره سن نه سببه گۆره شعورلو، آزادلیق و میللی استقلال ایسته یین ماد و ماننالیلار عموم قبیله لر آراسی اورتاق دیل کیمی اولموش اؤز دیللرینین بیرینی و یا چارپازلانمیشینی ائللر آراسی عمومی و دؤولتی دیل ائتمه دیلر و ایسکیتلرین گلمه سیندن قاباق بو فیکره دوشمه دیلر؟

ایشغوزلارین گلمه سیندن نچه مین ایل قاباقدان یاخین شرقین و خصوصیه بو گونکو ایرانین غرب اراضیسینده یاشامیش خلقلرین، دئمک اولار هامیسینین رسمی، اداری و تجارتی انسیئت واسطه سی ایلام دیلی اولموشدور، بونسوز بو خلقلر عصرلر بویو یاشایا بیلرديلر می؟ نه علته گۆره ماد و ماننا اهاالیسی یالنیز مدنیتجه گئری قالمیش کؤچه ری ایسکیتلر گلندن سونرا، اونلارین ایرانی، هند - آروپایی دیلینی (البته دیاکونوفون فیکرینجه) اؤز خلقلری و دوغما ائللرینین دیلینه اویمایان، اونا ضد اولان، کؤک اعتباریه اوندان فرقلنن ایرانی دیلینی رسمی، عمومی و دؤولتی دیل ائتمک فیکرینه دوشوب، اؤز آنا دیللرینی کنارا قویوب آتدیلار؟ آیا بوتون تاریخ بویو دونیادا بئله بیر حال گورونموشدور مو کی، بیر خلق کؤنوللو اؤز آنا دیلیندن ال چکیب، باشقا دیلی توتسون؟ آیا بو ایش شعورلو ماد - ماننا خلقلری و اونلارین میللی - اجتماعی شعورا مالک رهبرلری، باشچیلاری و قاباقدان گئدنلرینین شأینه یارشاردی می؟ نه اوچون اونلار اؤزگه، یاد و بیگانه بیر دیلی، گئنیش خلق کوتله لرینین باشا دوشمه دیگی بیر دیلی اؤز دوغما آنا دیللریندن اوستون توتدولار؟ او هانسی حکومت و دؤولت ایدی کی معجزه ائده رک بوایشی ۲۸ ایل مدّتینده گئنیش خلق کوتله لرینه قبول ائتدیریب، ساده جه حیاتا کئچیرتدی؟

شاید بعضیلری دئسینلر کی، ایسکیتلر حاکم اولدوقلاری اوچون، یا مادلار قورخموش، یادا ایسکیتلر زور دئییب اونلاری بو ایشه مجبور ائتمیشلر. بو فیکرلرین هر ایکسی گولونجدور. بئله حاللاری تاریخ گؤسترمه ییر. اوندان باشقا هله ابتدایی حیات سورن کؤچه ری ایسکیتلرده او اجتماعی و سیاسی شعور یوخ ایدی و دیللرینی باشقا خلقلره تحمیل ائتمک حاقیندا دوشونه بیلمزديلر. ایکینجیسی اگر زور ایشلتمک مسئله سی اولموشدورسا، نه سببه گۆره اوندان مین ایل قاباقدان آسوریلرین زور، ظلم، چالیب - چاپماسی و اسیر توتماسینا دؤزن ماد - ماننالیلار او مدّته اونلارین دیلینی اؤزلینه رسمی، دؤولتی دیل ائتمه دیلر و یا نه اوچون ایسکیتلری آرادان آپاریب اؤزلینه تابع ائندن سونرا اونلارین زورلا قبول ائتدیردیکلری دیلینی آتیپ، اؤز آنا دیللرینی دؤولتی و رسمی دیل ائتمه دیلر؟

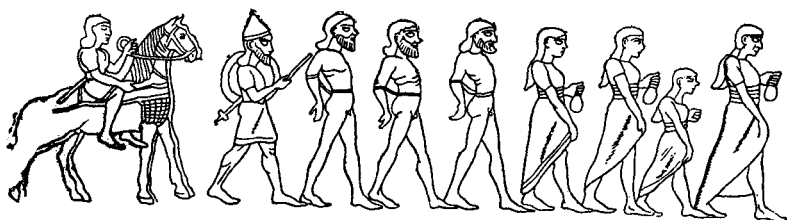
بوتون بونلار بیر طرفده درسون، آیا ۲۸ ایل مدّتینده، هر طرفلی شرایط اولسادا، شمالی، جنوبی آذربایجان، ساوه، زرنده، اراک، همدان، اسدآباد، زنجان، قزوین و قوما قدر گئنیش اراضینین

اهالیسینین دیلینی ده بیشمک، اؤزوده کؤک اعتباریله تام باشقا بیر دیل ایله عوض ائتمک، ایستر زور، ایسترسه کؤنوللو شکیلده، ممکن و عملی بیر ایشدیرمی؟ آیا علم بونو قبول ائدیرمی؟ آیا بئله بیر ایش تاریخ بویو گؤرونموشدورمو؟ بو فیکیر گولونج دئییلدیرمی؟

بوتون بو دئدیکلریمیزدن مقصد دفعه لرله دئدیگیمیز بو حقیقتی ثبوت ائتمکدیر کی، ماننا و مادلارین دیلی (بوتون ماد ایمپئراتورلوغو دئییل، مرکزی ماد) التصاقی اولموش و تاریخ بویو بو یئرلرین اهالیسی اؤز آنادیللرینی ساخلامیش و بو گونده ساخلا ماقدادیرلار.

ام دیاکونوف و اونون کیمی بعضی آروپا، کئچمیش سووئت و خصوصیه ایران تاریخچیلرینین ماد و ایسکیتلری ایران دیللی گؤستریمکدن مقصدلری بو گونکو ایران شوونیست دایره لرینین ده بیرمانینا سو تؤکمک، اونلاری آذربایجان و باشقا محروم ایران میللتلرینه میلی حق وئرمه مکده جورأتلندیرمک و تشویق ائتمکدیر. آنجاق بیلیمک لازمدیر کی، اولا تاریخی تحریف ائتمک، حقیقتلری عکسینه گؤستمک علمی وجدانا یاراشماز، اونا بیگانه و یاددیر، ایکینجیسی بو ایش ابدی اولاراق، تاریخی حقیقتین اوستونو اؤرته بیلمز، گئج و یا تئز حقیقت اؤزونو گؤستمه لیدیر و آرتیق بو ساحه ده کی حقیقتلر اؤزونو بوتون علم دایره لرینه و ایران خلقلرینه گؤستمه گه باشلامیشدیر.

□ □ □

[ش - ۱۲۲] سلاح گوجوايله اسیر آپارماق.

نئینوانین "بالاوات" دروازا سیندان III سلمنسردن ناخیش. م.ق. ۹ - نجو یوز ایلیک.

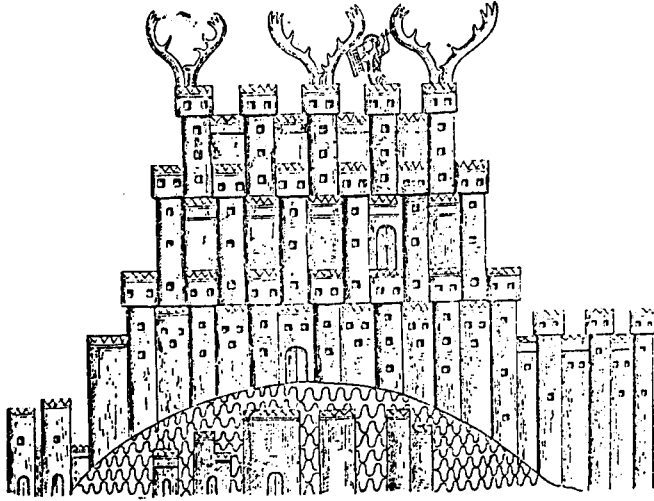

[ش - ۱۲۳] آسوریلرین مغلوبلاری جزالاندیرماسی.

نئینوانین "بالاوات" دروازا سیندان ناخیش. III سلمنسر. م.ق. ۹ - نجو یوز ایلیک.

[ش - ۱۲۴] آسوریلرین استیلا ائتدیکلری یئرلرین اهاالیسینین زورلا کؤچورولمه سی.
نئینوا شهری دیوارلاریندان ناخیش. م.ق. ۷ - نجی عصر.

[ش - ۱۲۵] اکیشه سودا ماد قالاسی. "دور - شارو کین" ناخیشلاریندا. ۸ - نجی عصر.

ایشغوز دؤولتی

ایشغوزلارین اصلی [م.ق. ۶۲۵ - ۶۵۳]

تاریخدن معلوم دورکی، ایشغوزلار - ایسکیتلر - ساکالار م.ق. ۱۰ - ۱۳ - نجو یوز ایللیکلرده چین سرحدلرینده "سیوننو - Siyannu" آدلانمیش اتفاقا داخل اولموش، م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکده "چین چزوو - Cin - Cejo" دؤولتینین پایتختینی آلان هونلارلا اولموشلار. ایسکیتلر داها سونرالار قزاقستان اراضیسینده یاشامیش و "ایسه دونلار" طرفیندن، اونلار ایسه "آریماسپلار" طرفیندن سیخیشدیریلmişلار.

هئرو و تاگوره کؤچهری ایسکیتلر "ماساقتلر" طرفیندن سیخیشدیریلیر و "ایدیل" (وولقا) چایی کئچیب کیمترلرین تورپاقلارینا گلیرلر. کیمترلر بونو اولدن بیلپ، اولدوقلاری یئردن قارا دنیزین شمالیندان آزوف ساحل لریله "داربالا" (داریول) و اورادان اوراتولارین اراضیسی و نهایت کیمچیک آسیایا گلیرلر. ایشغوزلار ایسه قارا دنیزین شمالیندا کیمترلرین یئرینی توتاندان ۴۰ - ۳۰ ایل سونرا، اورادان حرکت ائدیب، احتمال معین هدفله، دربند یولیه شمالی آذربایجان اراضیسینه گلیرلر. ایشغوزلار "ایسپاکا"نین رهبرلیگی آلتیندا مشخص نقشه، هدف و ایش اوچون، هئچ بیر یول آزمدان، خزر ساحلینه و نهایت ساحل بویو یولیه دربندی کئچیب م.ق. یئددینجی عصرین بیرینجی ربیعوته آذربایجانا گلیرلر.

یئرینده گؤستمیشیک کی، تاریخی فاکتتلارین گؤستردیگینه اساساً، ایشغوزلار هله م.ق. ۱۰ - ۹ - نجو یوز ایللیکلردن آذربایجانلا تانیش اولموش و اونلارین معین ائللری و طایفالاری آذربایجانین شمالی و جنوبوندا اولموشلار. ایشغوزلار دربند و شیروان منطقه لرینده یئرلی اهالی طرفیندن

مقاومته راستلاشیر، لاکین اونلار غلبه چالیب، آران و مغانا گلیرلر. هئروودت گؤسته ریر کی، ایشغوزلار بو گونکو "گنجه" حوالیسینده مادلارلا دؤیوشوب اونلاری مغلوب ائدیرلر. لاکین هئروودت اورارتولارین عوضینه سهوآ مادلاری یازمیشدیر.

بو زامان مادلار هله آسوریلره باج وئیر، اونلار طرفیندن تالانیر و هله بیرلشمه میشدیلر. بونا گؤرده متشکل اوردوایله شمالی آذربایجانا گلیب ایشغوزلارلا دؤیوشه بیلمزیدیلر. بو زامان اورارتو دؤولتینین وضعیتی ده ییشمیشدی، چونکی او.م.ق. ۷۱۴ - نجو ایله آسوری شاهی ایکینجی سارقوندان آغیر ضربه یئیندن سونرا، آسوریلرله قارشیشماقدان هله لیک ال چکه رک، شرقده - قافقازدا، آسوریلردن اوزاقلاردا کیچیک خلقلر وائللری مغلوب ائدیپ اؤزونه تابع و باج وئرن ائتمه گه چالیشیردی، بونا گؤرده اورارتو حکمداری "ایکینجی آرقیشتی" [شاهلیغی م.ق. ۷۱۳ - ۶۸۵] ایشغوزلار آذربایجانا گلن زامانلار قافقاز خلقلری علیه نه یوروشده ایدی. ایکینجی آرقیشتی دن سونرا "ایکینجی روسا" [شاهلیغی م.ق. ۶۸۵ - ۶۴۵] اورارتولارین قافقازداکی سیاستینه داوام ائدیردی، آنجاق ائله بو زامانلار م.ق. ۶۷۰ - نجی ایللرده "ایشغوز دؤولتی" یارانیر کی، اورارتولار اوجون آسوریلر قدر خطرلی ایدی. همین زامانلار ایشغوزلارلا اورارتو شاهی ایکینجی روسا آراسیندا، بو گونکو گنجه حوالیسینده دؤیوش اولور و ایکینجی روسا مغلوب اولور و چاره سیز آسوری شاهینا مکتوب یازاراق، اونو اؤز آغاسی خطاب ائدیر. گومان ائتمک اولار کی، ایشغوزلارین آذربایجان اراضیسینده حکومت قورمالارینین بیر سببی ده ائله همین اورارتولارین هجوملاری اولموشدور. قید ائتمک لازمدیر کی، ایشغوزلارین بو گلیشی گئنیش و اؤنملی گلیشدیر، قید ائتدیگیمیز کیمی، بوندان چوخ اؤللم م.ق. ۱۰ - ۹ نجو یوز ایلیلکlerde ایشغوزلارین معین قوللاری آذربایجانا گلمیشدیلر. بو واقعیتی گؤسته رن مثلا "حسنلی" تپه سینده تاپیلان ایشغوز باشچیلارینین قبیرلریدیر کی، میلاددان مین ایل اؤله عایدیر و بیز یئرینده گؤستریشیک.

کیمثرلر ایشغوزلاردان ۴۰ - ۳۰ ایل اؤل، یعنی م.ق. سگگیزینجی یوز ایلیلگین سونلاریندا کیچیک آسیا یا گلمیشدیلر. اورارتولار - ایکینجی روسا کیمثرلرله اتفاق باغلا یاراق، تازادان قوتلنمه گه باشلامیشدیلار. کیمثرلر اؤلله قافقازین معین یئرلرینده مسکون اولموشدولار. گؤروندوگو کیمی، ایسپاکانین آذربایجانا گلمکدن مقصدی بورادا دؤولت قورماق اولموشدور، بونا گؤرده اؤلدن اورارتولار و کیمثرلری بورادان تمیزله مگه باشلا ییر و اؤلجه اورارتولاری، توتدوقلاری خزر ساحل لریندن چیخار دیر و سونرا اونلاری گؤیجه گؤل و حتی "وان" گؤلونه قدر قوموشلار. بو حادثه ایله علاقه دار طرفلر آراسیندا گنجه باساردا دؤیوش اولموشدور.

ایشغوزلار اورارتولاری شمالی آذربایجاندان اوزاقلاشدیر دیکدان سونرا، جنوبی آذربایجانا یؤنلیرلر. بیلیریک کی، اورارتولار بو زامانلار قدر جنوبی آذربایجانین غربی اراضیسینی توتموش، اورادا حربی قالالار و مرکز لر یاراتمیش و حتی "اولخو" کیمی شهرده تیکدیر میشدیلر. دوغرو دیر اورارتولار م.ق. ۷۱۴ - نجو ایلدن سونرا جنوبی آذربایجانداکی یئرلرینین چوخونو الدن

وئرمیشدیلر، لاکین هله یئنه ده معین قوه و قالالاری قالماقدا ایدی، ایشغوزلار اونا گؤره جنوب و خصوصیه اورمو گؤلونه اهمیت و ثریب، اونا اورارتولاردان تمیزله مک ایسته بیردیلر کی:

۱ - تاریخه معلوم اولدوغونا اساساً، آسوری کتیه لرینه گؤره، م.ق. ۱۴ - نجو یوز ایلیکده بورادا، اورمو گؤلونون اطرافیندا "توروک" ائللری یاشامیشدیلار، همده اورارتو کتیه لرینه اساساً، بو اراضیده "توروخ" آدلی خلق یاشامیش ایدی. یئنه ده قدیم منبعلردن معلومدور کی، دربنده "تورکلر" یاشامیش ایدیلر.

۲ - آذربایجان لاپ اولدن تورک دونیاسینین بیر حیصه سی اولموش و آردیجیل شکیلده تورک ائللری دربند و داریول یولیه بورایا گلیب گئتمیش و بعضیلری یورد سالیب، شمالی و جنوبی آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیشلار.

۳ - افسانه لردن بللیدیر کی، جنوبی آذربایجاندا اورمو گؤل و اطرافی افراسیابین اولدوغو یئرلردن اولموش و "اوستا"دا بونو تأیید ائدیر.

گوروندوگو کیمی، بوتون بو واقیئلر ایشغوزلارین باشچیسی "ایسپاکا"یا اولدن معلوم ایدی. بونا گؤره ده بو تورک اراضیسینی بیگانه لردن تمیزله ییب، اورادا حکومت قورماق ایسته بیردی و بو فیکرله ده اورتا آسیادان بورایا گلیبمیش.

□ □ □

□ آسوریلره قارشی ایشغوز - ماننا - ماد اتحادی

گۆردوک کی، ایشغوزلار خزره چاتماغا جان آتان اورارتولاری گئری اوتوردوب، گؤیجه گؤل، حتی آرات بوزقیرینا چکیلمه گه مجبور ائتدیلر. داها سونرا ایسپاکا قافقاز داغلاریندان اورمو گؤلونون شمالینا قدرکی شمالی و جنوبی آذربایجان اراضیسینده ایشغوزلارین حاکمیتی قوردو، چونکی م.ق. ۷۱۴ - نجو ایله ایکینجی سارقون طرفیندن جدی شکیلده مغلوب اولدوقدان سونرا، اورارتولار جنوبی آذربایجانین غربی تورپاقلاریندان اساساً گئری چکلمیش ایدیلر. ایشغوز حاکمیتی قورولماقلا ایشغوزلار ماننا و مادلارلا قونشو اولدولار و اوللرده ایشغوزلار آز و یا چوخ مقداردا بو اراضیده اولموشدولار، آنجاق اونلارین ماد و ماننلارلا توقوشماسیندان تاریخ هئچ نه یازمیر. شبهه سیز بو حادثه نین سببی ایشغوزلارلا ماننا - مادلارین ائتنیک جهتن عینی لیگی و دیل جهتن یاخین لیغی اولموشدور. بونون دا سببی اوایدی کی، ایشغوزلار تازا اورتا آسیادان گلمیشدیلر، ماننا و مادلار هامان قوتی و لولوبیلرین و قسماً هورریلرین وارثلری ایدیلر کی، اونلارین دا هامیسی کئچمیشده معین دؤورله اورتا آسیادان گلمیش ایدیلر.

م.ق. یئددینجی یوز ایلیگین اوللرینده آسوری شاهلارین ماننا و ماد اراضیسینه هجوملاری آرتیر و اونلار بوتون ماد تورپاقلارینی توتوب، خزر دیزینه چاتماغا جان آتیردیلار. بو زمانلار ماننا و ماد اراضیسینین کیچیک شاهلیقلارین چوخو، اجباری حالدا، آسوریلره باج و ثیردیلر، بونا گؤره ده برک ناراضیلیق و آسوری میلیتاریزمینه قارشی نفرت و دشمنلیک حیسلری جوشماقدا ایدی

و همین بو ناراضیلیقلاردا نهایت ماد دؤولتینین یارانماسینا سبب اولدو. ایشغوزلار آذربایجانا گلدیکدن بیر مدت سونرا آسوری ایمپراتورلوغوايله نسبتاً تانیش اولموش و اونلارین رهبری "ایسپاکا" آسوریلرین خطرینی دویمامیش دئییلدی. واحد دشمن قارشیسیندا عینی اجتماعی - میللی دردلو، حیسلر و ایستکلره مالک اولماق اوچ خلقی: ماد، ماننا و ایشغوزلاری آسوری میلیتاریزمینه قارشى بیرلشمگه سوق ائتدی. بو اتفاق و بیرلشمه اولجه آسوریلرین ظلمونو اوزون ایللر گۆرموش ماننا و مادلار آراسیندا قسماً میدانا گلیمیشدی.

شبهه سیز بو زامانلار ایشغوزلارین بیر اجتماعی قوه کیمی منطقهده تانیلماسی، اونلارین اورار تولا و کیمثرلی آذربایجان اراضیسیندن قووب چیخارماسی ماننا و ماد باشچیلا رینا اورتولو دئییلدی. بونا گۆرده ماد - ماننالیلارین، آسوریلره قارشى آپاراجاقلادی مبارزه و ائده جکلری قیام بارهده ایشغوزلارین باشچیسی "ایسپاکا" ایله سیرری دانیشیق آپارمالاری احتمالی واردیر. بو اتفاق احتمال و گومان اولسادا، بوندان سونرا ایشغوزلارلا ماد و ماننالیلارین آسوریلره قارشى مبارزهده ایشداشلیغی تاریخاً معلوم بیر واقعیّت دیر. بو ایشداشلیغین ایلك مرحله سینده ایشغوزلار ماد اراضیسینین لاپ ده رین لیکلرینده مادلارین آسوری مأمورلارینا قارشى، وئرگی ییغانلاری و آسوری دؤولتینه جاسو سلوق ائدیپ خبر وئرلره قارشى، آسوری میلیتاریزمینه باش اییب، اطاعت ائدن ماد و ماننالیلارین بعضی کیچیک امیرلری و شاهلارینا قارشى عصیانیندا عملی شکیلده اشتراک ائتمه گه باشلادیلار.

بئله نظره گلیر کی، ائله همین بو زامانلاردان ایشغوزلارین معین کیچیک ائل و اوبالاری مرکزی ماد اراضیسینده - بوگونکو همدان - اسدآباد اطرافى اراضیسینده یورد سالاراق قالمیش و قوتتى - لولوبی سویلارینا قاریشمیشلار. یئرینده گۆسترمیشیک کی، مادلار و ماننالیلارین آسوریلره قارشى بو عصیانین ظاهری سببی اوندان عبارت ایدی کی، آسوری شاهى اسرحدون، آسوریلرین کئچمیشده آلدیقلاری وئرگیلری یثنی دن مادلاردان آلماق ایسته ییردی. بو عصیانلا علاقه دار آسوریلرین کتیه لرینده هم گۆسته ریلیر کی، مادلارین عصیانى وئرگی توپلاماقلا ایلگیلی باشلاندی، همده قید اولونور کی، حربی ایشلرده آسوریلره قارشى ماد، ایشغوز و ماننا قوشونلاری اشتراک ائتمیشلر.

آسوریلره قارشى اوچ خلقتین بو مشترک عصیانى م.ق. ۶۷۸ - ۶۷۵ - نجو ایللرده باش وئرمیشدیر. عصیان اولجه آسوری مأمورلاری و اونلارا تابع امیرلری قوماقلا باشلاییر و آسوری اوردو مرکز لرینه، اداره لرینه تئز - تئز پیلانلی و اولچولموش حالدا هجوملار اولور. بو هجوملارین بیر سیراسی ایشغوزلار طرفیندن اولوردو. عصیانین مرکزی مادی ن مرکزی ایالتلری ایدی، اؤزوده مادی ن شمال شرقینده، آسوریلردن اوزاق منطقه لرده گوجلاییدی. بو عصیان ماد دؤولتینین یارانماسینا باشلانقیچ و مقدمه ایدی. عصیان باشلایان زامانندان عصیانچیلار آسوریلرین ماد اراضیسینده اولموش حربی قالالارینی توتور و آسوری سرحدلرینه دوغرو ایره لیله ییردیلر.

بو عصیانلا علاقه دار اسرحدون هاتیفدن سوآلیندان دئییر کی، "آیا متفقلر "کیشه سو" قالاسینی

آلا بيله جكلر مى؟ آلسالاردا، هانسی يول ايله: «هجوملا مى، محاصره ايله مى، قالا ديوارلارینین آلتینی قازماقلا مى، یوخسا اهانینی آجلیغا محکوم ائتمکله مى، یوخسا حيله ايله آلاجاقلار؟»^۱ اسرحدونون بو سؤزلری بارهده اوللر دانیشمیشتی. بیر داها قید ائدک کی، بو سؤزلردن گؤرون دوگو کیمی، عصیانچیلار حربی اوصوللاری بیلیر، و حربی آلتلر جهتدن مسلح ایدیلر و تدریجله آسوریلرین ماد اراضیسینده کی مرکزلیرینی آلیردیلر.

بو زامان اورارتو حکومتی ده، کیمثرلرله بیرلیکده، آسوری حکومتینه قارشى هجوم حاضرلاشیردی.

اسرحدون عصیانچیلارلا عکس هجوملا بۇحرانی وضعیتی دوزلمک ایسته ییر، آنجاق مؤفق اولمور. لاکین آسوری شاهلارینین قایداسی اوزره اوزونو غالب قلمه وئیرک، اسرحدون هاتیفدن سوآلیندا دئییردی: «من ماننا اولکه سینین آداملارینی و اطاعته گلمه یین قوتتیلری پرن - پرن سالدیم، اونلاری خلاص ائده بیلمه یین متفقلری ایشغوز ایسپاکانین قوشونلارینی سلاحیملا ازدیم».^۲ دؤیوشده مؤفق اولمایان اسرحدون چاره سیز هم اوچ ماد باشچیسی، همده ایشغوزلارلا قاصیدلر گونده ریر. خیشتیریتی باریشیغی رد ائدیر و او بیرى ماد باشچیلاری دا قبول ائتمیرلر، لاکین ایسپاکانین اوغلو، ایشغوزلارین تازا شاهى جوان "پارتاتوا" آسوریلرله دانیشیغا گیریر. اسرحدون عصیانچیلارین آراسیندا اختلاف و آیریلیق سالماق اوچون قیزینى پارتاتوایا وئیریر و بونولا ایشغوزلاری اؤز طرفینه چکیر.

بورادا ایشغوزلارین باشچیسی ایسپاکانین آدینین یئرینه اونون اوغلو "پارتاتوا" نین آدینین چکیلمه سی گؤسته ریر کی، ایسپاکا عصیان جریانیندا دؤیوشلرده اولموشدور.

ایسپاکانین اولومو شبهه سیز م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلده عصیان جریانیندا باش وئرمیش دؤیوشلرده اولموشدور. بو ایش ماد عصیانینا آغیر ضربه اولدو، چونکی تجربه لی ایسپاکانین یئرینی توتان گنج و تجربه سیز پارتاتوا عصیانچیلار بیرلیگیندن آیریلاراق، دشمنلره قوشولدو. اسرحدونون هاتیفدن سوآلیندا کی "اونلاری خلاص ائده بیلمه یین متفقلری ایشغوز ایسپاکانین قوشونلارینی سلاحیملا ازدیم." سؤزلریندن معلوم اولور کی، ایشغوزلار ماد متحدرلرینین اهمیتلی آرخا و دایاقلاریندان حساب اولوردولار. بو سؤزلردن همده گومان ائتمک اولار کی، ایسپاکا بو دؤیوشده اولموشدور. بوندان باشقا بو سؤزلر گؤسته ریر کی، دؤیوش تقریباً ایکی دؤولت آراسیندا باش وئرمیشدیر. بو ایکی دؤولتین بیرى آسوری حکومتی و مقابل طرفی مختلف متحد و فیکیرداشلاردان عبارت اولموشلار. بو متحدرلر بونلاردان عبارت ایدیلر:

۱ - متفق اوچ ماد امیری. باشدا خیشتیریتی اولماقلا مامی تیارشو و دوسانی.

* ۱ - ایشغوز سلطنتی، ص ۱۹۵.

۲ - ایشغوز سلطنتی، ص ۱۹۶.

۲ - ماننا دؤولتی.

۳ - ایشغوز دؤولتی.

بو اساسی متفقلردن علاوه:

۱ - آسوریلرله مخالف و دشمن اولان اورارتو حکومتی، کیمثرلرله بیرلیکده بو متفق قوه لره طرفدارایدیلر.

۲ - احتمال اقتصادی و دؤیوشچو باخیمیندان و شبهه سیز سیاسی جهتدن ایلام حکومتی عصیانچیلارا آرخا و طرفدارایدی.

شبهه سیز آسوریلرله قارشی دایانمیش بو مختلف قوه لرین هر بیرینین اؤزونه خاص سیاسی نظری و اقتصادی فیکیرلری اولموشدور.

ایسپاکانین دؤیوشلرده اولومو گنج پارتاتوانین ایشغوزلارین باشچیسى اولماسى و اسرحدونون قیزيله ائولنمه سی ایله عمومیتله قیامین و خصوصیه ایکی رقبیین آراسینداکی سیاسی دوروم ده ییشدی. ایشغوزلار اتحاددان آیریلیب آسوریلرله بیرلشیر. بوندان سونرا آسوریلر ایشغوزلاری دؤولت و شاهلیق آدلانديریرلار.

ایشغوزلار م.ق. ۱۵۰۰-۱۶۰۰ یوز ایللیگین ایلک ربعونده آذربایجان تورپاقلارینا گلنده نئچه عصر قاپاق بو اراضی ایله تانیش ایدیلر و اونلارین معین ائل و طایفالاری آردیجیل شکیلده دربنددن بو یئرله گلیب، شاید بعضیلری معین مدت قالمیشلار. بونولا علاقه دار دئمک اولارکی، ایشغوزلارین ائل بؤیوکلری اؤنجه دن آذربایجان باره سینده معین معلوماتا مالک اولموش، بو یئرله علاقه لری اولموش و بورانی اؤز یوردلاری بیلیمیشلر. یئرینده گؤستریدیگیمیز کیمی، "حسنلی تپه" سیندن ائله جهده "تخت سلیمان" نین "زیندان داغی" نین گون چيخانیندا یئرله شن "مجید تپه" ده کشف اولموش ایشغوز قبیبرلری بو واقعیتی آچیق و آیدین شکیلده گؤستریر. همده کی اؤلر گؤستریدیگیمیز کیمی، آذربایجان لاپ اؤلدن تورک دونیاسینین بیر حیصه سی اولموش و مختلف تورک ائللری بورایا گلیب گئتمیشلر.

بو تاریخی واقعیتله اساساً دئمک اولارکی، ایشغوزلار آذربایجانا گلنده، ایسپاکا بو دیارین محیطی و سیاسی شرایطی ایله قسماً تانیش اولموشدور و بو تانیشلیغا گؤره ده ماننا - ماد بیرلیگینه داخل اولموشدور. دئمک ایشغوزلارین آذربایجانا گلدیکلری م.ق. ۶۷۴ - نجو ایلی آذربایجاندا ایشغوز حاکمیتینین باشلانیدیگی ایل حساب ائتمک اولار. بو فیکیر منطقه اوغوندور، چونکی م.ق. ۱۰ - ۹ - نجو عصرلردن آذربایجانلا تانیش اولموش ایشغوزلار م.ق. ۶۷۴ - نجو ایله ایسپاکانین رهبرلیگی آلتیندا آذربایجانین شمالی و جنوبونا گلدیکده، محیطین بوتون سیاسی و اجتماعی وضعیتیه ایله تانیش ایدیلر و چوخ احتمال قدیمدن عایله وی باغلیلیقلاری دا وارایدی، بونا گؤره ده بیر نؤوع یئرلی ایدیلر. آنجاق ایشغوزلار یئرلیله گؤره نسبتاً متشکل اولدوقلاری، ائل رهبری و حاضر اوردویا مالک اولدوقلاری اوچون، ائله لاپ ایلک گونلردن اؤلکه ده حاکمیت قورا بیلیمیشلر.

ایشغوزلارین آذربایجاندا آز مدت عرضینده دؤولت قورا بیلیمه لری قدیم دؤورلرده نسبتاً عادى بیر ایشایدی، اونا گؤره کی، لاپ قدیمدن تورک ائلرینین ابتدای ائل قورولوشو و عادت و رسملری اونلارین نسبتاً تئز و موفقیله دؤولت قورا بیلیمه سینه کمک ائتمیشدیر. آذربایجان تاریخینده سلجوقلارین، هابئله آغ قویونلو و قارا قویونلولارین آذربایجاندا، آز مدت عرضینده، حکومت قورمالارینی بو واقعیته مثال گؤستریمک اولار و تورک، ائله جه ده یاخین شرق اؤلکه لری تاریخینده بئله حاللار آز دئییلدیر. قدیم تورکلرین ائل قورولوشو ائله او زامان اوچون بیر نؤوع حکومت و دؤولت قورولوشو اولموشدور.

بوندان علاوه یوخاریدا دئدیکلریمیزی بو فاکتدا تأیید ائدیر کی، ایشغوزلار کؤچه ری ائل کیمی اورتا آسیادان گلیب آذربایجانین مختلف یئرلرینده ساکین اولدوقدا، ماننا - مادلارلا اتقاق باغلادیقدا و بو اراضیده حکومت قوردوقدا، یئرلی اهالی طرفیندن هئچ بیر عکس حرکت، مقاومت و مخالفتله قارشىلاشمایشلار و تاریخ بئله بیر توققوشمانی گؤستمیر. بونون سببی شبهه سیز اوندان عبارت اولموشدور کی، یئرلی اهالی ایشغوزلارین اؤز هم دیللی لری ایدیلر، اونلارلا تانیش، سويداش و بلکه ده عایله وی قووم ایدیلر و بو عامل لر نتیجه سینده ایدی کی، ماد حکومتینین اؤلرینده ۲۸ ایل اورائیندا اختیارینی اللرینه آلدیلار.

بوتون بونلارلا یاناشی بونودا قید ائتمک گره کیر کی، ایشغوزلار لاپ ۱۰ - ۹ - نجو یوز ایلیکلردن باشلایاراق زامان - زامان شمالی و جنوبی آذربایجانا گلدیکده، بو اراضیده یاشایان مختلف ائللر، او جمله دن "قشقایى لر"، "توروک" لار و ... ایله هئچ بیر توققوشما و قارشىلاشما باش وئرمه میشدیر و عکسینه دوستلوق حاللاری اولموشدور. بو حاللارین علت و سببلری، یوخاریدا دئدیکلریمیزدن علاوه، بیرده بوندان عبارت اولموشدور کی، ایشغوزلار لاپ ایلك گلدیکلری گونلردن، خلقلری فشارا قویان اورارتولار و کیمثرلرله قارشىلاشمیش و یئرلی اهالینین ایستگی و خیرینه اولاراق اونلارلا دؤیوشموش و اهالینی اونلارین مقابلینده مدافعه ائتمیشلر، باشقا سؤزله دئسک، یئرلی اهالینی اورارتولار و کیمثرلرین باسقینلاریندان خلاص ائتمیشلر. بونا اساساً "آلتای محمدوف" ون احتمال وئردیگی کیمی، شاید یئرلی اهالینین ایشغوزلارین آذربایجانا گلمه سی و معین یئرلرده یئرلشمه سینده معین رل لاری اولموشدور. ایشغوزلارین آذربایجانا گلدیکلری ایللرده شمالی و جنوبی آذربایجاندا اولان اجنبی باسقینلاری و هجوملاری نظره آلاراق، شبهه سیز اونلارین گلمه سی یئرلی اکینجی و حیواندار اهالینین مادی وضعیتیته مثبت تأثیر ائتمیشدیر، ائله بونا گؤره ده اونلار ایشغوزلارین بورادا حکومت قورماسینا نه اینکی مخالفت ائتمه میش، بلکه عکسینه راضی اولاراق، اونون قورولماسینا یاردیمدا ائتمیشلر.

سونرا گؤره جه بیک کی، ایشغوزلار ۸۰ ایل حاکمیتلری دؤورونده یئرلی اهالی طرفیندن هئچ بیر مخالفت گؤرمه دیکلری اوچون، اونلارین دؤولتی بیر سیرا منطقه خلقلرینین اؤلکه لرینه هجوملار ائده رک اونلاری غارت ائتمیشلر.

بیلدیگیمیز کیمی، عصیاندا سونرا مادلارین اوچ رهبریندن خیشتیریتی نین آدی قالیر، اؤزوده اوزون مدت داخلی ایشلرله مشغول اولاراق، آسوریلرله توققوشماییر و نسبی ساکت لیک حکم سورور. همین بو ساکت لیک دؤورونده ایشغوزلارلا آسوریلرین علاقه سی هر جهتدن محکمله نیر، اونلارلا ماننا - مادلار آراسیندا توققوشما اولمور. بو دؤورده خیشتیریتی کیچیک ماد شاهلیقلاری و امیرلیکلرینی بیرلشدیریر و حتی هئروودوتون یازدیغینا گؤره، بو گونکو فارس ولایتینده یاشایان فارس طایفالارینی دا اؤز حاکمیتی آلتینا آلیر و ایلاملارلا بلاواسطه قونشو اولور.

م.ق. ۲ - ۶۷۴ - نجی ایلدن سونرا ماننا گئنیشله نیر، آسوریلر ایسه ایشغوزلارلا اتفاق باغلا یاراق، ماننلارین توتدوقلاری تورپاقلاری اونلاردان گئری آکماغا چالیشیر و م.ق. ۶۶۰ - ۶۵۹ - نجو ایلرده ماننا قارشی هجوم ائدیپ، بیر سیرا قالالاری آلیرلار. ماننا حکومتی و خلقینین وضعیتینی یئنه ده آغیرلاشیر، خلق تۆکولوب آسوری طرفدارلاری اولموش ماننا شاهلی "آخسئری" نی اؤلدوروب، عایله سینینی محو ائدیورلر. آخسئرینین اوغلو "اواللی" اؤز ولیعهدی "اثریسنی" نی کمک آلقاق اوچون آسوری شاهینین یانینا گؤنده ریر. "اواللی" هم ده قیزی نی آسوری شاهلی "آشورباناپال" ین حرمراسینا گؤنده ریر. آسوری دؤولتی، نظره گلن، ایشغوز شاهلی "مادییا" واسطه سیله "اواللی" یه یاردیم ائدیر.

بیر سیرا تاریخچیلر، او جمله دن ا.م دیاکونوف آخسئرینین، آسوریلره قارشی دؤیوشده مغلوب اولاندان سونرا، خلق طرفیندن اؤلدورولمه سینه سببینی آچیقلاماییر و نتیجه ده بئله بیر سوال اوخوجونو دوشوندورورکی، مرکزی ماد امیرلیکلری و خلقلری آسوریلره قارشی قیام ائتدیکلری، ایشغوزلارین اونلارلا بو قیامدا هر جهتلی کمک ائتدیکلری و آخسئرینین آسوریلر علیه نه دؤیوشدوگو بیر شرایطده، نه سببه گؤره ماننا اهالیسی آخسئرینین علیه نه قالدی، اونو و عایله سینینی آرادان آپاردیلار؟ آیا ماننا خلقی، ماننا باش کئندینین اهالیسی آسوری حکومتی طرفدارلاریدیلر؟

شبهه سیز یوخ. حقیقت تامامیله بونون عکسینه اولموشدور. ماننا خلقلری، ساده ماننا کئندیلری، ماننا باش کندی "ایزیرتا" نین اهالیسی نه اینکی آسوری حکومتی طرفدارلاری دئییلدیلر، بلکه عکسینه، اونلار، مرکزی ماد خلقلری کیمی، چوخدان بری آسوری میلیتاریزمی ایله باریشماز دشمن ایدیلر. بئله ایسه بو ایشین علّتی و سببی نه اولموشدور؟ بو ایشین سببلرینی بیلمک اوچون بعضی آچیقلامالارلا احتیاج واردیر:

۱ - بیلیریک کی، ماد قیامی دؤیوشلرینده م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلده "ایسپاک" اؤلدن سونرا اونون اوغلو "پارتاتوا" شاه اولدو و اسرحدونون قیزیله ائولنه رک، ماننا - ماد متّحد جبهه سیندن آیریلیب، آسوریلره قوشولدو. دئمک، بو ایلدن ایشغوزلار نه تکجه ماننا - ماد بیرلیگیندن آیریلیمیش، بلکه آسوریلرله ال بیر اولموش و اونلارین خیرینه ایشله میش، اونلارین ایستیی و طلبی ایله داورانیمیش، یعنی اونلارلا واحد جبهه تشکیل ائتمیشدیر. بو ایلدن آخسئرینین آسوریلرله دؤیوشدوگو م.ق. ۶۶۰

۶۵۹ - نجو ايله قدركى ۱۴ - ۱۳ ایل فاصله سینده آسوری حکومتیله ایشغوزلار تامامیله بیرلشمیش و شهبه سیز اونلارین گۆسته ریش و ایسته گى اساسیندا، ماننا - ماد خلقلرینین زیاتینا حرکت ائتمه گه باشلامیشدیلار. بونا اساساً هله لیک الده تاریخی مدرک اولماسادا، قطعی شکیلده دئییه لریک کی، آخسثرینین آسوریلرله م.ق. ۶۶۰ - ۶۵۹ - نجو ایل دؤیوشونون گئدیشینده ایشغوزلار ماننالیلارین ضدینه حرکت ائتمیش، محاربه ده عملی اولراق، اونلار قارشى دؤیوشده اولماسالاردا، شهبه سیز آسوریلرین خیری و آخسثرینین ضریرنه بیر سیرا ایشلر و حرکتلر ائتمیشلر و چوخ احتمال محاربه گئدیشینده آخسثریه آرخادان خنجر وورموش و اونون مغلوبیتینده رول اوینامیشلار.

۲ - اۆلر گۆرموشوک کی، ماننالیلار آسوریلرله دؤیوشلرینده غلبه چالراق، بیر سیرا قالالاری آسوریلردن آلمیشدیلار. م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامیندا غلبه چالراق، مادلار آسوریلرین مرکزی مادداکی نفوذونو جدی صورتده لاختدیلار. بو مغلوبیتلردن سونرا، ایشغوزلاری ماننا - مالاردان آیریب اۆز طرفینه چکن آسوری حکومتی ماننا - مادلاری ضعیف و اۆزونو گۆجلو حیس ائده رک اۆلجه ماننالیلارلا حسابی چورودوب اونلاری یثرینده اوتوتدورماق اوچون سرکرده "تابوشارسور"ون باشچیلیغی آلتیندا ماننالیلار قارشى اوردو گۆندردی و شهبه سیز آسوری حکومتی ایشغوزلارادا بو محاربه ايله علاقه دار معین تاپشیریقلا و دستورلار وئرمیشدی.

۳ - ماننالیلارین کئچمیش مۆقفیتلری و مرکزی ماد امیرلرینین مۆقفیتلی قیامیندان روحلاناتن آخسثری میشلیس جساترله آسوری اوردولاری ايله قارشىلاشدی، لاکین شهبه سیز ایشغوزلارین آسوریلره یاردیمی و ماننالیلارلا احتمالی ضربه سی اوجوندان مغلوب اولدو، بیر سیرا اۆلر توتدوغو قالالاری ایتیردی و اۆز مرکزی، خطره معروض قالدیغی اوچون، باش کندی "ایزیرتا"دان "ایشاتو" قالاسینا کۆچورتدو.

۴ - بیلیریکی کی، ماننا شاهلاری همیشه اۆز استقلاللارینی قوروماق اوچون آسوری و اورارتو حکومتلریله خصوصی سیاست یوروتموش، گاه او، گاه ایسه او بیرسی ايله متفق اولموش، اۆزونو ضعیف گۆردوکده قسماً تسلیم اولوب، باج وئره رک حاکمیتلرینی ساخلامیشلار.

بوتون بو واقعیتلری نظره آلاق، دئییه لریک کی، دؤیوشده مغلوب اولان آخسثری بیر طرفدن اۆزونو ضعیفلیگینی و آسوریلرین گوجلنمه سینى، دیگر طرفدن ایشغوزلارین ماننالیلار قارشى و آسوری طرفدارى اولمالارینی گۆردوکده، سیاسی رول اوینایارق، آسوریلرله دؤیوشدن ال چکرك، اونلارلا تسلیم اولموشدور. بو واقعیتی اونون اوغلو "اوللی"نین بوتون حرکتلری آیدین گۆسته ریر. آخسثرینین آسوری میلیتاریزمینه تسلیم اولماسینی گۆرن و مرکزی ماد خلقلرینین غلبه سیندن روحلاناتن ساده ماننا خلقی. و "ایزیرتا" اهالیسی آیاغا قالخارق، آخسثرینی اۆلدورموش و عایله سینى آرادان آپارمیشدیر. بو واقعیتلری نظره آلاق دئمه لی بیک کی، آخسثری سیاسی باخیمدان و اجباری حالدا آسوریلرله باریشمیش، اونلارلا یاخینلاشمیشدیر و بو سببدن ده ماننا خلقی و باش کند "ایزیرتا" اهالیسی اونون علیه نه قیام ائتمیشدیر.

بو زامانلار آسوری حکومتی اۆته‌ری اولاراق، پارلایر، لاکین، یئرینده گۆستریدیگمیز کیمی، آز مدّت سونرا داخلی شورش نتیجه‌سینده ضعیفله‌یر. آسوریلرین بو ضعیفله‌مه‌سیندن استفاده ائدن خیشتیریتی آسوریلرین متحدی ایشغوزلارلا دؤیوشه‌گیریر و م.ق. ۶۵۳ - ۶۵۲ - نجی ایللرده باش وئرمیش بو دؤیوشده اؤلور. بو محاربه‌ده ایشغوزلار "پارتاتوا"نین اوغلو "مادیا"نین رهبرلیگی آلتیندا حل ائدیجی اساس رول اویناییرلار. بو محاربه‌ آرازین شمالیندا، شمالی آذربایجاندا، اؤزوده ایشغوزلارلا اولموشدور. نظره‌ گلن ایشغوزلارین بو محاربه‌ده‌کی شاه‌ی "مادیا" آسوری شاه‌ی "آشور باناپال"ین قیزیله‌ ائولنه‌رک، اونون کوره‌کنی اولموشدور.

فیکریمیزجه ۲۲ ایل حاضریقدان سونرا خیشتیریتی نین شمالی آذربایجاندا ایشغوزلارلا قارشى دؤیوشه‌ گئتمه‌سینین هدفی هم ایشغوزلارین آسوریلرین گۆسته‌ریشی‌ایله‌ مرکزی مادا هجوم حاضراشماسی، همده‌ ماننالیلارین مغلوبیتینی جبران ائدیپ اونلارین آسوری تابعیگیندن چیخماسینا شرایط و امکان یاراتماق اولموشدور. بو گون ماننالیلارین باشینا گلن، صاباح اونلارین باشینا گله‌ بیلردی.

بو محاربه‌دن سونرا "مادیا"، آسوری حکومتینین مصلحتی‌ایله‌، کیچیک آسیایا هجوم ائدیر و "لیدی" حکومتینه‌، کیملره‌ قارشى دؤیوشده‌ یاردیم ائدیر. ماراقلیدیر کی، "لیدی"یا هجوم ائدن کیملرلرین باشچیسی "توقداممیس" (توختامیش) آدلانمیشدیر. بو "توقداممیس" ایشغوز شاه‌ی "مادیا"‌ایله‌ دؤیوشده‌ هلاک اولموشدور. بونولادا ایشغوزلارلا کیملرلرین ایلگیلری باشا چاتمیشدیر.

دئمک م.ق. ۶۵۰ - ۶۴۰ - نجی ایللرده ایشغوز دؤولتی "مادیا"نین باشچیلیغی آلتیندا آسوریلرله‌ جدّی ایشداشلیق و اونلارلا یاردیم ائدیر، بونا قارشى دا کیملرلر، "توقداممیس"ین رهبرلیگی آلتیندا اورارتولارلا ایشداشلیق و اونلاراکمک ائدیردیلر.

ایشغوزلارین آسوریلره‌ آرخا و یاردیمچی اولماسینی خصوصیه‌ او زامان گۆرمک اولور کی، آسوریلر م.ق. ۶۵۴ - ۶۵۲ - نجی ایللرده‌ بابیل‌ایله‌ جدّی محاربه‌یه‌ مشغول اولان زامان، مادلار بوندان استفاده‌ ائتمه‌سین دئییه‌، "مادیا" ماد حکومتینین اختیارینی الینه‌ آلیر، البته م.ق. ۶۵۳ - نجو ایلده‌ خیشتیریتی نین ایشغوزلارلا دؤیوشده‌ اۆلمه‌سی‌ده‌ بو ایشین اهمیتی سببلریندن بیریدیر.

داها سونرا "مادیا" کیچیک آسیایا، اورارتولار و کیملرله‌ قارشى هجوم ائدیر و کیملرلر آرادان آپاریب، اورارتولاری ائله‌ آغیر وضعیته‌ سالیر کی، اورارتو شاه‌ی اوچونجو ساردوری م.ق. ۶۴۳ - ۶۳۹ - نجو ایلده‌ کۆنوللو اولاراق اؤز اوزه‌رینده‌ آسوریلرین عالی حاکمیتینی قبول ائدیر. بو ایشغوزلارین آسوریلره‌ ان اۆنملی خدمت‌لریندن اولموشدور.

بعضی تاریخچیلر، او جمله‌دن آلتای محمدوف بو فیکرده‌ دیرلر کی، م.ق. ۶۵۴ - ۶۵۳ - نجو ایللرده‌ مادلار "نینوانی" محاصره‌ ائدیگده‌ "مادیا" آسوریلرین یاردیمینا گلیر و اونلاری مغلوب ائده‌رک، ۲۸ ایل ماد حکومتینین اختیارینی اؤز الینه‌ آلیر.

بیزجه بو فیکیر دوغرو دئییلدیر، چونکی اولامادلار بو دؤورده هله او قدرته مالک دئییلدیلر، ایکینجیسی آسوریلرین اؤزلى و اونلارین متفقى ایشغوزلار منطقه نین ان قدرتلى قوه سی ایدیلر. بو زامان مادلار آسورى دؤولتى و اونون باش کندی "نینوا" یا دئییل، شمالى آذربایجاندا ایشغوزلارا قارشى هجوم اندیر و دؤیوشده خیشتیریتى اؤلدورولور. بوندان سونرا ایشغوزلار ماد حاکمیتىنى اؤز اللرینه آلیر و ۲۸ ایل ساخلايیرلار. اؤلرگؤستردیگیمیز کیمی، شاید ماننالیلاری آغیر و آسلی وضعیئتدن قورتاماق، ایشغوزلارلا آسوریلرین اتفاقینی پوزماق و ایشغوزلارین احتمالی هجوملارینین قاباغینی آلماق اوچون خیشتیریتى شمالى آذربایجاندا اونلارین علیه نه آوردو چکمیش و دؤیوشده ده اولموشدور.

"مادییا" ماد حکومتىنى اؤزونه تابع ائتمکله کفایتلنمەسى و قونشو خلقلر و دؤولتلره قارشى حربى یوروشلر ائتمه گه باشلادی. ایشغوز حکومتىنى آسوریلرین آزادلیق حرکتلرینی بوغماق اوچون بیر واسطه حساب ائدن ا.م. دیاکونوف یازمیشدیر: «...عوضینده، نئجه دئیرلر، ایسکیت شاهلیغی آدلانان دؤولت قونشو اؤلکه لره هجوم اندیب غارت ائتمک اوچون بیر پایگاه ایدی. او اؤلجه اورارتویا و سونرا آسوریلرین اؤز لرینه مخصوص اراضیه و خصوصیه اونون سوریه و فلسطینه ده توتدوغو یئرلره هجوم اندیب غارت ائتدیلر. بعضی منبعلره گؤره ایسکیتلر یهودیلرین اراضیسی، فلسطین و مصرده چاتمیشلار»^۱.

ایشغوزلار بو یوروشلرینده مصره چاتمیش و مصر فرعونو بؤیوک هدیه لر و تابع اولوب باج و ثرمکله اونلارین غارتینه مانع اولموشدور.

بوتون بو دئییلنلر هئروودوتون یازیلاری اساسیندادیر. ایشغوزلارین حاکمیتی ایله علاقه دار اولان بو حادثه لر "رشیدالدینین" "اوغوزنامه" سیله سسله شیر. تورات دادا ایشغوزلارین فلسطینه ائتدیکلری بو هجوم باره ده اشاره و معلوماتلار واردیر.^۲

ایشغوزلارین بوتون بو حربى سفرلری "مادییا" نین رهبرلیگی آلتیندا ایدی، بو ایسه "مادییا" نین قدرتلى بیر سرکرده اولماسینی گؤستریر. بو باره ده تازیخین آتاسی هئروودوت یازمیشدیر:

«... ایشغوز شاهلیغی اؤز ذیره سینه شاه "مادی" نین دؤورونده قالخمیشدیر ... ایشغوز یوروشلری سوریه و فلسطینه قدر چاتیردی. مصر پادشاهی "پیسامتیک" اونلارین قارشیسینا هدیه لر و خواهشله چیخاراق ایشغوزلاری گله جگ یوروشلردن ساخلادی.^۳ ایشغوزلارین مصری توتماسینی قدیم تاریخچی "دیودور" دا تأیید ائتمیشدیر.

ایشغوز حکومتی شبهه سیز اؤلر "پارتاتوا" زامانی و حتی "مادییا" نین حاکمیتی نین اؤلرینه

۱ - ماد تاریخی، ص ۲۶۶.

۲ - اوغوزنامه، باکی ۱۹۹۲، ص ۳۲ - ۳۱.

۳ - اوغوز سلطنتی، ص ۲۱۹ - ۲۱۸.

آسوریلرین تأثیری آلتیندا اولموشدور و او میللتاریست حکومت اونلاردان اؤز خیرینه استفاده ائتمیشدیر، لاکین بو همیشه بئله اولمامیشدیر. ایشغوز رهبرلری اؤللرده اؤز خیرلرینی شهبه سیز نظرده توتموشلار و خصوصیه "مادییا"نین حاکمیتی نین سونلاریندا اونلارین بوتون ایشلری و حرکتلری ایشغوز دؤولتینین مصلحتی و محکمه نهمه سی اساسیندا اولموشدور، حتی سونرالار اونلار آسوری ولایتلرینه بئله هجوملار ائتمیشلر.

"مادییا" و ایشغوز حکومتی آسوری، ماد، ماننا، اورارتو، لیدی، مصر، بابیل، فلسطین و یهودی حکومتلری ایله سیاسی علاقه ده اولموشدور. ایشغوز دؤولتی اؤز وارلیغی دؤورونده اشتراک ائتدیگی بوتون دؤیوشلرده ظفر قازانمیشدیر. ایشغوز دؤولتی رسمی اوردو یاراداراق، آیریجا آتلی و اوخ آتان دسته لری یاراتمیش و بو جهتدن منطقه خلقلری و دؤولتلرینه نمونه و اؤرنک اولموشدور.

□ □ □

ایشغوز دؤولتینین سونو

هنرودوتون گؤستردیگینه اساساً ۲۸ ایل حاکمیتدن سونرا ایشغوزلار جوان و مدبر کییاکسارین چئوریلشی ایله رسمی حاکمیتدن کنار ائدیلیلر. واقعیت بوندان عبارت اولور کی، کییاکسار ایشغوزلارین رهبری "مادییا"نی و بوتون بؤیوکلرینی قوناق چاغیراراق کئفلندیریر و کئفلی حالدا اونلارین حیاتی و نتیجه ده رسمی حاکمیتلرینه سون قویوب حاکمیتی تامامیه اؤز الینه آلیر. بو حادثه م.ق. ۶۲۵ - نجی ایلده باش وئرمیشدیر. شهبه سیز بو بیر چئوریلش ایدی و اولادا بیلسین کی، بو ایشده ایشغوز باشچیلارینین دا اشتراکی اولموشدور، یعنی ایشغوز بؤیوکلریندن کییاکسار لال بیر اولاراق، ایشغوزلارین آرادان آپارماسیندا معین رول اوینامیشلار.

۲۸ ایل حاکمیتلری دؤورونده ایشغوزلار ماد حاکمیتینه مداخله ائتمه میش، اونون داخللی اینکیشافینی اساساً دایانديرمامیشدیلا، بونا گؤره ده بو مدّته کییاکسار هر جور حاضرلیق گؤرموشدور و شهبه سیز ایشغوز باشچیلاری و بؤیوکلرینده اؤز طرفینه چکیب، اؤزوايله فیکیرداش ائتمیشدی. ائله بونا گؤره ده بو حادثه دن سونرا ایشغوزلارین بیر قسمتی ماد اراضیسینده قالدی و حتی اونلارین اوردولاریندا خدمت ائتدیلا. اقرار علی یف هنرودوتون دیلیندن بو حادثه یه اشاره ائده رک یازییر:

«بونونلا بئله ایشغوزلارین معین حیصه سی ماددا قالدی و سونرالار آسوریلره قارشى مادلارلا بیرلیکده چیخیش ائتدیلا... ایشغوز حاکمیتی ایللرینده اونلار مادلارلا جدی و آغیر ضربه توخوندورمامیش، یالنیز معین زامان بونون قدرتلی اینکیشافینی دایانديرمیشلار»^۱.

ایشغوزلار ۲۸ ایل حاکمیتلری دؤورو مادلارلا اؤز ائللری و اؤلکهلری کیمی، دیل داش و قارداشلاری کیمی رفتار ائتمیشلر و بو ایشده تامامیله حاقلی ایدیلر، اونا گؤره کی، بودؤورده ماد حکومتی هله ماد ایمپراتورلوغونا چئوریلیمه میش ایدی. مرکزی ماد خلقلری، اولو بابالاری قوتتی و لوللوییلرین وارثلری کیمی، اؤز وطنلرینده یاشاییر و سويداشلاری ایشغوزلارلا قارداش کیمی داورانیر، ایشغوزلاردا مادلارلا عینی مناسبتده ایدیلر.

بونا باخمییاراق، آریایست ایران تاریخچیلری و شاید اونلارین تأثیرینده بعضی شمالی آذربایجان تاریخچیلری، او جمله دن اقرار علی یف، محمود اسماعیل و آلتای محدودف مادلاری آریایی بیله رک، اونلاری ایشغوزلارلا ائتنیک جهتدن قارشى - قارشىیا قویموشلار.

بیز بو باره ده یئرینده گئنیش دانیشاجاییق، بورادا یالنیز اشاره ائدک کی، ماد حکومتینین ایلک مرحله سینده، همین بحث ائتدیگیمیز ایشغوزلارلا ایلگیلی مرحله سینده، مادلار مرکزی ماددان، بو گونکو همدان - قزوین - زنجان - مراغا اراضیسیندن هله کنارا چیخمامیشدیلا و بو یئرلرین اهالیسی نین هامیسی، استثناسیز بوتون کیچیک شاهلیق، امیرلیکلرینین اهالیسی التصافی دیللی و قوتتی - لوللوییلرین اؤولادی و وارثلری ایدیلر و آریالار او زامانا قدر و اوندان سونرا بو اراضیه یول تاپا بیلیمه میشدیلا، لاکین بونا باخمییاراق، مثلا آلتای محدودفون "اوغوز سلطنتی" اثرینده اوخوریروق:

«بورادا آرتیق ایشغوزلارین ماد اراضیسینه گئنیش یاییلماسی دا نظره آیینمالیدیر. ماد طایفالاری آراسیندا تورک دیللی اولانلاری دا، گؤرونور، وارمیش. معین قایناییب قاریشما پروسئسی ده گئتمیش اولاردی ...»^۱

ایشغوزلارین معین ائللرینین همدان و مرکزی ماد اراضیسینده یورد سالیب قالماسی و قوتتی - لوللوییلرین اؤولادینا قاریشماسی تاریخاً معلومدور، لاکین ایشغوزلارین گلیمه سیندن قاباق مرکزی ماد اهالیسی التصافی دیللی اولموش و آریالار بو اراضیه نفوذ ائده بیلیمه میشلر. بو یئرلرین ساکینلری بو گونده تامامیله تورک، اؤزلری ده آذری دیلینین معین بیر لهجه سینده دانیشیرلار.

م.ق. ۶۲۵ - نجی ایل چئوریلیشیندن بیر مدّت سونرایا قدر ایشغوزلارین استقلاللی داوام ائتمیشدیر، لاکین سونرالار ایشغوزلارین اؤز داخللرینده اختلاف دوشور و بونون نتیجه سینده اونلارین معین حیصه سی ماد تورپاقلارینا کؤچوب اورادا قالیرلار، احتمال بونلار کییا کسارلا فیکیر داش اولانلار اولموشلار. هرودوت بو مسئله باره ده یازمیشدیر:

«کؤچه ری ایسکیتلر کوله سی اؤز آرالاریندا کی مناقشه یه گؤره ماد تورپاقلارینا کئچدیلا. او دؤورده مادلارین حاکمی کییا کسار ایدی. او اؤلجه مدافعه اولونماق اوچون یالواران ایشغوزلاری یاخشی قبول ائتدی. کییا کسار حتی اونلاری یوکسک قیمت لندیریب، گنج مادلاری دیل (ایشغوز

دیلى) و اوخ آتماق صنعتینی اؤیرنمک اوچون اونلارا تاپشیردی.^۱

سونرا تصادفی اولراق کییاکسار ایشغوزلارین باشچیلارینی تحقیر ائتدی. ایشغوزلار انتقام آتماق اوچون، اوو قوشو اتی عوضینه، تربیت اوچون اونلارا تاپشیریلیمیش گنجلرین بیرینی اؤلدوروب، اتیندن کییاکسارا وئردیلر و تلسیک مرکزی ماددان چیخیب "لیدی" یه گئتدیلر. لیدی شاهى "آلیات"، یوخاریدا گؤسترديگیمیز کیمی، اؤلدن ایشغوزلارلا دوستایدی و ماددان چیخان ایشغوزلاری یاخشى قبول ائتدی و حتی کییاکسارین اونلاری گئری قایتارماسی تکلیفینی رد ائتدی. بونون نتیجه سینده سونرالار مادلارایله لیدیالار آراسیندا بئش ایلیک محاربه اولدو.

هئروودون گؤسترديگی بو حادثه ایشغوزلارین یالنیز بیر حیصه سینه عاید اولموشدور، بس اوندا م.ق. ۶۲۵ - نجی ایل حادثه سیندن سونرا عمومیتله ایشغوزلار نه اولدولار؟ کییاکسارین چئوریلشیندن سونرا ایشغوز - ایسکیت ائللرینین سرنوشتینی بئله خلاصه ائتمک اولار:

۱ - تاریخی فاکتارلار گؤستریر کی، م.ق. ۶۲۵ - نجی ایل حادثه سیندن سونرا ایشغوزلارین بؤیوک عده سی گلدیکلری یولیه قارا دنیز ساحل لرینه قایتمیشلار.

۲ - ایشغوزلارین داخلینده اولان اختلاف نتیجه سینده اونلارین بیر عده سی مرکزی ماد بوگونکو همدان و اوراتین اطرافى اراضیسینده قالراق، مرکزی ماد دؤولتی اورقانلاری ایله یاخین اولوب، ماد گنجلرینی تربیه ائدیرلر. بو ایشغوزلارین بیر عده سی، یوخاریدا گؤستریریلدیگی کیمی، "لیدی" یا گئدیر و اورادا قالب یئرلی اهالییه قاریشیرلار.

۳ - ایشغوزلارین بیر عده سی کؤنوللو اولراق، شمال و جنوبی آذربایجانین اورموگؤلونه قدرکی اراضیسینده قالب، ماد حکومتینه تابع اولورلار. نظره گلن بو حادثه مانناتین ماد ترکیبینه داخل اولدوغوندان سونراکی ایللرده، م.ق. ۶۱۵ - ۶۱۰ - نجو ایللر آراسیندا، مثلاً کییاکسارین نینوانی فتح ائتمه سی ایلی (م.ق. ۶۱۲) و یا اوندان آزاؤل باش وئرمیشدیر.

۴ - م.ق. ۵۹۳ - نجو ایله کییاکسار ایشغوز شاهلیغینی تامامیه لغو ائتمک ایسته دیکده، ایشغوز باشچیلاری ایله اونون آراسیندا مناقشه باشلاندی و م.ق. ۵۹۰ - ۵۸۵ - نجی ایللرده ماد - لیدی محاربه لرینه سبب اولدو.

۵ - ایشغوزلارین بؤیوک بیر کوتله سی ساوالان اطرافى، مغان و آراسین ایکی ساحلینده یئرلشمیشلر. شهبه سیز ایشغوزلارین کیچیک دسته، ائل و اوبالاری بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجانین مختلف یئرلرینده یورد سالراق قالمیشلار.

دئمک، ایشغوزلار - اوغوزلار م.ق. ۹ - ۸ - ۷ - نجی عصرلردن آذربایجان میللتینین تشکولونده اشتراک ائتمیش اؤنملی تورک ائللریندن بیرى اولموش و شهبه سیز اونلارین دیلی هله م.ق. ۸ - ۷ - نجی عصرلردن شکله دوشمه گه باشلایان و میلادی ۴ - ۳ - نجو عصرلرده تام فورمالاشان ادبی آذری

* ۱ - اوغوز سلطنتی، ص ۲۲۶.

دیلینین تمل داشلارینین قویولماسیندا گۆرکملی یئر توتوموشدور.

ایشغوز حکومتینین داخلی قورولوشو و خصوصیتلری بارهده تاریخچیلرین فیکری اوندان عبارتدیر کی، او، اوندان سونراکی تورک دۆولتلی، او جملهدن هون و سایره دۆولتترین قورولوشو کیمی، یعنی ائل و طایفا قورولوشو اساسیندا اولموشدور. ایشغوز دۆولتینین سرحدلرینه گلدیکده ایسه او، بو گونکو شمالی و جنوبی آذربایجانین اساس اراضیسیندن علاوه، معین دؤورلرده شمالی ارمنیستان، ساکاستن و کاسپیان ولایتلی و آنادولودا "کاپادوکیا"نی دا احاطه ائتمیشدیر.

ایشغوز دۆولتینین باش کندی اۆللر بو گونکو شمالی آذربایجانین شرقی حیصه لرینده، سونرالار ایسه جنوبی آذربایجاندا، ماننا اراضیسینه یاخین یئرلرده اولموش و م.ق. ۶۲۵ - نجی ایل حادثه سیندن سونرا یننهده بو گونکو شمالی آذربایجانا کۆچموشدور.

ایشغوز دۆولتینین گلیر منبعی بارهده قید ائتمک لازمدیر کی، او اونلارین هجوم زامانلاری تالاییب چاپدیقلاری و مغلوب خلقلردن آلدیقلاری باج - خراجلارلا تأمین اولوردو. دئمک، اونلار اۆلکه لرینین اۆز خلقلیندن هئج نه آلمازدیلا، بو ایسه سبب اولاردی کی، اونلار اوزاق حربی سفرلره گئتدیکده، اۆلکه داخلینین قیام و عصیانیندان خاطر جمع اولاردیلار و دوغروندان بئله حاللار اونلارین ۲۸ ایلیک حاکمیتلری ایللرینده ماد - ماننا و ایشغوز دۆولتی اراضیسینده باش وئرمه میشدیر. بو گلیر منبعلرینه بئله بیر احتمالی گلیر منبعینی ده علاوه ائتمک اولار کی، ایشغوزلار آسوریلره آرخا دوروب یاردیم ائتمه لرینه گۆره، آسوری دۆولتیندن نه ایسه آلاردیلار. بو احتمال اوندان قطعاً نظره گلیر کی، آسوری دۆولتینین ایشغوزلاری معین محاربه یه، مثلا لیدی یه گئتمه گه چاغیرمیشلار، شهبه سیز ایشغوزلار بۆیوک اوردو و حاضریق و عسگرلره اورایا گئتمیشلر، بو ایشده بوجه سیز و خرج سیز اولایلمزدی، اونا گۆره کی، دۆیوشچولر دۆیوشه گئدیرسه، عایله لر، صنعتکارلار، اکینچیلر، مالدارلار و بوتون ائللرین ساده آدمالاری اۆز ایشلرینده قالیر، اونلارادا قورویوجو و محافظ لازمایدی. بو قورویوجولار خصوصیه اونا گۆره لازمایدیلر کی، کۆچهری ائللرین هجوم و باستقینی احتمالی هر بیر زامان وارایدی.

صنعت و حیواندارلیغین بوتون ساحه لری هم اورتا آسیادان گلیمیش ایشغوزلار - ساکارلاردا، همده یئرلی ائللرده اۆلدن اولموشدور. بونلارین هر ایکسی بیرلشهرک ایشغوز صنعتی و حیواندارلیغینی میدانا گئیریب اینکیشاف ائتدیرمیشدیر.

م.ق. یئددینجی عصرده کوتلوی حالدا دربند یولیه آذربایجانا گلیمیش ایشغوزلارین عده سی و سایه بارهدهده تاریخچیلر مختلف فیکرلره مالیکدیلر. بعضیلری اونلارین ساینی چوخ آز گۆسته ریلر، لاکین واقعیت بوندان عبارتدیر کی، ایشغوزلارین سایه یئرلی اهلیدن آز اولسایدی، او قدر اولمالی ایدی کی، اونلارین ساحلی قوه لری اۆلکه نین، آذربایجانین اساس حیصه سینین توتا بیلسین، مالدارا غالب گلسین، آسوریلره آرخا دورا بیلسین و لیدی نی کیمثرلردن خلاص ائده بیلسین

... بونودا علاوه ائتمک لازم گلیر کی، ایشغوزلار آذربایجانا گلدیکن سونرا، یثرلی اهاالینی مدافعه ائتدیکلری اوچون، اونلار اوز سوبداشلاری ایشغوزلارا قوشولموش و بیر سیرا ساحه لرده اونلارلا ایشداشلیق ائتمیشلر.

ایشغوزلار آذربایجاندا اولدوقدا و ۲۸ ایل حاکمیت ائتدیکده هم قارا دنیزین شمالیندا یاشایان ایشغوزلار، همده اورتا آسیادا یاشایان تورک ائللری، آلتای و توواداکی تورک خلقلری ایله ده آردیجیل علاقه ده اولموشلار. همین بو علاقه نتیجه سینده ایشغوزلار مغلوب اولدوقدان سونرا، قاییدیب او یثرلره گئتمیشلر. اورتا آسیاداکی تحقیقاتلار نتیجه سینده اوزه چیخمیش یاخین شرق حیات و سایطی، او جمله دن فرش و پارچا بو واقعیته گؤستریر.^۱

ایشغوزلار و اونلارین ۲۸ ایلیک حاکمیتی دؤورو اونلارین و مادلارین دیلی باره ده قیسا دانیشماق لازمدی. بیز بو باره ده سونرا گئنیش دانیشاجاییق، آنجاق بورادا بو قدر گؤستریمک لازمدیر کی، ایشغوزلارین دیلینین اسکی تورک اولماسی، بعضی قریبه "آریاچیلارین" ادعاسینا رغماً، مسلم و شبهه سیزدیر و بوندان علاوه مرکزی مادلارین دا دیلی التصاقی و اسکی تورکجه ایدی. ماد حاکم دایره لرینین اوز اوشاقلارینا ایشغوز دیلی اؤیرتمه سی اونا گؤره ایدی کی، اونلار ایسته بیردیله کی، اوشاقلاری خالص، تمیز اورتا آسیا دیلینی اؤیرنسنلر.

ایشغوزلار سونرالار آذربایجاندا یاشادیلار. اونلار بو گونکو شمالی آذربایجاندا "ساکاستن" منطقه سینده اولوب اوز آدلارینی اورایا وئرمیش ایدیلر. بو یثر بو گونکو گنجه حواله سینده ایدی و هامان یثرلرایدی کی، ایشغوزلار تازا گلنده اورادا اورارتولارلا دؤیوشوب غلبه چالمیشدیله. قدیم تاریخچی استرابون ایشغوزلارین بو یثری باره ده یازمیشدیر:

«ساکالار ارمنیستانداکی ان یاخشی تورپاقلاری بییه له نیب، اورانی اوز آدلاريله "ساکاستن" آدلاندیردیله».^۲ بو منطقه ایشغوز شاهلیغینین مرکزی و او حکومت سقوط ائندن سونرا، یاریم مستقل ایشغوز حکومتی زامانلاری اونون اؤزه گی اولموشدور.^۳

میلادی بیرینجی عصر یونان جغرافی شوناسی استرابون، یوخاریداکی، فیکریندن علاوه، همده دئییر کی، ساکالارین یثرلشدیگی اؤنملی یثر "شکی" اراضیسی اولموشدور کی، "ساکاستن" -ین شمالغربینده "سامور" چایی ایله "آقری" چایی آراسیندا یثرلشیردی، یعنی قدیم آذربایجانین لاپ شمالیندا و دربند کئچیدینه یاخین ایدی. "شکی" نین آدی هامان "ساکا" سؤزوندن یارانمیشدیر. شمالی آذربایجانین شمالیندا یثرله شن "زاکاتالا" بؤلگونون آدی دا "ساکا" آدیندان یارانمیشدیر:

"زاکا = ساکا + تالا"، معناسی دا "ساکالارین یاشادیگی یثر" دیر.

۱ - اوغوز سلطنتی، ص ۲۳۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۳۳.

۳ - اوغوز سلطنتی، ص ۲۴۷.

شمالی آذربایجاندا اولموش بو ایشغوزلارین دینی گۆروش و تصوّرلرینه گلدیکده ایسه، اودا باشقا تورک ائللری و اورتا آسیا تورک خلقلرینین اینام و تصوّرلری کیمی ایدی. شمالی آذربایجان ایشغوزلاری، مادین باش کندی همدان دان اوزاق اولدوقلاری اوچون، اونلاردا نسبتاً سربستلیک و آزاد حرکت ائتمک امکانشلاری وارایدی و بو جهتدن دوروملاری جنوبی آذربایجاندا یاشایان ایشغوزلارین وضعیتیندن فرقله نیردی. بوگونکو شمالی آذربایجاندا ایشغوزلارین سونراکی دوروملاری و یئرلشمه لرله علاقه دار بو فیکری ده علاوه ائتمک لازم دیر کی، اونلارین "لیدی" اۆلکه سینه قاچانلارینین بعضیلری قایتمیش دیر سادا، بعضیلری، شهبه سیز، اورادا مسکون اولوب یاشامیشلار. ایشغوزلارین بوگونکو شمالی آذربایجان اراضیسینده مسکون اولماسی، فیکریمیزجه اراضی و زامان جهتدن یوخاریدا گۆسته ریلنلرله محدودلاشما ییر.

ایشغوزلار ۲۸ ایل ماددا حاکمیتلری زامانی باش کندلرینی آرازین شمالیندان جنوبی آذربایجانا، چوخ احتمال اورمو گۆلونون جنوبونا کۆچورتدولر. شاید "ساققیز" شهرینین آدی ساکا کلمه سیله علاقه دار، اونلارین باش کندی اولماسیله ایلگیلی یارانمیش دیر. لاکین کییاکسارین چئوریلشی و "مادیان"نین اۆلدورولمه سیندن سونرا ایشغوزلار باش کندلرینی تازادان شمالی آذربایجانا کۆچورتدولر و چوخ احتمال ایشغوز ائللرینین بۆیوک حیصه سی شمالا طرف گئری چکیلدی.

آشاغیدا گۆسته ره جگیمیز فاکتتلار و حادثه لرден بئله نتیجه چیخارتماق اولار کی، ایشغوزلارین ۲۸ ایل ایلیک ماددار اوزه رینده کی حاکمیتدن سونرا ایشغوزلار اساساً شمالی آذربایجاندا اولموش و حتی اونلارین حاکمیتی م.ق. ۵۹۳ - نجو ایله کییاکسار طرفیندن تامامیله لغو ائدیلدیکدن سونرا، اونلارین یاریم مستقل حاکمیتی شمالدا داوام ائتمیش و اونلار اورادا، زامان کئچدیکجه، بیر طرفدن یئرلی اهالی و باشقا تورک ائللرینه تامامیله قانیایب قاریشمیش و آلبان خلقینی میدانا گتیرمیش، دیگر طرفدن دربندن یولیه گلن تازا ائللری آلبان بیرلیگینده اریتمیشلر. بونا گۆرده آلتای محمدوفون ایشغوز دۆولتینین، یاریم مستقل اولماق شرطیله، ۸۰ ایل داوام ائتمه سی فیکری دوشونولمه لیدیر. باشقا سۆزله دئسک، بو یاریم مستقل دۆولت اوزون مدّت یاشامیش دیر. بو واقعیتی آشاغیداکی تاریخی حادثه لر ثبوت ائدیر:

۱ - م.ق. ۵۵۰ - نجی ایله ماد حکومتی پارس کوروش طرفیندن آرادان آپاریلان تانچه ایل سونرا، کوروش بوگونکو شمالی آذربایجان - آراسین شمالینی دا توتماق ایسته ییب، اورانین حاکمی، ماساؤتترلرین - بوتون او زامانکی تورکلرین، هامان سکالارین رهبری، بعضی عالیملرین فیکرینجه "آلپ ار تونقان"نین (افراسیابین) قیزی "تومروس" خانیملا، اونون اوردولاریله، شمالی آذربایجانین یاریم مستقل دۆولتی ایله دۆیوشور و دۆیوشده تومروس خانیمین اوردولاری طرفیندن اۆلدورولور. بو باره ده سونرا یئرینده گئنیش دانیشاجایق.

کوروشون شمالی آذربایجاندا "تومروس" خانیمین اوردولاری طرفیندن اۆلدورولمه سی حادثه سینین هئروودوت نسبتاً گئنیش شکیلده یازمیش دیر. بو حادثه ده تومروس خانیمین نماینده

هیأتی نتیجه دفعه کوروشون یانینا گلیر و ماساژئت رهبرینین اویود، نصیحت و فیکیرلرینی کوروشا دئییرلر. نماینده هیأتلرینین بو سۆزلریندن آیدین گۆرونور کی، تومروس خانیم اۆز زامانیندا بو گونکو شمالی آذربایجانین - ماساژتترلرین - ایسکیتلرین باشچیسی، بۆیوگو و دۆولت‌لرینین مسئولوایدی. بو باخیمدان تومروس خانیمین نماینده هیأتلرینین آشاغیداکی سۆزلرینی گۆستریمک کفایتدیر.

۱ - بیرینجی نماینده هیأتی واسطه‌سیله تومروس خانیمین گۆندردیگی پیغامدان:
"ای مادالارین شاهی، گۆردوگون ایشلری بوراخ، اونا گۆره کی، بیلیمیرسن بو ایشلرین نتیجه‌سی نه اولاجاقدیر. الینده هر نه وارسا، اونولا کفایتلن، قوی بیزده اۆز مملکتیمیزده سلطنت ائدک."^۱

۲ - ایکنجی نماینده هیأتی واسطه‌سیله تومروس خانیمین گۆندردیگی پیغامدان:
"ای کوروش! قان ایچمکدن دویمورسان، اۆزووه اویونمه کی، اوزومون مئیوه‌سی ایله، ایکی اوزلولوکلک منیم اوغلومو اسیر ائتمیسن، مغرور اولما کی، بو واسطه‌ایله اونا ال تاپمیشسان، اونا گۆره کی بو ایش دۆیوش میدانیندا و ایگیت‌لیکلک اولمامیشدیر. ایندی منیم اویودومه قولاق آس، چونکی سنین مصلحتینی دئییرم: مجازات گۆرمه‌دن منیم اوغلومو گئری قایتار و بیزیم اۆلکه‌دن چیخیب گئت..."^۲

هئروودوتون گۆستردیگی تومروس خانیمین بو سۆزلریندن آیدین گۆرونور کی، او (تومروس) شمالی آذربایجان مملکتینین باشچیسی، سلطانی، حکمرانی ایدی، اورا اونون اۆلکه‌سی، وطنی، دوغما یوردوایدی.

کییاکسار م.ق. ۶۲۵ - نجی ایلدک "مادییا"نی اۆلدورموشدور، تومروس خانیم ایسه کوروشو م.ق. ۵۲۹ - نجو ایلدک دۆیوشده اۆلدورموشدور. بو ایکی تاریخ آراسیندا ۹۶ = ۵۲۹ - ۶۲۵ ایل فاصله واردیر، بو فاصله‌ده ماد ایمپراتورلوغو یارانیب ییخیلمیشدیر. ایندی گۆرک "تومروس" خانیم کیمایدی؟ اونون اۆلکه‌سی و سلطنت ائدیگی مملکت هارایدی و نه زامان اورادا بو شاهلیق و حکومت اولموشدور؟

اولاکیا کسار م.ق. ۵۹۳ - نجو ایلدک ایشغوز شاهلیغینی رسماً لغو ائتمیشدیرسه‌ده، نه کییاکسار، نه‌ده آستییاک زامانیندا ماد حکومتی، یازیلی تاریخی مدرکه اساساً، شمالی آذربایجان رسماً توتماق اوچون اورایا اوردو یوروتمه‌میشلر، یعنی ایشغوز حکومتی رسماً ماد حکومتی طرفیندن لغو ائدیلسه‌ده، یاریم مستقل شکیلده، آرازین شمالیندا اۆز حیاتینا داوام ائتمیش و جنوبلا، ماد خلقیله علاقه‌ده اولموشدور، یالنیز کوروش م.ق. ۵۲۹ - نجو ایلدک بو گونکو شمالی آذربایجانا اوردو چکدی و باشینی بورادا قویدو.

* ۱ - پیرنیا، ج ۱، ص ۴۴۹.

۲ - پیرنیا، ج ۱، ص ۴۵۱.

اکثر تاریخچیلرین فیکرینجه "تومروس" خانیمین رهبرلیگ ائتدیگی ماساؤتلر هامان ساکالار - ایسکیتلر - ایشغوزلارایدیلر. بئله اولدوقدا "تومروس" خانیم "مادیا" دان سونرا ایشغوزلارین اوچونجو و یا دۆردونجو رهبری، سلطانی، شاهى اولموشدورکی، یاریم مستقل حالدا آرازین شمالیندا، ائل قایدا - قانونلاری اساسیندا، "ایسپاکا" دۆورو اولدوغو کیمی، اۆز حاکمیتلرینه داوام ائتمیشلر، یعنی هامان اۆلدن شمالی آذربایجاندا مسکون اولموش م.ق. ۶۲۵ - نجی ایل حادثه سیندن سونرا جنوبی آذربایجاندا قایتمیش ایشغوزلار بو حاکمیتی اللرینه ساخلا میشلار. افسانه لره گۆره افراسیابین ایشغوزلارین آذربایجانا گلمه سی زامانی اولدوغونو، ائله جه ده افراسیاب - رستم - کیخسروو داستانلاریندا و "اوستا" دا افراسیابین جنوبی آذربایجانا گلمه سی و اورمو گۆلوند "گنک" ده اولماسینی نظره آلدیقا، تومروس خانیمین شمالی آذربایجاندا سلطنتینی یوخاریدا گۆستردیگیمیز واریاندا گۆسترمک داها عاقلانه و منطقه اویغون نظره گلیر. ایشغوزلارین شمالی آذربایجان اراضیسینده اولوب یاریم مستقل حکومته مالک اولمالاری تومروس خانیمین سلطنتی ایله باشا چاتمیر. ایشغوزلارین ائل عادتى و رسملى اساسیندا اولموش بو حکومتى او دۆورلردن نئچه عصر سونرا دا داوام ائتمه سینى اسکندرین هجومو زامانینا قدر داوام ائتمه سینى بیلیریک.

بیلدیگیمیز کیمی، اسکندرین هجومو زامانی ایران آذربایجانى هخامنیشلرین بیر ساتراپلیغی ایدی و آتروپات اونون ساتراپی ایدی و شمالی آذربایجان ائللری رسماً آتروپاتا تابع دئییلدیلر، لاکین اوندان سۆز ائشیدر و بیر نۆوع یاریم مستقل ایدیلر. اسکندر قارشى دۆیوشن آتروپاتین اوردولاری سیراسیندا "ساکاسئن"، "کاسپیان"، "کادوسى" دۆیوشچولرى ده اشتراک ائدیردی و اونلاری اۆز دۆولت و تشکیلاتلاری گۆندرمیشدی.

دئمک م.ق. دۆردونجو یوز ایللیگین سونلارینا قدر، آدی ایشغوز اولماسادا، اونلارین یاریم مستقل دۆولتى شمالی آذربایجاندا داوام ائتمیشدیر. جنوبی آذربایجانا گلدیکه ايسه، ایشغوزلار بورانین همدان اطرافى، ائله جه ده اورمو گۆلونون اطرافیندا قسماً چکیلیب، گئتدیلر سده، اونلارین اهمیتلى قسمتلى بو اراضیده قالدی و یرلى سويداشلارینا قارشیدیلار، بئله کی هخامنیش شاهلارینین مختلف اوردو یوروتمه لری، او جمله دن یونانا یوروتدوکلری قوشون سیرالاریندا، هم عسگرلر، همده کوماندانلار داخلینده، بۆیوک مادلارلا بیرلیکده، ساکالاری دا مشاهده ائدیریک. هخامنیشلرین شمالی آذربایجانى توتا بیلمه دیکلرینی نظره آلاق، قطعی دئییه بیلهریک کی، اونلار بو ساکالارین یا همدان و یا جنوبی آذربایجاندا قالیب یورد سالمیشلاریندا اولموشلار. هخامنیشلرین سونوندا اسکندرله دۆیوشده اشتراک ائتمیش آتروپاتین عسگرلری سیراسیندا، شمالی آذربایجان ساکاسئنلری و ایشغوزلاریندا علاوه، جنوبی آذربایجاندا اولان ساکالاردا اایسته نیلن قدر اولموشلار.

اسکندرین غلبه سیندن سونرا مرکزی ماد - بوگونکو همدان - قزوین - زنجان - اسداباد - سونقور

اراضیسی آتروپاتشندن - بو گونکو جنوبی آذربایجانندان آیریلدیسادا، او یئرلرین اهالیسی قوتتی - لولوبیلرین نسلی اولاراق قالدی و ایشغوز دؤولتی ایللرینده اورایا گلیمیش ایشغوزلاردا اونلارلا بیرلشهرک التصاقی دیلرینی ساخلا دیلار. ایستر مرکزی ماد، ایسترسه بو گونکو جنوبی آذربایجاندا قوتتی - لولوبی، ماننا و ایشغوزلارین نسلی اهالینین اساسینی تشکیل ائتدیلر و آریالار ابدایا بر تورپاقلارا نفوذ ائده بیلمه دیلر. بونا گؤره ده اقرار علی یف کیمی تاریخچیلرین "ایشغوزلارین آذربایجان و مرکزی ماددا یئرلی اهالی داخلینده "آسیمیله" اولدولار" دئمه سی اوخوجودا هم تعجب، همده تأسف دوغورور. تعجب دوغورور اونا گؤره کی، جنوبی آذربایجان و مرکزی مادین اهالیسی او زامان التصاقی دیللی ایدیلر، قوتتی و لولوبی و ماننالارین وارثلری ایدیلر، یعنی اسکی تورکجه دانیشیر دیلار، تازا آذربایجانا و همدانا گلن ایشغوزلاردا تورک ایدیلر. عجباً تورک تورکون داخلینده نئجه "آسیمیله" اولایلر؟ تأسف دوغورور اونا گؤره کی، بیر پارا آذربایجان تاریخچیلری، گؤزو باغلی شکیلده، شوونیست - آریاییست تاریخچیلرین آردینجا گئدیر و دنیا تاریخ علمی و تورکولوژینین یثنی - یثنی نایلیتلرینی گؤرمک ایسته میر و بیلیمیرلر کی، ایران اراضیسی داخلینده اولان قدیم مرکزی ماد و آتروپاتش تورپاقلاریندا یاشایان اهالی بو گونده تورک دیلینده اؤزوده آذری تورکجه سینین بیر لهجه سینده دانیشیرلار.

بونودا قید ائتمه گی لازم بیلیریک کی، آذربایجان تاریخچیلری داخلینده اولدوقجا دوزگون و اویشکتیو دوشونلرده آزدییلدیر. مثلاً، غیب اله یثوی گؤسته ره بیلیریک کی، بحث ائتدیگیمیز همین بو مسئله باره ده یازمیشدیر:

«اترادلان اول (عیسانین دوغولدوغو ایل) ماد و ماننا اراضیسینه گلیمیش ایسکیدلر (ایشغوزلار. م) و "ساک" لاردا تورک طایفالاری ایدیلر. محض یئرلی تورک طایفالاری ایله اونلارین بیرلشمه سی م. ق. دؤوردونجو عصردن سونرا جنوبی آذربایجان اراضیسینده تورک دیللی آتروپاتش خلقینین یارانماسینا گتیریب چیخارتمیشدیر».^۱

غیب اله یثوین بو علمی و دوزگون سؤزلرینده "سونرا" سؤزونون یئرینه "قاباق" و "آتروپاتش" سؤزونون یئرینه "مرکزی ماد، آتروپاتش و آلبان" یازیلما ییدی، هم اسکی تاریخیمیز، همده بو یئرلرین بو گونکو ائتتیک و دیل خصوصیتلری ایله تامامیله موافق اولاردی.

دئمک، ایشغوزلار مرکزی ماد و آتروپاتشده هخامنیشلر زامانی اؤز وارلیقلارینی ساخلا یاراق، فرصته منتظر اولورلار، بو فرصت اسکندرین هجومو، هخامنیشلرین ییخیلماسی و آتروپاتش تورک - ایشغوز دؤولتینین یارانماسی ایله میدانا گلدی. جنوبی آذربایجاندا یارانان بو آتروپاتش دؤولتی، حتی هله یارانمادان اول، او زامانکی شمالی جنوبی آذربایجانلا، آلبانلا هر جهندن سیخ ایلگیلی و علاقه دارایدی و اسکندر قارشی آتروپاتین قوشونلاریندا شمالی آذربایجانین مختلف ائللریندن، او

جمله‌دن "ساکلار"، "ایشغوز" لار و سایره ائللردن اولماسی، هابئله اسکندرین شوشداکی، قوناقلیغینا آتروپاتین یوز نفر شمالی آذربایجان ائللریندن اولموش آت مینیب، اوخ آتان "آمازون" قادینلاری و قیزلاریندان آپارماسی بو علاقه و ایلگینی آیدین نشان وئیر.

شمالی و جنوبی آذربایجانین ان قدیم دؤورلردن ایلگی و علاقه‌سینین سببی بو اراضیلرده یاشایان ائللر و طایفالارین عینی دیللی و کؤکلو اولمالاریندان یارانمیشدیر. بحث ائتدیگیمیز همین دؤورده تورک ایشغوز - ایچ اوغوز ائللرینده هم شمالی، همده جنوبی آذربایجاندا یئرلشمه‌لری و "ایشغوز دؤولتی" قورماسی بو علاقه و وحدتی داهادا محکم‌لندیردی.

مادلارین اوللریندن جنوبی آذربایجان خلقینین زردوشت دینینی قبول ائتمه‌سی، بو اولکه‌نین زردوشت دینینین مرکزینده چئوریلمه‌سی و دیگر طرفدن میلادی دؤردونجو عصرده شمالی آذربایجاندا آلباندا مسیحی لیگین یاییلماسی آذربایجان خلقینین وحدتی اوچون ضررلی حال ایدی. ایسلام دینینین بو اراضیده یاییلماسی و خصوصی ايله هم شمالی، همده جنوبی آذربایجانین ایسلامین شیعه مذهبینی قبول ائتمه‌سی شمالی و جنوبی آذربایجانین وحدت بیرلیگینده مثبت رول اوینادی.

کییاکسار سؤزو باره‌ده: خیشتی‌رتی دؤیوشده اولدو کدن سونرا، اونون کیچیک اوغلو کییاکسار ماد شاهی اولور و سونرا گۆره‌جه‌ییمیز کیمی، نه تکجه ماد حکومتی، بلکه منطقه مقیاسیندا بؤیوک تاریخی ایشلر گۆرور. بونا گۆره‌ده، یثری گلمیشکن، اونون آدی باره‌ده قیسا معلومات وئرمک فایدالی اولار. آنجاق بو معلومات او کلمه‌نین قسماً معناسی واساساً قورولوشو باره‌ده‌دیر. اگر کاسسیلر و بعضی ماننا ائللری داخلینده، یئرینده گۆردو یوموز کیمی، "یانزی" باشچی، رهبر و شاه دئمک ایمیشسه، بعضی ماننا و ماد ائللری داخلینده بو آنلام "کی" کلمه‌سی ايله افاده اولموشدور. ماد حکومتینین یارانماسی بؤلومونده گۆردوک کی، او زامانلار ماننا شاهی "آخسئری" اولموشدور. نظریمیزجه "کییاکسار" سؤزو "کی + آخسئری = کییاخسار = کییاکسار" یعنی شاه + آخسئری کلمه‌لریندن میدانا گلمیشدیر و بو عادی ترکیب ایمیش.

بوراسی دا قید اولونمالیدیر کی، شاهلیق و باشچیلیق عنوانی اولموش "کی" سؤزو، فاکتارین گۆستریدیگینه اساساً، گاه آدین اولی، گاه ایسه سونونا قوشولاردی، نتیجه کی، دیاوکو، داسوکو، کاراکو، اوریاکی، ماشداکو و سایره ماد - ماننا امیرلرینین آدلاریندا گۆروروک.

نظره گلن پارسلا رین افسانه‌وی "کیان" سولاله‌سی آدی و او سولاله‌ده کیقباد، کیکاوس، کیخسرو و آدلاریندا کی "کی" سؤزده بورادان دیر، چونکی پارسلا رین هله مادلارین قوشولوغونا گلمه‌سیندن چوخ قاباقلار بو کلمه قوتتی - لوللیلرین داخلینده ایشلنمیشدیر. □ □ □

کییاکسار [م.ق. ۶۵۳ - ۵۸۵]

م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامیندان سونرا ماد حکومتی ماننا، ایلام و اورارتو حکومتلری کیمی،

یاخین شرق منطقه سینین اؤنملی دؤولتلری سیراسیندا ایدی و خیشتیریتی نین ۲۲ ایللیک حاکمیتی دؤورو سرعتله ایرهلی گئدیردی، لاکین خیشتیریتی نین اؤلومو و ایسکیتلرین ماددا حاکمیتی اؤز اللرینه آلماسی بو اینکیشافی قسماً دایاندیردی. خیشتیریتی اؤلدورولدوکن سونرا، اونون اوغلو "کیاکسار" (هخامنیش کتیه لرینده هؤوخستره یازیلیمشدر) ماد شاهی اولموش و حاکمیتینین اؤلرینده، قدرتی الله ساخلاماق هدفیله، ایسکیتلره خراج وئرمیشدر. البته بو خراج فورمال ایدی. نهایت م.ق. ۶۲۵ - نجی ایله، لازمی شرایطی دوزلتدیکدن سونرا، هئروودون یازدیغینا گؤره، کیاکسار ایسکیتلرین رهبرلرینی قوناق چاغیریب، اونلاری مست ائدیر و اؤلدورور و بئله لیکله ده ماد حکومتینی نجات وئریر. هئروودت بو باره ده یازمیشدر: "کیاکسار و ماددار اونلاری (ایسکیتلری م.) قوناق چاغیریب، مست ائده رک اؤلدوردولر و بو یولیه ده اؤز سلطنتلرینه نجات وئردیلر و اؤلر مالک اولدوقلارینی اله گتیردیلر"^۱

دئمک م.ق. ۶۲۵-نجی یوز ایللیگین سون ربعونده بیر طرفدن ماددار ایسکیتلرین - ایشغوزلارین ۲۸ ایللیک حاکمیتینه سون قویور، اونلاری سیاست صحنه سیندن چیخاردیرلار، او بیرى طرفدن ایسه داخلی اختلافلار و بۇحرانلار آسوری ایمپراتورلوغونو ضعیفله دیر و ماد حکومتینی، منطقه نین ان اؤنملی سیاسی قدرتی کیمی، تاریخ صحنه سینه چیخاردیر. □ □ □

□ ماد حکومتی منطقه نین اساس قوه سی

کیاکسار م.ق. ۶۲۵ - نجی ایله ایسکیتلری سیاست میدانیندان چیخاردان سونرا، ایللر بویو یاراتدیغی منتظم، یشنی قورولوشلو و دؤیوشکن اوردولارلا ماد حکومتینی گئیشلندیرمگه باشلادی. هر شئیدن اؤل کیاکسار مادی جنوبوندا، فارس کؤرفزی ساحل لرینین شمالیندا یشله شن و هند - آوروپایی دیللی اولراق، گلدیکلری گوندن ایلام حکومتینه تابع اولوب، اونلارا وئرگی و خراج وئرمیش "پارس" (پرسید) امیرلیگینی ماد حکومتینه تابع ائتدی.

کیاکسارین بو و بوندان سونراکی بؤیوک فتوحاتی، ایشلری و تدبیرلری ماد حکومتینی قدرتلندیردی. بو ایشلرین هامیسی ایسکیتلری - ایشغوزلاری آزادان آپاران سونرا، یعنی م.ق. ۶۲۵ - ۶۱۵ - نجی ایللره اولموشدور. کیاکسار، بشر تاریخینده معلوم اولان، ایلك دفعه اولراق، اوردونو رسمی شکله سالمیش، اونو سلاخلارینا گؤره، قسمتله بؤلموش، حربی نقشه جیزیب، اونون اساسیندا دشمنلری ایله دؤیوشموشدور. کیاکسارین اوردودا آپاردیغی اصلاحات باره ده هئروودت یازمیشدر:

«دئیرلر او بیرینجی شخصدیر کی، آسیا قوملارینی نظامی حیصه لره بۆلدو و ایلك دفعه اولراق حربی قایدا - قانون قویدو، تا هر نیزه گؤتورن، یای گؤتورن و آتلی آیری اولسون. اوندان قاباق اونلار

انتظامسيز و قاريشيق ايدىلر.^۱

گۆرۈندۈگۈ كېمى، ھىرودوتون مقصدى كىياكسارىن او وقته قدر كى ماد اوردوسوندا اولموش نظام انتظامى يىنى لىشدىرمەسنى گۆستىرمك اولموشدور، يوخسا او وقته قدركى اوردولاردا پىيادا، آتلى ھابىلە اسلحه باخىمىندان بۆلگۈلر اولاردى، آنجاق خىشتىرىتى زامانىندا اوردو، ائىل - اوبا عىنەنلرى اساسىندا، قىبلە و طاقىايا گۆرە دستە - دستە اولاردى و كىياكسار بو اوصولو آزادان آپاراراق، آسۈرىلدە اولدوغو كېمى، اوردوسونو اسلحه يە گۆرە بۆلدو. بو اصلاحات نتيجه سىندە ماد اوردولارى، خىشتىرىتى زامانىندان داھا ياخشى محكم قورولوشا مالك اولدو و شېھەسىز عىسگرلرین آزاد روحيەسى، شعورلولوغو، اۆز خلقى و وطنى نين آزادلىغى اوغروندا ووروشماسى جھتدن آسۈرى اوردولاریندان قات - قات يۈكسك روحيە يە مالك اولوردولار. كىياكسارىن اوردولارى ھم آسۈرىلرین قالا آلكماق اوصولو، يوللارى و آلتىرینە سلاھلانمىشدىلار، ھمدە آزاد كندلى توپلوموندان چىخىمىش عىسگرلىرى ايشغوزلارین آت مىنىب چاپماسى و اوخ آتماسىلە تانىش ايدىلر.

ايسكىتلره غلبه چالان كيياكسار، آسوريلر عليهينه هجومدان اول، گوستردىگيميز كيمي، م.ق. ۶۲۵-۶۱۵- نجى ايللر سوره سينده اولدوقجا بويوك و اهميتلى ايشلر گوردو. بو ايشلر ظاهرأ داخلى ايشلر اولسادا، حقيقتده بوتون منطقه خلقلرينى آسورى ميليتاريزمى جايئاغيندان خلاص ائتمك اوچون، اونون عؤمر ونه سون قويماق ايدى.

آسوری حکومته نه گلدیکده ایسه، آشور بانا پال م.ق. ۶۴۸ - نجی ایلده "شاموشومو کین" یین بابیلده کی قیامینی بوغموش و متفقارینی ازمیشدی. همین یوز ایلین سون اوتوز ایلینین اوّلرینده آشور بانا پال ایلاملاری مغلوب و تابع ائتمیشدی. لاکین دیگر طرفدن مغلوب اولوب ازیلمیش، تابع ائدیلیمیش و وئرگی و ورن اسیر میللتلرینده صبری توکه نیر، غضبی، نفرتی و آزادلیغا اینامی، هوسی و اوز میللی قوه سینه، گرجونه اعتمادی گونر - گوندن چوخالیردی.

آسوری ایمپراتور لو غو اراضیسی داخلیندهده بو حکومتین محو اولماسینی آرزو لاییب، ایسته یئرلر آزدییلدی. بو دؤورده ایستر آسوریلرین اؤز خلقی، ایسترسه اونلارا تابع اولموش خلقلر داخلینده بو ناراضیلیغی گؤستر مک مقصدیله او زامانلار آسوریلره اسیر اولموش "ناوم" آدلی بیر یهودینین سؤزلرینی "تورات دان" گؤستر مک ماراقلیدیر:

«سن (آشور) تاجیرلیوی گۆیون اولدوزلاریندان آرتیق اثتدین، یشر قوردلاری کیمی، تالاییب آپاریلار، سنین تاجدارلارین چکیرتگه لر کیمیدير، مأمورلارین چگیرتگه دسته سی کیمیدير لر کی، سوبوق گونده دیوارلاردا اوتورور، گونش قیزیشدیقا، اوجورلار و اونلارین یشری معلوم دئییلدير

کی، هارادادیر»^۱.

بو ایللرده آسوری ایمپراتورلوقو تامامیله ضعیفله میش، مستملکه لری الیندن چیخیش و گلیری آزالمیش ایدی. بونا گۆرده دؤولت باشچی لاری و قوشون بؤیوک لری خلقلین سون داملا حیات قانینی سوروردولار. بونا گۆرده گئنیش خلوق بو حکومتین آرادان گئتمه سیننی هر آن گۆزله بیردی. آسوری تورپاقلارینا مجبوری حالدا کوچورولموش اسیر قوللار، آسوری تورپاقلاریندان اوزاق یئرلره سورگون ائدیلمیش زحمتکش اینسانلار، آزاد پشه صاحب لاری و حتی بیرسیرا بؤیوک لر بئله بو فیکره شریک ایدیلر. بو زامانلار آسوری ایمپراتورلوقو قیغیلمیش گۆزله یین بیر باریت آنباری کیمی ایدی. بونونلا بیرلیکده بو چوروموش ایمپراتورلوق م.ق. یئددینچی عصرین ۵ - ۴ - ۳ - نجو اون ایللیکلرینده اؤز حیاتینا ادامه وئردی. آسوری ایمپراتورلوقونون بو ایللرده سقوطونو تأخیره سالان اونون اؤز قوه سی یوخ، بلکه مخالف قوه لرین بیرلشمه مه سی، بو قوه لرین آسوری شاهلاری طرفیندن بیر - بیرینن جانینا سالینماسی و ایشغوزلارین واسطه سیله ماد حکومتینین اینکیشافینین قسماً دایانندیریلماسی اولموشدور.

بونودا قید ائتمک لازمدیر کی، بو زامانلار آسوری ایمپراتورلوقونون اوردولاری اکثر حاللاردا مزدلو عسگرلر، اسیر اولموش و جبری حالدا دؤیوشه گۆنده ریلیمیش، همده تامامیله مختلف میللتلردن تشکیل تاپمیش عسگرلردن عبارت ایدیلر و بونا گۆرده آسوری اوردوسو حربی قدرته مالک اولمایان، روحیه سی آشاغی بیر اوردو ایدی.

آسوری عسگرلرینین عکسینه اولاراق، ماد دؤیوشچولری شعورلو، اؤز آزادلیقلاریندان دفاع ائدن، ایمانلی، وطنلری و خلقلرینی سئون، فداکار و قورخماز دؤیوشچولر ایدیلر. ماد عسگرلری اجباری حالدا، پول و قارین اوچون دئییل، ایللر بویو آسوریلرین ظلمو، جنایتی، تالانی، تحقیر و اهانتینی گۆرندن سونرا، شعورلو، آزاد شکیلده اؤز استقلال، آزادلیق و میللی حق لری یولوندا، داوطلب اولاراق، اوردو سیرالاریندا دؤیوشوردولر.

بونودا قید ائتمک لازم گلیر کی، بو ایللرده آسوریلرین گاهدان یئرلی مۆفقیتلری اونلارین حاکمه هیأتینی مغرور ائتمیشدی و اونلار خطری جدی توتما یاراق حاضرلاشما ییردیلار. □ □ □

□ مادلارین آسوری ایمپراتورلوقونا قارشى دؤیوشلری

بحث ائتدیگیمیز م.ق. یئددینچی عصرین سون ربعونده آسوری ایمپراتورلوقونون دشمنلری بو حکومتله مبارزه ده لازمی و کفایت قدر تجروبه الده ائتمیشدیلر. بوندان علاوه هله نئچه عصر قاباقدان آسوری میللتاریزمی ایله مخالف دؤولتلر اونون علییه نه اتفاقلار و بؤیوک اتحادلار یاراتمیشدیلار. بو زامانلار ائتلاف یازادان بو حکومتین رهبری کلدانی، بابیل و ایلام

حکومتلری ایدی و بو دؤولتلردن ایلام مرکزی ماد و ماننا دؤولتلی ایلده داها چوخ ایلگیلی ایدی. بحث ائتدیگیمیز بو دؤوره قدر ازلیب، استثمار اولموش میللتلر و دؤولتترین بو تجرویه لر و بیرلشمه لری هله بیر نتیجه وئرمه میش اولسادا، شرایطین یارانماسی آسوری میلیتاریزمینن آرادان گئتمه سینده قطعی رول اوینایا بیلردی.

غدار، غارتگر، رحم سیز، قولدار و عینی زاماندا قوجالیب، تامامیله چورویوب، ضعیفله میش آسوری ایمپراتورلوغونو آرادان آپاران، او زامان تازاجا یاخین شرق منطقه سینده یارانمیش جوان، قدرتلی، قوتتی - لولوبی خلقلرینن اوولادی مرکزی ماد ائللری داخلیندن دوغان، بو منطقه نین التصاقی دیللی اهالیسینه آرخلانان، بو منطقه نین آزاد دوشونجه لی، آزادلیق و استقلال تشنه سی اینسانلارینا دایانان و قولدارلیغا جدی مخالف اولان ماد حکومتی ایدی. بو حکومت م.ق. یئددینجی عصرین اورتا لاریندان محکمه نمه گه باشلامیشدی. همین یوز ایللیگین سونلاریندا بو حکومتینن باشیندا مدبر، سیاستچی و عاغیللی بیر شخص دایانیردی. اوکیا کسار ایدی کی، عاقلانه حرکتیله ایسکیتلری حکومتدن اوزاقلاشدیردی و آرتیق قوجالیب، چوروموش آسوری میلیتاریزمینن شرنی منطقه دن آتماق باره ده فیکیرلشیردی. کییا کسار بیلیردی کی، آسوری ایمپراتورلوغونو، نه قدر قوجالیب، چوروموش اولسادا، یالنیز ماد دؤولتی و اوردولارینن گوجو ایلده دئوریلتمک ممکن دئییلدیر، همده بو کهنه و حیله گر حکومت باشقا قوه لرده استفاده ائتمه گه چالیشاجاقدیر. کییا کسار بو بؤیوک و نجیب ایشینده بابیل حکومتینی مادلارا متّحد و کمک سئچدی. نه اوچون کییا کسار بابیل حکومتینی اؤزونه کمکچی انتخاب ائتدی؟

بو ایشین علّتی بیلیمک اوچون م.ق. یئددینجی یوز ایللیگین ایکینجی یاریسیندا هم آسوری ایمپراتورلوغو، همده بابیل حکومتینن وضعیتی ایلده تانیس اولماق لازمدیر.

نینوا و بابیلین وضعیتی

اؤلرگورموشوک کی، آسوری شاهی آشور بانا پال "شاماشوموکی - Samassumakin" ی بابیلین شاهی تعیین ائتمیشدی. بو ایش تقریباً میلاددان اول ۶۵۳ - نجو ایلده باش وئرمیشدی. همین ایلده آشور بانا پالین سیاستی و حیله سی اساسیندا ایسکیتلر ماد حکومتینی اله آلیر و جوان کییا کسار، آتاسی خیشتیریتی اؤلدورولدیو اوچون، مادی شاه اولور.

کییا کسار آسوری ایمپراتورلوغونون یاخین شرق منطقه سینده گوردوگو ایشلر و عمومیتله منطقه ده باش وئرن سیاسی ده ییشیکلیکلی دقتله ایزله ییردی. کییا کسار حاکمیتینن اوللرینده ایشغوزلاری آرادان گؤتورمک ایشینه شرایط حاضرلاماقلا برابر، آسوری ایمپراتورلوغو داخلینده گئدن بوتون حادثه لری تحلیل ائدیب اؤیره نیردی، اونون ضعیف یئرلری و نقطه لرینی سئچیر، بو حادثه نی یارادانلاری و اونلارین داخلیندن ماد حکومتینه لازم اولان متّحد و کمکچینی سئچیردی. منطقه نین حکومتلریندن او زامان بابیل هم ماد حکومتینه هر جهتدن ال وئریشلی ایدی، هم آسوری

حکومتی بابیله نسبت حساس ایدی، همده بابیل تاریخی کچمیشه مالک ایدی. آشور باناپال م.ق. ۶۴۸ - نجی ایلده عصیان ائتمیش قارداشی "شاماشومو کین"ی مغلوب ائدی، آرادان آپارمیش و بابیلین شاهلیغینی مشهور اولمایان "کاندالانو - Kanadalanu" آدلی شخصه تاپیشیرمیشدی.

آشور باناپال م.ق. ۶۳۳ - نجو ایلده اؤلدو و آسوری درباریندا چکیشمه و اختلافار باشلاندى. نتیجه ایل گرگین شکیلده داوام ائتمیش بو داخلی سارای دیدیشمه لری نهایت "آشور باناپال"ین اوغلو "آشورئتلی لانی"نین شاه اولماسیله نتیجه لندی. "آشورئتلی لانی - Assuretelilani" م.ق. ۶۲۶ - نجی ایلده قدر شاه اولدو. بو آسوری شاهى اؤز سرداری، قوه مو و وقتيله بابیلی فتح ائتمیش "سین شوملی شیر"ین واسطه سیله شاهلیقدان سالیندی، لاکین او قدر کچمه دی کی، آشور باناپالین "سین شاریش کون - Šinšarīškun"، یا "ساراک - Sarak" آدلی او بیرى اوغلو اونو مغلوب ائدی، آسوری شاهى اولدو. "ساراک" آسوریلرین سون شاهدیر. ساراک بیر مدّت آسوریلرین بابیلده کی قدرتینى قورودو، "اوروک - Uruk" شهریه آسوریلره وفادار قالدی. بو زامان بابیل حاکمی "کاندالانو" اؤلور، او اؤلنده "سین شوملی شیرى" آدلی بیر شخص عصیان قالدیریر و بونون نتیجه سینده بابیلده تازا بیر شاهلیق میدانا گلیر کی، اونون باشیندا "نبوپله سر" آدلی بیر شخص دایانیردی. نبوپله سر ایگیرمی ایل بو وظیفه ده قالدی و م.ق. ۶۰۵ - نجی ایلده اؤلدو. بابیل تاریخچیسى "بروس"ون یازدیغینا گؤره گویا نبوپله سرى آسوری شاهى "ساراک"ین اؤزو، شورشی یاتیرتماق اوچون، بابیله گؤندرمیش ایدی و او "ساراک"ی ییخماق هامان اورادا قدرتی اله آلمیشدی.^۱

گؤرؤندوگو کیمی م.ق. یئددینجی یوز ایلیگین ایکنجی یاریسیندا هم آسوری ایمپراتورلوغو سارایی، همده بابیل شاهلیغی تنزل دؤورو کچیرتمیش و ضعیفله میشلر. بو چکیشمه لردن سونرا بابیلده ایش باشینا گلیمیش "نبوپله سر" اوزون مدّت حاکم اولموش و موقعیتینی محکم لندیرمیشدی. نبوپله سرین بابیلده محکم اولدوغو زامانلار آسوری ایمپراتورلوغو ساراییندا یئنه ده دیدیشمه لر داوام ائدیردی.

بابیل شاهى "نبوپله سر" میللیت جه کلدانی و اکینچی نسلیندن ایدی و آتا - بابادان آسوریلرله دشمن ایدی. او بابیلین تاجیر، نوزولچولار، قولدارلاری و کاهینلری طرفینده ایدی. بو شخص بیر طرفدن اؤزونون قوتلنمه سی و دیگر طرفدن آسوری ایمپراتورلوغو مرکزینین ضعیفله مه سینى گؤرور و اونون علیه نه اقدام ائتمک ایسته ییردی، لاکین بو ایشده اؤزونه ال بیر، متحد و کمکچی لازم بیلیردی. او دؤورده منطقه ده "ماد" حکومتیندن باشقا آیری کمکچی قوه یوخ ایدی، اونا گؤره کی، او زامانا قدر همیشه آسوریلره قارشى بابیله دوست و متحد اولان ایلام حکومتی آرتیق یوخ ایدی.

همده بیر مدّت قاباق "شاماشوموکین" ده مادلارلا "آشور باناپال" قارشى، خیشتیريتى ایلله اتقاق باغلامیشدی و ایندی ماد حکومتی منطقهنین ان قدر تلی دؤلتلریندن بیرینه چئوریلیمیشدی.

□ □ □

ماد - بابیل اتقاقی

کییاکسار اوزاقدان آسوری سارایینین دیدیشمه لری و بابیلین وضعیّتین مطالعه ائدیپ اؤیره نیردی. مادلارین آسوریلردن ناراضی بابیل حکومتیله رابطه سی هله "آشور باناپال" ین قارداشی "شاماشوموکین" ین بابیلده عصیانی زامانیندان باشلانمیشدی. میلّیت جه کلدانى اولوب، آسوریلرله دشمن اولان "نبوپله سر" بابیلده ایش باشینا گلندن سونرا، کییاکسار بو رابطه و اتحادینی داهادا گوجلندیردی. دئمک، آسوری حکومتی علیهینه ماد - بابیل اتحادینین زمینه سی چوخدان یارانمیش ایدی، آنجاق بو زامان کییاکسار بو اتحادی داهادا محکم لندیرمکدن اؤتهری، اؤز قیزی "آمی تیدا - Amiitida" نی "نبوپله سر" ین اوغلو "نبوکدنصر - Nabukodonosor" نه وئردی. بو سیاسی اثرلنمکده بیر سیرا مسئله لر آچیقلانمایدیر.

بیلیریک کی، کییاکسارلا نبوپله سرین بو اتقاقی نبوپله سرین م.ق. ۶۲۵ - نجی ایلده بابیلده ایش باشینا گلمه سیندن سونرا، م.ق. ۴ - ۶۱۵ - نجو ایلده باغلاندى. کییاکسار م.ق. ۶۵۲ - نجی ایلده، خیشتیريتى اولندن سونرا شاه اولموشدور. شبهه سیز کییاکسار شاه اولاندا کیچیک اوشاق ایدی و هر حالدا ۵ - ۴ یاشلاریندا اولماسی لازم گلیر^۱ کییاکسارین ایش باشینا گلدیگی زاماندا یورتدوگو سیاست، ایسکیتلرله علاقه دار گوردوگو ایشلر، هابئله اوردو و اولکدهه آپاردیغی اصلاحات بو فیکری تأیید ائدیر. دئمک، کییاکسار نبوپله سرله اتقاق باغلاپاندا یاشلی و تقریباً اکتیمیش دان چوخ یاشی وارایدی. بورادان بئله نتیجه چیخمارتماق اولور کی، نبوپله سرین اوغلو "نبوکدنصر" ین آلدیغی قیز "آمی تیدا" احتمال، کییاکسارین قیزی بوخ، نوه سی، آستییاکین قیزی اولموشدور. بو قیز سويداشی اولمايان شخصه اره گئتدیکن سونرا، نه تکجه وطنینی اونوتمامیش، بلکه ارینى مجبور ائتمیشدیر کی، یاشادیغی بنانی و باغی ماد اوصولایله، اوشاقلیغیندا ایچینده گؤز آچیب بؤیودوگو ائولر و باغلار شکلینده قوروب زینت لندیرسین. بابیل تاریخچیسى "بروس" ون بو باره ده یازدیقلاریندان بو سطرلر زمانه میزه گلیب چاتمیشدیر: "بابیلین افسانه وی، هاوادیان آسیلی (معلق) باغلاری "نبوکدنصر" ین امریله، اونون مادلای اولان حیات یولداشی اوچون تیکلیمیش ایدی. (چونکی اونون آروادی ایسته ییردی کی، هر زاد اونون وطنینده اولدوغو کیمی اولسون، اونا گؤره کی، او ماد ساراییندا دوغولموشدور). بو معلق باغلار پشیمیش کرییچدن تیکلیمیش طاغلار اوزه رینده اولان طبقه - طبقه یئرلردن عبارت ایدی و بو قاتلار قورشون و قیرایله اؤرتولموشدو و

*

۱ - کیاکسار م.ق. ۵۸۵ - نجی ایلده اولموشدور، اولرکن ۷۰ یاشیندا اولسایدی، آتاسی اولنده ۵ - ۴ یاشلاریندا اولمالی ایدی.

اونلارین اوستونده تورپاق وارایدی و او تورپاقدا آغاجلار و باشقا بیتگیلر اکیلیمیشدی و قویودان چرخله چیخان سوايله سوواریلیردی.^۱

بو سطرلردن مادلار دؤورونده همداندا تیکیلیمیش طنطنه‌لی سارایلار، بنالار، افسانه‌وی تیکیتیلر بارهده و نتیجه‌ده ماد هنری و مدنیتی حاقدا معین تصوّر الده ائتمک اولور. بوبارهده یئرینده گئیش بحث ائده‌جه‌ییک.

۱. م. دیاکونوف اثرینین ۲۸۰ - نجی صحیفه‌سینده یازمیشدیر: نبویله‌سر «آشورون ویرانه‌لرینه قدم قویدو و اورادا، مادلارین اوردوگاهاندا، نبویله‌سر و کییاکسار (هوخشتیره) "بیری - بیرله دوستلوق و اتحاد ایلقاری باغلادیلار" و بو دوستلوق، احتمال، هامان زامان سیاسی ائولنمکله قید اولوب محکم‌لندی».^۲

۲. م. دیاکونوفون بو سؤزلریندن بئله آنلاشیلیرکی، نبویله‌سرله کییاکسارین اتفاق و اتحادی م. ق. ۶۱۴ - نجو ایلده باغلانمیش و "آمی تیدا" ایل "نبوکدنصر" ین ائولنمه‌سی بورادا باش توتموشدور. بیزجه، اگر دیاکونوفون مقصدی بو اولموش اولسا، دوغرو دئییلدیر، چونکی اگر دیاکونوفون یازدیغینا گؤره، نبویله‌سر، عهد سیندیراق، مقدّس "آشوری" شهرین کییاکسار طرفیندن توتولوب، ویران ائدیلمه‌سینده، بیل - بیل، اشتراک ائتمه‌میشدیرسه، دئمک، م. ق. ۶۱۴ - نجو ایلدن قاباق اونلارین آراسیندا یا مستقیم گؤروش یولوايله و یا واسطه‌ایله قرارداد باغلانمیشدیر و شاید سیاسی ازدواجدا اورادا و یا اونا یاخین زامانلاردا باش توتموشدور و آنجاق مقدّس "آشوری" شهرینی آلانلار سونراکی ایکسی رهبرین گؤروشو قاباقکی مقاوله و یا مقاوله‌لری محکم‌لندیرمیشدیر.

مادایله بابیلین بو رسمی اتحادینا باخمییاراق، هله اونلار آسوری حکومتی علیهینه هئچ بیر عملی متحد اقدام ائتمه‌میش و مناسب فرصت و زامان گؤزله‌میشدیرلر.

نبویله‌سر حاکمیتینین ایلک ایللرینده بابیلین اطراف یئرلرینده اولموش یاریم مستقل امیرلیک‌لری تابع ائتمکله مشغول اولموشدور، چونکی اونلارین هامیسی مستقیم اولارق، آسوری شاهلی "ساراک" تابع ایدیلر. نبویله‌سر بو ایشلری م. ق. ۶۱۶ - نجی ایلده و شاید بیر آز اوندان قاباق باشا چاتدیرمیشدی. ماد و بابیل حکومتلرینین اؤزلرینی قوتلندیرمکله مشغول اولدوقلاری ایللرده آسوری ایمپراتورلوغو غرب و جنوبغرب طرفلرینده مصرلیلر و یهودیلر واسطه‌سیله جدی فشار آلتیندا ایدی. بو فشارلار نتیجه‌سینده آسوریلرین هامان طرفلرده یثنی - یثنی یئرلری الیریندن چیخیر، گونو - گوندن ضعیفله‌ییر و تامامیله طوفیلی بیر حکومت شکلینه دوشور و یالنیز باش‌کند نینوانین اؤزو و یاخین اطرافیه محدودلاشیردی. بو آغیر وضعیتی حیاس ائدن آسوری شاهلی "ساراک"

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۶۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۸.

ایمپراتورلوغو سقوطدان نجات وئرمک مقصدیله، سؤنمک عرفه‌سینده اولان چیراغین سون ایشیقلا نماسینا بنزه‌ین بیر حرکتیه ال آتیر. بو حرکت حقیقتده بابیل حکومتی علیه‌نه‌ایدی. "ساراک" بو ایشده کهنه آسوری متحدی ماننا حکومتیندن (بو اتحاد "اوآکلی" زامانیندا ایدی) استفاده ائتمک ایسته‌دی و اونولا تازا مقاله باغلایارق آسوری و ماننا اوردولارینی فرات چاینین شمال قسمتلرینده دؤیوش اوچون حاضر حالدا ساخلادی.

بابیل شاهی نبوپله‌سر، شاید اولدن جیزیلیمیش نقشه اساسیندا، آسوریلره تابع اولموش آرامی طایفالاری تابع ائتمک اوچون، م.ق. ۶۱۶ - نجی ایله اؤز اوردولاری ایله فرات چایی آخارقاسینین یوخاری قسمتلرینه دوغرو یؤنلیدی و اورادا بیلدی کی، فرات ایله "خابور - Xabur" چایلارینین بیرلشدیگی یثرین آشاغاسیندا یثرلشن "کابلین - Koblin" منطقه‌سینده آسوری و ماننا اوردولاری حربی وضعیت توتموشلار. نبوپله‌سر بو اوردولارلا دؤیوشدو. اوت آیینین اوللرینده باش وئرمیش بو محاربه‌ده نبوپله‌سر آسوری - ماننا اوردولارینی مغلوب ائدیپ داغیتدی و باشچیلارینی اسیر ائتدی. نبوپله‌سر منطقه‌نین دوروموندان خبردار اولماق اوچون، فرات چاینین باشلانیدیغی منطقه‌یه، "بالیق - Balix" چاینین فراتا قووشدوغو یثره قدر کشفیاتچی گؤندردی و اؤزو فرات چایی آخارقاسیله آشاغی یؤنلیدی. یولدا آسوریلرین سوریه‌دن اونون علیه‌نه گلن تازانفس مصر و آسوری اوردولاریله اوزله‌شیپ توقوشماق اوچون نبوپله‌سر اونلاردان اوزاقلاشدی.

نبوپله‌سر م.ق. ۶۱۵ - نجی ایلین آذر (فئورییه - مارس) آییندا بیر داها آسوریلرله دجله چاینین شرقینده یثرلشن "آراپخا" منطقه‌سینده دؤیوشدو و آسوری اوردولارینی شمالا دوغرو قوواراق، کیچیک زاب چایینا تئوکوب، سوراتلارینی منیمسه‌دی.

یثری گلیمشکن بونودا قید ائتمک لازم گلیر کی، ماننا اوردولاری نبوپله‌سر طرفیندن "کابلین" منطقه‌سینده، غربته دارباداغین ائدیلب، باشچیلاری اسیر اولاندان سونرا، اونلارین حکومتی ضعیفله‌میش، ماننا خلقي اونلاردان اوز چئویرمیش و سرحدلری مدافعه‌سیز قالمیش ایدی. بودؤورده ماننا رهبرلری دؤورون و منطقه‌نین اجتماعی و سیاسی دورومونو، بیر سیاستمدار کیمی، دؤزگون قیمتلندیره بیلمه‌دیکلری، بؤیوک سیاسی سهو ائتدیکلری اوچون، اؤز سويداشلاری و قارداشلاری مادلارلا بیرلشمک عوضینه، سون گونلرینی کئچیرن آسوری میلیتاریزمی ایله متفق اولدوقلاری اوچون، ماننا خلقلری و ماد رهبرلرین گؤزوندن دؤشموشدولر. بونا گؤرده آسوری حکومتینی آزادان آپارماغا حاضرلاشان ماد دؤولتی رهبری کییاکسار، ماننا رهبرلرینین خطاسیندان ایستیده ائتمک، آسوریلره قارشى هجوم زامانی آرخا جبهه‌دن تامامیله آرخابین اولماق و اؤز سويداشلاری و قارداشلارینی، چوخدان بری واحد مستقل حکومت تشکیل ائتمک آرزوسوندا اولموش ماننا قارداشلارینی آزاد ائدیپ مادلارلا بیرلشدیرمک اوچون، ظنیمیزجه، شبهه‌سیز، ماننانین گئنیش خلقلرینین ایستک و طلبی نتیجه‌سینده، چوخ احتمال م.ق. ۶۱۶ و یا ۶۱۵ - نجی ایله، مدافعه‌سیز ماننا اراضیسینی ماد اراضیسینه بیرلشدیردی. بو زامان ماننا حکومتی اوقدر

ضعیف و ماننا خلقی نظرینده اوقدر منفور و دایاقسیزایدی کی، ماننالیلارین گئیش خلق کوتله لری، اعیان - اشرافلاری و دینی رهبرلری، آغ ساققال و آگاهلاری اوقدر اؤز سویداشلاری مادارلا قوشولماق و ساتقین ماننا حاکمه هیأتیندن خلاص اولماغا داوطلب و مایل ایدیلر کی، ماننا اراضیسینن کییاکسار طرفیندن ماد تورپاقلارینا بیرلشدیریلمه سی هئج بیر تاریخی نین و شخصین دقتینی جلب ائتمه میش، عادی، طبیعی و لازم بیرایش کیمی گۆرونموش، سانکی ماننا ایله ماد اراضیسی اۆلدن بیرایمیش و بیرده اولمالی ایدی. دئمک ماننانین کییاکسار طرفیندن اوردو گوجو ایله، زورلا آلینماسینا دایر هئج بیر تاریخی فاکتین اولماماسی بئله بیر فیکری قطعی سؤیله مگه امکان وئیر کی، ماننا خلقی اؤزو، اؤز میلی و ایستگی ایله مرکزی ماد خلقلریله بیرلشمیش، بونونلادا چوخدان بری استقلال اوغروندا چالیشان، دؤیوشوب، آزادلیق آختاران ماد - ماننا خلقلری واحد و مستقل دؤولت یاراتماغا نایل اولموشلار.

ماننا اراضی سینین ماد تورپاقلارینا قووشماسیله ماد حکومتینین سرحدلری خیلی گئیشلندی، اورارتو و آسوری تورپاقلاری ایله هم مرز اولدو، بوتون اورمو گۆلونون اطرافی ماد حکومتی ایله بیرلشدی. بو ایشلری گۆرمکله ده کییاکسار بابیلین خیری و آسوری حکومتینین زیانینا اولاراق، محاربه یه قاریشدی. شبهه سیز بو ایش اۆلدن جیزیلیمیش نقشه اساسیندا اولموشدور. بئله لیکله ده کییاکسار، بلاواسطه و عملی شکیلده چوروموش آسوری میلیتاریزمینی آرادان آپارماق ایشینه قاریشدی و بو ایشین رهبرلیگینی اؤز الینه آلدی. □ □ □

□ منطقه خلقلرینه آزادلیق گتیرن ماد اوردولاری حرکتی گلیز

ماننا حکومتی اوردولارینین مرکزده اولمادیغی بیر زاماندا ماننا تورپاقلارینین مادا بیرلشمه سی آسوری میلیتاریزمی علیه نه هجومون مقدمه سی ایدی. بو زامان آسوری اوردولاری بابیل شاهی "نبو پیله سر" ایله دؤیوشده ایدیلر. بونا گۆرده م.ق. ۶۱۵ - نجی ایله ده ماد اوردولاری، کییاکسارین امری و رهبرلیگی آلتیندا اوکئوبر و نووامبر آیلاریندا زاقروس داغلارینی کئچدی، "آرراپخا - Arrapcha" ایالتی و داغلارینی توتاراق، دجله چایی کئچیدلرینه چاتدی.

بیر ایل سونرا، یعنی م.ق. ۶۱۴ - نجو ایلین ژوئییه - اوت آیلاریندا ماد اوردولاری، کییاکسارین امریله، سرعتله غربه دوغرو ایره لیله یرک، نینوا شهرینین شمالینداکی دجله چاینینین ایلک شعبه لری و قوللارینا چاتیب، "تیریس" شهرینی توتدولار و نتیجه ده آسوری شاهی "ساراک" ین اوردولارینی، خارجدن، شمال و شرق طرفیندن اولاییلن یاردیمدان محروم ائتدی، شمال و شرقله علاقه سیننی کسدی. بو حربی یوروش اوقدر اۆلچولموش، دقیق، نقشه اوزره اولان، هدفلی و سرعتلی ایدی کی، او دؤورلر تاریخینده میثلی برابری اولمامیشدیر. کییاکسارین بو یوروشو یئنه ده داوام ائتدی و نهایت آسوریلرین مقدس شهری سایلان "آشور" ماد اوردولارینین الیه سقوط ائدیپ ویران ائدیلدی.

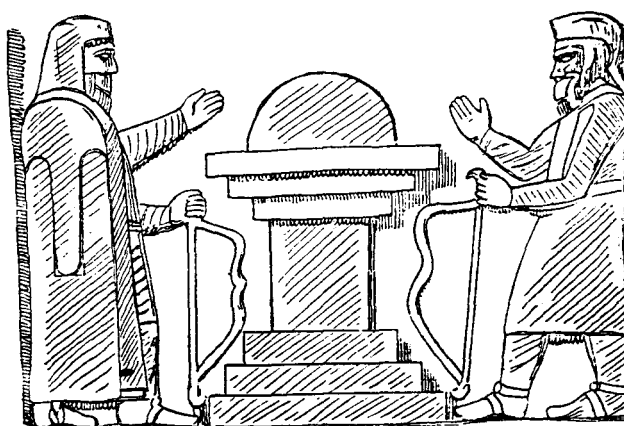
آشور شهرینین خارابالاری و محکم استحکاماتینین بیخیقلاری بو گۆنده دورماقدا و باخانلارین

عبرت درسی اولماقدادیر. ظالم حکومتلرین، باشقا میللتلرین میللی وارلیغینی دانان، اونلاری سویوب تالایان، اونلارا میللی اینسانلیق حاققی قایل اولمایان، اونلاری اؤزونده حل ائتمه گه جان آتان بوتون حکومتلر، دؤولتلر و میللتلرین سونو بئله دیر.

خلاصکار ماد اوردولاری بو دینی شهرده آسوری اعیانلارینی اؤلدوردولر و شهرده، عصرلردن بری آسوری شاهلاری و سرکرده لری طرفیندن منطقه خلقلرینین غارتی و تالانماسیله الده ائدیلمیش ساییسز - حسابسیز ثروتی، مال - دؤولتی اله کئچیردیلر.

بئله معلوم اولور کی، کییاکسارلا نبوپله سر آراسیندا اؤلدن اولموش آنلاشما نتیجه سینده، کییاکسار "آشور" شهرینه هجوم ائدن زامان، نبوپله سرده اونون کؤمگینه گلمه لی و دؤیوشده اشتراک ائتمه لی ایمیش، لاکین نبوپله سر، آسوریلرله اولان مذهبی، تاریخی و نژادی باغلیلیغین اسیری اولاراق، اؤز قوولونا وفا ائتمه میش و بيله - بيله کئچیشرک، مقدس "آشور" شهرینین آکینماسیندا و ویران ائدیلمه سینده اشتراک ائتمه میش و گویا گوناها مرتکب اولمایاراق، ایلائی سید احمد اليله توتموشدور. حتی نبوپله سر اؤز یازیلاریندا اعتراف ائتمیشدیر کی، او بو مقدس یثین خاراب اولماسیندا شرکت ائتمه میش و حتی اونون خاطرینه عزادار اولوب اوزونو او شهرین تورپاقلارینا قویموشدور.

آنجا کییاکسار، خلاصکار ماد اوردولارینین قدرتی، مهارتی و سرعتی یوروشوایله، نبوپله سر اولمادان بئله، مقدس آسوری شهرینی آلیب ویران ائتمیش، استثمارچی اعیان - اشرافلاری، میللتلرین قانی باها سینا جاه و جلال و افسانه وی حیات صاحبی اولموش کاهنلرینی جزالاندیرمیشدیر و نبوپله سر آنجا او شهرین ویرانه لرینه قدم قویاراق، اوراد کییاکسارلا ایکینجی دفعه گؤروشموش و اؤلدن

[ش - ۱۲۶] "قیز قاپانداکی" قبیر قایاسیندا

قازیلیمیش قوریانلیق مراسمی.

اولموش قـــرار داد و مقاوله لرینی محکم لندیرمیشلر. بو آنلاشما شهبه سیز بیر سیرامسئله لر، او جمله دن آسوری ایمپراتورلوغونون باش کندی و مرکزی اولموش "نینوا" شهرینی توتماق و آسوری حکومتینه همیشه لیک سون قویماق اولموشدور. سوئراکی حادثه لرده بو واقعیتی تأیید ائدیر.

نینوانین

سقوطو و آسوری

ایمپئراتور لوغونون سونو [م.ق. ۶۱۲]

بوگونکو عراقا گزمگه گئدنلر، شېهه سیز، موصل شهرینین یانیندا کی نینوا شهرینین خارابالارینی

گۆرموشلار. اونلارنى، اوتوبوسلا بغداددان آنكارا و استانبولا سفر ائتميشلار، موصلدن تركيه يه دوغرو چيخاركن ساغ طرفده بۇيوك و عظمتلى بير شهرين خارابالارى و اونون هله ده محكم دايانان قالا ديوارلارى اونلارين نظر دقتىنى جلب ائتميشدير. بو ويرانه لر ميلاددان تقريباً ۱۵۰۰ ايل اولدن ۶۱۲ ايل ميلاددان اوله قدر ياخين شرق منطقه سىنين ان قدرتلى نظامى، ميليتارىست دؤولتى اولموش آسورى ايمپىراتورلۇغونون باش كندى "نينوا" شهرينين خارابالارىدير.

آسوريلرين مقدس "آشور" شهرى آلىناندان سونرا، آسورى شاهى "ساراك" مأيوس اولماميشدى و م.ق. ۶۱۳ - نجى ايلده فوات چايى كناريندا يئرله شن "سوخو" ايالتينين اهالىسى اولان آراميلرى نبويله سرين عليه نه يۇنلتميشدى، تا بابيل اوردولارنى نينوادان منصرف ائتسين.

"آشور" شهرينى توتاندان سونرا، كيياكسارين رهبرليگى آلتيندا اولان ماد اوردولارى م.ق. ۶۱۳ - نجو ايلده آسورى حكومتينين شمال تورپاقلارنى، دجله - فرات چايلارينين مختلف قوللارى اطرافينداكى يئرلى توتماغا مشغول اولموشلار، تا نينوانى توتاركن بو يئرلردن آسورى شاهلارينا كمك اولماسين. "گد تارىخى" متينده ن گۆرونوركى، م.ق. ۶۱۲ - نجى ايلده ماد و بابيل اوردولارى دياله چايى دره سينده بيرله شيب هماهنگ شكيلده عمل ائده رك، همين ايلين ژوئن - اوت آيلاريندا آسورى ايمپىراتورلۇغونون پايتختى "نينوانى" محاصره ائتميش و محاصره زامانى، نينوا حصارينين يانيندا، اوچ دفعه آسوريلرله دۇيوشموشلار، نهايت اوت آييندا ماد و بابيلين مئتحد اوردولارى "نينوا" شهرينه داخل اولوب، كوچه دۇيوشلرينه باشلايىرلار. بوتون تارىخى منبعلر قيد ائديرلركى، نينوانين آسان آلىنماسينا سبب هجوم ائدنلر طرفيندن ايشله ديلميش حربى بير تكتيك اولموشدور. بو تكتيك اوندان عبارت اولموشدوركى، بيرلشميش اوردولار دجله چاينين قاباغىنى سد ائده رك صنعى داشقين ياراتميش و نينوا قالاسينين پالچيق ديوارلارينين معين حصه سىنى خاراب ائده رك، شهره داخل اولموشلار.

مئفق اوردولار شهره گيريب قانلى كوچه دۇيوشلرى گئدركن، تاماميله اومودونو ايتيرميش آسورى ايمپىراتورلۇغونون سون شاهى "سين شاريش كون" و يا "ساراك" اؤزونو، اود توتوب يانان سارايين ايچينه آتيب يانديرميشدير.

نينوانى فتح ائدن اساس قوه ماد - ماننا اوردولارى و حربى ايشلرين رهبرى كيياكسارايدي. يثرى گلميشكن قيد ائتمك لازمديركى، هئروdotون گؤستردىگينه اساساً، كيياكسار نينوانى محاصره ائدن زامان، ايسكيت شاهى "پارتاتوا" نين اوغلو "ماديا"، بۇيوك ايسكيت اوردولاريله كيياكسارا قارشى دۇيوشموشدور. بو باره ده هئروdotون يازديغى بئله دير:

«... ائله كى "فراورتون (خيشتيريتى) كيياكسار - هوخستره آدى اوغلو آسوريلرله دۇيوشو داوام ائديب، نينوانى محاصره ائتدى، ايسكيتلرين بۇيوك اوردوسو گلدىكى، اونو ايسكيتلرين شاهى

"پروتوتی نین" اوغلو "مادییا" رهبرلیک ائدیردی.^۱

آنجا ق نینوانین محاصره سی و دؤیوشلری سوره سینده کییا کسار و متحد اوردولارین ایسکیتلرله قارشیشماسی، دؤیوشو و حتی اونلارین، نینوانین محاصره زامانی، نینوا شهری اطرافیندا اولماسینا دایر تاریخی منبعلرده هئج بیر معلوماتا راست گلمیریک، بئله بیر معلومات یالنیز هئروودوتا مخصوصدور.

گؤروندوگو کیمی، هئروودتون آغیزلاردان ائشیده رک، نقل ائتدیگی بو معلومات دوزگون دئییلدیر. ایشغوز شاه ی "مادییا" نینوا آلسنان ایله - م.ق. ۶۱۲ - نجی ایلدن ۱۳ ایل اوّل اولدورولموش ایدی. دیگر طرفدن فراثورت و یا خیشتریتی م.ق. ۶۵۲ - نجی ایله آرازین شمالیندا ایشغوزلارلا دؤیوشده، "مادییا" ایله دؤیوشده اولموش و بو زامان خیشتریتی و ماد حکومتی هله نینوایا هجوم ائتمک امکانی، گوجو، شرایطی و متحدینه مالک دئییلدی و آسوری حکومتی هله نسبتاً گوجلوییدی، ایشغوزلار اونلارلا متحدایدیلر و حربی ایشلرده اونلارا یاردیم ائدیردیلر. بئله بیر شرایطده ماد حکومتی آسوریلرین باش کندی نینوایا هجوم ائدیپ، اورانی محاصره ائده بیلمزدی. بو ایش یالنیز م.ق. ۶۱۲ - نجی ایله ممکن اولدو.

نینوانین آیینماسی آسوری ایمپراتورلوغونون سقوطو دئمک ایدی. بو گونده آسوری خلقی داغینیق شکیلده عراق، ایران و دونیانین مختلف اوّلکه لرینده یاشاماقدا ایرلار. لاکین تقریباً بو ۲۶۰۰ ایل مدّتینده آسوریلر بیر داها آیاقلاری اوستونده دورا بیللمه میش و هئج وقت بیر مستقل و یاریم مستقل حکومت یارادا بیللمه میشلر و حتی معین منطقه نی بئله اوّز لرینه مخصوص ائده بیللمه میشلر. شبهه سیز بو ایشین بیر سببی آسوری شاهلارینین منطقه خلقلرینه حدیددن آرتیق ظلم ائتمه سی، تالان ائدیپ چاپماسی، اونلاری اسیر ائدیپ قول کیمی آپارماسی، اونلارین میلی مدّیتلرینین اینکیشافینا مانع اولماسی اولموشدور. بو تاریخن انتقامیدیر.

نینوانین و یا آسوری ایمپراتورلوغون سقوطو او دؤورکو عموم منطقه میز و حتی عموم بشریت اوچون بؤیوک مثبت بیر حادثه ایدی. بو حادثه ایله بشریت و خصوصیه یاخین و اورتا شرق خلقلری تاریخینده بؤیوک و اؤنملی وازاق چئوریلدی. بو حادثه تاریخده میثلی - برابری نادر گؤرونن دؤنوش نقطه لریندن بیر ایدی. او وقته قدر آسوری شاهلاری و سرکرده لری طرفیندن چاپیلیب گئری ساخلانیلمیش منطقه خلقلری آیاغا قالخیر و مدّیتلری چیچکلنمگه باشلاییر. مصردن توتوموش اورتا آسیا و هیمالایا داغلارینا قدر، قافقاز داغلاریندن توتوموش هند اوقیانوسونا قدر بوتون اوّلکه لر و خلقلرده بؤیوک حادثه لر باش وئرمه گه باشلاییر. میللتلرین ترقی، اینکیشاف و ایره لیه مه یوللاری هامارلانیر. دئمک، نینوانین سقوطو او دؤورکو یاخین و اورتا شرق خلقلری، میللتلری و اوّلکه لری اوچون ان اهمّیتلی و حل ائدیجی تاریخی حادثه ایدی، دؤنوش

نقطه‌سې ایدې. بونا‌گوره‌ده او د‌ووردن بو‌گونه قدر تاریخچیلر بو‌ب‌یوک تاریخی حادثه‌به فیکیر و‌ثرمیش، اونون جریانې و اجتماعې علت‌لرینې آچېب‌گ‌ؤ‌سترمیشلر. او جمله‌دن چوخ قدیم مشهور تاریخی اثر اولان "ناوم کیتابی" ندا نښوانين سقوطايله علاقه‌دار اوخو یوروق:

«آلاه سنین (نینوا) باره‌نده امر ب‌یورموشدور کی، بیر داها سنین نسلین آدلی نسیل اولما یا جاق‌دیر. آلا‌ه‌لارین‌دان یونولموش و اری‌دیلیب‌ ت‌ؤ‌کولموش بوت‌لرین ک‌ؤ‌کونو کسه‌جگم و سنین قبریوی (منظور نینوا. م.) قاییراجا‌غام، اونا‌گ‌ؤ‌ره‌کی، ذلیل اولموش‌سان ...».

«اونون ظالم‌لرینین (آسوری شاه‌لاری. م.) باش‌لاری قیزارمیشدی، قیرمیزی گ‌ئینیمیش د‌ؤ‌یوش‌چو کیشیلر و آرابالار گ‌وندوز پاریلدا ییردیلار. نیزه‌لر حرکت‌ه گ‌لمیشلر. آرابالاری ده‌لیجه‌سینه خیابان‌لاردا سورورلر و میدان‌لاردا بیرې - بیرینه ده‌ییرلر. اونلار مشعل‌لره بنزه‌ییر و برق کیمی ک‌ئچیب‌ گ‌ئدیرلر. او (نینوا) مبارزلرینې آد‌لاريله سسله‌ییر و اونلار یول گ‌ئدرکن بودوره‌ییرلر، قالا حصارینا طرف تله‌سیر و منجیق‌لری حاضر‌لاییرلار. چایلارین قاپیلاری آچیلیر و سارایلاری سو توتور. آرتیق تصمیم توتولدو: حصیب (منظور آسوری ملکه‌سیدیر. م.) اسیر ائ‌دیلیب‌ آپاریلا جاق‌دیر، داغلارا سوروله‌جک‌دیر، کنیزلری، بايقوش‌لار کیمی، سینه‌لرینه د‌ؤ‌یره‌ک، ناله و افغان ائ‌ده‌جکلر، "نینوا قدیم زامان‌لاردان سویو آخماز و حرکت‌سیز بیر گ‌ؤل‌ایدی، ایندی سولار سرعت‌له آخر. صبر ائ‌دین، صبر ائ‌دین آمما، ه‌ئچ کیم متوجه د‌ئییلدیر. گ‌وموش‌لری تالایین، قیزیل‌لاری غارت ائ‌دین، ذخیره ائ‌دیلیمیش‌لرین سونو یوخ‌دور، هر جور قیمت‌لی ش‌ئیلرله دولوردور! ...».

"وای اولسون قان شهرینه کی، باشا - باش آلدانیش و تالان‌لا دولودور و بیرتیجیلیق خاصیتی اوندان اوزاق اولمور: قام‌چیسی، آرابا تیارلارینین قیژ - قیژی، چاپان آت‌لارین دیرناق سسی، تلسیک او‌تن آرابالارین هایې

آت‌یلار یوروش ائ‌دیر، قیلین‌جلار پاریلدا ییر، نیزه‌لر ایشیلدیر. ایندی او‌لموش‌لر چوخ و جنازه قالاق‌لاری میدان‌ا گ‌لمیش‌دیر ...».

«بوتون بونلار او‌گ‌ؤ‌زل زناکار آروادین (منظور نینوادیر. م.) سایسز زنالاری خاطرینه دیر کی، میللت‌لری او‌ز زناسی سببینه و قبیله‌لری او‌زونون س‌حر و جادوسو سببینه ساتدی. یهوه صبا‌یوت (منظور یهودی آلا‌هی یهوه‌دیر. م.) د‌ئیر: ایندی سنه قارشییام! و ات‌گین بیر‌تیب، چیپ‌لا قلیغین بوتون میللت‌لره و شاه‌لیقلارا و رسوای لیغیوی اونلارا گ‌ؤ‌ستره‌م، نجاست سپه‌رک، سنی ذلیل ائ‌ده‌جه‌گم، سنی بوتون دونیادا رسوای ائ‌ده‌جگم ...».

«هارادان سنه بیر دیله توتان تاپیم؟ مگر سن "قیف امونیان" شهریندن (قدیم مصرین باش‌کندی کی، اورانی آسوری شاهې "آشور‌بانپال" ویران ائ‌تدی) یاخشی‌سان؟ ... مگر اونلاردا سورگون اولوب اسارته گ‌ئتمه‌دیلر می؟ اوشاق‌لارینې هر بیر کوچه‌باشیندا یارالامادیلار می؟ مگر اونلارین باش‌چی‌لاری او‌چون پوشک آتمیردیلار و اعیان‌لارینې زنجیره باغلامامیش‌دیلار؟ ...».

«سن ده (اونلار کیمی) ی‌ترسيز چالیشاجاق‌سان کی، دشمن‌لرین برابرینده گ‌وج آختاراسان! ...».

«اؤز میللتیوه بیر باخ، قادینلاردان باشقا کیمسه قالمامیشدیر. اؤلکه‌وین داروازالاری دشمنلریوین اوزونه آچیلیمیشدیر، قاپی قیفیلارین اودا چکیلیمیشدیر. محاصره‌یه تاب گتیرمک اوچون سو گتیر، اؤز استحکاماتیوی محکم‌لندیر، پالچیغا، لیغا گیر، اونو آیاقلا، کرپیچ قالیب‌لارینی تعمیر ائت! ائله بوراداجا اود سنی یاندیراجاقدیر، قیلینج سنی آرادان آپاراجاق و چگیر تگه کیمی سنی اؤزونه یشم ائده‌جکدیر، اگر چه چگیر تگه کیمی سانسیز اولساندا...».

«ای آسوری شاه! چوبانلارین یاتمیشلار و دؤیوشچولرین اؤیوموش و آداملارین داغلاردا سپه‌لنمیشلر و بیر آدام یوخدور کی، اونلاری توپلا سین ... هر کیم سنین بدبختلیکلرین شهرتینی ائشیدیر، ال چالیر، اونا گؤره کی، سنین همیشه‌لیک شَریندن آماندا قالان آدام یوخدور»^۱. همین سؤزلری پیرنیا "ایران باستان" کیتابینین بیرینجی جیلدینین ۱۸۲ - ۱۸۱ - نجی صحیفه‌لرینده اختصارلا وئرمیشدیر.

آسوری میلیتاریزمینین تقریباً مین ایللیک حاکمیتی منطقه خلقلرینین حتی عادی حیاتیاتی داواملی شکیلده پوزموشدو و اونلارین میلی اینکیشافلارینین جدی حالدا قاباغینی آلمیشدی، بو خلقلرین نفرتی و انتقام حیس‌لرینی اوزون ایللر آلاولاندیرمیشدی. بونا گؤره‌ده نینوانین سقوطو منطقه خلقلرینین انتقام حیس‌لرینین تجسم‌وایدی. بو انتقام حیس‌ی ماد - ماننا خلقلین قهرمانلیغی و کییاکسارین تدبیری، سیاستی، سرکرده‌لیک قابیلیتینده تظاهر ائتمیشدیر. بونا گؤره‌ده منطقه خلقلری تاریخینده مادلارین - بوگونکو همدانلی و آذربایجان اولو بابا‌لارینین بؤیوک رولو و خدمتی اولدوغو اوچون، اونلارین رهبری کییاکسارین دا شخصیتی همیشه تاریخچیلرین دقتینی جلب ائتمیشدیر. تاریخی حادثه‌لر تاریخی شخصیتلر یارادار، لاکین همین شخصیتلر، اؤز باجاریقلاری، قدرت و تدبیرلری، عاقلانه و دوزگون سیاستلری نتیجه‌سینده او حادثه‌لری لازمی نتیجه‌یه چاتدیرماقدا بؤیوک رول اوینایار و حتی قسماً او حادثه‌لره تأثیر ائدرلر. آنجاق زامانین نبضینی دویا بیلن و عاغیللی اولان شخصیتلر بونا قادر اولایلرلر. کییاکسار بئله داهی تاریخی شخصیتلردن بیر اولموشدور. بونا گؤره‌ده تاریخچیلر اونون باره‌سینده چوخ یازمیش و فیکیرلر سؤیله‌میشلر.

کییاکسار بؤیوک و مدبر تاریخی شخصیت کیمی، تکجه قدیم و تازا تاریخچیلرین دقت نظرینده دایانمامیش، حتی او قدیم یونان ادیب‌لرینین بئله دقتینی اؤزونه جلب ائتمیشدیر. بو ادیب‌لردن بیر قدیم یونانین مشهور اویون اثری یازانی، فاجعه‌لر مؤلفی "ائشیل" دیر کی، هرودوتدان اللی ایل قاباق کییاکساری ائله بیر دؤولتین اساسینی قویان گؤستریر کی، بوتون آسیایا حاکمیتی برقرار ائتدی. ائشیل [م.ق. ۵۲۵ - ۴۵۶] کییاکسارین آدینی چکمه‌سه‌ده، سؤزلریندن معلوم‌دور کی مقصدی کییاکساردیر. یونان ادیبی یازیر:

«ژئوس (قدیم یونان آلاه‌لارینین آلاه‌ی) شاه بو افتخاری باغیشلامیشدیر کی، بیر کیشی آسیایا

حاكمدڤر، چونكى ڤڤر ماد كڤشى اوردولارڤن اڤلك امڤرى اولموش و اوندان باشقا اونون اوغلو كى، اونون اڤشڤنى باشا چاتدڤردى. اونون سڤبى اودور كى، عاغل اونون اڤستكلرڤنڤن رهبرى اڤدى».^١

گوروندوگو كڤمى ائشڤل (و يا ائسڤل) كڤياكسار و اونون اوغلو آستڤياكى، آد چكمه دن چوخ ڤوكسك قڤمت لندڤرڤر. اڤڤڤڤن ڤاشادڤغى اڤللردن گورونور كى، او كڤياكساردان تقرڤبأ ڤوز اڤل سونرا ڤاشامڤشڤڤر (كڤياكسار م.ق. ٥٨٥ - نجى اڤلدە اؤلوموشدور)، داها دوغروسو كڤياكسارڤن وفاتڤندان ٦٠ اڤل سونرا ائسڤل حڤاتاگوز آچمڤشڤڤر. دئمك ائسڤل بؤڤوك دراماتورق اولاراق، جهانشمول اڤڤون ائرلرى ڤازاندا، كڤياكسارڤن وفاتڤندان تقرڤبأ ڤوز اڤل كئچڤردڤسهده، اونون آدى تكمجه اؤز ڤوردو دئڤل، ڤوناندا شەرئلنڤڤ ڤاڤلمڤشڤڤى. معلومدور كى، هر ڤڤر عادى سڤياسى تاريخى شخصڤت دونڤا شەرئللى ادبى ائرلرڤن شخصڤتى، قهرمانى و اوبرازى اولا ڤڤلمز. اسكندر كڤمى بؤڤوك سڤياسى - تاريخى شخصڤت "نظامى" كڤمى ڤوتون دونڤا تانڤيان اڤڤڤڤن دنڤا شەرئللى "اسكندرنامه" منظومه سڤڤڤڤن اساس قهرمانى اولار.

او دؤورده كڤياكسارڤن گوردوگو اڤشلر اجتماعى و تاريخى باخڤمدان او قدر اؤنملى و بؤڤوك اولموشدور كى، اؤز زامانڤندان باشلاڤاراق هر ڤانا، او جمله دن ڤوناندا ڤاڤلمڤش و كڤياكسارڤن شخصڤتى، بؤڤوك ڤڤر اڤنسان كڤمى، ڤره ڤاڤلمڤش و بؤڤوك اڤڤلرڤن نظر دقتڤنى اؤزونه جلب ائتمڤشڤڤر و اڤڤلر اونون و اوغلونون سڤماسى و اڤشلرڤنى ائرلرڤنڤن موضوعو و قهرمانلارى ائتمڤشلر.

منطقه مڤزڤن خلقلرى و تاريخڤنه ڤو قدر بؤڤوك خدملر ائتمڤش كڤياكسارڤن اڤڤڤڤن اڤتڤب باتماسى و زمانه مڤزه گلب چاتماماسڤڤڤن علّت و سڤبى، اونون ائرلرى، تاريخى، كتڤبهلرى، همدان و ساڤره مركزى ماددا اولموش ڤنالارى، هئىكللرى و ساڤرهلرڤنڤن هخامنڤشلر طرفڤندن ڤيله - ڤيله و ڤا اهمڤت وئڤلمه دن آرادان گئتمه علّتى اڤله عڤنى دڤر. كوروش و داريوشون "كڤڤر" آدلانڤرڤلماسى، او زامانا قدر كى بؤڤوك شخصڤتلر مڤزڤن اونودولماسى دئمكدڤر.

ڤڤر داها قڤد ائدك كى، ماننا - ماد تاريخى بارهده ڤو ڤازڤلار مڤزڤن، دئمك اولار، اساس منبى قڤڤم آسورى، اورارتو، اككد، سومئر، اڤلام، كاسسى و ... تاريخى ائرلڤڤڤر. چونكى، كئچمڤشده قڤد ائندڤگڤمڤز كڤمى، فڤكر مڤزجه ماننا - ماد دؤورو تاريخى و تاريخى ائرلرى هخامنڤش شاهلارى دؤورو، ڤيله - ڤيله و ڤا ڤڤلمه دن اهمڤت وئڤلمه مك نئڤجه سڤڤنده آرادان گئتمڤش و ڤا آرادان آڤارڤلمڤشڤڤر. نه همداندا، نهده ماننا حكومتى ڤئرلڤڤنده هئچ ڤڤر شئى زمانه مڤزه گلب چاتمامڤش، گلب چاتان نادر ائرلر اڤسه ڤارڤم اونودولموش و تاريخڤن نڤسڤان توزو آلتڤندا گؤمدورولموش حالداڤڤر. ڤڤر صورتهده كى، ڤارتلاردان بحث ائدركن گؤره جگڤمڤز كڤمى، اونلارڤن دؤورونده آسورى اڤمڤراتورلر غون دؤولت آرشڤوى مؤوجود اولموشدور. بئله اڤسه آسورى اڤمڤراتورلر غونو

دئوریلدن کییا کسار بو آرشیودن خبرسیز اولمایا بیلمزدی. بو ایسه او دئمکدیر کی، ماد ایمپراتورلوغو دؤورونده او دؤولتین خصوصی دیلی، دؤولت سندلری، آرشیوی و داش قازما لؤوحه‌لری اولموشدور. بونودا قید ائدک کی، هله آسوریلردن چوخ اول ماننلار، مادلار و اونلارین بابالاری قوتی - لولوبیلر منطقه‌ده مؤوجود اولموش سومثر، ایلام، هورری، اککد، بابیل و سایرہ خلقلرین دؤولتلری، مدنیتلری و اونلارین یازیلاری و سایرہ مدنی آبیده‌لری و ایشلرینی گؤردوکده، اؤزلرینده بو ایشلردن گؤرمه‌مہسی عاغیلا سیغمازدیر، خصوصیلہ قوتی - لولوبیلرین کی، دیل جہتدن سومثرلر و ایلاملار یاخین و عمومیتلہ آسیانی خلقلردن اولموش و ۹۱ ایل بابیلده حاکمیت ائتیشلر.

بونولا یاناشی، یثرینده گؤستمیشیک کی، چوخ احتمال قوتی - لولوبیلر دؤورو اولدوغو کیمی، ماد حکومتی دؤوروده ماد حکومتینین رسمی، اداری، دؤولت و تجارت دیلی ایلام دیلی اولموشدور، چونکی قوتی - لولوبی خلقلری دؤورو مرکزی مادین تجارت سندلرینین ایلامجا اولماسی، اونلارین رسمی - اداری دیللرینده ایلامجا اولماسینی گؤستهریر. بو وضعیت نسیلدن - نسیله داوام ائتیش و ظنیمیزجه ماد حکومتی دؤوروده بئله اولموشدور، یعنی ماد دؤولتینینده دؤولت، رسمی و تجارت دیلی ایلام دیلی اولموشدور و چوخ احتمال بو دیلده دؤولت لؤوحه‌لری و کتیبه‌لری‌ده اولموشدور کی، یا هخامنیشلر دؤورو و سونرالار آرادان گئتمیش و یا یثر آلتیندا گؤمدورولمکده‌دیر. بو فیکری بیرده او تاریخی واقعیت ثبوت ائدیر کی، آریالارین ایرانا گلمه‌سیندن اول، م.ق. ۲ - ۳ و ۴ - نجو مین ایللیکلرده بشریتین ایلک مدنیت اوچاقلاریندان بیرى اولموش بو گونکو ایرانین غربی ولایتلری خلقلری داخلینده ایلام دیلی خلقلر، ولایتلر و حتی شاید دؤولتلر آراسی دیل و بو منطقه‌نین اوچ مین ایل لیک مدنیتی‌نین اساس آنلاشما و ائللر آراسی انسیت واسطه‌سی اولموشدور.

بوتون بونلاردان نتیجه چیخارداراق دئمک اولار کی، ماد ایمپراتورلوغونون خصوصی دؤولت سندلری، اثرلری، آرشیوی مؤوجود اولموشدور، لاکین سونرالار، هخامنیشلر دؤورونده یا پارس شاهلاری طرفیندن، شعورلو شکیلده آرادان آپاریلیمیش و یا اهمیت و ثریلمه‌دیگیندن، اوزون عصرلر فاصله‌سینده، همدانداکی ماد دؤورو بنالاری و آسلان هئیکلی کیمی، آرادان گئتمیشدیر. هر حالدا ماد دؤورو اثرلری و آبیده‌لرینین تئز و تامامیلہ آرادان گئتمه‌سی و یا یثر آلتیندا گؤمدورولمه‌سینین اساس سببکاری هخامنیش شاهلاری و پارس حاکم دایره‌لری اولموشلار.

بوتون بونلارا باخمایاراق، تاریخ علمی بیر یثرده دایانیب قالامیش، ایره‌لی گئدیر و علمی ازیئتیلاردان یثنی - یثنی تاریخی حقیقتلر کشف اولور. خصوصیلہ ایگیرمینجی عصرین اوللریندن بو طرفه تاریخ علمی، قدیم تاریخ بارده‌ده بؤیوک حقیقتلرین اوستوندن پردہ‌نی گؤتورموش و گونو - گوندن گؤتورمکده‌دیر. بونا گؤره‌ده بو گون ماننا - ماد تاریخی بارده‌ده اولان معلومات ۷۰ - ۶۰ ایل بوندان اوله نسبت خیلی فرقله‌نیر. بو گونکو ماننا - ماد تاریخی داها چوخ دوزگون و گئشیش

ایشیقلا ندیر یلمیشدیر. بونا گۆرده حسن پیرنیا (مشیرالدوله)نین "ایران باستان" اثرینده و مرحوم فریدون ابراهیمینین "آذربایجانین قدیم تاریخیندن" ادلی اثرلرینده بیر سیرا تاریخی حادثه لر، او جمله دن کییا کسارین حیاتی، گۆردوگو ایشلر، اونلارین تاریخی، ایسکیتلرله علاقه سی و سایره تاریخی مسئله لر بارده کی فیکیرلرینین یئرینی تازا کشفیاتلاردان الده اندیلمیش یثنی فیکیرلر و حقیقتلر توتموشدور. حتی تاریخین آتاسی آدلانان قدیم یونان تاریخچسی هئودوتون یازیلاریندا بئله اولان یالنیش جهتلر اصلاح اولموش و اولماقدادیر. بیز بو فیکیره بیک کی، ماننا - ماد تاریخی بارده اولان بوگونکو معلوماتلاریمیزدادا، شبهه سیز، یالنیش جهتلر واردیر. بو یالنیش لیکلاری آذربایجان تورپاقلاریندا آپاریلا جاق دهرین علمی قازینتی ایشلری آرادن قالدیراجاقدیر. خصوصیه آذربایجان - همدان خلقینین اؤزو طرفیندن آپاریلا جاق تدقیقاتلار بواشیده داها فایدالی اولاجاقدیر. ماننا - ماد تاریخینین ایشیقلا نماسینا اساس، قطعی و تملیی تأثیر ائده جک عامیللردن بیرى فیکریمیزجه، شبهه سیز، "شیکاقو" دارالفنونوندا ساخلانیلان "اون مین" ایلام لؤوحه سینین اوخونماسی اولاجاقدیر کی، اونون نتیجه سینده هم ایلام دیلی تامامیه اوخونوب آیدینلاشا جاق، همده اونلاردا اولان تاریخی معلوماتلار ایلام، کاسسی، قوتتی، لوللوی، ماننا و ماد تاریخلرینین قارائلیق جهتلرینی ایشیقلا ندیراجاقدیر. اونا گۆرده بیز بئله دوشونوروک کی، چوخ احتمال بو لؤوحه لر داخلینده قوتتی - لوللوی، ماننا و مادلا علاقه دار چوخلو معلوماتلار و حتی لؤوحه لر واردیر، چونکی گوجلو احتمالا گۆره ایلام دیلی ماد دؤولتینین رسمی - اداری و دؤولتی دیلی ایدی و خصوصی ماد دیلینده اثرلر، لؤوحه لر و کتیبه لرین الده اندیلمه مه سینین سببی بودور.

کییا کسارین شخصیئی بارده تاریخچیلرین اولدوقجا اهمیئتی و دقته لایق فیکیرلری واردیر. بونلارین هامیسی گۆسته ریر کی، کییا کسار مدبر، عاغیللی، سیاستچی، اوزاق گۆرن، باجاریقلی سرکرده، خلقینه اوره گی یانان، اونا خدمت ائدن، اساسلی اصلاحات عمله گتیرن و او دؤور میثلی اولمایان نسبی دئموکرات روحلو بیر دؤولت باشچسی اولموشدور.

فریدون ابراهیمی، هئودوتون یازدیقلارینا اساساً، کییا کساری بئله تصویر ائدیر: "کییا کسار بؤیوک، تدبیرلی بیر پادشاه ایدی و اؤز حاکمیتینین ایلک ایللرینده میللتین مختلف حیاتی شئوناتیندا سیاسی، اجتماعی، اقتصادی نقطه نظر دن بؤیوک اصلاحات عمله گتیردی.

کییا کسار پادشاهلیق تختینه اوتوردوقدان سونرا، میدیا دؤولتی قوشونلارینین حساس موقعیتینه متوجه اولوب، اولجه قوشونون تقویت و توسعه سینه مشغول اولدو. قوچاق آتلی و پیدادا عسگرلردن تشکیل تپمیش قوتلی و دایمی سلاحلی بیر اوردو ایجاد ائتدی ...

هئودوت یازیرکی: «کییا کسار شمالی آسیانین بوتون منطقه لرینی اؤز حاکمیتی آلتینا گتیرمیشدی. کییا کسار آسوری پادشاهلارینین جابیرانه تسلطو دؤورونه خاتمه وئرمکدن اؤترو آسوری دؤولتینین مرکزی اولان نینوایا حمله آپاریب، پارلاق موفقیتلره نایل اولدو ... میدیالیلار تقریباً میلاددان ۶۱۲ ایل قاباق نینوا شهرینی تصرفه گتیریب، بشریت و معارف دشمنلرینی اؤز یووالاریندا از رک،

آسوریلرین قان تۆکوجو فاجعه لرینه خاتمه وئریلر.^۱

حسن پیرنیا اؤزونون "ایران باستان" کیتابیندا کییاکسار حاقیندا کیچیک بیر جمله ایله کفایت لنه رک یازمیشدیر: «هؤوخشه تر (داریوش اؤز کتیبه سینده کییاکسارین آدینی بئله چکیر) ایرانین آدلی - سانلی شاهلاریندان و تاریخین اؤنملی موقعلرینین اهمیتلی رهبرلریندن بیریدى».^۲ شبهه سیز او زامان بو گونکو ایران مفهومو اولمامیشدیر، بونا گؤرده آقاي پیرنیانین منظورو، شبهه سیز، "ماد" اولموشدور.

کییاکسارین سیاسی ذکاتوی و اونون رهبرلیگی آلتیندا اولموش اوردونون واقعاً آزادیبخش بیر اوردو اولماسینی، غالب گلندن سونرا، اونون آسوریلرله رفتاریندان گؤرمک اولار. کییاکسارین مغلوب آسوریلرله نئجه رفتار ائتمه سینی بیلیمک اوچون، اولجه آسوریلرین مغلوب خلقلر، او جمله دن ماننا - مادرلارلا نئجه و نه شکیلده رفتار ائتمه لرین بیلیمک لازمدیر، چونکی، یوخاریدا دئدیگیمیز کیمی، بو حرکت بیر نؤوع محکوم یاخین شرق خلقلرینین انتقامی ایدی.

آسوری شاهلاری تقریباً مین ایلیک حاکمیتلری دؤورو همیشه، غلبه چالان زامان، مغلوب میللتلرین سلاح گؤتوره بیلنلرینی اؤلدورور و قالانلارینی اسیر ائدیپ آپارار، باشقا یئرلره کؤچورر و اونلاری قول کیمی تیکیتی، سد سالما و سایره بوکیمی آغیر ایشلرده ایشله دردیله. بونا گؤرده بو فلاکتین قاباغینی نسبتاً آلماق اوچون، او دؤورلرده بو گونکو آذربایجان - همدانین و شاید باشقا اۆلکه لرینده، بوتون ماحاللاریندا معین داغلار و اوجا تپه لرین باشیندا اود یاندیرار و آسوریلرین گلمه سیندن اؤنجه دن خلقه خبر وئره و خلق باجاردیقجا ثروتینی، داشیناسی شیلرینی اؤزلی ایله داغلارین آلتیندا قازدیغی کؤهولره آپاریب، گیزلر و گؤزتچیلری واسطه سیله غارتچیلرین گئتمه سیندن خبر توتدوقدا قاییداردیلار. بو گون ده آذربایجانین مختلف ماحاللاریندا، او جمله دن تبریز، گونئی و... "قاچا - قوش قویوسو" کلمه سی هله ده دیللرده واردیر. بعضاً سئل گلنده بو قویولارین بعضیسینین قاپیسی آچیلار و سئلین ویرانگریگینین قاباغینی آلا. بو قویولار و یا نقیبلر، شبهه سیز او دؤورلر و اوندان سونراکی و اولکی آغیر دؤورانلاردان قالان پناهگاهلاردیر.

معمولاً آسوری اوردولاری، شاهلارینین امریله، مغلوب خلقلرین بوتون قالالاری، سدلی، کاناللاری، بنالاری، کند و آوادانلیقلارینی ویران ائدر، چشمه لرینی کورلایار، کندلر، باغلار و مشه لرینی اودلایار و اللرینه کئچن دگرلی هر بیر زادی و اینسانلاری اؤزلیله بیرلیکده آپاراردیلار. آسوری شاهلاری اسیرلرین ساینین چوخلوغونا چوخ اهمیت وئردیلر، چونکی بنالار، سارایلار، شهرلر، حربی قالالار، سدلر، کاناللار، و سایره آغیر یئرلی اونلارین گوجو ایله تیکدیریدیلر. اسیرلردن آسوری عسگرلرینه ده پای چاتارمیش. عسگرلر پوشک آتاراق اسیرلری اؤز آرالاریندا

* ۱ - فریدون ابراهیمی، ص ۱۵ - ۱۴.

۲ - پیرنیا، ج ۱، ص ۱۹۹.

بۆلۈشدۈرۈلدى. آسورى اوردولارى پىادا يول گىتىمگە قادىر اولمايان كىچىك اوشاقلارى، قارى و قوجالارى، شاهىن امىرى ايله، يىرىندەجە اۆلدۈرۈر و يا اوددا ياخىب، ياندىرادىلار. آسورى شاهلارنىن بويۇرۇغوايله، اسىر دوشنلىرى لوت و قوللارى آرخادان باغلى، بۆيۈك باشلارنىن آروادلارى، قىزلارى و عايىلە عضولرىنى، اتكلىرى جىرىق حالدا، اسىرلىرىن قاباغىندا و اونلارلا بىرلىكدە پىادا سورگۈن ائدر و اونلاردان قول كىمى استفادە ائدردىلر. نىنوا خارابالارىنىن دىوارلارىنداكى داش قازمالاردا بىلە شكىللر آز دىيىلدىر.

آسورى اوردولارى، شاهلارنىن امىرىلە، محكوم خىلقلرىن عىگرلىرى و اھالىسىندىن اۆلدۈردۈكلرىنىن جىسدلىرىندىن قالالار و ھىرملر دوزلدردىلر. آسورى شاهلارى اۆز سارايلىرىنى لوت اسىر آروادلارنىن، داش قازمالارداكى شكىللىرى ايله بزدردىلر. آسورى شاهلارى محكوم خىلقلرىن عىبانلارنىن قاباغىنى آماق اوچون اونلارنى اسىرلىرى و اھالىسىنى باشقا محكوم خىلقلرىن يوردلارى و تورپاقلارنى و باشقا توتدوقلارى اۆلكەلەرىن اسىرلىرى و اھالىسىنى اولكىلىرىن تورپاقلارنى كۆچۈردر و ھر ايكىسىنىن امگىندىن امكان قدر استفادە ائدردىلر. بىلە آغىر اسارت شرايطىندە ياشايانلار، طىبىعى اولراق، بنالى آرزو ائدردىلر، بىرگۈن اللرىنە فرصت دوشسون تا آسورىلرە ھامان جور رفتار ائتسىنلر، اونلارلا اولموشدور. آسورى اوردولارى و عىگرلىرى، شاهلارنىن گۆستەرىشى ايله، اونلارلا قارشى مقاومت گۆستىرمىش خىلقلرىن اسىرلىرىنىن ال - آياقلارى، بورون و قوللارنى كەسر و اونلارلا داھا آرتىق تحقىرآمىز ايشلر گۆرۈردىلر. محكوم و مغلوب خىلقلرىن امىرلىرى و بۆيۈك باشلارنىن نىزىيە اوتورتماق آسورى شاهلارنىن عادى ايشى ايدى.

آسورى شاهلارنىن محكوم خىلقلرە رفتارى بىلە ايدى. ايندى گۆرك ماددار و اونلارنىن رھبرى كىياكسار، نىنوانى آلىب، آسورى اىمپىراتورلۇغونۇ آرادان آپاراندىن سونرا، اونلارنى اسىرلىرى و عمومىتە آسورى خىلقى ايله نىجە رفتار ائتمىشىدىر؟

عصرلر بويۇ منطقە خىلقلرى، او جملەدىن ماد خىلقى بارەدە بو جنائىلرى رواگۇرموش خىلق، اونا غلبە چالان ماد خىلقىندىن نە گۆزلەيە بىلردى؟ آيا ماد خىلقى و اونون رھبرى ھامان ايشلرىن عىنىنى آسورى رھبرلىرى و خىلقى بارەدە ائتمەگە حقلى دىيىلدىمى؟ آيا كىياكسار عصرلردىن بىرى، نىسلىدىن - نىسلىلە ارث قالاراق اوركلردە توپلانىپ جوشان كىن و انتقام حىسلىرىنىن قاباغىنى آلمالى ايدىمى؟ آلابىلردىمى؟ اگر ماددار و كىياكسار آسورىلرە مقابلە بە مىثل ائتسە ايدىلر، تارىخىن اونلارى پىسلەمەگە حقى وارايدىمى؟ بىلە اولسايدى، عربلىرىن "البادى مظلم" (باشلايان ظالم راقدىر) دىدىگىنە اساساً، يىنەدە آسورىلر گوناھكار اولاردىلر.

بونون بونلارلا باخمىيىراق، ماد - بابىل مۇتەد اوردولارى، كىياكسارىن رھبرىگى و امىرىلە مغلوب آسورىلرە اولدوقچا اينسانى، ملايم و نۆوع پۇرۇرجەسىنە رفتار ائتدىلر. كىياكسار يالنىز جنائىت، استىداد و ارتجاع اوجاغىنى سۇندوردۇ، يعنى كىچىمىش جنائىتلردە بلاواسطە شىركت ائتمىش آسورى

باشچیلاری، اعیان - اشرافلاری، حکومتین ایشداشی، یاردیمچیسسی اولموش بوئوک دین خادیملرینی و ساییلان و نفوذلو آدماملاری آزادان آپاردی، عصرلردن بری آسوری شاهلاری و سردارالارینین منطقه خلقلریندن تالاییب، نینوا و باشقا آسوری شهرلری و مرکز لرینده توپلادیقلاری ثروتی بییه لندی، لاکین ساده زحمتکش آسوری خلقلینی نه جزالاندیردی، نه ده اوشاقلارینی یاندیریپ، یوردلارینی اودا چکدی؛ نه قادینلارینا تحقیر ائتدی، نه ده اونلاری اسیر ائدیپ قول کیمی یاد اوکله له سورگون ائده رک آغیر ایشلرده ایشلندی، بلکه یالنیز اونلاری نینوا شهریندن کؤچوروب، اطراف کندلرینده ساکین اولماغا مجبور ائتدی. کییاکسار، کتچمیشده اسیر اولوب، آسوریلر طرفیندن اؤز وطنلریندن سورگون اولموش بوتون خلقلر و ائلره اؤز دوغما یوردلاری و وطنلرینه دؤنمه گه امکان یاراتدی. کییاکسار یالنیز جنایت مرکزی اولموش نینوانی ائله آزادان آپاردی کی، بیردها تاریخده قدینی دوزلده بیلمه دی، قولدور، مستبد و مدنیت دشمنی اولموش آسوری حکومتی و اونون دایاقلاری آزادان گئتدی، لاکین آسوری خلقی یاشادی، دینی مراسملری اؤز یثرینده قالدی. بوتون تاریخچیلرین یازدیغینا گؤره مادلارین رهبری کییاکسار زحمتکش آسوری خلقلینی آزادان آپارمادی، اونلاری سورگون ده ائتمه دی و بئله هدفی ده اولمامیشدیر. بو ایشین سببی اوندان عبارت ایدی کی، ماد اوردولاری ساده، آزاد و زحمتکش خلقدن، عصرلردن بری آسوریلرین غارت و تالان ائتدیکلری خلقلردن یارانمیشدی، ساده و زحمتکش آسوری خلقی ده اونلاردان فورقلمه بیردی، نینوادا یاشایانلارین بیر قسمی هامان محکوم، اسیر و سورگون اولموش اینسانلاردان عبارت ایدیلر.

بئله لیکله ماد اوردولاری و کییاکسارین اساس هدفی مستبد، مدنیت و ترقی دشمنی آسوری میللتاریزمینی آزادان آپارماق و منطقه خلقلرینه اینکیشفاف، ایره لیله مه یوللارینی آچماق اولموشدور. بونا گؤره ده کییاکسارین بو نجیب حرکتی بوتون منطقه خلقلری و میللتلرینی، او جمله دن مادلاری مستبد حکومتین قانلی جایناغیندان و اسارتیندن خلاص ائتدی و محض بونون اوچون ده او مترقی میللی بیر آزادلیق حرکتی اولموش، یاخین شرق اوکله لری خلقلرینین اینکیشفاف یولو اوزه ریندن استبداد، ظلم و میللتاریزم سدینی سیندیریپ، اونلارا ترقی یولونو هامارلادیغی اوچون، عمومیتله مترقی و قاباقجیل بیر حرکت و ایش اولموشدور.

سون زامانلارین بعضی تاریخچیلری ماد حکومتینی ده قولدار بیر حکومت گؤسترمله چالیشیلار. لاکین بیزجه او زامانکی آذربایجان و حتی یاخین شرق منطقه سینین بعضی اوکله لرینده، قدیم روم، یونان و مصرده اولموش قولدارلیق اجتماعی سیستمینه طبیعی - اقتصادی شرایط و زمینه اولمامیشدیر. بونا گؤره ده اگر او دؤورده بو منطقه ده، قونشو ایمپراتورلوقلارین تأثیرینده، قولدارلیق عنصرلری اولموشدورسادا، تولید اوچون دئییل، اساساً ائولرده، تک - توک خدمت اوچون اولموش و بئله نادر قوللارلا عایله عضولری کیمی رفتار اولموشدور.

عمومیتله هر بیر باخیمدان اولموش اولسادا، ماد - بابیل متّحد اوردولارینین آسوری

میلیتاریزمی علیھینہ محاربہ سی و نینوانی توتماسی مترقی، آزادببخش، نۆوع پرورانه و عمومی تاریخی اینکیشاف اوچون فایدالی اولموشدور. دوغرودان دا: "هر بیر محاربہ ده وحشی لیکلر، رحمسیز لیکلر، مصیبت و چتین لیکلرین لابد اولماسینا رغماً، تاریخ بو یو، دفعه لرله، ائله محاربہ لرده اولموشدور کی، مترقی خصوصیت داشیمیشدیر، یعنی بشرین ترقی و اینکیشافینا فایدالی اولموش و بعضی ضررلی و ارتجاعی مؤسسہ لرین خراب اولماسینا (مثلاً مطلق سلطنت، یا کندچیلره رقیب بیر رژیم) و یا آوروپانین ان وحشی و مستبد حکومتلرینین آرادان گئتمه سینه کمک ائتمیشدیر." ^۱ نینوانین فتحی شبهه سیز بئله مترقی بیر محاربہ اولموشدور.

بونودا قید ائتمک لازمدیر کی، مین ایله یاخین بیر مدّته آسوری میلیتاریزمی تکجه ماننا - ماد خلقینه ظلم ائدیپ تالامادی، اونو مدنیتدن گئری قویمادی، بلکه او بو ایشی بوتون یاخین شرق خلقلری باره سینده ائتمیشدی، بونا گؤره ده تکجه مادلار و ماننالیلارین اوره گی آسوریلردن قان دئییلدی، تکجه اونلار بو غارتچی و ظالم حکومتدن نفرت ائدیپ انتقام آلماق آرزوسوندا دئییلدیلر، بلکه بوتون منطقه خلقلرینده آسوریلردن انتقام آلماق آرزو سو وارایدی. بو سببدن ده اگر مادلار ایله بابیل لیلر آسوری میلیتاریزمینی آرادان آپارماق اوچون متحد اولوب، اوردو یوروده رک، آسوریلرین شهرلی و باش کندلرینی توتوب محو ائتدیلر سه ده، تکجه اونلار بو ایشی گؤرمه دی، بلکه قطعی دئتمک اولار کی، ظلمدن جانا گلیمیش منطقه نین بوتون خلقلری، آز، یا چوخ، مستقیم و یا غیر - مستقیم آسوری حکومتینی آرادان آپارماقدا اشتراک ائتدیلر. بونا گؤره ده دئتمک او لار کی، باشچیلاری آسوری حکومتیله ال بیر و متحد اولموش اولسادا، ماننا اهالیسی و ایشغوزلارین دؤیوشچولریندن ده بو آزادلیق دؤیوشونده اشتراک ائتمیشلر، آنجاق اونلارین بو ایشی رسمی اولمادیگی اوچون تاریخده قیده آلینمامیشدیر. بونا گؤره ده ا.م. دیاکونوفلا هم فیکر اولوب دئییه بیلر کی: «ممکن دور باشقا قوملارین، مثلاً ماننالیلار، ایسکیتلر و سایره نین دؤیوشچو دسته لری م.ق. ۶۱۲ - نجی ایله غالب ماد اوردولاری سیراسیندا اولموشلار، بوسببدن ده مادلارین غلبه سینی، گوجلو احتمال ایله، یاخین آسیانین بوتون قوملاری و عموم خلقینین، آسوری ظالم لرینه قارشی غلبه سی حساب ائتمک اولار» ^۲.

آنجاق یاخین شرقین بوتون خلقلرینین آسوری میلیتاریزمی علیھینہ بو آزادلیق گئیردن و مترقی حرکتینین باشیندا ماد - ماننا خلقلری، بو گونکو ایرانین اراضیلری بیر - بیرینه یاپیشیق اولان تورکلرین اولو بابالاری دایانمیشدیلار.

بوتون بو دئییلنلری یشکونلاشدیراراق دئییه بیلر کی، میلاددان ۶۱۲ ایل اوّل یاخین و اورتا شرق منطقه سینده مستبد و میلیتاریست آسوری حکومتی، منطقه میزین ترقی و ایره لیه مه سینی

* ۱ - وی. ل. کلیات، جلد ۳۱، ص ۲۷۱.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۸۸.

بوخوولایان بیر حکومت ایدی. بونا گۆرهده مادلارین غلبه سی یاخین شرق میللتلری و خلق کوتله لرینین ظالم و میلیتاریست آسوری حکومتی علیه نه غلبه سی حساب اولونور. بو ایسه ماد - ماننلارین اوولادلاری ساییلان بوگونکو آذربایجانلیلار، همدان و اورانین اطرافنی تورکلری اوچون افتخاردیر.

نینوانین سقوطوندان تقریباً آی یاریم سونرا، میلاددان قاباق ۶۱۲ - نجی ایلین سئپتامبر آیینین ایگیرمیسینده کییاکسار اۆز وطنینه قاییتدی و نبوپله سر نینوادا قالدی و آسوری اوردولارینین قالیقلارینی تمیزله مکله مشغول اولدو. بعضی تاریخچیلر، او جمله دن قدیم یونان تاریخچیسى "کتسیاس" کییاکسارین سرعتله وطنینه قاییتماسینی بئله ایضاح ائتمیشدیر کی، گویا او، الده ائتدیگی غنیمتلری همدانا آپارمیشدیر. حالبوکی، الده ائتدیگی غنیمتلری همدانا آپارماق کییاکسار کیمی بیر امیره هئچه چتین دئییلدی، اونون سرعتله وطنینه دؤنمه سینین سببی، اولاً گله جک ایشلرینه لازمی زمینه حاضرلاماق، ایکینجیسی ایسکیتلردن احتیاط ائتمه سی اولموشدور. کییاکسار وطنینه دؤندو، لاکین محاربه باشا چاتمامیشدی. کییاکسار یقین بیلیردی کی، نبوپله سر کیچیک مقاومتلرین عهده سیندن گله بیلر.

متفقلر نینوایا داخل اولاندا و آسوری شاهى "ساراک" اؤزونو اودا آتاندان، اونون عمیسی "II آشوروبالیت - Assurubalit" نینوادان قاچیب، آسوری حکومتی طرفدارلارینی باشینا بیغراق "حرران" شهرینده اؤزونو آسوری شاهى اعلان ائتدی (م.ق. ۶۱۲ - نجی ایل پاییز) بونا گۆرهده میلاددان اول ۶۱۰ - نجو ایل اوکتوبر - نووامبر آییندا بابیل اوردولاری ماد اوردولاریله بیرلشهرک، "حرران" شهرینی توتدولار. بو دؤیوشلرده "آشوروبالیت" مصر فرعونو و اورارتو حکومتینه اومود باغلاییردی و بو ایکی حکومت آسوریلره قسماً کمکده ائتمیشلر.

متحد اوردولار "حرران" شهرینه یاخینلاشدیقدا ایکینجی آشوروبالیت و اونون یاردیمینا گلیمش مصر اوردولاری شهرى ترک ائدی، فرات چایینین غریبنده "کارکمیش - Karkemish" قالاسینا پناه آپاردیلار. شهر آلیناندان سونرا نبوپله سر سوریه و بین النهرین اهالیسینه مقدس اولان بو شهرى تالادی و بوللوجا غنیمتله الده ائتدی. غلبه دن سونرا ماد اوردولاری اؤز وطنلرینه قاییتدیلار. بو محاربه ده کییاکسارین شخصاً اشتراک ائدی ائتمه مه سی باره ده تاریخی قاینالاردا بیر سؤز یازیلما میشدیر.

نبوپله سرین "حرران" شهرینی تالاماسی گؤستریرکی، او زاماندا معمول اولدوغو اوزره، ایکی متحد غالب غلبه دن سونرا شهرى بؤلوب، بیرى اسیرلر، پول و داشینا بیلن شئیلری و او بیرسی شهرین اؤزونو گؤتورموشدور. دئمک بورادا حرران شهرینین اؤزو مادلارین اولموشدو.

بو حربی عملیات م.ق. ۶۰۹ - نجو ایله قدر داوام ائتدی. بو ایلین ژوئن و ژوئییه آیلاریندا "آشوروبالیت" مصر فرعونو "نخو" دان بؤیوک اوردو کمک آلاراق، حرران شهرینه گئتدی. آسوری - مصر اوردولاری سایجا اونلاردان آز اولان بابیل اوردولارینی مغلوب ائده رک "حرران"ی محاصر.

اڤتدیلر، لاکین ایکی آی سونرا، سئیتامبر آییندا نبوپيله سرین اساس اوردولاری یاردیما گلدی. آشورو بالیت، اورارتولارا اومود باغلایارق، حررانین شمالیندا، اورارتو تورپاقلارینا یاخین "ایسال" ایالتینه کۆچدو. لاکین ائله بو زامان ماد اوردولاری اورارتولارا قطعی ضربه وورارق، اونلارین باش کندی، "وان" گۆلونون جنوبوندا یئرلهشن "توشیا" یا چاتدیلار و اورارتو حکومتینی اؤزلینه تابع ائتدیلر. بئله لیکله "آشورو بالیت" ین اومودو هئچه چیخدی.

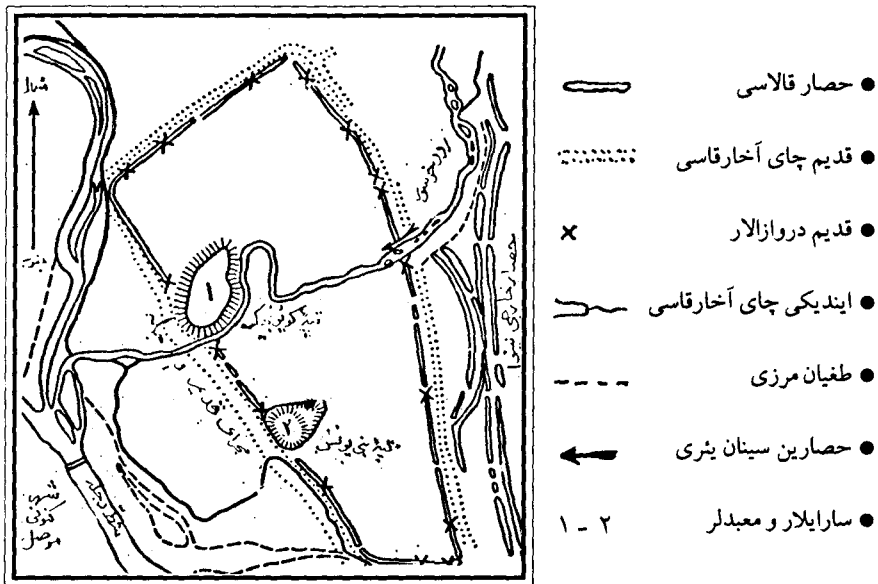
بوندان سونرا آسوریلرین ایشلری و اقداملاریندان معلومات یوخدور، لاکین فراتین غریبنده ایش مصرلیلرین الینه کئچهرک، اورایا حاکم اولدولار و "کارکمیش" فالاسینی فرات چایی اوچون مصریلره بیر مرکز چئویردیلر. بو قالانین اؤنملی تجارت و ایستراتژیک اهمیتی اولدوغو اوچون، ماد و بابیل لیلر بو قالانین دشمنین الینده قالماغینا اجازه وئره بیلمزديلر. نینوانین فتحی و اوندان سونراکی محاربه باشا چاتدیقدان متحدرلین رهبرلری آسوری اراضیسینی اؤز آرالاریندا بؤلوشدوردولر و "کارکمیش" قالاسی بابیلین پایینا دوشدو.

داها سونراکی ایللرده، م.ق. ۶۰۵ - نجی ایله نبوپيله سرین اوغلو "نبوکد نصر" (بوختونوصر) مصرلیلر و اورارتو اوردولاريله، هابئله آسوری شاهینین طرفدارلاريله دؤیوشوب، اونلارا غلبه چالیدی و حرران فالاسینی توتوب مصرلیلری قودو و سوریه ایله فلسطینی بابیل اراضیسینه بیرلشدیردی، بونولادا آسوری حکومتینین کمچی لرینین عؤمرو باشا چاتدی. م.ق. ۶۰۵ - نجی ایله نبوپيله سر اوئلور، لاکین کییاکسار، یاشلی اولسادا، اؤز حاکمیتی و فایدالی ایشلرینه داوام ائدیر. نینوانین سقوطوندان سونرا آسوری ایمپراتورلوغو تورپاقلاری ماد و بابیل حکومتلری آراسیندا بؤلوندو. ماد تورپاقلارینا قونشو و بیتیشیک اولان آسوری تورپاقلاری ماد ایمپراتورلوغونا و بابیل حکومتینین غریبنده کی یئرلر بابیل حکومتینین تورپاقلارینا قاتیلدی.

نینوانین فتحیندن قایدانندان سونرا، کییاکسار، آسوری حکومتینین قالیقلاری و سون مقاومت گؤسترلرینی آرادان قالدیرماق مقصدیله، نبوپيله سره یاردیم اوچون اوردو گؤندرديسهده، اؤزو ماد تورپاقلارینداکی ایسکیتلرین سون قالیقلارینی و اونلارین خودمختار و یاریم مستقل حکومتلرینی آرادان آپارماقلا مشغول ایدی، چونکی خارجی قوه لر اونلاردان استفاده ائده رک مادی ن داخلی ایشلرینده مداخله ائتمه گه چالیشیردیلار.

یغجام شکیلده گؤسترديگیمیز بو حادثه لری نسبتاً گئنیش شکیلده آچیقلاماق ایسته سک، دئمک لازمدیرکی، نینوانین م.ق. ۶۱۲ - نجی ایله سقوطوندان سونرا، م.ق. ۵۹۰ - نجی ایله قدر کییاکسار هم آسوریلره متح اولارق، اونلارا کمک ائتمیش، هم هله ماد حکومتینه نسبت خطرلی اولان، هم ماد اراضیسینین معین حیصه لرینی اؤز اللرینده ساخلایان، همده اهالیسی ائتنیک و سوی جهتدن مالاردان اولوب، اونلاری حمایه ائدن و اونلارا قوشماق ایسته یین ماننا، ایسکیت و اورارتو حکومتلرینی اؤزونه تابع ائتدی. ماد ایمپراتورلوغونون یارانماسی و آسوری میلیتاریزمیندن سونرا منطقه ده، قدرتلی بیر حکومت کیمی اونلارین یئرینی توتماق اوچون بو ایش لازم و ضروری ایدی.

اۆلر گۆردوگوموز کیمی، ماننا چوخ احتمال م.ق. ۶۱۵ - نجی، اورارتو م.ق. ۶۰۹ - نجو ایل حدودلاریندا، ایسکیتلر ایسه م.ق. ۶۲۵ - نجی ایلده اساس ضربه یشدیکدن سونرا، چوخ احتمال م.ق. ۶۱۳ و ۶۰۹ - نجو ایللر فاصله سینده تابع اولموشلار. بعضی اسکی قاینقلار گؤسته ریر کی، بو اوچ شاهلیق اۆلر مادلارا تابع اولاراق داخلی مختاریته مالک اولموشلار، لاکین آز سونرا بو خودمختارلیغادا سون قویولموشدور. بو اوچ خلق مادلارلا ائتیک جهتن عینی دیر و بونا گؤره ده ماننلار و اساساً شمالی آذربایجاندا و آراسین جنوبوندا اولموش ایسکیتلرین مادلارا قوشولماسی غایت طبیعی دیر، لاکین فیکریمیزجه اورارتولارین، او زامانکی فارس لار کیمی، داخلی مختاریته مالک اولماسی احتمالی گوجلودور، چونکی، سونرا گؤره جگیمیز کیمی، ماد ایمپراتورلوغوندا بوتون میللتلر، حتی بؤیوک ایالتلر بله داخلی خودمختارلیغا مالک اولموشلار. ماد حکومتینده اولموش بو گؤزل سیاست قوتی - لوللوییلردن اونلار ارث قالمیش ابتدایی دئموکراتیک روحیه دن میدانا گلمیش بیر حال اولموشدور. ایسکیتلره گلدیکه ایسه اۆلر گؤستر دیگیمز کیمی م.ق. ۶۲۵ - نجی ایلدن سونرا اونلارین بیر عده سی قارا دنیز ساحل لرینه کؤچدو و بؤیوک عده سی شمالی و جنوبی آذربایجاندا قالدی و ماننا - مادلارا قاریشدیلار.

[ش - ۱۲۷] نینوا شهرینین ویرانه لری نقشه سی. اوخ دیوارین، احتمالی ییخیلان یشری گؤستریر.

داها سونرالار م.ق. ۵۹۳ - نجو ایلده کییا کسارلا ایسکیت باشچیلاری آراسیندا یشنده توقوشما باش وئردی. بو داخلی حادثه لرین سونو، میلاددان اول ۵۸۵ - ۵۹۰ - نجی ایللرده باش وئرمیش بش ایللیک ماد - لیدی محاربه لرله نتیجه لندی.

بو ایللر منطقه نین ایکی اساس سیاسی قدرتی اولموش ماد و بابیل حکومتلری آراسیندا جدی

رقابت باشلاير و اونون نتیجه‌سینده بو ایکی دؤولت آراسیندا سویوقلوق باشلاير و گئندیکجه گرگین‌لشیر و آرالاریندا توققوشما لایه اولور، چونکی بابیل حکومتی ماد حکومتینین قدرتیندن احتیاط ائدیپ قورخور. بونا گؤره ده "نبوکدنصر" (بوختوننصر) همین بو ایللر تله‌سیک بابیلین اطرافینا محکم و مشهور قالا دیواری چکدیریر. ایکی دؤولت آراسیندا توققوشما احتمالی وارایدی. بو توققوشما آستیاک زامانیندا باش وئردی. بو زامانلار کییاکسار کیچیک آسیادا مشغول اولدوغو اوچون بابیل مسئله‌سیله مشغول اولایلمیردی.

میلاددان یئددی عصر اوله قدر کیچیک آسیانین شمال قسمت‌لرینده چوخلو کیچیک حکومتلر وارایدی کی، بیر چوخونو اوراتو حکومتی اؤزونه تابع ائتمیشدی. بو کیچیک حکومتلر او منطقه‌ده "هیت ایمپراتورلوغو آرادان گئندن سونرا میدانا گلیمیش ایدی، اؤزلری ده آسیانی خلقلردن ایدیلر.

[ش - ۱۲۸] مادلار و یامانلار. آسوریلرین داشدا قازیلیمیش ناخیشلاریندان، م.ق. سگیزینچی عصر.

کیچیک آسیانین مرکزی و جنوبی قسمت‌لرینده کیچیک امیرلیکلرده وارایدی کی، م.ق. آلتینچی یوز ایللیگین اوللرینده نهایت "لیدی" حکومتی اونلارین هامیسینین وارثی اولموشدو. "لیدی" حکومتی بو زامانلار، ماد حکومتینه تابع اولان اوراتو تورپاقلارینا تجاوز ائدیر. بونا گؤره ده ماد حکومتیه لیدی حکومتینین منافی توققوشور. لیدی شاهی ایسکیتلردن یاردیم ایسته‌یر و نتیجه‌ده ماد حکومتیه لیدی حکومتی آراسیندا دؤیوش باشلانیب، نچه ایل داوام ائدیر. بو محاربه‌نین گئدیشی باره ده هله‌لیک گئنیش معلومات یوخدور، لاکین بوراسی معلوم‌دور کی، محاربه اوزون سوردوگو، گاه‌بو، گاه‌ایسه اونون خیرینه اولدوغو اوچون، ماد عسگرلری یورولور، بونا گؤره ده قطعی نتیجه‌ده ائدیلمیر. اتفاقی م.ق. ۵۸۵ - نجی ایل مای آیینین ۲۸ - نده گونش توتورلور. هر ایکی طرف بو حادثه‌نی آلاه طرفیندن اولان بیر قهر علامتی بیلهرک، محاربه‌دن ال چکیرلر. نهایت بابیل و "کیلیکیه" دؤولت‌لرینین آراچیلیغی ایله ایکی دؤولت آراسیندا صلح اولور و بو گونکو ترکیه‌ده کی "قیزیل ایرماق" چایی ایکی حکومت آراسیندا دؤولت سرحدی اعلان اولور. بوندان

باشقا کییاکسارین اوغلو "آستیاک" لیدی شاهی "آلیات" ین قیزی "آریانیا" ایله ائولندی و بونولادا ایکی دؤولت آراسینداکی تازا صلح قراردادی، محکملنمیش اولدو. بو صلح کییاکسارین اؤزو طرفیندن دئییل، اونون اوغول "آستیاک" طرفیندن اولموشدور.

قدیم یونان شاعری "اتسخیل" اؤز اثرلرینده بو حادثهیه اشاره ائتمیشدیر. کییاکسار ماد حکومتینین سرحدلرینی سون نقطه سینه چاتدیردیقدان سونرا هامان ایل، یعنی م.ق. ۵۸۵ - نجی وفات ائتدی. کییاکسار ماد دؤولتینین نظامی قوه سینی ان قدرتلی مرحلهیه چاتدیردی، دؤولت قورولوشو و قانونلارینی او دؤورون ان مترقی و دئموکراتیک شکلینه سالدی، دیکتاتورلوق و قولدورلوقو منطقه دن محو ائتدی و ماد حکومتینی منطقه نین ان قدرتلی حکومتینه چئویردی.

[ش - ۱۳۰] ساده بیر ماد،
"دور - شاروکی" دن ناخیش.
م.ق. سگیزینجی عصر.

[ش - ۱۲۹] ماد یؤیوکلریندن. استخر (پترسپولیس)،
دش قازما. م.ق. بنشینجی عصر.

□ آستیاک [م.ق. ۵۵۰ - ۵۸۵]

هله کییاکسار دؤوروندن حکومتین اداره سینده و سیاسی مسئله لرین حلینده شرکت ائتمه گه باشلامیش اونون اوغلو آستیاک م.ق. ۵۸۵ - نجی ایله آتاسینین وفاتیندان سونرا، ماد دؤولتینین رهبرلیگینی الینه آلدی و میلاددان ۵۵۰ ایل اوله قدر اونو اداره ائتدی و بو ایل، اوردو باشچیلاری و اعیان - اشرافلارینین خیانتی نتیجه سینده پارس اولان اؤز نوه سی "کوروش" طرفیندن ماد حکومتی آرادان آپاریلدی و هخامنیشلر حکومتی، یعنی پارسلار ایش باشینا گلدی. قدیم دؤورلردن فارس آیدینلاری و حاکم طبقه لرینین فعالیتی و اؤزلرینی شیشیرتمه گه عادت ائتمه لرله علاقه دار، کوروشون تاریخه سالدیغی کؤلگه نتیجه سینده، آستیاک دؤورو ماد حکومتینین وضعیتی و آستیاکین گؤردوگو ایشلر، کوروشون شخصیتی و ایشلری تأثیری آلتیندا اونودولموش و یا اونون

خيرينه تحريف اولاراق، افسانه لشميشدير. بونا گۆرده آستياکين حياتی و فعاليتی بارهده حقیقی و دوزگون معلومات چوخ آزدير. حتی فریدون ابراهیمی اؤز اثرينده آستياک حاقيندا، مستقل باشلیق آلتيندا، هنجنه يازماميشدير، حسن پيرنيا ايسه اؤزونون "ايران باستان" ادلی قالین حجملی اثرينده بو تاریخی شخصیت حاقيندا، دئمک اولارکی، آنجاق اونون شاه اولماسی و اولوم تاريخینی وئرمیش، حياتی و گۆردوگو ایشلرینی کوروشون حياتيله علاقه دار، اونون گۆردوگو ایشلرین کؤلگه سينده، فرعی، رنگسيز، ايکینجی درجه لی و اهميت سيز مسئله لر کیمی وئرميشدير. پيرنيا و باشقا فارس تاريخچيلرين قلمينده آستياک عاجز، لياقتسيز، باجاريقسيز و حاکميتله لایق اولمايان بير کؤلگه کیمی تصوير اولونور و اوخوجودا ائله تصور يارانيرکی، آستياک اؤز لياقت سيزليگی نتیجه سينده، کيياکسارين ياراتدیغی بؤيوک ايمپراتورلوق و اداره ائديب ساخالایا بيلمه ميش و لياقتلی کوروش اونو چوخ ساده شکيله اؤز لياقتی ايله اله کئچيرتميشدير. فارس تاريخچيلری و کوروشون شخصيتينه آلوده اولان تاريخچيلر گؤستمه ييرلرکی، ماد حکومتينين سرعتله سقوط، يوخاريدا قيد ائتديگيميز مسئله لر نتیجه سينده دئييل، "هارپاگ" و اونون کیمی ماد اعيان - اشرافلارينين خيانتی نتیجه سينده باش وئرميشدير. بو تاريخچيلر بو اساس مسئله نين اوستوندن تاماميله سکو تلا کئچير، اونو گۆرمه مزليگه وورور حتی اونا اشاره بئله ائتميرلر، حالبوکی، آستياک عاغیللی دؤلت باشچيسي اولموش و عؤمرونون سون لحظه سينه قدر عاقلانه و اولچولموش حرکت ائتميش و پارسلارين قارشيسيندا جسارت و قهرمانليقلا دؤيوشوب اولناری مغلوب ائتميشدير. لاکين ماد اعيان - اشرافلارينين آرخادان ووردوقلاری خنجر نتیجه سينده ماد حکومتي ديزه چوکوب آرادان گئتميشدير.

آستياکين حياتی، دؤورو و فعاليتلری بارهده معلوماتين آزیغی سبب اولموشدورکی، فریدون ابراهیمی کيتابينين آستياکا عاید بؤلومونو "فرسلارين خيانتی" باشلیغی آلتيندا وئرسين، حالبوکی، فرسلاری خيانته متهم ائتمک، بيزجه، دوزگون دئييلدير. شاعرین دئديگی کیمی "يارين وفاسی اولماسا، بيگانه نئيله سين!" هر ميللت اؤزو مستقل اولوب اؤز حاکميتيني اؤز اليه آلماغا جان آتار، هر ميللت بو ايشده تاماميله حاقليدير. بورادا ايش ماد اعيان - اشرافلارينين خيانتی، داخلی خيانتده اولموشدور. تأسفله قيد ائتمک لازمديرکی، آذربايجان خلقينين تاريخی بويو چوخ دؤورلرده بدبخت ليگينه سبب داخلی خيانت اولموشدور، خلقيميزين دئديگی کیمی "آغاجی اؤز ايچيندن قورد يئر". اوز نقصانيمیزی اوزگه لره نسبت وئرمکله خلقيميزين کهنه دردلرينه درمان ائتمک اولماز، عکسینه خلقيميزی بو وضعيته دوچار ائدن بوتون علئلر و سببلری آچیق - آيدین، بوتون چيپلاقليغی و آجيلقلاری ايله آچيب جوان نسلیميزه گؤستمک لازمدير. ماد حکومتينين ييخيلماسينا سبب اساساً فرسلار يوخ، حاکم دايره لر داخلينده کی داخلی خيانت اولموشدور. بونولا برابر کوروشون زیرکلگی، باجاريغی، سياستمدارليغی و مدبّرليگينه شبهه ائتمک اولماز. ايندی آستياکين حياتی، سياسی فعاليتی و سلطنتی دؤورو ایشلری بارهده معلوماتلار نسبتاً

آرتمیشدیر. بونا گۆرهده آستیاکین حیاتی و فعالیتتی ایللرینده هلهده قارانلیق دؤرلر و مسئلهلر اولسادا، اونو کئچمیشه نسبت گئنیش شکلیده آچیب گؤستریمک اولار. بو ایشین چتینلیگی بیرده اوراسیندا دیرکی، تاریخین آتاسی "هئروdot" بو دؤر تاریخینه افسانهلر گؤزلوگوندن باخمیشدیر. بو ایشینده سببی فارس خلقینین افسانهلر اویدورماقدا مهارتی اولموشدور. فارس خلقی حاکمیتی مادلاردان آلیب پارسلار و ئون اؤز میلی قهرمانلاری "کوروش" بارهده، لاپ ایلک گونلردن، قریبه و چوخلو عجایب افسانهلر اویدورموش، اونلاردا "کوروش" فوقالعاده بیر اینسان گؤستهریلمیش و اؤزلریندن سونراکی بوتون تاریخچیلری اشتباها سالمیشدیر. هئچ شهبهسیز بو افسانهلری اویدورماقدا حاکم دایرهلرینده شعورلو شکیلده اللری اولموشدور و اؤزلریندن قاباقکی ماد دؤولتی حاکمیتی و ایشلرینی کولگهده بوراخیب اونوتدورماق مقصدی داشیمیشلار.

"هئروdot" (تقریباً م.ق. ۴۸۶ - ۴۲۰) آستیاک دؤوروندن تقریباً یوز ایل سونرا یاشامیش و یازدیقلارینی اغیزلاردان ائشیمیشدیر. او یازیرکی، اونون دؤورونده آستیاک - کوروش دؤورونه عاید فارسلا داخلینده دؤرد نؤوع روایت واریمیش و هامیسی افسانهلرله قاریشمیش ایدی و او بونلارین حقیقته ان یاخین اولانینی گؤتورموشدورکی، متأسفانه اوندادا افسانه اساس یئر توتور.

آستیاکین سلطنتینین ایلک ایللرینین اؤنملی حادثه لریندن بیرى بابیل حکومتیله باش وئرمیش محاربه اولموشدور. بو محاربه نین تاریخی دقیق معلوم دئییلدیر، آنجاق معلومدورکی، هله کییاکسار زامانیندان بو محاربه نین مقدمه سی و فیکری اولموشدور. بونا گۆرهده آستیاک، سلطنتینین ایلک ایللرینده، بابیل حکومتینین الینده اولموش بین النهرین منطقه سینده کی "حران" شهرینی توتماق اوچون اورایا اوردو یورتموش و بابیل شاهى "نبونید" ایله دؤیوشموشدور.^۱

کئچمیشده اشاره ائتدیگیمیز کیمی، ماد حکومتی ایله بابیل حکومتی آراسینداکی اختلاف هله چوخ اؤللر کییاکسار دؤورونده باشلانمیش ایدی، آنجاق او دؤر "لیدی" ایله محاربه کییاکسارین بابیل مسئله سی ایله مشغول اولماسینا مانع اولدو. بو ایضاحاتا اساساً قطعی شکیلده دئییه بیلهریک کی، ماد - بابیل محاربه سی آستیاکین سلطنتینین ایلک ایللرینده باش وئرمیشدیر. شهبهسیز بو محاربه نین چوخلو حادثه لری و حتی عئتلریده اولموشدور و آستیاک بو دؤرلرده بو محاربه دن باشقا آیری ایشلرده گؤرموشدورکی، هله لیک اونلارین باره سینده معلوماتیمیز یوخدور.

معلوماتدورکی، ماد تاریخی یارانمادان اول، ماد تورپاقلاریندا چوخلو کیچیک و بیر نؤوع مستقل امیرلیکلر و شاهلیقلار واریدی کی، هره سینین مستقل باشچیسی، رهبری و یا شاهى واریدی. بئله بیر اؤلکه ده واحد و متمرکز حکومت یاراتماق، او اؤلکه ده اؤلدن اولموش کیچیک حکومتلرین

باشچیاری و نفوذلو شخصلرین، اعیان - اشرافلارین حاکمیت، قدرت و آغالیغی ایله مبارزه ائتمه‌دن، گئنیش خلق کوتله‌لرینه اساسلاناواق اونلاری ازمه‌دن ممکن دئییلدی. بو ایش، اوللر گوردوگوموز کیمی، کییاکسار دؤوروندن باشلانمیشدی، لاکین او آز مدّت سوره‌سینده گؤزله‌نیلن و لازملی نتیجه وئره بیلمزدی. بو ایش آستیاک دؤورونده داوام ائتدی. بونا گؤره ده هئرو دوتون "آستیاک مادلارلا رحمیسزایدی" دئمه‌سی ماد اعیان - اشرافلاری، نفوذلو شخصلری، امیرلر و کیچیک شاهلارینا عایدایدی، نه اینکی گئنیش خلق کوتله‌لرینه.

ماد حکومتی یارانمادان اول، ماد اراضیسینده اولموش کیچیک و نفوذلو شاهلار، امیرلر و اونلارین خانواده‌لری، اؤز زامانلاریندا، کئچمیش بؤلوملرده آسیانی خلقلرده گوردوگوموز کیمی، هم سیاسی، همده دینی رهبر حساب اولاردیلار. یئرلی کیچیک شاهلار و امیرلر عینی زاماندا کاهین‌ایدیلر. زراتوشترانین (زردوشت دینینین) ایلک روشئیملری همین بو کاهین - شاهلار واسطه‌سیله یارانیب شکله دوشموشدور.

شبهه‌سبز مختلف شاهلیقلار و امیرلیکلرده زردوشت دینین تملی اولاجاق بو دینی آنلایشلار معین درجه‌ده بیر - بیریندن فرقله‌نیردی و دئمک اولار کی هر بیر امیرلیک و شاهلیق دا اؤزونه خاص دینی آنلایشلار و مراسملر و سایره‌یه مالک‌ایدی.

خیشتیریتی و کییاکسار دؤورونده مرکزی ماد خلقلرینین سیاسی بیرلیگی تأمین اولدو، لاکین هله بو حکومتین واحد رسمی دینی یوخ‌ایدی، آنجاق زردوشت دینینین هله ایلکین نطفه و روشئیملری اولان مختلف شاهلیقلارین ابتدایی و کاهین‌لیگه بنزر دینلری قالماق‌ایدی و اونلارین دینی رهبرلری اؤز دینی استقلاللارینی ساخلاماق‌ایدیلر. ماد حکومتینین سیاسی بیرلیگینی، بو دینلرین بیرلشمه‌سیندن عمله گله‌جک، واحد بیر دینله تکمیل لشدیرمک لازم‌ایدی.

او دؤورده منطقه‌میزده یاشایان قدرتلی دؤولترلرین، دئمک اولار، هامیسینین سیاسی بیرلیگینی دین و دیل بیرلیگی تکمیل لشدیردی. بو حال دؤورون سیاسی طلبی‌ایدی. سومئر، اککد، آسوری، بابیل، کاسسی، اورارتو و ... حکومتلرینین سیاسی بیرلیگی ایله برابر، اؤز حکومتلری و خلقلری داخلینده دیل بیرلیگی، بت پرستلیک اولسادا، دینی وحدتلری وارا‌ایدی. آسوری حکومتینین "آشور" شهری کیمی دینی مرکزی، اککد، بابیل و اورارتولارین اؤزلرینه خاص آلاله‌لاری، دینی تصوّر و ایدئولوژی‌لری، دین مرکز‌لری و حتی شهرلری وارا‌ایدی کی، اونلارین سیاسی بیرلیگینی تاماملایردی. ماد حکومتی‌ده او دؤورون بو عمومی قانونندان استثنا اولایلمزدی. خیشتیریتی و کییاکسار ماد حکومتینین سیاسی بیللیگینی یاراتمیشدیلا، ایسکیتلرین - ایشغوزلارین ۲۸ ایل حاکمیتی دؤورو، اوندان قاباق و سونرا مرکزی ماد خلقلرینین، شبهه‌سبز، عمومی انسیّت واسطه‌سی اولموش بیر دیل یارانمیشدی کی، قوتتی - لوللوی دیللری اساسیندا شکله دوشموشدو. بوندان علاوه، گوجلو احتمالاً گؤره، ماد دؤولتینین واحد دؤولتی و رسمی دیلی‌ده وارا‌ایدی کی، هامان ایلام دیلی‌ایدی. تازا گلن ایشغوزلارین دیلی‌ده، شبهه‌سبز، آز مدّته هم رسمی دؤولتی دیل، همده عموم

خلق انسیت واسطه سی اولموش دیله تاثیر ائتمیشدیر و تأثیری ده تامامیله طبیعی دیر، چونکی بونلارین هامیسی التصاقی ایدی. لاکین بوتون بونلار باخمایاراق، هله ماد حکومتی داخلینده، او زامانین طلبی اولان و سیاسی بیرلیگی محکم لندیرن واحد بیر دینی ایدئولوژی یوخ ایدی و ماد جمعیتی بونو طلب ائدیردی.

آستیاک اؤز دؤولتینه ضروری اولان بئله بیر واحد دینی ایدئولوژی یاراتماق فیکری و تشبثونده اولموشدور. آستیاکین یاراتماق ایسته دیگی واحد دینی ایدئولوژی آسوری، بابیل و سایر منطقه دؤولتلرینین دینلریندن تامامیله فرقله نیردی. کییاکسار آسوری خلقلین دینی اینامی، تصوّرلری، مراسم لری و اعتقادلارینا ابدًا توخونمادی، لاکین اونلارین دینینه اینانمادیغی اوچون، اونلارین دینی مرکزی اولموش "آسور" شهرینی ویران ائتدی.

مادلار هانسی دینه اینانیردیلا؟

ایستر مرکزی ماد، ایستر ایسه او زامانکی شمالی و جنوبی آذربایجان خلقلری داخلینده "زراتوشترا" دینین نطفه لری، چوخ قاباقلاردان زامان - زامان یارانماغا باشلامیش روشیملری وارایدی و هر بیر کیچیک شاهلیق اراضیسینده معین خصوصیتلر و اؤزلیکلره مالک ایدی و بوکیچیک دؤولتلرین باشچیلری، عینی زاماندا اؤز خلقلرینین دینی رهبری، و کاهینی ایدیلر.

بو کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلرین دینی آنلاملاریندا اولموش اختلافلارلا یاناشی، بیر - بیرینه اوخشیان جهتلرده چوخ ایدی. همین بو اوخشار جهتلر سونرالار زردوشت دینین اساس دینی ایدئولوژی سینی تشکیل ائتدی.

خیشتیری و کییاکسار بو کیچیک شاهلیقلاری سیاسی جهندن بیرلشدیردیلر، لاکین اونلارین باشچیلاری و اعیان - اشرافلاری اسکی نفوذ و قدرتلرینی ساخلاماغا جان آتیر و اقتصادی کؤکلره مالک اولان بو نفوذلارینی ساخلاماق اوچون، زراتوشترا (زردشت) دینلری و اونلارین رهبرلیگیندن استفاده ائده رک، سیاسی، اقتصادی فیکیرلری و خیرلرینی بو دین پرده سی آلتیندا گیزله دیردیلر.

قید ائدک کی، م.ق. آلتینجی یوز ایلیلیکده ماد توپلوموندا حکم سورموش بو وضعیت م.ق. ۸ -

۱۰ - نجی یوز ایلیلیکلرده منطقه خلقلریندن یهودی شاهلیغیندا حکم سورموشدور.^۱

ماد حکومتینین سیاسی بیرلیگینی محکم لندیرمک اوچون بو اعیان - اشرافلار، امیر و شاه کاهینلرین نفوذونو قیرماق ضروری ایدی. اونلارین چوخو هم سیاسی قدرته دابانیر، همده زردوشت دینی پرده سی دالیندا گیزله نیردیلر. واحد زراتوشترا دینی بو یثرلی دینلر و اونلارین کاهینلرینی آرادان قالدیرار و یا نفوذلارین آزالدا بیلردی. اجتماعی طلب و حکومتین حمایه سی بو زامان ماد حکومتینین باش کندی "اٹکباتانا" (همدان) شهرینده واحد زراتوشترا دینی رهبرلری اولان "موغ"لارین معین عده سی و تشکیلاتینی میدانا گتیرمیشدی. بئله واحد دینی ایدئولوژینین ماد

حکومینه ضروری اولماسینی دویان آستیاک بو موغلاردان جدی حمایت ائدیردی. بونا گۆرده "موغ" لار آستیاک و اونون حکومتی اطرافیندا توپلاناراق، اونلاردان جدی حمایت ائتدیردیلر. آستیاک اؤز حکومتی و گئنیش خلق کوتله لرینین خیرینه اولان بو دینی حرکتی نه تکجه دستکله بیر، حتی هئروودوتون گؤستردیگینه اساساً، دؤولت ایشلرینده موغلاردان مصلحت ده ائدیردی. ا.م. دیاکونوف بو باره ده یازیر: «هر حالدا هئروودوتون دئدیگینه گۆره موغلارین اونون ساراییندا گؤرکملی مقاملاری وارایدی و آستیاک اونلارلا مصلحت ائدردی»^۱ بوندان علاوه بو دؤورده زردوشت دینینین نماینده لری اولان موغلارین سارایدا نماینده لری وارایدی. ا.م. دیاکونوف یازمیشدیر کی، حتی بو دؤورده زردوشت دینی رهبرلری اولان موغلارین بعضیسی سارایدا زردوشت دینینین نماینده سی اولموشلار.^۲

دؤولتین حمایه سی آلتیندا باش کنده و سارایدا توپلانمیش بو موغلار یثرلی دینلر، اونلارین شاه کاهینلری و اعیان - اشرافلاری ایله باریشماز دشمن ایدیلر و همین بو یثرلی دینلر و اونلارین باشچیلاری نین اؤز لرینین وحدتی اولمادیغی حالدا، واحد زردوشت دینینه نسبت وئریلن تعلیملرایله ده مخالف ایدیلر.

بو موغلارین فیکری، دینی ایدئولوژی لری و حرکتلری او زامان ماد توپلومو اوچون فایدالی ایدی. اونا گۆره کی، قدیمدن نسیلدن - نیسینه کاهینلیک خانوادهلرینده ارثی اولموش شاه و امیر کاهینلر و اعیان - اشرافلار اؤز مقاملاریندان، اؤز خیرلری و حکومت، خلق و توپلومون زیانینا یارارلانیر، اونون ایره لیله مه سینه مانع اولوردولار. اسکی و کیچیک یثرلی دینلر آرتیق ارتجاعی شکله دوشموش، دؤولت، خلق و توپلوم زیانینا ایدیلر. اونلارین عکسینه تازا و جاوان "موغ" لار مترقی خصوصیت داشیدیق لاری اوچون، هم گئنیش خلقی و دؤولتی حمایت ائدیر، همده گئنیش خلق اونلارلا مثبت گؤزله باخیر و اونلاری دستکله ییردی. بونوندا سببی آیدین ایدی، اودا بوندان عبارت ایدی کی، کیچیک یثرلی امیرلیکلر و شاهلیقلارین گئنیش زحمتکش خلق کوتله لری ایللر بویو آسوریلر، اوراتولار و داها اوللر کاسسیلر و بابیل لیلرین آردیجیل هجوم، تالان و غارتلریندن تامامیله تنگه گلیب اوسانمیش و قدرتلی بیر حکومت آختاریردیلار کی، او حادثه لرین بیر داها تکرارینا امکان وئرمه سین.

ا.م. دیاکونوف بو باره ده حقلی اولاراق بئله بیر سوال ائدیر: "آیا دئمک اولار کی، زردوشت دینی "قاتا" لاردا اولدوغو شکیلده، ماد دؤولتی کیمی بیر دؤولت طرفیندن رسماً تانینمیش اولسون؟ و آیا موغلار، یا ماد شاهلیغینین رسمی کاهینلری بئله بیر تعلیماتی تبلیغ ائتدیردیلر؟" و اؤزو بو سوالینا بئله جواب وئیریر: بو سوالین جوابی تامامیله مثبت دیر و حتی اوندان دا یوکسک بیر شئی، چونکی

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۶۰۶.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۵۹.

آدی چکیلن دین او دؤولت اوچون حتمی ضرورت جنبه‌سینه مالک‌ایدی.^۱ چونکی واحد شاهلیق قدرتی یاراتماق باخیمیندان، واحد آلاهیین خیرینه تبلیغ ائدیپ، یئرلی آلاهلاری رد ائتمک باخیمیندان، بؤیوک‌لر (عشیره بؤیوک‌لری، طایفالارین بت پرستلیک مذهب‌لرینین باشچیلاری و کاهینلر) علییه مبارزه باخیمیندان، خلاصه "قاتا"لاردا یازیلانلار بو باخیمینان ان یاخشی ایدئولوژی شعارلار حساب اولور و شبهه‌سیز، ماد شاهلاری ساراییندا، موغلار بئله عقیده‌لرین، داها دوغروسو همین عقیده‌لرین تبلیغاتچیلاری ایدیلر.^۲

آستیاک دؤولت و خلقین خیرینه اولاراق، کهنه اعیان - اشرافلارین و کاهینلر و شاه کاهینلرین نفوذونو قیرماق اوچون، بو گنج موغلاردان حمایت ائدیردی. هئروودت دا بو حمایتی تأیید ائتمیشدیر. اؤز سیاستین ایره‌لی آپارماق اوچون آستیاک "موغ"لاردان استفاده ائدیپ، اونلارا یاخینلاشاراق، اؤز قیزی "آمی تیدا - Amilis"نی موغلارین بؤیوک‌لریندن بیرى اولموش و شایدده باشچیلاری و هامان زردوشت اولموش "سپیتامه - Spitamas"یه وئیر. بو ایش، هئچ شبهه‌سیز، آستیاک و اونون دؤولتیهلے مادین ترکیبینه داخل اولموش کیچیک شاهلیقلارین اعیان - اشرافلاری، بؤیوک‌لری و رهبرلری آراسینداکی اختلافی داها دا دهرین‌لشدیردی، اونا گؤره‌کی، بو ایش یئرلی اعیان - اشرافلارین دینی نفوذونون علییه‌ایدی و بلاواسطه اونو هده‌له‌ییردی، دئمک، بو ایش اعیان - اشراف - کاهینلره، اونلارین مادی منافعی و دینی جهندن آغالیقلارینا جدی بیر خطر زنگی ایدی.

آستیاک حکومتینی محکم‌لندیرمک هدفیه، "موغ"لارین نماینده‌سی و شاید رهبری و بؤیوگو اولان اؤز کوره‌کنی "سپیتامه"نی اؤز یشینده جانشین - ولیعهد نظرده توتور.

آستیاکین بؤیوک قیزی "آمی تیدا"نین "سپیتامه"ایله ائولنمه‌سی و آستیاکین "سپیتامه"نی اؤز ولیعهدی تعیین ائتمه‌سینی "کئتسیاس" کیمی داها چوخ واقعیتدن اوزاق یازان قدیم بونان تاریخچیسى بئله قید ائتمیشدیر. ا.م. دیاکونوف دا بو باره‌ده اوخویوروق: «"کئتسیاس" آچیق شکیلده آستیاکین موغلارلا علاقه‌سیندن دانیشمیر، لاکین ائله بیر دقته لایق مطبی دئییر کی، او علاقه‌نی تأیید ائدیر. کئتسیاسین دئیگینه گؤره، آستیاکین قیزی "آمی تیدا"نین اری "سپیتامه" ادلی بیر شخص اونون (آستیاکین م.) ولیعهدلیگینه نظرده توتولموشدور، آنجاق سپیتامه زراتوشترانین خانواده (نسلی)سین آدی ایدی».^۳

بو ایش آستیاک و اونون اطرافیندا اولان گئنیش خلق، جمعیتلر و واحد دین نماینده‌لری اولان "موغ"لارلا اعیان - اشرافلار، کیچیک شاهلیقلارین بؤیوک‌لری و کاهینلری آراسیندا اختلاف و مبارزه‌نی داها دا شدت‌لندیردی، اونلاری آستیاکین علییه‌نه عملی ایش گؤرمه‌گه قالدیردی. بو زامان

۱ - ماد تاریخی، ص ۳۶۰.

۲ - رئیس‌نیا، ج ۲، ص ۷۹۴ و ماد تاریخی، ص ۳۶۱ - ۳۵۹.

۳ - ماد تاریخی، ص ۳۸۵.

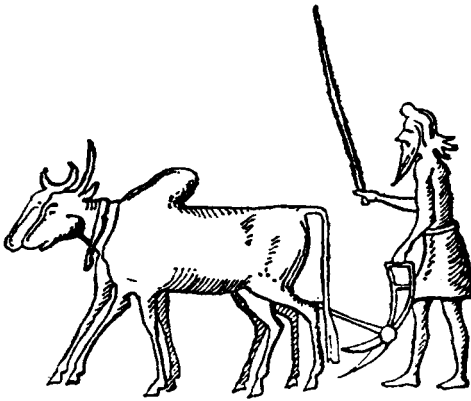
حکومتین پایتختنی "انکباتانا" (همدان) شهرینده بو مخالف اعیان - اشرافلارین ان نفوذلوسو و بؤیوگو و یوکسک مقام صاحابی اولانی "هاریاگه - هاریاگه" ایدی. ماد حکومتینه تابع اولان "پارس" میللی خودمختار دؤولتینین داخلینده کی اعیان - اشرافلارین ان نفوذلوسو و بؤیوگو پارس شاهینین اوغلو و آستیاکین قیز نوه سی "کوروش" ایدی. کوروشون آتاسی کبوجیه و یاکمبوجیه و اونون آتا - باباسی نسیلدن - نسيله بوگونکو فارس ایالتینده هم محلی حاکم، همده دینی رهبرایدیلر و تدریجله هم دینی، همده عمومی سیاسی رهبر و باشچی اولموشدولار. کبوجیه و اونون اوغلو کوروش دا، هاریاگ و ماد اعیان - اشرافلاری کیمی، واحد زردوشت دینین رسمی دؤولت دینی اولماسيله مخالفایدیلر.

ماد اعیان - اشرافلارینین ناراضیلیغینا سبب بیرده او اولاییلردی کی، آستیاک جهانگیرلیک، اؤلکه لری فتح ائدیپ اوزونه زورلا تابع ائتمک دئییل، اساساً داخلی اصلاحاتلا داها چوخ مشغول ایدی، بونا گؤرده، او دؤرون اکثر دؤولترلرینده اولدوغو کیمی، ماد اوردو باشچیلاری و اعیان - اشرافلار دؤیوش و محاربه لر ایسته بیردیلر تا، ثروت و مال دؤولت الده ائتسینلر و بونون اولمادیغی اوچون اونلار دؤولت و آستیاکدان ناراضی اولوردولار. □ □ □

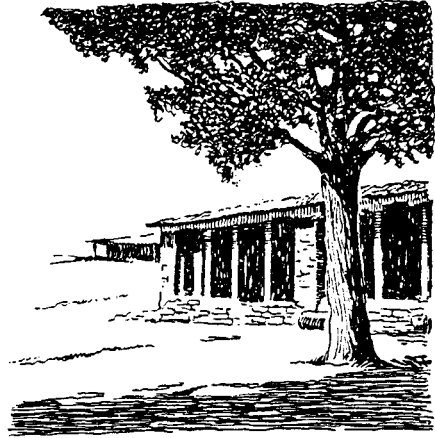
□ "هاریاگه - هاریاگه" کیم ایدی؟

□ هاریاگ ماد حکومتینین قدیم بؤیوک و نفوذلو اعیان - اشرافلاریندان بیر ایدی. هاریاگ آستیاک ایله عایله وی قوهوم ایدی. هاریاگ ایش بیلن، باجاریقلی، سیاستچی و جسارتلی شخص ایدی. بو سببلره گؤرده آستیاک هاریاگی ماد اوردولارینین بؤیوگو، قوماندانی و باشچیسی ائتمیش ایدی. هاریاگ ماد حکومتی و آستیاکین علییه توطئه ائدنلرین رهبری، باشچیسی و تشکیلاتچیسی ایدی. هاریاگ حیس ائدیردی کی، "سپیتمه" آستیاکین جانشینی اولوب یئرینی توتسا، اونون اوزونون و اوزو کیمی اعیان - اشرافلارین و بؤیوک باشلارین نفوذو، مقامی، ملکلی و ثروتلرینه سون قویولا جاقدیر. مادین اکثر بؤیوکلی و اعیان - اشرافلاری بئله دوشونوردولر، بونا گؤرده اونلار هاریاگین اطرافیندا توپلاناراق، گیزیلی شکیلده، آستیاکین ضدینه توطئه دوزلدیردیلر.

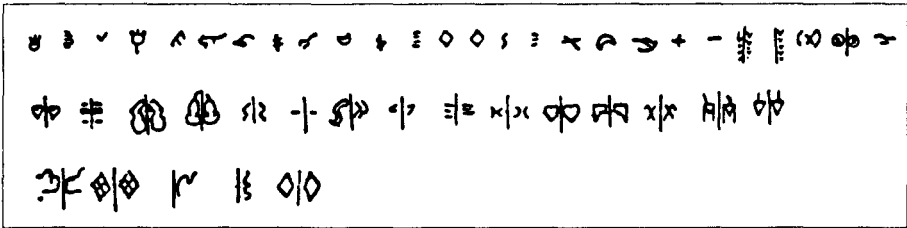

[ش - ۱۳۳] ماد اکینجیسی.
بیر استوانه یی مؤهوردن.

[ش - ۱۳۲] بوگونکو ایران آذربایجانیندا،
بیر کند ائوی.

[ش - ۱۳۴] زنوه دن تاپیلیمیش بوشقابداکی یازی. م.ق. ۸-نجی عصر.

□ "کوروش" کیملیدی؟

یئرینده قید ائتدیگیمز کیملی، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده پارسلار اون ائلل حالیندا ایران فلاتینا گلیمیش، مرکزی ماد و آذربایجانا نفوذ ائتمه گه چالیشیب مؤفق اولمادیقدا، بوگونکو فارس ایالتینه، فارس کورفتزی ساحل لریله همدانین جنوبو اراضیسی آراسیندا یورد سالیب قالمیشلار. پارسلار ایران فلاتینا گلدیکلری گوندن ایلاملار، بابیل لیلر و بعضاً آسوری حکومتلرینه

تابع اولاراق، اونلار خراج و ئورمىش و ايلام دىلى اۆلرلر اونلار رىسمى ادارى دىلى اولموشدور. هئودوتون يازدىغىنا گۆرە، پارسلار اوتوراق و كۆچەرى ياشايان اون طايقادان عبارت ايمىشلىر. دوقئور ض. صدر بو بارەدە هئودوتون دىلىندىن بئله يازىر:

«هخامنش شاهلارى، موغلار كىمى، اسكى كۆچەرى ائلل خاصىيتلىرىنە اساساً، توتدوقلارى اۆلكەلرلىن باش كندلرى آراسىندا (شوش - همدان - بابىل و هردن سارد) يايلاق و قىشلاق ائددىلر. پارسلار مادلارلىن عكسىنە اولاراق، حتى شەرنشلىنلىك مرحلەسىنەدە چاتمامىشدىلار و پارسلارلىن اون ائلىندىن آلتىسى كندەدە و دۆردو كۆچەرى قالمىشدىلار. (هئودوت)^۱

بو پارس طايقالارلىن ان اۆملىسى و نفوذلوسو "پارساقلار" ايدىلر. پارساقلارلىن خانوادە باشچىسى "هخامنش" ايمىش. هخامنشلىن نسللى سونرالار، پارسلارلىن يئرلى حاكملرى و بۆيوك باشلارى اولاراق، مختلف دۆولتلر و آخىردا ماد حكومتىنە تابع اولموشلار. آستياك زامانىندا پارسلارلىن بۆيوكو، يا خود شاهى "ايكنىجى كمبوجىيە" ايدى. ايكنىجى كمبوجىيە اۆز آتا - بابارى كىمى هم پارس ائللرلىن سىياسى باشچىسى، رىئىسى، همدە دىنى رەبرى ايدى. ايكنىجى كمبوجىيە آستياكىن ايكنىجى قىزى "ماندانا" يله ائولنمىش ايدى. بو ائولنمك حاقىندا قديم تارىخچىلر اولدوقچا قىرىيە و انالىن افسانەلر اويدورموشلار، لاكىن تامامىلە معلوم دوركى، بئله ائولنمكلر او دۆورلدە دۆولتلر آراسى معمولى ايشلردن بىرى اولموشدور. بو ائولنمكلە بىر طرفدن پارس شاهلارى، تابع اولدوقلارى مركزى ماد حكومتىنە، ساراي و شاهاي اخىن اولماق و آرخاسى محكم اولماق ايستەمىش، آستياك ايسە بو واسطە يله پارسلاردان خاطر جمع اولماق فىكرىندە اولماق ايستەمىشدىر.

كوروش همىن ماندانا و ايكنىجى كمبوجىيەنىن اوغلوايدى، يعنى آستياكىن قىز نوەسى ايدى. كوروش پارسلارلىن داخلىندە دوغولوب، بۆيوش و بىر مەدت آناسىلە بىرلىكدە و يا آنجاق اۆزو تكللىكدە باباسىنىن يانىندا - ائكباتان (همدان) شەرىندە، ماد سارايىندا ياشامىش و شەبەسىز ماد دربارىندا اولان دستە بندلىكلر و گئدن مبارزەلرلە ياخىندان تانىش اولموشدور. بونا گۆرەدە آستياكلا مخالف اولان، اونا قارشى مبارزە آپاران ماد اعيان - اشراقلارى و اونلارلىن قاباقدا گئدىنى و رەبرى "هارپاگ"ى تانىيىر و فىكىرىنى بىلىردى. كوروش همداندا "سپتامە" نىن جانشىن و آستياكىن ولىعەدى تعيين اولماسىنى گۆرودوكدە، طبعى ذكاوتىلە، گلەجك آغالىغىنىن پارسلارلىن همدە دىنى رەبرى اولاجاغىنىن خطرە دوشمەسىنى حىس ائتمىشدىر. نسباً اوزون مەدت بىر محىطدە اولدوقلارى اوچون، شەبەسىز، ماد اعيان - اشراقلارى، او جملەدن "هارپاگ" اىلك گنجلىك دۆوروندن كوروشا تاثير ائتمىش، اۆز فىكرىنى اونا آشىلامىش و بىلدىرمىشدىر كى، "سپتامە" سلطنت خانوادەسىندىن اولمادىغى حالدا، جانشىن، ولىعەدە تعيين اولموشدور، حالبوكى، آستياكىن نوەسى اولان كوروش

*

وار و هر جهتدن بو ایشه - شاهلیغا لایق و یارارلیدیر. "کوروش" "اټکباتانا"دا اولدوغو زامانلار، تاریخچیلرین یازدیغینا گؤره، ماد حکومتینین خیرینه و شبهه سیز باباسینین اجازه سیله، بیر سیرا دؤیوشلرده شرکت ائتمیشدیر، بونا گؤره ده ماد اوردولاری باشچیلارینین اؤزلریله یاخیندان، ائله جهده اونلارین سیاسی فیکیرلری، دوشونجه لری و آستیكا قارشى مقصدلریله تانیش ایتمیش. شاید کوروش کیچیک گنجلیک دؤورلرینده دفعه لرله پارسدان اټکباتانایا، باباسینین یانینا گلیمیش و بیر مدّت قالدیقدا سونرا آتاسینین یانینا قاییتیمیشدیر.

کوروش ماد ساراییندا الده ائتدیگی دوستلار، تانیشلار، فیکیرداشلار و تانیش اولدوغو فیکیرلرله و چوخ احتمال "هارپاک"لا معین قرارلارلا گلدیکدن سونرا اونونلا گیزلی علاقه ساخلایارق، سون دفعه آتاسینین یانینا - پارسا دؤنور. آستیكا بو دفعه اولجه نوه سینه آتاسینین یانینا دؤنمه گه اجازه و ثرمک ایسته مه ییر، لاکین اونون ایناندیغی موغلارین بیر عده سی آستیكا مصلحت گؤرورلرکی، نوه سی کوروشا گئتمک اجازه سی وئرسین. سونرالار آستیكا باشا دوشورکی، همین بو موغلار کوروشلا ال بیر و اونون طرفدارى و ماد حکومتینه دشمن ایتمیشلر. بونا گؤره ده م.ق. ۵۵۰ - نجی ایله همدان یاخینلیغیندا کوروشلا دؤیوشده مغلوب اولوب همدانا گلن آستیكا هامان موغلاری اؤلدوردو.

کوروشون بو سون دفعه پارسا دؤنمه سی م.ق. ۵۵۸ - نجی باش وئرمیش و او پارسا چاتجاق آتاسی کمبوجیه نین یئرینده پارس شاهی اولور.

هئروdot، قزئئفون، کئتسیاس و باشقا قدیم یونان تاریخچیلری کوروشون اوشاقلیغی، اټکباتانادا باباسینین یانیندا اولماسی و پارسا قاییتماسی باره ده چوخلو قریبه افسانه لر اویدورموش و یا پارسلار طرفیندن اویدورولموش افسانه لری نقل ائتمیشلرکی، هئچ بیر یسینین اساسلی تاریخی اهمیتی یوخدور.

بورایا قدر دئدیکلریمزدن تقریباً گؤرونورکی، کوروش ایلك اؤللر پارسدان باباسینین یانینا، اټکباتانا گله نه قدر ماد حکومتی و باباسی آستیكا علیه نه هئچ بیر پیس فیکیر و نیټی اولما میشدیر، لاکین بیر مدّت همداندا، سارایدا باباسینین یانیندا یاشادیقدا، حتی ماد حکومتینین خیرینه بعضی محاربه لرده شرکت ائدن زامانلاردا آستیكا کین مخالفلری اولان اعیان - اشرفلار، بؤیوک دؤولت باشچیلاری، رئیسلی، اوردو باشچیلاری، دینی رهبرلر، کاهینلر، زردوشت دینی موغلاری و سایره ایله گؤروشوب، یاخیندان تانیش اولموش و اونلارلا معین قرارلار قویاندان سونرا پارسا قاییتیمیش و قایدارکن ماد حکومتی - اؤز باباسی آستیكا علیه نه اقدام ائتمه گی قرارا گلیمیشدیر. اؤز وطنینه قایدان کوروش، پارس اعیانلارینی توپلایارق، ماد حکومتی علیه نه، اؤز باباسی آستیكا قارشى توطئه یاراتماغا باشلاییر و عینی زاماندا هارپاک و شاید باشقا ماد اعیان - اشرفلاری و باشچیلاری واسطه سیله اټکباتانادا، ماد ساراییندا گئدن حادثه لردن خبردار اولور و ایشلرینی اونونلا اویغونلاشدیریر. شبهه سیز پارس حاکم دایره لری و باشچیلاری اؤزلری ده عمومی حاکمیت

فیکرینده اولموشلار، آنجاق ماد سارایینداکی اختلافلار اونلاری بو ایشه داها آرتیق تحریک ائدیپ جرأتلندیرمیشدیر.

هئروdot بو زامانلار هارپاگین کوروشا مخفی شکیلده گؤندردیگی بیر مکتوبو قیده آلمیشدیر. بو مکتوبون اوّل قسمتلی هئروdotون ائشیتیدگی افسانه لرین محصولو اولسادا، (هئروdot بو حادثه لردن یوز ایل سونرا یاشامیشدیر). اونون سون قسمتلی، کوروشون همداندا اولدوغو ایللر هارپاگا ایله یاخیندان تانیش و سیرداش اولماسی و معین قرارلار قویماسینی نظره آلدیقدان، ایناندریجی و طبیعی دیر. هئروdotون یازدیغینا اساساً هارپاگین کوروشا گؤندردیگی مکتوبون سون قسمتلی بئله دیر:

«اگر منه اعتماد ائتسن، آستیاکین حکمران اولدوغو بوتون مملکتلره شاه اولاجاقسان پارسلاری قیاما قالدیریب، مدللارین دؤیوشونه گتیر. اگر آستیاک منی اوردو باشچیسی ائتسه، ایش سنین ایسته دیگین نیممی اولاجاقدیر و اگر آیری بیر ماد اهلیندن بو ایشه قویسا، فرق ائتمز، اونا گؤره کی، ماد نجیبلیری هامیدان تئز اوندان (آستیاکدان. م) اوّز دؤندره جک و سنینله بیرلیکده اونو (آستیاکی. م). تختدن آشاغی سالاجاقلار. بورادا بوتون حاضرلیق ایشلری گؤرولدوگو اوچون، اقدام ائت، تئز، لاپ تئز»^۱.

هارپاگ نهدر حبله گر و احتیاطلی بیر اعیان ایدیه، او قدرده زیرک و اوّلچولموش ایش گؤرن ایدی. تاریخی قاینقلار نشان وئریر کی، هارپاگ آستیاکی بیخانا قدر اونون توطه سی و کوروشلا علاقه سی آستیاکا بللی اولمامیشدیر. بو ایشین بیر سببی ده هارپاگین نهایت درجه ده احتیاط کارلیغی ایدی. ائله بونا گؤره ده هئروdotون یازدیغینا اساساً، هارپاگ بو مکتوبو بیر دووشانین قارینا تیکیپ، ظاهرده اوچی اولان بیر نفرین قیلیغیندا کوروشا گؤندرمیشدیر.^۲ چوخ احتمال هارپاگ بو مکتوبو ایلام دیلینده یازیب گؤندرمیشدیر.

هارپاگ کوروشو عمل، ایش و اقداما تحریک ائتمکله برابر، بیر طرفدن ماد حکومتینین ترکیبینه داخل اولموش "هئرانیلر"، "پارت"لار و سایره خلقلرین باشچیلارینی ماد حکومتینه قارشى تبلیغ ائدیپ حاضرلايير. دیگر طرفدن بعضی محکم اولمایان دربارداکی "موغ"لاری اوّزایله موافق و فیکیرداش ائدیردی. "موغ"لار، اجتماعی موقعلرینه گؤره، همیشه خلق طرفینده قالا بيلمزدیلر.

آستیاک کوروشون ماد حکومتی علیه نه دؤیوشه حاضرلاشماسیندان خبردار اولوب، اونو اوّز یانینا ائکباتانایا چاغیریر. لاکین کوروش، ماد اعیان - اشرافلارینا گوه نرک، آستیاکا محاربه اعلان ائتدی. هارپاگ بوندان اوّل ماد اوردولارینین کوماندانی تعیین اولموشدو. کوروشون آچیق جوابی آستیاکلا کوروش آراسیندا محاربه نی قطعی ائتدی.

✱

۱ - پیرنیا، ج ۱، ص ۳۳۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۶۰۸.

آستیاک مختلف یشلر، مرزلر و حربی قالالاردان اوردولاری مرکزہ چاغیردی و بؤیوک اوردوایلہ کوروشا قارشى هجوماکئچدی. اوردولارین ایلک گؤروشو، احتمال، بوگونکو اصفهانین جنوبلاریندا باش وئردی. ماد اوردولاری غلبه چالاراق، پارسلاری، اونلارین باش کندی اولان "پارساقاد" شهرینه قدر، تعقیب ائتدیلر.

پارساقادا یاخین بیر یئرده گئنه ده دؤیوش اولدو، بو دفعه ده آستیاک غلبه چالدى. پارسلارین دورومو او قدر آغیر و گئری چکیمه لری او قدر تله سیک، انتظامسیز و قاچماق کیمی ایدی کی، بونو گؤرن پارس قادینلاری، لوت اولان حالدا، قاچانلارین قاباغینا چیخاراق، تشرله سوروشوردولار: قاچیب آنالار و آروادلارینیزین قارنینا گیرمک ایسته ییرسینیز می؟^۱

"پارساقاد" حصاری یاخینلیغیندا باش وئرمیش محاربه اوزانیر، گاه بو، گاه ایسه او بیرى طرف غلبه چالیردی، لاکین پارسلارین آغیر وضعیتده اولماسینا باخمییاراق، کوروش غلبه چالیر، آنجاق بو غلبه نین علّتی تاریخده قید اولونمامیشدیر و شبهه سیز باشدا هارپاگ اولماقلا ماد اعیان - اشرافلارینین خیانتی و آرخادان خنجر وورماسی نتیجه سینده اولموشدور. هارپاگین خیانتی و اولدن حاضرلادیغی اوچون، ماد حکومتینه تابع اولان "هئراکانی" لر و "پارت" لار دا کوروشون اوردولارینا قوشولدولار. بو محاربه م.ق. ۵۵۳ - نجو ایله ده باش وئرمیشدیر.

ماد مرزلرینین بوشالماسیندان استفاده ائدن بابیل شاهى "نبونید" ماد سرحدلرینه هجوم ائدیپ، ماد - آسوری محاربه لریندن برى مادلارین الینده اولان، بابیل اهالیسینین مقدس شهرى "حرران" ی توتدو. بئله نظره گلیر کی، بابیل شاهى "نبونید" اولدن کوروش و شایدده هارپاگ و یا بعضی ماد اعیان - اشرافلاری ایله مربوط اولوب، اونلارین واسطه سیله کوروشون فیکیرلریندن خبردار اولموش و احتمال معین آنلاشمایا گؤره اولدن حاضرلاشمیش و ماد سرحدلری بوشالماق هامان "حرران" شهرینی توتماق اوچون اورایا هجوم ائتمیشدیر. ر.قیرشمن بو باره ده یازیر:

«لاکین کوروش ائکباتان دان قاییدیب، آستیاکا قارشى قالخاندا، بابیل شاهى "نبونید"، کوروشلا آنلاشاراق "حرران" ی دوباره توتور».^۲

ماد - پارس محاربه لرینین ایکنیجی دؤورو ایکی ایل داوام ائتدی و نتیجه بللی اولمادی، گاه بو، گاه ایسه او طرف موفقیّت الدهه ائدیردی. نهایت سون و حل ائدیجی محاربه م.ق. ۵۵۰ - نجی ایله باشلاندى. محاربه نین گرگین یئرینده ماد اوردولارینین قوماندانی اولان هارپاگ، آرخادان خنجر ووراراق، ماد اوردولارینی محاربه دن کنارلادی، هئراکانیلر و پارتلار، هارپاگین توطه سی و قبلی حاضرلاماسی ایله، ماد اوردولاریندان آیریلاراق پارسلارین طرفینه کئچدیلر. آستیاک مجبورى حالدا ائکباتان شهرینه قاییدیب، بوتون شهر اهالیسینی سلاحلاندیراراق سفیر ائتدی و ائکباتان

۱ - ماد تاریخی، ص ۶۰۹.

۲ - ر.قیرشمن، ص ۱۳۳.

حصارينيڭ خارچىنىدە پارس اوردولارى ايله سون دۇيوشە گىردى. بو دۇيوشدە يىئەندە ھارپاگىن خىيانتى اۇز ايشىنى گۇردو. آستياك مغلوب اولاراق قاچىپ شەھردە گىزلىندى. پارسلار ائىكباتانى توتوب تالادىلار.

نبونىد اۇز لۇۋحەسىندە گۇستەرىركى، پارسلار ائىكباتانى تالايىپ بوتون ثروتىنى، بىر قىسمت اھالى ايله بىرلىكدە اسىركىمى "پاسارقاد" آپاردىلار. دىمك، پارسلار، حاكىمىتى الە آلمانى ھامان، عصرلردن بىر آسورى شاھلارنىڭ ياراتدىقلارى و مادلار دۇرۇندە اونودولموش جىنايتلىرى بىر داھا ماد خلقىنىڭ باشىنا گىتىرمەگە باشلادىلار.

بوتون بونلار اونو نشان وئىركى، مادلار و اونلارنىڭ رەھبىرى آستياك بۇيوك جسارت، ايگىتلىك و وطن پرورلىكلە پارسلار قارشى دۇيوشموش مركزى ماد خلقىنىڭ استقلالى و مىللى شرافىتىندىن آخرا قدر مدافىئە ائىتمىشلر. لاکىن داخلى خىيانت، ماد اعيان - اشرافلارنىڭ آرخادان خىنجر وورماسى، بېگانەلرە خىدمەت ائىتمەسى حاكىمىتىن مادلارنىڭ يىنىدىن چىيىخىپ پارسلارنىڭ يىنىدە كىچمەسىنە سىبب اولموشدور.

تارىخىن آتاسى ھىرودوت ماد خلقىنىڭ قەھرىمانچاسىنا پارس اشغالچىلارنى قارشى دۇيوشمەلرىنى بىللە تەسۋىر ائىتمىشىدۇر: پارسلار ايله مىدىالىيلارنىڭ آراسىندا اولان محاربەلردە بوتون مىدىيا مىللىتى، حتى قوجا كىشىلەردە اشتراك ائىدىب، بۇيوك شجاعتلر گۇسترمىشلر.^۱ ائىكباتان حصارى كىرىندە مغلوب اولاندان سونرا آستياك شەھردە گىزلىنىشىدۇ. شەھرى اشغال ائىدىن كوروش آستياكى آختارىرسادا، تاپا بىلىمىز. گۇرۇندوگو كىمى خلىق اونو گىزلىتمىش اىدى. كوروش امر ائىدىركى، آستياكىن بۇيوك قىزى، اوز خالاسى "آمى تىدا"نى و اونون ارى، موغلارنى بۇيۇگو، "سپىتامە"نى و اونلارنىڭ اوغلانلارنى "سپىتامىك" و "مەھازن"نى توتوب ايشىكنىچە ائىسىنلر. بونو ائىشىدىن آستياك، اونلارنى ايشىكنىچە قورتارماق اوچون، اۇزۇنو تىلىم ائىدى.

ھىرودوتون يازدىغىنا گۇرە، آستياك توتولاندان سونرا، ھارپاگ اونونلا قارشىلاشمىش و اونلارنىڭ آراسىندا تارىخى بىر دانىشلىق باش وئرمىشىدۇر. ھىرودوتون نىل ائىدىگى بو دانىشلىقلاردا افسانەلردىن گلەن مىسئەلر آز دىيىلدۇر. بو جەھتلىرى نىظرە آلماساق، دانىشلىغىن سون قىسملرى ھىم ايناندىرىجى، ھىم آستياكىن شىخىتىنىڭ بۇيۇكلوگو و يوكسكىلىگىنى، ھىمدە ھارپاگىن اۇز خلىقى و وطنىنە خىيانتىنى آچىق و آيدىن شىكىلدە گۇستەرىر. بو قارشىلاشماتىن سون قىسملرى بىللە دىر:

«... ھارپاگ: اوگون كى، مىنى قوناق چاغىردىن ... پىس گون ايدى. (افسانە ھىم گۇرە كوروش اوشاق اولاركن، آستياكىن امرىلە، ھارپاگ كوروشو اۇلدورمەلى ايدى. لاکىن ھارپاگ آستياكىن امرىنە عمل ائىتمەيەرك، كوروشو اۇلدورمور. بو ايشى بىلىپ آجىقلانان آستياك ھارپاگىن كىچىك اوغلونون باشىنى كىسىدىرېب، ائىدىن يىمك دوزلىتىرىر و قوناقلىقدا اونو ھارپاگا يىدىردىر. ھارپاگ

اؤز اوغلونون اتیندن اولان خۆره گئی یثیندن سونرا، اوغلونون باشی و اللرینی تاباقدا اونون قاباغینا قویورلار. هارپاگ هر زادی باشا دوشور... لاکین اوگون بئله بیرگونون مقابلینده کی، سن بؤیوک شاه مقامیندان بندهلیک حالینا تنزل ائتمیشسن، هئچ دیر.

آستیاک هارپاگا باخاراق، دئدی:

- معلوم اولور کی، سنین بو ایشده الین اولموشدور؟!

هارپاگ جواب وئردی:

- بلی! و بوتون حادثه لری اونا سؤیله دی. ائله کی هارپاگین سؤزلری قورتاردی، آستیاک اونا

دئدی:

- هارپاگا! سن چوخ آخماق و وجدانسیزسان. آخماقسان اونا گۆره کی، ایشلری سن گۆرموشسن، آما باشقاسی اوچون و او قدر عرضه ن یوخ ایدی کی، تاج و تختی اوزون یییه له نه سن. وجدانسیزسان اونا گۆره کی، شخصی غرض و انتقام آماق خاطرینه راضی اولموشسان کی، اؤز میللتیوی پارسلازا ال آلتی، قول و تابع ائده سن. اگر بیر باشقاسینین منیم یئریمده اولماسی لازم ایدیه، ائدیگین بو ایشی باشقا ماد اهلیندن اولان شخص اوچون ائدیردین. ایندی مادلار، هئچ بیر تقصیرلری اولمادیقلاری حالدا، قول اولورلار، کئچمیشده مادلارین قولو اولان ایرانلیلار اونلارین اوزهرینده آغالیق ائده جکلر»^۱.

بوتون بونلار آیدین نشان وئریر کی، ماد حاکم دایره لرینده، کوروش خانواده سینده اولدوغو کیمی، اولدوقجا گوجلو و شعورلو بیر میللی حییس اولموش و او زامانا قدر یورتدوکلری سیاست و گۆردوکلری ایشلرین هامیسی همین میللی هدفه خدمت ائتمک اوچون اولموشدور، آنجاق آستیاک و ماد حاکمه هیأتینده باشقا میللتلره ضد و دشمن چیلیک فیکیرلری، اونلارا یوخاریدان باخماق، اونلاری اؤز میللتینده حل ائتمک فیکیرلری ایدا یوخ ایدی.

تاریخی منبع لر گۆسته ریر کی، کوروش اؤز باباسی آستیاک کی اؤلدورمه دی، بلکه اونو بو گونکو گرگانا تبعید ائتدی، یعنی اورائین والیسی کیمی اونو اورایا گۆندردی. لاکین کوروش "سپیتامه" نی اؤلدوردو و اونون آروادی، آستیاکین بؤیوک قیزی، اؤز خالاسی و یاشجا اؤزوندن خیلی بؤیوک اولان "آمی تیدا" یله ائولندی. بو ائولنه چوخ قاباقلاردان پارس و ماد اعیان - اشرافلاری، او جمله دن، شبهه سیز، هارپاگ طرفیندن فیکیرله شیب پالانلاشدیریلیمیش سیاسی هدف اوچون اولموش بیر ایش ایدی. بو ائولنه نین، او زامانکی قایدا - قانون و عادت - عنعنه لره گۆره ده رین سیاسی معناسی و اهمیتی وارا ایدی. کوروش بو ایشله گله جک ایکی اوزلولوک نقشه لرینه زمینه حاضر لاییردی. بو نقشه لرین هامیسی دا شبهه سیز پارس و ماد ساتقین اعیان - اشرافلاری طرفیندن جیزیلیمیشدی. او زامان ماد توپلومو قایدا - قانونلارینا گۆره، شاهین قیزینین اوغلو و یا دامادی

*

شاھىن جانىشىنى - وليھىدى اولوب، اونون يىرىندە اوتورا بىلدى، بونا گۈرەدە آستياك قىزى "آمى تىدا"نى "سپىتامە"يە وثرىشىدى. "سپىتامە"نى اۆلدۈرمەككە، كۈرۈش ماد تاج و تاختىنىن، آستياك طرفىندىن تەيىن اولونموش قانۇنى جانىشىنى - وليھىدىنى آرادان گۈتۈرۈپ، اونون آروادىنى، آستياكىن قىزىنى آماقلا ھم آستياكىن قىز نەسى، ھەمدە اونون كۆرەكنى اولدۇو بونولادا كۈرۈش اۆزۈنو، او زامانكى قايدا - قانۇنلار اساساً، ماد تاج - تاختىنىن رەقىب سىز وارثى ائتىدى. "سپىتامە"نى اۆلدۈرمەككە كۈرۈش عىنى زاماندا ھم ماد، ھەمدە پارس كاھىنلىرى و اعيان - اشراقلىرىنى اۆزۈندىن تامامىلە راضى سالىدى. يوخارىدا دېدىگىمىز كىمى، بىتون بو نقشەلىرى جىزىپ جورلەمكەدە شېھە سىز ماد و قىسماً پارس اعيان - اشراقلىرىنى رولو و دخالتى اولموشدور، اۆزۈدە چوخ اۆللىرىن دوشونولوب جىزىلمىش نقشە و ايشايدى.

كۈرۈش ائىكباتانايە مغلۇب اولموش بىر دۆلتىن باش كىندى كىمى رەتار ائتىدى، اورانى غارت ائدىب تالادى و بۇيوك عەدەنى توتوب قول كىمى "پاسارقاد"ا آپاردى و ماد اۆلكەسىنە خراج تەيىن ائتىدى، لاكىن بىتون بونلار باخىمىيلاق سىياسەتمدار كۈرۈش، شېھە سىز پارس اعيانلارنىن مصلحتى و تاپشیریغى ایلە، ظاھەردە مادلارلا فتح اولونموش بىر اۆلكە كىمى رەتار ائدە بىلمىزدى، سىياسەت و گەجكە گۈرۈلەجك ایشلر بو ایشى اىجاب ائتمىردى. كۈرۈش يالنىز ماد اعيان - اشراقلىرىنى اۆز خەلقلىرى و دۆولتلىرىنە خىانتلىرى و اونا - كۈرۈشا كەمكىلە مادلارلا غلبە چالمىشىدى، بونا گۈرەدە اونلار - ماد اعيان اشراقلىرىنى درحال و مستقىم شەكىلدە ازە بىلمىزدى و عەكسىنە تازا قايدا - قانۇنلار مادلارلا بىر نۆوع بارىشماق شەكىلدە، ایشداشلىق فورماسىندا اولمالى ايدى.

ماد اعيان - اشراقلىرىنى كۈرۈشا كەمك ائتمەكەن مەنى ھەدەف و شەخسى مەنەت نەزەرلىرى وارايدى. ماد اعيان - اشراقلىرى اولمادان كۈرۈش مادلارلا غلبە چالا بىلمەز و غلبەدن سونرا مادلار و اونلارنى اۆلكەلىرىنى ادارە ائدە بىلمىزدى. اىكى اوزلو و حیلە گرەنە بىر سىياسەت و ایش لازم ايدى. ائلە بىر سىياسەت و ایش كى، ھەم مەركىزى ماد اۆلكەسىنى پارسلارنى مستەملەكەسى ائتىسەن، ھەمدە پول و مقام دوشگونو اولان خايبىن ماد اعيان - اشراقلىرى راضى قالىب باش اگسىنلر و بوندان سونرادا تابع اولوب، اونون امرلىرىنى اجرا ائتىسەنلر و ماد خەلقىنى تابع حالدا ساخلاماقدا، ازىب استەمار ائتمەكە پارسلار ياردەمچى و عامىل اولسونلار.

بئلە بىر حیلە گرەنە سىياسەت و ایشىن مەقدەمەسىنى كۈرۈش "ائىكباتان" شەرىنە وارد اولان زامان، اۆلدن جىزىلمىش نقشە اوزرە، ماد اعيانلارنىن كۆمگى ایلە "سپىتامە"نى اۆلدۈرمەك و "آمى تىدا"نى آماقلا حاضەرلا مىشىدى. كۈرۈش ماد حەكۈمەتنى لغو ائتمەدى، ساتقىن ماد اعيان - اشراقلىرى ایلە بو ایشە احتىياج دا يوخ ايدى. شەخسى مقام و مەنەتلىرىنى و طەنلىرى و خەلقلىرىندە يۈكسەك توتان ماد اعيان - اشراقلىرى بو ایشى عملەدە اجرا ائدر و پارس كۆلەلىگىنىن زەنجىرلىرىنى ھەم اۆز بويونلارنى، ھەمدە خەلقلىرىنى بويوندا مەھكەم لندىرەدىلر. آزادلىق، استەقلال و اۆز آياغى اوستۇندە دورماق اونلار اوچون مقام و ثروتەن عبارت ايدى.

بوتون بو سببلره گۆره کوروش گویا ظاهرده مادلارلا باریشدی، ماد اعیان - اشرافلارینا گذشت ائتدی، اونلارلا لطف و مرحمت ائله دی و اؤزونو هم پارسلا، همده مادلارین شاهى اعلان ائتدی، اؤزونو "پارس شاهى" عوضینه "پارس - ماد شاهى" آدلاندى. ماد اعیان - اشرافلاری ماد اۆلكه سینی، نجه کی اۆلدن آرزولایریدیلار، اؤز اللرینه کئچیرتدیلر، اونلار یاد الیه بو ایشه تحکیم اولدولار. ماد اعیان - اشرافلاری اصیل استقلاللارینی، وطنلرینین استقلالینی بیگانه نین و ئردیگی ظاهری و موقتى مقام، نۆکرلیک و پولاسانیدیلار. ماد اعیان - اشرافلاری وطنلری و خلقلرینین استقلالینی ساتماق، الدن و ئرمک مقابلینده کوروشا "پارس شاهى" عوضینه "پارس - ماد شاهى" دئییلدی. حتی سونرالار داریوش زامانیندا، پارسلا تابع اولان باشقا مستملکه اۆلكه لر مقابلینده، "پارس - ماد حکومتی" دئییلیر و ماد اعیانلارینین آدلاری پارس اعیانلاری سیراسیندا چکیلیردی، لاکین او قدر کئچمه دی کی، کوروش، فتح ائدیگی تابع اۆلكه لر کیمی، مادلارادا "ساتراب" (حاکم) تعیین ائده رک ماد اۆلكه سینی ده رسمی و آچیق بیر شکیلده مستملکه لر سیراسینا کئچیرتدی.

ماد اۆلكه سینین ایلک ساتراپی، کوروشون اوردو باشچیلاریندان اولان "اویبار" اولموشدور. کوروش مادلارلا ائدیگی بو رفتاری، "بابیلی" آلاندا سونرا، اورانین باره سینده ده عمل ائتدی. بئله لیکله آستیاک زامانی ماد درباریندا بیرى - بیرله مبارزه ائدن ایکی قوه دن بیرى، ماد اعیان - اشرافلاری غلبه چالدى و اونون نتیجه سینده ماد سلطنتی و حکومتی دئوریلیب آرادان گئتدی، شاه آستیاک سورگون اولدو و مادلارین استقلالى طرفدارى اولان "موغ"لارین نماینده سی و باشچیسی "سپیتامه" اۆلدورلدو. لاکین مادیان استقلالى طرفدارى اولان بو بؤیوک قوه و گئنیش خلق آرادان گئتمه دی و اؤز مبارزه سینده داوام ائتدی. سونرا بو باره ده دانیشا جاییق.

کوروشون همیشه کی سیاستی فتح ائدیگی اۆلكه لرین اعیان - اشرافلاری، بؤیوک و نفوذلو شخصیتلرینی اؤز طرفینه جلب ائتمکله او اۆلكه نی پارسلا تابع ائتمک و بو حالدا ساخلاماق ایدی. داها سونرالار کوروش بو اعیان - اشرافلارین باش اگیب نۆکر اولانلاریندان، اؤز وطنی و ائلینی ساتماغا حاضر اولانلاریندان استفاده ائدر، ائتمه یلرینی قیراقلایب، کنار قویار، وطنپرور، ائل سئور عنادجیلارینی ایسه مرموز شکیلده آرادان آپارار، آجیندا اۆلدوردی. حتی کوروش مغلوب ائدیگی شاهلاری دا اۆلدورمزدی، نجه کی، آستیاکی، ظاهرده، محترمانه "هئراکانه"یه (بوگونکو گرگان) حاکم گؤندردی، یعنی اونو مرکزدن، سیاست اوجاغیندان اوزاقلادیردی، سورگون ائتدی، لاکین او قدر کئچمه دی کی، مادیان ساتراپی اولموش "اویبار"ین نقشه سی و تحریکی ایله "یتساک" آدلی بیر خاچه، بیر ائو قوللوقچوسو، آستیاکی، قیزی "آمی تیدا"نی گۆرمگه گئیرمک باهانا سببله، او قوجانی اوجسوز - بوجاقسوز قورو، قوم شهرینین شرقی و جنوب شرقینده کی دوز چۆللرینده بوراخیب قاچدی و او یاشلی کیشی اورادا سوسوزلوقدان آجیندان اۆلدو و قورد قوشون خۆره گی اولدو.

آیا کوروش طرفیندن مادلار اوزه رینده حاکم و ساتراپ قویولموش "اویبار" بو ایشی کوروشون

امری، گۆستەرىشى، اجازە و اشارەسى اولمادان ائتمەگە قادرايدى مى؟ آيا آستياك، سونرا گۆرەجگيميز "لیدی" شاهی کیمی، کوروشا تابع اولوب، بلی دئییب باش اگسه ایدی، قوجالیدا او فاجعه اونون باشینا گلردی می؟ اگر آستياك، آزی سوسسا ایدی، عۆمرونون آخیرینا قدر ساکت، آرام و آسوده یاشایا بیلردی، آخی او هم ده کوروشون باباسی ایدی و اونون قوجاغیندا بۆیوموشدو. آنجاق، گۆرون دوگو کیمی، آستياك ساتيلماییش، وطنی و خلقینه خیانت ائتمه مییش، پارسلا ر بلی دئییب تابع اولمامیشدیر و عۆمرونون سونونا قدر ماد خلقینین آزادلیغی باره ده دوشونوب چالیشدیغی او چون، او یاشدا او فاجعه لی شکیلده اۆلدورولموشدور.

گۆستردیک کی، "سپیتامه" کوروشون امریله اۆلدورولدو. زردوشتیلرین دینی عقیده لرینه گۆره "اسپنداته" (شبهه سیز هاما ن "سپیتامه" دیر) بیر مبارزایمیش کی، زردوشت دینینین اۆللیرینه، فاجعه لی شکیلده، زردوشت دینینین یولوندا اۆلدورولموشدور. زردوشت دینینه اینسانانلارا "اسپنداته" نی گله جگی نجات و ثرلرین قاپاقدا گئدنی و یا اۆز اصطلاحلاریله دئسک "سئوشینت" ی بیلیرلر. زردوشتلرین عقیده سینجه "اسپنداته" نین آدی دونیادا عدالتین حکم فرما اولماسی باره ده کی خلق آرزولارینین مظهری دیر. سونرالار پارس حاکمیتی علیینه عصیان قالدیران "بردییه" و یا "گئوماتا" همین سپیتامه نین - "اسپنداته" نین اوغلوایمیش. بو باره ده سونرا گئنیش دانیشاجاییق.

هارپاگ نه اولدو؟

هارپاگ اۆز خلقینه خیانت ائتدی. شخصی غرض، پول، ثروت، جاه و جلال، مقام خاطرینه او اۆز خلقینین استقلالینی یادلارا ساتدی. شبهه سیز او اۆز کۆکونو بالتالادیدقا، معین آرزو و هدفله مالک ایدی. آستياك هارپاکلا سون گۆروشونده هر سۆزو اونا دئدی، لاکین شبهه سیز، هارپاگ هله آرزولارینا اومود باغلا ییردی، کوروشدان نلرایسه اوموردو. آيا هارپاگ آرزولادیقلارینی کوروشدان آلدی می؟ ایسته دیگینه چاتدی می؟

کوروش سیاستی یاخشی بیلن بیر شخص ایدی. او ماد اعیان - اشرافلارینین کۆمگیله ماد اۆلکه سینه مسلط اولاندان سونرا، بو اعیانلاری آتمادی، عکسینه اونلاردان سونراکی هدفلرینین اجراسیندا استفاده ائتدی. کوروش ماد اعیان - اشرافلارینین بعضیسینی ماد اۆلکه سی و حتی پارسدا بۆیوک دؤولتی ایشلره منسوب ائتدی. هارپاگ ایسه کوروشون بۆیوک سردارلاریندان بیرى اولدو و کوروشا بیر سیرا فتحلر ائتدی، او جمله دن کیچیک آسیادا (بوگونکو ترکیه) "یونیه" نی فتح ائتدی و سونرا یئنه ده کیچیک آسیادا کوروش طرفیندن "لیدی" اۆلکه سینین والی و حاکمی اولدو.

نه او چون هارپاگ "لیدی" والیگیگینی قبول ائتدی؟ احتمال و ثرمک اولار کی، بو ایشین بیر میلی جھتی و سببی اولموشدور. بیلدیگیمیز کیمی، ایشغوزلارین شاهی "مادی" آسوری شاهی اسرحدونون مصلحتی و ایشغوز حکومتینین سیاستی اوزره "لیدی" شاهی "آلیات" یارديما گئدیپ و او حکومتی "کیمثرلر" ین هجومندان نجات و ثرمیشدیر. بو ایشغوزلار آلیاتا کمکدن سونرا، معین امک حقیله اورادان قاییتیمیشلار، لاکین یئنه ده احتمال و ثرمک اولار کی، ایشغوزلاردان معین عده

لیدی اۆلکه‌سینده مسکون اولموشلار.

داها سونرا کییاکسار "مادی" و باشقا ایشغوز رهبرلرینی اۆلدوردو کدن سونرا، اونلارین کییاکسارلا اولموش بیر عده‌سی باش‌کند همداندا قالمیش و گنج‌لری تربیه ائتمک ایشینده ماد حکومتیله ایشداشلیق ائتمیشلر، آنجاق کییاکسار بو ایشغوزلارین باشچی‌سینا توهین ائتدیگی اوچون، اونلارین بیر عده‌سی تربیه ائتدی‌کلری بیر گنجی اۆلدوروب، تله‌سیک لیدی دؤولتینه پناه آپاریب، اورادا قالیرلار.

دئمک، م.ق. ۶۷۴ - نجو ایلدن، یعنی ایشغوزلارین آذربایجانا گلدی‌کلری تاریخدن مختلف زامانلاردا، چئشیدلی سببلره گۆره ایشغوزلارین معین ائل‌لری و طایفالاری لیدی‌ده اولموش و اورادا یورد سالاراق یاشامیشلار.

هارپاگ اۆزو ماد اولموش و شاید همدان ایشغوزلاریندان ایدی و آستیاکلا مخالف‌تینین بیر سببی و کۆکوده کییاکسارین "مادی"‌یله رفتاری اولموش‌دور و لیدی‌نین حاکم‌لیگینی قبول ائدیپ، عایله‌سی و ب‌س‌تون اطرافیان‌ی‌ایله اورایا کۆچمه‌سینین سببلریندن بیر‌ده ایشغوزلارین، سویداشلارینین، یاردیمچی، دایاق و آرخالارینین اورادا اولماسی اولموش‌دور.

کوروشون بو مأموریتلرینی یئرینه یئتیره‌رک، ایللر بویو غربتده، کیچیک آسیادا قالان هارپاگ، اۆز مأموریتلرینی قورتاران‌دان سونرا، داها اۆز دوغما یوردونا قاییتماق ایسته‌مه‌دی. نه اوچون هارپاگ اۆز وطنینه قاییتماق ایسته‌مه‌دی؟ فیکریمیزجه بو ایشین اۆنملی سببلری آشاغیداکیلاردیر: ۱ - کوروش هارپاگا اینانما‌میش و اۆز سرداری "اویبار"ی اونون یئرینه مادا ساتراپ تعیین ائتمیشدی، حال‌بوکی خدمت‌لرینه گۆره بو وظیفه اونون اولمالی ایدی.

۲ - کوروش هارپاگین زیرک‌لیگی، باجاریفی و تشکیلاتچیلیغی‌نی اونون ماد حکومتینه خیانتی زامانی گۆروب بیلیردی. کوروش بیلیردی کی، مادلار داخلینده نفوذو، چوخلو تانیشی، قوهوم - اقرباسی و دوستو اولان بئله بیر شخص پارس‌لار علییه‌نده فتنه‌لر تۆرده بیلر. بیر اوخلا ایکی نشان ووران سیاستمدار کوروش هم هارپاگی ماد اۆلکه‌سی و اونون مرکزیندن اوزاقلادیرمالی، همده ایلانی سید احمد الیله توتاراق، اونون باجاریفی، تشکیلاتچیلیغی و حربی قدرتیندن استفاده ائدیپ، یثنی - یثنی خلقلری پارس‌لارین زنجیری آلتینا سالمالی ایدی. بونا گۆرده کوروش هارپاگی آوردو باشچی‌سی ائده‌رک، اونو کیچیک آسیا خلقلرینین حیاتی‌نی پوزماغا، اونلاری پارس‌لارا تابع و وئرگی وئرن ائتمه‌گه گۆندردی.

۳ - هارپاگین کیچیک آسیادا اولدوغو ایللر سوره‌سینده، شبهه‌سیز، کوروشون مستملکه‌چیلیک سیاستی مرکزی مادی‌ن گئنیش خلق کوتله‌لرینه تامامیله آیدین اولموش‌دو و اونلار بو بدبخت‌لیگین اساس سبب‌کاری اولموش هارپاگین خیانت‌ینی بیل‌میش و اونون نتیجه‌لرینی عادی حیات‌لاریندا درک ائتمه‌گه باشلامیش‌دیلار. بئله بیر شرایطده هارپاگ نئجه اۆز وطنینه قاییدا بیلردی؟ هامی اونونلا دشمن ایدی. کوروش بو شرایطده هارپاگین ائکباتانا قاییتما‌سینا راضی اولما‌زدی، چونکی بیر سیرا

حادثه‌لره سبب اولاییلردی.

۴ - هارپاگ میلی جھتدن نهیلیست، خودخواه، پول و مقام سئون بیر شخص‌ایدی، اونون اوچون وطن و میللت پول، ثروت، مقام و ریاست‌ایدی. او بو ثروتی و مقامی، شېه‌سیز، اسیر ائتدیگی خلقلرین اۆلکه‌لرینده، اونلارین حیاتی، قانی و مالی حسابینا الدۀ ائتمیش و اۆزونه خاص جاه و جلال، املاک، نۆکر - نثیب، ائو - ائشیک و طنطنه‌لی یاشاییش دوزلتمیشدی، نئجه دئیرلر، اۆز مشروطه‌سینی آلمیشدی. بو اونا وطن‌ایدی، اصیل وطنی و وطنداشلارینین باشینا نه کول الندیگی اونون اوچون اهمیّت‌سیزایدی. خلقی و وطنینه بیگانه اولانلارین، اۆز شخصی منفعتلرینی خلقلری، میللتلری و وطنلرینین منفعتیندن، حیاتی، استقلاللی و آزادلیغیندان اوستون توتانلارین، یادا نۆکر اولانلارین ان خوشبختلری هارپاگ کیمی اولارلار. اونلار بیر داها وطن اوزو گۆرمزلر.

۵ - هارپاگ لیدی اۆلکه‌سینده سويداش و گۆروندوگو کیمی، هم فیکیر ایشغوزلاری تاپمیش و اورادا آغالیغینین داوامینا اومیدوارایدی.

تاریخی سندلر گۆسته‌یر کی، هارپاگین نسلی کیچیک آسیانین معین تورپاقلاریندا امیرلیک دوزلتمیش و پارس‌لار تابع اولراق، حکومت تشکیل ائتمیشدیر. هارپاگین اۆولادی نسیلدن - نسیله لیدی ده حاکمیت ائتدیکلری اوچون، احتمال وئرمک اولار کی، یوز ایل هارپاگدان سونرا یاشاییب یاراتمیش تاریخین آتاسی هئروودوت کیچیک آسیانی گزیب، ماتریال توپلایارکن، "لیدی" اۆلکه‌سینه ده گلمیش و اورادا هارپاگین حاکمیت باشیندا اولان اۆولادلار یله دانیشمیش و آستیاک - هارپاگ باره‌سینده یازدیقلارینی اونلارین دېلیندن ائشیتمیش و یا قیدلر و یازیلاریندان اوخویوب یارارلانمیشدیر.

کوروش هارپاگدان علاوه بعضی ماد اعیان - اشرافلاریندا استفاده ائتدی، او جمله‌دن آستیایکین قیزی "آمی تیدا"نین "سپیتمه‌دن" اولان اوغلانلارینی "سپیٹاک" و "مهاوزن"ی ساتراپ (حاکم) وظیفه‌سینه قویدو، هابئله "آمی تیدا"نین آنادان اۆگنی قارداشی "پارمیس"ی پارسدا اوردو بۆیوگو ائتدی. داریوشون کتیبه‌لرینده ده بیر سیرا ماد سردارلارینین آدی واردیر. خشایارشا زامانیندا ماد اعیان - اشرافلاری دؤولت دستگاهندا بۆیوک مقاملارا مالک اولموشلار، لاکین بونلار ماد اعیان - اشرافلارینین آز حیصه‌سی‌ایدی. بونلار دؤولت دستگاهیندا ایشه آلینانلار، اویونا توتولانلار، شېه‌سیز، کوروشا باش اگنلایدیلر. دئمک، ماد اعیان - اشرافلارینین اساس بۆلومو اۆلدن اویونا توتولمایاراق کنارلانمیشلار، یعنی اۆز خلقی و دؤولتینه خیانت ائتمیش ماد اعیان - اشرافلاری عمومیتله پارس‌لاردان آرزو اولدیقلارینی الدۀ ائده بیلمه‌میشلر. پارس‌لار ایشلری اله آلماق اوچون اۆللر ماد اعیان - اشرافلارینا اوز وئریب، اونلارین معین حیصه‌سینی ایشه چکیب اونلاردان استفاده ائتمیشلر، لاکین ایشلری تامامیله اله آلدیقدان سونرا، تدریجله اونلاری کنارلامیشلار. داریوش زامانیندان باشلا یاراق اساس دؤولت مقاملارینی پارس‌لارین یئددی مشهور خانواده‌سی اۆز الینه آلیب، آخرا قدر ساخلامیشلار، ماد اعیان - اشرافلاری ایسه کیچیک و ایکینجی درجه‌لی ایشلرده

قویولموش و زامان کتچدیکجه، پارسلازا قاریشمیش و اونلارین داخیلینده ارییب، تامامیله آزادان گتمیشلر. ماد اعیانلارینین پارسلاز و هخامنیش دؤولتینده نفوذلاری تدریجیه آزادان گتدیکجه، هخامنیش شاهلاری دا اؤز شاهلیق لقبیریندن "ماد" کلمه سینی سیلمیشلر. □ □ □

□ کوروشون سونو

کوروشون بوتون حیات مرحله لری باره ده چشیدلی افسانه لر اویدورولدوغو کیمی، اونون اولومو باره ده ده عجیب - غریب افسانه لر یارانمیشدیر، شبهه سیز، بونلارین هامیسی فارس خلقی و حاکمه هایاتی طرفیندن اویدورولموشدور. تاریخ بویو تاریخچیلر بو مختلف افسانه لرین بیرینی گؤتورموشلرسه، آقای حسن پیرنیا (مشیرالدوله) "ایران باستان" ادلی قالین تاریخی اثرینده بو افسانه لرین هامیسینی بیر آرایا توپلامیشدیر. حتی آقای پیرنیا "قژئوفون" ون "کوروشنامه" ادلی اخلاقی تاریخی رومانینین اکثر یثرلرینی، او جمله دن کوروشون اولومو باره ده کی قسمتینی ده، تاریخی واقعیت کیمی، اؤز اثرینده وئرمیشدیر. حالبوکی، آقای پیرنیا نین اؤزونون قید ائتدیگی کیمی، هئودوتون اؤزو بئله بو افسانه لرین آخریندا یازمیشدیر: «کوروشون اولومو باره ده حکایت لر چوخدور. منیم ذکر ائتدیگیم روایت حقیقه یاخین راقدیر»^۱.

پیرنیا هئودوتون نقل ائتدیگی روایتی ده کیتابیندا وئرمیشدیر، لاکین هئودوتون ان آیدین، واضح و آشکار سؤزلرینی، تعبیر و تفسیر ائده رک، اونون اولدوقجا آیدین و دوزگون فیکیرلریندن غلط و یالنیش نتیجه لر چیخارمیشدیر.

بئله نظره گلیر کی، آقای پیرنیا نین بو سهوینین علّتی یا اونون تورک تاریخیه اصلا تانیش اولماماسیندان، یادا میلی تعصبوندن و یا هر ایکسیندن ایره لی گلمیشدیر. دوغرو دان پیرنیا و بیر سیرا باشقا ایران - فارس تاریخچیلرینین تاریخی اثرلرینی اوخودوقدا، اوخوجودا بئله تصوّر یارانیر کی، گویا ایران تاریخینده باشندان - بنادان فارس میللتیندن باشقا آیری میللتلر و خلقلر اولمامیشلار، حالبوکی، تورکلر اولمادان حقیقی ایران تاریخینی دوزگون و اولدوغو کیمی آچیب گؤستریمک ممکن دئییلدیر، البته او بیر ایران میللتلرینین ده ایران تاریخیندن پایی اولموش و اولدوغو کیمی نظره آلینب آچیقلا نمالیدیر.

هئودوت کوروش دؤوروندن تقریباً یوز ایل سونرا یاشامیشدیر، بونا گؤره ده اونون کوروش دؤورونه عاید یازیلاری اساساً روایت دایانیر، خصوصیه اونا گؤره کی، هئودوت ایرانلی دئییلدی. هئودوت کوروشون اولوموایله ایلگیلی گؤستریدیگی حادثه لری نه مشاهده ائتمیش، نه ده حتی گؤستریدیگی یثرلری گؤرموشدور.

ان قدیم دؤورلردن، حتی افسانه لر دؤوروندن، تورکلرین اولو بابالارینین یثرلری، وطنلری

مشخص و معین اولموشدور. اونلار "آرال" گؤلونون اطرافلی (اورتا آسیانین شرقینده)، "یشنی سو" و "اورخون" چایلاری کنارلاریندان، آلتای داغلاری، مغولستان و چینین شمالیندان باشلایارق، بو گون آسیانی آوروپادان ایران "اورال" داغلارینا قدر کی گئیش تورپاقلاردا یاشامیشلار. خزر دنیزینین شرقی، شمالی (بوگونکو هشترخان طرفلری) و غربی ده (بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجان و داغیستان) "کارپات" داغلارینا قدر، قارا دنیزین شمالی (دشت قیپچاق)، آنادولو و غربی ایران دا قدیمدن تورک تورپاقلارینین اساس قسمتلریندن اولموشدور.

دوغرودور کی، افسانه لر دؤورونون حادثه لری، شاهنامه ده اولدوغو کیمی، روستمله افراسیاب آراسیندا باش وئرمیش دؤیوشلر، اساساً اورتا آسیادا، جیحون - سیحون چایلاری اطرافیندا تورکوستاندا باش وئرمیشدیر، لاکین بونلار افسانه دیر، واقعیته گلدیکه ایسه، اسلامدان اولکی فارس منبعلریندن معلومدور کی، "گنجه را افراسیاب تورانی ساخت"،^۱ یعنی افسانه لر دؤورونده بئله تورکلر خزرین غربی، یعنی بوگونکو شمالی آذربایجاندا یاشامیش و حتی گنجه کیمی بؤیوک و قدیمی شهری اونلارین رهبری افراسیاب - آلپ ار تونقا تیکدیرمیشدیر. بعضی عالیم لر بو فیکیرده دیرلر کی، "گنجهک دن مراد شمالی آذربایجاندا کی "گنجه" شهری دئییل، بلکه جنوبی آذربایجاندا، اؤزوده بو دیارین باش کندی اولموش "گنک" (بوگونکو تخت سلیمان) اولموشدور. هر ایکی حالدا آذربایجان: ایستر شمال، ایسترسه جنوبی عمومی تورک دونیاسینین بیر حیصه سی اولموشدور.

افسانه لره فارس - تورک محاربه لری اونا گؤره اساساً تورکوستاندا باش وئرمیشدیر کی، او یئرلر تورکلرین اولو بابالارینین اساس یوردلاری اولموشدور.

هرودوت یازیر کی، کوروش "بابل"ی آلانندان سونرا "ماساؤتلی" اؤزونه تابع ائتمک ایسته دی. بوتون قدیم و تازا تاریخچیلر گؤسته ریرلر کی، "ماساؤتلی" هامان "ساکالار" - ایشغوزلاردیرلار. ماساؤتلی "سایجا چوخ، اؤزلری ده اولدوقجا دؤیوشکن ایدیلر و یئرلری "آراکس - Araxe" چاینین شمالیندا، شرق طرفده (بوگونکو شمالی آذربایجان و داغیستان)، "ایسه دون - Issedons" لارین مقابلینده (ایسه دونلار، ماساؤتلی بیر قولو اولوب، خزرین شرقینده یاشایاردیلار)

*

۱ - اوستاد "مارکوارت" بیر پهلوی متنیندن (اسلامدان اولکی فارس متلریندن، شبهه سیز افسانه وی دئییل علمی تاریخی بیر متندن) بئله بیر جمله نقل ائتمیشدیر: "به کوستنی آتورپاتکان شترستان نی گنجک فراسیابک تورکرت آذربایجان منطقه سینده کی گنجه شهرستانینی (شهرینی) تورانی افراسیاب تیکمیشدیر باخ: مجله مهر. سال ۷. شماره ۱. ص ۴۷ هابئله باخ: دکتر جمال الدین فقیه. آتورپاتکان. تهران ۱۳۴۶. ص ۱۱۵. فارس منبعلرینده افراسیاب افسانه وی بیر تورانی حساب اولسادا، تورک تاریخینده "آلپ ار تونقا" یعنی هامان افراسیاب تاریخی شخصیت و بوتون تورکلرین باشچیسى اولموشدور. گزرموشوک و سونرا گؤره جه بیک کی، افراسیاب نه تکجه شمالی آذربایجان، بلکه جنوبی آذربایجاندا، چیچکست ده (اورموگؤل) و پرسپه ده (تخت سلیمان) "گنک" ده اولموشدور.

ایدیلر.^۱

هئروودوت "آراکس" چایینین یئرینی مشخص ائتمک اوچون (اؤزو او یئرلری گؤرمه میشدیر) بئله یازمیشدیر:

"آراکس" چایی "ماتانی - Matanen" ^۲لر یئرلریندن آخر، "گیندئس - Gyndes" (ترکیه - ایران - عراق تورپاقلاریندا آخان دیاله چایی) ده بورادان جریان ائدیر. دیاله چایی دجله نین قوللاریندان دیر. دیاله و دجله چایلارینین بیر سیرا قوللاری "زاقروس" و خصوصیله "آغری" داغیندان (ایران - ترکیه - اسکی شوروی سرحدلرینین بیرلشدیگی منطقه ده کی داغ) سرچشمه توتور. "آراکس" (آراز) چایی دا محض همین بو داغلاردان باشلانیر.

هئروودوت بوریا قدر دئدیکلرینده ایدا سهو ائتمه میشدیر. هم "ماساؤتترلین" بیر قسمتی "آراکس" ین (آرازین) شمالیندا - خزرین غرب ساحل لرینده اولموش، یاشامیش، همده "آراکس" و دیاله چایلارینین سرچشمه سی آغری داغیدیر.

آرازین اهمیتی قوللاریندان بیر، اؤزو مستقل چای کیمی تانیلمیش، "کور" چاییدیر کی، شمالی آذربایجان و گرجستان دوزنلیکلرینده آخیب، شمالی آذربایجانین مغان طرفلرینده آرازلا بیرله شیب خزره تۆکولور. شبهه سیز "کور" چایینین بوگونکو وضعیتی، جزئی ده بیشیکلیکلرله، قدیم زامانلار، هئروودوت زامانلاریندا دا بئله اولموشدور. هئروودوت بو واقعیتی ده تامامیله دوز گؤسترره رک یازمیشدیر: «آراکسین شعبه لریندن بیر جلگه لرده آخر و کاسپین (خزر) دریاسینا تۆکولور».^۳

هئروودوتون بو اندازه ده دقیق، دوغرو و دوزگون اولاراق وئردیگی معلوماتلار باخمیاراق، آقای حسن پیرنیا یازیر کی، هئروودوت سهو ائتمیش و آراکسدان مقصدی "سیحون" چایی ایمیش و دلیل ده بونو گؤستریر کی، هئروودوت آز سونرا "ایسه دون" خلقلینین یئرینی "سیحون" چاییله اورال داغلاری آراسیندا کی گئیش بوزقیرلاری (جلگه لری) گؤستمیشدیر.

هئروودوتون "ایسه دون" لار حاقیندا دئدیگی بو سؤزلرده تامامیله دوغرو و دقیق دیر و بو حقیقت بیرینجی سینا رد ائتمیر، بونلارین هر ایکسی دوغرو دور، یعنی ماساؤتترلر و یا ایسه دونلار عینی تورک ائللرینین مختلف ادلی قوللاری اولموش، هم خزرین غربینده، همده شرقینده یاشامیش و یاشایردیلار. ماساؤتترلرین زاقاقازدا بو گونه قدر کی قالیقلاری باره ده یئرینده دانیشیلاجاقدیر.

نه اوچون آقای پیرنیا هئروودوتون بو آچیق - آشکار و دقیق فیکرینی رد ائدیر؟ آقای پیرنیا نین بو ایشدن مقصدی اوندان عبارت دیر کی، او دؤورلرده تورکلرین اولو بابالارینین بوگونکو شمالی

*

۱ - پیرنیا، جلد ۱، ص ۴۴۶.

۲ - بوو "میتانی" ائل آدلاری قوتیلرین شاهی "ایمتا" آدی و "ماتان" کلمه سیله عینی سؤزکونوندن دیر.

۳ - پیرنیا، ج ۱، ص ۴۴۷.

آذربایجان، خزرین شمالی اراضیسی و اورال داغلاریله جیحون - سیحون چایلاری آراسینداکی بوزقیرلاردا یاشاماسینی رد ائتسین و اونلارین او زامانکی یئرلرینی یالنیز جیحون - سیحون چایلارینین اوزاق شرقینده کی اراضی ایله محدودلاشدیرسین، نئجه کی جیزدیغی نقشه ده گؤرونور.^۱ پیرنیانین ترتیب ائتدیگی بو خریطه ده خزرین دربنددن یوخاری غرب ساحل لری، بو دنیزین بوتون شمال ساحل لری اراضیسی، اورال داغلارینین شرقی جلگه لری و حتی خزرله آرال گؤل لری آراسینداکی اراضینی هر جور ائل، قبیله و طایفالاردان تامامیله بوش گؤستمیشدیر، بیر صورت ده کی، هئرو دوت گؤستمیشدیر کی، "ایسه دون"لار خزرین شرقینده یاشاییردیلار، لاکین هئرو دوتون گؤستردیگینین عکسینه اولاراق، آقای پیرنیا اورالین شرقی و خزرله آرال گؤل لری آراسینداکی تورپاقلاری - اورتا آسیانی تامامیله بوش گؤستمکدن علاوه "ماساژتلی" آرال گؤلونون شرقی و جنوب شرقینده، جیحون و سیحون چایلارینین آراسیندا، ایسه دونلاری ایسه سیحون چاییندان شرقده، چوخ اوزاق یئرلرده یئرلشدیرمیشدیر. آقای پیرنیانین خزرین غرب، شمال و شرق اراضیسینی بوش و سکنه سیز گؤستمه سی، احتمال، بو اراضینی "آریا" نژادلار اوچون ساخلماق اولموشدور و بونولدا آقای پیرنیا فارس شوونیزمینین بوگونکو فیکرینه زمینه یاراتماق ایسته میشدیر کی، آذربایجان، ائله جه ده شمالی آذربایجاندا، حتی اورتا آسیا و عمومیتله آذربایجان و خزرین غربی، شمالی و شرقینده تورکلرین اولو بابالارینین اولماسی اوزاق تاریخی کؤکه مالک دئییلدیر و اونلار آذربایجان تورپاقلارینا سونرادان گلمه دیلر و بونا گؤره ده آرادان گئتمه گه محکومدورلار، حالبوکی، ان قدیم دؤورلردن بو گونه قدر واقیعت بونون عکسینه دیر و بو یئرلر ان قدیم دؤورلردن تورک خلقلرینین وطنی اولدوغو کیمی، بوگونده اونلارین دوغما وطنیدیر.

تاریخی حادثه لرین شهادتینه اساساً، اوللر گوردوگوموز کیمی، هله آریالار بوگونکو ایران فلاتی، آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینین اطرافی تورپاقلارینا گلمه دن چوخ - چوخ اوللر تورکلرین اولو بابالاری - التصاقی دیللی خلقلر لاپ اولدن آذربایجاندا یاشامیش و بو دیارین شرافتیندن عصرلر بویو یادلار مقابلینده مدافعه ائتمیش، قان تۆکوب جان قویموش، اورادا حکومتلر و مدیئتلر یاراتمیشلار.

آقای پیرنیا تورکلرین او زامان آراز چایینین شمالیندا اولماسیله مخالفت ائتمکله، هئرو دوتون آیری بیر فیکری ایله ده مخالفت ائتمیش اولور. اودا بوندان عبارتدیر کی، هئرو دوت ماساژتلیرین یئرلرینی اورال داغلاریله جیحون - سیحون چایلاری آراسینداکی اراضی یعنی قسماً بوگونکو اورتا آسیا گؤستمیشدیر، لاکین یوخاریدا گؤستردیگیمیز کیمی آقای پیرنیا اونلارین ماساژتلیر، ایشغوزلار و یا ساکالارین یعنی تورکلرین اولو بابالارینین یئرلرینی یالنیز جیحون و سیحون چایلارینین آراسیندا گؤسته ریر، یعنی اورتا آسیادا دئییل اوردان شرقده نشان وئرمیشدیر

*

آقای پیرنیا کوروش زامانی ماساژتترلین - تورکلرین اولو بابالارینین آرازین شمالیندا بوگونکو شمالی آذربایجاندا اولمالارینی رد ائدیر، لاکین تاریخن آتاسی هئودوت و اوندان سونراکی تاریخچیلر بو واقعیتی تأیید ائتمیشلر. مثلاً عباسقلی آقا باکیخانوف "گولوستان ارم" اثرینده هابئله کاویان پور تاریخ عمومی آذربایجان اثرینده آجیق قید ائتمیشلر کی کوروش آراسین شمالیندا ساکالار لا دؤیوشده اولموشدور.^۱

هئودوت سونرا خزر دینیزین موقعیتی و یئرلشدیگی یئر بارهده اولدوقجا دقیق و دوزگون معلومات وئیر، بویسه گؤسته ریر کی، اونون منطقه میزین جغرافیایی وضعیتیندن اولان معلوماتی دقیق و اساساً دوزگون و یازدیقلاری تامامیله دوغردور.

داها سونرا هئودوت خزرین شرقیندن دانیشاراق دئییر کی، کاسپین دریاسینین شرقینده سونسوز بوزقیلار (جلگه لر) واردیر و بو بوزقیلارین بؤیوک قسمتی ماساژتترلین مسکنی دیر کی، کوروش اونلارا قصد ائتدی.^۲

هئودوتون بو سؤزلری ده دوغردور، چونکی اونون گؤستریدیگی کیمی ماساژتترلر هم آراکسین شمال قسمتلری همده جیحون - سیحون چایلاری اطرافی و بوزقیلاریندا یاشامیشلار. تاریخ گؤسته ریر کی، بو یئرلر تورکلرین اولو بابالارینین اصیل وطنلری اولموشدور.

خزر دینزی اطرافی و یاخین شرقین وضعیتینی بارهده بو دقیق جغرافیایی معلوماتدان سونرا، هئودوت تاریخی حادثه لری آچیقلاماغا باشلاییر و یازیر کی، ماساژتترلین کوروش زامانی بؤیوگو، باشچیسی "تومیریس - Tomiris" خانیم اولموشدور. تومیریس بوتون ماساژتترلین، ایستر آرازین شمالی ایسترایسه جیحون - سیحون چایلاری اطرافی و بوزقیلاریندا یاشایان ماساژتترلین - قدیم تورک ائللرینین بؤیوگوایدی.

تبریزین قدیم آدی "تامراکیس" و یا "تارماکیس" ایمیش. گؤروندوگو کیمی تبریزین قدیم آدیله "تومیریس" کلمه سی آراسیندا معین اوخشارلیق واردیر. شاید بو ایکی کلمه آراسیندا معین رابطه و علاقه اولموشدور. آنجاق بیلیمک لازم دیر کی تبریز کلمه سی - تامراکیس سؤزو "تومیریس" کلمه سیندن چوخ - چوخ اوللر مؤوجود اولموشدور. بوگون اهر اطرافی کندیلیری تبریزه سفر ائتمک ایسته دیکده تومروسا گئدیرم دئیرلر. بویکی کلمه آراسیندا علاقه ظنیمیزجه سس و فونئتیکی باخیمدان دیر، لئکسیک و معنا جهتدن اونلارین ایلگیلری اولموش اولسا هله لیک بیزه معلوم دئییلدیر.

هئودوت سونراکی حادثه لری بئله تصویر ائدیر: کوروش تومیریس ایله ائولنمک تکلیف ائدیر. تومیریس بیلیر کی، بو ایش اونون اؤزو اوچون دئییل، وطنی و ائلی اوچوندور. بونا گؤره ده

۱ - گلستان ارم ص ۳۸ و تاریخ عمومی آذربایجان اثرینین اوللری.

۲ - گلستان ارم، ص ۳۸ و تاریخ عمومی آذربایجان اثرینین اوللری.

کوروشون ائولنمک تکلپینی رد ائدیر. کوروش آرازين شمالینا هجوم ائتتمک اوچون حربی حاضرلیغا باشلايیر. بوندان خبردار اولان تومیریس خانیم کوروشا بئله پیغام گونده ریر:

«ای مادلارین شاهی! گوردوگون ایشلری بوراخ اونا گۆره کی بیلیمیرسن بو ایشلرین نتیجه سی نه اولاجاقدير. الینده هر نه وارسا اونونلا کفایتلن، قوی بیزده اۆز مملکتیمیزده سلطنت ائدک اگر منیم بو اۆیودلریمی ائشیتمه ییب، راحت اوتورماسان، یعنی اگر ماساؤتئرله ال به یاخا اولماق ایسته سن، بویور و چایین ایکی طرفینی بیرى - بیرینه یاپیشدیرماق اوچون یئرسیز زحمت چکمه. بیز اوچ گونلوک یول قدر چای ساحیلیندن اوزاقلاشاریق و سن بیزیم اۆلکه میزه کئچه بیلرسن. اگر بیزیم سنین اۆلکه نه کئچمه گیمیزی اوستون بیلسن، سنده هامان ایشی گۆرکی، بیز تکلپ ائدیریک»^۱

تومیریس خانیمین بو تکلپى باره ده تصمیم توتماق اوچون کوروش اۆز اوردو باشچیلاری ایله حربی مشاوره مجلسی چاغیریر. اوردو باشچیلارینین هامیسی پارسلارین آراز چاییندان گئری چکیلیمه سینی و ماساؤتئرلین آرازين جنوبونا گلیب، اورادا گۆروشمه لرینی مصلحت گۆرورلر. لاکین یالنیز کئچمیش لیدی شاهى "کیرئوس" بو فیکرین تام عکسینی تکلپ ائدیر. (کوروش لیدی اۆلکه سینی توتدوقدان سونرا اورائین شاهى کیرئوس کوروشا تابع اولاراق اونون خدمتینه گیرمیش و پارسلارین اوردو قومانداریندان بیرى اولموشدو). کیرئوس پیشنهاد ائدیرکی، پارس اوردولاری آرازين شمالینا کئچیب، خیلی ایره لی گئتسینلر و توتدوقلاری یئرلرده یتمک، ایچمک و عیش - عشرت شرایطی دوزلدیب، گئری چکیلسینلر تا خبرسیز و گۆرمه میش ماساؤتئرلر ایچیب مست اولدوقدا، پارس اوردولاری اونلارین گۆزله مه دیگی حالدا، اونلارا قارشى هجوم ائدیب، قیریب اۆلدورسونلر. کوروش کیرئوسون تکلپ ائتدیگی کیمی رفتار ائدیر. پارس اوردولاری آراز چایینی کئچیب، ماساؤتئرلین گئری چکیدیکلری سگگیز گونلوک یول قدر ایره لی گئدیر و اورادا عیش - عشرت شرایطی دوزلدیرک گئری چکیلیرلر پارس اوردولارینا قارشى هجوم ائدن ماساؤتئرلر، حاضر عیش - عشرت شرایطینی گۆردوکده قورولموش تله دن خبرسیز، یئیب، ایچیب، مست اولورلار. ائله بو وقت پارسلار عکس هجوم کئچیب، ماساؤتئرلری قیریر و بیر عده سینی اسیر توتورلار. تومیریس خانیمین اوغلو "سپارقای سئس - Spargapises" ده اسیر اولانلارین ایچینده ایدی. کوروشون حیله سی و اوغلونون اسیر اولماسیندان خبردار اولان تومیریس خانیم کوروشا بئله بیر پیغام گونده ریر:

«ای کوروش! کی، قان ایچمکدن دویمورسان، اۆزوه اۆیونمه کی، اوزومون مئوه سی ایله، ایکی اوزلولوکه منیم اوغلومو اسیر ائتمیش سن. مغرور اولما کی، بو واسطه ایله اونا ال تاپمیش سان، اونا گۆره کی، بو ایش دۆبوش میدائیندا و ایگیتلیکله اولمامیشدیر. ایندی منیم اۆیودومه قولاق آس، چونکی سنین مصلحتینی دئییرم. مجازات گۆرمه دن، منیم اوغلومو گئری قایتار و بیزیم اۆلکه دن

چیخیب گئت. اگر بئله ائتمه سن، قوشونومون اوچده بیرینه نسبت ائتدیگین جسارت مقابلینده، گونشه و ماساژئتلرین آلهینا آند ایچیرم کی، سنی قان ایچمکدن دیورام، اگرچه سن دویمازسان»^۱.
تومیریسین اوغلو اسرک لیکدن آییلیب، وضعیتنی گزروب خطا ائتدیگینی دیور و کوروشدان خواهش ائدیر کی، اونون قوللارینی آچیسنلار. کوروش "سپارقای سئس"ین قوللارینی آچماغا امر ائدیر. اللری آچیلماق هامان سپارقای سئس یانیندا اولان سلاخلی شخصلرین سلاخلاریندان استفاده ائده رک اؤزونو اؤلدورور.

اوغلنون اؤلوم خبرینی ائشیدن تومیریس خانیم جیحون - سیحون چایلاری کنارلاریندان تا آرازین شمالینا قدر یاییلمیش بوتون ماساژئتلرین اوردولارینی سفربر ائدیب، پارسلار قارشی هجوم کئچیر. دؤیوشده پارسلار مغلوب اولور و سون نفرلرینه قدر اؤلدورولورلر. کوروشدا دؤیوشده اؤلدورولور. تومیریس خانیم کوروشون جسدینی تاپدیریب، باشینی بدنیندن آیریر و اونو قانلا دولو اولان بیر تولوغا سالیب، اونون آغزینی بوغراق الینده توتدوغو حالدا دئییر:
«من سنی دؤیوشده مغلوب ائتدیمسه ده، سن حیلله ایله منیم باشیما مصیبت گتیریب، اوغلومو الیمدن آلدین، نئجه دئمیشدیم، ایندی سنی قان ایچمکدن دیورورام»^۲.

بو حادثه لرلر لیدی شاهی "کیرئوس"ون قریبه تکلیفی دقته لایقیدر. احتمال و ئرمک اولار کی، "کیرئوس" یا اؤزو لیدی ایشغوزلاریندان اولموش، یادا، اگر بئله اولمامیشدیرسا، شهبه سیز، ماساژئتلری - ایشغوزلاری چوخ یاخشی تانییش، اولارین گوجو، قدرتی، جسارت و رشادتیندن یاخشی خبردار اولموشدور، چونکی او یا اؤزو ایشغوزلارین لیدینی کیمترلرلر قورتارماسی جریانیندا کی دؤیوشلری و قهرمانلیقلارینی گؤروموش، اولارلا یاخیندان تانییش اولموش، یادا اؤزوندن قاباقکی لیدی شاهلاری، مسئوللاری، اوردو باشچیلاری و سایره دن ائشیتیمیشدیر، بونا گؤره ده بئله بیر خودخواه لارین، اؤزلریندن راضی اولانلارین، اؤزلرینی هامیدان قدرتلی، عاغیللی و یوکسک فرض ائدنلرین و عینی زاماندا ماساژئتلری - ایشغوزلاری تانیما یانلارین خوشونا گلن ساده و خرجی و زحمتی آز بیر غلبه دن مژده و ئرن تکلیفی ائتمیش و خودخواه، ماساژئتلری قدرتسیز و اویونچاق فرض ائدن کوروشدا اونو قبول ائتمیش و پارس اوردولارینی دشمن اراضیسینه گؤندرمیشدیر. حالبوکی، ماساژئتلر آرازین جنوبونا گلسه ایدیلر، پارس اوردولارینین غلبه سی احتمالی وارایدی. دئمک، "کیرئوس" کوروشون خودخواهلیق خصوصیتیندن استفاده ائده رک، ائله بیر تکلیف ائتمیشدیر کی، کوروشدان اونون وطنی "لیدی"نی توماسی و خلقینه تحقیر ائتمه سی انتقامینی آلسین و بو مقصدینه نه نایل اولموشدور. بو محاربه لر جریانیندا "کیرئوس"وندا دؤیوشلرده اؤلوب، اؤلمه مه سی باره ده منبعلرده معلومات یوخدور، شاید او دؤیوشلر جریانیندا

*
۱- پیرنیا، ج. ۱، ص ۵۱.

۲- پیرنیا، ج. ۱، ص ۵۲.

فرستدن استفاده ائده رک، ماساژئتلره قوشولموشدور.

بئله لیکله کوروش ۲۸ ایل سلطنتدن سونرا، م.ق. ۵۲۹ - نجو ایلده ماساژئتلرین ملکه سی و رهبری "تومیریس" خانیم طرفیندن دؤیوش میدانیندا اؤلدورلموش و سونرا باشی کسیلمیشدیر. دئمک او توره تدیگی جنایتلرین انتقامینا معروض قالمیشدیر. آذربایجان خلقالرین بؤیوک شاعری صمد وروغون "یاندیریلان کیتابلار" شعرینده بو تاریخی حادثه یه اشاره ائده رک دئیمیشدیر: «آنام تومروس کسمه دی می کیخسروون باشینی!! هئروودوتون نقل اثتدیگی بو تاریخی حادثه ده، شبهه سیز افسانه وی جهتلر واردیر، لاکین بونولا برابر حادثه ده کوروشون ماساژئتلره، تورکلرین اولو بابالاریله دؤیوشده اؤلمه سی، اؤزوده جیحون - سیحون چایلاری کناریندا دئییل، محض آرازین شمالیندا، بوگونکو شمالی آذربایجاندا اؤلدورلمه سی شبهه ائدلمز تاریخی بیر حادثه دیر. شاید بو محاربه کوروشلا ماساژئتلر آراسیندا ایکینچی و سونونجو دؤیوش اولموش اولسون. هر حالدا هئروودوتون گؤستردیگی بو محاربه آرازین شمالیندا، یعنی بوگونکو شمالی آذربایجان و داغیستاندا باش وئرمیش، اؤزوده تورک ماساژئت ائللرله اولموشدور. تورک تاریخینه اساساً، هئروودوتون گؤستردیگی بو یئرلرده یالنیز تورکلرین اولو بابالاری یاشامیشلار.

بوتون بو دئدیکلریمیزدن بو قطعی نتیجه اله گلیرکی، کوروشون سون اوردو کتشلیگی ماساژئتلر علیه نه اولموش و کوروش بو دؤیوشلرده اؤلدورلموشدور. هئروودوتون دئدیگینه گؤره ماساژئتلره بو محاربه بابیلین فتحیندن [میلاددان ۵۳۹ ایل اؤل] سونرا باش وئرمیشدیر. لاکین بابیلین فتحیندن سونرا کوروش "کلده"، "فلسطین" و "فینیقیه" اؤلکه لرینی ده فتح ائتمیشدیرکی، شبهه سیز نتیجه ایل وقت توتموشدور و بو محاربه لردن سونرا باش وئرمیش ماساژئتلره دؤیوشده اؤلدورولموشدور. بو فتوحاتین هر بیرسی، خصوصیه او زامان، وقت، اوردو و حربی سورسات حاضرلاماق اوچور فرصت طلب ائدی و بونلارلا برابر او زامان کوروش گنجلیک دؤورونو آرخادا قویموشدور. بونلاردان علاوه آدلارینی چکدیگیمیز یئرلر گؤستردیگیمیز کلده، فلسطین و فینیقیه اؤلکه لری پارس - ماد تورپاقلارینا یاخین ایدی، هامیسی یاخین شرق منطقه سینده یئرلشیردی، لاکین سیحون چایی کناریندا، سیحون - جیحون چایلاری ایله اورال داغلاری آراسینداکی دوزه نیکلرده یاشایان ماساژئتلره قارشى اوردو چکیب، اوزاق یئرلرده اونلارلا دؤیوشمک اوزون وقت طلب ائدی.

نظره گلن، بوتون بو چتین لیکلری نظره آلاق آقای حسن پیرنیا بئله بیر فیکیر ایره لی سورموشدورکی، کوروشون شرق اؤلکه لرینه حربی سفری بوگونکو ترکیه ده یئرلشن "سارد" شهرینین فتحیندن سونرا و بابیلین آلیئماسیندان اؤل، یعنی م.ق. ۵۳۹ - ۵۴۶ - نجی ایللر فاصله سینده، یئددی ایل مده سینده اولموشدور. بو ایللر سوره سینده کوروش خراسان، سیستان، هرات، خوارزم، سفد، قندهار، باختر ... کیمی اولدوقجا گئیش یئرلری و اؤلکه لری توتمالی و نهایت جیحون چاییندان شرقده یئرلشمیش ماساژئتلره ده دؤیوشمه لی ایدی. او دؤورده، او شرایط و وسایطله و او اوزاق یولدا بوتون بو ایشلری یئددی ایل سوره سینده گؤرمک، همده ماساژئتلره

دؤیوشمک منطقی نظره گلمیر. بوتون بونلاردان علاوه، قدیم تاریخچیلرین گؤسترديگینه اساساً، کوروش ماساژتلرله دؤیوشده اولدورولموشدور. اگر آقاي پیرنيانين بو فيکري دوغرو اولسا، اوندا کوروشون سونراکي فتوحاتي - بابل، فلسطين، فينيقييه ... ني فتح ائتمه سي هاوادلان آسيلي قالير، مگر اينکي، يوخاريدا اشاره ائتديگيميز کيمي، کوروش شرقه دوغرو ايکي دفعه يوروش ائتميش اولسون: بيرينچيسي، آقاي پيرنيانين گؤسترديگي م.ق. ۵۳۹ - ۵۴۹ - نجو ايللرده کي، اونون نتيجه سينده کوروش خراسان، خوارزم، سفد، هرات اولکلريني، يعني اورتا آسيانين ايرانا نسبتاً ياخين يئرلريني فتح ائتميش و ماساژتلرله جزبي توققوشدوقدان سونرا، گئري دؤنموشدور. ايکينجي حربي سفري ايسه بابيلين فتحيندن [م.ق. ۵۳۹] سونرا اولموشدور. آنجاق بو دفعه کوروش ماساژتلري اولجه اؤز حاکميته خطري حساب ائتديگي ماد - پارس تورپاقلارينا ان ياخين يرده، ايمپراتورلوغونا چوخ خطري يترده، آرازين شماليندا آرادان آپارماق ايسته ميشدير، لاکين بو دؤيوشده اولدورولموشدور. اگر آقاي پيرنيا تورک تاريخينه وارد اولاراق، ماساژتلرين بو گونکو شمالي آذربايجاندا او زامانلار ياشاماسينا اينانسا و ميللي تعصبه قاييلما ياراق، اونلاري جيحون - سيحون چايلاري آراسينا آماسا ايدى، بو اشتباها يول وئرمز ايدى. بوتون بو دئديکلر يميز گؤسترير کي، پيرنيا و باشقا تاريخچيلري اشتباها سالان يالنيز تورک تاريخينه فيکير وئرمه مک و اونولا تانيش اولماق اولموشدور. بير صورتده کي، ان قدیم دؤرلردن منطقه خلقلريندن بيرى اولموش، اونون بوتون تاريخى حادثه لرینده اشتراك ائتميش تورکلرين تاريخيني ده بيلمه دن، منطقه ميزين بير سيرا اونملى تاريخى دويونلريني چؤزمک و تاريخى حقيقتلري الده ائتمک ممکن دئييلدير.

ايشغوزلارين حکومتيندن دانيسارکن گؤستر ميشيک کي، اونلارين بو گونکو شمالي آذربايجاندا کي حاکميتملى کوروش زامانينا قدر و حتى اوندان سونرالاردا معين مدت داوام ائتميشدير. کوروش - توميريس ايله علاقه دار هئردوتون يازديقلاري آيدين گؤسترير کي، دوغرونداندا هاماين ايشغوزلار، آنجاق "ماساژئت" آديله شمالي آذربايجاندا اؤز حاکميتملرينه داوام ائتميشلر، داها دوغروسو ايشغوزلار کيياکسار زاماني، باشچيلاري "مادی" تين اولدورولمه سيندن سونرا، ماد اوردولارينين فشاري نتيجه سينده جنوبى آذربايجاندا ان آرازين شمالينا گئري چکيلميش و اورادا اؤز حکومتلرينه داوام ائتميشلر. بو واقعييت "توميريس" خانيمين کوروشا گؤندردیگي پيغاملاردان آيدين گؤرونمکده دير. ايشغوزلارين شمالي آذربايجاندا حاکميتي، حتى، سونرالاردا، اسکندر زامانينا قدر، جنوبى آذربايجان ساتراپليغي ايله علاقه دار اولاراق، داوام ائتميشدير. بو باره ده اسکندر دؤوروندن دانيسارکن صحبت آچاجاييق.

کوروشلا علاقه دار بونودا قيد ائتمک لازمدير کي، او زيرک، سياستمدار و مدبر اولماقلا برابر، اوز خلقينين خيرينه اولاراق، محکوم ميللترلره قارشى اولدوقجا غدار، رحمسين، ظالم و سفاک ايدى. بونا باخمى ياراق، فارس تاريخچيلري کوروش و اونون کيمي پارس شاهلارينين آدينا "کبير"

سۆزونودە قوشاراق اونلاری بۆیودوب شیشیردیر، عادل، نۆوع پرور و خارق العاده اینسانلار چتویریرلر. آقای حسن پیرنیا کوروش باره سینده بو ایشی گۆرومودور. بونا باخمایارق، پیرنیا کوروشون جنایتلرینی اؤرت - باسدیر ائده بیلمه دیگی اوچون، اونو و اونون ایشلرینی، آسوری شاهلارینین ان غدار و قان ایچهنی اولموش آشور بانپال و اونون تۆرتدیگی گۆرونمه میس جنایتلرله مقایسه ائتمیش و اونلاری قارشى - قارشیا قویمودور، تا کوروشو عادل، مهربان و نۆوع پرور بیر حکمدار گۆسترسین.^۱

فرانسا تاریخچیسى ر. قیرشمن کوروش و داریوشون میلی سیاستی باره ده تامامیله بیرى - بیرینه ضدّ اولان فیکیرلر سؤیله میشدیر. او بیر طرفدن گۆستهریرکی، کوروش میللتلرین دیلینه احترام ائدر و اونلاری فارس خلقی داخلینده اریتمک ایسته مزدی. بو باره ده او یازیر: «کوروش هر کسدن یاخشى متوجه ایدی کی، اسکی دنیادا، مدنی شهرلر و وحشی قبیله لر، او داخلی قوه لر دن کی، هامینی واحد بیر اینسانی جامعه ده حل ائتمک ایسته ییرلر، چتین اطاعت ائدییرلر».^۲ همین مؤلف اثرینین نئچه یئرینده هخامنیشلر زامانی میللتلرین میلی و دیل آزادلیغیندان سؤز آچمیشدیر. عینی زاماندا او گۆسترمیشدیر کی، بوتون فارس میللتینین وطنداشلاری هم تورپاق صاحابی ایدیلر، همده هر جور وئرگیدن آزاد ایدیلر. ر. قیرشمن کیچیک تورپاق صاحابی اولان فارس لاردان دانیشارکن یازمیشدیر: «بئله کیچیک ملک لر، خصوصیه حاکم میللتین اولکەسى اولان فارسدا وئرگی و عوارضدن آزاد ایدیلر و کندیلرلى آزاد تورپاق صاحابی ایدیلر».^۳ همین مؤلف خشیارشانین اوردوسونون ترکیبی و باشچیلاریندان دانیشارکن یازمیشدیر:

«... اونون اوردوسونو قیرخ میللت یازادیردی و بو اوردویا، هامیسی فارس اولان ایگیرمی دوققوز قوماندان باشچیلیق ائدیردی. مادلار و بابیل لیلر یالتیز ایکینجی درجه لی شغل لار صاحابی ایدیلر».^۴ بو سؤزلر و ر. قیرشمنین بو کیمی باشقا سؤزلری هخامنیش شاهلارینین میلی ظلمونو، فارس لاری بوتون باشقا میللتلردن اوستون توتماسینی آیدین گۆستهریر. هخامنیش شاهلاری و دؤولتی یالنیز فارس خلقینه اینانمیش و باشقا خلقلره ایدا اینانمیشلار. ماد ایمپراتورلوغو دؤوروندن تاریخی اثرلر و یازیلی آبیده لر، کتیه لر و سایره نین قالماماسی اونو گۆستهریر کی، هخامنیش شاهلاری ماد شاهلارینین یازیلی اثرلرینی، بیله - بیله و یا اهمیت وئرمه مک نتیجه سینده آرادان آپارمیشلار، بو ایسه اونلارین میلی ظلملرین بارز علامتلیندن بیرى حساب اولور.

□ □ □

※

۱ - پیرنیا، ج ۱، ص ۴۷۵.

۲ - ر. قیرشمن، ص ۱۴۳.

۳ - ر. قیرشمن، ص ۲۰۴.

۴ - ر. قیرشمن، ص ۲۱۳.

مرکزی ماد و ماننا هخامنیشلر دؤورو

ماد اعیان - اشرافلارین خیانتی نتیجه سینده ماد ایمپراتورلوقو دئوریلدی و حاکمیت ماد - ماننا خلقینین الیندن پارس خلقینین الینه کئچدی. عموم بشر تاریخین ایلک مدنیترلریندن بیرینین اوچاغی اولموش بوگونکو ایرانین غربی تورپاقلاریندا حاکمیت لاپ اولدن التصاقی دیللی خلقلرین الینده اولموشدورسا، ماد حکومتینین دئوریلمه سی ایله حاکمیت، ایلک دفعه اولاراق، منطقه میزده هند - آوروپا دیللی خلقلردن اولان پارسلارین الینه کئچدی و التصاقی دیللی خلقلرین اولکه لری، او جمله دن ماننا - ماد اراضیسی پارسلارین بیر ساتراپلیغی، مستملکه سی، خلقلری ایسه اونلارین گلیر و استثمار منبعی و فتوحاتلاری و منطقه خلقلرینی زنجیره وورماق اوچون گرک اولان اینسانی قوه، گوج، دؤیوشجو، قان، مال، ثروت و ماتریال منبعینه چئوریلدی و ماننا - ماد تاریخی پارس تاریخینین بیر حیصه سی اولدو، آنجاق شمالی آذربایجان بو وضعیتدن کنارایدی، چونکی کوروشون آرازین شمالیندا اولدورلدوگوندن سونرا، هخامنیش شاهلاری شمالی آذربایجاننی تقریباً اؤز باشینا بوراخدیلار و اونلار بیر نؤوع یاریم مستقل اولاراق، سويداشلاری ماد - ماننالارلا عادی حیاتدا تقریباً بیر و قسماً ایلگیلی اولدوقلاری حالدا، اؤز - اؤز لرینى اداره ائتمیش، هخامنیشلرله ایشلری اولمادان اؤز داخلی ایشلرینده بیر نؤوع آزاد و مستقل اولموشلار.

آیا ماننا - ماد خلقلری حاکمیتلرینی ایتیریب، مستملکه حالینا دوشدوکن سونرا، پارسلارا اطاعت ائتمه گه راضی اولوب، باش ایمیش و هخامنیشلره تابع اولاراق، ساکت اوتوروب، اسیر و استثمار اولماقدا داوام ائتمیشلرمی؟ آیا شعورلو شکلیده ظلمه، یادلارین آغالیغینا قارشى قیام ائدیپ، اؤز آياغى اوستونده دوران و بوتون یاخین شرق منطقه سینی آسوری میلیتاریزمی

پنجه سیندن خلاص ائدیپ، اونلارا ترقی، اینکیشاف، مستقل حیات سوروب ایره لیله مک یوللارینی هامارلایان بیر خلق، خایین اعیانلارینین خیانتی نتیجه سینده، حاکمیتینی ایتیریب اسیر حالا دوشدو کدن سونرا بو وضعیتله راضیلاشیب ساکت اوتورموشدورمو؟

فارس تاریخچیلرینین چوخو اؤز اثرلرینده بئله گؤستره گه چالیشیرلار کی، ماد حکومتینین دئوریلیب، هخامنیشلرین ایش باشینا گلمه سی ایله ائله بیر اهمیتلی تاریخی حادثه باش وئرمه میشدیر و یالنیز بیر آریایی شاهلار سولاله سینین یئرینی باشقا بیر آریایی شاهلار سولاله سی توتموشدور، چونکی بو تاریخچیلر، یئرینده گؤستر دیگیمیز کیمی، مرکزی ماد خلقینی آریایی نژاد - هند - آوروپایی دیللی قلمه وئیر، بونا گؤرده بو دؤورلرده باش وئرمیش حادثه لری هخامنیشلرین داخلی مسئله سی کیمی اهمیت سیز گؤستره ریرلر. همین فارس تاریخچیلری کیمی، بعضی فارس کومونیسست ادیب و یازیچیلاری دا ماد - ماننا خلقلری داخلینده هخامنیشلر دؤورو باش وئرمیش حادثه لره یالنیز استثمارچی حاکم و استثمار اولونان محکوم طبقه لر باخیمیندان باخمیش، بو جهتدن قیمت لندیره رک اثرلر یازمیش، میلی جهتی، حاکم پارس و محکوم ماد - ماننا خلقلرینی اصلا گؤرمه میش و گؤرمکده ایسته مه میشلر.

بوتون بو تاریخچیلر و ادیبلرین یازدیغینین تامامیله عکسینه اولاراق، هند - آوروپایی دیللی دئییل، التصاقی دیللی اولموش و کؤک جهتدن تامامیله آریالاردان فرقلمیش ماد - ماننا خلقی حاکمیتینی ایتیردیکدن سونرا، شعورلو شکیلده اؤزو و قاباقجیل آیدینلارینین رهبرلیگی آلتیندا، لاپ ایلک زامانلاردان اونو تازادان الده ائتمک اوچون آردیجیل شکیلده پارس حاکمیتی علیه نه عصیانلار و قیاملارال ائتمیشدیر. بو قیاملار بونلاردیر:

❑ بردییه (گنوماتا)نین قیامی

خیشتیریتی نین قیامیندان [م.ق. ۶۷۳] نظره آلینارسا، ماد حکومتی ۱۲۳ ایل داوام ائتمیشدیر. ماد حکومتی م.ق. ۵۵۰ - نجی ایلده، ماد اعیان - اشرافیلارینین خیانتی نتیجه سینده، پارس کوروش طرفیندن آزادان آپاریلیمیش و ماد اولکده سی پارس ایمپراتورلوغونون بیر حیصه سی، ساتراپلیغی اولموشدور. قدیم تاریخچیلردن توتموش معاصر تاریخچیلره قدر کوروش حاقیندا اویدورولوب نقل اولونموش افسانه لر و اونون شخصیتینی بؤیوتمک و ایده آل لاشدیرماق نتیجه سینده، آستیاکین حیاتی و فعالیت و عمومیتله ماد حکومتی و اونون رهبرلرینین حیاتی و فعالیت کؤلگه ده قالدیغی کیمی، ماد خلقینین پارسلار قارشو سونراکی داواملی مقاومتلری، عصیان و قیاملاری دا پارس حکومتینین داخلی ایشلری، جزبی و اهمیت سیز حادثه لر کیمی، ماد خلقی و حکومتیله علاقه دار اولمایان ایشلر کیمی قلمه وئریلیب قیمت لندیریلیمیش و کؤلگه ده قالمیشدیر. خصوصیه سون زامانلاردا فارس تاریخچیلری بو جهتدن خصوصی تعصب گؤستمیشلر. بو تعصب لری نتیجه سینده تاریخی اثرلری اوخویانلاردا ائله تصوّر میدانا گلیر کی، گویا ماد حکومتی کؤکسوز، خلقه دایانمایان

بیر حکومت اولموشدور و گویا ماد دؤولتی و مرکزی ماد اهاالیسی فارسلاز اولدوغو اوچون، اونلار کوروش طرفیندن آزاد اولوب، هم نژادلاری فارسلاز قاریشمیشلار و گویا اونلار چوخدان بو ایشی آرزولاییب ایسته ییردیله. بونا گۆرده هم ماد حکومتی سرعتله آرادان گئتمیش، همده پارس حکومتی و پارسلاز مقابلینده مادلار طرفیندن هئچ بیر عکس العمل و مقاومت گۆسته ریلمه میشدیر. مثلاً آقای حسن پیرنیا قالین تاریخی اثرینین بیرینجی جیلدینده "واقعه بردیا" باشلیغی آلتیندا، اوچ صحیفه ده، هئروdot و کئتئساسین بردیا باره سینده کی، هئچ بیر تاریخی اهمیتی اولمایان، افسانه لرینی نقل ائتمیش و بیرکلمه ده اولسا، بو حادثه نین حقیقتده اولوب، اولماماسی و اونون ماهیتی، هدفلی، گۆردوگو ایشلری و میللی خصوصیتلری و مادلارلا علاقه سی باره ده هئچ بیر سۆز دئتمیر.

بو ایشین بیر سببی ده او اولموشدور کی، آقای حسن پیرنیا اۆز اثرینین بیرینجی جیلدینده "قزئنفون" ون "کوروشنامه" رومانیداکی حادثه لری ده تاریخی واقعیتلر کیمی گۆسترک نقل ائتمیشدیر. قزئنفون رومانیندا بئله تصویر اولونموشدور کی، کوروش آستیاکا غلبه چالاندان سونرا اونون اوغلو و گویا اۆز داییزی اولموش "کیاکسار" (اصیل کیاکسارلا اشتباه اولماسین) طبیعی بیر حالدا شاه ائتمیشدیر. روماندا کی کیاکسار ظاهرده ماد شاه، اصلینده ایسه کوروشون اویونجاغی، آلتی و ال آلتیسی، اۆزوده عیاش، پوزغون و خوش کئچیرن بیر آدمدیر. هئروdot و باشقا یونان تاریخچیلرینین هئچ بیر بئله بیر تاریخی شخصیته اصلا اشاره ائتمه میشلر. بو آنجاق قزئنفون یاراتدیغی "کوروشنامه" رومانین بیر قهرمانی، بیر اوبرازیدیر و تاریخله هئچ بیر ایلگیسی یوخدور، اۆزوده "کیاکسار" آدلاندیریلماقلا حقیقی تاریخی "کیاکسار" ین شخصیت، بۆیوکلوک، آد و مقامینی آچالتمیشدیر.

تاریخی حقیقتلر گۆستهریر کی، کوروش مادا غلبه چالاندان سونرا، آستیاکی سورگون ائدیپ، سونرا اونو آرادان آپارمیشدیر. کوروش سونرا اۆز هدفلی ایره لی آپارماق اوچون ماد اعیان - اشرافلاریندان استفاده ائتمیش، ماد خلقیندن بۆیوک عده نی اسیر ائدیپ "پاسارقاد" آپارمیش، ماد خلقلرینه آغیر وئرگی و خراجلار تحمیل ائتمیش و ماد خلقینی اولدوقجا آغیر اقتصادی، سیاسی و روحی فشارلارلا معروض قویموشدور. کوروش آنا طرفیندن مادلارلا باغلی و اوشاقلیقدا ائکباتاندا اولدوغو و بیر مدت یاشاماسینا باخمییاراق، مادلار و ائکباتانلارایله محکوم و اسیر بیر خلق کیمی رفتار ائتمیشدیر. لاکین قزئنفون رومانیندا تامامیله بونون عکسی تصویر اولونموش و آقای پیرنیا دا اونلاری تاریخی حقیقتلر کیمی، اۆز اثرینده نقل ائتمیشدیر. روماندا ائله گۆسته ریلیر کی، گویا کوروشلا کیاکسار (رومانین قهرمانی و گویا آستیاکین اوغلو) عینی حکومتین برابر حقوقلو باشچیلاری دیرلار، گویا پارس و ماد حکومتی عینیدیر، اۆلدن ده بئله اولموشدور، گویا ماد حکومتی، آستیاک دؤورو کیمی، مستقل و آزاددیر، آنجاق پارسلازلا بیرلشمیشلر و بیرلیکده ایشله ییب چالیشاراق، اۆلکه لری فتح ائدیله ر بوتون بونلارین هامیسی واقعیتده یوخ، قزئنفون

رومانیندا اولموشدور، حقیقت ایسه اوندان عبارت اولموشدور کی، یوخاریدا گؤستردیگیمیز کیمی، کوروش ماد اعیان - اشرافلارینا اینانمایارق، اؤز سرکرده سی "اویبار"ی ماد اولکە سینین ساتراپی تعیین ائده رک، او دیارلا مستعمره کیمی رفتار ائتمیشدیر.

قزئنفون اؤز رومانیندا کوروشون حاکمیتی دؤورو ماد حکومتینی و اونون شاهی خیالی "کیاکسار"ی گؤستردیگیمیز شکیلده تصویر ائدیپ، کوروشلا کیاکساری برابر حقوقلو شاهلار کیمی گؤستریر. بو ایش شهبه سیز یونانلی مؤلفین پارس روایتلری، منبعلری و شاید یازیلاری ایله تائیش لیغی نتیجه سینده اولموشدور، چونکی قزئنفون بو حادثه لرین اشتراکچی سی و پارس توپلومونون عضو اولمامیشدیر. بئله اولدوقدا، قزئنفون یا پارس حاکمه هیاتی و پارس خلقینین کوروش بارده اویلدوردوغو، یاراتدیغی افسانه لر اساسیندا بئله صحنه لر تصویر ائتمیش، بو احتمال چوخدور، یادا واقعتی گؤرن، حقیقت و عدالت سئون بیر مؤلف کیمی، حقیقی کیاکسار و آستیاکین واقعیتلرینی، عادلانه، بؤیوک و مترقی ایشلرینی بیلیپ، همده کوروشون ظالمانه ایشلری ماد خلقینه ائدیگی ظلملر و یاراماز حرکتلرینی اؤیرنمیش، اونلاری بیر - بیرله مقایسه ائدیپ، کوروشون ایشلری و حرکتلرینی تام عکسینه، اؤزو آرزولادیغی کیمی، عادلانه و نؤوع پرورانه شکیلده، رومانیتیک صورتده اؤز رومانیندا تصویر ائتمیشدیر. بیرنجی حالدارومانداکی لؤوحه لر، شخصیتلر و حادثه لر، فارس حاکم دستگاهی و پارس خلقینین اویلدوردوقلاری افسانه لر، یعنی خیال محصولدور و کوروشون یاراماز غیر - اینسانی ایشلری و ظلملرینی عادلانه ایشلر کیمی قلمه و ثرمک هدفیله اویلدورولموشدور. ایکینجی حالدا ایسه مؤلفین اؤزونون خیالین محصولدور. هر ایکی حالدا قزئنفونون رومانینداکی حادثه لر و شخصیتلرین واقعی تاریخ و حیاتلا هئچ بیر ایلگی و علاقه سی اولمامیشدیر و بونا گؤره ده اونلاری تاریخی واقعیتلر کیمی گؤستمک دوغرو دئییلدیر. کوروش ۲۸ ایل (باشقا بیر روایت گؤره ۳۰ ایل) سلطنتدن سونرا م.ق. ۵۲۹ - نجو ایلده ماساؤتترلله دؤیوشده اؤلدورولدو و اونون اوغلو "کبوجیه = کمبوجیه" م.ق. ۵۲۲ - ۵۲۷ - نجی ایللرده شاه اولاندان سونرا اونون یئرینی بیرنجی داریوش توتدو.

بو ایللر سوره سینده ماد خلقینین حیاتی اولدوقجا آغیر وضعیته دوشدو. کوروش و کبوجیه نین آردی کسيلمز اوردو یوروتمکلری همین بو ایللرده باش وئردی. کوروش ایناندیغی فارس سرکرده سی "اویبار"ین واسطه سیله ماد خلقینی سویاراق اؤز حربی سفرلرینین مخارجینی تأمین ائدیر و ماد گنجلرینی زورلا جبهه لره گؤنده ریدری. کوروش و کبوجیه نین شاهلیغی ایللرینده محکوم میللتلرین گئیش خلق کوتله لرینه، او جمله دن ماد زحمتکشلری، شهر و کند اهالیسینه وارد اولان بو ظلم و فشار بؤیوک اجتماعی عکس العمله سبب اولدو.

کبوجیه نین سلطنتین سونو و داریوشون سلطنتین اؤلرینده باش وئرمیش اجتماعی حادثه لر ماد خلقینه تحمیل اولموش بو آغیر مادی - اجتماعی و اقتصادی وضعیتین، هابئله میلی ظلمون مستقیم عکس العملی ایدی. بو حادثه موغ "گئوماتا" = بردیه = بردیا "نین م.ق. ۵۲۲ - نجی ایلده کی

قیامی ایدی. بو حادثه حاقیندا بشش قدیم روایت واردیر: بونلار ۱ - داریوشون بیستون کتیبه‌سی، ۲ - هئودوت، ۳ - ژوستین، ۴ - کئتسیاس و ۵ - ائشیلین روایتلریدیر.

بو روایتلره گؤره کبوجیه مصره اوردو چکمه‌دن اول دوغما قارداشی "بردیه"نی گیزلی شکیلده اولدورموشدورکی، اونون غیاییندا اونا قارشی اقدام و قیام ائتمه‌سین.

بردیه‌نین قیامی م.ق. ۵۲۲ - نجی ایلین مارس آییندا باش وئردی. ایکی موغ بردیه‌نین کبوجیه طرفیندن اولدورولمه‌سیندن خبردار اولوب، قیام حاضرلاییرلار. بو ایکی موغون بیرى اولدورولموش شاهزاده "بردیه"یه اوخشار و اونونلا آداش ایدی. او بیرى موغون آدی، هئودوتون یازدیغینا گؤره، "پارتیزدیش - Partizdei" ایدی. بردیه بیر ماد قالاسیندا قیام ائده‌رک، مادلاری شورشه و قیاما قالدیرمیشدیر. بردیه ژوئه آیینا قدر حاکمیتده محکم‌لنپ، اکثر یئرلر و ولایتلر اونا تابع اولموشدور. بردیه بوتون ولایتلره چاپار گؤنده‌ریب، اؤزونون شاه اولماسی و اصلاحات باشلاماسینی اعلان ائتمیش ایدی. بو چاپارلارین بیرى ده مصرده کبوجیه‌نین یانینا گؤنده‌ریلمیشدی. بو خبری ائشیدن کبوجیه اوردوسونو بوراخراق، سرعتله وطنینه قاییدیر، لاکین یولدا اولور و بعضی روایتلره گؤره اولدورولور.

بردیه‌نین سرعتله مؤفق اولماسی و گئنیش خلق کوتله‌لرینین کبوجیه‌دن اوز دؤندرمه‌سی، هخامنیشلره ضد اولماسی، شبهه‌سیز، بیرنجی نؤبه‌ده کبوجیه‌نین ظالم، قان ایچن، مستبد، گوبود، خلقی هر جهتدن فشارا قویماسی، هابئله مصر و حبشه‌ده حربی ایشلرده مؤفقیّت‌سیزلیگی و خصوصیه غیر - فارس میللتلری حدیندن آرتیق میلی ظلم و اقتصادی فشارا قویماسی و اونلارین میلی حق‌لرینی دانماسی اولموشدور. بونونلا یاناشی بیرده تأکید ائدک کی، بردیه‌نین سرعتله مؤفق اولماسینا سبب ایللردن بری، هخامنیشلرین ایش باشینا گلمه‌سیله، میللتلر و زحمتکش خلقلرین آغیر اقتصادی و اجتماعی وضعیتده دوچار اولماسی و میلی حق‌لاردان محروم اولمالاری ایدی. آردی کسيلمز محاربه‌لر خلقدن اینسانی و مادی قوه طلب ائدیردی. حکومتین زورو و فشاری ايله بو احتیاجلاری اؤده‌ین خلق آرتیق اوسانمیش، جانا گلیمیش و پیچاق سوموگه دایانمیشدی.

کبوجیه حربی سفره گئندنه دؤولتین مرکزی اداره رئیس‌لری و نفوذلو شخصیتلرینین چوخونودا اوزوایله مصر و حبشه‌یه آپارمیشدی، تا اونون غیاییندا اقداملار ائتمه‌سینلر. کبوجیه‌نین همین بو ایشی ده بردیه‌نین قیامینین سرعتله غلبه‌سینه تأثیر ائتدی.

بردیه‌نین قیامی باشلاناندان گئنیش خلق کوتله‌لرینین هامیسی اونا تابع اولدولار، چونکی هئودوتون دئدیگینه گؤره، او یتددی آی حاکمیتی دؤورو بوتون خلقه و مختلف طبقه‌لره یاخشیلیق ائتدی، بونا گؤره ده او اولدورولدوکده، هامی تأسف‌لندی.

بردیه حاکمیتی اله آلماق هامان اهمیتی بیر اعلامیه یایمیشدی. اعلامیه‌ده بیلدیریردی کی، خلق نظامی خدمت و اوچ ایللیک وئریگدن معافدیر. بو ایکی مسئله او دؤور هخامنیش ایمپراتورلوغوندا محکوم خلقلرین و خصوصیه ماد زحمتکش کوتله‌لرینین ان اولملی و اساس

عذاب چکدیکلری مسئله لرایدی. بو اعلامیه آیدین نشان وثریر کی، محکوم خلقلرین، او جمله دن مادالارین اساس گنج قوه لری زورلا هخامنیش اوردولارینا آیینیر، دؤیوش میدانینا گؤنده ریلیر و اکثری ده اورادان قاییتمیردی. اعلامیه نین اوچ ایلیک وثرکیدن معاف ائتمه سی ایسه گؤسته ریر کی، هخامنیش حاکم دایره لری، شاهلاری و سلطنت دستگاهی خلقلرین گنج نسلینی دؤیوش میدانینا آپارماقلا یاناشی، سارایین، حاکم دایره لرین، اوردولار، حربی یوروشلر و محاربهرلرین آغیر خرجی، بودجه سینی تأمین ائتمک اوچون محکوم خلقلر، او جمله دن مادالارین شهر و کند اهالیسینه اولدوقجا آغیر و دؤزولمز وثرگیلر و مالیاتلار قویوردولار. محکوم خلقلرین وثرگیلری بیرده اونا گؤره آغیرایدی کی، محاربهرلرین، سلطنت، سارای و حاکم دایره لرین عیش - عشرتلی حیاتینین خرجینی یالیز محکوم خلقلرین گئیش خلق کوتله لری تأمین ائدیر و فارس کوتله لری، شهرلی و کندلیلری هر جور وثرگی و مالیاتدان اساساً آزادایدیلر.

هئردوتون یازدیغینا گؤره بردییه حاکمیتی اله آماق هامان بو اعلامیه نی یازیب، گؤندرمیشدی، لاکین اونون دشمنلری بو اعلامیه نین یاییلماسینین قاباغینی آلمیش ایدیلر و نتیجه ده خلق اوندان سگگیز آی سونرا خبردار اولموشدو.

داریوشون بیستون کتیبه سیندن معلوم اولور کی، او، بردییه نی اؤلدوردو کدن سونرا، اونون گؤردوگو ایشلری اولکی حالینا قایتارمیشدیر.

بورادان، هابئله هئردوتون یازیلاریندان، معلوم اولور کی، بردییه یئددی آی مدّتینده خلقلین خیرینه چوخلو ایشلر گؤرموش و او زامان اوچون اولدوقجا اهمیتی انقلابی و اصلاحاتی آدیملار گؤتورموشدور. بو باره ده هئردوت یازمیشدیر: «موغ ... کمبوجیه نین شاهلیغینین سگگیز ایلی قورتاماغینا قالان یئددی آی مدّتینده آسوده لیکله شاهلیق ائتدی و بو مدّته اؤز تبعه لری اوچون چوخلو یاخشی ایشلر گؤردو، بئله کی، اؤلدورولدو کده، آسیادا، فارس لاردان باشقا، هامی تأسف ائتدی»^۱ تاریخین آتاسی هئردوتون بردییه باره سینده یازدیغی بو قیسا جمله لردن ایکی نتیجه اله ائدیلیلر:

۱ - بردییه گئیش خلق کوتله لری، شهر و کندین زحمتکش اهالیسی، شهرلرین آزادلاری، آزاد و مترقی دوشونلری و توپلومون اینکیشاف و ایره لیه مه سینی ایسته یین اینسانلارین خیرینه اولان، اونلارین ایستک و آرزولارینی تمثیل ائدن آدیملار آتمیشدیر. باشقا سؤزله دئسک، توپلومون اقلیتده اولموش استعمارچی اعیان - اشراف، اوردو باشچیلاری، سارای و دربار اهالیسی و اونلارا یاخین و باغلی عایله لرین زیانینا، جمعیتین اینکیشاف و ترقی سینین قارشیسینی آلانلارین ضررینه اولان تدبیرلر گؤرموشدور و بونا گؤره ده او اؤلدورولدو کده، جمعیتین بؤیوک اکثریتی و خصوصیه محکوم میللتلر کدرلنمیش و تأسف لنمیشلر.

۲- بردیه‌نین آتدیغی آدیملار، وئردیگی امرلر، گۆردوگو ایشلر و تدبیرلری کوروش و کبوجیه دؤورو ازیملیش، میلی حقوقدان محروم اولموش، اقتصادی فشار و سارایین آغیر وئرگی و مالیاتلاری آلتیندا اینله‌نین، پیچاغی سوموگه دایانان خلقلر، میللتلر اوچون اولدوقجا فایدالی، خنیرلی و ایده‌آل اولدوغو قدر، فارس‌لار و خصوصیه اونلارین حاکم دایره‌لری اوچون ضررلی و زیانلی ایدی، اونلارین میلی خیرینه دئییلدی.

هخامنیش شاهلارینین بورایا قدرکی ایلک دؤورونده یاشامیش غیر- فارس میللتلرین یاشلی آرواد و کیشیلری هله آستیپاک دؤورونو خاطرلاییر، میلی حقوق باخیمیندان او دؤورو هخامنیشلرین میلی ظلموایله مقایسه ائدیر و ماد دؤورونون میلی حقوق و میلی آزادلیقلارینی آرزولاییردی‌لار.

بونا گۆرده بردیه‌نین میلی ظلمه سون قویماسی و خلقلره میلی حقوق وئرمه‌سینی آلفیشلاییر و جدی حمایت ائدیردی‌لر. شبهه‌سیز بردیه فارس میللتینه مخالف و دشمن دئییلدی و او میللتده، باشقا میللتلریله برابر، حقوق تکلیف ائدیردی. آنجاق هخامنیشلرین محروم میللتلری میلی حقوقلاردان محروم ائتمه‌سی، اونلاری آغیر وئرگیلر و مختلف واسطه و یوللارلا چاپماسی، سویماسی ایله فارس‌لارین اعیان- اشرافلاریندان علاوه، ساده گئیش خلق کوتله‌لری‌ده نسبتاً مرفه و آسوده حیات چاتمیشدی‌لار.

بونا گۆرده هئردوت یازیردی‌کی، بردیه اولدورولنده، فارس‌لاردان باشقا هامی تأسف‌لندی. بونودا قید ائتمک لازمدیر‌کی، فارس خلقینین آزادلاری، توپلومون عمومیتله اینکیشاف و ترقیسی طرفدارلاری اولانلاری، شبهه‌سیز بردیه‌نی حمایت ائدیر و هخامنیشلرین صرف ارتجاعی، استعمارچی گئرلیک طرفدارلاری تشکیلاتی و محکوم میللتلری ازمک سیاستی و دؤولت قورولوشوایله مخالف‌ایدیلر.

آستیپاکین دینی سیاستیندن دانشیارکن گؤستریمیشیک‌کی، او، ماد دؤولتینین سیاسی وحدتینی دینی وحدتله تکمیل‌لشدیرمک فیکرینده‌ایدی، بونا گۆرده واحد زردوشت دینینین نماینده‌لری اولموش موغلاردان حمایت ائتمیش و مختلف ولایتلرده اولموش طبیعی دینلری، زراتوشترانین نطفه‌لری و روشیملرینی آزادان قالدیرماق ایسته‌ییردی. هم ماد، همده پارس و سایره ولایتلرده هله طبیعی دینلر، بیر- بیریندن فرق‌لنن زراتوشترا نطفه‌لری و اونلارین کاهینلری وارایدی. آستیپاکین مغلوبیتی، سپیتامه‌نین اولدورولمه‌سی و کوروشون غلبه‌سی موغلارین واحد زردوشت دینی یاراتماسینا مانع اولدو و طبیعی دینلره میدان وئردی، اونلارا عبادتگاه‌لار تیکیلدی. عینی زاماندا زردوشت تعلیم‌لری اساسیندا یارانان واحد دین‌ده تدریج‌له اؤزونه یول آچیب گئیشله‌نیر و اونونلا علاقه‌دار بعضی عبادتگاه‌لار و تاپینما یئرلری میدانا گلیردی. عینی آد آلتیندا اولسادا، دینی مراسملری بیر- بیریندن فرق‌لنن ایکی مختلف دین وارایدی.

بعضی تاریخچیلرین فیکرینجه "بردیه" "سپیتامه"نین اوغلوایمیش و کوروش زامانیندا بعضی

دوولتى وظيفه لرده اولموشدور. بردييه ايش باشينا گلنده آتاسينين يولونو داوام ائدهرك، كهنه طبعى دينلر و اونلارين عبادت يئرلريني آرادان آپاريب، عوضينده موغلارا شرايط ياراتميش و اونلارين معبدلريني ديرچلتميشدير. طبعيدير كي، بونونلا علاقه دار بردييه كهنه كاهينلره، طبعى دينلره باغلى اولان اعيان - اشرافلارا خوش اوز گؤستمير و عكسینه مرقى اعيانلارى، موغلارا باغلى اشرافلارى و گئيش خلق كوتله لريني حمايت ائدير و اونلارين خيرينه اعلاميه وئريب، اصلاحات عمله گتيريردى.

بو سؤزلردن بللى اولوركى، مختلف تاريخچيلر بردييه نين گوردوگو و يا گؤرمك ايسته ديگى ايشلر حاقيندا چوخ يازيب، بحث ائتميش و بيرى - بيرينه مخالف نتيجه لرده چيخارتميش و چيخارديرلار. بونا گؤره ده طبعى اولاراق، بئله بير سورونو آچيقلاماق لازم گورونوركى، بردييه نه ايشلر گؤرموش، نه لر ائتمك فيكرينده اولموشدور؟ داريوش اؤز كتيبه سينده يازيركى، او بردييه نين آلديقلاريني گئري قايتاردى. بس گؤرك بردييه نه آلميش، كي مدن آليب، كي مه وئرميشدير؟

١ - تاريخى قايناقلار يازيركى، بردييه بير سيرا زردوشت عبادت يئرلريني خاراب ائتدى. آيا موغ اولان بردييه زردوشت دينى ايله مخالف ايدى؟ البته بو گولونجدر. بس بردييه هانسى تاپينما يئرلريني ويران ائتدى؟

آستيياك و سبيتامه دن دانيشاركن گورموشوك كي، اونلار هم شاه، همده دينى رهبر اولموش، اؤزلرينه خاص تانرى و معبدلرى اولموش كيچيك و يئرلى موغلار، اونلارين دينى، معبدلرى و دينى رهبرليگى ايله مخالف ايديلر، اونا گؤره كي، ماد حكومتى رهبرلى زامان، سياست و وحدتين طلب ائتديگى واحد زردوشت دينى ياراتماق ايسته ييردiler و بو ايش او دؤور و زامان اوچون لازم و مرقى ايدى. بردييه نين ويران ائتديگى زردوشت عبادتگاهلارى همين يئرلى و كاهينلر طرفيندن رهبرليك اولونان معبدلر ايدى. دوغروندان او يئرلى معبدلر و اونلارين رهبرلى اولموش كاهينلر و يا يئرلى شاهلار مركزيت، واحد حكومت، دوولت و سايره مرقى ايشلرله مخالف، همده سئحر و جادو مركزى، خرافات و صرف عوام فريبليك و موهومات مركزلرينه چئوريلميشديلر. ائله بونا گؤره ده زردوشت دينينه اينانان خشايارشادا بو عبادت يئرلريني ويران ائتدى.

يئري گلميشكن قيد ائتمك ضرورى ديركى، داريوشون كتيبه لرينده "آهورا مزدا" دان آد آپاريلماسينا باخمىياراق، پارسلارين زردوشت دينى مادلارين زردوشت دينيندن خيلى فرقلى ايدى. زردوشت دينينين يارانديغى اؤلكه ماننا - ماد ديارى ايدى، پارسلار ايسه او زامان بو محيط و بو دينه اساساً بيگانه ايديلر و اونلارداكى "آهورا مزدا" و "اهريمن" پارسلارا خاص بير دينله علاقه دارايدى و بيز قوتتى، لولوبى، ماننا و مادلارين دينى تصوّرلرينده خير و شر قوه نى بو آدلا گؤرموروك، هابئله پارسلارين اؤلونو باسديرماق مراسمي و "موغ" اؤلدورمك بايراملارى دا آچيق گؤسته ريركى، اونلارين دينى زردوشتى دينينه نسبتاً ياخين اولسادا، اوندان چوخ فرقلى ايدى. كوروش اؤزو "سبيتامه" نى، داريوش ايسه، "بردييه" نى اؤلدوردو. بو حادثه لر نشان وئيريركى، هخامنش

شاهلاری، اعیان - اشرافلاری و بویوک خانوادهلرینین، کمبوجیه و اونون بابالارینین دینی ماننا - مادلارین زردوشت دینیندن چوخ فرقلی ایدی، آنجاق هخامنیشلر زامانی، اونلارین واحد دینه احتیاجلاری اولدوغو اوچون، تدریجله مادلارین زردوشتیزمی ایله پارسلارین دینی بیرلشیر، تدریجله فرقلر آرادان قالخیر، حتی خشایارشا اوزو زردوشت دینینی قبول ائتمیش و اوزونو "سوشینت" حساب ائتمیشدیر.

بیر داها قید اولونمالیدیر کی، آستیاک دؤرونده اولدوغو کیمی، هخامنیشلرین اوللریندهده زردوشت دینینین، زامانا گؤره معین مثبت جهتلری اولموش و معین درجهده توپلومون آزادلاری و مترقی اینسانلارینین آرزو و ایستکلرینی افاده ائتمیشدیر و بو وضعیت زردوشت دینینین هخامنیش شاهلارینین حامی سی و آلتی اولماسینا قدر دوام ائتمیش و اوندان سونرا ارتجاعی ماهیت داشیماغا، ایره ليله مه یه مخالف اولماغا باشلامیشدیر.

بونودا قید ائتدک کی، بعضی عالیملر، او جمله دن آکادتمیک مار و ... ایسترووه، ام. دیاکونوف و باشقالاری بردیه نین ایشلرینی عوام فریبلیک، ایکی اوزلولوک سائر و قید ائدیrlر کی، او عمومیتله دئموکرات روحلو و حقیقی خلق طرفداری اولمامیشدیر. بیزجه مسئله یه بئله باخماق اولما معاصر گؤزله، اؤزوده ایستالین دؤورو کومونیزم گؤزلوگو ایله تاریخی حادثه لره باخماغین نتیجه سیدیر و دوزگون حرکت دئییلدیر، هر زامانین حادثه سینین او دؤورون شرایطی، سوییه سی، ایستگی و اولچولری ایله اولچمک و قیمت لندیرمک لازمدیر.

۲ - بردیه یثرلی عشیره بویوکلرینین اکیلن تورپاقلاری، اوتلاقلاری، مال - قاراسی و ائو کؤله لرینی اللریندن آلدی. بونلار هامان یثرلی عبادت یثرلرینین اطرافیندا توپلانمیش، خلقین مالی، ملک و تورپاغینی نیمیسمه یه رک وارانمیش طایفا، عشیره و توپلوملارین بویوکلری ایدیلر کی، اساساً کندلرده، قدیم معبدلرین اطرافی و شهرلرده اوردو، سارای و دؤولت اداره لرینه توپلاناراق، خلقین استثمار و غارتی حسابینا بویوک ثروت و مال - دؤولت الده ائتمیشدیلر. بردیه بو عشیره بویوکلریندن آلدیغی مال، دؤولت، مال - قارا، تورپاق، اوتلاق و سائرهنی اصیل صاحبیلرینه، زحمتکش کندلیلر و شهر یوخسوللارینا قایتاردی. اگر بو حادثه نی گئنیش خلق مقیاسندا گؤتورسک، گؤره ریک کی، نه قدر بویوک و گئنیش انقلابی بیر حرکت ایدی. بو عشیره بویوکلری، نظره گلن، اساس اعتباریله هخامنیشلر ایش باشینا گلندن سونرا و خصوصیه محکوم، غیر - فارس میللتلرین اراضیسینده یارانیب گئنیشلنمیش ایدی. بو طایفا بویوکلری اولان کند و شهر اعیان - اشرافلاری هامان هارپاک تیپلی بیر صنیف و اجتماعی لای اولموشدور. دئمک، بو اجتماعی لای قیدمدن و ماد دؤوروندن ده اولموش اولسابئله، هخامنیشلر دؤورنده داهادا چوخالیب گئنیشلنمیشدی. بونا گؤره ده، بردیه نین بو اقتصادی تدبیرلریندن یثرلی عشیره بویوکلری، هخامنیشلرین ظالمانه سیاستیندن استفاده ائده رک وارانان، نؤکر - نسیب، جاه - جلال و وار - دؤولت صاحبی اولموش اعیان - اشرافلار، توپلومون استثمارچی یوخاری طبقه سی زیان گؤردو و عوضینده گئنیش خلق

کوتله‌لری، کند و شهر جمعیتلرینین آزاد فردلری عمومیتله اوندان فایدالاندیلار. بو فیکیر هئردوتون دئدیگینی تأیید ائدیر، باشقا سؤزله دئسک، بو، هئردوتون ییغجام دئدیگی سؤزلرین نسبتاً گئیش آچیقلاماسیدیر. خلقی اوچ ایلیک وئرگی و اجباری اوردو خدمتیندن آزاد ائتمک و آزاد اینسانلارین خیرینه ایشلر گؤرمگین معناسی بوندان باشقا نه اولاییلر؟

بردییه اعیان - اشرافلار، هخامنیشلره آرخالاناراق وار - دؤولت صاحابی اولموش طایفا و عشیره بؤیوکلری علیهینه بیر انقلابی حرکت، دربار کودتاسینا ال آتاندان سونرا، هئردوتون دئدیگی کیمی، کبوجیه‌دن اونا - بردییه چاتمیش بیر سارای خانیمی، اعیان - اشرافلاردان اولموش "اوتان"ین قیزی بردییه‌نین اسرارینی پارس بؤیوکلرینه چاتدیردی. بردییه طرفیندن ازیلمیش، اساساً همین پارس اعیان - اشرافلاریندان یئددی عایله‌نین بؤیوگو بردییه‌نین داخلی اسرارینی ائشیتجک، بو یئددی اعیانین بیری اولموش "داریوش"ون رهبرلیگی آلتیندا، بردییه قارشی قالخاراق، عکس انقلابی بیر سارای کودتاسیله، ایتیردیکلری پارس حاکمیتینی الده ائدیب اؤز طبقه‌لری و میللتلرینه قایتاردیلار.

۳ - بردییه‌نین گؤرمک ایسته‌دیگی ان اؤنملی ایشلردن بیری‌ده، هخامنیش شاهلاری واسطه‌سیله محروم میللتلردن آئینمیش میللی حقلرینی ظلمکار هخامنیش سارایی، حاکم دایره‌لری و اعیان - اشرافلاریندان آلیب میللتلره و خلقلره قایتارماق‌ایدی. مادلار زامانی میللتلر بو حقه مالک‌ایدیلر و کوروشدان سونرا و کوروشون اؤزو پارس خلقینی او - بیری خلقلردن اوستون توتاراق، اونلارین حقینی آباق آلتینا سالیب داندیلار. بردییه‌نین پارسلار داخلینده قیام ائدیب، سونرا مادلار داخلینه گئتمه‌سی، مادلار و پارتلار طرفیندن دستکلنمه‌سی و نهایت ماد اراضیسی و مادلار داخلینده اؤلدورولمه‌سی اونون میللی آزادلیق طرفداری اولماسی، بیر ماد کیمی، اؤز خلقینین مادلار دؤورو مالک اولموش میللی حقینی اؤزونه قایتارماق طرفداری اولماسینی و بو ایش اوچون عملی اقدام ائتدیگینی نشان وئیر. بردییه قلباً نئجه دوشونورموشسه‌ده، بو فیکیرلری و ایستکلری او زامان و او شرایط اوچون، توپلومون ترقی، ایره‌لیله‌مه و اینکیشافی باخیمیندان اولدوقجا اهمیتی، لازم، ضروری و مترقی‌ایدی.

بوتون بونلاردان علاوه داریوشون لؤوحه‌سیندن معلوم اولورکی، او، اوتلاقلاری، اکین یئرلرینی، داشینا بیلن ثروت و مال - دؤولتی تازادان اعیان - اشرافلار و اوردو باشچیلارینا قایتاردی. بورادان آیدین گؤرونورکی، گؤسترده‌گیمیز بوتون بو شئیلری اعیان - اشرافلار و اوردو باشچیلاری کوروش و کمبوجیه زامانی زورلا خلقدن آلیب ییه‌لنمیش و اونلاری آغیر و دؤزولمز وضعیت سالمیشدیلار و بردییه بوتون بو اموالی حاکم دایره‌لردن زورلا آلیب، ساده، زحمتکش خلقه، شهر و کند اهالیسینه، اصیل صاحب‌لارینا قایتاردی.

بعضی تاریخچیلر حقلی اولاراق قید ائدیرلرکی، بردییه حادثه‌سینده وار - دؤولتلر، مولکلر، باغلار و سایر مصادره اولموش، عبادت یئرلری اودلانمیش، وئرگیلر، دؤولته مفت عسگرلیک

اۛتمک، مفتە، بئاری ایشلمکەر و ساییر بۇ کیمی ایشلر لغو اولموشدور. بوتون بونلار ایسه هخامنیشلر دؤورو خلق کوتله لرینین و محروم میللتلرین اقتصادی - اجتماعی دورومونون اولدوقجا آغیر و بحرانی اولدوغونو آیدین نشان وئیر.

داریوشون لؤوچه سینده هم ده "قوللار" دان سؤز گئتمیشدیر کی، بردییه نی اؤلدوردوکدن سونرا، داریوش اونلاری اعیان - اشرافلار و اوردو باشچیلارینا قایتاردی. هخامنیشلر دؤورنده ایراند، رومدا اولدوغو کیمی، قولدارلیق اولمامیشسادا، اعیان - اشرافلار، اوردو باشچیلاری، باشچیلار، واریلار - درباریلر و عمومیتله حاکمه هیأتین عضولری بعضی کندلی و شهرلیرلی، محاربه اسیرلرینی اؤز قوللاری، ائو قوللوقچولاری و آغیر استثمار اولان فعله و ایشچیلرینه چئویرمیشدیلر و بردییه بوتون بۇ کؤله لری آزاد ائده رک قولدارلیغی آرادان آپاردی.

داریوشون کتبییه سیندن و هئروdotون یازیلاریندان گؤرونور کی، بردییه ماد میللتیندن اولموش و حاکمیتی پارسلاردان آلیب، مادلارا قایتارماق ایسته میشدیر. داریوش اؤز کتبییه سینده یازیر: «او حکومتی کی، موغ گئوماته کمبوجیه دن غصب ائتدی، قدیم زامانلاردان بیزیم خانواده یه مخصوص ایدی. سونرا موغ گئوماته هم پارس، هم ماد و هم باشقا اولکه لری کمبوجیه دن آلدی. او اؤز میلینه گؤره عمل ائتدی و شاه اولدو. بیزیم خاندانیمیزدان اولان نه بیر پارس، نه ده بیر ماد اولمادی کی، حکومتی بۇ موغ گئوماتانین الیندن چیخارتسین...»^۱ بردییه ایش باشینا گلندن سونرا، آستییاک و سپتامنه نین دینی سیاستینی ایزله مه گه باشلادی و موغلارین دینی نی تبلیغ ائتدی. بردییه بۇ دینله علاقه دار گئیش خلقین مادی وضعیتی نی دوزلتمه گه چالیشمیش و آستییاک زامانی ماد خلقی داخلینده اولموش اجتماعی دورومو تازادان یاراتماق ایسته میشدیر. فریدون ابراهیمی بۇ باره ده بئله یازیر: «اشغالچی پارسلارین ضدینه اولان میدیا (ماد م.) میللتینین عصیانی هومات (گئوماته) آدلی قهرمانین قومانداسی آلتیندا ایدی. میدیا میللتی هوماتین سرکرده لیگی ایله اؤز آزادلیق و استقلالینی اله کئچیرتمک و میللی حاکمیت بناسینی قورماق ایسته ییردی. میدیالیلارین عصیانی کوروش و کامبیزین بوتون فتوحاتینی اثرسیز و نتیجه سیز ائده جک قدر قوتلنمیشدی»^۲.

بردیه نین ایشلری بیر طرفدن گئیش خلق کوتله لرینین، آزاد اینسانلارین خیرینه و اعیان - اشرافلارین زیانینا ایدی، او بیر طرفدن ایسه او ایشلر، حاکمیتی پارسلارین الیندن آلیب، مادلارا قایتارماق هدفی گودوردو، بونا گؤره ده بیرنجی نؤوبه ده پارس اعیانلاری، داریوش باشدا اولماقلا، بردیه نین علیه نه بیرلشهرک اقدام ائتدیلر. قدیم تاریخچیلر یازیرلار کی، داریوش، آلتی نفر پارس خانواده لریندن اولان باشقا اعیان و شاهزاده لرله بیرلشهرک، مخفی شکیلده ماد تورپاقلارینین "نیسا" ناحیه سینده یئرله شن "سیکایا" اوواتیش " قالاسینا گیریپ، اورادا، م.ق. ۵۲۲ - نجی ایلین سئپتامبر

۱ - ماد تاریخی، ص ۳۹۴.

۲ - فریدون ابراهیمی، ص ۳۰.

آيينين ۲۹ - ندا بردييهنى اۆلدوردولر. آنجاك شېهه سيز بردييه نين اۆلدورولمه سى بو ساده ليكله اولمالميشدير و اولادا بيلمزدى. يقينكى، فارس اعيان - اشرافلارى، داريوشون رهبرليگى آلتيندا ماد تورپاقلارينا اوردو چكيش و اوزون دؤيوشلردن سونرا بردييه نين اولدوغو قالانى آليب، اونو دؤيوشده اۆلدورموشلر. فريدون ابراهيمى بو باره ده بئله يازميشدير:

«كامبيز عجله ايله مصردن قايدان موقعده اۆلدورولدو. بو حادثه نتيجه سينده پارسلار اۆزلىرىنى ايتيريب، نه ائده جكلرىنى بيلميرديلر. آخردا پارس نسليندن اولان بيريسىنى، يعنى داريوشو سلطنته گؤتوردولر. پارسلارلا ميديياليلار آراسيندا اولان آزادلىق و ورشمالارى اوزون مدت سورموشدور. تاريخچيلرين يازديغينا گؤره ميديياليلار بو مبارزه لره بؤيوك موفقيتلىر قازانميشلار. آما پارسلار چوخلو قان تۆكمه لر نتيجه سينده، اۆز آزادلىق و استقلاللارى يولوندا مبارزه آپاران ميللتلىرى يئنه ده اطاعت و اشغال آلتينا آلدىلار و اونلار ين حاقيندا آغير ظلملر تطبيق ائتمه گه باشلاديلار. ميديياليلار طرفيندن سفاك پارسلار ين عليهنه شديد و قانلى مبارزه لر ين بيرينده ميدييا قهرمانى هومات اۆلدورولدو...»^۱

بورادان بئله نتيجه چيخارتماق اولوركى، بردييه اۆزو قيامين اۆللىرينده مركزده - استخرده اولموش و قيامى هر يئره يايماق اوچون اقداملار ائتميش و هر طرفه اعلاميه لر گؤندرميشدير، آنجاك اعلاميه لر ينين اطرافا، گئنيش خلق كوتله لرى و محروم ميللتلره چاتماماسى و يئرلرده معين مثبت حركتلر و طرفدارلىق ايشلىرى اولمايقداء، ديگر طرفدن پارس اعيان - اشرافلار ينين جدى عكس انقلاب حركتلىرى و اقداملار ينى گؤردوكده، بردييه اۆز ميللتى، ماد خلقي نين داخلينه گئدر، اورادان حركتى رهبرليك ائتمك و قوه توپلاياراق، مركزى توتوب، پارس اعيان - اشرافلار ينى ازمك ايسته ميشدير، لايكىن پارس اعيانلارى داها سرعتله اوردو دوزلدر، ماد - پارت اراضيسينه، بردييه نين اولدوغو يئره گئتميش و اورادا بير سيرا دؤيوشلردن سونرا، نهايت غلبه چالاراق، بردييه نى اۆلدورموش و قيامينا سون قويوموشلار. بونولدا پارس اعيان - اشرافلارى ماد خلقي نين، پارس حاكم دايره لر ينه قارشى بيرينجى قيامينى بوغموشلار.

يوخاريدا گؤستردىكى، اكثر فارس تاريخچيلرى ماد ايمپىراتورلوغونون آزادان گئديب، هخامنيشلر ين ايش باشينا گلمه سينى چوخ عادى، اهميتسيز و ساده بير حادثه كيمي قلمه آليز و بئله گؤسته ريرلركى، بو ايش گويا واحد بير خلقين و ميللتين داخلينده بير شاهلار سولاله سينين گئديب، باشقا سولاله نين ايش باشينا گلمه سى اولموشدور. مادلارى دا "آريايى" نؤاد، هند - اوروپايى ديلى گؤسته رن بو تاريخچيلر، او جمله دن حسن پيرنيا، بو ايشلىرى ايله مادلار ين آزادان گئديب، هخامنيشلر ين ايش باشينا گلمه سينده اولان ميللى جهتلرى تاماميله اؤرت - باسدير ائدير، گؤرمور، بو مسئله باره ده تاماميله سكوت ائدير و ائله نشان و ثريرلركى، بو سولاله ده ييشمه سينده ميللى

مسئله آدلی بیر مسئله اصلا اولمامیشدیر، بیر صورتده کی، بیز قوتتی - لولوییلردن گئیش بحث ائدرکن گؤستریمیشیک کی، اونلار التصافی دلیلی اولموش و نچه مین ایل سوره سینده مرکزی ماد و چاغداش آذربایجان اراضیلرینده حکومت قوروب، مدنیت یاراتمیشلار و مادلار اونلارین اوولادی و نسیللری اولموشلار. ائله جهده گؤستریمیشیک کی، م.ق. دوققوزونجو عصرین اوّللرینده ایران فلاتینا گلمیش اون هند - آوروپایی دلیلی قبیله مرکزی ماد و آذربایجان تورپاقلارینا ابدان نفوذ ائده بیلیمیش و ایران فلاتینین چاغداش فارس و کرمان ایالتلرینده یورد سالیب قالمیش و اوّللر ایلاملار، سونرالار ایسه ماد ایمپراتورلوغونا تابع اولموشلار.

دئمک مادلارلا پارسلار مختلف کؤکلر و اتنیک خصوصیتلره مالک اولموش باشقا - باشقا میللتلر اولموشلار، نه اینکی واحد بیر میللتین چئشیدلی ائل و طایفالاری.

نه سببه گؤره هئروودوتون یازدیغینا گؤره بردیا اوّلدورولنده، پارسلاردان باشقا بوتون هخامنیش دؤولتی تورپاقلاریندا یاشایانلار تأسفلندیلر؟ اگر پارسلارلا مادلار عینی بیر میللتدن ایدیلرسه و هخامنیشلر اونلارلا واحد اوّز میللتلری کیمی رفتار ائتمیش ایدیلرسه، نه اوچون مادلار بردیانی حمایت ائتدی و او اوّلنده تأسفلندی، لاکین پارسلار بردیانی اوّلومو و پارسلارین حکومتی اله آلماسیندان سئویندیلر؟

اگر پارسلارلا مادلار عینی بیر میللتدن ایدیلرسه، نه اوچون کمبوجیه اوّلومو عرفه سینده، هئروودوتون یازدیغینا اساساً، پارس بؤیوک لرینی چاغیریب، اونلارلا بئله وصیت ائتدی:

«منیم سیزه سونونجو وصیتیم بودور کی، شاهلیغین مادلارلا قایتیماسینی ساده توتمایین، اگر اونلار اونو زورلا اله گئیرمیشلر، سیزه اونو سلاح گوجايله گئری آلمالیسینیز»^۱.

شبهه سیز کمبوجیه نین بو وصیتی پارسلارین اعیان - اشراف عایله لرینه چاتمیش و اونلارین یئددیسی، باشدا داریوش اولماقلا، بو وصیته عمل ائتمک اوچون آیاغا قالخیب، ال - اله وئره رک، بردیانی آزادان آپارمیشلار.

کمبوجیه نین پارس بؤیوک لری، باشچیلاری، اعیان - اشرافلاری و اوردو باشچیلارینا ائدیگی بو وصیت آیدین گؤستریر کی، پارسلارلا مادلار نه تکجه عینی بیر میللت دئییل، بلکه اونلار بیر - بیرینه قارشى دایانان و بیر - بیرینه دشمن اولان میللتلر ایدیلر و حاکمیت اوچون بیر - بیرینه قارشىلاشمیش ایدیلر. دئمک، آستیاک پارسلار طرفیندن حاکمیتی اوّز اللرینه آلماق اوچون اوّلدورولموش و بردیا، سیاسی حادثه لردن استفاده ائده رک، حاکمیتی پارس میللتیندن ماد میللتینه قایتارماق ایسته میشدیر و محض بو میللی دشمنلیک و حاکمیتی اله آلماق اوستونده بو ایکی میللت آراسیندا آستیاک زامانیندان مبارزه، دؤیوش و چارپیشما دایانمادان داوام ائتمیشدیر و گؤره جه گیمیز کیمی، سونرالاردا داوام ائتمیش و ائتمه ده دیر.

تكرار اولسادا، گؤستمه‌لى يىك كى، پارسلازلا مادلارن آراسيندا او دؤورده اولموش ميللى دشمنلىك كوروشون حاكميتى مادلاردان آلماسيندان، باش كندى ائكباتاندان استخره كؤچورمه‌سيندن و خصوصيله مادلارا قارشى قاتى ميللى ظلم ائتمه‌سيندن سونرا ماد خلقينده يارانميشدير، يوخسا كيياكسار و آستياك زامانيندا ماد ايمپراتورلوقو ميللى ظلم و ميللى آيرى سئچكيلگه تاماميله ياد و بىگانه‌ايدى، بئله كى، اونلار تايغ اولموش پارسلاز اؤز داخلى ايشلرينده و ميللى مسئله‌لرينده آزادايدىلر و كوروشون آتاسى و بابالارى اؤز كتيبەلرينى اؤلر، يازى ايله تازا تانيش اولاندا، ايلامجا و سونرالار اؤز آنادىللرينده قازديرميشلار. ماد ايمپراتورلوقو دؤورونده بو ايمپراتورلوقون تركيبنه داخل اولموش ميللتلر داخلى ميللى حقوقا مالك اولاراق، دوست و قارداش كيمى ياشايردىلارسا، كوروشدان سونرا بو ميللى قارداشلىق، هخامنش دؤولتى طرفيندن شوونيسى سياست، غير - پارس ميللتلره ميللى، اجتماعى و اقتصادى ظلم سياستى يورودولمه‌سى اوجوندان، ميللى دشمنلىك و عداوته چئوريلدى. بو ميللى مبارزلر دؤورونده ماد باشچيلارى برديا، فرورتيش و سايره، هابئله گئنيش ماد كوتله‌لى پارس ميللتى ايله دئييل، شوونيست پارس هيأت حاكمه‌سى - هخامنش دؤولتى، اعيان - اشرافلارى، حاكم دايره‌لى ايله دشمنلىك ائدير و اونلار قارشى و ميللى حقوق الده ائتمك اوغروندا مبارزه ائديب، دؤيوشوردولر. بو وضعيت تاريخ بويو ميللى ظلم اولان بوتون اؤلكه‌لرده اولموش و ميللى ظلمون تام عادلانه حلينه قدرده داوام ائتميش و ائتمه‌ده‌دير.

تاريخين آتاسى لقبى ايله شهرتلىميش يونانلى تاريخچى هئودوتون برديا حركتى باره‌ده قلمه آلدىغى سؤزلر اساساً دوزگون و بيطرقانه يازيلدىغى و بو حركت باره‌ده دهرين معلومات وئردىگينى نظره آراق، بورادا اونون بو حادثه باره‌ده كى يازيلارنى وئرمگى مقصده اويغون حساب ائتديك. هئودوت برديا باره‌ده:

هئودوت اؤزونون مشهور تاريخى اثرينده بعضى تاريخچيلرين "گنوماتا" آدلانديرديغى مشهور شخصيتى "برديا" آدلانديرميش و اونون باره‌سينده اؤزونون اوچونجو كيتابى "تالى - Tali" ده بئله يازميشدير:

« ٦١ - نجى بند: كوروشون اوغلو كمبوجيه مصرده اولاندا بيرى - بيريله قارداش اولموش ايكي موغ اونون عليهنه قيام ائتديلر. بو ايكي نفردين بيرىنى كمبوجيه اؤز مالى و ثروتىنى اداره ائدن مأمورا نظارتچى وظيفه‌سينه قويوموشدو و همين آدام توطئه‌نين نقشه‌سينى چكدى. بو شخص متوجه اولموشدو كى، "ايسميرديس" (برديا) ين اؤلومونو خلقدن گيزلتميش ايدىلر و يالنيز پارسلازدان آز عده اوندان آگاه ايدىلر و باشقالارى اونو هله دىرى بيليرديلر. بو موغون قارداشى برديا، كوروشون اوغلو و شاهين امريله اؤلدورولموش كمبوجيه‌نين قارداشينا او قدر اوخشاييردى كى، شبهه دوغورا بيلردى. اونون يالنيز اوزو برديايا اوخشاماير، بلكه آدى دا برديا ايدى. "پاتى زئيتس - patizeiles" اؤز قارداشى موغو شاه ساراينا آپاريب، تخته چيخارتدى، اوندان سونرا ايسه

اۆلکه نین باشا - باشینا آداملار گۆندردی، تا اوردونو آگاه ائتسینلر کی، اوندان سونرا کوروشون اوغلو بریدان اطاعت ائده جکلر، کمبوجیه دن یوخ.

۶۲ - نجی بند: مصره گنتمیش شخص سوریه نین "اکتتابان" نیندا کمبوجیه و اونون اوردوسوایله قارشیلانیدی و موغون پیغامینی عسگرلره بیلدیردی. کمبوجیه گومان ائتدی کی، اونون سۆزلری دوزدور و اونون (کمبوجیه. م.) طرفیندن بریدانین اۆلدورولمه سینه مأمور اولموش "پرئقزاسپ" - Drexasp "اونا خیانت ائده رک، قارداشین اۆلدورمه میشدیر. بونا گۆرده حقیقتی "پرئقزاسپ" دان سوروشدو. پرئقزاسپ کمبوجیه نی خاطر جمع ائتدی کی، اونون (کمبوجیه. م.) فرمانیله قارداشین اۆلدورموش و گۆمدورموشدور.

۶۳ - نجو بند: کمبوجیه "پرئقزاسپ" نین سۆزلرینه قانع اولدو و یالانچی بریدانین گۆندردیگی شخصی توتدو و بیلدی کی، اۆز ماللارینی تاپشیردیغی موغ قارداشیله بو توطئه نی اونون (کمبوجیه. م.) علیهینه دوزلتمیشلر.

۶۴ - نجو بند: بریدانین آدینی ائتیمکله کمبوجیه اۆز یوخوسونون یوزولماسیندان تعجبیلندی و خاطرلادی کی، بیر گنجه بیر قارالتی اونا دئیمیشدی کی، بریدیا آدلی شخص اونون تختینه اوتوراجاقدیر، و او خیال ائتیمیش ایدی کی، او شخص اونون (کمبوجیه. م.) قارداشی بریدادیر و بونا گۆرده فرمان وئرمیشدی کی، اونا گیزلیجه اۆلدورسونلر بونا گۆرده کمبوجیه باشا دوشدو کی، اوز قارداشین گوناھسیز اۆلدورموشدور و اونون اۆلومونه آغلادی. سونرا او آتینا میندی کی، شوشا گندیب یاغی موغو توتسون. ائله بو زامان خنجرین قینی نین حلقه سی قیریلدی و لوت خنجر اونا (کمبوجیه. م.) یارالادی و هامان یارادان اۆلدو.

۶۵ - نجی بند: اۆلمه دن قاباق اۆزوايله همسفر اولان بیر عده پارس بؤیوک لرینی چاغیریب، اونلارین یانیندا اقرار ائتدی کی، اۆز قارداشی بریدانی شوش شهرینده "پرئقزاسپ" نین الیه اۆلدورموشدور و اونلاری خاطر جمع ائتدی کی، کوروشون اوغلو بریدیا دیری دئییلدیر و ایندی پارس شاهلارینین ساراییندا موغلار حکم سورورلر. سونرا دئدی:

«منیم سیزه سونونجو وصیتیم بودور کی، شاهلیغین مادلارا قاییتماسینی ساده توتمايین، اگر اونلار اونا زورلا اله گتیرمیشلر، سیزه اونا سلاح گوجايله گئری آلمالی سینیز».

۶۶ - نجی بند: سونرا کمبوجیه اۆلدو. اورادا حاضر اولان پارسلار اینانا بیلمیدیلر کی، موغلار سلطنتی اله آلمیشلار و خاطر جمع ایدیلر کی، کمبوجیه نین بریدانین اۆلومو باره ده اونلار نقل ائتدیکلری اونا گۆره ایدی کی، اۆز قارداشینا لطمه ووروب، پارسلاری اونون علیهینه شورشه گتیرسین. بونا گۆرده اونلار خاطر جمع ایدیلر کی، ایندی شاهلیق ائدن هامان کوروشون اوغلو بریدادیر. دیگر طرفدن "پرئقزاسپ" دا بریدانی اۆلدورمه سین دانیردی، چونکی کمبوجیه نین اۆلوموندن سونرا، کوروشون اوغلونون قتلینه اقرار ائتمک اونون اوچون خطرلی ایدی.

۶۷ - نجی بند: کمبوجیه اۆلندن سونرا، او موغ راحت خیال ایله کوروشون اوغلو بریدانین آدینی

آشکارا ائتدی و کمبوجیه‌نین سگگیزینجی ایل شاهلیغینین قالان ۷ آیینی شاهلیق ائتدی. بو مژده بوتون تبعه‌لرینه او درجه‌ده چوخلو یاخشى ليقلار ائتدی کی، او اولنده، پارسلادان باشقا، بوتون آسیایی قوملار اونون اولومونه تأسف ائدیديلر. بو موغ اعلان ائتدی کی، اوچ ايله قدر اونون شاهلیق ائدیگی بوتون یئرلرده خالق عسگرلیک خدمتی و وئرگی وئرمدن معاف‌دیرلار. سگگیزینجی ایدا اونون حيله‌سی فاش اولدو.

۶۸ - نجی‌بند: پارسین بؤیوک‌لریندن اولان "فارناسپ - Farnasp" ین اوغلر "اتانه - Otane" بیرینجی شخص ایدی کی، بو موغون کوروشون اوغلو بردیا اولمادیغینی حدس ووردو. او متوجه اولدو کی، موغ ارکدن ائشیکه چیخمايیر و پارس بؤیوک‌لریندن هئچ کیمی حوضورنا قبول ائتمه‌ییر. بو شخص کئچمیشده کمبوجیه‌نین آروادی اولموش و ایندی موغون حرمراسینا داخل اولموش اؤز قیزی "فدیمه - Fedime" نین واسطه‌سیله یقین ائتدی کی، او بردیا دئییلدیر.

۶۹ - نجوبند: بوندان علاوه "اتانه" نین قیزی "فدیمه" کشف ائتمیش ایدی کی، اونون (موغون. م.) بردیا اولمادیغیندان علاوه، قولاغی داکسیلمیشدیر. بئله‌لیکله معلوم اولدو کی، کمبوجیه اؤز شاهلیغی زامانی، پیس ایش گؤردوگو اوچون، اونون قولاغینی کسمه‌گه امر وئریش ایدی.

۷۰ - نجی‌بند: اوندان سونرا پارس بؤیوک‌لریندن یئددی نفر: "فارناسپ، آسپاتین - Aspatin، قوبریاس - Gobrias، اینتافرنس - Inafrens، متقابیز - Megabiz، هیدارنئس - Hidarnes و داریوش بیر یئره توپلانیب، قاراا گلدیلر کی، او موغو آرادان آپارسینلار (هئروودوتون تاریخینده گئنیش یازیلدیغی کیمی، او موغو و قارداشینی اؤلدوردولر.

هئروودوت او موغون اؤلدورولدوگو گونو "ماقوفونی - Maqofoni"، یعنی "موغ اؤلدورمک" آدلاندیریپ، دئییر کی بو گون موغلار تحقیرین قورخوسوندان اؤز ائولریندن ائشیکه چیخمازلار.^۱ لاکین بوتون بو تاریخی فاکتلار و حقیقتلره باخمایاراق، کوروش و داریوش زامانیندان توموش بو گونه قدر فارس حاکم دایره‌لری، اعیان - اشرافلاری، ضیالیلاری همیشه بردیانین حقیقتینی عکسینه چئویرمک، اونو ارتجاعی و گئری قالمیش گؤسترمه‌گه جان آتمیشلار. سون زامانلاردا ایسه اساساً بردیانین کمبوجیه طرفیندن اؤلدورولمه‌سینی شبهه آلتینا آلیر و اونو هامان کوروشون اوغلو و کمبوجیه‌نین قارداشی گؤسته‌ریلر کی، بو حرکتین میلی جهتینی تام اؤرت باسدیر ائدیپ، آرادان آپارسینلار و فیکرینی ده نطفه‌ده گؤمدورسونلر. بو خصوصیتی "گنومات - بردیا - ضحاک" مسئله‌سینده گؤروروک:

گنومات - بردیا - ضحاک □

بیز سونراکی فصلیلرده، ساسانیلر دؤورو اردشیر بابکانین گؤردویو ایشلردن دانیشارکن، گئنیش

* ۱ - ایرانین تاریخ و مدنیتی‌نین قورولتایی، ص ۱۱۲ - ۱۱۱ - ۱۱۰.

شکیلده گؤستره جه بیک کی، او، باش موغ تنسرين اليله، او زامانا قدرکی ایران تاریخی تحریف ائدیپ، اصیل تاریخی یثرینه، پارسلارین فولکلوریک داستانلارینی قویدو. یئنه ده اورادا گؤستره جه بیک کی، شاهنامه ده اولان فارس افسانه لری، قهرمانلیق داستانلاری، اونلارین قهرمانلاری و اونلارین حادثه لرینین چوخونون منشایی اشکانیلر دؤورونون حادثه لری و شخصیتلری ایله ایلگیلی اولموشدور.

لاکین شاهنامه ده اولان داستانلارین بعضیلرینین کؤکو و اجتماعی زمینه سی ساسانیلر دؤورونون چوخ قاباقلار، هخامنیشلر دؤورو و حتی قسماً اوندان دا قاباکی دؤورلردن - مادلار دؤورونون سو ایچمیشدیر. اؤنجه قید ائتمک لازمدیر کی، ایران - فارس شاهلاری طرفیندن تاریخی تحریفی و افسانه لشدیریلمه سی، یثرینده گؤستر دیگیمیز کیمی، کوروشون ایش باشینا گلمه سیله باشلانمیش و اوندان سونراکی هخامنیش شاهلاری و فارس اعیان - اشرافلاری طرفیندن، آردی کسيلمز شکیلده، داوام ائتمیش و نتیجه ده ماد سولاله سینین بیر چوخ ایشلری یا اونودولموش و یا هخامنیش شاهلارینین آدینا یازیلیمیشدیر.

فارس شاهلاری طرفیندن تاریخی تحریفی سون زامانلار، بعضی فارس عالیم لری طرفیندن ده تأیید اولوناراق پیسله نیر. مثلاً شاعر و عالیم احمد شاملو "آدینه" مجله سینین ۴۷ - نجی ساییندا بو باره ده یازمیشدیر:

«بوتون ظالم لرین اورتاق اوصوللاریندان بیر تاریخی تحریف ائتمک دیر. نتیجه ده بوگون تاریخ آدیه اختیاریمیزدا اولان شی، متأسفانه، بیر یغین یالان و بوش سؤزدن باشقا بیر شی دئییلدیر کی، سارایین مختلف دؤورلرینین یالتاقلاری و ایکی اوزلولری قوراشدیرمیشلار. حقیقتلرین بئله تحریف اولونماسی، آغلارین قارا و قارالارین آغ گؤستره ریلمه سی او درجه ده دیر کی، ان یاخشی فیکیرلی و نییتملی شخصلری بئله اشتباها سالا ییلر»^۱.

پارس شاهلاری، اعیان - اشرافلاری و حاکم دایره لرینین هخامنیشلرین اوللرینده ماد خالقینین هخامنیشلر علیه نه حرکت و قیاملارینی، اؤز طبقاتی و میللی خیرلرینه، تحریف ائدیپ، ایسته دیکلری افسانه و میف شکلینه سالماسینی "گئومات" حادثه سینده مشاهده ائدیریک کی، شاهنامه ده ده اؤز عکسینی تاپمیشدیر.

بیلیریک کی، پارسلارین ان افسانه وی شاهلار سولاله سی "پیشدادیلر"دن عبارت دیر کی، اونون کیومرث، هوشنگ طهمورث شاهلارینین هانسی تاریخی حادثه لرله ایلگیلی یاران دیغینی دئییه بیلیمه ریک، لاکین داها سونراکی "جمشید"، "ضحاک"، "کاوه" و "فریدون" صورتلری بیر سیرا عالیم لر، او جمله دن احمد شاملونون فیکرینجه، ایکینجی هخامنیش شاهی کمبوجیه، و "گئوماتا" -

بردیا" و "داریوش" و اونلارین دؤورونده باش وئرمیش حادثه لرله علاقه دار، فارس خالق و استعمارچی، محکوم میللتلری میللی حقوqlاردان محروم ائدن و زحمتکشلری آغیر استعمار ائدن، هخامنیش شاهلاری و اعیان - اشرافلارینین طبقاتی، میللی و دیکتاتورلوقونون خیرینه اولاراق، تحریف اولونموش و افسانه شکلینه سالینمیشدیر. بو افسانه وی سولاله نین سونراکی شاهلاری دا، نظره گلن، ماد دؤورو آستیپاک و زردوشتیزم ایله علاقه دار یارانمیشدیر.

هر شئیدن اول گؤستریمک لازمدیر کی، احمد شاملونون فیکرینجه "گنومات" آدلی موغ اولمامیش و یالنیز کمبوجیه نین قارداشی "بردیا" اولموش و کمبوجیه مصره گئدن زامان او، حکومتی اله آلاراق، ۸ - ۷ آی الدهه ساخلا میشدیر. دئمک احمد شاملویا گؤره کمبوجیه اؤنجه دن قارداشی بردیانی اؤلدورمه میش و "گنومات" موغ یوخ، بردیانی اؤزو اولموشدور. بو فیکیر دوغرو دئییلدیر، اونا گؤره کی:

۱ - هئچ بیر تاریخی سند و فاکتا اساسلانماییر.

۲ - بوتون تاریخی فاکتلا راضدیر.

۳ - تاریخن آتاسی هئودوتون یازدیقلارینا ضدیر.

۴ - گنومات حرکتینین اهمیتی میللی جهتی اولموش میللی مسئله نی اؤرت - باسدیر ائدیر، هئچه چیخاریر.

گؤستریمک کی احمد شاملو تاریخی تحریف ائتمه یین، آغی قارا، قارانی آغ گؤستریمه یین علیه نه دیر، لاکین او، شاید متوجه اولمادان، بو فیکرایله او دؤورون ان اؤنملی تاریخی واقعیتی، نه تکجه تحریف ائدیر، بلکه اونو اصلاً گؤرمور بونولادا چاغداش شووونیست فارس تاریخچیلری و نتیجه اعتباریله فارس شووونیزمینه بؤیوک خدمت ائدیر، حاکمیتی الدن وئرمیش ماد میللتینین پارس شووونیزمینه قارشى مبارزه سینی اؤرت - باسدیر ائدیر، اونو اصلاً گؤستریمه ییر.

تاریخی فاکتلا رگؤستریر کی، گنومات موغ اولموش و موغلار مادی بیر طایفاسی اولموشلار. هخامنیشلر، پارس حاکم دایره سی کیمی، غیر - پارس میللتلر، او جمله دن مادلارلا مخالف، حقیقته اونلارلا دشمن اولموش، حيله ایله حاکمیتی اونلاردان آلمیشدیلا ر و یقین کی، اونون گئری، مادلارا قاییتما سینی اصلاً ایسته مه ییردیلر.

۵ - هخامنیش شاهلاری رسمی شکیلده زردوشت دینینی قبول ائتمه میش و اونو نه تکجه دؤولت دینی ائتمه میش، بلکه داریوش گنوماتا غلبه چالیب، اونو اؤلدورندن سونرا، او گونو "موغ اؤلدورمک" گونو اعلان ائتمیش ایدی و کوروش دا "سپیتامه نی" - اؤز خالاسینین ارینی - زردوشت دینین باش موغو و بو دینی ماد حکومتین رسمی دینی ائدن و بیلنه نی، نه تکجه اؤلدورموش، بلکه اونون آروادی - اؤز دوغما خالاسینی آلمیشدی کی، گویا رسمی شکیلده ماد شاهلارینین وارثی اولسون. کوروشون بواشی هخامنیش شاهلاری و اعیان - اشرافلارینین او وقته قدر، او زامان و اوندان سونراکی ایران تاریخن تحریف ائتمه یین باشلانقیجی و ان آچیق و آیدین دلیلی دیر و

شبهه سیز کوروش بو غیر - اخلاقی ایشی پارس اعیان - اشرافلارینین مصلحتی و مشاوره سی نتیجه سینده ائده رک، آناسیندان دا بؤیوک اولان قاری خالاسی ایله ائولنمیشدیر.

۵ - دئمک گئوماتین حاکمیتی اله آلماسی یالنیز ریاست، آغالیقدان چوخ یوکسک ایدی. او ماد اولدوغو اوچون، حاکمیتی ماد میللتینه قایتارماق ایسته ییردی.

۶ - گئومات هخامنیش شاهلارینین برقرار ائتدیگی ظالمانه سربازلیق سیستمینی آرادان آپاردی. هخامنیش شاهلاری، اؤلکه لری فتح ائدیپ، میللتلری اسارت آلتینا آلماق اوچون اجباری عسگرلیک برقرار ائتمیش ایدیلر. بو اوردودا پارسلار بؤیوک، باشچی، رهبر و باشقا میللتلرین عسگرلری نؤکر، توپ اتی، قیلینچ ووزان، اؤلن و قیمتسیز عنصرلر ایدیلر. گئومات بو سیستمه سون قویدو.

۷ - گئومات هخامنیش شاهلارینین قویدوغو ظالمانه وئرگیلری لغو ائتدی.

۸ - گئومات پارس اعیان - اشرافلاری و هخامنیش شاهلاری و سارای اهالیسینین زورلا و ظالمانه شکیلده بییه لندیکلری گئیش خالق کؤتله لرین مال، ثروتی، اوتاقلاری، ملک لری و سایره سیننی قایتاریب، اصیل صاحب لارینا وئردی.

۹ - هخامنیش شاهلاری و اعیان - اشرافلاری گئیش خالق کؤتله لری، داها دوغروسو محکوم میللتلرین افرادینی "بیارا" ایشلتمه یی اجباری، عمومی و بیر نؤوع قانونی شکیلده سالمیشدیلار. گئومات بو ظالمانه ایشی لغو ائتدی.

محض بونا گؤره ده داریوشون کتیبه سینده اوخویوروق:

«من، داریوش، اوتاقلار، اکین یئرلری، داشینا بیلن ماللار و کؤله لری تازادان دؤیوشکن (سلحشور)، (خلقه) منظور پارس اعیان - اشرافلاریدیر. م. قایتاردیم ... من پارسدا و ماددا و باشقا اؤلکه لرده آیینمیش بوتون شیلری یئنیندن گئری آلدیم»^۱

کتیبه نین بو قیسا معلوماتیندان آیدین گؤرونور کی، یوخاریدا گؤستر دیگیمیز گئوماتین بوتون ایشلری دوغرو و هخامنیش شاهلاری و جمعیتی قایدا - قانونلاری علیهنه یؤنلمیش تامامیله منطق و عادلانه ایشلرایدی و بو ایشلری، احمد شاملونون تصوّر ائتدیگی کیمی، بر دییا، فرضاً عدالتلی اولموش اولسایدی، (کمبوجیه نین بؤیودویو هخامنیش ساراییندا بویا - باشا چاتان شخصده بو احوال - روحیه نین اولماسی چتیندیر) ائتمز و ائده ده بیلمز دی. بو ایشلری یالنیز بیر ماد موغو ائتمه یه قادر ایدی، اودا گئومات ایدی کی، مغلوبیتمینی حیس ائتدی کده، ماد دیارینا گئتمیش، اورادا اؤز خلقینه آرخالاناراق، مقاومت ائتمیش و اؤلدورولموش دور.

محض بونا گؤره ده هرودوتون گؤستر دیگی کیمی، گئومات اؤلدورولنده، پارسلاردان باشقا، ایمپراتورلوغون بوتون میلی توپولوملاری کدرله نیب، تأسف ائتدیلر. بو شخص ماد گئومات یوخ،

کمبروجیه نین قارداشی اولموش اولسایدی، بئله بیر حال اصلاً باش وئرمزدی و او ماد اولکەسینه پناه آپارمازدی.

احمد شاملونون بئله بیر فیکری ماد میللتینین میلی مبارزه سینین اوستونون آچیلماسینا مانع اولماقدان، فارس شووونیزمین ده بیرمانینا سو تۆکمکدن علاوه، همده هخامنیش شاهلاری، حاکم دایره لری و اعیان - اشرافلارینین، اوزونون دئدیگی کیمی، جبارلارینا براثت قازاندیرماق و اونلاری پاكا چيخارتماقدیر، چونکی اگر او شخص گنومات دئیل، بردیا اولموش اولسایدی، دئمک، هخامنیش سارایی و حاکم دایره لری محیطین تربیت ائتدیگی بیر شخص اوزونون، تربیت اولدوغو محیطین علیینه اولموشدورکی، بیزجه اولاسی دئیلدیر. آیا بردیا بؤیوب بویا - باشا چاتدیغی اجتماعی - اقتصادی و سیاسی محیطین علیینه می گتمیش؟ شاهلیق عایله سیندن اولان، سارایدا ناز - نعمت ایچینده آغا کیمی بؤیون بیر پارس اوز میلی منافعینین علیینه می گتمیش، بالتانی اوز قیچینا می وورموشدور؟

یوخاریدا داریوشون کتیه سیندن گؤستردیگیمیز نمونه هخامنیش توپلوموندا دهرین بحرانی گؤستریر. حقیقتی گؤرن تاریخچیلرین بیرى تامیله حقلی اولاراق یازمیشدیر:

«بو جریاندا ایش، ثروت و اتاقلارین مصادره سی، عبادتگاهلارین یاندیریلما سی، وئرگیلرین لغو اولما سی و "بیری" لیغین (کؤله کیمی ایش) لغو اولونماسینا چکدی (و بوتون بونلار آزى) هخامنیش توپلوموندا اجتماعی - اقتصادی علاقه لرده بحرانی اولدوغونون نشانه سیدیر».^۱

۱۰ - گنومات پارس دیاریندا اولان بیر سیرا عبادتگاهلاری یاندیریب محو ائتدی. اگر احمد شاملونون دئدیگی کیمی، بو شخص گنومات یوخ، کوروشون اوغلو بردیا اولموش اولسایدی، اوز میلی عبادتگاهلارینی اصلاً آرادان آپارمازدی. نه اوچون گنومات بو ایشی گؤردو؟ اونا گؤره کی، گنومات موغ اییدی، ماد اهلیندن اییدی، اوزوده سپیتامه طرفدارى اولان زردوشت دینی نین موغو اییدی. او اوز رهبری اولموش سپیتامه کیمی، یالنیز مرکز لشمیش و دؤولتی دین اولموش، سپیتامه نین رهبرلیگی آلتیندا کی زردوشت دینینه اینانیر و آستیپاک زامانیندا اولدوغو کیمی، قالان زردوشت دینلرینی، محلی کاهینلرین رهبرلیگی آلتیندا اولان، او جمله دن پارس امیر - کاهینلرین رهبرلیگی آلتیندا اولموش عبادتگاهلار و اونلارین رهبرلری ایله مخالف اییدی و بونا گؤره ده حاکمیتده اولدوقدا پارسلارین بیر سیرا عبادتگاهلارینی اودلا ییب محو ائتدی.

بونلارین هامیسی بیر طرفده دورسون، داریوش بیستوندا کی داش قازماسیندا نه تکجه گنوماتی موغ گؤستمیش، بلکه اونون شکیلینی ده اورادا قازدیرمیشدیر و شبهه سیز، داریوش گنوماتین کیم اولدوغونو و نه اوچون بو ایشه ال آتدیغینی، اونون هدف و مقصدلرینی چوخ یاخشی بیلیردی و بردیا پارس اولسایدی، اونو ماد گؤستمزایدی.

حرمتلی احمد شاملونون گئوماتین ماد موغو اولوب اولماسی بارهده کی فیکری نظره آیینمازا، قالان فیکرلری دفته لایقدیر. هر بیر افسانه معین حیات حقیقتلریندن سو ایچمیشدیر. پارس خالق افسانهلرینده پیشدادیلر سولاله سینین (کیومرث، هوشنگ، طهمورث، جمشید، ضحاک (بیگانه)، فریدون، منوچهر، نوزر، طهماسب، گرشاسب) شاهلاریندان ایلک اوچونون نه دؤورلر و نه شرایطده میدانا گلمه سی بارهده بیر سؤز دئییه یلمه ریک، لاکین اوندان سونراکی شاهلار، یعنی جمشید، ضحاک و فریدون افسانه وی پیشدادی سولاله سی شاهلارینا، مؤوجود اولدوغو شکیلده، آرتیریلما سینین کمبوجیه دؤورو و گئومات حادثه سی ایله علاقه دار اولماسی، بو تاریخی حادثه لرین سو ایچیب غیدالاناراق یارانماسی فیکریله راضیلاشماق اولار. خصوصیه بو سولاله داخلینده ضحاکین بیگانه، غیر - پارس اولماسی، اؤزوده حاکمیتی پارسلارین لیندن آلدیغی اوچون او شکیلده ظالم، چیگنینده ایلان اولان و سایره کیمی تصویر اولونماسی شاملونون فیکریله راضیلاشماغا اساس یارادیر. بوندان علاوه آشاغیداکی تاریخی حقیقتلرینده بو افسانه یه تمل یاراتماسی دفته لایقدیر.

۱ - گئوماتدان قاباقکی هخامنیش شاهلاری دؤورونده، یعنی کمبوجیه و کوروش زامانیندا، ماد شاهلاری دؤورونون عکسینه اولاراق، توپلومدا ظالم صنیفلر، استثمار ائدن و استثمار اولونان طبقه لر اولموش، خصوصیه پارس شاهلاری، سارای اهاالیسی، اعیان - اشرافلاری پارس اولمایان خالقلارین اهاالیسینین چوخلو ملکلری، مال - ثروتلرینی بییه لنمیش، اونلاری یاریم کؤله حالینا سالمیش، بیاری ایشله دیب، گنجلرینی توپ اتی کیمی زورلا جبهه لره آپارمیش، غیر - پارس خالقلارین گنیش خالق کوتله لرینه هئچ بیر میلی و اینسانی حق قایل اولمامیشلار. مادلار دؤورونده توپلومدا بو اجتماعی - اقتصادی و سیاسی ظلم و اجحاف یوخایدی و غیر - پارس، شبهه سیز مادلاردان اولان گئومات هخامنیشلرین بو اجتماعی ظلملرینی آرادان آپارمیش و جامعه ده، ماد دؤورونده اولدوغو کیمی، عادلانه وضعیتی یاراتمیشایدی.

محض بونا گؤره پارس حاکم دایره لری، اعیان - اشرافلاری طرفیندن قوراشدیریلیمیش جمشید و ضحاک صورتلری افسانه ده تام عکسینه صورتلر شکیلده - جمشید (کمبوجیه) عادل و ضحاک (گئومات) ظالم گؤسته ریلیمیشدیر.

۲ - گئوماتدان سونرا یتنه ده آیری پارس نسلیندن اولان داریوش ایش باشینا گلیر و کوروش و کمبوجیه نین یاراتدیغی اجتماعی طبقه لری و وضعیتی یتنیدن برقرار ائدیر و کتیه سینده یازدیردیغی کیمی، جمعیتده هر زادی اوللر اولدوغو شکیه قایتاریر، یعنی ظلمو، اجحافی، عدالت سیزلیگی یتنیدن برقرار ائدیر. افسانه ده فریدون، پارس حاکم طبقه لری و اعیان - اشرافلارینین ایسته گی شکیلده عادل و عدالتی یتنیدن برقرار ائدن شاهدیر، یعنی تاریخی واقعیتی تام عکسینه اولان شاه کیمی گؤسته ریلیر.

۳ - افسانه ده خالق داخلیندن اولان ده میرچی "کاوه" خالق تحریک ائدیپ باشینا ییغراق،

ضحاکین علیهنه قالخیر، اونو بیخیب، بیر خالق نماینده سینی دئییل، فریدونو، اسکی ظالم و میللی ظلم ائدن شاهلار نسلیندن اولان بیر شخصی ایش باشینا گتیریر و کهنه حمام اولور، کهنه تاس، ضحاکین یاراتدیغی بوتون یاخشلی ایشلر، آپاردیغی اجتماعی - اقتصادی - میللی و سیاسی اصلاحات، برقرار ائتدیگی عدالت و برابریک آرادان آپاریلیر. خالقین تۆکدویو قان هئچ بیر نتیجه وئرمه ییر. کاوه نین یارانماسی و خالقین آیاغا قالخماسیندا، شبهه سیز، حاکمیتدن قولموش، اللری یاغدان و مفتخورلوقدان، ناز - نعمتدن اوزاقلاشاراق، فلاکت حالینا دوشموش اسکی اعیان - اشرافلارین دا مخفی و گیزلی شکیلده آز رولو اولمامیشدیر.

ساده و عاوام خالقین گوجو، انرژیسی و قدرتیندن استفاده ائدن اعیان - اشرافلار، کهنه حاکم دایره لر خالقین بو قهرمانلیغیندان یالنیز کاوه نین بیر قورو گوئن بایراغینی ساخلاییر، خالق ایسه، اوللر اولدوغو کیمی، آغیر وضعیتده حیات سورور، میللتلر میللی حق لریندن محروم اولاراق قالیر، ظلم، اجحاف، عدالت سیزلیک، بیاری، آغیر مستقیم وئرگیلر، گنجلرین زورلا عسگر اولوب قانلارینی آخیداراق حاکم و "یوکسک" میللتین اعیان - اشرافلارینا مال - دؤولت، تورپاق، شهرت و آد قازانمالاری، اوللر اولدوغو کیمی، اؤز حالیندا قالیر. گۆره سن چاغداش دونیامیزدادا بو وضعیت تکرار اولورمو؟

بلی! آقای احمد شاملونون بو فیکیریه راضیلاشماق اولار کی، فارس افسانه لرینده یارانیب، پارس اعیان - اشرافلاری و حاکم دایره لر ی طرفیندن قوراشدیریلیمیش جمشید - ضحاک - فریدون صورتلری کمبوجیه - گنومات - داریوش دؤورو حادثه لریندن سو ایچیپ، غیدالاناراق یارانمیشدیر دئمک، معین درجه ده حقیقته اوغوندور. لاکین اونلارین تاریخی واقعیتلرینی افسانه ده اولدوغونون عکسینه باشا دوشمک لازمدیر.

داریوش بردیانی اولدوروب، قیامی و ماد خالقین میللی آزادلیق حرکتینی بوغماقلا کفایتلنمه مییش و اونو اؤز دوشوندوگو کیمی کتیه لری و لؤوحه لرینده یازدیریب، قازدیرمیشدیر. داریوش بردیه نی اؤز وطنی مرکزی ماد و ماد خالق داخیلینده اولدورموش، اونون شکیلینده مرکزی ماد اراضیسینین بیر قسمتی اولموش کرمانشاهدا، "بیستون = بغستان = بهستان" دا داشدا قازدیرمیشدیر. بورادا داریوش اهورا مزدانی مقدس حساب ائتمک علامتی اولاراق، ساغ الینی قالدیرمیش و سول آیاغینی آرخاسی اوسته یاتیب الینده سلاح توتان موغ بردیانی سینه سینه قویموشدور.^۱ بئله بیر لؤوحه ایله داریوش اولا گوستریمک ایسته میشدیر کی، بردیانی هم اونون وطنی اولان مرکزی ماد اراضیسینده اولدورموش، همده سلاحلا نیب عصیان قالدیردیغی حالدا اونو مغلوب ائدیپ آرادان آپارمیشدیر، تا ماد خالقینی همیشه لیک قورخودوب، گۆزونون قوردونو آلسین کی، پارسلار قارشی قیام ائدیپ، آیاغا قالخماغا و استقلال و آزادلیق طلب ائتمه گه جسارت

*

اٹمه‌سین، لاکین داریوشون ایسته‌گی و آرزولادیغنین عکسینه اولاراق، ماد خالقی نه اینکی همیشه‌لیک سوسوب پارسلارین آغالیغینا تابع اولمادی، بلکه بردیانین اؤلدورولمه‌سیندن ایکی آی سونرا "فرورتیش"ین رهبرلیگی آلتیندا داها شدتلی، اوزون سورهللی و هخامنیشلر اوچون داها خطرلی بیر عصیان قالدی.

□ □ □

[ش - ۱۳۵] فرورتیش، بیستون داش قازمالاریندان.

[ش - ۱۳۷] چیتران تخمه.
بیستون داش قازما ناخیشلاریندان.

[ش - ۱۳۶] بردیا.
بیستون داش قازمالاریندان.

[ش - ۱۳۸] بیستون ناخیشلاریندان، قنوماتا داریوشون آیاغی آلتیندا.

"فرورتیش - Fervantiš" ین قیامی

پارسلارین ایش باشینا گلدیگی ایلدن (م.ق. ۵۵۰) داریوشون شاه اولماسینا قدرکی ۲۸ ایل سوره سینده هخامنیشلره تابع اولان خالقار، او جمله دن مادلارین اقتصادی - اجتماعی و سیاسی دورومو اولدوقجا آغیر بیر حالا دوشموشدو. بو ایللرده کوروش و کمبوجیه نین آردی کسلیملر محاربه لرلی داوام ائتدی، هخامنیشلر و پارس اعیان اشرافلارینین طنطنه لی، عیش - عشرتلی افسانه وی حیاتلاری گونو - گوندن گئنیشلندی. بونون دا نتیجه سینده محکوم خالقارلا وئرگیلر تحمیل اولدو و گنجلری جبهه لره گؤنده ریلدی. یئددی پارس خانواده سینین اعیان - اشرافلاری زحمتکش خالقین حسابینا وارلانیب دربارلار، سارایلار و افسانه وی یاشاییش دوزلتدیلر. تعیین اولونموش اداره رئیسلی و ساتراپلار ساده کندیلر و خالقین حسابینا طنطنه لی حیات قوروب زورلا جاوانلاری اوردویا گؤندریدیلر. پارسلارین حاکم دایره لرلی، هخامنیش شاهلاری مختلف خالقار، میللتلر و اؤلکه لرلی اؤز اسارتلری آلتینا گتیرمک اوچون بؤیوک اوردولار یاراتدیلار. بو اوردولارین باشچیلاری، قوماندانلاری و مسئوللاری فارس لاردان تعیین اولونوردوسا، عسگرلری، اساس دؤیوشچولری، اتی و قانی محروم تابع میللتلرین گنجلریندن، اؤزوده زورلا یارانیردی. نتیجه کی ا.م. دیاکونوف یازمیشدیر: اوست - اوسته پارسلار، بیلدیگیمیز کیمی، اؤز اوردولارینی، داها چوخ، تابع خالقارلاردان توپلاردیلار.^۱ دؤولت باشچیلاری و اعیان - اشرافلار محاربه لرده اسیر اولموشلاری و محکوم خالقارلاری زورلا آغیر ایشلرده ایشله دیردیلر. بو و بو کیمی ظلملر هخامنیش ایمپراتورلوغونون محکوم میللتلرینی ائله آغیر اقتصادی - روحی وضعیته سالمیشدی کی، بردیانی اؤلدورمک و اونون اصلاحاتینا سون قویماق و عصیانچیلارلا دیوان توماقلا اونلار ساکیته شیب کؤله لیک حیاتیله راضیلاشا بیلمزیدیلر، نتیجه دئیرلر پیچاق سوموگه دایانمیشدی. فرانسالی تاریخچی ر. قیرشمن بو باره ده یازمیشدیر:

«شاهنشاهی اؤلکه سینده ایشلرین اداره سی مغلوب میللتلرین چیگنینه آغیرلیق ائدیر و

کئچمیشده خوشبخت اولموش بابیل کیمی شهرلر بو زامان خاراها حالا دوشدولر، مصر کیمی بیر اؤلکهده بیر نئجه شهر، یانقین نتیجه سینده آرادان گئتدی»^۱ همین مؤلف داها سونرا بابیلدن دانیشارکن یازیر: «شاه او اؤلکه نین تورپاقلارینی ایرانلیلارین آراسیندا بؤلوشدوردو. قاضیلر اینحیصاری شکیلده پارسلارایدیلر، نئجه کی بوتون اداره لر پارسلا رین الیه اداره اولوردو... یئرلی اهاالی وئرگیلرین آلتیندا ازیلیب ایلک فرصته عصیانا حاضر ایدیلر»^۲.

بو عئتلره گؤره ده بردیا و اونون، خالقین خیرینه اولان، اصلاحاتینین آرادان آپاریلماسی محکوم خالقلارین هخامنیشلر علیینه گئیش قیامینین آنجاق باشلانقیجی اولای بیلردی.

داریوش بردیانی اؤلدوروب پارس - ماد حکومتینی الینه آلان کیمی، "ایلام" و "بابیل" ده باش وئرن قیاملارین خبرینی ائشیتدی. ایلامدا "آشین" آدلی شخص اوزونو شاه اعلان ائدیپ ایلامی مستقل ائتدی و بابیلده "نی دین تو - بئل" اوزونو "تابونید" ین اوغلو آدلاندیراراق، قیام ائدیپ استقلال بایراغی قالدیری و هخامنیشلر ایمپراتورلوغوندا آیریلدی.

بو زامانلار هخامنیش ایمپراتورلوغونون اوزاق ولایتلری، مستقل اولاراق، ایلگیلرینی مرکزدن کسمه یه باشلادیلار. بوتون بونلارلا برابر، محکوم میللتلرین، هخامنیشلر علیینه عمومی قیامی هله باشلانمیشدی. بو عمومی میللی قیام میلاددان ۵۲۲ ایل اؤل، نووامبرین سونلاری و دئسامبرین اؤللرینده، یعنی داریوش بابیل علیینه دؤیوشه مشغول اولان زامان، بردیا قیامینین بوغولماسیندان تقریباً ایککی آی سونرا باشلاندى. بو شعورلو و اؤلچولموش قیاملار پارس ایمپراتورلوغونون بیرینجیسی و ان اؤنملیسی ماد تورپاقلاریندا باش وئردی. قیامین رهبری "فرورتیش" و یا "فراورت" آدلی بیر مادایدی. فرورتیش اؤزو "کیاکسار" ین خانواده سیندن ایدی و اوزونو ایکینجی "خیشتری" آدلاندیریردی. ماد - پارت و هئراکانه (بوگونکو گرگان و عشق آباد یئرلی) خالقلاری دا فرورتیشین قیامینا قوشولوب اونو دستکله دیلر. بو زامان فرورتیشین قیامیله عینی زاماندا ارمنیلرین ده عصیانی اولموشدور.

ایکینجی اهمیتلی قیام پارس ولایتینده باش وئرمیشدی. بو قیامین رهبری، پارسلاردان اولان "وهیزداتا - Vahyzdata" آدلی بیر شخص ایدی کی، بردیا کیمی اوزونو کوروشون اوغلو آدلاندیریردی. پارس ایالتینین ساتراپی "ویوانا" وهیزداتانین طرفدارلاری علیینه دؤیوشدو و دؤیوش دئسامبر آییندا فئوال آیینا قدر سوردو [م.ق. ۵۲۱] و فئوال آییندا وهیزداتانین بیر سرداری توتولدو، لاکین وهیزداتا پارسدا ژوئیه آیینا قدر مقاومت ائتدی.

بو ایککی قیامین هر ایکسینین آماجی داریوش طرفیندن اؤلدورولموش بردیانیین ائتمک ایسته دیگی اصلاحاتین احیاسی و اونلارین اجراسی ایدی. هر ایککی قیام گئیش خالق کوتله لرینه

۱ - ر. قیرشمن، ص ۲۱۸.

۲ - ینته ده اورادا، ص ۲۱۹.

اساسلانی، اؤزوده هخامنیشلر، داریوش و پارس اعیان - اشرافلاری و یثددی خانوادهسی علییهنایدی. بو قیاملارین و اونلارین آماجلاری بیر داها بردیانیین بؤیوکلوگو و فیکیری و اصلاحاتلارینیین خلقی لیگی، مترقی لیگی و بوتون ایمپراتورلوغون محکوم خلقلرین خیرینه اولدوغونو گؤستهیر. فرورتیشین قیامی اولا تامامیله ضد پارس، هخامنیشلر و اونلارین ضد میلی سیاستینه قارشى اولان بیر قیامایدی، دیگر طرفدن "پارت" و "هترکانه" اهالیسینین او قیامدان حمایت ائتمهسی گؤستهیر کی، کؤک و ائتنیک جهتنن مادلارلا عینی اولموش پارتلارلاپ اولدن ماد حکومتی ایله موافق، ال بیر اولموش و حتی اونلارین اراضیسی ماد ایمپراتورلوغونون بیر حیصهسی اولموشدور. فرورتیشین ضد پارس اولماسی و اونون پارت و هترکانه اهالیسی طرفیندن حمایت اولوب دستکلنمهسینی مختلف تاریخچیلر تأیید ائتمیشلر. اونلاردان بیرى اولان ام. دیاکونوف بئله یازمیشدیر: «پارت و هترکانه ایله مادیین یاخینلیغی بورادان آیدین دیر کی، اؤزونو کییاکسارین (هوخستره) خلقی آدلاندیران فرورتیشین ضد پارس عصیانی در حال، نه تکجه ماددا یاییلدی، بلکه پارت و هترکانایادا سرایت ائتدی»^۱.

هخامنیشلرین ظلمو علییهنه گؤستهیرلن بو عصیانلار مختلف رسمی تاریخی قاینالاردا قیده آلینمیشدیر. شبهه سیز ایمپراتورلوغون باشقا یئرلرینده و خصوصیه اوزاق منطقه لرینده و محروم میللتلرین اراضیسینده باشقا قیاملار، شورشلر و محلی بؤیوک ناراضیلیقلاردا اولموشدور کی، نه ایسه تاریخده عکس اولونمامیشدیر.

بردییادان سونرا اونون اصلاحاتینی یثنی دن برپا ائتمک اوچون آلولانمیش گؤستریدیگیمیز قیاملارین هامیسی داریوش طرفیندن گؤرونمه میس سفاکلیقلا قاندا بوغولدو. مثلاً داریوش بابیل قیامینی یاتیرداندان سونرا، او قیامین رهبرلری، باشچیلاری و اشتراکچیلاریندان اوچ مین نفرینی دارا آسدی.

بو قیاملارلا عینی زاماندا "باختر" ده (بوگونکو تورکمنستان) مرو ولایتینده "فرادا" آدلی شخصین رهبرلیگی آلتیندا بؤیوک بیر قیام باشلانمیشدی. باخترین داریوش طرفیندن تعیین اولمونموش ساتراپی پارس "دادرشیش" فرادایا قارشى دؤیوشن دؤولت اوردولارینی شخصاً رهبرلیک ائدیردی. عصیان م.ق. ۵۲۱ - ۵۲۲ - نجی ایلده قاندا بوغولدو. بیستون کتیبه لرینین یازیلارینا گؤره بو محاربه لرده ۵۵۰۰۰ نفر آدام اؤلموشدور.^۲ عصیان قاندا بوغولاندان سونرا پارس اوردولاری "فرادا" نی تو تماغا مؤفق اولایلمه دیلر.

بو زامانلار ایلام و غربی پارس تورپاقلاریندا ایکینجی بیر قیامدا باش وئرمیشدیر. بو قیام "مرتیه" آدلی شخص طرفیندن رهبرلیک اولوردو کی، اؤزونو ایلام شاهى "هومپانیکاش اوممانیش"

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۵۷۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۶۱۹.

آدلاندیریردی. بو قیامدا سرعتله محلی قوه لر طرفیندن یاتیریلدی.^۱

بیستون کتیبه لرینه اساساً بو زامانلار، یعنی داریوشون حاکمیتی اله آلماسی ایللرینده بیر سیرا باشقا یئرلرده ده عصیانلار اولموشدور. بو عصیانلاردان بیرى ارمنیستان قیامی اولموشدور کی، داریوش شاه اولمادان اوللر باشلانمیش ایدی. هابثله بو زامانلار سوریه اهالیسی، مصر لیلر و "ساکا"لار (ایشغوزلار) دا م.ق. ۵۲۲ - نجی ایلده عصیان قالدخیمیش ایدیلر. بو قیاملاردان ارمنیلرین و سوریه لیلرین قیاملاری بیرى - بیر یله علاقه دارایمیش، مصرله ساکالارین قیامینین هدفی هخامنیش ایمپراتورلوغوندا آیریلیب مستقل اولماق ایدی.^۲

شبهه سیز بورادا "ساکا"لاردان مقصد هامان بو گونکو شمالی آذربایجاندا یاشامیش "ایشغوزلار" = ساکالار = ماساؤتئر اولموشلار. فیکیریمیزجه بیستون کتیبه سینین "ساکالارلا ایلگیلی اولان بو قسمتی شیشیرمه و مبالغه دیر و هخامنیش شاهلاری اؤزلری و ایشلرینی شیشیرتمک اوچون ساکالارین دا آدینی اورایا داخل اتمیشلر کی، گویا اونلاردا هخامنیش ایمپراتورلوغونا تابع ایمیشلر و قیام ائده رک، مستقل اولماق ایسته میشلر. اونا گؤره کتیبه نین بو سؤزلری مبالغه لیدیر کی، کئچمیش بحثلرده گؤستر دیگیمیز کیمی، ساکالار و یا هامان ماساؤتئر آرازین شمالیندا کوروشو دؤیوشده اؤلدوردوکن سونرا، یاریم مستقل حالدا یاشامیش، نه هخامنیشلرین ایشلرینه قارشمیش، نه ده هخامنیشلر اونلارین داخلی ایشلرینه مداخله اتمیشلر، ائله جه ده گؤستر میشیک کی، (ماساؤتئرین ساکارین) بو وضعیتی اسکندر زامانینا قدر داوام اتمیشدیر. دئمک، اگر بورادا "ساکا"لاردان مقصد او زامان شمالی آذربایجاندا یاشامیش ساکالار اولموش اولسا، بیستون کتیبه سینین یازیسی شیشیرمه و اساس سیزدیر، چونکی او زامانلار بو گونکو شمالی آذربایجاندا یاشامیش ساکالار (ماساؤتئر) هخامنیشلره تابع اولمامیش و بیر نؤوع یاریم مستقل ایدیلر و مستقل اولماغا احتیاجلاری بوخ ایدی.

م.ق. ۵۲۲ - نجی ایل دئسامبر آییندا داریوش بابیل قیامینی یاتیرماقلا مشغول ایدی. بو ایل داریوش اؤز دوستو اولان "ویدارنه" آدلی سرکرده نی "فرورتیش" نین علیه نه گؤندردی. "ویدارنه" م.ق. ۵۲۱ - نجی ایلین ژانویه آیینین ۱۲ سینده فرورتیشین سرکرده لرینین بیرى ایلده دؤیوشدو، لاکین دؤیوش نتیجه سیز اولدو و "ویدارنه" اجباری حالدا "کامپاندا" منطقه سینده (بو گونکو همدانین جنوبو و جنوبغیرینده یئرلشمیش هامان بیت هامان و ائللی پی اراضیسی) داریوشو گؤزله مه لی اولدو. فرورتیشین رهبرلیگی آلتیندا باش وئرمیش بو ماد قیامی بو دؤورده هخامنیش ایمپراتورلوغوندا آلاولانمیش بوتون قیاملارین اهمیتلیسی و مرکزینده دایانانی ایدی و اونلارین چوخو ماد قیامینین گوجو، تأثیری و دؤولت اوردولارینی مشغول اتمه سی نتیجه سینده داوام

•

۱ - ماد تاریخی، ص ۴۰۱.

۲ - ماد تاریخی، ص ۴۰۱.

اڻڊڀري، نتجه ڪي، داريوشون ارمني سرڪرده سي “دادرشيش” ي ارمنيستان عصياني عليهنه گوندرميش ايدى ڪي، او ارمني خالقي عليهنه دويوشن “واخوميسه” يه يارديم اثتسين، واخوميسه و دارشيش نتجه دفعه ارمنيئرله دويوشدولرسه ده، ماد عصياني ياتيئرلانا قدر، ارمنيئرلن قياميني ياتيئر بيلمه ديلر.

بو زامانلار ماد تورپاقلارى ايكي طرفدن هجوما معروض قالميشدى و فرورتيش ايكي جبهه ده دويوشمك مجبوريتينده ايدى. جنوب طرفينده فرورتيش “ويدارنه” ايله دويوشور، شمالشرق طرفه ايسه داريوشون آتاسى “ويشتاسب” ين اوردولاريله. بو زامانلار “ويشتاسب”، “پارت” ولايتينين ساتراپي ايدى، پارتلارين ياشاديغي يئرلر ايسه ماد اراضييسينين شمالشرقي، بوگونكو گرگان منطقه سى اولموشدور. باخمايارق ڪي، پارتلار فرورتيشي حمايت اڻڊڀ اوئا قوشولموشدولار، ويشتاسب اوڙ مخالفلرينه غلبه چالارق، م.ق. ۵۲۱ - نجى ايل مارس آييندا مادلارين عليهنه ده اوردو گوندره ريب اونلارلا دويوشدو و اوڙو پارت اراضييسينده قالدى.

فرورتيش اوڙ خالقي و وطنيني سئون بير قهرمان ڪيمي آچيق و آشكار شڪيله دوغما ماد ميللتينين استقلال و آزادليغي اوغروندا دويوشوردو، چونكي مادلار ديل، ڪوك، اثتنيك و تاريخ جهتدن تاماميله پارسلاردان فرقهنير و اونلارين حاكم دايره لرى، ساراي، اعيان - اشرفلار، اوردو باشچيلارى و تورپاق صاحابلارى طرفيندن وحشى جه سينه استثمار اولارق ازيلير، تالانيب تحقير اولوردو. بونا گوره ده داريوش فرورتيشه طرفدار و صادق اولوب، اونو دستكله ين بوتون افراد و ساتراپلار، حتى بعضى واقع بين و مترقى پارسلارلادا محاربه اڻڊڀردى. بو باره ده داريوشون ڪتيبهي سينده اوخويوروق: «داريوش شاه دثبير: پرثوه (پارت) و “وركانه - Varkana” (بوغونكو گرگان) مندن اوز دوندرديلر و اوڙلرينى “فرورتيش” ين طرفدارى آدلانديرديلار. آتام ويشتاسب “پارت” دا ايدى. خالق اوندان اوز دوندريلر و شورشه باشلاديلار. سونرا ويشتاسب اوڙونه تابع اولان اوردوايله “پرثوه ده (پارتدا) يئرله شن “ويشپه اوزاتيش - Višp uzai” آدلانان شهره گنديب، پارتلارلا دويوشدو. آهورا مزدا اونا يارديم اڻڻدى و آهورا مزدانين ايستگي ايله ويشتاسب او ياغي اوردونو برڪ سينديردى. “ويخته” آييندان ۲۲ گون ڪئچميش ايدى ڪي، بو دويوش باش وئردى».^۱ بابيل قياميني قاندا بوغاندان سونرا، داريوش م.ق. ۵۲۱ - نجى ايلين مئى آيينين يئددى سينده بويوك و مجهز اوردوايله ماد اولكه سينه گنديب، اورادا “كوندورو - Kunduru” آدلى^۲ يئر ده فرورتيشين اوردولارى ايله قارشيلاشدى. داريوش بابيلدن فرورتيشين عليهنه گلنده، يولدا پارسلار و هخامنشيرله وفادار قالميش مادلاردان عبارت بير اوردونو آييريب “آرتاوئرديه” نين “كوماندانليغي

*

۱ - مشكور، محمد جواد، پارتها يا پهلويان قديم، ص ۱۰۴.

۲ - بو يئر آدى بوگون باسمنيچ باخنييليندا ڪي “كوندورى” و گونئده ڪي “كوندور” ڪندلرينين آدلاريندا قالير.

۳ - احتمال بو شخص آدى بوگونكو “تاريوئردى” آدينين اسكى شڪيليدير.

آلتیندا "وهیزدانه" نین علییه گؤندردی.

"کوندورو" دا فرورتیش ایله دؤیوشده فرورتیش مغلوب اولوب، ماد تورپاقلارینین شمالشرقییه، بوگونکو "ری" (تهران) طرفلرینه قاچدی. بو طرفلره گتتمکدن گورونور کی، ماد رهبری فرورتیش "پارتلار" و "هیرکانلره" اومود باغلییردی. ژوئن آیینین ۱۲ و ۲۱ - نده، یعنی مادا گلدیگیندن آی یاریم سونزا، داریوش هله ماد عصیانینی یاتیرا بیللمه میسایدی، چونکی ارمنیستاندا دؤیوش سرکرده لرینه یاردیم گؤندره بیللمه میسایدی. همین ایلین ژوئن آیینین سونلاریندا داریوش "ری" ه اوردو گؤندردی تا فرورتیشی ایزله ییب توتسونلار. بو اوردولار ژوئن سونلاریندا فرورتیشی توتوب داریوشون یانینا گؤندردیلر.

مادلار طرفیندن خاطر جمع اولان داریوش بؤیوک بیر اوردونو آتاسی ویشتاسپین کؤمگینه گؤندردی، چونکی پارت خالقی فرورتیشی حمایت ائدی و ویشتاسب ایله جدی مخالفت ائدیردیلر. ویشتاسب بو اوردولارین کؤمگیله م.ق. ۵۲۱ - نجی ایلین ژوئیه آیینین اون ایکسینده فرورتیشین سون طرفدارلارینی مغلوب ائدی، آرادان آپاردی، ائله بو زامانلار "وهیزدانه" تین پارسداکی عصیاندا "آرتاوتردی" واسطه سیله ازیلدی. بئله لیکله ده هخامنیش ایمپراتورلوغونون هر طرفینی بوروموش محروم خالق عصیانلاری قاندا بوغولدو.

دئمک، فرورتیش بر دییه دن داها چوخ، یئددی آیدان آرتیق، میثیلسیز قهرمانلیقلا، پارسلارلا قارشى ووروشوب، مادلارین آزادلیق و استقلاللی اوغروندا چالیشدی و دفعه لرله ماد اوردولاریندان قات - قات اوستون اولموش پارس اوردولاری ایله قارشىلاشیب، اونلاری دایاندریب، مغلوب ائتمیشدیر. نهایت پارسلارین حد دیندن آرتیق چوخ، منظم و مجهز اوردولاری فرورتیشین مقاومتینی سیندیرمیشدیر.

آذربایجان و عموم دنیا تاریخینده فرورتیش اوزونون جسارت، قهرمانلیق، نادر سرکرده لیک قابیلیتی، خالقینا اینام و محبتی، خالقینین آزادلیق و استقلالینا اولان عشق و اینامی ایله بؤیوک میلی قهرمانلار سیراسینا یوکسلمیش بیر شخصیتدیر. مرحوم فریدون ابراهیمی فرورتیشین قهرمانلیغی و مبارزه لری باره ده یازمیشدیر: "اونون (بردییه) یئرینه کیشلتریات (فرورتیش) آدلی ایکینجی بیر قهرمان میدیا میللتین آزادلیغی یولوندا ائتدیگی مبارزه لرین سرکرده لیگینی الینه آلدی. میدیا میللتی بو مبارزه لرده پارلاق موفقیتلر اله گتیریب، اونا ادامه وئرمکده ایدی. داریوش ایسه "ویدارنه" آدلی بیر سرکرده نین باشچیلیغی ایله میدیا اوزه رینه بؤیوک بیر اوردو گؤندردی. لاکین بو اوردو دا میدیا لیلاری استقلال یولوندا مبارزه آپارماقدان چکیندیره بیللمه دی.

داریوش قهرمان میدیا میللتین بو فداکار جاسینا مبارزه سینین نتیجه سینده اوزونه آغیر ضربه ده یه جگینی دوشونوب، میدیا میللتینی مغلوب ائتمکدن اؤترو داها بؤیوک بیر اوردو گؤندردی. قهرمان میدیا میللتی بؤیوک ووروشمالارا معروض قالیر. کشاتریات (فرورتیش) اسیر دوشور و

پارسلاز طرفیندن وحشی لیکله اؤلدورولور. بئله لیکله ده میدیا میللتینین مبارزه باشچیلاری آمانسیز جاسینا آرادان گؤتورولور و بیزیم فداکار و قهرمان بابالاریمیز بیر داه پارسلازین اسارتی آلتیندا بؤیوک و شدتلی بیر ایشکنجه و عذابلار معروض قالیرلار.^۱

داریوش بیستون داکی کتیبه سینده فرورتیشین سرنوشتی باره ده بئله یازمیشدیر:

«فرورتیشی توتوب منیم یانیم گتیردیلر. من اونون بورونو، قولقلاری و دیلینی کسدیم و گؤزلرینی چیخارتدیم. اونو زنجیرلی حالدا منیم درباریمین قاپیسیندا ساخلادیلار، تا بوتون سلحشورلار (هخامنیشلرله مخالف اولان، آزاد روحلو شخصلره دئییلدی) اونو گؤردولر. سونرا فرمان وئردیم کی، اونو ائکباتانا (همدان) دا نیزیه اوتورتدولار. او کیشیلری کی، اونون ایلک طرفدارلاری اولموشلار، ائکباتان قالاسینین داخلینده دارا آسدریم».^۲

بو وحشیانه رفتار و داورانیش هخامنیشلر طرفیندن، استقلال ایسته یین میللتلر، خالقلار و شخصلر باره سینده عادی بیر ایش ایدی، حتی هخامنیش شاهلاری بو وحشی ایشلرینه فخر ائدیب اؤیونوردولر نئجه کی، داریوش اونو فخر علامتی اولاراق، اؤز لؤو حه سینده یازدیرمیشدیر. داریوش قان ایچن و سادیست، آسوری شاهلارینین اوزونو آغارتمیشدی. مغلوب شخصلرین اعضاسینی کسمک آسوری شاهلاریندان یادگار قالان بیر وحشیلیک ایدی، نیزیه اوتورتدورماق ایسه، سلطنت ادعاسیندا اولانلار باره ده حتمی بیر مجازات ایدی.

□ فرورتیش (فرهاد) آذربایجان داستانلاریندا

فرورتیش آچیق و آشکار اؤزونو "کییاکسار" عایله سیندن گؤسته ریب، ماد میللتینین پارسلاز واسطه سیله آرادان آپاریلیمیش میللی استقلالینی یئنی دن برپا ائتمک و خالقینی پارس حاکمیتی اسارتی، استثمار و تحقیریندن قورتارماق ایسته ییدی. داریوشون "فرورتیش"ی محض "ائکباتانا" دا (همدان) نیزیه اوتورتماسی و اونون یاخین یولداشلاری، فیکیرداشلاری اولموش ماد قهرمانلاری و انقلابچیلارینی محض "ائکباتانا" قالاسی داخلینده دارا آسماسی آیدین شکیلده گؤسته ریرکی، فرورتیشین حرکتی محض ماد خلقینی اسارتدن و تحقیردن قورتارماق و اونون استقلالینی یئنی دن برپا ائتمک اولموشدور، اونا گؤره کی، داریوشون گؤستریدیگیمیز وحشی جه سینه اعداملاری "ائکباتانا" دا - او زمان مادلارین مرکزی اولموش شهرده، اؤزوده لاپ قالانین داخلی و مرکزینده، خالقین گؤزونون اؤنونده حیاتا کئچیرمه سی یالنیز ماد خالقینی قورخوتماق، اونون گؤزونون قوردونو آلقاق، اونو پارسلاز قارشی عصیان و قیاملاردان قورخودوب چکیندیرمکدن

* ۱ - فریدون ابراهیمی، ص ۳۱.

۲ - ماد تاریخی، ص ۴۰۳.

عبارت اولموشدور. یوخاریدا مختلف تاریخ متخصصلرینین قولوندان گؤستردیگیمیز کیمی، هخامنیشلر دؤورونده حاکم پارس عایله‌لری ایمپراتورلوغون مختلف ایالت و ولایتلرینده یاشایان خالقلار و زحمتکش اینسانلارا، او جمله‌دن مادلار و ماننالیلارا اولمازین ظلملر ائتمیش، اؤز پارسلارینی محکوم میللتلردن اوستون توتاراق اونلاری بو میللتلرین باشی اوستونده آغا و حاکم قویموش، بو خالقلارین میلی ثروتلرینی تالایاراق، اؤزلرینینکیلری سونسوز ثروت و اشرافی حیاتا چاتدیرمیش، پارسلاری هر جور وئرگیدن آزاد ائده‌رک، اونلارین و حکومتلرینین دؤولت اورقانلاری، آردی کسيلمز اوردوکشلیکلری، بؤیوک اوردولاری، سارای، اعیان - اشرافلار و عیاشلیقلارینین بودجه، پول، خرج و مصارفینی، ائله‌جده لازم اولان اینسانی قوه‌لرینی محکوم خالقلارا، او جمله‌دن مادلارا تحمیل و اونلارین میلی واریلیغی، شخصیتی و شرفینه تحقیر ائتمیشلر. محض بو سببلره گؤره‌ده هخامنیشلرین ایش باشینا گلدیگی ایلک ایللردن ماد خالق دفة‌لرله و جوربجور شکیللر و آدلار آلتیندا قیام ائتمیش و اؤزلرینی بو حقارتدن خلاص ائتمک ایسته‌میشلر.

دئمک، دفة‌لرله اشاره ائدیگیمیز کیمی، مادلارین دئوریلیب، هخامنیشلرین ایش باشینا گلمه‌سی هئچ‌ده، بعضی فارس تاریخچیلرینین گؤستردیگی کیمی، عینی بیر خالق داخلینده بیر شاهین، بیر شاهلار سولاله‌سینین تختدن دوشوب باشقا بیر شاه و یا سولاله‌نین ایش باشینا گلمه‌سی اولمامیش، بلکه تام عکسینه بیر میللتین حاکمیتدن محروم اولوب کؤله‌ حالینا دوشمه‌سی و باشقا بیر میللتین حاکمیتی الینه آلیب آغا، حاکم و همه‌کاره اولماسی، بیر میللتین تحقیر اولوب، ازیلمه‌سی، ثروتینین تالانماسی و باشقا بیر میللتین هر جهتدن تأمین اولوب، عیش - عشرتده یاشاماسی و پارلاماسی، بیر میللتین دلی، ادبیاتی، تاریخی، میلی واریلیغی، کئچمیشی و بونونون تاپدالانیب آیاقلانماسی، محو اولماسی و او بیر میللتین دیل، ادبیات و تاریخینین پارلاماسی، چیچکلنمه‌سی و هر یئرده تانییب شهرتلمه‌سی اولموشدور. بوگون همدان و اسدآباد، اراک، نهاوند و... شهرلر، قصبه‌لر و اطرافلارینداکی کندلرین اهالیسی تورک و دیللری آذری دیلینین خصوصی بیر لهجه‌سیدیر. تورکلر آذربایجانین لاپ بیرینجی ساکینلری، خالق و میللتی اولدوقلاری کیمی، همدان، اسدآباد، نهاوند، ساوه، اراک و ... طرفلرینین اهالیسی‌ده لاپ اولدن التصاقی دیلی قوتیلر و لولوبیلر اولموشلار و بیز یئرینده بو باره‌ده دانیشمیشیق.

یوخاریدا گؤردوک کی، پارتلاردا فرورتیشی حمایت ائدیب دستکله‌میشلر، چونکی اونلاردا التصاقی دیلی اولموشلار، اؤزلری‌ده هم مرکزی مادیین استقلاللی، همده اؤز استقلاللارینی آرزو ائتمیش و سونرالار گؤره‌جیگیمیز کیمی، بو آرزولارینادا چاتمیشلار. شبهه‌سیز او زامان استقلاللارینی ایتمیش ایلاملاردا فرورتیشین غلبه‌سی و موفقیتی آرزولامیشلار.

دئمک، م.ق. ۵۵۰ -نجی ایلده پارسلارین بوگونکو ایران اراضیسینده حاکمیتی اله‌آملاری‌ایله، بوگونکو ایران اراضیسینین غرب طرفلرینده بشریتین و ایرانین ان قدیم و پارلاق مدنیتی یاراتمیش

التصاقی دیللی خالقلار و میللتلرین هامیسی: مادلار، ماننلار، ایلاملار اؤز حاکمیت و استقلاللارینی ایتیرمیش و پارسالارین ایستیلایسی آلتیندا اولموشلار، حالبوکی، هخامنیشلره قدر ایلاملار ۲۸۵۰ ایلیک حاکمیت و مدنیته، مادلارین بابالاری قوتی و لولوبیلر نئچه مین ایلیک مدنیته و حاکمیتیه مالک اولموش، مادلار ایسه هم بؤیوک و قدرتلی ایمپراتورلوق قورموش، همده بوتون منطقه خالقلارینی آسوریلرین ظلم و اسارتیندن نجات وئره رک، اونلارا استقلال، ترقی و اینکیشاف یولونو هامارلامیشلار. یونا اساساً بو التصاقی دیللی میللتلر و مدنیتلرین اؤولادی، شبهه سیز، ایتیردیکلری استقلال و حاکمیتلرینی تازادان اله گئیرمک حاقیندا دوشونموش و بو یولدا چالیشیب فعالیت ائتمیشلر. بو سبب دده بوتون خالقلار و میللتلرین محکوم حالا دوشموش اؤولادلاری، هخامنیشلرین ظلمو و اسارتیندن تنگه گله رک، اؤز استقلاللاری باره ده دوشونموش و فرورتیشین قیامینی هم قلاباً سئویب آلفیشلامیش، همده امکان قدر عملی صورتده اونو دستکله میشلر. بو حمایت و یاردیم گؤستریم مرکزی ماد: همدان، قم، قزوین، زنجان، تخت سلیمان، اسدآباد آراسینداکی اراضی خالقلاری، ماننا اهالیسی: بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجان خالقلاری داخلینده دهاگو جللو و عملی شکیلده اولموشدور، چونکی فرورتیش اؤزو ماد خالقیندان اولموش و اونلارین یاخین کئچمیشده ایتیردیکلری استقلال یئنی دن برپا ائتمک ایسته میشدیر. فرورتیشین استقلال آرزولاری بوتون مرکزی ماد و ماننلرین گئیش خالق کوتله لرینین اورک آرزوسو و ایستگی اولدوغو اوچون ده، اونلار بوتون وارلیقلاری ایله آخرا قدر اونونلا - فرورتیش له بیرگه اولموش و پارسالار قارشى دؤیوشموشلر و بو حرکت سونگو گوجو و قانلا خفه لندیکدن سونرا، همین آرزو و ایستکلر و حرکتین رهبرینین محبتی مرکزی ماد و ماننا خالقلارینین میللی بیر آرزوسو کیمی همین خالقلارین گئیش کوتله لرینین قلیبنده و شعوروندا یئر سالاراق، اؤلمز میللی بیر دیلک و قهرمان کیمی یاشامیش و بو و یا باشقا شکیلده همین خلقلرین افسانه لری، قهرمانلیق داستانلاری، ناغیللاری، حیکایه، مثل و متللی بیر سؤزله آغیز ادبیاتیندا، فولکلوروندا، ظاهری شکلی قسماً ده بیشمیش اولسادا، اؤز عکسینی تاپاراق یاشامیشدیر.

بو بیر تاریخی - فولکلوریک علمی واقعتدیر کی، هر بیر میللت خالق سئودگی قهرمانلار و آرزولادیغی مسئله لری اصلاً اونوتماز و بو آرزولاری حیياتا کئچیرتمک ایسته یین قهرمانلاری بنالی شعوروندا، قلیبنده ساخلا یاراق، نسبلدن - نسيله وئره و اونلاری یاراتدیغی شفاهی ادبیاتدا ایده آلاشدیرار، یوکسلدهر، اؤلمز شکیلده سالار و بئله لیکله ده اونلاری افسانه وی قهرمانلار سیراسینا قالدیرار. بوتون خالقلار کیمی، عموم تورکلر، او جمله دن آذربیلر داخلینده ده زامان - زامان یارانمیش افسانه لر، قهرمانلیق داستانلاری، محبت ناغیللاری و سایره بو کیمی فولکلوریک رومانلار و حیکایه لرین هر بیرى کچیچک و قیسا اولسادا، مطلق معین بیر تاریخی حادثه، معین دؤورده خالقین معین آرزوسو و شخصیتی ایله باغلی اولوب، اونلاردان باشلا یاراق، خالقین شعورو، آرزولاری و اینجه صنعت یارادیجیلیغیندان سو ایچره، خالقین اورک آرزولاری، ایستک و آمالینین آیناسی

اولدوغو اوچون، عصرلر اؤتدوکجه قانادلاناراق، قول بوداق آتار، شکیلی و آدی قسماً ده ییشسه ده، میلی داستان و ناغیل شکینه دوشر. عموم تورک خالقار داستانلاریندان "آلپ ار تونقا"، "ماناس"، "اوغوز" و ... آذربایجان خلقی داستانلاریندان و ناغیللاریندان دده قورقود، کور اوغلو، شاه اسماعیل، اصلی کرم، قاچاق نبی، گولگز و ... نی نمونه گؤستریمک اولار.

بو داستانلارین بعضیسی قهرمانلیق اساسیندا یارانسادا، زامان کئچدیکجه سئوگی و محبت مضمونلارله ده بیرلشهرک حماسی - عشقی داستانا چئوریلیمیشدیر. آخی اینسان حیاتی محبتسیز اولایلمز. کور اوغلو و قاچاق نبی داستانلاری لاپ اولدن حماسی - عشقی اولدوقلاری حالدا، شاه اسماعیل ناغیلی، فیکریمیزجه، اولجه حماسی و سونرا حماسی - عشقی داستان اولموشدور.

بلا واسطه همدان - آذربایجاندا و اونلارلا علاقه دار اولاراق، یارانماغا باشلادیغی دؤورو دقیق تعیین ائتمک چتین اولان ان قدیم یاخین شرق داستانلاریندان بیر شیرین - فرهاد ناغیلی هم قهرمانلیق، همده محبت داستانیدیر. آذربایجان خالقینین آغیز ادبیاتیندا نئچه مین ایل عؤمره مالک اولان بو داستان یاراندیغی "فرورتیش = فرهاد" زامانیندان بو گونه قدر آذربایجان خالقینین میلی استقلال و اؤز آياغی اوستونده دورماق آرزولارینی حماسی شکیلده (فرهادین داغ چاپماسی) ساخلاماسیله برابر، همده "برده" حکمداری "میهن بانو" نون قارداشی قیزی "شیرین" ین سیماسیله عشق و محبت مضمونو کسب ائده رک میلی - قهرمانلیق - سئوگی داستان شکیلده دوشموشدور. دئمک، فرورتیشین قیامینین مغلوب اولوب، قهرمانین همداندا سونگویه اوتوتدورولماسی و اونون داریوش طرفیندن "بغستان" داغیندا، زنجیرده اولدوغو حالدا، داشدا هیکیلینین قازدیریلماسیندان باشلایاراق، آذربایجان خلقی داخیلنده اونون اؤزو، فیکیری و آمالی باره ده بیر داستان یارانماغا باشلامیش و سونرالار، خالقین دیلینده، شفاهی شکیلده، شیرینله علاقه دار محبت معناسی دا کسب ائتمیشدیر. بونا گؤره ده هم "آذربایجان ادبیاتی تاریخی" مؤلفلرینین فیکیری، همده اونو تأیید ائدن حرمتلی تاریخچی عالیم رحیم رئیس نیانین "فرهاد سؤزو و قهرمانینین "فرورتیش" سؤزو و تاریخی شخصیتیندن میدانا گلمه سی فیکری" نظریمیزجه تامامیله دوغرودور و حقیقتاً خلق دیلینده ایگیتلیک و قهرمانلیق او برازی اولان فرهاد زامان کئچدیکجه همده محبت و سئوگی مضمونو کسب ائتمیشدیر.

"فرورتیش" سؤزونون تاریخ بویو آذربایجان خالقینین شفاهی ادبیاتیندا نئچه مین ایل سوره سینده "فرهاد" شکیلده دوشمه سینین تصادفی اولمادیغی کیمی، فرهادین چاپدیغی "بیستون" داغیله "قصر شیرین" ین ده یاخینلیغی و حتی بو تاریخی اثرلرین بو اراضیده اولماسی هئچده تصادفی دئییلدیر، چونکی فروزتیش قیامینین باش وئردیگی عصرلرده همین تاریخی آبیده لرین یئرلشدیگی یئرلر، یعنی لرستان و اورانین شمالی و قسماً جنوبی منطقه لری، او جمله دن بوگونکو ایران کردستانی و عراق کردستانی نین شمالشرق حیصه سی و اورالارین شمالی اولان ترکیه ده یئرلشن "وان" گؤلونون جنوبی تورپاقلاری ماد - ماننا اراضیسیندن، التصاقی دیللی خالقارین

وطني و حتی اونلاردان نئچه مین ایل اولدن قوتتی - لوللو بیلرین یاشادیقلاری یئرلرین بیر قسمتی اولموشدور. بوتون بونلاری نظره آلاراق، قطعی شکیلده دئییه بیلریم کی، داریوشون فرورتیشی و اونون مسلکداشلارینی محض همداندا اعدام ائتمه سینین، یوخاریدا گؤستر دیگیمیز کیمی، دهرین اجتماعی سیاسی معناسی اولدوغو کیمی، فرورتیشین، زنجیره اولدوغو حالدا، داریوشون طرفیندن محض "بغستان"دا (بیستوندا)، (کرمانشاهدا) داشدا قازیدیر یلماسی، ابداً تصادفی دئییلدیر. داریوش فرورتیشی زنجیرلی حالدا ماد اراضی سینده داشدا قازیدیر میشدیر، تاگله جک ماد ائلری و فرورتیشین اوولادلارینین گؤزونون قوردو آکینیب، اونلاری پارسلا قارشی عصیان و قیامدان قورخوتسون و همیشه اونلاری پارسلا رین تابعی، نؤکری و ال آلتیسی حالدا ساخلا سین. داریوش بو خیال ایله بو لؤوحنه قازیدیر میشدیر سا، ماد خلقی بیر آن بئله اؤز استقلال و آزادلیق فیکرینی اونو تمامیش، امکان اولوب، یئری گل دیکده، انقلابی فعالیت و چالیشمادان ال چکمه میش، آز سونرا "چیتران تخمه" قیامینی قالدیر میش و عینی زاماندا اؤز فولکلوروندا فرورتیشی، فرهادین سیماسیندا، بیر مبارزه و آزادلیق قهرمانی و سمبولو کیمی یاراتمیش و نسیلدن - نسيله دؤیوش و تسلیم اولماق علامتی اولاراق، یادگار قویموشدور.

دئمک، بوگونکو همدان - آذربایجان خلقینین بابالاری اولموش مادلار، اؤز اعیان - اشرافلارینین خیانتی نتیجه سینده پارسلا رین حاکمیتی و ظلمو آلتینا کئچدی لر سه ده، اوزون ایللر مردانا و جسارته پارسلا ر و اونلارین سفاک شاهلارینا قارشی مقاومت گؤسته ریب، دؤیوشموشلر. حاکمیتی اللرینه آلمیش پارسلا ر، اونلارین شاهلاری و اعیان - اشرافلاری هخامنیش ایمپراتورلوقونا داخل اولموش بوتون محکوم میللتلر، او جمله دن مادلار حاقیندا عاغیلا سیغماز ظلملر، جنایتلر، سفاکلیقلار و نامردلیکلر ائتمیشلر. پارس حاکم دایره لری و شاهلارینین محکوم خالقلار او گوردوکلری جنایتلر و غیر - اینسانی ایشلرینه تاریخده چوخ آز تصادف اولونور. تعجوبلوسو بورا سیندادر کی، سفاک هخامنیش شاهلاری اؤز غیر - اینسانی ایشلرینی، اینسانلیق آدینی لکه له یین و بشریته لکه و ننگ حساب اولان جنایتلرینی، افتخار و شرف حساب ائده رک، قازیدیر دیقلاری داش لؤوچه لرده عکس ائتدیر میشلر. داریوشون بیستوندا کی کتیبه سی بو جهتدن دقته لایقدیر. فریدون ابراهیمی داریوشون جنایتلری و کتیبه سیندن دانیشاراق یازمیشدیر:

«میدیا میللتی ایله برابر پارسلا رین اسارتی آلتیندا اولان و اونلارین حد دیندن آشمیش ظلملریندن جانا دویموش باشقا میللتلرین عصیانی باشلادیقدا، داریوش پارس حکمرانلیغینا یئتیشیر و بوتون آزادلیق ایسته یین میللتلرین رهبرلرینی اورتادان قالدیر ماغا باشلا ییر. داریوش بو قانلی محاربه لری، استقلال و آزادلیق یولوندا مبارزه آپاران میللتلر حاقیندا کی ظلملری اؤزونه و پارس میللتینه ابدی بیر افتخار سایاراق، بیستون کتیبه سی عنوانی داشدا قازیدیر میشدیر. بو کتیبه داریوشون و پارس میللتینین قونشو میللتلره قارشی ائتدی کلری ظلملرین همیشه لیک سندی کیمی قالمیشدیر. بو سند پارسلا رین میدیا و سایر میللتلرله نه شکیلده رفتار ائتدی کلرینی بیلدیریر.

داریوش بو کتیبده میدیا میللتی و اونون رهبرلرینه ائتدیگی رفتاری بئله تصویر ائدیر:

(۵ - نجی قسمت: «... فرورتیش آدلی بیر میدیالی یاغی اولوب، من هؤوخشترم، کییاکسارین طایفاسیندان، خیشتیریتی (کیشاتریات)، (ایکینجی خیشتیریتی) - دئدی. میدیالیلارین هامیسی مندن اوز چئویریب، اونون طرفینه گئتدیلر و او میدیا پادشاهی اولدو.

۶ - نجی قسمت: «... منیم قوشونومون آز اولماغی سبب اولدو کی، پارس تابعلریمدن اولان اوردولاردان بیرینی "ویدرنه"نین سرکرده‌لیگی ایله گؤندردیم و اونلارا دئدیم: گشدین! میدیا قوشونونو مغلوب ائدین. میدیا یا یئتیشندن سونرا، "مروش" آدلانان بیر یئرده میدیالیلار ایله دعوا اولدو. سونرا منیم قوشونوم "کمپند" دئییلن بیر یئرده منه منتظر قالدی».

۱۲ - نجی قسمت: «... بایلدن میدیا گئتدیم. اورادا "کوندورش" آدلانان بیر یئرده اؤزونو میدیا شاهی تائیتدیران فرورتیش، قوشونو ایله برابر، منیم قاباغیما چیخدی ... ووروشدوق و من آهورا مزدانین اراده‌سیله فرورتیشین قوشونونو مغلوب ائتدیم».

۱۳ - نجو قسمت: «... سونرا فرورتیش آتلیلار ایله برابر میدیادان اولان "ری" طرفینه گئتدی. من قوشون گؤنده‌ریب اونو توتدوم. فرورتیشی منیم یانیمدا گتیردیلر. اونون قولقلارینی، بورنونو و دیلینی کسیدیم. گؤزلرینی چیخارتدیم، سونرا همدانا آپاریب یولداشلاری ایله برابر دارا چکدیردیم».

بوتون بونلار داریوشون و پارس میللتینین اسیر میللتلر حاقیندا ائتدیگی زلملر و وحشیلیک‌لری آیدین جاسینا گؤسته‌ریر»^۱.

□ □ □

□ "چیتران تخمه"نین قیامی

□ ماد خالقینین پارس ایستیلاسینا قارشی مقاومتی، قیامی و مبارزه‌سی فرورتیشین وحشیجه‌سینه اؤلدورلمه‌سی ایله ده قورتارمادی. بو گونکو آذربایجانین میانا - زنجان آراسی تورپاقلاریندا یاشایان "ساقارتی" قبیله‌سی گئنه ده پارس‌لارا باش ایمه‌دی. بو قبیله‌نین کییاکسار نسلیندن اولان "چیتران تخمه" آدلی باشچیسى اؤزونو ماد شاهی اعلان ائده‌رک داریوشا قارشی قیام ائتدی.

بعضی تاریخچیلر "ساقارتی" قبیله‌سینین بو گونکو آذربایجان اراضیسی، او زامانکی مرکزی ماد تورپاقلاریندا، یعنی قیزیل اؤزن چایی قوللاری اراضیسینده، بو گونکو میانا - زنجان آراسینداکی یئرلرده اولماغینا شبهه ائدیر و گؤسته‌ریرلر کی، هامان زامانلار همین آددا قبیله و ائللر بو گونکو ایرانین شرقی و افغانستانین غربی اراضیسینده اولموشدور. بو تاریخی واقعیت دوغرودور کی، عینی آددا قبیله و ائللر بو ایکی اراضیده عینی زاماندا اولموشدور، لاکین "چیتران تخمه"نین اؤزونون کییاکسار نسلیندن اولماسی و اؤزونو ماد شاهی اعلان ائتمه‌سی بو مسئله باره‌ده هر جور شبهه‌نی

تامامیله آرادان قالدیریر و آیدین گؤسته ریر کی، "چیتران تخمه" یوزه - یوز ماد اهللی اولموش، اؤزوده ماد خالقینی پارسلارین ظلمو و غدار حاکمیتی آلتیندان خلاص ائتمک اوچون و محض بو گونکو قیزیل اؤزن چایی قوللاری تورپاقلاریندا - "زیکرتو" اراضیسینده قیام ائتمیشدیر.

داریوش بو قیامی یاتیرماق اوچون کوروشون و عمومیتله پارس هیأت حاکمه سینین حيله گر سیاستیندن استفاده ائتدی، یعنی ماد خلقین قیامینی اؤز شخصیتلری، اؤز اللریله یاتیردی، نتیجه دئیرلر "ده میری ده میرله کوره دن چیخارتدی". تأسف اولسون کی، بئله حاللار آذربایجان تاریخینده بعضاً اولموشدور.

داریوش بعضی ماد اعیان - اشرافلارینی اؤز طرفینه چکدی، او جمله دن ماد سرکرده سی "تهماسپادا - Taxmaspada" انی اؤز طرفینه چکرک اونون قوماندانلیغی آلتیندا مادلار علیینه بؤیوک اوردو گؤندردی. بو اوردولار "چیتران تخمه" نین اوردولارینی مغلوب ائدیپ، اؤزونو اسیر ائتدیلر. داریوش "چیتران تخمه" نین باشینا فرورتیشین باشینا گتیردیگی ایشکنجه و نامردانه عمللری گتیردیکدن سونرا، اونو "ارییل" شهرینده نیزه یه اوتورتدوردو. بو حادثه ده داریوشون بیستون کتیبه سینده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. داریوش کتیبه سینین بو قسمتیندن دانیشاراق، فریدون ابراهیمی یازمیشدیر:

«چیتران تخمه آدلی بیر نفری اسیر ائتدیکدن سونرا اونون قوللارینی و بورونو کسپ، گؤز لرینی چیخارتدیم. اونو خلقین هامیسینین گؤرمه سی اوچون، قاپیمدا زنجیره باغلادیریب، ساخلادیم و سونرا "ارییل" ده آسیردیم».^۲

ماد خالقین پارسلار علیینه مبارزه و قیاملاری "چیتران تخمه" نین قیامی ایله ده قورتارمادی. یئنه ده مختلف ایللر و یئرلرده چشیدلی قیاملار و عصیانلار باش وئرمیشدیر، لاکین اساس قیاملاری سؤندورن داریوش بونلارادا غلبه چالیب، هخامنیشلرین تاج و تختینی نجات وئرمیشدیر.

بو دؤورده، یعنی هخامنیشلرین ایش باشینا گلمه سی و خصوصیه داریوش دؤورونده و اونون اوزون - اوزادی اوردو یوروتمه لرینده دؤولت و اوردو ایشلری و مسئولیتلرینن هامیسی پارسلارین الینده ایدی و چوخ نادر حاللاردا ساتقین بعضی ماد و ارمنی اوردو باشچیلارینا راست گلمک اولاردی. او دؤورده هخامنیش ایمپراتورلوغو و اونون اوردو یوروتمه لرینین گئیشلیگی و چوخلوغو نو نظره آلدیقدا معلوم اولور کی، بوتون آزاد فارس لار و شعورلو فارس کندلیلری نین دئمک اولار هامیسی هخامنیش دؤولتی، اوردوسو و اداره لر ایله مستقیم و یا غیر - مستقیم شکیلده علاقه ده اولموشلار و هخامنیش دؤولتی، استثناسیز اولراق، بوتون فارس لاری هر جور وئرگیدن آزاد و معاف ائتمیشدی، بو ایسه، ایستر - ایسته مز، عموم فارس لارین دقتینی هخامنیش دؤولتی و اونون

*

۱ - بو سؤز بوگونده، بیرکیشی آدی کیمی، آذریلر داخلینده ایستلمکده دیر.

۲ - فریدون ابراهیمی، ص ۳۵ - ۳۴.

ایشلرینه یۆنلتمیشدی و اونلار، امکان قدر، دؤولته یاردیم و اونونلا ایشداشلیق ائدیردیلر.

□ □ □

نه اوچون بو قیاملار مغلوب اولدو؟

بو قیاملارین اساس مغلوبیت سببی اولانلارین بیرى - بیرایله علاقه سیزلیگی، واحد حرکت و ایشداشلیق ائتمه مه لر، ایکینجیسی یئنه ده محکوم خالقلارین اعیان - اشرافلارینین اؤز خلقلرینه خیانت ائتمه سی ایدی. بو مغلوبیتلرین اهمیتلی سببلریندن بیرى ده پارس کوتله لرینین اکثریتینین هخامنیش دؤولتیندن حمایت ائتمه سی ایدی، چونکی اونلار، هخامنیشلر حاکمیتى دؤورو هرچور وئرگیلردن آزاد اولاراق، بؤیوک ثروتلر الده ائدیپ جاه - جلال صاحبی اولموش و گئیش خلق کوتله لر، ان ساده پارسلار یئر، سو و رفاھلی حیات صاحبی اولموشدولار.

هخامنیشلر ایش باشینا گلدیکلری گوندن ریا و ایکى اوزلولوكله محکوم خلقلره بئله گؤسته ریردیلر کی، گویا اونلارین فیکرینده دیرلر و حکومت همده اونلارین حکومتیدیر. (ماد میللتینه نسبت اؤزلرینی همده ماد شاهی اعلان ائتمک کیمی). هخامنیش شاهلاری و حاکم دایره لر بئله خیال ائدیردیلر کی، محکوم خلقلر اونلارین بو سیاستینه اینانیرلار. آنجاق بو قیاملار پارس حاکمه هیأتینه آچیق نشان وئردی کی، محکوم خلقلر اونلارین ریاکارانه سیاستینه اورکدن گوله رک، فرصت گؤزله میشلر. محکوم خلقلر آغیر وئرگیلرله اونلارین سون داملا حیات قانلارینی سوران و گنجلرینین قانینی غربت دیارلاردا آخیدان بیر حکومتنه نئجه اینانیب، اونا موافق اولاییلر و نئجه ساکت اوتورا بیلریدیلر؟!

قیاملار نئجه سینده هخامنیش شاهلارینین ظالم و سفاکلیقلاری، خصوصیله مادلارین گئیش کوتله لرینه ایناندیردی کی، پارسلارلا آسوریلرین هئچ بیر فرقی یوخدور. دیگر طرفدن قیاملاردان سونرا، بو اعتمادسیزلیق نئجه سینده هر یئرده و بوتون ایشلرده پارسلار دؤولت ایشلری مسئولیتلرینی اؤز اللرینه کئچردیب، باشقا خلقلره تحقیر و توهین ائتمه گه، اونلاری شدتله و آچیق شکیلده استثمار ائدیپ، وارلانماغا باشلادیلار.

فرورتیشین قیامی هخامنیش حاکم دایره لرینین مادلارا اولان اعتمادینی تامامیله آرادان آپاردی و اونلار یقین ائتدیلر کی، مادلاری آلدادا بیلمه میشلر. بونا گؤره ده مادلار پارسلارین رسمی یازیلاریندا آلدادیجی مقامی الدن وئردیلر، داهای اونلارین آدی پارسلارلا بیر سیرادا چکیلیمیر و شاهلارینین کتیبه لرینده اونلارین آدی سونونجو ساتراپلار سیراسیندا یازیلیردی. آز سونرا مادلارین آدی یئنه ده احتراملا چکیلیمگه باشلادیسادا، یاواش - یاواش عادى ساتراپلیقلار سیراسینا کئچدی، وئرگیلر، زورلا عسگر آپارماقلار، میلی تحقیر و ظلملر، اقتصادی فشارلار گئندیکجه آرتیب برکیدى.

بو اقتصادی - اجتماعی - میلی فشار و تحقیرلر یئنه ده ایکینجی داریوش زامانیندا [شاهلیغى م.ق. ۴۲۴ - ۴۰۵] م.ق. ۴۰۸ - نجی ایلده مادلارین قیامینا سبب اولدو. بو قیام هخامنیشلر طرفیندن سرعتله خفه لندى.

فرورتیشین عصیانیندان سونرا ماد خلقلرینین دورمو داهادا آغیرلاشدی، مرکزی حکومتین اونلارا نسبت اعتمادی تامامیله آرادان گئتدی، بونا گؤرهده بورانین ساتراپلاری و مأمورلاری پارسلاردان اولدولار، لاکین بونا باخمییاراق، هخامنیشلر ایناندیققلاری مادلارداندا مادا ساتراپ تعیین ائدیردیلر. مثلا ایکینجی اردشیر زامانینداکی ماد ساتراپی "هارپاک" شبهه سیز مادایدی. هخامنیشلرین سونلاریندا، سلطنت دستگاهینین ضعیفله مه سی، مرکزین نفوذونون آزالماسی و سارای دیدیشه لری نتیجه سینده "آتروپات" کیمی شخصیتلرده مادی ن ساتراپی اولموشدولار. حتی ماد سرکرده لری هخامنیش اوردولاریندا وظیفه داشیمیشلار. مثلا م.ق. ۴۰۹ - نجو ایله یونانیلارلا اولان "ماراتون" محاربه سینده ایران سرکرده لریندن بیری "داتیس - Datis" ماد خلقلیندن ایدی، هابله خشایارشانین یونانا هجومو زامانی اوردو باشچیسی "قرمه میتره - Garmamitra" و اونون اوغلو "تی تی - Titei" ماد اهلایسیندن ایدیلر. "مادلار" و "ساکالار" دان اولان عسگرلر هخامنیش اوردولارینین ان دؤیوشکن لری ایدیلر. یونانیلارلا اولموش "تئرموپیل" محاربه سینده مادلار، ایلاملار و قسماً پارسلار ان آغیر و وروشلاری عهده لرینه آلمیشدیلار. سالامین مغلوبیتندن سونرادا مادلار و ساکالار اینانیمیش دؤیوشچولردن ایدیلر.^۱

ایکینجی اردشیر زامانیندا هخامنیشلرین اوردو مسئوللاری داخلینده ماد سرکرده لریندن ده اولموشلار. آنجاق بوتون بو سرکرده لر و باشقا مسئولیتلرده اولان مادلار اؤز خلقلریندن اوز دؤندرمیش و اونلارین ضدینه ایشله یرک، هخامنیشلر و پارسلار خدمت ائتمیشلر.

بوتون بونلارلا برابر هخامنیش شاهلاری توتدوققلاری گئیش تورپاقلاری تکجه نسبتاً آز اولان پارس خلقی واسطه سیله اداره ائده بیلمزدیلر. هخامنیشلر هم مادلاردان احتیاط ائدیر، همده اونلارین ساتقین اعیان - اشرافلاریندن آز خدمت و یاردیم گؤرمه میشدیلر. بو سببلره گؤرهده سونرالار، ماد ساتراپلارینین بعضیسی، هخامنیشلرین اعتمادینی قازانمیش ماد اعیانلاریندن اولموش و بعضی دؤیوشلرده ماد سرکرده لری اوردو باشچیلاری اولموشلار.

هخامنیش شاهلاری ماد سرکرده لری و بعضی اعیانلارینی حربی غنیمتلرده شریک ائدر، یعنی اونلارا "صدقه" و ثرر و مقابلینده اونلارین باجاریغی و قوه لریندن، اؤز میلی هدفلرینی ایره لی آپارماق اوچون، استفاده ائدردیلر. هخامنیش شاهلارینین بو حیله گر سیاستی سبب اولموشدورکی، مقامی و ثروتی اؤز میللتلری، خلقلری، منلیک، شرف و اؤزلوکلریندن اوستون توتان بعضی ماد اعیان - اشرافلارینین معین قسمتی تدریجله پارس اعیان - اشرافیلارله قاینایب قاریشسین و یاواش - یاواش اونلارین داخلینده حل اولسونلار. بو وضعیّت اوزون ایللر داوام ائتدی. بو سیاست نتیجه سینده داها سونرالار ماد خلقی داخلینده خصوصی پارسلاشمیش، اؤز میللتلرینه تامامیله یاد و حتی دشمن اولان معین بیر لای میدانا گلیمیشدی. بو سیاست پهلویلر دؤورو حاکم فارس دایره لری

طرفیندن، محکوم ایران میللتلری حاقیندا یورودولموشدور. تاریخ بویو آذربایجانین بعضی آیدینلاری اولموشدورکی، اؤز خالقلاری و میللتلرینین زیانینا، فارسلازمیشلسیز خدمتلازمیشلر. متأسفانه بو گونه محروم ایران میللتلری داخلینده بئله دوشونوب عمل ائدن ضیالیلار آزدییلدیر. کوروش زامانیندا حاکمیتی اله آلمیش پارس اعیانلاری و پارس حکومتینین معین واحد دینه احتیاجی وارایدی. بو او دؤورون طلبی ایدی. داریوش اؤز کتیبه سینده آهورامزدانین اراده سینده آرخالناماسیندان دانیشیر. بو ایسه نشان وئریرکی، پارس شاهلاری و اعیان - اشرافلاری، آرتیق مترقی و انقلابی جهتلرینی تامامیله ایتیریب، حاکم پارس اعیانلاری و حاکمه هیأتینین آلتینه چئوریلیمیش ماد موغلارینین دینی - زردوشت دینی قبول ائتمیش و یا ائتمکده ایدیلر. شهبه سیز هخامنیش شاهلاری و پارس اعیانلاری بو ایشلریله بیر اوخلا ایکی نشان وورماق ایسته میشلر، یعنی هم پارس حاکمیتینی رسمی دین صاحابی ائتمک، همده ماد موغلارینی و بعضی ماد اعیان اشرافلارینی اؤز طرفلرینه جلب ائدیب، اؤزلریله بیرلشدیرمکله حاکمیتلرینی محکم لندیرمک، اوزالتماق و مادلارین خطرینی آرادان آپارماق ایسته میشلر. فریدون ابراهیمی داریوشون دینی سیاستینه اشاره ائده رک یازمیشدیر:

«داریوش بو عصیانلاری آرادان قالدیراندان سونرا، میدیالیلارین آداب و رسومایله برابر رسمی مذهبلرینی ده قبول ائتمیشدیر. بوتون تاریخچیلرین یازدیغینا گؤره، میدیالیلار مدنیت و عمومی کولتور جهندن پارسلاردان چوخ مترقی بیر میللت ایدی».^۱

بیز کئچمیش فصیللرده گئنیش شکیلده گؤستریمیشیک کی، هخامنیش شاهلارینین تیکدیردیگی تخت جمشید سازایی معمارلیق اوصولو، داش یونما ناخیشلاری و سایره هنر و اینجه صنعت خصوصیتلری و اینجه لیکلرینی، ماننا دؤورو و اونداندا قاباقکی قدیم آذربایجان هنری، اینجه صنعتی و مدنیتیندن، ایلاملار و اورارتولاردان اقتباس ائتمیشلر.

دئمک، زردوشت دینی رهبرلری اولان موغلار، آستیپاک زامانی اولموش مترقی جهتلرینی ایتیرمیش، پارس هیأت حاکمه سینده ساتیلیمیش و اؤز خلقلرینین زیانینا اولاراق، پارس حاکمیتی نی محکم لندیرمک ایشینه خدمت ائتمیشلر. بودا بیر طرفدن هخامنیش شاهلاری و اعیان - اشرافلارینین مدبرلیگی، دیگر طرفدن ایسه موغلارین ایکی اوزلو اولماسی و دینی مقاملارینین تأمین اولماسی شرطیله، اؤز خلقلریندن اوز چئورمه گه و اوللارا هر جور خیانت ائتمه گه حاضر اولمالارینی گؤسته رن عامل دیر.

داریوشدان سونرا، اسکندرین هجومونا قدرکی هخامنیش شاهلاری دؤورونده، ماد اعیانلاری پارسلا رین حاکمیتینه تابع اولاراق، ئوکر رولو اوینامیش، پول و ظاهری مقام خاطرینه، هر بیر دونا گیرمیشلر. مثلاً ایکینجی اردشیر زامانیندا ماد ساتراپی "هارپاگه" آدلی بیر ماد اعیانی اولموشدورکی،

عینی زاماندا اوردو سرکرده سی ایدی. ایکینجی اردشیرین قارداشی کوروش اؤز قارداشی علییه قیام ائتدی. ایکی قارداش آراسیندا "کونا کئس" ادلی محله محاربه باش وئردی. بو محاربه ده "هارپاک"، پول و مقام اوچون، گاه کوروشدان، گاه ایسه ایکینجی اردشیردن طرفدارلیق ائتمیشدیر. بونا گؤره ده، قارداشینا غلبه چالان ایکینجی اردشیر، سونرالار، هارپاککی تحقیر آمیز و گولونج شکیلده اسکندرین هجومونا قدرکی دؤورده^۱ ماد خلقینین گئئیش زحمتکش کوتله لری جزالاندیرمیشدیر. اقتصادی - اجتماعی جهته دن اولدوقجا آغیر وضعیتده ایدیلر. هخامنیش و پارس اعیان - اشرافلارینین ظالم و غدار حاکمیتی اونلار اوچون آغیر و دؤزولمزایدی. هخامنیش شاهلاری طرفیندن ماد سرکرده لری و اعیان - اشرافلارینا وئرلن "صدقه" ده سونرالار، هخامنیش حاکمیتی نین ضعیفله مه سی و محاربه لرین آزالماسی نتیجه سینده، کسيلمیش ایدی. ماد توپلومو اقتصادی و سیاسی بحرانلار کئچیردیر و یئنی قیاملار قارشیسیندا ایدی. هخامنیشلر حاکمیتی مطلق دئوریلمله لی ایدی. بو ایش اوچون محروم خلق داخلینده شبهه سیز تدریجله شرایط یارانیردی. بئله بیر زامان و شرایطده یونانلی اسکندرین هخامنیشلره قارشی هجومو باشلانیدی. بو هجوم هخامنیش شاه ی خشایارشانین یونانا معناسیز هجومونون عوضی و انتقامیندا ایدی.

داریوشدان سونرا اسکندره قدرکی نسبتاً اوزون دؤورده ماد و ماننا خلقینین داخلی دورومو، اقتصادی - اجتماعی و سیاسی حیاتی باره ده هله لیک گئئیش و دقیق معلومات یوخدور. بو معلوماتلارین علمی - تاریخی قازیتیلار، ده رین آختاریشلار و تدقیقاتلار نتیجه سینده، یاخین گلجکده الله ائدیلمه سی اومودوندا ییق.

□ □ □

[ش - ۱۳۹] ماد اعیانلاری.

* ۱ - اسکندرین هجومو م.ق. ۳۳۱ - نجی ایله اولموشدور.

ماد

ایمپئراتور لوغونون

اجتماعی - میلی ترکیبی و ماد

حکومتین سیاسی دؤولت قورولوشو و وسعتی

ماد حکومتین یارانماسیندان چوخ اؤل، بوگونکو اورموگو لونون طرفی، تبریز، میانا، هشتی و اردبیل یئرلرینده ماننا حکومتی میدانا گلمیشدیر. بو حکومتین مرکزینده قوتی و لوللوی خقلرینین نیسلری و اولادلاری دایانمیشلار. بو حکومت چوخلو مختلف امیرلیکلر و یاکیچیک شاهلیقلاردان عبارت ایدی. بو کیچیک شاهلیقلارین بیر چوخو مرکزی ماننا حکومتینه تابع و اونون جزو و حساب اولسایدیلاردا، عملده داخلده مستقل ایدیلر.

عمومیتله التصاقی دیلی اولان بو مختلف ائلر و شاهلیقلارین اهالیسی عینی و یا بیری - بیرینه یاخین لهجهلرده دانیشیردیلا، دؤولتین ترکیبینه تقریباً فورمال جهتن داخل اولان کنار و اوجفار شاهلیقلاردا ایسه، اساساً التصاقی اولان مختلف دیلر و لهجهلر ایشلنمیشدیر. بو بارهده قباقلار دانیشمیشیق.

ماد حکومتی بوگونکو ری، قزوین، زنجان، همدان، اسداباد، اراک، ساوه، نهاوند، رودبار و قسماً هشتی تورپاقلاریندا یاشامیش قوتی و لوللوی خقلرینین اولادلاری طرفیندن یارانیب، ماننا حکومتینی ده اوزوایله بیرلشدیرمیشدیر. دؤولت قورولوشو جهتن ماد حکومتی ده تامامیله ماننا حکومتی کیمی ایدی، یعنی ماد حکومتی ده مختلف یاریم مستقل کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلردن قورولموشدورکی، عینی زاماندا مرکزی ماد حکومتینه تابع ایدیلر.

دئمک ماننا حکومتینین اقتصادی، میلی و مدنی قورولوشو ماد حکومتینینده اقتصادی، مالی و مدنی قورولوشونون اساسی اولموشدور. بو بارهده ا.م.دیاکونوفون "ماد تاریخی" اثرینین اتک یازیسیندا اوخوریوروق: بیز قاباقلار - ماننا اراضیسی یالنیز اقتصادی جهندن دئییل، بلکه مدنی باخیمداندا ماد شاهلیغینین مرکزی ایدی - دئدیکه، ماننا پیشه ورلرین فن و هنر جهندن اؤز شرقی قارداشلاری مقابلینده تام یوکسکلیگی حاللاری نظرده آلینیردی. "زؤه" خزینه سینین اؤزو بو ادعا یا شاهد دیر. لاکین فیکیر و عقیده زمینه سینده او زامان ماننا، سونراگوره جگیمیز کیمی، ماددا رهبرلیک رولو اویناماییردی.^۱

باشقا سؤزله دئسک ماننا خلقلری ماد حکومتینین اساس بیتؤوره سی و مرکزینده دایاناراق، اطرافینداکی خلقلره، او خلقلر ایسه اؤز قونشولوقلارینداکی، اؤزلریندن مرکزده داها اوزاق خلقلره حکومت و رهبرلیک ائتمیش، همده اونلاری مرکزی حکومتده باغلامیشلار. هئروودوت ماد شاهلیغینین سیاسی قورولوشونو بئله تصویر ائتمیشدیر:

«مادلارین حاکمیتی زامانیندا بیر قوم باشقا قوما حکومت ائدیردی. مادلار بوتون خلقلره و بیرینجی نؤیهده اراضی جهنده اؤزلرینه یاخین اولان خلقلره حکومت ائدیردی، او خلقلرده اؤز قونشو خلقلرینه و بونلاردا اؤزلرینه هم مرز اولان قونشو خلقلره حکومت ائدیردی».^۲

ماد حکومتی یارانیدیگی ایلک ۵۰ - ۴۰ ایل مدّتینده یالنیز قوتی و لوللوبی لرین نیسیرلری اولان التصاقی دیللی خلقلرین حکومتی ایدی، اونلارین طرفیندن یارانمیشدی، لاکین ماد ایمپراتورلوغو یاراناندان سونرا، ماد حکومتی مختلف دیللی ائله خلقلریده احاطه ائدیردی کی، کؤک اعتباریله بیر - بیریندن فرقله نیردی.

مرکزی ماد و ماننا اهالیسینین دیلی قوتی - لوللوبیلرین دیللیری اساسیندا فورمالاشمیش التصاقی ماد دیلی و ماننا اراضیسینده اونا چوخ یاخین اولموش و یالنیز لهجه حدیدنده ماد دیلیندن فرقلنن ماننا دیلی ایدی. چوخ احتمال مرکزی ماد، همده ماننا شاهلیقلاری اهالیسی داخلینده او زامانلار قوتی - لوللوبی دیللیری اساسیندا تام فورمالاشمامیش، مختلف لهجه لی اولموش بیر دیل گئنیش ساده خلقلین انسیّت واسطه سی ایدی و عینی زاماندا ماد و ماننا مرکز لریندن اوزاق و کنار یئرلرده اولموش و هله تامامیله مرکزده تابع اولوب باغلانمامیش و بیر نؤوع یاریم مستقل اولان مختلف شاهلیقلاردا بیر - بیرینه یاخین لهجه لر گئنیش خلق کوتله لرینین عمومی انسیّت واسطه سی ایدی. بوتون بونلارلا یاناشی رسمی، دؤولتی یازی و اداری دیلی و تجارت ایشلرینین یازسی و سندلرینده ایشلتن دیل ایلام دیلی ایدی، همده ئچه مین ایل سابقه یه مالک اولان ایلام دیلی اوزون عصرلردن بری نه تکجه مرکزی ماد و مانندا، حتی بوگونکو ایرانین غرب ایالت و

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۷۱.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۱۱.

ولایتلرینده او دؤورلرده یاشامیش خلقلر داخلیندهده رسمی اداری دیل کیمی رایج اولوب یایلمیش ایدی. ایلام دیلین مرکزى ماد اراضیسینده تجارت سندلرینین دیلی اولماسی بارهده سندی، بیز یئرینده گؤسته‌ریب او بارهده معلومات وئرمیشیک.

بئله بیر حکومت سیستمی، طبیعی اولاراق، ایلکین دئموکراتیک خصوصیتلره مالک اولمالی ایدی. ماننا حکومتین مرقى و ابتدایى دئموکراتیک خصوصیتلریندن اوللر دانشمیشیق. بو نسبی ابتدایى دئموکراتیک خصوصیتلر کیچیک دؤولتلر و شاهلیقلارین داخلئ استقلاللاری و قدیم تورکلرین ائل و قبیله قورولوشو و قایدا - قانونلاریندان دوغان بیر طبیعی حال ایدی. قاباقلار گؤسترديگیمیز کیمی، بو کیچیک شاهلیقلار دینی جهندنده مستقل ایدیلر و شاه - کاهینلر طرفیندن رهبرلیک اولونوردو. بو داخلئ سیاسی و دینی استقلال او دئمکدیر کی، ماد حکومتینده اولان سیاسی مرکزیت، او دؤور منطقه دؤولتلرینده اولموش مرکزیتدن، ضعیف ایدی. بونا گؤرهده اوللر گؤسترديگیمیز کیمی، آستیپاک موغلارین واحد دینی نی حمایت ائتمک و کاهینلرین و یئرلی اعیانلارین نفوذونو آرادان آپارماقلا ماد حکومتین مرکزیتینی محکم‌لندیرمک ایسته‌میشدی.

ماد حکومتین بئله نسبی دئموکراتیک سیاسی قورولوشو ماد خلقلرینین اجتماعی ترکیبی و میللی خصوصیتلرینین طبیعی محصول ایدی. اونلارین تقریباً هامیسی واحد کؤک و ائتنیک خصوصیتنه مالک التصاقی دیللی ائلر و خلقلر ایدیلر. تاریخچیلر گؤسته‌ریرلر کی، ماد جمعیتی دؤرد اجتماعی دسته‌دن یارانمیش ایدی. حسن پیرنیا بو بارهده بئله یازیر:

«چوخ قدیم دؤورلرده صینیفلرین سایى ایکی ایدی: دؤیوشچو صینیفی، اکینچیلر و چوبانلار صینیفی. سونراکی عصرلرده روحانیلر و کسبه‌لر صینیفلری‌ده اونلارا علاوه اولموشدور. ماد دؤورنده، شبهه‌سیز بو دؤرد صینیف وارایدی، اونا گؤره کی، مادلارین بیر طایفاسی اولان موغلارین روحانی طبقه‌سینی تشکیل ائتمک‌لرینده شبهه یوخلور. قرینه‌لردن دویولور کی، ماد دؤولتی اونلارین (موغلار.م.) مقامینی محکم‌لندیرمیشدیر. اونا گؤره کی، گؤروروک پارس‌لار دؤورونده، یالانجی بردیانین حادثه‌سینه باخمییاراق، اونلار اؤز مقاملارینی قوروموشلار. بونا گؤرهده دئمک لازم‌دیر کی، موغلارین مذهبی مادلارین رسمی مذهبی ایمیش»^۱.

پیرناین گؤسترديگی بو اجتماعی صینیف و لایلارلا یاناشی ماد جمعیتینده، سونرالار پارس‌لاردا اولدوغو کیمی، "کارا" آدلی اجتماعی لای و یا قوروه دا اولموشدور. بو واقعیت داریوشون کتیه‌سینده آنلاشیلیر. "کارا" ماد اهالیسینین آزاد فردلریندن اولان سلاخی و یا دؤیوشکن شخصلره دئییلدی. بو اجتماعی قوروه ماد جمعیتینده چوخ اوللردن اولموش و شبهه‌سیز م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامی و سونرالار ماد اوردولارینین یارانماسیندا اهمیتلی رول اوینامیشلار. "کارا=کاره"^۲.

•

۱ - پیرنیا، ج ۱، ص ۲۱۹.

۲ - بوگون آذریلر داخلیده ایشلنن "فارا جماعت" و "فارا یاخا" (اوردودان اولمایان) اصطلاحلاری

بیر اجتماعی لای کیمی، ماد جمعیتمین قورولوشوندا اؤنملی عامللردن بیراییدی و سونرالار پارس جمعیتمینده میداناکلمیش و او توپلومو اؤز تأثیری آلتینا آلمیشایدی. بو تأثیر یالینز دؤولت قورولوشو دئییل، اجتماعی قورولوشدادا ماد جمعیتمی پارس جمعیتمی نی جدی شکیلده اؤز تأثیری آلتینا آلمیشایدی.^١

”کارا“ صینیفیندن اولان آزاد هر شخص بیر دؤیوشچو حساب اولار و عینی زاماندا اونلار اکینچی اولوب، کند جماعتی عضوو حساب اولاردیلار.^٢ بئله کند جماعتلری مرکزی ماددا ماد حکومتین قورولماسیندان قاباق و اوندان سونرادا اولموشدور، اؤزوده تام حقوقلو بیر اجتماعی جماعت حساب اولاردی.

آزاد ساحلی فردلرین ”کارا“ عضوو اولماسیندان علاوه بؤیوک اعیان - اشرافلار، شاهزادهلر و یوکسک مقام صاحبیلاریدا ”کارا“نین عضوو ساییلار و چوخ حاللاردا ”کارا“لارین باشچیلاری و رهبرلری اولاردیلار.

مرکزی ماد اهاالیسی داخلینده ماد حکومتیندن قاباق آزاد فردلر عینی زاماندا ائله هامان اکینچیلر اولاردیلار. یوخاریدا گؤستردیگیمیز کیمی، اونلار ماد قیامینی یارادیب، ماد اوردوسونون اساسینی تشکیل ائدهرک، آسوری ایمپراتورلوغونو دئوریلتمیش و داها سونرالار پارس توپلومونا جدی تأثیر ائتمیشلر.

ماد جمعیتمین بو خصوصیتی نی ا.م. دیاکونوف دا تأیید ائدهرک یازمیشدیر: «دؤیوشکن (ساحلی)، (کارا) افرادین اصلی کوتله لری هله او زامان، گوجلر احتمالاً گؤره، اکینچی آزاد جماعتین فردلریندن، یعنی او آدمالاردان تشکیل تاپاردی کی، مستقیم شکیلده مادی نعمت یارادانایدیلر. آسوری ایمپراتورلوغو بونلارین ایله دئوریلدی و قدرتلی ماد شاهلیغی بونلارین یاردیمی ایله قورولدو...».^٣

دئمک، ”کارا“ اصطلاحی ماد جمعیتمینده آزاد اینسانلارین مجموعونا دئییلردی و دایمی اوردو باشچیلاری، اعیان - اشرافلار، شاهزادهلر و درباریلرده بو صینیف و یا اجتماعی قوروها داخلایدیلر. ماد جمعیتمینده بو خصوصیت اونلارین ایلکین ائل، اوبا، طایفا و قبیله قورولوشو و قایدا - قانونلاری و رسملری دئوروندن، قدیمدن گلن بیر ابتدایی دئموکراتیک خصوصیتایدی.

ماد توپلوموندا ”کارا“ و یا ”دؤیوشکن، ساحلی آدمالار“ آدانمیش بو اجتماعی صینیف و یا قوروهون بو خصوصیتی ده اولموشدورکی، او صینیف داخلینده، زامان کئچدیکجه، وارلی، دؤولتلی و کاسیب، یوخسوللار اولموشلار. هر بیر اسکی توپلوم کیمی، ماد جمعیتمی ده صینیفلی، استثمار

١ - ماد تاریخی، ص ٢٩٩.

٢ - ماد تاریخی، ص ٣٠٧.

٣ - ماد تاریخی، ص ٣٠٨.

اٲدن و استٲمار اولونان صینیفلره مالک اولان بیر جمعیتّه دوغرو ایره‌لیله میشدیر. بو طبیعی اجتماعی وضعیتّی، ماد توپلوموندا، "دمشقلی نیکولا"نین "کٲتسییاس"ین قولوندان نقل ائتدیگی بیر واقعیتده گؤروروک. بو فیکری ا.م.دیاکونوف بٲله افاده ائتمیشدیر:

«کٲتسییاس"ین روایتینه گؤره ماددا بیر قانون و رسم واریمیش کی، بیر محتاج (یوخسول. م.) کیشی اؤز وجودو (جسمی. م.)نو، یشمه گینی عهده‌سینه آلان بیر وارلی آداما، باغیشلایا بیلردی. بٲله بیر محتاج کیشی کؤله حالیندا اولاردی، یالنیز بو فرقله کی، اؤز قیدالانماسی و یشمه گیندن راضی اولمادیقدا، اربابینی ترک ائتمه‌گه حقی واریدی»^١.

بورادا محتاج شخصده، وارلی کیمی، "کارا" صینفی، قورو هوندان ایدی، آنجاق او اؤز یشمه گینی تأمین ائتمک اوچون لازم اولان تولید وسیله‌سی، یعنی تورپاغینی هر هانسی سبب‌دنسه، ایتیرمیش ایدی. دٲمک، بو جمعیتلرده تولید و استقلال عاملی حساب اولان تورپاغینی الدن وٲرن شخص، تورپاغینی ایتیردیکدن سونرا، "کارا" صینیفینین عضولو گوندن ده محروم اولوب چیخار و بیر وارلینین حمایتی آلتینا کٲچمکدن باشقا چاره‌سی اولمازدی. بٲله‌لیکله ده بو یول ایلده جمعیتده یاریم آزاد و یاریم کؤله بیر لای، قشر و قوروه، استٲمار اولونان طبقه میدانا گلیر، عینی بیر اجتماعی قورو هون فردلری داخلینده مال - دؤولت و ثروت اختلافی یارانیر و گونو - گوندن چوخالیب ده‌رین‌له شیردی.

بٲله بیر شرایطده "کارا" قورو هو داخلینده اولان رهبرلر، اعیان - اشرافلار، نفوذلو شخصلر، اوردو باشچیلاری، کیچیک شاهلار، امیرلر و سایره بؤیوک باشلارلا همین اجتماعی قورو هون عضو اولان ساده اکینچیلر آاسیندا، طبیعی اولاراق، اختلاف، پول و مقام فرقی تدریجله یارانیب، ده‌رین‌لشمه‌لی ایدی. ماد توپلومونون صینیفلشمه‌سی اوچون بو دا، او جمعیتّه خاص اولان بیر یول، بیر مٲتود ایدی.

بٲله‌لیکله ده ماد توپلوموندا ابتدایی دٲموکراسی، قدیم التصاقی دیللی اٲللر و خلقلره مخصوص اولموش اٲل قایدا - قانونلاری و دٲموکراتیک عادت و عنعنه‌لر تدریجله یوزولماغا دوغرو گئدیردی.

ماد ایمپراتورلو غونون اوللرینده ماد توپلوموندا طبقه‌لشمه‌نی سرعتلندیرن اهمیتلی عامللردن بیر ده آسوری ایمپراتورلو غونو دیزه چؤکدوروب، اونون دوققوز یوز ایلدن بری منطقه خلقلری و میللتلرینی تالایاراق، توپلادیقلاری اولدوقجا بؤیوک ثروت و مال - دؤولتی یییه‌لنمک اولموشدور. طبیعیدیر کی، بو ثروت اساساً بؤیوک باشلار، اعیان - اشرافلار، اوردو باشچیلاری، شاه، شاهزاده‌لر، سارای آدمالاری و سایره نفوذلو و مقام صاحب‌لارینا قسمت اولور و اونلاری وارلان‌دیریردی، نه اینکی ساده "کارا" عضولری اولان اکینچیلر و حتی ساده اوردو دؤیوشچولرینی.

✱

بو ايسه طبيعي اولاراق، توپلومدا صنيفلشمه نين سرعتلنمه سينده چوخ ككمك ائتميشدير. ثروت الده ائتمكله "كارا" عضولرى آراسيندا يارانان بو اختلاف كيياكسار زامانيندا داها آرتيق سرعتله اولدو، چونكى بو زامان هم آسورى حكومتى آرادان آپاريلدى، همده منطقه نين بعضى باشقا دؤولتلىرى مادلارا تابع اولدولار. بئله بير ابتدائى و طبيعى دئموكراتيك قورولوشا مالك اولان بير توپلومدا قولدارليق اجتماعى سيستميندن سؤز آچماق يئرسيزدير. طبيعى اجتماعى دئموكراتيك قورولوش او دؤور ياخين شرق منطقه سى اوچون مترقى و نمونه وى اجتماعى قورولوش ايدى. فريدون ابراهيمى بو باره ده يازميشدير:

«بو سياسى و ميللى طبقاتا آرخالانماق ميديا ميللتينين مدنى حياتدا چوخ آشكار ترقيسىنى گؤسته رير و بيلديريركى، او زاماندا ميديياليلار آيرى ميللتلره، خصوصيله پارسلا گؤره يوكسك بير مدنيتنه مالك ايميشلر. چونكى پارسلا او تاريخده قبيله و عشيره شكلينده ياشايدىقلاريندان، مدنى حياتدا گؤركملى بير ترقى يه نايل اولماميشديلار...»^١

ماد توپلومونون بو مترقى - اجتماعى - سياسى قورولوشو، طبيعى اولاراق، ماد حكومتينين ساحلى قوه لرينده ده اوزونو گؤسترمله ي ايدى. قديم تاريخچيلر ماد عسگرلرينين آزاد روحيه لى، كؤنولو اولاراق، اوردو سيرالارينا گيرمه لرى، دؤيوشكن ليكلرى، قهرمانلىق و انتظاملى ليقلارى، مغلوب عسگرلر و خلقلره اينسانى و مهربان رفتارلارى و سايره بوكيمى خصوصيتلريندن چوخ يازميش و اونلارى باشقا عسگرلره نسبت تعريفله ميشلر.

تاريخين آتاسى، قديم يونان تاريخچيسى هئودوت دا ماد عسگرلرينين گؤسترديگيميز مثبت جهتلرينى تعريفله ميشدير. فريدون ابراهيمى هئودوتون بو يازيلارنى اؤز اثرينده بئله نقل ائتميشدير:

«هئودوتون يازديغينا گؤره ميديا سربازلارينين ياخشى سورتولموش كئچه دن بؤركلى، الوان دونلارى، ده مير حلقه لرى باليق فلسينه بنزه ين زره لرى، اوزون شالوارلارى وارايدى. بونلار سؤيود بوداقلاريندان توخونان بير قالخان گؤتوروب، اونون آلتيندا بير اوخ يئرى آسيريديلار. بو قيسا نيزه لردن باشقا، اوزون كامانلارى و قاميشدان اوخلارى وارايدى، بئللرينه قيسا قمه باغلارديلار»^٢. فريدون ابراهيمى سؤزلرينين آرديندا بئله يازميشدير: «ميديياليلار آت مينمكده و اوخ آتماقدا بؤيوك شهرت قازانميشديلار، بونا گؤره ده هميشه اؤز دشمنلرينين جانينا لرزه سالييلار. تاريخچيلرين يازديقلارينا گؤره ميديا عسگرلى داوالاردا قهرمانجاسينا ووروشارديلار. بو فداكارليقلار نتيجه سينده ديركى، قهرمان و مبارز بابالاريميز آزادلىق و استقلال اله گتيرمكدن اؤترو بؤيوك دشمنلره مكرر ووروشموش، غاصب ميللتلرين تسلطلرينه سون وئريب، يئنه ده

١ - فريدون ابراهيمى، ص ٥٢.

٢ - فريدون ابراهيمى، ص ٤٨.

آزادلیقلارینی اله گتیرمیشلر»^۱.

ماد اوردولاری او دؤور، اؤزلریندن اولکی و سونراکی اوردولارین تامامیله عکسینه اولاراق، مغلوب خلقلوله اینسانی رفتار ائتمیش، اونلاری ظالم و غدار حکومتلر و شاهلارین ظلموندن نجات وئرمیش، اونلارا آزاد و مستقل یاشاماق یولونو گؤسته‌ریب، هامارلامیشلار. بونا گؤرده ماد اوردولاری اؤز دؤورلرینده منطقه‌میزین آزادیبخش اوردوسو سوییه‌سینه یوکسلمیش، محکوم و ازیلمیش خلقلره، آزاد اولماق اوچون، نمونه و اؤرنک اولموش و اونلارین محبتینی قازانمیشلار.

[ش - ۱۴۰] تونج طشت زینتی، ماننلار، یاگیلزانلار، زنوه، میلاددان قاباق ۱۲ - ۱۴ - نجی عصر.

□ ماد ایمپئراتورلوغونون گئنیش لیگی

گؤستردیگیمیز اجتماعی وضعیت و دؤولت قورولوشو شرایطینده ماد دؤولتینین ثابت تورپاقلاری و مرکزلرینی معین و مشخص ائتمک آسان دئییلدیر، چونکی دؤولتین قدرتلنمەسی و یا ضعیفله‌مەسی ایله علاقه‌دار، اولکەنین کنارلاری و اوجقارلاریندا اولان کیچیک امیرلیکلر و شاهلیقلار، کنچمیشلر کیمی، گاه مرکزی دؤولته تابع اولور، گاه ایسه مستقل و یاریم مستقل اولوردولار. بونا باخمییاراق، ماد دؤولتینین قدرتلی دؤورونده اونون تورپاقلارینی و تقریبی حدودلارینی آشاغیداکي شکیلده گؤستمک اولار:

۱ - اصلیل ماد تورپاقلاری: بو تورپاقلار بوگونکو ایران آذربایجان، خزرین جنوب ساحل لری، زنجان، قزوین، کاشان، ری، همدان، اسدآباد، ساوه، اراک، نهاوند و کردستانین شرق قسمتلرینه شامل‌ایدی. هخامنیش دؤورونده شمالی و جنوبی آذربایجان اونونجو ساتراپلیغا داخل اولموشدور.

۲- پارس: او زمان پارس خلقلری و عشیره لرینین یاشادیقلاری بوگونکو فارس ایالتینه و کرمان قسملترینه شامل ایدی. بو اراضی ائکباتانین جنوبوندا یئرلشمیش "اثللی پی" اراضیسینین جنوب قسملتریندن فارس کورفزی ساحل لرینه قدرایدی و غربدن ایلاملا و شرق طرفدن بیابان ایله محدود ایدی.

کیاکیسار زامانیندا پارسلار و اونلارین شاهلاری مادلارا تابع اولدولار و سونرا ماد شاهلی عایله سیله قوهوم اولدولار. پارس ایالتی و خلقی کاسیب، یوخسول و مدنیّت جهتن گئری ایدی و ماد حکومتینین سیاستینده گورکملی رولا مالک دئییلدی. بو باره ده ام. دیاکونوف دا اوخو یوروق: «نئجه کی دئدیگ، کیاکیسار زامانیندا پارس مادیّن حاکمیتی آلتینا گلمیش ایدی، آنجاق شاه و یا شاهلاری اولکی کیمی اوز یئرلرینده ایدیلر و اسکی شرق منبعلرینده آدلاری چکیلمیش "ماد شاهلاری" (یعنی مادلارا تابع) یا "مادیّن یاردیمچی شاهلاری" سیراسینا کئچدیلر. پارس کاسیب بیر اولکله ایدی، اجتماعی و اقتصادی جهتن گئری قالمیش ایدی و ظاهراً هئروودون دئدیگینه گوره، شاهینین ماد شاهزاده خانیمی ایله ائولنمه سینه باخمییاراق، مادیّن سیاستینده اؤنملی رولو یوخ ایدی»^۱.

پارسلارین اون قبیله سیندن یالیز اوچو فارس ایالتینده یاشاییر و او بیر قبیله لری کرمان و ایرانین شرقی اراضیسینده یاشاییردیلا.

۳- ارمنیستان: کیاکیسار زامانیندا اورارتو حکومتینین جزو اولان ارمنیستانین (بوگونکو آغری داغینین اطراف یئرلری) بیر قسمتی ماد حکومتینه تابع ایدی. آستیاک زامانیندا ماد حکومتی، آستیاکین قیزونه سی مشهور کوروش واسطه سیله، سونرالار ارمنیستان آدلانان اراضی نین قیاملارینی یاتیردیب، اورانی اوزونه تابع ائتدی.

۴- کیاکیسار آسوری میلیتاریست حکومتینی آرادان آپاراندا سونرا، اونون تورپاقلاری ماد و بابیل حکومتلری آراسیندا بؤلونموشدو. نتیجه ده بوگونکو عراقین شمالی، نینوا، اورانین اطرافی، یعنی آسوری حکومتینین مرکزی تورپاقلاری، بوگونکو ترکیه نین جنوب شرقی، زاقروس داغلارینین غربی قسملری ماد حکومتینین ترکیبینه داخل اولموشدو. بو سون قسملر اورارتو حکومتینین اساس اراضیسینی تشکیل ائتمیش ایدی.

۵- پارت - هئرانکه: سونرالار اشکانیلر دؤولتینی تشکیل ائدن "پارت" لار بوگونکو گرگان و عشق آبادلا خزر دنیزی آراسینداکی تورپاقلاردا یاشایار و "پارت" آدلاناردیلار. پارتلار ماد حکومتینه تابع ایدیلر و سونرالار مادلارین پارسلار علیه نه ائتدیکلری قیاملاردا مادلارین طرفینده دایاناراق، اونلاری دستکله ییردیلر. پارتلار دیل، ائتیک و تاریخ جهتن قوتی - لولوبیلرین اؤولادی اولموش مرکزی ماد، ائله جه ده ماننالیلارلا عینی کؤکلو، التصاقی دیللی و بیر - بیرینه یاخین ایدیلر.

۶ - درنگیانه: بو گونکو سیستان، ایران بلوچستانی، کرمان و کرمانین شمال اراضیسی، و افغانستانین غربی حیصه‌لری "درنگیانه" آدلا نیب، ماد حکومتینه تابع ایدی. بو اراضیین اهمیتلی قسمتی بو دؤورلر و بوندان اوللر "ساکا" (ایشغوزلار)لارین وطنی اولموش و "سیستان" و یا "سکستان" آدی‌دا او اثلین آدیله علاقه‌دار اولاراق یارانمیشدیر. مادلار دؤورونده بو اراضیلرین ساکینلری کثری قالمیش و حیواندارلیقلا مشغول ایدیلر.

۷ - بو گونکو خوارزم، مرو، بلخ، داها دوغروسو اورتا آسیانین غربی و جنوبی قسمتلی ماد حکومتینین ترکیبینه داخل اولموشدور. بو تورپاقلاردا ان قدیم دؤورلردن تورک ائللی یاشامیشلار. نظره گلن م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده همین بو تورپاقلارین معین و محدود یئرلرینده معین دؤورده هند - آوروپا دیللی ائلردن یاشامیش و سونرالار تورکلرین فشاری نتیجه‌سینده جنوبا و غربه طرف گئتمیشلر.

۸ - ایشغوز دؤولتیندن دانیشارکن گؤستمیشیک کی، ایشغوزلارین رهبری "مادی" کییاکسار طرفیندن اولدورولدوکن سونرا ایشغوزلار = ایسکیتلر = ساکالار آرازین جنوبوندان کثری چکیلهرک، بو گونکو شمالی آذربایجان اراضیسینده یاشاییب یئرلی یاریم مستقل حکومتلری اولموشدور. هابئله یئرینده گؤستمیشیک کی، ایشغوزلارین حکومتی اسکندر زامانینا قدر، یعنی ماد و هخامنیشلر حکومتلری دؤورو داوام ائتمیشدیر. ماد حکومتی دؤورونده ایشغوزلار = ساکالار بو گونکو گنجه شهری و اطرافلی منطقه‌سی و اورانین جنوبوندا، گؤیجه گؤلون شرقینده، "ساکاستن" منطقه‌سی، یعنی کور چایی دره‌سی اراضیسی و چوخ احتمال آبشرون یاریم آداسینین جنوبونداکی خزر ساحل‌لرینده یاشامیش "کاسپی"لرین تورپاقلاری، باشقا سؤزله دئسک، بو گونکو شمالی آذربایجان‌دا ماد اراضی سینین ایدی. آنجاق یئرینده گؤستردیگیمیز کیمی، بو اراضیین ساکینلری داخلی استقلاللا مالک اولاراق، مستقیم شکیلده ماد حکومتینین مرکزینه تابع اولمامیش، بلکه آراسین جنوبو، یعنی ماننا حاکملری واسطه‌سیله مرکزی مادا باغلی ایدیلر. شمالی آذربایجانین بو دورومو اسکندر زامانینا قدر داوام ائتمیشدیر و بیز اسکندر زامانی آتروپاتئندن دانیشارکن بونا اشاره ائده‌جه‌بییک. بو تورپاقلار هخامنیشلر دؤورو اولارین ۱۵ - نجی ساتراپلیغینا داخل اولوبموش، شبهه‌سیز، بو تامامیله فورمال و هخامنیشلرین مرکزی اداری آماری و سیاهه‌لرینه عاید اولان حال ایمیش.

بعضی تاریخچیلرین فیکرینه بو ساکالاردان مقصد خزرین شرقینده اولموش ساکالاردیر. بو مسئله نسبتاً مبهم‌دیر و گله‌جک تحقیقاتلار اونو ایشیقلا ندیراجاقدیر.

۹ - خزرین جنوب ساحل‌لری: ایکینجی سارقونون اسیر ائدیپ، عایله‌لیکله سوریه‌یه سورگون ائتدیردیگی بؤیوک ماد امیری "دیوک" بو گونکو قیزیل اؤزن آخارقالاری، اورانین باشلانقیجی - جنوب و شمالی حیصه‌لری، یعنی بو گونکو رودبارین امیری اولموشدور. باشقا سؤزله دئسک، هله ماد حکومتی یارانمادان قباقلار التصافی دیللی امیرلر خزرین ساحل‌لرینه قدر و البرز داغلارینین

شمالی اراضیلرینده حاکمیت ائتمیشلر، چونکی بیلدیگیمیز کیمی بو تورپاقلاردا امردلر کیمی التصاقی دیللی خلقلر یاشامیشلار.

فیکریمیزجه م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده بوگونکو رودبار تورپاقلاریندا یارانمیش و بوگون تاریخده "مارلیک تپه" هنری و مدنیتی آدلانان مدنیت هامان امیر "دیوک"ون آتا - بابالاری و یا اونلارا تابع اولموش امیرلرین حکم سوردوگو اراضیلردن اولموش، مدنیتلری، یعنی مارلیک هنری، مدنیتی، شاهلار و سردارلارین قبریستانلیغی دا همین ماد امیرلری و یا باشقا ماد امیرلری، سردارلاری و خلقلرینین هنری، مدنیتی و قبریستانلیغی اولموشدور.

سونرا ماد مدنیتیندن بحث ائدرکن گؤسته ره جییک کی، بو عصرلرده یارانمیش حسنلو، سیلک، گیان، حصار، زئو، مارلیک و ... مدنیتلرینین هامیسی واحد بیر مدنیتین حیصه لری و بوتون چاغداش ایرانین غربی و مرکزینده یارانمیش اسکی واحد هنر و اینجه صنعت آتمسفرینه داخل اولموش هنر و مدنیتلر دیر.

دئمک، بوگونکو رودبار اراضیسینده یاشامیش خلقلر التصاقی دیللی اولموش، اونلارین امیرلری و یاراتدیقلاری حکومتلر، دؤولتلر و مدنیت لاپ اولدن مرکزی مادا داخل اولموش و ماد حکومتی زامانیندا اونون بیر حیصه سی امیرلیگی و هنری، ماد اینجه صنعتی نین بیر بؤلومو اولموشدور. حتی نه تکجه مارلیک تپه مدنیتی، بلکه سعید نفیسی نین دئدیگی کیمی، "کلاردشت" مدنیتی ده مادلاردان قاباق ماننا مدنیتی نین جزوو، بیر حیصه سی و شبهه سیز، اورالاردا یارانمیش حکومتلر و امیرلیکلرده ماننا حکومتی نین بیر بؤلوگو، بیر قسمتی اولموشدور.^۱ هئروودوت گؤسته ریر کی، ماد ایمپراتورلوغوندا اداری قورولوش بئله اولموشدور کی، مرکزی دؤولت بلاواسطه مرکز قونشو اولموش امیرلیکلر، ایالت و ولایتلری اداره ائتمیش و بونلاردان کناردا اولان امیرلیکلر و ولایتلر مرکز قونشو اولموش امیرلیکلر و ولایتلر واسطه سیله مرکز تابع و باغلی اولموشلار.

هئروودوتون گؤستریدیگی بو سیاسی اداری قورولوش خزرین جنوب ساحل لرینده کی امیرلیکلرین مرکزی مادا باغلی اولماسیندا صادق اولموشدور، یعنی بوگون تاریخده شهرت قازانمیش "کلاردشت" مدنیتی نی یاراتمیش "امرد" امیری و یا امیرلیکلری بوگونکو رودبارین او زامانکی امیرلیگی واسطه سیله، مدنیتلری ایسه "مارلیک" مدنیتی واسطه سیله مرکزی ماد حکومتی و مدنیتینه تابع، باغلی و علاقه دار اولموشدور. آشاغیدا ماد مدنیتیندن بحث ائدرکن، مارلیک هنری و مدنیتیندن گنجیش دانیشاجاییق.

بوتون بو تورپاقلار، یعنی بوگونکو زاقروس داغلارینین غریبندن اورتا آسیایا قدر و قافقاز داغلاریندن باشلامیش تا فارس کؤرفزی و بلوچستانا قدر "بؤیوک ماد" حکومتینی تشکیل ائتمیشدیر. بو گنجیش تورپاقلاردا آسوری و اوراتو حکومتلریندن گؤتورولوب، داهادا اینکیشاف

※

ائتدیریلیمیش مترقی بیر حکومت سیستمی حاکم ایدی. بو دؤولت قورولوشو و سیستمی سونرالار پارس حکومتینین اساس دؤولت قورولوشو اولدو. داها دوغروسو پارسلار اؤز دؤولتلیری، اداره سیستمی و اساس مدنی - سیاسی مسئله لرینی همین ماد و اورارتو حکومتلریندن اقتباس ائتدیلر. مختلف میللتلردن تشکیل اولموش ماد دؤولتی مترقی و عادلانه قانونلار، او زامانا قدر یاخین شرق منطقه سینده گورونمه میس قانونلار واسطه سیله اداره اولونوردو «میدیا پادشاهلاری مملکتین داخلی ایشلرینین اصلحینا دایر قانونلار قویماق و مجازاتلار اجرا ائتمه گه، خلقین احتیاجلارینی تأمین ائتمه گه، خصوصیه میللتین بؤیوکلوگونه مناسب بیر منظم و قدرتلی خلق قوشونو یاراتماغا توجه ائدیپ، بو یوللاردا اؤنملی موقییتلره نایل اولموشلار»^۱.

□ □ □

[ش - ۱۴۱] ماد و پارس مقام صاحبیلاریندان، پرسپولیس ناخیشی.

بۇيوك ماد دۆولتينيىن مدنيتى

۱-عمومى مدنيت

اۇلار گۇستردىگىمىز كىمى قوتى - لوللوبي خلقلىرى و ماننا دۆولتينيىن مدنيتى بۇيوك ماد دۆولتى مدنيتى نىن اساس اۆزه گى اولموشدور. پارسلار مادلارا غلبه چالديقدان سونرا اونلارين مدنيتينده اولان بوتون مترقى جهتلرى منيمسه ييب، قالىقلاريني آرادان آپارميش و يا اونوتدوراراق، اونون تدرىجله آرادان گتتمه سينه و يثر آلتيندا قالماسينا سبب اولموشلار. ماننا و مركزى ماد تورپاقلاريندا اساسلى علمى قازينتى ايشلرى آپاريلمايغيندان، بو مدنيت بارهده بوگون معلومات آزدير. بو وضعيت سبب اولموشدوركى، بير سيرا تاريخچيلر، او جملهدن فارس تاريخچيلرى هخامنشيرلر حكومتيني ماد حكومتينيىن داوامى و ماد مدنيتى نى پارس مدنيتى نىن عيني و باشلانقيجى كىمى گۇسترسينلر و هر ايكي ماد و پارس ميللتلرينى عيني بير ميللت، خلق كىمى قلمه وئرسينلر. بونا گۆرهده فارس تاريخچيلرى ماد مدنيتيندن دانىشاركن، پارس آريالارين مدنيتى نى اساس گۇتورموش و گويا بعضى يثرلى ماد خصوصيتلرينى ده اونا علاوه ائتميشلر. مثلاً مشيرالدوله حسن پيرنيا بو بارهده آچىق جاسينا بئله يازميشدير:

«اگر بو بارهده (ماد مدنيتى. م.) حدسلر وورماق ايسته سك، گرک آريالارين تاريخى عصرلر و اوندان اولكى دؤورلرده كى تشكيلاتى و سايره سينى اساس گۇتوروب، ناقص اطلاعاتيميزى دا اونا علاوه ائدك»^۱.

ماد ميللتى ايله پارس ميللتيني و ماد مدنيتى ايله پارس مدنيتى نى عيني لشديرن و اونلارى بيرى ديگرينىن داوامى گۇسته رن فارس تاريخچيلرى ائله نشان وئيرلر كى، گويا ماد حكومتى آرادان گئديب، هخامنشيرلر حكومتى ايش باشينا گلمكله، هئچ بير اهميتلى تاريخى حادثه باش وئرمه ميش و گويا عيني بير خلقدن اولان بير شاهلار سولاله سينين يثريني هاما ن خلقدن اولان باشقا بير شاهلار سولاله سى توتموشدور. پيرنيانين تاريخى اثرينده اوخويوروق:

«ماد حكومتينيىن منقرىض اولماسيله ايرانين داخللى و خارجى سياستينده هئچ بير اساسلى ده ييشيكليك اوز وئرمه دى، يالنيز بير ايرانلى سولاله سينين يثريني آيرى بير ايرانلى سولاله توتدو»^۲.

۱- پيرنيا، ج ۱، ص ۲۱۹.

۲- پيرنيا، ج ۱، ص ۲۲۳.

آقای پیرنیانین بو سۆزلری دفته لایقیدیر. اولایران کلمه سی و اونون بو گونکو آنلامی ٢٥٠٠ ایل بوندان اول یوخ ایدی. ایکینجیسی، بو گونکو ایرانین سیاسی نقشه سی ایله ٢٥٠٠ ایل بوندان اولکی نقشه سی بیر آریا سیغماز و او وقتدن بو گونه قدر، تاریخ بویو، بو تورپاقلار یوزلر و مینلرجه سیاسی حادثه لر، ده ییشیکلیکلر باشیندان کتچیرتمیشدیر و او اراضیده بویوک میلی تغییرات عمله گلمیشدیر. بو گونه ٢٥٠٠ ایل بوندان اول آراسیندا تنلیک علامتی قویماق قریبه دیر و علمی تصوّرله اصلا بیر آریا سیغماز.

بوندان علاوه آقای پیرنیانین بو سۆزلرینی مطالعه ائدن هر بیر آذربایجانلی اوخوجو اؤز اؤزونه دوشونورکی، بو گون ایرانین میلی ترکیبی و ایران جمعیتینین اکثرینی تشکیل ائدن غیر - فارس میللتلرین وضعیتی هامیا معلومدور. بو گونه ٢٥٠٠ ایل بوندان اولکی ایران برابردیرن آقای پیرنیا، تلویحاً اعتراف ائدیرکی، بو گون فارس اولمایان آذربایجانلیلارین و فارس اولمایان باشقا ایران میللتلرینین فارس قلمه و ثریلدیگی کیمی، ٢٥٠٠ ایل بوندان اولده پارس اولمایان مادلار فارس قلمه و ثریلمیشدیر.

آقای پیرنیانین بو سۆزلرینین بو جهتلری ایله، هله لیک، ایشیمیز یوخدور. بو مسئله گئیش بحث طلب ائدیر. لاکین آقای پیرنیانین بو سۆزلریندن آیدین گۆرونورکی، او، مادلارلا پارسلا آراسیندا میللت، مدنیت و سایره باخیمدان هئچ بیر فرق گۆرمور. بئله غلط و یالنیش فیکیر سبب اولموشدورکی، فارس تاریخچیلری ماد مدنیتی نین بوتون جهتلرینی پارس مدنیتی کیمی گۆسترینلر و نتیجه ده ائله نشان و ترسینلرکی، گویا بو گونکو آذربایجان، همدان و مرکزی ایران اهالیسینین میللتی هئچ بیر قدیم و کۆکلؤ تاریخ و مدنیت مالک اولمامیش و نئجه دئیرلر، گۆلک کیمی کۆکسوز اولموشدور. بئله بیر دوشونجه واقعیته ضد، علمه و تاریخه مخالف و یاراشمایان شونیسستی بیر فیکیر و ایشدیر، واقعیته ایسه تام بونون عکسینه دیر. التصاقی دیلی خلقلر ماد ایمپراتورلوغونون بویوک اراضی سینده - مرکزی ماد، خوزستان و بوتون آذربایجان تورپاقلاریندا، پارسلا رین منطقه میز و ایران فلاتینا قدم قویماسیندان چوخ - چوخ اوللر اولموش، یاشامیش، میللتجه پارسلا ردان تامامیله فرقلمیش و اونلاردان چوخ یوکسک و مترقی مدنیت مالک اولموش و قدرتلی دؤلترلر قورموشلار و بیز یئرینده بو مسئله نی آچیقلامیشیق.

بعضی ماد اعیان - اشرافلارینین خیانتی نتیجه سینده مادلارلا غلبه چالمیش پارسلا ر مادلارین بو یوکسک و مترقی مدنیتی نی منیمسه میش و اونلارین اثرلرینی، بیله - بیله و یا بیلمه دن، اهمیت و ثرمه رک، آرادان آپارمیش و میلی و مدنی وارلیقلارینی دانمیشلار و حتی اونون بوتون مثبت جهتلرینی اؤزلرینین کی گۆستمیشلر. بویوک اینگیلس عالمی ویل دورانتین دفعه لرله اشاره ائدیب گۆستردیگیمیز ده رین معنالی سۆزلری تامامیله بورایا شامیلدیر.

فریدون ابراهیمی فارس تاریخچیلرینین بو شونیسستی فیکرینی ایفشا ائده رک یازمیشدیر: «...بحث اتندیگیمیز دؤورده میدیانین عادت، رسوم و عمومی مدنیتی، اونون مدنی جهندن

تأثیری آلتیندا اولان طایفالار و میللتلر آراسیندا بؤیوک توسعه تاپمیش، حتی یاخین شرق مملکتلریندهده میدیانین مدنی نفوذو اولدوقجا آرتیق اولموشدور.

شایان توجه دورکی، اوزون مدتلر میدیالیلارین حاکمیتی آلتیندا قالان و سونرا اولارین مدنی ایستیلاسینا مغلوب اولان پارسلار، میدیا مدنیتی نی اؤزلرینین کی قلمه و ثرمه گه چالیشمیشلار. بو یاراماز و پیس ایش، یعنی اؤزگه یه مربوط اولان یاخشی زادلاری اؤزونونکو کیمی تانیتدیرماق سجه سی ایرانین تاریخی دؤرلرینین، دشمک اولار، هامیسیندا گؤرونور و اونون اثرلری و یادگارلاری تام شدله بیزیم زامانیمیزدا چاتمیشدیر.

مقدمه ده قید ائتدیگیمیز کیمی، اؤزونه تاریخی آدی قویوب، قالین کیتابلار یازان اشخاصدان بعضیلری تاریخی حقیقلری تحریف ائتمکدن و عمومی افکاری آلداتماقدان اؤترو، موجود اولان قوتلی سندلر و مدرکلری، قدیم زامانلاردا مربوط اولان مدنی و اجتماعی یادگارلاری نظره آلمایارق، اوتانماز جاسینا آذربایجان میللتینی تاریخسیز و دیلسیز تانیتدیرماقدادیرلار. اولار بو قدیم میللتین دونیا تاریخینده یادگار قویدوغو افتخاراتی اؤزلرینین کی کیمی قلمه و ثریرلر.

بوگونکو علمین و دونیا هیأت اجتماعیه سینه مربوط اولان عمومی کولتورون ترقیسی بو افسانه لرین و پارسلارین اویدوردوغو مووهوماتین اوزوندن پرده نی گؤتوروب، تاریخین عوریان و حقیقی قیافه سیننی گؤستریر. میدیا میللتینین ضدینه اولان اوهامی تبلیغاتدان بیر نتیجه اله گلمه دیگی کیمی، ده رین علمی تحقیقات اثبات ائدیر کی، آذربایجان میللتی ان قدیم دؤرلردن مستقل دیله و تاریخه مالک اولوب، تاریخ بویوندا تأثیرلی و پارلاق بیر کولتور و فوق العاده پارلاق بیر مدنیتیه صاحبدیر.

بو اساسلی و محکم عامیللر نتیجه سیدیر کی، آذربایجانلیلارین قهرمان بابالاری اوزون مدت پارس استیلای آلتیندا زحمتلرله یاشادیقدا سونرا، بیر داها اؤز میللی آزادلیق و استقلاللارینی اله کئچیرمه گه موفق اولموشلار.^۱

آریالارین اؤزلریندن اولکی مدنیتلرین سس سیزجه منیمسه مه سی و اؤزلرینی او مدنیتلرین صاحابی و یارادانی گؤستمه لری ایراندا پارس تاریخچیلری و میللتینه مخصوص دئییلدیر، بلکه آوروپالیلاردا شامیلدیر. ویل دورانت گؤستریر کی، یونانیلار، روملار و عمومیتله آوروپالیلار - آریالار مدنیت یارادیب، قران اولمامیشلار، بلکه اونو شرقدن آلمیش، منیمسه میش و ناحق اولاراق ییه لنمیشلر. ویل دورانت یازیر: «آریالار اؤزلری مدنیت یارادیب، قران اولمامیشلار، بلکه اونو بابیلدن و مصردن بیرووز آلمیشلار. یونانیلاردا مدنیت ساری یارادان سایلمیرلار... حقیقتده یونان بیر وارثدیر کی، حربی غنیمتلر و تجارتله شرقدن اورایا گلیمیش اوچ مین ایلیک علم و هنر

ذخیره‌لرینی، ناحق اولاراق، ییه‌لنمیشدیر»^۱.

ویل دورانتین بو دهرین علمی و واقعی نظری ایران آریالارینا - پارسلارا داها چوخ شامیلدیر. پارسلار م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اؤلریندن ایران فلاتینین بوگونکو فارس و کرمان ایالتلرینده یورد سالاراق، مادلاراقدر بابل و ایلاملارین تابعی اولدوقلاری عصرلرده اونلارین ۴ - ۳ مین ایللیک یوکسک و بشریتین ایلک پارلاق مدنیتی اولموش مدنیتلریندن و اونلارین مدنیت مرکزلی اولموش بابل، شوش، اوروک، اور و سایره‌دن مدنیت کسب ائتمیش، مادلارا تابع اولدوقلاری ایللرده ایسه ۲ - ۳ مین ایللیک قوتی، لوللوی، ماننا، ماد و اورارتو مدنیتلریندن غیدالانیب اقتباس و استفاده ائتمیش و نهایت کوروش همدانی آلیب اورانی تالان و غارت ائتدیگی زامان، اسکندر زامانی یونان بابل، مصر و استخری غارت ائتدیگی کیمی، اورانی تالان و غارت یولیه هامان ماننا - ماد مدنیتیندن آپارمیش، اونو ییه‌له‌نیب، منیمسه‌میش، ماد مدنیتی و مدنی تاریخی آبیده‌لرینی آرادان آپاراراق، اؤزونو او مدنیتین یارادانی، صاحابی و موبتکیری گؤستریمیشدیر. هخامنیشلرین قوردوغو تخت‌جمشید و اونون معمارلیق صنعتی، هنر، اینجه‌صنعت، نقاشلیقلاری، هیکل تراشلیقلاری، سارایلاردا اولموش یاشاییش و حیات وسایطی، بیر سؤزله عمومی مدنیتی همدان، اولخو، موساسیر، ایزرتو، توشپا، بابل، شوش و سایره مدنیت مرکزلریندن آلینمیش، التصاقی دیللی قدیم خلقلر و میللتلرین، هخامنیش شاهلاری طرفیندن زورلا استخره آپاریمیش معمارلار، صنعتکارلار، اوستلار، هنرمندلر و داش یونانلاری واسطه‌سیله تیکلمیش و بو میللتلر و خلقلرین مین ایللر بویو یاراتدیقلاری مدنیتلرین اقتباسی، تقلیدی و حتی غارتی ايله میدانا گلمیشدیر. بو تقلید و اقتباسین کیچیک بیر نمونه‌سینی "ژوه"دن تاپلمیش قیزیل لؤوحه‌نین ناخیشلارینی تخت‌جمشید ناخیشلارینین بیر ايله مقایسه اوچون "ماننا حکومتینین قورولوشو، اقتصادی و سیاسی وضعیتی" فصلینده و ثرمیشیک، اورایا باخیلرسیز. بو فاکت ساده‌جه اولاراق بیر اؤرنک دیر. بو گونه قدر الده ائدیلمیش تاریخی سندلر، نه قدر آز اولسادا، گؤسته‌ریکی، هله پارسلار ایران فلاتینا گلمه‌دن اول ماننلار یوکسک مدنیت صاحابی اولموشلار. پارسلار ایران فلاتینا گلندن سونرا، مادلار مدنیت جهتدن اونلاردان قات - قات اوستون اولموش و عصرلر بویو اونلاری مدنیت دوعرو رهبرلیک ائتمیشلر. لاکین پارسلار مادلارا غلبه چالاندان سونرا، اونلارین یوکسک مدنیتی‌نی منیمسه‌میش و آد آپارمادان، اونون بوتون مثبت جهتلرینی اؤزلرینین کیمی قلمه و ثرمیشلر. آنجاق هرگون اوزه چیخان تازا معلوماتلار و حقیقتلر بو شونیسستی تعصب محصولو اولان غیر - علمی فیکیرلر و سؤزلره قیرمیزی قلم چکیر و یثرینده ایرج اسکندری کیمی عالیم‌لر و تحقیقاتچیلار "مین ایللیکلرین قارانیلیغیندا" ادلی کیتابیندا یازیر کی: «قدیم ایران مدنیتی، یعنی ایلام مدنیتی»^۲.

✱

۱ - ویل دورانت، تاریخ تمدن، مشرق زمین گاهواره تمدن، تهران ۱۳۶۵، ص ۱۴۱.

۲ - وارلیق. سای ۱ - ۸۸، ص ۱۰۲.

ایلام مدنیتی ایسه، نجه دئیرلر، "آریانلارین" هند - آوروپا دیللی خلقلرین مدنیتی دئییل، تورکلرین اولو بابالارینین، التصاقی دیللی خلقلرین جهانشمول و بشریتین ایلکین پارلاق مدنیتلریندن بیرى اولموشدور.

هله ماد حکومتی یارانمادان چوخ اول آردیجیل شکیلده ماننا - ماد تورپاقلارینا هجوم ائدیپ، غارت ائدن آسوری حکومتی شاهلاری اوز کتیبه لرینده دؤنه - دؤنه شکیلرله گؤسترمیشلر کی، ماد تورپاقلاریندا بؤیوک و محکم دیوارلی قالالار، اونلارین داخلینده و خارجینده آبادلیقلار: کند، قصبه و شهرلر اولموشدور. بو کند، قصبه و شهرلرده چیی کریچدن، آغاج و داشدان تیکلمیش گئیش اثیوانلی بؤیوک، ایشیق و اوزامانا گؤره مترقی، گؤزل، استراحتلی و سوتونلو ائولر اولموشدور. او دؤرلردن قالان، سال داشلاردا قازیلیمیش قیبرلرده بو ائولرین خصوصیتلری گؤرونمکده دیر.

م.ق. اوچونجو مین ایلیکده "لولوبی" لر دیزه قدر اولان قیسا قوللو پالتار گئیر و اونون اوستوندن قافلان (پلنگ) و یا قویون دریمی گئیر و دهرین قاباق قوللارینی سول چینگینده باغلایاردیلار. حتی بو گونده بعضی اوزاق و اوجفار آذربایجان کندلرینده چوبانلار آشیلانمیش قویون دهریمینی چینگینلرینه سالار و اوندان دؤشک و یورغان کیمی استفاده ائدرلر. بو ماننا و مادلارین ساده خلقتین اساس گئیملریندن اولموشدور.

ماننا - ماد دؤوروندن قالان اثرلر گؤسته ریر کی، مادلار باشلارینین توکونو قیرمیزی نوارلا باغلایار و ساققالارینی ووروب قیسا ساخلایاردیلار. عادی و ساده مادلار کئچهدن بؤرک قویاردیلار، اعیانلارینین ایسه بؤرکو تاج شکیلده اولاردی. مادلار یوموشاق دهریدن قایریلمیش اوجو بیز چکمه گئیردیلر.

قدیم یونان تاریخچیلرینین یازدیغینا گؤره مادلار گئیش و اوزون قوللو کؤینک و بوزمه لی گئیش شالوار و الوان یوندان توخونموش اوست پالتاری گئییردیلر. ایسکیتلرینده گئییمی بو شکیلده ایدی.

بو اوست پالتارین باشلیغی دا اولاردی. باشلیق سون زامانلار قدر آذربایجان کندلرینده معمول ایدی و شبهه سیز هله ده اوجفار کندلریمیزده قالیر و ایشله نیر. باشلیق یقین ایندی ده شهرلریمیزین قدیم و داغیلمامیش خانواده لرینده تاپیلار. باشلیق باش حجمینده یوندان توخونان، معمولاً اوجو بیز و بیر متر اوزونلوغوندا ایکى قولو اولان بیر گئییم ایدی. آذربایجانین خصوصیه داغلیق کندلرینده سویوق قیش زامانلاری باشلیق بویون، باش، اوز و آکنی سازاقدان قوروماق اوچون ان گؤزل و ال وئریشلی گئییم ایدی.

هئودوت یازی کی، پارسلار پالتارلارین شکیللرینی مادلاردان اقتباس ائتمیشلر.^۱

بو ایشین علّتی ده اولدوقجا آیدیندیر، چونکی ماد و ماننا خلقلری تاریخ، مدنیت و ایران اراضیسینده یاشاماقدان تاریخی جهتدن پارسلاردان چوخ قدیم ایدیلر، پارسلاردان چوخ - چوخ اوللردن اوتوراق شهر حیاتی کئچیرتمیش و نتیجه ده اولنلارین داخلینده شهر و قاباقجیل حیاتا لازم اولان داها مکمل، ال وئریلی، اولچولوب بیچیلهرک تیکلیمیش پالتارلار و مختلف یاشاییش و عادی حیات وسایطی میدانا گلیمیش ایدی و بو وسایط مدنیتجه اوزلریندن گئری اولان پارسلار اوچون چوخ ده یرلی و قیمتلی ایدی، بونا گؤره ده در حال اولنلاری اقتباس ائدیپ، اؤز حیاتلاریندا اوندان یارارلانیردیلار. داها ایره لی، مترقی و اینکیشاف ائتمیش هر خلقلین حیاتینین گئری قالمیش خلقلره نمونه و اؤرنک اولماسی اولدوقجا طبیعی و عادی بیر حال دیر. پارسلار یتدیسی کؤچهری حالدا اولان اون قبیله حالیندا م.ق. دوققوزونجو عصرین اوللرینده ایران فلاتینا گلیب، مرکزی ماد خلقلریله قونشو اولاراق، بوگونکو فارس و کرمان ولایتلرینده یاشاماغا باشلایان زامانلاردان نچه مین ایل اول ایلام و مرکزی ماد اراضیسی خلقلری هر جهتدن مدنیتین ذیروه لرینه چاتمیش ایدیلر. طبیعی دیر کی، تامامیله گئری قالمیش و کؤچهری حیاتین ایلک دؤورلرینده یاشایان پارسلار، تابع اولدوقلاری غرب قونشولاری ایلاملار و شمال قونشولاری مترقی، قاباقجیل و اینکیشاف ائتمیش ماد خلقلرینین بوتون حیات، یاشاییش، تولید، بوتون حیات وسایطی، گئییم، مینیک وسایطی و سایره سیندن استفاده و اقتباس ائده جک ایدیلر و ائتمیشلر و بو اولدوقجا طبیعی بیر حال ایدی.

نه تکجه فارسلار، بلکه او دؤورکو بوتون قونشو میللتلر مادلارین پالتاری و حتی بوتون مدنیتلریندن تأثیرلنمیش و اونو اقتباس ائتمیشلر. مادلار سیاسی جهتدن پارسلارا مغلوب اولموشلارسادا، مدنیت جهتدن اونلارا غلبه چالمیشلار. یوکسک مدنیت همیشه اوستون گلر.

ماد عسگرلرینین سلاحی نیزه، توخونموش دؤرد بوجاق قالخان، ایسکیتلردن گلمه "آکیناک" آدلانمیش قیسا قیلینج و سایره ایدی. طبیعی دیر کی، زامان کئچدیکجه و یثنی - یثنی خلقلرله تانیش اولدوقجا بو سلاحلارین نؤوعو و مقداری ده ییشمیش و آرتمیشدیر.

او دؤور ماد آتلیلاری بوتون منطقه ده مشهور ایدی. بونا گؤره ده طبیعی اولاراق، مادلار داخلینده هم آت بئجرمک گئنیش یاییلمیش، همده تدریجله آتی مینمه گه مخصوص اولان یهر، نوختا و سایره لازملی شیئر دوزلمیش ایدی.

هشتری ماحالیندا یول چکرکن قازیلان یئرلردن قیبرلر، ائو، اوتاق و چوخلو حیات وسایطی، او جمله دن بعضی حیصله لری قیزیلان اولان یهر تاپیلیمیشدیر کی، شبهه سیز همین بحث ائتدیگیمیز ماد حکومتی دؤورو و اونداندا قاباقلارا عاید اولموشدور. تأسفلر اولسون کی، بو یهرین یالنیز تاپیلماسی ائشیدیلیم، نه اولدوسو و هارایا آپاریلماسی معلوم دئییلدیر.

اولجاس سلیمانین یازدیغینا گؤره ۱۹۷۰ - نجی ایلده "ایسیک گؤل" اطرافیندا، قازاقستاندا کشف اولموش م.ق. بئشینجی عصرلره عاید اولان "اتسیک" خلقی شاهزاده سینین قبرینده یهر اؤزوده قیزیل ناخیشلی و قیزیل ایله بزیمیش یهر تاپیلیمیشدیر. بودا گؤستریر کی، بحث اولونان عصرلرده

تکجه قوتی - لوللوی - ماننا و ماد خلقلری دئیل، بلکه اورتا شرق التصاقی دیللی ائللر و خلقلردهده مینیک وسیله سی یهر اولموش و قیزیل ایله بز نمیشدیر. بو اوخشارلیغین سببی ده تامامیله عادی و طبیعی دیر، اونا گۆره کی، بو خلقلرین ائتنیک کۆکو، مدنیتی، تاریخی و عادت عنعنه لری عینی و یا بیر - بیرینه یاخین اولموشدور و بئله اولماسی لازم ایدی.^۱ اونا گۆره بئله اولماسی لازم ایدی کی، قدیم تورک ائللری آردیجیل شکیلده اورتا آسیادان خزرین غربینه - بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجانا و مرکزی ماد اراضیسینه گلمیش، بو یئرلرده یورد سالیب قالمیش و بیر سیرا حاللاردا بعضی ائللر معین زاماندا سونرا گئری قاییداراق، اورتا آسیا یا گئتمیشلر. طبیعی دیر کی، بو کۆچمه لرله ائللر اۆزلری ایله خزرین شرقی ائللرینده اولان مدنیتی خزرین غربینه و عکسینه بو دیزین غربینه اولموش مدنیتی اونون شرق طرفلرینه آپارمیشلار.

بونودا علاوه ائدک کی، مادلارین ات بئجرمه ایشی یاخین شرق منطقه سینده شهرتلمیش ایدی و بیلدیگیمیز کیمی، آسوری لر اوردولاریندا ماد آتاریندان چوخ استفاده ائدریلر. مادلار آت بئجرمک ایشینده، او حیوانین مختلف نۆوعلری و جنسلرینی بئجرمکدهده ماهرایدیلر، بئله کی، اونلار هم یوک، آرابا و داشقا اوچون اولان گوجلوی بابی آتار، همده مینیک اوچون و سرعتله چاپیب گئتمک اوچون سوارلی آتار بئجر و هر ایکی نۆوعون نمونه لرینی یتیشدیرمکده مشهورایدیلر. م.ق. ۳۰۲ - نجو مین ایلیلکلرده قوتی، لوللوی و مادلار گاوآهن و جوتله یئری شوخوملاردیلار، دئمک اونلار اکین چیلیگین چئشیدلی نۆوعلری ایله و اونا لازم اولان و سایطله، مثلاً جوت دستگاهی، اۆکوزو او دستگاه باغلاماق و ده میردن اولان کوتان (گاوآهن) ایله تانیش ایدیلر. بو او دئمکدیر کی، ماننا - ماد خلقلری هله م.ق. ۲ - ۳ مین ایل اۆلدن ده میری تانیمیش، اونو طبیعت ماتریاللاریندان، اریتمک یولیه، چیخارتمیش، اوندان کوتان و سایره محکم و داواملی حیات و تولید وسیله لری، "مختلف پشه لر ساحه سینده تونج و ده میر اوزه رینده هنر گؤستمکده یوکسک درجه یه چاتمیش"^۲ ماد - ماننا اوستالاری هله م.ق. اوچونجو امین ایلیگین سونلاری و ایکینجی مین ایلیگین اۆلریندن ده میرچیلیک صنعتی، کوره نی، کؤروگو، گورپون، چکیش، ماشا، سیندان، کؤمور و سایره ده میرچیلیگه و کوتانی ایتیرمه گه لازم اولان اشیالار و سایطدن خبردار اولموش و شبهه سیز اونلارین اساسینی او زامانلار قدر آلومینیوم تولید ائتمیش سومرلر، ایلاملار و کاسسیلردن آلمیش و زامان - زامان اۆز اوستالارینین هنری، بیلگی، باجاریغی و الیه تکمیل لشدیرمیشلر.

آسوری شاهی ایکینجی سارقونون حادثه لری قیده آلانی بوگونکو مرند و گونئی منطقه لریندن دانیشارکن یازمیشدیر کی، بو یئرلرین هر طرفی باغ، اورمان، کانال، سد، چشمه و کهریز ایدی.

۱ - بر باره ده گئیش معلومات آلماق اوچون باغ: رفیق اۆزده ک، تورکون قیزیل کیتابی. ص ۱۴، ۸۱، ۸۰.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۳۹.

دئمک، ماد - ماننا خلقلری باغدارلیق، سد سالماق، کهریز قازماق و کانال چکمک، مئشه بئجرمک ایشلرینده ماهرایمیشلر و او ایشلرین تشکیکاسینی بیلر و اونلارلا لازم اولان آلت و سایطلری قاییرامیشلار. بودا او دئمکدیر کی، بو ایشلر بو یئرلرین اهالیسینین اولو بابالاری زامانی، ئنچه مین ایسل قساباقدان معلوم و خلقلین استفاده ائتدیگی اوصوللار اولموش و زامان کئچدیکجه تکمیل لشمیش و ماد - ماننالار دؤورونده اولان وضعیته گلیمیشدیر.

اورمو گؤلونون جنوبغیرینده یئرلهشن "زئوه" منطقه سینده ماننا - مادلار دؤورونه عاید کشف اولموش قیمتلی و زنگین تاریخی اثرلر خزینه سینین شئیلریندن آیدین گؤرونور کی، مادلار مفرغ و ده میر اوزه رینده بؤیوک مهارتله ایشله مه گی و اونلاردان جوربجور آلتلر و وسایط قاییریب ایشلتمه گی باجاراردیلار، داش یونماق، ساخسی قاب دوزلتمک و پارچا توخوماقدا ماهرایدیلر. او دؤورلر و اوندان سونرالار ماد پارچالاری بوتون منطقه ده مشهورایدی و قیمتلی ساییلاردی. مادلار ساخسی قابلاری شیرلیر و اونلاردا گؤزل ناخیشلار سالاردیلار، بو ایسه اونو گؤستریر کی، مادلار پارچادادا ناخیش و گول سالماغی بیلیرمیشلر. ا.م. دیاکونوف مادلارین پئشه و صنعتلری باره ده یازمیشدیر: «پشه لر قسمتینده مفرغ (تونج) و ده میر اوزه رینده هنر گؤستریمک ان یوکسک درجه یه چاتمیش ایدی. (خصوصیله زئوه دن تاپیلان، تونج اوزه رینده هنر ایشله ده رک قاییرلمیش شئیلر اولدوقجا گؤزلدیر). داش یونماق و ساخسی قاب قاییرماق صنعتی، هابئله توخوجولوقدا اینکیشاف ائتمیش ایدی. هر حالدا سونرالار ماد پارچالارینی چوخ یوکسک قیمت لندیردیلر. او دؤورون ساخسی قابلارینین اوزه رینده نظره چارپان چئشیدلی بزه کلر اونو گؤستریر کی، احتمال هامان گؤزل ناخیشلاری (م.ق. بیرنجی مین ایللیگین اؤللرینده) توخونان شئیلرین اوزه رینده ده ایشله دردیلر»^۱.

بئله لیکله ماننا - ماد مدنییتی اولدوقجا اینکیشاف ائتمیش و هله ابتدایی دؤورلرده اولموش پارس مدنییتیندن خئیلی ایره لی و اوستون ایدی، بونا گؤره ده، پارسلار بو مدنییتدن گئنیش صورته یارارلانمیش، اونو تقلید و اقتباس ائتمیش و سونرالار اونو اؤزلرینین کی قلمه و ثریب گؤستریمیشلر. حقیقتده پارسلار، مادلارلا غلبه چالاندان سونرا، اونلارین یازیلی آبیده لرینی، احتمال بیله - بیله و یا اهمال نتیجه سینده آزادان آپارمیش و عینی زاماندا ماد مدنییتینین یوکسک مثبت جهتلرینی منیسمه میشلر. پارسلارین تاریخ بویو گؤردوکلری بو ناجوانمردانه ایشه باخمایارق، قدیم تاریخچیلر گؤستریرلر کی، ماد مدنییتی پارس مدنییتیندن اوستون و یوکسک ایدی. فریدون ابراهیمی بو باره ده یازمیشدیر: «میدیالیلارین مدنییتینه راجع اسناد و مداریکین آز اولدوغونا باخمایارق، ده رین تحقیقاتدان سونرا، پارلاق نتیجه لر الده ائدیلیمیشدیر. یونان تاریخچسی هئودوت میدیا میللتینین مدنییتی بابل مدنییتی ایله برابر توتاراق، پارسلارین تمدنوندن داها یوکسک مرتبه ده

اولدوغونو گۆسته ریر. آقای پیرنیانین فیکرینجه، میدیالیلارین تمدن، اوگونون دونیاسیندا، رقیبیز اولموشدور. بونا گۆره دیر کی، پارسلا ر میدیایا مسلط اولدوقدان سونرا، میدیالیلارین مدنیتی نین بیر چوخ مظهرلرینی، او جمله دن پالتار، تزیینات و تجملاتینی اقتباس ائتمیشلر.^۱ قید ائدک کی، اورموگولونون جنوب غریبنده کی "حسنلی" دن، هابله "قافلاتی" دان، ائله جه ده ماد - ماننا اراضیسینین باشقا یئرلریندن تصادف اوزره تاپیلیب، کشف اولموش شیلرده ماد - ماننا مدنیتی نین پارس مدنیتیندن اولدوقجا یوکسک اولدوغونو آیدین نشان وئیریر. بو اثرلرین بعضیسینی بیز اثرین معین یئرلرینده وئرمیش و اونلارین باره سینده دانیشمیشیق.

ماد - ماننالارین مدنیتی نین داها چئشیدلی جهتلری و او باره ده گئیش معلوماتلار بو اراضیلرده آپاریلماق علمی قازینتی ایشلری و تدقیقاتلار نتیجه سینده الیه ائدیله جکدیر. □ □ □

۲- دیل و یازی □

ماننا - ماد دؤولتینین دیلی و یازیسینا دایر بو گونه قدر هئچ بیر تاریخی سند الیه یوخدور، لاکین بیلدیگیمیز کیمی، بؤیوک ماد دؤولتی م.ق. یئددینجی عصرین اوّللرینده و ماننا حکومتی میلاددان تقریباً ایکی مین ایل اوّل یارانماغا باشلامیشدیر. بونلار م.ق. ۲ و ۳ - نجو مین ایللیکده یاشاییب مدنیت قورموش قوتتی و لوللوی خقلرینین نسیللری و وارثلری ایدیلر. بو دؤورلر و بوندان نئچه مین ایل اوّلدن یاخین شرق منطقه سینده ماننا - ماد تورپاقلارینین بلاواسطه قونشولوغوندا سومر، اککد، بابیل، ایلام، آسوری، هورری، گیلزان، اورارتو کیمی ائله بؤیوک خقلر و قدرتلی حکومتلر اولموشدور کی، هره سینین اؤزونه گۆره خصوصی رسمی دؤولت دیلی، الیفباسی، یازیزی و مدنیتی اولموشدور. بئله بیر دؤور، محیط و شرایطه یاخین شرق منطقه سینین ان قدرتلی میلیتاریست و غارتلر حکومتی اولموش آسوری حکومتینی آرادان آپاران ماد دؤولتی کیمی مترقی، خلق داخلیندن دوغان قدرتلی بیر دؤولتین مشخص بیر رسمی دؤولتی، اداری دیل، الیفبا و یازییا مالک اولماماسی غیر - منطقی دیر. م.ق. اوچونجو مین ایللیکده ۹۱ ایل بابیلده حاکمیت ائتمیش قوتتی خلقینین نسلی و وارثلری الیفباسیز و یازیسیز اولایلمزدی.

ماد حکومتی یارانمادان اوّل آسوری، بابیل، اککد، ایلام و اورارتو شاهلارینین کتیبه لری و یازیلاریندا مادلار و پارسلا ردان آیرجا آد آپاریلیمیشدیر، دئمک بونلار آیری - آیری میللتلر و خقللر اولموش و باشقا - باشقا سرنوشتلره مالک اولموشلار.

بوتون بو منطقی دلیللره گۆره قدیم زامانلاردان تاریخچیلر گؤستریمیشلر کی، مادلارین خصوصی دیلی، الیفباسی و یازیزی اولموشدور، لاکین بو گونه قدر بو دیلدن هئچ بیر یازیلی مدرک الیه ائدیلمه دیگی اوچون، اونون کؤکو و هانسی دیلر قورو هونا منسوب اولماسی باره ده تاریخچیلر

آراسیندا بۇيوك مناقیشه و مباحثه لر میدانا گلمیشدیر. چونکی مادلارین دیلینین هانسی دینئر بۇلومونه باغلی اولماسی، اونلارین اؤزلرینین اصلی، کؤکو، اتنیک منشأیی و میلی باغلیلیغینی گؤستهرن اساس عامیلدیر. بو مباحثه نین اهمیتلی قسمتی فارس و اسکی سووئت تاریخچیلری طرفیندن ایره لی سورولموشدور. بو تاریخچیلرین فیکرینجه مادلارین دیلی آریایی - ایرانى کؤکلو دیلردن، علمی دیل ایله دئسک هند - آوروپایی دیلردن اولموشدور. باشقا دسته تاریخچی عالیمیر ایسه مادلاری التصاقی دیللی گؤستهریرلر.

ایندی گۆرک بو ایکی نظیرین هانکیسی دوغرو، علمی و تاریخی واقعیتلره اویغوندور. بو مسئله نی آچیقلاماق اوچون گۆرک "آریا"لار - هند - آروپا دیللی ائللر و قبیله لر نه زامان، هانسی دؤرلر و عصرلره ایران فلاتینا گلمیشلر؟

مختلف گۆرکملى تاریخچی عالیملرین فیکرینجه هند - آروپا دیللی قبیله لر میلاددان ۹۰۰ ایل اؤلدن، تدریجیه ایران فلاتینا آخماغا باشلامیشلار، لاکین آقاي پیرنیا بو تاریخی بئش یوز ایل گئری آپاراراق یازمیشدیر:

«بعضی عالیملرین عقیده سینه گۆره آریالارین ایرانا گلمه سی میلاددان ایکی مین ایل اؤل اولموشدور، لاکین سون زامانلار بو فیکیر گوجلنمیشدیرکی، بو مهاجرت میلاددان ۱۴ عصر اؤلدن باشلانمیش و میلاددان آلتی عصر اوله قدر اوزانمیشدیر»^۱. م.م. دیاکونوف هند - آروپا دیللی قبیله لرین یاخین شرق منطقه سینه میلاددان مین ایل اؤل گلمه لرینی تأیید ائدیر و عینی زاماندا گؤستهریرکی، میلاددان دوققوز عصر قاباغا قدر ائله کافی مدرک الده یوخدورکی، او زامانا قدر ایراندا آریایی قبیله لرینین اولماسینی گؤسترسین. م.م. دیاکونوف یازیر:

«دیل باخیمیندان دئمک لازمدیرکی، ایراندا م.ق. ایکینجی مین ایلیگیگین اورتالاریندان تا میلاددان قاباق دوققوزونجو عصرین اولینه قدر هند - آروپایی دیلرده دانیشمیش قبیله لرین اولماسینا دایر الیمیزده کفایت قدر معلومات و مدرکلر یوخدور»^۲.

دوغروداندا آقاي پیرنیا نین آریالارین م.ق. ۱۴ - نجو یوز ایلیکدن باشلا یاراق یاخین شرق منطقه سینه آخماسی فیکری مدرک و دلیل سیزدیر، لاکین اونلارین میلاددان ۹۰۰ ایل اؤل منطقه میزه گلمه لری قطعی و مسجل دیر، چونکی تاریخی سند و مدرکلری واردیر.

مقدمه ده قوتتی - لوللوی خلقلریندن دانیشارکن گۆردوک کی، اونلار ۲۵۰۰ - ۳۰۰۰ ایل م.ق. بو گونکو آذربایجان - همدان تورپاقلاریندا یاشامیش و تدریجیه ماننا حکومتینین اساسینی قوروموشلار و داها سونرا ماد حکومتینی یاراتمیشلار. دئمک، ماد حکومتی و مدنیتی نین اساس اؤزه گینی تشکیل ائتمیش ماننا حکومتی و لوللوی - قوتتی خلقلرینین آریالارلا هنج بیر علاقه و ایلگیسی

یوخدور. آریالار ایران فلاتینا قدم قویمادان تقریباً ۲۰۰۰ - ۱۵۰۰ ایل اؤل قوتتی - لوللوی خقلری اورمو گؤلونون جنوب و شرق طرفلرینده، بوگونکو اسدآباد، همدان، قزوین، زنجان اراضیلری و اوندان غریده یاشامیش و حتی قوتتیلر ۹۱ ایل بابیلده حکومتده ائتمیشلر. دئمک، ماننا - ماد خقلرینین "آریایی" و دیلرینین هند - آوروپایی اولماسی غیر - ممکندور. البته بورادا مقصد مرکزی ماد حکومتی و اونون خقلرینین التصاقی دیلیدیر، سونرالار یارانان ماد ایمپراتورلوغونون ترکیبینه داخل اولموش مختلف کؤکلؤ خقلرین دیلیری یوخ.

کئچمیشده ماننا حکومتی و لوللوی - قوتتی خقلرینین دیلیندن دانیشارکن قید ائتمیشدیک کی، اونلارین دیلیری بوتون قونشو خقلرینین التصاقی دیلریندن لهجه حجمینده قسماً فرقلمیشدیر و آغیر سسلر و فونتلره مالک اولموشدور.

دئمک، بیر طرفدن تاریخی حقیقلر گؤستریر کی، ماننا - ماد خقلری و حکومتلرینین دیلی هند - آوروپا کؤکلؤ بیر دیل اولایلمز، دیگر طرفدن بو دیلین هانسی کؤکدن اولماسینی گؤستره بیلن، ماننا - ماد دؤولتلی و اونلارین شاهلاری و یا امیرلریندن، هئچ بیر یازیلی سندره اثر، مدرک و کتیبه اله گللمه میشدیر. شبهه سیز بو اثرلر هخامنیشلر و یا داها سونرالار ساسانی شاهلاری طرفیندن آزادان آپاریلیمیش و یا بوگون آذربایجان و همدان تورپاقلاری آلتیندا دفن اولونماقدادیر و یقین گلجکده علمی قازینتیلار نتیجه سینده تاپیلاجاق لؤوحه و اثرلر، کتیبه و یازیلار بو معمانی حل ائده جکدیر. لاکین نظره آلاق کی، یرینده گؤستریدیگیمیز کیمی، آریالارین یاخین شرق منطقه سینه گللمه سیندن قاباق بو منطقه ده یا التصاقی و یا سامی دیللی خقلر اولموش و یاشامیشلار و سامیلر تاریخ بویو هئچ وقت عراق اراضی سیندن شرقه دوغرو ایره لیله یه بیلیمیش مرکزی ماد اراضی سینده اولمامیشلار. دئمک، ماد - ماننا خقلرینین دیلی التصاقی و رهبرلرینین یازیلاری دا التصاقی بیر دیلده، یا اؤز دیلیری و یا ایلام دیلینده اولموشدور.

بعضیلری دئییه بیلرلر کی، بو تاریخی اثرلر اوزون زامان کئچمک نتیجه سینده، تدریجله، طبیعی اولاراق، آزادان گئتمیشدیر.

شبهه یوخدور کی، او اثرلرین آزادان گئتمه سینده اوزون زامان عامیلینین تأثیری آز اولمامیشدیر، لاکین ماد حاکمیتی دؤورو قارا وولقان داشیندان یونولموش همداندا اولموش آسلان هئیکلی و اونون مقداراتینین، اوندان چوخ اؤللر یارانمیش بابیلین داش آسلان هئیکلی ایله مقایسه سی چوخلو آجی حقیقلردن حکایت ائدیر. بیرینجی هئیکلین وولقان داشیندان یونولماسینا باخمایاراق، آزادان گئتمه سی و ایکینجی سینین، تقریباً هامان داشدان یونولماسی و داها قدیم یارانماسینا باخمییاراق، هله ده قالماسی (مؤلف بابیلده اولموش و قارا وولقان داشیندان یونولموش آسلان هئیکلینی گؤروب، اونو هر طرفلی یوخلامیشدیر) بیرینجی سینین بوگون تام یوخ اولوب آزادان گئتمه سی و ایکینجی سینین هله ده ساغلام شکیلده قالماسی اینسان الینین، بیله - بیله بو آزادان گئتمه ده دخالتینی نشان وئیریر. حالبوکی، بابیل و عمومیتله عراق محیطینین چوخ ایستی اولدوغو اوچون، او یرلرین

تاریخی اثرلرینین اساس حیصه‌سی زامان، حرارت و باشقا طبیعی حادثه‌لر مقابلینده مقاومت نده بیلمه‌ییب، آرادان گئتمیشدیر، لاکین همداندا بئله طبیعی خراب ائدیجی عامللر اصلا اولمامیشدیر و هاواسی تامامیله معتدل‌دیر.

بوگون تبریزده ایسلام دؤورو تاریخی بنالاریندان (گؤی مسجد و ارکدن باشقاکی، اونلاریندا باشینا گلن بلالار بؤیوک بیر رومان‌دیر) هنج بیرى، او جمله‌دن "عالی قاپی" قالمامیشدیر و پهلرلر دؤورو هامیسی بیله - بیله، شعورلر شکیلده آرادان آپاریلیمیشلار. حالبوکی، مثلاً اصفهانین صفویلر دؤورو بنالارینین هامیسی، او جمله‌دن تبریزین "عالی قاپی" سی ایله عینی زاماندا و عینی معمار طرفیندن و عینی شکیلده تیکلمیش "عالی قاپی" بناسی دورور و دؤولت طرفیندن رسمی شکیلده قورونوب ساخلانیلیر.

ماد دلی باره‌سینده تاریخی سند و مدرکلرین هله‌لیک اولماماسی او دئمک دئییلدیرکی، او دیل باره‌ده معین فیکیرلر سؤیله‌ییب، احتماللار و ئرمک اولماز. رسمی سند و ماتریاللار الده ائدیله‌نه قدر ماد دلی باره‌ده مختلف عالیم‌لرین جوربجور فیکیرلر سؤیله‌دیکلری کیمی، یثنی - یثنی نظریه‌لرده ایره‌لی سورمک اولار. بو فیکیرلر بونلاردیر:

۱ - لوللوی - قوتی خلقلری و ماننا حکومتینین دلی "هند - آوروپایی" کؤکلر اولمامیشدیر. بیز بو باره‌ده اؤلر گئیش دانیشمیشیق. بو خلقلرله ماد دؤولتینین یارانماسی آراسیندا تقریباً زامان فاصله‌سی اولمامیشدیر، هابئله بو فاصله‌ده بو التصاقی دبللی خلقلرین دلینی "هند - آوروپایی" کؤکلر بیر دیله چئوره بیلن (علمی باخیم‌دان معناسیز، ماحال و غیر - ممکن اولسادا) هنج بیر اهمیتی تاریخی حادثه و غیر - عادى ایش باش وئرمه‌میشدیر.

۲ - آسوری شاهلارینین کتیبه‌لرینده ماننا - مادلا علاقه‌دار آدلار، سؤزلر و حتی تاریخی حادثه‌لردن گؤرونورکی، مادلارین دلی "سامی" کؤکلر دیللردن ده اولمامیشدیر. بو باره‌ده مختلف تاریخچیلر، او جمله‌دن ا.م. دیاکونوف و باشقالاری اؤز اثرلرینین چئشیدلی یئرلرینده نمونه‌لر وئرمیش و بو نمونه‌لرین آریایی کؤکلر سؤزلر اولماماسی باره‌ده تأکید ائتمیشلر.

۳ - بئله ایسه، ماننا - ماد دلینین، او دؤور و اوندان اولکی دؤورلرده، منطقه‌میزده یاشامیش هانسی خلق و یا خلقلرین دلینه یاخین اولماسی ممکن اولایلر؟

اؤلر دئدیگیمیز کیمی، بو باره‌ده فیکریمیز بوندان عبارت‌دیر:

میلاددان دؤورد، اوچ مین ایل اؤلر منطقه‌میزده بؤیوک اوستونلوگو اولموش، مدنیت و قدرت جهتدن بیرینجی یئر توتموش خلقلردن "سومرلر"، "ایلاملار"، "کاسسیلر"، "هیتلر" و... اولموشلارکی، اونلارین، بوتون اسکی تاریخ متخصصلرینین فیکرنجه، سامی و هند - آوروپایی دیللرین هنج بیرینه یاخین اولمامیش و اونلارین تام عکسینه اولاراق، التصاقی دیللر اولموشدور،

یعنی بوگونکو تورک دیلرینین ده داخل اولدوغو دیلر قوروھوندان.^۱

نتجه کی، اوللر قید ائتمیشیک، میلاددان دؤرد - بش مین ایل اول سومترلر و داها سونرا ایلاملار و هیتلر اورتا آسیادان بوگونکو عراقین جنوبو، اهواز و غربی آنادولویا کؤچن زامانلار، آذربایجان تورپاقلاریندان کچرکن، اونلارین بعضی ائللری آذربایجان اراضیسینده یورد سالیب قالمیش و یئرلی التصاقی دیللی لرله بیرلشهرک، لوللوی - قوتتی و او زامان آذربایجان و منطقه میزده یاشامیش بیر سیراکیچیک خلقلر و امیرلیکلری یاراتمیشلار. بونا گؤره ده لوللوی - قوتتی خلقلری و ماننا - ماد اھالیسی و حکومتلری دیلینین التصاقی بیر دیل اولماسی قطعی و شبهه سیزدیر و اوللر دئدیگیمیز کیمی، آیری جور تصور ائتمکده ممکن دئییلدیر، داها دقیق دئسک یوزه - یوز و حتمی دیر.

بیز کئچمیش فصیللرده، یئری گلدیکده، قوتتی - لوللوی خلقلری دیلرینین بعضی خصوصیتلری، او جمله دن بعضی سون قوشمالارینین معناسی و چاغداش تورک دیلرله ایلگیسی و یاخینلیغی باره ده دانیشیب مقایسه ائتمیشیک.

بوتون بونلار باخمییاراق، عمومیتله ماد دیلی باره ده، هله لیک، هئچ بیر تاریخی سند و یازی الده ائدیلمه میشدیر. دئمک اولار کی، بوتون تاریخچیلر بو حقیقته اعتراف ائتمیشلر. آقای حسن پیرنیادا قالین حجملی "ایران باستان" اثرینین چئشیدلی یئرلرینده گؤستریمیشدیر کی، مادلارین خصوصی دیلی اولموش، لاکین بو دیل باره ده هئچ بیر تاریخی سند و مدرک الده یوخدور. آقای پیرنیانین بو مسئله ایله علاقه دار یازیلاریندان بیر نتجه نمونه گؤسترک:

۱ - «مادلارین مدنیتینه راجع چوخ سؤز دئمک اولماز، اونا گؤره کی، ایستر اونلارین مذهبی، سیاسی، اجتماعی و خانوادگی تشکیلاتلارینا راجع، ایسترسه بیر خلقلین مدنیت سوییه سینی گؤسترن دیللی، خطلری، صنعتلری و سایره سی باره ده کفایت قدر اطلاعات بیزه گلیب چاتمامیشدیر. اگر قدیم تاریخچیلرین یازیلاریندا بو مطلبلرین بعضی سینه اشاره لر اولموشدور سادا،

*

۱ - دبلیجلیک علمینده مختلف دنیا دیلرینی چئشیدلی اساسلار گؤره مختلف دسته و قوروھلار بؤلورلر. بو اصوللاردان بیرینده دیلرین سؤز دوزلتمه (اشتقاق) اصولونو اساس گؤتورموشلر. بعضی دیلرده بیر سؤزدن تازا معنالی کلمه لر دوزلتکم ایسته دیکده، او سؤزون اولی و یا سونونا گاه اؤن قوشما (پیشوند - پرفیکس - Perfix) و گاه سون قوشما (پسوند - سوفیکس - Soufix) قوشارلار. هند - آروپایی دیلر، او جمله دن فارس دیلی بو دیلردندیر. بعضی دیلرده بیر سؤزدن تازا معنالی سؤزلر دوزلتکم ایسته دیکده، گاه اؤن، گاه سون، گاه ایسه اورتا قوشما (میانوند - اینفیکس - Infix) علاوه ائدرلر. گاه بونلارین بیر، گاه ایکسی، گاه ایسه هر اوچوندن استفاده ائدرلر. بوتون سامی دیللری، او جمله دن عرب، آسوری، عبری، و... دیللری بو قیل دیلردندیر.

بیر سیرا دنیا دیلرینده ایسه بیر سؤزدن تازا معنالی سؤز و یا سؤزلر دوزلتکم ایسته دیکده، او سؤزون یالنیز سونونا، اؤزوده فقط کؤکونه سون قوشما و یا بیر نتجه سون قوشما قوشارلار. بو دیلرده اؤن و اورتا قوشما اولماز. بو دیلره التصاقی دیلر دئییلر، چونکی عربجه "لصق"، "التصق" سؤزلری یاپیشماق، قوشولماق و یا پیشدیرماق دئمکدیر. قدیم دیلردن "سومثر"، "ایلام"، "کاسسی"، "هورری"، "اورارتو" و... چاغداش دیلردن بوتون تورک دیللی التصاقی دیلردندیر.

قیسا و ناقص دیر. ایندییه قدر ماد شاهلاریندان کتیهلر اله گلمه میشدیر کی، مادلارین دیلی و خطینه راجع اونلاردان استفاده ائدک».^۱

۲ - «مادلارین دیلینه راجع هئج بیر سند الده یوخدور».^۲

۳ - «هله لیک بیزیم مادلارین نه مذهپیندن، نه دیل، خط و تشکیلاتیندان دوزگون معلوماتیمیز وار، نه ده بو دؤوردن اؤنملی اثرلر گؤرونور».^۳

بو دؤنه - دؤنه اعتراضلارینا باخمییاراق، آقای پیرنیا آز سونرا اؤز فیکرینین ضدینه گئتمیشدیر، بئله کی، او اؤزونون شخصی فیکیرلرینه اساس و تمل دوزلتمک اوچون، چاغداش تاریخچی "تؤلدکه"نین احتمالی بیر اؤن گؤرمه سینین واقعیت کیمی قبول ائده رک یازمیشدیر:

اگرچه بو دیلدن (ماد دیلی. م.) اثرلر اله گلمه میشدیر، لاکین تۆلدکه دئییر: «اگر ماد شاهلاریندان کتیهلر اله گلسه، گومان ائدیرم، خط و دیل جهتدن، پارس شاهلارینین کتیهلری کیمی اولسون محقیقلر شبهه ائتمیرلر کی، ماد دیلی قدیم فارس دیلینه چوخ یاخین اولموشدور، بئله کی، پارسلار و مادلار بیر - بیرینین دیلینی آنلایاردیلار. عمومیتله مادلارلا پارسلار هر شئیده بیر - بیرینه اوخشاردیلار و آرالاریندا اساسلی تفاوت یوخ ایدی».^۴

گؤروندوگو کیمی، آقای حسن پیرنیا، مادلارین دیلی باره ده، هئج بیر سندین اولماماسینی دؤنه - دؤنه قید ائتدیکن سونرا، هئج بیر علمی دلیل و مدرک اولمادان، یالنیز چاغداش بیر تاریخچینین احتمالی پیش بین لیگی، شخصی نظری و فیکری اساسیندا، پارسلارلا مادلاری نه تکجه دیل، حتی بوتون نژادی و میلی خصوصیتلر جهتدن ده بیرلشدیرمیشدیر، آرالاریندا تنلیک علامتی قویاراق عینی لشدیرمیشدیر.

یالنیز میلی حیسلردن دوغان بئله بیر فیکرین هئج بیر علمی دهیر و اهمیتی اولایلمز، چونکی تاریخی سند، مدرک و ماتریالی یوخدور.

آقای پیرنیا مادلاری پارسلاشدیراندان سونرا، مادلارین دیلی باره ده مطرح اولایله جک احتمالی فیکرین ده قاباغینی سد ائتمه گه چالیشمیشدیر. مسئله بوندان عبارتدیر:

یوخاریدا گؤستریدیک کی، بؤیوک ماد حکومتی دؤورو و اوندان چوخ اوللر منطقه میز یاخین شرقده رایج اولموش اؤنملی دیللردن "سومثر"، "ایلام" و... دیللری کیمی التصاقی دیللر اولموشدور. بو سیستم دیللر میلاددان دؤورد و اوچ مین ایل اول، یعنی هله آریالارین ایران فلاتی و حتی یاخین شرق منطقه سینه گلمه سیندن چوخ - چوخ اوللر منطقه میزین ان چوخ یاییلمیش دیللریندن و او دیللرده دانشان خلقلر، سیاسی و مدنی جهتدن، یاخین شرق منطقه سینین ان گوجلر

۱ - پیرنیا، ج ۱، ص ۲۱۹.

۲ - هامان منبع، ص ۲۲۰.

۳ - هامان منبع، ص ۲۲۲.

۴ - پیرنیا، ج ۱، ص ۲۲۰.

و مدنی خلقلری اولموشلار. چاغداش تاریخچی عالیملر بو خلقلره "آسیانی" و گاه "قافقاز" و یا "یافثی" آدی و ئرمیشلر. بو دؤروردله پارسلار - آریالار هله ایران فلاتینا گلمه میش ایدیلر، سامی دیلی خلقلر ایسه ماد تورپاقلاریندان اوزاق ایدیلر. بئله بیر شرایطده، یوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی، لوللوی - قوتتی، ماننا - ماد دیللرینین او دؤر منطقه میزده یاییلمیش التصاقی دیلر و یا اونلارا یاخین بیر دیل اولماسی احتمال یوخ، قطعی و شبهه سیزدیر. بئله بیر فیکر و نظریه نین قاباغینی توتماق و ماد دیلینی یالنیز آری کوکلو بیر دیل گؤستمک اوچون، آقای پیرنیا، یوخاریدا گؤستریدیگیمیز دلیل سیز نظریه سینه اساساً، یازمیشدیر:

«قدیم شرق تاریخینده مادی بؤیومه سی اهمیتلی دیر، چونکی او زامانا قدر (مادی بؤیومه سی زامانی. م.) غربی آسیادا اوستونلوک، نژادلاری تحقیقاً معلوم اولماسادا، او میللتلرایله ایدی کی، دیللی التصاقی ایدی، سومرلر، ایلاملار، شاید هیتلر و باشقالاری کیمی و یا سامی نژاد میللتلرایله ایدی. مادلار ایلک دفعه اولارق، غربی آسیادا سامی نژاد خلقلرین تسلطونو لاخلادیب قدیم شرقده ایرانی آریاییلرین اوستونلوگونون اساسینی قویدولار و هخامنیش دؤولتی، مادلارین باشلادیغی ایشه ادامه وئردی»^۱.

دئمک آقای پیرنیا، چاغداش تاریخچی "نؤلده" نین پیش بین لیگینی تاریخی واقعیت حساب ائده رک، مادلاری خالص آریایی گؤستمیش و اونلارین ایله سامی نژادینین منطقه ده کی تسلطونو لاخلاتمیشدیر. دیلچیلیک علمی قطعی شکیده گؤسته ریر کی، سامی دیللی التصاقی دیللدن دئییلدیر. دئمک، التصاقی و سامی دیللی خلقلر آیری - آیری خلقلر و میللتلر اولموشلار. نه اوچون آریایی مادلار (البته پیرنیا نین دیبله) سامی دیللی خلقلرین تسلطونو لاخلاتمیش، لاکین التصاقی دیللی خلقلرین اوستونلوگونه توخونمامیشدیر؟ آقای پیرنیا حتماً نظرده توتموشدور کی، مادلار حاکمیتی اله آلان دؤورده سامی نژاد خلقلر التصاقی دیللی خلقلره قسماً و بعضی یاخین شرق اؤلکه لرینده غلبه چالمیشدیلا. شاید بو قسماً دوغرو اولسون، لاکین بس او زامانا قدر منطقه میزده اکثریت تشکیل ائتمیش التصاقی دیللی خلقلر نه اولدولار؟ منطقه میزده، ائله جه ده فرضاً آذربایجاندا، حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا، آز مدّته اونلار اؤزلری ده می غئیب اولوب آرادان گئتمیشلر؟ تاریخ بونون عکسینی گؤسته ریر. آیا مادلارین سامی نژاد آسوریلره غلبه سی التصاقی دیللی خلقلرین (ایلاملار، هیتلر، قوتیلر، لوللوییلر، اوراتولار، ماننالیلار...) سامی دیللی خلقلره قارشى عکس العملی دئییلدی می؟ آخر! هله آریالار ایران فلاتینا و منطقه میزه گلمه دن قاباق التصاقی دیللی "آسیانی" خلقلر سامی خلقلردن اولمایان ظلملر، تحقیرلر و اذیتلر گؤرموشلر. آیا ماد حکومتینین اساسینی تشکیل ائتمیش قوتی - لوللوی خلقلری دیل و مدنیت جهتدن هاما ن التصاقی دیللی خلقلردن دئییلدیر می؟

بوتون بونلاری نظره آلاق، دئییه بیلهریک کی، مادلار میللیت و دیل جهندن اساساً او دؤورلره قدر منطقهده چوخلوغو اولراق، حاکم اولموش التصاقی دیللی خلقلردن اولموش، سامی و آریایی دیللی خلقلردن تامامیله فرقلمیشلر. حتی بعضی تاریخچیلرین فیکرینه اساساً دئییه بیلهریک کی، آقای پیرنیا و اونون کیمی دوشونن فارس تاریخچیلرینین فیکرینین تامامیله عکسینه اولراق ماد دؤورو و اوندان مین و ایکی مین ایل قاباق او زمانکی آذربایجانلیلار و مرکزی ماد اهلایسینین دیلی و عمومیتله منطقه میز یاخین شرقین او دؤورکو "آسیانی" خلقلرینین دانیشیق دیلی مختلف لهجه‌لی اسکی تورک دیلی و ادبی، اداری، رسمی و تجارت دیلی، منطقه‌نین عمومی انسیت واسطه‌سی ایلام دیلی اولموشدور.

حقیقته پارسلار، ماد اعیان - اشرافلارینین خیانتیندن استفاده ائده‌رک، ایلک دفعه اولراق، منطقه‌میز یاخین شرقده آری نژادینی سیاست صحنه‌سینه گتیریب حاکم ائتمیش، پارس حکومتی قورموش، هم سامی، همده التصاقی دیللی خلقلری اؤز لرینه تابع ائتمیشلر. بو آزادا مادلار، اراضی جهندن پارسلارا یاخین اولدوقلاری و حاکمیتلرینین مدّتی نسبتاً آز اولماسیندان، پارسلار اونلارین بوتون اثرلرینی، بیله - بیله و یا غیر - عمدی آرادان آپارمیش، مدنیتلرینی منیمسه‌میش، حتی میللیتلرینی ده آری و پارس قلمه و ثرمیش و وئریرلر، یعنی عالیم ویل دورانتین گؤسترديگی کیمی رفتار ائتمیشلر.

ایسلام دؤورونون مشهور تاریخچیلریندن بیری "ابن الاثیر" دیر. ابن الاثیر آدیله مشهور اولموش "عزالدين ابوالحسن علی" (۱۱۶۰ - ۱۲۳۴ م.) صلیب محاربه‌لری دؤورو یاشاییب، بو حادثه‌لرله تانیس اولوب، اونلاردا شرکت ائتمیش خلقلر، او جمله‌دن تورک خلقلرینین یاشاییشی ایله یاخیندان تانیس اولموش و حتی "اولو الابصار" آدلی "موصل اتابکلرینین تاریخی" قلمه آلمیشدیر. "ابن الاثیر" "الکامل فی التاریخ" آدلی مشهور اثرینده موسی پیغمبر دؤوروندن دانیشاراق یازمیشدیر:

«فارس شاهي منوچهر زامانيندا يمن شاهي "رائش بن قيس بن صيفي بن سبا" ايچلرينده "شعر بن عطف" آدلي بير كيشي اولان آتليلار گؤندردی. او آذربایجانا وارد اولدو و تورکلره دؤیوشدو. نتیجه‌ده تورکلر مغلوب اولدولار. (شمر بن عطف) اوردوسونون کئچديگی يولو ايکي داشا يازدی و او داشلار آذربایجاندا معروفدور. منوچهر شاه موسی (ع) زامانيندا ايدی.

یمنلی لردن سونرا "تبع" آدیله مشهور اولموش "اسعد بن کرب" آذربایجانا گلدی. "تبع" "ین آدی" ذوالاذعارین دی المناررائش "ایدی، او دا تورکلرایله دؤیوشدو و اونلاری مغلوب ائدی، یمنه قایتدی. یمنیلر قاییداندان سونرا، اوزون مدّت آذربایجان تورکلرین حاکمیتی آلتیندا قالدی، تا کیخسرو و افراسیاب دؤیوشدولر»^۱.

* □

ابن الاثیرین بو سؤزلریندن آیدین گؤرونور کی، حضرت موسی (ع) زامانی، یعنی م.ق. اون اوچونجو عصرده و اوندان سونرا، یعنی ماننا - ماد دؤورونده بوگونکو آذربایجاندا تورکلر ساکین اولوب، حاکمیت ائتمیش و مدنیت یاراتمیشلار. شبهه سیز ابن الاثیرین "تورک" لر دئدیکه، منظور و تورکلرین او زامان آذربایجاندا اولموش بابالاری، یعنی ماننالیلار اولموشلار.

بوتون بونلارلا بیرلیکده بیر داها قید ائدک کی، ماد ایمپراتورلوغونون داخلینده، شبهه سیز، مختلف دیللی خلقلر و میللتلردن ده، او جمله ده هند - آوروپایی دیللی خلقلردن ده بو ایمپراتورلوغون ترکیبینه داخل اولموش و بیر سیرا جهتلردن اونا تأثیر ائتمیشلر.

یئری گلمیشکن بیر داها قید ائدک کی، بیر سیرا عالیملر و خصوصیه سون زامانلاردا، بو فیکیرده دیرلر کی، ماد و ماننا دیللری هامان ایلام دیلی اولموش و یالیز لهجه مقیاسیندا اوندان فرقلمیشدیر و بو سببدن ده ماد و ماننا دؤولترنین اداری - رسمی و تجارت دیلی هامان ایلام دیلی اولموشدور. بو عالیملردن بؤیوک دیلچی عالیم ن. یا. مار ایلام دیلینی هئچ بیر قید و شرط اولمادان "ماد" دیلی آدلاندیرمیشدیر.^۱

قوتی - لولوییلرین اؤولادی اولموش اصیل مرکزی ماد و ماننا اهالیسی - بوگونکو جنوبی آذربایجان و همدان اراضیسینده یاشامیش خلقلر دیل و کؤک جهتنده نه تکجه یاخین شرقین او زامانکی خلقلری ایلاملار، کاسسیلر، هورریلر، اورارتولار و ... خلقلرینه یاخین اولموشلار، بلکه اونلارین او زامانکی اورتا آسیا، یعنی خزرین شرق ساحل لری ساکینلری ایله ده میللی - مدنی ایلگیلری و واحد سرنوشتلری اولموشدور. بو واقعیتی ا.م. دیاکونوف دا تأیید ائدهرک یازمیشدیر:

«عینی زاماندا نظره آلساق کی، کاسپی (خزر) دریاسینین شرقی و غربی ساحل لرینین حیوان بشجرون خلقینین تاریخی جهتنده مادلا یاخین ایلگیسی اولموش، همده مدنی و (اونلارین بؤیوک حیصه سی) قومی جهندی اونلارا اوخشار، همانند اولموشلار، باشا دوشریک کی، مادین سرنوشتی همیشه اورتا آسیانین مقدراتی ایله مربوط اولموشدور».^۲

ا.م. دیاکونوفون "مادین سرنوشتی همیشه اورتا آسیانین مقدراتی ایله مربوط اولموشدور." جمله سی اولدوقجا معنالی، ده رین و دقته لایق بیر جمله دیر و اوخوجودا بئله تأثیر بوراخیر کی، اونون مؤلفی مرکزی مادلارین دیل، کؤک و ائتنیک خصوصیتلری باره ده قطعی موقعیته مالیکدیر و اونلاری التصافی دیللی بیلیر و اورتا آسیادان اولمالاریندا شبهه ائتمیر. لاکین ماد تاریخینین چئشیدلی فصیللریله تانیس اولدوقدا، گؤروروک کی، اونون مؤلفی ا.م. دیاکونوف مرکزی ماد اهالیسینین دیلی، کؤکو و ائتنیک خصوصیتلری باره ده تامامیه یوخاریداکی فیکیرین عکسینه دوشونور. مؤلف اثرینین چئشیدلی یئرلرینده تردیدلر و قطعیت سیزلیکلر گؤستریدکن سونرا،

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۶۲.

۲ - ماد تاریخی، ص ۹۱.

نهایی شکیلده بوتون مادلارین هند - آوروپایی دیللی، "ایران دیللی"، و "آریایی" کؤکلو اولمالاری فیکرینی ایره‌لی سورور. بو مسئله مادلارین دیل و کؤکلریله، ائتنیک خصوصیتلریله باغلی اولدوغو اوچون، اونو بورادا آچیقلاماغی لازم بیلدیک.

□ مرکزی ماد خلقلرینین دیلی باره‌ده

کئچین فصیلرده دئدیکلریمیزدن گؤرونور کی، ماد ایمپراتورلوغونون ایلک تمل داشی م.ق. ۶۷۳ - نجی ایل قیامیله قویلدو. اورادا ماد ایمپراتورلوغونون تمل داشلاری قویولان زامان مرکزی مادلارین دیلی باره‌ده گئنیش و اساسلی معلومات وئرمیشیک.

کئچن بحثلریمیزده دؤنه - دونه قید ائتدیگیمیز کیمی، مرکزی ماد ائللرینین قیاما قالخدیغی "بیت کاری"، "مادای"، "سپاردا" ایالتلرینین ائللری، بوگونکو همدان - قزوین - زنجان - اسدآباد آراسینداکی اراضیده او زاماناقدر و او زامان یاشامیش ائللر قوتی - لولوبیلرین نسلی، سومتر، ایلام، کاسسی، اورارتو، ماننلارلا عینی کؤک و ائتنیک خصوصیتلره مالک ائللر اولموشلار، بونا گؤره‌ده دیللی التصاقی اولموشدور. بیز بو باره‌ده دؤنه - دؤنه دانیشمیشیق. بیزجه بو مسئله مباحثه‌سیزدیر، چونکی او زامان یاخین شرق منطقه‌سینده یالنیز سامی و التصاقی دیللی خلقلر اولموشدور، لاکین بونا رغماً، بیر سیرا تاریخچیلر و خصوصیه ایران و فارس تاریخچیلری مرکزی مادلاری هند - آوروپایی دیللی، ایران دیللی گؤسته‌ریر و ائله نشان وئریلر کی، گویا بو مسئله قطعی، شبهه‌سیز و مباحثه‌سیزدیر.

بو باره‌ده ایران تاریخچیلری پهلویلر دؤوروندن بری و سون زامانلاردا او قدر یازیب درگیلری دولدورورلار کی، فقط مؤفلرین آدلارینی یازماقلا بئله باشا گلمز. بوتون بونلارین هامیسینین سؤزونون جانی بو جمله‌دیر: "ایسکیتلر و مادلار آریایی و ایرانی زبان اولموشلار". بوتون بو تاریخچی و گنج قلملر مطلق و شبهه‌سیز بیر واقعیت کیمی ایره‌لی سوردوکلری بو فیکره هئچ بیر تاریخی سند و مدرک گؤستمیرلر. اونلارین بو ادعالارینا تاریخی فاکت و دلیللری اؤز آغ ساققاللاری اولموش تاریخچیلرین یاخین کئچمیشده سند و مدرکسیز، شخصی فیکیرلری کیمی ایره‌لی سوردوکلری همین فیکیر و ادعادیر. بو کیمی یازیلاردان نمونه اولاراق "کتاب پاز" مجله‌سینین یئددینجی، قیش ۱۳۷۰ - نجی ایل ساییندا "رجبعلی لباف خانیکی"نین "ایران و اورتا آسیانین اورتاق مدنی - هنری ایلگیلری" مقاله‌سینه باخماق کفایتدیر.

بیز شبهه ائتمیریک کی، ۹۰۰ ایل میلاددان قبابقدان ایران فلانتینا آخماغا باشلایان هند - آوروپایی دیللی خلقلر تدریجله ایرانین جنوبو، کرمان و قسماً شرق طرفلرینده یورد سالیب یاشامیش و التصاقی دیللی مرکزی ماد ائللریله دوغو و جنوب طرفیندن قونشو اولموش، اونلارلار مدنی، اقتصادی و سیاسی علاقه‌ده اولموشلار و بو علاقه ماد حکومتی یارانان زامان ۳ - ۴ عصرلیک

سابقه به مالک ایدی. بونا گورهده بو دؤورده بعضی هند - آوروپایی دیللی ائللرین دیلریندن اولان بعضی سؤزلر، شخص آدلاری و سایرینین مرکزی ماد ائللرینین دیلینه کئچمه سی و عکسینه التصاقی دیللی خلیقلرین سؤزلری و شخص آدلاریندان ایران دیللی خلیقلرین دیلینه کئچمه سی تامامیله طبیعی و عاددی بیر حالدير و گرک ایدی اولایدی. لاکین بو جزیی مسئله لر او زامانکی مرکزی ماد ائللرینین دیلینین هند - آوروپالاشماسی دئمک دئییلدیر. بیر دیلدن بیر سیرا سؤزلرین باشقا بیر دیله کئچمه سی او دیلین ماهیتیینی چئویره بیلمز.

بیز بورادا بعضی آوروپا، کئچمیش سووئت و اکثر ایران تاریخچیلرینین او زامانکی مرکزی ماد اهاالیسینین ایران دیللی اولماسی بارهده قطعی فیکیر و ادعالارینا توخونماق ایسته میریک، چونکی او زامان مرکزی ماد اهاالیسینین التصاقی دیللی اولماسینی بیز دلیل و ثبوتلارلا دؤنه - دؤنه گؤستریمیشیک، بورادا یالنیز ا.م. دیاکونوفون بو بارهده کی فیکرینه توخونماق ایسته میریک. قید ائدک کی، یئرینده گؤستریدیگیمیز کیمی، ر.قیرشمن ده بو فیکیرده دیر.

بیر ماد تاریخی متخصصی کیمی ا.م. دیاکونوف، گؤروندوگو کیمی، نه سومثر، ایلام، ماننا، قوتتی و لوللوی دیلرله مستقیم شکیلده مشغول اولموش، نه ده، معلوم اولان، چاغداش تورک دیللی و دنیا تورکولوژیسی ایله دهرین تانیشدیر. او یالنیز مختلف آوروپا عالیملرینین قضاوتی اساسیندا مادلارین دیلی بارهده دانیشیر. ا.م. دیاکونوف بیر طرفدن واقعیته گؤرن بیر تاریخچی کیمی، مرکزی ماد ائللرینین قوتتی - لوللوییلرین نسل، التصاقی دیللی اولماسینی گؤرور، او بیر طرفدن ایسه او زامانکی مرکزی ماد اهاالیسینین ایران دیللی اولماسی بارهده متعصب عالیملرین فیکرینی گؤرور. بو عالیملر هم مادلار، همده ایسکیتلری سؤزسوز هند - آوروپایی دیللی گؤستمیشلر.

بو مطالعه لرден سونرا ا.م. دیاکونوف اوچ ماد رهبری: "خیشتیری"، "مامی تیارشو"، "دوسانتی" تین آدلارینین بیرینجیسینی اؤزونه خاص اوسلوبلا، ایکینجیسینی "هترسفئلد"ین قریبه سؤزونه اساساً هند - آوروپا دیلرینه خاص اولان سؤزلر گؤستریدیکدن سونرا، یازیر:

«قاباقلار دندیگیمیز کیمی، ظاهرده ماد قبیله لرینین اورتاق دیلی ایرانسی ماد دیلی ایدی و ایسکیتلرین ظاهر اولماسی، احتمال آدی چکیلن دیلین وضعیتینی اؤلدن داها آرتیق محکم لندیردی، اونا گوره شبهه سیز دئمک اولار کی، ایسکیتلر او دیلی آسان باشا دوشوردولر و اونا گورهده ایسکیتلرله مادلارین آنلاشماسی و معاشرتی اوچون وسیله واریدی».^۱

اولا معناسی قطعی معلوم اولمایان نئچه آد اساسیندا بیر خلیقین دیلی بارهده قطعی قضاوت ائتمک اولماز. بئله بیر قضاوتی ائدن ا.م. دیاکونوف ماد قبیله لرینین، یعنی قوتتی - لوللوییلرین نسلینین دیلینی هند - آوروپایی دیللی گؤسته ریر و بو ادعانین دلیلین ایسکیتلرین ماد دیلینی باشا دوشمه سی قید ائدیر. یوخاریدا گؤستریدیگیمیز کیمی، بیر سیرا آوروپا و اساساً ایران تاریخچیلری

ایسکیتلری سۆزسوز و مباحثه‌سیز ایران دیلی بیر ائل بیرلشمه‌سی بیلیرلر. حالبوکی، اۆلر دۆنه - دونه اثبات ائتدیگیمیز کیمی، نه قوتی - لولوبیلرین نسلی اولموش مرکزی ماد ائللری، نهده ایسکیتلرین هنج بیرى نه اینکی ایران دیللی اولمامیش، بلکه عکسینه التصاقی دیللی اولموشلار و ایسکیتلرین مادلارین دیلینی باشا دوشمه‌سینین سببی، اۆلرگۆستریدیگیمیز کیمی، هر ایکسینین اورتا آسیادان گلمه‌سی و واحد کۆک و دیله مالک اولماسی، التصاقی دیللی اولمالاری اولموشدور، نه اینکی هند - آوروپا دیللی اولمالاری.

م.ق. بیرینجی مین ایلیگین اۆلریندن ماننا و مادلار داخلینده زردوشت دینین روشیملری تدریجله مختلف قبیله‌لر و کیچیک ماننا شاهلیقلاری داخلینده میدانا گلیر و بونولا علاقه‌داردا زردوشت موغلاری بیر اجتماعی دسته و یا بیر ائل کیمی یارانیر و یا اۆلدن مؤوجود اولموشدور. یقین بو موغلارین دینی دیلی اۆلدن، ماننا - ماد خلقلرینین داخلینده یاشادیقلاری و اونلارین بیر ائلی و قوروشو اولدوغو اوچون، التصاقی و ماننا - ماد دیلینین اۆزو و یا اونا یاخین و اونون بیر لهجه‌سی اولموشدور. آیری جور تصوّر ائتمکده ممکن دئییلدیر.

ا.م. دیاکونوفون مرکزی ماد اهلایسینین ایران دیللی اولماسی باره‌ده گتیردیگی ایکینجی دلیل موغلار و اونلارین دینی نین مادلار داخلینده یایلماسی ایدی. او یازیر:

«احتمال موغلار و اونلارین دینی بو زامان ماد تورپاقلارینین باشا - باشیندا یاییلدی و موغلارین دیلی ایرانی بیر دیل ایدی»^۱.

معلوم دئییلدیر نه اوچون التصاقی دیللی اولموش ماننا - مادلارین بیر ائلی اولان و اونلارین داخلینده یاشاییب میدانا گلیمیش موغلارین دیلی ایرانی اولدو؟

ا.م. دیاکونوف ماد حکومتی دؤورونده اولموش بو موغلارین دیلینی هامان ساسانیلر دؤورو زردوشت موغلارینین دیلی بیلیر، حالبوکی، تقریباً ۱۴۰۰ ایل زامان فاصله‌سی اولان بو ایکی دؤور موغلارینین دیلی آراسیندا اوخشار جهتلر اولمامیشدیر. همین بو ماد - ماننا دؤورونده ماننا - ماد دیللی اساسیندا تدریجله یارانیب شکله دوشموش "اوئستا" اسکندر زامانی آرادان آپاریلدی و داها سونرالار اشکانی شاهى "بالاش" اونون تازادان شفاهی و کتبی قالیقلارینی بیر یرته توپلادی و بو ایکینجی دفعه توپلانا "اوئستا" ساسانیلر دؤورو فارس دیلینه چئوریلدی. بو ترجمه هم او دؤورون فارس دیلینی، همده بالاش طرفیندن توپلانمیش ماد - ماننا دیلینده اولان اوئستانین دیلینی بیلن، اۆزلری ده هامان ماد - ماننالی اولموش موغلار طرفیندن ساسانیلر دؤورو فارسجاسینا چئوریلدی. چئوریلدیکن سونرا اسکی اوئستانین اصیلینین نه اولدوغو معلوم اولمادی. یقین او، ماد - ماننا دیلینده اولموش بوتون یازیلار و سندلر کیمی ساسانی شاهلاری، او جمله‌دن اردشیر گۆسته‌ریشی ایله باش موغ "تئسر" طرفیندن آرادان آپاریلدی.

بونا گۆرەدە بحث ائتدیگیمیز ماد - ماننا دۇوروندە مرکزى ماد مۇغلارینىن دىلىلە ساسانىلر دۇورو موغلارینىن دىللىرىنى بیر آرایا قويوب عینى لشدیرمک قریبەدیر، اونلارین آراسیندا ھىچ بیر علاقه و ایلگى اولمامیشدیر.

ماننا - ماد دۇورو موغلارى زردوشتیزمین لاپ ایلک فورمالاشیب یارانما دۇورلری موغلارینىن دىلى - ماننا - ماد خەلقلىرى دىلىننن بیر لهجهسى، التصاقى بیر دىل، اۇزودە م.ق. ۷ - ۸ - نجى یوز ایللىکلرین التصاقى دىلى اولموشدور، ساسانىلر دۇورو موغلارینىن دىلى ایسە ساسانىلر دۇورو فارس دىلى، اۇزودە میلادی ۳ - ۴ - ۵ - ۶ - نجى یوز ایللىکلرین فارس - پهلوی دىلى اولموشدور. دئمک، بو ایکی دىل آراسیندا ھىچ بیر یاخینلىق اولما ییلمز، اولانا گۆرەکی، اونلار کۆک اعتباریلە آیری - آیری دىللر قوروھوندان اولموشلار. ایکینجىسى، اونلارین آراسیندا تقریباً مین دۇرد یوز ایللىک زامان فاصلەسى اولموشدور. بونلاری نظره آلدیقدا آیدین اولورکی، ا.م. دیاکونوف زردوشت دىنینن آستىاک دۇورو ایلک موغلارینىن دىلىنى ساسانىلر دۇورو موغلارینىن دىلىلە عینى لشدیرمکدە جدی سھو ائدیر. ا.م. دیاکونوف اونا گۆرە بو ایکی دستە موغو عینى لشدیریرکی، ھر ایکیسى زردوشت دینى رھبرلری اولموشلار. بو اونا بنزەیرکی، دئیک بوگونکو تورک و فارس روحانیلرین ھامىسى عربدیرلر، اونا گۆرەکی، ھامىسى مسلماندیر، عرب دىلىندە اولان قرآن مجیدە اینانیر و ایسلام دینینن رھبرلری حساب اولورلار.

بحث اولونان دۇورودە مرکزى ماد اھالیسینن ھند - آوروپایى دىللى اولماسینى گۆستەرن ا.م. دیاکونوف بلافصلە یازیرکی، ھامان ائللردە غیر - ایرانى عنصرلر گوجلوايدى. دیاکونوفون سۆزلرىنى اوخویاق:

«ایشین اولیندە و مۇوجود مطبەلرین مطالعەسیندن نظره گلیرکی، شاید غیر - ایرانى دىل عنصرلری (شېھەسیز دیاکونوفون مقصدی مرکزى ماد اھالیسینن اصلی دىلى - التصاقى دىلیدیر. م.) گوجلوا اولموشدور و اونون وارلیغى او آدلارین یایىلماسیندان ثابت اولورکی، اونلارا ھند - آوروپایى دىللردە اشتقاق تاپماق غیر - ممکندور. بونا گۆرەدە تام اطمینان ایلە یالنیز دئیە بیلەریک کی، خىشتیریتی و اونون متحدرلری "مامى تيارشو" و "دوسانتى" مادایدیلر. لاکین اونلارین "ایران دىللى" ماد و یا "کاسپى دىللى" ماد اولماسى بارەدە تام ایناملا فیکیر دئیە بیلەریک»^۱.

ا.م. دیاکونوف بیر طرفدن دئییرکی، مرکزى ماد اراضیسیندە یاشایانلار داخلىندە غیر - ایرانى عنصرلر گوجلوا اولموشدور، یعنی یثرلى اھالی غیر - ایرانى دىلدە، التصاقى بیر دىلدە (چونکی مرکزى ماد و بوگونکو آذربایجان یثرلریندە سامیلر نە او زامان، نەدە ھىچ وقت اولمامیشلار). دانیشمیشلار. بئله اولدوقدا بو خەلقلرین داخلىندن چیخان، بو خەلقلرین بالاسى، اوغلوا اولوب، اونلارین داخلىندە دوغولوب، بۇیوین، اونلارین سعادەت و آزادلیغى اوچون خەلقلرینن قبااغینا

دوشموش رهبرلر نثجه بیردن - بیره اؤز آنا دیلرینی اونودوب، آتیپ، "ایرانی دیللی" اولدولار؟! نه اوچون آقای ا.م. دیاکونوف او رهبرلرین (خیشتیریتی، مامی تیارشو، دوساننی) "ایران دیللی" دئییل، "کاسپی دیللی" (منظورو هامان التصاقیدیر) اولماسی بارهده قطعی فیکیر دئییه بیلیمیر؟! او زامان التصاقی دیللی ائلرین رهبری اولان اوولادلاری نثجه اؤز دیلرینی آتیپ، اونودوب، مدنیته اؤز خلقلریندن چوخ آشاغی سوییهده اولان بیر ائللین دیلینی اؤیرندیلر؟! و نه اوچون، نه سبب و علتله گؤره بو ایشی گؤزدولر!؟

ا.م. دیاکونوفون بو سطرلرینده مرکزی ماد اهاالیسینین هند - آوروپا دیللی اولماسینین قطعی لیگینی رد ائدیرسهده، اونون التصاقی لیگینی ده قبول ائتمیر. نظره گلن دیاکونوف بورادا یا ایناندیغی تاریخی واقعیتی گؤستره مییش، یادا بعضی آوروپا، کئچمیش سووئت و ایران تاریخچیلرینی اؤز علیینه قالدیرماق و اینجیتمک ایسته مه میشدیر. دیاکونوفون بو سؤزلریندن استفاده ائده رک بیر داها تأکید ائتمه گی لازم ییلیریک کی، نسیلدن - نسيله التصاقی دیللی اولان قوتی - لولوییلرین نسلی کیمی نثجه مین ایل افتخارلا حیات سورموش، خارجی هجوملار مقابیلینده مقاومت ائدیپ، دیل و میللی خصوصیتلرینی ساخلامیش، نه تکجه هند - آوروپایی دیللی خلقلره تابع اولمامیش، بلکه اونلاری اؤزلرینه تابع ائتمیش خلقلرین رهبرلی "آریایی" اولابیلمز، اونلار آنا - بابالارینین افتخارلی یولو و مبارزه سینه داوام ائتمیش، اؤز دیلرینده دانیشمیش، آدلارینی اؤز دیلرینین سؤزلریندن سئچمیش، دؤولت، اداره و یازی دیللی، چوخ احتمال، اؤز آنا دیلرینه چوخ یاخین اولان ایلام دیلی اولموشدور.

داها سونرا ا.م. دیاکونوف خیشتیریتی نین مرکزی "کار - کاشی"، بیتکاری (بوگونکو همدان و اورادان جنوب حیصله لر) اهاالیسینی میللی جهتدن قاریشیق گؤستریر. دوغرودان او زامان ایندیکی همدانین جنوب و غرب اراضیسی هم قدیمدن بابیل و سامی خلقلرینه، هم ایلام و کاسسی خلقلرینه، همده آریالارین ایران فلاتینا گلمه سیندن سونرا، آریا دیللی ائلره یاخین اولموش، شبهه سیز اونلاردان دا بو منطقه یه گلیب یاشامیشلار و نتیجه ده اونلارین دیلرینین ده یرلی اهاالینین دیلینه تأثیری اولموشدور، آنجاق ایلام و کاسسیلرین تأثیری قونشو اولدوقلارینا گؤره، داها گوجلو اولموش، آپاریجی و رهبر رول اوینامیشدیر.

او زامان بوگونکو همدان و اونون اطرافیندا قوتی - لولوییلرین نسبتاً اینکیشاف ائتمیش دیلی، همده چوخ احتمال رسمی - اداری و تجارت دیلی اولاراق، ایلام دیلی اساس انسیت واسطه سی، گئنیش خلقین دانیشیق دیلی اولموشدور. بو یرلرین اهاالیسی بو دیل خصوصیتلرینی تاریخ بویو قوریوب ساخلامیش و بوگونده او دیلین چاغداش شکلینده دانیشیلار.

همدان و اطرافی اهاالیسینین اؤز آنا دیلرینی قوریوب ساخلاماقدان قدیمدن اوز جنوبغرب طرفلریندن التصاقی دیللی کاسسی و ایلاملارلا قونشو اولمالارینین دا تأثیری آز اولمامیشدیر. ایلاملاردان دا بو گونه قدر اؤز ایلام دیلرینی ساخلايانلاری واردیر و بیز یئرینده اونا اشاره

اۋتمیشیک. ایلام، کاسسی و ماننالیلارلا عینی دیللی و کۆکلۆ اولماق نتیجه‌سینده، او زامان مرکزی ماد اهاالیسینین دیلی، سامیلرین غریدن و هند - آوروپایی خلقلرین جنوبدان و شرقدن تأثیر اۋتمه‌سینه باخمایارق، التصاقی اولاراق قالدی و هئچ ده ا.م. دیاکونوفون دئدیگی کیمی: «طبیعی‌دیر کی، ماد شاهلیغینین رسمی دیلی، یعنی اسکی ماد مؤلفلرینین "ایرانی دیل" آدلاندیردیقلاری او دیل قبیله‌لر آراسی اورتاق دیل اولدو»^۱ اولمادی.

داها سونرالار ا.م. دیاکونوف اؤز اثرینده مادلارین ایران دیللی اولماسی فیکرینی هر جور شبهه و تردیددن اوزاق قطعی و شبهه‌سین شکیلده گۆسته‌ریر و بونولادا معلوم اولور کی، او آریایی تعصب‌دن یاخاسینی قورتارا بیلمه‌میشدیر. بو مسئله ماد تاریخینین ۲۶۳ - نجی صحیفه‌سینده، ایسکیتلرین ۲۸ ایللیک حاکمیتی ایله علاقه‌دار وئرلمیشدیر. بیز بو بارهده ایسکیتلرین حاکمیتی ایله علاقه‌دار اولان بۆلۆمده دانیشمیشیق. ایشغوزلار - ایسکیتلر بحث اۋتمدیگیمیز دؤور، یعنی مادلارین اۆللیرینده مرکزی ماد و آذربایجانا گلیرلر. ایشغوزلارین التصاقی دیللی اولماسی بو اۆلکه‌لرین باشدان - بنادان التصاقی اولموش دیللیرینی محکم‌لندیردی. بئله‌لیکله معلوم دئییلدیر کی، تاریخ بویو او زاماناقدر مرکزی ماد اهاالیسینین دیلی التصاقی اولدوغو حالدا، هانسی عامل، سبب و تاریخی حادثه نتیجه‌سینده، اؤزۆده علمی دوشونجه و واقعیت تامامیله ضدّ، عاگیل و منطقّه مخالف اولاراق، بیردن - بیر، آز مدّت ده ده‌یشیب، ایرانی، هند - آوروپایی اولدو؟ مادلارین رسمی - اداری یازی دیلی بارهده بو گونه قدر تاریخی کتیه، سند و یازی اله کلمه‌دیگی اوچون، عالیم‌لر بو فیکیره‌دیرلر کی، ماد حکومتینین رسمی، اداری یازی دیلی هامان ایلام دیلی اولموشدور. بو واقعیتی آشاغیدکی فاکتارلار تأیید ائدیر:

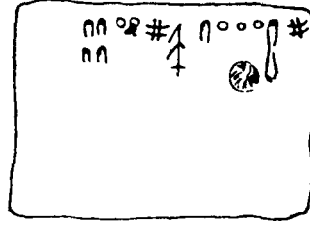
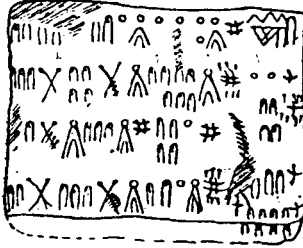
۱ - مرکزی ماد اهاالیسی التصاقی دیللی اولمالاریله برابر چئشیدلی لهجه‌لی اولموشلار. ماد حکومتینین اۆللیرینده اونلارین مختلف لهجه‌لری هله بیرله‌شیپ واحد بیر ادبی دیل میدانا گتیرمه‌میش ایدی.

۲ - هخامنیش شاهلاری اۆزلرینی پارس و ماد شاهی یازاردیلار، بونا گۆره‌ده کتیه‌لری اوچ دیلده - قدیم پارس، ایلام و بابیل دیل‌لرینده اولاردی. بو اوچ ایلدن ایلام دیلی هامان مادی دؤولت دیلی، مرکزی ماد اهاالیسینین رسمی، اداری و تجارت دیلی ایدی.

۳ - ماد حکومتینین یارانماسیندان نئچه مین ایل قاباقدان، یاخین شرق منطقه‌سینین اؤنملی قسمتی اولموش بو گۆنکو ایرانین بوتون غرب اراضی‌سینده التصاقی دیللی خلقلر یاشامیشلار. بو خلقلر قدیم‌لیک، مدنیتی‌نین یوکسک‌لیگی، دیلینین ادبی دیل کیمی لاپ اۆلدن بو اراضینین خلقلری، خصوصیله مرکزی ماددا ایشلنمه‌سی، تجارت و دؤولت اداره‌لری دیلی اولماسی سببی ایل، ایلام مدنیتی بو خلقلرین مدنیتی نه جدّی تأثیر اۋتمیش، اوزون مدّت اونلاری اؤز تأثیری

آلتیندا ساخلامیش و ایلام دیلی بو خلقلرین تجارت، رسمی دؤولت و اداره دیلی اولموشدور. بونا گۆرده قورولان ماد حکومتینین رسمی اداری دؤولت دیلینین ایلام دیلی اولماسی منطقهده او یغون بیر حادثه نظره گیر.

□ □ □

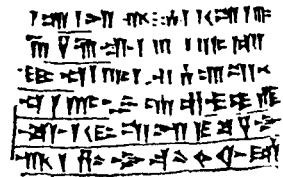
[ش - ۱۴۲] کاشانین سیلک تپه سیندن بیر ایلام صورت حسابی. م.ق. III مین ایللیگین سونلاری.

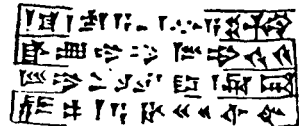
اسکی پارس دیلی

[ش - ۱۴۳] "کاسسی" میخی الیفباسی. م.ق. III مین ایللیگین اوچونجو ربعو.

ایلام دیلی

بایبل دیلی

[ش - ۱۴۴] || داریوشون اوچ دیلده اولان کتیبه سیندن نمونه لر. (اثر میتاز موزه سی)

□ "تورک" سۆزونون کۆک، معناسی و تاریخی

چاغداش دۇنيادا تورک کلمەسى تەقريباً ۳۰۰ - ۲۶۰ مىليون لوق عىنى كۆكلو اينسانلار کوتلەسىنىن ھەم دىل، ھەمدە ائتنىك خصوصىتلارنى بىلدىرن بىر اصطلاحدير. بو کلمە، ھلە بو گئنىش معنالى اصطلاح يارانمادان و بو گئنىش مضمونو كسب ائتمەدن، چوخ اوللر ميدانا گلەمىشدير. بو سۆزون يارانمىسى تورک ائللرينين اولدوقچا قديم حياتيله علاقه داردير و اونون يارانما تاريخىنى دقيق معین لشدیرمک چتیندير. احتمال بو کلمە ميلاددان نئچە مين ایل اول يارانمىشدير، آنچاق او م.ق. ايکینجى مين ایلليگين سون يوز ایلليکلرينده مؤوجود اولموش، م.ق. بيرينجى مين ایلليگين ايلک يوز ایلليکلرينده تورک ائللرى داخلينده ايشلنمىش و بير نئچە عصر سونرا، تدریجە گۆسترديگيمىز اصطلاح شکیلنه دوشموشدور. دئمک تورک کلمەسىنىن يارانىپ، بير اصطلاح شکیلنه دوشمەسىنىن اهميتلى قسمتلىرى بحث ائتديگيمىز ھمىن بو يوز ایلليکلره عايدير، بونا گۆرەدە بو کلمەنىن يارانمىسى و اصطلاح چئوريلمەسى بارەدە علمى معلومات و تحقيقاتين خلاصەسىنى بورادا وئرمەگى لازم بيلديک.

تورک کلمەسىنىن ھارادان ميدانا گلەمەسى و نە معنا داشىماسى بارەدە مختلف أوروبا و غير - تورک عاليملر چئشيدلى فيکیرلر ايرەلى سورموشلر، لاکين، فيکريمىزجە، بونلارين بعضيسينده معین حقيقتلر اولسادا، اساساً يالنىش و تورک ديلينه دەرین وارد اولماماغين نتيجه سیدير. سون زامانلار تورک کلمەسى دوزگون و علمى باخيمدان دوغرو شکیلده آچىقلانمىشدير.

"تورک" سۆزو ھارادان ميدانا گلەمىش و ايلک معناسى نە اولموشدور؟

بعضى تورک دىلى و تاريخى عاليملرى، او جملەدن "عاديله آيدىن" خانيمين فيکرينجە بوگون دۇنيادا ۲۶۰ مىليون حدودوندا اولان دۇنيانين اهميتلى خلقلريندن بيرى تورکلرين آدى - "تورک" کلمەسى بوگونکو آذرى ديلينده ايشلنن "دورماق" (دايانماق، گۆرمەمک، توقف ائتمک) فعليندن يارانمىشدير. بو تۆرەمەنىن جريانى بلە اولموشدور:

اورتا آسيا خلقلرينين اکثرينده ھەم اسكى دؤورانلاردا، ھەمدە معاصر دؤورده، آذرى ديلينده بوگون "دورماق" کیمی ايشلنن فعل "تورماق" شکیلندە ايشلەنیر، يعنى "د" سسى "ت" سسینە چئوریلیر. بو عادى بير ديلچىلىک - فونئتىک حادثەدير.

قديم تورکلرين بير قسمتى، عادى اقتصادى حياتلاريله علاقه دار، کۆچەرى حيات سورردیلر، اۆزلىرىدە ائللر بيرلشمەسى حاليندا ياشاردیلار. بو سۆى بيرلشمەلرينين بعضى ائل و طایفالارى، ھر ھانسى سببە گۆرە، اۆز باشچيلارینين رھبرلىگى آلتيندا، کۆچەرى حياتدان ال چکيب، سۆى بيرلشمەسیندن آيريلاراق، اوتوراق حياتا کئچردیلر. بير ائل اوتوراق حياتا کئچدیکدە، سۆيون

کۆچه‌ری حالدا قالانلاری اونلارا "تورماق" فعلیندن فعلی صیفت دوزلدرك، "توروق"، یعنی دایانان، گۆمه‌ین، توقف ائدن دئیردیلر. بو سۆزون "تورماق" فعلیندن یارانماسی بو گون تقریباً بوتون تورک سیستملی دیلرده عادی بیر صرف قایداسیدیر. نئجه‌کی چاغداش آذری تورکجه‌سینده "آچیق، باتیق، اویوق، اوچوق، ... فعلی صیفتلرینده گۆروروک کی، "آچماق، باتماق، اویماق، اوچماق، ... مصدرلریندن میدانا گلمیشدیر. بو کلمه سونرالار تدریج‌له بعضی تورک ائللرینین، آشاغیدا گۆره‌جگیمیز کیمی، آدی اولموشدور.

سونرالار مشهور "گۆی تورک" حکومتی یارانماقلا بو "توروق" سۆزونون قالین دوداقلانان ایکی سسی "گۆی" (اساساً آلا‌ه و سماوی معناسیندا) اینجه دوداقلانان "او - " سسینی تأثیرینده، تورک دیلینین آهنگ قانونونا - سس اویومو قورالینا اویغونلاشاراق، "توروک" اولور. (گۆی توروک). سونرالار بو کلمه مستقل شکلیده ایشلندیکده "توروک" شکلینده دئییلیر. "گۆی تورکلر" میلادی یئددی و سگگیزینجی یوز ایللکیلرده حاکمیت ائتمیشلر.

بو سۆز دا‌ها سونرالار تورکلرین عرب الیفباسینا کئچمه‌سیله علاقه‌دار "تورک" شکلینده یازیلیر، چونکی عرب الیفباسیندا اینجه دوداقلانان سسلی "و" نون مستقل حرفی اولمادیغیندان و حرکه شکلینده یازیلدیغیندان، حرکه‌لر دوشموش و نتیجه‌ده هم تلفظ، همده یازیدا "تورک" شکلینه دوشموشدور. آنادولو تورکلرینده‌ده بو کلمه اختصار اولاراق، "تورک" شکلینه دوشموشدور. □ □ □

تورک خلقی و دیلی اصطلاحی نئجه و نه زامان یارانندی؟

ایستر دیل، ایسترسه‌ده بیر سیرا خلقلرین آدی اولان "تورک" اصطلاحی میلاددان سونرا عمومی لشمیش بیر آد و ترمین اولموشدور. لاکین بو کلمه میلاددان چوخ قاباقلار میدانا گلمیش و حتی معین تورک ائللرینین آدی اولموش، همده چئشیدلی شکللرده تلفظ اولموشدور. تورک آدینا میلاددان قاباق آسوری منبعلرینده راست گلیریک. تاریخچی عالیم "یامپولسکی" نین یازدیغینا گۆره آسوری منبعلرینده قید اولموشدور کی، او زامانلار اورمو گۆلونون هنده‌وری اراضیسینده "توروق" لار - تورکلر یاشامیشلار. بو تاریخی معلوماتدا یئر آدی، یعنی بو گونکو آذربایجان معلوم اولسادا، تاریخی دقیق معلوم دئییلدیر، لاکین شبه‌سیر آسوری ایمپراتورلوغو دؤورو، یعنی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالاریندان م.ق. ۶۱۲ - نجی ایل، یعنی آسوری حکومتینین آزادان آپاریلماسینا قدرکی فاصله‌ده اولموشدور. یئرینده گۆستردیگیمیز بیر سیرا منبعلرده گۆسته‌ریلیر کی، آسوری منبعلرینین وئردیگی بو معلومات م.ق. ۱۴ - نجو یوز ایللیگه عایدیر.

اورارتو منبعلرینده‌ده هامان اورمو گۆلو اطرافیندا "توروخ" لارین ساکین اولماسی باره‌ده معلومات واردیر. بو معلوماتلا آسوری منبعلی معلوماتی عینی یئرلر و اراضیه عاید اولدوغو اوچون، احتمال وئرمک اولار کی، اورارتو منبعلرینین وئردیگی بو معلومات هامان آسوری

منبعلرینده وئرلمیش معلوماتدیر و هر ایکسی عینی بیر خلقه عایددیر. اورارتو منبعلرینین وئردیگی بو معلومات نئجه عصر سونرا اولسادا، گؤسته ریر کی، عینی "توروخ" و یا "توروق" آدلی ائل و یا خلق بو گونکو جنوبی آذربایجان اراضیسینده اوزون یوز ایللیکلر بویو یاشامیشدیر. دئمک، ایکی موثق تاریخی منبعین تأییدی اساسیندا قطعی شکلیده دئییه بیر کی، میلاددان ۱۵۰۰ ایل قاباقدان م.ق. ۶۱۲ - نجی ایللر فاصله سینده شک سیز و احتمال او تاریخلردن قاباق و سونرالاردا بو گونکو جنوبی آذربایجانین اورمو گؤل اترافیندا، هانسی ایالت و ولایتده سه، تورک ائلی، ائللری و یا ائل بیرلشمه لری ساکین اولوب یاشامیشلار. □ □ □

بون تورکلر

میرعلی سیدوفون گؤستردیگینه اساساً "بون تورکلر" م.ق. دؤردونجو یوز ایللیکده آذربایجان و اونون اطراف اولکه لرینده یاشاییردی لار. سیدوف گؤسته ریر کی، "کارتلنین مراجعتی" آدلی اثرده گؤسته ریلیر کی، اسکندر "لوتا"نین اوغلانلارینی قاچماغا مجبور ائندنه، غضبلی "بون تورکلر"له قارشیلانلار. بو "بون تورکلر" "کور" چایی ساحل لرینده یاشاییردی لار و دؤرد شهرده یئرلشمیش ایدیلر. بو ائللر "بون تورکلر" و یا "بون توروقلار" آدلانمیشلار، گورجو عالیم "ی.س. تاکاچیویلی" بو ائللری "تورک" گؤسته ره رک یازمیشدیر: «بون تورکلر، یا تورکلر، یادا تورانلیلاردیر»^۱

آکادمیک "مار" "بون تورکلر"ی "یئرلی تورکلر" معناسیندا بیلیمشیدیر، بعضی باشقا عالیملر ایسه بو آدی "هون تورکلر" بیلیمشیدیر. گورجو عالیملری "بون تورکلر"له "قیپچاق"لار آراسیندا فرق گؤرورلر. بودا تامامیله طبیعی دیر، چونکی بونلارین هر ایکسینین دیلی، عادت عنعنه سی، دینی تصوُرو، حیاتی و عینی ایدی، هر ایکسی تورک ایدیلر.

دئمک، م.ق. بئش و دؤردونجو یوز ایللیکلرده بو گونکو شمالی آذربایجاندا هم تورکلر (بون تورکلر)، همده "هون"لار اولموشلار. میرعلی سیدوفون گؤستردیگینه اساساً، بیر سیرا قدیم تورک دیللرینده، او جمله دن "کومان"، "قیرغیز"، "تاتار"، قارا قیرغیز" و سایره ده "بون" "سوی"، نسیل دئمک ایدی. دئمک، "بون تورک" تورک نسلی، تورک سویو دئمک ایدی. بونا گؤره ده تورکلر داخیلینده "بون سووار" = سووار" سبیر نسلی، "بون قیپچاق" قیپچاق نسلی، "بون اوغوز" "اوغوز نسلی" شکلینده طایفا و ائل آدلاری اولموشدور. دئمک م.ق. تورک آدلی ائللر هم بو گونکو جنوبی، همده شمالی آذربایجان اراضیسینده یاشامیشلار. □ □ □

□ "هایلان توروقلار" (خایلان توروقلار)

میلادی بشینجی یوز ایللیکده شمالی آذربایجاندا "خایلان توروقلار" و یا "هونلار" اولموشلار، ارمنی منبعلرینه گؤره اونلارین شاهلارینین آدی "آران" ایدی. قایناقلارین قید ائتدیگینه گؤره "هایلان توکلر" میلادی بشینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا زاقافقازادا اولموش "هون" سوی بیرلشمه سیندن اولموشلار. سیدوف "باشقیرد" و "اوغوز" دیلرینه اساساً گؤسته ریر کی، "هایلان" سؤزونون معناسی "سئچیلن" سئچیلیمیش، ساییلان معناسیندا ایدی، یعنی "هایلان تورک" حرمتلی اولان، ساییلان و حرمتلی تورکلر معناسیندا ایدی. □ □ □

□ تورکوتلر

"تورکوتلر" "تئلل" لر ایله بیر اولان ائللرایدیلر. بو ایکی طایفادان "تئلل" لر هون بیرلیگیندن آیریلیب چتین لیکلره دوشموشلرسه، "تورکوتلر" هونلارلا بیر یاشامیشلار. تئلل لر مالدار ائل ایدی و چین اراضیسیندن اوزاقلاردا یاشاییردیلار. تورکوتلر ایسه آلتای داغلارینین اتکلرینده یاشامیش، اؤزلری ده ده میرچیلیکله حیات سورموش، قسماًده حیواندارلیقلار مشغول اولموشلار.

بئله لیکه تورک خلقی همین عمومی آدلا میلاددان سونرا، گۆی تورکلردن بری تانیلسادا، اولای تورک کلمه سی م.ق. ۱۴ - نجو یوز ایللیکدن معلومدور، ایکینجیسی تورک خلقینین مختلف ائل و سوی بیرلشمه لری بو آدلا آدلاناراق، اولدوقجا قدیم دؤورلردن مؤوجود اولموشدور. م.ی. آرتامانوفون بو باره ده اولان سؤزلری دقته لایقدیر. او یازیر:

"تورک دیللی خلقلر، شبهه سیزان اسکی دؤورانین دهرین لیکلریندن مؤوجود اولموشدور...". اونلار "هوننو"، "قاوقیو"، "تئله - حذحس" و باشقا آدلارلا آدلاندریلیر، لاکین بو آدلار تورک دیلینده دانیشانلاری بوتونلوکله احاطه ائتمیر، یالنیز تورک دیللی اهلینین هامیسینی دا اولماسا، بؤیوک اکثریتینی احتیوا ائدن گئنیش و بؤیوک تورک خاقانلیغینین میدانا چیخماسی ایله باغلی "تورک" ترمینی گئنیش ائتنیک معنا کسب ائدیر.^۱ □ □ □

□ ۳- خط - الیفبا و یازی

بوخاریدا دئدیکلریمیزدن، هابئله قدیم و یثنی تاریخچیلرین یازدیقلاریندان معلوم اولور کی، میلاددان آزی مین ایل اؤلدن مانا - ماد خلقلرینین، شبهه سیز، خطی و یازسی اولموشدور. ا.م. دیاکونوف بو باره ده یازیر:

«قطعی شکیلده م.ق. بیرینجی مین ایله ده ماد اؤلکه سینده خط و یازی وارایدی. م.ق. ۹ و یا

سگگیزینجی عصرده "آبدانا" شاه‌ی طرفیندن، اککد دیلینده، آسوری بیر کیشی آدینا مال باغیشلاماق و ایشلرینی یولا سالماق بارده صادیر اولموش فرمان الده‌دیر و معروف‌دور. لاکین غیر - مستقیم اولاراق، موجود اولان بعضی مدرکلردن بئله معلوم اولور کی، ماننالیلارین اؤزلریندن بیر خط و یازیلاری اولموش‌دور کی، گوجلو احتمالا اساساً، اورارتو خطیندن آیینمیش ایدی.

گومان اولورنور کی، گؤسته‌ریلن بو خط بیر نوع میخی خط ایدی. عینی زاماندا اورمو گؤلونون اطراف‌ی منطقه‌لرینده اورارتو هیروقلیف‌لرینه اوخشار هیروقلیف‌لرده معلوم اولموش‌دور. مثلاً "ژؤه" ده تاپیلیمیش گوموش بوشقاب اوستونده بو هیروقلیف‌لر قازیلیمیش‌دیر.^۱

نه تکجه ماننا، مرکزی ماد - بوگونکو اسدآباد - همدان - زنجان - قزوین آراسیندا یئرله‌شن اراضی ده یاشایانلاردا یازیا مالک اولموشلار، حتی اونلارین قوتی - لولوبیلر دؤوروندن، میلاددان ۳ - ۲ مین ایل اؤلدن خط و یازسی اولموش‌دور.

معلوم‌دور کی ماد حکومتی دؤورو پارس‌لار مادلارا تابع ایدیلر و بو دؤورده پارس شاهلاری ایکینجی کوروش و بیرینجی داریوشون م.ق. آلتینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا میخی خطده یازسی اولموش‌دور. تابع بیر دؤولتین خطی و یازسی اولدوغو حالدا، حاکم دؤولت و مدنیّتجه یوکسک بیر میللتین یازی و خطینین اولماماسی ماحال‌دیر. ا.م. دیاکونوف یازیر:

«ایندی معلوم اولموش‌دور کی، "اسکی پارس دیلی"نین میخی خطی ایکینجی کوروش زامانیندا، م.ق. آلتینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا چوخ معمول اولموش‌دور. بو مسئله حکماً غیر - ممکن‌دور کی، بؤیوک ماد شاهلیغی یازسیز اولسون و پارسین خطی اولموش اولسون».^۲

معلوم‌دور کی، سومثر، ایلام، کاسسی، بابیل، اککد و اورارتو میخی الیف‌بادان استفاده ائتمیشلر. پارس‌لار و هخامنیشلرده بو الیف‌بانای ایشلتیمیشلر. بوتون بو خلقلرده بو الیف‌بادان استفاده فرقلی اولموش‌دور و پارس‌لارین کی دا اؤزلرینه خاص شکیلده اولموش‌دور، لاکین پارس‌لارین میخی الیف‌باسیله سومثر، ایلام و اورارتو میخی الیف‌باسی آراسیندا شبهه‌سیز ماننا و ماد‌لارین میخی الیف‌باسی دؤورو اولموش‌دور و پارس‌لار بو الیف‌بانای سومثر، ایلام، اوراتودان و خصوصیله تابع اولدوقلاری ماد‌لاردان آلمیشلار. ا.م. دیاکونوف بو فیکری بئله تعبیر ائتمیش‌دیر:

«... اسکی "پارس" میخی خطی بابیل و ایلام میخی خطیندن چوخ فرقلیدیر و باخمایاراق کی، احتمال یاخین شرقین باشقا میخی خط‌لریله اورتاق منشأیی واردیر، پارس میخی خطینی مستقیم شکیلده اونلاردان آیینما گؤستریمک اولماز. بو سؤزون یوزومو اوندان عبارت‌دیر کی، بونلارین آراسیندا نئچه فاصله حلقه بیزه مجهول‌دور و چوخ گومان ائدیلیر کی، ماننا و ماد میخی خطی بو

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۳۳۹.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۳۹.

فاصله و مجهول حلقه لردن اولموشدور.^۱

اسکی پارس میخی خطی نه تکجه ماننا و ماد میخی خطیندن آلینمیش، بلکه بعضی جهت لردن اورارتو میخی خطینده استفاده اولوناراق تکمیل لشمیشدیر. دئمک اورارتو میخی خطی ده فاصله حلقه لردن بیرى اولموشدور. ا.م. دیاکونوفون سؤزلرینه بونودا علاوه ائتمک لازمدیر کی، پارسلاز اوزون عصرلر ایلاملار تابع اولدوقلاری اوچون، ایفبالارینی آلیب تکمیل لشدیرمکده اونلاردان تأثیر لئتمک شبهه سیزدیر.

بو دئدیکلریمیزدن نتیجه آلاق، قطعی دئییه بیلهریک کی، پارسلاز اؤز تاریخلرینده ایلمک یازینی، ایلمک خطی، ایران فلاتینا گلدیکن سونرا، ایلمک دفعه یازیدان استفاده ائتمک ایسته دیکده، مدنیتجه اؤزلریندن چوخ قدیم و یوکسک اولموش، چوخدان بری ایفبا و خطه مالک اولان تابع اولدوقلاری ایلام و سونرا ماد - ماننا خلقی، دؤولتی و مدنیتیندن آلمیشلار. احتمال وئرمک اولور کی، ماننا - مادلارین دؤولتی و رسمی دیلی ایلام دیلی اولموش و پارسلاز اوندان استفاده ائدیپ اؤز یازیلاری و دیللرینی تکمیل لشدیرمیشلر. پارسلازین تکجه خطی دئییل، بلکه هخامنیش کتیبه لرینین ادبی دیلی ده ماد - ماننا دیلینین و ایلام دیلینین مستقیم تأثیری آلتیندا فورمالاشمیشدیر، نئجه کی، سومئر، اورارتو و کاسسی دیللری ده بو ایشده تأثیر سیز اولمامیشدیر.

ماننالارین معین یازی و ایفبا یا مالیکی اولمالارینی بعضی آسوری منبع لریندن ده گؤرمک اولور. بو ایفبانین و یازنین نئجه اولدوغو معلوم اولماسادا، هر حالدا آسوری منبعی گؤستریر کی، ماننا حاکم دایره لری و شاهلارینین معین یازسی اولموشدور. آسوری منبعی بوندان عبارتدیر کی، ایکینجی سارقونون م.ق. ۷۱۴ - نجو ایل معلوماتیندا یازیلیمیشدیر کی، ماننا شاهی "اولوسونو" اؤزونون قازیدیردیگی یادگار داشینی اونا (ایکینجی سارقونا) وقف ائتمیشدیر.^۲

دئمک، سیاسی جهتدن آسوری شاهی ایکینجی سارقونا یاخین اولموش ماننا شاهی "اولوسونو" بیر داش کتیبه قازیدیرمیش و اونو ایکینجی سارقونا وقف ائتمیشدیر. بو کتیبه نین هانسی ایفبا و نه دیلده قازیدیریلماسی بیزه معلوم اولماسادا، هر حالدا بو فاکت گؤستریر کی، ماننا شاهی و دؤولتینین معین یازی و ایفباسی اولموشدور. فیکریمیزجه بو ایفبانین میخی و یازنین ایلام دیلینده اولماسی احتمالی گوجلودور.

بوندان علاوه ا.م. دیاکونوف او دؤورلردن قالمیش بیر مکتوبدان دانیشر کی، اوندان "ماننالی کاتبیدن" سؤز گئتمیشدیر.

بو فاکت گؤستریر کی، ماننا خلقی داخلینده نه تکجه یازی و ایفبا اولموشدور، حتی او چوخ قدیم زامانلاردان بو خلق داخلینده موجود اولموش و نتیجه ده یازی ایشلری اوچون خصوصی

※

۱ - ماد تاریخی، ص ۳۴۰.

۲ - ماد تاریخی، ص ۵۸۷.

کاتیلر، مونشی لرده یارانمیشدیر.^۱

بو واقعیتی، شفاهی شکیلده اولسادا، ماننا دیلمانجلارینین اولماسی دا تأیید ائدیر. بیز یئرینده گؤستریمیشیک کی، مرکزی ماد شاهلیقلاریندان، او جمله دن "زیکرتو" و سایره شاهلیغین نماینده لری آسوری دربارینا ائلچی گئتدیکده، ماننا دیلمانجلاری واسطه سیله آسوری شاهلاری و مسئوللاری ایله دانیشاردیلار. دیلمانجلیق وظیفه سیله کاتیلیک، منشیلیک وظیفه سی عینی اولماسادا، ایش جهتدن بیر - بیرینه یاخین دیرلار و شاید او زامان عینی شخص هر ایکسینی بیلر و یئرینه ییترردی.

بوتون بونلار ماننا خلقی و حکومتی داخیلینده یازی و الیفانین اولماسینی گؤسته ریب، ثابت ائدن گؤزل تاریخی فاکتلاردیر.

یوخایدا دئدی کلریمیز ماننا - مادلارین الیفایا مالک اولماسینی منطقی دلیل لرله ثابت ائدیردی، لاکین بوندان علاوه ماننا - مادلارین الیفایا مالک اولمالاری باره ده، آزاد اولسا، الده مدرک واردیر. بو مدرک اورمو گؤلونون غربینده "زئوه" منطقه سیندن تاپیلیمیش خزینه شئیرلی داخیلینده اولان بیر گوموش بوشقباداکی یازیدیر. بو یازی و.ا.م. دیاکونوفون فیکرنجه هیروقلیف، گؤسته ریرکی، هله ماننا دؤورونده او خلقین یازیسی اولموشدور. بیزجه بونلارین چوخو هیروقلیف دئییل، معین الیفادان اولان یازیدیر، داها دقیق دئیمیش اولساق، بیزجه بو تاریخی اثر هیروقلیفدن الیفایا کئچید دؤورونه عاید بیر یازیدیر. زامان کئچدیکجه بو هیروقلیف خطرلر تکمیل لشمیش و بعضی عالیملرین فیکرنجه، سومرلر واسطه سیله، میخی الیفا میدانا گلیمشیدیر. بو میخی الیفا او دؤورون اکثر خلقلری، او جمله دن هخامنیشلر طرفیندن اقتباس و استفاده اولونموشدور. لاکین تأسفله ماد شاهلارینین بو میخی الیفادا یازیلیمیش کتیبه لری و اثرلری، بو گونه قدر، اله گلمه میشدیر.

فیکریمیزجه زئوه خزینه سینه عاید اولان یوخاریدا گؤستر دیگیمیز هیروقلیف - یازی ماننالیلارین حاکمیت قوردوغو دؤوردن چوخ قاباقکی عصرلرین حیاتی و مدنیتینه، یعنی میلاددان اولکی او دؤورانلار و مین ایلیکلره عاید دیرکی، او دؤورده یا هله سومر میخی الیفاسی تام شکله دوشمه میش، یادا ماننالیلارین بابالاری سومرلرین میخی الیفاسیله تانیش دئییدیلر و اورتا آسیادان گلمه بیر الیفانین ابتدایی شکلی ایله تانیش ایدیلر. بیز اونا گؤره بئله فیکر ائدیریک کی، او دؤورلرده بوتون یاخین شرق خلقلرینین الیفاسی سومرلردن آیینان میخی الیفا اولموش و یادگار قویدوقلاری لؤوحه لر و اثرلرده همین الیفادادیر، لاکین بونلارین عکسینه اولاراق، ماننادا بحث ائتدیگیمیز بو یازی اولموشدور.

بورادا همین هیروقلیف زئوه الیفاسی ایله ایلگیلی بحثدن اول بیر مسئله نی آچیقلاماغی فایدالی

و لازم حساب ائدیریک، اودا عمومیتله ییغبانین یارانماسینین ایلک تمل داشلاری، ایلک عامل و سببلرینی، یوللارینی قسماً آچیب گؤسترمدن عبارتدیر.

شبهه یوخدور کی، هیروقلیف ییغبانین یارانماسی و جریانیندا ایلک آددیملاردان بیرری اولموشدور. بئله ایسه همین بو هییثروقلیفلرین یارانماسینا ایلک عامل، تکان و ثرن، سبب، آددیم نه اولموشدور؟ بیر سیرا عالیملرین ده گؤستردیگی کیمی، فیکریمیزجه بو عامللرین اهمیتلریندن بیرری ساخسی قاب قاییرماقلا علاقه دار، اونون اوستونو شیرله ییب بزه مک، اوندا چئشیدلی هندسی شکیللر، خطلر، حتی حیوان و افسانه وی وارلیقلارین شکیللرینی چکمک اولموشدور. بو شکیل، خط، چیزگیلر و سایره نین بعضیسی ساخسی قاییران هنرمندلر و اوستالار طرفیندن بیر اشاره بیر سمبول، بیر شئین نوعو، سای و گرکلیگینی گؤسترن علامت و نشانه اولموشدور. مثلاً کوزه نین اوستونده، شیرین داخلینده چکیلیمیش موازی - مونکسیر، سینیق خطلرله کوزه نین سو ساخلاماغا خاص اولدوغونو گؤسترک اوئستانین مقصدی اولور. بورادان تدریجله موازی - مونکسیر خطین دریا، سو، چای و سایره نی گؤسترن بیر هیروقلیف اولماسی میدانا گلمیشدیر. همین علامتلر توپلاناراق، اینکیشاف ائدیپ، زامان - زامان چوخالاراق، بیر خلق، بیر توپلوم و بیر دؤولتین هیروقلیفینه چئوریلیمیشدیر. همین هیروقلیف تدریجله ییغبانین و نتیجه ده خطین یارانماسینا یول آچمیشدیر.

بئله لیکله اینسانلارین ایلک دفعه ساخسی قاییرماسی، اونو پیشیریپ ناخیشلاماسی، اوندا خطلر، شکیللر و سایره رسم ائتمه سی و بو کیمی ایشلرینی خطین یارانماسینین ایلک آددیمی، سببی، عاملی حساب ائتمک منطقه اویغون بیر فیکردیر.

همین پروسس دونیانین مختلف یئرلرینده چئشیدلی ایفالارین یارانماسینا سبب اولموشدور. اورخون ایقباسینین م.ق. بشینجی یوز ایلیلکده نسبتاً کامل شکیلده مؤوجود اولدوغونو (قزاقستانین "ایسیک گؤل" یاخینلیغیندا "ائسیک" کورقانیندان تاپیلان گوموش بوشقابداکی یازیا اساساً) نظره آلاراق، ایناملا دئییه بیلهریک کی، بو ایقبا م.ق. ۲ - ۳ - نجو مین ایلیلکلردن یارانماغا باشلامیشدیر. بونا اساساً ده بیز بو فیکرده بییک کی، سومثرلر و ایلاملار اورتا آسیادان یاخین شرق منطقه سینده گلدیکدن سونرا، بابیل و شوشدا میخی ایقبانی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز پروسسله، کشف ائتمیشلر و اونلاردان یاخین شرق منطقه سینین تقریباً اکثر التصاقی، سامی و هند - آوروپایی دیللی خلقلرینه یایلمیشدیر.

میخی ایغبانین التصاقی دیللی خلقلر طرفیندن یاخین شرق منطقه سینده کشف اولوب، تکمیل لشدیگی زامانلار، اورتا آسیادا یاشایان باشقا التصاقی دیللی ائل، طایفا و سوی بیرلشمه لری طرفیندن "اورخون" ایقباسی تدریجله کشف اولوب، هیروقلیف و باشقا تکامل دؤورلرینی آرخادا بوراخاراق، کامل ایقبا شکلینه دوشور.

فیکریمیزجه اورخون ایقباسی اؤز تکمیل لشمه پروسسینین چئشیدلی دؤورلرینده اورتا

آسیادان آذربایجانا کؤچموش ائللر واسطه سیله بو اولکة یه گلمیشدیر. ظنیمیزجه "زئوه" خزینه سیندن تاپیلیمیش و ا.م. دیاکونوف طرفیندن هیروقلیف کیمی قیمتلندیریلیمیش یازی همین اورخون ایفباسینین هیروقلیف ایله کامل ایفباسی آراسینداکی دؤورونه عایدیر کی، معین تورک ائللری طرفیندن او زامانلار اورتا آسیادان آذربایجانا گتیریلیمیش و گؤستر دیگیمیز گوموش بوشقاب کناریندا ایشلنمیشدیر.

بیز بئله فیکر ائدیریک کی، اورخون ایفباسی اؤزونون تکمیل لشمه دؤورلرینین مختلف شکیللرینده اورتا آسیادان آذربایجانا کؤچموش تورک ائللری طرفیندن خزرین غربینه گلمیش و معین یئرلرده و لؤوحه لرده ایشلنمیشدیر. فیکریمیزجه بئله اثرلر آذربایجاندا وار و اونلاری آراییب تاپماق لازمدیر. بیز بو فیکریمیزی باشقا یئرده ده بیلدیرمیشیک.

ایندی ده فیکریمیزی "زئوه" دن کشف اولموش یازی باره ده آچیقلا یاق. فیکریمیزجه ماننا دؤورونه، میلاددان تقریباً مین ایل اوله عاید اولوب "زئوه" خزینه سیندن الده ائدیلمیش بو هیروقلیف خطین، اول قسمتی استئنا اولماقلا، قالان اساس بؤلومونده عمومی و واحد بیر خصوصیت حکم سورور. بو خصوصیت اوندان عبارتدیر کی، بو حرفلرین تقریباً هامیسی عمومی بیر خط و اونون ایکی طرفینده اولان برابر و یا غیر - برابر علامتلرین میدانا گلمیشدیر. بئله علامتلرین میخی ایفبا و حتی بیلدیگیمیز آیری هیروقلیف و ایفبالارلا هئچ بیر علاقه و اوخشار جهتلری گؤرونمور، لاکین بو خصوصیتی اورخون ایفباسینین اکثر حرفلرینده مشاهده ائدیریک. شکیلدن گؤرون دوگو کیمی، اورخون ایفباسی حرفلرینین بیر چوخو، ایستر سسلی، ایستر سه سس سیزلر، ائله عمودی بیر خطدن یارانمیشدیر کی، اونون ایکی طرفینده گاه برابر، گاه ایسه غیر - برابر علامتلر واردیر. بو ایسه علمی جهتدن بیزه امکان و ثریر کی، بونلارین هر ایکیسینین عینی بیر منبعدن سو ایچدیگینی و یا ان آزی بیر - بیریندن خبردار اولدوغو فیکرینی ایره لی سورک.

"زئوه" خزینه سی یازیلاری ایله اورخون ایفباسینین بیر - بیرینه یاخین و عینی منبعلی و آزی بیر - بیریندن خبردار اولماسی فیکرینی ایره لی سور دوکده، بیز اونلارین ظاهری اوخشارلیقلارینی نظره آلدیق، لاکین، شبهه سیز، بو علمی باخیمدان معین اساس اولسادا، کفایت لندیرجی دلیل دئییلدیر. ایندی گؤرک بونلارین آراسیندا زامان باخیمیندا یاخینلیغی دا تاریخ تأیید ائدیرمی؟ آیا "زئوه" خزینه سینین عاید اولدوغو زامان اورخون ایفباسی اولموشدورمو؟

"زئوه" خزینه سی و اوندان تاپیلیمیش یازیلی بوشقاب ماننا حکومتی دؤورونه، یعنی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللرینه عایدیر. آیا اورخون - یشی سو ایفباسینین تاریخی ده بو دؤورلر و یا اونا یاخین زامانلار اگتدیب چاتیرمی؟

کئچن عصرین سونلاریندا ۱۸۹۳ - نجو ایله دانمارکلی عالیم "و. تومسن" طرفیندن اوخونان اورخون - یشی سو آیدله لرینین یازیلما تاریخی میلادی ۶ - ۵ - نجی عصرلر اعلان ائدیلمیشدیه ده، "تومسک" شهرینده توپلانمیش اون مینه قدر اورخون - یشی سو داش یازما آیتلارینین بعضیسینین

تاریخی میلادی ایکینجی عصره چاتیردی. لاکین اورخون الیفباسینین یارانما تاریخینین اوندان چوخ اوللره عاید اولدوغوندا بیز شبهه ائتمیر و یثنی تاپینتیلاری گؤزله بیردیک، تا اینکی ۱۹۷۰ - نجی ایلین یازیندا قزاقستانین باش کندی "آلما - آتا" شهری اطرافیندا، "ایسیک گؤل" یاخین لیغیندا آلتای تیپلی بیر مزار (کورقان) کشف اولدو. علمی تدقیقاتلار بو مزارین م.ق. بشینجی یوز ایللیگه عاید اولدوغونو قطعی شکیلده اعلان ائتدی. بو قبری گؤکنار آغاجی گؤوده سیندن قایر یلمیش بیر تابت ایدی کی، اوندا "ایسیک" خلقینین گنج بیر ولیعهدی گؤمدورولموش، اؤزوده ۴۸۰۰ پارچا قیزیل شئیلره اؤرتولموشدو. بونلارین داخلینده قیزیل کمر، قیزیل سلاح، قیزیل قالخان و... وارایدی. بو شئیلرین شکلی و قورولوشو آلتای، قارا دنیزین شمال ساحل لری، شمالی قافقازدا کشف اولموش قبری لرده کی زینت وسیله لرینین عینی ایدی - تورک بزک و سایطی ایدی. بو شئیلره خارقالعه بیر اینجه لیک واردیر کی، او زامانکی آوروپا و باشقا هند - آوروپایی خلقلرینین صنعتی، هنری و اینجه لیگیندن مقایسه ائدیلمز درجه ده یوکسکدیر.

چین اولای یازانی م.ق. اوچونجو عصرده یازمیشدیر کی، "کانقلی - Kanqli" خالق، تورک ائللریندن بیر (چوخ احتمال گنگرولی ائلی) چین خلقیندن فرقلی اولاراق، افقی شکیلده یازیرلار. میلاددان قاباقکی دؤورلرده اورتا آسیا ائللری، طایفالاری و سوی بیرلشمه لرینین الیفباسی و یازسی باره ده معلومات بوندان آرتیق دئییلدی، لاکین گؤستردیگیمیز "ایسیک گؤل" قبری ندن تاپیلان شئیلرین بیریده اوکسیدلشمیش گوموش بوشقاب اوزه رینده کی ایکی سطرلیک افقی یازی ایدی. بو یازی ۲۶ حرفدن عبارت ایدی و اورخون - یثنی سو الیفباسی و یازسینی خاطرلادیردی - اورخون الیفباسیندا ایدی.^۱ رفیق اؤزدک بو باره ده یازمیشدیر:

"تورک یازی دیلینی ۲۵۰۰ ایل اؤنجه یه آپاران معلومات "آلما - آتا" نین ۵۰ کیلومتر یاخین لیغیندا "ایسیک گؤل" جیواریندا کی "ایسیک" کورقانیندا تاپیلدی.

آچیلان مزاردان چیخان اشیا گؤز قاماشدیرجی ایدی. بیر تورک ولیعهدینه عاید اولدوغو آنلاشیلان بو مزارا ولیعهد قیزیل گئییمی، قیزیل تاجی ایله گؤمولموشدور. مصر فرعونو "توتانهامو" نون مزاریندان سونرا، ان چوخ قیزیل بو تورک ولیعهدی نین مزاریندان تاپیلدی. تام ۴۸۰۰ پارچا قیزیل وارایدی. فقط تاریخ، تورک تاریخی اوچون عوض سیز ده یرده کی معلوماتلار نه بو قیزیللار، نه ده باشقا اشیالار دئییلدی. عوض سیز ده یرلی تاپینتی یاریسی اوکسیدلشمیش گوموش تاباغین اوزه رینده کی ایکی سطرلیک یازی ایدی. بو یازی همین مزاردان ۱۲۵۰ ایل سونرا تیکیلیمیش "اورخون" آبیده لرینده کی گؤی تورک حرفلری ایله یازیلیمیشدی، یعنی تورکجه ایدی. اوخوندو، ترجمه ائدیلدی.

... آپاریلان رادیو - کاربونیک تحلیلدن، اورخون حروفاتلی یازنین م.ق. ۵ - نجی عصره عاید اولدوغو آنلاشیلدی.

"اٹسیک"ده قازینتی ۱۹۷۰ - نجی ایلده باشلایب، داوام ائدیر. اطرافدا یاغمالانمیش مزارلاردا تاپیلدی، آما مال ده ییللمه میس باشقا مزارلارین وارلیغی دا شبهه دوغورمور - بونلار گنج - تئز آشکارا چیخاریلاجا^۱.

اوکسیدلشمیش گوموش تاباقدکی ایکی سطرلیک اورخون یازیسی اوخوندو. بو ایکی سطرین معناسی بوادی: «خانین اوغلو ۲۳ یاشیندا اولدو. اٹسیک خالقینین باشی ساغ اولسون»^۲
دئمک، اورخون - ینی سو الیفاسی م.ق. ۵ - نجی عصرده اولموشدرو. بیز بونودا اولجاس سلیمانین: «اصلینه باخیلارسا، هر هانسی بیر شئی حاقیندا نهایی حکمه گلیب چاتماق گرکمز، بو ممکن دئییلدیر»^۳ دئدیگی کیمی، سون و نهایی فیکیر بیلیمیر و شبهه ائتمیریک کی، بو دؤوردن قاباق یاشامیش "تومروس خانیم" و "آلپ ار تونقا" کیمی بؤیوک تورک باشچیلاری دا بو الیفادان یارارلانمیشلار و حتی اونلاردان قاباق دا بو الیفا اورتا آسیا تورکلری داخلینده اولموش و اورادان تورک ائللرینین یایلیدیغی بوتون یئرله آپاریلیمیشدیر. آنجاک بو الیفا زمان کئچدیکجه، طبیعی اولاراق، قسماً ده بیشمیش و تکمیل لشمیشدیر. بیز اینانا بیلیمه بیریک کی، گوستر دیگیمیز مزارین عاید اولدوغو زاماندا سونرا، "ایسیک گؤل" اطرافیندا یاشامیش و سونرالار، اوغوزلار قوشولاراق، غربه طرف و نهایت دربند یولوايله آذربایجانا و مرکزی ماد تورپاقلارینا گلیب، یورد سالاراق، تبریزین یاخین لیغیندا "خیلیجان" کندینی و ایرانین مرکزینده "خلجیستان" منطقه سینین یاراتمیش "خلجلر"ین بیر ائلی، قولو، اوباسی و یا طایفاسی بو الیفانی اوْزوايله بو دیارا گتیرمه میس اولسون. بو سؤزلری "ایسیک گؤل" کورقانینداکی "آلتون گئیملی شاهزاده"نین تاریخیندن قاباق و سونرالار زمان - زمان اورتا آسیادان منطقه میز و آذربایجانا گلیمیش تورک اصللی ائللر، طایفالار و سوی بیرلشمه لری باره ده تکرار ائدیریک.

بیز بو الیفادا اولان یازیلارین آذربایجان و همداندا کشف اولونماسینی صبرسیزلیکله گؤزله ییر و سو فیکیرده اولدوغو موزو بیلدیریک کی، "زئوه" خزینه سیندن الده ائدیلمیش بوشقاب اطرافینداکی یازیلارلا یوخاریدا گوستر دیگیمیز آما - آتا مزاریندان تاپیلان قابداکی اورخون یازیلاری آراسیندا علاقه و باغلیلیق اولمالیدیر. اونلارین زامانجا بیر - بیرینه یاخینلیغی دا بئله بیر حکمو ایره لی سورمه گه امکان وئیریر. اونا گؤره زامانجا یاخین دئییریک کی، "ایسیک گؤل" مزاری نین یازیسی میلاددان بشش عصر اوله عاید دیرسه، بیزیم بحث ائتدیگیمیز ماد - ماننا دؤورو

۱ - تورکون قیزیل کیتابی، ج ۱، ص ۱۵ - ۱۴.

۲ - تورکون قیزیل کیتابی، ج ۱، ص ۸۱.

۳ - اولجاس سلیمان، "آزی" ص ۱۹۸.

یازیسى اوندان ایکی - اوچ عصر اولیندیر. ایسیک گؤل مزاریندان تاپیلان اورخون ایفباسینداکی، یازینین، سونراکی اورخون آبیده لرینه نسبت، آزییشگین اولماسینی نظره آلاراق، قطعی شکیلده دئییه ییله ریک کی، او ایفبا نئچه عصر اوندان اولدن تورکلر داخلینده ایشلنمیش و اونلارین رسمی ایفباسی اولموشدور، یعنی م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللریندن اورخون ایفباسی تورک خلقلرینین ایفباسی اولموشدور کی، بش یوز ایل ایشلنمک نتیجه سینده "ایسیک گؤل" مزاریندان الده ائدیلمیش یازینین ایفباسی حالینا گلیمشیدیر. طبیعی دیر کی، بو ایفبا م.ق. ایلک مین ایللیگین اوللرینده چوخ ابتدایی، هله بیشمه میش و چوخ احتمال، هله بعضی هیروقلیف اشاره لرله بیرلیکده و قارشیق، یعنی "زئوه" ده الده ائدیلمیش یازینین ایفباسی حالیندا اولموشدور.

اگر دئدیگیمیز بو فیکیر دوزگون اولارسا، اوندا اورخون ایفباسینین یارانما تاریخینی، تقریباً م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالاری و اوللری تعیین ائتمک منطقه او یغون اولار.

عالملرین آراشدیرمالاری گؤستریر کی، میخی خطی میلاددان اول آلتینجی عصرین اورتالاریندا، ایکینجی کوروش (بؤیوک کوروشون باباسی) زامانیندا پارسلار داخلینده معمول ایمیش. بو زمان پارسلار مادلارا تابع ایدیلر. تابع بیر ولایتده میخی خط معمول اولموش اولسا، او ولایتین تابع اولدوغو مرکزی حکومتده، هاما و یا باشقا بیر خطدن استفاده اولموش و تابع ولایتلر اونلاردان تبعیت ائتمیشلر. مرکزی ماد اراضیسیندن الده ائدیلمیش ایلام دیلی و میخی ایفبادا اولان تجارت سندی قطعی صورته گؤستریر کی، ماد حکومتی دؤورو ایلام دیلی هم رسمی دؤولتی و اداری دیل، همده گشنیش خلق کوتله لری آراسیندا تجارت سندلری دیلی اولموشدور. بونا اساساً ده تقریباً قطعی شکیلده دئمک اولار کی، ایکینجی کوروش زامانی و یا اوندان بیر مدّت اوللر پارسلار میخی ایفبانى مادلار و یا ایلاملاردان و یا هر ایکیسیندن اویرنمیشلر. بوگونکو فارس ولایتینده اولان تاریخی داش قازما کتیبه لرینین بعضیسی ایکینجی کوروش دؤوروندن قاباقلار، پارسلارین ایلاملارا تابع اولوب، اونلارا وئرگی وئردیکلری، تابع بیر خلق کیمی، مرکزی دؤولته یازیشدیقلاری دؤورلره عایدیر، اؤزلری ده یا ایلام حکومتی طرفیندن فارسدا حاکم اولموش ایلام امیرلری و باشچی لاری طرفیندن و یا پارس رهبرلری طرفیندن قازدیریلیمشدير و هامیسی ایلام دیلینده دیر. دئمک، پارسلار ایکینجی کوروش زامانیندا اؤز دوغما دیل لرینده قازدیردیقلاری کتیبه لردن اول، اؤز داش قازما آبیده لرینی ایلام دیلینده، تابع اولدوقلاری دؤولتین دیلینده، نئچه مین ایل اوندان اولدن یاخین شرق منطقه سینین، خصوصیه بوگونکو ایران تورپاقلارینین بوتون غرب اراضیسی یئرلرینده یاشامیش خلقلر داخلینده یاییلمیش، تانیلمیش، سیاسی، ادبی جهتدن بیشمیش و سابقه لی اولموش ایلام دیلیند قازدیرمیشدی لار، بیر دیلده قازدیرمیشدی لار کی، چوخ احتمال و آکادئمیک "مار" ین دئدیگینه اساساً، حتماً او دیل ماد دؤولتینده رسمی، اداری دؤولت دیلی اولموش ایدی.

دئمک، پارسلار ایکینجی کوروش زامانی اؤز آنا دیل لرینده قازدیردیقلاری داش قازما آیتلارینی

میخی الیفبادا قازدیرماقدان چوخ اۆلر هر جهتدن میخی الیفبا ایله - هم اوزون عصرلر ایلام حکومتینه تابع و اونلاردان آسیلی اولماق نتیجه سینده، همدە ماد حکومتینه تابع اولوب او دۆولته رسمی یازیشمالار نتیجه سینده و همدە اۆلر ایلام حاکملری و امیرلرینین اورادا حاکمیت ائتمکلی نتیجه سینده تانیس ایدیلر و بو تانیشلیق اوزون عصرلر داوام ائتمیشدیر. بو تانیشلیق نتیجه سینده نهایت پارس باشچیلاری و شاهلاری ایکینجی کوروش (اصیل کوروشون باباسی) زامانیدان اۆز دیللی اوچون، میخی الیفبا اساسیندا خصوصی الیفبا ترتیب ائده رک، داش قازما کتیبه لرینی اۆز دیللی رنده میخی الیفبادا قازدیرمیشلار.

بوتون بونلارلا برابر قید اولونمالیدیر کی، بۆیوک ماد دۆولتینین خطی، دیلی کیمی، هله لیک ابهام پرده سی آلتیندا قالماقدادیر. بو ابهام ماد شاهلارینین کتیبه لر و یا او دؤوره عاید یازیلارین تاپیلما سینا قدر داوام ائده جکدیر. بۆیوک ماد حکومتینین دیلی و خطی باره ده کی سؤزلریمیزی خلقینین آزادلیغی قوربانلی اولموش فریدون ابراهیمینین بو باره ده کی سؤزلریله قورتاراق: «یونان تاریخچیلرینین یازدیغینا گؤره، میدیالیلارین مخصوص بیر دیل و الیفبالاری وارایدی. لاکین بو الیفبا بیزیم زامانیمیزا گلیب چاتمامیشدیر. فقط اونون بعضی اصطلاح و اثرلری بوگونکده دیلیمیزده گؤرونور.

بو موضوع، یعنی بدوی دیللرین سون زامانلاردا تغییر تاپماسی، تکجه بیزه مخصوص دئییلدیر. بلکه مسلم و قطعی بیر قانون کیمی، هر میللتین دیلینده جاری اولموشدور. بوگون دونیادا اۆز قدیمی دیلینی تامامیله حفظ ائدن و یا اونو دوشونن بیر میللت تاپماق اولماز. میدیا ادبیاتی دا آذربایجانین قدیم دیلینده اولموشدور. بو دیل شرق میللتلری ایچری سینده بۆیوک بیر اهمیت مالک اولموش، حتی پارس هخامنشی دۆولتی تاسیس اولدوقدان سونرا، یئنه ده اۆز نفوذ و اهمیتینی حفظ ائتمیشدیر»^۱.

فریدون ابراهیمینین بو سؤزلرینه بونودا علاوه ائدک کی، سون زامانلارین آختاریشلاری و علمی نتیجه لر ماد حکومتینین رسمی دۆولت دیلینین ایلام دیلی اولماسی فیکرینی گوجلندیرمیشدیر.

□ □ □

۴ - ماد ادبیاتی

چاغداش تورکلر و اونلارین اولو بابالاری میلاددان نئچه مین ایل اولکی التصاقی دیلی خلقلر، ائللر، قبیله لر، طایفالار و سوی بیرلشمه لر اولدوقجا زنگین شفاهی ادبیاتا (شعر و نثر) مالک اولموشلار. ماننا - مادلاردان قابق یاشامیش بۆیوک تورک باشچیسی "آلپ ار تونقا" (افراسیاب) ین اۆلومو مناسبتیه خلق طرفیندن قوشولموش بایاتیلار (آغیلار) ین بعضیلری زمانه میزه گلیب

چاتمیشدیر.^۱

ماد ایمپراتورلوغونون اساسینی تشکیل ائتمیش مرکزی ماد خلقی - قوتی - لوللو بیلرین اوولادی اولموش، بابیلده ۹۱ ایل حاکمیت ائتمیش بیر مدنی خلق شبهه سیز زنگین آغیز ادبیاتینا مالک اولموشدور. بو آغیز ادبیاتی، هئچ شبهه سیز، اونلاری یارادانلاردان قباقلکی و معاصری اولموش التصاقی دیللی خلقلرین آغیز ادبیاتی کیمی، چشیدلی نؤوعلار، فورملار و ژانرلار مالک اولماقلا برابر هم منظوم، همده نثر شکیلده اولموشدور. کئچمیش نسیللردن ارث آپاریلیمیش بو شفاهی ادبیات، یقین کی، او زامانا قدرکی التصاقی دیللی خلقلرین، خصوصیه اورتا آسیا ائللری، قبیله و خلقلرینین آغیز ادبیاتینین بیر سیرا داستانلاری، ناغیل لاری، بایاتیلاری، مثلر، متلر و سایره سینی ارث آپاریمیش و اؤزوده اونلاری زامان - زامان زنگین لشدیرمیشدیر.

مادلارین بو آغیز ادبیاتیندان نمونه و اؤرنکلر الیمیزده اولماسادا، قدیم عالیمترین یازیلاریندان اونلار باره ده معین معلومات و تصوّر الده ائتمک ممکندور.

قدیم یونان و روم تاریخچیلری یازیلار کی، ماد شاهلارینین ساراییندا شاعرلر اولموش و اؤز شعرلرینی میللی، شفاهی خلق داستانلاری و روایتلریندن آلمیشلار. اسکی تورک خلقلرینین اؤزلری و باشچیلاری، حکومت رهبرلری، میللی بیر عنعنه اولاراق، هئچ زامان قوپوزسوز، عاشیق سیز، اوزانسیز، دده قورقودسوز اولمامیشلار. قدیم مؤلفلردن "دینون"ون بو باره ده یازدیقلارینی پرویز ناتل خانلری بئله نقل ائتمیشدیر.

«دینون یازی کی، م.ق. آلتینچی عصرین ایلک یاریسیندا ماد شاهلاری ساراییندا شاعرلر اولار و اؤز شعرلرینین موضوعونو میللی روایتلردن آلاردیلار».^۲

هئچ شبهه سیز بوتون خلقلرده، تاریخ بویو، هر یئرده و هر زامان اولدوغو کیمی، ماد ساراییندا اولموش بو شاعرلرین شعرلری ده او زامانکی ماد شفاهی منظوم ادبیاتینا اساسلانمیش، اونون تملی اوزه رینده قورولموش، شکیل، نوع، فورم و سایه جهتلردن اوندان اقتباس اولونموش، مضمون جهتدن اونونلا آدیملایب، اوندان یارارلاندیغی حالدا، اجتماعی، سیاسی موضوعلار باخیمیندان اوندان زنگین، گئنیش، اطرافلی و چوخ جهتلی اولموشدور.

قدیم یونان و روم مؤلفلری و تاریخچیلری مادلار دؤورونده بیر نئچه داستان و افسانه یه اشاره ائدیپ، مضمونلاریندان قیسا معلومات وئرمیشلر. ناتیل خانلری بوباره ده یازمیشدیر:

«یونان تاریخچیلرینین یازیلاریندا ماد دؤوروندن بیر نئچه داستان و افسانه نقل اولموشدور. اونلارین اوزوندن آنلاماق اولور کی، ماد دؤورونده داستانلار، یا منظوم داستانلار و یا پوئمالار

✱

۱ - "دیوان لغات الترک" عربجه، ۳۳ و تورکون قیزیل کیتابی، ج ۱، ص ۷۵ - ۷۴.

۲ - خانلری، تاریخ زبان فارسی، ج ۱، ص ۲۰۲.

اولموشدور، لاکین او اثرلرین هتچ بیرى مستقیم اولاراق، تاریخی زامانلاراکلیب، چاتمیشدیر»^۱.
 "دینون"ون بو سؤزلریندن آیدین گؤرونور کی، اولا آغیز ادبیاتیندن آلینیب شاعر و ادیبیلر
 طرفیندن استفاده اولوناراق، قلمه آلینان افسانه و داستانلار واریمیش کی، یا اونلاری ادیبیلر و
 شاعرلر، اوزانلار کیمی، سارایدا نقل ائدر، یادا شاعرلر اونلارین اساسیندا داستان و منظوم رومان
 شکلینده اثرلر یاراداردیلار.

بیز شبهه ائتمیریک کی، ماد سارایلاریندا شاعر و یا اوزانلار واسطه سیله سؤیله نیب، نقل
 اولموش افسانه و داستانلاردان بیرى "آلپ ار تونقا" داستانى اولموشدور کی، او زامانلار تازا اسکی
 تورک خلقلرینین دیلترینده دوشموش و یارانماغا باشلادیغی زامانلار تقریباً بیر یاریم، ایکی یوز ایل
 حدودوندا کئچیردی.

یوخاریدا اشاره ائدیک کی، آلپ ار تونقانی اؤلوموایله علاقه دار خلق طرفیندن قوشولموش
 آغیلارین بعضیسی زمانه میزه گلیب چاتمیش و شبهه سیز او زامانلار آلپ ار تونقا داستانى ایله ده
 دئییلریمیش. ساده سؤزله دئسک، آلپ ار تونقانی اؤلومونه قوشولموش آغیلار، چوخ احتمال، آلپ
 ار تونقا داستانیندان قالمادیر.

دینونون بو سؤزلریندن آیدین گؤرونن ایکینجی مسئله اوندان عبارتدیر کی، ماد ساراییندا
 شاعرلر شعریله داستانلار یازاراق اوخویارمیشلار. اگر بو منظوم داستانلار و یا پوئمالار واقعاً ماد
 دؤورو و ماد ساراییندا اولموشدورسا، شبهه سیز، یونانین مشهور منظوم داستان یازانی "هومر"ه و
 "ائسخیل"ه، ایلک اؤرنک و نمونه لر اولموشدور، همده بو دؤورلردن چوخ اوللر منطقه خلقلری
 داخلینده یارانمیش "قیلقمیش" کیمی داستانلاردا بونلارین ایلک منبع و غیدالاندیقارلاری اثرلر
 اولموشدور.^۲

ماد مدنییتی خزینه سینین بو نظم و نثر ادبی اثرلرینین نمونه لریندن هله لیک الدهه یوخدور. آنجاق
 ماد ادبیاتی و خصوصیه شعری و او زامانکی دیلیندن اؤرنک اولاراق، آلپ ار تونقانی اؤلوموایله
 علاقه دار، او زامانلار، خلق و یا اوزانلار طرفیندن قوشولموش آغیلاردان بیرینی، بوگونکو
 آذربایجان تورکجه سیله بورادا وئیریک:

آلپ ار تنکا اؤلدیمو؟

ایسیزآون قالدیمو؟

اوزلوک اؤجن آلدیمو؟

امدی یورک یرتیلور.^۳

*

۱- نائل خانلری. هامان منبع و هامان یش.

۲- قیلقمیش داستانى گویا سومرجه ده "بیلقمیش" آدلانمیشدیر.

۳- دیوان لغات الترک. عربجه. آنکارا. ۱۹۴۱. ص. ۳۳.

چاغداش آذربایجان تورکجه سیله:

آلپ ار تونقا اؤلدومو؟

يامان دونيا قالدی می؟

فلک اؤچون آلدی می؟

□ □ □

ایندی اورک داغلانیر. (ییرتیلیر)^۱

□ ۵ - ماد دؤولتینین میلی سیاستی

چاغداش دونیادا میلی، مسئله ان اهمیتلی، کسکین و حاد مسئلهلردن بیریدیر. اؤزلوگو، منلیگی، کیملیگی، اینسانی حق، میلی وارلیق و اینسانی حقوقلارینی باشا دوشن هر بیر چاغداش میللت بوتون حقیرینه ییهلنمک، مالک اولماق، اؤزو - اؤزونو اداره ائتمک، اؤز آياغی اوستونده دورماغا چالیشیر، باشقا میللتین آغالیغی، رهبرلیگی، بؤیوکلوگو، داها دوغروسو زنجیری و کؤلهلیگی آلتیندا یاشاماق ایسته مه ییر، میلی اینسانی، طبیعی قوه و ثروتلرینین باشقا میللتلر طرفیندن تالانیب استعمار اولماغینا راضی دئییلدیرلر. بو ابتدایی اینسانی بیر حقدیر.

بشرین یازیلی تاریخیندن بللی اولدوغو اوزره، اورتا آسیادان بوگونکو عراق، دجله و فرات چایلاری آراسی دوزنلیگینه گلیب، اورادا بشریتین ایلک بؤیوک مدنیتی قورانلار "سومثر"لر اولموشلارکی، میلاددان ۴ - ۵ مین ایل اؤل اورایا گلمیش و اونلاردان سونرا ایلاملار نئچه یوز ایل سونرا یئنه ده اورتا آسیادان بوگونکو خوزستان اراضیسینه گلیب "ایلام دؤولتی و مدنیتی" قورموشلار.

سومثر و ایلاملار ایکی آیری - آیری کوتله و میللت کیمی بوگونکو بابیل و خوزستاندا تدریجله یوکسک سوییه لی مدنیت قوروب، اونونلا علاقه دار اؤز التصاقی دیلرینی اینکیشاف ائتدیریب، اونو یازیلی شکله سالماق اوچون تدریجله هییثروقلیفدن استفاده ائده رک، یاواش - یاواش اونو میخی الیفبا شکلینه سالمیش و بئله لیکله ده ایکی ادبی دیل و اؤزلرینه خاص ادبیاتلار و علم اوجاقلاری یاراتمیش و الده ائتدیکلری نایبلیتلری، ائله جه ده اؤز تاریخیلرینی یازیب، گله جک نسیللره یادگار قویموشلار.

سومثرلرین مدنیتی چیچکله نیب شهرتله نه نه قدر، اونلار یالنیز اؤزلری، التصاقی دیللی سومثرلرایدیلر، بونا گؤره ده بو دؤورده میلی اختلاف مسئله سینه هئچ بیر زمینه یوخایدی. لاکین سومثرلرین مدنیتی منطقه ده شهرتلندیکده، سامی دیللی ائللر بوگونکو یمن، حضرموت، عربستان چؤللی، قیرمیزی دیزین شرقی ساحل لری، سینا یاریم آداسی و آرائیق دیزینین شرق کنارلاریندان زامان - زامان بابیل و باشقا سومثر مدنیت مرکزلرینه جلب اولاراق، تدریجله بو مدنیت مرکزلرینده

ایکینجی بیر اثتیک خصوصیت و دیله مالک اولان خلق میدانا گلدی کی، سامی کۆکلو و دیللی خلقلرایدی.

بایبل و بین‌النهرینین باشقا سومثر شهرلرینه گلیب، تدریججه چوخالان سامیلر ده مختلف یثرلر و قبیله‌لردن اولدوقلاری اوچون، بیرى - بیریندن قسماً فرقله‌نیر و سونرالار مختلف سامی دیللی میللتلری یاراتدی‌لار. سومثرلرله بیر یثرده یاشادیقدا بو مختلف سامی خلقلری، عمومیتله سامی آدلانار و اثتیک جهتدن سومثرلردن فرقله‌نیردی‌لر.

سامی خلقلری اۆلر گئری قالمیش، یازی الیفبا و مدنیتدن اوزاق‌ایدیلر، بونا گۆرده هله اۆز میلی واریقلاری ایله تانیش دئییلدی‌لر، نتیجه‌ده سومثرلرله اختلاف‌سیز بیر محیطده یاشاییر، مدنیتله تانیش اولور، دیل، ادبیات، یازی و سایره‌نین نه اولدوغونو باشا دوشوردولر.

نئچه یوز ایل کئچدیکدن سونرا، سامیلر هم سایجا آرتدی، همده مدنیت، یازی، الیفبا، میلی واریلق، سیاست و سایره‌ایله تانیش اولدولار، بونا گۆرده بعضی سومثر شهرلرینه اکثریته مالک اولوب، سئچکی یوليله حاکمیتی اله آلدیقدا، سومثر دیلینی رسمی دۆولت دیلی اولماقدان سالاراق، اۆز آتا دیل‌لرینی رسمی دۆولت دیلی اثتیلر. بئله‌لیکله ده توپلومدا میلی مبارزه میدانا گلدی. بو مبارزه لر اوچ یوز ایل [م.ق. ۲۵۰۰ - ۲۸۰۰] داوام اثتدی. م.ق. ۲۵۰۰ - نجو ایله ده سومثرلر اککدلی - سامیلری کنارلایب، تازادان حاکمیتی اله آلاراق، سومثر دیلینی رسمی دۆولت دیلی اثتیب، اککد دیلینی رسمیتدن سالدیلار. سونرالار یئنه ده اککدلیر بایله ده اکثریت الده ائده‌رک اۆز دیل‌لرینی رسمی دۆولت دیلی اثتیلر.

بئله‌لیکله بشر تاریخینده میلی مبارزه‌ده سیاسی، اقتصادی و مدنی مبارزه‌لر سیراسینا کئچدی. بو مبارزه اککدلی طرفیندن سومثرلرین میلی واریلقی اولان دیلینه قارشى هجوملا، اونو قاداغان اثتمکله باشلاندى.

میلی مسئله ایلاملاردا اۆزلرینه خاص شکیلده داوام اثتدی. ایلام دیلی تدریججه اینکیشاف اثتیب، بیر ادبی دیل کیمی یوکسک سوییه‌ده اولدوغوندان اوچ مین ایله یاخین بو گونکو ایران اراضیسینین غرب ولایتلرینده یاشامیش التصاقی دیللی خلقلر، یعنی قوتتى - لولوبیلر طرفیندن، چوخ احتمال، رسمی دۆولت دیلی کیمی ایشلنمیشدیر. آنجاق بو ایشده هئچ بیر میلی ظلم یوخ‌ایدی، بلکه قوتتى - لولوبیلرین مختلف لهجه‌لی اولموش دیل‌لری هله ادبی بیر دیل کیمی شکله دوشمه‌میشدی، مدنیتلری ایلام مدنیتیندن گئری‌ایدی، اۆزلری‌ده ایلاملا قونشو و اونلارلا عینی کۆکلو خلقلرایدی‌لر. بونا گۆرده قوتتى - لولوبیلرین دیل‌لرینه یاخین و یوکسک سوییه‌ده ادبی و رسمی دیل اولموش ایلام دیلی تاریخاً اونلاردا رسمی و تجارت دیلی کیمی ایشلنمیشدیر. میلی ظلم التصاقی دیللی خلقلر داخلینده اولما‌میشدیر. چونکی بو اونلارین ائل و طایفا عادت - عنعنه و رسم‌لرله مخالف‌ایدی.

میلاددان ۹۰۰ ایل اۆلدن باشلا یاراق کۆچه‌ری و اوتوراق حالدا اولان گئری قالمیش هند -

آوروپایی دیللی اون پارس ائلی بو گونکو فارس و کرمان ایالتلری اراضیلرینده یئرله شیب ایلاملار تاییع اولاراق یاشاماغا باشلادیلار. پارس ائللری مدیتهجه گئری اولدقلاریندان ایفبا و یازی ایله تانیش دییلدیلر. بونا گؤره ده ۳۰۰ یوز ایل حدودوندا ایلاملار تاییع اولاراق، اونلارین دیلینی رسمی دؤولت دیلی کیمی ایشله دیب، دیل و یازی ایله تانیش اولدولار و حتی اونلارین باشچیلاری اؤز کتیه لرینی ایلام دیلینده قازیدر دیلار. بونلارین بوشی ایلام حکومتینین فشاری و زوروايله دییل اؤزلرینین گئری اولماسینین محصولو ایدی.

م.ق. آلتینچی عصرین ایکینچی ربعونده ماد حکومتی یازاندیقدا، پارسلار کییا کسار زامانیندا بو حکومت تاییع اولدولار. بو دؤولره قدر کتیه لرینی ایلام دیلینده یازدیران پارس رهبرلری، ماد حکومتینین هئچ بیر میلی ظلم سیاستی اولمادیغیندان، یازی و ایفبا ایله تانیش اولموش و میخی ایفبا اساسیندا اؤزلرینه خاص ایفبا دوزلتمیش و کتیه لرین اؤز دیلرینده یازدیرماغا باشلادیلار. کوروشون آتاسی کبوجیه ده اؤز کتیه لرینی قدیم پارس دیلینده قازدیرمیش و اؤز آنا دیلرینی حاکمیتلری اولان محیطده رسمی دؤولت دیلی ائتمیشلر. تاریخه معلوم اولان بو وضعیت ماد ایمپراتورلوغونون میلی سیاستینی آچیب گؤسته ران گؤزل بیر عامیلدیر. یعنی ماد حاکم دایره لری، اونلار تاییع اولان مختلف میللتلری میلی جهتن آزاد قویار و اونلار اوز محیطلرینده اؤز دیلریندن استفاده ائدر و شخصی حیاتلارینی اؤز میلی عنعنه و رسملری اساسیندا قوراردیلار، باشقا سؤزله دئسک، میلی جهتن آزاد و بیر نوع داخلی خودمختارلیغا مالکایدیلر و مرکزی دؤولت اؤز دیلینی و میللیتینی اونلار تحمیل ائتمزدی. بو وضعیت ماد ایمپراتورلوغونون میلی سیاستینین دموکراتیک ماهیتی و هر جور میلی ظلم و شووونیزمدن اوزاق اولماسینی آیدین گؤسته ریر.

دیل و باشقا میلی خصوصیتلرین ماد حکومتی طرفیندن رعایت اولونوب احترام قویولماسیندان علاوه مادی جهتنده بو حکومت، تاییع اولان خلقلره و میللتلره ظلم ائتمز، وئرگی و مالیات آلماقدا حددن آشمازایدیلر. ماد شاهلاری و حاکم دایره لری نه آسوری شاهلاری، نه ده اؤزلریندن سونراکی هخامنیش شاهلاری قدر قونشو میللتلری ازیب اؤزلرینه تاییع ائتمک اوچون آردی کسيلمز شکيله اوردو کتشلیکلر ائدر، نه ده اوجسوز - بوجاقسيز سارایلار، عیش - عشرتلی حیات، اعیان - اشرافلار و اوردو باشچیلاریندان عبارت بؤیوک مرفه و مفتخور عده و بؤیوک بودجه و مادی شرایط طلب ائدن اوردو و سایره دوزلدردیلر. بونا گؤره ده اونلارین دؤولت بودجه سی، طبیعی اولاراق، آسوری و هخامنیش دؤولت لرینه نسبت آز اولاردی، بو سببدن ده ماد شاهلاری و حاکم دایره لرینین تاییع خلقلر و ائللردن آلدیقلاری وئرگی و مالیاتلار و سایره نسبتاً آز اولاردی و نتیجه ده تاییع اولان میللتلر و خلقلر مادی جهتن فشاردا اولمازدیلار. بو سببدن ده ماد شاهلاری و خصوصیه آستییاک زامانیندا پارسلارین اؤز شاهلاری اصیل کوروشون آتاسی ایکینچی کبوجیه و باباسی ایکینچی کوروش زامانیندا پارسلار اؤز دیلرینده کتیه لر یازدیردیلار و استخر

شهرینی خشیلی آبادلاشدیردیلار و ماد سارایی ایله قوهوم اولدولار.

ماد شاهلاری و حاکم دایره لرینین تابع اولان میللتلر و قونشو خلقلره احترام ائتمه سی، اونلارین میلیتی و میلی خصوصیتلرینه اینسانی و دئموکراتیک مناسبت بسله مه سی، تحقیر و توهین ائتمه مه سینیه بیرده اونلارین بو خلقلره عایله وی قوهوملوق یاراتمالاریندا گؤروروک. آستیپاک ماد - لیدی محاربه سینده لیدی شاهی "آلیات" ین قیزیله ائولندی، اؤز کیچیک قیزی نی پارس شاهی کوروشون آتاسی کبوجیه یه وئردی، ائله جه ده ماد سارایی بایلین سلطنت عایله سی ایله قوهوم اولدو.

ماد شاهلاری و حاکم دایره لرینین تابع و قونشو خلقلر و میللتلره حرمت ائدیپ، اونلارین میلی خصوصیتلری، عادت عنعنه لری، رسملری و دیل لرینه توخونما ماسی و احترام ائتمه سی پارس لارا مخصوص دئییلدی، ماد لار بو گونکو شمالی آذربایجاندا یاشایان ایشقوزلارین - ایسکیتلرین داخلی ایشلرینه قاریشمادیلار، اورارتولاری تابع ائندن سونرا اونلاری داخلی ایشلرینده تقریباً آزاد قویدولار، پارتلارین داخلی ایشلر و داخلی خودمختارلیقلارینا توخونمادیلار، لیدی اوّلکه سیله باریشیدقان سونرا، اونلارلا دوستلوقلارینا داوام ائتدیلر.

ماد شاهلاری، دؤولتی و حاکم دایره لرینین بو دئموکراتیک و عادیلانه میلی سیاستی، نظری میزجه، اونلارین ائتتیک خصوصیتلری و باغلی اولدوقلاری التصاقی دیلی ائللر، قبیله لر و طایفالارین ابتدایی ائل عادت - عنعنه لری، رسملری، قایدالاری و بو خصوصیتلرده اولان ابتدایی دئموکراتیک احوال - روحیه نین اولماسی و همیشه حکم سورمه سینین محصولو اولموشدور. حاکمه هیأت و شاهلار سولاله لرینده بو ابتدایی احوال - روحیه و عادیلانه میلی سیاست و تابع میللتلر و خلقلره احترام ائتمه گی سونرالار ایراندا التصاقی دیلی خلقلردن ایش باشینا گلمیش تقریباً بوتون شاهلیق سولاله لرینده مشاهده ائدیریک و یا لاقل میلی ظلم و تحقیر گؤروروک. اشکانیلر، سلجوقیلر، صفویلر و قاجار سولاله لرینده بو حقیقتی آیدین گؤروروک. بونلارین عکسینه پارس لاردان اولموش هخامنیشلر، ساسانیلر و سون زامانلاردا پهلوی سولاله لرینده میلی سیاست تامامیله بونون عکسینه اولموش، یعنی میللتلرین بوتون میلی حق لری تا پدالانمیش، حتی میللتلری اینکار اولموش، تحقیر و توهین ائدیلمیش و دیل لری یاساق اولموشدور.

دئمک بو گونکو ایران تورپاقلاریندا التصاقی دیلی خلقلر طرفیندن یارانمیش ایکینجی بؤیوک حکومت اولموش (بیرینجیسی ایلام حکومتی اولموشدور) ماد دؤولتینین میلی سیاستی اونلارا تابع اولموش خلقلر و میللتلرین میلی حقوقو، میلی وارلیغی، دیلی و عادت عنعنه لرینه احترام ائتمه گه اساسلانمیشدیر، لاکین ماد شاهلاری و حاکم دایره لری طرفیندن اساسی قویولموش بو دئموکراتیک میلی سیاست هخامنیش شاهلاری طرفیندن، سونرا گؤره جه گیمیز کی می، پوزولموش و اونون یئرینی غیر - پارس میللتلرین میلی حقوقونو تا پدالاییب ازمک، میلی وارلیقلارینی دانماق، دیل لرینی یاساق ائتمک کی می قاتی میلی ظلم و شوونیست سیاسته چئوریلیمیشدیر. البته

بو میللی ظلم زامان کئچدیکجه شدت‌لنمیش، ساسانیلر دؤورو و سون زامانلاردان ان شدتلی، طرفلی اولموش و آچیق شکیلده محکوم میللتلری دوغما آنا دیلرینده یازیب اوخوماقدان دا محروم ائتمیشلر.

بو دئدیکلریمیزی یثکونلاشدیراراق، نتیجه چیخاردا بیله‌ریک کی، ماد حکومتی نین، اونلارا تابع اولموش میللتلرین میللی وارلیغی و خصوصیتلرینه مناسبتی، باشقا سؤزله دئسک، میللی سیاستی اؤز زامانینا گؤره دموکراتیک و میللی ظلمدن اوزاق بیر سیاست اولموشدور. بو سیاست اونلارین اسکی ائل، طایفا و قبیله قورولوشو، عادت - عتئنه‌لری، قایدا - قانونلاری و رسوماتیندان قالان و یارانان بیر سیاست اولموش و هخامنیشلردن سونرا، اشکانیلر بئش عصرلیک حاکمیتلری دؤوروده اونو ایزله‌ییب، رعایت ائتمیشلر. بیز اشکانیلردن دانیشارکن او باره‌ده سؤز آچاجاییق. □ □ □

۶-دین

□ ان قدیم دؤورلردن شرق، خصوصیه یاخین شرق اؤلکه‌لری و خلقلری داخلینده دینین اؤنملی اجتماعی - سیاسی و تشکیلاتی رولو اولموشدور. ماد دؤولتی و خلقلریده بو عمومی قانوندان کناردا قالمیردی. ماد حکومتی یارانمادان اؤل ماد تورپاقلاریندا اونلارچا مستقل قبیله، ائل، عشیره، بؤلوک، ولایت، ایالت، شاهلیق، امیرلیک و سایرهلر وارایدی. اؤللر گؤستریدیگیمیز کیمی، بونلارین هر بیرینین بیر - بیرینه یاخین، لاکین مستقل دینلری وارایدی. بو قبیله و عشیره‌لر هله واحد بیر میللت تشکیل ائتمیردیلر. واحد میللت تشکیل ائتمک اوچون بو چشیدلی ائل و قبیله‌لر، کیچیک و داخلی استقلال مالک اولان دؤولتلر و امیرلیکلر سیاسی و دینی بیرلیگه مالک اولمالی ایدیلر. خیشتیرتی واسطه‌سیله م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلده یارانان مستقل ماد دؤولتی مرکزی ماد اهاالیسینین سیاسی وحدتینی تأمین ائتدی، آستیاک ایسه واحد دین واسطه‌سیله ماد میللتینی محکم‌لندیرمک ایسته‌ییردی.

آستیاکین حیاتیندان دانیشارکن مادلار داخلینده دینین عمومی وضعیتینی و رولوندان بحث ائتمیشیک. ماد شاهلاری دؤورو و اوندان اولکی دؤورلرده ماد خلقلری داخلینده اولموش دینی دورومو ایکی مشخص دؤوره آیرماق اولار:

۱ - میلاددان اؤل یئددینجی عصره قدرکی دؤور.

۲ - م.ق. یئددینجی عصردن سونراکی دؤور.

۱ - م.ق. یئددینجی یوز ایللیگه قدر ماننا - ماد خلقلری داخلینده، او دؤور منطقه‌نین بیر سیرا خلقلرینده اولدوغو کیمی، مختلف طبیعت قوه‌لرینه اینانماق و اونلارین هر بیرینه بیر آلاه نظرده توتوب اونلارا تاپینماق، ساده سؤزله دئسک، تورکلرین اولو بابالارینین دینی اولموش شامانیزم و یا بیر نوع بت‌پرستلیک یاییلمیشدی. هئچ شبهه‌سیز بو طبیعی دینلرین قدیم مرکزی ماد و آذربایجاندا یاشایان قوتتی و لوللوی خلقلرینین طبیعی دینلری (شامانیزم) ایله باغلیلیغی

اولموشدور. بو طبیعی دینلرین رهبر و باشچیلاری "کاهینلر" ایدلر. اوزامانکی منطقه‌میزین تقریباً بوتون "آسیانی" خلقلری کیمی، لوللویی - قوتی خلقلری و ماننا حکومتینین ده دینی، شبهه‌سبز بئله‌ایدی. لاکین بو دینلر داخلینده اولدوقجا چشیدلی شامانیستی، طبیعی خرافاتی فیکیر و دوشونجه‌لر، ائله‌جه‌ده، شبهه‌سبز، گله‌جک زردوشت دینی‌نین روشیملری و عنصرلری ده اولموشدور، حتی قطعی شکیلده دئییه‌ریک کی، سونرالار بو یئرلرده و بو ائللر داخلینده یارانان زردوشت دینی‌نین بوتون خصوصیتلری، حکملری، رسم و قانونلاری همین کیچیک توپولملارداکی دینلردن آیینما و اونلارین مثبت جهتلرینین مجموعو و داها کامللشمه‌سیندن یارانمیشدیر.

داها دقیق و دهرین دئمک ایسته‌سک، زردوشت دینی قدیم آذربایجانین کیچیک شاهلیقلاری و امیرلیکلرینده اولموش طبیعی دینلردن، اونلار ایسه اورتا آسیا ایله علاقه‌دار اولموش همین ائللرین شامانیزمیندن نشأت ائتمیش، زامان و مکان شرایطینده فورمالاشمیشدیر. بو فیکیری ا.م. دیاکونوف گؤزل و ییغجام شکیلده افاده ائده‌رک یازمیشدیر:

«حتی اگر لرستانین بعضی تصویرلری و افسانه‌وی تیمثاللارینی "اوستا"نین مضمونلارینا یاخین بیلسکده، نظردن اوزاقلادشیرماملی ییق کی، "اوستا" دینی‌نین فورمالاشماسی، ایرانلی اولمایان و ایرانلی‌دان قاباقکی ساکینلرین (شبهه‌سبز قوتی - لوللویی - ماننا - مادلاردیر. م.) دینی عقیده‌لرینین نفوذوندان اوزاق و کنار اولمامیشدیر. مثلاً "اوستا"نین خصوصیتلریندن اولان کۆپه‌گه احترام ائله بیر قایدادیر کی، "کاسپی" و "آلبانی" ائللری آراسیندا یاییلمیش ایدی. سونرالار زردوشتیلرین محکم قایدا - قانونلاری سیراسینا کئچن، تدریج‌له و یاواش - یاواش ایرانی قوملار داخلینده‌ده معمول اولان، جنازه‌نی قوشلارین قاباغینا آتماق رسمی، اسکی زامانلاردان "کاسپی" لر داخلینده یاییلمیشدی. لاکین، شبهه‌سبز، ماننا و "لرستان" ناخیشلاریندا چکیلیمیش مذهبی شکللرین، عمومیتله آهورامزدا دینی و زردوشت تعلیم‌لری ایله ایلگیسی یوخدور. قوتی، لوللویی و کاسپیلرین اسکی دینلری... اوللر اولدوغو کیمی وارایدی و تقریباً ده‌ییشمه‌دن، مادی‌ن ایرانلی اولمایان ساکینلری داخلینده م.ق. ۸ و ۹ - نجی یوز ایلیکلرده یاییلمیشدی»^۱.

م.ق. ۲ و ۳ و ۴ - نجو مین ایلیکلرده اورتا آسیادان اولان التصاقی دیلی خلقلر داخلینده کۆپه‌گین قوتلو اولماسی باره‌ده گئیش دانیشمیشیق، اولونو قوشلارین قاباغینا آتماق رسمی ده بو ائللرین رسمی اولموشدور. بو رسملرین زردوشت دینینده اولماسی و بو دینین یارانندیغی محیطین قوتی - لوللویی - ماننالارین وطنی اولماسی آیدین نشان و ثریر کی، زردوشت دینی بوگونکو همدان - آذربایجان اراضی سینده، اساساً تورکلرین اسکی بابالارینین طبیعی - ابتدایی شامانیزم دینلری و عقیده‌لری اساسیندا اوزون عصرلر بویو معین اجتماعی و خصوصی شرایطده یارانمیشدیر. اساس زردوشت دینی پارس‌لار داخلینده یالنیز م.ق. آلتینجی یوز ایلیکدن یاییلمیش، اؤزده

مادلار داخلینده تکمیل لشدیکدن سونرا بو ایش اولموشدور.^۱

ایتین مقدس اولماسی شبهه سیز داوارچی - آوچی ائللر داخلینده اولایلدی و تورکلرین اسکی بابالاری داخلینده آوچیلیق اؤنملی ایدی. بونا گؤره ده م.ق. بیر و ایکینجی مین ایلیک لرده بوتون بو گونکو آذربایجان، خصوصیه شمالی آذربایجان اراضی سینده یاشامیش "کادوسیلر"، "کاسپیلر"، "آلبانلار" و اونلارین قونشوسو "هترکان" ائللری داخلینده ایتی مقدس یلمک و حتی اونو پرستش ائتمک امکانی دا اولموشدور.

زردوشت دینی ایله یاناشی هامان او دؤورلردن بیر سیرا رسم و عادت لر، بایراملار و عنعنه لرین روشیملری یارانیر کی، اونلاردان بیریده "نوروز" بایرامی اولموشدور. بو باره ده سونرا آیریجا دانیشاجاییق.

۲ - میلاددان اؤل یئددینجی عصر دن سونرا کی دؤور: م.ق. یئددینجی عصرین اؤللریندن، واحد مرکزی ماد دؤولتی و میللتینین یارانماسیله علاقه دار و بیر مدّت بوندان اؤل، تدریجه، زاتوشترا (زردوشت) دینی نین روشیملری، اورتا آسیادان گلیمیش بو خلقلرین شامانیزم دینی تصوّر لری اساسیندا مرکزی ماد و ماننا خلقلری داخلینده میدانا گلیر و مختلف ماد - ماننا خلقلری داخلینده، بیر - بیریندن فرقلی اولاراق، یاییلیر. بو دینلرین رهبر لری ابتدایی دینلرین رهبر لری اولموش کاهینلر ایدیلر.

مختلف قدیم عالیم لر، او جمله دن ابوریحان بیرونی نین فیکرینجه زردوشت بو دؤورلرده یاشامیش و یوردو آذربایجان اولموشدور. (بعضیلرینین نظرینه شرقی ماد تورپاقلاریندان اولان "ری" بو گونکو تهرانین جنوبوندان، بعضیلرینین نظرینه ایسه اورتا آسیادان).

عالیم "و.ب. هئنینگ" - "ین تحقیقاتلاری گؤسته ریر کی، زردوشت م.ق. یا ۵۵۳ - ۶۳۰ - نجو، یا ۵۵۱ - ۶۲۸، یادا ۵۴۱ - ۶۱۸ - نجی ایللرده یاشامیشدیر.^۲

زردوشتون تقریباً همین بو دؤوروده یاشادیغینی ایسلام تاریخچیسى "ابن الاثیر" ده تأیید ائتمیشدیر. او بو باره ده یازمیشدیر:

«تورکلردن چوخ عدّه اؤلدور و لدو کدن سونرا "کئیسرو" "افراسیاب" اغلجه چالیدی و شاهلیق اونا چاتدی. کئیسرو وون شاهلیغی "سلیمان بن داوود (ع)" ین سلطنتی ایله یاخین ایدی. "حزقیا" زامانیندا آسوری شاهی "سناخریب" آذربایجان شاهی ایله دؤیوشدو، بئله کی، هر ایکیسینین اوردوسو تامامیله آرادان گئتدی. بنی اسراییل بو حادثه دن استفاده ائدی، هر ایکی طرفدن چوخلو غنیمت آپاردی. بو زامان زردوشت اؤز دینی نین اساسینی قویدو. زردوشتون ایلمک ظهورو

آذربایجاندا ایدی. بو حادثه لر مسیح (ع) دان ۷۰۰ ایل اول ایدی»^۱.
ابن الاثیرین بو سؤزلریندن همده گؤرونور کی، او دا، ابوریحان بیرونی کیمی، زردوشتون
آذربایجانلی اولماسی فیکرینده اولموشدور.

بو تون بو علمی - تاریخی واقعیتلری نظره آلاق، آذربایجان ادبیاتی تاریخی مؤلفلری
یازمیشلار: «عمومیتله دئمک اولار کی، بو دینی سیستم (زردوشتیزم م.) اولدوقجا اسکی منبعلره
مالیکدیر. بونا گؤره ده متخصصلر، او جمله دن آکادئمیک و.و. ایسترووه اؤز اثرینده "زردوشتیزمین
وطنی" باشلیغی آلتیندا یازیر: بئله منبعی ارمنیستان و آذربایجانین قدیم دینینده آختارماق لازمدیر.
معلوم اولدوغو اوزره، حتی زردوشتیلیگی اؤلکه نین رسمی دینی کیمی اعلان ائدن ساسانی دؤولتی
حاکمیتی زامانی، اساس آتشکده آتروپاتئنین باش کندینده ایدی»^۲.

آنجا آکادئمیک و.و. ایسترووه نین ارمنیستانی بورایا قاتماسی تعجبلو و اویدورمادیر، چونکی
زردوشت دینین ایلک نطفه و روشیملری آذربایجانین ۲۰۰۰ - ۳۰۰۰ ایل میلاددان قاباقکی
دؤورلرینده یارانماغا باشلادیغی و بو اراضیده چیچکلنیر، رسمی دین اولدوغو حالدا، اونون
ارمنیستان و ارمنیلرله نه ایلگیسی اولاییلر؟!

زردوشتون شخصیتی باره ده بونودا علاوه ائتمک گره کیر کی، أوروبا تاریخچیلرینین بعضیسی
زردوشتو افسانه وی، موجود اولمایان بیر شخصیت گؤسته ریرلر سده، اونلارین چوخو زردوشتو
موجود اولموش تاریخی، شعورلو و متفکر بیر شخصیت تانییر و گؤسته ریرلر کی، او، استثمارچی
حاکم طبقه لر، اعیان - اشرافلار قارشی و زحمتکش، ازیلن طبقه لر طرفداری اولان بیر متفکر
اولموشدور. بیز بو باره ده یئرینده دانیشمیشیق.

مختلف تاریخ عالیملری زردوشت و زردوشتیزمین بیر سیرا مسئله لر باره ده چئشیدلی فیکرلر
ایره لی سورورلر، بو مسئله لرین بعضیسی آذربایجان تاریخی ایله ایلگیلی اولدوغو اوچون، اونلاری
آچیقلاماق و او باره ده فیکر سؤیله مگی لازم بیلیریک.
تاریخ عالیملری داخیلینده مباحثه لی مسئله لر دن بیر زردوشت و زردوشتیزمین وطنیدیر.

□ □ □

زردوشت و زردوشتیزمین وطنی

بعضی فارس عالیملری بو فیکر ده دیرلر کی، زردوشت م.ق. یئددینجی یوز ایللیگین
اورتالاریندا اورمو گؤل اطرافیندا اولموش بیر یئره "اسپیتامه" آدلی بیر عایله ده دوغولموشدور.
اونون آناسی "پوروش اسپه" و آناسی "فراهیم رو" آدلی بیر شخصین "دوغدو" آدلی قیزی
اولموشدور. بو نظریه یه گؤره زردوشت ۲۰ - ۱۵ یاشلاریندا گوشه گیرلیک ائدیپ، یارانش و دنیا

* ۱ - اردبیل تاریخی، موسوی، ج ۱، ص ۹.

۲ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۷۵۶ - ۷۵۵.

باره سینده دوشونمه گه باشلاییر. سونرا او "ساوالان" داغینا گئدیر و اورادا اوتوز یاشیندا پیغام و کیتاب گتیریر. بو فیکره گۆره زردوشت اون ایکی ایل آذربایجاندا اۆز فیکیرلرینی تبلیغ ائدیرسه ده، نه تکجه مؤفقیت الله ائده بیلیمیر، حتی ائل بؤیوکلری اونا قارشى اعتراض ائدیرلر. زردوشت چاره سیز شرقه دوغرو، بلخ و خوارزم منطقه لرینه گئدیر. چوخلو زحمت و مشقتلره دۆزدوگدن سونرا، نهایت "کئی قشتاسپ" (ویشتاسپ) آدلی شاه اونا ایمان گتیریر و اوندان حمایت ائدیر. بو نظریه گۆره زردوشت ۳۵ ایل بورادا اۆز دینی تبلیغ ائتدیکدن سونرا، نهایت ۷۷ یاشیندا اولارکن، گشتاسپ ایله توران شاهى "ارجاسب" آراسیندا دؤیوش اولور و زردوشت اۆز آتشکده سیندن دفاع ائتدیگی حالدا اۆلدورولور.

اساساً فارس منبعلرینده اولان بو فیکیرلرین اساسی "آستییا کدان" دانشارکن دئدیگیمیزین بیر حیصه سیدیر: زردوشتون دوغولدوغو یئر، اونون عایله سی، اوشاقلیق و ایلک گنجلیک ایللری، فیکره دالما و حتی ساوالان داغی اتکلرینه گئدیپ، اۆز فیکیرلرینی تبلیغ ائتمه سی فیکیرلرله قسماً راضیلاشماق اولار، لاکین اونون شرقه - بلخ و یا خوارزمه گئتمه سی، اورادا تبلیغات ائدیپ، مؤفق اولماسی و اورادا تورانیلار ایله اۆلدورولمه سی فیکیرلری دوغرو دئییلدیر. اونا گۆره کی، آستییا کلا علاقه دار گۆستردیگیمیز کیمی، زردوشت اۆز فیکیرلرینی آذربایجاندا تبلیغ ائدیپ، زردوشتیزمین ایلک رهبرلری اولموش کاهینلرله مخالفت ائتمیش و نهایت اونون فیکیرلری فارس شاهى "ویشتاسپ" دئییل، ماد شاهى آستییا کین دقتینی چکمیش و او اۆز قیزی "سپیتامه" یه وئرمیش، اونو اۆزونه ولیعهد ائده رک دینی رسمی ماد دؤولتینین دینی اعلان ائتمیش و نهایت "سپیتامه" تورانی "ارجاسب" ین ایله دئییل، فارس شاهى "کوروش" ون ایله اۆلدورولموشدور. دئمک، گۆستردیگیمیز فارس منبعلرینین بو فیکیرلری یالنیشدیر، همده بو یالنیشلیق اردشیر بابکان زامانی ساختالاشدیریلیمیش تاریخدن باشلایارق، بوتون ساسانیلر دؤورو و اونلارین یازیلارینین تأثیرینده ایسلام دؤورو تاریخچیلری و تاریخلرینده داوام ائتمیشدیر. زردوشت و اونون دینین حقیقی تاریخینه گلدیکده ایسه، او، ساسانی شاهى اردشیر بابکانین ساغ الی اولموش موغ "تسر" ین ایله، اردشیر و فارس اعیانلارینین فیکری و منافعینه موافق شکیلده ساختالاشدیریلیمیش، اویدورولموش بیر تاریخدیر و محض بونا گۆره ده اؤنملی آوروپا تاریخچیلری یوخاریدا زردوشت باره سینده دئییلن سؤز و فیکیرلره اعتماد ائتمیرلر.

بونودا علاوه ائتمک لازمدیر کی، "کریستن سن"، "پور داوود" و "جلال الدین آشتیانی" کیمی آوروپالی و ایرانی عالیملرده واردیر کی، زردوشتون یاشادیغی دؤوروم. ق. ۱۷۰۰ ایللره قدر آپاریب چیخاردیرلار.

بیز یئرینده گۆسترمیشیک کی، زردوشتیزمین ایلک روشیملری هله م. ق. ۲ - ۳ مین ایل اوللردن، او زامانکی مرکزی ماد و آذربایجانین کیچیک شاهلیقلاری و امیرلیکلرینده فورمالاشماغا باشلامیش و اوزون عصرلر تدریجله شکله دوشموشدور.

یوخاریدا گؤستر دیگیمیز تاریخچیلرین فیکیرلرله بو معنادا معین درجهده راضیلاشماق اولار، لاکین او فیکیرله زردوشتون اوژونون یاشادیغی و دینین تام فورمالاشدیغی زامان معنا سیندا راضیلاشماق اولماز. بو مسئله ايله علاقه دار ا.م. دیاکونوف زردوشتون یاشادیغی دؤور بارهده اورتا بیر موقع توتاراق، گؤسته ریر کی، او (زردوشت) م.ق. ۷ - ۸ - نجی عصرلرده دوغولوب یاشامیشدیر. البته دیاکونوفون بو فیکیرله راضیلاشماق اولماز.^۱

□ □ □

زردوشتون دوغولدوغو یئر

اگر زردوشتون تبلیغ و اولوم یثری بارهده معین فیکر اختلافلاری واردیر سادا، اونون دوغوم یثری بارهده عالیملر آراسیندا اختلاف چوخ آز و تقریباً فیکیر بیرلیگی واردیر.

مختلف عالیملر زردوشتون دوغولدوغو یثری یا "اورمو" یا "شیز" (تخت سلیمان) یا "مغان" - ساوالان، یادا "زی" بیلیرلر کی، او زامان هامیسی آذربایجان تورپاقلاری اولموشدور. میلادی ۷۹ - ۲۳ - نجو ایللرده یاشامیش روم تاریخچیسی "پولینیوس" زردوشتو ماد اهلی بیلر. ایسلام عالیملریندن "ابن خردادبه"، "بلاذری"، "ابن فقیه"، "یاقوت حموی" و... اورمو شهرینی زردوشتون دوغولدوغو یثر گؤسته ریرلر. حتی اورمو شهرینین یاخینلیغیندا یثرلشن "امبه" کندینده بیر قبیر واردیر کی، یثرلی اهالی اونا "زردوشتون آناسین قبری" دئییرلر. بونولا برابر تاریخ عالیملرینین بعضیسی ده "شیز" شهرینی (بوگونکو تخت سلیمان شهری و "آذرگشنسب" آشکده سینین یثرلشدیگی یثر) زردوشتون دوغولدوغو یثر بیلیرلر.

بونلارلا برابر ایسلام و آروپا عالیملرینین بیر سیراسی، او جمله دن "زکریای قزوینی"، "حمدالله مستوفی"، "پور داوود" و "ویلیامز جکسن" بو فیکیرده دیرلر کی، زردوشت "اورمو" و یا "شیز" دن "ساوالان" داغینا گئتمیش، اورادا تبلیغات ائتمیش و "اوشتا" سینی اورادا یاراتمیشدیر. بونا گؤره ده "پور داوود" بو داغی زردوشتلرین "طورسینا" سی آدلاندیرمیشدیر.

بوتون بونلارلا یاناشی قید ائتمک لازم دیر کی، زردوشتون آذربایجاندا دوغولوب، بؤیومه سی، بورادا تبلیغات ائدیپ، اوشتانی یاراتماسی و نهایت بورادا اولمه سی بیرده آشاغیداکی واقعیتلرله ثبوت ائدیلیر.

۱ - اسکندردن سونرا یونانیلارین ایرانا ایستیلاسی دؤورو زردوشت دینی دوغولدوغو دیاردا آذربایجان اولکده سینده قورونوب ساخلاندی، اورتا آسیا - بلخ و خوارزمده یوخ.

۲ - زردوشتیزمین کعبه سی اولموش "آذرگشنسب" آشکده سی "شیز" شهرینده - آذربایجاندا یثرلشمیش و قالیقلا ری دا بوگون دورماقدادیر.

۳ - آذربایجانین مختلف یثرلرینده "کول تپه" آدلانان چوخلو آشکده قالیقلاری ایندی ده

- معلوماتدور و خلق اورالاردان کول گؤتوردوکده بعضاً تاریخی شئیلر تاپیلیر.^۱
- ۴ - باکینین یاخین لیغیندا یئرله شن "سوراخانی" قصبه سینده آتشکده بناسی بوگون قالیر.
- ۵ - ساسانیلر دؤورو "شیز" شهری و اوراداکی "آذرگشنسب" آتشکده سی بوتون زردوشتیلرین، حتی ساسانی شاهلارینین زیارتگاهی ایدی و ساسانی شاهلارینین اورایا گئتمه لری و چوخلو نذر - نیاز ائتمه لری تاریخده مشهوردور.
- ۶ - آذربایجانین مختلف یئرلرینده و منطقه لرینده زردوشتیزمین آتشکده لری قالیقلارینین معلوم اولدوغو و بعضیلرینین آراشدیریلدیغی حالدا، اورتا آسیادا بئله قالیقلارین نه تاریخده آدی اولموش، نه ده قالیقلاری واردیر. کریستن سن ده یازیرکی، هخامنیشلر زردوشتی دئییلدیلر.

□ □ □

زردوشتون اورتا آسیادا دوغولماسی فیکری

بعضی عالیملر، او جمله دن "اورانسکی" گؤسته ریرلرکی، م.ق. بیرینجی مین ایلیگین اوّلرینده میدانا گلیمیش زردوشت آذربایجان دئییل، اورتا آسیادا، بلخ و خوارزمده میدانا گلیب، اوستانی دا قدیم فارسجا یازا بیلردی، اونا گؤره کی، م.ق. بیرینجی مین ایلیگین اوّلرینده آذربایجاندا و عمومیتله ایرانین غربینده هند - اروپایی خلقلری و ائللریندن اصلاً اولمامیش ایدیلر و دیل جهتدن اوستانین یارانماسینا اورادا زمینه و امکان یوخ ایدی، حالبوکی، اورتا آسیادا او دؤورلردن چوخ قباق هند - اروپایی خلقلر یئرلشمیش ایدیلر و بونا گؤره ده اوستانین یارانماسینا اورادا دیل جهتدن مدنی زمینه آماده ایدی.

اورانسکی نین بو قریبه فیکریله علاقه دار دئمه لی بیک کی، اولا آریالارین اورتا آسیایا گلمه سی و اورادا اولماسی اونون تصوّر ائتدیگی کیمی اولمامیشدیر، ایکینجیسی آذربایجاندا هند - اروپایی دیللی خلقلر نه او زامان، نه ده اوندان سونرا تاریخ بویو هیچ وقت اساس ساکینلر اولمامیشلار و ایندی ده دئییلدیلر. بوندان علاوه بو عالیملر بیلیمیر و یا گؤستریمک ایسته میرلرکی، اوستانین ایلک و بیرینجی حیصه سی اولان "قاتلار"، یئرینده گؤستریدیگیمیز کیمی، زردوشتون اؤزو طرفیندن و اؤز دیلینده - او زامانکی آذربایجان خلقلرینین التصاقی دیلینده سؤیله نیب، سونرالار یازی حالینا گتیریلیمیشدیر، هند - اروپایی دیللردن اولموش قدیم فارس دیلینده یوخ و همین دیلدن ده سونرالار، ساسانیلر دؤورونده، او زامانین فارس دیلینه چئوریلدیکن سونرا، اصلی آرادان آپاریلیمیشدیر. بو ترجمه ده احتمال اولاراق تحریف اولموشدور.^۲

همین تاریخچیلر یئنه ده گؤسته ریرلرکی، "قاتلار" دا کؤچه ری ائللرله مبارزه و دؤیوشلردن صحبت گئدیر و بو حادثه او زامانلار اورتا آسیادا اولموش "ساکالار" ایله علاقه دار یارانمیشدیر.

*

۱ - بو کوللر آتشکده یانا جاقلارینین کولودور.

۲ - ایلک اوستانین دیلی اسکی تورکجه اولموشدور. باخ: یول، سای ۳۸، فروردین ۱۳۷۳، صحیفه ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳.

لاکین بو تاریخچیلر گۆرمک ایسته‌میرلر کی، مادلارین لاپ اولینده "خیشتی‌رتی" ایسکیتلر طرفیندن دؤیوشده اؤلدوگوندن سونرا، اونون اوغلو "کیاکسار"ین حاکمیتی‌نین اؤلرینده "ساکالار" ۲۸ ایل آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینده حکومتین اختیارینی اؤز اللرینه آلیب ساخلامیشلار و "قاتلار"داکی کؤچه‌ری ائللرله دؤیوش مادلارلا ساکالارین همین دؤیوشلرینین انعکاسیدیر.

بونلاردان علاوه تاریخچی عالیم "بئلنیتیسکی"نین دئدیگی کیمی، اولانه اورتا آسیادا اولموش علمی قازیتتی‌لارلا اوزه چیخمیش اثرلرین بیرجه‌جیگینده آتشکده قالیقی میدانا چیخمیش، نه‌ده، اورتا آسیا خلقلرینین دیلی، تاریخی و ادبیاتلاریندا زردوشت دینینه دایر اشاره و معلوماتلار واردیر. بیر صورتده‌کی، اورتا آسیاداکی علمی قازیتتی‌لار نتیجه‌سینده باشقا دینلره دایر اثرلر الده ائدیلمیش و خلقلرینین تاریخ و ادبیاتلاریندا او دینلره دایر معلوماتلار واردیر. دئمک، اورتا آسیا زردوشتیزمین وطنی اولمامیشدیر.

زردوشتون دوغولدوغو یئر باره‌ده ایره‌لی سورولموش بو مختلف نظریه‌لری یکونلاشدیراراق، قطعی شکیلده دئییه‌ریک کی، زردوشت هم آذربایجاندا دوغولوب اؤلدورولموش، هم اونون طرفیندن دئییلیمیش "قاتلار"م.ق. یئددینجی عصرده او زامانکی التصاقی آذربایجان و مرکزی ماد دیلینده آذربایجاندا دئییلیمیش، همده زردوشت اؤز دینینی آذربایجاندا تبلیغ ائدیپ یایمیش و بورادان ایرانین باشقا نقطه‌لرینه یاییلیمیشدیر. □ □ □

موغلار □

یئرینده گؤستریدیگیمز کیمی، موغلار مرکزی ماد و ماننلارین طایفالاریندان بیر، اؤزلی‌ده، بیر سیرا عالیم‌لرین گؤستریدیگی کیمی، اورتا آسیادان گلمه، التصاقی دیللی و تورانلی اولموشلار. موغلار اؤللر، زردوشت دینی‌نین روشیم‌لری قدیم آذربایجان طایفالاری، ائللری و خلقلری داخلینده یارانارکن، ابتدایی دینی مراسم‌لرین اجرایی و مسئولیتینی اؤز اللرینه آلمیشدیلار، داها دوغروسو کاهین‌ایدیلر. اونلار زامان کئچدیکجه بو وظیفه‌نی اؤز لیرینه شغل و پشه ائتمیش، بؤیوک سیاسی، مالی نفوذ و قدرت الده ائده‌رک، دؤولت داخلینده دؤولت یاراتمیشدیلار. شاید ائله همین دینی رهبرلیگین اؤلرینده "موغ طایفاسی" آدی میدانا گلیمیشدیر.

بئله‌لیکله اگر اؤللر موغلار بیر طایفا، ائل و قبیله اولموشلارسا، زامان کئچدیکجه، قدرتلی، نفوذلو و حاکمیتله‌ال بیر اولان بیر اجتماعی لای و طبقه‌یه چئوریلیمیشلر. فیکریمیزجه "موغلار" بیر طایفا اولموش اولسایدیلاردا، اونلارین هامیسی: بؤیوگو، کیچیگی، آروادی و اوشاگی موغ اولایلمزدی، موغ اولسا - اولسا، عایله‌لرین باشچیلاری، کیشیلری و بؤیوک‌لری اولاییلردی.

بو باره‌ده ان گؤزل و منطقی فیکری تاریخین آتاسی هئروdotسؤیله‌میشدیر. هئروdotسؤ یازمیشدیر کی، موغلارین خصوصی مذهبی عقیده‌لری و دینی مراسم‌لری واردیر و پارسلار و

مادالار اؤز کاهینلرینی او قبیله نین افرادی آراسیندان سچرلر.^۱

دئمک "موغ" یا موغلار قدیم التصاقی دیللی خلقلر و ائللر داخلینده بیر ائل، طایفا، قبیله آدی اولموشدورسا، شهبه سیز زردوشت دینی روشیملری اولجه او قبیله نین افرادی داخلینده کؤک سالیب دهرین لشمیش و سونرالار تدریجله باشقا ائللر و طایفالار داخلینده یایلمیش و داها سونرالار بیر متشکل دین شکلینه دوشموشدور. ایلک اؤللر بو طبیعی و ابتدایی زردوشت دینین رهبرلری و یابیلنلری کاهین آدلانار و عینی زاماندا موغ ایدیلر و قبیله نین بوتون عضولری موغ حساب اولوردو، لاکین هر موغ کاهین اولموردو. داها سونرالار "موغ" کلمه سی ائل آنلامی نی ایتیرک، زردوشت دینی رهبری مفهومو داشماغا باشلادی. بو سببلره گؤره ده "موغ" کلمه سی اوستانین اسکی حیصه لرینده اولمامیشدیر، بو آد، بیر دینی اصطلاح کیمی، ساسانیلر حاکمیتی دؤورونده رسمی لشمیش و خلق داخلینده یایلمیشدیر.

بوتون بونلارلا برابر بونودا قید ائتمک لازمدیر کی، خلقین شعور و مفکوره جهتدن ابتدایی لیگی، محدود فیکیرلی و گئری قالمیش اولماسی اوجوندان موغ طایفاسینین کیشیلری جامعه نین دینی رهبرلیگینی اؤز اللرینه آلمیش، اونو اؤز نسیللرینده ایشی ائده بیلیمیش، خلقی زردوشت دینینه اینانديراراق، اونلار نفوذ ائدیپ، روحی و معنوی اختیارلارینی اللرینده ساخلاماغي باجارمیشلار.

اوستاندا "موغ" سؤزونون اولماماسی داگؤسته ریرکی، اونون یارانديغي ایلک دؤورلرده موغلار دینی رهبر کیمی اولمامیش و سونرالار تدریجله بو ایشی اللرینه آلیپ، اؤزلری و نفوذلارینی ساده خلقه و حتی حکومته تحمیل ائده بیلیمیشلر. حتی هئروودوتون یازدیغینا گؤره، داریوش قئوماتی اؤلدوردو کدن سونرا، اؤزو و فارس لار خنجر اله آلاق موغلاری بیرگون آخشاما قدر قیرمیشلار و بو گون سونرالار فارس تاریخینده "موغ" اؤلدورمک "گونوايله معروف اولموش و بو گون موغلار ائولریندن ائشیکه چیخا بیلمزديلر.

دئمک، موغلار زردوشت دینین یارانديغي گوندن اونون رهبرلری اولمامیش، بلکه سونرالار تدریجله بو ایشی اللرینه آلمیش و قدرته حکومته شریک اولموشلار. اونلار حتی خلق و توپلومون عادی حیاتی ایشلرینده دؤولتدن داها چوخ نفوذ ائدیپ، تأثیر ائتمیشلر. موغلار خصوصيله ساسانیلر دؤورونده، دینی مراسملری اجرا ائتمکدن علاوه، خلقین آراسیندا اولان اختلافلاری و ایشلرینده قضاوت ائتمک، تازا دوغولانلارین آدلارینی قیده آلماق، منجم لیک، پیشگولوق، یوخو یوزماق، واعظلیک ائتمک و سایره بو کیمی ایشلری ده اوز اللرینه آلمیشدیلار. بوتون بو ایشلرله برابر موغلار دینی جریمه لری آلماق، صدقه لری، گلیرین اوندایرینی توپلاماق و آتشکده لرین چوخلو ملکلرینین گلیرینی اله ائتمکله بؤیوک و سونسوز مادی امکاناتلاری دا اؤز

الیرینده متمرکز ائدهرک، مادی جهتدی ده خلقه و دؤولته آغالیق ائدیردیلر.

ساسانی سولاله سینین سونلاریندا یاشامیش یونانلی "آکاسیاس" گؤسته ریر کی، ایراندا موغلار خلقین دوغولدوغو گوندن اؤلدوگو گونه قدر اختیارینی اؤز الیرینده توپلامیش ایدیلر. او یازمیشدیر: «عموم خلق موغلاری مقدس ساییب، اونلارا حرمت ائدیردیلر. خلقین عمومی ایشلری موغلارین اؤیودلری و پیش بین لیکلری اساسیندا مرتب اولوب، یولا دوشردی، اونلار خصوصیه خلقین مرافعه ایشلرینده دقت ائدیپ، تام مراقبت و مواظبتله ایشلرین گئدیشینی نظره آلاراق، فیتوا وئردیلر. خلق بیر موغون تصدیقی اولمادان هئچ نه یی دوغرو و قانونی بیلمزدیلر.»^۱

موغلار، خصوصیه ساسانیلر دؤورو، ایراندا سیاسی و اقتصادی جهتدن توپلومون اصیل قدرت و حاکمیتی نی اؤز الیرینده متمرکز ائتمیش ایدیلر.

یئرینده گؤستر دیگیمیز کیمی، زردوشتیلرین دینی کیتابی "اوئستا" بیر نفر طرفیندن بیر زاماندا و بیر مکاندا تألیف اولاراق، یارانما میشدیر. اوئستاین ایلک تمل حیصه سی اولان "قاتلار" زردوشتون اؤزو طرفیندن سؤیلمیش و موغلارین واسطه سیله آغیزدان - آغیزا گلمیش و آشاغیدا گؤستر دیگیمیز کیمی، بعضی شاهلار طرفیندن یازیا کؤچورولموشدور.

بیلدیگیمیز کیمی کوروش سپتامه نی - زردوشتیلرین ان بؤیوک موغونو کی، چوخ احتمال هامان زردوشتون اؤز وایمیش، اؤلدوردو. کوروشون اؤزو، آتاسی و باباسی فارس لارین هم سیاسی، همده دینی رهبر لری اولمالارینا باخمی یاراق، زردوشت دینی نی رسمی دؤولت دینی ائتمه دی. هخامنیشلر زامانیندا زردوشت دینی رسمی دؤولت دینی اولمادی. کریستن سن گؤسته ریر کی، داریوش و خشایارشا زامانیندا ماد لار زردوشتی ایدیلر، لاکین پارسلار یوخ.^۲ یوخاریدا گؤردوک کی، داریوش "موغ اؤلدورمک" گونونو پارسلار داخلینده برقرار ائتمیش ایدی.

دئمک، داریوشون اوئستا کیتابینی ۱۲ مین اؤکوز ده ریسینده، ایکی نسخه ده یازدیریب، بیرینی دؤولت آرشیوی و دیگرینی "شیز" شهر ی خزینه سینده - آذرگشنسب خزینه سینده - گؤنده ریب، ساخلاتدیر ماسی و اونلارین اسکندرین هجومو زامانی آرادان گئتمه سی بوش سؤز و ایسلام دؤورو زردوشت موغلاری طرفیندن اوی دورولموش بیر افسانه دیر، اونا گؤره کی، بو فیکیر ایسلامین اوچونجو عصرینین اؤللرینده پهلوی دیلینده تألیف ائدیلمیش "دینکرت" ن دؤوردونجو کیتابیندا بیرینجی دفعه ایره لی سورولموشدور. بو ادعا یا گؤره گویا اوئستاین ۱۲ نوسکو داریوش طرفیندن ایکی نسخه ده ده ری اوزه رینده یازدیر یلمیشدیر کی، بیر نسخه تخت جمشیدین و نقش رستمین اسکندر طرفیندن اودا چکیلمه سینده آرادان گئدیپ، "شیز" ده کی نسخه، گویا یونانا و اسکندریه یه گؤنده ریلیمیش و گویا یونانجا یا چئور یلمیشدیر. بیر صورته کی، اولاد داریوش اؤزو موغ قاتیلی ایدی،

* ۱ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۷۸۰.

۲ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۷۹۴.

ایکینجیسی ایندییه قدر اوستانین بو یونانجایا ترجمه سیندن هئج بیر منبع و یثرده آد بئله آپاریلما میشدیر. لاکین بونا باخمایارق، بعضی خیال اسیری اولانلار نه تکجه بو افسانه‌نی واقعیت بیلیمیش، حتی اونون بوگون مین جیلد کیتابدان عبارت اولاجاغینی بئله آب و تاب ایله یازمیشلار. بیر صورتده کی، هامان دؤورلرین یونان و روم تاریخلریندن آیدین گؤرونور کی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، هخامنیشلر زامانیندا زردوشت دینی مادلار داخلینده نسبتاً عمومی لشمیش و رسمی لشمیش دین اولموشدورسادا، ایرانین باشقا یئرلری، او جمله دن پارسلار داخلینده هله عمومی لشمه میشایدی و پارسلار هله زردوشتی اولمایان بیر نووع "مزدا پرستی" دینینه اینانیردیلار. بوندان علاوه، آشاغیداکی تاریخی واقعیتلرده گؤسته ریر کی، هخامنیشلر زردوشتی مذهبنه هله اینانمیردیلار:

۱ - عموماً هخامنیشلر دؤورو داش قازما آیتلاری، او جمله دن داریوشون لؤوحه لرینده نه تکجه بیر دفعه ده اولسا زردوشت آدی آپاریلما میش، بلکه "اهورامزدا" آدیله یاناشی باشقا آلاله لاردان دا آد آپاریلما میشدیر. بو گؤسته ریر کی، هخامنیشلر تکجه زردوشتیزمین اهورا مزداسینا دئییل، اونولا برابر مختلف آلاله لاردا اینانیرمیشلار، یعنی تک آلاله لی دئییل ایدیلر.

۲ - قدیم یونان شاعری "اثشیل" (اثسخیل)، تاریخچیلردنسه هئروودوت و قئزئتفون اؤز اثرلرینده آیدین گؤستریمیشلر کی، پارسلار مختلف آلاله لار تاپینارمیشلار.

۳ - علمی قازینتی ایشلری نتیجه سینده قطعی شکیلده معلوم اولموشدور کی، هخامنیشلر اولولرینی یاسدیرار، شاهلار و بؤیوک باشلارایا مقبره، مزار و توربه دوزلدیر (کوروش قبری کیمی)^۱ و دفن مراسمینده آت قوربان کسردیلر. بوتون بونلار زردوشتیزمین دینی ایناملارینا ضدایدی. بوتون بونلار گؤسته ریر کی، هخامنیشلر، حاکمیتلرینین سونونا قدر، دؤولت مقیاسیندا زردوشت دینینه اینانما میشلار.

یئرینده گؤسته ره گیمیز کیمی، اوئستا بیرینجی دفعه اولاراق اشکانیلر زامانی بالاشین امریله ایلک دفعه یازیلدیغی اصیل دیلینده - زردوشتون اؤز زامانینداکی ماد - ماننا خلقلرینین دیلینده توپلانمیشدیر. همین بو اوئستا بیرینجی ساسانی شاهی اردشیر بابکانین امریله فارسجایا چئوریلدیکن سونرا، نه اولدوغو معلوم دئییلدیر و چوخ احتمال اردشیرین گؤسته ریشی و "تئسر"ین الیه آرادان آپاریلما میشدیر. حتی بیز بو فیکرده بیک کی، اسکندر اؤز معلیمی "ارسطو"تون گؤسته ریشی ایله نه تکجه ایراندا الله ائتدیگی کیتابلاری یاندیرما میش، بلکه اونلاری دقتله توپلاییب، یونانا و اسکندریه یه گؤندرمیش، یونانجایا چئویتدیرمیشدیر و بو علمی خزینه یونان علمینین تمل داشلارینی تشکیل ائتمیشدیر، آنجاق اوئستا بو کیتابلارین ایچینده اولما میشدیر. ویل

*
۱ - بو قبیرده دوزلتمه دیر، حقیقی بوخ، چونکی کوروش آراسین شمالیندا تومروس خانیملا دؤیوشده اولوب ایتمیشدیر.

دورانتین دلیلله دتمیش اولساق، "آریالارین اؤزلری مدنیت یارادیب، قوران اولمامیشلار، بلکه اونو بایبلدن و مصردن بیروووز آلمیشلار؛ یونانیلاردا مدنیت سارایی یارادان سایلمیرلار، اونا گؤره کی، اونلارین باشقالاریندان آدیقلاری، حربی غنیمتler و تجارتله شرقدن اورایا گلیمیش اوچ مین ایللیک علم و هنر ذخیره لرینی، ناحق اولاراق، ییمه لنمیشلر»^۱.

ساسانی شاهی اردشیر بابکانین او زامان فارسجاسینا چئویتدیردیگی اوستانین ایسلامدان سونرا اهمیتی حیصه سی آرادان گتندی و یالنیز اونون تقریباً دؤردده بیرى زردوشتیلرین واسطه سیله هندوستانا آپاریلاراق قالدی و زمانه میزه گلیب چاتدی.

زمانه میزه گلیب چاتان بو ناقص اوستاندا، شبهه سیز، مختلف زامان و مکان شرایطینده، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دوروملا علاقه دار معین قدر ده ییشیمیش، زردوشت دینی رسمی دؤولت دینی اولمادیغیندان، حقوقا دایر قسمتلی فیداسیز و درده دهیمه یین اولدوغوندان، آتیلیب، اونودولموش، بیر چوخ یئرلری اختصار اولاراق، تازا حیاتلار علاقه دار، تازا بؤلوملر اونا آتیریلیمیشدیر. بونلاردان علاوه، همیشه اوستانى اوخویان، اجرا ائدن موغلار دؤورون و شخصی منفعتلرینین طلبی، توپلومون ایستگی اساسیندا اوستانین بعضی قسمتلرینی آتیب، تازا قسمتلر اونا علاوه ائتمیشلر. بئله لیکله بوگون زردوشتیلرین دینی کیتابی کیمی علم عالمینه معلوم اولان "اوئستا" کیتابی اصیل اوستاندان او قدر اوزاقدیر کی، اونلارین یالنیز آدی و بعضی "قاتلاری" مشترک و اورتاقدیر دئسک یانیلماریق.

اوستانین منظوم بؤلومو اولان "قاتلار" م.ق. یئددینجی یوزایللیگین سونلاری و آلتینجی عصرین اؤلرلینده، ماد ایمپراتورلوغو یارانان زامانلار یارانمیش، زردوشتون اؤزو طرفیندن سؤیلنمیش و عصرلر بویو، شفاهی شکیلده موغلار طرفیندن نقل اولوناراق ساخلانمیشدیر. مضمون اعتباریله "قاتلار" واحد آلاهی تبلیغ ائدیر، یئرلی دینلر و آلاهلاری رد ائدیر، اعیان - اشرافلار علیه نه مبارزه آپاریر.

زردوشتون یاشادیغی ایللر ماد حکومتینین ان قدر تلی دؤوروایدی. "کییاکسار" واحد زردوشت دینی نین طرفداری اولموش و بو دینین رهبرلری اولموش موغلاردان حمایت ائتمیش و اونلارا دربار و حکومت ایشلرینده دخالت ائتمه گه امکان یاراتمیشدیر. بو سیاسی ایشلرین "کییاکسار" طرفیندن گؤرولمه سی احتمالی واردیر، لاکین، شبهه سیز آستییاک بو ایشی ائتمیشدیر. بیز ایسه یئرینده بو باره ده گئنیش دانیشیمیشیق.

دئمک، میلاددان اؤل یئددینجی عصرین اورتالارینا یاخین و آخزلاریندا، موغلارین رهبرلیگی آلتیندا اولان واحد زردوشت دینی ماد حکومتینده اهمیتی دین اولموش و خلق داخلینده یاییلمیشدیر. قید ائتمک لازمدیر کی، ماد شاهلاری زامانی واحد زردوشت دینی نین یارانماسی و

*

اونون رسمی دؤولت دینی اولماسی دؤورون و زامانین طلبی اولموشدور. م.ق. ۱۳ - نجو یوز ایلیکده فلسطینده یهودیلر داخلینده اولموش چشیدلی مذهبیلر، یارانمیش واحد دؤولتین طلبی نتیجه سینده، واحد یهودی دینی شکلینه دوشموشدور.

یئنه ده همین دؤوردن تنجه عصر سونرا هندوستاندا اولموش مختلف دینلر، یئنه ده یارانمیش واحد دؤولتین طلبی نتیجه سینده واحد "بودا" دینی شکلینه دوشموشدور.

دئمک، ماد خلقلری داخلینده اوللر بت پرستلیک و زردوشت دینی نین روشیملری، نطفه لری، شامانیزم یا ییلیمیش و سونرالار، محیطده یارانمیش واحد دؤولتین طلبی ایله علاقه دار، زردوشت و زردوشتیزم میدانا گلمیشدیر. بو واحد دین آستییاک زامانیندا ماد دؤولتینین رسمی دینی اولموشدور، لاکین بو دؤور و اوندان اوللر مرکزی ماد حکومتینه تابع اولان مختلف یئرلی حکومتلر، شاهلیقلار، امیرلیکلر و خلقلر داخلینده زردوشتیزمین بیر - بیریندن فرقلی اولان مختلف شکیللری حکم سورموشدور. بو یئرلی دینلره کاهینلر رهبرلیک ائتمیش و قدیمدن نفوذلاری اولان اعیان - اشرافلار اونو حمایت ائتمیشلر. واحد زردوشت دینی نینی تبلیغاتچیسى اولموش موغلار ماد دربارینا یول تاپمیشلار. آستییاکین حمایت ائتدیگی موغلارین بو واحد دینی (زردوشت دینی) یئرلی کاهینلر، شاهلار و اعیان - اشرافلارین منافعینه ضد اولدوغو اوچون، اونونلا مخالفت ائتمیشلر. آستییاکین قیز نوه سی و پارس شاهلاری سولاله سینده اولموش کوروش بو ناراضی اعیان - اشرافلارین، هابئله واحد زردوشت دینی نین رهبرلری ایله مخالف اولانلارین نماینده سی ایدی. کوروش میللی جهتندن ده مادلارلا مخالف ایدی، چونکی مادلار التصافی دیللی و پارسلار هند - آوروپایی دیللی ایدیلر. بو سببلره گؤره کوروش ماد حکومتینه غلبه چالاندان سونرا، هم میللی و دینی جهتدن مخالفی اولان آستییاکی آرادان گؤتوردو، همده موغلارین بؤیوگو "سپیتامه" نی اؤلدوردو. کوروش طرفیندن اؤلدورولن بو موغ پارس تاریخ و دیلینده "اسپنداته" دئیلمیش، اؤزوده یا زردوشتون اؤزو و یا اونون ان بؤیوک شاگردلریندن بیرایمیش.

سونرالار، کوروش حاکمیتی اله آلاندان سونرا، واحد دؤولتین واحد دینه احتیاجی اولدوغو اوچون، موغلارین واحد زردوشت دینی نی، پارس خلقینه خاص و نسبی شکیلده قبول ائتمیشدیر، آنجاق قاباقلار گؤستر دیگیمیز کیمی، بو دینین آستییاک دؤورو مادلارین زردوشت دینیندن بؤیوک فرقی اولموشدور. شبهه سیز بو زامان و بوندان سونرالار، تدریجله، موغلار آستییاک دؤوروونده کی مرقی خصوصیتلرین الدن وئرمیش و مرکزی پارس حکومتی و پارس اعیان - اشرافلاری ایله ال ال وئریب، بیرلشمیش ایدیلر.

بو دئدیکلریمیزدن گؤرونور کی، ماد حکومتی دؤورو اوچون موغلارین رهبرلیک ائتدیگی واحد زردوشت دینی مرقی خصوصیت داشییردی. بونا گؤره ده ایستر بیر متفکر کیمی زردوشت، ایسترسه ده ایلک زردوشتیزم او دؤور ماد خلقینین افتخارلاریندان ایدی. فریدون ابراهیمی زردوشت

و زردوشت دینی‌نین بو مترقی جهت‌لریندن دانش‌ارکن یازمیشدیر:

«میدیالیلارین مذهبی حاقیندا تاریخچیلرین آپاردیق‌لاری تحقیقات بو نتیجه یه یئتیشمیشدیر کی، بیزیم بابالاریمیزین اولکی مذهبی آتش پرستلیک‌ایدی و بو مذهبی تأسیس ائدنلر میدیالیلار اولموشدور. سونرا میدیانیین بؤیوک متفکری "زورا آستر" (زردوشت) مذهبه دهرین اصلاحات عمله گتیردی و اونو چوخ محکم و حقیقت اعتباریله عالی پایه‌لر اوستونده قوردو. بو اصلاح ائدیلمیش و زردوشت طرفیندن تکمیل اولموش مذهب، اوگونکو عالمده سابقه‌سیز اولوب، بیزیم افتخارلی بابالاریمیزین مترقی افکار و پارلاق مدنیت‌لریندن باریز بیر نمونه اولاراق گؤسته‌ریلیر.

زردوشت شرقین بؤیوک متفکرلریندن بیری و عینی حالدا میدیا میللتینین اونودولماز افتخاراتیندن ساییلیر. بو بؤیوک متفکر بشریت جامعہ‌سینین دهرین اصلاحاتچیلاریندن اولموشدور. اونون اهمیتی بو گونه قدر حاقیندا یازیلان چشیدلی کیتابلاردان آنلاشیلیر. بو مذهبین هامان تاریخده و اوندان سونرا گئنیش رواج تاپماسی، پارس‌لار طرفیندن رسماً قبول ائدیلیب، داریوش حکومتی دؤورونده دؤولتی بیر مذهب کیمی تانیلماسی اونون نفوذ و اهمیتی آیدین گؤسته‌ریر. زردوشتون مذهبی قدیم دونیانی مین ایلدن متجاوز بیر دؤورده اداره ائدیپ، اوز نفوذو آلتیندا ساخلامیشدیر و ایندی‌ده او مذهبین معتقدلری آز دئییلدیر. زردوشتون همیشه‌لیک شاه اثری اولان "آوستا" بشریتین یوکسک فیکیر و قریحه‌لریندن نشأت ائتمیش بیر اثر دیر کی، عینی حالدا میدیا میللتینین عمومی مدنیت ساحه‌سینده ائتدیک‌لری ترقیین نه قدر اساسلی و محکم اولدوغونو گؤسته‌ریر»^۱

□ □ □

زردوشت و اوئستا

یوخاریدا گؤرودوک کی، زردوشت آذربایجانلی اولوب، ماد دؤورونده یاشامیشدیر، بونا گؤره‌ده اونون اثری اولان "اوئستا"نین تملی ساییلان "قات"لار ماد دؤورونده آذربایجاندا و او دؤورکو همدان - آذربایجان دیلینده یازیلیمیش و یا سؤیلنمیشدیر.

"اوئستا"نین بوگون اولان حیصه‌لری‌نین بیر قسمتی، خصوصیه "قات"لار قدیم آذربایجان - همدان دیلیندن ساسانیلر دؤورو فارس‌جاسینا ترجمه‌نین محصولدور. تحقیقاتچیلار اوئستانین همین بو موجود نسخه‌سینی آراشدیریپ، علم عالمینه و گئنیش خلق کوتله‌لرینه تانتیدیرمیشلار. بو سببه گؤره‌ده بوگون ایران ضیالیلاری و حتی ایران توپلومونون نظرینده، هابثله پهلوی‌لر دؤورو ایراندا چاپ اولموش اکثر علمی - تاریخی اثرلرده، بیر قایدا اولاراق، زردوشتون اؤزو هند - آوروپایی دیللی و اوئستانین اصلینین قدیم پارس دیلینده، هند - آوروپایی دیلده اولدوغو گؤسته‌ریلمیش و بو مسئله قطعی و مسلّم بیر تاریخی واقعیت کیمی تانیلمیشدیر.

بئله لیکله، زردوشتون اصلی و اوستانین ایلک دلی بارهده ایکی بیر - بیرینه ضد فیکیر اولر. بونا گؤرهده بو ایکی مسئله بارهده تاریخی سندلری داها گئیش، ده رین و دقیق شکیلده آراشدیرماق ضروریدیر.

هر شیدن اول قید ائتمک لازمدیر کی، زردوشت دینی نین فیکیرلری، اوللر گؤستردیگیمیز کیمی، م.ق. ۲ و ۳ - نجو مین ایللیکلرده بوگونکو همدان و آذربایجان ساکینلری داخلینده، التصاقی دیللی ائللر ایچینده تدریجله یارانمیش و اونون مختلف احکامینین اساسی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سون عصرلری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک بئش عصرینده، اساساً یئنهده مرکزی ماد و ماننا خلقلرینین، هابئله اورتا آسیا تورک ائللریندن اولموش "ساکا" (ایشغوزلارین منطقه میزه گلیب یئرلشدیکلری دؤورون محصولودور. م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک ۵ - ۴ عصرینده هند - آوروپایی دیللی ائللرینده ایرانا و منطقه میزه گلمه سی، شبهه سیز، زردوشت ایدئولوژیسینین سون دؤورو قطعی شکله دوشمه سینده تأثیرلی اولموشدور).

دئمک، زردوشت ایدئولوژیسی اساساً التصاقی ماننا - ماد، قسماًده هند - آوروپایی دیللی خلقلرین اورتاق محصولودور.

تاریخین گؤستردیگی کیمی، هند - آوروپایی دیللی خلقلر م.ق. ۹ - نجو یوز ایللیگین اوللریندن باشلا یاراق، م.ق. ۶ - نجی عصره قدر، چوخ احتمال شمالدان، اورتا آسیا یولیه منطقه میزه گلمیشلر. اورتا آسیا تورکلرینین یاخین شرق منطقه سینه نؤبتی آخینی دا "ساکا"لار (ایشغوزلار واسطه سیله م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده [۶ - ۹ - نجو عصرلر] باش وئرمیش تاریخی حادثه دیر. بو ایکی آخین زامانجا بیر - بیرینه یاخین، همده اورتا آسیادان اولدوغو اوچون، او زامانلار اورتا آسیادان منطقه میزه گلمیش ائل بیرلشمه لرینین بعضی سینده هند - آوروپایی دیللی قبیله و اوبالارین دا اولماسی احتمالی واردیر.

اورتا آسیادان منطقه میزه اولموش تورکلرین "سومثر"، "ایلام" و "هیت" آخینلاری، منطقه میزین آز جمعیتلی اولدوغو و یا اورالاردا سويداشلارینین اولدوغو دؤورلر باش وئردیگی اوچون، توققوشماسیز، بیر نؤوع ساکت و قانسیز اولموشدور و یالئیز سونرالار، اوللر گؤستردیگیمیز کیمی، آسیانی خلقلرله سامی خلقلری توققوشموشلار. لاکین مختلف یوللاردان اولان هند - آوروپایی دیلیلر و ایشغوزلارین یاخین شرق منطقه سینه آخینی، نئچه مین ایلدن بری بو منطقه ده یورد سالمیش "آسیانی" خلقلرله جدی توققوشمالارلا اوزله شیر، بودا اولدوقجا طبیعی دیر، چونکی آسیانی خلقلر یا اولدن بورادا میدانا گلمیش و یا نئچه مین ایلدن بری منطقه نین مختلف یئر و اولکه لرینه گلیب، یورد سالیب، اورالاری اؤز وطنلری ائتمیش، دؤولهلر و مدیئتلر یاراتمیشدیلار و تازا گلمیشلرین مقابلینده اؤزلریندن مدافعه ائتمه گه مجبورایدیلر.

بوندان داها ماراقلیسی اوندان عبارتدیر کی، کئچمیشده مختلف دؤورلرده باش وئرمیش تورک اصللی ائللرین آخینلاری، ائللرین مدیئت، عادت - عنعنه، رسومات، یاشاییش طرزى و دیل جهندن

عینی کۆكلو و یا آزی بیرى - بیرینه نسبتاً یاخین اولدوقلاری اوچون، جدی و اوزون سورن توقوشمالارلا نتیجه‌لنمیشدیر و تازا گلنلر سس‌سیز اسکی سويداشلارینا قوشولوب، اونلارلا بیرلشمیشلر. لاکین یاخین شرق منطقه‌سینه بیرینجی دفعه قدم باسان آریالار مدنیت، حیات طرزى، دوشونجه و دیل جهتدن هم قدیم آسیانی خلقلردن، همده تازا گلن ایشغوزلاردان - ساکالاردان فرقلنمیش، بیرى - بیرینه یاد و بیگانه اولموش و بو سببلره گۆرهده اونلارین آراسیندا، یئرلشمه جریانیندا اوزون مدتی توقوشما، دۇیوش و محاربه‌لر باش وئرمیشدیر. بو اوزون سورن دۇیوشلر جریانیندا:

۱ - بو مختلف کۆكلو خلقلر بیرى - بیرینی نسبتاً تانیمیش، رسوم - عادت و دینی گۆروشلریله تانیش اولموشلار. بو تانیشلیغین نتیجه‌لرینی بو خلقلرین حیاتینین چئشیدلی ساحه‌لرینده گۆرمک اولار.

۲ - هم آسیانی ائللر، همده آریایی خلقلر، او جمله‌دن پارسلار داخلینده دونیا شهرتی قازانمیش قهرمانلیق داستانلاری میدانا گلیمیشدیر. سونرا گۆره‌جه گیمیز کیمی، بو قهرمانلیق داستانلاری بو ایکی قوروه خلقلین هم شفاهی، همده یازیلی ادبیاتینی بزمه‌دن هله چوخ اول، او داستانلارا تمل اولموش تاریخی حادثه‌لرین باش وئردیگی زامانلار، اونلارین قهرمانلاری، هامان دۇورلردن میدانا گلمه‌گه باشلامیش مقدس "اوستا" کیتابیندا اؤز آدلارینی تثبیت ائتمیش و سونراکی "شاهنامه" و "قوتاد غوبیلیک" اثرلرینه زمینه حاضرلامیشلار.

آسیانی خلقلر داخلینده بو قهرمانلیق داستانلارینین یارانماسی باره‌ده تاریخیچى "عبدالقادر اینان" روس عالیمی م.ر. قیریازوفون دلیلندن بئله یازمیشدیر:

«میلاددان اۆنجه کی ۷-۶ - نچی عصرلردن میلاددان سونراکی بیرینجی عصره قدر اورتا آسیا و شرقی آوروپادا آتلی کۆچه‌ری میللتلر آراسیندا یایلا و حیوان سورولری نی اله کئچیرمک اوچون ساواشلار دورمادان داوام ائدیردی. بو سورکلی ساواش خلق قهرمانلارینی یاراتدی. بونلار ان جسور و قدرتلی ساواشچی آلپلاردیر. میللتین "باش بوغو" (باشچیسی) اولان بو آلپلار حاقیندا افسانه‌لر میدانا گلیمیشدیر. همین بو افسانه‌لر ایلک داستانلاردیر. جنوبی سیبیر و اورتا آسیا بویلارینین بو ان اسکی داستانلارینین بعضی حادثه‌لری آرختولوژی آراشدیرمالاردا الده ائدیلن تونج توققالاردا (کمر توققالاری) تصویر ائدیلمیش و گونوموزه قدر چاتمیشدیر. بو داستانلارین اؤزلری ده ایکی مین ایلدن بری نسیلدن - نسیله، عنعنه اولراق، سؤیلنمکده داوام ائده‌رک چوخ گئنیش شکیلده بیزه قدر گله بیلیمیشدیر. ایندیکی تورک و مغوللارین "آلپ" (قهرمان - ایگیت) داستانلاریندا، بو ان اسکی داستانلارین تمل موضوعلاری و بیر چوخ شکیللری قورونموشدور»^۱.

عینی بو سؤزلری پارس خلقی حاقیندا دئمک لازمدیر، چونکی تورک ائللرینده "آلپ ار تونقا"

و سايه بعضی قهرمانلیق داستانلاری اساساً همین عصرلرده یارانديقلاری کیمی، فارس خلقيين "شاهنامه" ده عکس اولونموش بوتون قهرمانلیق داستانلاری نین معین ایلکین اؤزه گیده همین عصرلرین یادگاریدیر. بو ادعائین ان کسکین دلیللی بونلاردان عبارتدیر:

۱ - هر ايکي خلقيين قيد اثنديگيميز داستانلاری هم تورک، همده فارس قهرمانلارینین بلاواسطه اشتراکی اساسیندا قورولموش، داوام ائديب، باشا چاتمیشدیر. بو داستانلاردا رستم ایله افراسیاب، هره سینین آراسیندا بیر دسته، منسوب اولدوقلاری خلقيين قهرمانلاری اولدوغو حالدا، دؤیوشورلر.

۲ - هم فارس، همده تورک خلقلرینین گؤستردیگیمیز دؤورلرده یارانمیش قهرمانلیق داستانلارینداکی اکثر قهرمانلارین آدی "قات"لاردان توتموش آوستانین بوتون بؤلوملرینده وئرلمیش و حتی بو مقدس کیتابین مختلف یئرلرینده قیسا شکیلده عکس اولموش حادثه لرین قهرمانلاری اساساً همین حماسی داستانلارین قهرمانلاری دیرلار.

بو باخیمدان آوستانی اؤته ری شکیلده نظردن کئچیرتمک لازمدیر. یارارلانديغیمیز "آوستا" کیتابی "جليل دوستخواه" ین قدیم فارسجادان ترجمه ائديب حاضرلادیغی "اوئستا، نامه مینوی آیین زردشت" کیتابیدیر. بو کیتاب اوئستانین هامیسی دئیل، بلکه اونون آیری - آیری بؤلوملریندن پارچالادیر و اوئستا باره ده فیکیر سؤیله مک اوچون کفایتدیر.

بورادا بیز "شاهنامه" یه اشاره ائديب، اوندان شاهد گؤستمه گی آرتیق بیلیریک، چونکی او شاه اثرده فارس قهرمانلاری ایله تورک قهرمانلاری آراسینداکی حادثه لر هامییا معلومدور و کیتابین بیر سیرا داستانلاری بو ایکی دسته قهرمانلارین قارشیلیقلی فعالیتیندن یارانمیشدیر.

سونراکی فصیلده اشکانیلر دؤوروندن دانیشاندا گؤسته ره جه ییک کی، پارسلارلا تورکلرین عصرلر بویو توققوشوب دؤیوشمه لرینین محصولو اولان هر ایکی خلقيين مشهور قهرمانلیق داستانلاری اساس اعتباریله اشکانیلر دؤورو شکله دوشوب، قهرمانلارینین بیر چوخونون آدی و گؤردوگو ایشلری همین اشکانیلر دؤورو شخصیتلری و حادثه لری ایله باغلیدیر. بونولا برابر بو قهرمانلیق داستانلارینین بیر چوخونون ایلک تمل داشلاری و قهرمانلارینین آدی، هئچ شبهه سیز، مادلار دؤورو، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلری باش وئرمیش حادثه لر و اونلارین قهرمانلاری ایله ایلگیلیدیر. بو عصرلر ائله عصرلر دیر کی، هند - آوروپایی و التصاقی دیللی ائللر و قبیله لر هم قسماً اورتا آسیادا، همده معین درجه ده ایراندا توققوشوشلار، سیاسی، اقتصادی، مدنی و ... جهتلردن علاقه ده اولموشلار.

دئمک، تورک و فارس خلقلرینین بعضی قهرمانلیق داستانلارینین اورتاق جهتلرین هم ماد دؤولتینین اوللری، یعنی م.ق. ۶ - ۷ - ۸ - ۹ - نجو عصرلر حادثه لری و شخصیتلریندن غیدالاناراق، یارانماغا باشلاماسی، همده اشکانیلر دؤورو حادثه لریله سیخ باغلی و ایلگیلی اولماسی فیکری واردیر. بو ایکی فیکیر آراسیندا هئچ بیر ضدیت یوخدور. بوتون خلقلر داخلینده شفاهی ادبیاتلاردا

یارانان ناغیلار، داستانلار و عمومیتله هر بیر فولکلوریک اثر اوزون عصرلر بویو باش وئرمیش حادثهلردن غیدالاناراق یارانار، اوزون یوزایلیکلر بویو نسیلدن - نسیله گئئیشله نهرک، قول قاناد آچاراق، یونتالاناراق، دهرینه شیب گؤزل شهرک، تدریجله شکله دوشوب کامل لشر. بو هر بیر فولکلوریک اثرین یارانما، فورمالاشما و میدانا گلمه سینین طبیعی و عاد یولدور.

بو علمی واقعیتی نظره آراق، تورکلر و فارسلا رین داستانلارینین هم اوئستانین یارانیدیغی دؤورلرده، همده اشکانیلر حاکمیتی دؤورونده آرانماسی و آچیقلا نماسی لازمدیر. بونا گؤرده بورادا اوئستانین یارانماسیندان بحث آچدیغیمیز اوچون، بو فولکلوریک اثرلرین ایلک یارانما دؤورلرینی ایشیقلا ندیرماق ضروری دیر. بو ایش بیرده او جهتدن لازمدیر کی، فارس تاریخچیلری طرفیندن اوئستا و اونون بؤلوملرینین یارانماسی، دیلی و هانسی اتئینیک قوروها عاید اولماسی باردهه بیر طرفلی، غیر - علمی و واقعیتدن اوزاق فیکیرلر ایره لی سورورلر کی، اونلارین ماهیتینی آچیب گؤسترمک ضروری دیر.

□ □ □

قاتلار

دئمک اولار بوتون تحقیقاتچیلارین فیکرینجه "قات"لار زدوشتون اؤزو طرفیندن م.ق. یئددینجی عصرین سونلاری و یا آلتینجی عصرین ایلک یاریسیندا سؤیلنمیشدیر. لاکین بعضی عالیملر و خصوصیه فارس تاریخچیلری بو ساده و آیدین مسئله نی، معین سیاسی هدفلر و خصوصیه اونو تورک تاریخیندن اوزاقلاشدیرماق هدفیله، مبهم، دومانلی و قاریشیق شکله سالی رلار.

بیز شبهه اتئمیریک کی، زدوشت ایدئولوژی سینین روشیملری ایلک اوللر ماد - ماننا اراضیسی خلقلری داخلینده یارانماغا باشلامیش و م.ق. بیرینجی مین ایلیگین اوللریندن باشلا یاراق، التصاقی و هند - آوروپایی دیللی ائللرین ایلگی و توققوشمالاری نتیجه سینده، هر ایکی قوروه خلق اونلارین تکمیل لشمه سینده تأثیر ائتمیشدیر. بو روشیملر م.ق. بیرینجی مین ایلیگین ایلک یوز ایلیکلرینده او زامانکی همدان و آذربایجاندا کی مستقل کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلرده یارانیب، گئئیشلنمیش و نهایت م.ق. یئددینجی عصرین سونلاری و یا آلتینجی عصرین اوللرینده زدوشت و یا "سپیتمان" طرفیندن "قات"لار شکلینده تظاهر ائدی ب، واحد زدوشت دینین ایلک نظریه سی اولموشدور. ایسلام تاریخیندن بیلی ریک کی، ابوریحان بیرونی و ابن الاثیر بو واقعیتی اؤز اثرلرینده تأیید ائتمیشلر.

لاکین بونا باخمایاراق اوئستاد ابراهیم پورداوود و اونون شاگردی جلیل دوستخواه: «اوئستا ایرانلیلارین ان اسکی یازیسیدیر. بو بؤیوک کیتابین یازیلما تاریخی دقیق آیدین اولماسادا، ان آزی

م.ق. اونونجو عصره چاتیر»^۱ دئییه، بو مقدس کیتابین، عمومیتله یارانماسینی و شبهه سیز، بیرینجی نؤوبه ده "قات"لارین یارانماسی و زردوشتون یاشادیغی دؤوروو غیر - واقعی شکیلده م.ق. اونونجو عصره چاتدیریرلار. داها سونرا آقای جلیل دوستخواه، "قات"لارین یارانما تاریخی باره ده داها آچیق بئله یازیر:

«اوستانین ان اسکی بؤلومو سایلان "قات"لار، شک سیز، زردوشتون اؤزونون قوشدوغو و اونلارین قدیملیگی زردوشتون اؤز زامانینا قدر، یعنی م.ق. اونونجو یوز ایلیگیه چاتار. لاکین اوستانین باشقا بؤلوملری آیری زامانلاردا و باشقا شخصلرین ایله یازیلیمیش و بیر چوخلو شئیر اولده زردوشت دینی ایله اویغون دئییلدی و سونرالار اونا یول تاپمیشدیر»^۲.

دولاشیقلیق توره نهمه سین دئییه، بیر داها قید ائدک کی، زردوشتیزمین ایلك روشیملری ایله اونون قاتلاری تامامیله آیری - آیری شئیرلیدیر. روشیملر، نطفه لر و یا ایلیکین تصور و فیکیرلر دئدیگده، زردوشتیزمین بیر سیرا رسملری، حکملری، ایشلری، فیکیرلری و خرافاتی تصورلرینین کچمیش زامانلاردا تدریجله ماننا - ماد خلقلری، ائللری، طایفالاری، امیرلیکلری و شاه کاهینلیکلرینده همین شاه - کاهینلر، امیر - کاهینلر طرفیندن شکله دوشموشدور. بونلارین ایلك یارانما زامانلاری م.ق. ایککی و حتی اوچونجو مین ایلیگیگ سونلارینا گئدیپ چاتیر. لاکین یازیلی اوستانین ایلك تملینی تشکیل ائتمیش "قات"لارین یارانماسی اصلا بو شکیلده اولمامیشدیر، بلکه اونلار زردوشتون اؤزو طرفیندن م.ق. یئددینجی یوز ایلیگیگ سونلاری و آلتینجی عصرین اؤلرینده دئییلیمیش و موغلار طرفیندن ازبرله نیب، دیلدن - دیله نقل اولموش و سونرالار یازیلی شکله سالینمیشدیر.

دوغرودان دا اوستا اوزون عصرلرین، حتی اگر ساسانیلر دؤورونوده نظره آلساق، تقریباً ۲۰۰۰ - ۱۵۰۰ ایلیک بیر دؤورون و بیر نچه شاهلیق و شاهنشاهلیق سولاله لری دؤورونون محصولدور. بونا باخما یاراق آقای جلیل دوستخواه «... اوستا قیزیل خطله، اون مین داباقلیق اولونموش اؤکوز گؤنونون اوستونده یازیلیب، "دژ نشت" ده (شاهنشاهلیق کیتابخاناسی اداره سی) قویولموشدور»^۳. دئییه، بو اوزون دؤورون اولی ایله سونونو برابرلشدیرمیش و ندنسه هر جهتدن، او جمله دن میللی و دیل جهتدن کؤکلو شکیلده بیر - بیریندن فرقلمیش شاهلیق سولاله لریندن فقط آد آپارمیش و اونلارین هامیسینین آراسیندا برابرلیک و عینی لیک علامتی قویاراق هامیسینی آریایی لشدیرمیشدیر.

عمومیتله اوستا، او جمله دن "قات"لارین بیرینجی و سونونجو دیلی باره ده آقای جلیل دوستخواه ساده، ناشیانه و غیر - عملی حرکت ائتمیش و "اوستا دیلی" یازاراق اوخوجودا ائله

* ۱ - اوستا، دوستخواه، ص ۳.

۲ - اوستا، دوستخواه، ص ۴.

۳ - اوستا، دوستخواه، ص ۳.

تصوّر ياراتماق ايسته ميشدير كي، گويا اوښتاتنين لاپ اولدن ديلي آريايي، اوزوده "اوښتا ديلي" اولموشدور^۱ و نتيجه ده، گويا ۱۵۰۰ ايل سوره سينده اونون ديلي ده ييشمه ميش و ترجمه ائديلمه ميشدير. لاکين حقيقتده اوښتا کيتابي دا تاريخ چرچيوه سي و آخينيندان کناردا يارانما ميشدير و اوزون تاريخي حادثه لرین يادگاريدير.

□ □ □

□ اوښتادا قهرمانلار

دوستخواهين قلمه آلدیغي اوښتادا زردوشتي زمه موافق و مخالف اولماق اعتباريله ايکي دسته قهرمان گزوروروک. بو بؤلگوده آريايي و يا تورانلي اولماغين هئچ بير اهميتي يوخدور، چونکي هر ايکي دسته داخيلنده هم آريايي، همده تورانلي واردير.

بوتون اينسانلار و ميللتلري خيره، سعاده چاغيران، شر و پيسليکدن ساغينديران بير دين، طبيعي اولاراق، بئله ده اولمالی ایدی، اونون اوچون آريايي و يا تورانلي نين هئچ بير فرقي اولما مالی ایدی. حقيقتده زردوشتي زمين نظري اساسي و ماهيتي بو پيرينسيپ اوزه رينده قورولموشدو و اونون اوچون ميلي آيري سئچکيلک يوخ ایدی. زردوشتي زمه نسبت بو مثبت و منفي قهرمانلارلا تانیش اولماق ايسته ينلر دوستخواهين ترتيب ائتديگي گؤسترديگيميز "اوښتا" کيتابينما مراجعه ائده بيلرلر.

آستياکين حياتيله علاقه دار گؤستميشيک كي، اونون سلطنتي دؤورونده آذربايجان و بريتون مرکزي ماد تورپاقلاريندا کيچيک شاهلار و اميرلر عيني زاماندا ديني رهبر ايديلر. بو شاه - روحانيلر واحد زردوشت ديني و اونون ياييلماسينا مخالفت ايديلر. اوښتا بونلاري زردوشت ديني نين دشمنلري اولان "ديو" آدلانديرير. نمونه اولاراق، "کئئسانى - خرچر حجب" تي گؤستمک اولار.^۲ کئئسانى او زامانين شاهلاريندان بيرى ایدی كي، زردوشت ديني ايله دشمن ایدی و قويماييردى كي، زردوشت دينين رهبري اونون حاکم اولدوغو اولکده گزسين و اؤز ديني ني خلق داخيلنده ياسين. اوښتاتنين "وندیداد" بؤلومونده بو واقعيّت آيدين گؤرونور. "وندیداد" سؤزو "دئوه قارشى قانون" (قانون ضد ديو) دئمکدير. دئو دئديکده ايسه، همده واحد زردوشت ديني يارانمادان اول موجود اولموش کيچيک شاهليقلارداکي ديني قانونلار و اونلارين رهبرلري اولموش کاهينلر و شاه - کاهينلر نظرده توتولموشدور.^۳ بو وضعيت مادلارين سونونجو شاهي آستياک دؤورنده آذربايجان و ماد ايمپراتولوغوندا حکم سورموش بير اجتماعي دوروم اولموشدور.

دئمک اولار اکثر ايرانييلارين "شاهنامه" واسطه سيله تانیش اولدوغو حادثه لردين بيرى ده

*

۱ - اوښتا، دوستخواه، ص ۵.

۲ - اوښتا، دوستخواه، ص ۱۱۹.

۳ - اوښتا، دوستخواه، ص ۳۱۴.

افراسیابلا کئیکسرو آراسیندا باش وئرمیش افسانه دیر. اوئستایا گؤره افسانه وی "کیان" سولاله سینین ایکینجی شاهی کئیکاوو سون اوغلو سیاوش آتاسیندان آجیق ائدیب، افراسیابین یانینا گئدیر و اونون قیزی "سودابه" ایله ائوله نیر و اوندان کئیکخوسوروو اولور. افراسیاب سیاوشو اؤلدورور.

کیخسروو کئیکاووس باباسینین یانینا قاچیر و نهایت آنا باباسی افراسیابی اؤلدورور. بو افسانه ده مادلا ر دؤورو آریالارلا تورکلرین آراسیندا کی محاربه لر، ایلگی و علاقه لرین نتیجه سینده میدانا گلمیشدیر. بیزجه بو داستانی تاریخی تملی بیرده بو واقعیتله علاقه داردیر کی، کوروش آستیاکین قیز نوه سی اولموش و باباسینا - آستیاکا غلبه چالدیق دان سونرا اونو اؤلدورموشدور.

بورادا تاریخی واقعیتله گؤره آریایی اولان کوروش غیر - آریایی، التصاقی دیللی، تورانی کؤکلؤ اولموش و زردوشت دینینی حمایت ائتمیش آستیاکی، همده زردوشت دینین رهبری "سپیتامه" نی اؤلدورور. باشقا سؤزلره دئسک، تاریخدن معلوم دور کی، کوروش همدان دان - آنا باباسی آستیاکین یانیندان "استخره" - اؤز آتاسی کبوجیه نین یانینا گلیب، شاه اولور و سونرا باباسی آستیاکلا دؤیوشور و اونا غلبه چالاراق، هم اونو، همده سپیتامه نی اؤلدورور. دئمک آریایی بیر شاه هم زردوشت دینین التصاقی دیللی رهبرینی، همده او دینی حمایت ائدن یثنه ده التصاقی دیللی شاهی اؤلدورور.

هم التصاقی دیللی آستیاک و زردوشت دینین رهبری سپیتامه، همده آریایی اولموش کوروش باره ده بو دئدیکلریمیز تاریخی واقعیتلر دیر. لاکین آریاییمز بو تاریخی واقعیتلری پارسلارین خیری و التصاقی دیللی لرین زیانینا تمامیه عکسینه چئویریپ، یوخاریدا گؤستر دیگیمیز اوئستادا کی شکله سالمیشدیر. دئو اولان تورانیلار (افراسیاب، ارجاسب) هم زردوشت دینی نی حمایت ائدن "ویشتاسپ" ی، همده "سپیتامه" نی اؤلدورموشدور و آریایی اولان کیخسروو (هامان کوروش) تورانیلارین باشچی سی افراسیابی اؤلدورور، زردوشتیمز خدمت ائدیر و بونا گؤره ده اوئستادا، دینی کیتابدا منعکس اولور. بو، زردوشت دینی نی آریایی لشدیرمک و تورانیلاردان اوزا قالشدیرماق اوچون اولموش، همده تاریخی حقیقتلره ضد اولان بیر ایشدیر.

بوتون اوئستادا زردوشتون موافق و مخالف لری اوز - اوزه دایانمیشلار. هم موافق، همده مخالف لر داخیلینده هم آریایی، همده تورانیلار واردیر. حتی "زامیاد یشتین" اون بیرینجی "کرده" سینده افراسیابین ایککی قارداشیندان آد آپاریلیر، اونلارین بیر کیخسرووون طرفداری، دوستو "اغریث" دیر کی، افراسیاب طرفیندن اؤلدورولموش و کیخسروو اونون خونخواه لیغینی ائتمیشدیر، او بیر یسی "گرسوز" دیر کی، افراسیابلا بیرلیکده کیخسروو طرفیندن بنده وورولموشدور.^۱

"فروردین یشت" ین اوتوز بیرینجی "کرده" سینده هم پاک آریایی کیشیلر و قادینلار، همده پاک

تورانلی کیشیلر و آروادلار تعریفله نیرلر. همین یترده ماد دؤورو توران ائللریندن اولموش "داهی"^۱ خلقینین پاک کیشیلری و قادیتلاری تعریف اولونورلار. داهای سونرا بورادا بوتون تورپاقلارین پاک کیشی و قادیتلاری تعریفله نیر. زردوشتیزم تکجه آریاییلر دئییل، بوتون پاک و دوز دانیشان خلقلر، شخصلر و اولکه لرین دینیدیر.^۲

دئمک اوستاتین اساس حادثه لری تورانلی و آریایی خلقلرین قارشیلیقلى مناسبتلرینین محصولدور. اثرین تمیلینین یارانديغی یئر، ماننا و مرکزی ماد خلقلرینین دیاری اولموشدور، لاکین اونون بعضی حادثه لری هم قدیم آذربایجان، همده اورتا آسیا، همده سیستان، خراسان و سایره یاخین و قونشو یئرلرده باش وئرمیشدیرکی، شبهه سیز سونراکی دؤورلرده کیتابا علاوه اولموشدور. اوستاتین اساس احکاملاری و اونداکی عادتلر و رسملرین تملى ماننا - ماد خلقلری داخلینده قویولوب، باشلانسادا، هر ایکى دسته خلقلین - تورانلیلارین و آریاییلارین بیرگه محصولدور. بونا گؤرده زردوشت دینی نین بیر سیرا رسمی مراسم لرینین ایزلری هر ایکى خلقلین قهرمانلیق داستانلاریندا نظره چاریر. زردوشتیزمین دفن مراسمی قدیم فارس قایناق لاریندان معلومدور. اورتا آسیا تورکلرینین ان تانیمنیش قدیم خلقلریندن بیرى "قیرغیز" لاردیر. بو خلقلین ان قدیم، مشهور و بؤیوک حجملى قهرمانلیق داستانی "ماناس" دیر. توپلانیب یازیلی حالا سالینمیش بو داستانین آراشدیرانلاری گؤسته ریرلرکی، اونون اؤنملی قهرمانلاریندان بیرى اولموش "کؤکؤ تاي خان" ان اسکی زردوشت دینی مراسمی ایله دفن ائدیلمی.^۳

بئله لیکله اوستادان آیدین گؤرونورکی، زردوشت دینی نظریه سی اساساً تورک و التتصاقی دیللی خلقلر و قسماً آریایی لرین اورتاق محصولو، هر ایکى قوروه خلقلین مالی و دینی اولموش و هر ایکیسینین سعادتینی گودموشدور. زردوشت دینی نین اساس نظریه سی هئچ بیر خلقه اوستونلوق وئرمه میش، اونون هئچ بیر خلقه خصوصی لطفو و نظری اولمامیش، هئچ بیر خلقی و میللتی آلچاق، دئو، یاراماز بیلیمه میش و هامییا خیر و سعادت دیله میشدیر. اوستا آریایی لری عمومیتله اهورا مزدا یی و تورانلیلاری عمومی اولاراق، دئو بیلیمه میش و گؤستریمه میشدیر. "قات" لارین اساس فیکرینی همین بو مسئله تشکیل ائتمیشدیر. اما "یشتلر" دن باشلا یاراق، اوستاتین سونرالار یارانان حصه لرینده دوروم ده ییشیر. بو باخیمدان "فر" آنلامینی گؤستریمک اولار.

"فر" نه دئمکدیر؟ اوستا باگؤره "فر" ایلاهی بیر قوه دیرکی، چئشیدلی شکللرده ظاهر اولاییلر و هر کیمله موافق و یولداش اولسا، اونو غالب، اوستون، قدرتلی، باجاریقلى، جاه و جلاللی،

* ۱ - داهی لر هامان اشکانیلردیر.

۲ - اوستا، دوستخواه، ص ۲۶۳ - ۲۶۲.

۳ - تورک دونیاسی ال کیتابی، ص ۳۷۸.

عظمتلی، مغلوب ائدیلمز، انیلمز و اوستون ائدر. مثلاً افسانه‌وی کیان شاهلارینا مخصوص اولموش "فر کیانی"نی گوستریمک اولار. ساده دیل ایله دئسک، "فر" حاکمیت، آغالیق، اوستونلوک، قدرت، بؤیوکلوک و قوه آنلامی و مفهومایمیش.

"یشت"لردن باشلایاراق اوئستانین سونراکی حیصه‌لرینده زردوشت دینینین آلاهلاریندان بیرى اولموش "آناهیتا" عمومیتله "دئو"لرین، ائله‌جده بیر چوخ تورانلی قهرمانلارین ایستک و آرزولارینی رد ائدیرسه، چوخ حاللاردا آریایی قهرمانلارین آرزو و ایستکلرینه موافقت ائدیر، اونا گؤره‌کی، بیرینجیلر "دئو" غیر - اهورایی، ضد زردوشت و ایکینجیلر اهورایی و زردوشتی دیلکلر و ایستکلردیر. "فر" ایسه بنالی آریایلره مخصوصدور.

شبهه‌سیز بله شونوئیستی فیکیر سونرالار اوئستایا معین موغلار طرفیندن ساسانی شاهلارینین امری و ایستگی ایله آرتیریلیمیشدیر.

"آبان یشت"ین اون بیرینجی "کرده"سینده اوخووروق کی، یاراماز تورانلی افراسیاب، اوزونون ده‌میر سارایی و سیغیناجاغی اولان "هنگ" قالاسیندا "آناهیتا" یا یوز آت، مین اؤکوز و اون مین قویون باغیشلایاراق، اوندان ایسته‌دی کی، "فراخ کرت" دیزینده اوزن، هم ایندی، همده گلجکده آریا تورپاقلارینین کی اولان "فر"ه ال تاپسین. آناهیتا اونو کامیاب ائتمه‌دی.^۱

"قات"لاردان باشقا اوئستانین نچه یئرینده افراسیاب "فر"ی اله گتیرمه‌گه چالیشیر و اونون اوچون حتی "فراخ کرت" دیزینده اوزن "فر"ی اله ائتمک اوچون اونون آردینجا اوزور، لاکین مؤفق اولمور. افراسیاب اوچ دفعه (الیمیزده کی اوئستادا) "فراخ کرت" دیزینده، "فر"ی اله کئچیریمک اوچون اوزورسه‌ده، مؤفق اولمور.^۲

افراسیاب "فر"ی اله ائتمک اوچون یئددی اۆلکه‌نی، بوتون دونیانی گزیر و اوخو داشا ده‌بیر.^۳ "فر" آریالارا خاصدیر.

بو فیکیر زردوشتیزمین میللی باخیمدان بیطرفلیگینه، بوتون میللتله سعادت و خوشبختلیک ایسته‌مه‌سی فیکرینه ضدیر و اونو بیر سوی، بیر میللت دینینه چئویریر. بو فیکیر اصیل اوئستادا اولمامیش و سونرالار اونا علاوه اولموشدور.

اساسی، تملی، اؤنملی حکملر و قانونلاری التصاقی دیللی ماننا - ماد خلقلری داخلینده، اونلارین متفکری زردوشت طرفیندن یارانان بیر دینین حکوملری هامان التصاقی دیللی خلقلرین، تورانلیلارین ضدینه و یالنیز باشقا، تکجه بیر خلقین و میللتین خیرینه اولایلمز. افراسیابین قیز نوه‌سی "کیخسروو" شاه اولمادان و اوز آنا - باباسی افراسیابی اۆلدورمه‌دن اول،

*

۱ - اوئستا، دوستخواه، ص ۱۴۷ - ۱۴۶.

۲ - اوئستا، دوستخواه، ص ۳۰۳ - ۳۰۲ - ۳۰۱.

۳ - اوئستا، دوستخواه، ص ۳۰۷.

دەرىن و گىنىش "چىچىست - سۇچەچە" گۇلۇنۇن (بۇگۈنكى اورمو گۇلۇ) كىنارىندا ئاھىتايە ھەيەلەر وئەرەك، اوندان بۇيۇك شاھ اولماق و دئولرە و جادولارلا غلبە چالماغى اىستەيەر.^۱

ھەر بىر افسانەنىن مەنىن تارىخى واقەئىتىن نشأت ائتدېگىنىنى نظره آلاق، بىر سىرا عالمىلر بو فېكىردە دىرلەر كى، كىخسروو ھامان كوروشدور. نئجە كى "صمد و ورغون" دئىيەر: آنام تومروس كىسمەدى مى كىخسروون باشىنى. كوروش اوشاقلق و گىنچلىك دئورلرىندە ھمداندا باباسى آستىياكىن يانىندا اولموش و بىر دفعە باباسىنىن اوردو باشچىسى اولاراق، ارمنىستانىن فتحىنە گىتىش و بو سفر زامانى، شېھەسىز، اورمو گۇلۇنۇن ساحل لرىندىن كىچىمىشىدور.

ساسانىلر دئورو يازىلمىش "خرده اوستا" دا زردوشتىزىم باخىمىندان مەقس اولان شىلرلىن آدى چىكىلىپ، تەرىف ائىلەر. بونلارلىن بىرى "مزدانىن وئردىگى چىچىست" گۇلۇ و اونونلا يان - يانا "اسنەونت - سۇرچسچرۇ" داغىدىر كى، زردوشتىزىمىن بىرىنچى اھمىتلى آتشكەسى "آذرگىشسب" (آذرگىشسب) اونون قوينونداير. آذرگىشسب آتشكەسىنىن بو گۈنكى تەخت سلىماندا، "سەند" داغلارلىن جنوب اتكلىرىندە يئرلشمەسى تارىخ و تارىخچىلرە گۇرە شېھەسىزدور. حتى اورادا آپارىلمىش مەنىن قازىنتى ايشلرى او آتشكەنىن بعضى حىصەلرىنى اوزە چىخارتىشىدور. بورادان نئىجە آلىنەر:

۱ - "چىچىست" گۇلۇ يەقىن بو گۈنكى "اورمو" درياچەسىدور. كۈرەكن امپىرىتىمور دا، شىبستەرە كىلمەسىنى يازاركن، بو گۇلۇ ھىمىن آدلا آدلانىرمىشىدور.

۲ - "اسنەونت" داغى ھامان "سەند" داغىدور. بو داغ مادلار دئورو اوندان قاباقلار "او - آ - اوش" ساسانىلر دئورو ايسە "اسنەونت" آدلانىش و احتمال ھىمىن سونونجو سۇز ايشلنمەك نئىجەسىندە بو گۈنكى "سەند" شەكىلنە دوشموشدور.

بئەلىكلە افراسىياب دئوشوب، اونو و قارداشى "گرسوز"ى اۇلدورن كىخسروو، ساحل لرىندە اھورايە دعا ائىدىپ، نذىرلر وئردىگى گۇلۇن، چىچىست - يىن بو گۈنكى اورمو گۇلۇ اولماسى قەطعى دىر. بس گۇرەسن افراسىيابىن "فر"ى الدە ائتمەك اوچون نئجە دفعە اوزدوگو "فراخ كرت" (گىنىش ساحللى) دريا ھانسى دىزىدور؟

اوستانىن يازدىغىنا گۇرە افراسىياب "فر"ى الدە ائتمەك اوچون، بىرىنچى دفعە "فراخ كرت" دىزىندە نئىجەسىز اوزدوكدن و "فر"ىن قاچماسىندان سونرا، "فراخ كرت" دن "درياچە خسرو" (خسروو گۇلۇ) آدلانان بىر شالالە مىدانالغىر. "بند ھشن" نىن يازدىغىنا گۇرە "خسروو درياچەسى" "چىچىست" گۇلۇنۇن اللى آغاچلىغىندايدى.^۲

اگر آغاچ (فرسنگ) آنلامى قەدىملردە، بو گۈنكى كىمى، آلتى كىلومەتر اولموش اولسايدى،

۱ - اوستا، دوستخواه، ص ۱۴۹ - ۱۴۸.

۲ - اوستا، دوستخواه، ص ۳۰۱.

"چیچست" گؤلوايله "فراخ کرت" دیزینین آراسینداکی فاصله ۳۰۰ کیلومترایمیش. بوگون اورمو گؤلوندن ۳۰۰ ک.م. فاصله‌سی اولان بؤیوک دریا یوخدور. بو مسئله سبب اولموشدورکی، بعضی عالیم‌لر بئله بیر فیکیر ایره‌لی سورسونلرکی، قدیم دؤورده اورمو گؤلو چوخ بؤیوک و گئیش اولموش و اونون شمالی قسمتی "چیچست" و جنوبی بؤلومو "فراخ کرت" آدلانمیشدیر.^۱ بو فیکیر نظره اوغون گلیر، آنجاق یا گؤسته‌ریلن فاصله آزامیش، یادا قدیم آغاج آنلامی آلتی ک.م.دن آزا اولموشدور.

بعضیلری ایسه بئله دوشونورلرکی، قدیم زمانلاردا هم اورمو گؤلو، همده خزر دیزی بؤیوک و گئیش‌ایمیش، بونا گؤره‌ده اونلارین آراسینداکی فاصله بوگوندن آزا و اوچ یوز کیلومتر حدودلاریندا‌ایدی.

هر ایکی حالدا، اوئستانین گؤسترديگينه اساساً، کیخسروو - افراسیابلا ایلگیلی حادثه‌لرین لاقول بؤیوک حیصه‌سی بوگونکو همدان - آذربایجان تورپاقلاریندا باش وئرمیشدیر، نه اینکی اورتا آسیادا و جیحون - سیحون چایلاری اطرافیندا. بونولا بیرلیکده تورانیلارلا آریایی لرین، افراسیابلا آریایی شاهلار و پهلوانلارین آراسیندا باش وئرمیش بعضی حادثه‌لرین (شاهنامه‌ده اولدوغو کیمی) اورتا آسیادا باش وئرمیش اولدوغونو اینکار ائتمک اولماز، چونکی تورانیلارین واحد باشچیسی اولموش افراسیاب هر ایکی منطقه‌ده آریایی‌لرله توققوشموشدور. اوللر گؤسترديگیمیز کیمی، کوروش‌دا هم اورتا آسیادا، همده بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا تورانیلارلا دؤیوشموش و آذربایجانداکی سون دؤیوشلرده اولدورولموشدور.

□ □ □

□ زردوشت هارادا و نه زمان دوغولموشدور؟

□ اوئستان‌دان گؤرونورکی، اوندان گؤسته‌ریلن حادثه‌لرین اهمیتی قسمتی "چیچست" (اورمو گؤل) ايله "فراخ کرت" آراسیندا، یعنی هر حالدا بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا باش وئرمیشدیر. ایسلام دینی هر نه قدر مختلف اولکهلرده یاییلسادا، اونون تمل داشینی تشکیل ائدن قرآن ۱۴۰۰ ایل اولکی عرب حیاتی، مکه، مدینه و عربستان تورپاقلاری ايله باغلی‌دیر. بو ایسه قرآنی سؤیله‌ین حضرت محمد (ص)ین او دؤورکو مکه عرب‌لریندن اولماسینی ایجاب ائدیر. باشقا جور تصوّره ائتمک اولماز. قرآنین مضمونونو تشکیل ائدن مسئله‌لر یا حضرت محمدین اوژ حیاتیندا مکه و مدینه‌ده باش وئرمیش حادثه‌لردن، حضرت محمدین اوز باشینا گلیمیش ایشلردن (نمونه اولاراق، ابولهب ايله رابطه)، یا او زمان عرب خلقی داخلینده هله دیری و یادالاردا اولان تاریخی حادثه‌لردن (ابرهه حادثه‌سی کیمی)، یا عرب خلقی داخلینده او زامانا قدر و او زمان یاییلمیش تاریخی حادثه‌لر، ناغیل و داستانلاردان (یوسف - زلیخا، موسی - فرعون، یونس، اصحاب کهف ...) و یا

ایسلامین اساس احکاملاریندان عبارتدیر.

قرآن مجید عربستاندا، عربلر داخلینده و عربلر اوچون نازل اولوب، دئییلیب، یازیلدیغی اوچون عرب دیلیندن باشقا بیر دیلده اولایلمزدی و بو مسئله قرآندا دفعه‌لرله آجیق و آشکار شکیلده گؤسته‌ریلمیشدیر. بونلاردان ایکی نمونه گؤسترک:

۱ - "الشعرا" سوره‌سینین ۲۰۰ و ۱۹۹ - نجو آیه‌لرینده اوخویوروق: "و لو انزلنا علی بعض الاعجمین فقرأه علیهم، ما کانوا مؤمنین" اگر اونو (قرآنی م.) بعضی عجملر اوچون (عرب اولمایانلار اوچون) گؤندرسه‌ایدیک و او (پیغمبر م.) اونو (قرآنی م.) اونلارا (عجملر م.) اوخوسا‌ایدی، ایمان گتیرمز‌دیلر. "اونا گؤره‌کی، اونلارین دیلینده اولماسا‌یدی، اونو باشا دوشمز و ایمان گتیرمز‌دیلر.

۲ - "الشوری" سوره‌سینین آلتینجی آیه‌سینده اوخویوروق: "کذلک او حینا الیک قرآنا عربیا لتندر ام‌القری و من حولها." (بئله‌لیکله سنه عرب دیلینده اولان قرآنی وحی ائتدیک، تا مکه اهالیسی و اورانین اطرافیندا اولانلاری قورخوداسان، برحذر ائله‌یه‌سن، ساغیندیراسان). قرآن مکه و اورانین اطرافینداکی عربلر اوچون نازل اولدوغونا گؤره عرب دیلینده اولموشدور.

مقدّس اوشتا‌کی‌تایینداکی حادثه‌لرین اساس قسمتینین قدیم همدان - آذربایجان تورپاقلاریندا باش وئردیگینی نظره آلا‌راق، دئییه بیلهریک‌کی، زردوشت آذربایجانلی اولموشدور و اونون سؤیله‌دیگی "قات‌لار ماننا - ماد خلقینه خطاباً، اونلاری دوز یول، خیره و سعادت‌ه چاغیرماق، هدایت ائتمک اوچون دئییلیمش‌دیر و بونا گؤره‌ده ماننا - ماد خلق‌رینین التصاقی دیلیندن باشقا آیری بیر دیلده اولایلمز‌دی، یوخسا خلق اونو باشا دوشمز‌دی. بو واقعیتی تأیید و ثابت ائدن باشقا تاریخی مدرک و سندلرده واردیرمی؟

چاغداش تاریخچیلرین چوخو زردوشتون آذربایجانلی اولماسینی تأیید ائدی‌رلر، لاکین اکثر ایسلام تاریخچیلرینین قدیم تاریخ باره‌ده‌کی فیکیرلری و یازیلاری، چوخ حاللاردا، افسانه‌لرله قاریشیب، واقعیتدن اوزاق اولسادا، ابوریحان بیرونی [ه.ق. ۴۴۰ - ۳۶۲ م. ۱۰۴۸ - ۹۷۳] زردوشتون آذربایجانلی اولماسینی دلیل‌ایله تأیید ائدیر. بونون سببی اوندان عبارت‌دیر‌کی، ایسلام تاریخچیلرینین اکثری قدیم روم و یونان مؤلف‌لرینین تاریخی اثرلریندن خبرسیز اولموش و یازیلاریندا اساساً ساسانیلر دؤورونون "خداینامک" و سایره غیر - واقعی اثرلرینه آرخالانمیش‌لار. لاکین ابوریحان بیرونی ساسانی دؤورو اثرلریندن علاوه قدیم هند، روم و یونان تاریخی اثرلرله‌ده تانیش اولموش‌دور. بونا گؤره‌ده قدیم یونان و روم تاریخچیلرینین قدیم شرق مسئله‌لری باره‌ده وئردیکلری معلومات باخیمیندان ابوریحانین یازدیقلاری اهمیتی‌دیر، باخمایاراق‌کی، اونون یازیلاریندا ساسانیلر دؤوروندن گلن افسانه‌لر آزدئییلدیر.

ایسلام تاریخچیلرینین اثرلرینده افسانه‌لره قاریشیب، تحریف اولموش و واقعیتی داها چوخ ابهام پرده‌سی آلتیندا قالان مسئله‌لردن بیریده زردوشتون اصلی، وطنی و اونون طرفیندن یازیلیمیش

و یا سؤیلمیش اوئستا "قات" لارینین ایلکین و اصلی دیلیدیر. بو مسئله لر زردوشت دینی اثرلری و موغلارین دئدیکلرینده افسانه لرله قاریشیقدير، اونا گؤره کی، اونلارین بؤیوک حیصه سی ساسانیلر دؤورونون یادگاریدیر. نظره گلن، بونا گؤره ده ابوریحان زردوشتدن دانیشارکن، عیبری، روم و یونان قاینقلارینین فیکیرلریندن تک - تک و آیرلیقدآ آد آپارمیشدیر.

«زرداشت بن سفید تومان الاذربایجانی، من نسل منو شهر الملک و اهل بیوتات موقان و اعیانها و اشرافها»^۱ (سفید تومان) سپیتامه. م. (نین اوغلو زردوشت آذربایجانلیدیر، اؤزوده منوچهر شاهین نسلیندن، مغان کندلری و اعیان اشرافلاریندان دیر).

بورادا زردوشتون شاه منوچهرین نسلیندن اولماسی، شبهه سیز، ساسانیلر دؤوروندن گلن افسانه دیر، چونکی شاه منوچهر فارس افسانه لرینده اولموش افسانه وی "پیشداددی" شاهلاری سولاله سینین بیر شخصیتی دیر.

داها سونرا ابوریحان بیرونی ساسانی قاینقلاریندن استفاده ائده رک، زردوشتون یاشادیغی زامان و اونون احکامی باره ده دانیشدیقدان سونرا، عیبری، روم و یونان تاریخچیلرینین زردوشت باره سینده کی نظرلرینی بئله گؤستریر.

«... و قد زعم العبرانيون ان زرادشت من تلامذة الیاس النبی... و زعم الروم انه كان من الموصل و لعلمهم اضافوا فی هذا القول حدود آذربایجان الی حدود موصل. و زعمت الیونانیة... انه كان لفیثاغورث تلمیذان، یقال لاحدهما "فلايوس" و لآخر "فیلوکوس" فاما "فلايوس"، فانه صار الی بلاد هند... و اما "فیلوکوس"، فانه صار الی بابل، فلقیه "وارطوش" المعروف بزرادشت بن بور کشسب المشهور بسفید تومان و اخذ منه المذهب. فلما مات "فیلوکوس" دخل زرادشت جبل سبلان و مکث فیه سنین، حتی لفق کتابه...»^۲ (عیبریلر گومان ائدیرلر کی، زردوشت الیاس پیغمبرین شاگردلریندن دیر... روملار گومان ائدیرلر کی، او (زردوشت. م.) موصل دندیر. شاید اونلار بو سؤزلرله موصلی آذربایجان سرحدلرینه آرتیرمیشلار (آذربایجان سرحدلرینی موصلیه قدر گئیش لندیرمیشلر). یونانلیلارا گلدیکه ایسه... گومان ائدیرلر کی، فیثاغورثون ایکی شاگردی اولموشدور، بیرینین آدی "فلايوس" و اوبیریسینین کی "فیلوکوس" ایدی. "فلايوس" هند دیارینا گئتدی، "فیلوکوس" گلدیکه ایسه، او بابیله گئتدی و اورادا "سفید تومان" (سپیتامه. م.) آدیله مشهور اولان "پورگشت" ین اوغلو معروف زردوشت اوندان مذهب اؤیرندی. "فیلوکوس" اؤلدوکده زردوشت سبلان داغینا گئتدی و بیر نچه ایل اورادا اولدو، تا اینکی کیتابینی ترتیب ائتدی. زردوشتون اصلی و وطنی باره ده مختلف عالیملرین و خلقلرین فیکیرلرینه اشاره ائندن سونرا، ابوریحان بو باره ده اؤز قطعی فیکرینی بئله افاده ائتمیشدیر:

✱

۱ - تاریخ اردبیل، موسوی، ج ۲، ص ۲۲۶.

۲ - تاریخ اردبیل، موسوی، ج ۲، ص ۲۲۷.

«والصحيح انه كان من آذربايجان، دليل هذا هو ما حكينا عنه...»^۱ (دوغروسو بودور کی، او آذربایجاندا ایدی و بونون دلیلی او بارهده دئدیکلریمیزدیر...) دئمک ابوریحان بیرونی یه گؤره زردوشت آذربایجانلی اولموشدور، لاکین آذربایجانین هاراسیندان؟ زردوشتون آذربایجانین هانسی یثریندن اولماسی بارهده تاریخچیلرین فیکرلری مختلفدیر:

۱ - بعضی عالیملر زردوشتون دوغولدوغو یثری بوگونکو "اورمو" شهری و یا دهاا گئیش مقیاسدا اورمو گؤلونون اطرافنی بیلیرلر.

۲ - بعضی عالیملر زردوشتون عایله سینی "ساوالان" داغیندان آخیب آرازا قووشان "درج" و یا "درجا" (بوگونکو دریا) چایی ساحل لریندن - مغاندان و یا دهاا گئیش مقیاسدا ساوالان داغی ایله "اورمو" گؤلو آراسینداکی یثرلردن بیلیرلر.

۳ - بعضی عالیملر زردوشتون وطنینی "ری" (بوگونکو تهران - شاه عبدالعظیم) گؤسته ریرلر. بو عالیملر ایکی دسته یه بؤلونورلر:

الف) بعضیلری بو فیکرده دیرلر کی، کئچمیشده آذربایجانین اراضیسی گئیش ایدی و "ری" تورپاقلارینی دا ایچینه آلارمیش، لاکین سونرالار آریاییلرین فشاری نتیجه سینده آذربایجان تورپاقلاری محدودلاشمیش و نتیجه ده "ری" آذربایجاندا خارجهه قالمیشدیر.^۲

ب) بعضیلری ایسه بو فیکرده دیرلر کی، قدیم دؤورلرده آذربایجاندا "ری" آدلی شهر وارایمیش و سونرالار آزادان گئتمیشدیر.^۳

بو ایکی دسته عالیمین هر ایکسینین فیکرینه رغماً، بیلیمک لازم دیر کی، "ری" اراضیسی زردوشت زامانلاری مرکزی ماد اراضیسینه داخل ایدی و اهالیسی، بوتون او زامانکی ماننا و مرکزی ماد اهالیسی کیمی، قوتتی - لولوبیلرین نسیللریندن ایدیلر، اؤزلری ده التصاقی دیلده، یعنی او زامانکی ماننا - ماد دیلینده، اوستانین "قات" لاری دیلینده دانیشاردیلا و بوگونده بو یثرلرین اهالیسینین چوخو و خصوصیه کندلری، همدانین اطرافنی اهالیسی کیمی، تورکجه و آذری دیلینین بیر لهجه سینده دانیشیرلار.

۴ - یوخاریدا گؤردوگوموز کیمی، روم تاریخچیلرینین فیکرینجه زردوشت "موصل" (نینوانین یانی) شهریندن اولموشدور. ابوریحانا گؤره روم عالیملرینین بو فیکری اورادان میدانا گلمیشدیر کی، اونلار آذربایجان سرحدلرینی گئیشلندیریب، موصل شهرینی اورایا داخل ائتمیشلر.

روم تاریخچیلرینین بو فیکری او تاریخی حقیقتدن ایره لی گلمیشدیر کی، زردوشت دؤورو و

۱ - تاریخ اردبیل، موسوی، ج ۲، ص ۲۲۷.

۲ - تاریخ اردبیل، موسوی، ج ۲، ص ۲۲۲.

۳ - دارمستین فیکری. باخ یوخاریداکی یثره.

اوندان اوللر م.ق. ۲ و ۳ - نجو مین ایللیکلرده قوتتی - لوللوبیلر، یعنی ماد - ماننلارین بابالاری بو گونکو اربیل، سلیمانیه، کرکوک و داها غرب اراضیلرینده یاشامیشلار، داها دوغروسو بو یئرلرده او خلقلرین وطنی نین بیر حیصه سی اولموشدور، همده کی ماد شاهی کییاکسار آسوری حکومتینی آرادان آپارانندان سونرا، او حکومتین مرکزی اولموش بو اراضیلری ماد ایمپراتورلوغونا ضمیمه ائتمیش ایدی.

ایستر "ری"، یز، ایسترسه "موصلین" آذربایجاندا اولماسی و بو مسئله لرین عالیملر طرفیندن زردوشتون وطنی و آنادان اولما تاریخی ایله علاقه دار گؤستره ریلمه سینده، یوخاریدا اشاره ائدیگیمیز کیمی، دفته لایق بیر تاریخی واقعیت واردیر و بیرونی اونو قلمه آلماسادا، حیس ائتمیشدیر. بو واقعیت اوندان عبارتدیر کی، زردوشتون آذربایجاندا دوغولماسی و یاشاماسی او دؤره تصادف ائتمیشدیر کی، هم "ری" ولایتی قوتتی - لوللوبیلرین و سونرالار مرکزی مادین اراضیلریندن بیر حیصه اولمورشدور، همده آسوری ایمپراتورلوغونون باش کندی اولموش "نینوا" شهرینین لاپ یاخینلیغیندا یئرلشمیش "موصل" شهری ماد حکومتین بیر قسمتی ائدیلمیشدیر. بئله بیر دؤور ایسه ماد ایمپراتورلوغونون اورتالاری، یوخاریدا گؤستردیگیمیز کیمی، "کییاکسار"ین آسوری ایمپراتورلوغونون پایتختی "نینوا" شهرینی آلیب، او ایمپراتورلوغو آرادان آپاردیغی زامانلارا تصادف ائتمیشدیر.

دئمک، زردوشت زامانلاری هم "ری"، همده "موصل" اراضیسی ماد ایمپراتورلوغونون جزو اولموشدور.

بیزده کئچن بؤلوملرده زردوشتون تقریبی دوغوم زامانینی ائله همین دؤورده گؤستریمشدیک. دئمک، زردوشتون وطنی و تقریبی دوغوم ایلی باره ده ابوریحان بیرونی نین گؤستریدیکلری دوغرو و تاریخی واقعیتلره او یغوندور. یعنی زردوشت ماد ایمپراتورلوغونون اوللرینده آذربایجاندا آنادان اولموشدور.

تاریخ عالیمی "و.ب. هئنینگ - ده" اؤز آختاریشلاریندا گؤستره ریر کی، ساسانیلر دؤورو زردوشتیلرین "دوینا تاریخینین باشلانقیجی"نی زردوشتون ظهور وایله بیر بیلیرلر. (بو زردوشتیلر بو ایلی م.ق. ۳۱۲ - نجی اییل بیلیرلر و بیلیمزدیلر کی، بو تاریخ "ستلوکیلرین مبدأ تاریخی" اولموش ایدی.) ساسانی دؤورو زردوشتیلری عینی زاماندا زردوشتون ظهور ائتمه سینی اسکندردن ۲۵۸ ایل اول حساب ائدریلر. هئنینگ بو تاریخی تأیید ائدیر و دوغروندان بو تاریخ، ایلینی تام دقیق مشخص ائتمه سه ده، دوغرو دور، چونکی اگر مثلاً اسکندردن ایرانا هجومو ایلینی م.ق. ۳۳۱ - نجی ایلی گؤتورسک، زردوشتون ظهور ۳۳۰ + ۲۵۸ = ۵۸۹ - نجو ایل اولور کی، آستیاکین سلطنتی ایللریندن [م.ق. ۵۵۰ - ۵۸۵] نئچه ایل اوله عاید اولور، یعنی زردوشتون ظهورو آستیاکین شاهلیغی دؤورو اولور و بیز بونو یئرینده گؤستریمشیک و دوغرو دور. م.دیاکونوف دا

بونو تأیید ائدیر.^۱ دئمک بو و.ب. هئنینگ - ین زردوشتون یاشادیغی ایللر بارهده چیخاردیغی نتیجه ابوریحانین فیکری ایله عینی دیر.

□ □ □

قاتلارین ایلکین دلی

دئمک اولار قدیم تاریخ اوزه رینده چالیشان تاریخچیلرین هامیسی بو فیکیرده دیرلر کی، زردوشت دینین مقدس کیتابی "اوئستا"نین یالنیز "قات" لاری زردوشتون اؤزو طرفیندن یازیلیب، یا چوخ احتمال شفاهی شکیلده اونون طرفیندن سؤیلمیش و قالان بؤلوملری سونرالار، عصرلر بویو، مختلف زردوشت موغلاری طرفیندن یازیلیب، آرتیریلیمیشدیر.

فرض ائدک اوئستاتین سونرالار تاریخ بویو آرتیریلیمیش بؤلوملری نین بعضیلری هخامنیشلر و داهاسونرا ساسانیلر دؤورو اسکی فارسجا یازیلیمیشدیر، لاکین "قات" لارین ایلک دلی هانسی دیل اولموشدور؟ قدیم آذربایجان و همدانین، ماننا - مادالارین دلی، "قات" لارین یاراندیغی دؤور او زامانکی آذربایجان و همدان لیلارین دانیشدیغی دیل، ماننا - ماد دؤورونون دلی هانسی دیل اولموشدور؟ ماد ایمپراتورلوغونون اوللرینده کییاکسارین سونلاری و آستیاکین سلطنتی دؤورو یاشامیش زردوشتون دلی، شبهه سیز، اوندان اولکی ماننا حکومتی دؤورو آذربایجان خلقلینین دلی، ماننا و مرکزی مادالارین بابالارینین دلی اولموش قوتتی - لوللوبیلرین دلی اولموش ایدی. زردوشت بو دیلده "قات" لارینی یازمیش و یا سؤیله میشدیر. بو هانسی دیل اولموشدور؟ شبهه سیز بو دیل زردوشتون آنا دلی، او زامانکی ماننا - مادالارین دانیشدیغی دیل اولموشدور، اؤزوده ایلام دیلینه یاخین بیر دیل اولموشدور.

قریش قبیله سیندن اولان مکهللی حضرت محمد (ص) اؤز پیغمبرلیگی و ایلاهی احکاملارینی، عرب دیلیندن باشقا، هانسی دیلده ساوادیسیر و یالنیز عربجه بیلن عاوام عربله باشا سالیب، چاتدیرا بیلردی؟ حضرت محمد (ص) اؤز ایلاهی رسالتینی، عرب دیلیندن سئوایی، آیری بیر دیلده چاتدیرماق ایسته سه ایدی، یوخاریدا گؤستر دیگیمیز آیه لرده اولدوغو کیمی، ایسته دیگی نتیجه نی آلابیلردی می؟ دیل حضرت محمد (ص)، هابئله اؤز زامانیندا زردوشته بیر وسیله ایدی، آماج و هدف یوخ!!

شبهه سیز اگر، اوجورکی، بعضیلری ادعا ائدیرلر، زردوشت زامانی آذربایجان اهالیسینین دلی (ماننالیلارین دلی) فارسجا اولموش اولسایدی، اوندا اوئستاتین ساسانیلر دؤورو فارسجا چئوریلمه سینه احتیاج اولمازدی. دئمک، اوئستا و بیرینجی نؤبه ده اونون "قات" لارینین ایلکین و لاپ اولکی اصیل دلی قدیم فارسجا و یا اونا یاخین بیر هند - آروپایی دیل اولما میشدیر. بوندان علاوه بو دیل، هئج شبهه سیز و یوزه - یوز او زامانکی ساده آذربایجان و همدان اهالیسینین

دانشیدنی و یا ان آزی باشا دوشدوگو بیر دیل اولموشدور، یوخسا او زامانکی ساده آذربایجان د
همدان خلقی زردوشتون فیکیرلری و دینی احکاملارینی نجه باشا دوشوب، اونا ایمان گتیره
بیلر دیلر؟!

اوستانین ایلکین دیلی، یعنی زردوشتون اوزونون شفاهی شکیلده سؤیله ییب، اوزون زامانلار
دیلدن - دیله سؤیله نه رک گلمیش "قات"لارین دیلینین اسکی پارس اولماماسی و او زامانکی ماننا
دیلی، قوتتی، لوللوی، هورری دیلرینه یاخین، او زامانکی ایلام دیلینه یاخین بیر دیلده اولماسینی
بو آیدین فاکت گؤسته ریر کی، ساسانیلر دؤوروندن بری، حتی بو گون بئله هئچ بیر فارس و یا
آروپالی دیلچی و تاریخ متخصصی اونلاری اوخویا بیللمه میش، هئچ بیر آراشدیریجی،
تحقیقاتچی و مترجم اونلاری دوزگون آراشدیریب، قطعی و دوزگون ترجمه ائده بیللمه میش دیر و
ا.م. دیاکونوفون یازدیغی کیمی، "قات"لارین تحقیقی و ترجمه سی اونلاری آراشدیریب، ترجمه
ائدنلرین سایى قدر دیر، یعنی اونلارین هئچ بیر یسی بیرى - بیرینه اویغون دئییلدیر و هره سی بیر
جوردور، اونا گؤره کی، اونلارین دیلینی بیللمه دیکلری اوچون، هر تحقیقاتچی و چثورین اونلاری اؤز
فیکری و تصورونجه آراشدیرمیش و تصوّر ائدیگی کیمی ترجمه ائتمیشدیر. ساده سؤزلرله دئمک
ایسته سک، قاتلارین و یا اوستانین اصیل ایلکین دیلینی هئچ بیر عالیم بو گونه قدر بیللمه میش و بو
سبیدن ده باشا دوشولمه میشدیر، چونکی اونلارین دیلی اسکی پارس دیلی یوخ، بلکه ماننا دیلی
اولموشدور. ا.م. دیاکونوف بو حقیقتی تام آچیق دئییل، قسماً اؤرتولو و دولاشیق شکیلده اولسادا،
بئله تصویر ائتمیشدیر.

"قاتلارین اؤزلرینین آنلام و مضمونونا گلدیکده ایسه، هله لیک مشخص شکیلده اوندان سؤز
آچماق اولماز، اونا گؤره کی، هله قاتلاری باشا دوشمک و اصیل مقصده چاتماق یوللاریندان
آغاجلارچا اوزاغیق. ساسانی دؤورو دین عالیمردن توتמוש چاغداش فقه اللغه (سؤزلرین
معناسینی بیلیمک) عالیمرینه قدر هر بیر تعبیر ائدیپ یوزان قاتلاری اؤز ایسته گی و مثیلیجه ترجمه
اؤدیر و ایسته دیگی، مایل اولدوغو مضمونو او کیتابا قایل اولور. لاکین ایندییه قدر اونلارین هئچ
بیری اونون دوزگون آنلامینی درک ائتمه یه مؤفق اولمامیشدیر. ایران فقه اللغه سینه تانیش اولان
غرب بیلگیلرینین بؤیوکلریندن بیرى "کریستیان بارتولومه" بئله یازیر: "مبالغه سیز دئمک اولار کی،
قاتلار هند - آروپا فقه اللغه سینین ان چتین بؤلومونو تشکیل اؤدیر." اونون اؤزونون قوجالیقدا
قاتلاردان ائدیگی ترجمه نقصانلیدیر، بو معناداکی، ترجمه چی او اولدوقچا اسکی دؤورانین
موعظه لری و دعالارینی آلمانین قارانیق ایده آلیستی فلسفی اثرلری شکلینده تانیتمه یه یارایر.
آچیق دئمک اولار کی، ایندی چثورنلرین سایى قدر چثشیدلی و مختلف قاتلار موجوددور. یشی
تحقیقاتچیلارین بیرى قاتلارین پارچالارینین تقریباً یوزده ایگیرمیسینی کفایت قدر آنلاشیلماغا

قایبل بیلیر.^۱ بو واقعیت گؤستریر کی، قاتلارین دلیلی اسکی پارس دلیلی یوخ، اونلارین یارانیدیغی دیارین او زامانکی دلیلی، یعنی ماننا دلیلی اولموشدور. یونا گؤره اونلارین دقیق و دوزگون اوخونوب، باشا دوشولمه‌سی یالنیز ماننا - ماد دیلینین و ایلام دیلینین دقیق اؤیرنیلمه‌سی و اوخونماسیندان آسلیدیر. شیکاگو دانشگاهینین موزه‌سینده ساخلانیلان اون مین ایلام دیلینده‌کی لؤوحه‌نین اوخونماسی و نتیجه‌ده ایلام دیلینین اؤیره‌نیلمه‌سی نتیجه‌سینده، اومود واردير کی، قاتلارین دلیلی علم عالمینه معلوم اولسون و علم عالمی یاخین گلجکده اونلاری اوخوماغا مؤفق اولسون. اگر قاتلارین دلیلی اسکی پارس دلیلی و یا اونا یاخین بیر اسکی هند - آروپا دیلیریندن بیر اوموش اولسایدی، داریوشون کتیبه‌لری، حتی کوروشون آتا و باباسینین پارس دیلینده‌کی لؤوحه‌لرینین اوخونوب، باشا دوشولدوگو کیمی، قاتلاری‌دا باشا دوشمک اولاردی. حتی اگر قاتلارین یازیلدیغی قوتتی، لوللوی، هورری و یا ماننا دیلیریندن هر هانکسی اولورسا اولسون، التصاقی دئییل، هند - آروپا دیلیریندن اولسایدی، اونو باشا دوشمک چتین اولمازدی.

دشمک، قاتلارین اصلی دلیلی، شبهه‌سیز، قدیم پارس و یا هند - آروپا دیلیریندن بیر دئییل، او زامانکی آذربایجاندا رایج اولموش التصاقی دیلردن بیرینده: قوتتی، لوللوی، ماننا و یا هورری دیلینده، یادا اونلارین چارپازلاشدیغی بیر دیلده اولموشدور.

ابوریحان بیرونی "اوستا"نین زردوشت طرفیندن یازیلان و یا سؤیله‌نن بؤلومو، یعنی "قاتلارینین دیلیندن دانیشارکن یازمیشدیر: «... و جاء بکتاب یسمونه "ابستا" و هو علی لغة مخالفة للغات جميع الامم».^۲ (زردوشت. م)، "ابستا" (اوستا. م). آدلانان بیر کیتاب گتیردی و او بوتون امتلرین دیلینه مخالف اولان بیر دیلده‌ایدی).

ایندی گؤرک مادلار دؤورو، او زامانکی بوتون امتلرین دیلینه مخالف اولان دیل هانسی‌ایدی؟ بونو آیدینلاشدیرماق اوچون او دؤورکو منطقه‌میز، ایران و آذربایجانین دیل جهتدن میللی ترکیبینی اؤته‌ری شکیلده نظردن کنچیرتمک لازمدیر. کنچمیش فصیلرده گؤستریمیش کی، آرلرین منطقه‌میز، او جمله‌دن ایران فلاتینا گلمه‌سیندن اول منطقه‌میزده یالنیز آسیانی و سامی خلقلر یاشامیشلار. او زامانلار آذربایجان و اورایا قونشو یئرلرده ایسه یالنیز آسیانی خلقلر: قوتیلر، لوللویلر، کاسسیلر، اوراتولار، هیتلر، هورریلر، ایثرلر، ... یاشامیشلار.

هند - آروپا دیللی خلقلر منطقه‌میز، او جمله‌دن ایران فلاتینا گلدیکدن سونرا، ماد ایمپراتورلوغو دؤورو و اوندان بیر نچه عصر قاباق زردوشتون یاشادیغی زامانلار و زردوشتیزمین روشیملرینین فورمالاشدیغی عصرلر، آرلر هر طرفدن مرکزی ماد و آذربایجان حاطه ائتمیش، او یئرلرده عصرلردن بری یورد سالیب، یاشامیش و مدنیت یاراتمیش قوتتی و لوللوی و ماننا

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۳۵۴.

۲ - تاریخ اردبیل، موسوی، ج ۲، ص ۲۲۷.

خلقلرینی فشارا قویموشلارسادا، بو خلقلرین مقاومتی و اونلارین یاراتدیغی ماننا حکومتی هند - آوروپایی ائللری آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسیندن ال چکمه‌گه مجبور ائتمیشلر. هند - آوروپایی ائللر ایرانین مختلف یئرلرینده یورد سالیب، قالمیشلارسادا، مرکزی ماد و او زامانکی ماننا یعنی بو گونکو آذربایجان اراضیسینه یول تاپا بیلیمه‌میشلر. بونا گؤرده او زامانکی آذربایجاندا و همدان اراضیسینده قوتتی - لوللوبی خلقلرینین قدیمکی التصاقی دیلی ایشلنمه‌ده و حکم سورمکده‌ایدی. ساسانی قایناق‌لاریندا قدیم منطه‌میزده ایکسی دسته دیل:

پارس و سامی دیللری گؤسته‌ریلدیگی اوچون، ایسلام تاریخچیلری، او جمله‌دن ابوریحان بیرونی، قدیم منطقه‌میزده پارس و سامی دیللریندن باشقا اوچونجو نؤوع بیر دیل و یا دیلر تانیمامیشلار. قدیم دؤورلرده التصاقی دیللرین منطقه‌میزده اولماسی ایسلام عالیم‌لرینه اؤرتولو اولموشدور. بونا گؤرده زردوشتون سؤیله‌دیگی و یا یازدیغی "قات"لارین دیلی، شبهه‌سیز، همین التصاقی دیل اولموشدور و بوندان باشقا جورده تصوّر ائدیلمز، چونکی ابوریحانین دئدیگینه اساساً، او دیل بوتون امت‌لرین (آریلر و سامیلر) دیلیندن فرقلی‌ایدی.

بیرده‌کی، اساساً ریاضیاتچی و فیلسوف اولموش ابوریحان بیرونی عرب و فارس دیللری و او دیلره یاخین و اونلارلا عینی کؤکدن اولان دیللری بیلیمیش و یا ان آزی اونلارین

[ش - ۱۴۵] موغ قوربانلیق آپاریر، کؤکونو تشخیص وئره بیلردی. بوندان علاوه او هم خوارزمی اولدوغوندان، تورک اولموش، همده محمود غزنوینین

درباریندا اولدوغو اوچون، شبهه‌سیز او دؤورون اورتا آسیا ادبی تورک دیل‌لرینی بیلیمیشدیر. دئمک، ابوریحان "بوتون اومتلرین دیلینه مخالف دیل" دئدیگده، یقین کی، هامان قدیم ماد - ماننا خلقلرینین دیلینی، یعنی زردوشتون آنا دیلینی نظرده توتموشدور، چونکی او اؤز دؤورونون عرب، فارس، سانسکریت و تورک دیللری، یعنی او دؤورون یاخین شرق، اورتا آسیا و هند خلقلرینین دیللری و شبهه‌سیز بو دیللرین مختلف قول و شعبه‌لریله‌ده قسماً تانیش‌ایدی و یا اونو تشخیص وئره‌بیلردی، لاکین او اساساً ریاضیاتچی و فیلسوف اولدوغوندان، دیل، دیلچیلیک و کانکرئت شکیلده دیللرین قدیم کؤک‌لری‌ایله مشغول اولمامیشدیر. بونا گؤرده نه او اؤزو، نه‌ده او زامانلار باشقا بیر عالیم زردوشت دؤورو یاخین شرقین التصاقی دیللی خلقلرینین دیللری و اونلارین حادثه‌لریله مشغول اولمامیشدیر. بو سببدن‌ده بیرونی بو گونکو همدان و آذربایجانین زردوشت زامانی دورومو و دیللریندن، یعنی مرکزی ماد و ماننا دیللریندن اطلاعی یوخ‌ایدی و خصوصیه او

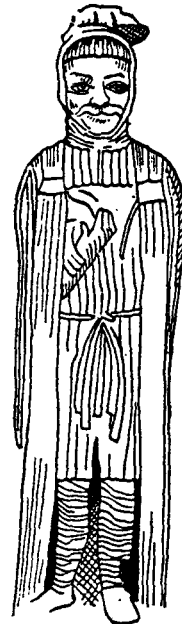
زامانلار بو التصاقی دیللی خلقلرین اثرلری میخی ایفباایله اولدوغوندان، اونلارین ابوریحان زامانیندا اوخوماسی عالیملر اوچون چتین و حتی غیر - ممکن ایدی.

بوتون بونلاری نظره آلاق، ایناملا دئییه بیلهریک کی، بیرونی "اوستا"نین و ایلک نؤبهده اونون "قات"لارینین دیلینه "بوتون امتلرین دیلینه مخالف بیر دیل" دئدیکده، زردوشتون آنا دیلی، یعنی ماننا - ماد خلقلرینین دیلینی نظره توتموشدور.

کئچن بؤلوملرده منطقه میزین قدیم تاریخی اوزره چالیشان آوروپا تاریخچی لرینین "آسیانی" خلقلر و اونلارین دیلی بارهده کی فیکرلرله تانیش اولموشوق. "آسیانی" خلقلرین دیلی هم سامی، همده هند - آوروپایی دیللردن تامامیله فرقلی اولموشدور. مشهور ایسلام دؤورو عالیمی کرخلی اصطخری (ابو اسحاق ابراهیم بن محمد)، (وفاتی ۳۴۶ ه.ق.)نین "خوزی" دیلی بارهده کی فیکری، بئله نظره گلیر کی، ابوریحان معلوم ایدی، یعنی بیرونی اصطخرینین "مسالک الممالک" اثری ایله تانیش اولموشدور. بو دئدیکلریمیزدن نتیجه چیخارداراق دئییه بیلهریک کی، زردوشتون سؤیله دیگی "قات"لارین دیلی، بوگونکو آذربایجان و همدانین ایلک ساکینلری اولموش "قوتی - لولوبی" خلقلرینین دیلی، ماننا و ماد حکومتلری خلقلرینین دیلی، یعنی او زامانلاردان اوللر منطقه میزده یاییلمیش "التصاقی" دیللرین بیری اولموشدور. اصطخری، ابوریحان و چاغداش عالیم و تاریخچیلرین فیکرلری الده اساس توتولارسا، آیری جور تصوّر ائتمک اولماز. □ □ □

[ش - ۱۴۶] موغ هوم
(مقدس شراب) قابیله،
استخر ناخیشلاریندان،
م.ق. ۵ - نجی عصر.

[ش - ۱۴۷] موغ،
کیچیک
گوموش مجسمه،
دؤردونجو عصر.

نوروز بایرامی و اونونلا علاقه‌دار مراسملر

نوروز بایرامی، آدینین فارسجا اولماسینا باخمییارق، آذربایجان و همدان دیاریندا و بو یئرلرین اسکی ساکینلری طرفیندن یارانمیش، همده طبیعتین یئنی دن جانلانماسیله علاقه‌دار یارانان میللی بیر شنلیک بایرامیدیر. اوللر اشاره ائتدیگیمیز کیمی، بو بایرام آذربایجان و همدان اراضیسینده عصرلر بویو فورمالاشان زردوشت دینی ایله برابر و حتی اونندان اولکی عصرلرده یارانماغا باشلامیشدیر. بو بایرامین ایلک روشیملری میلاددان ۲۵۰۰ - ۳۰۰۰ ایل اول بوگونکو آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا یاشایب، مدنیت قورموش قوتی - لوللوی خقلری و باشقا اورتا آسیادان گلن ائلر و کوتله‌لر واسطه‌سیله یارانمیشدیر. بو خقلرین اولزلیله اورتا آسیادان گتیردیکلری ابتدایی خرافاتی شامانیستی دینی تصوّرلر یئرلی شرایطله زامان - زامان ال - اله و ثرک زردوشت دینینین ایلک روشیملرینی یاراتدیقلاری کیمی، گوزل میللی بایراملاریندا ایلک نطفه و روشیملرینی یاراتمیشلار. آذربایجاندا، خصوصیه قدیم، قیشین سرت اولدوغو قدر، یاز یاشیل، شن، نعمتی، گول چیچکلی و گوزل اولموشدور.

باکینین یاخین لیغیندا، خزر کناریندا، آچاق تپه‌لرله اورتولموش و سال قایالارلا بزیمیش بویوک بیر ساحه‌ده کشف ائدیلمیش مشهور "قوبوستان" آدلی داش قازما ناخیشلاری اونلارجا حیوان شکلی، گونش، رقص و سایره شکللریندن عبارت بیر زنگین مجموعه‌دیر. شبهه‌سیز بو کیمی آیدهلردن همدان و آذربایجانین مختلف داغلاری، بؤلوک و منطقه‌لرینده چوخدور و اونلاردان بیری همدان یاخین لیغیندا کشف اولموشدور. هله کشف اولونمامیش ایلک اینسانلاردان قالان بو آیدهلرین چوخو، شبهه‌سیز، "قوبوستان"دا اولانلار و یا اونلارا اوخشار اثرلر اولموشدور کی، آذربایجان و همدان اراضیسینده یاشامیش ایلک اینسانلارین اگلمه‌سی، چالیب اویناماسی، شنلیکلی و خوش ساعاتلارینی گؤسته‌ریر. "قوبوستان" کولتکسیونوندا یئرلی اهالی داخلینده "قاوال چالان داش" آدلانان نسبتاً بویوک بیر قایا واردیر کی، بیر پارچا داشلا اونا ووردوقدا، طبیل سسینه اوخشار بیر سس اطرافینداکی گئیش و هامار میدانین هر یئرینده ائشیدیلر. بورا ایلک اینسانلارین چالیب، اوینادیقلاری و شنلیک ائتدیکلری یئر اولموشدور.

بو و بو کیمی اونلارجا وسیله و عامیللر نچه مین ایل م.ق.، ائله‌جه‌ده م.ق. ۲ - ۳ - نجو مین ایللیکلرده آذربایجان و همدانین او زامانلار مختلف ماحاللاریندا یاشایان کیچیک ائللرین توی، شنلیک و بایرام مراسملرینین تدریجله یارانماسیندا بویوک - بویوک رول اوینامیشدیر.

همدان و آذربایجاندا قوتی، لوللوی و باشقا خقلر، ائل و اوبالارین، طبیعتین قانونلاریندان خبرسیز اولان ابتدایی، خرافاتی دوشون، شامانیزم و توتیمیزم تفکرونه مالک اولان اینسانلارین تصوّرونده زردوشت دینی‌نین ایلک نطفه‌لری یارانماقلا برابر، بایراملاریندا، او جمله‌دن نوروز

بايرامين دا ايلک روشيملری خلق داخلينده يارانير و طبيعتين جوانلاشماسی حادثه سيله بيرلشهرک عصرلر بويو نوروز بايرامی مراسمی، عنعنه و عادتلی شکه دوشور.

نوروز بايراميندان قاباق و سونراکی بعضی گونلرده، نوروزلا باغلی، بير سيرارسملر و عنعنلر واردیر کی، "کوسا - کوسا"، "هيفانا"، "سيزده" اونلارين هله ده آذربايجانين کندلرينده داوام ائدولریندندير. هله ده آذربايجان خلقی داخلينده ياشاماقدان اولان بير سيرابو کیمی عادت - عنعنلر، نوروزلا ايلگیلی مراسملرين چوخ قديم، م.ق. ۲ و ۳ - نجو مين ايلليکلردن، یعنی قوتتی - لوللوبی خلقلرينين يازلی تاريخه قدم قويدوقلاری زامانلاردان باشلاماسینی نظره آلاق، قطعی شکیلده دئیيه بيله ریک کی، نوروز بايرامی، اونون رسوماتی، اوندان قاباق و سونراکی گونلرده کی عادت و عنعنلرين هامیسی زردوش دینين تام فورمالاشماسيندان چوخ اوللر تدریجيه يارانماغا باشلامیشدير. لاکين شبهه سيز نوروز مراسمی روشيملرينی يارانماسی دؤورلريله زردوش دینی نين ايلک روشيملرينين، اسکی همدان - آذربايجان خلقلری داخلينده عینی زاماندا يارانماغا باشلاماسینی دئسکه ده، يانيلماریق، چونکی بونلارين هامیسی ابتدایي اينسانلارين ساده و ايلکين دوشونجه لريله سيخ باغلی اولموشدور. بونا گؤره ده نوروز بايرامی زردوش دینی ايله باغلی اولموش و بو باغلی ليق "اوستا" کيتابيندادا عکس اولموشدور.

تاريخچی عاليم رحيم رئيس نيا نوروز بايرامی و مراسمی ايله زردوش دینی نين علاقه و ايلگيسي باره ده دانيشاراق يازميشدير: نوروزون مذهب و اساطيرده ده کؤکه مالک اولماسی، اونو مقدس و ايلاهی بير هاله يه غرق ائده رک، قدرتی و داواملی ليغينا آرتيرميشدير. مزديسنا دينيه گؤره نوروز بايرامی طبيعتين و اينسانين يارانما بايرامی، زردوشتون دوغوم بايرامی، ايشيغين، اهورا مزدانين قارانيغا، اهريمنه غلبه بايرامی و نتيجه ده گونلرين اوزانماسی بايرامی، فروهرين مينو دونياسيندان يثره انمه سی بايرامی دير. ثعالبی يازميشدير:

«زردوش دئميشدير کی، فروردگان (فروردين. م.) گونلرينده اولولرين روحلاری ائولرينه قايدار، بونا گؤره ده امر ائتدی کی، اوگونکو ائولری تمیزله سينلر، فرشلر سالسينلار، اورادا مزه لی و اشتها آرتيران يئمکلر قويسونلار و يشينلر، تا اولولرين روحلاری اونون قوخوسو و گوجوندن قوتلنسين»^۱

مختلف أوروبا و ايران عاليملری ده نوروزلا زردوشتون ايلگيسي باره ده نظرلر و فيکيرلر سؤيله ميشلر کی، اساساً دوزگون دور.

نوروز بايرامی باره ده بو دئديکلريميزدن نتيجه چيخاردارق دئیيه بيله ریک کی، بعضيلرينين دئديگينه باخماياراق، نوروز بايرامی "ری" و يا "بلخ" و سايره ده دئييل، قديم آذربايجان و همدان دياريندا قديم آذربايجانليلار و مرکزی ماد اهلایسی طرفيندن يارانميش و سونرا ايرانين باشقا

*
۱ - رئيس نيا، ج ۲، ص ۷۲۲.

یئرلرینه یاییلمیشدیر.

نوروز گونونون، هجری تاریخنین عکسینه، ده گیشمه مه سی باره ده قید ائتمه گی لازم بیلیریک کی، فیکریمیزجه نوروز بایرامی روشئیملرینین یارانیدیگی زامانلاردا، فصیلر و طبیعتین ده بیشمه سیله علاقه دار، بوگون تقریباً ثابت و معین گونلرده اولموشدور. فیکریمیزجه بو ایشین علمی سببی ده اولموشدور. او سبب ده آشاغیدا کیندن عبارتدیر.

بیلیریک کی، قوتی - لولوبی و ماننلار چاغداش آذربایجان میللتینین اولو بابالاری اولموشلار. اونلار، یئرینده گوستردیگیمیز کیمی، سومر و ایلام آخینلاریندان قالان و تاریخ بویو اونلارلا ایلگیلی اولموشلار، حتی قوتیلر ۹۱ ایل بایبلده حاکمیت ائتمیشلر [م.ق. ۲۲۰۰ - ۲۱۰۹]، بابل ایسه سومر اککلرین مدنیت مرکزی اولموشدور. تاریخ علمی قطعی ثابت ائتمیشدیر کی، ساعتین ۶۰ دقیقه، دقیقه نین ۶۰ ثانیه بؤلونمه سی و شاید هفته، آی و ایل سومرلرین کشفی و یادگاریدیر. شبهه سیز سومرلر و اونلارلا عینی مدنی کؤکه، ائتنیک خصوصیتلره و تقریباً واحد مدنی آتمسفر، محیط و شرایطه مالک اولموش، نوروز بایرامینی یارادان قوتی - لولوبی و ماننلار نوروز بایرامینین گونونو، سومرلرین علمی و کشفیاتیندان استفاده ائده رک، تقریباً ثابت، مشخص و معین ائتمیشلر. البته بو احتمالدیر، آنجاق گوجلو احتمالدیر.

بو باره ده بیر قدر اطرافلی دانیشماق لازمدیر.

نوروز بایرامی گونونون ایلین معین گون و یا گونلرینده ثابت اولماسینین، فیکریمیزجه، اساسلی و علمی بیر سببی اولموشدور، اودا، اشاره ائتدیگیمیز کیمی، سومرلرین علمی و او خلقین داخلینده اینکیشاف ائتمیش نجوم علمی ایل ایلگیلی ایدی.

سونرا ماننا - ماد خلقلرینده علم، هنر و صنعتدن دانیشارکن گؤستره جه بیک کی، سومرلر و عمومیتله بابل لیلر سو ساعتی و اوندان سونرا گونش ساعتینی کشف ائدیب، اوندان یاشاییشدا استفاده ائتمیشلر و چاغداش ساعات کشف اولوب، یاییلانا قدر، بشر اوندان یارارلانمیشدیر.

گونش ساعتین کشفی نجوم علمی ساحه سینده ایره لیلمه دئمک ایدی. سومرلر بو کشفین آردینجا گونشین توتولماسی باره ده آراشدیرمالار آپاراراق، اولدوزلار و گوی جسملری ساحه سینده بویوک کشفله نایل اولورلار. بو کشفلردن بیری اون ایکی بورجو معین لشدیرمکدن عبارت ایدی. منوچهر تسلیمی بو باره ده یازمیشدیر:

«ایکی چای آراسی (بین النهرین) اهالیسی ایلک اینسانلار دیرلار کی، "توتولما دایره سینی" (گونش و آی. م.) اون ایکی یثره بؤلدولر و هر بیرینه آیریجا آد قویدولار. بوگون مختلف دیلرده معمول اولان اون ایکی بورجون آدلاری او آدلارین ترجمه سیدیر کی، بابل کیتابخانا سینین کرپچلریندن تاپیلیر»^۱.

※

اون ايکي بورجون مشخص لشديريلمه‌سی گونلرين اوزانيب - قيسالماسينين و دورد فصلين دقيق معین اولماسينين اوزو دئمک ایدی. بونوندا نتیجه‌سينده بورجلار و فصليلرين باشلانيب، باشا چاتديغي گونلر تقريباً، آزاجيق فرقلی اولسادا، معین و مشخص اولوردو.

ماننا - مادلارلا سومثرلر و ايلاملارين قونشولوغو، ديل ياخين ليغي، ائتنيک وحدتی، تقريباً واحد و عینی علمی - مفکوره‌وی آتمسفرده و يا آزی بیری - بيرينه ياخين، بیری - ديگري ايله بنالی ايلگيلي علمی آتمسفرده مالک اولدوقلاری اوچون، ماننا - ماد خلقلری، شبهه‌سيز، هله قوتتی - لولويلر دؤوروندن، م.ق. ۲ و ۳ - نجو مين ايلليکلردن سومثر و ايلاملارين علمی ناييلتيلرندن خبردار اولموش و چشيدلی ساحه‌لرده اونلاردان استفاده ائتميشلر. بو استفاده ساحه‌لرينين بیری‌ده نوروز بايرامی گونونو مشخص و معین لشديرمکده اولموشدور.

اون ايکي بورجون هاميسينين اولی و آخريين معین و آيدين اولماسی، ائله حمل بورجونون باشلانماسی، ايلک گونونون، باهازين گلمه‌سی و طبيعتين جواناتلاشماسينين معین و مشخص اولماسی دئمکدير.

بونلاردان علاوه نظره آلاق کی، قوتيلر م.ق. اوچونجو مين ايلليگين سون ايکي يوز ايلليگينده ۹۱ ايل بايلده حاکميتی اله آليب، ساخلاميشلار، يقين و قطعی شکیلده دئيه بيله‌ريک کی، اونلار - قوتيلر باييللی لرین نجوم ساحه‌سينده اله ائتديکلری مؤفقيتلرله تانیش اولموش و اونو نوروز بايرامی و زردوشتيزم روشيملرينين يارانديغي وطنلرينه، قوتتی - لولويلر وطنينه، سونراکی ماننا - مادلارين ديارينا گتيرميش و اونون واسطه‌سيله ده نوروز بايرامينين ايل سوره‌سينده معین و مشخص گونونو، حملين اولینی، بير ايکي گون تفاوت ايله اولموش اولسادا، دقيق لشديرميشلر.

سونرالار ساسانيلر دؤورونده هيأت علمينين اينکيشافي ايله علاقه‌دار نوروز گونونون ايل بويو ده ييشمه‌سينی تصور ائتمک اولار، آنجاق تورک شاهي سلجوقي ملک شاه تازا جلالی تقویمی تنظيم ائتديره‌رک، يعنی دورد ايلدن بير ايلي ۳۶۶ گون حساب ائتمکله، نوروز بايرامينی ثابت گونده، فروردنين (حمل بورجونون) اولينده اولماسینی علمی، قانونی و ده ييشمز شکه سالميشدير.

نوروز بايرامينين آذربايجاندا و آذربايجان خلقيه علاقه‌دار يارانماسينا نئچه بؤيوک دليل‌ده گؤسترمک اولار:

۱ - بو گون بئله آذربايجانين هر يئرینده نوروز بايرامی ايله علاقه‌دار ائله ائل قايدا قانونلاری و رسملری واردير کی، يالئيز آذربايجانا مخصوصدور. بو ائل رسملرينين بیری "هشيانا" مراسميدير. بو مراسم ايلين دؤرودونجو گونو توتولان مراسمدير. بو گون، خصوصيله کئچميشده، آذربايجان کندلرينده عايله‌لر: بؤيوکلو، کيچيکلی، آروادلی، کيشیلی سحر تئزدن ناهار پيشيرمک اوچون لازم اولان وسايطی، ائله‌جه‌ده معمول اولان اويونلارلا گرک اولان وسیله‌لری گؤتوروب، چؤله، باغلارا، چشمه باشلارينا - طبيعت قوجاغيئا گئدر و آخشاما قدر اورادا يشمک پيشيريب يشمک، اگلنمک، چاليب اويناماق و مختلف اويونلار اويناماقلا مشغول اولاردیلار.

آذربایجانلیلار داخلینده بو گؤزل مراسملی گونه "حئیفانا" دئیرلر کی، "حیف اونا" سؤزلرینین ادغام اولوب، قیسالدىلمیشدیر. خلق بو گونه "حیف اونا" یعنی حیف نوروزا - دئییه، بو بایرامین خاطرینه گونوشن و فرحله کئچیردیرلر. کئچمیشده اگر بوگون هاوا سویوق اولسا و شهردن، کنددن کنارا گئتمک ممکن اولماسایدی، گؤستردیگیمیز مراسمی، ممکن اولدوقجا ائوده ائدردیلر و هر حالدا او گونو ایشله مزایدیلر.

۲ - نوروز بایرامینین محض اودلار دیاریندا - آذربایجاندا یارانماسینا ایکنجی اهمیتلی دلیل کلاسیک تاریخی اثرلرده بو بایرامین آذربایجاندا یارانماسینین دؤنه - دؤنه قید اولونماسیدیر. بیرینجی ساسانی شاهى اردشیر بابکان زامانیندا باشلا یارق، فارس شوونیستلری ایران اراضیسینده اولموش هر بیر مثبت و یارارلی مسئله نین فارسلا، هند - آوروپایی ائللره منسوب ائدیلمه سینه چالیشمیش و ایندی ده چالیشیرلار سادا، تاریخی حقیقلری اولدوغو کیمی دوزگون و واقع بینانه، هر جور تعصب دن کنار یازان عالیم و تاریخچلرده آز اولمامیشدیر. بو عالیملردن بیرى ده مشهور خوارزملى عالیم ابوریحان بیرونى دیر. بیرونى تقریباً ۳۹۰ - نجی هجری قمری ایلینده قلمه آلدیغی "آثارالباقية عن القرون الخالية" اثرینده نوروز بایرامینین آذربایجان تورپاقلاریندا یارانماسینا دایر، افسانه شکلینده اولسادا، یازمیشدیر:

«ایرانلیلاردان باشقا بیر دسته سی دئییر کی، جمشید شهرلرده چوخ دولاناردی. آذربایجانا گیرمک ایسته دیکده، قیزیلدان قایریلمیش بیر تخته اوتوردو و خلق او تخته اؤز چيگینلرینده آپاریردی.لار. گونش او تخته دوشدوکده، خلق اونو گؤردو و بو گونو بایرام توتدولار».

ایلکک مشهور فارس سؤزلوگو اولان "برهان قاطع" ین مؤلفی "محمد حسین بن خلف تبریزی" ده بو افسانه نی اؤز سؤزلرله نقل ائتمیشدیر.^۱ بو سؤزلر افسانه اولموش اولسادا، نشان وئریر کی، افسانه لرده ده نوروز بایرامی آذربایجان دیاریندا یارانمیش بیر بایرام تانیلمیشدیر.

۳ - نادارا: نوروز بایرامیله علاقه دار آذربایجانلیلار داخلینده اولدوقجا گئیش یاییلمیش عادت و مراسملردن بیرى ده ایلین سون چهارشنبه سینین آخشامی اوجا یئرده، دامدا، تپه اوستونده، بعضاً عمومون توپلاندىغی یئرده گور آلاولی اود یاندىرماق مراسمیدیر. بو مراسم، نئجه دئیرلر بیتمکده اولان ایلی شنلیکله یولا سالماق و چاتماقدا اولان ایلی شن قارشىلاماق و اونا حاضریق گؤرمک کیمیدیر. بو مراسم نوروز مراسمی کیمی طنطنه لی، شن و گؤزل ایدی و عایله ده هامی: بؤیوک، کیچیک، قوجا، جوان، آرواد، کیشی نین اوندا اشتراکی حتمی و لازم ایدی.

آتام سؤیلردی کی، گنجلیکده آل - وئر اوچون گونئی کندلریندن بیرینه گئتمیش ایدیم، ایلین سونلاری ایدی، آخر چهارشنبه ایدی. آخشام چاغلاری ایدی، تانیشلارین بیرینین اثرینده قوناق ایدیم. پئنجره دن گؤردوم کی، عایله عضولرینین هامیسی نردیوانلا داما چيخیرلار. هامی داما

*

چيخانندان سونرا، اورادا قورو تيكانندان اود يانديرديلار، آلاوى گۆيه اوجالدى. اۆزلرى داما چيخا بيلنلرين هاميسى دامدا ايدى، قادينلار، اوشاقلارى قوجاقلاريندا، داما چيخميش ايديلر. بيرده گۆردوم ۹۰ ياشينا چاتميش بابالاريني داکمکله شيب، داما چيخارديرلار. ائو صاحابينين گنج اوغلو گليب، منى ده ناداراي چاغيرارق دئدى:

- بويورون ناداراي، ائوده اورتوماغين شوگومو پيس اولار.

من ده گنديب نرديوانلا داما چيخديم. قوجا بابا آلاوين مقابلينده داينانارق، اللرينى گۆيه سارى قالديريپ، دئدى:

- آلاه، سنه مين شوکور، بيلدير بو واخت اون تومن سرماياميز وارايدى، ايلي باشا - باش ايشله ييب، قازانيپ، ياخشى دولانديق و اون تومن ده يئرینده دير.

قوجا سونرا اوشاقلارا اشاره ائده رک دئدى:

- هه بالالار! باشلايين.

اوشاقلار سس سسه وئره رک دئدیلر:

۱ - ناداراه، نادار،

سوگلدی قندهارا،

شاهيم شيروان ايچينده،

اوينار ميدان ايچينده،

قيلنجى قان ايچينده،

ميدانين آغاجلارى،

بارگتيرمز باشلارى،

آغا داينين قاشلارى،

هئى دؤيوشر قوچلارى ...

ايكى دانا ها، ايكى دانا،

ايكى دانا بير قوش ايدى،

باغچايا قونموش ايدى،

بگ اوغلو گۆرموش ايدى،

اوخ اينن وورموش ايدى،

اوخ مندن بئزار - بئزار،

دهرين - دهرين قوی قازار،

دهرين قويدا بير کئچى،

هانى به بونون قيچى؟

قيچى قازاندا قاينار،

پیشیک یانیندا اوینار،

پیشیگیم هارا گئدیرسن؟

گئدیرم بابان ائوینه،

بابان ائوی ییخیلسین

قیز گلین آلتدا قالسین،

بو متلر و قوشماجالاردان اوزون - اوزادی اوخویاندان سونرا، گنج اوغلان و قیزلار بیر - بیرینین آردینجا آلاوین اوستوندن بو طرفدن او طرفه آتلاناراق دئییردیلر:

نادار، ها، نادار،

شاه گلدی قندهارا

آتام دئیردی کی، کند دامالارینین هامیسیندا عینی بو شن مراسم تکرار اولماقدا ایدی. بو مراسم کتچمیشده داها طنطنه‌لی ایدی و ایندی ده معین درجه ده اجرا اولونور. □ □ □

□ "آتیل - باتیل" مراسمی

□ نوروز بایرامیله ایلگیلی و اونا حاضریق علامتی اولان آخر چهارشنبه گونو مراسملریندن بیریده هامان سون چهارشنبه گونونون سحر چاغی تورا - ووردان اجرا اولونان "آتیل - باتیل" مراسمی دیر.

بو مراسم داها چوخ قادینلار و قیزلار طرفیندن اجرا اولونور. ایلین سون چهارشنبه‌سی گونو سحر تورا - ووردان قادینلار، خصوصیه یئتیشمیش و بخت عرفه‌سینده اولان قیزلار، آلدیقلاری تازا ساخسی کوزه‌لرله، منسه، یاریم سهنک و ... ایله سو گتیرمک اوچون چشمه باشینا گئدر، اؤزلریله آزاجیق یاشیل لاشمیش بوغدا، قایچی، سورمه و آینا آپارار، اورادا آینایا و یا سویا باخیب، گؤزلرینه سورمه چکر، دیرناقلارینی توتار، ساچلارینی دارار، گؤیلری قایچی ایله سویا دوغرایار و بو ایشلری قورتاردیقدان سونرا سو آرخینی اوتای - بوتایا هوپپاناراق دئیرلر:

آتیل - باتیل چرشنه،

بختیم آچیل چرشنه.

سویون باشی بیزیمدیر،

چاخماق داشی سیزین دیر ...

همین سحر تورا - ووردان چشمه‌لر باشی ائله شلوغ اولار کی، ایگنه سالماغا یئر اولماز و محله‌نین تقریباً بوتون قیز و قادینلاری چشمه باشیندا اولارلار. □ □ □

□ جیدیر

آخر چهارشنبه گونو سحر تزدن، هاوا ایشیقلا نیب، گون چیخماغا بیر قدر قالاندا کندلر و

قصبه‌لرین معین کنار میدانلاریندا گنجلر آت چاپار و یاریش کئچیرد لر. کند و یا قصبه‌نین اهالیسینین اکثری بو میدانین اطرافیندا توپلاناتار و یاریشا تاماشا ائدیب، اونو آلقیشلایار - "آتیل - باتیل" لارینی قورتاریب، تازا منسه‌لرده ائولرینه سرین و تمیز ایچمه‌لی سو گتیرن گنج قیزلاریندا هامیسی، گۆزلری سورمه‌لنمیش حالدا، بو یاریش میدانینا گلر، قادینلار و قیزلار مخصوص اولان یئرده دایاناراق، آت چاپان گنجلره تاماشا ائد لر. جیدیر مراسمی نوروز بایرامی ایله ایلگیلی توتولماسادا، مختلف تورک خلقلری داخلینده، او جمله‌ده تورکمنلر داخلینده ان قدیم دؤورلردن چوخ یایلمیش بیر ایدمان و اگلنجه‌دیر.

□ □ □

□ آخر چرشنبه و یئددی له‌وین

بو تون آذربایجان کندلری و شهرلرینده آخر چهارشنبه گونونون قاباق گنجه‌سی پیلوو پیشیریب، شنلیک ائدرلر، سون چرشنبه گونو ایسه کیچیک منطقه‌لرین مرکز لرینده بؤیوک و طنطنه‌لی بازار اولار و بوتون کندلی کیشیلر تازا پالتارلارینی گئیمیش اؤز اوغلان و قیز اوشاقلاری ایله یئددی له‌وین و یا چرشنبه یئمیشی، اویونچاق و سایره آلماق اوچون بو بازارا گلر، ناهارا قدر بورادا گزیب، دولانارلار. آخر چهارشنبه بازاری اولدوقجا طنطنه‌لی و شولوق اولار. بازاردا بوللوجا "یئددی له‌وین" و یا "چرشنبه یئمیشی" ساتارلار. یئددی له‌وین یئددی چئشید قورو مئوه‌نین قاریشیغیندان عبارت اولان مئوه مجموعه‌ونا دئیرلر. معمولاً هامی: هم شهر، هم‌ده کند اهالیسی، هرکس عایله‌سینین سای ایله علاقه‌دار، معین مقدار یئددی له‌وین آلیب، آپارار و اونو نوروز بایرامینین قاباق گنجه‌سی عایله عضولری، خصوصیه اوشاقلار آراسیندا پایلایار و معین مقدارینی دا نوروز بایرامی گونو گؤروشه گلنلر اوچون دوزلمیش بایرام سوفره‌سینه قوبارلار.

□ □ □

□ گۆی و زیه‌رک

بو تون آذربایجان و حتی ایراندان چوخ یایلمیش نوروز رسم لریندن بیری "گۆی بئجرمک" دیر. نوروزا بیر هفته، اون گون قالان بیر قدر بوغدا و مرجیمک سودا ایسلادیب، پارچا داخلینده تر ساخلا یارلارکی، جو جه‌ریب، یاشیل لاشسین. جو جه‌ردیکدن سونرا اونلاری چئشیدلی مئومئیلر، و بوشقابلارا تۆکوب، اوستونو اؤرتو و هر گون سو وئر لر کی، یاشیل لاشیب، اوجال سین. گۆی اوجالیب، یاشیل اولدوقدا اونون دؤوره‌سینه قیرمیزی پارچادان لئن توتارلار.

بوندان علاوه قولپو اولمایان، تونگو آدلانان بوغازی‌دار و فارنی یوغون و گیرده خصوصی ساخسی قبالارین ائشیک طرفینه پارچا سه‌رییر و اوستونه ایسلانمیش زیه‌رک چکر و کوزه‌نین ایچینه هر گون سو تۆکرلر. بو زیه‌رکلر جو جه‌ریب، یاشیللاشار و اولدوقجا منظره‌لی و گۆزل اولار. بو یاشیل تونگولری، ایچینده بوغدا گۆیو بئجریمیش نسبتاً بؤیوک مئومئیلرین بوش ساخلا دیقلاری اورتاسینا یئرلشدیرر و بایرام گونو اونو چرشنبه یئمیشی، شیرینی، مئوه، قیرمیزی

یومورتا و سایره ایله بزیمیش بایرام سوفره سینین اورتاسینا قویارلار. بو بوغدا گۆیلریندن نوروزدان
 نئچه گون سونرا "سومنی" پیشیرلر. □ □ □

□ بایرام گونونون رسملری

نوروز بایرامی، یعنی تازا ایلین ایلک گونونده آذربایجان میللتی داخلینده قدیم زامانلاردان
 خصوصی رسملر، قایدا - قانونلار و عادت - عنعنلر اولموشدور کی، بیر چوخو حیات طرزینین
 ده ییشمه سیله آزادان گئتمیشدیر. هله ده آذربایجان کندلری و قسماً شهرلرینده داوام ائتمکده اولان
 عادتلردن آشاغیداکیلاری گؤستره بیله ریک:

۱ - بوگون سحر تئزدن، آخر چهارشنبه گونو آیینمیش تازا ساخسی قبالاردا: منسه، بخته ور،
 سهنگ، بستی، اوشاقلار ایسه "دهنگیله لرینده" چشمه دن ائوه تازا سرین سو گتیرلر و تازا ایله ده بونو
 آیدینلیق علامتی سایارلار.

۲ - هامی و خصوصیه اوشاقلار اؤتن ایلین سونلاریندا تیکدیردیکلری تازا پالتار و آیاق
 قابیلارینی گئیرلر.

۳ - عایله ده بوتون گنجلر و اوشاقلار ائوین آغ ساققالی اولان کیشی و آغ بیرچگی اولان قادینین
 گؤروشونه گئدیپ، اونونلاال وئریب گؤروشر، بایرامینی تبریک ائدیپ، اونا اوزون عؤمور دیله یرو
 اونا بیر نارینج و یا نار وئردیلر.

۴ - خانواده نین بوتون عایله لری افرادی خانواده نین یاشجا ان بؤیوک اولان کیشی و یا
 آوادلارینین گؤروشونه گئتمه لیدیلر. اوندان سونرا عینی خانواده نین مختلف عایله عضولری
 گؤروش اوچون بیر - بیرینین ائولرینه گئدرلر.

۵ - عینی خانواده دن اولان عایله لرین عضولری بیر - بیرینین گؤروشونه گئندنه او ائوین
 اوشاقلارینا دستمال، جوراب، قیرمیزی یومورتا و حتی پول بایراملیق وئردیلر.

۶ - عایله وی و خانواده گی گؤروشلردن سونرا بوتون کیشیلر بیر - بیرین و قادیلاردا معمولاً
 بیر - بیرین گؤروشونه گئدردیلر. بو گؤروشلر معمولاً کیچیک کندلرده تازا ایلین ایکینجی گونو و
 بؤیوک یئرلرده و قصبه لرده سیرایله محله - محله اولاردی. بو گؤروشلرین بؤیوک اهمیتی اوندان
 عبارت ایدی کی، اؤتن ایل بویو یارانمیش کدورتلر و حتی دشمن چیلیکلر آزادان آپاریلاردی.

نوروز بایرامی گونو و او گونله علاقه دار گونلرده اولان گؤستردیگیمیز عادت - عنعنلر، قایدا و
 رسملر معین شرایطله زامان - زامان قسماً ده ییشسه ده، اونلارین چوخونون کؤکو چوخ قدیم
 دؤورلردن قالان یادگارلاردیر. بو عادت و عنعنلرین بیر سیراسی اسکی زردوشت دینی و اونون
 روشیملرینین یاراندیغی میلاددان نئچه مین ایل قاباغا، بعضیلری ایسه بوتون تورک ائللری، او
 جمله دن یئرلی تورکلر، اورتا آسیا تورکلری و اورادان آذربایجان و همدان اراضیسینه گلیب

يىرلشمىش تورك قىبىلە و سويلارينيىن عمومى عادت و عنعنەلريندن قالان رسملر اولموشلار. دىمك، نوروزلا ايلگىلى اولان عادت و رسملرين كۆكونو يا مركزى ماد و ماننا اراضىسىندە يارانمىش زردوشت دىنى، اونون حكملرى، دىنى تصورلىرى و رسوماتيندا، يادا اسكى تورك ائللرى، قىبىلە و سويلرشمەلريندە، اسكى توركلرين حياتى و عادت - عنعنەلريندە آختارماق لازمدير. آذربايجاندا يايلا قىشين حرارت و طبيعت شرايطى باخيمىندان بۆيوك فرقى كۆستەيرىكى، يازين گىلمەسى بو اراضيدە ياشايدانلارلاپ اولدن دوشوندوروب سئويندەيرمىشدير و يازين ايش، حيات، فعاليت، شىنلىك، نعمت و سعادت گىتىرمەسى اوچون، اونون باشلاندىغى گون زردوشتىزمين دقت مركزيندە دايدانمىش و اونون اهورا مزدايا عايد عنصرلريندن اولموشدور. نوروز سۆز و چوخ سونرالار يارانمىش بير پارس كىلمەسى اولسادا، اونون وارلىغى، بوتون رسوماتى و خلق داخلىيندە بير عادت و عنعنەيە چئوريلمەسى پارسلاردان چوخ - چوخ اوللر، زردوشتىزمين روشىملرىنين ياراندىغى قوتتى - لوللوبي خلقلىرى، ماد - ماننا ائللرى و خلقلىرى داخلىيندە م.ق. ۲ و ۳ - نجو مين ايللىكلر سورەسىندە تدرىجلە يارانيب، شىكلە دوشموشدور.

نوروز بايرامى گونلريندە خلقين تازا پالتار گىتمەسى، بيرى - بيرىلە كۆرۈشمەسى، بيرى - بيرىنين كۆرۈشۈنە كىتىپ، قارشىلىقلى تبرىك ائتمەلىرى، بيرى - بيرىنە ھەدىە و ئرمەسى، ائولردە تبرىكە گلنلرين شيرىنى ايلە قارشىلانماسى، كدورتلرين اونودولماسى... بوتون بو ايشلر بير طرفدن خلقين ايش، سعادت، شىنلىك، نعمت و سعادتىن گىلىپ چاتماسىنى، ديگر طرفدن زردوشتىزمين خىر و اهورا مزدايا عايد نوروز عنصرنون عزيزلەمەسى و حتى مقدس سايلەلماسىنى كۆستەرن حرىكت و او دىنى رسوماتدان قالان عادت - عنعنەلردىر. نوروزلا علاقەدار مراسملردن "نادارا"، يعنى اود ياندىرىپ، اونون قارشىسىندا معىن ايشلر كۆرۈپ، اونون اوستوندا آتلانماق و اودو عزيزلەمەك آچىق و آيدىن كۆستەيرىكى، زردوشتىزمدن و حتى اونون لاپ ايلك روشىملرى دۇورو، اودو مقدس بىلىپ، اونا تاپىنماق دۇورلرينين لاپ ايلكىن مرحىلەلريندن قالان بير خلق عادىتى و رسمىدير.

نوروز بايرامى ايلە علاقەدار مراسملرين قىدىم تورك ائللرىنين عادت - عنعنەلرلە باغلى اولانلاريندان آخىر چىهارشەنبەنين سحر چاغى تورا - ووردان قىز و قادىنلارين چىشمە باشىنا كىتىپ، اورادا بير سىرا ايشلر كۆرۈدۈكەن سونرا "آتىل - باتىل" ائتمەسى، ھابىلە گىنجىلرين "جىدىر" مراسملرىنى كۆستۈرمەك اولاركى، بيرىنجىسى قادىن و قىزلارلا ائودارلىقلا علاقەدار ايشلر و آرزولارلا يۇنلدىن، ايكىنجىسى ايسە گىنجىلرلا ايجىتلىك و قهرمانلىغا تشويق ائدىپ يۇنلدىن بير رسم و عادىتدير. بو اىستىك و رسملر نە كىچە قىدىم تورك ائللرى، بلكە بوتون ابدىدى اىنسانلاردا، آنچاق ر ائللە اۆزلىرىنە خاس بير شىكىلدە اولموشدور.

نوروز بایرامی^۱ و اونولا علاقه‌دار چوخ قدیم دؤورلردن یارانمیش یوخاریدا گؤستریدیگیمیز عادت - عنعنه‌لرله یاناشی، آذربایجاندا تورکلرله علاقه‌دار بیر سیرا قدیم اینام، تصوّر، عادت و عنعنه‌لرده اولموشدور کی، اولدوقجا قدیم دؤورلرین یادگاریدیر. بورادا نمونه اولاراق، اونلاردان ایکسینه اشاره ائتمکله کفایتله نیریک.

اولدوقجا اسکی دؤورانلارین یادگاری اولان بو چئشیدلی قایدا - قانونلار و رسملر بیر طرفدن ابتدایی اینسانلارین ذاتی، غریزی شنلیک، شادلیق، راحت حیات آختارماسیله، دیگر طرفدنسه اونلارین طبیعت و طبیعت قوه‌لریندن خبرسزلیگی، معلومات سیزلیگی، اونلارین مقابله‌نده عاجزلیگی نتیجه‌سینده اونلاردا خارق‌العاده قوه‌لر تصوّر ائتمه‌سی ایله علاقه‌داردیر. طبیعتین هم لطفکار و مرحمتلی، گؤزل و نعمت وثرن، همده سئل، زلزله، شاختا، قوراقلیق و سایره کیمی سرت، رحمسیز و غدار خصوصیتلری واردیر کی، ایلک اینسانلاری دوشوندورموش و اونلاری بو حادثه‌لرین علت و سببلرینی تاپماغا سوروکلهمیشدیر. بو حادثه‌لرین اصل علتلرینی تاپماقدان عاجز اولان ایلک اینسانلار خیال عالمینده بو حادثه‌لرین جوربجور یارادانلارینا اینانمیش و بئله لیکله‌ده چئشیدلی آلاهلار، سعد و نحس، خیر و شر قوه‌لره معتقد اولموش، همین دوشونجه‌لر و حیاتی تجربه‌لری و مادی حیاتیه علاقه‌دار بعضی حیوانلار و بیتگیلرین مقدّس اولماسینا ایناناراق، اونلارا مقدّس گؤزله باخمیش، بعضیلرینه ایسه پیس نظرله باخاراق، منفی مناسبت بسله‌میشدیر. بونوندا نتیجه‌سینده مختلف میللتلرده مختلف حیوانلار توتئم اولموش، مقدّس سایلمیش، بعضیلری ایسه عکسینه قارقینمیش، پیسلنمیشدیر. چئشیدلی بیتگیلره مناسبتده‌ده تقریباً بو وضعیته یاخین فیکیرلر اولموشدور.

□ □ □

□ "بوز قوردا" مناسبت

ان قدیم دؤورلردن تورک خلقلری داخلینده قورد توتئم شکللی آلمیش بیر حیوان اولموشدور. بونوندا علتی، بعضی عالیم‌لرین فیکرینه، او حیوانین اؤز گوجو، قولو و دؤشونه آرخالاناراق، یالنین اؤز قوه‌سیله یاشاماسیندان و تورکلرین بو خصوصیتی خوشلاماسیندان ایره‌لی گلمیشدیر. قدیم تورکلرده بوز قوردا اولان بو مناسبت اونو بو خلقلرین نظرینده مقدّس بیر حیوان کیمی جیلوه‌لندیرمیش و ساده تورکلر اوندان خوشبخلیک و موفقیّت گؤزله‌میشلر. بو اینام و فیکیر بوگون آذربایجاندا آرادان گئتمیشدیر، لاکین هله‌ده بعضی کندلرده "توتوجو" آدلان قاری آوادلار، شهبه‌سیز، واردیر و قوردلا ایلگیلی مثلر بوگونده خلق داخلینده ایشله‌نیر. بو مثللردن "قوردو گؤرسن مبارک، گؤرمه‌سن داهای مبارکدیر" و "قورد اوزو اوغورلو اولار." مثلرینی گؤستریمک اولار.

۱ - بئله فیکرده واردیر کی، "نوروز بایرامی" اصطلاحی اصلینده "اوغوز بایرامی" اولموش و سونرالار بو شکله دوشموشدور.

چوخ یاخشی خاطرلاییرام کی، آغیر سویوق ووراند، بوغازیم آغرییاند، خسته له ننده آنام چشیدلی تورکه چاره علاج و درمانلارلا یاناشی بیرده هردن منی یانینا سالیب، محله میزین نسبتاً آشاغی طرفینده، محله مسجدینین آرخاسیندا اتوی اولان، اولدوقجا قاری، گۆزلرینین ایشیغی آزالمیش، بئلی بوکولموش "توتوجو خامنه" (خانیم ننه) خالانین یانینا آپاردی. خامنه خالا یالنیز بیر قایسی اولان، قارائلیق، لاکین اولدوقجا تمیز و کورسوسو بنالی مرتب اولان، رفلری و تاقچالاری برلی - بزه کلی و کاسنی، پورنه، قویماده رن و عاراقلارینین تونگو کیمی شوشه لری دوزولموش بیر اوتاقد اوتوراردی. خلقین دئدیگی کیمی، خامنه خالا منی توتاردی. او ایشینه باشلایاندا الینی منیم باشیما، بوغازیما چکرک، نه ایسه یواشجاندان دئیر، بیر سیرا ایشلر گۆرر و اونلارین سونوندا، یالنیز پنجه سی گۆرون و قالان یئرلری پارچایا توتولموش بیر قورد الینی خصوصی یثردن گۆتوروب، منیم ساغ و سول چیگنیمه، آرخاما و آخردا دوشومه وورار و "قادا بالاسی گئتدی" - دئیهرک، ایشلرینی بیتیردی. کوچه ده راست گلیدیگیم یاشیدلار و اویون - داشلاریم دئیردیم: خامنه خالا منی توتدو!"

شبهه سیز بو گونده آذربایجانین بیر سیرا کندلرینده توتوجونون اولماسی و اونون قورد الیه اوشاقلارین "خسته لیگی و قادا بالاسینی" آپارماسینا راست گلمک اولار. توتوجولارین قورد الیندن شفا اومماسی اولاً یالنیز تورک ائللرینه خاصدیر، ایکینجیسی بو اینام اولدوقجا قدیم دؤورلره، میلاددان قاباق نتجه مین ایل اوله عاید اولان بیر آذربایجان عنعنه سی و فیکرینین یادگاریدیر.

□ □ □

اوزرنیکه اینام

بو گونده آذربایجان کندلرینده معین بیتگیلر و اونلارین توخوملارینا مقدس گؤزله باخار، اوندان شفا اومار، یا اونو ایچر و یا یاندیراراق توستوسوندن یارارلاناتلار. شبهه سیز، بورادا معین علاج و درمان اؤزللیکلری واردیر کی، قدیم اینسانلار نسیلدن - نسیله اونلاردان فایدا و خیر گؤرموش و همین علاج و درمان خصوصیتی ده بو بیتگیلرین ساده اینسانلارین نظرینده مقدس لشمه سینه سبب اولموشدور. بو بیتگیلره مقدس گؤزایله باخماق سبب اولموشدور کی، ساده اینسانلار اؤز تصوّرلری و معین بیتگیلردن اومدوقلارینی گؤزل قافیه لی سؤزلر، آزاد شعرلر شکلینده ترنم ائتسینلر. بوگون آذربایجان کندلرینده "اوزرنیک" باره سینده چشیدلی شعرلر اوخویارلار کی، من آشاغیدا کینی اوشاقلیقدا ساییز - حسابسیز دفعه ائشیتدیگیم اوچون ازبرله میشم:

هر دردلره داواسان،
دیسی کؤکلو اوزرنیک،
سسله دیم بابا آغا!
دئدیم: بر درده داوا!

اوزرنیک سن، هاواسان،
باشی بؤرکلو اوزرنیک،
چیخدیم داغا
دئدی، نه وار بئناوا؟

دئدی: گنت اوزرنیک سال اوجاغا.

بیر، ایک، اوج، بش، آلتی، یشددی

قادا - بالا بو ائودن گئتدی.

یامان گؤزلر پاتلا سین!!

آتلا سین، پیتلا سین

آذربایجان کندلرینده بو گونده بو سؤزلری "ایستی قودوس" توخومو و خصوصیه اوزرنیک توخومونو اودا سالاندا دئییر و اللرین اونون توسوسونه توتاراق، اؤز اوزلری و اوشاقلارین باشی، اوزو و بوتون بدنینه چکولر.

قورد الیه علاقه دار توجولوق و اوزرنیکله ایلگیلی بو مراسم و سؤزلر بو گونده آذربایجان کندلرینده واردیر. بونلار، شبهه سیز، یوزلر و مینلرله مراسم و عادت - عنعنه لرین قالیقلاری دیرکی، هامیسی چوخ، چوخ قدیم دؤورلردن آذربایجان خلقلری داخلینده یارانمیش و سؤزلری زامان - زامان، دیلین ده ییشیب تکمیل لشمه سیله برابر، ده ییشیب، بوگونکو حالا گلیمیشدیر.

ساده خلقیمیز داخلینده یاشاماقدان اولان بوسومات و عادت - عنعنه لر هئچ شبهه سیز قدیم ماد - ماننا و حتی اونلاردان دا قاباق بوگونکو همدان و آذربایجاندا یاشامیش قوتی - لوللوبی لر دؤوروندن قالان ابتدایی یادگارلاردیر.

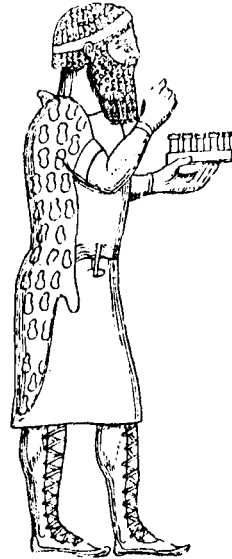
□ □ □

۷- علم و هنر

بؤیوک ماد حکومتینین دیلی، مدنیتی، ادبیاتی و باره ده معلوماتین آز اولدوغو کیمی، اونون علمی و هنری باره ده معلومات آذیر. بو باره ده اولموش اثرلر یا بیله - بیله آرادان آپاریلیمیش، یا زامان کئچدیکجه تالانیب محو اولموش و یا تورپاقلار آلتیندا گؤمدورولموشدور. شبهه سیز آذربایجانین مختلف یئرلری، ائله جه ده همدان و مرکزی ماد تورپاقلاری بو اثرلری اؤز قوینوندا ساخلاماقدادیر.

بؤیوک ماد دؤولتینین علم و هنرینی گؤستره ن تاریخی اثرلر آذیرسادا، ماننا دؤروو حکومتینین علم و هنرینی نمایش ائتدیرن تاریخی اثرلر معین درجه ده الیه ائدیلیمیشدیر. ماننا دؤورونون بو اثرلریندن معین درجه ده ماد حکومتی دؤوروو ماد خلقیمین علم و هنری باره ده معلومات الیه ائتمک اولار. هابئله "مارلیک تپه" دن کشف اولموش اثرلردن معلومات آلماق اولار.

بوتون بونلارلا برابر، مرکزی ماد اراضی سینین، آزدا اولسا، بیر سیرا یئرلرینده کی تپه لرده آپاریلیمیش علمی قازیتتی ایشلری ماد

[ش - ۱۴۸] کچیک

ماد شاهلاریندان بیر

اؤز حربی قالاسینین نقشه سین،

اطاعت علامتی اولاراق،

بایبل شاهینا تقدیم ائدیر.

م.ق. ۸- نجی عصرین سونو.

حکومتی دۆورو و اوندان قاباقلار قوتتی و لوللوی خلقلری مدنیتی اثرلریندن بعضیلرینی اوزه چیخارتمیشدیر. بو تپهلردن و ماننا اراضیسیندن الدله ائدیلمیش اثرلر بارهده قاباقلار معین درجهده سۆز آچمیشیق، بورادا بو یئرلردن کشف اولموش باشقا اثرلر اساسیندا ماد - ماننا حکومتلری دۆورلرینین علم و هنری بارهده قیسا دانیشاجاییق.

۱۳۵۰ - نجی ایلده "مارلیک تپه" ده آپاریلیمیش علمی قازیتتی ایشلری نتیجه سینده الدله ائدیلمیش اثرلر، سون یوز ایللیک سوره سینده "گیان تپه" (نهاوند منطقه سی)، "سیلک تپه" (کاشان یاخین لیغیندا)، "حصار تپه" (دامغان اراضیسینده)، هابئله اورمو گۆلونون جنوبغیرینده کی "زؤه"، "حسنلی" و "گۆی تپه" و تبریزین یاخینلیغیندا "یانیق تپه" خزینه لرینین کشفی گۆسته ریرکی، ماننا - ماد حکومتلری دۆورو لوللوی - قوتتی خلقلرینین نسیللری یوکسک هنر و اینجه صنعته مالک اولموشلار. بو اثرلر م.ق. ۸ و ۹ - نجو یوز ایللیکلره، یعنی ماننا - ماد حکومتلری دۆورلریندن قسماً اوله عایددیر. بو اثرلرده آسوری، اورارتو و سایره او دۆورکو مدنیتلرین تأثیری گۆرونسه ده، اونلار اساساً اورویئال ماننا - ماد خلقلرینه عایددیر. بو اثرلرده آسوری و اورارتو مدنیتلری ایله باغلی لیک و اوخشارلیق، کئچن فصیللرده دۆنه - دۆنه گۆستر دیگیمیز محاربه لرده، ماننا صنعتکارلاری، اوستالار و پشه صاحبلارینی توتوب، زورلا و اسیر کیمی آسوری شهرینه آپارماغین نتیجه سیدیر. یعنی محاربه لر دۆورو آسوری و اورارتو شاهلاری ماننالیلارین معمار، صنعتکار، داش یونان و سایره هنر و پشه صاحبلارینی توتوب، اسیر کیمی زورلا نینوا، کالخو، توشپا، موساسیر و سایره شهرلره آپارار و اورالاردا سارای - معبد و بنالار تیکدیر مکده اونلارین صنعتلری و هنرلریندن استفاده ائدر دیرلر. بونوندا نتیجه سینده بو یئرلرده یارانمیش هنر اثرلرینده، طبیعی اولاراق، ماننا هنرینه اوخشارلیق اولاردی.

بوتون بونلارلا بیرلیکده ماننا صنعتکارلارینین اثرلری اۆزلرینه خاص بیر خصوصیتلرله ده باشقالاریندان سئچیلیردی، اودا، بعضی اثرلرده، عجیب تصویر واسطه سی ایدی، یعنی ماننا اوئستالاری حیوانلاری یای واری اهری و بیر نۆوع مینیاتور کیمی، اساساً خیالی شکلیده چکر و هندسی، اۆزوده اۆلچولموش و دقیق هندسی شکللرله به زه یر دیرلر. "سیلک تپه" دن تاپیلیمیش ناخیشلی ابکی قاب بو باخیمندان دقته لایقدیر. بو قابلاردا کی مینیاتور واری خیالی حیوانلار شکللریندن علاوه، گۆزل هندسی شکللر، بۆلگولر و ناخیشلاردا واردیرکی، ریاضیات باخیمندان دقته لایقدیر.

تاریخ متخصصلری ماننالیلارین بو سبکینه "وحشی سبک" آدی وئرمیشلر. بو سبک م.ق. آلتینجی یوز ایللیکده ایسکیت چۆللرینده ده تاپیلیمیشدیر، آشاغیدا گۆره جگیمیز قیزیل سینه بندده اولان حیوان شکللری ده بونا گۆزل نمونه دیر. ایسکیت چۆللریندن تاپیلیمیش اثرلرده کی ناخیشلارلا "سیلک تپه" دن کشف اولموش قابلاردا کی ناخیشلارین اوخشارلیغی طبیعیدیر، اونا گۆره کی، هر ابکی خلقین ماننا - ماد و ایسکیتلرین کۆکو عینی اولموشدور. بونونلا بیرلیکده اورمو گۆلونون

جنوبغریبنده ایسکیت کورقانیین کشف اولماسی دا بئله بیر فیکری ایره‌لی سورمه‌گه تمل یارادی‌ر کی، مرکزی ماددان تاپیلیمیش بو اثرلرین ایسکیتلر - ایشغوزلارلا دا ایلگیلی اولماسی احتمالی واردیر. یعنی ایسکیتلر اساساً یئددینجی عصرده بو گونکو آذربایجان اراضیسینه گلمیشلرسده، اونلارین معین ائل، اوبا و طایفالاری هله م.ق. ۹ و ۱۰ - نجو یوز ایللیکلردن نه تکجه بو گونکو آذربایجان و او زامانکی ماننا اراضیسینه، بلکه او زامانکی مرکزی ماد و بو گونکو همدان - اسدآباد - قوم - ری - خزر کناری - قزوین - زنجان آراسی اراضیسینه گلمیش و بو یئرلرده یایلمیش و یاشامیشلار. حتی ایشغوزلارین اورمو گؤلونون جنوبغریبندن باشقا، آذربایجانین آیری یئرلرینده اثرلری و کورقانلاری تاپیلیمیشدیر، او جمله‌دن "تخت سلیمان" دان بئش کیلومتر فاصله‌لی، "زیندان" داغینین دؤرد کیلومتر گون چیشان طرفینده اولان "مجید تپه" ده تاپیلیمیش کورقان کی، بیر نچه باشقا قبیره احاطه اولونموشدور.^۱ بو باره‌ده یئرینده گئنیش دانیشیلاجاقدیر.

"زئوه" خزینه‌سیندن تاپیلیمیش ساخسی جامین (ایچگی ایچمک اوچون) ائشیک قسمتی اولدوچقا اینجه قویون کله‌سی شکلینده قایریلمیشدیر. اونون بونوزلاری، قولقلاری، گؤزلری و آلنی، آغزی، بورنو و بونو نهایت دقیق و ظریف شکلده دوزلمیشدیر. بوتون بو ناخیشلار ماهر رسامین فیرچاسی ایله یارانمیشدیر، بو ایسه آیدین گؤسته‌ریر کی، ماننا - ماد خلقلری داخلینده رنگلی شیر رساملیغی چوخ یوکسک سوییه‌یه چاتمیش و بو هنرین ماهر اوستالاری اولموشدور و همین اوستالار بحث ائتدیگیمیز دؤوردن قاباق و همین دؤورلرده آسوری و اورارتو شاهلاری طرفیندن او حکومتلرین شهرلرینه و داها سونرالار پارس شاهلاری طرفیندن "استخره" آپاریلیمیش و اورانین معمارلیق، حجارلیق ایشلرینی گؤره‌رک، اؤز خلقلرینین صنعتینی او یئرلره آپارمیشلار. آشاغیدا گؤره‌جگیمیز سینه‌بندین خیالی ناخیشلاریندان، باشلاری اینسان و آياقلاری دؤورد آياقلیا اوخشایان ناخیشلارین اوخشارلاری "تخت جمشید" و پارس آبیده‌لرینده واردیر کی، ماننا مدنیتیندن اقتباس اولموشدور.

"زئوه" دن تاپیلیمیش سینه‌بندین خیالی، اینسان باشلی و حیوان آياقلی ناخیشلارینا بنزر، آنجاق باشلاری دا حیوان باشلاری اولان ناخیشلار بیر ایلام قبریندن تاپیلیمیش چینی کیمی ساخسی جعبه‌نین اوستونده واردیر کی، م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایللیکلره عایدیر، اؤزوده "لور" موزه‌سینده ساخلانیلماقدادیر. بو ناخیشلارلا "زئوه" سینه‌بندی ناخیشلارینین اوخشارلیغی ماننا مدنیتی ایله ایلام مدنیتینین بیر - بیرله تامامیله تانیشلیغی، حتی دفعه‌لرله دئدیگیمیز کیمی، واحد مدنی - هنر و اینجه‌صنعت آتمسفرینده اولدوغو و اینکیشاف ائتدیگینی گؤسته‌ریر.

دئمک، بو هنرین پارس، استخر و تخت‌جمشید هنرینه تأثیری، داها دوغروسو اونون اقتباس ائتمه‌سی هم ایلام، همده ماننا هنری و مدنیتیندن اولموشدور.

※

”ژئوه“ خزینه‌سیندن اولان قیزیلدان قایرلمیش قوش باشینین گۆزلی، آغزی، دیمدیگی، دیشلری و سایره‌سی، صنعت باخیمیندان اولدوقجا اینجه‌دیر.

بو اثرین هر بیر ناخیشی قازما اوصولایله‌دیر، بو ایسه فلز اوزه‌رینده قازماق، یعنی حکاکلیغین ان آغیر و چتین نوعونون ماننا صنعتکارلاری داخلینده یوکسک سوییه‌یه چاتدیغینی آیدین گؤستریر.

بوتون بو خصوصیتلر ”مارلیک تپه“دن کشف اولموش اونلارجا قیزیل جاملار و اثرلرده مشاهده اولونورکی، اونلارین باره‌سینده آیریجا دانیشمیشیق. بونلارین آراسیندا نه تکجه اوخشارلیق، بلکه عینی لیک واردیر.

”ژئوه“ خزینه‌سیندن اولان گوموش بوشقابداکی واحد مرکزی دایره‌لر، بو دایره‌لرده قازیلیمیش برابر حجملی ناخیشلارین برابر فاصله‌سی، دقیق بؤلگولری، هر دایره‌ده مشخص شکیلین اولماسی، مرکزده و اونون اطرافیندا اولان اولدوقجا دقیق هندسی شکیل‌لر آچیق گؤستریرکی، اونو یارادان صنعتکار، ابتدایی حالدا اولسادا، هندسه علمیه تانیش‌ایدی چونکی شکیلی جیزمکده پرگارین اولماسی حتمیدیر. بو ایسه بئله بیر فیکر یورومه‌یه امکان وثریرکی، او دؤور ماننا اوستالاری و صنعتکارلاری، چوخ احتمال، دایره‌نین ۳۶۰ درجه اولماسی، پی ۳/۱۴۱۶ عددی، شعاع، قطر و اونلارین هندسی علاقه‌لری، یعنی دایره‌نین سطحینی الده ائتمک و اونو ایسته‌نیلن حیصه‌لره بؤلمکدن، اساساً عملی و قسماً علمی باخیمدان خبردارایدیلر. بو واقعیته آشاغیداکی حقیقتلرده گؤستریمکده‌دیر:

یئرینده گؤستریمیشیککی، ایلین ۳۶۵ گؤنه، گنجه - گوندوزون ۲۴ ساعاتا، ساعتین ۶۰ دقیقه‌یه و دقیقه‌نین ۶۰ ثانیه‌یه بؤلونمه‌سی سومثرلرین یادگاریدیر.^۱ بوتون بونلار ریاضیات علمی ایله سیخ علاقه‌دار اولموشدور. سومثرلر ریاضیاتدا تناسب، وورسا، بؤلمه، کووادات، کؤک تاپماق و هندسی تصاعدله تانیش‌ایدیلر. سومثرلر و حتی بوتون اورتا آسیا و اورایله بنالی ایلگیلی اولموش ماننا - ماد خلقلری ”چؤتکه“ ایله تانیش‌ایدیلر. منوچهر تسلیمی بو باره‌ده یازمیشدیر: ”بوتون اورتا آسیا خلقلری‌نین چوخ قدیم زامانلاردان ”چؤتکه“ ایله تانیشلیقلاری وارایدی.^۲ هم ایلاملار، همده اورتا آسیا ایله همیشه ایلگیلی اولموش ماننا - مادلار چؤتکه و گؤستریدیگیمیز حدوددا ریاضیات علمی ایله مطلق تانیش اولموشلار و بونوندا نتیجه‌سینده گؤستریدیگیمیز بوشقاب و اونون کیمی یاشاییش و سایطی یاراتماق اونلار اوچون عادی ایشلردن اولموشدور.

ریاضیات علمی ایله علاقه‌دار یارانان حیات و سایطی ماننا - ماد خلقلری داخلینده او قدر عمومی‌له‌شیب، یایلمیش‌ایدیکی، داشت و سیله‌سی اولان داشقالارین مختلف و سایطینده اولان

۱ - مدنیت یولوندا علم کاروانی، بیرنجی دفتر، منوچهر تسلیمی، تهران ۱۳۴۸، ص ۵۶.

۲ - هامان یثره.

گوموش و مثال پارچالاریندادا بو ناخیشلاری سالاردیلار.

دئمک ماننا - مادلار ریاضیات علمی، اونون معین جهتلری و پراکتیکی نتیجه‌لری ایله تانیش ایدیلر و بو علم و ریاضی تانیشلیق گئیش شکیلده صنعته تأثیر گؤستریمیش ایدی.

یئنه ده "زئوه" خزینه‌سیندن کشف اولموش "قیزیل سینه‌بند" بو باخیمدان دقته لایقدیر. سینه‌بندین هندسی شکیللری و دقیق بؤلگولریندن علاوه اوندان قازیلیمیش خیالی حیوان و اینسان - حیوان شکیللری مهارتلی هنرمند تخیلو و فانتازیاسینین محصولودور. بو خیالی شکیللر و اونلارین اوستالاری، اؤزلریندن اولکی منطقه خلقلرینین مدنیتلریندن تأثیرلنمیش اولسالاردا، اؤزلریندن سونراکی منطقه خلقلرینین مدنیتلرینه، او جمله‌دن یونان، روم و فارس مدنیتلری و هنرلرینه جدی تأثیر گؤستریمیشدیر. بو اثرلر ایشغوزلارین - ایسکیتلرین بوگونکو آذربایجان تورپاقلارینا گلمه‌سیندن قاباق م.ق. سگگیزنجی عصره عایددیر.

ریاضی علمینین صنعت اثرلرینده اولان همین تأثیرینی "مارلیک تپه" دن کشف اولموش قیزیل، گوموش و تونج قبالارین کفینده کی دایره‌وی، دقیق بؤلونه‌رک چکیلیمیش ناخیشلاردا گؤروروک. ائله اونلاردا کی تخیل و فانتازیایان مارلیک خزینه‌سینین بوتون اثرلرینده مشاهده ائدیریک.

بو اثرلرده اولان فانتازیا و تخیل بیر طرفدن "کاسسی" اوستالارینین تخیل و فانتازیاسینی خاطرلادیر، دیگر طرفدن ایسه ماننا اوستالارینین اؤز مهارتلی، خیالی شکیللر یاراتماغا و اونلاری قیزیل اوزه‌رینده اوستالیق و باجاریقلا اینجه و گؤزل شکیلده قازماغا ماهر و قادر اولدوقلارینی آیدین نشان وئریر. بو سینه‌بندین ناخیشلارینین کؤکو باره‌ده یوخاریدا دانیشدیق.

"زئوه" خزینه‌سیندن تاپیلیمیش قیزیل قولباق شکیل و ناخیش باخیمیندان اورپینال و بیکردیر. اوندان ایکی آسلانا بنزر حیوان چشیدلی جهتلردن بیر داغین اته‌گینده یان - یانا اوتورموشلار. حیوانلارین ال - آياقلاری، گؤز، آغیز، بورون و عمومیتله اوزلرینین جیزگیلری و قویروقلاری گؤزل و مهارتله قازیلیمیشدیر. قولباق قیز و قادینین قولونا کئچیریلدیکده، اونون همین ناخیشلاری بیلکده، الین آرخا طرفینده قالار و قولا خصوصی گؤزلیک وئرردی. بو شکیلده قولباق چوخ نادر حاللاردا خلقلر داخلینده تاپیلار.

ماننا - مادلارین هنری باره‌ده یوخاریدا دئدیکلریمیزه علاوه اولاراق، موسیقی ایله علاقه‌دار دئمهلر ییک کی، کئچمیش فصیللرده تاریخی فاکتورلار گؤستریدیگیمیز کیمی، قوتی - لئوییلرین اؤولادی اولموش ماننا - ماد خلقلری اؤزلرینه خاص و اورتا آسیا موسیقی سی‌ایله ایلگیلی بیر موسیقی‌یه مالک اولموش و بوتون تورک خلقلرینده اولموش عاشیق سازینا بنزر و اونون کیمی دؤشه باسی لاراق چالینان موسیقی آلتینه مالک ایدیلر و بو موسیقی آلتی و اونو چالان اوزانین شکلی قدح‌لرین اوزه‌رینده تصویر اولموش و یا قازیلیمیشدیر. بورادا ماننا - مادلارین موسیقی سیله علاقه‌دار بونودا علاوه ائتمه‌گی لازم حساب ائدیریک کی، ماننا - ماد خلقلری، ائله‌جه‌ده مرکزی مادیین بیر حیصه‌سی اولموش خزرین جنوب و غرب ساحل‌لرینین خلقلری سومتر و ایلاملارلا

تقریباً عینی هنری و مدنی آتمسفرده اولوب، اونلاردان فایدالاندیقلاری اوچون، شبهه‌سیز، بو ساحه‌ده اونلارین علمی نایلیتلریندن‌ده یارارلانمیشلار. علم عالمینه معلوم‌دور کی، سومثرلر موسیقی علمینین تئورسی ساحه‌سینده "موسیقی تناسبو" ایله نه تکجه تانیش‌ایدیلر، بلکه اونو کشف ائله‌ین‌ده اونلار اولموشلار. منوچهر تسلیمی یازیر: «"یامبلیکوس - Yamblikus" دئییر کی، بابیللی‌لر تناسبو بیلیر و "موسیقی تناسبونو" ده اونلار کشف ائدیب یاراتمیشلار».^۱ اورتا آسیادان گل‌میش سومثرلر و ایلاملار موسیقی‌ده تناسبو کشف ائتمه‌دن اؤل، شبهه‌سیز اورتا آسیانین اسکی تورک ائللرینین موسیقی آلتی اولموش "سازی" دا اؤزلری ایله گتیرمیش، اونو و موسیقینی یاخین شرقده، ماننا - ماد خلقلری و باشقا التصاقی دیللی خلقلره بیرلیکده اینکیشاف ائتدیرمیشلر. ایلاملارین داش قازما ناخیشلاریندا، کئچن فصیلرده گؤستردیگیمیز ماننلار داخلینده اولدوغو کیمی، سازینی دؤشونه باسیب، چالان اوزانین شکلینی ده گؤروروک کی، "لور" موزه‌سینده ساخلاتیلیر. بو اثر ایلاملارین "سوککال ماخ - Sukkalmax" شاهلاری سولاله‌سی دؤورونه [م.ق. ۱۵۵۰ - ۱۸۰۰]، م.ق. ۱۶ - ۱۹ - نجی یوز ایلیکلره عایدیر.

دئمک، ماننا - ماد خلقلری موسیقی هنری ساحه‌سینده ایلاملار و سومثرلره هم یاخین و ایلگیلی اولموش، همده، شبهه‌سیز، اونلاردان فایدالانمیش و یاخین شرقین، بوگونکو ایرانین ان قدیم دؤورو موسیقی سینین اینکیشافیندا بؤیوک رول اوینامیشلار.

ماننا - مادلار داخلینده علمین چئشیدلی ساحه‌لری معین درجه‌ده اینکشاف ائتمیش‌ایدی. یوخاریدا دایره و اونونلایلیگی بعضی مسئله‌لر و عمومیتله ریاضیاتدان دانیشدیق. ایندی‌ده ساعات، ایل، گون، عمومیتله زامانی اؤلچمک یوللاری، اوصوللاری و بو باره‌ده ماننا - ماد توپلوملاری داخلینده اولموش بیلیم دن معلومات و ثرمک لازمدیر.

زامانی اندازه توتماق و اونو اؤلچمک اوچون اؤلچویه احتیاج لاپ قدیم دؤورانلاردان اینسانلاری دوشوندورموش و هر توپلومدا بو ایش اوچون معین یول و یا یوللار تاپمیشلار. ماننا - ماد خلقلری‌ده بو باره‌ده یقین دوشونموش و معین وسیله‌لر یاراتمیشدیر. بو وسیله‌لرین ایز و قالیقلاری چاغداش ساعتین گئنیش یاییلدیغی زامانلارا قدر، یعنی تقریباً ۸۰ - ۷۰ ایل بوندان اؤلله قدر قالماقدایدی و بعضیلری شاید بو گوندن اوجغار آذربایجان کندلرینده قالیر. بو زامان اؤلچولریندن بیزه معلوم اولانلاری آشاغیداکیلاردان عبارت‌دیر کی، شبهه‌سیز ان قدیم دؤورانلارین یادگاریدیر:

سو ساعاتی

اثنیتدیگیم و بعضی یاشلی قوجالارین دئدیگینه گؤره گونئی ماحالینین کندلرینده کهریز و

*

چای سولارینی باغ و ملک صاحبیلاری آراسیندا بؤلکم اوچون آلتیندا کیچیک بیر دثشیک اولان کاسادان استفاده ائدردیله.

قدیم زامانلار میشوو داغینین جنوبو - گون توتان اتکلرینده یئرلهشن گونئی ماحالی اولدوقجا زنگین و نعمتلی اکین چیلیک منطقه سی ایدی. منطقه نین چایلاری و ال ایله قازیلیمیش کهریزلرینین سویو اکین یئرلری و باغلاری نی سووارماق اوچون نسبتاً آزدیر. بونا گؤرده اونلارین سویو نسبتاً باها قیمته آلینب ساتیلار و دقیق شکیلده سو صاحبیلاری آراسیندا بؤلونردی. سویو بؤلکم اوچون چای و یا کهریزین میرایی، چای سویونون بؤلوشدورولن یثری و کهریزلرین دهنه لرینین یانیندا بؤیوک طشت قویار و اونو سوايله دولدوراراق، دیبی دثشیک مثال بیر کاسانی بو سویون اوستونه قویاردیلار. کاسا سوايله دولوب باتماق ایسته یین زاماناقدر "بیر آریا" آدلاناردی کی، سونرالار معلوم اولدوغو اوزره، بیر ساعات اون ایکی دقیقه ایله برابر ایدی. بونا سو ساعاتی دئیردیله کی، گونئی ماحالینین بوتون کندلرینده و بوتون کهریزلر باشیندا اولاردی و شبهه سیز، آذربایجان و همدان منطقه سینین هر یئرینده اولموش و ایرانین باشقا یئرلرینده یایلمیشدیر.

سو ساعتلاری کهریز و چای سولارینی برابر حیصه لره بؤلکم اوچون یاردیم ائدردی، لاکین او، ایش وقتی، گنجه دن نه قدر کشیج، نه قدر قالدیغینی بیلکم اوچون ال و ثریشلی دئییلدی. بو و بوکیمی حاللاردا زامانی اؤلچمک اوچون گونش، گونشدن یارانان کؤلگه و گویون اولدوزلاریندان استفاده ائدردیله. شبسترلی میرزا علی معجز ساتیریک و گولوش شکیلینده یازدیغی "عموغلر" عنوانلی شعرینده یازمیشدیر:

اؤلچ کؤلگه نی گوندوز، گنجه باخ اولدوز، آیا،

کافر قاییران ساعاتی نیلیرسن عموغلر!!

بیتین بیرینجی مصرعیندا شمسی اون اوچونجو عصرین سونلاری و ۱۴ - نجو عصرین اؤللرینده، ساعاتین نادر اولدوغو زامانلار، گونئی کندلرینده یایلمیش زامانی اؤلچن ایکی وسیله دن صحبت گئدیر. بونلارین بیری کؤلگه نی اؤلچمک و دیگر گنجه اولدوز و آیا باخماقدان عبارتدیر. طبیعیدیر کی، گون باتماغا یاخینلاشدیقجا، اوندان یارانان کؤلگه اوزانار. گونه مزد فعله لر آخشام، ایکیندی چاغلاری، ایشین باشا چاتماق وقتینی بیلکم و ایش صاحبینا بیلدیرمک اوچون، گونشین قباغیندا دایاناراق، اؤز کؤلگه لرینی اؤلچرایدیله، اگر کؤلگه لری اون بیر آفاق اوزونلوغوندا اولسایدی، "اون بیر آفاق" اولوب، ایش وقتی قورتاریب، دئی، ایشی بوراخاردیلار. بونا گؤرده گونئی ماحالی و خصوصیه شبسترده "۱۱ آفاق" اصطلاحی آخشام باشلاری ایشین بیتکم زامانی اولدوغونو افاده ائدردی.

گنجه وقتلری کؤلگه نین اولمادیغی اوچون وقتی بیلکم و اونو اؤلچمک اوچون اولکر، آی، دان اولدوزو و سایره گوی جسملرینین یئرلریندن یارارلاناردیلار.

زامانی اۆلچمک، گونوزون و گئجه‌نین نه قدری گئدیپ، نه قدری قالدیغینی بیلیمک اوچون، طبیعت حادثه‌لریندن فایدالاناراق، قدیم ماننا - ماد خلقلری طرفیندن دوزلمیش بو اۆلچولر او اۆرنک و نمونه‌لردن عبارت‌ایدی کی، سون زامانلارلا قدر قالمیشدی. شبهه‌سیز بونلاردان باشقا مختلف یئرلرده زامانی اۆلچمک اوچون آیری اۆلچو واحدلری‌ده اولموشدور.

زامانی اۆلچمک اوچون اولموش بو واحدلر، شبهه‌سیز، ساعتین عمومی له‌شیب، گئیش خلق داخلینده یاییلماسینا قدر آذربایجان و همدان منطقه‌لرینین هر یئرینده اولموشدور و یقین‌کی، اولدوقجا قدیم زامانلاردان قالان اۆلچو و وسیله‌لردير و اطراف یئرلرده یاییلمیشدیر.

گۆره‌سن بو کیمی زامان اۆلچوسو واحدلری یاخین شرقین قدیم خلقلری داخلینده‌ده اولموشدورمو؟ بو کیمی زامان اۆلچوسو واحدلرینین قدیم قوتتی - لوللویی خلقلری و ماد - ماننالیلار داخلینده اولماسی باره‌ده الیمیزده مدرک یوخدور، لاکین بابیللی‌لر داخلینده "سو ساعاتی"نین اولماسی باره‌ده معلوماتی و بو ساعتین قورولوشو حاققیندا "عالی دانشسرا"نین ۳۳ نمره‌لی نشریه‌سینده اوخویوروق:

«سو ساعتینین اختراعی دا بابیللی‌لره نسبت وئریلیر. چوخ احتمال کی، اونلار بو ساعاتی م.ق. یئدینجی یوز ایلیکده ایشه‌دردیلر. بو ساعات بیر سو قابیندان عبارت‌ایدی کی، اونون تکینده بیر دئشیک دوزلمیش ایدیلر و سو بو دئشیکدن درجه‌لنمیش باشقا بیر قابا داماردی. سویون ایکینجی قابدا چوخالماسی سویون اوستونده اوزن بیر جسمین درجه‌لرین قارشیسیندا دایانان دیمدیک واری بیر شئی واسطه‌سیله بلله‌نردی. بیر روایتیه گۆره بو ساعتلارین بیرینده منبعدن دامان سویون مقداری هر ثانیه‌ده آلتی داملاایدی.

نظره گلن سو ساعاتی و اونون گۆسته‌ره‌نینی بابیل‌لیلر اختراع ائتمیشلر. زامانی اۆلچن بو وسیله‌لر مئکانیکی ساعتین اختراعیندان اوله قدر ایشله‌نیردی»^۱.

دئمک، سو ساعاتی قدیم بابیل‌لیلر و شبهه‌سیز سومترلر و ایلاملار داخلینده‌ده اولموشدور. بو ساعتین ماننا - ماد نسیللری، یعنی چاغداش آذربایجان و همدانلی‌لارین داخلینده‌ده اولماسینا اساساً قطعی شکیلده دئییه‌ریک کی، زامانی اۆلچمک اوچون بو وسیله قوتتی - لوللوییلر و اونلارین اؤولادلاری ماد - ماننالیلار داخلینده اولموشدور و اونلار بونو یا اؤزلری دوزلمیش، یادا سویداشلاری اولموش سومتر و ایلاملاردان اؤیرنمیشلر. بو مسئله‌ایله ایلگیلی، تکرار اولسادا، بیر داها قید ائدک کی، ماننا - مادلار شبهه‌سیز ایلین ۳۶۵ گون، گئجه - گوندوزون ۲۴ ساعات، ساعتین ۶۰ دقیقه، دقیقه‌نین ۶۰ ثانیه اولماسینی سومتر و ایلاملاردان اؤیرنمکله اولسادا، بیلیمیش و یاشاییشلاریندا اونلاردان یارارلانمیشلار.

م.ق. ۳ و ۴ - نجو مین ایلیکلردن الده ائدیلمیش سومتر - بابیل شاهلارینین فرمانلاریندان

گورونور کی، اوزونلوق، وزن و حجمینده واحدلری اولموشدور و اوزونلوقون واحدی "بارماق" ایمیش کی، ۱/۶۵ سانتیمتر اولاردی.^۱ سومتر و ایلاملارلا ماننا - مادلارین گؤستر دیگیمیز یاخین لیکلارینی نظره آلاراق، دئییه بیلهریک کی، ماننا - ماد توپلوموندا اوزونلوق، آغیرلیق - وزن و حجمی اؤلچمک اوچون ائله معین واحدلر اولموشدور کی، یا مستقیم اولاراق سومتر ایلاملاردان آلمیش، یادا اونلارین تأثیرینده اؤزلری اونلارلا معین واحدلر ترتیب ائتمیشلر. □ □ □

ط ب و بیطارلیق علمی

□ قدیم زمانلار ماننا و ماد اؤلکه سی آت، اینک، قویون، کئچی، دهوه، اولاق و ایکی کؤهنلی دهوه.... بشجمره سینین منطقه میزده اهمیتلی مرکز لریندن بیر ی ایدی. ائله بونا گؤره ده گئیش خلق کوتله لری، خصوصیه بؤیوک باشلار و مسئوللار اؤنملی ثروت و گلیر منبعی اولموش حیوانلارین ساغلاملیغی ایله ماراقلانمیش و اونلار مریض اولاندا، اونلاری علاج ائتمه گه چالیشمیش و علاج یولونو یا اؤزلری تاپمیش، یادا قونشو خلقلردن اؤیرنمیشلر. علم عالمینه معلومدور کی، سومترلر و بابیللی لر بیطارلیقدا گئیش معلوماتا مالک اولموشلار. منوچهر تسلیمی بو بارده یازمیشدیر: «قالان فهرستلردن گؤرون دوگو کیمی، (بابیل لیلرین) بؤیوک حیوانلار بارده معلوماتی چوخ گئیش ایدی. شاهلار و شاهزاده لر نادر دیری حیوانلاری اؤز باغلاریندا ساخلایاردیلار. بابیل لؤوحه لرینده بیطاردان دا دانیشیلیمیشدیر».^۲

سومتر و ایلاملار دیل و ائتیک جهتدن یاخین، اونلارلا قونشو اولان و تقریباً عینی علمی و هنری آتمسفرده یاشامیش ماننا - ماد خلقلرینین، سومترلرین اینکیشاف ائتمیش طب علمی، آناتومی و تشریحیدن استفاده ائتمه لری، هله لیک مدرک و فاکت الده اولماسادا، طبیعی نظره گلیر. سومتر و ایلاملارین بوتون علمی نایلیت لریندن استفاده ائتمیش ماننا - ماد خلقلری، شبهه سیز، اونلارین طب و بیطارلیق ساحه سینده کی موقفیت لریندن یارارلانمیشلار.

همدان بابیل جاداسیندا "دوکان داوود" سال داشیندا کی مقبره، هابثله "سولئمانیه" شهرینین یاخین لیغیندا کی "شهر زور" دره سینده یثرله شن "سورداش" کندینین یانیندا "قیز قاپان" و "کیرخ و کیچ - Kirx - o - Kiç" مقبره لری یوکسک هنری و معمارلیق اهمیتینه مالیکدیر. تاریخچی عالیم لر احتمال وئیرلر کی، "دوکان داوود" آستیا کین مقبره سیدیر. یئنه ده عالیم لرین فیکرینجه "قیز قاپان" دا کی مقبره کییا کسارین قبریدیر. احتمال وئیرلر کی، بورا دینی مراسم لردن قوربانلیق وئرمک یئریدیر و سول طرفده اولان موغ و ساغ طرفده کی کییا کسارین اؤزودور. بو داش قازما ناخیشلاری هنر نمونه سی اولاراق، دقته لایقدیر. اورادا قازیلیمیش هئیکللرین بدن عضولرینین تناسبو، پالتار،

* ۱ - منوچهر تسلیمی، مدنیت یولوندا علم کاروانی، بیرینجی دفتر، ص ۶۲.

۲ - منوچهر تسلیمی، مدنیت یولوندا علم کاروانی، بیرینجی دفتر، ص ۶۴.

بۆرك، آياق قابى، دىنى مراسم آبيده سىنى گۆستەرن اللرى، ھابىلە قدرت علامتى اولان كامانى توتان اللرى مھارتلە تصوير اولاراق قازىلمىشىدىر

داشدا قابارى شكىلدە بىلە مھارتلە اينسان ناخىشى قازماق، ھىچ شېھە سىز، نىچە مەن ايل اوندان قاباق بو يىرلردە ياشامىش اينسانلار، خىلقلىرىن، قوتتى و لوللوبيلرەن ھىر عنعنەلرەن دىوامىنەن يادگار يىدىر، چونكى بو صنعتكار ليق بىر نىچە نسل سورە سىندە فورمالاشا بىلمەز. م. دىاكونوف چوخ حاقلى اولاراق، يازمىشىدىر: "اونون (بو داش قازما) قابارى ناخىش سالما ھىرىنەن كۆك، شېھە سىز، لوللوبي و قوتتىلرەن اسكى عنعنەلرەن باشلانير.^۱

بو قىبىر داشلار يىنداكى ناخىشلار لىق چوخ اينچە اولما ماسىنەن عىلتى قىبىر داشى اولدوغو اوچوندور. شېھە سىز، ھىمدان سارايلىرى، دربارلارى، بىنلار و ائولرىندە ھىر اينچە لىكلرى اوز عىسنى تاپمىشىدىر كى، تاسفە ھەلىك ھىمدان تورپاقلارى آلتىندا قالماقداير.

ھىمەن بو سال داشدا نقش اولموش ائو شىكلى معمار لىق باخىمىندان اولدوقچا دقتە لايقتىر. اونداكى سوتونلار و ناخىشلار لىق او زامانكى ھىمدان ائولرى، ساراي و دربارلار لىق سوتونلارى و ناخىشلار لىق اوزىنك و نمونەلر يىدىر. آشاغىدا ھىمدان سارايلىرى و عمومىتەلە بىنلارى و اونلار لىق معمار لىقى و اينچە صنعتى خصوصىتلىرىن دانىشاجايىق.

مىياندان بىن ياخىن لىغىندا اولان "فخرىك" مقبرەسى، ھابىلە كرمانشاھلا ھىمدان آراسىندا اولان "صحنە" داش مقبرەسى اوزلرىنەن قورولوش و قىدىم لىكلرەن گۆرە، شېھە سىز، ماننا - ماد دۆورلرەنە عايد اولان قىمتلى ائەلە تارىخى آبيدە و اثرلر دىر كى، يوكسك صنعت، ھىر و معمار لىق خصوصىتلىرىنە مالىكىدىر و بىز آشاغىدا بو بارەدە دانىشاجايىق.

يوخارىدا اشارە ائىدىگىمىز كىمى، ماننا - ماد دۆوروندىن قالان داش قازما آيتىلار يىنداكى ھىر و صنعتكار لىق يقىن كى، قوتتى - لوللوبيلر دۆورونون، م. ق. ۲ و ۳ - نجو مەن ايللىكلرەن دىوامى و اينكىشاف ائىتمىش شىكلى اولموشدور. لوللوبيلرەن بحث ائىدىر كىن لوللوبي شاھى "آنوبانىنى" نىن داش قازما لوحە سىنى بىر داھا نظردىن كىچىردىكە ھىس اولونور كى، اونلاردا خصوصى بىر ياخىنلىق و بعضى جەھتلردىن عىنى لىك وادىر. مثلاً كىياكسارىن قبرى ناخىشىندا اولان لۇوحەدە قدرت علامتى كاماندىر، عىنى رىز ھىم آنوبانىنى، ھىمدە تارلۇنىنىن لۇوحەلرەنە وادىر.

بوندان باشقا حجار لىق ھىرى باخىمىنداندا بونلار لىق ھىر اوچو عىنى بىر ھىر عنعنەلرەنە تابعدىر، وادىر بىر اينچە صنعت عنعنەسى اثر يىدىر، چونكى قوتتى - لوللوبي خىلقلىرى ماد - ماننالىلار لىق اولو بابالارى، وارثلىرى اولدوقلارى اوچون ماننا - ماد ھىرى و صنعتىدە قوتتى - لوللوبي ھىرى و صنعتىنى دىوامى و داھا تكمىل لىمىشىدىر.

ماننا - ماد ھىرى و اينچە صنعتىنىن قوتتى - لوللوبيلرەن ھىرىلە وادىتى و ياخىنلىقى طبعى

اولدوغو کیمی، بو هنرین ایلام و کاسسی هنرلریله ده یاخینلیق و اوخشارلیغی طبیعیدیر، چونکی بونلارین هامیسی ائتنیک و کۆک جهندن، اۆلر دۆنه - دۆنه گۆستردیگیمیز کیمی، عینیدیر. یوخاریدا گۆستردیک کی، تاریخ عالمیلری ماننالیلارین بعضی صنعت اثرلرینه "وحشی سبک" آدی وئرمیشلر، چونکی طبیعی حیوانلاری خیالی و قریبه حالدا تصویر ائتمیشلر. عینی بو وضعیتی زئوه، حسنلی، سیک، گیان، حصار، مارلیک تپه لری و سایره مدنیت خزینه لریندن تاپیلیمیش اثرلرده، ائله جهده کاسسیلرین بیر سیرا هنر اثرلرینده گۆرمک اولور و نمونه اولاراق کشفیمیش بۆلوملرده کاسسی مدنیتیندن وئردیگیمیز شکیللره مراجیع ائتمک کفایتدیر.

ماد - ماننا، قوتی، لوللوی، کاسسی و ایلام خلقلری، یعنی بوگونکو ایرانین ایلك مدنیتی نی قورموش خلقلرین هنرلری آراسیندا اولموش بو یاخین لیق ا.م. دیاکونون آشایداکی سطرلری یازماسینا سبب اولموشدور:

«عمومیته مدالارین سال داشلارلا قازیلیمیش قبابری صنعت تصویرلرینده، ماد اۆلکه سی اوستالارینین آسوری و ایلامین اونلارلا بنزر صنعت اثرلریله تانیشلیغی مشاهده و حیس اولونور؛ شایده آدلاری چکیلن اۆلکه لردن اوستالاری ماد اراضیسینه جلب ائتمیشلر. آنجاق سال داشلارداکی قبیرلرین معمارلیق اوصولونون ماد اثرلری و اونلارین اطرافینداکیلاردان نمونه اولدوغو کیمی، مدالارین قبابری ناخیش قازما هنرینین کۆکده، شبهه سیز، لوللوی و قوتیلرین اسکی عنعنه لریندن باشلانیر»^۱.

شبهه سیز قدیم دؤورلرین هم چاغداش اولموش، همده بیر - بیریندن سونرا یارانمیش مدنیتلری بیر - بیرینه تأثیر ائتمیش، حتی بیر - دیگریندن اقتباس ائتمیشدیر. بو تامامیله عادی بیر حال دیر. آنجاق قوتی - لوللویلرین نسیللری اولموش ماننا - مدالارین اۆز بابالاری اولموش قوتی - لوللویلر و اونلارین قونشو سویداشلارینین مدنیتلریندن، او جمله دن ایلام مدنیتیندن تأثیرلنمه سی و استفاده ائتمه سی عادی - طبیعی بیر حال دیر، لاکین اونلارین - ماننا - مدالارین آسوریلرین قوتی - لوللوی و ایلاملاردان، حتی ماننا - مدالاردان تأثیرلینیب استفاده ائتمه لری و بونلارین اوستا و هنرمندلرینی نینوایا - ، کالخویا آپارمالاری داها چوخ دوزگون فیکیر نظره گلیر، چونکی بوتون سامی خلقلری کیمی، آسوریلرده مدنیتی سومثرلر و ایلاملاردان کسب ائتمیشلر، همده قوتی - لوللویلر آسوریلردن چوخ قبابق مدنیت ذیروه لرینه یوکسلمیش و بو جهندن آسوریلردن قبابق اولماسایدیلاردا، گئری اولمازدیلار.

یوخاریدا گۆستردیگیمیز ماننا هنری نمونه لری ماد مدنیتینه باشلانقیج اولدوغو اوچون اونا اوخشار و بنزردیر. بو بنزریک سبب اولموشدور کی، بعضیلری ماننا دؤورونون بعضی اثرلرین ماد دؤورو اثرلری کیمی گۆسترسینلر. اگر تهراندا "رضا عباسی" و "ایران باستان" موزه لرینده ساخلانیلان

و ماد اثرلىرى گۆستەرلنن اثرلىرىن ھامىسى ماد دۇورونون اولموش اولسا، تأسفە قىد اثتمك لازمدير كى، بو اثرلر ايندىيە قدر تانيتديريلمىمىشدير. بونلارنن داخلىندە يوكسك كىفئەتلى ھنر اثرلىرى دقتى جلب اثتمكەدەر. يوخارىدا ماننا ھنرىندن دانىشاركن قويون باشى شىكلىندە ساخسى و شىرلى - ناخىشلى قەدەن دانىشدىق. ماننا دۇورونون ھىمىن بو عنعنەسى داھادا اينكىشاف اثتمىش و مەمەل ھنرىن مەھسۇلۇنو ماد دۇورو اثرلىرىندن قاباقكى قوتتى - لوللۇبى دۇورلرىنن سونلارىندىن قالان اثرلەردە مەشھەدە اندىرىك. تەراندە "رضا عباسى" مەدنىت مەركىزىندە ساھلانان "قىزىل قەد" بو جەھەتەن دقتە لايىق بىر تارىخى اثردىر. اثر آذربايجانىن "قافلاتتى" مەنطقەسىندە، يەنى ھەم ماننا، ھەمدە ماد مەنطقەسى اولموش اراضىلرىندە تاپىلمىش و موزەنن تەشخىسەنە گۆرە م.ق. يىتدىنچى يوز ايللىگىن سونلارى و آلتىنچى عصرىن اوللرىنە عايدىر. شايد موزەنن نظرى دوزگوندور، لاکىن ماننا - ماد اراضىسىندە كەشف اولموش بەضى بو تىپ اثرلىرى م.ق. مەن ايل و ھتى اوندان داھا قەدىملەرە عايد اولدوسونو نظره آلاراق، بو اثرىندە م.ق. يىتدىنچى يوزايللىكدن اوللرە عايد اولماسىنى اھتمال اثتمك اولار. قىزىلدان اولان بو قەدە ائەلە نظره گلەي كى، اساساً قالىبا تۆكولوب، سونرا آرخادان دۇيەمە اصولوايلە ناخىشلانمىش و شايد بەضى يىرلىرى اثشىكدن يونولاراق دقىقلىشدىرىلمىشدير. قەدەنن آغزى (قوچون بورنو) قەستىندە اولان ناخىشلار، شەھەسىز، آرخادان دۇيولمە اصولوايلە يارانمىشدير. بو گوندە آذربايجان سەنتكارلارى داخلىندە مەمۇل اولان بو اصول چوخ قەدىم دۇورلردەن مەجۇد اولمۇشدور. قەدەنن اساسى نازىك قىزىل سەھىفەدەن عەبارتدير. اوندان يارانمىش قوچون آغزى، دوداقلارى، بورنو، گۆزلىرى، قولاقلىرى، بونوزلارى، آلتى و بونو اولدوقچا اينجە و ماننا اثرلىنە نەسب پىشكىن ھنر نەمۇنەسىدەر. يوخارىدا اشارە اثتەدىگىمىز ساخسى قەدەلە بو قىزىل قەدەن ھەر ايكىسىنن عىنى بىر مەللى ھنرىن مەھسۇلو اولماسى ايلك باخىشدا نظرى جلب اثدەر.

قافلاتتىدان، يەنى ماننا اراضىسىنن مەركىزلىرىندە تاپىلمىش بو قىزىل پىالە، اورمو گۆلۇلۇنو جەنۇبىرە طرفلرىندە يىرلەشەن "ھسنلى" دەن تاپىلمىش و دۇنيا شەرتى قازانمىش قىزىل قەدەن، فەكرىمەزجە، سەنت، ھنر و تارىخى لىك باخىمىندەن گەرى قالماز. يىرىندە گۆستردىگىمىز كىمى، ھسنلىدە علمى قازىنتىلار زامانى كەشف اولموش قىزىل قەدەنن آمەرىكا و آوروپا عالەملىرىنە بللى و مەلۇم اولدوغو اوچون، دەمك اولار، دۇنيا شەرتى قازانمىش و اونو ياراتمىش ماننا خەلقى بوتون دۇنيا خەلقلىرى، تارىخچىلىرى و علم اوجاقلارىنن دقتىنى اۇزۇنە چەكىش و چەكمەدەر. لاکىن بو گونكو قافلاتتى، قەدىم "زىكەرتو"، يەنى م.ق. ۲ و ۳ - نچو مەن ايللىكلەردە قوتتى - لوللۇبى خەلقلىرى، شاھلىقلارى و امىرلىكلرىنن يوردو، ھاكىمەت قوردوقلارى يىر، سونرالار ايسە ماننا ھكۇمەتى و داھا سونرالار مەركىزى ماد اراضىسىنن و ماد دۇولتى تورپاقلارىنن بىر ھىصەسى اولموش يىرلردە تاپىلمىش ھىمىن بو قىزىل قەدەن دۇنيا مەقسەندە علم دايرەلىرىنە لازىمەنچە تانيتديرىلمەيدىغى اوچون، اونون بارەسىندە يازىلمىش و يا آز يازىلمىش و نەتىجەدە، قوتتى - لوللۇبى اۋولادلارىنن

اراضیسیندن بو قسمتین مدنیتی قسماً اؤرتولو و اؤیرنیلمه‌میش قالمیشدیر.

قطعی دتمک اولمازکی، بو شاه اثر ایرانزو، دیوک، خیشتیریتی، دوساننی، مامی تیارشو و یا هانسی ماننا و مرکزی ماد امیری دؤورو یارانمیش و یا اونلارین هانکیسینین درباری و ائوینده ایشلنمیش اثردیر، هابئله قطعی تعین اتمک اولمازکی، ماد امیرلری قیامی دؤورو، ماننا حکومتی زامانلاری، ماد ایمپراتورلوغو ایللرینده، یا م.ق. ۹ - ۱۰ - نجو یوز ایلیکلرده ماننا امیرلرینین ایلک بیرلشمه گه باشلادیقلاری دؤورلر، زیکرتودا یارانمیش بیرلشمه زامانی، زیکرتولارین آسوری سارایینا ائلچی گؤندردیکلری زامان و یا او دؤورلردن چوخ قاباق م.ق. بیرنجی و یا ایکینجی مین ایلیکلرین بیرینده یارانمیش و استفاده اولونموش بیر اثردیر، لاکین قطعی شکیلده دئییه‌ریک کی، بو شاه اثر قوتی - لولوبیلرین اؤزلرینین و یا اونلارین اؤولادلاری اولموش ماد - ماننا خلقلری نین اوستالاری، هنرمندلری طرفیندن یارانمیش و بو خلقلرین مدنیتی، هنر و صنعتینین ان گؤزل بیر اثری و نمونه‌سیدیر. اثر گؤستریر کی، قیزیل اوزه‌رینده ایشلمه‌مک، اونو یونماق، قالیبا تؤکمک و آرخادان تاپداییب قابارتماقلا ناخیش سالماق هنری ماننا - ماد خلقلری داخلینده چوخ یوکسک سوییه‌ده اولموشدور.

قافلاتیدان - زیکرتودان تاپیلمیش بو اثر بیزه امکان وئریر دئییک کی، بو گونکو آذربایجان اراضیسی، یعنی ماننا دؤولتی و خلقلری تورپاقلاری کیمی و بو گونکو همدان - قوم - قزوین - سونقور - زنجان - اسد آباد آراسیندا یئرله‌شن اراضی، یعنی مرکزی ماد اراضیسینین بؤیوک قسمتی نین یئر آلتی‌دا بو کیمی نادر و اولدوقجا یوکسک مدنیت آبیده‌لری اولان اثرلره دولودور، بونا گؤره‌ده بو یئرلرین جدی، گئنیش رسمی علمی قازینتی ایشلرینه احتیاجی واردیر.

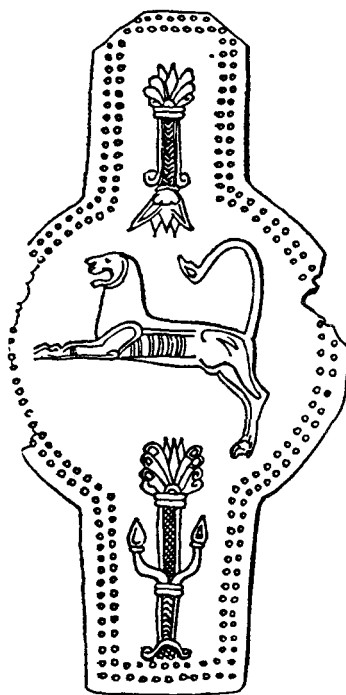
مرکزی ماد اراضیسی، ماننا اراضیسی کیمی، اونلارجا امیرلیکلر، شاهلیقلار، ایرانزو، دیوک، خیشتیریتی، مامی تیارشو و دوساننی کیمی انقلابچی وطن‌پرور، اؤز ائللینین استقلال و سعادتین اوچون قیام ائدیپ، عؤمورلرینین سونونا قدر اؤز خلقلرینین آزادلیغی یولوندا چالیشیب، جان قویموش امیرلرین و اونلارجا آدلاری هله علم عالمینه معلوم اولمامیش امیرلر، قهرمانلار و ایگیتلرین یوردو اولموشدور. بو دیار میثلسیز هنر اوستالاری، اینجه‌صنعت خادیم‌لری، معمار، رسام، داش یونان و ... نین وطنی اولموشدور. بئله وطن‌پرورلر، قهرمانلار و صنعتکارلاری بشجرون ائللر و خلقلرنیچه مین ایل بو اراضیده یاشاییب، مدنیت قورموشلار. بونلارین مدنیتی اوزه چیخمالی، دونیا یا تائیتدیرلمالی و دنیا مقیاسیندا اؤزونه لایق یئر توتمالیدیر.

بو قیزیل پیاله هنر و صنعت باخیمیندان حسنلی قدحیندن گئری قالمادیغی کیمی، اؤز تیپیندن اولان ایلام اثرلریندن ده نه تکجه گئری قالمیر، حتی زامان جهندن اؤزوندن اؤللر یارانمیش ایلام اثرلریندن صنعت باخیمیندان یوکسکدیر. مثلاً فرانسانین "لور" موزه‌سینده ساخلانیلان، م.ق. ایکینجی مین ایللگین سونلارینا عاید، "شوش" شهرینین ارکینده اولموش، دسته‌سی قیزیل، یاشیل داشدان اولان بیلؤو و گؤستمک اولار. بو بیلؤوون دسته‌سی اوزه‌رینده قازیلیمیش گویا پیشیک و یا

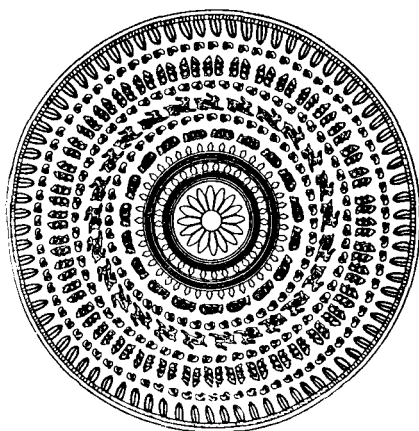
اونا بنزر بیر حیوان باشی شکلینده تصویر و ناخیشلار، ظنیمیزجه، قازیلما دیر، آنجاق قافلاتتی قدحی اوزه رینده کی قازیلیمیش و یا دؤیوله رک یارانمیش ناخیشلار داها ماہر اوستالارین الینین محصولودور. بو قافلاتتی اثری هنر باخیمیندان هر جهتدن مارلیک تپه سی اثرلرینه تای دیر. □ □

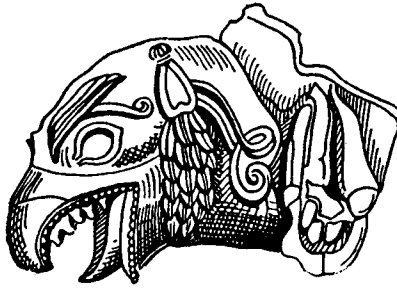
[ش - ۱۴۹] ماننا، مفرغ قاب،
م. ق. ۸ - نجی عصر.

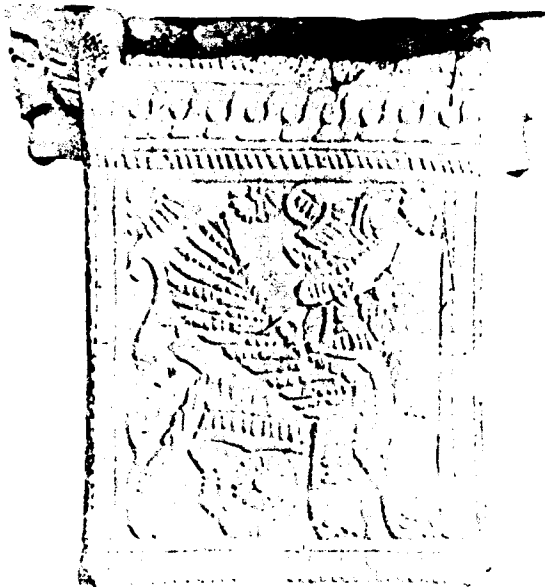
[ش - ۱۵۱] آرابا و سایطینده گوموشدن بزرک.
زنوه، م. ق. ۸ - ۹ - نجو عصر.

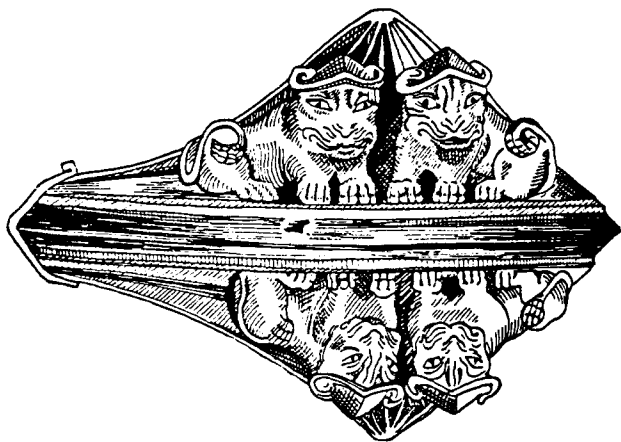
[ش - ۱۵۰] گوموش بوشقاب، زنوه، ماننا.
م. ق. ۸ - نجی عصر.

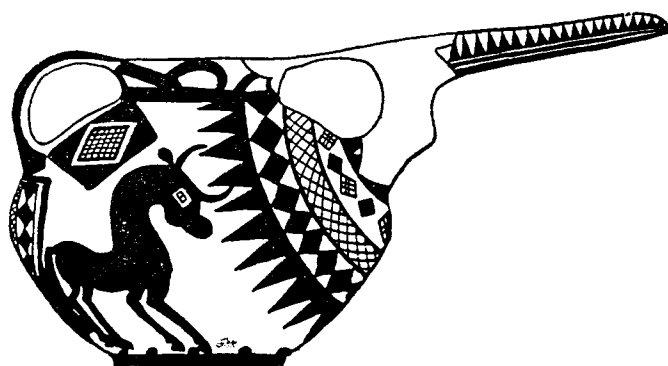
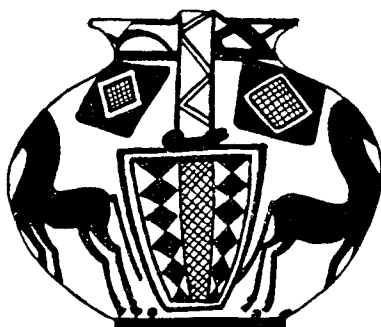
[ش - ۱۵۲] زنوه، قیزیل بزهک، م.ق. ۸ - نجی عصر.

[ش - ۱۵۳] بیر ایلام قبریندن تاپیلیمیش چینیی به بنزر ساخسیدان جعبه،
م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایللککردن. "لوور" موزه‌سی.

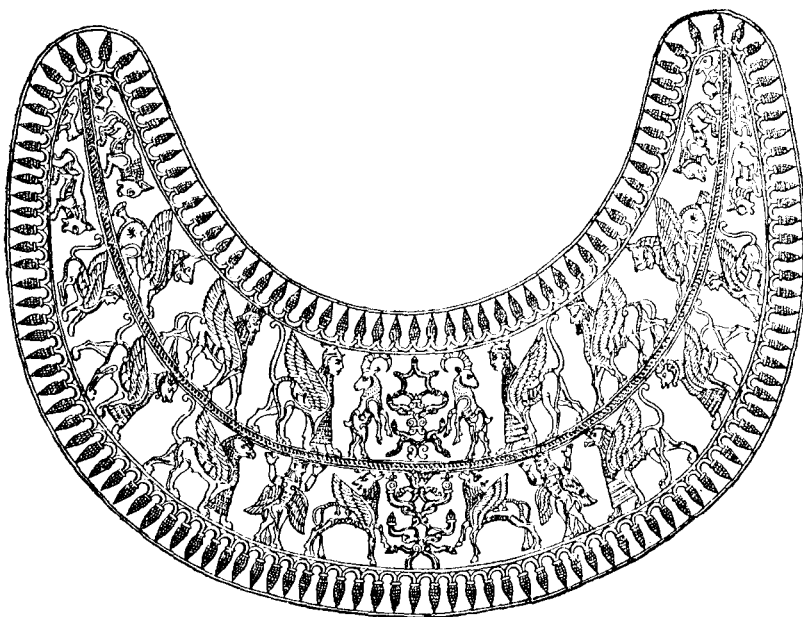
[ش - ۱۵۴] قيزيل قولباق، ماننا - ماد ايشى. م.ق. ۸ - نجى عصر.

[ش - ۱۵۵] "سيلک تپەدن تاپيلميش قابلاز، م.ق. | مين ايلليگين اوللرى.

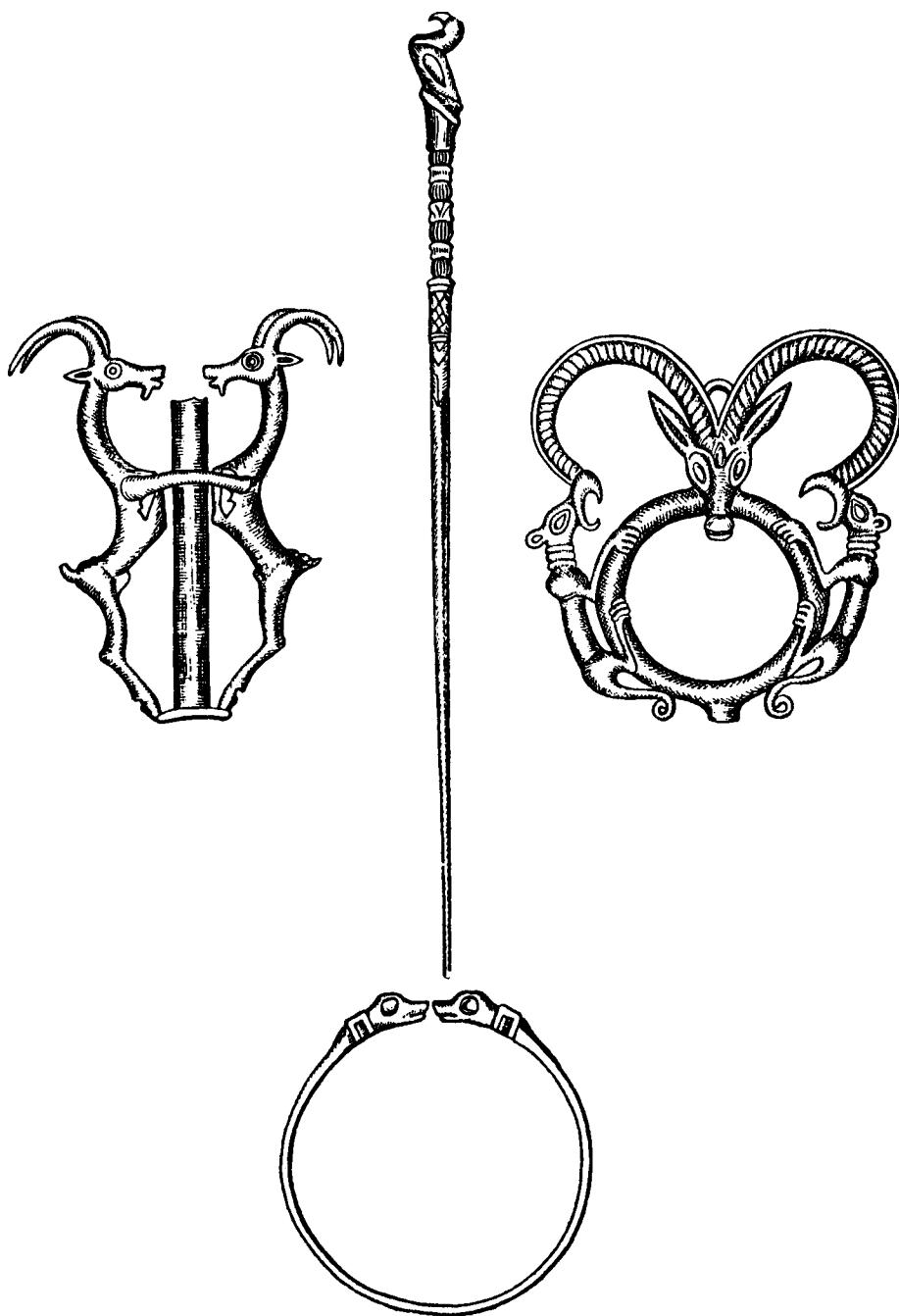
[ش - ۱۵۶] اورمو، گۆی تپه، قیل قمیش ایکی اؤکوزو یئردن قالدیریر، م.ق. ۸ - نجی عصر.

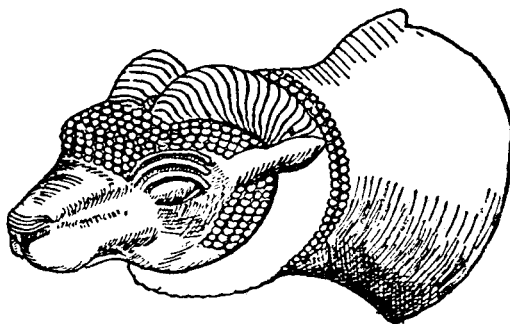
[ش - ۱۵۷] قیزیل سینه بند، زئوه، ماننا م.ق. ۸ - نجی عصر.

[ش - ۱۵۸] ایلام، ساز چالان اوزان، لوور موزه سی، م.ق. ۱۸ - ۱۷ - نجی یوز ایللیکلر.

[ش - ۱۵۹] کاسسی تونج صنعتی نمونه لری، میلاددان قاباق ۲ - نجی مین ایلیک، اثرمیتاژ موزه سی.

[ش - ۱۶۰] بونوزا بنزر ساخسی قدح، زئوه، م.ق. ۸ - نجی عصر.

۸ - صنعت

مارلیک، حسنلی، زئوه، قافلاتنی و سایره ماد - ماننا تورپاقلاریندان کشف اولموش اثرلرده، او جمله‌دن حسنلی، ائله‌جده قافلاتنی‌دان تاپیلمیش قیزیل پیاله‌لر، زئوه‌دن کشف اولموش قیزیل بیله‌زیک و قویون باشی شکلینده ساخسی پیاله و سایره بو کیمی اثرلرده اولان صنعت اساس اعتباریله هنر و اینجه‌صنعت‌ایله باغلی اولسادا، هر حالدا، صنعت نمونه‌سی حساب اولور. بو تاریخی اثرلرده فلزی اریدیب تۆکمّه اوصولایله قایریلان، یونولماق و آرخادان تاپدالاناراق یارانان اثرلر واردیرکی، هر بیر معین صنعت نؤوعوایله ایلگیلی دیر.

آسوری شاه‌ی ایکینجی آشور ناسیرپالین م.ق. ۸۸۳ - نجو ایله ایلک هجوموندا "گیلزان" اهالیسی، تالان و غارتدن آماندا قالماق اوچون، آسوری شاهینا آت سورسو، قیزیل، گوموش و میس، قالای و چوخلو مقداردا تونج قاب - قاجاق هدیه گتیردیلر. ایکینجی آشور ناسیرپال م.ق. ۸۸۰ - نجی ایل اوچونجو هجوموندا "دیاله" چایینین لاپ شمالی - مرکزی مادا یاخین قوللاری اطرافیندا یئرلشمیش "أمکا - Ameka" امیرلیگی و اورانین قالالاری و کندلرینی غارت ائدرکن، چوخلو ثروت، زینت و سایطی و تونج قابلار غارت ائتدی. همین آسوری شاه‌ی همین اوچونجو هجوموندا مرکزی ماد، یعنی بوگونکو همدانلا اسدآباد و کرمانشاه آراسیندا یئرلشمیش "سپییرمئن" آدلی منطقه‌دن تونج هدیه‌لر آلدی. بورانین اهالیسی قادینلار کیمی "تته پته" ائدیردیلر. بو یوروشون نتیجه‌سینده مرکزی ماد و زاموا شاهلیقلاری و اهالیسینه علاوه اولان وئرگیلر داخیلینده بیرده چوخلو تونج قابلار واریلدی.

آسوری شاه‌ی اوچونجو تیقلت پیله‌سر ماننا اراضیسینه ائتدیگی م.ق. ۷۴۴ - نجو ایله‌کی هجوموایله علاقه‌دار قازدیردیغی لؤو‌حه‌سیندن معلوم اولورکی، او، ماننا اراضی‌سینین محدود بیر حیصه‌سی اهالیسینی ۹ تون لاجورد داشی و ۱۵ تون تونجدان قایریلمیش شیلر و چوخلو آت و مال - قارا خراج و وئرگی وئرمه‌گه مجبور ائتمیشدیر.

تونجدان قایریلمیش ۱۵ تون قاب - قاجاق، و سایط، قیزیل، گوموش، مس و قالای هدیه وئرکمک، یا خراج تعیین ائتمک و یا زورلا اونلاری خلقدن آلماق او دئمکدیرکی، آسوری شاهلاری

ماننالیلارین فلز اریتمه سی صنعتی و بو واسطه ایله چشیدلی وسایط و عادی یاشاییشه لازم اولان مثال شیلر قاییرماسیندان خبردارایدیلر. بودا بو صنعتین ماننا خلقی داخلینده گئیش اینکیشافیندان حکایت ائدیر. دئمک، م.ق. ۱۰ - ۹ - ۸ - ۷ - نجی یوز ایلیکلرده ماننا - ماد خلقلری هم چشیدلی فلزلری طبیعتدن چیخارتمیش، همده اونلاری اریده رک، اونلاردان مختلف وسایط قاییرمیشدیر، یعنی فلز صناعی او توپولملارین داخلینده یایلمیش و اینکیشاف ائتمیش ایدی.

تاریخدن معلومدورکی، «م.ق. دوردونجو مین ایلیکیکن اؤنجه سومثرلر فلز اریدیب تۆکمه بی بیلیدیلر»^۱ حتی یرینده گؤستردیگیمیز کیمی، سومثرلر آلومینیوم استخراجینی کشف ائتمیش ایدیلر. سومثر و ایلاملارلا قونشو و سیداش اولموش ماننا - ماد اهالیسی شهبه سیز سومثرلرین بو صنعتی ناییتلریندن خبردار اولموش اونو اؤیرنمیش و یاشاییشلاریندا اوندان او درجه ده فایداالانمیشلارکی، آسوری شاهلاری اونلاردان ۱۵ تون تونج قاب قاجاق و وسایط خراج و ورگی آلمیشلار.

بو قدر تونج قاب قاجاق و ترگیسی و خراجینی اؤزوده هر نچه ایلدن بیر و آردیجیل شکیلده وئرن خلق شهبه سیز مس و قالایی یا قاریشیق شکیلده معدننن چیخارتمیش یادا اونلاری آیریلیقدن معدنلردن استخراج ائده رک آلیاز یعنی تونج دوزلتمیش و بو آلیازی الده ائدیکن سونرا اوندان گئیش استفاده ائدیب، عادی یاشاییش لازم اولان قاب - قاجاقلاری گئیش مقداردا قاییرمیشلار یعنی فلز صناعی ایله نه تکجه معین درجه ده تانیش اولموش بلکه بو صنعت بو خلقلر داخلینده گئیش یایلیب اینکیشاف ائتمیشدیر.

ماننا - ماد اراضیسینده علمی قازینتی ایشلرینین چوخ آز آپاریلماسی اوجوندان هله او مدیتلرین اساس اثرلری آذربایجان و همدان تورپاقلاری آلتیندا قالماقدادیر. یوناگؤرده ماد - ماننا صنعتین چشیدلی ساحه لرینین نمونه و اؤرنکلری هله الده یوخدور. آنجاق بو مختلف صنعت نمونه لرینین ایلام سومثر اورارتو و کاسسیلر مدیتینده اولدوغونو نظره آلاق، دئمک اولارکی، صناعین بو چشیدلی ساحه لری ماننا - ماد خلقلری داخلینده اولموش و معین درجه ده اینکیشاف ائتمیش ایدی. بو صنعتلردن بیرده شیشه قاییرماق اولموشدورکی، سومثر - بابیللر داخلینده اولدوقجا گئیش صورتده اینکیشاف ائتمیش ایدی. بابیللر نه تکجه ساده و عادی شیشه حتی چشیدلی رنگلی شیشه لرده قاییرماقدا ماهرایدیلر. سومثر - بابیللی لردن شیشه قاییرماق بارده الده ائدیلمیش تاریخی معلوماتلار ائله جه ده علمی قازینتیلاردان تاپیلیمیش الوان شیشه لر و اونلارین علمی جهدن اؤیره نیلمه سی گؤسته ریرکی، اونلار چشیدلی شیشه لر قاییرماقدا سیلیس، قلیا، آهک کیمی اساس ماتریاللاردان علاوه قورشون، اوکسید دو منگنر، مس، قالای، مس اوکسیدی و حتی قیزیلدان استفاده ائتمیش و بو واسطه ایله ده هم مختلف رنگلی همده چوخ قیمتی الوان شیشه لر

**

قاییرار و ساتیش اوچون اونلاری خارجی اولکهلره اخراج ائدریدیلر.

سومثرلر و بابیل لیلر داخیلینده چشیدلی فلزلرین معدندن چیخاریلماسی و اونلارین تجارتی حتی ده میرین آلیب ساتیلماسی و امتعه کیمی خارجه اخراج اولماسی تاریخی فاکتورلار معلومدور.^۱ سومثرلر داخیلینده ده میر اوقدر اولموشدورکی، اونلاردان چوخ سونرالار آسوریلر، ماننا اراضیسینه هجوم ائتمه گه باشلادیقلاری زامانلار، اؤز سلاحلارینی ده میردن قاییراردیلار. منوچهر تسلیمی نین اثرینده اوخویوروق: سومثر ویرانه لرینده بیر آز ده میر شئیلر تاپیلیمیشدیر ... م.ق. ۱۴۰۰ - نجو ایلدن سونرا آسوریلر ده میری چوخلو مقداردا آلتلر و سلاحلار قاییرماقددا ایشله دریدیلر.^۲

مختلف فلزلر او جمله دن ده میری الده ائدیپ اوندان یارارلاناراق، آلتلر و سلاحلار دوزلدن دؤولتلر و خلقلره قونشو اولان، اونلارلا اقتصادی، مدنی و سیاسی ایلگیده اولان ماد - ماننا خلقلرینین مختلف فلزلرله تانیس اولماماسی و اونلاردان استفاده ائتمه مه سی غیر - طبیعی ایشدیر. ماننا - مادلارین قیزیل، گوموش و تونجلا تانیس اولماسی و اونلاردان استفاده ائده رک، یوکسک مهارت، صنعتکارلیق و هنرله گؤزل اینجه صنعت نمونه لری یاراتمیش ماننا - ماد اوستالاری، اؤز زامانلاریندا بوغداسی منطقه ده شهرتلمیش ماننالیلارین اکینچی و کندلیلری اوچون ده میردن گاوآهن و باشقا وسایطه قاییرمیشلار. بو ده میرچی ماننا صنعتکارلاری، شبهه سیز، فلزایله ایلگیلی چشیدلی صنعت ساحه لرینده ده ماهر اولموش و اینکیشاف ائتمیش صنعت صاحابی اولموشلار.

□ □ □

۹- ماننا - ماد توپلوموندا اجتماعی قورولوش

یثری گلدیکده اشاره ائتمیشیک کی، مرکزی ماد امیرلیکلی و شاهلیقلاریندا یاشایان قوتی - لوللوی ائللی اجتماعی اینکیشاف و اقتصادی باخیمدان ماننا و عمومیتله بوگونکو ایران آذربایجان امیرلیکلی و شاهلیقلاریندا یاشایان قوتی - لوللوی نسیللرینه نسبت قسماً گئری ایدیلر. بونا گؤرده سونرالار، ماد حکومتی یاراناندان سونرا، ماننا اراضیسی و اهالیسی اقتصادی و اجتماعی جهتن ماد شاهلیغینین مرکزی ایدی. بو دؤورده ماننا مدنی، اقتصادی و صنعت باخیمیندان، نه تکجه مرکزی ماد، بلکه یاخین شرق منطقه سینین بیر چوخ اولکهلرینده قاباق ایدی. بونولا برابر ماننا - ماد دیارینین بحث اولونان بو دؤورده کی اجتماعی دورومو حاقینداد، باشقا مسئله لر کیمی، تاریخی معلوماتلار آز، داغینیق و او دؤورکو قونشو اولکهلرین منبعلی و اثرلریندن الده ائدیلیر.

قدیم شرق تاریخی ایله مشغول اولان تاریخچی عالیم لر گؤسته ریرلرکی، ماننا - ماد جمعیتینده دؤیوشن آزاد اهالی اولموشدورکی، او توپلومون اجتماعی، سیاسی و اقتصادی قورولوشوندا

*

۱ - منوچهر تسلیمی، مدنیت یولوندا علم کاروانی، بیرنجی دفتر، ص ۶۳.

۲ - بئنه اورادا، ص ۶۴.

اهمیتلی و اساسی رولا مالک اولموشلار.

هخامنیشلرین اوللرینده استخر شهرینده تجارت سندلری ایلام دیلینده اولموشدور. بو وضعیت پارسلار داخلینده شبهه سیز ماد حکومتی دؤورو و اوندان اولده اولموش و بیر سیستم کیمی هم ایلاملار همده ماد حکومتی دؤورونون اجتماعی وضعیتیندن چشیدلی مسئله لرده اولدوغو کیمی، اقتباس اولاراق گؤتورولموشدور. استخرین تجارت و مزد و ثرمک کیمی اقتصادی سندلرینده گؤروروک کی، هخامنیش شاهلار سولاله سینین اوللرینده سارای و شاهلیق بنالاریندا ایشله یین بنا، معمار، دولگر، داش یونان، مسگر و سایره صنعتکارلارا، آیریلیقداهم نقدی همده جنسی مزد و ثریلر و بو ایشچیلر بیر دیگریندن فرقله نردی. بونلارین داخلینده مختلف پشه صاحبیلاری، او جمله دن چوبانلار قوروهدا وارایدی. بو مختلف پشه صاحبیلاری، شبهه سیز، ماد حکومتی دؤورو ماد - ماننا توپلوموندا اولموش و اورانین تأثیرینده سونرا پارس جمعیتینده ده میدانا گلیمشیدیر. بو دسته و قوروهلار او دؤورون اجتماعی قورولوشونون دورومونو قسماً آچیب گؤسته ریر. بو پشه صاحبیلارین دسته لری داخلینده کیشی، آرواد، اوشاق، اوغلان و قیز مشخص ایدی. بو اجتماعی دسته لره کورتاش دئیردیلر کی، ایلام کلمه سی ایدی. بو اجتماعی دسته لر تامامیله آزاد اینسانلار اولاردیلار. یقین همین آزاد ایشله یین اجتماعی دسته لر ماد - ماننا توپلوموندا اولموشدور. بونلار کؤله دئیل آزاد اینسانلار اولموشلار. اونا گؤره بیز بونلارین کؤله و قول دئیل تامامیله آزاد ایشچی اجتماعی دسته لر اولماسینی دئییریک کی، ماد - ماننا جمعیتی قدیم دؤورلردن اثل، اوبا، طایفا قورولوشوندا اولموش ابتدایی دئموکراتیک قایدا - قانونلارلا اداره و رهبرلیک اولموش و بو سیستم اونلارین داخلینده داوام ائتمیشدیر.

بو اجتماعی قوروهلاردا ایش تامامیله آزاد و کؤنوللو اولموشدور. دئمک، بو اجتماعی سیستمده قولدارلیق ممکن دئییلدی، یعنی ماد توپلوموندا کؤله لیک قورولوشو، قولدارلیقدان سؤز آچماق معناسیزدیر. بونو قید ائتمک لازمدیر کی، ماد جمعیتینده اولموش بو آزادلار عینی زاماندا دؤیوشکن و اوردونون سیراوی آداملاری و دؤیوشنلری حساب اولاردیلار کی، ماد - ماننا جمعیتینده اوردونون تام آزاد روحیه لی و دؤیوشکن اولماسینی یاراتمیش و آسوری ایمپراتورلرلرلر دیزه چؤکدورمه گه موفق اولموشلار، قول اولان عسگرلرده ایدا بئله بؤیوک فیکیر اولماز و اونو گؤرمه گه قادر اولایلمزایدیلر. حتی هئروودوت دئییر کی، فارسلا اؤزلری آزاد دؤیوشه گئدیب یاخشی دؤیوشردیلر، لاکین باشقا میللتلرین دؤیوشچولرینی شاللاق زوروايله دؤیوشه آپاراردیلار.^۱ هئروودوت یازمیر کی، پارسلا باشقا میللتلرین افرادینی قول صیفتیله دؤیوشه آپاراردیلار، یعنی هخامنیشلر دؤورو پارس جمعیتینده، ماد جمعیتینده اولمادیغی کیمی، قولدارلیق اولمامیشدیر، لاکین ماد حکومتی دؤوروندن فرقلی اولاراق هخامنیشلر حکومتی دؤورونده میلی

ظلم يارانمىشىدىر.

سونرا ائىكباتان شىرىندىن دانىشاركن ماننا - ماد دۇوروندى او توپلومدا اولموش معمارلىقدان دانىشاجايىق، اورادا اولموش سارايلاىر، مجلل و طنطنەلى بنالار، ھىچ شىبھەسىز، ھەمىن آزاد پىششە صاحابلارىنىن، يەنى كورتاشلارنىن اليلە و ھنرلە دوزلىمىشىدىر و فىكرىمىزجە، بو صنعتكارلارنىن آدىنا ماننا - ماد توپلوملارى داخلىندە اولان ھامان ايلام كىلمەسى كورتاش سۇزو ايشلىندى. ماد سارايلاىرى و چوخ احتمال ايزىرتو و سايرە ماننا شىرلىرىندە اولموش بنالار و سارايلاىرى ماننا - ماد اوستالارى و معمارلارى ياراتمىشلار و شايد بو اوستالارنى داخلىندە، نىناتىن فتىچىندىن سونرا، آسورى شىرلىرىندە ائىكباتانا گلنلر اولموشلار، آنجاىق بو آسورى شىرلىرىندىن ائىكباتانا گىلمىش اوستالارنى سايى و ھنرى بارەدە بعضى تارىخچىلر كىمى، مبالغە ائىتمەك اولماز، چونكى آسورى شىرلىرىنىن بنالارنى تىكىمىش اوستالارنى بۇيوك حىصەسى قاباقلار ماننا و مادلار داخلىندىن زورلا آسورى شىرلىرىنە آپارلىمىش ايدىلر و وضعىت دگىشىدىكن سونرا، اۇز و طنلرى مركزى مادا قايتىمىش ايدىلر.

دوغرودوركى، آسورىلرە غلبە چالدىقدان سونرا، كوللى مقداردا ثروت ماد ديارىنا گىلمىش و بۇيوك باشلار وارالانمىش ايدىلر، لاكىن بو ھىچدە "كتتىساس" نىن يازدىغى كىمى^۱ ماد حكومتى و توپلوموندا قولدارلىق مىدانانگىرمەدى و بو ايش آز مودەتدە اولاسى دا دىيىلدى. وارالانان ماد اعيان - اشرافلارى بنالارنى تىكىدىرىلمەسىندە، ائولرىندە و سايرە ايشلردە يوخسوللار، كاسسىيلار و سايرە نىن امگىندىن چوخ استفادە ائدىب اونلارى استىمار ائدە بىلدىلر، حتى شايد بعضى اسىرلىرى اۇز ائولرىندە ساخلايب خدمتچى كىمى امكلرىندىن فايدالاناردىلار، لاكىن بوتون بونلار قولدارلىق سىستىمى دىيىلدى و حتى اعيان - اشرافلارنى ائولرىندە "لوقالامىش" خدمتكار ايشلەين شىخصلرە كۇلە دىمەك اولماز.

ماد - ماننا دۇوروندى آزاد و دۇيوشكن خلق اصطلاحى اولدوقچاگىنىش يايىلمىش بىر اجتماعى تىرمىنىدى و توپلومون بوتون آزاد اينسانلارى ھەم اوردو دۇيوشچوسو، ھەمدە اكىنچى حساب اولاردىلار و بو ايكى ايش و مقام آزادلارنى حاققى ايدى و توپلومدا ھامى بىلە ايدى، يەنى بو جمعىندە كۇلە يوخ ايدى. بو اجتماعى دوروم ماد توپلوموندىن اونلارا تابع اولموش پارس جمعىنى نەدە كىچىب، اورادادا آزاد و يا دۇيوشكن خلق (مردم سىلحشور) اصطلاحى مىدانان گىلمىش ايدى. حتى "قزئىشوفون" ون دئدىگىنە كۇرە، پارسلارنى بعضى بۇيوكلىرى، مثلاً قديم فضىلت و ياخشى سايلان ايشلىرى ايزلەمەك و كۇرمەگە تظاهر ائىن كىچىك كوروش، حتى م.ق. بىشىنچى يوز ايللىگىن سونلارنىدا شىخصاً باغدارلىق و زراعت ايشلىرىندە اشتراك ائىردى.^۲ دىمەك ماد

* ۱ - ماد تارىخى، ص ۵۷۴.

۲ - ماد تارىخى، ص ۷۵۴.

توپلوموندا ایستر شهر، ایستره کند و اکین چیلیکده ایشله ینلر آزاد اولموش و بو ایشلر هامی اوچون بیر نؤوع افتخار و وطنداشلیق حقوقونا مالک اولماق علامتی ساییلاردی. بوناگؤره ده ا.م. دیاکونوفون آشاییداکي سؤزلری تاماميله واقیئته او یغون و اویشکتیو فیکرلر دیر: "آلتینچی یوز ایللیکده، پارسلاردا اولدوغو کیمی، مادلاردا "دؤیوشکن خلق" (مردم سلحشور) آنلامی، یعنی ماد دیارینین بوتون آزاد فردلرینین حقیقته اشتراک ائتدیگی اوردو مفهومی هله ذئنه لرده دیری ایدی. بو اوردوایله یاناشی پارسدا و ماددا، شاهین یانیندا، داییمی اوردودا (مثلاً پارسدا "اون مین" نفر جاویدان) اوردوگاهلاردا و ارایدی آنجا ق نظری جهتدن هر بیر آزاد فرد، کؤله لرین عکسینه اولارق، دؤیوشچو کیشی ایدی و هر بیر دؤیوشچو کیشی نظری باخیمدان، کندچی جماعتینین عضو اولان اکینچی ایدی و هر زادن قاباق اکین چیلیک شغل و ارایدی.^۱

دئمک، ماد - ماننا توپلومونون عضولوگونون ایلک علامتی آزاد اولارق، دؤیوشچو، همده اکینچی اولماق ایدی و یالنیز آزاد اینسانلار بو ایکی اجتماعی ایشه لایق و یارارلی ایدیلر و دؤیوشچوایله اکین چیلیک عینی سوییه ده حساب اولان افتخارلی اجتماعی ایشلرایدی. بو او دئمک دیر کی، عمومی اوردونون دؤیوشچوسو، عضو اولماق کیمی، «قدیم ماددا اکینچیلر جمعیتینه منسوب اولماق توپلومون تام حقوقا مالک فردی اولماسی اوچون لازم شرط ایدی»^۲ دؤیوشچو و اکینچی اولماق حاققینا مالک اولماقدا ان اؤنملی اکینچیلیک حقوقونا مالک اولماق ایدی، یعنی زحمتله قازانماق و جمعیته تولید ائتمک اساس ایدی. بوناگؤره ده ایشله مک و تولید ائتمک اوچون تورپاغا مالک اولماق تمل ایدی و بو تورپاگی ایتیرن شخص او بیری حققرینی ده ایتیردی، یعنی کئچینمک، یاشاماق، یشمگینی تأمین ائتمک اوچون اؤزونو، امه گینی بیر وارلینین ایختیاریندا قویاردی. (بویاره ده یشینده دانیشیلیمیشدیر.) بورادان دا تدریجله سونرالار جمعیتده صینیفلر، استعمار ائدن و استعمار اولونانلار یارانمیشدیر.

ماننا - ماد توپلوملارینین اجتماعی قورولوشو باره ده بو دئدیکلریمیزین خلاصه سی بوندان عبارت اولور کی، آزاد اوردو دؤیوشچوسو و زحمت چکن، تورپاق صاحابی اکینچی کندلی اولماق بوتون ماننا - ماد ساکینلرینین رسمی اجتماعی حقوق ایدی و دؤیوشچو کوتله لرینین اساس حیصه سی اکین چی جماعتین آزاد و برابر حقوقلو فردلری ایدیلر کی، مستقیم شکیلده و بلاواسطه تورپاغا مالک اولوب، اونون اوزه رینده تر تۆکوب چالیشاراق، مادی نعمت یارادیردیلار.

محض هر جهتدن آزاد اولان بو اجتماعی قوه او دؤور منطقه مزین ان گوجلو، میلیتاریست، غدار و رحمسیز ایمپراتورلغو اولموش آسوری دؤولتینی ییخاراق، قدرتلی و دؤوره گؤره دئموکراتیک، خلقلره میلی حقوق، آزادلیق حاققی قایل اولان ماد دؤولتینی یاراتدیلار.

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۳۰۷.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۰۷.

دئمك، ماننا - ماد توپلومو ھەر جور كۆلەلىك، ھىتى استىمار اولان و استىمار ائدن صىنىفلردن كىنار بىر جىمىتى اولموش و اورادا ھامى آزاد و برابر ھوقۇقلو اولاراق، شەرلردە ایشلە بىر و كىندلردە تورپاقدا توليد ائىتمكە، مادی نىمىت ياراتماقلا مشغول اولاردىلار.

بونولار بىر ماد - ماننا اراضىسىندىن كىشف اولموش تارىخى صىنعت ائىرلىرى آيدىن گۆستەرىكى، بو توپلوملار بىر شىبەسىز، شەرلرىندە چىشىدىلى ساحتلردە ایشلە بىر و يوكسىك ھىر صاحابى اولموش مىخلىف پىشە صاحابلارى، صىنعتكارلار، معمارلار، زرگرلر، داش يونانلار، مىسگرلر، مىثالدىن قاب قاجاق، گاوآھن، حىيات وسایطى و مىخلىف توليد آلتىرى دوزلدنلردە شەرلردە ياشايان خىصوصى پىشە كار اجتماعى قوروه و صىنىف كىمى، مؤوجود اولموشدور و بونلاردا آزاد جماعتدن اولموشلار. ھىم بو صىنىفلر يولوايلە، ھىمدە محاربەلردە توتولان اسىرلر يولوايلە سونرالار بو توپلوملاردا، تدرىجلە استىمار ائدن و استىمار اولونان صىنىفلر يارانمىشىدىر. □ □ □

۱۰- انكباتان

انكباتان و يا بوگونكو ھىمدان ماد دۆولتىنىن باش كىندى ايدى. ھىمدان شىرىنىن داخلى و اطرافىنداكى ھىم طىبىعى، ھىمدە قايرىما اولان عىجب و ماراقلى يىرلر، بنالار، سارايىلار، قىصرلر، باغ و باغچالار تارىخ بوى و ايندى عالمى و سىاحلار بىر دقت مركزىندە دايمانمىش و دايمانقادىر. تارىخ بوى بو شىرتىن سىبى، شىبەسىز، ھىمدانداكى مىجلل بنا، ساراي و تىكىنتىلر بىر عىظمتى، معمارلىق و فوق العادە صىنعتكارلىقى، او زاماناقدر مىنطقە مىزدە مىشلىسىز و يا ان ياخشى معمارلىق و ھىر ائىرلىرى اولماسىلە علاقەدار اولموشدور.

ماد حاكىمىتى و شاھلارى دۆورو ھىمدان شىرى اولدوقچا بۆيوك، آباد و گۆزل ايدى. او دۆور ھىمداندا طىنطنەلى و معمارلىق باخىمدان نمونەوى قىصرلر، سارايىلار، بنالار، او دۆورلر بوتون شىرلردە اولدوغو كىمى، شىرتىن اطرافىندا اوجا و مىحكىم قالا دىوارلارى و حىصارلار وارايدى، بو بنالار معمارلىق و صىنعت جىھتدن سونراكى دۆولتلر و مدىنتلرە اۆرنىك و نمونە اولموشدور. لاكىن بو بنالار و قىصرلر ھىلىك ھىمدانىن تورپاقلارى آلتىندا قالمىقدادىر و بىز بو گون قدىم ھىمدانىن بو تارىخى بنالارى، اونلارداكى معمارلىق، صىنعت، ھىر و سايرەسى بارەدە او دۆور و اوندىن سونراكى دۆورلر بىر قونشو خىلقلىرى و دۆولتلىرىنىن ائىرلىرىندە اولان معىن مىلوماتلاردان استفادە ائىدىرىك.

بىر سىرا تارىخى آراشىدىرمالار گۆستەرىكى، ماد حكومتىنىن يارانماسىندىن اۆل ھىمدانىن آدى "آكسىسايە - AKessaya" ايدى. بو آد بىر "كاسسى" كىلمەسىندىن تۆرەمە سۆز ايدى كى، معناسى ھىلىك بىللى دىيىلىدىر. تارىخىدىن مىلومدور كى، بو گونكو لرىستان يىرلىرىندە ياشامىش "كاسسىلر" آسىيانى خىلقلىرىدىن و التىصاقى دىللى مىللتلردىن اولموش و م.ق. اىكنىچى مىن اىللىگىن اۆللىرىندىن مىنطقە مىز ياخىن شىرقەدە قىدرتلى حكومت ياراتمىشلار. م.ق. ۱۸ - نىچى يوز اىللىكەدە كاسسىلر ماننا -

ماد اراضیسینین غربی قسمتلی، بوتون بین‌النهرین و بابیلی ۵۷۶ ایل الدهه ساخلا میش و یالنیز م.ق. ۱۱۷۰ - نجی ایله اونلارین حاکمیتلرینه سون قویولموشدور. کاسسیلر عینی زاماندا بوگونکو همدان طرفلرینی ده توتموش و اورادا شهر تیکمیش و آدینی "آکئسسایا" قویموشلار. بو شهر سونرالار، مادلار زامانیندا، داهادا گئیشله نرک، "هگباتان" آدلانمیشدیر^۱.

بوندان باشقا م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامی ایله علاقه دار گؤستردیگیمیز کیمی، بیر سیرا عالیملرین فیکرینجه همدانین او زامانادرکی آدی "کار - کاسسی" و یا "کار - کاشی" اولموش و همین قیاملا ایلگیلی اوندان سونرا "هنگ متنه" (توپلانتی یثری) آدینا چئوریلیمیش و سونرالار ایشلنمک نتیجه سینده همدان شکلینه دو شمو شدور^۲.

بونودا علاوه ائتمک لازمدیر کی، م.ق. ۱۱۰۰ - نجو ایله آسوری شاهی تیقلت پيله سرین لؤوحه سینده بو شهر و یا قالانین آدی "امدانه" قید اولموشدور. بو کلمه "همدان" و یا "هگمتان" سؤزونه یاخین بیر تلفظه مالیکدیر. اگر آراشدیرمالار و مدرکلر بو فیکری تایید ائتسه "هگمتان" آدینین یارانماسی م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل ماد قیامیندان چوخ قدیمله عاید اولاجاقدیر، آنجاق بو فیکیر حاقیندا هله لیک قطعی سؤز دئمک اولماز^۳. بونولا برابر بیر داهای بونو قید ائدک کی، همدان بیر شهر و یاشاییش یثری اولاراق، چوخ قدیملردن، حتی تیقلت پيله سر زامانیندا قدیمراق بیر یثر و شهر اولموشدور و آشاغیدا بونا اشاره ائده جه بیک.

همدان شهرینین آدینین تاریخن آتاسی هئرو دوت طرفیندن آقباتان یازیلماسی هامان "هگمتان" و یا "هنگمتان" سؤزودور. دئمک، هئرو دوتون سؤزو "هگمتان" کلمه سینین ماد امیرلری قیامی دؤورلری یارانماسینی رد ائتمیر.

بونو قید ائتمک لازمدیر کی، همدان کلمه سینین ایلام کلمه سی هال = اولکه - دیار و "ماد" سؤزلریندن یارانماسی فیکری ده واردیر. بو نظره گؤره همدانین اصیل آدی "هالماتانا" (هال - ماتا - نا) "مادلارین اولکه سی" ایمیش.

ائکباتان یئرسیز ماد حکومتینین مرکزی و باش کندی اولمامیشدیر. بو شهر تقریباً ماد تورپاقلارینین مرکزینده اولماقدان علاوه، گؤزل، معتدل آب و هاوالی، سولو و نعمتلیدیر. همدانین اطراف اراضیسینده اولدوقجا آباد، سولو و نعمتلی بؤلوکلر واردیر. بونلارلا بیرلیکده همدانین دقته لایق جغرافیایی موقعیتی و استراتژیک اهمیتی واردیر. بوتون بو عامللر همدانی ماد دؤولتینین باش کندینه چئورمیشدیر و شبهه سیز، هله باش کند اولمادان عصرلرجه اول یاشاییش و مدنیت مرکزی اولموشدور.

*

۱ - ر.فرشمن، ص ۵۵ - ۵۴.

۲ - م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامی فصلینه.

۳ - "ائکباتان - هنگمتان" سؤزونون ایکینجی بؤلومونون قوتلیرین بابیلده کی بیرنجی شاهی "ایمتا - متنه" (ماتا - ماتان) آدیلا مس جهندن یاخینلیغی دا دقته لایقدیر.

وقتیله "شوش" علمی قازیتتی ایشلرینه رهبرلیک ائتمیش فرانسالی عالیم "دومورقان - De Morgan" همدانین بو طبیعی موقعیتینی و کئچمیشده کی آبادلیغینی بئله تصویر ائتمیشدیر.

همدان الوند داغینین اتگینده، گئیش و حاصل خیز بیر بوزقیرین (جلگه نین) باشلانقیجیندادیر. اوجا داغدان آخان سولار بو بوزقیردان کئچرک، قازا چای طرفینه گئدیر. جلگه حاصل خیزدیر و اونون طبیعی استعدادی چوخدور ... الوند خارا داشیندان یارانمیش و تقریباً باشقا داغلاردان آیری دیر، لاکین شمال و غرب طرفیندن "اسدآباد" هوندورلوگو واسطه سیله زاقروس داغلارینا یاپیشیر ... بو بوزقیرین شمال و شرق طرفینده "همدان وادیس" یئرلشیر. داغین جنوب و جنوب غربینده "قاماسب" چایی آخر. بو ایکی اولدوقجا نعمتلی و حاصل خیز وادی ده (دوزلیکده) چوخلو اهالی یاشاییر و چوخلو قدیم اثرلر واردیر. اینسان حیس ائدیر کی، بورا بیر زامان بویوک مدنیّت مرکزی ایدی و همدانین بو گونکو اهمیتی قدیم همدانین مالک اولدوغو اهمیتین ضعیف انعکاسیدیر. بو شهر کردستان داغلارینین قورتاراجاغیندا یئرلشدیگی اوچون، گئیش ایران بوزقیرینین هامیسینا مشرفدیر و نظارت ائدیر. بو یئرلر بین النهرین (عراق) دن ایرانا گلن یولون باشلانقیجیدیر. داغلار جنوب و شرق طرفدن همدانی دشمنلرین هجومندان قورویدور. همدانین آب و هاواسی سرین و حومه لری، اطرافنی حاصل خیزدیر. بو خصوصیتلر باشقا یئرلرله مقایسه ائدیلمز ائله اوستونلوکلردیر کی، همدانی باش کند ائتمیشدیر.^۱

همدان هله ماننا حکومتی دؤورو و حتی اوندان قاباقلار قوتی لولوبیلر زامانیندان اؤنملی یاشاییش و استراتژیک نقطه و قالالاردان بیر ایدی. بو گونه قدر تاریخه معلوم اولدوغونا گؤره، ایلمک دفعه میلاددان ۱۱۰۰ ایل اؤنجه آسوری شاهی تیقلت پيله سرین لؤوحه سینده همدانین آدی "امدانه" شکلینده یازیلیمیشدیر سا، هخامنیش شاهلاری نین کتیه لرینده بو شهرین آدی "هگمتان" و یا "هنگمتان" شکلینده، هئودوتون اثرلرینده ایسه "آقباتان" شکلینده و ثریلمیشدیر. شبهه سیز، گؤستریدیگیمیز بو تاریخلردن هله چوخ اوللر همدانین یئرینده معین آبادلیق، یاشاییش و مدنیّت اولموشدور، اورانین یاخین لیغیندا کشف اولموش ایلمک اینسانلارین داش ناخیشلاری بو واقعیتی آیدین نشان و ثریر^۲ لاکین بوتون بونلارا رغماً اگر مؤوجود تاریخی اثرلری اساس گؤتورسک، همدان آزى ۳۱۰۰ ایل بوندان اؤل مشهور شهر اولموشدور. شاید دونیادا بو گونه قدر آباد و دایر قالان بئله بیر تاریخی شهر تاپیلماسین. دونیانین ان قدیم و مشهور تاریخی شهرلریندن بیرى اولان روم شهرینین بناسی میلاددان اؤل سگیزینجی یوز ایلیگین اورتالارینا عایدیر.

هگمتان = هنگمتان کلمه سینین معناسینا گلدیکده ایسه، او، ا.م. دیاکونوفون گؤستریدیگینه اساساً، "هنگ متنه" (توپلانما - توپلانتی یثری)، یادا ایلامجا "هال ماتانا" (مادلارین اؤلکه سی)

*

۱ - پیرنیا، ج ۱، ص ۱۷۹.

۲ - آذربایجان تورپاقلاریندا ایلمک اینسان ایزلری فصلی

اولموشدور.^۱

یئرینده گؤستر دیگیمیز کیمی، همدانین آدی ماد امیرلرینین م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامینا قدر "کار - کاسسی" اولموش و اوندان سونرا "هگمتان" چئوریلیمیشدیر.

همدان الوند داغینین یاماجیندادیر. بو داغ "اوستا"دا "آثروانت - Aurvant" یازیلیمیشدیر کی، شبهه سیز، ماد کلمه سیدیر.

بؤیوک ماد حکومتینین باش کندی اولدوغو دؤور همدان اولدوقجا بؤیوک، آباد و گؤزل ایدی، اورادا گؤزل قصرلر، بنالار و عظمتلی قالا دیوارلاری وار ایدی، بو عظمت قدیم دؤورلردن تاریخچیلرین دقتینی جلب ائتمیش و اونلاری دفته لایق سؤزلر یازماغا وادار ائتمیشدیر. هئروdotوت "اکباتان" شهرینین قالا دیواری باره ده بئله یازمیشدیر:

«آقباتانه (همدان) نین مرکزی قالاسی یئددی واحد مرکزی اولان دیوارلا احاطه اولنوموشدور. بو دیوارلارین هر بیرسی اؤزوندن اولکیندن اوجا ایدی، همده چشیدلی رنگلی ایدیلر. (آغ، قارا، قیرمیزی، آبی، ساری، قهوئی) قالا دیوارینین سوتونلاری نین (کنگره) باشلاری گوموش و قیزیل رنگینده ایدی. شهر اهالیسینین منزیللری بو حصارین خارجینده ایدی».^۲ آسوری منبعلری ده هئروdotوتون دئدیکلرینی تأیید ائدیر.

باش کند اولدوغو دؤور همدانداکی قصرلر و بنالار منطقه ده میثیل سیز و اولدوقجا عظمتلی و طنطنه لی ایدی. میلاددان ایکی یوز ایل اول یاشامیش "پولی بی" آدلی سیر آوروپالی تاریخچی اسکندرین چاغداشلارینین تعریفیندن و یا بیر نفر شاهدین یادداشتلاریندان استفاده ائده رک ائکباتان قصرلری باره ده بئله یازمیشدیر:

«... ائکباتانه شکوه، جلال و گؤزلیک جهتن و صفه گلمز ایدی. او شهرین داخلینده بیر سارای یئرلشیردی کی، چئوره سی یئددی ایستاد (بیر کیلومتر دن چوخ) ایدی. بنانین بوتون آغاجدان اولان قسمتلری سیدر و یا سرو آغاجیندان ایدی. دامین دیرکلری، قاپی باشلارینداکی و دالانلارداکی سوتونلار قیزیل و اراقلا اؤرتولموشدو، ساخسیلار خالص گوموشدن ایدی... آناهیتا عبادتگاهینین بناسی دا بئله ایدی».^۳

پولی بی نین بو تصویری ماد دؤولتینین ییخیلماسیندان تقریباً اوج یوز ایل سونرا اؤزوده کوروشون هجومو و اسکندرین غلبه سی دؤورو باش وئرمیش دهشتلی تالان و غارتلردن سونراکی ماد سارایلارینین تصویریدیر.

دئمک، همدان سارایینین هله م.ق. اوج و ایکینجی یوز ایلیلکlerde چوخلو خالص قیزیل،

۱ - ماد تاریخی، ص ۸۹ و ۴۴۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۷۸ - ۳۷۷.

۳ - ماد تاریخی، ص ۳۸۰ - ۳۷۹.

گوموش صحیفه‌لری و قیمتلری زینت‌لری، اولکی کیمی قالماقدا ایدی. بورادان دا او سارایلارین تیکلیدیکلری ایلک ایللرینین عظمت زینت و طنطنه‌سینی حدس و وروب تصوّر ائتمک اولار. باخمایاراق کی، هخامنیش شاهلاری همدانی، معتدل آب و هاواسی اوچون، استراحتگاه ائدیب، اوراتین قصرلرینی قسماً تعمیر ائتمیش ایدیلر. شبهه‌سیز، کییاکسار و آستییاک زامانلاریندا تیکلمیش سارایلار و بنالار او زامانا قدر ساخلانمیش ایدی. دئمک، پولی بی‌نین [م.ق. ۱۲۵ - ۲۱۰] گۆروب، "ائیکباتانین گۆزل سارایی" اورانی ایلک قورانلارین بؤیوک ثروتنه شاهدایدی "دئییه، یازدیغی تامامیله دوغرو و واقعیته او یغون ایدی، چونکی نینوانین فتحی سونسوز ثروتی ماد دیاری و همدان شهرینه آخیتیمیش ایدی، بودا ماد توپلوموندا هم گۆزل سارایلار و قصرلرین تیکلمه‌سی، هم اجتماعی صیقلیرین یارانماسی، همده ماد حکومتین تئز سقوطونا سبب اولدو.

ماد حکومتی دؤورو همدان شهرینده تیکلمیش عظمتلی بنالار، سارایلار، باغلار، باغچالار و سایره هنر و معمارلیق اثرلری باره‌ده آتن تاریخچسی، فیلسوفو و سرکرده‌سی اولموش "قزئنفون"ون [م.ق. ۳۵۵ - ۴۳۰] یازدیقلارینی دا شاهد گؤستمک اولارکی، شاید هخامنیش شاهی ایکینجی داریوشون اوغلو "کیچیک کوروش"ون خدمتینده اولارکن، همداندا اولموش و اوراتین بنالاری سارایلاری و باغ - باغچالارینی گۆرموشدور. قزئنفون پارس هخامنیش شاهی باره‌ده یازارکن قید ائدیر کی، اونلارین سالدیردیقلاری باغلار مادلاردان آکینما و اقتباس اولما ایدی. قزئنفون یازیر: "هر یئرکی، او (پارس شاهی) گیریر و یا باش چکیر، فیکیر و ثریرکی، نئجه دئیرلر، بهشت کیمی باغلار یارانسین." لاکین بو "بهشتلر"ین یارانماسی مادلاردان آکینمیش ایدی.^۱

ماد شاهلاری کییاکسار و آستیاک زامانیندا، شبهه‌سیز، دؤولت اداره‌لری، شاه و عایله‌سی، دربار، دؤولت رهبرلری و باشچیلاری اوچون معین درجه‌ده مجلل بنالار و سارایلاردا تیکلمیشدیر و کییاکسارین آسوریلره چالیدیغی غلبه و اورادان گتیریلن مال - ثروت نتیجه‌سینده ماد باشچیلاری تیکدیردیکلری بنالاری باجاردیقلاری قدر مجلل و طنطنه‌لی ائتمیشلر، لاکین هر حالدا هخامنیش سارایلاری و قصرلری مادلارین بنالاریندان داها آرتیق سوسلو و بزکلی اولموشدور، اونا گۆره کی، هخامنیش شاهلاری، ماد شاهلارینین عکسینه اولاراق، زورلا ایمپراتورلوقا تابع ائدیلمیش خلقلری میلی حقوقلاردان محروم ائدیب، اونلارا آغیر و ثرگی و خراجلار باغلاماقلا افسانه‌وی ثروت و مال دؤولت الده ائتمیش و اونون معین حیصه‌سینی سارای و قصرلر تیکدیرمکده گئیش شکیلده خرجله‌میشلر. بونا گۆره ده ا.م. دیاکونوفون آنجاق کییاکسارین (هوخشتره) و آستیاکین (ایشتویقو) ائولرینین اقتصادی دستگاهینی گرک بیرینجی داریوش و خشایارشانین دستگاهندان کیچیک‌راق نظرده توتماق^۲ دئمه‌سیله تامامیله راضیلاشماق اولار.

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۵۷۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۰۵.

بونودا علاوه ائتمک لازمدیر کی، الله اولان نادر و محدود مدرک و فاکتار نشان و اثریر کی، هخامیشلرین بنالارینداکی اوستونلوک داها چوخ سوس، بزرک و ظاهری گؤرونوش باخیمندانایدی و معمارلیق صنعتی جهتدن ماد بنالاری و سارایلاری هخامیشلر دؤورو بنالاریندان گثری قالمادیلار و اونلارا سرمشق و اؤرنک اولموشدولار. بویکیمی ماد بنالاری و تیکیتیلرینه نمونه و اؤرنک اولاراق کییاکسارین مقبرهسی گومان ائدیلن "قیز قاپان" داکی مقبره اوزه رینده کی بنا ناخیشلاری، هابثله کرمانشاهلا همدان آراسیندا یئرله شن "صحنه" یاخین لیغینداکی مقبره نین سال داشیندا قازیلیمیش، ائله جهده میاندابین یاخین لیغیندا قبر سال داشینا قازیلیمیش "فخریک" ده کی بنا ناخیشلارینی گؤستمک اولار. قبر داشلارینا بئله بنا ناخیشلارینین قازیلماسی داها چوخ ماد اراضیسی، ماننا یئرلری و ماننا - ماد حکمرانلاری دؤورو اثرلرینده گؤرونور. فیکریمیزجه بو بنا و طنطنه لی ائو ناخیشلاری قبرلرده باسدیریلا نلارین حیاتلاری دؤورو یاشادیقلاری ائولرین، بنا و سارایلارین معمارلیق نقشه لری اولموشدور. بو ناخیشلار مادلار دؤورو همدانین طنطنه لی بنا و سارایلارینین معمارلیق نمونه لریندن کیچیک اؤرنک لردیر.

ماد حکومتی دؤورو خصوصیه کییاکسار و آستیاکین حاکمیتی ایللرینده ائکباتانادا تیکیلیمیش بنا، سارای و سالینمیش باغ باغچالاردان و اونلارین معمارلیق، عظمت و گؤزلیگیندن حکایت ائدن تاریخی فاکتارلارین بیری ده کییاکسار و یا آستیاکین قیزی "آمیتیدا" نین بابیلده تیکدیردیگی بنالارین تاریخچیلر طرفیندن یازیلیمیش وصف و تعریف لردیر.

کییاکسار نینوانی آلماق عرفه سینده بابیل شاهی "نبوپله سر" ایله ائتفاق باغلایب، اؤز قیزی و یا اوغلو آستیاکین قیزی "آمیتیدا" نی "نبوپله سر" ن اوغلو "نبوکدنصر" ه وئردی. بوباره ده "مادلارین آسوری ایمپراتورلوغونا قارشى دؤیوشلری" بؤلومونده گئئیش بحث اولموشدور. بئله لیکله آسوری ایمپراتورلوغونو آرادان آپارماق اوچون یارانمیش ائتفاق محکمه لیر.

اؤز وطنی و خلقینه اورکدن باغلی اولان ماد سارایی شاهزاده قیزی آمیتیدا بابیلده حیات یولداشی نبوکدنصری همداندا اوشاقلیق و ایلک گنجلیک دؤورو ایچینده یاشامیش اولدوغو سارایلار و بنالار کیمی تیکیتیلر قایتدیرماغا مجبور ائدیر. بابیل تاریخچیسى "بروس" نبو کدنصرین آمیتیدانین ایستگی ایله تیکدیردیگی ائو و یاسارایی تصویر ائده رک گؤستریر کی، (بروسون دئدیکلرینی گؤسترده یگیمیز بؤلومده اوخویا بیلرسینیز) نبوکدنصر اؤز حیات یولداشی آمیتیدانین ایستگی و گؤستریشی ایله بابیل شهرینده هاوادیان آسیلی بنالار، باغلار و باغچالار تیکدیرمیشدی. هاوادیان آسیلی اولان بو معلق بنالار بیشمیش کرپچدن تیکیلیمیش طاغلارین اوستونده اؤزده بیر نئجه طبقه دن عبارت ایدی. بو قاتلارین دؤشه مه سی و آلتی قورشون و قیرلا اؤرتولموشدو و اونون اوستونه تورپاق تۆکوله رک آغاج و باشقا بیتگی و گوللر اکمیش ایدیلر بو قاتلارین تکی اونا گؤره قیر و قورشونلا دوزلمیش ایدی کی، آغاجلار و بیتگیلری سواراندا سو طبقه نی کرپچلری و تیکیتى نی خاراب ائتمه سین. بوتون بو قاتلارین آغاجلاری و گول گواهی

چرخ ايله قويودان چيخان سوايله سوواريليردى.

بروسون تصوير ائتيديكى بو افسانه‌وى بنا و باغچا كيمي بير ساراي و باغ همداندا آميتيدانين دوغولوب بويلا باشا چاتديغى بير بنا، بير ساراي، باغ - باغچالى بير قصر اولموشدور.

ماد حكومتى و شاهلارى زامانى همداندا تيكيلميش سارايلار، بنالار و مجلل عمارتلر و اونلاردا ايشلنميش معمارليق و صنعتى گؤستمك اوچون بو گؤستردىگيميز فاكترلار مختلف شخصلر و اثرلر يول ايله زمانه‌موزه گليب چاتميش او سند و قيسا فاكترلاردان عبارتديركى، همدانين او دؤوركو ساراي، بنا و عمارتلرينين معمارليغى باره‌ده يالنيز تصوّر ياراتماق اوچون يارديم ائدير.

همدان تكيجه دؤولت و سياست مركزى دئييل همده او دؤورون ان اهميتلى تجارت مركزلريندن بيرى اولموشدور. بؤيوك ماد حكومتى نين "تارماكيس" (تبريز)، "رغه" (رى) كيمي اؤنملى و بؤيوك شهرلرله بيرليكه، همدان او دؤورده منطقه تجارتي نينين مركزى و اوهره‌گى ايدى، شرقدن غربه و شمالدان جنوبا گئدن بوتون تجارت يوللارى همدان دان كئچيردى. آسورى شاهلارى اؤز كتيبه‌لرينده همدانين بو اؤزelligيني هميشه قيد ائتميشلر. فريدون ابراهيمى بو باره‌ده يازميشدير: "آسوريلرين يازديغينا گؤره، او زاماندا ميديا مملكتينين "تارماكيس" (تبريز) و "راهه" (رى) كيمي تجارت مركزلى وارايدى انكباتان شهرى دونيانين ان بؤيوك تجارت مركزلريندن بيرى اولوب، اساس تجارت يولارى اورادان كئچيب يا اورايا چاتاردى.

بيستوندان كئچهرك بابيله يثيشن غرب يولوايله يوخاريدا دربنددن كئچن يول او زامانين ان اهميتلى بؤيوك تجارت يوللارى ساييليردى و بئله‌ليكله انكباتان دونيانين مشرق و مغربي نين اورتاسيندا اهميتلى تجارت مركزلريندن بيرى حساب ائدilir.^۱

ماد مدنيتى و همدانين عظمتى، سارايلارى، ائولرى، قالا لارى و سايره‌سى باره‌ده يوخاريدا دئديكلريميز شهبه‌سيز واقعيّتين اولدوقجا كيچيك بير حيصه‌سيدر، ماد اراضيسى و همدانين اؤزونده درين علمى قازينتى ايشلىر آپاريلارسا، ماد مدنيتى نين اصيل سيماسى اوزه چيخاجاق و بلله‌نه‌جكديركى، ويل دوراتين دئديگى كيمي، آريالار بو مدنيت مركزيندن نلر تالاييب آپارميش و اؤز آدلارينا يازميشلار، معلوم اولاجاقديركى، بو مدنيت منطقه‌میز و عموم بشر مدنيتينه نلر وئرميش و نلر آلميشدير.

شهبه‌سيز يا محو اولموش و يا يئر آلتيندا قالان ماد و همدانين بو زنگين مدنيتى يالنيز ماد مدنيتى نين م.ق. ۷ و ۶ - نجى يوز ايلليكلر مدنيتى دئييل بلكه اوندان چوخ قاباقلارين مادلارين بابالارى اولموش قوتتى و لوللويليرين م.ق. ۲ و ۳ - نجو مين ايلليكلرين مدنيتى دير و مادلار بو مدنيتين وارثى اولموشلار.

* ۱ - فريدون ابراهيمى، ص ۴۷ - ۴۶.

آذربایجان و عمومیتله ایران تورکلرینین بورایا قدر گۆردوگوموز ان قدیم تاریخینه عمومی نښه سالدیقا، گۆروروک کی، م.ق. ۴ - ۳ - نجو مین ایللیکلرده بوگونکو ایرانین مرکزی و غربی ایالت و ولایتلرینده مختلف خلقلر یاشاییب، حکومتلر قورموشلارسادا، بوتون او یئرلرده، هند - آوروپا دیللی خلقلرین گلمه سیندن قاباق اوچ مین ایل سوره سینده واحد بیر صنعت، هنر، اینجه صنعت و عمومیتله واحد مدنیت محیطی و آتمسفری حکم سورموش و بوگونکو ایرانین آریالاردان قاباقکی تقریباً اوچ مین ایللیک مدنیتی نین اساسی و تملی قویولموش و گنجیش اینکیشاف ائتمیشدیر، سونراکی مدنیت لر ایسه همین بو مدنیت، هنر و اینجه صنعتی اقتباس، تقلید ائده رک و اوزدان یارارلانا راق یارانمیشدیر.

ماد تاریخی، مدنیتی و عمومیتله بورایا قدرکی تاریخیمیزین سونوندا گۆرک بوگونکو ایرانین بو ایلکین، اؤزوده اولدوقجا زنگین، میثلسیز بو صنعت، هنر و مدنیتی نجه اولموش، هانسی خصوصیتلر، جهتلر، نواعلار و اؤزللیکلره مالک اولموشدور. □ □ □

□ واحد صنعت و هنر آتمسفری

هند - آوروپایی دیللی ائللر و خلقلرین ایران اراضیسینه گلمه سیندن قاباق، م.ق. بیرنجی مین ایللیکدن اؤنجه، بوگونکو ایرانین مرکزی و غربی ایالت و ولایتلری نچه مین ایل داوام ائتمیش بشریتین ان یوکسک و ایلکین مدنیتلرینین بیرینین مرکزی و اوجاگی اولموشدور. بو دؤورلرده گؤستریدیگیمیز بو منطقه لرده یاشامیش ایلاملار، کاسسیلر، قوتیلر، لوللویلر، هوریلر، گیلزانلار، ماننلار و ماد خلقلری، واحد ائتنیک خصوصیت و کؤکه مالک اولدوقلاریندان، تقریباً عینی دینی تصورلره، هنر و اینجه صنعت آتمسفرینه مالک اولموشلار. حتی بیر سیرا قدیم تاریخ متخصصلرین فیکرینجه، بحث اولونان بو دؤورده، گؤستریدیگیمیز خلقلرین اکثرینین داخلینده رسمی دؤولت، اداره و تجارت دیلی ایلام دیلی اولموشدور، حتی آکادتمیک "مار" داهادا ایره لی گئدرک گؤستریر کی، ماد دیلی، ائله هامان ایلام دیلی ایدی.

قوتی - لوللویلر، ائله جه ده ماننا - ماد دؤورونده معین یازیلی مدرکلرین بو گونه قدر الده ائدیلمه مه سی بو تاریخ عالیملرینین آزی بو فیکرینی تأیید ائدیر کی، ایلام دیلی بو خلقلر داخلینده رسمی دؤولتی و تجارت دیلی اولموشدور و تجارت سندى ده الده واردیر، بو ایسه گؤستریدیگیمیز عصرلرده بوگونکو ایرانین مرکزی و غربینده یاشامیش خلقلر داخلینده واحد هنر و اینجه صنعت آتمسفرینین حکم سورمه سینى گؤستره ن و اونون یارانماسینا لازم اولان بیر عامیلدیر. بو آتمسفر بوگونکو ایران اراضیسینین ان قدیم و ایلکین مدنیت و هنر آتمسفریدیر کی، عینی زاماندا بشریتین ایلکین مدنیتلریندن بیرى ساییلماقدادیر.

بو دین، هنر، اینجه صنعت و شاید مفکوره جه تدن ده واحد آتمسفرین عمومی انسیت و علاقه واسطه سینین ایلام دیلی اولدوغو کیمی، ایلام مدنیتی، هنر و اینجه صنعتی، دینی تصورلری و

سایره‌سی ده اونون مرکزینده دایاناراق، آپاریجی رولا مالک اولموشدور، لاکین بونا باخمایاراق، بر عمومی مدنی، دینی و هنر آتمسفرینین اینکیشافی و چیچکنمه‌سینده گؤستریدیگیمیز مختلف ائللر و خلقلرین ده رولو آز اولمامیشدیر، الده اولان تاریخی ماتریال‌لار بو واقعیته آیدین گؤستریر. ایندی ده بو واحد مدنیت آتمسفرینین چثشیدلی جهت‌لرینی نظردن کئچیرک.

□ □ □

دینی آنالایشلار

بحث ائتدیگیمیز بو مدنیت آتمسفرینین دینی تصوّرلری بین‌النهرین اککد - سامی خلقلرین دینی تصوّرلریندن تامامیله فرق‌لنمیشدیر. ایلام‌لارین ایستر یئرلی شاهلیق سولاله‌لری، ایسترسه‌ده عموم ایلام سولاله‌لری دؤورلرینده تیکلمیش عبادتگاه‌لاردا آدینا داها چوخ راست گلدیگیمیز آلاه قادینلا علاقه داردیر، بودا ان قدیم دؤورلردن اسکی تورک ائللرینده قادینا و آنالیغا اولموش احتراملا ایلگیلیدیر. "شوش" عبادتگاه‌لاریندا "آلاه‌لارین آناسی"، "هامیدان مواظبت ائدن یوکسک عبادتگاهین خانیمی" کیمی یوکسک آلاه لقب‌لرینی چوخ گؤروروک. اؤللر ایلام ایالتلرینین هر بیرینین اؤزونه خاص "آنا آلاه‌لاری" واریدی، حتی بو آنا آلاه‌لاری چییلاق قادین شکلینده تصویر اولموشدور. بو مختلف آنا آلاه‌لار ایلام‌لار داخلینده تدریج‌له واحد آنا آلاه‌ها چئوریلدی، لولوبیلر داخلینده آلاه‌لارین ان بؤیوگو، قدرت‌لیسی اولان "نه نه"‌نی مشاهدّه ائدیریک کی، "آنوبانی نی"‌نین لؤوحه‌سینده چییلاق دئییل، اوزون پالتار گئیمیش بیر قادین صورتینده، آرخاسیندا قدرت رمزی اولان سلاح‌لار ساخلادیغی حالدا، قدرت و حاکمیت نشانه‌سی حلقه‌نی ساغ و اسیرلری سول ایله لولوبی شاه‌ی "آنوبانی نی"‌یه تقدیم ائدیر.

دئمک، آنا، آلاه رمزی کیمی، ایلام خلقلری داخلینده اولدوغو کیمی، لولوبی - قوتتی لر داخلینده، اونلارین وطن‌لری و ائللری داخلینده ده اولموش، اؤزوده "نه نه" آدلانمیشدیر، بوایه‌سه بو گونکو ایرانین غرب و مرکزی یئرلرینده نئچه مین ایل حکم سورموش واحد مدنیت آتمسفرینین دینی تصوّرلرینین اولدوقجا یاخین لیغی و قسماً وحدتینی گؤستریر. بو دئدیکلریمیزی یوسف مجیدزاده‌ده اؤز سؤزلری ایله تصدیق ائتمیشدیر.^۱ ایلام‌لارین "هومبات" آدلی ان یوکسک کیشی آلاه‌لاری و آنا آلاه‌لار و سایره آلاه‌لاری‌دا اولموشدور کی، شبهه‌سیز، گؤستریدیگیمیز منطقه‌نین او بیر خلقلری داخلینده اونلارا معادل آلاه‌لارا اینام اولموشدور، آنجاق هله‌لیک اونلارین باره‌سینده معلوماتیمیز یوخدور.

ایلام تاریخیندن بیلیریک کی، اونلارین اجتماعی قورولوشو عینی ایله قوتتی - لولوبیلرین اجتماعی قورولوشو کیمی اولموشدور، یعنی هر ایکی توپلوم بیر - بیرله علاقه‌سی ضعیف اولان و یا علاقه‌سی اولمایان کیچیک شاهلیقلار، امیرلیکلردن عبارت اولموشدور. ایلام‌لارین

"شیلهک این شوشیناک" کیمی قدرتلی شاهلاری اولوب، گوجلوشاهلار سولاله‌لری یاراتدیقدان، اونلار بوتون ایلامی بیرلشدیرمیش، واحد قدرتلی دؤولت یاراتمیش و حتی یو قدرتلی شاهلار مختلف کیچیک ائللر و شاهلیقلارین آلاهلارینی دا بیر مرکزده، معمولاً باش‌کننده توپلاماغا جان آتمیش و بئله‌لیکله دین بیرلیگی ایله ده سیاسی بیرلیگی گوجلندیرمه‌گه، کیچیک شاه - کاهینلری واحد مرکزی بیر شاهلیغا چئویرمه‌گه جان آتمیشدیر. قوتتی - لوللوی ماننا - ماد توپلوملاریندا اولدوغو کیمی، ایلام جمعیتینده یاشی و پیس آلاهلار، شیطان و رحمان تصوورو و ایناملاری دا اولموشدور. بونا گؤره ده ایلام جمعیتینده کیچیک شاهلار مرکزی دؤولتده، شاه - کاهینلر واحد شاه و واحد دینی مرکزده توپلانیدیگی کیمی، قوتتی - لوللوی ماننا - مادلار داخلینده ده، مرکزی دؤولت و سیاسی بیرلیک یاراناندان سونرا، آستیاک واحد دین، زردوشت دینی یاراتماغا تشببت گؤستریشدیر و ماد حکومتی نین همین شاه - کاهینلر، کیچیک شاهلار و امیرلیکلرین مخالفتی نتیجه‌سینده آرادان گئتدیگی کیمی، ایلام حکومتینین آرادان گئتمه‌سینه ده حاکمیت اوچون دؤیوشن شاهزاده‌لر و امیرلرین دیدیشمه‌سی سبب اولموشدور. ایلاملار داخلینده ده زردوشتیزمین ایلک روشیملری، یعنی خیر و شر قوه‌لرین، خیرخواه و بدخواه قوه‌لرین اولماسی باره ده مجیدزاده یازمیشدیر:

«شبهه سیز ایلاملار پیس طبیعتلی و زیانکار شیطانلار، هابئله خوش طبیعتلی و فایدالی آلاهلارا اینانیرمیشلار. حقیقتده ایلام، بابیل‌لیرین باخمیندان، سحرکارلارین و دئولرین اؤلکه‌سی ایمیش».^۱

بئله‌لیکله ایلام، کاسسی، قوتتی - لوللوی و ماننا - ماد معیطلری و توپلوملاریندا، معین فرق‌لره برابر، اساس اعتباریله واحد دینی تصوورلر و ایناملار حکم سورموشدور، باشقا سؤزله دئسک، بو گونلو ایرانین غربی و مرکزی اراضیسینده، هند - آوروپا دیللی ائللر و خلقلرین گلمه‌سیندن اؤل واحد دینی آتمسفر حاکم اولموشدور.

□ □ □

□ دیل - خط

کاسسی مدنیتیندن بیلیریک کی، اونلار خیالی وارلیقلارین شکیللرینی چکمکده، آت باشلی، قوش قانادلی، شاهین پنجه‌لی و خیالی حیوانلارین شکیللرینی یاراتماقدا ماهرایدیلر. بو هنر خصوصیتی ایلاملاردان کاسسیلر، هورریلر، قوتتی و لوللویله و حتی مصره بئله یاییلمیش ایدی. بئله خیالی شکیللرین یارانماسی ایلاملار داخلینده خطین ایلک مرحله‌سی، بیر نؤوع هیروگلیفین یارانماسینا یول آچیر کی، ایلام خطینین ایلک مرحله‌سی اولموشدور. ایلام خطینین بو ایلک مرحله‌سینین نمونه‌لری بوتون قوتتی - لوللوی اراضیسینده ده الده ائدیلمیشدیر و بیژ یشرنده اونون شکلینی و ثرمیشیک. دئمک، ایلام خطی لاپ ایلک مرحله‌لریندن بو گونکو ایران اراضیسینین

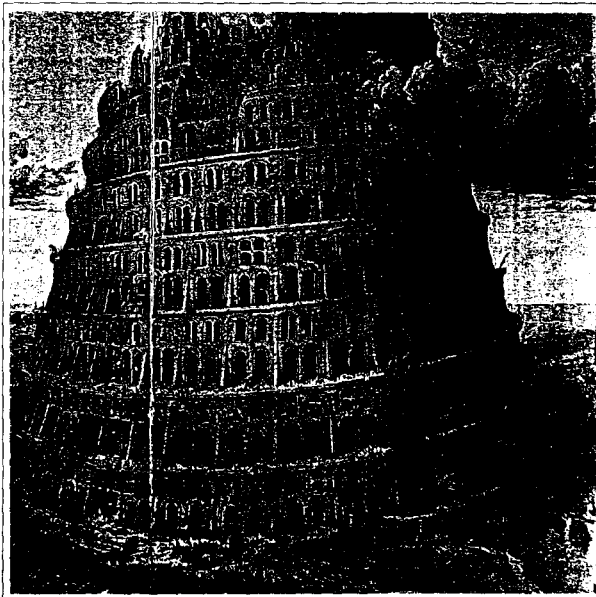
*

مرکزی و بوتون غرب ابالتلری خلقلری داخلینده یایلمیش ایدی و داهای سونرالار، کامل ایلام ایفباسی یارانیدقدادا، او، اسکی ایلام ایفباسینین یثرینی توموشدور، یعنی بوتون بو اراضیده واحد ایلام ایفباسیندان استفاده اولموشدور، بونونلا بیرلیکده بیر داهای قید ائدک کی، ایلام دیلی ده بو یثرلرین خلقلری داخلینده رسمی دؤولت و تجارت دیلی اولموش و ساده خلق ده آز - چوخ اونو باشا دوشموشدور.

ایلام ایفباسینین ایلک مرحله سی تقریباً میلاددان اوچ مین ایل اوّل یارانمیش و همین دؤورلرین همین ایفبادا تجارت سندلری مرکزی مادی کاشانا یاخین "سیلک" تپه سیندن الده ائدیلیمیشدیر. دئمک بحث اولونان دؤورلرده ایلام ایفباسی اوّزونون مختلف مرحله لرینده بوگونکو ایرانین مرکزی و غربی ایالت و ولایتلرین رسمی ایفباسی، مدنی آتمسفرینین عمومی ایفباسی اولموشدور. □ □ □

صنایع

صنایع باخیمیندان داگؤستریدیگیمیز بو یثرلرین هامیسیندا عینی صنعتلر یایلمیش و اونلارین مختلف ساحه لرینده هم قادیلار، همده کیشیلر مشغول اولموشلار. بو صنعتلردن مختلف نؤوعلو ساخسی قابلار و کوزه لر قاییرماق، فلز اوزه رینده ایشله مک، توخوجولوق، اکینجی لیگین مختلف ساحه لری، بالیق توتماق، باغبانلیق، قصابلیق، دولگرلیک، تجارت، حتی یازیچیلیق، کاهنلیک، دفتردارلیق، بنالیق، فعله لیک، زرگرلیک، پیشمیش و شیرلی کریپیچ قاییرماق و ... نی گؤستمک

اولار. بوتون بو منطقه لرده الده ائدیلیمیش اثرلر گؤسته ریر کی، اونلارین اوستالاری خالص قیر، مس، قیزیل، مرمر و ساخسی اوزه رینده چالیشماق و اونلاردا حیوان باشی مجسمه لری و چئشیدلی ناخیشلار سالماقدا و اونلاری یاراتماقدا ماهرایدیلر. او دؤورلرین قیرلریندن کشف اولموش بوکیمی شئیلر بو واقعیتلری آیدین گؤسته ریر.

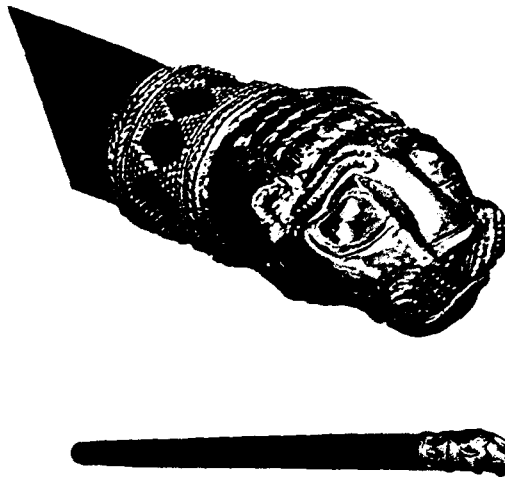
مجیدزاده بوباره ده یازیر:

[ش - ۱۶۱] فعله لر فرات چایی کنارینداکی بابل بورجونو قاییرارکن.
رسم "برقیل"ین اثری.

«م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده ایرانین غرب اراضیسی و خصوصیه شمالغریینده اونا (بو صنعت) چوخ دقت و ثریلمیشدیر»^۱

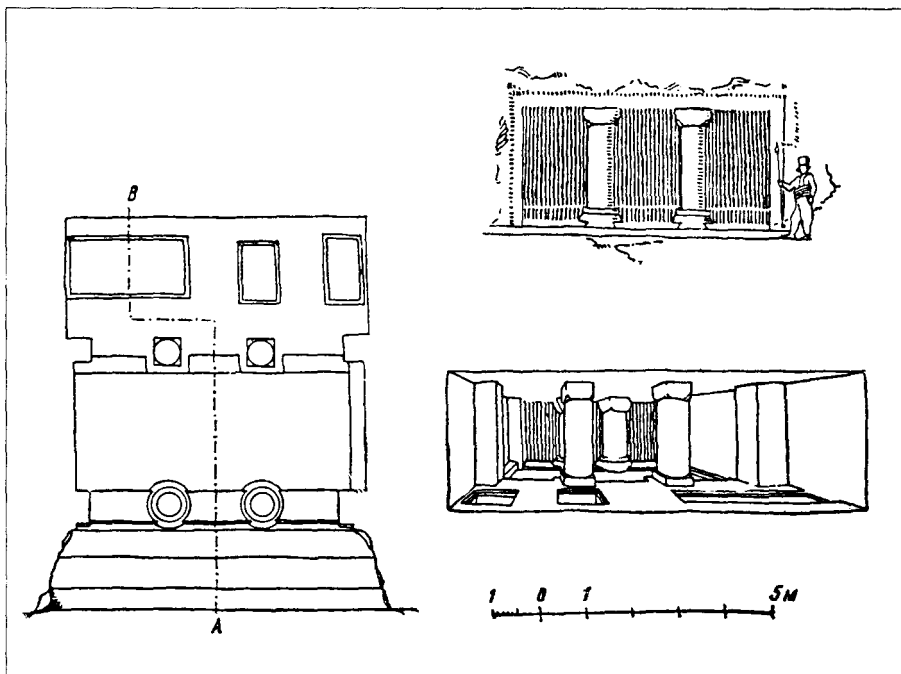
قالب دوزلدهرک ایسته نیلن هئیکللی حیات و سایطی و قاب - قاجاغی چوخلو مقداردا قایرماق دا هم ایلام همده کاسسیلر و ماننا مادلار داخلینده گئیش یا ییلمیش بیر صنعت نؤوعو اولموشدور. فلزدن قایریلمیش چئشیدلی حیوان باشی شکلینده اولان پیاله لر، ایچگی جاملاری، بیلزیک، سینه بند، بویونباغی، سیرغا و سایره نی هابثله چئشیدلی عادی حیات، ائو، آشپزخانا قاب - قاجاغی، یاشاییش و سایطی و گونده لیک حیاتا گرک اولان اشیا، آلت و اسبابلاری واحد صنایع آتمسفرینه مالک اولان منطقه ده هم اریدیب تۆکمک هم تۆکولدوکدن سونرا حکاکلیق و قازما اوصولایله بزه مک همده آرخادان و یا داخلیدن تاپدایاراق قاباردیب گۆزلشدیرمک و ایسته نیلن حیوان باشی و یا هر هانسی شکله سالماق صنعتی چوخ گئیش یا ییلان، صنعتکارلار طرفیندن گئیش استفاده اولونان صنعتلردن اولموشدور. بیز یرینده گۆسترمیشیک کی، بو اوصولایله قایریلمیش قیزیل پیاله لرین هنر و صنعتکارلیغی بو گون اینجه صنعت عالمی و متخصصلرینی حثیران ائتمکده دیر. او زمانلار بو صنعت اؤزونون مختلف چئشیدلری و نؤوعلاری ایله هم بو گونکو مرکزی همده غربی ایرانین هر یرینده ائله جه ده بوگونکو رودبارین مارلیک تپه و خزر ساحلرینده یاشامیش ائللر داخلینده یا ییلمیشدیر.

□ □ □

[ش - ۱۶۲] یاشیل رنگده اولان داشدان بیلؤو، اونون قیزیلدان اولان پییشیک باشینا اوخشار سای. شوش ارکیندن، م.ق. || مین ایللیگین سونلاری، لوور موزه سی.

*
۱ - ایلاملارین تاریخی و مدنیتی، ص ۶۸.

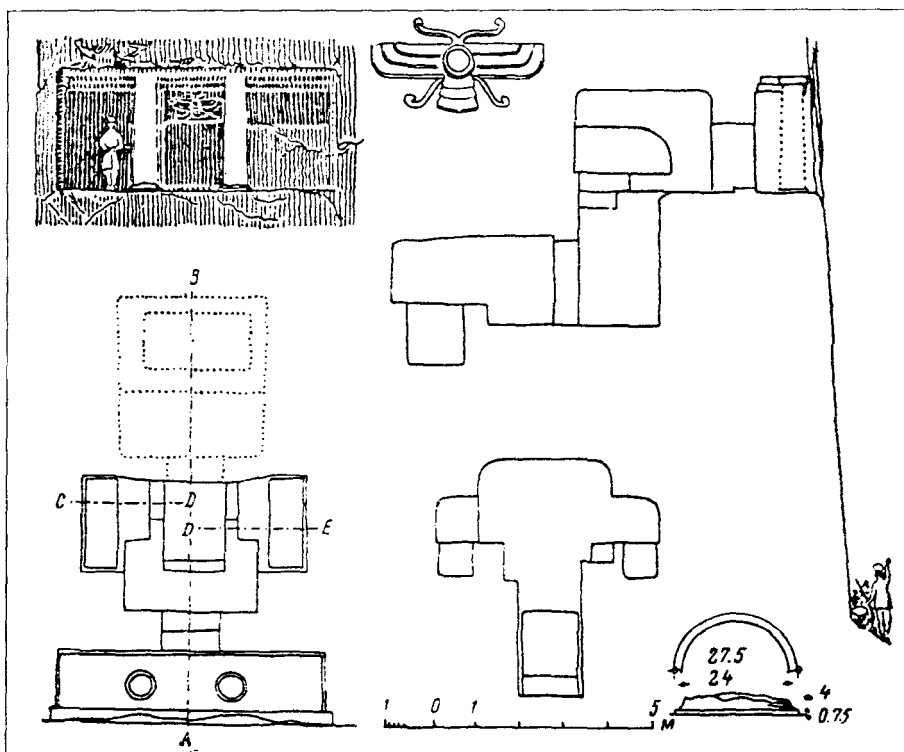
[ش - ۱۶۳] "فخریک" ده سال داشدا مقبره، (میاندابا یاخین).

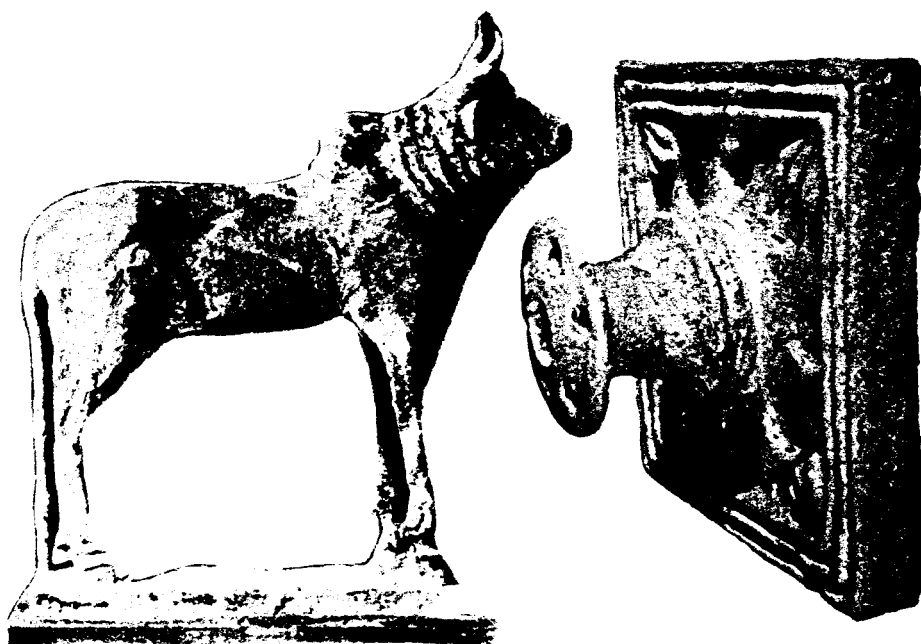
[ش - ۱۶۴] ماد گشیمینده اولان دؤیوشچو یونانلی عسگرینی مغلوب اندیر، م.ق. ۴ - ۵ - نجی عصر لر.

[ش - ۱۶۵] یونگول اسلحه لی ماد دۇیوشچوسو یونانلی ایله دۇیوشور، م.ق. ۵-نجی عصر.

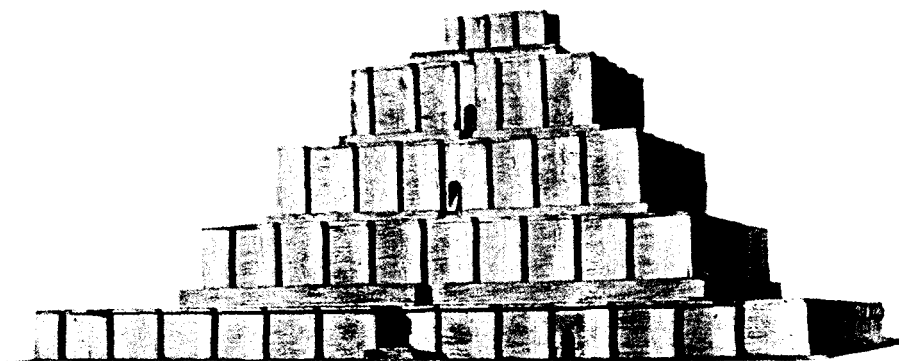

[ش - ۱۶۶] "صحنه" نین یاخینیغیندا سال داشدا قازیلیمیش مقبره، (کرمانشاهلا همدان آراسیندا).

[ش - ۱۶۸] چوغازنبیل
بیله کانلاریندان گوزتچی
کوهنلی اؤکوز.

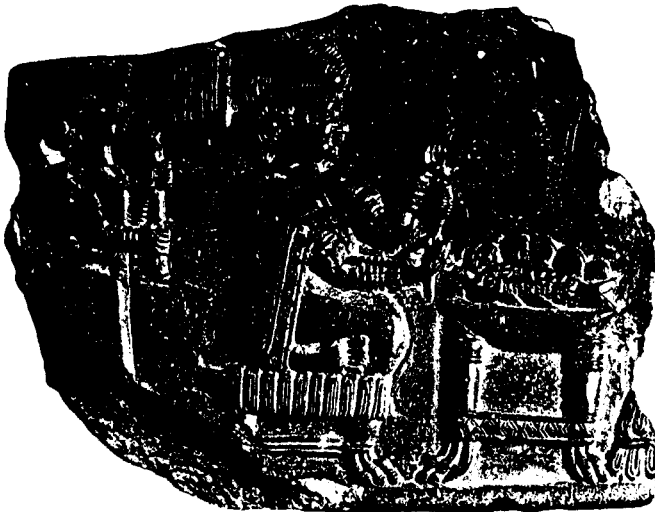
[ش - ۱۶۷] چوغازنبیلدن شیرلی - دسته لی
یشمیش کرپیچ. م. ق. ۱۳ - نجو عصر.
هر طرفی ۳۷ س. م. قالینلیغی ۱۹/۴ س. م.

[ش - ۱۶۹] چوغازنبیل زیقوراتینین ماکتی، لورر موزه سی.

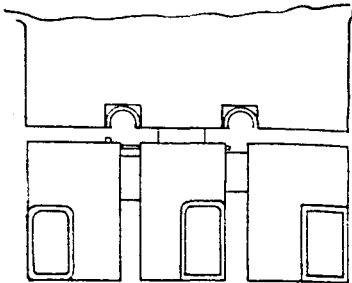
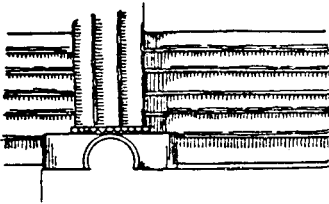
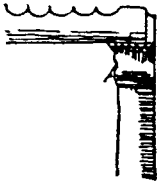
[ش - ۱۷۰] شوش ارکی. تونج پایا اوزه رینده قیزیل هیکل. هوندورلوگو ۷/۵ س.م.
انی ۲/۴ س.م. || مین ایلملیگین سونلاری. لوور موزه سی.

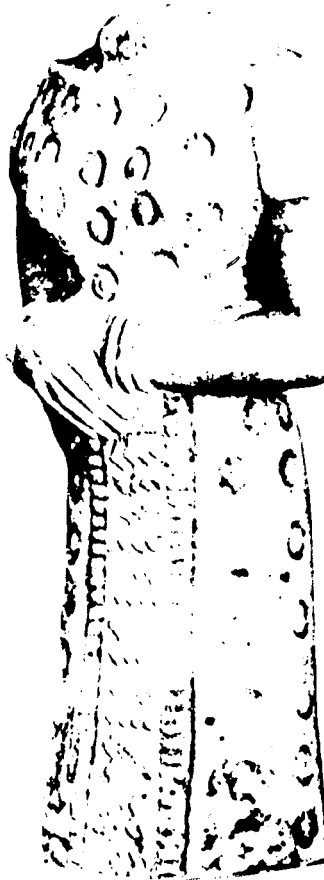
[ش - ۱۷۱] تتشی ایله یون اهیرن قادین، شوشدان، م.ق. ۸-۷-نجی عصر.
هوندورلوگو ۹/۳ س.م. انی ۱۳ س.م. طبیعی قیردان، لوور.

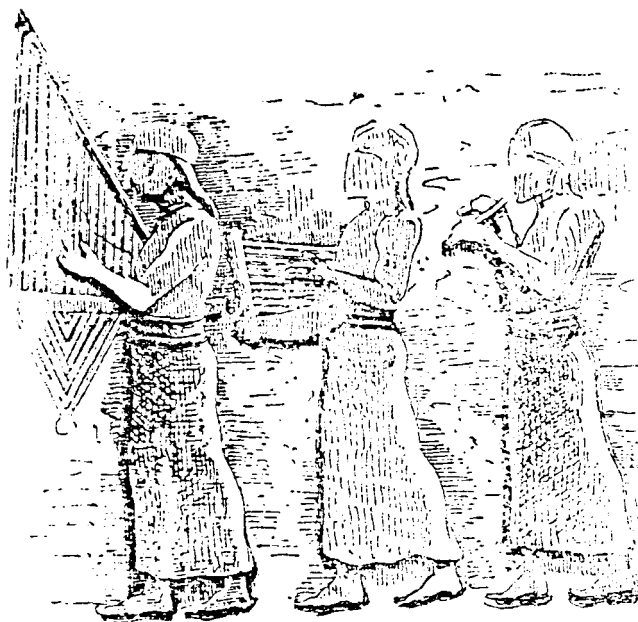
[ش - ۱۷۲] پیاله اوزه‌رینده قوناقلیق مجلسی، لندن و روم موزه‌سی.

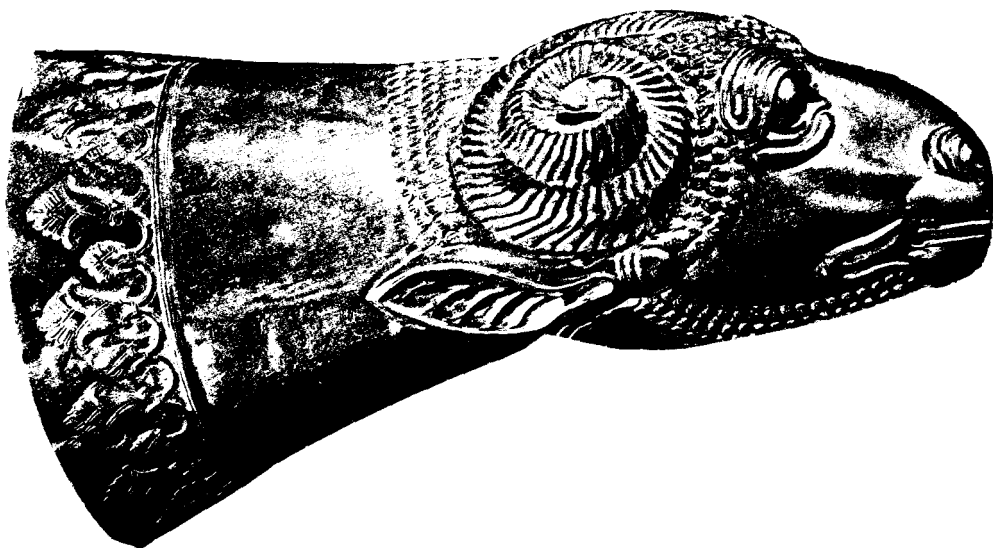
[ش - ۱۷۴] "قیز قاپان" داکى
سال داشدا مقبره.
گمان اندیلیر کی،
"کییا کسان" مقبره سیدیر.

[ش - ۱۷۳] "جوغاز نیلین" بی‌نی کیر
عبادتگاهندان کیچیک قادین هییکلی.
م.ق. ۱۳ - نچو عصر. هوندورلوگو
۱۰/۱ س.م. لوور موزه‌سی.

[ش - ۱۷۵] ایلام، کول فره منطقه سی، چالقیچی لار دسته سی.

[ش - ۱۷۶] قیزیل قدح، قافلاتنی، تهران، "رضا عباسی" موزه سی، م.ق. ۷-۸-نجی عصر.

هنر و اینجه صنعت □

ایلام اراضیسیندن، شهرلری و عبادتگاهلاریندان ائلهجهده قوتتی - لوللوی ماننا - ماد و کاسسیلر اراضیسیندن تاپیلیمیش استوانه شکلینده مؤهورلر و چشیدلی فلزدن قایریلمیش شئیلرین هامیسی واحد بیر هنر، اینجه صنعت و واحد صنعتکارلیق آتمسفترینین مختلف دؤورلرینین محصولودور بو واقعیتی اولدوقجا آیدین و آشکار شکیلده نمایش ائتدیرن اثرلر قویون، قوچ و قوزو باشی شکلینده و چوخ احتمال ایچریدن دؤیوله‌رک قایریلان پیاله‌لر و ایچگی جاملاری دیرکی، هم ایلام اراضیسیندن، هم ماننا، هم مرکزی ماد و ایران کردستانی اراضیسیندن تاپیلیمیشدیر. بو جاملاردان بیز قافلاتی و حسنلی دن ائلهجهده ایلام اراضیسیندن تاپیلان اثرلرین شکیل لرینی یثرینده و ثرمیشیک بورادا زئوه، کردستان و ساقیزدان تاپیلیمیش جاملارین شکیل لرینی وئریر و اونلارین هنر وحدتی و یاخینلیغی جهتدن مقایسه‌سینی اوخوجولارین عهده‌سینه قویوروق. مجسمه قاییرماق صنعتی ده همین دؤورلرده همین واحد هنر محیطی و آتمسفترینده یعنی بوگونکو

ایرانین مرکزی و غربی ایالتلرینده تقریباً عینی هنر و صنعت سوییه سینده گئیشیش یاییلمیشدی. بو مجسمه لر معمولاً پالچیقدا قایریلیب، رنگله نیردی. مجیدزاده بو باره ده یازمیشدیر:

«عمومیته بو زامان پالچیقدا مجسمه قایریب، رنگله مک یاخین شرقین باشا - باشیندا معمول ایدی. مثلاً بین النهرینین جنوبوندا کاسسیرلین باش کندی "عقروق" تپه قازینتی ایشلریندن تاپیلیمیش بیر کیشیه مخصوص اولان یالنیز بیر باش مجسمه سی الده ائدیلمیشدیر کی، ایلام باش مجسمه لری کیمی رنگلنمیشدیر».^۱

مثال اوزه رینده چئشیدلی یول، مئتود و اوصوللارلا ایشله مک، اونو مختلف حاللارلا سالماق، اوندان چئشیدلی حیات و یاشایش و سایطی، قاب - قاجاق، زینت و بزک شئیرلی، شاهلار، اعیان - اشرفلار و غایله لری اوچون قیزیل و گوموشدن مختلف صنعتلر واسطه سیله قیمتلی و گؤزل شئیرلر قاییرماق بحث ائتدیگیمیز م.ق. ایکینجی مین ایللیگین ایکینجی یاریسی و بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده بوتون بو واحد هنر و صنعت آتمسفئرینه مالک اولموش منطقه لرده یاییلمیش و صنعتین مختلف ساحه لرینده متخصصلر، اوستالار، حتی رشته لر و تخصصلر و معین ایشلر اوچون دزگاهلار میدانا گلیمیشدی و بو وضعیّت گؤستریدیگیمیز منطقه نین هر یئرینده یاییلمیش ایدی. بو باره ده شمالی آذربایجان حاقدان یازان ش.ح. صادق زاده قید ائتمیشدیر:

"بو دؤورده مس ایله قالایین قارشیغیندان - تونجداق استفاده ائدیلمیشدی. چونکی مسه نسبت تونج داهای محکم اولوب، آشاغی حرارتده اریبیردی. مثال، داش و مینرال اشیا لارین حاضرلانماسی تکنیکی تکمیل لشدیردی، ساخسی اشیا لارین استحصالیندا یئنی تکنیکی اوصول - دزگاه تطبیق ائدیلمیشدی ...

بزرکلرین فورم و حاضرلانما تکنیکیندن آیدین اولور کی، همین دؤورده صنعتکارلیق چوخ سرعتله اینکیشاف ائتمیش، اونون بعضی ساحه لرینده اختصاصلی صنعتکارلار یئتیشمیشدیر. بو، اساساً مثال ایشله مه ساحه سینده اؤزونو گؤستریر.^۲

همین بو منطقه نین مختلف یئرلری او جمله دن بو گونکو شمالی آذربایجاندا بزرک شئیرلی، خصوصیه قادینلارین زینت و سایطینی قاییرماقدا اوللر سورمه دنده استفاده اولموشدور. ش.ح. صادق زاده بو باره ده بئله یازمیشدیر:

«بزرک شئیرلرین حاضرلانماسیندا سورمه دن، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده ایسه ده میردن استفاده ائدیلمیشدیر. اونلار (اوستالار. م.) تونجداق امک آلتلری، سلاح، بزرک شئیرلی و قابلار حاضرلامیشلار».^۳

□ □ □

#

۱ - ایلاملارین تاریخی و مدنیتی، ص ۷۶.

۲ - ش.ح. صادق زاده، قدیم آذربایجان بزرکلری، ص ۳.

۳ - یئنه اورادا.

معمارلیق

بو هنر و اینجه صنعتین معین حیصه‌سی معمارلیق اولموشدور. چاغداش ایرانین ایلک مدنیت اوجاغی اولموش بو گونکو غرب و مرکزی قسمتلرینده، یعنی ایلام، همدان، ایزیرتو، اولخو و سایره یئرلرده اولموش معمارلیق اثرلرینی گؤستریمک اوچون ایلامین مرکزی شهری اولموش، "کارون" چایی ساحلینده یئرلشمیش "شوش"، اوندان ۱۵ کیلومتر جنوبدا یئرلشمیش "هفت تپه" شهری و اوندان دا بیر قدر جنوبدا کارونون کناریندا یئرلشمیش "چوغازنبیل" شهرلرینده تیکلیمیش و سومثر دیلینده "زقورات" و ایلامجا "زه‌قره‌تو" آدلانمیش بنالارین معمارلیقلارینی گؤستریمک کفایتدیر. بو بنالارین عینی شکلینده بابیلده اولموش و تاریخین آتاسی هئروودوتون م.ق. ۴۶۰ -نجی ایلده بابیله سفری زامانی شرح ائتدیگی بنانین تصویرینی وئرمکله ایلام بنالارینین معمارلیغی بارهده قسماً تصوّر الده ائتمک اولار. هئروودوت بابیلین زیقوراتینی بئله تصویر ائتمیشدیر: ".... او بیر بورجدورکی، اونون اوستونده باشقا بیر بورج، یئنه‌ده اونون اوستونده باشقا بیر بورج یئرلشیر و بو ترتیله اونلارین سایه سگگیزه چاتیر. بو طبقه‌لره چیخماق بیر پیله‌کان واسطه‌سیله ممکن دورکی، ایلان کیمی بورجون اطرافینی احاطه ائتمیشدیر. بو بورجون ان یوخاری سککسیسینده بؤیوک عبادتگاه یئرلشیر. بو عبادتگاهین داخلینده بؤیوک بیر تخت و اونون یانیندا قیزیلدان بیر میز قویولموشدور. گنجه وقتی آلاه طرفیندن سئچیلیمیش بیر قادیندان باشقا او تختهده هیچ کیم یاتماز. (ایلاملارین تاریخی و مدنیتی ص. ۷۹)

وئردیگیمیز شکللردن گؤروندوگو کیمی، ایلام شهرلرینده اولموش بو بنا - عبادتگاه دؤرد بوجاق شکلینده اولموش، اؤزونون ده دؤرد بیر یانی پیله‌کان ایمیش. بو بنانین پیله‌کانلاری بوگونکو سامیرا شهرینین ۷ و ۵ مرتبه‌لی گیرده "ملوییه"لرینی خاطرلادیر، آنجاق ملوییه‌لرین یالیز باشیندا اوتاق وار، پیله‌کانلارینین دا اوستو آچیق‌دیر. "چوغازنبیل"ین پیله‌کانلاری اوستو اؤرتولو و معین فاصله‌لرده اوستو آچیق‌ایدی و یولون ایکی طرفینده مختلف حیوان هیكل‌لری قویولموشدو، او جمله‌ده کؤهنلی اؤکوز شکلی کی، شکیلده گؤرورسونوز. بو عبادتگاهین معین قسمت‌لری شیرلی و دسته‌سی اولان پیشمیش کرپیچ‌لره بزیمیش‌ایدی. بو کرپیچ‌لره بنزر شیرلی کرپیچ‌لر آذربایجانین حسنلی تپه‌سیندن ده الده ائدیلمیشدیر.

گؤستردیگیمیز بو معمارلیق نمونه‌سی عمومیتله ایلام شهرلرینین بنالاری و او زامانکی قوتتی، لوللوی، کاسسی، ماننا و ماد شهرلری بنالارینین معمارلیغی اوچون بیر نمونه و اؤرنک‌دیر. ائکباتان شهریندن دانیشارکن باشقا معمارلیق نمونه‌لرینی ده گؤرמושوک.

بین‌النهرین‌ده سومثرلرین حاکمیت ائدیپ، مدنیت یاراتدیغی اراضیین بصره‌یه یاخین قسمت‌لرینده "تل‌المقبر" (قبر تپه‌سی) آدلی بیر تپه اولموشدورکی، هله ۱۸۵۴ - نجو ایلدن انگلستانین خارجی ایشلر ناظرلیگی و بریتانیا موزه‌سینین نظر دقتینی اؤزونه چکمیشدیر. همین

ایلدە انگلستانین خارجی ایشلر ناظیرلیگی بصرەدە کی کونسولو "ای.جی.تایلور"، بریتانیا موزەسی طرفیندن مأموریت وئیر کی، تل المقبری قازیب، تحقیقات اتسین. تایلور بو ایشی ائدیر، لاکین دهرین گئتمه بیر و آژ شئیلر الدە ائدیب، بریتانیا موزەسینە گۆندەریر و قازیتتی ایشلری ناقص قالیر. بیرینجی دونیا محاربه سی ایللریندە بیر انگلیس افسری بو منطقه یه گلیب، همین قبر تپەسینین تاریخی لیگی بارەدە بریتانیا موزەسینە راپورت گۆندەریر. موزەنین دقتی تازادان قبر تپەسینە یۆنەلیر و تایلورو گۆندردیگی اشیالار و لؤوحەلرە دقت آرتیر. بو دفعە بریتانیا موزەسی و پئئسیلوانیا دارالفنونو بیرلیکدە "تل المقبرە" بیر هیأت گۆندەریر کی، اونو "سئر لئونارد ویلی" رهبرلیک ائدیر. "س.ل.ویلی" بورادا جدی قازیتتی ایشلری آپاریر و نتیجەدە م.ق. ۲۱۰۰ - نجو ایللرە عاید اولان بؤیوک سومثر "زیقورات"ی میدانا چیخیر. بو زیقوراتی سومثرلر آی آلاهی اولموش نانایا تیکمیشدیلر. (سومثر، کاسسی، قوتتی، لوللوبی خلقلریندە بو آنا آلاهیین آدی نانا = نەنە اولموشدور. فیکریمزجە "برج بابل" مقالەسینی یازان آقای فتحی "نوجوان" مجلەسینین ۱۳۷۲ - نجی ایل اسفند آیی سایندا چاپ ائتدیردیگی مقالەسیندە نانار یازدیقدا یانلیمیشدیر.)

سومثرلر آی آلاهی "نانا"دان علاوہ "گۆیلر"، "سولار" و "هاوا" آلاهلاری اوچوندە مختلف یئرلردە زیقوراتلار تیکمیش ایدیلر. سومثرلرین دینی آنلاشینا گۆرە، بو آلاهلار عینی ایله اینسان کیمی یئیر، ایچر، گئیر... ایدیلر. بونا گۆرەدە زیقوراتلاری چوخ بؤیوک طنطنەلی تیکر و اورانی هر جور حیات و ساییطی ایله تآمین ائدردیلر.

بو زیقوراتلار و عمومیتلە سومثر بنالاری و بابیل بورجو بارەدە تصوّر یاراتماق مقصدی ایله رسام "بروئتل"ین فرات چایی کناریندا اولموش بابیل بورجونا چکدیگی شکیلی وئیریرک. شبهه سیز رسام بروئتل بو شکلی علمی قازیتتی ایشلریندن الدە ائدیلمیش نتیجەلر اساسیندا جیزمیشیدیر.

سومثرلرین اؤز مقدس دینی عبادتگاه اولموش "زیقورات"لارینی اوجا و قات - قات تیکمەلری، اونلارین دینی عقیدەلری ایله ایلگیلی ایدی. اونلارین فیکرینجه زیقوراتلار قات - قات اوجا تیکیلیدی کی، روحلاری او قاتلارلا یتردن گۆیه گئدە بیلسین.

قید ائتمەیی لازم بیلیریک کی، سومثرلردە اولموش همین بو روحون گۆیه گئتمە سی فیکری آمریکانین قیرمیزی دهریلی لریندن "مایا" قبیلە سیندەدە اولموشدور و بونا گۆرە اونلاردا اؤز مقدس شهرلری اولموش "یوکاتان"دا گۆیه امکان قدر یاخین اولماق اوچون اوجا بورجلار تیکر ایمیشلر.

هیکل تراشلیق

ایلام مدنیتینده مجسمه قایرماق، اؤزوده اولدوقجا طبیعی و گؤزل شکیلده یونماق چوخ اینکیشاف ائتمیش ایدی. بیز یئرینده "شوشون ارکیندن" تاپیلیمیش ملکه "ناپیر آسو" asu - Napir "نون هئیکلینین شکلینی و ثرمیشیک. بورادا "چوغا زنبیلدن" الله ائدیلمیش بیر قادین مجسمه سینین شکلینی و ثریبیک کی، چینی یه بنزر ساخسیدان قایریلمیش کیچیک مجسمه ده اولان قادین بدنیه عضولرینین تناسبو، اینجه لیک، ملاحه و گؤزل لیگی بوگون بئله صنعتکارلارین دقتینی جلب ائدیر. بو مجسمه ده قادین هئیکلی اولاراق، هئچ بیر آرتیق لیق و اینجه لیگی پوزان حالت یوخدور. بو هئیکلین پالتارلاریندا اولان پیلکلره بنزر فلزی پیلکلر بوگون ده ایرانین غربینده یاشایانلارین قادین پالتارلاریندا، او جمله دن آذربایجاندا گلینلرین پالتارلاریندا نظری جلب ائتمه ده دیر.

"ناپیر آسونون" هئیکلی تونج دان دیر. تونج، قیزیل و آغ قیزیلدان اینسان هئیکللی دوزلتمک هم ایسلاملار، همده کاسسیلر، قوتی - لوللوبیلر و مانا - مادلار داخلینده گئنیش یاییلمیش صنعتلر دیر.

گوردوگونوز بو کیچیک قیزیل هئیکللرده اینسان قیافه لرینده کی طبیعی لیک، حرکتلرینده کی عادیلک دقته لایق دیر. قیزیل هئیکللر مفرغ پارچاسی اوستونده محکم لندیر یلمیشلر.

زئوه خزینه سیندن الله ائدیلمیش ۲۰ سانتیمتر اوجالیغیندا اولان، فیل دیشیندن یونولاراق قایریلمیش، هیکل (آمریکانین "هنرسن سیناتی" موزه سینده ساخلانیلیر) اینجه لیک، ظرافت، طبیعی لیک، گؤزل لیک جهتن شاهکار حساب اولاراق، یالنیز یوخاریدا گؤستر دیگیمیز ایلام قیزیل مجسمه لرله مقایسه ائدیله بیلر. بو مجسمه لر بیر دها م.ق. ۲ - ۳ - ۴ - نجو مین ایلیکلرده بوگونکو ایرانین مرکزی و غربینده هنر، اینجه صنعت، او جمله دن مجسمه قایرماق صنعتینده حاکم اولموش واحد بیر محیط، جو و آتمسفئری آیدین نمایش ائتدیریرلر، یعنی بونلاری یارادان اللر و صنعتکارلار شبهه سیز بیر - بیرینن هنری، ایشی، صنعتی، ایش طرزی و اونون بوتون خصوصیتلری و ایش آلتلری و سایطی ايله تانیلایدیلر و شایدده اونلارین آراسیندا هنر اینجه لیگی و ظرافتی جهتن یاریشلار و مسابقه لر اولموشدور.

داش لؤوحه لر اوزه رینده اینسان شکیللری قازماق دا ایلام، هورری، کاسسی، قوتی و لوللوبی خلقلری داخلینده گئنیش یاییلمیش و اینکیشاف ائتمش هنر و اینجه صنعت نمونه لریندن اولموشدور. بو جهتن "هورری - میتانی" صنعتی ایلام صنعتینه یول گؤستر میشدیر.^۱

بوتون بو صنعت نمونه لری، خصوصیه تونج دان قایریلمیش حیوان هئیکللری و اونلارداکی اینجه لیک و ظریف لیک ائله بیر خصوصیت دیر کی، او دؤورون بوتون مانا - ماد، کاسسی، ایلام اثرلرینده، او جمله دن زئوه، حسنلی، مرکزی ماددان "مارلیک (قیزیل اوزن منطقه سی) و سایره

*

یئرلردن کشف اولموش اثرلرده نظر دقتی جلب ائدیر، یعنی هامیسی واحد بیر صنعت آتمسفریه میدانا گلیمیش اثرلر دیر.

چینی یه اوخشار ساخسی قاب قاییرماق صنعتی گؤستردیگیمیز همین منطقه نین باشا - باشیندا یاییلمیش بیر صنعت اولموشدور. بو صنعت عاید اولان خصوصیتلر بوتون منطقه ده اوستالارین دقتین اؤزونه جلب ائتمیش ایدی. ی.مجیدزاده بو باره ده یازمیشدیر:

«بو سئچیلن خصوصیت، گؤروندوگو کیمی، منطقه نین بوتون هنرمندلری طرفیندن قبول اولدو و ایرانین باشا - باش غربی، شمالغربی و جنوبغربینده، یعنی خوزستاندا، لرستاندا و زئوه، حسنلی و مارلیک کیمی یئرلرده اونو تقلید ائتدیلر»^۱

"پی-نی کیر" عبادتگاهین تاپیلیمیش و لوور موزه سینده ساخلانیلان کیچیک قادین مجسمه سینین (شکلینی و ترمیشیک) پالتاریندا اولان پیلکلر باره ده قیسا اشاره ائده رک دئدی کی، مثال و سیره دن قایریلمیش زینت و سایطیندن اولان پیلکلردن بوگون بئله بوتون آذربایجاندا استفاده اولونور. بو دئدیکلریمیزه بونودا علاوه ائتمه گی لازم حساب ائدیریک کی، بزک و زینت وسیله سی نه کجه بوگون بوتون آذربایجاندا استفاده اولونور، بلکه کئچمیش دؤرلرده اوندا بوتون آذربایجان، او جمله دن شمالی آذربایجاندا گئیش استفاده اولوناردی. بو واقعیتی م.ق. بیرنجی مین ایلیگین اؤلرینه عاید اولان قیرلردن کشف اولموش چوخلو زینت و بزک و سایطی، او جمله دن مثال بیله زیک، اوزوک، سانجاق، دویمه، تئل سانجاقی، سینه بند، بویونباغی، هوروک بزه گی و گولفه سی، آیین بزه گی (دینگه)، سیرغا، تونج سانجاق باشلاری، آسمالار، سورمه و تونجدان قایریلمیش مئدالار و سیره گؤسته ریر. شمالی آذربایجانین مختلف بؤلوکلرینده آپاریلمیش قازینتی ایشلری نتیجه سینده قیرلردن اونلارجا بو کیمی صنعت و هنر محصولو اولان زینت و سایطی، او جمله دن پیلکلر تاپیلیمیشدیر. بو پیلکلر، یوخاریدا گؤستردیگیمیز کیچیک قادین هئیکلینین پالتاریندا گؤروندوگو کیمی، او زامانلار قادینلارین پالتارلارینین گؤرونن معین یئرلرینه تیکیلردی و بونا گؤره ده اونلارین دال طرفینده پالتارا تیکیلک اوچون دئیگی ده اولاردی. م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سونلاری و بیرنجی مین ایلیگین ایلک عصرلری شمالی آذربایجان بزکلریندن دانیشان ش.ح.صادقزاده بو باره ده یازمیشدیر:

«پالتارا تیکیلن پیلکلر گئیش یاییلمیشدیر. اونلار، عادتاً ایسکیلئتین اطرافیندا بعضاً ۲۰۰ دن ۵۰۰ عدده قدر اولور. پیلکلرین بعضیلرینین اوزهرینده پالتارا تیکیلک اوچون دایره وی دئشیکلر واردیر. دویمه لر تونجدان، سورمه دن، سوموکن، آغاج و صدفدن دوزلدیلیمیشدیر. تۆکمه اوصولوایله حاضرلانمیش تونج دویمه لرین چؤکک طرفی برک اهکلی ماده ایله دلدورولموشدور. دویمه لر فورم اعتباریله یاریم کؤره وی، یاستی و کونوس واری دیر. اونلارین بعضیلرینین اوزهرینه

متحدالمركز حلقه لردن عبارت قاباریق ناخیشلار وورولموشدور...»^۱

دئمک، واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش گؤستردیگیمیز تورپاقلارین ان جنوبو اولموش ایلامدان توتموش ان شمالی قسمتی چاغداش شمالی آذربایجان اراضیسینه قدر م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده یاشامیش خلقلر داخلینده مختلف حیات و معیشت مسئله لرینده اولدوغو کیمی، زینت و بزک وسیله لرینده ده وحدت و عینی لیک اولموشدور.

شوشدان کشف اولموش داش اوزهرینده کی ناخیشلارین بیرینده، صندل اوستونده اوتورموش بیر قادین تششی (لنگره) الینده یون اهریریر. م.ق. ۸ - ۷ - نجی یوز ایللیکلره عاید اولان بو یون اییرمک منظره سینی، شبهه سیز، بوگونده بوتون ایرانین غرب ولایتلری و مرکزی قسمت لرینده اولان کندلرده، او جمله دن آذربایجانین هر یئرینده، مشاهده ائتمک اولار. تششینین فورمو و شکلی ده عینی ایله بوگون اکثر آذربایجان کندلرینده استفاده اولونان تششیلرین عینیدیر. □ □ □

[ش - ۱۷۷] مارلیک تپه. "حیات داستانی" پیاله سی.
بیر داغ کئچیسینین حیاتی.

[ش - ۱۷۸] مارلیک تپه.
خیالی بوینوزلو آت شکلی اولان قیزیل پیاله.

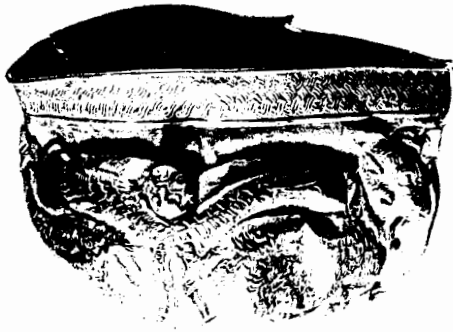
۱ - قدیم آذربایجان بزک لری، ص ۶.

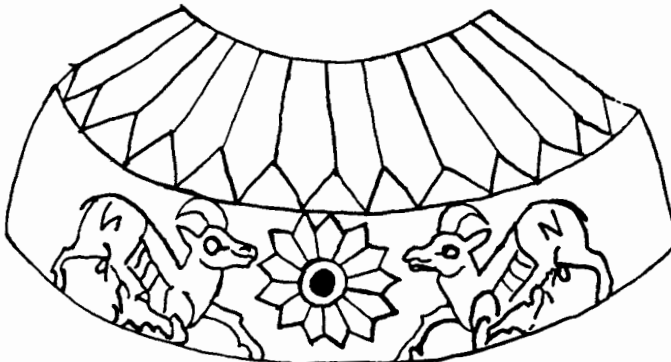
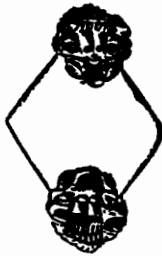
[ش - ۱۷۹] مارلیک تپه نین خیالی و قوراشدیرما شکیللریندن.

[ش - ۱۸۰] مارلیک تپه، ایکی قانادلی اؤکوزون بیر آغاجا دیرماشدیغی شکیله مالک اولان قیزیل پیاله.

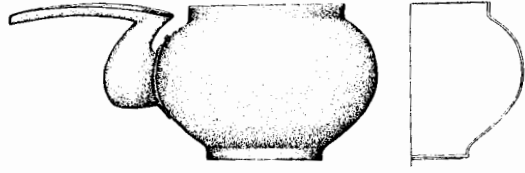
[ش - ۱۸۱] سیرا قویونلار و اونلاردان حمایت ائدن قارتال شکیللی قیزیل پیاله، مارلیک تپه.

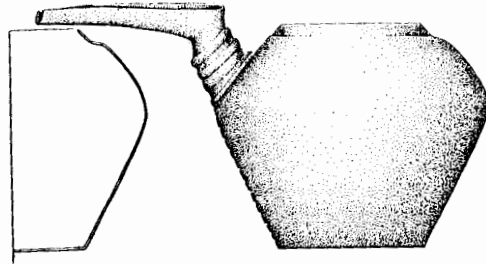
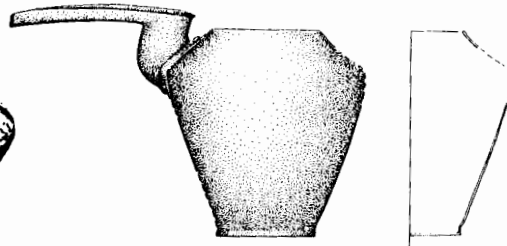
[ش - ۱۸۲] زنوه شئیلرینین طرحلریندن.

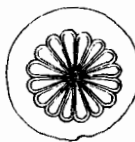
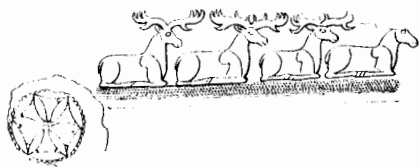
[ش - ۱۸۳] مارلیک تپه. استراحت حالیندا اولان
داغ کنچیسی ناخیشی اولان قیزیل پیاله.

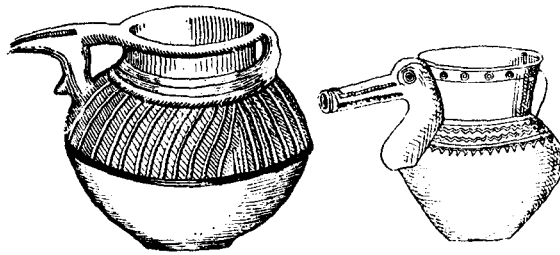
[ش - ۱۸۴] لوله‌سینین اوستو آچیق
قورولارین طرحلری.

[ش - ۱۸۵] مارلیک تپه، اوستو آچیق اوزون لوله‌سی اولان گوموش قورولار و اونلارین طرحلری.

[ش - ۱۸۶] مارلیک تپه، مارال ناخیشلی پیاله لرین شکیللری و بزکلری.

[ش - ۱۸۷ | ماننا - ماد قبالاری، میلاددان ۱۰۰۰ ایل اوللر.]

موسیقی

بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی ایالت و ولایتلرینده هند - آوروپایی دیللی خلقلرین گلمه سیندن قاباق یارانمیش واحد مدنیت، هنر، اینجه صنعت و صنعتکارلیق محیطی و آتمسفرینین اهمیتی اؤزونو گؤسته رن ساحه لر دن بیر ده موسیقی ساحه سیدیر. بو محیطین او دؤورلر واحد موسیقی آتمسفری و محیطنه مالک اولماسینی بیز او دؤورده بو مختلف اراضیده یارانمیش موسیقی اثرلری، نغمه و آهنگلری اساسیندا دئییل، یالنیز شکللری زمانه میزه گلیب چاتمیش موسیقی آلتلری واسطه سیله گؤروروک.

ماننا - مادلارین مدنیتیندن بحث ائدرکن گؤستریمیشیک کی، ان قدیم دؤورلردن بوتون تورک خلقلری و ائللری داخلینده ان چوخ یایلمیش موسیقی آلتی ساز اولموشدور کی، عاشیقلار و یا اوزانلار واسطه سیله چالینمیشدیر. ان قدیم دؤورلردن معاصر گونوموزه قدر، دئمک اولار بوتون تورک ائللری، خلقلری و میللتلری داخلینده اولوب مختلف آدلارلا: قوپوز، تامبیرا، ساز و سایره آدلانمیش بو موسیقی آلتی واحد شکیلده اولموش و دؤشه باسیلاراق، مضرابلا عاشیقلار واسطه سیله چالینمیشدیر. مختلف زامانلار و تورک ائللری داخلینده، چششدیلی آدلارلا: اوزان، عاشیق، ... آدلانمیش، آذربایجانلیلارین دده قورقود و عاشیقلاری کیمی، خلقلرین توی و شنلیکلرینی بزه ییب، رونق لندیرمیش، خلقلره میللی و اجتماعی شعور آشیلامیش، آغیر و چتین گونلرینده ایسه اونلاردا مردلیک، مقاومت، ایگیتلیک و قهرمانلیق روحونو گوجلندیرمیشدیر. هابئله کئچمیش بختلرده گؤستریمیشیک کی، م.ق. ۱۷ - ۱۸ - نجی یوز ایلیک لرده عاشیقلار ایلاملار داخلینده ده اولموشلار، یعنی اونلار اورتا آسیادان گلرکن بو عنعنوی موسیقی آلتینی ده اؤزلریله بیرلیکده یاخین آسیا یا گتیرمیش، مختلف ائللری واسطه سیله اونو بو منطقه نین هر یئرینده یایمیش و یاشاتمیشلار.

الده ائدیلن سندلر گؤستریر کی، بوگونکو ایرانین غرب ایالتلری و مرکزی ولایتلرینده یاشامیش بوتون او دؤورکو خلقلرده ده: کاسسیلر، قوتتیلر، لوللوییلر، هورریلر، ماننلار و مادلار داخلینده ده هم همین ساز و عاشیق، همده عاشیقین آیریلماز حیصه سی اولموش زورنا، بالابان و اونو چالان

اولموشدور. بو ایکی موسیقی عنصرنون بوگون ده آذربایجاندا بیرلیکده و قوشا چالیندیغینی گؤروروک.

گؤستردیگیمیز شکللردن آیدین اولورکی، هم ایلام، هم کاسسیلر داخلینده ساز چالان عاشیق مجلس لرین زینتی اولموش، همده چنگ، ساز و بالابانلا بیرلیکده اولان ارکستر و یا دسته جمعی موسیقی مجلسلرده اولموش و گئیش شکیلده اوندان استفاده اولموشدور.

بوتون بو دئدیکلریمیز بیر دها گؤسته ریرکی، م.ق. بیرنجی مین ایلیگه قدر بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی یئرلرینده یاشامیش خلقلر و ائللر داخلینده واحد موسیقی آلتلری و شبهه سیز، موسیقی آتمسفری حکم سورموش و بو خلقلرین موسیقی اوستالاری تقریباً واحد یارادیجیلیق خطینده حرکت ائدیپ، یاراتمیشلار. موسیقی کیمی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، صنعت، هنر و اینجه صنعتین مختلف ساحه لرینده، همین اراضی ده یاشامیش خلقلر و ائللر داخلینده واحد بیر آتمسفر، محیط و شرایط عصرلر بویو حاکم اولموشدور. بودا بوگونکو ایران اراضیسینده یارانمیش ایلک پارلاق مدنیتین بیر حیصه سی اولموشدورکی، سونرالار یارانمیش مدنیتلر اوچون نمونه، اؤرنک، تقلید و اقتباس منبعی اولموش و حتی اصلی و منبعی گؤسته ریلمه دن، آد آپاریلما دان منیمسه نیلمیشدیر.

واحد هنر و صنعت آتمسفرینه داخل اولموش چاغداش ایرانین ایالت و اراضیلریندن بیریده، او زامانلار مرکزی ماد حکومتینه تابع اولموش و مدنیتی عموم ماد مدنیتی نین آیریلماز حیصه سی اولموش خزر دنیزین جنوبو و غربی ساحل لری مدنیتی دیر.

خزر دنیزی، آرال گؤلو کیمی، ان قدیم دؤورلردن تورک دنیاسی واسطه سیله احاطه اولونموش بیر دنیزدیر. بو دنیزین گون چیخان طرفی اورتا آسیا، جنوب و اکثر باتی ساحل لری یاخین شرق اراضیسیدیر. بو طبیعی موقعیتینه گؤره ده، ان قدیم دؤورلردن، اورتا آسیا دان یاخین شرقه و عکسینه یاخین شرقدن اورتا آسیا یا اولموش ائل آخینلاری و مهاجرتلری بو دنیزین هم شمالی - دربند و داریول کئچیدلری یولوايله، همده جنوبونان - خراسان و ری طرفیندن اولموشدور.

ائله همین بو طبیعی موقعیتینه گؤره دیرکی، خزر دنیزی لاپ ابتدایی بشر توپلوملاری دؤورلریندن اورتا آسیا مدنیتی ایله یاخین شرق مدنیتی آراسیندا ایلگی و علاقه واسطه لریندن اولموشدور، حتی ایلام، کاسسی و مرکزی ماد مدنیتی بیرده خزرین جنوب ساحل لری یولوايله اونون غرب ساحل لری، آلبان و "وتی" خلقلرینه، همی ده اورتا آسیا ائللرینه گئدیپ چاتمیشدیر.

بونونلا برابر خزر دنیزی اؤز سویو و بالیغی واسطه سیله هم اورتا آسیا، همده یاخین شرق خلقلری اوچون بیر حیات و یاشاییش منبعی، هنر و صنعتلری اوچون ایسه بیر الهام منبعی اولموشدور. ابتدایی اجماع دؤورلرینین یادگاری اولان "قوبوستان" داش ناخیشلارینداکی قاییق و اونو سورمک اوچون کورک شکیللری، هابله مارلیک تپه اثرلرینده کی بالیق شکیللرین الهام منبعی، هئچ شبهه سیز، همده خزر دنیزی اولموشدور.

بو سببلره گۆرهده ایندی ده واحد هنر و صنعت آتمسفرینین بیر بؤلگؤ اولموش خزرین جنوب ساحل لری مدنیتیندن اولموش مارلیک تپه مدنیتی ایله ماد و باشقا خزر ساحل لری منطقه لری هنری و صنعتی آراسیندا ایلگی و علاقه نی، اونلارین یاخین لیق و وحدتینی نظردن کئچیرک.

بو اثرلرین خصوصیتلری و باشقا واحد هنر و صنعت آتمسفرلری منطقه لری اثرلریله مقایسه سیندن اول آقای عزت الله نگهبانین بیر فیکرینی آچیقلاماق لازمدیر.

مارلیک تپه قبرستانیندان کشف اولموش شئیرلریله کاشان یاخین لیغینداکی "سیلک" قبرستانلیغیندان الده ائدیلمیش، خصوصیه تونجدان اولان و سایطین بیر - بیرینه اولدوقجا اوخشار و یاخین اولماسیندان آقای عزت الله نگهبان بئله نتیجه چیخارمیشدیرکی، مارلیک تپه نین اهالیسی، امیرلری و حاکم دایره لری م.ق. بیرنجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینین سونلاریندا، آسوریلرین فشاری نتیجه سینده، کاشان اراضیینه کؤچموش و اوراداکي "سیلک" قبرستانلیغینی یاراتمیشلار.

قید ائتمک لازمدیرکی، او دؤورلرده قبیله، ائل و اوبالارین مهاجرت ائده رک منطقه دن منطقه یه، حتی اورتا آسیادان یاخین شرقه و عکسینه یاخین شرقدن اورتا آسیایا کؤچمه سی حاللاری اولدوقجا عادی و یاییلمیش بیر ایش ایدی، مارلیک تپه منطقه سیندن ده بعضی اوبا، ائل و عایله لرین یاخین شرقین باشقا منطقه لری، او جمله دن بوگونکو کاشان حوالیینه کؤچمه سی ممکن دور. لاکین قید ائدیگیمیز دؤورده مارلیک تپه ائلری و بوتون قبیله لری، امیرلری و باشچیلارینین تامامیه، آسوریلرین هجومو و فشاری نتیجه سینده اورادان کؤچوب، بوگونکو کاشان تورپاقلارینا کؤچمه سی غیر - طبیعی بیر ایش نظره گلیر، چونکی:

۱ - بوگونکو ایرانین بوتون غرب و مرکزی ایالت ولایتلرینده او دؤورلرده واحد کؤک و ائتنیک خصوصیتلر و بیر - بیرینه یاخین التصاقی دیللره مالک اولموش خلقلر یاشامیش و حتی رسمی دؤولت و تجارت دیللری ایلام دیلی اولموش دور، بونا گۆره ده بوتون بو منطقه لرده یاشامیش خلقلر، ائلر، حکومتلر و حاکم دایره لر داخلینده واحد هنر و صنعت آتمسفری و جوی حاکم اولموش دور، بو سببدن ده اونلارین هنری و صنعت اثرلری عمومیتله بیر - بیرینه یاخین و اوخشار اولموش دور. بو منطقه لرین بیر مارلیک تپه، دیگری ایسه کاشانین سیلک تپه سی و قبرستانلاری اولموش دور. دئمک بو ایکی منطقه دن الده ائدیلمیش اثرلرین اوخشارلیغی مارلیک اهالیسینین سیلک منطقه سینده کؤچمه سینین نتیجه و محصولو دئییل، بلکه بو یئرلرده یاشامیش خلقلر و ائلرین عینی کؤکلؤ و واحد هنر آتمسفرینه مالک اولماسینین نتیجه سی و محصولو اولموش دور.

۲ - آقای عزت الله نگهبان مارلیک اهالیسینین سیلک منطقه سینده کؤچمه سینین علتنینی آسوریلرین هجوملاری گۆسته ریر، حالبوکی، بحث ائدیگیمیز دؤورده، یعنی م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجو یوز ایللیکلرده آسوری شاهلاری داها چوخ مرکزی ماد تورپاقلارینا، اؤزوده دوز چؤلؤ و قومون دوز گؤلونه قدرکی اراضیه، او جمله دن بوگونکو کاشان اراضی سینه چوخ و تئز - تئز ویران ائدیجی

هجوملار ائدرديلر و قيزيل اوزن آخارقاسى و خزر ساحل لرى اساساً بو هجوملاردان كناردا اولارديلار و بيز تاريخده آسورى اوردولارى و شاهلاريني خزر ساحل لرى و بو ساحل لرين اراضييسينه چاتماسيني يالئيز اونلارين آرزولارى و حربى پيلانلاريندا گوروروك. بيز يالئيز آسورى پشاهى ايكنيجى سارقونون قيزيل اوزن چايى آخارقاسى شاهى "ديوك"ون عليهينه هجومو و اونو عابله سيله م. ق. ۷۱۵ - نجى ايلده سوريه سورگون ائتمه سيني گوروروك و باشقا آسورى شاهينين مارليک اراضييسينه گلمه سيني تاريخ گؤسترمه يير.

۳- كاشان سوزو كاسسى و كاسسيلر سوزوندن ميدانا گلميش بير يئر آيدير.^۱ بو او دئمكديركى، قديم دؤورلرده حتى بحث ائتديگيميز دؤورلردن قاقاق بوگونكو كاشان تورپاقلاريندا كاسسى ائللرى ياشاميشلار. كاسسيلر م. ق. اوچونجو مين ايلليكه زاقروس داغلارى و بوگونكو لرستان و همدان طرفلرينده ياشاييب، سونرالار قدرتلى حاكميت و گوركملى مدنيت قوروموش، اوزلى ده آسيانى خلقلردن و التصاقى ديللى اولموشلار.^۲

بوتون بونلار او دئمكديركى، بحث ائتديگيميز دؤورلرده و حتى اوندان ۱۰۰۰ - ۱۵۰۰ - ايل قاقاقلاردان بوگونكو كاشان، يعنى همدانين شرقى، قومون جنوب شرقى و دوز گولونون جنوبغرينده، بوگونكو همدان، قزوين، زنجان، رودبار و حتى خزرين جنوب ساحل لرينده عيى كؤكلو و ياخين ديللى و مدنيتلى ائللر و خلقلر - قوتتى - لوللويلر ياشاميش و طبيعى اولارقا واحد هنر و صنعت مالک اولوب، بيرى - بيرينه اوخشار و بنزر اثرلر يارادارقا، يادگار قويموشلار.

دئمك مارليک تپه ده كشف اولموش تاريخى هنر اثرلرينين كاشانين "سيلک ب" قبرستانليغيندان الده ائديلميش اثرلره بيرى - بيرينه اوخشار و ياخين اولماسينين سببى مارليک خلقلرينين بوگونكو كاشان اراضييسينه كؤچمه سى يوخ، بلكه اونلارى يارادانلارين عيى كؤكلو، عيى تاريخه مالک اولماسى و واحد هنر و صنعت آتمسفرينده ياشامالارينين نتيجه و محصولودور.

بوگونكو ايران اراضييسينين غربى، مركزى، خزر ساحل لرى و شمالى آذربايجاندا م. ق. ۷ - ۸ - ۹ - ۱۰ - نجو يوز ايلليكلرده حكم سورموش واحد هنر و صنعت آتمسفريني همده بو اراضيدن كشف اولموش قاب - قاقاقلارداكى باليق ناخيشلاريندا مشاهده ائديريک. بو وحدت ايشغوز - ساكا هنرينى ده احاطه ائدير و شهبه سيز بو هنر وحدتينين عاميلى خزر دنيزى اولموشدور. فيكريميزجه باليق شكيلى نين ناخيشلار سيرا سينا داخل اولماسى بيرنجى نؤويه ده خزر دنيزى ايله علاقه دار همين دنيزين اطرافيندا ياشاميش خلقلرين هنريندن باشلانميشدير. شهبه سيز اورمو گولو، وان گولو و فارس كؤرفزينده بو ايشده رولو اولموشدور، آنجاق خزر دنيزى چئشيدلى يئمهللى باليقلار

*

۱ - فرهنگ معين، ج ۶، اعلام، ص ۱۵۲۰.

۲ - فرهنگ معين، ج ۶، اعلام، ص ۱۵۱۸، هابثله باخ: ر. قيرشمن. ايران باشلانقيجدان ايسلاما قدر.

باخیمیندان اولدوقجا زنگین اولدوغو اوچون، یقین کی، بو دنیز اطرافیندا یاشامیش "امرد" لر، "کاسپیلر"، "کادوسیلر"، "نیپورلار"، "آبانلار" و "مارلیک" خلقلری نین بو ایشده رولو اؤنملی اولموشدور.

بالیق شکلی جهتدن قدیم غربی و مرکزی ایران ولایتلری و ایشغوزلار - ساکالار آراسیندا هنر یاخینلیغی و وحدتی مسئله سینی بعضی ایران و چوخلو آوروپا عالیملری ده قید ائدی لر. مثلاً عزت الله نگهبان آوروپا عالیملرینین بو ساحه ده کی فیکرینی تصدیق ائده رک یازمیشدیر:

«بو پیاله نین بوغازیندا (مارلیک تپه دن کشف اولموش پیاله لرین بیرى. م.) قازیلیمیش بالیق ناخیشلارینا بنزر شکیل لر لرستان منطقه سیندن الده ائدیلمیش بیر قالخانین اطرافیندا مشاهده ائدی لیر کی، اونون تاریخی قدیم تاریخ متخصصی "موسیو قودار" واسطه سیله م.ق. ۹ - ۱۰ - نجو یوز ایلیکلر تعیین ائدیلمیشدیر. بونا بنزر باشقا بیر بالیق ناخیشی ایرانین شمالغرب منطقه سیندن الده ائدیلمیش بیر پیاله نین داخلی کفینده دیر کی، اسکی لیگی م.ق. دوقوزونجو یوز ایلیک تعیین ائدیلمیشدیر. باشقا بیر بالیق ناخیشی "لیتوج" خزینه سیندن اولان بیر قیتین اوستونده بیر آسلان بدنینه باغلی دیر کی، پروفئسور "کولیکان" ین نظریجه ماد و ساکالار زامانینا عایدیر و تاریخی م.ق. ۶۰۰ - نجو ایل حدودلاریندا تعیین ائدیلمیشدیر»^۱.

دئمک، بوگونکو ایران اراضیسینین غربی، مرکزی، خزر ساحل لری، ایشغوزلار - ساکالار و شمالی آذربایجان خلقلرینین م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - ۱۰ - نجو یوز ایلیکلرده کی هنر و اینجه صنعتی نین یاخینلیغی و بونلاردا واحد بیر هنر آتمسفرینین حاکم اولماسی آوروپا عالیملری طرفینده تأیید ائدی لیر. □ □ □

□ قوشا حیوان شکیللری

م.ق. ایکینجی مین ایلیک و بیرینجی مین ایلیگین ایلک عصرلرینده چاغداش شمالی و جنوبی آذربایجان، بوتون غربی و مرکزی ایران دا حاکم اولموش واحد هنر و اینجه صنعت آتمسفرینی ایکی مخالف و اوز به اوز طرفدن بیر آغاچا دیرماشیمیش حیوانلارین شکیللرینده ده مشاهده ائدی ریک. بو اثرین رنگلی شکلی ا.و.سالامزاده طرفیندن، حقلی اولاراق، "آذربایجانین بدیعی صنعتکارلیغی دنیا موزه لرینده" ادلی اثرین جیلدینین اوستو و ۱۵۱ - نجی صحیفه ده "ایران موزه لرینده آذربایجان صنعتکارلیغی نمونه لری" بؤلومونده وئریلمیشدیر.

م.ق. ایکینجی مین ایلیگه عاید اولان کاسسیلرین هنر نمونه لریندن بیرى ایکی طرفدن بیر سوتونا دیرماشیمیش بونوزلو کتجی و یا جئیران شکیلینده اولان اثری گؤسته ره بیلهریک کی، پترزبورقون "اثرمیتاژ" موزه سینده ساخلانیلیر.

كاسسىلرېن شىمالىندا، اورمو گۈلۈنۈن جنۇبىغىرىندە يىرلەشەن زۆھە خىزىنە سىندىن كىشىف اولموش اوچ ائردە عىنى بو صحنەنى، يعنى ايكى حيوانىن ايكى مۇخالف جەھەتدەن اوز - اوزە بىر آغاچا دىرماشماسىنى گۈرۈرۈك، بو ائىرلەر بونلاردىر:

۱ - قىزىل بىر صحنە خىيالى و قانادلى ايكى آسلان ايكى مۇخالف جەھەتدەن مۇقدەس آغاچا دىرماشمىشلار، بو خىيالى آسلانلار قانادلارنى وادىر. بىللە خىيالى و فانتاستىك حيوان شكيللىرى كاسسى مدىتتەندە عومۇمى بىر جەھەتدە. بو خصوصىت گۈردۈگۈمۈز كىمى، ھەم زۆھە، ھەمدە حسنلى، مارلىك، گىيان و سايرە خىزىنەلر قانلار بىرلەشكەن نەزەر چارپىر.

۲ - زۆھە خىزىنە سىندىن كىشىف اولموش قىزىل سىنەبندىن ايكى سىرا افسانەوى خىيالى و فانتاستىك مۇتقارن اينسان - حيوان شكيللرېنن اورتلارنىدا ايكى قارشىلىقلى جەھەتدەن ايكى افسانەوى حيوان - ايكى كىچى، آشاغىداكى سىرادا ايسە قانادلى آتا بىزىر حيوانلار آغاچ كىمى ناخىشلى و بىزىلى سوتونلار دىر مۇشاراق عكس جەھەتلەر باخىرلار. (كىچىمىش فىصىللردە بو سىنەبندىن شكيلنى وئرمىشك اورايا باخا بىلرسىنىز).

۳ - كىچىمىشكە شكيلنى وئرىپ، ھاقىندا دانىشدىغىمىز زۆھە خىزىنەسى ائىرلرېندىن بىرىدە قىزىل قولباقدىر كى، اوندا ايكى آسلان بىزىر حيوان بىر داغىن ياماجىندا ايكى مۇخالف جەھەتدەن اوتوراراق، قارشى سەتە باخىرلار.

عىنى صحنەنى مارلىك تەپەندەن كىشىف اولموش ايكى قىزىل پىالەدە گۈرۈرۈك:

۱ - او قىزىل پىالە كى، اوندا ايكى طرفەن ايكى اۋكۈزە بىزىر قانادلى خىيالى حيوان بىر خىيالى و فانتاستىك ناخىشلى آغاچا دىرماشىرلار.^۱

۲ - تارىخچىلر طرفىندەن حىيات داستانى آداندىر يىلمىش قىزىل بىر پىالەدە كى ايكى داغ كىچىسى نىن ايكى قارشىلىقلى جەھەتدەن يارپاق يىمك اوچون بىر آغاچا دىرماشماسى صحنەسى. بىرلەن شىرېنن دۈۈلت موزەسى "يىرقامون"دا ساخالانىلان استوانە شكيلندە بىر كاسسى مۇھۈرۈندە عىنى صحنەنى گۈرۈرۈك، يعنى ايكى اۋكۈز بىر آغاچىن ايكى طرفىندە دايانمىشلار، "پروفىسور مەرتقات" بو ائىرىن تارىخىنى م.ق. ايكىنچى مەن اىللىك حدودلارنىدا گۈستىرمىشىدۇر.^۲ يىئەندە لىستاندان كىشىف اولموش تونج بىر ھلقەدەندە عىنى صحنە وادىر و پروفىسور "ائىرل مېر" اونون تارىخىنى م.ق. ۱۳ - ۱۵ - نچى عىصرلر تەيىن ائتمىشىدۇر.^۳

يىئەندە لىستاندان كىشىف اولموش بىر اوخ قابىندا بىر نىچە دىقە تىكرار اولموش ھەمىن صحنەدە ايكى طرفەن ايكى اۋكۈز آغاچا دىرماشىرلار و "مۇسىۋ قودار" اونون تارىخىنى م.ق. ۱۲ - ۱۱ - نچى

*

۱ - ماننا تارىخى و مدىتى نىن مەنەلرى بۇلومۇندە مارلىك تەپە قىسمىتە.

۲ - مارلىكىن فلز قابىلارى ص ۵۴.

۳ - يىئەندە اورايا.

یوز ایلیکلر گؤستریمیشدیر.^۱ "پرفسور پورادا" لرستاندان بیر اوزوک الده ائتمیشدیر کی، اونون قاشینین اوستونده اؤکوزلر قارشیلیقلی اولاراق آغاجین ایکی طرفینده تصویر اولموشدور. بو اثر آمریکانین "سنت لوئیز" موزه سینده دیر. لرستان و هیت خلقینین مرکزی اولموش "کارکمیش" دن الده ائدلمیش اثرلرده بئله ناخیشلار چوخدور.^۲

بئله قارشیلیقلی اؤکوز و حیوان ناخیشلاری او قدر او دؤورده یاخین شرق منطقه سینده یاییلمیش ایدی کی، آسوری هنرینده سرایت ائتمیش ایدی. مثلاً آسوری شاهی "آشور ناسیرپال" ین (م.ق. ۸۶۰ - ۸۸۵) و "اوچونجو سلمنسر" ین (م.ق. ۸۲۴ - ۸۵۹) لؤوحه لری و حتی بنالارینین کرپیچلرینده ده بو ناخیشلار راست گلیریک.

شبهه یوخدور کی، آسوری اثرلرینده کی بو ناخیشلار کاسسی هنریندن اقتباسدیر. چونکی کاسسیلر آسوریلردن چوخ اسکی راق دیولار.

بوکیمی قارشیلیقلی قوشا اؤکوز و حیوانلار اولان ناخیشلاردا معمولاً اونلارین آراسیندا بیر آغاج بیر سوتون و یا آغاجا بنزر دایاناجاق واردیر کی، منطقه نین بوتون اثرلرینده مشاهده اولونور. بو اثرلرده دقته لایق مسئله لردن بیر ده همین آغاجلارین یارپاقلارینین شکلی و قورولوشودور کی، اونلاری کاسالاردا گؤروروک، حتی حسنلی دن تاپیلیمیش بیر کاسادا همین آغاج و یارپاقلار بنزر ناخیشلار واردیر. ایرانین غربیندن تاپیلیمیش تونج قابالارین بیر چوخوندا همین تیب آغاج و یارپاقلارینی مشاهده ائدیریک.^۳

بوگونکو ایرانین غربی و مرکزینده حکم سورموش هنر و صنعت آتمسفری او قدر یوکسک و زامانینا گؤره اینجه و دقته لایق اولموشدور کی، اونون بیر سیرا هنر و صنعت خصوصیتلری و نمونه لری تکجه او دؤورکو منطقه مدنیتلری دئییل، حتی اورادان چوخ اوزاق مدنیتلره بئله تأثیر ائتمیشدیر. نمونه اولاراق همین آغاج و اونون خصوصی یارپاقلارینین ناخیشلارینی گؤستره بیله ریک کی، آسوری، اورارتو، ایشقوز - ساکا، ماد، هخامنیش، آلتای، اورتا آسیا، پازی ریک، هیت، کویان و حتی مصر اثرلرینده ده مشاهده اولونور.

مارلیک تپه خزینه سینین بو اثرینده حیوانلارین قوشالیغیندان علاوه همده اونلارین خیالی و فانتاستیک اولماسی دقته لایقدیر.

بو فانتاستیک ناخیشلارین چشیدلی عضولری اینسان و جوربجور حیوانلارین مختلف عضولریندن عبارتدیر. بیز یئرینده بو مسئله ایله علاقه دار گؤستریمیشیک کی، بو خیالی شکیلر و اونلارین هنرمندلر طرفیندن یارانماسی ان قدیم دؤورلردن باشلانان افسانه لر اورتا آسیا و یاخین

*
۱ - بئنه اورایا.

۲ - بئنه اورایا.

۳ - مارلیکین فلز قابلاری، ص ۴۸.

شرق خلقلری داخلینده زامان - زامان یارانیب، گئیشلنمیش و خلقلر داخلینده یاییلاق قول - قاناد آتمیش داستانلار، میفیک ناغیللار، قهرمانلیق داستانلاری و عمومیتله شفاهی خلق یارادیجیلیغی ایله ایلگیلی اولموش و اونلاردان غیدالاناراق یارانمیشدیر. بئله خیالی و فانتاستیک شکیللر قدیم یاخین شرق خلقلرینین هامیسیندا او جمله دن سومثر، ایلام، کاسسی، هورری، قوتتی، لوللویی، اککد، آسوری، ماننا، ماد، اورارتو و ... خلقلرین اینجه صنعت اثرلرینده مشاهده اولونور.

واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش خلقلرین اثرلرینده بو کیمی خیالی حیوان شکیللری چوخودور. مثلا ایلاملارین هنریندن نمونه اولاراق یوسف مجیدزاده نین "تاریخ و تمدن ایلام" اثرینین بیر سیرا شکیللرینه باخماق اولار. کاسسی هنری بو جهتدن اولدوقجا زنگین دیر و مختلف بؤلوملرده بو مدیتندن وئردیگیمیز شکیللری نظردن کئچیرتمک اولار. اورارتو، ماننا و ماد مدیتنلریله ده ایلگیلی فصیللرده وئردیگیمیز اثرلرین شکیللرینده بو کیمی خیالی حیوان شکیللری چوخودور و بورادا اونلارین تکرارینا حاجت یوخودور. شکیلینی وئردیگیمیز زئوه دن کشف اولموش کمر بند ده بو تیپ اثرلرندیر.

مارلیک تپه اثرلریندن فانتاستیک حیوان شکیللی اثرلردن بیریده او قیزیل پیاله دیر کی، اونون خارجی سطحینده خیالی سیمرغ و قانادلی خیالی اوکوز شکیللری دؤیمه اوصولایله قاباریلیب تصویر ائدیلمیشدیر.

گؤستردیگیمیز کیمی بئله خیالی اثرلرین تاریخی یاخین شرق خلقلری مدیتنینه اولدوقجا ده رین و قدیم دیر. پروفئسور "آذرپی" کیمی تحقیقاتچیلار خیالی سیمرغ شکیلینی م.ق. اوچونجو مین ایلیکده یارانمیش گؤسته ریرلر.^۱

دوغرودان دا بیز حتی سومثرلر و اککدلرده "قیلقمیش" داستانی اساسیندا یارانمیش فانتاستیک شکیللرین ایلك نمونه لرینی گؤروروک کی، م.ق. اوچ و حتی دؤردونجو مین ایلیگه عاید دیر. فانتاستیک حیوان شکیللرینین یارانماسینی لاپ ابتدایی اینسانلارین داشلاردا قازدیقلاری ناخیشلاردا حیس ائتمک اولور. البته بئله خیالی حیوان شکیللری یاراتماق بو گونکو ایرانین قدیم غرب و مرکزی خلقلرینده حاکم اولموش واحد هنر و صنعت آتمسفرینین مختلف یئر و مکتبلرینده او جمله دن کاسسی، ماننا (حسنلی، زئوه)، ماد (مارلیک تپه، کلاردشت، سیلک ...)، میتانی و سایره او جاقلا ریندا داها اینکیشاف ائتمیش و آقای عزت الله نگهبانین حقلی اولاراق قید ائتدیگی کیمی، سونراکی دؤورلاردا منطقه و اورانین اطراف یئرلری مکتبلرینه تاثیر ائتمیش و حتی اونلار طرفیندن اقتباس دا اولونموشدور.

هورریرلر (میتانی لر) ین یوکسک مدیتنلریندن دانیشارکن گؤستریمیشیک کی، اونلار واحد هنر و صنعت مکتبیین اینکیشافی، چیچکلنمسی و منطقه ده یاییلماسی و مختلف هنری مکتبلره تاثیر

اٹمه سینده بؤیوک رول اوینامیشدیر. آقای عزت الله نگهبان واحد هنر و صنعت مکتبینین آسوری هنرینه تاثیریندن دانیشارکن یازیر کی، "بو بارده ده شاید دئمک اولسون کی، بو ناخیش (آسوری اثرلرینده کی ناخیش) میتاننی هنر مکتبینین بو منطقهده (یاخین شرق) نفوذونون داوامینی گؤستریر.^۱

زئوه خزینه سیندن بحث ائدرکن گؤستردیگیمیز و شکیللرینی وئردیگیمیز مقدس آغاچا دیرماشمیش ایکی فانتاستیک آسلان هابله همین خزینه دن کشف اولموش قیزیل صحیفه ده آلتی دفعه تکرار اولموش آسلانلا دؤیوشن بیر شخص لؤوحه سینده آسلانلا دؤیوش تصویری اساس اعتباریله فانتاستیک و خیال محصول دور کی، اینسانین گوجو، اراده سی و باجاریغینی طبیعت و طبیعی حیوانلارلا غلبه سینی نمایش ائدیرمک اوچون یارانمیشدیر.

عینی فیکیری مارلیک تپه خزینه سیندن اولان گوموش پیاله ده کی بیر قهرمانین ایکی آسلانلا دؤیوشوب، اولاری بوغازلاریندان سیخماسی صحنه سینده گؤروروک.

دئمک خیالی اینسان و حیوان شکیللری یاراتماق واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش قدیم یاخین شرق خلقلری حکومت و مدنیتلری داخلینده یایلمیشدیر. بو جهتن مارلیک و کلاردشت هنر اوجاقلاری دا اولدوقجا ماراقلی و دقته لایق اثرلره مالیکدیر و بیز یوخاریدا او بارده کفایت قدر دانیشدیق. بورادا او خیالی تصویرلرین بیر نچه سینین شکلینی وئریریک.

ایشغوزلارین - ساکالارین هنرینه عاید اولان قافقاز داغلارینین شمالی منطقه سی کوباندان الله ائدیلمیش قیزیل ایله بزنمیش گوموش بیر گوزگوده سیمرخ ناخیشی واردیر. ائله جهده بو ناخیش "پازیریک" خزینه سیندن کشف اولموش شیلرده دقتی جلب ائدیر. قانادلی اوکوز شکلی ده بوتون یاخین شرق و حتی آقای عزت الله تگهبانین دئدیگی کیمی بوتون اورتا آسیا و یاخین شرق دونیاسینین بؤک هنرینده یایلمیش و معمول اولموش بیر ناخیش ایدی.^۲

قانادلی اوکوز ناخیشی آسوری سارایلارینین داشلاریندا قازیلیمیش قباباری شکیل کیمی ده چوخدور. آنجاق مارلیکین قانادلی اوکوز شکیللری آسوری ناخیشلارینا نسبتاً اولدوقجا طبیعی، جانلی، ایناندیریجی، دورغونلوقدان اوزاق، حرکت حالیندا، یوکسک هنر، اینجه صنعت، مهارت، باجاریق و اوستالیقلا تصویر اولوندوغو حالدا آسوری ناخیشلاری حرکت سیز، دورغون و دونوق حالدا تصویر اولموشلار.

مانانا مدنیتنین حسنلی خزینه سیندن کشف اولموش بیر قیزیل پیاله نین ائشیک دیواریندا کی ناخیشلاردا هاوا آلاهینین آراباسینی چکن بیر اوکوز شکلی ده^۳ مارلیک تپه اثرلرینین اوکوز

۱ - مارلیکین فلز قابلاری، ص ۷۶.

۲ - هامان اثر، ص ۷۶.

۳ - حسنلی تپه سی بحثی

شکیللری کیمی نهایت درجه‌ده جانلی، حیاتی، دیری و بوتون عضولری حرکت حالیندا تصویر اولونموشدور.

گؤستریدیگیمیز ایلام، کاسسی، ماننا و مادلارین واحد هنر و صنعت آتمسفترینین محصولو اولموش مارلیک و حسنلی خزینه‌لری اثرلرینده کی یوکسک صنعت آیدین گؤستریر کی، او، تاریخ و اسکی لیک جهتدن آسوری هنریندن قدیم اولموش و شبهه‌سیز غارتگر و تالانچی آسوری شاهلاری ماننا - ماد خلقلرینی تالاییب آپاراندا، اونلارین اوستالاری، داش یونانلاری، اینجه صنعت خادیم‌لری، صنعتکارلاری و استعدادلی شخصلرینی ده اسیر ائدیپ آپارمیش و نینوادا اونلاری و یا اونلارین شاگردلرینی اشاره ائتدیگیمیزی اؤکوز شکیللرینی حجارلیق ائتمه‌گه مجبور ائتمیشلر و بونا گؤره‌ده اونلار روحسوز، دونوق، حرکتسیز و صنعتکارلیقدان اوزاق ناخیشلار اولموشدور.

مارلیکین سیمرغ و قانادلی اؤکوز شکلی اولان پیاله‌سی داخلینین تکینده اولان دایره‌وی گؤزل ناخیشلی یارپاقلاری کاسسی مدنیتی‌نین اثری اولان کرمانشاهدان کشف اولموش بیر قابین اوزه‌رینده‌ده مشاهده اولونور. بودا تامامیله طبیعیدیر. اونا گؤره کی، هم مارلیک تپه، همده کاسسی مدنیت‌لری گؤستریدیگیمیز و اوزه‌رینده بحث ائتدیگیمیز واحد هنر و صنعت آتمسفترینین بیری شمالی، دیگری ایسه غربینده یئرله‌شن اوجاقلاریندان اولموشلار.

قوشا حیوان ناخیشی بیر قدر فوق‌لی اولسادا کرکوکون زنجیرلی منطقه‌سینده الده ائدیلمیش ایکی صحیفه‌ده واردیر کی، اونلاردا ایکی داغ کئچجسی بزک آغاجینین ایکی طرفینده گؤستریریلر. بو اثرلرین بیرینین تاریخی م.ق. ایکینجی مین ایللیک و دیگرینین کی م.ق. دوققوزونجو عصر تعیین ائدیلمیشدیر و بونا گؤره‌ده چوخ احتمال هورری (میتانی) مدنیتی‌نین یادگارلارینداندیر.

قارشیلیقلی داغ کئچجسی دسته‌سینین اوخشار صحنه‌لرینین نمونه‌لری ایرانین غربیندن الده ائدیلمیش تونج قاب‌لاردا و واردیر کی، م.ق. اونونجو یوز ایللیگه عایددیر (مارلیکین فلز قاب‌لاری). بو او دئمک‌دیر کی، قوشا حیواندان عبارت اولان ناخیشلار واحد هنر و صنعت آتمسفترینه مالک اولموش بوگونکو ایرانین بوتون غربی و مرکزی ائللری و خلقلری مدنیت‌لرینه مخصوص اولان بیر ناخیش، بیر یارادیجیلیق اوپرازی اولموشدور.

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، زئوه خزینه‌سینین قیزیل سینه‌بندینده ده همین قوشا حیوان ناخیشی واردیر.

کوبان‌دادا بئله ناخیشا مالک اولان بیر قین تاپیلیمیشدیر کی، ایشغوزلارا عایددیر. مارلیک تپه‌نین دؤرد سیرا ناخیشا مالک اولان قیزیل پیاله‌نین یوخاریدان بیرینجی سیراداکی لشش یئین قوزغونلار تصویرینه اوخشار و عبرت آمیز بیر صحنه نینوا شهری خارابا‌لارینین سناخریب (م.ق. ۶۸۱ - ۷۰۵) ین سارای دیواریندا کی قاباری ناخیشدیر. بو آسوری سارایی ناخیشیندا قوزغون بیر ایلام عسگرینی دیدیر. یئنه‌ده نینوا خارابا‌لاریندا "آشور ناسیرابال" ین سارایی دیوارینین ناخیشیندا بیر قوزغون بیر ایلام ضابطی‌نین جسدینی یشمکده‌دیر. "تیمرو" دا اوچونجو تیقلت پیله‌سین ساراییندا

بیر قوزغون گۆیده اوچاراق اورارتو عسگرلرینی ایزله بیر.^۱

لشش یئین قوزغونلارین شکیلی ایلاملارین شوش شهری خارابالاریندان دا کشف اولموشدور. تاریخی م.ق. ۸-۹- نجو یوز ایلیلکلر تعیین اولونموش بو شوش ناخیشلاری مارلیک تپه نین همین نؤوع لؤوحه لری و شکیللرینه چوخ اوخشاییر. لرستاندا عینی ناخیشلار الده ائدیلیمیشدیر کی، کاسسی مدنیتینه عایددیر.

قوشا حیوان ناخیشی قدیم دؤورلرده آسیا خلقلرینه اوزون عصرلر داوام ائتمیش بیر هنر عنعنه سی اولموشدور. بو باره ده آقای عزت الله نگهبان یازمیشدیر: "قوشا حیوان ناخیشی ... یاخین شرق و اورتا آسیادا یایلمیش بیر عنعنوی ناخیشدیر. بو ناخیش مختلف حیوانلار قورو هونو بیر بڑک آغاجینین ایکی طرفینده قارشیلیقلی اولاراق گؤستریر و اولدوقجا اوزون بیر دؤور داوام ائتمیشدیر.^۲

واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش بو گونکو غربی و مرکزی ایران منطقه لریندن کشف اولموش م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینه عاید اثرلرده اوخشارلیق، هنر و صنعت وحدتینی همده پیاله لرین لبه لرینده کی ناخیشلاردا گؤرمک اولور. مثلا حسنلی دن کشف اولموش دونیا شهرتلی قیزیل پیاله نین آغزینین اطرافیندا کی نوار شکلینده اولان ناخیشلار مارلیک تپه دن کشف اولموش ائشیک سطحینده بیر جوت قانادلی اؤکوز ناخیشلاری اولان قیزیل جامین آغزینین اطرافیندا کی نوار شکلینده کی ناخیشلار کیمیدیر.

عینی وضعیتی خزرله البرز داغلاری آراسیندا یارانمیش کلاردشت مدنیتیندن کشف اولموش قیزیل پیاله ده گؤروروک. داها دقته لایق مسئله اونندان عبارتدیر کی، کلاردشت پیاله سینین لبه سینده کی ناخیش مارلیک تپه پیاله لرینین بضیسینده اولان ناخیشلارین عینی کیمیدیر. ایرانین غرب ایالت و ولایتلریندن کشف اولموش بو پیاله لره بنزر اثرلرین هامیسیندا بو و بونا بنزر ناخیشلارا راست گلمک اولور.

بحث ائدیگیمیز منطقه لرده واحد هنر و صنعت آتمسفرینین حکم سوردوگونو گؤستره ن فاکتورلاردان بیریده پیاله لرده کی حیوان ناخیشلارینین باشلارینین پیاله لرین خارجی سطحیندن ائشیکه چیخماسی حادثه سیدیر.

مارلیک تپه اثرلریندن اوستونده بیر جوت قوشا قانادلی اؤکوز ناخیشی اولان پیاله دن یرینده دانیشارکن گؤستردیک کی، اوندکی اؤکوز ناخیشلارینین باشلاری داخلدن دویمه اوصولایله قاباریلاراق ائشیکه چیخمیشدیر. عینی هنر و صنعت کلاردشت قیزیل پیاله سینده نظره چارپیر، آنجاق کلاردشت پیاله سینده آسلا نین باشی آیريجا قایریلاراق، سونرادان پیاله ده یرینه میخلانیب

* ۱- مارلیکین فلز قبالاری، ص ۸۷.

۲- یننه اورادا، ص ۸۴-۸۵.

یاپیشدیر یلمیشدیر.

رودبار طرفلریندن قاچاق قازینتیلارلا تاپیلیمیش و م.ق. دوققوزونجو عصره عاید اولان بیر قیزیل فینجاندا داغ کئچیسینین باشی فینجانین خارجی سطحیندن ائشیکه چیخمیشدیر. بو فینجانین دا بهلری مارلیک تپه و کلاردهشت پیاله لرینین بهلری کیمی ناخیشلیدیر.

پروفئسور ویلکینسین فیکرینجه بو فینجانداکی داغ کئچیسینین باشی آیریجا قایر یلمیش و سونرا قایناق وئرله رک کئچی شکیلینین بدنینه یاپیشدیر یلمیشدیر. پروفئسور ویلکینسین فیکرینجه بو گونکو ایرانین قدیم غربی و مرکزی منطقه لرینده قایناق واسطه سیله فلزلری یاپیشدیر ماق معمول اولموش و بو ایش شیمیایی اوصولارلا مس دوزو و جوشکارلیق واسطه سی ایله حیاتا کئچیرمیش.^۱

شوشدان تاپیلیمیش و م.ق. ۱۲۲۷ - ۱۲۳۴ - نجی ایللرده حاکمیت ائتمیش ایلام شاهی "اومتاش قال" زمانینا عاید اولان بیر تونج فینجاندا ایکی سیرا - بیرى اؤکوز و دیگرى آتلاردان عبارت اولان ناخیشلارین باشلاری قاباری و ائشیکه چیخمادیر. عینی وضعیتده اولان قبالاری و ناخیشلاری سونرالار اورارتو مدنیتینده مشاهده ائدیریک کی، اونلارین تونج قبالاری ترکیه نین ارزنجان شهری یاخین لیغینداکی قازینتیلاردا کشف اولموشدور.^۲

بو گونکو غربی و مرکزی ایرانین م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده کی هنر و اینجه صنعت آتمسفرینین عینی لیگی، دؤنه - دؤنه اشاره ائتدیگیمیز کیمی، آرازین شمال قسمتلی، قافقاز داغلارینین جنوب اتکلری و کور چایی ساحل لری و خزر کنارلاری اراضیسی یعنی بو گونکو شمالی آذربایجاندا ایچینه آلمیشدیر. بو هنر و صنعت آتمسفرینین یارانماسی و وحدتی چوخ قدیم زامانلاردان، ظنیمیزجه قوتتی و اوتی ائللری و خلقلرین م.ق. ۲ - ۳ - نجو مین ایللیکلردن آرازین شمالی و جنوبوندا یاشاماسی زامان - زامان دریند یولوايله اورتا آسیادان تورک ائللرینین گلیب، بو اراضیلرده یورد سالیب حیات سورمه سی، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللریندن باشلا یاراق ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرلرده ایشغوزلارین - ساکالارین کیچیک و بؤیوک دسته لر و ائللر شکلینده گلیب هم شمالی، همده جنوبی آذربایجان تورپاقلاریندا یورد سالیب یاشاماسی دها سونرالار جنوبی آذربایجاندا یاشایان ایشغوزلارین - ساکالارین بیر عده سینین شمالی آذربایجان اراضیسینه گئدیپ و حتی اورادان دریند یولوايله گئری قایتماسی کیمی تاریخی فاکتورلارین محصولو ائله جده خزر دیزی و بو دیزین جنوبو و غربینده یاشامیش واحد کؤکلو خلقلرین آردیجیل ایلگی و علاقه سینین نتیجه سیدیر.

بو سببلره گؤرده مارلیک تپه خزینه سیندن الده ائدیلمیش بئلی، دؤشو و قیلچلاریندا اوجو

۱ - مارلیکین فلز قبالاری، ص ۵۳ - ۵۲.

۲ - بئنه اورایا.

یومورو بونوزلارا بنزر ناخیشلاری اولان، آلتی دفعه تکرارلانی، یول گئدن، خیالی آت تصویرلریسه مالک قیزیل پیاله‌نین ناخیشلاری کیمی ناخیشلاری اولان ساخسی قابلار کاشانین "سیلک" قبرستانلیغیندان تاپیلیمیشدیر کی، اوندان نجه یارپاغا مالک اولان گوللرده بوش یئرلری دولدورموشدور. بوندان علاوه شمالی آذربایجانین "مارال دره‌سی" آدلی منطقه‌سیندن بیر فلزی نوار الده ائدیلیمیشدیر کی، اوندان بیر بونو اوزون و یای کیمی ایری اولان آتین ناخیشی واردیر. آو یئرینده گؤسته‌ریلمیش بو آتین باشیندا ایکی بونوز کیمی ناخیش واردیر. پروفیسور "شفر" طرفیندن بو مثال لنت م.ق. ۱۰۰۰ - ۱۲۰۰ - نجی ایللره عاید گؤسته‌ریلمیشدیر. بو لنتین تاپیلدیغی "مارال دره‌سی" قبریندن بیر تونج صحیفه‌ده کشف اولموشدور کی، اونون اوستونده مارلیک تپه‌نین یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز پیاله‌سینین ایچ طرفده تکینده اولان، اوچ بوجاقلاردان یارانان دایره‌وی بزرک ناخیشی واردیر.

بوتون بونلاری نظره آلدیقدا تامامیله آیدین اولور کی، ایلام، کاسسی، ماننا و ماد هنری، صنعتی و عمومیتله مدنیتلری آراسیندا چوخ یاخین و آردیجیل ایلگی و علاقه اولموشدور. بو علاقه ماننا - ماد مدنیت مرکز لرینین هامیسی، او جمله‌دن، گؤستر دیگیمیز کیمی، سیلک تپه و حسنلی تپه‌سی مدنیتی ایله اولموشدور. بو واقعیتلری عزت‌الله نگهبانین سؤزلریله اوخویاق:

... او زامان ایکی "مارال تپه‌سی" و "مارلیک" منطقه‌لری آراسیندا اینکار ائدیلمز مدنی و هنری ایلگی اولموشدور. بو ایلگینین شاهدلری او شئیلرده نظره چارپیر کی، "مارال دره‌سی" قبرستانلیغیندا اولولرله گؤمدورولموش، همده مارلیک قبرلرینده کشف اولموشدور. حسنلی قازینتیلاریندان دا الده ائدیلمیش کیچیک ناخیشلاری اولان گوموش بیر پیاله اوزهرینده بیر آت ناخیشی گؤسته‌ریلیر کی، سبک باخیمیندان، معین درجه‌ده، مارلیک پیاله‌سینین بونوزلو آتی ایله مقایسه ائدیله بیلر. حسنلی دن اولان بو گوموش پیاله‌نین تاریخی م.ق. بیرنجی مین ایللیگین اوللری حدودوندا تعیین ائدیلمیشدیر.^۱ بو پیاله ناخیشلارینین قایریلما تکنیکی مارلیک قابلارینین قایریلما تکنیکینه بنزه‌یر. عزت‌الله نگهبان بو باره‌ده یازمیشدیر:

«بعضی عالیم‌لر طرفیندن بو گوموش پیاله احتمال اورارتو منشألی بیر پیاله اولاراق معین ائدیلمیشدیرسه‌ده، نظره گلن بو گوموش پیاله‌نین مارلیک سبکی و هنری ایله داها آرتیق ایلگیسی واردیر. حسنلی پیاله‌سینین اوستونده کی فشارلا سالتیمیش ناخیشلار مارلیک گوموش قابی اوزهرینده کی فشارلا یارانمیش ناخیشلار ایله، قایریلما تکنیکی باخیمیندان، اوخشاردیر».^۲

لرستانین "سرخدا" منطقه‌سیندن تاپیلیمیش بیر اوخ قابیندا قاباری قانادلی بیر اؤکوز ناخیشینین باشی و بونوزلاری مارلیک تپه خزینه‌سینین همین بونوزلو آتی کیمی، تصویر

* ۱ - مارلیکین فلز قابلاری، ص ۵۸.

۲ - مارلیکین فلز قابلاری، ص ۵۸.

اولونموشدور.^۱

مارلیک تپه‌دن کشف اولموش همین بونوزلو آتی اولان پیاله‌ده بیری - بیرینین عکس جهتینده حرکتده اولان آت ناخیشلارینی بیری - بیریندن آیران قوشا اوچ خط واردیر کی، هر ایکی خطین ایچی جیناغی شکیلده اولان موازی خطلرله دولدورولموشدور. بوتون یاخین شرق منطقه‌سیندن تاپیلیمیش قابلاردا بئله ناخیشلی خط چوخدور. حتی م.ق. ۱۴ - ۱۳ - نجو عصرلره عاید، رامسشسر دؤورو مصر قابلاری ناخیشلاریندا بو خطلره راست گلیریک. بئله ناخیشلی نوار کیمی خطلر "جیحون" چایی خزینه‌لریندن کشف اولموش اثرلرده‌ده مشاهده اولونور.^۲

مارلیک تپه‌نین بو پیاله‌سینده کی ناخیشلاردان بیری‌ده بورولموش نوار شکیلینده خطلر دیر کی، یاخین شرقین بوتون منطقه‌لری مدیترلرینده، او جمله‌دن زئوه، حسنلی، کلاردشت، لرستان، هیت، آسوری، هورری، سوریه، فلسطین و خصوصیه ایرانین غرب منطقه‌لریندن تاپیلیمیش اثرلرده چوخدور. بو خطلر جامین دؤورد - دؤوره‌سینه ساریلمیش، اؤزلری‌ده آشاغیداکی ایکی خطین بورولماسیندان یارانمیشدیر کی، هر خط اوچ موازی خطدن یارانمیشدیر، یوخاریدا، لبه‌نین آلتیندا اولان خط ایسه دؤرد خطدن هؤرولموشدور و هر خط اوچ موازی خطدن میدانا گلیمیشدیر. بو کیمی ناخیشلارا حتی قافقاز داغلارینین شمالی منطقه‌سی اولان "کوبان" دان کشف اولموش اثرلرده‌ده راست گلیریک.^۳

دئمک، مارلیک تپه خزینه‌سیندن کشف اولموش قابلارداکی بورولموش، یا هؤروک کیمی هؤرولموش و یا جیناق شکیلده کیچیک خطلرله یارانمیش نوار شکیلینده بزک خطلری ایلام، کاسسی، ماننا و ماد هنری و اینجه‌صنعتی‌نین بیر عنصر و کیمی، نه تکجه چاغداش ایرانین غربی و مرکزی منطقه‌لرینین اسکی اورتاق مدنییتی، بلکه یاخین شرق و حتی یاخین شرقین اطرافینداکی مدیترلر، ائله‌جده‌ده اورتا آسیا مدنییتینه تأثیر ائتمیشدیر.

بو جهتدن ماننا مدنییتیندن دانیشارکن، همین عنوانلی بؤلومده گؤستر دیگیمیز ماننا شاهلی تصویرینه مالک هابئله "ماننا اوخ آتانی" شکلی اوستونده جیزیلمیش پیاله‌لرین لبه‌لرینین آشاغیسینا، ائله‌جده‌ده اورادا "ماننا اوزانی" ناخیشینا مالک اولان پیاله‌نین لبه‌سی و آلت حیصه‌سینده اوچ سیرا ناخیشدان اورتادا اولانینا باخماق کفایتدیر.

بحث ائتدیگیمیز قدیم دؤورلرده شمالی و جنوبی آذربایجان، ایرانین غربی و مرکزی ایالتلرینده حاکم اولموش واحد هنر و صنعت آتمسفرینین وارلیغینی استراحت حالیندا تصویر اولموش مارال، داغ کئچیسسی و قویونلارین شکیللرینده مشاهده ائدیریک. مثلاً استراحت حالیندا تصویر

* ۱ - پشه اورایا.

۲ - مارلیک فلز قابلاری، ص ۵۹ - ۵۸.

۳ - مارلیک فلز قابلاری، ص ۶۱.

اولموش مارال شکلی خزرین جنوب ساحل لریندن الده ائدیلمیش بیر شیده، ائله جه ده "زئوه" دن کشف اولموش قیزیلدان اولان بؤک وسیله سینده واردیر کی، پروفیسور ر. قیرشمن اونلاری م. ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجو یوز ایللیکله عاید بیلیر.^۱ شوشون ۱۵ کیلومترلیگینده یئرله شن "هفت تپه" دن کشف اولموش اثرلرده ده استراحت ائدن قویونلار سیراییله دوزولموشلر.^۲

همین فورمادا اولان بو حیوانلارین شکیللرینه مالک اولان اثرلر قافقاز داغلارینین شمالی قسمتینده یئرله شن "کوبان" منطقه سیندن ده، ایشغوزلار - ساکالارین اثرلری اولاراق، کشف اولموشدور.^۳

مارلیک تپه دن کشف اولموش قیزیل بیر کاساداکی بیر لؤوحه، یعنی قانادلارینی قوچلارین اوستونه آجیب، اونلاری حمایت ائدن بیر قارتال ناخیشی واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولان گؤستریدیگیمیز یئرلردن کشف اولموش اثرلرده ده مشاهده اولونور. بو کیمی قوش شکلی قیزیل صحیفه ده شوشدان، بو کیمی قوچ تصویری ایسه حسنلیدن کشف اولموش بیر کاسانین سطحی و کفینده واردیر، اؤزوده م. ق. ۱۰۰۰ - ۱۲۰۰ - نجی ایللره عایددیر. حتی بو ناخیش میتاننی، هیت و آسوری مؤهورلری و اثرلرینده ده مشاهده اولونور.^۴

مارلیک تپه دن کشف اولموش بو کاسانین لبه سی آلتیندا اولان ناخیشلی، ائتلی لشتین هؤروک کیمی توخنوشودا بحث ائتدیگیمیز واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش اراضینین هر یئریندن تاپیلان تاریخی اثرلرده مشاهده اولونماقدادیر.

مارلیک تپه اثرلرینین چوخوندا گؤردوک کی، اونلارین لبه سی و بعضیلرینین تکنین اطرافیندا ائله بیر ماراقلی ناخیش قابلارین دؤرد - دؤوره سینی بزه میشدیر کی، اوچ خطدن هؤروک واری توخنوموش شکیلده دیر و بو اوچ خطین هر بیر اوچ موازی خطدن یارانمیشدیر. بو بؤک لشتی و یا نوار مارلیک تپه اثرلرینین چوخو، او جمله دن بیر قسمتی خازاب اولموش قیزیل فینجاندا، قوشانادلی اؤکوز ناخیشلی پیاله ده، بونوزلو آت ناخیشلاری اولان پیاله ده، استراحت حالیندا داغ کئچسی ناخیشی اولان پیاله ده، قوچلار و قارتال ناخیشلی کاسادا، سیمغ و قانادلی اؤکوز شکلی اولان لیواندا، قارتال شکیللی فینجاندا، آناسینی اهن، آغاجا دیرماشان و نهایت کرکس لر واسطه سیله دیدیلن داغ کئچسی تصویری اولموش پیاله ده، قانادلی ایلاهلرین تصویری اولان پیاله ده، هابشله آسلانلاری بوغماق ایسته یین ایگیدین اولدوغو گوموش پیاله ده، ائله جه ده بعضی تونج قابلاردا گؤرونور. عینی ناخیشی حسنلی تپه سیندن کشف اولموش گؤزل ناخیشلی قیزیل پیاله نین لبه سینده، اونا چوخ یاخین ناخیشلی لشت ماننا اوزانی، ماننا شاهی و ماننا اوخ آتانی

*

۱ - مارلیکین فلز قابلاری، ص ۶۵.

۲ - یئنه اورادا، ص ۶۶ - ۶۵.

۳ - یئنه اورایا.

۴ - مارلیکین فلز قابلاری، ص ۷۱ - ۷۰.

تصویرلری اولان پیاله‌لرین لبه‌لرینده مشاهده ائدیریک . عینی ناخیشی هیت مدنیتی اثرلری، هابئله سوریه‌دن کشف اولموش هورری مدنیتینه عاید اثرلرده، حتی م.ق. آلتینجی عصره عاید اولان قافقاز داغلارینین شمالیندا کوبان‌دان الده ائدیلمیش ایشغوز (ساکا)لارا عاید اثرلرده گؤروروک. دایره‌وی ناخیشلار

مارلیک تپه اثرلرینین داخلی کف‌لرینده اولدوقجا گؤزل و ریاضی اوصوللارلا حیصه‌لره بؤلونه‌رک ناخیشلاناتان دایره‌وی ناخیشلار و اونلارین بعضیلرینده بیضی شکلینده یارپاقلار اولدوقجا دقیق و اینجه شکیلده تصویر اولونموشدور. بئله گیرده ناخیشلارین اولدوقجا الوان و چشیدلی نؤوعلرینی بو گونکو ایرانین غربی و مرکزی تورپاقلاریندان الده ائدیلمیش اثرلر و قاب - قاجاقلارین بیر سیراسیندا مشاهده ائدیریک. بئله ناخیشلار واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش گؤستردیگیمیز منطقه‌لرین مدنیتلرینده، استثناسیز اولاراق، مۆوجود اولموش، اؤزوده اولدوقجا چشیدلی، الوان، اینجه، دوزگون ریاضی بؤلگولره و هر بؤلگوده معین شکیلده تصویرلره مالک اولموشدور. کتچمیش بؤلوملرده موضوعلارلا ایلگیلی وئردیگیمیز مختلف تاریخی اثرلرین شکیللرینده بو چئوره شکیلده اولان ناخیشلارین چشیدلرینی گؤرورسونوز و بو بؤلومده یئری گلدیکده آیری - آیری اثرلردن دانیشارکن، اونلارین آلتی و ایچینده کی کفینده اولان چئوره شکیلده ناخیشلارلا اشاره ائتمیشیک. بو شکیللرین اولدوقجا الوان چشیدلی، دقیق ریاضی اوصول‌ایله بؤلونموش اینجه، گؤزل و بوگون بئله حئیرتلندیرجی اولدوغونو نظره آلاراق، اینساندا بئله بیر فیکیر یارانیر کی، ایلام، کاسسی، قوتتی، لوللوی، ماننا و ماد خلقلری تورپاقلارینین مختلف یئرلرینده یارانمیش هنر و اینجه‌صنعت اوجاقلارینین صنعتکارلاری، اوستالاری، هنرمندلری، رسام و حکاکلاری، بیر - بیرینین هنر و اینجه‌صنعت یارادیجیلیغی ایله یاخیندان تانیش اولدوقلاری اوچون، مختلف هنر، اینجه‌صنعت و اثر یارادیجیلیغیندا بیر - بیرله یاریشمیش، بیر - بیریندن اؤیرنمکله برابر، صنعت اؤیرندیکلری اثردن داها گؤزل و اینجه‌سینی یاراتماغا، تازا و اورویئال ناخیشلار خلق ائتمه‌گه چالیشمیشلار، نتجه دئیرلر، آرالاریندا بیر نؤوع یارادیجیلیق یاریشی، مسابقه‌سی و بسه - بسی اولموشدور و بونون نتیجه‌سینده ده آشاغیدا شکیللرینی گؤردوگونوز تامامیله بیکر، تازا و اورویئال دایره‌وی ناخیشلار یاراناراق، صنعتکارلار طرفیندن یادگار قالمیشدیر. قید ائتمه‌گی لازم بیلیریک کی، م.ق. ایکینجی مین ایللیک و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوزایللیکلرینده بو گونکو شمالی و جنوبی آذربایجان، ایرانین غربی و مرکزی ولایتلرینین ساده و گئنیش خلق کوتله‌لری داخلینده، شهرلر و خصوصیله کندلرده اولموش بیر سیرا حیات وسایطی و آدلار، یئرینده گؤستردیگیمیز کیمی، قالماقدا داوام ائدیر. مثلاً یون اییرمک اوچون تئشی‌نی گؤستهره بیلهریک کی، او زاماندان بوگونه قدر خلق طرفیندن استفاده اولموشدور. بو خلق عادت و عنعنه‌لریندن بیریده حیات وسایطی و آشپزخانا قاب - قاجاغینین بعضیلری، او جمله‌دن بؤیوک مس مئزئمیلرین ایچ قیراقلاری و خصوصیله مرکزلرینده کی همین دایره شکیلینده اولان

ناخیشلاردیر. بو کیمی ناخیشلار مالک بوشقاب، کاسا، حتی ایران ایچمک اوچون آغاج قاشیقلا، چؤمچهلر و سایرهده اولموش و تقریباً ۶۰ - ۵۰ ایل اوللره قدر آذربایجانین هر یئرینه، یایلمیش ایدی و ایندی ده، هنج شبهه سیز، بو کیمی ناخیشلار مالک اولان قاب - قاجاق شهرلرین کؤکلو عایله لرینده و کندلرین اکثر عایله لرینده تاپیلار.

بو کیمی دایره وی اینجه ناخیشلار آذربایجان هنرینده، دئمک اولار، همیشه داوام اتمیش و حتی ایسلام دؤوروندهده ایسلامی لشهرک، بیر هنر اویرازی کیمی داش یونان اوستالار و هنرمندلر طرفیندن استفاده اولونموشدور. بیز یئرینده بونا اشاره اتمیشیک کی، بوگون شبنسرتده بول تاپیلان بؤیوک یونولموش قارا مرمر داشلاردا بو دایره وی ناخیشلارین یئددی یثره بؤلونموشلری واردیر کی، یوخاریدا، اورتاداکی بؤلومو محرابی افاده ائدیر.

مارلیک تپه دن کشف اولموش قابلار داخلینده سو دولدوروب، پیاله لره تۆکمک اوچون و یا سو قایناتماق اوچون قایریلمیش، زمانه میزین قورولاری و یا چایدانلارینا بنزر، آنجاق لوله لری چوخ اوزون و اوستو آچیق اولان قابلاردیر. عادی حیات وسایطی اولان بو قابلارین عینی و یا اولدوقجا اونلار اوخشار و قورولوشجا چوخ یاخین قابلار، همدده ائشیک سطحلری بؤیوک مهارت و اوستالیقلا ناخیشلار اراق بزنمیش چایدان واری حیات وسایطی واحد هنر و صنعت آتمسفئرینه مالک اولموش ایلام، کاسسی، ماننا و ماد خلقلری داخلینده اولموش، یعنی بوگونکو ایرانین غربی، مرکزی، خزر ساحل لری قسمت لری و شمالی آذربایجان اراضی سینده آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری نتیجه سینده و یا تصادفاً تاپیلیمیش قاب قاجاقلار داخلینده چوخدور.

مثلاً سیلک تپه دن کشف اولموش، اؤزوده اولدوقجا ماراقلی ناخیشلارلا بزنمیش و دسته سی ده اولان لوله لی ساخسی قابلاری گؤستریمک اولار کی، م.ق. ایلک مین ایللیگه عاید دیر، یعنی مرکزی ماد مدنیتی یادگاریدیر.^۱ هابئله م.ق. ایلک مین ایللیگین اوللرینه و ماد مدنیتینه عاید اولان، ائشیک گؤزل ناخیشلی، لوله لی، همدده دسته لی ساخسی قابلاری گؤستریمک اولار کی، لوله لری نسبتاً قیسادی و چوخ احتمال مارلیک تپه چایدانلاریندان سونرا قایریلمیشدیر.^۲

بحث ائندیگیمیز یاخین شرق منطقه سیندن کشف اولموش م.ق. ایکینجی مین ایللیگین ایکینجی یاریسی و بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینه عاید اولان قاب - قاجاقلار و قورولار داخلینده ائله چایدانلاردا اله ائدیلمیشدیر کی، اونلارین بدنلری گوموش و سو سوزمک اوچون لوله لری قیزیلدان دیر. بو قورولار نمونه مارلیک تپه نین او قورسونو گؤستریمک اولار کی، ائشیک سطحینه نازیک قیزیل صحیفه لر پایشدیریلیمیشدیر کی، اونلاردا افسانه وی ناخیشلار قازیلیمیشدیر. بو کیمی ایکی جنسندن قایریلمیش قورولار گؤستریدیگیمیز واحد هنر و صنعت آتمسفئرینه

* ۱ - "سیلک تپه" بئنی و شکیللرینه.

۲ - "ماننا حکومتینین قورولوشو، اقتصادی و سیاسی وضعیتی" بؤلومو و شکیللرینه.

مالک اولان منطقه اوجاقلاریندان دا الهه ائدیلمیشدیر. مثلاً لرستاندان و کاشان یاخین لیغیندا کی سیلک خزینه سیندن بدنی ساخسی و لوله لری تونجدان اولان قورولار کشف اولموشدور.^۱ گوموش و قیزیلدان قایریلمیش قاب - قاجاق حسنلی و زئوه خزینه لریندن ده الهه ائدیلمیشدیر، حتی بونلار قایریلما تکنیکی و سبک جهتن مارلیکین گؤستریدیگیمیز قورسونا چوخ اوخشاردیر. آقای عزت الله نگهبان بو باره ده یازمیشدیر:

مارلیکین گوموش و قیزیلدان قایریلان "ناخیشلی قیزیل صحیفه لر یاپیشدیریلیمیش و اوخشار سبک ایله بزیمیش گوموش قابلارلا بنزر قابلار حسنلی، هابئله زئوه قازیتیلاریندان الهه ائدیلمیشدیر. حسنلی نین گوموش قابلاری قیزیل ناخیشلارلا بزیمیش و احتمال مارلیکین گوموش قابلاری ایله اوخشار تکنیک و سبک ایله قایریلمیش و چاغداش دیرلار.^۲

مارلیک خزینه سیندن قورو تیپلی اوزون لوله لی قابلار ساخسی و گوموشدن و قیزیل ناخیشلی شکیللری اولان تونجدان قایریلمیشلاری دا واردیر.

مختلف آشپزخانا و عادی یاشاییش ایشلرینده استفاده اولونموش بو قابلار واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش قدیم آذربایجان، غربی ایران و مرکزی ماد اراضی سینین مدنیت اوجاقلاریندا گئیش یاییلمیش و کوللی مقداردا استحصال اولموشدور، بونا گؤره ده کاشان، لرستان، همدان، آذربایجان و سایره ایرانین غرب و مرکزی اراضی سینده آپاریلمیش علمی قازیتلی ایشلری نتیجه سینده بو کیمی قورولار، اؤزلری ده چئشیدلی فلز و ساخسیدان قایریلمیشلاری الهه ائدیلمیش و بوگون آوروپانین مختلف موزه لرینده ساخلانیلماقدادیرلار. عزت الله نگهبان بو باره ده یازمیشدیر: «لوله لی قابلار، بو خصوصی شکیل ایله، او قابلارین مشخص نؤوعوندا دیر کی، ایرانین شمال و غرب منطقه لرینین تقریباً م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللرینه مخصوص اولموش هنر مکتبینه خاص اؤزلیکلری معرفلیک ائدیر. بو شکیلده اوزون لوله لی تونج قابلار "سیلک ب" لرستان، گیان تپه، گوران تپه، خورون، همدان و قشیریه قازیتیلاریندان الهه ائدیلمیشدیر...»^۳

واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش گؤستریدیگیمیز منطقه لردن الهه ائدیلمیش اثرلرده کی مثتود، سبک و هنر وحدتی قورو کیمی قابلارلا محدودلاشما ییر، بلکه بو یئرلردن الهه ائدیلمیش اولدوقجا الوان و چئشیدلی قاب - قاجاقلاردا دقتی جلب ائدیر. بو باره ده داها گئیش معلومات الهه ائتمک اوچون عزت الله نگهبانین "مارلیکین فلز قابلاری" آدلی اثرینه باخماق اولار. بونودا علاوه ائدک کی، ماننا - ماد اراضی سی خلقلری داخلینده عادی حیاتدا تونج قاب - قاجاگین

۱ - مارلیکین فلز قابلاری، ص ۱۳۰.

۲ - مارلیک فلز قابلاری، ص ۱۵۶.

۳ - یثنه اورادا، ص ۱۳۰.

ایشلنمه سی او اندازه ده یاییلمیش و عمومی حال آلمیش ایدی کی، آسوری شاهلاری بو خلقلره قارشی هجوم و یوروش ائتدیکده، وئرگی و خراج عنوانی ایله بونلاردان کوللی مقداردا طلب ائدیپ آلدیقلاری شیلردن بیریده عادی حیات و آشپزخانا وسایطی اولان همین تونج قاب - قاجاقلار اولموشدور.

واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش گؤستردیگیمیز هنر و اینجه صنعت اوجاقلاریندا نه تکجه اؤنملی هنر و صنعت ناخیشلاری و سبکلی عینی و اوخشاردیر، بلکه بو اوجاقلاردا یارانمیش ان کیچیک علامت و اشاره لرده بیر - بیرینه اوخشار و اورتاقدیر. مثلاً همین مارلیکین گوموش بدنلی و لوله سی قیزیلدان اولان قورونون ائشیک سطحینده کی آسلانلارین، هابثله آشاغیدا کیشینین بوینوندا اولان حیوانین بودلاریندا (+) علامتی واردیر. بو علامت واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش یئرلرین اوجاقلارینا عاید اولان اثرلرده و حتی بوتون اورتا آسیا و یاخین شرق اثرلرینده نظره چارپیر. عزت الله تگهبان بو باره ده یازمیشدیر:

«اوسته گل (+) علامتی و یا ناخیشی، قابین یوخاری طرفی، یوخاریدا کی سیرا ناخیشلاردا گورون آسلانین بودوندا کی سینمیش اوسته گل علامتی، هابثله آشاغیدا کی سیرادا کیشینین چیگنینه داشیان آوین بودوندا گورون اوسته گل علامتی چوخ چوخدور. بو ناخیش قدیم دونیانین یاخین شرق و اورتا آسیا منطقه سیندن الده ائدیلمیش اسکی شیلرین اوستونده مشاهده اولونور و اسکی لیک باخمیندان اوزون دؤورانی بیلدیریر. بو علامت م.ق. اوچونجو مین ایلیکدن سونرا آسیانین غربی قسمت لرینده، مصر، آرالیق دنیزی نین شرقی ساحل لری، بین النهرین و ایراندا ایشلنمیشدیر. حیوانلارین بودو اوستونده اولان بو بزرک ناخیشی "کلاردشت" و "حسنلی" قیزیل پیاله لری کیمی زینت قابلارینین اوستونده واردیر کی، هر ایکسی سینین تاریخی م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سونلاری و بیرینجی مین ایلیگین اوللری تعیین ائدیلمیشدیر. هابثله سینق خاچ ناخیشی بیر حیوانین تونج مجسمه سینین الی و آیاغی اوستونده اولموشدور کی، احتمال آتین نوختاسینین بیر طرفینه مربوط ایدی و لرستاندان الده ائدیلمیشدیر»^۱.

اوسته گل علامتی اولدوقجا قدیم زامانلاردان، حتی یازیلی تاریخدن قاباقکی دؤورلرده اولموشدور. حتی م.ق. بشینجی مین ایلیکده سامیره ده قاییریلیمیش ساخسی قابلاردا بو ناخیش مشاهده اولموشدور.^۲

یوخاریدا گؤستردیک کی، خیالی، فانتاستیک حیوانلارین شکیللری اولدوقجا قدیم دؤورانلاردان، افسانه لرده باشلانان و یاراتان بیر واقعیت دیر. سونرالار بو کیمی افسانه وی حیوانلار یاخین شرق خلقلرینین مهورلرینده چوخ گورونور. مثلاً م.ق. ۱۴۵۰ - نجی ایللرده یاشاییب،

* ۱ - مارلیک فلز قابلاری. ص ۱۳۱ - ۱۳۰.

۲ - ینته اورایا.

۲۔ مارلیک تپہ بؤلومو

قالدیرمیش، ایکسینی ده جانیقلاری ایله ساخلامیشدیر.

ایستر دینی آنلاملار، ایستره افسانه لردن یارانان بوتون بو لؤوحه لرده اینسانین طبیعت قوه لرینه و حیوانلارا اوستونلوگو و یا اوستون گلمه سی آرزوسو تصویر اولموشدور.^۱

مارلیک تپه اثرلری پهلوانی نین قیسا پالتاری، پالتارینین جیناق شکلینده ناخیشلاری، اولدوقجا ایدمانچی قیلچ عضله لری، پروفئسور "پورادا" و پروفئسور "دایسون" ون فیکرینجه، حسنلینین مشهور قیزیل پیاله سی ناخیشلاریندان ملائکه نین قاباغیندا دایانان هاوا آلاهینین پالتاری، پالتارینین ناخیشلاری و عضله لرینی خاطرلادیر. عینی اوخشارلیغی حسنلی جامینین اؤکوز باغلانمیش آراباسینین آلتینداکی ایکی ایله نه یی ایسه وورماق ایسته یین پهلوانین قیسا پالتاری، عضله لرینین محکم لیگی و گوجلولوگونده مشاهده ائدیریک.

مارلیک تپه نین بو گوموش پیاله سینده کی پهلوانین پالتارینین شکلی بایبل قازیتتی لاری، هابثله ترکیه نین "زنجیرلی" منطقه سیندن، "بوغاز کوی" قازیتتی لاریندان، ائله جه ده آنادولونون باشقا یئرلریندن کشف اولموش اثرلرده نظره چارپیر و بعضی عالیم لر اونلاری هیت و میتاننیلرین محاربه آلاهی "تشوب" بیلیرلر!^۲

مارلیک تپه نین بو اثرینده کی پهلوانین بیر سیرا خصوصیتلرینه بنزر قاباری ناخیشلی اثر "هیت" ایمپراتورلوغونون باش کندی "کارکمیش" دان الده ائدیلمیشدیر کی، پروفئسور "ویرا" اونو ۹۰۰ ایل میلاددان قاباق هیت شاهی اولموش "کاتوواس" دؤورونه عاید بیلیر.

قاچان حالدا اولان جئیران و مارال ناخیشلاری دا او ناخیشلاردان دیر کی، بحث ائتدیگیمیز واحد هنر و صنعت آتمسفرلی بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی اراضیلریندن الده ائدیلمیش اثرلرده دقتی جلب ائدیر. بو ناخیشلار پیاله لرده، فینجانلاردا، اؤزوده مارالین تام شکلی و یا باشینین شکلی حالیندا تصویر ائدیلمیشدیر. مارلیک تپه دن کشف اولموش بیر گوموش پیاله، هابثله بیر فینجاندا مارال ایله، قاچان حالدا، اؤزوده اولدوقجا جانلی، دیری، طبیعی و بدنلری اینجه ناخیشلارلا بزمنیش حالدا تصویر اولموشدور.

جئیران و مارال شکیللری واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش گؤستردیگیمیز اراضیلردن کشف اولموش تاریخی اثرلرین بیر سیراسیندا مشاهده اولونماقدادیر. بو مارال شکیللری بعضی یئرلرده قاچان حالدا، بعضی اثرلرده، او جمله دن مارلیک تپه اثرلرینین تونج قابالاریندان بیرینده آیاق اوسته دایانمیش حالدا، مثلاً بعضیلرینده ده استراحت حالیندا، بیر - بیرین آردینجا اوتورموش حالدا، مثلاً یتنه ده مارلیک تپه اثرلرینین بیرینده (باخ شکله) تصویر اولموشدور. بوتون بو مارال اولان اثرلرده حیوانلارین بوتون بدن حیصه لری اینجه ناخیشلارلا بزمنیشدیر. مارال

✱

۱ - ماقبل تاریخ دؤورونده آذربایجان اراضیسینده حیات و مدنیت قالبعی اولان مرکز لر "بۆلومونون شکیللری.

۲ - مارلیکین فلز قابلاری، ص ۱۲۳.

ناخیشلاریندا آرتیق دقتی چکن ناخیش اونلارین یاشلاریله ایلگیلی بونوزلارینداکی بوداقلاردیر کی، اولدوقجا چشیدلی شکیللرده جیزیلیمیشلار.

مارلیک تپه اثرلرینده گؤستریدیگیمیز بوتون بو قیزیل، گوموش و تونج دان دوزلمیش اثرلرین قایریلما اوسلوبو، چشیدلی فلزلردن آلیاژلارین دوزلمه سی و اونلارین اوزه رینده ایش، بو ایشده مهارت و اوستالیق، هابثله اونلارداکی اینسان، حیوان، آغاج و سایره ناخیشلارین یوکسک اوستالیق و مهارتله یارانماسی، جانلی، دیری، طبیعی و اینجه تصویر اولونماسی آیدین گؤستریر کی، نه تکجه مارلیک تپه هنری هامان چاغداش ایرانین غربی و مرکزینده یارانمیش واحد هنر و صنعت آتمسفرینه داخل ایدی، بلکه او، اوندان داها قدیم و دهرین هنر، اینجه صنعت و مترقی مثالورژی مکتبینه داوامی اولموشدور. بو هامان یئرینده گؤستریدیگیمیز "ارته" مثالورژی، صنعت، معمارلیق و فلزکارلیق و هنر مکتبیدیر کی، م.ق. اوچ و دوردونجو مین ایلیکلرده بوگونکو جنوبی آذربایجانین غربی داغلیق قسمتی، یعنی زاقروس داغلارینین شمالی، اورمو، نغده و اورمو گؤلونون غربی، جنوبی، شمالی، سالماس و اونون غربی، جنوبی و شمالی، هابثله توروس داغلارینین زاقروس داغلارینا قووشدوغو داغلیق منطقه لرده هورری خلقی واسطه سیله یارانمیش و بوتون یاخین شرق منطقه سی و حتی اطرافینا یاییلمیش و اونلاری اؤز تأثیری آلتینا آلاراق، اونلارا تشکنیک، علم، یارادیجیلیق، هنر، اینکیشاف و ترقی یوللارینی گؤستمیشدیر. غربی آذربایجانین بو یوکسک تشکنیک، مثالورژی، صنعت، هنر و تشکنولوژیسی مصره قدر گئتمیش، هیت، میتاننی، اورارتو مدنیتلرینی یاراتمیش و حتی ایلام و سومر مدنیتلرینی اؤز تأثیری آلتینا آلمیش و سونرالار، م.ق. ایکینجی مین ایلیکده و بیرینجی مین ایلیگین ایلک یوز ایلیکلرینده "نائیری"، "قیلزان"، "موساسیر"، "اولخو"، "حسنلی" تپه سی، زئوه خزینه سی، سیلک تپه، حصار تپه، همدان، شمالی آذربایجان هنر و صنعتینی، دئمک، ائله مارلیک و کلاردشت هنر و صنعتی نی ده یاراتمیش و اونلارین سیماسیندا اؤز حیاتی و اینکیشافینا داوام ائدیب یاشامیشدیر. مصر، فلسطین، اککدر و سایره سامی خلقلرینین علمی، صنعتی، تشکنولوژیسی، مثالورژیسی، هنری، تشکنیکی، معمارلیغی، بزک و زینت و سایطی، بنالار، عبادتگاهلار و سازایلارینین سوسله مه سینه یول گؤستریر، اونلاری اؤز تأثیری آلتینا آلیب، رهبرلیک ائتمیش غربی آذربایجان صنعتی، علمی، تشکنیکی، مهارت و اوستالیقی، نثجه اؤز سویداشلاری اولموش قوتی، لوللوی، کاسسی، امرد، مارلیک و سایره ماننا - ماد خلقلرینین مختلف امیرلیکلرینده اولموش هنر مکتبلرینه تأثیر ائتمه یه بیلر و نثجه اونلارا یول گؤسترمه یه بیلردی؟!

مارلیک تپه اثرلرینده کی چشیدلی مثاللار، آلیاژلار، مختلف فلزلردن حیات و بزک و سایطی اوچون یارارلانماق، اونلاری اریدیب، ایسته نیلن شکله سالماق، مختلف جنسلی فلزلری قوراشدیراراق واحد بیر حیات آلتی قاییرماق، اونلاری بیر - بیرینه یاپیشدیرماق، جوشلاماق، تاپدایاراق قابارتماق و سایره و سایره تشکنیکی ایشلر، اوستالیقلار، مهارت و صنعتلر، فیزیک،

شیمی و ریاضیاتدان معین درجهده استفاده و سایره گؤسترديگیمیز هنر و اوستالیقلار اوزون عصرلر بویو نسیللردن - نسیللره تکمیل لشرک، ارته اوستالاریندان حسنلی، زئوه، گؤی تپه، سیلک تپه و مارلیک اوستالارینا گله بیلردی و گلمیشدیر.

آوروپانین مختلف عالیملری نین تقریباً هامیسی گؤسترديرلر کی، هورریلر م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللرده مهاجرت ائدهرک یاخین شرقین مختلف اؤلکهلری و یئرلرینه گئتمیشلر، هابئله اونلار قید ائدیپ گؤسترديرلر کی، هورریلرین صنعت و هنر اوستالاری، متخصص مثال اوستالاری یاخین شرقین مختلف اؤلکهلری، شهرلری و تورپاقلارینا گئتمیش و هنرلرینی او اؤلکهلرده یایمیشلار. بو اؤلکهلرین بیریده ماننا - ماد و خزرین جنوب و غرب ساحل لری، یعنی مارلیک تپه اراضیسی اولموشدور. دئمک، هر حالدا هورریلرین یوکسک و اینکیشاف ائتمیش تشکیک، هنر و صنعتلری هر بیر حالدا ماننا - ماد، او جملهدن مارلیک تپه خلقلری و صنعتکارلارینا چاتمیش، اونلارا علمی، تشکیکی، مهارت و اوستالیق جهتدن تأثیر ائدهرک یول گؤستمیشدیر.

حتی بو هورری مدنیتی و هنری ماننالار واسطه سیله، سعید نفیسی نین ده گؤسترديگی کیمی، مارلیک تپه دن اوزاق، خزرله البرز داغلاری آراسیندا یئرلشمیش "کلارداشت" مدنیتی نین یارانماسی و اینکیشافینا یول گؤستره رب، انو اوژ تأثیری آلتینا آلمیشدیر.

زامان ایره لی گئدیپ علمی قازینتی ایشلری گئیش لندیکجه، علمی اختاریشلار و تدقیقات ده رینله شیب چئشیدلی یئرلر و ساحه لری احاطه ائدیکجه، نیسیان توزو یثنی - یثنی تاریخی حقیقتلرین اوستوندن سیلینیب، تازا تاریخی واقعیتلر آشکار اولور. بونوندا نتیجه سینده یوخاریدا گؤسترديگیمیز و گئیش شکیلده آچیقلادیغیمیز "واحد صنعت و هنر آتمسفری" دایره سی گئیشله نیر و معناسی ده رینله شیر. فصلین سونوندا بو تازا تاپینتیلارای قیسا بیر باخیش فایدالی و لازمدیر.

البرز داغلارینین جنوبی اتکلرینده یئرلشن زنجان و قزوین تورپاقلاری، بوتون داغلاری، دره لری، چایلاری و بوتون چاغداش ایالت، ولایت، بؤلوکلر و کندلریله مرکزی ماد تورپاقلاری جزوو اولموشدور. دئمک، چاغداش قزوین اوستانینین بوتون بؤلوکلری : طارم، الموت، تاکستان، بوئین زهرا، شرقی و غربی خرقان، آبیک و سایره بؤلوکلری، ائله جهده "کرج" و "شهریار" بؤلوکلری م.ق. ۱ - ۲ - ۳ - ۴ - نجی مین ایلیکلرده بوگونکو ایران تورپاقلارینین ان قدیم و ایلکین مدنیت مرکزی اولموش غربی و مرکزی یئرلرینین آیریلماز حیصه سی اولموشدور. بو او دئمکیدیر کی،

قزوین و اطرافینین دئدیگیمیز یئرلری ده گؤسترديگیمیز واحد هنر، صنعت و مدنیت آتمسفرینه داخل اولموشدور. بو هنر، صنعت و مدنیت آتمسفرینین دایره سی بو گؤسترديکلریمیزدن ده

* ۱ - "ماد تاریخی مدنیتی منبعلری" فصلینده "حسنلی تپه سی" بؤلومو.

گشیش ایدی.

بو مدنیّت اورتا آسیادان باشلاییب، خراسان و رئیدن کئچهرک، آذربایجانین غربی، یعنی زاقروس داغلارینا قدر اوزاتمیش و اورانین غربی و خوزستانا قدر جنوبونودا احاطه ائتمیشدیر. سون بیر و بیر یاریم یوز ایلیک سوره سینده گؤسته ریلن بو اراضیلرده آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری نتیجه سینده الهه ائدیلمیش اثرلرین آراشدیریلماسی و علمی تحقیقی گؤسته ریر کی، اونلارین، کیچیک یثرلی اؤزلیکلی ایلره برابره، هامیسی واحد هنر، صنعت و مدنیّت آتمسفری محصولو اولموشدور.

بو ائله بیر حقیقتدیر کی، زامان کئچیب قازینتیلار و آراشدیرمالار گشیشله نیب، ده رین لشدیکجه، هامی، حتی آریایستلرده اونا اعتراف ائدیرلر.

مثلاً بو منطقه لرده الهه ائدیلمیش و م.ق. دؤردونجو مین ایلیگه عاید اولان ساخسی قبالارین واحد آتمسفرین باشقا یثرلریندن الهه ائدیلمیش ساخسی قبالاری ایلره اوخشارلیغی چوخدور. مثلاً "قزوین اراضیسی" اثرینین مؤلفی دوقتور پرویز ورجاوند بو اوخشارلیغا اشاره ائده رک یازمیشدیر: «... اسماعیل آباد^۱ داکشف اولموش اثرلر دؤردونجو مین ایلیگه [میلاددان قاباق. م.] عایدیر و اونون ساخسیلارینین رنگی و ناخیشی "ری" ن "چشمه علی" سیندن "سیلک ۲" دن و "گیان ۵" دن الهه ائدیلمیش ساخسیلارا چوخ - چوخ بنزه ییر».

دوقتور پ. ورجاوند اثرینین هامان یثرینده همین مسئله باره ده داوام ائده رک یازیر: «... خورویین مدنیّتینین ساخسیلاری ایکینجی مین ایلیگه [میلاددان قاباق. م.] عایدیر. او ساخسیلارین رنگی و شکلی "حصار" دان "تورانیق تپه" دن، "سیلک ب" قبرستانلیغیندن، "گیلان داغلاری یاماجلاریندن"، "تالیشدان"، "حسنلی" دن و "لرستان" دان الهه ائدیلمیش ساخسیلارا چوخ بنزه ییر».^۲

هنر، صنعت و مدنیّتده بو اوخشارلیق داها گشیش اراضینی احاطه ائتمیش و اورتا آسیادان توتوموش آذربایجان و زاقروس داغلارینا قدر شامل اولموشدور. دوقتور پ. ورجاوندده بو واقعیه اعتراف ائده رک یازمیشدیر:

«... کول رنگلی و قارا ساخسیلارین مدنیّتیله عاید اثرلر، او جمله دن، "خورویین" اثرلری باره ده دئمک لازمدیر کی، او مدنیّت شرقدن غربه اولان گشیش منطقه نی، تورکوستاندان باشلاییب، آذربایجانین غربی یثرلرینه قدر اوزانان و البرز داغلارینین بوتون شمالی و جنوبی یاماجلارینی، ایران فلاتینین مرکزی یثرلری، یعنی کاشانین "سیلک" ینه قدر احاطه ائتمیشدیر. بو جور ساخسینین

۱ - اسماعیل آباد و خورویین قزوینین جنوب شرقی، یعنی کره جین یاخینلیغیندا یثر آدلایدیر.

۲ - سرزمین قزوین، دکتر پرویز ورجاوند، تهران، ۱۳۴۹، ص ۸.

ایرانین "حصار" منطقه سینده ایشلمه سی م.ق. اوچونجو مین ایلیگه چاتیر...^۱
 بو اوخشارلیق همین بو منطقه لردن تاپیلیمیش سلاحلار، چنگللر، سانجاقلار، کیچیک حیوان
 مجسمه لری، تونج خنجرلر، موسلوقلو چایدانلار و اونلارداکی ناخیشلار، اوچ و دؤرد پایاسی اولان
 قابلار و نلبه کیلرده نظره چارپیر کی، اونلار کرج، قزوین، کلاردشت، سیلک، گیان تپه، حسنلی،
 تالش، لرستان، شمیران و ... ده کشف اولموش اثرلرده مؤوجوددور.^۲

کول رنگی، توند و قارایا مایل رنگی اولان ساخسیلار جنوبی آذربایجانین بیر سیرا یئرلری و
 بؤلوکلرینده مؤوجوددور. مثلاً گونئی ماحالینین شرقی قسمتینده، تبریزله سوفیان آراسیندا "اممند"
 کندیندن شمالا - آراسا دوغرو، "ورکش" چایی آخارقاسی بویو یئرله شن "اممند"، "مزرعه"، "سار"،
 "موجومبار"، "آلجا ملیک"، "ورکش" کندلرینین (ورکش چایی ۲۹۵۲ متر هوندورلویو اولان
 "که سه به" داغیندان جنوبا دوغرو - اورمو گولونه طرف آخر) یاخین تپه لرینده بیر سیرا اسکی
 قبرستانلیقلار واردیر. بو تپه لردن "موجومبار" ین غرب طرفینده یئرله شن تپه ده قارا مردن بیر آسلان
 هئیکلی واردیر و باشقا اسکی قبرستانلیق اولموش بیر تپه نین بیر سیرا اسکی قبری لرینی سؤکמוש و
 شیلیرینی آپارمیش و قارا ساخسیدان اولان قابلارینی سیندیریمیشلار و پارچالاری هر یئره
 داغیلیمیشدیر. بو قارا رنگی ساخسیلار ماننلار دؤورو و اونداندا قاباقلار م.ق. ۲ - ۳ - نجو مین
 ایلیکلره عایددیر. دئمک بو منطقه ده دوقتور پ. ورجاوندین اشاره ائتدیگی یئرلرین جزو دور کی،
 اوللر یازدیغیمیز کیمی واحد هنر، صنعت و مدنیّت آتمسفرینه داخل ایدی. قارا رنگی بو
 ساخسیلارین قارا اولماسینین علّتی بوندان عبارت اولموشدور کی، اونلاری کوره ده پیشیرکن، بیله
 - بیله و یا بیلمه دن، ساخسیلارین اولدوغو کوره یه توستو بوراخیلیمیش و او ساخسیلارین رنگینی
 قارالتیمیشدیر.

موجومبارین تپه لری و چؤل لرینده، او جمله دن "قاینار" آدلی سو گؤل اطرافیندا چوخلو
 سیندیریلیمیش ناخیشلی داش پارچالاری دا واردیر. بو ناخیشلاردا جئیران و مختلف آغاجلارین
 شکیل لری چوخدور. چوخ احتمال بو داش قازمالار ماننا دؤورو و اوندان قاباقلار قوتتی و لوللو بیلر
 دؤورونه عاید اثرلردیر.

بو یئرلردن تاپدیغیمیز بیر کیچیک داش پارچاسیندا اورخون - یثنی سئی الیفباسی ایزلری
 واردیر. دقیق دئسک، سیندیریلیمیش بو داش پارچاسیندا "یثنی سئی" الیفباسینین "ن" حرفی
 اولدوقجا آیدین شکیلده اوخونور. بونون حرفی شکیلده دیر.^۳
 □ □ □

* ۱ - یثنه اورادا.

۲ - سرزمین قزوین، دکتر پرویز ورجاوند، تهران، ۱۳۴۹، ص ۳۱ - ۳۰.

۳ - اسکی تورک یازیتلاری. آنکارا.

تاریخی ماتئریاللاردان

مختلف منبعلره اساساً یوخاریدا آسوری شاهلارینین ماد - ماننا حکومتلری و اونلارین رهبرلری و خلقلریله مناسبتلری و رفتارلارینی گؤردوک. تاریخی سندلر و اونلارین کیفیتینی گؤستریمک اوچون، حادثه لرین باش وئردیگی زامانا عاید اولماق اعتباریله، حاکم موقعدن یازیلاراق، شیشیریلیمیش اولسالاردا، ان قدیم منبع کیمی، نئچه آسوری شاهینین قازدیدیکلاری داش قازمالارینین، ماننا ایله علاقه دار قسمتلرینی، لازم و فایدالی حساب ائده رک، دیلیمیزه چئویریپ بورادا وئیرییک.

بونلاردان بیرینجیسی "اوچونجو سلمنسر"ه [م.ق. ۸۲۴ - ۸۲۹ - نجوایللر]، ایکینجیسی مشهور ایکینجی سارقونا [هجومو ۷۱۴ م.ق.] و اوچونجوسو "آشور بانیپالا" عایددیر. [م.ق. ۶۳۱ - ۶۶۹].

□ □ □

اوچونجو سلمنسرین داش قازمالاریندان

سلمنسر [۸۲۴ - ۸۵۹ م.ق. ۸۲۹ - نجو ایلده ماننا اولکەسینه هجوم ائتمیش و اوزونون داش قازما لؤوحه سینی "کالخور" شهرینده قازدیرمیشدیر. بو لؤوحه بریتانیا موزه سینده ساخلانیلماقدادیر. لؤوحه نین ماننا ایله ایلگیلی قسمتی بئله دیر:

«... من، ماننالی "اوداکی - ualki)udaki" نین ساکین اولدوغو یثره یاخینلاشدیم. ماننالی "اوداکی" منیم سلاحیمین پارلیتیسیندان برک وحشته دوشه رک، اؤز جانینی نجات وئرمک اوچون، اؤز باش کندی "زیرتا" (ایزرتو) شهرینی بوراخیپ قاچدی. من اونو ایزله دیم. من اونون بؤیوک بویونزولو دؤرد آياقلاری، قویونلاری و ساییسیر وار - یوخونو تالاییب آپاردیم. من اونون شهرلرینی ویران ائدیپ اودلادیم».^۱

□ □ □

ایکینجی سارقونون لؤوحه سیندن ماننایا عاید قسمت

«....) اونداکي مقدرات قولای حلقه لی قولوم ماننالی "ایرانزو" نو دنیادان آپاردی و من اونون اوغلو "آزان"ی اونون یثرینه قویدوم، اورارتولو "اورسا - روسا" او ایش دیشین آدمی (حاکمی)، "زیکئرتونون" آدمی، "میساندیا" (آندییا) نین آدمینا و مانناین بؤیوک حاکملرینه پیغام گؤندردی و اونلارلا توطئه دوزلتمه گه باشلادی. اونلار اؤز بؤیوکلری "آزان" نین جنازه سینی ال چاتماز داغ "او آ اوش" دان آشاغی آندیلار. آتاسینین یثرینه تخته اوتورموش ماننالی "اولوسونو" اؤزونو اورارتولو "اورسای" نین حمایه سی آلتینا وئریب، ۲۲ قلاسینی اونا تسلیم ائتدی. من غضبلی اوره کله آشور آلاهینین ساییسیر عسگرلرینی حاضرلادیم. من آسلان کیمی باغیریب، بو اولکەلری فتح ائتمه گه یولا دوشدوم. ماننالی "اولوسونو" منیم یاخینلاشماغیمدان خبردار اولدوقدا، اؤز شهرینی ترک

اٹدیب، دهشتله قورخدوغو حالدا، ال چاتماز داغدا گیزلندی. من اونون باش کندی "ایزیرتو"، عظیمتلی "ایزیبیا"، "آرمئد - Armed" (آرمایت - Armail) و یا "اورمشیاته - Urmeiale"^۱ (کی بیر فیکره گؤره هامان اورمو شهری اولموش و باشقا فیکره گؤره "زنوه"نین یاخین لیغیندا "سخاب"ین یئرینده ایمیش) قالالارینی فتح ائدیب یاندریدیم. من ال چاتماز "او آوش" داغیندا اورارتولو "اورسای" ایله قانلی دؤیوش ائتدیم و اونون عایله سیندن ۲۵۰ نفرینی اسیر ائتدیم. اونون ۵۵ حصارلی و محکم شهرینی، ۹ ال چاتماز قالاسینی و ۸ ولایتینی فتح ائتدیم و هامیسینی اودلادیم. ماننالی "اولوسونو" نون ۲۲ قالاسینی فتح ائده رک، آشورون حکمران اولدوغو تورپاقلارا علاوه ائتدیم. "توآیا" اؤلکه سینین ۸ قالاسینی، "آندیان"ین "تلسوسنا ولایتینه قدر فتح ائتدیم و اورانین ۴۲۰۰ ساکینی نی، سورولریله بیرلیکده، اسیر ائتدیم. "زیکرتو" لو "مثنانی" ^۲ منیم سلاحیمدان برک قورخوب، اؤلکه سینین ساکینلریله بیرلیکده، مثنه لیکله اؤرتولموش داغلارلا چاچدی؛ بئله کی، یئرلری تاپیلما دی. من اونون باش کندی "اوپاردا" یا اود ووردوم و اطرافیندا کی ۲۳ محکم شهری فتح ائدیب، عسگرلرینی اسیر ائتدیم. "مثنانی" نین مقابلینده تسلیم اولموش ماننا شهرلری "شوآنداهول" و "زوروزقا (دوردوککا، سیرداککا) نی فتح ائتدیم و اورالارین عسگرلرین اسیر ائتدیم. من "اویش دیش" لی "باقداتی" (باقداتو) نین ده ریسینی سويدوم. "دایوککو - Daiukku" (Daiukku) نو (ماننا یا تابع اولموش "ماسی - Missi) Mossi" ولایتینین حاکمی اولموشدور. عایله سیله بیرلیکده سورگون ائدیب، "آماتو" ولایتینده یئرلشدیردیم. ال چاتماز داغلارلا پناه آپارمیش ماننالی "اولوسونو" منیم ایشلریمین خبرینی ائشیتدیکدن سونرا قوش کیمی اوچاراق گلدی و آباغیما دوشدو. من اونون ساییسز گوناھلارینی باغیشلادیم و جنایتلرینی گؤرمه مزلیگه ووراراق، مرحمتیمی اونا شامل ائدیب، اونا تخته چیخارتدیم، "اورسا" و "مثنانی" دن فتح ائتدیگیم ۲۲ قالا و ۲ محکم شهری اونا تاپیشیردیم و پامال اولموش اؤلکه سیننی دیریلتدیم. من اؤز حکمرانلیق آبیده می دوزلدیب، آشورون غلبه خبرلرینی اونا قازدیردیم و اونا، گله جک اینسانلارین گؤرمه سی اوچون، اونون باش کندی "ایزیرتو" دا دوزلتدیریب قالدیردیم. □ □ □

آشور بانیپالین [م.ق. ۶۳۱ - ۶۶۹] ماننا ایله علاقه دار یازیسی

من (بشینجی اوردوکش لیگیم سورده سینده) آخشتری علیهنه (ماننا اؤلکه سینین حکمرانی آخشتری) حرکت ائتدیم. (...). آخشتری منیم ایره لیه مه مین خبرینی ائشیدیب، اؤز قوشونلارینی حوققابازلیقلا گنجه واختی گؤندردی و اؤزونو منیم اوردولاریملا دؤیوشمه گه حاضرلادی. منیم

*

- ۱- بو کلمه نین اصلینین "اور + مثنات + اور - ماد "یعنی" ماد x شهری "اولماسی محتمل دیر.
- ۲- بو آد شبهه سیز هامان قوتیلرین بابیلده اولموش بیرینجی شاهی "ایمتا - مته" نین آدینداندیر.
- ۳- رئیس نیا. ج ۲، ص ۱۰۳۷ - ۱۰۳۶.

دۆيوشچولریم اونونلا دۆيوشوب، اونو مغلوب ائتدیلر. من "بئرو - Beru" (بئرو تقریباً ۷ کیلومتر) اوزونلوغوندا میدانی اونلارین جنازه‌لری ایله اؤرتدوم.

من اومود وئرن حکمرانلاریم، بۆیوک "آشور"، "سین" و "شاماش (گونش) آلاهلارین حکموایله ماننا اۆلکه‌سینه گیردیم و غالب‌جه‌سینه اورانی آلدیم. اۆز ایره‌لیله‌مه‌لریمین داوامیندا "آیوسی آش" قالاسی، پاشا (... سو، بوسوتو - Busutu یا Bustu^۱. (ر.رن)، آشدی آش، اورکمی یامون، اوپیش، سی هوآ، نازینیری منطقه‌لرینین سگگیز محکم شهرینی، سایسیز کیچیک آبادلیقلارلا بیرلیکده اله گتیردیم و "ایزرتو" شهرینین اۆزونه قدر ایره‌لی گئتدیم و آدلاری چکیملیش بوتون آبادلیقلاری ویران ائتدیم و اودا چکدیم. من آداملاری، آتلاری، اولاقلاری، بۆیوک و کیچیک بوینوزلو سورولری بو شهرلردن توتوب، غنیمت آپاردیم.

اوردوکش لیگیمین جریانینی گۆرن آخشیری باش کندی "ایزرتو"نو ترک ائدیپ، اۆزونون اهمیتلی (محکم) شهری "آرتانا"یا قاجدی و اورایا سیغیندی، من اونون محکم‌لندیریلیمیش "ایزرتو"، "اورمیته - Urmeiate" و "اوزبیا - Uzbia" (ایکینجی سارقونون لؤوحه‌سینده کی "آرمئد - Armed" و "ایزی بیا". (ر.رن). شهرلرینی محاصره ائتدیم و نهایت بو ولایتلری تصرف ائتدیم، آبادلیقلاری ویران ائتدیم و یاندیردیم و بو یئرلری ۱۵ گون مۆتینده بوشالتدیم.

ایره‌لی گئتمه‌گه داوام ائتدیم، بابالاریمین حکمرانلیغی زامانی مانئالیالارین آشوردان آلدیقلاری "شوردیرا - Šurdira" شهرینین اطرافینداکی آبادلیقلاری گئری آلیپ، اودا چکدیم ("شوردیرا" کلمه‌سینین سس قورولوشو جهتدن "شوردره" اولماسی محتملدر، اۆزونونده ماننا تورپاقالاریندا کیچیک زاب چایی قوللارینین یوخاریلاریندا، بو گونکو ایران کردستانی یئرلرینده اولماسی لازمدیر. م.ز. (و عسگرلرینی اسیر ائتدیم، بو منطقه‌لری آشورون تورپاقالارینا قاتدیم. من ماننا اۆلکه‌سی داخلینده اولان، "هارسی"ده یئرله‌شن "آزاکانا" شهریه "کوموردی"لر - Kumurdi" (ماننا طایفالاریندان بیر. (ر.رن.))ین تورپاقالارینین باشلانقیجی آراسیندا یئرله‌شن ولایتی آلت - اوست ائتدیم و اودا چکدیم.

... من بو یوروشومون جریانیندا "آن" ولایتینی (یعنی اریشتایانا^۲ شهری) خاراب ائتدیم و "آن" اۆلکه‌سینی کیچیلئتدیم، بۆیوک غنیمتلر و چوخلو بخشیشلرله ساغ و سلامت قاییتدیم و آشور اۆلکه‌سینه دؤندوم. مانئالیالارین حکمران بابالاریمدان آلدیقلاری "(بی) روا"^۳، "شارروایکبی"، "فوسونه" و (...) "روته" کیمی یاشایش منطقه‌لری - آشورون قونشولوغوندا اولان بوتون بو کندلری فتح ائتدیم، مانئالیالاری اورالاردان قووب چیخارتدیم و آتلار و حربی آتلار آشوراکتیردیم.

✱

۱ - بو یئر آدی سس قورولوشو باخیمیندا "پیشتو" قالاسی کلمه‌سینه باخیندیر.

۲ - بو شهرین آدی سس جهتدن "اریشتاب" کندینین آدینا اوخشاییر.

۳ - بو قدیمکی کند آدی بوگون باسمنج منطقه‌سینده یئرله‌شن "بئره" کندینین آدینا باخیندیر.

من بو شهرلری دوباره یاشاییش منطقه سی ائتدیم و اورالاری آشورون اراضیسینه آرتیردیم. (آشور) و اشترا (آشورون آلاهی. م.) منیم حکمرانلیغیمین حرمتینی رعایت ائتمه میش اولان "آخشثرینی" غولاملارینین یلنه تاپشیردی (اونا تابع اولانلارین). اونون اؤلکه سینین ساکیلنلری اونون علیینه قیام ائتدیلر و جنازه سینینی کئچیده سالدیلار. سونرا اونون اوغلو "او آلی" اونون تختینه اوتوردو^۱...

شاهی بیزه بللی اولمایان باشقا بیر آسوری سندی.

بیر آسوری شاهینین ماننایا هجومونون شرحی.

تارماکیس (بوگونکو تبریز): بو یئرده محکم بنالار واردیر کی، بزکلی و محکم دیوارلارا مالیکدیر، اونلار دهرین و سوايله دولو خندکلرله قورونور. بو یئرده قوشون همیشه آماده، ائله جهده آتارلار یهرلنمیش حالدا اولار...

"من" بو ولایتی تورأتان تورو کیمی محاصره ائدیب، اونون بزمنیش شهرلری آراسیندا نفاق سالاراق، اونلاری بیر - بیرله دؤیوشمه گه وادار ائتدیم. اونون محکم دیوارلارینی ویران ائده رک، تورپاقلا بیر ائتدیم، ائولری اودلادیم، اوتاق تاوانلارینین دیرکلرینی یاندیردیم. من اونلارین بوللوجا محصوللارینی اودا چکدیم، دولو آتبارلارینی آچیب، اؤز عسگرلریمین آراسیندا بؤلوشدوردوم. من شهرین اطراف ائولرینین اوتوزونو کوره اوجاغی کیمی ائله یاندیردیم کی، اوندان اوجالان توستو گؤیو اؤرتدو.^۲

آشوربانیپالین "شوش" شهرینی توتوب ویران ائتمه سی باره ده قازدیردیغی کتیه دن: "من" آشور و "ایشتر"ین ایستگی ایله بؤیوک مقدس شوش شهرینی، آلاهلارین مکانی و اونلارین سیرلرینین یئرینی فتح ائتدیم، اورانین سارایلارینا آباق باسیب، هیجان و شن لیکله اورادا قالدیم. بوللوجا قیزیل، گوموش و مال اولان خزانه لرینین قاپیسینی آچدیم، کئچمیش ایلام شاهلارینین بو گونه قدر توپلادیقلارینی و بو گونه قدر مندند باشقا هئچ بیر دشمنین اونلارا ال اوزالتمادیقلارینی غنیمت آپاردیم. کئچمیش ایلام شاهلارینین اورادا سومثر، اککد و کاردونیاش دان (بابیل) توپلامیش اولدوقلاری بوتون قیزیل، گوموش و ثروتی ... بزه ک و سایطینی، سلطنت نشانلارینی، حربی سلاحلاری... اونلارین سارایلارینین بوتون ثروتینی کی، (شاه) اونلارین اوستونده شاهلیق تختینه چیخار، یاتار، اونلاردا یتمک یئیردی ... بوتون بونلاری حربی غنیمت کیمی آشور اؤلکه سینیه گتیردیم.

من لاجورد داشیندان شیرله نیب لعابلانمیش کرییچ لردن قایریلمیش شوش زیقوراتینی، من بنانین سورتولوب پارالایان مسدن قایریلمیش بزکلرینی سیندیردیم. من سیرلی یئرلرده یاشایان

* ۱ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۱۰۳۸ - ۱۰۳۷.

۲ - آذربایجان تاریخی، ا.ن. قولیف، فارسجا، ۳۵۹، ص ۲۱ - ۲۰.

سیرلی آلاہ "شوشیناک"ی، کی کیمسه اونون نثجه آلاھلیق ائتدیگینی گۆرمه میشدیر، "سومودو"نو "قه که مر"ی ... بو آلاھلاری و ایلاھلری، بوتون بڑک و سایطلری، ثروتلری، ماللاری و اونلارین بوتون روحانیلرینی غنیمیت عنوانیله آشور اۆلکه سینه گتیردیم. قیزیل، گوموش، مس و آغ مرمردن قایريلمیش اوتوز ایکی سلطنت مجسمه سینى ... آشور اۆلکه سینه گتیردیم. عبادتگاهلارین بوتون "شندو"لاری و "لاماسو"لاری (خیالی گۆزتچی وارلیقلار - هیکلر)نی استثناسیز آرادان آپاردیم، قاپیلاری بزهین دهشتلی اۆکوز مجسمه لرین یثریندن قوپارتدیم، ایلام عبادتگاهلارینی تورپاقلا بیر ائتدیم و اونون آلاھلاری و ایلاھلرینی تالان ائتدیردیم. منیم عسگرلریم اونلارین مقدس اورمانلارینا کی، او وقته قدر هئچ بیر بیگانه اونلارین کناریندان کئچمه میش ایدی، داخل اولوب، اونون اسرارینی گۆردولر و اودا چکدیلر.

من، منیم آلاھیم ایشتاردان قورخمامیش و منیم اجدادیم اولموش شاهلارا ضرر یثتیرمیش اسکی و تازا شاهلارین قیبرلرینی ویران ائدیپ، بوراخدیم، اونلارین جسدلرینی گونشین آلتیندا قویدوم و اونلارین سوموکلرینی آشور اۆلکه سینه گتیردیم. دفن مراسمی هدیه لرینی تقدیم ائتمه گین و اونلارین افتخارینا شراب ایچمه گین قارشیسینی آماقلا، من اونلارین "ائتیممو"لاریندان (آلاھلارین روحلاریندان) راحتلیق و آراملیغی سلب ائتدیم. من بیر آی و ایگیرمی بئش گون یول ایله ایلام اۆلکه سینى ویران و اکین سیز بیباپانا چئویردیم، من اورانین کندلرینده دوز و "سیلهو" - Silhu (معناسی معلوم دئییلدیر) اکدیم.

□ □ □

اورارتولارین ماننا ایله علاقه دار لؤوحه لریندن نمونه

بیرینجی آرقیشتینین ایلیگیندن [شاهلیغی م.ق. ۷۵۳ - ۷۸۶ حدودلاریندا]

آرقیشتی دئییر: «... ماننا اۆلکه سی گلدی (هجومونو) من دفع ائتدیم، من قالانی فتح ائتدیم. من اۆلکه نی ویران ائتدیم، من شهرلری اودلادیم. ۳۲۷۰ نفر آدمی اۆلدوردوم، قالانیی اسیر آپاردیم. ۱۷۰ آت، هابئله ۶۲ دهوه، ۲۴۱۱ بۆیوک بوینوزلو و ۶۱۴۰ کیچیک بوینوزلو حیوان غنیمت آپاردیم. آرقیشتی دئییر: بو شجاعتی من، خالدى آلاھین سایه سینده، بیر ایل سوره سینده گۆستردیم»^۱.

□ □ □

بیرینجی بۆلومون سونو

شېئتر ۱۳۶۵ - اسفند ۱۳۷۲

استفاده اولونموش منبعلر

الف - تورکجه

- ۱ آتالای محمود - بسیم [جنوریه]
- ۲ آقالین - محمد [جنوریه]
- ۳ ابراهیمی - فریدون
- ۴ ارگین - محرم
- ۵ اسماعیل - محمود
- ۶ اسماعیل - محمود
- ۷ اسماعیلوف - رشیدبگ
- ۸ اوجال - یاشار،
- ۹ ییلدیز - یندی [جنوریه]
- ۱۰ اوکل - بهاءالدین
- ۱۱ بنیادوف - ض.م. [رنداکه]
- یوسفوف - ی.ب.
- ۱۲ تقی‌یف (شاهین) - ت.ا.
- ۱۳ پروفسور دوقتور تورال - صادق
- ۱۴ ده‌میرچی‌زاده - ا.
- ۱۵ رستم خانلی - صابر
- ۱۶ رستم خانلی - صابر
- ۱۷ رسول‌اوغلو - توکل
- ۱۸ رشیدالدین - فضل‌الله
- ۱۹ سرویلی - حافظ‌احمد
- ۲۰ سعدالله - مدحت
- ۲۱ سلام‌زاده - او. [رنداکه]
- ۲۲ سلیمان - اولجاس
- ۲۳ سیدوف - میرعلی
- ۲۴ سیدوف - میرعلی
- ۲۵ شوکورلو - علی‌عیسی
- ۲۶ صادق‌زاده - ش.ح.
- ۲۷ صفرف - ناطق [جنوریه]
- ۲۸ صوبچی بگ
- ۲۹ طحان شیزری - باقر [کۆچوره]
- ۳۰ عثمان‌اوغلو - متی [جنوریه]
- ۳۱ علیف - اقرار [رنداکه]
- ۳۲ علی‌اکبرلی - عزیز
- ۳۳ غیب‌الهیف - غیاث‌الدین‌عسکراوغلو
- ۳۴ غیب‌الهیف - غیاث‌الدین‌عسکراوغلو
- ۳۵ غیب‌الهیف - غیاث‌الدین‌عسکراوغلو
- ۳۶ فاضلی - عبدالله
- ۳۷ قاشقای - سولمان
- ۳۸ کاشغری، دیوان لغات‌الترک. ۳ جلدده. آنکارا ۱۹۸۵.
- ۳۹ اسکی‌تورکجه‌نین قرامری. وون قابایین.
- ۴۰ آنربایجانین قدیم تاریخیندن. تبریز ۱۳۲۵
- ۴۱ اورخون آبیده‌لری. استانبول ۱۹۷۰.
- ۴۲ آنربایجان تاریخی. باکی ۱۹۹۲.
- ۴۳ آنربایجان خلقینین یارانماسی. باکی ۱۹۹۵.
- ۴۴ آنربایجان تاریخی. باکی ۱۹۹۳.
- ۴۵ تورکلرین آنالولویا ایلک گیریشی
- ۴۶ کلوده ساهشن. آنکارا ۱۹۸۸.
- ۴۷ بؤیوک هون ایمپریاسی. ۲ جلد. باکی ۱۹۹۲.
- ۴۸ آنربایجان تاریخی. باکی ۱۹۹۴.
- ۴۹ قاشقایلار. باکی ۱۹۸۸.
- ۵۰ نوروز. آنکارا ۱۹۹۵.
- ۵۱ آنربایجان ادبی دیلینین تاریخی. بیرینجی حیصه. باکی ۱۹۷۹.
- ۵۲ بو سنین خالقیندیر. باکی ۱۹۹۵.
- ۵۳ عؤمور کیتابی. باکی ۱۹۸۸.
- ۵۴ گونش دنیزدن بوغور. باکی ۱۹۹۳.
- ۵۵ اوغوزنامه. باکی ۱۹۹۲.
- ۵۶ اختری کبیر. استانبول ۱۳۲۱ ه.ق.
- ۵۷ مجمل تاریخ عمومی نرسلری. استانبول ۱۳۲۹ ه.ق.
- ۵۸ آنربایجانین بدیمی صنعتکارلیقی لوتیا موزهلرینده. باکی ۱۹۸۰.
- ۵۹ آزی‌یا. استانبول ۱۹۹۲.
- ۶۰ آنربایجان خلقینین سوی کؤکونو نوشونرکن. باکی ۱۹۸۹.
- ۶۱ قام - شامان و اونون قایناقلارینا عمومی باخیش. باکی ۱۹۹۴.
- ۶۲ قدیم تورک یازیلی آبیده‌لرینین دیلی. باکی ۱۹۹۳.
- ۶۳ قدیم آنربایجان بزرکلری. باکی ۱۹۶۰.
- ۶۴ آزی‌یا. سلیمانوف - اولجاس. باکی ۱۹۹۳.
- ۶۵ تکمله‌العبر. استانبول ۱۲۷۸.
- ۶۶ تورکون قیزیل کیتابی. رفیق اوژدک. بیرینجی جلد. تهران ۱۳۷۲.
- ۶۷ امیر تیموریون و صیتلری، اوژبکجه‌دن آذربجه‌یه. باکی ۱۹۹۰.
- ۶۸ آنربایجان تاریخی. باکی ۱۹۹۳.
- ۶۹ قدیم تورک - اوغوز یوربور ارمستان. باکی ۱۹۹۴.
- ۷۰ آنربایجان تورکلرینین تشکل تاریخیندن ۱. تهران ۱۳۶۵.
- ۷۱ آنربایجاننا عایله و نکاح. ۲ جلدده. باکی ۱۹۹۴.
- ۷۲ قدیم تورکلر و لومنیستان. باکی ۱۹۹۲.
- ۷۳ آنروپاتئن. م.ق. ۴ - نجو - ۷۰ - نجی عصر. باکی ۱۹۷۷.
- ۷۴ ماننا دولتی. باکی ۱۹۹۳.

۳۶ قومیلییوف - لئو	• قدیم تورکلر	باکی ۱۹۹۳
۳۷ پروفیسور دو قتور	• قیپاقلار	آنکارا ۱۹۹۲
کیریزی اوغلو - فخرالدین		
۳۸ دو قتور محبه دارغا - آ.	• اسکی آنادولوا قادین	استانبول ۱۹۸۴
۳۹ محمدلوا - فریده	• آنربایجانین سیاسی تاریخی و تاریخی جغرافیاسی	باکی ۱۹۹۳
۴۰ محمدوف - نادر	• آنربایجان یئر آدلاری	باکی ۱۹۹۳
۴۱ محمود - اسماعیل	• سنین اولو بابان	باکی ۱۹۸۹
۴۲ محمود - اسماعیل	• قارا یوسف	باکی ۱۹۹۱
۴۳ ممدوف - آلتای	• اوغوز سلطنتی	باکی ۱۹۹۲
۴۴ میرزا زاده - هادی	• آنربایجان دیلینین تاریخی قیراماتیکاسی	باکی ۱۹۹۰
۴۵ نامق اورخون - حسین	• اسکی تورک یازیتلاری	آنکارا ۱۹۸۷
۴۶ پروفیسور ندیم تون - عثمان	• سومنر و تورک دیللرینین تاریخی ایلیگیسی ايله تورک دیللرینین	
	یاشی مسئله سی	آنکارا ۱۹۹۰
۴۷ دو قتور هئیت - جواد	• آنربایجان شفاهی خلق ادبیاتی	تهران ۱۳۶۷
۴۸ دو قتور هئیت - جواد	• تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش	تهران ۱۳۶۵
۴۹ دو قتور هئیت - جواد	• تورکلرین تاریخ و مدنیتینه بیر باخیش	باکی ۱۹۹۳
۵۰ یسای جلالیان - حسن	• آلبان اولکه سینین قیسا تاریخی	باکی ۱۹۹۲
۵۱ آنربایجان س.س.ر.	• آنربایجان تاریخی ۳ جلدده	باکی ۱۹۷۳
علملر آکادئمییاسی،	تاریخ انیستیتوسو	
۵۲	• آنربایجان دیلینین ایضاحی لغتی ۴ جلدده	باکی ۱۹۸۳
۵۳	• آنربایجان سوونت انسکلوپدیاسی. اون جلدده	باکی ۱۹۸۷
۵۴	• تاریخ طبری ۵ جلدده	استانبول
۵۵	• تورک لونیاسی ال کتابی	آنکارا ۱۹۷۶
۵۶	• کیتاب دده قورقود انتشارات فرزانه	تهران ۱۳۵۸
تورکجه درگیلر		
۱	• ایران آنربایجان تورک دیلی درنه گی. سای ۲ - ۳	تهران ۱۳۶۵
۲	• تورک لونیاسی تاریخ درگیسی	استانبول ۱۹۹۶
۳	• وارلیق درگیسی. بوتون دؤورو	
۴	• یول درگیسی. بوتون دؤورو	
ب - فارسجا		
۱	• دکتر آموزگار - ژاله [ترجمه]	
۲	• آیتی - محمدابراهیم [ترجمه]	
۳	• استخری	
۴	• اسماعیل پور - ابوالقاسم [ترجمه]	
۵	• افشار - آ. [ترجمه]	
۶	• الیاده - میرچا	
۷	• امین - حمید	
۸	• انوشیروان - کسری	
	• ماریان موله. ایران باستان	تهران ۱۳۶۵
	• تاریخ یعقوبی. احمد بن ابی یعقوب. جلد ۱ - ۲ چاپ پنجم	
	• المسالك والممالك	تهران ۱۳۴۰
	• بهشت و نوزخ در اساطیر بین النهرین. ن. ک. ساندروز. تهران ۱۳۷۳	
	• تاریخ آنربایجان. ا.ن. قلیف	تهران ۱۳۵۹
	• رساله در تاریخ ادیان	تهران ۱۳۷۲
	• مقدمه ای بر تاریخ	تهران
	• توقیعات	تبریز ۱۳۳۴

- ۹ باکیخانوف - عباسقلی آقا
 ۱۰ مهندس بصیری - رضا [ترجمه]
 ۱۱ بهزادی - رقیه [ترجمه]
 ۱۲ بهزادی - رقیه [ترجمه]
 ۱۳ بهزادی - رقیه
 ۱۴ بیات - نادر
 ۱۵ بیانی - شیرین [ترجمه]
 ۱۶ پاشا صالح - علی
 ۱۷ پیرنیا - حسن
 ۱۸ تسلیمی - منوچهر
 ۱۹ توسلی - محمدسعید
 ۲۰ رنجبرپازوکی - رضا
 توکل - عبدالله [ترجمه]
 ۲۱ ثبوتی - هوشنگ
 ۲۲ جمشیدی سیتاری [ترجمه]
 ۲۳ دکتر جوان - موسی
 ۲۴ جهانداری - کیکاوس [ترجمه]
 ۲۵ جهانداری - کیکاوس [ترجمه]
 ۲۶ حکمت - علی اصغر [ترجمه]
 ۲۷ خامچی - بهروز
 ۲۸ داناسرشت [ترجمه]
 ۲۹ دوستخواه - جلیل
 ۳۰ دوستخواه - جلیل [ترجمه]
 ۳۱ دکتر دولتشاهی - اسماعیل [ترجمه]
 ۳۲ رئیس‌نیا - رحیم
 ۳۳ دکتر رازی - عبدالله
 ۳۴ رجب‌نیا - مسعود [ترجمه]
 ۳۵ رضا - عنایت‌الله [ترجمه]
 ۳۶ رفاهی - فیروز [ترجمه]
 ۳۷ پروفیسور دکتر روسانی - شاپور
 ۳۸ روحی - ارباب [ترجمه]
 ۳۹ دکتر ریاحی - محمدامین
 ۴۰ دکتر زرین کوب - عبدالحسین
 ۴۱ دکتر سجادیه - محمد علی
 ۴۲ شه‌میرزادی - صادق‌ملک [ترجمه]
 ۴۳ بیانی - شیرین
 ۴۴ صفای اصفهانی - نزهت [ترجمه]
- * گلستان ارم باکو ۱۹۷۰
 * معماری ایرانی. پروفیسور آرتور پوپ. تهران ۱۳۶۳
 * سکاها. تامارا تالوت رابیس. تهران ۱۳۷۰
 * هیتی‌ها. الیور گرنی. تهران ۱۳۷۱
 * قومهای کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران. تهران ۱۳۶۳
 * تورانیان از نگاه تاریخ تا پذیرش اسلام. تهران ۱۳۶۷
 * تاریخ ایلام. پیر آمیه. تهران ۱۳۷۲
 * سرگذشت قانون. مباحثی از تاریخ حقوق. تهران ۱۳۴۸
 * ایران باستان. ۳ جلد. تهران ۱۳۶۲
 * کاروان علم در شاهراه فرهنگ. تهران ۱۳۴۸
 * فرش و کتیوشهای ماشینی. جلد ۱. تهران ۱۳۶۷
 * خانواده ایرانی در دوران پیش از اسلام.
 پروفیسور علی اکبر مظاهری. تهران ۱۳۷۳
 * تاریخ زنجان. زنجان ۱۳۷۰
 * قبیله سیزدهم. (امپراتوری خزر و میراث آن). آرتور کسلر.
 * تاریخ اجتماعی ایران. تهران ۱۳۴۰
 * تاریخ ایران و ممالک همجوار آن از زمان اسکندر تا انقراض
 اشکانیان. آلفرد فن گوتشمید. با مقدمه نولدکه.
 * جهان‌های گم‌شده آن تری وایت. تهران ۱۳۶۸
 * تاریخ سیاسی پارت. نیلسون دوبوار. تهران ۱۳۴۲
 * فرهنگ جغرافیای آذربایجان شرقی. تهران ۱۳۷۰
 * آثارالباقیه. ابوریحان بیرونی. تهران ۱۳۶۳
 * اوستا. نامه مینوی. آیین زرتشتی. تهران ۱۳۴۸
 * آیینها و افسانه‌های ایران و چین باستان. کویاچی. تهران ۱۳۶۲
 * تاریخ باستان. چارلز الکساندر رابینسن. تهران ۱۳۷۰
 * آذربایجان در سیر تاریخ ایران. از آغاز تا اسلام. تبریز ۱۳۶۸
 * تاریخ کامل ایران. تهران ۱۳۴۰
 * مالکوم کالج. پارتیان. تهران ۱۳۵۵
 * اورارتو. پیوتروفسکی. تهران ۱۳۴۸
 * تاریخ خطهای جهان. یوهانس فریدریش. تهران ۱۳۶۸
 * جامعه بزرگ شرق. تهران ۱۳۷۰
 * تاریخ ایران باستان. م. دیاکونوف. تهران ۱۳۴۶
 * تاریخ خوی. تهران ۱۳۷۲
 * تاریخ مردم ایران. ایران قبل از اسلام. تهران ۱۳۷۱
 * تبار مشترک ایرانیان و تورانیان. تهران ۱۳۶۸
 * تدوین حسن محسنی، محمد جعفر سروقدی. تهران ۱۳۷۳
 * باستانشناسی در آسیای مرکزی. گرگوار فرامکین. تهران ۱۳۷۲
 * شامگاه اشکانیان و بامداد ساسانیان. تهران ۱۳۵۵
 * مانی و تعلیمات او. اثر "ویدن گرن". تهران ۱۳۵۲

- ۴۵ دکتر صفوی - حسن [پژوهش و ترجمه] • پهلوان نامه گیل گمش تهران ۱۳۵۶.
- ۴۶ صمدی - مهرانگیز • ماه در ایران از قدیمترین ایام تا ظهور اسلام تهران ۱۳۶۷.
- ۴۷ فاطمی - ف. [ترجمه] • اطلس تاریخ جهان. آلین مثک اوردی تهران ۱۳۶۴.
- ۴۸ فرامرزی - محمدتقی [ترجمه] • تاریخ مختصر جهان. جلد ۱. هفت مؤلف تهران ۱۳۵۶.
- ۴۹ فردوسی • شاهنامه فردوسی. جلد ۱ مسکو ۱۹۶۰.
- ۵۰ فضل‌الله همدانی - رشیدالدین • جامع‌التواریخ. ۴ جلد تهران ۱۳۷۳.
- ۵۱ فیروزمندی - بهمن • مجموعه دروس باستان شناسی و هنر دوران تاریخی ماد هخامنشی، اشکانی، ساسانی.
- ۵۲ قاضی - محمد [ترجمه] • تاریخ ارمنستان. هتراند پاسدرماجیان تهران ۱۳۶۹.
- ۵۳ قربانی - حافظ • مونوگرافی شهر ماکو ۱۳۷۰.
- ۵۴ کاتبی - حسینقلی • زبانهای باستانی آذربایجان تهران ۱۳۶۹.
- ۵۵ کاویان‌پور - سروان • تاریخ عمومی آذربایجان تهران ۱۳۴۶.
- ۵۶ کریمی - اصغر [ترجمه] • هنر دسمه‌گر گوارو پاتریس فونت. اراک و همدان تهران ۱۳۷۰.
- ۵۷ کسروی - احمد • پلوتارک. جلد ۱ - ۲ تهران ۱۳۳۹.
- ۵۸ کشاورز - کریم [ترجمه] • تاریخ ماد ا.م. دیاکونوف تهران ۱۳۵۷.
- ۵۹ کشاورز - کریم [ترجمه] • اشکانیان. م.م. دیاکونوف تهران ۱۳۵۱.
- ۶۰ کشاورز - کیخسرو [ترجمه] • تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز. تألیف: آ.آ. گرانتووسکی. م.آ. داندامایو. گ.آ. کاشلنکو. ای. ب. پتروشفسکی.
- ۶۱ لاهیجی - شهلا • پروفیسور م.س. ایوانوف. ل.ک. بلوی تهران ۱۳۵۹.
- ۶۲ کار - مهرانگیز • شناخت هویت زن ایرانی
- ۶۳ مجیدزاده - یوسف • در گستره پیش از تاریخ و تاریخ تهران ۱۳۷۱.
- ۶۴ مروراید - یونس • تاریخ و تمدن ایلام تهران ۱۳۷۰.
- ۶۵ مشکور - محمد • درالتیجان فی تاریخ بنی اشکان. جلد ۱ - ۳ ۱۳۰۸.
- ۶۶ مشکور - محمد جواد • مراغه افزاره رود.
- ۶۷ معیری - هایده [ترجمه] • از نظر اوضاع طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، تاریخی. اسفند ۱۳۶۰.
- ۶۸ معیری - هایده [ترجمه] • پارتیها یا پهلویان قدیم. جلد ۱ تهران ۱۳۵۰.
- ۶۹ دکتر معین - محمد [ترجمه] • تاریخ مردم اورارتو تهران ۱۳۳۲.
- ۷۰ دکتر معین - محمد • درآمدی کوتاه بر باستان شناسی. ورگوردون چاپلد تهران ۱۳۶۸.
- ۷۱ موسوی اردبیلی - نجفی فخرالدین • ایرانویج تهران ۱۳۷۰.
- ۷۲ موسوی - سید محمود • ایران از آغاز تا اسلام. دکتر ر. گیرشمن. چاپ چهارم. تهران ۱۳۵۵.
- ۷۳ پروفیسور مهرین - عباس • فرهنگ فارسی. ۶ جلد تهران ۱۳۷۱.
- ۷۴ دکتر ناتل خانلری - پرویز • تاریخ اردبیل و نانشمنان.
- ۷۵ نگهبان - عزت‌الله • جلد ۱ - ۲. نجف‌الاشرف مطبعه الآداب ۱۳۴۷.
- ۷۶ وحیدمان ندرانی - غ. [ترجمه] • راهنمای تخت سلیمان ارومیه ۱۳۷۰.
- ۷۷ دکتر ورجاوند - پرویز • تاریخ ایرانستان تهران ۱۳۴۷.
- ظروف فلزی مارلیک تهران ۱۳۶۸.
- تاریخ هرونوت. ترجمه به انگلیسی: جرج راولینسن.
- تلخیص: ا.ج. اوآنس. اختصار: تاریخ هرونوت. تهران ۱۳۴۳.
- سرزمین قزوین تهران ۱۳۴۹.

• آنریایان پیش از تاریخ و پس از آن. جلد ۱. تهران ۱۳۶۲.	۷۸ وکیلی - سیداسماعیل
• مشرق زمین گاهواره تمدن. تاریخ تمدن. جلد ۱. تهران ۱۳۶۵.	۷۹ ویل دورانت
• سیری بر تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی. چاپ دوم. تهران ۱۳۶۶.	۸۰ دکتر هئیت - جواد
• تاریخ جهان باستان. جلد ۱ شرق. آ. کازدان. ن. نیکولسکی. آ. ابراموویچ. ژ. ایلین. آ. فیلیپوف. تهران ۱۳۵۳.	۸۱ مهندس انصاری - صادق [ترجمه]
• ایران در زمان ساسانیان. آرتور کریستن سن. تهران ۱۳۵۰.	دکتر همدانی - علی‌الله
• آنریایان شوروی. مسکو ۱۹۸۷.	مؤمنی - محمدباقر
	۸۲ یاسمی - رشید [ترجمه]
	۸۳

فارسجا درگیلر

• کنگره تاریخ و فرهنگ ایران. تهران ۱۳۵۳.	۱
• بررسیهای تاریخی ایران. شماره اول. مرداد - شهریور ۱۳۷۳.	۲
• کتاب هفته. شماره ۱۶. تهران اول بهمن ۱۳۴۰.	۳
• کیهان اندیشه. شماره ۴۶. تهران بهمن - اسفند ۱۳۷۱.	۴
• رشد نوجوان. مجله. تهران ۱۳۷۲ - ۱۳۷۳.	۵
• پیام. سال ۲۱. آذر ۱۳۶۹.	۶
• میراث فرهنگی. (شماره‌های مختلف) تهران ۱۳۷۰ - ۱۳۷۱.	۷
• اثر. (شماره‌های مختلف) سازمان میراث فرهنگی. تهران ۱۳۶۹.	۸

ج - عربجه

• القرآن الکریم. تهران ۱۳۶۴.	۱
• المنجد فی اللغة و المنجد فی الاعلام. تهران ۱۳۶۴.	۲
• المقدمة. بغداد.	۳ ابن خلدون
• قواعد اللغة السومریه. بغداد ۱۹۷۲.	۴ دکتر رشید - فوزی
• دیوان لغات الترک. آنکارا ۱۹۴۱.	۵ الکاشری - محمود بن الحسین

د - روسجا

• اسکی بین‌النهرین. آ. لئو اوپنهیم. اینگیلیزجه دن. مسکو ۱۹۹۰.	۱ بو تویننیک [چنبره]
• ایلام اجتماعی - اقتصادی تاریخ. مسکو ۱۹۶۸.	۲ بهلول اوغلو - یوسفوف - یوسف
• قافقاز آلبانیاسینین سیاسی تاریخی و تاریخی جغرافیاسی (م. ق. اوچونجو. میلادی ۸ - نجی عصرلر). باکی ۱۹۸۶.	۳ جعفر قیزی محمدووا - فریده
• قیپچان چولو یوشانی. پرلین پرلووئسکورو پرلیا. مسکو ۱۹۹۴.	۴ حاجی - مراد
• آنریایانلارین اتنوقلنینه بایر. ۲ - جلد. باکی ۱۹۹۱.	۵ غیب‌الهی - غیاث‌الدین عسکراوغلو
• تورکجه - روسجا لغت. باکی ۱۹۰۴.	۶ مجید غنی‌زاده - سلطان
• روسجا - آنریایانجا لغت. ۳ جلد. باکی ۱۹۹۱.	۷

ه - فرانسیزجا

آدلار جدولی

■ آبال قاماش، ۶۲	۴۶۹، ۵۰۴، ۵۱۹، ۵۳۱، ۵۴۶، ۵۴۸، ۵۴۷	□ آرتئس، ۱۳۴
□ آتتا - هوشو، ۶۷	۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۹، ۵۷۴، ۵۸۱، ۵۸۳، ۵۹۸	□ آزیخ، ۲۰۳، ۱۴۹
□ آترانا، ۸۶۳	۶۴۰، ۶۴۲، ۶۶۸، ۶۹۰، ۷۶۳، ۸۲۷	□ آزییا، ۱۳، ۱۴۳، ۲۱۹، ۳۷۴، ۴۷۵، ۷۲۶
□ آتروپات، ۶۷۹، ۵۸۳	□ آراس، ۱۱۱، ۱۶۸، ۱۶۹، ۲۰۳، ۵۵۳	۷۲۷،
□ آتروپاتئن، ۲۷، ۲۷۵، ۳۰۰، ۳۹۷، ۵۴۶	□ آرال گؤل، ۱۹، ۱۴۶، ۱۴۷، ۳۶۴، ۴۹۹	□ آستارا، ۲۵، ۱۵۱
۵۸۴،	۶۳۵، ۸۳۷	□ آسور، ۳، ۹، ۱۰، ۱۴، ۱۸، ۲۸، ۳۰، ۳۷
□ آتروسک، ۱۲۷	□ آرالیق دنیزی، ۳۳، ۴۶، ۴۸، ۸۱، ۱۲۷	۴۱-۴۳، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۵-۵۸، ۶۴، ۶۷-۷۴
□ آچمیادین، ۱۰۳، ۸۱	۲۹۵، ۳۷۳، ۸۵۴	۷۷، ۸۰، ۸۱، ۸۶-۸۹، ۹۳، ۹۶، ۹۸، ۱۰۰،
□ آخسئر، ۱۰۴، ۳۶۱، ۳۶۲، ۴۴۹، ۵۳۷	□ آرامی، ۱۱۹، ۱۲۶، ۲۵۳، ۲۶۳، ۲۹۱	۱۰۲-۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۷-۱۲۰، ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۲۹،
۵۴۱، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۸۵، ۸۶۲	۳۵۷، ۵۹۳، ۵۹۷	۱۴۲، ۱۶۵، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۸۳، ۱۸۹،
۸۶۴	□ آرناسکون، ۱۰۲	۱۹۳، ۱۹۵، ۱۹۷، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۷، ۲۳۹،
□ آدادنین لیل، ۱۰۳	□ آرسنیک، ۱۹۴	۲۴۵-۲۴۷، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۷، ۲۵۹-۲۶۴،
□ آداملو، ۶۵	□ آرقیشتی، ۱۰۰-۱۰۳، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۴	۲۷۰، ۲۷۴-۲۷۶، ۳۰۹-۳۱۲، ۳۱۱-۳۲۳، ۳۵۱،
□ آذرگشنسب، ۲۷، ۳۹۲، ۷۴۱، ۷۴۲	۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۹۵، ۴۹۱، ۵۲۷، ۵۶۶	۲۵۳-۲۵۴، ۲۶۲-۲۶۶، ۲۷۸-۲۸۱، ۳۸۶،
۷۵۹، ۷۶۵	۸۶۵	۳۹۰، ۳۹۵، ۳۹۹-۴۴۶، ۴۵۴، ۴۵۹،
□ آذری، ۹، ۱۴، ۲۳، ۲۵، ۲۶، ۲۹، ۳۲، ۳۵	□ آرمئد، ۸۶۲	۴۶۰، ۴۶۶، ۴۶۸، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۴-۴۷۶،
۷۴، ۷۸، ۷۹، ۹۳، ۹۶، ۱۰۸، ۱۲۵، ۱۲۹	□ آرمایت، ۸۶۲	۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۶، ۴۸۹، ۴۹۱-۴۹۳، ۴۹۴،
۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۸	□ آرمه، ۱۰۲	۴۹۵، ۴۹۸، ۵۰۰، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۶، ۵۰۹،
۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵	□ آریا، ۵، ۶، ۸، ۹، ۱۶-۲۰، ۳۰-۳۲، ۳۶	۵۱۲، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۲۵-۵۲۷، ۵۳۲،
۱۶۷، ۱۸۸، ۱۹۶، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷	۳۷، ۵۳، ۶۰، ۷۵-۸۱، ۸۹، ۹۳، ۱۰۴، ۱۰۷	۵۳۳، ۵۳۸-۵۴۸، ۵۴۹-۵۵۸، ۵۶۱-۵۷۶،
۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۹۱، ۳۳۷	۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۸، ۱۲۱، ۱۲۶، ۱۲۹	۵۷۹، ۵۸۶-۶۰۶
۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۵۷، ۳۵۹، ۳۶۸، ۳۷۹	۲۱۳، ۲۱۹، ۲۶۶-۲۶۸، ۲۷۰-۲۷۲، ۳۱۸	□ آسوریانیا، ۵۸، ۱۱۹
۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۸، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴	۳۹۳، ۳۹۴-۴۰۲، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۵۵، ۴۶۰	□ آسور بانیپال، ۵۶
۵۰۷، ۵۱۳، ۵۱۸، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۸، ۵۳۰	۴۶۲-۴۶۶، ۴۶۷، ۴۷۰، ۴۷۳، ۴۷۶	□ آسور حیدلین، ۵۶
۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۷، ۵۷۲، ۵۷۹، ۵۸۴، ۶۷۲	۴۷۸، ۴۸۱، ۴۸۸، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۳، ۴۹۴	□ آسی، ۱۹، ۲۰
۷۱۷، ۷۱۸، ۷۶۳	۴۹۶-۵۰۲، ۵۰۴-۵۰۸، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۳۳	□ آسیا، ۶۹۹، ۷۰۵، ۷۰۷-۷۱۰، ۷۱۲، ۷۱۷
□ آذری تورکلر، ۹، ۱۲، ۱۳، ۲۳، ۲۵، ۷۹	۵۳۴، ۵۳۷، ۵۵۷، ۵۸۰، ۵۸۴، ۶۰۲، ۶۱۲	۷۲۳-۷۲۷، ۷۳۰، ۷۳۲، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۴۱-۷۴۳
۲۳۷، ۳۶۶، ۴۵۹، ۴۷۸، ۴۹۱، ۵۲۵، ۵۳۵	۶۳۵، ۶۳۳، ۶۵۳، ۶۹۳، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷	۷۴۴، ۷۵۰-۷۵۲، ۷۵۷، ۷۶۰، ۷۶۷، ۷۶۸
□ آراتتا، ۲، ۹، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷۱، ۱۷۲	۷۰۲-۷۰۶، ۷۰۸-۷۱۰، ۷۱۰، ۷۱۴، ۷۱۵	۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۸-۷۸۵، ۷۸۷-۸۰۷، ۸۳۶-۸۳۹
۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۵، ۱۹۲، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۲۹	۷۲۲، ۷۲۷، ۷۵۱، ۷۵۴، ۷۵۵-۷۵۸، ۷۶۰	۸۳۹، ۸۴۲، ۸۴۴، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۹، ۸۵۴
۲۶۲، ۲۸۱، ۳۶۹، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۸۳	۷۶۳، ۷۸۴، ۸۱۴، ۸۵۹	۸۵۹
□ آرازات، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۳، ۱۱۱، ۱۹۶	□ آریبا آداد، ۸۵۵	□ آشور، ۵۶، ۶۸، ۷۲، ۹۶، ۱۰۲، ۱۰۴
۱۹۷، ۵۴۴، ۵۵۲، ۵۶۷	□ آریماسپلار، ۵۶۵	۱۶۹، ۱۷۸، ۱۹۲، ۲۵۷، ۲۶۱، ۲۶۳، ۲۸۱-
□ آران، ۲۷۵، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۹۰، ۲۹۷، ۳۰۰	□ آرینتا، ۸۶	۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۶، ۲۸۸، ۳۱۹، ۳۲۵، ۳۲۶
۳۱۵، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۳۳، ۳۶۰، ۴۰۸، ۴۵۰	□ آزاگانا، ۸۶۳	۳۳۵، ۳۳۷، ۳۴۵، ۳۴۷، ۴۴۸، ۵۵۴-

۴۹-۴۶، ۴۵، ۴۳، ۴۱، ۴۰، ۳۷، ۳۸، اککد □	۴۸۶، ۴۶۵، ۴۶۱، ۳۶۶، ۲۹۴، ۲۳۶، ۱۹۲	۵۹۲-۵۹۰، ۵۸۹، ۵۸۷، ۵۷۴، ۵۷۲، ۵۵۷
۹۵، ۹۰-۸۷، ۷۶، ۶۹، ۶۳-۶۱، ۶۰، ۵۵، ۵۲،	۷۰۵، ۶۳۳، ۵۷۹، ۵۶۲، ۴۹۲، ۴۹۱، ۴۹۰	۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۵، ۶۴۱
- ۲۲۰، ۲۱۶، ۲۱۲، ۱۷۳، ۱۲۹، ۱۲۶، ۱۱۸،	۸۵۶، ۷۱۸	۸۶۵-۸۶۱، ۸۴۵، ۸۴۲، ۸۰۱
- ۲۳۹، ۲۳۴، ۲۳۲-۲۲۹، ۲۲۷، ۲۲۶، ۲۲۴	□ آناهیتا، ۷۵۹، ۷۵۸، ۲۷، ۸۱۰	□ آشوربانیپا، ۵۹۹
، ۲۷۴، ۲۶۰، ۲۵۷، ۲۵۶، ۲۵۰-۲۴۸، ۲۴۴	□ آنتونیوس، ۱۲۴	□ آشور بانیپالین، ۸۶۲، ۷۲
، ۵۵۵، ۵۲۴، ۴۹۳، ۳۷۲، ۳۶۸، ۳۵۹، ۳۵۸	□ آندیا، ۳۲۹، ۳۲۴، ۳۲۲، ۲۹۳، ۲۸۷، ۲۷۷، ۳۳۳، ۳۳۶، ۳۳۷، ۸۶۲	□ آغری داغی، ۲۹۴، ۱۲۸، ۱۱۱، ۷۵
، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۲۱، ۷۰۱، ۶۱۵، ۶۰۲، ۶۰۱	□ آنکارا، ۳۶۴، ۳۳۸، ۱۹۶، ۱۴۵، ۱۳۷	□ آغریوان، ۱۸۱، ۱۸۰
۸۶۴، ۸۵۷، ۸۴۳، ۸۱۵	□ آنکازا، ۸۶۲، ۷۳۱، ۵۹۷، ۴۷۴، ۳۶۷	□ آفریقا، ۱۲۹، ۱۲۳، ۴
□ امر، ۴۳۶، ۴۳۴، ۳۲۱، ۲۷۱، ۲۷۰، ۲، ۴۳۹	□ آنوبانیینی، ۲۲۳	□ آقری، ۵۸۰
۸۵۷، ۸۴۰، ۶۹۱، ۵۲۷، ۴۸۷، ۴۴۰، ۴۳۹	□ آنوخین، ۱۵۶	□ آقربیش، ۱۲۷
□ اممند، ۸۶۰	□ آنوی، ۲۲۶	□ آکسسایا، ۸۰۷
□ انجمن سعادت، ۱۱	□ آنیاشتانیا، ۳۳۹	□ آگلوتیناتیو، ۷۸
□ انزان، ۵۴، ۵۳	□ آنیت، ۳۶۲، ۱۰۰	□ آلاتاوا، ۱۹۶
□ انشان، ۱۷۱، ۷۶، ۷۳، ۷۱، ۶۴، ۵۴، ۵۳	□ آنیلی، ۲۹۱، ۱۰۰	□ آلاتوتو، ۱۹۶
۱۸۴	□ آوان، ۶۵-۶۱	□ آلا داغ، ۱۹۶
□ انمرکر، ۱۸۳، ۱۷۸، ۱۷۵، ۱۷۳-۱۷۱	□ آویداغ، ۱۵۰	□ آلا رودی، ۱۰۰
۲۶۲، ۱۸۵، ۱۸۴	□ انپارتی، ۲۵۸، ۶۶، ۶۵	□ آلاشکر، ۱۰۳
□ اوآللی، ۵۷۲، ۵۵۷، ۵۵۴، ۲۸۶، ۱۰۲	□ انتروسک، ۲۳	□ آلاله، ۹۶
۵۹۳، ۵۷۳	□ انتمیمو، ۸۶۵	□ آلتاتو، ۱۹۶
□ اوایتی، ۲۳۳	□ انترنخ، ۵۸، ۵۷، ۴۹، ۳۸	□ آلتای، ۱۹۶، ۱۳۲، ۱۲۴، ۱۲۳، ۷۸، ۳۹
□ اویریاش، ۹۲	□ انتریسینی، ۵۷۲	۱۹۷، ۲۱۳، ۲۱۸، ۲۱۹، ۴۵۶، ۳۵۷، ۳۵۹
□ اویش، ۵۰۷، ۴۹۷، ۴۹۶، ۴۸۸، ۴۵۷، ۱۳۲	□ انتریمنا، ۱۰۴	۴۶۲، ۴۶۹، ۴۹۵، ۴۸۸، ۴۷۸، ۴۷۳، ۴۶۹
۵۳۲، ۵۳۱، ۵۲۱، ۵۱۸، ۵۱۷، ۵۱۶،	□ انزه، ۸۲، ۲۳	۵۰۱، ۵۰۷، ۵۱۴، ۵۲۲، ۵۳۱-۵۳۵
□ اوپاردا، ۸۶۲	□ انشپوم، ۶۲	۵۳۶، ۵۷۱، ۵۷۴، ۵۷۷، ۵۸۰، ۵۸۱، ۶۳۳
□ اوچایشر، ۱۶۲	□ انشنوننا، ۶۷، ۴۶، ۴۵	۷۲۰، ۷۲۶، ۸۲۲
□ اوچ کلیسا، ۸۱	□ انلولومنش، ۲۴۰، ۲۳۹، ۲۳۰، ۹۲، ۶۳	□ آلجا ملیک، ۸۶۰
□ اوچونجو هاتوسیل، ۸۷	□ انترینا وازیر، ۲۲۹	□ آللابر، ۳۲۵، ۳۲۲، ۲۹۳، ۹۳
□ اوداکی، ۸۶۱، ۳۷۸	□ اننلیل، ۶۲	□ آلاله، ۲۲۷، ۱۷۸، ۱۳۵، ۸۷، ۷۵، ۴۱
□ اودین، ۲۳۳	□ اتوخقال، ۲۴۲	۴۰۵، ۵۹۹، ۶۱۱، ۷۱۸، ۷۳۶، ۷۷۵، ۸۱۵
□ اور، ۲۴۱، ۶۵، ۶۴، ۶۱، ۵۳، ۴۹، ۴۴، ۴۲	□ لختر، ۷۸۹، ۱۵۰، ۴۶، ۱۱	۸۲۷، ۸۶۴
- ۲۵۳، ۲۴۴	□ ارتته، ۱۷۱، ۱۶۵، ۱۰۵، ۸۱، ۷۴، ۳۱، ۲	□ آلمان، ۳۹۱، ۱۳۴، ۱۳۲، ۱۰۰، ۸۲، ۲۹
□ اورارت، ۲۹۵، ۱۰۰	۱۷۹، ۱۸۱-۱۸۶، ۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۴، ۱۹۶	۴۱۲، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۷۶۶
□ اورارتو، ۵۹، ۴۱، ۳۷، ۳۸، ۱۸، ۱۰، ۲	۱۹۸، ۲۳۷، ۲۴۱، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱	□ آلیات، ۷۳۵، ۶۲۹، ۶۱۲، ۵۷۸
، ۱۲۰، ۱۱۸-۹۱، ۹۵، ۹۳، ۸۲، ۸۱، ۷۵، ۷۴	۲۶۲، ۲۶۷، ۲۸۱، ۳۳۵، ۳۶۴، ۳۶۷-۳۷۳	□ آمانتو، ۸۶۲
، ۱۷۶، ۱۴۲، ۱۳۸، ۱۳۳، ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۶	۳۷۶، ۴۰۱، ۴۰۶، ۴۸۷، ۵۰۶، ۵۸۸، ۵۸۹	□ آمارسین، ۶۵
، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۸	□ اردشیر بابکان، ۷۴۰، ۴۵۸، ۳۳، ۸، ۷	□ آمریکا، ۱۲۲، ۴۶، ۴۰، ۳۶، ۳۰، ۲۹، ۵
، ۲۲۹، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۹	۷۷۴	۱۲۴، ۱۳۴، ۱۸۰، ۲۴۸، ۲۷۹، ۳۳۳، ۳۸۰
، ۲۶۰، ۲۶۳، ۲۶۵، ۲۶۷، ۲۷۳-۲۷۸، ۲۸۷	□ اریدو، ۱۸۲، ۱۷۵	۳۸۵-۳۸۷، ۳۸۹، ۷۹۳، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۴۲
، ۲۸۹، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۴-۳۰۲، ۳۰۵، ۳۱۲	□ اریشتاب، ۸۶۳	□ آمودریا، ۲۶۶، ۱۶۶
، ۳۱۶، ۳۱۹، ۳۲۱-۳۲۶، ۳۲۸، ۳۳۱-۳۳۳	□ اسماعیل آباد، ۱۹۸	□ آمورو، ۵۵۵
، ۳۴۸، ۳۵۰، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۸، ۳۷۰، ۳۷۷	□ اشکانی، ۷۷۳، ۲۲۶، ۲۱۲، ۹۳، ۷۹، ۲۳	□ آنالیتی شو، ۲۵
، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۲-۳۸۴، ۳۸۶، ۳۸۸	۴۶۵، ۴۶۸، ۵۲۹، ۷۱۲	□ آنادولو، ۹۵، ۸۸، ۸۶، ۸۱، ۸۰، ۷۵، ۳۹
، ۳۹۵، ۳۹۶، ۴۰۱، ۴۰۶، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۹		۱۰۳، ۱۱۹، ۱۶۴، ۱۶۶، ۱۶۸، ۱۸۸، ۱۹۰

بحرالرومی، ۱۲۷	پورادا، ۸۵۶	۷۸۳، ۶۹۶، ۶۰۹، ۳۲۶
بدره، ۷۹	پول والثری، ۱۲	□ توقداممیس، ۵۷۲
برئمنر قانثری، ۲۲۸	پیشتوو، ۸۶۳	□ توللین، ۵۷
بروون، ۱۹۱	■ تشوب، ۸۸	□ تیتان، ۱۷۷
بسطام، ۵۲۷، ۱۰۰	□ تئلنپی نو، ۸۷	□ تیشاری، ۵۲۵، ۹۵
بورردو، ۲	□ تئلوسینا، ۸۶۲	□ تیکلات پیله سر، ۱۲۰، ۱۱۹، ۵۶
بوعلی سینا، ۱۵۶	□ تئمئی - آقون، ۶۸	■ جنمیس، ۱۹۲
بوغان، ۳۲۱، ۴۱۶، ۲۳۸، ۱۹۳، ۱۹۱، ۸۱	□ تئمئی راپتاش، ۶۸	□ جمشید، ۳۰۵، ۲۱۵، ۱۰۷، ۱۰۶، ۷۳
۳۲۳، ۷۷۷، ۷۸۱، ۸۴۰، ۸۴۲، ۸۵۶	□ تئمئی هلکی، ۶۸	□ ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۹، ۴۰۷، ۶۵۸، ۶۶۲، ۶۶۳
بوغان کژی، ۸۵۶، ۸۲	□ تتومان، ۵۷	□ ۶۸۰، ۶۹۶، ۷۲۵، ۷۳۴، ۷۸۲
بولغار، ۱۲۲	□ تابیتو، ۲۵۵	□ جوعل، ۱۹۲
بیت همیان، ۳۱۷، ۲۸۵، ۹۳	□ تارلونی، ۲۲۳	■ چنرگز، ۱۶۷
بیروو، ۱۹۸	□ تازاکند، ۱۶۶	□ چارلز بارنی، ۱۶۵ - ۱۶۷، ۲۵۰
بیرینجی شیروکدوه، ۶۷	□ تاش، ۷۲	□ چالوس، ۲۵
■ پیئتریوم، ۸۲	□ تاغلار، ۱۵۰	□ چنگیزیلر، ۲۲
□ پیئرکینز، ۱۸۰	□ تالیشدان، ۸۵۹	□ چین، ۲۶۲، ۱۸۱، ۱۷۰، ۱۴۸، ۱۴۷، ۴۷
□ پیلی، ۶۲، ۶۱	□ تامراکیس، ۸۱۳، ۶۳۶، ۱۷۶، ۱۱۱	□ ۴۶۷، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۹۵، ۵۵۵، ۷۲۰، ۷۲۶
□ پاتنسی، ۲۴۱، ۲۲۲، ۱۱۹، ۲۸، ۴۲	□ تام ماریتو، ۵۸، ۵۷	■ حسنلی، ۱۶۷، ۱۶۴ - ۱۶۲، ۱۶۰، ۱۰۵
□ پاراخش، ۱۷۲	□ تانری، ۶۴۹، ۴۷۷، ۱۳۷، ۱۳۵	□ ۱۹۰، ۳۸۶، ۳۸۵، ۳۷۹، ۳۷۸
□ پارتاتوا، ۵۲۳، ۴۹۲، ۴۷۷، ۴۲۷، ۳۸۲	□ تخت سلیمان، ۲۱۲، ۲۱۱، ۱۶۰، ۲۷	□ ۳۸۹ - ۳۸۱، ۳۹۱، ۳۹۳، ۴۰۲، ۴۱۳ - ۴۱۵
۵۲۵، ۵۲۸، ۵۵۱، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۲، ۵۷۴	□ ۲۶۲، ۲۹۹، ۳۹۱، ۳۹۲، ۴۳۵، ۴۵۸، ۵۴۰	□ ۴۴۰، ۴۴۲، ۴۹۰، ۴۹۵، ۵۰۶، ۵۶۶، ۵۷۰
۵۷۵، ۵۷۷	□ ۵۷۰، ۶۳۳، ۶۷۳، ۷۴۱، ۷۸۴	□ ۶۹۱، ۷۰۱، ۷۸۳، ۷۹۲ - ۷۹۴، ۸۰۱، ۸۲۵
□ پارس، ۲۱۸، ۲۱۶ - ۲۱۴، ۷۶، ۷۳، ۵۴	□ تزجیه لامصار، ۲۴	□ ۸۲۷، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۰ - ۸۲۸، ۸۴۶
۲۲۵، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۷۲، ۲۸۵، ۳۰۶، ۳۷۹	□ تشوب، ۸۵۶	□ ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۶ - ۸۶۰
۳۹۳، ۳۹۶، ۴۰۱ - ۴۰۸، ۴۵۶، ۵۱۰ - ۵۱۲	□ تل خلف، ۱۶۰	□ حصار، ۸۶۰
۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۸، ۵۲۰ - ۵۲۳، ۵۳۶، ۵۳۷	□ تن دن - اولی، ۶۸	□ حکار، ۱۷۴، ۴۲
۵۸۱، ۵۸۶، ۶۰۲، ۶۱۲، ۶۱۹، ۶۲۱، ۶۲۲	□ تن روهوراتیر، ۶۵	□ حلب، ۱۸۷، ۱۱۹
۶۲۴ - ۶۲۷، ۶۳۰ - ۶۴۲، ۶۴۰ - ۶۴۵، ۶۴۸	□ تنسر، ۷۲۶، ۷۲۰، ۷۱۲، ۶۵۸، ۶	□ حمورابی، ۲۲ - ۴۶، ۵۰، ۶۷، ۶۸، ۹۰
۶۵۱ - ۶۵۷، ۶۵۹ - ۶۶۳، ۶۶۵ - ۶۶۷، ۶۷۰	□ تنظیمات، ۱۱، ۷	□ ۲۲۷، ۲۵۲ - ۲۵۵، ۲۵۷، ۳۷۵
۶۷۲ - ۶۷۵، ۶۸۱ - ۶۸۵، ۶۸۹ - ۶۹۲، ۶۹۵	□ توآیا، ۸۶۲	□ حیصار، ۲۵، ۲۵، ۶۵، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۲
۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۶، ۷۰۸، ۷۱۵، ۷۲۱، ۷۲۲	□ توایشدو، ۱۰۱	□ ۱۹۲، ۲۴۹، ۳۷۰، ۳۸۰، ۲۸۲
۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۵۱	□ توختامیش، ۵۷۲، ۲۳۸، ۹۲، ۳۳	■ خابور، ۵۹۳، ۹۸
۷۶۶ - ۷۷۹، ۷۸۴، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۱۱	□ تورانیق تپه، ۸۵۹	□ خارماسا، ۲۸۱
□ پارسوا، ۱۷، ۱۰۷، ۲۶۸، ۲۸۵ - ۲۸۹	□ تورپاق قالا، ۱۰۴	□ خالپا، ۹۶، ۸۷
۲۹۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۶، ۳۲۸	□ تورتان، ۲۸۶، ۱۰۲	□ خالدی، ۱۰۰، ۱۰۴ - ۱۰۶، ۱۰۸ - ۱۱۰
۳۳۰ - ۳۳۲، ۳۳۴، ۳۳۹، ۳۵۷، ۴۴۶، ۵۰۲	□ توروخ، ۷۱۹، ۷۱۸، ۵۶۷	□ ۲۸۳، ۴۰۰، ۸۶۵
۵۰۳، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۳، ۵۲۴	□ توروس، ۱۷۶، ۱۷۳، ۱۷۱، ۱۷۰، ۹۲	□ خانقین، ۳۷۱، ۷۹
۵۵۳	□ ۱۷۷، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۵، ۱۸۷، ۱۸۹، ۱۹۱	□ خانلار، ۲۴، ۲۴، ۱۴۵، ۱۵۱، ۱۵۳، ۲۰۵
□ پاسارقاد، ۶۴۴، ۶۳۷، ۶۲۵، ۳	□ ۱۹۶، ۲۲۹، ۲۳۹، ۲۴۲، ۲۹۴، ۴۱۰، ۵۲۵	□ ۵۹۵
□ پاش، ۳۱۸، ۵۱	۸۵۷	□ خانثری، ۱۶، ۳۸، ۳۹، ۵۲، ۷۶ - ۷۹
□ پانک، ۸۶، ۸۵	□ توروک، ۷۱۸، ۵۷۱، ۵۶۷، ۴۶۸	□ ۱۲۹، ۲۸۴، ۷۳۰، ۷۳۱
□ پروتولور، ۹۳، ۶۰	□ تور هئینرال، ۱۵۶، ۱۵۵	□ خراسان، ۱۷، ۲۳، ۲۵، ۴۰، ۲۱۲، ۲۴۴
□ پروستتر، ۱۶۷	□ توشپا، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۹، ۱۹۷، ۳۳۵	□ ۳۹۹، ۴۹۱، ۶۳۹، ۶۴۰، ۷۵۷، ۸۳۷، ۸۵۹

۱۸۷، ۱۸۸، ۲۱۳، ۲۱۷، ۲۱۹، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۳۶،	۱۵۸، ۱۵۷، ۱۳۰، ۳۳، ۲۷، ۲۵، ۲۳، زنجان،
۲۳۰، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۶، ۲۵۹، ۲۶۴، ۲۷۳، ۲۸۶،	۱۶۰، ۱۶۲، ۱۶۷، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۶، ۲۲۰، ۲۳۵،
۲۹۴، ۳۱۴، ۳۵۵، ۳۶۰، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۵، ۳۵۶،	۲۶۰، ۲۶۴، ۲۶۶، ۲۸۷، ۲۹۰، ۲۹۲، ۲۹۹، ۳۰۰،
۳۶۹، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۵۱۷، ۷۰۳، ۷۰۵، ۷۰۷،	۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۳، ۳۵۸،
۷۰۸، ۷۱۰، ۷۱۴، ۷۲۴، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۵۰، ۷۶۷،	۳۶۰، ۳۶۸، ۳۷۱، ۳۹۸، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۸، ۴۸۹،
۷۶۸، ۷۶۹، ۷۹۲، ۸۱۵، ۸۵۷،	۴۹۵، ۴۹۸، ۵۲۹، ۵۳۱، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۲، ۵۴۶،
□ سامیرا، ۱۶۰	۵۵۲، ۵۶۲، ۵۷۷، ۵۸۳، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۸۸، ۶۸۲،
□ سانقی بوتو، ۱۰۹، ۱۰۶، ۱۰۹	۷۰۳، ۷۱۰، ۷۲۱، ۷۸۴، ۷۹۴، ۸۳۹، ۸۴۷، ۸۵۸،
□ سخاب، ۸۶۲	□ زنجرلی، ۸۵۶،
□ سداوستو، ۱۰۹	□ زیرتا، ۸۶۱
□ سرپول زهاب، ۲۲۳	□ زیکنرتو، ۳۲۷، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۲۲، ۳۲۴، ۳۲۹،
□ سردهری، ۱۱۱	۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۴۴، ۳۷۳،
□ سرکندیزه، ۱۶۱	۷۹۳، ۷۹۴، ۸۶۲،
□ سرند، ۲۳۴	□ زیمرلیم، ۶۷
□ سقین دیل، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۹، ۱۱۵،	□ زینوبا، ۶۲
□ سلجوقی، ۳۹، ۳۹۲، ۵۷۱، ۷۳۵، ۷۷۳،	■ ستمیرامیس، ۲۹۳، ۲۹۵، ۳۱۲، ۴۸۹،
□ سناخریب، ۷۱، ۷۲، ۱۰۳، ۱۸۹، ۳۵۵،	□ سنتت پول، ۱۰۳
۳۵۷، ۴۴۶، ۷۳۸، ۸۲۵،	□ سنوان، ۱۰۰، ۱۰۳، ۲۹۴،
□ سوبارتو، ۶۷، ۱۷۴، ۱۷۵،	□ سپاردا، ۳۳۲، ۳۳۹، ۴۵۱، ۴۵۳، ۵۳۹،
□ سوپی لولیوما، ۸۶، ۸۷، ۹۶، ۹۷، ۱۹۱،	۵۲۳، ۵۲۹، ۵۵۱، ۷۱۰
□ سوککال ماخ، ۶۶، ۶۸، ۲۵۵،	□ سخا، ۹۲
□ سومثر، ۲، ۲۸، ۳۶، ۵۰، ۵۲، ۵۵، ۵۹،	□ سارابین، ۱۰۱، ۱۰۳
۶۱، ۶۴، ۶۶، ۷۴، ۷۵، ۷۷، ۸۰، ۸۱، ۸۶، ۸۸،	□ سارادوری، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۷۶،
۹۱، ۹۲، ۹۵، ۹۹، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۸، ۱۲۴، ۱۲۶،	۲۶۲، ۲۷۵، ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۳۸، ۳۴۱، ۳۹۵، ۵۷۴،
۱۳۶، ۱۳۸، ۱۴۱، ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۶۵،	□ سارقون، ۳۸، ۴۹، ۵۶، ۶۰، ۶۲، ۷۱، ۱۰۳،
۱۶۹، ۱۷۱، ۱۷۵، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۲، ۱۸۵، ۱۸۷،	۱۰۶، ۱۰۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۴۲، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۸۹، ۳۲۹،
۱۸۸، ۱۹۲، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۶، ۲۲۲،	۲۷۰، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۲۰، ۳۲۲، ۳۲۴، ۳۳۱، ۳۳۳،
۲۲۷، ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۳۸، ۲۴۵، ۲۴۸،	۳۴۰، ۳۴۲، ۳۵۵، ۳۶۲، ۳۸۰، ۴۴۶، ۴۵۰،
۲۵۳، ۲۶۰، ۲۶۲، ۲۶۴، ۲۸۹، ۲۹۲، ۲۹۴، ۳۰۶،	۴۸۲، ۴۸۹، ۴۹۲، ۵۲۷، ۵۳۲، ۵۳۹، ۵۴۶، ۵۶۷،
۳۵۹، ۳۶۳، ۳۶۵، ۳۶۷، ۳۷۹، ۳۸۰، ۴۰۵،	□ سارلاقا، ۶۳، ۱۲۰، ۲۳۹،
۴۰۶، ۴۵۴، ۴۵۷، ۴۶۱، ۴۶۳، ۴۶۹، ۴۷۶، ۴۸۴،	□ ساششانتار، ۹۵، ۸۵۵،
۴۸۵، ۴۹۹، ۵۲۴، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۱۵، ۶۹۹، ۷۰۱،	□ ساکا، ۲، ۱۹، ۲۰، ۳۲، ۳۳، ۱۰۴، ۱۲۰، ۱۳۰،
۷۰۴، ۷۰۷، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۲۱، ۷۲۴، ۷۳۱، ۷۳۳،	۲۸۱، ۲۸۴، ۳۹۰، ۳۹۲، ۴۱۳، ۴۲۵، ۴۶۰، ۴۶۱،
۷۵۰، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۸۵، ۷۸۷، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۲،	۴۶۸، ۴۷۰، ۴۷۴، ۴۷۶، ۴۸۱، ۴۸۳، ۴۸۶،
۸۰۲، ۸۰۳، ۸۱۷، ۸۲۸، ۸۴۳، ۸۵۷، ۸۶۴،	۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۴، ۴۹۵، ۵۰۱، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۹،
□ سومای، ۱۷۰، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۹۵، ۲۶۲،	۵۰۹، ۵۱۷، ۵۱۹، ۵۲۶، ۵۳۱، ۵۳۳، ۵۳۵، ۵۳۷،
□ سومودو، ۸۶۵،	۵۴۸، ۵۴۵، ۵۷۹، ۵۸۱، ۵۸۳، ۶۳۳، ۶۳۵، ۶۳۶،
□ سونقور، ۲۳، ۲۳، ۷۴، ۹۳، ۲۶۶، ۳۶۸،	۶۶۸، ۶۷۹، ۶۹۰، ۷۲۲، ۷۲۴، ۷۵۰، ۷۵۱، ۸۳۹،
۳۹۸، ۴۵۵، ۵۸۴، ۷۹۴،	۸۴۰، ۸۴۲، ۸۴۴، ۸۴۷، ۸۵۱، ۸۵۰،
□ سیامک، ۴۰۴،	□ سامسوتیلونی، ۹۰،
□ سیب پار، ۵۶، ۷۱،	□ سامی، ۲، ۳، ۴، ۷، ۳۶، ۳۷، ۳۹، ۴۰، ۴۳، ۴۴، ۴۸،
□ سیرجانان، ۲۳،	۵۰، ۵۳، ۵۷، ۵۸، ۱۰۵، ۱۱۹، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۴،
□ سیکول، ۲۳، ۴۴،	۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۳، ۱۴۰، ۱۴۴، ۱۶۱،

□ سیلک، ۱۶۲، ۲۰۸، ۲۱۶، ۲۷۰، ۴۳۶، ۴۳۸،
۴۹۱، ۷۹۲، ۸۱۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۳، ۸۴۸، ۸۵۳،
۸۵۹، ۸۶۰،
□ سیلک تپه، ۱۵۹، ۱۶۳، ۱۶۴، ۲۰۲، ۲۲۹،
۴۳۵، ۷۱۶، ۷۸۳، ۷۹۷، ۸۳۸، ۸۵۲، ۸۵۷، ۸۵۸،
□ سیمثر، ۲۸۱،
□ سیماش، ۶۳، ۶۶،
□ سیو، ۱۳۲،
□ سیوئیالار - هوپاک، ۶۷،
□ سیوننو، ۵۶۵،
□ شندو، ۸۶۵،
□ شنریهوم، ۶۱،
□ شارروایکی، ۸۶۳،
□ شارکالی شارری، ۲۳۰،
□ شاکنو، ۳۷۷، ۳۰۴،
□ شاماش، ۱۵۸، ۸۶۳،
□ شامان، ۱۵۸، ۵۳۶، ۵۳۰،
□ شامانیزم، ۴۱، ۸۷، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸،
۷۴۸، ۷۷۰،
□ شامخور، ۱۵۳،
□ شامو تپه، ۱۶۷، ۱۶۸، ۲۴۹،
□ شاهین آتاسی، ۶۱،
□ شکی، ۹۳، ۵۸۰،
□ شوانداهول، ۸۶۲،
□ شوپیلولیوماش، ۸۲،
□ شوتروک ناخونت، ۵۵،
□ شودورول، ۲۴۱،
□ شوردره، ۸۶۳،
□ شوردریا، ۸۶۳،
□ شوسین، ۶۵،
□ شوش، ۳۳، ۴۶، ۵۱، ۵۸، ۶۰، ۶۱، ۶۳،
۶۸، ۷۱، ۷۴، ۷۷، ۷۹، ۹۲، ۹۳، ۱۵۷، ۲۱۲،
۲۱۳، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۳۰، ۲۳۹، ۲۴۵، ۲۹۳، ۴۶۸،
۶۲۱، ۶۵۶، ۶۹۶، ۷۴۶، ۷۹۴، ۸۱۹، ۸۱۵، ۸۱۸،
۸۲۷، ۸۴۴، ۸۶۴،
□ شوشتر، ۶۱،
□ شوشیناک، ۵۴، ۵۵، ۶۳، ۶۶، ۷۰، ۷۳،
۲۳۳، ۸۱۶، ۸۶۵،
□ شولقی، ۶۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۵۳،
□ شومو، ۹۲، ۲۰۰، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۸۷، ۵۹۱،
۸۶۳،
□ شهریان، ۸۵۸،
□ شیر وکدوه، ۶۸، ۲۵۵،

۱۸۷، ۱۲۸، ۱۲۶، ۹۶، ۹۳، ۹۰، ۸۹، ۸۷، ۸۷، ۸۵	۷۶۳-۷۷۳، ۷۷۹، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۶، ۷۸۹، ۷۹۱	۳۷۶، ۳۷۵، ۳۶۵، ۳۱۳، ۶۰، ۵۹	□ شیکاگو،
۱۹۲، ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۵	۸۷۴، ۸۰۳، ۸۰۹، ۸۱۳، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۲۵، ۸۲۷	۷۶۷، ۶۰۳، ۴۹۸	□ شیله،
۲۴۲، ۲۶۰، ۲۵۸، ۲۵۶، ۲۵۴، ۲۵۲، ۲۴۸، ۲۴۵	۸۲۹، ۸۳۹، ۸۴۳، ۸۴۷، ۸۵۱، ۸۵۵، ۸۵۷، ۸۶۰	۶۸، ۶۷	□ شیموت وارتاش،
۲۸۳، ۲۸۲، ۲۹۴، ۲۹۵، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۵۱، ۳۵۵	□ قوتیوم، ۵۵۵، ۵۵۶	۳۶۳، ۲۵۶، ۶۷	□ عبید،
۳۵۶، ۳۵۸، ۳۶۰، ۳۸۶، ۳۹۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۱۰	□ قودئا، ۲۴۹، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۸۲، ۲۴۱، ۲۴۸	۱۶۰	□ علی یئو،
۴۳۸، ۴۵۰، ۴۵۴، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۳، ۵۰۴	۲۶۲	۷۸	□ فراداسب،
۵۰۶، ۵۰۸، ۵۴۹، ۵۸۵، ۶۱۷، ۶۹۹، ۷۰۴، ۷۰۹	□ قوشچو، ۹۴، ۱۷۰، ۱۸۰، ۱۸۵، ۱۹۵، ۲۴۹	۲۷	□ فریتز هومتل،
۷۱۴، ۷۶۷، ۷۹۲، ۸۰۲، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۱۴، ۸۱۶	۲۶۲، ۲۵۱	۱۳۲	□ فریژی،
۸۱۸، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۹، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۹، ۸۴۰	□ قهکه من، ۸۶۵	۱۰۳	□ فوسونه،
۸۴۲	□ قیدان، ۲۳، ۹۲، ۲۸۳	۸۶۳	□ فیروز،
□ کاسک، ۸۷	□ قیردو، ۱۰۱	۱۶۰، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۸، ۲۲۶	۳۶۲، ۲۷۳، ۲۵۰
□ کاک رئمئی، ۹۰	□ قیرشمن، ۱۶-۱۸، ۲۲، ۲۷، ۲۷، ۱۲۸	۱۹۳	□ فینقال،
□ کالاه، ۱۱۸، ۲۵۹	۱۶۳، ۲۱۷، ۲۳۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۹۶	۱۵۱	□ قاراباغ،
□ کالخور، ۸۶۱	۵۰۰، ۶۱۴، ۶۲۴، ۶۴۱، ۶۶۵، ۶۶۶، ۷۱۱، ۸۰۸	۵۴۶، ۳۳۵، ۳۰۰، ۳۷۷، ۱۰۱، ۱۰۰	□ قاراداغ،
□ کامئر، ۱۷۳	۸۳۹، ۸۵۰	۸۲	□ قاراقامیش،
□ کبوجیه، ۵۰۱، ۵۱۳، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۲۰	□ قیرنامه، ۶۵، ۶۶	۲۱	□ قارا قیزیل،
۵۲۱، ۵۲۲، ۵۳۵، ۶۱۹، ۶۲۵، ۶۴۶، ۶۴۸، ۶۵۱	□ قیزیل اوردو، ۱۲، ۹۲، ۲۳۸	۲۷۴، ۳۰۵، ۱۵۰، ۱۲	□ قازاخ،
۷۲۴، ۷۲۵، ۷۵۶	□ قیلزان، ۸۵۷	۷۹	□ قازانی،
□ کرآمئر، ۱۸۳	□ قیلقمیش، ۶۰، ۱۶۳، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱	۹۲، ۹۰	□ قاندانش،
□ کرج، ۸۵۸	۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۳، ۳۷۴، ۸۵۵	۴	□ قانونلارین روحو،
□ کرکمیش، ۱۰۳، ۱۰۳، ۲۳۸، ۲۳۹	□ کئرت، ۵، ۴۳، ۴۴، ۱۲۷، ۳۷۳، ۴۰۶	۸۶۰	□ قاینار،
□ کرکوک، ۹۸، ۲۵۹، ۵۲۶، ۷۶۴	□ کئشیش گؤل، ۱۰۳	۱۶۶	□ قره تپه،
□ کریستی ویلسن، ۱۶۹	□ کاپادوکیا، ۵۷۹	□ قوبوستان، ۱۵۰، ۱۵۴، ۱۵۸، ۱۶۹	۸۲۷، ۷۷۰
□ کلاردشت، ۸۵۴، ۸۵۸	□ کاتواواس، ۸۵۶	□ قوتتی، ۹، ۱۷، ۱۸، ۳۲، ۴۹، ۵۱، ۵۹، ۶۲	۶۴، ۶۷، ۷۴، ۷۶، ۷۸، ۸۱، ۸۳، ۸۵، ۸۹، ۹۱، ۹۳
□ کله شین، ۱۰۲، ۱۰۹، ۱۹۵	□ کادنش، ۸۷	۹۵، ۹۶، ۱۰۷، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۸	۹۵، ۹۶، ۱۰۷، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۸
□ کله شین، ۱۰۲	□ کاراللا، ۳۷۷، ۳۷۲، ۳۲۵، ۳۳۷	۱۴۱، ۱۶۱، ۱۷۰، ۱۸۷، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۵، ۲۱۶	۱۴۱، ۱۶۱، ۱۷۰، ۱۸۷، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۵، ۲۱۶
□ کوبان، ۸۵۵	□ کارکمیش، ۸۷، ۲۳۸، ۶۰۸، ۶۰۹، ۸۴۲	۲۱۸، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۲۹، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۴۶	۲۱۸، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۲۹، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۴۶
□ کودورناهوته، ۴۹، ۵۶، ۷۱	۸۵۶	۲۴۸، ۲۵۰، ۲۵۲، ۲۶۱، ۲۶۳، ۲۷۰، ۲۷۶	۲۴۸، ۲۵۰، ۲۵۲، ۲۶۱، ۲۶۳، ۲۷۰، ۲۷۶
□ کوراوغلو، ۳۶۹، ۶۷۴	□ کاریل، ۱۲۷	۲۷۸، ۲۸۲، ۲۸۶، ۲۹۱، ۲۹۳، ۲۹۷، ۳۰۱، ۳۰۳	۲۷۸، ۲۸۲، ۲۸۶، ۲۹۱، ۲۹۳، ۲۹۷، ۳۰۱، ۳۰۳
□ کوروش، ۴، ۸، ۵۴، ۷۳، ۷۶، ۴۰۱، ۵۰۹	□ کاسپیل، ۲، ۱۶۰، ۲۱۲، ۲۴۷، ۲۵۸، ۵۰۴	۳۱۲، ۳۱۴، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۲۰، ۳۲۸، ۳۳۱، ۳۳۳	۳۱۲، ۳۱۴، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۲۰، ۳۲۸، ۳۳۱، ۳۳۳
۵۱۳، ۵۱۶، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۸، ۵۸۱، ۵۸۲، ۶۰۱	۸۴۰، ۷۳۸، ۷۳۷	۳۳۷، ۳۵۹، ۳۶۲، ۳۶۴، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۷۰، ۳۷۷	۳۳۷، ۳۵۹، ۳۶۲، ۳۶۴، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۷۰، ۳۷۷
۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۲، ۶۳۳، ۶۳۶	□ کاسسی، ۹، ۱۰، ۴۱، ۵۱، ۷۸، ۸۳، ۸۹، ۹۱	۳۸۳، ۳۸۸، ۳۹۲، ۳۹۴، ۳۹۶، ۳۹۷، ۴۰۱، ۴۰۴	۳۸۳، ۳۸۸، ۳۹۲، ۳۹۴، ۳۹۶، ۳۹۷، ۴۰۱، ۴۰۴
۶۴۱، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۱، ۶۵۲	۹۲، ۱۰۷، ۱۱۳، ۱۲۸، ۱۴۱، ۱۵۷، ۱۹۱، ۲۱۱	۴۰۷، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۶، ۴۱۷	۴۰۷، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۶، ۴۱۷
۶۵۷، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۲، ۶۶۵، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۹	۲۱۲، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۳۳، ۲۴۵، ۲۵۳، ۲۵۴	۲۵۳، ۲۵۸، ۲۶۰، ۲۶۰، ۲۸۳، ۳۰۰، ۳۵۹	۲۵۳، ۲۵۸، ۲۶۰، ۲۶۰، ۲۸۳، ۳۰۰، ۳۵۹
۶۹۶، ۷۲۱، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۴، ۷۴۰، ۷۴۵، ۷۴۶	۳۶۳، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۵، ۳۸۰، ۳۸۶، ۳۹۶	۴۰۱، ۴۰۷، ۴۱۵، ۴۲۵، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۵۷، ۴۵۸	۴۰۱، ۴۰۷، ۴۱۵، ۴۲۵، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۵۷، ۴۵۸
۷۲۸، ۷۵۶، ۷۵۹، ۷۶۰، ۸۰۵، ۸۱۱	□ کوریشاک، ۶۱	۴۶۳، ۵۰۰، ۵۰۵، ۵۰۸، ۵۲۹، ۵۰۳، ۶۰۳	۴۶۳، ۵۰۰، ۵۰۵، ۵۰۸، ۵۲۹، ۵۰۳، ۶۰۳
□ کوریشاک، ۶۱	□ کوک - ناشور، ۶۸	۶۱۵، ۷۰۵، ۷۱۰، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۸۶	۶۱۵، ۷۰۵، ۷۱۰، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۸۶
□ کول تپهسی، ۱۰۹، ۱۶۷، ۱۶۸	□ کوموردی، ۸۶۳	۸۹۲، ۸۰۰، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۱۰، ۸۱۶، ۸۲۷، ۸۲۸	۸۹۲، ۸۰۰، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۱۰، ۸۱۶، ۸۲۷، ۸۲۸
□ کیاکسار، ۷۳، ۸۱، ۱۱۹، ۱۲۰، ۳۹۲، ۴۵۵	۸۲۹، ۸۳۷، ۸۳۹، ۸۴۱، ۸۴۳، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۸	۸۴۹، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۵، ۸۵۷	۸۴۹، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۵، ۸۵۷
۲۵۶، ۵۹۱	□ کاسسپیل، ۲، ۳۲، ۳۲، ۳۲، ۵۹، ۶۲، ۷۴	۷۱۰، ۷۱۲، ۷۱۴، ۷۲۱، ۷۳۰، ۷۳۳، ۷۳۶، ۷۳۷	۷۱۰، ۷۱۲، ۷۱۴، ۷۲۱، ۷۳۰، ۷۳۳، ۷۳۶، ۷۳۷
□ کی بابا، ۳۲۷			

[illegible]

■ هابور، ۹۶	■ میشمیش، ۱۸۵، ۱۷۵	۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۸
■ هابهی، ۲۶۱	■ مینگه چنویں، ۲۰۷، ۲۰۵، ۲۰۳، ۲۰۷، ۲۷۱	۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۸، ۲۷۳، ۲۸۹
■ هادروت، ۱۲۹	■ نثریک، ۸۶	۲۹۱، ۳۰۰، ۳۰۲، ۳۱۰، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۳۱، ۳۳۳، ۳۳۴
■ هارپاک، ۵۲۱، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۵، ۵۲۳، ۵۱۹، ۵۱۹	■ نئینو، ۵۸، ۵۶، ۵۴، ۵۸، ۱۰۴، ۱۱۸، ۱۲۳، ۲۵۹، ۲۶۲	۳۳۶، ۳۳۸، ۳۵۱، ۳۵۳، ۳۵۸، ۳۶۸، ۳۷۲، ۳۹۰
■ هاروار، ۲۵۱	۵۵۵، ۵۵۴	۳۹۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۱۵، ۴۱۳، ۴۱۲، ۴۱۰، ۴۲۸
■ هانی‌بال، ۱۰۱، ۴۴	■ نا‌ئیری، ۸۵۷	۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۲۸، ۴۸۷، ۴۸۹، ۵۰۴
■ هروزنی، ۸۲	■ نا‌آرقوم، ۴	۵۰۷، ۵۲۶، ۵۳۲، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۴۰، ۵۴۹، ۵۴۷
■ هفتوان، ۲۵۱، ۱۹۱	■ نابوشارسور، ۵۷۳	۵۵۴، ۵۵۷، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۳، ۵۶۷، ۵۹۴، ۵۹۷
■ هوپاک، ۲۵۸، ۶۹، ۶۷	■ نارام سوئن، ۲۲۲، ۲۲۹	۶۰۰، ۶۰۲
■ هوتران - تئمتی، ۶۵	■ نارام - سین، ۴۹، ۵۱، ۶۳، ۱۷۴، ۲۶۲	■ مانیششتو، ۲۲۲، ۶۲، ۴۸
■ هوتها، ۹۲	■ ناسخ‌التواریخ، ۲۴	■ مانیش‌توشو، ۶۲
■ هو‌جا، ۷۳	■ نامار، ۹۳، ۹۵، ۱۸۶، ۲۵۵، ۲۵۸، ۲۶۱، ۲۶۸	■ مایا، ۱۳، ۱۵، ۱۳۴
■ هورپاتیل، ۹۷	■ نامار، ۲۶۹، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۹۲، ۲۹۶، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۱۳	■ متروپولیتئن، ۲۲۸
■ هورریت، ۸۶، ۹۶	۳۱۴، ۳۲۹، ۳۹۵، ۵۲۶	■ متنه، ۲۳۲
■ هورریرل، ۸۱، ۷۵، ۷۴، ۵۹، ۵۶، ۲۷، ۲	■ نامرو، ۲۵۸، ۵۲۵	■ مجید تپه، ۲۴۹، ۲۷۹، ۲۹۱، ۲۹۳، ۴۹۰
۸۶، ۹۴، ۹۹، ۱۰۵، ۱۲۸، ۱۶۵، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۳	■ ناماخانی، ۲۴۱	۴۹۵، ۵۷۰، ۷۸۴
۱۸۶، ۱۹۶، ۲۱۲، ۲۲۳، ۲۲۷، ۲۳۳، ۲۴۵، ۲۴۹	■ نا‌وار، ۶۷، ۹۵، ۱۸۶، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۸	■ مردوک، ۷۰
۲۶۳، ۲۶۵، ۲۶۷، ۲۹۲، ۲۹۴، ۲۷۵، ۳۷۷، ۳۸۹	۲۶۸، ۵۲۵	■ مزرعه، ۸۶۰
۴۰۶، ۴۱۰، ۴۳۵، ۴۳۸، ۴۶۹، ۴۹۹، ۵۰۲، ۵۰۷	■ ناییری، ۹۴، ۱۰۰، ۱۶۵، ۱۷۰، ۱۷۳، ۱۷۵	■ مسالک‌الممالک، ۷۷
۵۰۸، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۸، ۵۶۷، ۷۰۹، ۷۶۷، ۸۱۴	۱۸۱، ۱۸۹، ۲۶۰	■ مصه صیر، ۱۰۶
۸۱۶، ۸۳۶، ۸۵۸	■ نیوپیله‌سن، ۷۲، ۵۹۰، ۵۹۳، ۵۹۵، ۶۰۸	■ مندلی، ۷۴، ۷۹، ۹۳
■ هورنبیلند، ۱۸۱	۸۱۲، ۶۰۹	■ موجومبار، ۸۶۰
■ هوروم، ۱۷۲	■ نیوکودناصیر، ۵۱	■ مورشیلش، ۸۱
۱۲۲، ۱۲۳، ۱۳۳، ۱۳۵، ۲۱۸	■ نخجوان، ۹۹، ۱۵۱، ۱۵۳، ۲۰۳، ۲۰۹	■ موریتس، ۱۹۰
■ هومبان - نیکاش، ۷۱	۵۰۶، ۵۵۳	■ موساسیر، ۱۰۲، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۰
■ هومبان - نیمئنا، ۷۲	■ نشتبان، ۱۰۱، ۱۱۰	۱۱۷، ۱۱۷۶، ۱۱۷۸، ۱۱۹۷، ۱۲۸۸، ۱۲۹۶، ۱۳۳۷، ۱۳۵۰
■ هیبان، ۸۵	■ نوزی، ۹۶، ۹۸، ۱۹۳	۱۳۳۶، ۱۴۰۰، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۸، ۱۴۱۰
■ هیت، ۱۰، ۳۹، ۵۰، ۷۴، ۸۰، ۸۸	■ نیپپور، ۳۸، ۴۰، ۴۶	■ موسا کالانکایتوکل، ۲۹
۹۰، ۹۵، ۹۷، ۹۹، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۹	■ نیسابا، ۴۴	■ موشه‌لان، ۱۹۸
۱۲۶، ۱۲۹، ۱۳۳، ۱۴۱، ۱۶۴، ۱۹۱، ۱۹۲، ۲۲۷	■ نیشتبان، ۱۰۳، ۵۴۷	■ موصل، ۴۳، ۱۱۸، ۲۵۹، ۲۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷
۲۲۸، ۲۳۹، ۲۹۴، ۳۰۳، ۳۷۵، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۷۶	■ وارا‌هش، ۶۱، ۶۲، ۶۴	۷۰۸، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴
۴۷۸، ۶۱۱، ۶۵۰، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۷، ۷۵۰، ۸۴۲	■ واشوقاننی، ۸۶، ۸۷، ۹۶، ۱۹۱	■ موغان، ۱۵۳
۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۶، ۸۵۷	■ وان، ۶۱، ۶۵، ۸۱، ۸۲، ۹۳، ۹۴، ۹۹، ۱۰۰	■ موللا نصر‌الدین، ۱۲
■ هیدالو، ۷۱	۱۰۳، ۱۲۰، ۱۲۵، ۱۶۷، ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۷۸، ۱۸۱	■ مون‌ا، ۱۰۱
■ هیشئپ - راتئپ، ۶۲	۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۲، ۲۴۹، ۲۶۱، ۲۸۰، ۲۸۳، ۲۸۶	■ مون‌تئسکیو، ۴، ۷
■ هیکسوس، ۱۹۲	۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۲، ۲۹۶، ۳۰۱، ۳۸۵، ۳۸۸، ۴۰۶	■ مون‌ا، ۲۷۲
■ یارلیق، ۱۲	۴۲۹، ۴۵۰، ۴۶۸، ۴۹۱، ۵۰۸، ۵۶۵، ۵۶۶، ۶۰۹	■ میتاننی، ۸۶، ۸۷، ۹۶، ۹۷، ۱۹۱، ۱۹۲
■ یافئث، ۱۲۷، ۱۴۴	۶۱۷، ۶۷۴، ۷۷۵، ۸۳۹	۱۳۹۶، ۱۴۲۶، ۱۵۲۵، ۱۵۲۸، ۱۵۳۳، ۱۸۲۳
■ یانزی، ۹۳	■ ورکش، ۸۶۰	۸۲۵، ۸۵۵، ۸۵۷
■ یانئق تپه، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۶۶، ۱۶۷، ۲۴۹	■ وصاف، ۲۴	■ میتانی، ۸۲، ۵۲۶
۷۸۳	■ ولتئر، ۴	■ میساندیا، ۸۶۱
■ ■ ■	■ وولی، ۲۲	■ میسی‌لر، ۱۳۷

پروفېسور دوكتور محمد تقى زهتابى نين

ايران توركلرينين اسكى تاريخى

ايكىنچى جلد (اسكندر دن اسلا ماقدر)

كىتابى، ياخين زاماندا نشر اولاجاق.

مىللىتىمىزىن تاريخى و كىملىنىنى اؤيرنمه يه گرگ اولان بو كتابىن باسيليپ يايىلماسينا هر جور يارديم شرفلى مىللى، اجتماعى، انسانى وظيفه و بورج دور.

ايران توركلرينين اسكى تاريخى - ايكىنچى بؤلومونده اولان موزولاردان:

- ۱ - ماد هخامنشيلر دؤرو
- ۲ - ماد و آتروپاتين حكومتينين يارانماسى
- ۳ - اسكندر و آتروپات
- ۴ - اسكندر - پارتلار و اورتا آسيا مىللتلىرى
- ۵ - ساكالار و اسكندر
- ۶ - آتروپاتن سئلوكيلر دؤرونده
- ۷ - آتروپاتن پارتلار دؤرونده (م.ق. ۲۵۰ - ۲۲۷)
- ۸ - ايكىنچى ارشك - بيرىنچى تيرداد (م.ق. ۲۱۴ - ۲۴۷)
- ۹ - مېر داد و ارمنستان
- ۱۰ - يئىدىنچى ارشك - ايكىنچى فرهاد (م.ق. ۱۲۷ - ۱۳۶)
- ۱۱ - اون دؤردونجو ارشك - دؤردونجو فرهاد (م.ق. ۲ - ۳۷)
- ۱۲ - آتروپاتن خلقى و آنتونيوس
- ۱۳ - اون سگىزىنچى ارشك - اوچونجو اردوان (۴۲ - ۱۷ ميلادى)
- ۱۴ - پارت و آتروپاتن مدنيتى
- ۱۵ - ساسانيلىرىن سقوطو
- ۱۶ - ساسانيلىر دؤرو و آذربايجان

كئچمىش، كىملىك يىلرە جوان، اۇلار حق عاشقى سارسىلماز انسان

پروفىسور دوكتور محمدتقى زهتابى نىن

ايران توركلرىنىن اسكى تارىخى

بىرىنجى جلد (ان قديم دۇوردن اسكندره قدر)

كىتابى يىنى چاپدان بوراخىلدى.

اثرده بو مسئلهلر اۇيرهئىلىر:

۱ - مىلاددان ۴-۳-۲ مین ایل اوللر یاخىن شرقده پاشایىب مدنیت قورموش تورک و سامى خلقلرىنىن دۇولتلىرى و مدنیتلىرى قىسا شکىلده.

۲ - او دۇورون تورکجهسىله بوگونکو تورک دىلىنىن مقایسهسى.

۳ - بوگونکو ایراندا پارسلارین ایرانا گلمهسىنه قدر اوچ مین بئش يوز ایلده تورکلرین قوردوغو دۇولتلىرى و مدنیتلىرى:

الف: آذربایجاندا "ارتته = آراتتا" دۇولتى، دىلى، هنرى، مدنیتى و صنعتى.

ب: آذربایجان و همداندا یارانمىش هوررى، گىلزان، قوتتى، لوللو، ائلىلى پى و ماننا دۇولتلىرى و مدنیتلىرى.

۴ - مىلاددان ۹۰۰ ایل اول پارسلارین ایرانا گلمه سیندن سونرا:

الف: آذربایجان، همدان، زنجان، قزوین، کردستان ... دا یارانمىش ماننا - ماد حکومتى، مدنیتى، دىلى، ...

ب: ماننا ماد خلقلرىنىن هخامنیشلره قارشى قیاملارى.

ج: اسکندرىن هجومونا قدر ایرانین غرب، مرکز و شمالیندا حاکم اولموش واحد هنر و صنعت آتمسفرى.

صحیفه سطر	بالنیش	دوژ	صحیفه سطر	بالنیش	دوژ
»ب« ۲۳	دویوش مرکزی	دویوش، مرکزی	۳۰۶	ایسکینار	ایسکینار.
۱۷ ۱۲	قیرن	قیرن	۳۱۳	۶۷۸ - نجی	۶۷۸ - ۰ قدر.
۴۵ ۲	حکیم	حکیم	۳۱۷	سایره سی خلقلی	سایره کوتله لری.
۵۰ ۱۷	۲۰۹	۲۰۹۳	۳۲۱	اتکبازی نئوا	منئوا
۶۰ ۶	ایلاملارین	ایلاملار ذد	۳۲۱	اتکبازی نئوا	منئوا
۹۰ ۲۵	() سطرین اولینه گلمه لی دیر		۳۲۵	اونوو	اونو،
۹۰ ۱۷	سطیر باشی اولما مالیدیر		۳۲۶	۷۱۵ - نجو	۷۱۵ - نجی.
۱۰۹	۷۱۶ - نجی	۷۱۶ - نجو	۳۲۶	۷۱۹ - نجو	۷۱۹ - ۰ نجی
۱۱۹ ۱۳	یازار بو	یازار و بو	۳۲۹	اتکبازی نچجه	باخ: نچجه
۱۱۹ ۲۴	۱۱۰۰ - نجی	۱۱۰ - نجو	۳۳۴	اتکبازی میشوون	میشوون
۱۳۸ ۱۸	اوز	اوزره.	۳۳۴	گنجیشدیر	گنجیشدیر -
۱۳۸ ۲۸	هوری	هوری.	۳۴۱	توجه - و	توجهو.
۱۴۲ ۱۵	علاقه دار ایدی	علاقه دار ایدی؛	۳۵۲	داغا	داغا.
۱۴۳ ۱۳	مردلرین	موردلرین.	۳۵۳	گنده سن دئییه	گنده سن - دئییه
۱۴۷ ۲۵	علاقه دار یا	علاقه دار یا.	۳۵۶	خچی مانا	هجومونا.
۱۴۷ ۲۶	گندیر یادا	گندیر، یادا.	۳۵۶	میل	منیل.
۱۴۷ ۲۶	گندیر دیلر	گندیر دیلر.	۳۵۷	اتکبازی کاسوری	آسوری
۱۵۳ ۲۷	یاشاد یقلاردی	یاشاد یقلاردی.	۳۶۲	اتکبازی (ماد)،	(باخ: ماد،
۱۵۴ ۹	حرفی	حرفه.	۳۶۳	انسان	انسان.
۱۵۶ ۲۳	(شکل یازی سندا) قوشا	قوشاداش	۳۶۵	اتکبازی ۱ - بهشت	۱ - باخ: بهشت
۱۶۲ ۲۴	دئیلری	دئیلری.	۳۶۵	اتکبازی؟ گیل گمیش	هابنله باخ: قیلقمیش
۱۶۶ ۱۳	دیوارلا	دیوارلار.	۳۶۸	۵ الیمیزده و	الیمیزده
۱۷۵ ۲۵	سایبر	سایبر.	۳۶۸	۷ بیر سندن نمونه	بیر سندن و نمونه
۱۸۵ ۱	تکلیناز	تکلینلر	۳۷۵	اوز	اوزه.
۱۸۸ ۱۶	شرقی	شرقین:	۳۷۶	۱ دانشگاهندا	دانشگاهیندا.
۱۹۳ ۹	تاریخی عالیم	تاریخی عالیم.	۳۷۹	اوز	اوزه
۲۳۷ ۸	قورولوشانا	قورولوشونا.	۳۷۹	اراضیسی	اراضیسی
۲۳۹ ۱۴	ایتما	ایمتا.	۳۷۹	۲۶ بعضیلری	بعضیلری
۲۴۰ ۲۲	خللقره	خللقاره.	۳۸۲	زامالاردا	زمانلاردا
۲۴۷ ۱	م.ق.	م.ق. III و II	۳۸۴	اوز	اوزه
۲۴۹ ۴	یار دیلمیشلا	یارادیلیمیشلا	۳۸۴	۲۱ بعضی	بعضی
۲۵۵ ۶	شیر و کدو ح	شیر و کدوه.	۳۸۶	۱۱ آبارمیش	آباریمیش
۲۵۵ ۲۰	شیر و کدوهو	شیر و کدوه.	۳۸۶	۳۰ بیله زیک	بیله زیک
۲۷۳ ۲۳	III و II خلقلر	خلقلر.	۳۸۷	۲۱ بیله زیک	بیله زیک
۲۸۵ ۱۳	شاهندان	شاهیندان.	۳۸۷	۷ مدیر و	مدیری.
۲۸۸ ۲۱	آسوری	آسوری.	۳۸۷	۲۶ سیرا	سیر
۲۸۹ ۴	۱۸۲۰	۸۲۰	۳۸۹	۲۶ بیرنجی	بیرنجی
۲۹۲ ۲	V	VII	۳۹۱	۱۰ اراضی سنده	اراضی سنده
۳۰۲ ۱	سیاسی	سیاسی وضعیتی.	۳۹۸	۲۰ قورولدوغو	قورولدوغو
۳۰۳ ۲۵	دفعه	دفعه لرله.	۳۹۸	۲۸ صنعتی	صنعتی نی

صحیفه سطر	یالینیش	دوز	صحیفه سطر	یالینیش	دوز
۳۹۹	۴	دیلملی	۵۹۳	۱۵	اوزاقلاشدی
۳۹۹	۲۸	دیلملی یین	۵۹۳	۲۵	دوشموشدولر
۴۰۵	۷	دوزلدیب	۵۹۳	۲۷	ایستاده
۴۰۶	۱۸	اونلارا	۶۰۲	۲۸	ازنیتیلاردان
۴۰۷	۱۹	اه بیریب	۶۰۵	۴	قیزلاری
۴۰۸	۱۲	وثرمه سی	۶۰۹	۲۹	قوشماق
۴۰۹	۱۵	ایل ایللیگه	۶۱۰	۲۲	توقوشما
۴۱۳	۵	قاب - قاباغی	۶۱۳	۳۰	زیرکلیگی
۴۱۷	۱	جهتن	۶۲۶	۲۵	پالانلاشدیر یلمیش
۴۲۱	۲۴	مسله	۶۳۳	۴	آذربایجان
۴۴۷	۳	تاجیرلر	۶۳۴	۱۵	آخر
۴۵۷	۶	اوماسینا	۶۳۴	۲۴	زاقاقازدا
۴۵۷	۱۹	اوپرتین	۶۴۵	۲۹	سلطنتین
۴۶۳	۳	۱۷ - جی عصرده	۶۵۰	۱۲	سایر
۴۶۵	۱۲	یازیلمه شیدیر	۶۵۳	۷	ووروشمالاری
۴۶۵	۱۵	اتل بیرلشمه سنین	۶۶۹	۱۹	دؤندرلر
۴۶۷	۳	ایسکیکلر	۶۸۴	۲۲	یالانچی
۴۷۳	۲۵	قودا	۶۸۶	۲۲	یوزولماغا
۴۹۳	۱۴	چنوریلرک	۷۰۱	۱۹	غار تکر
۴۹۴	۲۴	اتلرینین	۷۱۷	۱۳	داشیماسی
۵۱۱	۲	تؤرکری	۷۴۴	۸	داشماغا
۵۱۴	۱۵	بوغوشدور	۷۴۷	۱۱	تازاحیاتلار علاقه دار
۵۱۴	۲۴	یونا گؤرده	۷۵۶	۲۱	اوزاقلاشدیرماق
۵۱۷	۵	مطبلرو	۷۶۷	۲	یونا گؤره
۵۲۵	۲۷	مباحثه لیدیر	۷۷۵	۲۸	دهرین - دهرین قوی
۵۲۸	۶	آرتیلقددا	۷۷۹	۲۸	راندله
۵۲۸	۲۲	ئه ییشیک لیکله	۷۸۶	۱۳	فاتنزیانی
۵۶۷	۶	باشامیش ایدیلر	۷۸۹	۱۴	ایشله دردیله
۵۶۷	۱۴	فیکرله ده	۸۵۰	۲۱	قوشا قانادلی
۵۶۷	۱۴	گلیمیش	۸۵۳	۴	قوروسونا
۵۶۸	۹	آپاراجاقلا دی	۸۵۶	۵	قیلچ
۵۷۵	۹	کفایتلنمه سی	۸۶۰	۹	آلچامولک (آلچاموت)

۷۸	۲۷ - ۲۸	فلتکتیولیک تعریف اساسیندا ده بیشن	۰	فکتکتیولیک / تعریف اساسیندا ده بیشن /
۷۸	۲۸	(عنصرو اولمایان پارلاق - آیدین)	۰	عنصرو اولمایان پارلاق / آیدین /
۹۲	اتک یازی	اتک یازی اولمالیدیر ... / منطقه سینین بیر نچه یئر آدی کیمی ده قالمقدادیر /		
۲۴۸	۹ - ۱۰	بله اولمالی ... بو دؤوره عاید اولان هنر و مدنیتلری باره ده .ق. III مین ایللیگین عاید و همداندا تاپیلیمیش، مفرغدن قایریلمیش.		
۲۴۸	۱۴ - ۱۳	بله اولمالی ... بو اثر آمریکانین برئمتری قالری "Bremmer Golery" موزه سینه آپاریلمشیدیر. بو هینکل یوکسک هنر نمونه سیدیر و ظاهری گؤرونوشجه بوگون زاقروس ...		

کتابک: ۹۶۴-۶۷۵۶-۰۱-۲ ISBN 964-6756-04-2

ANCIENT HISTORY OF IRANIAN TURKS

VOL.1: From Earliest Times To Alexander, Dr. M. T. Zehtabi (Kiritshchi)

تاریخ دیرین ترک‌های ایران

جلداول: دوران کهن تا اسکندر

پروفسور دکتر محمدتقی زهتابی (کیریشچی)